ՊԱՏՄՈՒԹՒՒՆ ԱՆԹԷՊՒ ՀԱՅՈՑ

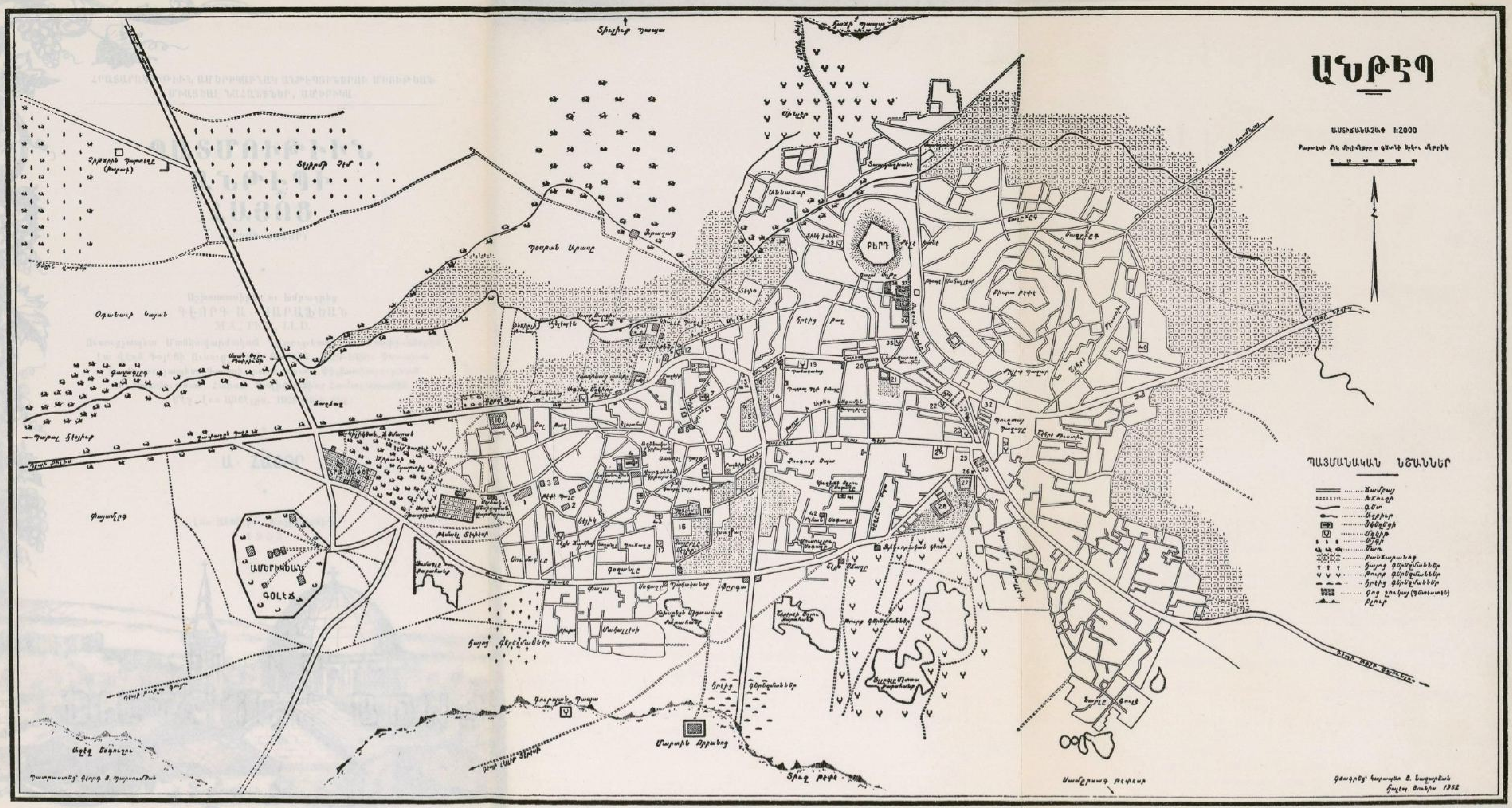

ԱՆԹԷՊ
ԱՍՏԻՃԱՆԱՉԱՓ 1:2000
ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ
Ճամբայ
Գետ
Աղբիւր
Եկեղեցի
Մզկիթ
Ծառ
Բանջարանոց
Հայոց գերեզմաններ
Թուրք գերեզմաններ
Հրէից գերեզմաններ
Բլուր
ԲԵՐԴ
ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԳՈԼԷՃ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՔՆԱԿ ԱՆԹԼԻԱՅԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ, ԱՄԵՐԻԿԱ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԼԻՊԻ ՀԱՅՈՑ

(ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐ)

•

Աշխատասիրեց ու խմբագրեց
ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ
M.A., Ph.D., LL.D.
Ուսուցչապետ Մանկավարժական Գիտութեանց եւ վարիչ–Տնօրէն
Լա վէռն Գոլէճի Ուսուցչանոցի Բաժնին, 1929–1950: Դասախօս
եւ Ուսուցչապետ Դաստիարակութեան Փիլիսոփայութեան
ու Պատմութեան, Հարաւ. Գալիֆորնիոյ Համալսարանին
Մէջ, Լոս Անճէլըս, 1928–էն ի վեր:

•

Ա. ՀԱՏՈՐ

•

Լոս Անճէլըս, Գալիֆորնիա
1953

PUBLISHED BY THE UNION OF THE ARMENIANS
OF AINTAB IN AMERICA, INC., U.S.A.

ARMENIAN HISTORY OF AINTAB

(TWO VOLUMES)

•

Compiled and Edited
by
KEVORK A. SARAFIAN
M.A., Ph.D., LL.D.

•

VOLUME I

•

LOS ANGELES, CALIFORNIA
1953

Copyright, 1953
All Rights Reserved

•

Արտատպումի եւ թարգմանութեան ամէն իրաւունք
վերապահուած է Հեղինակին

•

Տպագրութիւն՝
ՍԻՆԹՐԼ ԹԱՅՓՍԷԹԻՆԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
1507 Մէյփըլ Էվընիւ
ԼՈՍ ԱՆՃԷԼԸՍ, ՓԱԼԻՓՈՐՆԻԱ

•

Printed in Los Angeles, California, U.S.A.,
Under the Supervision of
CENTRAL TYPESETTING COMPANY
1507 South Maple Avenue, Los Angeles, California

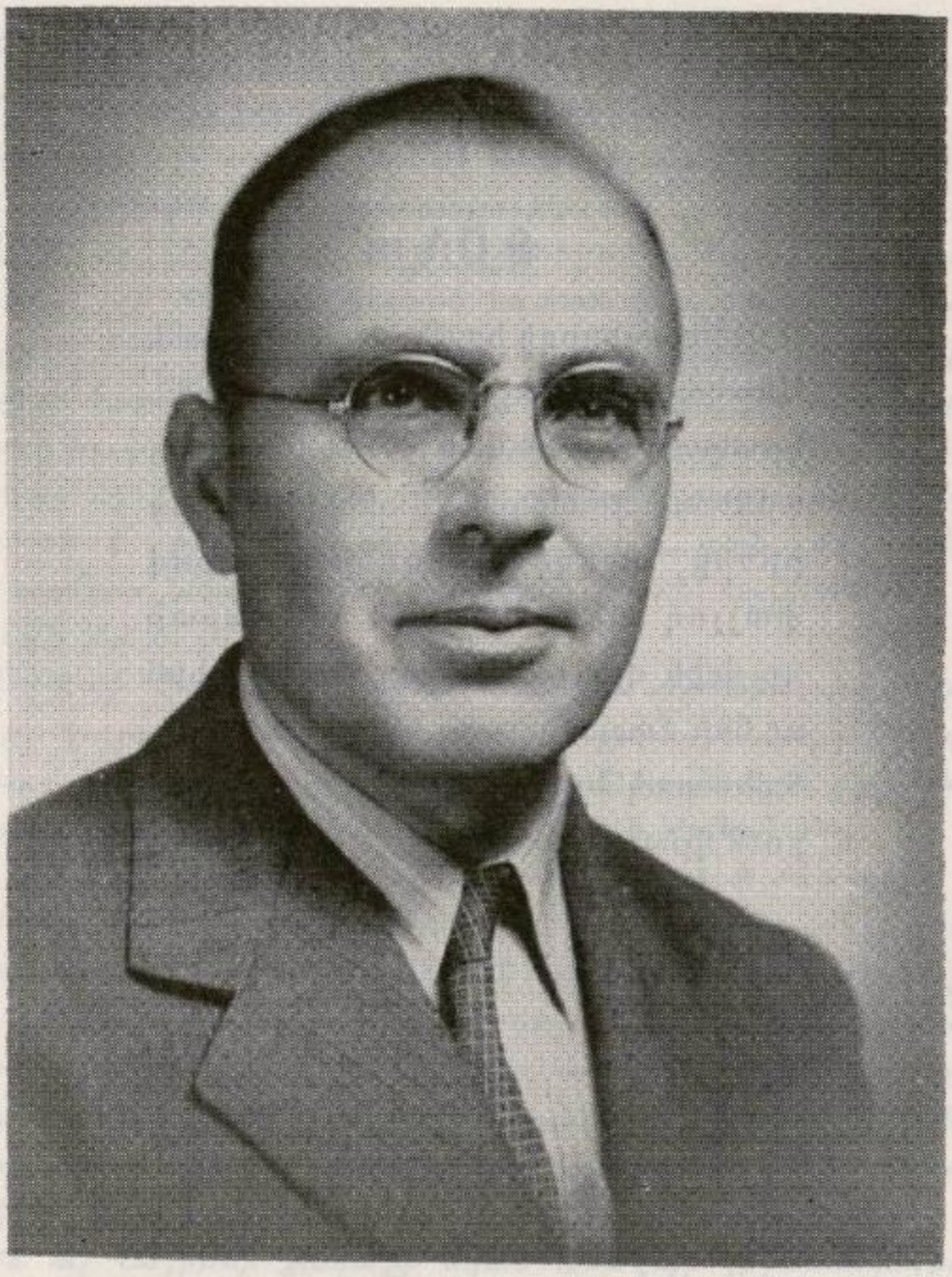

ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

KEVORK A. SARAFIAN

ՁՕՆ

Աշխատասիրողը համեստօրէն կը ձօնէ Անթէպի եկեղեցական, կրթական, գրական, գիտական, տնտեսական, արհեստագիտական մարզերուն մէջ իրենց ստեղծագործութիւններով փայլող տիտաններուն եւ մարտի դաշտին վրայ արիաբար կռուող հին ու նոր քաջամարտիկ հերոսներուն ու նահատակներուն, որոնք իրենց ճամբուն վրայ լուսեղէն հետք մը ձգեցին:

ՆԱՄԱԿ ՄԸ

Մեծայարգ Բրոֆ. Գէորգ Սարաֆեան,
Լա Վեռն, Գալիֆորնիա

Սիրելի Բրոֆէսոր,

Մեծ հետաքրքրութեամբ եւ հիացումով կը տեսնեմ ձեր ջանքերը զորս ի գործ կը դնէք ի գլուխ հանելու համար Անթէպի Պատմութեան հրատարակութիւնը:

Այժմ որ հետզհետէ Անթէպցիներու յաջորդ երիտասարդ սերունդը, որ ծնած եւ հասակ նետած է աշխարհի զանազան մասերուն մէջ, կը դադրի այլեւս «Անթէպցի» ըլլալէ, բուն Անթէպցիներու նուիրական ու թերեւս վերջին պարտքն է իրենց անցեալն ու կատարած գործը անմահացնել, պատմութեան մէջ արձանացնելով ինչ որ այդ հին ու գեղեցիկ քաղաքին մէջ իրագործուած է՝ իր բուն հայրենիքէն հեռու գտնուող հողի մը վրայ արմատ նետած բայց իր ինքնութեան հաւատարիմ Հայ գաղութի մը կողմէ:

Անթէպի Հայոց պատմութեան բուն արժէքը, իմ կարծիքով, կը կայանայ անոր մէջ որ ան կը ցոլացնէ Հայուն հոգիին պայծառ ու մաքուր լոյսը, իւրայատուկ եղանակաւ մը: Անթէպի Հայութիւնը, արդի ժամանակներուն մանաւանդ, իր համեստ բայց յոյժ պատուաբեր բաժինը բերած է մեր փոքր ազգին մեծութիւնը կերտելու գործին: Թէեւ իր մայրենի լեզուն կորսնցուցած, ընկերային դժնդակ պայմաններու հետեւանքով, Անթէպի Հայութիւնը այնու հանդերձ երբեք թոյլ չէ տուած որ իր Հայ—Քրիստոնէի մաքուր հոգին աղարտի, եւ գալիք սերունդներուն թողած է աւանդութիւն մը եւ տուած է օրինակ մը, որ վստահ եմ թէ պիտի փայլի անոր պատմութեան ամէն մէկ էջին վրայ:

Իմ ալ հայրենի քաղաքը եղած Անթէպի յիշատակներս կը պատկանին կանուխ մանկութեանս երազային վաղանցիկ շրջանին: Մեր հսկայ ու եզականօրէն փառաւոր եկեղեցին, որուն բարձր կամարներուն ներքեւ արձագանգող ամենօրեայ պաշտամանց փոխասացութիւնները տակաւին կը հնչեն ականջիս, եւ որուն շուրջանակի ընդարձակ բակը իմ մանկութեան տեւականութեան խաղավայրն է եղած, իբրեւ տան բակը Երկնաւոր, ինչպէս նաեւ իմ երկրաւոր հօրս, իմ մտքիս մէջ դրոշմած է պատկեր մը որ միշտ կենդանի պիտի մնայ: Կիրակի օրերու լսարանները, ուր սորված եւ մանկական եռանդով երգած եմ

բոլոր այն ազգային երգերը զորս տակաւին կը յիշեմ եւ ուր լսած եմ մատաղ մտքիս անհասկնալի շատ մը պերճախօս ճառեր, բարգաւաճ դպրոցները, ուր Հայութեանս գիտակցութիւնը կերտուած է, ու քաղաքէն դուրս պարտէզներն ու այգիները, ուր Հողին կախարդանքը գրաւած է հոգիս, ու դեռ անհամար յիշատակներ, որոնք բոլորը, ներկայ իրականութենէն հեռո՜ւ, անցեալի հորիզոնին վրայ կը յամենան, միանգամ ընդմիշտ մարը մտնելու համար «հին սերունդ»ին հետ միասին:

Անթէպ կորսուեցաւ Հայութեան համար: Սակայն այն գիրքը զոր Ա. Ա. Միութիւնը հրապարակ կը հանէ, ցմիշտ ի տես պիտի դնէ ոսկեղէն այն թելը զոր Անթէպի Հայութիւնը հիւսած է Հայութեան երէկի պատմութեան պաստառին վրայ եւ որ պիտի չվրիպի մեզմէ յետոյ եկողներու ուշադրութենէն իբրեւ կատարուած ազնիւ գործ եւ մնայուն արժէք:

Մաղթելով ձեզ կատարեալ յաջողութիւն,

Մնամ ջերմ եւ սիրալիր ողջունիւ

ՏԻՐԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԵՐԿՏՈՂ ՄԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳՐՔԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ ԿՈՂՄԷ

Յանձնախումբիս բոլոր անդամներուն սրտաբուղխ զգացումներուն որպէս արտայայտութիւն, հրապարակաւ մեր խորին շնորհակալութիւնները կը յայտնենք այս ստուար հատորին հրատարակումի իրականացման սատարող բոլոր Անթէպցի եւ ոչ-Անթէպցի մտաւորականներուն որոնք իրենց շահեկան ու պէսպիսուն գրութիւններով լեցուցին մեր գրքի անհամար էջերը:

Շնորհակալութիւններ, Սուրիոյ մեր Ենթայանձնախումբի բոլոր անդամներուն որոնց թափած ջանքը դիւրացուց մեր հաղորդակցութիւնը Սուրիոյ եւ Լիբանանի մտաւորականութեան հետ:

Շնորհակալութիւններ նաեւ վերջին երեք տարիներու Ա. Ա. Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան եւ Ա. Ա. Միութեան միւս քաղաքներու մասնաճիւղերու վարչութեանց բոլոր անդամներուն, իրենց մեզի ընծայած աջակցութիւններուն համար:

Շնորհակալութեան մեծ բաժին մը ունինք նաեւ մեզի նիւթապէս օգնող բոլոր նուիրատուներուն, որոնց անունները պիտի գտնէք մեր գրքի մասնաւորաբար անոնց համար յատկացուած պատուոյ էջերուն մէջ:

Սակայն, շնորհակալութեան ամենամեծ բաժինը կուտանք այս գրքի խմբագրապետ եւ աշխատասիրող Բրօֆ. Գ. Ա. Սարաֆեանի, որ իր անխոնջ եւ անվհատ ջանքերով ու տքնութեամբ ի գլուխ հանեց գրքի ձեռագիրներուն հաւաքումը, արրագրութիւնն ու համադրումը եւ խմբագրութիւնը: Յետոյ՝ անհատական պրպտումներու իրը արդիւնք, անիկա մէջ ընդ մէջ աւելցուց ծանօթութիւնները, չատ մը յօդուածներ, որոնք նպաստեցին հատորի ճոխ բովանդակութեան: Յանձնախումբս անհուն երախտապիտութեամբ կ'ողջունէ Բրօֆէսորին այս թանկագին աշխատութիւնը: Հակառակ մեր ու Պատրիարքական Ժողովին որոշումներուն, որ պատչաճ վարձատրութիւն մը տրուի Բրօֆ. Գէորգ Սարաֆեանին, անիկա իր այս աշխատանքը կը նուիրէ սրտապին անձնազոհութեամբ իր հայրենակիցներուն, Հայ գրի ու գրականութեան ի նպաստ:

Երջանիկ ենք նաեւ որ միաբանականութեան ոգին տիրող հանդիսացաւ ամէն Անթէպցիի հոգիին ու սրտին մէջ: Այս յաջող արդիւնքն ալ կը պարտինք առաւելապէս մեր խմբագրապետի համբերին, աննկուն ոգորումներուն ու հաչտարար ճիգերուն:

Վստահ ենք որ բոլոր Անթէպցիները երախտապարտ պիտի զգան այս միջազգային համբաւով ծանօթ մտաւորականին որ Հայու հարազատ ոգիով փառքը կը կապմէ ոչ միայն Անթէպցիներու այլ բոլոր Հայերու անխտիր:

ԱՆԹԷՊԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

ԳՐԻԳՈՐ ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ, Ատենապետ
ՏԻԳՐԱՆ ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ, Բ. Ատենապետ
ԼԵՒՈՆ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ, Ատենադպիր
ՄՕՐԻՍ ՔԱՋԵԱՆ, Բ. Ատենադպիր
ԱՐԱՄ Ա. ԳՐԱՃԵԱՆ, Գանձապետ
ԱԽԵՏԻՍ ԻՅՃԵԱՆ
ԱՐՍԷՆ ՆԱՃԱՐԵԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ Ն. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ուրախ ենք որ վերջապէս հասաւ այն բարեբաստիկ օրը, Անթէպի Հայոց Պատմութեան երկու ստուար հատորներուն տպագրութեան թուականը, երբ աշխատասիրող խմբագրապետը վերստին ազատ շունչ մը հաշելով, իր ուսերէն վար կը դնէ պատասխանատուութեան այն ծանր բեռը որու տակ ինքզինք ընկճուած կը զգար մօտաւորապէս վերջին երեք տարիներու ընթացքին:

Իսկապէս տաժանագին աշխատանքի, հեւասպառ վազքի, տճնութեան ու ճգնութեան շրջան մըն էր, որ վերջ կը գտնէ այս կերպով, մէկու մը համար որ կեանքին մէջ շատ ու շատ ճաշակեր է տճնաջան գործունէութիւններու անուշ ու միանգամայն դառն բաժակները:

Ներկայ հատորին պատրաստութիւնը, սակայն, այս կարգի գործերու մէջ հանդիսացաւ ամենէն դժուարը, շրջապատուած բազմատեսակ խոչընդոտներով: Դժուարութիւնները, որոնք առաջին օրէն իսկ ցցուեցան աշխատասիրող խմբագրապետին առջեւ, այլատեսակ էին ու բազմազլխեան հանգամանք ունէին:

Անթէպի Պատմութեան վրայ լոյս սփռող ծանօթութիւններու պատառիկներուն հաւաքումը, աշխարհի ամէն կողմը ցրուած Անթէպցիներու եւ ուրիշ հայրենակիցներու տան ծակ ու ծուկերէն՝ գլխու ցաւ պատճառող աշխատանք մը եղաւ: Ասկէ առաջ, քսան եւ հինգ տարիներէ ի վեր երեք չորս տարբեր անձերու կողմէ այս ուղղութեամբ դիմումներ եղած էին, խանդավառութեամբ գործի սկսուած էր, սակայն, այս կամ այն պատճառով, շօշափելի արդիւնք մը ձեռք բերուած չէր: Անցեալի դառն յուսախաբութիւններուն հետեւանքով՝ Պատմութեան գրքի մը կարելիութեան նկատմամբ տեսակ մը սկեպտիկ մտայնութիւն կը տիրէր մեր հայրենակիցներու ընտրանիի շարքերուն մէջ: Մեր առաջին դիմումները կը բախէին սկեպտիկութեան, կասկածանքի ու պաղ վերաբերումի: Պէտք էր գրուել պարտուղութեան գոլշ ամպերը եւ յոռետեսութեան ջլատեցրնող խամիները:

Երկրորդ դժուարութեան ակնաղքիւրն էր սա անողոք իրականութիւնը, որ 1920-ի Հերոսամարտի պանծալի թուականէն ասդին երեսուն երեք տարիներ անցած էին եւ ժամանակի անագորոյն մանգաղը մէկ մէկու ետեւէն կտրած էր բազմաթիւ

Անթէպցի մտաւորականներու կեանքին թելը: Ինականաբար բարձր ուսումի տէր, գիտական պաշարով բեռնաւորեալ՝ գիտակից Անթէպցիներու մտաւորական առյն առաջնորդներն էին, որ որպէս Անթէպի Պատմութեան կենդանի աղբիւր, — այլ աղբիւրներու չհացումին պատճառաւ — պիտի աջակցէին խմբագրապետին: Բայց այս կարեւոր աղբիւրն ալ ցամքած էր: Եթէ հսաւ եւ հինգ տարի առաջ Անթէպի Հայոց Պատմութիւնը գրելու ձեռնարկը յառաջ մղուած ըլլար միահամուռ ճիգերով եւ բանականաչափ ուժգնութեամբ, այն ատեն տակաւին ողջ էին բազում մտաւորականներ — Տէր Բաբգէն Կաթողիկոս, Տէր Շահէ Արքեպս., Տէր Ներսէս Թավուգճեան, Տէր Գարեգին Պօղարեան, Տէր Վահան Կիւլտալեան, Վեր. Մ. Կ. Փափազեան, Բրօֆ. Յովհ. Գրիգորեան, Տոքթ. Նագաշեան, Ա. Ն. Նազար, Հրանտ Սիւլահեան, Նազարէթ Ֆըստըգճեան, Ղազարոս Ղըպլիկեան եւ բազում ուրիշներ:

Դժբախտաբար, սակայն, այլազան պատճառներով Պատմութեան գրի պատրաստութեան գործը ձգձգուած է եւ վերջին հսաւ եւ հինգ տարիներու ընթացքին խօսակցութեան ու ծրագրումի նիւթ դարձեր է միայն: Վկա՛յ Ամերիկաբնակ Անթէպցիներու Միութեան իրարու յաջորդող Պատգամաւորական ժողովներու տարեկան տեղեկագիրները:

Բարեբախտաբար Բաբգէն Կաթողիկոս որպէս կանխատես, մեթոտի ու բանասիրական աշխատանքի նուիրուած մարդ, 1926–ի շրջանին, իր սուղ ժամանակին ներած չափովը, հաւաքած է կարգ մը կարեւոր ատաղձներ ու հում նիւթեր, մասնաւորապէս իր նախասիրած հարցերու շուրջ եւ գանազան Անթիլիասի դարակներուն մէջ խնամքով պահած է, որպէսզի օրին մէկը ամբողջացնէ իր պրպտումները եւ թուղթի յանձնէ անոնց արդիւնքը: Ափսո՛ս որ անգութ մահը անակնկալօրէն վերջ տուած է իր սկսած խոստմնալից աշխատանքներուն: Իրմէ կը մնան վերոյիշեալ թերաւարտ ատաղձները, մանաւանդ եկեղեցագիտական հարցերու շուրջ, եւ յօդուած մը, ուրուագծային տեսութիւն մը՝ Հայ Անթէպի պատմութեան վրայ, հրատարակուած *Միւրիսհայ Տարեցոյց*ին մէջ: Մեր գլխաւոր աշխատակիցները, Եղիա Ս. Քասունի, Տ. Փառէն Եպիսկ. Մելգոնեան, Նորայր Եպիսկոպոս եւ եղբայրը, Գրիգոր Պօղարեան մեծապէս օգտուեցան այս ատաղձներէն: Անթէպի ազգանուէր, մեղուաջան ու տաղանդաւոր բարձր եկեղեցականին, Բաբգէն Կաթողիկոսին, թանկագին յիշատակը յարգելու համար գրիս առաջին էջին վրայ կ'արտագրենք իր այդ գրութիւնը *Միւրիսհայ Տարեցոյց*էն (1925):

Դէմ յանդիման գտնուելով դառն իրականութեան մը եւ հոգեբանական անյապաստ պայմանները առջեւ, ամէն դժուարութիւն առաքուր կոխելու վճռակամութեամբ՝ սկսաւ մեր նամակներու տեղատարափով գարնել մտքի ու սրտի դռները այն մի հանի վերապրող ծերունազարդ Անթէպցի մտաւորականներուն, որոնց աշխատակցութիւնը կոչուած էր մեծապէս դիւրացնել եւ արդիւնաւորել մեր ձեռնարկը: Երջանիկ եմ որ կրկնուած ու երեքնուած մեր դիմումները ապարդիւն չանցան: Ամերիկայի մէջ բազմավաստակ գրող ու ներհուն պատմաբան, աւելի հան ութսուն տարիներու բեռը իր ուսերուն վրայ կրող յաւերժական երիտասարդ՝ Տիար Վահան Մ. Քիւրքճեան, Պէյրութ հաստատուած բազմահմուտ բանասէր ու հանրածանօթ պատմագիր, Վեր. Եղիա Քասունի, ու Անթիլիասի խուցերուն մէջ մեծակեաց, խղճամիտ պրպտող ու բծախնդիր գրող Տ. Փառէն Եպիսկ. Մելգոնեան, հանդիսացան առաջինները, որ մեր դիմումներուն պատասխանեցին աշխատակցութեան դրական խոստումներով: Այնուհետեւ ոտնագնդակը սկսած էր գլտորիլ (the ball was rolling), ինչպէս սովոր եմ ըսել Ամերիկացիք, երբ գործ մը յաջողութեան նախադուռէն ներս մտած է: Ասոր վրայ համարձակութիւնն ունեցայ դիմելու ուրիշ բազմաթիւ գրողներու, հաւատք ներշնչելով որ այս գործը դատապարտուած չէ կիսատ մնալու, ու սահմանուած է լիապէս յաջողելու: Անձնական նամակները, որոնց գրած եմ — մօտաւորապէս 1000 նամակներ — բերած են շօշափելի արդիւնք: Ընթերցողները պիտի ըմբռշխնեն չորս հինգ տասնեակ մասնագիտական հմտալից գրութիւններ, մի հանի բացառութիւններէ զատ, բոլորն ալ գրուած մասնաւորապէս այս գրքին համար, արդի՛ւնք լուրջ հետազօտութիւններու: Աշխատասիրողն ու խմբագրապետը նախամեծար համարած է կարեւոր նիւթերու մշակումը յանձնել այն անձերու որոնք թէ՛ պատրաստութեամբ եւ թէ՛ անձնական ներքնութեամբ կարող էին — գործածելով Ամերիկեան ասոյթիւն մը — իրենց ընտրած նիւթին արդարութիւն ընել, այսինքն տիրել նիւթին այլազան բարդութիւններուն ու թափանցել ներքին ծալքերուն: Խնդրած եմ մասնաւորապէս մեր աշխատակիցներէն, որ գրեն անշահախնդրօրէն, առարկայական կերպով, հեռու հատուածական աղանդապաշտութենէ ու մոլեռանդական բարոյչութենէ: Մեր մտահոգութեան գլխաւոր առարկան եղած է, Անթէպի պատմութիւնը ներկայացնել այնպէս ինչպէս որ է, առանց գունաւորումի եւ առանց դեգերելու համամաղաքացիական մեծխօսիկութիւններու անել բաւիղին մէջ: Թէ որքա՛ն յաջողած եմ մեր այս

մտադրութեան մէջ, թող ուշիմ ընթերցողը տայ իր դատաստանը:

Այն սխրալի իրողութիւնը, որ երեւան եկաւ այս ձեռնարկին շուրջ, այսինքն միասնականութեան վերահաստատումը Անթէպի բոլոր յարանուանութիւններուն, հատուածներուն, կուսակցութիւններուն եւ ընկերակցութիւններուն միջեւ, (տեղ տեղ աններդաշնակութիւններ եւ յիմար հակառակութիւններ անպակաս եղան), ինքն ըստ ինքեան հաւաստիք մըն է, որ գրիչս աշխատասիրողն ու խմբագրապետը ամենայն անկեղծութեամբ ու անվերապահ նախանձախնդրութեամբ շեշտը դրած է միասնականութեան անուշ ոգիին, որով, որքան մարդկօրէն հնարաւոր է, այս գիրքը կը ներկայացնէ անկողմնակալօրէն մէկ հարազատ համայնապատկերը՝ Անթէպի եկեղեցական, կրթական, հաղաբական, առեւտրական, ընկերային կեանքին, ազգագրական տեղեկութիւններով ճոխացած: Այս չի նշանակեր թէ թերութիւններ ու մոռացումներ գոյութիւն չունին այս գրքին մէջ: Միւս կողմէն, հարկ է կրկնել որ ատոնք, եթէ կան, արդիւնքն են հնացաւոր մտքի ու մտքերու սահմանափակ գիտութեան՝ հանդէպ անհուն գաղտնիքներով ծրարուած ու մշուշուած նիւթի մը: Ուստի կը խնդրենք մեր ընթերցողներէն, որ ներողամիտ գտնուին, եթէ հոն նշմարեն պակասութիւններ, որոնք ակամայ են եւ մեր կամքէն անկախ պատճառներու հետեւանք:

Մեր որոշ դերն եղած է՝ նիւթերու, վաւերաթուղթերու, պատմագիտական արժէք ունեցող նկարներու հաւաքումէն ու աշխատակիցներու ջանքերուն համադրումէն զատ՝ ընել՝ մասնաւոր պրպտումներ մեր մասնագիտութեան սահմանին մէջ եւ պատրաստել գրութիւններ, նոյնպէս յօդուածագիրներու գրութիւնները սրբագրել, կոկել, ամփոփել, յաճախ ալ թարգմանել անգլիերէնէ ու ֆրէերէնէ, գրքին բացատները լեցնել (fill the gaps), պակասները լրացնել, դասաւորել, համադրել, տպագրութեան գործին հսկել, փորձերը սրբագրել, նոյն իսկ դրամ գոյացնելու աշխատանքին նուիրեալ հացկերոյթներու եւ ժողովներու մէջ խօսիլ, այս ու այն բազում անհատներու գրաւոր ու բերանացի դիմումներ կատարել դրամական նուիրատուութեան համար ալ, ձեռք տալով Պատմութեան Յանձնախումբի անդամներուն քափած ջանքերուն: Ինչպէս ընթերցողը կը դիտէ այս հակիրճ բացատրութիւններէն, այս վերջին երեք տարուան ընթացքին ապրած ու շնչած ենք միայն ու միայն Անթէպի Հայոց Պատմութեան գիրքը գոյութեան բերելու աշ-

խատաւիքին մէջ ու գործին համար, առանց նիւթական ոեւէ ակնկալութեան: Անձնապէս աւելի քան 2,000 ժամուան աշխատաւիք դրած եմ այս գործին մէջ:

Ամաւիք պիտի բացագանչեն գուցէ,— Ուժերու աւելորդ վատնում մը չէ՞ այս: Ի՞նչ հարկ այսքան պրպտումներու, կոչերու, դրամական ծախքերու, միմիայն իրականութիւն դարձընելու եւ գրելու համար բաղաքի մը պատմութիւնը: Չէ՞ որ Անթէպ 1921-է ի վեր պարպուած է Հայերէ: Ուրեմն Հայութեան համար կորսուած բաղաք մըն է ան: Պէտք է մոռնալ զայն: Իրապէս ալ այսպէս մտածողներէն մին րսած է մեր աշխատակիցներէն մէկուն,— Ես սեւ գիծ մը բաշած եմ իմ Անթէպ անցուցած կեանքիս վրայ: Ես կ'ապրիմ այսօրուան կեանքըս ու կը մտահոգուիմ ներկայով: Պէտք է մոռնալ հինը, յառի՛լ դէպի նորը:

Ասիկա տրամաբանական մտածում մը պիտի ըլլար, եթէ հաստատուած ըլլար հոգեբանական իրողութիւններու վրայ: Ըստ հոգեբանութեան, մարդուս կեանքը միութիւն մը կը կազմէ: Փորձառութեան շարունակական բնոյթը (continuity of experience) իրականութիւն մըն է մարդու մը անձնաւորութեան ու նկարագրի կազմութեան մէջ: Չէ՛ կարելի անջատել անցեալը ներկայէն, ու փոխադարձաբար: Մարդ որքան ալ սառնասիրտ ըլլայ, չի կրնար իր գիտակցութեան խորին ծալքերէն բացարձակապէս վտարել անցեալի յուշերը: Ատիկա կարող են ընել միայն ու միայն անմիտներն ու խելակորոյսները: Մարդ էակը անհատապէս ու հաւաքապէս պատմական էակ մըն է (historical animal): Անոր համար յոյժ թանկագին են իր անձին անցեալ փորձառութիւններուն յիշողութիւնն ու պատմութիւնը՝ որքան նաեւ իր շուրջիններուն, համայնքին ու ազգին փորձառութիւններուն վերյիշումն ու պատմութիւնը: Վասնզի հինը գործարանաւոր կերպով շաղկապուած է նորին հետ, ու փոխադարձաբար: Ասիկա հոգեբանական անուրանալի իրողութիւն մըն է:

Ցետոյ, կեանքը անուշութիւն մը կ'զգենու եւ գեղեցկութեամբ ու լիութեամբ կ'օրհնուի, երբ բանաստեղծական թրոիչքով մը, մարդ արարածը այսօրուան չոր ու ցամաք իրականութիւններէն վերանայ ու թեւածէ անցեալի հին ու սխրալի դրուագներուն մէջ: Այս կարողութիւնն է այն ընտիր կարողութիւններէն մին, ու ամենէն թանկագինը, որ մարդ արարածը կը բնորոշէ ու կը զատէ անբան անասուններէ:

Ասկէ զատ կայ ու կը մնայ ուրիշ պատճառ մը, որ կը մղէ մարդ էակը փարելու իր հայրենի յուշերուն, սիրելու կաթոգին սիրով մը այն ամէն սրբութիւնները, նորերու համար ներշնչու-

մի աղբիւր եղող հիւներու կատարած բաջագործութիւնները, ստեղծագործութիւնները եւ այլազան նուաճումները, որոնք իբրեւ հրիտակ մեզի թողուած են: Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս մարդ մը կրնայ մոռացութեան մատնել այս բոլոր նուիրական գեղեցկութիւնները՝ մխրճուելով առօրեայ մտահոգութիւններու յորձանուտին մէջ: Կեանքի գիրար խաչաձեւող ու հարուածող հոսանքներու ալիքներէն ապահով կերպով վերապրելու համար իսկ անհրաժեշտ է վերծանել, ուսումնասիրել ու հետազօտութեան առարկայ դարձնել հայրենի ժառանգութիւնները, «ցեղին հոգեկան ստացուածքները» (spiritual possessions of the race), ինչպէս ըսած է Նիգըլըս Պըթլըր, Գոլօմպիա Համալսարանի երբեմնի մեծանուն նախագահը:

Զարմանալու պատճառ մը չկայ ուրեմն, որ նոյն իսկ Էլլէնթըն (Ellenton, S. C.) անուն գիւղաքաղաքի եւ շրջակայ երեք գիւղերու բնակիչները, ընդամէնը 7,000 հոգի, 1950 Դեկտ. 5-ին, սահմռկած զգացումներով համակուեցան երբ կառավարութենէն իրենց հրաման արձակուեցաւ, որ պէտք է պարպեն իրենց տուները, որպէսզի ջրածին ռումբի փորձարկութեան կեդրոն մը ըլլայ 400 քառակուսի մղոն պարփակող այդ հողամասը: Ամերիկեան թղթակից մը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ ժողովուրդին թախծոտ զգացումները այդ առթիւ: «Էլլէնթըն իմ հայրենի տունս ու ծննդավայրս է: Միւսները, Տրմպուրթըն, Ձէֆսըն եւ Ըսնէլիի լեցուն են իմ բարեկամներով: Ամբողջ օրը անցուցի խօսակցելով անոնց հետ: Բոլորն ալ ամենատխուր մարդիկն են որոնց երբեք հանդիպած ըլլամ կեանքիս մէջ:

«Դրսեցի մը դժուար պիտի հասկնայ թէ ինչու այս մարդիկ ջերմ սիրով կը սիրեն այս գիւղերը: Երկաթուղիի գիծը ճիշտ գիւղին սրտէն կ'անցնի: Ամէն սալայատակուած փողոց քաղաքացիական հպարտութեամբ կը լեցնէ բոլորը: Էլլէնթըն մայրաքաղաքն է (metropolis) այս գիւղերուն: Բնակչութեան թիւը 732 է: Պատկերախաղի թատրոն մը շինուած է նպարավաճառի մը խանութը նորոգելով: Միւս գիւղերը աւելի փոքր գիւղեր են: Բայց երբ հու հայրդ, ուրիշի մը հայրը եւ նախահայրը ապրած են նոյն տան մէջ եւ հերկած ու մշակած են նոյն հողը, աւելի քան հարիւր տարի, այդ վայրը հայրենի տուն կը կոչուի:

«Ինքնին ցաւագին բան մըն է տունը պարպել ու ձգել երբալ: Բայց դժոխային մտածում մըն է գիտնալ որ հու հայրենի տունդ պիտի խորտակուի ու ջնջուի աշխարհի երեսէն, ու պիտի շրջանակուի երկաթեայ թելերով, որու հետեւանքով այլեւս

երբեմ կարող պիտի չըլլաս տեսնելու՝ այն առուակը որու մէջ լողացեր ես տղայութեանդ օրերուն, այն պարապ հողը, ուր գնդակ խաղցեր ես դպրոցի տղոց հետ, եւ մօրդ տնկած ծաղկանոցը»:

Ամերիկեան թերթի մը թղթակիցին վերոյիշեալ տողերուն մէջ խտացած կը գտնենք նկարագրութիւնը հոգեբանական այն իրողութեան զոր պարզեցինք վերագոյն: Անոնք որ կը մեղադրեն մեզ եւ բազում ուրիշ Հայ մտաւորականները, որ իրենց հայրենի հաղաքներուն պատմութիւնը գրելու համար ժամանակ, աշխատանք ու դրամ սպառած են, իսկապէս կ'անգիտանան հոգեբանական այն դրդապատճառները որոնք կեանքին գոյն ու նշանակութիւն կուտան:

Էլլէնթրնի պէս մենք ալ պարպած ենք մեր ծննդավայրը, թէեւ տարբեր պայմաններու եւ պարագաներու տակ: Էլլէնթրնցիք գոնէ այն մխիթարութիւնն ունին որ Ամերիկայի բարձրագոյն շահերուն ի նպաստ գոհած են իրենց գիւղաքաղաքը, ի փոխարէն ստանալով աւելի գեղեցիկ հողամաս մը, նոր շէնքերով եւ սալայատակուած փողոցներով գեղեցկացած: Իսկ մե՞նք: — Բարբարոսութեան գոհ, միջազգային հաղաքակաթութեան լարախաղացութիւններուն որպէս նոխազ, թէեւ ռազմանականատի վրայ յաղթական՝ մեր թշնամիին ձգած ենք մեր ամէն ինչը, մեր հոյակապ մայր եկեղեցին, Փոքր Ասիոյ մէջ իսկական գլուխ գործոց մը նարտարապետութեան, մեր կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէնը իր սմանչելի շէնքերով ու պարտէզներով, մեր գթասավայրերը՝ Գավագլըգն ու Այնէպէնը իրենց գովացուցիչ աղբերակներով, մարգագետիններով ու վազուն ջուրերով, մեր հարաշէն շրջող տուները, հաղցրաբոյր ու անուշահոյզ խաղողներով բեռնաւորեալ այգիները, պիստակենիները, ընկուզենիները, մեր ազգային դպրոցները, մեր բարգաւաճ առեւտրական ձեռնարկները, հաղարին զանազան թաղերուն մէջ գրուած մեր աղօթատեղիները: Այո՛, բոնութեան տակ լքած ու մոռցած ենք ֆիզիքական գոյացութիւն ունեցող Անթէպը: Բայց երբե՛ք պիտի չլքենք, պիտի չմոռնա՛նք ոգեկան Անթէպը, հայկական առաքինութիւններու ամբոցը, մեր ջերմ եկեղեցասիրութիւնը, խանդաբորբ ազգասիրութիւնը, նախանձայոյզ դպրոցասիրութիւնը, գործնականութեան ոգին, թշնամիին յարձակումներուն դէմ ծառանալու եւ բրգանալու խիզախութիւնը, եւ լարախաղաց դիւանագէտներու հետ դիւանագիտական մարզին վրայ չափուելու իմաստութիւնը: Այո՛ այս բոլորը, եւ այն բոլոր տարրերը որոնցմով թրծուեր է Անթէպցիութեան հոգին, որոնց շաղախումով կերտուեր է Անթէպցի-

ութեան նկարագիրը, պիտի պտտցնենք մեր սիրտերուն մէջ ու *պիտի կառակենք մեր նոր սերունդին, որպէսզի ոգեկան Անթէպը ապրի յաւիտեան*: Եթէ այս հատորը մասամբ յաջողի, մանաւանդ իր խտացեալ անգլիերէն թարգմանութեամբ, ի գլուխ հանել մեր այս նպատակը, մեր ջանքերն ու զոհողութիւնները անօգուտ չեն եղած:

Ուստի, մեր Հայրենակցական վարչութիւնները, Պատմութեան Յանձնախումբի անդամները, որոնց կը միանան մեր կազմակերպութեանց բոլոր գգայուն ու գիտակից անդամները, ինչպէս նաեւ մեր բանկագիր աշխատակիցներն ու նուիրատուները՝ ամէնէն միաբերան կը համերգենք մեր բողոքը անտարբերներուն ու բարեխիղճներուն դէմ, որ անպէտ աշխատութիւն մը չէ այս, ա՛յլ մարդավայել ծառայութիւն մը, յանուն բազմի մը հին ու նոր իմացական, եկեղեցական, տնտեսական, արհեստագիտական ու գիւղատնտեսական մարզերուն մէջ ստեղծագործութիւն, բաջագործութիւն եւ նուաճումներ կատարող մեր անմահանուն հայրերուն, որոնց խնկելի յիշատակին նուիրուած կոթող մըն է այս պատմագիրքը: Այո՛, Անթէպի Հայութիւնը արժանի է հոյակապ յուշարձանի մը՝ ապագայ Հայ սերունդներուն ընծայելու համար ներշնչումի կենդանի աղբիւր մը, ցայտեցնելու իր ականակիտ ակերէն ազգասիրութեան, անձնազոհութեան, խմաստութեան այն դասերը, զորս մեր հայրերու կեանքին մէջ գտած ենք՝ իրենց դիւցազնական պայքարներուն մէջ: Թող ներուի մեզ հոս կրկնել, որ Անթէպ եղած է Աթէնքը Կիլիկիոյ Հայութեան, ճոյնպէս Անթէպ հանդիսացած է բաջամարտիկ ախոյեանը՝ մարտիրոսացած ու ոտնակոխուած Հայ ժողովուրդին եւ մեզ հալածող ու չարչարող վայրենի հորդաներուն գլխուն շառաչուն հարուածներ տուող Հայ հերոսներու բոյնն ու բուծարանը եղած է պանծալին Անթէպ:

Այս գիրքը իր հայրենակցական նեղ սահմանէն կ'անցնի ու կը միանայ նոյնատեսակ հրատարակութիւններու բազմաթիւ հատորներուն, որոնք Հայ բանասիրութեան, ազգագրութեան, պատմութեան կալուածներուն վրայ աւելի կամ պակաս չափով բանկագին նպաստներ բերած են Հայ գրի ու դպրութեան:

Բաղցր է մեզ յուսալ, որ Հայոց ընդհանուր պատմութեան ապագայ պատմագիրները գոհունակութեամբ պիտի թղթատեն այս երկհատոր հրատարակութեան էջերը, հոն գտնելով ատաղձներ եւ նիւթեր, արժանի նկատառութեան:

Որոշապէս իրագեկ ենք, որ եթէ այս պատմութեան գիրքը չգրուէր, Հայոց պատմութեան վերաբերեալ բազում նշխարներ, ծանօթութեան պատառիկներ, կորուստի ու մոռացու-

թեան անդունդին մէջ պիտի թաղուէին: Այդ վաւերաթուղթերը հաւաքուած են աշխարհի ամէն կողմերը ապաստան գտած մեր հայրենակիցներուն միահամուռ ջանքերով: Զոր օրինակ, հին դպրոցի մը պատմութեան վրայ լոյս սփռող պատմական նկար մը մեր ձեռքը հասած է հեռաւոր Պրազիլիայ մայրաքաղաքէն, նոյն դպրոցի ամենահին յայտագիրը, տպուած 1881-ին, գըտնուած է Պոսթոնի արուարձաններէն մէկուն մէջ բնակող մեր մէկ հայրենակիցի հօրեղբօր թողած հին թուղթերուն մէջէն, ուրիշ վաւերաթուղթ մը կորզուած է ժամանակի կլանող ափերէն՝ Լիբանանի մէկ գիւղին մէջ: Վերջապէս այն բոլոր յօդուածները, որ կը զարդարեն մեր գրքին էջերը, մասնաւորապէս գրուած են մեր երէց հայրենակիցներու յիշողութենէն, յաճախ հիմնուած վաւերական ծանօթութիւններու ամուր կռուանին վրայ: Ասոնց բոլորն ալ կորսուելու սահմանուած էին, եթէ Ամերիկաբնակ Անթէպցիներու Միութեան 1950 տարուան պատգամաւորական ժողովը վերջին փորձ մըն ալ ըրած չըլլար Անթէպի Հայոց Պատմութիւնը գրելու գործին մղում տալու:

Հոս սրտի պարտք կ'զգանք մեր խորին շնորհակալութիւնը յայտնելու Ա. Ա. Միութեան կեդրոնական ու տեղական վարչութիւններու անդամներուն, մասնաւորապէս Լոս Անճելըսի Պատմութեան Յանձնախումբի անդամներուն, որոնք ոգի ի բռին աշխատեցան հաստրիս հրատարակութեան ծախքերը հոգալու նպատակով հացկերոյթներ սարքելու, հանգանակութիւններ կատարելու եւ անհատներու դիմելու: Ամենուն ծանօթ իրողութիւն մըն է, որ Լոս Անճելըսի Անթէպցիները, միասնականութեան հիանալի ու կատարեալ օրինակը հանդիսանալով, յաջողեցան մօտաւորապէս 4500 տոլարի գումար մը գոյացնել:

Շնորհակալութեան մեծ պարտք մը ունինք նաեւ Պր. Լեւոն Զէնեանի որ իր դիմումներուս վրայ, Պէյրութի մէջ, ամէն դասակարգի ու գաղափարի պատկանող Անթէպցիներու ընտրանին հրաւիրեց իր տունը եւ յաջողեցաւ Պատմութեան գրքին սատարող երկու ենթայանձնախումբեր կազմել, մին Պէյրութի ու միւսը՝ Հալէպի մէջ: Պր. Լեւոն Զէնեան եղաւ իմ անձնական ներկայացուցիչս եւ օգնականս Սիւրիոյ Անթէպցիները գործի մղելու, այլազան գործերու կարգադրութիւններն ընելու եւ ինձի հետ կանոնաւոր կերպով թղթակցելու աշխատանքին մէջ:

Պէյրութի ենթայանձնախումբին անդամներն են.— վեր. Ե. Քասունի՝ ատենապետ, վեր. Տ. Խլլօբեան՝ ատենադպիր, Պր. Լեւոն Նազարեան՝ գանձապահ, Պր. Բիւզանդ Թիւթիւն-

ճեան՝ խորհրդական, Պր. Եագուպ Ուսթազարաեան՝ խորհրդական, Պր. Լեւոն Ջէնեան՝ ֆարտուղար:

Հալէպի ենթայանձնախումբին անդամներն են.— Արժ. Տ. կարապետ վրդ. Նալպանտեան, ՊՊ. Աւետիս Գալէմքեարեան, Ռուբէն Եաղուբեան, Գէորգ Պարսումեան, Գէորգ Ներսոյեան, ֆարտուղար՝ Գրիգոր Պօղարեան:

Շնորհակալութեան զգացումներս պէտք է արտայայտեմ սրտիս խորերէն նաեւ արտասահմանի Հայ մամուլի խմբագիրներուն, որոնք ազնուաբար իրենց թերթերուն մէջ հիւրընկալեցին երկու հրապարակային կոչերս, որոնց շնորհիւ բոլոր Անթէպցիներ տեղեակ եղան մեր ձեռնարկին մասին եւ աշխարհի հեռաւոր ու մոռցուած անկիւններէն մեզի դրկեցին կարեւոր նկարներ, վաւերաթուղթեր եւ գրութիւններ:

Շնորհակալութեան բառ մը նաեւ մեր անխոնջ տպագրիչին ու պատուական հայրենակիցին, Պր. Գրիգոր Պարոնեանի եւ Mr. L. R. Johnson–ի ու իրենց ազնիւ ու ֆայլավարժ գրաշարներուն՝ Պրօ. Սահակ Յովհաննէսեանի, Գ. Յարութիւնեանի եւ Յովհ. Դասպարեանի: Այսպիսի դժուար գործ մը շարել ու տպագրել յաջողութեամբ՝ իւիճին արժանի է գնահատութեան:

Եթէ յիշած ըլլայի անուները բոլոր այն Անթէպցի հայրենակիցներուս, որոնք փութացին դրկել ինձ տեղեկագիրներ, ծանօթութիւններու պատառիկներ եւ նկարներ, հոս պէտք պիտի ըլլար յատկացնել ֆանի մը էջեր եւս: Անոնց իւրաքանչիւրին ալ կը յայտնեմ իմ անկեղծ շնորհակալութիւնները:

Վերջինը, բայց ո՛չ չնչինը, երախտագիտութեան մեծ պարտք ունիմ նաեւ այն հարիւրաւոր թղթակիցներուն ու աշխատակիցներուն որոնց մէկ մեծ մասը անձնուիրաբար նուիրեցին իրենց գրութիւնները գրքիս բովանդակութիւնը շահեկան ու ճոխ ընելու նպատակով: Անոնց անուները արդէն յիշուած են իրենց գրութիւններուն առընթեր, որով կ'ստանան ազգանուէր ձեռնարկի մը սատարողի գոհունակութիւնը: Մատենագրական առանձին ցանկ մը շինելու հարկ չմնաց, ֆանզի գիրքերն ու աղբիւրները յիշուած են իւրաքանչիւր գրութեան մէջը:

Հոս պարտք կը զգամ մասնաւոր ներողութիւն խնդրելու մեր աշխատակիցներէն, անոր համար որ իրենց գրութիւններէն ոմանք լոյս չեն տեսած Պատմագրքին մէջ, սա գերազանց պատճառով, որ երկու հատորները արդէն մեր առաջադրութենէն շատ աւելի ստուար ու ճոխ եղան, եւ տպագրական տարապայմաններու ծախքերու հետեւանքով, ինչպէս նաեւ Յանձնախումբի պնդումներուն առջեւ տեղի տալով, ակամայ հարկադրուեցանք

դուրս ձգել հազար էջնոց երրորդ հատոր մը լեցնելու բաւարար ձեռագիրներ, որոնք պատեհ առիթով լոյս պիտի տեսնեն Ամերիկահայ մամուլին մէջ:

Խօսք մըն ալ ընթերցողներուն:

Սիրելի եւ ազնիւ ընթերցող, եթէ այս հատորին մէջ գտնես մտքիդ ու սրտիդ զոհացում տուող գրութիւններ, կը խնդրեմ որ աղօթքի մրմունջ մը արտասանես բոլոր անոնց որոնք հոգի ու միտք մաշեցուցին այս գործը ի գլուխ հանելու նպատակով: Եթէ թերութիւններ նշմարես անոր էջերուն մէջ, կը յուսամ որ գործին դժուարութիւնները նկատի առնելով՝ ներողամիտ աչքով պիտի նայիս ատոնց վրայ:

Աշխատասիրողն ու խմբագրապետը, իր կողմէն, գոհունակութեան ժպիտով մը կ'ողջունէ իր ընթերցողները, այն յոյսով ու հաւատքով, որ Անթէպի Հայոց Պատմութեան գործը ի գլուխ հանելով մասամբ հատուցած է այն պարտքը, զոր ունի իր ծննդավայրի դպրոցներուն, ուր կազմուած են իր նկարագրին խոշոր գիծերը եւ ուր թրծուած են իր ազգասիրական ու մարդասիրական զգացումները: Եթէ այս հատորով դոյզն նպաստ մըն ալ հասնի Հայ գրի ու դպրութեան անդաստանին, աշխատասիրողին հոգին պիտի հրճուի թէ՛ հոս ու թէ՛ անդենականի մէջ:

ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

Էջ

ՆԱՄԱԿ ԲՐՕՖ· ԳԻՈՐԳ Ա· ՍԱՐԱՖԵԱՆԻՆ, Տիրաց Արքեպիսկոպոսէ է
ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԵՐԿՏՈՂ ՄԸ, Պատմութեան Ցանճնախումբին կողմէ ը
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ժա

ՄԱՍՆ Ա·

Նեբածական

ՆՕԹԵՐ ՀԱՑ ԱՆԹԻՊի ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ (Բարգէն Արքեպիսկ·) 3
Անթէպ Անունը, եկեղեցական, վարչական կազմակերպութիւնը, Քահանայք, եկեղեցին, Դպրոցական գործը, Պատմական Դէպքեր Անթէպի մէջ, Զափաս Օղլու:
ԱՅՆԹԱՊ ՔԱՂԱՔՆ ՈՒ ԳԱՒԱՌԸ (Ա· Ն· Նազար) 25
ԹԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԻՏ
ԱՆԹԻՊի ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (Նորայր Եպիսկ· Պօղարեան) 30

ՄԱՍՆ Բ·

Հնախօսական ու Հնապատմական

ԱՆԹԻՊի ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆԸ
ԵՒ ԱՆԹԻՊ ՔԱՂԱՔԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆԸ (Եղիա Ս· Քասունի) 37
ԱՆԹԻՊի ԿԼԻՄԱՆ ՈՒ ԱՆՁՐԵՒԸ 46
Անթէպ քաղաքին դիրքը, 49· Անձրեւին քանակութիւնը, 55:
ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՆԹԻՊի ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆԸ 64
ԳԼԽԱՒՈՐ ՃԱՄԲԱՆԵՐԸ 67
ԳԻՒՂԵՐԸ (Էհնէչ, Խալֆէթի, Պէհէսնի, Քէսուն) 74
ԱՆԹԻՊի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 1890 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՀԵՏԻ 82
Անթէպի Սանճագը, Բնակիչները, կառավարութիւնը, Մօտակայքին Տեսարանը:

ՄԱՍՆ Գ·

Անթէպի եւ Շրջանակին Պատմութիւնը

(Եղիա Ս· Քասունի)

ՏԼՈՒՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ ՀՆԱԳՈՑՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ 92
Եփրատացւոց երկրին կամ Անթէպի Շրջանակին քաղաքակրթութեան ծագումը հին է, 95: *Հայաստիպ* բառածները, 98: Խեթացիք, 102: Նորակազմ Նոր–Հատեան թագաւորութիւնը, 111:
ՏԼՈՒՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՑ ՕՐՈՎ
ԵՒ ՆՈՐ–ՀԱՏԵԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ 112
Ասուրնազիրպալ Բ·, 116: Սալմանասար Գ·, 118: Անթէպի Շրջակայքին «Հատեան» կամ «Նոր–Հատեան» քաղաքակրթութիւնը, 124: Զէնճիրլի, 125: Մարաշ, կարքեմիշ, 126: Թագլաթփալասար Գ· 132:
ՏԼՈՒՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԱՆԿՈՒՄԸՆ ՄԻՆՉԵՒ
ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ 136

ՏԼՈՒԲԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ ԿՈՄՄԱԳԵՆԷԻ ՄԱՍ 144
Կոմմագենէի թագաւորները, 146:
ԴՈԼԻՔԻ (ՏԼՈՒԲ) ԵՒ ԴՈԼԻՔԵԱՆ ԱՐԱՄԱԶԴԸ 152
ՏԼՈՒԲԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 159
Հռովմայեցւոց ժամանակէն մնացորդներ, 161:
Մեռելական բարանձաւներ, 162:
ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՏԼՈՒԲԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ 167
ՏԼՈՒԲ՝ ԱՐԱԲԱՑ ԵՒ ԲԻԶԱՆԴԵԱՑ ՈՍՈՐՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋՈՑԻՆ 171
ԱՑՆԹԱՊ ԱՆՈՒԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ 181
ՀԱՑԵՐԸ ԵՓՐԱՏԱՑԻՈՑ ԿՈՂՄԵՐԸ 187
Հալէպի Սէյֆ էլ Տէօվլէ Ամիրան, 190: վասիլ Բ-ի ձեռքով Հայոց փոխադրութիւնը Հայաստանէ Կոմմագենէ, 198: Անթէպի առաջին ստոյգ յիշատակութիւնը 1098-ին, 200:
ԵՓՐԱՏԱՑԻՈՑ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՑ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆՑ ՇՐՋԱՆԻՆ 202
Սեաւ Լեառն, 203: Գէորգ Մլեհ՝ նախօրինակ մը փիլարտոսի եւ Գող վասիլի, 208: Փիլարտոս ըստ Միխայէլ Ասորիի, 209: ԺԱ- Դարը եւ Հայոց ամենասուր ճգնաժամը, 211: Փիլարտոս Հայը, 214: Գող վասիլ, 218:
ՀԱԶԱԿԻՐՔ ԵՓՐԱՏԱՑԻՈՑ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ
ԹԼՊԱՇԱՐԻ ԿՈՄՍՈՒԹԻՒՆԸ 220
Երեք վարչական շրջանակներ հաչակիրքներու կողմէ, 224: Ճոսլին Բ-ի իշխանութեան շրջանը նեփրատացւոց երկրին համար տառապալից շրջան մը, 236: Ճոսլինի գերի իյնալը, 247: Անթէպի շրջանակին մէջ Հայերու թիւը հաչակիրներու օրով, 250:
ԾՈՎՔԸ ԵՒ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՏԼՈՒԲԸ
ՍՕՖ ԼԵՌՆԵՐԸ 253
Պատմական Ծովքը արդի Սօֆն է, 254: Ծովքը կէօլպաշը չէ, 258: Ծովքի կարեւորութիւնը Հայ նկեղեցւոյ պատմութեան տեսակէտէն, 260: Հայկական Տլուքը, 261: Ծովքի եւ Տլուքի կարեւորութիւնը Անթէպի տեղական պատմութեան տեսակէտէն, 265:
ՀՌՈՄԿԼԱՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԸ 266
Հռոմկլայի անկման մասին Բարհէբրէոսի գրածը, 270: Բաբգէն Եպիսկոպոսի տեսութիւնը Հռոմկլայի մասին, 271:
ԱՆԹԻՊ ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱՆԱԿԸ
ԹԼՊԱՇԱՐԻ ԿՈՄՍՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ՑԵՏՈՑ 278
Անթէպ Ծովք-Տլուքի կաթողիկոսութեան շրջանին, 280: Հռոմկլայի կաթողիկոսութեան շրջանին, 281: Անթէպ եգիպտացւոց ձեռքը, 286: Լէվկիմուրի անցքը Անթէպէ, 288: Զիւլգատրեան իշխանութ-, 290:
ԱՆԹԻՊԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑԻՑ ՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԺԲ- ԵՒ ԺԷ- ԴԱՐԵՐՈՒՆ 293
Անթէպ Օսմանեան տէրութեան տակ, 296: Ձէլալիներու մէկ ճիւղը Անթէպ հաստատուած, 297: Անթէպ եւ նոր գաղթականութիւններու յաւելումը, 299: ԺԷ- դարը Անթէպի Հայութեան համար հիմնական տեղափոխութեան ու վերակազմութեան շրջան մը, 305: Հայ մեռելները թաղելու հարցը, Յ- Մ- Մուսայեան, 309–310:

ԱՆԹԻՊի ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ
1700—1840 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ 310
Անհաճոյ դէպք մը, 311: Եկեղեցւոյ դերը Հայուն ստրկացման մէջ, 313: Եգիպտական արշաւանքը, 1830–39–ին, եւ անոր ազդեցութիւնը Անթէպի կացութեան վրայ, 314: Իսլամացած Հայ դէմքեր ու համայնքներ, 318: Մուրատ վարժապետ Պօյաճեան, 312: Եգիպտական առաջին պատերազմը, 325:

ՄԱՍՆ Դ·

Եկեղեցական–Կրօնական

(Փառէն Եպիսկ· Մելգոնեան)

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԻՊի ՀԱՅԱՍՏԱՆՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ 328
ԺԲ·–ԺԶ· Դարերը Հայկական գաղութ չի յիշուիր Անթէպի մէջ, 331: Տլուխի Ս· Պօղոս վաճխին մէջ գրուած եղիշէի վարդանանց պատմութեան ձեռագիրը 1130 թուին, 331: Անթապի պատմականապէս վաւերական Հայկական գաղութը ԺԷ· դարուն, 332:
ԱՑՆԹԱՊի ՀԱՅԱՍՏԱՆՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 335
Ս· Աստուածածնին եկեղեցւոյ նորոգութիւնները, 337:
ԱՑՆԹԱՊի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 340
1· Դաւիթ Վրդ· Անթապցի, 341: 2· Պօղոս Եպիսկոպոս, 342: Պօղոս Վրդ·, 343: 4· Տ· կարապետ Վրդ· Անթապցի, 344: 5· Տ· Կիրակոս Վրդ·, 344: 6· Տ· Թորոս Աստուածաբաշ Վրդ·, 344: 7· Տ· Յովհ· Եպիսկ· Զաբսաճճագցի, 345: 8· Տ· Ստեփաննոս Եպիսկ· Զօլալ, 346: 9· Տ· Մատաթիա Եպիսկ·, 347: 10· Տ· Մեսրոպ Եպիսկ·, 348: 11· Տ· Մկրտիչ Եպիսկ· Շահաճեան, 348: 12· Տ· Գրիգոր Վարդ·, յետոյ Եպիսկոպոս, 351: *Աւագ քահանաներ* որպէս Առաջն· Տեղապահ·— Տ· Մովսէս Աւագ Քհնյ· Թամկոչեան, 351: Տ· կարապետ Աւագ Քհնյ· Կիւլիւգեան, 352: Տ· կարապետ Ծ· Վ· Տ· Կարապետեան, 352: Ապա Տ· Յր· Աւագ Քհնյ· Տէր Մելգոնեան, Տ· Ներսէս Աւագ Քհնյ· Թավուգճեան, Տ· Գարեգին Աւագ Քհնյ· Պողարեան 353:
ՀԱՅԱՍՏԱՆՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ ԱՑՆԹԱՊի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՄԷՋ 353
ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԱՑՆԹԱՊի ԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՑԹի ԳՈՐԾԵՐԷՆ 359
Ամիրխան Դպիր, 360: Սաղաթիէլ դպիր Նալպանեան, Մտի· Յակոբեան «Տասն Ստորոգութիւնն Արիստոտէլի», 362: Տիրացու Յր· Ղաթըրճեան, 364:
ԱՑՆԹԱՊի ՀԱՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ 364
1· Յովհ· Դ· Անթապցի Բարեբարոյ կաթողիկոս՝ Տաճն Կիլիկիոյ, 364: 2· Դաւիթ Վրդ· Անթապցի, 369: Տ· Եղիազար Անթապցի կաթողիկոս Էջմիածնի, 369: 4· Տ· Պօղոս Վրդ· Անթապցի, 379: 5· Անթապցի Պետրոս Վրդ· Քիւրքիւր՝ կաթողիկոս Էջմիածնի, 379: 6· Տ· կարապետ Վրդ· Անթապցի, 388: 7· Աբրահամ Արծիւեան, Առաջին Պատրիարք Լիբանանի Հայ կաթոլիկներու, 388: 8· Երեք Անթապցի Գէորգ Վարդապետներ, 393: 9· Յովսէփ Աւագ Սարկա–

ւագ Աշճեաճ, 394: 10· Աբսէճ վրդ· Ցարութիւճեաճ, 395: 11· Տ· Բարգէճ Կիւլէսէրեաճ Ա·, կաթողիկոս Կիլիկիոյ, 396: 12· Տ· Շահէ Արքեպս· Գասպարեաճ, 403: Մատենագրութիւճ, 408:

ԱՆԹԻՊԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ (Նորայր Եպիսկ· Պօղարեաճ) 409
1· Դաճիէլ վրդ· Անթէպցի, 409: 2· Պօղոս Եպիսկ· Անթէպցի, 410: 3· Տ· Սիմէոճ Եպիսկ· Խէպէցի, 411: 4· Տ· կաթապետ վրդ· Անթէպցի, 5· Թէոտորոս վարդապետ, 6· Կիրակոս վարդապետ, 412: 7· Յովհ· Արքեպիսկ· Զարսաճճագցի, 412: 8· Մատաթիա վարդապետ, 413: 9· Մեսրոպ Եպիսկ· Մարաշցի, 414: 10· Գրիգոր վրդ· Սսեցի, 414: 11· Մկրտիչ Եպիսկ· Սէմէրճեաճ (Շահաճեաճ), 415: 12· Գրիգորիս վրդ· Աբարդեաճ, 416: 13· Ցարութիւճ Եպիսկ· 416: 14· կաթապետ վրդ· Փափազեաճ, 416:

Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՅԱՅՆԹԱՊՆ (Բարգէճ Եպիսկ· Կիւլէսէրեաճ) 418

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ — Ս· Աստուածածին Եկեղեցիճ Այնթապի (Գր· Պօղարեաճ) 429
Հին եկեղեցիճ, 430: 1723–ի շինութիւճը, 432: 1809–ի վերաշինութիւճը, 433: Նոր եկեղեցիի շինութիւճը, 435: Ս· Աստուածածին եկեղեցիին fահաճայից դասը, 439: Այնթապի ազգապատկաճ կալուածները, 441:

ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԱՑՐ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՁԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ (Գէորգ Ա· Գատէճեաճ) 443

ՇՆՈՐՀԱՎԱՐԴ Տ· ԲԱՐԹԷՆ ԿԱԹՈՂ· ԿԻԼԻԿԻՈՑ (Գէորգ Ա· Սարաֆեաճ) 445

Տ· ՇԱՀԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿ· ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ (Գէորգ Ա· Սարաֆեաճ) 451

Տ· ՄԵԼԳՈՆ ԵՒ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԱՅՆԹԱՊԻ ԿԵԱՆՔԷՆ (Յ· Տ· Մելգոճեաճ) 454
Այնթապի կրօճական ժողովին տեղեկագիրը ուղղուած Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեաճին, 455:

Տ· ՄՈՎՍԷՍ ԱԻԱԳ ՔԱՀԱՆԱՑ — Բարեպաշտօճ եւ Սրբակեաց երէց ժամկոչեաճ (Տէր Գաբեգին fի· Պօղարեաճ) 462

Տ· ՍԱՀԱԿ ՔԱՀԱՆԱՑ ՄՈՄՃԵԱՆ 466

Տ· ԱԻԵՏԻՍ ՔԱՀԱՆԱՑ ՔԼԼԷԵԱՆ 467

Տ· ՆԵՐՍԷՍ ՔՀՆՑ· ԹԱՎՈՒԳՃԵԱՆ (Գրիգոր Պօղարեաճ) 469

Տ· ԳԱՐԵԳԻՆ ԱԻԱԳ ՔՀՆՑ· ՊՕՂԱՐԵԱՆ (Գրիգոր Պօղարեաճ) 474

Տ· ՄԵՍՐՈՊ ՔՀՆՑ· ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ (Տ· Տ· Մեսրոպեաճ) 476

Տ· ՎԱՀԱՆ Ա· ՔՀՆՑ· ԿԻԼԶԱԼԵԱՆ (Յակ· Սարկաւագ Վ· Կիւլտալեաճ) 477

ԱՅՆԹԱՊԻ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ (Գրիգոր Սարաֆեաճ) 480
Ընկերութեաճ կազմութիւճը, նպատակը, գործունէութիւճը, բաղային ժողովներով, Աւետարանչական գործով, Ընկերութեաճ հաճդիպած դժուարութիւճները, Համաշխարհային Պատերազմէն կրած վճասը, ներկայ կացութիւճը:

ՀԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ (Եղիա Ս· Քասունի) 492
Կիլիկիոյ Աւետարանական եկեղեցիները, Անթէպի մէջ Աւետ· շարժման սկիզբը, 493: Բաշխուած Ս· Գրոց դերը, Պետրոս վարդապետի դերը, 493: Հայ Աւետ· համայնքի հրաշալի աճումը, 497: կաճուխ շրջանի մի fանի կարեւոր դէմքերը, երկու անդարմանելի կորուստներ, 498: Աստուածարանական ուսումը Անթէպի մէջ, 499: Անթէպի

Աւետարանականաց նոր եկեղեցական շէնքը, 500: Շէնքին մէջ երգեհոն, շէնքին նուիրման պաշտամունքը, 503: Կանխագոյն հոգեւոր պաշտօնեաները, 504: Կիրակնօրեայ դպրոց եւ դպրոցական նոր շէնք, 505: Աղջկանց ձեմարան, 506: Անթէպի Աւետ. եկեղեցւոյն երկուքի բաժանումը, 507: Առաջին (Գայաներգ) Աւետ. եկեղեցիին հոգեւոր պաշտօնեաները, 511: Երիտասարդաց մտաւոր ու բարոյական զարգացումը, 511: Հալաճեան որբանոցը, 512: Միսիոնարական դաշտին բաժանումները, 513: Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցեաց Միութիւնը, 514: Հոգեւոր արթնութիւնը, Տր. Պ. Շնայտըր, 515: Աւետ. եկեղեցւոյն զանգակատունը, 516: Երրորդ (Ալայպէյի) Աւետ. եկեղեցին, 517: Միսիոնարաց եւ Աւետ. եկեղեցեաց յարաբերութիւնք, 517: Կիլիկիոյ շրջանակին մէջ Հայ Աւետ. նախնական դպրոցներու բարեկարգութիւնը, 518: Վեր. Տր. Թ. Գ. Թրօպրիճ, 520: Անթէպի մէջ նոր հոգեւոր արթնութիւն մը, 522: Ազգայնականութեան վտանգը, 523: Թարմ ուժերու յաւելումը, 524: Նոր որբանոցներ, Միս Ֆրիյբըրն, 529: Ընդհանուր կոտորածներէն ետքը, 530: Հոգեւոր մեծ արթնութիւններ, 533: Ցորեկնական հանդէսներ, 535: Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութիւնը եւ Ատանայի եղեռնը, 537: Քրիստոնէական կեդրոններու տեսարանը, 541: Անթէպի ու շրջանակին Աւետ. գործի ընթացքը, 543: 1914 տարին, 545: Ազգապետարանին խնդիրը, 546: Զինադադարէն ետք Անթէպի մէջ Աւետ. գործին վերակազմութիւնը, 550: Օտար ազդեցութիւնը, 554: Ընդհ. Պատերազմէն ետք Անթէպցիք Պոլսոյ մէջ, 557: Անթէպի Հայ Աւետ. մնացորդը, 559:

ՎԵՐ. ՍՏԵՓԱՆ ԵԱԳՈՒՊԵԱՆ 560

ՎԵՐ. ՄԱՆԱՍԷ Կ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ 561

ԲՐՕՖ. ՎԵՐ. ՑՈՎՀ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ 563

ՎԵՐ. ՅԱԿՈԲ ՊԻԼՊԻԼԵԱՆ 564

ՎԵՐ. ԳԷՈՐԳ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ 565

ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՍՏԱՄՊՈԼՈՒԵԱՆ 565

Ֆրանչիսկեանները Անթէպի մէջ

ԱՆԹԻՊԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐԸ (Հայր Եփրեմ Պօղոսեան) 566

ԱՆԹԻՊԻ ԼԱՏԻՆԱՅ ՎԱՆՔԸ (Եագուպ Ուսթազաբաճեան) 571

ՀՌՈՄԿԼԱՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ (Վեր. Ներսէս Սարեան) 574

Հռոմկլայի աշխարհագրական դիրքը, 578: Ներսէս Գ. կայեցի, 580: Գրիգորի եւ Ներսէսի նախնական կրթութիւնը, 584: Շնորհալիի գրական արտադրութիւնները, 589: Ս. Ստեփանոս Գ. Հռոմկլայեցի, 596:

ԷՀՆԻՇ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ (Ներսէս Մանուկեան) 602

Ճիպին, 603: Էհնէշցիք Սահմանադրութեան նախօրեակին, 605: Սահմանադրութեան շրջանին, 609: Հայ գիւղին կրթական հաղաքական կեանքը, կուսակցութիւնները, 618: Էհնէշցի երիտի գիւղական դէմքեր, 626: կրօնական կեանքը, 628: Էհնէշցիներուն զբաղումներն ու տնտեսական կեանքը, 631:

ՄԱՍՆ Ե·

Կրթական–Մշակութային

ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՆ (Գրիգոր Պօղարեան) 637
Աբրահամ եւ Մուրատ վարժապետներու դպրատունը, 640:
ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ — ԵՕԳԱՐԸ ՄԷՌԹԷՊ (Գր· Պօղարեան) 646
Վարժապետներու վարձատրութիւնը եւ ընկալագրի պատճէն, 651:
ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Գր· Պօղարեան) 651
ԳԻՇԵՐԱՑԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ «ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ» (Գ· Պօղարեան) 659
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ
ԳԻՇԵՐԱՑԻՆ, ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՍԱՆՈՒՑ (Գր· Պօղարեան) 665
ՄՏՀ· ՅԱԿՈԲՃԱՆ ԽԱՀԻՃ ՄԱՀՍԷՐԷՃԵԱՆ (Եագուպ Մահսէրէճեան) 670
ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ ՅԱՅՆԹԱՊ (Վ· Մ· Քիւրճեան) 671
ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Գր· Պօղարեան) 680
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ՄԸ 1875–ԻՆ, ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊ·Ի 684
ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՒԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ՌԱՀՎԻՐԱՑ ՄԸ (Արուսեակ եւ Ֆէլտիճեանց Գայմագամեան) 686
ԱԶԳԱՑԻՆ ՀԱՑԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Գր· Պօղարեան) 689
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՑԿԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (Մարիամ Վարժուհի Պուրուճեանց) 698
Հայկանուշեանի հասոյթի ապբիւրները, ժամանակագոյցը, չրջանաւարտուհիները, 705–706:
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ (Գէորգ Ա· Սարաֆեան) 712
վարդանեան կրթարանի պաշտօնական երգը (*Ահա Աստղն*), 713: կրթական ծրագիր, 716: *Մենաստր*, ժողովրդական հանդէս կիսամեայ, ներքին կանոնագրութիւն, 719: ժամանակագոյց, ճիւղութիւն, 722: Ուսուցչական կազմը, 723: կ· Թ· Գոլէճի հետ փոխ–յարաբերութիւն, 725: Դպրոցավարութեան ռահկավարական կերպը, 727: Քայլերգ վարդանեան կրթարանի, 730: Յանկ ընթացաւարտներու, 732:
ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
ԿՐԹԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (Յակոբ Գապպէճեան) 735
վարդանեան կրթարանի մաղթերգը, 736:
ԱԶԳԱՑԻՆ ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Գրիգոր Պօղարեան) 737
ԱԶԳԱՑԻՆ ՀԱՑԿԱԶԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Մեսրոպ Ա· Քհ· Քէօշկէրեան) 739
ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Գրիգոր Պօղարեան) 740
կոնդակ Սահակ կաթողիկոսի, 744: Քայլերգ Ադենական վարժարանի, 747:
ԱՅՆԹԱՊԻ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ԿԵԴՐ· ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ (Յովհ· Արարատեան) 749
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԴԵՆԱԿԱՆ
ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ 753
Ծրագիր Ադենական վարժարանի, ցանկ ընթացաւարտներու, 758:
ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Գրիգոր Պօղարեան) 759
ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Գրիգոր Պօղարեան) 762
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶ (Գրիգոր Պօղարեան) 767
ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶԻՆ ՄԷՋ
ԵՐԳՈՒԱԾ ԵՐԳԵՐ (Հայկուհի Արզուեան) 769

ԹԱՂԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ (Գրիգոր Պօղարեան) 772
ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (Վահան Մ. Թովմասեան) 773
ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ (Գրիգոր Պօղարեան) 775
Կոնդակ Սահակ Կաթողիկոսի, 778։ Ուսուցչական կազմը, 785։ Երկրորդ Կոնդակ Սահակ Կաթողիկոսի, 787։ Ճեմարանի բացման հանդիսութիւնը, 791։
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ՄԸ ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԷ 798
ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ (Գրիգոր Պօղարեան) 799
ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ (Եղիա Ս. Քասունի) 804
ԱՆԹԷՊԻ Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ, ԱԶԱՐԻԱ ՍՄԻԹԻ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑ (Եղիա Ս. Քասունի) 809
Տր. Թրօպրիճի մահը, 818։ Գոլէճի վարչաձեւը, 826։ Հիւանդանոցի գործերը Բժշկական Գոլէճի դադարումէն ետք, 832։ Տոքթ. Մէրիլ, Գոլէճի երրորդ նախագահը, 835։ Բժշկական դասընթացքի ծրագիրը, 839։ Բժշկական ճիւղի շրջանաւարտներ, 840։ Գոլէճի ուսանողութեան քանակն ու որակը, 841։ Վիճակագրական թիւեր, 843։ Կ. Թ. Գոլէճի Անթէպցի շրջանաւարտներ, 846։ Կ. Թ. Գոլէճ իբրեւ կրթական մեծ կեդրոն, 851։ Երեք յատկանիշները գոլէճական կըրթութեան, 854։
Բրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան, Գլուխ Լ. 858։ Բրոֆ. Սարգիս Լեւոնեան, Գլուխ ԼԱ. 859։ Բրոֆ. Ճէսի Մաքոսեան, Գլ. ԼԲ. 860։ Ազգ. Բրոֆ. Ջենոր Ա. Պէզճեան, Գլ. ԼԳ. 860։
ԵՐԳ ԵՒ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻՆ ՄԷՋ (Նեւտոն Յ. Յարութիւնեան) 861
ԱՆԹԷՊԻ ԱՂՋԿԱՆՑ ԱՄԵՐԻԿ. ԲԱՐՁ. ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ (Եղիա Ս. Քասունի) 867
ԱՆԹԷՊԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (*Քաղուած Հին Թերթերէ* — Հայր Եփրեմ Պօղոսեան) 878
Թանգարան Ընկր., Սահմանադրական Ուսումնասէր Ընկր., 878։ Վարդանանց Ընկր., 879։ Ուսումնասիրաց Ընկր., Հայրենասիրաց Ընկր., Աղենական Ընկր., 881։ Հոփսիմեանց Պարզասիրաց Ընկր. 882։ Հայկազնեան Ընկր., 883։ Արամեան Ընկր., Ընթերցասիրաց Ընկր., Հանգանակութեան Ընկր., 884։ Որբախնամ Ընկր., Ամերիկաբնակ Անթէպցիներու Միութիւն, 885։
ՄԻՍԻՍ ՇԷՓԸՐՏԻ ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ (Գէորգ Ա. Սարաֆեան) 885
ԱՅՆԹԱՊԻ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ (ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ) ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ (Յովսէփ Մուսայեան) 885
ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ (Գէ. Ա. Ս.) 889
Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ (Ճօզէֆին Նիգիպլեան) 893
ԼՍԱՐԱՆՆԵՐ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ (Գէորգ Ա. Սարաֆեան) 895
ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (Յարութիւն Նաշալեան) 897

ՄԱՍՆ Զ.

Քաղաքական–Ազատագրական

ԻՆՆՍՈՒՆ ՀԻՆԳԻ ԶԱՐԴԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ (Գէորգ Ա. Սարաֆեան) 899
ԱՅՆԹԱՊԻ ԶԱՐԴԸ (Մանուկ Բաննարեան) 906

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ — Նամակներ Կիլիկիայից, «Դրօշակ» (Յ. Պէհեաթեան) 914
LETTERS FROM ARMENIA (James R. Harris և Helen Harris)
Թրգմ. Գէորգ Ա. Սարաֆեան 917
ԱՅՆԹԱՊԻ ԹԱՂԱՆՆԵՐԸ
(Նիւթական կորուստներ — Յակոբ Գապպէնճեան) 922
ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ 1895-ի ԱՆԹԻՊԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ (Սամուէլ Պարսումեան) 930
ՋԻՋԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ (Սողոմոն Պ. Պասթաճեան) 934
ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԹԻՊԻ ՄԷՋ (Յր. Յ. Նաշալեան) 943
ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ
ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ԴԷՊՔԵՐ (Ներսէս (Մահտեսեան) Յակոբեան) 953
1898–1910-ի Դաշնակցական կազմը 965: Գործիչներ Անթէպի մէջ, Մար. Միսաք Վարդանեան, Խաչիկ Սէիսեան, Սիմոն Զաւարեան եւայլն 969. Օսմ. Սահմանադրութիւն, 971: Նէմմէտտին Պէյ — Գայմագամը ձեռնելու դէպքը, 973: Ատանայի կոտորածի օրերուն մեր պատրաստութիւնները, 977: Երեսփոխանական ընտրութիւնը, 981: Իմ բաժանումը հայրենիքէն, 983:
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ 1908–1915 (Յովհ. Ալթարատեան) 985
ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹ. ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ (Յակոբ Գ. Գապպէնճեան) 991
Ռամկ. Ակումբի գործունէութիւնը, 992: Ազգ. ժողովներու մասնակցութիւն, Հերոսամարտի մասնակցութիւն, 993:
ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ԱՆԹԻՊԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ
երեք Հայ Հերոսուհիներ (Ազնիւ Ք. Մովսէսեան) 995
ԱՆԹԻՊՑԻ ՀԱՅ ՏՂԵԿԻ ՄԸ ՈՒՍԱԿԱՆԸ (Սարգիս Փաթաճեան) 997
ՏԱՄՆ ԵՒ ՄԻԿ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ ԱՆԹԻՊԻ ՄԷՋ
կարճ ակնարկ մը 1908–1914 տարիներու վրայ (Վահէ Կիւլէսէրեան) 1002
Ատանայի ջարդին արձագանգը, 1004:
«ՍԻՖԷՐՊԻՐԼԻԹՔ» (Վահէ Կիւլէսէրեան) 1009
Կեանքը, խուզարկութիւն, ձերբակալութիւն, տարագրութիւն, 1014: Հայ կաթոլիկներու գաղթը, 1026: Հայ Բողոքականներու տարագրութիւնը, 1027: Տեղահանութենէ զերծ մնացողներու պարագան, *Մէնաֆներ*, 1036: Քաղաքային արհեստաւորներ, 1037: Ձիւնուրներու ընտանիքները, 1039: Կեանքն ու տարագրութիւնը 1916-ին, 1041: Թուրք գաղթականներ, 1042: Հայ գաղթականներ, 1043: Բանտ եւ կախաղան, 1045: Համաճարակ, ժանտախտ եւ թիֆօ, 1046: *Մէնտէ*-ներուն երդման արարողութիւնը, 1050: Կրօնափոխութիւն, 1051: Կեանքն ու սովը, յոյսի երիզներ 1917-ին, 1055: Կախաղանը, 1059: Կեանքը, Զինադադար, Անգլիացիի մուտքը 1918-ին, 1061: Զինադադարի գիշերը, 1065: Սպառման օրեր, Միլլի աժանսներ, 1067: Անգլիացիին օրերը Անթէպի մէջ, 1070: Ազգային եւ եկեղեցական կեանք, 1077: Հայ Ազգային Միութեան կազմութիւնը, 1079: Տրնտեսական եւ ընտանեկան կազմը, 1080:
ԱՅՆԹԱՊ ԻՆՉՊԻՍ ՈՐ Է ՆԵՐԿԱՅԻՍ (Երուանդ Փիւշիւեան) 1084

ՑԱՆԿ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

	էջ
Քարտէս Անթէպի	
Աշխատասիրողին նկարը	ե
Շնորհազարդ Տ· Բաբգէն կաթ·	1
Շնորհազարդ Տ· Սահակ կաթող·ի Անթէպ այցելութիւնը	12
Անթէպի ընդհ· տեսարանը	26
Անթէպի ընդհ· տեսարանը եւ բերդը	28
Տօլիչէ չԱստուածի արձանը	92
Հատեան թագաւորի գլուխ	110
Բօվանտըզ Գալէ, Անթէպի մօտ բերդ	117
Այնթապ գտնուած արձանագրութիւն մը	128
Տ· կարապետ էհ· Կիւլէկեան	352
Խմբանկար Անթէպցի բարձրաստիճան եկեղեցականներու	400
Ցովհ· էհ·, Շահէ Արք·, Տ· Ներսէս էհ· Պապայեան	404
Շնորհ· Տ· Սահակ Բ· կաթող·	405
Հայց· Ս· Աստուածածին եկեղ·	417
Այնթապի Ս· Աստուածածին եկեղեցւոյն խորանը	418
Երկու վարպետ հիւսներ	424
Մահտեսի Սարգիս Ուսթա Գատէհեան	443
Տ· Բաբգէն կաթողիկոս եւ Տ· Շահէ Արքեպիսկ·	445
Տ· Շահէ Արք· Գասպարեան	451
Տ· Մելգոն էհ· Կէմիճեան եւ երիցուհին	454
Տ· Ցարութիւն էհ· Մելգոնեան	457
Ցանկ՝ Քէյփսիզեան կաթող·ի ընտրութեան մասնակցող պատգամաւորներու	458
Պատմական արժէք ունեցող ցանկ մը	459
Տ· Մովսէս Ա· էհ· Ժամկոչեան	462
Տ· Սահակ էհ· Մոմճեան	466
Տ· Աւետիս էհ· Քէլլէեան	467
Տ· Ներսէս Ա· էհ· Թավուգճեան	469
Տ· Գարեգին Ա· էհ· Պօղարեան	472
Տ· Մեսրոպ էհ· Տէմիրճեան	475
Տ· Վահան Ա· էհ· Կիւլտալեան	477
Խումբ մը Անթէպցի ուսանողներ	479
Փիլիպպոս Էփ· Սարգիսեան	480
Քրիստոսասիրացի երիտասարդ առաջնորդները	486
Քրիստ· Ընկ·թեան երիտասարդ անդամուհիներ	488
Օր· Արաքսիա Ձէպէճեան	489
Աւետ· Առաջին եկեղեցի (1908)	503
Աւետ· Գայաճըզ եկեղեցիի երեւելիները	504
Վեր· Մ· Կ· Փափազեանի Կիրակ· Դպրոցի դասարանը	505
Հայիկ Աւետ· եկեղ· կանանց Ս· Գրքի դասարան	506
Վեր· Գարա Գր· Ցարութիւնեան	507
Գայաճըզի Բող· եկեղեցին	507
Հայիկ Աւետ· եկեղեցիի կիներու բաժինը	507
Բող· Հայիկ եկեղեցիի բեմը	508
Հայիկ Աւետ· եկեղեցիի Հովիւն ու Պաշտօնեաները 1907–ին	509
Հայիկ Աւետ· եկեղեցիի ծերերու դասարան	510
Հալաճեան Որբանոցին Արհեստանոցը	512
Նիգիպլեան Մանկապարտէզ	519
Ատուր Ագա Նիգիպլեան	526
Գր· Պարսումեան	526
1895–ի կոտորածին Միացեալ Ճակատ	527
Ղազար Խօճա	529
Միս Ֆրիյրսըն	529
Վեր· Սեդրակ Էմմէճեան, Նահատակ	539
Միս Ֆօրմէն	555
Վեր· Մանասէ Կ· Փափազեան	561
Բրօֆ· Վեր· Ցով· Գ· Գրիգորեան	563
Վեր· Յակոբ Պիւլպիւլեան	564
Վեր· Գէորգ Գազանճեան	565
Փատրէ Սապաթինօ	566
Անթէպի Լատինաց Վանքը	567
Հայ Կաթոլիկներու Թաղական Խորհուրդը	569
Լատին եւ Հայ Կաթոլիկներու փոդերախտումբը	570
Տ· Վարդան Ծ· Վ· Պահչէճեան	571
Հռոմկլայ	579
Հռոմկլայ եւ Եփրատ	599
Կրթ· երկսեռ վարժ·, Դամասկոս	601
Աբրահամ Խօճա Լեւոնեան	621
Ազգ· Ներսէսեան վարժարանի 1897–ի շրջանաւարտները	658
Կրթ· վարժարան, Հալէպ	670
Կրթ· վարժարան, Հալէպ	679
Խմբնկ· Հայկանուշեան վարժ·ի	691
Հայկանուշեան վարժարանի 1900–ի շրջանաւարտները	694
Լուսիա Խաթըն Ղազարեան	695
Գալուստ Ագա Ղազարեան	695
Տիգրանուհի Պօշկէզէնեան	700

էջ

Երուանդի Գապպէննեան 700
Սանդուխտ Աստուրեան 701
Հայկանուշեանի 1902–ի շրջ. 708
Հայկանուշեանի 1905–ի շրջ. 709
Հայկանուշեանի 1908–ի շրջ. 710
Հայկանուշեանի 1913–ի շրջ. 711
Վարդանեան Կրթ.ի պաշտօնական երգը, նօթայով 713
Վարդանեանի ուսուցիչներ եւ ուսանողներ 1898–ին 715
Քայլերգ Վարդանեան Կրթ.ի 730
Վարդանեանի 1905–ի շրջ. 733
Վարդանեանի ուսուցչական կազմը 1911–ին 734
Վարդանեանի 1913–ի շրջ. 734
Վարդանեան Կրթ.ի մաղթերգը, նօթայով 736
Ադենական Վարժ.ի վկայականը 741
Յակոբ Պէքեարեան 742
Փողերախումբ Ադենական Վրժ.ի 744
Ադենականի Ուսուցչական խումբը 1907–ին 746
Քայլերգ Ադենականի, նօթայով 748
Անթէպի Կրթ. Վարժ.ի հոգաբարձուք եւ աշակերտք 763
Կրթ. Միութեան 1939–ի Հալէպի վարչութիւն 764
Անթէպի Կրթ. Վարժարանի 1912–ի շրջանաւարտներ 765
Հալէպի Կրթ.ի խնամակալները 766
Խմբանկար Վարդանեան Կրթարանի Մանկապարտէզին 768
Կիլիկեան Ճեմ. Հոգաբարձութ. 780
Կիլիկեան Ճեմարանի նորընծայ դասարան 783
Կիլիկեան Ճեմ.ի արտօնագիրը 784
Կիլիկ. Ճեմ. ուսուցչակ. կազմը 785
Կիլիկ. Ճեմ.ի Գիշերօթիկ շէնքը 787
Կիլիկ. Ճեմարանի շէնքը 788
Յակոբ էֆ. Խաչատուրեանի յուղարկաւորութիւնը 789
Կիլիկ. Ճեմ.ի երէց դասարան 793
Կիլիկ. Ճեմ.ի փութպօլի յաղթական խումբը 795
Կիլիկեան Ճեմարանի երիցագոյն դասարան 797
Տոքթ. Թրօպրին, Կ. Թ. Գոլէճին Ա. նախագահը 814
Միսիս Ֆրէտ Շէփըրտ 819
Տոքթ. Ֆրէտ Շէփըրտ 819
Ընդհ. տեսարան Կ. Թ. Գոլէճի 821
Գոլէճը (հրդեհէն վերջ) վերաշինող վարպետներ 822
Բրօֆ. Յրթ. Մուրատեան 824
Կ. Թ. Գոլէճի երգչախումբը 825
Տոքթ. Հապիպ Նազարեան 832
Տոքթ. Համլիթըն եւ Միս Թրօպրին 832
Տոքթ. Մէրիլ, Յկր. Ղազարեան եւ Ա. Սէրայտարեան 836
Հալէպ Գոլէճի ուսուցիչներ 839
Խմբանկար Կ. Թ. Գոլէճի ուսանողներուն 842
Կ. Թ. Գոլէճի մեծ սրահը 845
Կ. Թ. Գոլէճի 1892–ի ուսուցչ. կազմ ու շրջանաւարտներ 848
Կ. Թ. Գոլէճի 1899–ի ուսուցիչք ու շրջանաւարտք 849
Կ. Թ. Գոլէճի վկայականը 852
Բրօֆ. Ալեքսան Պէզճեան 858
Բրօֆ. Սարգիս Լեւոնեան 859
Բրօֆ. Ճէսի Մաթոսեան 860
Բրօֆ. Ջենոր Ա. Պէզճեան 860
Երգ Կ. Թ. Գոլէճի, նօթայով 865
Միս Թրօպրին 871
Միս Նորթըն 871
Ամերիկ. Աղջկանց Սէմինէրիին շէնքը 872
Խմբանկար Ամերիկ. Աղջկանց սէմինէրիի շրջանաւարտներուն 875
Ամերիկ. Աղջկանց սէմինէրիի 1913–ի շրջանաւարտներ 876
Ամերիկ. Աղջկանց սէմինէրիի 1910–ի շրջանաւարտներ 877
Անթէպի Ուսումնասիրացին Նուագախումբը 889
Գէորգ Տանէլեան, 1895–ի կոտորածի հերոսը 901
Աղքատախնամի վարչութիւն, խառն, 1895–ին 904
Անթէպցի Հայ կամաւորներու խումբ մը 959
Ջօր. Անդրանիկ, Ն. Խաչատուր–եան եւ Գէփթ. Պօնաբարթեան 960
Կամաւոր Ներսէս (Մահտեսեան) Յակոբեան 984
Սարգիս Փաթանեան արաբական տարազով 998
Սարգիս Փաթանեան եւ Տիկինը Հալէպի մէջ 998
Քէլլէճին կախաղանի վրայ 1005
Եագուպ Տանէլեան, զէնք փոխադրող 1007
Յակոբ Սարաֆեան, թրք. առաջին զինուորներէն 1007

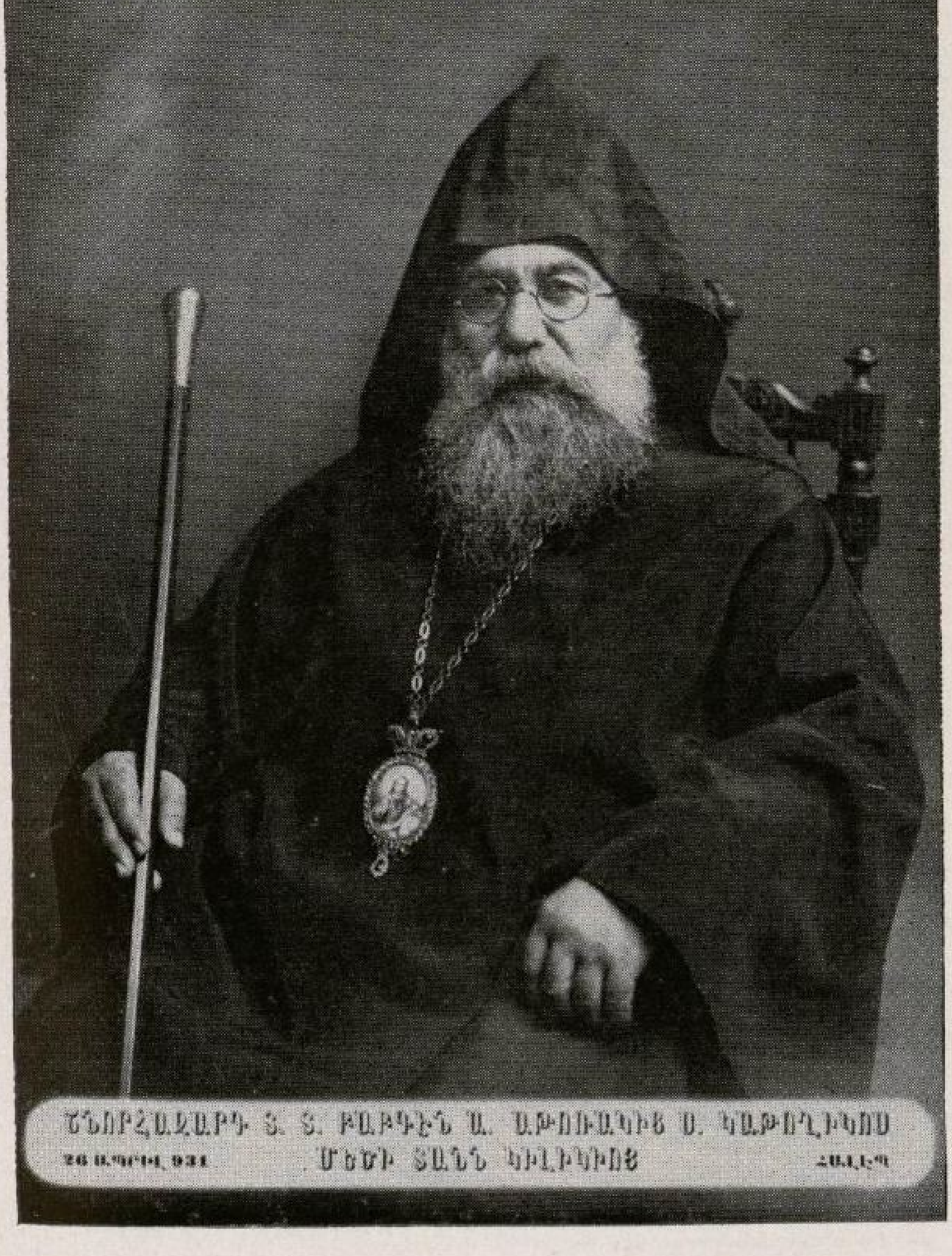

ՇՆՈՐՀԱԶԱՐԴ Տ. Տ. ԲԱԲԳԷՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՑ Ս. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

26 ԱՊՐԻԼ 931 ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱԼԷՊ

ՄԱՍՆ Ա.

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

ՆՕԹԵՐ ՀԱՅ ԱՆԹԷՊԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ*

ԱՆԹԷՊ, ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Գրեց՝ ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Այնթապ ձեւը նոր է։ Միջնադարեան հայացի ձեւն է Անթափ, որ եղած է Անթէպ. եւ ըստ իս այս է շիտակ ձեւը։ Պէտք է գիտնալ որ Հայաստանի մէջ ալ կայ Անթափ ըսուած տեղ մը։ (Էրզրումի Նահանգին մէջ)։

Անթէպի վաղեմի պատմութիւնը անծանօթ է։ Կցկտուր տեղեկութիւններ կան միայն։ Այս մասին տե՛ս Կիլիկիա՝ Վ. Ս. Քիւրքճեանի, որմէ եւ Բնաշխարհիկ Բառարան Հ. Ս. Էփրիկեանի, ի բառն Այնթապ եւ իմ Ծովքը։

Հին ժամանակներու քաղաքներուն պէս Անթէպն ալ Բերդ մըն է կամ Բերդաքաղաք մը։ Յաճախ կը յիշուի իբրեւ բերդ

*) Այս համառօտ նօթերը (նախապէս լոյս տեսած Սիւրիահայ Տարեգրքի մէջ 1925–ին) արտատպելով՝ կը ցանկանք մեր յարգանքը մատուցանել Անթէպի լուսեղէն դէմքերէն հոգելոյս Բաբգէն Կաթողիկոսի որ ծրագրած էր գրել Հայ Անթէպի պատմութիւնը։ Դժբախտաբար զանազան պատճառներով Սրբազան հեղինակը չէ կրցած հաւաքել պէտք եղած հարկաւոր նիւթերը։ Վաղաժամ մահը վրայ հասնելով այս գեղեցիկ ծրագիրը մնացած է բաղձանք միայն։ Իր հաւաքած տուեալներէն օգտուած են մեր հեռաւոր աշխատակիցներէն ոմանք, Սիւրիոյ, Պաղեստինի մէջ։ Անոնք ուրիշ կարեւոր աղբիւրներ ալ աչքի առջեւ ունենալով ի գլուխ հանած են իրենց մասնագիտական հետազօտութիւնները։ Մ. Խ.

եւ երբեւ քաղաք յիշուած ատեն ալ՝ կը շեշտուի իր գեղեց-կութիւնը։ Անթէպի ամէնէն հին շէնքը իր Ղալան (Բերդ) է, ռազմական կարեւոր կէտ մը, եւ այս պատճառաւ յաճախ կործանուած։ Այս բերդին վերջին նորոգութիւնը եղած է 1480–ին, Սուլթան Քաթիպայի ատեն։ Իսկ 1822–ի երկրաշար-ժին դարձեալ փլաւ։

Հայոց պատմութեան տեսակէտէն նայելով Անթէպի վը-րայ, կը տեսնենք որ Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան շրջա-նին զարգացած է հոն Հայ Բնակչութիւնը։ Կիլիկեան Թագա-ւորութեան շրջանին Եւրոպայի Խաչակիր բանակներն ալ տա-րածուեցան այս կողմերը, եւ մենք գիտենք արդէն թէ Տիւ-լիւք, Հռոմկլայ, Պիրէճիք, Ուրֆա, իրենց շրջականերով, իր-րեւ քրիստոնեայ երկիրներ, մնացին Խաչակիր Կոմսութիւն-ները եւ Իշխանութիւններու ներքեւ։ Հայեր էին այս երկիր-ներու բնակչութեան մեծամասնութիւնը։

Ծովք եւ Տիւլիւք մեր ազգային – եկեղեցական պատմու-թեան տեսակէտէն ո՛րքան կարեւոր եւ փայլուն էին որ, ըստ իս, Անթէպ, երբեւ շատ մօտիկ կէտ մը անոնց, կը պարփակ-ուէր այդ շրջանակին մէջ, եւ այս պատճառաւ, երբեւ Հայա-շատ կեդրոն, առանձինն չի յիշատակուիր։ Վասն զի պէտք է ուշադրութիւն ընել որ Անթէպ իր ծագումով, ինչպէս որ Հայ քաղաք մը չէ, նոյնպէս Թիւրք ալ չէ եղած։ Բայց Անթէպ Հայ եղած է վաղ ժամանակներէ ի վեր, որովհետեւ Հայեր Կիլիկ-եան Թագաւորութեան հաստատութենէն շատ առաջ տարած-ուած էին Կիլիկիոյ եւ Եփրատացւոց մէջ, երբեւ վաճառա-կան ժողովուրդ։ Եւ Խաչիկ Ա. Կաթողիկոս (873–922) արեւ-մուտքի այս բոլոր գաւառներուն համար եպիսկոպոսներ ձեռ-նադրեց եւ ղրկեց, որպէս զի Հայ գաղթականութիւններ կազ-մակերպուին եկեղեցական առանձին վարչութիւններով։ Աս-կից դար մը ետքն է որ Ռուբէնեանք երեւան կուգան Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ Հայկական ինքնօրէն իշխանութիւն մը կազմակերպելու հետամուտ։ Եւ շատ բնական է, որ Հայ ժո-ղովուրդը այս օտար հողերու վրայ, նախ իրենց Մայրենի Եկեղեցւոյն կազմակերպութեան շնորհիւ հաստատուեցան, եւ ապա Կիլիկեան Թագաւորութեան աստիճանական կազմակեր-պութեան եւ հաստատութեան շնորհիւ, զարգացան եւ տիրող բնակչութիւնը եղան այդ երկիրներուն, որոնց մէջ է մեր Ան-թէպն ալ։

Կարեւոր է գիտել նաեւ որ Անթէպ իր բոլոր շրջակայքով Հայ էր գլխաւորապէս, կամ թէ ըսենք, Անթէպ, իր հիմակ-ուան 300 կտոր գիւղօրէից, Հայ–Քրիստոնեայ էր երբեմն։

Հետզհետէ ասկայն, Արաբ եւ մանաւանդ Թուրք–Իսլամութեան հարստահարութիւններուն եւ ճնշումներուն տակ այդ Հայ–Քրիստոնեայ ժողովուրդը Իսլամացած է կամ ինչպէս կ՚ըսուի սովորական կերպով Տաճիկ եղած է:

Թիւրքերուն հարստահարութիւնն (զուլում) ու հալածանքը այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Անթէպ եղաւ թիւրքախօս, Փոքր–Ասիոյ ուրիշ հայաբնակ գլխաւոր քաղաքներուն պէս: Եւ վերջին կտրուկ ու սաստիկ հարուածը Անթէպի Հայախօսութեան՝ Ենիչէրիներն են որ տուին, ծայրատելով հայերէն խօսողներուն լեզուները:

Շատ յայտնի եւ չջնջուելի երկու ապացոյցներ կան թէ Անթէպի եւ իր շրջակայքի բնակչութիւնը Հայ էին, եւ հետեւաբար Հայախօս էին:

Առաջին ապացոյցը սա՛ է: — Մինչեւ այսօր Անթէպի թիւրքերէնին մէջ բազմաթիւ հայերէն բառեր կան, որոնց Հայք եւ Թիւրքեր հաւասարապէս եւ անխտիր կը գործածեն, առանց կռահելու թէ Հայերէն են սոոնք: Այս բառերէն նշանակելի խումբ մը եւս հրատարակած եմ երբեմն, Ս. Դաւիթեանի «Բիւրակն» շաբաթաթերթին մէջ, կ. Պոլիս:

Այս երեւոյթին ամէնէն բնական եւ ամէնէն պարզ մեկնութիւնը սա՛ է.— Բոնի տաճկըցող Հայեր իրենց հետ տարին իրենց հայերէն բառերն ու բացատրութիւնները եւ հայացի սովորութիւնները:

Ասոր վրայ պէտք է աւելցնել երկու կարեւոր դիտողութիւններ ալ. նախ, թէ Անթէպի եւ դիւղօրէից Տաճիկներուն գլուխներն ու գիմագիծները միեւնոյն են Հայոց գլուխներուն եւ գիմագիծներուն հետ: Յետոյ, Անթէպի Տաճիկները պահած են իրենց նախնեաց Հայ–Քրիստոնէի սովորութիւնները ու աւանդութիւնները. որ օրինակ, Անթէպի Տաճիկները քով այնքան չէ քաջալերուած բազմակնութիւնը: Պօղ Ազալի տան մէջ միակնութիւնը նախնեաց աւանդութիւն մըն էր: Յարձնալ, Անթէպի Տաճիկները, ինչպէս ուրիշ տեղերու Տաճիկներ ալ, կապուած են իրենց մայրենի հաւատքին եւ սովորութիւններուն. որ օրինակ, ամէն Ուրբաթ օր, Տաճիկ կիներ խումբ խումբ Հայոց եկեղեցի կուգային եւ Սուրբ Աստուածածնայ կարդալ կուտային իրենց գլխուն: Ամէն Աւագ Ուրբաթ երեկոյին՝ Տաճիկ կիներ, երբեմն այրեր ալ, նոյնպէս քով կուգային իրենց նախնեաց եկեղեցին, տեսնելու Թաղման կարգը: Եւ գրեթէ ամէն կիրակի Անթէպի եկեղեցւոյն առեւտրէն եղած ծանուցումներու ընթացքին կը լսէինք.—

«Պիր պյլազգի Սուրբ Գէորգու բարեխօսս թուքմուշ օլտուդուճտան» այս ու այն կամ այսչափ ու այնչափ նուէր դրկած է, «Տէր ողորմեա» ըսէք: Աւելի հետաքրքրական իրողութիւն մըն ալ. Անթէպի Տաճիկ տուներուն մէջ մեծ մայրիկներ կային, որ պահած էին իրենց Հայ-Քրիստոնէութիւնը, այնպէս ամէն Ծնունդի եւ Զատկի առներուն քահանայ կ'երթար անոնց՝ խոստովանանք ընելու եւ Ս. Հաղորդ տալու. զոր օրինակ, Պալըգլը չուկային մէջ ծանօթ Պաղդալ էմինի մայրը Հայ-Քրիստոնեայ մնացած կին մըն էր, եւ Տէր Գէորգ պապան ալ իր տաներէց քահանան: Այսպիսի կին մը կար նաեւ Մուշ, թիւրք հարիւրապետի մը կինը, որ պահած էր իր Հայ Քրիստոնէութիւնը, մինչ իր զաւակները խիստ մոլեռանդ Տաճիկներ էին:

Երկրորդ ապացոյցը սա է.— Ան թէ թիւրքախօս Հայութեան եւ Տաճիկներու խօսած թիւրքերէնի մէջ ո՛չ միայն հայերէն բառերու մասնաւոր մթերք մը կայ, ինչպէս որ դիտել տուի արդէն, այլ նաեւ պէտք է դիտել, որ Անթէպի թիւրքերէնը ձեւով միայն թիւրքերէն է, իսկ խօսուածի կազմը պարզապէս Հայերէն է: Թո՛ղ Անթէպցի Հայ մը եւ Տաճիկ մը բուն ժողովրդական ընթացիկ լեզուով թիւրքերէն նախադասութիւն մը ըսեն, եւ դուք զրեցէք բառ առ բառ, հաւատարմութեամբ, եւ ետքը՝ այդ նախադասութեան թուրքերէն բառերուն տեղ դրէ՛ք անոնց հայերէնները, եւ դուք զարմանքով պիտի տեսնէք որ խօսուածը հայերէն է, եւ ոչ թէ թիւրքերէն:

Թէ Անթէպի Հայախօսութիւնը վերջին հարուածը կրաւ Եղիչէրիներէն, յայտնի է 1800 թուականներէն մնացած կարգ մը ձեռագիր դրուածներէ եւ յիշատակարաններէ, որոնցմէ, ժրախտաբար, չատ քիչ բան հասաւ ձեռքս, վասն զի առանք՝ բոլորը փճացան 1915-ի տեղահանութեանց առթիւ: Բայց, զոր օրինակ, 1815-1825 թուականներուն Մկրտութեան Տոմարը, որ ազատած է այդ փճացումէն, ցոյց կուտայ թէ թիւրքախօս Անթէպի Հայեր բոլորովին լքած չէին իրենց մայրենի լեզուն: Եւ չատ զարմանալի է դիտել այդ Տոմարին մէջ Հայերէն դիրերու արտասանութիւնը արեւելեան է դեռ, եւ բոլորովին չեն ենթարկուած թիւրքերէնի բիրտ ազդեցութեան, զոր օրինակ, դրուած է «Տէրունի Բերեճիկլի Ներսէս», փոխանակ Պէրէճիքլի-ի: Մականուններու մէջ հայացի եաւն կամ եաց զուգընթաց է թիւրքերէն օղլու կամ ողլո-ներուն. զոր օրինակ. «Շուշանենց որդի Ներսէս», «Լեւոնենց որդի Աբութին», «Մենծ Եղիայենց Կարապետ», «Ղառամանիկեան Գեւորգ», Ճեպեճենց որդի Աւետիս», «Քէօչկէր Կիւլէսէրի որդի

Աւետիք» (Հայրս է, մկրտուած 1821 Յունիսի 8–ին), «Բիլաճի ողլի Սարգիս» կամ «Բլաճիյենց Սարգիս», «Թախտադոկեն ողլի Ճիրճի» եւայլն: Մականուններ կան, որ մեզի զուտ Թիւրքերէնով հասած են, բայց այս Տոմարին մէջ Հայերէն-Թիւրքերէն զուգընթաց են, զոր օրինակ, «Երլանսօխան օղլու», այս Տոմարին մէջ է «Օձախօթենց որդի» կամ «Օձախօթա օղլու», իսկ «Շէյթան Ղույումճուսու» է՛ «Սատանայ Ղույումճու»: Անթէպի մէջ, հիներ բժշկին կ'ըսէին Հէքիմպաշը, քանի որ Տօքթորը նոր է համեմատաբար, իսկ այս Տոմարին մէջ ըսուած է, զոր օրինակ «Բժշկապետ մահտեսի Եղիա»:

Ինչպէս որ կը տեսնուի այս ցուցմունքներէն, Անթէպի Հայախօսութիւնը անցման շրջանի մէջ է 1800 թուականներուն դէպի Թիւրքախօսութիւն:

Անթէպի Հայութիւնը միշտ պատուաստուած է նոր գաղթականութիւններով: Եւ մեծ գաղթականութիւններ եկած են Հայաստանէն եւ Պարսկահայաստանէն: Ժէ–րդ դարուն ճիշտ սկիզբը, Շահ Աբբաս Ա.–ի առեն, Հայաստանէն եւ Պարսկաստանէն փախստեայ եկած հայ գաղութներուն պատմութիւնը թարմ էր Անթէպի եւ Անկիւրիոյ Հայոց մէջ միանգամայն: Հայրս գիտէր իր նախնեաց Պարսկաստանէն գալու աւանդութիւնը՝ ես Անկիւրիոյ մէջ ալ լսած եմ նոյն աւանդութիւնը Աճէմեաններէն, եւ ուրիշներէն:

Արեւելքի վաճառականներ առաջնակարգ տեղ եւ դիրք բռնած էին Փոքր–Ասիոյ եւ Սուրիոյ բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն մէջ: Նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ շատ ուշագրաւ էր Արեւելեան վաճառականաց կամ խոճայից դիրքը:

Անթէպ, իբրեւ շահաստան եւ տեղական ճարտարարուեստի քաղաք, կեդրոն մը եղած է Հայաստանի եւ Անատոլուի հայ վաճառականներուն, որք առանձինն եւ ընտանեօք եկած հաստատուած են Անթէպ: Մեր օրերուն՝ Սիվազ, Կիւրին, Աշտի, Խարբերդ, Արաբկիր, եւայլն. ընտանեկան գաղութներ կը ղրկէին Անթէպ, որոնք իբրեւ առեւտուրի մարդ, առհասարակ բարեկեցիկ վիճակ մ'ունէին:

Հետեւեալ քաղաքներու եւ գիւղերու անունները քաղած եմ Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ձեռագիր մէկ Աւետարանի վերջին թղթէն, բոլորովին ծակծկուած թուղթ մը: Աւետարանը գրուած է 1619–ին, Կ. Պոլիս: Անոնք որ այս ձեռագիր Աւետարանը գներ եւ արծաթապատ կազմել տալով նուիրեր են Անթէպի եկեղեցւոյն, այդ առթիւ յիշատակագրուած են անոնց բուն ծննդավայրները, այսպիսի կարգով:

Հռոմկլայ, Արահ, Արճէշ, Պրայ–Ջոր, Խալիֆ, Ճըպին,

Սալըտ, Յինու, Ուռել, Ուռհա, Ամիթ, Աշոտի, Էնկէլ, Սեւաստ, Զէյթուն, Երզնկա, Տարաւնտա, Հէնին, «եւ ալ պախի եկած ամենայն աշխարհի մէկ տնով··· որ զաւուայ չեմ գիտեր· մանաւանդ ի խաւայ եկած զնացած վաճառականացայ»:

Առանց վրայ պէտք է աւելցնել Սասունի դպութիը: Սասունցիք, իբրեւ Ջալացպան եւ հացադործ, նախահայրերն են Անթէպի հացադործ եւ Ջաղացպան ընտանիքներուն, որք նըշանաւոր եղած են իրենց Փիլիքական քաջութեամբ:

ԱՆԹԷՊԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ – ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսական Աթոռը, Կիլիկիոյ մէջ Սիսէն եաքը, կամաց–կամաց եկաւ հաստատուեցաւ Ծովք եւ Հռոմկլայ: Այս երկու կէտերն ալ շատ մօտիկ են մեր Անթէպի: Ծովքը մեր Սօֆն է, Տիւլիւֆի չրջանակին մէջ: Ծովքի մէջ ծնան երկու Կաթողիկոսներ, Գրիգորիս Գ. (1096) եւ Ներսէս Դ. Շնորհալի (1102): Իսկ Հռոմկլայ Կաթողիկոսարան եղաւ 1151–էն մինչեւ 1292:

Իսկ այս երկու Բերդերուն մէջ, Տիւլիւքի վրայ, կանգուն եւ պայծառ էր Ս. Պօղոս Վանքը, ուր 1130–ին պրուեցաւ Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան ընտիր օրինակ մը, Յակորոս Գրչի ձեռքով, Ս. Վարդան եկեղեցւոյ Հովանւոյն տակ, Հայր Սամուէլի Առաջնորդութեան առեն:

Տիւլիւքի չրջակայքը ուրիշ Հայ վանքեր ալ ունէինք:

Անթէպի եկեղեցական – վարչական կազմակերպութեան կողմէն ուրեմն, թողլով աւելի հին ժամանակները, քանի որ տպրիւրներ կը պակսին առայժմ, կրնանք գալ 1130 թուականին, եւ ըսել մեծ հաւանականութեամբ թէ Անթէպի Եկեղեցին կը պահուէր Տիւլիւքի Ս. Պօղոս Վանքին Առաջնորդութեան ներքեւ:

Այդ թուականէն ասդին պրեթէ հինգ դարու ահագին խըթամած մը կայ:

Մինչեւ ցարդ իմ պրպտումներուս մէջ հետեւեալ անունները գտած եմ Անթէպի Առաջնորդական Գաւազանէն:

1607–ին կը յիշուի Դանիէլ Վարդապետ, հաւանաբար Անթէպցի: Առը ժամանակակից է աւագերց Տէր Սարգիս:

1620–ին կը յիշուի Սահիանոս Եպիսկոպոս մը Անթէպի մէջ· բայց չգիտեմ իբրեւ Առաջնորդ թէ իբրեւ հիւր:

1666–ին Ամթէրտամ տպագրուած Աստուածաչունչ մը կը նուիրուի Անթէպի Ս. Աստուածածնին Եկեղեցւոյն Աբրահամեան ընտանիքի կողմէն, «ի ձեռն Աւագերէց Տէր Պաղտասարին»:

1671–1695 Առաջնորդ է Պօղոս Վարդապետ, կարծեմ Անթէպցի, որ 1671–ին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, եւ իր Առաջնորդութեան 24 տարիները միայն ծանօթ են, այսինքն 1671–էն առաջ եւ 1695–էն ետքն ալ Առաջնորդ եղա՞ծ է․ սախկա յայտնի չէ:

1680–ին Վենետիկ տպագրուած Աւետարան մը, Երեւանցի Յակոբ, կինը Շահիճան եւ իրենց որդին Կիրակոս, կը նուիրեն Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին «ի ձեռն Տէր Առաքելին եւ Տէր Պալուն»:

1730–ին կը յիշուի Կարապետ Վարդապետ Անթապցի: 1784 Յուլիս 5–ին կը յիշուի Թէոդորոս Վարդապետ: Ասոր ժամանակակից է Տէր Գաբրիէլ Քահանայ, որ հայերէն քարոզ մըն ալ գրած է: 1796–ին կը յիշուի Կիրակոս Վարդապետ: Ասոր ժամանակակից է Տէր Յարութիւն Քահանայ, որ կը վախճանի 1795 Մարտ 1–ին, եւ անոր տեղ կը ձեռնադրուի Տէր Գէորգ Քահանայ:

1822 Դեկտ. 22–ին կը յիշուի Զօլախ Ստեփան Վարդապետ:

1825 Մայիս 30–ին Կ. Պոլսեցի Տ. Գրիգորի որդի Գրիգոր Վարդապետ մը կայ Անթէպ: (Կ'երեւի թէ այս երկուքը Առաջնորդ չեն):

1808–1829–ին կը յիշուի Զարանճաղցի Յովհաննէս Եպիսկոպոս: — Ասիկա այն նշանաւոր Առաջնորդն է Անթէպի, որու կեանքին եւ մահուան շուրջ կենդանի եւ շատ հետաքրքրական զրոյցներ կային Անթէպի Հայոց եւ Տաճիկներուն մէջ: Հին եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը Աւանդատան մէջ թաղուած է այս սրբակեաց մարդը, եւ ուխտատեղի եղած է իր տապանը ամէն ժողովուրդի համար: Երբ հին եկեղեցւոյն արեւելեան պատը քակուեցաւ, տապանը մնաց դուրսը, բաց, զոր չքրքրեցին ի յարգանս ժողովրդական զգացումներու: Յովհաննէս Եպիսկոպոս Անթէպ–Մարաշի միացեալ վիճակաց Առաջնորդ եղած է միանգամայն: Դժբախտաբար դեռ չեմ կրցած գտնել իր առաջնորդութեան ստոյգ թուականը: — 1832–ին Զէյթուն կը գտնենք զինքը:

1830 Դեկտեմբերին կը յիշուի Մատթիա Վարդապետ, (1830–32): 1880–ին կը յիշուին նաեւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Վարդապետ: Այս երկուքին անունը միայն հաղորդուած է ինձ Արժ. Տ. Գարեգին Քահանայ Պօղարեանի կողմէն: Իրենց Առաջնորդութեան թուականները, գործերը եւն. անծանօթ են դեռ ինձ: Միայն կը յիշեմ թէ Գրիգոր Վարդապետ եւ հայրս բարեկամներ եղած են իրարու հետ, եւ հայրս

կողմնակից եղած է Գրիգոր Վարդապետին, երբ «կ'ուզենք չենք ուզեր»ի խնդիր մը եղած է, եւ իր եաեւէն երթալով մինչեւ Փիլիս, եա բերեր են զինքն Անթէպ: Գրիգոր Վարդապետին փոքրիկ մէկ լուսանկարը ունէինք մեր տունը: Շնորհալի դէմքով եւ աղբեկ մազերով մարդ մըն էր: Այս է իր լուսանկարին ապաւորութիւնը իմ պատանեկան մտքին վրայ:

1853–1866 Սբսեցի Շահանեան Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս, որ յետոյ Անկլիքան եղաւ, ամուսնացաւ: Ես այս մարդը ճանչցած եմ իր Անկլիքան եղած չրջանին, իրրեւ «Իճկիլիզ Մկրտիչ Վարդապետ»: Բարեկամ էր հօրս, եւ երբեմն այցի կ'երթար անոր, եւ դիս մխասին կը տանէր, մանաւանդ Զատկին: Պէտք է ըսել որ Շահանեան Մկրտիչ Արքեպեսկ. վերջին Առաջնորդն է եղած Անթէպի, նշանակուած ըլլալով Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանէն: Վասն զի այս միջոցին է որ Կ. Պոլսի Պատրիարքութիւնը միջամտեց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական գործերուն, և վերջ տուաւ Աջապահեան տոհմին ժառանգական Կաթողիկոսութեան: Շահանեան Մկրտիչ Արքեպիսկ.ի դասալքութիւնը, ըստ իս, կապ ունի այս խնդիրներուն հետ, որովհետեւ ինքն Կաթողիկոսական Տեղապահ էր:

Շահանեանէն ետքը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան կողմէն Անթէպի Վիճակին վրայ Պատրիարքական Փոխանորդ կարգուեցաւ Զեթունցի Գրիգոր Վարդապետ Աբարեան, 1866 Դեկտեմբերին: Եւ այնուհետեւ Անթէպ այլեւս չունեցաւ կանոնաւոր եւ տեւական Առաջնորդութիւն, նոյն իսկ Ազգային Սահմանադրութեան համաձայն կազմակերպութեամբ:

ԱՆԹԷՊԻ ՔԱՀԱՆԱՑՔ

Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն հնագոյն չըլջանի քահանաներուն անուանացանկը չունինք ձեռքերնիս: Առաջնորդներու չարքին արդէն արձանագրեցի քանի մը անուններ, որոնք մկրտութիւններ ըրած են: Առանք քահանայական տոհմի պաւակներ են, որ ժառանգաբար եւ աւանդաբար քահանայ եղած են: Առանց մէջ կան նշանաւոր տուներ կամ օճախներ, որոնցմէ ամանք մինչեւ մեր օրերը քահանայ կուտային Անթէպի եկեղեցիին: Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Աջապահեան տոհմի ձեռքէն խլուիլը, ըստ իս, նչան եւ օրինակ եղաւ որ քահանայական տոհմեր ալ զրկուին իրենց առանձնաչնորհումներէն: Այնպէս որ Անթէպցիք ալ սկսան արժանիքի նայիլ իրենց ընտրութիւններուն առեն:

Այստեղ այբուբէնական կարգով կը դնեմ 1815–1825–ի քահանայից անունները.

Տէր Աբրահամ, Տէր Աբթին, Տէր Գրիգոր, Տէր Դաւիթ, Տէր Կարապետ, Տէր Ղազար, Տէր Ղուկաս, Տէր Մարկոս, Տէր Մարուքէ, Տէր Մեսրոպ, Տէր Յակոբ, Տէր Ներսէս, Տէր Պաղը, Տէր Պետրոս, Տէր Սարգիս, Տէր Օհան:

Իսկ եօթանասնական թուականներէն ասդին իմ ճանչցած հին քահանաներու անուններն են.

Տէր Աբթին (Զապմապճեան), Տէր Գէորգ, Տէր Գրիգոր (Պապական եղած եւ յետոյ վերադարձած իր Եկեղեցին): Տէր Կարապետ (Ապէճի), Տէր Մարկոս (Վեր. Ս. Մ. Փափազեանի մեծ հայրը, նշանաւոր իր քաջութիւններով), Տէր Մելքոն Կէմիճեան, Աւագերէց, մեր տաներէցն ու կնքահայրը, Տէր Յովհաննէս, Տէր Պաղը, Տէր Պետրոս, Տէր Սահակ:

Մանկութենէս կը յիշեմ երեք քահանաներու ձեռնադրութիւնը Անթէպի եկեղեցւոյն մէջ, Մկրտիչ Կաթողիկոսի կողմէն, որոնք են.

Տէր Եղիշէ (Քիլիսլեան), Տէր Յակոբ (Հալէպլի Տէրտէր) եւ Տէր Մովսէս Թամամկոչեան, ծն. 1837 եւ վախճանած 1915 Օգոստոս 16–ին ի Հալէպ, Անթէպի առաջնորդութեան ընթացքին: Տէր Մովսէս հին քահանաներուն վերջին ներկայացուցիչն էր: Իր մկրտավայրին մէջ երեւելի եղած իրրեւ քաջ քարոզիչ: Տէր Մելքոնէն եւ Տէր Գէորգէն եւբը ինքն էր Աւագերէց: Երեք քահանաներու ձեռնադրութիւնը կատարեմ տեղի ունեցաւ 1874–ին: Իրենց օծակից էր Տէր Ներսէս Վրդ. Մանիսալեան, ապա Մկրտիչ Արքեպս. Վեհապետեան:

Կը յիշեմ նաեւ երկու քահանաներ, որ ուղղակի Անթէպի եկեղեցւոյն համար չէին ձեռնադրուած, բայց Անթէպի մէջ պատճեցին:

Տէր Կարապետ Կիւլեիւզեան, Մարաչցի եւ Մարաչի քահանայ, եկաւ Անթէպ հաստատուելու, եւ վախճանեցաւ տեղահանութեանց ընթացքին, եւ Տէր Ներսէս Պօյաճեան, Քիլիսցի, Երուսաղէմի Թառանդ. Վարժարանէն, որ ձեռնադրուելու Քիլիսի մէջ կարծեմ, Գազանճեան Յովհաննէս Եպիսկոպոսէն (ինքնակոչ Կաթողիկոս), եւ վախճանեցաւ վաղահաս մահով Թոքախտէ:

Իսկ 1915–ի ապետաւոր թուականէն առաջ Անթէպի եկեղեցւոյն քահանայական դասին մէջ էին.—

Տէր Աբթին Տէր–Մելքոնեան, որ անյայտացաւ տեղահանութեանց ընթացքին, Տէր Գարեգին Պօղարեան, Տէր Վահան Կիւլտալեան: Առանց վրայ պէտք է աւելցնել Տէր Ներսէս Պապաեան, Ձիպլինի քահանան, եւ Տէր Մկրտիչ Մարտոյեան, Օրուլի քահանան, որոնք Անթէպ եկած էին առաջին տեղա–

ՇՆՈՐՀԱՋԱՐԴ Տ· ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽԱՊԱՅԵԱՆԻ ԱՆԹԻՊ ԱՑՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ 1904–ԻՆ

հանութենէ վերադարձին: Անթէպի եկեղեցին քահանայացու մըն ալ ունէր, Թիթօյեան Յովհաննէս Սարկաւագ, որ Տէր Արթինի հետ անյայտացաւ: Կ'արժէ արձանագրել նաեւ անունը Անթէպի եկեղեցւոյն բազմամեայ եւ արդիւնաւոր դպրապետ Փիլավճեան Գասպարի, որ քահանայի մը չափ ծառայած է Անթէպի եկեղեցւոյն եւ տեղահանութեանց նշաւակ ըլլալէ ետքը եկած է Ամերիկա, Պոստոն, իր որդւոյն Շահէ Վարդապետի մօտ:

Անթէպի Եկեղեցին.— Անթէպի առաջին եկեղեցին չենք գիտեր թէ քաղաքին ո՞ր կողմը շինուած էր նախ: Վասն զի Հայք այնպէս կ'երեւի որ նախ բնակած են քաղաքին արեւելեան կողմերը: Ասիկա ոչ միայն աւանդութիւն մըն է, այլ եւ ապացոյցներ կան այս մասին, զոր օրինակ, Շարաքխատու ըսուած թաղին մէջ, արեւելեան–հարաւ, դեռ տուներ կան, որ հայերէն արձանագրութիւններ կամ յիշատակարաններ ունին, եւ ես 1913–14–ին, երբ այցելեցի Անթէպ, բերին ինձ այդ տուներէն մէկէն հանուած ներկուած տախտակի կտոր մը, որուն վրայ խոշոր երկաթագիր հայերէն գիրեր կային, բայց կարելի չեղաւ իմաստ մը հանել, որովհետեւ կտորը մեծ չէր եւ վրայի գիրերը ամբողջ բառ մը չէին կազմեր: Այդ կողմերը կայ Ս. Եղիա բաղնիքը, որ կապուած է քովի մզկիթին: Այս մզկիթը նախկին եկեղեցի մըն է, յանուն Ս. Եղիայի: Մզկիթին ներքին կողմը տեսնողներ կը վկայեն թէ պահուած են խորանի տեղերը, որք ցոյց կուտան թէ ասուղի Ճամին եկեղեցի մըն էր նախապէս: Հայ գերեզմաններ ալ կան Քիւրտ-Տէփէ ըսուած բլուրին վրայ, ինչպէս նաեւ Սինլէր կոչուած վայրը, քաղաքին հիւսիս–արեւելեան կողմը, Թապախանէ ըսուած առհասարակ Տաճիկ թաղին մօտ: Սին արդէն կը նշանակէ գերեզման, իսկ Սինլէր, գերեզմաններ: Կ'երեւի թէ Հայք հետզհետէ եկած ամփոփուած են քաղաքին արեւելքը, ինչպէս նաեւ կեդրոնական մասերը, եւ այս մասերուն մէջ խառն Հայոց հետ: Պէտք է գիտել, որ Անթէպի արեւմտեան մասերն ալ տաճկաբնակ եղած է սկիզբէն, որովհետեւ ոչ միայն մէկէ աւելի Ճամիներ կան այդ մարզերուն մէջ ալ այլ նաեւ հին մեծ տուներու մէջ, արաբերէն արձանագրութիւններ կային տախտակներու վրայ, անշուշտ Ղուրանի համարներ, այսպէս էր, օրինակի համար, մեր բնիկ տան կից տաճիկ աղայի մեծ տուն մը, զոր ետքը գնեցին Պաղտասար Խալֆէյենք (Իրիսկինեն Օղլու): Դիտած եմ ուրիշ երեւոյթ մըն ալ, եւ այն ալ սա է, որ Անթէպ քաղաքի արեւելեան կողմերուն մէջ մնացած են քանի տաճկցած ընտանիքներ եւ չեն ուզած

երթալ տաճկախիտ թաղերու մէջ: Առանցմէ կը յիշեմ Աբգարեան Գրիգոր էֆէնտին, որուն հանդիպեցայ Կ. Պոլիս, Իւսկիւտար Ալէաթճեան Գրիգոր Արքեպսկ.ի տան մէջ, ուր այցի եկած էր Սրբազանին, անոր Կիլիկիոյ Կաթողիկոս ընտրուելուն առթիւ: Նա ինձի պատմեց թէ ինքը բնիկ Անթէպցի է: Իրենց տունը մօտ է Էլպահանի, Ազեօլի վրայ, թէ իր նախնիքը Ուրֆայէն եկած են Անթէպ, թէ Աբգարեան կը կոչուին, որովհետեւ Աբգար թագաւորի սերունդէն են ըստ իրենց առանին աւանդութեան, թէ իրենք Անթէպի մէջ տաճկցած են բանի, եւ ինքն փախած Անգլիա գացած է եւ վերջը եկած է Պոլիս, ու մտած Ամերիկեան միսիոնարներու դործին, գացած է Քիւրտիստան Աւետարան քարոզելու, եւ ինքն է, որ Քիւրտերէնի թարգմանած է Մատթէոսի Աւետարանը առաջին անգամ, որմէ օրինակ մըն ալ նուիրեց ինձի: Հէյիճ եւ Իպնի Էյուպ թաղերուն մէջ ալ կային բանի տաճկցած ընտանիքներ: Գալով Անթէպի եկեղեցւոյն, պէտք է ընդունիլ թէ պատմութեան համար առաջին ծանօթ եկեղեցին չինուած է քաղաքին արեւմտեան կողմը, Ս. Եղիա անունով, եւ հաւանաբար այդ եկեղեցին կործանելէ ետքը՝ Հայ ժողովուրդը նոր եկեղեցի մը չինած է քաղաքին արեւմտեան կողմը յանուն Ս. Աստուածածնի, բոլորովին կամ մեծ մասամբ վիմափոր, որուն երեք խորաններէն երկուքը ըստ 1671 Ապրիլ 23–ին գրուած յիշատակարանի մը, նուիրուած էին Ս. Յակոբայ եւ Ս. Սարգիս զօրավարի:

Իսկ վերջին հին եկեղեցին, որուն արեւելեան մասը քակուեցաւ, տեղ բանալու համար նորաշէն եկեղեցւոյն, չինուած է Կիլիկիոյ Միքայէլ Ա. Կաթողիկոսի ժամանակ (1738–1758): Դժբախտաբար չինութեան բուն թուականը չունիմ որ կարմիր մարմարեայ տախտակի մը վրայ քանդակուած էր ոտանաւոր յիշատակարանով մը եւ դեռեղուած եկեղեցւոյ մոխց դրան վերեւ (արեւել.–հարաւային առաջին դուռ): Այս վերջին հին եկեղեցին, ինչպէս որ կ'երեւի, նախորդ վիմափոր եկեղեցւոյն ընդարձակումը եղած է, որչափ կը յիշեմ ութը դուղահեռական սիւներով, առանց դմբէթի՝ շատ ընդարձակ չինուածք մը, ժամանակին համար նշանակելի եւ նշանաւոր, հինդ խորաններով, երեքը մեծ, երկուքը փոքրիկ, մէկ շարքի վրայ, եւ աւանդատունով մը, զարձեալ նոյն շարքի վրայ, իր առանձին խորանով: Այս եկեղեցին կը նորոգուի 1807–ին, եւ այս առթիւ դմբէթ մըն ալ կը կառուցուի, մինչեւ չորս սիւներուն վրայ, եկեղեցւոյն լուսաւորումը եւ օդաւորումը ապահովելու համար մասնաւորապէս:

Հին եկեղեցւոյն բակը գերեզմաններով եղած էր: Մանաւանդ կարմիր մարմարէ տապանաքարերը շատ կային, եւ ես պատանեկութեանս առեն կ'աչխատէի կարդալ դանոնք: Ընդարձակ բակին մէջ, ճակատը՝ խորան մը չինուած էր, փայտակերտ պահարանի մը մէջ, ինչպէս նաեւ քարակերտ դասեր, եւ ամբան տակ եղանակին՝ ժամերգութիւնը բացօթեայ էր, հոն կը կատարուէր նաեւ Ս. Պատարագ: Ձիթենիներ եւ արիչներ կը հովանաւորէին դասերը:

Եկեղեցւոյ հարաւային կողմն էր արտաքին մեծ դուռը, ինչպէս նաեւ քահանայից խուցը, ժամկոչներու սենեակը: Արեւելեան պատին հարաւային ծայրը բացուած արանց դրան մուտքը՝ բարձր կամարակապ մըն էր, եւ հոն, այդ կամարակապին հիւսիսային պատին վրայ չինուած էր աւազան մը առջեւը սէֆի մը: Ամառը հոն կը կատարէին մկրտութիւնները, փոխանակ ներսի աւազանին մէջ կատարելու: Իսկ սեքիին վրայ Աղքատախնամի Վարչութիւնը ամէն Ուրբաթ երեկոյ, ուտեստ, դրամ եւ հագուստ կը բաշխէր ժողովուրդի աղքատներուն, որով առաջքը առնուած էր մուրացկանութեան: Արտաքին մեծ դրան կամարակապին եւ քահանայից խուցին վրայ չինուած է, նոր փոքրիկ Առաջնորդարանը, Աչճեան Յովսէփ սարկաւագի դրամով: Եկեղեցւոյ արեւելեան պատին ծայրը, դրան վրայ ալ կամարակապ մըն էր, ցած, բացուածքը հարաւէն: Այս կամարակապին արեւելեան կողմը կար ուրիշ խուց մը քահանայից: Իսկ կամարակապին հիւսիսային պատին վրայ, ճիշտ մէջտեղը, փոքրիկ դուռ մը կար, որ կը բացուէր դարպասի սալայատակ բակին վրայ: Դարպաս կիլիկեան բարբառով կը նշանակէ արքունի պալատ, իսկ Անթէպի մէջ դարպաս կը նշանակէ Առաջնորդարան, բնակարան եւ կամ պալատ Եպիսկոպոսի: Դարպասը փառաւոր շէնք մըն է Անթէպի պէս քաղաքի մը համար, մանաւանդ դար մը առաջ, երկյարկանի, լիվանով, եւայլն: Բայց անխնամ թողուելով՝ հետզհետէ անշքացած էր, եւ եղած էր քահանայից համար խուց, եւայլն:

Լիվանի մէջ, արեւելեան կողմ, պատին վրայ կախուած էին երկաթէ եւ փայտէ կոչնակներ, երկու հատ, եւ պիլ ձայնով, որ կը հանէր քաղաքին հետաւոր անկիւնները: Փայտն ալ տախտակաձեւ էր, լայն, շատ հնչուն ձայնով: Արդէն բուն եկեղեցւոյն արեւմուտը, վերեւ չինուած էր նօգարը Մէքթէպ, որ երկու արտաքին դուռներ ունէր, մէկը եւ բուն դուռը կը բացուէր Առաջնորդարանի հետեւ փողոցի գառիվերին վրայ, իսկ երկրորդը, կարծեմ վերջէն բացուած էր ճիշտ եկե-

ղեցւոյ արեւմտեան հիւսիսային անկեան վերեւ, Առաջնորդարանի բակին մէջ, քարուկիր երկար առոիճաններով մատչելի:

Նորաշէն եկեղեցւոյն հիմնարկութիւնը շատ լաւ կը յիշեմ որովհետեւ մոմակալ տղաքներէն մէկն ալ ես էի, եւ դրեթէ բոլոր մանրամասնութեամբ պահած եմ մտքիս մէջ այդ հապճեպ արարողութեան պարագաները, այնքան անուշ մանկական հետաքրքրութեան համար: Անջնջելի յիշատակներ, անջնջելի անուշութիւններ...:

Կը ցաւիմ, որ այս պահուս ձեռքիս տակ չունիմ պէտք եղած տեղեկութիւնները, եւ նորաշէն եկեղեցւոյն հիմնարկութեան բուն թուականը: Բայց պիտեմ որ Երուսաղէմի Սողոմոնեական Տաճարին պէս «վերստաւուն ամ չինեցաւ», այսինքն յուշիկ յուշիկ, դրամի չղոյութեան պատճառաւ: Հին եկեղեցիներէն մնացած բոլոր թանկագին եւ պեղարուեստական առնօթներ եւ աւանդներ տպիտօրէն հալեցան, ձուլուեցան դրամ հայթայթելու համար, իսկ բարեպաշտ ժողովուրդը, հիմերու պեղումներէն մինչեւ վերջին եւ վերին քարին գեաեղուելը իր անձնական աշխատութիւններով, դրեթէ ծախսուած դրամներուն արժէքով, կորով եւ ժամանակ նուիրեց եւ խատնեց այդ նիւթական հոյակապ գանգուածը բարձրացնելու համար, ուրիշ բոլոր սրբավայրերէն եւ մինարէներէն վեր: Կարծեմ մօտ յիսուն տարի տեւեց հիմնարկութենէն մինչեւ գմբէթին կապուիլը, որու փականքը (Քիլիտ տաշը) դրուած է 1893 Հոկտեմբերի 18–ին:

Անթէպի Դպրոցական Գործը.— Դեռ չեմ կրցած տեղել թէ ե՞րբ սկսած է Անթէպի մէջ Հայոց դպրոցական գործին կազմակերպութիւնը:

Անթէպի հին եկեղեցւոյն վերեւ, տանիքին արեւմտեան կողմը, և եկեղեցւոյ վիմափոր մասին վրայ չինուած էր դպրոցի չէնք մը, որ մեր պատանեկութեան ժամանակ կը կոչուէր Եօգարը Մէֆթէպ (վերի դպրոց), նայելով ապդային Ներսէսեան Վարժարանին, որ կը կոչուէր Աշաղը Մէֆթէպ (վարի դպրոց), որովհետեւ չինուած էր վարը, քաղաքի մէկ ցած մասին վրայ, Սու Պուրնու (Ջուրի Բուրջ կամ Ջրաբաշխ) ըսուած շրջանակին մէջ: Հաւանական է որ վերի Դպրոցը, որուն բուն անունը անծանօթ է ինձ տակաւին, չինուած ըլլայ հին եկեղեցւոյն հետ, որովհետեւ, որչափ կը յիշեմ, որմնադրութեան ոճը եւ քարերու տեսակն ու գոյնը նոյն էին հին եկեղեցւոյն հետ: Եթէ ասիկա շատ հին համարուի, այդ պարագային, պէտք է ըսել, որ վերի դպրոցին չինութիւնը եղած

է 1807–ին եկեղեցւոյ նորոգութեան առեն։ Թէեւ ես հատանական կը նկատեմ առաջինը։

Երբ Տէր Մովսես քահանայ Ժամկոչեան, դեռ աշխարհական էր Աւետիք Վարժապետ անունով, եւ դաս կուտար վերի դպրոցին մէջ, ես փոքր էի եւ պրկելով կը տանէին դիս հոն։ Այս դպրոցը յետոյ եղաւ աղջկանց Հայկանուշեան վարժարան, երբ կազմակերպուեցաւ Անթէպի Հայոց աղջկանց կրթութեան գործը, Հայ կիներու նախանձախնդիր ձեռնարկութեամբ։

Հայոց հին կրթութիւնը, ինչպէս ամէն տեղ եւ ամէն քաղաքակիրթ ժողովուրդներու քով, նոյնպէս Անթէպի Հայոց մէջ կրօնական նկարագիր մ'ունէր։ Եւ այդ կրթութիւնը տալուղներ են կամ ուղղակի կրօնականներ եւ կամ այդ նկարագրով պատրաստուած վարժապետներ։

Վարժապետ են անոնք, որ կամ եկեղեցւոյն, ժողովուրդին պատկանող դպրոցի մէջ կ'ուսուցանեն եւ կամ առանձին դպրոց ունին իրենց հաշուին, երբեմն բարեկամներու եւ զաղափարակիցներու գործակցութեամբ պահուած։

Ա. հատարակ խալֆէ կը կոչուին անոնք, որ թէ՛ վարժապետ են եւ թէ չարական երգող տիրացուներ եկեղեցւոյն մէջ։ Ես հատած եմ խալֆէներու շրջանին, եւ կը ճանչնայի խալֆէներ, որոնք արհեստաւոր մարդիկ էին, բայց եկեղեցւոյ մէջ Դասը կը կենային, եւ կը կատարէին պաշտամունքին երգեցողութեան մասը։ Ասոնց մէջ կային, որ դեռ վարժապետութիւն ալ կ'ընէին։

Խալֆէ բառը մինչեւ հիմա գործածական է Անթէպի արհեստաւորներու մէջ ալ։ Վարպետի օգնական կամ փոխանորդ իմաստով, որովհետեւ խալֆէ արաբերէն է, եւ առուղիւ կը նշանակէ փոխանորդ, եւ դպրոցական հին դրութեան մէջ ալ խալֆէ կոչուածները իրօք օգնական–վարժապետներ էին։

1818–1825–ի Մկրտութեան Տոմարէն քաղած եմ հետեւեալ անունները։

Մուչցու Տիրացու Մելքոն Խալֆէ, ձեպէճենց որդի Մանկիկ Խալֆէ, Վարժապետի Աբրահամ Խալֆէ, Տիրացու Մելքոն Խալֆէ (որ կ'երեւի թէ տարբեր անձ մըն է Մշեցիէն եւ թէբեւս Պապը Գալայճը Մելքոնենց, որոնցմէ սերած են Գալէմքեարեան եղբարց Հայրը Մելքոն Խալֆէ, նշանաւոր արհեստաւոր մը պղնձի եւ արծաթի գործերուն չինութեան եւ քանդակման մէջ, եւ Մելքոնին Հայրը՝ Կարապետ Խալֆէ, նոյնպէս վարպետ արհեստաւոր մը եւ միանգամայն անուանի չարականապէտ մը Անթէպի մէջ), Հալէպի Տէր Յովհաննէսի որդի Տիրացու Աբթին, Ամեմենց որդի Տիրացու Յր·թին,

Տէր Մարուքէի եղբայր Աստուածատուր, Խալֆէ վարժապետ Մուրատ, Սարկաւագ Պետրոս Խալֆէ, Ումուտ Օղլու Պետրոս Խալֆէ, Տէր Գրիգորի որդիք Տիրացու Աբթին եւ Սարգիս, Պերդուտենց որդի Տիրացու Աստուածատուր, Սարկաւագ Մահտեսի Փանոս կամ Սարկաւագ Փանոս Խալֆէ (հակիրճ՝ Աւագ Փանըս, որ հօրս աղգական է, եւ իրրեւ երեւելի անձ յաճախ յիշուած), Սատախ Խալֆէ, Պզտիկ Օղլու եւ Տիրացու Կարապետ:

Ուրիշ ձեռագիրներէ, Թօփճեան Մանուկ Դպիր, որ 1822–ին ընդօրինակած է Դաւիթ Անյաղթի Գիրք Սահմանացը: Ղաթրճեան Մհի. Պետրոսի որդի Մհի. Յարո Խալֆէ (ծն. 1773–ին կը յիշուի մինչեւ 1840): Առնց վրայ պէտք է աւելցընեմ հետեւեալները, որոնց մասին լսած եմ, եւ անձամբ ալ ճանչցած եմ մէկ քանիները: Մուրատ վարժապետ, կ'ըսուի թէ մխիթարեան եղած պիտի ըլլայ, մեծ դեր կատարած է Անթէպի դպրոցական գործին մէջ, այնպէս որ ինքը կրնայ նկատուիլ Հին ու Նոր դպրութեանց միջեւ կանգնող վարժապետական առաջին հոյակապ դէմքը եւ ռահվիրան կրթական նոր դրութեան: Մուրատ վարժապետ Անթէպ, Հալէպ գործելէ ետքը անցած է նաեւ Նիկոմիդիա, Աքմաչու Վանքը: Ես իր գաւակներէն երկուքը ճանչցած եմ, Աբրահամ Մուրատեանը ի կ. Պոլիս, ուսուցիչ, եւ Եղուարդ Մուրատեանը, ի Սամսոն, վաճառական: «Շատուիղ ընտիր տոհմին Ռուբինեան» երդին հեղինակն է, կ'ըսուի, Մուրատ վարժապետ: Մուրատ վարժապետ Անթէպի մէջ հաստատած է եօթը աշակերտներ, կամ Խալֆէներ, Գրաճեան Յակոբճան, Մասէրճեան կամ Շալվար–Ղամչիսի, Ճէպէճեան, Մէրճանեան, եւայլն, (որոնց լըման ցանկը չունիմ դեռ), որոնց մէջ Հաֆըզ Գէորգ վարժապետ առանձին դպրոց մը պահած է, 30 աշակերտներով, եւ ասոնցմէ մէկն է Անթէպի երեւելի աղգայիններէն Նիգիպլի Աստուր աղա, աշակերտած յիսունական թուականներուն:

Ղարլանըղճ Աբթին վարժապետ, որ հօրս աղգական եղած է, մեր տունը մեռած է ծերունի հասակին մէջ: Մայրս պահած էր Ղարլանըղճ վարժապետին Թաթը, այսինքն տօտախ չինուած գաւազան մը, ծայրը թաթի ձեւով, որով տղաքները կը պատժէ եղեր անուանի վարժապետը: Մենք ալ, մեր մանկութեան նոյն թաթի հարուածներով պատժուած ենք մայրենի ձեռքով: Ղարլանըղճի որդի Պօղոս վարժապետ որ բողոքական եղած է, զոր ես ալ ճանչցած եմ փոքրիկ հասակիս մէջ: Իրմէ ունէինք իր ձեռքով գրուած, նօտր դրքոյկ մը, որ

կը բովանդակէր Յայսմաւուրքէն, Շարականներէն, եւայլն, Թուրքերէնի վերածուած կտորներ:

Աբիստակէս վարժապետ, կոյր Աբօ խալֆէ եւ Կարապետ խալֆէ Գալայճը Մելքոնեաններ, եղբայրներ: Աբօ խալֆէ, Թէ՛ վարժապետ էր եւ Թէ Տիրացու: Իսկ Կարապետ խալֆէ ինչպէս որ կանխեցի ըսել վերեւ, վարպետ արհեստաւոր մըն էր եւ միանգամայն Շարականապէտ մը: Անթէպի եկեղեցւոյն արծաթաշատ Աւետարաններէն չատեր իր ձեռաց գործերէն էին: Կիւլէսէրեան Յարութիւն վարժապետ, 1858 Թուականներուն, որ եաքը քահանայ եղած եւ հեռացած է Անթապէն: Գէորգ խալֆէ Տէր Պետրոսեան, արհեստով չուլհակ, բայց Տիրացու եկեղեցւոյն մէջ: Պաղտար խալֆէ Տէր Պաղտասարեան, արհեստով օթճաը, այսինքն աչքի դեղ դուզող եւ դարմանող, բայց Տիրացու: Քիւչիւք Յակոբեան Նազար խալֆէ, արհեստով ոսկերիչ, բայց Տիրացու, Զօլաք Աստուածատուր խալֆէ Լեւոնեան, որ բողոքական եղած է: Զօլաք Աբթին վարժապետ, որ կազմարարութիւն ալ կ'ընէր: Մինաս խալֆէ Պապայեան, բնիկ Ուրֆացի, նախապէս Սարկաւագ, եւ յետոյ միչտ ուսուցիչ եղած է, իր առանձին դպրոցով, որուն ես ալ աչակերտած եմ մանկութեանս առեն, եւ պաչտօն վարած է ուրիչ դպրոցներու մէջ ալ: Հինգերէն կը յիչեմ նաեւ Աւագ Սարկաւագ Կէտիկեան Մհի. Ներսէս խալֆէն, որուն ծերութիւնը դիտեմ միայն:

Ինձ կը թուի Թէ այս բոլոր վարժապետները եւ խալֆէները ուսուցիչներ եղած են ժամանակին, իրենց երիտասարդութեան, կամ այնչափ առեն որչափ կրնային ընել ուսուցչութիւն, եւ յետոյ կապուած են արհեստի մը, առանց կտրելու իրենց ծառայութիւնը եկեղեցիին: Առնցմէ ոմանք վարժապետութիւն ըրած են նաեւ իրենց արհեստին զուգընթաց, որովհետեւ կազմակերպեալ դպրոցներէն առաջ եւ յետոյ, արհեստաւորներ կային, որ կրնային քանի մը աչակերտ ալ պահել իրենց քով եւ սորվեցնել անոնց գրել կարդալ եւ արհեստ միանգամայն: Չուլհակ, կօչկակար, դերձակ եւ ասոնց նման յարմար արհեստաւորներու համար չատ դիւրին եւ սովորական էր այս մեթոտով ուսուցչութիւն ընել մէկ երկու աչակերտներու:

Ինչպէս կ'երեւի, վերի դպրոցէն եաքը, նոր դրութեամբ կազմակերպուած առաջին դպրոցն է Ազգային Ներսիսեան Վարժարանը: Հայոց Պատմութեան դասը, առաջին անգամ այս հաստատութեան մէջ անցած է ուսմանց կարգը:

1866–1880, *կրցած եմ ձեռք բերել Ներսէսեան Վարժարանի Տեսուչներուն ցանկը։*

1866–*ին Տեսուչ-ուսուցիչ Մարտիրոս Սինանեան, Պոլսեցի, Խաչիկ էֆ. ձայնաւոր-ուսուցիչ, Պոլսեցի, եւ Մինաս Խալֆէ։* 1868–*ին Լեւոնեան Կարուճ, Անթէպցի եւ բաղաքական, Տեսուչ-ուսուցիչ։ Այսօր ժամանակն է, որ Թուրքերէն լեզուն մտած է ուսմանց ծրագրին մէջ։* 1870–*ին Խաչատուր Սեբաստացի, Հայկարան, Յարութիւն Հատիտեան (Արշակ Վարժապետ) եւ Կէօվշէնեան Յակոբճան՝ ձայնաւոր։* 1871–*ին Ներսէս եւ Յարութիւն Պաղտասարեան եղբարք, Պաղտասար Խալֆէի զաւակներ, երկուքն ալ Երուսաղէմի ժառանգ. Վարժարանէն, Ներսէս՝ ծանօթ Արմենակ Վարժապետն է որու ձեռքով կարծեմ առաջին անգամ մտաւ գծագրութեան դասը Անթէպի կրթական ծրագրին մէջ։ Արմենակ վարժապետ շատ երկարատեւ ուսուցչական գործունէութիւն մը ունեցած է Անթէպի կրթական դաշտին վրայ, մասնաւորապէս Աղջկանց Հայկանուշեան Վարժարանին մէջ։ Եւ Մինաս Խալֆէ։* 1874–*ին նորընծայ երկու քահանայք եւ նախկին վարժապետներ, Տէր Մովսէս Ժամակոչեան եւ Տէր Եղիշէ, Յարութիւն Եսայեան (Աւէ Արթին)։ Խաչատուր Պօղարեան (Թանգարանճը Խաչեր), Յակոբ Թէրզիպաշեան, Գէորգեան, Գալայճը Մելքոնեան, Արօ Խալֆէ։ Այս խումբին ես ալ աշակերտած եմ Ծաղկոցի բաժնին մէջ։* 1875–*ին Մուշեղ Սարաֆեան Տեսուչ (ազգականը բրոֆ. Սարաֆեանի), Յովհ. Արսլանեան կամ Պօյաճեան (Յովհաննէս Ֆէրիտ), Սմբատ Տէմիրճեան (Տէր Մեսրոպ), Նազարէթ Ներսէսեան (Նազարէթ Հիմի), Սարգիս Մարտօեան, Կառավարիչ (Տէր Մկրտիչ)։ Վեցն ալ Մկրտիչ Կաթողիկոսի Անթէպի մէջ հաստատած գիշերօթիկ – ցերեկօթիկ զպրոցի առաջին շրջանաւարտներ։* 1878–*ին Մեսրոպ Ամիօղլուեան։* 1879–*ին Մարտիրոս Յարութիւնեան, Գէորգ Արսլանեան, Ներսէս Գազանճեան։ Ասոնք երեքն ալ նոյնինքն Ներսէսեան Վարժարանէն շրջանաւարտներ։* 1880–*ին Գէորգ Պօյաճեան (Տէր Ներսէս) եւ Յարութիւն Ուզունեան։*

1866–*ին Սինանեան Մարտիրոսի աշակերտներն են.—*

Պաղտասարեան եղբարք, Ներսէս եւ Յարութիւն, Գազանճեան, Ներսէս (Գիտակ էֆ.), Կէօվշէնեան Կարուճ, Անտիլլիպալեան Կարապետ, Հիւսնիմանսուրցի Գրիգոր, Եումմաեան Գէորգ, Սէրայտարեան Յովհաննէս, Պէրէճիքլեան Նազար, Փիլավճեան Գասպար, Բանճարճեան Գէորգ, Փաթանեան Գէորգ, Աւաքելեան Յովհաննէս։

1858–*ին կը հիմնուի Անթէպի* Թանգարան Ընկերութիւնը,

որ 1863–ին կ'ըլլայ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն, իսկ 1867–ին Քիւրքճեանօֆ Յովհաննէսի թելադրութեամբ կ'ըլլայ Վարդանացց Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն,, որմէ կը մնայ հաքը մխայն Վարդանացց Ընկերութիւն: 1874–ին կը բացուի Վարդանացց Մեսրոպեան Սաճուց դպրոցը, 30 աշակերտներով, Ներսիսեան Ազգային Վարժարանի սենեակներէն մէկուն մէջ, աշակերտի դլուխ երկու մէճիտ ասրեթոչակով: Այս դպրոցը հաքը փոխադրուեցաւ եկեղեցւոյ մօտիկ Տուդճու Թորոսին տունը, որու տեղ չինուեցաւ Վարդանեան կրթարանին ծանօթ չէնքը:

Ազեանական Ընկերութեան կազմակերպութիւնն ալ ժամանակակից է Վարդանեանին: Այս երկու Ընկերութեանց դըպրոցները մեծապէս բարեփոխեցին Անթէպի կրթական գործերը եւ արդիացուցին զայն, եւ առաջնորդ ու օրինակ եղան ուրիշ կրթական ընկերութեանց կազմակերպութեան մխեւնոյն քաղաքի այլեւայլ մասերուն մէջ:

Պատմական Դէպքեր Անթէպի մէջ.— Անթէպի մէջ եւ չուրջ տեղի ունեցած են շատ դէպքեր ու պատահարներ: Դըժբաղդաբար չունինք ատոնց լիակատար մէկ ժամանակագրութիւնը:

Հետեւեալ ժամանակագրութիւնը քաղած եմ ձեռքիս տակ ինկող ձեռագիր այլ եւ այլ յիշատակութիւններէն, որոնց գլխաւորն է Ղաթըրճեան Տիրացու Մհի. Յարս Խալֆէի ժամանակագրական մէկ ցանկը:

1795 մահ կայ Անթէպ, եւ շատ մարդիկ կը մեռնին, 30 Հայ եւ անհամար Տաճիկներ: 1780 Նոյեմբեր 1, Ապահ փաչա եկաւ Անթէպ: 1789 Փետր. 16, Տալտապան փաչա ապաննուեցաւ Անթէպի մէջ: 1790 Յուլիս 1, Քէօսէ փաչա եկաւ Անթէպ. 1791 Օգոստ. 20, Քէօսէ փաչա թալանեց Անթէպը: 1792 Օգոստոս 5, Ալի փաչա Անթէպ եկաւ: 1802 Մայիս 6 Վէզիրապամ Անթէպ եկաւ եւ ապաննեց Հէօսէին (Հասան ալ կրնայ կարդացուիլ) Ազան: 1803 Մեպտ. 1 Կիրակոս Կաթողիկոս Անթէպ եկաւ: 1805 Հոկտ. 19 Ղաթար Ապասիի տղան եկաւ Անթէպ: 1807 Մեպտեմբերին նորոգուեցաւ Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին: 1812 Յունուար 29, աստղիկ երկրաշարժ Անթէպ եւ Մարաշ, որ կը տեւէ ութ ամիս եւ 200 հոգի կը մեռնի միայն Անթէպի մէջ: 1814 Յուլիս 25, Ղալէնտէր ապաննեց արծաթներն (?): 820 Մարտ 30 Զափան օղլու Ասանայէն գնաց Մարաշ, 58 օր մնաց հոն: Անկից Պիրէճիք կուգայ, պատրաստակ բռնելով Սահրային հրդեհուիլը, կը վերադառնայ Մարաշ, անկից Էրզրում, անկից դարձեալ Մարաշ: Զորս տարիէ ի վեր

ծանրացած մեր վրայ։ 1822 Օգոստոս 1, մեծ երկրաշարժ Անթէպ, Հալէպ, Անթէքէ, Մարաշ, շատ չէնքեր եւ պիւղեր կը կործանին։ Այս չարժը կը տեւէ երեք ամիս կամ աւելի մը։ Անթէպի բերդն ալ կը փլի։

1823 Մարտ 18 Դալա Ազասըն չարաչար յօշոտեցին։ 1823 Յունիս կենէչլէր (կանաչ փաթթոցաւորք) փախան, եւ եկաւ Ահմէտ փաշա, որ մեռաւ 1824 Փետր. 7–ին Մարաշի մէջ։ 1824 Ապրիլ 10 Ֆէվզի փաշա եկաւ, Հալէպի մէջ սպաննեցին Հաճի Իպրահիմ ապան, երեք օր փակուեցաւ Սէրայի մէջ, բանակը թալանուեցաւ, Սէրայը հրդեհուեցաւ, 300 մարդ յառաջ մեռաւ՝ հիմա ալ սարքկոլու (?)։ Յուլիս 23–ին Բեբդին մէջ վեց էֆէնտի յօշոտեցին։ Յետոյ Ֆէվզի փաշա Մարաշ դընաց եւ հոն մեռաւ։

1825 Յուլիս 18, Նախըպը (Նայիպ) զարկին իր անկողնին մէջ։ 1826 Անթէպի սրածութիւնը, որ Հէօրթիֆ անունով հրաչակուած է։ 1857 Մարտ 10 Մուրատ դեսը սառեցաւ, սով եղաւ, մահ եկաւ։ Ինճէ Պայրաղտար Անթէպ եկաւ։ Զափան Օղլու Անթէպ եկաւ. Ենիչէրիները փախան, մնացածները կոտորեց։ Ասոր վրայ մահ եկաւ Անթէպ եւ շրջակայքը։

Ասոր յաջորդեց Ջուբի սով (երաշտութիւն?), յետոյ ծաննըր ձիւն եկաւ եւ մարդիկ խափանուեցան իրենց տուները։ 1829 Յուլիս, Զափան Օղլու վերապարձաւ Անթէպ, 20 օր մընաց եւրը Սթամպոլ դնաց պատերազմի։ 1829 Ապրիլ, Զափան Օղլու Անթէպ եկաւ իրրեւ Միւսէլլիմ։ Յուլիս 5–ին Հալէպի մէջ գլխատեցին Ահմէտ Պէկը։ Նոյն օր առնուեցաւ Էրզրում եւ Տրապիզոն։ 1830 Իպրահիմ փաշա Անթէպ եկաւ։ Սեպտ. 14, Ինճէ Պայրաղտար Օղլու պաշարեց Անթէպ, 23 օր տեւեց պաշարումը, Հոկտ. 16–ին մտաւ քաղաք. 140 օր մնաց եւ յետոյ դնաց։ 1831 Մարտ 5, Ինճէ Պայրաղտար Օղլու Հալէպի փաշա եղաւ, մտաւ Եգիպտական պատերազմի, բանակը աւերուեցաւ, եւ ինքն ալ փախաւ։ Յունիս 9, Անթէպ Եգիպտական իշխանութեան տակ մտաւ։ 1833 Իպրահիմ փաշա տիրեց բոլոր Սիւրիոյ վրայ։ 1835, մեծ մարախ եկաւ Անթէպ։ 1839 զարնան Նիզիպի պատերազմը։ Իպրահիմ փաշա Յունիս 24–ին խորտակեց Օսմ. բանակը, որուն հրամանատարն էր Հաֆըզ Փաշա։ Սուլթան Մահմուտ մեռաւ որուն ցաւէն եւ գահը եկաւ Սուլթան Մէճիտ։ 1840 Հոկտ., Ինկիլիզ առաւ Լինկէլը (?)։ Իպրահիմ Փաշա Մըսըր դնաց։ Նորէն մտանք Սթամպոլի իշխանութեան ներքեւ։ 1846 Միքայէլ Բ. Կաթողիկոս Անթէպ եկաւ, եւ վերցուց կանանց Ֆիւֆը (քիւֆ բառածը կանանց մէկ գլխազարդն է լականի խուփի ձեւով)։ 1852 սրածութիւն

Անթէպի, որ Վըրըք անունով հռչակուած է: 1868 Մարտ 1, հիմնարկութիւն Անթէպի Ազիզիյէ խանին, որ ծանօթ է Միլլէթ խանը անունով: 1872, Մկրտիչ Կաթողիկոս առաջին անգամ կ'այցելէ Անթէպ, իբրեւ Կաթողիկոս: 1873 (?) հիմնարկութիւն Անթէպի նոր եկեղեցւոյն: 1875 Քոլէրա հիւանդութիւնն Անթէպի:

Չափան Օղլու.— Այս անունը շատ կը յիշուի ինչպէս Անթէպի, նոյնպէս բոլոր Անատոլուի մէջ, այնպէս որ առածի կարգ անցած է իր անունը, իբրեւ մարմնացումը դժուարութեանց եւ դժբախտութեանց: Երբ ոեւէ գործի շուրջ դժուարութիւն կամ չարագուշակութիւն մը ենթադրուի կամ պատահի, Անթէպցին կ'ըսէ. «Գործի մէջ Չափան Օղլու կայ» եւ կամ «Եթէ Չափան Օղլու մը չըլլէ այս գործին մէջ, լաւ է», հետեւաբար կ'արժէ ճանչնալ այս անձը, որ այնքան նշանաւոր եղած է իր հարստահարութիւններով:

Այն Չափան Օղլուն, որու վրայ է խօսքը, է Չապան Օղլու Ճէլալ Ահմէտ Փաշա: Փոքր-Ասիոյ ուրիշ շատ մը Ձորապետներէն (Տէրէպէյի) մէկը, որու կեդրոնն էր Եօզղատ քաղաքը: Ինչպէս Չափան Օղլու, նոյնպէս աւելի տկար եւ պզտիկ Պէյեր, Փաշաներ, Աղաներ, որոնցմէ բաւական կային Անթէպի մէջ ալ մէկ մէկ Ձորապետի մնացորդներ էին: Ասոնց իւրաքանչիւրն իր ազդեցութեան սահմանին մէջ, մերթ իրարու բարեկամ կամ դաշնակից, մերթ իրարու հակառակորդ եւ թշնամի, կառավարութեան մէջ կառավարութիւններ էին, եւ Օսմ. գահուն կապուած էին որոշ յանձնառութիւններով, իսկ անկախ բռնապետներ էին իրենց շրջանակներուն մէջ: Չափան Օղլու Անատոլուի կատաղի բռնապետներէն մէկը, եւ ամէնէն նշանաւորը եղած է: Սուլթան Մահմուտի հրամանով է որ Չափան Օղլու Եօզղատէն շարժեցաւ եւ եկաւ Անթէպի կողմերը: Սուլթան Մահմուտ Թուրքիոյ նշանաւոր վեհապետներէն մին է: Անոր ամէնէն փառաւոր եւ բարեկարգական գործն է Ենիչէրիներու բանակին եւ օճախին ջնջումը, եւ նոր կառավարութիւն մը հիմնելու ծրագիրը: Ենիչէրիներէն ետքը թերեւս կարգը պիտի գար Տէրէպէյութեան ջնջումին, եթէ չմեռնէր: Արդ, Հալէպի մէջ հիւպիւլ բռնած Ձորապետը եւ կամ բռնապետը սկսած էր անտանելի ըլլալ նոյն ինքն Սուլթան Մահմուտին, որ հրաման ղրկեց Չափան Օղլուին երթալ Հալէպ եւ ջախջախել բռնաւորը: Չափան Օղլու 50,000 անկանոն (պաշըպօզուք) զինուորներու բանակով մը քալեց Հալէպի վրայ 1810-ին, և նուաճեց զայն ու ջախջախեց բոլորովին:

Այս միջոցներուն է Զափան Օղլուի Անթէպ երթեւեկը, ենիչէրիները կոտորելը, եւ Անթէպի վրայ Միւսէլլիմ բլլալը:

Զափան Օղլու Հալէպի նուաճումէն ետքը միեւնոյն բանակով Մարաչէն անցաւ Եողղատ վերադառնալու համար: Մարաչի տաճիկները ոխ ունէին Չէյթունի դէմ, հետեւաբար օգտուեցան Զափան Օղլուի ներկայութենէն եւ զրդուեցին զայն որ պատժէ Չէյթունցիները: Զափան Օղլու ճամբայ ելաւ դէպի Չէյթուն: Չէյթունցիք դիմաւորեցին զայն Գըըզգ (կիրճ) ըսուած տեղը, Զահան գետի մօտ: Զափան Օղլու 500 հոգինոց յառաջապահ դունդ մը անցուց գետէն, եւ Չէյթունցիք գնդի բռնեցին բոլոր դունդը, անոնցմէ 25 հոգի սպաննելէ ետքը, Զափան Օղլու տեսաւ որ դիւրաբեկ ընկոյզ մը չէ Չէյթուն, հետեւաբար անցաւ դնաց Եողղատ, եւ քաղաքին Հայերը միջնորդ ըրաւ Կիլիկիոյ Կիրակոս Ա. Կաթողիկոսին, որպէս զի յորդորէ Չէյթունցիները, որ արձակեն իր գերիները:

Կաթողիկոսը սիրով ընդունեց Եողղատի Հայոց խնդիրը, դրեց Չէյթունի Իշխաններուն, որք յորդեցին իրենց վեհին յորդորը, եւ արձակեցին գերիները, սուր մըն ալ նուէր ղրկելով Զափան Օղլուին: Զօրապետը այնքան գոհ եղաւ Կաթողիկոսին եւ Չէյթունցիներուն այս վեհանձնութենէն, որ չընորհակալութեան նամակներ գրեց անոնց, եւ ներողութիւն խնդրեց, յայտարարելով թէ Մարաչի թուրքեր խաբած էին զինքն, ապա թէ ոչ ինքն պիտի չուզեր սուր քաշել այնպիսի քաջերու դէմ, եւ այս նամակներուն հետ մէյ մէկ հատ ալ ընտիր ձի նուէր ղրկեց Չէյթունի Զօրս Իշխաններուն, եւ այսպէս բարեկամութիւնը հաստատուեցաւ Չէյթունի Հայոց եւ Զափան Օղլուի միջեւ:

Զափան Օղլուի սերունդը կ'ապրէր Եողղատի մէջ մինչեւ մեր օրերը: Լսեցինք որ Մուսթաֆա Քէմալ անոնց բոլորն ալ, կարծեմ 150 հոգի, անճիտեր է, իբրեւ ընդդիմադիրներ նոր կառավարութեան:

ԱՅՆԹԱՊ ՔԱՂԱՔՆ ՈՒ ԳԱՒԱՌԸ*

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ Բ.

Գրեց՝ Ա. Ն. ՆԱԶԱՐ

Այնթապ կամ Անթէպ քաղաքը կը գտնուի Կիլիկիոյ ու Սիւրիոյ սահմանին վրայ: Նախ քան Պատերազմը ունէր մօտաւորապէս 50,000 բնակիչ, որուն 30,000–ը Իսլամ էր, մեծամասնութեամբ Թուրք, իսկ 20,000–ը Հայ, որմէ 4000–ը Հայ Աւետարանական եւ 400–ը Հայ Կաթոլիկ: Այնթապի գաւառին ենթակայ աւելի քան 200 գիւղերու բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ Իսլամ էր՝ Թուրք, Քիւրտ եւ Արաբ. միայն մէկ գիւղի՝ Օրուլի մէջ կային 40–50 տուն բնիկ Հայեր:

Այնթապի հին պատմութեան մասին քիչ բան գիտենք, եւ ինչ որ կ'ըսուի, անստոյգ է: Գաւառը, ուր կը գտնուի, Սելեւկեանց օրով Եփրատացիք կը կոչուէր, եւ անոնց, յետոյ Ն. Ք. Ա. դարուն Հռոմէական տիրապետութեան ենթակայ եղած է: Է–րդ. դարուն Արաբներ գրաւած են Բիւզանդական կայսրութենէն, սակայն Ժ–րդ. դարուն Հռոմիներ գօրացած ու պահ մը զարձեալ տիրած են երկրին: Այդ շրջանին, Հայ բերդապահներ կարգուած են Տլուքէն մինչեւ Մմբէճ: Առանք չարունակ բախում ու կռիւներ ունեցած են շրջակայ Իսլամ իշխաններու հետ կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն պաշտպանութեան համար:

Անթար կամ Անթէպ անունը առաջին անգամ կը սկսի յիշուիլ Խաչակիրներու օրով, որոնց հիմնած Եդեսիոյ կոմսութեան մաս կազմած եւ նշանաւոր ամրութիւններէն մէկը ե–

*) Արտատպութիւն «Պայքար»–ի 1937 Ապրիլ 3–ի թիւէն: Ծ. Խ.

ղած է: Ժամանակաւ մօտիկ պատմագիրներ, Մատթէոս Ուռհայեցի եւ Միքայէլ Ասորի, ամէն անգամ որ քաղաքին անունը կուտան, կը գրեն.— «Մեծն, անուանի եւ անառիկ Անթապ»: Լատին պատմագիրներու համաձայն, Բաղարատ իշխան, Գող Վասիլի եղբայրը, որ Պոլիս կալանաւոր կը գտնուէր, կը յաջողի փախչիլ այդ տեղէն եւ Նիկիոյ մէջ կը խառնուի Խաչակիրներու բանակին: Բաղարատ իշխան կը բարեկամանայ Խաչակիր բանակին հրամանատար Կոտֆրուայի եղբօր Պալտինի հետ, եւ անոր ու իր զօրքին կ'առաջնորդէ դէպի Եփրատացւոց գաւառը, որ այն ատեն լեցուն էր Հայ

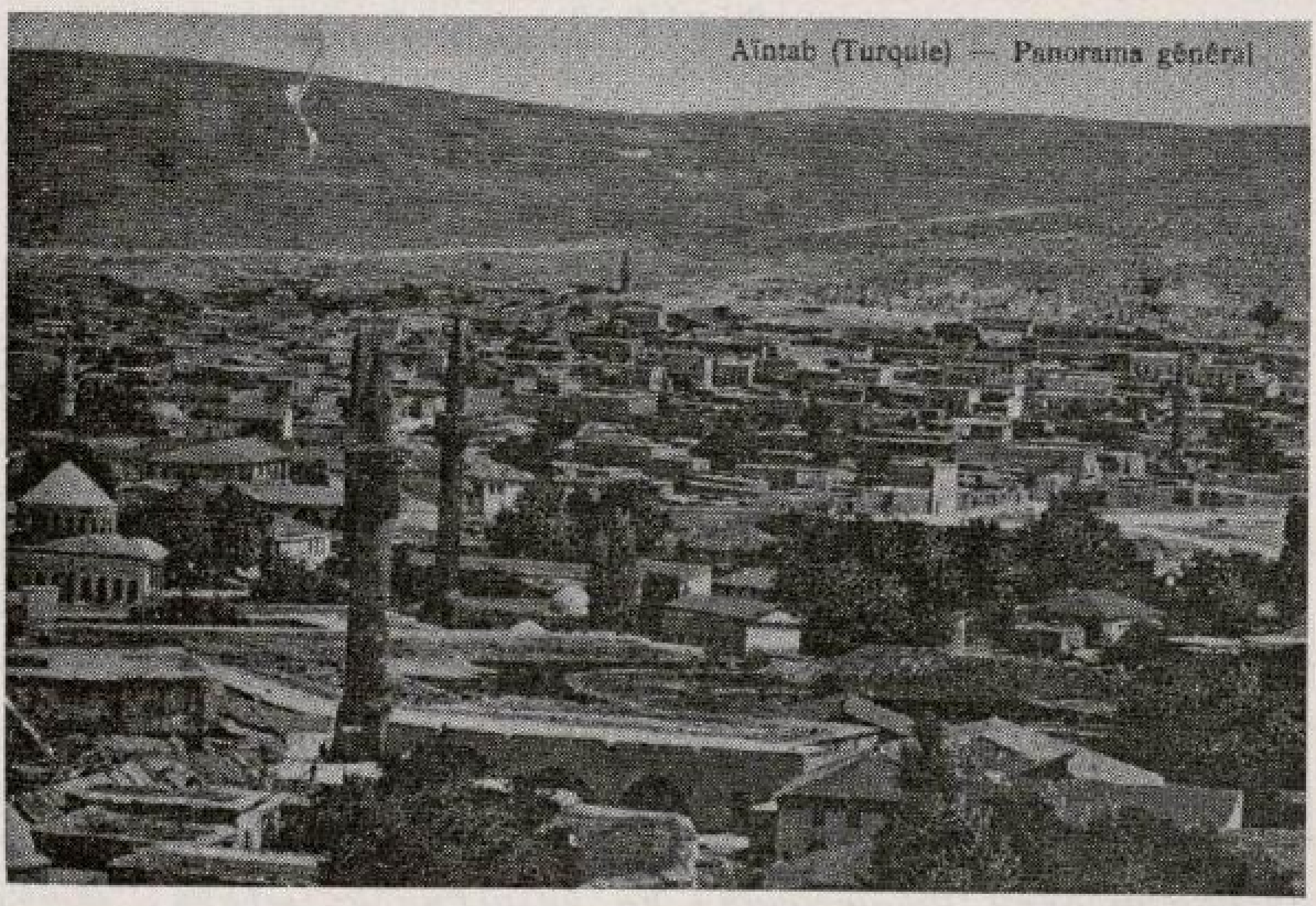

Այթէպի Ընդհանուր Տեսարանը

ժողովուրդով: Պալտին Հայերու օգնութեամբ կ'անցնի Եփրատն ու կը տիրէ Եդեսիոյ: Այսպէս կը հաստատուի Եդեսիոյ Կոմսութիւնը եւ կարճ ժամանակի մէջ իր ուստական իշխանութիւնը կը տարածուի մինչեւ Անթապ, Տլուք, Հռոմկլայ, Հիւսնի Մանսուր, Մարաշ, եւ.: Այս ամբողջ երկրին մէջ Հայեր մեծամասնութիւն կը կազմէին, յետոյ կուգային Ասորիներ եւ Յոյներ: Հայ իշխաններ, իրենց շահուն համաձայն, կամ Պոլսոյ Կայսեր Վեհապետութիւնը կը ճանչնային եւ կամ ստասատու կ'ըլլային Լատին իշխաններու: Ոմանք ալ, ինչպէս Գող Վասիլ, զոր Արաբ պատմագիրներ Պասիլ Էլ Էրմէնի կը կոչեն, գրեթէ անկախ իշխանութիւն կը վարէին: Գող Վասիլի իշխանութեան սահմաններուն մէջ կը գտնուէին

Թըլպաշար, Արեւընդան, Հոռմկլայ եւ Այնթապի մօտակայ ուրիշ բերդեր ու աւաններ։

Քրիստոնեաներու իշխանութիւնը երկար չտեւեց Եփրատացւոց երկրին մէջ։ 1152-ին Այնթապ գրաւուեցաւ Հալէպի Սուլթան Նուրէտտինի կողմէ եւ 1182-ին Սալահէտտինի ձեռքըն անցաւ. յետոյ քաղաքին ու երկրին տիրացան Եգիպտոսի Սուլթաններն եւ ուրիշ Իսլամ իշխաններ։ Կիլիկիոյ Հեթում Ա. Թագաւորը, 1266-ին, երկու անգամ արշաւեց Այնթապի վրայ, բայց, ըստ Արաբ պատմագիրներու, չկրցաւ գրաւել, թէեւ Սմբատ պատմիչ Այնթապը կը դնէ Կիլիկիոյ բերդերու կարգին։ Այնուհետեւ, ԺԴ. եւ ԺԵ-րդ դարերուն, Այնթապ եւ շրջակայ գաւառը դարձեալ մնացած են Եգիպտական գերիշխանութեան տակ։ 1404-ին Լէնկթիմուր մեծ աւերներ գործած է քաղաքին մէջ։ Բերդին վերջին նորոգութիւնը ըրած է Սուլթան Գաթթիպա, 1480 թուականին։ ԺԶ-րդ. դարուն ըսկիզբը, Օսմ. Եաւուզ Սուլթան Սէլիմի, Հալէպի եւ Քիլիսի միջեւ՝ Մէրճի Տապըգի դաշտին վրայ, մղուած ճակատամարտին մէջ, Եգիպտոսի եւ Սուրիոյ Արաբ վեհապետներուն միացեալ բանակին դէմ տարած վճռական յաղթութենէն յետոյ, Այնթապ Օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ մտած եւ այդպէս մնացած է մինչեւ հիմա։

* * *

Մինչեւ ԺԳ-րդ. դարուն սկիզբը, Այնթապի ու շրջականերուն մէջ տիրող ու բարգաւաճող ստուար Հայութենէն գրեթէ հետք ու յիշատակ չկայ։ Հին եկեղեցւոյ պատերուն մէջ հիւսուած խաչքարերու եւ նորոգութեան արձանագրութիւներու թուականները, 1646 է, — Տոմարական ՌՂԵ — անդին չեն երթար։ Թրքական թաղերու մէջ մզկիթներ կան, որոնց համար կ'ըսուի թէ եկեղեցի եղած են. նոյն իսկ մէկը Հայեր կը կոչեն Ս. Եղիա, եւ տարին մէկ անգամ, Ս. Եղիայի տօնին, ուխտի ալ կ'երթային հոն։ Այնթապի շրջակաները տեղերու եւ գիւղերու անուններ կան, որոնք որոշ կերպով Հայկական են.— Կէրճիկլին — Կարճկան, Մազմախոր — Բազմախոռ?, Պէտիրճէնտ — Պետրոսի Գիւղ, Քիլիսէճիք, Ճաղուտ, Վարդանըս, եւն.։ Թըլպաշարի մօտ կայ գիւղ մը, որ կը կոչուի Վասըլի, եւ կը յիշեցնէ Գող Վասիլը, որ այդ կողմերուն իշխած է։ Սանճուր գետակին վերջին վտակն ալ Ճուր, կրնայ մեկնուիլ ջուր։ Տլուքի ստորոտը քարայրի նմանող աւերեալ շինութեան մը մուտքին վերեւ, ես ինքս կարդացեր եմ երեք Հայերէն գիրեր Ի Թ Վ ... մնացեալը կոտրուած էր։ Այնթա-

պի միակ հայաբնակ գիւղին, Օրուլի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ, կար ձեռագիր հին Յայսմաւուրք մը, որուն յիշատակարանին մէջ կ'ըսուէր թէ այդ գիրքը գրուած է «Ի վայելումն Ուռեյու Ս. Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսաց, Վարդապետաց, միանձանց, սարկաւագաց, դպրաց եւ բարեպաշտ ժողովրդեան», ինչ որ յայտարար է թէ երբեմն Հայերու մեծ բազմութիւն կար այդ շրջանին մէջ: Օրուլի մօտը, բլուրի մը վրայ կը գտնուէր ուխտատեղի մը, զոր Հայեր Ս. Թովմաս կը կոչէին, եւ որուն սեփականութեան համար յարատեւ վէճի ու կռիւի մէջ էին գիւղին Իսլամներուն հետ: Ալիշանի եւ

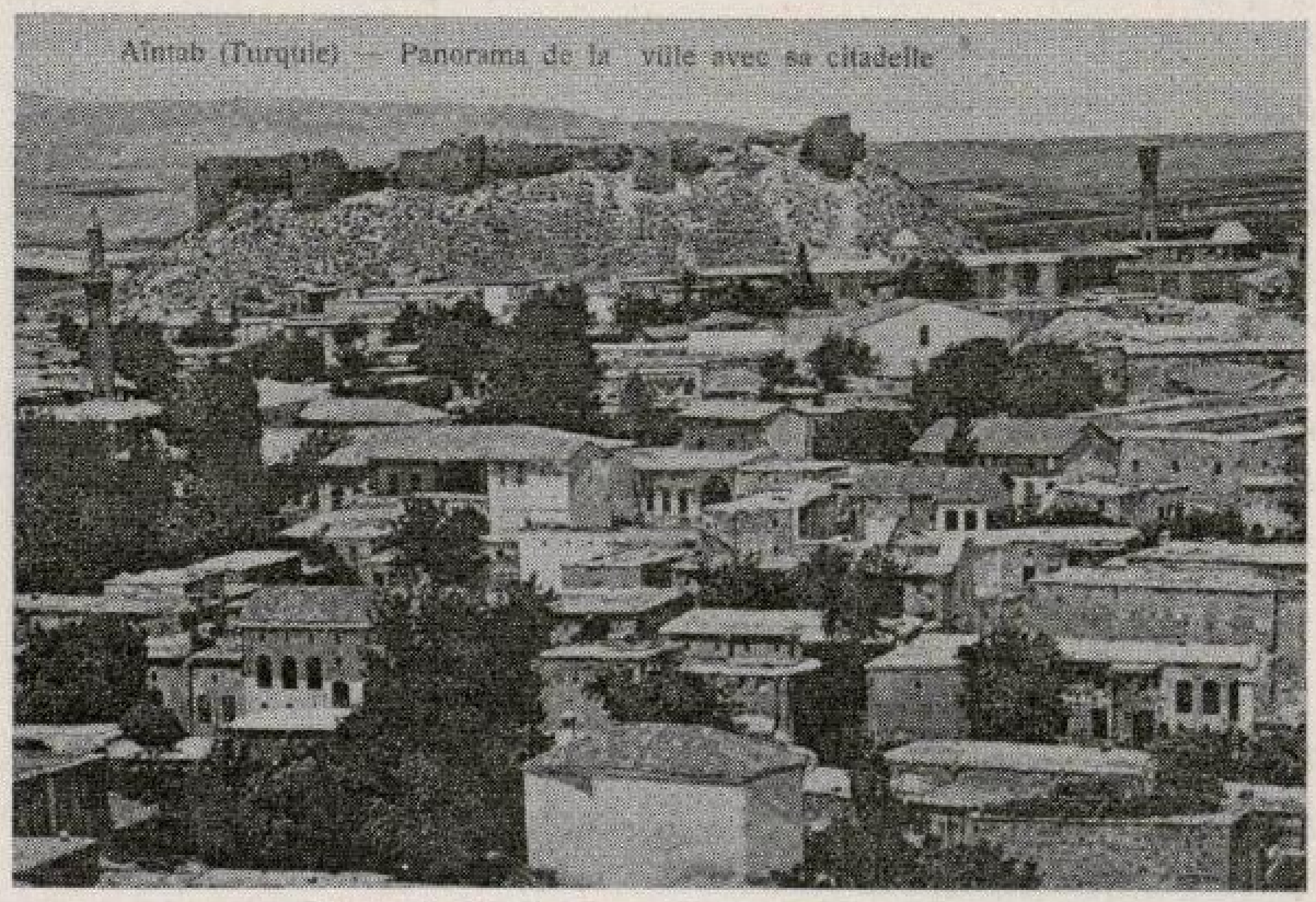

Անթէպի Ընդհանուր Տեսարանը եւ Բերդը

Բարգէն Ծ. Վ.-ի հետազօտութեան ու տեսութեան համաձայն, հռչակաւոր Ծովք Դղեակն ալ կը գտնուէր Այնթապի ու Մարաշի միջեւ տեղ մը:

Ստոյգ կրնայ համարուիլ որ Այնթապ ԺԴ-րդ. եւ ԺԵ-րդ. դարերուն եղած է զուտ Իսլամաբնակ քաղաք մը: Ի՛նչ ճակատագիր ունեցած եւ ո՞ւր մնացած է Այնթապի ու շրջանին հոծ Հայութիւնը: Ոեւէ պատմութեան մէջ կամ աւանդութեամբ, կոտորածներու, գերեվարութեան կամ գաղթի յիշատակութիւն չկայ: Հաւանական ենթադրութիւնը սա կրնայ ըլլալ որ Այնթապի հին Հայերը բռնի հաւատափոխ եղած են եւ այսօրուան Իսլամներուն գոնէ մէկ մասը անոնց սերունդն է: Ասոր իբրեւ ապացոյց կրնան յիշուիլ Հայերէն

բառեր, որոնք դեռ կը մնան տեղւոյն Թուրքերուն լեզուին մէջ, ինչպէս, որքուտ — որթատունկի կտրուած ճիւղ, հատիկ — խաչած ցորեն: Կար Թուրքերուն միջին յատուկ արհեստ մը, որուն անունը Հայերէն էր — մագմանութիւն: Թուրք ընտանիքներ կային, որոնց նպուէքով արպիլուած էր՝ կին արձակել եւ երկու կին առնել: Աւագ Ուրբաթ օրը մեծ բազմութեամբ Թուրքեր եկեղեցի կուգային ուխտ, Քրիստոսի դերեզմանին երկրպագելու համար, ուրիշ առիթներով ալ Աւետարան կարդալ կուտային իրենց դլխուն եւ նուէրներ դրկելով եկեղեցի սուրբերու բարեխօսութիւնը կը խնդրէին: Այնթապի մէջ կային «կէս» կոչուած Իսլամներ, որոնք գաղտնի Քրիստոնեայ կ'ապրէին, մինչեւ անգամ կը խոստովանէին ու կը հաղորդուէին: Կէսերու համայնք մը կար Հռոմկլայի ձիպին կոչուած վիւղին մէջ:

* * *

Ընտանեկան աւանդութիւններ եւ Հայ եկեղեցւոյ ձեռագիրներուն յիշատակարանները ցոյց կուտան, որ Այնթապի Հայութիւնը կազմուած է նոր գաղթականներէ, որոնք ԺԶ–դդ. դարէն սկսեալ, մեծ մասամբ Արեւելեան Հայաստանէ, մասնաւորաբար Այրարատեան Նահանգէն, եկած ու բազմացած են: Այնպէս կը թուի թէ անոնք հայախօս մնացած են մինչեւ ԺԸ–դդ. դարու կէսը, ղէթ առնելու մէջ, այնուհանդերձ սակայն, բոլոր թրքախօս դարձած են. սակայն բազմաթիւ եւ երբեմն ընտիր Հայերէն բառեր ու ասութիւններ պահած են իրենց լեզուին մէջ: Այս բառերէն, Վարդանեան Կրթարանի իր ուսանողութեան չրջանէն, կարեւոր հաւաքածոյ մը ունի իր մօտ Բրօֆ. Գէորգ Սարաֆեան, այժմ ի Լօս Անճէլըս: Հետեւեալը Այնթապի Հայերէնէն նմոյշ մըն է.— «Տո՛ւր ուճողին, տուր չուճողին, տուր ոսկի գրուշ — գօտի — ուճողին»:

Այնթապ ծնած են երեք կաթողիկոսներ.— Տ. Յովհաննէս Բարեբարոյ կիլիկիոյ.— 1600, Տ. Եղիազար, որ նշանաւոր դործեր կատարած է. Հայց. Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ միակ անձն է, որ հեռացեալ եղած է Էրուսաղէմի ու կ. Պոլսոյ Պատրիարք, կիլիկիոյ եւ Էջմիածնի կաթողիկոս — 1680: Երրորդն է, Պետրոս Քիւթիւր կաթողիկոս Էջմիածնի, 1748:

Կ'արժէ յիշել որ Այնթապ կամ Անտափ անուն չրջան մըն ալ կայ, Հայաստան, Պայազիտի գաւառին մէջ, Արածանիի աջ ափին վրայ, 100–է աւելի Քիւրտ գիւղերով, որոնք հայաբնակ եղած են մինչեւ 1760–1780 թուականները:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ԱՆԹԷՊԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Գրեց՝ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈՂԱՐԵԱՆ

640—*Անթէպ անձնատուր եղաւ Արաբներու Իհատ պին Ղանմ զօրավարին։ Հմմտ.* «Հասկ» *հայագիտական տարեգիրք, Բ. Տարի, էջ* 144–5։

1140—*Ոմն ի զօրականաց, յազգէ Սիւրիմահէ, խէթ կալեալ ի սրտի խորում, որոյ անունն էր Սիմոն, գողացաւ զԱնթափ ի կոմսէն Ռուհայոյ, եւ կալեալ ընդ ձեռամբ ամ մի, եւ ապա միջնորդութեամբ բրընծին Անտիոքայ դարձոյց զԱնթափ ի կոմսն։* Գր. Երէց, *էջ* 467–8։

1155–57—*Հալէպի տէրը Նուրէտտին գրաւեց անառիկ Անթափը։* Գր. Երէց. *էջ* 526։ *Պարիսպները փլցուց, եւ շատ այլազգիներ եւ քրիստոնեաներ ջարդեց ու գերեց։* Գր. Երէց *էջ* 529։ *Հմմտ.* Միխ. Էջ 430։ *Նախապէս կը պատկանէր Ճօսլին Բ.-ին։* Կիլիկիա, *էջ* 364։

1174—*Անթափի տէրը հնազանդութիւն կը յայտնէ Սալահատտինին։* Միխ. 478։

1182—*Անթապ անցաւ Սալահէտտինի ձեռքը։* Կիլիկիա, *էջ* 364։

1216–7—*Գոնիայի Ալատին Սուլթանը բազմաթիւ վայրեր գրաւելէ յետոյ կուգայ Ծովք, այնպէս որ Եղիպտոսի Սուլթանը Անթափայ տիրոջ օգնութեան կը փութայ, բայց չի կրնար բան մը ընել, (Ալատին) կը խանգարէ ու կը խափանէ բոլորը։* Սմբատ, 119։

1218—*Քէյքաուզ Սուլթանը Հայոց Թագաւորէն օգնութիւն առնելով գրաւեց Անթափը։* Միխ. 513–4։

1262–3—*Հէթում Ա. երկու երեք անգամ կ՚արշաւէ Անթապի վրայ բայց չի յաջողիր քաղաքը գրաւել։* Սիսուան, *էջ* 554։

1400—Թուրն Հալէպի տանուտէր մը, Թաւաքալ, հաց գնելու համար Անթապ քաղաքը կ'երթայ, եւ այլազգիներու ձեռքը տեսնելով թանկագին Աւետարան մը, իր հացին գինը կուտայ եւ Ս. Աւետարանը ազատելով կը բերէ իր տունը: (Հմմտ. Մ. Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց: Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1914, Ա. Հտ. էջ 401–402):

1404—Լէնկթիմուր կ'աւերէ ու կ'աւարէ Այնթապը: Պէտրէտտին էլ Այնի կամ էլ Այնթապի պատմիչը կը գրէ. «Բընակւում էի Այնթապում, 803 թուականին, Հարրէթ–էլ–Պէսաթին (պարտէզներու փողոց) թաղի մէջ: Այն–էլ–Պէնէթ (Աղջիկների աղբիւր) ջրի մօտը շինել էի տալիս մէկ բաղնիք, որը պիտի կոչուէր Համմէմ–էլ–վէրտ (վարդի բաղնիք): Շինութիւնը չլրացած հարկադրուեցայ Հալէպ փախչելու Թիմուրլէնկի երեսից: Բոլոր հարստութիւնս աւարի գնաց, թէ Այնթապում եւ թէ Հալէպում, որտեղ ուրիշ խոլամների պէս ես էլ կրեցի տանջանք եւ նախատինք: Բայց միեւնոյն ժամանակ ինձ յաջողուեց գէթ ազատել որդուս Գասիմի եւ սրա մօր կեանքը: Կիլիկիա, էջ 366:

1480—Այնթապի բերդը վերաշինուած է Եգիպտոսի Գաիթթիպայ Սուլթանը: Իր անունը արձանագրուած է բերդին վրայ: Կիլիկիա, էջ 366:

1516—Սուլթան Սէլիմ Եգիպտացիներուն յաղթեց եւ գրաւեց ամբողջ Կիլիկիան եւ հիւսիսային Ասորիքը, որով Այնթապ ինկաւ Օսմանեան Թուրքերու տիրապետութեան ներքեւ: Կիլիկիա, էջ 366–7:

1601, Փետր. 7, Շաբաթ—Սատուրճի անուն մէկը շատ զինուորներով Անթէպէն կ'երթայ Սիւրիա, Սիս եւայլն, եւ կողոպտելով ետ կը դառնայ: Տես Սիսուան, էջ 545:

1651, Նոյեմբեր—Դաւիթ Երէց գէպի Հալէպ ճամբորդելու ժամանակ կը հանդիպի Այնթապ, հոն կը մնայ 7 օր եւ կը կատարէ Գիւտ Խաչի տօնը: Պատմ. Հալէպի, Գ. էջ 415–6:

1649—Յայսմ ամի ի Մայիսի Լ. եղեւ շարժ ահագին յԱնթապ քաղաքի: Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 3701 էջ 129:

1669—Մահ տարաժամ կը լինի Անթափ, Քիլիս եւ Հալապ: Սկսած է Զատկին եւ տեւած է մինչեւ Վերափոխում: Հանդ. Ամս. 1938, էջ 109: Յիշ. Պաղտասար Երիցու:

Յայսմ ամի սաստիկ մահ եղեւ յԱնթափ տեւեաց ամիսս Ե. եւ մեռան ոգիք ԿՌ. եւ ի բերիա ի մի օր Ռ–էն մին պակաս մեռան ի Քրիստոնէից եւ ի Թուրքաց. վասնորոյ համարողքն որ կային ի գերեզմանատանց հրամանաւ մեծաւորաց քաղաքին,

որ ամենայն երեկոյին ծանուցանէին զԹիւ մեռելոցն, մինչ տե-
սին զի ի հազարէն մին Թիւ պակաս մնաց ըմբռնեցին զմի ի
շանց փողոցաց եւ կախեցին ի դուռն քաղաքին զի Թիւ հազա-
րին լցանիցի, եւ յայնմօրէ սկսաւ մահն նուազիլ, որ տեւեաց
ամիս Զ. որ Թիւ մեռնողացն ՃԾՌ. սակաւ ինչ աւելի, և գրեԹէ
ի քաղաքս ծովեզերայք ոչ ոք մնաց որ ոչ եմուտ ի նմա մահն
սկսեալ յԵգիպտոսէ մինչեւ ի Կոստանդինուպօլիս: Ձեռ. Ս.
Յ. Թ. 3701, էջ 139:

1684—Մահտեսի Ներսէս ԱյնԹապի Ս. Աստուածածին ե-
կեղեցիին յիշատակ կուտայ մեծարժէք աւետարան մը, գրուած
յԵւդոկիա Զուղայեցի Մկրտում Սարկաւագէն, գեղեցիկ բոլո-
րագրով, եւ չքեղօրէն նկարազարդուած Բարդամ գրչի որդի
Միքայէլ գրիչէն: Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 3144:

1696—Թուականի վերջերը Մխիթար Սարկ. Սեբաստացի
Հալէպէն կ՚երԹայ ԱյնԹապ, ուր կը գտնէ կարաւան մը որ դէ-
պի Սեբաստիա պիտի երԹար: Սիւրմ. Պատմ. Հալէպի, էջ 644:

1722—Յայսմ ամի նորոգեցաւ Սուրբ Աստուածածնայ եկե-
ղեցին յԱնԹապ Ե. խորան, որ յառաջ վիմափոր այր մի էր նսեմ
եւ խաւար: Ձեռ. Ս. Յ: Թ. 3701 էջ 157:

1732—Մահտեսի Ղօճայի որդիները, Մահտեսի Սարգիս եւ
Մահտեսի Եղիա, Ս. Աստուածածին եկեղեցիին յիշատակ կու-
տան Աւետարան մը, օրինակուած Զէյթունի մէջ, Սահակ Ե-
րէցի ձեռքով, նոյն Թուականին: Ձեռ. Յ. Ս. Թ. 3147:

1738–58—Կիլիկիոյ Միքայէլ Ա. ԿաԹողիկոսին ժամանակ
նորոգուած է ԱնԹէպի հին եկեղեցին: Սիւրիահայ Տարեցոյց,
1925, էջ 111:

1743—Յայսմ ամի ի Հալէպ եւ ի շրջակայ քաղաքացն ի Քի-
լիս, յԱզազ, եւ յԱնԹապ եւ ի Պէրէճուկ հանդերձ գեղօրէիւքն,
եղեւ սով եւ մահ ի միասին. զի ի Բերիայ Ռ մեռանէր ի միում
աւուր. եւ յԱնԹապ ԴՃ, ի Թուրքաց եւ ի Քրիստոնէից, եւ հա-
ցին լիտրն որ ունի դծանրուԹիւն ԷՃ եւ Ի տրամից, ժէ փարայ
ծախէին: Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 3701, էջ 164:

1745—Յայսմ ամի խողախլուխ մակ կոչեցեալն, Գերմանի-
կեցի Կարապետ վարդապետն ի յԱնԹափ քաղաքի զՔրիստոս
ուրացաւ եւ գնաց Գերմանիկ ամուսնացաւ ընդ կնոջ եղբօրն
իւրոյ. զի եղբայրն մեռեալ էր. եւ զկնի միոյ ամի էառ զկին մի
այլազգի ի վերայ նոյն կնոջն եւ յետ երից ամաց Թողեալ զեր-
կուսն եւ անյայտ եղեւ, եւ ոչ ոք գիտաց այնուհետեւ զուր գը-
նալն: Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 3701, էջ 164:

1763—Զկնի Տեառն Յակոբայ որ կալաւ զԱԹոռն ամս Ե.

յաջորդէ Տէր Սիմէոն ամս ի Ս. Էջմիածին։ Եւ յայսմ ամի սաստիկ մահ եղեւ ի Հալէպ եւ Անթէպ եւ ի Գերմանիկ. եւ ի Տրովաթայ չինեցին պարիսպ գերեզմանատանց իւրեանց զի որոշէցի ի փողոցացն։ Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 3701, էջ 170։

1780—«Եղեւ բարկութիւն Աստուծոյ ի քաղաքն Անթափ»։ Ալպաի Փաշայ Օղլի, Ըօրչմա Օղլի կոչեցեալ փաշայի հետ հինգ ամիս կը մնայ եւ շատ բան կը թալանէ «եթէ Հայու եւ եթէ Տաճկի» ապա կ'անցնի Քիլիս։ (Ձեռագիր Կանոնագիրքէ մը գրուած Քիլիս)։

1791, Օգոստոս 20—Քէօսէ Փաշա, որ Յուլիս 1-ին Անթէպ եկած էր, կը թալանէ քաղաքը։ Սիւր. Տար. 1925, էջ 121։

1795—Անթէպի մէջ մահ կը պատահի, կը մեռնին 30 հայ եւ անհամար տաճիկներ։ Սիւր. Տար. 1925, էջ 121։

1803, Սեպտեմբեր 1—Կիրակոս Կաթողիկոս Անթէպ կուգայ։ Նոյն Անդ։

1807, Սեպտեմբեր—Կը նորոգուի Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Նոյն անդ։

1808—Կիրակոս Կաթողիկոսէն կոնդակ Անթէպի-Մարաշի Առաջնորդ Զարասնճալցի Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին։ Տես Պատմ. Կրդ. Կիլ. էջ 584–592։

1812 Յունուար 29—Սաստիկ երկրաշարժ տեղի կ'ունենայ Անթէպի եւ Մարաշի շրջաններուն, որ կը տեւէ 8 ամիս։ Միայն Անթէպի մէջ կը մեռնի 200 մարդ։ Սիւր. Տար. 1925, էջ 121։

1820, Հոկտեմբեր 20—Զաբան Օղլու կոչուող փաշան եկաւ Այնթապ։ Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 3160։

1822, Օգոստոս 1—Մեծ երկրաշարժ տեղի կ'ունենայ Անթէպ, Հալէպ, Անտիոք, Մարաշ շրջաններուն եւ շատ գիւղեր ու շէնքեր կը կործանին։ Այս շարժը կը տեւէ աւելի քան երեք ամիս։ Մասամբ կը փլի Անթէպի բերդն ալ։ Սիւր. Տարեգիրք 1925, էջ 121։

1822, Դեկտեմբեր 25—Էջմիածնի նուիրակ Մկրտիչ Արքեպ (Եպս.) Անթէպէն նամակ մը կը գրէ Երուսաղէմի Գաբրիէլ Պատրիարքին։ Տես Պատմ. Կրդ. Կիլ. էջ 593։

1826—Կը պատահի Անթէպի սրածութիւնը որ Հէօրթիք անունով հռչակուած է։ Սիւրիական Տարեգիրք 1925, էջ 122։

1827—Զափան Օղլու (Ճէլալ Ահմէտ Փաշա) Անթէպ եկաւ։ Ենիչէրիները մասամբ փախան, մնացածները կողոպտեց։ Ասոր վրայ մահ եկաւ Անթէպ եւ շրջակայքը։ Սիւրիական Տարեգիրք 1925, էջ 112–5։ Տարեւ Տարեցոյց, 1929, էջ 24։

1829—Այնթապի Առաջնորդ Յովհաննէս Եպս. եւ Զէյթուն-

ցի Յակոբոս Եպս․, Զէյթունի ժողովուրդին աջակցութեամբ, տեղւոյն Ս․ Աստուածածին վանքին հին մատուռին տեղ, Եւդոկիացի ճարտարապետներու ձեռքով, գմբէթաւոր շքեղ եկեղեցի մը կը կառուցանեն։ Բնաշխարհիկ բառարան, Զէյթուն, էջ 777։

1830—Իպրահիմ Փաշա Անթէպ եկաւ։ Սուրիական Տարեգիրք, 1925, էջ 122։

1830, Սեպտեմբեր 14—Ինճէ Պայրագտար Օղլու կը պաշարէ Անթէպը եւ 33 օր յետոյ Հոկտեմբեր 16–ին կը մտնէ քաղաք։ Կը մնայ 140 օր եւ ապա կը մեկնի։ Նոյն, անդ։

1831, Յունիս 9—Անթէպ Եգիպտական իշխանութեան տակ մտաւ։ Նոյն, անդ։

1835—Մեծ մարախ եկաւ Անթէպ։ Նոյն, անդ։

1839, Յունիս 19—Այնթապի (Նիզիպ) ճակատամարտին մէջ Եգիպտացիք յաղթեցին Թուրքերուն։ Օրմ․ Ազգապատում, էջ 3726։

1840—Իպրահիմ Փաշա կը վերադառնայ Եգիպտոս, Այնթապ նորէն կը մտնէ Թրքական իշխանութեան տակ։ Սուրիական Տարեգիրք, 1925, էջ 122։

1846—Միքայէլ Բ․ Կաթողիկոս Անթէպ եկաւ եւ վերցուց կանանց քուֆը։ Նոյն, անդ։

1848, Յունուար 30, Կիրակի— Կը հիմնուի Անթէպի բողոքական եկեղեցին, Տօքթ․ Ազարիա Սմիթի ձեռքով, ութ անդամներով։ Աւետաբեր, 1951 թիւ 2 էջ 38։

1851—Այնթապի վիճակայինք Կ․ Պոլիս կը դիմեն իրենց առաջնորդ Գրիգոր վարդապետի (եպիսկոպոսական) ձեռնադրութեան համար եւ հոգեւոր ժողովը (1851 Սեպտ․ 6–ին) դեռ արժանի չի դատեր շուտով հրամանագիր տալ։ Օրմ․ Ազգապատում, էջ 3958։

1852—Հնտախտի համաճարակ կը ծագի Անթէպի մէջ որ վըբըգ անունով հռչակուած է։ Սուր․ Տար․ 1925, էջ 122։ Ձեռ․ Ս․ Յ․ Թ․ 3160։

1855—Անթէպի մէջ կը շինուի ժողովարան մը, առաջինը Թուրքիոյ մէջ շինուող բողոքական եկեղեցական շէնքերուն։ Աւետաբեր, 1950, թիւ 2, էջ 48։

1858—Կը հիմնուի Անթէպի Թանգարան Ընկերութիւնը, որ 1863–ին կ՚ըլլայ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն, իսկ 1867–ին Քիւրքճեանոֆ Յովհաննէսի թելադրութեամբ կ՚ըլլայ Վարդանանց Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն։ Սուր․ Տար․ 1925, էջ 120։ Եփրատ, 1947, թիւ 2862։

1866—*Մկրտիչ Եպս. Սէմէրճեան, Այնթապի մէջ կը հիմնէ Անկլիքան եկեղեցի մը։* Բնաշ. Բառ. էջ 145։

1868 *Մարտ 1—Հիմնարկութիւն Անթէպի Ազիզիէ Խանին, որ ծանօթ է Միլլէթ Խանը անունով։* Սիւր. Տար. 1925, էջ 122–3։ *Այս չինութեան ծախքը մասամբ կը հոգացուի Յովսէփ Սարկաւագ Աչճեանի կտակած դրամով։* Կիլիկիա, էջ 362։

1872—*Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեան առաջին անգամ կ'այցելէ Անթէպ, իբրեւ կաթողիկոս, տեղւոյն եկեղեցիներուն հրաւէրով, որոնք մեծ փափաքով կ'ուզէին ձեռնարկել դիչ–բօթիկ դպրոցի մը հաստատութեան։ Այդ դպրոցը կը բացուի 1873 Մարտ 1–ին, ունենալով 16 աշակերտ, սակայն երկար կեանք չունենար եւ կը փակուի 1877–ի սկիզբները։* Սիօն, 1873, էջ 16–17։ Պատմ. Կթղ. Կիլ. էջ 766։ Կոչնակ, 1928, էջ 107։ Կոչնակ, 1928, էջ 173–5 Վ. Մ. Ք.։

1873—*Հիմնարկութիւն Անթէպի Ս. Աստուածածին Նոր Եկեղեցւոյն։* Սիւր. Տար. 1925, էջ 123։ *Յատակագիծը պատրաստած է արքունի ճարտարապետ Սարգիս Պէյ Պալեան։ Շինող վարպետը եղած է Սարգիս Գասէհճեան։ Շինութեան վերահսկողութիւնը կատարած է Նիկողոս Ագա Նազարէթեան։* Անթէպի Գոյամարտը, էջ 21։

1874—*Կը բացուի Վարդանանց Մեսրոպեան Ազնուց դպրոցը, 30 աշակերտներով, Ներսէսեան Ազգային վարժարանի սենեակներէն մէկուն մէջ, աշակերտի դրուխ երկու մէճիտ տարեթաշակով։* Սիւր. Տար. 1925, էջ 120։

1875—*Քոլերայի համաճարակ երեւան կուգայ Անթէպի մէջ։* Սիւր. Տար. 1925, էջ 123։

1875–6—*Կը հիմնուի Ազգնական Ընկերութիւնը Այնթապի Գիչերօթիկ Վարժարանի անհերուն կողմէ։* Կիլիկիա էջ 361։ Հ. Կոչնակ, 1928, էջ 107, 1196։

1876—*Այնթապի մէջ կը հիմնուի կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը, ամերիկացի միսիոնարներու կողմէ, նախապահ Տօքթ. Թրոպրիճ։* Ա. Գոյմ. էջ 20։ Հ. Կոչնակ 1928 էջ 107, Վ. Մ. Ք.

1877—*Կը հիմնուի Հայկանուշեան Վարժարանը աղջիկներու դաստիարակութեան համար։* Ա. Գոյմ. էջ 23։

1880—*Այնթապի թեմը Կ. Պոլսոյ Վարչութեան թելադրութեամբ կը միացուի Բեբիոյ Թեմին։* Սիւրմէեաճ, Պատմ. Հալէպի Գ. էջ 892։

1882, *Փետր.* 1—*Կը բացուի Վարդանանց Նախակրթարա–*

նը, իբր այցելու տնօրէն ունենալով Վահան Մ. Քիւրքճեանը, տակաւին Պոլէճի ուսանող: Հ. Կոչնակ, 1928, էջ 1297: Սոյն դպրոցը երկու տարի յետոյ 1884 Սեպտ. կ'ունենայ իր սեփական շէնքը: Նոյն, էջ 1454:

1886—Վարդանեան Վարժարանի կողմէ կը հրատարակուի Մենտոր կիսամսեայ հանդէսը, հայերէն եւ թուրքերէն, տըպագրութիւնը կը կատարուէր Պոլիս: Կիլիկիա, էջ 362: Բնաշ. Բառ. էջ 145: Հ. Կոչնակ, 1928, էջ 1456:

1892—Կը կազմուի Անթէպի Դպրաց Դասը, ղեկավարութեամբ Արմենակ Պաղտասարեանի եւ Գասպար Փիլաւճեանի: Եփրատ, 1947, Թ. 2863: Սիոն 1927, էջ 378:

1893, Հոկտեմբեր 18—Լրացած է Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ դրուած է գմբէթին փականաքարը: Սիւր. Տար. 1925, էջ 113:

1895, Նոյեմբեր 15—Տեղի կ'ունենայ Այնթապի Հայոց Համիտեան ջարդը:

1896—Այնթապ կ'ունենայ իր առաջին կիրակնօրեայ դըպրոցը, հին եկեղեցւոյ շէնքին մէջ, 1500-է աւելի աշակերտներով: Եփրատ, 1947, Թ. 2863:

1899—Կը կազմուի Այնթապի Եկեղեցասիրաց Միութիւնը, 1887-ին հիմնուած Կրօնասիրաց եւ 1897-ին հիմնուած Կղերասիրաց Ընկերութեանց ձուլումով: Եփրատ, 1947, Թ. 2863:

1905—Կը կազմուի Այնթապի առաջին մարմնամարզական միութիւնը, Ուսումնասիրաց Մարմնամարզական Ակումբը: Սիւր. Տար. 1924, էջ 239:

1912—Կը հիմնուի Կիլիկեան Ճեմարանը:

1915, Յուլիս 28—Կը սկսի Հայոց դանդաղածային տարագրութիւնը: Հ. Յ. Վ. Տաշեան, Հայ Ազգի տարագրութիւնը Գերմ. Վաւերագիրներու համեմատ. Առաջին Մաս. Վիեննա, 1921, էջ 59:

1918, Դեկտեմբեր 11—Անգլիացիները յաղթականօրէն կը մտնեն Այնթապ: Ա. Գույմ. էջ 34:

1919, Նոյեմբեր 11—Անգլիացիները կը քաշուին Այնթապէն քաղաքը յանձնելով իրենց դաշնակից Ֆրանսացիներուն: Նոյն, էջ 37:

1920, Ապրիլ 1, Երկուշաբթի—Թուրքերը կը յարձակին Հայերուն վրայ, վերջինները կը ստիպուին իրենց թաղերը ամրացնել եւ զէնքով պաշտպանել իրենք զիրենք:

1921, Փետր. 8, Գշ.—Այնթապի Թուրքերը անձնատուր կ'ըլլան:

ՄԱՍՆ Բ.

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՈՒ ՀՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՆԹԷՊԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆԸ ԵՒ ԱՆԹԷՊ ՔԱՂԱՔԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Գրեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ

ԱՆԹԷՊ քաղաքը կը գտնուի հիւսիսային 37°8′ լայնութեան եւ (Կրինիչէ) արեւելեան 35°2′ երկայնութեան վրայ: Անթէպ քաղաքն ու շրջանակը նախկին Օսմանեան Պետութեան Հալէպ վիլայէթին մէջ բովանդակուած ըլլալով, Սուրիոյ մաս կը համարուէր: 1908-ին Պէյրութի Ամերիկեան տպարանէն անգլերէն լեզուով հրատարակուած «Թուրքիոյ Աշխարհագրութեան» համեմատ՝ Սուրիան Փոքր Ասիայէն զատող հիւսիսային սահմանը Փիղիքաղէս Տաւրոս լեռներն ըլլալէ աւելի՝ Իսքէնտէրունի ծոցէն սկսեալ Ճիհան գետի ձորն ի վեր ելլող եւ ապա մինչեւ Եփրատի արեւմտեան մեծ արմուկը քաշուած աղեղնաձեւ գիծ մըն է: Ասիկա Ամանոսը Սուրիոյ մէջ կը ձգէ, մինչդեռ Ամանոս աշխարհագրականօրէն բուն Կիլիկիոյ կը պատկանի եւ միշտ Ատանա վիլայէթին մաս համարուած է: Մեր համոզումով՝ բնական սահմանը Քիւրտտաղի եւ Ամանոսի մէջտեղ հարաւէն հիւսիս երկարող նեղ ձորն է, ցած եւ ճախճախուտ, եւ ապա ճախճախուտներու ուրիշ գօտի մը, որ Կեավուր-Կէօլիւէն կ'երկարի մինչեւ Կէօքսուի ու Եփրատի գետախառնուրդը. ասոնք են արեւմտեան եւ հիւսիսային սահմանները: Իսկ Հիւսիսային Սուրիոյ արեւելքէն բնական սահմանն է Եփրատ գետին նեղ ձորը:

Մեր պատանեկութեան օրով, Հալէպի վիլայէթը շատ լայնածաւալ կուսակալութիւն մըն էր, որու հիւսիսային մասը Տաւրոսէն ալ անդին կը տարածուէր, եւ արեւելեան մասը՝ Եփրատէն ալ արեւելք: Նոր Թիւրքիոյ ներկայ բաժանմանց համեմատ՝ Կազի Անթէպը կեդրոնն է առանձին կուսակալութեան մը, որ իր մէջ կ'առնէ հիւսիսէն Պէհէսնիի նախկին գաւառ, հարաւէն Քիլիսի գաւառ, իսկ արեւելքէն սահմանը Եփրատ գետն ըլլալով՝ նախկին Ռումգալէ եւ Պիրէճիկ գաւառներուն մեծ գետէն արեւմտեան մասերն ալ Անթէպի կուսակալութեան կը պատկանին: Միւս կողմէն, նախկին Մարաշի եւ Ուրֆայի լիվաներն ալ Կազի Անթէպի նման առանձին դըրացի կուսակալութիւններ եղած են: Այսպէս ներկայ Կազի Անթէպ վիլայէթն աւելի ճշդիւ կը համեմատի հին ժամանակ մեր երկրամասին համար իբր ընդհանուր կոչում գործածուած Եփրատացիք անուան:

Եփրատ գետը վաղեմի Կոմմագինաց երկիրը կը մտնէ Կարկառի քով, իր հոսանքը մէկէն արեւմուտք կը դառնայ՝ կարծես թէ Սիհուն եւ Ճիհան գետերուն նման Միջերկրական ծովը թափիլ ուզելով: Բայց Կէօքսու օժանդակն ընդունելէ քիչ վերջը, իբր թէ քարերու եւ ժայռերու հետ կռուելէ ձանձրացած, յանկարծ հարաւ կը դառնայ, եւ վերջապէս Սաճուրի բերանէն ոչ շատ հեռու՝ հարաւ-արեւելք ուղղուելով, այլեւս լայն եւ ընդարձակ դաշտերու եւ բոլորովին ոչ-հայկական աշխարհներու մէջ կը մտնէ: Եփրատի ընթացքին այն մասը որ Կէօքսուի բերանէն մինչեւ Սաճուրի բերանը կը ձգուի, մեր շրջանակին կը պատկանի: Հոս մեծ գետը իր ջուրի ուժին գագաթնակէտին հասած, հսկայ մըն է, որ երբեմն ապառաժային պատերու մէջտեղ սեղմուած նեղ ծործորի մը մէջէն ահեղասայլ հոսանքով կ'ընթանայ, երբեմն հունը լայնալով խաղաղ ու գրեթէ անձայն ընթացք մը կ'ունենայ, երբեմն ալ՝ ինչպէս Հռոմկլայի ճիշդ առջեւը՝ խութերու վրայէն անհանապոչ ընթանալով՝ քարավազներ կամ սահանքներ կը կազմէ: Հռոմկլայէն քիչ մը վարոք արդէն գետի հունին մէջ տափարակ աւազային կղզեակներ կ'երեւնան, որոնք գետին յորդման ժամանակը, որ Մայիս-Յունիս ամիսներուն կը պատահի, ջուրով կը ծածկուին, իսկ ամառ երեւան ելլելով՝ ձմերուկ ու սեխ մշակելու կը ծառայեն: Գետանցներուն վրայ գործածուած եւ փուլորգա բռուած խոշոր նաւակները (փէրրի–պօթս) ձեւով ու շինուածքով հին Փիւնիկեցւոց ցըկանաւերը կը յիշեցնեն, թէեւ ծաւալով խիստ փոքր են անոնցմէ: Բայց գետն ի վար փոխադրութեան համար կը գոր-

ծածուին լաստեր (ճալխբուր) եւ տիկալաստեր (քէլէք), որոնք սակայն չեն կրնար հոսանքն ի վեր նաւարկել, եւ անոնց փայտերն իբրեւ ատաղձ կամ վառելու փայտ կը ծախուին վարերը:

Սուրիոյ երկրամասին լեռները, Ասիոյ մայր-ցամաքին լեռնային դրութեանց ուղղութենէն բացառութիւն կազմելով, հիւսիսէն հարաւ կ՚երկարին, եւ մեր Անթէպի շրջանակին լեռներն ալ ընդհանրապէս Սուրիոյ լերանց սովորական ուղղութեան կը հետեւին: Սուրիոյ ամենամեծ մասին մէջ լեռնային զոյգ պատուարներ, Լիբանան եւ Անտի-լիբանան եւ անոնց դէպի հարաւ եւ հիւսիս շարունակութիւնները, չափազանց մօտ են ծովեզերքին, եւ միայն յետին ծայր կը դժուարացընեն ներցամաքային մասերուն ծովու հետ հաղորդակցութիւնը, հապա նաեւ արգիլելով արեւմտեան խոնաւ հովերու մուտքը՝ անապատի կը վերածեն իրենց ետեւը մնացած ամբողջ երկրամասը, որ Պատիէթ-էշ-Շամ կը կոչուի: Սակայն Ճէպէլ Էքրատի, Ճէպէլ Աքրայի (Կասիոս) եւ Էյմաստաղի ետեւը, ուր Լեւանտեան լեռնային պատուարը ճեղքուեր ու ցածցեր է, Սուրիոյ «պատռուած խրամն» ալ, այսինքն՝ Մեռեալ ծովու եւ Յորդանան գետի յատակներուն, Պէգաայի դաշտին եւ Ասը (Օրոնտէս) գետի ձորին կազմած երկար ու նեղ ճեղքը, կը լայննայ յանկարծ ու դաշտաձեւ կը հարթանայ, իսկ ներքին լեռնաշղթան անջատ ու ցած բլուրներու կը վերածուի, եւ հոս, Համայէն մինչեւ Հալէպ տարածուող մարզին մէջ, խոտաւէտ դաշտ մը կը բանէ Պատիէթ-էշ-Շամի անապատին կազմած ամայութեան տեղը: Ուրեմն, Հալէպէ ասդին, Սուրիոյ այս հիւսիսային մարզը, ուր Միջերկրականի ու Եփրատի մէջտեղ կանգնած պատնէշներէն մէկը ջնջուեր եւ միւսը ցածցեր ու նեղցեր է, կրնայ յարմարապէս կոչուիլ «Սուրիական համետ» (Սիրիըն Սէտըլ)· որովհետեւ ոչ միայն մեծ գետը եւ Միջերկրական ծովը հոս իրարու ամենէն աւելի մօտեցած են, այլ նաեւ լերանց ու անապատներու բազմապատիկ արգելքները վերածուած են բարձրութեանց միակ ցած գիծի մը, որ Պէյլանի կիրճին անցքովը դիւրին ճամբայ մը կուտայ Միջերկրականէն դէպի Երկուորեակ գետերու ընդարձակ աւազանը հասնելու:

Բայց յիշեալ տարածութեան վրայ ներքին լեռնաշղթային ջնջուիլը եւ արտաքին շղթային ալ ցածնալն ու մանաւանդ Օրոնդէսի բերնին վրայ բոլորովին կտրատուիլը միմիայն երթեւեկի ճամբաներ հայթայթելով չէ որ նպաստաւորած կ՚ըլլայ, հապա նաեւ անով որ այդ բացութիւնն արեւմուտքէն, Միջերկրականի վրայէն փչող խոնաւ հովերուն եւ ծովային

կլիմային պատեհութիւն կուտան ցամաքին ներսը թափանցելու, որով այլեւս անապատ չկայ։ Անտիոքէ մինչեւ Ճարապլուս երկարող եւ Քիլիսի վրայէն անցնող նեղ շերտ մը հիւսիսային Սուրիոյ համեմատաբար ամենաշատ անձրեւ ընդունող գօտին է ձմեռուան ամիսներուն, իսկ ամառուան անանձրեւ եղանակին ալ ամէն գիշեր առատ ցող կ՚իջնէ արտերուն երեսը, ուր ցանուած են սեխ, ձմերուկ եւ այլ նպարեղէններ, որ առանց անձրեւի եւ առանց ոռոգման կը հասուննան։

«Հալէպի ու Եփրատի մէջտեղ գտնուող երկիրը», կ՚ըսէ անգլիացի ճամբորդ մը, «առհասարակ շատ դրաւիչ եւ գեղեցիկ չէ։ Սակայն ատենօք առիկա մեծ քաղաքներու երկիր մըն էր եւ «Կայսերական Եփրատացիք» (Augusta Euphratensis) անունը կը կրէր։ Մօտ եւ հեռու բազմաթիւ հիւյիկներ* զորս Սիկիլիացի Դիոդորոսը Chomata կ՚անուանէ, աչքի կը զարնեն, ընդհանրապէս արգաւանդ տեղերը բարձրացած, գետակի մը, մօտը, կամ բլուրի մը ստորոտէն ոչ հեռու, ուր առատաջուր ակ մը կամ լաւ ջրհոր մը կայ, այնպէս որ գիւղերը տակաւին գտնելու եւ քանի մը արօտադրուած արտավարներու հունձքը անոնց ներքեւ կ՚ապաստանին իրենց հօտերուն արօտավայր քաղելու համար։ Նշանաւորներն են Ազազ Հիւյիւկը՝ Աֆրինէն ոչ հեռու, Թէլ-Էրֆատ՝ Հալէպէն դէպի հիւսիսարեւմուտք, Թըլպաշար՝ որու մօտ է Նիզիպ, ուր եղաւ 1839 թուականի հռչակաւոր ճակատամարտը Օսմանցւոց ու Եգիպտացւոց միջեւ, ու վերջապէս Պալգըզ (Baal-Kiosk)՝ Եդեսիոյ երրորդ Կոմս Ճօսլին տը Քուրթընէյի գեղեցիկ առանձնարանը՝ Եփրատի աջ ափին վրայ եւ Պիրէճիկի դիմացը։ Ասոնք են մի քանին միայն այն հարիւրաւոր հողաբլուրներէն, որոնք աւերակոյտերը կը ձեւացնեն հիւսիսային Սուրիոյ վաղեմի քաղաքներուն»։ (Oswald H. Perry, *Six Months in a Syrian Monastery*, p. 11)։

«Բուն Միջագետքի դիմացը», կը գրէ նշանաւոր պատմագէտ մը, «Եփրատի արեւմտեան կողմը կը տարածուի հիւսիսային Սուրիա, իր կարեւոր Կարքեմիշ բերդաքաղաքով, որ կը կանգնի գետի աջ ափին վրայ եւ զոր անշուշտ Բաբելոնեան Կայսրութիւնը կը ներառնէր։ Դէպի հիւսիս (եւ արեւմուտք) երկիրը լեռնային է, որ կը կազմուի Ամանոսին զուգահեռա-

---

*) Հիւյիկ թրքերէն բառը, որ Անթէպի ու շրջակայքին մէջ շատ կը գործածուի, կը համապատասխանէ արաբերէն թէլլ բառին, եւ կը նշանակէ այդ առանձին հողաբլուրները որ սովորաբար հին բնակավայրերու իրարու վրայ դիզուած աւերակները կը ծածկեն։

բար երկարող Տաւրոսի ոստերէն, որոնք աստիճանաբար կը ցածնան դէպի հարաւ, ուր Հալէպէն քիչ մը անդին անապատը կը սկսի: Լերկ, տափարակ, կլորակ կաւճային բլուրներ եւ ապառաժուտ հրաբխային սարեր, որոնք փոխն ի փոխ կը յաջորդեն, քիչ անգամ լայն ու հարթ հովիտներով անջրպետուած են, իսկ աւելի յաճախ օձապտոյտ նեղ ձորերով, որոնք գլխաւորապէս դէպի Եփրատ կամ ստորին Որոնդէս կ'ուղղուին: Այս կէս-լեռնային բարձրաւանդակին հողն ալ ընդհանրապէս քարքարուտ եւ ոչ խորունկ է, եւ որովհետեւ անձրեւն ալ անբաւարար է, հունձքերը փոքրաքանակ են, եւ երկրագործութիւնը կարելի է հոն միայն ուր ոռոգման ջուր կը հասնի, թէեւ դժբախտաբար գետերն ալ քիչ եւ սակաւաջուր են: Պիստակենին շատ տեղեր վայրի կը բուսնի. այգիներ, նշենի, թզենի եւ ձիթենի ալ շատ յաջողութեամբ կը մշակուին անջուր տեղեր, եւ բնակչութեան հացի բաւելու չափ հացահատիկներ եւ ընդեղէններ ալ կը քաղուին: Բայց երկիրըն ուրիշ առաւելութիւններ ունի, ձեռարուեստներ հոս ամենահին ժամանակներէն ի վեր ծաղկած են, եւ արտածման ու ներածման առեւտուրէն զատ, տարանցիկ (transit) վաճառականութիւնն ալ մեծ շահ կը բերէ»: G. Rawlinson, *Seven Great Monarchies*, Vol. II. p. 126:

Անթէպի շրջանակը (region), զոր վերեւ սահմանագծեցինք, իր բարձր մասերուն մէջ կը բաղկանայ, ինչպէս Թօլինըն ուղիղ կերպով գրած է, Տաւրոսի ոստէ մը՝ Ամանոսին զուգահեռական, բայց ոչ անոր չափ բարձր, ոչ ալ անոր պէս նեղ ու միապաղաղ, այլ աւելի տարածուն՝ բարձրավանդակի կամ հաստամետի (plateau) ձեւով, որու վրան ընդհատ կ'երկարին միջակ բարձրութեամբ սարեր (ranges) հիւսիս-արեւելքէն դէպի հարաւ-արեւմուտք ուղղութեամբ: Ասոր ամենէն հարաւ - արեւմտեան մասն է, Քիւրտտաղը կոչուածը, իսկ անկէ հիւսիս - արեւելք կայ բլրաւէտ լեռնադաշտ մը 20-25 մղոն լայնութեամբ՝ Անթէպի եւ Պազարճըգի միջեւ: Հաստամետը, որու մասերն են նաեւ Սօֆ եւ Տիւլիւքպապա լեռներն Անթէպ քաղաքի մօտ, դէպի արեւելք կը ցածնայ եւ կը ճեղքուի, կտրատուած ըլլալով Սինճէ - Սու (Քէրզէն) եւ Մէրզիմէն չայի գետակներու վերին հովիտներովը: Բոլոր այս լեռնադաշտը մշակելի հողեր եւ ընտիր այգիներ ալ ունի, թէեւ ընդհանրապէս խաշնարածութեան յարմար արօտավայրերէ կը բաղկանայ, եւ Խաչակրութեանց օրով լեցուն էր բազմամարդ գիւղերով ու հարուստ վանքերով:

Քիւրտտաղը հիմա իսկ ըստ բաւականի ծառաւէտ է, կ'ե-

րեւի թէ Սօֆ ալ հին ատեն անտառներ ունէր։ Բայց, ինչպէս ըսինք, Հասամեսոր մեծաւ մասամբ յարմար է խաշինք (ոչխար եւ այծ) պահելու, եւ ժողովուրդը հին ժամանակներէ ի վեր վարժուած է կաթնատնտեսութեան,— ընտիր պանիր, մածուն, կարագ, եւն. պատրաստելու։ Տարակոյս չկայ թէ ոչխարներու ընտիր գեղմը եւ այծերու կակուղ գրոնը (թիֆ-թիf), ինչպէս հիմա, հին ատենն ալ կը փնտռուէր մօտակայ ճարտարարուեստական քաղաքներու (զոր օրինակ՝ Կարքեմիչի) կերպասագործներուն եւ թաղեգործներուն կողմէն։ Մեր օրերուն ալ Քիւրտտաղի տնտեսական կապը Անթէպի հետ շատ սերտ եղած է։

Մեր բարձրաւանդակի հիւսիսային սարը կամ թիկունքը կը կազմէ արեւելքէն արեւմուտք երկարող Գըզըլտաղ, որուն հիւսիսային սարոտը Քեսուն եւ Պէյվէրէն գիւղերը կը պատկանին Պեհեսնիի շրջանակին եւ մաս կը կազմեն դաշտային Կոմմագինէի։ Պաղարընէն հարաւ եւ Ուֆաճըգլը (կամ Օվաճըգլը) գիւղախումբի դաշտին հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը կը բարձրանան Պօզտաղ եւ Գարատաղ, վերջինը բարձրագոյն սարերէն մէկը մեր բարձրաւանդակին վրայ, որոնցմէ կը բղխին ակերը Գարասուի, Եփրատի արեւմտեան հարկատուներէն մէկուն, որ Արապանի դաշտին մէջէն կը հոսի։ Գարատաղի հարաւային զառիթափներէն եւ Հասանտաղէն կը բղխի Եփրատի ուրիշ մէկ հարկատուն, Մէրգիմէն չայ, որ Համկըլայի բերդին հիւսիսային անկիւնին քով կը միանայ մայր գետին։ Այս Տիլլիւքպապայի հիւսիսային կողերէն ծագում առնող ուրիշ կարեւոր հարկատու մը Եփրատի, Սինէֆսու կամ Քէրէտչայը, Պիրէճիկէն քիչ մը վարօք կը միանայ մայր գետին։ Սինէքսուի վրայ շատ կարեւոր գիւղեր կան,— Խըյամ, Քէրէտ, Նիզիպ, իսկ անոր արեւմտեան մէկ բազուկին վրայ են Արըլ, Օրուլ եւ Միզար։ Ինչպէս Սինէքսու եւ Սաճուր զոյգ գետերու մեծաւ մասամբ դաշտային աւազանը Եփրատացւոց երկրին ամենէն բարեբեր մասը կը համարուի։

Առաջին երեքը, Գարասու, Մէրգիմէն չայը եւ Սինէքսու, Եփրատի կը միանան մեր Տլուքի բարձրաւանդակէն։ Արեւմուտքէն Եփրատի միացող օժանդակներուն ամենավերջին կարեւոր մէկն է Սաճուր, որ Սօֆի արեւելեան կողերէն եւ Անթէպի հարաւային բլուրներէն կը բղխի երկու գլխաւոր բազուկներով, որոնք կարճ միջոց մը առանձին հոսելէ յետոյ՝ կը միանան քաղաքի հարաւ-արեւելեան կողմը, իսկ աւելի վարերն արեւմուտքէն անոր կը միանայ Թօզալու, եւ Սաճուր

ասկէ անդին նաւակներու բանելուն յարմար կ'ըլլայ: Գետակին ամբողջ երկայնութիւնն է իբր 65 մղոն:

Յիշատակութեան արժանի են երկու գետակներ ալ: Նախ Գուէյֆ կամ Հալէպի գետակը, զոր Քսենոփոն Chalus կ'անուանէ, Քիլիսի եւ Անթէպի մէջտեղի բլուրներէն կը բղխի երկու բազուկներով, որոնց մէկը Սապրն սույու եւ միւսը Պալըգլը սու կը կոչուի: Ասոնց միացումէն յետոյ՝ նախ դէպի արեւելք կ'ուղղուի հոսանքը, իբր թէ Եփրատի խառնուելու, բայց քիչ վերջը հիւսիսէն ալ օժանդակ մ'ընդունելով, դէպի հարաւ կը դառնայ եւ Հալէպի դաշտը կը մտնէ. վերջապէս Քիննէսրինի մօտ կարգ մը ապի ճահիճներու մէջ կը կորսուի: Հին ժամանակը Գուէյֆ գետը հիմակուանէն բազմապատիկ աւելի առատաջուր էր, եւ իր անցած տեղերը պրախատնման պարտէզներու կը վերածէր:

Մեր բարձրաւանդակէն բաշխուող գետակներու մէջ՝ այս բոլորէն աւելի կարեւոր գետ մըն է Ափրին, որ Քիւրտաստպի ամբողջ կեդրոնական մասերուն ջուրերն իր մէջը կը հաւաքէ, եւ նախ դէպի հարաւ բաւական երկար ընթացք մը յետոյ՝ Անտիոքի դաշտը կը մտնէ եւ Ագտէնիզ լիճին մէջ կը թափուի, ուր հիւսիսէն կուգայ նաեւ Իսլահիյէի կողմերէն ծագում առնող միւս Գարասու գետը: Երկուքին միացած ջուրերը երբ Ագէնիզ լիճէն կ'ելլեն՝ Ասը (Որոնդէս) գետին խառնուելու, մայր գետին հոսանքէն աւելի զօրաւոր հոսանք մը կը ներկայացնեն: Ափրին գետի ամբողջ աւազանը չատ բարերեր ու պտղատու չրջանակ մըն է: (G. Rawlinson, Seven Great Monarchies, Vol. II, pp. 137-9):

Հնդկաց ովկիանոսի (Պարսից Ծոցի) եւ Միջերկրականի աւազաններուն չրաբաչխական սահմանագիծը կ'անցնի Տլուքի չրջանակի հասատամեանին վրայէն: Ինչպէս տեսանք, հասատամեանին աւելցած ջուրերը մեծաւ մասամբ դէպի արեւելք կը հոսին եւ Եփրատի կը միանան, իսկ մնացածը դէպի հարաւ հոսելով, կարեւոր մէկ մասը Ափրինի միջոցաւ կը միանայ Որոնդէսի գետային դրութեան, եւ փոքր մէկ մասն ալ Գուէյֆ գետակին կը միանայ, որ ծովային ելք չունի: Հասատամեանէն դէպի ձիհան գետ աւազանը գրեթէ ջուր չհլլեր, որովհետեւ հասատամեանը մէկէն կը բարձրանայ իր հիւսիս – արեւմտեան չրթունքին վրայ, ուրկէ ցից գահավէժներ կ'իջնեն Պապարճըղի դաշտը:

Պարիսպի պէս գրեթէ հազար ոտք բարձրացող այս ապառաժուտ երեսին վրայ մէկ կարեւոր կարուածք կայ, որ Տէրպէնտ կը կոչուի, եւ Անթէպէ Մարաշ տանող կարաւանի հին

ճամբան անկէ կ'անցնէր. ու ճամբորդները կիրճին անհամար քարայրներուն մէջ պահուըտող աւազակներէն պաշտպանելու համար՝ Տէրպէնտի կէս ճամբուն վրայ պահականոց (Պէք-ճիլիք) մը կար: Ներկայ խճուղին Տէրպէնտի արեւելեան արտեւանունքին վրայէն մինչեւ Գարապըյըգլը գիւղը երկննալէ յետոյ, զիկզակ ընթացքով մը կողերուն երեսէն դաշտը կ'իջնէ դէպի Թլխումի խանը: Տէրպէնտի վարի բերանին ճիշտ դիմացը կայ ահագին մեծութիւն ու բարձրութիւն ունեցող հիւյուկ մը: Տէրպէնտը եւ Գարապըյըգլը գիւղը Փիզիքական դիրքով Տլուքի հարաւամասին կը պատկանին, բայց հաղորդակցական դիւրութեան համար վարչականապէս Մարաշի կապուած են, Պազարճըգի գաւառակին մաս համարուելով:

Կարսթանկ կը մատնանշէ Քիւրտտաղի ցեղաբանական մեծ կարեւորութիւնը: Երբ Քիլիսէ դէպի արեւմուտք դիմենք, կ'ըսէ, երկրամասին նկարագիրն իսկոյն կը փոխուի, դաշտեր ետին կը մնան, եւ լեռնաշխարհ մը կը մտնենք, որ մինչեւ ծովը կը շարունակէ: Ասոր վրայէն բարձրացող երկու լեռնագօտիներէն՝ Քիւրտտաղըն նուազ բարձր եւ ցից է քան Ամանոսը: Աֆրին գետը հիւսիսէն եկող իր բազուկներովը խորունկ ծերպեր փորած է Քիւրտտաղի անտառոտ բարձրութեանց մէջ: Բազալտէ լեռնադաշտը՝ որ Աֆրինի ձորին արեւելեան պատուարը կը ձեւացնէ, Սաքչէ Կէօզիւէ Քիլիս եւ դեր ունի, ինչպէս Գարագուլ, Գարքալ Ռովանտուզ գալէ: Հեղինակս կ'ըսէ, որ Ռովանտուզ գալէ «միջինդար-գալէ (3): Հեղինակս կ'ըսէ, որ Ռովանտուզ գալէ «միջինդարեան բերդ» մըն է, ուստի տարակոյս չկայ թէ Արեւընդան կամ Ռաւընդան (Ravendel) ամրոցն է, որուն անունը Քիւրտեր իրենց բնիկ երկրէն իրենց ծանօթ ձեւով Ռաւանդուզ կամ Ռովանդուզ փոխեր են: Ինչպէս ըսինք, Սաքչէկէօզիւ, թէեւ Ջէնճիրլիին այնչափ մօտ, սակայն աշխարհագրականօրէն Անթէպի շրջանակին կը պատկանի: Անթէպ Սաքչէկէօզիւէն մէկ օրուան ճամբայ է՝ լեռնադաշտի ցածագոյն մասին վըրայէն (Արապլար, Կիւճիյէ եւ Սամ Թըքարնակ գիւղերու քովէն անցնելով), եւ այս ճամբան ապա Անթէպէն դէպի արեւելք կ'երկարի մինչեւ Եփրատի գետանցքները: Իսկապէս Անթէպ երկու գլխաւոր ուղղութեամբ պողոտաներու խաչաձեւման վրայ կը գտնուի, մէկը Կիլիկիայէն դէպի արեւելք, Եփրատէն ալ անդին տանող, իսկ միւսը Մարաշէն կամ Մալաթիայէն հարաւ՝ Անթէպի եւ Քիլիսի վրայէն Հալէպ տանող: Սաքչէկէօզիւէն Քիլիս տանող ճամբայ մըն ալ կայ՝ Քիւրտտաղի վրայէն անցնելով, որ աւելի դժուարակոխ լեռնային

արահետ մըն է՝ Գարթալ գիւղի, Աֆրինի վերին բազուկներու եւ Գարատինէֆ գիւղի վրայէն ու վերոյիշեալ Բաղալոէ աղեղնաձեւ սարահարթի ստորոտէն: Ասիկա գրեթէ այնչափ ժամանակ կը պահանջէ որչափ միւս լաւագոյն ճամբան, որ Անթէպ հանդիպելով Քիլիս կը տանի, այսինքն՝ ճամբորդութիւնը երկու օր կը տեւէ երկու պարագային ալ: Բայց այս կարճ ու դժուարակոխ արահետը հիւսիսային Սուրիոյ մէջ անհաւասարելի տեսարաններ կ'ընծայէ: (Garstang, *The Land of the Hittites*, pp. 6-12. 106):

Այս լեռնային ճամբան, աւելի ըլլալով, մարդաբանական տեսակէտէ ալ շատ շահեկան ուսումնասիրութեանց առիթ կուտայ: Քիւրտ բնակչութիւնը, որ այս երկրամասին իր յատուկ անունը տուեր է, արդարեւ բնիկ չէ, այլ վերջէն հոս գաղթած, բայց առատօրէն իր մէջ ընդունած է նախապատմական բնիկ ցեղի մը մնացորդները: Այս տարրը, որ Անթէպէ հարաւ – արեւմուտք Քիւչիւք Գըզըլասար թիւրք գիւղին մէջ ալ հզօրապէս ներկայացուած է, հին հաթեան տիպն է, զոր Ֆոն Լուշան գերմանացի գիտնականը հայատիպ (Armenoid) անուանած է (1): «Ուրեմն Քիւրտտաղի լեռնաշխարհը որոշապէս հայրենիքն է հայատիպ ըսուած գանկաձեւին, որ հոս առանձնութեան մէջ պահպանուած է, եւ տակաւին կ'ապրի», կ'ըսէ Կարսթանկ, (Յիշ. տեղ. էջ 12): Այս դիտողութիւնը շատ իրաւացի եւ թանկագին կը համարինք, եւ Ֆոն Լուշանի այնչափ աղմուկ հանած վարկածէն շատ աւելի ճիշտ (2): Կ'արժէ աւելցնել թէ՝ Անթէպ քաղաքի հարաւ – արեւմտեան ծայրը Փաշա Սօղաղըրին կից Քիւրտ մահալէսի, որ իսկապէս քրդաբնակ է, եւ վերեւ յիշուած Քիւրտըէփէ բլուրը կը ցուցնեն թէ քաղաքիս բնակչութեան մէջ առեն մը Քուրդ տարրը չափազանց կարեւոր դիրք բռնած ըլլալու էր:

Հոս դիտել կուտանք նաեւ թէ Քիւրտտաղն եւ անոր կից մեր բարձրաւանդակը, ինչպէս նաեւ Ամանոսը, ապաստան եղած կ'երեւին Ն. Ք. 700 թուականի առեններ Հաթեան կամ Խեթացի ազգին Ասորեստանի ձեռքով քայքայումէն ետքը, անոր մնացորդներուն: Այսպէս, Մարքասիի (Մարաշ) անկումէն յետոյ, Գարգումացւոց մէկ մասը քաշուած է Ամա-

(1) Տես, Land of the Hittites, էջ 320–ի դիմացը՝ թիւ 84 տախտակի վերի պատկերը:

(2) Հայատիպ (Armenoid) ըսուած, բայց իսկապէս ընդհանուր Հայութեան անպատշաճ այս մարդաբանական տիպին համար՝ տես մեր «Նախահայկական Հայաստան» գիրքը, էջ 57–8 եւ 657:

նաս, ուր անոնց վերապրող սերունդներուն կը հանդիպինք Արաբացւոց առաջին նուաճումներուն առեն Ճերաճիմ անուն ապստամբ ժողովուրդին մէջ, եւ տակաւին մեր Ռուբինեանց օրով հոն կար Ճռճոմ անուն գաւառ մը։ Մինչեւ իսկ Անթէպէ դէպի հարաւ Ճիմճիմէ գիւղը կրնայ իր անունը ժառանգած ըլլալ այդ Գուրգում կամ Գամգում կոչուած Խետացի ժողովուրդէն։

Կասպից ու Սեւ ծովերէն հովեր չեն կրնար մեզի անձրեւ կամ ձիւն բերել, որովհետեւ մինչեւ որ մեր շրջանակը հասնին՝ աչապին տարածութեամբ ու բարձրութեամբ հաստամեաններու եւ լեռնագօտիներու վրայէն անցնելու ստիպուած են, որոնք անոնց պարունակած բոլոր խոնաւութիւնը կը յափշտակեն, եւ ասկէ զատ, բեւեռներէն դէպի հասարակած յառաջացող հովերը հետզհետէ տաքնալով, աւելի ջրաշոգի կ'առնեն իրենց մէջ քան թէ կուտան։ Անթէպի ջրաշոգի կը հասնի ամենէն աւելի Միջերկրական ծովու վրայէն փչող հարաւ – արեւմտեան խոնաւ հովերով։ Բայց հաւանական է որ Պարսից Ծոցի եւ Եփրատ – Տիգրիսեան դաշտավայրին վրայէն եկող հարաւ – արեւելեան հովերն ալ, մասնաւորապէս պատուաքող փոթորիկի յորձանքներուն իրենց մասնակցութեամբը, մեր շրջանակին մաս մը անձրեւ ու մանաւանդ ձիւն կը մատակարարեն։ Որովհետեւ կ'երեւի թէ սխալ չէ ժողովրդական գիտողութիւնը թէ՝ ձմեռուան ձիւնը սովորաբար արեւելեան քամիով կուգայ Անթէպ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՆԹԷՊԻ ԿԼԻՄԱՆ ՈՒ ԱՆՁՐԵՒԸ

Անթէպի կլիման ընդհանրապէս բարեխառն եւ շատ առողջարար է, ամառը՝ տաք, ձմեռը՝ պաղ։ Անիկա աւելի ցամաքային է քան թէ ծովային, խոնաւութեան աստիճանը միջակ է, ոչ Մարաշինին չափ խոնաւ եւ ոչ Հալէպինին չափ չոր։ Մէկ խօսքով, Անթէպի կլիման Փոքր–Ասիական եւ Սուրիական կլիմաներու հաճելի խառնուրդ մըն է։ Անթէպ քաղաքի տարեկան միջին ջերմութիւնը 60°F կամ 17°C է (ամառ եւ ձմեռ, գիշեր եւ ցերեկ միասին հաշուելով)։ Ամենէն ցուրտ ամիսները Յունուար եւ Փետրուար են, իսկ ամենէն տաք ամիսը՝ Օգոստոս։ Ձմեռը թէեւ սովորաբար խիստ կ'ըլլայ, սակայն երբեք անտանելի չէ ցուրտը։ Ջերմութեան աստիճանը երբեմն զերոյէն վար կ'իջնէ։ Սառած գետնի վրայէն փայտէ

բարձր խապխապներով քալողներուն սահիլ իյնալը եւ արկածուիլը քիչ չէր պատահեր մեր մանկութեան օրերուն: Ասկէ զատ, արդէն այն տաեն վառելափայտ եւ ածուխ (չարխօլ) տարուէ տարի նուազ քանակութեամբ կուգար եւ ձմեռը ներեմն չափազանց կը սղէր, որով աղքատները սովորաբար բաւական չատ կը նեղուէին: Եւ քանի որ բաց կրակարանի (մանկալ) մէջ կրակը չատ չէր դիմանար, վրան ֆիւրսիով ու վերմակով թանիր (թաւտըր) ունենալ ընդհանուր սովորութիւն էր: Ամառուան տաքութիւնը երբեք չափազանց չէ, ամենատաք եղանակին անգամ կարելի էր քաղաքին մէջ հանգիստ ապրիլ, մանաւանդ որ հայ բնակչութեան հոծ մեծամասնութիւնը քաղաքի բարձրադիր թաղերուն մէջ կը բնակէր, եւ քանի որ ամէն օր կէսօրէ ետքը ելլող մեղմ արեւմտեան սիւքը (դարպի կամ մէլթէմ ըսուած), որ ամբողջ դիշերը մինչեւ առաւօտ կը փչէ, օդը չատ կը զովացնէ: Ասկէ զատ, քանի որ Անթէպի մէջ ամառ դիշերները ցօղ իջնելու վտանգը չկայ, ժողովուրդը տափարակ տանիքներու վրայ, կամ բակերու մէջ թախթ ըսուած փայտեղէն կառուցուածքներու վրայ բացօթեայ կը պառկի դիշերը եւ լաւ կը կազդուրուի: Եւ վերջապէս, ձմեռը տեղացող ձիւներէն մեծ քանակութամբ կը պահուի քաղաքին հարաւային կողմը, բլրակոդին վրայ չինուած բլորակաձեւ գարլըգներու մէջ՝ վրան դաղով (էվէն) ու յարդով ծածկած, այս պահուած ձիւնէն ամառը մաքուր խոշոր կտորներ կը կարեն, իշու բեռներով քաղաք կը բերեն եւ ամէն մարդ աժան դնով կրնայ ձիւն ծախու առնել եւ պաղ ջուր եւ շերպէթ վայելել: Ասոր համար, ժողովուրդին ամենահարուստ դասակարգէն սակաւաթիւ դացողներ բացառութիւն ըլլալով, ամառանոց կամ լեռնային օդափոխութեան երթալու սովորութիւնը չկար, որովհետեւ սոխպղպականութիւն չէր ըղդացուեր: Անթէպցի Հայերը մինչեւ անգամ իրենց այդինեւրուն մէջ դիշեր անցունելու սովորութիւնը չունէին: Այդեկութքի ժամանակ իրենց խաղողէ չինուած անուշեղէններն (շիրէ) ալ առներու բակերուն մէջ կը պատրաստէին: Գլխաւոր ամառնային վայելքն էր ձաւար չորցնելու առն՝ տէվլիպի դուարճութիւնը (*)

---

*) ԾԱՆ.— Հարկ է քիչ մը բացատրել Անթէպի տէվլիպները: Տէվլիպը ձիով դարձուած սեռակ մը հնձան էր՝ ուր ձաւար (պուլղուր) ըլլալու համար խաչուած ու չորցուած ցօրենը վրան ջուր սրսկելով կը ծեծէին, թեփը հանելու համար: (Աբատայի չուկային մէջ ձիով դարձուած ալիւրի պզօրիք մըն ալ կար): Ես կը յիշեմ երեք դլխաւոր տէվլիպներ, մէկը Հալլաճեան Որբանոցէն վար եւ Շէյխ Մահալլէսիի վերեւը՝ որ «Զաւուչըն Տէվլիպի» կ'ըս-

Դէպի Հռոմկլայ եւ Օրուլ ուխտագնացութիւն ընողներ պակաս չէին, բայց քիչեր կրնային կամ պիտէին այս տեսակ ապրային – կրօնական տօնախմբութիւններէն օգտուիլ: Անթէպի զարուներ եւ աչուներ շատ հաճելի են, եւ զարնան եղանակին չրջակայ դաշտն ու բլուրներն ալ կանաչութեամբ կը ծածկուին եւ գորնդոյն ծաղիկներով ալ պարպարուած՝ զուարճալի կ'ըլլան:

Անթէպի անձրեւը չափաւոր է, թէեւ երաչտութիւն պատահող տարիներ ալ պակաս չեն, ամէն տասը կամ տասնըմէկ տարին անդամ մը, երբ սոսկալի կ'ըլլայ, իսկ սով պատահելը հազուագիւտ է՝ ի բաց առեալ երբ մարախի ազէտն ալ կ'աւելնար երաչտութեան վրայ: Անթէպի մէջն ու անմիջական չրջակայքը շատ բնակաբաշխ չեն այն տեղերն, ուր ոռոգմամբ մշակութիւն կ'ըլլայ: Մօտակայ դաշտին վրայ եւ բլուրներու կողերն ու ձորերը գտնուող բնակարաշխ այգեստաններն ու հացահատիկի եւ բնդեղէններու արտերը կախում ունին անձրեւատ ու ձիւնարեր եղանակին պարզեւած խոնաւութենէն: Անթէպցիք կը սիրէին տուներու մէջ արիշներ հաստցընել, վասն զի ուրով գաւիթ գտնուող տուներուն մէջ քիչ թէ շատ ծաղկաստան եւ մրգաստան ալ կը պահէին: Բայց ծառեր քիչ էին քաղաքին մէջ: Շրջակայ կրաքարեայ բլուրներուն վրայ շատ տեղեր սումագ հասցուցած էին, որ իր թթու հատապտուղովը ճաշերն համեմելու օդնելէն եւ իր չորցած տերեւներով խաղախորդութեան ծառայելէ զատ, քիչ թէ շատ կանաչութիւն մը կը պարզեւէր ընդհանրապէս չլացուցիչ ճերմակ տեսարանին: Քաղաքին արեւմտեան կողմը տարածուող Պէյլիֆ եագըսը անուն դաշտը բոլոր ամառ կանաչ էր իր այգեստաններուն չնորհիւ: Դաշտին վրայ տեղեր կային, ուր փորուած չրհորները ստորերկրեայ քիչ թէ շատ չուբի երակի մը հանդիպած ըլլալով խարտիի գրութիւնով ոռոգուող մըրգաստաններ յառաջ բերուած են: Առանք ամառնային հաճելի այցելութեան վայրեր էին: Բայց ժողովուրդին դլխաւոր ըզբօսավայրը Գավագլըգ ըսուած ծառուէտ տեղն էր, ուսանելներով անկուած, որուն երկայնութեանը հոսելով կ'անցնի ան-

---

ուէր:: Երկրորդը Շրխըճանէն քիչ մը վար էր, իսկ երրորդը Ալէպցիներ ձորին մէջ: Ամէն երեքն ալ սովորաբար կը գործածէին Հայերը, եւ պուղտուր խաչելու եղանակին՝ այս սէվլիպի տերէքը մեր ժողովուրդին համար բնիկ բուկան (ազգականական) ուրախութեան բացառիկ պատեհութիւններէն մէկն էր: Թիւրքերը եւ Քիւրտերը սովորաբար իրենց ձառաբը կամ բնաւ չէին ծեծեր՝ թևիր հանելու համար, եւ կամ մարմարիոն կամ բազալտ քարէ փորուած մեծ սանդերու (սոդոս) մէջ չեռքով կը ծեծէին:

նշան գնտակ մը: Անթէպի մէջն ու մօտակայքը դժուարաւ կ'այրին ձիթենի եւ թզենի, բայց ջուր հասած տեղեր բարեխառն զօտիի պտուղներ եւ բանջարեղէնք լաւ կը հասուննան, ու մասնաւորապէս խաղողն ընտիր ու առատ է: Սակայն Անթէպի անմիջական շրջակայքին հասցուցած հացահատիկները ու ընդեղէնները, նաեւ պտուղներն ու միրգերը երբեք չէին բաւեր քաղաքի արագօրէն աճող բնակչութեան պահանջներուն, որով ասոնք բերուելու էին մինչեւ Պիրէճիկ եւ Հըռոմկլայ տարածուող գիւղերէն եւ դեռ աւելի հեռաւոր տեղերէն: Պիրէճիկէն եւ նման տեղերէն ալիւր ալ կը բերէին՝ Գալաալթը եւ Արասա Պազար Եէրի բռուած հրապարակներուն վրայ՝ Անթէպի ժողովուրդին ծախելու:

Անթէպ քաղաքին դիրքը նշանակելի է: Քաղաքը շինուած է դաշտաձեւ բարձր հովիտի մը մէջ, որ հիւսիսէն, արեւմուտքէն ու հարաւէն շրջապատուած է կարեւոր բարձրութիւններով: Հիւսիսային կողմը հեռուն կայ Տիլլիւքպապա լեռը եւ արեւմտեան կողմը՝ Սօֆ լեռները, առաջինը վեց մղոն, իսկ երկրորդը 20 եւ աւելի մղոն հեռաւորութեամբ: Բայց հարաւային կողմն անմիջապէս քաղաքին դիմացը կը բարձրանայ Տիւզթէփէ (Մարտին թէփէսի, Գուրպան խազասը) անուն բլրաշարքը: Բուն քաղաքը շինուած է դաշտային հովիտին հետ՝ անկէ վեր բարձրացող երեք բլուրներու վրայ: Այս բլուրներէն արեւմտեանը Հէյիքպապա անունով ծանօթ է. միջինը՝ որ ցածագոյնն ալ է, Գայաճըգ կը կոչուի, եւ երրորդը՝ որ բարձրագոյնն է՝ Քիւրտթէփէ: Այս վերջինին հիւսիսային ծայրին վրայ կը բարձրանայ Անթէպի միջնաբերդը (գալա): Անթէպի դիրքը եւ մօտակայ բարձրութիւնները կը բաղկանան կրաքարէ, որ շատ տեղ կաւճային կակղութիւն ունի եւ հավարա կը կոչուի: Այս ժայռային կազմութիւնը ուր որ հրային (igneous) ժայռերուն հանդիպի, մարմարիոնի փոխուած է առաւել կամ նուազ: Ձարիֆըն, Սօֆի մէկ մեծ գիւղը, հռչակաւոր եղած է իր կարմիր մարմարի հանքովը: (Բաբգէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 38 եւ Ծան. 1): Տիւզթէփէէն հարաւ կայ Սամբրսագ թէփէսի, ուրկէ դէպի հիւսիս-արեւելք կ'երկարի Սէլավաթ Խօզուսու՝ Հալէպ տանող խճուղիին վըրայ: Քաղաքին հիւսիս – արեւելքը, Քիւրտթէփէի ետեւը ու Սաճուրի ձորէն անդին կը բարձրանայ Զըգօրուտ բլուրը: Քաղաքէն հիւսիս, Ալլէպէն կամ Սաճուր գետակի եւ Տիլիւքպապայի ստորոտին մէջտեղ կը տարածուի բաւական ընդարձակ դաշտ մը, որ Գավալլըղի վարի ծայրը գտնուող

Թաշպէնտէն առնուած ոռոգման ջրանցքին շնորհիւ կը մըշակուի եւ առատ բանջարեղէն կ'արտադրէ:

Տիւզթէփէէն անդին կայ Լէյլէք տէրէսի անուն ձորը, որու վարի մասն, ուր առատ աղբիւրներ կը բղխին եւ թթաստաններ տնկուած ըլլալով Թութլուգ ալ կ'ըսուի, Էսէմպէք անունը կը կրէ եւ անկէ կտրուած նոյնանուն ընտիր շինութեան քարը հավարայի եւ մարմարինի միջատեղ կարծրութիւն մ'ունի: Այս ձորը հարաւէն եւ արեւմուտքէն կը շրջանակուի Գարաքաշ անուն բլուրներով, որոնք բազալտ (basalt) ըսուած հրային քարէ կը բաղկանան: Այս ալ շինութեանց յարմար լաւ քար մըն է, եւ մասնաւորապէս անկէ առնուած տափարակ քառանկիւն հատորներով սալարկուած են Անթէպի փողոցները: Անթէպի բոլոր տուները սպիտակ քարէ շինուած են ամբողջապէս, մեր մանկութեան ընդհանրապէս տուները միայարկանի էին եւ քիչ անգամ երկյարկանի: Հետզհետէ երկյարկանի տուները բազմացան, ու մինչեւ իսկ եռյարկ տուներ կառուցուեցան: Ամէն տուն իր բակն ալ ունէր: Փողոցներն ընդհանրապէս միջակ լայնութեամբ ու կանոնաւոր են, հասարակաց երթեւեկի պողոտաները, որ քաղաքին մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը կ'երկարէին, շատ լայն էին, բայց մասնաւոր փողոցներ յաճախ նեղ էին, կային նաեւ անել փողոցներ՝ որոնց տէհլիզ անունը կուտային: Գրեթէ ամէն փողոց սալարկուած էր սեւ քարով, որ այնչափ շուտ չի մաշիր եւ ողորկ ու լպրծուն վիճակի չի գար:

Տիւզթէփէ բլրաշարքի դէպի քաղաք նայող կողին վրայ եւ ստորոտները կան բազմաթիւ քարահանքեր, որոնցմէ գըլխաւորները չորս հատ են: Տեղական բարբառով մէքտա'ա (ճիշդը՝ մագքա'ա – կտրելու տեղ) ըսուած այս քարահանքերէն՝ Ամերիկեան գոլէճին ու Հայոց գերեզմանոցին մէջտեղ գտնուողը կը կոչուէր Սումագլը մէթտաա, որովհետեւ իբր քարահանք լքուած էր եւ սումաղի թուփերով տնկուած: Քիւրտ մահալլէսիի վարի կողմը կար Մըխալըն մէթտաասը, Տիւզթէփէ հանող մեծ ճամբուն վրայ՝ Շէքէրճի օղլու մէթտաասը, եւ վերջապէս Շարաքիսթիւ թաղին վերեւը՝ Ալլըգլը մէթտաա: Այս վերջինին իր անունը տրուած էր սա պարագայէն, որ չափազանց ընդարձակ փորուած ըլլալուն, որպէս զի առաստաղը վար չը փլչի, խիտ խիտ ժայռէ հաստ սիւներ թողուած էին, որոնց տեղական բարբառով ալլըգ (նեցուկ) կ'ըսուէր: Անկէ զատ, Շէքէրճի օղլու մէթտաասի մուտքը ձագարաձեւ բոլորակ աջակին փոսեր շինուած էին, Գալըրգ (ձիւնարան) ըսուած, որոնց մէջ կը հաւաքէին ձմեռուան տե-

ղացող ձիւներէն մեծ քանակութեամբ եւ կ'ամբարէին՝ վրան յարդով ու գայլի փուշերով (քէվէն) թանձրօրէն ծածկուած, եւ ամառը մեծ կտորներ կտրելով այդ պահուած ձիւնէն՝ իշու բեռներով քաղաք կը բերէին ծախելու, որպէս զի ժողովուրդը իր խմելիք ջուրը, շէրպէթը եւ այլ ըմպելիները զովացնէր անով: Իսկ յիշեալ առաջին երեք մէթաաները նաեւ ժողովուրդին կը ծառայէին իբրեւ դիւրամատչելի զբօսավայրեր, սահրայի (picnic) տեղեր, մանաւանդ Մեծպահքի առաջին Երկուշաբթի օրը:

Անթէպ քաղաքին դիրքը ծովու մակարդակէն 1500–1900 ոտք բարձրութիւն ունի: Անթէպ քաղաքէն դէպի արեւմուտք տարածուող դաշտային գետինը, որ քաղաքին մօտերը Պէյլիք խազըր անունով ծանօթ է, դէպի Սօֆ լեռները հետզհետէ կը բարձրանայ դեռ 2000 ոտք ալ: Այս դաշտային տարածութեան մէջէն կը հոսի գետակ մը, որ Սաճուր գետի վերին բազուկն է: Գետակը ծագում կ'առնէ Սօֆ լեռներու արեւելեան ստորոտը Սաճուրպաշը կոչուած տեղէն, ուրկէ բազմաթիւ առատ ակեր կը բղխին: Փաճճարլը անունով ծանօթ ամենէն առատ ակը, որ նոյնանուն չինծու հողակոյտի մը ստորոտէն կը բղխի եւ արդէն 10–12 ոտք բարձրէն ինկած ատենը ջրաղացք մը դարձնելու չափ ոյժ ունի, քիչ մը վարը ջրամբար աւազան մը կը կազմէ: Ջուրն անկէ առնելով Անթէպ քաղաքը կը տարուի ջրմուղով մը*, որ մեզմէ 2½ կամ 3 դար առաջ Փօկէզէնեան անուն հայ արհեստաւորի մը թելադրութեամբ եւ ժամանակի դատաւոր Մահիր էֆէնտիի նախաձեռնութեամբ յառաջ բերուած է: Բայց միւս ակերուն ջուրերն առնուած չեն ջրմուղին մէջ, այլ Ըմօօճ տէրէ եւ Գարղա չայ մանր ու սիրուն անուն երկու հոսանքներով կ'անցնին յուռթի, այգեւէտ հովիտ մը, եւ միանալով գետակ մը կը կազմեն, որ Իպրահիմլի գիւղախումբի Ըմօօճ ու Սպաթըլըճ գիւղերուն քովէն հոսելով, կը դարձնէ անոնց ջրաղացները, եւ ապա Պէյլիք խազըր կը հոսի: Հոս, Պաթթալ հիւյիւկի ուղղութեան վրայ եւ դեռ չմտած Գավագլըգ կոչուած զբօսավայրը, գետակին ջուրը մեծ թումբով մը դէպի աջ կը դարձուի, եւ այս առուակը կը գործածուի թէ' արտեր ոռոգելու եւ թէ քաղաքին եղերքը քանի մը ջրաղացներ դարձնելու:

*) Ըստ Բարգէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեանի՝ Սօֆէ դէպի Տիւլիւք ճամբու վրայ գտնուող Քէհրիզ (ագուգայք)ներէ կ'արտադրուի, որ Փանճարլըի նշանաւոր ու առատ ակին ջուրը առաջ Քէպէր կ'երթայ եղեր: (Ծովք, Տըլուք եւ Հռոմկլայ, էջ 58–ի ստորեւ մանրամասն լուսանցքը):

Գավազդէդ ըսուած վայրը կրնար խակապէս Սէօյիւտլիւֆ անուանուիլ, որովհետեւ ուռենիներով տնկուած է իրը մէկ ու կէս մղոն տեղ՝ երկու եզերքը ջուրի զիկզակ հոսանքի մը, որ ի սկզբան աննշան է, բայց նորանոր մեծ ու պզտիկ ակերու շնորհիւ հետզհետէ կ'աճի: Զբօսավայրին անմիջապէս ը-մընցած տեղը, Մաանօղլու կամուրջին առջեւ թումբով մը երկրորդ անգամ (դէպի ձախ) կը դարձուի ջուրը՝ ոռոգման նպատակներուն դործածուելու համար եւ շատ բարեբեր-թիւն յառաջ կը բերէ: Բայց դրեթէ չորցած ձորակին մէջ, քիչ մը վարօք, ժայռի ճեղքերէն նոր ակեր կը բղխին, որոնց ամենակարեւորն է Ինճիրլի փուճար անունը կրող պաղ աղ-բիւրը: Աւելի վարերը կան Սուրբ Սարգիս, Գասարճը փուճա-րը, Քէօսէքէհեա եւ այլ մեծ ու պզտիկ ակեր: Այս կերպով վերսաին կազմուած գետակը կը կրէ Ալլէպէճ կամ Այճլէպէճ անունը, որ քաղաքին հիւսիսային կողմը եւ անկէ դուրս ու ցած ձորի մը մէջէն կը հոսի: Գետակը լոկ միջնաբերդին հիւ-սիսային ստորոտը Թապախանէ (Տապախանէ – խաղախոր-դարան) ըսուած չուկային մէջ է, որ քաղաքին կը դպչի:

Անթէպէ դուրս ելլելէ յետոյ վերջնականապէս Սաճուր անունն առնող այս գետակը աջէն ու ձախէն եկող վտակներով երթալով կ'աճի, որոնց մէջ մեծ բաժին ունին Նուրդանայի աղբիւրները: Նուրդանայի քով գետը աղեղուած է Գարարբար անուն քարաշէն կամուրջով մը, որու տակ ջուրը սեւ կամ մութ գոյն մը կ'առնէ, հաւանօրէն քաղաքի կոյուղիներուն պղտոտ ջուրն իր մէջ առած ըլլալով: Ակէ երկու ժամ վարը մեծ ակ մը կայ Ճաղտըղըն անուն, որուն ջուրը ժամանակաւ Սաճուրի վրայէն փայտէ կամուրջով մը անցուած՝ Հալէպ կը տարուէր, բայց որ հիմա Սաճուրին կը խառնուի: Վերջա-պէս պզտիկ ու խելօք Նեղոսի մը պէս հանդարտ հոսանքով՝ լայնածաւալ հովտին մէջ իր բազմադալար եւ օձապտոյտ ե-կայնքը քաշելէ եւ իր բեղմնաւոր ու արդասաւորիչ ընթացքը կատարելէ վերջը, հին Ֆեռատցւոց մայրաքաղաք Կարկեմիշէ (արդի Ճարապլուսէ) վարօք, Թաւաբան գիւղին քով կը միա-նայ մայր Եփրատին: Սաճուր արդէն Sagur(u) անունով յանօթ էր Ասորեստանեայց: (Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 58–ի ստորեւ լուսանցքը, էջ 101, 102 եւ Ծան. 1):

Մեր շրջանակին պէս լայնութեան մէջին աստիճաննե-րուն վրայ եղող երկիրներու մէջ աշնան մէջտեղերէն մինչեւ գարնան վերջերը ամենաչատ փչողը հարաւ – արեւմտեան հո-վեր են: Արեւմտեան հովերը սովորաբար գարնան եւ աշնան եղանակին փոթորիկներ կ'արտադրեն, որովհետեւ այս հովե-

բու բուն ասպարէզը դեռնի երեսը չէ, այլ մթնոլորտի վերին խաւերը, որով երբ երկրի երեսէն կը փչեն, դէպի հառաջացած փչող կանոնաւոր հովերու ընթացքին հակառակ ըլլալով, զանոնք արգիլելու են: Ուստի պայքար մը կը սկսի երկու տարբեր ուղղութեամբ փչող այս հովերուն մէջտեղ, եւ եթէ արեւմտեան հովերը յաղթեն, օդը ամպոտ ու անձրեւոտ կը տեւէ, իսկ երբ հիւսիսային հովերը յաղթեն՝ օդը կը պայծառանայ: Տարուան եղանակին համեմատ՝ այս երկու տարբեր ղրութեամբ հովերը փոխն ի փոխ տիրապետութիւն կ'ունենան: Փոթորիկները երբ ձմեռը պատահին՝ առատ ձիւն կը բերեն: Ձմեռուան մէջտեղերը մեր չրջանակին մէջ բեւեռային ցուրտ քամիները կը տիրեն, որոնց փոթեազ անունը կուտայ Ժողովուրդը, եւ այդ պարզ ու չոր օրերուն ալ զէմհէրի կ'ըսեն: Աչնան վերջերը եւ գարնան մեծ մասին մէջ տիրող հովերն են հարաւային արեւմտեան փոթորկալից հովերը, որ առատ անձրեւ կը բերեն: Բայց Մայիսէն մինչեւ Սեպտեմբեր՝ դիշերները կը փչեն հիւսիս – արեւելեան հովեր եւ ցորեկները՝ հիւսիս – արեւմտեան հովերը, որ օդը բաց կը պահեն եւ այս չորս կամ հինգ ամիսներն առանց ամպի ու անձրեւի կ'անցնին, ի բաց առեալ երբեմն Օգոստոսի մէջ պատահող յանկարծական փոթորիկ մը, որ հեղեղ պատճառելով՝ աւելի վնաս կը բերէ քան թէ օգուտ:

Մեր լայնութեան աստիճաններուն վրայ պատահող՝ փայլակի եւ կայծակի ու որոտման հետ ընկերացած փոթորիկներուն, որ յաճախ կարկուտ ալ կը բերեն, մեկնութիւնը սա է, այս լայն գօտիին վրայ տեղ տեղ ցամաքի, բայց առաւելապէս ծովու վրայ, երբեմն մարդ մը չրջակայ տեղերէն աւելի տաքնալով, անոր օդը կը թեթեւնայ ու վեր կը բարձրանայ, եւ այդ բարձրացող օդին տեղը լեցնելու համար բոլոր կողմերէն՝ աւելի պաղ ու ծանր օդեր դէպի հոն կը խուժեն, բայց այս օդային հոսանքները ուղիղ գծով չեն յառաջանար դէպի այդ անօթացած կեդրոնը, հապա խոնջաձեւ ոլորումներով: Ուստի մթնոլորտային ծանրութեան նուազած այդ կեդրոնով օդային յորձանք կամ պտուտիկ փոթորիկի կեդրոն մը կը գոյանայ, որ արեւմուտքէն արեւելք կը սուրայ՝ արեւմտեան քամիներու ընդհանուր ղրութեան հետեւելով: Այս պտուտիկ փոթորիկի յորձանքին մէջ երթալու կը խառնուին տարբեր կողմերէ եկող օդերը, պաղ կամ տաք, խոնաւ կամ չոր, բայց ընդհանուր արդիւնքը կ'ըլլայ օդին յանկարծ պաղիլը եւ անոր մէջ բովանդակուած ջրաշոգիին խտացումը, որով թանձրակուտակ ամպեր կը գոյանան, առատ անձրեւ,

երբեմն ալ կարկուտ կը տեղայ՝ ելեքտրական փայլատակումներուն ընկերացած։ Երբ փոթորիկի յորձանքը ձմեռուան մօտ պատահի, ամպամածութեան շրջանակին գոնէ հիւսիսային մասէն ձիւն, իսկ հարաւային աւելի տարածուն մասէն անձրեւ կը տեղայ փոթորիկին անցած տեղերուն վրայ։

Անթէպ տեղացած ձիւնը երբեմն մէկ շաբաթ, յաճախ երեք կամ չորս շաբաթներ գետինը կը մնայ առանց հալելու։ Բայց Տլուքէն սկսեալ աւելի բարձր ու լեռնային մարզերու մէջ ձիւնը կրնայ ամբողջ ձմեռուան եղանակին անհալ մնալ գետնին երեսը։ Ամանոսի վրայ, որ մինչեւ 7–8,000 ոտնաչափ գագաթներ ունի, նոյնպէս արեւելեան Տաւրոսի վրայ, որ մինչեւ 10–11,000 ոտնաչափ գագաթներ ունի, ձիւնը կրնայ մինչեւ Օգոստոս կենալ։ Բայց Անթէպի մօտակայքը մշտնջենաւոր ձիւնով փայլող ոեւէ լեռնագագաթ չկայ։

Անձրեւի կամ ձիւնի տեղալը փչող հովին ուղղութենէն կախում ունի, բայց տեղացման քանակութեան վրայ ազդող ուրիշ գործօններ ալ կան։ Հիւսիսային Սիւրիա, Անթէպի շըրջանակն ալ մէջը ըլլալով, առատ անձրեւ ստանալու բախտաւորութենէն զուրկ է, որու պատճառներն ալ արդէն անկէ առաջ բացատրած ենք։ Առ հասարակ ուղիղ է այն կարծիքը՝ թէ ձմեռուան եղանակին առատ ձիւն տեղացող տարիներն աւելի առատ բերք կ՚ունենան։ Տարուան բարեբեր ըլլալը անձրեւի բացարձակ քանակութենէն աւելի ամիսներու համեմատ բաշխումէն կախում ունի։ Դեկտեմբերին կամ Փետրուարին տեղացող առատ անձրեւներէն աւելի Հոկտեմբերին եւ Ապրիլին տեղացող չափաւոր անձրեւները կրնան օգնել ցանքի աճման եւ հունձքի առատութեան։

Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան 1875–էն մինչեւ 1902 յաջորդական տարիներուն Անթէպ տեղացած անձրեւի (եւ ձիւնի) քանակութիւնն ամսէ ամիս չափած ու արձանագրած ըլլալով, յոյժ շահեկան ցանկ մը պատրաստած է, զոր ստորեւ կուտանք։ Այս 28–ամեայ շրջանի տուեալներուն համեմատ՝ Անթէպի անձրեւին տարեկան միջին քանակութիւնն է 22·4 մատնաչափ կամ 569 միլիմէթր*։ Քիլիսի մէջ Միհրճի Պապա անուն մահմետական գիտնական մըն ալ 1884 Սեպտ. 10–էն մինչեւ 1903 Փետր. 10՝ յաջորդական 16 տարիներու միջո-

*) Տես 1903 տարւոյ Թրքերէն Սալնամէին մէջ (99–102 էջեր) հրատարակուած իր յօդուածը «Այնթապըն Եաղմուրը» խորագրով, որ Փրոֆեսորին Ինքնակենսագրութեան ու Գրուածոց հատորին մէջ ալ արտատպուած է (էջ 417–425)։

ցին Քիլիս տեղացած անձրեւին հաշիւը բռնած է, եւ նկատելի է որ ասոր ալ մէջինը ճիշտ 569 միլիմեթր եղած է:

Փրոֆ. Ա. Պէդճեան պիտեր կուտայ թէ Անթէպի մէջ ութ ամիսներու միջոցին է որ սովորաբար անձրեւ ու ձիւն կը տեղայ, որոնք են Հոկտեմբերէ սկսեալ մինչեւ Մայիս: Մէկալ չորս ամիսները առանց անձրեւի են: Իսկ ամենաշատ անձրեւ տեղացող ամիսը Դեկտեմբեր է: Ապա անձրեւի քանակութեան կոզմանէ Փետրուարը կուգայ, եւ յետոյ Յունուարը եւ Նոյեմբերը, որոնց անձրեւները գրեթէ իրարու հաւասար են:

1875–էն հետէ ամէն տարի Անթէպի մէջ տեղացող անձրեւի քանակութիւնը հետեւեալն է եղած.—

1875	տարիի	31·90	մատն:	1889	տարիի	13·63	մատն:
1876	»	18·55	»	1890	»	27·57	»
1877	»	24·77	»	1891	»	29·10	»
1878	»	16·22	»	1892	»	20·87	»
1879	»	16·02	»	1893	»	29·73	»
1880	»	15·35	»	1894	»	21·91	»
1881	»	23·94	»	1895	»	19·00	»
1882	»	22·29	»	1896	»	21·50	»
1883	»	34·77	»	1897	»	23·85	»
1884	»	25·55	»	1898	»	11·27	»
1885	»	19·34	»	1899	»	26·10	»
1886	»	24·08	»	1900	»	21·90	»
1887	»	17·42	»	1901	»	13·16	»
1888	»	24·84	»	1902	»	32·38	»

Անթէպ Քաղաքի Ջրաբաշխութիւնը*.— Անթէպի հայաբնակ բարձր թաղերուն մակարդակը՝ փանճարլըէն բերուած Ջրմուղին քաղաք մտած առեղն ունեցած մակարդակէն 30–40 մէթր աւելի վեր է: Բարեբախտաբար այս բլուրներուն ժայռերը հավասար ըսուած կակուղ կրաքարէ կը բաղկանան, որով շատ դիւրին եղած է անոնց տակէն տեղական բարբառով Լիվաս ըսուած Ջրանցք – փապուղիներու փորուիլը մի քանի տարբեր ուղղութեամբ, որոնց վերեւէն ալ ուղղահայեաց դուրեր փորելով մինչեւ Ջուրին անցքը՝ կը կազմուին հոսուն ջուրի ջրհորներ, 30–40 մէթր խորութեամբ: Այս Ջրաբաշխութեան չնորհիւ այս բարձրադիր թաղերն առատօրէն Ջուր կը վայելեն, հարկաւ ամէն տուն յիշեալ խորութենէ անիւով (տօլապ) ու դոյլով Ջուրը վեր քաշելու աշխատանքին փոխարէն:

*) Տես՝ Փրոֆ. Ալէքսան Պէդճեանի «Անթիոպըն Սուլյու» խորագրով խիստ չահեկան յօդուածը, Թրք. Աւետարեր, 1903, էջ 168–170:

Քաղաքի ստորին մասերուն մէջ, գրեթէ հոն ուր զուտ հայաբնակ թաղերը կը վերջանային, ջրանցքներու ջուրը գետնին երեսը կ'ելլէ եւ կը բաշխուի բազմաթիւ մզկիթներէ եւ բաղնիքներէ ու հասարակաց աղբիւրներէ (գասբէլ) զատ, տուներու մէջ եղած աւազաններու (գաճէ)։ Բայց այս վերջիններուն մէջ ջուրը սովորաբար 20–30 աւազաններու մէկէն միւսին անցնելով, բնականաբար հետզհետէ կը կորսնցնէ իր մաքրութիւնը։

Բայց Անթէպ քաղաքն իր տեղական ջուրի պաշարն ալ ունի։ Հավարա ըսուած կակուղ կրաքարը սպունգի պէս ջուր ծծող ժայռ մը կը կազմէ, որով տեղացող անձրեւին նշանակելի մէկ մասը, երբեմն կէսէն աւելին, այս կրաքարային ժայռին մէջ կը ծծուի։ Երբ այդ տեսակ ժայռին մէջ հոր կը փորուի, շրջապատող կողերէն շիթ առ շիթ քամուած ջուրը մեծ քանակութեամբ հոն կը ժողվուի, եւ «Կէօզ Գույու» ըսուած ջրհոր մը կը ձեւանայ։ Թէեւ այս տեսակ փորուած ջրհորներու ջուրը երբեմն քիչ մը աղի կամ կալաքարային համ կ'ունենայ, սակայն մեծ մասին ջուրը խմուելիք անոյշ եւ մաքուր ջուր է։ Անթէպի արեւմտեան կողմի դաշտին մէջ փորուած ջրհորներէն ոմանք 50–60 արտավար կամ աւելի ընդարձակ բուսականութիւն ոռոգելու բաւող առատ ջուր ունին, զոր վեր կը հանեն կամ խարաֆ ըսուած հնաձեւ մեքենականութեամբ, զորս կը դարձնեն ձիեր, եւ կամ հողմադարձ ջրհաններով։ Այս տեսակ ջրհաններու (թուլումպա) առաջին օրինակները տուին Մ. Թ. Գոլէճը, Ամերիկեան Հիւանդանոցը եւ Հալլաճեան Որբանոցը։

Ասկէ զատ, երբեմն ջրհոր փորելու ատեն՝ ստորերկրեայ հոսուն ջուրի մեծ կամ փոքր երակներուն ալ հանդիպիլ կ'ըլլայ։ Այս ստորերկրեայ ջուրի հոսանքներուն ամենակարեւորն է Գանալըճը ըսուածը, որուն ակը կը գտնուի Հայոց գերեզմանատան հիւսիսային արեւմտեան ծայրին մօտ շինուած գիյաբէթի մը ջրհորին յատակը։ Ջուրի այս հոսանքը քաղաքին հարաւային եզրը Եազը ըսուած տափարակին տակէն կ'ընթանայ դէպի արեւելք, եւ Շըխըճան ըսուած հին մենաստանին մէջ աստիճաններով կ'իջնեն մարդիկ այդ աւազանները որոնց մէջէն կ'անցնի այս սառնորակ վճիտ ջուրը։ Ջուրին գետնի երես ելած տեղն ալ նախ Արասա Պազարը հրապարակին վարի անկեան Օսմանիյէ Գասբէլի ըսուած մեծ աւազանն է, իսկ ապա աւելի վարը՝ Կիւմիւշ Գասբէլ կայ, ուր նոյնանուն բաղնիքն ալ այդ ջուրով կը մատակարարուի։ Նման ստորերկրեայ ջուրի աւազան մըն ալ կայ Քիւրտթէփէի արեւմտեան կողին վը-

բայ՝ Գարանլըգ Պէտէսթէնի մէջ։ Իմ պատանեկութեանս՝ Նոր շինուած Պէլէտիյէ խանին հոսուն ջուր հայթայթելու համար Քիւրտ մահալէսի ըսուած տեղը ստորերկրեայ ջուրի առատ երակ ունեցող ջրհոր մը գտան եւ քանքաններու գրութեամբ անկէ ջուրը տարին իբր 1½ մղոն տեղ։

Իմ կարծիքովս՝ Գասբէլպաշը ըսուած տեղը գետնին երեսէն վար սանդուխներով իջնելի աւազանն ալ տեղական ջուրի ակ մը ունէր։ Թերեւս կարգ մը բաղնիքներն ալ տեղական ակերու կամ ջրհորներու ջուրովը կը մատակարարուէին։ Այսպէս, Անթէպի գիրքը ի բնէ իսկ այնչափ անջրդի տեղ մը չէր։ Բայց եւ այնպէս, պէտք է յիշել որ Անթէպի թէ՛ տեղական թէ դուրսէն եկած ջուրի պաշարը տարեկան տեղացումէն կախում ունենալով, մի քանի տարի իրարու վրայ երաշտութիւն ապրած ժամանակ քաղաքը ջուրի մեծ նեղութիւն կը կրէր, որուն սու գըթըլըղը (ջուրի սով) կ'ըսէին։

Որչափ կը յիշեմ՝ 1885 տարին այդպիսի ժամանակ մըն էր՝ երբ Փանձարլըէն եկող ջրմուղին ջուրը նախ շատ պակսեցաւ եւ ապա բոլորովին դադրեցաւ։ Այն ատեն ժողովուրդը ստիպուեցաւ թիթեղներով Ալլէպէնէ ջուր բերել տալ իշապաններուն։ Անկէ երկու տարի առաջ ալ եղած էր այդպիսի ջուրի նեղութիւն մը, որու հետեւանք ըլլալով, Պաթթալ հիւյիւկի մշտահոս ակին ջուրը Փանձանլըէն եկող ջրմուղին խառներ են, եւ ասկէ զատ, Ճաղճաղ ըսուած տեղը՝ ջրմուղի ապառաժային պատէն ղոնաձեւ մեծ ծակով մը դուրս եկող եւ դէպի Զընարլը ճամբի մօտակայ ջաղացքները վազող ջուրի հոսանքը կտրեր են։ Իսկ ասոր փոխարէն՝ Գավազլըգի վերի ծայրէն մեծ թումբով մը ջուր բերեր են Ճաղճաղ։ Ժայռերու վրայէն խոխոջաձայն վազող ջուրէն իր Ճաղճաղ անունը ստացած այս տեղը կ'երթային կիներ տեղական թասը կատուները գասար ընելու, եւ բուրդ եւ նման բաներ լուալու համար, ապա ջուրին երկու կողմի ժայռերուն վրայ ալ կը փըռէին չորցնելու։ Ես ալ մանկութեանս շատ կը սիրէի այդ տեղ երթալ։

Վերոյիշեալ 1885 թուականին՝ ժողովուրդը իշու բեռերով ջուր բերել կուտար ամենէն աւելի Գասաբնը Փունարը ըսուած պաղ ու վճիտ ակէն՝ Ալլէպէնի աջ եզրին վրայ։ Կառավարութիւնը ձախող գաղափարն ունեցաւ այս ակին չուրջը փորելու՝ ակնկալելով որ այս կերպով պիտի կարենար ակին ջուրը շատցնել, մինչդեռ ճիշդ հակառակը պատահեցաւ, եւ այդ ընտիր ակին ջուրը գրեթէ կէսին իջաւ։ Այդ ակէն քիչ մը դէպի արեւմուտք սիզապատ ճախճախուտ տեղ մը կար, ուրկէ

աղտոտ ջուր մը կը մզուէր ու Ալլէպէնի հոսանքին կը խառ-
նուէր: Խորհեցան այս զալարուար փորել մաքրել՝ յուսալով
հոն ակ մը գտնել: Եւ յիրաւի երբ մաքրեցին վայրը, շամ-
բուռին տակէն երեւան ելաւ բոլորակաձեւ քարաշէն ընդար-
ձակ աւազան մը, որ ինքնահոս ակէ մը ջուր կը ստանար: Այս
աւազանին հոն գոյութիւնը չէին յիշեր ամենէն ծեր մարդիկն
ալ, ուրեմն ասոր և մօտակայ Ս. Սարգիս աղբիւրի շինուածք-
ները շատ հին էին: Ես այս պարագայէն եւ նման շինուածքի
մնացորդներէ սա կարծիքին եկած եմ որ ժամանակաւ Ալլէ-
պէնի ձորին մէջ բնակութիւն կար եւ գուցէ քաղաքի ամենա-
հին թաղամասերէն մին այդ շարունակ ջուր ունեցող վայրը
կը գտնուէր, եւ ո՞վ գիտէ՝ թերեւս Հայեր ալ կը բնակէին
հոն:

Ամերիկեան Գոլէճի դիրքը Անթէպի դրեթէ արեւմտեան
ծայրն էր եւ քաղաքի արեւմտեան եռանկիւն մասին գագաթը
կը կազմէր: Մեր ուսանողութեան ժամանակը (1890 թուա-
կաններուն) Գոլէճի շրջանակը բաւական ընդարձակ պարա-
պութեամբ մը քաղաքէն կը բաժնուէր: Իրիկուան արձա-
կուրդին՝ քաղաքացի ուսանողներս Գոլէճէն մի քանի գլխա-
ւոր ուղիներով կրնայինք մեր տուները վերադառնալ: Ամե-
նէն աջակողմեան ճամբան՝ դրեթէ ուղիղ գծով՝ Հայոց գե-
րեզմանատան առջեւէն, Փաշա Սօգաղըէն եւ Եազը ըսուած
տափարակէն անցնելով դէպի արեւելք, կը հասնէր Տըխըճանի
դիմացի անկիւնը, ուրկէ ուղղանկիւն լայն փողոց մը հիւսիս
դառնալով՝ կ'երկարէր մինչեւ Ալայպէյի շուկան, եւ ուսա-
նողներն այս պողոտայով կրնային Իբրահան Սօգաղը, Գըզըլ-
ճօպա եւ այլ այդ քաղաքամասի հայաբնակ փողոցները մըտ-
նել:

Հարկաւ Գոլէճէն ուղղակի անոր դիմացը կանգնող Հէյիկ
թէփէսի հանող ճամբաներ կային, որոնցմով ալ կարելի էր
հասնիլ Ամերիկեան Աղջկանց Ճեմարանը, Ամերիկեան Հիւան-
դանոցը, Հալաճեան Որբանոցը, Հէյիկի շուկան, եւն., որոնք
բուն հայաքաղաքի սկզբնաւորութիւնն էին:

Գոլէճէն դէպի ձախ տանող մեծ պողոտան կ'անցնէր Աղ-
եօլ ըսուած թաղին մէջէն, ուր կ'երկճղէր, եւ Հայոց համար
կարեւոր փողոցներու շարք մը կ'երկարէր Էլպէհէյէր, Էյուպ-
օղլու, Պալըգլըղը եւ Ալայպէյի շուկաներուն մէջէն եւ ծայ-
րը կը հասնէր մինչեւ Արասա չարշըսը ըսուած կեդրոնական
մեծ շուկան:

Աղեօլէն դարձեալ դէպի ձախ ճիւղաւորուող պողոտայ մը
կար, որ քաղաքին արեւմուտքէ արեւելք երկարող մեծ շըն-

երակը կը համարուէր: Ասկէ կ'անցնէր Թուֆահ համամըն եւ Թէրրա Սանթայի վերեւէն, Քիւչիւք Փաշա համամըն վարէն, Ջընարըը ճամիի վերէն մինչեւ Սուպուրճու, եւ ապա կը հասնէր մինչեւ Սէրայ (կառավարական պաշտօնատունը), որու կից շինուած էր Գարանազարի մեծ խանը: Իսկ Ջընարըը ճամիի առջեւէն կամ Սուպուրճուի վարի ծայրէն ուրիշ դէպի ձախ ճիւղաւորումներ կը հանէին դէպի Գալաալթը եւ անկէ ալ Թապախանէ կը տանէին:

Ճըլըճանի անկիւնէն դէպի Ալայպէյի տանող լայն եւ ուղիղ պողոտային վրայ կը բացուէին ձախէն՝ կարգաւ Իբրահան սօգաղը, Այրանճը սօգաղը, Կիւզէլճէնին սօգաղը եւ այլ փողոցներ, որոնք չըգմազներ (no thoroughfares) էին, այսինքն՝ ետեւնին դէպի ընդարձակ պօսթանները գոց էր եւ առաջին երկու փողոցները բէպիրկէ ըսուած փողոցի դուռներ ալ ունէին, որոնք գիշերները կը գոցուէին: Այս երկուքը բոլորովին հայաբնակ էին, երրորդն ալ մեծ մասամբ հայաբնակ էր եւ այդ փողոցին մէջ շինուած էր Աւետարանականաց Երրորդ Եկեղեցին: Հարաւ-հիւսիս ուղղութեամբ միեւնոյն մեծ պողոտային վրայ ձախէն կը բացուէր Գըզըլճօպա փողոցը, որ գապալթըյով մը կը սկսէր, եւ միւս ծայրերէն ելքեր ունէր: Գըզըլճօպայի առաջին մասը հայաբնակ կարեւոր թաղ մըն էր: Իբրահան սօգաղըի ճիշդ դիմացը կար Ազգ. Հայկազեան վարժարանը:

Յիշեալ ուղիղ պողոտային Ալայպէյիէն անդին շարունակութիւնը Հրէից թաղին մէջէն մինչեւ Գալաալթը շուկան կը հանէր: Այս հարաւ-հիւսիս գիծը կրնանք ըսել թէ այն ատենուան բոլորովին կամ գլխաւոր մասամբ հայաբնակ քաղաքամասը կը զատէր զուտ կամ մեծաւ մասամբ թրքաբնակ քաղաքամասէն:

Նախապէս յիշեալ աջագոյն ճամբան Ճըլըճանի անկիւնէն անդին կը շարունակէր՝ մէկ կողմը առնէր միւս կողմը պարապ ճամբայով մը նոյն ուղղութեամբ, որ կը հասնէր մինչեւ «Արասա Պազար Եէրի» ըսուած մեծ հրապարակը: Այս ճամբուն աջ կողմը՝ պարապ գետնի վրայ կար Ջինկեաններու օպա մը, ուր սեւ քուրձէ վրաններու տակ կը բնակէին այդ թափառաշրջիկ ժողովուրդէն 40–50 ընտանիքներ, եւ մաղ, խալբալ եւ այլ նման բաներ շինելով ու ծախելով կ'ապրէին, հարկաւ մասամբ ալ մեծ կամ պզտիկ գողութիւններով:

Այս բաց գետնին վարի մասին վրայ կառավարութիւնը ետքէն շինել տուաւ «Պէլէտիյէ խանը» ըսուած նոր եւ մեծ քարվանսարայը:

Էլպէհլէրէն Էյուպօղլու երկարող փողոցը կը զատէ Հէյիկ Թէփէսիի եւ Գայաճըլըի բարձունքները, որոնց երկուքն ալ պրնթէ պուա հայաբնակ թաղեր էին: Հէյիկ Թէփէսիի արեւելեան (ներքին) կողը կը կազմէր Հայոց եկեղեցական թաղը, «Ժամ մահալլէսի» ըսուած, որ չուրջանակի վեց հատ փողոցի դռները (քէպիրկէ) ունէր եւ Անթէպի Հայութեան միջնաբերդն էր: Առաջինը, Թէփէտաչըի թէպիրկէն, ամենաբարձրն էր, որու դիմացը կար Հալլաճեան Որբանոցի չրջապատը: Այս որբանոցը ի սկզբան, երբ դեռ իր մեծ չէնքերը կառուցուած չէին, կը պատսպարուէր ահագին ընդարձակութեամբ առորերկրեայ քարայրի մը մէջ՝ ժայռային պլըզներով, եւ քարանձաւին վերեւը ընդարձակ տափարակ ապառաժ մը կար, որ Որբանոցին կը պատկանէր, բայց այն առեն անոր չրջապարիսպին մէջ առնուած չէր: Ամիկա աշնան՝ պուլղուր խաչելու եղանակին՝ նոր խաչած ցորենը փռելով չորցնելու կը ծառայէր թաղեցիներուն, իսկ ապառաժին մէջ երկաթամանդակ խոշոր պատուհաններ բացուած էին՝ քարանձաւը վերէն լուսաւորելու համար: Այս ապառաժին վերեւը՝ դէպի հիւսիս կը կանգնէր գիւղերէք մը, որու մէկ վանդակապատ փոքր պատուհանը «Խօքսիւրիւկ տէլիյի» կ'անուանուէր, որովհետեւ հոպ ունեցողներն անոր երկաթէ ձողերուն վրայ դունատ քուրջի կտոր մը կը կապէին եւ պատուհանին յատակը պոյացած փոշիէն պաղունց մը կ'առնէին կը տանէին երբ հարկ դեղ: Բարեբախտաբար այս ուխտատեղիէն անմիջապէս դէպի արեւմուտք չինուեցաւ Ամերիկեան մեծ Հիւանդանոցը, որ ամենապէս հիւանդութեանց գիտական մեթոտով դարմանում տալովը՝ հետզհետէ ժողովուրդի մէջէն ջնջեց բոլոր այդ տեսակ տգիտական աւերորդապաշտութիւնները:

Ժամ մահալլէսիի երկրորդ թէպիրկէն կը բացուէր դէպի Էլպէհլէր շուկան: Ապա թաղին արեւելեան (առորին) եղերքը՝ մէկ ուղիղ գծի վրայ կային երեք թէպիրկէներ,– մէկը՝ Գասթէլպաշըի կողմը, միջինը՝ Գօզլուպօսթանի մեծ ղրան ճիշտ դիմացը, եւ երրորդը՝ Գօզանլը թէպիրկէսի, որ Փաշա ազգակըի վարի ծայրին մօտ էր: Վերջապէս, դէպի դերեզման էօնիւ կար Հէյիկ թէպիրկէսի*, որու դիմացն էր Շըխ ճամիսի:

---

*) Այս Հէյիկի թէպիրկէն, 1895 Նոյեմբեր 16 Շաբաթ առաւ, երբ մեծ կոտորածը նոր սկսած էր վարի Պազարէէրիի հրապարակին վրայ, գրողս իր ձեռքովը գոցեց եւ ուրիշ հայ երիտասարդի մը օգնութեամբ ալ փողոցին սեւ քարէ սալարկները քակելով, այդ քարերով եռապատիկ պատնէշ մը

Այս ահագին տարածութեամբ եւ բազմաճիւղ փողոցներով թաղին կեդրոնն էր Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որուն կից կամ մօտ չինուած էին Հայկանուշեան (Ազկանց) եւ Վարդանանց վարժարանները, ինչպէս եւ Ազգնական վարժարանը, որ քիչ յետոյ Գասթէլպաշէն ժամ մահալլէսի փոխադրուեցաւ: Վարդանանց վարժարանին եռուը, Գալուստ աղայի տան կից, կար Հայ Աւետ. երկրորդ (Հէյիկ) եկեղեցին՝ Նիկիպլեան վարժարանով եւ ուրիշ դպրոցներով, իսկ Հէյիկ շուկայէն վար դէպի արեւելեան միջին թէպիրկէն երկարող փողոցին վրայ կար Հայ Կաթոլիկներու եկեղեցին՝ իր նախակրթարանով: Այսպէս, Անթէպի Հայութեան հոգին ու միտքը պատսպարուած էին յիշեալ վեց թէպիրկէններով չրջանակուած ժամ մահալլէսիի մէջ: Այս ընդարձակ քաղաքամասին մէջ միայն Գօզանլը թէպիրկէին ներսի կողմը կար իբր 30–40 տուն մահմետական, եւ որչափ կը յիշեմ՝ Գօզանլը ճամիին էր միակ մզկիթը միւնարէով, որ թէպիրկէններու այս թաղին մէջ կար: Մնացած ամբողջ տուները (Հէյիկ փողոցին վրայ Ապահրահամ անուն կրօնափոխի մը տունը բացառութիւն ըլլալով) զուտ հայաբնակ էին:

Գայաճըղի բլրակը Անթէպի հայութեան երկրորդ մէկ միջնաբերդն էր, որովհետեւ ան ալ ամբողջովին հայաբնակ մեծ թաղ մըն էր՝ հինգ թէպիրկէններով, որոնց մէջէն լճնող զառիվար փողոցներէն մէկը էյուպօղլու չուկան կը տանէր, երկրորդը՝ դէպի Գասթէլպաշը թաղը եւ Էլպահանի չուկան: Երրորդ թէպիրկէն Քիւչիւք փաշա բաղնիքին կողմն էր, չորրորդը, որ Գըզըլ թէպիրկէսի կ'ըսուէր, կը տանէր դէպի Զինաբլը ճամի, եւ հինգերորդ թէպիրկէն կը բացուէր էյուպօղլու չուկայէն դէպի Սուպուրճու տանող կարեւոր փողոցին վրայ: Ազկանց Ամերիկեան դիշերօթիկ վարժարանը նախապէս Գայաճըղի բլուրին գագաթը չինուած էր, բայց 1882–ին՝ երբ Մխ Փրաքթըրի տեղ Մխ Փիլըրս անցաւ դպրոցին դլուխը, Սեմինարին փոխադրուց այդ ժամանակի քաղաքէն դուրս՝ Ամերիկեան Հիւանդանոցի արեւմտեան կողմը, հոն նոր շէնք մը կառուցանելով: Հայ Աւետարանականաց Առաջին Եկեղեցին չինուած էր Գայաճըղ թաղին մէջ, եւ ունէր իր երկու նախակրթարանէն զատ, Քիւրքճեան վարժարան անուն միջնակարգ (իտատիյէ) դպրոցը մանչերու համար:

կանգնեցին փողոցի դրան եռուը, որով Աստուծոյ ողորմութեամբը իւր ովսաննն օգնած եղան այդ ընդարձակ թաղամասին ինքնապաշտպանութեամբ ազատուելուն:

Անթէպի մէջ Հայ կաթոլիկներէն զատ, Լատին Կաթոլիկներ ալ կային, եւ անոնց եկեղեցին ու վանքը, որ Թէրրա Սանթա կ'ըսուէր եւ լաւ Ֆրանսերէն ուսուցանող վարժարան մըն ալ կը պահէր, շինուած էին Քիւչիւք փաշա բաղնիքէն քիչ մը վարը՝ դէպի Ալլէպէն իջնող զառիվերին վրայ: Յետոյ անոր մօտ շոգեշարժ աղօրիք մըն ալ գոյացաւ:

Վերջապէս պէտք է յիշել Անգլիական Եկեղեցիին յարած Շահինեան Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսին իր զատած աննշան համայնքին համար օտար դրամով կառուցած խիստ բարձր ու հոյակապ գմբեթաւոր եկեղեցին, որ կը գտնուէր Պօսթաններու թաղին մէջ: Վերջէն անոր մօտ շինուած է Հայ Աւետարանականաց Բ. եկեղեցիին պատկանող Պարսումեան վարժարանը:

Անթէպի հայաբնակ թաղերն իրենց մէջը կամ մօտը փոքր շուկաներ կամ առանձին խանութներ ու մաղազաներ ունէին, որոնցմով կը հոգային իրենց շուկայական փոքր ու անմիջական կարիքները: Բայց մեծ առեւտուրի ու ձեռարուեստներու եւ ճարտարարուեստի յատուկ գլխաւոր շուկաներու բոլորն ալ կը գտնուէին քաղաքի Թրքաբնակ մեծագոյն մասին մէջ: Կառավարական ու զինուորական բոլոր շէնքերն ալ հոն էին:

Գալաալթը հրապարակը, ինչպէս անունէն յայտնի է, գալաին (միջնաբերդի) անմիջապէս հարաւային ստորոտն է՝ բարձր դիրքով, իսկ միջնաբերդի հիւսիսային ցած դիրքով ստորոտը կը գտնուի թապախանէ (խաղախորդարան) շուկան: Գալաալթը հրապարակին վրայ մինչեւ կէսօր պազար կ'ըլլար ամէն շաբաթ՝ Երկուշաբթի, Չորեքշաբթի, Ուրբաթ եւ Կիրակի օրերը, իսկ Արասայի մօտի հրապարակին վրայ նոյնպէս պազար կ'ըլլար Երեքշաբթի, Հինգշաբթի եւ Շաբաթ օրերը: Վերջինս հաւանօրէն աւելի ուշ ստեղծուած ըլլալուն հակառակ, մեր ժամանակը, իր ընական դիրքին բերմամբ, շատ աւելի խճողուած կ'ըլլար քաղաքացի եւ գիւղացի յաճախորդներով՝ առուծախ ընելու համար: Այս պազարներու նըկարագրութիւնը կը թողում ուրիշ գրողի մը: Արասա պազարեքրի անմիջապէս արեւելեան կողմը կային Քէմիքլի պէտէսթէն անունով զոյգ մը գոց շուկաներ, բոլոր կրպակները Հայ առեւտրականներով:

Գալաալթըի մեծ մզկիթը նշանաւոր էր անով որ իր մինարէն երկու չէրէֆէ ունէր, մինչդեռ Անթէպի մնացեալ 35 մըզկիթներուն մինարէները մէյմէկ չէրէֆէ միայն ունէին: Գալաալթըի պազարին կից եւ անոր երեք կողմերը կային ընդարձակ շուկաներ՝ մասամբ մահմեդական եւ մասամբ Հայ-քրիս-

տոնեայ խանութպաններով: Հոս կար Պէօյիւք փաշա համամը անուն գեղեցիկ ու նշանաւոր բաղնիքը, Խըշվաճը խանը, ուր խշուայի (բամբակի խողակի), մաքրուած բամբակի եւ բամբակէ մանածի, նաեւ ասկէ հիւսուած տեղական կտաւի առուտուր կ'ըլլար: Տէր Ներսէս քահանայ աւանդաբար կը պատմէ եղեր որ Խըշվաճը խանի մէջ Լատինները Խաչակրաց շըրջանին կրօնական պաշտամունք կը կատարէին: Յիշեալ խանի արեւելեան կողմը կար Գույումճու պազարը (Ոսկերիչներու շուկան)՝ զոյգ մը պէտէսթէններու ձեւով, զոր գրաւած էին բոլորովին հայ արհեստաւորներ: Գալատայթըէն դէպի վար, Քիւրտթէփէի արեւմտեան քղանցքին վրայ կ'երկարէր Գաբանըրգ պէտէսթէն, որմէ դէպի յիշեալ բլուրը ելլող զառիվերին կ'ըսուէր Քէչէխանէ եօգուշը, ուր կար Թախթալը ճամի հռչակաւոր մզկիթը իր սառնորակ առատ ջուր ակնաղբիւրով: Քիւրտ թէփէ թաղը հինէն ի վեր հաստատուած հայ բնակչութիւն ունէր մասամբ, որուն մէջ շատ կարեւոր եւ ունեւոր հայ ընտանիքներ ալ կային: Ես այս թաղը հազիւ մէկ երկու անգամ այցելած եմ եւ շատ մօտէն ծանօթ չեմ անոր: Քիւրտ թէփէի հիւսիսային արեւելան ստորոտը Սըթմա փուճարը կայ, որու մասին մօտերս հետեւեալ չահեկան աւանդութիւնը լսեցի շատ տարիքոտ Անթէպցի հայ տիկինէ մը:

Անտիոքի թագաւորը շատ սիրելի մէկ հատիկ աղջիկ մը ունէր, որ սաստիկ կը տառապէր ջերմէ (սըթմա): Իրեն կը յանձնարարուի աղջիկը ղրկել յիշեալ աղբիւրը որ անոր ջուրէն խմէ եւ նոյն ջուրով լողնայ: Աղջիկը կը կատարէ իրեն յանձնարարուածը, եւ տեղւոյն առողջարար կլիմայէն ալ շատ կ'օգտուի, մանաւանդ որ այդ ժամանակ Քիւրտ թէփէն եւ անոր դիմացը՝ Զըգօրտա բլուրը անտառապատ են եղեր: Այդ ժամանակ Անթէպի տեղը աննշան գիւղ մը միայն ըլլալով, օրիորդը կ'աղաչէ իր հօրը որ իրեն համար հոն քաղաք մը հիմնէ, եւ հայրը հաւանութիւն տալով, կը հիմնուի Անթէպ քաղաքը, զոր բազմամարդ ընելու համար այլեւայլ տեղերէ ժողովուրդ կը բերուի: Այս աւանդութեան մէջ նշանակելի է «Անտիոքի թագաւոր» բառը, որ կրնար թելադրել մեղի կամ Սելեւկեան ինքնակալութեան օրերը եւ կամ Խաչակրաց օրով Անտիոքի բրինսութիւնը, որուն պետը սովորաբար «Թագաւոր» կը կոչեն Ասորի հեղինակները: Ես վերջինը կը նախընտրեմ, եւ աւանդութեանս մէջ կը տեսնեմ աղաւաղուած մէկ յիշատակը Խաչակրութեանց ամենէն սկիզբը պատահած դէպքի մը, զոր Գոլիելմոս Տիւրացին կը պատմէ, այսինքն թէ ինչպէս Թըլպաշարի կոմս Պաղտուին Ա. հրաւիրեց

իր Գոնդափրէ մեծ եղբայրը եւ անոր զէնքի ընկերները, որոնք Անտիոքի առջեւ սաստիկ կը տառապէին ջերմէ, գալ կազդուրուիլ Անթէպի մէջ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԴԱՐՁԵԱԼ ԱՆԹԷՊԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԱԿԱՆԸ

Գարանլըգ պէտէսթէնի վարի դրան քով, աջէն կար Միլլէթ խանը, իսկ ձախէն, անոր դիմացը՝ Փօսթ-ախանէ (Հեռագրատուն-Նամակատուն): Այս տեղէն կը սկսէր «Ուզուն Չարշը» ըսուած շուկաներու երկարաձիգ շարքը, քիչ մը գառիվար, որ մինչեւ Արասա չարշըսը կ'երկարէր: Ուզուն չարշըի երկու կցուած խանութներու միապաղաղ տափարակ տանիքները երկուստեք կը կազմէին Պազար Տամը, ուր կարելի էր կէս ժամ տեղ քալել անընդհատ: Ուզուն չարշիի մէջտեղերն էր Պազար Համամը, անկէ քիչ մը վարը կար Իքի Գափըլը Խան, որու մօտ նշանաւոր անուշեղէն շինողի մը խանութը կար, պզտիկ մըխալից կրպակ մը, բայց արտադրածը — «Կիւլլինիին օղլունուն փագլավասը» — հռչակաւոր էր մինչեւ արտասահման: Ուզուն չարշըի «Գազանճը պազարը» ըսուած կարեւոր մասին սկսած տեղը՝ դէպի աջ ճեղած կ'իջնէր ծուռ փողոց մը, որու վարի մասը Տէօքմէճի չարշըսը էր, ուր ձուլիչ արհեստաւորներուն բոլորն ալ հայ էին: Այս կարճ շուկային մէջ կար Չէքիրտէջիլի խան, եւ ասոր դրան քով փուռ մը կար, որ «խաս էքմէք» կը պատրաստէր բացառաբար, որուն «չէքչէքի հաց» ալ կ'ըսէին: Իսկ ձուլիչներու շուկային վարի ծայրը՝ աջէն կար Թութլու համամ: Նոյն շուկայի ձախ կողմը կը տարածուէր երեք թեւերով Գարա պասամագ պէտէսթէնի, որովհետեւ Գօնտուրաճը չարշըսըի կողմէն այդ պէտէսթէնը կարելի էր ելլել 15 կամ աւելի աստիճաններու սանդուղով մը Անթէպի նշանաւոր սեւ քարէն կառուցուած: Այս պէտէսթէնի սանդուղին մօտի մասը Գավաֆ-խանէ ալ կ'ըսուէր, որովհետեւ Եէմէնի եւ այլ տեղական տոնամաններ ծախող խանութպաններէ կը բաղկանար, որոնք մահմետական էին, բայց մնացեալ մեծագոյն մասերուն խանութպաններն, ուրիշ պէտէսթէններ նստողներուն պէս, եւրոպական մանած, մանիֆաթուրա եւ մանուսա ծախող հայեր էին:

Սերայէն մինչեւ Թութլու համամ լայն պողոտային վրայ կային կարգ մը ալաֆրանկա դերձակի խանութներ, որոնք հայ վարպետներու ներքեւ կը բանէին: Գարապասամագա-

դէն դէպի արեւելք նոյն պողոտայի շարունակութեան մէջ՝ նախ կար Գօնտուրաճը չարշըսը, ուր վարպետներ եւրոպական ապրանքէ ու արեւմտեան մեթոտով նորաձեւ ոտնամաններ կը պատրաստէին։ Այս շուկային մէջ էր Էմիրալի մեծ խանը։ Ապա Գարաթարլա մզկիթէն անդին կար հիւսներու շուկայ, որ դրեթէ բոլորովին Թիւրքերու ձեռքն էր։ Վերջապէս դէպի Արասա շուկայի դարձին վրայ կային ընդ այլս՝ վեցեակ մը Թաղիգործի խանութներ, որոնց վարպետներն ու գործաւորները բոլորն ալ Պեհեսնեցիք էին։

Զըգըրըգճը բաղնիքէն ու մզկիթէն մինչեւ Արասա ճամխսի կային խարատներու շուկան եւ փայտեղէն առաղձի մթերանոց – վաճառանոցներ։ Այս պողոտային, ինչպէս նաեւ Սէրայէն վար մինչեւ Արասա՝ շուկաներու բոլոր շարքին վրան բաց էր, բայց ամբողջ Ուզուն չարշըի եւ Արասա չարշըսը ըսուած շուկաներու բարդին վրան գոցուած էր տախտակէ կաղմածներու վրայ հագցուած կապարեայ կամ զինկէ թիթեղներով եւ այլ միջոցներով, ուստի ասոնք ամառն ալ միշտ զով կ'ըլլային։ Սակայն, ասով հանդերձ հրդեհի վտանգին ալ շարունակ ենթակայ էին։ Ուզուն չարշըի Գազանճը պազարը ըսուած մասը իւրաքանչիւր կողմէն իբր 450 խանութներէ կը բաղկանար, որոնց մէջ բանողները՝ գոյզն բացառութեամբ հայեր էին։

Բուն Արասա ըսուած տեղը (հրապարակ եւ մթերանոցներ) ցորենի եւ այլ հացահատիկներու եւ ընդեղէններու վաճառանոց էր՝ Թիւրքերու ձեռքը, բայց Էլէյիճիներու մէջ շատ հայեր ալ կային։ Արասայէն անդին կը գտնուէր Նորակառոյց եւ Հոյակապ Քիւրքճեան խան՝ իրեն յարակից մասպանայով, որ է օճառի մեծ գործարան։ Բոլորովին Թրքաբնակ թաղերու եւ անոնց կից շուկաներու մասին շատ տեղեկութիւն չունիմ, որովհետեւ անոնց մէջէն ցանցառօրէն եւ հարեւանցի անցած եմ՝ քաղաքէն դուրս զանազան կողմեր ճամբորդելու առիթով։ Երկու կամ երեք անգամ այցելած եմ Շարաֆիւտիւ (Շէհրէ քիւսթիւ) ըսուած քաղաքամասը բոլորովին Թըրքաբնակ, ուր հայու ոտք կոխելը մահացու վտանգաւոր կը համարուէր, եւ մէկ անգամ ալ Ալլըգըլը մէթասա գացած եմ։

Գարապաստամպի դիմացէն սկսեալ մինչեւ Զըգըրըգճը համամի դիմացը կ'երկարէր արմուկ տուած բաղուկի ձեւով փողոց մը, որ իմ պատանեկութեանս մեծաւ մասամբ հայաբնակ էր։ Սէրայի շրջապատին եւ այս փողոցի մէջտեղ դըտնուող տուները սակայն բոլորովին Թրքաբնակ էին եւ «Ենիչէրի մահալլէսի» նշանակալից անունը կը կրէին։ Հայաբնակ

էր Զըգըրգճը ճամիի դիմացը չըգմազ փողոց մը, որ կարծեմ Թէպիրկէ ալ ունէր: Բայց իմացած եմ որ 1895-ի մեծ կոտորածին այս Թաղերու Հայերը սաստկապէս վնասուեր են եւ վերապրողները հետզհետէ իրենց տուները ծախելով՝ աւելի հայաշատ Թաղեր փոխադրուեր են:

1880 Թուականէն առաջ փողոցներուն մէջտեղէն ընթացող աղտոտ ջուրի արքգները՝ բոլորովին վրանին բաց ըլլալով, սաստիկ գարշահոտութիւն կը բուրէին ամառները, իսկ ձմեռները յաճախ անկարելի կ՚ըլլար լայնկեկ փողոցներու մէկ կողմէն միւսն անցնիլը: Յիշեալ Թուականէն սկսեալ՝ կառավարութիւնը գոնէ լայն պողոտաներու առըղները շինել եւ վըրան գոցել տուաւ: Բայց եւ այնպէս, Անթէպ քաղաքը՝ գէթ իմ գիտցած ժամանակը՝ բուն իմաստով canalization չունէր:

Միեւնոյն Թուականէն սկսեալ՝ կառավարութիւնը ծրագըրեց եւ իբր Թէ գործադրել ալ ձեռնարկեց Անթէպը կանոնաւոր շօսէներով հաղորդակցութեան բերելու Հալէպի, Քիլիսի, Մարաշի եւ այլ կարեւոր քաղաքներու հետ, եւ ասոր համար ալ «եօլ փարասը» անուն տարեկան տուրք մը դրաւ ժողովուրդին վրայ, զոր դրամապէս վճարել չկրցող աղքատները ստիպուած էին ամէն տարի չորս օր աշխատիլ շօսէի (բառ ժողովրդեան տուած անուան՝ տէմիր եօլու) շինութեան մէջ: Քաղաքէն դէպի արեւմուտք երկարող շօսէին վրայ ես ալ, իբր 16 տարեկան պատանի, չորս օր քար մանրեցի: Բայց այս շօսէին Մարաշ տանող ճիւղը կարծեմ Թէ 1896-ին դեռ շինուած Ծաղճաղէն եւ Մասնօղլու կամուրջէն անդին, իսկ Քիլիս տանող ճիւղին շինութիւնը շատոնց լքուած էր, եւ Սէլավաթ եօղուշուի կողմէն Հալէպ տանող շօսէն միանգամայն իբր Քիլիսի շօսէ ալ կը ծառայէր:

Մինչեւ հին Հռովմայեցիք ունէին զինուորական պողոտայ մը Աղէպէն եւ Կուռոսէն դէպի Դուլիքէ (Տլուք) երկարող եւ ժողովուրդին «Րասաֆ եօլու» անուանած այս հին պողոտային տակաւին ամրաշէն մնացորդներ կը տեսնուէին Պաթ-Թալ Հէյիւկէն անդին, որոնք Պէյլիք եազըսը դաշտին վրայ հարաւ – արեւմուտքէն հիւսիս – արեւելք ուղղութեամբ գիծ մը կը կազմեն, բայց առանց Անթէպի դիրքը հանդիպելու: Աս ալ կը ցուցնէ Թէ Հռովմայեցւոց օրով կարեւոր քաղաք մը չկար մեր Անթէպին տեղը, ոչ իսկ բերդը կը գործածուէր զինուորական նպատակներու համար:

Անթէպի մէջ Հայոց կողմէն շինուած առաջին անձնական հօյակապ շէնքը կրնար համարուիլ Սուպուրճուի մէջ Ատուր աղա Նիգիպլեանի կառուցած տունը, զօնագ մը՝ ուր հիւր

կ'ըլլար Հալէպի հռչակաւոր ձէմիլ փաշան ալ՝ ամէն անդամ որ Անթէպ այցելէր: Առաւր ապայի այս չէնքին դիմացը կար ընդարձակ եւ մասամբ ծառաւէտ դեաին մը՝ Կէլկէլլի պաղչէսի անուն, որ քալաքի ընտանիքներուն իրր մօտակայ զբօսավայր (փարք) ալ կը ծառայէր: Պալըգլը չուկային ու թաղին տեղը, ինչպէս անունէն իսկ յայտնի է, առեւօք լճակ մըն էր եւ կամ գոնէ ճահիճ մը: Անկէ դէպի հարաւ՝ մեր պատանեկութեան իսկ՝ պօսթաճիներ (բանջարանոցներ) կը տարածուէին մինչեւ Գօղանլը: Պալըգլըէն դէպի նազը երկարող պարսիպամէջ ճամբու ծայրը կը վերջանար Մուսուլլու (կամ Մըսըրլը) օղպաղրի վերին ելքին վրայ խաչքար անուն տեղ մը, ուր կարգ մը ահապին մեծութեամբ թթենիներ կային:

Պալըգլըէն արեւելք, Ազգ. Ներսիսեան վարժարանի դիրքէն սկսեալ՝ կը տարածուէին երկար մեծ թաղեր, հերթովին հայերով, հրեաներով ու մահմետականներով բնակեալ մեծաւ մասամբ, որոնք Թարլայը Աբիգ, Թարլայը ձէտիտ եւ Գարա Թարլա նշանակալից անուններըը կը կրէին: Այս կը ցուցնէ որ յիշեալ թաղերը համեմատաբար նորաշէն էին եւ թէ անոնց տեղերը առեւօք արտեր (թարլա) կային: Աւելի անհերքելի փաստ մըն է որ Անթէպ դեռ մինչեւ մօտ առեններ, գոնէ երկու իրարմէ անջատ եւ հեռու մասերէ կը բաղկանար, եւ մէջտեղը արտեր, ճահիճ եւ բանջարանոցներ կը տարածուէին: Այդ երկու մասերուն հաղորդակցութիւնը կ'երեւի թէ Զինարլը ճամբի եւ Սուպուրճուի կողմէն կ'ըլլար:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԳԼԽԱՒՈՐ ՃԱՄԲԱՆԵՐԸ

Արեւելքի մէջ գլխաւոր ճամբաներու գծերը հազարամեակներով անփոփոխ մնացած են, որով այս ճամբաները պատմական մեծ կարեւորութիւն ունին: Հոս կ'ուզենք նկարագրել այն ճամբաները, որոնք Անթէպի դիրքը կը կապեն շրջակայ կարեւոր տեղերու հետ, հիմնուելով գլխաւորապէս Murray's Handbook of Asia Minor դասական ուղեցոյցին տուեալներուն վրայ, որոնք 1895 թուականի առեններուն վիճակը կը ներկայացնեն:

Անթէպէն ճարտալուս կարելի է ջորիով 11 ժամէն հասնիլ՝ դէպի հարաւ – արեւելք ճամբորդելով թիւրքմէններով բնակեալ մարզի մը մէջէն, նախ անցնելով չորք մը հիւղիւկներ, ինչպէս Թլպաշարի քով Սալասի գալէ, ապա հանդիպե-

լով Էֆիզեէ որ Հալէպէն Պիրէճիկ չօսկի ալ ճամբուն վրայ է:

ՃԱՐԱՊԼՈՒՍ նախապէս կը նոյնացուէր դասական Europus կամ Oropus տեղուան հետ, բայց հիմա աւերակաց պեղումներով ապացուցուած է, որ Europus Եփրատի աւելի վարերը կը գտնուէր, եւ թէ ճարապլուս Մ. Գրքի մէջ յիշուած Կարքեմիշ (Carchemish) քաղաքին տեղն է: Այս վերջինին յաճախ անդրադարձած ենք մեր պատմական տեսութեան մէջ: Պատահի երկաթուղին ճարապլուսէ քով Եփրատը կ'անցնի երկաթէ մեծ կամուրջով մը:

Տարակոյս չկայ թէ ճարապլուս անունը հին Հիերապոլիս անուան աղաւաղումէն յառաջ եկած է: Բայց Սիւրիոյ Հիերապոլիսը հին Մարոզ քաղաքն է եւ արդի Մէմպիճ անունը, ուրեմն Հիերապոլիս անունն ի՞նչպէս անկէ կարքեմիշի տեղուան վրայ փոխանցուած է: Արդէն Մր. Սանտրըս եւ Վեր. Ց. Պիւլպիւլեան չատոնց թեւադրած են որ ԺԳ. դարու վախճանին Եգիպտոսի Մամլուքեանց վերջնական յաղթութենէն յետոյ՝ Հիերապոլիս – Մարոզի վերապրող քրիստոնեաները իրենց եպիսկոպոսին հետ Կարքեմիշի դիրքին վրայ ապահով տեղ մը ապաստանելով, այնտեղը հետզհետէ չէնցուցած են, եւ եպիսկոպոսին աթոռական «Հիերապոլիս» անունն ալ ինքնաբերաբար յատկացուած է այս նոր չէնցուած քրիստոնեայ պաղուքին: Ուստի, իմ համոզումս սա է, որ մեր ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերու հայ ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ յաճախ պատահած «Հիերապոլիս» անունը ոչ թէ Մարոզ-Մէմպիճը, հապա արդի ճարապլուսը կը նշանակէ:

Ճարապլուսի մօտ Զազալ էօյէն կարելի է 3 ժամէն Պիրէճիկ հասնիլ՝ Եփրատն անցնելով:

ՊԻՐԷՃԻԿ (հին Պիր, բարձր. 1170 ոտն.), Եփրատ գետին վրայ գլխաւոր անցման տեղերէն մին, Իսքէնտէրունէ ալ Մէյսալեաք տանող ճամբուն վրայ: Քաղաքը չինուած է դրեթէ 400 ոտք բարձր կրաքարէ ապառաժի մը վրայ, որով փողոցները նեղ եւ ցից են: Բնակչութիւնն իբր 10,000, որու մէկ ութերորդը Հայեր էին: Պիրէճիկը գայմագամով մը կառավարուած գազա (գաւառակ) մըն էր՝ Ուրֆայի սանճաղին պատկանող, եւ վարչական խորհուրդներուն մէջ Հայեր ալ քիչ մը իրաւունք ունէին անդամակցելու: 1898–ի կառավարական տեղեկագրին համեմատ՝ Պիրէճիկի գլխաւոր արտադրութիւններն էին տեղական կտաւ (բամպակէ), կարմիր սեւկ (սախթիյան) եւ անկէ չինուած եէմէնի (մէրքիւլ), նաեւ երկրագործական գործիքներ: Իմ պատանեկութեանս Պիրէճիկէ Անթէպի պապաթը չատ ալիւր կը բերուէր եւ աժանկեկ գնով

կը ծախուէր։ Հին քաղաքի պարիսպներէն բաւական մնացորդներ կան, եւ միջնաբերդը գետի անցքին վրայ կ'իշխէ։ Շրջակայ ժայռերուն մէջ բազմաթիւ քարայրներ կան, որոնք ջորեպաններուն իբր իջեւան կը ծառայէին։ Եփրատի յորդած ժամանակը շոգենաւեր կրնան Պարսից ծոցէն գետն ի վեր նաւարկել մինչեւ Պիրէճիկ։ Այս տեղուան գետանցքը Եփրատի ամենակարեւոր անցքերէն մէկն էր անցեալին մէջ ալ, ուր հին ժամանակ նաւակամուրջ (Zeugma) մը կար, եւ քաղաքը հին պատմագիրներուն քով սովորաբար Զիւգմա կը կոչուէր։ Սելեւկոս Նիկատոր զայն վերստին հիմնարկեց եւ Ապամէա անուանեց։ Բայց քաղաքին նախապատմական անունը Birtha եղած կ'երեւի, եւ այս անուն վայրը, ուր Յուլիանոս կայսրը իր պարսկական արշաւանքին ատեն հանգրուան ունեցաւ, մեր Պիրէճիկն է, որովհետեւ արաբ պատմագիրներն ալ զայն Պիրէ եւ Պէէրէթ-էլ-Ֆրաթ անուններով կ'որակեն։ Ոմանք Աստրեստանեայց արձանագրութիւններուն մէջ յիշուած Տիլ-Բարսիպը Պիրի կամ Պիրէճիկի հետ նոյնացնել ուզեր են, բայց հիմա պեղումներով ապացուցուած է որ Տիլ-Բարսիբը արդի Թէլ-Ահմարն է՝ ճարապլուսի դիմացէն քիչ մը վարօք։ Պիրը Խաչակրաց օրով Հայոց ձեռքն էր եւ իբր այսպէս յաճախ կը յիշուի Մատթէոս Ուռհայեցւոյ, եւ այդ ժամանակի ուրիշ պատմագիրներուն քով։

Rev. Henry Maundrell, որ ատեն մը Հալէպ կ'ապրէր իբր տեղւոյն Անգլիական գաղութին երէցը, 1697-ին իր ճամբորդութեանց միջոցին Պիր կամ Պիրէճիկ ալ հանդիպած է, զոր կը նկարագրէ հետեւեալ կերպով.—

«Պիրի միջնաբերդը խոշոր հին շինութիւն մըն է մեծ ու երկայն ապառաժի մը գագաթը, ետեւի ցամաքէն մեծ կըտրուածքով մը կամ բնական ցածութեամբ մը զատուած։ Մեր առաջին մանելուն դռներէն ներս, որոնք երկաթէ են, տեսանք քարէ քանի մը խոշոր գունդեր շուրջ 20 մատնաչափ տրամագծով, եւ երկաթէ մեծ լախտներ՝ անիւներով, որոնք լխտածակերուն քովը երկու ոտնաչափ հաստութեամբ մխակոտր փայտէ շինուած էին, եւ պտուտակներ՝ աղեղները կամ մեքենաները (engines) ծռելու համար, ինչպէս նաեւ քանի մը դաշտային թնդանօթներ պղինձէ։

«Ապառաժին կողերուն վրայ շեղակի փորուած ճամբայով մը մագլցելով կ'ելլենք բերդը։ Առաջին մուտքին կը գըտնես դէպի գետը ստորերկրեայ փորուած ճամբայ մը։ Բերդին մէջ մեր տեսած գլխաւոր բաներն էին, նախ մեծ սենեակ մը հին զէնքերով լեցուն։ Հոն տեսայ ապակիէ շիշեր՝ նետերու

ծայրը դնելով արձակելու համար, անոնցմէ մէկը դեռ փակած էր նեաի մը ծայրը, զայն ամուր բռնելու համար կողերէն չորս անապեայ կտորներով: Կային ահագին լայնալիճ ափեղներ եւ հեծաններ, յատկապէս բարաններու մէջ գործածուելու համար եւ հռոմէական համեռներ ու ձիու պլհանոցներ խոշոր մեծութեամբ, ասոնցմէ ոմանք ներկուած էին: Կային նաեւ քանի մը խոշոր լարեր ափեղներու համար եւ քարեր նետելու տոպրակներ: Բայց Թուրքերու կասկածոտութիւնը թոյլ չէր տար մեզի կենալ բաւական ժամանակ, որ հարկ պիտի ըլլար այս բոլոր հնութիւններու մանրամասն գննութեան համար»:

(Journey from Alleppo to Jerusalem, at Easter, A.D. 1697, Sixth Edition, Dublin 1749, p. 156-7):

Հալէպէն Պիրէճիկ շօսէի ճամբան կ'ընթանայ Թէթեւօրէն բլրաւէտ եւ մասամբ մշակեալ դեռնի վրայէն, հանդիպելով նախ Ախթէրիճ (ուրկէ Քիլիս 6½ ժամու ճամբայ է), ապա Սանճաւրն անցնելով կը հասնինք Ջամպուր կամ Ազամպուր (1820 ոռն. բարձր) Թիւրքմէնաբնակ մեծ գիւղը, եւ Էֆիզճէն անցնելէ յետոյ՝ նաւակով Եփրատն ալ կ'անցնինք Պիրէճիկ հասնելու համար:

Պիրէճիկէն Անթէպ 11 ժամու ճամբայ է: Նիզիպ Անթէպէն 8 ժամ եւ Պիրէճիկէն 3 ժամ հեռու է: Անթէպէն Նիզիպ ճամբան հանդաստաւէտ է եւ կ'անցնի խիստ հետաքրքրական մարզի մը մէջէն: Նիզիպ հռչակաւոր է իր ձիթենիներով, նաեւ իբր ռազմադաշտը, ուր 1839 Յուլիս 24-ին Օսմանեան բանակը, որու մէջ գերմանացի Մոլթքէ նշանաւոր զօրավարն ալ ներկայ էր, պարտուեցաւ Եգիպտացի Իպրահիմ փաշայէն: Բայց արդէն Ք. Տ. 343-ին ալ Նիզիպի քով ճակատամարտ մը եղած է Բիւզանդիոնի Կոստանդ կայսեր եւ Պարսից Շապուհ Բ. Թագաւորին միջեւ: Օրուլ կամ Ուռել, կարեւոր եւ մասամբ հայաբնակ գիւղ մը, Նիզիպէն հարաւ – արեւմուտք է՝ երկու ժամու ճամբայ:

Մր. Մօնտրէլ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Պիրէն Անթէպ իր ճամբորդութիւնը, որ չահեկան է.— «Թողուցինք Պիրը եւ դէպի արեւմուտք ճամբորդելով, երեք ժամէն եկանք Նիզիպ, վայր մը Թաւզատ (Tawzad) գեղակի ականոց վրայ դիրքաւորուած: Հոս կայ հին եկեղեցի մը փոքր, չատ ամուր եւ ամբողջական, միայն խաչաձեւին կեդրոնը բռնող գմբէթը փլած եւ բացուածքները գոցուած էր աղարճով, չէնքը իբր մզկիթ գործածուելու համար: . . . Երկու ժամու մէջ Նիզիպէն ելանք լաւ քրիստոնեայ գիւղ մը Եուվր անուն (որ Օրուլ

կամ Ռուել պիտի ըլլայ), եւ մէկ ու կէս ժամէն ետ եկանք Ջրհոր մը՝ անապատ տեղուան մը մէջ:

«Երկու ժամու չափ ալ արեւմուտք համբորդեցինք, եւ մանր բլուրներով ու ձորերով այլազանուած գեղեցիկ երկրի մը մէջէն եկանք Աճիա (որ է Ծաղտրճ) անուն գիւղ մը, Սիլամ (Սինան) եւ ուրիշ երկու գիւղեր մեր աջ կողմին վրայ ձգած ըլլալով: Աճխայէն կը բղխի Հալէպի գետը, մեծ ակէ մը, մէկ անգամէն, եւ ճիշտ անկէ վերը կը հոսի Սաճուրը, որ տասը եարտանոց կարճ խրամով մը կրնար անոր մէջ հոսեցուիլ: Աճխայէն մեր ուղղութիւնն էր արեւմուտք – հիւսիսարեւմուտք: Սաճուրի ափերը լաւ տնկուած են ծառերով եւ չէն եւ գիւղերով: Երկու կարճ ժամերու մէջ եկանք Անթապ (Antab), Սաճուրն անցած ըլլալով կամուրջով մը, (քաղաք մտնելէն գրեթէ 3/4 ժամ առաջ: Քաղաքը մեր աջ թեւին վրայ ձգելով, անոր պարիսպներուն տակէն անցանք, եւ մեր վրանը կանգնեցինք անկէ 3/4 ժամ հեռու դաշտային արտի մը մէջ Սաճուր գետին եզերքը:

«Անթապ կը կենայ մեծաւ մասամբ բլուրի մը վրայ, բոլորշի լեռնակի մը վրայ բերդ մ'ունենալով քաղաքին հիւսիսային կողմը, ճիշտ Հալէպի (բերդին) նմանող, թէեւ անկէ աւելի պզտիկ: Բոլորտիքը շատ խորունկ խրամ մ'ունի, եւ լեռնակին ստորոտը խրամին ներսի կողմը բերդին ամբողջ բոլորտիքը ժայռէն կտրուած գաւիթ (gallery) մը կայ, թնդանօթի համար ղռներով, եւ բերդը քարով երեսուած է, ուր որ ժայռը բաւականաչափ ամրութիւն չունի: Տուներն ընդհանրապէս երկրորդ յարկ մը չունին: Պազարները մեծ են: Հոս ընտիր մարմարիոն մը տեսայ պորփիւրի շատ նմանող, որ կարմիր գետնի վրայ դեղնորակ բիծեր ու երակներ ունենալով՝ խիստ փայլուն յղկում մը կ'առնէ: Զայն Անթէպի անմիջապէս դուրսէն կը հանեն:

«Անթապ առանց տարակոյսի Antiochia penes Taurum է, կենալով (Տաւրոսի) փէշերուն վրայ եւ անոր ամենաբարձր սարէն (ridge) ոչ շատ հեռու: Անիկա Հալէպի գրեթէ երկու երրորդին չափ ընդարձակ է»: (Maundrell, *Journey from Aleppo to Jerusalem*, pp. 157, 158).

Զուգեցինք ընդհատել անգլիացի ճանապարհորդին նկարագրութիւնը, որ խիստ շահեկան ու հրահանգիչ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ քանի մը սրբագրելի կէտերով: Նիզիպ*

---

*) Նիզիպի եւ իր Քիլիսէ – ճամիսի մասին՝ տես նաեւ Բաբգէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան, Մովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ, էջ 59–60 եւ 100:

կը կենայ սովորաբար «Փոքր Սաճուր» ալ ըսուած Քէ-րէտի գետակին վրայ, որ Խըյամէն ու Քէրէտէն կուգայ եւ բաւական կարեւոր ջուր մըն է: Այս գետակը Օսմ. պաշտօ-նական գրութեանց մէջ «Նէհրի Ճէվազ» անունն ալ կը կրէ: «Անթապէն դէպի արեւելք եւ վեց ժամ հեռու Քէրաթ գիւ-ղին մօտ Փէշքէ անուն ագարակին գետինէն բղխող ակին ջու-րը մի քանի աղբիւրներու ջուրին հետ միանալով՝ կը կազմէ Նէհր-էլ-ճէվազը, որ Քէրաթ գիւղի եւ Բէշի գիւղախումբի հողերը ոռոգելէ յետոյ՝ Նիզիպ աւանին առջեւէն հոսելով, Եփրատի մէջ կը թափուի», կը գրէ Սալնամէի վիլայէթի Հա-լէպ (1898 տարեշրջան): Կարգ մը եւրոպական գրութեանց մէջ Քէրէտ չայը (որ Փոքր Սաճուր ալ կ'ըսուի), շփոթուած է բուն մեծ Սաճուրի հետ: Ինչպէս վերեւ՝ բացատրե-ցինք, Փոքր Սաճուրի բուն ակունքը Տլուքի հիւսիս – արեւ-մտեան կողմը Սամ գիւղի մօտերն են, եւ Սամէն բաւական վարը՝ Ֆրանսական քարտէսները այս գետակի ընթացքին վը-րայ «Սու պօղազը» անուն տեղ մը կը նշանակեն: Բայց այս վերին բազուկը մնայուն հոսանք մը չէ հիմա, ամառները կը չորնայ՝ ջուրը մեծ մասամբ գործածուելով տեղական ոռո-գումներու համար: Ուստի «Քէրէտ չայը» անունն իրաւացի է, որովհետեւ այդ կէտէն սկսեալ է որ գետակը ամբողջ տա-րին հոսող ջուրի ընթացք մը կ'ըլլայ: Սիւրիոյ Ֆրանսական ընդարձակ քարտէսը Tozal Souyou անունը կը նշանակէ բուն Սաճուրի ծիմճիմէէն եկող մէկ ճիւղին վրայ, որ գուցէ սխալ տեղ նշանակուած է, որովհետեւ Tozal եւ Մօնտրէյլի տուած Tozad կրնան միեւնոյն անուան երկու տարբեր հնչումներն ըլլալ:

Մօնտրէյլի տուած մանրամասն նկարագրութենէն յայտ-նի է որ իր uwur ձեւով գրած անունը մեր Օրուլ կամ Ուռել գիւղն է, ուր տակաւին Հայ եկեղեցի եւ հայ բնակչութիւն կար իմ այցելութեանս ատեն, մինչեւ իսկ Հայ Աւետ. փոքր համայնք մը: Հոն տեսայ, նաեւ գիւղէն իբր քառորդ ժամ դուրսը Ս. Թորոս անուն մատուռ մը, տամուկ կրաքարի մէջ փորուած փոքր քարայրէ մը բաղկացեալ, մէկ պատին վրայ վիմափոր խորանով մը, որուն ուխտաւորներ կ'երթային Աս-տուածածնայ Վերափոխման տօնին՝ Անթէպէն անգամ: Ես Օրուլ կամ Միզար գոնէ երեք անգամ երթեւեկ ըրած ըլլալով, կրնամ վկայել որ Անթէպէն այդ գիւղերը տանող սովորական ճամբուն վրայ իսկապէս անապատային չոր մաս մը կայ: Սա-կայն հօրս հետ առաջին անգամ Ծաղօրնի ակէն ուղղակի Օ-րուլ ճամբորդեցի այգեւէտ բլուրներու վրայէն եւ հանդի-

պելով Սինան քէօյ եւ Նոր հայաշէն մը Տաճաճըն Քէօյիւ անունով: Հաճելի ճամբայ մըն էր այս:

Մեր գիտած տեղեկութեան աղբիւրներուն մէջ մեծ շփոթութիւն կայ Սաճուր եւ Քուէյք գետակներու փոխյարաբերութեանց մասին ալ: «Աճիայէն (իմա Ծաղտընէն) կը բղխի Հալէպի գետը (Քուէյք), մեծ ակէ մը՝ մէկ անգամէն, եւ ճիշտ անկէ վերը կը հոսի Սաճուր», կ՚ըսէ Մօնտրէլ, որ Սաճուրի Քուէյքէն զանազանելուն մէջ իրաւացի է, բայց երբ Ծաղտընի մեծ ակը ուղղակի Քուէյքի ակնաղբիւրը կը համարի, կը սխալի: Սկզբնապէս Ծաղտընի մեծ ակը ոեւէ յարաբերութիւն չունէր Հալէպի գետակին հետ, այլ ակին ջուրերը քիչ մը վարօք Սաճուրի մէջ կը խառնուէին: Ճշմարտութեան ամենամօտն է Մ. Ապատի Ֆրանսացիին գրածը, որ կ՚ըսէ.— «Սակայն, Սաճուրի եւ Քուէյքի աւազաններուն ջրաբաշխը տեղ տեղ այնքան ցած է որ կարելի եղած էր ջրմուղ (canal) մը շինել, որով Սաճուրը սնուցանող քանի մը ակերու ջուրը Քուէյքի մէջ հոսեցնել եւ այսպէս Հալէպ քաղաքը երաշտութենէ փրկել ամառուան եղանակին»: (Les Quatre Sieges d'Aintab, p. 12. Տես նաեւ նոյն գրքի էջ 147 քարտէսին վրայ այս canal–ը նշանակուած, միայն պէտք է գիտել որ Ծաղտընի մեծ ակը Սաճուրի ձախ կողմն է՝ սոյն քարտէսին վրայ Պալլը – գայա նշանակուած բաւական բարձր սարին ստորոտը): (1898 տարւոյ «Հալէպ վիլայէթի Սալնամէսի» ալ կը յիշէ թէ Ծաղտընի ակին ջուրէն Հաճար եւ (Պէօյիւք) Գըզըլ Հիսար գիւղերն՝ իրենց խմելու իրաւունքն առնելէն յետոյ, բոլոր ջուրը Քուէյք գետին կը միանար եւ Հալէպ կ՚երթար): Ծաղտընի ակին ջուրը իմ հօրս վկայութեան համեմատ, որ քիչ առաջ մէջ բերուած Թուրք եւ Ֆրանսացի աղբիւրներով ալ կը հաստատուի, Սաճուրի վրայէն կ՚անցուցուէր տախտակէ կամուրջ – ջրմուղով մը, «Հալէպ արըղը» ըսուած ջրանցքը կազմելու համար, եւ այս ջրանցքն էր որ Հէյլանի մէջ Քուէյքի խառնուելով՝ զայն կը գետացնէր եւ ամբողջ տարին հոսուն կը պահէր: Ուրեմն Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէեանի ՀԱԼԷՊ հատորին մէջ (էջ 45) յիշուած Ճէճինն ալ մեր Ծաղտընը պիտի ըլլայ, հոն գրուածին համեմատ, «ԺԴ. դարուն (1333–4) էմիր Սէյֆ–էտ–տին Արկուն նախաձեռնեց մեծ ջրանցքի մը շինութեան: Ճէճինի մօտ, Անթապի բարձրաւանդակին հիւսիսը (ուղղելի՝ հարաւ – արեւելքը), Սաճուրի ակերուն ջուրերը հաւաքեց եւ 40 քլմթ. երկար ջրանցքով մը բերաւ Թամից Քուէյքի մէջ»: Այս տեղեկութիւնը թանկագին է՝ մեր բացատրածին համեմատ ճշդելով ու լրացնելով:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԳԻՒՂԵՐԸ

ԱՐԸԼ ԵՒ ՕՐՈՒԼ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ — «Զիւգմայէն Սամոսատ ճամբուն վրայ», կ'ըսէ Քիւմոն, «Եփրատի արեւմտեան կողմը, Զիւգմայէն 24 մղոն հեռի, կը նշանակուի (հաւանօրէն Ա. դարու ուղեցծերուն վրայէն), Արուլիս կայարանը: Arulis, շատ մը ուրիշ կայարաններու անուններուն պէս, լատիներէն է՝ տրական հոլովով, եւ կը նշանակէ «առ փոքր խորանս» (aux petits hotels): Arulae անունները շատ յաճախ քանդակուած են Էհնէշի քարահանքերուն մէջ»: (Cumont, p. 166-7), գրողներ մինչեւ իսկ Murray (Handbook of Asia Minor, p. 288a) եւ Բաբկէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան (Ծովք, էջ 103), յաճախ շփոթած են Արալ եւ Օրուլ նմանահնչիւն անուններն իսկապէս իրարմէ ոչ շատ հեռու երկու գիւղերու: Արըլ կայ հսկայ հիւյիւկով մը, Անթէպէն չորս ժամ հեռու՝ Հռոմկլայի եւ Նիզիպի ճամբաներուն ճիւղաւորուած տեղը, ուր իմ իբր պատանի այցելութեանս ատեն ութը տուն հայութիւն մը կար: Օրուլ տարբեր է Արըլէն, եւ վեց ժամ հեռու է Անթապէն՝ դէպի Թլպաշար ճամբուն վրայ: Բաբգէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան (Յիշ. Տեղ. էջ 103, նաեւ էջ 116-ի դիմացի քարտէսը) Արըլ եւ կամ Օրուլ անունն արձանագրական Արու անունէն ածանցած կը համարի:

Անթապէն Րումգալէ 12 ժամուան ճամբայ է, որ նախ կ'անցնի Կիւրէնիզ գիւղէն եւ կոհակաձեւ գետնի մը վրայէն, որ տեղ տեղ մշակուած է (այգիներ, պիստակենիներ, ձիթաստանք), կը հանդիպինք Արըլ (հին Arulis) մեծ գիւղը՝ հսկայ հիւյիւկով մը, ապա Խըյամ եւ Քէրէտ ջրաշատ գիւղերը, ընտիր խնձորենիներով ու ջրաղացներով եւ բաւական հայաբնակ, յետոյ լեռնային գետնի մը վրայէն կ'իջնենք սոսկալի զառիվարով մը Ջէրրիւյիւմ ձորը, ուրկէ մէկ ճամբան գետային նաւակով Եփրատն անցնելով՝ Խալֆէթի կը հանի, իսկ միւս ճամբան Րումգալէ (Հռոմկլայ բերդը) կ'երկարի, որ Եփրատի աջ (արեւմտեան) ափին վրայ է: Քէրէտէն զատուող ճամբայ մըն ալ Քիւըթամ գիւղին վրայէն Էհնէշ կը տանի:

ԷՆԷՇ (Enesh) կամ Էհնէշ գիւղին վրայով հետեւեալը կը գրէ Քիւմոն.— «Կաղթինէն երեք քառորդ ժամ է Էհնէշ, հարիւր տնուոր հայ գիւղ մը առանձնացած՝ միւսիւլման երկրի մը մէջ: Հեռուէն կը տեսնուին տուները, լեռան մը կողքին վրայ, բարձր ու լերկ ժայռերու ստորոտը: Ձախ կողմը նեղ

հովիտի մը մէջ կը տարածուին իր թանձրախիտ պարտէզները, որոնք կ'ոռոգուին առուակէ մը, որ կը բղխի տասը վայրկեան հեռաւորութեամբ ակէ մը եւ անմիջապէս կ'երթայ կը կորսուի Եփրատի մէջ:

«Հեթանոսութեան ատեն, այս արգասաւորութիւն բաշխող աղբիւրը, որ ժայռէն կը բղխի, նուիրական դարձուց այդ տեղը: Այսօր ալ Ս. Սարգիս *մատուռն է, որ նուիրական ըրած է այդ տեղուանքը: Չորս պատեր մնացած են այս մատուռէն, որոնց վրայ ասորի լեզուով երկար արձանագրութեան մը մնացորդները կան, Է. կամ Ը. դարու ժամանակագրութեան մը հատուածները, զորս առաջին անգամ հրատարակած է Հ. Շապօ*:*

«Այդ հոսուն ջուրը հին սրբավայրին անունով կը կոչուի Ս. Սարգիս – սու: *Կարելի է որ քրիստոնէական եկեղեցին հոս ալ յաջորդած ըլլայ հին մեհեանի մը, թերեւս* Սիլուանոսի (*Անտառաց աստուծոյն*):

«Էհնէշի եկեղեցին աւելի նշանաւոր է այսօր քան թէ Ս. Սարգիսի մատուռը: Գիւղին հիւսիսակողմը բնական քարայրի մը տեղը կը գրաւէ ան: Այդ ցած, թէեւ բաւական ընդարձակ քարայրը, որ կանոնաւոր ձեւ մը չունի, իր պատերուն ներքին երեսին վրայ զանազան ձեւերով խաչերէ ծածկուած կ'երեւի, որոնք այլեւայլ թուականներուն քանդակուած ըլլալ կը թուին:

«Էհնէշ շինուած է հին գիւղաքաղաքի մը դիրքին վրայ: Ասոր ապացոյց է շարք մը վիմափոր գերեզմաններու գոյութիւնը, որոնցմէ ոմանք ախոռի վերածուեր են, ոմանք ալ՝ բնակարանի: Ասոնց ամենամեծը կը բացուի Ս. Սարգիսի կողմը: Ինը մէթր երկար սրահ մըն է ան, որու խորքը սիւներով բաժնուած է երեք լայն խորշերու, ուր վիմափոր դագաղներ կան: Ուրիշ քարայրներ ալ փորուած են Եփրատի կողմը, հիմակուան եկեղեցւոյն մօտ, ինչպէս նաեւ անդին՝ քարահանքերու մէջ:

«Էհնէշի դիրքը շատ նպաստաւոր է զինուորական կայանի մը: Էհնէշ շինուած է կիրճի մը բերանը, ուր Եփրատ Հռոմկլայէն ի վար լեռներու մէջէն սեղմուելով կ'իջնէ, եւ այդ բարձր դիրքէն կարելի է հսկել մինչեւ հեռուները, գետի ընթացքին վրայ, որ կ'երթայ լայնածաւալ հովիտի մը մէջէն: Անկէ զատ, Ս. Սարգիսի ակը խմելու ջուրի ապահով աղբիւր

---

*) Abbé Chabot, *Journal Asiatiques*, 1900, p. 283ff. Հմմտ. M. Pognon, Inscriptions sémitiques de la Syrie et de Mésopotamie, p. 148, No. 84.

մըն է։ Հետեւաբար զարմանալի չէ, որ Հռովմայեցիք հոս բերդապահ զօրքեր (Garrison) տեղաւորած ըլլան, որու գործունէութեան եւ ջերմեռանդութեան հետաքրքրական ապացոյցները մնացած են հին քարահանքերուն մէջ։

«Գիւղին մէջ Գեւոն աղայի տունը թերեւս Սիլուանոսի մատուռներէն մէկուն կամ զինուորական շէնքի մը տեղն է։ Բակին հիւսիսային կողմը փակուած է ժայռով մը, ուղղահայեաց եւ խնամքով տաշուած, որու վրայ փորագրուած են երեք զինուորներու անունները դէշ լատիներէնով մը, եւ հետեւեալ մաղթանքով.—

"Valian(t) domini mei comilitones apot Silvano semper. (Que les compagnon d'armes de mon maître soient toujours en faveur auprès de Silvain).

«Սիլուանոս, անտառներու ոգին, պաշտպան էր փայտահատներուն. քարահատներուն ալ պաշտպան եղաւ։ Առաջինները մեծ ծառերու բուները կը կտրեն ու կը ծախեն, վերջիններն ալ քարի չարաչեղներ կը կտրեն ու կը տաշեն եւ կը քանդակեն։ Միեւնոյն աստուածը սոնք ալ կը պաշտպանէ իրենց վտանգաւոր արհեստի փորձանքներուն դէմ։ Այս է պատճառը որ հոս իբրեւ պահապանի կը դիմեն անոր։

«Բայց միայն իբրեւ արհեստաւորներ չէ որ իր հաւատացեալները կը պատուեն զանի Էհնէշի մէջ, այլ նաեւ իբրեւ զինուորներ։ Սիլուանոս մէկն է այն զինուորական աստուածներէն, որոնք կը պաշտուէին բանակներու մէջ, եւ այն աստուածներէն, որոնց անունը յաճախ կը յիշուի լեգէոնականներու ձօներուն մէջ։ Անոր տրուած է նոյն իսկ բերդական (castrensis) եւ ռազմիկ (bellator) տիտղոսները։ Cumont, pp. 152–163. Բարգէն Եպիսկոպոսի թարգմանութիւն)։

ԽԱԼՖԷԹԻ (բարձրութիւն 1360 ոտն.), գայմագամի մը նիստ. կեդրոնը Բումգալէ գաւառին, որու բնակչութիւնը գրեթէ բոլորովին Քիւրտերէ կը բաղկանար։ Փոքր աւան մըն է, մաքուր եւ ընդհանրապէս լաւ շինուած, աննշան շուկայով մը եւ դրախտանման սքանչելի պարտէզներով։ Պիրէճիկի նըման Եփրատի ձախ եզրին վրայ է եւ գետին ջուրերէն մի քանի հարիւր ոտնաչափ բարձր կառուցուած, որով դէպի հարաւ Եփրատի ծործորն ի վար ընտիր տեսարան ունի։ Աւանին Թուրք բնակչութիւնը փոքրամասնութիւն կը կազմէ, իսկ Հայեր հազիւ վեց կամ ութ տուն էին իմ այցելութեանս ժամանակ, եւ ոչ եկեղեցի ունէին ոչ ալ քահանայ, հարկաւ դպրոց ալ չկար*։ Խալֆէթի միջին դարուց Եգիպտացւոց կողմէ Խալիֆին կը կոչուէր, որով շատեր այն կարծիքն ունեցած են,

որ Հայոց Կաթողիկոսին (Խալիֆին) ստացուածքն ըլլալուն համար այդպէս կոչուած է, բայց Հռոմկլայի կաթողիկոսարան ըլլալէն դարեր առաջ օտար հեղինակաց քով կը յիշուի խալիֆին անունը, որ կրնար Ուրարտացւոց խալդա եւ Ասորեստանեայց խալդի դրած վաղեմի անուան արտաքացումն ըլլալ:

Աւանին հիւսիսային կողմը կէս ժամ հեռաւորութեամբ Տէյիրմէն տէրէսի բռնած տեղուան վերերը կրաքարային ժայռին մէջ քարանձաւի նման ծերպէ մը կը բղխին մեծ քանակութեամբ ջուրեր, որոնք ապառաժներու վրայէն խոխոջաձայն վար թաւալելէ յետոյ, ջրմուղներու մէջ կ'առնուին, որով թէ' ջրաղացներ կը դարձնեն եւ թէ' Խալֆէթիի դրախտանման ճոխ պարտէզները կ'ոռոգեն:

Տէյիրմէն Տէրէսիի վրայէն՝ Խալֆէթիէ երկու ժամուան ճամբայ է Ճիպին, անջուր սարահարթի մը վրայ շինուած մեծ բայց աղքատ գիւղ մը, բնակչութիւնն անուանապէս ամբողջովին Հայ-քրիստոնեայ, ուր Հայոց եկեղեցիէն զատ Հայ Աւետ. փոքր ժողովարան մըն ալ կար 1885-ին, բայց արդէն իրենք կ'ըսէին թէ գիւղին այրերուն մեծ մասը կէսկէսի ըռնուած երկակրօն անձերէ կը բաղկանար: Գիւղին առջեւի տափարակ ժայռերուն մէջ մեծ թուով ջրամբարներ (սարըրն) փորուած էին, որոնց մէջ կը հաւաքուէր անձրեւի ջուրը, ոմանց մէջ կ'առնուէին մինչեւ անգամ լուացքէն աւելցած ու թափուած ջուրեր ալ, յատկուելով կրկին գործածուելու համար: Բայց այգիները հռչակաւոր էին, յաճախ ընկուզենի, տանձենի, ծիրանի, նշենի եւ այլ պտղատու ծառերով ալ տընկուած:

ՐՈՒՄԳԱԼԱ գազան (Հռոմկլայի գաւառակը) դրացի էր Անթէպ, Պազարճըգ, Պիրէճիկ եւ բուն Ուրֆայի գազաններուն, կեդրոն ունենալով Խալֆէթի աւանը: Այս ընդարձակ գաւառակի գետինն այլազան է, լեռ, ձոր եւ դաշտեր խառն, իսկ հողն ընդհանրապէս բարեբեր: Եփրատ գետը սոյն գաւառակը երկուքի կը բաժնէր: Եփրատէն արեւմտեան աւելի կարեւոր մասին մէջ կան երկու լեռնաշարքեր,— Հասան տաղ, ուրկէ ծագում կ'առնեն Մէրզիմէն գետակի ակերը, եւ Գարատաղ, երկուքն ալ բաւական բարձր են եւ անտառներ ունենալով, ասկէ դէպի Անթէպ, Պիրէճիկ եւ Ուրֆա շատ փայտ

---

*) Ճիպինի Տէր Աւետիս քահանայ Քէլլէեանի հետ գիշեր մը անցուցինք խալֆէթի գիւղը 1907-ի ամրան: Ամբողջ գիշերը չի կրցանք հանգիստ քնանալ, այնքան հեղցուցիչ էր օդը: Ծ. Խ.

եւ ածուխ կ'արտածուէր: Հասանտաղի եւ Գարատաղի մէջտեղ տարածուող Արապանի դաշտը հոչակաւոր է իր բարեբերութեամբ եւ առատ ցորեն կ'արտադրէ: Արապանի կամ հին անունով Ռապանի բերդը, որ այնչափ յաճախ կը յիշուի Աշչակրաց հետ Հայոց յարաբերութիւններուն մէջ, հիմա Ալբուղբաշ գալէսի կը կոչուի: Ըստ 1898–ի Հալէպ վիլայէթի Սալնամէսին՝ «Արապանի նահիյէին (պիւլախումբ) Արխըլ դիւղը կը ներկայացնէ պատմութեան մէջ հոչակաւոր Արտէլ քաղաքի աւերակները: Ծիչեալ տեղէն մէկ ժամ հեռու, Գարատաղի վրայ կայ Քէսիխպաշ անուն հսկայ եւ խորունկ ջրհոր մը: Հռոմկլայի պատուակին մէջ էլիֆ եւ Հիսար անուն իրարմէ կէս ժամ հեռաւորութեամբ երկու դիւղեր կան, որոնց երկուքին մէջ ալ տակաւին այսօր կանգուն կը դտնուին էօշֆի եւ սրահի նման խիստ ամուր եւ կանոնաւոր մէյ մէկ չէնք»: —Իւմպալա դաղային մէջ ընդհանրապէս բաւական պարզացած էր երկրագործութիւնը, եւ դիւղացիները հացահատիկներ ու գանազան համեղ պտուղներ (թուղ, նուռ, խընձոր, խաղող, եւն.) ալ կը հասցնէին, ինչպէս նաեւ ընտիր բանջարեղէն, բայց դաղային գլխաւոր բերքը պիստակ է, որ «Հալէպի պիստակ» անունով մեծաքանակ կ'արտածուէր արտասահման եւս: Եփրատ դետը այս պատուակին մէջտեղէն կը հոսի, բայց երկու կողմերէն ալ ցից ձորի մը մէջէն ընթանալուն, առուման նպատակներուն չատ չի ծառայեր, սակայն իրեն խառնուող ակերն ու դետակները այս մասին չատ օգտակար են: Գաղայի Եփրատէն արեւելեան բաժնին մէջ ալ կայ Գարատաղ մը, որ սակայն հողագործութենէ աւելի խաշնարածութեան յարմար դետին մըն է:

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ բերդին ճիչտ առջեւը Եփրատ դետը խութերու (ջրածածկ ժայռերու) վրայէն կը հոսի եւ ադմկալից սահանքներ կը կազմէ: Բերդը ելլելու քարափոր սանդուղը, մի քանի հարիւր աստիճաններէ բազկացեալ, զօրեղապէս կը յիշեցնէ Խալդ – Ուրարտեան քարաբուեստը: Բերդին դագաթէն երբ դէպի հիւսիս եւ հիւսիս – արեւելք կը դիտէի Եփրատի ընթացքն ի վեր, հեռուն հորիզոնի վրայ հազիւ նշմարելի սեւութիւններ մատնանշեցին ինծի, որոնց Սիւփիւրկիւճ եւ Սուփսաճնտըգ անունը կուտային տեղացիք: Բայց յայտնի էր թէ առնք Սուրբ Փրկիչ եւ Սուրբ Սաճդուխտ նուիրական անուններն էին սկզբնապէս, որ փաստ կ'ընծայէ մեզի, թէ իմ այցելութեանս ժամանակ իսկ կատարելապէս քրիստոնեակ եղած այդ վայրերը հին ժամանակ հոծ հայ ժողովուրդ ունէր, եւ չէն ու ծաղկեալ հայ վանքեր:

Բերդին հիւսիսային կողմը, Մէրգիմէն գետակէն անդին կայ Մէրգիմէն գիւղը, որ հին ժամանակ Փարաման եւ կամ Փարգման կ'ըսուէր: Գիւղին այլազգիները սա հաւատքն ունէին, թէ՝ Հռոմկլայի նուիրական փլատակներէն եթէ մէկը քար տանէր տուն շինելու համար, տունը կը փլչէր եւ քարն իր առաջուան տեղը կը վերադառնար: (Հռոմկլայի վրայով արդէն աւելի մանրամասնօրէն խօսած ենք մեր պատմական տեսութեան մէջ):

Քիլիսէն Անթէպ ջորեպանի հին ճամբան Քիլիսի շրջանակէն կ'ելլէր Անիէ գասթէլլի ըսուած մեծ ակին քովէն դառիվերով մը, եւ քարքարուտ բլուրներու եւ մշակեալ նեղ ձորերու մէջէն անցնելով, հինգ ժամէն կը հասնէր Ուզինա, որ հիւյիւկի մը քով մի քանի տնակներէ կը բաղկանար, ապա մեծաւ մասամբ բառալտային գետնի մը վրայէն դարձեալ 5 ժամէն կը հասնէր Քիւչիւք Գըզըլասար: Գլխաւորապէս հրային ժայռերէ բաղկացեալ ամբողջ այս վայրերուն աւելորդ ջուրերը կ'երեւի թէ Քուէյք գետակի վերին բազուկները կը կազմեն: Քիւչիւք Գըզըլասար գեղեցիկ գիւղ մըն է առատ ջուրով եւ բարեբեր արտերով, ուրկէ երկու ժամէն Անթէպ կը հասնիս, քաղաքին արեւմտեան ծայրէն, ուր Ազէզեօղուճու անուն մասը կը ցուցնէ որ այս ճամբան Ազէզէ Անթէպ կամ Տլուք հինաւուրց ճամբան էր: Քիլիս աւանը կը գտնուի նաեւ Հալէպէ Անթէպ շօսէի ճամբուն վրայ, բայց այս նոր պողոտան աւելի դաշտային վայրերու մէջէն ոլորելով կ'ընթանայ, Պէօյիւք Գըզըլասար գիւղին քովէն կ'անցնի եւ Անթէպ կը մտնէ քաղաքին Սէլավար եօղուշու ըսուած արեւելեան ծայրէն:

Անթէպէն դէպի արեւմուտք իրենց ուղեւորութեան մասին հետեւեալը կը գրէ Մր. Մօնարէլ. — «Անցանք պտղաբեր լեռնային մարզի մը մէջէն եւ 7¼ ժամուան մէջ հասանք Ռաւանդ (Ռաւընդան կամ Արեւընդան) բերդը: Ան կը կանգնի ցից եւ բոլորշի բլուրի մը գագաթը, եւ իր շինուած ժամանակին համեմատ անառիկ բերդ մը եղած է: Թերեւս Սարակինոսեան շինուածք մըն է, բայց հիմա աւերակ: Բլուրին արեւմտեան ստորոտէն անցնելով կը հոսի Աֆրին գետը, ընթացքն ըլլալով հարաւ - արեւմուտքէ ի հարաւ: Մեր ընթացքը Անթէպէն մինչեւ Ռաւանդ հիւսիս - արեւմուտքի քիչ մը հիւսիսը եղած էր:

«Ուղեւորիլ շարունակեցինք լեռներու մէջէն, որոնք այլեւս քիչ մը աւելի ափափայ եւ գահավէժ էին, բայց ամէն տեղ ջրառատ՝ լաւ ակերով ու վտակներով օժտուած: Գրեթէ

վեց ժամուան հասանք Corus (Cyrrhus, Խորոզ գալասը), մեր ընթացքն էր դէպի հարաւ–արեւմուտք, գրեթէ երկու երրորդ ժամ առաջ անցած ըլլալով Աֆրին գետը: Ճիշտ Խորոզ գալասըի քովն է Սապուն Սույու, հին Chor կամ Char, որ վաղեմի քաղաքին մեծ մասը կը շրջապատէ»:

Ես այս ճամբուն առաջին մասը քալած եմ, եւ Անթէպէն Պուրնը–Բաշը մեծ գիւղը հինգ ժամէն հասած: 1898 տարւոյ «Սալնամէի Վիլայէթի Հալէպ» այս գիւղի աւերակ բերդը կը յիշէ իբրեւ Թլպաշարի բերդին չափ անուանի ամրոց մը: Գիւղը չմտած՝ ձախ թեւին վրայ կայ քարայրի պէս տեղէ մը ելլող մեծ ակ մը, որ կրաքարային ժայռէ կը բղխէր եւ ելած տեղէն քիչ մը վար կրնար երկու ջրաղացքի քար դարձնել, եւ որու ջուրը մեծ ու տափարակ դաշտավայրի մը արտերն ու պարտէզները ոռոգելու կը գործածուէր:

Անթէպէն Մարաշ ճամբան արդէն ըստ բաւականի նըկարագրեցինք:

Անթէպէն դէպի հիւսիս գլխաւոր ճամբան Մալաթիա տանող ջորեպանի ճամբան է: Սովորաբար գործածուած ուղին Ճինկիֆէ գիւղէն, Արապանի դաշտին վերին մասէն եւ Քեսուն գիւղի մօտէն դէպի հիւսիս կը տանի՝ Պեհեսնի հանդիպելով, ապա կ'երկարի Փավրալըի, Էրքէնէկի, Սիւրկիւի եւ Կէօզնէկի վրայէն: Բայց կայ ուրիշ ճամբայ մը, որ հին ժամանակ աւելի գործածական էր, առիկա Անթէպէն մինչեւ Տիւլիւքի մօտ Սամ գիւղը նոյն է Մարաշի ճամբուն հետ, բայց ապա Սամէն ուղղակի Պաղտըն կը տանի Ուֆաճըգլը եւ կամ Օվաճըգլը գիւղախումբին մէջէն, յետոյ Կէօլպաշը կամ Կէօյնիւք օվասը բռնած շրջանակը կը հանդիպի, ուր էր հին Հատաթ մեծ ու նշանաւոր բերդաքաղաքը, իսկ Կէօլպաշըի իրարու հետ հաղորդակից երեք լիճերուն արեւելեան կողմէն ճամբան մագլցելով Փավրալը կը հասնի: Այս ճամբուն հնախօսական մեծ կարեւորութիւնը պիտի տեսնենք մեր յառաջիկայ պատմական ուսումնասիրութեան մէջ:

Անթէպէ Մալաթիա տանող այս երկճիւղ ճամբան կը խաչաձեւուի Մարաշէ Սամոսատ տանող հռոմէական մեծ պողոտայով, եւ խաչաձեւման երկու կեդրոններն են Հատաթ եւ Քեսան: Գրողս Խարբերդէ, Մալաթիայի ճամբով վերադարձի ատեն, երբ Փավրալըէն Կէօլպաշը իջանք, դէպի Պէլվէրէն գիւղը շեղում մը կատարեցինք, ինչու որ մեր ջորեպանը Պէլվէրէնցի հայ երիտասարդ մըն էր: Կէօլպաշըէն հազիւ թէ մեկնեցանք, մեր ճամբուն աջ կողմէն մեզի ընկերանալ սկսաւ հռոմէական ամրաշէն պողոտայ մը, զոր տեղացիք «Բասաֆ

հօլու» կ'անուանեն, տեղ տեղ կատարելապէս անխաթար վի-ճակի մէջ: Գրեթէ ութ մղոն տեղ այս պողոտային եզերքէն պացինք, որ դծաքաշի պէս ուղիղ էր, մինչեւ Բիյա օլմազ դիւղը, մահմետական բնակչութեամբ, որու գերեզմաններուն մէջ հանդիպեցայ հռոմէական պողոտայի մղոնաքարի մը վա-րի մասին, դժբախտաբար առանց արձանագրութեան: Անկէ անդին՝ դէպի Պէլվէրէն մեր ճամբան զատուեցաւ հռոմէական պողոտայէն, բայց մեր ջորեպանը մեզի հաւատաց թէ հռո-մէական այդ պողոտան նոյն ուղղութեամբ, դէպի արեւելք, զարատափերու վրայէն ու մացառուտքի մէջէն, անշեղ կը չարունակէր մինչեւ Սամոսատ՝ կէօքսու գետն ալ բերանին քիչ մը վերէն անցնելով հիմա փլած կամուրջով մը: Տարա-կոյս չկայ թէ կեսարիայէն՝ Կոկիսոնի եւ Արաբիսոնի ճամ-բով՝ մինչեւ Սամոսատ երկարող պինուորական պողոտան այս էր Հռովմայեցւոց օրով, որու Ալպիսթանէն կէօլպաշը իջ-նող մասն ալ այսօր «Քանկլը հօլու» (Քաղնիի կամ Սալլակի ճամբան) անունով ծանօթ է:

Այս աշխարհագրական տեսութեան իբր յաւելուած կ'ու-զեմ տալ հետեւեալ մէջբերումը.—

1) Բնիկ պեհեւանեցի, գրեթէ իննսունամեայ բայց գրա-գէտ ու լաւատեղեակ Յակոբ Եփրեմեան, իմ մէկ հարցաբանիս ի պատասխանի գրկած էր ինձի սա տողերը.—

«Պիշիմնի՝ արեւելքէն ու արեւմուտքէն պատուարող եր-կու սարերու մէջտեղ՝ ձորամէջ չինուած աւան մըն է, 1880 անուոր: Բոլոր տուները չինուած են ձորին արեւելեան գա-գաթներին վրայ, որու երկայնութեանը չինուած է նաեւ չուկան, եւ անոր հիւսիսային ծայրն ալ կը գանուի կառավարական չէնքը: Աւելնօք աւանին մէջ կար աւելի քան 400 տուն Հայու-թիւն, երեք յարանուանութիւններէ,— Լուս. 300 տուն, Բող. 15 տուն, Կաթ. 40 տուն: Մնացած բոլոր բնակչութիւնը Մահ-մետական էր, այսինքն Թուրք:

«Պէհէանիէն երկու ժամ դէպի արեւելք կը գանուի Սուր-ֆազ անուն 300 անուոր գիւղ մը, որու իբր 20 տունը Հայ էր, բայց չափազանց աղքատ: Հայոց եկեղեցի մըն ալ կար, չատ գեղեցիկ չինուած եւ ընդարձակ: Բուն գիւղին գերբը տա-փարակ չէ, ոչ ալ բարձր լեռ ունի, այլ զարաւանդներով բըլ-բուէտ լայն հովիտ մըն է: Գիւղը երեք մզկիթ ունէր մինա-րէներով, գիւղամէջ երկուքը ամուր վիճակի մէջ, իսկ գիւ-ղէն դուրս մէկը՝ պատերը փլած աւերակ: Աւտջ 1000 անուոր աւան մըն է եղեր: Գիւղին մէկ ժամ հարաւէն կ'անցնի Սուր-

փազ–չայ անուն գեղեցիկ գետակ մը, որ չատ արդիւնաբեր–
բութիւն կը պատճառէ:

«Սուրֆազի հիւսիսային արեւելեան կողմը գրեթէ հինգ ժամ հեռաւորութեամբ կայ Շամպօյարը անուն 500 տնուոր գիւղ մը, որ նաեւ տասը տուն Հայութիւն մը կը բնակէր:

«Պէհէանիէն գէպի հիւսիս ութ ժամ հեռաւորութեան վրայ կայ Թուր անուն 600 տնուոր գիւղ մը, եւ հոն ալ 16 տուն Հայութիւն մը կը բնակէր:

«Պէհէանիէն 10 մղոն գէպի արեւմուտք ալ կայ Պէլվէրէճ գիւղը, 200 տուն բնակչութեամբ, որու 15 տունը Հայերէ կը բաղկանար: Ահա ասոնք են բոլոր այն տեղերն, ուր քիչ թէ չատ Հայ կը բնակէր, բայց 1895–ի կոտորածին հայ գիւղացիներէն չատերը սպաննուեցան եւ մնացածներն ալ ցիրուցան եղան:

«Գալով Քէաւճ գիւղին, որ կը գտնուի Պէհէանիէ 4 ժամ հարաւ, հոն կը բնակէին 200 տուն մահմետականք, Թուրք եւ քիւրտ: Բուն իսկ Քեաւճի մէջ կան երկու լքուած եկեղեցիներ՝ աւերակ վիճակի մէջ, մէկուն անունն է Վասէլլօճ, իսկ միւսէն, որ Կարմիր Վանիֆ անունը կը կրէ, լոկ քարայր մը մնացած է: Ու գարձեալ, գիւղէն գէպի հարաւ, երկու ժամ հեռուն, լեռան մէջ կը գտնուի Սբ· Յակոբ անուն եկեղեցիի մը աւերակը, որու գմբէթն ու կամարները դեռ 30 տարի առաջ գոյութիւն ունէին, բայց ներկայ վիճակը չեմ գիտեր: Քեաւճի գիւղը դաշտային է, դաշտը քանի ժամուայ երկարութիւն ունի արեւմուտքէն արեւելք, իսկ լայնութիւնն երկու ժամուայ ճամբայ: Թէ՛ հիւսիսային եւ թէ՛ հարաւային կողմերը լեռնային եւ անտառապատ են:

ԳԼՈՒԽ Զ·

ԱՆԹԻՊԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 1890 ԹՈՒԱԿԱՆԷՆ ՀԵՏԷ

1905–ին (Հիճրի 1323 եւ Մալիյէ 1321) Կ· Պոլիս, Մարաշի Ահմէտ Իհսան տպարանէն հրատարակուած «Մալնամէի Տէվլէթի Օսմանիյէ»–ի 61–երորդ տարեշրջանին համեմատ՝ ԱՅՆԹԱՊԸ Հալէպ վիլայէթի կեդրոնական սանճագին պատկանող տասնմէկ կարգի գազա մըն էր, այսինքն՝ գայմագամով մը կառավարուած գաւառակ մը, որու նահիյէներն (գիւղախումբ) էին — Օրուլ՝ 19 գիւղերով, Հէգէք՝ 30, Ճիքաէ՝ 27, Գըզըլ Հիսար՝ 13, Գըզըգ՝ 12, Զարփըն՝ 16, Թըլպաշար՝ 77, Րէչ՝ 8: Ընդամէնը 8 նահիյէ, 202 գիւղերով:

Պիրէճիկ եւ Ուրումգալա՝ *Հալէպ վիլայէթի Ուրֆայի սանճաքին պատկանող* գազաներ *էին*: Պիրէճիք *երկրորդ կարգի* գազա *էր*, *երեք* նահիյէներով,— *Նիզիպ*՝ 5 *գիւղերով*, *Պարագ*՝ 72 *եւ Ջուգուր*՝ 56, *ընդամէնը* 133 *գիւղերով*: *Ռումգալա* (*կեդրոն*՝ *Խալֆէթի*) *երրորդ կարգի գազա մըն էր* 171 *գիւղերով*:

Մեր բարձրաւանդակի հարաւային մասը կը պատկանէր Քիլիս գազային, *եւ կը կազմէր* Մուսապէկլի *նահիյէն*՝ 71 *գիւղերով եւ* Ճում *նահիյէն* 80 *գիւղերով*: *Կ'երեւի թէ Քիւրտ-տաղի ամենէն հարաւային ծայրն ալ* Անթաբիա *գազային կը պատկանէր և կը կազմէր* Գարամուրթ *նահիյէն*՝ 55 *գիւղերով*:

Մէնպուճ *անուն զատ* գազա *մը կար*՝ *երրորդ կարգի*, 232 *գիւղերով*, *բայց* Մէնպուճ Ֆէվգանի՝ *Քիլիսի արեւմտեան կողմը*, *անոր մէկ նահիյէն էր*՝ 51 *գիւղերով*, *եւ* Մէնպուճ թահթանի՝ Պապ-Ճապուլ *գազային պատկանող նահիյէ մըն էր* 25 *գիւղերով*: *Այս վերջինին կը պատկանէր* Էյպէկլի *նահիյէն ալ*՝ 19 *գիւղերով*: *Վերջին յիշեալ* նահիյէները *բուն* Մէնպուճ գազային *պէս դաշտային են եւ ընդհանրապէս* թիւրքմէն *բնակչութիւն ունին*, *հարաւային կողմն Արաբներու եւ հիւսիսային կողմը Քիւրտերու հետ խառն*: *Այս բոլոր յիշուած տեղերու հետ Անթէպի առեւտրական ու տնտեսական յարաբերութիւնը շատ սերտ էր*, *եւ անոր մէջ հայեր ալ մեծ բաժին ունէին*:

«*Սալնամէի վիլայէթի Հալէպ*», 1316 սէնէի Հիճրիյէ (1898) *թուակիր հատորիկին համեմատ*՝ *Այնթապի գայմագամն էր Մուսթաֆա Րէշիտ Պէյ*, *պետական – վարչական զանազան խորհուրդներուն մէջ կային հետեւեալ հայ անդամները*,— *Մէճլիսի իտարէ ազասը*՝ *Սարգիս աղա* (*Սահակեան*) *եւ Օհաննէս էֆէնտի* (*Լեւոնեան*) *եւ առաջինը նաեւ Նաֆաա Գոմիսիոնին մէջ անդամ*, *իսկ երկրորդը*՝ *Պէլէտիյէ տաիրէսիին մէջ*. *Պիտայէթ մահքէմէսի ազասը*՝ *Գրիգոր էֆէնտի*, *Մուգավէլաթ մուհարրիրի*՝ *Յակոբ էֆէնտի* (*Գարամանուկեան կամ Քէօրճէմեան*), *Թիճարէթ Մահքէմէսի ազասը*՝ *Օհաննէս էֆէնտի եւ Գէորգ էֆէնտի*, *Զիրաաթ Պանգասը րէիսի*՝ *Յովսէփ էֆէնտի* (*Քէնտիրճեա՞ն թէ Աչճեան*), *Պէլէտիյէ ճէզաճըսը*՝ *Արթին էֆէնտի*:

Ըստ նոյն հատորակին՝ *Այնթապ Հալէպէն ետքը կուսակալութեան երկրորդ մեծ քաղաքն էր*, *ունենալով* 6950 *տուներ բնակչութեան*: *Այնթապի մէջ կային մէկ կառավարական պալատ*, *մէկ բերդ*, *մէկ զօրանոց*, *մէկ մթերանոց ռազմամթերքի*, 38 *մզկիթ*, 57 *ուրիշ աղօթարաններ մահմետականաց*,

21 մէտրէսէ (կրօնական դպրոց մահմետականաց), 7 թէքիյէ, մէկ բիւշուի վարժարան, մէկ որբանոց – դպրոց, քսան նախնական դպրոցներ, մէկ դոլէճ (Ամերիկեան), մէկ հիւանդանոց (Ամերիկեան), հինգ եկեղեցիներ, մէկ հրէական սինակոկ, 13 բաղնիք, 2299 խանութ, չորս պէսէսթէն, 15 խան, 30 հացապուրծի փուռ, 2210 տէսթէկեաՀ՝ մանուսա, կտաւ եւ ապա գործելու, վեց խապախորզարան, 45 ներկարան, 10 ձիթհանան (մասերէ), մէկ գրատուն, մէկ սպանդանոց, 11 ջրաղացք, մէկ չոզեշարժ աղօրիք, 8 ոզելից ըմպելեաց գործարան եւ հինգ օճառի գործարան: (Մի քանի տարի յետոյ՝ խաներու թիւը 31 եւ տէսթէկեահներու թիւը 3800 կը նշանակուի):

Միւնոյն հատորիկի համեմատ Այնթապի դլխաւոր ճարտարարուեստական ապրանքներն էին դեղին ու կարմիր սեկ, մանուսա, ապա, տամասքոյի նմանութեամբ փուռ կտաւ, ընտիր աթոռներ ու բազկաթոռներ եւ բազմոցներ, օճառ, եւն.: Կաշին ու սեկը կ'արտահանուէին դէպի Հալէպ, Քիլիս, Իսլիոպ եւ երբեմն մինչեւ Եգիպտոս, իսկ մանուսան, ապան եւ կտաւը, նաեւ օճառը՝ դէպի Անատոլուի զանազան կողմերը: Այնթապի չրջանակին մէջ հանդող հացահատիկներն էին՝ ցորեն, գարի, եղիպտացորեն, կորեկ (կիլկիլ), բայց քաղաքին սընունդին բաւարար չըլլալով, մեծ քանակութեամբ արմտիք ու ընդեղէնք կը ներածուէին մօտակայ դրացի գաւառակներէն: Այնթապի բերքերուն մէջ նշանաւորներն էին՝ չամիչ, խաղողէ չինուած անուշեղէնք (չիրէ) եւ պիստակ, որոնք Օսմանեան պետութեան ուրիշ մասերուն ղրկուելէ զատ, արտահահման ալ կ'արտահանուէին: Այսպէս, բանուկ առուտուր ալ ունէր Այնթապ:

Անթէպ վերջին երեք դարերու միջոցին կարեւոր կեդրոն հանդիսացած է վաճառականութեան, զանազան ձեռնարկներ ալ միշտ ծաղկեալ վիճակ ունեցած են: Այս պատճառաւ ԺԶ. դարու վերջերէն սկսեալ Թրքահայաստանի, եւ մինչեւ իսկ Պարսկաստանի այլեւայլ կողմերէն հայ անհատներ ու ընտանիքներ զաղթած եկած են Անթէպ, որոնք նաեւ քաղաքի ու չրջանակի առեւտուրին եւ արհեստներուն մեծ զարկ տալէ զատ, միշտ նորոգող պատուաստ մը հանդիսացած են տեղւոյն հայութեան:

Անթէպի վաճառականութեան եւ արհեստներու մասին ուրիշներ պիտի գրեն, ուստի զանց կ'ընենք հոս աւելի մանրամասնութեանց մտնել: Միայն կը բաւէ դիտել թէ Անթէպցի հայը ձեռներէց է, աչքարաց եւ խնայող, որով դէպի ԺԹ.

դարու վերջերն արդէն, բոլոր քաղաքական եւ այլ արդելքներու հակառակ, Անթէպի հայ ժողովուրդն իր ընդունակութեամբ բարեկեցիկ ու նախանձելի վիճակի հասած էր:

Կրթական տեսակէտով ալ Անթէպ համարուած է Ամէնքը ամբողջ Կիլիկիոյ ու Փոքր Հայքի, հակառակ որ ժողովուրդը Թրքախօս էր: Կրօնական մարզին մէջ ալ Անթէպը պէտք է նկատել իբրեւ ամենէն զարգացեալ եւ հոգեւոր կեդրոն մը եւ նոյն իսկ յառաջընթացը Ազգամասհայութեան շատ մը կրօնական ձեռնարկներուն ու չարժումներուն:

Անթէպ մինչեւ 1911 թուականը գլխաւոր քաղաքն էր Հալէպի կուսակալութեան համանուն գաւառակի (գազա) մը եւ կը կառավարուէր գայմագամով մը: Բայց անկէ քիչ վերջը լիվա մը եղաւ՝ միւթէսարըֆով մը կառավարուած, իսկ 1915 թուին՝ տարագրութեանց սկսելէն քիչ առաջ, անկախ սանճագ մըն էր, եւ Անթէպի միւթէսարըֆը փոխանակ Հալէպի վալիէն ընդունելու իր հրամանները, Ներքին Գործոց Նախարարէն կ'ընդունէր, բայց ասիկա քաղաքական նկատումներով բացառիկ կացութիւն մըն էր:

Անթէպ (ըստ ՄԱՐԱԾ պրպին, էջ 501) ունէր 16,000 տուն բնակչութիւն, որու 3,000 տունը Հայ Առաքելական, 1,000 տունը Հայ Աւետարանական եւ 150 տունը Հայ Կաթոլիկ էին: Կար նաեւ 200 տուն Հրեայ, իսկ մնացեալները Թուրք, Քուրդ եւայլն, Մահմետական էին:

Անթէպի Հայութիւնը 1895–ի կոտորածներէն ու աւերներէն բաւական աժան պրծած էր իր մասնակի ինքնապաշտպանութեան հետ ճարպիկ դիւանագիտութեան չնորհիւ, իսկ տնտեսական հարկադրիչ պատճառներով Թուրք կառավարութիւնը չէր համարձակած ջարդը կրկնել՝ Անթէպ, մինչդեռ, ինքնապաշտպանութիւն փորձող ուրիշ ամէն տեղեր Հայոց դիմաթափութեան համոզուելէն յետոյ՝ ջարդը կրկնուած է աւելի սոսկալիօրէն: «Ոգիի տեսակէտէ», կ'ըսէ Ա. Կեսար, յատկանշական է հետեւեալ դէպքը. կոտորածէն ետք քաղաքին Հայ երեւելիներու եւ մտաւորականներու մեծ մասը կը բանտարկուի ու կը պրկուի Հալէպ: Առնք այդ տեղէն ելլարզ Սուլթան Համիտին կուտան բողոքի հեռագիր մը, որուն մէջ կար հետեւեալ համարձակ յայտարարութիւնը.— «Մեր ննթարկուած զուլումը ոչ իսկ Լէնկթիմուրի ու ձինկիզխանի օրերուն պատահեցաւ»: Համիտ ի պատասխան այս հեռագրին կը հրամայէ որ «թող ապատ արձակուին դատավարութեամբ»: (Այնթապի Գոյամարտը, էջ 25):

Բայց ո՞րն էր Անթէպի հայ բանտարկելոց այս համարձա-

կութիւնը տուող պարագան: Իրենց տնտեսական գերակշիռ ոյժն էր, որ երեան եկաւ սա եղելութեամբ, կոտորածի երկու օրերուն միջոցին խուժանը կողոպտած ու կործանած էր Հայոց բոլոր խանութներն ու գործատեղիները: Հայեր երկար ու կէս ամիս փակուած մնացին, ամենամեծ մասամբ անգործ, իրենց պաշտպանեալ թաղերուն ու տուներուն մէջ, դրամ եւ ուտելու ունեցողները չունեցողներուն բաժին հանելով: Կողոպտիչները մի քանի շաբթուան մէջ փճացուցին եւ լմնցուցին իրենց կողոպուտները, մանաւանդ հասարակ ժողովուրդը, որոնց մէջ կային աւելի քան 2,000 մանուածայի բանուորներ եւ իբր 500 հոգի խաղախորդներ, մարդիկ որոնք ամէն օր չահելով օրը օրին ապրողներ էին: Ասոնց ընտանիքները չուտով սաստիկ չքաւորիլ սկսան, մանաւանդ որ կոտորածի տարուան ձմեռը արտակարգ ձիւնառեր ու ցուրտ էր: Վերջապէս եկաւ օր մը՝ երբ ճարահատ հարստուոր մահմետական կիներ կառավարական չէնքը չրջապատեցին ու քարկոծեցին՝ պահանջելով անյապաղ գործ ու վաստակ՝ իրենց այրերուն համար, որովհետեւ իրենց զաւակներն անսուաղ կը մեռնէին չուաքցած տուներուն մէջ: Քանի որ ասոնց գործատէրերը բոլորը հայ էին: կառավարութիւնը պահանջեց, որ հայերը չուկայ իջնեն, խանութ բանան, գործ սեղծեն: Հայերը պատասխանեցին որ ա) իրենց գործատեղիները քանդուած, գործիքները կողոպտուած, ախղկեահները ջարդուած ու գործելիք առարկաները փճացուած են, եւ դրամագլուխ ալ չունին. բ) բուն գործի տէրերը Հալէպ բանտարկուած են եւ առանց անոնց անկարելի է ճարտարարուեստ եւ առեւտուր չիակել. գ) եթէ գործեն ու արտադրեն իսկ, որո՞ւ պիտի ծախեն, քանի որ քաղաքէն դուրս երթեւեկել չկայ, կարաւանի բոլոր ճամբաներն անապահով ու զոց են: Իրաւացի գտնուեցան այս առարկութիւնները: Ինդիրը կուսակալութեան ու մինչեւ իսկ Պետական Խորհուրդին գնաց: Ուրիչ ճար չկար, պէտք էր բանտարկեալներն ազատ արձակել, Հալէպի օտարազգի դեսպանատուններուն կողմէն Անթէպի Հայոց փոխառութիւններ տալ, եւ կայսերական իրատէով երաշխաւորել, որ Անթէպի մանուածագործներուն եւ ուրիչ ճարտարարուեստական պետերուն գործերը եւ վաճառականութիւնը անխափան պիտի չարունակուի, որպէս զի մահմետական բանուորներն՝ (իբր 3,000 հոգի) եւ անոնց ընտանիքներն անօթի չմնան: Անթէպի Հայերն այսպէս իրենց անտեսագիտութեամբն էր զլխաւորապէս որ յաղթանակը կը տանէին:

1909 Ապրիլին՝ Կիլիկիոյ ջարդին ալ Անթէպի Հայութիւ-

նըն ուղղակի վնասի չէր ենթարկուած: Ուստի 1914 Օգոստոսին, յանկարծ պայթեցաւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը, Անթէպի հայ ժողովուրդն իր բարեկեցութեամբ ու մշակութային զարգացման գագաթնակէտին վրայ կը գտնուէր:

Անթէպի բնակչութիւնը ԺԹ. դարուն արագօրէն աճած է, մասնաւորապէս հայ բնակչութիւնը: 1914–ին կը հաշուուէր թէ Անթէպ աւելի քան 80,000 բնակիչ ունի, որուն գրեթէ 36–000–ը հայ էր: Հայոց տեղահանութենէն յետոյ՝ 1916–ին Պատառոի երկաթուղւոյ աշխարհագրական յանձնախումբին կողմէն կատարուած մարդահամարը տուած է 74,000 բնակչութիւն (Abadie, Les Quatre Sièges d'Aintab, p. 20 et n. 1): Քաղաքին Քիւրտերը, թուով իբր 2,000, կը գրաւէին զատ թաղ մը՝ Փաչա Սօղոլըի հարաւային կողմը եւ հայկական քաղաքամասին եզերքին վրայ, ղէպի Մարաին Թէփէսի: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի վերջին տարիներուն, Հայոց տարագրուած ըլլալէն զատ, Թուրքեր ալ այլեւայլ պատճառներով արտաղաղթեր են Անթէպէ, որով 1918–ի սկիզբը մօտաւորապէս 40,000 բնակչութիւն մնացած էր: Ցաջորդ տարուան սկիզբը բնակչութեան թիւը 55,000–ի բարձրացած է, որոնց 18,000–ը Հայեր էին, որովհետեւ բնիկ Անթէպցի տարագրելոց վերադարձէն զատ, չատ մը վերին գաւառներու հայ գաղթականներ ալ Անթէպ մնացած կամ ապաստանած են: Այս էր Անգլիական գրաւման ժամանակը:

«Անգլիական գրաւումը», կը գրէ Ա. Կեսար, «եղած է վերակառուցման, անդորրութեան ու կարգ–կանոնի չրջան մը, թէեւ դժբախտաբար տեւած է կարճ: ... Եւ Հայութիւնը իրեն յատուկ չինարար, խաղաղասէր, նոյն իսկ անյիշաչար ոգիով կը լծուի աշխատանքի, քրտինք կը թափէ վերաչինելու աւերուած օճախները, չէնցնելու արտ ու անդաստան, այգի ու պարտէզ, գարկ տալու առեւտուրին ու արհեստներուն, վերահիմնելու անտեսական այն բարօր վիճակը զոր թողած էր նախ 1915–ին: Շինարար Հայը կարճ ժամանակի մէջ կը վերաչինէ Այնթապը: Փլած տուները կը նորոգուին, խանութները կը վերաբացուին, արհեստ ու առեւտուր կենդանութիւն կը տանան, ու կեանքը կը սկսի ծաղկիլ՝ անհատական եռանդով»: (Այնթապի Գոյամարտը, էջ 34, 35): Ցաւալին այն է որ «Անգլիացիներու հետ կը հեռանայ նաեւ Հայոց ապահովութիւնը ու կը սկսի գոյամարտի տագնապալի չրջան մը», (նոյն, աւդ, էջ 37):

* * *

Հետեւեալ տեղեկութիւնները թարգմանաբար կը քաղեմ 1919–21-ին Անթէպ գտնուած Ֆրանսացի սպայ Մ. Ապատիի (Lieut. Col. Br. M. Abadie, "Les Quatre Sièges d'Aïntab", գիրքէն (pp. 11–24).—

Այնթապի Սանճագը 1919-ին.

ա) Երկիրը.

Այնթապի շրջանակը սաստիկ բլրուէտ, ցից ծործորներով կտրատուած բարձր լեռնադաշտերու երկիր մըն է, ուր սրածայր գագաթներ ալ կան խիստ ուղղահայեաց ապառաժի կոյտերէ բաղկացեալ։ Սաճուրի խիստ գեղեցիկ հովիտը կ'ընթանայ հիւսիս-արեւմուտքէն դէպի հարաւ-արեւելք։

Քաղաքէն քսան քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ երկու գլխաւոր սարեր կան,— Սօֆ տաղը (1496 մէթր բարձր) դէպի հիւսիս-արեւմուտք եւ Սագալթութան տաղը (իրր 1308 մէթր) դէպի հարաւ-արեւմուտք, որոնք կը միանան ապառաժուտ երկար բարձունքով մը, որ Սաճուրի եւ Աֆրընի աւազաններուն մէջտեղ ջրբաժան կը կազմէ։ Սաճուրի եւ Քուէյքի աւազանները բաժնուած են երկրորդական ջրբաժանի գիծով մը, Սագալթութան լեռնէն դէպի հարաւ-արեւելք երկարող բարձրութիւններէ կը բաղկանայ։ Ասոնց մէջ կարեւոր կատար մըն է Պաղիթա տաղը (իրր 750 մէթր), Այնթապէն 30 քիլոմէթր հեռու։ Սակայն Սաճուրի եւ Քուէյքի աւազաններուն ջրբաժանը տեղ տեղ այնքան ցած է, որ կարելի եղած էր ջրմուղ (քըճէլ) մը շինել, որով Սաճուրը սնուցանող քանի մը ակերու ջուրը Քուէյքի մէջ հոսեցնել եւ այսպէս Հալէպ քաղաքը երաշտութենէ փրկել ամառուան եղանակին։

Գետինը, գլխաւորապէս կրաքարային, մասամբ նաեւ բազալտ եւ կայծքար, կը հայթայթէ ընտիր շինութեան քարեր։

Լեռնադաշտային մասը, բաւական բարեբեր, ունի ծանծաղ խաւ մը բուսահողի, առատ խիճերով։ Գարին ու ցորենը կը ձեւացնեն գլխաւոր մշակութիւնը։ Ծառեր գրեթէ չկան, ոչ լեռնադաշտի եւ ոչ սարերուն վրայ, որոնք կը ներկայացնեն բացարձակ չորութեան տեսարան մը։ Սակայն հին ատեն այդպէս չէր այս երկիրը, այն ժամանակ բաւական ծառուէտ էր, բայց դարերու ընթացքին շարունակ կտրուած են ծառերը անհեռատես ժողովուրդին եւ վատ կառավարութեանց ձեռքով։ Այսու ամենայնիւ ձորերը, բարեբեր ու ժպտուն, ապաստան կուտան բազմաթիւ գիւղերու, որոնց տուները քարէ եւ աղիւսէ շինուած են։ Ձորերուն մէջ ուր քիչ թէ շատ հոսուն ջուր կայ, կը բուսնին բարտիի եւ ուռենիի հետ թթենի, ընկուզե-

նի, ծիրանի, նռնենի, խնձորենի եւ այլ մրգատու ծառեր, իսկ անջրդի տեղերն ունին այգիներ, ձիթաստաններ եւ պիստակենիի ծառաստաններ: Գետինը եւ կլիման մասնաւորապէս նպաստաւոր են խաղողի արտադրութեան: Անթէպի, Քիլիսի եւ Նիզիպի շրջակայքը՝ որթատունկի մշակութիւնն այնքան զարգացած է, որ խիստ չահաբեր հասոյթներ կուտայ: Ժողովուրդին հոծ մեծամասնութիւնը մահմետական ըլլալով, քիչ պինի եւ այլ ոգելից ըմպելիներ կը պատրաստեն խաղողէն, հապա կա՛մ չորցնելով չամիչ կ՝ընեն, կա՛մ ռուփ կը չինեն եւ կա՛մ պաստեղ, չարոց եւ այլ անուշեղէններ կը պատրաստեն անկէ:

Սաճուրի հովիտը, չնորհիւ գետի ջուրին՝ որ բոլոր տարին անպակաս կը հոսի, նշանակելի բարեբերութիւն մը ունի, հացահատիկներ, բանջարեղէնի եւ ամէն տեսակ պտուղներ կը մշակուին հոն առատօրէն:

Միակ պղտոտայ մը — բաւական լաւ չինուած չօսէ մը — կ՝երկարի Հալէպէն Քիլիս, Այնթապ եւ Մարաչ: Այնթապէն Մարաչ մասին մէջ բարձրադոյն կէտը Սօմ գիւղին մօտ՝ 1050 մէթր է: Չօսէն ջուրի ընթացքները կ՝անցնի բնաւոր կամուրջներով: Այս գիծէն դուրս երթեւեկի ճամբաները հասարակ արահետներ են՝ ամառները փոշիով լեցուն ու ձմեռները ցեխէն անանցանելի:

բ) Բնակիչները.

Անթէպի Սանճագին բնակչութիւնը կը բաղկանայ Թուրքերէ (որոնք դանդուածին գրեթէ 90 առ հարիւրը կը կազմեն), Քիւրտերէ, Հայերէ, Չէրքէզներէ եւ քիչ թիւով Հրեաներէ: Սանճագի հարաւային սահմանին մօտերը քանի մը Արաբ գիւղեր կան:

Հրեաները հազիւ մի քանի հարիւր հոգի են, որոնց ամենամեծ մասը հաստատուած են Անթէպ քաղաքին մէջ, ուր գատ թաղ մը կը կազմէին եւ սինագոգ ալ ունէին: Անոնք կըզբաղին քանի մը մանր ձեռարուեստներով ու փոքր վաճառականութեամբ (իբր փերեզակ):

Հայերը Թուրքերէ յետոյ ու գուցէ Քիւրտերէ յետոյ ամենամեծ դանդուածը կը ձեւացնէին Անթէպ սանճագի բնակչութեան մէջ՝ տակաւին 1919–ին վերջերը: Անոնց ամենահոծ մարմինը տեղաւորուած էր Անթէպ քաղաքի արեւմտեան մասին մէջ, եւ մաս մըն ալ Քիլիսի մէջ, ամէն երկու տեղերն ալ հարկադրաբար երկրագործութիւնն ու անասնաբուծու-

թիւնը մահմետական տարրերուն ձգած, կը կազմէին արհեստագործական ու առեւտրական դասակարգերը:

1919-ին Անթէպի մէջ հաստատուած օտարականներ սակաւաթիւ էին, ի բաց առեալ Ամերիկեան միսիոնի անդամները, որոնք պատկառելի թիւ մը կը կազմէին, կային քանի մը Յոյներ եւ երկու Իտալացի:

գ) Կառավարութիւնը·

1919-ին Անթէպ կը կազմէր առանձին սանճագ մը՝ երեք գաւառներով,— բուն Անթէպի գաւառ եւ Քիլլիսի ու Րումգալայի գաւառները, առաջինը միւթէսարրըֆով կառավարուած, իսկ վերջին երկուքը՝ գայմագամներով: Նախապէս (1912-էն ի վեր) Հալէպ վիլայէթի մէկ սանճագը եղած էր Անթէպ, սակայն այս անգամ Հալէպի հետ կախումէն անջատուած, ուղղակի Կ. Պոլսոյ հետ կը յարաբերէր: Յիշեալ 1919 թուականին Անթէպի միւթէսարրըֆն էր Ճէլալէտտին Պէյ, որ Սապրի Պէյի տեղը ղրկուած էր:

դ) Անթէպի ու մօտակայքին տեսարանը·

«Քիլիսէ հասնելով», կ'ըսէ յիշեալ Ֆրանսացի զինուորականը, «եւ անցնելով Քիւչիւք Գըզըլ Հիսարի կիրճը, ուրկէ ճամբան կ'իջնէ Սաճուրի բարձրադիր հովիտը, գետնին տեսարանը յանկարծ կը փոխուի: Սիրունիկ ամարանոցներ, եւ դաշտային տուներ՝ ճոխ բուսականութեամբ շրջապատեալ, գերազանց այգիներ, բոլորը 1919-ին կուտային սա տպաւորութիւնը թէ հարուստ ովասիս մը մտած ենք: Յետոյ, ճամբուն վերջին դարձակէտին, կարելի չէր զսպել հիացման աղաղակ մը ի տես այս նազելի Այնթապ քաղաքին, հաճելի կերպով թառած իր երեք բլրակներուն վրայ, իր դալարուէտ մրգաստաններուն եւ անոնց այգեստանաց գօտիին մէջէն: Առաջին գծին վրայ կուգար Ամերիկեան Գօլէճի վեհաշուք դանգուածը, շրջապատուած խումբ մը գեղեցիկ դաշտային տուներով, աւելի հեռուն՝ Թրքական հիւանդանոցը եւ Ամերիկեան հիւանդանոցի հոյակապ շէնքերը կարմիր կղմինտրներու ժպտուն տանիքներով, տափճանուոր տուներու խառնակոյտը՝ որոնց վրայ կ'իշխէ բարձրահայեաց վաղեմի միջնաբերդը, Քիւրտ-Թէփէի բլուրը, մինարէները, Հայոց եկեղեցիներուն գմբէթները, Կաթոլիկ եկեղեցւոյն գեղեցիկ զանգակատուն - աշտարակները: Իսկ քաղաքը մտնելու տեղն էր լայն շօսէ մը սաղարթաշատ թթենիներով եզերուած»: (Les Quatre Sièges d'Aïntab, p. 19) :

Ցրանագի սպան չուզեր ըսել եւ դուցէ չէր գիտեր ալ, թէ իր հիացմամբ տարփողած այդ գեղեցիկ չինուքիւններն ու ճոխ մշակութիւնը, ամենամեծ մասամբ, Անթէպի Հայոց աշխատասէր տնտեսապետութեան արդիւնք էին: Մ. Ապատի իր այս գրքի 149–րդ էջին վրայ գետեղած Այնթապ եւ անմիջական շրջակայից յատակագծին (croquês) հիւսիս–արեւմտեան անկիւնին մէջ, մեկի ծանօթ «Տէյիրմի չամ» ըսուած այգեստանաց վայրը, «Ruînes» նշանակած է, որոնք հին ժամանակի աւերակներ չեն սակայն, ինչպէս տեղական պարապանեքուն անտեղեակ մէկը պիտի կարծէր սխալմամբ, այլ քանաներորդ դարու սկիզբներն Անթէպի ունեւոր Հայոց գուրգուրանօք կառուցած ամառնային բնակութիւններն են, Հայոց տարագրութեան տարիներուն Թուրքերու ձեռքով քանդուած ու աւերուած, զորս անոնց վերապրող տէրերը դեռ պատեհութիւն չէին ունեցած վերատին շինելու:

Բայց հեղինակս՝ մեր վերեւ մէջբերած հիացմամբ լի նկարագրութեան անմիջապէս կը յարէ սա հակասական կապմող տողերը.— «Այսօր տեսարանը փոխուած է, անոր վրայէն պատերազմը անցած է: Ոչ մէկ ծառ, ոչ մէկ տուն դաչտին վրայ· Ամերիկեան Գոլէճը 150 թնդանօթի ռումբերով ծակծկուած է, Թրքական Հիւանդանոցը հիմնայատակ կործանուած, Քիւրտ–թէփէի թաղը աւերակոյտի մը վերածուած, լոկ Ամերիկեան Հիւանդանոցը եւ քանի մը Հայկական թաղեր կան հոն խնայուած»: (Անդ., էջ 19): Եւ կրնանք հարցնել թէ ո՞վ է այս սարսափելի եւ անվերականգնելի աւերմանց պատասխանատուն...:

Ո՛վ ծննդավայրս Անթէպ, իմ հօրս ու վաղամեռիկ մօրս, մեծ հայրերուս եւ մեծ մայրերուս, երկու մանուկ եղբայրներուս եւ մէկ մանկահասակ քրոջս աճիւնները յանձնուած են քու Հայոց գերեզմաններդ սրբապօծեալ հողին, քեզ ու քու դառն–անոյշ յիշատակներդ չեմ կրնար մոռնալ ցորչափ չունչ ունիմ այս մարմինիս մէջ...:

ՄԱՍՆ Գ.

ԱՆԹԷՊԻ ԵՒ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Տլուքի Շրջանակը Հնագոյն Պատմութեան Մէջ

Ակկատեան Սարգոնի եւ անոր թոռնորդւոյն Նարամսինի դէպի արեւմուտք արշաւանքները պատմող արձանագրութեանց մէջ յաճախ կը յիշուի «Եղեւնեաց Անտառ» անուն գաւառ մը, որ ըստ պատմագիրաց՝ Ամանոս (Կեավուր Տաղը) *լեռնաշղթան է։ Եւ ասկէ կը հասկցուի թէ յիշեալ Բաբելացի աշխարհակալներն արդէն Ն. Ք. 27–րդ դարուն տիրացած էին նաեւ Եփրատացւոց երկրին, ընդ որս նաեւ Տլուքի եւ Անթէպի շրջանակին, որովհետեւ Եփրատէն դէպի Ամանոսի անտառաշատ կեդրոնական մասը ճամբան կ՚անցնի այս շրջանակէն։*

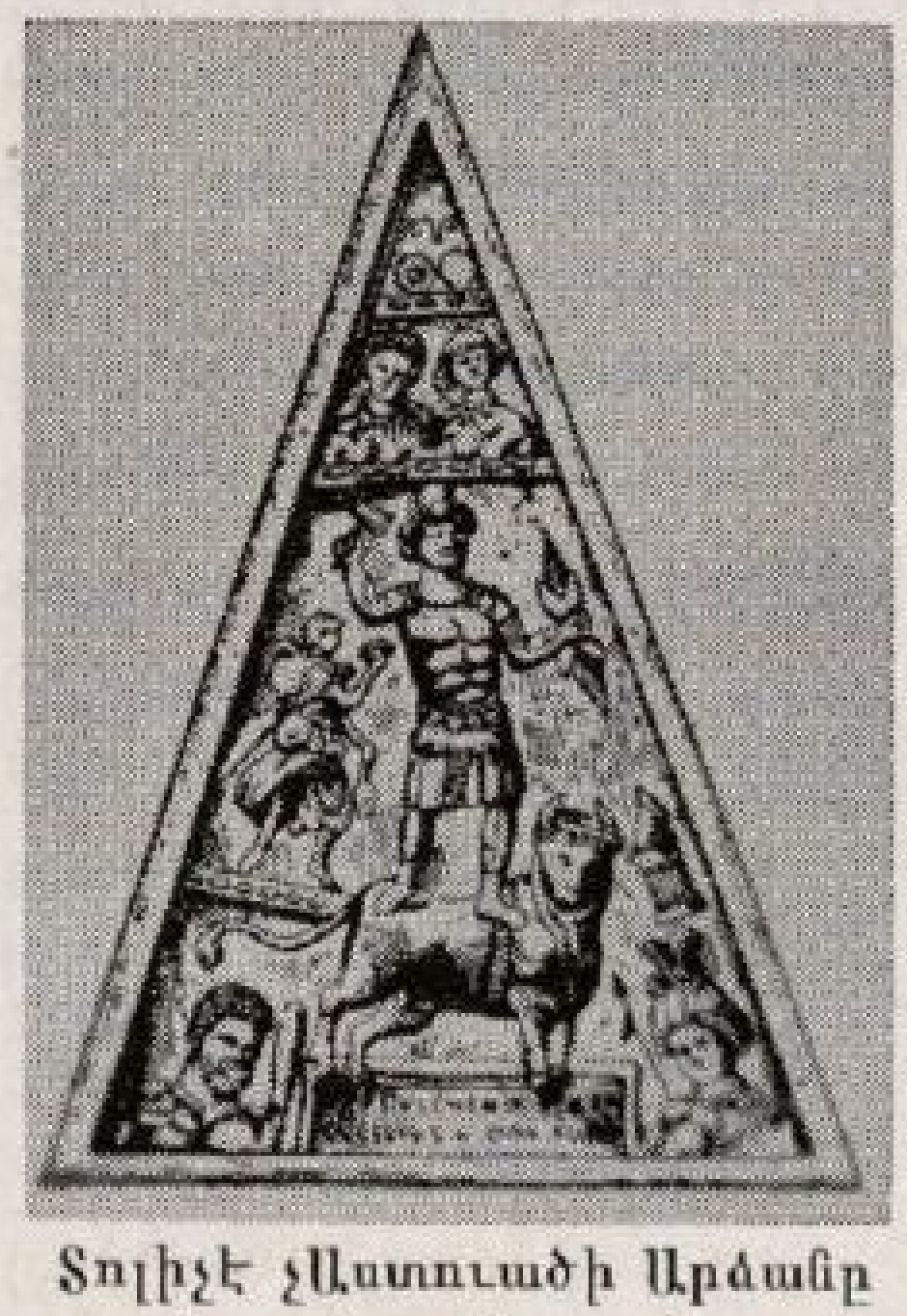

Տոլիչէ Աստուածի Արձանը Հունգարիոյ մէջ գտնուած (Անթէպի Տիւլիւքը)

Նարամսինի արշաւանաց մէկ արձանագրութեան մէջ կը պատմուի թէ թագաւորն անգամ մը ստիպուած է Փոքր Ասիոյ կեդրոնէն մինչեւ Սուրիա եւ Միջագետք տարածուող ընդարձակ զինակցութեան մը դէմ պատերազմիլ, որուն կը մասնակցէին 17 մեծ թագաւորներ։ Ասոնցմէ հինգերորդն էր Խատտիի (*Հաթեանց*) *թագաւոր* Պամբա, *տասնըմէկերորդը՝* Արմանիի *թագաւոր* Մատակինա, *եւ տասներկուերորդը՝*

«Մայրիներու երկիր Ամանոսի» թագաւոր կիպպու։ Պրոֆ. Ն. Ադոնց կը կարծէ թէ հոս յիշուած «Արմանի» անունը Հալէպ անուան հնագոյն մէկ ձեւն է, եւ կամ Հերմոն լեռը կը նշանակէ, (N. Adontz, Histoire d'Arménie, p. 20)։ Ասոր կարելի է առարկել, քանի որ Արմանիին անմիջապէս Ամանոս անունը կը յաջորդէ, ուստի մեր կարծիքով՝ Արմանի կրնար նշանակել Եփրատացւոց երկիրը եւ կամ նոյն իսկ Տլուքի եւ Անթէպի շրջանակը*։

Մէկ հաղարամեակէ աւելի ժամանակ անցնելէն յետոյ, Եգիպտոսի Թութմէս Գ. աշխարհակալ թագաւորի (1483–1449 Ն. Ք.) Սուրիոյ մէջ գրաւած երկիրներուն ամենահիւսիսային մասին մէջ կամ մօտը կը յիշուի Բեմաւիէն կամ Բեմաւու անուն երկիր մը, զոր մեհենագիր արձանագրութեանց առաջին վերծանողներն Արմենիա (Հայաստան) անուան հետ կը նոյնացընէին, (Տես, Records of the Past, Old Series, Vol. II, pp. 28, 43)։ Բայց, զոր աւելի ետքի պատմագէտք Լեմաւիէն կամ Լեբաւիէն կարդալով՝ անոր մէջ տեսնել կը կարծէին ծանօթ Լիբանանը**։ Հիմա մենք Բեմաւիէն անունը Նարամսինի պատերազմաց վերոյիշեալ արձանագրութեան մէջ հանդիպող Արմաւի անուան հետ համեմատելու կողմէն ենք։ Բայց չենք պիտեր թէ միանգամայն կարելի՞ կամ ապահո՞վ է այս Արմաւի եւ Բեմաւիէն անուններըը նոյնացնել մեր Հայոց ազգի Արմէն անուանեալ Հնդեւրոպական տարրին հետ։

Հալէպ քաղաքի անունը Թութմէս Գ.–ի եւ Եգիպտական ուրիշ արձանագրութեանց մէջ Kharuba*** ձեւով կը գրուի, եւ կարքեմիշ՝ Karukamasha ձեւով։

Եգիպտոսի ԺԸ. Հարստութեան օրով՝ կիննեսբինէն հիւսիս եւ Միջերկրականի ու Եփրատի մէջտեղ գտնուող բոլոր երկիրը Նահարայնա կ'ըսուէր, որը Հալէպ կեդրոնով թագաւորութիւն մը կը ձեւացնէր եւ Անթէպի դիրքը Նահարայնայի հիւսիսային խիստ կարեւոր մասը կը կազմէր։ (Համմ. Կիւլէսէրեան, Ծովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ, էջ 93–5, 98–106, եւ էջ 117 քարտէսը, որոնք բոլորն ալ Մասպերոյի դիրքէն քաղուածք են։)։ Այդ ժամանակ այս երկրամասին տիրապետող

---

*) Վահան Գարտաշեան Արմաւիի մայրաքաղաք կը համարի Մարաշը, (Տես ՄԱՐԱՁ պատմագիրք, էջ 192)։ Ա՛ս ալ անկարելի չէ։ Նոյնը ճշմարիտ պիտի ըլլար եգիպտացւոց յիշած Բեմաւիէն երկրին համար, տես ատոնց։

**) Եգիպտական մեհենագիրներու մէջ p եւ l տառերը յաճախ իրարու հետ կը չփոթուին։

***) kh տառախումբը պէտք է մեր խ տառին պէս հնչել։

տարրը Հուրրիներ էին, որոնք նաեւ Միջագետքի Միտաննի կամ Խանիգալբատ ըսուած պետութեան մէջ ամենազօրաւոր տարրը կը կազմէին: (Տես, իմ «Նախահայկական Հայաստան» գիրքս, էջ 48, 60–74 եւ ուրիշ տեղեր):

Բայց Նահարայնայի մէջ շատոնց հաստատուած խիստ զօրաւոր Խեթացի կամ Հաթեան գաղութներ ալ կային, որոնց ամենագլխաւորն էր Կարքեմիշինը (արդի Ծարապլուս՝ Եփրատի վրայ): Եգիպտացիք ասոր համար Նահարայնայի հիւսիսային մասը «Խեթա Երկիր» ալ կ'անուանէին, բայց միանգամայն գիտէին թէ բուն «Մեծ Խեթա» երկիրը Տաւրոսէն անդին, Փոքր Ասիոյ մէջ կը գտնուէր: Եգիպտացիք Սուրիան նուաճեցին մինչեւ «Ճախճախուտներու» մեծ գօտին՝ զոր նախապէս նկարագրեցինք, բայց այդ գօտին իրենց յառաջխաղացման անյաղթելի արգելք ըլլալով, իրենց Ասիական կայսրութեան հիւսիսային սահմանը ձեւացուց:

Անթէպի գիրքը, կամ աւելի ճիշդը՝ Տլուֆ, այդ սահմանագլուխին շատ մօտ ըլլալով, հիւսիսէն արշաւող Մեծ Հաթեանց յարձակումներուն դէմ պաշտպանութեան պատնէշը եւ կամ միջնաբերդը կը կազմէր եւ ռազմագիտական տեսակէտէ առաջնակարգ կարեւորութիւն ունենալով, հաւանօրէն պահականոց մըն էր Եգիպտական կայսրօրքի:

Սոյն Թոդմէսէն նուաճուած Ասիական քաղաքներու մի քանի հարիւր անուններէ բաղկացեալ ցանկ մը կայ, որուն մէկ խումբը, անգլիացի Budge հնաբան գիտնականի վերլուծմանց համեմատ, Թիլխի շրջանակին մէջ կը գտնուէր: Բայց անոնց մէջ կայ նաեւ Կար–Տիմրատ, որ եգիպտաբան Մաքս Միւլլէրի կարծիքով՝ Սալմանասար Գ.ի արձանագրութեանց մէջ Շիտամրատ սխալագրութեամբ տրուած մեծ ու հզօր բերդաքաղաքն է Եփրատի մօտ, զոր ես կ'առաջարկեմ նոյնացնել Հռոմկլայ նշանաւոր ամրոցին հետ՝ Անթէպէն դէպի արեւելք, Եփրատի աջ ափին վրայ:

Թոդմէս Գ.ի ձեռքով հիւսիսային Սուրիոյ մէջ նուաճուած տեղերու ցանկին մէջ կը հանդիպինք Կարքեմիշի անուան հետ՝ Նիճապա անուան ալ, զոր պատմագէտք ընդհանրապէս կը նոյնացնեն Անթէպի եւ Բիրէճիկի մէջտեղ Նիզիպ աւանին հետ, (Տես, Կիւլէսէրեան, Տլուֆ, էջ 100): Ուրիշ մէկն է Մուրբախնա, զոր պատմագէտք ոմանք առաջարկած են նոյնացնել Թիլխի մօտ Մուրգան գիւղին հետ, բայց Անթէպի միջնաբերդէն 10 քիլոմէթր դէպի հարաւ – արեւելք Նուրդանա գիւղին անունն ալ կրնար նոյնչափ լաւ համեմատիլ Մուրախնա ան–

ուան հետ*, մանաւանդ նկատելով որ Նուբղանա դիւղը չատ կարեւոր դիրք ունի Սահմուրի բարձրեր հովիտին դլուխը եւ անոր կից խումաղզ անուն հիւլիւկ մըն ալ կայ:

Օր մը երբ դրութենական պեղումներ կատարուին ասոր, ինչպէս նաեւ Պաբբալ հիւլիւկի վրայ, մեծ լոյս կ'ակնկալենք Անթէպի նախապատմութեան մասին:

* * *

Բայց Եփրատացւոց երկրին կամ Անթէպի շրջանակին մէջ քաղաքակրթութեան ծագումը չատ աւելի հին է: Անթէպի շրջանակին արեւմտեան ծայրին վրայ, մեր քաղաքէն մէկ օրուան ճամբայ հեռու, Սաֆչէկէօղիւ դիւղին կից հիւլիւկի մը պեղումները երեւան հանած են որ անոր ամենաստորին խաւը, որ կոյս հողի վրայ կը հանդչի, Նոր-Քարայինի (Neolithic) մշակոյթ մը կը ներկայացնէ: «Սաքչէ – կէօղիւ մէջ կը գտնուին», կը գրէ Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէեան, «Նոր հնութեան մը հետքերը եւ Տրովադայի (ամենահին) բրոնզէդարեան նման՝ Նորաքարային (Néolithique) բրոնզէդար մնացորդներ»: (ՍՈՒՐԻԱ, էջ 520): Իսկապէս Սաքչէկէօղիւ մէկն է այն հիւլիւկներէն կամ աւերակոյտ հողաբլուրներէն, որոնք Մէսոփոդամիոյ սկսեալ մինչեւ հին Նինուէի մօտ Թէփէ – Կաւրա երկարող գօտի մը կը կազմեն, եւ Նոր-Քարայինէն դէպի Պղինձի դարը անցում նշանակող մշակոյթի մը մնացորդները իր յայտ կը բերեն թէ յիշեալ հողաբլուրներով կէտկիտուած երկրամասը աշխարհի ամենահին քաղաքակրթութեան օրօրանն է:

«Սաքչէ-կէօղիւ, Սիւրիոյ ամենահիւսիսային մասին մէջ», կ'ըսէ Օլմսթէտ, «Ունի երեք կանխապոյն խաւեր: Առաջին բնակիչները կոշտ գործիքներ ունէին կայծքարէ, վանակատէ (obsidian), փղոսկրէ եւ ոսկրէ, մինչ ապէկաաները (թրք. ֆիրմէն) կը թելադրեն, որ անոնք մանել եւ հիւսել ալ գիտէին: Անոնց կաւեղէն կուժերը երբեմն դղումներու նմանութեամբ են եւ երբեմն տիկերու: Իրենց բրոնզէդինաց ամենայատկանշական հանդամանքն է ածուխի պէս սեւ մակերես մը, որ յառաջ բերուած է խեղդուկ կրակի վրայ մխոտելէ եւ ապա ձեռքով յղկելէ: Վրայի զարդերը կը բաղկանան փորուած ուղիղ գիծերէ՝ վերտի, եռանկիւնի եւ շեղանկիւնի (lozenge) ձեւով, եր-

---

*) Կիւլէսէրեան (Ծովք, էջ 105–6) Նուբղանա անունը հին Նահարաինա անուան հետ նոյնացնել կ'առաջարկէ, որ բան իր՝ միւսին չափ հաւանական չէ:

բեմն ալ կէաւերկ, որոնց բոլորը լեցուած է ճերմակ կաւով»: (Olmstead, History of Palestine and Syria, p. 20):

Երկրորդ խաւի ներկայացուցած շրջանին՝ կուժը մոխրագոյն կաւէ կերտուած է՝ յղկուած սեւ շերտով մը: Կաւեղէններն աւելի բարակ պատեր ունին, եւ կոթեր ցանցառ են: Այս շրջանին՝ աւելի սովորական կաւանօթը պնակն է: Մինչեւ հիմա տեսնուած հանդիսութիւնները կանխագոյն Միջերկրականեան հասարակ բրդեղէններուն հետ են. (Olmstead, Palestine, p. 21): Ակնկ կը հետեւի թէ մեր շրջանակի այդ ժամանակուան բնակիչները Միջերկրականեան ցեղէ մարդիկ են: Արդէն այդ ժամանակէն իսկ կապմուած էր պիւղական եւ քաղաքացի դասակարգերէ բաղկացեալ մարդկային ընկերութիւն մը, հողագործութեամբ եւ քանի անհրաժեշտ ձեռարուեստներով: Հողագործութիւնը կ'ենթադրէս որոգմամբ մշակութիւն էր, որու ծագման եւ առաջին ծաղկման բուն հայրենիքը կը համարուի Եփրատացոց երկիրը՝ Քիլիկիոյ եւ Վերին Միջագետքի յարակից մասերովը միասին: Կար նաեւ առուտուր, փոխանակութեան ձեւով, ոչ միայն մերձաւոր տեղերու մէջ, այլ եւ Կովկասէ, Փոքր Ասիոյ հեռաւոր մասերուն եւ Եգիպտոսի պէս երկիրներու հետ:

Մոգի ընտանեցման յաջորդած էր ուրիշ անասուններու ընտանեցումը, ինչպէս եզի, գոմէշի, ոչխարի եւ այծի, որոնք անշուշտ լեռնարնակ քոչւորներէն փոխ առնուած էին: Մոգի եւ արջառի միս չատ կ'ուտէին, աւելի նուազ քանակութեամբ ոչխարի եւ այծի միս ալ, բայց դլխաւոր անունդը գարիի եւ ցորենի նկանակներէ կը բաղկանար, որ տրորիչ քարերու վրայ մանրուած ալիւրէ կը չինուէր: Սակայն մարդիկ արդէն ոչ միայն խաղող եւ ձիթապտուղ ալ հասցնել գիտէին, այլ եւ հնձաններու մէջ գինի եւ ձէթ պատրաստել սորված էին: (Olmstead, Palestine, p. 22):

Սաքչէկէօզիւի՝ երրորդ խաւով ներկայացուած շրջանին՝ երեւան կուգայ նախշուն կաւեղէնը, դեղնորակ կարմիրի վրայ, ազօտ կարմիր, սեւի վրայ կանաչորակ գեղին, եւ գեղինի վրայ սեւ զարդարանքով: Անոնց չատ նմանող նախշուն կաւեղէններ գտնուած են չափազանց կանուխ թուականով եւ արդէն զարդացման յառաջացեալ վիճակով՝ աւելի արեւելեան դիրքերու վրայ: Այս կը նշանակէ թէ՝ Սաքչէկէօզիւի երրորդ խաւը Թել-Հալաֆի նախշուն կաւանօթներու մշակոյթին մէկ տարբերակը կը բովանդակէ: Անոր հետ կը համաձայնի նա իրողութիւնը թէ՝ չեղանկիւնի մէջ գիրար խաչաձեւող գիծերով տարագ մը, որ Սաքչէկէօզիւի մէջ կը գտնուի, եղամի

երկրին մէջ Սուսայի կանխադոյն խեցեղէնը կը յիշեցնէ։ Այս տարապը Փոքր Ասիայէն բերուած չէ. «Ընդհակառակն, վերին Սուրիոյ մէջ արեւելեան ազդեցութիւն մըն է, որ ի սկզբան կը տիրէ նկարեալ բրդեղէններուն վրայ։ Այսպէս, Կարքեմիշի մօտ Եուֆրատի մէջ, Միջերկրական ծովուն վրայ Ուգարիտի մէջ ու վերջապէս Սաքչէ-կէօզիի մէջ, նկարէն անօթները... կը ներկայացնեն այն միեւնոյն զարդարանքները՝ ինչ որ կը տեսնուին Իրանեան բարձրաւանդակին եւ վերին Միջագետքի մէջ»։ (Սիւրմէեան, ՍՈՒՐԻԱ, էջ 578–9)։

Բայց այս կաւանօթները «չորրորդ հազարամեակի ընթացքին» պատրաստուած չեն, անկէ շատ կանուխ չրջանի կը պատկանին, որովհետեւ Ամերիկեան Աշխարհագրական Ընկերութեան հրատարակած Ս. Գրային երկիրներու» ամենանոր քարտէսին վրայ նշանակուած է, որ Կարքեմիշի մօտ Եուֆրատի մէջ գտնուած են բրդեղէն թրծելու հնոցներ, որոնց հնութիւնը մինչեւ Ն. Ք. 5,000 թուականը կը հասնի։ Իսկ Օլմսթէտ ալ կը գրէ. «Թերեւս նկարագարդելու այս արուեստին օրօրանը պէտք է որ արեւելքի մէջ փնտուենք, եւ անկարելի չէ որ գտնուին բերոզները hայատիպ (Armenoid*) կոչուած արշաւողները էին»։ (Palestine, p. 21)։ Եւ ապա կը շարայարէ. «Այս լաւագոյն խեցեղէններու թրծման համար պահանջուած ջերմութիւնը մօտաւորապէս նոյն է պղինձի հալեցման աստիճանին հետ, եւ ասիկա հաւանական կ'ընծայէ խորհիլ թէ այս նորեկները արդէն պղինձ հալեցնելու դիւտն ալ եղած էր, հարկաւ Անթէպի դիրքին վրայ ալ կը տիրէր, որը Սաքչէկէօզիի եւ Ճարապլուսի մէջտեղուանքը կը գտնուի։

«Կարքեմիշ, Եփրատէն 30 ոտք վեր կանգնող խճաքարային (conglomerate) բլուրի մը վրայ եւ բարեբեր երկայն դաշտի մը հիւսիսային ծայրը, միեւնոյն մշակոյթն ունեցող մարդոցմով բնակեալ էր։ Անոնց կաւանօթները, քարաչէն քառանկիւն տուներու մէջ կամ գիւղէն դուրս բոլորակ հնոցներու մէջ գտնուած, քիչ կը տարբերին Սաքչէկէօզիւի կաւեղէններէն,

---

*) Գանկի մասնաւոր տիպ մը, բաւական տպել, որ Փոքր Ասիոյ մէջ շատ սովորական է, ծոն Լուչան hայատիպ (Armenoid) անուանած է, դիտելով թէ այդ տիպը տիրական էր հին Հաթեաններուն մէջ եւ կերեւի կարգ մը գաւառաց Հայերուն դիմագիծերուն վրայ։ (Տես «Նախահայկական Հայաստան», էջ 57–8 եւ 657)։

մինչ սրճադոյն, սեւ ու կարմիր երկրաչափական գծագրութիւնները մէկ անգամ ալ կը մատնանշեն դէպի Սուսա։ Կարասներու մէջ ծալապատիկ զետեղուած մեռելները կը թաղէին իրենց տուներու ցեխածեփ յատակներուն ներքեւը» (Olmstead, Palestine, p. 21)։

* * *

Հայատիպ ըսուածները ո՛ր ժամանակ ալ հիւսիսային Սիւրիա մտած ըլլան, պատմական ժամանակին անոնք էին այս երկրամասին տիրապետող ցեղը։ Տեղւոյ ոչ-սեմական անուններու յաճախութիւնը կը ցուցնէ որ անոնք ասկէ տարածուեցան կեդրոնական Սիւրիա եւ Քանանու երկիրը։ Եգիպտոսի ամենահանուր դինաստիական գերեզմանոցներուն մէջէն գըտնուած կմախքները կը վկայեն, որ Հայատիպները մինչեւ այդ տեղ ալ հասած են։ (Olmstead, *Palestine*, p. 21; p. 50-51)։

Սիւրիա, որ Փոքր Ասիայէ եւ Միջագետքէ դէպի Եգիպտոս միակ նեղ ճամբան կը կազմէ՝ անապատով ու Միջերկրականով երկու կողմերէն սեղմուած, «ժողովուրդներու կամուրջ» կոչուած է, եւ մեր չրջանակին այդ կամուրջի հիւսիսային պատուանդանն է։ Ալարիոյ եւ Շամմուրի անջուր անապատներէն հիւսիս ճամբորդող մարդուն առջեւ կը բացուին հիւսիսային Սիւրիոյ հրաւիրող դաշտերը, որոնց բարեբերութիւնը, հոն դիւրաւ խաչաձեւուղ առեւտրական ճամբաներուն հետ միացած, Հալէպի պէս հռչակաւոր քաղաքներ դոյութեան բերած է ամենահին ժամանակներէն ի վեր։

Տիգրիս – Եփրատեան աւազանին ամէն կողմերէն եկող ճամբաներ բնականօրէն կը միանան մեր չրջանակին մէջ՝ ծովային եղէ մը դանելու համար, եւ արդէն Եփրատ գետի ընթացքն իսկ զայն կը պարտադրէ՝ հոն ամենէն աւելի մօտենալով Միջերկրականին։ Դէպի արեւմուտք, ցից բայց ոչ այնչափ երկայն լեռնանցք մը, Պէյլանի կիրճը, զոր Հռոմայեցիք «Ատրուց Դրունք» կ'անուանէին, Սիւրիոյ հիւսիս – արեւմտեան անկիւնէն յանկարծ ծովեզերք կ'իջեցնէ։ Աւելի հիւսիսը կան Ամանոսի կիրճերը, որոնցմէ ճամբան Կիլիկիոյ բարեբեր այլ վաստակող դաշտագետինը կը տանի։ Իսկ դէպի հիւսիս՝ Մարաշի վրայէն կամ մօտէն ճամբայ մը Տաւրոսի չղթան կըտրելով, Փոքր Ասիոյ բարձրաւանդակը կը հանէ։

Ժողովրդոյ կամուրջին այս հիւսիսային պլուխն ուրեմն կրնայ նաեւ «Պատերազմներու Թատրը» կոչուիլ, որովհետեւ

մեր երկրամասին դիրքը բաց հրաւէր մըն է զօրաւոր ազգերուն՝ գալ եւ հոս իրարու հետ բախիլ:

Prof. A. T. Clay կը կարծէ թէ արդէն չուրջ Ն. Ք. 3900-ի պէս կանուխ Թուրանին հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ կազմակերպեալ թագաւորութիւն մը կար: Մարդիկ արդէն հոս կը պաշտէին երկինքն իբրեւ Հայր ասուած,, երկիրն իբրեւ Մայր դիցուհի, նաեւ Տամմուզը եւ Իշտարը, որոնք Աբէլը եւ Աբուսեակը կը ներկայացնէին: Մայրի ծառը սրբազան կը նկատուէր: Տլուքի ճակատին վրայ Սամի ազիւրը, Պաթթալ հիւլիւկի ստորոտի ազիւրը եւ նման տեղեր ճկնաչաւ աւազաններ կան, որոնց ձուկը բռնել եւ ուտել սակայն արգիլեալ է: Ասիկա նախապատմական ժամանակներէ մնացած տոտեմական (totemistic) սովորութիւն մըն է, որուն կր հանդիպինք Սիւրիոյ ուրիշ մասերուն եւ Փոքր Ասիոյ մէջ ալ:

Սումերական ամենահին աւանդութեանց մէջ կը պատմուի թէ միջագետք անդին, հիւսիսային լերանց մէջ բնակող զարմանալի ժողովուրդ մը, որ Թոչունի նման մարմին եւ անդլի նման դլուխ ունէին*: Բարելաստան արշաւեր են, եւ հոն Քութա քաղաքին Թագաւորը երեք տարի անընդհատ անոնց հետ պայքարելէ վերջ, չորրորդ տարին կրցեր է զանոնք վանել երկրէն:

Դարձեալ, Ուրուկ քաղաքը պաշարեր են այս արշաւողք, եւ Գիլգամէշ հերոսը, Եվկիդու անուն իր կէս մարդ կէս զան բարեկամին ձեռնտուութեամբ, քաղաքն ազատեր է պաշարումէ, եւ ապա դէպի Անատոներու երկիրը հակարշաւանք մ'ընելով, Խումբաբա կամ Կումբաբա անուն հրէշի բերդին տիրացեր եւ այդ բռնաւորն ալ սպաններ են: Prof. H. R. Hall կ'ըսէ թէ «Ուրուկի պաշտպանութիւնը եւ Խումբաբայի դէմ արշաւանքը հաւանօրէն վաղընջական պատմական դէպքերու արձագանգ են»: (*Ancient History of the Near East*, 10th ed. 1947, p. 178): Իսկ A. T. Clay կը խորհի թէ այդ «Անատոներու երկրի» բռնակալ եւ եսքէն իրը սոսկալիթխոր հրէշ երեւակայուած Խումբաբա կամ Կումբաբա, որու պատկերներն ալ դիւտիչ Թոչնոց նմանցուած են, իրական Թագաւոր մըն էր՝ Եփրատացոց երկրին վրայ իշխող: (Expository Times, Vol. 39 (1922-23), pp. 38-42):

---

*) Հիւսիսային Միջագետք մէջ Զակար պազարէն պեղուած քանդակապատակներուն մէջ դանուած է մէկ հատ մը, որ «Թոչունիներու գլուխով մարդոց պատ մը» կը ներկայանէ: (Marsel Brion, La Résurrection des Villes morts, p. 137):

Շուրջ Ն. Ք. 4000 թուականէն սկսեալ Սեմական ժողովուրդներ Արաբիոյ կեդրոնական անապատներէն դէպի հիւսիս դաղթարշաւներ կ'ընեն: Մեզի չատ հետաքրքրական կը թուի Փրոֆէսոր Ֆլէյի այդ դաղափարը, թէ անապատէն դաղթող Սեմականք հոս հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ՝ չափաւոր քաղաքակրթութեան մը ազդեցութեան տակ իյնալով, մասնաւոր զարդացում մ'ունեցան Ն. Ք. 4000-է մինչեւ 3000 թուականը եւ անկէ ետքն ալ, դեռ Բաբելաստանի Սումերական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան ուղղակի չենթարկուած, թէ ապա այս խարխափէն էր որ անոնք արշաւեցին ատորին Միջագետք եւ այլ տեղեր: Այսպէս, Ակկադացիք ակդբնապէս ասկէ դաղթեցին Միջագետք եւ Եփրատն ի վար տարածուելով, հասան ետքի Բաբելոն քաղաքի շրջակայքը, անկից դէպի հարաւ քշելով ու ճնշելով Սումերացիները: Հիւսիսային Սիւրիոյ խարխափէն տարածուող Սեմականաց երկրորդ ալիքին դէպի արեւելք երկարող ճիւղն էին Ասորեստանցիք, իսկ դէպի արեւմուտք երկարող ճիւղը հասաւ մինչեւ Կանէշ՝ Կեսարիոյ մօտ: Միեւնոյն խարխափէն տարածուող Սեմականաց երրորդ ալիքն էին Ամովրիացիք, արդէն հիւսիսէն եկող կապուտաչուի եւ խարտեաշ ևորդիկնեբով հզօրապէս պատուաստուած: Հեղինակիս այս դիտողութիւնները, զորս լաւ հիմնաւորուած կը դտնենք, մինչեւ հիմա անլուծելի մնացած կարգ մը պատմական կնճռոտ խնդիրներ լուսաբանելու կ'օգնեն, ու միանգամայն նախապատմական ժամանակներուն մէջ մեր չրջանակին կատարած դերին աւագ կարեւորութիւնը կը բացայայտեն:

Տեսանք արդէն Ակկադեան Սարգոնի եւ իր թոռնորդւոյն՝ Նարամսինի արեւմտեան արշաւանքները, եւ վերջնոյս պատերազմը Փոքր Ասիոյ եւ հիւսիսային Սիւրիոյ մէայեալ թագաւորներուն դէմ: Գետերու երկրին Սումեր – Ակկադեաններէն եւ ապա Ասորեստանցիներէն արեւմուտք արշաւելու դրդող գլխաւոր հրապոյրներն էին արծաթը եւ եղեւինի ու մայրիի պէս անտառային ատաղձը: Առաջինը պէտք էր իրրեւ փոխանակութեան միջոց, այսինքն դրամ, իսկ վերջինէն ատաղձը պէտք էր մեհեաններու եւ պալատներու չինութեան համար: Ատաղձի մէկ գլխաւոր աղբիւրն էր Ամանոսի լեռնաշղթան, իսկ արծաթահանքեր կը դտնուէին Կիլիկեան Տաւրոսի արեւմտեան զօրինեներուն մէջ: Բայց կ'երեւի թէ այդ կանուխ չրջանին մեր չրջանակն ալ անմասն չէր հանդանակելէ իր վերջինէն ատաղձի համեստ նպաստը: Պատուի ակերը պարու-

նակող մխեւնոյն լեռնէն կը բղխի նաեւ Կէօքսու գետակի հարաւային բազուկը, որ Ճիհանի Ջրաբաշխական դիծէն անդին ըլլալով՝ կը հոսի դէպի Եփրատ: Մերձակայ անտառներէն կարուած փայտեղէն առագանները ներկայիս ալ Կէօքսուի եւ Եփրատի միջոցաւ դէպի Պիրէճիկ եւ ապա ցամաքով Ուրֆա կը փոխադրուին: (ՄԱՐԱԾ Պատմագիրք, էջ 42): Տարակոյս չկայ թէ հին Բաբելացիք, եւ յետոյ Ասորեստանցիք ու Աքեմենեան Պարսիկք ալ այս գետային փոխադրութեան չնորհիւ կ'օգտուէին մեր լեռներու անտառներէն: Կ'երեւի թէ Բաբելացիք մխեւնոյն կերպով կ'օգտուէին նաեւ, զոր օրինակ, Էինեէճի քարահանքերէն, քանի որ Բաբելոնիոյ մէջ չինութեան քար չի գտնուիր:

Միջագետացիք յիշեալ թանկագին առարկաները ձեռք բերելու համար արշաւած առեններին՝ արեւմուտք բերին իրենց բարձրօրէն զարգացած քաղաքակրթութիւնն ալ, որու գլխաւոր յայտարարն էր բեւեռագիրներով գրել-կարդալը: Հիւսիսային Սիւրիա, ինչպէս նաեւ Կանէշ, հաստատուած Սեմական, որ վաճառականներ էին, շատ կանուխէն վարժուեցան բեւեռագիրներու գործածութեան: Ապա ոչ-սեմական ժողովուրդներ ալ, ինչպէս Միջագետքի մէջ Հուրրեացիներ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ Նախասաքեր, ոչ միայն Սումերեան եւ Ակկատեան լեզուներով բեւեռագիր կարդալ-գրել սորվեցան, հապա նաեւ ոմանք իրենց բնիկ լեզուները գրել բեւեռագիրներով:

* * *

Բայց Գետերու Երկրին քաղաքակրթութիւնը չէր միակը որ կ'ազդէր Հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Փոքր Ասիոյ վրայ: Արեւմուտքի մէջ կար ուրիշ ծագկեալ քաղաքակրթութիւն մը, որու կեդրոնն էր Կրետէ կղզին, եւ որ շատ կանուխէն նաւային մեծ զօրութիւն ալ ստեղծած էր: Այս քաղաքակրթութեան Մինովսեան անունը կը տրուի, իսկ Կրետէէ դէպի հիւսիս Արշիպելագոսի կղզիներուն ու եղերքներուն վրայ ծագկող նմանատիպ քաղաքակրթութեան ալ Եգէական անունը կը տրուի: Եգէական ու մասնաւորապէս Մինովսեան քաղաքակրթութիւնն, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ պեղումներէն հանուած կնքամիկայէն (կաւանօթներէն) եւ բրոնզեայ (bronze) դէնքերէն, գործիքներէն ու ամաններէն, դնէ Ն. Ք. 1800 թուականէն սկսեալ, ծովային առեւտրական հզօրագոյնութեամբ, խոր եւ հզօր ազդեցութիւն բանեցուցած է Կիպրոսի, Կիլիկիոյ եւ Հիւսիսային Սիւրիոյ վրայ, եւ այդ ազդեցութիւնն Իսոսի

ծովանցէն ներս թափանցած է մինչեւ Կարքեմիշ (Ճարապլուս) Եփրատի վրայ եւ դեռ աւելի անդին տեղեր:

Կարքեմիշ, իբրեւ Եփրատի ամենապլխաւոր անցքին վրայ իշխող քաղաք մը, արդէն Ն. Ք. երրորդ հազարամեակի մէջ-ին դարձած էր միջազգային վաճառականութեան մեծ չհասատան մը: Այդ հազարամեակի դէպի վերջերը Հիւսիսային Սիւրիա «Ամուրրու» անունը կը կրէր իր Ամովրիացի բնակչութեան պատճառաւ: Ամովրհացւոց ժողովուրդին կողմէն պաշտուող աստուածներն էին՝ Աշիր (որ ապա իբրեւ Ասուր՝ գլխաւոր աստուածը եղաւ Ասորեստանեայց, բայց նաեւ Փիւնիկեցւոց Աշերա եւ Աստարովք դիցուհիներն Աշիրի իգական ձեւերն էին), Հադադ (Ադադ) կամ Ռիմմոն՝ աստուած ամպրոպի, Դագան՝ աստուածն արմտեաց, եւայլն: Հարբեանները եւ անոնց ցեղակից ժողովուրդները Տեշուպ կ'անուանէին Հադադը, եւ Հեպա կամ Հեպա անունը կուտային մայր-դիցուհիին, որ աւելի հոքի դարերուն Աբարգատիս կամ Դերկետոյ անունով աշխարհահռչակ պաշտամունք կը վայելէր մեր չրջանակի Մաբոգ (Մինբիճ) կամ Հիերապոլիս քաղաքին մէջ:

Արդէն արիական կամ Հնդեւրոպական ժողովուրդներ ալ ըսկըսած էին Ն. Ք. 2500-էն ի վեր Արեւմտեան Ասիա թափանցել, եւ աստիճանաբար էին փոքր Ասիոյ պատմական Հաթեացիները կամ Հետացիք, որ հազար տարի տեւող կայսրութիւն մ'ունեցան հոն մինչեւ Ն. Ք. 1200 թուականը: Հնդկարիական ծագումով էին նաեւ Միտաննեցիք, որոնք Միջագետքի մէջ չատ զօրաւոր կայսրութիւն մը կազմեցին, բայց հազիւ 100 տարի (1475–1375 Ն. Ք.) տեւողութեամբ: Հնդեւրոպական ժողովուրդները թէ՛ փոքր Ասիոյ եւ թէ Միջագետքի կողմէն թափանցած են մեր չրջանակին մէջ ալ:

* * *

ԽԵՏԱՑԻՔ, (հայերէն Աստուածաչունչի մէջ՝ Քետացիք, արդի պատմագրաց բառով՝ Խեթացիք, Հատեաննի, Հաթեացիներ կամ Հիթիթացիներ, Հեթիթացիներ, (Hittites) չատ կանուխէն կը յիշուին մեր չրջանակին մէջ: Եթէ Փրոֆ. Սէյսի կարծիքն ընդունինք թէ՝ Ծննդոց գրքի ԺԴ. գլուխին մէջ Ամարփաղի (Համմուրաբի) հետ իբրեւ եղամի Քոդողագոմոր թագաւորին դինակից յիշուած «Գոյիմի (Ազգաց) թագաւոր Թադգաղ» Խետացւոց թագաւոր Թուդխալիա մրն էր, այս թագաւորին իշխած երկիրն էր հաւանօրէն Եփրատացիք՝ Կարքեմիշ մայրաքաղաքով, իսկ ժամանակը պիտի ըլլայ մեր ճանաչածէս Ն. Ք. 1900: Այսպէս խորհելու կըստիպէ մեզ սա պարագան,

թէ Աբրահամի օրով արդէն Քեռացւոց քանի մը հաստուածներ մինչեւ հարաւային Պաղեստին իսկ յառաջացած էին։

Քեռացւոց Լաբաոնա Ա. թագաւորը (գահակալած շուրջ 1825–ին, Ն. Ք.), որու Խատտուսաս անուն մայրաքաղաքը կը գտնուէր Փոքր Ասիոյ կեդրոնին մէջ՝ Եոզղատի մօտ ներկայիս Պօղազքէօյ ըսուած տեղը, մեծ աշխարհակալ մըն էր, եւ իր պետութիւնն ընդարձակեց մինչեւ Սեւ ու Միջերկրական ծովերը։ Լաբաոնայի ձեռքով իրենց միացումէն ոչ չաս յետոյ՝ Քեռացիք ուշադրութիւն դարձուցին Սիւրիոյ վրայ։ Երկար ժամանակէ ի վեր Հալէպ (Khalap) կեդրոնն եղած էր գօրաւոր թագաւորութեան մը, զոր Լաբաոնայի յաջորդը Խատտուսիլ Ա. իրեն հպատակեցուց, բայց անոր բնիկ թագաւորը գահին վրայ պահեց՝ միայն հարկ պահանջելով անկէ։ Այնուհետեւ Քեռացի ցեղեր սկսան եռանդով գաղթել Տաւրոսէն հարաւ եւ հաստատուիլ Եփրատացւոց գաւառներուն մէջ։

Խատտուսիլ Ա.ի թոռը Մուրսիլիս Ա. երբ Ն. Ք. շուրջ 1750–ին յաջորդեց Խատտուսասի գահին, ինքն ալ յարձակեցաւ Տաւրոսէն հարաւ ու գրաւեց Հալէպը, որու բնիկ թագաւորն ապատամբեր էր։ Հալէպ այն ատեն վերոյիշեալ Հուրրի ժողովուրդին ձեռքն էր։ Մուրսիլիս վերջացուց Հալէպի թագաւորութիւնը, կործանեց քաղաքը եւ անկից ճոխ կողոպուտ ղրկեց իր մայրաքաղաքը, նաեւ բազմաթիւ գերիներ։ Ապա յարձակեցաւ Հուրրիներու բուն երկրին վրայ, որ հիւսիսային արեւմտեան Միջագետքն էր, եւ վերջապէս արշաւեց մինչեւ Բաբելոն, զոր նաեւ առաւ ու կողոպտեց։ Գուցէ Քեռացւոց այս արշաւանքն էր, որ Հիքսոսները Սիւրիայէն գահավիժեց Եգիպտոսի վրայ։

Կարքեմիշ տակաւին կը ծաղկէր Եփրատի մեծ անցքին վրայ եւ կը թողուր մնացորդները ճոխ մշակոյթի մը, որ ակնհրեւ յարաբերութիւններ կը ցուցնէր Արեւմուտքի Մինոական քաղաքակրթութեան հետ, մասնաւորապէս Կերամիկայի կողմէն, որ Եգէական տիպարն ունէր։ Բայց հոն կան նաեւ զբլանաձեւ կնիքներ, որոնք Բաբելոնեան ազդեցութիւն կը մատնեն։ Մուրսիլիս Ա.ի օրով էր որ Կարքեմիշ խեթական գաղթավայր մը դարձաւ եւ հետզհետէ ճանչցուեցաւ իբրեւ երկրորդական ուսանը Խատտիներու մեծ կայսրութեան։ Այսուհետեւ մինչեւ շուրջ 1650 Ն. Ք. մեր Անթէպի շրջանակը Համեանց գերիշխանութեան տակ կը մնայ։ Այդ միջոցին Համեան մեծ թագաւոր մը մինչեւ Դամասկոս ալ արշաւանք մը կատարած է։ Մուրսիլիս Ա.ի աշխարհակալութեան յաջորդող այս հարիւրամեակին Կարքեմիշի Կերամիկան Կիպրոսէն

ներածումներ կը մատնէ եւ անոնց նմանողութիւններն ալ կերտուած են տեղւոյն վրայ:

Եգիպտոսը նուաճող Հիքսոսները հաւանօրէն խառն արշաւախումբ մըն էին՝ Ամովրհացիներէ եւ Հուրրիներէ բաղկացեալ զխաւորապէս: Անոնց առաջնորդները հրաժարած չէին Սիւրիոյ տիրապետութենէն, եւ Փոքր Ասիոյ Հաթեանց տկարացած ժամանակը Հիքսոսներ իրենց իշխանութիւնը տարածեցին դէպի Տաւրոս եւ Ամանոս ալ, անշուշտ պատերազմելով Բաբելոնի Կասեան (Kassite) թագաւորներուն հետ: Արդեամբք, Հիքսոս թագաւորներէն Մեծն Խիյանի (իշխած շուրջ 1650–1610 Ն. Ք.) պատկանող քարէ քանդակուած առիւծ մը, որ Պաղատատ գտնուած է, սկզբնապէս սահմանապլուխի կոթող մըն էր՝ հաւանօրէն կարքեմիշի մօտ Եփրատի եզերքը կանգնուած: Բայց Ն. Ք. 1600–էն սկսեալ Հուրրիներն են գործեալ մեր շրջանակին վրայ տիրապետողները, որովհետեւ Հիքսոսներ պատերազմ ունէին հարաւային Եգիպտոսի տպատամբած բնիկ թագաւորներուն հետ:

* * *

Այս միջոցին Հուրրիները կը զօրանային օրէ օր եւ կազմեցին Խաբի–Գալբատ անուն մեծ պետութիւն մը, որու կարեւոր կեդրոններէն մէկն ըլլալ կը թուի Հոմկլայի դիմացը Խալփէթի, Անթէպէն հազիւ մէկ օրուան ճամբայ դէպի արեւելք: Հուրրիներն ապա մեծ ուժով Եփրատէն արեւմուտք անցնելով՝ գրաւեցին ամբողջ հիւսիսային Սիւրիան, եւ նորէն Հալէպն իրին իրենց թագաւորութիւններէն մէկուն ոստանը, իսկ իրենց դխաւոր մէկ դաղթավայրն էր Միջերկրական ծովուն վրայ Ուգարիտ քաղաքը (այժմ Րաս–Շամրա)՝ Լաթաքիայէ քիչ մը դէպի հիւսիս: Հուրրիները, որ արդէն Հայաստանի հարաւային նահանգներն ալ բռնած էին, անկից Փոքր Ասիա անցան ու տարածուեցան մինչեւ Ալիւս գետի (Գըզըլ ըրմադ) աւազանը, եւ հրելով Հաթեանները:

Հուրրիներու հիւսիսային Սիւրիոյ եւ արեւմտեան Միջագետքի մէջ հիմնած թագաւորութեանց եգիպտացիք Նահարիմա կամ Նահարայնա անունը կուտային: Անթէպի եւ Քիլիսի շրջանակներուն մէջ չատ մը տեղական անուններ հուրրիական ծագում ունենալ կը թուին: Հալէպ է նորէն Նահրինայի երկրին դխաւոր կեդրոնը:

Բայց արդէն Ն. Ք. 1500 թուականին Հուրրիներ այլեւայլ պատճառներով Միջագետքի կողմը ակարացած կամ քայքայուած էին: Այս ժամանակ Խաբուր գետի աւազանին մէջ կազ-

մուեցաւ Միտաննիի թագաւորութիւնը, որու արքայական դերդաստանը եւ պետական դասակարգը Հնդկարիական ծագում ունէին: Հուրրիներ կարճ պայքարէ մը յետոյ, համաձայնեցան Միտաննիի թագաւորին հետ, որ կը հաւանէր մեծացեալ պետութեան համար խանիգալբատ անունը որդեգրելու եւ արդէն դրական դարձած Հուրրիարէնը պաշտօնական լեզու ճանչնալու, իսկ Հուրրիներն ալ փոխադարձաբար կը դիմանէին Միտաննիի թագաւորին ձեռքին տակ վերնուրական դասա-

Միւս կողմէն, Եգիպտացիք Ն. Ք. 1580-ին Հիքսոսներն իրենց երկրէն վռնտելէ յետոյ, սկսած էին Ասիական ցամաքին վրայ ալ տարածուիլ: Ժէ. Հարստութեան Փարաւոնները համարձակութիւն կ'ունենան հետզհետէ իրենց տիրապետութիւնը ծաւալելու Պաղեստինէն մինչեւ Հիւսիսային Սիւրիա: Հոս Նահարայնայի երկրին մէջ անոնք ընդհարման եկան Հուրրի-Միտաննիներու հետ, որոնք կը յպդիուին, եւ Եփրատէ արեւմուտք հաստատուած Հուրրիները կրատիպուին Եգիպտացւոց դերիշխանութիւնը ճանչնալ:

Նախապէս յիշեցինք յպդիական արշաւանքները Թոդմէս Գ. Փարաւոնի, որ Եգիպտացւոց ամենամեծ աշխարհակալը եղաւ: Նա Հալէպէն եռքը դրաւեց Կարքեմիշ մեծ ու վաճառաշահ քաղաքն ալ եւ հարկատու ըրաւ Եփրատացւոց երկրին մէջ հաստատուած Միտաննիները: Յետոյ Կարքեմիշի առջեւ Եփրատէն անցնելով, բուն Միտաննիի մէկ մասին ալ տիրեց (Ն. Ք. 1461)՝ յպդիելով անոր թագաւորին՝ Պարսատարայի որդի Սաուշշատարին: Բայց անցողակի բան մըն էր Եգիպտական այս աշխարհակալութիւնը Միջագետքի վրայ: Միայն Հիւս. Սիւրիա Եգիպտացւոց տեւականապէս հարկատու մնաց: Թոդմէս «Հիւսիսային Երկիրներու» ընդհանուր կառավարիչ կարգեց իր Տահուտիա անուն հաւատարիմ եւ ձեռնհաս պաշտօնեան: Եգիպտացիք մեր չրջանակէն, հարկերէն զատ, կ'ստանային Ամանոսի մայրի ու եղեւնի, ոսկի ու զինի, եւ այլ փայտերը, և կիպրոսէն ու Արդնիի հանքերէն ներածուած պղինձը, ինչպէս նաեւ արծաթ, որ այդ ժամանակ ոսկիէն աւելի սուղ էր, եւ դեռ ուրիշ թանկագին բաներ:

Այդ ժամանակ ամբողջ Հիւսիսային Սիւրիա, Հալէպէ քիչ մը արեւմուտք Ուանի բարձունքներէն (Ճէպէլ Սիման) սկսեալ, խիտ անտառներ ունէր, որոնց չրաշատ համբաւանեբուն մէջ փիղեր կ'արածուէին: Նոյնա քաղաքն ալ, զոր Թոդմէս Գ. Միջագետք իր վերադարձին այցելեց, եւ որու չրջակայքին մէջ փիղեր որսացեր է, զօրաւոր իշխանութեան մը ոստանն էր: Կրնանք այս Նիյան նոյնացնել Նիյարա արդի

տեղուան հետ, որ Ադէկէ արեւելք կը գտնուի, այնտեղ ուր Քուէյք վտակը տակաւին այսօր գարնան եղանակին նեղ լիճ մը կը ձեւացնէ տափարակ դաշտին մէջ: Այդ փղոքսութեան միջոցին Փարաւոնի որսի ընկերներէն մէկն էր իր թիկնապահն Ամենեմհեբ, որ երկու ժայռելու մէջտեղ ապաստանելով, իր պատերազմական պզտիկ տապարովը կարնը է իր վրայ յարձակող գազանին կնճիթը:

Եգիպտական արձանագրութեանց մէջ յաճախ կը յիշուի «Քոդէի շրջանակը», որմէ Եգիպտացիք կըսատանային ընաիր գարնջուր, եւ ասոր իմպելիքի պատրաստութեան համար անհրաժեշտ պատասուկ բոյսը, որ գայլուկ կըսուի, ասիկա Խնքէնտէրունի ծոցը մահիկաձեւ եզերող Ամանոսի լեռնաշղթային արեւմտեան զառիթափին է:

Բայց Անտիոքի լիճէն մինչեւ Էյօղլուի եւ Կէօլպաշըի լիճերը եւ անկէ ալ դէպի արեւելք մինչեւ Արապանի եւ Ամբեամանի գաշտերը երկարող ճահիճներու գօտին եւ Ամանոսէ արեւմուտք Զուդուր օվայի ճախճախուտները (Qebeh-Qaue-Que), Եգիպտացւոց բանակներուն համար անանցանելի տեղեր էին, եւ յաղթական փարաւոնները կը հարկադրուէին դիրքնէք կատեցնել այս ճախճախուտներն ընդունիլ իրրեւ իրենց կայսրութեան ծայրագոյն հիւսիսային սահմանապլուխը:

Դիտելի է որ Եգիպտական տիրապետութիւնը չէ կրցած Միւրիայէն ջնջել նախապէս անոր տրուած Բաբելական քաղաքակրթութեան դրոշմը, եւ ասոր անառարակուսելի ապացոյցը սա է որ «Թէլ-Ամառնայի թղթակցութիւնք» բոլուած հատաքածոն, որ Եգիպտոս գտնուեցաւ, բեւեռագիրներով եւ դլխաւորապէս Ակկադերէն լեզուով գրուած վաւերագիրներէ կը բաղկանայ: Ուրեմն Ն. Ք. 1360-ի առեններէն՝ ոչ միայն Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտաննիի, Խեթացւոց եւ Ալաշիայի (Կիպրոսի) թագաւորները, այլեւ Միւրիոյ մէջ Եգիպտոսի ճորտ իշխաններն ու պաշտօնատարները բաբելական ոճով կը գրեն իրենց նամակները Փարաւոնին ուղղուած: Այսպէս նաեւ Ուդարիդի թագաւորները Բելուբուր և Նիկմիդաս* (Ն. Ք. 1400-ի առեններէն) բեւեռագիր եւ Ակկադերէն կը գրեն իրենց առեւտրական արխիւները, որոնց մէջ գտնուած է Կարքեմիշի (Հաթեան ծագումով) թագաւորին կողմէն Նիկմեդասին ուղղուած նամակ մըն ալ, ուր առեւտրական եւ օրէնսդրական խնդիրներու վրայ կը խօսուի: (Միւրմէհան, ՍՈՒՐԻԱ, էջ 564–6):

---

*Marcel Brion, *La Resurrection des Villes Morts*, p. 125.

Ն. Ք. 1449–ին Թութմէս Գ.ի մահուընէն վերջը՝ Հաթեանց Դուտխալիա Բ. մեծ թագաւորը վերսաին նուաճեց Հալէպը եւ կործանեց, որովհետեւ ան դաշնակցած էր Յանիպալբատի, այսինքն Միտաննիի հետ: Ասոր նշանակութիւնը սա է որ Թութմէս Գ.ի յաջորդներուն օրով Եգիպտացւոց զինուորական ուժը կը տկարանայ, եւ Միտաննիի հնդկաբիական ասպետները եւ Հուրրեան բախտախնդիրներ կ'ողողեն Սիւրիան մինչեւ Պաղեստին, նախ Եգիպտացւոց վարձկաններու հանդամանքով, բայց շատ չանցած տեղական կիսանկախ իշխանութիւններ հիմնելով: Եգիպտացիք Սիւրիոյ մէջ իրենց դրաւած երկիրները գոնէ անուանապէս ձեռքերնին պահել կարենալու համար ստիպուած էին Հուրրի – Միտաննի բախտախնդիրներուն հետ համաձայնիլ եւ անոնց զինուորական ուժէն օգտուիլ:

Միտաննիի վերոյիշեալ թագաւորը Սաուշշատար դաշնակցելով Բաբելոնի հետ ու նախ եւ առաջ նուաճելով Ասորեստանը եւ կործանելով Ալրատպհայի (Քէրքուք) եւ Սանգարի (Սինճար) թագաւորութիւնները եւ վերջապէս տիրանալով ապագայ Հայաստանի հարաւային ստորին նահանգներուն, կարճ ժամանակի մէջ ընդարձակ կայսրութիւն մը կազմած էր: Միտաննիի յաջորդ թագաւորն Արտատամա Ա. Եգիպտական զինակցութեամբ ալ զօրացած՝ Եփրատէն արեւմուտք իսկ արշաւեց եւ Խետացւոց յաղթելով, վանեց զանոնք եւ տիրացաւ հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Եփրատացւոց երկրին՝ Հալէպ եւ Կարքեմիշ կեդրոններով, յետոյ նաեւ Տեղարամայի (եօքի Մելիտինէի) երկրին տիրեց եւ իրեն զինակից ըրաւ Կիզուատնայի թագաւորը Սուպպիլուլիումա, որ կ'իշխէր Կատաւոնիոյ եւ Կիլիկիոյ երկիրներուն վրայ: Այսպէս տեւեց վիճակը մինչեւ գրեթէ Ն. Ք. 1400 թուականը, քանի Հաթեանց Խաուուսիլ Բ. եւ Դուտխալիա Գ. թագաւորները չի յաջողեցան Միտաննիի Շուսուառնա Ա. եւ Տուշրատտա թագաւորներուն դէմ ճակատ բռնել:

Այսուամենայնիւ, Հաթեանք կամ Խետացիք, բախտախնդիրներու եւ ասպետականային խումբերու հանդամանքով, որոնց առջեւ արդելք մը չէին ձեւացներ «Քեբէի ճախճախուտները», հիւսիսէն հարաւ անցնելով այդ գօտին եւ Եփրատացւոց երկրին մէջ վաղուց հաստատուած իրենց ցեղակիցներու աջակցութեամբ, կը յառաջանային դէպի Սիւրիոյ նեբտերը: Տարակոյս չկայ թէ ասոնց մնայուն կերպով առաջին բռնած ամրութիւններէն մէկն էր Անթէպի դիրքին հիւսիսը բարձրացող հաստատեան վրայ Տլուքը:

Կարթաճնկ, Տլափորթ եւ ուրիշ հիթիթաբանք միշտ իրենց հնախօսական քարտէսներուն վրայ Անթէպը կը նշանակեն իբրեւ կարեւոր կեդրոն մը, ուր «Հատեան» ըսուած հնութիւնք գտնուած են: Ասոնց վրայ յառաջիկային պիտի խօսինք ընդարձակօրէն: Անպատճառ Անթէպի բերդը, որ իր հնադոյն կազմութեամբ Հալէպի եւ Համայի միջնաբերդերուն հետ միեւնոյն տիպարը կը ներկայացնէ, Հաթեան ծագում ունի: Նոյնը պէտք է որ ըսենք նաեւ Անթէպի չրջակայքին մէջ գըտնուած Պաթթալ հիւյիւկի, Ճումանըղի, Արըլ պիւդի եւ այլ աւերակոյտ հողաբլուրներուն համար:

Երբ Հաթեան հրոսախումբեր Նահարինայի մէջ դեռինը բաւականաչափ պատրաստեր են, առպարէզ կ'իջնէ Հաթեանց մեծ թագաւորը Սուպիլուլիումա (Ն. Ք. 1393–1354), որ հզօր աշխարհակալ մը կը հանդիսանայ եւ Միտաննին խոնարհեցնելով, իր մահէն առաջ արդէն կը տիրանայ ամբողջ Սիւրիոյ՝ մինչեւ Պաղեստինի սահմանները: Իմ կարծիքովս՝ այդ խետական տարատով հսկայ հարթաքանդակը, որ Լիբանանի մէջ Գապիլեասի վտակին ակնաղբիւրը կազմող Բասէլայնի վերեւը կը կանգնի ապառաժին երեսը, կրնայ նոյն ինքն Սուպիլուլիուման ներկայացնել, որովհետեւ ամենեւիմբ կը նմանի Ջմիւռնիոյ մօտ Քարապէլի հսկայ քանդակապատկերին, թէեւ անոր պէս մեհենապրական նշաններ չի կրեր:

Հարկ չենք սեպեր հոս մտնել Սուպիլուլիումայի պատերազմներուն մանրամասնութեանց մէջ, եւ կը չատանանք լոկ յիշելով մի քանի պարագաներ, որ ուղղակի մեր չրջանակը կը չօշափեն: Սուպիլուլիումայի օրով Տակուա ամն է Նէյայի թագաւորը, զոր Հաթեան աչխարհակալը կը տարապրէ դէպի Փոքր Ասիոյ հիւսիս – արեւմտեան մասը: Սուպիլուլիումա ապա կը վերակազմէ հիւսիսային Սիւրիոյ վարչաձեւը եւ իրեն տարատաս թագաւորներ կը կարգէ հոն իր որդիներէն երկուքը,— Տելիպինուա՝ Հալէպի եւ Բիյաեխլիս՝ Կարքեմիչի: Սուպիլուլիումայի յաջորդներէն Մուրսիլիս Բ.ի օրով ժանտախտէն մեռաւ Կարքեմիչի թագաւորը Բիյաեխլիս, եւ անոր տեղ տարատաս թագաւոր կը կարգուի անոր եղբայրը Շարրուիրախ, որու հաստատման հրովարտակը մեզի կուտայ Կարքեմիչի թագաւորութեան ընդարձակ սահմանները, հիւսիսէն՝ Գուրգում (Մարաչ), արեւմուտքէն՝ Հալէպ, եւայլն: Ակէ յայտնի է որ Անթէպի կամ Տլուքի չրջանակը Կարքեմի-

չի թապաւորութեան սահմաններուն մէջ կ'իյնար: Երկու փոքր իշխանութիւններ ալ կը յիշուին իբր Կարքեմիշի սահմանակից, — Զիրիպա, զոր կրնանք նոյնացնել արդի Միզերիպի հետ, եւ Մուկիչխէ, որ թերեւս արդի Էֆիզիէն է:

Յաջորդ ԺԳ. դարուն սկիզբները պատերազմ կ'ըլլայ Հաթեանց Մուվաւատալիս թապաւորին եւ Եգիպտոսի Ռամսէս Բ. մեծ փարաւոնին միջեւ, եւ Հաթեանց օժանդակներուն մէջ կը յիշուին Եփրատացւոց կողմի զօրքերն ալ: Նշանաւոր ճակատամարտ մը տեղի ունեցաւ Համսի հարաւային կողմը, Որոնդէս գետի ափանց վրայ, յորում երկու կողմերն ալ ահագին կորուստներ տուին: Եգիպտոսի մէջ Քարնակի մեհեանին պատերուն վրայ քանդակներուն մէջ կը տեսնուին սոյն ճակատամարտէն տեսարաններ ալ, որոնց մէկուն մէջ կը ցուցուի թէ ինչպէս գետամոյն եղաւ «Հալէպի Թչուաւական թապաւորը»:

Այս միջոցին Ասորեստան վաղուց զօրանալ սկսեր էր, եւ Աղաղնիրարի Ա. օգտուելով Եգիպտացւոց հետ Հաթեանց պատերազմի բռնուած ըլլալէն, Ն. Ք. 1282–ին՝ Միջագետք մէջ ոչնչացուց Միտաննիի զօրութիւնը եւ Եփրատն ալ անցնելով՝ առժամապէս գրաւեց Կարքեմիշը: Բայց եւ այնպէս, Հաթեանք Եգիպտոսի հետ հաշտութիւն կնքելէ յետոյ՝ չուտով վերապրաւեցին այդ քաղաքը, ու տակաւին մինչեւ նոյն դարու վախճանը Հաթեան գերիշխանութիւնը հաստատուն կերպով կը չարունակէր հիւսիսային եւ կեդրոնական Սիւրիոյ վրայ:

* * *

Ն. Ք. 1200 թուականի առեններըը պատահեցաւ Փոքր Ասիոյ վրայ հիւսիսային Ազգերու մեծ արշաւանքը, որու թափին առջեւ կործանեցաւ Հաթեանց մեծ կայսրութիւնը, եւ անոր աւերակներուն վրայ՝ ցամաքակղզիին հիւսիսային արեւմտեան մասին մէջ կանգնեցաւ Փռիւգիոյ պետութիւնը: Եգիպտոսի Ռամսէս Գ. փարաւոնի արձանագրութիւններէն, որոնք հիւսիսային Ազգերու թէ՛ ցամաքէն եւ թէ ծովու վրայէն միանգամայն պատահած այս ահաւոր արշաւանքը կը նկարագրեն թուականներով, դիւրաւ կ'եզրակացուի թէ առիկա մէկ տարուան մէջ եղած լմնցած բան մը չէր, այլ առնուազն տասը տարի չարունակ տեւած ըլլալու է, մինչեւ որ հոսանքին եռեւը

կը կարուի, որովհետեւ Համաէսի պատերազմն այս Հիւսիսային Ազգերուն հետ հինգ տարի տեւած է: Բարբարոս ցեղերուն այս հոսանքը, որ Պաղեստին բերաւ Հին Կտակարանի մէջ այնչափ յիշուած Փղշտացւոց ժողովուրդը, ըստ Եգիպտական արձանագրութեանց՝՝ յատկապէս սաստիկ ազգեր է Կարքեմիշի, Ալաշիայի (Կիպրոսի) եւ Արուադ կղզիին վրայ, որով յայտնի է թէ այս երեք երկիրներու մէջտեղ գտնուող մեր շրջանակն ալ ոսկալի կերպով տուժած է անկէ: Եւ իսկապէս ճարտարապետութեան պեղումները երեան բերած են, որ Փոխւիքացւոց համացեղ հիւսիսային ժողովուրդ մը, Կարքեմիշի մէջ հաստատուած է՝ գայն նախ աւարելէ, աւերելէ ու քանդելէ յետոյ, եւ հոն դարձած է ազգաբնակչութեան մնայուն ու գերիշխան տարրը: (Olmstead, Palestine, opp. p. 260, Fig. III: "Warriors from Carchemish" պատկերը: Ահեկա յայտնի է մնացորդներէն այդ նորամոյծ մարտակոյիին,— գէնքերու, թագման եղանակի, ամրութեանց շինութեան եւ այլ բաներու մէջ, զորս այդ հիւսիսային ժողովուրդը միասին բերած է: Առանձնապէս յիշատակութեան արժանի կէտ մը սա է, որ Փոխւիքական ամենահին կաւանօթներէն գտնուած է նաեւ Կարքեմիշի մէջ:

Հատեան (Հիբբայբ) թագաւորի գլուխ, Կարքեմիշի հնութիւններէն

Այս արշաւանքի ուրիշ մէկ կարեւոր հետեւանքն էր Հաթեան կամ Հեսացի ժողովուրդի մնացորդ բարձր դասակարգին դէպի Եփրատացւոց երկիրներն ու հիւսիսային Սիւրիա քշումը եւ այդ տեղեր խառացումը, որով Առոբեստանցիք այդ տեղերն այսուհետեւ իրը «խատտիներու երկիր» կը ճանչնան: Այդ պանդուածային տեղափոխութեան չնորհիւ Մալաթիայէ մինչեւ Համա կազմուեցան կարգ մը տեղական թագաւորութիւններ, որոնք շարունակեցին ու զարգացուցին Փոքր Ասիոյ վերնմի մշակոյթը՝ իւրայատուկ ոճով մը, որուն պատմագէտք «Նոր–Հաթեան» (Neo-Hittite) անունը կուտան, եւ որու կարկառուն մէկ յատկանիշն է «Հաթեան» կոչուած տեսակ մը կոշտ պատկերագիր կամ մեհենագիր արձանագրութիւններ եւ

անոնց ընկերացող քանդակապատկերներ: Առնցմէ գանուած են նաեւ Անթէպ, բայց շատ աւելին՝ Մարաշ, Կարքեմիշ եւ Մալաթիա:

* * *

Այդ նորակազմ Նոր–Հատեան թագաւորութիւններէն մեր չրջանակին հարեւան եղողներն են՝ Կարքեմիշէ գատ, Կումմուխ (Կոմմագենէ)՝ Սամոսատի չրջանակին մէջ, Գուրգում Մարիասի (Մարաշ) կեդրոնով, Շամալ՝ Իսլահիյէի չրջանակին մէջ՝ Զէնճիրլի եւ Սաքչէկէօզիւ կեդրոններով*, Պատինա կամ ուղիղ եւս Խատտինա (Հաթայ), Անտիոքի եւ Ամըգի չրջանակին մէջ, եւայլն: Այս բոլոր յիշուած տեղերուն մէկէն դէպի միւսը ճամբորդելու համար բնական եւ անխուսափելի ճամբան կ'անցնի Անթէպէն եւ Տլուքի դիրքերէն:

Բայց ՏԼՈՒՔ (Doliche) անունը ծագմամբ հաթեան (խեթական) չէ, ինչպէս սովորաբար այլ սխալմամբ կը կարծուի, հապա Իլիւրիկեան (Illyrian): Հոմերոս՝ Ողիսեւսկի եւ անոր որդւոյն Տելեմաքի անուններով հռչակաւոր Իթակա կղզիին մօտ կը յիշէ Dolicha անուն կղզի մըն ալ, իսկ Ստրաբոնի համեմատ՝ Doliche անուն ուան մը կար Եպիրոսի եզերքին վրայ: Doliche մը կար նաեւ Թեսալիոյ հիւսիսային մասին մէջ, եւ Dolichiste անուն կղզեակ մը Լիւկիոյ եզերքին մօտ: Տարակոյս չկայ թէ հիւսիսէն կամ պալկաններէն արշաւող ժողովուրդներու մէկ հոսանքին մէջ Լիւրիկեան ցեղեր ալ կային, եւ այս վերջինէս հաստատած մը չատ կանուխէն եկեր հաստատուեր է Անթէպի դիրքէն հիւսիս բարձրացող լեռնադաշտին մէջ եւ անոր ամենացցուն բարձունքին մնայուն կերպով տուած է իր անունը:

«Տլուքի հնախօսութեան մասին չատ քիչ բան կը գոնենք պատմութեան մէջ», կը գրէ Կիւլէսէրեան, «հակառակ իր վաղընջական դոյութեան: Վատ պի... թէեւ Մատպերօ կ'երկրագրէ գայն Նահարաինայի քարտէսին մէջ, բայց դժբախտաբար գոնէ անդամ մը չի յիշեր Տիլաֆին իր պատմութեան (բնագրերին) մէջ»: (Ծովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ, էջ 107, համմա. նաեւ

---

*) Շամալ արդէն Samalua ձեւով կը հանդիպի Թոդմէս Գ.ի նուաճած քաղաքներու ցանկին մէջ իրր թիւ 314, որով Ն. Ք. 1500 թուականէն առաջ դոյութիւն ունեցած պիտի ըլլայ: W. Max Müller, Asien u, Europa, p. 291):

Միեւնոյն ցանկին մէջ կը հանդիպինք նաեւ Uïrima (թիւ 333) եւ Urema (թիւք 208 եւ 313) անուններուն, որոնք կը ցուցնեն թէ Ուրումա ցեղն ալ արդէն շատ կանուխէն, Ն. Ք. 1500 թուականէն առաջ, հաստատուած էր Եփրատացւոց երկրին մէջ: (Ibid, p. 290–1):

էջ 99)։ Հեղինակիս սոյն արժէքաւոր աշխատասիրութեան վերջը (էջ 116–ի դիմացը), Մասպերոյէն ընդօրինակելով դեռեւսած քարտէսին վրայ արդարեւ կը գտնենք Տիլաիի — Տիւլիւֆ նշանակուած՝ Անթէպի հիւսիսային կողմը։ Արդ, Wilh. Max Müller, Asien und Europa դիրքէն առնուազ առած նօթագրութիւններուս մէջ կը գտնեմ որ Թոդմէս Գ.ի հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ նուաճած քաղաքներու ընդարձակ ցանկին մէջ թիւ 292 կրնայ Tarkha կամ Dalkha կարդացուիլ, եւ թէ Մասպերօ վերջին Dalkha ընթերցումը նախընտրելով՝ զայն նոյնացուցած է Տլուֆ, Տիլիւֆ (Doliche) անուան հետ։ Այս կը նշանակէ թէ Տլուքը հիմնող Լիւրիկեցիք Ն. Ք. 1500 թուականէն ալ առաջ արդէն մեր չրջանակը հասած պիտի ըլլան։

Լիւրիկեան ծագումով է նաեւ Chaonia անունը։ Արդ, Պտղոմէոս աշխարհագիրը (Ptolem. V. xv. 10) Կոմմագինէի երկրամասին մէջ կը յիշէ Chaonia անուն վայր մը, զոր Pauli-Wissowa մեծ համաձնագիտարանը (Real-Enzyklopedie) կը նոյնացնէ Պեւտինգերեան Տախտակաց նշանակած Channunia անուն տեղւոյն հետ, որ Ասորւոց Անախոքէն դէպի հիւսիս երկարող պողոտային վրայ հանդրուան մըն է Կիւռոսի եւ Դոլիքէի (Տլուքի) միջեւ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՏԼՈՒՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆ ԱՄՈՐԵՍՏԱՆԵԱՑՑ ՕՐՈՎ ԵՒ ՆՈՐ-ՀԱՏԵԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

Զարմանալի է որ Խատիներն իրենց այս նոր հայրենիքին մէջ հաստատուելէ եւ հիւսիսային բարբարոսաց արշաւանքին արհաւիրքն անցընելով խաղաղութիւն գտնելէ եւ իրենց տեսական թագաւորութիւններն ալ կազմելէ յետոյ, դաշնակցային (federal) միութիւն մը յառաջ բերին, եւ փոխանակ իրենք նորեկ տարրերէն ազդուելու՝ իրենց մշակոյթը կրցան հաղորդել իրենց երկրին մէջ տեղաւորուած Մուշկի (Մոսոքեան), Խալակկու (Կիլիկեան) եւ այլ ժողովուրդներուն։ Եւ ոչ միայն այսչափ, այլ հին Հաթեան մեծ թագաւորներուն ըրածը կրկնելով, արշաւանք մը տարքեցին մինչեւ Բաբելոն, տակաւին այս վերջին ձեռնարկին մէջ ձախողեցան։

Նախաքր. ԺԲ. դարու դէպի վերջերը Բաբելատան գահ ձեռնարկած ունեցաւ հզօր թագաւոր մը յանձին Նարու-քուդուռոսոր Ա.–ի, որ գրեթէ 30 տարի իշխած է։ Նա Խատիներու արշաւանքը յաջողութեամբ եւս մղելէ վերջը, նորոգեց Ակկադեան Սար-

դոնի ու Նաբամսինի փառաւոր յիշատակները՝ տարածելով իր յաղթութիւնները Եղամացոց երկրէն մինչեւ Եփրատ գետն ու Տաւրոս լեռները: Վերջին տեղս ալ նա պատերազմեցաւ Խատիներու հետ, ինչպէս եւ Ամմանանու երկրին դէմ, զոր Հոմմէլ կը համեմատէ Եգիպտական արձանագրութեանց Լամանաւն (աւելի ճիշտը՝ Բամանաւն) տեղանուան հետ եւ կը նոյնացնէ Անոի – Լիբանանի հետ: Բայց ըստ մեզ՝ Ամմանանու երկիրը կա՛մ Ամանոս եւ կամ նախապէս յիշուած Բեհաիէն երկիրը Եգիպտական արձանագրութեանց, զոր պատճառներ ունենք Եփրատացոց երկրին հետ նոյնացնելու: Ասոր ի դէպ ելնող պարագայ մը սա է, որ Նաբուքոդոնոսոր արեւմուտքի մէջ, Տաւրոսի վրայ, Եղամական – Կասեան զաղութներ հիմնած ըլլալ կը թուի, որովհետեւ Մարխաշի, Տուպլիաշ եւ Զապշա եղամական տեղւոյ անուններն այսուհետեւ արեւելեան Փոքր Ասիոյ մէջ կ'երեւնան Մարբասի (Մարաշ), Տուբալ (Ալպիսթան) եւ Զապշալի ձեւերով:

Բայց Նաբուքոդոնոսոր Ա. մինչեւ վերջը յաղթական չը մնաց: Հարկաւ իր կողմէն սաստիկ ճնշուած էր Կարքեմիշ մեծ ու վաճառաշահ ոստանը, որ ի վերջոյ Ասորեստանը հրաւիրեց Բաբելոնի թագաւորին յարձակմանց ու կեղեքմանց դէմ, որով կը կարդանք թէ Նաբուքոդոնոսորի կարսատի անուն զօրավարը (Ն. Ք. 1125–ի առեններըը) Եփրատի եղերքը յաղթուեցաւ Ասորեստանի Աշուրբիլի թագաւորէն: (Hastings' Bible Dictionary, I. p. 228a · Bible Encyclopaedia, I. 207a; *վերջին տեղը* p. 206b *պատկերը չատ կարեւոր է:* Tubliash *երկրին համար՝ տես՝* (Hall, Ancient Hist. of Near East, pp. 196, 197):

Աշուրբիլի այս յաղթանակը ճամբայ բացաւ յաղթութեանց իր որդւոյն՝ Թագլաթփալասար Ա.ի (1117–1080 Ն. Ք.) *որ Ասորեստանի Հին կայսրութեան ամենամեծ աշխարհակալ թագաւորը հանդիսացաւ, մասնաւորապէս Նայիրեան երկիրներու (Արեւմտեան Հայաստանի) վրայ ըրած երեք մեծ արշաւանքներովը: Թագլաթփալասար Ա.ի իշխանութեան սկիզբները, երբ Հիւսիսային Միջագետքի Սուբարի կամ Սուբարտու երկիրն ապստամբեցաւ Ասորեստանի դէմ, այդ ժամանակի Հաթեանց մեծ թագաւորն իր օժանդակութիւնը բերաւ ապստամբներուն իրեն հպատակ Կուսկա եւ Ուրամա ցեղերէն 4000 զինուոր ղրկելով, որոնք Սուբարտիի քաղաքները պրաւեցին: Թագլաթփալասար Խաղտիի թագաւորէն ղրկուած այս զօրքերուն պատահեցաւ Թերեւս Ուրֆայի եւ Սեւերկկի մէջտեղը, եւ սաստիկ կռիւներ ունեցաւ անոնց հետ: Կ'երեւի թէ դաշնակիցք քանի մը մասնական յաղթութիւններ ալ չահեցան, բայց ի*

վերջոյ պարտուեցան եւ Կասկաներ ու Ուրամանները Եփրատէ արեւմուտք քաշուեցան, ուր անոնք վազուց հաստատուած էին:

Ուրմանները հաստատուած տեղերն էին անշուշտ եռբլն կոմմագենէ կամ Եփրատացիք ըսուած երկրին մէջ մեծ գետին եզերամօտ մասերը, ուր իրենց անուան յիշատակը պահեր են դասական աշխարհագրութեան Ուրիման, որ է արդի Ուրում (Էվլէք) աւերակը Նիզիպէ քիչ մը հիւսիս–արեւելք՝ Եփրատի եզերքը եւ Ուրհմն բերդը՝ զոր Մատթէոս Ուռհայեցին (էջ 403) կը յիշէ Սամոսատի մօտերը, թերեւս նաեւ մեր նշանաւոր Հռոմկլայ ամրոցը: Իսկ Սէյսի, Հօկարթի եւ այլոց կարծիքով՝ Թադլաթփալասար Ա.ի օրերէն սկսեալ Կարքեմիշի «Ասատինները» վրայ իշխող արքայական գերդաստանը կասկա ծագում ունէր: Հնագիտական պեղումներն արդարեւ կը ցուցնեն որ այդ ժամանակներէն հետէ Կարքեմիշի ազգաբնակչութեան մէջ ցեղաբանական հիմնական փոփոխութիւն մը եղած է՝ քաղաքակրթութեան «Նոր–Հպեան» ընդհանուր նկարագիրը պահելով հանդերձ:

Թադլաթփալասար իր իշխանութեան հինգերորդ տարին (Ն. Ք. 1112) արշաւեց հիւսիսային Սիւրիոյ վրայ: Նախ յաղթահարեց արեւմտեան Միջագետքի վրանաբնակ Արամէացի (Ասորի) ցեղերը, ապա տկալասաներու (քէլէք) վրայ հնձած իր բանակն անցուց Եփրատէ ապին, ուր Բիշրի լերան ստորոտը վեց կարեւոր տեղեր գրաւեց: Թէեւ մարդ կը փորձուի այս Բիշրի լեռը մեր Անթէպի հարաւ – արեւելեան կողմը Թլպաշարի հոչակաւոր հիւլիւկին հետ նոյնացնելու, սակայն թերեւս աւելի հաւանօրէն արդի ձէպէլ Պիշրին է Բագդադի եւ Տէյրզօրի միջեւ: Ապա կ'երեւի թէ Հալէպի վրայէն դէպի Որոնդէսի ստորին ձորը կ'արշաւէր, որովհետեւ Ասատինայի Լուբառնա թագաւորն անմիջապէս փութաց ընծաներ մատուցանելու Ասորեստանցիին:

Բայց Թադլաթփալասար չէր համարձակած մօտենալ Եփրատի վրայ կարքեմիշ մեծ քաղաքին, զոր «Ասատինները» երկրին ոստանը» կ'անուանէ, եւ ոչ իսկ կրցած էր հարկ առնել անոր թագաւորէն: Ուստի յաջորդ արշաւանքին նախ Մալաթիոյ վրայէն, որու թագաւորն արդէն հպատակութեան բերած էր, կը յարձակի Փոքր Ասիոյ վրայ եւ մեծամեծ յաղթութիւններ չահելով հոն, ստուրք կրստանայ «Մեծ հատտիներու» թագաւոր Իսու–Տեշուպէն· եւ ապա հետեւեալ տարիներու մէջոցին հիւսիսային Սիւրիան ամրոցջապէս նուաճելով մինչեւ Արուադ կղզին գիմացը՝ Միջերկրական ծով կը հասնի: Բնականաբար մինչեւ Թադլաթփալասար Ա.ի վերջին տարիները

ամբողջ հիւսիսային Սիւրիոյ հետ՝ Անթէպի եւ Տլուքի շրջանակն ալ Ասորեստանցւոց հարկատու կը մնայ:

Թագլաթփալասար Ասուպ կղզիին մօտ ծովեզերքին վրայէն նաւ մը կը մտնէ եւ դրօսնելու նպատակաւ իր ձեռքովը դլփին մը կըսպաննէ: Այս արշաւանքէն սարսափահար՝ Եգիպտոսի Փարաւոնը Ասորեստանցիին իբրեւ ընծայ կոկորդիլոսներ եւ պետաճիներ կը ղրկէ, սոյն միջոցաւ աշխարհակալին հետ բարեկամական յարաբերութիւններ կեղծելու համար: Ապա Թագլաթփալասար իր բանակով կը յառաջանայ Բաբելոնաստան՝ զոր կ'աւերէ իրարու վրայ երկու տարի: Բայց յետոյ՝ սոյն յաղթութեանց վրայ անակնկալ մեծ ապէտ մը կը կրէ, կռուի մէջ պարտուելով Բաբելոնի Մարդակ – Նատին – ախի թագաւորէն, որ Ասորեստանցի յարձակողները եւս կը վանէ, իր կարգին Ասորեստան կը մտնէ եւ հռնկէ կը վերցնէ աստուածներու արձաններն: Այսպէս, խեղճութեամբ կը վերջնայ Թագլաթփալասարի փառաւոր իշխանութիւնը:

Թագլաթփալասար Ա.ի յաջորդներն ի զուր կը ջանան նախկին կացութիւնը վերահաստատելու, բայց իրողութիւն է որ հետեւեալ երկու դարերու մէջոցին Ասորեստանեան վաւերագրերը գրեթէ բոլորովին կը լռեն: Արդէն Թագլաթփալասարի օրով իսկ Նաւտիները զօրանալու վրայ էին, որով Մելէտիա քաղաքն այլեւս մաս չի կազմեր Խանիգալբատի, այլ կ'անցնի Մեծ Խատտիի տէրութեանց մէջ: Այսպէս, Նոր-Հաթեացիները իրենց զօրութիւնը վերագտած ըլլալով, շուրջ 1000–ին Ն. Ք. Ասորեստանցիները կը ջարդեն Կարքեմիշէն ոչ հեռու տեղ մը, եւ Մեծ Խատտիի Դաշնակցային պետութիւնն իր կատարեալ անկախութեան վերատին տէր եղած, պատերազմութիւն ունի իր մասնայատուկ մշակոյթը զարգացնելու, եւ անոր անդամներն ալ մեհենագիր արձանագրութիւններով պատկերագրանդակ յիշատակարաններ կանգնելու իրենց Մալաթիա, Մարաշ, Կարքեմիշ եւ այլ ոստաններուն մէջ: Մեր Անթէպի կամ Տլուքի շրջանակն ալ այդ միջոցին հզօրապէս կ'ենթարկուի Նոր–Հաթեան մշակոյթի ազդեցութեան:

Թագլաթփալասար Ա.ի մահէն յետոյ՝ Ասորեստանի անցուցած երկարատեւ տկարութեան շրջանին, մինչ մէկ կողմէն հիւսիսային Սիւրիոյ Հաթեան ծագումով թագաւորութիւնները հանդիսաւ կը վայելէին եւ իրենց ազգային մշակոյթը կը զարգացնէին, անոնց քովը յառաջ եկած կը գտնենք Արամէացի ծագումով նոր իշխանութիւններ, մեծ ու պզտիկ: Թագլաթփալասարի յաջորդներէն Աշուրրաբի Բ. (1012–995 Ն. Ք.) մէկ յաղթական արշաւանք ալ կ'ընէ Եփրատէն արեւմուտք ու

մինչեւ Ատալուր լեռը հասնելով՝ դէպի Միջերկրական ծովը նայող բարձունքի մը վրայ իր անդրին կը կանգնէ բեւեռապիր արձանապրուխիւնով մը: Այս Ատալուր լեռը կրնանք նոյնացնել Ամանոսի հարաւային ծայրին հետ, ուր Պէյլանի կիրճին անմիջապէս հիւսիսային կողմը կայ Աբրգ հովտով ծովահայեաց: Բայց դեռ Աշուրբարի չմեռած՝ Արամէացիք Խատինեներու պինակցութեամբ խլած էին անոր ձեռքէն Պիտրու նշանաւոր քաղաքը, որ ըստ Սէյսի՝ Բաղտամ մարզարէին ծննդավայրը Փաթնուր քաղաքն է եւ դիրքն ալ այսօր Թաշաթան գիւղով կը ներկայացուի Սաճուր պետակի Եփրատի հետ խառնուած տեղը:

* * *

Ասորեստանի Նոր Կայսրութեան առաջին թագաւորներէն Ասուրնազիրպալ Բ. (884–860 Ն. Ք.) կրկին պետութիւնը վերահին ծաւալել դէպի արեւմուտք: Իր եօթներորդ տարին կ'արշաւէ Կարքեմիշի վրայ, որու իշխանը Սանգարա, «Խատինի թագաւոր» ալ կոչուած, կրատիպուի Ասորեստանցիին հարկառու ըլլալ: Կարքեմիշի բանակը — հետեւակներ, հեծելազօրք եւ կառազօրք — կը միացուին Ասորեստանեայց բանակին, եւ մինչեւ Լիբանան հիւսիսային Սիւրիոյ բոլոր արքայիկները կը փութան ընծաներով հպատակութիւն մատուցանել եւ պատանդներ տալ: Միայն Խատինայի Լուբառնա Բ. թագաւորը կը մերժէ հպատակիլ, ուստի Ասուրնազիրպալ ասոր դէմ կ'արշաւէ բոլոր ուժով:

Այս արշաւանքի ճամբան կը թուի թէ երկու անգամ նկարագրուած է Ասուրնազիրպալի Տարեգրութեանց արձանագրութեան մէջ: Առաջինին համեմատ՝ արշաւանքը Խլիխի շրջանակին մէջէն եղած է, «Կարքեմիշ քաղաքէն մեկնեցայ: Ուղղուեցայ դէպի Մուցգիգանի եւ Խամուրգա լեռնապատառները: Ախանու (այսինքն՝ Եախան) գետը ձախ կողմս ձգեցի: Խատինայի Լուբառնային պատկանող Խազազի (Ազէզ) քաղաքին մօտեցայ, ոսկի, հագուստեղէն, քիանէ հանդերձներ իրը ընծայ ընդունեցայ: Ափրի (Աֆրին) գետը հունէն անցայ: Ափրի գետի ափունքէն մեկնեցայ», եւն.: Ասորեստանի թագաւորը մեկնելով այժմու Ճարապղուսէն, դրեթէ ուղղակի արեւմուտք կը քալէ եւ Ազէզ կը հասնի, որով Մուցգիգանի եւ Խամարգա լեռնապատառները պիտի ըլլան արդի Խլիխի շրջակայքը: Ախան կամ Եախան գետ իշխանութիւն մըն էր, որու մայրաքաղաքը, Արփատ, շատ անգամներ յիշուած է Հին Կտակարանի մէջ, եւ անոր տեղը ներկայիս Թէլ-Էրփատ հիւ-

յիւկն է՝ Հալէպէն դէպի հիւսիս։ Ասուրնապիրպալ չը դպաւ Արփատ քաղաքին, քանի որ անոր իշխանը՝ Գուսի կամ Ագուսի փութաց իրեն ընծայ մատուցանել — արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ, արջառ, ոչխար, դոյնզդոյն հագուստեղէն եւ քթանէ պատմուճաններ։

Ուղեկրութեան երկրորդ նկարագրութիւնը, որ հաւանօրէն աչէն օժանդակով եւ Անթէպի դիրքին վրայէն արչաւող երկրորդ Ասորեստանցի բանակի մը բռնած ճամբուն կը վերաբերի, սա է.— «Սագուրու (Սաճուր) դեռի ափանց վրայ դադար մ'առի։ Սագուրա դեռի ափերէն մեկնեցայ։ Դէպի Սարատինի եւ Կալպանի (կամ Գուպպանի) լեռնագաւառներն ուղղուեցայ։... (անունը կորսուած) դեռի ափանց վրայ դադար մատուցի։ Մտայ Արիբուա քաղաքը, որ Լուբառնայի ամրոցն է։ Այդ քաղաքն ինծի յանձնացուցի։ Լուխուտէ գաւառի արմատքն ու յարդը հնձեցի եւ անոր մէջ ամբարեցի։ Անոր պալատին մէջ խընջոյք ըրի։ Ասորեստանցի գաղթականներ հոն հաստատեցի։ Մինչ կը յամէի Արիբուա քաղաքին մէջ, դիմումներս նուաճեցին Լուխուտի գաւառին աւանները», եւն.։ Հոս յիշուած Արիբուա բերդաքաղաքը կրնանք նոյնացնել մեր հայ աղբիւրներու յիշած Արեւբնդան (արդի Ռաւբնտան) ամրոցին հետ, իսկ Լուխուտէ գաւառը հիմակուան Քիւրտ-տաղրն պիտի ըլլայ։ Սարատինի եւ Կալպանի պիտի ըլլան մեր Սօֆ լեռները։

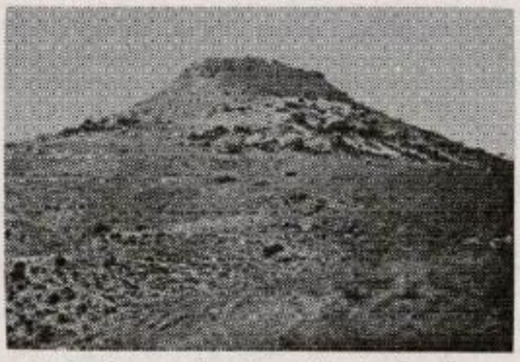

Բօվանտըզ Գալէ, Անթէպի մօտ միջնադարեան բերդ մը։

Լուբառնա չի կրնար դիմանալ Ասորեստանի զէնքերուն առջեւ, քաղաքներն անձնատուր կ'ըլլան առանց պատերազմի եւ Ասատինայի թագաւորը կըստիպուի իր պալատին բոլոր հարստութիւնը տուզանք տալ։ Կարքեմիշի եւ Ասատինայի թագաւորներուն վճարած տուզանքի, եւ Ազէզ ու Արփատ քաղաքներու մատուցած ընծաներուն ցանկերը, զոր արձանագրութիւնը կուտայ, աչքէ անցնելով պզտիկ մը կը կարմինք թէ հիւսիսային Սիւրիոյ այս երկիրներն այն դարուն որչա՞փ հարուստ եւ քաղաքակրթապէս զարգացած էին։

Լուբառնայի բուն մայրաքաղաքը Կուճալուա կը կոչուէր, եւ Ասուրպէտներու կարծիքով՝ հաքի պատմութեան Գինդարոս (Gindarus) ամրոցն է Աֆրին գետի ստորին ընթացքին վրայ։ Ասուրնապիրպալ Կունալուայէ մեկնելէն յետոյ անցաւ Որոնդէս գետէն եւ Անտիոքի հրվանտակէն, ապա Լաթաքիոյ

մօտերէն մինչեւ այժմու Թրիփոլի քաղաքը Միջերկրականի ծովեզերքէն արշաւելով, հոն ընդունեցաւ Փիւնիկեան մեծահարուստ քաղաքներու տուրքերը (Ն. Ք. 876):

Վերադարձին Համաթի (Ամաննա) լեռներն ելաւ Ասուրնասիրապալ՝ իր չինուածոյ համար առագաստ կտրել տալու: Անկէ դնաց «Մախթիներու երկիրը», որ անուան նեղքեւ կ'ամփոփէ Թերեւս Շամալի (Զէնճիրլի) եւ Գուրգումի (Մարաշ) թագաւորութիւնները, եւ զայն նուաճեց ամբողջ տարածութեամբը: Բայց իր այս արշաւանքին հետեւանքն ըլլալով, Ասատիի երկրին (Հիւսիսային Սիւրիոյ) թագաւորները խիստ զօրաւոր դինակցութիւն մը կը կազմեն, տեսակ մը դաշնակցային կազմակերպութեամբ, ապագային Ասորեստանի դէմ հաւաքական դիմադրութիւն տալու համար: Ուստի Ասուրնասիրապալ ալ չի համարձակիր արշաւել Եփրատէն արեւմուտք, թէեւ այսուհետեւ 16 տարի ալ թագաւորած է:

* * *

Ասուրնասիրապալի որդին ու յաջորդը Սալմանասար Գ. (859–824 Ն. Ք.) իր իշխանութեան երրորդ տարին՝ զարնան դէպի արեւմուտք արշաւանքի սկսաւ: Նախ յարձակեցաւ Բիտ-Ադինիի (այսինքն՝ Եդեմի Տան) երկրին վրայ, որ է արդի Ուրֆայի շրջանակը: Ասուր թագաւորը, Ադինիի որդի Ախունի, որ Ասուրնասիրապալի օրերէն ի վեր կ'իշխէր Ուհայենէի ընդարձակ նահանգին վրայ, օգտուելով Կարքեմիշի թագաւորութեան տկարացումէն, իր իշխանութիւնը տարածեր էր Եփրատի արեւմտեան կողմն ալ՝ Մէսքէնէի մօտերէն մինչեւ Անթէպի շրջանակը: Ախունի, որ ալ ծերացած էր, պարտուեցաւ, եւ Ասորեստանի վեհապետան անոր քաղաքներէն մէկուն մէջ, որ արդի Պիրէճիկի տեղն ըլլալ կը թուի, տասցաւ հարկերը Եփրատէ արեւելեան չորս երկիրներու իշխաններուն: Ապա արդի Նարսէյիտի մօտ Եփրատն անցաւ տեղատուներու վրայ, եւ հասաւ Թէ ցամաքի վրայ ոտք կոխեց՝ իրեն հարկ մատուցող Կումմուխի (Կոմմագենէի) թագաւորը Քատագիլի: Սալմանասար անկէ յառաջացաւ Պաբարրուխրունի բերդաքաղաքը (Թերեւս Ռասպան, այժմ Ալթունթաչ գալէսի՝ Արապանի դաշտին մէջտեղը), զոր գրաւեց եւ աւերեց ուրիշ քաղաքներու հետ: Անկէ անցաւ Գարգում, Մարքասի (Մարաշ) մայրաքաղաքով, որու թագաւորը Մուտալլի անմիջապէս հպատակութիւն յայտնեց:

Բայց Ասորեստանի թագաւորը հասաւ Թէ Շամալի (Իսլահիյէ–Զէնճիրլի) հողը ոտք կոխած եւ անոր քաղաքներէն մէկը

պաշարել ձեռնարկած էր, յանկարծ իր դիմացը դաւ ահեղ պինակցութիւն մը: Ադինէի թագաւորն Ախունի Կարքեմիշի Սանգարա եւ Խաւոխնայի Սապալուլու թագաւորներն իրեն պինակից ըրած եւ աճապարած էր Շամալի Խայաճ իշխանին օգնութեան: Թէեւ Սալմանասար կը պարծի թէ մեծ կոտորածով ջախջախեց այս պինակցութիւնը եւ իր յաղթութեան ի յիշատակ կոթող մըն ալ կանգնեց Ամանոսի ստորոտը Սալուարա գետակի ակբերակին վրայ, սակայն հպիւ թէ քիչ մը հարաւ խապաց եւ Որոնդէս գետն անցնելով Խաւոխնայի հարաւային քաղաքները նուաճելու ձեռնարկեց, իր դէմն ելաւ աւելի ընդարձակ պինակցութիւն մը, զոր կը կազմէին վերոյիշեալ չորս իշխաններէն զատ, Կումմուխցի Քաւաղիլի, Կուէի (դաշտային Կիլիկիոյ) իշխանը, Խելուկայի (լեռնային Կիլիկիոյ) թագաւորը Պիխերիմ եւ ուրիշ երկու իշխաններ:

Սակայն գոնէ այս անգամ վճռական յաղթութիւն մը չահեցաւ Սալմանասար եւ փչրեց պինակիցներուն զօրութիւնը, եւ ինը պինակիցներէն մէկն ալ ողջ բռնեց, Արամէացի իշխան մը՝ որու երկիրը կ'երեւի թէ արդի Պապի կամ Մունպիճի կողմերն էր: Ապա կարգաւ նուաճեց Խաւոխնայի այն մասը որ Անտիոքի լիճին եւ Միջերկրական ծովու եղերքներուն վրայ էր: Ցետոյ Ամանոս լեռներն էլլելով՝ ստորգ կտրել տուաւ, նաեւ ծովահայեաց Ատալուր կաստարին վրայ (ինչպէս ըսինք, հաւանօրէն Պէյլանի նեղուն Ալքզի մօտ) Աշուրաբիի արճանին քով իրենն ալ կանգնեց: Վերջապէս կրկին ցամաքի ներսն իջնելով՝ գրաւեց Խապազու (Ալէպ) քաղաքը եւ Խաւոխնայի ուրիշ կարգ մը աւաններըը: Իսկ այս միջոցին իրեն հարկ մատոյց Արփատի (Թել-Էրֆատ) իշխան Արամէ, որ Գուսիի կամ Ազուսիի որդին էր:

Սալմանասար երկրորդ արշաւանք մ'ըրաւ Ն. Ք. 856-ի գարնան՝ գարձեալ Բիտ-Ադինիի երկրին վրայ: Թէեւ Ախունի այս անգամ ալ յաղթուեցաւ եւ պաշարուեցաւ իր Տիլ-Բարսիպ անուն մայրաքաղաքին մէջ (այժմ Թել-Ահմար՝ Ճարապլուսի դիմացը, քիչ մը վարօք*), սակայն քաղաքն անառիկ էր: Ուստի Ասորեստանի թագաւորը գարձեալ ակալատաներու վրայ հեծած անցաւ Եփրատը եւ նուաճեց Տիլ-Բաշիրէ (Թել-պաշար), Սուրունու, այժմ Սարըն գիւղ՝ Անթիպի մօտ), Պա-

*) Պատկեր.— Թել-Ահմարէն հանուած՝ Ամպրոպի ասուծոյն կոթողը: Արամէական արուեստ՝ Հատեան դեղարուեստի ազդեցութեամբ, Ն. Ք. տասներորդ դարու գործ. (Տես Միւրմէեան, Սուրիա, էջ 533՝ վարի ձախ կողմի պատկերը):

բիպա, Դաբիգու (այժմ Մէրճի Տապըզ՝ Հալէպի եւ Քիլիսի մէջտեղ) եւ ուրիշ երկու բերդաքաղաքներ, չրջակայ 200 դիւղերով, որոնց ամենքն ալ Բիտ-Ադինիի թագաւորութեան կը պատկանէին: Ապա եոին դառնալով՝ պաշարեց ու առաւ Կարքեմիչի թագաւոր Սանդարայի մէկ ամուր բերդաքաղաքը Սազաբէ անուն, որ հաւանօրէն Թախթը Պալկըզ աւերակն է Պիրէճիկի դիմացը՝ քիչ մը վարօք: Ասոր վրայ «Ասուոի աչխարհի» բոլոր իշխաններն ընծաններով յալթականին սիրան առնել փութացին: Ինտա Թանկադին ընծաններ բերին մասնաւորապէս Ասուոինայի թագաւորը, Շամալի իշխան Կայան (որդի Գաբբարի), Կարքեմիչի թագաւորը Սանդարա, Ազուռիի որդի Ամամէ եւ Կումմուխի թագաւորը Քարապիլի:

Սակայն Սալմանասար դոհ չէր ցորչափ Ախունի կը պրծէր իր ճիրանէն, ուստի երրորդ արչաւանք մը սարքեց միեւնոյն տարուոյ ամրան դէպի Բիտ-Ադինի: Այս անգամ Ախունի թողուով իր մայրաքաղաքը՝ փախաւ Եփրատի արեւմտեան կողմն եւ ամրացաւ Շիտամրատ կամ Կար-Տիմրատ լեռան վրայ (Թեբեւս Սեաւ լերանց մէկ կատարը կամ նոյնիսկ Հռոմկլայ), իսկ Ասորեստանի թագաւորը չատացաւ նուաճելով Տիլ-Բարսիպը եւ Բիտ-Ադինիի ուրիշ քաղաքներն յայնկոյս եւ յայսկոյս Եփրատի:

Հետեւեալ տարին (855 Ն. Ք.) Սալմանասար վերստին քալեց Ախունիի դէմ: Վերջապէս Շիտամրատ (կամ Կար-Տիմրատ) լեռան ստորոտն արիւնահեղ ճակատամարտ մը տեղի, Ախունի պաշարուեցաւ մօտակայ քաղաքին մէջ, (որ արդի Հալֆէթիի պիտի ըլլայ) եւ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ: Սալմանասար ծերունի հերոսը դերի տարաւ Ասորեստան, եւ Բիտ-Ադինիի երկիրն ալ նահանգի վերածեց: Ասորեստանի թագաւորը Բիտ-Ադինիի թագաւորութիւնը կործանելէ յետոյ, որու մաս կը կազմէր անչուշտ Անթէպի շրջանակը, անոր քաղաքներուն անունները փոխեց Ասորեստանեան անուններու, նաեւ Ասորեստանցի դաղթականներ բերելով՝ բնակեցուց անոնց մէջ: Այս քաղաքներէն ոմանք են Տիլ-Բարսիպ, Ալիպու եւ Կիչադուբա, որոնք Թերեւս Եփրատէն արեւելք կը դտնուին, իսկ Եփրատէն արեւմտեան քաղաքներն են Նապպիգու (որ աւելորթաբար կը նոյնացուի Մարոպ, արդի Միւնպիճ, քաղաքին հետ, բայց կրնար Անթէպի մօտ Նաֆխ գիւղով ալ ներկայացուիլ), Ռուգուլիտի (Ասչակրաց ժամանակուան Rangulath), Պիտրու (որ է Բազաամ մարգարէին հայրենիք Փաթուրը քաղաք), Մուսկինու (հաւանօրէն արդի Մէսքէնէ), եւայլն: Սա-

կան նոր դրուած Ասորեստանեան անուններէն աւելի նախկին անունները մնայուն եղած են ժողովուրդի բերնին մէջ:

Սալմանասարի իշխանութեան վեցերորդ տարին (853 Ն. Ք.) տեղի ունեցաւ Համայի մօտ կարկարի նշանաւոր ճակատամարտը՝ մէկ կողմէն Ասորեստանի զօրաց ու միւս կողմէն Սիւրիոյ 12 դինակից թագաւորներուն միջեւ: Զինակիցները, որոնց գլուխը կը կենար Դամասկոսի Ադրազար կամ Բենադադ Բ. թագաւորը եւ որոնց չարքին էր նաեւ Իսրայէլի Աքաաբ թագաւորը, եկած ժողվուած էին Եմաթի (Համայի) իրխուլինի թագաւորին օգնութեան, բայց պարտուեցան մեծ կոտորածով: Սալմանասար դէպի Եմաթ արշաւելու առեն Հալէպէն անցած է: Ինքը կը գրէ. «Եփրատի ափերէն մեկնեցայ: Խալման (Խալիրոն, Հալէպ) քաղաքին մօտեցայ: Անոնք վախցան կռուելու եւ իմ առքերուս փարեցան: Անոնցմէ իբր տուրք արծաթ եւ ոսկի ընդունեցայ: Խալմանի Դադդա (Հադադ, Ադադ) աստուծոյ առջեւ զոհեր մատուցի: Խալմանէ մեկնեցայ: Եմաթցի Իրխուլինիի քաղաքներուն վրայ արշաւեցի. եւն.»: Ասորեստանի թագաւորն այս արշաւանքին սկիզբը, դեռ Պիտրու (Փաթուր) քաղաքէն չմեկնած, առացաւ Հարիկերը «Խատի աշխարհի» իշխաններուն, որոնք էին Կարքեմիշի Սանդարա, Կումմուխցի Կունոասչալի, Գուսիի որդին Արամէ, Միլիդցի Լալլի, Գարբարի որդին Խայան, Խատոխնացի Գերպարուզա եւ Գուրգումցի (Մարաշցի) Գարպարուզա: Այս պարապայէն յայտնի է որ մեր չրջանակի բնիկ իշխաններն իրենց դասը լաւ սորված էին եւ չմասնակցեցան Կելեսիւրիոյ դինակցութեան, եւ կամ թէ Ուրֆայի եւ Անթէպի կողմերուն վրայ կարգուած Ասորեստանցի կառավարիչներէն եւ այդ տեղեր հաստատուած Ասորեստանեայ զաղութներէն զսպուած էին: Մինչդեռ Կուէի (զաշտային Կիլիկիոյ) եւ Մուղրիի (Ալպիստանի թագաւորները, որոնց երկիրներն աւելի հեռու էին եւ ազատ՝ Ասորեստանցւոց ազդեցութենէն, գոնէ օժանդակ գունդեր գրկած էին՝ կարկարի ճակատամարտին մասնակցելու համար:

Սալմանասար իր տասներորդ տարին (Ն. Ք. 849) դարձեալ յարձակեցաւ Կարքեմիշի երկրին վրայ, որու թագաւորը Սանդարա ապատամբեր էր եւ կ'երեւի թէ սիրանալ կը չանար կործանեալ Բիտ-Ադինիի թագաւորութեան գաւառներուն: Բայց պարտուեցաւ եւ իր քաղաքները կործանեցան: Ապա Ասորեստանի թագաւորը յարձակելով Արամէի երկրին վրայ, առաւ անոր Առնի անուն արքունի ոտանը եւ 100 աւաններ եւ կամ գիւղեր: Յաջորդ տարին ալ Սալմանասար կը յիշէ թէ ե-

մաթի եւ Դամասկոսի թագաւորներուն կազմած երկրորդ մեծ դինակցութիւնը խորտակելէ յետոյ, առաւ ու կողոպտեց Ասրամէի Ապպարապու բերնաքաղաքը, որու տեղն այսօր կը նշանակուի Ապարապի դիւղով, Քիլիսէ 24 քիլոմէթր դէպի արեւելք: Այսպէս, ըսել կ'ըլլայ թէ Ասփատի թագաւորն ալ նախկին Բիտ-Ատինիի գաւառներէն ոմանք յափշտակելով, երկերը դէպի Եփրատ ընդարձակել չանացած էր:

Այնուհետեւ, Սալմանասար անգամ մը, (841-ին Ն. Ք.) արշաւեց մինչեւ Դամասկոս, եւ երեցս (839, 834 եւ 833-ին) կուէ կամ Դաշտային Կիլիկիա, իսկ բազմիցս Ամանոս լեռներըն այցելեց առագձ կտրել տալու: Բոլոր այս առիթներով Քիլիսէ եւ Ազէպ, եթէ ոչ Անթէպ, չըջանակէն անցած պիտի ըլլայ, բայց այս տեղերուն հետ ոեւ թշնամական չփում չի յիշեր: Միայն անգամ մը (834-ին Ն. Ք.), Կիլիկիոյ երկրորդ արշաւանքէն վերադարձին՝ յարձակեցաւ Ապուսիի որդւոյն Ասրամէի վրայ եւ գրաւեց անոր Մուրու անուն ամրոցը: Ասկա, որ Թագլաթփալասար Գ.ի արձանագրութիւնից մէջ ալ կը յիշուի Մուրուա ձեւով եւ իրրեւ Ուճկիի կամ Խաատինայի քաղաքներէն մէկը, հաւանօրէն Ափրին պետին վրայ կը գտնուէր:

Ն. Ք. 831-ին Խաատինայի երկրին մէջ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ, իրենց Լուբատնա Գ. թագաւորը սպաննեցին եւ Սուրրի անուն ծերունի մը հանեցին գահը: Սալմանասար իր Դայան-Աշուր սպարապետը մեծ բանակով մը արեւմուտք դրկեց: Բայց դեռ Ասորեստանի բանակը Եփրատը չանցած Սուրրի մեռաւ բնական մահով, իսկ Խաատինայի մայրաքաղաք Կունալուայի մարդիկը Սուրրիի որդիները եւ յեղափոխութեան պարագլուխները բռնելով՝ Ասորեստանցւոց յանձնեցին: Դայան – Աշուր ասոնց բոլորը եւ դեռ յանցաւոր սեպած ուրիշ մարդիկը սուրէ անցուց, եւ յետոյ Կուրուզդայի որդի Սասի անուն մէկը բազմեցուց Խաատինայի գահին վրայ: Ապա ահագին քանակութեամբ արծաթ, ոսկի, կապար, պղինձ, երկաթ եւ փղոսկր առանալով իբր տուգանք եւ Ասորեստանի վեհապետին բարձր մէկ անդրին կանգնելով Կունալուայի մեհեանին մէջ, մեկնեցաւ անկէ: Կ'երեւի թէ այնուհետեւ Ասփատի իշխանը Խաատինայի այս խռնարհեցումէն օգտուելով՝ իր երկրին սահմանները քիչ մը դէպի արեւմուտք ալ ընդարձակեց:

* * *

Սալմանասար Գ.ի վերջին տարիներուն՝ իր անդրանիկ որդին Սարպանապալ մեծ ապստամբութիւն մը հանեց, որ վեց

տարի տեւեց, եւ դեռ չվերջացած (824–ին) մեռաւ Ծերունի վեհապետը: Իր երկրորդ որդին Շամշիադադ վերջապէս մարեց ապստամբութիւնը եւ յաջորդեց գահին, բայց պետութեան արեւմտեան նահանգները բոլորովին կորսուած էին, եւ Շամշիադադ մինչեւ Ն. Ք. 811 տեւող իշխանութեանը մէջտեղ երբեք պատեհութիւն չունեցաւ Եփրատէն արեւմուտք անցնելու եւ Ասորի աշխարհի բնիկ թագաւորները հնազանդութեան բերելու:

Անոր որդին ու յաջորդը Ադադնիրարի Գ. (811–782 Ն. Ք.) անչափահաս էր դեռ, որով ի սկզբան իր մայրը Սամմուրամատ (Շամիրամ) թագուհին խնամակալութիւն կը վարէր: Երբ երիտասարդ թագաւորն անձամբ իշխանութիւնն առաւ իր ձեռքը (806–ին), արշաւեց Արփատի երկրին վրայ, եւ յաջորդ տարին ալ խազազ (Ազէզ) քաղաքին վրայ: Այս կը նշանակէ թէ անցած քառորդ դարու մէջտեղ Բիւա–Ասուրի իշխանութիւնը չատ զօրացած եւ իր սահմաններն ընդարձակած էր՝ թերեւս Անթէպի չրջանակն ալ մէջն առնելով:

Ադադնիրարի հետեւեալ երկու տարիներուն յառաջացաւ նախ Լիբանանի Բահալի (Պաալպէք) քաղաքին վրայ եւ ապա մինչեւ Փիւնիկէի ծովեզերքը: Կ'երեւի թէ այս վերջին առիթով էր որ ստացաւ նա մինչեւ Եղովմի ու Փղշտացւոց երկիրները տարածուող ամբողջ Սիւրիոյ ու Պաղեստինի թագաւորներուն եւ մինչեւ իսկ Դամասկոսի Ասորւոց հզօր թագաւորին տուրքերը: Բայց ժանտախտ առած բանակով մը Ասորեստան վերադարձաւ: Միայն մէկ անգամ ալ (Ն. Ք. 797–ին) արշաւանք մը փորձեց մինչեւ Լիբանանի Մանցուատէ քաղաքը, եւ այնուհետեւ մինչեւ իր մահը ոչ երբեք ոտք կոխեց Սիւրիոյ հողին վրայ:

Ասորեստանի պետութիւնն ասկէ վերջը կէս դար տեւող տկարութեան չրջան մը կ'ունենայ, որու պատճառները երկուք են, նախ՝ հիւսիսային կողմն Ուրարտուի նորակազմ հզօր պետութեան հետ անընդհատ պատերազմ, որու մէջ Ասորեստանցիք առհասարակ պարտութիւն կը կրէին, երկրորդ՝ ներքին երկպառակութիւններ: Ասոր համար Սիւրիա, ցանցառ առիթներով Ասորեստանի բանակներուն յարձակմանց նշաւակ ըլլալուն հակառակ, ազատութիւն եւ համեմատական խաղաղութիւն կը վայելէր: Հատեան ժողովուրդով բնակեալ վայրերը, որոնցմէ էր նաեւ Անթէպի չրջանակը, իրենց առանձնայատուկ քաղաքակրթութիւնը կը զարգացնէին, եւ Կարքեմիչի, Մարքասիի եւ այլ կեդրոններու բնիկ թագաւորները, ընդհանրապէս իրարու հետ հաչտ ու բարեկամ ապրելով, կը

հարաւանային հոդագործութեան եւ վաճառականութեան շրջնորհիւ, որով հոյակապ շէնքեր կը կառուցանէին, փառաւոր պալատներ ու մեհեաններ, ու յիշատակարաններ կը կանգնէին քանդակագործութեան հիանալի արուեստագրութիւններով եւ «Հատեան» ըսուած մեհենագիր արձանագրութիւններով:

* * *

Հոս հարկ կըզգանք ակնարկ մը նետելու Անթէպի եւ շրջակայքին «Հատեան» կամ «Նոր-Հատեան» ըսուած քաղաքակրթութեան վրայ: «Նոր-Հատեան» ըսուած դեղաբուխասական ոճը Ն. Ք. 1250-ի առեններէն կըսկսի Մալղիայի (Մալաթիոյ) մէջ, բայց անոր ծագման առիթներն ու պղպակները մեզի անծանօթ են առ այժմ: Անիկա կը բաղկանայ կարգ մը ինքնատիպ ճարտարապետութեամբ շէնքերէ — դլխաւորապէս պալատներ, անոնց կցեալ մեհեաններով, աշտարակաւոր պարիսպներ ու ամրոցներ՝ հոյակապ դրանդիներով, եւայլն: Ասոնց պատերուն վրայ, մասնաւորապէս դեռնին մօտ չարքերուն երեսը, ինչպէս նաեւ բնական ապառաժներու երեսը, հարթաքանդակներ փորուած են, որոնք դլխաւորապէս կրոնական ծէսերու տեսարաններ կը ներկայացնեն: Բայց նաեւ որսորդութեան, ընտանեկան կեանքի, խնջոյքներու եւ նման բաններու պատկերներ:

Հարթաքանդակները սովորաբար ընկերացուած են արձանագրութիւններով ալ: Եգիպտականէն բոլորովին տարբեր մեհենագրական (hieroglyphic) դրութիւնով մը դրուած, որ վերջին 80 կամ աւելի տարիներու մէջոցին՝ ամենասուր մաքի տէր եւ փորձառու լեզուագէտներու կողմէն եղած յամառ ու անխոնջ ջանքերուն հակառակ, դեռ գոհացուցիչ կերպով վերծանուած չեն: Բայց քննողներուն մեծամասնութեան դատաստարը սա է որ արձանագրութիւններն ալ առ հասարակ կրոնական բովանդակութիւն ունին, եւ ոչ թէ որոշ կերպով դիւանագործական արշաւանքներու կամ յաղթութեան յիշատակարաններ են:

Այս արձանագրեալ յիշատակարանները մնացորդները չեն Ն. Ք. 1200 թուականի առենները կործանուած եւ Խատտուսասան իրեն մայրաքաղաք ունեցող Հաթեան մեծ կայսրութեան՝ այլ կը պատկանին այդ կայսրութեան անկումէն վերջը դոյացած տեղական ու մասնական թագաւորութեանց: Այսպէս անոնք Ասորեստանի կայսրութեան ժամանակակից (Ն. Ք. 1200-700 թուականներու) Հաթեանց կամ Խեւացւոց արուեստագրութիւններն են, եւ ասիկա անկէ ալ յայտնի կ'ըլլայ, որ այդ յի-

չատակարաններու, մասնաւորապէս fաթիմականներու, ոճին վրայ Ասորեստանեան դեղարուեստի ազդեցութիւնը կը տեսնուի՝ հետզհետէ աճող խորութեամբ:

Նոր – Հաթեան ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան երեք գլխաւոր կեդրոններ կան Անթէպի չրջանակին անմիջապէս հարեւան, որոնք են՝ ա) Մարաշ, բ) Զէնճիրլի-Սաքչէկէօվիւ, եւ մանաւանդ գ) Կարքեմիշ (Ճարապլուս): Առնցմէ Սաքչէկէօվիւն եւ Ճարապլուսը համարեցինք արդէն մեր չրջանակի մասեր իսկ: Առնցմէ դաս, դէպի հարաւ, Քիլիսի, Ապէպի եւ Հալէպի չրջանակներուն մէջ ալ գտնուած են Նոր–Հաթեան համարուող յիշատակարաններէն նմոյշներ, թէեւ աւելի ցանցառօրէն:

Այս յիշատակարաններուն արտադրութիւնը կ'երեւի թէ եղած է ժամանակագրական երեք որոչ չրջաններով, 1) Թագլաթիփալասար Ա.ի Սիւրիոյ վրայ կատարած արչաւանքին նախընթաց — չուրչ Ն. Ք. 1100–էն առաջ, 2) Թագլաթիփալասարի մահէն յետոյ եւ Ասուրնասիրպալ Բ.ի Սիւրիական արչաւանքէն առաջ — չուրչ 1080 եւ 880 Ն. Ք. թուականներուն մէջտեղ, 3) Սալմանասար Գ.ի մահէն յետոյ եւ Թագլաթիփալասար Գ.ի գահակալութենէն առաջ — չուրչ 825 եւ 745 թուականներուն մէջտեղ: Դիտելի է որ մեզի հասած յիշատակարանները մեծաւ մասամբ այս երրորդ չրջանին կը պատկանին:

Տըլափորթէ կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնները, որոնք հիմնուած են պեղումներու հետ՝ Հաթեան մեհենապիրներու քիչ թէ չատ յաջող վերծանումովը եղած նոր եւ վերջին յայտնութեանց վրայ.—

1. Զէնճիրլի.— Շամալի կալաւմու թագաւորը, որու հայրը Կայան յաղթուած էր Սալմանասար Գ.էն, ինքզինք պատկերել տուած է եղեգնաձեւ ոլորուած (calamistré) խոպոպիքներով ու մօրուքով, գլուխը կը կրէ ապարօչով չրջանակուած կլոր գոտակ (քիւլահ) մը, որու գագաթը փոքր ուռով մը վերջաւորուած է, մէկ ձեռքով լուտաո ծաղիկ մը կը բռնէ, եւ միւս ձեռքը վեր կը վերցնէ՝ ափը դէպի ներս դարձուած, իսկ ցուցամատը երկնցած դէպի արաւիերէն արձանագրութիւն մը*, որու բառերն ինք արտասանել կը թուի, եւ որու ներքեւը բազմաթիւ աստուածանիչ նշաններ կան՝ Հաթեան արձանագրութեանց մէջ սովորական եղած ոճով: Միեւ-

*) Այս Արամերէն արձանագրութիւնը, որ կատարելապէս հասկնալի է, բանալին եղած է Զէնճիրլիի Նոր–Հաթեան մեհենապիրներով արձանագրութեանց քիչ թէ չատ գոհացուցիչ կերպով վերծանուելուն:

նոյն թագաւորը նման կեցուածքով մը ներկայացուած է առանց արձանագրութեան կոթողի մը վրայ, ծառայով մը ընկերացած, որ չունիա (situle) մը ունի մէկ ձեռքը եւ միւս ձեռքին ալ՝ լուտաս ծաղիկ մը, այսպէս իր ժէսթովը միացնելով խիստ տարբեր մի քանի խորհրդանշանական դործողութիւններ, որոնք Ասորեստանեայց պատկերացումներուն մէջ յաճախադէպ են*:

Քանի մը տարի վերջը, Ն. Ք. 800–ի տուներբը, Շամալի Պանամմու Ա. թագաւորը Հադադ տաճարոյ ի պատիւ արձան մը կը կանգնէ, որ Զէնճիրլիի մօտ կէրճին գիւղը գտնուած է: Աստուածը հնաձեւ ոճով մըն է, պատենաւոր իրանով մը, ակնակապիճները փորուած՝ բիբերը դոյնզդոյն քարերով ընդելուզելու համար, մօրուքը ձգուած է օձիքին վրայ եւ զլխարկը տեսակ մը գդակ է՝ եզերքները վեր դարձուած եւ երկու դոյդ եղջիւրներով զարդարուած:

2· Մարաշ·—Սալմանասար Գ.ի ժամանակակից իշխան մը, Գուրգումի Խալպարուտա Բ. թագաւորը, իր Մարքասի (Մարաշ) մայրաքաղաքին մէջ կանգնած է արձան մը, որու խարիսխը միայն կը մնայ՝ վրան մեհենադիր նշանագրերով արձանագրութիւն մը կրող:

Գրեթէ միեւնոյն (800–ական) թուականներէն է «Մարաշի Առիւծը» անւ բազալտէ քանդակուած, դործ Գուրգումի Խալպարուտա Գ. թագաւորին, որ թոռն է Խալպարուտա Բ.ի: Գաղանն իր երախը բացած է որոտալու համար: Իր զէօն զբաղրութեամբ այս նուրբ քանդակագործութիւնը կը յիշեցնէ Ասուրնազիրպալ թագաւորի պալատին դրանդեաց առիւծները: Յատալի է որ այս չրջանին Ասորեստանի մէջ չափազանց ընդհանրացած յոռի սովորութեան մը հետեւելով, կենդանիին ամբողջ մարմինը ծածկուած է արձանագրութեան տողերովը:

3· կարբեմիշ·— Սալմանասար Գ.ի ժամանակակից Սանդարա թագաւորէն մեզի հասած չէ անէ քանդակագործութիւն: Բայց իրմէ ետքը, Ն. Ք. 810 եւ 780 թուականներուն մէջտեղ, Ասատւմատումայա թագաւորը եւ իր որդին Լուխա տաճարներ քանդակել տուած են: Աւելի վերջերը՝ Լուխայի որդին Գաատւմա իր անդրին կանգնել տուած է արձանագրութեամբ մը հանդերձ, որ պաշտամունքի կարգադրութեան վերաբերեալ հրամանագիրներ կը բովանդակէ:

Դէպի այս չրջանը կարելի է դնել, իր արձանագրութեան

---

*) Պատկեր·— «Շամալի թագաւոր Բար–Բեկուբի արձանը». Տես Սիւրմէեան, Սուրիա, էջ 578:

հնագրական ցուցմանց համեմատ, «կրկնակի առպարի աստուծոյն» արձանը, որ Կարքեմիշի մէկ անձանօթ թագաւորին կողմէն կանգնուած է: Այս անդրխախումբի պատուանդանին վրայ քանդակուած արծուեւգլուխ կէշ (génie) մը դոյդ առիւծներու խոյանքը կը կառավարէ: (Պատկերին համար՝ նայէ Սիւրմէեան, ՍՈՒՐԻԱ, էջ 579):

Ը. դարու առաջին կէսին մէջ Կարքեմիշի կամանա թագաւորը, իր հայրը եւ իր որդին կը կանգնեն քանդակներ, որոնց կ'ընկերանան մեհենապիր նշանապրերով արձանագրութիւններ ալ: Ամենէն հետաքրքրականը համադրական պատկեր մը կը ներկայացնէ, ուր բազմաթիւ անձնաւորութիւններ, պաշտօնատարներ ու ռազմիկներ յոտնկայս կը կենան կամ կը յառաջանան պատի մը քովէն, որու անկեան քարը, երկու տեսանելի երեսներուն վրայ դրութիւնով մը, զանոնք կը բաժնէ արքունի գերդաստանի կազմած խումբէն: Այս երկրորդ խումբին մէջ՝ առաջին անձնաւորութիւնն անմօրուս է եւ կը կրէ երկար զգեստ եղեգնաձեւ ոլորուած, ան կը կոթնի երկար գաւազանի մը վրայ, եւ կուշտին ունի սուր մը՝ թրակապէն կախուած: Շատ բարձրահասակ անձնաւորութիւն մը, իր հետեւը դրուած, բայց իրականին՝ իր ձախ կողմը, զանի կը բռնէ դաստակէն, հպատակներուն ներկայացնելու համար: Պատկերը՝ կամանան որպէս պահաժառանգ յայտարարելու եւ ճանաչելու արարողութիւնն է: Անոր քովը դրուած է. «Ա՛յս է Կամանա»: Անմիջապէս անդին կը կարդացուի. «Ատոնք ալ իր կրտսեր եղբայրներն են», որոնց իւրաքանչիւրին անունը քովը նշանակուած է: Ցաջորդ տաշեալ քարին վրայ, որ երկու տախտակի (régistre) բաժնուած է, եղբայրներէն երեք մեծերն ընկերացած են պզտիկով մը բոլորովին մերկ, որ կը ջանայ քալել՝ կոթնելով թռչնագլուխ գաւազանի մը վրայ, երկու աղջիկներ դեռինը նստած՝ խաղով մը կըզբօսնուն, եւ երկու ուրիշ մանչեր յոտնկայս կանգնած են՝ ձեռքերնուն մէջ խարազան մը եւ պատուղներ կամ թաս մը բռնած: Կրտսերագոյնը, ընտանիքին առանձրոյրը, կը տարուի դրկին մէջ կնոջ մը՝ որ ոչխար մը բռնած է չուանով մը: (Delaporte, Les Hittites, pp. 334-6):

Ստրչէկէօվիւի մօտ Գարստանգ դիւղն ալ քանդակ մը կայ արձանագրութիւնով. (Garstang, Land of the Hittites, pp. 86, 108):

Անթէպ բաղաքի դիրքը վերոյիշեալ, նոր–Հաւաեան յիշատակարաններով այնչափ հարուստ, երեք կեդրոններուն մէջտեղ գտնուելով հանդերձ, այդ տեսակ հնութեանց կողմէն չատ հարուստ չէ: Անթէպի մէջ գտնուած է հատաքարէ ((granite)) անկիւնաքար մը միայն: Ասիկա խորանարդ հատոր մըն է դրեթէ քսան մատնաչափ բարձրութեամբ, մէկ երեսին վրայ արձանագրեալ եւ ալակողմեան կից երեսի մը վրան ալ քանդակ մը կրող, թէ՛ քանդակը եւ թէ արձանագրութիւնը մատնաւոր ոճով մըն են: Կարծեմ քիչ մը զարմանալի կը գտնէ որ Հաւաեան գեղարուեստի ուրիչ նմոյշի մը չենք հանդիպիր Անթէպ, թէեւ կը յիշէ որ քանի մը մաներ բայց կարեւոր առարկաներ ալ ձեռք բերուած են հոն: (Land of the Hittites, pp. 86, 106, 108, p. 106n.2, իսկ քանդակեալ ու արձանագրեալ կրանիթեայ անկիւնաքարին պատկերը, Fig. 41, opp. 108):

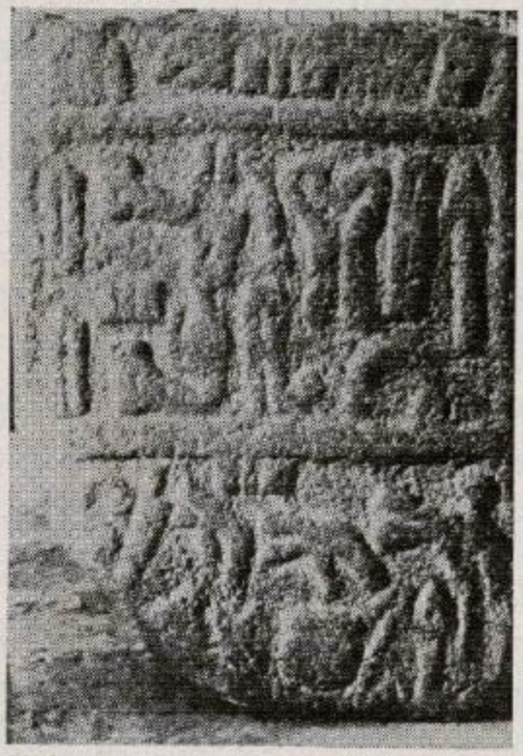

Այնքան գտնուած արձանագրութիւն մը կրանիթէ անկիւնաքարի մը վրայ փորագրուած:

Կարքեմիշի հնութեանց մասին՝ վերեւ Տըլաֆօրթէ մեր մէջբերումը բաւական, կրնայ լոյս սփռել Անթէպ գտնուած սոյն միակ յիշատակարանին ծագման վրայ: Արդ, Անթէպի մօտակայքը կրանիթ քար չի գտնուիր, ուրեմն անիկա ուրիշ տեղէն բերուած պիտի ըլլայ, իսկ Կարքեմիշի մէջ կրանիթեայ կոթողներ յաճախագէպ են: Կամանայի յիշատակարանին մէջ ալ քանդակեալ անկիւնաքար մը կարեւոր տեղ կը բռնէ, եւ կրնանք կարծել թէ սոյն քանդակեալ ու արձանագրեալ կրանիթեայ անկիւնաքարին Անթէպ գտնուիլը յայտարար նշան մըն է որ Կամանայի եւ անոր Հօրը օրերով մեր քաղաքն ու անոր չրջակայքը Հաւանօրէն Կարքեմիշի թագաւորին իշխանութեան տակ էր: Դարձեալ, Կարքեմիշի մէջ գտնուած կրկնակի տապարի աստուծոյն կոթողը յայտարար մըն է որ Հաւանօրէն միեւնոյն թագաւորութեան տիրապետութեան տակ էր Տլուք ալ, ուր ճիշտ այդ տիպէ առտուած մը կը պաշտուէր:

Այս մասին լոյս տուող ուրիշ հետաքրքրական յուշարձան

մըն ալ ունինք: «Ժամանակամիջոցի մը՝ որ ամանց Նոր-Հաւեան չրջանի ամենականուխ մասին մէջ կը դնեն», կ'ըսէ Տըլաւօրթ, «կը պատկանի կոթող մը՝ իրրեւ պատերազմական կողոպուտ Բաբելոն տարուած, բայց որու ծագման տեղն առանց տարակոյսի Հալէպ է, որովհետեւ այս քաղաքի Ամպրոսի Աստուածը (բսել կ'ուզէ՝ Հադադ կամ Տեշուպ) երեք անգամ յիշուած է անոր վրայ: Այս աստուածը պատկերացուած է հոն կարճ ու երիզաւոր պատմուճան մը հագած, կլուխը ապարօշուած՝ կանաճեւ խոյրով մը, եղջիւրներով զարդարուն եւ դպաթը դնդաճեւ ուռով մը վերջացած, ան կը կրէ դանդուր վնասուրներէ օձիք մը եւ իր մազերը կը ճեւացնեն խոպոպաւոր երկար դէսը, որ Հաթեանց Նոր Կայսրութեան կարգ մը աստուածներուն յատուկ է: Կուշտին ունի երկայն սուր մը, որու երախակալը խաչաճեւ է: Մէկ ձեռքով տապար մը կօճռճէ եւ միւս ձեռքին մէջ ունի չանթ մը երեք ալեծածան ճամանչներով»: (Les Hittites, p. 332): Հեղինակս այս քանդակը, արձանագրութեան տառերուն հնագրական ձեւէն դատելով, առ կանուխն Թ. դարու վախճանին կ'ընծայէ: Մենք աւոր կ'առարկենք, եւ նոյնպէս անոր Հալէպէ ծագում առած ըլլալուն: Պատկերացման նկարագրութիւնն աւելի իրաւունք կուտայ անոնց, որ զայն Նոր-Հաւեան չրջանի կանխագոյն մասին կ'ընծայեն: Մեր կարծիքով, քանի որ կոթողս իրրեւ կողոպուտ Բաբելոն տարուած է, ինչո՞ւ զայն տանողը Բաբելոնի Նաբուքոդոնոսոր Ա. Թագաւորը չըլլայ, եւ անիկա նոյն իսկ մեր Տլուքէն տարուած չըլլայ, որովհետեւ (ա) «Տլուքի Ադամպդն» ալ սկզբնապէս Հալէպի աստուածին պէս Հադադ կամ աւելի ճիշդը Տեշուպ մըն էր, այսինքն Ամպրոսի աստուածը, եւ (բ) կուռքին դլխուն նկարագրութիւնը Զէնճիրլիի մօտ կէրճին դիպը դտնուած «հնաձեւ աստուածը» կը յիշեցնէ:

* * *

Բայց նորէն դառնանք Ասորեստանի Թագաւորներուն մեր չրջանակին ունեցած յարաբերութեան: Տեսանք թէ Ն. Ք. 824 թուականէն յետոյ՝ կէս դարէն աւելի ժամանակ՝ Ասորեստանեայց պետութեան անցուցած համեմատաբար տկարութեան չրջանը որչափ օգտակար եղած է Ասուր աչխարհի մասնական Թագաւորութեանց: Այնպէս կ'երեւի թէ Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ՝ այս նպաստաւոր վիճակէն ամենէն աւելի օգտուողը Բիտ – Ադուսիի կամ Արփատի Թագաւորութիւնը եղած է, որով դէպի հարաւ Հալէպ քաղաքն իսկ իր իշխանու-

թեանը տակ առնելէն զատ, դէպի հիւսիս Անթէպի եւ Տլուքի շրջանակն ալ իր սահմաններուն մէջ կը ներառնէր։

Սակայն միեւնոյն շրջանը եղած է նաեւ Ուրարտուի պետութեան ամենափայլուն դարը, երբ Բիայնայի (Վան) յաղթական թագաւորները Մենուա, Արգիստիս Ա. եւ Սարդուրիս Բ. Եփրատէն արեւմուտք ալ ծաւալեցին իրենց ազդեցութիւնները թէ՛ զէնքի ոյժով եւ թէ ճարտար դիւանագիտութեամբ։ Այսպէս Ն. Ք. 755–ին Ուրարտուի պետութեան սահմաններն արդէն մինչեւ Միջերկրականի եղերքները հասած էին։ Բիայնայի ինքնակալը կ'ուզէր Արփատի թագաւորին դործակցութիւնը վայելել՝ իր ազդեցութեան շրջանակը մինչեւ Պաղեստին ամբողջ Սիւրիոյ վրայ տարածելու համար, եւ կ'երեւի թէ Արփատի թագաւորն ալ, Ասորեստանէն որդին Մատիէլ կամ Մատիելու, հակառակ չէր Սարդուրիս Բ.ի առաջարկին։

Գանք որ ասիկա մահ պիտի նշանակէր Ասորեստանի համար։ Ուսաի Նինուէի դահին վրայ վերջերս բազմած Ծերունին Աշուրնիրարի Գ. թագաւորը միեւնոյն Ն. Ք. 755 տարին մեծ բանակ մը կը դրկէ արեւմուտք, Խատարիկկա (Հադրաք) երկրին վրայ, որու կեդրոնը հաւանօրէն կը գտնուէր Արուադ կղզիին դիմացը։ Իսկ յաջորդ տարին ինք Արփատի վրայ արշաւանք մ'ըրաւ, որու նպատակն էր Մատիելուն եւս պահել Ուրարտուի թագաւորին հետ դինակցելէ եւ հասատաւել Ասորեստանի հանդէպ հաւատարմութեան մէջ։ Ասոր համար Աշուրնիրարի ծանր անէծքով դրաւոր երդում կ'առնէ Արփատի թագաւորէն, թերեւս նոյն իսկ Ասուան քաղաքի Լուանոյ աստուծոյն մեհեանին մէջ։

Բայց Ն. Ք. 746–ին մեռաւ Աշուրնիրարի, եւ Բիա–Ազուսիի թագաւորն ինքզինք ազատ զգաց Ասորեստանի վեհապետին իր տուած հաւատարմութեան երդումէն, որով երբ այդ տարին Սարդուրիս նորէն Եփրատացւոց երկիրն իջաւ, Մատիելու անմիջապէս հպատակութիւն յայտնեց անոր։ Իր Արփատ մայրաքաղաքն ալ այսու կեդրոն կը դառնար հակասորեստանեայ ընդարձակ դինակցութեան մը դործունէութեան։

Այս դարձակէտին կը վերաբերի անշուշտ այն դաշնագիրը, որու Արամերէն արձանագրեալ օրինակը 1930–ին գտնուեցաւ Հալէպի մօտ Սֆիրէ Սունճին դիւղէն պեղուած կոթողի մը վրայ։ Այս դաշինքը, հարկաւ Ուրարտուի վեհապետին տուն տալով գրուած, կնքուած է Արփատի Մատիէլ (Մատիելու) թագաւորին եւ Կառուկի Բար–Գա'եա իշխանին մէջեւ,

բայց մէջը կ՚առնէր մինչեւ Լիբանան, Դամասկոս, Պաղեստին ու Եգիպտոս ամբողջ երկիրներու կառավարութիւնները։ Կը յայտարարուի թէ այս դաշինքը կ՚ըլլայ նաեւ «Պալամմուի սերունդին հետ», որով յայտնի է թէ դաշնադիր անդամ մըն էր նաեւ Շամալ, որու այս ժամանակի թագաւորն էր իսկապէս Պանամմու Բ., թոռը Պանամմու Ա.ի։ Գալով Կատուկի, այս գաւառը հաւանօրէն կը գտնուէր Մարաշէ դէպի արեւելք, Կէօլպաշը ըսուած տեղը, ապագային նշանաւոր Հատաբ քաղաքն ըլլալով անոր ոստանը։ Այսպէս, Բար-Գա՚եայի երկիրը Մելիտինէի, Գուրգումի եւ Կումմուխի մէջտեղ, Արամէական փոքր այլ կարեւոր իշխանութիւն մըն էր, արեւելեան Տաւրոսի մի քանի ամենակարեւոր լեռնանցքներուն վրայ իշխող, եւ կարող մը խիստ բարերեր դաշտերէ բաղկացեալ։ Ան հիմա վերին Պաղարճըդ ըսուած գաւառակն ալ իր մէջ առնելովը հիւսիսէն անմիջապէս սահմանակիցն էր Արփատի թագաւորութեան, որու սահմանն, ինչպէս ըսինք, Անթէպի դիրքէն անդին մինչեւ Տլուքի լեռնադաշտը կը հասնէր այս ժամանակ։

Բայց յաջորդ տարին (Ն. Ք. 745) Ասորեստանի մէջ քաղաքական այնպիսի մեծ յեղափոխութիւն մը կատարուեցաւ, որ ուժերու հաւասարակշռութիւնը բոլորովին յեղաշրջեց։ Յիշեալ տարւոյ Ապրիլ 3-ին Նինուէի գահին վրայ բազմեցաւ Պուր կամ Փուղա նշանաւոր զօրապետը, որ առաւ Թագլաթփալասար անունը։ Թագլաթփալասար Գ. հաղիւ թէ ակռաթեան ղեկը ձեռք առաւ, իսկոյն մեծ բանակ մը կազմելով յարձակեցաւ մինչեւ Եփրատ արեւմտեան Միջագետք բնակող Ամորհացի ցեղերուն վրայ եւ դանոնք դարձեալ Ասորեստանի հպատակութեան բերաւ։ Ապա իր երրորդ տարին (Ն. Ք. 743) նորէն արեւմուտք արշաւեց՝ որոշած ըլլալով հիւսիսային Սիւրիոյ կողմէն հարուածել Ուրարտուի զօրութիւնը։ Եփրատն անցաւ եւ յառաջացաւ պաշարելու Արփատ քաղաքը, ոստանը Եահանի թագաւորութեան կամ Բիտ-Ագուսիի, որու իշխանը Մատիէլու (Մատիէլ) դաւաճանած էր Ասորեստանի դէմ՝ դրժելով հաւատարմութեան ուխտին, եւ գլխաւոր պետակիցը եղած՝ Ուրարտուի Սարդուրիս Բ. թագաւորին։

Սարդուրիս ասոր վրայ արեւմտեան հպատակ ազգերու մեծ ընկերութեան մը գլուխն անցած՝ փութաց իր դաշնակցին օգնութեան։ Սարդուրիսի բանակին միացան իրենց զօրքերով՝ Ագուսեան Մատիէլէն զատ՝ Մելիտինէի արքայ Սուլումալ, Գուրգումի արքայ Տարխուլարա, Սուբալի արքայ Վասուրմի, Կումմուխի արքայ Կուշտասպի։ Դեռ ուրիշներ ալ կային, որոնց անուններըը եղծուած են Ասորեստանցիին տուած

ցանկին մէջ, եւ դուցէ Կարքեմիշի արքայ Պիսիրիս եւ Շամալի արքայ Պաւսամոս անոնցմէ էին:

Դաշնակից բանակներն այլեւայլ կողմերէ եկան հաւաքուեցան Կումմուխի Կիշտան եւ Խալպի դաւառներուն մէջտեղը, Սինգի դեմ դաշտային աւազանին մէջ: Այս վերջինը Քեսունի եւ Պեհիանիի մօտէն անցնող արդի Կէօքսու գետն է, եփրատի արեւմտեան կարեւոր մէկ հարկաւորն, որ դասական հեղինակաց քով Singa, իսկ Ասորիներուն եւ Հայոց քով Երիջէ անունով ծանօթ էր:

Թագլաթփալասար լսելով Սարդուրիսի եւ դինակիցներուն բանակաց Տաւրոսի կիրճերէն իջնելը, թողուց Արփատի պաշարումը, եւ Քիլիսի, Անթէպի, Ճինկիֆէի ու Քեսունի վրայէն անցնող կարաւանի ճամբով յառաջացաւ Սարդուրիսի դէմ: Հոն, Խաչակրաց պատերազմներուն մէջ ալ հռչակուած այդ ռազմադաշտին ու Սինգի (Շնջէ) գետի ափանց վրայ մղուեցաւ ամբողջ մէկ օր տեւող սոսկալի ճակատամարտ մը, յորում հիւսիսայինք չարաչար պարտուեցան: Կ'երեւի թէ պարտութեան մէջ դվխաւոր բաժինն ունէր Շամալի Պանամմու թագաւորին, դուցէ ուրիշ մի քանի դինակիցներուն ալ, դաւաճանութիւնը: Հիւսիսայնոց բանակէն 72,950 հոգիի Ասրեստանցւոց գերի իյնալը կարելի չէ մեկնել այլապէս, բայց միայն Սարդուրիսի եւ Մատիէլի դինակիցներէն ամանց դաւաճանութեամբը:

Այս պարտութեամբ ոչ թէ լոկ միանգամ ընդմիշտ խորտակուեցաւ Ասրեստանի դէմ Եփրատեան ազգերու միացեալ դիմադրութիւնը, հապա նոյն իսկ Մատիի թեղական թագաւորութեանց մահամճիռն ալ կնքուեցաւ: Բնականաբար Պանամմու իսկոյն չնորհի արժանացաւ Թագլաթփալասարի կողմէն: Բայց դինակիցներէն մի քանիներ տակաւին անձնատուր ըլլալ չէին ուզեր, որով ամէն մէկն այսուհետեւ կը նայէր Ասրեստանի դէմ պաշտպանողական դիրք մը բռնել կարենալու:

* * *

Թագլաթփալասար Գ. չկրցաւ անմիջապէս յառաջ տանիլ իր յաղթութիւնը, քանի որ Արփատ տակաւին յամառօրէն կը դիմադրէր: Բայց երեք տարուայ պաշարումէն յետոյ, վերջապէս Ն. Ք. 740-ին ինկաւ Արփատ, եւ Մատիէլ կ'անհետանայ: Ասրեստանցին ջնջեց Արփատի թագաւորութիւնը, բայց չկործանեց ոստանը, այլ նորակազմ նահանգի մը կուսակալանիստն ըրաւ:

Թագլաթփալասար Գ. Բիտ – Ադուսիի նուաճուած 14 քաղաքներուն մէկ ցանկը կուտայ որու մէջ ընթեռնելի մնացած անուններըը հետեւեալներն են.— Արփատ, Հաուրանի (Քիւրտզաղըի հարաւային սոորոտը տակաւին նոյն անունով դիւղ մը), Խազազու (Ազէզ), Արիբուա (Արեւընդան կամ Թաւրնդան բերդ), Նիրարու (այժմ Նէբաք՝ Հալէպի մօտ), Տուկաա, Սուբունա (այժմ Սաբրի դիւղ՝ Անթէպի մօտ), Դինանու:

Քաղաքին անկումէն անմիջապէս յետոյ, Սարգուրիսի նախկին պինակիցներէն չատեր եւ Սիւրիոյ ու Կիլիկիոյ ուրիշ արքայիկներ փութացին Արփատի մէջ իրենց հպատակութիւնը մատուցանել Ասորեստանցի աչխարհակալին: Հոն այս անդամ իրենց ընծաները բերողներուն ցանկը խաթարուած է, ընթեռնելի մնացած անուններէն մեր չրջանակին մէջ կամ մօտ եղողներն են՝ Կումմուխցի Կուչտասպի, Կուեցի Ուրիայիկ, կարքեմիչցի Պիսիրիս, Գուրգումցի Տարխուլաթա:

Միայն Ունկիի կամ Խատինայի թագաւոր Տուտամմու տակաւին կը դիմադրէր: Ուստի Թագլաթփալասար գանի պաշարեց անոր կինալուա (Gindarus) մայրաքաղաքին մէջ, զոր առաւ ալ (Ն. Ք. 739–ին), եւ Տուտամմուն իր աւագանիին հետ գերեց, նաեւ մայրաքաղաքին բնակչութիւնը գերի տարաւ Ասորեստան: Եւ այս քաղաքն ալ Ասորեստանցի կառավարիչի մը կուսակալանիստ ըրաւ:

Բայց ասով ալ դեռ չվերջացաւ պայքարը: Յաջորդ տարին (738 Ն. Ք.) Ազրիյահու անուն բախտախնդիր մը, Եաուդի երկրէն, որու ոստանը Հաւանօրէն կը ներկայացուի մեր արդի Սաբչէկէօղիւ դիւղով, վանեց դաւաճան Պանամմուն Հարեւան Շամալի մայրաքաղաքէն եւ տիրացաւ այդ երկրին: Ապա ապստամբեցուց Խատինայի եւ իր հայրենի Եաուդիի երկիրները: Յետոյ ապստամբեցուց եւ իրեն պինակից ըրաւ 19 դաւառները Եմաթի (Համա)՝ անոր Ենիէլ թագաւորէն, որ Ասորեստանի հպատակած էր, ու վերջապէս դրաւեց Խատարիկկայի երկիրն ալ մինչեւ արդի Թրիփոլի եւ Լիբանանի հիւսիսային սպառուածը: Թագլաթփալասար ամբողջ տարի մը յատկացուց այս մեծ ապստամբութիւնը մարելու, որ վերջացաւ Անտիոքի եղերքաց վրայ Ազրիյահուի պարտութեամբ: Այս միջոցին Պանամմու եւ Ենիէլ Ասորեստանի բանակին մէջ էին:

Այս մեծ յաղթութեան վրայ՝ Դամասկոսի մէջ Թագլաթփալասար Գ.ին ընծայ բերելով հպատակութիւն յայտնողներու ցանկն աւելի ընդարձակ է եւ ամբողջապէս պահուած: Անոր մէջ կը տեսնուին անուններըը ոչ միայն այնպիսիներուն, որոնք նախապէս Ուրարտուի Սարգուրիս Բ. Թագաւորին հար-

կառու կամ զինակիցներն էին, այլ նաեւ հեռաւոր Տաւրոսի եւ Անտիտաւրոսի իշխաններուն: Կ'երեւի թէ ամէնուն վրայ ընկած էր Ասորեստանի զէնքերուն սարսափը:

Բայց այսպէս թագլաթփալասարին հպատակելնին չփրկեց եփրատական ազգերու թագաւորները, որովհետեւ Ասորեստան որոշած էր այլեւս բոլորովին ջնջել ամէն տեղական անկախութիւն այս երկիրներէն, եւ միայն յարմար առիթի կը սպասէր: Երբ Շամալի Պանամմու թագաւորը մեռաւ Դամասկոս (Ն. Ք. 732–ին), Ասորեստանի վեհապետն անոր զիակը փառաւոր յուղարկաւորութեամբ Զէնճիրլի փոխադրել տուաւ, եւ անոր որդին ու յաջորդը Բարրուկեր անոր դամբարանին վրայ արձանագրեալ կոթող մը կանգնեց: Այս եղաւ Պաննամուի դաւճանութեան վարձքը:

Թագլաթփալասար Յասուի երկիրներէն՝ ուրիշ տեղեր տարագրած բնակչութեան փոխարէն, Տիգրիսի հովիտին Ասորեստանեան ցեղերէն ահագին քանակութեամբ ժողովուրդ բերաւ բնակեցուց հետեւեալ կուսակալութեանց վերածուած երկիրներուն, այսպէս նաեւ մեր Անթէպի չրջանակին մէջ:

Թագլաթփալասար Գ.ի սկսածը ամբողջացուց իր երկրորդ յաջորդը, Սարգոն Բ. (721–705 Ն. Ք.): Ասոր օրով մեր Յասուի երկրի հարկատու թագաւորները, Ասորեստանի անհատնում պահանջներէն ու կեղեքումներէն ձանձրացած, մէկիկ մէկիկ ապստամբեցան եւ իրենց թագաւորութիւնները իրարու եաեւէն ջնջուեցան: Այսպէս, ամենէն ուշը Ն. Ք. 718–ին վերջացած է Կուէի (դաշտային Կիլիկիոյ) թագաւորութիւնը: Հետեւեալ տարին Կարքեմիշի Պիսիրիս թագաւորը, հզօր Հաթեանց այս ամենավերջին մնացորդը, Մուշկիի Միւտա (Փռիւգիոյ Միդաս Գ.) թագաւորին հետ դաշնակցելով ապստամբեցաւ, բայց յաղթուելով դերի ընկաւ եւ չղթայակապ Նինուէ տարուեցաւ: Կարքեմիշի բնակչութիւնն ալ տեղահանուեցաւ, անոր զօրապետները ձուլուեցան Ասորեստանեայց բանակին հետ, եւ ոտանը նոր նահանգի մը կուսակալանիստը եղաւ:

Ն. Ք. 713–ին Տուբալի (Ալպիսթանի) թագաւորն Ամբաբիս, 712–ին Մելիտինէի թագաւորը՝ Տարխունազի, 711–ին Գուրգումի (Մարաշի) թագաւորը Մուտալլու, եւ վերջապէս 708–ին ուրիշ Մուտալլու մը, Կումմուխի (Կոմմագենէի) թագաւորը, մի առ մի ապստամբեցան Ասորեստանի դէմ, յաղթուեցան, դերի տարուեցան իրենց հպատակներուն ազնուագոյն դասակարգին հետ, իրենց զօրապետները միացուեցան Ասորեստանեայց բանակին, եւ իրենց երկիրները վերածուե-

յան Ասորեստանի կուսակալութեանց: Այս չարքին մէջ Շամալի թագաւորութեան ալ չի խնայուեցաւ: Տեղահանուած բնակչութեանց պարապ թողած տեղերը կը լեցուէին Զագրոս լերանց ստորոտէն եւ մինչեւ Պարսից ծոց տարածուող տեղերէն բերուած Արամէացի (Ասոր) եւ Քալդէացի գաղթականներով:

Չենք գիտեր թէ ինչպէս կամ ե՛րբ վերջացաւ Շամալի թագաւորութիւնը, միայն գիտենք թէ Ն. Ք. 681–ին երբ Ասորեստանի Ասարադոն թագաւորն այցելեց այդ տեղը, հոն բնակիչ արձանագրութեամբ հսկայ կոթող մը կանգնել տուաւ իր գահակալութեան յաղթանակը պանծացնելու համար, զոր մեր օրերուն՝ Զէնճիրլիի աւերակները պեղող Գերմաններն երեւան հանեցին:

Այսպէս, շուրջ 700–ին Ն. Ք. մեր կողմերէն ջնջուած էր ամէն բնիկ իշխանութիւն եւ տեղական ինքնավարութիւն, եւ Ասորեստանցի կառավարիչներ կը նստին անոնց տեղերը: Նոր-Հատեանց պատմութիւնն ալ կը վերջանայ այսպէս: Այսուհետեւ Հնոտացիք կամ Հատեանք չկան, եւ մեր կողմերուն բնակչութիւնն այլեւս կատարելապէս սեմականացած է:

Այս թուականէն մինչեւ Ասորեստանեայց պետութեան կործանումը (607–ին Ն. Ք.), ամբողջ դար մը այդ պետութեան ուղղակի կառավարութեան տակ կը մնայ մեր Անթէպի եւ Տլուքի չրջանակը, մաս կազմելով հաւանօրէն Կարքեմիշի կուսակալութեան: Արդ, Կարքեմիշ քաղաքն Ասորեստանեայց կուսակալանիստ ըլլալով չդադրեցաւ առեւտրական մեծ կեդրոն մ'ըլլալու իր դիրքէն: Ընդհակառակն աւելի եւս ծաղկած կ'երեւի իր վաճառականութիւնը: Այնչափ որ Նինուէ մայրաքաղաքի մէջ անդամ մարդիկ որպէս չափանիշ կ'ընդունէին Կարքեմիշի սիկղը թէ իրրեւ ծանրութեան չափ եւ թէ իրրեւ դրամանիշ: Կարքեմիշէն առնուած տարեկան տուրքի քանակութիւնն ալ մեւնոյնը կ'ապացուցանէ:

Ասորեստանեայց պետութեան վերջին ժամանակներուն վերաբերեալ տուրքերու ցանկ մը ունինք, որու համեմատ՝ հիւսիսային Սիւրիոյ քաղաքներէն՝ Արփատ 30 քանքար, Կուէ քաղաքը 15 քանքար, իսկ Կարքեմիշ 100 քանքար արծաթ պիտի տար իրր տարեկան հարկ, Շամալին համար պահանջուած դումարին թուանշանը եղծուած է, բայց վստահ ենք թէ 50–էն աւելի չի կրնար ըլլալ: Մեր չրջանակն ակէ դատ, պարտաւոր էր պալատներու եւ տաճարներու չինութեան համար փայտեղէն եւ տաղձներ եւ որոշ քանակութեամբ ձրի բանուորներ հայթայթել Ասորեստանի թագաւորներուն:

Մխեւնոյն ժամանակներէ մեզի հասած Աչխարհագրական ցանկի բնկոր մըն ալ կայ, դժբախտաբար խիստ եղծուած ու պակասաւոր, որու պահպանուած մասի սկիզբէն քանի մը տողերու թարգմանութիւնը տանք.— «Ամաւնոսի երկիրը (հարկ է բացատրել) որպէս եղեւնիներու երկիրը: ... Խասուրի երկիրն՝ իբրեւ նոճիներու երկիր: ... Լիբանանի երկիրն՝ իբրեւ մայրիներու երկիր: ... Դիվլիկի երկիրն՝ իբրեւ ... ի երկիր: Խանայի երկիրն՝ իբրեւ կեռպասեղէնի երկիր: Զարշայի երկիրն՝ իբրեւ արծաթի երկիր», եւայլն: Հոս Ամանոս եւ Լիբանան արդէն ծանօթ են: Խասուր՝ Ամանոսի հարաւային ծայրն է, այսինքն՝ Էլմատաղ, եւ այսօրուան Բաս-էլ-Խանզիր հաւանօրէն այդ հին անուան մնացորդն է*: Խանայի երկիրը Կարքեմիշի դաւառն է, ինչպէս կեռպասեղէն արտադրելէն իսկ յայտնի է, իսկ Զարշայի երկիրը հաւանօրէն արեւմտեան Կիլիկիոյ Տաւրոսն է, որ առատ արծաթ կ'արտադրէր: Դիվլիկի երկիրը, որ ասոնց բոլորին մէջտեղն է, մեծ հաւանականութեամբ կը համապատասխանէ մեր Տլուք դաւառին, որով եդիպատական արձանագրութեանց Դալխա (Տիլախի) տուիքէն յետոյ (տես վերեւ), Տլուք անուան ինծի ծանօթ ամենահին յիշատակութիւնն եղած կ'ըլլայ Ասորեստանեան արձանագրութեանց տուածը: Ցաւալի է որ Տիլլիկի երկրին արտադրութիւնը չնչուած է, եթէ ոչ՝ պիտի կրնար ուելի եւս ճշդելու ծառայել այս դաւառի դիրքը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՏԼՈՒՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Ասորեստանեայց պետութեան անկման եւ Նոր-Բաբելական պետութեան ծագման օրերուն՝ Կարքեմիշ քաղաքը կը տարուրա-կան այլ շատ կարեւոր դեր կը խաղայ քաղաքական աշխարհի մէջ: Բեւեռագիր արձանագրութեանց նորագոյն յայտնութիւններուն համեմատ՝ Նինուէի անկումն եղած է Ն. Ք. 612 Յունիսին կամ Յուլիսին: Սակայն անկէ ետքն ալ Ասուր-Ուբալլիտ անուն թեկնածու մը յանկարծ երեւան կ'ելլէ ինքզինք Ասորես-

*) Խանզիր բառը հոս գոթ չունի խրնգրր (խոզ) բառին հետ, այլ առ-րերէն բառ մըն է՝ մեր խնձոր բառին հետ լծորդ, Թրքերէն Էլմա ապրը ճիշդ թարգմանութիւնն է այդ հին անուան:

տանի թագաւոր հռչակելով եւ արեւմտեան միջագետքի մէջ Յուսան սրբավայրն իրեն մայրաքաղաք ընելով ու Բաբելացւոց դէմ պայքարը կը շարունակէ քանի մը տարի: Բաբելացիք Ն. Ք. 611 եւ 610 տարիներուն Մարաց Կիաքսար թագաւորի կողմէն ղրկուած Սկիւթացւոց օգնութեամբ Ասուր-Ուբալլիտի հետ կը մաքառին, մինչեւ որ վերջինը Յուսանը կորնչցնելով, եփրատէ արեւմուտք կարգեմիշ կ'ապաստանի:

Ն. Ք. 609-ին Ասուր-Ուբալլիտ Եգիպտոսէ հասած օժանդակ զօրքերով դեռ եւս կ'անցնի եւ Յուսան թողուած Բաբելացի կայազօրը կը պաշարէ: Նաբուպալասար իր երիտասարդ Նարուբոդոնոսոր որդին կը ղրկէ, որ նոյնն Սկիւթացւոց օգնութեամբ Յուսանը կ'ապատէ: Ասուր-Ուբալլիտ վերջնականապէս կը պարտուի ճակատամարտի մը մէջ, որմէ յետոյ իր անունը չի լսուիր այլեւս, իսկ Ասորեստանի վերջին ապստամբները կ'ընկճուին Ն. Ք. 607-ին:

Բայց մինչ այն, Եգիպտոսի Փարաւոն Նիքաւով թագաւորը, որ նոր Հարսաւութեան մը հիմնադիրն էր եղած, վաղեմի Թոգմէանների յաղթանակները կրկնելու փառասիրութենէն բռնուած՝ կ'ուզէր ամբողջ Սիւրիոյ տիրանալ: Ուստի Ասուր-Ուբալլիտի անհետացումէն անմիջապէս յետոյ (Ն. Ք. 608-ին) անցաւ Ասիա, եւ Մակեդոնի ճակատամարտին մէջ Հրէաստանի Յոսիա թագաւորը սպանելէ վերջ՝ յառաջացաւ մինչեւ Ռիբլա, Լիբանան լերանց հիւսիսային սպառուածին բերանը: Արդէն Եգիպտացիք անկէ հօթը տարի առաջ Ասորեստանցւոց օգնելու պատրուակով ասելի հիւսիս ալ արշաւած էին մինչեւ Կոմմագինէի սահմանները, եւ ըստ Ենոքի կարծեաց՝ կիլիկիոյ թագաւորին ծառայութեամբ տիրացած՝ եփրատի վրայ Կարգեմիշ մեծ բերդաքաղաքին: Եգիպտացիք հոս հասնելով՝ կը սպառնային դեռեն անցնել ու Միջագետք մտնել, ուր դեռ Ասորեստանցի սպստամբներ կատաբելապէս ընկճուած չէին:

Նաբուքոդոնոսոր առանց վրայ ամբողջ Բաբելական ոյժը հաւաքեց Կարգեմիշի մէջ կեդրոնացած Եգիպտացիներուն դէմ: Պայքարը սաստիկ էր եւ տեւեց չորս տարի, մինչեւ որ (Ն. Ք. 605-ին) մեծ ճակատամարտով մը Բաբելացին ջախջախեց Եգիպտական բանակը եւ տիրացաւ Կարգեմիշի, որ բանալին պիտի ըլլար ամբողջ Սիւրիոյ Բաբելոնի հպատակութեան տակ բերուելուն: Կարգեմիշի այս մեծ յաղթանակին արձագանգը կարելի է լսել տակաւին ժամանակակից Երեմիա մարգարէին բանաստեղծական նկարագրութեան մէջ (Յղ. 1–12): Այսպէս, Անթէպի չրջանակը Բաբելացւոց կ'անցնէր, իսկ Գըզըլտաղէն

անդին բուն Միջագետքի երկիրը Կիլիկիոյ Սեւեննէսիս թագաւորին կը մնար։

Եգիպտացւոց կողմէն Նահապայիմ, իսկ այժմ Բաբելացւոց կողմէն Եթերնահար (Անդրդետային) կոչուած մեր երկրամասը կիպակէան էր առեւտրական բազմաթիւ ճամբաներու, որոնք Բաբելական տէրութեան գոյութեան համար անհրաժեշտ էին։ Հիւսիսային Միջագետքի քաղաքներու չարքէն եւ լեռնոտնեայ պողոտայէն ձեւացած զօտին իր արեւմտեան ծայրով կը դպչէր միջին Եփրատի մեծ արմուկին, ուր անոր կը կցուէին Նահարայինի բազմամարդ սարահարթը եւ Սիւրիական Համեալ, որոնք ի միասին կը բովանդակեն դէպի հիւսիս, արեւմուտք եւ հարաւ ճառագայթող առեւտրական ճամբաներու բարդը։ Շատ բանուկ հարաւային պողոտայ մը անկէ՝ Փիւնիկէի վաճառաշահ քաղաքներուն հանդիպելով կը հասնէր մինչեւ Եգիպտոս։ Ուրիշ մը հիւսիս – արեւմուտք կ'ընթանար Ամանոսի կիրճերուն եւ Կիլիկիոյ դաշտավայրին վրայէն, ու Տաւրոսեան արծաթաշատ չղթան ճեղքող Կիլիկեան Դրանց մէջէն կը հասնէր մինչեւ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան ծայրը՝ Լիւդիոյ հարուստ երկիրը։ Հալէպէն մեկնելով՝ Փիլիպ, Անթէպի եւ Քեսունի կամ Մարաշի վրայով անցնող երրորդ պողոտայ մը Արեւելեան Տաւրոսի կիրճերէն անդին կը հասնէր մինչեւ Մելիտինէ կամ Մաժաք (Կեսարիա)։ Իսկ հիւսիսէն ու արեւելքէն եկող պողոտաներուն մեր երկիրը կը հայթայթէր նաեւ ծովային ելք մը, արեւելեան Միջերկրականի անկիւնին վրայ նաւահանգիստներ, դէպի արեւմուտք նաւային փոխադրութեամբ ալ վաճառականութիւնը չարունակելու։

Բոլոր այս ուղիներն իրենց հարստութեամբ բեռնաւորուած կարաւաններով կը միանային միջին Եփրատի մեծ պղպէղին վրայ Թափսակոսէն* մինչեւ Սամոսատ չարուած գետեղերեայ քաղաքներուն մէջ, ինչպէս եւ միւս քաղաքներուն՝ որոնք

---

*) Թափսա (Գ. Թագ. ը. 24) կը տրուի իբրեւ հիւսիսային սահմանը Սողոմոնի պետութեան։ Գրեթէ բոլոր մեկնիչները զայն կը նոյնացնեն Թապսակոսի հետ, զոր դասական հեղինակներ կը յիշեն իբր ամենակարեւոր անցքը Եփրատ գետի, եւ անոր այ ափին վրայ։ Tiphsah բառը սեմական լեզուներով «հուն» (fording-place) կը նշանակէ։ Կրտսեր Կիւրոս իր բանակին այս տեղէն անցուց, գետի ջուրը կուրծքին հասնող խորութեամբ ըլլալով (Xenophon, Arab, I iv. 11)։ Մեւնոյն տեղէն անցաւ Դարեհ Կոդոմանոս՝ Իսոսի ճակատամարտէն առաջ եւ ետքը, ինչպէս նաեւ զանի հալածելու ատեն Մեծն Ալեքսանդր, որ գետն անցաւ նաւակամուրջներու վրայէն. (Arrian, iii. 7)։ Սելեւկեաններու օրով անոր անունն Ամփիպոլիս էր։ Տեղը դանուած է որդի Տիպսէի մօտ, որ Մխբէնէէ 8 մղոն աւելի վարն է։ (Hastings' Bible Dictionary, IV, p. 778)։

մեծ դեմ ալ ափերէն դէպի Ամանոսի փէշերը և Միջերկրականի եղերքը տարածուող դաշտերու վրայ ցանցնուած էին: Հոս ամէն քաղաք կամ աւան չուկայ մը կը ներկայացնէր, որովհետեւ հարկաւոր օթեւան մը կ'ընծայէր: Եփրատէն հունով կամ ցեցայրին նաւակներով անցքին վրայ հակող դեռեզրեայ քաղաքներուն մէջ հարկ էր կանգ առնել, մինչեւ որ երկարաձիգ կարաւանն ամբողջովին եւ ապահով անցնէր, իսկ ներքին քաղաքներուն մէջ ալ կարաւանն իր ջուրի եւ ուռեստեղէնի պաշարը կը հոգար: Ոսոզեալ բանջարանոցներով ու մրգաստաններով լեցուն այս երկիրը ցանկալի վայր մըն էր: Անիկա վաճառականին խոշոր շահեր եւ կառավարութեան առատ հասոյթ մը կ'ընծայէր: Որովհետեւ անոր քաղաքները ճարտար արհեստաւորներով բնակեալ էին, որոնց մէջ ջոջ առեւտրականներ ալ պակաս չէին: Քալիւրոն (Հալէպ), Արփատ, Ապատ, Փեթռովը, Կարքեմիշ եւ այլ քաղաքներ անցեալին մէջ ճոխ կողոպուտ ալ հայթայթած էին աչխարհակալաց, որովհետեւ ամբողջ այս երկրամասը կանուխէն Թիւրախն էր եղած ամէն կողմէ եկող նուաճումներուն: Սիւրիական Համեռը միշտ իրր նպատակակէտ ծառայած էր աչխարհակալ պետութեանց ծաւալման համար, եւ Մարաչէ, Կոմմոպենէէ ու Ոսրոյենէէ պալով՝ Անթէպէ մինչեւ Հալէպ դիրքերուն վրայ միացող պողոտաները պատմականապէս առպարէզն եղած էին փարատումներու, Միտաննեանց ու Ասորեստանեայց հետ Հաթեանց հազարամեայ ոդորումներուն: Հիմա սակայն Բաբելոնեան աչխարհակալութեամբ կերպով մը խաղաղութիւն պատած էր երկիրը, եւ հարկերու ծանրութեան հակառակ՝ ժողովուրդը կը հարբստանար:

Հերոդոտոս կը պատմէ, որ Ն. Ք. 585–ի գարնան՝ երբ Մարաց Կիաքսար եւ Լիւդիոյ Ալիատտէս թագաւորները իրարու դէմ ճակատ կազմած էին Ալիս (Գըզըլ Ըրմագ) գետի եղերքը, յանկարծ (Մայիս 28–ին) արեւու կատարեալ խաւարում մը պատահեցաւ, եւ այդ ժամանակ դէրբնական համարուող այս բնեւոյթէն սարսափելով երկու կողմերն ալ, ինքնաբերաբար զինադադար ըրին: Բաբելոնի Լաբինետոս (Մեծն Նաբուքոդոնոսոր) եւ Կիլիկիոյ Սեւեննեսիս թագաւորները, որ Կիաքսարի չափազանց զօրանալէն կը խիթային, միաբանած՝ պատերազմի վայրը փութացին, եւ միջնորդելով հաչտեցուցին երկու թշնամիները: Հարկաւ Նաբուքոդոնոսոր Կիլիկիոյ թագաւորին ընկերանալու համար մեր չրջանակի մէջէն կամ մօտէն անցաւ, բայց պատմութեան Հայրը զգբախտաբար ուղիղ չի տար Բաբելոնի թագաւորին այս ճամբորդութեան

վերաբերմամբ, ուսոի չենք պիտեր արդեօք Կարքեմիշի՞ քովէն անցաւ Եփրատը թէ Թապսակոսի քովէն: Պարապանները հաշուի առնելով կ՚ըսենք թէ վերջին յիշուած տեղէն էր հաւանօրէն:

Հիւսիսային Սիւրիոյ Բարելացւոց կամ Քալդէացւոց անցնելը հիմնական փոփոխութիւն մը չբերաւ այս երկրամասի քաղաքական վարչաձեւին մէջ, որովհետեւ Բարելացիք Ասորեստանցւոց հետ միեւնոյն քաղաքականութիւնն ունէին եւ միեւնոյն քաղաքականութեան կը հետեւէին, միայն պետութեան իբր մայրաքաղաք Ենինուէի տեղ Բաբելոն անցած էր: Այսպէս, շուրջ 700 Ն. Ք. թուականէն սկսող կացութիւնն անփոփոխ տեւեց մինչեւ 538–ին Մեծն Կիւրոսի ձեռքով Բաբելոնի գրաւումը: Այս շրջանին, Արամէական կամ Ասորի մշակոյթն էր որ Սիւրիոյ մէջ յաղթանակեց իր գրական լեզուով, ճարտարարուեստներով եւ Փիւնիկեցւոց հետ առեւտրական ընկերակցութեամբ, որով մինչ Փիւնիկեցիք ծովային վաճառականութիւնը յատակ կը տանէին, Արամէացիք ալ ջրբիլ եւ ուղտի կարաւաններով ցամաքային վաճառականութիւնն ունէին իրենց ձեռքը:

Այսպէս, Եզեկիէլ մարգարէն, որ Ենինուէի կործանումէն 30–40 տարի ետքը կը գրէր, իր օրով Տիւրոս քաղաքի աշխարհակալ առեւտրական յարաբերութիւնները նկարագրելու առեն՝ սա բառերով կը ներկայացնէ Արամէացւոց մասնակցութիւնն անոր մէջ. «Զեռագործներուդ բազմանալուն համար Ասորիները (բնագիրն Արամէացիք) քու վաճառականներդ էին, քու վաճառանոցներուդ մէջ անոնք կարկեհանի, ծիրանեղոյնի, նկարագործ կերպասի, բեհեզի, բուսաերու եւ կարմիր յակինթի առուտուր կ՚ընէին: ... Յառան, Քաղանէ եւ Եդեմ ... քու վաճառականներդ էին. անոնք քու վաճառանոցներուդ մէջ քեզի հետ շքեղ հանդերձներով, կապուտակ նկարագործ վերարկուներով ու երփներանգ գզեստներով լեցուած ու չուաններով կապուած եղեւնափայտ սնտուկներու առուտուր կ՚ընէին» (Եզեկ. իէ, 16, 23, 24): Կարծեմ ասկէ աւելի կենդանի նկարագրութիւն մը աներեւակայելի է մեր չրջանակի Արամէացի կամ Ասորի վաճառականներու գործունէութեան մասին, որոնք իրենց բնիկ քաղաքներու ձեռագործները (որոնց մանրամասնութիւնները յաճախ կուտան Ասորեստանցի աշխարհակալներն իրենց մեր կողմի քաղաքներէն յափշտակած կողոպուտներու եւ ընծաներու ցանկերուն մէջ) կը հաւաքէին, իրենց անասուններէն կտրուած թեթեւ ու տակուն ատաղձէ սնտուկներու մէջ կը լեցնէին, եւ վրան չուաններով կապած,

հակ–հակ, ջրվիններու կամ ուղտերու կարաւաններով կ'իջնեցնէին Տիւրոսի վաճառանոցները։

Բաբելոնեան տիրապետութեան կարճատեւ շրջանին՝ ամբողջ Սիւրիա Եբերնահարի ընդհանուր կառավարչութիւնը կը կազմէր։ Որոշ չենք գիտեր թէ ո՛ր քաղաքն էր մարզպանին նիստը, թերեւս փոխն ի փոխ Դամասկոս եւ Հալէպ կը նստէր։ Այս շրջանին, հիւսիսային Սիւրիա կառավարեալ հանդարտութեան մէջ մնացած է, եւ հոն ունէ քաղաքական խլրտումներ կամ ապստամբութիւնք տեղի չեն ունեցած։ Այս միջոցին, հին անղական իշխաններու եւ արքայիկներու նիստ եղած փոքրածաւալ բերդաքաղաքները հետզհետէ լքուեցան եւ մեր շրջանակին մէջ անոնց տեղերն այսօր կը նշանակուին հիւյիւկ կամ թէլլ բառած աւերակոյտ հողաթմբերով. իսկ միւս կողմէն աւելի բազ տեղեր, բանուկ ճամբաներու վրայ, կազմուեցան նուագ թուով աւելի մեծ աւաններ ու քաղաքներ, որոնց բնակչութիւնը ձեռական արհեստներով ու առեւտուրով ըղձալի ժողովուրդներէ կը բազկանար։ Այնպէս կը հասկցուի թէ այս ժամանակէն սկսեալ Սիւրիոյ ներքին մասերուն կլիման ալ աստիճանաբար չորանալու վրայ եղած է, որով մշակութիւնը եւս քան զեւս սահմանափակուած է։ Անթէպէ վար շրջանակին պէս ոռոգման ընդունակ վայրերուն։

Յամենայն դէպս կարելի է այս ժամանակէն սկսեալ իր կարեւորութիւնը կը կորսնցնէր եւ արդէն յաջորդող Պարսկական տիրապետութեան շրջանին անիկա լքուած վայր մըն էր։ Այնպէս կ'երեւի թէ ասոր բնակերացած է Անթէպի շրջանակին քաղաքակրթապէս յետադիմելը, որով դաշտային մասեր պատ հողագործութեամբ զբաղող դիւղացիներով բնակուած էին, իսկ լեռնային վայրերն իրրեւ արօտատեղի խաչնարածներուն թողուեցան։

* * *

Երբ Մեծն Կիւրոս Բաբելոնի տիրացաւ, Սիւրիա ալ Պարսկական իշխանութեան տակ անցաւ։ Ինչպէս ըսինք, հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ վաղեմի բնիկ իշխանութիւններ չատոնց անհետացած էին եւ տեղական ինքնավարութեան նշոյլն անգամ չկար այլեւս։ Պարսից տիրապետութիւնն ալ մեր շրջանակի քաղաքական վարչաձեւին մէջ ունէ հիմնական փոփոխութիւն յառաջ չէ բերած, միայն թէ Աքեմենեան շրջանի այս պարսիկ կառավարիչներն աւելի յայնախոհ եւ ապստամիա մարդիկ էին, եւ իւրաքանչիւր տեղւոյ բնիկ ժողովուրդին սովորութիւններն ու գանազան հպատակ ազգերու լեզուն ու կրօնական

պալափաբնակը կը յարգէին: Ուստի ժողովուրդն ալ աւելի պոհ ու հանդարտ էր միշտ: Դարեհ Վշտասպեանէ մինչեւ Դարեհ Կոդոմանոս պատահած այլեւայլ ապստամբութեանց ու յեղափոխութեանց ալ հիւսիսային Սիւրիա երբեք չէ մասնակցած: Պարսից տէրութիւնն այս շրջանի ամենամեծ մասին մէջ Սիւրիան հիւսիսային Միջագետքի եւ վաղեմի բուն Ասորեստանի հետ միացուցած կը պահէր իբր «Ասորեստանի Սատրապութիւն», եւ չատերու կարծիքով Սիւրիա (Syria) կամ Ասորիք անունն Ասորեստան կամ Ասսիւրիա (Assyria) անուան կրճատումն է՝ այդ միացումէն ժառանգ մնացած:

Աքեմենեան Պարսից տիրապետութեան այս երկու դարերու միջոցին Արամէական (հին ասորի) ղրական լեզուն էր արեւմտեան սատրապութեանց մէջ ընդհանուր հաղորդակցութեան միջոցը. թղթակցութիւններ անով կ'ըլլային, ղրամներ այդ ձեւով կը տրուէին եւ արձանագրութիւններ (ի բաց ասեալ զուտ յունախօս շրջանակներն) այդ ոճով կը քանդակուէին: Այս կը նշանակէ թէ մեր շրջանակի մէջ ալ ասորի տարրին գոյութիւնը եւս տառնել կը չեչտուէր: Տեշուպի եւ նոյն իսկ Հադադի անունը չատոնց մոռցուած էր, եւ պաշտամունքի արտաքին ղլխաւոր առարկան այլեւս Բահադն էր, որ բարձունքներու վրայ կը պաշտուէր: Այսպէս, Տլուքի մէջ պաշտուող վաղեմի աստուածութիւնն ալ «Բահադ» մը դարձաւ, անշուշտ մեր շրջանակին մէջ հաստատուած Փիւնիկեցի վաճառականներու ազդեցութեամբ: Բայց միւս կողմէն նշաններ չեն պակսիր, թէ Պարսիկ իշխողներն ու պինուորներն ալ Տլուքի մէջ նախապատմական ժամանակներէ ի վեր պաշտուող այդ հռչակաւոր աստուածութիւնն իրենց կրօնի ղլխաւոր աստուածութեան հետ նոյնացուցած եւ զայն «Տլուքի Արամազդ» կոչել սովորած էին:

Մեր շրջանակը (թէեւ եղերքէն միայն) չօշափող միակ կարեւոր դէպքն է Կրտսեր Կիւրոսի արշաւանքն իր եղբօր՝ Արտաչէս Բ. Ուղեղի դէմ (Ն. Ք. 401–ի աշնան): Քսենոփոն կ'ըսէ թէ Կրտսեր Կիւրոս Միւրիանդրոսէ մեկնելու պահուն վերջնակատարեալ ձգեց ծովը եւ եա ղրկեց իրեն օգնող յունական նաւատորմիղը, որովհետեւ ա՛լ իր ցամաքային զօրքով դէպի արեւելք պիտի գարնէր՝ Աքեմենեան պետութեան նեբսերը: Արդ, Միւրիանդրոսի դիրքը կը գտնուէր արդի Ալեքսանդրեակէ (Իսքէնտէրուն) անմիջապէս հարաւ: Կիւրոս իր դիտաւորութիւնը դործադրելու համար տիպուած էր նախ Ամանոսի չղթան անցնիլ Պէյլանի նեղ ու դժուար կիրճով, զոր Ասորիքի բանակին հրամանատարը Աբրոկոմաս կրնար պաշտպա-

նել, բայց դաւաճանօրէն բաց ձգած էր: Կիւրոսի բանակը չորս աւուր քալուածքով հասաւ Քալիւս (Հալէպի Գուէյֆ) գետը, որ ձկներով լեցուն էր, բայց չրջակայ ժողովուրդը չէր որսար՝ սրբազան նկատելով զանոնք: Եւ նկատելի՝ որ Գուէյֆի բունը կազմող ջուրը ներկայիս Պալըգլը սու անունը կը կրէ: Ապա բանակը հինգ աւուր քալուածքով հասաւ Դարադոս գետի ակունքը, ուր Ասորիքի կուսակալ Բելեսիս իր պալատն ու որսավայրը պուրակն ունէր: Յետոյ երեք օր ալ քալելով հասան Թապսակոս, որ Եփրատի վրայ՝ ծաղկեալ քաղաք մըն էր: Grote, History of Greece, IX. p. 114, Rawlinson, Seven Great Monarchies, II. p. 514-5: Այս ուղեգիծը, որ ուրիշ առիթներով պատահած մեծ բանակներու անցքին համար ալ կարեւոր է, դժուար չէ հիմա ճշդել: Կիւրոս արդի Գըրըգխանէն Ափրին, ապա Ադէզ եւ անկէ Տէֆթէրտար ուղեւորած պիտի ըլլայ, ուր Քալիւս կամ Գուէյք գետակն անցաւ. յետոյ հանդիպած է արդի Պապ աւանը, որ ներկայիս Զիհապ լսուած գետակի ականց վրայ կը գտնուի, եւ այս գետակն է որ հին աւեն Դարադոս անունը կրած պիտի ըլլայ: Իսկ Թապսակոսի դիրքը վերեւ արդէն որոշեցինք:

* * *

Մեծն Ադեքսանդրի աշխարհակալութեամբ, Պարսից պետութեան միւս մասերուն հետ, մեր չրջանակն ալ Մակեդոնական կայսրութեան սահմաններուն մէջ մտաւ. եւ երբ Ադեքսանդրի կայսրութիւնը չորսի բաժնուեցաւ, Սելեւկեան թագաւորութեան մաս մնաց Անթէպի չրջանակը: Սակայն այս անգամ անիկա պետութեան կեդրոնական մասերէն էր՝ այնչափ մօտ գտնուելով Անտիոք մայրաքաղաքին: Պատմիչներէն գիտենք որ Սելեւկոս Նիկատոր բազմաթիւ նոր քաղաքներ հիմնեց եւ բազմաթիւ հին քաղաքներ ալ նորոգելով՝ անոնց Մակեդոնական անուններ դրաւ: Այսպէս, Հալէպը՝ Բերիա կոչուեցաւ եւ Ուռհա՝ Եդեսիա: Այդ Սելեւկեան հիմնարկութիւններէն մէկն ալ կը կոչուէր Անտիոք առ Տաւրոսիւ (Antiochia ad Toarum) եւ ուրիշ մէկը՝ Անտիոք առ Եփրատաւ (Antiochia pro Euphratem), ինչպէս Պլինիոս, Պտղոմէոս եւ Ստեփ. Բիւզանդացի կը յիշեն եւ հնադրամներու գիւտեր ալ կը հաստատեն:

Ասկէ դատ, այն օլիմպոս վերտառութեամբ դրամը, զոր Imhoof-Blumer (Monn. Gr. p. 439) առաջարկած է Կոմմագինեան Գերմանիկիոյ, այսինքն՝ Մարաշին ընծայել (Տե՛ս, Ramsay,

Hist. Geogr. of Asia Minor, p. 180) արդեօք չի՞ կրնար աւելի յարմարութեամբ Տլուքի կամ Դոլիքէի ընծայուիլ:

Անթէպի չրջանակը Սելեւկեան ինքնակալութեան կեդրոնին այնչափ մօտ ըլլալովը, հարկաւ ամենէն առաջ եւ աւելի պիտի ազդուէր Հելլենական քաղաքակրթութեան թափանցումէն: Մասնաւորապէս Անտիոքոս Դ. Եպիփանէսը խիստ ջանադիր եղած է իրեն հպատակ ժողովուրդները կրօնքով եւ մշակութային ամէն բանով հելլենացնելու: Ուստի բնականաբար Տլուքի վրայ պաշտուած աստուածն ալ հաճոյ դառնալէն յետոյ, յունական նոր անուանափոխութիւն մը պիտի կրէր, եւ հաւանական է, որ ինչպէս Սամարիայի Գարիզին լեռան վրայ եւ Հայաստանի Բագաւան սրբավայրին մէջ, Վաճառուր Ա-բրամազդ (Zeus Xenios) մը եղաւ հիմա Տլուքի բնիկ աստուածը, իր մեհեանը դառնալով լեռնային կարեւոր պողոտաներու միացած մէկ կեդրոնական հանդոյցին մէջ: Այսու ամենայնիւ, ուրիշ հանդուներու պարագաներու մէջ եղածին պէս, Տլուքի աստուածութիւնն իր նախապատմական ժամանակէ ի վեր կրած նկարագիրն ու առաքելութիւնն ալ պահպանեց: Ասկէ զատ, աստրախօս ժողովուրդի բերնին մէջ չմոռցուեցաւ անոր բահապ անունը:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՏԼՈՒՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿԸ ԿՈՄՄԱԳԵՆԷԻ ՄԱՍ

ԿՈՄՄԱԳԵՆԷ Հռոմայեցւոց օրով ընդարձակ Սիւրիոյ նահանգին ամենահիւսիսային գաւառը կազմող երկիրը մըն էր՝ հիւսիսէն Տաւրոսով, արեւմուտքէն Ամանոսով, արեւելքէն Եփրատով ու հարաւէն Կիւռխոսիկա գաւառով սահմանուած: Կոմագենէ ալ կը գրուի, բայց Կոմմագենէ ձեւն աւելի ընդհանուր եւ ուղիղ է: Այս անունը Հատեանց եւ Ասորեստանեայց օրով այնչափ յաճախ յիշուած Կումմուխ երկրանունին յունական ձեւն է, ու տակաւին Camash կամ Kamask անունը ժողովուրդին բերնէն կը լսուի· (Anthon's Classical Dictionary. p. 367): Գլխաւոր քաղաքը Սամոսատ էր, ուր չատ եռքը Մ. Մեսրոպ Մաշտոց մեր հայերէն այբուբենքը կատարելագործեց:

Անթէպի եւ Տլուքի շրջանակը միշտ Կոմմագենէ երկրին մաս համարուած է: «Դոլիքեան Ա-բրամազդը» (Jupiter Dolichenus) յաճախ «Կոմմագենաց Ա-բրամազդ» ալ կը կոչուի: Կոմմագենէ Սելեւկեան ինքնակալութեան սկիզբէն ի վեր անոր զատ մէկ նահանգն էր, եւ Ն. Ք. 189-էն յետոյ անոր ամենահիւսիսային նահանգը կը մնար:

Ն. Ք. 164–ին Անտիոքոս Դ. Եպիփանէսի մահէն յետոյ, երբ Սելեւկեան ինքնակալութիւնը ներքին պատակաւոմի են–թարկուեցաւ, Կոմմագենէի կուսակալ Նէոպտղոմէոս անուն մէկը (թերեւս ատենօք Արեւմտեան Հայաստանի կուսակալ եղած Նէոպտղոմէոսի սերունդէն), անկախութիւն յայտարա–րեց, եւ ոչ միայն այսչափ, այլ Տաւրոսէ հիւսիս անցնելով՝ Ջանոց Կատաւոնիոյ երկրամասն ալ Կապադովկիոյ Արիարաթ Դ. թագաւորին ձեռքէն խլել: Սակայն իր այս ջանքին մէջ ձախողեցաւ, եւ Ն. Ք. 161–ին Սելեւկեան թագաւորէն ալ յաղ–թուելով անհետացաւ:

Հաւանօրէն Սելեւկեան թագաւորներէն Անտիոքոս Գրիւ–պոսի եւ անոր եղբօրը մէջ տեղ ներքին պատերազմին ատեն (Ն. Ք. 112–ին) էր որ Կոմմագենէ անկախ իշխանութիւն մը եղաւ. (Smith's Dict. of Greek and Roman Biogr. I. pp. 193, 199). Կոմմագենէի թագաւորաց նախահայրն էր Փոքր Հայքի Միհր–դատ ատրապը, որդի Անտիոքոս Մեծի քրոջ Անտիոքիսի եւ իրը թէ Հայոց Արշամ թագաւորին, ծնած Ն. Ք. շուրջ 218–ին: Ատր անունդէն Զամէս կամ Շամ, Անտիոքոս Զ. Սիդետէսի օրով, Ն. Ք. 135–ի ատեններըր, Կոմմագենէ փոխադրուեցաւ եւ հիմնեց Շամշատ (Samosata) քաղաքը: Որդին Միհրդատ Կալլինիկոս, որ կ'երեւի թէ թագաւոր տիպոսը ատանձնած է, կին առաւ Անտիոքոս Զ. Կիւզիկենոսի դուստրը Լաւդիկէի. (Schürer, Jewish People, Div. I. Vol. I, p. 184): Անոնց որդին էր Անտիոքոս Ա. թագաւորը Կոմմագենէի, որ ժամանակ մը Հա–յոց Մեծն Տիգրանին հարկաւոր եղաւ: Բայց Ն. Ք. 68–ին Պոմպէոսի թոյլտուութեամբ եւ Հռոմի պաշտպանութեամբ Կոմմագենէ անկախ եղաւ, եւ Անտիոքոս ապա չատ նշանաւոր յիշատակարաններ կատուցած է իր երկրին մէջ. (Humann u. Puchstein, Reisen in Kleinasien u. Nordsyrien, pp. 234ff. Murray's Handbook of Asia Minor, pp. 257-9). Հաւանօրէն մեր Տլուքի վրայ Դոլիքէի Արամապին մեհեանն ալ ինք կատոյց կամ նո–րոգեց:

Կոմմագենէի Անտիոքոսը եւ անոր յաջորդները յատաջդի–մատէր մարդիկ էին, եր երկիրը, որ աւելի քան վեց երկար դարեր մեծ պետութեանց հետաւոր ու հարկաւոր մէկ գաւա–ռն էր եղած, անկախութիւն եւ ինքնավարութիւն ատանալով՝ նոր գործունեան չրջանի մը թեւակոխեց: Զիւգմաւեր (նա–ւահամուրջներ) նետուեցան Եփրատի վրայ՝ Սամոսատի, Հռոմկլայի եւ Պիրէճիկի քով: Քաղաքներ նորէն չէնեալ սկսան, պղպատաներ նորոգուեցան: Երկրագործութիւն, արհեստներ եւ վաճառականութիւն ծաղկեցան, ու կ'երեւի թէ մտաւոր

զարգացում մըն ալ ծայր տուաւ՝ կէս հելլենական եւ կէս արեւելեան ոճով։ Կոմմագենէի թագաւորները բնիկ գեղարուեստ մըն ալ զարգացուցին, որ դլխաւորապէս մասնաւոր ճարտարապետական ոճով մը չինուած եւ քանդակներով ու արձանագրութիւններով ալ զարդարուած մահարձաններէ կը բաղկանար։ Այս ճարտարապետութիւնն ու քանդակագործութիւնը վաղեմի «Հատեան» ոճէն ժառանգ մնացած՝ քիչ մը կոչտ, այլ կենդանի եւ ապաւորիչ յատկութիւն մ'ունին իրենց մէջ, որ առանձին դասակարգի մը մէջ կը դնէ Կոմմագենեան յիշատակարանները։ Առնք կը դանուին Գարագուշ, Սէսէօնիֆ, Սամսաթ, Գուրսենիֆ եւ մանաւանդ Քեահթայի մօտ Նիմրուտ լեռան վրայ։ Նիմրուտ լեռան խիստ հոյակապ ու հսկայ յուշարձանն իր արձանագրութիւններով ու քանդակներով մեծ եւ թանկագին լոյս սփռած է Ն. Ք. երրորդ դարու Հայոց Պատմութեան մութ մնացած մասերուն վրայ ալ։

Սոյն արձանագրութիւնները յունարէն տառերով ու լեզուով են։

Կոմմագենէի ծանօթ թագաւորներն են՝

1. Անտիոքոս Ա. շուրջ 90–37 Ն. Ք.
2. Միհրդատ Ա. շուրջ 37–30 Ն. Ք.
3. Անտիոքոս Բ. շուրջ 30–20 Ն. Ք.
4. Միհրդատ Բ. Ն. Ք. 20–..
5. Անտիոքոս Գ. ..–17 Յ. Ք.

Այս վերջին թուականին Կոմմագենէի թագաւորաց յաջորդութիւնն ընդհատուելով, երկիրը մինչեւ 38 թուականը Հռոմայեցւոց մարզ եղաւ, եւ Սիւրիա նահանգին ամենահիւսիսային գաւառը կը կազմէր։ Այս շրջանին սկիզբը Գերմանիկոս Կայսրը Սիւրիոյ մէջ կազմակերպչական կարեւոր գործեր կատարեց, թէ՛ զինուորական եւ թէ քաղաքային մարզերուն մէջ։ Միեւնոյն ժամանակներն իր նշանաւոր երկն աշխատասիրող Ստրաբոն իր Աշխարհագրութեան մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ Կոմմագենէի եւ անոր յարակից գաւառներուն վրայով—

«Ասորիք (Syria) սահմանուած է հիւսիսէն Կիլիկիայով եւ Ամանոս լեռներով, ծովէն մինչեւ Եփրատի կամուրջը (այսինքն՝ Իսոսի ծովածոցէն մինչեւ Զիւգմայի կոմմագենէ) 1400 ասպարէզի հեռաւորութիւն է, եւ կը կազմէ վերոյիշեալ (հիւսիսային) սահմանը... Սկսեալ Կիլիկիայէ եւ Ամանոս լեռներէն՝ կը նշանակենք իրրեւ Ասորիքի մասերը՝ Կոմմագենէ... Մանրամասնօրէն նկարագրելով՝ կ'ըսենք թէ Կոմմագենէ համեմատաբար փոքր երկիր մըն է։ Կը բովանդակէ ամուր քա-

ղաք մը, Սամոսատ, որու մէջ էր (Կոմմագենէի) թագաւորաց ապարանքը: Ներկայիս ատիկա (Հռոմէական) գաւառ մըն է: Ինոա բարերեր, թէեւ փոքր, հողամաս մը կը շրջապատէ զայն (Սամոսատը): Հոս է հիմա Զիւգման կամ Եփրատի նաւակամուրջը, եւ անոր մօտ կը գտնուի Սելեւկիա, Միջագետքի ամրոց մը, զոր Պոմպէոս Կոմմագենացւոց չնորհեց: Հոս Տիգրան ատեն մը բանտարկեց եւ ապա մեռցնել տուաւ գՍեղեւկ, մականուանեալն Կղէոպատրա, զոր եւ Ասորիքի իշխանութենէն զրկեր էր:

«Ապա կը յաջորդէ կիւռեստիկայի գաւառը, որ կը տարածուի մինչեւ Անտիոքինը: Հիւսիսային կողմն են Ամանոս լեռ եւ Կոմմագենէ: Կիւռեստիկա կը տարածուի մինչեւ այս տեղերը եւ կը դպչի անոնց: Հոս կը գտնուի քաղաք մը, Գինդարոս, Կիւռեստիկայի միջնաբերդը, եւ յարմար թագաւոց մը աւազակաց, եւ անոր մօտն է Հերակլէոն անուն տեղ մը: Այս տեղերուն մօտն էր, որ Պակուր, Պարթեւաց արքային երիցագոյն որդին, որ Ասորիքի վրայ արշաւեր էր, յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ Վենտիտիոսէ:

«Անտիոքի արեւելեան կողմը դէպի Եփրատ կը գտնուին Բամբիւկէ (Մնբէճ), Բերէա (Հալէպ) եւ Հերակլէա (Պապ), փոքր աւաններ, որ նախապէս Հերակլէոնի որդւոյն Դիոնեսիոսի իշխանութեան տակ էին: Հերակլէա Կիւռեստիկեան Արաեմիդի մեհեանէն քան տասպարէզ հեռու է» (Strabo, Geogr. XVI. ii. 1-3, 7, 8): Այս վերջին գաւառը Քալիբոնիտիս կը կոչուէր:

Ներոն կայսեր օրով Կիլիկիա վերածուեցաւ անջատ մարզպանութեան մը:

Կոմմագենէի վերջին թագաւորն էր Անտիոքոս Դ., որ 3. Տ. 38–72 իշխեց:

Այս բոլոր թագաւորները դրամ ալ կոխած են իրենց անուններով ու պատկերներով, որոնց համար՝ տես.—
E. Babelon, Rois de Syrie, de Commagène et d'Arménie *հոյակապ դրամագիտական գործը, եւ այլուր:*

* * *

Կոմմագենէի աշխարհը մեր 72 թուականին վերջնականապէս նուաճուեցաւ (G. Rawlinson, Seven Great Monarchies, III. p. 165-6), *ու գտնենք Սիւրիա մեծ նահանգին մաս եղաւ՝ զատ կառավարիչով մը: Այս ատեն, ու կ'երեւի թէ Կոմմագինէ տասկաւին Հռոմայեցւոց հովանաւորած թագաւորութիւն եղած ատենն ալ, Տլուք պինուորական կայանն էր Հռոմէական կայա-*

զօրք, որ կը բաղկանար մի քանի ընտրեալ վաշտերէ (cohorts), որոնք սովորաբար կը դինուորագրուէին տեղացի կամ օտար վարձկաններէ:

Եփրատի սահմանապլուխին պաշտպանութիւնն, ըստ կիպրնի, վստահուած էր ութ լեգէոններու, որոնցմէ վեցը տեղաւորուած էին Սիւրիոյ մէջ, եւ երկուքը Կապադովկիոյ մէջ. (Decline and Fall of the Roman Empire, Vol. I. p. 16): Հոս Կապադովկիոյ համար ըսուածը պէտք է հասկնալ Փոքր Հայքի եւ Մելիտինէի համար, որոնք Կապադովկիա նահանգին մասերն էին: Սիւրիոյ համար ըսուած վեց լեգէոններէն մէկը Սամոսատ կը մնար, եւ կ'երեւի թէ մէկն ալ Անթէպի չրջանակին մէջ: (Համմ. Սիւրմէեան, Սուրիա, էջ 665):

Պարթեւներու հաւանական արշաւանքին դէմ Հռոմ ոչ միայն ցամաքային զօրաւոր ուժեր կը պահէր ու դինուորական կայաններով կը չղթայէր Սիւրիոյ հիւսիս – արեւելեան սահմանապլուխը, այլեւ Եփրատի նաւատորմիղ մը կը պահէր, որ իբր նաւային մնայուն ոյժ կը կենար դեմին վրայ: (Gibbon, Decline, chapter i. note 73–ի յաւելուածը): Ու երբ հարկ կ'ըլլար պատերազմիլ Պարթեւներու դէմ, Հռոմ կը զօրացնէր այդ նաւատորմիղը՝ օգնելու համար իր ցամաքային բանակաց: Նաւատորմին առանձնած դերը որոշ էր, այն մասամբ զբաղած էր հոն՝ դեմին վրայ կամուրջներ կազմելու համար, եւ մնացածներն իրրեւ առեւտրական նաւեր կը զբաղուէին, իսկ պատերազմական նպատակին համար հոն կեդրոնացած կ'ըլլային 1000 փոխադրանաւ եւ 500 մարտանաւ: (Սիւրմէեան, Սուրիա, էջ 666):

Պարթեւք (162 թուականին) Հայաստանի մէջ Հռոմայեցւոց յաղթելէ եւ Բակուր անուն արքայազուն մը երկրին թագաւոր կարգելէ վերջը, հարաւ զարձան: Մծբինը եւ Եդեսիան գրաւելէ յետոյ, անցան Եփրատը եւ հրով ու սրով այրեցին Ասորիքը: Հռոմայեցւոց կուսակալ Ատտիանոս Կուռնելիանոս իր մեղկացած լեգէոններով փորձեց դիմադրել անոնց, բայց եւս մղուեցաւ ու երկչոտօրէն փախաւ՝ թշնամիաց որս թողլով հռոմէական այնպիսի հին նահանգ մը: Պարթեւք Ասորիքի մէջէն յառաջացան մինչեւ Պաղեստին եւ ամբողջ Արեւելքը վազարշ արքային առջեւ բացուած կ'երեւէր: Ասորիքի ժողովրդոց մտքէն կ'անցնէր զէնքի դիմել եւ Հռոմէական աեւլի լուծն իրենց վրայէն նետել:

Երբ այս եղելութեանց լուրը Հռոմ հասաւ, Մարկոս Աւրելիոսի կայսերակից Լուկիոս Վերոսը Արեւելք զրկել որոշուեցաւ, իրեն առաքակարգ արուեստով ժամանակի կարողագոյն

հռոմայեցի զօրապետներէն չորս կամ հինգը։ 162 թուականի աշնան Վերոս իր զօրակիցներով հասաւ Աստրիք, եւ ինք իր անձը հաճոյքներու տալով Անտիոք մեծ ոստանի մօտ Դափնէի մէջ, իր սեղակալներն արձակեց պատերազմի ասպարէզը։ Տարակոյս չկայ թէ չորս տարի տեւող այս պատերազմին մէջ ամենէն կորովի զօրավարն էր Աւիդիոս Կասիոս, որ Պարթեւաց վաղարշ արքային դէմ դրկուեցաւ։ Նա խրատական խիստ միջոցներով նախ Աստրիքի լեգէոնները կարգ ու կանոնի տակ բերելէ յետոյ, 163–ին Եւրոպոս քաղաքին մօտ արիւնահեղ ճակատամարտ մը մղեց, ուր Պարթեւք յաղթուեցան, եւ վաղարշ արքան ստիպուեցաւ խնդրի իր խոսրով զօրապետը Հայաստանէն Միջագետք կանչել։

Մարկոս Աւրելիոս կայսրն ալ յաղթական Աւիդիոս Կասիոսը Սիւրիոյ զօրաց ընդհանուր հրամանատար կարգեց։ Ասիկա Զիւդմա (արդի Պիրէճիկ) բերդաքաղաքն իրեն գործողութեանց խարիսխ ընտրելով, նախ Եփրատի ափն ի վար յառաջացաւ մինչեւ Նիկեփորիոն (արդի Բաղդա)՝ Բելիխի գետախառնուրդին մօտ։ Ապա Սուրա քաղաքին մօտ Պարթեւաց յաղթելէ վերջ, հիւսիս դարձաւ Խաբուր գետի ընթացքն ի վեր եւ դրաւեց Մծբին մեծ ոստանը։ Ցետոյ արեւմուտք դառնալով՝ Եդեսիան ալ դրաւեց, անոր մերձակայ Դատսարտն աւանին մօտ նորէն Պարթեւաց յաղթելով, եւ վերջապէս կրկնելով Տրապիանոս կայսեր յաղթանակները, նուաճեց մինչեւ Տիգրիսի վրայի Սելեւկիան ու կողոպտեց Տիսբոն մայրաքաղաքն ալ։

Այս պատմուածքը մէկէ աւելի տեսակէտներով կարեւոր է մեր նիւթին համար։ Նախ հարց է թէ ոյն 164–6–ի արշաւանքին ատեն Միջագետքէն բերուած համաճարակէն, հաւանօրէն հնդախտ (ծոլէրա), որմէ բազմաթիւ միլիոններ մեռան, Անթէպի չրջանակն ալ որչափ կորուստի ենթարկուեցաւ։

Ապա, ոյն պատերազմին մէջ՝ երբ Սիւրիոյ Սեմականք ընդհանրապէս ապստամբական խլրտումներու մէջ էին, Աստրիքի ու Եփրատայեաց քաղաքներուն մէջ հաստատուած Յոյներ եւ հելլենացեալ բնակչութիւնք աւելի հաւատարիմ մնացին Հռոմէական ակրութեան։ Այսպիսի քաղաքներ էին Սամոսատ, Զիւդմա, Դուլիքէ, եւն.։ Աստրոց մեծ Անտիոքէն երեք յառաջքներով Հռոմայեցիք բանակ կը դրկեն Պարթեւաց ու Հայոց դէմ, եւ այս երեք յառաջքներն ալ հիւսիսային Սիւրիոյ կամ Եփրատայեաց երկրին հելլենացեալ քաղաքներն ունին իրենց յենարան, եւ անոնց վրայէն անցնող պողոտաները կը դործածուին պինուորական նպատակներու համար։ Մարկոս

Աբելիոսի, Լուսիոս Վերոսի, Փաւստինա կայսրուհւոյն և Կոմմոդոս կայսրորդւոյն անուններով ու պատկերներով այս շրջանին տպուած այնչափ շատ յունարէն վերտառութեամբ դրամներու, որոնք ազատ քաղաքներու դրամներ են,— Անտիոքի առ Եփրատաւ, Անտիոքի առ Տաւրոսիւ, Դոլիքէի, Զիւդմայի, Սամոսատի, եւն., մեկնութիւնը հոս կը պահենք, այսինքն՝ ոյն հելլենացեալ քաղաքներու ցոյց տուած հաւատարմութեան ու ձեռնտուութեան ի վարձատրութիւն չնորհուած կայսերական արտօնութիւններ են անոնք: Նաեւ այս պատճառաւ է որ Դոլիքեան Աբամպդն այնչափ տարածուած հռչակ կը տանայ: Այս հանգամանքներուն պիտի վերադառնանք յետոյ՝ մեր նիւթին հետ սերտ վերաբերումովը:

Բնականաբար յիշեալ յաղթութեանց բուն փառքը կ'երթար երկու աթոռակից կայսրերուն, որոնք անոնց ի յիշատակ իրենց անուններով ու պատկերներով դրամներ տպել տուին: Դժբախտաբար այս պատերազմի մանրամասնեալ նկարագրութիւնը, որ կ'երեւի թէ գրի առնուած էր, կորսուած է հիմա: (Gibbon, Decline and Fall, chapter i, note 32): Այս կորուսին գլխաւոր պատճառը դուցէ սա է, որ Աւիդիոս Կասսիոս հրամանատարը, որ պատերազմին գոնէ Սիւրիական բաժինին գլխաւոր հերոսն էր եղած, դժգոհ մնալով որ իրեն տեղ՝ անդրծ ու դեղխարարոյ Լուկիոս Վերոսին վիճակուեցաւ յաղթանակի թափորով մտնել Հռոմ քաղաքը, Վերոսի մահէն յետոյ, քանի որ ինք հիւսիսային Սիւրիա կամ Կոմմագինէ հաստատուած Հռոմայեցի դերդաստանէ մը կը սերէր (Սիւրմէեան, Սուրիա, էջ 678), եւ տեղւոյն քաջ տեղեակ անձ մըն էր ու քսկիզբէն իսկ ժողովրդականութիւն կը վայելէր, հաւանօրէն Փաւստինա կայսրուհիին ալ քաջալերութեամբը (Ibid, chapter iii. p. 68), որու տարփածուներէն էր, 174 կամ 175 թուականին ապստամբեցաւ Ասորիքի մէջ ու կայսերական ծիրանին հագաւ բայց ծերացած Մարկոս Աւրելիոս արագ չարժումով մը Դանուբի եզերքէն Ասորիք փութաց, եւ Աւիդիոս անմիջապէս հպատակութիւն առաջարկեց՝ թողութիւն խնդրելով, զոր տալու պատրաստ էր կայսրը, միայն թէ ապստամբ զօրապետն ամօթէն ինքնասպան եղաւ: (G. Rawlinson, Sev. Gr. Mon. III. pp. 184-7, 189: Ասատուրեան, Հայաստան եւ Հռոմ, էջ 217–8: Տաչեան, Արշակունի Թագաւորք, էջ 140–1: Սիւրմէեան, Սուրիա, էջ 678–9):

Ամերիկացի միսիոնար եւ նշանաւոր աշխարհագրագէտ E. Huntington 1900 թուականի տարեներբը կարկառէն Նեմրուդ տանող ճամբուն վրայ մինչեւ այն տեղն անծանօթ կոմմագին-

*եան յիշատակարան մը գտած է: Այս է՝ չիլիմն Աւիդիոս Անտիոխոս անուն մէկու մը, որ երեւութապէս այն ժամանակը՝ երբ իր ազգականն Աւիդիոս Կասսիոս ինքզինք Մարկոս Աւրելիոսին հակառակ կայսր հռչակեց, նա ալ գաղափարն ունեցած է իբրեւ իշխան գծէ սերունդը Յ. Տ. 72–ին գահընկէց եղած Կոմմագինեան արքայական գերդաստանի, Կոմմագինեան մարած թագաւորութիւնը նոր կենդանութեան մը գարթուցանելու: Այս ձեռնարկն ըրած է անշուշտ դինակցութեամբ Աւիդիոս Կասսիոսի, որ բոլոր Արեւելցիներէն սիրուած էր եւ մանաւորապէս իր հայրենակիցները, Կիլիկեցիներն ու Հիւսիսային Սիւրիացիներն իրեն կուռակից կը համարէր: Այս երկու երկիրներու սահմանակից եւ Սիւրիայէն անջատուած Կոմմագինէ փոքր նահանգը կը յիշէր անշուշտ իր հին փառքերը: Անտիոք, որ Աւիդիոս Կասսիոսի ապստամբութեան մէջ անոր գլխաւոր օժանդակներէն մէկն էր, հեռու չէր Կոմմագինէի հարաւային սահմանապլուխէն: Բայց կ'երեւի թէ երբ Աւիդիոս Կասսիոս իր առած քայլին վրայ զղջաց եւ անձնասպան եղաւ, Աւիդիոս Անտիոքոս ալ անձնատուր եղաւ, եւ կայսրը ներեց անոր ու թոյլ տուաւ որ խաղաղութեամբ մեռնի ու թաղուի իր կառուցած դամբարանին մէջ: (Lehmann-Haupt, Armenien einst u. jetzt, I. p. 485-6):

* * *

Կոմմագենէ մեր թուականի Բ. եւ Գ. դարերուն կը թուի թէ աւելի ընդարձակուեցաւ դէպի հարաւ՝ ներառնելով գոնէ Կիւռհոսթիկան ալ, եւ առանձին նահանգ եղաւ՝ անջատուելով «Սիւրիա» նահանգէն: Նահանգս Ֆարգինի յունարէն արձանագրութեան մէջ Gummagha *ձեւով կը յիշատակուի՝ Հռոմայեցւոց կողմէն Մեծն Տրգատի գահակալութեան համար օժանդակ զօրք ղրկող նահանգներու շարքին.* (*Տես* Lehmann-Haupt, Armenien einst u. jetzt, I. pp. 410-9, *ուր հեղինակը կը սխալի դէպքը մեր Պապ թագաւորի գահակալութեան վերապրելով*):

Վերջապէս Յ. Տ. 290–ի առեններէն փոխուեցաւ ասոր կոմմագենէ անունը, եւ նահանգն այնուհետեւ պաշտօնապէս Եփրատացիք (Euphratensis) *կը կոչուէր: «Դիոկղետիանոսի նահանգային բաժանմանց համեմատ՝* Եփրատացիք (Euphratesia) *սահմանակից էր Մելիտինէի, եւ անոր մէջ բովանդակուած էր մինչեւ անգամ Պերրէ, զոր Հիերոկլէս Գերմանեկիայէ անմիջապէս ետքը կը յիշէ: Եփրատացիք* (Euphratesia) *կը ներառնէր Կոմմագենէի ամբողջութիւնը, իսկ Կոմմագենէ կը տա-*

բաժուէր մինչեւ Մելիտինէի ու Կաստաւոնիոյ սահմանները»։ (Ramsay, Hist. Geogr. of Asia Minor, p. 280։ Մեծն Կոստանդինի օրով Եփրատացիք նահանգի մայրաքաղաքն էր Բամբիւկէ եւ կամ Մաբոգ (այժմու Միւմպիճ) քաղաքը, որով յայտնի է թէ սոյն նահանգի հարաւային սահմանն այն ատեն մինչեւ Հալէպ կը հասնէր։ (Murray's Handbook of Asia Minor, p. 290)։

Զ. դարուն Պրոկոպիոս պատմիչը հնաձեւ (archaic) ոճ մը բանեցնելու սիրոյն, Commagene անունն անյաւուկ կերպով գործածեր է՝ փոխանակ Euphratensis պաշտօնական անուան. (Տես G. Rawlinson, Seven Great Monarchies, III. p. 445-6 and n. 107; p. 461 & n. 81)։ Վասիլ Բ. կայսեր օրով մեր չրջանակը թէ՛ Եփրատացիք (Euphratensis) եւ թէ Կոմմագենէ կը կոչուէր անխտիր։ (Murray's Handbook of Asia Minor, p. 290)։

ԾԱՆ.— Պէյբիյաս այցելութեանս մէջտեղ՝ երբ դէպի ծովեզերք պըտոյտի ելած էինք, Քէպուսիյէ գիւղէն վար ժայռափոր, ընդարձակ եւ օդասուն փապուղիէ մը անցնելով վար իջանք, եւ փապուղիին վերի բերանէն քիչ մը դուրսը, ալ թեւին վրայ, ապառաժի հարթուած երեսը, Մարկոս Աւրելիոս կայսեր մէկ լատիներէն արձանագրութիւնը դիտեցինք, զոր սակայն ընդօրինակելու ժամանակ չունէի դժբախտաբար, ոչ ալ գոնէ լուսանկարելու գործիք մը։ Եւ արդէն արձանագրութեանս պատմական չահեկանութեան ալ անպիտակ էի այն ատեն։ Հիմա կը խորհիմ թէ վերոյիշեալ քառամեայ պատերազմին առթիւ Սուէյտիյէ (հինն Սելեւկիա) նահանգիսակէն ցամաքահանուած վինուորական պիտոյքները, առանց Անտիոք հանդիպելու, ուղղակի եւ արագօրէն Որանդէսի հիւսիսային կողմէն Զիւզմա հասնելու համար կարճ ճամբայ մը չինուած է, որու էական մասըն էր այդ ժայռափոր փապուղին, եւ արժանի մեծապատճառութիւն մը համարուած է՝ դէխաւոր կայսեր անուան ձօնուած արձանագրութիւնով մը զայն յիշատակելու։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԴՈԼԻՔԷ (ՏԼՈՒՔ) ԵՒ ԴՈԼԻՔԵԱՆ ԱՐԱՄԱԶԴԸ

Տլուճի ծագումը հետազօտեցինք արդէն մեր այս պատմական տեսութեան մէջ (Տես վերեւ)։ Տլուք անունը կ'երեւի թէ Դիլէֆ ալ գրուած է (Տես Ա. Տաւուպ Աբգեպիս. Սիւրմէեան, Սիւրիա, էջ 58)։

Անիկա հնատական (Հաւեան) ըլլալէ առաջ՝ Լիւրիկեաւ (Illyrian) տեղանուն մըն է։ Բարկէն Եպիս. Կիւլէսէրեան կ'ուզէ առուգաբանել այս անունը. «Տիլաքին՝ յունարէն Դոլիճի ձեւով՝ կը նշանակէ երկայն։ Հետաքրքրական է պիտնալ թէ երկայնագլուխ (dolicocéphale) գնացիները ուէ ապեր չունի՞ն Դոլիճէի հետ, այսինքն՝ չի կրնա՞ր ենթադրուիլ թէ Դոլի-

կի (երկայնը) նշանակէ նոյն իսկ երկայնագլուխներու տեղ եւ կամ երկիր,» կ'ըսէ: (Ծովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ, էջ 107): *Մեզի չափազանց տարակուսելի կ'երեւնայ այս տուպաբանութիւնը: Հեղինակն ինքն ալ կ'ընդունի թէ Դոլիխէ չատ տարածուած տեղանուն մըն է, ինչ որ մենք եւս մատնանշեցինք, վերեւ: Կիւլէսէրեան Եպիսկ. կը յիշէ Յոնիական կղզիներէն՝ Ոդիսեւսի թագաւորութեան մաս* Dolichium, *Մակեդոնիոյ քաղաք* Dolicha, *նոյն իսկ Պարսկաստան ծոցին մէջ* Dolicoe *անուն կղզի մը, զոր Պլինիոս Երջանիկ Արաբիոյ եզերքը կը դնէ,* (Ծովք, էջ 107, 108): *Այս կը ցուցնէ թէ Պալդաններէն Փոքր Ասիա եւ անկէ Ասորիք եւ Միջագետք յառաջացող Լիւբիկեան ցեղի մը միջոցաւ այս անունը տարածուած է այնչափ, եւ մեր ըմբռնումով՝ այդ անունը* Tulikhuni *ձեւով հասած է մինչեւ Հայաստանի մէջ, Սեւանայ լճին եզերքն անդամ:* (*Տես մեր «Նախահայկական Հայաստան» դիրքը, էջ* 401, 408): *Արդ, Մաթ. Ուռհայեցին* (*էջ* 116, 130, 166, 170, 187, 224, 233) *կը յիշէ* Թլխում *անուն դաւառ մը Արղնիի մօտերը, իսկ նեղկայիս Պաղարճըղի մէջ կայ* Թլխում *անուն տեղ մը, որու մօտը նորաշէն կամուրջով մը Ագռու գետը կ'անցնի Անթէպէն Մարաշ տանող կառուղին. կա՞յ արդեօք այս* Թլխում *անուան եւ նախայիշեալ անուններուն միջեւ:*

Հիմա այլեւս տարակոյս չկայ թէ դասական հեղինակաց Դոլիխէն *մեր Հայ հեղինակաց* Տլուճն *է եւ արդի* Տիւլիւճ. (Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 52): *Կարգ մը համեմատիտարաններ Ասորիքի մէջ երկու* Դոլիխէ *ենթադրեր են, մին* Dolicha Dolica, Dolichena *ձեւերով՝ հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ, Անտիոքի պատրիարքութեան եպիսկոպոսանիստ քաղաք մը, որու եպիսկոպոսը յիշուած է Կ. Պոլսոյ Առաջին Ժողովին մէջ, իսկ միւսը՝ մեր ծանօթ Տլուքը՝ Կոմմագենէի լեռներուն մէջ, Եփրատի արեւմտեան կողմը եւ Զիւղմայէ ոչ չատ հեռու, որ յիշուած է Հռոմէական ուղեցոյց տախտակներուն մէջ: Կիւլէսէրեան իրաւամբ կ'առարկէ ասոր եւ կ'ըսէ թէ հաւանական չէ որ Սիւրիոյ մէջ երկու Դոլիքէներ եղած ըլլան քով քովի: Շփոթութեան արդիւնք է անշուշտ Ասորիքի Դոլիքէն Կոմմագենէի Դոլիքէէն զանազանել ուզելը: Ինչպէս տեսանք, Կոմմագենէ արդէն դաւառ մըն էր երկար ատեն Սիւրիա մեծ նահանգին կըցուած, ուստի մէկ Դոլիքէ կրնար բաւել թէ՛ Ասորիքի եւ թէ Կոմմագենէի: Ասորիքի եւ Կոմմագենէի Դոլիքէն մխիթարեան վայրն է, եւ նոյն՝ մեր արդի Տիւլիւքպապային հետ: Պիտի տեսնենք թէ Դոլիքէ – Տլուքը եպիսկոպոսանիստ ալ էր իսկապէս եւ բնականաբար Անտիոքի պատրիարքութեան ենթակայ,*

որով հանգամանքով ալ անոր եպիսկոպոսը յիշատակուած է Կ. Պոլսոյ Ա. ժողովի արձանագրութեան մէջ: (Ծովք, էջ 108)*:

Կիւլէսէրեան դարձեալ լրատուէ կը դիտէ որ «հակառակ երկար եւ ժամանակի մը ամբեւ աւրուած ու աւլուած այդչափ յիշատակարաններուն, մնացած են տակաւին տեղեկութիւններ՝ որ Տլուքը հետաքրքրական կ'ընծայեն»: (Ծովք, էջ 51): Ասորիքի կամ Կոմմագենէի քաղաք մըն է ան, որ զանազան հին մատենագիրներէ (պատմագիրներէ, աշխարհագիրներէ, եւն.) յիշատակուած է Dolicha, Doliche անուններով, իսկ զայն չրջապատող գաւառը՝ Dolichena անունով: (Ծովք, էջ 52 եւ Ծան. 2):

Անտոնինեան ճանապարհացոյցին մէջ Մարաշէն մինչեւ Եղեսիա տրուած կայաններու կամ հանգրուաններու ցանկին մէջ կը հանդիպինք Dolicha անուան: Ըստ Հռոմէական կայսրութեան պաշտօնական ուղեգրութեանց՝ Մարաշէն երկու կարեւոր պողոտաներ կը տանէին դէպի Եփրատ ու Եղեսիա, մէկը Սամոսատի վրայէն, որ մեր ներկայ նիւթէն դուրս է, իսկ միւսը Տլուքի եւ Պիրէճիկի (Zeugma) վրայէն: Երկրորդին հանգրուաններն, որ Antonine Itineraries բսուած ուղեգրութեան մէջ երկիցս տրուած է, հետեւեալներն են.—

Germanicia (Մարաշ) xx Sicos Basilissos (Գարապըյըղլը) X Dolicha (Տլուք) XII Zeugma (Պիրէճիկ) etc.:

Անուններուն մէջտեղ նչանակուած Հռոմէական թուանշանները սովորաբար մղոնիներով հեռաւորութիւն կը ցուցնեն, բայց Փրօֆ. Րէմսէյ դիտել կուտայ թէ այս տրուած հեռաւորութիւնները հիւսիսային Սիւրիոյ պէս երկրի մը համար, չափազանց պզտիկ են՝ եթէ թուանշաններն իրր մղոններ հասկնանք, (Ramsay, Hist. Geogr. of Asia Minor, p. 279). ուսոի թերեւս, ոմանք թելադրած են, աւելի հաւանական է զանոնք իրեւ փարսախ առնել, որ մեր կարաւաններուն մէկ ժամուան ճամբուն կը հաւասարի: (Չմմա. Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 109):

Դոլիքէի մասին ամենահին պատմական յիշատակութիւնը կ'ընէ Պտղոմէոս աշխարհագիրը (Ը.Ի. երկրորդ դարուն վերջը): Անկէ ետքը կուգան Մարկոս Աւրելիոս եւ Մաքսիմի-

*) Doliche, II., a town of Syria, situated in the district of Euphratensis, and northwest of Zeugma. The ancient name is preserved in that of *Doluc*, a castle on a chain of mountains, which, detached from Amanos, are prolonged towards the Euphrates. (Abulfeda, *Tab. Syr.* p. 122. Mannert, *Geogr.* Vol. 6, pl. 1, p. 496). Anthon's *Class. Dict.*, p. 451.

անոս կայսրներու յունատառ դրամները, որոնք Դոլիքէ քաղաքին մէջ կտրուած են, այսինքն՝ մինչեւ Գ. դարուն վերջերը։ (Ծովք, էջ 109)։

Ստեփանոս Բիւզանդացին (Թ. դար) *իր Բառարանին մէջ, Դոլիքէններու վրայ հին աղբիւրներէ քաղելով խօսած առեն, չատ կարճ յիշատակութիւն մ'ունի մեր Տլուքի մասին. «Դոլիքէ քաղաք Կոմմագենէի, ազգային դիքն եւ Դոլիխեաճի Արամազդը, քաղաքացիները Դոլիխեաճիք կը կոչուէին»։* (Ծովք, էջ 109, ուր Ծան. 2 *յունարէն բնագիրն ամբողջ կուտայ*)։

«Դոլիքէ, Դոլիքեան Արամազդի հայրենիքը», կ'ըսէ Քիւմոն «անապատ երեւան կուգայ պատմութեան մէջ։ Մեր թուականի Բ. դարուն առաջին անգամ Պտղոմէոս աշխարհագիրն է որ կը յիշէ զայն Ներքին Կոմմագենաց քաղաքներու շարքին։ Այդ թուականներուն կըսկսի այդ քաղաքի դրամահատութիւնն ալ, որ թէեւ առատ չէ, բայց քանի մը պղինձներ ունինք Մարկոս Աւրելիոսի եւ Կոմմոդոսի ժամանակներէն։ Դոլիքէի դիրքը, չատ մը արքունի պողոտաներու միացման տեսակէտէն կարեւոր, նոյնպէս իր անուանի մեհեանը, ապահոված են իր յաջողութիւնը, վասն զի հոն է որ կուգային կը միանային Գերմանիկէի, Նիկոպոլսի եւ Կուռխի զինուորական եւ վաճառականական ճամբաները եւ կ'ուղղուէին դէպի Եղեսիա Զեւգմայէ կամ Սամոսատ անցնելով։ Անկից անցնող զինուորներուն եւ վաճառականներուն մէջ չատեր ջերմեռանդ հաւատացողներ էին Կոմմագենեան աստուածին, եւ ուխտաւորներու առատութեան չնորհիւ թէ' քուրմեր եւ թէ պանդոկապետներ միանգամայն կը հարստանային»։ (Կիւլէսէրեան Եպիսկոպոսի թարգմ. ձեռագիր)։

«Նախկին Անտիոքոսներու տիրապետութեան չրջանէն առ, Հռոմայեցւոց իշխանութեան ներքեւ ինկած, եւ փոքրիկ թագաւորութեան մը մայրաքաղաքն էր Այնթապ», կ'ըսէ Ս. Մ. Ծոպիկեան, (Արեւմտահայ Աշխարհ, էջ 61)։ Ասիկա սխալ է, մեր ստորագծած բառերը ոչ թէ բուն Այնթապ քաղաքի, այլ Տլուքի համար հասկնալու ենք. երկրորդ՝ հեղինակը կամ իր քաղած աղբիւրը չփոթուած է Տլուքի մէջ դրամահատութիւն եղած ըլլալէն, կարծելով թէ այս «թագաւորութեան մը մայրաքաղաքն ըլլալու արդիւնք է, մինչդեռ Հռոմայեցւոց օրով Մերձաւոր Արեւելքի մէջ չատ քաղաքներ իրենց տեղական դրամներն ունեցած են, սովորաբար «աղատ քաղաք» ըլլալու իրը առանձնաշնորհութիւնը։ Բայց այդ դրամները նոքէն ժամանակի կայսեր անունով կը տպուէին։

«Բայց կ'երեւի թէ Տլուք իրը քաղաք չատ նշանաւոր չէ

եղած, այլ իբր անցքի կամ դլխաւոր ճանապարհի վրայ կառուցուած հանդրուան մը, մանաւանդ Մարաշի եւ Եփրատի միջեւ իբր ռազմավիճակային կէտ մը նկատուած է»։ (Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 108)։ Բնական է, որ Դոլիքէ, բոլոր հին քաղաքներուն պէս ծաւալով փոքր էր, ընդարձակ չէր, սակայն չի կրնար ըսուիլ թէ նշանաւոր չէ եղած։ Ընդհակառակն իր մեհեանին շնորհիւ մանաւանդ, անիկա չատ անուանի տեղ մը եղած է, առանց նկատի առնելու անոր հանդոյց ըլլալը բազմաթիւ առեւտրական եւ դինուորական ճամբաներու։ Երբ Անտոնինոս Պիոս մը հարկ կը տեսնէ անոր մեհեանը վերաշինել, եւ Մարկոս Աւրելիոս, Կոմմոդոս եւ Մաքսիմիանոս կայսրերն անոր դրամահատութեան իրաւունք կը շնորհեն իրրեւ «ազատ քաղաք», անիկա նշանաւոր քաղաք մը եղած ըլլալու է։

«Իբր Ջեմմուկներու վայր կը յիշատակուի Տլուք, թէեւ հիմա Ջեմմուկներ չունի», կը դրէ Կիւլէսէրեան (Ծովք, էջ 108)։ Ատոր լուսաբանութիւնը կուտայ Փիւմոնի հետեւեալ դիտողութիւնը, «Պեւտինգերեան Տախտակի հարեւանցի մէկ քննութիւնը կարծել կուտայ, եւ իրօք կարծողներ ալ եղած են, թէ Դոլիքէի մօտ Ջեմմուկներ գտնուած ըլլան։ Եւ յիրաւի այդ Ջեմաղբիւրները, որոնց անուններէն չեն յիշուած, բաւ յիշեալ Տախտակին՝ պիտի գտնուէին Դոլիքէէն 28 մղոն հեռու, Սամոսատի ճամբուն վրայ»։

«Այն բերդերն՝ ուր Աւրաբք իրենց պահակազօրք դունդերը դեռեղեցին», կը դրէ Աւր. Աւրքեպ. Սիւրմէեան, «անշուշտ Հռոմէական տիրապետութեան չրջանին չինուած էին ու կը ծառայէին իբր դինուորական կայաններ՝ Պարթեւաց կամ Սասանեան Պարսից արշաւանքները կասեցնելու պաշտօնով։ Այս ամրոցներու երկու դլխաւորներն էին Մումպուճ կամ Հիերապոլիս եւ Տլուքը Այնթապի մօտ»։ (Սուրիա, էջ 939)։

Բայց Հռոմայեցւոց օրով Դոլիքէի կամ Տլուքի բուն կարեւորութիւնը դիցաբանական էր։ (Ծովք, էջ 26)։ «Տլուֆ՝ դիցաբանական գաղեղու մէջէն կ'անդրադառնայ արամատպեան կախարդանքով մը եւ հաւանաբար միակ տիտղոս մըն է, որ անճիտուած ժողովուրդի մը...կրօնական կեանքին հետքերը կը խտացնէ,» կ'ըսէ Կիւլէսէրեան Եպիսկ. իրաւամբ. (Ծովք, էջ 51)։

Տլուֆ (Doliche) *տեղական անունէն կ'ածանցուին* Dolichenius, Dolichenus *կամ* Dulchenius *աչխարհագրական մակդիրները, որոնք Զիւսի կամ Պիտոի* (Jupiter) *տիտղոսն էին այն յիշատակարաններուն համեմատ, որ գտնուած են Դանուբեան երկիրներուն մէջ։ Տլուքի անունը, հոն պաչտուած Զիւսի կամ Արա-*

մազդի մէջտեղ, չափազանց տարածուած է Հռովմէական կայսրութեան նահանգներուն մէջ:

Տեսանք թէ Տլուքի նախապատմական աստուածը սեմական տեղացիներէն Բահադ կոչուեցաւ,* եւ կ'երեւի թէ Արեւի աստուած ալ նկատուեցաւ. բայց անիկա սկզբնապէս Ամպրոպի աստուած էր չանթաճիպ, եւ Խեստացոց ժամանակէն մնացած տարապին համաձայն կը ներկայացնէին հուժկու ցուլի մը վրայ կանգնած, ալ ձեռքը մուրճ մը, իսկ ձախ ձեռքը կայծակներու խուրձ մը բռնած: Եթէ ոչ Ակեմենեան շրջանի պարսիկը, դէթ պարթեւասէր Կոմմագենեան թագաւորները, արդէն Տլուքի աստուածը նոյնացուցած պիտի ըլլան նաեւ Երանեան կրօնքի որով դժուար չէր այնուհետեւ Յունաց Զիւսին կամ Դիոսին եւ պլխաւոր աստուածութեան՝ Ահուրամազդի (Ahuramazda) հետ, Հռովմայեցւոց Jupiter–ին հետ ալ նոյնացուելը:

«Դոլիքեան Ահրամազդ»ի պաշտամունքը Հռովմէական լեգէոններ Ասորիքէն տարած են Դանուբի ափունքը: Այդ յիշատակարաններու ամենէն հետաքրքրականը գտնուած է 1815–ին Բոթեանի մէջ, Հունգարիա, եւ կը պահուի Պուտափէշթի ազգային թանգարանին մէջ: Կ'երեւի թէ արդապիր նուէրի համար չինուած բան մըն էր՝ պղինձէ, արծաթապօծ, եւ դրօշուած չիտկուած բուրգի ձեւ մ'ունի այդ յիշատակարանը, եւ բուրգին երեք կողմերէն մէկուն վրայ Ահրամազդը քանդակուած է ազատարտոյտ, դրահաւոր, մուրճով զինուած, եւայլն: Այս նկարագրութենէն ակնհայտ է որ այն մեսապետայ յիշատակարանի հանդիսութիւնը կոմմագենէի մէջ Քեախթայի մօտ Նեմրուտ տաղի հսկայ յիշատակարանին հետ: Բայց այս արդապիր նուէրը, որ Հունգարիոյ մէջ գտնուած է, կը կրէ «Տլուքեան ճուպիթէրի» արձանագրութիւնը (Ծովք, էջ 110), որմէ յայտնի է թէ չինել տուողը Հռովմայեցի մըն է:

Մեր թուականի երկրորդ դարուն է որ Ասորիքի – Եմեսայի (Հոմս), Հելիոպոլսի (Պաալպէք) եւ Հիերապոլսի (Մումպըճ) — դանազան աստուածներուն հետ Հռովմ փոխադրուեցաւ Տլուքի Ահրամազդն ալ, Հռովմէական լեգէոններու ձեռքով, այսինքն այն առեն, երբ Քրիստոնէութիւնն անձայն եւ յաղթական կերպով կը տարածուէր, եւ հեթանոսութեան աստուածները կ'ենթարկուէին ամէն տեսակ եղանակաւորումներու եւ ձեւափոխութիւններու, որպէս զի հաւատարակչէին Աւետարանի ապրեցութիւնը եւ պահէին իրենց դոյութիւնը (Ծովք, էջ 110–1):

*) Բահադ՝ իբր Շաւթի աստուած, Բաս – Շամբայէն պեղուած մեծ արձանը, Միւմմէհան, Սուրիա, էջ 517, ալ կողմի պատկերը:

Դոլիքեան Աբամազդի անունով արձանագրութիւններ պահուած են Եւրոպայի զրեթէ ամէն կողմը, եւ անոնց թիւը (1900 թուականին) հասած էր արդէն 84–ի: Ամենէն չատը (29 հատը) պահուած է Իտալիոյ մէջ եւ ասոնց 20 հատը միմիայն Հռովմի մէջ. ետքը կուգայ Աւստրօ – Հունգարիա (24 հատ), Գերմանիա (14 հատ), Անգլիա (8 հատ), եւն.: Ֆրանսայի մէջ հատ մը կը յիշուի, եւ միատ կայ թէ Կոմմագենէի Դոլիքեան Աբամազդը Մարսիլիոյ մէջ ալ կը պաշտուէր: Եւրոպայէ դուրս, Ափրիկէի կողմերն ալ պահուած է հատ մը: (Ծովf, էջ 111 եւ Ծանօթութիւնք 2 եւ 3)*:

«Հռովմայեցւոց օրով Տլուք դիւղի բլուրին վրայ կար», կըսէ Սիւրմէեան, «դինուորական խիստ կարեւոր կայան մը: Հոն կանգնուած էր Տլուֆեան Աբամազդի մեհեանը, ուր կը պաշտուէր որոտումի եւ չանթի խորհրդանիշ չաստուածը, ցուլի մը վրայ կանգնած, ձեռքը երկսայրի տապար մը: Այս ձեւ չաստուածներու ծագումը հիթիթական է եւ հիթիթներ Քրիսոոսէ հազարամեակ մը կամ աւելի առաջ անոր պաշտամունքը Սուրիա բերին, ուր միացաւ Տլուքի սեմական Բահադի պաշտամունքին: Հռովմայեցիներու օրով դայն կը ներկայացնէին զրահազգեստ, դլխուն վրայ նուիրական ատղաւարտով, ալ ձեռքին մէջ տապար մը, ձախին մէջ՝ չանթ մը, երբեմն ալ սուր մը, ծոպաւոր վերարկուով մը, ու կանգնած՝ ցուլի մը վրայ: Յաճախ այս արձանին կընկերանար արծիւ

(*) «Դոլիքէի արխիւներէն յառաջացող կաւեայ կնիք մը կայ», կ'ըսէ Մ. Սէյրիկ, «որու թուականը ստիպն որոշ կերպով ճշդել կարելի չէ դժբախտաբար: Վերջերս այս առարկային չատ կառարեալ մէկ օրինակը ձեռք ձգած է Մ. Միշէլ Շինա, որ բարեհաճեցաւ թոյլատրել ինծի, որ անոր նմանահանութիւնն ընեմ հոս (պատ. 2), անոր վրան պայծառօրէն կը կարդացուի Տօլիխաիէվծ էթիկվա: Նոր նմոյշը կը հաստատէ Դոլիքէի աստուածին նոյնացումը, իր բարձր խոյրով, իր սուսերը խոշոր գնդաձեւ թրակոթով՝ ձախ կուշտէն կախուած, եւ ասոնց տարակոյսի երկսայրի տապար մը ուսին վերեւը կթթնած: Անոր ձեռք կարկառող անձը զրահ կը կրէ: Հաւանօրէն Հռովմայեցի զօրապետ մըն է:

«Դժբախտաբար մեր ներկայ ծանօթութեանց մէջ ոչինչ կայ որ կարող ընէ այս առարկան ճշդութեամբ թուականելու: Շատ անհաւանական պիտի ըլլար զայն աւելի կանուխ դնել քան Պոմպէոս եւ աւելի ուշ՝ քան Ակտիոնի նաւամարտը, առանց տարակոյսի Պոմպէական զարտղուխ մը կամ կեսարական զարտղուխ մը ամենէն հաւանականը պիտի ըլլար»: Henri Seyrig, "Antiquités Syrienne," No. 42, Review SYRIA, 1950, facs. 1-2, p. 49-50.

Լիբանան գտնուած այս կաւեայ կնիքն ուրիմն մինչեւ հիմա ծանօթ ամենահին նմոյշն է Դոլիքեան Աբամազդի յուշարար հնութիւններէն, մօտաւորապէս մեր Մեծն Տիգրանի արդւոյն Աբատատզդի ժամանակակից թուականով մը:

մը, Զողիակոսի խորհրդանշաններով: Այս կուռքին պաշտամունքը Հռոմի ասիական լեգէոններուն օժանդակ կոմմագենեան զօրախումբերու միջոցաւ տարածուեցաւ Եւրոպայի մէջ ալ»: (Սուրիա, էջ 826–7):

Ծան.— *կուռքի պատկերին համար՝ տես* Harmsworth's *Universal History*, Vol.II. p. 727–ի վերի ձախ սիւնակը եւ p. 737–ի վարի երկու պատկերները: *Երկասյրի տապալին համար, որ* Labrandeus *կ'ըսուէր, որով եւ դայն կրող տառուածը՝* Labrandenus, *տես* Hommel, *Grundriss*, pp. 35, 51, 53, 59, *պատկան ծանօթութիւններով հանդերձ:*

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՏԼՈՒՔԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այս մասին կ'ուղենք կիւլէսէրեանի հանրածանօթ «Ծովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ» գրքին 54–58 էջերուն վրայ տրուած տեղեկութեանց յաւելուածաբար հետեւեալները տալ.—

Ա. Վեր. Յ. Գ. Պիւլպիւլեան, Թրքերէն Աւետարեր, 1900, էջ 404 եւն. հետեւեալը կը գրէ.—

«ՏԼՈՒՔ *հին կոմմագենէի նահանգին կը պատկանէր Հռոմայեցւոց օրով, եւ իր գիրքն արդի Այնթապ քաղաքէն 2 ժամ դէպի հիւսիս կը գտնուի՝ ներկայիս Քէպէր անունը կրող բլուրի մը վրայ, որ հաւանօրէն մասամբ արուեստական եւ մասամբ բնական է: Ներկայիս Տիւլիւֆ անունը կրող գիւղը չինուած է վաղեմի Դոլիխէի բնակչաց ժայռափոր գերեզմաններուն վրայ, որոնք իրենց խոշորութեամբ նշանակելի են եւ մեծաւ մասամբ թափուր են այսօր, բայց եւ այնպէս, մի քանիներուն մէջ չատ հետաքրքրաշարժ հնութիւններ ալ գըտնուած են:*

«Տլուքէն դէպի հարաւ եւ հազիւ 45 վայրկեանի հեռաւորութեամբ կը գտնուի այժմ Տիւլիւֆպապա *անունով ծանօթ բաւական բարձր կատար մը, որուն վրայ ալ հին աւերակներ կը տեսնուին: Տիւլիւքպապա կատարը զարդարուած է խիտ գեղատեսիլ այգիներով, որոնց մինչեւ ձմեռ տեւող խաղողները նշանաւոր են: Իր տեսարանը չատ հիանալի է, ուրկէ կարելի է դիտել դէպի արեւելք մինչեւ Եփրատ գետ տարածուող բարերբեր դաշտերը, հարաւային կողմը կը տարածուի բաւական ընդարձակ դաշտ մը, որու մէջէն կը հոսի Ալլէպէճ գետակը, եւ որու կեդրոնը կը բռնէ Այնթապ քաղաքը երեք որոշ բարձրութիւններու վրայ՝ մէկը Ծաչակրաց եւ Եղիպտացի (Մամլուքեան) աշխարհակալներէն մնացած ամրոցով մը. իսկ քաղաքէն երկու երեք մղոն դէպի արեւմուտք կը տեսնուի*

Պաբբալ հիւիւկ անուն հոդաբլուր մը, որ Յեսուացւոց օրէն մնացած է: Տլուքի արեւմտեան կողմը կը բարձրանան Սօֆ լեռները, իսկ դէպի հիւսիս՝ հեռաւոր հորիզոնին վրայ կը նշմարուին Մարաշի, Ալպիսթանի եւ Մալաթիոյ ձիւնապսակ լեռնագօտիները: Այնպէս որ, Տիւլիւքպապա դպաթը բնական դիտարան մըն է*:

«Որո՞ւ չէ թէ Տիւլիւքպապայի այս աւերակները Տլուքցւոց ամարանո՞ցն էր, թէ այդ շրջանակին պատկանող կեդրոնական վանք մը, կամ թէ Տլուքի հետ յարակից բայց անկէ անջատ գիւղ մը: Ինչ որ է, աւերակներուն չատութենէն յայտնի է, որ այս տեղը բաւական մարդաբնակ վայր մը եղած է: Հին Հռովմայեցւոց պինուրական պողոտան՝ որ Անտիոքէ հիւսիս դէպի Մալաթիոյ կողմերը կ'երկարէր, Տլուքի չատ մօտէն կ'անցնի, եւ տարակոյս չկայ, որ երբ Այնթապ դեռ այնչափ կարեւոր չէր, Մարաշի կողմերէն դէպի Հալէպ կամ Եփրատ ձգուող պողոտան եւս Տլուքէն կ'անցնէր:

«Տեղւոյս Ի'ր հիմնուած ըլլալն անծանօթ է, բայց մինչեւ հիմա քարանձաւներուն մէջ պտնուող հին բանուածքներէն յայտնի է որ Քրիստոնէական թուականէն դարերով ու թերեւս հապարամեակներով առաջ բնակեալ վայր մըն էր Տլուք»:

Բ. Մեր երկրորդ աղբիւրն է Քիւմոնի մէկ գրքէն** Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեանի թարգմանութիւնը, որու ձեռագիրը մեզի յանձնուեցաւ եւ անկէ կ'ընենք յաջորդ ընդարձակ քաղուածը.—

«Դոլիքեան Ամպամպղը (Jupiter Dolichenus) արդէն նիւթ եղած է չատ մը համոզիչ քննասիրութեանց***: Կոմմագենաց այս աստուածը, որու պաշտամունքը մինչեւ Հռովմէական աշխարհի ծագերը տարին արեւելքցի պինուրներ, վաճառականներ եւ գերիներ, իր ներկայութեան հետքերը թողած է Եւրոպիոյ մեծ մասին մէջ: Անոր նուիրուած ձօներուն թիւը հետզհետէ աւելնալու վրայ է: Բայց Պարսկաստանէ եկող

*) Ես թէ՛ Ախբրատպրի եւ թէ Եավշանի լերան վրայէն չատ որոշ կերպով դիտած եմ Տիւլիքպապայի կլորակ տափակ դպաթը: Ե. Ս. Ք.

**) *Etudes Syrienne*, par Franz Cumont (membre de l'Institut), Paris 1917, Auguste Picard, Editeur, Rue Bonaparte, 82. Ինչ ինչ հատուածներու թարգմանութիւն Բարգէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեանի կողմէ, Երուսաղէմ, 1923 Յունիս:

***) Այս քննասիրութեանց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ Այնթապի շրջանակի մխիթարեան Վեր. Զաքէոս Ս. Անթոբոսի «Jupiter Dolichenus» խորագրեալ ամփոփ ուսումնասիրութիւնը Journal of the American Oriental Society ուսումնական պարբերաթերթին մէջ հրատարակուած. (Vol. XXIII. 1902, pp. 84-92), եւ առանձին արտատպութեամբ ալ լոյս տեսած: Ե. Ս. Ք.

Մի՛ երբեք պէտ, այս ալ կը ճանչնանք այն յիշատակարաններէն մէկն, զոր բարեպաշտ հաւատացեալներ իրեն նուիրած են լատին նահանգներուն մէջ: Որչափ ալ ճշդիւ պիտացուած ըլլայ թէ որո՛նք եղած են անոր պաշտամունքին հայրենիքը եւ զբաղած վաճառքները, բայց տեղւոյն վրայ ոեւէ դիւտ չէ եղած մեհեանի մը, որու համբաւն ու հարստութիւնը, գ. դարուն, հաւանաբար կը հաւասարէր Հիերապոլսոյ Սիւրիական դիցուհւոյն արբանեայրին համբաւին ու հարստութեան:

«Կ'ամփոփեմ հոս ինչ ինչ տեղեկութիւններ, զոր հաւաքեցի այցելելով այն աւերակներուն, որ երբեմն կրօնական մեծ կեդրոնը եղաւ Կոմմագենայ, ապասելով որ պեղումները մեզի հայթայթեն աւելի կատարեալ տուիքներ:

* * *

«Բայց Հռովմայեցւոց ժամանակէն բաւական մնացորդներ ալ կան, որ (Թիլ–Տիւլիւքի) այս խեղճուկ պղտիկ դիւղին ճոխ անցեալին վկաներն են: Օրինակի համար, կարմիր մարմարէ սիւնի կտոր մը տաճիքի համար լողքար չինած են: Սեան խոյակները փորեր ու տանդի վերածեր են ցորեն ծեծելու համար: Մղկիթին առջեւ տրուած խոյակ մըն ալ, նոյնպէս փորուած, Միջին դարուն գուցէ իբրեւ օրհնեալ ջուրի աւազան կը գործածուէր: Գիւղացիի մը յարդանոցին մէջ ճերմակ մարմարէ խարխոխ մը տեսայ, եղնագլուխներով ու դրաստանդներով զարդարուած:

«Սակայն տոնդմէ աւելի զերեզմաններն են որ կը վկայեն քաղաքի մը բարգաւաճ կեանքին, քաղաքի մը՝ որ պատերովը կեդրոնը եղած է հեղլէն քաղաքակրթութեան՝ այդ կէս–վայրենի շրջանակին մէջ: Ապառաժուտ կողմը, ուր դիւղը աստիճանաբար կը բարձրանայ, զերեզմանական քարայրներ փորուած են, որոնք դժբախտաբար կողոպտուած են բոլորովին եւ մերկացած: Հին տաճիներու թալանիչներ բան մը չեն թողած այսօրուան հնախօսներուն: Թիլ–Տիւլիւքի տնակներն իսկ չինուած են զետնափորներու վրայ, որոնք կ'օգտագործուին իբրեւ տորերկրեայ նկուղներ անոնց:

«Բայց յոյն քաղաքը այս մեռելատան մէջ չէր բարձրանար: Աղօր տեղը պէտք է ջնջէր բուած այն ընդարձակ բլուրին վրայ վիճաւել, դէպի արեւելք 500 մէթրի չափ հեռու, որ այդիներով ծածկուած է այժմ: Հոս բաւական է հողը քիչ մը փորել եւ ահա երեւան կուգան ճարտարապետական բեկորներ եւ հին առարկաներ:: Այս բլուրին տորբոտը առատաջուր աղբիւր մը կայ քարերով շրջանակուած: Լեռան մէջ փորուած

քանքանով (թրք. լիվաս, galerie) մըն ալ ջուր կուգայ գրեթէ հարաւ – արեւելքէն եւ բաւական հեռուներէն:

«Վիմափոր գերեզմաններուն մըծ մասը կը բաղկանայ մէկ կամ երկու սրահներէ, կամարաձեւ բաժուցներով (niche), որոնք պատերուն մէջ փորուած են դագաղներու դնելման համար: Կան խորչեր որ միջակօրէն զարդարուած են սաղարթանկարներով, ծաղկեպսակներով, եղնտղլուխներով, Մեդուսայի գլուխներով, եւ այլ քանդակներով:

«Այս մեռելական քարանձաւներու ամենակարեւորն է Պասամագլը մադարա: Արդի գիւղի հիւսիսային – արեւելեան կողմն է ան եւ վիմափոր սանդուղ մը կ'իջեցնէ դէպի փորուածքը: Ամենք ուզեցին հին Դոլիճեցում մը տեսնել հոն, տեսակ մը քարայր՝ որ կը գործածուէր Դոլիքեան Բահադի խորհրդատուներուն ասեն ընծայումներու համար: Բայց ասիկա ընտանեկան գամբարան մըն է, որ ոսկայն թերեւս ասեն մը վերածուած ըլլայ մատուռի»: (Եւ կը նկարագրէ քարայրը Մր. Սանտրրսի նկարներուն համեմատ):

«Բայց Դոլիքէի մեհեանը կը կանգնէր ոչ թէ հովիտին խորը, այլ անոր մօտիկ եւ այժմ Տիւլիւքպապա ըսուած լեռան վրայ: Մէկ ժամ երկարութեամբ կածան մը կը տանի հոն: Այդ կածանը կ'անցնի հին քարահանքերու քովէն եւ կը բարձրանայ մշակուած կողի մը վրայէն ու կ'երկարի մինչեւ սուր թիկունք մը, որ կը մխացնէ նուիրական պատաթը այն բարձունքին, ուր երբեմն կը կանգնէր քաղաքը: Որչափ ալ այս տեղէն նուիրական լեռը 300 մեթրէ պակաս բարձրութեամբ՝ խոչոր ոտինքի մը պէս երեւի, բայց իր պատաթը ծովու մակերեսէն 1200 մեթրէ աւելի բարձր է եւ կ'իշխէ ընդարձակ տարածութեան մը վրայ:

«Անհուն համաեսիլ (փանօրամա) մըն է, որ կը գրաւէ մարդուն ակնարկը: Դէպի արեւմուտք կոհակաձեւ կը բարձրանայ չոր ու լերկ բլուրներու երկար չարք մը, որ աւելի հեռուն կալաքարային գոգշ թումբի մը ձեւով կը վերջանայ: Դէպի հարաւ՝ ոտնաձեւ դեռինի մը կարկառներուն եւ թուխ ու կանաչ խորքերուն մէջէն ընթացող ճերմակ ճամբաներու պիծեր կը ձեւանան, որոնք կը գալարուին դէպի Այնթապի մինարէները, եւ աւելի հեռուներ կ'երթան ուրիշ վէմվէտումներով, ու կը կորսուին հորիզոնի անորոշ ոլորտին մէջ: Դէպի արեւելք բարդ բարդ կը տարածուին լեռները չարչարուած երկրի մը, որ Դոլիքէն կը գաւառ Զիւղմայէն եւ Եվրատի սեղմուած ձորէն: Վերջապէս դէպի հիւսիս, Գարատաղէն անդին Տաւրոսի հզօր չղթան վեհափառօրէն կը բարձրացնէ իր ձիւ-

նափայլ կաւաբնները, որոնք կը գծեն Կոմմագենայ ու Կապադովկիոյ սահմանագլուխը: Եւ զարմանալի չէ, որ այսպիսի կէտ մը, հեռուէն եւ ամէն կողմէն տեսանելի, ընտրուած ըլլայ մեհեանի մը շինութեան համար: Անիկա բնութենէն իսկ սահմանուած է վայրն ըլլալու «Բարձունքներու» պաշտամունքին, որ կը կատարուէր համայն Ասիական մէջ, եւ որու հետքերը սակայն ամենէն աւելի չաս են հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ:

«Թէոդորէտ իր «Կրօնից Պատմութեան» մէջ կ'ըսէ թէ (Դ. կամ Ե. դարուն) երկու միայնակեացներ քաշուեցան լեռներու վրայ, ուր (իր խօսքերով) ամբարիշտներ երբեմն մեծարեր էին դեւերը. Մարոն՝ Կիւռխի մօտ զագաթի մը վրայ, իսկ Եւերիոս՝ Թելպազի վերեւ Կորիւիէ լեռան վրայ: Այս տեսակ միայնակեացները երբեմն մեհեաններու աւերակներուն մէջ մատուռներ կը ձեւացնէին, կամ թէ իրենց մեռնելէն ետքը՝ ինքնին պաշտամունքի առարկայ կ'ըլլային: Այս կերպով յաճախ հեթանոսաց Բահադի մը յաջորդած է Քրիստոնէից սուրբ մը, եւ աւելի ետքերը քրիստոնեայ սուրբերն ալ տեղի տուած են միւսիւլման վէլիներուն: Այսպէս եղած է ճէպէլլի Պէրէքէթի վրայ, այսպէս եղած է նաեւ Տիւլիւքպապայի վրայ, որ Թրքական անունը կը պարտի իրը թէ շէյխի մը պերեզմանին:* Այդ պերեզմանը մինչեւ այսօր կը մնայ իրրեւ զիյարէք (ուխտատեղի): Ուղղանկիւն փոքրիկ զմբեթաւոր չէնք մը** կը պատսպարէ յարդուած պերեզմանը իսլամ կրօնաւորի մը, որ հաւանօրէն պոյուճիւն իսկ չէ ունեցած: Գունաւոր ցնցոտիներ, որ հոն կապուած են, ցոյց կուտան չրջակայքի գիւղացիներուն ջերմեռանդութիւնը, որ այնպէս կը կարծեն թէ այսպէս ընելով իրենց ջերմը հոն կը թափեն կամ իրենց ուրիչ ախտերէն կը ճողոպրին:

«Տիւլիւքպապան կազմող տափարակ կոնին ամբողջ կատարը այգեստան է, եւ թերեւս երբեմն հոն պաշտուած երկրնքի տաճարը դինիի տաճար մը եղած ըլլայ: Եւ հաւանական է որ վերջնոյ պաշտամունքը վերանայ մինչեւ Քեռացիներու օրը, ու դիտենք որ Իվրիզի հեթանոսական խորաքանդակը կը

---

*) Այնթափի արեւմտեան կողմը՝ քաղաքին անմիջապէս ծայրն ալ կայ Զիյարէթ մը, Լօղպապա անունով, որովհետեւ դամբարանի տեղիքին վրայ երկու հատ լոզ կամ լոզքար տնկուած են: Բնական է որ մարդուն անունը Լոզ չէր: Այսպէս նաեւ Տիւլիւք չէր Տլուքի զիյարէթին մէջ պատկողին անունը: Առանք ուղղակի տեղէն առնուած եւ դրուած անուններ են»: (Կիւլէսէրեան, Ծովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ, էջ 55, ծան. 1):

**) Կիւլէսէրեան Ա. Յուսակից Կաթողիկոս, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 10 վերի եւ վարի երկու պատկերները հոս վերարտադրելի են:

ներկայացնէ վիթխարի չափով աստուածութիւն մը մօրուա-
ւոր, որ մէկ ձեռքով հասկ մը բռնած է, միւսովն ալ ոզկոյզ մը:
Դոլիքէէն չատ հեռի չէ Տարսոն, որոնց երկուքին ալ երկրպա-
գուները հաւանաբար իրարու համապիկ էին:

«Այդեկուքքի աստուծոյն պաշտամունքը տակաւին այս
չրջանակին մէջ հռչակաւոր էր Հռոմայեցւոց առեն: Այնքա-
պի Ամերիկեան գոլէճին մէջ Բաքոսի արձանիկի մը կտորուած
գլուխը տեսայ, պսակուած որթի ուռերով. երկու խոչոր ող-
կոյզներ կախուած են անոր այտերէն եւ որթի հսկայ տերեւ մըն
ալ անոր գանգուր ոլորած մազերը կը ծածկէ մինչեւ ծոծրակը:

«Նուիրական լեռան այդեստանին մէջ, սարբինաներու մէջ-
տեղերը ցանցնուած են հին բեկորներ, խնկեղէնի կտորուածք,
կոտրտուած կղմինտրներ, հրաբխային սեւ քարի մը փշրանքը,
տեսակ մը պազալտ, որ այս լեռան չի պատկանիր: Կ'երեւի թէ
մեհեանը չինուած էր հիմակուան միւսիւլման թիւրպէին դէ-
պի արեւելքը, առնաձեւի ամենաբարձր կէտին վրայ, որովհե-
տեւ հոն դեռ մարմարէ սալայատակի բեկորներ, ապակեղէ-
նի մնացորդներ եւ պապալտէ մեծածաւալ չտաշեղի կտորներ:
Մր. Սանտըրս անոր մօտ տեսեր է սիւնի խոյակ մը, դաւաթի
ձեւով փորուած, կրօնական կամ առանին պէտքի մը գործած-
ուելու համար: Ա՛ւ այժմ հողի երեսէն վեր ոեւէ պատի հետք
չի տեսնուիր, բայց պեղումներ անպատճառ երեան պիտի բե-
րեն աղոնց գոյութիւնը եւ չահեկան արդիւնքներ պիտի տան:

«Տիւլիւքպապայի վրայ չդտայ ոեւէ արձանագրութիւն եւ
քանդակ, որ յիշեցնէր գօրեղ պաշտամունքը, որու վայր եղաւ
երբեմն: Բայց Սամ գիւղին մէջ, Տիւլիւքպապայի արեւմուտ-
քը, սեմական հեթանոսութենէն մնացած է հետաքրքրական
վերապրում մը: Հոն աղբիւր մը կայ, որու պատով չրջանակ-
ուած աւազանը լեցուն է վճիտ ջուրով, ուր կը լողան մեր ծա-
ծանեերուն նման խոչոր ձուկեր, որոնք նուիրական կը համար-
ուին, հետեւաբար արդիլուած է անոնց դպչիլը*: Երկրորդ ա-
ւազան մըն ալ կայ, բան Հոկարթի, Սամ գիւղէն դէպի արե-
ւելք երեք մղոն հեռու եւ Տիւլիւքպապայի առորոտը, Շիրվա-
ճի մէջ, որ նոյնպէս կը յարգուի**: Այսպէս, երբեմն Աթար-

---

*) Տես Olmstead, History of Palestine and Syria, p. եւ հոն դրուած պատկերը:

**) Տիւլիւք գիւղի մէջ... այր մը կայ, որ ցարդ Քիլիսէ-մաղարասը անուամբ կը յորջորջուի...: Այդ քարայրին ներքեւ Սուճա բուսած աղբիւր մը կայ: Քիչ մը անդին Գայմար-փուճար եւ Գարփուզ-աբաճ ակնաղբիւրներն ալ կան. վերջինը բաւական ընդարձակ, 800–1000 քառակուսի կան-

դաւխի մեհեաններուն մօտ՝ դիցուհւոյն ձկունքը կը խնամուէին ձկնարանի մը մէջ եւ նախապաշարեալ յարգանք մը կը ներշնչէին Սիւրիացիներուն: Արեւմուտքի մէջ ալ Դոլիքեան Արամապղի պաշտամունքին մէջ հաւանօրէն կար միեւնոյն կրօնական սովորութիւնը:

«Երբ Քսենոփոն, կրտսեր Կիւրոսի բանակին հետ, հասաւ Քալիւս գետի եզերքը, այսինքն Գուէյքի, որ Հալէպի դեռն է, տեսաւ որ «անոր ակը լեցուն է ընտանի մեծ ձուկերով, որ Սիւրիացիներու աչքին աստուածներ էին, եւ թոյլ չէր տրուեր որ անոնց դէշութիւն մ'ըլլայ»: Այժմ ալ Եփրատի հովիտին բնիկները չեն ուզեր գետին ձուկերը որշափ ալ ուտելիքի նեղութիւն կրեն, եւ այն հաւատքը թէ ձուկ ուտել ապիկ չէ եւ կրնայ ուտողներուն հիւանդութիւն եւ մինչեւ իսկ մահ պատճառել, չատ տարածուած է Սիւրիոյ, ինչպէս եւ Փոքր Ասիոյ մէջ:

«Եթէ Թել–Տիւլիւքին այցելելով չկրցանք գտնել ուէյ նոր յիշատակարան Կոմմագենեան աստուածը պատկերացնող, սակայն Այնթապի մէջ աւելի արդիւնաւոր եղաւ մեր խուզարկութիւնը: Տեղացի դրամահաւաքի մը քով դտայ փորագրուած պղպիկ քար մը, որու չահեկանութիւնը բարեբախտաբար չէր պիտեր մարդը: Թուխ կարմիր յասպիս քար մը, 16x11 միլիմէթր մեծութեամբ, վրան քանդակուած, որ կը ներկայացնէ Դոլիքեան Արամապղի պատկերին մէկ նոր տիպը: Աստուածը դինուորական հագուստով է, մարմինը ծածկուած՝ ծոպաւոր զրահով մը, գլուխը փոխուիկան դդակ, ոտքերը բարձրը մոյկ հագած, մէջքէն կախուած է սուր մը, ինք կանգնած է ցուլի մը վրայ, եւ դէպի ալ դարձած: Ձախ ձեռքին մէջ բռնած է չանթը, եւ բարձր աջովը կը ճօճէ երկսայրի տապարը: Ցուլը, որ կուտկենաւոր դոմէշ մըն է, երբուծին չուրջը քաչիկ մը ունի, որ հաւանաբար ցոյց կուտայ թէ անասունն ընկճուած է աստուծմէն: Դոմէշին առջեւը դետինը կը վառի ջահ մը, ասիկա կրնայ բոցավառ պղպիկ սեղան մըն ալ ըլլալ: Բայց երկու պարագային ալ չտեսնուած հուրի ակնարկութեան մը առջեւն ենք, որ պէտք էր գտնուէր այս յատիտենական Արա-

---

գունի չափ, լճակ մը կը կազմէ, որ թէ՛ լոգարանի կը ծառայէ եւ թէ ջրամբար մ'է, որով կ'ոռոգուին չրջակայ արտերը: Ուրիշ այտեր եւ աղբիւրներ ալ պակաս չեն.— Պէյ–փուճարը, Գայճար–փուճարը, Զայբրդան անուամբ, որ Քէպէրի եւ Տիւլիւքի չրջանակներուն մէջ կը գտնուին»: (Կիւլէսէրեան, Ծոլֆ, Տլուճ եւ Հոմկլայ, էջ 57, ծան): Անթէպ Սամ տանող ճամբուն արեւմտեան կողմը կայ Պաշ–փուճար, որ Փոքր Սաճուրի սկզբնաւորութիւնը կը համարուի:

մազդի մեհեաններուն մէջ, ինչպէս որ կը գտնուէր պաբելի մոգերու տուրուչաններուն մէջ: Աւելի վերը, ալ կողմ, ուր ճառագայթով ասող մը կայ, եւ ձախ կողմ անոր դիմաց՝ մահիկ մը: Առաջին ակնարկով մարդ կը փորձուի կարծել թէ Աբելու եւ լուսնի խորհրդանշաններ ըլլան անոնք: Երկու մեծ լուսաւորներուն պատկերները յաճախ կ'ընկերանան սոյն աստուծոյ պատկերին, որ ըմբռնուած է իբրեւ մշտնջենաւոր պահապանն ամբողջ երկնքի եւ անուցիչ բնութեան. այսինքն՝ այն զօրութիւնը, որ ըստ աստղաբաշխական վարդապետութեան՝ կանոնաւորելով երկնային հոլովոյմները, յառաջ կը բերէ բոլոր բներեւոյթները: Բայց Սիւրիոյ մէջ գտնուած ուրիշ քարերու հետ բաղդատելով դայս, կարծես թէ ուր ճառագայթներով աստղը Աբուսեակ մոլորակը կը պատկերացնէ: Բաբելոնական ժամանակներէն ի վեր Աբուսեակ, Լուսին եւ Աբեւ (Իշտար, Սին եւ Շամաշ) կը կազմեն եռեակ մը, որ մինչեւ իսկ յոյն աստղաբաշխութեան կողմէ ընդունուեցաւ: Այս է պատճառը որ Սիւրիացիներու քով Աբեղ աստուած մը կը տեսնուի, որչափ ալ անիկա արդէն ներկայացուած ըլլայ Դոլիքէի կամ Հելիոպոլիսի Բահադով, կամ նոյն իսկ Սերապիսով, որ կը դրուի Աբուսեակի եւ Լուսնի մէջտեղ. աստղեր զոր աստեղահմայական կրօնքը շատ հին ժամանակներէ ի վեր կը ներկայացնէ անոր:

«Մեր փորագրուած յասպիս քարի մեծագոյն չահեկանութիւնը հոն է որ աստուպատէս ցոյց կուտայ Դոլիքէի Բահադին պատկերը, որ յաճախ վերարտադրուած է արեւմտեան (Եւրոպական) երկիրներու մէջ, որով հաւատարմապէս կը ներկայացնէ Կոմմագենաց մեհեանին մէջ պաշտուած անդրիին տիպարը»:

(Ցրանց Փիւմոն այս քարն ուսումնասիրելէ ետքը՝ այլեւս առանց վարանումի ճանչցած եւ նկարագրած է «Դոլիքեան Արամազդ»ի ձուլածոյ արձանիկ մը, որ Պրիւքսէլի Թանդարանին մէջ պահուած էր երկար տաեներ ի վեր, եւ ինք չէր ճանչցած անոր նկարագիրը):

«Գեղարուեստական արժէքէ զուրկ այդ արձանիկը նոր եւ հետաքրքրական վկայութիւն մը եւս կը բերէ՝ ցոյց տալու համար թէ Կոմմագենեան Բահադի պաշտամունքը տարածուած էր մինչեւ Հռոմէական կայսրութեան հիւսիսային սահմանգլուխները, որովհետեւ այդ արձանիկը հաւանաբար եկած է հիւսիսային Գաղղիայէն:

«Ստարամուտ ասուածներ արդէն ներմուծուած են Հռոմեոսի սահմանապլուխի պահակախումբերուն մէջ.— Բրմապէն, Պոննը, Կոլոնիը, Բառնտէն: Բուլոնիը քաղաքի մօտ Vicus Dolucensis անկէ առած է իր անունը: Ուրեմն զարմանալի չէ որ գաղղոհռոմէական պղնձեղէններ ճուլուած ըլլան Դոլիքեան Արամազդի պատկերներով»:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՏԼՈՒՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

Տարակոյս չկայ թէ չատ կանուխէն, թերեւս Պօղոս Առաքեալի ձեռքով իսկ, Քրիստոնէութիւնը մուտ գտած է Անթէպի շրջակայքը, որովհետեւ ինք կ'ըսէ թէ դեռ իր Առաքելական մեծ ճամբորդութիւններէն առաջ՝ աշխատած է «Սիւրիայի եւ Կիլիկիայի կողմերը», (Գաղ. ա. 21), եւ որովհետեւ իր դործունէութեան խաբխաին եղող Անտիոք քաղաքն Առուսոյ այնչափ հեռու չէ Անթէպէն, եւ վերջապէս, կը կարդանք թէ իր երկրորդ Առաքելութեան համար Շիլայի ընկերակցութեամբ* Անտիոքէ ճամբայ ելած առենն ալ նախ եւ առաջ «Սիւրիայի եւ Կիլիկիայի մէջ կը պարտէր ու եկեղեցիները կը հաստատէր». (Գործք. ԺԵ. 41): Արդ, երկու անդամին ալ երբ Սիւրիա բառը Կիլիկիա բառին կ'ընկերացուի, բնականաբար հիւսիսային Սիւրիա կը հասկցուի, այսինքն երկրին այն մասը, որ անմիջապէս կից է Կիլիկիոյ, եւ Անթէպի շրջանակը հոս է: Բայց հաւանական է որ եաքէն Պետրոս եւ Յովհաննէս Առաքեալներն ալ մինչեւ մեր շրջանակն այցելած ըլլան:

Սակայն նշանակելի պարագայ մըն է, որ երբ պատմական պղրիւրներէ տեղեկութիւն առանալ կը փակինք, Անթէպի շրջանակին, յանուանէ Տլուքի, Քրիստոնէութիւնը ոչ-ուղղափառ տիպէն կը դտնուի: Եւ ասոր պատճառներն ալ հարկ չէ հեռուները փնտռել: Եկեղեցական առաջին մեծ վէճին առիթ տուող Պօղոս Սամոսատացիին ծննդավայրը, Սամոսատ, դէպի հիւսիս – արեւելք չատ հեռու չէ Անթէպէն, ըլլալով մինչեւոյն Կոմմագենէ նահանգին մէջ: Այս անձն էր որ առեն մը Առուսոյ

*) Մին. Ասոլի (Տպ. Երուսաղէմ 1871, էջ 222) կը յիշէ «Շիղայ առաքելոյ վանքն յերկիրն Քհանոյ»: Ասի կարեւոր յիշատակութիւն մըն է: Իսկ կարկառի մօտ կար Ս. Տիմոթէոսի վանքը. (Կիւլէսէրեան, Պատմ. կաթ. կիլ. էջ 248, 250–1, եւն.):

Անտիոքի եպիսկոպոս եղաւ, եւ Յ. Տ. 271–ին ժողովով դատապարտուեցաւ Որդեգրականութեան հերետիկոսութեամբ, եւ չատերու համոզումն այն է որ Պաւղիկեան աղանդին բուն հիմնադիրն է: Արիոսեան վէճերուն առեն Աթանասիոս հայրապետին հակառակ կուսակցութեան պարագլուխներէն մին էր Մարաչի եպիսկոպոս Եւտոքսիոս: Իսկ Նեստորական աղանդին ծագման ակզբնապատճառ Նեսդորիոս ալ Մարաչի եպիսկոպոս էր Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուելէ առաջ, եւ Եփեսոսի ժողովին մէջ Նեստորի եաեւէն նզովուած դլխաւոր մէկն էր Սամոսատի Անդրէաս եպիսկոպոսը, (Միխ. Ասորի, էջ 166):

Բայց կ'երեւի թէ ուղղափառ դործիչներուն ջանքով մեր չրջանակը Յովնան Ոսկեբերանի օրէն առաջ չահուած է ուղղափառ դաւանութեան: Այսպէս, կը տեսնենք որ Կ. Պոլսոյ Առաջին ժողովին առեն (Յ. Տ. 381), Տլուքի առորագաս եպիսկոպոսն ալ ներկայ էր՝ ի հաչիւ Անտիոքի պատրիարքութեան: Այս ժամանակ, թէեւ Կոմմագենէի ժողովուրդը մեծամասնութեամբ Ասորի տարրէն էր, սակայն տեղ տեղ յունախօս համայնքներ ալ կային, եւ հաւանական է որ Տլուքի բնակչութիւնն ալ աւելի այս վերջին դասակարգէն էր:

«Դ. դարուն, հեթանոսութեան ջնջման երեսէն», կ'ըսէ Քիւմոն, «սոսկալի հարուած մը կրեց Դոլիքէ ալ, եւ այնուհետեւ եղաւ «փոքրիկ քաղաք» մը: Անբաւարար փոխարինութիւն մ'եղաւ Դոլիքէին օգնական եպիսկոպոսի մը ոտանն ըլլալը Եփրատացւոց գաւառին համար, որու մետրոպոլիտը կը նստէր ի Հիերապոլիս:

«Եւսեբիոս Սամոսատցին (379–ին) Դոլիքէի մէջ երբ նոր եւ ուղղափառ եպիսկոպոս մը կը ձեռնադրէր, արիոսական դաւանութենէ կին մը տանիքէն կղմինդր մը նետեց անոր գլխուն եւ սպանեց զայն: Դոլիքէի եկեղեցական պատմութեան ամենէն նշանակելի դէպքն է այս»:

Վեր. Յ. Գ. Պիւլպիւլեան Տլուքի վրայ իր հնախօսական թանկագին յօդուածին մէջ մանրամասնօրէն կը պատմէ այս եղելութիւնը.—

«Գրաւոր պատմութեան յիշատակութիւններէն ալ յայտնի է որ Յ. Տ. 400–ի առեններըը Տլուք արդէն չէն էր եւ քրիստոնեայ հոծ բնակչութեամբ բնակեալ: Բնակչութիւնը հաւանօրէն կը պատկանէր հին Ասորիքի ժողովուրդին: Տլուքի մասին մեր տեղեկութեան դլխաւոր մէկ աղբիւրը կը կազմեն Թէոդորէտի դրուածքները, որը նշանաւոր եպիսկոպոսն էր Քիւրոսի դէպի արեւմուտք չորս ժամ հեռաւորութեամբ Կիւռոսի, որ ներկայիս բոլորովին աւերակ է, բայց հին առեն կարեւոր քա-

ղաք մըն էր: Ցիչեռոն Կիւռոս քաղաքը Հռովմայեցւոց օրով կը ձեւացնէր անոնց պինուրական կեդրոններէն մէկը, թէեւ ոչ այնչափ ընդարձակ եւ հարուստ: Իր հռչակը կը պարտի առանձնապէս «Երանելի» Թէոդորէտի հոն բնակելուն, որու մասին կ'ըսուի թէ 400, ըստ ոմանց՝ 800, չրջակայ եկեղեցիներու հոգաւորութեան հսկող եպիսկոպոս մըն էր, միանգամայն հեղինակը եղած է բազմաթիւ մեկնաբանութեանց եւ աստուածաբանական ճառերու, որոնցմով, ինչպէս նաեւ հին յոյն մատենագրութեան մասին համառօտ կարեւոր տեղ կը բռնէ Եկեղեցական Պատմութեան մէջ: Այս հայրապետի ամենակարեւոր գործերէն մէկն ալ էր իր հսկողութեան տակ գտնուող ու մինչեւ անգամ անկէ դուրսի եկեղեցիներուն նամակներ գրելով՝ զանոնք լրենց հոգեւոր պարտականութեանց մէջ արթուն եւ հաւատարիմ պահել:*

«Ահա այսպիսի առիթով մըն է որ Տյուքի Դեմետրիոս եպիսկոպոսին ալ յորդորական գրուածք մը ուղղած է: Թէոդորէտ կը յիշէ Տյուքի մէջ պատահած չատ ցաւալի դէպք մըն ալ: Իր բառերն նայելով, օր մը Սամոսատ քաղաքին Եւսեբիոս եպիսկոպոսը Տյուք եկած էր երէց մը ձեռնադրելու համար: Այդ տարիներուն Արեւելեան եկեղեցիները թունաւորուած էին Արիոսականութիւն ըսուած միտքերուն աղանդով, ինչպէս Մարաշի Եւսեբիոս եպիսկոպոսն ինքը արիոսական մըն էր: Տյուքի քրիստոնեաներն ալ այդ թոյնէն վարակուած էին: Ծերունազարդ Եւսեբիոս երբ Տյուք քաղաքի մէկ փողոցէն կ'անցնէր, արիոսական դաւանութենէն կին մը տանիքէն կղմինար մը կը նետէ անոր գլխուն, որմէ մահացու կերպով կը վիրաւորուի պատկառելի եպիսկոպոսը եւ քիչ վերջն ալ կը վախճանի: Բայց առաքինին իր մահէն առաջ կ'աղաչէ իր բարեկամներուն, որ այդ կնոջ վնաս մը չհասցնեն, քանզի ինքն իր փրկչին նմանելով կը ներէր յանցաւորին»: (Թրք. Աւետարեր, 1900, էջ 404 եւն.):

Քրիստոնէութեան տարածման մէջ չատ կարեւոր դեր ունեցած է վանականութիւնը, եւ անկէ առաջ ճգնաւորութիւնը կամ անապատականութիւնը: Անտիոքը ծանօթ է Յովհան Ոսկեբերանի օրով արդէն իբր գլխաւոր կեդրոն մը միայնակեացներու, որոնց առանձնարան խցիկները դեռ կարելի է հարիւրներով դիտել այդ մեծ ոստանի արեւելեան կողմը բարձրա-

---

*) Rev. Hen. Maundrell, *Կիւռոսի մասին գրած առենը* "Theodoret the magnificent" *կ'անուանէ այս եկեղեցականը.* (*Journey from Aleppo to Jerusalem*, p. 160).

գող ապառաժներու երեսը ծակծկող քարայրներուն մէջ։ Իսկ տասնեակ մը եւ աւելի վանքերու աւերակները կարելի է այցելել Անտիոքէ արեւմուտք, հիւսիս եւ արեւելք։ Առնցմէ են Անտիոքի եւ Հալէպի մէջտեղ, ճկպէլ Սիմանի վրայ, Սիմէոն Սիւնակեացի աշտարակաձեւ բարձր մենարանին չուրջը չինուած վանքերու եւ եկեղեցեաց հոյակապ աւերակները, որոնք հիացում կ'ազդեն։

Այդ մենակեացներն, ինչպէս վերեւ տեսանք, յաճախ կ'առանձնանային բարձր բլուրներու եւ լեռներու լերկ եւ անմատչելի կողերուն վրայ բնական կամ արուեստական քարայրներ։ Շատ անգամ ալ կ'ընտրէին լքեալ քարափոր չիրիմներ եւ հին քարահանքեր։ Վերջնոց օրինակները կը գտնենք Հռոմկլայէն քիչ մը վար, Եփրատի աջ ափին վրայ, Էհնէշ գիւղին մօտերը։ Թէ արդեօք Անթէպի հարաւային կողման բլուրին մէջ փորուած քարահանքերն ալ երբեմն այդ նպատակի ծառայեցի՞ն, չենք գիտեր։ Բայց վերեւ տեսանք թէ հաւանօրէն Դոլիքեան Արամադդի հին մեհեանին աւերակաց մէջ այդպիսի մատուռ մը գոյացաւ, եւ յետոյ անոր բոլորտիքը վանք մըն ալ կազմուեցաւ։ Իսկ ճգնաւորներ ալ կ'երեւի թէ յունահռոմէական վաղեմի քաղաքի լքեալ քարափոր դամբարանները գործածեցին իրրեւ խուցեր։

Ըսինք թէ Կոմմագենէի բնակչութեան մեծամասնութիւնը, Քրիստոնէութեան առաջին վեց դարերուն, Իլամի ծագումէն առաջ, Ասորի տարբերն էր, եւ երբ ե. դարուն Նեստորականութիւնը եւ յաջորդին ալ Յակոբիկեան եկեղեցին անջատուեցան Արեւմուտքի Բիւզանդեան – Հռոմէական եկեղեցիէն, Ասորիներն այս երկու անջատեալ եկեղեցիներէն մէկուն կամ միւսին յարեցան։ Մեծն Յուստինիանոսի օրով, այսպիսի հերձուածոյ համարեալ եւ իրենց տեղերէն վռնտուած եպիսկոպոսներու երկար գանկ մը կուտայ Միխայէլ Ասորի պատմիչը, եւ տասնեմէկ բաւական չատերը հիւսիսային Սիւրիոյ ու մասնաւորապէս Ուռհայենէի եւ Կոմմագենէի պատկանող քաղաքներէն էին։ Այսպէս, Յովհաննէս Հիերապոլսի (Մարոգ), Պօղոս Սղեքսանդրեացւոյ, Անտոնինոս Հալպայ, Թէոդոսիոս Զիւդմոյ, Ննեմիա Ուրհայի, Յովնան Թորբեայ, Սարգիս Կուհայ, Թուման Գերմանիկիոյ՝ որ է Մարաշ, Մարիոն Հռոմքարին, որ է Հռոմկլայն, եւն.։ (Միխ. Ասորի, տպ. Երուսաղէմ 1871, էջ 219–221)։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՏԼՈՒՔ՝ ԱՐԱԲԱՑ ԵՒ ԲԻԶԱՆԴԵԱՑ ՈԳՈՐՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋՈՑԻՆ

Կիւռոս (կամ Կիւռխ) եւ Տլուք (կամ Դոլիքէ) չարունակեցին մնալ իբրեւ կարեւոր դինուորական կայաններ մինչեւ երկրին գրաւումը Մահմետական Արաբներու կողմէն: Արաբները 637–ին՝ իրենց առաջին արշաւանքին Կոմմագենաց միւս մասերուն հետ Տլուքն ալ խլեցին Բիւզանդական կայսրութեան ձեռքէն, որը թէեւ վերսաին դրաւեց պայն, բայց անցողակի բան մ'եղաւ ան:

Արաբ աշխարհագիր Բելադուրի իր «Գիրք Նուաճման Երկրաց» անուն երկասիրութեան մէջ հետեւեալ կերպով կը պատմէ Քիլիսի եւ Անթէպի շրջանակներուն գրաւումը, որ Հալէպի եւ Անտիոքի գրաւման յաջորդեց անմիջապէս:

«Իր (այսինքն՝ Աբու – Ուբայդայի) ձիաւորները շրջեցան (Մաարրաթ Միսրին կամ Կիննեսրին) մինչեւ որ առին Քուկան եւ նուաճեցին Ջումա, Սարմին, Մարտահան եւ Տիղին դիւղերը: Թարայա եւ Ցասիլա վանքերուն բնակիչներն անձնատուր եղան՝ համաձայնելով հիւրասիրել իրենց քովէն անցնող ոեւէ Միւսլիմներ»: (Philip Kh. Hitti, The Origines of the Islamic State, p. 229) *· «Աբու – Ուբայդա ճամբայ ելաւ Կիւռոսը գրաւելու դիտաւորութեամբ, Իյադն ալ ուղարկելով յառաջապահներուն դլուխը: Վերջինիս ընդառաջ ելաւ Կիւռոսի վանականներէն մէկը, որ իր ժողովուրդին կողմէն անձնատուութիւն կ'առաջարկէր: Իյադ զանի դրկեց Աբու – Ուբայդային, որ դեռ ճիպրինի եւ Թէլ–Ազազի մէջտեղ կը գտնուէր: Աբու – Ուբայդա ընդունեցաւ անձնատուութիւնը եւ յառաջացաւ Կիւռոս, ուր ստորագրեց ուխտ մը անոր բնակչաց հետ՝ անոնց չնորհելով այդ միւնոյն իրաւունքները որոնք չնորհուած էին Անտիոքացւոց: Վանականին համար դրեց մասնաւոր յայտարարութիւն մըն ալ անոր ստացուածք եղող դիւղի մը վերաբերմամբ, որ կըսուէր Շարգիւա (այժմ Sorqanié կամ Sarkenyâ): Ապա բաշխեց իր ձիաւորները եւ նուաճեց Կիւռոսի հահանդին ամբողջութիւնը մինչեւ Նիկարուլուս սահմանադլուխ քաղաքը*: Կիւռոս եղաւ Անտիոքի համար կայտղօրի*

---

*) Նիկոպոլիս հիմնուած է Մեծն Ագեքսանդրի ձեռքով, իսսի ճակատամարտէն անմիջապէս յետոյ, այն տեղը զոր Դարեհ Կոդոմանոս բանակատեղի ընտրած էր դէմ Իսոս յառաջանալէն առաջ: Այս քաղաքը կը յիշէ Պաղեմէոս աշխարհագիրն իրեն «երկրորդ Կիլիկիոյ» պատկանող, ըսելով

կեդրոն մը, որ թշնամիին չարժումներուն վրայ կը հսկէր։ Ամէն տարի Անտիոքի բանակէն դումարտակ մը հոն կուղար իբր կայազօր գործելու։ Աւելի եաքը մէկը չորս զօրաբաժին ներէն որոնց բաժնուած էր Անտիոքի բանակը, հոն փոխադրուեցաւ»։ (Ibid. p. 230)։

Կիւռոսի պրաւման յայտնեց Մարաշ եւ անոր չրջանակին պրաւումը, Իսլահիյէէն էլօղլուի ճամբով։ «Սալման իբն–Պաբիա ...Ապու–Ուբայդայի բանակին մէջ էր...։ Այս Սալմանը Կիւռոսի նահանգին մէկ ամրոցը դրաւեց, զոր իր անունովը Հըսնը–Սալման կոչեցին»։ (Ibid. p. 230)· «Մարաշի նահանգէն մեկնելու առեն նա բանակ դրաւ այս ամրոցին քով, որով անիկա իր անունովը կոչուեցաւ»», (Ibid. p. 231)։ Ուրեմն Սալման Կիւռոսին Մարաշ ուղղակի էլօղլուի ճամբով գացած ու Քիւրտաղլիի ճամբով վերադարձած պիտի ըլլայ։ Բելաղարի սոյն դրքին 293–5 էջերուն մէջ՝ Ապաթայ կողմէն Մարաշի առաջին պրաւման մասին շատ հետաքրքրական բաներ կը պատմէ։

«Ապու – Ուբայդա յառաջացաւ դէպի Հալապ–ալ Սաճուր, եւ իր առջեւէն Իյադը դրկեց Մանբիճի վրայ։ Երբ Ապու–Ուբայդա հասաւ Իյադի եռեւէն, գտաւ որ Մանբիճի մարդիկն անձնատուր եղեր էին Անտիոքացւոց նման պայմաններով։ Ապու–Ուբայդա վաւերացուց պայմանները, եւ Իյադը դրկեց Տլուճի եւ Ռաբանի գաւառին վրայ, որու բնակիչներն անձնատուր եղան Մանբիճցւոց հետ նոյն պայմաններով։ Անոնց վրայ պարտադրուած պայմաններէն մէկը սա էր, որ անոնք (Տլուքցիք) Ցունաց մասին լուրեր պիտի փնտռէին եւ զանոնք գրաւորապէս Մուսլիմներուն պիտի հաղորդէին։ Ապու–Ուբայդա իր նուաճած ամէն չրջանակին զօրծակալ մը կարգեց եւ անոր հետ կարգ մը Մուսլիմներ դրկեց։ Բայց վտանգաւոր տեղերու մէջ կայազօրք գետեղեց»։ (Hitti, p. 231)։

Հոս դիտելի կարգ մը կէտեր կան։ ա) Բելաղուրի Տլուքի գրաւումը Կիւռոսի գրաւումէն յետոյ եւ անկաւօրէն կը պատմէ, որով յայտնի է Տլուք (եւ հաւանօրէն Անթէպի դիրքը) Կիւռոսի գաւառին չէր պատկաներ։ Միւս կողմէն Բելաղուրի Տլուքը եւ Ռաբանը մէկ գաւառ կը համարի, որով Տլուք եւ Անթէպի դիրքը Կիւռոսէն դատ գաւառի մը կը պատկաներ։ բ) Տլուքցւոց պարտադրուած լրտեսութեան պայմանն ուշագրաւ է։ Մարաչէ դէպի արեւելք Կէօլպաշըի հովիտէն

Թէ Կիլիկիոյ հիւսիս–արեւելեան անկիւնին վրայ կը գտնուէր, այնտեղ՝ ուր Ամանոս եւ Տաւրոս լեռնաշղթաները կը միանան։ Այդի խալահիյէ է, որու տեղը 1880–էն առաջ Նիպոլի անուն գիւղ մը կար։

ուղղակի Ալպիսթան տանող եւ այժմ Թանկլըեօլու ըսուած կարեւոր պողոտային՝ արաբերէն Darb-el-Hadith («Լուրերու Պողոտայ») անունին (որ անշուշտ պարզ բառախաղ մըն է,) ծագումն առկէ ըլլալ կը թուի: Արդ, յիշեալ Կէօլպաշըի կեդրոն Հատաթ նշանաւոր քաղաքէն դէպի Տիւլիւք (Պաղտընի եւ Ուֆաճըլըի–Օվաճըլըի վրայէն) չաս կարճ եւ բանուկ ճամբայ կայ, որու ընթացքին կարեւոր մէկ մասը Տլուքի չրջանակին մէջ կ'իյնայ: Ուրեմն հասկանալի է թէ ինչո՛ւ Տլուքը կեդրոն եղաւ այդ լրտեսական գործունէութեան: գ) Դիտելի է որ տակաւին այս նուաճման առեն Անթաք, Անթէպ, Այնթապ անուն տեղ մը չի յիշուիր, այլ միայն Տլուք: Կ'երեւի թէ Տլուքը չուրջ Ց. Տ. 1000 ալ նշանաւոր տեղ մ'ըլլալով՝ մեր չրջանակի կեդրոնը կը համարուէր: Առաջին անգամ Խաչակրաց օրով կամ անկէ քիչ առաջ ծանօթ ըլլալ սկսած է Այնթապ անունը, որ Խաչակրութեանց Եւրոպացի պատմիչներուն քով Antab, Hantab, Hamtab կամ Hatab ձեւերով դրուած է, իսկ քաղաքն այնուհետեւ իբրեւ կառավարական կեդրոն ընտրուած ըլլալով, հետզհետէ աւելի նշանաւոր եղած է: Բայց նորէն դառնանք Տլուքի:

Արաբներ, մասնաւորապէս ամառները, Տաւրոսէն անդին, Փոքր Ասիոյ վրայ, տարեկան արշաւանքներ կ'ընէին՝ կողոպտուտի եւ գերեվարութեան նպատակով, եւ այս արշաւանքներու կարեւոր մէկ չուկէտն էր Տլուքի չրջանակը: Այսպէս, 695 թուականին՝ Արաբներ Անատոլուի խորերը հանդիպեցան Բիւզանդական բանակի մը, որ դլխաւորապէս Սլաւ վարձկաններէ կը բաղկանար, որ դայն յանկարծակիի բերելով՝ մեծ քանակութեամբ դերի վարեցին եւ բերին հաստատեցին Անտիոքի ու Կիւռոսի չրջանակին մէջ: (Barhebraeus, Chronography, p. 104):

Ց. Տ. 715–ի առեն, ուրիչ արշաւանքի մը առթիւ, երբ Արաբք հասան մինչեւ Նիկիոյ պարիսպները, իրենց հռչակաւոր հսկան Սիտ–էլ–Պաթթալ դերի տարաւ Ցոյն մը, զոր Սարակինոսք ապա յառաջ քշեցին որպէս Բիւզանդական գահին թեկնածու մը, պատրուակելով թէ նա Յուստինիանոս Բ. կայսեր որդին Տիբերիոս էր: (Finlay, History of Byzantine Empire, p. 20): Արաբ արշաւանքներու թաւիը կը կոտրուի 717 թուականին՝ երբ Կ. Պոլիսը ցամաքէն ու ծովէն պաշարող Մահմետական ահագին զօրութեան վրայ փայլուն յաղթութիւն մը կը չահի «Իսաւրացի» կոչուած, բայց իսկապէս Մարաչցի եւ Հայազգի, Լեւոն Գ. կայսրը: Ասիկա 739 թուականին ալ Ակրոյենոսի (Աֆիոն Գարահիսար) քով յաղթութիւն մը չահեցաւ «էլ–Ղազի» (յաղթական) մականուանեալ Սիտ–էլ–Պաթթալ արաբ

զօրապետին վրայ, եւ Բիւզանդական բանակի մը Սարակինոսաց վրայ բաց ռազմադաշտի մէջ չհաճած առաջին մեծ յաղթութիւնն էր այս: Սոյն առիթով պարտուած այդ արաբ զօրապետը, որ ահա քառորդ դարէ աւելի զբաղցուցած էր յոյները, ապագայ դարերուն հռչակաւոր դարձաւ իբրեւ Հռոմայ Կայսրութեան վրայ Իսլամի տարած յաղթութեանց դիւցազնեբդական հերոսը: (Murray's Handbook of Asia Minor, Introduction, p. 46): *Արդեօք այս Ղապի Սիա-էլ-Պաթթալին հետ ունէ կապակցութիւն ունի՞ մեր Անթէպի ծանօթ Պաթթալ Հիւլիւկ հողաբլուրը:*

Բայց արդէն Ը. դարու կէսէն քիչ առաջ Բիւզանդացիք կրսկսին Ազաթաց դրաման տակ դնուող երկիրներու վրայ յարձակիլ: Այս փոխադարձ արշաւանքներու միջոցին յաճախ կը յիշուի նաեւ Տլուքի անունը: Այսպէս, 746-ին՝ Կոստանդին Կոպրոնիմոս կայսրը, այդ միջոցին Ազաբներու մէջ տիրող երկպառակութենէն օգտուելով, դրաւեց Գերմանիկիան (Մարաշ) եւ ասպատակեց Դոլիխիան, այսինքն Տլուքի դաւառը: (W. Ramsay, Hist. Geogr. of Asia Minor, p. 277):

Մեւնոյն Կոստանդին կայսեր օրով, Բիւթանիոյ Ազատնաս դեսպ եկեղեցւոյ վրայ 200,000 հոգիէ բաղկացեալ Սլաւոնացւոց զաղութ մը հիմնուեցաւ: Կայսրը Գերմանիկիոյ, Դոլիխէի, Մելիտինէի ու Թէոդոսիոպոլսի (Կարին) քրիստոնեայ բնակչութիւնը հան եւ Թրակիա փոխադրեց՝ այդ տեղեր բնակեցուած Սլաւոնեան կոչտ ժողովուրդին վրայ հսկելու եւ պանդնք դասդումի տակ պահելու համար: Եւ մեծ մասամբ հայ ծագումով այս բնակչութիւնն այդ տեղեր երկար տաեն ծաղկեցաւ ու բազմացաւ: (Finlay, History of Byzantine Empire, p. 52):

«Հարուն էլ-Ռաշիդի տաեն (786-809) Տլուքը Ամրոցներու Գաւառին (Ճուճադ էլ Ավասիմ) վեց շրջանակներուն գլխաւոր տեղը եղաւ, որու մայրաքաղաքն էր Մամդրճ – Հիերապոլիս: Տլուքի դիրքը, տահմանապլխին մօտ, արշաւանքի մեծ ճամբաներէն մէկուն վրայ, տանկ ռազմագիտական կարեւորութիւն մը կուտար իրեն, եւ տաոր համար մահացու կորուններու թաոր եղաւ չաո անգամ»: (Փիւոօիր, *Թարգմն. Կիւլկսէրեան եպիսկոպոսի*): *Այս մասին Բելազարի հետեւեալը կը գրէ. «Երբ Մահդիի որդին Հարուն էլ Ռաոիդ խալիֆա եղաւ, նա... զաոեց Մանբիճը, Տլուքը, Ռաբանը, Կիւոոսը, Անտիոքը եւ Տիգինը, եւ զանոնք անուանեց էլ-Ավասիմ (Ապաոանի քաղաքները), որովհետեւ տասնք էին այն քաղաքները որն ուր կը դիմէին Մուսլիմներ (Փոքր Ասիոյ վրայ) արշաւանք ընելէ եւ տահմանապլուխ քաղաքները ձգելէ յետոյ,*

եւ ուր անոնք ապահովութիւն ու պաշտպանութիւն կը գըտնէին: Որպէս էլ–Ալմասիմի գլխաւոր քաղաքը որոշեց Մանբիճը»: (Hitti. p. 202):

Խաւրացի Լեւոն կայսեր ձեռքով Կ. Պոլսոյ ազատման վրայէն լման մէկ դար չանցած, 814–ին՝ Խալիֆայութեան դէմ ընդհանուր ապստամբութեան փորձ մը կ'ըլլայ, եւ Աբար ամիրաներ, մեր չրջանակին մէջ ու բոլորտիքը, կը ջանան անկախ իշխանութիւններ հիմնել: Այսպէս, «Նասիր բռնեց Ռիշ–Կիրհան, Սրուճն ու Քեսունը, եւ Քեսունի եռապատիկ պարիսպ չինեց: Եւ Աբու – Շէյխ չինեց Ուռհայի պարիսպը քաղաքի բնակչութեան քաջակէն: Ապա Հիշամի որդին Աբդալլահ բռնեց Խառանը, եւ Օմար բռնեց Թելլան, եւ Հաբիբ բռնեց Ռաշայնան, եւ ուրիշ Աբդալլահ մը՝ Մարդինը, եւ Աբբաս՝ Կիւռոսը, եւ Օթման՝ Կինննասրինն ու Անտիոքը եւ Ապամէան (Շայզար): Եւ Թարիթ Կիլիկիոյ երկու գոները կանգնեց (Ամանոս) լեռան կիրճերուն մէջ ու պահանորդներ կարգեց, այնպէս որ Կիլիկիոյ այդ մասը հալածեալներուն ու աքսաններուն նաւահանգիստ (ապաստանարան) մը դարձաւ»: (Barhebraeus, Chronography, p. 125-6):

Բարհեբրէոսի այս հարուածը մեր չրջանակի պատմութեան տեսակէտէն չատ թանկագին է: Նասիրի բռնած տեղերէն՝ Ռիշ–Կիփա հաւանօրէն կեդրոնն էր Անթէպ գաւառակի գիւղախումբերէն Րէշ Նահիյէին, որ Թլպաշարի ու Ճարապլուսի մէջտեղ կ'իյնայ: Սրաճ՝ Պիրէճիկի եւ Ուրֆայի մէջտեղ ծանօթ քաղաքն է, իսկ Քեսան Պեհեսնիէ չորս ժամ հարաւ կը գտնուի: Ուրեմն Նասիրի բռնած երկրամասը բաւական ընդարձակ էր, եւ անոր մէջն էին ոչ միայն Անթէպի դիրքը եւ Տլուք, հապա նաեւ Պիրէճիկ, Հռոմկլայ, Ռապան եւ այլ կարեւոր տեղեր: Բայց տեղական անկախութեան այս փորձը վաղաժամ էր եւ քիչ յետոյ վիժեցաւ*:

Բիւզանդացւոց ու Սարակինոսաց սահմանապլխային ընդհարումները տարուէ տարի կը տաժանականային: Յատկապէս հետաքրքրական է Ը. դարու վերջին քառորդէն սկսեալ մինչեւ 860 թուականը տեւող պայքարը Մարաշի, Հաւսաթի եւ Զուպատրոյի շուրջ: Այս պայքարը քիչ յետոյ Տլուքի չրջանակին վրայ կեդրոնացաւ, ինչպէս յաջորդիւ պիտի տեսնենք:

---

*) Միքայէլ Ասորի իր տասբերէն բնագրին մէջ որոշ կ'ըսէ թէ Նասիր (որ նախապէս Հայաստանի տուիկան ալ եղած էր), եւ բնիկներըը ապստամբ–ներ էին: Ապստամբութեան մարելէն անմիջապէս յետոյ Քեսնոյ եւ Սամոսատի պարիսպները փլցուեցան: (Յիշատ. թարգ. Chabot, Vol. III. pp. 22, 23, 25, 27):

«Մխիթարեանները իշխանութեան տակ», կ'ըսէ Քիւմոն, «Յակոբիկեան եպիսկոպոս մը կը նստէր Տլուք։ Թ. դարու սկիզբէն մինչեւ ԺԱ. դարու վերջը հոն նստող ասորի եպիսկոպոսներուն կատարեալ մէկ ցանկը կայ»։

* * *

Այս առիթով հարկ կըզգանք որոշել աշխարհագրական ճիշդ դիրքը Հատաթի, եւ մանաւանդ մատնանշել թէ Հատաթը մեր Այնթապը չի կրնար ըլլալ, ոչ ալ անոր մօտ Քիւչիւք Գըզըլասար գիւղը, ինչպէս կիւլէսէրեան՝ Շլումբերժէրի թելադրութեան հետեւելով՝ ապացուցանել կը ջանայ. (Տես Ծովք, էջ 60 եւ 111–5)։ Արդէն Վահան Քիւրքճեան՝ «Ծովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ» ուսումնասիրութեան Հանդէս Ամսօրեայի մէջ մաս առ մաս հրատարակութեան առեն՝ անձնական նամակով մը առարկած է հեղինակին այս կարծեաց դէմ, հիմնուելով դիւանագիտական Արաբ հեղինակներու ընձեռած տեղեկութեանց վրայ։ Այսպէս, «Իսքանդրի կը յիշէ անոր (Հատաթի) հերկելի դաշտերը եւ ընտիր պտղաձառերը»։ (Ծովք, էջ 112)։ «Եագուբ կը խօսի քաղաքին եւ անոր բերդին վրայ, եւ անոնց դիրքը կը ցուցնէ Մալաթիոյ, Սամոսատի եւ Մարաշի մէջտեղ։ (Անդ. էջ 112)։ «Իպն – Սերապիոն որոշապէս գրած է Նէհրի Ճուրիք անունը։

Սակայն Եագուբ՝ Հուրիք կ'անուանէ զայն, կը շարունակէ ըսել թէ Հուրիթ գետը էլ–Հատաթի լճէն, Մարաշի մօտ, բայց կը յաւելու թէ յառաջ ընթանալով վերջապէս կը թափի Ճէյհուն գետը». (էջ 113)։

Մենք Քիւրքճեանի դիտողութեանց մէջ չատ կէտեր իրատացի կը գտնենք, եւ արդէն Հատաթի ճիշդ դիրքին մասին մեր գաղափարն արտայայտած ենք Գր. Հ. Գալուստեանի խմբագրած ու հրատարակած ՄԱՐԱՇ պատմագրքին մէջ (էջ 199–200, 262–3)*։ Հատաթի դիրքը Մարաշի արեւելեան կողմն է՝ ներկայիս Նաճար տալ ըսուած լեռան միւս կողմն ըլլալով, իսկ այս լեռը Մարաշի առջեւի դաշտը կը գտած կէօյնիւֆի համ կէօլպաշըի դաշտէն, ուր երեք լիճեր կան, որոնց մէկուն աւելցած ջուրը միւսին հոսելէ յետոյ՝ ելքը Ագուրին կը մթանայ, որ իսկապէս Ճիհան գետի մէկ կարեւոր օժանդակըն է։ Ուղիղն է հարկաւ Նէհրի Ճուրիք (եւ ոչ թէ Հուրիթ),

---

*) Ցիշեալ պատմագրքի «Մարաշի Տեղագրականը» խորագրով հատուածը, բնագրին մէջ (էջ 260–6) իմ գրիչէս ելած է՝ իբր անձնական պատասխաններուս արդասիք։

որովհետեւ Ագուի այս վերին ընթացքի մօտ տեղերէն Մարաշ կը բերուի ճէրլիսի պանիր եւ ածուխ, երկուքն ալ ընտիր տեսակէ: Նէհրի ձուրլիքին վերջապէս ճէյհուն գետը թափուելն ապացոյց է որ անիկա Ագուէն ուրիշ գետ մը չկրնար ըլլալ: Նէհր-էլ-Արճան Մարաշի դաշտին մէջէն հոսելով Ագուին միացող էրֆէնէզ գետակն է, իսկ ճէպէլ-էլ-Ռիչը, որու վրայի Այն-Զանիթա աղբիւրը Նէհր-էլ-Արճանի ակն է եղեր, նահապետ կամ Գանաիլ տալ բսուած կոնաձեւ բարձր սարն է, Սպալիթուխանի կիրճով Ախըրտաղիէն գաւուած: Ես այս լեռան կողերէն ուղխօրէն վար սուրացող գուլալ ու սառնորակ ջուրերուն հիացմամբ ականատես եղած եմ:

Քիյփէրթի Ընդարձակ Քարտէսը·—Teilkarten von Kleinasien — Ուղիղ տեղը նշանակած է Հատաթը, այսինքն՝ արդի Իճէլի գիւղը, Զըճաբլը կէօլ լիճին քովը*: Հատաթ քաղաքն իր ամրոցով կը պաշտպաներ Ալպիսխանէն կէօլպաշը իջնող եւ տեղացւոց բարբառով Ներկայիս Գանկլը եօլու (Քաղնիի եւ կամ Սայլակի ճամբայ) բսուած պողոտային բերանը**: Հին Հռովմէական պողոտայ մըն է այս, որու սալայատակի մասերը եւ տեղ տեղ մղոնաքարերուն արմատները տակաւին պահպանուած են, եւ որու չարունակութիւնն ուղղակի դէպի արեւելք կ'երկարի մինչեւ Սամոսատ: Հատաթի Մարաչէ հեռաւորութեան մասին կրնամ անձամբ վկայել թէ 30 մղոնն աւելի մօտ է ճշմարտութեան քան 15 մղոնը: Մանաւանդ այս նշանակելի է Փրոֆ. Րէմսէյի մէջ բերած սա իրողութիւնը թէ «Հատաթ եւ Գերմանիկոս (Մարաչ) թէեւ երկու տարբեր տեղեր են, սակայն իրարմէ հեռու ալ չէին՝ միեւնոյն մեծ պողոտային վրայ: Անոնք երբեմն միեւնոյն եպիսկոպոսի ներքեւ եղած են, որը կրնար անուանել Գերմանիկիոյ կամ Աղաբայի: Այս պատճառաւ Կլիֆou Յոյն պատմիչը երկուքը նոյնացնելու սխալն իսկ գործեր է»: (Hist. Geogr. of Asia Minor, p. 278):

Բայց մեր ապացուցութեան համար հարկ կը սեպենք նաեւ լեռվին տալ ինչ որ Բելտուրի կը պատմէ Ալաբաներու կողմէն

---

*) Տես Murray's *Handbook of Asia Minor*, էջ 276· նաեւ 272 եւ 273 էջերուն մէջառեղ գետեղուած գեղեցիկ քարտէսը: Կէօնիւմ գաշտի եւ անոր չորթայաձեւ երեք լիճերուն համար ալ նայէ՛ միեւնոյն տեղերը, ուր Կէօնիւմ Կէօլ բսուածն է Զըլար Կէօլ· (տես նաեւ յիշեալ տեղ, էջ 277): «Կլ-Հատաթի Լիճը» արդի Զըլար Կէօլն է անշուշտ: Այնթապի քով ասանկ լիճ մը չկայ:

**) Ալպիսխանէն կէօլպաշը իջնող այս ճամբուն տեղացիք «Հէլէքէի ճամբայ» անունն ալ կուտան, որովհետեւ կիրճին վարի բերնին մօտ Հէլէքէ անուն գիւղ մը կայ: Հէլէքէ անունը կրնայ մինչեւ իսկ Հատաթա անունէն աղաւաղուած ըլլալ:

Հաւատքի առաջին դրաւման եւ ապա վերաշինութեան վայրով:

«Հրան-էլ-Հաւաթ մէկն է այն վայրերէն, որ Օմարի օրով դրաւուեցան Հաբիբ-իբն-Մասլամայի ձեռքով, զոր դրկած էր Իյադ իբն-Ղանմ: Անկէ ետքը Մուաւիա յաճախ ուշադրութիւն կը դարձնէր անոր վրայ:

«Մրուան-իբն-Մուհամմադի օրով պատահած ապստամբութեանց մէջոցին (Յ. Ք. 695) Յոյներ եկան ու Հաւաթ քաղաքը կործանեցին եւ անոր բնակիչները դուրս քշեցին: (Հիճրէթի) 161 թուականին (Յ. Ք. 778) Մէքայէլ իշաւ Մարաշի դաշտը եւ Մահդի (Խալիֆան) Քահրաբայի որդի Հասանին հրամայեց Բիւզանդական կայսրութեան վրայ առպատակութիւն ընել: ... Յունաց երկրին անոր մուտքը եղաւ Տարպ-էլ-Հատաթի ճամբով*, ուր նա (Նախկին Հաւաթ) քաղաքի դիրքը դիտեց, զոր Մէքայէլը բնակչութենէն պարպած էր: Հասան հաւնեցաւ քաղաքի այդ դիրքին, եւ վերադարձին Մահդիին խօսեցաւ այդ քաղաքի, ինչպէս նաեւ Տարսոնի, վերաշինութեան մասին: Մահդի հրաման տուաւ որ նախ Հաւաթը շինուի: ... Մահդիի մահը դադրեցուց անոր շինութեան լրանալուն: ... Անոր կառուցման համար գործածուած նիւթը աղիւս էր: Մահդիի մահը պատահեցաւ 169 թուականին (Յ. Տ. 785): Քանի որ Սիւլայմանի որդի Ալի մինչեւ այդ ժամանակ լրացուցած էր Հաւաթ քաղաքի շինութիւնը, Մուհամմադ անոր կայազօր որոշեց Սիւրիայէն, Միջագետքէն ու Խորասանէն զինուորներ: ... Սիւլայմանի որդի Ալի ալ Հաւաթի համար 4,000 թոշակաւոր զօրք որոշեց եւ հոն բնակեցուց պահնոնք, սոնց երկու հազարը փոխադրելով հոն Մալաթիայէ, Շիմշաաէ (Աչմուչատ), Սումէյսաաէ (Սամոսատ), Քիսունէ, Տլուխէ եւ Ռաբանէ: Երբ Հաւաթի շինութիւնը լրացաւ, ձրմեռ կոխեց եւ մեծ քանակութեամբ անձրեւ ու ձիւն տեղաց: Քաղաքին տուները զօրաւոր շինուած չըլլալով, ոչ ալ հարկ եղած նախազգուշութիւնները հոգացուած, պատերը չուտով ճեղքուեցան ու փուլ եկան: Ապա Յոյնները գային դրաւեցին եւ հոն հաւաքուած զօրքերը ցրուեցին՝ այդ տեղ բնակող ժողովուրդին հետ: ... Անկէ ետքը Հարան էր-Ռաշիդ Խալիֆա եղաւ, եւ հրաման տուաւ քաղաքը վերաշինելու եւ անոր ռազմիկներուն իբր աւար հողեր եւ բնակարաններ յատկացնելու»: (Hitti, Origin of the Islamic State, p. 296-7).

Դիտել կուտանք նախ, թէ բան այս պատմուածքի՝ Հա-

---

*) Որ է այժմու Գանկիր եօլու, Բալընիք կամ Սայլակի ճամբան, եւ ոչ թէ Գանկը եօլ-Ակիւնատ ճամբայ, ինչպէս Ելբոսպացիք սխալմամբ կը գրեն:

տաթ քաղաքն անկարելի է գաւել Տարպ–էլ–Հատաթէն, որ ճիշտ Տարսոնի հետևը Կիլիկեան Դրանց նման՝ Տաւրոս լերանց նշանաւոր լեռնանցք մըն է, որ Կոկիսոնէն, Աբաբիսոնէն եւ արդի Ալպիսթանէն եկող ճամբան ուղղակի կ'իջեցնէ Կէօլպաշը կամ Կէօյճիւմ օվասր անուն դաշտն՝ երեք լերանց շղթայուած լճակով, եւ որ Կեսարիայէն մինչեւ Սամոսատ ուղիղ գծով երկարող պողոտային էական մասն է: Փրոֆ. Րէմսէյ իր «Պատմական Աշխարհագրութիւն Փոքր Ասիոյ» գաւառական մեծ երկին մէջ բաւական ընդարձակ տեղ կուտայ Հատաթ քաղաքի աշխարհագրական դիրքը որոշելու խնդիրին (Hist. Geogr. of Asia Minor, pp. 276–280), բայց պէտք եղածին չափ տեղեակ չըլլալով Արեւելեան Տաւրոսի բոլոր բանուկ լեռնանցքներուն՝ կարգ մը չփոթութեանց ու չուարումներու ենթարկուած է եւ մանաւանդ պատկառելի տեղեկութիւն բնաւ չունի Ալպիսթանէն ուղղակի Կէօլպաշը իջեցնող Գանկլը եօլու պողոտային: Ուստի չկրնար բացատրել թէ Բիւզանդացիք 778–ին ինչպէս առանց Մարաշ հանդիպելու Հատաթը գրաւեցին եւ հիմնայատակ կործանեցին, մինչդեռ յայտնի է թէ անոնք Հատաթի այս գրաւումը կատարեցին Տարպ–էլ–Հատաթ պողոտայով: Եւ դարձեալ, թէեւ Վասիլ Ա. 887–ին Կէօքսիւնէն Մարաշ տանող էյէրպէյլիի ճամբայով իջած եւ Գերմանիկիոյ չրջակայքն աւերած է, սակայն ապա Ադաթան ի դուր պաշարելէ յետոյ՝ Կեսարիա վերադարձած է (մեր կարծիքով) նորէն Գանկլը եօլու պողոտայով: Եգիպտացի Պեյպարս Պնտուգտարի մինչեւ Կեսարիա արշաւանքն ալ (1276) կատարուեցաւ այս ճամբայով, որովհետեւ Ապուլ–Մեհասէն կ'ըսէ թէ նա Այնթապէն Տիւլիւք գնաց, յետոյ Մէրճ–էլ–Տիպաճ (որ է Պազարճըղի ճախճախուտքը), յետոյ Քեճուկ (Կէօյնիւք կամ Կէօլպաշը), յետոյ Կէօքսու (որ է Կէօքսիւնի Գետակը) եւ անկէ Տէրպէնտ (որ է Պինպօղա լերանց նշանաւոր կիրճը) եւայլն: (Մովֆ, Տլուֆ եւ Հոմկլայ, էջ 113, Ծան: 1):

Դարձեալ, Փրոֆ. Րէմսէյ Աբար աշխարհագիրներու արտայայտութիւններէն այսպէս կ'եզրակացնէ թէ՝ Հատաթ Մարաշի հարաւային կողմն էր, մինչդեռ ան արեւելեան կողմն է՝ ինչպէս տեսանք: Աբարներու Մամբրիճէն Մարաշ հասնելու համար բռնած ամառնային ճամբան է որ Րէմսէյին կարծել տուած է թէ Ադաթա Գերմանիկիայէն հարաւ կը գտնուէր: Արդ, Աբարներու ամառնային ճամբան եղած ըլլալ կը թուի Մամբրիճէն Տլուք, Տլուքէն Հատաթ, եւ անկէ Մարաշ, որովհետեւ կ'երեւի թէ Տլուքէն ուղղակի Մարաշ տանող ճամբա-

յէն կը զգուշանային՝ Պազարճըկի գաշտի աենդաբեր ճախճախուտին համար:

Երկրորդ, կարեւոր է դիտել որ ըստ Բելազուրիի՝ Հաւասթի չինուածեան համար գործածուած նիւթն էր աղիւս, ինչ որ Այնթապի պէս առատ չինութեան քար ունեցող տեղուան մը համար անիմաստ եւ աւելորդ է, սակայն Կէօլպաշըի համար՝ անխուսափելի: Ապա, աղիւսէ պատերուն վերեւը իրը պատըպարան անհրաժեշտ եղող տախտակեայ լայն ցուիֆնիերն ալ (որոնց Մարաշցիք տուրնա կ'ըսեն) չինել զանց ըրեր են, որով ձիւնէ ու անձրեւէ փլան անոնք, ինչու որ լոկ արեւու տակ չորցուած, չթրծուած, հում աղիւսը չի դիմանար խոնաւութեան: Արդ, Միխայէլ Ասորին (տպ. Երուսաղէմ, էջ 354–5) եւ Բարհեբրէոս (Քրօնիկր. էջ 118) սա տեղեկութիւնն ալ կ'աւելցնեն թէ Հարուն-էլ-Ռաշիդ Հաւասթի վերաշինութեան առեն հրամայեց որ Քեսունի եւ չրջակայքի եկեղեցիները քանդուին եւ անոնց քարերը Հաւասթ փոխադրուելով գործածուին այդ տեղերու պաշտօնական չէնքերու չինութեան համար: Ա՛ս ալ կը ցուցնէ թէ Հաւասթի Քեսունէն չատ հեռու ըլլալու չէր, եւ չինուածագործ ալ դուրկ էր:*

Հաւասթին էլ-Համրա (կարմիր) անուանուիլը կրնայ արդիւնքն ըլլալ Շլամբերգերի յիշած ճակաւամարտին. (Տես Ծովք, էջ 60 եւ 110), եւ կամ աւելի հաւանականը՝ կարմիր աղիւսէ չինուած ըլլալուն՝ ինչպէս Արաբ պատմիչներ կը վկայեն: Արդի Ինէքլի գիւղը չինուած է Ջրաւսական դաշտի մը մէջ, ուր գրեթէ քար չի գտնուիր: Թերեւս անոր համար է որ Հարուն-էլ-Ռաշիդ Քեսունի պէս տեղուան մը եկեղեցիները քանդել եւ անոնց քարերը Հաւասթ կրել կուտայ, վերջինիս մզկիթները եւ կառավարական ու պինուորական չէնքերը կառուցանելու համար, թէեւ անշուշտ Բիւզանդացւոց կառուցած աւերմունքին վրէժը լուծել ալ կար:

Այդ ներածեալ քարերով կառուցուած չէնքերուն գլխաւորն էր հարկաւ Հաւասթի բերդը, հաւանօրէն ներկայիս Քէօրօղլու Գալասը ըսուածը, որ ըստ Արաբ պատմչաց էլ-Իւհայդաղ բլուրին վրայ կը գտնուէր: Այս վերջին անունը թէեւ

---

*) Միքայէլ Ասորին իր բնագրին մէջ կ'ըսէ. «Հարունի օրով վերաշինուեցաւ Հաւասթ. 2,000 կտոքեր (սայլակներ) հաւաքեցին. Սանգայի (կէօքսուի) արեւմուտքը գտնուող եկեղեցիները քանդուեցան եւ անոնց քարերովը շինեցին Հաւասթի պարիսպը: Քեսունի մեծ եկեղեցին չրջակայ 15 տաճարներով կը գտնուէին այս փլցուածներուն մէջ»: (Յիշանս. Թարգ. Chabot, Vol. III. p. 8):

Խաչակրաց կողմէն Անթէպին տրուած Հաթաղ անուան ճայնական նմանութիւն մը ունի, սակայն դուցէ պատահական է:

Ինչպէս Կիւլէսէրեան կը թելադրէ (Ծովք, էջ 115), կարելի է որ «Հատաթ՝ Քեռական (Հատ) ծագում մ'ունի արաբականէ առաջ»: Արդարեւ Թէլ-Ամառնայի նամակ-ադիւններուն մէջ թիւ 41 (ըստ Վինքլէրի) կը յիշէ Հատաթ անուն տեղ մը, որ Դունիբ քաղաքի մօտը կը գտնուէր, իսկ Թագլաթփալասար Գ. Խատինայի (արդի Իսքէնտէրունի սանճագին կամ Հաթայի) նուաճուած քաղաքներուն շարքին կը յիշէ Hatatirra անուն մէկ մը: Բայց ասոնք մեր Հատաթէն շատ հարաւ եւ հեռու տեղեր են:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԱՅՆԹԱՊ ԱՆՈՒԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մեր ծննդավայր քաղաքի անուան մասին կ'ուզեմ նախ երկու ամենահանօթ համայնապիտարաններուն գաղափարը ներկայացնել՝ ինչպէս անոնց նորագոյն տպագրութեանց մէջ տրուած է:

«*Aintab* (հին Doliche)... Հին ժամանակներ (Ն. Ք. երկրորդ հազարամեակին) Այնթապ կը գտնուէր Հաթեան սահմաններուն մէջ եւ հաւանօրէն Հաթեան ծագում ունի: Տիւլիւֆ-Doliche-ի դիրքը, նշանաւոր Zeus Dolichenus (Բահադ) աստուածոյ պաշտամունքովը, կը նշանակուի Այնթապէն երկու ժամ դէպի հիւսիս-արեւմուտք հոդաբլուրով մը: Խաչակրաց օրով Hantab-ի գօրաւոր ամրոցը շատ կարեւոր ռազմապիտական կէտ մըն էր, զոր Սալահէտտին 1183-ին գրաւեց»: Էնսայֆլոփէտիա Պրիթանիֆա:

«Ըստ Եաքութի (Mu'djam, iii. 759)* Այնթապը Տիւլիւք ալ կը կոչուէր, անուն մը որ իսկապէս չրջանակին կը պատկանի: Իրականին Տիւլիւք (հին Doliche) Այնթապէ երկու ժամ դէպի հիւսիս – արեւմուտք կը գտնուի, եւ վերջինս հաւանօրէն նոյն է Պաղեմէոսի Աչխարհագրութեան մէջ յիշուած Տիվա տեղւոյն հետ: Բայց իրրեւ իրողութիւն Այնթապ անունը հնագոյն աբար աչխարհագիրներու կողմէն երբեք չի յիշուիր:» Տես.— Էնսայֆլոփիտիա ալ Իսլամ, Ա., էջ 214:

Տանք Երբեմն Համայնապիտարանի գրածն ալ:

---

*) Աբար աչխարհագիր Եաֆութ ԺԳ. դարու հեղինակ է, ծնած ըլլալով Ց. Տ. 1179:

«Այս քաղաքը, որ նոր է, չի յիշուիր Իսլամի նուաճմանց առեն: Համացի Եաքուբը անորոշ կերպով կը յիշէ թէ Հալէպի եւ Անտիոքի մէջտեղ Այնթապ անուն անառիկ բերդ մը կայ, որ հին ժամանակ Տիւլիւք անունով ծանօթ էր»: Սամի Պէյ Ջրաչէրի, Գամուս իլ Ալամ, էջ 3232:

Պողոմէոսի Աշխարհագրութեան յիշած Տիպա աւելի հաւանօրէն արդի Քէֆէր Թապ բուսած տեղն է. (Տես Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան, Սուրիա, էջ 387): Հալէպի եւ Անտիոքի մէջտեղ գտնուողն ա՛յս է, զոր Եաքուբ սխալմամբ կը շփոթէ բուն Այնթապի հետ:

Ինչպէս արաբ հեղինակները, նոյնպէս ասորի եւ յունահռոմէական հեղինակները, ժ. կամ ԺԱ. դարէն առաջ, չեն յիշեր Անթապ, Անթէպ, Այնթապ կամ ասոր նման անուն մը: Մի բնոյնը սախպուած ենք ըսել Ասորեստանեայց, Հաթեանց եւ հին Եգիպտացւոց բեւեռապիր կամ մեհենապիր արձանագրութեանց համար եւս: Ասորեստանեայց «Անուանապրաց կանոն» բուսած ցուցակին մէջ՝ Ն. Ք. 839 տարուան համար նըշանակուած է Սալմանասար Գ-ի մէկ արշաւանքը Տաւրոսի երկրին վրայ, զոր Օլմսթէտ հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ կը համարի (History of Palestine and Syria, p. 399): Բայց չեմ կարծեր որ Danabi հնագոյն մէկ ձեւն ըլլայ Այնթապ անուան, աւելի հաւանօրէն նոյն է Հալէպի մօտակայքը թէնինիպ գիւղի անուան հետ:

Այսպէս, Անթաւի (Անթէպ, Այնթապ) անուան համար մեր թուականի ԺԱ. կամ Ժ. դարէն առաջ վկայութիւնը դժբախտաբար ժխտական արդիւնք տուած է, եւ աւելի առաջուան ժամանակներու մէջտեղին սոյն անուան բացակայութիւնը կրնայ մանաւանդ նշանակութիւն ալ ունենալ, ինքզինքս քիչ մը վարօք պիտի տեսնենք:

* * *

Հոս սախպուած ենք քիչ մը զբաղելու բաւական ընդհանրացած, բայց մեր կարծիքով՝ սխալ տեսութեամբ մը: Անտիոք էր Անթէպ անուան նախաձեւը: «Այնթապ հին ժամանակները կը կոչուէր Անտիոքա Ադթօրիա, որմէ ծագում առած ըլլալ կը թուի իր այժմեան անունը», կը գրէ Ս. Մ. Ծոցիկեան (Արեւմտահայ Աշխարհ, էջ 61): Արդ, ո՞րչափ ատոյգ է այս կարծիքը:

Միխայէլ Ասորի կ'ըսէ թէ Սելեւկոս Նիկատոր ուրիշ քաղաքներու հետ շինեց նաեւ «զՄարաշ, եւ բնակեցոյց ի նոսա Հրեայս եւ պատուհաս գնոսա»: (Ժամանակագրութիւն, տպ.

Երուսաղէմ 1871, էջ 73–4)։ *Արդարեւ դասական հեղինակները* (Ptolem. V. xv. 10. Steph. Byz. No. 9) *կը յիշեն Անտիոք մը «առ Տաւրոսիւ»* (Antiochia ad Taurum), *զոր Րիթիէր եւ Ֆիլիէրթ մեծ աշխարհագէտները կը նոյնացնեն Մարաշի հետ։* Թէեւ Րէմակլ կ'առարկէ այս նոյնացման դէմ՝ ի վեր հանելով թէ* Germanicia *յաւէտ կը համապատասխանէ Մարաշի* (History Geogr. of Asia Minor, p. 279), *եւ Րէմակլի այս առարկութիւնն ադդած է մինչեւ իսկ Ֆիլիէրթի վրայ, որով ասիկա իր Փոքր Ասիոյ ընդարձակ մասնական քարտէսներու վերջին տպագրութեանց մէջ՝ փոխանակ Մարաշի, արդի Պէրթիզ դիւղին տեղը նշանակած է* Antiochi ad Taurum *տարակոյսի նշանով, սակայն դիտելի է որ մեծանուն քարտէսագէտը չէ փորձուած Անթէպի համար այս անունը նշանակելու։ Ուստի ըստ մեզ՝ Միխայէլ Ասորւոյ ցուցման համաձայն Մարաշն ընդունիլ իրր «Անտիոք առ Տաւրոսիւ» ունելի ապահով է, եւ խորհիլ թէ քաղաքը Սելեւկոսի ձեռքով իր վերաշինութեան առեն առացած պիտի ըլլայ այս կոչումը։ Մանաւանդ հարկ է նկատի առնել որ Ախրրտաղը, որու առօրեայ չինուած է Մարաշ, բուն Տաւրոսի պատկանող կարեւոր լեռներէն մէկն է։*

Հարկաւ մեր ըսածը հակառակ չի դար Մարաշի եաքէն, Հռոմայեցւոց օրով, նաեւ Գերմանիկիա վերակոչուած ըլլալուն, Միայն թէ Պտոմէոս աշխարհագիրը առակաւին Քրիստ. ետքուն կը գործածէ «Անտիոք առ Տաւրոսի» անունը կոմմագենէի քաղաքներէն մէկուն համար եւ հնադրամներ ալ կան կրասեր Փաւստինայի գլուխով, զոր կարծ մը դրամագէտներ եւ համայնապիտարաններ ոչ թէ Մարաշի, այլ Անթիոքի կ'ընծայեն։ Բայց մենք չատ գժուար չենք գտներ գայս բացատրելը, վերեւ (էջ 86) մատնանշեցինք որ «ոսկւոյ» քաղաքներու յուշարէն վերտառութեամբ դրամները դրամահատուած են Մարկոս եւ Լուկիոս Վերոս կայսերց թոյլտուութեամբ իրր գնահատութիւն Պարթեւական պատերազմին առեն Եփրատացւոց գաւառներու յունախօս ժողովուրդին ցոյց տուած հաւատարմութեան ու ձեռնտուութեան։ Արդ, կոմմագենէի ժողովուրդը գոհ չէր մնացած Ց. Տ. 17–ին իրենց երկրին Գերմանիկոս կեսարի ձեռքով նահանգի վերածուելէն (տես էջ 80), եւ Մարաշի Գերմանիկիա կոչումը, որ յիշեալ կեսարի անուան

---

*) *Գր. Հ. Գալուստեան ՄԱՐԱՇ պատմագրքի* 196–րդ *էջին ներքեւ կը ծանօթագրէ թէ «Վրաստ»ի Կիվիկիա–ին համաձայն հին պատմիչներէն ոմանք Մարաշը նաեւ Անտիոք Կիլիկիոյ անուանած են։ Բայց Աստանան է Կիլիկիոյ Անտիոքը* (Bevan, *The House of Seleucus*, Vol. II. p. 151)։

համեմատ դրուած էր, կոմմագենացւոց անհաճոյ պիտի ըլլար, եւ անոնք նախկին, Հելլենական, «Անտիոք առ Տաւրոսիւ» անունը պիտի նախընտրէին, ու ժամանակակից Պողոմէոս Աչխարհագիրն ալ այս նախասիրութեան հետեւեր է:

Մեկի ծանօթ աղբիւրներուն մէջ Maundrell Անգլիացին է որ առաջին անգամ թելադրած է Ակիպսպ անունը նոյնացնել Անտիոքիա առ Թաւրում անուան հետ, եւ անկէ յետոյ ուրիշներ չարունակ կրկնած են այս կարծիքը, մինչեւ անգամ Փոլի–Ուիսսօվա հռչակաւոր համայնագիտարանի (Բիբլ–էնսայքլոփիտիա): Բայց ըստ մեզ՝ այս կարծիքը չկրնար դիմանալ քննադատութեան:

Մեւս կողմէն երէցն Պլինոս (Pliny, Nat. Hist. V. 86) կը յիշէ «Անտիոք առ Եփրատու» մը, եւ նոյն անունը (Անտիօքիա փրօս Իւփրէթէն) կը գտնենք նաեւ Մարկոս Աւրելիոս եւ Լուկիոս Վերոս դահակից կայսերաց պատկերները կրող հնադրամի վրայ, եւ զայս նաեւ կարդ մը դրամագէտք (գոր օրինակ Ա. Պարթէլէմի) կ'ընծայեն Անթէպի: Առանց ո՞ր մէկը չիտակ է: Արդ, ուօրուիճ Բօթի նշանաւոր դրամագէտը չի փորձեր յիշեալ հնադրամներէն ոեւէ մէկը Այնթապի ընծայելու:

Հոս կը տեսնենք որ դրամագէտներն իրենք ալ վստահ չեն այս ընծայումներուն, երբեմն «Անտիոք առ Տաւրոսիւ» կը հաւատարեցուի Այնթապի հետ, երբեմն «Անտիոք առ Եփրատու», իսկ այս երկուքը մէեւնոյն ըսել չեն: Մենք զօրաւոր պատճառներ գտանք «Անտիոք առ Տաւրոսիւ» նոյնացնելու Մարաշի հետ: Իսկ «Անտիոք առ Եփրատու» պէտք էր որ Եփրատ գետին աւելի մօտ ըլլար քան որչափ Այնթապի դիրքն է, գոր օրինակ Նիգիպ եւ կամ լաւ եւս՝ Պալգըզ, որ տակաւին Թաչկարաց օրով ճոսլիններու առանձնարան դղեակն էր: Ինչպէս «Մովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ» դրքին հեղինակն ուղիղ կերպով կը դիտէ, «եթէ Տլուք կամ Տիւլիւք անունը անվթար պահուած չըլլար մինչեւ հիմա, շատ դժուար պիտի ըլլար անշուշտ միմիայն մեր ձեռքը հասած աղբիւրներուն մէջ գտնել այս մասին»: (Մովք, էջ 44): Բայց Անթէպի համար խնդիրն այսպէս չէ: Եւ դիտելի է որ Բաբդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան Անթէպը Անտիոքի մը հետ նոյնացնելու կողմէն եղած չէ, ոչ ալ զօրօրինակ Քիւմոնի պէս տեղւոյն ծանօթ եւ ներհուն հնադէտ մը միտած է այդ կարծիքին:

Դրամագիտական ապացոյցը առանձինն զօրութիւն չունի, որովհետեւ ենթադրութեանց վրայ հիմնուած է: Այդ վստասը զօրաւոր եւ անտարակելի կ'ըլլար՝ եթէ բոլորովին կատկածէ վեր կենար եւ եթէ պատմական ուրիշ աղբիւրներ ալ զայն

հասատատէին: Արդ, Անթէպ չի յիշուիր Բիւզանդական աղբիւրներու մէջ, ը. դարէն առաջ գրուած Արաբական աղբիւրները զայն չեն յիշեր*: Առոր աղբիւրներն ալ ԺԱ. դարէն առաջ լուռ են այս մասին: Մինչդեռ ամէն երեքն ալ Տլուքը կը յիշեն այնչափ յաճախակի: Հետեւաբար կ'ըսենք թէ ապահով չէ ոչ «առ Տաւրոսիւ» եւ ոչ ալ «առ Եփրատու» Անտիոքներէն մէկուն Անթէպի հետ նոյնացումը: Եւ քանի որ գրամագիտական ապացոյցը ոչ-վճռական, մինչեւ իսկ կասկածելի է, չենք կրնար համոզուիլ թէ Անտիոքիա անունը ժամանակի ընթացքին Անթէպ, Անթափ եւ այլ ձեւերն առացած ըլլայ:

* * *

Ըսի թէ պատմական լինձի մատչելի աղբիւրներուն մէջ Այնթապ (Անթէպ, Անթափ) քաղաքի անուան չեմ հանդիպած ԺԱ. կամ ը. դարէն առաջ: Այս մասին հետազօտութիւններուս մէջ հետեւեալ եզրակացութեան յանգած եմ: Ուրիչ Անթափ մը կայ բուն Հայաստանի մէջ, հին Հայկական Տուրուբերան նահանգի Դալար գաւառը ներկայացնող արդի Թութաք գաղայի կեդրոնը. (Տես Գէորգ-Մեսրոպ, Հայոց Պատմութիւն Ջնջուկեան, էջ 214): Կիւլէսէրեան Սրբազան ալ կռահած էր այս ճշմարտութիւնը՝ երբ հետեւեալը կը գրէր: «Այնթապ ձեւը նոր է: Միջնադարեան հայոյն ձեւն է Անթափ, որ եղած է Անթէպ, եւ ըստ իս՝ այս է չիտակ ձեւը: Պէտք է դիտնալ որ

---

*) Արդարեւ Խան-Խալտունի՝ մեր կողմերու Արաբաց կողմէն առաջին գրաւման առթիւ՝ Տուլուգի հետ Այնթապ ալ կը յիշէ. (տես «Հասկ» Հայագիտական Տարեգիրք, Բ. Տարի, 1949–50, էջ 145ա): Բայց վերեւ տեսանք թէ Բելաղուրիի աւելի հին ու վաւերական բնագրին մէջ Այնթապ անունը կը պակսի: Արդ, Խան-Խալտուն գրած է մեր 1300 թուականէն յետոյ, երբ Տլուք արդէն աւերակ էր կամ աննշան դիւղ մը դարձած, մինչ Այնթապ այլեւս այս կողմերու գլխաւոր քաղաքը դարձած նշանաւոր տեղ մըն էր: Ուստի հեղինակը ամէն փորձութիւն ունէր «Տուլուգ» անուան քով «Այնթապ» անունը նկատուածելու: Ուրիչ մահմետական յետնորդ հեղինակներ ալ կրնան հետեւած ըլլալ Խան-Խալտունի այս սխալ ընդմիջարկութեան (interpolation): Paul Bauran իր ծանօթ եւ օգտակար "ALEP autrefois aujourd'hui" գրքին մէջ թէ՛ այս յետնորդ հեղինակներուն հետեւած է եւ թէ Ալաչակրաց պատմիչներուն հետեւած՝ Aintab ձեւին քով Hatab ձեւը դրծածելով, Սկյֆ-Եատէօվլէկի պատգարամնագրուն նկատգրութեան մէջ (էջ 33, 44). եւ Արտաւազդ Աբգեկ. Միւրմէեան ալ Պօրէնի այս էջերն է որ քաղուածարար թարգմանելով տուած է իր «Հալէպ» հատորի 913 եւ 917–8 էջերուն վրայ: Արդ, դիտելի է որ Խան-Խալտունի ժամանակակիցը Եաքուբի համեմատ՝ Այնթապը Տիւրիւք ալ կը կոչուի եղեր: Իսկ Հաբապ ձեւը Ալաչակրաց յատուկ է եւ ոչ արաբական: Հետեւաբար, Եաքուբի պէս Խան-Խալտունի վկայութիւնն ալ հոս թիւրիմացութեան արդիւնք եւ անվստահելի է:

Հայաստանի մէջ ալ կայ Անթափ բառած տեղ մը, Էրզրումի նահանգին մէջ»։ (Սուրիահայ Տարեցոյց, 1925, էջ 97, «Նոթեր Հայ Անթէպի պատմութեան համար»)։ *Բայց այս պրական տուեալէն բնական հետեւութիւնը չէ հանած Սրբազանը։*

Ես կը խորհիմ թէ այս հայկական Անթափն աւելի հին է։ Ինչպէս Փրոֆ. Ն. Ադոնց կը մատնանշէ (Histoire d'Arménie, Les Origines, pp. 55-6, 360), *Ասորեստանի Թագլաթփալասար Ա. թագաւորը Հայկական Բարձրաւանդակի վրայ բրած մեծ արշաւանքին առթիւ, Նայիրիի 23 իշխանութեանց կարգին կը յիշէ* Nasabia, Andiabe *եւ* Sururia *երկիրները, իսկ հին Հռոմէական ուղեգրական տախտակներուն Հայաստանի պատկանող մասին վրայ ալ նշանակուած կան* Nasabi, Anteba, Soruo *անուն հանգրուաններ, որոնք, ինչպէս Մարքուարթ ապացուցած է եւ Ն. Ադոնց ալ հաւանութեամբ կ'ընդունի, կը դոնուէին Մանագկերտի եւ արդի Իչ Քիլիսէի (Հայկական Բագաւանի) մէջտեղ։ Այսպէս, արձանագրական Անտիապէ եւ ուղեգրական տախտակաց* Anteba *դիրքով ճշդիւ կը համապատասխաններն արդի Թուխաք գաղայի կեդրոն Անթափ աւանին հետ։ Ն. Ադոնցի ցուցումներուն հետեւելով՝ կ'ըսենք թէ այս երբեմն գուգադիպութիւնը չի կրնար պատահական ըլլալ, եւ որչափս Հայաստանի Անթափը հին է, շատ հին։*

Արդ, որովհետեւ Անթափ (Անթէպ, Այնթապ) անուան մեր չրջանակին մէջ չենք հանդիպիր Քրիստոս Թուականի ԺԱ. կամ Ժ. դարէն առաջ, մինչդեռ Հայաստանի Անթափն անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունին, պիտի ըսենք որ այս անունը վերին Հայաստանէն փոխադրուած է Եփրատացոց երկիրը, եւ ամենայն հաւանականութեամբ՝ Հայկական արտագաղթի մը միջոցաւ։

Իսկ այդ Հայկական արտագաղթի կամ բռնագաղթի ժամանակն ու պարագաները մեզի մատնանշուած են Ասորի պատմչաց՝ Միքայէլ Ասորւոյ (ըստ իր ասորերէն բնագրին) եւ Բարհեբրէոսի՝ կողմէն։ Առանք իրենց ժամանակագրութեանց մէջ կը պատմեն որ Բիւզանդիոնի կայսերք, մանաւանդ Նիկեփորոս Փոկաս եւ Յովհաննէս Զմշկիկ, Եփրատացոց երկիրները — Մելիտինէ, Կոմմագենէ, Կիւռխոսիկա եւ այլն — Արաբաց ձեռքէն եւս խլելէն յետոյ՝ զոհան թէ անոնք ամայացած են, որովհետեւ Արաբ-Մահմետական ժողովուրդը չուզելով Քրիստոնէից տիրապետութեան ենթարկուիլ՝ հարաւային Սիւրիա եւ Իրաք քաշուած էր։ Բիւզանդացիք ասոր վրեժխնդիր՝ Միջագետքի Ասորի-Քրիստոնեայ ժողովուրդը հրաւիրեցին դալ հաստատուիլ իրենց նոր գրաւած նահանգներուն մէջ՝ մինչեւ

Մելիտինէ: Բայց դեռ երկիրը չէ ցուցեր բաւականաչափ բնակչութեամբ: Ուստի Բիւզանդացիք իրենց դրաման տակ դնուող արեւմտեան Հայաստանէն, մասամբ յօժարակամ եւ մասամբ բռնի, չատ հայ ժողովուրդ ալ դպթիեցուցին դէպի մեր կողմերը: Ասիկա պատահած է Թ. դարու վերջերը եւ Ժ. դարուն ալ չարունակուած՝ մինչեւ անոր վախճանը:

Այսպէս, կը համոզուինք թէ Անթափ անունն իսկապէս արեւմտեան Հայաստանէն Եփրատացւոց երկիրը փոխադրուած նախահայկական անուն մըն է, թէ Անթէպ ձեւն աւելի ուղիղ է քան Այնթապ, եւ թէ վերջինս պարզապէս այդ նախապատմական անծանօթ ծագումով անուան արաբերէն ստուգաբանութիւն մը տալ ջանքին արդիւնքն է:

Murray's Handbook of Asia Minor գիրքն ալ (էջ 287) կը նշէ որ Հայերը Անթապ կ'անուանեն Այնթապը:

«Այս բոլորը թոյլ կուտան ենթադրելու», կը գրէ Ա. Ն. Նապար, «թէ Այնթապ, որու հաւանաբար ճշտագոյն անունն է ԱՆԹԱՓ, եւ զոր Մատթէոս Ուռհայեցի, Միխայէլ Ասորի եւ այլ ժամանակակից պատմիչներ կը կոչեն մեծն, աւատիկն, աւուտաճին, Ժաչակիրներու եւ կիլիկիոյ Հայկ. իշխանութեան փայլուն շրջաններուն Հայկական էր քաղաքին, եւ անշուշտ ունէր հոծ Հայ բնակչութիւն մը» (Պայքար, 1926, Մայիս 4):

Այս խնդիրներուն յետոյ կրկին պիտի անդրադառնանք:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՀԱՅԵՐԸ ԵՓՐԱՏԱՅԻՈՅ ԿՈՂՄԵՐԸ

Անշուշտ հետաքրքրական է դիտնալ թէ ՀԱՅ տարրը ե՛րբ եկաւ Անթէպի շրջանակը: Կրնանք համաձակօրէն ըսել որ Ե. դարու սկիզբէն, ոնէ Հայ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն ակսեալ, չարունակական արտագաղթի հոսանք մը եղած է բուն Հայաստանէն դէպի հարաւ-արեւմուտք եւ այս հոսանքով Եփրատացւոց երկրին մէջ ալ հետզհետէ հոծ Հայութիւն մը կազմուած, որ արդէն Ժաչակրութեանց սկսած ատենը այդտեղի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող ու տիրող տարրը դարձած էր:

Սակայն որոշ ապացոյցներ ունինք թէ Անթէպի Հայութիւնը, գոնէ գինակ Մարաչինին չափ հին չէ: Երկու տեղերուն տարբեր բարբառային հանգամանքներն ալ ասոր յայտարար նշան են:

Մեծն Յուստինիանոսի օրով (532-ին) Մելիտինէի նահանգը երկրորդ Հայք անունով կը ճանչցուի պաշտօնապէս։ Միխայէլ Ասորին որոշ կը պատմէ Ը. դարու սկզբնաւորութեան համար, թէ «յայսմ ժամանակի (703) հալածեաց Յուստինիանոս (Բ.) զազգս Հայոց իշխանութենէն իւր ի ձեռն Փիլիպիկոսի, եւ խնդութեամբ ընկալան զնոսա (այսինքն՝ վռնտուած Հայերը) Տաճիկք Մելտենի եւ ի Միջագետս։ Եւ եղեւ մեծ ամբոխութիւն ուղղափառաց Ասորւոց՝ կալով ընդդէմ երկաբնակացըն, եւ չինեցան վանորայք եւ անապատք եւ պիւղօրէք Հայաստանեայց, եւ կան մինչեւ ցայսօր»։ (Ժամանակագր. էջ 332)։ Եփրատացւոց երկիրն ալ, Անթէպի չրջանակը ներառած, Տաճկաց ձեռքն էր այն ատեն եւ մաս կը կազմէր Միջագետք նահանգին։ Ասի յոյժ կարեւոր յիշատակութիւն մըն է, բայց ա-

Հայոց Եփրատացւոց կողմերը հաստատուելուն մասին ւելին եւս ունինք։

ատոյգ յիշատակութիւն մըն ալ կը գտնենք Դիոնեսիոս Բարսալիբիի քով, որ Ժ-ի. դարու ասորի բարձրաստիճան կղերական մը եւ նշանաւոր գրող մըն էր՝ Մարաչ ծնած։ Ահա իր գրածը.- «Հիմա 440 տարիներ են որ Հայեր Ասորւոց երկիրներէն եկան եւ մեր մարզերը բռնեցին, մենաստաններով ու գիւղերով։ Մենք Մար Աբաւսախոս անուն պատրիարք մ'ունէինք, որ Յունաց 1037 թուականին (Ց. Տ. 726) միաբանութիւն հաստատեց անոնց Յովհաննէս (Օձնեցի) կաթողիկոսին հետ ի Մանազկերտ ներքին (Հայոց)։ Այդ ժամանակ անոնք (Հայերը) կամաց կամաց սկսան գալ Ասորիք։ Երբ Աթանասիոս պատրիարքը գիտեց որ բոլոր եկողները կա՛մ Քաղկեդոնականաց եւ կամ Յուլիանեանց կը հետեւէին, քանի որ իրենք ալ ո՛չ քահանաներ ունէին եւ ոչ եպիսկոպոս Ասորիքի մէջ, այս եղելութիւնն իմացուց Յովհաննէս կաթողիկոսին, որ երեք եպիսկոպոսներ դրկեց Ասորիք, եւ ասոնք կ'ընդունէին ամէն Հայը որ Հայաստանէ վար կուգար։ Եւ մեր պատրիարքը Յովհաննէսին փոխանցեց վանք մը սահմանապլուխի մօտ, եւ նա հոն Ասորիներուն հետ Հայ պատանիներ ալ դրաւ, որոնք հոն (վանքին մէջ) կը սորվէին թէ՛ ասորի եւ թէ հայ լեզուները»։ (Dionysius Bassalibi, *Against the Armenians*, translated by A. Mingana, Cambridge 1931 p. 55)։

Պատմուածքին չարունակութենէն կը տեսնենք որ Հայոց փոխանցուած այս ասորի վանքը Սեաւ լեռան (Պէէ Մաուրէյն) մէջ էր, որու դիրքը Հատաքի եւ Տլուքի մէջտեղ կը գտնուէր, ինչպէս յառաջիկային պիտի ցուցնենք։ Բարսալիբի խիստ չահեկան պարագայ մըն ալ կը յիշէ, թէ կանուխէն

Ասորիք հաստատուած այս Հայոց իր օրով գործածած խօսակցական լեզուն վերին Հայաստանի լեզուին չէր նմաներ, որովհետեւ Ասորիէի տեղական լեզուներէն ազդուած էր.— չատ սրամիտ եւ ճիշտ դիտողութիւն մը: Հեղինակը կը պատմէ թէ այնուհետեւ Հայեր աւելի եւ աւելի մեծ թիւերով Հայաստանէ գաղթեցին Եփրատացւոց երկիրները եւ հետզհետէ աւելի եկեղեցիներ ու վանքեր, նաեւ գիւղեր ու աւաններ զբաւեցին Ասորիներէն: (Նոյն, աճդ, էջ 55–6):

Տարակոյս չկայ թէ մեր Իմաստասէր Կաթողիկոսին Դամասկոս, Օմար Բ. Ամիրապետին առած այցելութեան մէջ գլխաւոր նպատակ մըն ալ էր ուրեմն, ժամանակակից ու դաւանակից Յակոբիկեան Ասորիներու Պատրիարքին կողմէն առաջարկուած բանին համար արքունի հրաման խնդրել, քանի որ Կիլիկիա եւ հիւսիսային Սիւրիա Ամիրապետին իշխանութեան տակ էին: Դժբախտաբար Բարսաւիւի չըսեր թէ ո՛ր աեղերն էին այդ ղրկուած երեք հայ եպիսկոպոսներուն նիստերը, բայց թերեւս առանց մեծապէս սխալելու կրնանք ըսել թէ Եդեսիա, Անտիոք (Ասորւոց) եւ Տարսոն էին այդ քաղաքները: Եւ հարկաւ Անթէպի չրջանակին մէջ հաստատուած հայ գաղթականները Անտիոք նստող հայ եպիսկոպոսին կողմէն կը հոգացուէին:

Ապրէն տեսանք թէ Բիւզանդիոնի Իսաւրեան Տունէ կայսրերուն օրով՝ մինչեւ Թ. դարու մէջաեղերը, Եփրատացւոց երկիրն ինչպէս կուսականաճոր կ'ըլլար Հռոմոց եւ Սարակինոսաց միջեւ: Հարկաւ նորապատիժ Հայերն ալ այդ պատերազմներու, ջարդերու, կողոպուտներու եւ տարագրումներու մէջոցին չատ տառապեցան իրենց նոր հաստատուած այս երկրամասին մէջ: Բարեբախտաբար սակայն, «Պատկերամարտ» կոչուած այս կայսրերն ընդհանրապէս լաւ տրամադրուած էին Հայոց եւ Հայ եկեղեցւոյն հանդէպ:

Եւ ահա այս Հարստութեան օրերէն սկսեալ՝ Հայեր ամենակարեւոր դերք ունին Բիւզանդական կայսրութեան վարչակազմին ու բանակներուն մէջ, եւ Հայ իշխաններ, իրրեւ զօրավարներ, իրենց հայապունդ զօրաց հետ, որոնց կ'ընկերանային անոնց ընտանիքներն ալ, կը հաստատուին Տաւրոսի կողերուն վրայ կանգնուած ամրոցներու մէջ, զանոնք եւ անոնց չրջակայ գիւղերը ստանալով իբր աւատական կալուածներ կայսեր կողմէն:

Բայց մանաւանդ Ժ. դարուն, Մակեդոնական Հարստութեան վերելքի օրով, երբ Բիւզանդացիք Կիլիկիան ու մինչեւ իսկ Սիւրիոյ եւ Միջագետքի կարեւոր մասերը Սարա-

կինոաներէն եա կը կորզէին, Հայեր դունդապունդ կուգան այդ նոր գրաւուած նահանգները բազմամարդ ընելու։

Այսպէս Գէորգ Մլհ (Մէլիաս) անուն հայ զօրավար մը, Բուլղարական պատերազմին մէջ նշանաւոր հանդիսացած էր, երբ կալուած առացաւ Ամանոս լեռան ու Եփրատ գետի մէջտեղի երկրամասը, որ դեռ նոր խլուած էր Սարակինոսներու ձեռքէն։ (Finlay, History of the Byzantine Empire, pp. 247-8, 286; cf. pp. 145, 419)։ Այս Մլհը (Malikh) նախապէս Տաւրոսի հիւսիսային կողմը կալուած մ'ունէր, զգեակով մը միասին, զոր Տարսոնի Արաբ Ամիրան Ռուսաստմ 911 Թուականին յարձակմամբ առաւ ու այրեցաւեր ըրաւ. (Barhebraeus, Chronography, p. 155)։ Լեւոն Զ. կայսրը 920 Թուականի առեններբ Լիւկաւնդոն անուն նոր բանակաթեմ մը սահմնեց, որ կը բովանդակէր Արեւելեան Տաւրոսի կիրճերուն երկիրը Հաճնոյ մօտ կոմանայէն մինչեւ Մելիտինէ ու Եփրատ, եւ այս բանակաթեմին, որու կեդրոնական քաղաքը Լարիս էր, կառավարիչ հրամանատար կարգեց յիշեալ Մլհը՝ պատրիկի աստիճանով։ Murray's Handbook of Asia Minor, Introduction, p. (45). Համմա. Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 518, 519։ Լիւկանդոնի Բանակաթեմը, գոնէ ի սկզբան, կը ներառնէր նաեւ Կոմմագենայ կամ Եփրատացւոց երկիրը։ Հայերը որ Մլհի առաջնորդութեամբ այս տեղ եկած էին, մեծ յառաջդիմութիւն ունեցան եւ իրենց նուաճումները ընդարձակեցին Կիլիկիոյ վրայ ալ՝ գրաւելով Անարզաբա եւ Մամեստիա քաղաքները*։

* * *

Ժ. դարու քառասնական թուականներուն Հալէպ ունեցաւ կորովի ամիրա մը՝ Սէյֆ-էտ-տէօվլէ անուն, Համդանեան** ցեղէն, զոր Յոյներ Խաբդան կը հնչէին։ Ասիկա ուխտած էր Իսլամի առաջին դարու նուաճումները նորոգել, եւ ուստի զօրաւոր բանակներով յարձակումներ կ'ընէր կայսերական երկիրներուն վրայ։ «Ազուլ-Հասան Ալի Սէյֆ-էտ-տէօվլէի ժամանակ», կ'ըսէ Արտուսպր Աբքիպ. Սիւրմէեան, «Հալէպ կը

---

*) Գէորգ Մլհ մեռած է 933-ին. (Ալիշան, Սիսուան, էջ 531)։

Հաւանօրէն այս Մլհի թոռն էր ուրիշ Մլհի զօրապետ մը, «Տեմեսլիկոս» (Domesticus) մականուանեալ, հրամանատարը Բիւզանդեանց Մէջագետքի բանակին, որ 972-ին Ամիթի մօտ Տաճկաց կայսէն զարանն իյնալով գերի բռնուեցաւ։ (Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 17-20։ Barhebraeus, p. 173-4. Finlay, *Byz. Emp.* p. 332. Լէո, Հայոց Պատմ. բ. էջ 606)։

**) Chabot, III. p. 123.

նկատուէր մայրաքաղաքը ընդարձակ պետութեան մը... որ կը բովանդակէր, ընդ այլս, Կիլիկիան, եւ Մալաթիոյ ու Տիեարպէքիրի նահանգները՝ մինչեւ Խլաթ, Վանայ լճին վրայ: Հալէպէ հիւսիս իր պվհատուր հրապարակներն էին Կիւոխս, Ռաֆանէ (Թէլ-Էրֆատ), Ապպ, Հաբապ (Այնթապ), Ռում-Քալէ, Հուսնը-Մանսուր, Սամոսատ, Հատաթ եւ Մարաշ»: (Հալէպ, էջ 912–3):

Սէյֆ-էտ-տէօվլէ, Հալէպի էմիրը, Համդանի գերդաստանին ամենէն ներկայանալի իշխանապետն էր, որուն վիճակուած էր առաւել դեր մը: Ան մինչեւ վերջը պարտաւորուեցաւ անվեհերութեամբ կռուիլ Բիւզանդացիներուն դէմ: ... Ան կը ներկայանայ ճշմարիտ դիւցազն մը, փառքով պսակուած: Սէյֆ-էտ-տէօվլէ ծնաւ 914-ի մօտերը, հաւանաբար Մուսուլ, որու կառավարիչն էր իր հայրը: Սէյֆ-էտ-տէօվլէ որքան քաջ եւ բախտախնդիր մարդ էր, այնքան ալ բարձր զարգացման տէր: 944 Հոկտ. 29-ին, վտարելէ յետոյ Եգիպտոսի Ըշշըհաններըը (Իխշիտեաններըը), փառաւոր մուտք մը գործեց Հալէպի մէջ, ուր բնակեցաւ ընդհանրապէս եւ զայն ըրաւ իր մայրաքաղաքը: Կ'ըսուի թէ իր ամենէն նախանձելի հարճը քրիստոնեայ իշխանուհի մըն էր, զոր անհետացնել որոշած էին անոր մրցակիցները եւ զոր ազատելու համար արիւնլափակեց Քիւրտ-Տաղի բերդերէն մէկուն մէջ, եւ որուն նուիրուած է իր ամենէն գեղեցիկ բանաստեղծութիւնները»: (Նոյն, աւդ. էջ 913–4):

Սէյֆ-էտ-տէօվլէի արքունիքին մէջ ապրող ամենէն ըզգայուն բանաստեղծն էր Միւթէնապպի (բուն անունովն՝ Ապու Թայյպ), որ իր վհատախին կը հետեւէր անոր դիւղեր ու քաղաքներ այցելելուն ընթացքին, մասնակցելով արշաւանքներուն ալ: Գրեթէ հարիւրի հասնող իր բանաստեղծութիւնները ամբողջովին ձօնուած են էմիր Սէյֆ-էտ-տէօվլէի, Սէյֆիյա անունի տակ: Անոնք որքան արժէքաւոր են իրը գրականութիւն, այնքան ալ հարուստ են պատմական ու աշխարհագրական ծանօթութիւններով, եւ կերպով մը կենսագրութիւնն են էմիրին: Միւթէնապպի իր տաղերով կ'ելլէ էմիրին մղած կռիւները Բիւզանդացիներու դէմ...: Միւթէնապպի կ'երթէ նաեւ Սէյֆ-էտ-տէօվլէի Քուէյքի եղերքը կառուցուած արուարձանի պալատը, էլ-Հալապան*, այլապան գեղեցկութեամբ իր պարտէզներով: Սէյֆ-էտ-տէօվլէի կեանքին մեծագոյն մասն անցաւ պատերազմի դաշտերուն վրայ, միայն իր հիւ-

*) Համմա. Հալապ-էլ-Սաճուր, էջ 118:

սիսի զրացիներն եղող Բիւզանդացւոց հետ քառասուն անգամ ճակատեցաւ»: (Նոյն, աւդ, էջ 914–5):

Ց. Տ. 949–ին, կ'ըսէ Բարհեբրէոս, «Հալէպի եւ Հոռմի ամիրան Սէյֆ–էտ–տէօվլէ Հոռոմներու հետ պատերազմի բռնուեցաւ»: Մարաշ պաշարուած էր Բիւզանդացիներէն: Սէյֆ–էտ–տէօվլէ անոր օգնութեան վուխաց, եւ սակայն կ'երեւի թէ պարտուեցաւ, որովհետեւ «Հոռոմներն առին Գերմանիկէն, որ է Մարաշ», կը գրէ Ասորի հեղինակը: «Այդ տարին Բիւզանդացիները մինչեւ Տարսոն ալ յառաջացան, ուր սպանեցին, կողոպտեցին ու գացին»: (Barhebraeus, Chronogr. p. 164): Բիւզանդացիք 950–ին մտան Անտիոքի շրջակայ հողերը: Էմիրն ուղեց փոխարէնն մեծ հարուած մը տալ անոնց, հաւաքեց 30 հազար զինուոր, մասամբ հեծեալ եւ մասամբ հետեւակ, ճեղքեց Տաւրոս լեռները, հասաւ մինչեւ Կեսարիա, եւ Գըզըլըրմադ գետն անցնելով՝ հասաւ Կ. Պոլսէն եօթն օրուան ճանապարհ տեղ մը, ամենուրեք աւերի, հրդեհի ու թալանի մատնելով Հոռոմներու երկիրը: «Բայց երբ Աբար զօրապետն իր առած մեծ կողոպուտով ելլել կ'ուզէր անկէ, Հոռոմները հետապնդեցին ու հասան անոր, եւ ամբացեալ կիրճերը փակելով, անոր հետ եղող բոլոր զօրքերը սպանեցին կամ գերի առին, կողոպուտն ալ թալեցին: Սէյֆ–էտ–տէօվլէ իր քէչ մարդոցմով պրծաւ, բայց իր բոլոր բանակը, նաեւ իր ձիերն ու ջորիները կորսնցուցած էր»: (Barhebraeus, Chronogr. p. 165): Բայց էմիրը փրկած էր Մարաշը, եւ յաջորդ տարին (951 Ց. Տ.) զայն փառաւորապէս վերաշինեց ալ, եւ Միւթէնապպի երկայն քերթուածով մը գովաբանքը կ'ընէ Սէյֆ–էտ–տէօվլէի այս մխիթարութեան:

Բիւզանդացիք 953–ին նոր յարձակողականի մը ձեռնարկեցին: Սէյֆ–էտ–տէօվլէ թշնամին վտարեց Ճիհան գետի վրայ, ու Մարաշի մօտ մեծ կորուստ պատճառելով անոր, ոչ միայն ահագին աւար ձեռք ձգեց, այլեւ գերի բռնեց Բարպաս կայսեր որդին՝ դեռատի կոստանդինը, որ մեռաւ Հալէպի բանտին մէջ: (Սիւրմէեան, Հալէպ, էջ 915–6): Յաջորդ 954–8 թուականներուն Բիւզանդացիք յաջորդական նոր կռիւներ եւս մղեցին՝ երբեմն Հաւսաթի, երբեմն Տլուխի*, ապա Ամիթի ու Սամոսատի քով, հետզհետէ մօտենալով Հալէպի: (Նոյն, աւդ. էջ 916): Ց. Ք. 956 Սէյֆ–էտ–տէօվլէ դարձեալ «հաւաքեց բանակ մը եւ արշաւեց Հոռոմներու երկրին վրայ, ուր գերեց,

*) Paul Baurain, Alep, p. 41, Dolouk առանձինն կը յիշուի, առանց Այնթապի:

այրեց ու սպանեց: Եւ վերադարձաւ Կիլիկիոյ Ատանա քաղաքը, ուր չաս օրեր նստաւ: Եւ զօրացուց ու քաջալերեց Տարսոնի ամիրան, որ չվախնայ Հոռոմներէն: Ապա Թողուց եւ Հալէպ վերադարձաւ»: (Barhebraeus, Chronogr. p. 165):

Բայց յաջորդ տարին (957) Հոռոմները յարձակել ուղեղով ուղղակի Հալէպի վրայ, Սէյֆ-էտ-տէօվլէ անոնց դէմ ելաւ: Երկու բանակներն ընդհարեցան Տլուֆի քով, ուր Հոռոմները յաղթեցին եւ Սէյֆ-էտ-տէօվլէի զօրականներէն չատերը գերի առին: Ապա Սամոսատը գրաւելով՝ հրոյ ճարակ ըրին: (Իպիտ. էջ 166): Մի քանի տարի դինադուլէ յետոյ՝ 961-ին Համդանի որդին Սէյֆ-էտ-տէօվլէ, Հալէպի ամիրան, դարձեալ հաւաքեց 30,000 զինուոր, եւ խաղաց հասաւ մինչեւ Կարչենա՝ Մալաթիոյ մօտ, եւ քաղաքը մանելով մեծ կոտորած ըրաւ: Բայց երբ դուրս ելլել ուզեց, Հոռոմք փակեցին դուռները, եւ ինքը միայն 300 թիկնապահներով կրցաւ պրծիլ: Զօրքին մեծ մասը ջարդուեցաւ կամ գերի ընկաւ: Հոռոմները ձեռք անցուցին նաեւ անոր ձիերը, զրահները եւ դանձերը, կ'ըսէ Բարհեբրէոս. (Barhebraeus, Chronogr. p. 166-7, համա. Սիւրմէեան, Հալէպ, էջ 916):

Վերջապէս Բիւզանդեան կայսրութիւնը, կառավար Խմիրին հետ միանգամ ընդ միշտ գործը վերջացնել որոշած ըլլալով, կրեակէ նահանգէն վերջ՝ իր Ասիոյ մէջ ունեցած ամրողջ տրամադրելի ուժը դրաւ ապագայ կայսր Նիկեփորոս Փոկասի հրամանատարութեան ներքեւ, որ Սէյֆ-էտ-տէօվլէի ամենէն յամառ ախոյեանն էր եղած: Նիկեփորոս գիտէր որ նպատակին հասնելու համար պէտք էր նախ եւ առաջ Կիլիկիան գրաւել եւ հոն ուժեղապէս հաստատուելով՝ Ամանոսի անցքերը ձեռքին մէջ պահել: Համոզուած էր նոյնպէս, որ Կիլիկիա բնական ամրոց մըն էր, զոր իր ձեռքին մէջ պահելով՝ կրնար դէպի արեւելք Եփրատացւոց երկիրն ու Միջագետք արշաւել եւ հարուածն ալ գրաւել Սիւրիան: (Սիւրմէեան, Հալէպ, էջ 916):

Նիկեփորոս (962-ին) իր արշաւանքին ծրագիրը բոլոր մանրամասնութեանց մէջ պատրաստած ըլլալով, ըստ Աբարաց՝ 100,000 զօրքի գլուխն անցած, յարձակեցաւ Կիլիկիոյ վրայ, ու չփոթի մատնելով թշնամին՝ որ չկրցաւ ճակատ կազմել այս ահեղ բանակին դէմ, 22 օրուան մէջ գրաւեց 45 քաղաքներ ու ամրոցներ, որոնց մէջ առանձնապէս կը յիշուի Անարզաբա: Նիկեփորոս ուզելով օգտուիլ Աբարաց ընդհանուր լքումէն, իր բանակին մեծ մասով քաշուեցաւ Կեսարիա, ուր հանդչեցաւ եւ նոր օժանդակներ ալ ստացաւ: (Մատթ. Ուռհայեցին (Դ. էջ 3) կը գրէ. «Յամի եւ ի թուականութեանս

Հայոց Նժ (Ց. Տ. 961–2) զԱնաւարպա եւ զՀալատ էառ Աբապիկն ի թագաւորէն Մսրայ, եւ անթիւ տրամ զկոտորածն ջըրհատանէից քան իւրեանց ազգին»: Հոս «Աբապիկ» մականունն է Նիկեփորոս Փոկասի, իսկ «Մսրայ» պուգէ ուղղելի է «Մուսուլայ», որովհետեւ խօսքը Սէյֆ-էտ-տէօվլէի մասին է):

Նիկեփորոս նոյն տարուայ աշնան կրկին անցաւ Տաւրոսի լեռնաշղթաներէն հարաւ՝ 200,000 հոգինոց բանակով մը, նպատակ ունենալով Հալէպի վրայ քալել: Քիչ յետոյ, Դեկտեմբերի սկիզբը, անցաւ Ամանոս լեռներէն, ու Սէյֆ-էտ-տէօվլէի բանակն իր դէմը գտաւ: Էմիրը սակայն դիմադրելու բաւող զօրքեր չունենալով, պարտաւորուեցաւ նահանջել, եւ իր բանակն արագօրէն Հալէպի մէջ կեդրոնացնելէ յետոյ, 4,000 ձիաւորներու գլուխն անցած՝ Ազապի մօտ դիրք բռնեց յարձակող թշնամիին առաջ: Բայց տեսնելով թէ հոս եւս դիմադրութիւնն անկարելի է, կրկին նահանջեց՝ նպատակ ունենալով Հալէպի մօտ ամփոփուիլ եւ ամէն գնով պաշտպանել մայրաքաղաքը:

Մինչ այդ, Կիլիկիայէն դուրս պոռթկացող Բիւզանդական բանակը հեղհեղէ գրաւեր էր Մարաշը, Տլուխը, Այնթապը, Ռապանը (Ալթունթաշ գալէ) եւ Մէմպիճը (Հիէրապոլիս): Նիկեփորոս Փոկասի համար պահը նպաստաւոր էր իր բանակը միացնելով Հալէպի վրայ քալելու: Այսպէս, արագօրէն յառաջացաւ մինչեւ Հալէպ, որու բոլորտիքը հաւաքած էր Սէյֆ-էտ-ատօվլէ իր բանակը: Բիւզանդացի զօրապետը ճարտար ռազմավարութեամբ ու թիւերու առաւելութեամբ չրջապատեց Համդանեան իշխանին զինքերը, եւ քաղաքին հետ անոր հաղորդակցութիւնը կտրելով, ամբողջ բանակը պարտութեան մատնեց, նաեւ քաղաքի արուարձաններուն մէջ ամրոյին ունեցած ապարանքը գրաւեց: Ապա տեղացի պաշտօնակալաց մատնութեամբ քաղաքն ալ առաւ, սակայն չկրցաւ միջնաբերդին տիրանալ, ուր էմիրին քարտուղարը Քարկույա ամրացած էր հաւատարիմներով: Սէյֆ-էտ-տէօվլէ հարաւ փախած էր, եւ Նիկեփորոս Դամասկոսէ արշաւող արաբ նոր բանակի մը լուրն առնելով, փութով մեկնեցաւ՝ մեծ կողոպուտ վերցուցած: (Սիւրմէեան, Հալէպ, էջ 917–921: (Finlay, History of the Byzantine Empire, p. 288):*

---

*) Մատթ. Ուռհայեցին (ե. էջ 5–6), թերեւս Դ. գլուխի աղբիւրէն տարբեր աղբիւրէ մը քաղելով, կիլիկիոյ եւ Հալէպի նուաճման պատմութիւնը կը կրկնէ աւելի ընդարձակօրէն, Նիկեփորոս Փոկասի իբր կայսր

Նիկեփորոսի մեկնումէն յետոյ, Սէյֆ–էտ–տէօվլէ ամառպարեց Հալէպ, ուր մտաւ 963 Յունուարին: Բայց իր նաճա անունը զօրավարը միշտ ապստամբ կը մնար Անտիոքի մէջ իրեն դէմ: Նիկեփորոս ալ անզօր չէր մնար: 964–ին ձեռնարկեց մեծ արշաւանքի մը, եւ նոյն տարւոյ Յուլիսին անցաւ Կիլիկեան դռներէն՝ Հայոցմէ, Վրացիներէն, ինչպէս նաեւ Վեներիկի եւ Ամալֆացի հեռեւակազօրքերէ բաղկացեալ զօրաւոր բանակով մը: Յ. Տ. 964–5–ի ձմեռը չատ ճգնաժամային եղաւ Էմիրին համար, որ արդէն սրտի տագնապէ ու յօդացաւէ կը տառապէր: (Չմմտ. Լէօ, Հայոց Պատմ. Բ. էջ 602): Նաճա ապստամբն ալ Էմիրին բացակայութեան, անոր հաւատարիմ ու քաջ քարտուղարին՝ Քարկույայի մղած դիմադրութեան հակառակ, Հալէպ մտաւ, բայց նա ալ չկրցաւ առնել միջնաբերդը, ուր ապստամբողները վերջապէս յաջողեցան ալ քաղաքէն վտարել ապստամբ զօրավարը:

Պատերազմը դեռ երեք տարի ալ երկարեցաւ, մինչեւ որ Սէյֆ–էտ–տէօվլէ 967 Յունուար 25–ին Պապտատի մօտ Սամատայի մէջ մեռաւ սրտի կաթուածէն: Որդին՝ Սաատ–էտ–տէօվլէ չկրցաւ չարունակել պայքարը եւ խոյս տուաւ, Քարկայային ձգելով Հալէպի պաշտպանութեան գործը: Աւիկա 969–ին անձնատուր եղաւ, եւ ապա հաշտուեցաւ կայսեր հետ, Բիւզանդացւոց Թողլով Կիլիկիան, Եփրատացիքը (Կոմմագենէն), Մելիտինէն եւ այլ հիւսիսային նահանգներ, եւ բուն Հալէպի Էմիրութեան համար ալ տարեկան հարկ վճարելու խոստումով: Կայսրութեան եւ իր իշխանութեան սահմանապլուխն, ըստ դաշնագրին, կը կազմուէր գծէ մը՝ քաշուած Սաճուր գետի բերանէն մինչեւ Որոնդէսի վարի ընթացքը, ուր այս գետը արմուկ մը կը ձեւացնէ Անտիոքի մօտ: Այս պատերազմի մնայուն արդիւնքներէն մէկը սա եղաւ որ Հոռոմներն այսուհետեւ Տաւրոս եւ Ամանոս լերանց կողերուն վրայ 60 ամրոցներ իրենց ձեռքը պահեցին, որոնցմէ մէկն էր Տլուխը: (Սիւրմէեան, Հալէպ, էջ 921–2: Finlay, History of the Byzantine Empire, p, 288· Barhebraeus, p. 168):

* * *

Դիտամբ քիչ մը երկար խօսեցանք Սէյֆ–էտ–տէօվլէի հերոսական դէմքին վրայով, Բիւզանդեանց դէմ այս խիզախ

պահակալութեան առթիւ, որ եղաւ 963 Թուականին: Այնուհետեւ Հալէպի Էմիրին հետ պատերազմը Դոմեստիկոս Յովհ. Զմշկիկ զօրավարին ձգուած էր, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ մէջ:

եւ անխոնջ ախոյեանին, որովհետեւ կ'երեւի թէ անոր օրով եղած պատերազմներուն առթիւ է որ մեր ծննդավայր քաղաքն առաջին անգամ ըլլալով կը յիշուի Հաբաղ կամ Այնթաբ անունով, գոնէ Ասաւադը Արքեպ. Սիւրմէեանի իր Հալէպ հատորին համբակրութեան համար գործածած տպրիւրներուն համեմատ*: Եթէ վատահ ըլլայինք որ այս անուններըը կամ անոնցմէ ոեւէ մէկը գործածուած ըլլար Միւթէնապպի բանաստեղծին տաղերուն մէջ** եւ կամ Սէյֆ-էտ-տէօվլէի սկզբնական մէկ կենսագրութեան մէջ, պիտի հաւանէինք ըսել թէ արդէն ժ. դարու կէսէն առաջ մեր քաղաքը պոյութիւն ունէր իր ներկայ ծանօթ անունովը: Բայց այդ ժամանակի պատերազմներուն վրայ խօսող Բիւզանդացի պատմիչները բնաւ չեն յիշեր Անթէպը, հապա միշտ եւ միմիայն Տյուքը, նոյնը կ'ըսեն Ասորի պատմիչներն ալ: Թէեւ Բիւզանդական աղբիւրներու լռութիւնն այս մասին չի կրնար բացարձակ ապացոյց մը կազմել, սակայն եթէ Սէյֆ-էտ-տէօվլէի օրով պոյութիւն ունեցած ըլլար Այնթապ, կը խորհինք թէ Իսլամական Համայնագիտարանը կամ Գամուս իւլ Ալամ այդ մասին յիշատակութիւն մը պիտի ընէին:

* * *

Հռոմներ այս ժամանակ Հայաստան ալ արշաւած էին, եւ տեսանք թէ Սէյֆ-էտ-տէօվլէի դէմ գործածուած ուժին մէջ ալ Հայեր կարեւոր բաժին ունէին: Ուստի, կ'ըսէ Բարհեբրէոս, երբ Բիւզանդական բանակն Արեւմտեան Հայաստանէն քաշուեցաւ, «Բոլոր Հայերը սկսան վախնալ Արաբներու (ըսել կ'ուզէ՝ Արեւմտեան Հայաստան հաստատուած ամիրաներու) վրէժխնդրութենէն, իրենք քրիստոնեայ ըլլալով, եւ փախչիլ սկսան դէպի Հռոմոց սահմանները: Եւ Հռոմք անոնց տեղեր տուին Կապադովկիոյ մէջ, Սեբաստիան, ուր անոնք չափա-

---

*) Այս էջերուն համար իր աղբիւրը եղած է՝ Paul Baurain, ALEP autrefois aujourdhui, pp. 33-54: Այս հեղինակը Խաչակրաց օրուան վիճակը վերապրած է Սէյֆ-էտ-տէօվլէի օրուան: Տիար Գրիգոր Պօղարեան ալ Հալէպի մէջ պրպտած է եւ Սէյֆ-էտ-տէօվլէի ժամանակակից աղբիւրներուն գոր օրինակ՝ Միւթէնապպիի Տիվանին մէջ չէ դանուած ոչ Հաբաղ եւ ոչ Այնթաբ անունը:

**) Ես անձամբ կրկին եւ կրկին աչքէ անցուցի Միւթէնապպիի Տիվանը եւ Աբաբերէնի մասնագէտի մըն ալ ձեռքով պրպտել տուի, բայց այս տաղերուն մէջ չկրցանք հանդիպիլ ոչ Հաբաղ եւ ոչ Այնթաբ անուան, եւ կը կարծեմ թէ Խաչակրաց պատմիչներուն ազդեցութեամբ մտցուած են Ասաւադը Արքեպիսկոպոսի աղբիւրներուն մէջ:

զանց բազմացան: Ուստի Հռոմէ զանոնք բաշխեցին Կիլիկիոյ ամրոցներուն մէջ ալ, զորս Արաբներէն խլած էին: Եւ Հռոմներու բոլոր պատերազմներուն մէջ Հայոց հեռուակներն յառաջապահ կ'ընթանային եւ մեծապէս կ'օժանդակէին անոնց»: (Chronography, p. 169. Համմ. Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 53): Հարկ է հոս սա դիտողութիւնն ալ ընել թէ Բարհերբէոս եւ Միքայէլ Ասորի «Կիլիկիա» ըսելով կամ Եփրատացւոց երկիրն ալ միտքին կը հասկնան:

Արտաւազդ Աբգէպ. Միւրմէեան «Հայերը Սուրիոյ մէջ» խորագրին ներքեւ հետեւեալը կը գրէ. «Բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան չրջանին Հայերը որոշ ու երբեմն ճակատագրական դեր կատարեցին, ոչ միայն տասնեակ մը Հայ կայսրերու բազմելովը Կ. Պոլսոյ արքունի գահուն վրայ, այլեւ թէ՛ խաղաղութեան առեն, թէ մանաւանդ արաբական պատերազմներու ընթացքին՝ Բիւզանդական բանակին ընձայելով Հայկական առանձին կամ խառն զօրագունդեր ու կորովի հրամանատարներ: Բնական է, որ Հայազգի բազաներ ու դինուորները մեծ մասամբ իրենց ընտանիքներովը եկեր հաստատուեր էին Բիւզանդական սահմաններուն մէջ, ու մանաւանդ Յովհաննէս Զմշկիկ կայսեր օրով Հայաստանէն բազմաթիւ Հայեր կ'ապաստանին Բիւզանդական կայսրութեան երկիրները: Ասոնց կը տրուին Սեբաստիոյ նահանգը եւ Արաբներէն նոր գրաւուած Եփրատական գաւառները՝ ամրոցներու հետ: ... Երբ Արաբները չուզելով քրիստոնէական տիրապետութեան ենթարկուիլ, կը լքեն սուրիական կեսարիան կամ Շայզարը (հին Ապամէա) Որոնդէս գետի վրայ, Վասիլ Բ. Հայազգի կայսրը, հաւատարիմ հետեւող Զմշկիկի քաղաքականութեան կամ աւելի ճիշդը՝ Բիւզանդական պետութեան ընդգրկած ուղղութեան, այս վախճանականներուն տեղը կը բերէ կը տեղաւորէ հայ զաղթականներ, որոնք վերստին կը ծաղկեցնեն քաղաքը: Ժ. դարու անցքերուն վրայով խօսելով Միքայէլ Ասորի (Ֆրանս. թարգ. Գ. էջ 198), կը հաստատէ այս իրողութիւնը, ըսելով թէ «Այդ դարուն երբ Յոյները Արաբներէն կը գրաւէին Կապադովկիոյ, Փոքր Հայքի եւ Սուրիոյ մէջ քաղաքներ, Մեծ Հայաստանէն կը քաշէին կը բերէին ժողովրդեան բազմութիւն մը», ու ասոնց կը տրուէին հողային առացուածքներ ալ: (Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ կեսարիոյ, 1937, Գահիրէ, Ա. հատոր, էջ 337): Մասամբ կամաւոր ու մասամբ պարտադիր այս արտագաղթը պատճառ կը դառնայ որ Հայերը տարածուին Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ ու Սիւրիոյ մէջ, ու մէջոց մը Տաւրոսի

լեռնային շրջանը կը դառնայ Հայկական հոծ բնակավայր մը»։ (Սուրիա, էջ 938–9)։

Ա.յոպէս, Տաւրոսի եւ Ամանոսի ու Եփրատի եւ Միջերկրականի միջեւ տարածուող երկրամասը, կոմմագենէ կամ Եփրատացիք, յատուկ իմաստով նոր հայրենիք մը կ'ըլլար Հայոց համար։

Թէ Վասիլ Բ.ի ձեռքով Հայաստանէ կոմմագենէ կամ Եփրատացիք Հայոց այս փոխադրութիւնը 980 եւ 995 թուականներուն մէջտեղ եղած է, ասոր կը վկայէ Մխիթար Այրիվանեցւոյ ժամանակագրութիւնն ալ, որ հոս Մխայէլ Ասորիէն կախում ունենալ կը թուի։

Բարհեբրէոս ալ չատ չահեկան յիշատակութիւն մը կ'ընէ 993 թուականին ներքեւ, երբ Վասիլ կայսրը վերջնականապէս տիրացած էր Արեւմտեան Հայաստանի։ «Ա.յս ժամանակ», կ'ըսէ, «մեծ բազմութիւն մը Հայոց, անոնցմէ որ Սեպաստիայի կը կոչուէին, այսինքն Սանհերիբի սերունդք, իրենց բերդերը Վասիլ Թագաւորին յանձնեցին։ Եւ նա անոնց տուաւ Կապադովկիան եւ Սեբաստիան, եւ հայ պատրիկները հոն ապրեցան»։ (Chronography, p. 179)։ Յօսքին Սենեքերիմեանց, այսինքն Արծրունեաց մասին ըլլալն անկէ յայտնի է որ Ասորի հեղինակը անմիջապէս Աղբամելէքի եւ Սարասարի ծանօթ պրոյցը կը չարայարէ ամփոփ կերպով։ Սակայն մեր ազգային աղբիւր պատմիչներէն գիտենք որ Արծրունեաց Սենեքերիմ Թագաւորին եւ իր որդւոյն՝ Սեբաստիա տեղափոխութիւնը 1021 թուականէն առաջ չեղաւ, ուստի հոս 28 տարուոյ կանխում մը կայ, եւ մենք կը խորհինք թէ Բարհեբրէոս չփոթութիւն մ'ունեցած է հոս։ Շփոթութիւնը կը վերցուի՝ երբ Ասորի հեղինակին բնագրին մէջ՝ մեր մէջբերած տողերուն անմիջապէս նախորդող տողերը նկատի առնենք. «Հռոմոք տիրեցին Խլաթի եւ Մանազկերտի եւ Արճէշի վրայ։ Ապա Աբու-Ալի, Հայոց բանակին հրամանատարը, յանձն առաւ հարկատու ըլլալ Հռոմոց, եւ Վասիլ Թագաւորը հաւանելով՝ Հայաստանը Թողուց անոր ձեռաց մէջ եւ անոր հետ տասը տարուան համար խաղաղութեան դաշինք կնքեց»։ (Chronography p. 178)։

Բայց ո՞վ է Աբու-Ալի, եւ այս Մահմետականն ի՞նչպէս կրնայ կոչուիլ «Հայոց բանակին հրամանատարը»։ Ջանանք հասկնալ։

Մատթ. Ուռհայեցին կը գրէ. (Գլուխ ԻԹ. էջ 50–51). «Իսկ յետ երկու ամի (994) ելանէ մեծ տուկն Հռոմոց եւ գայր բազում զօրօք ի վերայ աշխարհին Հայոց, սրօք եւ գերու-

թեամբ անողորմ յարձակեցաւ ի վերայ հաւատացելոց Քրիստոսի, եւ զաղանաբարոյ սպանմամբ ընթանայր իբրեւ զօճ թիւնաւոր, որ ելից զտեղի անհաւատ ազգաց: Եւ եղեւ ի մեռանելն նորա յաշխարհն Հայոց, ժողովեցան ընդառաջ նորա զօրք Հայոց ազատացն, եւ ի դիպելն ընդ միմեանս՝ բախեցին զաղանաբար, եւ քայք ընդ քայք ելանէին եւ անպարտելի հանդիսանային (ախոյեանք) երկոցունց կողմանցն: Եւ անդ էր տեսանել զկոտորածն երկոցունց կողմանցն, եւ յորժամ ի սաստկանալն մեծի պատերազմին, եղին պարտեալ զօրքն Հոռոմոց առաջի զօրացն Հայոց, եւ զարձան ի փախուստ յաշխարհն իւրեանց յամօթ երեսաց մաղապուրծ փախմամբ»:

Ուռահեցին չըսեր թէ Հայաստանի ո՛ր մասին մէջ եղաւ այս պատերազմը, եւ թէ ո՛վ էր Հայոց բանակին զօրապետը: Բայց Թուսկանը նկատի առնելով եւ վերեւ՝ Բարհեբրէոսէն մեր մէջբերածին հետ բաղդատելով, զարմանալի պատասխան մը կը գտնենք այս հարցումներուն: Պատերազմը եղած է Մըլաթի ու Մանազկերտի եւ Արճէշի կողմերը, եւ «Հայոց բանակին հրամանատարն» էր Աբու–Ալի, այսինքն՝ հաւանօրէն Մլաթի եւ Արճէշի տաճիկ ամիրան: Ի՞նչպէս պիտի հասկնանք այս նոր առեղծուածը. լուծումը կը մատնանշէ մեզի Լէոյի Հայոց Պատմութեան Բ. հատորին մէջ պատմուած դէպք մը: Արդ, 990–ի աւեններըը Տայոց Դաւիթ Կիւրապաղատը Բիւզանդական կառավարութենէն ստացած էր Ապահունեաց երկիրը, բայց Մանազկերտ կարեւոր քաղաքը կը մնար Մլաթի եւ Արճէշի էմիրին ձեռքը, որ Քուրտ մըն էր Բատ անուն: Երբ քիչ յետոյ մեռաւ Բատը եւ իշխանութիւնն իր քեռորդիին մնաց, Դաւիթ Կիւրապաղատը Մանազկերտը պաշարմամբ գրաւեց, եւ Մահմետական բնակիչներն այն տեղէն հանելով՝ մնացած Հայերուն քով վրացիներ բերաւ բնակեցուց: Քանի որ Դաւիթ Կիւրապաղատը եւ Տայեցիք մոլեռանդ յունադաւան էին եւ իրենք դիրենք Հայ սեպելէ աւելի վրացի կը սեպէին, որով կը հալածէին Հայադաւան Քրիստոնեաները: Ինչպէս Ասողիկ ժամանակակիցը կը պատմէ, երբ Դաւիթ Կիւրապաղատ իր սեփական զօրքով Մլաթ քաղաքն ալ պաշարեց, Տայեցիներն ու վրացիներն իրենց ձիերը կապեցին քաղաքէն դուրս Հայոց ունեցած ուխտատեղի եկեղեցիին մէջ, եւ երբ պարիսպին վրայէն զիտող Արաբները զանոնք կը յանդիմանէին, թէ մինչէ՞ որ Քրիստոնեաներն այդպէս վարուին Քրիստոնեաներու սրբութեանց հանդէպ, վրացիները կը պատասխանէին. «Հայոց եկեղեցին եւ ձեր մզկիթը միեւնոյն են մեզի համար»: Սակայն վրացիները յաջողութիւն չունե-

ցան, վախչելու ստիպուելով՝ հալածուեցան պաշարեալներէն՝ ու մեծ կոտորած կերան: (Լէօ, Հայոց Պատմ. Բ. հատոր, էջ 626–7):

Մեր ազգային պատմութեան ամենէն աւելի ծանօթ կարծուած էջերն անգամ լի են մութ ծալքերով: Մենք սոյն երեք պատմուածքներու բաղդատութեամբ չափով մը վերահասու կ'ըլլանք դէպքերու զազանիքին: Արեւմտեան Հայաստանի մէջ Բիւզանդական վերիշխանութեան ներքեւ Տայեցւոց ու Վրացւոց իշխանութիւնն աւելի էր զաւանութեամբ անոնցմէ տարբեր եւ կրօնական հալածանքի ենթարկուող Հայերուն, որոնք ստիպուած պիտի ապաստամբէին: Վասիլ անոնց վրայ կը ղրկէ իր անգութ Տուկը, որ զանոնք կը ջարդէ ու կը տարաղրէ: Հայ ազատներն ուրիշ ելք չգտնելով, իրենց զօրքերովը գունդագունդ կը միանան Ալաթի եւ Արճէշի տաճիկ (արաբ-քուրդ) էմիրին դրօշին ներքեւ, եւ նա կ'երեւի թէ ինքզինք «Հայոց զօրապետ» կ'անուանէր՝ իրեն յաջորդող Շահարմէնիներուն պէս: Ցաղթուած տուկին ամօթով նահանջելէն յետոյ՝ հաւանօրէն 994–ին Վասիլ կայսրը աւելի ծանր զօրքով ինք եկաւ Արեւմտեան Հայաստան, եւ Ալաթի ու Արճէշի Էմիրան տեղի տալով կայսեր վերակչիռ զինուորական ուժին առջեւ, համաձայնեցաւ Բիւզանդեան ենթակայութեան տակ՝ ոչ միայն Մանազկերտը եւ անկէ հիւսիս գտնուող գաւառները ձգելով Տայոց կիւրապաղատին, այլեւ իր մնացած երկիրներուն համար ընդունելով կայսերական վերիշխանութիւնը: Եւ նախապէս իրեն կուսակից եղած Հայերն անպաշտպան մնացին անոր «Բուլղարասպան» կայսեր վրէժխնդրութեան առջեւ:

* * *

Ուրեմն, տարակոյս չուզեր, որ Ապահունեաց կողմի Հայերը, կայսեր հրամանով խոզոն տեղահանուեցան ու տարագրուեցան Հոռոմոց երկիրները: Այս բոնի արտագաղթի մաս կը կազմէին հաւանօրէն Դալաս գաւառի Անբատի աւանին Հայերը, որոնք այս ժամանակ (1000 թուականի աւեններըը) հաստատուելով Տլուքի հարաւային ստորոտը, հիմնեցին նոր հայաբնակ մը՝ պզի կոչելով իրենց հին բնակատեղին անունով: Ըստ իմ կարծեաց՝ այս է մեր ծննդավայր քաղաքի եւ անոր անուան պատմական ծագումը:

Աւոր է դէպ կ'ելլէ նա պարագան թէ՝ Անթէպի տասնին տասյդ յիշատակութիւնը կ'ըլլայ ճիշտ հարիւր տարի ետքը՝ 1098–ին՝ Խաչակրաց պատմիչներուն կողմէն, եւ հարկաւ հարիւր տարուան մէջ բաւական պարզացած եւ գոնէ Տլուքին հա-

ւսսաբ կարեւորութիւն ստացած պիտի ըլլայ նորահաստատ ուսանը: Բարդէն Եպիսկոպոս կրկին եւ կրկին կը չեշտէ թէ՝ «Անթէպ վազ ժամանակներէ ի վեր Հայ եղած է», բայց երբ մխանգամայն կը դրէ, «վասն դի պէտք է ուշադրութիւն ընել որ Անթէպ իր ծագումով, ինչպէս որ Հայ քաղաք մը չէ, նոյնպէս Թուրք ալ եղած չէ», (Սիրիահայ Տարեցոյց, 1925, էջ 97), կարծեմ թէ քիչ մը հակասութեան մէջ կ'իյնայ: Եթէ սխալ չեն մեր տուիքները, կ'եղրակացուի թէ իրրեւ fաղաf կամ ատաճ (ոչ իրրեւ քեղդ մը լոկ), Անթաքի իր հիմնարկութեան օրէն իսկ Հայ եղած է:

Հարկաւ Հայկական Անթաքի հիմնարկութենէն առաջ ալ տեղւոյն վրայ կար գիւղերու խմբակ մը, քանի որ Անթէպի միջնաբերդն, ինչպէս ըսինք, Հաթեան կամ մինչեւ իսկ նախապատմական ծագում ունի: Բայց այդ հին բերդին եւ զայն շրջապատող գիւղերու անունը մեզի անծանօթ է:

Արդի Անթէպը մեր կարծիքով նախապէս կը բաղկանար բնակութեանց դոնէ երեք առանձին խումբերէ, իւրաքանչիւրը թաւած բլուրի մը վրայ, որոնք իրարմէ անջրպետուած էին ողողուած պարտէզներու կամ բանջարանոցներու տարածութիւններով ցած եւ տափարակ դետիններու վրայ: Արդ, խընդիր է թէ նախնական Հայ Անթաքին այս երեք բլուրներէն ո՛ր մէկուն վրայ հիմնուեցաւ: Թէեւ Անթէպի բնակչութեան մեծօրեայ բաշխումին համեմատ՝ Հէյիկ եւ Գայաճըզ կոչուած արեւմտեան եւ հիւսիսային բլուրներն ու անոնց տորոտներն ամենէն աւելի հայաբնակ թաղերն էին, սակայն բնական յարմարութիւնը Միջնաբերդին բոլորտիքը հաստատուելն էր, եւ Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեանի մէջբերած կարդ մը հնախոսական իրողութիւններն ալ (Տես Սուր. Տարեց. 1925, էջ 110–1) աւելի հաւանական կ'ընծայեն որ Միջնաբերդին կից բարձրութիւնը եւ անկէ հարաւ ու արեւելք տարածուող տափարակ տեղերն էին այդ նախնական հայաքաղաքը:

* * *

Այս ժամանակ, Հալէպի Համգանեաններու անկումէն յետոյ, Եղիպտոսի Ցաթիմեաններ զօրանալով պրաւած էին ամբողջ Սիւրիան եւ արդէն իսկ կ'ապառնային Բիւզանդական նահանգներուն: Ուհայեցին 992 եւ 994 թուականներուն համար կը պատմէ այսպիսի երկու դէպքեր. «Ցայտմ ամի զօրճն Եգիպտոսի, որ Մախր–Ալրապիկէ (Մաղրըպիկը) կոչին,, մտին յաչխարն Անտիոքայ քաղաքին, եւ բազում աւերմամբ լըցին զամենայն գաւառն: Եւ ժողովեցան ամենայն զօրք Հոռո-*

մոց ընդդէմ նոցա ի պատերազմ, եւ ի հանդիպել միմեանց՝ (Արապիկք) արարին վախճառական զզօրսն Հոռոմոց, եւ ըզմեծամեծ իշխանան գերի առին եւ տարան յԵգիպտոս»: (Ուռհ. Իթ. էջ 50):

«Յայսմ ամի եկեալ զայր ամենայն Տաճկաց, որոյ անուն երկայնաձեռն կոչէին, եւ զօրօք բազմօք ի յաւեր եւ ի գերութիւն մատնեաց զեղեսացւոց աշխարհն, եւ վիշտս մեծամեծ ի վերայ Ուռհայոյ: Եւ անցանէր ընդ մեծ գետն Եփրատ, եւ գերեաց զայնկոյս զահիմանս աշխարհին Հայոց: Եւ զարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ յաշխարհն Ափրիկեացւոց»: (Ուռհ. Լ. էջ 51): Հոս տաճիկ Ամիրան նախ եղեսիոյ կամ Ուռհայի պատերը կ'ապատաւակէ, եւ ապա Եփրատէն անդին կ'անցնի, այսինքըն՝ կոմմագենայ ու Եփրատացւոց աշխարհը (Սամոսատի եւ Տլուքի չրջանակները): Ահա այսպիսի ապատաւակուած երկրի մը մէջ էր որ կը հաստատուէին նոր բնակապրիտով բերուած Հայերը, բայց այդ դաւառները «զտահմանս աշխարհիս Հայոց» կ'անուանէ մեր պատմիչը: Այս կը նշանակէ թէ արդէն 994 թուականին իսկ կոմմագենայ ու Եփրատացւոց աշխարհը Հայաստան բսուելու աստիճան հայաբնակ դարձած էր: Յառաջիկային մեր մէջբերելիք ուրիշ իրողութիւններ եւս առաւել պիտի հաստատեն զայս:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԵՓՐԱՏԱՑԻՈՑ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆՑ ՇՐՋԱՆԻՆ

Շատ անգամ կը մոռցուի թէ Կիլիկիոյ մէջ Ռուբինեան իշխանութեան հիմնարկութենէն շատ առաջ Ամանոսէն արեւելք Հայեր հաստատուած էին՝ բուն Կիլիկիոյ Հայութենէն բազմապատիկ աւելի համեմատութեամբ, եւ թէ կոմմագենէի կամ Եփրատացւոց երկրին մէջ Հայեր ճիշտ կէս դար (1071–1121) առաջ ինֆինավարութիւն մ'ունեցան, նախ Փիլարտոս եւ ապա Գող Վասիլ հայ իշխանապետաններուն եւ հուսկ ուրեմն այս վերջինիս հերոսական Տիկնոջ ներքեւ, որ հաւանօրէն առաջնոյն ալ դուստրն էր: Անթաւի կամ Անթէպ (Այնթապ) կ'իյնար Փիլարտոսի իշխանութեան կեդրոնական մասին մէջ, հաւանական է որ Գող Վասիլի երկիրներուն հարաւային սահմանն ալ երբեմն մինչեւ Թլպաշար կը հասնէր. եւ կրնանք ըսել թէ այդ ինքնավարութեանց ընդումէն ութ երկար դարեր

յետոյ տակաւին մինչեւ 1921 թուականը Եփրատացւոց երկիրներուն մէջ իր դոյութիւնը պահպանող եւ թրխախօս դառնալուն հակառակ իսկ իր ազգային նկարագիրը պահող եւ ազգային մշակոյթը ծաղկեցնող Հայութիւնը կերտուեցաւ այդ երկու մեծ իշխանապետներու եւ անոնց ժամանակակից ու գործակից Պահլաւունի կաթողիկոսներուն ձեռքով:

Արդ, իբրեւ այս վերջիններուն գործունէութեան բուն կեդրոն ու վառարան կը յիշուի «Սեաւ լեառն» կամ «Սեաւ լերինք» անուն տեղ մը, որու աշխարհագրական դիրքը ճշդել շատ կարեւոր է մեր ծննդավայրի պատմութեան համար իսկ:

«Սեաւ Լեառն»· «Սեաւ Լերինք»

Ո՞ւր էր աշխարհագրական դիրքը, եւ ի՞նչ էր պատմական նշանակութիւնը:

Հ· Ղեւոնդ Ալիշան իր զանազան երկասիրութեանց մէջ այս խնդիրն ալ յուզած է եւ անոր լուծում մը տալ ջանացած, բայց ոչ կատարեալապէս գոհացուցիչ կերպով: Ուրիշներ ալ հետեւելով Ալիշանի ցուցումներուն, Սեաւ լեառն կամ Սեաւ լերինք առանց այլեւայլի կը նոյնացնեն Ամանոս կամ կեավուր Տաղը կոչուած, ամենամեծ մասամբ անտառապատ լեռնաշղթային հետ: (Տես Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 26, 27–29, ծանոթութիւններով հանդերձ: Գրիգոր Գ· Գուտուլեան, Հայ լեռը, էջ 10, 17–27): Ձենք կրնար ըսել թէ բոլորովին անիրաւ է այս նոյնացումը, պիտի տեսնենք թէ բաւական իրաւացի է, սակայն հարկ էր աւելի ճշդիւ որոշել դիրքը՝ մանաւանդ հաւատարիմ մնալով մեր հայ պատմչաց տուեալներուն:

Արդ, «Սեաւ լեառն» կամ «Սեաւ լերինք» ժողովրդական բացատրութիւն մըն է նկարագրական, եւ բարձունքին ընդհանուր գոյնէն առնուած անուանակոչում մը, եւ այս գոյնը ոչ այնչափ բարձունքը ծածկող բուսականութեան կը վերաբերի՝ ինչպէս Ալիշան կը յայտարարէ, որչափ զայն կազմող հողի եւ ժայռերու գոյնին՝ ինչպէս Կիւլէսէրեան ուղիղ կերպով կը դիտէ· (Ծովք, էջ 26), այլ բացատրութեամբ՝ սեւ գոյնը հողամասին երկրաբանական կազմութեան արդիւնք է: Երկրորդ, Սեաւ լեառն անունը բուն Ամանոսի լեռնաշղթային տրուելէն առաջ եւ աւելի այն հատուածին կը պատկանէր զոր մենք ահմանեցինք իբրեւ Անթէպի չրջանակին վերնապատառը՝ Տլուքէն դէպի Քիւրտտաղը մէկ կողմէն եւ դէպի Գըզըլտաղ միւս կողմէն:

Այս ժողովրդական անուանակոչման նշանակութիւնը կրնանք հասկնալ ներկայ Թուրք ժողովուրդի տուած անուննե-

րէն լեռներուն եւ ջուրի հոսանքներուն: Ուր որ լեռան ժայռերը սեւ գոյն ունին՝ Գարա տաղ է, ուր որ կարմիր՝ Գըզըլ տաղ, եւ ուր որ սպիտակ՝ Ագտաղ կամ Աղճատաղ: Նոյն է ջուրի հոսանքներուն համար ալ.— Ագսու կամ Գարասու, ջուրին գոյնին համեմատ: Եւ ժայռերու այս տարբեր գոյներն անոնց երկրաբանական կազմութենէն կախում ունին: Երկրաբանական Չորրորդական Դարուն (Quaternary) տեղի ունեցած են լաւայի ընդարձակ արտահոսումներ, որոնք պատելով կազմած են բազալտ եւ այլ անուններով ծանօթ հրային (igneous) ժայռերը, որոնք ընդհանրապէս սեւ գոյն ունին: Հրային ժայռերուն կից կը գտնուին այլափոխեալ (metamorphic) ժայռեր, դարձեալ ընդհանրապէս թուխ գոյներով — կանաչորակ, կամրորակ կամ կապտորակ գոյն — որոնք ալ հետեւէն սեւ կ'երեւնան: Ուր որ ժայռը գոյա կրաքար է, ճերմակ է գոյնը, ուր որ աւազաքար է, ընդհանրապէս կարմիր է գոյնը:

Սեաւ լեառն (Toura oukhama) անունը մեր հատատամեատին սկզբնապէս տրուած է հաւանօրէն Ասորիներու կողմէն, որոնք Ուռհայի եւ Հալէպի միջակայքին ակնախտիղ ճերմկութեամբ գեղիններէն գալով, սեւ կը տեսնէին մեր բարձրաւանդակի հողն ու ժայռերը: Այս անունը յետոյ Թարգմանաբար որդեգրուած է Յունաց, Հայոց եւ Լատինաց կողմէն: Յոյները մեր Սեաւ լեռը Neros oros կ'անուանէին, զոր Սանուտոյ երկրախոյզը սխալմամբ «ջրաքաշ» կամ «ջրաբեր լեռներ» կը թարգմանէ nero բառին արդի Յունարէնի մէջ ջուր նշանակութենէն մոլորելով: (Գուտուլեան, Հայ լեռը, էջ 19): Եւ վերջապէս Սեաւ լեառն անունը փոխադրաբար Ամանոսի վրայ տարածուած է շատ բնական պատճառներով: Այսպէս, Անտիոքը Սարակինոսներէն գրաւող Բուրցէս զօրավարին դէպքէն (Finlay, History of the Byzantine Empire, p. 308. Լէօ Պատմ. Հայոց, Բ. էջ 603–ի յուսանցքը) յայտնի է որ «Սեաւ լեառն» մինչեւ Անտիոքի մօտերը կ'երկարէր եւ գոնէ Պէյլանի կիրճն ալ կ'ընդգրկէր:

Բայց ըստ մեզ՝ կա՛յ մատնանշելու նեղ շրջանակ մը, որ յատուկ իմաստով «Սեաւ լեառն» է, այսինքն՝ արդի Գարատաղի դաւառակը (Գուտուլեան, Հայ լեռը, էջ 19), Պազարճեղ եւ Ուֆաճըգլըի (կամ Օվաճըգլըի) գիւղերէն դէպի Ազատանի դաշտը երկնցած սար մը՝ ինչպէս Սիւրիոյ Ֆրանսական քարտէսները որոշ նշանակած են, եւ զոր Քիւմոն մեր հատատամեատին բարձրադոյն լեռը կը համարի: Տոքթ. Յարութիւն Տէր Ղազարեան այս մեր յիշած տեղերն անձամբ պտըտած ըլլալով, կը վկայէ որ այդ դաւառակը լեցուն է հին վանքերու աւերակ-

ներով, ինչպէս նաեւ ձեռակերտ քարայրներով, «որոնց չափերուն պատին վրայ դեռ կը նշմարուին աւերք գրական մոտիւներէ ներշնչուած պատկերներ»: (Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, Բ. Տարի, էջ 65ա): «Պազարճըղ գաւառակի կեդրոնէն հազիւ քառորդ ժամ հեռու Մաղարալըգ կոչուած սառըերկրեայ քարանձաւներուն մէջ կան 60–ի չափ մխակաւոր քարէ չինուած դամբարաններ: Նաեւ 4 ժամ հեռաւորութեամբ նոյն կողմը, Ղանի Տաղ լերան վրայ*, կը գտնուին մեծ քաղաքի մը աւերակները, իսկ Ագոու գեաւակին վերեւ՝ Քէօրօղլու կոչուած բերդին հետքերը»: (Մարաշ պատմագիրք, էջ 42): Մաթէոս Ուռհայեցիի եւ այլոց պատմածներէն այնպէս կ'եզրակացուի թէ Գրիգոր Բ. Վկայասէր Կաթողիկոսի օրով «Սեաւ լերանց վանքերը» Զէյթունի մօտ Ալապաշի Արեգին վանքէն մինչեւ Քեանոյ կարմիր վանքը երկարող գօտի մը կը կազմէին, եւ հաւանօրէն մեր Տլուքն ալ Սեաւ լերան սահմաններուն մէջ կը համարուէր, բայց եւ այնպէս անոր կեդրոնն էր արդի Գարատաղը:

Մէկ իմաստով մեր ամբողջ հատտամէատը Սեաւ լերինք է: Մասնաւորապէս այսպէս են Քիւրտտաղը ըսուած բարձրութիւնները: Բուն Այնթապի դիրքը, որ Հալէպինին նման, սպիտակ գոյնով կաւճային կրաքարէ ժայռեր ունի եւ սպիտակ հող, բացառիկ մասերէն է: Բայց Այնթապէն հազիւ հինգ կամ վեց մղոն հարաւ «Գարաթաչ» սարը կայ, որ ամբողջապէս սեւ բազալտէ կը բաղկանայ: Քիլիսի շրջակայքը նոյնպէս ամբողջովին «սեւ քար» (բազալտ) է, որով տեղւոյն ջրհորներուն ջուրը լեղի եւ անխմելի է: Աֆրին գետի աւազանին արեւելեան շրջունքը բազալտ ժայռերէ կազմուած է բոլորովին: Եւ այս տեսակ ժայռերէ բղխող կամ անոնց մէջէն վազող ջուրերն ալ սովորաբար սեւաթոյր ըլլալով՝ Գարասու անունը կը կրեն:

Բարձրութեանց վրայ բուսականութեան (մանաւանդ կոնիւաբեր անտառներու) դոյութիւնն ալ կրնար ազդել սեւ գոյնի տպաւորութիւնը չեչանելու: Բայց կարեւորը խարիճ ու հողին գոյնն է: Մեր համրած վայրերուն հողերն ալ ընդհանուր առմամբ սեւ են, փխրուն ու բարեբեր՝ առանձնապէս ուր որ բաւականաչափ ջուր ալ կայ:

Զէյթունի, Քառնիի եւ Ամբըկի ջերմուկները, Մարաշէ դէպի արեւմուտք ձիհանի ծործորին մէջ Պուճագ ըլլճասը եւ

---

*) Ղանի տաղի աւերակներն իմ հայրս ալ ժամանակին այցելած էր եւ իր ժողովրդական ոճով ու մեծ հիացումով ինծի նկարագրել կը ջանար: Ե. Ս. Ֆ.

այլք, երկրաբանական հին հրային դործունէութեանց մընացորդներ են: Հռոմէական հեղինակներ կը յիշեն Տլուքէ 28 մղոն հեռու ջերմուկներ, ղէպի Սամոսատ ճամբուն վրայ, որ մեր յիշած Գարատաղի սահրոտը պիտի ըլլան՝ Արտապանի դաշտին մէջէն հոսող Գարասու գետակի ականց մօտ: Այնթապի մէջ կամ մօտը ոեւէ ջերմուկ ծանօթ չէ մեզի:

Հռոմկլայ չէր կրնար Սեաւ լերան մաս կազմել, որովհետեւ նախ՝ Հռոմկլայի դիրքն Անթէպի դիրքին պէս ամբողջովին սպիտակ կրաքարէ կը բաղկանայ, եւ երկրորդ՝ Հռոմկլայ Հայոց չէր պատկաներ դեռ երբ մեր պատմիչները Սեաւ լերան մասին կը խօսէին իբր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն կեդրոնն ու աթոռանիստը:

Ազգային պատմիչներէն մեզի ծանօթ առաջինն է Արիստակէս Լաստիվերտցին (էջ 31), որ Սեաւ լերան յիշատակութիւնը կ'ընէ՝ երբ կը խօսի Հռոմոց Ռոմանոս Գ. կայսեր Հալէպի վրայ ըրած անյաջող արշաւանքի մասին (1030 թուականին), ըսելով, «Եկեալ հանդիպի լերինն որ կոչի Սեաւ, եւ սեանէ անդ բազմութիւն վանօրէից եւ սենաստանաց միայնակեցաց... կրօնաւորք բրիչ ի ձեռս առեալ՝ խոնջեալ աշխատէին ի գարի սերմանեաց՝ պատրաստելով զօրապահիկն կերակուր»: Ռոմանոս կը սրտնեղի տեսնելով կրօնաւորներու բազմութիւնը եւ կը յորդորէ «աղեղնաւորել» զանոնք: Ինչպէս միեւնոյն արշաւանքի մասին Մատթէոս Ուռհայեցւոյն պատմուածքը կարծել կուտայ, Ռոմանոս կայսրը հաւանօրէն Մարաշէ եւ Հառաթի կողմէն լճած է Եփրատացիք, եւ իսկապէս Ազապի քով պարտուելէն յետոյ Մարաշ կը քաշուի (էջ 63–65): Հետեւաբար, անցած պիտի ըլլայ արդի Պաղտրնի եւ Օվաճըլըի (Գարատաղի) վրայէն, Տլուքի ճամբով:

Իբր 40 տարի վերջը (1066–ին) «Ամիրայ ոմն պարսիկ, Աւչին անուն, պայր խաղայր բազմութեամբ զօրօք եւ արար ճմերոց ի Սեաւ լեառն... եւ Սեաւ լեառն ամենայն գաւառն ի ծայրէ ծայր լցաւ արեամբ կրօնաւորաց եւ fահանայից, եւ արանց եւ կանանց, եւ ծերոց եւ տղայոց»: (Ուռհ. էջ 223): Անկէ ալ 30 եւ աւելի տարիներ յետոյ, երբ Սեաւ լերանց վանքերը, Փիլարտոս Հայոն եւ Գող Վասիլի հովանաւորութեամբ ու Գրիգոր Վկայասէրի ջանքերով, վերստին չինուած ու չէնցած էին իբրեւ Հայոց վանքեր, Յաչակրաց առաջին բանակին, որ անաւազ կը կոչնչէին Անտիոքի առջեւ, քանի մը հայ իշխաններու հետ Սեաւ լերանց վանքերն ալ կերակուր դրկեցին առաւտաճեռնօրէն: (Ուռհ. էջ 305): Այս վանքերուն պատճառաւ Սեաւ լեռը «Սուրբ լեռ» ալ կը կոչուէր: Գրիգոր

Վկայաբերի աշակերտն ու գործակիցը Մատթէոս քահանայ Ուռհայեցին այսպէս կը գրէ իր 1102 թուականով յիշատակարանին մէջ: «Հասաք ի Սուրբ լեառն, զոր Սեաւն կոչեն, եւ մեր սեփական եկեղեցիքն են»: Վերեւ (էջ 144) տեսանք թէ Ներսէս Շնորհալիի ժամանակակից Բարսաղիբի Ասորի հեղինակն ալ Սեաւ լեռը կը յիշէ:

Բայց թէ Սեաւ լերան վանքերը Հայոց սեփականութիւն ըլլալէ առաջ Ասորիներուն էին՝ ինչպէս Բարսաղիբի, Միքայէլ Ասորի եւ Բարհեբրէոս կը յայտարարեն, զայս կ'ապացուցանեն այդ վանքերէն գլխաւորներուն տրուած յատուկ անունները: Այսպէս, «Ուխտն սուրբ, որ ըստ ասորի բարբառոյ Պաւլահոյ կոչի, որ Թարգմանի Դրախտ Աստուծոյ»: Նաեւ Շաֆիրիի վանքն, ուր Իգնատիոս Շնորհալին Ղուկասու Աւետարանին մեկնութիւնը գրեց, օտար եւ հաւանօրէն ասորի անուն մը կը կրէ: Նոյնպէս ուրիշ վանք մը, որ ժամանակ մը աշխատավայրն եղաւ Կաթողիկեայ Թլթոց մեկնիչ Սարգիս Շնորհալեցին, կը կրէր Քարաշիքու անունը եւ կ'ըսուի թէ ասորի լեզուաւ այդպէս կը կոչուէր, այսինքն՝ թերեւս ասորի անուան մը որ շքամար (stalactite) կը նշանակէր, տառական Թարգմանութեամբն ի Հայերէն*: Կիրակոս Գանձակեցին ալ կը պատմէ թէ՝ վասիլ կայսրը երեք հաւատարիմ մարդոցմով դնաց «ի Սեաւ լեառնն եւ եմուտ ի վանքն՝ որ կոչի Պաղակաձիակ»: Այս անունն ալ, որ օտար եւ խորթաձայն է, անշուշտ ազաւաղեալ հնչումն է Ասորի կամ Ճոյն անուան մը:

Մատթ. Ուռհայեցի (էջ 416) Ց. Տ. 1116 պատահած մեծ երկրաշարժին վրայով խօսած ատեն՝ կ'ըսէ. «Եւ եղեւ ի Սեաւ լեառն յանուանի անապատն՝ որ կոչի Բարսեղեանց»: Կ'երեւի թէ հոն ապրող ու մեռնող «մեծ եւ փառաւոր վարդապետ» Գէորգ Մաշկեւորի անունով՝ Սեաւ լերան այս վանքը յետոյ «Մաշկեւորի վանք» ալ կոչուած է:

Ասոնցմէ զատ ուրիշ երեք կամ չորս վանքեր ալ կը յիշուին իբրեւ Սեաւ լերանց պատկանող: Լատիններ ալ հետզհետէ իրենց վանքերն ունեցած են միեւնոյն շրջանակին մէջ:

---

*) Աթ մեզի կը թելադրէ որ վանքս հաւանօրէն սկզբնապէս կը բաղկանար կրաքարային բնական քարանձաւէ մը, որու ձեղունէն կաթկթող ջուրի շիթերով չթաքարեր կը ձեւանային: Այսպիսի չթաքարային քարայրներու նմոյշ մ'ունինք Անթէպէ մի քանի մղոն դէպի արեւմուտք Հաճէշէր մաղարասը բուսած տեղը: Անթէպ ալ կար չթաքարային քարայր մը: Ծ. Խ.

Յաբմար է հոս տալ նախ ինչ որ Բարհեբրէոս կ'աւանդէ ընդհանուր կերպով թէ երբ եւ ո՛ր պարապանքրու տակ Հայ իշխաններ առաջին անգամ հաստատուեցան Եփրատացւոց ու Կիլիկիոյ կողմերը: «Երբ Հոռոմները քիչ մը զօրացան, Արաբները եան կորսեցին իրենց երկիրներուն մէկ մասը, թէպէտեւ (եաքէն) իրենք բոլորովին անկարող եղան Թուրքերուն դիմադրելու: Առանք (Թուրքեր) արշաւեցին անոնց (Հոռոմոց) ներքին նահանգները: Եւ այդ Հայերը որ Հոռոմներէն կը կառավարուէին, տեղերնին մնացին եւ ինքզինքնին հզօրապէս ամրացուցին լեռներու եւ անմատչելի վայրերու մէջ»: (Chronography p. 246):

Գէորգ Մլեհ, զոր վերեւ (էջ 145–6) տեսանք, մեռած 933–ին, նախօրինակ մըն էր Փիլարտոսի եւ Գող Վասիլի: Նախ Լիւկանդոնի կրտիրէ՝ Լարիսա եւ Ծամանդի կեդրոններով, ապա մինչեւ իսկ Անարզարբա եւ Մամեստիա տրուած են իրեն: Հայ եպիսկոպոս մը Ժ. դարուն կը նստէր ի Լաւրիսա: (Ալիշան, Պատմ. Հայ կեսարիոյ, էջ 420–1: Ալիշան, Սիսուան էջ 531: Laurent, Byzance et les Turcs. p. 68): Տեսանք թէ Նիկեփորոս Փոկաս, Յովհաննէս Զմշկիկ եւ մանաւանդ Վասիլ Բ. ինչ նպատակ կը հետապնդէին Հայերը տեղափոխելով իրենց բնակատեղ հայրենիքէն եւ զանոնք տեղաւորելով Տաւրոսի երկու կողմերը՝ Կապադովկիա եւ Կիլիկիա, նրմանապէս Ասորիք եւ Եփրատամերձ երկիրներ, այսինքն՝ լեցնելու համար հալածուած եւ վանուած Իսլամներու տեղերը: (Ալպօյաճեան, էջ 412):

Ինտա չահեկան է այս մասին Միքայէլ Ասորիի գրածը: «Կ'արձանագրենք նաեւ պարզօրէն յիշատակը Հայոց, որ այս ատեններն իշխեցին Կիլիկիոյ եւ Ասորիքի ամուր տեղերուն վրայ: Այդ չրջանին երբ Հոռոմներն Արաբներէն քաղաքներ կը խլէին Կապադովկիոյ, Հայաստանի եւ Ասորիքի մէջ անոնք քաշեցին բերին Մեծ Հայքէն բազմաթիւ ժողովուրդ: Առանք այդ (նոր գրաւուած) տեղերը հաստատուեցան եւ բազմացան, ոմանք դնացին Կոստանդնուպոլիս, եւ ուրիշներ՝ Եգիպտոս: Երբ Թուրքերը Խորասանէն եկան եւ տարածուեցան այս երկիրներուն վրայ, Հոռոմները չափազանց տկարացան եւ իրենց կայսրութիւնը բոլորովին զազրեցաւ Ասորիքէն, Կապադովկիայէն եւ Հայաստանէն: Այն ատեն կարգ մը Հայեր մտան ապատաժուտ լեռներու մէջ զանուղ ամուր տեղեր եւ հոն ամրացան»: (Տարգ. Chabot, III. p. 198):

Ըստ Ուռհայեցւոյն՝ Ապուֆապ անուն վրահայ իշխան մը, որ նախապէս Տայոց Դաւիթ Կիւրապաղատին վրանապահն էր եղած, Ռոմանոս Գ. կայսրը մահէն փրկած է Ագապի մեծ պարտութեան օրը, եւ կայսրը երախտապիտաբար զանի վարձատրած է ամբողջ Կուռիսոյ գաւառին տէր կարգելով: (Ուռհ. էջ 64–5):

Տանք Փիլարտոսի ծագման մասին Միքայէլ Ասորւոյ աւանդածն ալ իր բնագրին համաձայն. «Յելուզակներն Հայ ցեղէն, թուով իբր 50 հոգի, միաբանեցան եւ խումբ մը կազմեցին: Թուրքերու արշաւանքէն օգտուելով՝ իրենք ալ մտան (Հռոմոց աշխարհը) եւ ինքզինքնին տուին աւազակութեան: Մարաչի գաւառին մէջ անոնք հանդիպեցան երիտասարդ մարդու մը՝ նմանապէս Հայ, Շիրբազ գիւղէն*, անունով Փիլարտոս: Տեսնելով թէ ան քաջակազմ, խորամանկ եւ չարքաշ էր, ու վարժուած՝ կողոպտելու եւ սպանելու, զանի իրենց յանկուցին եւ ան իրենց պարապլուխն ու առաջնորդը եղաւ: Ու քանի որ այս գաւառներն առանց տիրոջ ու տիրականի մնացեր էին, այս Հայերն ալ Թուրքերուն հետ միեւնոյն ժամանակ զանոնք կը կողոպտէին: Վերջապէս Փիլարտոս տիրացաւ ամրոցի մը Կիլիկիոյ երկրին մէջ, մեծ թուով Հայեր հաւաքուեցան իր շուրջը եւ նա այսպէս չարունակեց տիրանալ Կիլիկիոյ ամրացեալ կողմերուն մեծամասնութեան: Զայս իմանալով Հռոմոց կայսրը՝ անոր բնծաներ դրկեց եւ վերջապէս Փիլարտոս ինքը գնաց Կոստանդնուպոլիս, եւ Հռոմներուն ուրախացան իր վրայով, անոնք անոր տուին ոսկեզէն զրահ մը եւ զանի Սեւաստոս յայտարարեցին: Ան մեկնեցաւ եւ իշխեց Տարսոնի եւ Մոպսուեստիոյ մէջ, ան գրաւեց Մարաչը, Քեսունը, Ռապանը, Եղեսիան, Անարզաբան, եւ մտաւ Անտիոք, ան զօրացաւ եւ թափանցեց Զահանի երկիրը եւ Մելիտինէ: Յաղթական ըլլալով, պատերազմեցաւ Թուրքերուն դէմ՝ Հռոմոց բանակներով»: (Ֆրանս. թարգ. Chabot, III. p. 173):

Միքայէլ Ասորին (ըստ բնագրին) ուրիշ տեղ մըն ալ կ'անդրադառնայ Փիլարտոսին՝ սա խօսքերով.— «Հայերը զաղթեր էին (Կամմագենէ) վասիլ կայսեր օրերը, եւ մինչ Թուրքերը կ'արշաւէին այդ կողմերը՝ Միքայէլ կայսեր օրով, անոնք (Հռոմներըը) Փիլարտոսին տուած էին իշխանութիւն

*) Շիրբազ՝ արդի Սուրփազ գիւղն է, Պեհեսնիի եւ Հուսնըմանսուրի (Ամբեամանի) մէջտեղ: Մատթ. Ուռհայեցին ալ (էջ 248) կ'ըսէ թէ Փիլարտոս Հուսնըմանսուրի գաւառէն էր:

Կիլիկիոյ վրայ, որպէս զի նա զիմադրէ Թուրքերուն, վասն զի ան ռազմադէտ կ'երեւար, ինչպէս մենք ալ վերն ըսա բաւականի բացատրեցինք: Այդ ժամանակէն ի վեր Հայերը տէր եղան չատ տեղերուն Կիլիկիոյ եւ Ասորիքի մէջ»: (Ֆրանս. թարգ. Chabot, III. p, 187–8):

Բարհեբրէոս ալ, թէեւ աւելի համառօտ, դրեթէ միեւնոյն տեղեկութիւնը կը հաղորդէ Փիլարտոսի մասին.— «Այս ժամանակին երբ Հռոմոց թագաւորութիւնը տկարացած էր եւ Թուրքերը երկիրներ կը յափշտակէին ամէն կողմ, կարդ մը Հայեր՝ որոնք քաջ ու խիզախ մարդիկ էին, միաբանեցան իրարու հետ եւ հրոսախումբ մը կազմեցին՝ իրր 50 անձերէ բաղկացեալ, եւ ասոնք ալ պնացին (Հռոմոց երկիրը) եւ աւերակեցին ու կողոպտեցին: Եւ երբ անոնք Մարաչու երկիրն էին, երիտասարդ մարդ մը, որ ինքն ալ Հայ մըն էր եւ որու անունն էր Փիլարդոս, անոնց հանդիպեցաւ: Եւ երբ ասոնք տեսան թէ նա զօրաւոր ու ճարպիկ է, նաեւ թալանելու եւ սպանելու մէջ խիզախ, զանի իրենց հետ առին, եւ նա անոնց առաջնորդն ու պարագլուխը եղաւ: Եւ անոնք (գործի) սկսան եւ գողցան կարգ մը ամրոցներ Կիլիկիոյ երկրին մէջ, եւ անոնք բազմաթիւ գունդ մը եղան»: (Chronography p. 228):

Թոմանոս Կայսեր Ազգի մօտ պարտուելէն քիչ յետոյ՝ դէպք մը պատահեցաւ, որ ուշադրութեան արժանի է՝ զրկախաւարապէս անոր համար որ երեւան բերաւ սպայ մը չուտով կայսրութեան ռազմական գործերուն մէջ առաջնակարգ դերք մը պիտի գրաւէր թէ՛ Ասիոյ եւ թէ Եւրոպայի կողմերը: Ա է Գէորգ Մանիակէս, այդ միջոցին Տուք անուն փոքր նահանգի մը կառավարիչը: Կայսերական բանակի Անտիոք փախուտէն յետոյ, 800 հոգիէ բաղկացեալ Արաբաց վաչտ մը երեւցաւ պարիսպներուն առջեւ այն բերդին (հաւանօրէն՝ Անթիպի), ուր Մանիակ կը նստէր, եւ անոր դուժեց Կայսեր մահը եւ Սիւրիոյ մէջ Բիւզանդական զօրութեան խորտակումը: Անոնք պահանջեցին որ Մանիակ իսկոյն պարպէ ամրոցը, ըսպառնալով յաջորդ օրը յարձակիլ անոր վրայ եւ նեղսը ընտնուող ամէն հոգի սուրէ անցընել: Մանիակ մտածեց որ անոնց պահանջին եղանակը կա՛մ կը մատնէր անոնց տկարութիւնը եւ կամ թէ դաւաճանութիւն կար գործին մէջ, ուստի առաջարկեց այդ պիչեր ալ բերդին մէջ մնալ, որպէս զի նահանջի համար պատրաստութիւն տեսնէր: Արաբներ հաւանեցան եւ լիառատ կերուխումէ յետոյ՝ խոր քունի մէջ ընկղմեցան: Մանիակ կէս գիշերին իր պահակազօրքով ելաւ յարձակեցաւ քնացողներուն վրայ, մեծ մասը սպաննեց եւ նախապէս Հռով-

մէական բանակատեղիէն Աբաբներու կողոպտածը, 280 ուղտ բեռ, թափեց անոնցմէ, եւ ոսկեհատներուն կտրուած քիթերուն ու ականջներուն հետ կայսեր ընծայ դրկեց: Մանիակ իբր վարձատրութիւն իր այս քաջագործութեան, կառավարիչ կարգուեցաւ Ստորիի Արմենիոյ*, որու մայրաքաղաքն էր Սամոսատ: Երկու տարի վերջը Մանիակ Եդեսիոյ (Ուռհայի) ալ տիրացաւ**: Մատթ. Ուռհայեցին (էջ 73) կը յարէ թէ երբ Մանիակէս ապա պաշտօնով ուրիշ տեղ փոխադրուեցաւ, վերոյիշեալ Ապուքապը կառավարիչ կարգուեցաւ Ուռհայի):

* * *

ԺԱ. դարը Հայոց ազգին, իր պատմութեան գալէն ի վեր հանդիպած ամենասուր ճգնաժամը բերաւ, դրեթէ զայն բնաջնջելու աստիճան, եւ այս մահացու ճգնաժամին մէկ զլխաւոր հետեւանքը եղան Ազգին հայրենակորոյս մէկ մասին նոր հայրենիք մը հիմնելը Միջերկրականի ջուրերուն աւելի մօտ վայր մը:

1021–ին Սենեքերիմ Արծրունի եւ իր որդիները Սեբաստիա տեղափոխուեցան, եւ Հայաստանի մէջ Արծրունեաց թագաւորութիւնը դադրեցաւ: Անկէ 15 տարի յետոյ Տուղրիլ Բէկի յարձակումովը Սելճուկեան աշխարհակործան արշաւանքները սկսան իրենց ամենավայրագ կատաղութեամբը, զոր սակայն կոյր Բիւզանդացիք նկատի չառին:

1045–ին՝ Անի, որ արդէն չատոնց ծախուած էր, Յունաց յանձնուեցաւ եւ Գագիկ Բ. Աշոտեան Բագրատունի թագաւորը կեսարիոյ մօտ Պիկու փոխադրուեցաւ, իրականին իբր ազատական մը կայսեր կողմէն: Ասոր վրայէն հազիւ քանի տարի անցած՝ Անի քաղաքին կործանումն եղաւ Ալփասլանի ձեռքով եւ Հայոց մեծ արտագաղթը պատահեցաւ մայր հայրենիքէն դուրս (1064–65–ին): Ասոր մասն էր Գագիկ Աբասեանի իր կարսի թագաւորութիւնը փոխանակելը Փոքր Ասիոյ կեդրոնին մօտ Ծամնդաւի իշխանութեան հետ:

---

*) Կեդրեննոսի բնագրին մէջ, որ այս պատմուածքին համար աղբիւրն է Ֆինլէյի, Armenia անուան տեղ սխալմամբ կամ դիտմամբ Media գրուած է, զոր մենք սրբագրեցինք՝ նկատի առնելով անոր Սամոսատ մայրաքաղաքն ունենալը: ԺԱ. դարու առաջին կէսին՝ կոմմագինէ արդէն «Հայաստան» կոչուելու աստիճան հոծ հայութիւն մը կը բովանդակէր:

**) Finlay, Byzantine Empire, p. 371. Ուռհայի գրաւումը մանրամասն կը պատմեն Արխատակէս Լաստիվերտցի (էջ 33–34), Մատթ. Ուռհայեցի (էջ 63–75) եւ Բարհեբրէոս (Chronogr. p. 198):

Բայց արդէն վեց տարի առաջ (1059) Սելճուգեանք Եփրատն ալ անցած, Սեբաստիան կողոպտած եւ Մալաթիան կործանած էին։ Ասպատակորդք վերադարձի տաեն ձմեռուան ձիւնին ու բուքին հանդիպելով, Սառնոյ Թոռնիկ իշխանէն ալ զօրաւոր հարուած մը կերան։ Ապա իսկոյն Սասունէն 50 իշխանազանց յուսահատ խումբ մը, Ռուբէնն ունենալով իրենց պլուխը, ճամբայ ելաւ դէպի Փոքր Ասիա, դաս մը սորվեցնելու Թուրք ասպատակաց եւ Բիւզանդական կառավարութեան միանգամայն։

Ասոնք Կոմմագենէի մէջ հանդիպեցան քալ ու պեղանի մարդու մը, Փիլարտոս Հայուն, որ բան Մատթ. Ուռհայեցւոյն՝ վանքէն փախած արկածախնդիր մըն էր։ Միացած խումբը չուռով անուանի եղաւ իր սխրագործութիւններով, եւ Հռոմոց կայսրը չգտաւ ուրիշ ճար, եթէ ոչ համաձայնութեան գալ այս խումբին հետ եւ Փիլարտոսը կայսերական բանակի մէջ բարձր պաշտօններու անցընել։

Միքայէլ ատորերէն բնագրէն եւ Բարհեբրէոսէ կը սորվինք թէ Անիի կործանման յաջորդ տարին՝ արկածախնդիր փախստական Հայոց ուրիշ աւելի մեծ խումբ մը հասաւ Մելիտինէ, 300 ազնուականներէ բաղկացեալ, որու պլուխը կը կեներին «Գագրիկի որդիները» — Գող Վասիլ եւ իր Բագրատ եղբայրը, իսկ խումբին մէջ էին հաւանօրէն Բագրատի որդին Սմբատ, Վեստ Խաչատուր Անեցի, Գորգ Շիրակացի եւ ուրիշ անուանի քաջեր ալ։ Ծոյն կառավարութիւնն ատոնց հետ ալ համաձայնեցաւ եւ դանոնք դինուորական – վարչական պաշտօններով բաշխեց Եփրատացւոց երկիրներուն, Ուռհայի, Անտիոքի, Կիլիկիոյ եւայլն։

1071 Թուականը դարապլուխ մը կը կազմէ տիեզերական պատմութեան տարեգրութեանց մէջ ալ· այդ տարին Բիւզանդիոնի Ռոմանոս Դ. Դիոգենէս (Տիօժէն) կայսրը յաղթուեցաւ արեւմտեան Հայաստանի մէջ Մանազկերտի քով եւ գերի ընկաւ Ալփասլանի ձեռքը։ Այս պատահարով Սելճուգեանց բանակներուն առջեւ ամբողջովին բաց կը ձգուէին Եփրատէն արեւմուտք բոլոր երկիրները, Փոքր Ասիա եւ Սիւրիա ծայրէ ծայր։

Այդ միջոցին էր որ Ծունաց բանակին զօրապետներէն վերոյիշեալ Փիլարտոս Հայը, որ Մարբերդ կը կենար իբրեւ վերջապահներու հրամանատար, այդ քիչ մը քմահաճ ու բռնակալ մարդը, խիղախութիւնն ունեցաւ թուրք կանգնելու սրեւելքէն խուժող Սելճուգեան հեղեղին առջեւ, եւ յաջողեցաւ ալ իր վճռականութեամբը։ Այսպէս ճակատագրական բո-

լոր արհաւիրքներուն ու դժուարութեանց ի հեճուկս դիմացաւ աւելի քան 15 տարիներ, մինչեւ որ այդ հերեզը իր կործանաբար թափը բաւական չափով կորսնցուց եւ Սելճուգեան իշխանութիւնն աւելի մարզավարի ու կանոնաւոր պետութեան մը ձեւն առաւ:

Փիլարտոս իր կազմակերպչական գործը սկսաւ Մանազկերտի ազէտէն անմիջապէս յետոյ (1071–ի դէպի վերջերը). իրեն յարեցան եւ իր ծրագրին համեմատ չարժելու համաձայնեցան Թաթուլ իշխանաց իշխան Մարաշի, Գաբրիէլ Յոյնը Մելիտինէի, Հերում կիւրապաղատը Խարբերդի մէջ, եւ ուրիշներ: Այդ միջոցին Փոքր Ասիոյ մէջ դեռ կենդանի էին երեք անուանական Հայ Թագաւորներ, Աւոմ Արծրունի (Սենեքերիմեան)՝ Սեբաստիոյ մէջ, Գագիկ Աչոտեան՝ Կեսարիոյ մօտ եւ Գագիկ Աբասեան՝ Ծամնդաւի մէջ, որոնց երեքին ալ իրաւունքները կը յարգէր Փիլարտոս: Նոյնը կ'ընէր Տարսոնի մէջ Ապլղարիբ, Անտիոքի մէջ Վասակ Պահլաւունի, Եդեսիոյ մէջ Վասիլ Ապուհապեան իշխաններուն հանդէպ, որոնք Բիւզանդական կառավարութեան կողմէն կուսակալներ էին յիշեալ տեղերուն մէջ:

Բայց ահա Բիւզանդիոնի մէջ գահը յափշտակող Նիկեփորոս Վռանեիատի զազանի հրամանով կըսպանուէին Վեստ Խաչատուր Անեցին Անդրիունի բերդին մէջ, Վասակ Պահլաւունի Անտիոքի մէջ եւ Գագիկ Բ. Բագրատունի Թագաւորը կեսրատաւյի բերդատէր Մանուալեան Յոյն եղբարց ձեռքով: Գող Վասիլի եղբայրը Բագրատ (Պանկրաս) ալ, չենք գիտեր ի՛նչ պատրուակով, Կ. Պոլիս կանչուեցաւ եւ հոն իրը քսան տարի բանտարկեալ մնացած է:

Փիլարտոս ընդվզեցաւ անիրաւ յափշտակիչին դէմ, մինչեւ իսկ վրէժխնդիր կանգնեցաւ Վասակ Պահլաւունիի սպանիչներուն դէմ եւ տիրացաւ Անտիոքի իշխանութեան (1078). բողոքեց Գագիկ Թագաւորի սպանման դէմ, եւ Ռուբէնը իրը իշխան վերահաստատուեց Անտիաւրոսի երկրին վրայ (1080–ին), արդէն Գող Վասիլը Քեսունի իշխան կարգած ըլլալով: Սակայն այդ միջոցին Թանիշմանիդ անուն կրօնափոխ մը Սեբաստիան ու Կապադովկիան պրաւեց եւ Արծրունիներն անճոռեց, իսկ 1081–ին մեռաւ Գագիկ Աբասեան, եւ իր Մարիամ ազջիկը, որ 12 տարիէ ի վեր Ծամնդաւի իշխանութիւնը միայնաբար կը կառավարէր, կ'երեւի թէ հրաժարեցաւ եւ վանք մտաւ: Ասկէ զատ, Փոքր Ասիոյ, Կիլիկիոյ եւ Եփրատացւոց երկիրներուն մէջ ահագին սուվ մըն ալ տիրեց 1080–81–ին, որմէ հարիւր հազարաւորներ մահացան: Մատթ. Ուռհայեցին

(էջ 261) յատկապէս կը յիշէ այս առվի աղէտէն հարուածեալ տեղերէն մէկն ալ Տլուխի չրջանակն էր։

Բայց բոլոր այս պատահարներուն առջեւ Փիլարտոս կըրցաւ իր դիրքը պահել, մինչեւ անգամ 1081–ին դահակալող Ալեքսիս Ա. Կոմնենոս կայսեր կողմէն վաւերացուիլ եւ Սեւաստոս տիտղոսով վարձատրուիլ, 1083–ին ալ Եդեսիոյ տիրանալ։

Իրաւ որ անկէ հապիւ չորս տարի յետոյ Փիլարտոս ընկճուեցաւ ու մեռաւ։ Բայց իր ձեռքին տակ պատրաստուած քաջ իշխաններ չարունակեցին իր սկսած գործը քիչ մը տարբեր ձեւերու վրայ՝ փոխուած պարագաներուն համաձայն։ Մանաւորապէս Գող Վասիլ, Փիլարտոսի մահէն մինչեւ Ժաչակրաց գալուստը՝ տասը տարի, բացարձակ կառավարիչն եղած կ'երեւի Եփրատական երկիրներուն։ Հայց. Եկեղեցւոյն կեդրոնին Եփրատացւոց երկիր փոխադրութիւնը, որ Փիլարտոսի օրով սկսած էր, կատարեալ իրողութիւն դարձաւ՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռին Բեսունի մօտ կարմիր վանքին մէջ հաստատուելովը։

* * *

«ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՀԱՅԸ, Կիլիկեհայ ճոխութեան բուն հիմնադիրը» *ուսումնասիրութեանս մէջ** գրած եմ, որ *ժամանակի Հայոց Կաթողիկոսն էր, զոնէ անուանապէս ու պաշտօնապէս*, Գրիգոր Բ. Վկայասէր, *աշխարհական անունովը* Վահրամ Պահլաւունի, Գրիգոր Մագիստրոսի *որդին*։ Վկայասէրն իր *օծումէն հապիւ մէկ տարի վերջը*, 1067–ին, Ծամնդաւի մէջ *կաթողիկոսական աթոռին փոխանորդ մը կարգելով՝ դէպի Բիւզանդիոն, Եդիպտոս ու Երուսաղէմ մեծ ճամբորդութեան մը ձեռնարկած էր, որ չորս տարի տեւեց*։ Վերադարձին, 1071–ի գարնան, *ժամանակ մը Եփրատացւոց ու Կոմմագենէի կողմերը գտնուած է, որոնք այն ատեն տակաւին Բիւզանդացւոց իշխանութեան տակ էին։ Բայց արդէն այդ կողմերն, աւելի քան բուն Կիլիկիա, կարեւոր թուով Հայեր դաղթած ու հաստատուած ըլլալով*, նոյն իսկ վաղեմի Աասրի վանքերէն *չատեր մինչեւ այն ատեն՝ Հայ վանականներու ձեռք անցեր էին*։

Այնթապ եւ Տլուք ալ կը պատկանէին Յունաց, որոնք առանց մօտակայ Ծովի դղեակը Ներսէս Շնորհալւոյ մեծ հօրը տուին։ Ասիկա Գրիգոր Մագիստրոսի փեսան էր (Օրմանեան,

---

*) «Կոմմագինացի» ծածկանունով հրատարակուած 1930–ին Հալէպ Գուլճճի տպարանէն։

Ազգապատում, էջ 1344)· ու թերեւս իր աներձագին, Անտիոքի կառավարիչ Վասակ Պահլաւունի իշխանին, մինչեւ որդութեամբ տիրացեր էր Ծովքի, որովհետեւ այս փոքր դղեակը՝ ըստ Մատթ. Ուռհայեցւոյ Պատմութեան չարունակողին (էջ 544)՝ Անտիոքի շրջանակին մէջ կը դտնուէր: Վկայասէրը երբ Եփրատացւոց երկիրը կը մնար, հաւանաբար իր ժամանակի մեծ մասին Ծովք դղեակը հիւր եղած է իր քեռայրին քով, (հմմտ. Օրմանեան, Ազգապատ· էջ 1329):

Այդ տարուան աշնան պատահեցաւ Մանազկերտի մեծ պարտութիւնը, երբ Վկայասէրն այցելութիւն մը կուտար Ծամնդաւի: Անկէ ետ դարձաւ (1072–ին) Կոմմագենէի կողմերը՝ Սեաւ լերանց վանքերը բարեկարգելու եւ պայծառացնելու առաջադրութեամբ: Փիլարտոս մինչեւ այն ատեն իր իշխանապետութիւնը հաստատած էր Եփրատեան նահանգներուն վրայ, Մարաշ կեդրոնով:

Տարակոյս չկայ թէ Գրիգոր Բ. Կաթողիկոսի համար մեծ դիւրութիւն մըն էր Հայութեան այս նոր կեդրոնին մէջ, Փիլարտոսի պէս հզօր իշխանի մը պաշտպանութիւնը վայելելով, հանգիստ եւ ապահով կերպով, խաղաղօրէն աշխատիլ Հայ կրօնաւորութեան բարեկարգման եւ ապագային դրականութեան զարգացման համար: Բայց Սասունի Թոռնիկ Մուշեղեան իշխանին դժբախտ պարագան եկաւ (1073–ին) պղտորելու երկուքին բարւոք յարաբերութիւնները:

Վկայասէր Սասուն, Տարօն եւ մինչեւ Անի քաղաք մեծ ճամբորդութիւն մըն ալ ընելէ, եւ բուն Հայաստանի մէջ եկեղեցւոյն հոգածութիւնը կարող ձեռքի մը՝ իր հօրեղբօրորդւոյն Բարսեղիի յանձնելէ վերջ, Ծամնդաւ վերադարձաւ, ուր մնացած կ'երեւի գոնէ մինչեւ Գագիկ Ա.բասեան Թագաւորի մահը (1081–ին): Այնուհետեւ նորէն Սեաւ լերանց վանքերը վերադարձաւ, ու թէեւ Մատթ. Ուռհայեցւոյ պատմածին համեմատ՝ Փիլարտոսի երեսը տեսնել չէր ուզեր: Սակայն հարկաւ վերջինս ալ անպատճառ չպահանջեց անկէ որ դայ իր քովը բնակի, քանի որ մեծ Հայրապետին թոյլտուութեամբ ինքն իր սեպհական կաթողիկոսն ունեցած էր Մարաշի մէջ: Ուստի Վկայասէրը հանգիստ թողուց որ եկեղեցական, դրական ու կրթական աշխատութիւններովը պբաղի: (Հմմտ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1302, 1313):

Փիլարտոս ինքնաւար իշխանութիւն մը հիմնած էր, որու կեդրոնական դիրքին ռազմավարական կարեւորութիւնն իսկոյն երեւան կուգայ՝ երբ Փոքր Ասիոյ քարտէսին վրայ ակնարկ մը նետենք: Անոր սահմանները կը հասնէին Սասունէն

մինչեւ Անտիտաւրոսի վրայ Վահկա, եւ Արածանիի հիւսիսային կողմը Ամչկածաղէն մինչեւ Ասորւոց Անտիոքը եւ Միջագետաց Եդեսիան: Միքայէլ Ասորւոյ բնագիրէն կ'իմանանք որ առնուազն Անարզաբա եւ Մոպսուեստիա, Թերեւս Սիս եւ Ադանա քաղաքներն ալ դաշտային կիլիկիոյ արեւելեան մասին հետ Փիլարտոսի իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին: Հայ իշխանապետին այս ընդարձակ տէրութիւնը՝ երկրորդական աւաններէ եւ ամրոցներէ զատ՝ որոնց մէկն էր Անբաւի, կը բովանդակէր խիտ կարեւոր ու բազմամարդ քաղաքներ՝ ինչպէս Յաբրերդ, Մալաթիա, Մարաշ, Սամոսատ, Ուռհա, Անտիոք, եւն.: Անիկա մեծաւ մասամբ հայաբնակ գարձած տեղերէ կը բազկանար, Ցոյներու եւ Ասորիներու չափաւոր խառնուրդով մը, իսկ այլազգի բնակչութիւնը խիտ ցանցառ էր հոն:

Ինչպէս Ֆրանսացի նշանաւոր հեղինակ մը, Հ. Սալատէն, դիտած է, եթէ ակնարկ մը նետուի Փոքր Ասիոյ Քիւիքական քարտէսին վրայ, կը տեսնուի թէ լեռնային հատատամեսը՝ իրրեւ բնական ամրութեանց չարք մը՝ Փոքր Ասիան կը զատէ Մերձաւոր Արեւելքի միւս մասերէն, իրրեւ լեռնապօտի մը՝ որ Տրապիզոնէն դէպի Ադանա կը ձգուի: Լեռնաշղթաներու հիւսիս-արեւելքէն դէպի հարաւ-արեւմուտք այս չեչտուած ուղղութեան պատճառով, Հայաստանի լեռնաբնակները բնական հակամիտութիւն մը ունեցած են միշտ այս ուղղութեամբ զաղթելու դէպի Միջերկրականի ափերը: (H. Saladin, Manuel d'Art Mussulman, Tom I. p. 437-8):

Արտազաղթող Հայեր առաւելապէս ամուր եւ ապահով դիրքեր կը փնտռէին՝ Արեւելեան Տաւրոսի եւ Ամանոսի բարձունքներուն վրայ: Ակն զատ, հարկ է չմոռնալ թէ զաղթէէ ի վեր Բիւզանդական կայսրութեան Ասիական բանակին բաւականին մեծ տոկոսը Հայերէ բազկացած էր, թէ Հայ աղնուականներ, իրրեւ հրամանատար կամ կառավարիչ, տիրացած էին չատ մը կարեւոր բերդերու եւ աւաններու՝ երբ ԺԱ. դարու կէսէն յետոյ Կայսրութեան Ասիական մասին քայքայումը սկսաւ:

Ուստի երբ 1071-ին Մանազկերտի ազէտով Հայք ա՛լ անկարելի կը գտնէին բնակիլ բուն Հայաստան, անոնք զանգուածօրէն զաղթեցին եւ եկան հաստատուեցան Ամանոսի եւ Տաւրոսի լեռնահանգոյցին խորչերուն մէջ: Հայոց այս արտազաղթը բնական եւ անխուսափելի էր, իսկ Փիլարտոսի ծառայութիւնը զլխաւորապէս սա կէտին վրայ կը կայանայ, որ աշխարհագրական-քաղաքական հանգամանքներու մասին իր

ունեցած սրտաեռութեան եւ իր շահատած խմաստուն ընտրութեան չնորհիւ, արտագաղթը փոխանակ անվպատակ եւ ցիրուցան կերպով պատահելու, հաստատ ուղղութեամբ մը տեղի ունեցաւ եւ Հայութեան մնացորդը սահմանափակ որոշ շրջանակի մէջ խտացաւ ու կեդրոնացաւ—ամենամեծ դանդուած մը վեհանալով Իտոսի ծովածոցին բոլորտիքը, որ անկէ վերջ՝ բնական բերմամբ՝ Հյոց Ծոց յորջորջումը մտացաւ:

Արտագաղթողներու հաւաքման նպատակին համար ամենայարմար էր Փիլատոսի ընտրած վայրը, որ կը պարփակէր իր մէջ Ակնէն մինչեւ արդի Ճարապլուս, Եփրատի երկու ափերքը, միանգամայն Ամանոսի ու Արեւելեան Տաւրոսի բարձունքները: Օրմանեան ինքն ալ կը դնահատէ Փիլատոսի այս խմաստուն ընտրութիւնը: «Այդ գործը նուազ կը յաջողէր բուն Հայաստանի կեդրոնին մէջ, ուր հաստատուած էր այլազգիներու իշխանութիւնը Անիի դրաւումէն եւ Ցունական ապրեցութեան խափան հետացուելէն ետքը: Յարմարագոյն էր Ամանոսի եւ Տաւրոսի լեռնաշղթաները, քան ինքեան ամուր, եւ երկու մեծ պետութեանց մէջտեղ իբրեւ ամբարտակ կանգնած»: (Ազգապատում, էջ 1294):

Ասկէ զատ, Եփրատացւոց եւ Կիլիկիոյ շրջանակներուն մէջ Հայոց համար ուրիշ աւելի հոծ բնակչութեան մը մէջ կըլլուելու եւ որոշ ու հզօր մէկ օտար քաղաքակրթութեան կողմէն լուծուելու եւ ձուլուելու վտանգ ալ չկար: Հոս, հինգած Ասորի մշակոյթին եւ դէպի անկում դիմող Սարակինոս ու Բիւզանդեան քաղաքակրթութեանց սահմանապլուխին վրայ եւ իր բնակչութենէն մեծապէս պարպուած երկրամասի մը մէջ Հայերը չէին խեղդուեր եւ կրնային ազգային յատկանիշները պահպանել եւ առանձին մշակոյթը զարգացնել:

Այսպէս, Ամանոսի եւ Արեւելեան Տաւրոսի երկու գաւթաձիները հոծ Հայութեամբ մը լեցուեցան. Հայ վանքեր՝ մեղուներու փեթակներուն չափ բազմաթիւ, նոյնքան ալ ժրաջան ու կենսալիր, բնդուն եռանդով կը չէնցնէին Ուչնիոյ, Բերդոսի, Գերմանիկիոյ, Քեսունի եւ Տլուքի շրջանակները, զորս մեր պատմութիւնը ընդհանուր կոչումով «Սեաւ լերինք» կ'անուանէ եւ որ կը տարածուի Եփրատէն մինչեւ Ջահան գետ: Կարմիր Վանք, Շուղր, Ընկազուր, Աբեղին, Յիսուսեանց անապատ եւ ուրիշ մենաստաններ, Գրիգոր Վկայասէրի Վանքով ու Փիլատոսի պաշտպանութեամբ կարճ միջոցի մէջ կըրթական գործունէութեան մեծ կեդրոն դարձան, որ մօտաւոր ապագայի մէջ Հայ գրականութեան համար եթէ ոչ նոր ոսկեղար մը, գոնէ արծաթի դար մը կը խոստանար:

Ե.

ԳՈՂ ՎԱՍԻԼԻ մասին ալ ընդարձակ դրած եմ Պէյրութ հրատարակուող «Ակօս» պարբերական հանդէսի 1949 տարւոյ երեք յաջորդական համարներուն մէջ, (Գիրք Իթ. էջ 101–112· Գիրք Լ· էջ 88–101· Գիրք ԼԱ· էջ 114– 123)։ Ուստի հոս աւելորդական է ամփոփել ինչ որ Գող Վասիլի գործին պատմական նշանակութեան վրայով ըսած եմ։

Անտարակոյս Գող Վասիլ չատ աւելի կարեւոր անձ մըն էր քան Ռուբէն, կամ մինչեւ իսկ Կոստանդին Ա. Ռուբինեան, իր կալուածներն անհամեմատ աւելի ընդարձակ, արդաւանդ ու բազմամարդ էին քան Ռուբինեանց սկզբնական կալուածքը։ Ակնէ դատ, կ'երեւի թէ Վասիլ իշխանը կը նկատուէր իբրեւ Փիլարտոս Հայ իշխանապետին օրինաւոր յաջորդը։ Իսկապէս Փիլարտոսի յաջորդներուն մէջ ամենէն կարկառուն դէմքը Գեսունի իշխան Գող Վասիլն էր, որ Փիլարտոսի գործը շարունակեց մինչեւ իր մահը (1112 թուականին), մեեւնոյն ուղղութեամբ, թէեւ չատ աւելի համեստ սահմաններու մէջ։

Ի՞նչ է Գող Վասիլի գործին պատմական նշանակութիւնը։ Նախ էս չարունակել էր Փիլարտոսի ստանձնած ամենակարեւոր դերը, որ է՝ պահպանել վերին Հայաստանէն փախած եւ Եփրատայեզոց կողմերն ապաստանած Հայութեան բեկորներուն ֆիզիքական գոյութիւնը (Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1339), եւ անոնց իրենց հետ բերած մշակոյթն ու քաղաքակրթութիւնը։ Մշակոյթի ամենէն գործօն ազդակները, Հայասատան· Եկեղեցին եւ Հայ Դպրութիւնը, վայելած են Վասիլ իշխանի մասնաւոր հոգածութիւնը։ Անոր մեծապոյն ջանքն եղած է 1045–էն մինչեւ 1100 թուականն աստանդական պտրտող կաթողիկոսութեան մնայուն եւ հանդստաւէտ նիստ մը ապահովել (Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1335), ամէն կերպով խնամել ու պահպանել Սեաւ Լերանց բազմաթիւ վանքերը, որոնք Հայ Դաստիարակութեան ու Մատենագրութեան դրեթէ միակ վառարանները մնացած էին։

Թէ ո՛րքան յաջողած է Վասիլ իր այս ազգաշէն գերին մէջ՝ կրնանք այդ մասին մէկ երկու պարագայ յիշել այստեղ։ ա) Վասիլի իշխանութեան բնաջնջումէն վերջն ալ Հայ կաթողիկոսութեան նիստը չարունակեց Կոմմագենէի մէջ, նախ մինչեւ 1123 Գեսունի մօտ կարմիր Վանքը, ապա մինչեւ 1151 Տլուք-Ծովք (Անթէպի մօտ), եւ վերջապէս Հռոմկլայ, ուր տեւեց մինչեւ 1293, եւ որ նախապէս Վասիլի կալուածներէն մէկն էր եղած։ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը մերժեց բուն

Կիլիկիա փոխադրուիլ՝ Ռուբինեանց մօտ, որովհետեւ կրդդար թէ հոն պիտի չկրնայ պահպանել Հայ Կաթողիկոսութիւնը քաղաքական իշխանութեան ստրուկն ու գործիքն ըլլալէ, ոչ ալ Հայաստ. Եկեղեցին օտարամուտ եւ այլասեռիչ ազդեցութիւններէ զերծ պահել: բ) Վասիլի օրով Գրիգոր Բ. Վկայասէր Կաթողիկոսի ձեռքով եղած մատենագրական վերանորոգութիւնը անխափան չարունակից Շնորհալիներու չրջանին եւ ստեղծեց Հայ Գրականութեան Արծաթի Դարը:

Գող Վասիլ ի զուր չէր պայքարած ու տառապած:

* * *

Գալով ուղղակի Անթէպի հետ վերաբերութեան, ինչպէս ըսինք, Անտիոքի դուքս էր Վասակ Պահլաւունի, Գրիգոր Մագիստրոսի որդին եւ Գր. Վկայասէրի երէց եղբայրը, որ 1077-ին կըսպաննուի դաւաճան Յոյներէն: Իր ապրականն է, թերեւս վհատ իսկ, Ծովքի իշխանը, որու անունը չենք գիտեր դժբախտաբար, «հակառակ զրպէտներու ապստակից եւ մատենագիրներու նախահայր ըլլալուն». (Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1261, 1344)· բայց որդին էր Ապիրատ Պահլաւունի, հայրը Ներսէս Շնորհալիի: Այս ազգականութիւնն ալ փաստ մըն է, որ Ծովք դղեակը կը գտնուէր Անտիոքի դքսութեան չրջանակին մէջ եւ նոյն է Անթէպի մօտ Սօֆիճ հետ: Այս մասին աւելի պիտի խօսուի յաւաչիկային:

Փիլարտոս Անտիոքը գրաւեց 1078-ին: Նա, եթէ ոչ առաջ, գոնէ ա՛յս առիթով տիրացած պիտի ըլլայ Տլուքի եւ Անթէպի ալ, ինչպէս նաեւ Կուսիսի եւ Ազազի: Ուրեմն գրեթէ 10 տարի այս տեղերը մնացած են Փիլարտոսի իշխանութեան տակ: Սակայն որո՞ չենք գիտեր թէ Անթաքի եւ Թրլպաչար Գող Վասիլին պատկանա՞ծ են:

Արդ, քանի որ մեր համոզումով ալ Ծովք դղեակը կը գտնուէր Անթէպի մօտ Սօֆ լերանց մէջ, մեր ծննդավայրի պատմութեան վերաբերմամբ պատչաճ կը սեպենք հոս քիչ մը խօսիլ Ծովքի փոքր իշխանութեան մասին: Այս իշխանութեան հիմնադիրն էր հաւանօրէն Գրիգոր Մագիստրոսի այդ անանուն մնացած վեհատ, որ չորս որդիներ ունեցած է,— Ապիրատ, Վահրամ, Վասակ եւ Գրիգոր: Վերջինը յետոյ Գրիգոր Վկայասէրի ձեռքով Եդեսիոյ եպիսկոպոս կարգուեցաւ: Ապիրատի որդիներն են Վասիլ, Շահան, Գրիգոր եւ Ներսէս, իսկ սոնց քոյրը Շահանդուխտ յետոյ Ներսէս Լամբրոնացւոյն մայրն եղաւ: Ապիրատի երրորդ որդին կաթողիկոս եղաւ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի անունով, իսկ չորրորդը՝ Հրո-

չակաւոր Ներսէս Շնորհալին է: Վասիլի որդին էր Գրիգոր Տղայ եւ Շահանի որդին՝ Գրիգոր Ապիրատ Կաթողիկոսները: Այսպէս, Ծովքի Ապիրատ իշխանին որդիներէն երկուքը եւ թոռներէն երկուքը կաթողիկոս եղած են. փառաւոր տոհմ մը: Գրիգոր եւ Ներսէս ծնած են Ծովք դղեակի մէջ, առաջինը 1096–ին, եւ երկրորդը 1102–ին: Անոնք մատաղ տարիքէն Քեսունն փոխադրուած են Գրիգոր Վկայասէրի կարգադրութեամբ, որ 1103–էն սկսեալ հոն կ'ապրէր Գող Վասիլի ապարանքին մէջ: Ներսէս Շնորհալի իր վիպասանական անուն պատմական մեծ քերթուածին մէջ (տողեր 1282–1321) խոր-ունկ երախտապարտութեամբ կը նկարագրէ Գող Վասիլն եւ անոր ազնիւ տիկնոջ խնամքը ծերունի կաթողիկոսին, ինչպէս եւ իրենց՝ մատաղատի մանուկներուն հանդէպ: Գող Վասիլ 1105–ին՝ Մարաշի դրաման մէջ Խաչակրաց օգնելով, Ծովքի կից Տլուքի տոհմութիւնն ալ ապահովեց Շնորհալւոյ հօր՝ Ապիրատ իշխանին, որ տակաւին դժբախտաբար հպիւ երեք տարի յետոյ Ծովքի վրայ յարձակող այլազգի տոհմտակներուն դիմադրելու առեն սպաննուեցաւ: Օրմանեան կ'ըսէ թէ Ապիրատի Վասիլ եւ Շահան որդիներն ալ այդ միջոցին դեռ անչափահաս ըլլալնուն, մանուկներուն վատակ կամ վահրամ հօրեղբայրներէն մին եղաւ պերդաստանին պլուխը, սակայն մի քանի տարի յետոյ՝ երբ Վասիլ չափահասութեան թեւակոխեց, իրեն անցաւ Ծովքի եւ Տլուքի իշխանութիւնը: (Ազգապատում, էջ 1260, 1261, 1284, 1329, 1344, 1350): Աւելի մանրամասնութեանց համար՝ ընթերցողը կը յղենք Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի «Շնորհալի եւ Պարապայ Իւր» գեղեցիկ գրքին:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԽԱՉԱԿԻՐՔ ԵՓՐԱՏԱՑԻՈՑ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ ԹԼՊԱՇԱՐԻ ԿՈՄՍՈՒԹԻՒՆԸ

Աւելորդ է հոս Խաչակրութեանց պատմութեան մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Տիւրացի Գուլիելմոս հետեւեալը կը գրէ.—

«Գուքս Կոնդոփրէ (Godefroiz) յաւ կը հասկնար որ համաճարակը եւ մահատարաժամը տակաւին պիտի չարունակեն Անտիոքի մէջ, եւ անոր եղբայրը չատ ազաչած էր անոր որ երթայ պանդխտանայ իր երկրին կողմը, մինչեւ դէպի արեւմուտք, որովհետեւ կլիման հոն չատ բարեխառն էր: Նա առաւ վոքր խումբ մը անոնցմէ որ աւելի կը տառապէին, եւ

դնաց Թլպաշար (Turbessel) *եւ ուրիչ երկու դղեակներ, մէկուն անունն էր Անթաւ* (Hatab) *եւ միւսինը Աբեւընդան* (Ravendel)։ *Այս երկրին մէջ իր ուզածն ըրաւ։ Իր եղբայրը զինք յաճախ կ'այցելէր։ Երբ նա հոն կը բնակէր, երկրին մարդիկը Միւսլիմաններ* (Meismenent) *կրօնքով, կը պանպատէին երկու Հայերու դէմ, որոնք եղբայրներ էին, մէկուն անունն էր Բապրաա* (Pancrace), *միւսինը՝ Գոզ Վասիլ* (Covesiles)։ *Անոնք բերդեր ունէին այս երկրին մէջ եւ երկրին մեծ մարդիկն էին. բայց իրենց մէջ պարկեշտութիւն բնաւ չունէին։ Անոնք կ'ընդունէին աւազակներ՝ որոնք կը կողոպտէին եկեղեցիները, եւ ամէն կերպով բաւական դէշ չաա բաներ կ'ընէին։ Անոնք այդչափ ազահութիւն ցուցուցած էին, որ խլած էին Պաղտուինի* (Baudoin) *իր դուքս եղբօր նուէր ըրած խորանն Անտիոքի պատչարման աաեն, եւ իրենցիններուն հետ ընծայեր էին Պեմոնդին* (Buiemont)։ *Երբ դուքսը լսեց այս պանպատները, յիսուն ձիաւորներ դրկեց իր մարդոցմէն եւ երկրին մարդիկը, որպէսզի այս երկու Հայերու բերդերն առնեն եւ հիմնայատակ կործանեն։ Այնուհետեւ մինչ դուքսը կը դիմերէր այդ կողմերը, բռնեց մարդիկ արեւելքցի, մեծերէն եւ պզտիկներէն, յարելու Ուռհայի* (Rohez) *պաղտուին կամքին, որովհետեւ նա անոնց չաա մեծ բարիքներ կ'ընէր, զանոնք անուշ կերպով կը պահէր, եւ իր ունեցածէն առատօրէն անոնց կը հաղորդէր։ Ուստի ճամբան բոլորովին ապահով եղաւ, այնչափ որ Ազազի* (Hasart) *բերդականներն ալ սիրով էին մեր մարդոց հետ»։* (Guillaume de Tyr, Tom I, p. 231)։

Այս կտորին մէջ աւանդուած դէպքերուն պատմական կատարեալ ստուգութիւնը չենք կրնար երաշխաւորել, որովհետեւ նախ՝ հեղինակը իր աւանդած եղելութիւններէն իրր 200 տարի ետքը կը գրէր, եւ թո՛ղ կողմնակցական ձգտումներուն ազդեցութիւնն իր գրչին վրայ, բերանացի եւ ի լրոյ գրոյցներով գունաւորուած է իր գրութիւնը եւ պատմական իրականութեանց համեմատութենէն դուրս ելած։ Երկրորդ, չաա մը կէտերով հակառակ կուգայ ոչ միայն ժամանակակից Մատթէոս Ուռհայեցւոյ եւ Ներսէս Շնորհալւոյ, այլ մինչեւ անգամ Բարհեբրէոսի եւ Միքայէլ Ասորոյ պատմածներուն։ Երբորդ, պարզապէս ծիծաղելի է Գոզ Վասիլի եւ անոր եղբօր Բապրաայի բերդերն առնելու եւ հիմնայատակ կործանելու համար՝ երկրին խաժամուժ մարդոց հետ 50 հազարի ձիաւորներու առաքումը։ Ֆրանսացի նոր պատմագէտ մը, Ժ. Լօրան, Տիւրացի Գուլիելմոսի այս պրուցախառն պատմուածքը հիմ ունենալով կ'ենթադրէ որ Կոնդոբրէ հազարներու ամբողջ

բանակով դէպի հիւսիս արշաւանք մ'ըրեր է Գող Վասիլի դէմ, («Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, էջ 898), ինչ որ չափազանցութեան ծայրայեղութիւնն է:

Այսու ամենայնիւ, Տիւրացւոյն այս պատմուածքը չատ մը կէտերով ալ թանկագին է: Նախ, յայտնի կ'երեւի թէ Գող Վասիլ սկիզբէն իսկ՝ եթէ ամբողջ Ապակրութեան հակառակ եղած չէ, գոնէ Բուխյեոնցի եղբայրներուն հանդէպ անհամակիր դանուած է, եւ աւելի համակրած՝ Պեմոնդին, որ քիչ յետոյ Անտիոքի բրինց եղաւ: Երկրորդ եւ ներկայիս մեզի համար ամենէն չահեկան կէտը սա է որ Այնթապ անունն այս առիթով առաջին անգամ կը յիշուի որոշապէս, 1098 Թուականին արդէն իբրեւ Պաղտուին Ա.-ին ձեռքը: Ասկէ զատ, կը տեսնենք թէ Արեւընդան բերդն ալ, որ աւելի եաքերը Բագրատին առացուածք է եւ մինչեւ 1116 Թուականն ալ այդպէս մնացած (Տես Ուռհ. էջ 383, 423), այս ատեն նոյնպէս Պաղտուինին ձեռքն է:

Բայց ոչ նուազ հետաքրքրական է Գող Վասիլի եղբօր Բագրատի մասին յիշատակութիւնը: Ուռհայեցին ալ կը յիշէ Արեւընդանի բերդատէր Բագրատը, սակայն չըսեր թէ Գող Վասիլի եղբայրն էր: Ուրիշ աղբիւրներէ ալ կը տորվինք թէ Գող Վասիլի եղբայր այս Բագրատը, զոր Եւրոպացիք Պանկրաս կ'անուանեն, դրեթէ քսան տարի Կ. Պոլիս բանտի մէջ մնացած է, մինչեւ որ Առաջին Ապակրութեան հոն հասնելուն, նա կերպը գտեր է բանտէն ճողոպրելու, եւ Ապակիրներուն խառնուելով՝ Փոքր Ասիա անցած է եւ անոնց ուղեցոյց եղած մինչեւ Մարաչ:

Ապակրաց բանակը դեռ Մարաչ չամեցած ատեն Պանկրաս կամ Բագրատ հայը կ'առաջարկէր Կոնդոփրէի եղբօր՝ Պաղտուինին կամ Եփրատի վերերէն անցնելով բուն Հայաստան արշաւել եւ կամ Միջագետքի ճամբով ուղղակի Պաղտատի վրայ յարձակիլ: Բագրատի խօսքերը խորտակէս ազդեցին Պաղտուինին վրայ, եւ նա Ապակրաց պետերուն, մանաւանդ իր եղբօր Կոնդոփրէի, եւ նոյն իսկ եպիսկոպոսներու խորհուրդին չանսալով, որոշեց Մարաչէ մեկնիլ իսկոյն, բաժնուիլ ընդհանուր բանակէն, եւ իրագործել իր հայ խրատատուին գծած ծրագիրը: Պաղտուին իր ծրագրին համակրողներ կը գտնէ եւ իրը հազար հոգիի գլուխ անցած, ու Բագրատի առաջնորդութեամբ, կըսկսի իր արշաւանքը դէպի Եփրատայզոց գաւառները, զորս Ապակիրք Հայաստան անունով կը ճանչնային: Թուրքերն այս արշաւանքի լուրը լսելով եւ անոր ընթացքը տեսնելով՝ կը սարսափէին, իսկ Բրիտոնեաները

կը հրճուէին ու ամէն կերպով անոր կ'օդնէին՝ խորհելով թէ Մահմետականներու լուծէն պիտի ազատուին այս միջոցով։ Բայց շատ չանցած պիտի տեսնէին թէ խաբուած են։

Պաղտուին կը յաջողի քանի մը բերդեր ու քաղաքներ գրաւել մինչեւ Եփրատի աջ եզերքը։ Առանց մէջ առաջինն ու վխտաւորը եղած կը թուին Տյուքը եւ անոր կից Անթէպը։ Ուրիշ խիստ կարեւոր մէկն էր Պաւբնդան կամ Արեւբնդան բերդը եւ անկէ հեռու՝ Կուռխս (Gyrrhus) հին եւ նշանաւոր բերդաքաղաքը։ Ապա Հայոց առաջնորդութեամբ Պաղտուին քալեց Թլպաշարի վրայ, որ Անթէպի հարաւ-արեւելեան կողմն՝ արդաւանդ ու բնդարձակ դաշտի մը կեդրոնն անառիկ բերդաքաղաք մըն էր։ Ուռհայեցին սոսկ կ'ըսէ. «Եկեալ կոմս մի անուն Պաղտին, եւ հարիւր ձիաւորով էառ զքաղաքն որ կոչի Թլպաշար», (էջ 316)։ Շատեր կը կարծեն թէ Պաղտուին Թլպաշարը Թուրքերէն գրաւեց, բայց այս կարծիքը սխալ կ'երեւի. «Թլպաշարի տէրը Փեր (Fer) շատ դէշ վարմունք տեսաւ», կը գրէ Լօրան, «եւ չուտ մը անհետացաւ։ Անոր դրացին Նիկոդիմոս միեւնոյն ճակատագրին ենթարկուեցաւ»։ («Հանդէս Ամս.», 1927, էջ 897)։

Ասիկա խրաչեցուցած պիտի ըլլայ բնիկ Քրիստոնեաները։ Քիչ հաքը կը տեսնեն որ Պանկրաս կամ Բագրատ իսկ, որ մինչեւ այն ատեն այդչափ հաւատարմութեամբ ծառայած ու օգնած էր Պաղտուինին, անկէ բաժնուիլ կրստիպուի։ Փոռանկ պատմիչներն այնպէս կը ներկայացնեն թէ Պանկրաս կ'ուզէր անմիջապէս իրեն սեփականացնել միանգամայն գրաւուած երկրին մէկ մասը, բայց Պաղտուին ատոր կ'ընդդիմանայ եւ այդ պատճառով Պանկրաս կը թողու եւ կը հեռանայ։ (Սարուխան, Միջոյէն քաղելով, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1934, էջ 265)։ Բագրատ անշուշտ դնաց իր եղբօրը՝ Գոդ Վասիլի քով։

Ինչեւիցէ, իրողութիւնը սա է որ Պաղտուին իր նորակազմ կոմսութեան կեդրոն կ'ընտրէ Թլպաշարը, կամ Թիլն Աւետաց՝ ինչպէս մեր հին պատմիչները զայն կ'անուանեն Թարգմանաբար. (Տես Ուռհ. էջ 501)։ Արդարեւ Պաղտուին քիչ յետոյ Եփրատն ալ անցաւ, Թեբեւս Սաճուրի դեռահասնութենին մօտակայ հունէն, եւ Միջագետքի Սրուճ քաղաքը գրաւեց. (Լօրան, «Հանդէս Ամս.» 1927, էջ 894)։ Մատթ. Ուռհայեցին (էջ 316) կ'ըսէ թէ Ուռհայի Թորոս կոմսը հրաւիրեց Պաղտուինը՝ մինչեւ Թլպաշար մարդ ղրկելով։

Հայերը կ'երեւի թէ կ'ակնկալէին որ Պաղտուին Ուռհայի դքսութիւնը տոհմական յետոյ՝ Թլպաշարն իրենց կը ձգէ, այսպէս կ'ակնկալէին մանաւանդ Վասակայ որդիք Ապլղարիպ եւ

Լիկոս, որ Պաղտուինին օգներ էին Թլպաշարի Վրահայ կամ Ափխազ իշխանը Փեր եւ Յոյն եպիսկոպոսը Նիկոդիմոս բռնաբարելու մէջ, (Համմա. Ուռհ. էջ 422)։ Բայց Պաղտուին նախընտրեց Թլպաշարն ալ իր ձեռքը պահել։ Այն առեն Ապըղարիպ եւ Լիկոս, որոնք «քաջեր եւ անուանի պատերազմողներ էին», կ՚ըսէ Ուռհայեցին, Պարսիկներէն (իմա՛ Սելճուգեաններէն) դրաւեցին Պիտր (արդի Պիրէճիկ, Եփրատի ձախ ափին վրայ) եւ ուրիշ քանի մը տեղեր, եւ բերդաքաղաքն իրենց բնակարան չինեցին։ Կը թուի թէ Պաղտուին այս վերջին գործին ալ միջամտել ուզեց, այն առեն Գոզ Վասիլ պաշտպան կանգնեցաւ իր Բագրատ եղբօր եւ Վասակայ որդիներուն իրաւանց։ Կրնանք թերեւս Լօրանի հետ ընդունիլ թէ կոնդոփրէ անցողակի յարձակում մը փորձեց Հայ իշխաններուն վրայ, բայց Գոզ Վասիլ եւ իր զինակիցներն անդրդուելի մնացին, (Համմա. Ալիշան, «Սիսուան», էջ 48)։ Երեք տարի յետոյ (1101-ին) Թլպաշար իրր գաղ կոմսութիւն տրուեցաւ Ճոսլինին (Jocelyn de Courtenay), որ Զրնիվիլի (St. Gille) Եւրոպայէ վերադարձին իրեն հետ բերած իշխաններէն մէկն էր, իսկ Սրրուճ տրուեցաւ Փուլչերիի (Foulcher)։ Նոյնպէս կը գտնենք որ Տլուքըն ալ, գոնէ անուանապէս, տրուած է Սաճաւէլ մականուանեալ Կուլիեմոսի մը (Ուռհ. էջ 353։ Համմա. Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 45 եւ Ծան. 1, էջ 46)։ Տլուքը կ՚երեւի թէ գաղ կոմսութիւն եղած առեն Անտիոքի Բրինձութեան ճորան էր, (Տես Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 46, Ծան. 1)։ Բայց սովորաբար Տլուք Անթէպի հետ միասին Թլպաշարի կոմսութեան մաս կը կազմէր։

* * *

Ինչպէս Կիւլէսէրեան Եպիսկոպոս կը գրէ (Կոչնակ, 1929, էջ 11), Նաչակիրք Հիւսիսային Սիւրիան ու Միջագետքը կառավարելու համար երեք վարչական չրջանակներու բաժնեցին, — Եդեսիոյ (Ուռհայի) դքսութիւնը, Անտիոքի բրինձութիւնը եւ Տրիպոլսոյ մեծ կոմսութիւնը։ Այս երեք բաժանմանց մէջ, Հայ ժողովուրդի եւ Հայաստան. Եկեղեցւոյ տեսակէտէն առաջին տեղը կը գրաւէր Եդեսիոյ դքսութիւնը, որ Եփրատայ երկիրն ալ ներառնելով՝ ոչ միայն տահմանակից էր Կիլիկիոյ, այլեւ անոր տահմաններուն մէջ էին Ծովք դղեակը, Տլուք, Անթէպ եւ Հռոմկլայ, որոնք մեզ յատկապէս կը հետաքրքրեն։

Եդեսիա կամ Ուռհայ (այժմու Ուրֆա), դքսութեան մայրաքաղաքը, ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերուն գրեթէ հայնոց մըն էր,

ինչպէս կը դիտէ Բաբդէն Եպիսկոպոս, հակառակ սա իրողութեան որ ան Ասորի կեդրան մը եղած էր անցեալին մէջ: Եւ Եդեսիոյ հայութիւնը տիրացած էր կեանքի լաւագոյն պայմաններուն եւ լաւ կազմակերպուած էր կրօնականօրէն, պայծառ եկեղեցիներով եւ փառաւոր Արքեպիսկոպոսական Աթոռով, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Միջագետքի մէջ հոծ հայութիւն մը կար այդ տեղերը:

Եդեսիոյ լաւին դպրութիւնը դրեթէ կէս դարու (1098–1144) տեւողութիւն մը միայն ունեցաւ, եւ այն ալ մշտաեւ պատերազմներու մէջ, այնպէս որ չկրցաւ հաստատապիծ սահմաններ պահել, այսու ամենայնիւ սկիզբէն մինչեւ վերջը Անթէպի չրջանակն անոր մէջ պարփակուած մնաց: Դարձեալ, ինչպէս որոշ կը հետեւի անոր տարածութեան մասին մեզի հասած բոլոր տեղեկութիւններէն, Եդեսիոյ դպրութեան սահմանները չէին հասներ մինչեւ Միաբերդ, որու կէօղհիւքը դուրս եւ հեռի կը մնար անկէ, մինչդեռ, ըստ Կիրակոսի՝ «Ծովէ վայրն կոչեցեալ» դղեակը Եդեսիոյ դպրութեան սահմաններուն մէջ կ'իյնար:

Եդեսիոյ լաւին դուքսերը Ֆրանսացի էին, առաջինը՝ Պաղտուին Ա.՝ եղբայրը Կոնդոփրէ Բուիլեոնեանի, երկրորդը՝ Պաղտուին Բ.ը՝ տը Պուրկ զերդաստանէն էր, իսկ ասոր յաջորդեց Ճոսլին Ա. Կուրտընէյ զերդաստանէն, որոնք երեքն ալ արդէն նշանաւոր ուտառապետական տուներ էին իրենց բնաշխարհին մէջ: Ճոսլին Ա. եւ Բ. արդէն Թըլլպաշարի կոմսեր եղած ըլլալով, նախընտրեցին իրենց բնակութիւնը հաստատել Եփրատի աջ կողմը, եւ իրենց անդրեվրատեան քաղաքներն ու տէրութիւնը կառավարեցին բերդատէրերու ձեւով, իսկ իրենք բաւականացան նորանոր բերդեր դրաւելով եւ հարկահանութիւն ընելով երկրի հողագործ ժողովուրդին վրայ, Ասորի, Հայ եւ Իսլամ: Այնպէս կ'երեւի թէ լաւին կամ փոխանակ դաղութը տակաւին էր Եդեսիոյ դպրութեան սահմաններուն մէջ, որ տակի պատ դրեթէ անփոփոխ պահած էր Բիւզանդական վարչաձեւը, եւ ընթացիկ դրամներն ալ Բիւզանդական դրամներ էին: Այս դպրութեան մէջ ամենահոծ տարրն էր Յակոբիկ դաւանութենէ Ասորի ժողովուրդը, որ տակայն դրեթէ բոլորովին դինաթափուած էր, մինչդեռ Հայերը, որ թուով երկրորդ դիրքը կը դրաւէին, ամենամեծ մասամբ դինեալ էին: Ասորիներու հոգեւոր պետը «Անտիոքի*

---

*) Gibbon, Decline and Fall, Vol. III, p. 470 (Chap. LIX, note 2).

պատրիարք» կամ «կաթողիկոս» տիտղոսը կը կրէր, բայց կը նամէր Կարկառի եւ Մալաթիոյ մէջտեղ՝ Մար–Պարսամայի վանքը:

Հաբապ կամ Անթաք ալ՝ Տիւլիւքի, Ռաւանդալի, Ռապանի, Հոմկլայի, Պիրի, Կուռխի եւ Ազազի հետ, մաս կը համարուէր Թլպաշարի Կոմսութեան, առաջին եւ յաւուկ իմաստով, որ Եփրատէ արեւմտեան ամենակարեւոր կալուածը կը ներկայացնէր Եդեսիոյ Դքսութեան: Երկրի պաշտպանութեան համար կառուցուած բերդերու նշանաւորներն էին Ռապան, Հոմկլայ, Պիր եւ Թլպաշար: Եդեսիոյ Դքսութեան այս մասին մէջ Հայերն ունէին բազմաթիւ վանքեր, եպիսկոպոսութիւններ եւ մինչեւ իսկ արքեպիսկոպոսութիւններ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Աթոռն ալ մինչեւ 1123 թուականը Քեանոյ մօտ կարմիր վանքն էր, եւ այդ թուականին Տլուք վտխադրուելով, հոն մնաց մինչեւ 1149 թուականը, երբ Հոմկլայ պանուեցաւ իբրեւ կաթողիկոսանիստ: Իսկ մեր չրջանակին մէջ Յակոբիկ Աւարինեցու եպիսկոպոսանիստ քաղաքներն էին Ուրիմա եւ Թլպաշար: (Հմմտ. Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան, «Կոչնակ», 1929, էջ 11–12):

* * *

Տիւրացի Գուլիելմոս 1102 թուականի ներքեւ հետեւեալը կը գրէ Ճոսլէն որ Քուրբրնէյի մասին.— «Լաւ կ'ներթայէին անոր նշաններ եւ բարեհաճութիւն, որովհետեւ կը ճանչնային որոշապէս որ նա իմաստուն եւ խոհական էր: Այս կերպով նա կը կառավարէր ամբողջ երկիրը որ յայնկոյս մեծ գետին՝ Եփրատի, ուր նա ունէր երկու քաղաքներ, Կուռխս (Corices) եւ Տլուֆ (Tulupe), եւ անոնց մօտ բերդեր բաւական զօրաւոր, հարուստ եւ մեծ ու լաւ կահաւորուած, Թլպաշար, Այնթապ, Արեւբլիդան եւ բաւական ուրիշներ»: (Guillaume de Tyr, Tom I. p. 367): Հոս ալ դիտելի կէտերը հետեւեալներն են: Տլուքը Ֆաղաֆ կ'ըսուի, մինչդեռ Այնթապ՝ քերդ*, եւ երկուքն ալ Թլպաշարի եւ Կուռխի հետ Ճոսլինի ձեռքն են, ինչպէս նաեւ Արեւելեան ամբողը: Ուրեմն Բաղրատ այս բերդին աւելի վեր–

*) «Հին ժամանակներու քաղաքներուն պէս Անթէպ ալ բերդ մըն է եւ կամ բերդաքաղաք: Ցաճախ կը յիշուի իբրեւ բերդ, նաեւ իբրեւ քաղաք յիշուած տեղն ալ կը չեչտուի անոր դեղեցկութիւնը (ճիշտ եւ՝ ամբողջութիւնը): Անթէպի ամենէն հին չէնքը իր Գալան (բերդն) է, ռազմական կարեւոր կէտ մը, եւ այս պատճառաւ յաճախ կործանուած»: (Բարդէն Եպիսկ. Սուրիահայ Տարեցոյց, 1925, էջ 97):

ջերը տիրացած պիտի ըլլայ: Երկրորդ, հոս Տլուքը կը տեսնենք իբրեւ ամենահիւսիսային կալուածը Ֆաչակրաց: Կ'երեւի թէ Մարաչէ Այնթապ տանող ներկայ ճամբան էր սահմանապիծը, որմէ անդին, ինչ որ վերեւ որոշեցինք իբրեւ անձուկ իմաստով «Սեաւ լեառն», կը մնար Գող Վասիլի ձեռքը՝ Ռափանի բերդին հետ, ուր հաւանօրէն Բագրատ կը նստէր առժամապէս: Գուցէ Հռոմկլայ Թուրք ամիրայի մը ձեռքն էր, եթէ արդէն Գող Վասիլի կողմէն գրաւուած չէր:

Անտիոքի Բրինց Պեմունդ եւ քեռորդին Ռիչարդ 1101 թուականին հիւսիս քալեցին Մարաչը խլելու Թաթուլ իշխանաց իշխանէն, որ Փիլարտոսի ժամանակէն ի վեր դայն կը կառավարէր Ցունաց կողմէն, բայց դեռ քաղաքը չառած՝ Մելիտինէ հրաւիրուեցան այդ տեղուան Գաբրիէլ Ցոյն կառավարիչին կողմէն, եւ զարան իյնալով դերի բռնուեցան Սերաստիոյ Դանիշմանդեանին ձեռքով: Երեք տարի բանտի մէջ հիւծելէ յետոյ՝ Պեմունդ փրկագինով ազատագրուեցաւ դերութենէ, զվնասուրապէս Գող Վասիլի օգնութեամբ ու միջնորդութեամբ: Սակայն փոանկք չէին խրատուած այս դասերէն: 1104–ին Եդեսիոյ Պալտուին Բ.ը եւ Թլպաշարի Ճոսլին Ա.ը Ֆառանի վրայ քալեցին, եւ ասոնք ալ դերի բնկան Մուսուլի եւ Հառանքէյֆայի ամիրաներուն ձեռքը:

Հայոց բախտէն, Տլուքի անուանեալ կոմսը Սանճաւէլ 1102 թուականին Պալեստինի հարաւային ծայրը պատահած ճակատամարտի մը մէջ սպաննուեցաւ: Տլուքը չատ կարեւոր ստացուածք մըն էր Հայոց իշխաններուն համար: Այս միջոցին Ներսէս Շնորհալիի հայրն Ապիրատ Պահլաւունի իշխանը ակրն էր Ծով կամ Ծովք դղեակին, զոր, ինչպէս առաջ յիշեցինք, Բարդէն Եպիսկոպոսի եւ Օրմանեանի հետ մենք ալ կը նոյնացնենք Անթէպէ արեւմուտք Սօֆ լեռնային հովանոցին հետ: Տլուքի գաւառակը Ծովքի շրջանակը յարաբերութեան կը բերէր Սեաւ լերան եւ Գող Վասիլի ընդարձակ իշխանութեան հետ: Ուստի Վասիլ իշխան (1105–ին) Ֆաչակրաց կ'օգնէ Մարաչ քաղաքը գրաւելու, եւ կ'երեւի թէ իր այս օգնութեան փոխարէն Տլուքի ստացութիւնն ապահովեց Ապիրատ Պահլաւունիին, որմէհետեւ ասկէ վերջը, մինչ, Շնորհալիի գերդաստանը կը տեսնենք իբրեւ տէրը Ծովքի եւ Տլուքի միանգամայն, ու միեւնոյն ատեն Ռաւընդան ամրոցն ալ փոխանցուած պիտի ըլլայ Գող Վասիլի Բագրատ եղբօրը: Սակայն Այնթապ Թլպաշարի կոմսին ձեռքը մնացած կ'երեւի:

Ճոսլին Ա. 1105–էն առաջ ազատուած ըլլալու է Հառանքէյֆայի կալանաւորութենէն, եւ Գող Վասիլի կարգադրութեամ-

բը՝ Մարաչ յանձնուած է ոչ թէ Անտիոքի Իրինոպոլեան մէջ Պեմունդի տեղակալին, այլ Թլպաշարի ճոսլին կոմսին (Ուռհ. էջ 370), զոր այսուհետեւ միշտ յիշուած կը գտնենք իբր կոմս Մարաշի եւ Թլպաշարի միանգամայն: Ճոսլին անչուշտ այս առեն նորոգած է Անթէպի հինաւուրց բերդը, եւ ինչպէս Խաչակրաց սովորութիւնն էր ամենուրեք՝ քաղաքին բոլորտիքն ալ ամուր պարիսպ մը չինած է:

1108–ին ճոսլին կը դնէ Պաղտուին կոմսը Մուսուլի ամիրային, երկուքը կուգան Գոզ Վասիլի քով, որ մեծ ընդունելութիւն կ'ընէ անոնց: Պաղտուինի բացակայութեան առեն՝ Անտիոքի Իրինոպոլեան տեղակալ Տաֆկրէտ փորձեր էր եղեսիոյ դքսութեան ալ տիրել, ուստի Պաղտուին եւ ճոսլին Գոզ Վասիլին պատկանող Ռապան քաղաքին մէջ զօրաժողով կ'ընեն, Վասիլէն ալ 800 օժանդակ զինուոր առնելով: Հռոմոց կայսրն անգամ իր Մամեստիա կեցող պաճենկաց կայազօրէն զինուոր կը ղրկէ անոնց: Ճակատամարտը կ'ըլլայ Թլպաշարի քով, ուր ռակայն Տանկրէտ մեծ յաղթութիւն մը կը չահի զինակիցներուն վրայ: Ճոսլին իր Թլպաշարի ամրոցին մէջ կ'ապաստանի, իսկ Պաղտուին փախչելով կ'իյնայ Արեւբնդան բերդը, Բագրատ իշխանին քով: (Ուռհ. էջ 382–4· cf. Barhebraeus, Chronography, p. 242):

Յաջորդ տարին Պաղտուին եւ ճոսլին պատերազմի կ'ելլեն Խառանի Տաճկաց վրայ: Գոզ Վասիլի զօրականներէն Տաճատի որդի Ապլասաթ Տարօնացին ալ Հայոց մեծ իշխանին կամքին հակառակ անոնց միացած էր: Սակայն Պաղտուին եւ ճոսլին զարճեալ կը պարտուին, եւ Ապլասաթ, որ բազուկէն վիրաւորուած էր, չհաւնելով Փռանկաց զործին, իր զօրաց մնացորդովը կը վերադառնայ Գոզ Վասիլի քով:

1110 Թուականին Մուսուլի Մամտուտ կամ Մաւտուտ ամիրան Մահմետականաց բոլոր իշխաններուն զօրքը միացուցած, ահագին բանակով մը կուգայ Ուռհայի վրայ: Պաղտուին եւ ճոսլին օգնութեան կը կանչեն Երուսաղէմի թագաւորը եւ այսպէս կը յաղթեն կը ցրուեն այլազգեաց բանակը: Իսկ ասոր վրիժառէն՝ Պէրութը Տաճկաց ձեռքէն առնելու համար ճոսլին իր զօրքով օգնութեան կ'երթայ եւ իր մեծ քաջագործութեամբը կը նպաստէ յաղթանակին:

Յաջորդ տարին արեւելքի ամիրաները միաբանած՝ մեծ բանակով նորէն կը յարձակին Եղեսիոյ վրայ, եւ Եփրատն ալ անցնելով՝ կուգան կը պաշարեն Թլպաշարը, ռակայն բերդին ամրութեան եւ ճոսլին իշխանի քաջութեան չնորհիւ՝ այլազգիք անյաջող կ'ըլլան Թլպաշարն ալ, Ուռհան ալ առնելու

եւ կըսահիպուին հաչտութիւն ընել Փռանկաց հետ։

Բայց Տանկրէտ չատոնց բարկացած էր Հայոց Վասիլ իշխանին դէմ, որովհետեւ անոր գինուորներէն ալ դանուեր էին Անտիոքի իշխանութեան վրայ յարձակողներուն մէջ, ուստի երբ Ժերունի հայ իշխանապետն ընկած էր հիւանդութեան անկողինը (1112 թուականին), Տանկրէտ քալեց Քեսնոյ իշխանութեան վրայ։ Սաստիկ պատերազմով առաւ Ռապանը, որ է այժմու Ալթունթաչ գալէ՝ Արապանի դաշտին մէջտեղ։ Ապա յառաջացաւ՝ բանակ դրաւ Քեսունի դաշտին վերեւը։ Բայց Վասիլ հաչտութեան առաջարկ ղրկեց՝ Ճաչակրաց եւս տալով նախապէս անոնցմէ խլած քանի մը տեղերը։ Տանկրէտ ալ Վասիլին վերադարձուց Ռապանը։ Անտիոքի իշխանը Ռապան ազատելու համար բնականաբար Անթէպէ անցած պիտի ըլլար, որ ինչպէս տեսանք՝ Թլպաշարի կոմսին կը պատկանէր, եւ ասկէ յայտնի է որ Ճոսլին այդ միջոցին կողմ փոխելով, Տանկրէտին դինակից եղեր էր։

Գող Վասիլ մեռաւ միեւնոյն (1112) տարին։ Վրայէն մէկ տարի չանցած՝ մեռաւ Անտիոքի իշխանը Տանկրէտ ալ, եւ իր կտակին համեմատ՝ իր քեռորդին Ռոճէր յաջորդ կարգուեցաւ իշխանութեան։ (Ուռհ. էջ 405–6։ Barhebraeus, p. 245)։ Գրեթէ անմիջապէս Ուռհայի դուքսը Պալտուին Տըպուրկ բանտարկեց Թլպաշարի Ճոսլին կոմսը եւ իրեն յափշտակեց անոր իշխանութիւնն ալ, (Տես Ուռհ. էջ 406)։ Պալտուին յաճախ սովալլուկ ալ կը Թողուր բանտարկեալ Ճոսլինը, բայց վերջը Երուսաղէմի Թագաւորին միջնորդութեամբը հանեց բանտէն, սակայն վռնտեց իր տահմաններէն դուրս։ Այն տեն Երուսաղէմի Թագաւորը Ճոսլինին տուաւ Տիբերիա քաղաքը, եւ Ճոսլին իր քաջագործութիւններովը չատ օգտակար ծառայութիւն մատուց Երուսաղէմի Թագաւորութեան, (Ուռհ, էջ 423–4)։

Այս տեն Սրուճի կոմսն էր Պայէճ անուն մէկը (Ուռհ. էջ 407)։ Ապա 1114 Թուականին Պալտուին եւ Ռոճէր՝ Երուսաղէմի Թագաւորին օգնելու համար Պաղեստին կ'երթան, եւ Տիբերիոյ ծովուն մօտ կը յաղթուին Մուսուլի Մաւտուտ հրոսպ ամիրայէն, (Ուռհ. էջ 407–410)։ Այս ճակատամարտին մէջ Ճոսլին ալ ներկայ էր, (Պարհէբրէոս, էջ 245)։

Յաջորդ տարին սոսկալի երկրաշարժ մը պատահեցաւ մեր չրջանակին մէջ, երբ Մարաշ, Քեսուն, Ռապան, Հասն-Մանսուր եւ Սամոսատ քաղաքները կործանեցան մէկ ղիչերուան մէջ։ Անթէպի չրջակայքն ալ վնասուած կ'երեւի, որովհետեւ Հալէպ իսկ սասանուած է, (Baurain, Alep, p. 60)։ Ուռհայեցին կը յիչէ թէ «Ամենայն որ կործաննեցան՝ (էջ 416) էին

զաւառք Ֆրանկաց», եւ թէ ահեղ սասանմամբ կործանուած դիւղերէն եւ վանքերէն մէկն ալ Սեաւ լերան անուանի Բարսեղեանց վանքն էր: (Տես նաեւ Բարհեբրէոս, էջ 247):

Հետեւեալ տարին (1116) Մաւռուսի յաջորդը Բուրսուխ Ալանդոյը ամիրան յարձակեցաւ Ուռհայի կոմսութեան վրայ, ու Եփրատն անցնելով Թլպաշարը պաշարեց, նպատակ ունենալով ամբողջ Անտիոքայ գաւառն ալ նուաճել: Բայց այս մեծ վտանգին առջեւ բոլոր Խաչակրաց իշխաններ ոչ միայն միաբանեցան, այլ Արդուխեան Իլղազի եւ Դամասկոսի Տուղտիկինի ամիրաններն ալ իրենց դինակից ընել յաջողեցան, որով մեծ յաղթութիւն չահեցան Բուրսուխի վրայ՝ Հալէպի գաւառին մէջ: (Ուռհ. էջ 419–421: Բարհեբրէոս, էջ 247–8):

Արդ, վախճանեալ Գող Վասիլի տիկինը եւ Տղայ Վասիլ անուն որդեկրերը, որոնք Քեսունի իշխանութեան յաջորդած էին, բարեկամ էին Բուրսուխ ամիրային: Ուստի Ուռհայի եւ Թլպաշարի իշխան Պաղտուին, Բուրսուխի վրայ տարած յաղթութենէն դողդղացած, ելաւ Գող Վասիլի իշխանութեան դէմ պատերազմ բացաւ, բայց թէեւ Ռապան բերդը երկար պաշարեց, սակայն չկրցաւ առնել: Ասոր վրայ նենգութեան դիմեց եւ Ռուբինեան Թորոս Ա.–ի զաւաճան դործակցութեամբը Տղայ Վասիլը ձեռք անցուց եւ զանի տանջարանի ենթարկելով սպիեց որ բոլոր սուացուածքնեբէն հրաժարի: Այսպէս Գող Վասիլի տէրութեան ալ իշխել կը խորհէր, բայց թէեւ Վասիլ երիտասարդը ձդեց Կ. Պոլիս գնաց (Ուռհ. էջ 421–2), սակայն Գող Վասիլի այրի տիկինը, որու անունը, Միքայէլ Ասորւոյ բնաղրին մէջ մէկ էջի վրայ երկիցս յիշուած, բայց խնամքով քերթուած ըլլալով՝ մեզի անյայտ կը մնայ, իր քով հաւաքուած հայ իշխաններու քաջ միաբանութեամբ, Հայոց Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսին քաջալերութեամբ եւ Բուրսուխ Ալանդոյը ամիրային հաւատարիմ դինակցութեամբ, դեռ մինչեւ 1121 թուականը դիմադրեց, որ տարին կ'երեւի թէ արիասիրտ տիկինը վախճանեցաւ: (Michel le Syrien, Tom III, p. 199. Barhebraeus, p. 246-7):

Անտիոքի իրինցին տեղակալ Բոճէրը քաջ իշխան մըն էր, եւ Հալէպի Թուրք տէրը (1118) չորս ամսուան գինադադար առանալու համար չատ ոսկի տուաւ անոր: Բայց երբ Բոճէր Հալէպի հետ պատերազմը նորոգեց Սեղտեմբերին, Արծուխեան Իլղազի ամիրան Հալէպի օդնութեան հասաւ: Փրանկները յաղթուեցան եւ Բոճէր ապաննուեցաւ: Թուրքերը ողողեցին Անտիոքի երկիրը եւ բազմաթիւ կրօնաւորներ մեռցուցին Սեւ լերան մէջ: Վերջապէս Երուսաղէմի Պաղտուին թագաւո-

ըը լսեց եղածները եւ հիւսիս արշաւելով՝ հասած էր Իզդպին։

Այս միջոցին Յոյները վերստին տիրացած էին Մարաշի եւ նորէն Հայ մը հոն «Իշխանաց Իշխան» դրած, (Ուռհ. էջ 424)։ Բայց 1118–ին մեռաւ Ալէքսիս կայսրը, եւ Գեմունդի թոռը Գեմունդ Բ. որ սպաննուած Ռոճէրի տեղ Անտիոքի բերինց եղած էր (Բարհեբրէոս էջ 248), Մարաշէ վտարելով «Իշխանաց Իշխանը», ինք տիրեց անոր։ Իսկ Պաղտուին Բ. Սրուճի պայէն կոմսին հետ պինակցաբար յարձակեցաւ Պիրի վրայ եւ մէկ տարի պաշարելով զայն՝ ստիպեց անոր ալբն եղող Ասղլղարիպ իշխանը որ իրենց յանձնէ բերդը եւ բոլոր գաւառը, եւ Կիլիկիա երթայ Ռուբինեան Թորոս իշխանապետին քով։ Ապա Պաղտուին Պիրը գաւառովը միասին Գալերան (Waleran du Puiset) անուն փրանք իշխանի մը տուաւ։ Յետոյ Կուռխան մօտ Արեւընդան բերդն առաւ Գող Վասիլի եղբայր Բագրատ իշխանէն եւ կարկառի ակը Կոստանդին իշխանն ալ Սամոսատի միջնաբերդին մէջ տանջարանի վրայ մեռցնելով, Ամանոսէն Արեւելք բոլոր Հայ իշխանութեան երկիրներուն տիրացաւ։ (Ուռհ. էջ 422–4)։

Ասկէ քիչ վերջ Պաղտուին Բ. հրաւիրուեցաւ Երուսաղէմի Թագաւոր ըլլալու. ուստի Ճոսլինը Տիբերիայէն կանչելով՝ յաջորդ կարգեց իր ազգութեան, Ուռհայի, Թլպաշարի, եւն.։ (Ուռհ. էջ 426)։ Բայց Ճոսլին, թէեւ կարողութեամբ չատ հա չէր Պաղտուինէն, չունէր անոր անզգուշութիւնը։ Իսկ Կ. Պոլսոյ գահին վրայ այս տարի յաջորդող Յովհաննէս կայսրը իր Ալեքսիս հօր խորամանկութեան կը միացնէր ռազմական մեծ կարողութիւն, որով փառասիրութիւնն ունէր առիթ գտնելուն վերստին տիրելու Կիլիկիոյ, Եփրատացւոց երկրին, Անտիոքի եւ ամբողջ Սիւրիոյ։ Սպանեալ Կոստանդին իշխանին Մելքայէլ եղբայրն ալ Կարկառը դայն վերջերս պրաւող Թուրքերէն կորզած էր եւ Խաչակրաց ու Մահմետականաց դէմ միանգամայն սոսկալի ասպատակային յարձակումներ կ'ընէր, (Բարհեբրէոս, էջ 249, 250)։ Բայց քիչ յետոյ՝ Խարբերդի ակր Թուրք Պալակ ամիրային յաղթուելով, Կարկառը Երուսաղէմի Թագաւորին տուաւ (Յ. Տ. 1121) եւ ինքը Փռանկներուն երկրին մէջ քաղաք մը ստացաւ, (Բարհեբրէոս, էջ 250)։

Այսպէս, Երուսաղէմի Թագաւորը մէկ իմաստով ամբողջ Սիւրիոյ երկայնքին կը տիրէր։ 1122 Թուականին Ճոսլին Փռանկը Գուբռոսի գաւառն ալ առաւ։ Ճոսլինի առաջուան կինը մեռած ըլլալով, երկրորդ կին մը առաւ Անտիոքի նախկին տիրոջ Ռոճէրի դուստրը· բայց երբ հարսը կը տարուէր Ուռ-

հա, Պալակ զանի յափշտակելով՝ Բալու տարաւ: Երբ Ճոսլին Գալերանի հետ միացած՝ պատերազմ բացաւ Պալակ ամիրային դէմ, Երուսաղէմի թագաւոր Պաղտուին ալ կը փութար օգնութեան, իսկ Իլղազի Արթուխեանը վինակիցն էր Պալակի: Բայց Ուհայի Տափիխլ անուն դիւղին մօտ ճակատամարտին մէջ արդէն Փռանկները պարտուեցան, եւ Պալակ գերի բռնելով Ճոսլին ու Գալերան կոմսերը՝ երկաթի կապանօք տարաւ ու բանտարկեց Խարբերդի ամրոցին մէջ: (Ուհ. էջ 440–2: Բարհեբրէոս, էջ 251· վերջինս քիչ մը տարբեր կուտայ դէպքերուն չարքը): Այս միջոցին Իլղազի մեռնելով՝ Պալակ, որ անոր քեռորդին էր, իբրեւ խնամակալ անոր անչափահաս որդիներուն, անոր երկիրներուն ալ տիրացաւ: (Ուհ. էջ 442: Բարհեբրէոս, էջ 251):

Յաջորդ տարին (1123) Երուսաղէմի թագաւորը դարձեալ պատերազմի ելաւ՝ գերեալ կոմսերն ազատելու համար: Ռահան քաղաքին մէջ եղաւ մեծ զօրահաւաքը: Բայց մինչ Փռանկները Բեռունէն վար Շնչէ կամ Սաճգա (Կէօքսու) գետին քով բանակ դրած էին, Պալակ ամիրային պարան նռուած գունդերն անոնց վրայ խոյացան, զարկին Փռանկաց բանակատեղին եւ ձերբակալելով Պաղտուին թագաւորը՝ Խարբերդ տարին, ուր Պալակ զանի խօթեց Ճոսլինի ու Գալերանի բանտարկուած միեւնոյն քարայրին մէջ: (Ուհ. էջ 442–3: Բարհեբրէոս, էջ 251): Ասոր վրայ Գրիգոր Ա. Պահլաւունի կաթողիկոսը Թուրքերու արշաւանքէն զարհուրելով, ձգեց Բեռնոյ մօտ կարմիր վանքը, եւ կաթողիկոսարանը Տլուք փոխադրեց, որ իր հայրենի կալուածն էր:

Այնուհետեւ (1124) Պեհեռնի ամուր բերդաքաղաքէն 15 Հայեր հետեւակ ու ծպտեալ Խարբերդ գացին, ուր ամրոցին Հայ բանուորներէն չատերը համոզելով, մինչ Պալակ բացակայ էր, խռովութիւն հանեցին, եւ պահուած սուրերնին քաշելով՝ յարձակեցան բերդապահներուն վրայ, որոնք թուով քիչ էին: Մատն բերդը եւ պահակատօրքը սուրէ անցունելէ յետոյ՝ վազեցին դէպի քարայրը: Իրենց բուն նպատակն էր փախցնել իրենց սիրելի Ճոսլին իշխանը, զոր առին տարին մինչեւ Բեռուն: Իսկ Պաղտուին թագաւորն ու Գալերան կոմսը Խարբերդ կը մնային: Փռանկաց քալ զօրապետը Ճոֆրէ, որ թագաւորին ու երկու կոմսերուն բացակայութեանը մեծ իմաստութեամբ կրցած էր ամբողջ ազգութեան պահապան կենալ, չատ ուրախացաւ Ճոսլինի վերադարձէն, եւ սկսան ծրագիր մշակել մեծ բանակ կազմելով մինչեւ Խարբերդ արշաւելու համար: Բայց Ճոսլինի ազատարարներուն մեկնելէն քիչ

յետոյ՝ Պալակ Խարբերդ հասած, եւ ապստամբներն ու խըռովարարները սաստիկ պատժելէ վերջը, Գալերան կոմսը, Պաղտուին Թադաւորը եւ մսոր քեռորդին չղթայակապ իրեն հետ առած Սիւրիա տարած էր: Ճոսլին եւ Ճոֆրէ երբ զայս լսեցին՝ չատ տրտմեցան: (Ուռհ. էջ 443–6: Բարհեբ. էջ 251):

Պալակ իր բանտարկեալները Հալէպ ձգելէ յետոյ, փութաց Մարոզի (Մնբէճ) վրայ: Այս քաղաքն այն ատեն Արաբներու ձեռքն էր, որու ամիրան Փռանկաց զօրքերն իրեն օգնութեան կանչեց: Իրենց զօրքերով եկան ոչ միայն Ճոսլին եւ Ճոֆրէ, այլ նաեւ Տլուքի, Անթաքի եւ Ռապանի կոմսը Սիր Մահի (որու համար տես Կիւլէսէրեան, Ծռվէ, էջ 45, 46), ինչպէս եւ Մարաշի կոմսը, որու անունը հաւանօրէն Պաղտուին էր: Մեծ ճակատամարտ մը եղաւ Հալէպի եւ Մնբէճի մէջտեղ, յորում Պալակ նորէն յաղթանակը տարաւ, բայց յետոյ երբ Մնբէճ քաղաքը պաշարած էր, պարիսպէն նետուած քարով մը վիրաւորուեցաւ ու մեռաւ (1125): Թուրք բանակը Հալէպ քաշուեցաւ, ուր բանտարկուած էին Գալերան, Պաղտուին Թադաւորը եւ իր քեռորդին: Թուրքերն իրենց ամիրաներին Իլղազիի Թիմուրթաշ անուն որդին, որ 100,000 դինար վրկանք առնելով ազատ արձակեց Պաղտուին Թադաւորը, իսկ Գալերան եւ Թադաւորին քեռորդին ապաննուած էին բանտին մէջ: Պաղտուին վերադարձաւ Երուսաղէմ, եւ Ճոսլին՝ իր Թլպաշար ոստանը: Կ'երեւի թէ Ճոֆրէ սպաննուած էր ճակատամարտին մէջ: (Ուռհ. էջ 448–451: Բարհեբրէոս էջ 251): Այս միջոցին Միքայէլ Հայը դարձեալ ապրացած էր Կարկառ բերդաքաղաքին, (Ուռհ. էջ 451):

Մեւնոյն տարին Երուսաղէմի Պաղտուին Թադաւորը Ճոսլինի ձեռնտուութեամբ զօրաժողով ըրաւ Հալէպի վրայ երթալու: Ճոսլին երեք պինակիցներ դուռաւ մահմետական ամիրաններէն իսկ. Արաբիոյ Թադաւոր Սալեհը, Դղուչ Սուլթանին թոռը Տուղտիկին եւ Մելիտինէի սուլթանը: Ցառաջացան, պաշարեցին Հալէպը եւ կը խորհէին անօթութեամբ ստիպել անձնատուր ըլլալու: Սակայն վերջապէս Մուսուլի Բուրսուխ Ադանդոյր ամիրան հասաւ Հալէպի օգնութեան եւ Փռանկներն ու անոնց պինակիցները հարկադրեց նահանջելու: Նա մինչեւ անգամ Դամասկոսի Տուղտիկին ամիրան իր կողմը չահեցաւ: (Ուռհ. էջ 425–3):

Յաջորդ տարին (1126) այս երկուքը 40,000 զօրքով պաշարեցին Ազազ բերդաքաղաքը, որ Խաչակրաց կը պատկանէր: Քաղաքը մեծ վտանգի մէջ էր: Երուսաղէմի Թադաւորը փութաց Անտիոք, ուր եկան նաեւ Ուռհայի կոմսը Ճոսլին, Տրի-

պոլսի կոմսը՝ որ Զընճլի որդին էր, եւ Տլուքի կոմսը Մահի։ Զօրահանդէսին՝ Փռանկները 1,300 ձիաւոր ունէին, իսկ Հայերը՝ 500 ձիաւոր եւ 4,000 հետեւակ։ Երբ Փռանկները կուռէս յառաջացան, Թուրք բանակը Հալէպ քաշուելու պէս ըրաւ։ Փռանկները խաբուելով երբ Ապապի մօտեցան, Թուրքերը դանդաղ չրջապատել սկսան։ Ասոր վրայ Փռանկները Թելիպ քաշուիլ ձեւացուցին, իրր թէ փախուստ տալով, ու երբ Թուրքերը դանդաղ հալածելու դարձան, Ապապի Փռանկ պահակապօրքը դուրս խուժեց։ Այլազգեաց բանակը երկու մասի մէջ մնալով՝ մեծ պարտութիւն կրեց։ Բուրսուխ Ազանդոյը իր քով եղած պատանդները, այսինքն՝ Երուսաղէմի թագաւորին դուստրը եւ Ճոսլինի որդին, Գալաաթ, ճապար ձգելով, ինքը Մուսուլ հասնիլ աճապարեց, բայց հոն սպասնուեցաւ յեղափոխութիւն հանող խուժանին ձեռքովը։ (Ուռհ. էջ 454–8)։ Կ'երեւի թէ ասոր վրայ Փռանկները կրցան յիշեալ պատանդները փրկել ու տանիլ։

Ասկ չատ մեծ յաջողութիւն մըն էր Փռանկներուն համար, եւ Բարհեբրէոս կը պատմէ, թէ Ճոսլինի վախն ընկաւ Հալէպի այլազգեաց վրայ եւ անոնք հաւանեցան տարուէ տարի անոր 12,000 դինար տալ, որպէս զի նա զերծնէք չհարստահարէ, թէ այս ժամանակ «Ճոսլին գնաց Ամիտայի (Տիարպէքիր) երկիրը եւ Աշումայի (Գարաճատաղ) լեռներուն վրայ բնակող Թուրքմէններն ու Քուրդերը զարկաւ եւ գիւղերը թալանեց մինչեւ քաղաքին դուռը», թէ «Փռանկները ամէր էին Մարդինէ եւ Շրպղթանէ մինչեւ Եգիպտոսի սահմանն եղող Արիշ գետը բոլոր երկիրներուն», եւ թէ «անոնց պետերը եկան մինչեւ Ամիդ եւ Նիսիբին (Մծբին) եւ Ռասէլայն, եւ Ռաղդայի ու Խաւանի Մահմետականները կատարեալ անճարակութեան մատնուեցան»։ (Chronography, pp. 253, 254, 255)։

Անտիոքի բրինցութեան յաջորդութեան համար այս մեջոցին «Փռանկներու մէջ երկպատակութիւն ինկաւ եւ Ճոսլին առաւ ամբողջ Անտիոքի երկիրը»։ Ճոսլին կ'ուզէր այդ իշխանութիւնն ինքը գրաւել, Անտիոք ալ մտաւ եւ կողոպտեց քաղաքն ու եկեղեցիները։ «Այն ատեն անոնց (Լատիններու) պատրիարքը դայրացաւ եւ եկեղեցիներուն դռները փակեց եւ դանդակներու զարնուիլն ու աղօթքը դադրեցուց՝ մինչեւ որ Ճոսլին բոլոր առած կողոպուտը ետ տուաւ», եւ ելաւ գնաց։ (Բարհեբրէոս, էջ 253)։

Վերջապէս Պեմանդ Ա։ Ռոպերթ որդւոյն որդին Պեմունդ գօրքով Եւրոպայէն եկաւ (Յ։ Տ։ 1127), եւ Երուսաղէմի թագաւորն իր դուստրը տուաւ անոր հարսնութեան, զանի փը-

ռանկաց ամբողջ հիւսիսային նահանգներուն փոխարքայ կարգեց, եւ Ուհայի Ճոսլին կոմսը, Տրիպոլսի կոմսը եւ ուրիշ բոլորն անոր հնազանդեցուց, նաեւ «տայր (նմա)... զամենայն աշխարհն Կիլիկեցւոց». (Ուռհ. էջ 460): Պեմունդ Բ. իկոյն սկսաւ Թորոս Ա.ի եղբօր ու յաջորդին, Լեւոն Ա. Ռուբինեան իշխանին դէմ պատերազմիլ. (Բարհեբրէոս, էջ 255): Սակայն հազիւ երկու երեք տարի անցած՝ մեռաւ:

Այս առեն երկու մեծ ախոյեաններ ելան Խաչակրաց դէմ, արեւմուտքէն՝ Կ. Պոլսոյ Յովհաննէս կայսրը, զոր մեր պատմիչները Կալոժան եւ Պերթեռուժէն ալ կ'անուանեն, իսկ արեւելքէն՝ Մուսուլի ամիրա Զանգի, մեռած Բուրսուխ Ագոնդոյրի որդին: Առաջինը, երբ ինքը կը դրաւէր Փոքր Ասիոյ հիւսիսային եւ հարաւային նահանգները ծովեզերեայ, Իկոնիոնի Սելճուգեան եւ Սերաստիոյ Դանիշմանդեան սուլթանները կը զբաղէր Կիլիկիոյ Ռուբինեանց եւ Առաբիքի Խաչակրաց երկիրներուն վրայ միանգամայն արշաւելու: Այս արշաւանքներէն առաջիկ տուժած է Կոմմագենէի (Եփրատացւոց) երկիրն ընդհանրապէս եւ Անթիպի չրջանակն առանձնապէս:

1128 թուականին՝ Հալէպի Թուրքերը ծոսլինի հարկատուութենէն ազատուելու համար՝ անոր «փոանկ խոհարարները կաշարեցին ոսկիով, եւ անոնք անոր եւ վեց ասպետներուն որ անոր հետ էին, մահացու թոյն խմցուցին. վեց ասպետները մեռան, բայց Առաուծոյ նախախնամութեան չնորհիւ ու բժիշկներու զարմանումովը ծոսլին փրկուեցաւ, եւ իրեն թոյն տուողներն ու անոնց որդիները մեռցուց»: (Բարհեբրէոս, էջ 253): Յաջորդ տարին յիշեալ Զանգի ամիրան զօրքով իջաւ Ուհայի սահմաններուն վրայ, բայց տեսնելով թէ ծոսլին իր կարծածէն աւելի զօրաւոր է, խնդիրն անուշի կապեց եւ կեղծ սէր հաստատեց ծոսլինի հետ: Ապա վերջնոյս թոյլտուութեամբ Հալէպ յառաջացաւ, որուն տիրեց եւ ուր իր Նուրեդդին որդին փոխանորդ կարգեց. ապա իբր թէ Անտիոքի Պեմունդ Բ. բրինցին հետ ալ խաղաղութեան դաշինք կռելով, դէպի Դամասկոս ուղղուեցաւ՝ մեռած Տուղտիկին սուլթանի իրերը կարգադրելու համար: (Ուռհ. էջ 461):

Երուսաղէմի թագաւորը կը տեսնէր որ իրեն համար նոր եղեսիոյ ծոսլինէն աւելի լաւ դինակից չկար: Ուստի 1131 թուականին անոր հետ Անտիոք գնաց, զանի այդ տեղ բրինց կարգելու, «բայց Անտիոքի ժողովուրդը (քաղաքին) դռները գոցեցին անոնց երեսին, մինչեւ որ անոնք երդում ըրին թէ Անտիոքը Պեմունդի դստեր համար պիտի պահուի, մինչեւ անիկա մեծնայ եւ ամուսնանայ Անտիոքի վրայ իշխան ըլլալիք

մարդու մը հետ»: (Բարհեբրէոս, էջ 255): Եւ ահա այս դէպքէն ոչ չատ ետքը սպաննուեցաւ Ճոսլին Ա. եւ որդին Ճոսլին Բ. իշխեց Եդեսիոյ եւ Թլպաշարի վրայ (Բարհեբր. էջ 255):

Ճոսլին ալ Քուրթընէյ, կ'ըսէ Կիպըն, «Ալթոյի եւ ազնիւ ասկնոջ մը թոռը, պինուորպրուեցաւ Առաջին Խաչակրութեան հերոսներու չարքին: Ընտանեկան խնամութիւն մը (մայրերը քոյրեր էին) կապեց պինք Պաղտուկին ալ Պուրկի դրօչակին, Եդեսիոյ երկրորդ կոմսին, իշխանական աւատ, զոր ստանալու արժանացաւ եւ կրցաւ պահպանել, կը յայտնաբերէ իր մարտական հեռուորդներուն չատութիւնը, իսկ իր ազգականին (Երուսաղէմ) մեկնումէն յետոյ, Ճոսլին ինք ստացաւ իշխանութիւնը Եդեսիոյ կոմսութեան՝ Եփրատի երկու կողմերուն վրայ: Պաղտկութեան ժամանակի խնայողութեանց շնորհիւ իր դաւառները լեցուեցան լատին եւ տեղացի հպատակներով, իր չահմաբանները՝ ցորենով, դինիով ու իւղով, իր բերդերը՝ ռակիով ու արծաթով, զէնքերով ու ձիերով: Երեանամեայ արբատան պատերազմի մը մէջ, հերթովին աշխարհակալ մը եւ կալանաւոր մը եղաւ, բայց մեռաւ իբրեւ դինուոր մը՝ իր դունդերուն գլուխը, ձիաքարշ ժանուարի (litter) մը մէջ, եւ իր վերջին ակնարկը տեսաւ փախուստը Թուրք ասպատակողներուն, որ իր ծերութենէն եւ մարմնական տկարութենէն օգուտ քաղել կը կարծէին»: (Gibbon, Decline and Fall of the Roman Empire, Chapter LXI., Modern Library Edition, Vol. III, p. 563):

* * *

Ճոսլին Բ.ի իշխանութեան շրջանը Եփրատայեզոց երկրին համար ամենամեծ տառապանքի ժամանակ մըն էր: Աբեմուտքէն Կ. Պոլսոյ Յովհաննէս կայսրը, հիւսիսէն Իկոնիոնի սուլթանը եւ մէկէ աւելի Դանիշմանդեաններ, իսկ արեւելքէն Մուսուլի ամիրա Զանդի չարունակ իրարու հետ բազխումներ կ'ունենային կիլիկիոյ ու Եփրատայեզոց երկիրներուն մէջ, որու հետեւանքը պիտի ըլլար այս տեղեր հաստատուած Հայոց ժողովուրդին տասանորդումը: Այս շրջանի պատմութեան համար Ուռհայեցին եւ 1137–էն անդին անոր չարունակողը՝ Պեհեանիցի կամ Քեսունցի Գրիգոր Երէցն ունինք, որոնք սակայն անբաւարար են, պակասը Բարհեբրէոսով կը լրացընենք:

Ի սկզբան տակաւին չատ զօրաւոր կ'երեւէր Եդեսիոյ եւ Թլպաշարի միացեալ կոմսութիւնը: Ճոսլին Բ. 1134 թուականին առաւ Տիարպէքիրի մօտ Շպղթանի ամրոցը եւ հիմ-

նայատակ կործաննեց։ Միեւնոյն տարին Երուսաղէմի թագաւորը Պաղտուին Բ. պատերազմով առաւ Անտիոքի մօտ Քուսէյր բերդը եւ Փռանկներ մեծ յաղթութիւն մը չահեցան Թուրքերուն վրայ։ Յաջորդ տարին (1135) Իտալիայէն Պետերին անուն Փռանկ իշխան մը՝ Բէյմօն որ Փուաթիէր, եկաւ եւ Անտիոքի ապաննուած բրինցին՝ Պեմունդ Բ.ի դուստրը կին առնելով՝ իշխեց այդ բրինցութեան վրայ։ Բայց այդ իսկ տարին մեռաւ Երուսաղէմի թագաւորը Պաղտուին, որ Յաչակրութեան հոգին եղած էր։ (Բարհեբրէոս, էջ 255 եւ 258)։

Յովհաննէս կայսրը Փոքր Ասիոյ մէջ իր ընելիքները կատարած ըլլալով, դէպի Կիլիկիա կ'ուղղէր իր երեսը՝ Ռուբինեաններուն եւ Յաչակիրներուն հետ հաշիւ տեսնելու համար, եւ ոտքերուն կռուան պատրաստելու համար նախ երկու դիժդոհ հայ իշխաններ դրդեց ու դրկեց (1135–6–ին)։ «Միքայէլ Հայը, որ Պալակի օրերուն կարկառի բերդը Փռանկներուն ծախած ու պարպած էր, նա եկաւ եւ զայն դողացաւ անոնցմէ։ Եւ նա կռուեցաւ անոնց հետ ու կը կողոպտէր անոնց գիւղերը։ Օր մը Թուրքերը պիտի ձերբակալէին Միքայէլ Հայը Զիլոնա գիւղին չրջակայքը, որ Եփրատի եզերքն է։ Եւ քանի որ դինք ամէն կողմէ չրջապատած էին, որով չէր կրնար փախչիլ, ինքզինքը դահավէժ մը գետը նետեց։ Երկաթէ պրահ հագած ըլլալով, ջուրերու յատակին ընկղմեցաւ։ Բայց նորէն վեր ելաւ եւ հունը հասնելով, փախաւ ապաստեցաւ ու չմեռաւ։ Կըսուի թէ մինչեւ անդամ իր ձեռքին բռնած վահանն ալ վար չէր նետած։ Ապա նա կարկառը ձոսլին Բ.ի տուաւ եւ անկէ առաւ Սոպրոս բռնած տեղը, եւ ձոսլին ալ կարկառը Հայոց Կաթողիկոսին եղբօրը, Վասիլիի, ծախեց։ Ցետոյ Միքայէլ բանակ մը կազմեց եւ Քեսունի երկիրն առաւ, բայց Փռանկները դարան մտնելով՝ զանի սպաննեցին»։ (Բարհեբրէոս, էջ 261)։

«Իսկ Տղայ Վասիլը, որ Կիլիկիա գացեր էր (Ռուբինեան) Լեւոնի քով եւ անոր փեսայ եղած», ապա անկէ ալ Կ. Պոլիս գացած՝ ինչպէս Ուռհայեցին կը պատմէ (էջ 421–2), «նա ալ Հայեր ժողվեց իր դլուխը եւ եկաւ պատերազմ ընելու Փռանկներուն հետ, որ Քէֆէր–Զամաճ կը բնակէին, եւ այս առիթով Հայոցմէ չատեր սպաննուեցան»։ (Բարհեբրէոս, էջ 261)։ Այս Վասիլին նորէն պիտի հանդիպինք։

Այսչափը բաւական չէր եւ յաջորդ տարին (1136–7) Դանիշմանդեաններէն Մահմուտ սուլթան անուն մէկն ալ բազմաթիւ զօրքով եկաւ Մարաշի երկրին վրայ եւ ապա իջաւ Քեսունի գաւառը, եւ գիւղերն ու վանքերը այրելէ ու կործանելէ ետոյ, պաշարեց քաղաքը։ Մարաշի եւ Քեսունի կոմսը

Պաղտին բացակայ էր: Բարեբախտաբար քաղաքին հոգեւորականները քաջալերեցին ռազմիկները, որոնց քաջ դիմադրութեան չնորհիւ ապատեցաւ Քեսուն: Որովհետեւ Մահմուտ լսեց որ Հոռոմոց Թագաւորն ալ պաշարուած Քեսուն քաղաքին օգնութեան կուգայ, ուստի պաշարումը վերցուց եւ փութով գնաց: (Ուռհ. էջ 462–4):

«Այս տարի... (1137) Յունաց Յովհաննէս կայսրը մեծ զայրոյթով քալեց Լեւոն Հայուն դէմ, եւ գրաւեց Տարսոն, Ատանա եւ Մոպսուեստիա քաղաքները: Եւ (Անարզարա քաղաքին մէջ) գերի առաւ Լեւոնը, եւ անոր կինն ու որդիները, եւ զանոնք Կ. Պոլիս ղրկեց: Ինք մեկնեցաւ ու իջաւ Անտիոք, եւ չկրնալով պայն առնել, ձոսլին եկաւ (միջնորդելու), եւ անոնք համաձայնեցան որ Յովհաննէս կայսրը Հալէպը եւ Սիւրիոյ ուրիշ քաղաքները գրաւելով Փռանկներուն տայ, եւ անոնք ալ Անտիոքը կայսեր տան: Այսպէս համաձայնած՝ եկան ու բանակեցան Հալէպի դէմ: Ապա առին Պզահ (Buzaya) ամրոցը եւ Շայզարի դէմ պատերազմողները կայնեցուցին»: Բայց այս միջոցին լուր եկաւ որ Իկոնիոնի Մասուդ սուլթանը Կիլիկիա իջեր եւ Ատանան գրաւեր է: Կայսրը իր նահանջի ճամբուն կտրուելէն վախնալով՝ այրեց իր պատերազմի մեքենաները, եւ Կիլիկիա վերադառնալով՝ Մասուդ սուլթանին հետ հաշտութիւն խօսեցաւ եւ Կ. Պոլիս մեկնեցաւ: (Բարհեբրէոս, էջ 264· Ուռհ· էջ 464–6):*

Յովհաննէս կայսեր ձեռքով (1137–ին) Կիլիկիոյ Ռուբինեանց իշխանութեան ընդհատումն արդէն այնչափ ծանօթ է մեր Ազգային Պատմութեան դասագիրքերէն, որ հոս աւելորդ է անոր մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Միայն մեր նիւթին հետ առընչութեամբ բաւական է յիշեցնել որ Լեւոն Ա.ի որդիներէն երկուքը սրծան, Ստեփանէ եւ Մլեհ, որոնք ապատանեցան իրենց մօրեղբօրը, Եղեսիոյ եւ Թլպաշարի կոմս Ճոսլին Բ.ի քով:

«Եւ Մելիտինէի տէրը Մէլիհ Մուհամմատ (որ նոյն է Մահմուտ սուլթան բռուածին հետ), իր Տալաթ եղբայրը վրնտեց՝ անկէ խլելով Ապլաստան ու Զահան գաւառները: Եւ Տալաթ անցաւ Հանձիթ եւ անկէ Ամիւդ գնաց, եւ անկէ ալ Ճոսլինի քով եկաւ»: (Բարհեբրէոս, էջ 260): Ճոսլինի այսպէս վոնտուած ու թափառական Տալաթն ընդունիլը կ'երեւի թէ բարկացուց Մելիտինէի տէրը, որ նախ թշնամի մը ղրկեց

---

*) *Հիմակուան Պազ աւանէն կէս ժամ հեռու են Պզահի աւերակները: Պզահ կաթուղ. բերդաքաղաք էր այն առեն, (Ուռհ. էջ 274, 430, 466):*

Փոանկներու երկրին վրայ: «Այս ժամանակ Սեւաւերակի տէր Ամիր Իսա, այլով անուամբ Սերուխտ, առենօք Պաղտատ երթալով իսլամացած Պօղոս անուն Հայու մը սերունդը, բանակ ժողվեց եւ Կարկառի դաւառն ասպատակելու գնաց: Եւ երբ տեսաւ թէ դաւառն արդէն աւերուած էր, իր երեսը դարձուց վանքերուն ու մենաստաններուն»: Բարհերբէոս ապա մի առ մի կը թուէ այն ասորի վանքերը, որ այս առթիւ կողոպտուեցան: (Chronography, p. 260):

Յետոյ Մելիք Մահմուտ անձամբ յարձակեցաւ Կոմմագենէի վրայ, պաշարեց Շուպլաճ բերդը եւ չատ արիւնահեղութիւն ըրաւ, բայց չկրնալով նուաճել՝ ձմեռուան մօտենալուն, առիպուեցաւ կուլա կոչուած լեռներէն անցնելով վերադառնալ իր երկիրը: Այս միջոցին Խաչակրաց միւս իշխաններուն հետ՝ Մարաշի եւ Քեսունի կոմս Պաղտինն ալ Անտիոք կանչուած ըլլալով, յաջորդ տարուան Զատիկէն եաքը գնաց Յովհաննէս կայսեր զօրահաւաքին: Երբ Քեսուն քաղաքը թափուր մնաց իր զօրականներէն, բնակիչները զարհուրեցան, եւ քաղաքացիներէն մէկ մասը Պեհեսնի, մէկ մասը Ռապան եւ մէկ մասը Հռոմկլայ փախչելով, քիչ սեպուհներ մնացին առաջապահ հետեւակներուն հետ: Թէեւ քաղաքապետ Վահրամը եւ մեր պատմիչ Գրիգոր Երէցը քաջալերեցին զանոնք քաղաքը պահպանելու, այլ ի զուր: (Ուռհ. էջ 466):

Արդ, լսուեցաւ որ Յունաց կայսրը, Հալէպի մէկ ամուլ պաշարումէն յետոյ, կը նահանջէր Առորիքէն: Այս միջոցին Խարբերդի ամիրային որդին Գարա Արսլան, որ նախապէս Հալէպի սուլթանին օգնութեան փութալով՝ յաղթուած եւ փախուստ տուած էր կայսեր երեսէն, իր վերապարձի ճամբան Անթէպի վրայէն կ'առնէր, եւ երբ Քեանոյ մէջ մնացողներ լսեցին թէ այլապղեաց բանակ մը կը յառաջանայ, կարծելով թէ Մելիք Մահմուտ կուգայ, որու զօրծած աւերմունքէն այնչափ աչքերնին վախցած էր, անոնք ալ քաղաքը լքեցին ու փախան: Ուստի Թուրքերու բանակէն երեսուն հոգի միայն մտան թափուր քաղաքը եւ զայն հրդեհի տուին պարիսպի դռներէն սկսած մինչեւ Գոզ Վասիլի բարձրայարկ ապարանքը: (Ուռհ. էջ 467):

Գրիգոր Երէցը Մարաշու եւ Քեանոյ տէր այս Պաղտիկ կոմսին համար երկիցս կը յիշէ թէ նա Մելիտինէի սահմանէն մինչեւ Անտիոքի դուռը կ'իշխէր, (Ուռհ. էջ 469, 498): Ուս-

*) Շուպլաս *թերեւս նոյն է* Շիբրազ (էջ 173 *եւ* Սոպրոս (էջ 214) *բառածանգերուն, այսինքն Պեհեսնիի մօտ արդի* Սուրփազ *գիւղին հետ:*

ոչ հաւանական է որ մեր չրջանակի ամբողջ լեռնադաչտային մասը, Սեաւ լեռներով միասին, անոր կը պատկանէր, իսկ դաչտային մասեր Անթէպի, Հռոմկլայի եւ Թլպաշարի հետ Ձոլոնի կոմսութեան կը պատկանէր: Տլուքի համար չենք կրնար որոշ բան մ'ըսել՝ եթէ չընդունինք թէ Ծովքի կաթողիկոսարանին հետ միասին Պահլաւունեաց սեփական սահմանածք կը կազմէր:

Յաջորդ տարին (1138) երբ Եդեսիա պաշարուած էր Թուրքերէն, 300 փռանկ ձիաւորներ հաւաքուեցան իբր 4,000 հեծեալներու հետ, եւ Սամոսատէ ճամբայ ելան Եդեսիա ուտելիք տանելու համար: Բայց Մարղինի ափր Թիմուրթաչի կողմէն դարան դրուած զինուորներէն յարձակում կրելով, մեծ թուով մը չարդուեցան եւ մնացածները դերի տարուեցան: Ապա Թիմուրթաչ Քեսունի բերդն ալ առաւ, իսկ քիչ յետոյ Իկոնիոնի Մասուդ սուլթանն ալ Քեսունի դաւառին վրայ յարձակելով, աւաններր գրաւեց ու գիւղերը հրոյ ճարակ ըրաւ: (Բարհէբ. էջ 265): *Մելիտինէի ափր Մելիք Մուհամմադ ալ կիլիկիոյ անտեռունչ երկիրը դնաց եւ Վահկայ ու Գառնաբերդ անուն երկու ամրոցներ գրաւեց:* (Բարհեբրէոս, էջ 266):

Այսպէս, Բիւզանդիոնի Յովհաննէս կայսեր անմիտ փառասիրութիւնը կիլիկիոյ եւ Կոմմագենէի «Փոքր Հայաստան» զարձած ծայրկեալ գաւառներուն այլապէս ձեռքով քար ու քանդ ըլլալուն դուռ բացաւ: Կ'երեւի թէ Եդեսիոյ պաշարուած միջոցին էր որ Տլուքի նախկին Մահի կոմսին ազգականներէն Սիմոն անուն մէկը դողացաւ Անթափը Ուռհայի Ձոսլին կոմսէն, բայց մէկ տարի վերջը Անտիոքի բրինցին միջնորդութեամբը վերադարձուց օրինաւոր տէրոջը: (Ուռհ. էջ 467–8):

Յաջորդ երկու տարիներուն (1139–40) *Թուրք ամիրաներ եւ փռանկ պարոններ, ընդ որս եւ մեր Ձոսլին Բ.ը փոխոխակի արշաւանքներ կ'ընեն իրարու երկիրներուն վրայ: Այսպէս, Մելիք Մահմուտ* 1140–*ին կը կրկնէ Կոմմագենէի վրայ իր յարձակումը եւ մինչեւ Այնթապ ալ կը յառաջանայ, սակայն անյաջող վերադառնալ կըստիպուի: Փոխադարձ տեղութիւնն այն աստիճանի հասած է որ «այդ ժամանակներուն երբ Բրիտոնևայ մը, մինչեւ իսկ անդիտակցօրէն, յիշէր Յունաց կայսեր կամ Փռանկաց թագաւորին անունը, Թուրքեր կըսպաննէին զանի», կը գրէ Բարհեբրէոս* (Chronography, p. 266):

Յովհաննէս կայսրը 1142–*ին երկրորդ անգամ Ասորիք իջաւ եւ Անտիոքն անոր պահանջին բրինցէն ծախու առնել կը ջանար, բայց չյաջողեցաւ: Իսկ երկու տարի յետոյ՝ Ապրիլին,*

երբ կայսրը Կիլիկիոյ մէջ արտորդութիւն կ'ընէր, վայրի խոզէ մը սպաննուեցաւ: Նոյն տարին սպաննուեցաւ նմանատիպ արկածով մը Երուսաղէմի Պաղտուինն Գ. Թագաւորը, նաեւ մեռաւ Մելիք Մահմուդը: (Ուռհ. էջ 468: Բարհեբրէոս էջ 267): Այս բարենչան զուգադիպութեանց ներքեւ Թորոս Բ. Ցունաց կաթնաւորութենէն ազատուելով, Կիլիկիոյ մէջ վերականգնեց Ռուբինեանց իշխանութիւնը, եւ Ստեփանէ ու Մլեհ վերստաձման իրենց եղբօրը քով:

* * *

Եդեսիոյ կոմսութեան համար բուն վտանգը կը պատրաստուէր արեւելքէն: 1144–ին պատահեցաւ Մուսուլի ամիրա Զանգիի ձեռքով Ուռհայի առումը, որու վրայով ժամանակակից Ներսէս Շնորհալին գրած է իր նշանաւոր «Ողբ Եդեսիոյ» քերթուածը, ճշմարիտ դիւցազներգութիւն մը՝ արտասթիք ոճով*: Ծոսլին կոմսը բացակայ էր՝ Անտիոք գացած ըլլալով: Ատանի Տաճիկները Մուսուլի ամիրայ իմացուցին որ Ուռհա պարպուած է ինուորներէն, եւ Զանգի արշաւօրէն բանակ ժողվեց եւ Նոյեմբերի 28–րդ օրը, Երեքշաբթիին, եկաւ պաշարեց քաղաքը: Յարձակմանց ու առման նկարագրութիւնը դուրս է մեր նպատակէն, եւ ուղղը կրնայ գտնել Բարհեբրէոսի (Chronography, pp. 268-270) և Գրիգոր Երէցի քով (Ուռհ. էջ 469–472): Երկու պատմիչներն ալ այս սոսկալի պատահարը Ծոսլին Բ. իշխանի բարոյական անկման կը վերագրեն (Ուռհ. էջ 472: Բարհեբ. էջ 273, 278), մինչդեռ Օրմանեան այս Ծոսլին Բ.ը կը դովէ իբրեւ բարեբարոյ եւ Հայոց հանդէպ բարեսէր անձ մը, մասնաւորապէս բարեկամ Ն. Շնորհալւոյ գերդաստանին՝ պահլաւունեաց (Ազգապատում, էջ 1358):

Զանգի Եդեսիան գրաւելէ յետոյ յառաջացաւ Պիրէ վրայ, որ Եփրատի վերեւը կախուած հզօր ամրոց մըն էր: Բայց պաշարման մէջօրին ամիրան լսեց որ Մուսուլի մէջ իրեն դէմ ապստամբութիւն ելեր է, ուստի փութով մեկնեցաւ զայն մարելու: Պիրէի Փռանկները Զանգիի վերադարձէն խիթալով, Մարդինի ամիրայ՝ Թիմուրթաշին լուր ղրկեցին եւ քաղաքն ու բերդը յանձնեցին անոր: Բայց այլապէս իր պալովը չօրնեց անոնց, հապա իր ձեռքերով կործանեց Մարդինի մօտակայ-

---

*) Ասոր վերլուծութիւնը, պատշաճ բնդարձակ մէջբերումներով, որ չահեկան ընթերցում մըն է, կարելի է գտնել Ալիշանի «Շնորհալի եւ Պարապայ Իւր» երկասիրութեան մէջ:

քէն մինչեւ Եփրատ հանդիպած բոլոր ամրոցները, ինչպէս նաեւ «կնկան Բերդը» (Թերեւս այժմու Ոզգըզ բաւուածը)՝ Մար-Հանանիայի ասորի վանքին մօտ: (Բարհեբրէոս, էջ 270): Պալըզ ամրոցը Ճոսլին Բ.ի սիրելի առանձնարանն էր:

Զանգի վերադառնալով, Հալէպի ալ այցելեց, բայց Գալաաթ-Ճաբարի մէջ ապաննուեցաւ (1146-ին): Ասոր վրայ Ճոսլին եւ Քեանոյ կոմսը Պաղտուին Եդեսիան վերստին գրաւել փորձեցին: «Գիշեր առեն Փռանկ հեռեւակ զօրքեր էլնարանները մտցեցան երկու աշտարակներու վրայ՝ ըստ այն ծրագրին զոր մատնանիշ ըրած էին պարիսպները պահպանող քանի մը Հայեր, եւ Թուրքերը միջնաբերդ փախան: Եւ առաւօտուն Զուրի դուռը բացուեցաւ եւ Ճոսլին ներս մտաւ: Բայց երբ Փռանկները 6 օր կեցած էին Եդեսիա, Նուրէտտին (Զանգիի որդին, որ Հալէպի սուլթան եղած էր), 10,000 այլազգիներով թափեցաւ անոնց վրայ»: Քաղաքին այս երկրորդ առման առիթով եղած կոտորածին նկարագրութիւնը սոսկալի է: «Եւ ան (Եդեսիա) չնազայլերու բնակարան եղաւ: Մինչեւ անգամ անկարելի եղաւ դանել Քեսունի սիրոջ Պաղտինի մարմինը, իսկ անիծեալն Ճոսլին Սամոսատ փախաւ: Մեր Սրբազանը Բասիլ (Բարսեղ) փախուստով ապատեցաւ, բայց Հայոց չատ մը ուրիշ եկեղեցականներու հետ՝ ձերբակալուեցաւ»: Բարհեբրէոսը, էջ 273, համմտ. Ուռհայեցի, էջ 472-3):

Գրիգոր Երէց չափազանց կը գովէ «երկուց աշխարհաց, Գերմանիկեցւոց եւ Քեսունի տէր» Պաղտինը, որ ըստ իր ցուցման՝ Անտիոքի Բրինձին եղբայրն էր (Ուռհ. էջ 500), ըսելով թէ «առաւել սիրէր զազգն Հայոց քան զՖրանկաց» (էջ 473): Այն ընդարձակ դամբանականին, զոր Պաղտին իշխանի խոստովանահայր գրած է եւ Գրիգոր Երէց ամբողջութեամբ կը դնէ իր Պատմութեան մէջ (Ուռհ. էջ 473-500), սկիզբը ցոյց կը տրուի թէ Պաղտինը Գերմանիկէ (Մարաչ) եւ Քեսուն քաղաքներէն զատ Պեհեսնիի եւ Ռափանի ալ կը տիրէր (էջ 473): Եւ ապա կըսուի թէ Պաղտին իշխանն «անսայթաքելի լեզուաւ ի հայելէն լեզու բարբառէր», (էջ 475, համմտ. նաեւ էջ 483): Ու վերջապէս, մեծապէս կը գովուի երիտասարդ Սիբի Պաղտինի իմաստութեան հետ քաջութիւնը (էջ 469, 473), ու մանաւորապէս անձնազոհութիւնը որով պատճառ եղած է բազմաթիւ ուրիշներու ազատման (էջ 496):

Սոյն դամբանականի դէպի վերջերը խօսքը կ'ըլլայ «վատչուէր եւ սուտ, ննդաւոր Վասիլ» իշխանի մը, որ կ'երեւի թէ Ճոսլին ու Պաղտին իշխանները Եդեսիոյ վերստին գրաւման խիզախ գործին մղելէ եւ Պաղտինի մահուան պատճառ ըլլա-

լէ վերջ՝ ինքը եա քաչուեր է։ Նոյն Վասիլն է անչուչա նաեւ դլխաւորն «ի դատաճանող ընկերակից իշխանաց», (Ուռհ. էջ 498)։ Ո՞վ է այս Վասիլը։ Արդեօք դարձեալ Վասիլ Կամսարական կամ Տղայ Վասիլը չէ՞, յունասէր, (տես Ուռհ. էջ 474), թէ՛ Ռուբինեանց եւ թէ Հաչակրաց դէմ անմարելի քէն պահած, որ կրկին չանացած է պղտոր ջուրերու մէջ ձուկ որսալու, եւ որ դուցէ իբրեւ «Վասիլ Բարձրբերդցի» (էջ 508) անգամ մըն ալ երեւան պիտի ելլէր։

* * *

Ուռհայի կորուստէն յետոյ Թլպաշարի վրայ միայն իշխող ճոպլին Բ. կոմսը Պաղտինի մահովը կը տիրանայ նաեւ Մարաշի, Քեսունի, Պեհեսնիի, Ռապանի եւ Հոմկլայի, բնականաբար տէր մնալով Անթէպի ալ։ Եդեսիոյ անկման վրայ երկրորդ Հաչակրութեան շարժումը սկսած էր Եւրոպայի մէջ, եւ Ասորիքի փոռանկներն անով կը յուսային փրկուիլ իրենց անել վիճակէն։ Այս միջոցին (1149-ին) մեռաւ Անտիոքի բրինցը Raimond de Poitiers, նահատակեալ Պաղտինի «անկըլուխ» (խենթ) եղբայրը, իր յանձնապաստան յանդգնութեան գոհ երթալով (Ուռհ. էջ 500), այսինքն՝ Նեֆինի մօտ սպանուելով Նուրէտտինի ձեռքէն (Paul Baurain, Alep. p. 64), եւ մեր ճոպլինը կը մնար հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ միակ «պլուխ Ֆրնսաոնէից», (Ուռհ. էջ 501, 503), մինչեւ որ Ռմբաղդ (Renauld de Chatillon) Եւրոպայէն գալով տիրացաւ Անտիոքի Բրինցութեան (Baurain, Alep. p. 64)։

Հետաքրքրական է Բարհեբրէոսի նկարագրութիւնը Մարաշի գրաւման մասին, որ այս նոյն տարուան մէջ պատահեցաւ։ «Եւ այս տարի (Յ. Տ. 1149) Իկոնիոնի սուլթանը Մասուդ... Մարաշը պաշարեց եւ առաւ փոռանկներէն։ Եւ անոնց երդումները յարգելու համար փոռանկ տապետներն ու եպիսկոպոսը եւ աւագանին Անտիոք մեկնելու թուլատրեցին եաթը, անոնց եռեւէն թուրքեր գրկեց եւ ճամբան մեռցուց զանոնք»։ (Chronography, p. 275)։ Գրիգոր Երէց կը պատմէ որ Զանգիի օրդին Նուրէտտին, Հալէպի սուլթանը, զոր Եւրոպացիք ընդհանրապէս չատ կը գովեն*, սաստիկ կը նեղէր մեր ճոպլինը, եւ մինչ վերջինս պրպտած էր հարաւային թշնամիին հետ, Մասուդ սուլթանը յանկարծ եկաւ եւ Սեպտեմբերին, Ս. Խաչի տօնին օրերը, գրաւեց Մարաշը, (Ուռհ.

*) Paul Baurain, *Alep*, p. 64. Gibbon, *Decline and Fall*, chap. LIX. note 40, Modern Library Edition, Vol. III. p. 480.

էջ 500–1)։ Մասուդ ապա Եփրատայոց երկրին չրջանն ընելով՝ իրարու ետեւէ կը գրաւէ Քեսունը, Պերհանին, Ռափանը, միշտ խաբէական երդումներով Քրիստոնեաններն իջեցնելով իրենց ամրոցներէն եւ գերի առնելով։ Վերջապէս կը հասնի Թլպաշարի ամրոցին առջեւ։ Սակայն հոս անակնկալօրէն յամառ դիմադրութիւն գտաւ ձոսլին կոմսէն, եւ չկրնալով անոր յաղթել, «դարձոյց անդրէն գերեսս իւր՝ առնելով զառեալ գերեալսն յաչխարհն իւր»։ (Ուռհ. էջ 501)։ Մատթ. Ուռհայեցւոյ Պատմութեան չարաչարող Պերհաննեցի Գրիգոր Երէցի այս պատմուածքը կը հաստատուի ու կը լրացուի ժամանակակից Ներսէս Շնորհալւոյ կողմէն, որու վրայ սասակիկ ապդած է Մարաշի այս վերջնական կորուստը, որով իր զանազան չափաբերեալ գրուածոց մէջ կ'ակնարկէ Մասուդի այս արշաւանքին։ (Բանիf Զափաւ, էջ 224, 361· Տես նաեւ Կիւլէսէրեան, Ծովf, էջ 5–7, ծանօթութիւններով հանդերձ)։

Դժբախտաբար կոմսը Մասուդի այս նահանգը իրեն համար վերջնական յաղթութիւն մը համարելով՝ անհոգ կեցաւ։ Քիչ յետոյ երբ Ֆարբերդի Գարա Ալսլան ամիրան յարձակեցաւ Կարկառի վրայ, որու տէրն էր Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսին եղբայրը Վասիլ, եւ ասիկա ձոսլինին դիմեց օգնութեան համար, կոմսը 400 հեծեալ (իր բոլոր ունեցած ձիաւոր ուժը) ղրկեց Կարկառ։ Բայց ասոնք բոլորն ալ Վասիլ իշխանին հետ դարան իյնալով գերի առնուեցան, եւ նա բռնիպուեցաւ գերի առնուած 400 Փռանկներուն խաղաղութեամբ Սամոսատ յանձնուելուն փոխարէն Կարկառը տալ ամիրային։ Գարա Ալսլան կատարեց իր խոստումը եւ պղտոր արձակուած Փռանկները Սամոսատէն Քեսուն գացին, բայց նա Վասիլ Պահլաւունին անոր ընտանիքին հետ Ֆարբերդ տարաւ եւ կ'ենթարկէ թէ ապա կէօլճիւքի չրջանակին մէջ բնակեցուց։ (Ուռհ. էջ 501–2)։

Ֆարբերդի տէրը նաեւ Բաբուլաճի (Beth–Boula) առաւ Փռանկներէն, իսկ Կարկառի փախստականներն ապաստաններ էին Մալաթիայի մօտ Բարսաւմայի վանքին մէջ եւ գայն չերջապատող լեռները։ Ասորի վանականները չատ նեղ կացութեան մէջ էին, եւ կ'երեւի թէ ձոսլինին դիմեցին որ գայ այս Հայերը հարաւ փոխադրէ։ Ձոսլին ելաւ գնաց, եւ վանքին միաբանները խաչալեմով անոր ընդառաջ ելան եւ տարին զանի կաթողիկոսարանի եկեղեցին, եւ նա վանքին ամրոցն առաւ ու հոն զօրք կեցուց։ Ապա անչուշտ Հայոց փախստականները հաւաքելով հարաւ փոխադրեց, բայց նաեւ վանքին թանկարժէք սրբութիւններէն մէկ մասը կողոպտելով Թլպաշար տա-

բաւ եւ ասորի պատմիչները քիչ վերջը Ճոսլինի դլուխը եկող բոլոր դժբախտութիւններն անոր այս սրբապղծութեան կը վերագրեն: (Ուռհ. էջ 503: Բարհեբրէոս էջ 276: Միխայէլ Ասորի, ժամանակագր. տպ. Երուսաղէմ 1871, էջ 423):

Ճոսլին վերոյիշեալ եղելութեանց վրայէն չատ չանցած Հալէպի Նուրէտտին սուլթանին ձեռքն ընկաւ: Երեք պատմիչներն այս պատահարը քիչ մը իրարմէ տարբեր կը պատմեն: Գրիգոր Երէց կ'ըսէ թէ Ճոսլին տեսնելով որ ամէն կողմերէ թշնամիներով շրջապատուած է եւ պնդապրելու բաւականաչափ ոյժ չունի, ելած Անտիոք կ'երթայ՝ խորհելով թէ թերեւս տեղէ մը օգնականութիւն կը գտնէ, բայց ատոնց ծառայասու բարկութեան հանդիպելով՝ ինք միայն գերութեան տարուեցաւ եւ ընկերները սրծան: (Ուռհ. էջ 502): Միխայէլ Ասորին կ'ըսէ. «Եւ նոյն տարին Թուրքերու ձեռքն ինկաւ պարսպ եւ ոչինչ առիթով մը, քանզի կ'ըսեն թէ որսի ելաւ, եւ հեծեալներն իր քովէն ցրուեցան եւ ձին դինքը ծառի մը գարկաւ, որով ինկաւ ու խելքը կորսնցուց, եւ երկու Թուրք գանի գտան եւ առանց ճանչնալու Հալէպ տարին ու Հրեայի մը ծախեցին: Ցետոյ ճանչցուելով, տարուեցաւ Նուրէտտինի քով: Ասի, գանի բանտը գնելով, բոլոր երկիրն անկէ խլեց,— Ազազը, Թլպաշարը, Պիրը, Ռապանը, Մարաշը, Պեհեսնին, Հուսնըմանսուրը, Սամոսատը, Կարկառը, Քեախթան, եւայլն»: (Ժամանակագր. տպ. 1871, էջ 423): Սակայն Ճոսլին ասով ալ չազատեցաւ գերութենէն:

Իսկ Բարհեբրէոս հետեւեալը կը գրէ. «Եւ այդ տարին (Ց. Տ. 1149) Ճոսլին Թլպաշարէ ճամբայ ելաւ Անտիոք երթալու 200 մարդոցմով, որոնք կը յուսային հոն նաւու մը հանդիպիլ: Եւ մինչ դիշերանց կը ճամբորդէին՝ մի քանի Թիւրքմէններու պատահեցան, եւ առանց խօսակցութեան ձայնէն վախնալով փախան: Եւ Թիւրքմէնները դանոնք հալածելով հասան անոնց հետեւէն եւ ձերբակալելով Ճոսլինը, տարին Հալէպի տիրոջ՝ Նուրէտտինին, եւ ասիկա գանի գնեց 1,000 դինարի եւ չղթայակապ բանտարկեցին»: «Այն տեսն ամչցան եւ խայտառակ եղան այն Յոյները որոնք Սուրբ Մար Բարսամայի դէմ հայհոյութիւն բրած էին, ըսելով. Եթէ իր մէջ զօրութիւն կար, ինչո՞ւ Թուլատրեց Ճոսլինին որ իր աչն առնէր տանէր»: (Բարհեբրէոս, Chronography, pp. 276-8):

Հիմա մեր երեք աղբիւրներուն տուածներն իրարու հետ համեմատելով կրնանք սա հետեւեալ եզրակացութեան յանդիլ: Որսորդութեան պարագան անհիմն է, իրականը Ճոսլինի Անտիոք երթալու համար ճամբորդելն է, բայց Ճոսլինին

ծառի մը զարնուելով յուշաթաղ ըլլալը առորդ կ'ներեւի: Երբ Գրիգոր Երէց Ճոսլինին պատահած արկածը նմանութեան կը բերէ Դաւիթի ապստամբ որդւոյն՝ Աբիսողոմի վախճանին հետ (Ուռհ. էջ 503), յայտնի է թէ նկելութեան մէջ ծառի զարնուելու խնդիր մը կայ: Ուրեմն պիտի ըսենք որ Ճոսլին ընկերներով Անտիոք կ'երթար օդնութիւն բերելու համար, մութ առեն ճամբան հանդիպեցան այլապլիներ ու յանկարծակի խուճապէ մը բռնուած, ցիրուցան փախչիլ սկսան, Ճոսլին մութի մէջ ծառի մը զարնուելով՝ ձիէն ինկաւ մարած վիճակի մէջ. մէկալ առաւն այլապլիներ գանի գտնելով Հալէպ տարին: Զարմանալի է որ Ճոսլինի ընտանիքը կամ Երուսաղէմի թագաւորը գանի փրկանաւորելու ջանք մը չեն ըրած, եւ Եւրոպացի պատմիչները կ'ըսեն թէ Ճոսլին բանտը նետուելէն քիչ վերջը մեռաւ. Տես (Paul Baurain, Alep. p. 65): Աւսր մեկնութիւնը կը գտնենք սա պարագային մէջ. տեսանք թէ Նուրէտտինն բանտարկեալ Ճոսլինէն առորոգրեալ թուղթ մ'առաւ, որով նա Ֆռաչակրաց ամբողջ Եփրատացւոց գաւառները մէջ ունեցած տեղերը Հալէպի սուլթանին կը փոխանցէր: Ուստի Փռանկները, եւ նոյն իսկ Ճոսլինի ընտանիքը լաւագոյն համարեցին զինքը արգէն մեռած նկատել եւ դուռ չբանալ Նուրէտտինի հողային պահանջներուն:

Բարհեբրէոս Ճոսլին Բ.–ի վախճանին վրայով հետեւեալը կ'աւանդէ: «Եւ նա ինքը տարի ապրեցաւ բանտին մէջ, ու թէեւ գանի չարունակ կը յորդորէին խոստումներով ու սպառնալիքներով՝ խլամանալու, բայց նա երբեք յանձն չառաւ: Այսպէս նա յարատեւեց Հաւատքի մէջ եւ խոստովանեցաւ՝ ըսելով թէ ասիկա իր մեղքերուն համար պատահեցաւ, մանաւանդ անոր համար որ Մար Բարսաւմայի վանքը յափշտակած էր... որով Տէրը զինք պատժեց: Եւ երբ իր վախճանը մօտեցաւ, եպիսկոպոսը խնդրեց եւ անոնք գանի բերին իրեն, եւ ինք խոստովանանք եղաւ, եւ եպիսկոպոսը գանի հաղորդեց Սբ. Մորհուրդով, եւ նա հոն քարայրի մը մէջ վերջացուց իր կեանքը»: «Եւ այս տարին (Յ. Տ. 1158) Ճոսլին մեռաւ Հալէպի բանտին մէջ, կատարեալ ապաչխարութենէ եառքը, ինչպէս վկայեց Հալէպի Իգնատիոս եպիսկոպոսը, որ Մորհուրդները մատակարարած էր անոր»: (Բարհեբրէոս, Chronogr. pp. 276. 285): Ճոսլին Բ.ի ինքը տարի Հալէպի բանտին մէջ մնացած ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ժամանակակից Գրիգոր Երէցը: (Ուռհ. էջ 527):

Սա է կիպրնի վճիռն ալ Ճոսլին Բ.ի վրայ: «Իր համանուն որդին ու յաջորդը (Ճոսլին Բ.) ոչ այնքան քաջութեան օրքան

աչալրջութեան մէջ թերի էր, բայց երբեմն կը մոռնար թէ իշխանութիւնը կը պահպանուի այն նոյն արուեստով որով ան կըստացուի: Նա Թուրքերու թշնամութիւնը դրգռեց առանց Անտիոքի բերդին բարեկամութիւնը չահելու: Եփրատացւոց թլպաշար դղեակի արքունեաց խաղաղ գեղութեանց մէջ գանց ըրաւ անդրեփրատեան Քրիստոնեայ սահմանապուխին պաշտպանութիւնը: Իր բացակայութեանը՝ Զանգը, Ամաբեկներու առաջինը, պաշարեց ու յարձակմամբ առաւ իր մայրաքաղաքը Եդեսիան, որ ակար կերպով կը պաշտպանուէր երկչոտ ու անվատահելի Արեւելքցիներու խուժանով մը: Փոռանկները չախչախուեցան Եդեսիան վերստին գրաւելու խիզախ փորձի մը մէջ, եւ Ճոսլին Բ. իր օրերը վերջացուց Հալէպի պնատանին մէջ»: (Gibbon, Decline and Fall of the Roman Empire, Chapter LXI. Modern Library Edition, Vol. III. p. 569):

* * *

Բնականաբար այլազգիները չատ ուրախացան Ճոսլինի դերը իյնալէն ու բանտարկուելէն (Ուռհ. էջ 503): «Եւ երբ Ճոսլին ինկաւ», կ'ըսէ Բարհեբրէոս, «Թուրքերը համարձակութիւն գտան եւ բազմաթիւ տեղեր առին Փռանկներէն,— Կարկառ եւ Քեսթթա, նաեւ Հաճ-Մանսուր եւ Դեղինքար, որ մօտ է նոյնանուն վանքին: Ապր, երբ Ճոսլին ընկաւ, Փռանկները Թլպաշարի մէջ անոր տեղ որդին նստեցուցին, պատանի մը, որ ան ալ Ճոսլին կը կոչուէր»: (Chronogr. p. 276): Ըսել է որ Փռանկներն առանց վերջին ճիգի մը չուզեցին եփրատացւոց երկիրները յանձնել Թուրքերուն, մանաւանդ որ երեք կամ չորս այլազգի իշխանութիւնները մրցակցութեան մէջ էին այս նախանձելի գաւառներու տացութեան համար: Գրիգոր Երէց ալ զայս կը հաստատէ, ըսելով թէ յաջորդ (1150) Պենտեկոստէի օրը Մասուդ սուլթանն Իկոնիոնի գոբաց անհնարին բազմութեամբ եկաւ եւ Քեսուն, Պեհեսնի եւ Ռապան իրարու եռեւէն առնելէ յետոյ, Թլպաշարի առջեւ անկուեցաւ, ուր կար «որդի Կոմսին», այսինքն՝ պատանին Ճոսլին Գ., որ հօրը մնացած գօրքերով ու տեղւոյն բնակչաց միաբանութեամբ ուզեց դիմադրել: (Ուռհ. էջ 504–5): Դարձեալ աւելի բացորոշ ու մանրամասն կը պատմէ Բարհեբրէոս: «Եւ Յունաց 1461 թուականին (Յ. Տ. 1150), երբ Քեսունի մարզիկը տեսան (Հալէպի) Թուրքերուն գօրութեան աճումը, Մար Իւանիխս անուն սուրբ մարդը պրկեցին Մասուդ սուլթանին եւ երաշխաւորութիւն մը առացան իրենց հետ բնակող Փռանկներու համար, թէ խաղաղութեամբ Այնթապ

պիտի մեկնին, եւ այս իրականապէս տեղի ունեցաւ: Եւ Իկոնիոնի սուլթանն ինքը իշխեց Փեսունի, Պեհեսնիի, եւ Ռապանի ու Փարջմանի վրայ՝ Մարաչու հետ: Եւ երբ նա բանակեցաւ Թլպաչարի դիմաց, Զանդիի որդին Նուրատտին եկաւ անոր քով, եւ սուլթանն իր դուստրը տուաւ անոր կնութեան: Եւ նա գնէ Թլպաչարի մէջ թողուց եւ գնաց, որովհետեւ անկարող էր գնէ առնելու»: (Chronogr. p. 277): Այս վերջին տողը սակայն անհասկնալի է: Ինչպէս տեսանք, Նուրրէտտին Հալէպի բանտին մէջ գտնուող Ճոսլին Բ.ը ճնշելով, անոր ձեռքէն խլած էր թուղթ մը, որով կ'ըլլար նախապէս Ճոսլինի տիրած բոլոր տեղերուն իրեն փոխանցումը, եւ միայն կը ձգէր «Հռոմկլայն, ուր կայր կինն նորա երկու դստերօք»· (Մխե· Ասորի, ժամանակագր· տպ· Երուսաղէմ 1870, էջ 429): Գանք որ Եփրատացւոց դատաւորու քրիստոնեայ (Ասորի եւ Հայ) ժողովուրդն աւելի կը նախընտրէր հպատակիլ Իկոնիոնի սուլթանին քան թէ Հալէպի Նուրէտտինին, եւ արդէն Մարաչ կը գտնուէր Մասուդի ձեռքին մէջ: Մասուդ հիմա իր փեսացուին կը յատկացնէ Ազազը միայն եւ մինչեւ Ռապան բոլոր հիւսիսային տեղերն իրեն կը վերապահէ, իսկ Թլպաչարի հետ Անթէպը եւ Հռոմկլան կը թողու Ճոսլին Բ.ի տիկնոջ, զաջիկներուն ու որդւոյն: Եւ ասոր համար ալ հիւսիսային տեղերու փոանկներն Այնթապ տեղափոխել կուտայ: Այսիկա Մասուդ պայման կը դնէ իրեն ու փեսացուին միջեւ: Կ'երեւի թէ անգութ եւ ագահ Նուրէտտին չուզեց այս պայմաններով կին առնել Մասուդի աղջիկը, եւ ասկէ զատ, Հալէպ վերադարձին իր բարկութեան մէջ կուբացուց ալ թչուառ Ճոսլին Բ.ը, ինչպէս Միխայէլ Ասորին կը պատմէ· (ժամանակագր· տպ· 1870, էջ 429):

Բայց Մասուդի մեկնումէն յետոյ՝ Նուրէտտին զարձեալ սկսաւ ասպատակել Թլպաչարի կոմսութեան մնացած պզտիկ երկիրը, եւ Ճոսլին Գ· տկարացաւ, տխրեցաւ, յուսահատեցաւ քաղաքը պաշտպանելէ, կ'ուզէր կարգ մը պայմաններով Թլպաչարն ալ յանձնել Մասուդին եւ իր նախահարց երկիրը երթալ· (Ուռհ· էջ 505): Կ'երեւի թէ վերջապէս խորհրդակցութեամբ յարմար դատուեցաւ խնդիրը Երուսաղէմի Թագաւորին ներկայացնել, որով ասիկա անձամբ եկաւ դործը կարգադրելու:

Տիւրացի Գուլիելմոս հետեւեալը կը գրէ այս մասին: «Ան գնաց (նախկին) Ուռհայի կոմսութեան երկիրը: Ան ինչպէս խոստացած էր, Ճոյներ բերաւ ի Թլպաչար: Կոմսուհին եւ անոր զաւակները եւ բոլոր քաղաքացիները, լատիններն եւ

Հայոցմէ որոնք որ կ'ուզէին, իրեն հետ առաւ տարաւ, եւ ամբոցը Յունաց յանձնեց, որպէս զի մեզմէ հաքն ալ տակաւին ուրիշ Ֆրխատոնեաններ այն տեղը բռնեն, որովհետեւ իրենք տակաւին իրենց ձեռքն ունէին Թլպաշարը, Անթապը, Աբեւընդանը, Հռանդուլաթը, Պիրը, Սամոսատը եւ դեռ ուրիշներ, զորոնք ամենքն ալ Թադաւորը յանձնեց կայսեր: Այնպէս պատահեցաւ որ հապիւ թէ Թադաւորը գացած էր Տլուք քաղաքը, որ Թլպաշարէն վեց ժամ հեռու է, եւ իր կառքը դուրս դրած էր անկէ, երբ Նուրէտտինն ելաւ (Հալէպէն) եւ ամբողջ երկիրը իր մարդոցմով ողողեց: Մէկ բերդ մօտ էր Տլուքի որ Անթապ անունն ունէր, որու վրայէն մեր մարդիկը կրնային անցնիլ»: (Guillaume de Tyr, Tom II. pp. 164, 165):

Բարհեբրէոս ալ հետեւեալը կ'ըսէ: «Ապա երուսաղէմի Թադաւորն եկաւ եւ նա տեղահանեց Ճոսլինի կինը եւ զաւակները եւ բոլոր փոանկները եւ զանոնք երուսաղէմ տարաւ, եւ նա Թլպաշարի մէջ Յունաց կայսեր կողմէն քանի մը մարդիկ կարգեց: Եւ այս Յոյներն իշխեցին Այնթապի եւ Ազազի վրայ: Եւ հաքէն երբ Նուրէտտինն զանոնք պատերազմով ու սովով ճնշեց, անոնք այս տեղերն անոր յանձնեցին խաղաղութեամբ: Եւ Թմուրթաշ, Մարդինի տէրը, կ'իշխէր Պիրի եւ Սամոսատի եւ Ռուրխի եւ Ռէֆարտուսի վրայ»: (Chronogr. p. 277): *Ակէ յայտնի է թէ վերջապէս Մահմետական իշխանութիւնք համաձայնեցան իրենց մէջ բաժնելու Թլպաշարի կոմսութեան երկիրները, եւ կ'երեւի թէ այն առեն Նուրրէտտինն ամուսնացաւ Մասուդ Սուլթանի դստեր հետ: Զայս իմանալ կուտայ նաեւ Գրիգոր Երէցին բսածը (Ուռհ. էջ 506–526):*

Անդամ մըն ալ խօսքը տանք մեր Գրիգոր Երէցին: «Դարձեալ յետ այսր ամի գօրքն եւ քաղաքացիքն որ ի Թլպաշար էին, զտարբի մի եւ կէս համբերութեամբ տարեալ քաղցրութեամբ պնդութիւնն զոր կրէին: Զայս իմացեալ որդւոյն Զանգեայ, որ էր տէր Հալապայ, եկն գօրօք ի վերայ նոցա, եւ պի ոչ ունէին օգնականութիւն իւրեանց ուստեք, երդումն հաստատութեան առեալ՝ եառն կամօք իւրեանց զրերդն Թլպաշար, եւ զՖրխատոնեայսն որ ի Ֆռանկաց կամ ի Հայոց որ անդ էին, կամեցան դնալ Անտիոք կամ յայլ տեղիս, տարցին անվնաս հրամանաւ Նուրէտտինին, զոր արարն իսկ, նոյնպէս եւ Մասուդ սուլթանն եւ Մելէք որդի իւր: Այսպէս արարին վասն սիրոյ աչխարհայս, որ դիւրաւ առաւ ի Ֆրխատոնէից, եւ ոչ թէ ի հաւատոց իւրեանց կամ ի սիրոյ զոր ունէին առ Ֆրխատոնեայս»: (Ուռհ. էջ 505–6):

Կիպլըն ալ կը հաւատայ նոյնին: Ճոսլին Բ., կ'ըսէ, «իր

եաեւը կը ձգէր տակաւին ընդարձակ եւ նախանձելի կալուածք մը: Բայց յաղթական Թուրքերն ամէն կողմերէն կը ճնշէին իր այրին ու որբ որդին, եւ ասոնք տարեկան կենսաթոշակի մը փոխարէն զայն յանձնեցին Յունաց Կայսեր, եւ այսպէս (Եփրաստացւոց երկրին մէջ), Լատին աշխարհակալութեանց վերջին մնացորդները պաշտպանելու պարտականութիւնը կամ կորսընցնելու ամօթը ձգեցին անոր: Եղեսիոյ այրի իշխանուհին Երուսաղէմ մեկնեցաւ իր երկու զաւակներուն հետ: Դուստրը Ագնէս կինը եւ մայրը եղաւ մէյ մէկ թագաւորի, որդին Ճոսլինի Գ. ընդունեցաւ պաշտօնը Սենեսչալի, որ առաջինն էր (Երուսաղէմի) թագաւորութեան մէջ, եւ պահեց իր պատերազմական նոր կալուածները յիսուն ասպետներու ծառայութեամբ: Իր անունը պատուով կը յիշուի խաղաղութեան եւ պատերազմի բոլոր գործարուն մէջ, բայց վերջապէս (1187-ին) Երուսաղէմի անկման առեն իր անունը կ'անհետանայ»: Gibbon, Decline and Fall of the Roman Empire, chapter LXI. Modern Library edition, Vol. III, p. 569.

Այսպէս 1151 թուականին կը վերջանայ Թլպաշարի կոմսութիւնը: Բարհեբրէոս ասոր կը կապէ Հռոմկլայի փոխանցումը Հայոց Կաթողիկոսին: «Արդ, Հռոմէական բերդին (Հռոմկլայի) մէջ մարդ մը կար, Միխայէլ անուն Հայ մը: Այս մարդը լուր մը ղրկեց Ճոսլինի կնոջը եւ որդւոյն, զանոնք յորդորելով որ թուլատրեն Գրիգորի, Հայոց Կաթողիկոսին, որ Ծովֆի վանքը կը նստէր, գալ եւ (Հռոմկլայ) բնակիլ եւ իրեն օժանդակ ըլլալ: Եւ երբ նա (Գրիգոր) եկաւ, ապերախտօրէն վերաբերուեցաւ Միքայէլին հետ, եւ խլեց անոր բոլոր առացուածքները եւ վռնտեց զանի, եւ ինքը մնաց Հռոմէական բերդին մէջ»: (Chronogr. p. 277): *Ցիշուած վերջին դէպքին այլուր նորէն պիտի անդրադառնանք:*

* * *

Կ'ուզենք այս գլխու պատմական տեսութիւնը փակել երկու կարեւոր հարցերու լուսաբանութեամբը,— ա) Ի՞նչ էր Անթիոքի չրջանակին մէջ Հայերու մօտաւոր թիւն այդ ժամանակ. բ) Ի՞նչ պատահեցաւ մեր չրջանակի ազգաբնակչութեան մէջ՝ Մաչակիրներու իշխանութեան անկման հետ զուգընթացաբար:

«Թէ Այնթապ ունեցած է բնիկ Հայ բնակչութիւն մը կիլիկեան չրջանին, այս մասին առոյգ արձանագրութիւն մը չը կայ, այլ կան աւանդութիւններ, տարաւամ հետքեր ու ենթադրութիւններ», կը գրէ Ա. Նապար, («Պայքար», 1926, Մայիս

16 թիւը)։ կարծեմ թէ կը սխալի դրողը։ Մենք վերեւ կարեւոր թուականական յիշատակութիւն մը տեսանք Մ. Ուռհայեցւոյն էջերուն վրայ,— 1126 տարւոյ զօրահանդէսին Հայերը 500 ձիաւոր եւ 4,000 հետեւակ ներկայացուցին, (Ուռհ. էջ 455), եւ պատմուածքին չարայարութենէն յայտնի է որ այս թիւերը Տլուքի Մահի կոմսին իշխանութեան միայն կը պատկանէին, որու մէջ էր հաւանօրէն Անթէպ ալ։ Աւրդ, քանի որ ձիաւոր զօրքը զիւղական աղնուականութենէ կը բաղկանար այն ատենուան սովորութեան համեմատ եւ զժուար թէ իւրաքանչիւր ընտանիքէն մէկէ աւելի ձիաւոր ելլէր, 500 ձիաւորը մօտաւորապէս 500 կալուածատէր ընտանիք ենթադրել կուտայ, այսինքն ոչ նուազ քան 3,000 անհատ։ Իսկ հասարակ զիւղացիներէն իւրաքանչիւր 20 անհատէն մէկ հետեւակ պինուր առնուած հաշուելով, ինչ որ բնական համեմատութիւն մըն է, 4,000 հետեւակ զօրքը մօտ 80,000 Հայ բնակչութիւն մը ենթադրել կուտայ Տլուքի չրջանակի զիւղերուն մէջ։ Աւրդ, զիւղերուն մէջ աւելի քան 85,000 Հայութիւն ըլլալով, կարելի՞ է խորհիլ թէ Տլուք եւ Անթէպ քաղաքներուն մէջ Հայ բնակիչ չկար։ Այս երկու քաղաքներուն մէջ ալ գոնէ մօտ 15,000 Հայեր բնակած ենթադրելով, կը գտնենք որ լոկ Տլուքի եւ Անթէպի անմիջական չրջանակին մէջ մօտաւորապէս 100,000 Հայ բնակչութիւն մը կար այն ատեն։ Ասիկա 1915 թուականի տեղահանութենէն անմիջապէս առաջ Անթէպ քաղաքի ու գաղջի հայութեան գրեթէ եռապատիկն բան է։ Փռանկներու եւ Տաճկաց պատերազմներուն միջոցին կը յիշուի բազմաթիւ Հայ զիւղացւոց զերի տարուիլը վերջնոց կողմէն, նաեւ կը կարդանք թէ մէկ անգամին եղած կարդադրութեան աւթիւ Նուրէտտինն ազատ արձակեց 6,000–էն մինչեւ 10,000 հաշուուող զերիները։ (Paul Baurain, Alep, pp. 59, 64)։ Այս ալ կը հաստատէ մեր ըսածը։

Բայց նկատելի երկրորդ կէտ մըն ալ կայ. վերեւ դարձեալ տեսանք թէ 1150 թուականի ատեններըՙ երբ Ջոսլինեներու կոմսութեան խորտակումը պատահեցաւ, Փռանկներու հետ Հայ բնակչութեան ալ հիւսիսէն ի հարաւ մէկ մասնակի տեղափոխութիւնը պատահեցաւ, եւ նշանակելի է որ տեղափոխուող ժողովուրդի կեդրոնացած ամենակարեւոր տեղն է Անթէպ։ Տիւրացի Գուլիելմոսի եւ Բարհեբրէոսի պատմուածքներն այս մասին տարակուսելու տեղի չեն թողուր։ Ուրեմն 1150 թուականն Անթէպի Հայութեան բարձրակէտը կը նըշանակէ։ Սակայն հիւսիսային գաւառներէն, մանաւանդ Քեռնոյ չրջակայքէն փոխադրուած Հայերը չեն կեցած Անթէպ,

այլ քիչ վերջը անոնց մէկ մասը գաղթած է Անտիոքի չրջակայքը, մէկ մասն ալ կրնայ Զէյթունի լեռնագաւառը վերապարձած ըլլալ:

Այս պատմական մեծ տեղափոխութիւնը կրնայ օգնել վճռելու նաեւ՝ վերջերս վիճելի դարձած խնդրոյ մը լուծման — այսինքն՝ Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսի նիստն ու դամբարանն եղող Շուղր վանքին Պետեանի ու Քեսունի մօտե՞րն ըլլալը, թէ՝ Անտիոքի գաւառին մէջ, արդի Ճեսրի Շուղո՞ւրն ըլլալը: Հոս նկատելի պատմական իրողութիւնը սա է որ տեղափոխուած ժողովուրդին հետ քանի մը տեղական անուններ ալ տեղափոխուելով կրնան մէկէ աւելի տեղեր երեւնալ: Այսպէս, Շուղր վանքը, ուր Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսը իր աթոռը հաստատեց եւ ուր իր չիլիմն ալ ունեցաւ (Շնորհալի, Բանք Ձափաւ, էջ 550, 556: Ուռհ. էջ 411, 412), ինչպէս Օրմանեան (Ազգապատում, էջ 1335, 1336, 1346) եւ ուրիշներ մատնանշած են, կարմիր վանքին պէս սկզբնապէս Քեսունի եւ Պետենի մէջաեղ վայր մըն էր: Այդ վանքը արդի Ճեսրի Շուղուրի հետ նոյնացնել ուզողները թող անգամ մը խորհին թէ Պետենի մօտ Վարդահեր գիւղին մէջ արկածի ենթարկուելով վախճանող կաթողիկոսի մարմինն ի՞նչպէս կարելի էր այդ ժամանակի փոխադրութեան միջոցներով ու քաղաքական պարագաներուն ներքեւ տանիլ մինչեւ Անտիոք անդին տեղ մը, եւ ինչո՞ւ Շնորհալին եւ Ուռհայեցին չեն յիշեր այդպիսի յուղարկաւորութեան թափորի մը երկա՛ր ճամբորդութիւնը...: Մենք կ'ըսենք թէ Քեսունի մօտ Շուղրէն արտագաղթող Հայութեան հետ այդ անունը փոխադրուած է Զէյթուն (ուր Շուղր անունով նշանաւոր կամուրջ մը կայ), Մարաշէ դէպի արեւմուտք Տէօնկէլէի չրջանակն (ուր «Շուղր աւետարան» անուն վանք մը կար), եւ վերջապէս Անտիոքի չրջանակն, ուր ներկայիս կայ Ճիսրի Շուղուր աւանը:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԾՈՎՔԸ ԵՒ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՏԼՈՒՔԸ

ՍՕՖ ԼԵՌՆԵՐԸ

Հետեւեալը կը քաղենք Թրքերէն Աւետաբերի, 1902, էջ 433–էն:

«Սօֆ *անունը կը տրուի Այնթապի* 18 *մղոն արեւմտեան կողմը կարգ մը բարձրութեանց, որոնք երկու չարքէ կը բաղկանան: Հարաւ արեւմտեան սարերու չարքը աւելի բարձր է եւ իր առջեւի դաշտով միասին «Պէօյիւք Սօֆ» անունը կը կրէ, մէկալ աւելի ցած սարերու չարքը իր մէջ պարփակուած հովիտներու հետ «Քիւչիւք Սօֆ» կը կոչուի: Մեծ Սօֆի սարերու չարքին առջեւի բոլորակաձեւ դաշտը երեք կամ չորս մղոն տրամագծով տափարակ տեղ մըն է՝ ամէն կողմերէն բարձրութիւններով շրջապատուած: Ատոր արեւելեան կողմը Մեծ Սօֆի սառրոտը դանուող ժայռերէն կարգ մը ակեր կը բղխին, որոնք գարնան ձիւնհալքի ատեն աւելի կը խոշորնան, նաեւ նոր ակեր յառաջ կուգան այդ եղանակին: Այսպէս գոյացած ջուրերը մինչեւ ասկէ 13 տարի առաջ դաշտը կ'ողողէին, որ ջուրերու ելք մը չունենալով՝ լճի կը վերածուէր, բայց ամառան սառուկ տաքին՝ ջուրերը քաշուելով յատակը կը չորնար եւ վերատին դաշտ երեւոյթ կրատանար:*

«Դաշտին դետինը կազմող ջրատարական հողերը բնականաբար շատ բարեբեր էին, սակայն այդ տարեկան ողողումներուն պատճառաւ կարելի չէր դանոնք մշակութեան համար օգտագործել: Այնթապցի Գալլէչեան անուն մարդ մը ասկէ 25–30 տարի առաջ կը խորհի խորանիստին ցածկեկ մէկ շրթունքէն ելք մը բանալով ջուրերը դուրս վազցնել, բայց մակարդակի հաշիւներն ի դերեւ կը հանեն իր ջանքը, եւ մարդը դրեթէ կը անանկանայ: Բայց ահա օր մը (1889–ի տեսնները) մարդիկ յանկարծ կը տեսնեն որ լճացած ջուրերը ժամանակէն առաջ պակսիլ սկսած են, եւ երբ ամբողջովին կը չորնան ջուրերը, կը դիտուի թէ դաշտի ճիշտ կեդրոնը 10–15 մէթր տրամագծով տեղ մը ներս փլչելով, ահագին ծակ մը բացուած է, ուրկէ ջուրերը սառրերկրեայ անցք մը գտած եւ անհետացած էին: Ծակը 10 մէթրի չափ հողին մէջէն իջնելէն յետոյ՝ ժայռերու մէջ խոռոչ մը կը կազմէր, ուրկէ վար սողոսկիլ հարկաւ վտան-*

դաւոր էր մարդոց: Սակայն այդ խոռոչին չնորհիւ խորանիսան ազատեցաւ պարբերաբար լճի վերածուելէ եւ դաչտը մշակելի հող դարձաւ:

«Այս դաչտին հիւսիս-արեւելեան դառիվերին վրայ «Գալա» (բերդ) կոչուած բրգաձեւ բլուր մը կայ, որ Սօֆի ցածկակ սահերէն մէկը կը ձեւացնէ: Բլուրին դագաթը 5–6 մէթր տրամագծով սարահարթ մըն է, խիստ դեղեցիկ տեսարաններով: Սարահարթէն վարը կը դտնուին պարիսպի մնացորդներ, նաեւ կղմինարի ու թրծուն ագիւսի բազմաթիւ կտորուանք:

«Սօֆի սարերուն չարքերը չունին բարձր ծառերէ բազկացած անտառներ, այլ լանջերուն սեպ ժայռերը ծածկուած էին փշոտ կաղնիի, բեւեկնիի եւ նման բոյսերու թփաստաններով: Սակայն այս սեպ ժայռերուն մէջ բազմաթիւ տեղեր մեծ ու պզտիկ ակեր կան սառնորակ զուլալ ջուրերու, եւ սմառը հոն օդն ալ զով ու առողջարար ըլլալուն, այդ բլուրներն ու հովիտները թէ՛ խաչնարած քոչուր ցեղերուն արօտավայր եւ թէ Այնթապի ունեւոր ընտանիքներուն համար սմառանոց – հովոցներ էին: Նաեւ հնդախտի պէս տարափոխիկ հիւանդութեանց ճարակած միջոցին Այնթապցիք Սօֆ կ'ապաստանէին»: (*Հմմտ. Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 33–38*):

* * *

Պատմական Ծովքը Արդի Սօֆն է

Ներսէս Շնորհալւոյն դրութիւնները տարակոյսի տեղի չեն թողուր որ իր ծննդավայրն եղող Ծովքը Եփրատացւոց երկրին մէջ էր: Ակէ զատ, Շնորհալւոյն անանուն կենսագիրը որոշ կը դրէ որ «Փոքրագոյն դղեակն Ծով կոչեցեալ» կը դտնուէր «յերկրին Անտիոքայ, ի դաւառին Տլքոյ» Հ. Ղեւոնդ Ալիշան կ'ընդունի այս վաւերական տեղեկութիւնը թէ Ծովք դղեակը Տլուքի դաւառին մէջ էր, բայց Տլուքի դաւառն իր կարեւի սահմաններէն աւելի լայն ըմբռնելով, կ'ենթադրէ թէ Ծովքը կը դտնուէր «դուցէ ուրիշ կէօլճիւք լճի մը մօտ (կեավուր կէօլճիւք), ուր հնախօս աշխարհագիրք դնեն դՏլուք աւանն»:* (*Շնորհալի եւ Պարագայ իւր, էջ 96*): *Վեր-*

---

*) «*Պատմ. Վարուց Սրբոյն Ներսէսի Շնորհալւոյն*», *գրուած Յովհաննէս Վարդապետի մը խնդրանքով, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի յառաջաբանով հրատարակուած իբր ԺԴ. հատորիկը* (83 *մանր էջեր*), *Սոփերք Հայկականի*, 1854–*ին Վենետիկ: Մեզ հետաքրքրող էջերն են* 45–48:

ջին նախադասութիւնը Ալիշան չէր կրնար այսօր գրել, որով-հետեւ այլեւս ապացուցուած է որ Տլուբը արդի Տիւլիւբն է, կեավուր Կէօլիւ բսուած լիճէն մէկ երկար օրուան ճամբայ հեռու: Ես չեմ կարծեր որ Տլուքի գաւառն իսկ մինչեւ Էլօղլու (կեավուր Կէօլիւ) կը տարածուէր, քանի որ այս վերջին յիշուած տեղը Պապարճըղի ընդարձակ ճախճախուտ դաշտէն անդին է, եւ Մարաշի կը պատկանի: Այսու ամենայնիւ Ալիշան բաւական մօտաւոր կերպով կռահած է Ծովքի դիրքը, միայն թէ աւելի ճշդում պէտք էր, Տլուքին աւելի մօտ տեղ մը, եւ այդ տեղն է Սօֆի լեռնային չրջանակն՝ ինչպէս Կիւլէսէրեան մանանչած է. (Ծովք, էջ 1–43):

«Այսչափ ապացոյցներէ եաքը», կը գրէ Կիւլէսէրեան, «թէ կաթողիկոսի բերդը՝ Ծով, Տլուք գաւառին մէջ էր, կ'ուզենք այն բերդին տեղն ալ նշանակել: ... Մեր հետազօտութեան տեղագրական բուն կէտը Մեծ–Սօֆն է, իր այդ դեղեցիկ հովիտով կամ դաշտապեմինով, որուն կից՝ հիւսիս–արեւելեան կողմին վրայ, կը բարձրանայ բրգաձեւ բլուր մը կամ սար մը: Այդ բլուրը կամ սարը, որու գագաթին տրամագիծն է 5–6 մէթր, հիմա կ'ըսուի Գալա...: Եւ յիրաւի, բլուրին կիսուն վրայ, այսինքն մէջաեղերը, պարիսպի հետքեր կան, ո՞վ դիտէ քանիերորդ պարիսպի, վասն զի դէշ կերպով քանդուած է բերդը: Ծովքի, կաթողիկոսի Բերդին, փոքրագոյն Դղեակի ամրութիւններէն մնացած պարիսպներու հետքերն են անոնք: Ծով–Դղեակի քարաժայռ ու քարակարկառ ցցուածքը ո՛չ միայն բարձր է բաւական, այլ քիչ մըն ալ անառիկ, ամէն կողմէ անպացած»: (Ծովք, էջ 33–34):

«Տարակոյս չկայ որ Սօֆը ո՛չ միայն Եկեղեցական Պատմութեան համար կարեւորութիւն մ'ունի, այլ նաեւ հնագիտական եւ երկրաբանական հետազօտութիւններու համար բոլորովին անմշակ դաշտ մըն է: Կաթողիկոսի Բերդի աւերակներուն մէջ երկաթէ մանր խաչ մը գտնուած է: Պեղումները ինչեր երեւան պիտի չբերեն»: (Անդ. էջ 36 եւ Ծան. 1):

«Ըստ Ալիշանի», կ'ըսէ Ա. Նաղար, «համբաւաւոր Ծովք դղեակը, ուր Հռոմկլայէն առաջ բնակեցան Գրիգոր Գ. Կաթողիկոս ու իր եղբայրը Ներսէս Շնորհալի, կը գտնուէր Այնթապի ու Մարաշի միջեւ տեղ մը: Տ. Բաբգէն Եպս. Կիւլէսէրեան հմտալից ուսումնասիրութեամբ մը Ծովքը կը նոյնացնէ Այնթապի մօտակայ Սօֆ լերան հետ, որու աչխարհագրական դիրքը կը պատչաճի տրուած պատմական տեղեկութեանց ու նկարագրութեան, եւ անուան մէջ ալ նմանութիւն մը կը նչմարուի»: («Պայքար», 1926, *Մայիս* 16):

կ'ընդունինք Ալիշանի պնդումը թէ «Շնորհալին թէ՛ վիպասանութեան մէջ եւ թէ 30 տարի յետոյ Հաւատոյ Բանին յիշատակարանին մէջ՝ գՇով միշտ ԴՂԵՍԿ կ'ըսէ*, եւ ոչ երբեք լճի նկարագիր կուտայ: Զայթունի մօտ ալ կայ Շովf անուն լեռ մը· (Ալիշան, Սիսուան, էջ 180բ): Բայց հեղինակը ինք այս խօսքէն քանի մը տող վարը՝ լիճ մը կը վնտռէ, եւ կեավուր Կէօլիւի վրայ կը հանդչի: Կիւլէսէրեան ալ «Շովքը լճի մը քով չէր անպատճառ» ըսելէն առքը, լճի կամ ծովակի դաշտավարին վրայ երկար կը դեղերի, եւ թէ՛ Շնորհալիի եւ թէ՛ անոր կենսագրին քով ծովակի ակնարկող բառեր եւ ասութիւններ տեսնել կը կարծէ· (Տես յատկապէս Շովf, էջ 25–ի մանրագիր լուսանցագրութիւնը): Կ'երեւի թէ ինքն անգամ կըզգայ որ լճակ մը հարկաւոր է անուան թելադրած դաշտավարին համար, քանի որ Շովքը Շովիf չէ:

Շովքով նշանակուած վայրը դղեակ էր, ո՛չ վանք, ո՛չ կղզեակ, բայց եւ այնպէս, դղեակին լճակի մը վրայ նայող ըլլալն ալ չատ հաւանական է· (Տես Շովf, էջ 4, Շաւ· 1, էջ 36, Շաւ· 1): Արդ, Բարհեբրէոսի ժամանակագրութիւնն անտարակուսելի կը դարձնէ, որ հին ժամանակ իսկ իբր հասարակ մակդիր ընդունուած ու թարգմանուած է Շովfը: «Այս մարդը (Ճոսլին Բ·ի ընտանիքին համար Հռոմկլան պահպանող Միքայէլ անուն Հայը) լուր մը ղրկեց Ճոսլինի կնոջը եւ որդւոյն, զանոնք յորդորելով որ թուլատրեն Գրիգորի, Հայոց կաթողիկոսին, որ Շովfի վանիքը (Ասոր· Daira dhe Yametha) կը նստէր, դալ եւ (Հռոմկլայ) բնակիլ»: (Chronogr. p. 277): Daira վանիf ըսել է եւ Yametha՝ ծովf կամ ծովեր (յոգն·): Ուրեմն Շովքի դղեակը կա՛մ վանք ալ ունէր իրեն կից եւ կա՛մ մօտակայ Տլուքի վանքը միասին առնուած է, վերջինն է աւելի հաւանականը:

Չէ անկարելի որ Շնորհալիի օրով՝ Սօֆի առջեւի խորանիսաը բոլորովին չէր ցամքեր ամառները, եւ լճակը մնայուն էր: Թերեւս աւելի առաջները լճակին աւելցած ջուրերը դուրս ալ կը հոսէին դէպի գետ մը: Լիճերն ամենէն անկայուն աշխարհագրական կազմութիւններն են: Մերձաւոր Արեւելքի մէջ վերջին երկու երեք հազար տարիներու միջոցին չատ մը հին լիճեր հետզհետէ չորցած են, եւ, գործնական, Ասորեստանեայց օրով չատ մեծ եղող լիճեր ալ պզտիկցած են, լոկ կլիմայի փոփոխութեամբ: Ակէ գաս, երկրաշարժները կրնան լիճերու յատակները ճեղքել եւ ջուրն անհետացնել: Վերջապէս,

*) Տես Բանիf Զափաւ, էջ 221, 554:

կրաքարային կազմութեամբ ժայռերու մէջ՝ ջուրին հալեցնող ոյժութիւնը կրնայ դեռնի տակ խոշոր քարայրներ պոյտացնել, որոնք ալ կրնան օր մը յանկարծ փլչիլ կործանիլ եւ լճի յատակին մէջ խոռոչ բանալ. այսպէս շատ մը դեռնի երեսէն վազող ջուրի հոսանքներ ժամանակի ընթացքին սոսրերկրեայ դարձած են: Անթէպի չրջանակը (Սօֆ լեռներն ալ մէջն ըլլալով) թէ՛ կրաքարային կազմութիւն ունի եւ թէ երկրաչարժներու սասսիկ ենթակայ երկրամաս մըն է:

Դիտելի է որ կաթողիկոսարանին Հռոմկլայ փոխադրուելէն ետքն ալ, կաթողիկոսը տակաւին Ծով գղեակին սեպհութիւնը կը պահէր (Ուռհ. էջ 544): Բայց Ժ.Դ. դարուն այլեւս կարելի չէ եղած այդ հեռաւոր գղեակին նորոգութիւնը, որով անիկա կա՛մ թշնամեաց ձեռքով եւ կամ բնութեան աւերիչ ուժերով կործանուած է: Կիւլէսէրեան (Ծովք, էջ 13) կարեւոր մէջբերում մը կ'ընէ Սմբատ Գունդստապլի ժամանակագրութենէն (էջ 119), որմէ յայտնի կ'երեւի թէ Սմբատ սպարապետին օրով արդէն Ծովք գղեակի իսկական դիրքը մոռցուած է, եւ սկսած է Խարբերդի (կամ Արզնիի) Ծովակին հետ չփոթուելու, որովհետեւ հեղինակս Ծովքը կը յիշէ Ամիթի (Տիարպէքիր) եւ Եփրատի մէջտեղ: Բայց չեմ կարծեր որ իր քաղած տղբիւրին մէջ ալ այս չփոթութիւնը կար, քանի որ Իկոնիոնի սուլթանին դէմ Մարայ սուլթանին Անթափայ մերոյ օգնութեան գալուն խօսքը կ'ըլլայ, եւ արդէն տեսանք թէ Ծովք գղեակը նայն է Անթէպի մօտ Հովոցին հետ:

Մեւնոյն չփոթութիւնը կը գտնենք Տաչեան Յուցակ էջ 91–2 մէջ բերուած յիշատակարանին մէջ ալ, ուր «ի Ծովքին Արղնոյ» կ'ըսուի, (Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 5): Եւ ասոր պատճառ տուող պարագան հետեւեալն էր: Ներսէս Շնորհալոյ երէց եղբայրը՝ Վասիլ Պահլաւունին կարկառի քով Խարբերդի ամիրայէն գերի բռնուած եւ Հանճիթ տարուելով, այդ չրջանակին մէջ բնակեցուած է իր ընտանիքով: Արդ, ամէն հետաքրքրութիւն կայ ընդունելու թէ Պահլաւունեաց այս եռքէն հաստատուած տեղը Կէօլճիւք կամ Հանճիթի Ծովակն էր՝ Արղնիի մօտ: Այսպէս, կը տեսնենք որ Ծովք գղեակի եւ Հանճիթի Ծովակին չփոթութիւնը շատ բնական էր եւ շատ ալ կանուխ:

Գրիգոր Հ. Գալուստեանի խմբագրած ՄԱՐԱԾ պատմագրքի 262–4 էջերուն ստորոտը մանր գիրերով տրուած ծանոթութեանց մէջ արտայայտուած է գաղափար մը, թէ Ներսէս Շնորհալիի ծննդավայրը Ծովք գղեակը նոյն էր Մարաչէ դէպի արեւելք կէօլպաշըի արդի Սէրայ էօյիին հետ: Թէեւ այս գաղափարին հեղինակը, հնախօս Տօքթ. Ց. Տէր – Ղազարեան վերջէն այս վարկածը «Բազմավէպի» մէջ եւ այլուր աւելի մանրամասն փաստարկութիւններով բարդաւաճել ջանացած է, սակայն մենք յարգելի բժշկապետին բոլոր բացատրութեանց հակառակ՝ ստիպուած ենք ըսել թէ չենք կրնար իրեն ձայնակցիլ, եւ թէ տակաւին աւելի ճշմարտանման կը գտնենք Կիւլէսէրեանի ապացուցութիւնը թէ Այնթապի արեւմտեան կողմը Սօֆ լսուած լեռնային շրջանակին մէջ էր Ծովք գղեակը: «Հանդէս Ամսօրեայ»ի պէս դժուարահաճ մասնագիտական ուսումնաթերթի մը պիտի չհիւրընկալէր Կիւլէսէրեանի ապացուցութիւնը, եթէ զայն տրուած իրողութիւններուն համապատասխան չգտնէր: Օրմանեան (Ազգապատումի մէջ), Հայր Ս. Էփրիկեան (Բնաշխարհիկ Բառարանին մէջ), Ս. Ծոցիկեան (Արեւմտահայ Աշխարհին մէջ) եւ ուրիշ անկախ խորհողներ ալ հաւանած են Կիւլէսէրեանի եզրակացութեանց:

Այնթապէ մեկնելով՝ պուրճը Բառաի վրայէն Սօֆ Ալճըսը եւ անկէ Քիւրտ տաղը հօրս հետ հետիոտն ճամբորդած ըլլալով, կրնամ ըսել թէ Սօֆի եւ Ծովքի նոյնութեան վրայով ըսուածները՝ տեղագրական, երկրաբանական եւ այլ հիմամբք, աւելի հաւասարի կ'երեւնան ինծի: Մր. Սանտըրսի ուղեւորութիւններէն քաղելով՝ Փրոֆ. Ց. Գ. Գրիգորեանի 1902 տարւոյ Թրքերէն Աւետարերին մէջ գրածն ալ, զոր այս գլխուն սկիզբը ներկայացուցինք ամփոփ կերպով, եւ որ այնպէս կ'երեւի թէ Կիւլէսէրեանի գրքին լոյս տեսնելէն առաջ եւ անկէ անկախաբար հրատարակուած էր (Տես Ծովք, էջ 35, Ծան. 1 եւ էջ 111, Ծան. 3), լիուլի կը հաւաստարմացնէ Կիւլէսէրեանի տեսութիւնը:

Բայց ինքզինքնիս դուռ պատմական տուեալներու սահմանապծին մէջ պահելով ալ, հաւանական չենք գտներ կէօլ-

---

*) «Հասկ» Հայագիտական Տարեգիրք, Բ. Տարի, 1949–50, էջ 65–71, «Վարպան Այգեկցի, Տեղագրական Նօթեր»:

պաշըի եւ Ծովք դղեակի առաջարկուած նոյնութիւնը: (1) Սէրայքէօյ չափազանց հեռու է Տյուքէն եւ երկուքը չէին կըրնար նոյն փոքր վերդասաանին պատկանող մէկ կալուածը կազմել. մինչ Սօֆի համար այս դժուարութիւնը չկայ: (2) Կէօլպաշը Մարաշի արեւելեան կողմն է եւ բաւական ալ հեռու (ոչ նուազ քան 30 մղոն), մինչդեռ Ծովքի համար յիշուած է թէ Անտիոքի շրջանակին մէջ էր, (Տես Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 11, 13, 15 մէջբերուած հին աղբիւրը, որ Ն. Շնորհալւոյն կենսագրութիւնն է), եւ այս կը հաստատուի նաեւ Գրիգոր Երէցի պատմածովը (Ուռհ. էջ 544–5): (3) Կէօլպաշը անբաժանելի մասն էր Գող Վասիլի կալուածին, եւ յիրաւի նուկրակի (արդի Նուրհագզ բառած լերան ստորոտի գաւառն է*, որով եթէ Ծովքը հոն ըլլար, անպատճառ պիտի յիշուէր Գող Վասիլի պատերազմներուն մէջ, մանաւանդ Բերդոսի (արդի Պէրքիզ) նշանաւոր յաղթութեան առթիւ, որու երթին ու վերադարձին ճամբան անխուսափելի կերպով Սէրայքէօյի քովէն կ'անցնէր: (4) Ծովքի եւ Կէօլպաշըի նոյնութեան հակառակ կ'ելլէ նաեւ Իկոնիոնի Մասուդ սուլթանին 1149 տարուոյ աշնան ելեւռատացուց երկրին վրայ ըրած մեծ արշաւանքին նկարագրութիւնը, զոր կ'ընեն Մատթ. Ուռհայեցւոց չարունակողը (էջ 501) եւ Ներսէս Շնորհալի ինքը (իր մէկ ատենաւոր յիշատակարանին մէջ՝ Տաշեան Յուցակ էջ 513–4. Տես Ծովք, էջ 6–7–ի տարբեր լուսանցքը): Առնք իրարու հետ բաղդատելով կ'իմանանք թէ Մասուդ նախ առաւ Մարաշը (Գերմանիկէ), ապա Պեհեսնի, ապա Քեսուն, ապա Ռապան եւ վերջապէս եկաւ Թլպաշարի առջեւ: Ներսէս եւ եղբայրը Գրիգոր կաթողիկոսը կը վախնան իրենց սեփական Ծով դղեակը մը նալու, եւ նախ քիչ մը կը խորհին վերին Հայաստան փոխադրուիլ, բայց իրենց զէպի արեւելք անցնելու ճամբան գոցուած է՝ այլազգիներ զայն բռնած ըլլալով: Հռոմկլայ անգամ, որ այնչափ մօտ է Կէօլպաշըին եւ ուր արդէն կաթողիկոսարանի թանկագին իրեղէնները կանխաւ (1447–ին) ղրկած էին (Կիրակոս, էջ 62) եւ Մասուդի արշաւանքէն ալ զերծ մնացած կ'երեւի, չեն կրցած ապաստանիլ մեր հայրապետք, որովհետեւ

*) Ուռհայեցւոյն քով՝ Գող Վասիլի հռչակաւոր յաղթութեան պատմութեան մէջ (էջ 380) Նուկրականն ընթերցումն է միայն ուղիղը, եւ ոչ թէ Նուիրականն: Երբ 1913 Յունիսին վերջերը՝ հիւսիսէն Կէօլպաշը կ'իջնէի, ձախ թեւիս վրայ կը բարձրանար տակաւին ձիւնապատ լեռ մը. եւ տեղացի Թուրքմէն կնկան մը հարցուցի թէ այդ տեսնուած լեռը Նուրհա՞գզ է. «Նուրհագզ տէկիլ, էֆէմ, Նուկրան աբը», պատասխանեց կինը՝ պնդելով իր խօսքը: («Մարաշ» Պատմագիրք, էջ 260 եւ Ծան. 2):

Մասուդ Ռապանէն Թլպաշար խաղալու համար Տլուճն ու Անբէպը բռնած էր։ Քարտէսին վրայ նայող մը կրնայ տեսնել թէ ա՛յս է միակ ճամբան։ Արդ, երբ թշնամին արդէն Տլուբ եւ Անթէպ է, հարկաւ Սօֆ ալ վտանգաւոր կը դառնայ։ Ուստի արեւմուտք կը փախչին, Ռուբինեան Թորոս Բ. իշխանապետին սահմաններէն, եւ Այլասեռ Ֆար կոչուած տեղը կը պաղբատանան Ասասուածածնի Վերափոխման տօնէն մինչեւ Սեպտեմբերի մէջ Ս. Խաչի տօնը։ Այն ատեն Մասուդի արշաւանքը վերջացած ըլլալով Ծովքի դղեակը կը վերադառնան։ Արդ, Մասուդի այս արշաւանքին ուղեղիծը որչափ հակառակ է Ծովք դղեակը Խարբերդի Կէօլճիւճին հետ նոյնացնելու, նոյնչափ հակառակ է պայն Կէօլպաշըի մէջ ունէ բերդի հետ նոյնացնելու։ Որովհետեւ, քանի Մարաշ Մասուդի ձեռքն է, Կէօլպաշըէն Կիլիկիա փախչիլ վտանգաւոր, մինչեւ իսկ անկարելի է, եւ թերեւս աւելի դիւրին պիտի ըլլար Հռոմկլայ ապաստանիլ, մինչդեռ Սօֆէն Արապլար դիւղի ճամբով Իսլահիյէ իջնել եւ կեսարուրտացրի Արսլան Պօղազ կիրճէն Կիլիկիա անցնիլ, եւ զոր օրինակ՝ Հասանպէյլի ապաստանիլ, բոլորովին դիւրին եւ ապահով բան մըն է։ Ուրեմն պատմականաշխարհագրական պայմաններն ալ կը հաստատեն մեզ այն տեսութեան մէջ թէ՝ Ծովքը Սօֆ է, եւ ոչ ուրիշ տեղ։ Եւ եթէ, ինչպէս մենք ամենէն հաւանականը կը համարենք, Մասուդ Ալպուսթանէն ուղղակի Գանկլը եօլու պողոտայով Կէօլպաշը իջաւ, Ծովք դղեակի այնտեղ ըլլալը բոլորովին անկարելի կը դառնայ։ Բայց Մասուդ ո՛ր ճամբով ալ գրաւած ըլլայ Մարաշը, անկէ Պահանի կամ Քեսուն երթալու ճամբան անխուսափելի կերպով Կէօլ պաշըէն կ՚անցնի, որով եթէ Ծովքը հոն գտնուէր, յարձակման առաջին ենթարկուող տեղերէն մին պիտի ըլլար։ Այս ալ կը ցուցնէ որ Ծովքի Կէօլպաշը՝ Սկրայ քէօյի հետ նոյնութիւնը հաստատ հիմ չունի։

* * *

Ծովքի կարեւորութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան Տեսակէտէն

Այս մասին հետեւեալ քաղուածքը կուտանք Կիւլէսէրեանի «Ծովք, Տլուճ եւ Հռոմկլայ» ուսումնասիրութենէն.—

«Ծովքի պատմութիւնը Միջին դարու ասպետական բարքերը ծածկող բերդերու պատմութիւններէն չէ՛ անշուշտ։ Եթէ Ապիրատի պէս քաջազուն իշխանի մը ամրոցն էր Ծովք, է՛ր

մխեւնոյն տաեն Տան մը, որ ծնունդ եւ անունդ տուաւ Հայոց երկու կաթողիկոսաներուն, եւ պատսպարան մը՝ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին: Հետեւաբար Ծովքի պատմութիւնը բոլորովին տարբեր նկարագիր մ'ունի մեզի համար իր նմաններուն մէջ»: (Ծովք, էջ 36–7):

«Պատմագէտն ու հնախօսը այդպէս չեն խորհիր, անոնց համար նշանակութիւն ունի ամենէն չնչին ապուսի կտորն ալ: Բայց կաթողիկոսին բերդը, Ծով կոչուած փոքրագոյն ղըզլաակը, Հայաստ. Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն ունի՝ նոյն իսկ դարերու հետ պահպանած իր հետաքրքրող վիճակին մէջ»: (Անդ., էջ 41):

«Հիմա այս իրողութիւններու հանդէպ երբ սուզուի թէ Գրիգորիս Գ. եւ Ս. Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսները հոն, այդ Ծով կոչուած փոքրագոյն դղեակին մէջ աչխարհի լոյսը տեսան (1096 եւ 1102 թուականներուն), Ծովքի իմաստն ու կարեւորութիւնը որչա՛փ պիտի բարձրանայ հետաքրքիր պատմագէտի աչքին եւ նոյն իսկ յետին ռամկի սրտին: Երբ դիտենք թէ քառորդ դար հանուրդ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը, Տլուքի այդ Ծովքին մէջ ապաստան գտաւ, ո՞վ պիտի չուզէր հետաքրքրուիլ թէ ի՛նչպէս անցան այդ քառնըհինգ կամ քսանըվեց տարիները: Երբ կարդանք նոյն ինքն Շնորհալւոյ Ծովքի մէջ (1121–ին) գրուած վիպական տողերուն մէջ թէ ի՛նչպէս Հագարացի մը իր սիրելի հայրը, Ապիրատը, Ծովք դղեակի աշտարակէն վար ձգեց նետահար՝ խաբեբայ շինականի մը դաւաճանութեամբ, թէ մեզի ծանօթ դէպքերէն երբ դիտնանք թէ Գրիգոր Վկայասէրի դպատը կարմիր վանքէն եռքը Ծովքի մէջ ամփոփուեցաւ՝ դեռ վերջնապէս Հռոմկլայ չըփոխադրուած, եւ վերջապէս երբ մեր տեղական եւ հայրենի աւանդութիւնը դիտենք, որու համեմատ Սրբալոյս միւռոն իսկ օրհնուած է Տլուք, հարկաւ Ծովքի մէջ, եւ Պահլաւունի երիտասարդ կաթողիկոսին կաթողիկոսութեան սկիզբը, ինչե՛ր պիտի չուզէինք փնտռել: Հոյլ մը դէպքեր ահա՛, որ կարեւոր տեղ եւ նշանակութիւն ունին Եկեղեցական պատմութեան մէջ: Ո՞վ պիտի ինչե՛ր կան արդիօք ծածկուած՝ մաղապաթներու վրայ կամ հողին տակ»: (Անդ, էջ 42–4):

* * *

Հայկական Տլուքը

Տեսանք թէ Տլուքը Ծովքի հետ միասին կաթողիկոսանիստ եղաւ 1123–1151 թուականներուն: Ծովք–Տլուքի կաթողիկո-

սանկտա եղած չրջանին վերաբերեալ թանկագին եւ փարելի յիշատակարան մը գտած է Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան 1900 Մայիսին՝ Բալէշ, Ամբռօլու վանքի ձեռագիրներու շարքին, եղիշէի Վարդանանց Պատերազմի Պատմութեան ընտիր բայց դժբախտաբար մենագիր դրչագրի մը մէջ: Այս յիշատակարանին համեմատ՝ ձեռագիրը գրուած է Տլուքի մենաստաններէն Ս. Պօղոս վանքին մէջ, Ս. Վարդան եկեղեցւոյ հովանւոյն տակ, ՇՀԹ (1130) թուականին, Մեսրոպեան միջակ տառերով, Յակոբոս գրչի ձեռքով, Սամուէլ Եպիսկոպոսի Առաջնորդութեան առեն, ճոսլին Ա. փոանկ կոմսի օրով: Ինամոս Առաջնորդն ինքը տուած է ընդօրինակողին եղիշէի մէկ «ընտրեալ» օրինակը եւ սատարած է նոր օրինակի ծախքին ու պատրաստութեան: (Ծովք, էջ 48–9):

Ասկէ զատ, Տլուքի հնութիւններուն մէջ ոչ–քրիստոնէական քանդակներու հետ կը գտնուին նաեւ քրիստոնէական խաչի քանդակներ: Ժ–Թ. դարու յիսունական թուականներուն պատահական պեղումներ կատարողները Տիւլիւքի աւերակներուն մէջ գտած են պղնձեայ անօթ մը, որ կը կարծուի ըլլալ կա՛մ միւռոնի կաթսայ մը եւ կամ խան (թրք. սինի) մը, որուն վրայ չուրջանակի երկոտասան Առաքելոց պատկերները փորագրուած են եղեր: Անօթին հայերէն վերտառութիւնները ցոյց տուած են որ անիկա հայ վանքի մը (արդեօք Ս. Պօղոսի՞) սեփականութիւնն էր: Անօթը գտնողները չեն կրցած իրարու հետ համաձայնիլ, կառավարութեան լուր կը տրուի եւ Այնթապի Թէֆէէի շէյխը, իբր տէր բոլոր վագրփներուն, կը գրաւէ անօթը: (Ծովք, էջ 66–7):

«Բանէ որ (միւռոնօրհնէքի) այսպիսի աւանդութիւն մը հաստատուն է», կ'ըսէ Կիւլէսէրեան, «եւ նոյն իսկ միւռոնի կաթսային գոյութիւնը անժխտելի է, ... եթէ Պահլաւունեաց միւռոնօրհնէքի աւանդութիւնը չէ այլ, գոնէ պէտք է ըլլայ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաններէն ոեւէ մէկունը, որոնք 1441–էն առաջ եւ հոգը բաւական վառարանի կեանք մ'անցուցին: Այն առեն հարկ կ'ըլլայ աւանդութիւնը կեդրոնացնել Տլուքի Ս. Պօղոս վանքին վրայ»: (Ծովք, էջ 43 Ծան. 3):

Իսկ Ա. Նապար կը գրէ. «Տլուքի հիւսիս–արեւելեան կողին վրայ կան վիմափոր մատուռներ եւ ուրիշ յիշատակներ, որոնք ցոյց կուտան որ այդ տեղը երբեմն եղած է քրիստոնէական կեդրոն մը: Այս վիմափոր մատուռներէն մէկուն վրայ կը գտնուին եղծուած հայերէն արձանագրութեան մը հետքերը, որ քանի տարի առաջ տակաւին կարելի էր որոշել Հ. Թ.

Գ. դիրքերը»: («Պայքար» օրաթերթ, Դ. Տարի, Թիւ 115, Մայիս 16, 1926):

Կաթողիկոսարանին Հռոմկլայ տեղափոխութենէն ետքն ալ Տլուք հայ եկեղեցական տեսակէտէն իր կարեւորութիւնը կորսնցուցած չէ դոնէ մինչեւ ԺԳ. դարու մէջտեղերը:

Հայկական Տլուքի վրայ վերջին փայլուն լոյս մը կը ձգեն յիշատակարանները սովորաբար «Այգեկցի» մականունով ծանօթ Առաքելոս Վարդան վարդապետի, մանաւանդ այն զոր գրած է նա 1212 թուականին. (Տես Ծովք, էջ 47–8): Մարաթացի կամ Այգեկցի բուռած առաքելոս Վարդանի վրայով գրած եմ Պէյրութի «Ջանասէր» ամսաթերթի 1949 տարւոյ թիւ 3–ին մէջ՝ կենսագրական, գրական եւ այլ կարեւոր դիտելիքով: Մօտերս Տոքթ. Յ. Տէր–Ղազարեան ալ, որ կ'երեւի թէ իմ յիշեալ յօդուածիս չէ հանդիպած, ընդարձակ գրութիւն մը ունի «Հասկ» Հայագիտական Տարեգիրքի մէջ, Բ. Տարի, էջ 65–71, իրր «Տեղագրական Նօթեր», որոնք քանի մը քննադատելի չափազանցութիւններով եւ սրբագրելի անորոշ կարծիքներով հանդերձ, խիստ չահեկան ծանօթութիւններ եւ օգտակար թելադրութիւններ կը պարունակեն:

Մարաթացիին գրածին համեմատ՝ իր ժամանակը Տլուք գաւառը կիւրեաց երկրին կը պատկանէր, եւ կ'երեւի թէ Կիւրիս, Անտիոքի բրինցութեան ներքեւ կոմսութեան մը կեդրոնն էր, քանի թլսպաչարն այլեւս Խաչակրաց համար կորսուած էր: Մենք Կիւրիս, Կիւռիս կամ Կորիսու բուռած տեղն ասկէ առաջ բաւական անգամներ յիշեցինք իբրեւ պինուորական կեդրոն մը եւ ամուր բերդաքաղաք, որու աչքառու աւերակները, հիմա Խօրօզ գալասը անունով ծանօթ, Քիլիս աւանէն արեւմուտք կը գտնուին: Իսկ Այգեկցիին ծննդավայրը Մարաթա Կիւրիսի գիւղերէն մէկն էր, ու թէեւ Հալէպի կամ Քիլիսի մօտերը կ'ըսեն ոմանք, ասկայն ըստ իրապէկ Հնախօս Տօքթ. Տէր–Ղազարեանի (Յիշ. Տեղ. էջ 69)՝ այժմ քրդական փոքրիկ գիւղ մըն է Հապիւ 50 ընտանիքէ բաղկացեալ եւ տակաւին իր հին Մարաթա անունը պահած, որ Աֆրին գիւղաքաղաքի հիւսիս–արեւմտեան կողմը Հապիւ վեց հազարամեթր հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի: Անտիոքի հեռաւորութիւնն ալ Մարաթայէն 60 հազարամեթր դէպի հարաւային–արեւմուտք է:

Այս ժամանակ Ռուբինեան Մեծն Լեւոն թագաւորի հզօր հեղինակութեան չնորհիւ Անտիոքի բրինցութիւնը նոր եւ վերջին մէկ զօրութեան ու պայծառութեան շրջան մը կ'անցնէր, եւ գրաւած կ'երեւի ամբողջ այդ լեռնային անառիկ ապահարթները, որ կը կազմեն Տլուքի շրջանակին լեռնապաշտա-

յին մասը: Վարդանի դրածներէն յայտնի է, թէ Տլուքի պատառն ալ շատ ընդարձակ տարածութիւն մ'ունէր բարձրաւանդակին վրայ, բայց տարակուսելի է որ անոր սահմանը դէպի արեւմուտք կրնար հասնիլ մինչեւ արդի Զէնճիրլի (հին Շամալ) եւ Էլօղլու (Կեավուր Կէօլիւ) իսկ, բուն Ամանոսի բուն տրոտը եւ Մարուանդիքարի դիմացը: Հարկաւ Մարաչ եւ անկէ անդին Տէօնկէլէ ու Շիվիլկի դանուող տեղերը բնաւ չէին պատկաներ Տլուքի պատառին: Մինչեւ անդամ պատմական «Անաւ լեռանց» հովիտներն իրենց անհամար սրբավայր վանքերովը դուրս էին Տլուքի պատառէն, եւ ունէին Պաղտին անուն առանձին կոմս մը, որ իր մէկ դար առաջուան անուանակցին (Թերեւս ազգականին) պէս հայասէր եւ հայախօս էր, եւ որուն կը պատկաներ, Տլուքէ անդին, Այգեկէ բուսած չբրջանակն ալ: Ես այս չրջանակն, ուր կը դտնուէին տաճարներն «Առաուածընկալ եւ հրաշագան սրբոց Ս. Սիոնի եւ Ս. Կարապետի» որոյ ուխտին Առաջնորդն էր «Տէր Կոստանդին Սրբազան Եպիսկոպոսն մատաղ հասակաւն», ըլլալ կը կարծեմ սարահարթին այն նեղկայիս ալ այգեէտ մասը, չրաւէտ հովիտներով կտրատուած, որ կ'իյնայ Ակապլար եւ Ուֆաճըզլը գիւղերուն մէջտեղ: Թերեւս Պաղտինիս կոմսութիւնն ալ Անտիոքի Բրինցութեան աւատներէն էր, թէեւ անտեղի չէ Տոքթ. Տէր-Ղազարեանի կարծիքն ալ, թէ Պաղտին Ռուբինեանց թագաւորութեան ենթակայ ճորտերէն մէկն ըլլար: Վերին Պարճըզլի նեղկայիս Պաղտրն կոչուած գաւառակը առանց տարակոյսի իր անունը կը ժառանգէ Այգեկցի Վարդանի սոյն պաշտպանէն:

Հայկական Տլուքը կ'երեւի թէ Պահլաւունի Գրիգոր Գ. եւ Ներսէս Դ. Կաթողիկոսներուն եւ անոնց անմիջական յաջորդաց օրով իրրեւ կրօնական, կրթական եւ գրական գործունէութեան կեդրոն, փայլուն չրջան մը բոլորած է լման մէկ դարու աւելցութեամբ: Իմ կարծիքով՝ Մարաթացի կամ Այգեկցի Վարդան ինքն ալ իր դասախարակութիւնը Տլուքի դպրոցներէն մէկուն մէջ առացած պիտի ըլլայ, եւ իր ժողովրդական Հայերէնը թերեւս կ'արտացոլացնէ Անթէպի չրջանակին այդ ժամանակուան հայկական բարբառին կարգ մը յատկութիւնները: Ինչ ալ ըլլայ, այս ուչիմ, ազատասիրտ եւ գործասէր վարդապետը, ծննդեամբ Անթէպցի չըլլալով հանդերձ, ընդհանրապէս գործաճախօս Անթէպցիին հետ համապատկաց քանի մը գիծեր ունի նկարագրի:

Ծովմի եւ Տլուի կաթեւորութիւնն Անթէպի Տեղական Պատմութեան Տեսակէտէն

Այս առընչութեամբ օգտակար կը համարենք Սուրիահայ Տարեցոյցի 1925 տարիշրջանին մէջ Բարպէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեանի գրածներէն առ տողերը մէջբերել: «Ծովք եւ Տլուք մեր ապպային – եկեղեցական պատմութեան տեսակէտէն այնքան կարեւոր եւ փայլուն էին, որ ըստ իս՝ Անթէպ իրրեւ առնոնց չատ մօտիկ կէտ մը կը պարփակուէր այդ շրջանակին մէջ, եւ այս պատճառաւ իրրեւ հայաշատ կեդրոն առանձինն չի յիշատակուիր»: (Յիշ. Տեղ. էջ 97):

«Հայոց Եկեղեցւոյ կաթողիկոսական Աթոռը, Կիլիկիոյ մէջ, Սիսէն առաջ, կամաց կամաց եկաւ հաստատուեցաւ Ծովք եւ Հռոմկլայ: Այս երկու կէտերն ալ չատ մօտիկ են Անթէպի: Ծովքը մեր Սօֆին է, Տիւլիւքի շրջանակին մէջ: Ծովքի մէջ ծրնան երկու կաթողիկոսներ, Գրիգորիս Գ. (1096) եւ Ներսէս Գ. Շնորհալի (1102): Իսկ Հռոմկլայ կաթողիկոսարան եղաւ 1151–էն մինչեւ 1292:

«Իսկ այս երկու բերդերուն մէջտեղ, Տիւլիւքի վրայ, կանգուն եւ պայծառ էր Ս. Պօղոս վանքը, ուր 1130–ին գըրուեցաւ Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան ընտիր օրինակ մը, Յակոբոս գրչի ձեռքով, Ս. Վարդան եկեղեցւոյ հովանւոյն տակ, Հայր Սամուէլի Առաջնորդութեան տաեն:

«Տիւլիւքի շրջակայքը ուրիշ հայ վանքեր ալ ունէինք:

«Անթէպի եկեղեցական – վարչական կազմակերպութեան կողմէն, ուրեմն, թողլով աւելի հին ժամանակները՝ քանի որ աղբիւրներ կը պակսին առ այժմ, կրնանք դալ 1130 թուականին եւ ըսել մեծ հաւանականութեամբ, թէ Անթէպի եկեղեցին կը պատուէր Տիւլիւքի Ս. Պօղոս վանքին Առաջնորդութեան ներքեւ:

Այդ թուականէն առաջ գրեթէ հինգ դարու ահագին խըրամատ մը կայ»: (Յիշ. տեղ. էջ 106):

Կ'ուզենք վերջացնել Բիւմոնէն հետեւեալ մէջբերումով.—

«Դոլիքէ (Տիւլիւք) Խաչակիրներու առեն Փիւլիպ կամ Թիւլիպ անուան տակ եղաւ Եդեսիոյ լատին իշխանապետութեան ճորտութիւններէն մէկը, եւ աթոռանիստը կաթոլիկ արքեպիսկոպոսութեան մը: 1142–ին Պապական լեգատ մը կայ ի Տլուք:

«Լատիններու, Տաճկաց եւ Հայոց միջեւ կռուի առիթ եղաւ Տլուք, եւ այդ պատճառաւ յաճախ կը յիշատակուի այն առենի ժամանակագրութեանց մէջ: Բայց իր գոյութեան պէսնով առաջաւ այդ համբաւը, եւ անընդհատ պատերազմներու մէջ աւերուեցաւ եւ ինչ որ մնացած էր Հռոմէական ժամանակի շինութիւններէն, ամենքն ալ բնաջինջ եղան: Եաքութ պատմագրի առեն (1225) փոքրիկ գիւղ մըն էր Ալնթապի բերդաէրին իշխանութեան տակ: Դար մը եաքը Ապուլֆէտա չոր կերպով կ'ըսէ. «Տիւլիւք Ալնթապի մօտ է, եւ աւերակ է հիմա»:

«Այսու հանդերձ իր հին անունը մնացած է մինչեւ այսօր Թիլ–Տիւլիւֆ ձեւով, որ կը տրուի ձիով Ալնթապէն երկու ժամ հեռի գիւղի մը, իբր յիսուն տնուոր, յուռթի հովիտի մը եզրը: Տուները, որ անառաջ քարէ եւ ցեխէ շինուած են, այնչափ հրապուրիչ չեն, որոնց պատերուն վրայ թրիքի շարանները ալ կը փակցնեն՝ չորցնելու եւ վառելու համար, առ ի չգոյէ ուրիչ վառելիքի»: (Թարղմ. Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեանի):

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԸ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Աթոռին Հռոմկլայ գտնուած չրջանին պատմութիւնը ընդհանուր Հայաստ. Եկեղեցւոյ Պատմութեան մաս է, եւ իբր այսպիսի արդէն մանրամասնօրէն տրուած է դոր օրինակ Օրմանեանի Ազգապատումին մէջ, ուստի աւելորդ է հոս մանրամասնութեանց մէջ մանել: Մեր նիւթին հետ առընչութեամբ բաւական է Հռոմկլայի գնումն ու անկումը միայն պատմել: Գնման պատմութիւնը կուտանք մեր ԺԳ. դարու երկու պատմիչներուն ուսանդածին համեմատ՝ Կիւլէսէրեան Արբաղանի թարգմանութեամբ. (Հայաստանի Կոչնակ, 1929, էջ 78):

«Կաթողիկոսական Աթոռին Ծովքէն Հռոմկլայ փոխադրութեան եւ Հռոմկլայի գնման պարագաները սապէս կը նկարագրէ Վարդան Պատմիչ.—

— Այն առեն Հայոց Աթոռը չատ տեղեր չրջեցաւ, Կարմիրվանք, Շուղր եւ Ծովք, եւ գնաց դադրեցաւ Հռոմկլայ կոչուած (Հռոմ արեզակի մը հոն բնակելուն համար) դղեակը. անկէ (Հռոմ արեզակէն) Տաճիկները առին, անոնցմէ ալ առաւ Հայոց վասիլ իշխանը եւ ասկէ ալ Ցուանկներ առին: Ցը-

ռանկ իշխանը որպէս առնէն որոպայթով ինկաւ Տաճիկներուն ձեռքը, տարուեցաւ Հալէպ եւ մեռաւ հոն. եւ անոր կինը, որ Հռոմկլայ էր, մարդ ղրկեց Ծովք եւ պատրիարքը իր քով բերել տուաւ եւ բերդը անոր յանձնեց, ըսելով թէ ես գաւակ մը ունիմ ծովուն մէջս կոզմը, ծնողքիս քով, երթամ տեսնեմ, եթէ ողջ է, քեզի կը ղրկեմ եւ դուն՝ իբրեւ ճշմարիտ աւանդապահ՝ անոր յանձնէ այս բերդը, եթէ ողջ չէ, աւելի ապէկ է որ քեզի ըլլայ քան թէ օտարներուն: Եւ կ'երթայ կը ղրկէ իր որդին, որուն չատ ինչք տուին (Հայք) եւ ետ դարձուցին ինքը. վասն զի ինքն ալ չէր ուզեր նստիլ այլապիններուն մէջ, որովհետեւ Թուրքը տիրած էր բոլոր չրջակայ գաւառներուն: Եւ այսպէս Հայոց Աթոռին տեսիլականութիւնը եղաւ: Ծովլին իշխանին բարեպաշտ կինը՝ հոդիէն չարժելով տուաւ այս բերդը երկու հարազատներուն՝ Տ. Գրիգորին եւ Ներսէսին: (Վարդան, էջ 127–8):

«Կիրակոս պատմիչն ալ հետեւեալ կերպով պատմապրած է նոյն դէպքը.—

— Ասիկա (Սուրբ Հայրապետեան Գրիգորիս) Հայրապետական Աթոռը Հռոմկլայ բերդը փոխադրեց, քանզի երբ Ծոյնք Հայոց թագաւորը եւ Տէր Պետրոս Կաթողիկոսը իրենց քով բերին, անկից ետքը Հայրապետական Աթոռը աբեւելքի մէջ չը մնաց, այլ Ծունաց իշխանութեան տակ, երբեմն Սեբաստիա, երբեմն Ծովք ըսուած վայրը, իսկ ասիկա ալ փոխադրեց Հռոմկլայ: Փոխադրուելուն պատճառն ալ ա՛յս էր, որովհետեւ նեղուեցաւ Սկիւթացիներէն եւ Տաճիկներէն՝ հոս հոն դեղերելով, եւ տեսաւ որ այս բերդը ամուր է, եկեղեցւոյն սրբութիւններն ու սպասները առաւ տարաւ հոն եւ պահեստի դրաւ Փռանկ իշխանի մը բարեմիտ կնոջ քով: Այդ միջոցին մեռաւ բերդատէր իշխանը եւ կինը մնաց այրի: Սրբազան Հայրապետը խնդրեց բարեպաշտոն կնոջմէն որ բերդը իրեն տայ, որպէս զի Հայոց Հայրապետութեան Աթոռ ըլլայ, եւ կինն ալ յօժարութեամբ տուաւ: Այն առեն Սուրբ Հայրապետը Կիլիկիա ղրկեց կինը Թորոս մեծ իշխանին քով, որ գիւղեր, ագարակներ եւ ուրիշ կալուածներ տուաւ անոր եւ չատ ուրախացուց կինը, եւ յետոյ իր երկիրը ղրկեց զայն: (Կիրակոս, էջ 61–62)»:

Օրմանեան (Ազգապատում, էջ 1358, 1374–6) առյն երկու պատմուածքները եւ Կաթողիկոսին վասիլ եղբօր վրայով Ուռհայեցւոյն (էջ 502) պատմածը վերլուծելով եւ իրարու հետ բաղդատելով՝ դէպքին իրական բովանդակութիւնը երեւան բերել կը ջանայ, բայց մի քանի ճիշտ դիտողութեանց հետ, կարդ

մը սխալ ենթադրութիւններ ալ կ'ընէ: Մեր դաղափարով՝ Բարհեբրէոսի պատմածը, դոր վերեւ տուինք, չատ աւելի ճշմարտանման է, որովհետեւ թէ՛ ժամանակագրական հաշիւներով եւ թէ Տիրացի Գուլիելմոսի եւ Ասչակրաց միւս պատմիչներուն հետ կը համաձայնի: Սա ալ աւելցնենք որ բուն փառանկ պատմչաց՝ Ճոսլին Բ.ի մայրը Կիլիկիոյ Լեւոն Ա. իշխանին քոյրն էր, իսկ Ճոսլինին կինը՝ Պէաթրիս անուն Ցբրանուհի մըն էր: Շնորհալիի իրեն այս պնդման մասին դրած տողերն ալ — «Ի յանառիկս ամրոց հասեալ, Հռոմայական կայ յորջորջեալ, Ցորմէ նախնի տէրանցն ելեալ, Ցահէ նեղեացըն փախուցեալ ըզսա կամաւ սրմին տալեալ լինել յաւէտ անփոփոխեալ». (Բանիւ Ձափաւ, էջ 224), աւելի կը համաձայնին Բարհեբրէոսի եւ փառանկ պատմիչներու բուածին քան թէ Վարդանի եւ Կիրակոսի: Միայն թէ այս վերջինիս մէկ յիշատակութիւնը կարեւոր է, թէ Գրիգոր Գ. Կաթողիկոսը բերդին դնումէն արդէն մի քանի տարի առաջ Կաթողիկոսարանի սպասներն ու սրբութիւնները Հռոմկլայ տարած՝ պահ դրած էր հոն:

«Շնորհալի իր քերթուածին չարունակութեան մէջ կը նկարագրէ Հռոմկլայի դիրքը եւ զայն կը նմանցնէ բարձր կըղպիի մը, որ ոչ ծովու ալիքներէն կը վախնայ, ոչ ալ մարդոցմէ կը զարհուրի: Այս անյաղթելի տեղը, կ'ըսէ, Աստուած պատրաստեց իբրեւ ապաստան մեր տուրբ եւ սքանչելի Ա֊ռին, անանկ տաեն մը՝ երբ մէկ կողմէն կը նեղուինք արտաքին անօրէն չար պատաններէն, միւս կողմէն ալ տուտանուն Քրիստոնեաններու դժանքէն»: (Բարսէղ Եպիսկոպոս, Յիշ. Տեղ. էջ 78):

Իսկ Ալիշան կը գրէ. «Այս գեղապատ եւ իրրեւ գկղզի ամբարձեալ քարանձաւն, ինչպէս կ'անուանէ Շնորհալի, Հայոց Սիոնն եղաւ 142 տարի, թէ՛ սրբութեամբ եւ թէ ամրութեամբ. եւ այն բազմավրդով ժամանակին մէջ, ի կիսոյ ԺԲ. դարու ցվերջկոյս ԺԳ.–ին, յորում մնձապէս յեղափոխեցան վեց ազգք եւ տէրութիւնք, Յոյնք, Փռանկք, Թուրքք, Թաթարք, Հայք եւ Եգիպտացիք, սա անառիկ եւ անխոով մնաց մեր Հայրապետաց խաղաղական հովուութեամբ, եւ պաշտպանութեամբ սրբազան նշխարաց Գրիգորեանց, Մեծի եւ Փոքու Վկայասերին եւ Շնորհալւոյ, զորս հոս տեղատուրեց Գրիգոր Տգայ՝ յաջորդն Ներսեսի, եւ վրանին հոյակապ եկեղեցի մը կանգնեց, որ կիսաւեր կը մնայ ցարդ եւ ուխտատեղի է Հայոց եւ այլազգեաց:

«Այլ յամին 1292 անոնք որ Նախախնամութեան թոյլատը-

ւսթեամբ առջի տարին գԱքնա (բոլոր արեւմտեան Քրիստոնէից յեսին ազատութեանն յարեւելս) առեր աւերեր քանդեր էին, եւ անով Ջաչակրաց եւ Փռանկաց զորձը լմնցուցեր յարեւելս, երկրորդ տարին ալ Հայոց սրբազան ամրոցն առին եւ քանդեցին: Եւ Աթոռն փոխադրեցաւ ի մայրաքաղաքըն Թագաւորութեանն Հայոց ի Սիս, ուր եւ մնաց գրաժանել Աթոռոյն յերկուս, եւ մնայ ցարդ մի բաժինն»: Շնորհալի եւ Պարագայ իւր, էջ 229–230):

* * *

Այո՛, այդ անառիկ եւ աներկիւղ բերդն ալ պիտի իյնար գնուամէն գրեթէ մէկուկէս դար առքը՝ Եգիպտոսի Սուլթան Մելիք Աշրաֆի բանակներուն առջեւ: Բայց այդ վերջնական անկման տարիէն առաջ ալ Հռոմկլայ ենթարկուած էր Եգիպտացւոց կատաղի յարձակումներուն, եւ այն անգամուն անյաղթելի մնացած: Հետաքրքրական է սոյն երկու դէպքերու մասին Բարհեբրէոսի ընդարձակ պատմածը.—

«Եւ այս տարի (Յ. Տ. 1278) Իյար (Մայիս) ամսու 19–րդ՝ Ուրբաթ օրը Եգիպտացւոց բանակները խոյացան Հռոմկլայի վրայ, այսինքն 9,000 ձիաւոր եւ 4,000 հետեւակ: Եգիպտացւոց պլուխը կը կենար ամիրա մը՝ որու անունն էր Պասարի, եւ Սիւրիական զօրքին պլուխը կար Հուսամէտտին անուն Այնթապցի մը: Եւ անոնք բանակեցան Փարզման գետին վրայ: Եւ իրրեւ բանապնաց երկու մարդիկ գրկեցին Կաթողիկոսին, մէկը Արար եւ միւսը Հայ, եւ անոնք անոր ըսին, «Սուլթանը հրամայեր է որ դուն խաղաղութեամբ յանձնես բերդը, եւ վանականներդ առնելով երթաս եւ բնակիս Երուսաղէմ: Եւ նա քեզ ապրեցնելու չափ պիւղեր պիտի տայ: Եւ եթէ այսպէս ընել չուզես, հապա կ'ուզես կիլիկիա երթալ, այդ պարագային ալ մենք քեզ պիտի փոխադրենք պատուով մեր ջորիներուն եւ ձիերուն վրայ: Բայց եթէ դիմադրես եւ անձնատուր չես ըլլար, Աստուած այս բոլոր Քրիստոնեաներուն արիւնը քեզմէ պիտի պահանջէ»:*

«Այն ատեն Կաթողիկոսը պատասխանեց, «Պիտի կռուիմ մինչեւ որ մեռնիմ: Չեմ կրնար թէ՛ Աստուծոյ եւ թէ թագաւորին հաւատարիմ ըլլալ»: Ապա բոլոր զինչերը Եգիպտացիք խուժեցին պարտէզները եւ կտրեցին ծառերը եւ անոնցմէ ելնարաններ կանգնեցին, եւ Շաբաթ առաւօտուն սկսան առտիկ պատերազմ մղել քաղաքին դէմ: Եւ անոնք վարը Հայոց

---

*) *Ուր Յակոբ Ա. կ'ըսեցին էր (1268–1286):*

նոր չինած պատին վրայ կռուողները փախցուցին: Եւ ելնա-
բաններ դնելով խեղճ քաղաքը մտան եւ դայն կողոպտեցին,
եւ հոն գանուղ բոլոր տուները կրակով այրեցին: Բայց ո-
րովհետեւ բոլոր բնակչութիւնը վեր էր Միջնաբերդը փախեր էր,
քաղաքին մէջ մարդ չգտան, սակայն հոն հինգ օր կեցան ա-
ւերելով, կողոպտելով ու այրելով: Այսպէս հոն մեծ կործա-
նում գործել չկարգ մեկնեցան: Եւ անոր ամբողջ հայցահա-
տիկ պաշարը կերան եւ որթատունկերը կարեցին, նաեւ ծա-
ռերը, եւ ջրաղացներու քարերը փշրեցին, նաեւ բաղնիքներու
ճուրուններեը փորելով հանեցին եւ Բերիա (Հալէպ) տարին:

«Եւ այդ օրերու միջոցին՝ երբ Եգիպտացիք Հռոմկլան պաշարած էին, Գարամանօղլուն Եուզայա Թիւրքմէնը Ռումի երկրէն դրկեց Եգիպտոսի Թագաւորին, թէ իրեն բանակ մը դրկէ առջեւէն պողոտայ մը սալայատակելու եւ վինք հիւսիս առաջնորդելու, որովհետեւ ինք կը վախնար Թաթարներու բանակներէն եւ Հայոց Թագաւորէն: Եւ Եգիպտոսի Թագաւորը Լեւոնին լուր դրկեց, որ ճամբայ տայ Պասարի ամիրային, որպէս զի ասիկա երթայ եւ Գարամանօղլուն իրեն բերէ: Հայոց Թագաւորը հաւանեցաւ որ անոնք իր երկրին սահմաններէն անցնին, եւ այդպէս ըրին: Եւ անոնք լեռներէն անցան եւ Կեսարիոյ մօտ եկան, եւ Գարամանօղլուն տարին ու վերադարձան: Բայց իրենց վերադարձին վրայ՝ Պասարի ամիրան նպատակ դրաւ իր տիրոջ դէմ ապստամբիլ, եւ զունդեր պատրաստեց անոնցմէ որ իրեն հետ էին, որոնք երդում ըրին իրեն հաւատարիմ ըլլալու: Եւ անոնք Կիլիկիոյ երկիրը մտան եւ 15 օր հոն մնացին թալլելով ու կողոպտելով: Տասը օր Անազարբայի դէմ բանակեցան եւ չատ տառապանք կրել տուին երկրի բնակիչներուն որ հոն ապաստաններ էին: Եւ եթէ այլապէս հոն քիչ մը տեւի կեցած ըլլային, ջուրն ալ հատցուցած պիտի ըլլային, բայց Աստուած զանոնք պարկաւ: Անոնք բոլորովին այրեցին Փաքսիմաթի (Ատրի) վանքը, նմանապէս Բաբրան Գաւմայի վանքը, բայց Գուխխատին չդպան»: (Chronography, p. 461-2):

Իսկ Հռոմկլայի անկման մասին հետեւեալը կը գրէ Բարհեբրէոս.—

«Եւ գարձեալ Եգիպտոսի Թագաւորին անհամար զօրքերը (Յ. Տ. 1292) հաւաքուեցան մէկտեղ եւ եկան ու բանակեցան Հռոմկլայի դիմացը, որ Եփրատի եզերքն է: Եւ այս (բերդն) ալ առին քան օրուան միջոցին, եւ սպանեցին, թալլեցին ու կողոպտեցին, եւ անթիւ մանչեր ու աղջիկներ գերի տարին: Հայոց Կաթողիկոսն ալ առին եւ բոլոր վանականները որ ա-

նոր հետ էին, եւ դանոնք պատուով տարին Երուսաղէմ, այդ տարուան Հոգիբան (Յունիս) ամսու 28–րդ՝ Շաբաթ օրը: Եւ ոմանք կ'ըսեն թէ ան (Կաթողիկոսը) ոչ եւս է, եւ թէ զանի խաչեցին եւ թէ անոր հետ եղողները ձողերու վրայ ցցեցահան ըրին՝ զանոնք Եկիպտոս տանելէ յետոյ: Եւ մինչեւ ներկայ օրս անոր պատմութիւնն անորոշ է, բայց ամենէն հաւանականը սա է որ նա Դամասկոսի մէջ իբր բանտարկեալ թշուառութեամբ վերջացուց իր օրերը: Եւ Հայերը զայս կը համարեն իբր ատոյգ իրողութիւն, որով յարմար մարդ մը ընտրեցին եւ Կաթողիկոս կարգեցին միւս մարդուն տեղը, եւ ասոր աթոռը դրին Կիլիկիոյ Սիս մայրաքաղաքին մէջ»: (Chronography, p. 493):

* * *

Ինչպէս Բարդէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան ուղիղ կերպով կը դիտէ, մեր Եկեղեցական Պատմութեան մէջ ամենէն աքանչելի վայրերէն մէկն է Հռոմկլայ, որ կապուած է անուանը հետ Ս. Ներսէս Շնորհալւոյն, այն սիեզերալոյս վարդապետին ու կաթողիկոսին, որու անունը չէ՛ անծանօթ թէ՛ ոամկին եւ թէ պիտանականին: (Ծովք, էջ 61): Հռոմկլայ, այնքան հռչակաւոր կաթողիկոսարան մը, այնչափ կարեւոր կրօնական կեդրոն մը՝ նոյն իսկ Ասորիներու Եկեղեցւոյն համար, իբրեւց Պատրիարք-կաթողիկոսներն ալ այնչափ երկար ժամանակ անոր պարիսպներուն մէջ ապաստանարան գտած ըլլալով, բոլորովին նորոգուեցաւ եւ օծուն ու շնորհուն անուն մ'եղաւ՝ կցուելով անուան Ներսէս Շնորհալւոյ, որը մեր պատմիչներէն յաճախ «Ներսէս Կայեցի» ալ կ'անուանուի: (Ծովք, էջ 67): Օրմանեանի հետ կրնանք հաւանական համարել թէ ասոր պատճառը սա էր որ Հռոմկլայի գնման մէջ նախաձեռնարկ առաջարկը բերողը Ներսէս ինքն էր եղած: (Ազգապատ. էջ 1377):

Հռոմկլայի պատմական հնութեանց մասին չատ քիչ հետազօտութիւն եղած է: Հայոց կաթողիկոսական Աթոռի կայանք չեղած՝ բաւական յաճախ կը յիշուի Միջնադարեան շրջանի պատմութեանց մէջ՝ Միջագետքի, Եփրատացւոց եւ Կիլիկեցւոց հետ ունեցած վերաբերութեամբ: (Ծովք, էջ 61): Բայց անոր աւելի հնագոյն շրջաններուն վրայով տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի: Մինչեւ իսկ անուան առուգաբանութիւնն իբր «Հռովմայեցւոց կամ Հռոմոց բերդ» երկբայելի է, թէեւ բատ վարդանայ (էջ 128) Հռոմկլան այսպէս կոչուեցաւ «վասն Հռոմ արեզակի անդ բնակելոյ», ու թէեւ Ասորի հեղինակներն ալ զայն Qala'at Romaïta կ'անուանեն,

(Համմա. Ծովք, էջ 61, Ծան. 1, էջ 63, Ծան. 1): Միխ. Ասորոց հին հայ թարգմանութեան մէջ (էջ 221) Հռոմ–ֆար ալ ըսուած է բերդին անունը:

Ամբոցին անուան Հռոմ տրեղայի մը հոն բնակելէն առնուած ըլլալու առասպարանութիւնը Կիւլէսէբեան իրաւամբ չատ կամայական կը համարի, բայց երբ նոյնպէս կը համարի նշանաւոր աշխարհագրագէտ Էլիզէ Րէքլիւի գաղափարը թէ՝ Հռոմկլայ Հռոմոց կամ Հռովմայեցւոց բերդ ըլլալէն առած էր իր այս անունը, այնչափ իրաւացի չենք գտներ իր առարկութիւնն այս ենթադրութեան դէմ: Կիւլէսէբեան աւելի կը միտի անունը կապակցել Ուրումա կամ Ուրիմա անուան հետ. (Ծովք, էջ 99): «Ուրումա կամ Ուրիմա», կ'ըսէ, «քեռական բերդ մը անչուշտ եւ հետեւհետէ եկող տիրապետութեանց առեն՝ բացի իր յատկանական ժայռերէն եւ վեմատուռ նորոգածքէն, եղանակաւորուած են իր ամրական չինուածքները եւ անչուշտ յաւ պուղպտիսպութեամբ՝ Ուրում(ա) կամ Ուրիմ(ա) անունը հիմ եղած է կերտելու Ուրում–գալէ կամ Ռում–գալէ բարդութիւնը»: (Ծովք, էջ 100):

Կիւլէսէբեան Եպիսկոպոս, Քիւմոնի պրքէն քաղուածաբար բրած թարգմանութեան ձեռագրին մէջ ալ սա բացատրութիւնը կուտայ. «Ռում–գալէ ամենեւին չի նշանակեր Chateau des Romains կամ des Byzantins: Իսկ Ասորերէն Qal'a-Romaïta, արաբերէն Kala'at-ar-Roum, ինչպէս նաեւ Թէոդոսոսի Րուփայու խալա, եւ վերջապէս Թրքերէն Րումֆալէ, ասոնք ամենքն ալ Հայերէն Հռոմկլայ անուան վրայէն կազմուած են, ու թէեւ նոյն իսկ Հայերը կարծեր են թէ Հռոմկլայ անունը Հռոմոց կամ Հռովմայեցւոց կլայ գաղափարէն յառաջ եկած է, սակայն անունը ոեւէ կապ չունի հին Հռովմայեցիներու կամ Բիւզանդական Հռոմէներուն հետ: Անունը չատ հաւանական է, որ Պալղըղի մօտիկ Ուրումէն յառաջ եկած է՝ իբրեւ «Ուրում գաւառին բերդը»: Ամէն պարագայի մէջ հին է Հռոմկլայ կոչումը եւ կապ չունի միջնադարեան պատմութեան մէջ յիշուած անուններուն հետ»: Բայց բուն մեղ տարակոյս չկայ որ կլայ բառը Հայերէն չէ, հապա արաբերէն կամ ասորերէն qal'a- բառն է, որով Հայոցմէ առաջ Արաբներ կամ Ասորիներ այս անունը դրած պիտի ըլլան բերդին: Այս մասին պէտք եղած բացատրութիւնը պիտի տանք քիչ մը վարօք:

Ինչպէս Հեղինակը կը դիտէ, «Հռոմկլայ բնական միակուտուր ժայռ մ'է վիթխարի դանդուածով, որ անդրդուելի թիւր մը պէս կը հսկէ Եփրատի վրայ»: (Ծովք, էջ 100): Անիկա իս-

կապէս ապատաժային նեղ թերակղզի մըն է՝ Եփրատի եւ անոր օժանդակ Փարզմաճ գետակի (Մէրզիմէճ չայի) կազմած սուր անկիւնին մէջ սեղմուած, եւ հետեւի բարձրութիւններէն զատուած է ձեռագործ խոր կտրուածքով մը՝ պարանոցին լայնութեամբը: Ես գայն ենթադրաբար նոյնացուցած եմ հին Եդիպատացւոց ու Ասորեստանեայց արձանագրութիւններուն մէջ յիշուած Կար–Տիմրատ կամ Շիտաւրատ բերդաքաղաքին հետ: Նմանապէս Թագլաթփալասար Ա.-ի օրով Միջագետքի վրայ արշաւով «Հատտի» ցեղերէն Ուրումա անունը կրողին հետ Հռոմկլայ անուան կապակցութիւնն անհաւանական չեմ համարիր: Բայց որո՞նք բերդի քարաժայռին հետեւը կտրեցին այն ձեռագործ խոր կտրուածքը, որով ամբողջը կղզիացուցին, եւ կամ որո՞նք քաշեցին բերին այն քարափոր խոր ջրմուղով՝ Մէրզիմէն չայի վերերէն այդ առատահոս ջուրը, որ ներկայիս «արհեստական ուռի (ջուրի ճամբայի)» առատած ճեղքուածքներէն վար վրվրադէզ կը ժայթքի անօգուտ տեղ (Ծովք, էջ 76–ի առընչեալ մանրապիր լուսանցքը). արդեօք Խալդ–Ուրարտացի՞ք Սարդուրիս Բ.-ի օրով, թէ բնիկ Կումմուխցիք. որոշ չենք գիտեր:

Բայց միւս կողմէն, անշուշտ Հռոմէացիք եւ Հռոմք (Բիւզանդացիք) ալ գործածեցին այդ ամբողջը Պարթեւաց ու Սասանեանց դէմ պաշտպանութեան համար: Ինչպէս վերյիշեալ Ֆրանտացի գիտնականը Հռոմկլայի ռազմավարական եւ պատմական կարեւորութեան վրայ խօսելու առեն՝ ուղիղ կերպով գիտած է, Եփրատի ընթացքին Հռոմկլայէ մինչեւ Պիրէճիկ 155 քիլօմէթր երկարութեամբ մասը կարեւոր է անով որ Միջերկրական Ծովու եւ Փոքր Ասիոյ կողմերէն եկող բոլոր բնական ճամբաները հոն կը յանգին: Ուստի Հռոմէացիք եւ Հռոմք (Բիւզանդացիք) ալ հարկաւ չատ կարեւորութիւն պիտի տային Հռոմկլային, անկէ մի քանի քիլօմէթր վար ներկայ Խալիէթիի (հին Խալիփիւնի) առջեւ գտնուող գետանցքին պատճառաւ, որ հիներու բառով գիւղմա մըն էր, այսինքն ևաւակամուրջ մը: (Հմմտ. Ծովք, էջ 99–100-ի առընչեալ լուսանցքը*): Բարհեբրէոս կը յիշէ որ 1260 թուականին Թա-

*) Long's *Classical Atlas* եւ Anthon's *Classical Dictionary* (p. 1406) Zeugma տեղը գտնագանելով Birtha (Պիրէճիկէն), կը նոյնացնեն Հռոմկլայի ու մանաւանդ անոր դիմացը գտնուող Խալիէթիի հետ: Վերջինս իր այս յատկան իրը ազրիւր կը ներկայացնէ Curtius, iii 7. Pliny, *Nat. Hist.* V. 24. Tacitus, *Annals*, xii. 12. Սա ալ դիտել հարկ է որ Միքայէլ Ասորին իր բնագրին համեմատ՝ Խալիփիւն անունը կը յիշէ Հռոմկլայի մէջ Հայոց կաթողիկոսին նստելէն դարեր առաջ՝ 812 թուականին: (Տարգ. Chabot, III. p. 23):

թարաց մեծ խաղանը հրամայեց Սամոսատէ մինչեւ Բագրա ուրիշ պետանցքներուն հետ՝ Հռոմկլայի առջեւ եղող անցքին վրան նետակամուրջ ձգել: Այսպէս, եթէ երկրին բնիկ եղող Ասորիները հին Ուրումա կամ Ուրիմա անունը Հռոմմայեցւոց կամ Հռոմոց համար մեկնելով՝ «Գալա Րօմայիքա» անուանեցին բերդը, եւ եթէ Ք. դարուն Եփրատացւոց երկիրները գրաւող Արաբք Ասորիներուն կոչմէն տրուած այդ անունը «Գալ'աթ–էր–Րում» տառադարձուցին, ատիկա բնաւ դարմանալի չէ: Յամենայն դէպս անուրանալի է որ մեր Հռոմկլայ անունը, Թրքերէն Րումգալէին պէս, նախ ձեւուած է ասյն Ասորերէն եւ Արաբերէն անուններուն վրայէն:

* * *

Պիրէճիկի դիմացը, Եփրատի ջէ ափին վրայ կը գտնուի Պալկըզ, որ նոյնացուցինք վերեւ Ասորեստանեայց արձանագրութեանց Սագաբէին եւ «առ Եփրատաւ Անտիոքի» հետ: «Պալկըզէն մէկու կէս ժամ հեռի», կ'ըսէ Քիւմոն, «Եփրատի եզերքը կայ Թիլ (հիւլիւկ) մը, ուր պատերու մնացորդներ կ'երեւին: Ուրումի աւերակներն են անոնք: Քիւրտեր հաստատուած են հոն, բայց անոնք կը նախընտրեն աւելի առողջ տեղ մը, հետեւաբար կը բնակին Զարտաֆ անուն դիւղերը, Մեծ ու Փոքր: Փոքր Զարտաքը բարձունքի վրայ է, առատ ու վճիտ ակբիւրի մը մօտ»: (Քիւմոն, էջ 151):

«Զարտաքներու միւս կողմն է Կապքին անուն հին դիւղ մը: Կապքինէն երեք քառորդ ժամ է Իհնէչ», (Քիւմոն, էջ 151, 152). Իհնէչ Հռոմկլայի հետ Եփրատի մեանոյն ջէ ափին վրայ դուա հայաբնակ դիւղ մըն էր, եւ երկուքին հետեւորութիւնը պրեթէ տասը քիլոմէթր է:

«Հռոմկլայ Ժ.Բ. դարուն առացաւ իր կարեւորութիւնը», կ'ըսէ Քիւմոն, «երբ 1147 (ճիշդը՝ 1151) Թուականին Կաթողիկոսարան եղաւ: Տեղւոյն քննութիւնն ալ դեռ վերջնական հանգամանք մը չունի: Առանց վարանումի կարելի է ենթադրել, որ այդ հրաշալի դիրքը՝ որու վրայ չինուած է Կայն, Հռոմմայեցիք ընտրած ըլլան իբրեւ իրենց ամրոցներէն մէկը, երբ իրենց պաշտպանութեան դիծը հաստատեցին Կոմմագենայ սահմանապլուխին վրայ:

«Սեպտած ժայռ մը կը բարձրացնէ իր հզօր զանգուածը Մէրզիմէն դետակի ու Եփրատի դետախառնուածքին վրայ, չոր լեռներու ծայրը, կանաչազարդ հովիտին վերեւը, ուր իրը թէ ապաստանած ըլլայ այս երկրին բոլոր հիւթը: Այս առանձնացած քարաժայռին չուրջ դետակն ու դետը պայտ մը կը յո-

բինեն եւ իրենց սեղմած թերակղզին, հազիւ 25 մէթր լայն, իրեն մօտիկ բարձրութեան կապուած էր սուր թիկունքով մը, որ այսօր կտրուած է իբրեւ խրամ ծառայող խոր տաշտուածքով մը:

«Այս կերպով կղզիացած կոնն ալ ծածկուած է ընդարձակ եւ բարձր աւերակներով, որոնք արժանի են մանրամասն ներկարագրութեան՝ իրրեւ նշանաւոր յիշատակարան մը Միջին դարերու դինուորական ճարտարապետութեան:

«Կլայն, իր արդի վիճակին մէջ, կաթողիկոսարան ըլլալուն թուականէն աւելի հին չի թուիր: Ասիկա ճիշտ է մանաւանդ այն եկեղեցիին համար, որու կոզակը մինչեւ հիմա չատ յարգուած ուխտավայր մըն է Հայոց համար:

«Բայց ինչ որ խնայուած մնացած է ժամանակի ու մարդոց աւերումներէն, կը կայանայ շարք մը վիմափոր զերեզմաններու մէջ, որոնց բաց դռները Մէրդիմէնի վերեւը կալաքարէ դռըչ կամ թուխ պատերուն մէջ սեւ ծակերու երեւոյթն ունին:

«Կլային առորեկրեայ ընդարձակ մատերուն մէջ մանրամասնին քննութիւն մը թերեւս երեւան բերէ ինչ ինչ Յունարէն կամ Լատիներէն տապանագիրներ»: (Փիւռմոն, էջ 169):

Կիւլէսէրեան Եպիսկոպոս, որու ձեռագիր թարգմանութեամբը կ'ընենք Փիւռմոնէն այս մէջբերումը, հետեւեալ ծանոթութիւնը կ'աւելցնէ այս հատուածին վրայ.— «Ցրաց Փիւռմոն չփոթութիւն մը ունի, ինչպէս Արուլիսի, նոյնպէս Ուրիմայի, Ուրիմի եւ Ուրեմնի մասին: Ուրում եւ Ուրիմա տարբեր են: Ուրիմա կամ Ուրիմը՝ Ուրեմն է ըստ Մատթ. Ուռհայեցւոյ (էջ 404), որ Հիերապոլսի (Մարդ) Թեմին փոխ-եպիսկոպոսութիւն մը եղաւ: Ատոր եպիսկոպոսաց ցանկը, նախ յոյն-օրթոտոքս, ապա տաճկա-յակոբիկ, ե. դարէն մինչեւ Թ. դար կը հասնի»:

* * *

Գրիգոր Պահլաւունի եւ Ներսէս Շնորհալի Հռոմկլայ վտիտրուելէն յետոյ՝ բերդն ամրացուցին ամրապոյն պարիսպներով, թէեւ դայն կը շրջապատէին երկու դետեր՝ Եփրատ եւ Փարաման: (Տաշեան Յուցակ, էջ 565–6): *Գրիգոր Կաթողիկոսը հոն վայելուչ փառաւորութեամբ «Հրաշափառ դմբեթարդ» եկեղեցի մըն ալ չինեց* (Կիրակոս, էջ 63), *որ Կիւլէսէրեանի համոզումով՝ Կլայեցի Թովմաս քահանայի նկարագրած Ս. Աստուածածնին եկեղեցին է, եթէեւ այլազգեաց ձեռքով մղկիթի փոխուած,* (Ծովէ, էջ 76–7): *Գրիգոր Դ. Տղայ Կաթողիկոսն ալ չինեց դեղապաճոյճ եկեղեցի մը, եւ զայն զարդարեց մեծապէս* (Կիրակոս, էջ 69): *Ասիկա Թովմաս քա-*

հանայի յիշած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին է, ուր ամփոփեց Գրիգորիս Գ.ի եւ Ներսէս Շնորհալւոյ, երկու հարազատներու, մարմինները եւ ասոնց քով ալ՝ Մեծ Վկայասէրի, Վահրամ-Գրիգոր Բ.ի նշխարքը, Ծովք Դղեակէն փոխադրելով, (Ծովք, էջ 70): Այս տաճարի եւ անոր կից կաթողիկոսարանի չէնքին տակաւին մնացած աւերակները հետզհետէ կ'ամբեն: Ասոնք բերդին ճիշդ հարաւային կողմն են, ուր Շնորհալւոյն դերեզմանը կ'այցելուէր ամէն տարի իբր «Տէր Ներսէս»ի ուխտատեղի: (Անդ. էջ 73): Հռոմկլայի մէջ ասոնցմէ զատ երկու եկեղեցիներ ալ կը յիշուին, Ս. Փրկիչ եւ Ս. Յովհաննէս անուն: (Անդ. էջ 70, 77):

Գրիգորիս Պահլաւունի ու Ներսէս Շնորհալի եւ անոնց անմիջական յաջորդները՝ Տղայ եւ Ապիրատ մականուանեալ Գրիգորները միայն չինութիւններով նշանաւոր չեղան, այլ նաեւ եկեղեցիները ճոխացուցին փառաւոր զարդարանքներով ու թանկագին սպասներով, որոնց հարստութիւնը Մխիթար Գոնդստապլը իբր ականատես կը նկարագրէ յուզումով, եւ դրեթէ լալով կը պատմէ թէ ի՛նչպէս 1203 թուականին կաթողիկոս եղած, Մեծաբարոյ մականուանեալ Ասեղի Յովհաննէսը զանոնք հալեցուց ու վաճառեց, եւ ստացուած դումարին մեծագոյն մասը ծախսեց Հռոմկլայի նորոգ ամրութեան: (Մխիթար, էջ 114–5. Տես ամբողջ հատուածը մէջբերուած՝ Ծովք, էջ 80–81):

Յովհաննէս Մեծաբարոյ կաթողիկոսի այս (ըստ ոմանց պախարակելի) արարքին մեկնութիւնը կը գտնենք ժամանակի քաղաքական դժբեմ պարագաներուն մէջ: Որչափ ատեն որ Իկոնիոնի սուլթանին զապող ձեռքը կ'արգիլէր Հալէպի ամիրային արտաքին փառասիրութիւնն ու հարստահարութիւնները եւ որչափ ատեն որ Մանուէլ կայսեր օրով (1145–1180) Բիւզանդական ազդեցութիւնը զօրաւոր էր Իկոնիոնի սուլթանութեան եւ առ հասարակ Մերձաւոր Արեւելքի վրայ, Հռոմկլայի դիրքն ապահով էր: Ապա երբ Սալահէտտինն զօրացաւ, հակառակ որ իրարու հանդէն գտնուող երկու հզօր ձեռքէն եւ վերջապէս 1187–ին Երուսաղէմն ալ առաւ, սակայն նա ընդհանրապէս կը յարգէր Քրիստոնէից կրօնական ազատութիւնը եւ եկեղեցական իրաւունքները: Մանաւանդ՝ հետզհետէ մըն էր նա Անգլիոյ Ռիչարդ Առիւծասիրտ թագաւորին եւ կ'ակնածէր Հայոց Լեւոն Մեծագործ թագաւորէն ալ, որ Անգլիոյ թագաւորին հետ խնամեցած էր:

Այս պատճառաւ Կիլիկիոյ հզօր թագաւորն Ամանոսէն առեւելք ալ, մինչեւ անգամ Անտիոքի բրինցութեան վրայ, իր

ազդեցութիւնը տարածելու առիթ ունեցաւ: Արդարեւ ինչպէս Գրիգոր Ե. Գահավէժ երիտասարդ կաթողիկոսի դէպքին մէջ կը տեսնենք, Ռուբինեան թագաւորին Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի ներքին գործերուն մէջամտելն ապիտաբեր եղաւ, բայց ընդհանրապէս իր հմայքը նպաստաւոր էր Հռոմկլայի անձեռնմխելիութեան նկատմամբ: Սակայն Լեւոն թագաւորի ազդեցութեամբ Յովհաննէս Սանդին կաթողիկոս ընտրուելուն յաջորդ տարին (1204) Խաչակրաց նաւատորմը սկրացաւ Կ. Պոլսոյ, եւ Բիւզանդեան կայսրութեան մայրաքաղաքին փոանկաց ձեռքն անցնիլը վերիվայր չրջեց Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական հաւասարակշռութիւնը եւ Քրիստոնէից համար վտանգաւոր վիճակ մը առեղծեց:

Այդ թուականէն սկսեալ Իկոնիոնի սուլթանութիւնն իր վրայէն կը նետէր Հռոմոց կայսրութեան վախն ու հեգինակութիւնը, եւ պիտի տեսնենք թէ Իզզէտտին Քէյ-Քաւուզ սուլթանի արշաւանքով Եփրատացւոց դաւառներն ի՛նչ վտանգաւոր կացութեան մատնուեցան: Ուստի չենք զարմանար որ Յովհաննէս Մեծաբարոյն (+1221) Հռոմկլայի եկեղեցիներուն սրբազան սպասներուն եւ գոհարազարդ թանկագին առարկաներուն գնովը փութաց վերանորոգել բերդին ամրութիւնները եւ աւելցնել անոր ինքնապաշտպանութեան ուժը:

Մեր կարծիքով՝ այս ամրացման չնորհիւ էր որ, կէս դար ետքը, Յակոբ Ա. Կլայեցի կաթողիկոսը համարձակեցաւ մերժելու Եգիպտոսի թագաւորին հրամանը եւ կարողացաւ ի դերեւ հանել անոր բանակին յարձակումները, ինչպէս կը պատմէ ժամանակակից հարհերբէոս ասորի պատմիչը: Եթէ վերջապէս՝ նախատեսող Մեծաբարոյի ամրացումներուն հակառակ՝ Եգիպտոսի Մելիք Ալբաֆ սուլթանը նուաճեց Հռոմկլան, պէտք է մտաբերել որ այդ մեւնոյն չրջանին Եգիպտացիք ամբողջ Կիլիկիոյ թագաւորութեան երկիրներն առաթուր կը կոխոտէին: Հռոմկլայի անկման վրայով չահեկան է կարդալ նաեւ բնիկ Կլայեցի Թովմաս քահանայի եւ Ամբաս Պատմիչի չարունակողին սրտաճմլիկ նկարագրութիւնները: (Տես մէջբերուած՝ Ծովք, էջ 69–70 եւ 79–80):

«Այնթապի Հայ կեանքը, Ծովք դղեակը եւ Հռոմկլան, իրենց պայծառափայլումով ու չիջումով, յիշատակելի մէկ էջը կը կազմեն մեր ազգային պատմութեան, որ լի է վտանգի ու ողբերգական անհամար դրուագներով», կ'ըսէ Ս. Մ. Ծոպիկեան (Արեւմտահայ Աշխարհագրութիւն, էջ 71):

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԱՆԹԻՊ ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱՆԱԿԸ ԹԼՊԱՇԱՐԻ ԿՈՄՍՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՑ

Հայոց Պատմութեան տեսակէտէն նայելով Անթէպի վերայ, սխալ է խորհիլ, թէ նախ Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան շրջանին պարպացած է հոն Հայ բնակչութիւնը: Ընդհակառակն այդ շրջանին է որ պակսիլ կըսկսի Հայ բնակչութիւնը հոն, որովհետեւ 1150 թուականէն սկսեալ Ասչակրաց իշխանութիւնն ալ զարգրած է Կոմմագենէի կամ Եփրատացւոց երկիրներուն վրայէն, եւ առաջ Իկոնիոնի եւ ապա Հալէպի ու վերջապէս Այուբեանց մահմետական սուլթանութեան բռնակալութեան տակ կ'իյնան անոնք, որով մասամբ բռնի կամ կամաւոր իսլամացումներով ու մասամբ արտագաղթով՝ Հայեր, նաեւ Ասորի, Յոյն եւ այլ ծագումով Քրիստոնեաններ հետզհետէ կը պակսին այդ տեղերէն, եւ պարպուած տեղերը կը լեցուին Թիւրքմէն, Քիւրտ եւ նման այլազգի տարրերով:

Երբ Ասչակրաց բռնակալներն առաջին անգամ տարածուեցան մեր կողմերը, Կիլիկեան իշխանութիւնը (բայց ոչ Թագաւորութիւնը) դեռ նոր ծնած էր, եւ բնա՛ւ հեղինակութիւն չունէր Կոմմագենէի ու Եփրատացւոց երկիրներուն վրայ: Այս երկիրներուն մէջ անկէ իբր քառորդ դար առաջ հիմնուած էին ուրիշ Հայ ինքնավարութիւններ, նախ Փիլարտոս Հայու յառաջ բերած ընդարձակ պետական կազմը կար, որու մէկ անդամն իսկ էր Ռուբէնի իշխանութիւնը, եւ ապա իբր չարունակութիւնը՝ Եդեսիոյ մէջ Հեթումեան Թորոսի, Մարաշի մէջ Թաթուլ Հայու եւ Մալաթիոյ մէջ Գաբրիէլ Յոյնի իշխանութիւնները Բիւզանդիոնի հետաւոր ու անուանական հովանաւորութեան ներքեւ, բայց մանաւանդ Գող Վասիլի կատարելապէս աւկախ եւ չէզոք Հայ իշխանապետութիւնը Կոմմագենէի կամ Եփրատացւոց երկրին մէջ, որու օժանդակութիւնը կը վայելէին Ծովքի Պահլաւունեաց, Պիրի Վասակեանց, Կարկառի Կոստանդինեանց, եւ այլ փոքր Հայ իշխանութիւնները, բոլորը միասին իրրեւ նշանակելի Հայ Դաշնակցային Միութիւն մը: Եւ դեռեւ պէտք էր որ Հայոստ. Եկեղեցւոյ կեդրոնն ալ հոս փոխադրուած էր իր Գրիգոր Բ. Վկայասէր եւ Բարսեղ Անեցի մեծ Կաթողիկոսներովը, ընդարձակ վանական միաբանութիւններով ու ծաղկեալ դպրեվանքերով, եւն. եւն.:

Արդէն տեսանք թէ 720 թուականի տեսիլներն, ըստ Ասորի հեղինակաց, Հայոց Յովհաննէս Իմաստասէր Կաթողիկո-

սը, Դամասկոսի Օմար Բ. Խալիֆային համաձեամբ, Յոյն եւ Ասորի Եպիսկոպոսներէն անկախաբար, Հայ Եպիսկոպոսներ կարգած է Արաբացւոց ուղղակի հպատակ երկիրներու Հայոց համար, ի մասնաւորի Անտիոքի մէջ, որ այնչափ մօտ է Անթէպի: Երբ Խաչիկ Ա. Կաթողիկոսը (973–992) Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Ասորիքի գաւառներուն համար երեք Հայ Եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց ու դրկեց, որպէս զի այդ արեւմտեան երկիրներուն մէջ հաստատուած Հայ զաղթականութիւններ առանձին եկեղեցական վարչութիւններով կազմակերպուին, ասիկա բոլորովին նոր բան մը չէր: Թէպէտեւ Փոքր Ասիոյ Յոյն Եպիսկոպոսներն առարկեցին ասոր իբրեւ Բիւզանդական սահմաններուն մէջ ոտնձգութիւն եւ իբրեւ հակառակ Օրթոդոքս Եպիսկոպոսութիւններէն զատ եկեղեցական թեմեր չունենալու կանոնին, ու թէպէտեւ յայտնի էր թէ Հայոց Կաթողիկոսին այս կարգադրութեան ներքեւ թաքնուած նպատակն էր արտաքսահմանեան Հայութիւնը ձուլումէ զերծ եւ անջաո պահել, սակայն Բագրատունեանց Թագաւորութիւնը տակաւին այնչափ զօրաւոր ու ազդեցիկ էր որ Բիւզանդիոնի ժամանակակից կայսերք լաւ սեպեցին աչք խփել այդ կարգադրութեան, մանաւանդ որ ատիկա նախապէս Արաբացւոց կողմէն վաւերացուած դրութիւն մըն էր Կիլիկիոյ եւ Սիւրիոյ համար:

Անկէ յետոյ տարի եաքը կուգայ Հայ Կաթողիկոսութեան աւելի քան կէս դարու թափառայածութիւնը,— Հայոց Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսին նախ Բիւզանդիոն տարուիլն ու ապա լոկ Թուլատրուիլը որ Սեբաստիոյ Արծրունեաց քով բնակի, յետոյ անոր յաջորդին՝ Խաչիկ Բ.–ի բնակիլն ի Հռոնի (Ալպիսթանի մօտ). Տիօժէն կայսեր կողմէն արգիլուիլը Հայոց նոր Կաթողիկոսի մը ընտրութեան, եւ ապա Գագիկ Ա–բասեան (Կարուց) Թագաւորի միջնորդութեամբը Վահրամ՝ Գրիգոր Բ. Վկայասէրի ձեռնադրութեան հրաման տրուիլը՝ պայմանաւ որ նոր Կաթողիկոսը սոյն Գագիկի նոր ոստանին, Ծամնդաւի մէջ բնակի անոր քով, Վկայասէրի երկարամեայ աստանդականութիւնը, Կաթողիկոսական Աթոռի պատակտումը՝ մինչեւ մեւնոյն ժամանակ հինդ կամ վեց աթոռակալներ ունենալու աստիճան. Փիլարտոս Հայ իշխանապետին քիչ մը քմահաճ տնօրինութեամբը Մարաշի մէջ կամ մօտը աթոռակից Կաթողիկոսներու ձեռնադրութիւնը, եւն., զորոնք բոլորը քիչ թէ շատ մանրամասնութեամբ նկարագրած եմ եւ ալ «Փիլարտոս Հայը» ուսումնասիրութեանս (էջ 35–40) եւ «Պատմական Հայ Կիներ»ու Բ. հատորին մէջ (էջ 68–72):

Սակայն կանուխէն Գրիգոր Վկայասէր համոզուած էր որ

այլեւս Հայ ազնուականութեան հետ Հայ մատուռականութեան ալ կեդրոնը Փոքր Ասիա փոխադրուած էր, ու մասնատորապէս Միջերկրականի «Հայոց Ծոց» մականուանեալ հետսթս–արեւելեան անկիւնին մօտերը, ուստի Փիլարտոս Հայու իշխանապետութեան հիմնուած օրէն իսկ (1073–ի վերջերը) նա ձեռնարկած է Սեաւ Լերան հայացեալ վանքերը կազմակերպել իբրեւ Հայ լուսաւորութեան ու եկեղեցականութեան նոր վառարան մը: Ու երբ 1102–ին Գող Վասիլ եւ անոր քով համախմբուած վերջին մնացորդները Հայ ազնուականութեան հրաւիրեցին Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսը, որ ա՛լ ծերացեր էր, պալ ու բնակիլ Քեսուն իրենց քով, ինք եւ աթոռակից Բարսեղ Սեցի կաթողիկոսը համոզուեցան թէ այլեւս ժամանակը եկած էր Հայաստա. Եկեղեցւոյն Հայրապետական Աթոռը միանգամ ընդ միշտ, պաշտօնապէս հաստատել Կոմմագենէի երկրին մէջ, աթոռանիստ բնտրելով Քասունի անմիջական շրջակայքին Կարմիր Վանիf եւ Շուղր գոյզ մենաստաններըը, ուր բերել տուին նաեւ ապագային կաթողիկոսութեան պաշտօնին սահմանուած երկու Պահլաւունի մանուկները, կաթէն դեռ նոր կարուած Ներսէսը եւ անոր իրմէ վեց տարի մեծ Գրիգոր եղբայրը: Կաթողիկոսութեան կեդրոնը մինչեւ 1123 Քեսունի մօտ մնալէն յետոյ, այդ թուականին Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը եւ իր եղբայրը Ներսէս տեղափոխուեցան իրենց հայրենի կալուածը, Ծովf եւ Տլուf, Անթէպի մօտ, ուր մնացին 28 տարի, մինչեւ որ 1151–ին Հռոմկլան գնեցին ու հոն փոխադրուեցան, որ նոյնպէս Անթէպէն հեռու տեղ մը չէր:

Ծովք–Տլուքի Հայ կաթողիկոսութեան կեդրոն եղած շրջանին (1123–1151), Անթէպ, թէեւ անոր չատ մօտիկ, չէր պարսիսաւոր քաղաքականապէս Պահլաւուններուն կալուածոց սահմաններուն մէջ՝ հակառակ որ առանց տարակոյսի Հայաչատ կեդրոն մըն էր, որովհետեւ այդ միջոցին Անթէպ Թըլպաշարի Կոմսութեան կը պատկանէր, եւ իբր այդպիսի յաճախ կը յիշատակուի առանձինն: Վասն զի պէտք է ուշադրութիւն ընել որ, ինչպէս ապացուցինք, Անթէպ կամ Անթափ ծագումով Հայ քաղաք մը եղած է, եւ ոչ թէ Ասբար կամ Թուրք, Մաշակրաց գալուստէն գոնէ 100 կամ 150 տարի առաջ հիմնուած բլլալով իբր Հայաքաղաք, եւ ասկէ զատ, իր շրջանակն աւելի վաղ ժամանակներէ ի վեր հայաբնակ եղած էր, որովհետեւ Հայեր Կիլիկիոյ Ռուբինեան իշխանութեան հաստատութենէն չատ առաջ տարածուած էին Կոմմագենէի եւ Եփրատայոյց երկիրներուն մէջ, ոչ միայն իբրեւ վաճա–

ական ժողովուրդ, այլ առաւելապէս իբրեւ կինուորական պաշտպանները՝ Բիւզանդեան կայսերց կողմէն հոս տեղերը փոխադրուած:

* * *

Հայոց Հայրապետական Աթոռին Հռոմկլայ կեցած ամբողջ չրջանին (1151–1293), Անթէպ, թէեւ Հռոմկլայէն այնչափ մօտ, կը պատուէր Մահմետական իշխանութեանց ձեռքը, նախ Այուբեանց եւ ապա Եգիպտոսի Մամլուքեանց, ի բաց առնալ այդ չափազանց կարճ միջոցները՝ երբ Իկոնիոնի սուլթանք կամ Կիլիկիոյ Հայ թագաւորք զայն ձեռք անցուցած են: Ցիշենք այս չրջանի քաղաքական դէպքերը.—

Յունաց վերջին տիրապետութիւնն Անթէպի վրայ չափազանց կարճատեւ եղաւ, բայց մեր կարծիքով՝ առաջ վախճանին կը պատկանի Բիւզանդեան եւ Լատինական արծաթ դրամներու մեծ դումարի մը գտնուիլը, զոր Յոյներ հապճեպով ըրած ըլլալ կը թուին՝ սա յոյսով թէ քիչ վերջը պիտի կրնան վերադառնալ Անթէպ, բայց երբեք չկրցան: Եւ այդ դրամները չուրջ 730 տարիներ իրր թագուած գանձ գտնուին տակ պատկերն յետոյ՝ ԺԹ. դարու վերջերը երբ Անթէպի Ամերիկեան Աղջկանց Ճեմարանի նոր չէնքին հիմերը կը փորուէին Ամերիկեան Հիւանդանոցի եաեւի տարայի հողամասին մէջ, յանկարծ լոյս աշխարհ ելան:

«Եւ Յունաց 1466 թուականին (Յ. Տ. 1155) Իկոնիոնի Մասուտ սուլթանը մեռաւ, եւ իր տեղը որդին Գըլըճ-Արսլան (Բ.) թագաւորեց: Եւ մինչ սա գժուարաւ միայն կրնար իր երկիրները պաշտպանել Դանիշմանդի Տան դէմ... Նուրադդին յարձակեցաւ Փարգմաւի (աւան մը Հռոմկլայի մօտ) եւ Այնթապի վրայ, եւ առանց պատերազմի առաւ զանոնք»: (Բարհեբրէոս, էջ 281): Նոյնը կ'ըսէ Միխայէլ Ասորին. «Եւ յուեալ զայն՝ Նորբդինն տէրն Հալպայ եւ Դամասկոսի, եկն եւ էառ զՓարգման եւ զԱնթաք»: (Ժամանակագրութիւն, տպ. Երուսաղէմ 1871, էջ 430):

Գրիգոր Երէցն աւելի հանդամանօրէն կը պատմէ.— «Եւ ի վերանալ Թուականին ՈԴ (1155–6) տուեալ գանձս բազումս Թագաւորին Երուսաղէմի եւ տեառն Անտիոքու, հաւանեալ չար կամաց նորա (Նորադենայ)՝ սէր արարին, Թոյլ տուեալ նմա պալ յերկիրս Քրիստոնէից, զոր յառաջն Ցրանկք ունէին: Եւ նորա եկեալ բազմութեամբ զօրօք յանուանին Մեծն Անթաք, ոչ յամելով ի վերայ նորա, բրելով փլուցին զպարիսպն, եւ մանել ի ներքս՝ սրով սպանին զյոլովս այլազգեացն, եւ զբա-

դումա ի Քրիստոնէից — զորս դերեցին եւ զորս սպանին։ Ձեռ այսորիկ յղեալ (Նորադինայ) պատգամս բազումս ի կողմնապահ երկրին Ռապնայ եւ Կիսոնի (Քեսնոյ) խնդրել սիրով ի նոցանէ զերկիրն, զոր նոցա ոչ հաւանեալ յաղագս երկիւղի (Իկոնիոյ) սուլթանին»։ (Ուռհ. էջ 529–530)։ Այս հեղինակը 1157–8 թուականին ներքեւ հետեւեալը կը գրէ մխեւնոյն դէպքին համար։ «Այլ այս էր պատճառ՝ զի որդին Զանկեայ (Նուրէտտինն) որ էր առ Հալպայ եւ փեսայ սուլտանին (Իկոնիոնի), (կին ունելով) զքոյր Ալփ-Արսլանի, յետ մահուան Մասուտ սուլտանին՝ արհամարհեաց զորդի նորա, զոր եղ յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ, եւ բռնացաւ ի վերայ երկրին Քրիստոնէից, եւ անց զսահմանն պատուիրանի Մասուտ սուլտանին եւ էառ զոր կարաց — զանատիկն Անթիոք եւ զՓարպման ամենայն»։ (Ուռհ. էջ 526)։

Նուրէտտինն դարձեալ 1159 թուականին արշաւեց դէպի հիւսիս եւ թլպաշարի ու Անթէպի վրայէն հասաւ Ռապան։ Իկոնիոնի սուլթանին կողմէն Քեսունի կառավարիչ կարգուած ամիրան վախկոտութիւն ցուցնելով՝ դնաց յարեցաւ Նուրէտտինին, եւ երկուքը միասին երթալով գրաւեցին Մարաշն ու Պեհեսնին։ Բայց դեռ Պեհեսնի եղած ժամանակ Նուրէտտինին գումկան հասաւ թէ Երուսաղէմի թագաւորը Դամասկոսի վրայ կը գայ, փութով թողուց եւ դէպի հարաւ խաղաց։ (Ուռհ. էջ 540–1)։ Մխեւնոյն տարին Յունաց Մանուէլ կայսրը՝ Երուսաղէմի Պաղտուին Գ. թագաւորին, Անտիոքի Ռընաղդ բրինցին եւ Հայոց (Կիլիկիոյ) Թորոս Բ. իշխանապետին հետ՝ Անտիոքէ մեկնեցաւ Հալէպը պաշարելու համար։ Նուրէտտինն այս զինակցութենէն զարհուրելով, հաշտութիւն առաջարկեց՝ մեծ տուգանք վճարելու եւ իր քով գտնուող 6–10,000 գերիներու ազատ արձակման խոստումով, որոնց մէջ մի քանի չատ բարձրաստիճան Փռանկներ ալ կը գտնուէին։ Կայսրը եւ Երուսաղէմի թագաւորն ընդունեցան այս պայմանները եւ Հալէպ վերկուեցաւ, բայց Սիւրիոյ մէջ Քրիստոնէութեան դառը մեռաւ։ (Paul Baurain, Alep, p. 64–5)։

Երեք տարի յետոյ (1162) Անտիոքի բրինցը Սիր Ռընաղդ (Renauld de Chatillon) ելաւ Փիւրատտաղրի կողմերը, զոր Յոյնք տակաւին «Երկիրն Ալեքսայ» կը կոչէին, հասաւ Ծով գըղեակը, որ դեռ Հայոց կաթողիկոսին կը պատկանէր, եւ սկսաւ այդ կողմերու Թուրքմէններն ասպատակել։ Բայց Մըճմտին (Նէճմէտտին) ամիրան՝ զոր Նուրէտտին տեղակալ թողած էր Անթափի չրջանակին, դարանակալ կըսպասէր, եւ Անտիոքի բրինցին խումբին վրայ յանկարծ յարձակելով, անոր ասպետ-

ներէն 30 եւ հետեւակներէն 400 մարդ սպաննեց, եւ բրինցը ձերբակալելով Հալէպ տարաւ ի մեծ ցնծութիւն ալլադեաց»: (Ուռհ. էջ 544–5: Համմա. Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 7–8 եւ 9. Paul Baurain, Alep, p. 65):

Հալէպ 1169–ին զարմանալի տեսարան մը կը պարզէր. 16,000 Քրիստոնեայ գերիներ — մանչեր, աղջիկներ, այրեր ու կիներ, նաեւ քահանաներ, կրօնաւորներ ու եպիսկոպոսներ, հրապարակը բերուած էին ծախուելու համար: Առանք Հալէպ բերողն էր Մլեհ, Կիլիկիոյ Թորոս Բ. իշխանապետին եղբայրը, որ հինգ տարի առաջ Թորոսի դէմ դաւաճանութիւն նիւթած ըլլալով, ձերբակալուած ու երկրէն արտաքսուած էր: Մլեհ այն տանն գնաց իր վարեմի բարեկամին՝ Հալէպի Նուրէտտին սուլթանին մօտ եւ Քրիստոնէական հաւատքն ալ ուրանալով՝ անոր ծառայութեան մտաւ: Սուլթանն իրեն սահմանեց կուռիսը, եւ վատչուէրը հոն հանդիստ չէր կենար, այլ անդադար կ'ասպատակէր Թլպաշարի, Անթէպի եւ Տլուքի Հայ գիւղերը: Հիմա որ Թորոս մեռած էր եւ Մլեհ կը ծրագրէր Կիլիկիոյ իշխանութեան ալրանալ, իր համազգիներէն այսչափ հազարաւոր գերիներ բերած էր իբրեւ կաշառք Հալէպի սուլթանին, որպէս զի անկէ բաւականաչափ զօրք առանայ եւ Կիլիկիա արշաւէ, ինչպէս որ ըրաւ ալ: (Paul Baurain, Alep, p. 65–6): Իսկ Հայկական Կիլիկիոյ վրայ Մլեհի հնգամեայ բռնակալութեան համար՝ տես Ստ. Պալասանեան, Հայոց Պատմութ. Գլուխ 59 (տպ. Կ. Պոլիս, 1911, էջ 311–3):

Սակայն Իկոնիոնի սուլթանը Գըլըճ–Արսլան Բ. օրէ օր կը զօրանար, եւ 1170 Թուականին Դանիշմանտեանց իշխանութիւնը վերջացնելով, Սեբաստիան ու Կապադովկիոյ դաւառները կցեց իր սուլթանութեան, ապա իր երեսը նորէն դարձուց դէպի Եփրատացւոց երկիրները: Բայց այս միջոցին հարաւէն՝ աւելի զօրաւոր մրցորդ մըն ալ ելեր էր: Նուրէտտինն մեռաւ 1174–ին եւ իրեն յաջորդեց որդին Մելիք–Սալեհ, երեք տարեկան մանչ մը: Առը խնամակալն էր Այուբեան (Քուրդ ծագումով) Շիրքուհի որդին Սալահէտտին, որ Եգիպտոսի եւ Դամասկոսի տիրելէ յետոյ, որոշեց Մուսուլցի Զանգի Աթաբեկի Տունը բոլորովին վճռացնել, իշխել նաեւ Հալէպի վրայ եւ տիրանալ Եփրատացւոց երկրին:

«Եւ ի նոյն ամի (1175) ել Սալահադինն յաչխարհէն Եգիպտոսի եւ եկն ի Դամասկոս ի պատճառս օգնութեան Մելիք–Սալհին, եւ ա՛ռ զԴամասկոս եւ գնաց ի Հալպ...: Եւ Սեփադինն (Նուրէտտինի եղբայրը եւ Մուսուլի ամիրա) զարձեալ արար ժողով եւ ա՛ռ ընդ իւր զտէրն Մերտինոյ եւ զՀասընո-

քեփայն, եւ եկն ի վերայ Սալահադինին վաթսուն հազարաւ։ Եւ Սալահադինն ունէր երկոտասան հազար... եւ յորժամ իմբեցաւ պատերազմն, դարձեալ զօրացաւ Սալահադինն եւ պարտեցաւ Սիսադինն... եւ Սալահատինն ա՛ռ զմնքէճ, եւ եկն ի հնազանդութիւն նման ասէն Անթաքիայ եւ Թլպաշարայ» (Մխ. Ասորի, տպ. Երուսաղէմ 1871, էջ 476–8։ Համմտ. տպ. 1870, էջ 478)։ Սակայն վերջնական չէր Սալահէտտինի այս յաղթանակը եւ հարկ եղաւ դայն հինգ տարի յետոյ (1180–ին անդամ մըն ալ կրկնել. «Այդ տարին Սուլթան Գըլըճ–Արսլան բանակ մը ղրկեց Թապանի դէմ եւ Դամասկացւոց բանակըն ալ հան անոնց հետ ճակատեցաւ եւ կապադովկիացիք փախան, որովհետեւ (Սիւրիացիք) չատ փորձառու եղած էին փռանկաց հետ պատերազմներու մէջ»։ Բարհեբրէոս, էջ 309)։ Իսկ Յ. Տ. 1183 «Սալահէտտին անցաւ Եփրատը եւ դնաց Այնթապի դէմ, եւ անոր ատրը՝ կումուրտակինի որդի Նասիհէտտինն հնազանդեցաւ իրեն։ Եւ նա (Սալահէտտին) դնաց եւ բանակ դրաւ Հալէպի դէմ եւ զայն պաշարեց»։ (Իպին, էջ 315)։ Առաւ ալ, եւ տիրանալով Հալէպի՝ Այուբեան Հարստութեան հիմնադիրն եղաւ։ Նա էր որ 1187–ին Երուսաղէմն ալ դրաւեց փռանկներէն։

Երբ 35 տարի յետոյ՝ Սալահէտտինի յաջորդները երկպառակութեան մէջ էին, Իկոնիոնի սուլթանը նորէն ուզեց ատր ելլել Եփրատացւոց երկրին. «Եւ ի տոյն ամի (1217–8) տարաւել ժողով զօրաց սուլտանն (Իզզէտտին) Քէյքաուզ, առեալ եւ ի (Լեւոն) թագաւորէն Հայոց օգնականութիւն, զայ յերկիրն Հալպայ ի Ռապան, եւ ա՛ռ զնա, եւ անտի գնացեալ ի Թլպաշար, առնու զԹլպաշար եւ զԱնթափ, եւ կամեցաւ դընալ ի վերայ Հալպայ...»։ Հալէպի Մէլիք Ազիզ սուլթանին աթաբէկն Աշրաֆ այս ճգնաժամին կը դիմէ Հայոց Լեւոն թագաւորին, որ նամակով մը Քէյքաուզին կ'իմացնէ որպէս թէ անոր ամիրաներէն 40 մարդ անոր դէմ դաւադրեր են՝ դինքը թշնամիին մատնելու։ Քէյքաուզ ատոր հաւատա կ'ընծայէ եւ կըսկսի արտորնօք նահանջել։ «Զոր իմացեալ Աշրափուն եւ գնհետ մտեալ՝ արար փախուտական, եւ ինքն դարձեալ էառ զՌապան եւ զԹլպաշար եւ դարձոյց ի Հալպ»։ Մխ. Ասորի, տպ. Երուսաղէմ 1875, էջ 313–5։ Համմտ. տպ. 1870, էջ 520–1)։ Բարհեբրէոս ալ կ'ըսէ. «Եւ Աշրաֆ դնաց Այնթապի դէմ եւ զայն առաւ, նմանապէս Թլպաշարը եւ զանոնք Հալէպի տիրոջ տուաւ։ Բայց երբ Թլպաշարն Աշրաֆին յանձնողներն իրենց երկիրը վերադարձան, Սուլթան Իզզէտտին (Քէյքաուզ) ա–

նոյց բոլորն ալ առաւ եւ առանց վճոյ այլեց գանոնք տան մը մէջ» : (Chronography, p. 373) :

Ժգ. դարու առաջին քառորդէն յետոյ՝ Թաթարները կամ Մողուլները զօրացան եւ սիրեցին Արեւմտեան Ասիոյ ալ : Հայոց Կիլիկեան Թագաւորութիւնն անոնց դինակցութեամբ իր տիրապետութիւնը տարածեց Ամանոսէն արեւելք մինչեւ Եփրատ : Այս առիթով Բարհեբրէոս ունի հետեւեալ երկու նշանակալից յիշատակութիւնները : «Եւ Թագաւորաց Թագաւորը (Թաթարներու մեծ խապանը) հրամայեց (Յ. Տ. 1259) եւ նաւակամուրջներ ձգուեցան Եփրատի վրայ՝ Մալաթիոյ քով, եւ Հռոմկլայի ու Պիրի եւ Կիրկեսիոնի առջեւ, որպէսզի իր բանակներն անցնին», (Chronography, p. 435) : «Եւ երբ Քիքպօղա (Թաթար զօրապետը) Թլպաչար եկաւ (Յ. Տ. 1260), իրեն լուր հասաւ թէ Թաթարները Նփրկերտն ալ առեր են» : (Խրիտ. էջ 436) :

Բայց նոյն 1260 թուականին (Սեպտ. 3–ին) Քիքպօղա, որուն հետ էր Հայոց Հեթում Ա. Թագաւորն ալ իր բանակով, Պաղեստինի մէջ Այնճալուտի քով պարտուեցաւ Եգիպտացւոց Պիպարս Փնտուխտար զօրապետէն : Ասիկա քիչ յետոյ սպրդամբելով իր պերիչխանին դէմ, զանի սպաննեց եւ հիմնեց Մամլուքեան Հարստութիւնը, որ մէկէն զօրանալով սիրացաւ ամբողջ Սիւրիոյ հետ մեր կողմերուն ալ : Հեթում Ա. 1266 թուականին երկու անգամ արշաւեց Այնթապի վրայ, բայց չյաջողեցաւ գրաւելու, (Ալիշան, Սիսուան, էջ 554) : Արաբ պատմիչներու գրածին նայելով Հեթում այս առիթով Թաթար զօրքերուն յատուկ հապար վերարկու եւ սարափուշ (գլխանոց) շինել տալով՝ Հայ զօրքերուն հագցուցեր էր, Թաթար օժանդակ դունդ կարծել տալու մտքով : Պիպարս Փնտուխտար 1268–ին Անթիոքը յարձակման առաւ եւ մինչեւ հիմերն այրեց, եւ այսպէս առյաւէտ վերջացաւ Անթիոքի բրինցութիւնն ալ : Պիպարս մերենայն տարին գրաւեց նաեւ Հիւրանոցի Ասպետներուն մեծ բերդը, եւ իր յաղթութիւններուն հետեւանքով բոլորովին վերջացաւ Հիւրանոցի Ասպետներուն իրաւունքը, որով Փռանկներն Այնթապի գաւառէն իրենց տարեկան հարկ կրնառնային 500 Սուրի (Տիւրոսական) դրամ եւ հոգի ամէն մէկ ֆէտուանի վրայ 3 մէքուք ադնիւ ցորեն եւ 6 դրամ :

Ութ տարի յետոյ (1276) Պիպարս Այնթապէն կրակի մինչեւ կեսարիա իր մեծ արշաւանքը, որ վերեւ արդէն նկարագրեցինք : Մերենայն տարին նա մեծ պատերազմ ունեցաւ Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան հետ, յորում Սմբատ Գունոստապլը ծերունի սպարապետը վայրկեան յաղթութիւն մը չա-

հեցաւ Ամանոսի կիրճերուն մէջ Եգիպտոսի բանակին վրայ, թէեւ յետոյ վերադարձին ձիուն ծառի մը զարնուելովը մեռաւ քալ Սմբատը: Բայց Պիպարս ալ այս ճակատամարտին մէջ սպացած ծանր վերքերէն մեռաւ Դամասկոսի մէջ: Թաթարաց Ապաղա Խանը չնորհաւորութիւն ղրկեց այս յաղթութեան համար Հայոց Լեւոն Գ. Թագաւորին եւ միանգամայն առաջարկեց անոր Մլջապեթքի մէջ Թաթարաց գրաւած երկիրները կիլիկիոյ հետ կցել, բայց Լեւոն խոհեմութեամբ մերժեց:

Պիպարսի մահէն յետոյ (1282–ին) Թաթարներն անդամ մըն ալ մտեր են Այնթապ, բայց չուտ մը վերադարձեր են: Եգիպտոսի սուլթանը որ 1289–ին Տրիպոլիսը առեր էր, իսկ 1291–ին Ակիան, Տիւրոսը, Սիդոնը եւ Պէյրութը նուաճելով՝ այսպէս Խաչակիրներու իշխանութիւնը բնաջինջ ըրած էր Սիւրիայէն, 1292–ին ալ, ինչպէս արդէն պատմեցինք, նուաճեց Հոռմկլան ու զերի տարաւ Հայոց Կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի Աջին հետ: Հնթում Բ. սակայն Այնթապի եւ Հոռմկլայի վրայ Հայոց իրաւունքէն հրաժարելէն զատ, Մաբաչ եւ Պեհեսնի քաղաքները եւ Ծապ ու Ապլճէս անուն երկու բերդեր տալով հաշտուիլ եւ Աջը վերկել ներում խնդրեց:

Անթէպ քաղաքը պաշտօնապէս կիլիկեհայ թագաւորութեան կողմէն եգիպտացւոց յանձնուելէն առաջ ալ յաճախ վերջիններուն գրաւման տակ կը գտնուէր, եւ այս պատճառաւ անոր Տաճիկ բնակչութիւնը հետզհետէ աւելի չատնալով դերակշիռ եղած էր: Անթէպի այլազգիներն այդ առենէն իսկ կ'երեւի թէ չար եւ անապրոյն էին: 1273 թուականին ներքեւ հետեւեալ յիշատակութիւնը կ'ընէ Բարհեբրէոս. «Եւ այս տարուան ամառը Սիւրիայէն աւազակներ եկան, — Այնթապէն ու Պիրէն, Կլուդիոյ գաւառը եւ (Մելիտինէի) լեռնականքը», ուր անոնք մեծ աւերածներ կատարեր եւ Բարսաւման վանքն ալ կողոպտեր էին: (Chronography, p. 450): Իսկ 1278 Մայիսին եգիպտացւոց Հոռմկլայի վրայ ըրած անյաջող յարձակման ալ մասնակցած են Այնթապի այլազգիք, կ'երեւի իբր պաշտպօզուգ պինուորներ. (Բարհեբրէոս, էջ 461):

Այնթապ այնուհետեւ չարունակաբար կը մնայ եգիպտացւոց ձեռքը, որոնք երբեմն իրենց տիրապետութիւնը մինչեւ Կարին (Էրզրում) ալ տարածեցին, եւ այս վիճակը կը տեւէ մինչեւ Լենկթիմուրի արշաւանքը: 1330 թուականներուն Ապուլֆէտա Արաբ աշխարհագիրը կը նկարագրէ Այնթապը իբրեւ մեծ ու գեղեցիկ քաղաք, որ ունէր ժայռափոր ու անառիկ բերդ, առատ ջուր եւ լայնատարած այգիներ:

Աւանդաբար կը պատմուի, թէ Կիլիկիոյ պատկանող Սիս, Ադանա եւ Տարսոն քաղաքներուն պէս՝ Այնթապ քաղաքի եւ շրջակայ մօտիկ արուարձաններու մէջ ապրող Հայերն ալ ունէին պարտուրելի խժդժութիւններ կրած են քան ուրիշ տեղերուն՝ Կիլիկեհայ թագաւորութեան կործանման օրերուն: (Մարաշ Պատմագիրք, էջ 697):

«Ժաչակիրներու եւ Կիլիկիոյ Հայկ. իշխանութեան փայլուն շրջաններուն հոծ Հայ բնակչութենէն», կ'ըսէ Ա. Նազար, «հետք ու յիշատակութիւն չկայ ԺԴ.-էն մինչեւ ԺԷ. դար, երբ եկուոր Հայութիւն մը բոյն կը դնէ ու կըսկսի չատնալ քաղաքին մէջ: Ի՞նչ եղաւ Կիլիկեան շրջանի Այնթապի Հայութիւնը, այս մասին պրաւոր տեղեկութիւն մը մեզի չէ հասեր: Ջարդ, տարագրութիւն, գաղթ, ամէն բան կրնայ ենթադրուիլ: Առանց կարգին կարելի է ընդունիլ գօրաւոր հաւանականութիւն մըն ալ, թէ Այնթապի բնիկ Հայութիւնը Կիլիկեան իշխանութեան անկման շրջանին ու կործանումէն յետոյ, դանդաղաձող Մահմետականութիւն ընդունած է: Ասիկա հաստատող չատ մը հետքեր կան»: («Պայքար», 1926, Մայիս 16):

Ա. Նազարի այս կարծիքը, մանաւանդ վերջին յիշած կէտին վերաբերմամբ, պէտք է մեծ վերապահութիւնով ընդունիլ: Վերեւ տեսանք Բարսղէն Եպիսկոպոսի գաղափարն ալ, թէ 1130 թուականէն առաջին դրեթէ հինգ դարու ահագին խրամատ մը կայ Անթէպի Հայութեան կեանքին մէջ: Բայց ա՛յս ալ իսկապէս արձանագրութեան պակաս կը նշանակէ, եւ պիտի տեսնենք թէ ա՛յս իմաստով իսկ բացարձակապէս ուղիղ չէ:

Արձանագրութեանց (յիշատակարաններու) պակասը դիւրաւ բացատրելի է: Անթէպ սկիզբէն իսկ եղած չէ դրող կամ ընդօրինակող կղերականաց կեդրոն մը, ինչպէս Զէյթուն, Մարաշ ու մինչեւ իսկ Հռոմկլայ եղած են. չէ ունեցած անոնցիններուն կամ Հալէպինին պէս դրչագրական դպրոց մը: Անթէպի մօտակայ Տլուբի Ս. Պօղոս վանքը կ'երեւի թէ 1300 թուականին կործանուած է Եղիպտոսի Մամլուքեանց ձեռքով, որոնց մասին որոշ յիշատակութիւն ունինք թէ Թաթարներու վերջնական պարտութենէն յետոյ՝ համայն Սիւրիոյ եւ Միջագետքի մէջ ամէն վանք ու մենաստան, նաեւ անհամար եկեղեցիներ, մեթոտիկ կերպով աւերակ դարձուցին, իսկ Հալէպի եւ Դամասկոսի պէս մեծ քաղաքներու նշանաւոր եկեղեցիները մզկիթներու վերածեցին: Անտարակոյս ձեռագիր մատեաններէն ալ ինչ որ ձեռք անցուցին, ամբողջովին վերացուցին: Ուրեմն գրաւոր յիշատակարաններու պակասը չատ

բնական է: Բայց ասիկա չի նշանակեր թէ Հայ-քրիստոնէութիւնը ջնջուած է Անթիոքէն:

* * *

Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան կործանումէն հապա 12 տարի յետոյ (1387-ին) սկսան Թիմուրլէնկի կամ Լէնկթիմուրի աչխարհաւեր արշաւանքները, որոնցմէ վերջ պիտի չը մնային Եփրատացւոց երկիրներն ալ: Ճիշդ վայրապ աշխարհակալը 1400-ին՝ երբ Մալաթիայէն Հալէպ կ'արշաւէր, անցաւ Պեհեսնիէ եւ Այնթապէ, երկու քաղաքներուն մէջ ալ անթիւ կոտորած եւ աւերածներ պատճառելով: «Թաթարական բանակը սկսաւ չարժիլ», կը գրէ Արտաւազդ Արքեպիսկ. Սիւրմէեան, «ու կանգ առաւ Մալաթիոյ եւ Հալէպի մէջտեղը գտնուող Պեհեսնիի առջեւ՝ որ այն առեն բաւական ամուր բերդաքաղաք էր, կանգնած ձորի մը մէջ, ուր բազմաթիւ հեղեղներ կը հոսէին: Անոր բարձր եւ ամուր պարիսպները բարձրացած էին լերան մը գագաթին վրայ: Քաղաքին կառավարիչը, Մուքպէլ, վստահ բերդին անառիկ կարծուած դրութեանը, պատրաստուեցաւ զօրաւոր պաշտպանողականի մը, բայց հապի թէ կարողացաւ ութ օր դիմադրել ու Թաթարները պարիսպները ականած ըլլալով, անոնց վրայ եղան սուինները[1] եւ յարձակմամբ գրաւեցին մինչնաբերդը: Այնթապի դիմադրութիւնը աւելի կարճ տեւեց, հակառակ անոր որ չատ աւելի ամուր եւ անառիկ քաղաք էր ու կառուցուած կոփածոյ քարերով, չուրջը խորունկ եւ ջուրով լեցուն խրամով ու չարժուն կամուրջով մը: Երբ Թիմուրլէնկ Այնթապ մտաւ, քաղաքին դէնք բռնելու կարող բոլոր պաշտպանները լքած էին արդէն բերդերը ու քաղաքը մնացած էին միայն հիւանդներն ու ծերերը: Արիւնաբուն Այնթապի մէջ ձեռք անցուց անթիւ հարստութիւն՝ զոր բաժնեց իր զինուորներուն, ինչպէս որ երթած էր գրաւած բոլոր քաղաքներուն մէջ»: (Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Գ. Հատոր, էջ 12-13):

Այնթապ մինչեւ իսկ երկիցս այցելութիւն կրեց Լէնկթիմուրի աւերիչ բանակներէն (1400-ին եւ 1404-ին): Առաջին դէպքի վերաբերութեամբ հետաքրքրական յիշատակութիւնը կ'ընէ Պատրէտտին-էլ-Այնի կամ էլ-Այնթապի Թուրք պատմիչը.— «Կը բնակէի Այնթապ, (Հիճրէթի) 803 թուականին, Հարրէթ-էլ-Պէսաթին (Պարտէզներու Փողոց) թաղին մէջ: Այն-էլ-Պէնէթ (Աղջիկներու ադբիւր) ջուրին մօտ չինել տուած էի բաղնիք մը, որ պիտի կոչուէր Համմէմ-էլ-Վէրտ (Վարդի Բաղնիք): Շինութիւնը չվրացած՝ հարկադրուեցայ Հալէպ

վախչելու, Թիմուրլէնկի երեսէն: Բոլոր հարստութիւնս ա-ւարի գնաց թէ՛ Անթիոքի եւ թէ Հալէպի մէջ, ուր տեղ ուրիշ Իսլամներու պէս ես ալ կրեցի տանջանք եւ նախատինք: Սակայն մխիթնոյն ժամանակ յաջողեցայ ղէթ ազատել Գասիմ որդիս եւ ասոր մօրը կեանքը»: Իսկ երկրորդ պատահարի մասին սակէս կը գրէ· «ես Ահմէտի որդի Ահմէտ...պիչերով փախայ Անթիոքէն, երբ երկրորդ անգամ յարձակեցան Թիմուրլէնկի զօրքերը: Մէկ ուսիս վրայ Գասիմ որդիս կը տանէի, եւ միւսին վրայ՝ տոպրակ մը: Կինս կը կրէր իմ որդիս: Կ'երթայինք մութ եւ անձրեւոտ գիշերով, մեզի հետ կային բարեկամներ եւ դրացիներ: Հասանք Սօֆ լիոը, ուր մնայինք երեք օր՝ առանց մսի եւ անլի հացով: Այսպէս քշուտու վիճակ ունէինք: Բայց լսելով որ Թիմուրի զօրքը հեռացեր է, վերադարձանք մեր քաղաքը: Սակայն երկար չը մնացի հոն՝ ազութեան եւ Թուրքմէններու լրբութեանց պատճառով, եւ մեկնեցայ Եղիպտոս, ուր դատաւոր էր եղբայրս»: (Չմմտ. Կիւլէսէրեան, Ծովք, էջ 37):

Բայց Լէնկթիմուրի արշաւանքն ուրիշ կարեւոր վերաբերութիւն մըն ալ ունի մեզի համար՝ ուղղակի Անթէպի Հայութեան պատմութեան տեսակէտէն: Անոր առաջին այցելութեան երեսէն Հալէպ չատ աւելի տուժած էր քան Անթէպ: Ա. Հատարակ առատութիւն վայելող այդ ոստանը սաստիկ սովով կը տառապէր: Թաւաֆալ անուն մեծահարուստ բայց միանգամայն մեծահոգի Հայ մը, որ այդ ժամանակ Հալէպի Հայոց «տանուտէրն» էր, 1400 թուականին, սովի տարին Անթէպ կ'երթայ մեծ դումարով մը՝ ցորեն գնելու, սակայն հոն հրապարակի վրայ կը տեսնէ Աւետարան մը հայերէն, ծախու հանուած եւ ծաղրանքի ու նախատինքի առարկայ եղած, ուստի ցորենին տալիք դրամը կը տրամադրէ այդ Աւետարանը գնելով «անհաւատներու ձեռքէն» փրկելու: 1205–ին հարբերդ դրուած այդ նուրբ մագաղաթեայ Աւետարանը, որ առն հրաշալի պայմաններու տակ ազատուելով Հալէպ բերուեցաւ, եւ որ հիմա վենետիկի Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին մէջ կը պահուի· (տես Յուցակ, էջ 401–2), անպատճառ Անթէպի եկեղեցիին կը պատկանէր եւ անկէ յափշտակուած էր պատերազմին պատճառած խառնակութեանց մէջտեղին: Կ'արժէ հոս ալ վերարտադրել Աւետարանին թանկագին Ցիշատակարանը, զոր Արտաւազդ Աբգեպս· Սիւրմէեան իրաւամբ «հոյակապ ողբերգութիւն» կ'անուանէ:

«Ի ժամանակին որու էր արքայն Պարսից Թամուրպաւն խուժապուժ ազգաւ այլակերպ եւ այլկէմք, լայնաճակատ եւ

նեղաչուի, քաւոտ եւ ժանդ, եւ էլ բաղում զօրաւք յարեւելից կողմանէ, եւ առաւիկ զօրաւք եկն ի վերայ աշխարհիս Շամայ եւ գնաց մինչեւ յԵրուսաղէմ, եւ զայն տարին աշխարհիս եկայ եւ այնչափ գառնութիւն արար որ ընդ գրով չեմ կարել արկանել, այնչափ մարդիկ զոր էսպան, զոր գերի վարեաց եւ զոր ի սովու բաղումք մեռան, որ հայր յորդու կու հեռանայր եւ որդի ի հօրէ: Յայնմ ժամանակին գնացեալ Թաւաքալ Հալպա տանուտէրն ի հայ ի գնել յԱնթաւի քաղաք, եւ տեսեալ զտուրբ Աւետարանս ի ձեռս այլազգեաց եւ յոյժ արտասուեաց, վասն այնորիկ, զի անարգէին զԱւետարանս եւ զՔրիստոս, եւ յիշեալ զրանն Քրիստոսին որ ասէ. Գանձեցէք ձեզ դանձս յերկինս, եւ զմիւսն թէ՝ Երանի այնոցիկ որ ունի զաւակ ի Սիոն եւ ընտանի յԵրուսաղէմ, յայնժամ առաուտածային սիրովն վառեալ փափաքեցաւ տուրբ Աւետարանիս, եւ ետ զիւր հացի գին եւ էառ զտուրբ Աւետարանս եւ ազատեաց յանաւրինաց եւ երեր յիւր տան եւ ուրախացան, զի լինի յիշատակ իւրն Թաւաքալին եւ իւր կենակիցին Շէնտիկնին եւ որդւոյն Յովանիսին եւ դստերն Շնորհորին եւ իւր հաւրն կարապետ եւ մաւրն Քուրխաթունին եւ ամենայն աւետն մերձաւորին, կարդացողին եւ լսողին, եւ որ լի բերանով ասէ զԱմէնն որդոցդին...: Ի ժամանակին յայնմիկ յորում առաք զտուրբ Աւետարանս էր թիւն Հայոց ի ՊԼԹ»: (Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Գ Հատոր, էջ 20–21, 35):

Լէնկթիմուրի արշաւանքէն ետքն ալ Սիւրիոյ ուրիշ մասերուն հետ՝ Անթէպ Եգիպտացւոց ձեռքը մնացած է: Անթէպի բերդին վերջին նորոգութիւնը եղած է 1480–ին, Եգիպտոսի Սուլթան Քաթիպայի առեն, որու անուամբ արձանագրութիւնը կը կարդացուի տակաւին բերդին դրան վրայ: (Կիւլէսէրեան, Սիւրիահայ Տարեցոյց, 1925, էջ 97):

* * *

Ջիւլգատրեան Իշխանութիւնը

Կիլիկեհայ թագաւորութիւնը նուաճող եւ Լեւոն Վերջինը Եգիպտոս գերի տանող Աչրաֆ Շապան Սուլթանը մեռաւ այդ դէպքէն երկու տարի յետոյ (1377): Ջիւլգատր Ջէյնէտտինի Գարաման, Թիւրքման ցեղերէն մէկուն ցեղապետը, 1378 թուականին, օգտուելով Եգիպտոսի Մամլուքեանց առժամանակեայ տկարութենէն, դրաւեց Մարաշը եւ ապա Այնթապը, եւ հիմնեց Ջիւլգատրեան իշխանութիւնը, որ տեւեց մինչեւ 1515 թուականը:

Իր որդին Խալիլ Պէյ (1385), մէկ տարի տեւող իր իշխանութեան միջոցին, կցելով Մալաթիոյ եւ Ֆարրեդէի շրջանակներն ալ, չատ ընդարձակեց իր տէրութիւնը: Աստր յաջորդն էր եղբայրը Սիւլիւ Պէյ (1386–1398): Տարակոյս չկայ թէ սկիզբէն իսկ Անթէպ եւ իր շրջանակը Զիւլղատրեան իշխանութեան ատհմաններուն մէջ պարփակուած են, որովհետեւ Սիւլիւ Պէյ Համայի իշխանին երկիրն ալ նուաճած է աւեն մը, սակայն յետոյ Եգիպտոսի Զէրքէզ թագաւորներէն Պարսպուղի հետ պատերազմին մէջ պարտուեցաւ ու սպանուեցաւ: Այդ միջոցին Մարաշ եւ Մալաթիա՝ Փոքր Ասիոյ մէջ երկրակալութիւններ ընող Թիմուրթաշ փաշայի կողմէն կըրաւուելով՝ Օսմանեան պետութեան կցուած են: (Այս Թիմուրթաշ փաշայի համար՝ տես Միհրաք Աչճեան, Պատմ. Օսմ. Պետութեան, էջ 23, 24, 36, 44, 46):

Սիւլիւ Պէյի յաջորդն էր իր Ֆալիլ եղբօրը որդին՝ Նասրէտտին Մուհամմէտ (1398–1442), որ կ'երեւի թէ ի սկզբան իր աթոռանիստն ունէր Դաչտային Կիլիկիոյ ներկայիս Գարապազարը բռնած տեղը, որ անկէ Զիւլղատրիյէ անունն ալ առացած է: Բայց յետոյ Օսմանցիք Մարաշը եւս տուին Զիւլղատրեաններուն, որովհետեւ Նասրէտտին Պէյ իր դուստրերէն մէկն ամուսնացուց Օսմանցւոց Զէլէպի Մուհամմէտ Սուլթանի որդւոյն Պայազիտի հետ եւ միւսը՝ Սիվասի իշխան դաստուր Պիւրհանէտտինի հետ, չանալով զինակիցներ չահիլ: Այսպէս զօրացած՝ տեղն մը եգիպտոսի թագաւոր Մէլիք Միւէյիտի հետ պատերազմելէն ետքը, անոր հետ հաշտուեցաւ՝ յարձակողական ու պաշտպանողական զինակցութիւն մըն ալ կնքելով: Այս միջոցին Դաչտային Կիլիկիա կը գտնուէր Ռամազանեաններու իշխանութեան տակ (որոնց մասին տես՝ Միհրաք Գէլէչեան, Սիս Մատեան, էջ 67բ, Ծան.): Ռամազանեաններու եւ Զիւլղատրեաններու բախտմներուն տեղն Սիս տատապեցաւ չափէն աւելի: Նասրէտտին Պէյ եգիպտական զօրաց օժանդակութեամբ զրաւեց Դաչտային Կիլիկիան, տժամամպէս ընդհատելով Ռամազանեանց իշխանութիւնը, մինչեւ անգամ յաղթեց Գարամանի իշխան Մուհամմէտ Պէյին եւ գանի գալի բռնելով չղթայակապ եգիպտոս ղրկեց: Վերջը Օսմանցւոց Սուլթան Մուրատ Բ.ի օգնութեամբ յաղթեց Գարամանի յաջորդ իշխան Իպրահիմ Պէյին ալ եւ կեսարիան գրաւեց: Եգիպտոս ալ ճամբորդեց եւ հոն արտակարգ պատիւներու արժանացաւ:

Յաջորդն եղաւ որդին Սիւլէյման Պէյ (1442–1454), որուն յատուկ գեսպանութիւն մը ղրկեց Սուլթան Մուրատ Բ. եւ անոր

դուստրերէն Սիթի անուն ամենագեղեցիկ մէկն ընտրելով իր զահաժառանգ որդւոյն՝ Մուհամմէտի հետ ամուսնացուց: Սիւլէյման Պէյէն եօքը անոր չորս որդիները կարգով յաջորդեցին իշխանութեան:

Արսլան Պէյ (կամ Հասան Պէյ) իշխեց 1454–1465 թուականներուն, եւ չատ չարիքներ հասցուց Կիլիկիոյ Հայերուն, այրելով Սիսը, Վահկան եւ այլ քաղաքները եւ կողոպտելով վանքերը: Անոր եղբայրը Շահպուտագ եգիպտոսի կողմէն կարգուած ըլլալով իր իշխանութեան, երկրին ազնուականները դիմեցին Ջաքիւ Սուլթան Մուհամմէտին, որով Օսմանցի զօրքերը եկան ու վռնտեցին Շահպուտագը (1467–ին) եւ իշխանութեան անցուցին Շահսիւվար եղբայրը, որ Կիլիկիոյ Հայոց հանդէպ կրկնեց իր նախորդին ըրած բռնաբարութիւնները*: Շահ պուտագ եգիպտոս ապաստանելով, զօրք ստացաւ Մամլուքներէն ու վերադարձաւ, եւ երկար տուեն պատերազմեցաւ Շահսիւվարի հետ: Վերջապէս եգիպտոսի թագաւորը Գայէթպայ դրեց Օսմանցւոց Սուլթանին որ Շահսիւվարը ձգէ իր բախտին, որպէս զի ինք անկէ իր վրէժը լուծէ, եւ ապա երկիրը նուաճելով Օսմանեան պետութեան ատանդէ: Սակայն Շահսիւվար Պէյը յաղթահարելէ (1470–ին) եւ եգիպտոսի մէջ խաչահան ապանելէ վերջը, դրժեց իր ուխտին ու խոստումին, Ջաքիւ Սուլթան Մուհամմէտի պալպաններու մէջ զբաղեալ վիճակէն օգտուելով, եւ Մարաշի իշխանութեան մէջ վերահաստատեց անոր մրցակից Շահպուտագը:

Տասը տարի վերջը (1480–ին) հարիւր կրցաւ Օսմանցւոց Սուլթանը զօրք դրկել եւ երկրորդ անգամ Շահպուտագը վար առնելով իշխանութեան դնել անոր Ալայէտտէօվլէ եղբայրը: Շահպուտագ ապրեցաւ մինչեւ Եավուզ Սուլթան Սէլիմի օրերն Օսմանցւոց արքունիքին մէջ, եւ քանի որ Պարսից Շահ Իսմայէլ թագաւորի արշաւանքին դիմադրելու ատեն իր որդին ու թոռը դեռ ինկած էին ատոր ձեռքը, ատոնիկ վիշտէն մեռաւ**:

Ալայէտտէօվլէ Պէյ չատ երկար իշխեց (1480–1514): Սէլիմ Ա. Շահ Իսմայէլի դէմ պատերազմին մէջ մաս մը օժանդակ զօրք ուղեց, յատկապէս ձիաւոր, Զիւլղատրիյէ ցեղէն Պօզուգի իշխան Սիւլէյման պէյին եւ երբ այս վերջինս մեր-

---

*) Շահսիւվար 1467–ին առած է Անթէպն ալ, ինչպէս եւ Անտիոքի մօտ Պաղրասի բերդը, (Կիւլէսէրեան, Պատմ. կաթ. կիլ. էջ 58):

**) Արդեօ՞ք Այնթապցւոց առածը — «Շահպուտագըն պաղը վար, իւրիմիւ ետ՝ հափրաղը վար — այս վատաբախտ իշխանէն յիշատակ մըննացած է:

ժեց, եւ բաց ասոնք Ալայէտտէօվլէ ալ կարգ մը դժուարութիւններ ու արգելքներ յարուց Օսմանեան բանակին յառաջխաղացութեան դէմ, Սուլթանը Զալտըրանի յաղթական պատերազմէն վերադարձին (1515), Ալայէտտէօվլէի վրայ արձակեց Սինան փաշան, որ Ալպիստանի քով ճակատամարտին մէջ յաղթեց անոր ու սպաննեց զանի եւ որդիներէն մի քանին, եւ երկիրը կատարելապէս նուաճելէ ետքը՝ Օսմանեան ծառայութեան մէջ զնուռզ Զիւլղատրիյէ իշխանապուն մը, Շահսիւվարօղլու Ալի պէյը, Մարաշի մէջ կուսակալ կարգեց:

Թամատանօղլուները եւ Զիւլղատրեանները կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ վերջին անկախ իշխանները եղան, անոնց անկումէն վերջ իրենց երկիրներն ամբողջովին Օսմանցի Թուրքիոյ անցան: Սա ալ աւելցնենք, որ երբ այս երկու բռնակալ իշխանութիւնները կործանեցան՝ Կիլիկիա եւ Եփրատացւոց երկիրները բաղդատաբար աւելի խաղաղեցան: (Գամուս իւլ Ալամ, Հատոր Գ., էջ 2226–7: Մ. Աչճեան, Պատմ. Օսմ. Պետութեան, էջ 102, 112–3: Միսաք Քէլէչեան, Սիս Մատեան, էջ 67, 77, 219):

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԱՆԹԻՊ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑԻՑ ՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԺԶ. ԵՒ ԺԷ. ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Թուրքիոյ Հայոց վիճակը ԺԶ. դարուն չափազանց տխուր էր: Օսմանցիք երբ նուաճեցին Անատոլուն, որու մասերն են Փոքր Հայքը եւ Կիլիկիան, արդէն իրենց իշխանութիւնը տարածեր էին Հայ ազգի կարեւոր մէկ զանգուածին վրայ: Իսկ երբ ԺԶ. դարու վախճանին, ամբողջ Մեծ Հայքէն զատ նաեւ Վրաց եւ Աղուանից երկիրները եւ Ատրպատականի մէկ մասը Թուրիզ մայրաքաղաքով հնազանդեցան Օսմանցւոց, անոնց տիրապետութեան տակ կը գտնուէր Հայութեան ամենամեծ զանգուածը՝ իր էջմիածինի, Սիսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւններով, ինչպէս եւ Կ. Պոլսոյ ու Երուսաղէմի Պատրիարքութիւններով: Այնուհետեւ երկու դար չարունակ Հայ ազգի բախտին վրայ ազդող ամենահզօր գործօնն է եղած Թըրքական տիրապետութիւնն ու անոր յոռի վարչաձեւը:

Թէեւ սկիզբէն հետէ Հայերն Օսմանեան պետութեան մէջ Քրիստոնեայ հպատակներուն հաւասար, իրենց կրօնական–ազգային արտօնութիւնները կը վայելէին, բայց եւ այնպէս Քրիստոնեաները fադաթական իրաւունքներու կողմէ չատ կը

տարբերէին տիրապետող մահմետական տարբերէն, որոնք անարդական աչքով կը նայէին Քրիստոնեաններուն վրայ՝ իբրեւ անհաւատներու (կեավուր) եւ տորուկներու վրայ, եւ արդէն կառավարութիւնն ալ ատոնք բայա (ոչխարի հօտ) եւ զիմմի (տուրքի պարտական) կ՚անուանէր: Բոլոր Քրիստոնեաները, եւ յատկապէս Հայերը, կատարելապէս զինաթափուած էին, եւ ոչ միայն չէին կրնար կանոնաւոր բանակի մը դինուոր ըլլալ, հապա մինչեւ անգամ ճամբորդութեան ատեն աւազակներու դէմ ինքնապաշտպանութեան նպատակով զէնք կրելու իրաւունք չունէին: Մանաւանդ որ նեռի, աղեղի եւ նիզակի պէս հին զէնքերն այլեւս անօգուտ էին նորահնար հրաձգանեներու (հրացանի, տորճանակի) քով, զորոնք ձեռք բերել անկարելի էր բայաններուն համար:

Ոչ–մահմետականները չէին կրնար նաեւ կառավարութեան կանոնաւոր պաշտօնեայ ըլլալ: Եւ վերջապէս, անոնք նոյն իսկ հպատակութեամբ ու տարազով պարտաւոր էին զանազանուիլ մահմետականներէն, որոնք միայն բուն «Օսմանցի» կը նկատուէին: Ամէն կրօնական համայնքի անհատ տուիսած էր որոշ գոյնի ու ձեւի հագուստներ եւ գլխանոց կրել, եւ ով որ այս կանոններէն չեղէր, տուգանքի ու մինչեւ անգամ մահուան կ՚ենթարկուէր: Ոչ–մահմետականներն արտօնուած չէին ձի եւ կամ ջորի ալ հեծնելու, այլ միայն իշու վրայ կրնային ճամբորդել, եթէ ոչ հետիոտն:

Հարկերը ոչ միայն ծանր եւ անարդար էին, հապա կանոնաւոր կերպով ալ չէին հաւաքուեր, այլ՝ կապալով կը տրուէին իրրեւ մենաշնորհ անոնց որ կը խոստանային աւելի վճարել ակրութեան պաշտօնակալներուն, որով ժողովուրդը չափազանց կը կեղեքուէր:

Թուրքիա եւ Պարսկաստան, որոնց մէջ բաժնուած էր Հայաստանը, զինուորական պետութիւններ էին. հարուստ էին՝ որչափ ատեն որ ճոխ կողոպուտ կար: Բայց պատերազմական աւարը մշտաւեր չէր կրնար ըլլալ, ուրեմն կողոպուտի միակ ապահով ապրիւրը հպատակ ժողովուրդն էր: Ատոնց մէջ ամենէն դժբախտներն էին Քրիստոնեաները՝ որոնց վրայ կը ծանրանար հարկերուն բեռը, քանի որ Քրիստոնեաները բայա եւ զիմմի էին: Միայն կառավարութիւնը չէր որ հարկ կ՚առնէր, այլ ուեւէ հզօր մէկն ալ, տեղական իշխան մը, տէրէպէյի մը, խան մը, կրնար ուզածին պէս կողոպտել իրեն ենթարկուած հպատակները: Այս վատ սովորութիւնը մինչեւ ԺԹ. դար տեւած է չատ կողմեր:

Ուրիշ կորստաբեր սովորութիւն մը սա էր, որ Սուլթանը

միայն կը նկատուէր իբրեւ բուն հողատէրը, որով ամէն մէկ հպատակ վճռապեսին ատրուկն ու ծառան կը համարուէր, եւ ոչ միայն բոլոր ստացուածքը, այլեւ անձն ու ընտանիքը կը պատկանէին Սուլթանին: Ուստի մանաւանդ Հայոցմէ եւ Հրեաններէն ոչ ոք ապահով էր իր կեանքին ու սեպհականութեան համար: Այս դաժան օրէնքի գլխաւոր զոհերը Հայերը կ'ըլլային, բաւական էր որ Հայ մը քիչ չատ հարստութեան տէր դառնար, Թուրքերն անմիջապէս զանազան մեղադրանքներ կը բարդէին անոր վրայ, կ'աքսորէին կամ մահուան կը դատապարտէին, որով գոյքը արքունիքէն կը գրաւուէր:

Քրիստոնէին սեպհականութիւնը կը պատկանէր Իսլամին, նոյն իսկ մարդուն ամենանուիրական սրբութիւնը, ընտանեկան նամուսը, ապահով չէր: Ինչ որ դեղեցիկ ու թարմ էր՝ կը պատկանէր իշխողին եւ ուժեղին: Դատական եւ վարչական կազմակերպութեան մէջ անսահման կամայականութիւն կը տիրէր: Եթէ մեծ վէզիրներն անգամ ապահով չէին թէ վաղը կամ միւս օրը ողջ պիտի մնան թէ չէ, ա՛լ ի՞նչ կրնար յուսալ րայան, որու նկատմամբ ոչ մի բռնութիւն, ոչ մի անիրաւութիւն, արդիւնաւ չէր: Դատարաններուն մէջ շէր'ի ըսուած օրէնքը միայն կը տիրէր, որուն առջեւ Քրիստոնեային կամ Հրեային վկայութիւնն անվաւեր եւ անընդունելի կը համարուէին:

Ոչ նուազ ապիտաբեր էր մանկամոզովի անգութ սովորութիւնը, որով ամէն տարի հպարտաւոր քրիստոնեայ մանչեր կը խլուէին թշուառ ծնողաց գիրկէն եւ մահմետական կրօնքի համաձայն մեծցուելով՝ ենիչէրի բռնուած մոլեռանդ եւ անապրոյն զօրքը կը կազմէին: Գեղեցիկ եւ հուժկու մանչ զաւակներ ունենալ ա՛յս կողմէն վնասակար էր Քրիստոնեային, իսկ գեղեցիկ աղջիկներ ունենալն ալ ուրիշ կերպով մը, որովհետեւ աստնք ալ կը խլուէին՝ երբ աչքի զարնէին, փաշայի, պէյի կամ խանի մը հարէմը զարդարելու համար:

Ահա այս ժամանակներէն կըսկսին Կիլիկիոյ եւ Եփրատացւոց գաչտային ու անապաչտպան գիւղական չրջանակներուն մէջ Հայոց զանգուածօրէն կրօնափոխ ըլլալը, երբեմն կամովին եւ երբեմն ալ բռնադատուած: Անատոլուի եւ Կիլիկիոյ Հայութեան կարեւոր մէկ մասն ալ իր Հայ-Քրիստոնէութիւնը պահելով հանդերձ, հետզհետէ կորսնցուց իր մայրենի լեզուն եւ թրքախօս դարձաւ:

* * *

Ինչպէս դիտեցինք արդէն, Օսմանեան մեծապօր կայսրութեան ներքին կազմակերպութիւնը չափազանց թերի էր՝ հա-

կառակ իր հակայական ծաւալին: Ասոր վկայող փաստ մը առ է, որ նոյն ինքն աչխարհակալ Եավուզ Սուլթան Սէլիմի վերջին տարինեռուն Անատոլուի մէջ Թօղատ (Եւդոկիա) քաղաքի մօտերը Շէյխ ձէլալ անուն բախտախնդիր մը երեւան ելաւ, որ ահագին ապստամբութեան մը պարագլուխ կեցաւ: Վերջապէս այս մոլեռանդ ապստամբներուն դէմ դրկուեցաւ Մարաչի կուսակալ փաչան, որ զանոնք կոտորեց եւ Շէյխ ձէլալն ալ ձերբակալելով, գլուխը կտրեց եւ այդ միջոցին Ադրիանապոլիս գտնուող Սուլթանին դրկեց (1520): Բայց պիտի տեսնենք որ ձէլալիներու չարժումը չմեռաւ:

Մինչ Օսմանեան տէրութիւնն ամբողջ Եւրոպային սարսափ կ'ազդէր, պետութեան ներսը խռովութիւններ եւ մեծ ու պզտիկ ապստամբութիւններ անպակաս էին, իսկ սոսնձք թէ' ուղղակի եւ թէ զանոնք մարելու աոթիւ գործածուած խստութեանց առեն՝ յատկապէս աղիտաբեր կ'ըլլային հպատակ Քրիստոնեայ ու մանաւանդ Հայ ժողովուրդին, որ բոլորովին անզէն ու անպաչտպան էր: Այսպէս, 1599–1600 թուականին, տէրութեան Ասիական գաւառները մեծ խռովութեան մէջ էին: Գարա Եազրըը Օղլու անուն փախստական Ենիչէրի մը 20,000 Քիւրտ եւ Թուրքմէն պինեալներու գլուխն անցած՝ երկու երեք անգամ Օսմանեան զօրաց հետ զարնուեցաւ եւ յաոոյ Ուռհայի մէջ ամբանալով՝ ինքզինք Ասիոյ Թագաւոր հըռչակեց: Թէպէտեւ երկու տարի վերջը՝ յաղթուած ու վիրաւորուած ձանիկի լեռները փախաւ ու հոն մեռաւ, սակայն անոր տեղ իր եղբայրը Տէլի Հիւսէյին անցնելով եւ երեք ուրիշ ապստամբ զօրավարներ իրեն արբանեակ դնելով, արքունի զօրքերը չաո նեղեց եւ Փոքր Ասիոյ բնակչաց ալ չաո վնաս հասցուց (1602):

Երեք տարի վերջը (1605–ին) Գալէնտէր Օղլու, Գարա Սայիտ եւ Սաչլը Քալիլ անուն ասոհակներ երեւան ելլելով, ձէլալիներու խումբը վերակենդանացուցին, որուն միացան նաեւ Գրնալը Զաւուշ, Գանաքիրլի Մէհէմմէտ, Քիլիսլի Ձանպուլատ, Միւսէլլիմ Զաւուշ, ձէմշիտ, Թօփալ Օսման եւ այլ ապստամբ աւազակներ, որոնք Անատոլուի խորերէն մինչեւ Հիւսիսային Սիւրիա սոսկում կ'ազդէին տէրութեան հպատակ ժողովուրդներուն վրայ՝ իրենց կատարած անասելի խժդժութիւններով ու կեղեքումներով: Վերջապէս իննսունամեայ Մուրատ Փաչա (1607–ին) ասոնց վրայ դրկուեցաւ, եւ երկու տարուան մէջ ամենքն ալ մի առ մի նուաճելով բնաջինջ ըրաւ: Մուրատ Փաչա սոյն ապստամբ աւազակներուն գլուխը կըտ-

բելէ յետոյ, դիակին հետ հորերու մէջ նետել կուտար, որով Գույուճը մականունը տրուեցաւ իրեն:

Սակայն ձէլալիներու չարժումն ասով ալ վերջ չգտաւ, որովհետեւ 16 տարի յետոյ կը տեսնենք որ Էրզրումի կուսակալ ապստամբ Ապազա Փաշա՝ Գալէնտէր Օղլուի եւ Ճանպուլատի ցիրուցան զօրքերը ժողվելով, Սեբաստիոյ եւ Անկիւրիոյ վրայ քալեց եւ իր ոտք կոխած տեղերն անհնարին անպէտութիւններ կը գործէր, եւ ապա Փոքր Ասիոյ վրայ Բրուսակալը բանական չսեպելով՝ դէպի Արաբական երկիրները կը յառաջանար: Վերադարձին Ապազա կեսարիոյ առջեւ Հաֆըզ Փաշայի բանակին հանդիպեցաւ, որ զայն պարնելով մինչեւ Էրզրում վանեց: Ապազա հոս ամբանալով՝ յաջողեցաւ Օսմանեան զօրաց դէմ դնել (1624), եւ դիտելի է որ վերջապէս Սուլթանէն թողութիւն խնդրելով՝ համաձայնութեան եկաւ: Մխքայէլ Աչճեան, Պատմ. Օսմ. Պետութեան, էջ 157, 161, 166, 167, 168, 175: Կիւլէսէրեան, Պատմ. Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 162: Մխսաք Քէլէչեան, Սիս Մատեան, էջ 82 եւ Ծան.*:

Ըստ Բարգէն Եպիսկոպոսի՝ ձէլալիներու մէկ ճիւղն ալ Անթէպ հաստատուեր է: Նա իր այս կարծիքը կը հիմնէ 1609-էն առքը Կ. Պոլիս պրուած ձեռագրի մը վրայ, որ Անկիւրիոյ կարմիր վանքին պատկանող եւ «Կանոնագիրք» էն. բովանդակող հատոր մըն է (թիւ 42), եւ որու հաւաքիչն ու գրել տուողը եղած է Սասունցի Տէր Ազարիա քահանայ: Ասիկա ոտանաւոր մը ունի, որով կը պատմէ ձէլալիներու ըրած աւերումները: Կիւլէսէրեան հետեւեալ հինգ համարներն արտագրած է սոյն ոտանաւորէն.—

«Եւ չորրորդըն Քօսա Սաֆար,
Ի յԱնթափու եղեւ եղեալ,
Քրսան հազար զօրըս կազմեալ
Եւ զամբս հօթըն զերկիրս զերեալ:

«Ի յԱնթափու մինչ յԱրզրում
Անթիւ բազում արար զուլում.
Ձեռոյ եղեւ հընազանդեալ
յԱրզրումայ սանճախն առեալ:

«Զօրժամ ձըղալ Օղլին եկեալ,
Եւ ընդ Շահին պատերազմեալ,

*) Արտ. Արքեպ. Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Գ. Հատոր, էջ 382–3:

Սա ընդ նըմա եղեւ դնացեալ,
Պարսից զօրացըն սատակեալ:

«Զօրըս անթիւ նա կոտորեալ
Եւ այլք գերծեալ ի յետ վախեալ,
Բանակն ամէն Շահին եղեալ,
Եւ աւարաւ բազում լըցեալ:

«Ձըղալ Օղլին մազապուրծ լքեալ,
Հապիւ գերծեալ յԱմիթ անկեալ,
Անդ յամօթոյն զինքն բսպանեալ,
Փոխան զորդին իւր կացուցեալ»:

Նախապէս Օսմանեան տէրութեան ծովակալ Ճղալըզատէ փաշայի Պարսից վրայ այս պատերազմը եղած է 1604 թուականին, որով Քոսա Սաֆարի իբր Ճէլալիներու պետ Անթաքիի վրայ բռնակալութիւնը եղած ըլլալու է 1600 թուականին առեններըը: Արդ, Կիլիկիոյ Յովհաննէս Անթէպցի կաթողիկոսի յուշապրութիւններէն գիտենք որ Սաթուրճի Օղլու անուն զօրավար մը (Տես՝ Կիւլէսէրեան, Պատմ. կաթ. Կիլիկիոյ, էջ 162, 207, 230), որ Անթէպի մէջ կեդրոնացած Ճէլալիներուն վրայ գրկուած էր, կ'երեւի թէ այդ տեղ դանուք կարգի բերելէ յետոյ, բազում զօրօք կ'ելլէ Աւանա կ'երթայ միեւնոյն գործը հոն ալ կատարելու համար: (Ալիշան, Սիսուան, էջ 545): Բարկէն Եպիսկոպոս կը սխալի երբ կը կարծէ թէ Սաթուրճի օղլու մէկն էր Ճէլալիներէն (Պատմ. կաթ. Կիլիկիոյ, էջ 162). ընդհակառակն՝ Ճէլալիներու չարժումը դադրելու պաշտօն ունեցողներէն մէկը կ'երեւի: Իմ կարծիքովս՝ հաւանօրէն աւագ հայրն էր Սաթուրճի Մկրտմէտ փաշա, Վլահաց երկրին (Ռումանիոյ) կուսակալը եւ սպարապետը Մաճառաց դէմ պատերազմող բանակին՝ 1596–9 թուականներուն, (Մխիթար Աբճեան, Պատմութիւն Օսմանեան Պետութեան, էջ 156, 157): Սաթուրճի Օղլու Աւանա մտած է 1601 Փետր. 7–ին, Սուրբ Սարգիսի աւօնին Շաբաթ օրը:

* * *

Բայց պատկերին միւս՝ քիչ մը աւելի պայծառ կողմին ալ նայինք, որ մեզի կը ներկայացնէ Հայուն բնածին չինարար եւ զարգացման ընդունակ նկարագիրն ամենէն աննպաստ արտաքին պարագաներու ներքեւ իսկ:

Բոլոր ժամանակ Օսմանեան կառավարութեան եւ Մահմետական կողմէն Հայոց հանդէպ ցոյց տրուած վերաբերմունքի մասին մեծ չափով խարուիչն կը տեսնուէր Կ. Պոլիս

մայրաքաղաքին հետ՝ գոր օրինակ Խարբերդէ, Պրուսայէ, Զմիւռնիոյ, Կեսարիոյ կամ Հալէպի պէս կեդրոնական մեծ քաղաքներու Հայ բնակչութեան եւ Անատոլուի, Կիլիկիոյ կամ Հայաստանի փոքր քաղաքներուն, աւաններուն եւ գիւղական շրջանակներուն Հայոց մէջեւ: Մեծ քաղաքները միշտ աւելի ապահով ու հանգիստ էին համեմատաբար: Ասոր մէկ հետեւանքը սա կ'ըլլար որ Հայերը հետզհետէ ձգտեցին երկրագործութեան եւ անասնաբուծութեան կեանքը, եւ քանի որ պետուրական ասպարէզը եւ քաղաքական պաշտօնակալութիւնը Մահմետականներուն սահմանափակուած էին, Հայերն իրենց բոլոր գործունէութիւնը կեդրոնացուցին արհեստագործութեան եւ առեւտուրի վրայ, եւ այս գրաղումներուն մէջ Օսմանեան բոլոր հպատակ ժողովուրդներուն ամենայաջողն ու ճարպիկը եղան: Այնպէս որ մանաւանդ Ասիական Տաճկաստանի արհեստաններն ու վաճառականութիւնը չուտով գրեթէ ամբողջապէս իրենց ձեռքն անցուցին Հայեր եւ մինչեւ ի. դարու սկիզբը պահեցին ալ: Գաւառներէն Հայերը սկսան կամաց կամաց մայրաքաղաք դիմել, իսկ գիւղական շրջանակներէն ու աւաններէն ալ՝ դէպի կեդրոնական վաճառաշահ քաղաքները:

Անթէպ, իր կեդրոնական քաոուղի դիրքով, ամէն կողմերէն Հայեր իրեն քաշելու մասին այդ ժամանակէն իսկ աչքի պարնող հրապոյր մ'ունեցած կ'երեւի: «Անթէպի Հայութիւնը միշտ պատուաստուած է նոր գաղթականութիւններով», կ'ըսէ Բարդէն Եպիսկոպոս: «Եւ մեծ գաղթականութիւններ եկած են Հայաստանէն եւ Պարսկահայաստանէն: Ժէ. դարուն ճիշտ սկիզբը, Շահ Աբպաս Ա.ի աաեն, Հայաստանէն եւ Պարսկաստանէն վտխոտեալ եկած Հայ գաղութներու պատմութիւնը թարմ էր Անթէպի եւ Անկիւրիոյ Հայոց մէջ միանդամայն: Հայրս պիտէր իր նախնեաց Պարսկաստանէն գալու աւանդութիւնը, եւ ես Անկիւրիոյ մէջ ալ լսած եմ նոյն աւանդութիւնը Աճէմեաններէն եւ ուրիշներէն:

«Արեւելքի վաճառականներ առաջնակարգ տեղ եւ դիրք բռնած էին Փոքր Ասիոյ եւ Սիւրիոյ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ: Նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ չատ ուշագրաւ էր Արեւելեան վաճառականաց կամ խօճայից դիրքը*:

---

*) խօճա կամ խաւաճա (Համաճա) կ'ըսուէր քրիստոնեայ եւ հրեայ վաճառականներուն, որոնք բոլորն ալ կոչուին – գրել եւ հաշուել գիտէին, զանոնք անզրագէտ հասարակ ժողովուրդէն զանազանելու համար: Ե. Ա. Ֆ.

«Անթէպ, իբրեւ չահաստան եւ տեղական ճարտարարուեստի քաղաք, կեդրոն մը եղած է Հայաստանի եւ Անատոլուի վաճառականներուն, որք առանձինն կամ ընտանեօք եկած հաստատուած են Անթէպ»: (Սիւրիահայ Տարեցոյց, 1925, էջ 103–4):

Բարդէն Եպիսկոպոս ապա կուտայ կարգ մը քաղաքներու եւ գիւղերու անունները՝ քաղելով Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ձեռագիր մէկ Աւետարանի վերջին թուղթէն, բոլորովին ծակծկուած: Այս Աւետարանը գրուած է 1619–ին՝ Կ. Պոլիս: Ցետոյ, անոնք որ այս ձեռագիր Աւետարանը գներ եւ արծաթապատ կազմել տալով նուիրեր են Անթէպի եկեղեցւոյն, այդ առիթով յիշատակագրուած են իրենց բուն ծննդավայրերուն համեմատ՝ հետեւեալ կարգով.—

Հոմկլայ, Ամահ, Ահնէշ, Պրայ–Զոր, Խալիփ, Ճրպին, Սալտըկ, Ցինու, Ուռել, Ուհա, Ամիթ, Աչոտի, Էնկէլ, Սեւասա, Զեթուն, Երզնկա, Տարանտա, Հէճին. «Եւ ա՛լ Պախի (մնացած) աչխարհի (մէյ) մէկ տնով... որ (ոչ) զանո՛ւնայ չենք գիտեր, մանաւանդ ի Խա՛նայ (պանդոկը) եկած գնացած վաճառականա՛ցայ»: Նոյն, Ա.Ցդ, էջ 105–6):*

Այս ցանկը մէկէ աւելի տեսակէտներէ թանկագին է մեզի համար, եւ կ'արժէ քիչ մը վերլուծել: Հոմկլայ ծանօթ է, եւ կիւլէսէրեան Կաթողիկոսի այլուր մէջբերած յիշատակարաններէն գիտենք որ տակաւին ԺԷ. դարու առաջին քառորդին՝ բերդին վրան կամ հարաւային ստորոտը հայաբնակ աւան մը կար, որ մէկէ աւելի եկեղեցիներ ալ ունէր: Նոյնն էր նաեւ անոր մօտ Խալիփ գիւղը, որ ներկայ Խալֆէրի աւանն է: Խալիփին գիւղը 1504–ին ունի Ս. Աստուածածին, Ս. Թէոդորոս եւ Ս. Գէորգ եկեղեցիները, իսկ Հոմկլայ 1619–20–ին՝ Ս. Նեքսէս (Կլայեցի), Ս. Աստուածածին եւ Ս. Ստեփանոս եկեղեցիները: (Պատմ. Կաթ. Կիլիկիոյ, էջ 224–6): Պրայ–Զոր կամ Պրաճոր (յիշ. տեղ. էջ 225), Հոմկլայի մօտ տեղ մը, հաւանօրէն Պիր (Պիրէճիկ) աւանի ձորն է, որովհետեւ կ'երեւի թէ Տաճիկները թոյլ չէին տար Հայոց բնակիլ բերդաքաղաքին մէջ, այլ վարը Եփրատի եղերեայ ձորը: Ամահ տակաւին կը պահուի իբր գիւղ մը Խալֆէթիէ գետի Ջիլլիք ճամբուն վրայ: Ճրպին ներկայ Ճիպին գիւղն է՝ Խալֆէթիէ երկու ժամ հեռու, իսկ Ուռել ներկայ Օրուլ գիւղը՝ Անթէպէն վեց ժամ հեռու: «Միայն Օրուլ գիւղի եկեղեցին գրչագիր Ցայտ-

*) Աւելի ճիշդ բնագիրը մը տրուած է՝ «Տաբեւ» կրօնական Տարեցոյց, Ե. Տարի (1929), էջ 21:

մաւուրքին մէջ», կը գրէ Ա. Նազար, «կար առանց թուականի յիշատակարան մը, զոր անձամբ կարդացած եմ, եւ ուր կ'ըսուէր թէ այդ Ճայամաւուրքը գրուած է «ի վայելումն Ուռհայու Ս. Եկեղեցւոյն, Եպիսկոպոսաց, Վարդապետաց, Քահանայից, Սարկաւագաց եւ Դպրաց». որմէ կարելի է հետեւցնել թէ երբեմն ուռուարթիւ Հայութիւն մը ապրած է այդ չրջանակին մէջ»: («Պայքար» օրաթերթ, 1926, Մայիս 16): Ահնէչ ներկայիս էհնէչ անունով ծանօթ պիւղն է: Ուսաի կը խորհիմ թէ ցանկին առաջին մասին մէջ յիշուած Սալտրկ եւ Ճինու տեղերն ալ Հռոմկլայէ Պիրէճիկ չրջանակին մէջ գիւղեր պիտի ըլլան: Իսկ Ուռհա եւ յաջորդող անուններն առաւել կամ նուազ հեռաւոր քաղաքներ են: Այս բոլոր յիշուած տեղերէն ընտանիքներ եկած հաստատուած էին այն առեն Անթէպի մէջ, բայց երեւութապէս ամենէն աւելի Հռոմկլայի չրջանակէն:

Անթէպ ժէ. դարու սկիզբէն հետէ արդէն դուրսէն կարեւոր անձերու այցելութեան ալ արժանի քաղաք մըն է: Ըստ Բարդէն Եպիսկոպոսի՝ Կ. Պոլիս Ազգ. Մատենադարանի թիւ 246 Ձեռագրին մէջ, որ Պարզաւոմար մըն է, դառարկ թուղթի մը վրայ գրուած է — «Ելայ եւ յԱնթափայ թվ. ՌՁԱ. (1632) ամին, Ճունիս ամսուն ժբ. օրն», անանուն գրիչէ մը: Արդ, Ասոր Սեբաստացի նշանաւոր Հայ բժիշկը, որ միանդամայն տաղասաց մը եղած է եւ հմուտ գրիչ մը ամկօրէնի, եւ որ իր Բժշկարան կամ «Գիրք Բժշկական Աբհեատին» երկասիրութիւնը 1625 թուականի առեններըը գրած կը համարուի, իր ընդարձակ ճանապարհորդութեանց մէջ Անթէպ ալ այցելած է: Ուսաի հարց կը ծագի թէ արդեօք վերոյիչեալ ձեռագրին մէջ անանուն յուշագրութիւնն Ասար Սեբաստացի բժիշկէն չէ՞:

* * *

Երբ Օսմանեան պետութիւնը ԺԶ. դարու սկիզբներըը մէկ կողմէն Եգիպտոսի Մամլուքներուն եւ միւս կողմէն Պարսից Շահ Իսմայիլին հետ պայքարի մէջ էր, Մարաշի Զիւլղատրիյէ իշխանն Ալայիւտտէօվլէ մերթ Օսմանեանց մերթ անոնց հակառակորդներուն կողմը բռնելով, իր դիրքը պահել կը ջանար. մինչ միեւնոյն ժամանակ Շահսիւվար օղլու Ալի պէյ ալ Օսմանցւոց սուլթանին քով ապաստանած էր: Սուլթան Սէլիմ Ա. 1515–ին վէզիր Սինան Փաշան Շահսիւվար օղլուին հետ գրկեց Զիւլղատրիյէ Ալայիւտտէօվլէ իշխանին վրայ, որ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ, և Մարաշի երկիրն ալ Օսմանեան պետութեան կցուեցաւ: Այն առեն Սուլթանը Շահսիւ-

վարօղլուն այդ նոր նահանգի կոզմնապետ կարգեց։ Նշանակելի է որ երբ Եավուզ Սուլթան Սելիմ մեր կողմերը նուաճեց եւ ապա իր որդին Գանունի Սուլթան Սիւլէյման Օսմանեան պետութեան Ասիական նահանգները կանոնաւոր կուսակալութեանց (վիլայէթ) բաժնեց, Կիլիկիա անունը կը սրուէր կուսակալութեան մը, որ կեսարիայէն մինչեւ Մալաթիա տարածուող Անտիտաւրոսեան ու Տաւրոսեան լեռնապատառներէն կը բաղկանար, իսկ մեր դաշտային Կիլիկիան Ատանա անունով պատ վիլայէթ մըն էր։ (Միսաք Աչճեան, Պատմ. Օսմ. Պետութեան, կ. Պոլիս 1889, էջ 112–3, 147)։ Այսպէս, Սիւլէյման Ա.ի կատարած նոր եւ աւելի մանր բաժանմանց համեմատ՝ Մարաշի երկիրն ալ՝ դրացի Կիլիկիա, Ատանա եւ Հալէպ վիլայէթներէն անջատ վիլայէթ մը կը ձեւացնէր, եւ կ'երեւի թէ այդ առեն Անթէպ Մարաշի կուսակալութեան մաս կը կազմէր, որովհետեւ 1730–ի առեններէն՝ երբ Հաճի Մուսթաֆա իր ձիհանիւմա անուն աշխարհագրութիւնը կը յօրինէր, Անթէպ տակաւին Մարաշի վիլայէթին ենթարկուած էր։ Սակայն եւ այնպէս, Անթէպի բնական յարաբերութիւնը, առեւտրական, մշակութային եւ այլ մարդերու մէջ, միշտ առաւելաբար Հալէպի հետ եղած է քան թէ Մարաշի։

ԺԶ. դարու վերջերը, երբ Սիս այլազգիներու հարատահարութեանց պատճառաւ անապահով նկատուած էր, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսները՝ Ապարիա Զուղայեցի, Յովհաննէս Այնթապցի, Պետրոս Կարկառեցի, եւն. հարկ տեսան ժամանակաւորապէս հաստատուիլ Հալէպ, որ Սիւրիոյ մեծ ու ծաղկեալ մայրաքաղաքը կը համարուէր, եւ հոն հաստատուած էր Օսմանեան լայնածաւալ պետութեան հարաւային դրան մեծ մաքսատունը, որու մաքսապետներն էին Խօճա Պետիկ – Սաւուսեցի տան անդամները, իրենց ազդեցութեամբ ու բարեգործութիւններով նշանաւոր։ Բազմաթիւ Հայութիւն մըն ալ հոս իր բնակութիւնն ունէր։ Կաթողիկոսական Աթոռին առժամապէս Սիսէն Հալէպ փոխադրուելովը, ան նկատուեցաւ՝ մինչեւ ԺԷ. դարու կէսերը՝ եկեղեցական վարչական կեդրոն մը Հայ կեանքին համար։ Գրական նոր չարժումը, որ Ամպայ (Տիարպէքիր) մէջ սկիզբ առած էր, իր ազդեցութեան ենթարկեց նաեւ Հալէպը, որով ասիկա եղաւ նաեւ ժամանակի Կիլիկեան Գրական Դպրոցի կեդրոնը։ ԺԷ. դարուն սկիզբը հոն կը գործէին Ապարիա եւ Պետրոս Կաթողիկոսներն իրբեւ Հալէպի Թաղատան վերին հսկիչները։

Կարկառեցւոյ համար ըսուած է, թէ տասնէն աւելի վար-

դպրեանները դաւազան առաւ։ Առանց մէկին էր Կարապետ Վարդապետ, Հալէպի դպրոցին վարիչը, որ անձամբ կ'առաջնորդէր բոլոր աշակերտողները։ Դպրատունը, որ Կարապետ Վարդապետի վարչութեան տակ կազմակերպուեցաւ բարձրաթռիչ ընթացք առաւ երբ Սրապիոն Ուռհայեցւոյ պատրիարքն ու աշակերտը՝ Յովհաննէս Ուռհայեցի հրաւիրուեցաւ հոն։ Յակոբ Վարդապետ, Հալէպի Առաջնորդը, դասատուն մէջ Աստուածաբանութեան ուսուցիչն էր։ Այս շրջանին Հալէպի Դպրատան մէջ կը տեսնուին Պաչատուր Զէյթունցի (ապա Արքեպիսկոպոս) իբրեւ երաժիշտ, Յակոբ Քահանայ իբրեւ «քալֆ քարտուղար», Վասիլ Եպիսկոպոս (Զէյթունցի) իբրեւ վարպետը մանրանկարչութեան արուեստին, եւ Ղազար Դպիր (ապա քահանայ) իբր ուսուցիչ գրչութեան արուեստին։ Ղազար Դպիրէն զատ, Ստեփանոս, երկու տարբեր Աստուածատուրներ, Աւետիք, Թումա Երէց, Ներսէս Սերաստացի (ապա Կաթողիկոս Կիլիկիոյ), Գեղէ մականուանեալն Հայրապետ, Գրիգոր Հռոմկլացի եւ Նիկողայոս քահանայ ժըրօրէն կըզբաղէին ձեռագիրներու ընդօրինակութեան ու նկարազարդութեան գործով։ Ամիսի ու մինչեւ անգամ Տփղիսի պէս հեռաւոր տեղերէն ապսպրանքներ կուգային, եւ այդ շրջանին Հալէպ հատրատատուած գրչագիրներն այսօր շատ մը Եւրոպական եւ ազգային մատենադարաններու դարակները կը զարդարեն, եւ անոնցմէ ոմանք հազուագիւտ գանձեր են։ Բացի այս մեր երկրացի գրիչներէն, Հալէպի գոյգ եկեղեցիներուն հովանւոյն տակ եւ Դպրատան կից գործեր են նաեւ հոն պատսպարուած Վարդան եւ Մկրտիչ Լեհացիները, որոնք իրենց Երուսաղէմի ուխտաւորներ Հալէպ հանդիպեր են եւ ժամանակ մը հոն պանդխտած՝ իրենց գրչին արդասիքով իրենց պարէնն ու ճանապարհածախսերը հայթայթելու։ Կ'երեւի թէ Վասիլ Եպիսկոպոս վարպետը քաշուեցաւ յետոյ Դպրատան մէջ իր պաշտօնէն եւ անոր տեղ իբրեւ մանրանկարչութեան արուեստին ուսուցիչ հրաւիրուեցաւ Ամդեցի Իսրայէլ վարպետը, որ դասատան արտակարգ փայլ մը աւելցուց։ Այս աշխոյժ գործունէութիւնը գրեթէ խամրի 1635–էն ետքը, երբ Յովհաննէս Ուռհայեցին կը հեռանայ Հալէպէն, եւ Գարակէօզեան բնտանիքի զաւակները՝ Պետրոս, Սանոս եւ Աքանատոլ Չէլէպիները, որոնք գարդն ու պարծանքն էին քաղաքին եւ պաշտպանն այդ Դպրատան, կամ կը վախճանին եւ կամ հրաժեշտ կուտան հրապարակին։ (Տես Աբրուատզդ Արքեպիսկ. Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալէպի Հայոց, Գ. հատոր, Գլուխ ԺԱ. էջ 146–236, «Հալէպի Դասատունը»)։

Այս ժամանակի Կիլիկեան Դպրոցի ամենակարկառուն դէմքերն են՝

1) Ազարիա Ջուղայեցի՝ *Կաթողիկոս Կիլիկիոյ* (1584–1601), *որ երկար առեն ուսուցիչ եղած է Սսոյ Աթոռի Ընծայարանին մէջ եւ բազմաթիւ կարող աշակերտներ հասցուցած, որոնք վինք բարձրօրէն գնահատած են: Իր կարողութիւնը եւ արժանիքը բարացուցելու համար, ժամանակակից գրողներ վինքը կը կոչեն* faջ ռաբուճապետ, տիեզերալոյս վարդապետ: *Ազարիայի ուսուցչական աշխատութեանց մէկ արդասիքն եղած է Յովհաննէս Անթէպցի, իր աշակերտներուն ամենափայլունը:* (*Բարգէն Կաթ. Կիւլէսէրեան*, Պատմ. Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 147–161):

2) Յովհաննէս Դ. Անթէպցի՝ *Կաթողիկոս Կիլիկիոյ* (1602–1621): *Հօր անունը Յակոբ, մօրը՝ Թամամ, գուցէ ծագումով Հռոմկլայեցի, բայց Անթէպ ծնած՝ 1550-ի առեններըը: Ինքզինք միշտ իրպրութեանց մէջ «Անթապցի» կ'անուանէ: Եղած է Ազարիա Կաթողիկոսի «հռչակաւոր եւ սերճական» աշակերտ եւ աջակից յամենայնի: Դափանապցի ժամանակակիցը զինք միշտ իր գրութեանց մէջ «Անթապցի» կ'անուանէ: Եղած երաժիշտ եւ բարձրաբարբառ քարող տիեզերաց»: Իսկ ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ «երաժիշտ քաջ բարուեսպետ» տիտղոսը կուտայ իրեն: Անթէպցին ալ հասցուցած է բազմաթիւ աշակերտութիւն մը: Թողած է կարգ մը կարեւոր յիշատակագրութիւններ: Բայց նաեւ իր ապրաչէն գործունէութիւններովը նշանաւոր հանգիստացած է:* (*Նոյն*, Անդ, էջ 201–2 եւ 215–237):

3) Պետրոս Կարկառեցի՝ *հակաթոռ կամ աթոռակից Կաթողիկոս Կիլիկիոյ* (1601–1608): *Ծնած է Կարկառ՝ 1552-ին, բայց իր կեանքին վերջին տասնեակ մը տարիները Հալէպ ապրած ու աշխատած է, եւ հոն ալ մեռած ու թաղուած: Որպէս գիտուն վարդապետ եւ բազմերախտ ուսուցիչ չատ յարգուած էր իր ժամանակակիցներէն:* Նոյն, Անդ, էջ 250–5):

Պատճառ կայ խորհելու թէ Անթէպ, այդչափ մօտ ըլլալով Հալէպի չէր կրնար չազդուած մնալ Հալէպի այդ ժամանակուան մտաւոր զարգացումէն:

* * *

Տեսանք թէ ժէ. դարուն սկիզբը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան կեդրոնը գործնականապէս Հալէպ փոխադրուած էր, եւ Կաթողիկոսական Աթոռին գահակալն էր չուրջ 20 տարի (1602–1621) Անթէպցի մը, Յովհաննէս Դ., *որ իր գործունէու-*

թեամբ նշանաւոր դէմք մը եղած է կիլիկիոյ կաթողիկոսաց դասատանին մէջ, որ նաեւ Պատմագիր կոչուած է, որովհետեւ իրմէ քանի մը կարեւոր յիշատակարաններ հասած են մեզի: (Կիւլէսէրեան, Պատմ. կաթող. կիլիկիոյ, էջ 220–237): Առաջ օրով, 1607–ին, կը յիշուի Դանիէլ վարդապետ իբր Առաջնորդ Անթէպի, հաւանաբար ինքն ալ Անթէպցի: Իսկ ասոր ժամանակակից է աւազերէց Տէր Սարգիս: (Կիւլէսէրեան, Սուրբ-աիայ Տարեցոյց, 1925, էջ 106): Մխիթարեան կաթողիկոսի օրով, 1619–ին Կ. Պոլիս գրուած Աւետարան մը կը գնուի Անթէպի եկեղեցւոյն համար: (Նոյն, Անդ, էջ 105): 1620–ին Անթէպի մէջ կը յիշուի Ստեփանոս Եպիսկոպոս մըն ալ, բայց որոշ չի գիտցուիր՝ արդեօք իբրեւ Առաջնո՞րդ թէ իբրեւ այցելու հիւր: (Նոյն, Անդ, էջ 106–7): Իմ կարծիքս սա է, որ Յովհաննէս Անթէպցի վեհափառը չի կրնար անտարբեր գըտնուած ըլլալ իր ծննդավայր քաղաքին ալ եկեղեցական կեանքին համար: Մանաւանդ պէտք է նկատի առնել սա փաստը թէ՝ երբ 1601–ին Հալէպի մէջ Պետրոս կարկառեցին հակաթոռ կաթողիկոս նատելով, կիլիկիոյ Հայրապետական Աթոռը պառակտեցաւ, Անթէպցի Հայեր կիլիկեցւոց աչխարհի ժողովուրդներուն դլուխ կը կանդնին Յովհաննէս կաթողիկոսի իրաւունքը պաշտպանելու համար, եւ կը յաղթանակեն ալ: (Պատմ. կաթող. կիլիկիոյ, էջ 257):

Կ'երեւի թէ ժէ. դարը Անթէպի Հայութեան համար հիմնական տեղափոխութեան եւ վերակազմութեան շրջան մըն էր: Այդ դարուն սկիզբը թերեւս Անթէպի Հայութիւնը դեռ կը բնակէր քաղաքին արեւելեան մասերուն մէջ: «Անթէպի առաջին եկեղեցին չենք գիտեր թէ քաղաքին ո՞ր կողմը չինուած էր նախ», կ'ըսէ Բարսղէն Եպիսկոպոս: «Ւսան պի Հայք այնպէս կ'երեւի որ նախ բնակած են քաղաքին արեւելեան կողմերը: Աւիկա ոչ միայն աւանդութիւն մըն է, այլ նաեւ ապացոյցներ կան այս մասին, դոր օրինակ, Շարաքիւտիւ բսուած թաղին մէջ, արեւելեան–հարաւ, դեռ տուներ կան, որ հայերէն արձանագրութիւններ կամ յիշատակարաններ ունին, եւ ես 1913–14–ին, երբ այցելեցի Անթէպ, բերին ինձ այդ տուներու մէկէն հանուած՝ նեկուած տախտակի կտոր մը, որուն վրայ խոշոր երկաթագիր հայերէն դիրեր կային, բայց կարելի չեղաւ իմաստ մը հանել, որովհետեւ կտորը մեծ չէր եւ վրայի դիրերը ամբողջ բառ մը չէին կազմեր: Այդ կողմերը կայ Ս. Եղիա բաղնիքը, որ կապուած է քովի մզկիթին: Այս մզկիթը նախկին եկեղեցի մըն է՝ յանուն Ս. Եղիայի: Մզկիթին ներքին կողմը տեսնողներ կը վկայեն թէ պահուած են

խորանի տեղերը, որք ցոյց կուտան թէ ճամիճ առուգիւ եկեղեցի մըն էր նախապէս: Հայ պերեզմաններ ալ կան Փիւրտ-Տէփէ բսուած բլուրին վրայ, ինչպէս նաեւ Սինկէր կոչուած վայրը, քաղաքին հիւսիս-արեւելեան կողմը, Թապախանէ բսուած՝ առհասարակ Տաճիկ Թաղին մօտ: Սին արդէն կը նշանակէ գերեզման, իսկ Սինկէր՝ գերեզմանիներ: Կ'երեւի թէ Տաճիկք հետեզհետէ եկած ամփոփուած են քաղաքին արեւելքը, ինչպէս նաեւ կեդրոնական մասերը, եւ այս մասերուն մէջ՝ խառն Հայոց հետ». (Սիւր. Տարեցոյց, 1925, էջ 110):

Դիտելի է որ Ժէ. դարու քահանայ Թուականներէն մինչեւ վաթսունական Թուականները 40 տարուան ընդհատումին մը կայ Անթէպի Հայութեան պատմութեան մէջ, եւ ես կը կարծեմ թէ այդ միջոցին եղաւ Անթէպի մէջ Հայոց արեւելքէն արեւմուտք տեղափոխութիւնը, դուցէ բանի քշում մը, եւ խաղաղութեամբ ընկերացած: Թէ ի՛նչ քաղաքական պատճառ կար ասոր, չեմ կրնար առ այժմ վճռականօրէն ըսել: Արդեօք ա՛յս ժամանակ չէր եւ Սուլթան Մուրատ Դ.-ի պէս ինքնակալի մը ձեռքով (1623–1648) որ առաջին անգամ ենիչէրիներու օճախ մը կազմուեցաւ Անթէպի մէջ, հարկաւ բերդին չուրջն ունենալով իրենց բնակութիւնը: Արդեօք Փիւրտ ծագումով եպարքոս (վէզիր) մըն ալ ա՛յս միջոցին Փիւրտաեր չբերաւ չհաստատե՞ց Հայոց տեղ այդ բերդին մօտակայ արեւելեան բլուրին վրայ, որ հիմա Փիւրտ-տէփէ կ'ըսուի: Առնք քննելի չահապրպռական կէտեր են:

Բայց արդէն դարուն կէսէն անդին Անթէպի նոր հայութիւնը հաստատուած է նկրկայիս Հէյիճ Թէփէսի բսուած արեւմտեան բլուրին վրան ու առորոտը, եւ հոն նոր եկեղեցի մըն ալ գոյացուցած՝ ամենամեծ մասը գեռնափոր քարանձաւէ բաղկացեալ:

* * *

Ժէ. դարու երկրորդ կէսին Անթէպի Հայութեան վրայով քիչ մը աւելի տեղեկութիւններ կը հաղորդեն մեզի յիշատակարանները:

«1666-ին Ամսթէրտամ տպագրուած Աստուածաշունչ մը կը նուիրուի Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն՝ Աբրահամեան ընտանիքին կողմէն, ի ձեռն Աւագերէց Տէր Պաղտասարին:

«1671–1695 Առաջնորդ է Պօղոս Վարդապետ, կարծեմ Անթէպցի, որ 1671-ին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, եւ իբ Ա-

ռաջնորդութեան 24 տարիները միայն ծանօթ են, այսինքն՝ 1671–էն առաջ եւ 1695–էն ետքն ալ Առաջնորդ եղա՞ծ է, ասկա յայտնի չէ:

«1680–ին Վենետիկ տպագրուած Աւետարան մը, երեւանցի Յակոբ, կինը Շահխան եւ իրենց որդին Կիրակոս կը նուիրեն Անթէպի Ս. Աստուածածնին եկեղեցիին, ի ձեռն Տէր Առաքելին եւ Տէր Պաւլոն»: (Բարգէն Եպիսկ., Սուրիահայ Տարեցոյց, 1925, էջ 107):

Ասկէ ետքը (1697–ին) կուգայ Անգլիացի Մր. Մօնարկլի Անթաք այցելութիւնը: Երբ ճանապարհորդս կ'ըսէ թէ Անթէպի պարիսպին հարաւային ստորոտը քերելով, Սաճուր գետի դաչտին վրայ խորան դրին, հարց է թէ իրենց բանակած վայրն Ալլէպ՞ն էր թէ Գավապլըգ: Եթէ առաջինն էր, այն առեն Հայոց նորաչէն թաղերը պարիսպէն դուրս կը մնային: Բայց պատմուածքին ընթացքէն աւելի հաւանական կ'երեւի թէ Անգլիացին հիմա եղած եւ Փաչա Սօղաղը ըսուած տեղերէն անցնելով Գավապլըգի դաչտը գացած պիտի ըլլայ: Ուրեմն, Հայոց նորաչէն թաղերն ալ արդէն պարիսպին մէջ կը պարփակուէին: Առը փաստ մը կը համարեմ հետեւեալ պարագան. երբ մենք փոքր մանչերս կը խաղայինք Փաչա Սօղաղըի դպաթին՝ ուր այն առեն Գերեզման Էօնիւի բացավայրը կըսկըսէր, հինաւուրց քառակուսի հոկայ շինուածքի մը պատերուն վարի մասերը դեռ կային՝ գետնէն հազիւ կէս մէթր բարձրութեամբ, հիմակուան չիմէնթոյին նման գաճի կիրովը շինուած, որմէ կարծր քարի հարուածներով իսկ կտորներ վրցնել դրեթէ անկարելի էր: Կը խորհիմ թէ այդ քառակուսի չէնքը կա՛մ փաչային ապարանքն էր, որու անունով այդ ընդարձակ փողոցը «Փաչա Սօղաղը» անուանուած է, եւ կա՛մ գուցէ հին (Հռոմէական կամ Քաչակրական) պարիսպի մեծ դըրան աչտարակաւոր պաւիլիոն էր:

Անթէպի Հայոց պատմութեան մէջ երկու կարեւոր դէպքեր կան, որոնք մեր համոզումով՝ վերոյիշեալ տեղափոխութեան յաջորդող վերակազմութեան չրջանին կը պատկանին, այսինքն՝ ԺԷ. դարու երկրորդ կէսին: Առանք են՝ ա) Սօֆի լեռանց Փանճարլը անուն մեծ ակնաղբիւրի ջուրին արհեստական ջրմուղով Անթէպ բերուիլը եւ լիվաններով ջրհորներու դըրութեամբ Հայոց թաղերուն բաշխուիլը: բ) Քաղաքին հարաւարեւմտեան կողմը, Տիւլթէվիէ բլրաշարքին կողին վրայ Հայոց համար նոր գերեզմաններոցի մը առնգուիլը:

Արդ, մեր կարծիքն այն է թէ՝ ցորչափ Հայեր դէպի Շաբաքիւսախ այդ ցած տեղերուն վրայ տուներ ունէին, իրենց

կը բաւէր քանքաններու հին դրութեամբ ատորերկրեայ ատրուած եւ Գանալըճը բռուած այն ջուրը, որ Երխըճանի խորքէն կ'անցնի՝ արեւմուտքէն արեւելք ուղղութեամբ եւ կը լեցնէ Պազարեէրի հրապարակին հարաւ-արեւելեան անկիւնի Օսմանիյէ Գասթէլին, Կիւմիւշ Գասթէլը եւ նման աւազաններ: Բայց երբ Հայեր ատխուճեան տեղաւորուիլ Հէյիկի եւ Գայաճըղի անջրդի բլուրներուն վրան ու ատորոտը, սկսան ատատիկ նեղութիւն կրել ջուրի պակասութենէն, եւ ահա Պօշկէդէնեան անուն այդ հանճարեղ Հայը կը թելադրուի օգտուիլ ծրագիր մը յղանալու, այսինքն՝ Փանճարլըի ջուրը մղոններով երկար ջրմուղով մը Անթէպի արեւմտեան ծայրը հասցնել*: Այս նոր եւ առատահոս ջուրէն հարկաւ պիտի օգտուէին քաղաքին ատորին մասերն ալ բազմապիսի կերպերով, սակայն Հայոցմով բնակեալ արեւմտեան բարձրադիր թաղերուն համար կեանքի եւ գոյութեան անհրաժեշտ պայման մըն էր այս ի-վասներով բաշխուած ջրհորներու դրութիւնը, քանի որ ես անձնական դիտողութեամբս կրնամ վկայել որ Հէյիկի բլուրին ժայռերուն մէջ փորուած ջրհորներուն տեղական ջուրը լեղի կամ ապի ըլլալով՝ չի խմուիր: Դուրսէն եկող անուշ եւ հոսուն ջուրի ջրհորներն էին որ կեանքը կը անուշցնէին եւ առողջ կը պահէին: (Համմա. Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան, «Այնթապըն Սուլու», Թրք. «Աւետաբեր», 1903, էջ 168):

Գալով դերեզմաններուն խնդիրին, այս մասին Բարպէն Եպիսկոպոսի եւ Ա. Նազարի դրածներէն կարելի է սա եզրակացութիւնը հանել որ նախապէս Հայեր քաղաքին արեւելեան ծայրերն իրենց դերեզմաններն ունէին, բայց անոնք իրենց ձեռքերէն առնուեցան՝ Հայ բնակչութեան տեղափոխութենէն յետոյ, եւ կամ անոնց չէր թուլատրուեր այլեւս քաղաքին մէջէն դագաղ անցունել, իսկ եկեղեցիին բակն ալ կ'երեւի թէ չուռով լեցուեցաւ դերեզմաններով: Ուստի անհրաժեշտ պահանջ մըն էր նորակազմ թաղերուն մօտակայքը նոր** գերեզմաններու մը: Այս գերեզմաններուն տեղւոյն դնման կամ չնորհ-

---

*) Տես Կիւլէսէրեան, Վովֆ, Տուֆ եւ Հռոմկլայ, էջ 58-ի տողերէ մանրագիր լուսանցքը, նաեւ էջ 101:

Հայ Մեռելները Թաղելու Հարցը**

Հայ մեռելները թաղելու համար վազեմի օրերուն Թուրք քաղաքական իշխանութիւնները մանաւանդ «արտօնագիր» մը կը յանձնէին Հայ կրօնականներուն, որ Քրիստոնեաները նախատելու համար դրի առնուած, ամենէն անարդալից սճով խմբագրուած էր: Ցիչեալ նախատական «արտօնութիւնը» կը թուի թէ ընդունեցաւ 1836-ի մօտերը, Սուլթան Մահմուտի

ման մասին Ա. Նապար հետեւեալը կը գրէ. «Կ'երեւի թէ Այնթապի Հայերը իրաւունք չունէին նաեւ հողի ու անշարժ կալուածքի տէր ըլլալ, թերեւս բացի իրենց սեփական տուներէն: Հաւանաբար այս պատճառաւ եկեղեցին, մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը, անշարժ կալուածք չունէր: Ըստ աւանդութեան Հայեր նոյն իսկ պերեզմաններուն սեփական հող չունէին կամ չէին կրնար ունենալ, եւ երբ մէկը մեռնէր՝ ահապին դժուարութեանց կ'ենթարկուէին թաղելու տեղ ճարելու համար: Կը պատմուի թէ Պարսկաստանի Ագուլիս քաղաքէն Նապարէթեան անուն երեք եղբայրներ, երուսաղէմ ուխտի երթալու պատուն, Այնթապ կը հանդիպին եւ Քրիստոնէից այս վիճակը տեսնելով, կը խորհին թէ աւելի ապառաժահաճոյ դրդժ մը պիտի ըլլայ զանոնք պերեզմաններուն մը տէր ընել՝ քան թէ երուսաղէմ ուխտի երթալ: Այս նպատակաւ իրենցմէ մին կը մնայ Այնթապ, իսկ միւս երկուքը կը մեկնին Պոլիս, եւ հոն հաստատուած Ագուլեցիներու աջակցութեամբ Այնթապի Հայոց պերեզմանատան հրովարտակը ձեռք կը բերեն: Այս մասին ապահոյ գրաւոր ոչ մէկ յիշատակարան կայ եւ մօտիկ Թուականն անդամ յայտնի չէ»: («Պայքար», 1926, Մայիս

գահակալութեան տաեն Յարութիւն Ամիրայ Պէզճեանի ազդեցութեամբ: Ահաւասիկ.—

Էյ լապիս ի լիպասը գաբրանի
Համիլի թանը շէյթանի
Մաթրուտու տէրկեահը բապպանի
Սագգալըն գըրչըլ սաչըն սիյահի
Կէօզլէրին հայտուտ սէն գէպէլլահ
Չիյէթին մէքրուհ տինին պէտէվի
Վարլըղըն մուգիրր մուսիֆիրի իլահի
Պէտ էսաս մէլուն մահլուգ
Է՛յ գօճա էէրթիշ Նահապետ էշիշ

Իլան օլունուր քի կիւրուհը քիւֆէրահ մէքրուհէնիզահէն, վէ Շէյխ մահալլէսի միւթէմէքինէլէրինահէն վէ Տէօվլէթի Ալիյէի Ալը Էսման Թապասընհատան Պասմահը ձէնհան օղլու Աբթին նիւգուլ իլլէթինահէն ֆիւճահէթէն միւրա օլմուշ — հէման հապգը Թահալա հապրէթլէրի քիւլլիւ քիւֆֆարը քիւֆ էահ — վէ հէր նէ պահաբ անըն լաշէի խապիսէի մէքրուհէսինի չիրքի չէմին գապուլ էթմէզ իսէահ նէ՛ չարէ, նէ՛ չարէ, նէ՛ չարէ, հավա վէ հէրահէթհահէն թէաֆֆիւնիւ մէքրուհէսի էհլի իսլամը իպահ էահճէյինհէն, մէյհանհահան գալաբրըլմահը պահպընհա, քեաֆիրլէրը միւրահխանընհա վարը, մէզպէհլի մէզքիւրէահ, ահրինճէ պիր խէնհահէք աչըպ իչինէ աթրպ օգուչուպ իւֆիւրիւպ կէօմմէքլիյին տահրէմիզճէ մուհահմահ տրը:

Քահան հինգ տարիներ առաջ տեղ մը կարզացած էր. հետաքրքրուեցայ եւ միտքս մնաց: Ընդհանուր պիծակէն զատ ուրիշ մանրամասնութիւններու կարեւորութիւն տուած չէի և այսքանը շատ որոշ կը յիշեմ: Գիտեմ թէ

26)։ Նման աւանդութիւն մըն ալ ես իմ հօրմէս լսած եմ, որ թէեւ քանի մը մանրամասնութիւններով կը տարբերի Ա. Նապարի տուածէն, սակայն այս տարբերութիւնները խնդիրին էութեան չեն դպչիր, այլ երկրորդական կէտեր են։ Հետեւաբար, դէպքը պատմական պիտի ըլլայ իր խորքին մէջ։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ԱՆԹԻՊի ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑԻՑ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

1700–1840 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

«Անթէպի Հայութեան ստուար մեծամասնութիւնը», կը պրէ Ա. Նապար, «Այնպէս կը թուի թէ գալթած է Արեւելեան Հայաստանէն ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն։ Հոծ թիւ մը կը կազմեն

մեր Այնթապի չքջանին յատուկ մեռելաթաղական անհրաժեշտ ձեւակերպութիւն մը եղած է 16, 17, 18 եւ 19–րդ դարու մինչեւ առաջին կէսերուն, որմէ յետոյ ջնջուած Սուլթանական ֆէրմանով։

Հայերէն Թարգմանութիւնը

Ո՛վ դու կուպրի պէս սեւ հագուստ հագած
Սատանի թագը գլուխը դրած
Տէրոջ գահէն իրաց վրռնտուած
Մօրուդ աղպպեղ, մազդ սեւորակ
Աչքերդ ստահակ, մարմինդ մեծկակ
Տեսդ զզուելի, կրօնդ վայրենի
Գույութիւնդ վնասակար, զվստուած ուրացած
Սկիզբդ ու ծագումդ վատ, անիծեալ արարած
Ո՛վ ծեր մռեէս դօդոշեայ, դո՛ւն Նահապետ Բահանայ

կը յայտարարուի որ ձեր զզուելի հայհոյիչներու ամբոխէն, եւ Ճէլֆա թաղի բնակիչներէն, ու Օսմանեան վեհապանծ պետութեան հպատակներէն, ապազօրազրծ ձէնանի սրտին Յարութիւն կաթուածի հիւանդութենէն յանկարծ սաստկ եղած է — թող Ամենաբարձրեալն Աստուած ամենայն հայհոյիչները բորբոս եւ բնաջինջ ընէ — եւ որքան ալ անոր զզուելի, գարշելի դիակը հողն ու դեւերն իսկ չեն կարող ընդունիլ, ի՛նչ ընել, ի՛նչ ընել, ի՛նչ ընել, քանի որ օդէն ու տաքէն անոր պժգալի հոտը խլամ ժողովուրդը անհանգիստ պիտի ընէր, ուստի մէջտեղէն վերցնելու համար հայհոյիչներու տատակատեղին, յիշեալ տղրանոցին մէջ խորունկ փոս մը բանալով, մէջը նետելով, կարգալէն, փչելէն թաղելը մեր պաշտօնատեղիին կողմը հատատուած է։

Ց. Մ. ՄՈՒՍԱՑԵԱՆ

Այս «տրտնջոտիքին» իմաստն ու նպատակը եթէ զեղչենք, անոր չարաղրութիւնը հին Բրքերէնի դյուխ զրծոց մը կը ներկայացնէ յիրաւի...։

Ծ. Ց.

անոնք, որ ծագումով Մշեցի կամ Սասունցի են: Վերջին ժամանակներու մէջ գաղթականները եկած են նաեւ Փոքր Հայքէն, մասնաւորապէս Սեբաստիոյ, Կիւրինի եւ Արաբկիրի կողմերէն»: («Պայքար», 1926, Մայիս 16): Անթէպի այս եկուոր Հայութեան դանազան խաւերը եւ անոնց գալուն ժամանակները որոշելու մասին մեզի չատ նպաստ կը մատուցանէ Արտաւազդ Արքեպիս. Սիւրմէեանի կաւարած, ձեռագիրներու յիշատակարաններուն վրայ հիմնուած, ընդարձակ հետազոտութիւնները Հալէպի Հայութեան մասին, որովհետեւ մենք հաւանական կը համարենք որ Վերին Հայաստանէն Հալէպ եւ Անթէպ եղած այս գաղթականութիւնները գրեթէ համաժամանակ եղած պիտի ըլլան:

ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերու մէջտեղին, Ա. Նազարի յիշած տեղերէն այնչափ առատաբար թիւով Հայոց Անթէպ եկած ըլլալը մենք չատ հաւանական չենք գտներ, որովհետեւ ուրիշ աղբիւրներէ պիտենք թէ Հայ գաղթականութեանց հոսանքն այդ դարերուն յաւէտ դէպի Կ. Պոլիս եւ անոր մերձակայքն էր: Սիւրմէեան Արքեպ. կը մատնանշէ դոր օրինակ, որ Սասունցիներուն մեծ թիւով Հալէպ գալը եղած է ԺԸ. դարու առաջին քառորդին, եւ կը յաւելու. «Հալէպ եղած է Սասունցիին գաղթավայրը, ուրկէ քիչ թիւով մեկնած են Այնթապ եւ Քիլիս»: (Պատմ. Հալէպի Հայոց, Գ. Հատոր, էջ 680: Պէտք է կարդալ «Բերիաբնակ Սասունցիներ» խորագրեալ ամբողջ հատուածը՝ էջ 680–2): Իսկ «Արաբկիրցիներու կարեւոր գաղութը» դէպի Հալէպ եղած է առաւելապէս ԺԸ. դարու կէսէն յետոյ, թէեւ 1660–ին արդէն կը յիշուի Հալէպի մէջ «որբահաւր, հեղահոգի եւ բարեպաշտ» Արաբկիրցի Մարգար, որ Տէր Աստուածատուր քահանային գրել տուած ձեռագ Մաշտոցը յիշատակ կը ձգէ տեղւոյն Ս. Քառասուն Մանուկ եկեղեցւոյն»: Նոյն, Անդ, էջ 728): Փոքր Հայքէն — Ակն, Կիւրին, Արաբկիր, Մալաթիա, Աչոտի եւ այլ տեղերէն — Անթէպ գաղթականութիւնը եւս քան զեւս չեչտուած է ԺԹ. դարու մէջտեղին, եւ ատոնց վրայ աւելցած են Մարաշի, Պեհեսնիի, Ադըամանի, Պէրէճիկի եւ Ուրֆայի պէս աւելի մօտակայ տեղերէն Անթէպ տեղափոխուող Հայ ընտանիքներ:

Անհաճոյ Դէպք մը.— Հոս չենք կրնար բոլորովին լռութեամբ անցնիլ խնդրի մը վրայէն, զոր Բարպէն Աթոռակից կաթողիկոսը կը յիշէ, եւ ուր Անթէպը քիչ մը աննպաստ լոյսի մը մէջ կ'երեւայ: Այս է երկու Անթէպցիներու կարծեցեալ մատնութիւնը Կիլիկիոյ Կիրակոս Ա. Կաթողիկոսին դէմ: Եղելութիւնը համառօտիւ հետեւեալն է: 1818–ին Զէյթունցիք

տուրք չտալու համար ըմբոստութիւն կը յարուցանեն, եւ մի-
եւնոյն ատեն Սուլթանին Հալէպի կուսակալէն ամբաստանա-
դիր մը կը հասնի թէ Կիրակոս Կաթողիկոսը խորհրդակից է
ապստամբ Զէյթունցիներուն, եւ այդ նպատակով արդէն Սի-
սի մէջ ամուր բերդ մը չինած է (Վանքի եւ անոր եկեղեցւոյն
ակնարկելով)։ Սուլթան Մահմուտ կը հաւատայ այս դրպար-
տութեան եւ Մարաշի կուսակալ Գալէնտէր փաշային կը հրա-
մայէ որ Կաթողիկոսը բռնէ եւ գլխատէ։ Իսկ Կաթողիկոսը,
բանէ մը լուր չունենալով, թեմերն այցելելու ելած էր և Կիւրին
հասած։ Գալէնտէր փաշա Մարաշի ազգայիններէն կը յորդորէ որ
Կաթողիկոսը Մարաշ հրաւիրեն Ծննդեան տօնի առթիւ։ Կաթո-
ղիկոսը կուգայ, եւ երբ Խթման սեղանը կը նստէր, կը ձերբա-
կալուի, եւ իրեն կը հարկադրուի գլխատման հրամանը։ Այդ պի-
շեր Մարաշցիներ 100,000 ղրշ. կը հայթայթեն ու Գալէնտէրը
կը կաշառեն՝ գլխատման հրամանին գործադրութիւնը 40 օր
յետաձգել տալու համար։ Կ. Պոլիս լուր կը ղրկուի, ուր նը-
շանաւոր ազդայիններու ջանքով Սուլթանը կը համոզուի Կի-
րակոսը մայրաքաղաք կանչելու։ Կ. Պոլսէն կառավարական
երկու պաշտօնեաներ կը ղրկուին Սիս՝ չինուածները տես-
նելու, եւ անոնք ամէն բան քննելով՝ կը վկայեն թէ դրպար-
տութիւն է եղածը, եւ այսպէս անպարտ կ'արձակուի Կաթո-
*ղիկոսը։ (Պատմ. կաթող. կիլիկիոյ, էջ 547–9)։**

Ա. Առաքել, Կիլիկիոյ Կիրակոս Բ. Կաթողիկոսի քար-
տուղարը, որ Աջապահեանց Պատմութիւնը գրած է՝ չարունա-
կելով Եփրեմ Կաթողիկոսի սկսածը, կ'ատնդէ որ Կիրակոս
Ա. Կաթողիկոսին դէմ եղած այս գրպարտիչ արտառոց ամ-
բաստանութեան հեղինակներն են եղեր երկու Անթէպցի Հա-
յեր, մին աշխարհական, միւսը քահանայ, նաեւ խլամ մը՝
Անթէպլի Միւֆթիին։ (Նոյն, Անդ. էջ 547)։ Միեւնոյնը կը
պատմէ Միսաք Քէլէչեան (Սիս Մատեան, էջ 211–2), որ կը
յարէ թէ «Այս ամէնը մայր Մաշտոցի մը կափարիչին վրայ,
նոյն իսկ (Կիրակոս Ա.) Կաթողիկոսին ձեռագիրով արձա-
նագրուած են, եւ ինչպէս ինքը կ'ըսէ, «որպէս զի բառգաց եւ
բառգաց կողմէ չայլայլուի»։ Իրրեւ անկին յիշատակ կը մը-
նար ան մեր թուղթերուն մէջ՝ մինչեւ վերջին դժբախտութիւ-
նը»։ (Նոյն, Անդ, էջ 212ա)։

Ո՞ր աստիճան ստոյգ է այս պատմուածը, եւ եթէ իրական
է ի՞նչպէս պիտի հասկնանք այս դէպքը։ Ենթադրելով թէ Ան-

---

*) Տես, ուրիշ մանրամասնօրէն, Գր. Հ. Գալուստեան, ՄԱՐԱՇ պատ-
մագիրք, էջ 704–6։

թէպէ Մխիթարին հետ Անթէպցի քահանային ու հայ աշխարհականին մեղսակցութիւնն իրական է, մենք կ'ուզենք ցոյց տալ թէ ասիկա հաւանօրէն սաստիկ բռնադատութեան ներքեւ առնուած ստորագրութիւն մըն էր Մարաշի եւ Հալէպի փաշաներուն դաւադրութեամբ եւ վերջինէն Անթէպի Մխիթարին ղրկուած դազանի հրամանով, ճիշտ ինչպէս որ Մարաշցիք ալ տեղւոյն Գալէնտէր փաշային յորդորով Կաթողիկոսը կիւրեղէն կը հրաւիրեն Մարաշ՝ Ծննդեան տօնին նախապահելու պատրուակով. (Պատմ. կաթ. կիլիկիոյ, էջ 548) եւ կամ Զէյթունցիները հաշտութեան համոզելու նպատակով (Գալուստեան, էջ 704): Իմ կարծիքովս՝ դաւաճանութիւնն իր ծագումը կ'առնէ ոչ թէ երկու Հայերու միտքէն, այլ Կաթողիկոսի յաջողութեանց նախանձող Թուրք պաշտօնատարներէն, որոնք իրենց դաւադրութեան գործիք կ'ընեն այդ Հայերը, եւ ան ալ չատ մանուածապատ ձեւով մը: Մխիթարին կանչած եւ բռնութեան ու սպառնալիքի ներքեւ ստորագրութիւն խլած պիտի ըլլայ անոնցմէ: Ուրիշ կերպ բացատրել խելքի դէմ է: Պէտք է մտաբերենք որ ժամանակն արտաքոյ կարգի անիշխանութեան ու բռնատիրութեան շրջան մըն էր: Այս խնդիրը հանդիսութիւն ունի չատ աւելի վերջերը պատահած նմանօրինակ դէպքի մը հետ, յորում Մարաշի Առաջնորդ Նիկողոս Եպիսկոպոս «անպիտակցաբար գործիք մը եղած է Մարաշի փաշային» քանի մը յոյժ երեւելի Զէյթունցիներ Մարաշ տանելու մէջ, ուր անոնց մէկը թունամահ կըսպաննուի եւ մէկալներ տարիներով բանտի մէջ կը պահուին: (Պատմ. կաթ. կիլ. էջ 683): Մենք Անթէպցի քահանան ու ընկերը բոլորովին անմեղ չենք սեպեր, միայն կ'ըսենք, ո՛հ, անտանելի նեղութիւն բռնակալութեան, որ Հայը Հայուն դէմ իրրեւ թակարդ կը գործածէ:

Եէնիչէրիութեան Դերը Հայուն Ստրկացման Մէջ.— Այնչափ չատ խօսուած եւ գրուած է Եէնիչէրիներու ըրած անօրէնութիւններուն, բռնաբարութիւններուն ու խժդժութիւններուն վրայ, որ աւելորդ է դանոնք հոս մէկ անգամ եւս կրկնել: Այդ, այդ չըփացած եւ ըմբոստ զօրքերը մինչեւ անգամ Օսմանցի սուլթաններուն դէմ այնչափ ապօրէն գործեր կատարած էին եւ 1600 թուականէն ի վեր այնչափ պարտութիւններու եւ խայտառակութիւններու պատճառ եղած, որ Սուլթան Մահմուտ Բ. վերջապէս որոշեց այս զօրքը բնաջնջել եւ անոր տեղ Եւրոպական մեթոտով կրթուած նոր բանակներ պատրաստել: Մահմուտ իր այս ծրագիրը գործադրեց՝ 1826–ին Կ. Պոլսոյ մէջ Եէնիչէրիները ջարդելով եւ անոնց օճախները ջնջելով: Նա այդ եւ յաջորդ

երկու տարիներու միջոցին մխեւնոյնը կատարեց Անատոլուի եւ հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ ալ եէնիչէրիներու եւ անոնց օճախներուն համար:

Անթէպի մէջ ալ կար անոնց ամենակարեւոր կեդրոններէն մէկը, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ այս մասին դրաւոր տեղեկութիւններէն եւ աւանդութիւններէն դատ, մեր քաղաքը չրջապատող բլուրներու վրայ դտնուող այնչափ բիւրաւոր խալամական գերեզմաններու վկայութենէն: Ղաթըրճըօղլու Յարո Մալֆէի ժամանակագրութենէն տեսանք որ Անթէպի մէջ եէնիչէրիներու ջնջումը եղած է 1827–ին, Զափան Օղլուի ձեռքով, եւ անշուշտ Սուլթան Մահմուտի հրամանովը: Այսպէս, Անթէպի Հայութիւնը կ'ազատուէր դոնէ մէկ մղձաւանջային ազէտէ, որ 3–400 տարիէ ի վեր չարունակ իբր դամոկլեան սուր կախուած էր իր գլխուն վրայ:

Բայց ցորչափ այդ սպառնալից ազէտը չարունակած էր, անպատմելի տարկացում յառաջ բերած էր Հայուն վիճակին մէջ, ու մանաւանդ պէս տասը վերապրելի է Պրուսայէ մինչեւ Անթէպ եւ Քիլիս երկարող լայն գօտիի մը վրայ բնակող քաղքենի հայութեան թրքախօս դառնալը: Որովհետեւ մեր մեծ մամերը կը պատմէին թէ եէնիչէրիք կ'ըսէին հայերէն խօսողներուն, «կեավուրճա սէօյլէմէն, անլամըյօրում, տիլինիզի քէսէրում», եւ այս սպառնալիքը կը կատարէին ալ հայերէն խօսելու մէջ յամառողներուն վրայ:

Այս բռնադատեալ թրքախօսութենէ ծագում առած է, իբր անխուսափելի հետեւանք, հայատառ թուրքերէն գրել-կարդալու սովորութիւնը, որովհետեւ արաբատառ թուրքերէն (Օսմանլըճա բսուած) կերպով գրել կարդալու ահագին դժուարութիւնը մէկդի, Գուրանի յատուկ այդ սրբազան գրերով բան գրել յանդգնող կեավուրին աչ ձեռքին ցուցամատը կը կտրէին այդ դարերուն՝ իր ըրած սրբապղծութեան իբրեւ պատիժ: Ուստի թրքախօս Հայուն ուրիշ ելք չէր մնար՝ բայց եթէ իր հաշուեմոմարները եւ նամակները հայերէն գրերով թուրքերէն գրել: Միայն Հայ եկեղեցական արձանագրութիւններն էին որ լաւ կամ վատ հայերէնով մը կը չարադրուէին:

Եգիպտական Արշաւանքը (1830–39) եւ Անոր Ազդեցութիւնը Անթէպի ու Շրջանակին Հայոց Կացութեան վրայ.— *Տարակոյս չկայ թէ եգիպտական տասնամեայ արշաւանքը, որու մասին քանի մը յաւելուածական մանրամասնութիւններ պիտի տանք ստորեւ, եփրատացւոց երկրին Հայութեան համար ամենամեծ ճգնաժամի չրջան մը եղած է: Ինչպէս տեսանք բար-*

դէն Եպիսկոպոսի ձեռքով Սուրբհայր Տարեցոյցին մէջ (1925) հրատարակուած ժամանակագրութենէն, 1830–ին Իպրահիմ փաշա Անթէպ կուգայ, բայց նոյն տարուոյ Սեպտ. 14–ին Օսմանեան տէրութեան կողմէն Ինճէ Պայրաղտար Օղլու կը պաշարէ Անթէպը եւ Հոկտ. 16–ին ալ կը գրաւէ, ապա 140 օր հոն մնալէն ետքը կը մեկնի (1831 Մարտ 5–ին), որովհետեւ Հալէպի կուսակալ կարգուած էր: Սակայն Իպրահիմ փաշա նորէն կուգայ, Ինճէ Պայրաղտար Օղլու կ'ելլէ կը կռուի Եգիպտական բանակին հետ, կը յաղթուի, իր բանակը կը ցրուի, ինքն ալ կը փախչի (նոյն տարուոյ Յունիս 9–ին): 1833–ին արդէն ամբողջ Սիւրիա Իպրահիմ փաշայի ձեռքն անցած է:

Երեւակայենք անդամ մը սոյն խառնաշփոթ երկու երեք տարիներու միջոցին Անթէպի եւ շրջակայից, ինչպէս նաեւ համայն Կոմմագենէի Հայոց վիճակը: Արդ, իմ պապս (ծնած չուրջ 1820–ին), որու հայրը Քեսուն պիւղի մեծ կալուածատէր մրն է եղեր, ինծի պատմեց, որ երբ ինք 12 տարեկան էր (ուրեմն 1832–ին), իր հայրը երեք չափահաս որդիներովը դաշտը կը գտնուէր արտերը մշակելու զբաղած, յանկարծ Քիւրտերու մեծ յարձակում մը տեղի կ'ունենայ, իր հայրը երեք որդիներով միասին կը սպաննուին, ինչպէս նաեւ դաշտին վրայ աշխատող բոլոր Հայ պիւղացիները: Բօթը պիւղ հասնելուն՝ իր մայրը զինք ձեռքէն բռնած, պիւղէն կ'ելլեն եւ ուղղակի 4 ժամ հեռու Պեհեսնի կը փախչին հետիոտն: Այդ մի քանի օրուան միջոցին՝ մօտ 40–50 հայաբնակ պիւղեր կ'ենթարկուին անողոք կոտորածի, թալանի եւ հրկիզման: Վերապրող ժողովուրդը Պեհեսնի կ'ապաստանի, ուր բարեսիրտ փաշա մը զանոնք կը պատսպարէ ու կը կերակրէ ժամանակ մը: Բայց երբ յետոյ այս հայ պիւղացիք իրենց տուները վերադառնալ կ'ուզեն, կառավարութենէն իրենց կ'ըսուի թէ այդ անկարելի է, որովհետեւ Քիւրտերը տեղաւորուած են իրենց պիւղերուն մէջ, ուրեմն իրենք ստիպուած են քաղաք մնալ եւ արհեստ սորվիլ ապրուստ հանելու համար...: Գող վաստիկի օրերէն ի վեր ապատ հոգի վրայ դործելու վարժուած այդ մարդոց համար ի՞նչ դժբեմ ճակատագիր մրն էր այս, մանաւանդ որ Պեհեսնի պզտիկ տեղ էր: Ուրիչ ճար չկար, բայց միայն պանդխտութեան ցուպը ձեռք առնել դէպի Մարաշ, Անթէպ, Ուրֆա եւ այլ քաղաքներ: Բայց Հայ պիւղացիութիւնը ջնջելով՝ Կոմմագենէի Հայութեան ողնայարը կոտրուած էր:

Հիմա կարգը եկած էր Եփրատացւոց երկրի հարաւային մասին: Այս եղած է 1839–ին՝ երբ Օսմանեան ու Եգիպտական երկու ահագին բանակներ, որոնց միացած էին հարիւր հազա-

բաւոր անկանոն (պաշըպօզուգ) զօրքեր ալ՝ զորձերնին դըլխաւորապէս թալանիութիւն ըլլալով, եկան ընդհարեցան Իբարու հետ Անթէպի անմիջական չրջակայքին մէջ: «Կիլիկիոյ Հայութիւնը կը մնայ երկու սուրի մէջ», կը զրէ Գր. Հ. Գալուստեան: «Երկու բանակներն ալ իսլամ էին եւ անհաչա թըշնամի քրիստոնեաներուն եւ մասնաւորապէս Հայերու: Անոնք պատերազմի առիթէն օգտուելով՝ սովոր էին բնաջնջել Հայերը: Թուրքին անկումէն ետքը Եգիպտացիին ու յետոյ Թուրքին չարիքներն ու աւերումները յայտնի էին: Եգիպտական բանակին հրամանատարը Իպրահիմ փաչա նախապէս երբ Սուլթան Մահմուտի հրամանով եւ իր բանակով զացած էր Յոյներու ապստամբութիւնը զսպելու, անլուր խժդժութիւններ զործած էր անոնց վրայ, ու այս անգամ կրնար հարուածել Հայերն ալ: Քանի կը մօտենար Իպրահիմ փաչան՝ Տաճիկներ աւելի կը կատղէին Հայոց դէմ: Տարապարհակ աշխատութիւններ ու մինչեւ իսկ սպանութիւններ կը չատնային օրէ օր: Ընդհանուր չարդ կը վախցուէր: Կիլիկիոյ բոլոր Հայութիւնը, ինչպէս նաեւ Մարաշ, (ա՛լ աւելի Անթէպ), որ աւելի մօտ էր ռազմադաշտին եւ արշաւող բանակի ճամբուն վրայ, տագնապի մատնուած էր»: (Մարաշ Պատմագիրք, էջ 709): «Ապրիլեան 1255 Թուականին՝ Իպրահիմ փաչայի բանակին դէմ Մարաշէն Նիզիպ կը զրկուին կարգ մը անկանոն զինուորներ՝ Ապտուլլահ փաչայի հրամանատարութեամբ»: (Նոյն, Աւդ, էջ 707): Արդ, իմ քեռպապս իբր կամաւոր Օսմանցի զինուոր Թուրք բանակին մէջ զտնուած է Նիզիպի ճակատամարտին, եւ այդ միջոցին Նիզիպի ու չրջակայ Հայ գիւղերու երկու սեռէ ու ամէն տարիքէ բնակչութեան վրայ կըրկին բանակներու կատարած բռնարարութիւնները մեզի պատմած է իբր ականատես, բայց իմ սիրտս չի տանիր այդ մանրամասնութիւններն այս էջերու վրայ փոխադրելու: Միայն այդ ահաւոր արհաւիրքի ընդհանուր հետեւանքը բաւ է մատնանչել ուրիչ արժանահաւատ վկայի մը բերնով, որ էր Կիւճիւեցի մահմետական գիւղացի մը՝ արդէն ծեր, որ 1911-ի փետրուարին կը պատմէր, թէ իրենք, այսինքն՝ Տիւլիւքէն մինչեւ Պազարճըդ եւ Ադապան բոլոր գիւղերը, անկէ 70 տարի առաջ Քրիստոնեայ եւ Հայ էին, բայց կոտորածի ենթարկուելով, վերապրողներէն կարեւոր մաս մը Անթէպ փախաւ եւ հոն ապաստանեցաւ, իսկ ա՛լ աւելինները կեանքերնին փրկելու համար հաւատափոխ ըլլալու ստիպուեցան, եւ այդպէս ալ մնացին:

Արդարեւ Գալուստեան մեր վերեւ մէջբերած իրողու-

թեանց կը յարէ հետեւեալը։ «Սակայն, բարեբախտաբար, կիլիկիոյ Հայութեան վախը չիրականանար եւ մեծ զարմանքով կը տեսնեն թէ Իպրահիմ փաշա աւելի մեղմ ու սիրաշահող քաղաքականութեան մը կը հետեւէր Հայոց հանդէպ։ Հայերը այդ չրջանին համեմատաբար աւելի ազատութիւն եւ ապահովութիւն կը վայելէին՝ իբրեւ Եգիպտական կառավարութեան քաղաքացիներ»։ Հեղինակս ապա Ատանայի Հայերէն կը յիշէ մասնաւոր անհատներ, որոնք Իպրահիմ փաշայի բարեհաճութեան չնորհիւ պաշտօններու անցած եւ կալուածատէր եղած են։ (Յիշ. Տեղ. էջ 709)։ Ա. Նազար ալ դայս հաստատող բաներ կը պատմէ։ «Եգիպտական տիրապետութիւնը, հռչակաւոր Մուհամմէտ Ալիի որդւոյն Իպրահիմ փաշայի Սիւրիա ու Անատոլու արշաւանքի չրջանին, մահմետական լուծը թեթեւցուցած եւ հանդստութիւն ու չափով մըն ալ ազատութիւն պարգեւած է։ 1839–ին երբ Եգիպտական բանակը կը մեկնի Նիզիպ՝ դիմաւորելու համար Հաֆըզ Փաշան, որ մեծ պատրաստութեամբ Իպրահիմ Փաշայի վրայ կուգար, Այնթապի Թուրքերը խորհելով որ Իպրահիմ Փաշա անպատճառ պիտի պարտուի, շատ անարժան վարմունք մը կ'ունենան Եգիպտացի սպաներու Այնթապ մնացած ընտանիքներուն հետ, Հայեր սակայն կը պաշտպանեն դանոնք ու կը պատսպարեն իրենց տուներուն մէջ։ Իպրահիմ Փաշա, իր յաղթական վերադարձին, կ'իմանայ Թուրքերու ընթացքը եւ իր բարկութեան մէջ կը սպառնայ բնաջինջ ընել դանոնք։ Հայեր քաղաքէն քանի մը ժամ հեռու տեղ կը դիմաւորեն Իպրահիմ Փաշան, կ'աղաչեն կը պաղատին ու կը յաջողին ոտքել դինք եւ ազատել Թուրքերը։ Եգիպտական տիրապետութիւնը անտեսապէս ալ օգտակար կ'ըլլայ Հայոց։ Արհեստները, մանաւորաբար ոսկերչութիւնը, կը ծաղկին ու կը հարստացնեն Հայերը, որոնք առեւտուրի ալ կը ձեռնարկեն ու կը զարգանան։ Այս թուականներէն կը սկսի նաեւ աւելի ոգեւորեալ հանրային կեանք մը ու գործունէութիւն մը»։ («Պայքար», 1926, Մայիս 26)։ Ասիկա սակայն չի հերքեր գիւղական չրջանակներու Հայութեան բնաջնջման ու հատատափոխութեան մասին մեր լսածները, իսկ միւս կողմէն, ինչպէս արդէն դիտեցինք, գիւղական ժողովուրդներու մնացորդին քաղաքներ ապաստանելուն չնորհիւ, ընդ այլս՝ Անթէպի Հայ բնակչութիւնը բազմապատկուած է։ Գալով Իպրահիմ Փաշայի կողմէն Հայոց հանդէպ ցուցուած բարեհաճութեան, ասոր ալ չարժատիքը կը մատնանչէ Գալուստեան։ «Եգիպտական Սուլթանը մասնաւոր հրովարտակով չնչեց կարգ մը պետական տուրքեր Հայոց վը-

բայէն, ինչպէս նաեւ դափար անունով տուրքը Երուսաղէմ դացող ուխտաւորներու վրայէն: Իպրահիմ Փաշա այս չնորհները կ'ընէր, որովհետեւ հակայ բանակ մը ունէր կերակրելու, եւ այդ մասին Հայերը մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէին իրեն»: (Մարաշ Պատմագիրք, էջ 709–710):

Իսլամացած Հայ Դէմիրեր ու Համայնիներ.— *Հիմա պատմական այս որոշ տուեալներու լոյսով կրնանք քննել ու դատել Անթէպի չրջանակի դիւղերուն մեծաւ մասամբ* հայաբնակ *եւ Անթէպի Հայութեան նախապէս* հայախօս *ըլլալուն մասին աւանդական եւ այլ ցուցումները: Առնցմէ մէկն է Անթէպի չրջանակին մէջ կարգ մը դիւղերու անուններուն ժողովրդական ստուգաբանութենէն հանել փորձուած փաստը: «Այդ օրերուն», կ'ըսէ Ա. Նազար, «ինչպէս յայտնի է, մեր Գող Վասիլին իշխանութիւնը կը տարածուէր մինչեւ Թլպաշար՝ Սաճուրի վրայ...: Թլպաշարի մօտ կայ մինչեւ հիմա գիւղ մը, որ Վասիլի կը կոչուի եւ անոր մօտիկ ուրիշ գիւղ մը՝ Վարթաւիրս*: Չեմ գիտեր թէ կա՞յ առընչութիւն մը Վասիլի անուան եւ Գող Վասիլին միջեւ: Յամենայն դէպս ստակայն, այդ անունը ոչինչ ունի Սիւրիական կամ Թրքական: Թելադրական են նաեւ Անթիոպի չրջակայ ուրիշ դիւղերու անուններ, ինչպէս Օրուլ, զոր արդէն տեսանք իրրեւ Ուռել, Պէտիրքէնտ – Պետրոսի դիւղ, Կէրճիկին – Կարճկան, Մատմախոր, զոր կը սրբագրեն իրրեւ Բազմախոտ, ինչպէս որ է մինչեւ հիմա, Մէրթմէնկէ, զոր ծերք կը մեկնաբանեն Մարդմրն կայ, որպէս թէ այդ գիւղը հիմնուած է հարուստ տանուտէրի մը կողմէ իրրեւ հիւրանոց Անթիոպի ու Մարաչի ճամբուն վրայ: Մեկնաբանութիւնը եթէ ճիշտ ալ չըլլայ, աւանդութիւնը ուշագրաւ է»: («Պայքար», 1926, Մայիս 16):

Մենք կրնայինք աւելցնել ուրիշ դիւղերու անուններ, որոնք ոչ թէ կասկածելի ստուգաբանութիւններով, այլ որոշապէս հայերէն *ծագում ունին, զոր օրինակ՝ Ֆէնիֆ, որ հայերէն վանիֆ բառն է, Սիւփիւրկիւճ եւ Սուփսանտըզ, որոնք յայտնապէս Ս. Փրկիչ եւ Ս. Սաղդուխտ անուններուն Թրքական աղաւաղումներն են: Այսպէս, Անթիպի Սօֆ ճամբուն վրայ Ըսմօօն Թրքաբնակ դիւղին անունը չատ հաւանօրէն Ս. Սիմէոն անուան աղաւաղումն է: Պիրէճիկէն դէպի Էհնէչ ճամբուն վրայ Ուրում քրդաբնակ դիւղին անունը հայրս, որ այդ տեղ իր մանկութեան արհեստը բանելու կ'երթար, լսած է իբր*

*) *Անթիպի մօտակայ* Կիւրէնիզ *եւ* Խումաճրզ *դիւղերուն անուններն ալ նոյն կամ նման վերջաւորութիւն մը ունին: Ե. Ս. Ք.*

Ուրում–Էվլէէֆ, *ուր Էվլէէֆ վերջաւորութիւնը թրքերէն* Էվլէէֆ (*ակօս*) *բառին հետ առընչութիւն չի կրնար ունենալ, հապա հայերէն* աւերակ *բառին ազատագումն է: Այսպիսի հետազօտութիւններով մենք հաւաքականապէս* (ֆիւմիւլէյթիվլի) *մեծ արժէք ներկայացնող մանրամասնութեանց կը տեղեկանանք, որոնք կը համոզեն մեզ թէ իսկապէս Անթէպի ընդարձակ իմաստով շրջանակին մէջ անցեալ դարերուն բնակած է Հայութիւն մը հայախօս եւ մեր ժամանակուանէն բազմապատիկ աւելի քանակութեամբ:*

Տեղական անուններու փաստին ուրիշ մէկ կիրառութիւնը կայ, որ իմ կարծիքովս նոյնչափ եւ աւելի վաւահելի է: Ցայտնի է որ եթէ Անթէպցի հայ մը Պիրէճիկլի, Օրուլլը, Նիզիպլի, եւ նման մականուն մը կը կրէ, իրաւամբ ակնէ կ'եզրակացուի որ նա կամ անոր հայրը, նախահայրը, եկեր է Պիրէճիկէն, Օրուլէն, Նիզիպէն, եւայլն: Արդ, քանի որ յիշեալ տեղերու մէջ մեր դիտցած ժամանակն ալ Հայ բնակչութիւն կար, չէինք զարմանար որ Հայ մը կամ Հայեր այդ տեղերէն Անթէպ եկած հաստատուած ըլլան: Բայց երբ Անթէպցի մը, դոր օրինակ՝ Կիւճիէլեան, Շէօհմէլեան եւն., մականուն ունենար, դիտնալով թէ Կիւճիյէ կամ Շէօհմէ գիւղին մէջ մէկ հատ իսկ Հայ չկար, ի՞նչ պիտի եզրակացնէինք: Բնականաբար սա՝ թէ այդ յիշեալ գիւղերուն մէջ ալ առնուօք Հայ բնակչութիւն կար, որ ապա անհետացած է, կա՛մ արտագաղթով, կա՛մ ջարդով, կա՛մ իսլամացումով, եւ կա՛մ սոնոց երկուքովը միասին:

«*Կարեւոր է նաեւ դիտել*», կը գրէ Բարդէն Եպիսկոպոս, «*որ Անթէպ իր բոլոր շրջակայքով Հայ էր գլխաւորապէս, կամ թէ ըսենք, Անթէպ իր հիմակուան 300 կտոր գիւղօրէից Հայ-Քրիստոնեայ էր երբեմն: Հետզհետէ սակայն, ... մանաւանդ Թուրք–Իսլամութեան հարստահարութիւններուն եւ ճնշումներուն տակ այդ Հայ–Քրիստոնեայ ժողովուրդը իսլամացած է:*

«*Շատ յայտնի եւ չօչափելի երկու ապացոյցներ կան թէ Անթէպի եւ շրջակայքի բնակչութիւնը Հայ էին, եւ հետեւաբար* հայախօս *էին:*

«*Առաջին ապացոյցը սա է: Մինչեւ այսօր Անթէպի թուրքերէնի մէջ բազմաթիւ Հայերէն բառեր կան, դոր Հայք եւ Թուրքեր հաւասարապէս եւ անխտիր կը գործածեն, առանց կռահելու թէ Հայերէն են առոնք: Այս երեւոյթին ամենէն դրական եւ ամենէն պարզ մեկնութիւնը սա է: Բռնի տեղահանուող Հայեր իրենց հետ տարին իրենց Հայերէն բառերն ու բացատրութիւնները եւ Հայոց սովորութիւնները*»: (Սիւրիահայ Տարեցոյց, 1925, էջ 99–101):

«Երկրորդ ապացոյցը սա է: Անթէպի Թրքախօս Հայութեան եւ Տաճիկներու խօսած Թուրքերէնին մէջ ո՛չ միայն հայերէն բառերու մասնաւոր մթերք մը կայ, .. այլ նաեւ պէտք է դիտել որ Անթէպի Թուրքերէնը ձեւով միայն Թուրքերէն է, իսկ խօսուածքի կարգը պարզապէս հայերէն է:

«Առ վրայ պէտք է աւելցնել երկու կարեւոր դիտողութիւններ ալ: Նախ, թէ Անթէպի եւ գիւղօրէից Տաճիկներուն գլուխներն ու դիմագիծները մեծնցն են Հայոց գլուխներուն եւ դիմագիծներուն հետ: Ցետոյ, Անթէպի Տաճիկները պահած են իրենց նախնեաց Հայ-Քրիստոնէի սովորութիւնները ու աւանդութիւնները. դոր օրինակ, Անթէպի Տաճիկներուն քով այնչափ չէ քաջալերուած բազմակնութիւնը: Դարձեալ, Անթէպի Տաճիկները, ինչպէս ուրիշ տեղերու Տաճիկներ ալ, կապուած են իրենց մայրենի հաւատքին ու սովորութիւններուն, դոր օրինակ, ամէն Ուրբաթ օր՝ Տաճիկ կիներ խումբ խումբ Հայոց եկեղեցի կուգային եւ Սուրբ Աւետարան կարդալ կուտային իրենց գլխուն: Ամէն Աւագ Ուրբաթ երեկոյին՝ Տաճիկ կիներ, երբեմն այրեր ալ, նուէրներով կուգային իրենց նախնեաց եկեղեցին, թաղման կարգը տեսնելու»: (Անդ. էջ 101): Նոյն բանին կը վկայէ նաեւ Ա. Նազար:

Երրորդ երեւոյթ մըն ալ կրնայինք աւելցնել, որու վրայ մեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Ա. Նազար. «Անթիոպի մէջ մինչեւ այսօր կան արհեստներ, որոնք բացառապէս Մահմետականներու ձեռքը կը գտնուէին, բայց գործիքներուն եւ մինչեւ անգամ արհեստին անունը Հայերէն է, ինչպէս մազմանութիւն»: (Նոյն, Անդ.):

Գրողը այս դիտողութիւնները հետեւեալ կերպով կ'եզրափակէ: «Անշուշտ կարելի չէ ըսել թէ Անթիոպի չրջականերու Թուրքերը բոլորն ալ դաւանափոխ Հայեր են: Անոնց մէջ կան բազմաթիւ Քիւրտեր, Թուրքմէններ ու բուն Թուրքեր, որոնք իրենց դիմագծով ալ կը դանագանուին, բայց կայ սոսկար հաւտւած մը, որու համար կրնայ ըսուիլ թէ Հայ է ծագումով: Ահեկա խնդիր մըն է, որ առանձին ու խնամեալ հետազօտութեան կը կարօտի: Ես հարկ դատեցի այս մասին քանի մը դիտողութիւններ ընել՝ ցոյց տալու համար թէ Անթիոպ իր անմիջական չրջականերով աւելի կիլիկեան եղած է քան թէ Սիւրիական, ինչպէս Թուրք կառավարութիւնը կը ջանար մինչ հաստատել պատերազմէն առաջ»: (Ա. Նազար, յիշ. տեղ.):

Բարդէն Եպիսկոպոս ապա յանուանէ կը յիշէ մի քանի խլամացած կարեւոր դէմքեր Անթէպի Հայոց մէջէն. (Սուրիահայ Տարեցոյց, 1915, էջ 101 եւ մանաւանդ 111): Ահէ

չատ բնականօրէն կը հետեւի թէ բանի խլամացման գործողութիւնը տակաւին կը շարունակէր ԺԹ. դարու մինչեւ յետսունական թուականներն իսկ:

Անթէպի կրթական գործունէութեան եւ խալֆէներու մասին ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ կան արդէն գրքիս մէջ: Մենք հոս կը փափաքինք ծանրանալ այդ վարժապետներէն մէկուն վրայ:

Մուրատ Վարժապետ Պօյաճեան.— 1788–ին Հալէպ ծնած եւ Մուրատ Ցարութիւն անունով մկրտուած է: Իր հայրն էր Աբրահամ Վարժապետ, բնիկ Նիկոմիդիացի, բայց Հալէպ հաստատուած: Այս մարդը կ'երեւի թէ պաստիտարակուած մէկն էր, ու հաւանօրէն ծանօթութիւն ալ ունեցած է այդ թուականներուն Հալէպ այցելող Ջամչեան Միքայէլ Վարդապետի եւ անոր բարեկամներուն հետ: (Տես Միւրմէեան, Պատմ. Հալէպի Հայոց, Գ. էջ 727, 742–3, 753): Պատանի Մուրատ իր նախնական ուսումն առած է ծննդավայր Հալէպի մէջ՝ գլխաւորապէս իր հօրը առաջնորդութեամբ եւ ապա առաւելապէս զարգացած է ինքնօգնութեամբ: Մուրատ, որ միականի եղած էր, 1826–ին Անթէպ կուգայ իր վարժապետ հօրը հետ՝ իբր անոր օգնական, եւ հօրը մահէն յետոյ՝ ինքն առանձինն կը շարունակէ սկսած կրթական գործը, մինչեւ որ Ագաւնի Սահակ Եպիսկոպոս իր Ամմաշի վանահայրութեան օրով զանի հոն կը հրաւիրէ, ուր Մուրատ Վարժապետ օգտակար հանդիսացած է նախապատրաստութեան այդ ուսումնարանին: Հոս իր պաշտօնակիցը եղած է Ֆիլիքա Պօղոս պատուելի:

Երուսաղէմի Ջաքարիա Կոբեցի Պատրիարքը, որ Ռամլէի վանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով ուսումնական կանոնաւոր ծրագրով ժառանգաւորաց վարժարան մը բացած էր, մէկ ու կէս տարի յետոյ այդ վարժարանը Երուսաղէմ կը փոխադրէ եւ անոր ուսուցիչ կը կարգէ Մուրատ Վարժապետը, որ այդ միջոցին Երուսաղէմ ուխտի եկած էր եւ արդէն համառ ու եռանդուն ուսուցչի համբաւ կը վայելէր: Մուրատ Վարժապետ Ընծայարանին մէջ կը դասաւանդէ Քերականութիւն, Տրամաբանութիւն եւ Ճարտասանութիւն: Բայց 1846–ին հրաժարելով Երուսաղէմի պաշտօնէն, կը դառնայ Նիկոմիդիա, ուր 1848–ին կը վախճանի համաճարակ հնդախտէն եւ կը թաղուի տեղւոյն Ապ. Գերեզմանատան մէջ՝ շիրմաքարին վրայ փորագրուելով սա արձանագիրը. «Ի գարմէ Յովհաննու Կաթողիկոսին Իմաստասիրի Օձնեցւոյ»:

Մուրատ Վարժապետ նաեւ գրչի տէր մարդ էր: 1832–ին յօրինած է Համառօտութիւն Ճարտասանութեան անուն գիրք

մը, դոր ընդօրինակած է իր աշակերտը՝ Արմաչցի Եղիա Դպիր Մանվանեան: 1840–ին կամ աւելի կանուխ չինած է նաեւ Համառօտ վիճակագրութիւն մը Կիլիկիոյ:

Մ. Յակոբի վանքէն 1848 Ապրիլ 11–ին գրուած նամակի մը բովանդակութենէն կը տեսնուի թէ՝ Մուրատ Վարժապետ, բացի իր անդրանիկ Աբրահամ որդիէն, ունեցած է նաեւ Տիգրան, Եդուարդ, Մարիամ եւ Մեծն Խոսրով անուն զաւակներ: Աբրահամ Մուրատեան, որ Մ. Յակոբի տպարանը յաճախած էր դրաշարութիւն սովրելու համար, իբր նուէր ստացած ափ մը տառերով հոն յաջողած է՝ նախ չարել Հայր մերը եւ տպագրել իր իսկ ձեռքով, ապա Աղօթագիրք մը եւ Այբբենարան մը տպագրած է: Աբրահամ իր հօրը հետ կը վերադառնայ Նիկոմիդիա, յետոյ Կ. Պոլիս (Սկիւտար) հաստատուելով՝ կը հրատարակէ Հայրենասէր թերթը (1850–53), Փարիզ փոխադրուելով՝ հոն կը հրատարակէ իր Փարիզը (1860–62), իսկ Եգիպտոսի մէջ՝ Արմաւենին (1862–65): Նա 1870–1903–ին վարած է ուսուցչական պաշտօններ ու 1903–ին վախճանած է Կ. Պոլիս, Ապր. Հիւանդանոցի որբանոցին մէջ, ուր այդ ժամանակ կը պաշտօնավարէր: (Արտաւազդ Արքեպիս. Սիւրմէեան, Պատմ. Հալէպի Հայոց, Գ. Հատոր, էջ 775–6):

Սոյն տպանդաւոր մարդու, Մուրատ Վարժապետի, եւ անոր զերդաստանին վրայով քիչ մը երկար խօսեցանք, քանի որ նա ընտիր մտաւորական ներուժ մը հասցուցած է Անթիլիասի մէջ, ուր նախ կը պաշտօնավարէ նա, թէեւ հապճեպ հինգ կամ վեց տարի տեւողութեամբ: Կը թուի թէ Մուրատ Վարժապետը երկար չէր մնար իր պաշտօնավարած վայրերուն մէջ, եւ քանի տարւոյ մէջոցին Հալէպէն Անթիլիաս, հոնկէ Արմաշ, Երուսաղէմ, ու վերջապէս Նիկոմիդիա փոխադրուած է: Կ'երեւի թէ զօրաւոր կամքի տէր եւ քիչ մը յամառ ալ էր: Հայրենասէրը է, եւ Կիլիկիոյ վրայ համառօտ վիճակագրութիւն մը գրելէն, նաեւ «Շտուարիզ ընտիր տոհմին Ռուբինեան» Ապր. երգը չարադրելէն յետոյ է որ Կիլիկիան իբր իր մասնաւոր հայրենիքը կը նկատէր: Հայոց Պատմութեան լաւ տեղեակ կ'երեւի, հին փաստերով պարծենցող եւ քիչ մըն ալ սրնաձիտ: Հին Հայ դպրոցասիրական դրականութեան չատ ծանօթ կ'երեւի: «Այնպէս կը թուի թէ Մուրատ Վարժապետ հին մատենագրութեան համար անձնաւորութիւն մը եղած է», կը գրէ Ա. Նազար: «Ես ինքս տեսած եմ իր հակողութեան տակ Մանուկ Խալֆա Թօփճեանի ձեռքով ընդօրինակած Դաւիթ Անյաղթի Սահմանաց Գիրքը»: («Պայքար», 1926, Մայիս 26): Մուրատ Վարժապետ միանգամայն բողոքականութեան մի-

տում ունեցած է հաւանօրէն: (Տես՝ «Փրօֆ· Ա· Պէզճեան վէ Պապը Իսէրլէրի», էջ 147–8): Ի մի բան, կրնանք ըսել թէ ինչ որ հռչակաւոր Գրիգոր Փէշտիմալճեան Պատուէլին եղած է Կ· Պոլսոյ համար, անոր մէկ նմանը եղած է Մուրատ Վարժապետը Անթէպի եւ Կիլիկիոյ համար:

Բաբգէն Եպիսկոպոսի, Ա· Նազարի եւ Փրօֆ· Ա· Պէզճեանի տուած ցանկերուն համեմատ՝ Անթէպի մէջ հետեւեալները եղած են Մուրատ Վարժապետի հասցուցած աշակերտները:

Հաճըզ Գէորգ խալֆէ, Պապաբպաշը Յակոբ խալֆէ, Թօփճեան զպիր Մանուկ խալֆէ, Պօղոսեանեան (կամ Գրաճեան) Յակոբճան խալֆէ, Ղարլանըրճի որդի Պօղոս խալֆէ, Սարգիս խալֆէ, Աստուածատուր խալֆէ, Մասէրճեան, Ճէպէճեանց, Մոնոպոն, եւն.:

Փրոֆ· Ալեքսան Պէզճեանի Յուշերէն·— Փրոֆեսորին, որ ծնած է 1837 Ապրիլ 19–ին, ինքնակենսագրութենէն հետեւեալ մասը հոս կը փոխադրենք իբր լրացուցիչ տեղեկութիւն Անթէպի հին կրթական դրութեան վրայով, ժթ· դարու քառասնական թուականներուն:

«Առաջին վարժապետս էր Տէր Յովհաննէս եւ առաջին դպրոցս՝ անոր տունը: Քանի յիշեալին դրացի էինք, չեմ դիտեր թէ իմ մէջս կարդալու եռանդ երեւցած ըլլալո՞ւն համար թէ պուճէ աւելի չիտակը՝ տան մէջ դլխացաւ մը պակասեցնելու նպատակաւ, հայրս պիս հոն տարաւ՝ երբ հապիւ չորս կամ հինգ տարեկան էի, եւ որպէս զի Այրբէնի պնակեաը կամ Քեբականը պիս չվախցնէր, պիս ապահովցուցին թէ ան ինծի լոկ խաղի կամ զուարճութեան տեղ մը պիտի ըլլար: Լաւ կը յիշեմ որ ինծի տարեկից ուրիշ մի քանի տղոց հետ տրապզընի առորոտը կը նստէինք: Մեր աչ դին կար Թոնիկը, մեր դիմացն էր երէցկինի չըգրըղը, քիչ մը վերը առեղնապործութիւն սորվող աղջիկներուն էրկէթը կար, եւ սեմէն անցնելով կը մըտցուէր ակրպապայի ատաչնանկութեան վոսը: ... Չեմ կըրնար յիշել թէ ո՛րչափ մնացի այս դպրոցին մէջ եւ կամ ինչպէս առվնցայ կարդալը, միայն պիտեմ թէ Սաղմոս կարդալու աստիճանին հասած ըլլալու էի...:

«Երկրորդ դպրոցս Ադպ· վարժարանը եղաւ: Ասոր ուսումնասէր էր Գըրլանըրճ մականունով ծանօթ Յարութիւն խալֆէն, որ Արխատակէս վարժապետ եւ Աստուածատուր խալֆէ անուն երկու օղնականներ ունէր: Գրըլանըրճի դլխաւոր գործը ձայնաւորութեան վարժեցնել էր: Արեւտակէսինը՝ Քերականութիւն եւ Աստուածատուր խալֆէինը՝ Թուաբանութիւն եւ Գրավարժութիւն սորվեցնել, որով ասիկա այդ

ժամանակի համեմատ ամենէն կանոնաւոր վարժարանն էր։ Աշակերտներն առ հասարակ տարիքով պզտիկ էին եւ անոնց մէջ մի քանի հատ միայն խոշորներ կային։ Ա՛ս ալ պէտք էր, որովհետեւ ասոնք էին որ Գըրլանդըճի նշան տալուն վրայ խակոյն փալախայի պիտի պատկեցնէին յանցաւոր կարծուածները։

«Այս ժամանակ եա 9 կամ 10 տարեկան ըլլալով, Շարականի կարդալու ատաիճանին հասած էի։ Ասկէ զատ, թէ՛ մեր ընտանիքին եւ թէ դրացիներուս Նարեկ կարդացողն էի, որովհետեւ պիտցողներէն ասրված էի թէ ո՛ր ցաւին Նարեկէն ո՛ր կտորներ կը կարդացուէին։ (Այդ Նարեկս տակաւին պատուաւոր տեղ մը կը դրաւէ իմ հին դիրքերուս շարքին)։

«Առեն մը եաքը դպրոցս փոխուեցաւ, քանի որ դրացի եկեր էինք Հաֆրզ Գէորգ խալֆէին, որ մեր պատանեկութեան օրերուն ամենէն ուսեալ վարժապետներէն կը համարուէր։ Ձիչեալը մէկն էր Մուրատ վարժապետի Այնթապու մէջ հաստցուցած վեց նշանաւոր աշակերտներէն, ու թէեւ երկու աչքով կոյր էր, սակայն պիտական եւ կրօնական խնդիրներու հետազօտութեան խիստ հետաքրքիր ըլլալուն, այդ օրերուն բոզքականաց ապարանէն լոյս տեսած նոր դիրքերն ալ մեծ ախորժով կը սերտէր, եւ այս գործին համար ես էի որ իր կողմէն ամենէն շատ կը գործածուէի իբր աչք։ Քանի որ դիրքերն աչխարհաբար էին, բնականաբար շատ բան չէի հասկընար կարդացածներէս։ Օրուան մէջոցին, չեմ գիտեր թէ ինծի ո՛րչափ ժամանակ կը մնար դասերս սորվելու, միայն սա չափը գիտեմ, որ առեն առեն իր քովը կը կանչուէի, որպէս զի դիրքը նշան դրուած տեղէն շարունակեմ, մինչեւ որ իր քունը տանէր։ Երբ կարդալէն ձանձրանայի, անկարելի էր փորձել հատուածի վախճանին չուտ հասնելու համար տողերու կամ երեսներու վրայէն ցատկել, որովհետեւ ինքը խօսքի ընթացքին ընդհատումը կըզգար իսկոյն, եւ ուղիղ տեղէն շարունակել կուտար։ Այսպէս, ժամանակ մըն ալ հոս դեղերելէս վերջը, չեմ գիտեր արդեօք ներկայ դպրոցներուն մէջ ուսանելու բան չմնա՞ց թէ ուրիչ պատճառաւ, առ նուազն երկու տարիի չափ չըլլան մըն ալ զանազան արհեստներով զբաղիլ տուին ինծի...»։ (Փրոֆ. Ա. Պէզճեան վէ պազը էսէրլէրի, տպ. Հալէպ Գոլէճ 1932, էջ 1–3)։

Իսկ յիշեալ Բոզոքական հրատարակութեանց (աչխարհաբար եւ հայատառ թուրքերէն դիրքերուն) Անթէպ հասնելուն վերաբերմամբ ալ Փրոֆ. Պէզճեանի գրուածքներէն կը

քաղենք հետեւեալ չահեկան տեղեկութիւնը: Պետրոս Վարդապետ Պէյրութէն չորս անառուկ այզպիսի դիրքեր բերած էր Հալէպ 1844–ի դեկտեմբեր վերջերը: Իրեն հանդիպեցաւ եպարքոս Պապիկ անուն Անթէպցի առեւտրական մը, որուն առաջարկեց վարդապետը մէկ անառուկը Անթէպ տանիլ ու ծախել: Վաճառականն ի սկզբան չատ վարանեցաւ այդ ձեռնարկով զբաղելու, բայց լսելով թէ Անթէպի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Հալէպ կը դանուի, անոր դիմեց, եւ Առաջնորդէն առացուած արտօնութեան վրայ, 1845–ի սկիզբները Անթէպ բերաւ այդ դիրքերը: Փրոֆ. Պէդճեանի առուգածին համեմատ՝ Մեսրոպ Եպիսկոպոս այդ օրերուն խնդիր մը ունէր Անգլիական հիւպատոսին ձեռքով կարգադրուելիք, ուստի հիւպատոսը հաճեցնելու համար թոյլտուութիւն բրեր է եպարքոս Պապիկի դիրքեր տանելուն Անթէպ: Նոյն օրերուն ապրող Տէր Ղազար քահանան այդ առիթով առանձնաւոր մը յօրիներ է, որու մէկ տունը սա էր.—

«Մեսրոպ Եպիսկոպոս Հալէպէ կիթաի,
Հալէպէ կիտէն տէ կէօր նէլէր էթաի,
Եպարքոս Պապիկ իլէ սէօղիւ պիր էթաի,
Ելիք իլէ քիթապը սարտը պու հանա»:

(Յիշ. տեղ, էջ 150 եւ յան.)

Եգիպտական Առաջին Պատերազմը.— 1830–ին Յունական խնդիրը կարգադրուած էր՝ երբ մէջտեղ ելաւ Եգիպտական պատերազմը: Եգիպտոսի կուսակալ Մէհէմմէտ Ալի փաշա ապստամբեցաւ եւ իր որդին՝ Իպրահիմ փաշան 30,000 զօրքով ղրկեց Սիւրիա, ուր նա առաւ Դամասկոսը, Հալէպը, եւ Սուլթանին բանակները վանելով՝ Գոնիա հասաւ: Կը խորհէր անկէ յառաջանալ մինչեւ Պրուսա եւ Իսկիւտար: Ռուսիա օգնութիւն առաջարկեց Սուլթան Մահմուտի, եւ Հիւնքեար Իսքէլէսիի դաշնքով (1832 Յուլիս 8) Ռուսական նաւատորմիղ մը եկաւ, բայց Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի առարկութեան վրայ կրկին հեռացաւ: Երբ Մէհէմմէտ Ալիի պահանջները չընդունուելով՝ Իպրահիմ փաշա Իսկիւտարի վրայ քալել սկսաւ, Սուլթանը, կ'ըսուի թէ Պէդճեան ամիրայի խորհուրդով, Ռուսերը կանչեց, որոնք եկան եւ սկսան ամրացընել Վոսփորը: Ռուսիոյ ազդեցութիւնը կտրելու համար՝ Անգլիա եւ Ֆրանսա համոզեցին Սուլթանը որ դիջողութիւններ ընէ, ուստի Մահմուտ խըստիվ տիտղոսը չնորհեց Եգիպտոսի կուսակալին, անոր ժառանգական իրաւունքը ճանչցաւ, եւ անոր ձգեց նաեւ Տաւրոսէ ասդին ամբողջ Սիւրիան, ինչ-

պէս եւ Կիլիկեան Ատանայով միասին (1833 Մայիս 5)։ Իպրահիմ փաշա իրրեւ իր հօրը փոխանորդ կը կառավարէր այս նահանգները։

Եգիպտական երկրորդ Պատերազմը։— Իպրահիմ փաշայի վարչութիւնը խիստ էր, եւ Սիւրիոյ ժողովուրդը դժգոհեցաւ իրմէ։ Միւս կողմէն Սուլթան Մահմուտ իր բանակը Ծոն Մոլթքէի եւ այլ Գերմանացի սպաներու ձեռքով կրթել տուած էր, եւ կարծելով թէ իր վրէժը լուծելու ժամանակը եկեր է, Հաֆըզ փաշայի ներքեւ զօրք ղրկեց Իպրահիմ փաշայի վրայ։ Թէպէտեւ Անգլիա եւ Ֆրանսա կը յանձնարարէին խնդիրը հաչտութեամբ կարգադրել, սակայն Սուլթանը Թուսիոյ դըրդումին անսալով յաւէտ, հրամայեց Մալթիա կեդրոնացած բանակին՝ 1839 Ապրիլ 21–ին անցնիլ Տաւրոսը։ Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Նիզիպի քով (Այնթապու եւ Պիրէճիկի մէջտեղ) եւ Թուրքերը պարտուեցան։ Բօթը Կ. Պոլիս հասած օրը, Յուլիս 1–ին, մեռաւ Սուլթանը, եւ իր 18 տարեկան որդին՝ Ապտիւլ Մէճիտ յաջորդեց Օսմանեանց գահին։

Եւրոպայի Միջամտութիւնը Թուրքիան Ազատելու։— Վերջապէս նաեւ Օսմանեան նաւատորմիղին Եգիպտոսի անձնատուր ըլլալը։ Սակայն Եւրոպա, մասնաւորապէս Անգլիա, զօրաւոր միջամտութիւններ ըրին, վերջինս դիւանագիտական ուժով, եւ Մէհէմմէտ Ալի ստիպուեցաւ պարպել Կիլիկիան, Սիւրիան ու Պաղեստինը, եւ դոհանալ մի միայն Եգիպտոսի ժառանգական Խեդիվութեամբ, 1841–ին կնքուած միջազգային դաշնագրութեան ուժով, եւ Թուրքիա փրկուեցաւ։ Անթէպ ալ Սիւրիոյ հետ Օսմանեան կայսրութեան վերադարձուեցաւ։

Թանզիմաթ եւ Ալեռ Հետեւանքը։— Երբ 1839–ին Սուլթան Մահմուտին յաջորդեց երիտասարդ Ապտիւլ Մէճիտ, նոյն տարուոյ Նոյեմբերին՝ Անգլիոյ դեսպանին յորդորովը հրատարակեց Ֆէրման մը։ Այս արքայական դիրով, որ «Կիւլհանէի Խաթթը Հիւմայուն» կը կոչուի եւ զոր իր յառաջդիմասէր մեծ եպարքոսը Բաչիա փաշա յօրինած էր, Սուլթանը կը խոստանար Օսմ. պետութեան բոլոր հպատակներուն, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան, հաւասարութիւն, կեանքի ու պոյքի ապահովութիւն, տուրքերու արդար բաշխում, եւայլն։ Ինչ եռքը այդ հրովարտակի հիման վրայ կազմուեցաւ նոր օրէնսդրութիւն մը, որ Թանզիմաթ կը կոչուի։ Թանզիմաթի հրատարակութիւնով նոր դարագլուխ մը կը բացուի Թուրքիոյ պատմութեան մէջ։ Եէր'ի ըսուած կրօնական դատարաններուն քով բացուեցան Նիզամի անուն նոր դատարաններ, քաղաքա-

յին եւ ոճրագործ բաժիններով, ուր Քրիստոնեաններուն վըկայութիւնն ալ իբր օրինաւոր ընդունելի էր. կազմակերպութեան նահանգային եւ այլ քաղաքային բաժանումներ՝ նահանգային, գաւառային եւ նման ժողովներով, ուր Քրիստոնեաներն ալ իրենց պատշաճ ներկայացուցիչները կ՚ունենային քուէառու անդամներու հանգամանքով: Քրիստոնեաներն իրաւունք ստացան նաեւ քաղաքական պաշտօններու մէջ մտնելու:

Հայերը, բնականաբար նաեւ Անթէպի Հայերը, չուտով եւ ամէն կերպով օգտուեցան այս դէպի բարին եղած փոփոխութենէն:

Այսպէս, որոշ է 1839–40 թուականի պատմական աւազ կարեւորութիւնը: Թանզիմաթի չնորհիւ կ՚ըլլայ մէկ իմաստով հին աշխարհի վախճանը եւ նոր աշխարհի մը ծնունդը. հասած ենք մեծ դարձակէտի մը, ուրկէ անդին բազմաթիւ ճամբաներ կը բաժնուին: Հետեւաբար, մենք ալ հոս, 1840 թուականով, կը վերջացնենք Անթէպի եւ շրջանակին Պատմական Տեսութիւնները:

ՄԱՍՆ Դ·

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ–ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

(1600 – 1922)

Գրեց՝ ՓԱՒԼՈՍ ԵՊԻՍԿ· ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

Նախագիտելիք

ԳԼՈՒԽ Ա·

Դժուար է Գրել Այնթապի և Իր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ *պատմութիւնը լրիւ եւ մանրամասնօրէն: Որովհետեւ մեր տպամատրուխեան տակ չունինք Այնթապի եկեղեցւոյ եւ Առաջնորդարանի Դիւանատան վաւերաթուղթերը, Ձեռագրական Ձիչատակարանները, Կոնդակները, Նամակները, Ժողովական Աւենադրութիւնները եւ այլ կարեւոր արձանագրութիւնները: Մեր ձեռքին տակ չունինք նաեւ պատճէնները Այնթապի եկեղեցւոյ, Առաջնորդարանի, Վարժարաններու եւ Ազգային կալուածներու չինութեանց կայսերական ֆէրմաններըը եւ անոնց հայերէն Ձիչատակարանները, ինչպէս նաեւ պատճէնները տապանագիրներուն եւ խաչքարներուն՝ որոնք գործածուած են եկեղեցիներու նորոգութեանց ատեն:*

Մեր ձեռքին տակ ունինք միայն Հոգելոյս Բարգէն Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեանի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Կաթողիկոսաց Պատմութեան համար՝ հաւաքած վաւերագիրներու կարգին՝ զրի առած Կիլիկիոյ եւ Այնթապի վերաբերեալ Ձիչատակարանները եւ նօթագրութիւնները, մասնաւորաբար՝ 1923–33 տարիներուն մէջ ժողոված Ձեռագրական Ձիչատակարանները ինքնագիր կամ թարգմանածոյ պատմական ատաղձները:

Ե՞րբ Սկսած է Այնթապի Հայկական Գաղութը.—*Այնթապի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մասին խօսելէ առաջ, պէտք է գիտնալ կամ ճշդել թէ՝ ե՞րբ սկսած է Այնթապի Հայկական գաղութը, ի՞նչ վտիտխութիւններու եւ քաղաքական ու տնտեսական ի՞նչ տագնապներու եւ հալածանքներու ենթարկուած է, եւ կամ կրօնական, կրթական եւ ընկերային ի՞նչ աստիճաններէ անցնելով՝ հասած է մինչեւ ներկայ դարուս սկիզբը, մինչեւ 1915-ի Ապրիլեան եղեռնը, եւ բոնի տարագրութեան, հուրի, սուրի, սովի ու սուազուխեան բովէն անցնելով՝ ի՞նչպէս Այնթապցիք վերապրած են Այնթապ ու 1920-ի հերոսական մարտնչումով իրենց գոյութիւնը պահպանած են, եւ վերջապէս անվնաս Հալէպ գաղթած են:*

Հայկական Կիլիկիոյ Իշխանութեան պատմութեան մէջ չի յիշուիր Այնթապը՝ Եփրատացւոց Աչխարհին մաս կազմած ըլլալուն համար: Կիլիկիոյ Հայ թագաւորներէն Հեթում Բ. երկու անգամ (1262-ին եւ 1263-ին) կ'արշաւէ Այնթապի վրայ, եւ չյաջողիր գրաւել զայն (Հ. Ղ. Ալիշանի Սիսուան, էջ 554): Պատմական յիշատակութիւններ կան սակայն, որ Կիլիկեան շրջանէն առաջ (Ը.–Ժ. դարերուն) Հայկական գաղութ գտնուած է Եփրատացւոց աչխարհին հարաւային եւ Սիւրիոյ հիւսիսային գաւառներուն մէջ: Այսպէ՛ս, 1. Յովհաննէս Օձնեցի կամ Իմաստասէր Կաթողիկոս (717–728), Արաբացւոց Օմար Բ. Ալիֆային ունեցած անձնական ծանօթութեան եւ բարեկամութեան շնորհիւ՝ յաջողած է Հայ Եպիսկոպոսներ կարգել Անտիոքի շրջակայից մէջ գտնուող Հայ գաղթականներու հովուութեան համար (Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Հատոր Ա. էջ 820–824): 2. Յակիկ Ա. Արշարունի Կաթողիկոսը (973–992) երեք Հայ Եպիսկոպոսներ ձեռնադրած, որպէսզի Կիլիկիոյ եւ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ բնակող Հայկական գաղութներուն համար (Նոյն, Անդ, էջ 1137–1138):

Նոյնպէս, գիտենք թէ՝ երբ Արաբական եւ Աթթական Մոնկոլ եւ Թաթար ցեղերու արշաւանքներուն հետեւանքով՝ վտանգ կ'սպառնար Հայաստանի հիւսիսային եւ արեւելեան գաւառներուն, Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորը — Հայկական ծանօթ միամտութեամբ — Բիւզանդական Քրիստոնեայ կայսրութեան շրջանակին մէջ կ'ապաստանի՝ փոխանակելով իր երկիրը Սեբաստիոյ գաւառին հետ: Պահլաւունի Գրիգոր Մագիստրոս կը հաստատուի Անտիոքի եւ Միջագետքի Դրքսութեանց շրջանակներուն մէջ, որ սահմանակից էին Եփրա-

տացւոց աշխարհին: Վասպուրականի երկու իշխաններ՝ Օշին՝ կը հաստատուի Լամբրոն բերդը, եւ Ապոլղարիպ՝ Պապեռոն բերդը: Ռուբինեան եւ Հեթումեան իշխանները՝ Կիլիկիոյ մէջ, Փիլարտոս, Գոզ–Վասիլ, Թաթուլ եւայլ Հայ իշխանները՝ Կոմմագինէի եւ Եփրատացւոց աշխարհին՝ Մարաշ, Քեսուն, Սամուսատ, Մելիտինէ, Եդեսիա, Պիրէճիկ, Տլուք, Հռոմկլայ, Նիսիպին եւ այլ բերդաքաղաքներուն ամուր չրջանակներուն մէջ:

Կարելի է ենթադրել թէ՝ Այնթապի մէջ ալ Հայկական դաղութ մը հաստատուած ըլլայ այդ ժամանակամիջոցին:

Բայց կրնայ առարկուիլ թէ՝ Հայկական այս դաղութները հաստատուած էին ընդհանրապէս՝ Բիւզանդական կայսրութեան հարաւային սահմանները ապահովելու հեռատես քաղաքականութեամբ միայն, կարծելով թէ՝ Հին Հռոմի դաժան եւ այլամերժ կայսրութեան պէս Նոր Հռոմի (Բիւզանդական) կայսրութիւնն ալ «յաւիտենական» կամ ազատ ու զերծ պիտի մնար օրուան եւ դալոց քաղաքական կործանարար արշաւանքներէն: Նոյն իսկ կարելի է ենթադրել թէ՝ Եփրատացւոց աշխարհի Հայ դաղութները կը բաղկանային ընդհանրապէս՝ Բիւզանդական կայսրութեան հարաւ-արեւելեան սահմանին բերդապահ զինուորական դաղութներէ:

Բիւզանդիոնը կրցաւ ժամանակ մը եւ մասամբ յաջողիլ իր այս հեռատես եւ դրուժան քաղաքականութեան մէջ: Սակայն, երբ Եւրոպական Խաչակրութեանց արդէ եւ վազանցիկ յաջողութիւններու չնորհիւ կազմուած Քրիստոնեայ թագաւորները, դուքսերը եւ կոմսերը հարկադրուեցան Եւրոպա քաչուելու՝ չկարենալով դիմադրել Իկոնիոյ, Հալէպի, Դամասկոսի, Պաղտատի եւ Եդիպտոսի Սուլթաններու կամ Ամիրաններու, ինչպէս եւ արեւելքէն խուժող վայրագ ցեղերու աւերիչ եւ լափլիզող արշաւանքներուն, մինակ ու նշաւակ թողլով Կիլիկիոյ Հայութիւնը եւ արեւելեան Քրիստոնեայ փոքր ազդերը Մերձաւոր Արեւելքի այլակրօն ու արիւնկզակ ցեղերու բռնակալութեան, կրօնական մոլեռանդութեան եւ արշաւանքներուն, սրածութեանց, հարստահարութեանց ու անյագ ընչաքաղցութեանց,— ի՞նչ եղան արդեօք Եփրատացւոց աշխարհին մէջ եւ այլուր ցան ու ցիր Հայկական դաղութները: Հաւանականաբար կոտորուեցան, կա՛մ կրօնափոխ եղան և կամ ուրիչ ապահով տեղեր դաղթեցին Թափառականի յուպէն ձեռք առած, իրենց զաւակներուն ձեռքէն բռնած եւ իրենց նուիրական Սր. Կտակարաններուն խուրձին չալկած...: Եւ այս պատճառաւ կարեւոր եւ կազմակերպուած Հայկական

դաղութ մը չյիշուիր Այնթապի մէջ մինչեւ Կիլիկիոյ Ռուբինեան թագաւորութեան կործանումէն վերջ, ԺԴ. դարուն վերջերը, եւ մինչեւ ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն մէջ:

ԺԲ.–ԺԶ. Դարերը Հայկական Գաղութ Չյիշուիր Այնթապի Մէջ.— *Այս տեսութիւնը կը հաստատեն հետեւեալ պատմական եւ Ձեռագրական յուշիչ դրուագները: 1. Ցոյն եւ Հայ եկեղեցիներու միութեան խնդրոյն մասին Բիւզանդիոնի արքունիքէն եւ Ցոյն Պատրիարքէն գրուած նամակներուն պատասխանելու համար, Պահլաւունի Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսին (1173–1193) հրաւէրով Հռոմկլայի մէջ դումարուած (1179–ին) ժողովին մէջ ներկայացուցիչներ ունին Հայաստանի գաւառները եւ Մեծ Վանքերը (նոյն իսկ Կիպրոսը եւ Երուսաղէմը) իրենց 33 Արքեպիսկոպոսներով եւ Եպիսկոպոսներով, եւ ներկայ է Ագուանից Կաթողիկոսը: Այնթապի ներկայացուցիչը չյիշուիր ժողովին մէջ, հակառակ ա՛յնքան մօտիկ ըլլալուն Հռոմկլայի: Ուրեմն Այնթապի մէջ չկար այն աեն՝ կարեւոր դաղութ մը, եւ գուցէ Անտիոքի Հայ գաղութին հետ միացեալ էր Տլուքի գաւառին Հայութեան հետ միասին:*

Տլուքի Սուրբ Պօղոս Վանքին մէջ ՇՀԹ թիվին (1130) դրուած Եղիշէի վարդանանց Պատմութեան մագաղաթեայ ընտիր մէկ ձեռագիրը մինչեւ Բաղէշ տարուած եւ ծախուած է կողոպտիչին կողմէ, եւ զոր տեսած է Բարպէն Ծ. Վ. Կիւլէսէրեան (1900–ին), Բաղէշի Ամրոցայ (Ամլորդի Ս. Ցովհ. Մկրտչի անունով) վանքին մէջ, եւ չատ յուզեալ եւ վշտահար*

---

*) Տլուք կամ Տիւլիւք կոմսութիւն մ'էր Անտիոքի Դքսութեան մէջ: Ապահակրութենէ մնացած երկու մրցող ճոպլիններուն ներհակընդդէմ պատերազմներուն հետեւանքով՝ սաստիկ սովի եւ թշուառութեան ենթարկուած էր ԺԲ. եւ ԺԳ. դարուն, ինչպէս կը դրեն Եղիշէի Վարդանանց Պատերազմին դրիչ՝ Ցակոբոս. «Գրեցաւ ի թուականն Հայոց ՇՀԹ (1130) ի բռնակալութեանն Փռանկաց կոմսին ճօպլինի...»: Եւ Առակապիր Վարդան Վ.— «... Եւ ողորմելիս Վարդան գի բ. (երկու) ամ է ի գրաղմունս աչխարհի էաք եւ ոչ յընթերցումն գրոց, քանզի բուռն է կարիք մարմնոյ յորժամ պակասի, գի հալածական եղաք ի բնիկ ժառանգութենէ մերմէ՝ յերկրէն Կիւրիոյ եւ ի գաւառէն Տլքոյ, եւ եկաք յԱյգեկս, եւ Աստուած ի բարի աչխողնաց զամենայն գործս մեր եւ զպէտս մարմնոյ: Իսկ ի հին ուամանէ յիչեալ՝ հաւաքեցի զաս, եւ յորժամ սկսաք կիսատ եւ կոտաբեցաք զաս աստուածաբնաք ցանկալի անապատս Այգեկս...»:

Տլուքը կործանուած է, Այնթապի մահքէմէի չէրիյի սիճիլներուն (արձանագրութեան) եւ Հալէպի Տարեգիրներուն (սալնամէ) համաձայն, Հիճրէէի 800 թուականին, որ 800 տարուան լուսնային տարիներու տարբերութիւնը (23) գեղչելով կը հանդիպի 1399–ին:

բառերով կը յիշէ զայն, եւ անոր ոսկեղէնիկ Յիշատակարանը կ'օրինակէ (Տե՛ս Բարդէն Ծ. Վ.-ի Ծոլֆ, Տլուֆ եւ Հոմկլայ, տպ. Վիեննա, 1904, էջ 145–6):

Եթէ Այնթապի մէջ Հայկ. դպրութիւն մը դոյութիւն ունենար այն առեն, Զեռապիրի սիրահար Հայերը իրենք պիտի ազատագրէին եղիշէի այդ պատուական Զեռապիրը՝ ամէն գնով եւ մեծ զոհողութեամբ:

1400–ին, Լենկթիմուրի արշաւանքէն վերջ, սով կը տիրէ Հալէպի մէջ, եւ քաղաքին Հայ պատմիչն Թաւաբալ անուն ատենագիր մը Այնթապ կ'երթայ հաց կամ ցորեն գնելու համար, եւ երբ կը տեսնէ որ այլազգիները մագաղաթեայ ընտիր Մ. Աւետարան մը ձեռքերնին կը չրջին հրապարակի վրայ՝ Սուրբ Կտակարանը եւ պիբլիտոս անարգելով... կը յուզուի եւ կ'արտասուէ: Եւ Նիւթական հացը մոռնալով՝ բուռն փափաք կ'զգայ անօրէններու ձեռքէն ազատել Մ. Աւետարանը — «կենաց հացը կամ խօսք»ը: Կը գնէ զայն բարձր գնով, եւ «խնդութեամբ կը դառնայ իր տունը (Հալէպ): (Արտաւպղ Արքեպ. Պատմ. Հալէպի Հայոց, էջ 20–21):

Եթէ 1400–ին Հայկական հարուստ դպրութ մը գոնուէր Այնթապի մէջ հաւանօրէն տեղւոյն Հայերը իրենք պիտի գնած ըլլային արդէն Մ. Աւետարանը՝ մեծագոյն գնով:

Այնթապի Պատմականաւապէս վաւերական Հայկական Գաղութը կը սկսի ԺԷ Դարուն.—Բարդէն Եպիսկոպոս իր կազմած «Այնթապի Առաջնորդներուն Գաւազանագիր»ը (ցանկը) ըսկըսած է Այնթապի Դանիէլ Վարդապետով (1607), ըսել է ԺԷ. դարուն սկիզբները Այնթապի մէջ կար բաւական թիւով եւ կազմակերպուած հայութիւն մը, իւրայատուկ Առաջնորդ ունենալու համար: Պատմական յիշատակութիւն մը չիկայ թէ՝ ե՞րբ, ի՞նչպէս եւ ո՞ր տեղերէ եկող հայերով սկսաւ Այնթապի այս նախնական դպրութը: Մենք պիտենք թէ կարեւոր դպրութ մը չկար Այնթապի մէջ մինչեւ ԺԸ. դարուն սկիզբը, երբ կործանուեցաւ Տլուքը: Ուստի ենթադրութեամբ պիտի ըսենք թէ՝ ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերու ընթացքին, Հայաստանի եւ Անատոլուի կողմերէն վաճառական եւ արհեստաւոր հայեր, հետզհետէ եկած հաստատուած ըլլան Այնթապի մէջ մինչեւ որ ԺԹ. դարուն սկիզբը կը չատնան, կը կազմակերպուին եւ իրենց համար Առաջնորդ եւս կ'ունենան:

Ենթադրութեամբ կը պատմուի թէ Հայերը նախ հաստատուած ըլլան Այնթապի բերդին հարաւ–արեւելեան չրջանակին մէջ, Ղալատիպի բսուած թաղը, ուր կը բնակէին դեռ մինչեւ 1915–ի Ապրիլեան եղեռնը՝ քանի մը հայ խաղախորդ–

ներ: Ցետոյ՝ այլազգիներու մոլեռանդութենէն եւ կրօնափոխական բռնադատումներէն սոխոսած, քաշուած են Քիւրթէփէի բլուրին կողերն ի վեր, եւ ուր կը գտնուէր կ'ըսուի, Հայկական գերեզմանատուն մը՝ զոր թիւրքերը սիմէէր (գերեզմանք) կը կոչէին: Այս բլուրին մէջ ալ կը գտնուէին, մինչեւ 1915 քանի մը հայ ընտանիքներ, որոնց կարգին Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ դպրապետ՝ Գասպար Յօճա Փիլավճեան (Շահէ Արքեպիսկոպոսին հայրը) որ ամէն առաւ, արշալոյսին ելնելով՝ կուգար, կը հասնէր եկեղեցւոյ ժամերգութեան եւ կիրակիները՝ Սուրբ Պատարագին: Ժամանակ մը վերջը միշտ այլազգիներու կրօնական մոլեռանդութենէն եւ անարգանքներէն հարկադրուած՝ Հայեր կը քաշուին արեւմտեան եւ քաղքին հիւսիսային կողմը տարածուող տափաստանը, եւ կը հաստատուին ւանի մը մէջ, որուն հարաւային եզերքը՝ քերելով կը հոսի Ալէպէնի (Թերեւս ապաւաղումը արաբերէն Այնիէպա – Աղբերակն), մեծաւ մասամբ Գասարենը Փուճարի (Թափիչներու աղբիւր) եւ Սուրբ Սարգիս Փուճարի ջուրերէն կազմուած առուակը: Այս ւանը Թուրքերը կը կոչէին Շէհրէ Փիւստիւ: Բայց դեռ հայախօս Հայերը ի՞նչ կոչեցին իրենց այս նոր բնակավայրը, չենք գիտեր: Ցամենայն դէպս այս Թրքական կոչումէն իսկ կարելի է ենթադրել Թէ՝ Հայերուն այս բնակավայրն ալ լքելով Հէօյիւկ թէփէի բլուրը ապաստանելէն վերջը, Թերեւս, Այնթապի Թուրքերէն հաստատած մը — գուցէ ցեղային կամ այլ վէճով մը — ցաւած, դժուաւած եւ հետ հաստատուած ըլլան այդ ւանին մէջ, եւ կոչած Շէհրէ ֆիւսթիւ:

Հաւանաբար այդ ւանը կը բնակէին կանուխէն ի վեր Ցոյն կամ Ասորի գաղթականներ, բայց մոռցուած է անոր նախնական (կամ քրիստոնէական) անունը, եւ մնացած է միայն վերջին Թուրք կոչումը (Շէհրէ ֆիւստիւ):

Հաւաստողներ եղած են Թէ՝ Շէհրի–ֆիւստիւ–ի մէջ եկեղեցի մըն ալ չինած ըլլան Հայերը Ս. Եղիա(*) անուն, որ յետոյ մզկիթի վերածուած է, եւ եկեղեցւոյ կից բաղնիք մը, որ

*) Մեզ այնքան հաւանական չերեւիր որ՝ Հայերը եկեղեցի մը չինած ըլլան Շէհրէֆիւսթիւի մէջ: Ապահովաբար Ս. Եղիա եկեղեցին կը պատկանէր, ինչպէս ըսինք վերը, յոյն կամ ասորի գաղթականներուն: Մանաւանդ՝ Հայերը երկար տաեն չմնացին այդ ւանին մէջ, եւ ժամանակ մը գործածեցին Ս. Եղիան՝ իրրեւ աղօթատեղի, ինչպէս պիտի տեսնենք՝ Հայերը երբ Հէօյիւկ–թէփէ ապաստանեցան, ժամանակ մը հին Հռոմեան – մատուռ մը աղօթեցին, եւ վերջը կառուցին Ս. Աստուածածին եկեղեցին, եւ չվերակոչեցին Ս. Եղիայի անունը:

եղիա համարը կը կոչուի եղեր: Եւ թէ մղկիթին եւ Հայկական լքեալ տուներուն դուռի եւ պատուհանի փեղկերուն վրայ կը կարդացուին եղեր հայերէն երկաթա-զարդատիր յիշատակարաններ (ինչպէս կ'երեւին դեռ Հալէպի հայ տուներու եւ Ապդ. Առաջնորդարանի փեղկերուն վրայ):

Կը կարծուի թէ Հայերը երկար ատեն չմնացին Եէհրէֆիւատի բուսած ափանին մէջ: Եւ չկարենալով հոն ապահովել իրենց կրօնական պատուէրները եւ պղպային ուրոյն գոյութիւնը, ստիպուեցան պատսպանիլ քաղքին արեւմտեան կողմը գտնուող բլուրին մէջքին եւ արեւելեան կողերուն վրայ, որ կը կոչուէր Հէյուկ-թէփէ (*) (բարձր բլուր): Եւ նկատի առնելով այս բլուրին վրայ ջուրի պակասը, որ անհրաժեշտ էր եւ անյետաձգելի, կ'ստիպուին վերապահել եկեղեցւոյ չինութիւնը: Կ'որոշեն ժամանակ մը պօթատեղի դործածել հին ճգնարան կամ մատուռ մը՝ որ երբեմն կը պատկանէր Հայ եւ Յոյն եւ Ասորի հաւատակուիքանց, եւ ունէր փոքր գերեզմանատուն մը, եւ կը գտնուէր Հէյուկ-թէփէին եւ Ալլէպէն նայող կողին վրայ: Եւ մինչեւ որ յատուկ ջուր ունենան, կ'ենթադրենք թէ գործածեցին Գատարճը Փունարի ջուրը՝ կրելով ինչպէս կ'ընեն Հայաստանի գիւղերուն մէջ ընդհանրապէս:

Շուտով կ'ապահովեն սակայն, ջուրի խնդիրը, որ օդին չափ անհրաժեշտ էր իրենց համար թէ՛ իբրեւ անուշ եւ թէ մաքրութիւն եւ առողջութեան տեսակէտներով միանգամայն: Պօշկէզէնեան մականունով հնարագէտ եւ հանճարեղ հայուն (անձանօթ մնացած է այդ մեծ եւ բարերար հայը) ծրագրին համաձայն՝ Տլուբի մօտ Սօֆ լերան ստորոտէն բղխող Փանիպարլըխուճարին ջուրը քաղաք բերուած է համաժողովրդական ընդհանուր եւ հիանալի ու յարատեւ աշխատութեամբ եւ մեծ զոհաբերութեամբ քարով տասնեակ մը պոններով ջրուդի չինելով, եւ Հէյուկ-թէփէէն սկսեալ գետնափոր ջուրի փապուղիով եւ երկրորդական գետնափոր ջրու-

---

*) Ձեռք գիտեր թէ որքան ճիշտ է այս Հէօյուկ անունի հայերէն իմաստ մը տալ՝ կոչելով զայն Հէյիկ – Հայիկ (Հայկական): Մինչդեռ կառավարական տոմարներուն մէջ արձանագրուած է երկու Հէօյուկ մահալլէներ (թաղեր), մէկը (բլուրին հարաւային ստորոտը – Փաշա ազգաղը, Տէվէճիլէր ազգաղը եւ Սօղանլը պուճաղը եւայլն) Հէօյուկի միւսլիման մահալլէսի, միւսը՝ (բլուրին վերի մասը) Հէօյուկի Զըմբան մահալլէսի (ոչ-իսլամներու թաղ): Թէպէտեւ ժողովուրդը Հէօյուկը փոխած է Հէյիկի: Բայց բանաքրօսիկ է Հայիկը՝ Հայկական կամ Հայոց թաղ իմաստով առնել:

Ալլէպէնի վերեւ կայ Թիլ – բլուր մը (Թերեւս արուեստական), կը կոչուի Պաբբալ Հէօյուկիւ:

ղինեբով բաշխելով ամէն հայուն բակին մէջ փորուած ջրբհորներուն: Եւ այս ձեւով ջուրը բաշխուած է ամբողջ քաղաքին ջրհորներուն, ջրաբաշխական սոսրեբկրեայ հիանալի լաբիւրինդոս մը կազմելով, ինչ որ պատիւ մ'է արդարեւ Հայերուն համար:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՃԹԱՊԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Այնթապի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Շինութիւնը.— *Եկեղեցւոյ շինութեան Թուականին չհանդիպեցանք Բարդէն Եպիսկոպոսի վաւերագիրներուն կամ նօթագրութեանց մէջ, բայց աւանդութեամբ կ'բսուի թէ՝ շինուած է Կիլիկիոյ Մբքայէլ Ա. Կաթողիկոսին (1738–1758) օրով: Եթէ այս աւանդութիւնը ճիշտ է՝ ուրեմն եկեղեցւոյ շինութիւնը շատ ուշացած է, զազութին Այնթապ հաստատուելէն գրեթէ դար մը: Կ'աւանդուի նաեւ թէ՝ «Եկեղեցւոյ շինութեան կարմիր մարմարի վրայ դրուած Ցիշատակարանը գետեղուած ըլլայ՝ եկեղեցւոյ 1750–ին կատարուած նորոգութեան առեն, արեւելեան հարաւային ծայրը մեծցուած դուռին վերեւ», բայց այս Ցիշատակարանի պատճէնը չունինք մեր ձեռքը: Իսկ Ա. Ն. Նապարի «կարդացած» եւ յիշած Ցիշատակարանը չպատշաճիր եկեղեցւոյ հիմնարկութեան Թուականին: Նախ Թուական չունի, երկրորդ՝ Ցիշատակարանին մէջ նշանակուած «Կիրակոս Բարեհամբաւ Կաթողիկոսը» պաշտօնավարած է 1796–1815: Գուցէ Ա. Ն. Նապարին մէջ բերածը եկեղեցւոյ 1807–ին նորոգութեան եւ ընդարձակումի Ցիշատակարանը եղած ըլլայ, որ կը համեմատի Կիրակոս Ա. (Մեծ) Կաթողիկոսին Հայրապետութեան վերջին տարիներուն: Ա. Ն. Նապարը կը յիշէ նաեւ երկու խաչ–քարեր, մէկը՝ ՌՂ (1631) եւ միւսը ՌՃՆ (1692) Թուակիր: Առնք ալ շատ կը կանխեն աւանդութեան Թուականը, եւ գուցէ բերուած ըլլան ժամանակ մը իրրեւ եկեղեցի զործածուած Մատուռէն, զոր յիշեցինք Հայկ. զազութին Հէօյիւկ–Թէփէ հաստատուելուն առթիւ:

Ինչ որ ալ ըլլայ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ շինութեան բուն Թուականը, Հայերը իրենց եկեղեցին կը շինեն այսպէս. Հէօյիւկ–Թէփէին արեւելեան կողին սոսրոտը մեծկակ քարայրի արեւմտեան կողմէ ժայռը կտրելով կը խորացնեն՝ հիւսիսէն հարաւ երկայնքին, եւ քարայրին առջեւի մասին վերայ երեք քառակուսի եւ թանձր սիւներ կանգնելով, եւ արեւելեան սրբատաշ քարերով կը պատեն, եւ այսպէս կը կա-

ուցանեն կամարակապ ու հողածածկ բաւական ընդարձակ եւ բարձրակեկ, կոկիկ եւ վայելուչ եկեղեցի մը, որուն երկայնքին եւ լայնքին ու բարձրութեան արձանագրութեան չը հանդիպեցանք մեր առձեռն պատրաստ վաւերաթուղթերուն մէջ: Բայց կրնանք ենթադրել թէ՝ մօտաւորապէս 60×30×15 մեթր տարածութիւն մ'ունէր եկեղեցին, երեք մեծկակ խոյաններով, որոնց կեդրոնականը նուիրուած էր Ս. Աստուածածնի, միւս երկուքը՝ Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետին եւ Ս. Սարգիս Զօրավարին, «ըստ Ձեռագիր Աւետարանի մը 1671 թուակիր Ցիշատակարանին», կ'ըսէ Բարդէն Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան (*)

Դիտելի եւ հետաքրքրական կէտ մըն է, որ Հայերը իրենց նախորդ բնակավայրին մէջ չինած Ս. Եղիա եկեղեցւոյն անունը չեն դներ այս նորակերտ եկեղեցիին: Եւ այս կը զօրացնէ մեր կարծիքը թէ՝ Շէհրէ ֆիւստիւ աւանին Ս. Եղիա եկեղեցին կանուխէն չինուած էր արդէն տեղւոյն Յոյն կամ Ասորի նախորդ բնակիչներուն կողմէ, եւ հայերը առժամեայ կերպով գործածեցին զայն, ինչպէս դիտել տուած էինք Հայկերուն՝ Գալա–տիպի եւ Ֆիւրտ–թէփէի Թաղերէն փոխչելով Շէհրէքիւստիւ ապաստանելու պարտադան պատմելու առիթով:

Մենք համաձայն չենք նաեւ այն կարծիքին, թէ հայերը երբ Հէօյիւկ հաստատուեցան, Ս. Աստուածածին եկեղեցին չինած ըլլան Ջուգուր–Գասթէլ Թաղին մէջ, ինչ որ չպատշաճիր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ներկայ կամ իրական դիրքին:

Կ'աւանդուի թէ՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ յատակը 4–5 աստիճանով ցած էր քան բակին մակերեսը, իսկ բակը կը գործածուէր նաեւ իբրեւ գերեզմաններոց: Որովհետեւ հին աւանն Թուրք կառավարութիւնը չէր արտօներ քրիստոնեականերուն իրենց մեռելները փոխադրել քաղաքին փողոցներու մէ–

---

*) Թէպէտեւ այս Աւետարանին (որ գրուած է ՌՃՅ (1679) Թուին, Գրիգոր գրչին ձեռքով (տեղը եւայլն կը պակսին) Նուիրման Ցիշատակարանին մէջ չյիշուիր Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ նուիրուած եւ ոչ ալ ո՛ր քաղաքին եկեղեցիին յիշատակ արուած ըլլալը: Եւ կ'ըսուի միայն. «Աստուած ողորմի առաջէք Տէր Մանուկին հոգւոյն եւ իրիկնոջն եւ որդւոյն Սահակին... որ առացան եւ եդին Ս. յԱւետարանս յիշատակ ի դուռն Ս. Ածածին յեկեղեցւոյն, ընդ հովանեաւ Ս. Խորանացն սրբոյն Յակոբ եւ սրբոյն Սարգիս Զօրավարին...գրեցաւ Ցիշատակարանս թվին ՌՃԿԶ (1717) օրն Շաբաթի Ս. Աստուածածնայ փոխման, Օգոստոսի ԻԵ (18): Առաջին յիշատակարանն թվին ՌՃԼ (1681)–ին, առին յիշատակ դրին Ս. Աստուածածինն եւ սրբոյն Յակորայ եւ սրբոյն Սարգսի. ամէն»:

ջէն, եւ տեղական մոլեռանդ դասատուները հազիւ թէ չնուիրմը կ'ընէին անարդալից բառերով դրուած թուղթով մը, որպէս զի քահանաները փոս մը փորեն եւ մեռելը հրելով ձգեն անոր մէջ, եւ այս՝ օդը չապականելու մտահոգութեամբ միայն: — Այնթապի Հայերը նոր եւ ընդարձակ գերեզմանատուն կ'ունենան ժէ. դարուն վերջերը՝ պարսկահպատակ երեք եղբայրներու բարեբարութեամբ, հետեւեալ առիթով,— Ապա Նազար, Պալ Նազար եւ Շահ Նազար եղբայրները, երուսաղէմ ուխտի երթալու միջոցին, Այնթապ ալ կը հանդիպին, եւ երբ եկեղեցին կ'այցելեն, տխուր եւ ծանր վէճի մը հանդիսատես կ'ըլլան՝ մեռելի մը համար եկեղեցւոյ բակը փոս փորելու պատճառաւ: Շատ կը ցաւին եւ կը յուզուին, եւ կ'որոշեն Ուխտի դրամով գերեզմանատուն մը օժտել Հայերը: Գեաւինը կը գնեն (Հէօյիւկ-թէփէի դիմացը, աղեղաձեւ եւ բլուրի մը գոգը ընդարձակ հոգ մը): Ապա Նազար եւ Պալ Նազար Պոլիս կ'երթան՝ կայսերական ֆէրմանը առանալու համար, եւ հոն կը հաստատուին: Իսկ Շահ Նազարը կը մնայ Այնթապ՝ ֆէրմանի գործադրութեան հսկելու համար, եւ Այնթապ կը հաստատէ իր բնակութիւնը: Այս Շահ Նազարին որդին է Ղարա Նազարը, եւ ասոր որդիներն են Նիկողոս, Յարութիւն եւ Կարապետ Նազարէթեան եղբայրները: Պարսկական հիւպատոս եղած եւ կարեւոր դեր կատարած են Այնթապի ազգային գործերուն մէջ: Եւ Նիկողոս Ազայի զաւակն է Ա. Ն. Նազար:

Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ նորոգութիւնները.— Ս. Աստուածածին եկեղեցին քանի մը անգամ նորոգուած է, ժամանակի պահանջքին եւ ճաշակին համաձայն, նաեւ ընդարձակուած է նկատելով, որ փոքր կուգայ ժողովուրդին, որ սկսած է բազմանալ ԺԸ. դարէն սկսելով եւ աւելի կ'ըստուարանայ ԺԹ. դարուն:

Առաջին նորոգութիւնը եղած է, կ'ըսուի, 1750-ին եւ կամ 1771-ին, միշտ ուշադրաւ եւ անորոշ բառերով: Եւ որովհետեւ այս առաջին նորոգութեան առեն չըսուիր թէ ի՛նչ նորոգութիւն եղած է, մենք կ'ենթադրենք թէ՝ եկեղեցւոյ աթեմաեան կողմը աւելի խորացուած, ընդարձակուած ըլլայ ժայռը կտրելով եւ լեցնելով եւ բարձրացնելով երեք սիւները՝ բարձր եւ աւելի վայելուչ ձեւ մը տրուած է եկեղեցւոյ: Գուցէ կանանց համար վերնատուն մ'ալ չինուած ըլլայ, ասջեւը տախտակէ ճաղով (վանդակով) չրջանակելով՝ օրուան ըմբռնումին համաձայն: Այս վանդակները կը մնային տակաւին մինչեւ ԺԹ. դարուն վերջերը:

Երկրորդ եւ մեծ նորոգութիւնը կ'ըլլայ 1807–ին: Բայց հեռատեսութեան եւ ապագայ պատասխանատուութենէ խուսափելու համար, եւ նկատելով որ դժուար է կայսերական ֆէրմանն առանալ, մէկ կողմէ Տէր Մեսրոպ Մամճեան եւ Տէր Պալի քահանաները Պոլիս կը ղրկեն «աւերեալ եւ փլած եկեղեցիի մը նորոգութեան» հրովարտակը առանալու համար, եւ մեւս կողմէ՝ մէկ գիշերուան մէջ կը քանդեն եկեղեցւոյ արեւելեան մասը (երեք խորաններըը եւ երկու աւանդատուները, եւն.) եւ երեք սիւներ եւս աւելցնելով կ'ընդարձակեն եւ ի նորոյ կը չինեն՝ համաժողովրդային ջերմեռանդ գործակցութիւնով, եւ միջին չորս սիւներու վրայ կը կանգնեն բարձրկեկ եւ պատուհաններով գմբէթ մը՝ եկեղեցւոյ լուսաւորութեան համար: Եւ այս բոլորը մէկ գիշերուան մէջ, ըստ աւանդութեան, եւ օծումը կը կատարուի մեծ հանդիսութեամբ եւ խնդութեամբ, 1809 Օգոստ. 15–ին, Աստուածածնի վերափոխման տօնի կիրակիէն: Աղղարեւ հրաշալի եւ զարմանալի կը թուի մեզ այսքան քանդում եւ վերաշինութիւն՝ «մէկ գիշերուան մէջ»: Կ'ենթադրենք թէ ժողովրդական չափազանցութիւն մը խառնուած ըլլայ այս աւանդութեան մէջ...: Գուցէ մէկ գիշերը պէտք է հասկնալ գէթ մէկ ֆանի գիշերիներ, եւ կամ Պոլսէն եկեղեցւոյ նորոգութեան ֆէրմանը հասնելէն վերջը եղած ըլլայ վերաշինութիւնը: Եւ կամ ուրիշ առենուան մը վերապահել գոնէ գմբէթին յաւելումը՝ որ այնքան ալ սոխպոզական չէր գիշերուան շատ չինութեան մը լծուելու համար:

Մոռցանք յիշել վերը թէ՝ ըստ աւանդութեան եկեղեցւոյ 1807–ի նորոգութեան եւ նոր, մեծ ու հոյակապ եկեղեցւոյ հիմնարկէքի (1873–ին) առեն, եկեղեցւոյ բակը գոնուող տապանաքարերու եւ խաչ–քարերու մեծագոյն մասը այրելով կիրի վերածած են խնայողութեան համար, եւ մէկ մասը հին եկեղեցւոյ արեւելեան պատին մէջ գետեղած, առանց գնահատելու կամ խնայելու անոնց կենսապրական, պատմական եւ ազգագրական ու բժշկական բովանդակութեանց...:

Երբորդ փոքր նորոգութիւն մը կ'ըլլայ 1860–ին, Հիճրէթի 1276 թուին արուած կայսերական ֆէրմանին համաձայն, որ կ'արտօնէ եկեղեցւոյ արեւելեան (հարաւային ծայրը) փոքրը եւ ցած գուռը մեծցնել, ինչպէս եւ Զուգուր մահալլէի մէջ երկյարկի դպրոց մը չինել (որ է Ազգային Ներսէսեան վարժարանը): Գուռը կը մեծցուի, եւ առջեւն ալ բարձր եւ գմբէթայարկ գաւիթ մը կ'աւելցուի, որ կը ծառայէ ժողովուրդին ոտնամաններըը դնելու, եւ անձրեւի առեն պատսպարելու խառնուած ժողովուրդը: Այս առիթ պիտի տանք ան-

ցոլակի թէ՝ հին տաճն վանքերու եւ եկեղեցիներու դռները փոքր, ցած եւ երկաթապատ կը չինուէին, որպէս զի զերծ մնան զօրքերու եւ աւազակներու մտնելէն եւ աւարառութենէն: Մինչեւ ԺԹ. դարու վերջերը կը մնային Աստուածածնին եկեղեցւոյ կանանց յատուկ ներքին եւ փողոցի արտաքին փոքրը եւ ցած երկաթապատ երկու դռները: Իսկ եկեղեցւոյ արանց յատուկ հարաւային փոքր դուռը մեծցուած եւ ներքին կողմը բարձր կամարակապ ձեղունին եւ ատոր արեւելեան կողմի ժամկոչներու եւ այլ սենեակներուն վրայ կոկիկ Առաջնորդարան մը չինուած է (փողոցին վրան եւս ծածկելով) 1868–ին, Այնթապցի Երուսաղէմի Միաբան Յովսեփ Սարկաւագ Աշճեանի կտակի ղրամով: Նոյն ղրամով չինուած էր նաեւ Ազգային Ներսէսեան Վարժարանը (1860–ին) եւ Ազգային պանդոկը (Միլլէթ խանը) 1864–ին, իրրեւ հասոյթաբեր կալուած Ազգ. Ներսէսեան վարժարանին:

Զորբորդ նորոգութիւն եւ ընդարձակում մըն ալ ղպացուած է 1873–ին բայց այս անգամ եկեղեցւոյ բակին հիւսիսարեւելեան կողմը՝ ծրագրուած է նոր, հոյակապ ու վիթխարի եկեղեցի մը կառուցանել, օրուան վարչութեան եւ մասնաւորապէս Վարչապետ Եփկոդոս ապա Նազարէթեանի յանդուգն եւ յամառ որոշումով: Հիմնարկէքը եղած է 1873–ին, կամարին վերջին պատկ–քարը դրուած է 1894–ին, ճիշտ Մկրտիչ Քէչիխեզեան Կաթողիկոսին (1871–1894) մահուան տարին, որ սկզբունքով հակառակ էր, կ'ըսուի այդ մեծածախս եկեղեցւոյ չինութեան, մանաւանդ Կաթողիկոսին Աթոռի իրաւունքները եւ եկեղեցւոյ վարի կողմի 12 անձնական խանութներուն դին բեռի տակ ինկած ենք եկեղեցւոյ չինութեան պատճառաւ, չենք կրնար ասլ» — կարծես թէ իրաւունք ունէր Մկրտիչ Կաթողիկոսը՝ որ անտեսապէտ եւ զործնական մարդ մըն էր: Երանի թէ խնայուէր Այնթապցիներուն՝ տասնեակ հազարաւոր Օսմ. Ոսկի ծախքը հետեւեալ պատճառներով. 1. Շատ մեծածախս էր: 2. Ամբողջ հայերը չէր պարփակեր կամ չէին կրնար զալ հոն հեռաւոր թաղերէն: 3. Շատ արձագանգ կուտար, որով կը խանգարուէին ժամերգութեան եւ Ս. Պատարագի երգեցողութիւնները, եւ չէին լսուեր քարոզները եւ ծանուցումները:

Կարծողներ կան, որ աւելի զործնական եւ նպատակայարմար պիտի ըլլար, թերեւս նոյն եւ աւելի նուազ ծախքով երեք ընդարձակ եւ կոկիկ եկեղեցիներ չինել հին եկեղեցւոյ բակին մէջ, Գաւառճըզ Իւթիւ եւ Իահան Սօղաղը թաղերուն

մէջ, որով ամբողջ հայերը կրնային երթալ եւ օգտուիլ երեք եկեղեցիներու աղօթք – պատարագ – քարոզներէն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Առհասարակ առածի կարգ անցած է սա խօսքը թէ՝ «Հայերը ուր որ գաղթեն կամ գոնուին, նախ եկեղեցի մը կը կառուցանեն՝ Աստուածոյ անուան կամ վարձքին նուիրուած, երկրորդ՝ դպրոց մը կը չինեն՝ եկեղեցւոյ պիտոյներ, պաշտօնեաներ եւ քահանաներ պատրաստելու համար (այսօրուան բացատրութեամբ կամ ըմբռնումով՝ ապրին զաւակներուն կրթութեան նուիրուած), եւ երրորդ՝ դարպաս մը կամ Առաջնորդարան մը՝ ապրին կազմակերպութեան եւ բարւոք կառավարութեան համար»:

Մենք տեսանք թէ՝ Այնթապի Հայութիւնը ունեցած է, ժէ. դարու առաջին կէսին, կոկիկ եւ ընդարձակ եկեղեցի մը Ս. Աստուածածին անուն: Ունեցած է, ապահովաբար՝ իր համեստ ու նախնական ձեւով՝ իր դպրոցները, որոնք կանոնաւորուած են հետզհետէ, մանաւանդ ԺԹ. դարու վերջին կիսուն մէջ: Այս մասին ընդարձակօրէն պիտի գրուի անշուշտ «Այնթապի Պատմութեան» կրթական բաժնին մէջ մասնագէտ խմբագրի մը կողմէ:

Մենք պիտի գրենք այժմ՝ Այնթապի գաղութին Դարպասին, Խորհրդարանին եւ կամ Առաջնորդութեան մասին: Դարպաս կամ դարպասաս (դէրպաչ) պարսկերէն բառ մ'է, որուն բառական իմաստն է Արքայական դուռ, առեան, բաց դուռ, ուր ամէն մարդ կրնայ դիմել խնդրանքի, իրաւական դատի մը համար եւ արդարութիւն պահանջել: Դարպաս ըլլալ՝ կը նշանակէ պատրաստուիլ՝ դռները բանալ արքան կամ իշխանաւոր մը ընդունելու համար, դարպաս տալ՝ կը նշանակէ նուէր, ընծայ մը տալ մեծ անձնաւորութեան մը ներկայանալու առեն: Դարպասը, իրրեւ Առաջնորդարան կը դրծածուէր միջին դարու մէջ՝ իր հոգեւոր առեան եւ արդարութեան դուռ իմաստով, եւ իրրեւ դատարան ժողովրդեան իրաւական, ընկերային եւ ընտանեկան (ամուսնական) խնդիրներն դատելու եւ վճռելու եկեղեցական դատարան:

Այնթապի հին դարպասը (*) կամ Առաջնորդարանը կը

*) Դարպասը ինծի համար յիշատակներով լեցուն սրբավայր մըն էր, ուր

դանուէր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հիւսիսային արտաքին դրան վրայ, երկյարկանի չէնքի մը երկրորդ յարկին մէջ, որ լիմանով եւ չորս սենեակներով կոկիկ եւ փառաւոր (այն ատենուան համար) պալատի մը կը նմանէր: Սա ծառայած է երբեմն «Կիլիկեան Գիշերօթիկ Վարժարան»ին, երբ Այնթապի Թաղական Մարհուրդը եւ իշխանները, հանրապրութեամբ կը դիմեն Մկրտիչ Քէֆֆսիզեան Կաթողիկոսին եւ կը խնդրեն որ Գիշերօթիկ Վարժարան մը հիմնէ (1873–ին), (Սիոն Երուսաղէմի, Ը. տարի, 1873 Յունուարի թիւ, էջ 16–17):

Կը ցաւինք, որ կը պակսին պատմական եւ դիւանական վաւերապիրները, որպէս զի կարենայինք Այնթապի Առաջնորդարան մանրամասն եւ ամբողջական պատմութիւնը կազմել՝ ցոյց տալու համար թէ ե՞րբ սկսած է Այնթապի Առաջնորդութեան կազմակերպութիւնը, որո՞նք եղած են Առաջնորդները, ե՞րբ կըսկսի եւ ո՞րքան կը տեւէ անոնց պաշտօնավարութիւնը եւ ի՞նչ կարեւոր գործեր կատարեր են: Բարեբախտաբար Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան, Զեռագիրներու Գիշատակարաններէն եւ այլ աղբիւրներէն քաղելով՝ փորձած է կազմել Այնթապի Առաջնորդներու ցանկ մը, ուրիշ բառով Գաւազանագիր մը:

Կուտանք այստեղ Բարեբախտեան այդ Գաւազանագիրը,* կը-ցելով երբեմն մեր համեստ տեսութիւններն եւ ծանօթագրութիւնները:

1.— Դաւիթ վարդապետ Այնթապցի (1607?...?).— Սա կը յիշուի Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ձեռագիրներէն Տարեգիրքի մը յիշատակարանին մէջ: Տարեգիրքը գըրուած է «Թվի. ՊՀԲ (1433) ընդհովանեաւ Մելիտինէի Սր. Թէոդորոս Զինուորի, որ այժմ կոչի Դերձակի Վանք», եւ ծաղկուած է «Թվին ՊՀԴ (1435), յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տէր Ներսէս Եպիսկոպոսի»: Առացողն է Գրիգոր ա-

---

մանկութեանս օրերուն մանաւորապէս ամրան արձակուրդին, մօրեղբօրս Տէր Մովսէսի ձեռքին տակ սորված եմ հայ չարականները, Նարեկէն աղօթքներ եւ «Հաւատով խոստովանիմ»ի բոլոր համարները: Ամէն մէկ համարի յաջող արտասանութեան համար կ'առանայի պարգեւ մը, «լահմէճուն», «փակլաւա», կամ հնչուն դրամ: Ծ. Խ.

*) Ընթերցողները Տ. Փառէն Եպիսկոպոսի գրութեան յաջորդող ամփոփ յօդուածի մը մէջ պիտի գտնեն, կրկնութիւններով մէկտեղ, կարգ մը յատկանշական ծանօթութիւններ Այնթէպի առաջնորդներուն մասին Նորայր Եպիսկոպոսի կողմէ դրի առնուած: Մասնագէտ բանասէրներուն կը մնայ ճշդել կարգ մը հակասութիւններ որոնք կրնան կուգան մեր համառօտ յօդուածագիրներու գրութեանց մէջ՝ Այնթէպի առաջնորդներուն պաշտօնավարութեան թուականին, անունին, եւայլնի մասին: Ծ.Խ.

բեղայ, որ կը նուիրէ զայն ի յիշատակ իր եւ ծնողաց «յանուն իւր դղեակս ի Գեաւղս ի Կուռասիս, ի դուռն Ս. Վասիլ եկեղեցւոյ»,— Ցեսոյ «Կուրընկի Ոօճա կարապետի որդին Թերճակ Մարտիրոսը կը նուիրէ զայն ի յիշատակ իր ծնողաց յերկիրն Աղթափ, ի դուռն Ս. Աստուածածնին, ի յԱռաջնորդութեան Դանիէլ վարդապետին եւ ի յաւագերեցութեան Տէր Մարկոսին: Աստուած զայն քահանայ աւրհնէ, որ զայս գիրքըս լաւ պահէ»: — Դժբախտաբար Այնթապի եկեղեցւոյն նուիրման թուականի մասին բան մը չէ գրուած Յիշատակարանին մէջ: Բարեբախտաբար Եպիսկոպոս Դանիէլ Վարդապետին առաջնորդութեան թուականը կը նշանակէ 1607, օգտուելով, Թերեւս, պատմական սա պարագայէն թէ՝ «Դանիէլ Վարդապետ Այնթապցի 1607–ին է ի Կ. Պոլիս, կ'ըսէ Բ. Եպիսկոպոս եւ կ'աչխատի հաշտեցնել Պատրիարք Գրիգոր Կեսարացին՝ Դարանաղցի Գրիգոր Վարդապետին հետ» (Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Դարանաղցւոյ, էջ 120–122):

Դանիէլ Վարդապետի մասին, եւ իր գործունէութեան՝ բան մը չենք գիտեր, յայտնի ալ չէ թէ ո՞րքան ատեն վարեց Առաջնորդութիւնը: Ասոր համար մենք ալ անորոշ ձգեցինք եւ նշանակեցինք 1607?– ...?):

2·— Պօղոս Եպիսկոպոս (1671–1693):— Ասոր Այնթապի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը արձանագրուած է Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ձեռագիրներէն Աւետարանի մը մէջ, որ ըստ Բարեբէն Եպիսկոպոսի ցուցակագրական ծանօթութեան — գրուած է Ռձիէ (1679–ին), Գրիգոր Գրիչին ձեռքով, (տեղը եւայլն անծանօթ): Պօղոս Վարդապետին եպիսկոպոսացումը գրուած է Մատթէոսի աւետարանին վերջ դուռնաթաի նօտր գիրով, այնպէս, — «Թվին Ռճի (1671) ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս յԱղթափու Պօղոս Վարդապետն եւ կացեալ Առաջնորդ գամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Գրեցաւ գիրս ի Թվականութեան յաբէթական տոմարի Ռճի, Դեկտեմբերի քսանըն»:

Թէպէտեւ Թուականներու չփոթութիւն մը կայ այստեղ, 1679–ին գրուած Աւետարանի մը մէջ կարելի չէր արձանագրել 1671–ին Պօղոս Վարդապետին եպիսկոպոսացումը: Արդեօք Աւետարանի գրչութեան Թուականը Ռճժէ (1669°) էր: Չենք կրնար վճռական բան մը ըսել, քանի որ Այնթապի եկեղեցւոյ ձեռագիրները մեր ձեռքին տակ չեն գտնուիր այսօր, եւ բոլորը Երուսաղէմի Մատենադարան աւանդ գրուած են (1925–ին):

Երկրորդ չփոթութիւնը եղած է Աւետարանին նուիրումի խնդրոյն մէջ: Նուիրումի Ցիշատակարանին մէջ կը յիշուին միայն «... յիշատակ ի դուռն Ս. Աստուածածնին, ընդ հովանեաւ Ս. խորանացն սրբոյն Յակոբ եւ սրբոյն Սարգիս Զօրավարին», առանց յիշելու որեւէ քաղաքի անուն: Արդեօ՞ք, Բարգէն Եպիսկոպոս ենթադրաբար կարծեց թէ Աւետարանը նուիրուած ըլլայ Այնթապի Սբ. Աստուածածնին եկեղեցւոյ, քանի որ ասոր ալ մէւս երկու խորաններըը նուիրուած են Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին եւ Ս. Սարգիս Զօրավարին՝ ըստ Բ. Եպիսկոպոսի, — թերեւս:

Այս Պօղոս Եպիսկոպոսին օրով, Այնթապ հանդիպած է Մերտինցի Մելքոն Վարդապետ Թասլաեան, յաւինացած կաթոլիկութեան քարոզիչը: Ինքն է որ դպրութեան աստիճան չնորհած է Այնթապցի Աբրահամ Արծիւեան անուն 12–13 տարեկան պատանիին, ապագայ Լիբանանի Հայ կաթոլիկներու Պատրիարքութեան հիմնադի՞րը...:

Սա երկարատեւ առաջնորդութիւն մ'ունեցած է, ինչպէս իր եպիսկոպոսացումի արձանագրութեան մէջ կ'ըսուի, «կացեալ Առաջնորդ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց»: Եւ եթէ 7–8 տարի եւս իբրեւ վարդապետ առաջնորդած ըլլայ՝ 28–30 տարի տեւած կ'ըլլայ իր պաշտօնավարութիւնը: Որովհետեւ իբրեւ առաջնորդ կը յիշուի մինչեւ 1693, Այնթապի եկեղեցւոյ Զեռապիրնեբէն Յայտաւուրքի մը մէջ, որ գրուած է 1693–ին, Եւդոկիա կամ Թօխաթ քաղաքի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ հովանիին տակ, «ի Հայրապետութեան Տեառն Նահապետի (1691–1705) եւ ի Հայրապետութեան Կիլիկեցւոց Տեառն Գրիգորի Սրբազանին (1689–1693) եւ ի դիտապետութեան Անթափ fաղաֆի Տեառն Պօղոսի արհիապատիւ Եպիսկոպոսի եւ քաջ հովուորի»: Ասոր համար Պօղոս Եպիսկոպոսին պաշտօնավարութիւնը նշանակեցինք վերը (1671–1693):

3.— Պօղոս վարդապետ (1695...?).— Մենք կ'ենթադրենք թէ այս Պօղոս վարդապետը տարբեր անձ մըն է եւ կարելի չէ նոյնացնել նախորդ Պօղոս Եպիսկոպոսին հետ: Կը յիշուի Այնթապի եկեղեցւոյ Զեռապիրնեբէն ձառոցի մը Ցիշատակարանին մէջ, որ գրուած է «Թվին ՌՃՄԴ (1695) Մանուկ անուն գրչի մը ձեռքով, Մարաչի մէջ: Ակաւասիկ ձառոցին նուիրուած Ցիշատակարանը, «Յանկացող եղեւ Աստուածասէր Մհտի. Յակոբն եւ ամուսինն իւր Մհտի. Մարիամն եւ որդիքն իւր ... եւ եառն ընծայ եւ նուէր ի դուռն Սրբուհւոյ ամէնօրհնեալ Աստուածածնին՝ որ յԱնթափ քաղաքին կառուցեալ կայ ի պահպանութիւն քրիստոնէից....:

Այլեւս յիշեսջիք ի սուրբ ապօթս ձեր զՊօղոս Վարդապետն, որ է Առաջնորդ Անթիափու քաղաքին»: Այսչափ է մեր գիտացած տեղեկութիւնը սոյն Պօղոս Վարդապետի մասին:

4.— Տ. Կարապետ Վարդապետ Այնթապցի (1740?–...?): *Սա ինքզինք կը յիշատակէ իրեն համար գնած՝ Գրիգոր Տաթեւացւոյ Ճմեռան Հատոր Քարոզ Գիրքին (տպ. Կ. Պոլիս, թվին ՌՃՁԹ — 1740) մէջ.— «Ճմեռան հատորս այս Այնթապցի Տէր Կարապետ Վարդապետս առի վասն մխայն անձին իմոյ՝ ընթեռնուլ, արդար վաստակով, ոչ օք է ընդ իս ձեռնամուխ»: — Թէպէտեւ Կարապետ Վարդապետին այս տողերուն մէջ՝ Այնթապի առաջնորդութեան հանգամանքը յիշեցնող բան մը իսկ չտեսնուիր: Գուցէ Բարդէն Եպիսկոպոս գրած ըլլայ ուրիշ նօթագրութիւններ այս մասին, որոնց մենք չհանդիպեցանք գժբախտաբար:*

5.— Տ. Կիրակոս Վարդապետ (1756?...?).— *Ասոր մասին Բարդէն Եպիսկոպոս յանօթագրած է միայն թէ՝ «Սահվան Սիւնեցւոյն Հակաճառութիւն Ընդդէմ երկաբնակաց (տպ. Կ. Պոլիս ՌՄԵ — 1756–ին) գիրքէն օրինակ մը նուիրուած Կիրակոս Վարդապետին», (առանց նշանակելու թէ ո՞րը, ո՞ւր եւ որո՞ւ կողմէ): Ուրիշ տեղ մըն ալ նօթագրած է (Բ. Եպս.), «Ասոր ժամանակակից եղած է Տէր Յարութիւն քահանայ, որ վախճանած է 1795 Մարտ 1–ին, եւ որուն յաջորդ ձեռնադրուած է Տէր Սարգիս քահանայ»: Այս նկարագրութիւնները բաւակա՞ն են արդեօք Այնթապի Առաջնորդներու ցանկին մէջ անցնելու համար սոյն Կիրակոս Վարդապետը, որուն մասին ուրիշ բան չենք գիտեր:*

6.— Տ. Թորոս Աստուածաբաւն Վարդապետ (1784...?). *Սա կը յիշուի Այնթապի Վարդանեան Կրթարանի Մատենադարանին Ձեռագիրներէն նօտր գիր Տասն Աստրոգութիւն Արիստոտէլի ձեռագրին մէջ, որ արբագրուած եւ համառօտագրուած է (1784–ին) Նալպանտ մէհի. Յակոբեան Սաղաթիէլ գպիրին ձեռքով Այնթապի մէջ, եւ որուն Ճիշտատակարանն է. «Եղեւ գիրքս մեկնեցեալ եւ ի լոյս ածեցեալ ի Հայրապետութեան Հայոց Ս. Վիճակի Առն վսեմապունճ... Տեառն Ղուկասու (Կարնեցի) (1780–1799) եւ Տեառն Եփրեմ Սրբազան Կաթողիկոսացն համայնից, եւ ի տեսչութեան Ս. Երուսաղէմի Տեառն Յովակիմ Վարդապետի... եւ ի վերակացութեան... Կ. Պոլսոյ Տեառն Զաքարիա... Վարդապետի: Եւ տեղւոյս հովիւն էր Սրբազան Հայրն մեր Տէր Թորոս աստուածաբան... Վարդապետան եւ աշխարհիս Վահափառն, որոյ ապօթքն պահապան եղիցի, ամէն»: Նոյն ձեռագրին ուրիշ Ճիշտատակարա-*

նին մէջ կը յիշուի այսպէս. «... Եւ ի անտեսութեան ի քաղաքն Էնթէփու Տեառն Թորոս աստուածաբան Վարդապետին եւ աշխարհի եւ քաղ հովուին, զոր անբաւազօրն Աստուած ի վերայ իշխանութեան հաստատ պահեսցէ», — Բարգէն Եպիսկոպոս՝ նօթագրութեան մը մէջ կ'ըսէ թէ «Ասոր ժամանակակից եւ գործակից եղած է Տ. Գաբրիէլ քահանան, որ Քարոզ գիրք մը գրած է»:

Իր պաշտօնավարութեան եւ գործերու մասին յիշատակութեան մը չենք հանդիպիր:

7.— Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Զաբսաճճագցի (1808–1838?).— Սա Կիլիկիոյ Կիրակոս Ա. Կաթողիկոսին (1796–1815) 1808 Օգոստոս? թուակիր Հայրապետական Կոնդակով Առաջնորդ կարգուած է Այնթապի եւ Մարաշի վիճակին: Կոնդակին մէջ Այնթապի թեմ կը յիշուին Պիրէճիկ, Ուռել (Օրուլ) Հոմկլայ, Էհնէչ և Ճիպին: 1832–ին Զէյթուն կը ըզտնուի, եւ տեղւոյն Առաջնորդին՝ Բոստանեան Յակոբոս Եպիսկոպոսին հետ նորոգել կուտայ Ուլնիոյ Ս. Փրկիչ Վանքը, գմբէթով, եւ յոյժ գեղեցիկ նկարներով զարդարել կուտայ զայն: Անոր Զէյթուն երթալը կը հաստատուի կամ կը բացատրուի հետեւեալ ծանօթութեամբ: 1832–ի Սիւլէյմանի դէմ մղուած պատերազմի միջոցին, Բոստանեան Յակոբոս Եպիսկոպոսին հետ կը գտնուէր Այնթապու Առաջնորդ Յովհաննէս Եպիսկոպոս, որ աքսորուած էր Զէյթուն (Զէյթունի Անցեալէն եւ Ներկայէն, էջ 53, Ծանօթութիւն):

Այս Յովհաննէս Եպիսկոպոսին կեանքի եւ մահուան շուրջ հրաշալի եւ հետաքրքրական զրոյցներ կան Այնթապի հայերուն եւ Թուրքերուն մէջ:

1.— Եպիսկոպոսը, օր մը, Աւագ Սարկաւագ Փանոսը եւ կեղեցի տանելով կ'ըսէ. «Ես մեռնիմ նէ՝ այս աւանդատան մէջ պէտք է թաղէք զիս»: Քանի մը օր վերջը իրօք կը վախճանի Առաջնորդը, եւ կը թաղեն զինքն եկեղեցւոյ հիւսիսային աւանդատան մէջ: Իր գերեզմանը նոր չինուելիք եկեղեցւոյ յատակագծին սահմանին մէջ կ'իյնայ, բայց չեն ուզեր քրքրել զայն՝ յարգելու համար ժողովուրդին զղացումը: Որովհետեւ երբեւ ուխտատեղի կը յարգուէր հայերուն եւ թէ Թուրքերուն կողմէ միանգամայն: Թուրք կանայք Ուրբաթ օրեր յաճախ ուխտի կուգային անոր գերեզմանին, եւ քահանաներուն աւետարան կարդալ կուտային իրենց դիխուն վրայ(*):

---

*) Այսպիսի բարեպաշտական սովորութիւնները կարելի՞ է արդեօք քրիստոնէական առհասարութիւն (survivance) համարել եւ ենթադրել թէ՝ «Այն-

2· Սովի կամ երաշտութեան տարի մը՝ Անթիոպի բոլոր (քրիստոնեայ, իսլամ) ժողովուրդները հսկումի կը դիմեն: Նախ իսլամները կ'ապօթեն Տիւլիւքի բարձունքին վրայ: Աստուած չի լսեր եւ երկինք չանձրեւեր: Յետոյ երբ Հայերը ճամբայ կ'ելնեն դէպի Տիւլիւք, իսլամները կ'անարգեն զանոնք ըսելով· Աստուած իսլամներուս չլսեց, կեավուրներո՞ւն պիտի լսէ: Առաջնորդ, քահանայք եւ ժողովուրդ կը շարունակեն իրենց ճամբան անտրտունջ, յուսով եւ հաւատքով: Հսկումէ վերջ կը պատարագէ Եպիսկոպոսը: Տիւլիւքէն վար կ'իջնեն եւ հազիւ քաղաք կը հասնին հայերը, երկինք կ'ամպոտի, կ'որոտայ եւ կ'անձրեւէ յորդառատ: Իսլամները ամօթահար, պատկառանքով կը դիմաւորեն Հայերը, եւ Եպիսկոպոսին ոտքը իյնալով՝ իրեւ Էվլիա (սուրբ) կ'ընդունին զայն:

3· Կը պատմուի թէ Յովհաննէս Եպիսկոպոսը կը զրպարտուի* Տ· Պետրոս քահանայ Տ· Պետրոսեանի կողմէ՝ բարոյական խնդրով···: Եպիսկոպոսը հեղութեամբ կը խոստովանի իր մեղքը (?) եւ կը հրաժարի···: Հրաժեշտի քարոզով մը Եպիսկոպոսը փառաց եւ չօշափելի կերպով կը հաստատէ իր անմեղութիւնը, եւ բեմէն կ'իջնէ ըսելով «Ալլահըն ըզտան պուլասընըզ» (Աստուծմէ գոնէ ձեր պատիժը): Տ· Պետրոսը ժողովուրդին առելութեան առարկայ կը դառնայ եւ խըղճահարութենէ կը մեռնի քիչ վերջը:

8·— Տ· Ստեփանոս Եպիսկոպոս Զօլախ (1822···?) ·— Իր նախընթաց կեանքին, գործունէութեան եւ առաջնորդական պաշտօնին տեւողութեան մասին՝ տեղեկութիւն չունինք: Գիտենք միայն թէ՝ էջմիածնի Նուիրակ Մկրտիչ Եպիսկոպոսը, իր՝ Երուսաղէմի Գաբրիէլ Պատրիարքին (Նիկոմիտացի, 1819–1840) գրած (Անթիապէն), 1822 Դեկտեմբեր 25 թուակիր նամակին մէջ կը դանդատի թէ՝ «Անթափի Առաջ-

---

թապի ներկայ թուրքերը քրիստոնեայ էին երբեմն, եւ յետոյ՝ բռնութեամբ իսլամացած են»: Ձենք կրնար վճռական բան մը ըսել: Արդեօք Անթիոպի մէջ կայի՞ն մաս մը կէսկէսի հայեր, ինչպէս կային ձիլինի մէջ, որոնք արտաքնապէս իսլամ էին եւ ներքնապէս՝ քրիստոնեայ, եւ ո՛չ միայն իրենց դլխուն վրայ աւետարան կարդալ կուտային, այլ նաեւ գաղտնի մկրտել կուտային իրենց երեխաները: Սր· Գիրք կը կարդային տան մէջ, եւ Տօն ու Պահոց օրերը գիտէին առանց օրացոյցի, Առաջաւորաց (Մ· Սարգսի) պահքին երեք օր ծոմ կը պահէին եւայլն:

Այս տեսակ կէսկէսի հայեր կային նաեւ Հայաստանի եւ Տրապիզոնի դաւառներուն մէջ, ինչպէս կը յիշէ Հ· Ղ· Վրդ· Ինճիճեան, իր Աշխարհագրութիւն–ի մէջ, (տպ· Վենետիկ, 1806):

*) Մեր օրերու Տէր Պետրոսը չէ սա: Ծ· Խ·

նորդ Զօլաք Ստեփան Եպիսկոպոս կ'արդելու իր նուիրակութեան պաշտօնին կիրառութիւնը՝ այլ եւ այլ պատրուակներով, եւ հաց անգամ չեն տար իրեն»: Նուիրակ Մկրտիչ Եպիսկոպոս քիչ մը կրգոտ եւ անպատչաճ բառերով կը գրէ իր բողոքագիրը թէ՛ Ստեփանոս Եպիսկոպոսին եւ թէ Կիլիկիոյ Աթոռակալներուն հանդէպ.— «Ամենայն ազնուի եպիսկոպոսուցիս եւ վարդապետիս Սսոյ, յամենայն պատահեալ տեղիս՝ հասուցանեն ինձ գրագրում ցաւս եւ զվնասս, մանաւանդ սա՝ (Ստեփանոս Զօլաք Եպիսկոպոսին կ'ակնարկէ) զորոյ գրեցի», «զկիրակոս կաթողիկոս իւրեանց բռնաւորն (Գօզան աղան ըսել կ'ուզէ) մահացոյց մահադեղով, եւ զԵփրեմն, Եպիսկոպոսն Բերիոյ ընտրեցին ի կաթողիկոսութիւն Սսոյ, վասն եւ Բերիացի Յովհաննէս Եպիսկոպոսն էջ ի Պոլիս՝ մահսէրաւ (հանրագրութիւն) թեմիս» (Անթաւիւ թէ Հալէպի):

Կ'ենթադրենք թէ՝ Բաբդէն Եպիսկոպոս, էջմիածնի Նուիրակ Մկրտիչ Եպիսկոպոսին նամակին (զոր յիշեցինք վերը) թուականին վրայ հիմնուած Ստեփանոս Զօլաք Եպիսկոպոսին Առաջնորդութեան (?) սկիզբը նշանակած ըլլայ 1822 տարին, առանց նկատի առնելու թէ՝ նախորդ Զարսանճադցի Յովհաննէս Եպիսկոպոսին Առաջնորդութեան չրջանին (1808–1838) մէջ կ'իյնայ այս Զօլաք Ստեփանոս (եւ յաջորդ Մատաթիա) Եպիսկոպոսները: Մինչդեռ ուրիշ տեղ մը նօթագրած է Բաբդէն Եպիսկոպոս թէ՝ «Այս Զարսանճադցի Յովհաննէս Եպիսկոպոսի օրով Անթաւիւ կ'այցելեն Զօլաք Ստեփան Վարդապետ (1822 Դեկտ. 22–ին, որ էջմիածնի Նուիրակ Մկրտիչ Եպիսկոպոսին ծանօթ եւ վերը յիշուած նամակին թուականն է) եւ Պոլսեցի Գրիգոր (կամ Գրիգորիս) Վարդապետ»: Ուստի մինչեւնոյն ժամանակ Անթաւիւ մէջ երկք Առաջնորդներ գըտնուելուն այս անպատեհութիւնը դարմանելու համար՝ մենք կ'առաջարկենք, որ Զօլաք Ստեփանոս եւ Մատաթիա Եպիսկոպոսները իբրեւ այցելուներ եւ կամ իբրեւ Առաջնորդական փոխանորդ՝ օգնական նկատուին Զարսանճադցի Յովհաննէս Եպիսկոպոսին:

9.— Տ. Մատաթիա Եպիսկոպոս (1825?–1827).— Ասոր ալ նախընթացին եւ Առաջնորդական գործունէութեան մասին բան չենք գիտեր: Երուսաղէմի Անթաւիւ մէջ պատուիրակ՝ Եփրեմ Վարդապետին՝ ՌՄՀԹ (1830) Դեկտ. 30–ին Երուսաղէմի Պատրիարքարանին ուղղեալ նամակին մէջ կը յիշուի միայն.— «Զի Անթաւիէն մէկ չըխըն մի ոսկի գալոց է, որ է կնքեալ իմով կնքովս, եւ է չորս հարիւր գրուշ: Առաջնորդ՝ Մատաթիա Հայր Սուրբ յղեալոց է, յատկապէս գրեցաք առ

նա»: Բարձէն Եպիսկոպոս, հիմն բռնելով Երուսաղէմի պատուիրակին այս նամակին թուականը (1830 Դեկտ. 30) Մատաթիա Եպիսկոպոսին Առաջնորդութեան սկիզբը նշանակած էր 1830 տարին: Մինչդեռ նոյն Մատաթիա Եպիսկոպոս Հալէպի Առաջնորդութեան կոչուած է 1827–ին, եւ երկու տարի պաշտօնավարած է այնտեղ:

Այս պատճառաւ մենք Մատաթիայէն Այնթապի Առաջնորդութեան (?) շրջանը 1825?–1827, որպէս պի քանի մը տարի տարբերութիւն երեւի իր նախորդին (Ստեփանոս Եպիսկոպոսին) Առաջնորդութեան թուականէն:

Այս Մատաթիա Եպիսկոպոսին մասին տեսնել Աբրահամ Արքեպս.ի Պատմութիւն Հալէպի Հայոց–ին մէջ (տպ. Փարիզ, 1950, էջ 766), ուր թէական կերպով կ'ըսուի թէ «Բերիոյ Առաջնորդ կը դառնայ 1827–ին՝ Մատաթիա Եպիսկոպոս, հաւանաբար Այնթապու Առաջնորդութենէն Հալէպ փոխադրուած ... իր կնիքը Եպիսկոպոսական Գաւազան ունի ՌՄՀՍ. (1822) թուականաւ»: Բայց ե՞րբ եւ ո՞ր վիճակի վրայ եպիսկոպոսացած է, չենք դիտեր: Նախորդ Տ. Ստեփանոս Եպիսկոպոսի մասին մեր դիտողութիւնը կը պահանջէ նաեւ այս Մատաթիա Եպիսկոպոսին: Երկուքն ալ Յովհաննէս (Զարեանճապցի) Եպիսկոպոսին օգնականն եւ կամ Առաջնորդական փոխանորդներ նկատուելու են Այնթապի մէջ, քանի որ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Այնթապի եւ Մարաշի միացեալ վիճակին Առաջնորդն էր եւ բացակայ էին յաճախ Մարաշի թեմերն այցելելու համար, որոնք աւելի ընդարձակ էին քան Այնթապի վիճակը, որ քանի մը դիւղեր ունէր իրրեւ թեմ:

10.— Տ. Մեսրոպ Եպիսկոպոս (1840?–1850?).— Իր անցեալին, Այնթապի Առաջնորդ կարգուելուն եւ իր գործերուն մասին յիշատակութեան մը չենք հանդիպած տեղ մը: Միայն կը յիշուի Յ. Ս. Քիւրքճեանօֆին կողմէ Երուսաղէմի Զաքարիա Պատրիարքին (Տ. Գրիգորեան Կափեցի, 1840–1846) ղրկուած 18..... թուակիր նամակին մէջ թէ այս Մեսրոպին օրով — երբ Հալէպ կը գտնուէր գործով — Այնթապ ղրկուած ըլլայ անտուկ մը Բողոքական աշխարհաբար գիրքեր»:

11.— Տ. Մկրտիչ Եպիսկոպոս Շահանեան, (1853–1865).— Սա Սանկի է եւ Սէմէրճեան մականունով ալ յիշուած է: կ'ենթադրենք թէ Այնթապ ղրկուած ըլլայ Կիլիկիոյ Կիրակոս Բ. Կաթողիկոսին (1853–1866) կողմէ: Երբ դեռ վարդապետ էր, իրրեւ Նուիրակ կամ Առաջնորդական Տեղապահ, եւ յետոյ Առաջնորդ բնտրուած եւ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած Այնթապի վրայ (թուականները անճանօթ են մեզ համար): Բայց ժո-

դովուրդը միչա ճանչցած է Մկրտիչ Վարդապետ, եւ Անգլիքան դառնալէ վերջ՝ ինկիլիզ Մկրտիչ Վարդապետ: Իր տասներկու տարուան պաշտօնավարութեան գործունէութիւնը մանրամասնութեամբ ծանօթ չէ, բայց ինչ որ ըլլան իր գործերը, մոռցուած կամ թաղուած են իր Անգլիքանութիւն ընդունելուն եւ ամուսնանալուն տխուր եւ անպատուաբեր գործին համար: Իր այս դաւանափոխութիւնը վերապրուած կամ բացատրուած է քանի մը տեսակէտներով կամ չարժառիթներով:

1· Ըստ ոմանց, Այնթապի Ազգային Վարչութիւնը, ազգին տուրքերուն թեթեւացումի խնդրին յաջողութեան համար հարկ կը տեսնէ որ Մ· Եպիսկոպոս Պոլիս երթայ, վերադարձին իր ծախքերը ազգային անտուկէն դանձելու պայմանաւ: Եպիսկոպոսը կը պահանջէ որ դէթ դումար մը կանխիկ վճարուի իրեն: Ժողովին Առենապետ Նիկողոս Ագա Նազարէթեան իր վէթոյով կը վճռէ· «Եպիսկոպոսը հարուստ է, թո՛ղ երթայ, պայ, իր հաշիւը ներկայացնէ եւ դանձէ»: Եպիսկոպոսը, իբրեւ կծծի եւ արծաթասէր մարդ՝ կը պնդէ կանխիկ դանձելու իր տեսակէտին վրայ: Եւ անհամաձայնութիւնը խորանալով՝ Եպիսկոպոսը կը վշտանայ ու Անգլիքականութեան կը դիմէ: Կ'երեւի թէ Սսեցի Եպիսկոպոսներուն յատուկ տկարութիւն մըն է դաւանափոխութիւնը: Այսպէս՝ Սսեցի Նիկողոս Արքեպիսկոպոս Կիւլէնեան, Հալէպի իր Առաջնորդութեան տեղն՝ Վարչութեան անդամներէն վշտանալով Կաթոլիկութեան դիմած է (1858) (Բարզէն Աթոռակից Կաթողիկոսին «Պատմ· Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաց,» էջ 633): 2· Ուրիշներ հետեւեալ միջադէպին կը վերապրեն·— Այնթապի Կառավարութեան Վարչական ժողովին մէջ (Մէճլիսի Իտարէ), օր մը, տուրքերու ծանրութեան եւ այլ կէտերու խնդրին առթիւ, Մ· Եպիսկոպոս չատ առաջ կ'երթայ՝ վստահելով թերեւս Պոլսոյ Հայ Պատրիարքարանի հեղինակութեան վրայ, հետեւեալ ժէտտը կ'ընէ՝ ժողովականներէն պահթալ պէյի· «Ինծի նայէ՛, սա մատներս աչքդ խօթելով դուրս կը քաշեմ զանոնք···» Յետոյ անդրադառնալով իր ըրած մեծխօսիկութեան վրայ, եւ վախնալով պահթալ պէյին դաժան վրէժխնդրութենէն, կը դիմէ Անգլիքանութեան՝ յուսալով որ Հալէպի Անգլիքան Եպիսկոպոսին միջնորդութեամբ եւ դեսպանին հովանաւորութեամբ կրնայ պաշտպանել իր անձը կամ կեանքը···:

3· Ուրիշներ, կ'ըսեն թէ Մկրտիչ Եպիսկոպոս եւ Յարութիւն Եպիսկոպոս (երկուքն ալ Սսեցի) ծանր եւ կնճռոտ խընդիր մ'ունեցած ըլլան՝ Կիլիկիոյ Կիրակոս Բ· Աջապահեան

Կաթողիկոսին (1853–1866) հետ, թերեւս դաւանափոխութեան կամ կաթոլիկութեան խնդիր մը: Եւ երբ Կաթողիկոսը չատ կը զայրանայ եւ կ'սպառնայ իրենց վրայ, Ցարուխիւն Եպիսկոպոս կ'իսլամանայ Սսոյ մէջ եւ Մկրտիչ Եպիսկոպոս կ'անգլիքանայ Այնթապի մէջ...: Բարդէն Եպիսկոպոս, իր «Այնթապի վերջի Առաջնորդները» նօթագրութեան մէջ, Հայոց տուրքերուն թեթեւացումի խնդրոյն մասին գրելով՝ յանկարծ կ'ըսէ. — «Բայց կ'երեւի թէ կաթոլիկութեան խնդիրը մոռցուեր է ժողովրդական յիշողութեան մէջ, վասն զի ամենահաւանական պատճառը (ինչի՞, չըսեր, բայց ապահովաբար կ'ակնարկէ Մ. Եպիսկոպոսին Առաջնորդութենէ հեռացուելուն եւ անգլիքանութեան դիմելուն,—փ. ե.) կաթոլիկութեան խնդիրն է, որուն հետեւանքով Ցարուխիւն Եպիսկոպոս կ'իսլամանայ եւ Մկրտիչը կ'անգլիքանանայ: Բարդէն Եպիսկոպոս ուրիշ լուսաբանութիւն մը չտար իր այս տեսութեան ի նպաստ, այնքան հաւանական ներկայացնելով պայն(*):

4. Շատեր կ'ըսեն թէ Մկրտիչ Եպիսկոպոս ի բնէ յեղյեղուկ, պատեհապաշտ, փառամոլ եւ չհադէմ մարդ ըլլալով իր զգացումներուն եւ հաչիւներուն զոհացում տալու համար միայն անգլիքան եղած է՝ Հալէպի Անգլիքան Եպիսկոպոսի

---

*) Մենք ուրիշ առանցութիւն մը լսած ենք դաւանափոխական գեղծարարութեան մը մասին: Օր մը (թուականը անծանօթ) քանի մը անգլիքան եկեղեցականներ Սսոյ Կաթողիկոսարան կ'այցելեն: Հայց. եկեղեցւոյ Աւետարանական դաւանանքին եւ ժողովրդական վարչաձեւի մասին կը խօսին գնահատումով եւ համակրանքով, չատ մօտ գանելով զայն անգլիքան եկեղեցւոյն: Ներկայ քանի մը գրան եպիսկոպոսներ, ի՞նչ նկատումով, չենք դիտեր (թերեւս օգտագործելու համար ներկայացած առիթը), տրամադրութիւն կը ցուցնեն հայ եւ անգլիքան եկեղեցիներու միութեան մասին: Այցելուները կ'առաջարկեն գրաւոր ներկայացնել խնդիրը՝ Քէմպրիճի Արքեպիսկոպոսարանին ներկայացնելու եւ նկատառութեան յանձնելու համար զայն: Կը պատրաստուի հանրագրութիւն մը ներկայ եպիսկոպոսներու, թեմակալ եպիսկոպոսներու եւ Կաթողիկոսին ստորագրութիւններով: Այցելուները զոհունակ սրտով կը մեկնին, եւ գիրը կը գրկեն իր հասցէին: Ժամանակ մը վերջ, քանի մը անգլիքան եկեղեցականներ Սսոյ Կաթողիկոսարան կ'այցելեն, եւ Քէմպրիճի Արքեպիսկոպոսին պաշտօնական նամակը ներկայացնելով Կաթողիկոսին՝ կ'ուզեն խօսիլ երկու եկեղեցիներու միութեան պայմաններու մասին: Կաթողիկոսը կը հասկնայ թէ գեղծարարութեան մը առջեւ կը գտնուի...: Ինքզինք զսպելով՝ կ'ըսէ. «Եկեղեցական Ընդհանուր ժողովով կ'ուսումնասիրեմ խնդիրը, եւ կը պատասխանեմ Քէմպրիճի Արքեպիսկոպոսարանին» եւ քաղաքավարութեամբ ճամբայ կը դնէ հիւրերը: Իսկոյն կը հետաքրքրուի եւ կը գտնէ գեղծարարութեան հեղինակները, ու կը սկսի խօսիլ հետապնդել գանոնք...: Արդեօք այս Մկրտիչ եւ Ցարուխիւն եպիսկոպոսնե՞րն են այս գեղծարար գրան եպիսկոպոսները. — Թերեւս:

միջնորդութեամբ, քանիցս Անդրիա դացած եւ դրամ հաւաքած է: Բոլորչի եւ դմբէթաւոր անդլիքան եկեղեցի մը չինած է Այնթապի մէջ (Սիմէֆլի Պօսթանի կողմերը), բայց չկարենալով ամբողջացնել կիսատ թողած է զայն: Որովհետեւ իբրեւ գործնական եւ հաշուապէտ մարդ, հաւաքած դրամով տուն մը եւ քանի մը կալուածներ գնած է՝ իբրեւ թէ եկեղեցւոյ տարեկան ծախքերն ապահովելու համար: Եթէ ոչ՝ կ'ըսեն, կրնար լրացնել եւ գործածելի վիճակի հասցնել եկեղեցին...: — Ի՛նչ որ ալ ըլլայ սակայն, Մկրտիչ Եպիսկոպոսին անդլիքանացումին բուն չարժառիթը, պատմական իրականութիւն մըն է: Ամուսնացած է Հալէպցի բողոքական հայուհիի մը հետ (Այնթապցի հայերը աղջիկ չեն տուած եւ արգելք ալ յարուցած են) Մանչ զաւակ մըն ալ ունեցած է, որ 10–ամեայ ծաղիկ հասակին մէջ մեռած է, փութացնելով նաեւ եպիսկոպոսին մահը...:

12· Տ· Գրիգոր Վարդապետ (յետոյ Եպիսկոպոս, 1866 ...?) *Սա Զէյթունցի Գրիգոր Վարդապետն է, եւ կը յիշուի Ց· Ս· Փիւրքճեանօֆին (որ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան պատուիրակի պաշտօնը կը վարէր Այնթապի մէջ) Երուսաղէմի Եսայի Պատրիարքին (1864–1885) ուղղեալ 1866 Դեկտ· 28 թուակիր նամակին մէջ·— «Ձեր Վեհափառութեան չնորհիւ եւ Վարչութեան (Այնթապի՛ թէ կ· Պոլսոյ) հրամանիւ Աբարդեան Գրիգոր Հայր Սուրբը, Անթափու Պատրիարքական (կ· Պոլսո՛յ թէ Երուսաղէմի) փոխանորդ կարգուեցաւ»: Իսկ ուրիշ նամակի մը մէջ կը խնդրէ, որ «Մեռաքսեայ ծաղկեայ փիլոն մը չնորհուի նոյն Գր· Վարդապետին, որ չատ օգնած է (Ց· Ս· Փիւրքճեանօֆին) Երուսաղէմի միաբան Այնթապցի Տիրացու Յովսէփ Սարկաւագ Աչճեանի դոյից խնդրին նպաստաւոր կարգադրութեան մէջ»:*

Ծանօթութիւն·— *Տ· Գրիգոր Եպիսկոպոսէն վերջ, ընդհատուած է Այնթապի Առաջնորդութիւնը, մինչեւ 1904: Այս ընդհատումը յիշուած է նաեւ Խնձէ եւ Ճիպին եկեղեցիներուն միաանապատ գնած Յայսմաւուրքին (տպ· Կ· Պոլիս, 1834) Ցիշատակարանին մէջ, զոր գրած է, կ'ըսեն, Այնթապցի Յակոբճան Գրաճեան խալֆէն (վարժապետ), թուականը անծանօթ:*

Առաջնորդներու ընդհատումի այս 25–30 տարիներու չըրջանին՝ Այնթապի Առաջնորդարանի գործերն վարած են հեռուեւալ Աւագ քահանաները·—

1· Տէր Մովսէս Աւագ Քհնյ· Ժամկոչեան, (1875–1890), *որ ձեռնադրուած է Տ· Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէչիխիշեանէ, Այնթապի մէջ 1873, Յունուար 6, Ծննդեան օրը, օծակից ու-*

նենալով իրեն՝ Տ. Մկրտիչ Վարդապետ (յետոյ Արքեպիսկոպոս Վեհապետեան), Տ. Եղիշէ քահանայ Քիլիսլեան եւ Տ. Յակոբ քհնյ. Տ. Յովհաննէսեան (Հալէպի համար):

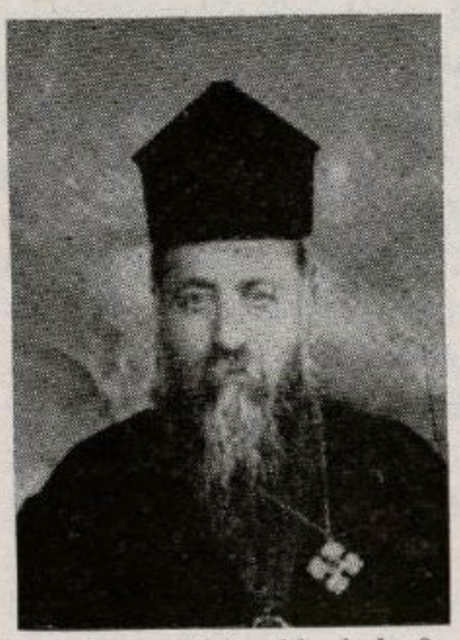

Տ. Կար. Բհնյ. Կիւլէզեան
Առաջնորդական Փոխանորդ

2. Տէր Կարապետ Աւագ Քահանայ Կիւլիւզեան, (1890–1904) որ Մարաչէն Անթիոք փոխադրուած է իր բեմբասոյ կարողութեան համար:

13. Տ. Կարապետ Ծ. Վ. Տ. Կարապետեան (1904–1907).— Կիլիկիոյ Երջանկայիշատակ Սահակ Բ. Խապայեան, իր օծումին յաջորդ տարին, փափաքած է Կիլիկեան Թեմերը կազմակերպել եւ օժտել պանոնք ընտրեալ Առաջնորդներով, ի հարկին քանի մը վիճակներ միացնելով: Հայրապետականն այս հրահանգին համաձայն՝ Հալէպի Գաւառական ժողովը Առաջնորդ կ'ընտրէ Հալէպի եւ Անթիոքի միացեալ Վիճակին վրայ (1904–ին) Տ. Կարապետ Ծ. Վարդապետ Տէր Կարապետեանը: Սա ծնած է 1866–ին Պրուսայի Մեծ Նոր գիւղը, Վարդապետ ձեռնադրուած է Երուսաղէմի մէջ (1889–ին), Ս. Յակոբեանց Ժառանգաւորաց Վարժարանին Տեսուչ եղած է (1893–1901): Իբրեւ տարիներու փորձառութեամբ գործելու առակ եկեղեցական, ամէն յոյս կը նեչնչէ թէ երկար եւ արդիւնաւոր Առաջնորդութիւն մ'ունենար: Եւ սակայն երեք տարուան կարճ պաշտօնավարութիւն մը կ'ունենայ, որու մէջտեղ կռիւներ ու հակառակութիւններ իրարու կը յաջորդեն: Առաջին օրէն Եպիսկոպոսութեան կը ցանկայ (տեսնելով թերեւս, որ Առաջնայի Առաջնորդը Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 1906–ին): Սակայն չյաջողելով Հալէպի եւ Անթիոքի Գաւառականներու մէջտեղ եւ համաձայն որոշումով Եպիսկոպոսական վկայական ձեռք բերել, յուսահատ կը հրաժարի իր Առաջնորդական պաշտօնէն 1907–ին: Եւ օգտուելով 1908–ի Թուրք կեղծ Սահմանադրութեան բերած ազատութիւններէն... կը հրաժարի նաեւ եկեղեցականութենէ եւ կ'ամուսնանայ (1911–ին) եւ քիչ վերջ կը մեռնի Կիպրոսի Նիկոսիա քաղաքին մէջ՝ 1922–ին:

Անթիոքի համար դրեթէ անուանական կ'ըլլայ Կարապետ Ծ. Վարդապետին Առաջնորդութիւնը, նախ, Անթիոքի Վիճակը չհամակերպելը Հալէպի եւ Անթիոքի միացումին առարկելով թէ՝ Անթիոք միշտ առանձին Վիճակ եղած է եւ իր Ա-

ռաջնորդներն ունեցած, երկրորդ՝ Կարապետ Ծ. Վ. վարչապետութիւնն ցոյց տուած չէ եւ մնացած չէ Այնթապ, եւ չատ հետաքրքրուած չէ Վիճակին եւ խնդիրներու մասին՝ իր երեք տարուան պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցին: Այս տեսակէտով կարելի էր, կը կարծենք, նոյն իսկ Այնթապի Առաջնորդներու ցանկը չանցնել Կարապետ Ծ. Վ.ը, բայց յարգելու համար կաթողիկոսական կարգադրութիւնը, իբրեւ պատմական դէպք յիշեցինք եղելութիւնը: Բարդէն Եպիսկոպոսն ալ նշանակած էր Կարապետ Ծ. Վարդապետը իր «Այնթապի Առաջնորդներու» ցանկին մէջ՝ առանց բան մը գրելու իր մասին:

Կարապետ Ծ. Վարդապետին Առաջնորդութենէ քաշուելէն վերջ, Այնթապի Ազգային Վարչութեան որոշումով, Առաջնորդարանի գործերը կը յանձնուին դարձեալ Աւագ քահանաներուն: Եւ Տ. Կարապետ Ա. քհնյ. Կիւլիւզեանի ծերութեան եւ հիւանդութեան պատճառաւ՝ Առաջնորդական փոխանորդ կընտրուի Տ. Յարութիւն քհնյ. Տէր Մելքոնեան (որ Աւագութիւն կ'ստանայ այս առթիւ), որ կը վարէ Առաջնորդարանի գործերը մինչեւ 1915–ի Մեծ Եղեռնը: Կ'աքսորուի մինչեւ Ռաս–իւլ–Այն եւ կը նահատակուի հոն գառն եւ եղբայրական մահուամբ՝ իր քարտուղարին՝ Յովհաննէս Աւագ Սարկաւագ Թիթոյեանի (եւ Քիլիսցի Թորոս Ագա Զապլասեանի) հետ միասին: Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

Տարագրութենէ վերադարձին (1919–20) եկեղեցական եւ ազգային գործերը կը վարէ Տ. Ներսէս Աւագ քհնյ. Թաւուշճեան՝ Տ. Գարեգին քհնյ. Պօղարեան (Այնթապի միւս քահանները վախճանած էին տարագրութեան միջոցին) եւ Ազգային Մխութեան հետ համերաշխ եւ համախոհուրդ գործակցութեամբ: Իսկ Այնթապէն Հալէպ փոխադրուելէ վերջ (1921-22), միւս գաղթականներու հետ, Այնթապցիներն ալ մէկ մասը կը կազմեն Հալէպի Առաջնորդական Վիճակին:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՄԷՋ

Ակնյայտնի իրողութիւն է, որ Հայաստանեայց եկեղեցին եղած է դարերու ընթացքին, կեդրոնը, դեկավարողը, հովանաւորողը եւ քաջալերողը կրօնական եւ ազգային գործերուն կամ ծրագիրներուն, գրական եւ մշակութային ձեռնարկնե-

րուն եւ ազատագրական չարժումներուն, որպէս դի Հայութիւնը հայ եւ քրիստոնեայ մնայ, դիմակալէ ժամանակի ըմբռնախտ եւ աւերիչ պատահարներուն եւ ժուռթութեանց, ջերմ ու անխախտ հաւատք եւ յոյս ունենայ ազգին լաւագոյն եւ փառաւոր ապագային նկատմամբ...: Եւ իր այս սուրբ եւ նուիրական գերին մէջ յաջողելու համար՝ Հայաստ. Եկեղեցին մեծ զոհաբերութեամբ եւ հերոսական ճիգերով աչխատած է կարող, քարոզող, առաքելական կոչում ունեցող եւ Եկեղեցւոյ ջերմեռանդ ախոյեան պաչտօնեաններ (քահանայ, վարդապետ կամ Եպիսկոպոս) պատրաստելու՝ օրուան պահանջքին համապատասխան ծրագիրով եւ առձեռն պատրաստ բոլոր միջոցներով: Կրօնական եւ ազգային այս վսեմ գաղափարին եւ կամ գերին ծառայելու համար հիմնուած են հեռագնաց Լուսաւորչեան, Մխոթարեան գպրոցները, Շնորհալիներու, Որսոնեցիներու, Տաթեւացիներու եւ Արեւելեան Մեծ Վանքերու գպրեվանքներն կամ «Համալսարանները» (մինչեւ մեր օրերու ձեմարան – Գպրեվանքները): Եւ այս կրօնա – կրթական հաստատութեան պատրաստած անձնուէր եւ Հայց. Եկեղեցւոյ ախոյեան վարդապետներուն կրօնական, քարոզչական եւ առաքելական թանկագին գործունէութեանց չնորհիւ է, որ հայութիւնը Հայաստ. Եկեղեցւոյ մայրական ջերմ ծոցին մէջ Հայ պահուած է մինչեւ այսօր, հակառակ ժամանակի աննըպաստ եւ աւերիչ պայմաններուն, եւ հակառակ քաղաքական եւ կրօնական ոտնձգութեանց եւ արշաւանքներուն:

Այնթապի Հայց. Եկեղեցին իրրեւ մէկ մանրանկարը Հայաստանեայց Ընդհանրական Եկեղեցւոյ, միեւնոյն կրօնական եւ ազգային նպատակին նուիրուած, կարեւոր եւ յիչատակելի դեր է կատարած իր հաւատացեալ ժողովուրդին՝ իրրեւ անկեղծ ու ճչմարիտ քրիստոնեայ եւ Հայց. Եկեղեցւոյ հարազատ ու հաւատարիմ զաւակներ՝ պահպանման առատակէտով: Եւ այս սրբազան գործին մէջ մեծ բաժին ունեցած է, կը կարծենք, Այնթապի Հայկ. եկեղեցւոյ պատուական քահանայութիւնը, նկատի ունենալով որ՝ Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսները, իրենց հոգեւոր Հայրապետական այցելութիւններով եւ քարոզութիւններով միայն կրնային մխթարել եւ խրախուսել ժողովուրդը: Եւ Այնթապի Վիճակին Առաջնորդներ տարին քանի մը անգամ կը պատարագէին եւ կը քարոզէին: Մինչ քահանաները ժողովուրդին հետ կ'ըլլային միշտ եկեղեցւոյ մէջ եւ անկէ դուրս, հետեւելով հաւատացեալներուն՝ օրօրոցէն մինչեւ գերեզման:

Իրաւ է, կ'ընդունինք թէ՝ Այնթապի քահանաները բարձր

կրթութիւն չէին առանալ: Հին Ուխտի Ղեւտացիներուն պէս ժառանգական յաջորդութեամբ իրենց զաւակներէն յարմարագոյնը կը պատրաստէին գործնական վարժութեամբ եւ անձնական օրինակով եւ կրթութեամբ միայն: Համալսարանի եւ կամ Աստուածաբանական դոլչճի մը մասնագիտական դասընթացքին չէին հետեւեր՝ տեսական ու գործնական վարժութիւններով պատրաստելու համար քեմական եւ հովուական պաշտօններու: Ընդհանրապէս կ'ընտրուէին խալֆա – վարժապետներէն՝ որոնք բնական ընդունակութեամբ եւ դրեթէ ներքին կոչումով մը նուիրուած կ'ըլլային կրթական պաշտօնին, եւ յետոյ ընթերցումով եւ ինքնօգնութեամբ զարգացող մարդիկ կ'ըլլային ընդհանրապէս:

Բայց Այնթապի քահանայական դասին մէջ պտնուած են միշտ ընտիր եւ բնածին տաղանդով օժտուած, կոչում եւ օծում ունեցող քահանաներ, որոնք քարոզելու, ուսուցանելու եւ կրթելու շնորհ ցոյց տուած են իրենց վրայ: Մեծապէս ազդած են բարեպաշտ ժողովուրդին վրայ՝ իրենց բնական, պարզ, անսեթեւեթ, արտաբուխ եւ հոգեչունչ ու բնածին հռետորականութեամբ, անկեղծ ու ջերմ հաւատքով, համոզումով, եւ յաճախ արցունքով խօսած իրենց քարոզներով: Քարոզի պահուն (որ կ'ըլլար ճաշապէրքէն վերջ) յաճախ Աւագերէցը կը ծանուցանէր ունկնդիր ժողովուրդին «ոտքի ելնել եւ սեղմուիլ» տեղ բանալու համար եկեղեցւոյ գաւիթը խոնուած ժողովուրդին, որ քաղաքին հեռաւոր թաղերէն կուգար ջերմեռանդութեամբ (մանաւանդ ծօնական եւ Մեծ Պահքի ապաշխարութեան կիրակի օրեր), արհամարհելով ճիւնն ու անձրեւը, ցուրտն ու բուքը եւ սառած կամ լճացած ճամբաներուն դժուարութիւնը: Պէտք է յիշել, թէ Այնթապի քահանաները ստիպուած էին թուրքերէն խօսելու իրենց քարոզները, դրաբար բառերով եւ բանաձեւերով համեմուած, (որոնք հասկնալի էին տակաւին, իր մայրենի լեզուէն զրկուած ժողովուրդին...: Ս. Ծնունդի (որ կիւճճիւկ (փոքր) Զատիկ կը կոչուէր) եւ Ս. Զատկի (Մեծ Զատիկ) դիշերները, որոնց ժամերգութիւնները կ'սկսէին դրեթէ կէս գիշերին (ըստ Աւետարանի՝ «Ի մէջ գիշերի» կամ «վաղ քաջ ընդառաւօտն») կանթեղներով (ֆաննոս) կը փութային գալ եկեղեցին՝ հրեշտակային երգին (Փառք ի բարձունս Աստուծոյ) եւ կամ հրեշտակին «Աւետիք»ին հասնելու համար: Նոյնպէս լապտերով կ'երթային եկեղեցիէն: Իսկ երկու ճրագալոյցներու եւ Տիառընդառաջի (Տէրնտես, ամէնէտ) իրիկուններուը, ուշ առեն երթալով եկեղեցիէն՝ լապտերներով եւ «օրհնուած մոմէն» վա-

ռուած մոմերով տուն կը վերադառնային, հիանալի տեսարան մը պարզելով բարձունքէ դիտողի աչքին: Կարծես Յարդոդի նոր խմն Ծիր մը գծուած ըլլար երկրի վրայ՝ եկեղեցիէն ելնող եւ չարան չարան տուն դարձող ժողովուրդին ձեռքը պլպլացող լապտերներու աղօտ լոյսէն...:

Այս եղած է մեր պատանեկան օրերու խոր տպաւորութիւնը՝ լսելով Արժանապատիւ Տ. Մովսէս Ա. քհնյ. Ժամկոչեանի, Տ. Կարապետ Ա. քհնյ. Կիւլիւզեանի եւ Տ. Եղիշէ քհնյ. Քիլիսլեանի քարոզները (չենք հասած Տէր Մելքոն Ա. քհնյ. Տ. Մելքոնեանի քարոզներուն, քանզի ծերացած էր), եւ տեսնելով ջերմեռանդ ժողովուրդին խուռներամ եկեղեցի գալն ու դառնալը՝ եկեղեցւոյ գաւիթերին եւ 12 խանութներուն առջեւի լայն փողոցին վրայ, որ նեղ կուգար բաբեպաշտ ժողովուրդին:

Արդեօք չափազանցա՞ծ կ'ըլլանք, եթէ Այնթապի Արժանապատիւ քահանաներուն քարոզութիւնը կը յիշեցնէր՝ Պօղոս Առաքեալին խօսքերը, զոր կը բացատրէ եւ կը յանձնարարէ իր Ա. Կորնթ. Ա. եւ Բ. գլուխներուն մէջ.— «Զի ո՛չ առաքեաց զիս Քրիստոս մկրտել, այլ աւետարանել, ոչ ճարտարութեամբ բանից զի մի՛ ընդունայն լիցի Խաչն Քրիստոսի ...» (Ա. 17–31). «Ես բանն եմ եւ քարոզութիւն՝ ո՛չ պատիր բանիւք իմաստութեան, այլ արդեամբ՝ Հոգւոյն եւ զօրութեամբ, զի հաւատքն ձեր մի լիցեն իմաստութեամբ մարդկան, այլ՝ զօրութեամբ Աստուծոյ» (Բ. 4–5) «Զոր խօսիմք՝ ո՛չ ևթէ մարդկեղէն ուսմամբ ճարտարութեան բանից, այլ՝ վարդապետութեամբ Հոգւոյն...» (Բ. 13–16): Եւ կ'ենթադրենք ժէ–ժԹ դարերու ամբողջ ընթացքին, Այնթապի Հայց. եկեղեցին ունեցած ըլլայ այս ոճով եւ ոգիով քարոզող պատուական քահանաներ, եւ կրցած են քրիստոնէական հաւատքով և Աւետարանական ճշմարտութիւններով ուսուցանել, սնուցանել եւ Հայց. եկեղեցւոյ ուղղափառութեան եւ աւանդութեանց հաւատարիմ պահել Այնթապի Հայ ժողովուրդը:

Մխիթարեան աւանն կրնանք ապահովաբար ըսել թէ՝ Այնթապի պատուական քահանայութիւնը ունեցած ըլլայ իմաստութիւն եւ հեռատեսութիւն եւ պաշտօնի գիտակցութիւն եւ — համաձայն ազգային դարաւոր աւանդութեան, որ ժառանգուած է Ս. Վարդանանց եւ Ս. Ղեւոնդեանց օրէն — գիտցած է համաձայն ու համերաշխ գործակցիլ ժողովուրդին եւ ժողովներուն՝ ազգին կրօնական, կրթական, ընկերային եւ այլ կենսական խնդիրներու եւ ձեռնարկներու յաջողութեան համար: Համակիր եւ հովանաւոր եղած են կրօնական, կրթական

եւ ազգասիրական ընկերութեանց եւ հաստատութեանց, նախապահելով անոնց ժողովներուն եւ յարաններուն: Հետեւած են օրուան կրօնական եւ կրթական շարժումներուն, ժամանակի պահանջքին համաձայն՝ հոգածու կանուած են ժողովուրդին հոգեւոր եւ մտաւոր յառաջդիմութեան եւ ի հարկին պաշտպանելու եւ զերծ պահելու համար զայն օտարոտի եւ աւերիչ վատ ազդեցութիւններէ եւ մարդորսութիւններէ:

Իսկ երբ ժամանակի դժբախտ բերումով, եւ Հռովմայ Պապական եւ Ամերիկեան Բողոքական եկեղեցիներուն խօլ եւ մոլեռանդ մրցակցութեամբ՝ Մերձաւոր Արեւելք դրկուած հակաաւետարանական առաքելութեանց հետեւանքով Այնթափի մէջ ալ կը կազմուին Հայ-Հռովմէական եւ Հայ-Բողոքական յարանուանութիւնները, Հայ պատուական ու պարտաճանաչ քահանաները նախ կը պաշտպանեն եւ կը ջատագովեն Հայց. Եկեղեցւոյ դարաւոր եւ «ճշմարիտ եւ ուղղափառ եւ մարտիրոս քրիստոնէութիւնը» կորովի եւ վճռակամ հակաճառութեամբ: Յետոյ կ'ակսին մրցումի եւ ինքնապաշտպանութեան միջոցներու դիմել՝ հայ հաւատացեալ ժողովուրդը հետու եւ զերծ պահելու համար արտաքին ոտնձգութիւններէ:

Հայ-Կաթոլիկութիւնը չատ զօրաւոր չըլլալ, եւ ամհամեմատական՝ իր առաքելութեան արդիւնքը, չի ծաւալիր եւ ամբաւթիւ «եկամուտ»ներ (Մատթ. ԻԳ. 13), եւ իրենց եկեղեցին հազիւ կը յաջողին չինել՝ «Արեւելքի քրիստոնէութեան՝ (իմա Կաթոլիկութեան) պաշտպան» առաքեալական Ֆրանսայի Նարոլէոն Գ. Թագաւորին չնորհած նպաստով... (1860-ին): Եւ ժԹ. դարու վերջին քառորդին՝ իրեն օգնութեան կը հասնի Ֆրանչիսկեան Լատին Միսիոնարութիւնը, որ Ալէպէնի հարաւային զառիվերին վրայ (ճիշտ մօտը Զինարլը ձամիին), ընդարձակ հողի մը վրայ չինել կուսաց վանք մը եւ դպրոց մը, որպէսզի համար մաս մը Հայ աղքատ եւ տէտ տուներ, նոր իմն յարանուանութիւն մըն ալ (Հայ-լատին) կազմելու համար ի պատիւ եւ ի փառս Հռովմայ կայսերապաշտ Պապութեան...: Աւելի զօրաւոր եւ հրապուրիչ կ'ըլլայ ամերիկան Հայ - Բողոքականութիւնը՝ Ամերիկեան կեդրոնական Թուրքիոյ գօլէճով, քաղաքին արեւմտեան կողմը լայնանիստ ընդարձակ բլուրի մը վրայ, Ամերիկեան Աղջկանց գօլէճով, Հէօյիւկ - թէփէի բարձունքին վրայ, եւ աւտր արեւելեան կողմը հաստատուած Տոքթոր Շէփըրտի հիւանդանոցով, եւ, մանաւանդ, Ամերիկեան Միսիոնարութեան կողմէ ընծայուած լայն ու չատ գժանդակութիւններով...: Եւ այս զրաւիչ ու փորձիչ միջոցներու չնորհիւ է որ Այնթափի հայութեան զբ-

բեթէ մէկ երբորդը բողոքական կ'արձանագրուի՝ երեք ժողովարաններով (Տուա Եէրի), առաջինը Գաեաճըդ Իւսթիւ, երկրորդը՝ Հայոց Թաղը (Ս. Աստուածածնի մօտիկ) ցածլիկ դեանի մը վրայ, երրորդը՝ Ռահան Սօխաղը Թաղին մէջ:

Այս կացութեան հանդէպ՝ անպործ չմնաց ամերիկեան Այնթապի Հայց. եկեղեցին: Կը ցնցուի եւ կը պարթնու, եւ կըսկսի ինքնապաշտպանութեան եւ մրցակցութեան իր համեստ միջոցներով բնականաբար:

Նոր եւ չլսմեռանդ գործունէութեամբ Հայ պատուական Քահանայութեան, որուն կը մխանայ Հայ Ուսուցչութիւնը եւ նախանձախնդիր ժողովուրդին համերաշխ եւ նուիրուած դործակցութիւնը, իրարու կը յաջորդեն կրօնասիրական եւ կըրթասիրական ընկերութիւնները, կը բացուին հետզհետէ՝ Հայ դպրոցներ (Ազգային Ներսէսեան, Վարդանեան, Ազեանական, Հայկազեան, Աբամեան, Ազգ. Հայկանոյշեան, եւայլն): Կը կազմուին Կրօնասիրաց եւ Եկեղեցասիրաց Ընկերութիւններ, (որ յետոյ կը միանան «Եկեղեցասիրաց» անուամբ), Դպրաց Դաս՝ կանոնաւոր, բարեկարգ ու տպաւորիչ ընծայելու համար եկեղեցւոյ ժամերգութիւնը, Շարականաց եւ Ս. Պատարագի երգեցողութիւնները: Դասախօսութիւններ կը հաստատուին Հայ մանուկներուն հայոցի կրօնական դաստիարակութեան համար՝ կիրակի օրեր, Ս. Պատարագէն վերջ, իսկ ժողովուրդին համար՝ կիրակնօրեայ հոգեւոր լսարաններ, երեկոյեան ժամերգութենէն առաջ: Անոնց եւ կամ թերեւս պատանիներու համար՝ կը հիմնուին երեկոյեան դասարաններ, (որ թաւիզպարան կը կոչուէին): Իսկ ժողովուրդին մտաւոր զարգացման եւ քաղաքացիական կրթութեան համար՝ կիրակի օրեր, եկեղեցիէն վերջ՝ քաղաքական, պատմական, տնտեսական ու գիտական յուրեր կը արուէին եւ չինիչ ճառեր կը խօսուէին եւ գրաւոր փորձեր ալ կը կարդացուէին Վարդանեան, Ազենական եւայլ Ազգ. Վարժարաններու Լսարաններուն մէջ: Ծրագիրներ կը մշակուէին հայ քահանայութեան եւ հայ ուսուցչութեան զարգացման եւ բարձրացումին մասին: Այս նպատակաւ ընդունակ ու խոստմնալից երիտասարդներ կը ղրկուէին արտասահմանի (Ամերիկա՝ ընդհանրապէս) համալսարանները, պատրաստուելով՝ ապագային քահանայական կամ ուսուցչական պաշտօններ ստանձնելու համար: Եւ այս ծրագիրները, ջանքերը եւ գոհողութիւնները սկսած էին տալ իրենց արդիւնքները, եւ նեկայ գարուս սկիզբները Վարդանեան Ընկերութիւնը (Եկեղեցասիրացի հետ ի միասին) բացած էր՝ զարգացած քահանայ եւ ուսուցիչ պատրաստելու

ծրագրով՝ «Կիլիկեան Հայոց Բարձրագոյն Վարժարան»ը, զոր Կիլիկեան Ճեմարան անուանած էր Երջանկայիշատակ Սահակ Բ. Խապայեանը, եւ իր Հայրապետական Կոնդակաւն՝ յանձնարարած էր Կիլիկեան բոլոր թեմերուն: Ազգնական Ընկերութիւնը «Երկրորդական Վարժարան»ի բարձրացուցած էր իր դպրոցին կրթական ծրագիրը: Եւ եթէ այսպէս չարունակէր մինչեւ կէս (գոնէ քառորդ) դար, հրաշալի արդիւնք պիտի տար ապահովաբար՝ Այնթապի հայութեան կրօնական եւ կրթական Զարթօնքը: Բա՛յց... Ափսոս որ Արեւմտեան քաղաքակիրթ եւ քրիստոնեայ պետութեանց ներհակընդդէմ քաղաքականութիւնը եւ նենգաւոր դիւանագիտութիւնը պատճառ եղան Առաջին Ընդհանուր Պատերազմին եւ Հայութեան տուին, փոխան Թուրքիոյ բարեկարգութեան,— որուն կ'ըսպասուէր անձկութեամբ,— 1915–ի Մեծ Եղեռնը, որուն միակ պատասխանատուն չէր անշուշտ ի բնէ ոճրագործ, արիւնարուշտ եւ հայատեաց Թուրքիան...: Եւ այսպէս Հայ նահատակներուն անմեղ արեան հեղեղին մէջ խեղդուեցան, փճացան ոչ միայն Այնթապի՝ այլեւ հանուր Հայութեան զարթօնքի, զարգացման եւ յառաջդիմական ծրագիրներն ու ձգտումները եւ ապագայի մասին փայփայուն բոլոր յոյսերն եւ ակնկալութիւնները...:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԱՅՆԹԱՊԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԻ ԳՈՐԾԵՐԻՆ

Այնթապի հայկական գաղութը, ինչպէս որ ըսած ենք իր տեղը, կազմուած ըլլալով Հայաստանի, Պարսկաստանի եւ Փոքր Ասիոյ գաւառներէն Այնթապ ապաստանող վաճառական, առեւտրական, արհեստաւոր եւ մշակ հայերէն, գրական եւ մշակոյթի այլ ճիւղերու գործունէութեան կեդրոն մը չէ եղած, ինչպէս նոյնիսկ Տլուք, Հոմկլայ, Ալֆէթին, որոնք դրչագիրներ ունեցած են: Մինչդեռ քիչ մը հարաւ՝ Հալէպի հայերը, հակառակ արաբախօս միջավայրի մը մէջ գտնուելուն՝ ունեցած են իրենց Գրչատունը, Ծաղկեստունը, Ներկատունն եւ կազմատունը, եւ կարեւոր կեդրոն մը եղած է Հալէպ՝ դրչագրաց մշակոյթին: Բոլորովին դուրկ եւ անմասն չէ մնացած Այնթապ՝ այս կողմէն:

Ժէ. եւ ԺԸ. դարերուն կը յիշուին երկու համեստ դրչադիրներ Այնթապի մէջ, բայց առանց մանրամասնութեան, պատկերազարդ գլխագիրներ եւ լուսանցազարդերու սարդ ընդօրինակութիւններ ասոնք, նօտրագիրով եւ նոր ձեռագիրով:

1.— Ամիրխան Դպիրը, որուն անունը, ո՞ր տեղացի ըլլալը եւայլն անծանօթ կը մնայ դժբախտաբար, կարելի է ըսել թէ՝ Այնթապի գաղութէն էր: Սա Գիր Պահպանութեան մը գրած է Այնթապի մէջ թվին ՌՃ (1651)–ին եւ կը յիշուի Այնթապցի Մհտ. (Մահտեսի) եւ կամ տիրացու Յարութիւն Գաթրճին՝ իր հայերէնով եւ հայատառ թրքերէնով Օրագրութեան մէջ, որ 16 x 11 ս. մ. մեծութեամբ, նօտր գիրով, երկսիւն եւ 88 էջնոց «խառնապիր» բան մըն է՝ ըստ Բարդէն Եպիսկոպոսի ցուցակագրութեան, եւ գրուած է ՌՄՀԲ (1823)–ին, եւ 1825–ին կրկին կ'ընդօրինակէ՝ մաքուրի առնելով զայն («Թվին Հայոց ՌՄՀԲ Ուլիսի առաջի օրն գրեցի ևվաստ ծոյ. (ծառայ) ածո (Աստուածոյ), մհտ. (մահտեսի) կամ տիրացու արուին Յարութիւն Ղթրճի (Գաթըրճեան): Եւս նորոգեցի հին գրս (գիրս) ի թվին Հայոց ՌՄՀՏ (1825) ամի փետրվարի ԺԹ (19) որն (օրն) եչր (Հինգշաբթի) յանթափ քաղաքն, ի Հայրապետութեան Տանն Կիլիկիոյ Եփրեմի Կթղկսին (Կաթողիկոսին), ձեռամբ Ղաթրճեան մհտ. (մահտեսի) արուին (Յարութիւն) Դպրի»):

Էմիրխան Դպիրին Գիր պահպանութեան Ցիչատակարանը միայն գրած կամ օրինակած է տիրացու Յարութիւնը՝ հետեւեալ ծանօթագրութեամբ.— «զայս հին գիրս գրտի, գրեցի զամէնն, թվականն էր այսպէս (ես) եւս գրեցի գարքաւ (կարգաւ).—

«Գրեցաւ գիրս պահպանութեան թվականիս մերոյ Հայոց ՌՃ (1651) ամին, յուվարի ԺԲ (12) օրն չաբաթ, ի քաղաքն անթափ, ի ոթէվանս էր Սբ. (սուրբ) ածածին (Աստուածածին) եկեղեցին, եւ ի հայրապետութեան տն. (Տեառն) Տէր Ներսէսի կթղկոսին (կաթողիկոսին) Ակթաստացին, ձեռամբ սուտանուն ամիրխան դպրի»:

Բայց Գաթըրճեան Տիրացու Յարութիւնը չէ օրինակած Ամիրխան Դպիրին Գիր Պահպանութեան ձեռագիրը, որպէս պի պէտ գաղափար մը կազմել կարենայինք անոր մասին:

Տիրացու Յարութիւն Գաթըրճեանի Օրագրութեան մնացած մասը պարզ եւ քանի մը բառով եւ առանց խորհրդածութեան եւ եղրակացութեան՝ դէպքերու չարաչարական արձանագրութիւններ են միայն, երբեմն գրաբար հայերէնով եւ յաճախ հայատառ թրքերէնով: Ահա քանի մը նմոյշ իր օրագրելու լեզուէն եւ ոճէն:

Օրագրութեան 34 էջ.— «Եւ եղեւ ժամանակիս մերում, թվին (թուին) Հայոց ռմկա (1812), յունվար լԹ (29) որն (օրն) եղեւ չարժ (երկրաշարժ) անթափ քաղաք, մարաչ, հալաբ,

արաջին որն բազում տեղ քայքայեցաւ. մ(200 մարդ մեռաւ, յետո (յետոյ) տարի մը անհանգիստ (անդադար) չարժեցաւ: եւ մեր մէջն (մէջ) անասելի մեղք մի գայր (կար) յայտնապէս, ոչ կարէյին յայտնել ինչ եւ իցէ»: — «Կրկին եղեւ մեծ, ահաքին չարժն թվին ոմհա ոգոստոսի մէկ որն, յանթափ, հալապ, յանթևքէ, մարաչ, պազում գուղ (գիւղ) զաստպայք (գիւղաւաններր), ամուր տեղքն բերթ, պարիսպ քակտեցան, դ (3) ամիս քըչեց (տեւեց) արաջին որն մեր քաղաքէն բ (200) մարդ մեռաւ»:

— «Թվին Հայոց ոմդ (1831) եղեւ մուրատ (գետը) տոնտու (Մուրատ գետը սառեցաւ) զըտլըխ ոլտու (սով եղաւ), ոլէտ (եօլէտ) քոլերա ոլտու (մահտարաժամ եղաւ)», — «եւս ոմհդ (1827) մարտի տաս, տոաջ սով եր (էր), հատոյ (յետոյ) սուր էղաւ (կոտորած), չափան ոլ (օղլու) էկաւ, չատ մարդ գլխատեց, հատոյ էկաւ մահ (քոլէրա) քառասուն ռ(4000) մարդ սառկաւ անթըպայ քաղաքէս, հալապ, քիլիս, պիրէճիկ, հուսան մանսըր (Հիւսնի-մանսուր), մարաչ, պազում կուղք (գիւղք) մեզ նման էղեն, պատճա՞ռն՝ նըմանեցաք յաւուրն Նոի (Նոյի), աճ (Աստուած) պարկացաւ, մեզ հաշտեսցի եւս միջնորդութեամբ սուրբ կուսին Մարիամու ամէն»: Էջ (80) թվին հայոց, ամիսն՝ հոռոմոց (յունաց): 1780 նոյէմբերին՝ (մէկ) կունինէ (կիւնիւնաէ-օրը) յապտի փաչայ կէլտի անթէպէ: 1789 փետրվարի 16 օրն տալտապան փաչայը օլտուրտու (էօլտիւրտիւ-ապաննեց) էնթէ.» 1790 օւլիսի (Յուլիսի) 1 օրն քոսէ (քէօսէ) փաչայ հայնկենէչ տուտուխ (?) էլեսի (էյլէսի) ըրաւ:

1791 օքոստոսի 20 օրն քոսա փաչան անթափ թալանեց, 1796 օքոստոսի 5 օրն յայլո (Այօ?) փաչան անթապ մըտաւ: 1802 մայիսի 6 օրն վէզիր յապիմ (Ապիմ) յեկաւ, հոան (Հիւսէյն) ադան ըսրկաննեց:

1803 Կիրակոս Կաթողիկոսն եկաւ (Կիրակոս Մեծը, 1796–1815): 1820 մարտըն (Մարտին) 30 որն չափան օղլու աստանաստան կէլտի մարաչա կէսի (կէթտի-պնաց), Սեմսեմփերտէ կերի կելտի, 58 կուն (կիւն-օր) գալտը, Պէրէճիկէ կեսի (կէթտի-պնաց), ոէրաըն (սարայի) եանմասընը մահանայ եոխպ կելտի, մույասարայ (պաշարել) էլէսի (էյլէսի-ըրաւ), կերտի թէքըար մարաչայ, էրզուրումայ կեսի (կէթտի-պնաց), թէքըար կելտի էրզուրումտան, չիմտի մարաչը մույասարայ էյլէսի, տորդ (տէօթ-չորս) ոչնէ տիր իւղէրիմիզտէ...»: 1822 օքոստոսն (Օգոստոսի) պիրինտէ պէնղէլէ (երկրաշարժ)

օլտու, զալայ ըխըլտը (երխըլտը – կործաննեցաւ)· պիր ալնէ աուրտու (ափւրտիւ-տեւեց՝ չարունակեց), քէսիլտի (դադրեցաւ)»:

Ա.յս մէջբերումը ընելէն նպատակնիս դիտել տալ էր հետեւեալ քանի մը նկատողութեան արժանի կէտերը, եւ ոչ թէ օրագրութեան կարեւորութիւն ընծայել: Ներկ տիրացու Յարութիւն Գաթըրճեանի հայերէնը տկար է եւ դէպի անկում կը հակի, չատ տառասխալներ ունի (պ եւ բ, տ եւ դ, ո եւ օ անխտիր կը գործածէ): Տառասխալներ ունի նաեւ իր հայատառ թրքերէնը, որուն երկբարբառները (էօ եւ իւ) չկրնար ճիշտ գրել, է–երը ե–ով կը գրէ, թ–երը՝ դ–ով, իսկ հոլովները՝ գրեթէ հայերէնի ձեւով կը գրէ: Տարիները կամ թուականները սկսած է թրքական (արաբիկ) թուանշաններով գրել, ինչպէս եւ ամսուան օրաթիւերը, եւ այլն: Վերջապէս իր միտքին մէջ եւ գրչին տակ՝ բախտաւոր մը ունին հայերէնը եւ թրքերէնը: Բայց այս բոլոր տկարութեանց հակառակ՝ հոգեկան բուռն սէր եւ պաշտում մ'ունի հայերէնի՝ իր մայրենի սքանչելի եւ քաղցր լեզուին հանդէպ, վերջին ճիգ մը, մաքառում ընել կ'ուզէ, կը փորձէ՝ չմոռնալու համար հայերէնը եւ չրաժնուելու համար իր մայրական սիրուն, սահուն եւ ոսկեղնիկ լեզուէն... կ'ուզէ հայերէն խորհիլ եւ գրել որքան կարելի է, ուղիղ կամ սխալ տառերով, հոգ չէ, միայն թէ հայերէն գրէ, եւ գոհացում տայ իր հայկական հոգեկան տենչ ու բաղձանքին: Ասոր համար կրնանք ըսել թէ՝ Տիրացու Յարութիւնը, ժթ. դարու առաջին քառորդէն դէպի կէսերը, Ակնթապի Հայութեան հոգեբանութեան արտայայտիչը եւ թարգմանը կը ներկայացնէ հայերէնի եւ թրքերէնի երկընտրանքի եւ մայրենի լեզուն պահելու պերպանց մաքառումի, կամ փոխանցման չրջանի տեսակէտներով: Եւ եթէ բոլոր Հայերը այս պարզուկ եւ Գաթըրճի Յարութիւնի պէս խորհէին եւ գործէին եւ ճիգ ու ջանք ընէին՝ գուցէ Ակնթապի հայերէնը բոլորովին չէր կորսուեր...:

2.— Ակնթապի երկրորդ գրասէր ու գրչագիր մարդն եղած է Սաղաթիէլ Գպիր Նալպանտ միտ. Յակոբեան, որ գրած է Տասն Ստորոգութիւնն Արիստոտէլի՝ «Մեկնեցեալ ի Մովսէս Քերթողէ, եւ սրբագրեալ եւ համառօտեալ ի Սաղաթիէլ գպրէ, ի փառս Աստուծոյ եւ ի պարծանս ազգին իւրոյ Հայկազնոյ, 1784–ին», Ա.հաւասիկ գիրքին կարեւոր ձիշտակարանները.—

«Գիրք, որ կոչի Պերիարմենիաս կամ Մեկնութիւն բանից, զոր արարեալ ի մեծի Արիստոտէլէ յիմաստասէրէ եւ ե-

ռամնծ փիլիսոփայէ: Եւ մեկնեալ եւ պարզաբանեցեալ հանդերձ օրբաղրութեամբ ի Սաղաթիէլ մեղապարտ դպրէ, որեւ էնթէփեի Նալպանտ մհի. Յակոբեան, ի թուաբերութեան ասքանաղեան տոհմականութեան ամլզ (1784) ամին եւ ուլիսի տասներորդ օրն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն». (էջ 143):

«Եղեւ պիրքս մեկնեցեալ եւ ի լոյս ածեցեալ ի հայրապետութեան Հայաստանեայցս Վիճակի Ան Վահմադունի եւ ծայրագոյն քահանայապետին Աստուծոյ, բազմերջանիկ հօրն հասարակաց Տեառն Ղուկասու, եւ Տեառն Եփրեմ Սրբազան կաթողիկոսացն Հայոց համայնից: Եւ ի տեսչութեան Սբրոյն Երուսաղէմի Տեառն Յովակիմ Վարդապետի եւ ճգնազգեացց հովուի: Եւ վերակացութեան... Կ. Պոլսի Տեառն Զաքարիա ապրաւ ազնիւ, տոհմիւ ընչեղ, անձամբ չքեղ եւ բանիւ քաղցր Վարդապետի: Եւ տեղւոյս մերոյ հովիւն էր Սրբազան հայրն մեր Տէր Թորոս Աստուածաբան եւ հոգիբնկալ վարդապետն եւ աչալուրջ վեհափառն, որոյ աղօթքն պահապան եղիցի, ամէն (էջ 144):

Գնողին Յիշատակարանն է (առանց թուականի):

«Ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ օգնականութեամբ երջանիկ կուսին եւ միջնորդութեամբ ումեմն (որումն) բանաւորի՝ եղեւ գնեցեալ ի քաղաքն անթէպ դիմ հալալ արդեանց եւ արդար վաստակոց... յեանեալ եւ մեղապարտ, զոր մականուամբ Պոզօղլաճի յորջորջիմ, Ղասարճը մհի. Սահակեան ուստ աիրացուի որդի մհի. Կարապետս եւ զայլ հանդուցեալ արեանառու մերձաւորքս եւ համայն բնտանեօքս...»:

Գիրքիս վերջին ստացողն եղած է Այնթապի Վարդանեան Կրթարանի Մատենադարանը՝ գնումով թէ նուիրումով, չենք գիտեր, այս մասին Յիշատակարան մը չերեւիր:

Սաղաթիէլ Դպիրին այս Գիրքը աւելի կարեւոր եւ գնահատելի է իր բովանդակութեամբ, իբրեւ իմաստասիրական եւ քերականական խնդիրներ յուզող եւ խորհրդածող գրութիւն, ինչ որ պատիւ կը բերէ Այնթապի Հայութեան: Ձեռագն ալ աւելի մաքուր է, եւ ոճը բարձր եւ վսեմի կը մօտենայ: Բայց երբեմն չատ ծեքծեքումներ եւ ածականներու մոլութիւն ունի եւ հայ Ընդհօրներու քերականական աղճատումներու հետքեր կան, օրինակ, գրեցեալ մեկնեցեալ, ի լոյս ածեցեալ, պարզաբանեցեալ, կոչիւք, զմայլեցուցիչաբարիչ (?), յիշեցեալ լինիչիք, եւայլն:

Ահա այս երեք դրչագիրներն են, որ Այնթապի Հայկական դաղութը կրցած է տալ հայ ղրական մշակոյթին ԺԷ.–ԺԹ. դարերու ընթացքին:

1· Ամիրխան Դպիրը, որ Գիր Պահպանութեան մը գրած է Այնթապի մէջ (1651–ին):

2· Սաղաքիէլ Դպիր, որ Արիստոտէլի Տասն Ստորոգութիւնները համառօտած, պարզած եւ մեկնաբանած է Այնթապի մէջ 1784–ին, եւ

3· Տիրացու Յարութիւն Ղաբրիեան, որ ընդօրինակած է Ամիրխան Դպրին Գիր Պահպանութեան անուն ղրութեան Յառաջաբանը, եւ Օրապրութիւն մը գրած է 1822–1839:

Եւ այս երեք Գրիչները, որքան պարզ, երկրորդական ըլլան իրենց գրութեանց բովանդակութիւններով,— թէպէտեւ Սաղաքիէլ Դպիրին Արիստոտելեան Ստորոգութիւնները իմաստասիրական եւ քերականական հանդամանք ունի,— յարդանք ու յիշատակութեան արժանի դրական նուիրական նըշխարքներ են Այնթապի Հայութեան համար, եւ կրնայ պարծիլ անոնցմով, եւ ըսել թէ՝ Այնթապ ալ դրական ճաշակի եւ հայ մշակոյթի համեստ մշակներ է տուած անցեալին մէջ:

Արդեօք միայն դրիչնե՞րն են Այնթապի մէջ, եւ ուրիշ դրական մշակներ չե՞ն եղած, եւ կորսուած չեն ժամանակի աւերիչ յորձանքներուն մէջ: Հաւանական է, որ եղած ըլլան, բայց չեն հասած մեր ձեռքը, եւ դուցէ երեւան գան ապագային:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱԾՆԹԱՊԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Տասի չափ բարձր եկեղեցականներ տուած է Այնթապի Հայ դաղութը, ԺԷ.–Ի. դարերու ընթացքին: Անոնց ցանկը կը ներկայացնենք այստեղ, իւրաքանչիւրին հակիրճ կենսագրականը ամփոփելով: Իսկ տակաւին ողջ եղողներուն անուններն եւ պէսպէս պաշտօններըը միայն կուտանք առանց կենսագրութեան:

1· Յովհաննէս Դ. Այնթապցի, «բարեբարոյ» կաթողիկոս Տաճն Կիլիկիոյ (1602–1621).— Իր նախընթաց կեանքին նըկատմամբ սակաւ դիտենք թէ ծնած ըլլայ Այնթապի մէջ՝ հաւանաբար 1550–ին, հայրն էր Յակոբ, մայրը՝ Թամամ: Մանուկ հասակէն Սուրբ Մայրավանք պացած, հոն մեծցած եւ

կրթուած է, աշակերտելով Ագարիա Զուղայեցի Կաթողիկոսին (1584–1601) եւ վարդապետ ու եպիսկոպոս ձեռնադրուած է նոյն Ագարիա Կաթողիկոսէն:

Կաթողիկոսանալէն առաջ, գործակցած է իր ուսուցչին եւ նախորդին՝ իբրեւ կարող եւ գործունեայ եպիսկոպոս, իբրեւ մնայուն փոխանորդ եւ օգնական եւ յաջորդու Ագարիա Կաթողիկոսին: Ղրկուած է (1585–ին) Հռոմի Գրիգոր ԺԳ. Պապին մօտ՝ իբրեւ Կաթողիկոսական Պատուիրակ՝ բանակցելու համար հայ եւ լատին եկեղեցիներու միութեան մասին (զոր առաջարկած էր Պապական Նուիրակ՝ Սիդոնի (Սայտա) Էմոնարդոյ Աբէլ Եպիսկոպոս),— հայկական միամտութի՛ւն, որ տակաւին քաղաքական չահ, օգնութիւն կ'ակնկալէ Հռոմէ կամ Եւրոպայէ...: Նոր տարի առնելու, հայերէն Ատուածաչունչ մը տպել տալու եւ... քանի մը կիլիկեցի հայ պատանիներ դեռեղելու համար Հռոմայ դպրոցներուն մէջ (?): Ցետոյ Երուսաղէմ կը ղրկուի իբրեւ Սոյ Պատուիրակ՝ Երուսաղէմի պարտքերուն բարձման համար Զուղայեցի Կաթողիկոսին կողմէ կազմուած պատգամաւորութեան մը գլուխն անցած թէ իր (Ցովհաննէսին) հանդանակած 300 կարմիր ոսկին տանելու եւ թէ պարտքերու վճարման գործին հրահրելու պաշտօնով, զոր կը կատարէ լիուլի եւ հաւատարմօրէն:

Երբ Ագարիա Կաթողիկոսը կը վախճանի Հալէպի մէջ (1601), զայն հանդիսաւոր եւ արժանավայել փառքով թաղելէ վերջ, կը փութայ Սիս երթալ, որպէս զի իբրեւ Կաթողիկոսական յաջորդու՝ Կաթողիկոս օծուի: Եւ Ամենայն Միաբանութեան, Թեմակալ Եպիսկոպոսներուն եւ ժողովրդեան միաձայն հաւանութեամբ հանդիսաւորապէս Կաթողիկոս կը օծուի 1602 Դեկտեմբեր 20, Կիրակին: Նոյն ինքն Ցովհաննէս այսպէս կը նկարագրէ իր Կաթողիկոսանալը՝ իր Ցիշատակարաններէն մէկուն մէջ՝ արձանագրելէ վերջ իր՝ Սեբաստիայէն Հալէպ գալը, Երուսաղէմ երթալը, Հալէպ վերադառնալը եւ Զուղայեցիին տարաժամ մահն ու թաղումը, (1601 Ցունիս 2–ին), կ'ըսէ. «Եւ այսպէս գկնի հինգ ամսոյ եւ ես եկի ի Հալապ, եկի յԱտանա՝ մխիթարել զաթոռակալ քահանայս եւ զիշխանան կիլիկեցւոց, որ ատա Ատանա ժողովեալ, որեւ՛ գկնի բազմապիմի մխիթարական բանիցն, ապա կուտեալ բոլոր բնակիչք գաւառիս ի վերայ իմ թէ մի (?) վասն Ատաուծոյ առաջնորդ հայրենի Ամենայ քո (?) (չիտի է, թերեւս բառեր կը պակսին,—Փ. Ե.). վասնզի եւ ես ի սոյն Ամենա էի վարժեալ ի մանկութենէ, եւ այսպէս հարկաւ արկեն զանձն իմ ի լուծս ատաուածային, եւ հաւանեցուցին կրկին չինութիւն առ-

նել Սուրբ Լուսաւորչի Աթոռոյն, որ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ բարձաք զՍուրբ Աջն այլ սրբութեամբն հանդերձ ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ, որք եւ էին ընդ իս Սեբաստոս Եպիսկոպոսն Աստանայ եւ Մկրտիչ Եպիսկոպոսն Զէյթնայ, Սարգիս Եպիսկոպոսն Հաճնոյ, եւ այլ քահանայք եւ իշխանք, Աջն դոր բերեալ՝ հասուցաք իւր բնական հանգիստն, եւ կարողութեամբն Աստուծոյ, ապօթիւք եւ օրհնութեամբ նըստին իՀայրապետական աթոռ դնուագեալ եւ զվերջին ծնունդ եկեղեցւոյ, զիս՝ Յովհաննէս Վարդապետս, թվին ՌԾ. (1601)։ Որ եւ կարողութեամբն Աստուծոյ՝ չինութեամբ եւ նորոգութեամբ կատարեցաւ ամենայն ինչ» (Ձմմատի թիւ 331 Ձեռագրերի Յիշատակարան)։ Իսկ Սսոյ Մաշտոցին մէջ, կաթողիկոսանալու թուականը նշանակած է «ի մեծ թվին Հայոց ՌԾԱ. Դեկտ. հասամոց ի (20) աւուր կիրակէի»։

Մինչ Յովհաննէս Այնթապցին պաշտօնական եւ հանդիսաւոր կերպով կաթողիկոս կ'օծուի Սսոյ մէջ, Հալէպի մէջ՝ խօճա եւ չէլէպի եւ հարուստ Ջուղայեցիներ — օպտուելով Յովհաննէսի բացակայութենէն — անառելի եւ չար խորհուրդ կը յղանան կարկառնցի Պետրոս Եպիսկոպոսը Հալէպ բերելու եւ կաթողիկոս օծել տալու, պարզապէս սին հակառակութեան եւ փառասիրութեան քմահաճոյքով... Ջուղայեցիները ճիշտ այս փառասիրութեամբ է որ, կ'երեւի, մեծ դեր ունեցած են նաեւ Աղաբեայ Ջուղայեցի կաթողիկոսի ընտրութիւնը յաջողցընելու մէջ։

Երբ Կիլիկիոյ մէջ կը լսուի Պետրոս Կարկառնեցիին կաթողիկոսանալը, մեծ յուզում յառաջ կուգայ։ Նոր օծուած Յովհաննէս կաթողիկոսը Հալէպ կը դրկեն որ պաշտպանէ Սսոյ Աթոռին պատիւն եւ դարաւոր իրաւունքը...։

Յովհաննէս Այնթապցին չերթար Հալէպ, պատակոսումը չխորացնելու համար։ Պատուհմամբ Կիլիկիա կ'այցելէ Կ. Պոլսոյ նորընտիր Պատրիարք՝ Կեսարացի Գրիգոր Վարդապետ, որ էջմիածին երթալու եւ Եպիսկոպոսանալու համար ճամբայ ելած էր, եւ ճէլալիներու ապստամբութեան պատճառաւ չըկարենալով շարունակել ճամբան, կ'որոշէ Կիլիկիա այցելել։ Եւ Այնթապցի Յովհաննէս կաթողիկոսէն կը ձեռնադրուի Եպիսկոպոս (1602 Մայիս–Յունիսին)։ Կեսարացի Գրիգոր Վարդապետ Յովհաննէս Այնթապցիին հետ կը տեսնուի Վահկայ դղեակին մէջ, ուր էր Ամարանոցն կաթողիկոսարանի։ Հոն ցաւով տեղեկանալով Կիլիկեցիներուն եւ Հալէպցիներուն միջեւ եղած պատակոսումը՝ կարկառնցի Պետրոսին, հակառակ կանոնաց, հայրենի օրինաց եւ աւանդութեանց՝ ինքնա-

դլուխ Կաթողիկոսանալուն պատճառաւ, իբրեւ դիտնական եւ պատմագէտ Մեծ Վարդապետ, կ՚որոշէ որ «Երկու Կաթողիկոսները հաշտութեամբ եւ սիրով վարեն իրենց պաշտօնները, եւ երբ մէկը վախճանի՝ միւսը իրրեւ Կաթողիկոս չարունակէ, եւ վախճանելին տեղ ուրիշ Կաթողիկոս չընտրուի կամ չօծուի»: Եւ անէծքով մը կը փակէ իր Վկայականը կամ Համաձայնութեան Գիրը՝ այսպէս.— «Որ եւ հնազանդելքն այսմ (Կիլիկեան) Աթոռոյս, օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ, ամէն: Իսկ անհնազանդքն եւ հակառակողքն եւ թշնամանողք այսմ սրբոյ Աթոռոյս, դատապարտեսցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ անիծեալ եղիցին ի կեանս եւ ի մահ»:

Երկու կողմերն ալ՝ (Կիլիկեցիք եւ Հալէպցիք) ընդունելով կեսարացիին այս միջնորդութիւնն եւ վճիռը, կ՚ստորագրեն զայն եւ կ՚ուխտեն յարգել: Եւ երբ, 7 տարի վերջ (1608) կը վախճանի Կարկառեցին, Յովհաննէս Այնթէպցին կը շարունակէ իր օրինաւոր Կաթողիկոսութիւնը մինչեւ իր մահը:

Յովհաննէս Այնթապցիի Կաթողիկոսական գործունէութեան մասին մանրամասնութիւններ չիկան Յիշատակարաններու մէջ, եւ ինքն ալ բան մը չգրեր իր բազմաթիւ ինքնագիր Յիշատակարաններուն մէջ: Եւ միայն կ՚ըսէ թէ՝ «Կարողութեամբն Աստուծոյ՝ չինութեամբ եւ նորոգութեամբ կատարեցաւ ամենայն ինչ», առանց յիշելու թէ՝ ի՞նչ էին այդ չինութիւնները եւ նորոգութիւնները: Նոյն իսկ չէ իսկ ակնարկած Պետրոս Կարկառեցիին Կաթողիկոսանալը: Իր օրով կատարուած է Ձէյթլիներու Դաւիթին արշաւանքը Սիսի եւ Ատանայի վրայ (1605): Յովհաննէս Կաթողիկոս, որ վանքին չինութիւններէն վերջ կեսարիա կը գտնուէր Հայրապետական այցելութեամբ — լսելով դէպքը, կը փութայ գտնալ Ատանա (1605 Դեկտեմբերին մէջ): Ատանայի Եւեւելիները եւ Սեպիներ միջնարերդը կ՚ապաստանին, Կաթողիկոսն ալ կ՚ըսի՝ պէն որ ինքն ալ բերդը մտնէ: Սա չուզեր մտնել, միայն Ս. Աղբրու եւ միւս սրբութեանց արկղը Աջապահ Մհի. Մինասին հետ բերդը կը դրկէ, եւ ինքը դուրս կը մնայ մինչեւ կէս գիշերուան մօտ: Կամուրջի դրան բացուելէն օգտուելով՝ եւ «ի խնամս Աստուծոյ ապաւինեալ», իր աշակերտներով՝ Ատանայէն կ՚ելնէ, եւ մօտը ու կածան ճամբաներով Սիս կը հասնի: Դաւիթը ամիս մը կը մնայ Ատանա եւ կը կողոպտէ զայն: Իսկ բերդ ապաստանող Քրիստոնեաններուն դլխատին (պաչլըդ) տուրքը որոշելով՝ կը դանձէ խստիւ, եւ մեծ աւարով կը հեռանայ...:

Յովհաննէս Ալթապցիին օրով էջմիածնի Գաւիթ Կաթողիկոսի Աթոռակից՝ Աւետիս Կաթողիկոսը Երուսաղէմի մէջ, Ս. Յակոբեանց տաճարին մէջ, եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Գրիգոր Պարոնտէր Վարդապետը: Ասոր վրայ Յովհաննէս Կաթողիկոս Երուսաղէմ կ'երթայ (1614–ին), եւ հանդիսաւոր Միւռոնօրհնէք կը կատարէ Աւագ Հինգշաբթի օրը «իբրեւ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ եւ իբրեւ Պատրիարք Երուսաղէմի»: Ըստ Լեհացի Սիմէոն Դպրի, Յովհաննէս Կաթողիկոս 1616–ին եւս Երուսաղէմ կ'այցելէ եւ պեսպսաւորուած չուրջառով եւ եմիփորոնով, եւ Հայրապետական խոյրն ու գաւազանը, խաչ եւ պատարագ ձեռքը՝ հանդիսաւորապէս կը մտնէ Ս. Գերեզմանը եւ Լոյսը կը հանէ, «եւ տեսին պՀայոց կանթեղն վառած» ուսոի եւ «Լուսաւորչի կանթեղ» կոչէ... անտի լուցանեն պպատրոյգն եւ ելեալ ի դուրս՝ կարգաւ ամէն առաջնորդ իր ազգին տայ լոյս...» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1934 թիւ 11–12, էջ 564–566):

Այս քանի մը տեղեկութիւններէն զատ, ուրիշ բան չեն արձանագրած Ծիշատակարանները՝ Յովհաննէս Ալթէպցիի 19 տարուան կաթողիկոսական գործունէութեան մասին: Իսկ մահը տեղի կ'ունենայ յանկարծական եւ Աստանայէն Սիս երթալու ատեն: Ըստ Գր. Դարանաղցիին՝ Յովհաննէս Կաթողիկոս Աստանա կ'այցելէ 1621–ին եւ վերադարձին, ճամբան կը հիւանդանայ, զինքը կ'իջեցնեն հիւղ մը, ուր իր հոգին կ'աւանդէ անմիջապէս: Իր մարմինը ջորիին վրայ՝ կը տանին Սիս: Սիսէն Աստանա գացող զինուորներ տեսած են որ՝ «հուր կամ լոյս կը բորբոքի հանդուցեալ Կաթողիկոսին մարմինին վրայ»: Մարմինը կը թաղեն հանդիսաւորապէս, եւ երկինք ալ կը մանակցի սուգին, — կ'որոտայ, կը փայլատակէ, եւ ասստիկ անձրեւ մը կը տեղայ՝ «որ չատոնց չէր եկել, խիստ երաչտութեան պատճառաւ»: Այս հրաշալի երեւոյթները վերագրելի են Յովհաննէս Կաթողիկոսին արդութեան եւ բարութեան, մաքուր եւ ճգնաւոր, հեզ, խոնարհ եւ պճած եւ ողորմած նկարագրին: Եւ ասոր համար՝ կոչուած է բարեբարոյ, նոյն իսկ իր կենդանութեան: Բուսական թիւով՝ իրեն նման «քաջ երաժիշտ, եւ բարձրաբարբառ քարոզիչ» եւ պիտանական աշակերտ – վարդապետներ հասցուցած է: Ասոնցմէ Սանկի Մինաս Վարդապետ Քացախ՝ Յովհաննէս Բարեբարոյի կը յաջորդէ իբրեւ Կաթողիկոս (1621–1632), Սեբաստացի Ներսէս Վարդապետ՝ որ Կաթողիկոս եղած է (1648–1654), Կամախցի Յակոբ Ձգնիկ, Բաբերդցի Ղազար Վարդապետ, Զէյթունցի Տ. Ղազար Եպիսկոպոս, Աստուածատուր Վարդապետ, Կիրակոս Աբեղայ, Տ. Ղազար քահանայ, եւայլն:

2.— Դանիէլ վարդապետ Այնթապցի (1607?...?), *տես՝ նաև Այնթապի Առաջնորդներուն մէջ թիւ 1.*:

3.— Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոս (Էջմիածնի, 1682–1691).— *Եղիազարի կենսագրութենէն առաջ՝ ըսենք թէ ժէ. դարը տխուր եւ ցաւալի շրջանը եղած է մրցակցութեամբ եւ կաշառքով Աթոռ գրաւելու եւ Պատրիարք կամ հակաթոռ կաթողիկոս ըլլալու համար, ինչպէս եւ հայ եւ լատին ունիթորական կեղծ ու նենգամիտ քարոզիչ կամ գործիչներու ապարէշ տալու որ քարոզեն եւ պատարագեն հայ եկեղեցիներու մէջ հայկական դգեստով եւ ձէսով (?), նաեւ Հռոմին մօտենալու եւ Պապերուն հետ բանակցելու կամ թղթակցելու՝ իբրեւ թէ ազդին լուսաւորութեան համար, կամ քաղաքական օժանդակութեան սին ու պաղատարական ակնկալութեամբ (?): Այսպէս յիսուն տարուան մէջ (1600–52) Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին տիրանալու համար՝ 17 անձեր մրցակցութեամբ եւ կաշառքով իրենց նախորդը տապալած եւ Աթոռին տիրացած են: Մրցակցութիւնը այնքան բուռն, եւ խօլ ու դաժան եղած է, որ այդ 17 Պատրիարքներէն ոմանք 2, 3, 4 անգամ Աթոռը գրաւած եւ տապալուած են...:*

Տեսանք որ, Կիլիկիոյ Յովհաննէս Այնթապցի (Բարեբասոյ) *Կաթողիկոսին օրով Հալէպի Ջուղայեցիները հակաթոռ Կաթողիկոս ընտրեցին Կարկառեցի Պետրոս Եպիսկոպոսը* (1601–1608): *Իսկ հիմա պիտի տեսնենք թէ՝ Կիլիկիոյ Կաչառուր Գ. Գազաւոցի Կաթողիկոսը* (1658–1674) *Էջմիածնի հակաթոռ պիտի օծէ Եղիազար Այնթապցին* (1664–ին): *Նոյն Կաթողիկոսը Ասորիներու Ս. Պարսամի Աթոռին հակաթոռ Կաթողիկոս պիտի օծէ Հալէպցի լատինամիտ Անդրէաս Ախիճան անուն Վարդապետը: Եւ այս անտեղի եւ անհեռատես մրջամտութեամբ՝ Հայ եւ Ասորի եկեղեցիներու դարաւոր բարեկամութիւնը խախտելէն զատ, Ասորի բուն Կաթողիկոսին դրդումով Հալէպի Կարկառեցի Դաւիթ Եպիսկոպոսը ինքզինք հակաթոռ պիտի օծել տայ* (1663–ին) *Կաչառուր Կաթողիկոսին դէմ եւ Դաւիթը՝ իր հակաթոռութիւնը չարունակելի ընծայելու համար՝ իրեն յաջորդ պիտի օծէ միւս ոմն Կարկառեցի Ապարիա Եպիսկոպոսը (Հալէպի Հայոց Առաջնորդ) 1677–ին: Էջմիածնեցի Ղազար Ա. Ջահկեցի Կաթողիկոսն* (1637–1651) *ալ կ'ունենայ իր հակաթոռը յանձին Այնթապցի Կարապետ Վ. Քիւթիւրին (Էջմիածնի Կաթողիկոս, 1648) 10 ամիս միայն:*

Տեսանք թէ՝ Կիլիկիոյ Ազարիա Կաթողիկոսը (1584–1601) *Հռոմի դրկեց Այնթապցի Յովհաննէս Եպիսկոպոսը* (Բարեբա-

րոյ) յատուկ փաղաքչական գիրով՝ (1585–ին) անկէ նիւթական եւ քաղաքական օժանդակութիւն մը ստանալու միտումով: Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Խաչատուր Գ. Գաղատացի (1647–1674) իր Պոլսոյ Պատրիարքութենէն (1641–1642) առաջ Պոլսոյ մէջ, ուսում առնելու համար՝ յաճախած է Կղեմէս Կալանոսին՝ Բերիայի Թովմաս եւ Տիվրիկցի Պօղոս Վարդապետներուն հետ, եւ Լատինատէր կուսակցութեան աչխատակցած՝ Երեւանցի Կիրակոսի քաջալերութեամբ, որ կը հիւնար Կղ. Կալանոսին Նոր Աբաւնոս կամ Նոր Կիւրեղ հռչակելով զայն, եւ թելադրելով Հայ եկեղեցականներուն որ մօտենան անոր եւ դաս առնեն: Եւ ըստ Մ. Չամիչեանի՝ Խաչատուր Գ. եւ իր հակաթոռ Կարկառեցի Դաւիթ «ուղիղ դաւանութեան գիրեր գրկած են Հռոմ (1665)», դաւանանքէն աւելի նիւթական չահ եւ օժանդակութիւն ակնկալելով, անշուշտ: Խաչատուրին կիրը ստորագրած են նաեւ 13 եպիսկոպոսներ (?) եւ 9 վարդապետներ:

Աւելի զարմանալի ու զարհուրելի՝ պարագայ մը.— Հռոմի «փրոփականտա»ին ուխտեալ եւ մոլեռանդ քարոզիչ՝ Մելքոն Վարդապետ Թատրասեանի աչակերտող՝ Աստանացի լատինամիտ Գրիգոր Վարդապետը Կաթողիկոս կ'ընտրուի (?) 1686–ին, (որ է Գրիգոր Բ. Պիծակ մականուանեալը, 1686–1693): Եւ այս ապիկարն եւ ապիրատը Հռոմի Կղեմէս ԺԱ. Պապին ուղղեալ «Ուղիղ Դաւանութեան եւ Հպատակութեան Թուղթ» կ'ստորագրէ Հալէպի Ֆրանսական Հիւպատոսարանին մէջ, 1690 Մայիս 20–ին: Աթոռէն վար կ'առնուի, եւ կը կորսուի, Հռոմ կ'երթայ (1693–ին) Իսկէնտէրունի, Կիպրոս եւ Կ. Պոլսոյ ճամբով...:

Նոյն սին ու պատիր ակնկալութեամբ Հռոմի հետ կը բանակցին, կը յարաբերին նաեւ Էջմիածնի Կաթողիկոսներ.— Ստեփանոս Ե. Սալմաստցի (1545–1567), Միքայէլ Ա. Սեբաստացի (1567–1576) եւ Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատցի (1576–1690), Յակոբ Դ. Ջուղայեցի (1655–1680) եւ անճամբ Հռոմ երթալու համար ճամբայ կ'ելնէ Իսրայէլ Օրիին հետ, բայց Կ. Պոլիս կը վախճանի, Իսրայէլը կը չարունակէ ճամբան եւ Եղիազար Ա.ինթապցին (1682–1691), իր վերջին տարին կ'որոշէ երթալ եւ բանակցիլ Հռոմի եւ Եւրոպացիներու հետ, բայց քաղաքական չփոթութեանց պատճառաւ չհամարձակիր Օսմանեան երկիր երթալ, եւ ետ կը դառնայ Կարինէն:

Դառնանք հիմայ Եղիազար Ա.ինթապցիին կենսագրութեան: Սա ծնած է Ա.ինթապ (Թուականը անծանօթ, թերեւս 1600–ի սկիզբները), աչակերտած է Զնքուչցի Յովհաննէս

Վարդապետին, վարդապետ ձեռնադրուած՝ 1644–ին (ո՞ր եպիսկոպոսէն, չենք գիտեր), երեք տարի (1647–ին) եպիսկոպոս ձեռնադրուած (թերեւս Էջմիածին) Ալճընկի բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին վրայ, իբրեւ վանահայր եւ Առաջնորդ: 1651–ին Պոլսոյ Պատրիարք եղած է, տարի մը վերջը հրաժարելով կը դառնայ Ալճընկի Վանքը: Նկարագիրը բարդ է,— ճարտար, վարչապէտ, հնարամիտ, գործունեայ, դիւանապէտ եւ մեծահարուստ եկեղեցական մը եղած է, բայց տրամաբանութիւնը տկար եւ իր նպատակին մէջ յաջողելու համար միջոցներու մէջ խիտ չէնոց: Թէպէտեւ իսկապէս ապրամնաս ձեռնարկի մը մէջ չգտնուող: Միակ եւ բուռն ցանկութիւնն եղած է Էջմիածնի Կաթողիկոս ըլլալ, եւ իր այս մտասեւեռումը կը հետապնդէ տարիներով, ննջարկուելով նեղութեանց, հալածանքի, թափառական կեանքի, բանտարկութեան եւ մահուան վտանգներուն, եւ զոհելով իր հարստութիւնը՝ իր այդ միակ ցանկութեան գոհացում տալու համար միայն:

Էջմիածնի Փիլիպպոս Ա. Աղթամկեցի Կաթողիկոսին (1633–1655) մահէն վերջ, չյաջողելով Կաթողիկոս ընտրուիլ, կը յաղանայ եւ ոգի ի բուն կը հետապնդէ Օսմանեան պետութեան չրջանակին մէջ նոր իմն Էջմիածնական Կաթողիկոսութիւն մը հաստատելու տարօրինակ ծրագիրը: Եւ որովհետեւ այս ծրագրին յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր ոսքի կռուան մը, պատմական եւ պատրաստ Աթոռ մը, կ'որոշէ Երուսաղէմ հաստատուիլ: Բայց տեսնելով որ Պոլսոյ Պատրիարքները կամ Աթոռակալները, Երուսաղէմի Աթոռը միացուցած էին Պոլսոյ Աթոռին եւ իրենց Նազըրներով (Տեսուչ) եւ Վէքիլներով (փոխանորդ) կը կառավարէին Երուսաղէմը՝ անոր հասոյթները չահագործելու համար, նախ եւ առաջ՝ կ'որոշէ Երուսաղէմը պատել Պոլսոյ ազդեցութենէն եւ կաշկանդումներէ: Ասոր համար Պոլիս կ'երթայ, եւ կայսերական Ֆէրմանով Երուսաղէմի զատ եւ անկախ Պատրիարքութիւնը ապահովելով՝ իր հաւատարիմ գործակցին՝ Կաֆացի Մարտիրոս Վրդ.-ին անուան վրայ, զայն կը ղրկէ Երուսաղէմ: Ինչ վերջը ինքն ալ կ'երթայ Երուսաղէմ իբրեւ ուխտաւոր...: Եւ որպէս զի Երուսաղէմի օրուան Պատրիարք՝ Աստուածատուր Եպիսկոպոսին եւ Մխիթարեանց համակրանքը չահի՝ մեծ զոհողութեամբ չինել կուտայ Ռամլէի Ս. Գէորգ Վանքը եւ եկեղեցին, Գազայի եկեղեցին, եւ Յոպպէի մէջ չինել տուած հասութաբեր կալուածներով կ'օժտէ զանոնք, եւ կ'ապահովէ անոնց մատակարարութիւնը: Նոյնպէս Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ տաճարին

մէջ չինել կուտայ Պատրիարքական չքեղ ու փառաւոր կաթողիկէ Աթոռը, եւ տաճարին չրջափակին մէջ՝ Աբեղաթաղը: Եւ որպէս զի իր հեռատեսնդած էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը իրական եւ նուիրական դառնայ՝ Ս. Յակոբայ տաճարին հարաւային կողմի կամարակապ դաւիթը սրբատաշ քարերով պատել տալով՝ ընդարձակ մատուռի մը կը վերածէ պայն, եւ կը կոչէ էջմիածին: Այս չինութեան միջոցին պատին թաքստոցին մէջ պահուած 200,000 ոսկի եւ արծաթ դրամն ալ կը գտնէ... (զոր Գրիգոր Պարոնտէրը պահած է եղեր, եւ առմարներուն մէջ կը յիշուի եղեր միչա «ճերմակ եւ դեղին մոմեր» բառերով):

Երբ Երուսաղէմի դրուժան Յոյները կը փորձեն յանիրաւի տիրանալ Հայոց սրբավայրերուն եւ նոյն իսկ Ս. Յակոբայ տաճարը խլացնել, Կ. Պոլիս կ'երթայ Աստուածատուր Պատրիարքին, եւ հեղինակաւոր ազդայիններու (Ապրօ եւ Երեմիա Չէլէպիներ եւայլն) օգնութեամբ՝ կը յաջողի կայսերական ֆէրմաններով՝ Աստուածատուր Պատրիարքին վրայ հաստատել տալ Հայոց բոլոր սրբավայրերը եւ առանձնաշնորհումները:

Այս չինարարութիւններով եւ զոհողութեամբ, եւ յաջողութեամբ Երուսաղէմի Աստուածատուր Պատրիարքը եւ Միաբանութիւնը սիրաչահած եւ երախտապարտ թողած ըլլալով կը մտածէ իր ծանօթ ցանկութեան իրագործումին ձեռնարկել: Երբ 1663–ին Կիլիկիոյ Խաչատուր Բ. Գաղատացի (Միհիտէրեան) կաթողիկոսը Զատկին ուխտի կուգայ Երուսաղէմ, առիթը պատեհ համարելով, Գլխադիրի մատուռին մէջ կը խոստովանի անոր եւ կը յայտնէ՝ Եղիազար՝ իր ծրագիրը էջմիածնական նոր կաթողիկոսութեան մասին: Եւ համոզելով կաթողիկոսը թէ՝ իր ծրագրած կաթողիկոսութիւնը բնաւ չվնասեր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, քանի որ էջմիածնի եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու սահմաններէն դուրս մնացած Օսմանեան գաւառներուն մէջ պիտի ամփոփուի, կ'առաջարկէ որ Խաչատուր կաթողիկոս ձեռնադրէ պինք: Խաչատուր կաթողիկոս՝ տեսնելով որ Եղիազարի ծրագիրը ոեւէ կերպով չվնասեր իր կաթողիկոսութեան (եւ յիշելով, թերեւս, էջմիածնի Փիլիպպոս եւ Կիլիկիոյ Սիմէոն կաթողիկոսներուն միջեւ եղած իրաւական վէճը...), կը հաւանի Եղիազարը ձեռնադրել: Համաձայնութիւնը կը դոյանայ, տեղն ալ կ'որոշուի (Հալէպ), իսկ ժամանակը ի մօտոյ պիտի որոշուի Եղիազարին կողմէ:

Եղիազար, իր կաթողիկոսական օծումն ալ ապահովելէ վերջ, կ'անցնի Պոլիս, եւ կը յաջողի կայսերական Հրովարտակն առանալ իբրեւ էջմիածնի կաթողիկոս եւ Երուսաղէմի

պատրիարք: Եւ իմանալով որ՝ Ալաչատուր Կաթողիկոսը Պոլիս կը գտնուի՝ իր հակաթոռին (Կարկառեցի Դաւիթին) դէմ իր Կաթողիկոսութիւնը պաշտպանելու խնդրով, թղթով մը կը ծանուցանէ անոր, որպէս զի չուշանայ Պոլիս եւ վաղընդվաղ Հալէպ երթայ: Ալաչատուր Կաթողիկոս, խղճահարութենէ ազատելի՝ ապագայ պատասխանատուութենէ եւ մեղադրանքէ զերծ մնալու համար՝ պէտք կ'ղրկայ Պոլիս քանի մը վստահելի ազգայիններուն (Երեմիա Քէօմիւրճեան Զէյլէպի, եւայլն) խոստովանիլ իր եւ Եղիազարին միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը՝ վերջինը էջմիածնի հակաթոռ Կաթողիկոս օծելու մասին: Լուրջ ազգայիններ կը ցասին, կը սոսկան եւ կ'ապշին այս ապօրէն եւ անհեթեթ ծրագրին վրայ, եւ կ'որոշեն Երեմիա Զէյլէպին Հալէպ ղրկել, որպէս զի աչխատի համոզել Եղիազարը որ հրաժարի այս ծրագրէն, որ վնասակար եւ վարկաբեկիչ է ազգին համար: Երեմիա Հալէպ կ'երթայ, կը խօսի եւ կ'աղաչէ Եղիազարին, որ գոնց ընէ իր այս ծրագիրը՝ ազգին սիրուն: Բայց չյաջողիր: Եղիազար, Կայսերական Հրովարտակը Երեմիայի ձեռքերուն մէջ դնելով եւ հաւատալով թէ՝ իր ծրագիրը մեծ բարիք պիտի ըլլայ... բացարձակապէս կը մերժէ հրաժարիլ իր ծրագիրէն: Եւ յուսահատ եւս կը դառնայ Պոլիս Երեմիան: Իսկ Ալաչատուր Կաթողիկոս, որպէս թէ այս ձեւակերպութեամբ թեթեւցուցած ըլլալով իր խղճահարութիւնը, եւ ազատած ապագայ պատասխանատուութենէ, ա'լ եւս մտիկ չընելով Երեմիա Զէյլէպիին ազերսագին թելադրութիւններուն, եւ համաձայնելով իր հակաթոռ՝ Կարկառեցի Դաւիթին հետ որ՝ Հալէպ նստի եւ չորրի Կիլիկեան թեմերուն մէջ, եւ հոգ տանի Սսոյ իրաւունքներն պահպանելու եւ իրեն ղրկելու, Պոլսէն ճամբայ կ'ելնէ յաւուկ սուրհանդակով եւ Հալէպ կը հասնի 1664–ին:

Եղիազարը արդէն ամէն նախապատրաստութիւն տեսած էր: Կաթողիկոսը Հալէպ կը ժողովէ Կիլիկիոյ Եպիսկոպոսները, եւ Եղիազարը Կաթողիկոս կ'օծէ Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցւոյ մէջ նոյն տարին (1664), օրը եւ ոտնը չյիշուիր:

Եղիազար օծուելէ վերջը, Կաթողիկոսական Անդրանիկ կոնդակները կը ղրկէ Օսմանեան Պետութեան մէջ գտնուող Վիճակներուն (բացի Ալաչատուրի տեփական Կիլիկեան թեմերէն): Կոնդակին մէջ, սովորական ողջոյն – օրհնութիւններէ վերջ՝ կը ծանրանայ էջմիածնի նուիրակներուն խստութեանց եւ կեղեքումներուն վրայ, եւ կը խոստանայ խափանել այս գեղծումները, ձրի միւռոն բաշխել, ժողովուրդին բարօրու-

թեան աշխատիլ, Օսմանեան հովանաւորութեամբ գործել եւ օտար միջամտութիւններն դադրեցնել: Իր կաթողիկոսանալը Պոլսոյ Եպարքոսութեան ալ հաղորդելով, կը խնդրէ որ՝ Օսմանեան գաւառներէն վտարուին Պարոկատանէ (Էջմիածնէ) եկող նուիրակները: Եւ բստ այնմ Եպարքոսական հրամանագիրներ կը դրկուին Սեբաստիա, Կարին, Վան, Ամիա (Տիգրանակերտ) եւ այլ կարեւոր կուսակալութեանց: Ասոր վրայ Օսմանեան Նահանգներու հայերը կը պառակտին, երկու կուսակցութեանց կը բաժնուին (Յակոբեան – Էջմիածնական եւ Եղիազարեան, անոր կաթողիկոսութիւնն ընդունողներ): Եւ մինչ Եղիազար կը խորհէր ալ եւս երուսաղէմ երթալ, հաստատուիլ իբրեւ Էջմիածնի կաթողիկոս եւ Երուսաղէմի Պատրիարք, Երուսաղէմի Աստուածատուր Պատրիարքն եւ Միաբանութիւնը չեն ուզեր ճանչնալ Եղիազարի Պատրիարքութիւնը՝ իրենց կողմը չահելով Երուսաղէմի կուսակալ՝ Էմիր-հաճ Փաչան: Պոլսոյ Պատրիարքարան ալ կը դիմեն, որպէս զի ջնջել տան Եղիազարի Պատրիարքութիւնը, եւ վերահաստատել տան Աստուածատուրին Պատրիարքութիւնը: Այս պայմաններուն տակ՝ Եղիազար չհամաձայնելով Երուսաղէմ երթալ, եւ ուրիշ Աթոռանիստ տեղ ալ չունենալով, կը ստիպուի թափառական չրջիլ Հալէպ, Անտիոք, Դամասկոս եւ Եդիպտոս, մինչեւ որ իր կողմնակիցները չատցնէ եւ զօրացընէ, եւ օր մը երթայ՝ տիրանալ Երուսաղէմի:

Երբ Եղիազարին հակաթոռ կաթողիկոս օծուելուն լուրը Էջմիածին կը հասնի, Յակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսը չատ կը ցաւի եւ կը յուզուի, բայց իբրեւ ծերունի, բարի եւ խաղաղասէր մարդ՝ իր պաղարիւնը կը պահէ: Մէկ կողմէ մարդ եւ դիր դրկելով Պոլիս, որպէս զի աշխատին ջնջել տալ Եղիազարին կաթողիկոսութիւնը, միւս կողմէ՝ չրջաբերական նամակներով կրկնուչացնէ ժողովուրդը՝ հակաթոռութեան ադէտն, պաչտպանել Մայր Աթոռին իրաւունքները, բարձրացնել Հայոց կաթողիկոսութեան նուիրականութիւնը, եւ ամէնքը միութեան եւ սիրոյ յորդորներով խաղաղացնել:

Եղիազարին ալ կը դրէ պարզելով անոր ձեռնարկին վնասները, եւ յանուն Եկեղեցւոյ երդմնեցուցանելով զայն՝ սիրայօրդոր խրատներ կ'ուղղէ անոր: Յովհաննէս Վարդապետ Արըրնեցին — որ խմաստուն եւ պօնամիտ մարդ մ'էր — ճամբայ կը հանէ իբրեւ պատուիրակ եւ միջնորդ, որպէս զի հանդիպած տեղերը խրատէ եւ սիրոյ ու խաղաղութեան կոչ ուղղէ ժողովուրդին, եւ Եղիազարին մօտ ալ երթալով՝ հարկ եղածը խօսի եւ կարգադրէ:

Յակոբ Կաթողիկոս կ'որոշէ նաեւ Պոլիս երթալ իր դատը անձամբ հետապնդելու համար: 1665 Մարտ 26–ին ճամբայ կ'ելնէ, բայց որպէս զի նախ կացութիւնը հասկնայ, կ'որոշէ Զմիւռնիա երթալ: Եւ հան իմանալով որ՝ Եպարքոսը արդէն վերահաստատեր է Աստուածատուրին Պատրիարքութիւնը եւ Կաֆացի Մարտիրոսին փոխանորդութիւնը, իսկ Եղիազար տակաւին կը դեգերի Ատրիանապոլիս, եւ մինչ կը խորհէր Կ. Պոլիս երթալ կամ ոչ, Երուսաղէմէն նամակ կ'ըստանայ, ուր կ'ըսուէր թէ՝ «Երուսաղէմին ախրացած ենք, Եղիազար որ–կարացած եւ յուսահատած, եւ եթէ հաճիս գալ հոս, միասին կը խորհինք Եղիազարին Կաթողիկոսութիւնն ալ խափանելու մասին, ինչ որ դժուար չէ ...»: Յակոբ Կաթողիկոս կ'որոշէ Երուսաղէմ երթալ:

Բայց Եղիազարն ալ պարապ չկենար, եւ չյուսահատիր, հակառակ իր թափառական կեանքին: 1666–ին կրցած էր Ատրիանապոլսէն Կ. Պոլիս անցնիլ, եւ յաջողիլ՝ թէ՛ Տաճկաստանի Կաթողիկոսութեան եւ թէ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան հրովարտակներ ձեռք բերել: Հրովարտակ մ'ալ առած էր Ս. Գերեզմանի վրայ պատարագելու իրաւունքով (զոր թոյլ չէին տար լատիններ — եւ այս անգամ ալ չէ յաջողած): Եղիազար Կաթողիկոսութեան եւ Պատրիարքութեան հրովարտակներով զօրացած, եւ իմանալով որ Էջմիածնի Յակոբ Կաթողիկոս Երուսաղէմ կը գանուի, հրամաններ կ'արձակէ, որպէս զի Յակոբ Կաթողիկոսը հետացնեն Երուսաղէմէն, եթէ իրը հիւր եկած է՝ պատուով ճամբայ դնել, իսկ եթէ զործերու կը միջամտէ՝ բռնութեամբ վտարել դինքը:

Յակոբ Կաթողիկոս թէ՛ խաղաղութեան եւ թէ Երուսաղէմի Միաբանութեան խնայելու համար՝ կ'որոշէ մեկնիլ Երուսաղէմէ, եւ մինչ ճամբու պատրաստութիւններն տեսնէ, ժամանակ մը Յունաց վանքերէն մէկուն մէջ կը բնակի: Ճամբայ կ'ելնէ, եւ Պոլիս կը հասնի 1666 Սեպտեմբերին մէջ:

Իսկ Եղիազար, ուզելով փառաւորուիլ Պոլսոյ մէջ, Լօթը եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ հանդիսութեամբ, նուէրներ կը հաւաքէ Ս. Տեղեաց համար, եւ 250 ուխտաւորներու կառաւանի մը կազմելով՝ ճամբայ կ'ելնէ Օդոսոոսի մէջ դէպի Երուսաղէմ: Իր կաթողիկոսութիւնը նուիրապործելու համար՝ միւռոնօրհնութիւն կը կատարէ Երուսաղէմի մէջ 1667 Յունուար 6–ին եւ Յունուար 27 Թուականի կոնդակով, որ ձրիաբար կը զրկէ բոլոր Վիճակները, իր դիրքը ալեւս ապահովուած տեսնելով, չինաբարութեանց եւս կը ձեռնարկէ Երուսաղէմի եւ Յոպպէի մէջ: Աստուածատուր Պատրիարք եւ Միաբանութիւ-

նը կրսաիպուին լսելու եւ համակերպելու, քանի որ արքունի հրովարտակով եւ կուսակալներու ուղղեալ հրամանագիրներով զօրացած էր Եղիազարին իշխանութիւնը:

Յակոբ Կաթողիկոս Պոլիս հասնելով, կարեւոր ազգայիններու հետ խորհրդակցելէ վերջ Ուրբաթի Նամազէն (ազօթք) վերջը, կը ներկայանայ Մուհամմէտ Դ. Սուլթանին, մէկ ձեռքը իր ազերսագիրը եւ միւս ձեռքը իր Նախորդին (Փիլիպպոս Կաթողիկոսին) կայսերական Հրովարտակը, լաց ու հեծեծանքով: Թագաւորը թուղթերը կ'առնէ ըսելով «Մի՛ լար իհթիյար (ծերունի), մի՛ լար բարայ» (հայրիկ): Բացատրութիւններ կ'ուզէ իր քովի Ղայմագ Փաշայէն, որ պատշաճը կը խօսի Յակորին ի նպաստ, եւ Եղիազարին դէմ: Թագաւորը բացարձակ հրաման կ'ընէ, «կատարել եւ հոգալ ատոր բոլոր գործը, եւ իր թշնամիին գլուխը իրեն բերել չուտով»:

Ատոր վրայ պէտք եղած հրովարտակը կ'ստացուի: Եղիազարին տրուած իշխանութիւնները եւս կ'առնուին, եւ Կաթողիկոսութիւնը եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը Յակոբ Ջուղայեցիին կը տրուի: Արքունի հրովարտակներով տէր դառնալով Տ. Յակոբ Կաթողիկոս՝ թէ՛ էջմիածնի Կաթողիկոսութեան եւ թէ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան՝ կ'ակսի Պոլսոյ տեղական գործերուն ալ կարգադրութեան ձեռնարկել: Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը կաֆացի Մարտիրոսին վրայ փոխանցել տալով օրինաւոր հրովարտակներով եւ հրամանագիրներով, կը գրկէ զայն Երուսաղէմ որպէս զի հեռացնէ զայն Վանքէն: Պոլսոյ Պատրիարք՝ Յովհաննէս Թիւթիւնճեանը կը հրաժարեցնէ եւ Թէքիրտաղցի Սարգիսը Պատրիարք կը կարգէ արքունի հրովարտակով: Յակոբ Կաթողիկոս, ալ եւս էջմիածնի գործերը կարգի դրած, Եղիազարի հակաթոռութեան դայթակղութիւնը դարմանած ըլլալու գոհունակութեամբ ճամբայ կ'ելլէ դէպի էջմիածին:

Մարտիրոս Կաֆացին, իբրեւ Պատրիարք՝ Երուսաղէմ հասնելուն պէս, Եղիազարը կը վտարէ Վանքէն, եւ կը տիրանայ Պատրիարքութեան: Եղիազար, յանկարծակիի եկած այս անակնկալի առջեւ՝ չուտած կը մնայ պահ մը՝ կարծելով թէ Պոլսոյ իր պաշտպաններն ալ պարտուած ըլլան Պոլսոյ մէջ, բայց չուտով յուշքի կուգայ, եւ կ'որոշէ Վանքէն ելլել, սակայն ոչ Երուսաղէմէն՝ վերջնականապէս, եւ Թամլէի Վանքը կը քաշուի, զոր ինքը չինել տուած էր, եւ ոչ ոք կրնար արգիլել զինքը որ հոն մնայ իբրեւ ուխտաւոր եկեղեցական: Բայց քիչ վերջը՝ Թամլէն թողլով, կ'երթայ Սրղընի Վանքը, որ իր անդրանիկ պաշտօնավայրն եւ իր գործունէութեան առաջին

ասպարէզն եղած էր, եւ հոն կ'սպասէ պատեհ առիթին, նոր-
ին հրապարակ իջնելու համար:

Եղիազար, երբ կը լսէ որ՝ Երուսաղէմի Մխիթարեանութիւնը պատրիարքութենէ դադրեցուցած է Կաֆացի Մարտիրոսը, եւ Աստուածատուրը վերադարձուցած՝ իր Աթոռին, կը փութայ Կ. Պոլիս երթալ, եւ իր Կաթողիկոսութեան եւ Պատրիարքութեան հրովարտակները նորոգել տալով՝ Երուսաղէմ վերադառնալ: Սակայն, Կաֆացի Մարտիրոսն ալ՝ երբ Պոլիս կ'երթայ եւ Պատրիարքութեան հրովարտակը նորոգել տալով Երուսաղէմ կուգայ, Եղիազար տեսնելով որ իր դիրքը նորէն վտանգուած է, կամովին կը հեռանայ Երուսաղէմէն, որոշելով Պրուսա քաշուիլ, եւ Եպարքոսական հրամանագրով իրեն համար նպաստաւոր դիրք մը ստեղծել եւ անդրադ եւ խաղաղ կեանք մը անցնել, հանգիստ ընել ժամանակ մը:

Սակայն երբ կ'իմանայ որ՝ Աստուածատուր Պատրիարքը վախճանած է, Եղիազար կ'որոշէ կրկին Պոլիս անցնիլ, իր Կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան արքունի հրովարտակները նորոգել տալով՝ դարձեալ Երուսաղէմ երթալ, մանաւանդ որ Պոլսոյ Պատրիարք Սարգիս Թէքիրտաղցին ալ վախճանած էր: Եղիազարին այս ծրագրին յաջողութեան յոյս կը ներշնչէր մանաւանդ սա պարագան որ՝ Երուսաղէմի Պատրիարքները իրենց պաշտօնը ձեռք ձրդելու եւ ապա հովուելու համար՝ ընդհանրապէս վանքին սուրբ ապառները դրաւ դնելով՝ դրամական փոխառութիւններ կ'ընէին առկոսով, որով՝ Տաճարին դանձանակը կը պարպուէր եւ կալուածները կը պակսէին: Մինչդեռ Եղիազար, մեծահարուստ՝ ոչ միայն Աթոռէն բան մը դուրս չէր հաներ, այլ իր դրամով կը պայծառացնէր, կը ճոխացնէր եւ կը հարըստացնէր վանքին գանձարանը: Ուստի այս պարագան եւ Քէօփրիւլի–օղլու Եպարքոսին առջեւ Ալբօ Զէլէպիին պաշտպանութիւնը եւ նոյն Եպարքոսին Եղիազարի մասին կազմած նպաստաւոր գաղափարը (մանաւանդ կաշառքը) նկատի ունենալով, Եղիազար կը յուսար Երուսաղէմի Պատրիարքութեան հրովարտակն ստանալ եւ զօրացած Երուսաղէմ դառնալ: Եւ կը յաջողի, ու կուգայ Երուսաղէմ 1671–ին, ու կը սիրանայ Աթոռին եւ կ'սկսի իրեն դիմողներուն կաթողիկոսական չնորհաբաշխութիւններ ալ ընել, առանց տարածելու սակայն՝ Տաճկաստանի Մայր Աթոռին ենթակայ բոլոր վիճակներուն վրայ, որպէս զի նոր խնդիր կամ կնճիռ երեւան չգայ: Իսկ Կաֆացի Մարտիրոս կ'ստիպուի Երուսաղէմը թողուլ եւ երթալ Պոլիս:

Եղիազար տասը տարի Երուսաղէմ կը մնայ (1671–1681) իբրեւ Կաթողիկոս (Հակաթոռ) եւ իբրեւ Պատրիարք Երուսաղէմի, անխափան եւ անվրդով, եւ իր չինարարութեամբ եւ դրամական գոհողութեամբ օգտակար կը հանդիսանայ Երուսաղէմի Աթոռին: Եւ երբ Էջմիածնի Յակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսը կը վախճանի Պոլիս (1680 Օգոստոս 1–ին) եւ կը թաղուի Բերայի ազգային գերեզմանատան մէջ (Օգոստոս 2–ին), Էջմիածնի Միաբանութիւնը Եղիազարը Կաթողիկոս կը ընտրէ (1681 Յուլիս 21–ին) թէ՛ վերջ տալու համար հակաթոռութեան եւ թէ օգտուելու համար Եղիազարի վարչական եւ դրամական կարողութիւններէն: 1682 Օգոստոս 22–ին կը հասնի Էջմիածին, կը ձեռնարկէ իր Կաթողիկոսական պաշտօնին՝ առանց օծումի արարողութեան, քանի որ արդէն օծուած էր 1664–ին Հալէպի մէջ:

Եղիազարի Մայր Աթոռին վրայ օրինաւոր Կաթողիկոսութիւնը, որ տեւեց 9 տարի (1682–1691), խաղաղ, հանդարտ եւ չինարար ու արդիւնաւոր գործունէութեան շրջան մը եղած է: Նախ Աթոռը կ'ազատէ իր պարտքերէն, «Որ գրագրում պարտս Ս. Աթոռոյս, որք մնացեալ էին յառաջնոց, եւ զամենայնն անհետ արար, եւ ազատեաց Ս. Աթոռս»: Իր չինարարութեան յիշատակներն են, 1.— Իջման տեղւոյն վրայ շինուած սեղանը եւ Կաթողիկէն, որ յառաջապոյն լոկ գեանէն բարձր կլորակ քար մըն էր: 2.— Տաճարին հիւսիսային կամարին ներքեւ շինուած սեղանը Ս. Ստեփանոսի անունով եւ 7 աստիճաններով՝ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան համար, իսկ հարաւային կամարին ներքեւ շինուած սեղանը Ս. Կարապետի անունով եւ 3 աստիճաններով՝ Վարդապետական ձեռնադրութեան համար: 3.— Տաճարին մէջ սրբատաշ քարով շինուած Դասը, զայն ժողովուրդէն զատելու համար: 4.— Տաճարին վրայ աւելցուած 3 փոքր Կաթողիկէները:

Հիմնական նորոգութիւններ կատարած է Ս. Հոփհաննէի եւ Ս. Գայեանէի Վկայարաններուն եւ վանքերուն վրայ: Ատոնցմէ զատ՝ «շինեաց զրագրում եկեղեցիս, եւ արար գնորոգութիւն բազմաց Վանօրէից, եւ զայլ բազում բարութիւնս արար»: Կալուածներու ապահովութեան նպատակ· «զկըրեանս արքունական եւ զատաւորական հոգացեալ»: «Մինչ դեռ խրոխտ կենօք մնացեալ է», այսինքն՝ երբեք ստորնութեանց չկիջանելով, եւ ոչ ալ բռնութեանց տեղի տալով: Մնացած է մինչ նոյն Եղիազարը՝ զոր տեսանք, աննկուն գործող եւ չարունակ մաքառող զժուարութեանց եւ հակառակութեանց դէմ, ինչպէս իր առաջին քառամեամեայ ալեկոծեալ գործու-

նէութեան մէջ: Վերոյիշեալ հինաբարութիւնները գրաւեցին Եղիազարի Կաթողիկոսական 9–ամեայ շրջանը էջմիածնի մէջ, եւ ասոնցմէ գատ շատ քիչ յիշատակ հասած են ազգային խնդիրներու կամ աստանդական տեղափոխութիւններու մասին: Միաբանութեան համար ալ հանդարտութեան միջոց մը եղած է Եղիազարի 9–ամեայ Կաթողիկոսութիւնը, որ արդիւնք եւ ապացոյց է իր ունեցած ազդեցիկ իշխանութեան եւ վարձառու, կարող վարչապետութեան (Ազգապատում, Բ. Մասն, էջ 2637–8):

Իր նախորդին պէս՝ Եղիազարն ալ, մեռնելէն որոշ ժամուն՝ ուզած է Կ. Պոլիս եւ արեւմուտք երթալ՝ Եւրոպացիներուն հետ բանակցելու եւ ազգին համար քաղաքական օգնութիւն մը ձեռք բերելու յոյսով...(?): Ձամբայ ալ կ'ելնէ, սակայն կարճնէն ետ կը դառնայ, չկարենալով չարունակել իր ճամբորդութիւնը՝ Օսմանեան երկրին մէջ տիրող քաղաքական չփոթութենէն պատճառաւ: 1691 Օգոստոս 8–ին կը վախճանի, եւ կը թաղուի Ս. Գայեանէի վանքին դաւիթին ալ կողմը, որ ինքը չինել տուած էր:

4.— Տ. Պօղոս Վարդապետ Այնթապցի, Առաջնորդ եղած է Զէյթունի (1677 – ...?): Ինչպէս կը հասկցուի Զէյթունի մէջ ձաշոցի հեռեւեալ Ձեռագրէն,— «Եւ եղեւ դծագրութեան գրոյս ի թվին ՌՃԻԶ (1677), ձեռամբ... նուաստի Յովհաննէս անարժանի, ի յերկիրն Գերմանիկեցւոց (Մարաշ), ի պիւղաքաղաքն ի Զէյթուն, ընդ հովանեաւ Սրբուհւոյ ամէնօրհնեալ Աստուածածնին Մենաստանին, եւ Սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին եւ այլ է (7) տաճարացն, որ աստ կան ի պահպանութիւն քրիստոնէից, ի Կաթողիկոսութեան Կիւլիկեցւոց Տէր Սահակին Քիլիսցի կամ Մէխաճէճի (1673–1683), եւ յառաջնորդութեան մեր Վանայս եղբօր մերոյ Տաբաղատի Սահիանոս աստուածաբան Վարդապետի...» «Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս զառաջնոյ տառիս դիաւճռա Մովսէսն..., նաեւ զաւետապցի Պօղոս Վարդապետն, առաջնորդ Էդեսիոյ, որ միջնորդ եղեւ գրոյս այս(որիկ)»:

5.— Այնթապցի Պետրոս Վարդապետ Քիւրքիւր (եւ Կաթողիկոս էջմիածնի — 1748 — 10 ամիս).— Մ. Ջամճեան իր Պատմութեան մէջ 12–13 էջ յատկացուցած է եւ գրամանալի ու գրհուրելի դրուագներ պատմած՝ սոյն Այնթապցի Կարապետ Վարդապետ Քիւրքիւրին արկածալի կեանքին, էջմիածնի Ղազար Ա. Ջահկեցի Կաթողիկոսէն (1737 – 1751) կրած չարչարանքներուն, Սեւանայ Վանքը աքսորուելուն, Միաբանութեան Հանրագրով Պոլիս երթալուն եւ Ղազար Կա-

թողիկոսը պաշտօնանկ ընել տալուն, Ղազարի՝ կաթողիկոսութեան վերստին տիրանալուն, Կարապետը Զահակ գիւղին մէջ բանտարկելուն եւ բանտին մէջ Պետրոսի եղերական մահուան մասին:

Մինչ Օրմանեանը, իր «Ազգապատում»–ին մէջ՝ հատուածի մէջ («Պետրոս Քիւթիւրի Միջափէրը»), անցողակի յիշատակած է դայն, դանց ընելով Ղազար Զահկեցիին դաժան վրիժառութիւնը եւ անգութ չարչարանքները, կաթողիկոսի մը համար պատուաբեր չհամարելով, թերեւս, Զամիչեանին դրածները: Ժ.· դարու Հայ եկեղեցականութեան հոգեբանութեան եւ մըրցակցութեան տեսակէտով հետաքրքրական ըլլալով Կարապետ Վարդապետ Քիւթիւրին արկածալի եւ ոճրապատին կեանքն եւ եղերական մահը, կ'ամփոփենք հոս քաղելով եւ աշխարհաբարի վերածելով Զամիչեանի դրածներէն:

Ա.— 1737–ին, Պոլսոյ Հայերու եւ Հայ–Կաթոլիկներու մէջեւ խորանալ կ'սկսի պատակոտմը եւ հակառակութիւնը: Ֆրանսական դեսպան՝ Վիլնէօվ, իրրեւ թէ երկու կողմերու մէջեւ խաղաղութիւն եւ սէր, միաբանութիւն հաստատելու համար՝ 1737 Փետրվար 5 Կիրակի օրը, իր դեսպանատան մէջ սեղան մը կուտայ, հրաւիրելով նաեւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտը եւ երուսաղէմի Պատրիարք Գրիգոր Եղթայակիրը (որ իր Աթոռին գործերով Պոլիս եկած էր), Էջմիածնի Նուիրակ Կարապետ Վարդապետ Քիւթիւրը եւ հայ մեծամեծները: Սեղանէն վերջ կը խօսուի եղած երկպառակութեան եւ բաղձալի խաղաղութեան մասին: Հայ երեւելիները դեսպանին կը թելադրեն որ պատուէր տայ լատին եկեղեցականներուն, որպէս զի չարդիլեն հայ–կաթոլիկները հայկական եկեղեցին յաճախելէ: Դեսպանը կը խոստանայ հարկ եղածը խօսիլ այս մասին լատին կղերին, ինքն ալ կը խնդրէ որ դպրին Հայ եկեղեցւոյ մէջ նզովել Հռոմայ Լեւոն Պապը եւ իր տոմարը (Ո՛վ գարմանալեաց, դեսպան մը կրօնական եւ աստուածաբանական խնդիրներով կ'զբաղի... —Փ. Ե.·): Հայերն ալ յանձնառու կ'ըլլան այդ բանին սիրոյ եւ խաղաղութեան համար: Երբ հրաւիրեալները հրաժեշտ կ'առնեն ու կը մեկնին դեսպանը մէյ մէկ գրպանի օսկի ժամացոյց կը նուիրէ երկու Հայ Պատրիարքներուն: Կարապետ Վարդապետ տեսնելով որ՝ իրեն ալ ժամացոյց չտուին, այս խորութիւնը անտրպանք նկատելով Էջմիածնի համար, եւ ենթադրելով որ Յովհաննէս Կոլոտը թելադրած ըլլայ դեսպանին այս խորութիւնը, կ'սկսի քրթմնջել եւ խծբծել Կոլոտը եւ դեսպանը եւ իր ազգը: Դեսպանը կը խնդրէ Յովհաննէս Պատրիարքէն

որ զսպէ Կարապետ Վարդապետին լեզուագարութիւնը, եւ Պոլսէն վտարէ զայն: Ասոր վրայ Կարապետ զայրանալով Պոլսոյ Աբեւելքցի Հայերուն ձեռքով ցոյցեր ընել կուտայ Յովհաննէս Կոլոտին դէմ:

Այս միջադէպը լսելով Գրիգոր Ղեթայակիր, որ հիւանդ կը մնար Իսկիւտարի Սաղմոսական Վանատան մէջ, պատգամակով Մայր Եկեղեցին կուգայ, կը քարոզէ եւ ժողովուրդը խաղաղութեան եւ համերաշխութեան կը հրաւիրէ, «եւ եթէ կ'ուզէք որ հրաժարինք ես եւ Կոլոտ եղբայրս՝ պատրաստ ենք երկուքս միասին վերադառնալ մեր նախկին վանքը (Բադէչի Ամրոցայ Վանքը): Կոլոտի աշակերտ՝ Նալեան Յակոբն ալ կը քարոզէ եւ նզովքով կը կչտամրէ Յովհաննէս Կոլոտին դէմ միաբանողները: Վերջը խաղաղութիւն կը հաստատուի, եւ Պետրոս Վարդապետ ուրջայեալ՝ մեզայ կ'ըսէ, եւ խնդիրը կը փակուի:

Այս առաջին դրուագն է, որ կը յիշէ Օրմանեանը Ազգապատումին մէջ (Բ. Մասն, էջ 2904–5):

Նոյն տարին (1737) կը վախճանի էջմիածնայ Աբրահամ Գ. Կրետացի Կաթողիկոսը, եւ Միաբանութիւնը կը դրկ Կ. Պոլիս նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան մասին, խնդրելով որ երուսաղէմի Պատրիարք՝ Ղեթայակիր Գրիգորը ընտրուի: Բայց երկրորդ դիրով մը, Միաբանները Ղազար Ջահկեցին (Ջմիւռնիոյ Առաջնորդ) ալ ընտրելի կը ներկայացնեն, անոր անունը ոսկեգրով նշանակելով...: Ղեթայակիրը այս իմանալով կը ցաւի, եւ կը հրաժարի ընտրելիութենէ: Եւ որովհետեւ ոմանք հաւան չէին Ջահկեցիին ընտրութեան, կ'ուզեն Պետրոս Վրդ. Քիւթիւրը ընտրել: Բայց վերջը՝ կը համաձայնին Ղազարի ընտրութեան վրայ:

Բ.— 1743–ին, էջմիածնի մէջ լսելով Ղազար Վարդապետ Ջահկեցիին Մարաչէն դառնալն եւ Դաւրէժ դանուիլը, Միաբաններէն Յովհաննէս եւ Միքայէլ Վարդապետները անոր մօտ կ'երթան Ազէքսանդր եւ առաւելապէս Պետրոս Քիւթիւր Վարդապետներու մասին ըսելով թէ՝ երկուքն ալ չարախօսութիւն դրեցին քու մասին Նատր Շահին եւ Պոլսոյ մեծամեծներուն, եւ առիթի կրսպասեն քեզ Աթոռէն վար առնելու համար: Եւ երբ Ղազար Նախիջեւանի կուգայ, կը դիմաւորեն զայն եւ էջմիածին կը բերեն փառքով, Վերացման Հաչին Շաբաթ օրը: Երկու օր վերջը, Ղազար իր մօտ կանչելով Ազէքսանդր եւ Կարապետ Քիւթիւր Վարդապետները, եւ երբ կուգան առանք, Ղազարին մօտ կեցող երկերկու սուրհանդակներ (պաթըրճիներ) կը բռնեն զանոնք: Ղազար Միաբաններն ալ կը կանչէ իր մօտ,

եւ կ'սկսի խօսիլ Ալէքսանդրի եւ Պետրոսի հետ։ Եւ սոյդ կերպով հասկցած եմ որ, դուք երկուքդ լրտեսներ էք ուրիշ թագաւորութեան մը կողմը, ուստի պիտի դատեմ ձեզ, յետոյ պիտի ղրկեմ ձեզ Դաւրէժի Պարսկական Մեծ Բդեչխին, որպէս զի ինքն եւս դատէ եւ պատժէ ձեզ։ Երկու վարդապետներ կը պատասխանեն։ — Երեսուն տարի է կը ծառայենք Ս. Աթոռիս, եւ երբեք չենք ըրած լրտեսութիւն, եւ այժմ քաւ լիցի որ մինչ մուխ ըլլանք այդպիսի անիրաւ դործի մը։ Եւ ուրկէ՞ կամ ինչո՞վ պիտի հաստատես զայն։

Ղազար կը հրամայէ գինուորներուն՝ զարնել անոնց բերանները ըսելով, այդպէ՞ս կը համարձակիք խօսիլ իմ առջեւ։ Եւ Ղազար կ'ըսէ Պետրոսին, կը յիշե՞ս որ, ես Նուիրակ ղրկուած էի Պոլիս Կորդուացի (Կրետացի) Աբրահամ Կաթողիկոսին օրով, եւ երբ վերադարձայ, այս սեղանատան մէջ բաւ. Օրհնեալ ըլլայ Ղազար Վարդապետ, որ կատարեց իմ խնդիրքը, եւ 300 կանթեղ չինել տուաւ, եւ դուն բաեր ես այն առեն թէ՝ — Ի՜նչ մեծ բան է Պոլսոյ նուիրակի մը համար 300 կանթեղ չինել տալ...։ Նուաստացնելու համար դիս եւ աչխատանքս նուազեցնելու համար։ Արդ, ո՞ւր են քու կանթեղներդ, չէ՞ որ դուն ալ նուիրակ ղրկուեցար Պոլիս, բարեւից ժամանակի մէջ։ Պետրոս կը պատասխանէ։ Ես բնաւ տեղեակ չեմ այդ բանին, եւ մտքէս իսկ չեմ անցուցած այդպիսի բան։ Թէպէտեւ ես կանթեղ բերած չեմ հետս, բայց կանթեղներէն չատ աւելի արժէքաւոր բաներ բերի, վարագոյր, գոդնոց, աթոռ, կոնք, սկիհ, աւետարան, չապիկներ, չուրջառներ եւ մեծագին ջահ մը, որ իմ մեղքէս՝ ջուրը ինկաւ եւ կոտրաւ։

Ղազար լսելով այս խօսքերը, կ'ըսէ. Լա՛ւ եղաւ որ այստեղ չմտաւ այդ ջահը։ Յետոյ, դարձեալ կը խօսի Ղազար։ Դուն չէ՞ր որ՝ երբ ժողովը Կաթողիկոս կ'ուզէր ընտրել, ըսած էիր թէ՝ ոչ Ղազար Վարդապետ եւ ոչ ես արժանի ենք Կաթողիկոսութեան, այլ՝ մեր Գրիգոր Վարդապետը։ Ո՞ւր է այդ Գրիգորը որպէս զի ազատէ հիմայ քեզ ձեռքէս. ահա ասիկ չարիքները եկան եւ հասան քու գլուխդ։ Պետրոս Վարդապետ կը պատասխանէ։ Ճշմարիտ է այդ, քանզի Գրիգոր Վարդապետ արժանի էր Կաթողիկոսութեան՝ ինձմէ եւ ուրիշ վարդապետներէն աւելի, եւ դուն ալ հաւանած էիր անոր եւ բոլոր Մխիթարեանդ ալ։ Ասոր վրայ զայրանալով՝ Ղազար կրկին կը հրամայէ գինուորներուն զարնել անոր բերնին։ Յետոյ դարձեալ կը հարցնէ Ղազար։ Ո՞վ ես դուն որ՝ երբ ես Մաշտոց գացած էի ձեռդ գաւազան առած գացիր ջուր օրհ-

նեցիր: Պետրոս կը պատասխանէ: — Ես իմ կամքով չըրի այդ այլ՝ քու գործակալներդ թախանձանքով ստիպեցին զիս որ ընեմ, եւ Մեծ Դուռնէն ելնելուս գաւազան տուին ձեռքս: Եթէ այդ ընելով յանցանք գործած եմ, մեղայ Աստուծոյ: Դարձեալ հարցուց անոր: — Երբ Մեծ Հինգշաբթի օրը կը պատարագէիր, ինչո՞ւ թաղ չդրիր գլուխդ, դուցէ չհասնեցար մեր թաղը: Պետրոս կը պատասխանէ: — Նոյն օրը Քրիստոս ալ առանց թաղի պատարագեց:

Այս բաները լսելով Երեւանի Պարսիկ եւ Հայ մեծամեծները, որոնք բարեկամ էին Պետրոս եւ Ադիքսանդր Վարդապետներուն, էջմիածին եկան, եւ միջնորդելով Ղազարին մօտ բանտէն հանել տուին զանոնք: Բայց միջնորդներուն երթալէն վերջ՝ Ղազարին ծառաները զանոնք տարին իրենց փոքրաւորներուն սենեակը, եւ յիսուն օր վերջը ազատ թողուցին:

Գ.— 1746–ին, Պետրոս Վարդապետ Քիւթիւր քանի մը օր եւս մնալով էջմիածին, գաղտուկ հեռացաւ եւ գնաց Կարս: Երբ Ղազար այս լսեց, բռնեց անոր սիրելիները, Մխարաննեբէն եւ դուրսէն, եւ ոմանք ծեծել տուաւ եւ ոմանք բանտարկեց, ըսելով թէ՝ ինչո՞ւ իմ կամքիս հակառակ՝ փախցուցիք Պետրոս Վարդապետը: Աչխարհականներէն երկուքը, որ աւելի սիրելի էին Պետրոս Վարդապետին, ծեծելէ վերջ՝ ուրիշ տանջանքներու ալ ենթարկեց, խարանեց անոնց ճակատները, թիկունքը եւ երաստաններդը, եւ անոնք չկարենալով դիմանալ մեռելի պէս եղան: Եւ երբ սթափեցան, բանտարկեց զանոնք: Իսկ Աբրահամ աբեղան, որ մտերիմն էր Պետրոս Վարդապետին, երկու տախտակներու մէջ կապեց՝ գլուխը միայն դուրս թողլով, եւ դարպասին մեծ դուռը կեցնելով՝ Մխարաննեբուն եւ սպասաւորներուն հրամայեց որ՝ երթան թքնեն անոր երեսին, եւ անոնք վախնալով՝ կատարեցին հրամայուածին պէս:

Յետոյ Ղազար ուզելով բռնել Պետրոս Վարդապետը, Երեւանի Հայ եւ Պարսիկ մեծամեծները որոց՝ իրեն չահեցաւ, եւ մեծ երդումով թէ՝ անոր պիտի տամ իր բոլոր ունեցածները եւ իրրեւ սիրելի եղբայր պիտի պատուեմ զինքը: Այսպիսի երդումներով խոստում առնելով Երեւանի մեծամեծները միջնորդ եղան, եւ բազում յորդորներով դարձուցին եւ առին բերին էջմիածին: Եւ Ղազար սիրով ընդունելով զայն՝ կ'ըսէ: Գնա՛ եւ անհոգ նստէ սենեակդ:

Միջնորդներուն մեկնելէն վերջ, Պետրոս Վարդապետին սենեակը փակեցին, եւ երկու պահապաններ կեցուցին: Պետրոս Վարդապետին փոքրաւորը՝ Ղափանցի Յովհաննէս Վար-

դասեսը բռնեցին, բանտարկեցին, եւ հինգ օր չարչարեցիս զայն, որպէս զի ըսէ թէ իր վարդապետը բան մը ունի՞ թաքըսածի մէջ, կամ գրած ունի՞ մէկուն վրայ: Եւ փոքրաւորը դիտցածը ըսաւ: Եւ առին ու գրաւեցին ամէն բան: Երբ Աւագ Հինգշաբթի օրն եկաւ, Ղազար հրամայեց բանտէն հանել փոքրաւորը, եւ բրածեծ ընելով՝ արտաքսեց զայն Վանքէն:

Նոյն օրը Պետրոս Վարդապետ աղաչանքի դիր մը գրկեց Ղազարին, ուր կ'ըսէր.— Այսօր աղաւութեան եւ հաչուութեան օր է, հանէ զիս բանտէն, կ'աղաչեմ, եւ Զատկէն վերջ ուզեանէ՝ գարձեալ փակել տուր զիս այտեղ: Բայց Ղազար չլսեց անոր աղաչանքին:

Դ.— Վեց օր վերջ, այսինքն Զատկին չորրորդ օրը, երբ արտում մեծուր արտով կուլար Պետրոս Վարդապետ իր սենեակին մէջ, եւ կ'ապօթէր, երեկոյեան դէմ, հրացաններով եւ բիրերով զինուած ինն հոգի եկան եւ յանկարծ մտան անոր սենեակը, բռնեցին եւ ոտքի վրայ կեցուցին զայն, եւ անոր գօտին քակելով մերկացուցին, չապիկ միայն թողլով վրան, եւ ձեռքերը կապելով դուրս ձգեցին, բայց դլխով եւ բոկոտն, եւ գետին պառկեցնելով, երկուքը նստան անոր ոտքերուն վրայ, երկուքը թեւերը բռնեցին եւ մէկը դլուխը: Պետրոս Վարդապետ կարծելով թէ պիտի մորթեն զինքը, ուրախանալով կ'ըսէր, — Գոհանամ քեզմէ, Տէր, կ'ազատիմ մարդու ձեռքէն դուն միայն ընդունէ զիս, Տէ՛ր: Եւ երբ այս ըսաւ, զահիճներէն մէկը մկրատով խուզեց անոր մօրուքը, ուրիշ մը բութ ածելիով ածիլեց զայն՝ չարաչար վիրաւորելով անոր ծնօտները: Ակռէ վերջ չղթաներ գարկին անոր ձեռքերուն եւ ոտքերուն, եւ տարին նետեցին խաւար բանտ մը: Այդ պահուն Ղազար անոր գրկեց ձիու սանտր (քերոց) մը աղրի թիին վրայ քսելով: — Տարէ՛ք տուէք տղայացած մանուկին, եւ ըսէ՛ք: —Ա՛ռ, սանտրէ ոսկեհեր մազերդ, եւ պատրաստուէ՛, քանդի այս գիշեր Կարին պիտի գրկեմ քեզ, որպէս զի այս յարդարուած մազերովդ եւ պահած չուրջառովդ պատարագես քու ժողովուրդիդ առջեւ:

Ե.— Գիշերուան երրորդ ժամուն զահիճները եկան Պետրոս Վարդապետին մօտ, եւ վրան մաչկեայ գարշահոտ հանդերձ մը նետելով, առին տարին զայն աքսոր՝ Գեղամայ Մովակին Սեւանայ Վանքին Կղզին: Չորս օր վերջ՝ մութ բանտ մը գրին զայն, պատուիրելով Մխարաններուն՝ օրական մէկ հաց միայն տալ, եւ երկու պահապան դնելով անոր քով դային: Պետրոս Վարդապետ վեց ամիս կը մնայ Սեւանայ Վան-

քին մէջ, մէյա լալով, աւապէլով։ Ցետոյ՝ չաուերուն մէջնորդութեամբ՝ եւ Պետրոս աբեղային խօսքով, իր կապերը քակեցին, բայց Թոյլ չտուին որ դուրս ելնէ։ 1746–ին, պիշեր մը անհնարին հոգերով տառապած եւ չուարած, Պետրոս Վարդապետ ծովեղերք իջաւ անձայն՝ անշշուկ, եւ տեսաւ որ նաւ մը ցամաք հանուած էր, զոր երկու մարդ հազիւ կրնար քաշել, ինքն անձամբ (ըստ ոմանց՝ մէւս Պետրոս աբեղային օգնութեամբ) ծով քշեց նաւը, ներս մտաւ։ Բայց չէր կրնար նաւարկել, քանզի ծովը ալեկոծ էր եւ սաստիկ կը ծածանէր հովէն, եւ թէ՝ նաւին մէջ ոչ թիակ մը չիկար։ Վերջը թիաձեւ փայտ մը կամ կոտրած թիակ մը գտնելով, սկսաւ անով թիավարել, եւ կրցաւ ցամաք ելնել։ Բայց որովհետեւ ոչխարներու հօտ կար այնտեղ՝ բազմաթիւ փարաւոդ չուներով, չէր գիտեր ի՞նչ եւ ի՞նչպէս դերծանիլ այդ չուներէն, կը վախնար որ գուցէ հովիւները բռնեն եւ կրկին Վանքը տանին պինդը եւ վանականները՝ Ղազարին ձեռքը յանձնեն...։ Ցետոյ խորհեցաւ եւ ըսաւ մտովի։ — Լաւ է ինձ պատառիկ չուներէն քան մատնուիլ մարդու ձեռք եւ տանջանքներու։ Եւ երեսը խաչակնքելով՝ անցաւ չուներու մէջէն՝ անվնաս։ Եւ ճամբայ իյնալով, կը քալէր լեռներու եւ ձորերու մէջէն, չգիտնալով թէ ո՞ւր կ'երթայ։ Վերջը ուղիղ ճամբան գտնելով դնաց Կարս, եւ առանց մէկուն յայտնելու ինքզինքը՝ դնաց Կարին եւ մտաւ Ակնեցի Մահտեսի Սարաֆ Ղուկասին տունը, եւ անոր պատմեց ամէն բան, եւ ինքը նստաւ իջեւանի մը մէջ։

Զ.— Ղազար լսելով Պետրոս Վարդապետին Սեւանայ Վանքէն փախչիլը, կը զայրանայ, եւ անմիջապէս երկու սուրհանդակ կը դրկէ Կարին երկու նամակներով։ Սուրհանդակին մէկը կը մտնէ Բզեչխին մօտ եւ կը յանձնէ Ղազարին նամակը, ուր կը խոստանայ 5000 դահեկան՝ եթէ կապեալ իրեն դրկէր Պետրոս Վարդապետը։ Մէւս սուրհանդակը կ'երթայ Մաքսապետին քով, որուն խոստացած էր Ղազար՝ 1000 դահեկան, կը յայտարարէր թէ՝ Պետրոս Վարդապետին ունեցած պատրաստի զգեստները եւ այլ զարդերը Աթոռին սեփականութիւնն են, եւ կը խնդրէր որ գրաւէ գանոնք եւ էջմիածին դրկէ։ Բզեչխը եւ Մաքսապետը եւ ուրիշներ քննելով խնդիրը՝ պատշաճ չեն գտած վերադարձնել Վարդապետը եւ զգեստները։ Մինչ Բզեչխը խնդիրը կը տեղեկացնէ Պարսից Մեծ Իշխան Վարտէօվլէթին։ Եւ պատասխանը չստացած՝ Բզեչխը Պոլիս կ'երթայ, ուրկէ Բզեչխի ոստիկան կամ զօրապետ մը կը նստի Կարնոյ մէջ։ Այդ օրերուն, Պարսից կողմէ դեսպաններ կը դրկուին Օսմանցւոց Թագաւորութեան մօտ, երբ ատոնք երե-

ան կը հանդիպին՝ Ղազար մեծապատիւ եւ մեծախոս խնճոյք կուտայ անոնց, եւ չատ ընծաներ մատուցանելով անոնց, կ'ա-ղաչէ որ՝ երբ Կարին երթան, մինչեւրդ ըլլան եւ Պետրոս Վար-դապետն էջմիածին դարձնեն, քանզի, կ'ըսէ, Վարդապետը 20,000 դահեկան եւ բազում գոհարեղէններ դողնալով Կարին փախած է: Նոյն բաները կը ղրկէ Ղազար նաեւ Օսմանցւոց պո-բտպետին, աւելցնելով թէ՝ — Այդ ամէնը քեզ թող ըլլայ, միայն թէ այդ Վարդապետը կապեալ ինձ ղրկէ: Երբ դեսպան-ները Կարին կը հասնին, իրողութիւնը կը պարզեն զօրապե-տին: Զօրապետը կ'ըսէ, եթէ 1000 քսակ ղրամ իսկ տայ ինձ կաթողիկոսը՝ անկարելի է ինձ համար վերադարձնել Վար-դապետը՝ Պարսից իշխանութեան, որովհետեւ Օսմանցւոց իշ-խանութեան երկիրն ապաստանած է ան: Մանաւանդ թէ՝ ես վեհեմ որ Պետրոս Վարդապետին ունեցածները իր ստաց-ուածքն են, զոր Պոլսէն բերած է:

Այսպէս՝ Պետրոս Վարդապետ ժամանակ մը մնաց Կա-րին, եւ այնուհետեն դրեց ամէն բան ամէն Հայ իշխանաւորնե-րուն, առաւելապէս Կ. Պոլիս, ազաչելով որ գաղտուղ ըլլան իր եւ Ղազարու մէջեւ: Մխաբաններն ալ գրեցին նոյն բանը՝ Ղազարէն ծածուկ պահելով: Բայց Պետրոս պատասխան մը չընտացած, զօրապետը հրամայեց անոր որ՝ Պոլիս երթայ, որպէս զի այլեւս նոր խնդիրներ չհանուին իր մասին: Պետրոս կ'երթայ Պոլիս, եւ Ղազարէն կրած բոլոր տանջանքները կը պատմէ ամենուն: Ղազարն ալ ամբաստանութեան չատ խօս-քեր կը գրէ Պետրոս Վարդապետին դէմ: Սակայն Պետրոսին գրածները աւելի հաւատալի երեւցան: Մանաւանդ Մխաբան-ներէն չատեր ուրիշ չատ բաներ ալ գրեցին Ղազարի մասին բողոքելով թէ՝ — Այլեւս չենք կրնար հանդուրժել անոր դոր-ծերուն:

Պոլսոյ մեծամեծները կը խորհին հնարք մը գտնել, բայց չեն կրնար, քանզի ժամանակը դառն էր եւ չփոթութիւն կար Պարսից իշխանութեան կողմերը: Վերջապէս ժողով կը դու-մարեն ի Կ. Պոլիս, կ'որոշեն Պետրոս Վ. Քիւրքիւրը եւ Սահակ Վ. Աճապինը էջմիածին ղրկել, որպէս զի կամ գործերը ուղ-ղեն եւ կարգի դնեն եւ կամ Ղազարը պաշտօնանկ ընելով Մխ-աբաններու հաւանութեամբ նոր մը ընտրեն: Եւ եթէ Մխա-բանութիւնը համաձայն գտնուի՝ իրենցմէ մէկը ընտրեն կա-թողիկոս: Այսպիսի յանձնարարութեամբ՝ յիշեալ երկու վար-դապետները Պոլսէն կը մեկնին եւ կուգան էջմիածին: Բայց Ղազար Վիրապի չրջակայքը գացած ըլլալուն, դուռը գոց կը

պանեն, եւ կը դառնան Երեւան, եւ կ՚ապասեն հոն, բացատրելով մեծամեծներուն թէ՝ եկած են բարեկարգութիւն ընել Աթոռին մէջ։

Ղազար երբ կը լսէ երկու վարդապետներուն գալը, սրտմտութեամբ կը լեցուի, էջմիածին կուգայ, եւ երկու վարդապետներուն դէմ ամբաստանութեան նամակ գրելով բռնութեամբ (ստորագրել կնքել) կուտայ Մխաբաններուն, եւ կը մատուցանէ Դաւրէժի Մեծ Իչխանին եւ կը յայտնէ, որ երկու վարդապետներ Կ. Պոլսէն եկած՝ կ՚ուզեն կաթողիկոսութիւնը խլել իրմէ։ Բայց ատոր անոնք լրտեսներ են եւ կը յաւելու։ — Իսկ ես — ինչպէս կը վկայեն Մխաբաններս — մէկուն վրայ ունիմ այսքան դրամ եւ միւսին վրայ՝ այնքան, եւ եթէ հաճոյ թուի քեզ՝ կանչէ զանոնք, զանձէ անոնցմէ իմ դրամներս եւ իրենց մասին ալ անօրինէ ինչպէս կ՚ուզես եւ գիտես։ Հետեւեալ օրը, Նախարարը իր մօտ կանչեց Ղազարը, եկող երկու վարդապետները, բոլոր Մխաբանները եւ Երեւանի եւ շրջակայից Հայ մեծամեծները, նաեւ Մանուչարը, որ հոն կը գտնուէր այն օրը։ Եւ հարցուց անոնց։ — Ի՞ն կաթողիկոսը կ՚ուզէք թէ՝ նորոգեալը (կարծելով թէ եկող երկու վարդապետներէն մէկը յաջորդ ընտրուած ըլլայ կաթողիկոսի)։ Ամէնքը միաբերան պատասխանեցին թէ՝ նորը կ՚ուզենք։ Այն ատեն՝ Նախարարը հրամայեց, — Ղազարը Սեւան կղզին տարէք եւ բանտարկեցէք, եւ հայերը արձակելով կ՚ըսէ, — էջմիածին գացէք եւ նստեցուցէք ձեզ կաթողիկոս՝ այս երկուքէն (Սահակ եւ Պետրոս վարդապետներ) մէկը։

Վանք երթալով՝ Սահակը ընտրեցին, բայց նա յանձն չառաւ, թէպէտեւ չատ թախանձանօք առիպեցին գնա։ Վերջը՝ ընտրեցին Պետրոս վարդապետ Քիւթիւրը, եւ կաթողիկոս օծեցին, եւ խոստացան պաշտպան ըլլալ իրեն ամէն վտանգէ, կեանքի եւ մահու պարագային։ Ցետոյ բանտէրելով Ղազարը՝ անոր բոլոր յանցանքները գրեցին բազմաթիւ պատճէններով եւ բոլորին ստորագրութեամբ, Մխաբաններուն եւ ամէնուն, գրկեցին այլեւայլ քաղաքներ եւ ամէնուն ծանուցին թէ ի՛նչպէս իրաւամբ ձգեցին Ղազարը կաթողիկոսութենէ եւ անոր յաջորդ ընտրեցին Պետրոս վարդապետը։ Երբ այս թուղթերը Պոլիս կը հասնին, Նալեան Յակոբ Պատրիարք կը դատապարտէ եւ կրկնակի կը բանտարկէ զայն (Ղազար Ջահկեցին), յայտարարելով ամենուն անոր վնասը՝ վկայութեամբ համօրէն Մխաբաններուն, Եպիսկոպոսներուն եւ բազում վանքերու Առաջնորդներու եւ քաղաքներու խօսքերով։

Այս գործը թէպէտեւ հաճոյ թուեցաւ ազգին, բայց մե-

ծամեծներէն ոմանք, որ բարեկամ էին Ղազարի՝ կարնոյ եւ Ջմիւռնիոյ կողմերը, դժկամակելով (ցաւելով) ասկէ, շատ խռովութիւն հանեցին, եւ ամէն ջանք ըրին որ՝ Ղազարը վերադարձնեն կաթողիկոսական Աթոռը, չատերուն միտքերը չփոթեցին, եւ պայթակղութեան ու բամբասանքի պատճառ եղան: Եւ երբ աւելի յուզուիլ սկսաւ խռովութիւնը, էջմիածնի Միաբաններըը դարձեալ երկարապատում թուղթեր գրեցին (1748 Մայիս 20–ին) կրկին յայտարարելով պատճառներն Ղազարի անկումին եւ Պետրոսի ընտրուելուն, եւ այս թուղթը ստորագրեցին 21 եպիսկոպոսներ, 19 վարդապետներ: Աւով ժամանակ մը հանդարտեցուցին ժողովուրդին պղտորումը եւ կամ յուզումը:

Զ.— Այն օրերուն, Պարսից Աղշահ Թագաւորին եղբայրը Միրզէ Իպրահիմ ապստամբելով պատերազմի ելաւ անոր դէմ եւ բռնել տալով գայն՝ կուրցուց եւ ինքը Թագաւորելով նստաւ Դաւրէժի մէջ: Ղազար, որ աքսորուած էր Սեւան կղզին երբ կը լսէ Իպրահիմ Շահին Թագաւորելը, ապերասպիր եւ բարեկամներ կը գրկէ եւ անոնց միջնորդութեամբ, շատ գրամ կը ծախսէ իր եղբօր՝ Տ. Յովսէփին ձեռքով, եւ կը դառնայ Սեւանէ ու Թագաւորին հրամանաւ գարձեալ կը տիրէ Աթոռին: Եւ Պետրոս կաթողիկոս չղթայակապ կը գրկէ Ջահուկ, եւ փակել կուտայ գայն սենեակի մը մէջ: Սակայն կը խնամէր գայն Տ. Յովսէփին կինը՝ Խանում Խաթուն՝ կերակուրով եւ ըմպելիով: Եւ երբ Խանում Խաթուն կը մեռնի, Պետրոս անխնամ և անօթի մնալով կը մեռնի, 10 ամիս մեայն անուանական կաթողիկոսութենէ վերջ:

6.— Տ. Կարապետ վարդապետ Այնթապցի, Առաջնորդ Այնթապի (1740–...?) (Տես Այնթապի Առաջնորդներուն մէջ, թիւ 4:

7.— Աբրահամ Արծիւեան, առաջին Պատրիարք Լիբանանի Հայ Կաթոլիկներու.— Կը ցաւինք որ, այս ալ Այնթապցի է, սեւ ազգաւ մը՝ Հռոմէական վերատրներով արծիւի վերածախուած, պատմութեան մէջ անդրանիկը եւ իր ծնողքին «մեծին» որդին Աստուծոյ ծառաներէն, որ «ի Հռոմայ պահոյին վերապատուուած է» Քահանայապետական օրհնութեան կոնդակով եւ Պալլիումով...: Ունի ինքնագիր երկու կենսագրութիւններ, մէկը թերի մնացած է, կ'ըսուի, եւ միւսը՝ Հռոմայ Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապին մատուցած է, իր Հռոմին հպատակութեան թուղթը մատուցանելուն առթիւ: Մենք կը նախընտրենք վերջինը, եւ կ'ամփոփենք Արծիւեանի կեանքը եւ գործերը՝ մինչեւ Լիբանանի Հայ Կաթոլիկներու

պատրիարք բլլալու թուականը: Ծնած է 1679 Ապրիլ 2–ին: Ութ տարեկանէն ուսած է սուրբ հաւատքը, կրթուած է 12 տարի Հայոց վիճակեամբ: Զորս փոքր ատիճաններըը ստացած է Այնթապի Հայոց Առաջնորդ՝ Պօղոս Եպիսկոպոսէն: Մէրտին գացած է Թաղպասեան Մելքոն Եպիսկոպոսին մօտ, ուսած է Սուրբ Ժողովին Դպրատան մէջ, եւ վեց տարի աշակերտած՝ անոր: Երբ Մէրտինէն իր հայրենական քաղաքը կը դառնայ, երեք անգամ կը մատնեն պինքը՝ իր սուրբ հաւատքին համար: Կը փախչի Սիս, Փոքր Հայաստան՝ ուր է Աթոռ Հայոց, Պետրոս Կաթողիկոսին մօտ: Երկու տարի վերջ՝ կիսատարկաւոր եւ Աւագ Սարկաւագ կը ձեռնադրուի, եւ վեց ամիս վերջ՝ քահանայ (կամ արեղայ) Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյ մէջ: 1706–ին վարդապետական դասուդանի իշխանութիւն առանալով, կ՝սկսի չրջիլ ամէն տեղ, եւ Հռոմէական սուրբ հաւատքը քարոզել: Հալէպ կուգայ Պետրոս Կաթողիկոսին հետ, եւ երկու տարի կը քարոզէ: Հաւատացեալներուն խնդրանքով, որ բազմացեր էին Հալէպի մէջ, Պետրոս Կաթողիկոսէն Արքեպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Հալէպի վրայ՝ 1710–ին, Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցւոյ մէջ: Երկու տարի վերջ՝ երբ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը կը լսէ այս բանը, Տաճկաց Թագաւորին հրամանաւ՝ Պանտոս (Տրապիզոն), «արեան դուռ»ը ազատել կուգայ պինքը: Երկու տարի վերջ՝ Ժողովուրդներուն օգնութեամբ՝ կ՝ազատուի, չորս եկեղեցիներ ուղղափառութեան դարձնելէ վերջ: Պոլսոյ Պատրիարքը, Թագաւորին հրամանաւ՝ դինուորական հսկողութեան տակ, կապեալ բերել կուտայ պինքը Կ. Պոլիս եւ Տաչիէմին դնել կուտայ՝ Մելքոն եպիսկոպոսին եւ ուրիշ վարդապետներուն հետ: Վերջիններէն Սարգիս եւ Երեմիա կը տաճկնան, ուրիշներ կը մնային Գալէրանի մէջ: Միայն ինքը (Արծիւեան) եւ Իգնիմիտոցի Յովհան Վարդապետ, որ Սուրբ Ժողովի դպրատան աշակերտ եւ առաքեալ եղած է Առաքելական Աթոռին, կ՝ազատուին Աստուծով: Պոլսէն պրծելով, 1719–ին կ՝անցնի Պարսկաստան, Մեծ Հայաստան, Եղեսիա՝ ուր կը տեսնէ Տօն Անդրէան, առաքեալ եւ թարգմանիչ Սուրբ Ժողովին: Հոն ալ բերդը կը դնեն պինքը: Կը փախչի եւ կ՝երթայ Բերիա (Հալէպ): Երկու տարի քարոզ եւ խրատ տալով՝ երկու եկեղեցիները, բոլոր քահանաներով ուղղափառ կը դարձնէ: Եւ երբ Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ Պատրիարքները կը հակառակին իրեն, եւ խիստ հրովարտակով Եաչմէտ (Թեւեւս՝ Ահմէտ) Թագաւորին՝ ազատել կուտան պինքը Կանանց Կղզին (Թեւեւս՝ Աբրատ, Ռուսաստանը): Երկու տարի վերջը՝ հաւատացեալները եւ պատրի-

արքները թագաւորական հրովարտակով կ'ազատեն դինքը այդ կղզիէն պայմանաւ որ ուրիշ երկիր չերթայ եւ չքարոզէ, եւ արդէլափակուի Ս. Երուսաղէմի մէջ: Կղզիէն ելնելով՝ կ'ապաստանի Լիբանանի լեռը իր աշակերտներով, ուր Ցապնի Մշայեխները տեղ կուտան իրեն, Ս. Փրկիչ վանքը կը չինէ, եւ կը հաստատուի հոն: Քանի տարի վերջը (1739-ին) տեղւոյն ուղղափառ քահանաները եւ ժողովուրդները կայսերական ֆէրմանով պատրիարք կ'ընտրեն դինքը՝ փոքր Հայաստանի, Աբարիոյ եւ Ասորեստանի հաւատացեալներու վրայ: Բայց Աստուծոյ փառքին, հասարակաց օգտին եւ սուրբ հաւատքի պայծառութեան համար՝ լեռնէն կ'իջնէ, Հալէպ կ'երթայ, երեք տարի կը մնայ, Ս. Աստուածածնին եկեղեցին կ'առնէ հերետիկոսներէն, 56 մեծ ու փոքր ախթացուներ, 7 քահանաներ եւ 3 եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ եւ կը կարգաւորէ Աստուծոյ եկեղեցին: Ցետոյ Բերիոյ Յակոբ, Մէրտինի Մելքոն (Մարկար?) եւ Քիլիսի Սահակ եպիսկոպոսները կը ժողվեն, եւ հաճութեամբ եպիսկոպոսներու, քահանաներու եւ ժողովուրդին՝ պատրիարք կ'ընտրեն եւ կը ձեռնադրեն դինքը բոլոր երկիրներու մէջ ցրուած Հայ ուղղափառներու վրայ:

Ամենէն վերջ՝ ուխտ կ'երթայ Հռոմ՝ Ս. Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալներու գերեզմաններուն եւ Ս. Քահանայապետին: Եւ Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապէն հաստատութեան կոնդակ առանալով եւ Պալլիումով պատուելով՝ կը դառնայ Լիբանան (1742-ին), եւ իր պատրիարքական աթոռը կը հաստատէ հոն, գերդ, ապատ եւ ապահով՝ «հերետիկոսներու եւ թշնամիներու հալածանքէն»:

Ծանօթութիւն.— 1. Արծրուեանին վերի կենսագրականին մէջ գործածուած «սուրբ կամ ուղղափառ հաւատք», «ուղղափառութիւն», «հաւատացեալք», «ժողովուրդ», «պատրիարքներ», «եպիսկոպոսներ» եւ նման բառերը Հռոմէական՝ կաթոլիկ կը նշանակեն: Իսկ «հերետիկոսներ»ը՝ ոչ-Հռոմէականը: «Պատրիարքներ, եպիսկոպոսներ եւ պատրիարքներ», որոնք Արծրուեանը ապատեր են Աբրատ կղզիէն եւ պատրիարք ընտրեր են դինքը, Լիբանանի Հռոմէական պատրիարքներ, եւ այլներ են:

2. Պոլսոյ պատրիարքները՝ որ Արծրուեանը հալածեր եւ աքսորել տուեր են, Ապուչէնցի Սահակ (1708–1714), Յովհաննէս Կալտա (1715–1741) եւ Երուսաղէմի Գրիգոր Շղթայակիր (1715–1749) պատրիարքներն են: Վերջինը գործով գտնուած է Պոլիս այն ատեն:

3· Արծիւեանը վարդապետ եւ եպիսկոպոս ձեռնադրող «Պետրոս Կաթողիկոս» բառածը բուն Ամոռակալ եւ իրաո՛ւ կաթողիկոս չէ, այլ՝ Պետրոս Պիսակ մականուանեալն է, որ Ամոռակիցն էր Յովհաննէս Ե· Համբնցի կաթողիկոսին (1705–1721)։ Հետանաբար՝ Յովհաննէսը համաձայն չէր Արծիւեանին եպիսկոպոսացումին, եւ անոր համար է որ՝ Պետրոս Պիսակը (որ յաւինամիտ կը թուի ըլլալ) Հալէպ տարած է Արծիւեանը՝ հոն ձեռնադրել կարենալու համար, ինչպէս նաեւ Մելքոն Վարդապետը եպիսկոպոս ձեռնադրած է (1708–ին) Թեբեւս Յովհաննէսին բացակայութենէն օգտուելով, որովհետեւ վերջինս նախանձախնդիր եւ պաշտպան էր Հայց· եկեղեցւոյ կանոններուն եւ աւանդութեանց։ Պետրոս իր այս յաւինամիտութեան համար է որ՝ Կ· Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ Պարսկաստան աքսորուած է Արծիւեանին հետ միասին ինչպէս կը յիշատակէ վերջինս։ Երկու տարի վերջ Պետրոս նեղման արժանանալով կ'երթայ, կ'ատանձնանայ Երուսաղէմ եւ հոն կը վախճանի (1728–ին), եւ կը թաղուի Ս· Փրկիչ վանքին մէջ։

4· Մեզ համար անըմբռնելի, առեղծուածային մնացած է Հայ Պատրիարքներուն աւետարանական միամտութիւնն եւ յանձնառութիւնը որ կը հատասարի անխորհրդածութեան, անշրջահայեաց վարչականութեան, որով կ'արտօնուին կղեմէս Կալանոսի, Մելքոն Թասպասեանի, Արծիւեանի եւ Սեբաստացի Մխիթարի եւ նման յորովայնէ ընտրեալ, ուխտեալ եւ մոլեռանդ հռոմէականութեան փրօփականտի գործիչները՝ քարոզել Հայկ· եկեղեցիներու մէջ, Պոլսէն մինչեւ Պարսկաստան, էջմիածնէն մինչեւ Կիլիկիա, եւ առիկաւոր, վարդապետ եւ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուին Հայ եպիսկոպոսներու եւ... Ամոռակից – կաթողիկոսներու ձեռքով։ Այսքան ազատնական միամտութիւն եւ պրկուածութիւն օձանման խորագիտութենէ, դժպհի եւ դառապարտելի է արդարեւ։ Յիսուս իսկ ըսած է կամ պատուիրած, «Եղերուք, այսուհետեւ, խոհեմք իբրեւ զօձս, եւ միամիտք՝ իբրեւ զաղաւնիս» (Մատթէոս· ժ· 16)։ — «Զայս արժան էր առնել, եւ զայն՝ չթողուլ» (Մատթ· իգ· 23։ Ղուկ· ԺԱ· 42)։

*** Ինչպէս չատ որոշ եւ յստակ կ'երեւի Արծիւեանի կեանսագրութենէն, Հայ–Կաթոլիկներու Լիբանանի Պատրիարքութիւնը ծագում առած է՝ ի մանկութենէ կաթոլիկացած Արծիւեանի եւ իր համախոհներու եւ Լիբանանի կաթոլիկ հոգեւոր դասակին մէջ, եւ ոեւէ աղերս չէ ունեցած Կիլիկիոյ (մասնաւորապէս՝ Հալէպի) Հայերու եւ Հայ կաթողիկոսարանի հետ։

Հայ կաթոլիկ պատմիչներու եւ հեղինակներու մօտ ի վերջոյ՝ խորհուած եւ յերիւրուած են հակասական, հակապատմական եւ ընդհանրապէս տարտամ, անկապակից եւ խեղաթիւր պատմուածքներ (հէքեաթներ), պարզապէս Արծիւեանի Աթոռին՝ հայոցի, պատմական եւ ազգային պատուանդան մը հայթայթելու դիտումով միայն։ Եւ Արծիւեանը ոեւէ ակնարկութիւն չունի իր կենսագրականին մէջ՝ իր պատրիարքութեան ծագումը Կիլիկիոյ կամ Սսոյ Հայ կաթողիկոսականին Աթոռին կապելու դիտումով։

Հայ կաթոլիկ հեղինակները, որպէս զի Արծիւեանին Լիբանանի Պատրիարքութիւնը կապեն Կիլիկիոյ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին, Մելքոն եւ Արծիւեան վարդապետներուն եպիսկոպոսացումը, փոխանակ Պետրոս Պիսակ Աթոռակից կաթողիկոսի՝ (1708–1710) կը վերագրեն Գրիգոր Բ. Պիծակ կաթողիկոսին (1786-1793)։ Այսպէս՝ Ջամչեան 1703–ին դեռ պոյիաչն Երուսաղէմ կը դրկէ Գրիգոր Պիծակը, «Երուսաղէմի Պատրիարք Մինասին հետ՝ իբր օգնական անոր». (Ջամչեան Պատմ. Գ. էջ 745)։ Իսկ ուրիշներ մինչեւ 1710 Սիս կամ Հալէպ կը պահեն նոյն Գրիգոր Պիծակը (Աւետիք, Պէյրութ, 1935, Օգոստոս, էջ 125)։ Մինչդեռ, բատ բուն եւ ճշդուած պատմութեան եւ ականատեսներու վկայութեան՝ 1793–ին եւ կամ 1795–ին Հռոմի դացած է Գրիգոր Պիծակ կաթողիկոսը, իր 1790 Մայիս 20 թուակիր Հռոմի Աթոռին հպատակութեան թուղթը դրկելէն վերջ՝ ալեւս չկրնալով մնալ կաթողիկոսական Աթոռին վրայ, ի Սիս։

Ստեփանոս Ռոչքա (ծնեալ 28 Մարտ 1670 – հանգ. 1739 Հոկտեմբերի մէջ), իբրեւ ականատես կը դրէ. «1693, Գրիգոր կաթողիկոսն Սսոյ եկն ի Հռոմ՝ զուխտն իւր կատարել ածեալ ընդ իւր զՅակոբ եպիսկոպոս Հալէպցի եւ զՅովնան եպիսկոպոսն։ Արարին զղջանութիւնն երկեքեան»։ Մխիթար Արբայի կենսագիր Հ. Մատթէոս եւ Ստեփանոս Ալգ. Ագոնց Գրիգոր Պիծակին՝ զկնի Հռոմի ճամբորդութիւնը կը դնեն 1695–ին։

Ստեփան Գիւվէր Ագոնց (Մխիթար Արբային կենսագիրը) մանրամասնութիւններ կուտայ Գրիգոր Պիծակի Հռոմի ուղեւորութեան մասին.— «1695–ին, Գրիգոր Պիծակ կը հասնի Իսկէնտէրուն՝ Հռոմի երթալու նպատակով, եւ հոն կը հանդիպի Մխիթար Սարկաւագին (յետոյ հիմնադիր Մխիթարեան Միաբանութեան) եւ Յովնան Վարդապետին, որք Բերիայէն եկած էին նոյնպէս Հռոմի երթալու համար։ Գաղղիական նաւով կը մեկնին կաթողիկոսին հետ եւ կը հասնին Կիպրոս կըզ-

դի: «Անդ խորհէր կաթողիկոսն՝ յինքն ձգել զՅովհան վարդապետ եւ զՄխիթար Սարկաւագ, զՅովհան ձեռնադրելով եպիսկոպոս, իսկ զՄխիթար՝ քահանայ, «որպէս զի ունելով զնոսա ընդ ինքեան՝ երեւելի չքով մտանէ ի Հռոմ» — Մխիթար կը հրաժարի, Յովհան կը յօժարի, եւ Գրիգոր Պիծակ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Կիպրոսի մէջ, եւ անոր հետ կ'երթայ Հռոմ (Պատմ. կենաց եւ վարուց Տեառն Մխիթարայ... տպ. 1810, Վենետիկ, էջ 80–87): (Բահուբան, Կիպրոս կղզի, տպ. 1903, Նիկոսիա, էջ 101–102): Գալէմքարեան, կենսագրութիւններ, տպ. 1915, Վիէննա, էջ 284–286: — Տե՛ս նաեւ Հ. Ադեքս. Վ. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս... եւն.:

8.— Երեք Այնթապցի Գէորգ վարդապետներ, (1701–1754).— Երեք հռոմէական (Մխիթարեան անդրանիկ Աբծուխկներ, փրոպականտի համար Աբեւելք դրկուած կաթոլիկութիւն քարոզելու համար Հայերու մէջ, երեքն ալ Մխիթար Աբբայի ուխտեալ 50 աշակերտներէն: Կ'ամփոփենք հոս իրենց կարճ կենսագրական դիծերը:

1.— Գէորգ վարդապետ Այնթապցի, որ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է (Կ. Պոլիս, Վարդապետական Գաւազան սասացած Մխիթար Աբբայէն?), եւ Աբեւելք դրկուած՝ քարոզութեան համար: 1701–ին կը դրկուի Մօռա՝ Յարութիւն պատանիին հետ տեղւոյն գննութեան համար: Կ'ամբաստանուի հակառակորդներէն, բայց Մխիթար Աբբայի՝ Հռոմ կ'երթայ եւ կ'արդարանայ 1718–ին: Մխիթար Աբբայի կեանքի գանութեան՝ ուխտեալ 50 աշակերտներէն երրորդն է Հ. Գէորգ վարդապետ Այնթապցին:

2.— Հ. Գէորգ վարդապետ Այնթապցին Մխիթար Աբբայի 50 աշակերտներէն երեսուն վեցերորդն է (Պատմութիւն կենաց եւ վարուց Տեառն Մխիթարայ, էջ 142, 144, 152, 213, 218, 224, 296 եւ 298):

3.— Այնթապցի Հ. Գէորգ վարդապետ Պաղտատեան հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ իր մասին.— «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ եւ Հռոմէական սուրբ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ, Հայր Գէորգ վարդապետ Պաղտատեան, կրօնաւոր ի կարգէ Սրբոյ Հօրն մերոյ Անտոնի աբբայի, եւ ձեռնասուն քառամեայ աշակերտ Մխիթարայ վերապատիւ Աբբայի եւ տեղեքալոյս աստուածաբան վարդապետին, որոյ ի քաջամարտ պայքառուէն երկոտասան ամօք, կուռն աշխատանօք եւ վաստակօք կրթեալ յաստուածաբանական դիտութիւնս, մանրակրկիտ եւ խիստ անաչառ քննութեամբ փորձեցայ առաջի փո-

խանորդի Պապին Հռովմայ՝ որ ի վենետիկ, յանդիման աստուածաբանից նորա, եւ առ ի նմանէ կոչեցայ անարժանս, առաքելական քարոզիչ ազգիս իմոյ ի յընդհանուր ակեզերս բնակելոյ: Եւ այժմ ձեզ սիրելեաց իմոց եւ ծառայից Քիստոսի Քրիստոսի եղբարցդ ուղղափառաց, բնակելոց ի Գաղատիա, եւայլն:

Այս սկսուածով թուղթ մը կ'ուղղէ Անկիւրիոյ հայ ժողովուրդին, որուն մէջ կը սորվեցնէ թէ՝ ի՞նչ է լաւ «կաթոլիկ» ըլլալու պայմանները: Եւ որովհետեւ այդ թուղթը գրուած տաեն (1754) կանգուն էին Անկիւրիոյ եօթը եկեղեցիներն ալ, ժողովուրդին խրատ կուտայ թէ՝ «կաթոլիկ» ըլլալով հանդերձ ի՞նչ պայմաններով կրնան երթալ Հայոց եկեղեցիները՝ առանց խղճահանջ ըլլալու: Հետաքրքրական վաւերագիր մըն է այս, որ մեր օրինակին մէջ մէկ երկու էջ ընդհատ ունի դըժբախտաբար, եւ այդ օրինակն է՝ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանին թիւ 1006 մանր նօտրագիր տետրակը, որ նուիրուած է Երուսաղէմի թանգարանին՝ 1851 Սեպտեմբեր 14–ին, ի յիշատակ Պետրոսեան Պօղոս Վարդապետին, անոր եղբօր Սերովբէի եւ քրոջ՝ Մարիամի կողմէ:

Մեր օրինակին մէջ 44 էջ է այս թուղթը, եւ կը վերջանայ այսպէս.—

«Այլ դիս զանարժանս եւ զանպիտան ծառայս ձեր՝ զՀայր Գէորգ Վարդապետն Մխիթարեան, զքարոզիչն Առաքելական, զհեղինակն եւ զչարաչքոյն այսոցիկ բանից մի՛ մոռանայք ի հաճոյական աղօթս ձեր: Բայց իբրեւ որդի հնազանդ, բերեմ (?) զամենայն դրանս իմ պայնոսիկ ի հնազանդութիւն Սուրբ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի եւ ի դաւողութիւն մտաց նորա»:

Ձնչին եւ անպիտան ծառայ՝
Հայր Գէորգ Վարդապետ Պաղտասեան,
յաշակերտաց Մխիթարայ Աբբային

Գրեցաւ գիրս յամի Տեառն
1754 *ի Դեկտեմբերի* 17

9.— Յովսէփ Աւագ Սարկաւագ Աշճեան (1790?–1866).— *Ծնած է Այնթապ (թուականը անծանօթ, բայց նկատելով որ Յովսէփը մեռած է* 1866 *Սեպտեմբեր* 22*–ին Այնթապի մէջ, «ծերերու յաւուկ հիւանդութեամբ», ենթադրելով զո՛նէ որ* 75*–*76 *տարեկան կար մեռած տաեն, հաւանական է, որ ծնած կ'ըլլայ* 1790*–ին*): *Պատանեկութենէն կոչում զգալով իր մէջ եկեղեցականութեան, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը կ'երթայ (թուականը անծանօթ), եւ կ'աշակերտի մասնաւո-*

բաբար՝ Երուսաղէմի Լուսաբարափառ՝ Մեղմիկ մականուանեալ Մկրտիչ Եպիսկոպոսին (1754–1838)։ Եւ Աւագ սարկաւագ ձեռնադրուելով (թուականը անյայտ) Ս. Յակոբեանց Միաբան կ'արձանագրուի։ Իր կեանքն եւ գործերը ծանօթ չեն մեզ մանրամասնութեամբ, բայց, իր գործերէն դատելով՝ համեստ, բարեկէր եւ չինարար մարդ մ'եղած է։ Իր ջանքերով դնուած է Պէյրութի Երուսաղէմական Տեսչարանի եւ Ս. Նշան եկեղեցւոյ դեռինը 125,000 ղրուշով։ Իր ծախքով կը տպագրուի Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանի մէջ (1842–ին) Ներսէս Լամբրոնացիին Պատարագի Մեկնութիւնը, կամ Խորհրդածութիւնները՝ ի յիշատակ եւ իբրեւ ձօն իր ուսուցչին եւ հոգեւոր ծնողին՝ Տ. Մկրտիչ Մեղմիկ Եպիսկոպոսին։ Իր ծախքով եւ ծրագրին համաձայն՝ չինել կուտայ Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հարաւային արտաքին դուռին եւ յարակից հիւրանոցին եւ քահանայից խուցին եւ ժամկոչներու սենեակին վրայ, նոր եւ կոկիկ Առաջնորդարան մը, լիվանով, արեւելեան կողմը խորհրդարանով՝ որ կը նայի Այնթապի վրայ՝ դէպի Արեւելք, մինչեւ Քիւրա–Թէփէ, մեծակակ խապնէյով (չոեմարան կամ զոյքերու սենեակ), սուրճի սենեակով եւ ննջարանով։ Եւ այսքան բաժանումներուն տեղ հայթայթելու համար՝ եկեղեցւոյ արտաքին դրան (որ մեծ ու բարձր չինուած էր ի նորոյ) եւ փողոցին միջեւ կամարակապ ծածկել տուած է, ինչ որ մասնայատուկ ձեւ մ'էր (Գապալը) Այնթապի հարուստ եւ պէկերուն մխայն։ Իր կտակով թողած ղրամով կը չինուի Այնթապի Ազգային պանդոկը (Միլլէթ Խանը), 1869–ին Գարաճնըգ Պէտէսթէնի հարաւային դռան կից, քառակուսի եւ երկյարկանի կամարակապ անցքերով եւ 60–ի մօտ սենեակներով, իբրեւ հասոյթաբեր կալուածք, ի նպաստ Ազգային Ներսէսեան Վարժարանին։

Յովսէփ Սարկաւագ կը վախճանի 1866 Սեպտեմբեր 22–ին Այնթապի մէջ, «ծերոց բնական եղած կարճատեւ հիւանդութեամբ», ինչպէս կ'ըսէ Յ. Ս. Քիւրքճեանօֆ՝ Հալէպէն Երուսաղէմի եաայի Պատրիարքին գրած՝ իր 1866 Հոկտեմբեր 7 թուակիր նամակին մէջ։

10.— Արսէն Վարդապետ Յարութիւնեան, Առաջնորդական Փոխանորդ Հալէպի (1903–4) նաեւ Տեղապահ Անտիոքի (1905–9)։ Ծնած է Այնթապ 1864 Յունիս 7–ին։ Գոլէճական կրթութիւն առած եւ բաւական զարգացած մարդ մըն էր, միեւնոյն ատեն՝ խոնարհ, համեստ, բարեբարոյ եւ ծառայելու յօժար մարդ մը եղած է։ Ժամանակ մը ուսուցչութեամբ զբաղած է (անգղիերէնի եւ մաթեմաթիքի դասեր կուտար, կը

յիշենք, Վարպանեան Կրթարանի մէջ, մինչեւ 1890, երբ մենք Ամասիոյ Դպրեվանքը պացինք)։ 1895–6–ի Համիտեան ջարդերէն վերջ, դուցէ Եկեղեցասիրաց Ընկերութեան առաջարկութեամբ՝ Էհնէչի (կամ Ճիպինի, եւ կամ Երկուքին ալ) այցելու քահանայ կը ձեռնադրուի (1896–ին) Եդեսիոյ Առաջնորդ՝ Տ. Արքեպս. Մխիթարեանէ՝ Ուրֆայի մէջ։ Քիչ վերջը՝ Հալէպ կը փոխադրուի եւ կը քահանայապետէ Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցւոյ մէջ (կը թղթակցէր մեր հետ՝ երբ Սրբազան Առաջնորդ էինք 1899–905), եւ տեսնելով որ քիչ մը սակաւ էր հայերէնի մէջ — ինչպէս էին ընդհանրապէս՝ Այնթապի Ամերիկեան գոլէճի աշակերտները — մեր նամակներուն կը նեղփակէինք չարաղրական ու քերականական դիտողութիւններ, սրբագրութիւն ու թելադրութիւններ, եւ չատ մոռ եւ ուրախ կ'ըլլար, եւ կ'օգտուէր)։ Հալէպի մէջ իր երէցկինէն կորանցնելու դժբախտութիւնն ունենալով, Սսոյ Կաթողիկոսական Տեղապահ՝ Կիրակոս Արքեպիսկոպոս Փէքմէզճեանէ վեղար կ'առնէ Սսոյ մէջ եւ վարդապետ միաբան կ'ըլլայ Կիլիկիոյ Աթոռին։ 1904–ին սկիզբները Հալէպի Առաջնորդական փոխանորդ կը կարգուի Երանաշնորհ Տ. Սահակ Բ. Կաթողիկոսէն, եւ տարիի մը չափ կը վարէ այդ պաշտօնը՝ յաջողութեամբ մինչեւ որ նոյն տարւոյն վերջերը, Կաթողիկոսարանի հրահանգով՝ Հալէպի Գաւառական ժողովը Հալէպի եւ Այնթապի միացեալ Վիճակներու վրայ Առաջնորդ կ'ընտրէ Տ. Կարապետ Ծ. Վարդապետ Տ. Կարապետեանը։ Իսկ Արսէն Վարդապետը՝ Կաթողիկոսարանի կողմէ իբրեւ Առաջնորդական Տեղապահ կը դրկուի Անտիոք, ուր 1909 Ապրիլին մէջ, Ատանայի կոտորածին հետեւանքով ինքն ալ կը նահատակուի եկեղեցւոյն մէջ (որ Թուրքերու չրջանակին մէջ կը գտնուէր) Սարկաւագի մը հետ միասին...։

11.— Տ. Բաբգէն Կիւլէսէրեան, Արտակից – Կաթողիկոս Կիլիկիոյ (1931–1936).— Ծնած է Այնթապ, 1868 Մարտ 23–ին, մկրտութեան անունը՝ Յարութիւն։ Այգպային Ներսէսեան վարժարանի մէջ նախնական կրթութիւնը չաւարտած, արհեստի կը հետեւի ժամանակ մը։ Յետոյ՝ ուսման փափաքելով՝ կ'աշակերտի Վարդանեան Կրթարանին (1885)։ Եկեղեցականութեան կոչում զգալով իր մէջ, Երուսաղէմ կերթայ 1888–ին, բայց Ժառանգաւորաց Վարժարանին Ուսման Տրամբերը անբաւական գտնելով՝ կը վերադառնայ Այնթապ։ Յաջորդ տարին՝ Ամասիոյ Դպրեվանքը կ'երթայ։ 1892 Սեպտեմբեր 29–ին Սարկաւագ կը ձեռնադրուի Մարաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանէ։ 1895 Մայիս 26–ին վարդապետ կը ձեռ-

նաղրուի՝ վերակոչուելով Բարզէն։ Իր աւարտական ճառը (թէզ) գրելով (Եղիչէ Պատմիչի մասին քննական ուսումնասիրութիւն մը), 1896 Մայիս 26–ին Վարդապետական գաւազան կ'ստանայ։ 1896–ին քարոզիչ կը նշանակուի Պոլսոյ Եէնի գիւղի եկեղեցւոյ։ Ճեռայ՝ քարոզիչ Պէշիկթաշի եկեղեցւոյ, եւ քարտուղար՝ Օրմանեան Պատրիարքի Անձնական Դիւանին։ 1897 Մարտ 1–ին Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ կը նշանակուի «Օգնական Փոխանորդ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Տեղապահութեան», զոր կը մերժէ «բանաւոր պատճառներով», եւ Կեդրոնական Վարչութիւնը «ինչ ինչ պարագայից առջեւ» փոխելով իր նախորդ որոշումը, Ճանիկի Առաջնորդական Տեղապահ կը կարգէ զինքը, եւ այս առթիւ Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճան կ'ստանայ Օրմանեան Պատրիարքէն, Գում Գափուի Մայր եկեղեցւոյ մէջ։ 1899–ին Տարոնոյ Ս. Կարապետ եւ այլ Վանքերուն ընդհանուր փոխանորդ եւ Առաջնորդական Տեղապահ կը կարգուի։ 1900–ին կը բանտարկուի Մշոյ մէջ, եւ ընդ հակոզութեամբ՝ Պոլիս կը բերուի, մինչ Տրապիզոնի Գաւառական Ժողովը Առաջնորդ ընտրած էր զինքը Հոկտեմբերին։ Բայց չարտօնուիր Բարձրագոյն Դրան կողմէ։ 1901–ին Տրապիզոնի Գաւառ. Ժողովը կը կրկնէ իր ընտրութիւնը։ Չարտօնուիր եւ կը մնայ Պոլիս՝ մինչ Հակոզութեան տակ, միւս կողմէ կը պատուի սակայն Օսմանեան Գ. կարգի Մէճիտիէի Նշանով (Օղոսմոսէն)։

1902–ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ Մկրտիչ Խրիմեան Հայրիկ կը չնորհէ իրեն ականակուռ վարդապետական լանջախաչ կրելու արտօնութիւն «Հաւատամեացեալ զանձնանուէր վառոտակաց եւ եռանդեանն բանիւ և գրով»։ Ճեռայ քարոզիչ կը կարգուի (1901 Սեպտեմբերին) Բերայի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ, անոր՝ չուտով կ'ապնի Ղալաթիոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարոզչութեան, զոր կը վարէ մինչեւ 1907։ Կրօնական դասեր ալ կ'ըստանձնէ Ազգային Կեդրոնական եւ ա՛յլ վարժարաններու մէջ։ Բայց, իր այս անպաչտօն կամ ապաստադական վշտահար տարիներուն ալ անգործ չմնար Պոլսոյ մէջ։ Իր խմբագրութեամբ կը հրատարակէ Պոլսոյ Լոյս չաբաթաթերթը (1905–1906), եւ իր կուռ եւ նախանձայոյզ խմբագրականներով եւ Աբմաչի Միաբաններուն կրօնական համաշխոյժ յօդուածներով կրօնական Մասնագիտական թերթի կը վերածուի ան։ Կը պատրաստէ Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանին Ձեռագիրներուն Մայր ցուցակը։ Կը գրէ իր Ծովք Դըղեակ, Տլուք եւ Հռոմկլայ եւ Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարք գրքերը, որ կը ապուին Վիեննա, 1904–ին։ 1906 Մարտ 7–ին

Մարաչէն ալ Առաջնորդ կ'ընտրուի, բայց չվաւերացուիր եւ չարտօնուիր Բ. Դռնէն: Սակայն, երբ 1907–ին Օրմանեան Պատրիարք կ'անուանէ զինքը Ամասիոյ Փոխ – Վանահայր եւ Դպրեվանքի Վերատեսուչ (նախ տեղը պատրաստելով անշուշտ), կ'արտօնուի: Եւ Բարդէն Ծ. Վարդապետ կ'երթայ Ամասիա: Սակայն հազիւ տարի մը կը մնայ: Որովհետեւ երբ 1908 Յուլիսի մէջ Թրքական կեղծ Սահմանադրութիւնն կը հռչակուի, նոր արդիւք կամ դժուարութիւններ կ'առեղծուին իր առջեւ ազգային կամ կուսակցական չրջանակին մէջ...: Եւ երբ 1909–ի սկիզբներէն Առաջնորդ կ'ընտրուի Անկիւրիոյ եւ Տիգրանակերտի Վիճակներէն, կը նախընտրէ Անկիւրիան, եւ կը փութայ հոն երթալու: 1910–ին Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Անկիւրիոյ Վիճակին վրայ՝ Մաթէոս Իզմիրլեանէ:

Ժամանակէ մ'իվեր Բարդէն Եպիսկոպոս երիկամունքի խիթէ տառապելուն, 1913–ին Ա.ինթեափ կ'այցելէ՝ օգափոխութեան համար, երբ հոն կը գտնուէր Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոս՝ Հայրապետական այցելութեամբ, երկուքը մեանին երկար խօսեցան եւ խորհրդակցեցան անշուշտ: Ապահովաբար չմշակեցին այն առեն Գործակից – Ա.թոռակիցի ծրագիրը, որովհետեւ Սահակ Բ. Կաթողիկոս տակաւին կորով ու կարողութիւն կ'ղգար իր մէջ միայնակ վարելու Հայրապետական ծանր պաշտօնը, եւ չէին կարող խորհիլ կամ դուշակել, 1–2 տարի վերջ Հայութեան գլխուն գալիք ահաւոր ազէտը, 1915 Ապրիլեան եղեռնը...:

Կաթողիկոս եւ Եպիսկոպոս կը բաժնուին իրարմէ ողջագուրումով: Բարդէն Եպիսկ. 1914–ին Ա.ինթեափէն կը մեկնի, եւ նախ կ'երթայ Պոլիս, յետոյ Եւրոպա եւ Ամերիկա, թէ՛ դարմանումի եւ թէ Ա.ինթեափի մէջ նոր բացուած (1912–ին) Կիլիկեան Ճեմարանի համար գրամական օժանդակութիւն մը ձեռք բերելու յոյսով: Հազիւ թէ չոգենաւէն ցամաք կ'ելնէ (Նիւ Եորք), իր երիկամունքին մէջ առտիկ խիթ մը կզգայ: Քանի մը չաբաթ առաջ յետոյ Տոքթ. Ա. Այվազեանի միջոցաւ հիւանդանոց կը փոխադրուի, եւ վիրաբուժական գործողութեամբ կը կարուի իր երիկամունքներէն մէկը՝ որ սկսած էր արդէն թունաւորուիլ:

Առաջին Ընդհանուր Պատերազմը կը պայթի, եւ Բարդէն Եպիսկոպոս կը հարկադրուի մնալ Ամերիկա: Ուսոի կը լրծուի բեմական եւ գրչի աշխատութեանց: Ա. Ն. Նազարի հետ կը հրատարակէ Տարոն թերթը, եւ կը գրէ Քայլ վարդան գիրքը (տպ. Պոստոն, 1920): Երբ Հայաստանի անկախութիւնը կը լսէ, չատ ու խորապէս կը խանդավառուի, կ'սկսի

խօսիլ, ճառել Հայաստանի եւ անոր կարիքներուն եւ ապագայի մասին, կ'առաջարկէ ընկերութիւններ, յանձնաժողովներ եւ մխիթիւններ կազմել, ծրագիրներ մշակել Նոր Հայաստանի եւ Ամերիկայի վերաշինութեանց մասին (որոնց պատճէնները կը դանուին հոս՝ ծրագրեալ Հայ–Ամերիկան ոօքիւմաններու մէջ...): Ազուր եւ աքանչելի ծրագիրներ, բայց քանի մը տարի վերջ ո՛չ ժամանակ, ո՛չ մարդ եւ ոչ գետին մնաց զանոնք իրագործելու համար: Որովհետեւ Մեծ ու Փոքրը Հայաստաններու եւ Ամերիկայի Հայութիւնը կամովին կամ հարկադրուած՝ լքեցին իրենց հայրենիքը, եւ ցրուեցան աշխարհի ափիւռքին մէջ իբրեւ «Թափառական Հրեայ»... Նորհիւ Ամերիկեան անզուգական քաղաքականութեան եւ դաժան դիւանագիտութեան եւ Թուրքիոյ պատմական աճպարարութեան եւ լարախաղացութեան...:

1922–ին կ'այցելէ Սիւրիա եւ Լիբանան, կը տեսնէ Հայ գաղթականներու դառն եւ յուսաբեկ կացութիւնը, եւ կը տեղեկագրէ ո՛ւր եւ որո՛յ որ անկ է...: Հալէպ գտնուած ատեն կը խօսէր Հայ Բարձրագոյն Վարժարանի մը մասին, բայց տեսնելով որ ո՛չ մարդ, ո՛չ դրամ եւ ո՛չ տեղ կայ, հրաժարեցաւ այդ ծրագիրէն: Երուսաղէմ կ'երթայ, կը տեսնուի նորընտիր Պատրիարք Եղիշէ Դուրեանի հետ, եւ երբ վերջինը կ'առաջարկէ իրեն ժառանգաւորաց Վարժարանին ուսուցչապետութիւնը, դրծնական եւ իր սրտին ու մտքին համաձայն գտնելով գայն՝ կ'ընդունի: Գործին ապահովութեան համար կրկին կ'երթայ Ամերիկա, եւ «Կիւլպէնկեան Դասարան»ի 5–ամեայ ծախքը երաշխաւորել տալէ վերջ՝ կը վերադառնայ, եւ Երուսաղէմ կը հաստատուի վերջնականապէս: Դուրեան Պատրիարքին առաջնորդութեամբ՝ Վանքին պաշտօնաթերթին՝ Սիոնի նոր չրջանին հրատարակութեան կը ձեռնարկէ (1927–ին) իր խմբագրութեամբ, եւ կը վարէ գայն մինչեւ 1930, յայողութեամբ:

1928–ին ամառը, Պէյրութ կը հրաւիրուի Սահակ Կաթողիկոսին կողմէ՝ որ Ա.Թոռակիցի ծրագիրը մը կը մշակէր՝ Կիլիկեան Ա.Թոռին ապահովութեան համար: Կաթողիկոս եւ Եպիսկոպոս կը համաձայնին եւ կը կարգադրեն, Ա.Թոռը հաստատել Լիբանանի մէջ, Ամերիկեան Նեբը Իսթ Բիւլիֆի կեդրոնին հետ բանակցիլ՝ առ այժմ Անթիլիասի Որբանոցը վարձելու եւ հոն բնակելու համար, իսկ բացուելիք Դպրեվանքին վերատեսչութեան հրաւիրել Շահէ Ծ. Վ. Գասպարեանը: Մէկ կողմէ բանակցութեան կ'սկսի այս մասին, միւս կողմէ՝ Բարդէն Եպիսկոպոս Երուսաղէմ կը վերադառնայ, 2 տարի

վերջ, Կիլիկնկեան Դասարանի 5–ամեայ շրջանը աւարտելէ վերջ (1930–ին) վերադառնալու պայմանաւ։ 1930 Օգոստոսին մէջ Բաբգէն Եպիսկոպոս կուգայ Անթիլիաս, նոյն օրը՝ Շահէ Ծ. Վարդապետեան ալ կը հասնի՝ Ամերիկայի Բիւրոյին կեդրոնին հետ համաձայնելէ եւ դրամական օգնութիւնը եւ Կիլիկնկեան ու Գարակէօզեան օժանդակութիւնները ապահովելէ վերջ։

Կաթողիկոսարանի, Դպրեվանքի, նկեղեցւոյ վերաբերեալ նախապատրաստութիւնները ամբողջացած ըլլալով Փառէն Ծ. Վարդապետի ձեռքով, 1930 Հոկտեմբեր 13–ին կը բացուի Դպրեվանքը 33 աշակերտներով եւ 6 ուսուցչաց մասնաւոր դասարանով։

1931 Մարտ 26–ին, Սահակ Բ. Կաթողիկոս Աբգարեան

Նստած, ձախէն աջ, Տ. Գարեգին Արագ Քհնյ. Պօղարեան, Բաբգէն Կաթողիկոս, Տ. Ներսէս Քհնյ. Թաւուգեան։ Ոտքի վրայ, ձախէն աջ, Նորայր վրդ. Պօղարեան (Եպիսկ.), Տիրան վրդ. Ներսոյեան (Արքեպիսկ.)

տիտղոս կը շնորհէ Բաբգէն Եպիսկոպոսին։ Իսկ Ապրիլ 26 Կիրակին, կանոնական ձեւակերպութիւնները լրացնելէ վերջ, իրեն Աթոռակից կ'օծէ զայն՝ Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկանց տաճարին մէջ, փառաւոր հանդիսաւորութեամբ։ Նոր–ընծայ Աթոռակից Բաբգէն Կաթողիկոսն ալ Շահէ Ծ. Վարդապետը Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ 1931 Մայիս 24 Կիրակին,

Անթիլիասի մէջ: Բարձէն Ամենայն Կաթողիկոս Ս. Մեսրոպեան օրհնութիւն եւս կը կատարէ 1936 Մարտ 29–ին (Գալոստեան կիրակին) մեծ հանդիսաւորութեամբ, զարդասի թուղթեր եւ ատացագիրներ ալ տպել տալով, յուսալով որ կարեւոր եւ մեծ դումար կը դոյանայ ի նպաստ Անթիլիասի կալուածին գնումին եւ Մայր Տաճարի մը կառուցման:

Մինչ զարդասի եւ այլ նուիրատուութեանց (Մեսրոպեան կաթսան բացող Կնքահայրին 100 Ս. ոսկիով մէկտեղ) արդիւնքը եղած էր (1936 Մայիս 10–ին) 348·90 Ս. Թղթոսկի...:

Ամենայն Բարձէն Կաթողիկոսը յաջողցուցած է Ալպա Կարապետ Մելքոնեանի կողմէ Դպրեվանքին ի նպաստ տարեկան 1000 (հազար) Եգիպտական ոսկիի յատկացումը: Նոյնպէս՝ Պէյրութի Հայոց հին գերեզմաննոցը գնել եւ բուսապէմի պատրիարքարանէն եւ անոր գեհինին վրայ կառուցանել տալ հասութարեր կալուած մը՝ Խէրեան կտակի մնացեալ դրամով:

Ամենայն Բարձէն Կաթողիկոս կը վախճանի 1936 Յուլիս 9–ին, անակնկալ եւ պատնակոխիծ մահուամբ կնքելով իր բազմարդիւն եւ գեղ յուսալից կեանքը, թունաւորուելով streptococcus կոչուած միքրոպէն (արեան մէջ մտնելով արագօրէն բազմացող, մահաբեր միքրոպ մը): Եւ կը թաղուի Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկանց փոքր մատուռին մէջ, ուր եւս թաղուած են նախապէս քանի մը կիլիկեան Կաթողիկոսներ:

*** Բարձէն Ամենայն Կաթողիկոսը, ինչպէս կարող եւ հռետոր քարոզող էր, նոյնպէս գրագէտ, բանասէր եւ հեղինակ եղած է: Իր տպեալ գործերն են հետեւեալները.—

1· Կիլիկիա, տպ. Տփղիս, 1896, 40 էջնոց գրքոյկ մը:

2· Ժողովուրդին Տօնացոյցը, տպ. Կ. Պոլիս, 1901:

3· Ծովք–Դղեակ, Տլուճ եւ Հռոմկլայ, տպ. Վիեննա, 1904, էջ 116:

4· ԿՈԼՈՏ Յովհաննէս Պատրիարք, տպ. Վիեննա, 1904, էջ 224:

5· Քարոզներ, հատոր Ա. տպ. Կ. Պոլիս, 1904:

6· Եղիշէ Պատմիչ (քննական ուսումնասիրութիւն մը եւ իր Դպրեվանքի թէզը), տպ. Վիեննա, 1912:

7· Հայ եկեղեցին ե. դարու մէջ, տպ. Կ. Պոլիս, 1912:

8· Յիշատակարան Պատմաճեաճ Գր. Պատրիարքի, տպ. Փարիզ, 1913:

9· Միւնաճար — Աղօթագիրք հայատառ Թրքերէն՝ Անթիաթցիներու համար, Գ. տպ. 1913, Կ. Պոլիս, Տ. Մովսէսի ծախքով:

10· Քաջ Վարդան, *տպ· Պոստոն*, 1920:

11· Հայաստանեայց Եկեղեցին, *տպ· Պոստոն*, 1924:

12· Կենսագրութիւն Դուրեան Պատրիարքի, *տպ· Երուսաղէմ*, 1929:

13· Հայ Եկեղեցի, *տպ· Երուսաղէմ*, 1930 (*կամ* 1932?):

14· Իսլամը Հայ Մատենագրութեան Մէջ, *տպ· Վիեննա*, 1930, *էջ* 240:

15· Քրիստոնէական Հայց· Եկեղեցւոյ, *տպ· Երուսաղէմ*, 1932, *էջ* 264 (*փոքրագիր*):

16· Դասեր Աւետարանէն, *Ա· Հատոր*, *տպ· Անթիլիաս*, 1934:

17· Դասեր Աւետարանէն, *Բ· Հատոր*, *տպ· Անթիլիաս*, 1935:

18· Հայ Կիպրոս, *տպ· Անթիլիաս*, 1936:

19· Հայ Եկեղեցի (*Յրանս· եւ Արաբ· լեզուներով՝ Լիբանանցիներուն համար*), *տպ· Պէյրութ*, 1936:

20· Պատմութիւն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաց, *Ա· եւ Բ· Մաս միասին*, *տպ· Անթիլիաս*, 1939:

21· Մայր Յուցակ Աւետարանէն Ս· Կարմիր Վաճուց, *ընդ մամլով*, *Անթիլիաս*, 1951:

22· Բարեգործութիւն Հայց· Եկեղեցւոյ, *տպ· Անթիլիաս*, 1940:

23· Հայց· Եկեղեցի (*Հայերէն գրքոյկ*), *տպ· Անթիլիաս*, 1939:

Անտիպ գործերն են·—

1· Մայր Յուցակ Պոլսոյ Ազգային Մատենադարանի Ձեռագրաց:

2· Յիշատակարանք Հայ Ձեռագրաց, (*Անկիւրիոյ, Պոլսոյ Ազգ· Մատենադարանի, Երուսաղէմի, Հալէպի, Այնթափի եւ այլ ձեռագիրներէ քաղուած*):

3· Հայ Աւետարան:

4· Հայ Այնբաւ (*զոր չէ կրցած խմբագրել եւ որուն համար մաս մը հում նիւթեր հաւաքած է*):

5· Պատմ· Աշխարհաբար Մատենագրութեան:

6· Ներածութիւն Հին եւ Նոր Կտակարանաց:

7· Տումարագիտութիւն Հայց· Եկեղեցւոյ:

8· Կանոնագիտութիւն Հայց· Եկեղեցւոյ:

9· Ծեսագիտութիւն Հայց· Եկեղեցւոյ:

10· Քարոզախօսութիւն:

11· Մաշտոց Համառօտուած:

12· Միաբանութիւն Ս· Յակոբեանց Երուսաղէմի:
13· Բանասիրական Մաճր Ուսումնասիրութիւններ:
14· Քաղուածքներ Ձանազան Հեղինակներէ:
15· Ամերիկայի Հայերը:
16· Հայ Ձիւնուրիին Ժամագիրքը:
17· Առաջնորդ Մանկատածութեան:
18· Վարդապետը Հայց· Եկեղեցւոյ Մէջ:
19· Օրմանեան Սրբազան:
20· Նալեան եւ Նարեկացի:
21· Աստուածաբանութիւն Հայց· Եկեղեցւոյ:
22· Պատմական Աստուածաբանութիւն:

Ամբողջական հատ է.—

1· Լոյս Շաբաթաթերթի (*Կ· Պոլիս*, 1905 *եւ* 1906–*ին*):
2· Տարոս Շաբաթաթերթի, (*Պոստոն*, 1918–1919):
3· Սիոն պատմօնաթերթի, (*Երուսաղէմ*, 1927–1930):
4· Հասկ պաշտօնաթերթի, (*Անթիլիաս*, 1931–1936):

Բազմաթիւ յօդուածներ ունի տասրապրած՝

1· Հայ օրաթերթերու *մէջ*, (*Կ· Պոլսոյ* Արեւելք, Բիւզանդիոն),

2· Հայ Պարբերաթերթերու *մէջ*, (Լումայ, Բիւրակն, Արարատ, Արեւելեան Մամուլ, Բանասէր, Բազմավէպ, Հանդէս Ամսօրեայ, Հայաստանի Կոչնակ):

3· Տարեցոյցներու *մէջ*, (Ամէնուն Տարեցոյցը, Տաթեւ, Սիւրիահայ):

12· Շահէ Արքեպիսկոպոս Գասպարեան·— *Ծնած է Այնթապ* 1882 *Յունիս* 26–*ին: Աւազանի անունն է Համբարձում, հայրը՝ Գասպար Փիլաճեան (Դպրապետ Այնթապի Ս· Աստուածածին եկեղեցւոյ եւ երաժշտութեան ուսուցիչ բոլոր Ազգային վարժարաններուն): Մայրը՝ Ագապի: Իր նախնական կրթութիւնը առած է Այնթապի Ներսէսեան Ազգ· վարժարանին եւ Վարդանեան Կրթարանի մէջ: Աւարտած է նաեւ Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի Ցրէշմէն դասարանը: Եկեղեցականութեան փափաքելով՝ Ամասիոյ Դպրեվանքը դրացած է* 1898–*ին:* 1902 *Մեպտ· 8–ին տարկաւաք ձեռնադրուած է Դուրեան Եղիշէ Եպիսկոպոսէն:* 1905 *Յուլիս* 10–*ին՝ վարդապետ ձեռնադրուած՝ նոյն Դուրեան Սրբազանէն:*

1906–1908 *վարած է Մէրսինի Առաջնորդական փոխանորդի եւ Ազգային վարժարանին տեսուչի պաշտօնները:* 1908–1911 *Հալէպի Կաթողիկոսական փոխանորդ հատած է: Կիլիկիոյ*

Սահակ Բ. Կաթողիկոս, գնահատելով իր բարւոք ծառայութիւնները՝ Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճան շնորհած է իրեն 1909 Օգոստոս 2–ին, Վարդապետական Լանջախաչ կրելու արտօնութեամբ մէկտեղ: 1911–ին Առաջնորդ ընտրուած է, եւ այդ պաշտօնը յաջողութեամբ եւ արդիւնաւոր կերպով չարունակած է մինչեւ 1913 Օգոստոսի վերջը:

Սակայն տեսնելով որ՝ Առաջնորդական պաշտօնին վարչական բարդ եւ տաղտկալի կեանքին չհաշտուիր իր նկարա-

Ձախէն աջ, Յովհ. Քհնյ. Էմմէրեան,
Շահէ Արքեպիսկ. Գասպարեան եւ
Տ. Ներսէս Քհնյ. Պապաեան:

դերը, կ'որոշէ հրաժարիլ Առաջնորդութենէն, եւ համալսարանական ուսմանց հետեւիլ եւ գործնական: Այս նպատակաւ՝ 1913 Սեպտեմբերին մէկ Ա.ինթապէն կը մեկնի դէպի Ամերիկա: Կը հետեւի Պոստոնի Քէյմպրիճ Աստուածաբանական դպրոցին, միեւնոյն ատեն յաճախելով նաեւ Հարվըրտի համալսարանին փիլիսոփայական ճիւղին: Մեծ յաջողութեամբ աւարտելով ուսմանց դասընթացքը, կ'ստանայ «Պատկառոր Աստուածաբանութեան» վկայականն եւ տիտղոսը: 1917–1930 կը վարէ Մեծապոյն Պոստոնի թեմական Հովուութեան պաշտօնը, յաջող եւ արդիւնաւոր կերպով, եւ մեծ դեր ունենալով Պոստոնի Հայոց ազգային եկեղեցիին շինութեան գործին մէջ:

1930–ին Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ հրաւիրուելով Անթիլիասի մէջ բացուելիք Կիլիկիոյ Կաթողիկոսու-

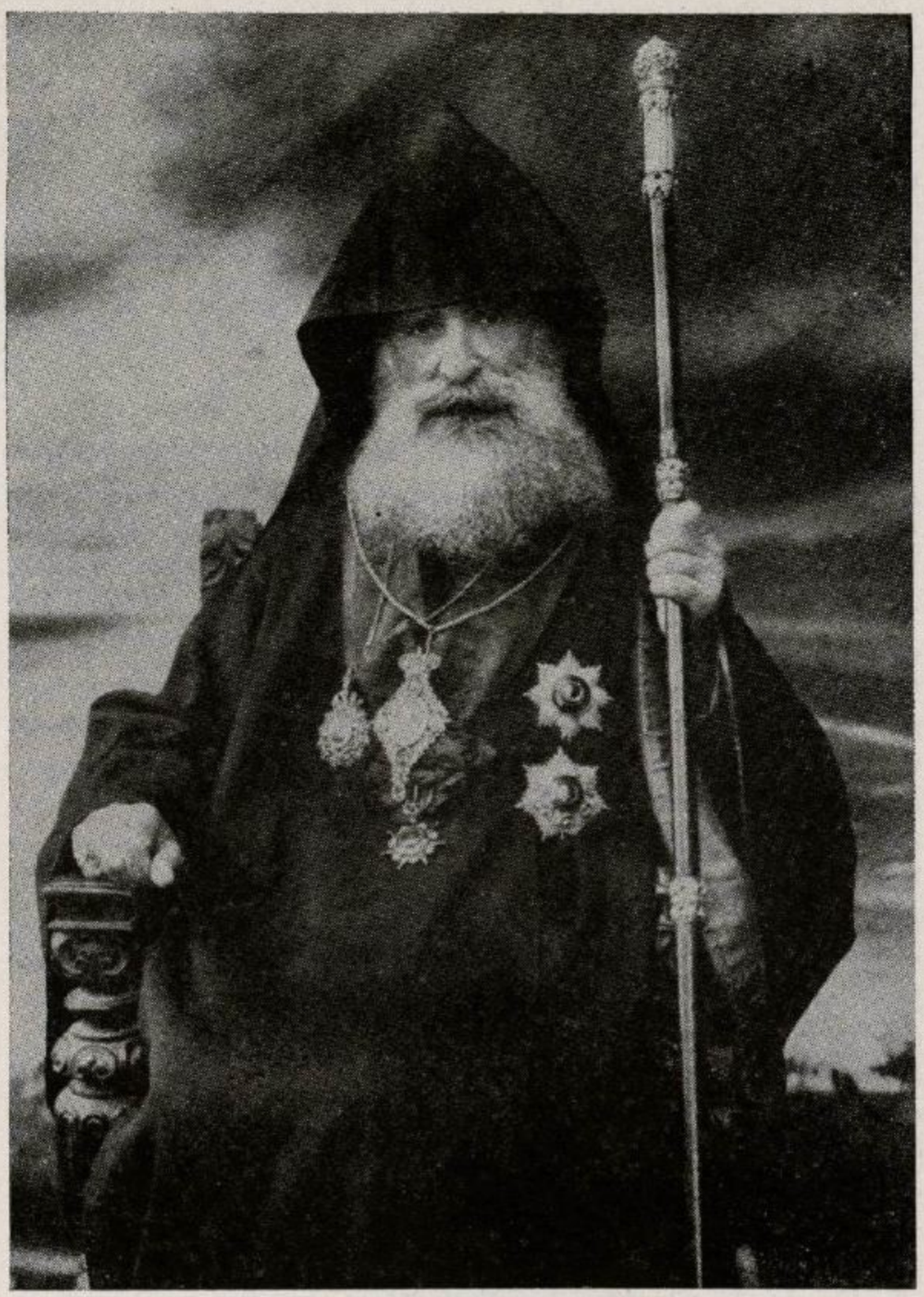

ՇՆՈՐՀԱՁԱՐՊ Տ· Տ· ՍԱՀԱԿ Բ· ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵՆԻՒ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

թեան Դպրեվանքի վերատեսչութեան, կ'ընդունի, եւ ճամբայ կ'ելնէ դէպի Լիբանան: Նոյն տարւոյ Օգոստոսին մէջ կը հասնի Անթիլիաս, ուր եկած էր նաեւ Երուսաղէմէն Բարձր Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան (որ Աթոռակից Կաթողիկոս պիտի ըլլար Կիլիկիոյ): Երկուքը ի միասին նախապատրաստուելու–

ները լրացնել եւ յայտարարութիւններ ցրուել վերջ, 1930 Հոկտեմբերին կը բանան Դպրեվանքը, որուն լիազօր Վերատեսչութեան կոչուած էր հինգ տարուան համար Շահէ Ծ. Վ. Գասպարեան, եւ որ արդիւնաւորապէս վարեց մինչեւ 1935 Յուլիս:

Տ. Բարդէն Ա֊ոռակից – կաթողիկոսէն Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 1931 Մայիս 24–ին Անթիլիասի մէջ: Իսկ Տ. Սահակ Բ. Շնորհազարդ Հայրապետը, դնահատելով իր բարուք եւ անձնուէր ծառայութիւնները՝ Արքեպիսկոպոսութեան տիտղոս կը շնորհէ իրեն՝ 1935 Յունուար 6 եւ 117 համար Հայրապետական կոնդակով:

Շահէ Արքեպիսկ. թէպէտեւ Դպրեվանքի Վերատեսչութեան առաջին օրերուն յայտարարած էր թէ՝ «Դպրեվանքը կոչուած է զարպացած քահանաներ եւ ուսուցիչներ պատրաստելու», բայց վերջը՝ համոզուելով թէ՝ Կիլիկիոյ Ա֊ոռը պէտք ունի նաեւ վեղարաւոր հոգեղեցականներու, Դպրեվանքի 1935 տարեշրջանին վերջերը կոչ կ'ուղղէ ուսանողներուն: Եօթը անձնուէր երիտասարդներ կ'ուխտեն հոգեղեցական ըլլալ: 1935 Մայիս 19 կիրակի օրը նախ Դպրեվանքի 23 շրջանաւարտները կիսատարկաւագ կը ձեռնադրէ հանդիսաւորապէս: Իսկ եօթը կուսակրօնութիւն ուխտողները՝ աւագ սարկաւագ: 1935 Յունիս 16 կիրակի օրը ուխտեալ եօթը Ա. սարկաւագներէն երկուքը (Սիմոն Փահասլեան եւ Հայկ Փոլատեան) կը ձեռնադրէ կուսակրօն քահանայ կամ արեղայ, վերակոչելով դանոնք Զարեհ եւ Դերենիկ: Նոյն օրը, Ս. Պատարագէն վերջը տեղի կ'ունենայ Վկայաբաչխութեան Հանդէս, խուռն բազմութեան ներկայութեանը, եւ Դպրեվանքի 16 անդրանիկ շրջանաւարտները կ'ստանան իրենց վկայականները: Այսպէս արդիւնաւոր կերպով կը փակուի Դպրեվանքին 5–ամեայ առաջին շրջանը, երկու վարդապետ, հինգ Ա. Սարկաւագ եւ 16 ուսուցիչներ ընծայելով ազգին:

Շահէ Արքեպիսկոպոս, նկատելով որ՝ Դպրեվանքի Վերատեսչութիւնը ստանձնած էր հինգ տարուան համար, եւ աւարտած, եւ նկատելով որ՝ Անթիլիասի կլիման կը վնասէ իր առողջութեան, կը հարկադրուի հրաժարիլ: 1935 Յուլիսին վերջերը կը թողու Լիբանան՝ Ամերիկա վերադառնալու համար: Ճամբան, Փարիզի մէջ կ'որոշէ ուխտել երթալ Ս. Էջմիածին եւ նոր ծագկած Հայաստան: Դժբախտաբար անակնկալ ու վաղահաս մահուամբ կը կնքէ իր բազմարդիւն եւ յուսալից կեանքը, 1935 Նոյ. 24 առաւօտ Երեւանի Ինթուրիսթ հիւրանոցին մէջ՝ լուացուելու առեն, սրտի կաթուածով: Մարմինը

կը փոխադրուի Էջմիածին՝ Նոյ· 27–ին, եւ կը թաղուի Գայեանէի վանքին գաւիթին մէջ, Բաստամեանի պերեզմանին մօտ: 53 տարեկան եւ 5 ամսական էր երբ վախճանեցաւ Շահէ Արքեպիսկոպոս, բո՛ւն գործելու եւ արտադրելու տարիքին մէջ: Ափսո՛ս: Մենք կը կարծենք թէ եթէ երկար ճամբորդութեան տաժանալից ուղին չբռնէր դուցէ կ'ապրէր դեռ 15–20 տարի, հոգ տանելով իր առողջութեան եւ չափաւորելով իր ջղագրգռութիւնը...: «Ծարհուրդ մարդկան՝ կամք Աստուծոյ»...:

Ինչպէս տեսանք իր վերի ամփոփ կենսագրութենէն, Շահէ Արքեպիսկոպոս համալսարանական եւ զարգացած ու պիտուն, ղպայուն եւ նախանձայոյզ եկեղեցական մըն էր, կուռ, գոռ, պերճ եւ ճոխ քարոզիչ էր: Ունէր նաեւ գրելու եւ իմաստասիրելու շնորհ եւ բնածին ձիրք: Իր տպուած գործերն ծանօթ չեն մեզ, բայց ունէր անտիպ գործեր եւ ուսումնասիրութիւններ: Ահա անոնցմէ մեզ ծանօթներըը·—

1· Խնդիր երկուց Բնութեանց (*Քրիստոսի*) *որ իր վարդապետական աւարտաճառն* (*թէզ*) *էր:*

2· Կրօնական Դաստիարակութիւն:

3· Իմաստասիրութիւն Սողոմոնի:

4· Հանգիստութիւններ Հայ եւ Անգլիկան եկեղեցիներու Մէջ (*Անգլերէն լեզուով գրուած*):

5· Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, (*կենսագրական փորձ մը*):

6· Փոտ Պատրիարք եւ իր Թուղթը:

7· Նշմարներ Հին Հայ Գաւառաբարբառներու Գոյութեան Մասին:

8· Հայկական Միհրապաշտութեան Հետքերը:

9· Բաղդատական Ուսումնասիրութիւն Յիսուսի եւ Եպիկտէտի Բարոյական Ուսուցումներուն, (*փիլիսոփայական*):

10· Համեմատութիւն մը Յունական, Արեւելեան եւ Քրիստոնէական Բարոյագիտական Հայեցողութեանց, (*փիլիսոփայական, անգլիերէն լեզուով գրուած*):

13· Տիրան Եպիսկոպոս Ներսոյեան, *Միաբան Երուսաղէմի: Ծնած է Ակնթաց 1904–ին, Վարդապետ՝ 1928–ին, Եպիսկոպոս՝*

Ծանօթութիւն·— *Ուրախութեամբ կ'իմանանք թէ՝ Շահէ Արքեպիսկոպոսին տոյն անտիպ գործերը Անթիլիաս բերել տուած են վերջերս, եւ կը գտնուին տպամատրութեան տակ՝ Դպրեվանքի Տեսուչ Գերշ. Տ· Գերվեհիկ Եպիսկոպոսին, որ արժանաւոր ձեռնասունն է եւ ջերմ ու խանդավառ հիացողը հանգուցեալ Սրբազանին: Եւ կը խորհին հրատարակել զանոնք...:*

1945–ին : *Այժմ Առաջնորդ Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան Նահանգներու Հայոց : Հարազատ եւ արժանաւոր որդին Այնթապցի նահատակ* (1933 ի Հալէպ) *Տէր Ներսէս Աւագ քահանայ Թաւուշճեանի :*

14· Նորայր Եպիսկոպոս Պօղարեան, *Մխիթարեան Երուսաղէմի : Ծնեալ Այնթապ* 1904–*ին, վարդապետ՝* 1928–*ին, Եպիսկոպոս՝* 1951–*ին : Այժմ Ելեւմտից Տեսուչ եւ ուսուցիչ Ընծայարանի եւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի : Որդին է Այնթապցի Հանգուցեալ Տ· Գարեգին քհնյ· Պօղարեանի :*

15· Կորիւն վարդապետ Մանուէլեան : 16· Բաբգէն վարդապետ Ապատեան : 17· Բաբգէն վարդապետ Վարժապետեան *եւ ուրիշ ապրող Անթապցի հկեղեցականներ որոնց նկարն ու կենսագրականը տեսնել դրքիս վերջին մասին մէջ :*

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սոյն յօդուածիս պատրաստութեան առեն՝ օգտուած ենք հետեւեալ հեղինակներու գործերէն·—

1· *Հ· Գ· Ալիշանի* Սիսուան :

2· *Մ· Աբգեսս· Օրմանեանի* Ազգապատում (*Բ· Մաս*) :

3· *Հ· Գ· Ինճիճեանի* Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աշխարհի (*Ա· Հատոր*) :

4· *Հ· Մ· Չամչեանի* Բնաշխարհիկ Բառարան (*Ա· եւ Բ· Հատոր*) :

5· *Բարգէն Ծ· Վ· Կիւլէսէրեանի* Ծովք – Դղեակ, Տլուէ եւ Հռոմկլայ :

6· *Բարգէն Ծ· Վ· Կիւլէսէրեանի* ԿՈԼՈՏ Յովհաննէս Պատրիարք :

7· *Տ· Բարգէն Աթոռակից Կաթողիկոսի* Պատմ· Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաց եւ Կաթողիկոսութեան :

8· *Տ· Բարգէն Աթոռակից Կաթողիկոսի* Հայ Այնթապի *վերաբերեալ* Յօդուածներ, Յիշատակարաններ, Նամականի *եւ այլ* Նօթագրութիւններ :

9· *Ա· Ն· Նազարի Այնթապի վերաբերեալ* Յօդուածներ (Պայքար, 1926) :

10· *Արտաւազդ Աբգիսիսկոպոսի* Պատմութիւն Հալէպի Հայոց (*Գ· Հատոր*) :

ԱՆԹԵՊԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ

Գրեց՝ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊԻՍԿ. ՊՕՂԱՐԵԱՆ

Անթէպ իրրեւ ուրոյն եպիսկոպոսական թեմ կ'երեւի ԺԷ. դարու սկիզբը։ Հակառակ ոչ հեռաւոր հնութեան քիչ են մեր առաջնորդները՝ կազմելու համար Անթէպի առաջնորդական պատմանը, մանաւանդ պատկերացնելու համար կեանքն ու գործունէութիւնը Անթէպի առաջնորդներուն։ Հետեւեալը փորձ մըն է՝ դէթ քով-քովի բերելու ծանօթ կամ մառչելի տուեալները, որոնց միջոցաւ պզտիկ ուրուագիծ մը կրնայ ձեւացուիլ այս նիւթին չուրջ, եւ դիւրութիւն ընծայուիլ՝ ամբողջացնելու համար կարեւոր դպրութի մը պատմութեան այս կողմը։

1. ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆԹԷՊՑԻ

(1607)

Սա եղած է բաւական գործունեայ եւ ազդեցիկ դէմք մը։ Ան Պոլսոյ մէջ գտնուած է 1607 թուին եւ միջնորդած՝ իրարու հետ հաշտեցնելու համար Գրիգոր Կեսարացին եւ Գրիգոր Դարանաղցին։ Այս հաշտութիւնը տակաւին եղած է լոկ երեսանոց եւ ոչ կատարեալ սրտով։ (Գրիգոր Դարանաղցի, ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 121–122)։

Իր առաջնորդութեան ժամանակ Տարեվերք կամ Ճաչոց մը յիշատակ կը տրուի Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր իրրեւ աւազերէց կը պաշտօնավարէր Տէր Սարգիս։ Այդ վերջապէս Ճաչոցը այժմ կը պահուի Ս. Յակոբեանց Հետապրատան մէջ եւ կը կրէ 3153 թիւը։

Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին պատկանող ձեռագիրները փոխադրուեցան Երուսաղէմ 1923-ին եւ վերադրուեցան Ս. Յակոբեանց Հետապրատունը հետեւեալ յիշատակներով. «Մնացորդ գրեանք, ձեռագիրք նախնեաց իրրեւ Ճիւռն եւ թուով տպագիրք, հին եւ նոր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն Անթիոպի եւ այլ հաստատութեանցն, հպիւ վաճառելք ի հալածանացն, եւ բերեալք ի Հալէպ ընդ վերջին տարագիր ժողովուրդս Հայոց Անթիոպի, ի թվին 1922։ Հուսկ ուրեմն եւ

անդի բերեալք յԵրուսաղէմ եւ հեռեւեալք ի մատենադարանն Սրբոյն Յակոբայ, ի պահ եւ ի յիշատակ, յամսականն Մարտի 1923 տարւոյ. ի ձեռն Տ. Բարգէն Եպիսկոպոսի, ի Պատրիարքութեան Տէր Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի Դուրեան»: Երուսաղէմ, 5 Մայիս 1923:

2. ՊՕՂՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՆԹԷՊԻՒ

(1671–1697)

Բաւական երկար առաջնորդութիւն ըրած է Պօղոս Եպիսկոպոս, որ կը ներկայանայ իբրեւ գրասէր անձ մը, եւ որակուած է քաջ հռետոր: Ան Անթէպի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 1671–ին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Ա. Գաղատացիէն (1657–1674): Ինքն է եղած Աբրահամ Արծիւեանին չորս փոքր ասոիճաններըը տուողը, 1691–ին, երբ յիշեալը սարկաւագ էր: Կիւլէսէրեան, Պատմ. Կթղ. Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1939 էջ 460):

Իր օրով, 1684–ին, Մահտեսի Ներսէս Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին յիշատակ կուտայ մեծարժէք Աւետարան մը, գրուած յԵւդոկիա, Զուղայեցի Մկրտում Սարկաւագէն, գեղեցիկ բոլորագրով եւ չքեղօրէն նկարազարդուած Բարդամ գրչի որդի Միքայէլի գրչէն: Այս ձեռագիրը այժմ կը պահուի Երուսաղէմ եւ կը կրէ 3144 թուահամարը:

Նոյնպէս Մահտեսի Առաքել եւ Մահտեսի Բաղդասար, 1693–ին, Անթէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին կ'ընծայեն բոլորագիր Ճայմատուրք մը, Եւդոկիոյ մէջ օրինակուած Մըկրտում Զուղաեցիի գրչէն, եւ ծաղկուած Բարդամի որդի Միքայէլի կողմէ: Այդ Ճայմատուրքը այժմ կը կրէ մեր Ձեռագրատան 3156 թուահամարը:

Պօղոս Եպիսկոպոսի դիտապետութեան շրջանին, 1691–ին, Զրախ մականուանեալ չար, ընչաքաղց իշխանին օրով, չորս վարդապետներ Անթէպ կուգան, գիշերը անձրեւ կը նիրհէին եւ առաւօն մէկ մամով ժամ կ'ըսեն: Այս առթիւ չարաղրուած է հետեւեալ նօտրագիր յիշատակագրութիւնը.

Հայոց հարիւր քառասուն թվին,
Ցերեկոյին կանթեղ գրբին,
չորս վարդապետ յԱնթափ եկին,
գի ձէթ ոչ կայր յեկեղեցին,
ի ժամանակս չար իշխանին,
առաւօտուն լոյս վառեցին,
որ մականուամբ Զրախ ասին:
եւ մէկ մամով ժամ ասացին:
Հռոմայեցւոյ յունվար ամսին,
Ոչ թէ չունէր եկեղեցին,
յօր հինգշաբթի երեկոյին,
մոմ եւ չիբուկ որ ոչ լուցին,
ի գիշերի մութ մնացին
այլ գի կամքն Հաճոյացին,
եւ անձրեւ անդ նիրհեցին:
ապա բանալ ըզտուն մոմին:

Թ· 3152, էջ 1411, ձեռագիր։

Զձեզ աղաչեմ աւետիք սուրբ,
մի մեղադրէք ըստ սակաւին,
զի այրեցեալ է սիրտ սոցին,
վասն հեղգմանըն Զրահին։
Գայր եւ կանգնէր յեկեղեցին,
սաստ պատուիրէր լուսարարին,
թէ յուրկ մամըն երկկին,
որ ժողովուրդըն ատ բերին։

Պատվեր կու տայր ժամակոչին
թէ կեր մի տար վարդապետին,
զի ութօրեայն է աւելին,
ինչ օր պարտիմ յետ այնքանին։
Ոչ ունկն ա(ծ)էր առաջնորդին,
հանդարտ Պօղոս վարդապետին,
այլ զոր իւր միաքըն կամեցին,
Նոյնպէս չարժէր յեկեղեցին։

Ձեռ· Ս· Ց·

Իր եպիսկոպոսացումէն քիչ յետոյ, 1673–ին, ան դնած է Աստուածաշունչ մը, որ ապա տարուած է Զմմառի Վանքը եւ կը կրէ 262 թիւը։

Նոյն տարին Անթէպի Ս· Աստուածածին եկեղեցիին մէջ Պաղտասար Երէց (1666–1673) կ'օրինակէ վկայական գիրք մը (Սիւրմէեան, Ցուցակ Ձեռ· Հալէպի, Բ· էջ 145)։ Աւազերէց Տէր Պաղտասարը եղած է ուսումնասէր եւ դրասէր անձնաւորութիւն մը։ Ունեցած է լաւ մատենադարան։ Ամիրխան Դպիր զայն կը կոչէ «Զահ անչիլանելի»։

Պօղոս եպիսկոպոսի սեփական գրքերէն ծանօթ է նաեւ Գրիգոր Տաթեւացիի յօրինած Լուծմունք Դժուարիմաց Բանից եւ Քաղուածոյ Սաղմոսայն Դաւթի, զոր ստացած է 1697–ին։ (Սիւրմէեան, Ցուցակ Ձեռ· Հալէպի, Բ· էջ 94)։

Իր աշակերտներէն ծանօթ է Հէպիցի Սիմէոն Վարդապետ, որ գրիչն է վերոյիշեալ Լուծմունքին։ (Նոյն, էջ 95)։

3· ՍԻՄԷՈՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԷՊԻՑԻ

(1722)

Ե· Թխրբանի հրատարակած Վատիկանի եւայլն հայերէն Ձեռագիրերու Ցուցակին մէջ յիշուած է, 1722–ին, «Ցիսուսի Քրիստոսի ծառայ Սիմէոն Եպիսկոպոս Անթիոպու եւ ամբոխակալ Տանն Կիլիկիոյ»։ (1927, էջ 105)։

Այս Սիմէոնը աշակերտն է Անթէպցի Պօղոս Եպիսկոպոսի, որմէ ստացած է իր արեղայական ձեռնադրութիւնը 1690–ին, ինչպէս յիշատակագրուած է Զմմառի ձեռագիրներէն թիւ 6 Աստուածաշունչի մէկ պահպանակին վրայ։ Ան ծնած է Հէպի, Գերմանիկիոյ նահանգին մէջ, հայաբնակ փոքր գիւղ մը, Զէյթունէն երկու եւ կէս ժամ հեռաւորութեամբ, դէպի հարաւ։ (Գր· Հ· Գալուստեան, «Մարաշ», 1934, էջ 81)։

Այդ մեւնոյն տարին (1722) նորոգուած է Անթէպի Ս· Աստուածածին եկեղեցին, հինգ խորաններով, մինչդեռ նախապէս նեմ եւ խաւար վիմափոր այր մըն է եղեր, ինչպէս կը տեղեկացնէ զրչագիր անանուն ժամանակագրութիւն մը։ Ահա-

ասիկ իր տողերը. «Յայսմ ամի նորոգեցաւ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին յԱնթափու ե. խորան, որ յառաջ վխմափոր այր մի էր նահմ եւ խաւար»: (Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 3701 էջ 157):

4. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆԹԻՊՑԻ

(1730)

Ծանօթ է անունով միայն: («Սիւրիահայ Տարեցոյց», 1925, էջ 107):

5. ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Թէոդորոս կամ Թորոս Վարդապետը յիշուած է 1784-ին Ակնթապցի գրիչ Նալպանտ Մահտեսի Յակոբեան Սապաթիէլի Ակնթապի մէջ օրինակած «Տաճն սաղմոսարկութիւնք Աբիսաղէլի — Պերիսամննիոս եւ Լուծմունք գրքին մէջ, սա ձեւով. «Եւ ի անտեսութեան ի քաղաքին Ենթէփու ծն. Թորոս Աստուածաբան Վարդապետի եւ աշխարհիչ եւ քահ Հովհին»: Իրեն ժամանակակից եղած է Տէր Գաբրիէլ Քահանայ, որ հայերէն քարոզ մը գրած է: («Սիւր. Տարեցոյց», 1925, էջ 107):

6. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(1796)

Ակա եւս լոկ անունով ծանօթ է: («Սիւրիահայ Տարեցոյց», 1925, էջ 107):

7. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՁԱՐՍԱՆՃԱԳԻՑԻ

(1808–1829)

Նշանաւոր անձնաւորութիւն մը եղած է սա եւ վայելած է սուրբ եւ հրաշագործ մարդու համբաւ: Ան միաժամանակ եպած է առաջնորդ Անթէպի եւ Մարաշի:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Կիրակոս Ա. Աջապահեանի կողմէ Յովհաննէս Ընորհապերճ եպիսկոպոսին առաջնորդութեան առթիւ արուած կոնդակը հրատարակած է Կիւլէսէրեան («Պատ. կթղ. Կիլիկիոյ», էջ 584–592): Հոդ Կաթողիկոսը կը դովէ Յովհաննէս Եպիսկոպոսը իբրեւ բարմաշխատ ծառայ Կիլիկիոյ Աթոռին եւ կ'աւելցնէ. «Այնպէս պիտոյէք ԹԷ, ըստ Պօղոսի մեր աչքը կարելով ձեզի ղրկեցինք»:

Յովհաննէս Եպիսկոպոսի առաջին գործը կ'ըլլայ վերաշինել Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, որ նախորդ տարին (1807 օգոստոս 30, ուրբաթ) յանկարծ փլած էր: Եկեղեցւոյ վերաշինութիւնը կ'աւարտի իր առաջնորդութեան երկրորդ տարին (1809, օգոստոս 15): Շինութեան աշխատանքին եւ ծախքերուն կը մասնակցին ամենքը, ժողովուրդ, քահանայ եւ գրպիր: Այս առթիւ արձանագրուած է հետեւեալ անպաճոյճ յիշատակարանը.

Յովհաննէս Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան չրջանին բնական եւ մարդկային ազէտներ քանիցս կը հարուածեն Անթէպ քաղաքը եւ անոր բնակիչները։

Հիմնեցաւ Սուրբ Եկեղեցի անուն Սրբոյ Աստուածածնի,
Հայրապետութեան Կիրակոսի բարեհամբաւ Կաթողիկոսի,
Առաջնորդութեամբ Յովհաննէսի քաղցրաբարոյ Եպիսկոպոսի,
Աղբեամբ Հայոց ժողովրդի քահանայիւք հանդերձ դպրի,
Ջանացութեամբ Գրիգորի Մահտեսի Ակոբեն Պուլպուլի,
Մահտեսի Գէորգ եւ Տէր Պալի սոքա բերողք են Ֆէրմանի.
Աստուածաստուրն յղեալ սոքա Թուանունք են Նազարի,
Մահտեսի Գէորգն Սրբոյ Խաչէն եւ Իճաբճի.
Մահտեսի Ակոբն Պիչիրճի Մահտեսի Ովագիմն Շերիկճի,
Մահտեսի Ակոբն Ջաարճի Ղարամանուկեան Կարապետի,
Մահտեսի Սարգիս եւ Ներսէսն Եափճաճզ եւ Գրիգորն Նազարէնի,
Հազար Ս. Ծ. Ը թվականի Վերափոխման Աստուածածնի,
Սուրբ եկեղեցիս օծանի. հայր մեզայիւ գայս կնքեցի։

1833 Յունուար «Թուակիր նամակով մը, Միսէն գրուած, Միքայէլ Եպիսկոպոս, իր օծման հանդէսին կը հրաւիրէ Ծերունապարտ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը։

Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս վախճանած է 1838ին եւ թաղուած է Անթէպի հին Եկեղեցիին հիւսիսային կողմի աւանդատան մէջ, եւ իր տապանը ուխտատեղի մը դարձած է հաւատացեալ ժողովուրդին համար։ Երբ հին Եկեղեցւոյ արեւելեան պատը կը քանդուի, տապանը դուրսը կը մնայ, Նոր Եկեղեցւոյ արեւմտեան դռան ճիշդ քովիկը, եւ յետագային կը չրջափակուի երկաթեայ վանդակապատով, եւ դարձեալ կը մնայ ժողովրդական յարգանքի առարկայ։ («Սիւր· Տարեգիրք», 1925, էջ 107)։

Նոր Թուականներուն (1822) Անթէպի մէջ մտաւորական կեանքի մը զոյութեան ապացոյցը կրնանք նկատել Սահմանաց Գրքի մը ընդօրինակութիւնը Թօփճեան Մանուկ Դպրի կողմէ։ Այդ ձեռագիրը այժմ կը կրէ Ս. Յ. Մատենադարանին 3168 Թուահամարը։

Ատկէ քիչ յետոյ, 1823 եւ 1825 Թուականներուն, երկու գիրք նորոգած է Յարութիւն Դպիր Ղաթըրճեան։ (Տաթեւ, 1929, էջ 23)։

Գրիգոր Վարդապետ նկատուած է լաւ քարոզիչ մը։ Իր օրով բացուած են Եկեղեցւոյ նախապէս քարով հիւսուած պատուհանները եւ վրան կանգնուած է գմբէթ մը։

8· ՄԱԴԱԹԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
(1830–1832)

Իր կեանքին եւ գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ չունինք· միայն պարզ յիշատակութիւն մը կը գտնենք իր պաշ-

ազնավարութեան չքնանին մասին։ («Սիւրիահայ Տարեգիրք», 1925, էջ 108)։

Այս կարճատեւ չքնանին սակայն տեղի կ'ունենան քաղաքական եւ դիւանագործական խոշոր դէպքեր։ Նախ Անթէպ կուգայ Իպրահիմ Փաշա, Եգիպտական բանակով, չատ չանցած, 1830 Սեպտեմբեր 14–ին, Ինճը Պայրաղտար Օղլու կը պաշարէ Անթէպ եւ 33 օր յետոյ, Հոկտեմբեր 16–ին, կը մտնէ քաղաքը։ Հոն կը մնայ 140 օր եւ ապա կը մեկնի։ Իր մեկնումէն երեք ամիս վերջ, 1831 Յունուար 9–ին, Անթէպ նորէն կ'իյնայ Եգիպտական իշխանութեան ներքեւ։ («Սիւր· Տար·», 1925, էջ 122)։

9· ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐԱՇԵԻ

(1844–1845)

Մեսրոպ Եպիսկոպոս կը պատկանէր Սսոյ Վանքին միաբանութեան։ Նախապէս վարած է Անտիոքի եւ ապա Անթէպի առաջնորդութիւնները։

Ան 1844–ին իբրեւ յիշատակ կը սառնայ Անթէպցի Զիթճի Թօփալեան Մահեսի Թադուհիէն մէկ Քարոզագիրք Սիմէոն Կաթողիկոսի, օրինակուած Անթէպցի Տիրացու Յակոբ Կէտիկեանի ձեռքով։ (*Սիւրմէեան*, «Ցուցակ Ձեռ· Երուսաղէմի», Վէնետիկ, 1948, էջ 243)։

Մեսրոպ Եպիսկոպոս 1845–ի սկիզբները արտօնութիւն կուտայ որ Անթէպի վաճառականներէն Եաղսըզ Պապիկ մեծ քանակութեամբ Հայաստան Թրքերէն Աւետարաններ բերէ Անթէպ։ Այս առթիւ Տէր Ղազարի չինած առանաւորներէն տուն մը ահաւասիկ, հայերէնի թարգմանուած.

Մեսրոպ Եպիսկոպոս Հալէպ չուեց,
Ով գիտէ հոն ինչեր կարգադրեց,
Եաղսըզ Պապիկի հետ համաձայնեց,
Բեռ մը գիրքեր այս կողմը ղրկեց։

(«Աւետաբեր», 1950, Թ· 2, էջ 41)։

Մեսրոպ Եպիսկոպոս 1860–ին կ'անդամակցի Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Միաբանութեան եւ 1863–ին վախճանելով կը թաղուի Ս. Փրկչի պերեզմանատունը, Սիոն լերան վրայ։ (Մ. Եպիսկոպոս Ալտունեան, Միաբանք եւ Այցելուք, Երուսաղէմ, 1929, էջ 280)։

10· ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍՍԵՑԻ

(1850–1851)

Իր մասին Անթէպի ժողովուրդը ունեցած է հակընդդէմ տեսակէտներ. ոմանք չեն ուզած վինքը եւ ան հետացեր է քա-

ղաքէն, բայց իր կողմնակիցները, որոնց մէջ նաեւ երջանկայիշատակ Բարգէն Ա. Կաթողիկոսի հայրը՝ Աւետիք Կիւլէսէրեան, իր եաեւէն մինչեւ Քիլիս գացած եւ եա բերած են գինքը Անթէպ։ («Սիւր. Տար.», 1925, էջ 108)։

Անթէպի վիճակայինները 1851–ին Կ. Պոլիս կը դիմեն առաջնորդ Գրիգոր Վարդապետի եպիսկոպոսացման արտօնութիւն առանալու համար նկատելով որ Նորաշանդնեերու մէջէն Տէր Մարկոս Քահանան առաներկու հոգիներու հետ եա գարձուցեր է զէպի Մայր Եկեղեցի, և քաղաքի եկեղեցին չունի բաւարար թուով քահանաներ։ Բայց Կ. Պոլսոյ հոգեւոր ժողովը արժանի չի գտաեր չուտով հրամանագիր տալ։ (Մ. Եպիսկոպոս, Իզմիրլեան, «Հայրապետութիւն Հայ. Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ», եւ Ազթամար եւ Սիս, Կ. Պոլիս, 1881, էջ 482)։

11. ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՄԷՐՃԵԱՆ (ՇԱՀԱՆԵԱՆ)
(1853–1865)

Մկրտիչ Եպիսկոպոս Սսեցի էր, եւ երկոտասաներակ մը տարիներ վարած է Անթէպի առաջնորդութիւնը, բայց յետոյ դառանափոխ ըլլալով դարձած է Անկլիքան եւ ամուսնացած։ Ըստ Կիւլէսէրեանի Շահանեան Մկրտիչ Եպիսկոպոսի դասալքութիւնը կապ ունի Պոլսոյ Պատրիարքութեան՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան գործերուն մէջամտելուն հետ։ («Սիւրիահայ Տարեգիրք», 1925, էջ 108)։

Արդարեւ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Կիլիկիոյ Աթոռին անդամ նշանակուած էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ, յառաջիկային թողելով կաթողիկոսական ընտրութեան խնդիրը։ Մինչ անդին Նիկոպոլսոյ Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան, մօրը կողմէն Ալջապահեան, Բերիոյ Առաջնորդը, կը փութայ դողնիդող կաթողիկոս օծուիլ մէկ եպիսկոպոսով, որ էր Յարութիւն Ալջապահեան։ (Օրմանեան, «Ազգապատում», էջ 4124–5)։

Այս խառնաշփոթ կացութեան մէջ կը հիմնէ Անկլիքան եկեղեցի մը, բայց նիւթական նպաստաներու եւ հետեւողներու նուազելուն պատճառաւ յաջող ելք մը չունենար։ («Ռնաշխարհիկ Բառարան», էջ 145)։

Իր օրով է որ, 1855–ին, Անթէպի մէջ կը չինուի ժողովարան մը, առաջինը Թուրքիոյ մէջ չինուող Բողոքական եկեղեցական չէնքերուն։ («Աւետաբեր», 1950, թիւ 2, էջ 48)։

Դարձեալ իր առաջնորդութեան շրջանին, 1858–ին, կը հիմնուի Անթէպի Թանզիմաթ Ընկերութիւնը, որ 1863–ին կ'ըլլայ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն, իսկ 1867–ին Քիւրքճեանօֆ

Յովհաննէսի թելադրութեամբ կը դառնայ Վարդանանց Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն, որմէ ապա կը մնայ միայն Վարդանանց Ընկերութիւն: («Սիւրիահայ Տարեգիրք», 1925, էջ 120, «Եփրատ», 1947, թիւ 2862):

Այս թուականներուն Անթէպի մէջ կային 1270 տուն Հայեր, չհաշուելով Բողոքական եւ Կաթոլիկ ընտանիքները, որոնք ունէին 12 քահանաներ, ըստ Աստուածատուր Վարդապետ Տէր Յովհաննէսեանցի ուղեկրական յօդուածին: («Սիոն», 1868, էջ 231):

12· ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԲԱՐԴԵԱՆ, ՋԷՅԹՈՒՆՑԻ

(1866–1867)

Սա մէկ տարի կը վարէ Անթէպի առաջնորդութեան պաշտօնը «Թախանձանօք Այնթապ գտնուող Փիւրքճեանօֆ Յովհաննէս Ագային»: Անիկա զարկ կուտայ ուսման ու կը նկատուի վարդապետութեան հիմնադիրներէն մէկը:

13· ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(1875)

Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեան, 1875 Մայիս 26 թուականով Անթէպի Եկեղեցւոյն Թաղական Խորհուրդին գրած իր նամակին մէջ, ունի սա տողերը Յարութիւն Եպիսկոպոսի մասին. «Ձեր Առաջնորդ Գեր. Յարութիւն Եպիսկոպոսը պէտք է որ Ձեր քով կամ Սրբոյ Կաթողիկոսին քով գտնուէր. այդ վիճակներէն վարդապետք մի զկնի միոյ կը չուեն այսր ի Պոլիս, մէյ մ'ալ հոդ չդտնելու պայմանաւ: Կամ դուք վարդապետի պէտք չունիք ըսել է, կամ ուրիշ բան մը լլլալու է ինձ անհասկնալի: Պէտք է որ Ձեր Առաջնորդը կանչէք Ձեր քով եւ կամ Սրբոյ Կաթողիկոսը ուրիշ տեղ մը ղրկէ նորա համար. զայս հաղորդեցէք Սրբոյ Պանին»:

14· ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՓԱՓԱՋԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

(1877–1884)

Կարապետ Վարդապետ Արդնի միաբաններէն, Այնթապ եկած ու հիւրաբար հոն մնացած է ութ տարի, անչուչտ վարելով, զէթ անպաչտօն կերպով, հոգեւոր առաջնորդի մը գերը: Իր մահը տեղի ունեցած է նոյն քաղաքին մէջ 1884 Դեկտեմբեր 18–ին: Թաղուած է եկեղեցիին բակը: Անոր զրամական հաբատուքիւնը, քանի մը հարիւր ոսկի, յատկացուած է Այնթապի նոր եկեղեցիի չինուքեան, իսկ անոր գիրքերը ժառանգ մնացած են Վարդանեան Կրթարանի մատենադարանին:

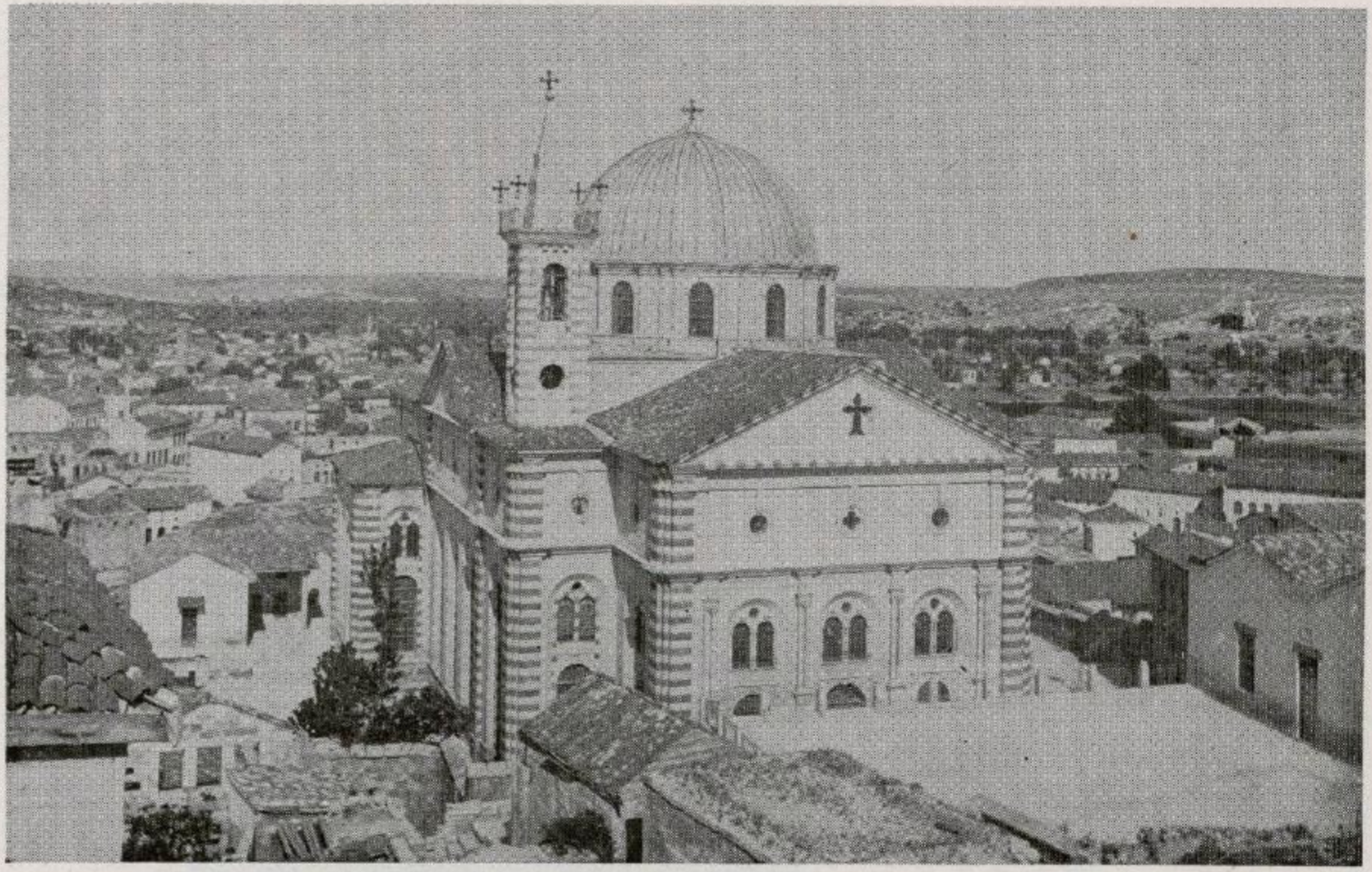

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՄԱՑՐ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՃԱԿԱՏԸ

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՅՆԹԱՊԻ

ԳԼՈՒԽ Է.

Գրեց՝ ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

*Տէր Խմբագրապետ.—**

Ինէ ուզած էիք Այնթապի Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյն նկարագրութիւնը: Ինձ համար կարելի չէ մանրամասն բան մը տալ ձեզ: Իսկ ինչ որ կարող եմ յիշել եւ յիշեցնել՝ կը փութամ ամփոփել հետեւեալ կերպով:

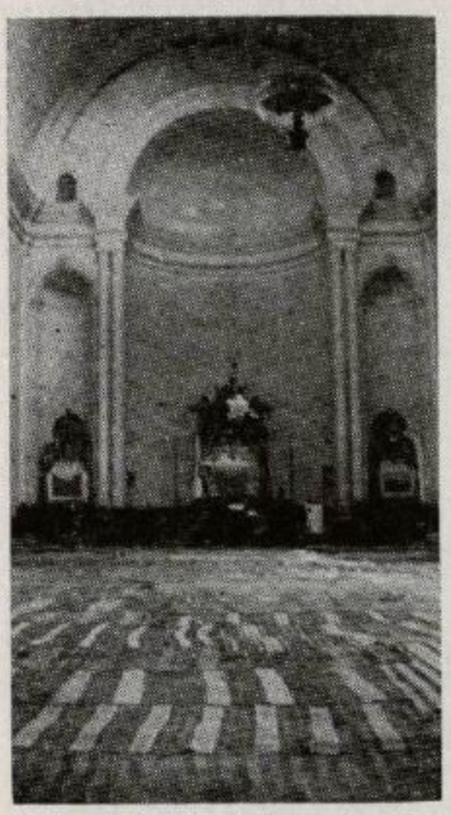

Այնթապի Ս. Աստուածածնի եկեղեցիի խորանը

Այնթապ քաղաքը չինուած է երեք բլուրներու վրայ, Քիւրտ Թէփէ, Գայաճըգ եւ Թէփէ Պաշը, որեւելքէն արեւմուտք ձգուած ուղղութեամբ, եւ մեր եկեղեցին կառուցուած է Թէփէ Պաշը-ի արեւելեան կողքին վրայ:

Այնթապ քաղաքը՝ իբրեւ հին բերդաքաղաք դաչտային կիլիկիոյ եւ Եփրատացւոց սահմաններուն վրայ, կարեւոր դիրք մը ունեցած է: Նոյնչափ կարեւոր եղած պիտի ըլլայ նաեւ իր Հայ բնակչութիւնը, որ սակայն, իմ հետազօտութիւններուն համեմատ, վաղ ժամանակներէն իվեր Թուրք մոլեռանդութեան զոհ եղած է. այսինքն՝ ոչ միայն Այնթապի մէջ Հայեր բռնադատուած են իսլամանալու եւ թրքախօս ըլլալու, այլ նաեւ Այնթապի չրջակայից բոլոր

---

*) *Արտատպուած «Կոչնակ»-ի 1917, Նոյ. 10 թուահամարէն: Ծ. Խ.*

Հայ գիւղերը իսլամացած են, եւ միայն Օրուլ կամ Ուռեղ գեղին մէջ թաղ մը Հայ մնացած էր մինչեւ 1915…։

Դարձեալ՝ Այնթապի նախկին Հայութիւնը կ'երեւի աւելի կը բնակէր Քիւրտ Թէփէի հարաւային կողմերը՝ Շաբաֆիւստիւ ըսուած տեղը, ուրկէ հետզհետէ քշուած են դէպի Թէփէ Պաշրի կողմերը, Շաբաֆիւստիւի մէջ թողլով Ս. Եղիա Եկեղեցին, որ Տաճիկներու ձեռքն է եւ եղած Շըխ Ճամիսի, ինչպէս նաեւ տախտակի վրայ հայերէն արձանագրութիւն ունեցող տուներ, իսկ Քիւրտ Թէփէի վրայ՝ Հայ դերեզմանոցը։

Թէփէ Պաշրի կողքին վրայ, Հայոց առաջին եկեղեցին — անունը չեմ գիտեր — եղած է ամբողջովին կամ կիսովին վիմափոր եւ թերեւս առաքելական։ Առաջին եկեղեցիներէն երկուքը միայն ծանօթ են, մէկը իր թուականով, խաչքարերու համեմատ, չինուած 1723–ին (ՌՃՀԲ)· իսկ միւսը, իր չէնքով ու արձանագրութեամբ, 1809–ին (ՌՄԾԸ), Կիլիկիոյ «բարեհամբաւ» Կիրակոս Կաթողիկոսի եւ Այնթապի Առաջնորդ «քաղցրաքարոզ» Յովհաննէս Եպիսկոպոսի առեն։

Այս եկեղեցին չինուած է իննսուն օրուան մէջ, առ հասարակ գիշերները եւ Հայոց գերեզմանատան քարերով· կ'արժէ մտահան չընել այս իննսունօրեայ ժամանակամիջոցը, որ կեավուրներուն կը տրուէր իբր չնորհ, Սուլթանին ֆէրմանով, հիմնուած փէթվայի վրայ, պայմանաւ որ օր մը աւելի չըլլայ, եւ եկեղեցին չինուի անչուք կերպով, առանց գմբէթի կամ աշտարակի։ Հին իսլամութիւնը այսչափ միայն կը չնորհէր քրիստոնէից, եւ այսպէս խիստ չրջանակի եւ սեղմումի տակ չինուած են հին առաններու Հայոց եկեղեցիները Անատոլիի մէջ։

Հայեր՝ այս եկեղեցիներուն ներքին եւ արտաքին պոները կը չինէին չատ ցած, նեղ ու անճուկ, այնպէս որ հասուն տարիքի մարդիկ իրենց գլուխը ծռելով կրնային ել եւ մուտ ընել, եւ ասիկա բոլորովին դիտմամբ, որպէս զի տաճիկներ ձիով չկարենան ներս մտնել՝ նախատելու համար արբուավայրը։

Այնթապի վերջին հին եկեղեցին այդպիսի անչուք չէնք մըն էր, հիւսիսէն հարաւ երկայն եւ արեւմուտքէն արեւելք լայն, երկար ուղղանկեան մը ձեւով, արեւմտեան կողմը վիմափոր· իսկ մէյ մէկ դուռ հիւսիսային եւ հարաւային ծայրերը արեւելեան պատին վրայ, այնպէս որ ներս մտնողը արեւմտեան պատը կը նայէր եւ ներս մտնելէ ետքը երեսը պտտի դարձնէր արեւելք, որու վրայ չարուած էին հինգ խորաններ, երկուքը փոքր։

Յիսունական թուականներուն, Այնթապի Առաջնորդ Մը-կրտիչ եպիսկոպոս, — որ Ալպահեաններէն էր եւ եաքը կարդուելով անկլիքան եղաւ — կը յաջողի այս անչուք չէնքին գմբէթ մը չինել տալ եւ արտաքին դուռը մեծցնել վայելչապէս:

Այս եկեղեցին հեռուհեռէ կ'սկսի անհամապատասխան ըլլալ թէ՛ ժողովուրդի ճաշակին եւ թէ՛ եկեղեցասէրներու ճաշակին, այնպէս որ կ'ուզեն ունենալ Սուլթան Մէճիտի եւ Սուլթան Ազիզի ժամանակներէն սպասուած հոյակապ եկեղեցի մը: Եւ առուգիւ՝ հին եկեղեցին լուր օրեր, կը բաւէր ժամուրներուն, իսկ կիրակի եւ տօնական օրեր մա՛նաւանդ այնքան նեղ կուգար, որ մեծ բազմութիւնը եկեղեցւոյ դուրսը, բակին մէջ կը մնար խոնուած: Քարոզի առեն՝ քանիցս դուռը կը բախէին, եւ քարոզիչը կը խնդրէր ժողովուրդէն խաւանալ, եւ տեղ բանալ դրան վրայ խոնուողներուն:

Այս պատճառաւ, հակառակ հին եկեղեցւոյն ամուր չինուածքին, կ'որոշեն նոր եկեղեցի մը չինել: Եւ այս նոր եկեղեցին փոխանակ չինելու քաղաքին դէպի կեդրոնը տեղ մը, որպէս զի երկու եկեղեցի ունենան Այնթապցիք եւ քաղաքին արեւելեան եւ միջին մասերուն բնակիչները իրենց մօտիկ աղօթավայր մը դանեն, կ'որոշեն չինել հին եկեղեցւոյն տեղ՝ զայն քակելով, իբրեւ թէ ժողովրդին մէջ բաժանում յառաջ չբերելու համար՝ մէկէ աւելի եկեղեցիներով:

Եւ որովհետեւ հին եկեղեցւոյն տեղը եւ շրջափակը նեղ կուգար նոր չէնքին, նախ կ'ուզեն տեղ պատրաստել, եւ այս նպատակաւ հին եկեղեցւոյն առջեւ դանուած բոլոր տուները կը գնեն — (Այդ տուներուն տեղն ու դիրքը ես չատ լաւ կը յիշեմ) — մինչեւ հիւսիսէն հարաւ երկարող փողոցը, եկեղեցւոյ շրջափակին հիւսիսային կողմը արդէն փողոց մըն է, հարաւային կողմն ալ լման փողոցի կը վերածեն. իսկ արեւմտեան կողմը ժայռոտ բարձունք, եւ այսպէս կ'ունենան ընդարձակ պլաֆ մը:

Այս պլաֆին վրայ, տարիներու ընթացքին, յուշիկ յուշիկ բարձրացաւ Անատօլուի ամենէն հոյակապ չինուածքներէն մէկը եւ թերի մնաց ինչ ինչ մասերով:

Ես տղեկ մըն էի՝ երբ դնուած տուները քակեցին, եւ հիւսիսէն հարաւ երկարող փողոցին վրայ չինեցին 14 հատ խանութ, որպէս զի թէ՛ իրրեւ պատուար ըլլայ նոր չինուելիք եկեղեցւոյն եւ թէ՛ իրրեւ ամրութիւն ծառայէ զառիվայրի ըստորոտը, թէ՛ չէնքին արեւելեան որմը ուղղակի փողոցի վրայ իյնալով չազատուի, եւ թէ վերջապէս եկեղեցին ունե-

նայ հասուքթաբեր կալուածներ: Այս խանուքթները չինուեցան, 1872–3–ին որոնց հարթ հաւասար տանիքը, ծառայեց նաեւ դեղեցիկ բակի մը, թէ՛ քահանայից խուցին եւ թէ մանկապարտէզին, որոնց առջինը 14 խանուքթներուն հարաւային անկիւնին վրայ, իսկ երկրորդը հիւսիսայինին վրայ չինուեցան՝ 1900–էն ետքը:

Եկեղեցւոյն հիմերը ժայռ են, եւ ժայռեր մէքրնեերով ծակծկուեցան տեղ տեղ՝ դիտնալու համար, թէ ատոնց տակ պարապուքթիւն կա՞ր:

Եկեղեցւոյն յատակագիծը չինեց արքունի ճարտարապետ Սարգիս պէյ Պալեան, Այնթապէն՝ Ներսէս Պատրիարքի եղած դիմումին վրայ: Հին եկեղեցին 800 կանդուն (ճարտարապետական) քառակուսի ընդարձակ էր, կարծեմ. իսկ Սարգիս պէյի չինած յատակագիծը զրեթէ 100 քառակուսի կանդուն աւելի էր: Եւ այս պատճառաւ Այնթապի Հայոց մէջ դժգոհութիւն մը ծագեցաւ, որովհետեւ, կ՚ըսէին, այսչափ փոքրիկ տարբերութեան համար չարժեր հին եկեղեցին քանդել, որ հակառակ իր անշքութեան, հաստատուն եւ հոչակաւոր եղած էր: Ասոր վրայ՝ եկեղեցւոյ չինութեան ձեռնարկողները, հրաւիրեցին Սարգիս պէյ Պալեանի յատակագիծը՝ մէկուկէս անդամ կը մեծցնեն եւ կը սկսին չինութեան:

Հիմնարկէքը տեղի ունեցաւ 1874–ի գարնան, Համբարձման տօնի (Եչ.) օրը, մեծ բազմութեամբ եւ հանդէսով, ընկերսելով չէնքին արեւելեան կողմէն, Աւագ խորանի եւ Աւանդատուններու մասերէն: Աւագերէց Տէր Մելքոն քահանայ կէսմիճեան, չնորհալի բարի պաչտօնեայ մը Աստուծոյ, նախագահեց հիմնարկէքի հանդէսին եւ օծեց քարերը: Ես չափիկ հազած, մոմակալ էի եւ մօտէն կը դիտէի հանդէսին մանրամասնութիւնը, ուղղ յատուկ խորին հետաքրքրութեամբ ու հոգեկան զմայլանքով:

Շինութիւնը 1875–77, երկու տարի ընդհատուեցաւ, նախ ֆոլէրայի եւ ետքը՝ Ռուսօ–Թուրք պատերազմին պատճառաւ: 1879–ին վերսկսաւ շինութիւնը եւ կամաց կամաց յառաջ տարուեցաւ: Շէնքին մայր ճակատը (արեւմտեան մասը) չինելու համար պէտք էր քանդել հին եկեղեցիին արեւելեան որմը, խորաններուն հետի մասը, եւ ասիկա տեղի ունեցաւ 1884 –ին: Այս մասին ալ հիմնարկէքի հանդէսը կատարեց Տիգրանակերտցի Կարապետ վարդապետ, որ իբրեւ հիւր, Այնթապ մնաց երկար տաեն, 100 ոսկի տուաւ նորաշէն եկեղեցւոյն, եւ հոն ալ վախճանեցաւ եւ թաղուեցաւ եկեղեցւոյն բակը:

Շինութիւնը արագ եւ անընդհատ չեղաւ, մասնաւորապէս պրամի պատճառաւ. այնպէս որ 1874–ին սկսուած այս եկեղեցւոյն գմբէթը կապուեցաւ 1894–ին, եւ Այնթապցիք ունեցան իրենց հոյակապ եկեղեցւոյն գմբէթատարդ չորս սիւն պատերը, որովհետեւ եկեղեցին մինչեւ 1914 չէր կրցած ունենալ ներքին ոեւէ յարդարանք (Տէքորէյշըն), որ վայելէր իրեն եւ լրացնէր գինքը:

Երբ 1914–ին, երկար բացակայութենէ ետքը, Այնթապ այցելեցի, դիտեցի որ եկեղեցւոյ հիմնարկութենէն ի վեր լման քառասուն տարիներ անցեր էին, եւ դեռ ինքը լման չէր: Ցիշեցի թէ Երուսաղէմի «աշտարակօք զարդարեալ» Տաճարն ալ «վթառասուն ամ» շինուած էր, ժողովրդական ու թագաւորական տուրքերով եւ ուժերով, իսկ այս շինուած էր կամ կը շինուէր միայն հայ, աղքատիկ ժողովուրդի մը սրտաբուղխ նուէրներով եւ մանաւանդ անոր բազկի զօրութեամբ:

Երբ Այնթապցիք կը դիմեն Ներսէս Պատրիարքին, որ իրենց եկեղեցւոյն համար յատակագիծ մը չինել տայ Սարգիս պէյին, բարեյիշատակ Պատրիարքը՝ յատակագիծը Այնթապ ղրկելու առթիւ կը գրէ եւ պատուէր կուտայ, թէ մի՛ շինէք այնպիսի մեծածախս չէնք մը, որ խանգարէ զպրոցներու գործը:

Պէտք է ըսել, որ Այնթապի զպրոցները, միջավայրի պայմաններէն դատելով, այդ թուականներուն ալ պէշ չէր. այսու ամենայնիւ եկեղեցին, ժողովրդեան բոլոր խաւերուն մէջ սրտի մօտիկ սիրական ու նուիրական հատատատութիւն մը, պրաւած էր ամենուն ուշադրութիւնը, եւ այս է պատճառը, որ հին եկեղեցին, հակառակ իր չատ ամուր, բայց անշուք շինուածքին, բաւական չէր նկատուեր Այնթապի Հայոց եկեղեցասիրութիւնը արտայայտելու համար: Անոնք ուզեցին ունենալ այնպիսի չէնք մը իրենց քաղաքին մէջ, որ մէկ հատիկ ըլլար, գերազանցելով յարանուանական աղօթատայրերն ու ճամիները:

Եւ իրօք, Այնթապի եկեղեցին ո՛չ միայն իր շինուածքին մեծութեամբ, ամրութեամբ ու գեղեցկութեամբ գերազանց է, այլ իր բարձրութեամբ ալ կ՝իշխէ քաղաքին վրայ, եւ իր գմբէթին ու սակաւօծ խաչէն վար կը մնան ամենէն բարձր միւնարէներն ալ:

Ես ալ, տարիներ ետքը, երբ Այնթապ վերադարձայ ու մօտէն ուսումնասիրեցի ծննդատայրիս եկեղեցական ու կրթական վիճակը, իրօք տեսայ որ մեր ժողովուրդը պէտք ու-

նի ոչ թէ մէկ, այլ երեք եկեղեցիներու, թէ մեծ սխալ մը եղած է այս նոր եւ Ա.ընթացքի համար բազմածախս չինուածքին ձեռնարկութիւնը. որովհետեւ այս նոր եկեղեցւոյն ծախսուած դրամով ու թափուած աշխատութեամբ, կարելի էր շատ դիւրութեամբ չինել տալ՝ երկու նոր եկեղեցիներ քաղաքին ուրիշ տարբեր երկու կէտերուն վրայ, եւ նոր նոր հասութաբեր կալուածներ ալ աւելցնել դպրոցներու համար, որոնք անհրաժեշտ եղած էին բազմածին Ա.ընթացիներու հաղարաւոր մանուկներուն կրթական գործը կանոնաւորելու եւ ապահովելու համար:

Ինչպէս որ դիտել տուի վերագոյն, եթէ ոչ երեք, այլ գոնէ երկու եկեղեցի ունենալու պէտքը պզացեր են ամանք, բայց ժողովրդեան մէջ բաժանում յառաջ բերելու վախով, այդ պէտքը ուզած են լեցնել՝ նոր եկեղեցին աւելի ընդարձակագոյն չինելով քան հինը եւ քան Սարգիս պէյին յատակագիծով չինուելիքը:

Նշանաւոր ճարտարապետին յատակագիծը, Ներսէս Պատրիարքի փափաքին համաձայն, համեմատաբար քիչ ծախքով եկեղեցի մը պիտի տար Ա.ընթացիներուն, բայց զայն մէկ ու կէս անգամ աւելի մեծցնելով, այն ալ առանց Սարգիս պէյին նորէն դիմելու, թէ՛ չինութեան հողն ու ծախսը բազմապատիկ եղան եւ թէ չինուած եկեղեցին կորսնցուց իր արձագանգային կամ ձայնագիտական (ակուսթիք) համեմատութիւնը, այնպէս որ եկեղեցւոյ խորանին եւ բեմին առջեւ կատարուած պաշտամունք, երգեցողութիւնք եւ արուած քարոզք լաւ չեն լսուիր հեռուներէն:

Իսկ չինութեան ծախքին համար փճացուցին հին եկեղեցւոյն ոսկեբչական բոլոր հնարժէք զեղեցկութիւնները: Մանկական տպաւորութիւններս չատ խորունկ են այս մասին, եւ հիմա պիտակցութիւնս ցաւագին բան մը ունի երբ յիշեմ այն առեններըը, երբ ոսկերիչ մը հին եկեղեցւոյ հարաւային դրան առջեւ դրած իր հալոցը, կը հալեցնէր ու կը զոէր այդ զեղեցկակերտ անօթներն ու աւանդները: Իսկ ես կ'որակեմ մեր ազգային այս անխոհեմութիւնները, որ միայն Ա.ընթացի յատուկ չէ եղած, իրրեւ հալեցումը, փճացումը Հայկական զեղարուեստի մը: Եթէ չէին կրնար պահել, գոնէ պիտնային Եւրոպեան կամ Ամերիկեան թանգարաններու ծախել, աւելի բարձր գիներով: Այսպէսով ոչ միայն թանկագին հնութիւնները կը պահուէին, այլ նաեւ Հայ ազգին համար ամէնէն բաոտոյդ, ամենէն անժխտելի, ամենէն աւելի զրաւիչ ու դրգռիչ փրօփականտը կ'ըլլար քաղաքակիրթ աշխարհներու մէջ եւ

առջեւ: Այս կողմէն առաջիկ վէրաւոր է հոդիս, մանաւանդ երբ մտածեմ թէ հիմա այդպիսի սրբութիւնք եւ հնութիւնք, ամէն տեսակէ եւ արժէքէ, փճացան ուրիշ կերպերով, մեր բիւրաւոր դահերուն հետ...:

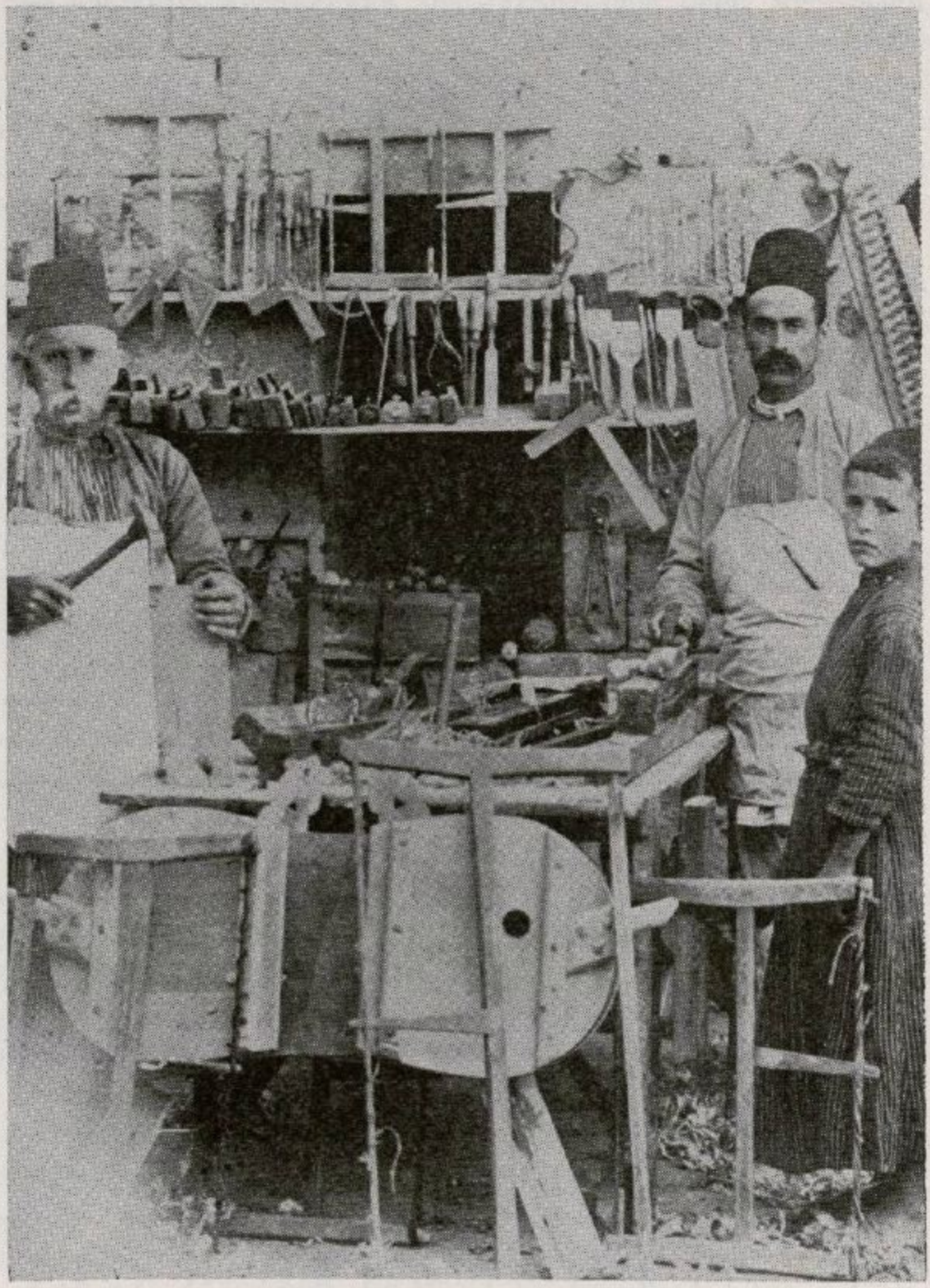

ԵՐԿՈՒ ՎԱՐՊԵՏ ՀԻՒՄՆԵՐ

Ձախէն աջ, Նաճար Գասպար, Սաաթճը Ներսէս, որոնք Ս· Աստուածածին եկեղեցիի գմբեթին հիւսնի վերաբերեալ գործը ի գլուխ հանած են:

Այնթապի եկեղեցւոյն համար, կլորիկ հաշուով ծախք եղած է տասը հազար օսմանեան ոսկի ($44,000)։ Ասիկա չատ խոշոր դումար մըն է Այնթապի պէս տեղի մը համար։ Պէտք է այս դումարին հաւասար եւ աւելի արժէք մը ընծայել, Այնթապցիներու բազկի ոյժին, որոնք ամէն առթիւ, արհեստաւորական դասակարգերով եւ անհատաբար, աշխատեցան օրերով, հիմերը փորեցին, հողեր վերցուցին, քարեր փոխադրեցին թէ՛ չինութեան տեղւոյն վրայ եւ թէ մանաւանդ հեռաւոր ու մերձաւոր այլ եւ այլ քարահանքերէ՝ փականիւ սայլերով, որոնց կը լծուէին քալդէացի երիտասարդներ։

Եկեղեցին քառակուսի է խաչաձեւ, եւ խաչին չորս հատաբեաս անկիւններուն վրայ բարձրացած է գմբէթը, ըսել է անոնք են այս խոշոր չէնքը։ Գեանէն վեր մինչեւ գմբէթին պատը՝ հարիւր տասը տող է. 70–ը չէնքին, 40–ը գմբէթին։ Իւրաքանչիւր տողին բարձրութիւնն է ինն ուկէա մատ (ճարտարապետական կանոնի հաշիւով). մէթրական հաշիւով 31 մէթր կամ անգլիական չափով 100 ոտքէ աւելի։

Շէնքին պանդուսծը գրեթէ երկաթ չունի, միայն վարի մասերուն վրայ, պատերուն մէջ դրուած երկաթի բարակ պօտիններ, որ չեն երեւիր. դուռ քարուկիր է, եւ քարերն ալ ընտիր, սրբատաչ, պէլլէմէ (միջնաչափ) ըսուած մեծութեամբ։ Պատերը այնչափ լայն են, որ վրայէն կարելի է սայլ քշել։

Քարերը սպիտակ են եւ ծանօթ են էսէմպէկ անունով, էսասմ պէկի մը վերաբերեալ տեղէ մը կամ քարահատէ մը կտրուած ըլլալուն համար։ Էսէմպէկ կ'իյնայ Այնթապի հարաւային կողմը, Ղարատաշ (Սեւ Քար) ըսուած քարաբլուրին ստորոտը։ Իսկ Ղարատաշ երկրաբանական երեւոյթ մըն է, ըստ մանաւանդ, մարած հրաբուղխի մը լաւանեբէն կազմուած է այդ քարաբլուրը, որ նշանաւոր է իր չէչաւոր եւ ոչչէչաւոր սեւ ու կարծր քարերով, որոնցմով սալարկուած են Այնթապի փողոցները։ Այս քարերը կը դործածուին չինելու համար աստիճաններ եւ դասքէլներ ու դաճէներ (փողոցներու եւ տներու յատուկ աղբիւրներ եւ աւազաններ)։ Այս սեւ քարերէ եւ սպիտակ մարմարներէ հիւսուած են եկեղեցւոյն անկիւնները, դռներուն եւ պատուհաններուն չրջանակները, չէմքերն ու բարաւորները, ինչպէս որ կ'երեւին այս պատկերին մէջ։

Սպիտակ մարմարները, որով չինուած են համակ Աւազ խորանին սիւներն ու կամարակապ չրջանակը, Աւազ դրան ճակատը, կտրուած են առ հասարակ փէրլի դայա ըսուած

քարահանքէն, Անթիաքի արեւելեան կողմը, մօտ հնահռչակ նուրղանայի:

Աւագ խորանի խաչկալը եւ բեմը, որոնք չինուած են ոչ այնքան եկեղեցւոյ շինքին պահանջած վայելչութեամբ եւ համեմատութեամբ, ուշ կը պրաւեն իրենց հրաշոյն կարմիր մարմարներով, որու քարահատքը կը գտնուի Զարփըն գիւղի մէջ, Անթիաքի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, նշանաւոր Տլուք դաւառին մէջ, Կիլիկեան չրջանի հայ կալուածներէն:

Անթիաքի բոլոր չրջակայքը պրպտած են ընտիր եւ տոկուն քարեր գտնելու համար այս ամուր շինուածքին: Եւ բոլոր քարերը, բացի մանրներէն, փոխադրուած են, մինչ պէտք է չեչտել այս պարագան, ազգասէր ժողովրդեան բազկի ուժով, հայ-քրիստոնէից յատուկ նուիրեալ եւ օծեալ ոգիով մը, եւ երբեմն ալ ուղտերով:

Եկեղեցւոյն Աւազանը, որ նուէրն է Միւլահեան Գէորգի, տեղւոյն մէջ ծանօթ Խելօք Ամմի յարդական կոչումով, կրնայ ըսուիլ, թէ գեղարուեստական գործ մըն է Անթիաքի համար:

Բեմին ճակատը, որ ընդելուզուած է յախճապակիներով, քակուած ու գնուած են Հալէպի հին տուներէն: Այս յախճապակիներ դամասկեան են (*):

Եկեղեցւոյն խաչկալն ու բեմը նուէր են Նապարէթեան կամ լաւ եւս Նապարեան գերդաստանի անդամոց:

Իսկ բոլոր շինուածքը նուէրն է Անթիաքի Հայոց, անոնց պապտումներուն ու ջանքերուն մարմնացումը: Անոնք իրենց դրամով եւ մանաւանդ իրենց բազկով շինեցին Աստուծոյ այս հոյակապ տունը, եւ նախորդներուն պէս նուիրեցին Տիրամօր անուան, Ս. Աստուածածնին (**):

---

*) Յախճապակիներ իրենց կարգով երեք խումբով ծանօթ են ինձ: ա) Պարսկականը, որ ամենէն ընտիրն է ու գեղեցիկը: բ) Դամասկեանը, (Շամ), այս երկրորդ տեսիճանը չատ տարածուած է Թուրքիոյ մէջ: Եբուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքին յախճապակիները դամասկեան են: գ) Քէօթահեացինը, որ թէեւ նուրբ չէ պարսկականին նման, բայց չատ ընտիր է իր սքանչելի գոյնով: Ժէ-րդ դարուն հայ գործարան մը կը հանէր այս յախճապակիները: Այդ գործարանը Ուստա Փանոսին էր եւ իր յախճապակիները կը զարդարեն Անկիւրիոյ կաթմիր վանքին Տաճարը, կամ թէ կը զարդարէին...:

**) Անթիաքի եկեղեցին դեռ նուիրագործուած չէր օծումով: Կրօնապետին թերիները լրացնել եւ այդպէս օծել տալ: Փափաք կար նաեւ նոր անունով մը մկրտել այս նոր շինուածքը: Բայց ոչ մին եւ ոչ ալ միւսը եղաւ: Եւ Անթիաքի եկեղեցին մնաց միշտ նուիրեալ Աստուծոյ, Ս. Աստուածածնի անունով:

Եկեղեցւոյն չէնքը, ինչպէս որ պիտել տուի նախապէս, թէ՛ իր պիրքին եւ թէ՛ իր կառուցուածքին բարձրութեամբ ցայտուն ակրականութիւն մը ունի Այնթապ քաղաքին վրայ եւ հեռուներէն կը տեսնուի:

Շէնքին սպիտակ, վեհաչուք մարմինը, սեւ ճերմակ ապուցուածքը ցցուած անկիւններուն, ինչպէս նաեւ դռներու եւ պատուհաններու չրջանակներուն, եւ ասոնց բոլորին վրայ եւ վերեւ՝ գեղանիստ գմբէթին նստուածքը, վերջաւորած եւ հովանաւորուած ոսկեզօծ եւ «քառակուսի ապանց» հրաւիրակ օրհնեալ խաչով, Այնթապի եկեղեցւոյն կուտան փառաւոր կերպարանք մը:

Դժբախտաբար, իակ արդի պայմաններու մէջ բարեբախտաբար, ներքին յարդարանքն ու զարդարանքը, ինչպէս նաեւ իր բակերուն ու չրջանակներուն վերջնական յարդարումը, դեռ չէ եղած, եւ կը մնայ լերկ ու մերկ, իր մեծութեան մէջ: Իակ հիմա արբապղծեալ, նչաւակ տաճիկներու բռնաբարութեանց, վասն զի կ'իմանանք թէ՝ զօրանոցի վերածուած է այն արբանեայրը, ուր քարոզուած էր միայն եւ միայն խաղաղութեան Աւետարանը, եւ երգուած էին հաւատարիմ եւ վստահակատար ժողովուրդի մը սրտի եւ հոգիի երգերը:

Կ'արժէ որ արձանագրեմ այս տեղ այն խելացի, զօրծունեայ եւ հայրենասէր անձնաւորութեան աչխատութիւնները՝ այս եկեղեցւոյ չինութեան մէջ, որ իրեն բան զօրծ ըրած էր աչխատիլ ազգին համար, հաւատարապէս յարդուելով Հայէն եւ Թուրքէն, եւ պատկառանք ազդելով ամենուն ալ իր հնարագիտութեամբ, պաչտպան ու վահան զրկեալներուն ու հարբեսահարեալներուն, Աղա Նիկողոս Նազարէթեան, որ իրր ճարտարապետ եւ հսկող, սկիզբէն մինչեւ իր մահը (1899, Դեկտ.) աչխատած է այս եկեղեցւոյն համար, իրեն զօրծակից ունենալով տեղացի վարպետ մը Ուստա Սարգիս Վատէենեան, որ Այնթապի մէջ անուն ունէր՝ իրրեւ մամարպաչի (դլխաւոր ճարտարապետ):

Քարակոփներու կամ քարատաչներու մէջ նչանակելի է Կիւլտալեանց տունը, Ուստա Յակոբ Կիւլտալեանի դլխաւորութեամբ: Եկեղեցւոյն դլխաւոր օրմնադիրը եղած է պատուական Հայը, Ուստա Կարապետ: Իակ այդ պէդէմէ քարերը իր կաբչնել թիկունքով կրած, տարած է տարիներով Հոմոս Յակոբ, կարծեմ մօր կողմէն, Լհնէչ դիւղացի դոլիաթ մը:

Եկեղեցին իր քանդակները եւ սիրուն քարերու տաչուածքը կը պարտի կնաբացի Յոյնի մը, Ուստա Թորոսի եւ նոքը Բալուի Հաւհաւ դիւղացի Ուստա Կիրակոսի:

Եկեղեցւոյ չինութեան հաշուակալները եղած են, նախ՝ Խելօք Ամմին, պատուական հայ քրիստոնեայ մը, հոգը Թախթաճեան Կարապետ եւ վերջապէս Ագա Գալուստ Ղազարեան, բարեսէր եւ բարեգործ Հայ մը, ընիկ Աչոցի եւ վեհապայ Նազարեանց, որուն կինը, Տիկին Լուսիա Ղազարեան, յարդի ու անուանի եղաւ Այնթապի մէջ եկեղեցւոյ եւ աղջկանց դպրոցի համար բրած իր առատ նուէրներով:

Ուշագրաւ է նաեւ դիտել, որ Այնթապի եկեղեցին կեդրոն մըն է իր դերքով, որուն հովանւոյն տակ են աղջկանց Հայկանուշեան վարժարանը, եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմը, Վարդանեան կրթարանը, եկեղեցւոյ խանութներուն առջեւ անցնող ճամբուն հարաւային անկիւնը, իսկ հիւսիսային անկիւնը դրեթէ դէմ դիմաց Աղեւնական դպրոցը եւ Վարդանեան մանկապարտէզը:

Թէփէ Պաշը, արդէն նշանաւոր եղաւ ոչ միայն այն եկեղեցիով, այլ նաեւ Ամերիկեան հիւանդանոցով, որ նոյն բլուրին գագաթն է, դէպի արեւմուտք, եւ անոր կից Ամերիկեան աղջկանց վարժարանը, եւ քիչ մը ասդին, հարաւային կողմը, Հալաճեան Որբանոցը, եւ Թէփէ Պաշըի հանդիպակաց բլրակին վրայ կ. Թ. Գոլէճը: Հիւանդանոցին եւ աղջկանց վարժարանին արեւմտեան կողմը, հոգէն Թուրք կառավարութիւնը չինել տուած է Պանդխտաց Հիւանդանոց (Ղուրէպա Հաստէխանէսի), Առեւտրական վարժարան: Իսկ հիւանդանոցի հիւսիսային կողմը, դէպի վար, վարձուած էր տուն մը նորահաստատ Կիլիկեան Ճեմարանի ննջարանի բաժնին համար, իսկ ինքն Կիլիկեան Ճեմարանը կը գտնուէր Կ. Թ. Գոլէճին մօտ, հիւսիսային արեւելեան կողմը, որոնց ամենուն վրայ, հեռուէն, հիւսիսէն կ'իջնէ ու կը հակէ դարաւորն Տըլուք, ուր երբեմն Արամադդ կը պաշտուէր, եւ հոգը, Կիլիկեան Թագաւորութեան առեն, Հայք ունէին Ս. Պօղոս Վանիքը, մին Սեաւ լերան բազմաթիւ վանքերէն, ուսման կեդրոններէն, բայց ամենէն մօտիկը Ծովք Դղեակին, ուր ծնաւ ու սնաւ Հայոց անմահանուն Շնորհալին:

Այնթապի Թէփէ Պաշին ուրեմն, իր նոր վիճակին մէջ, կը կեդրոնացնէր քաղաքին կրօնական եւ մտաւորական չինքերու ամբողջութիւն մը, հանդէպ Տլուքի հանդչած փայլերուն ու փառքերուն, եւ Այնթապի եկեղեցին, համեստ ու աչխատասէր ժողովուրդի մը արտէն ու հոգիէն բղխած եւ Աստուծոյ նուիրուած փառաւոր զգացումներու անդրդուելի արձան մը կը մնար... մինչեւ 1915...:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՅՆԹԱՊԻ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

(Նօթեր ու նիշեր Բաբգէն Եպիսկոպոսի ձոյլ խորագրով յօդուածին վրայ, որ լոյս տեսած էր «Կոչնակ»–ի մէջ, 1917, թիւ 10, Նոյեմբեր):

——o——

Հոդևլոյս Բաբգէն Կաթողիկոսի (այն ատեն՝ Եպիսկոպոս, Առաջնորդ Ամերիկահայոց) Կոչնակ–ի մէջ լոյս ընծայած վերոյիշեալ յօդուածը ամբողջացնելու համար կուտամ կարգ մը նօթեր ու նիշեր, քաղուած ձեռագիրներու յիշատակարաններէն, պանագան արձանագրութիւններէ եւ յուշագրութիւններէ, աղբիւրներու նշանակումով հանդերձ, ինչ որ պիտի դիւրացնէ ապագայ պատմական ուսումնասիրութիւնները:

Նախ եւ առաջ քանի մը սրբագրութիւններ.—

1) «*Ջահանայից Խուցին եւ Մանկապարտէզի չինութեանց թուականը* 1900–էն *եաքը չէ* (Անդ. էջ 1333ա–, տող 15–19) *այլ* 1900–1901: *Մանկապարտէզը իր երկրորդ տարին* (1900–1901) *բրած է այդ չէնքի մէջ, իսկ Խուցի ճակատը կրուած արձանագրութիւնը՝ ահաւասիկ.—*

Ի յիշատակ անմահ կենաց
Փափաքելով անճառ ճնորհաց,
Աղաչեցէք զՏէրն Փառաց
Ի կատարումն խնդրուածոց,
Որ եմ Տրուպ կարգաւորաց
Մովսէս երէց ժամակոչեանց:
1901 Յուլիս 26

2) «*Հին եկեղեցին ոչ թէ* 800 *ճարտ. քո. կանգուն*» *եղած*

է (Ա.ճդ, էջ 1333ա, տող 26), այլ 1075, որուն 690–ը արանց յաւուկ, համաձայն 15 Յունիս 1875 թուակիր նամակի մը՝ զոր Թադական Խորհուրդը ուղղած է Ներսէս Պատրիարքին, նոր եկեղեցիի յատակագծին ատացման առիթով:

3) «Նոր եկեղեցիի հիմնարկէքը 1874–ի գարնան չէ» (Ա.ճդ, էջ 1333ա, տող 39), այլ 1876 Յուլիս 26–ին, համաձայն յուսահոգի Տ. Ներսէս Ա. քհնյ. Թավուշճեանի մէկ յուշագրութեան: 1874–ը պիտի ըլլայ թուականը հողային գնումներու եւ խանութներու չինութեան:

4) Այնթապի պարպումէն վերջ Ս. Աստուածածին եկեղեցին ոչ թէ զօրանոցի (Ա.ճդ, էջ 1336ա, տող 7), այլ բանակ վերածուած է, համաձայն Այնթապ այցելողներու վկայութեանց:

5) «Ուսթա կիրակոս»ի ծննդավայրը ոչ թէ Բալուի Հաւաւ գիւղն է (Ա.ճդ, էջ 1336ա, տող 37), այլ կեսարիոյ Թալասը, համաձայն յուսահոգի Տ. Ներսէս հօր վերոյիշեալ յուշագրութեան:

6) Եկեղեցւոյ չինութեան հաշուակալները եղած են, ըստ Բաբգէն եպիսկ.ի (Ա.ճդ, էջ 1336ա, տող 39–42) Խելօք Ամմի, Թախթաճեան Կարապետ եւ Գալուստ Ագա: Տէր Ներսէս հօր յուշագրութեան համաձայն անոնք էին Տէր Մովսէս քհնյ. Ժամկոչեան, Սիւլահեան Գէորգ (Խելօք)* եւ Ասէ Տայը (Եսայի Եսայեան), իսկ դանձապահները՝ Ներսէս Ագա Լէյլէկեան եւ Յարութիւն Ագա Նազարէթեան:

Ա.— ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Այնթապի Հայերը, երբ քաղաքական պատճառներով արեւելեան թաղերը լքելով անդամխուսած են դէպի արեւմուտք (Գայաճըդ, Իսնէյուպ, Գասթէլ Պաշը, Հայիկ, Թէվիկ Պաշը), իրենց կէս–վճռած նոր եկեղեցին կոչած պիտի ըլլան Սբ. Աստուածածին, Ս. Յակոբ եւ Ս. Սարգիս նուիրուած զոյգ խորաններով: Հետեւեալ ձեռագիր դրքերը, որոնք ԺԶ.–ԺԷ. դարերուն նուիրուած են «ի Դուռն Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ, Այնթէպ», կը հաստատեն այդ պարագան:

1) «Բարեմիտ եւ աստուածասէր քրիստոնեայ» Պարոն Յովհաննէս Ձարակի Աւետարանը, հաւանաբար ԺԵ. դարէն, քանի որ յեանպոյն յիշատակարան մը ունի ՋԾէ (1508) թուա-

*) Որ Աւագանի չինութեան ամբողջ ծախսը, 100 Օսմ. ոսկի, գրած է իր կողմէ:

կանը։ (Ձիչատակարանք Այնթապէ Երուսաղէմ Փոխադրուած Ձեռագիրներու, Բաբգէն Եպիսկ. Ձեռագիր Թիւ 9)։

2) ՊՁԲ–ՊՁԴ (1433–35) Թուականներուն Յովսէփ Աբեղայէ գրուած, «Ընդ հովանեաւ Ս. Թէոդորոսի Ջինաւորի», եւ Սիմէոն Եպիսկ.է ծագկուած Տարէդիրք մը, «Կուրընցի Թերնակ Մարտիրոսի որդւոյն Կարապետի հոդոյն» կը տրուի յիչատակ, «ի յառաջնորդութիւն Դանիէլ Վրդպ.ին» եւ «ի յաւաքերէցութիւն Տէր Սարգիսին» — թուա Բաբգէն Եպիսկոպոսի ճչտումին՝ 1607 Թուականներուն։ (Անդ, Թիւ 1, եւ Սիւրիահայ Տարեցոյց 1925, էջ 106)։

3) ՌԻ (1558) Թուականին «յԵրկիրն ի Մելտեից, ի գիւղն ի յամոսի» Գրիգոր Երէցի կողմէ գրուած եւ ծագկուած Աւետարան մը 1659–ին կ'ընծայուի Ս. Աստուածածնին Եկեղեցւոյ, վերջին առաջոդ Յոճաղ Սրապիոնին կողմէ (որ Այնթապցի մըն է)։ (Անդ, Թիւ 15)։

4) ՌՃԳ (1644) Թուականին յԵրապոլիս (Ամերիկիր), Մարկոս Երէցէ գրուած Աւետարան մը, 1671–ին Յոճաղ Պատիրի դուստր Մարիամի կողմէ կը գնուի եւ կը նուիրուի Ս. Աստուածածնին «ընդ հովանեաւ Սբ. Խորանացն Սրբոյն Յակոբայ եւ Որդոյն Սարգսի գաւթավաճրին»։ (Ձիչատակարաններ, ձեռատեառ Բաբգէն Եպս. էջ 67)։

5) «Աստուածատէր վաճառականն եւ հաւատարիմ այրն Յուճաղ Մովսէսն», ի Զէյթուն, ՌՃԻԶ (1677) Թուականաւ, Յովաննէս գրիչէ օրինակուած ճաշոցը կը գնէ եւ կը նուիրէ «ի դուռն Սրբուհւոյ ամէնօրհնեալ Աստուածածնին, որ յԱնթաքի քաղաքին կառուցեալ կայ ի պահպանութիւն քրիստոնէից», Պօղոս Վրդ.ի Առաջնորդութեան չրջանին։ (Ձիչ. Այնթ. Փոլ. Ձեռ. 4)։

6) ՌՃԼԳ (1684) Թուականին, յԵւդոկիա, Մկրտում Սարկաւագէ գրուած եւ Մխայէլ գրչէ ծագկուած Աւետարանը, Մհի. Ներսէս (որուն կենսակիցն է Մհի. Խընճոր), «Բազում փափաքանօք» կը գնէ եւ կը տանի «ի բնիկ քաղաքն իւր յԱնթաք» եւ կուտայ յիչատակ Ս. Աստուածածնին։ (Անդ. Թիւ 6)։

7) Երկու ուրիչ Այնթապցի վաճառականներ, Մհի. Աստաֆել եւ Մհի. Բաղդասար, 1693–ին, յԵւդոկիա, նոյն Մբկըտում Գրիչէն գրել կուտան Ճայամաւուրք մը, «ի յիչատակ հոգւոց իւրեանց ծնողացն Մհի. Նազարին եւ Մհի. Մարիամին», «ի սիրապետութեան Այնթափ քաղաքի Տեառն Պօղոսի արժանապատիւ եպիսկոպոսի եւ քոյ հովտորի», եւ ընծայ կուտան Ս. Աստուածնայ եկեղեցւոյն «ղի յամենայն աւուր ընթերցի»։ (Անդ. Թիւ 3)։

8) ՌՃԼԴ (1695) *Թուականաւ ի Գերմանիկ, Մանուկ անուն պրիչէ պրուած ճաշոց մը կը դնէ «Աստուածասէր եւ հեզահոգի Մհի· Ցակովբն» եւ կ'ընծայէ Ս· Աստուածածնին, Առաջնորդ Պօղոս Վրդ·ի օրով:* (Անդ· թիւ 5):

Ի չարս այս ձեռագիրներուն, կայ նաեւ Ոսկանեան Աստուածաշունչ մը (տպ· յԱմսթերտամ, 1666), *նուիրուած Ս· Աստուածածնոյ, «ի ձեռն Աւագերէց Տէր Պաղտասարին»* (Անդ· թիւ 17):

*Ցիշեալ Տէր Պաղտասարը, ինչպէս նաեւ Առաջնորդ «Արհիապատիւ եւ քաջ հռետոր» Պօղոս Եպիսկոպոսը մեծ դեր ունեցած են Ամթապի ժէ· դարու ծաղկումին մէջ — հովանաւորելով Ամիրխան դպրի հաստատած Դպրատունը, եւ պրուած ու գծուած այլազան դրքերու ճոխութեամբը օժտելով Ամթապի Ս· Աստուածածին եկեղեցին**:

Բ·— 1723–ի ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ամթապի հին եկեղեցին ՌՃՀԲ (1723) *Թուականաւ վերաշինուած է, հետեւեալ պարագաներու տակ, 1700 Թուականներուն, Պարսկաստանէն Պալը անուն մէկը, իր եղբօր հետերբ ուխտի կ'երթար Երուսաղէմ, կ'իջեւանի Ամթապ: Կը տեսնէ Հայոց Եկեղեցին, քարայրի նմանող մութ ու խեղճ եկեղեցի մը, անբաւարար տեղւոյն ժողովրդեան: Կը խղճահարի, եւ Երուսաղէմ երթալէ հրաժարած՝ կ'որոշէ վերաշինել Ամթապի եկեղեցին: Կը դիմէ պետութեան մեծաւորներուն եւ կը յաջողի առանալ նոր եկեղեցիի կառուցման հրամանագիրը:***

---

*) *Այս մասին տեսնել իմ երկու յօդուածները, նուիրուած՝ ա) Ամթապի Ձեռագիրներուն եւ բ) Ամթապի Կրթական կեանքին ու Դպրոցներուն:*

**) *Տես, Վեր· Ցովհ· Գրիգորեանի Բիւրասըզ Պիր Խօմբ կամ Կենս· Վեր· Գարա Գրիգորի, էջ 5–6: Նման պրոյց մըն ալ կայ Ամթապի Հայոց Գերեզմանոցին մասին: «Պարսկաստանէն Երուսաղէմ ուխտի երթալու առեն, երեք եղբայրներ — Շահնազար, Պալնազար, Կիւլնազար, պատահաբար Ամթապ կուգան: Եկեղեցի կ'այցելեն, որուն բակին մէջ էր այն առեն գերեզմանոցը: Կը տեսնեն բազմութիւն մը՝ վէճի բռնուած մեռել մը կ'ուզեն թաղել, սակայն ա'ր կէաց փորձէին փորել՝ ժողովուրդէն մէկը կ'արգիլէր, առարկելով թէ հոն հայրը, մայրը կամ ուրիշ մէկ ազգականը թաղուած է: Այս խայտառակութիւնը տեսնող յիշեալ երեք եղբայրներ կը խորհին փոխանակ Երուսաղէմ ուխտի երթալու, ըլլալիք ծախքով Ամթապցիներու համար գերեզմանի հող մը դնել, եւ կ'աչխատին, ու Հայոց նոր գերեզմանատան Փէրմանը ձեռք կը բերեն»* (քաղուած՝ Նշան Ց· Նազարէթեանի 7 Մարտ 1925 *Թուակիր մէկ նամակէն, ուղղուած Բարզէն Եպ·ի, յԵրուսաղէմ*):

Հետեւեալ արձանագրութիւնները, խաչանիշ կարմիր մարմարի վրայ քանդակուած, ազուցուած էին հին եկեղեցիի արտաքին դրան ու պատուհաններուն չուրջ, որոս ընդօրինակած եմ 1914–ին.—

1) Թվն ՌՃՀ (Բ–ը հաւանաբար մոռացման արդիւնք), ՅՇՄԿ է Սբ. Խաչս Տէր Յակոբին եւ Ծնողացն, ի Թվին ՌՃՀԲ (1723):

2) Է Յչկ. Սբ. Խաչս Խաչերին եւ Հօրն Ալիքսանին եւ մօրըն Սկլվէրին եղբօրն Մանուկին Թվին ՌՃԿԷ (1718):

3) Կանգնեցաւ Սբ. Խաչս ի բարեխօսութիւն Մահտեսի Մանուկին եւ Մահտեսի Ա.տուրին ի Թվին ՌՃՀԵ (1726):

4) Ցս Ք.ս Տր Ա.Ծ Ա.մէն. Ցիշ է Սբ Խաչս Մինասի Որդի Մխքայէլի եղբայր Գէորքին: (Թուական չունի):

5) Ցիշ է Խաչս Թորոսի որդի Խաչերին Թվին ՌՃՀԴ (1725):

6) Ցիշատակ է Սբ Խաչս Իլիքսանի որդի Խաչերին Սարգիսին Ակոբին Աբրահամին Թվին ՌՃՁԶ (1737):

7) Կանգնեցաւ Սբ Խաչս ի բարեխօսութիւն Մհա Պօղոսին ՌՃՀԴ ի Թվին (1725):

8) Է Տրն Մեր Ցս Ք.ս Ա.Ծ Մեր Ներսէսի Որդին Սարգիսին Ներսէսի Կողակիցին Ցիշատակ է Սբ Խաչըս Թվ ՌՃՂԵ (1746):

Իսկ հետեւեալ արձանագրութիւնը կար Հին Եկեղեցւոյ արտաքին աչ դրան ստորին փակադակին վրայ, անազատպիճէ.— Ցիշատակ է Ներսէսի որդի Մովսէսին Անթէպու ի դուռըն Սբ Ա.ծածնի Թվ ՌՃՀԲ (1723):

Գ.— 1809–ի ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, համաձայն Ցայսմաւուրքի մը մէջ անցած արձանագրութեան*, 30 Օգոստոս 1807, Ուրբաթ օր, յանկարծական փլուզով մը կը քանդուի: Առաջնորդ Յովհաննէս «Քաղցրաքարող Եպիսկոպոս»ի եւ քահանայ հայրերու** ջանքերով, եւ «Արդեամբ Հայոց ժողովրդի» եկեղեցին կը վերաշինուի 1808–1809 տարիներուն, նախկինէն շատ աւելի ընդարձակ: Կրնար բովանդակել 3000 անձ: Բայց ճարտարապետական ոճովը շատ խեղճ էր: Ունէր քարաշէն ութը հատ սիւներ, առանց գմբէթի, եւ շատ քիչ

*) Թիւ 6, իմ ձեռագրաց ցուցակին մէջ:

**) Տասնըմէկ քահանայ հայրեր եւ չինեակ մը իշխաններ ու մեծաւորներ ուխտագիր մը կնքած են այդ առիթով, խոստանալով չընկրկիլ ա'չ մէկ ծախքի առջեւ:

լուսամուտերով: Օդէ ու լոյսէ զրկուած, տաղաւարներուն՝ կ'աւանդեն թէ մարդկային չունչը կը վերածուէր ջուրի եւ կը կաթկթէր վերնատան ժայռերէն, քրտինքի պէս: Սուլթան Մէճիտի Ճաթքը Հիմայ ունէն վերջ բացուած են տասնեակ մը լուսամուտներ եւ բարձրացուած՝ գմբեթը: Պողպատէ ժամհարը հաստատուած է Մկրտիչ Կաթողիկոսի օրերուն նախապէս միայն փայտէ ժամհար արտօնուած ըլլալուն:

Վերաշինուած եկեղեցիի օծումը կատարուած է 1809 Օգոստոս 15–ին, Ս. Աստուածածնի Վերափոխման տօնին օրը, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ արձանագրութենէն որ այդ առիթով քանդակել տրուած է.—*

Շինեցաւ սուրբ եկեղեցի
Հայրապետութեան Կիրակոսի
Առաջնորդութեամբ Յօհաննէսի
Արդեամբ Հայոց ժողովրդի
Ջանացութեամբ Գրիգորի
Մհտեսի Գէորգ եւ Տէր Պալի
Մհտեսի Գէորգն Պըրխըի
Ած. տաուրն Ցեղիեայի
Մհտեսի Ակոբըն Պիչիրճի
Մհտեսի Ակոբըն Զաարճի
Մհի. Սարգիս եւ Ներսեսն
Եափճաճզ
Հազար Մ'Ը թվականի
Սր. եկեղեցիս օծանի
Անուն Սրբոյ Ած. ածնի
Բարեհամբաւ կաթողիկոսի
Քաղցրայքարող եպսկոպոսի
Քահանայիւք հանդերձ դպրի
Մհտաի Ակոբըն Պուլպուլի
Սոքա բերօդք են ֆերմանի
Կրպոյ Տէտէն եւ Իճուրճի
Սոքա թոռունք են Նազարի
Մհտեսի Ովագիմըն Շիրիկճի
Ղարամանուկեան Կարապետի
Եւ Գրիգորըն Նաչարենի
Վերայփոխման Ած. ածնի
Հայր Մեզայիս զոյս կնքեցի:**

Հետեւեալ արձանագրութիւնն ալ այդ վերաշինութեան առթիւ անցուած աչակողմի դրան վակապակին կը պատկանի.

Յանուն Սրբ. Կուսի
Սոյն եկեղեցի
Շինեալ աւարտի
Ա. դրան բնծայի
Փակապակ զոհելի
Փօնթիեան ցեղի
Պարոնի Սարգիսի
Ցիւրն իսկ որդի Հաճի Թորո
սի ավ որ հանդիպի սոյն Ցիչա
տակի տապէ ոզորմի 1809
Ուժմը Օգոստոսի Ժե–ին:*

---

*) 54×90 սմ. մեծութեամբ, կարմիր մարմարի վրայ, դլխագիրը, գեռեղուած Ազգային Հայկանուշեան Վարժարանի սրահին ներքին, համապատասխան ճակատը:

**) Ընդօրինակուած իմ կողմէ 11 Յուլիս 1914–ին: Դժբախտաբար պատեհութիւն չունեցայ օրինակելու ներքին պատերուն եւ խաչքարերու արձանագրութիւնները:

Մուտքի ձախ պրան ապուցուած խաչքարի մը կը պատկանի հետեւեալ արձանագրութիւնը.— Սուրբ Աստուածածին Բարեխօս Լեր Սահակին եւ Սարգսին, Թուին ՌՄԾԷ–ին (1808):

Վստահելի չէ հետեւեալ արձանագրութիւնը, որուն կը հանդիպինք Այնթապէ Երուսաղէմ փոխադրուած՝ տպագիր Սաղմոսաց Մեկնութիւնի մը մէջ, «Թվին ՌՄԾԶ Սկտմբերի ԻԳ ըն Սբ Աստածին Եկեղեցին նորոքեցաւ եւ նոր չինավ Անթըպա ժամըն եւ մհի Աստեան մհի Աբուքն եւ կողակիցն տըվայց ողորմութունըն աս է եւն...»*:

Դ.— ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հին եկեղեցիի հակառողջական եւ անճաշակ չինուածքը բնական է որ դպացնէր պէտքը նորագոյն ոճով կառուցուած եկեղեցիի մը, մանաւանդ որ բողոքականութեան մուտքը եւ առհմանադրական նոր կեանքը բերած էին հիմնական փոփոխութիւններ՝ Հայոց իմացական ու դեղեցկագիտական ըմբռնողութեան մէջ:

Ազգային եկամուտներէ գոյացած հինգ հազար Օսմ. ոսկի հիմնադրամ մը կար արդէն Թաղ. Խորհուրդի տրամադրութեան տակ, եւ 1872–1874 թուականներուն կառուցուած 14 խանութներն ու մէկ տէյլիպը դարձած էին հաստութաբեր կալուածներ՝ հիմնելի նոր եկեղեցիին համար: Ուստի, Թաղ. Խորհուրդը, գլխաւորութեամբ Նիկողոս Աղա Նազարէթեանի, կը դիմէ Կ. Պոլիս, Ներսէս Պատր. Վարժապետեանի, խնդրելով յատակագիծը կառուցանելի նոր եկեղեցիին:

Արքունի ճարտարապետ Սարգիս Պէյ Պալեանի կողմէ պատրաստուած յատակագիծը, որ ունէր երկու մաս, մին՝ հիմերու գետեղման յատուկ, միւսը՝ արտաքին կառոյցը, կը փոխանցուի Թաղական Խորհուրդին, որ զայն կը դնէ փոքր, բաղդատմամբ Այնթապի Հայութեան յարաճուն թիւին: Նիկողոս Աղա եւ Այնթապի աւագ ճարտարապետներէն Սարգիս Ուսթա Ղատէհճեան, գլուխ–գլխի տուած, կ'որոշեն ստացուած յատակագիծը մէկուկէս անգամ մեծցնել** եւ 15 Յունիս 1875 թուակիր նամակով մը, ստորագրուած Թաղկ. Խորհուրդի Ատենապետ Ն. Նազարէթեանէ ու Ատենադպիր Յ. Եա–

*) Յիշատակարանիներ, Ձեռագիր տետրակ Բարզէն Եպիսկ.ի, էջ 68:

**) Հին եկեղեցիին ներքին չրջանակը 1075 ճրա. քա. կանդուն է եղեր (որուն 690–ը արտաքոյ մաս) իսկ նոր չինուելիքը՝ 1372 (որուն 677½–ը արտաքոյ մաս): Մէկ ու կէս անգամ կրկնուելով նոր եկեղեցիի ներքին չրջանակը կը վերածուի 2000 ճրա. քա. կանդունի:

զուպեանէ, Տէր Մովսէս քհնյ. Ժամակոչեան ու ճարտարապետ Սարգիս Խալֆէն կ. Պոլիս կ'ուղարկեն, Ներսէս Պատրիարքի հաճութեամբ անձամբ ներկայանալու համար Սարգիս Պէյ Պալեանի, «յատակագիծը մեծցնելու ծրագրին չուրջ լուսաբանութիւններ առանալու՝ որպէս զի այլ ճարտարապետ չբերեն դուրսէն»։*

Պատուիրակութեան վերադարձէն յետոյ, 1876, Յունիս 26–ին, կը կատարուի նոր եկեղեցիի հիմնարկութեան հանդէսը՝ խուռն բազմութեան մը ներկայութեամբ։ Հանդիսութեանց կը նախագահէ Աւագերէց Տէր Մելքոն Հայր։** Տասներկու կնքահայրերը կ'ըլլան, վճարելով ամանք՝ 20, ամանք 10 Օսմ. ոսկի։ Նիկողոս Նազարէթեան, Յարութիւն Նազարէթեան, Մհի. Աւուր Եպոսպեան, Յարութիւն Նիզիպլեան, Մհի. Ներսէս Պալեան, Ադամ Ադամեան, Աւուր Խաչատուրեան, Աք Տայը, Յարութիւն Պէրպուտեան, Ներսէս Լէյլէկեան, Մհի. Սարգիս Ուսթա Ղաւէհճեան, Գալուստ Ղազարեան։ Տասներկու քարերը կ'օծէ Տէր Մելքոն Հայր։ Կը ճառախօսէ Տէր Մովսէս Հայր։***

Յետագային, Ներսէս Պատրիարքի ջանքերով եւ պինուրական ճարտարապետ Յովհաննէս Ալճաւուրի պատրաստութեամբ, կը ստացուի կառուցուող եկեղեցիին ներքնակոմման յատակագիծն ալ, որուն քանի մը անլոյծ եւ անհասկնալի կէտերուն չուրջ լուսաբանութիւն խնդրող 22 Մայիս 1884 թուակիր նամակը Սրբազան Պատրիարքին կը տանի Վահան Քիւրքճեան։****

Նոր եկեղեցիի շինութիւնը տեւած է 17 տարի։ Կամարակապետ խաչերը կը կրէին 1892 թուականը։ Գմբեթի վերջին քարը դնուած է 1893 Հոկտ. 18–ին, յատուկ հանդիսութեամբ։

Թէ ի՛նչ արժած է Ս. Աստուածածին եկեղեցիի շինութիւնը, որոշ տուեալ մը չունինք։ Բարդէն Սրբազան իր յիշուած յօդուածին մէջ կը դնէ 10,000 Օսմ. ոսկի, միայն ծախսուածը, նոյնքան դումար մըն ալ տալով ընծայաբերուած բազուկի ոյժին (Անդ. էջ 1334–ը)։

---

*) Քաղուած յիշեալ նամակի էապիէն (Տես Ընդօր. Տետր Թաղկ. Խորհուրդի, էջ 20–21)։

**) Մկրտիչ կաթողիկոս Այնթապէ բացակայ եղած պիտի ըլլայ այդ չրջանին։

***) Քաղուած Լուս. Տէր Ներսէս Ա. քհնյ. Թավուշճեանի յուշագրութեան դրպանի մէկ տետրակէն։

****) Տես Թաղական Խորհուրդի Ընդօրինակութեան Տետր, էջ 76–78։

Կար եկեղեցւի Շինութեան Յանձնախումբ մը, Թաղկ· Նորհ·ի կողմէ նշանակուած, որ 1883–էն սկսեալ առեն առեն հանգանակութիւն կատարած է դոյացնելու համար գնուելիք քարերու փոխարժէքը: Հետեւեալ ցանկը, զոր դուած եմ լուսահոգւի հօրս թուղթերուն մէջ, կը պատկանի այդ հանգանակութիւններէն մէկուն — հաւանաբար վերջինը, 1892 թուականի յաւուրէ, եւ որուն մէջ բաժին ունին նաեւ բողոքականներ ու կաթոլիկները: Կուտամ ընդօրինակութիւնը՝ տալու համար մէկ պատկերը այդ թուականի Այնթապի Հայութեան ընտրանիին: Գումարները ղուրուշով են, Օսմ· ոսկին 125 ղրշ· հաշուով·—

Տէր Գէորգ Հայր	100·00	Հմբմ· Տէտէեան (կեսարացի)	125·00
Տէր Պետրոս Հայր	100·00	Յակոբ Պօղիկեան	125·00
Տէր Մովսէս Հայր	100·00	Սահակ Պժեան, Բալուցի	125·00
Տէր Եղիշէ Հայր	110·00	Յակոբեան Եագուպեան	125·00
Տէր Կարապետ Հայր	109·00	Կարապետ Եաղսըզեան	125·00
Հճ· Զմրուխտ Նազարէթեան	625·00	Յակոբ Աւաճեանեան	125·00
Ցրք· Էֆ· Նազարէթեան	500·00	Հաճի Յակոբ Ճէպէճեան	125·00
Կրպտ· Էֆ· Նազարէթեան	500·00	Ներսէս Սիւլէօհեան	125·00
Գալուստ Էֆ· Ղազարեան	500·00	Գէորգ Զուլճեան	125·00
Պետրոս Էֆ· Աշճեան	500·00	Կարապետ Մանուշակեան եւ որդիք	125·00
Սարգիս Էֆ· Սահակեան	375·00	Գրիգոր Պասմաճեան	125·00
Վտհան Էֆ· Մկրտիչեան	300·00	Ատուր Գապագեան	125·00
Հմբրմ· Էֆ· Հիւսեան, Վանեցի	250·00	Յարութիւն Եսայեան	125·00
Մհ· Գէորգ Նազարեան	250·00	Գէորգ Գրաճեան	125·00
Հաճի Լուսիա Ղազարեան	250·00	Թորոս Գրաճեան	125·00
Մէնուշ Հաճըմ Սահակեան	250·00	Գրիգոր Եաղուպեան	125·00
Մհ· Թ· եւ Մնկ· Սահակեան	250·00	Ներսէս Թէնիրեան	125·00
Փիլիպոս Էֆ· Սարգիսեան	250·00	Ուսթա Սրգս· Գատէճեան	125·00
Եղիա աղա Խարաճեան	250·00	Կարուճ Միրճաճեան	125·00
Կարապետ աղա Հալէպլեան	250·00	Յովհաննէս Փիւրճեան	125·00
Ցրք· եւ Ցկրճան Գամաճեան	250·00	Յակոբ Թախթաճեան	125·00
Բարսեղեան եւ Եսայեան Ընկերք	250·00	Գրիգոր Քէշիշեան	125·00
Պաղտասարեան Եղբարք	250·00	Հաճի Յարութիւն Եկաւեան	109·00
Գէորգ Աբսլաճեան	250·00	Միհրան Թօփպաշեան	109·00
Յովհաննէս Աւաճեան	150·00	Միհրան Գավուգեան	109·00
Յարութիւն Պօշկէզէնեան	125·00	Կարուճ Պասմաճեան	109·00
Կարուճ Թէրզիպաշեան	125·00	Միհ· կարապետ Բարսեղեան	101·50
Յակոբ Պէճեարեան	125·00	Նազարէթ Եէտիգարտաշեան (կեսարացի)	100·00
Տիգրան Սահակեան	125·00	Գէորգ Ճէպէճեան	100·00
Յովսէփ Սահակեան	125·00	Սարգիս Գրաճեան	100·00
Հէրիմ Ցրք· Կուզուճեան	125·00	Ած·ատուր Թախթաճեան	100·00
Հէրիմ Ալեքս Շիթիլեան	125·00	Պօղոս Աղճաճեան	100·00
Թումա Պասիլի	133·00	Սարգիս Նազարեան	70·50

Յովհաննէս Լօշխաճեան	70·50
Մկրտտ Տէմիրճեան	62·50
Յովսէփ Առաֆելեան	62·50
Յարութիւն Սիւֆիասեան	62·50
Միքիճան Գալբագճեան	62·50
Ղազար Տէր Ղազարեան	62·50
Յարութիւն Պասմաճեան	62·50
Գրիգոր Թէնճեան	62·50
Ած·ատուր Տէմիրճեան	62·50
Աւետիս Հասերճեան	62·50
Յարութիւն Լիմմիեան	62·50
Մանուկ Պաղտօեան	62·50
Առաֆել Գաբրիէլեան	62·50
Յակոբեան Պալեան	62·50
Յարութիւն Սըյգըլեան	62·50
Կարապետ Նազարեան	62·50
Նազար Նազարեան	62·50
Տէր Պետրոսեան Եղբարք	62·50
Յարութիւն Բանճարճեան	50·00
Յարութիւն Մերճանեան	47·00
Աւետիս Գարամանիկեան	47·00
Գէորգ Տաղլեան	47·00
Ներսօ Լիմէճեան	47·00
Յակոբեան Պապօեան	47·00
Յակոբ Աճօեան	33·00
Գէորգ Գապպէճեան	31·25
Գրիգոր Պարսումեան	23·50
Գրիգոր Տաւօեան	23·50
Գրիգոր Տաղլեան	23·50
Գէորգ Նազարեան	23·50
Գասպար Պէրէճիֆլեան	23·50
Ներսէս Բարսեղեան	23·50
Դանիէլ Դանիէլեան	23·50
Սարքիս Շիրիճեան	23·50
Սարգիս Գարամանիկեան	23·50
Սարգիս Տէր Ղազարեան	23·50
Միհ· Նազար Նալպանտեան	23·50
Կարապետ Պալէօզեան	11·75
Խաչէր Արքճեան	11·75
Կարուճ Տաւօեան	11·75
Նազարէթ Եաղսըզեան	11·75
Գրիգոր Փըթտըճեան	11·75
Մովսէս Բանճարճեան	11·75
Ռուբէն Տաւօեան	10·00
Գէորգ Տէվրիշեան	10·00
Գումար	13,666·25

ՀԱՑ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԷՆ

Տօքթ· Շէփըրք	109·00
Հաճնէ Էփ· Քիւրճեան	300·00
Նազար Էփ· Քիւրճեան	250·00
Փրօֆ· Ալեքսան Պէգճեան	162·50
Տօքթ· Խմէճեան Իշխանեան	125·00
Տօքթ· Հապիպ Նազարեան	125·00
Պէրպէր Թորոս Թօփճեան	125·00
Հէֆիմ Միհ· Գէորգ Վարդանեան	250·00
Ատուր Էփ· Նիգիպլեան	125·00
Տէօվլէթ Էփ· Փօլատեան	125·00
Մովսէս Էփ· Հէֆիմեան	109·00
Ճիրճի Էփ· Ջամիչեան	117·50
Յակոբ Ադա Պալէօզեան	109·00
Ջաուիկ Ադա Քիւրճեան	100·00
Յարութիւն Քիւրճեան	47·00
Նագուպ Միսիրեան	47·00
Գումար	2226·00

ՀԱՑ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐԷՆ

Մովսէս Էփ· Թօփճեան	246·50
Յովսէփ Էփ· Պօյաճեան	250·00
Գաբրիէլ Գաբրիէլեան	62·50
Քրիստոնեայ մը	62·50
Գումար	621·50

Զեռքի տակ ունիմ ուրիշ ցուցակ մըն ալ, 298 անուններով, մեծամասնութեամբ՝ տիկիններէ, որոնք դրամական, ոսկեղէն, ղեւտեղէն եւ այլ նուիրատուութիւններով մասնակցած են ուրիշ հանդանակութեան մը — հանդանակութիւններ ի պայծառութիւն Մ· Եկեղեցւոյ, որոնք կը չարունակուէին մեր օրերուն ալ, «Գրուածք» անունին տակ:

Ե. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՓԱՀԱՆԱՑԻՑ ԴԱՍԸ

Որքա՜ն հետաքրքրական պիտի ըլլար ունենալ ամբողջական մէկ ցանկը Ս. Աստուածածին եկեղեցիի քահանաներուն, հնագոյն չըլլանէն մինչեւ մեր օրերը:

*Հետեւեալը փորձ մըն է այդ ուղղութեամբ**:

ԺԶ. դար.— Առնուած Պարոն Յոհաննէս Ճարակի Աւետարանին յիշատակարաններէն: Տէր Վարդան, Տէր Պետրոս, Տէր Դանիէլ:

ԺԷ. դար.— (Առնուած Տարէգրքի եւ Յայտաւուրքներու յիշատակարաններէն): Աւագերէց Տէր Սարգիս (Դանիէլ Վարդապետի Առաջնորդութեան օրով): Տէր Յակոբ, Տէր Ունան (Ամիրխան դպրի վարժապետներ): Աւագերէց Տէր Պաղտասար (Պօղոս Եպիսկ.ի Առաջնորդութեան օրով):

*ԺԸ. դար.— (Առնուած զանազան ձեռագիրներ ու տպագիրներ դրքերու յիշատակարաններէն): Տէր Մանուկ, Տէր Գէորգ, Տէր Յակոբ (Խաչքար ալ ունի), Տէր Սարգիս Ալիպարենց, Առաքել Սարկաւագ (դարու առաջին կիսուն): Տէր Գաբրիէլ, Տէր Սարգիս, Տէր Եղիա, Տէր Յարութիւն (մեռած՝ 1795–ին), Տէր Գէորգ (օծուած 1795–ին), Տէր Առաքել, Տէր Պօղոս (դարու երկրորդ կիսուն:**)*

ԺԹ. դար.— (Առնուած Ուխտագիրէն՝ որ 1807–1808–ի վերաշինութեան առթիւ տուած են), Տէր Առաքել, Տէր Աստուածատուր, Տէր Յովհաննէս, Տէր Ներսէս, Տէր Յակոբ, Տէր Աբրահամ:

*ԺԹ. դար.— (Առնուած 1818–1825–ի Մկրտութեան Տոմարէն): Տէր Աբիմն, Տէր Ղուկաս, Տէր Աբրահամ, Տէր Մեսրոպ, Տէր Գրիգոր, Տէր Մարուքէ, Տէր Մարկոս (օծուած ՌՄԺԹ — 1810 Մարտի 20–ին), Տէր Կարապետ, Տէր Ներսէս, Տէր Պետրոս, Տէր Սարգիս***, Տէր Դաւիթ, Տէր Յակոբ****, Տէր Ղազար, Տէր Պօղոս*****, Տէր Օհան:*

---

*) Բարգէն Սրբազան եւս ունի նման փորձ մը, չատ թերի, Սիւրիահայ Տարեգրքին մէջ, 1925:

**) Անթէպցի Մանուէլ Արեղայ, Քարոզագիրք մը գնած եւ նուիրած է Ս. Աստուածածնայ, (1779), որուն մէջ կը յիշատակէ որպէս իր վարպետները՝ Տէր Աստուածատուր քհնյ. եւ անոր որդի Տէր Եղիազար Վրդ., նաեւ Տէր Ներսէս քհնյ., եւ Տիրացու Փիլիպպոս. (Տես, Արտ. Աբք. Յուցակ Ձեռ. Հալէպի, Ա. էջ 358): Սոյնպէս է թէ Այնթապցի՞ են:

***) Յիշեալը 1837–ին Հալէպ է եւ կը դրծածէ Ս. Աստուածածին եկեղեցին (Տես, Արտ. Աբք., Պատմ. Հալէպի Հայոց, Գ. հատոր, էջ 770):

****) Անթիասցին է Տէր Մովսէս քհնյ. Ժամակոչեանի (Յիշատակարաններ, Բարգ. Եպս., էջ 15):

*****) Տէր Պօղոս երէցն է, որ կ. Պոլսէն Փէրմանի բերած է 1807–8–ին:

Ժթ դար.— (1850–ական թուականներուն յիշատակուած այլ անուններ)։ Տէր Մկրտիչ, Տէր Յարութիւն, Տէր Պալը–կրտսեր, Տէր Աստուածատուր, Տէր Մարգար, Տէր Գէորգ (վերջին երեքը յիշուած Բրօֆ. Ա. Պէզճեանէ), Տէր Յով–հաննէս, Տէր Գրիգոր Թադէոսեան։

Ժթ. դար.— (Վերջին քառորդ, քաղուած 1877–1888–ի Մահազրութեան Տոմարէն)։ Տէր Պալը–կրտսեր, Պալեան (մեռած է Օգոստ. 1886–ին, 57 տարու) Տէր Յարութիւն Փօ–լատեան (մեռած 25 Մայիս 1883-ին, 64 տարու), Տէր Յակոբ Տէր Յովհաննէսեան — Հալէպցի, մեռած՝ Եգիպտոս*։ Տէր Մովսէս Ժամակոչեան (ծնած 1837–ին, մեռած Հալէպ 16 Օգոստ. 1915)։ Տէր Եղիշէ Քիլիսլեան (ծնած 1844–ին, մեռած Այնթապ 1911–ին)։ Տէր Գէորգ Ապաճեան, աւագերէց՝ Տէր Մելքոնէ եաթը։ Տէր Մելքոն Ա. քհն. Կէմիճեան (մեռած 6 Ապրիլ 1887–ին, 90 տարու)։ Տէր Կարապետ Պօղողանեան (մե–ռած 30 Յունիս 1885–ին, 55 տարու)։ Տէր Յովհաննէս (մեռած 26 Փետր. 1880–ին, 90 տարու)։ Տէր Պետրոս Տէր Ներսէսեան։ Տէր Սահակ Տէր Սարգիսեան (մեռած 3 Յունիս 1887–ին, 50 տարու)**։ Տէր Ներսէս Պօյաճեան (ապա Քիլիս մեկնած եւ անդ մեռած), Տէր Կարապետ Կիւլիւզեան, Մարաչէն եկած, ձեռնադրեալ 1878–ին (մեռած 1916)։

Ի. դար.— (Հին սերունդէն մնացած էին Տէր Մովսէս, Տէր Եղիշէ, Տէր Կարապետ միայն)։ Տէր Յարութիւն Տէր Մելքոնեան (Ձեռնադուած Ուրֆա 1896–ին, Այնթապ եկած՝ 1898–ին։ Տէր Արմէն Տէր Յարութիւնեան (Նոյնպէս, Այնթապ մնացած մինչեւ 1904)***։ Տէր Գրիգոր Ապաճեան (կաթոլի–կացած, ապա եւս դարձած)****, Տէր Ներսէս Թումուզճեան (Ձեռնդ. Սիս, 1904–ին)։ Տէր Գաբրիէլ Պօղարեան (Նոյնպէս)։ Տէր Մեսրոպ Տէմիրճեան (Նոյնպէս, մեռած Այնթապ 1910–ին)։ Տէր Վահան Կիւլտաւլեան (Ձեռնդ. Այնթապ 1904–ին)։

Ձինադադարէն վերջ, 1918–1922 տարիներուն, տարագը–բութենէ ազատած ու Այնթապ վերադարձած քահանաներն էին Տէր Վահան, Տէր Ներսէս, Տէր Գաբրիէլ, եւ անոնց հետ՝

---

*) Ձեռնադրուած է Մկրտիչ կաթողիկոսէն, ընդ Տէր Մովսէս եւ Տէր Եղիշէ (Տես Արտ. Արք. ամագ էջ 833)։

**) 1876–ին կայ ուրիշ Տէր Սահակ մը, խման, որուն կարգալուծումը պահանջած է թաղական ժողովուրդը, (Տես, Ընդօր. Տետր, էջ 14–15)։

***) 1904–ին Հալէպ կուգայ որպէս Առաջն. փոխանորդ։ Երկցկոյ մա–հէն յետոյ կը ձեռնադրուի վարդապետ։ Կը նահատակուի Անտիոք, 1909–ին։

****) Ձեռնադրուած էր Նիդիպի համար։ Մեռած է տարագրութեան մէջ։

Տէր Ներսէս Պապայեան (1913–ին օծուած Ճիպլինի համար) ու *Տէր Մկրտիչ Տարտոյեան* (1904–ին օծուած Նիզիպի համար)*:

Զ. ԱՅՆԹԱՊԻ ԱԶԳԱՊԱՏԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ

Այնթապի Առաջնորդական Գաւազանապիրքը Գերաչնորհ եղբօրս, Նորայր Եպիսկ.ի կողմէ պատրաստուած ըլլալով, պրուիլնա կ'ուզեմ փակել լուսահոգի Հօրս, Գարեգին Ա. քահանայ Պօղարեանի Այնթապի պարպումին առիթով (1922) *պատրաստած հետեւեալ ցուցակով — որ Ազգապատկան կալուածներու լրիւ մէկ ցանկն է, իբրեւց մօտաւոր արժէքով:*

Թիւ	ԹԱՂ ԵՒ ԱՆՈՒՆ	Օսմ. Ոսկի
1–8	Հին եկեղեցի (Ազգ. Լսարան), Նոր եկեղեցի, Առաջնորդարան, Քահանայից խուց եւ ժամկոչատուն, Մանկապարտէզ, Դպրաց Դասի սենեակներ, Հայկանուշեան վրժ. եկեղեցապատկան 14 խանութներ եւ տէյլիպ:	100,000
9	Սարգիս Գարամանուկեանի տունը	1,000
10	Էպլահան շուկայիի մէջ խանութ մը	100
11	Ադեօլ – Սահակեան վարժարան	800
12	Ադեօլ – Սարգիս Գավուգճեանի տունը	200
13	Ադեօլ – Նոր թաղամասի հողը եւ տուները	2600
14	Գուրպը Մունէա Ահմէտ – վահանեան վարժարան	300
15	Գուրպը Գուզանլը – Լուսաւորիչեան վարժարան	500
16–17	Գուրպը Գուզանլը – Ազգ. Գերեզմանոց եւ Սումագլըգ	40,000
18	Զուգուր – Ազգ. Ներսէսեան վարժարան	16,000
19	Զուգուր – Պոսքան, Տէյլիպ եւ տուներ	8,000
20	Զուգուր – Պալըգլը շուկայի խանութները	2,500
21	Գայաճըգ – Լուսիա Անտիլեանի տունը	300
22	Գուրպը Զէնճիրլի – Ազգ. Հայկազեան վարժարան	3,000
23	Գուրպը Զէնճիրլի – Ցակոբ Սքամպուլեանի տունը	500
24	Էիլի ձէփա – Հայկազեան Ծաղկոց, փուռ եւ 2 խանութ	1,500
25	Իպնի Շէմէր – Միլլէթ Խանը	30,000
26–27	Իպնի Շէմէր – Միլլէթ Գահվէսի եւ 3 խանութ	800
28	Գալա Ալթը – Ոսկերչաց շուկայի մէջ 2 խանութ	200
29	Իպնի Քէօր – Արմենեան վարժարան	200
30–31	Ադեօլ – Հօթէլ, Սրճարան եւ խանութներ	12,000
32–33	Գուզանլը – 8 խանութ, փուռ մը եւ տուն մը	5,000
34	Իպնէլ Էյուպ – Ուզուն Գըզի տունը	100
35–36	Իպնէլ Էյուպ – Հոխիսիմեանց վրժրն. եւ խանութներ	2500

---

*) *Այնթապցի այլ քահանաներ՝ ձեռնադրուած ուրիշ տեղերու համար.— Տէր Գրիգոր Կիւլէսէրեան (Իսքէնտէրուն, Օրուլ), Տէր Կարապետ Մզրըպլեան* (1904–ին, Օրուլ), *Տէր Աւետիս Քէլլէեան (Ճիպլին, մեռած* 1907–ին)՝, *Տէր Սահակ Մամճեան (Զեռն. 1900, Քիլիս կը մնայ* 1904–1915), *Տէր Աւետիս Տէր Մելքոնեան (Տէօրթեօլ), Տէր Յովհաննէս Էմմէքճեան (Հալէպ), Տէր Մեսրոպ Քէօչիկէրեան (Պաղջէ, ներկայիս՝ Ալեքսանդրիա):*

Թիւ	ԹՂՂ ԵՒ ԱՆՈՒՆ	Օսմ· ոսկի
37	Հայիկի Զիւմեան – վարդանեան կրթարան եւ տուները	10,000
38–39	Ադեօլ – կիլիկեան ճեմարան, շէնքերը եւ հողը	12,000
40	Գայաեըգ – եաղուպեանի տունը	300
41	Գայաեըգ – Լուսիա Խաթունի տունը	1,000
42	Գուզանլը – Պիլէմճեանեանեըու տուն եւ խանութները	250
43	Գուրպը Գուզանլը – Ս· Կ· Նազարեանի Ներկատունը	1,000
44	Հայիկ Պապա – Գօճա Գէորգեանի խանութը	50
45	Էքրաֆը Շէհր – Տէր Ներսէս Հօր եւ Ց· Համալեանի այգին	500
46–47	Էքրաֆը Շէհր – Համամլը Պաղ· հող եւ այգիներ	2,800
48–49	Հայիկի Զիւմեան – Ադեանական վարժարան եւ խանութներ	9,800
50	Հայիկի Զիւմեան – Տէյիրմէնճեանի տունը	200
51	Ադեօլ–էքրաֆը Շէհր – Ադեանական վարժ·ի 10,000 կանգ· հողը կանգուն հողը	500
52	Գարակէօզ – Սէնկի Նազգաշ·– Եկեղեցասիրացի պատկ· տուն ու խանութներ	3,000
	Ընդհանուր Գումար	269,500

ԱՆԹԷՊԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

ՄԵԾ ՀԱՅՐՍ ՄՀՏՍԻ. ՍԱՐԳԻՍ ՈՒՍՏԱ ԳԱՍԼՀՃԵԱՆ

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ԳԱՍԼՀՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Թ.

Թէպէտ ծննդեան թուականը յայտնի չէ, բայց հաւանաբար ծնած է 1830 թուականին: Իր հայրը պաղթած է Ուրֆայէն: Երկար տարիներ եղած է կառավարական ճարտարապետ, «Պէլէտիյէ մէմարպաշի»: Անթէպի չէնքերէն շատերը իր գործերն են, ի միջի այլոց Հայկէ թաղի հայ կաթոլիկներու եկեղեցին, բողոքականներու երկրորդ եկեղեցին, Հաճի Խոմէրի խանը, Պէլէտիյէ խանը: Նաեւ իր ճարտարապետութեամբ չինուած է Անթէպի Սբ. Աստուածածին եկեղեցին: Նիկողոս Ագա Նազարէթեանի հետ ինքն ալ յատապուած է Սբ. Աստուածածին եկեղեցւոյ շինութիւնը: Եկեղեցւոյ շինութեան առթիւ իր պատմածներէն կը յիշեմ հետեւեալ շատ ուշագրաւ պատմութիւնը: Անթէպի մեծամեծները ժողով մը կը գումարեն Գարա Նազարի տունը, հոչակաւոր Ցարութիւն եւ Կարապետ Ագա Նազարէթեաններու տունը: Հոն կը կանչուին նաեւ Նիկողոս Ագա եւ Սարգիս Ուստա Գասէհճեան, որոնք պօրաւոր կերպով կը պաշտպանեն եկեղեցւոյ շինութիւնը: Հոն պոռնուող ներկաներէն մէկ քանին չեն համակրիր այսպիսի հոյակապ եկեղեցւոյ մը շինութեան գաղափարին, նկատի առնելով Անթէպի ժողովուրդին նիւթական անճոռնի վիճակը, մանաւանդ նկատի առնելով որ Անթէպցիները չեն ուզեր ընդունիլ ուրիշ որեւէ տեղէ նիւթական օգնութիւն, բայց Նիկողոս Ագայի

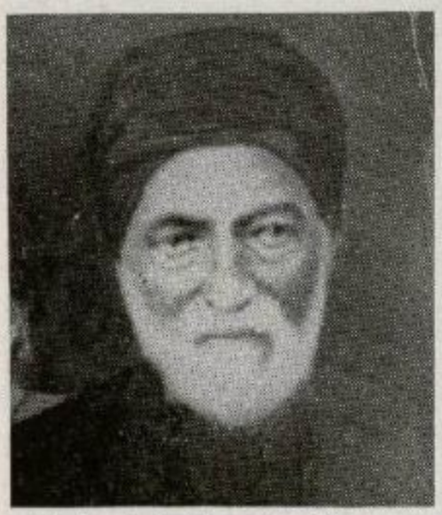

Մահտէսի Սարգիս Ուսթա Գասէհճեան

եւ Սարգիս Ուստայի տուած հաւաստիքներուն վրայ կ'որոշեն ընդառաջ երթալ եկեղեցւոյ չինութեան: Հոն ներկայ գըտնուողները, բոլորը ոտքի ելնելով իրենց ձեռքերը կը դնեն Նիկողոս Աղայի եւ Սարգիս Ուստայի վրին եւ կ'ըսեն, այս պարծին պատասխանատուութիւնը ձեր վրին, «Որ էհալինին մէջտալը սիզին պօյնունուզա»:

Նիկողոս Աղան Պոլսէն բերել տուած էր եկեղեցւոյ չինութեան յատակագիծը, չորս կամ հինգ քարտէսներ խաւաքարտի վրայ իւղաներկ, պատրաստուած Պալեան Սարգիս Պէյի կողմէ, որոնք մինչեւ 1915 թուականը, այսինքն մինչեւ տարագրութեան աստեն մեր տունը կը գտնուէին, եւ այս յատակագիծներուն վրայ չինուած է Անթէպի Սր. Աստուածածին եկեղեցին: Այս հսկայ չէնքի ճարտարապետը, պէտք է յիշել, որ բնաւ ուսում չէր առած, եւ կարդալ կամ գրել չէր գիտեր: Եկեղեցւոյ չինութեան առթիւ Հալէպի վալին կ'այցելէ Անթէպ նաեւ կ'այցելէ չինուող եկեղեցին, եւ կ'ուզէ տեսնել եկեղեցւոյ չինութեան վարպետը: Երբ իրեն կը ներկայանայ Սարգիս Ուստան վալին կ'ուզէ հասկնալ թէ որեւէ ուսում ունի՞ վարպետը: Եւ երբ կը տեղեկանայ որ որեւէ ուսում չէ ըստացած կ'ապշի այդքան հմտութեան: Անթէպ ապրին տուեր է չատ մը ուրիշ վարպետներ, որոնցմէ դէթ իմ յիշածներս են Գէորգ Ուստա, որ Սարգիս Ուստայէն վերջը եղած է կառավարական ճարտարապետ «Մէմար Պաշի», իր հսկողութեան տակ չինուած է Ուզուն Զարսուլի Թրքաց Ալի Տօլա ձամին: Վարպետներէն կը յիշեմ նաեւ Արթին Ուստա Փոլատեանը, որուն զաւակները Ամերիկա եկած են եւ իր որդին ձէք, նոյնպէս ճարտարապետ է: Յովհաննէս Ուստա Կիւլտալեան, Կարապետ Ուստա Կիւլտալեան, Յովսէփ Ուստա Քէօմիւրճեան, Առաքել Ուստա Զանազանեան: Այս վերջինի զաւակները եւս Ամերիկա են ի Ֆիլատէլֆիա: Քանդակագործներու մէջ նշանաւոր եղած է նաեւ Արմենակ Ուստա Կիւլտալեան եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ քանդակներու մէկ որոշ մասը իր, եւ կեսարացի Ուստա Թորոս անուն վարպետի մը գործերն են:

Սարգիս Ուստա Գատէհճեանի կեանքին դէմաուոր յատկանիշներն էին իր ջերմ աղգասիրութիւնը եւ եկեղեցասիրութիւնը: Թէպէտ բաւ մը իսկ հայերէն չէր գիտեր, սակայն եկեղեցւոյ արարողութիւններու եւ խորհուրդներու տեղեակ էր եւ կը ջանար մեզի՝ իր թոռներուն ներշնչել անոնց վեհութիւնը: Շատ լաւ կը յիշեմ, որ կ'սոիպէր իր թոռնիկները, որ տան մէջ հայերէն խօսին: Սարգիս Ուստան վախճանեցաւ 1907–ին

ՇՆՈՐՀԱՁԱՐԴ Տ. ԲԱԲԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ԳՐԵՑ՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Տ. Բաբգէն Կաթողիկոս Կիլէկէրեան վաստրանդի հայութեան ամենափայլուն առաջնորդներէն մին էր: Նա մեծ էր, իսկապէս մեծ, որպէս եկեղեցական եւ որպէս հարազատ հայորդի մը ու պարզ անհատ մը: Տ. Բաբգէն Կաթողիկոսի համառօթիւնը, նկարագրի դիծերը եւ իմացական ու հոգեկան կարողութիւնները ունեցող անհատ մը, կոչուած է մեծ լինելու ո՛չ միայն փոքրաթիւ ցեղի մը շրջանակին մէջ ա՛յլ բազմաթիւ անհատներէ կազմուած մեծ ազգի մը ծոցին մէջ եւս:

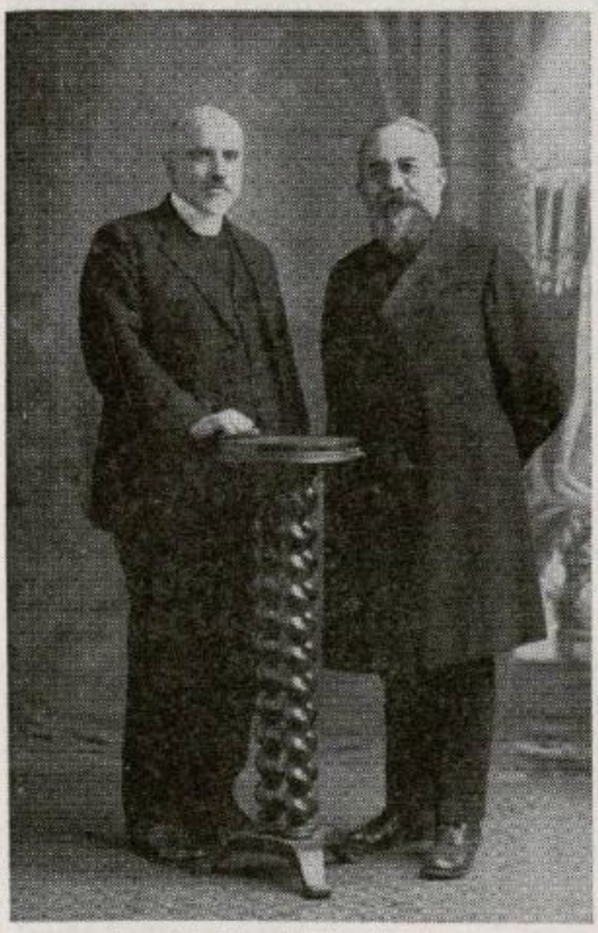

Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս
եւ Տ. Բաբգէն Կաթողիկոս

Սոյն տողերը առորոշողը խնամ մօտէն կը ճանչնայ Տ. Բաբգէն Կաթողիկոսի միտքն ու սիրտը, անոր Ֆիդիքական թուչքներուն ակառնատես ու հաղորդակից լինելու հանգամանքով: Այս հակիրճ յօդուածի նպատակէն դուրս կը մնայ կենսագրական ուրուագիծ մը տալու վրայիվրայ: Սրտէն անոր կենսագրականը եւս: Տ. Բաբգէնի ուսանողական պատրաստութիւնը Անթիլիաս Վարդանեան կըր-

թարանին, ապա Ամմաշի դպրեվանքին մէջ, Օրմանեան ու Եղիշէ Դուրեան արքեպիսկոպոսներու չունչին տակ, անոր պաշտօնավարութիւնը որպէս անձնական քարտուղար Օրմանեան Պատրիարքի, Առաջնորդ Ճանիկի, ու Տաթեւի, քարոզիչ Ղալաթիոյ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն, վանահայր Ամմաշի դպրեվանքին, Առաջնորդ ու Եպիսկոպոս Անկուրիոյ թեմին ու յետոյ որպէս այցելու Ամերիկահայութեան, ու անոր օգտակար աշխատութիւնները Միացեալ Նահանգաց տարածքը Հայութեան չրջանակին մէջ, ու յետոյ մատուցած ծառայութիւնները Երուսաղէմի Ժառանգաւորացին ու Անթիլիասի կաթողիկոսարանին ու ճեմարանին՝ հանրածանօթ իրողութիւններ են արդէն:

Այս համառօտ տողերով կը փափաքինք ցոլացնել Տ. Բարդէն Կիւլէսէրեանի նկարագրին դիծերը՝ հոգեբանական վերլուծումի մը ենթարկելով զանոնք:

Հաճոյք մըն էր Տ. Բարդէն կաթողիկոսի հետ առնչակցիլ, խօսակցիլ, իմացական ու հոգեկան հաղորդակցութեան մէջ մտնել: Անոր անձնաւորութիւնը ունէր մադնիսացնող հմայք մը՝ որուն գլխաւորապէս կը նպաստէր իր շէնշող ու գուարթ բնաւորութիւնը: Կը սիրէր խնդալ ու խնդացնել, զուարճանալ ու զուարճացնել իր չուրջինները իւր կատակներովը ու անմեղ սրախօսութիւններովը: Այս բնաւորութիւնը արուեստակեալ ոչինչ ունէր իր մէջ, արդի՛ւնք էր յաւէտ ժառանգական ու բնատնական յատկութիւններու որոնք դեղեցկացած, նրբացած ու ազնուացած էին իր մէջ:

Արդարակորով էր Տ. Բարդէն կաթողիկոս: Խիզախ ու յանդուգն էր իւր վճիռներուն մէջ. բայց երկայնամիտ համբերութեամբ կը քննէր ու կը պրպտէր իրողութիւնները, իւր վերջնական համոզումը գոյացնելէ եւ վճիռ տալէ առքը, ո՛չ մէկ նկատումէ ազդուելով՝ կը թուլանար տկարը եւ անկեալը պաշտպանելու իւր ջանքերուն մէջ: Բազում օրինակներով դիտած եմ Տ. Բարդէնի նկարագրին ասպետական այս դիծը, որ կը պակսի առհասարակ վարանոտ, երկչոտ, չահամոլ ու չիլ նկատումներով առաջնորդուող ու դործող անձերու մօտ: Անոր այս արդարամիտ վճռականութիւնը հաւանօրէն պակսեցուցած է իւր չուրջը պատող անձնաւորութիւններու թիւը, բայց զինք մօտէն ճանչցողներուն հիացումը բազմապատկուած է այդ իսկ պատճառով:

Տ. Բարդէն արքայան կը ներկայացնէր ջերմ հաւատքի տէր ու գաղափարապաշտ անձնաւորութեան մը բոլոր յատկանիշները: Անիկա կը յափշտակուէր վսեմ նպատակներէ, վեհ գաղափարներէ, ու հիացիկ հաւատքէ: Անոր քրիստոնէա-

կան հաւատքը անկեղծութեան հուրովը տաքցած՝ զերծ էր վարդապետական ուռուցիկ տոկմաճներու ազդեցութենէն, պարզ էր նա, պարզակեաց էր ամէն կերպով։ «Աբուբեատակեալ ոեւէ կեղծիք ու զգացում գոյութիւն չունէր անոր մէջ, պարզ օրէն, չիփ չիտակ ապրող, խօսող եւ խօսքը գործքին ու կեանքին հետ համեմատչեցնող, մաքրամաքուր եկեղեցական մը եւ ազուոր մարդ մըն էր։ Ջինք մօտէն ճանչցողներն իր անկեղծութենէն կը հրապուրուէին, կը սիրէին նոյն իսկ իր դիւրագրգիռ խառնուածքը։ Իր մէջ կային մեծ հոգեկան դանձեր, որոնց հասնելու համար անհրաժեշտ էր դիտնալ եւ «բա՛ց Սեզամն» արտասանել։ «Պայքար»ի խմբագրական էջերուն մէջ երեւցող այս պատկերացումը իսկապէս կը ներդաչնակի Տ. Բաբգէնի անձնաւորութեան նկարագրի հարազատ դիծերուն։ Գուցէ ոմանք անհետացող եկեղեցականը սխալ դատեն՝ երբեմն դիտած լինելով անոր հպարտագէպ ու յանկարծական բորբոքումները։ Ցիդիքական տապնատներու դէմ արիօրէն մաքառող ո՛ր անհատ զերծ կրնար մնալ ջղային պոռթկումներէ։ Այս կէտը իսկապէս գնահատելու համար հարկ էր հանդիսատես ըլլալ երիկամունքային խլիթ տանջուող արի ու տառապակոծ մարդ–եկեղեցականին։

Հակառակ որ վեմ դաղափարապաշտութեան մը ալացքներուն անձնատուր հոգի մը ունէր լուսահոգի կաթողիկոսը, իր գործնական, վարչագէտ, քննող ու դիտող միտքը զինք չէր թուլատրեր մոլորելու իրատեսութեան պահանջներէն։ Դէպքերն ու դէմքերը կը գնէր խղճամիտ իրատեսութեամբ ու այս կերպով հաւասարակշռուած լուրջ գործունէութեան մը քաղցրը պտուղները ճաշակել կուտար իր եկեղեցիին ու ազգին։ Զարմանալի չէ ուրեմն, որ Տ. Բաբգէն Կաթողիկոս կրցաւ հովուել ու առաջնորդել իր ցեղին զաւակները չրջահայեցութեամբ, հեռատեսութեամբ և դիւանագիտական նրբութեամբ։ Աւոր համոզուելու համար կ'արժէ նկատի առնել Սիւրիոյ եւ Լիբանանի տեղացի արաբներուն ու հայ դպրեվանքներուն մէջ յառաջ եկած անհամակացողութիւններուն հարթումը ու իրար հասկացողութենէ ծնունդ առած բարւոք յարաբերութիւններու վերահաստատումը բնիկներու ու եկւոր դպրեվանքներու միջեւ։

Տ. Բաբգէն Կաթողիկոս մին էր հայ եկեղեցական մտաւորականութեան խորերը թափանցող հմուտ, պատմագէտ անձնաւորութիւններու ցանցառ թիւէն։ Խորապէս յափշտակուած էր հայ եկեղեցւոյ սրբազան հայրերուն ու մտաւորականներուն անսպառ հոգիէն ու իրը հետեւանք այս իրողութեան կը սի-

րէր հայ եկեղեցին աննկեղծ սիրով մը զոր չեն կարող գնահատել անոնք՝ որ մակերեսային ծանօթութիւն մը ունին հայ անցեալին փառքերուն ու հայ ցեղի թանկագին արժէքներուն մասին: Այդ արժէքները իրապէս ու խորապէս սիրցնելու համար մեր նոր սերունդին՝ հարկ է մեր ազգային վարժարաններուն մէջ հայ մատենագրութեան ուսուցման մեծ կարեւորութիւն ընծայել, վասն զի առանց մօտէն եւ ուղղակի հաղորդակցութեան մէջ մտնելու հայ եղիշէներու, եզնիկներու, Կորիւններու, Նարեկացիներու, Շնորհալիներու հոգիին հետ՝ կարելի չէ՛ ըմբռնել հայ ցեղին առեղծագործական հանճարը: Տ. Բարսղէն Կաթողիկոս կարծես կ՚ապրէր հինգերորդ դարու ոսկեդարուն կամ միջին դարերու արծաթեայ չրջանին խմացական ու հոգեկան ոլորտներուն մէջ, քանզի քաջ գիտէր հայ ազգին հանճարեղ եկեղեցականներուն ու մատենագիրներուն մտքի թռիչքները: Այսպիսի խոր համոզում մը միայն կրնայ արդիլել մեր ցեղի արժէքները աւտրագնահատելու միտումը, որ բնական միտումն է ամէն անոնց որոնք զրկուած մնացած են հայ անցեալին փառքերուն հետ մտերմանալու դերազոյն հաճոյքէն:

Ճարտար ու ներշնչող բեմասաց մըն էր Տ. Բարսղէն Կաթողիկոս, ու անոր պերճախօս բեմասացութիւնը մանաւանդ կը համայիչ կը դառնար ամէն անգամ որ Տ. Բարսղէն կը խօսէր հայ արժէքներու ու փառքերու ծանօթութեամբ ճոխացած՝ ազգային ու քրիստոնէական նիւթերու վրայ: Այս տողերը աւտրագրողին մտքէն ու սրտէն ջնջուած չեն դեռ հոգեկան վայելքի այն քաղցր ապաւորութիւնները, զոր կրած էր Նիւ Եորքի Հայ Գաղթային Ընկերակցութեան դասախօսական ժողովներէն մէկուն մէջ՝ յորում 1918–ի աշնան, իրիկուն մը՝ պերճախօս եկեղեցականը ինքզինք կը զերազանցէր՝ պատկերացնելով Շնորհալիի կեանքն ու գործունէութիւնը, յատկանշական հոծ բազմութեան մը ի ներկայութեան: Շնորհալիի վրայ ճառող հմուտ բեմախօսը սրբազան պերճախօսութեան չնորհքներով զեղեցկացած՝ ժամերով վերացուցած էր Նիւ Եորքի հայութեան ընտրեալ բազմութիւնը: Անկեղծութիւն, համոզում, զրական զեղեցիկ արտայայտութիւն միացած՝ ի վեր կը հանէին սրբազան բեմասացին ճարտասանական կարողութիւնները:

Բարսղէն Կաթողիկոս հակառակ իր փայլուն կարողութիւններուն հեզ էր ու խոնարհ, ու մանաւանդ գիտակցող ու երախտապարտ ոգի մը կը տածէր ամէն անոնց որոնք զոյգն չափով օգնած էին իրեն իր ֆիզիքական տագնապներուն մէջ,

ի Նիւ Եորք, 1914-ին երբ վիրաբուժական լուրջ գործողութեան մը չնորհիւ ապաուեցաւ մահէ: Իրիկուն մը այս առղերը գրողը կ'այցելէ Սրբազանին ու կը գտնէ զայն Ֆիլիքական առնչանքներու դալարումներուն մէջ երիկամունքային խիթի ապրեցութեան առկ: Անմիջապէս կը կանչէ ապնուահոդի Տոքթ. Անդրանիկ Այվազեանը: Տոքթորը բժշկական ամէն միջոց կը գործադրէ, սակայն, Սրբազանին ցաւառատնչ գալարումներուն ոչ մէկ դարման կը գտնուի: Յորհրդակցութենէ յետոյ՝ կ'որոչուի ընդհոյթ Սրբազանը փոխադրել հիւանդանոց, ուր նոյն դիշեր Ամերիկացի մասնագէտ բժիշկի մը կողմէ վիրաբուժական գործողութեան կ'ենթարկուի Տոքթ. Այվազեանի հսկողութեամբ: Քանի մը օր մահուան ու կեանքի բանուէրներուն մէջ տատանելէ յետոյ Սրբազանը կ'սկսի ապաքինման յոյսեր ներշնչել: Հիւանդանոցէ ելլելէն եառք ամէն առիթով իր չնորհապարտ զգացումները կ'արտայայտէր իր կեանքն ապատող բժիշկին ու անոր աշակիցներուն: Իր երախտապիտական հարազատ զգացումները արտայայտած է գրաւոյս: Կ'արժէ կարդալ Տէր Բարսէնի գրած յօդուածը Կոչնակի մէջ Տոքթ. Անդրանիկ Այվազեանի յիշատակին նուիրուած, անոր մահուան առթիւ:

Հոգի մը որ ընդունակ է երախտապիտական զգացումներու՝ յաճախ կ'ըլլայ նաեւ ներողամիտ ու անյիշաչար: Տ. Բարսէնի ներողամտութեան օրինակները յաճախ դիտած եմ ի Պոսթոն: Մանաւորապէս կը յիշեմ պարագայ մը, յորում իմ երիտասարդական եռանդս կ'ստիպէ զիս դիտել տալ Սրբազանին իր ծայրայեղ ներողամտութիւնը հանդէպ հանրածանօթ հայ գրագէտ ու առաջնորդ անձնաւորութեան մը, որ ծածկօրէն ու յայտնօրէն չանացած էր Տ. Բարսէնի նկարագիրը ցեխոտել: «Գէորգ, ձգէ, թո՛ղ անիկա իւր ուզած կերպով գրէ ու խօսի, քիչ վերջը ամօթահար պիտի ըլլայ իր ըրածէն, դի չգիտեր ինչ կ'ընէ»: Օր մը Տ. Բարսէն այդ անձին ձեռքերը սեղմեց այնպիսի անկեղծութեամբ որ իւր հալածիչը ապշահար մնաց: Ներողամտութեան այս օրինակը Տ. Բարսէն Սրբազանի հոգիին վեհութիւնն ու ազնուութիւնը ցուցնող մի-ջադէպ մըն է, որ մեծապէս սիրելի կը դարձնէ զայն դինք մերձաւորներուն:

Տ. Բարսէնի նկարագրին ցայտուն յատկանիշներէն մին էր նաեւ անոր բացառիկ ընդունակութիւնը անխոնջ աշխատութեան ու ժրաջան գործունէութեան: Կարգ մը մարդիկ պէտք ունին դուրսէն եկած ճնշումի ու խթանի գործի մղուելու համար: Տ. Բարսէնի ժրաջանութիւնը ինքնաբուղխ էր, արդիւնք

ժառանգական չնորհներու որոնք առաւել եւս մշակուած էին չնորհիւ այն չփումներուն զոր նա ունեցած էր, դպրոցական սեղաններու չուրջ Օրմանեանի ու Եղիշէ Դուրեանի պէս ժըրաջան ուսուցիչներու, եւ ի վերջոյ հայ ազգային ամենակարկառուն անձնաւորութիւններու հետ: Տ. Բաբգէն Կիւլէսէրեան չէր կրնար իւր Թանկագին ժամերը յումպէտս վատնել: Կ'զգար արդիւնաւոր գործ մը ունենալու ներքին մղումը: Եթէ վարչական գործունէութեան մը չդիմուէր, կը ձեռնարկէր կըրթական ու դաստիարակչական ապզօգուտ գործի մը, եւ կամ գրական ստեղծագործութեան մը համայիչ գործին: Վկա՛յ իւր բազում մատենագրական արտադրութիւնները, Երուսաղէմի ժառանգաւորացին եւ կամ Անթիլիասի Դպրեվանքին մէջ ցոյց տուած կրթական գործունէութիւնները: Նամակներէս մէկուն մէջ տարիներ առաջ վաւիկօրէն թելադրած էի Տ. Բաբգէն Կաթողիկոսի չափաւորել իւր աշխատութիւնները, դի իմացած էի որ կաթողիկոսական, եկեղեցական ու վարչական անմիջական պարտականութիւններէ զատ՝ չաբաթը տասներկու պահ կը դասախօսէր Անթիլիասի Դպրեվանքին մէջ: Ի պատասխանի Սրբազանը կը գրէր՝ որ չէր յոգներ աշխատելէ ու պէտք կ'զգար իւր կեանքին լաւագոյն օրժերը տրամադրել ճեմարանին բարգաւաճման: Տ. Բաբգէն Կաթողիկոսի մատենագրական գործունէութեան վրայ կ'արժէ որ մանաւանդ գըրադատներ յատնեն իրենց դատումները: Մեղի զարմանք կը պատճառէ որ այսքան վարչական, եկեղեցական ու կրթական գրաղումներու մէջ ինչպէս կրցաւ ժամանակ գտնել մատենագիր եկեղեցականը գրի առնելու «Կիլիկիոյ Կաթողիկոսաց Պատմութիւնը»: Զարաչար աշխատութեան հետեւանքով Տ. Բաբգէն Կաթողիկոս մեզմէ բաժնուեցաւ համեմատաբար կանուխ, վաթսուն եւ ութ ամեայ հասակի մէջ:

Տ. ՇԱՀԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս ծնած էր յԱնթէպ, 1882 թուականին: Ծերունապարզ ծնողքը, Պօսթոնաբնակ, Տէր եւ Տիկին Գասպար Փիլաւճեան, քաջածանօթ են Անթիոպի եւ Կիլիկիոյ հրջանակին մէջ: Գրեթէ չկայ Անթիոպցի երիտասարդ մը, որ Պ. Գասպարի աշակերտած չըլլայ Անթէպի ազգային վարժարաններուն մէջ եւ անկէ առաքած չըլլայ հայ երգիրու եւ չարականներու երգեցողութիւնը: Աչխարհական անունով Համլեակ Փիլաւճեան, որ յետոյ եկեղեցական աքեմը առանալով կոչուեցաւ Տ. Շահէ Գասպարեան, հետեւեցաւ տեղւոյն լատածանօթ վարդանեան հրթարանին ուսմանց ընթացքին: Շնչեց այդ վարժարանին ազգային աւիւնով լի մթնոլորտը եւ ներշնչուեցաւ ազգաչինական իտէալներով: Վարդանեան հրթարանի դրասեղաններուն վրայ է որ պատ իւր կոչումը եկեղեցական ծառայութեան մարզին մէջ մտնելու: Հազիւ աւարտած այս դպրոցին ընթացքը մտաւ տեղւոյն ամերիկեան դպրոցը: Դեռ թերատարտ՝ թողուց Անթիոպի դպրոցը եւ ընդունուեցաւ Ամմաշի դպրեվանքը: Կրօնական այս հրթական յար-

Տ. Շահէ Արքեպիսկ. Գասպարեան

կին մէջ կրեց ազդեցութիւնը Մաղաքիա Օրմանեանի եւ մասնաւորապէս Եղիշէ Դուրեանի եւ Թորգոմ Գուշակեանի: Հոն եւս Հմայեակ Սարկաւագ ցոյց տուաւ նկարագրի այն գեղեցիկ յատկութիւնները որոնք յետոյ պիտի սիրելի եւ յարգելի դարձուցին ո՛չ միայն եկեղեցական այլ նաեւ ազգային չրջանակներու մէջ: Գրելով իւր աւարտական թէզը, Սոլոմոնի Առակաց իմաստասիրութեան վրայ, ստացաւ վարդապետական աստիճան: Այս թուականէն կ'սկսի իւր ազգային ծառայութիւնը:

Ամենէն առաջ իրր առաջնորդական փոխանորդ պաշտօնի կոչուեցաւ Մերսին, Ատանայի թեմին կողմէ: Ցետոյ վարեց Ատանայի Առաջնորդութիւնը: Ժամանակ մը պաշտօնավարեց Հալէպի մէջ իւր չրջահայեցութեամբ, փափկանկատութեամբ, սիրալիր վերաբերմունքով ներդաշնակ գործունէութիւն մը ունենալու: Վաղամեռիկ եկեղեցականին հետ առաջին անգամ հաղորդակցութիւն ունեցայ երբ ինք Հալէպի մէջ կը պաշտօնավարէր: Որպէս խմբագիրը Վարդանեան Կրթարանի Սանուց Միութեան ամսօրեայ պաշտօնաթերթին 1908–ին փափաքեցայ յօդուածներ ունենալ սոյն կրթարանին ականաւոր չրջանաւարտներէն: Ի միջի այլոց, խնդրեցի Տ. Շահէէն յօդուած մը գրել ու ղրկել: Մէկ երկու չաբաթ չանցած առացայ ծրար մը: Ծանղամտութեամբ բացի զայն ու մէջը գտայ գեղեցիկ գրերով գրեալ իմաստասիրական յօդուած մը: Կարդացի ու կրկին կարդացի այդ յօդուածը, այնքա՜ն գեղեցիկ գաղափարներ խտացած էին, այնքան սիրուն բառերով արտայայտուած էին այդ գաղափարները: 1913–ին Տ. Շահէ Ծ. Վարդապետ՝ պոհացնելու համար իւր ուսման ծարաւը եւ ազգային ծառայութեան լաւագոյնս պատրաստուելու համար եկաւ Միացեալ Նահանգներ ու մտաւ որպէս ուսանող Եպիսկոպոսականաց Աստուածաբանական ճեմարանը, ի Ֆէյմպրիճ, Մէսէչուսէցս, յարակից ու կցուած Հարվըրտ համալսարանի: Լուրջ, ուսումնասէր, մտացի հայ եկեղեցականը երեք տարիէն ճեմարանին ընթացքը աւարտեց պատիւով (Cum Laude) եւ ստացաւ Պրոտեստանտական Աստուածաբանութեան doctorate: Այնուհետեւ կոչուեցաւ Պոսթոնի Հովուութեան պաշտօնին: Այնքան սիրուեցաւ իւր թեմին ժողովուրդէն, որ երբ 1930–ին Անթիլիասի Դպրեվանքին վերատեսուչ կարգուեցաւ, եւ հրաժեշտ տուաւ Պոսթոնի թեմականներուն, ամէն կողմէ լսուեցան գովեստներ Շահէ Հայր սուրբի մասին: Շատերուն յոյսն ու փափաքն էր զայն վերստին տեսնել իւր հօտին մօտ: Անթիլիասի Դպրեվանքին մէջ յոյժ օգտակար եղաւ իւր ներկայութիւնը: Դպրոցը ծաղկեցաւ ու բարգաւաճեցաւ: Ի նշան գնահատութեան կր-

Լիկիոյ գոյզ կաթողիկոսները Տ. Շահէ հայրը բարձրացուցին Եպիսկոպոսական ու Արքեպիսկոպոսական աստիճաններուն: Հինգ տարուան անխոնջ ծառայութենէ յետոյ, երբ Սրբազանը դադց որ առողջական վիճակը չէր ներեր իրեն մնալ Անթիլեասի մէջ, որոշեց վերադառնալ Պոսթոն իւր ծերունազարդ ծնողաց, եղբայրներուն ու քոյրերուն մօտ: Սակայն վերադառնալէ առաջ փափաքեցաւ ուխտի երթալ Հայաստան ու աչքերովը տեսնել այն բարգաւաճումն ու յառաջդիմութիւնը որ տեղի կ'ունենան Հայկական հայրենիքին մէջ: Ահա բոլոր հեռագիրներ Հայաստանի մայրաքաղաքէն բերին մեզի Տ. Շահէ Սրբազանի յանկարծական մահը՝ որուն կաթուածէ: Այս կերպով վերջ դուաւ ծառայութիւնը, Հայ լուսամիտ, արժանաւոր, մեծնալու եւ պարծանալու առակ լուսաւորը ղիմադիծով եկեղեցականի մը, որուն ազգը դեռ չատ պէտք ունէր:

Տ. Շահէ Սրբազանին անճնաւորութիւնը հաճելի ընծայող՝ յատկանիշներէն մին էր անկեղծութիւնը: Անկեղծ էր նա իւր փոխյարաբերութիւններուն մէջ, անկեղծ էր իւր համոզումներուն մէջ, անկեղծ նաեւ իւր հաւատքին մէջ:

Հպարտականութիւն ու չէնչող բնաւորութիւն մը ունէր նա: Զուարթ էր եւ կրնար յարաբերիլ թէ՛ հարուստին եւ թէ՛ աղքատին, թէ՛ ուսեալին եւ թէ՛ անուսին հետ: Այս է պատճառը որ կրցաւ իւր առաջնորդական ու հովուական պաշտօններուն մէջ յաջող ծառայութիւն մը մատուցանել իւր ազգին:

Ուսումնասէր էր նա: Մորուն մտածումներու եւ իմաստասիրական խորհրդածութիւններու մէջ թափանցելէ կ'ախորժէր: Կը սիրէր կարդալ իմաստասիրական երկեր: Թէեւ գեղեցիկ գրիչ ունէր, բայց քիչ ժամանակ ունեցաւ չարժելու զայն: Ուրախ ենք որ իր անտիպ գրութիւնները պիտի հրատարակուին Անթիլիասի տպարանէն:

Պարզասիրութիւն, պերճանքէ ու դրամասիրութենէ խուսափիլ գրեթէ երկրորդ բնաւորութիւն եղած էր Շահէ Սրբազանի համար: Ո՛չ փառքի եւ ոչ դրամի համար մտաչափ մը փոխած է իւր համոզումները:

Տակուն էր իւր նկարագիրը: Կրնայիր վստահիլ այո-ին կամ ոչ-ին: Ցեղեղուկ եւ յարափոփոխ մարդերէ չէր ախորժեր բնաւ: Գիտէր համարձակօրէն կշտամբել այսպիսի անճնաւորութիւններուն ծաղրելի ընթացքը, վոյթ չէ թէ ինչ դիրքի, աստիճանի կամ պաշտօնի տէր ըլլային անոնք:

Տ· ՄԵԼՔՈՆ ԵՒ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ
ԱՅՆԹԱՊԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Գրեց՝ ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Տէր Մելքոն (ծն· 1802), քահանայ կը ձեռնադրուի 1854–ին: Ըստ Բարձէն Կաթողիկոսի ձեռագրին, Միքայէլ Բ· Կաթողիկոսէն, իսկ ըստ հօրս յիշատակագրին, Նիկողոս Արքեպիսկոպոսի ձեռօք, որ յետոյ, ինքընտիր կաթողիկոս ըլլալուն համար՝ Կ· Պոլսոյ Պատրիարքարանի կողմէ առնն մը Արմաշ ապստրուեցաւ:

Տ· Մելքոն Քհնյ· Կէմիճեան
եւ երեցուհին:
Առաջնորդական փոխանորդ

Տ· Մելքոնի քահանայութեան ժամանակին կը գուգադիպի պետական բարենորոգումի չըրջանը: Թանզիմաթ եւ Խաթթը Հիւմայունի չնորհած ազատութեանց հետեւանքով և Ազգային Սահմանադրութեան հռչակումով գաւառներու մէջ ալ ղըպրոցներ կը բացուին եւ ընկերութիւններ կը կազմուին, ուսումնառութենչ երիտասարդութիւնը ապստրկ կը դառնէ զարգանալու եւ յառաջդիմելու:

Այնթապի մէջ ալ կը կազմուին ընկերութիւններ, կը բացուին մանչերու եւ աղջկանց դպրոցներ, գրադարան կը հիմնուի, եւ լուսաւորութեան եռանդ եւ գործունէութիւն կ'ակսի: Այս բոլորին կ'օգնէ Տէր Մելքոն եւ զօրավիգ կը դառնայ անոնց գործագումին, նաեւ կը հսկէ ու կը նախագահէ Սահմանադրական ժողովներու գործունէութեանց:

Ներքս Պատրիարք Վարժապետեանի օրով, Պոլսոյ Ազգ·

ժողովի 1880 Հոկտ. 10–ի Ատենապրութեանց մէջ կը հանդիպինք Այնթապէն խրկուած թղթակցութեան մը, որ մասամբ լոյս կը սփռէ այն օրուան կրթական եւ հասարակական կացութեան վրայ: Յանկանէ յանուանէ յիշուած դպրոցներէն զատ՝ դրեթէ ամէն թաղի մէջ, թաղային դպրոցներ կային, այդ թաղի հասարակութեան մանաւանդ երիտասարդութեան նախաձեռնութեամբ հիմնուած:

Այնթապի կրօնական ժողովին Տեղեկագիրը

(Ուղղուած Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի)

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Մենք գմեզ բարեբախտ կը համարենք, որ Ձեզի նման քաջ եւ արթուն հովիւի մը՝ պաշտպանութեան եւ հսկողութեան տակ գտնուելու պատիւն ունինք: Այո՛, ասիկա անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է, որ բարեբախտ ենք այս մասին, զոր աւելի կը հաստատէ Ձեր Ամենապատուութեան ղրկած Մարտ 28 թիւ երկու յորդորական շրջաբերականք, որոնց մին կը մղէ գմեզ յուսումնասիրութեան պողոտան եւ ի գիտութիւն, իսկ միւսն ի քաղաքակրթութեան ասպարէզ եւ ի միութիւն ընդ եղբարս, որք ժամանակաւ բաժնուած են մեր կապակցութենէն, արդ, ահաւասիկ կը փութանք ի ձեզ տեղեկագրել եւ աւետել ձեզ մեր արդի կացութիւնը յիշեալ մասամբ:

Ունինք մի նախակրթարան եւ ծաղկոց Ներսիսեան վարժարան անուն, 3–400 աշակերտներէ բաղկացեալ, եւ մի նախակրթարան Հայկանուշ վարժարան անուն, 100 աշակերտուհիներէ բաղկացեալ, ուր կը դասախօսուին ըստ հրահանգաց կ. Պոլսոյ Ուսումն. Ժողովոյ, եւս եւ հայերէն մայրական լեզուն, (զի քաղաքիս հայոց մայրենի լեզուն թրքերէնն է) առանց հետ կան նաեւ մի քանի թաղային անձնական դպրոցներ:

Քաղաքիս մէջ երկու մեծ ընկերութիւններ ալ կան, դրեթէ հարիւրական անդամներէ բաղկացեալ, մին Վարդանանց եւ միւսն Ազգենական անուամբ, որոնց առաջինը իրեն նպատակ ըմբռնած է աղջկանց վարժարանի մը բարոյական եւ նիւթական յառաջդիմութիւնը, ինչպէս որ կը շարունակեն քանի մը տարիներէ ի վեր, իսկ երկրորդը որբանոցի մը հաստատութեան կը փափաքին՝ որք կը ջանան ի փոյթ առանդն ի լուսաւորութիւն եւ յուսումն երիտասարդութեան: Այսպէս կան նաեւ մի քանի փոքրիկ ընկերութիւններ:

Եկեղեցեաւ մեզմէ բաժանեալ եղբարց, այն է բողոքական հայոց հետ քանի մը տարի առաջ մեծ բանակուիւ եւ զանազան երկպառակութիւններ, աւելութիւններ ծագած էին, բայց կի-

լիկիոյ Վեհափառ Ս. Մկրտիչ Կաթողիկոսի խրատական ազդու քարոզներուն եւ յորդորներուն մէջոցաւ երեք տարիէ ցետէ բոլորովին հանդարտեցան, եւ ի սպառ սպառելով արմատախիլ եղած են, զօրացած (՞) այսօր բոլոր վրդովմունք եւ կրօնական վէճք եւ առելութիւնք, սիրով եւ անդորրութեամբ կամք:

Ահաւասիկ այսչափ տեղեկագրելով առ Ձերդ Ամենապատուութիւն կը խնդրենք Ձեր կրկին հովանաւորութիւնը եւ կը խոնարհիմք Ձեր Ս. Աջոյն:

Մատչիլ ի համբոյր խոնարհ ակնածութեամբ.
Ի դիմաց Կրօն. Ժողովոյ
Ատենապետ՝
Ատենադպիր՝ *Տ. ՄԵԼՔՈՆ ՔՀՆՑ. ԿԻՄԻՃԵԱՆ*
Տ. ՄՈՎՍԷՍ ՔՀՆՑ. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ
1880 Մայիս 28
յԱռաջնորդ. Հայոց Աղթամարայ

Արտագրուած է «Ատենագրութիւնք Ազգ. Ժողովոյ» նիստ Ժ. Հոկտ. 10, 1880-էն):

Տէր Մելքոն եղած է Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէշիշեանի կողմնակից եւ անոր ընտրութեան մէջ ալ կ'երեւի որոշ դեր մը ունեցած է:

Ունէր հին դիրքերու, կաչեպատ, տախտակ կողքով եւ հաստատուր ձեռագիրներու հատկանիշ, որ դժբախտաբար տարագրութեան առեն կորսուեան մատնուեցաւ Տէօրթեօլի մէջ: Այդ ձեռագիրներու մէջէն ազատուած եւ եօքէն առաջ վերադարձուած ձեռք անցուցած «Մեկնութիւն Ղուկաս...»-ի փոքրիկ ձեռագրի վերջին կողքին, իր ձեռքով արձանագրուած յիշատակագրի մէջ, Կաթողիկոսական ընտրութեան՝ պատահմանութեան չարքին, կայ նաեւ իր անունը:

Քէշիշեանն ալ չատ կը յարդէր դինք, եւ Աղթամար այցելութեան յաճախ հիւր կ'ըլլար Տէր Մելքոնի: Մեր տան բակին մէջ վազուն եւ առատ ջուր ունեցող եւ դեռնէն մի քիչ ցած, աւազան մը ունէինք, որուն երկու կողմը մարմարէոնէ սափոր չինուած էր: Ամառ օր մը կէս օրուայ ճաշէն ետք Վեհափառը սափորի վրայ երկնցած եւ քնացած պահուն, մէկ կողմէն միւսը դառնալու առեն յանկարծ աւազանին մէջ կ'իյնայ եւ մինչեւ ծունկերը կը թրջուի: Այս դէպքին առիթով Տէր Մելքոն — Կաթողիկոսի մկրտութիւնը քահանայի աւազանին մէջ — եւ այլ զուարճախօսութիւններով կատակներ կ'ընէր:

Տէր Մելքոնի Առաջն. փոխանորդի պաշտօնը կ՚սկսի, Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկ. Շահանեան կամ Սէմէրճեանի, դառանափոխ ըլլալով անդլիքան եկեղեցիի յարելէն ետքը:

Մկրտիչ Եպիսկ. Անդլիայէն դրամ բերաւ, սրբատաշ քարերով հոյակապ եկեղեցի մըն ալ չինեց, կը կարծէր որ հայութենէն խոշոր մաս մը իրեն հետ նոր դաւանանքի կրնար դարձնել: Սակայն 7 հոգիէ աւելի հետեւորդ չկրցաւ ունենալ:

Ասոր դաւանափոխութեան առթիւ պատմուած անէքթոտ մը լսած եմ, հայրս Տ. Աւետիս Քհնյ. Տ. Մելքոնեանի բերնէն:

Մկրտիչ Եպիսկ. իբր Առաջնորդ, կը հրահանգէ բոլոր քահանաներուն, որ անթերի հոգ տանին իրենց ծուխերու հոգեւոր խնամքին: Եւ եթէ պատահի որ մէկը առանց արդուիթիւն առանալու, առանց հաղորդութեան մեռնի, տաներէցը իբր պատիժ, իր ստացած իրաւունքները — հասոյթը — եպիսկոպոսին պէտք է վճարէ: Եւ կը պատահի որ, քահանայի անհոգութեամբ, մէկը մեռնի առանց հաղորդուած ըլլալու: Այն ատեն Եպիսկոպոսը կը կանչէ քահանան, հարցապնդելու թէ՝ ինչո՞ւ թերացած է իր պաշտօնին մէջ, եւ ննջեցեալը անմաան թաղուելը է, որով պէտք է որ պատիժը կրէ եւ հասոյթը Սրբազանին վճարէ: Քահանան կը յայտարարէ որ մեռնողը պարտատէր էր եւ ինք ձրի թաղեց: Թրքահաւ Այնթապցին ծ եւ ց տառերը ս–ի պէս կը հնչէ եւ ձրի–ն քահանայի արտասանութեամբ սրի կը հնչուի: Այս դէպքէն քիչ յետոյ արդէն Մկրտիչ Եպիսկոպոս դաւանափոխ եղած է: Այս խօսակցութիւնը լսող Թրքահաւ ժամկոչը անմաան բառը կը հասկնայ Ալմաս (իտ. անուն) եւ արի բառն ալ սիվրի: Որով կ՚սկսի յայտարարել թէ՝ «Ճանըմ, Ալմաս էօլմուշ, Տէրտէր ոչ Սիվրի կէօմմուշ, Սրբազան աս քէն էտիպ Ինկիլիզ օլմուշ. Տաճիկտէ օլսա հազրը եօ՞պ մը...»:

Տ. Յրփ. Քհնյ. Միլհոնեան
Առաջնորդական փոխանորդ

Մկրտիչ Եպիսկոպոսի Անգլիքան ըլլալու մասին, ժամկոչէն տարբեր երկու տեսակ մեկնողներ կան: Նախ կը հաւաստեն թէ ամուսնանալու սիրոյն համար էր, որ դաւանութիւնը փոխեց: Արդարեւ կ՚ամուսնանայ եւ մանչ զաւակ մըն ալ ունենալէ ետքը կինը դինք կը լքէ եւ յետոյ՝ տղան ալ կը մեռնի մատղաշ տարիքին, որով խոր վիշտի մէջ կ՚անցուցէ իր վերջին օրերը:

Կայ նաեւ ուրիշ ենթադրութիւն մը թէ՝ այն առեններըը կիլիկիոյ եպիսկոպոսներուն մէջ ձգտում մը յառաջ եկած էր, նոյն իսկ Բէյֆսիզեանի դլխաւորութեամբ, այն է Անգլիքան Եկեղեցիի դաւանափոխութիւնը ընդունիլ եւ անոր միանալ, Հայ ազգին վրայ Անգլիական կառավարութեան հովանաւորութիւնը ապահովելու պայմանաւ:

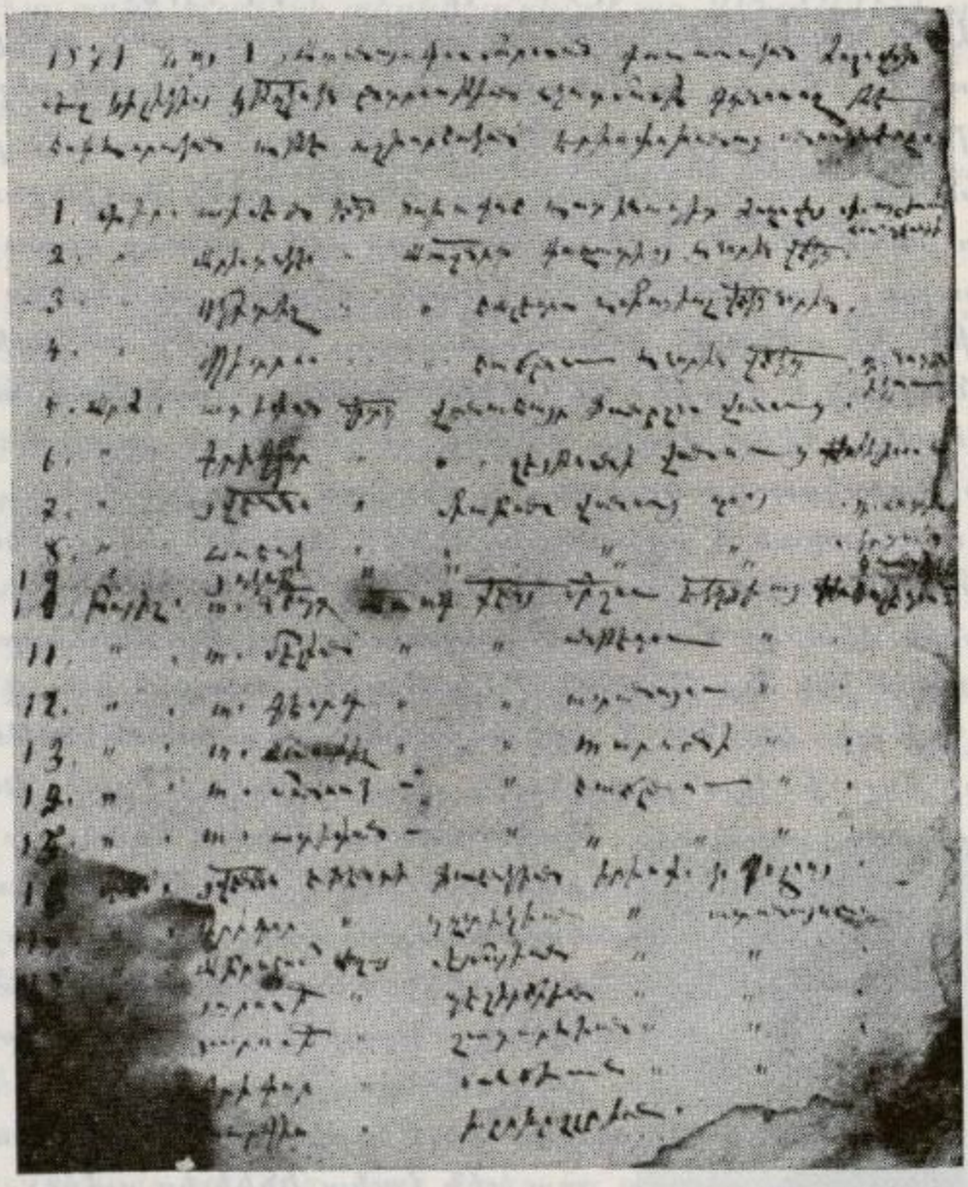

Յանկ՝ Բէյֆսիզեան Մկրտիչ կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցող պատգամաւորներու

Զեռնարկը կրնայ թելադրուած ըլլալ Անգլիացիներու կողմէն ալ: Ո՛վ գիտէ, թերեւս Հայոց համարումը Ռուսի վրայէն ուրիշ տեղեր կեդրոնացնելու դիտումով:

Դիմումներ կը կատարուին Բէնթըրպըրիի Գահակալին, նամակներ եւ ստորագրութիւններ կը ղրկուին: Բէնթրպըրիի Արքեպիսկոպոսը քննիչ կ'ուղարկէ ուսումնասիրութեան համար, բայց ստորագրութեանց կեղծ ըլլալուն, նաեւ պետական արդելք եւ այլ պատճառներով խնդիրը կը վակուի:

Այս ձեռնարկը Բարգէն Կաթողիկոս կը վերագրէ Քէշիշեանի. «Ուզեց Քէնթրըլըրիի Եպիսկոպոսն ալ չահագործել, երեւակայական ծրագիրներով, որոնք Ջուրը ինկան ինքնին, երբ քննիչ մը եկաւ նոյն Արքեպիսկոպոսին կողմէն Կիլիկիա ...» (Պատմ. կթ. կիլ. էջ 720)։ Սակայն հակառակը պնդողներ ալ կան, թէ՝ մի քանի եպիսկ. եւ վարդապետներ, ուրիշ

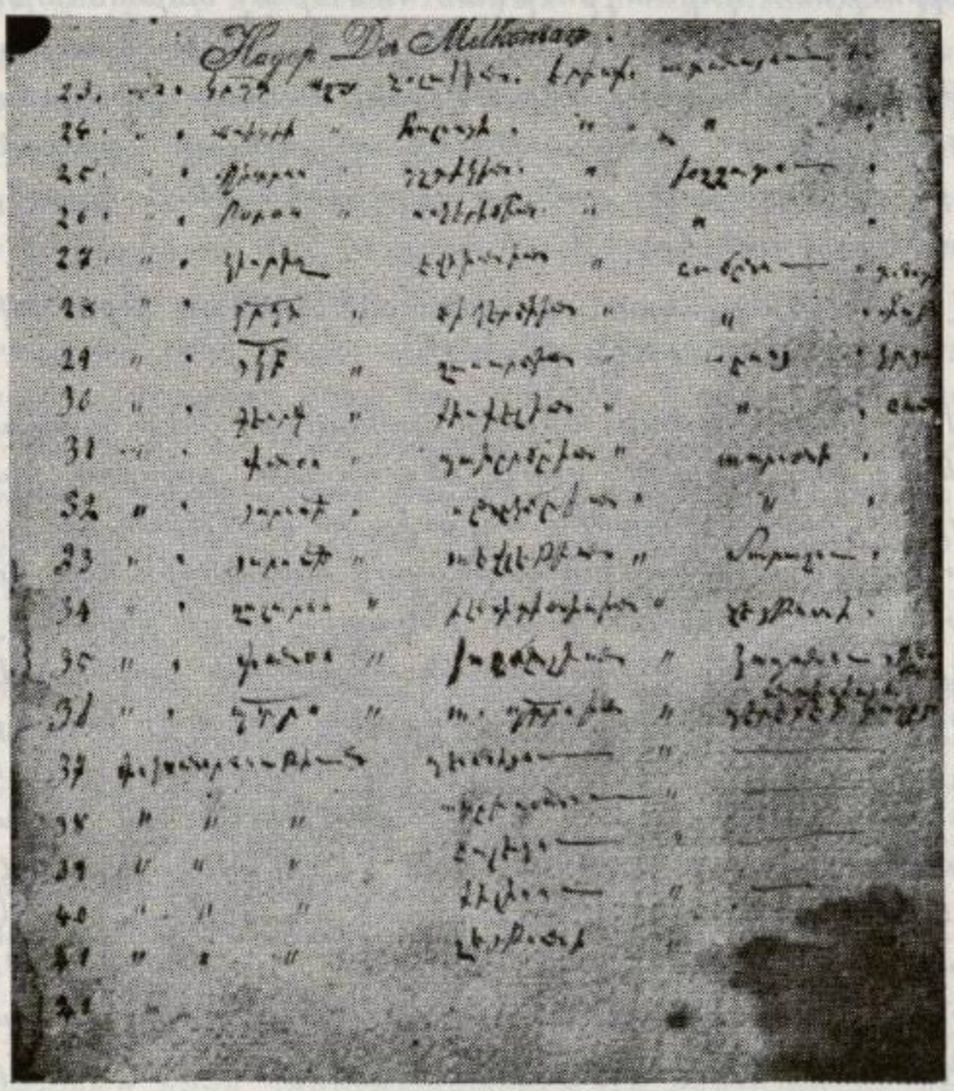

Պատմական արժէք ունեցող
Ցանկ մը

եպիսկոպոս եւ վարդապետներու առորագրութիւններն ալ կեղծելով, դիմում կը կատարեն Քէնթրըլրիի Արքեպ.-ին, որուն կողմէ իրկուած քննիչը երբ խարդախութիւնը մէջտեղ կը հանէ, Քէշիշեան կը զայրանայ եւ հալածանքի կ'ենթարկէ մանաւանդ զանոնք, որ իր հակառակորդներն էին, ընդ որս եւ Մկրտիչ Եպիսկ. Սէմէրճեան կամ Շահանեան, որուն Անգլիքան եկեղեցիի հետ ունեցած յարաբերութիւնը, Քէշիշեանի կաթողիկոս ընտրուելէն առաջ ալ եղած ըլլալու մասին փաստաթուղթեր կան։

Շահանեանի դաւանափոխութենէն առք, Այնթապի նման

թեմ մը չատ աւելի կարող եւ զոհուող առաջնորդներու պէտք ունէր: Բայց չատ քիչ ատեն կուսակրօն առաջնորդ կրցաւ ուննենալ, Կիլիկիոյ Աթոռը չատ աղքատ էր այդ կերպով ալ: Կիւճճիւկ Վարդապետ մականուանեալ Մկրտիչ Վրդ. Վեհապետեան — յետոյ Եպիսկոպոս — միշտ Ֆէյֆիսիեանի մօտ էր: Իսկ Ֆէյֆիսիեան, Պոլսոյ հետ միշտ վէճի մէջ էր, Ազգ. Սահմանադրութեան դործադրութեան համար ոչ նախանձախնդիր, քանի որ Սահմանադրութիւնը՝ կաթ. իրաւունքներուն ոտընձգութիւն կ'ենթադրէր: Տէր Մելքոնի կարողութիւնը հոն էր որ կաթողիկոսի վստահութիւնը վայելելով, յառաջադէմ տարրին միշտ քաջալեր, անոնց դործունէութեան զօրավիգ եւ դիւրացնողը եղած էր:

Վահան Քիւրքճեան, Հայաստաւնի Կոչնակ թիւ 8–ի, իր «Ազգ. Ցուչեր»–ու մէջ կը գրէ.—

«Իսկ ինձի համար ամենէն յանկուցիչ տէր պապան էր Աւագերէց Տէր Մելքոն, որուն սեւ դդակը, բոլորակ կարմիր երեսը, եւ ճերմակ պզտիկ մօրուքը նմանութիւն մը ունէին Սաղմոսիս առաջին դլուխը դարդարող պատկերին հետ, որ կը ներկայացնէր դՀայր Աստ.»: Եւ իսկապէս բարի քահանայ մըն էր Տէր Մելքոն, որ կաթողիկոսին ալ հաճելի դարձած էր իր կատակաբանութիւններով, եւ անոր հետ նարտ կը խաղար երբեմն: Տէր Մելքոն՝ ծխատէրն էր մեր հարուստներուն, եւ իր իրաւունքն էր ծանուցումի արտատանութիւնը, ով որ ալ ըլլար քարոզիչը,— կաթողիկոս, կամ Տէր Մովսէս կամ Տէր Եղիշէ եւ կամ «պզտիկ» վարդապետ (յետոյ Մկրտիչ Եպիսկ. Վեհապետեան): Պէտք է ըսել որ ժողովուրդը համբերութեամբ կ'ունկնդրէր քարոզներուն, որ կը տեւէին մէկ ժամ կամ աւելի եւ անհամբեր կրսպասէին Տէր Մելքոնի ծանուցումներուն, որ պիտի հաղորդէին հատարակական դէպքերը, — ծնունդ, հարսանիք, մահ, արկած, նուիրատուութիւն եւայլն: Ահա նմոյշ մը այդ ծանուցումներէն.—

«Աստուածային օրհնութիւնն ի վերայ ձեր եղիցի: Աստուած օրհնեսցէ զձեզ: Պու կիւնքի կիւնաէ պիր չօզ քրիստոնեալար Սբ. եկեղեցիյէ ընծալար կէթիրտիլէր, պէչէր, օնար, եէկիրմիլէր փարա, պիրէր, իքիչէր դրուչ: Այլապէի հարսըն պիրի տէ ուրբ Գէորգը բարեխօս թուխարաղ, իքի քէլէպ իրլիկ կէթիրտի: Պունլարըն հէր պիրինին պիրէր խնդրուածքը վար, հէրհիմիզ մէկտեղ — միաբերան, Տէր ողորմիա տէյէլիմ քի Տէր Ցս. Քս. ճիւմլէսինին խնդրուածքնը կատարել էյլէսին, տարտա օլանլարա այցելութիւն, խաչքալարա բը-

ժըշկութիւն, եօլճուլարա բարի յաջողութիւն։ Ինչկէր Զաուիկ օղլու Սարգիս, կէչէն Զորեքշաբթի առ Աստուած փոխել օլաու, օնուն ճանը իչիւն տէ պէչ ղրչ· կէթիրտիլէր։ Յիսուս Քրիստոս Աստուած Սարգիս աղբարը վէ պիւթիւն ննջեցեալ-լարըմըզը, սուրբ արքայութիւնընա արժանի էյլէսին, վէ սահիպլէրինէ մխիթարութիւն վէրսին»։

Տէր Մելքոն, եօթանասունական եւ ութսունական թուականներու այդ փափուկ օրերուն խղճի մաօք եւ ճեռնհասօրէն կատարելով իր պարտականութիւնները՝ չատ կը սիրուի եւ մեծ յարգ կը վայելէ հանրութեան կողմէ։ Կրթութեան եւ պարպացումի մասին որքան լուսամիտ, կրօնական եւ գաւառական խնդիրներու մէջ նոյնքան եւ աւելի օրինապահ եւ խիստ էր, մանաւանդ եկեղեցիին ներս։

Մահուան անկողնին, մեռնելէն քիչ առաջ, երբ ցաւած մարմինը եւ վէրքերը դինք կը տանջէին, կ'իմանայ որ մահամերձ հիւանդ մը կայ, եւ քահանայ հայրերը դրացած ըլլալուն պատճառաւ չպիտի կրնան հասնիլ հաղորդութիւն տալու։ Անմիջապէս կը հրամայէ մէկու մը, որ դինք չալակը առած հիւանդին քով փոխադրէ։ Կ'երթայ եւ հաղորդութիւնը կուտայ որպէս դի անմահան չմեռնի։

Մեռաւ 1885 Յարութեան՝ Զատկի օրը, խոր ծերութեան մէջ։ Իր դպատղին վրայ Բարպէն Կաթողիկոս, — այն առեն պատանի Յարութիւն — իր անդրանիկ առենախօսութիւնը կ'ընէ, քահանայ հայրերու թոյլտուութեամբ դամբանականը խօսելով։ (Հասկ, 1936 Նոյ.–Դեկտ.)։

Բարպէն կաթ. մեծ համարում ունէր անոր վրայ եւ կը խօսէր չատ գովեստով։ Կ'ըսէր թէ Տէր Մելքոնը եղած է իր կնքահայրը, իրենց տաներէկը եւ մանաւանդ մասնաւոր հոգածութեամբ իրեն հոգեւորականութիւն ներչնչող եւ սիրցնողը։

Պէյրութ, 10 Յունիս, 1952

Տ· ՄՈՎՍԷՍ ԱՒԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ

ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ԵՒ ՍՐԲԱԿԵԱՑ ԵՐԻՑ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

Գրեց՝ ՏԷՐ ԳԱՐԵԳԻՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԳ·

Տէր Մովսէս Հայր ծնած է Այնթապ 1837–ին, աղքատ ընտանիքի զաւակ (հայրը նոյն ատենուան ժամկոչ մը, անունը Հաւանօրէն Սարգիս), ոակայն ուշիմ եւ ի մանկութենէ եկեղեցասէր մ'ըլլալուն՝ նոյն միջոցներուն Աւագերէց եղող Տէր Յակոբ քահանային ուշադրութիւնը կը գրաւէ, ու իրեն փեսայ կ'ընէ, ոակայն ընտանեկան կեանքը երբէք երջանիկ չէ եղած, որովհետեւ մանչ զաւակ չէ ունեցած (միակ աղջիկ մ'ունէր Հայկանուշ անուամբ, որմէ այժմ տղայ մը եւ աղջիկ մը ողջ են ի Հայֆա) եւ երէցկինը իրմէ շատ առաջ վախճանած է, որը դրեթէ մոքով ու մարմնով հաշմոտ էր։

Տ· Մովսէս Աւագ Քահանայ
Ժամկոչեան
Առաջնորդական փոխանորդ

Տէր Մովսէս Հօր մանկութեան շրջանէն ներկայիս տեղեկութիւն ըստանալիք տարեց մէկը չունինք, աւազանի անունը աւետիք էր եւ քահանայութենէ առաջ վարժապետութեամբ կ'պրաղէր, որուն քով, վերջին տարին պիտի ըլլայ՝ ես ալ Ա Բ Գ–իմի դասս հեգելու կ'երթայի Վերի (Եօգաբը) վարժատուն ըսուած (նայելով աշաղը — վարի — Ներսէսեան Ազգային վարժարանին) ազգային հաստատութեան մէջ։

Աւետիք վարժապետ 1873, Ս· Ծննդեան տօնին քահանայական օծում կ'ստանայ վախճանեալ Բէյֆսիլեան Մկրտիչ Ա· Կիւլիկիոյ Կաթողիկոսէն՝ Այնթապի մէջ, օծակից ունենալով Ներսէս վարդապետ Մանիսալեանը — յետոյ Տ· Մկրտիչ

Եպսկ. Վեհապետեան — Հալէպցի Տ. Յովհաննէսեան Տ. Յակոբ եւ Այնթապցի Տ. Եղիշէ Քիլիսլեանը — Գէորգ վարժապետ — օծակիցներուն բոլորն ալ իրմէ առաջ վախճանած էին:

Աւետիք վարժապետ իր ժամանակին համեմատ ուսումնական մը կրնայ համարուիլ, սակաւին կանոնաւոր դպրոցներ գոյութիւն չունէին այն ատեն, գոնուած խալֆաներուն հետեւելով քերականութիւն, ճարտասանութիւն, լուծմունք եւ թարգմանութիւն՝ գրաբարէ թրքերէն՝ լաւ ուսած էր: Քըրդերէն ալ գիտէր Տ. Մովսէս, առանց ճիպի ճաչոցի ընթերցուածներն ու աղօթքները սահուն կերպով ժողովրդային պարզ թուրքերէնի կը թարգմանէր: Ս. Գրքի հմուտ էր, Սաղմոսները գրեթէ բոլորը գոց գիտէր, եկեղեցական դրականութեան վերաբերեալ դասական գրքերը, մեկնութիւնները, ու Սաղմոսի, Նարեկի, չարականաց եւ աւետարաններու մեկնութիւնները, զանազանութիւնք, դիրք հարցմանց եւ ժողովածուներ կը կազմէին իր հմտութեան աղբիւրները, կը սիրէր Տաթեւացիական մեկնութիւններով եւ Ս. գրական օրինակներով քարոզները համեմել:

Տ. Մովսէս Աւագ քահանայ իր ատենին քաջաքարոզ քահանաներէն կը համարուէր իրաւամբ: Վեհ. Տ. Մկրտիչ Կաթողիկոս գնահատելով անչուշտ Տէր Հօր կարողութիւնն ու գիտութիւնը, սակաւին նորընծայութեան չրջանին, դուցէ իր անդրանիկ միւռոնօրհնութիւնն ըլլալով, մինչեւ Կիլիկիոյ հեռաւոր թեմերը միւռոնաբաշխութեան խրկած էր Տ. Հայրը, որ լաւ անուն մը թողած էր թեմերու մէջ ալ:

Տէր Հայրը իրրեւ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ անբասիր, աւանդապահ ծիսակատար, աշխատասէր, բեմասաց մշակ մը եղած է, անխափան ամէն օր եկեղեցի կը յաճախէր, գրեթէ մեր ժամօրհնողը ինք կ'ըլլար, հերթապահ ըլլար կամ ոչ, հիւանդութիւն չէր գիտեր, պարզակեաց, հեզահամբոյր բնաւորութեամբ ամէնքէն սիրուած էր, երբէք չէր բարկանար, ոեւէ խնդրոյ մէջ կողմ բռնելէ կ'զգուշանար, անուշի կապել կը սիրէր խնդիրները՝ ոեւէ մէկը չվշտացնելու համար, սակայն արդարութեան, ողջմտութեան, ճշմարտութեան կողմնակից կ'ըլլար:

Լուսահոգի Տէր Մովսէս Հայր մխիթնոյն ժամանակ յառաջդիմական մըն էր կրնանք ըսել: 1858 թուականին լուսաւորեալ խաւարեալներու ակրնաչրջանին, սակաւին երիտասարդ աշխարհական, Անթէպի մէջ նախաձեռնութեամբ Յարութիւն Խալֆա Կիւլէսէրեանի — յետոյ Տ. Գրիգոր քահանայ — սկսուած Թաւգարան Ընկերութեան 24-ներու ժողո-

վին՝ իբրեւ ընդհանուր ժողով՝ անդամներուն մէկն ալ ինք եղած է, Գէորգ Սիւլահեան, Խաչեր Պօզարեան, Կարապետ Նազարեան, Գէորգ Պէհրեան, Պետրոս Պասթաճեան, Գրիգոր Տաղլեան, եւն.–ի հետ, որոնց նպատակը եղած է եւրիտասարդներու հայերէն սորվեցնել դիչերային դպրոցներու միջոցով, որ յետոյ Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն կոչուած է 1863–ին, Կիրակոս Բ. Կաթողիկոսի օրով եւ ապա 1867–ին «Վարդանանց Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն» յորջորջուած է, նոյն տարին Գիւրջճեանօֆ Յովհաննէս էֆ.–ի տարքել տուած վարդանանցի հանդէսին առիթով, ուր Հալէպի, Քիլիսի, Մարաշի եբեւելի ազգայիններ եւս հրաւիրուած են եւ ի յիշատակ այդ օրուան Վարդանանցի փոխուեր է Անթէպի միակ ընկերութիւնը, որ լուսաւորեալներու այդ ժամանակուան խումբը կը կազմէին եւ Կիլիկիոյ մէջ ազգասիրութեան եւ առհմային կրթութեան առհվիրաներ եղած են:

Տէր Մովսէս Հայր յետ քահանայութեան երկար տարիներ տոյն ընկերութեան նախագահը եղած եւ անձնազոհ ալ կրթական գործի համար թէ՛ Վարդանեան եւ թէ յետոյ միւս այլ ընկերութենց նիւթապէս սատարած է: Վարժարանաց մէջ եւ ի մասնաւորի Վարդանեան կրթարանի մէջ միշտ մեկէ աւելի տաներու պաշտպան եղած է, որոնցմէ մին՝ իր քրոջ որդիներէն Բրօֆ. Գէորգ Սարաֆեանն է, Տոքթ. Փիլիսոփայութեան, հոգեբան եւ մանկավարժ, Գալիֆորնիոյ Լաւէրն Գոլէճի բրօֆէսորներէն, միեւնոյն ժամանակ ուսուցիչ համալսարանին

Տէր Հայրը տոատաձեռն է եղած միշտ, ո՛չ միայն դպրոցներու, կրթական գործերու համար, այլեւ եկեղեցւոյ եւ կրօտելոյ հանդէպ: 1889–ին յերուսաղէմ ուխտէ վերադարձին, նորաոիպ պատկերապարզ ճաշոց մը, ձայնքաղ չարական եւ արծաթատպատ տաճնի աւետարան նուէր բերած էր, ուրիշ անդամներ ալ արծաթեայ բուրվառ եւ այլ նուէրներ ունեցած է, ոեւէ հանդանակութենց պարապային առաջին կարգի նուիրատուներէն կ'ըլլար: 1912–ին Կիլիկեան Ձեմարանի հիմնադրամի հանդանակութեան եւս յետուն Օամ. հնչուն ոսկի եւ մատենադարանի համար կարեւոր գրքեր նուիրած է*:

Տէր Հայրը ուսումնական մարդիկ կը յարգէր եւ ազգօգուտ գործերու համար մասնակցելէ չէր խուսափեր: 1886–ին Տիար Վահան Մ. Քիւրքճեանի խմբագրութեամբ լոյս ընծայ-

*) Տէր Հայրը յետ Աւստրալեան, նորաչէն եկեղեցւոյ բակին հարաւ արեւելեան անկիւնը քահանայից յատուկ սենեակ մը չինել տուած է անձնական ծախքով, իբրեւ ժողովատեղի եւ ննջարան հերթապահներու համար:

ուած Մենաոր հանդէսը քաջալերողներէն եւ նոյն Քիւրքճեանի պատրաստած հայատառ թրքերէն Ալօթագրքի հրատարակութեան մեկենասը ինք եղած էր:

Ցաճախ գործի մարդոց ալ փոխատուութիւններ ըրած է, որպէս զի կարենան իրենց ապրուստը ապահովել, որոնցմէ չատեր ետ վերադարձուցած չեն:

Ցիշատակելի է Տէր Հօր գործունէութիւնը՝ իր օծակից Տ. Եղիշէ Հօր եւ Թանպարանի վերոյիշեալ ընկերներուն հետ 70–80 թուականներու ընթացքին բողոքականութեան ծաւալման դէմ մղած պայքարներն ու հակաճառութիւնները, Սբ. Գրեաց հմտութեամբ եւ բանին կենաց քարոզութեամբ ախոյեան կանգնած են բանիւ եւ գործով:

Աւազանի արժանացած է 1899–ին Կաթող. տեղապահ Տէր Կիրակոս Եպիսկ. Բէքմէզճեանի օրով:

Տէր Մովսէս Աւագ քահանայ թէեւ տարիքն առած, սակայն տակաւին երկար ապրելու կոպմ մ'ունէր, եթէ բնականոն կեանքը չխորտակուէր 1915–ի տարապրութեամբ: 1915 Ապրիլ 17–ին Անթէպի մէջ ալ կարգ մը ծանօթ դէմքեր բանտարկութիւն կրած էին, յետոյ չատերը արձակուեցան, Թաթուլ Քիւրէլեան եւ ուրիշ քանի մը երիտասարդներ Հալէպի բանտը փոխադրուած էին, Ցուլիսի սկիզբներէը յանկարծ Տ. Մովսէս Հայր եւ Կարապետ Կիւլիզեան, Տ. Ցարութիւն Տ. Մելքոնեան, նախորդ եւ յաջորդ Առաջնորդական փոխանորդները՝ միասնարար ձերբակալուելով Հալէպ փոխադրուեցան, Ցուլիսի վերջերը անպարտ Անթէպ վերադարձան: Սակայն նոյն միջոցին տեղահանութեան սկսած էր կառավարութիւնը եւ Տ. Մովսէս Աւագ քահանայ եւս առաջին կամ երկրորդ խումբով մեկնելու հրաման ստացած էր, սոյն կրկնակի դէպքերը իր ջիղերը սարսեցին: Կէս գարէ աւելի իր ծառայած եկեղեցին լքելու եւ սիրեցեալ ժողովուրդէն բաժանման կսկիծը գինք անդարմանելի կերպով խոցած ըլլալուն՝ Օգոստոս 16–ին Հալէպ մահկանացուն կնքած է, եւ Թիլէլի Աղբ. գերեզմանատան երկրորդ չրջափակին հիւսիսային կողմը համեստ չիրմի մը տակ կը հանգչի այժմ, հաւատքով ու գործքերովը խնկելի, վարք ու բարքով օրինակելի, ժողովրդանուէր մշակ մը սիրելի: Ցիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

Ց. Գ.— Հանգուցեալը հասակով ու իրանով միջակ, դէմքով ճերմակ, սիրուն ու ժպտուն, մօրուքը ոչ սուսար եւ սպիտակ էր: Ձայնը հնչեղ էր քարոզի համար, բայց երգեցողութեան չատ չէր գիմանար: Ժամանակ յիշել, որ նորաչէն հոյակապ եկեղեցւոյ շինութեան բարոյական ու նիւթական սատարողներէն էր:

10 Հոկտ. 1932, Հալէպ

ՍԱՀԱԿ ՔՀՆՅ· ՄՈՄՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Իր եկեղեցական աքեմին տակ մեծ անհատականութիւն մըն էր Սահակ Քահանայ Մոմճեան, աշխարհական անուամբ Պերճ, որ տակաւին տարաբախտ գոհը եղաւ Հայ բանազատիչին։

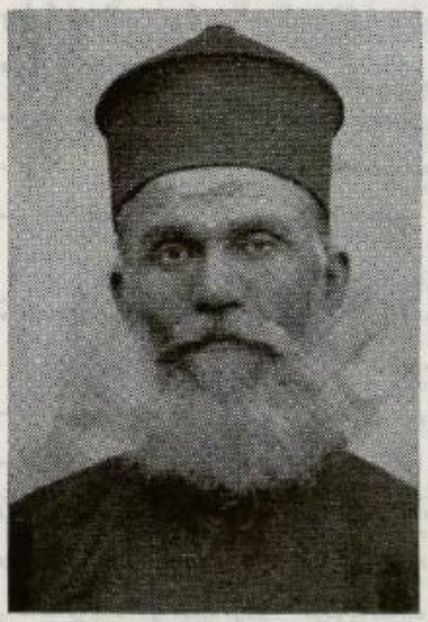

Տ· Սահակ Քհնյ· Մոմճեան

Ան ծնած է 1867–ին Այնթապ։ Նախնական կրթութիւնը առանալէ յետոյ, կը մտնէ Վարդանեան Կրթարան եւ ընթացաւարտ կ'ելնէ 1888–ին։ Այդ թուականէն իսկ կը սկսի իր գործունէութիւնը։ Նար սեբուհին դաստիարակութեան օգտակար ըլլալու նպատակով կը մտնէ ուսուցչական ասպարէզն եւ իբր անխոնջ մշակ կը վարէ կրթական կարեւոր պաշտօններ Այնթապի, Քիլիսի եւ Հալէպի մէջ։ Այդ թուականներուն իսկ յայտնի կ'ըլլայ իր անձնուէր եւ մեծ ժողովրդական Հայ մարդը։

1895–ի դէպքերէն առաջ կը մտնէ կուսակցական չարքերու մէջ եւ մեծ ծառայութիւն կ'ունենայ նաեւ այս ուղղութեամբ։ Իսկ 1900–ին կը քահանայանայ, ամէն տեսակէտով ազգին ծառայելու յարմարագոյն միջոցը նկատելով եկեղեցական ասպարէզը։ 1902–ին կ'երթայ Ամմաշ իր կրթութիւնը կատարելագործելու եւ կրօնական ծանօթութիւններն ընդլայնելու համար։ Վերադարձին տարի մը իսկէնտէրուն, յետոյ պահ մը Այնթապ, իսկ մինչեւ տարագրութեան տարին Քիլիսի մէջ իբրեւ տեղւոյն քահանան ծայրայեղ անձնուիրութեամբ անխոնջօրէն կ'աշխատի։ Ամէն Քիլիսցի վկայ է անոր բազմավաստակ եւ արդիւնաւոր գործերուն։ Իր ջանքով եւ Քիլիսի կարդ մը ազգայիններուն աջակցութեամբ կը դնուին կարեւոր ազգային կալուածներ, կը կառուցուին դպրոցական փառաւոր շէնքեր։

Անիկա ոչ թէ մխիթիք կղեր մը, այլ դրական մարդ մըն էր, աշխատանքի յարատեւ ճիգին մէջ, նուիրուած կրթական, տնտեսական, եկեղեցական, ընտանեկան բոլոր գործերուն, իրեն պարտ համարած էր վաղել ուր որ կարիք մը կայ, անձամբ ցոյց տալու թէ կարեւորը գործելն է եւ ոչ մէկ ազգապատկան գործ արհամարհելի չէ· եզական նուիրուած մըն էր այս անձը, մոռցած ինքզինքը եւ իր ընտանիքը, մխրճուած էր ազգին ծով հոգերուն մէջ։

Առանձին ջարդէն յետոյ երկիցս գնաց Անտիոք ու Ալէքսոյ Հայ գիւղերը եւ գնահատելի ծառայութիւններ ունեցաւ։ Տարագրութեան նախօրեակին Զէյթունի, Մարաշի եւ Ֆընտըճագի բռնագաղթը երբոր սկսած էր դէպի Տէր Զօր, կաթողիկոսական առաջարկը սիրով ընդունելով հետեւեցաւ անոնց, մխիթարելու եւ հոգալու համար եւ գնաց Տէր Զօր, Անէ, Մաան խաշտանջ կարաւաններու հետ։ Դուշակելով բնաջնջումի ծրագիրը, թաց աչքերով եւ քայքայուած փիլիքականով մը վերադարձաւ Հալէպ։ Առանց դարման խորհելու իր հալած կազմին, սկսաւ դարմաններ փնտռել վտարուած հայրենակիցներուն։ Ձեռնարկեց Որբանոց–Այրիանոցի մը եւ յաջողեցաւ հաստատելով զայն 1915–ին կառավարութեան արտօնութեամբ։

Ընկճուած ազգին դառն ցաւերովը, վախճանեցաւ 1915 Սեպտեմբեր 22–ին եւ մարմինը ամփոփուեցաւ Հալէպի Հայոց գերեզմանատունը փառաւոր յուղարկաւորութեամբ մը. իսկ 1919–ին ոսկորները փոխադրուեցան իր ծննդավայրը՝ Այնթապ, ընտանեկան գերեզմանատունը: Հանգիստ իր ոսկորներուն:

Տ· ԱՒԵՏԻՍ ՔՀՆՅ· ՔԷԼԼԷԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԵ·

1873 Մարտ 15–ին ծնած է Այնթապ՝ Նազարէթ Քէլլէեան, զաւակը Աւետիս եւ Ծաղիկ Քէլլէեան յայտնի գերդաստանին: Մանուկ հասակէն ժամասէր եղած եւ միշտ Դպրաց դասին մէջ չափիկ հաղնելով հասած է ուրարակրութեան ու սարկաւագութեան: Ուսումն առած է Այնթապի Վարդանեան կըթարանէն. յետ ընթացաւարտութեան՝ մի քանի տարի առեւտուրի եւ Ներսէսեան Վարժարանի ուսուցչական աստիճանի մէջ մնալով, 1896 Յունականին հրաւիրուած է Հոմսկլայի մերձ, Խհնէչ աւանին Հայոց դպրոցին ուսուցչութեան, եւ Քէյվան ազգ հոչակաւոյն Հայուն քով բնակած է, զոհ ձգելով ամէնքը: 1899–ին կարապետ Մահսէրէճեանի դստեր Ովաննային հետ կ'ամուսնանայ: Երբ Խհնէչ կ'երթայ ընտանեօք, 1901–ին իր անդրանիկ տղան Աւետիս ծնաւ (որ ապագային Ֆրանսական եւ Պելճիքական Հոդատրծական Գոլէճներէ բնթացաւարտ ըլլալով, այժմ կը պաշտօնավարէ յԵգիպտոս): Ցոյժ հիւրասէր մէկն ըլլալով Հոմսկլայ գնացող ուխտաւորներուն կ'օգնէր ամենայն սիրով: 1903 Յունականին Եփրատի հանդիպակաց կողմը ձիպլին Հայ գիւղէն հրաւէր կ'ստանայ քահանայութեան: Ուրհայի մէջ Տորկն Եպիսկոպոսն կը ձեռնադրուի քահանայ: Անմիջապէս գործի կը ձեռնարկէ գիւղին գժտեալ մեծաւորները հաշտեցնելով, եւ կը սկսի համերաշխ գործունէութեան — դպրոց, եկեղեցի, տարեցներու եւ նոր սերունդին մէջ չինարարութիւն եւն.: Համբաւը արձագանգ կուտայ բոլոր չրջակայքը եւ նոյն իսկ կէսկէսի կոչուած, ներսէն Հայ, դրսէն մահմետական, գիւղացիներու մէջ: Այս վերջիններէն դիչերանց կուգային եւ իրենց պռոշներն ու մկրտութիւնները կատարել կուտային Հայ քահանային ձեռքով:

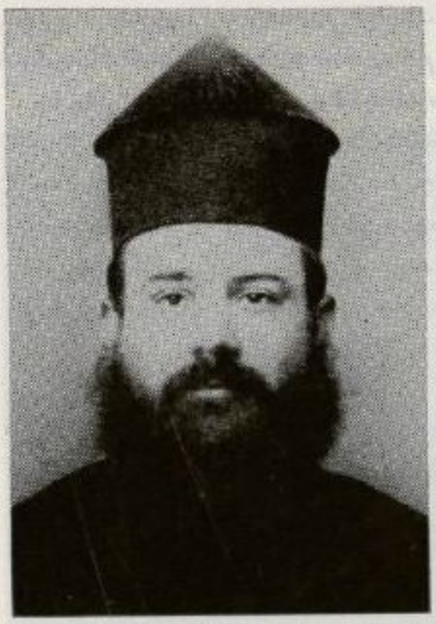

Տ· Աւետիս Քհնյ· Քէլլէեան

Հարեւան ազգեցիկ մահմետականներ կը գիմէին իրեն, արդար խորհուրդին եւ դատաստանին համար: Իր տունը եւ եկեղեցին միշտ հիւր կ'ընդունէր անխտիր, կը կերցնէր եւ կը պատուէր զանոնք. նեղութեան մէջ եղողներուն նիւթական օգնութեան կը հասնէր, իր բարեկամ մեծաւորներուն հետ: Այնի գիւղ, Քափարաճ, Սուրբ Սաղդուխտ, եւ այլ Հայանուն աւաններու, այժմ օտարազգի, բնակիչները, իրեն կուգային՝ խորհուրդ եւ խրատ առնելու: Խալֆէթի աւանին ազգեցիկ մահմետականը Րէչատ, իրեն զրկած էր սպասաւոր եւ ձիեր, որպէս հիւր հրաւիրելով իր քով, որմէ շատ

դոհ մնացած էր այլազգին, եւ իրեն մատնուար հրամանագիրը տուած էր ներկայանալու Գայմագամին եւ Դատուորին, իրեն դիմողներուն խնդիրքը պարզելու:

Երէցկինը, իր երեք զաւակներով, կը զորձէր ժողովուրդին մէջ, կանանց գաստիարակութեան սատարելով: Ձիպինի չուկային մէջ ձմրան ընթացքին մի–մինակ լքուած կը գտնէ 15 տարեկան մէկը, 3–4 սպասաւորներով, զանոնք անմիջապէս իր տանը կից հիւրասրահը կը բերէ, տաք վառարան, կերակուր, անկողին տալով սառնամանիքէն կ'ապաստէ: Յաջորդ օր անոնք կ'երթան, եւ սակայն, չարաթ մը եաք ջարիներու վրայ բեռցուած մեծ քանակութեամբ ցորեն, գարի եւն. կը դրկեն քահանային, իր ցոյց տուած ապաստանութեանը համար: Այս լքուած տղան մէկ հատիկ որդին էր տղեցիկ չէյխի մը: Ան ի երախտապիտութիւն, Շէյխը կը խոստանայ ամէն տարի նոյն նուէրը դրկել:

1908 Օգոստոսին արեւահար ըլլալով, տոսոփիկ կը հիւանդանայ, սակայն երբ Պէրէճիք կը տանին բժիշկի, հոգին կ'աւանդէ հոն եւ կը թաղուի Հայոց եկեղեցին:

Երիտասարդ քահանան, իր անսահման բարեսրտութեամբ եւ ձեռնբացութեամբ, որբևայրի երէցկինին եւ երեք զաւակներուն բան մը չձգեց: Անոնք Այնթապ վերադարձան եւ ապաստան գտան երէցկնոջ եղբօր՝ Եադուպ Մահսէրէճեանի քով, որ Առանայի չարդէն եաք դնաց Եգիպտոս, ղրկնէք՝ իր բնտանիքով հոն բերել տուաւ, զաւակները իր զաւակներով Գալուստեան վարժարան ղրկեց եւ Հայ դաստիարակել տուաւ: Անոնց ամէնքն ալ լաւագոյն ուսում առանալով ամուսնացած, տուն եւ բնտանիքի տէր եղած են:

Ծ· Խ·— Կենսագրական այս ցօքերը կը պարտինք Պր· Եագուպ Մահսէրէճեանի, որուն թրքերէն բերանացի խօսածները հայացուցած է Պր· Առուր Եագուպեան:

Տ· Աւետիս Բհնյ· Քէլլէեան ուսուցիչ մըն էր Ներսէսեան վարժարանի Ծաղկոցին մէջ երբ իրր ուսանող հոն մտած էի, հինգ տարեկան հասակին: Հոն կար ցաւս ուրիշ դաժան դէմքով ուսուցիչ մը (Գ· Մ·), որուն գաւազաններու հարուածներուն շաչիւնը դեռ կը յիշեմ զարհուրանքով: Սակայն Նազարէթ Քէլլէեան իր ազնիւ բնաւորութեամբ, ժպտուն դէմքով ու գուրգուրոտ շեշտերով այդ դպրոցական յարկին տակ տիրող ահաւոր մթնոլորտին մէջ հրեշտակի մը տպաւորութիւնը կը թողուր դեռատի ու անմեղուկ ուսանողներուս վրայ:

1907–ի ամառը, երբ ձիպին այցելեցի, աչքովս տեսայ Տէր Աւետիս Բահանայի բարեբար գործունէութիւնը: Ձիւթ կը սիրէին թէ՛ Հայեր եւ թէ Թուրքեր: Երեք ուսանող ընկերներով Բէֆարան Բրտական գիւղը այցելութեան գացինք: Տէր Աւետիս Բահանայի անունը տալով ամէն դժուարութիւններէ ու վտանգներէ զերծ մնացինք: Բէֆարանի Բիւրտ գիւղապետը մեզի փառաւոր սեղան մը սարքեց եւ պատուեց մեզ: Հոն տեսանք հինաւուրց Հայ եկեղեցիի մը շէնքը, դեռ կանգուն: Ջեղունը փոխանակ տախտակէ գերանիներու, կառուցուած էր երկար եւ հսկայ քարերու գերաններով: Արձանագրութիւն մըն ալ կար հայերէն լեզուով: Եթէ յիշողութիւնս գիս չի խաբեր, 17–րդ դարէ մնացած էր այդ արձանագրութիւնը: Մեր հոգիները ճմլուեցան, սակայն, ի տես այն տխուր վիճակին, որուն ենթարկուած էր այդ իսկապէս գեղեցիկ եկեղեցին: Անիկա փոխանակ խունկի անուշ ծուխով տոգորուած ըլլալու, կենդանիներու գարշահոտութեամբ

սրբապղծուած էր: Փարախի մը վերածուած էր Աստուծոյ Ս. Եկեղեցին:

Քիւրտ գիւղապետը Հայու դիմագիծ ունէր: Արդեօք մահմետականացած Հայու սերունդի մը շառաւի՞ղն էր այն հիւրընկալ ու բարի Քիւրտը: Ծ. Խ.

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՔՀՆՅ. ԹԱՎՈՒԳՃԵԱՆ

(1870–1934)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Հոգեւոր Տէր Ներսէս Ա. Քահանայ Թաւուգճեան աշխարհական եղած ատեն կը կոչուէր Գրիգոր: Հայրական մականունը Թէեւ Քիւչճեան էր, բայց հայրը, Ներսոյ Քիւչճեան, իր հօրեղբօրմանկանունով ճանչցուած ու եղած է Թաւուգճեան:

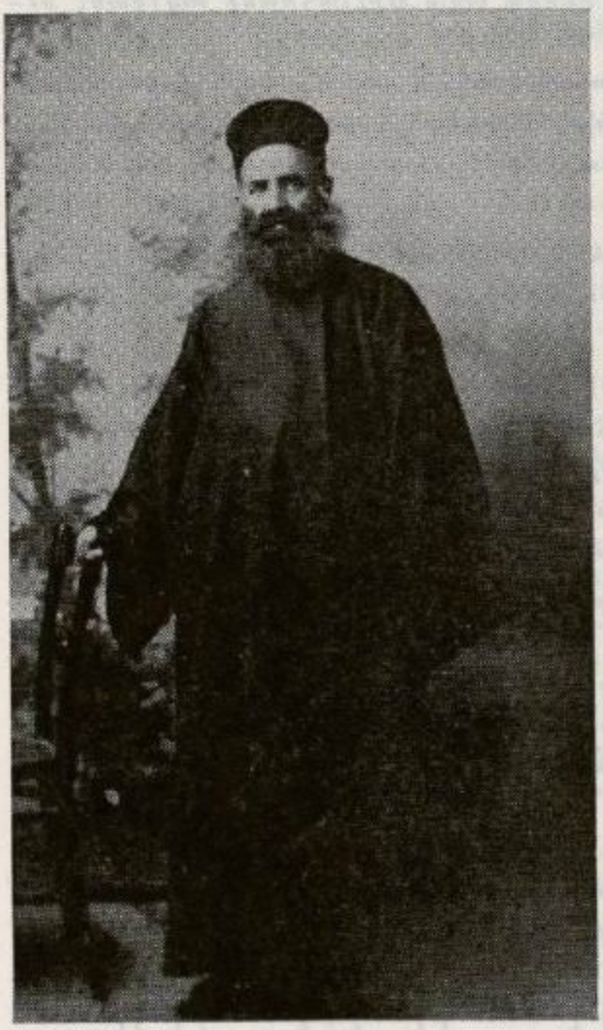

Տ. Ներսէս Ա. Քհնյ. Թաւուգճեան
Հերոսամարտի Վետնդ երէցը

Գրիգոր Թաւուգճեան կարգալը սորված է իր հայրիկէն, ապա, 1879 Յուլիսին մտած է Աղգային Ներսէսեան Վարժարան եւ շարունակած մինչեւ 6. դասարան: Օտար լեզու մը սորվելու փափաքով 1882–1885 յաճախած է Ֆրանչիսկեաններու նորաբաց դպրոցը. բայց դժգոհ անոնց կրթական դրութենէն, 1885–ին արհեստի մըտած եւ մանուածապատկութեան հետեւած է, ծրագրելով քանի մը տարի աշխատիլ ու դրամ ունենալ՝ ապա երթալ Բարձր դպրոց մը յաճախելով կանոնաւոր ուսումի մը տիրանալու համար:

Սակայն հայրիկին անակնկալ մահը վերիվայր կը ձգէ այդ ծրագիրը: Ընտանիքին ապրուստի հոգը կը մնայ իր վրայ, եւ արհեստը չարունակելով հանդերձ կը ջանայ ինքնաշխատութեամբ զարգացնել ինքզինք: Գիշերային դպրոց յաճախելով ըստ բաւականի կը զօրացնէ Թրքերէնն ալ:

1896–ին, քանի մը բարեկամներու բարեխօսութիւնով եւ ազդակցութիւնով կը յաջողի մտնել Կ. Թ. Գոլէճ, որպէս ձրիաւարժ ան: Ընդհանուր կարգապահութեամբ Թէեւ Ցրէմլէնի համապօր, բայց անգլիերէն չգիտնալուն կը սիրուի պահպան կարգերու հետ դաս առնել: Նոյն տարի, ապրուստի հոգով, ՎԱՐ-

ԴԱՆԵԱՆ–ի մէջ չարաթական 14 պահ դաս կ'աւանդէ իրեւ այցելու ուսուցիչ, հակառակ Գոլէճի դասերուն՝ որոնք ծանրօրէն կը ճնշէին վրան։

Ճակատագրական տարի կը չարունակէ նոյն դրութեամբ, դոյզն վճարում մը կատարելով Գոլէճին, որպէս կրթաթոշակ, բայց 1893–ի վերամուտին ազդարարագիր մը կ'ընդունի քէ կ. Թ. Գոլէճի աշակերտ ըլլալէ դադրած էր։ «Բիւզանդիոն»ի մէջ տպուած «Հաղորդութենէ ետքը Ծոմապահութիւն» խորագրով յօդուածը, որ հակա–Գոլէճ և հակա–Բողոքականութիւն կծու արտայայտութիւններ ունէր, իրեն վերագրած էին, ինչ որ ճիշդ չէր։

Այդ տարին մնայուն ուսուցիչ կ'ըլլայ Վարդանեան Կրթարանի, եւ երբ կ'ընդունուի որպէս քահանայացու Արմաչ երթալու խնդրանքը՝ կը ձգէ ուսուցչական ասպարէզը։ Պաշտպանութեամբը ԵԿԵՂԵՑԱՍԻՐԱՑ Ընկերութեան, որուն հիմնադիրներէն էր (1897), երկու տարի կը յաճախէ Արմաչի Դպրեվանքը, մասնաւոր դասեր առնելով, ի մէջ այլոց, Փոխ–վանահայր Դուրեան Սրբազանէ։

1903–ի Յուլիսին, Եկեղեցասիրացի պահանջով կը վերադառնայ Այնթապ, մաս կազմելու քահանայացուներու այն խումբին՝ որ իր ձեռնադրութիւնն ու օծումը պիտի առանար նորընտիր կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայեանէ։ Հոկտեմբերին կ'ամուսնանայ Գէորգ տպա Սիւլահեանի աղջկան, ուսուցչուհի Անիցա Սիւլահեանի հետ, եւ 1904–ի սկիզբներէն, քահանայացու երեք ընկերներով կը մեկնի Սիս։ Քահանայական օծումը կը տառնայ 13–26 Յունուարին, Անուանակոչութեան օրը, օծակից ունենալով Գարեգին Քահանայ Պօղարեանը, Մեսրոպ Քահանայ Տէմիրճեանը եւ կարապետ Քահանայ Մըղրպլեանը։

Տէր Ներսէս Քահանայ Թավուզճեան 1904–1915, մօտաւորապէս 12 տարի կը ծառայէ Այնթապի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիին որպէս ծխատէր քահանայ եւ քարոզիչ։

Առանձին կոխնէրէն յետոյ (1909) Անտիոք եւ Սուէտիա կը դրկուի հայկական նպաստի բաշխման գործով։ Տարի մը վերջ դարձեալ կը մեկնի այդ չրջանը, իրեւ Առաջնորդ. փոխանորդ, բաշխելու համար պետական 900 Օսմ. ոսկի նպաստը։ Մօտ չորս ամիս կը մնայ այդ չրջանին մէջ, քարոզելով ու մխիթարելով աղէտահար ժողովուրդը։

1915–ին, մտաւորականներու կարաւանով կը տարագրուի Համա, ուրկէ կ'անցնի Սէլիմիէ, իր օծակիցին՝ Գարեգին Քահանայ Պօղարեանի հետ։ Մեծկակ չէնք մը վարձած՝ կը հաստատուն եկեղեցի, ամէն օր կատարելով ժամերգութիւն, ու կիրակիները՝ պատարագ եւ քարոզ։ Տարի մը չանցած, Միւրիա տպաստանած բոլոր քահանաներու հետ, իրենց ընտանիքներէն բաժնուած, կը տարուին Արաբական անապատի տհմաններըը, Թաֆիլէ աւանին Պուսէյրա պիւղը։ Անօթութիւն, զրկանք ու նախատինք չանձն առած՝ ութ ամիս կը կրկին աքսորի այդ կեանքը, մերժելով կրօնափոխութեան ամէն առաջարկ։ 1917–ին, ազատուած, կը վերադառնան Սէլիմիէ, իրենց ընտանիքներուն ապրուստին համար Տէր Ներսէսը՝ մանուածայծրոծութիւն, իսկ Տէր Գարեգինը՝ ալիւրավաճառութիւն ընելու հարկադրուած։

1918–ի աշնան, երբ Համա կը զբաւուի Անգլիացիներէ, Տէր Ներսէս Քահանայ Թավուզճեան հոն կը կանչուի կազմակերպելու համար Ազգային Միութիւնը եւ Հայկական Որբանոց–Այրիանոցը։ Շնորհիւ Անգլիացիներու օժանդակութեան, երկու ձեռնարկներն ալ ի գլուխ կը հանուին կարճ առնէն մէջ եւ մեծապէս օգտակար կ'ըլլան հայրենադարձի։ Տէր Ներսէս ինքն ալ կը վերադառնայ Հայրենիք 1919–ի ամառը, եւ Սահակ Կաթողիկոսի

յաւուկ մէկ կոնդակով կը նշանակուի Այնթապի Կաթողիկոսական փոխանորդ։

Ինքնապաշտպանութեան տարին չատ մեծ եղաւ դերը Տէր Ներսէս Հօր։ Իրրեւ Նախագահը Ազգային Մխութեան, եղաւ գլխաւոր վարիչը ոչ միայն ներքին գործերու, այլ եւ ռազմական ու քաղաքական խնդիրներու, դրեթէ միշտ մաս կազմելով բանագնաց մարմիններու, նոյնիսկ առանձին ներկայանալով Էօրֆան Պէյի նման մոլեգնոտ թիւրք հրամանատարներու։ Այնթապի Գոյամարտը լուսահոգի Տէր Ներսէսի մէջ երեւան բերաւ հեռատես ու խորատես ղեկավար մը, որ իր կշռուած ու դաւուած խորհուրդներով քանի՛–քանի՛ անգամներ փրկեց կացութիւնը, Այնթապցին առաջնորդելով յաղթանակի ու փրկութեան։ Ինքն էր, որ հերոսամարտի ընթացքին անօթութեան ու անասունպութեան չրջանի մը մէջ դուրս եկաւ Այնթապէ, Հալէպ ու Պէյրութ՝ դիմելց Ֆրանսական վերին իշխանութեանց, քաղաքական ու տնտեսական ապահովութեան ի խնդիր։ Այդ տարիով այցելեց նաեւ Եգիպտոս, դրեց վեհափառին, Ամերիկայի մեր հայրենակիցներուն, դիմեց Հ. Բ. Ը. Միութեան, ուսեսաի եւ ռազմանիւթի համար օգնութիւն հայցելով ամենքէն։

Եւ ծանօթ է վախճանը։ Ցաղթողներս յաղթուած դուրս եկանք Այնթապէն, ապաւէն որոնելով օտար երկիրներու տակ։

Տէր Ներսէս Հայր Հալէպ հաստատուեցաւ։ Հալէպ հաստատուեցան նաեւ մասը հպարտ աւելի Այնթապցիներ, մեծամասնութեամբ թիթեղէ ու տախտակէ պարաֆներու տակ։ Բայց չուշացաւ մեր կազմակերպութիւնը։ 1924–ին Այնթապցիներու գործածութեան յատկացուեցաւ Ս. Աստուածածին եկեղեցին. հիմնուեցաւ կրթասիրաց վարժարանը, չատ չանցած՝ նաեւ Ներսէսեանը։ Այնթապցիներու աղեցութեան տակ էր Կիլիկեան Գաղթականաց Վարժարանն ալ։ Ու տարիներու հետ ծաղկեցաւ մեր գաղութը կրթօճախներ, կրթական ու տնտեսական. պարաֆները վերածուեցան ապիւսաչէն ու քարաչէն տուներու։

Այս բոլորին մէջ կարեւոր բաժին մը ունեցաւ Տէր Ներսէս Քահանայ Թաւուդճեան, գործակցութեամբը հայրենակից երկու քահանայ հայրերու, Տէր Ներսէս Պապայեանի եւ Տէր Գաբրիէլ Պօղարեանի (1926–է սկսեալ)։

Լուսահոգի Տէր Ներսէս Հայր, ի վարձ իր եկեղեցական ու ազգային բեղուն գործունէութեան, 1926–ին երջանկայիչատակ Սահակ Կաթողիկոս առաջաւ աւագութեան աստիճան։ Ան եղաւ Նախագահը Հայր. Միութեան ու Ա. Ա. Միութեան Խորհ. Մարմինին, ինչպէս նաեւ անդամ Ազգ. Գաւառական ժողովի եւ Կրօնական ժողովի, ամենուրեք տանելով իր առոյգ մտածողութիւնը եւ անվարանելի ընդգիմամարտութիւնը, երբ այդպէս կը պահանջուէին Ազգին ու Եկեղեցիին չահերը։

Օր մըն ալ, 1934 Յուլիսի 3–ին, վաստարար վարձատրուեցաւ կարապետ Գասպարեան կոչուած ատրնահոգի Հոյու մը գնդակով, որովհետեւ, ամուսնալուծուած այդ առահակին փափաքին չէր կրցած գոհացում տալ՝ դիեցիկ մանուկը մայրիկէն բաժնելով հայրիկին վերադարձնելու ապօրինութիւնը գործելով...։

Յուլիսի 5–ին աչքերը յաւիտենութեան փակեց մեր աննման երիցապետը եւ Յուլիսի 7–ին կատարուեցաւ թաղման կարգը, նախագահութեամբ ապտոտիկ Կաթողիկոս Բարսղէն Վեհափառի, որ յատկապէս Հալէպ եկած էր այդ տխուր պարտականութեան համար։

Տէր Ներսէս Աւագ Քահանայ թաղուեցաւ Հայ Եկեղեցիի չրջարակին

մէջ, Ս. Աստուածածին եկեղեցիի արտաքին զրան առջեւ — այն եկեղեցիին՝ որու բեմը իրմով կենդանացած էր:

Լուսահոգին ո՛չ միայն ճարտարախօս քարոզիչ էր, այլ եւ գրող. Բաբ-ղէն Եպիսկոպոսի ԼՈՑՍ-ին եւ Զարմայր Քահանայի ՏԱՃԱՐ-ին մէջ ունի կրօնա-եկեղեցական դրուքիւններ ու քարզմանութիւններ: Զեռագիր քարոզները կրնան առնուր հատոր մը կազմել: Շահեկան են մանաւանդ իր Ճուչազրութիւնները, օրը օրին դրի առնուած, 1920–1934 չրջանին յատուկ ազգային ու եկեղեցական դէմքերու եւ դէպքերու հետ կապուած:

Քարոզներէն մէկը, ՏԵԱՆՐՆԸՆԴԱՌԱՋ-ի նուիրուած, հայատառ թըրքերէն, կրօնասէր Հայու մը նուիրատուութեամբ տպուած է 1932-ին եւ ձըրիօրէն բաժնուած:

Լուսահոգի Տէր Հօր երկոյ որդին է ներկայիս Ամերիկահայոց Առաջնորդ Տիրան Արքեպիսկոպոս: Կրտսեր որդին, Յակոբ Ներսոյեան, նոյնպէս Ամերիկա է, ուսանող Աստուածարանութեան: Մէջնեկ որդին, Պ. Գէորգ Ներսոյեան, կը դանուի Հալէպ եւ Տեսուչն է Հայաստաննեայց Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ Դպրոցներուն:

Տ· ԳԱՐԵԳԻՆ Ա· ՔՀՆՅ· ՊՕՂԱՐԵԱՆ

(1867 — 1946)

ԳԼՈՒԽ ԺԷ·

Տէր Գարեգին Ա. Քհնյ. Պօղարեան ծնած է Այնթէպ, 13/25 Փետր. 1867-ին: Ազգանի անունը եղած է Գրիգոր, որ Սանուց Դպրոցին մէջ ընդհանուրի կարգին «հայկականացուած» եւ փոխուած է Գարեգինի, ապա անփոփոխ պահուելով քահանայական օծման ատեն:

Տ· Գարեգին Ա· Քհնյ· Պօղարեան

Հայրը, Խաչատուր Պօղարեան, (1839–1899) ժամանակներէն յորջորջուած է Թանգարանիը Խաչէր, այն հոգեհնուէր ծառայութեանց համար որ ընծայած է Այնթապի վարդանանց Թանգարան Ընկերութեան եւ անոր հաստատած Գիշերային Դպրոցին*:

Գարեգին Քհնյ. Պօղարեան համեստ կրթութիւն մը միայն առացած է, հինգ տարի (1874–1879) յաճախելով Ազգ. Ներսէսեան Վրժ.ի մէկ սենեակին մէջ բացուած վարդանանց Մեսրոպեան Սանուց վարժարան, որ ընդամէնը 30 աշակերտ ունէր, երկուական մէճիտա տարեթոշակով:

Հետագային, մասնաւոր դասեր առնելով կամ գիշերային դպրոց յաճախելով զօրացուցած է նաեւ իր գիտելիքներն ուսումը:

1883–1893, հետեւած է մանուածայգործութեան, քանի մը տարի ընկեր ըլլալով կարուճ ազա Մէրճէնեանի:

---

*) Յիշեալ ընկերութիւնը հիմնուած էր անձնանուէր ընկերութիւն անուանով գործակցական ընկերութիւն մըն ալ — առաջինը իր տեսակին մէջ,

1893–1903 եղած է դպրոցի–հաշուտկալ նախ Մէրճէնեան, ապա Լէյլէկեան վաճառատուններուն, ինչ որ պատեհութիւն տուած է իրեն որ դառնայ վարպետ հաշուապահ–տոմարակալ մը:

1903–ին հրաժեշտ տուած է աշխարհական կեանքի, եւ դիմացում տալով Վարդանեան Ընկերութեան պնդումներուն՝ երեք տ՛յլ ընծայացուներով մեկնած է Սիս, առանալու քահանայական օծումը: Ձեռնադրութիւնը կատարած է Սահակ կաթ. Խապայեան, 26 Յունուար 1904–ին: Օծակիցները եղած են՝ Տ. Մեսրոպ Քհնյ. Տէմիրճեան, Տ. Ներսէս Քհնյ. Թաւուգճեան եւ Տ. Կարապետ Քհնյ. Մղրդլեան (Օրուլ գիւղին համար):

Տէր Գաբրիէլ Ա. Քհնյ. Պօղարեանի 42 տարուան քահանայական գործունէութիւնը հետեւեալ կերպով կը բաժնուի.

ա) Ծննդավայրին մէջ, Այնթապ, 1904–1915:

բ) Տարագրութեան շրջանին՝ Համա եւ Մէլիմէխ 1915–1919:

գ) Տարագրութենէ վերադարձէ վերջ դարձեալ Այնթապ, 1919–1922:

դ) Այնթապի պարպումէն վերջ (ուրկէ մեկնող վերջին քահանան եղած է) Ճունիէ — Լիբանան — 1923–1925:

ե) Հալէպ, 1926–1946, ուր վախճանած է 12 Փետր. 1946–ին եւ թաղուած Ապր. Գերեզմանատունը:

* * *

Շատ կանուխէն, աչքը բացած դպրոցի եւ ընկերութիւններու մէջ, եւ կարծես ժառանգելով իր հօր գործը, Տէր Գաբրիէլ Ա. Քհնյ. եղած է սիրող մը դպրոցի, եկեղեցիի, գրքի եւ թերթի: Ունէր քաղցր ձայն եւ վնտռուած երգիչ մը եղած է տարիներով, ըլլա՛յ հաւաքոյթներու եւ ըլլայ եկեղեցիի մէջ:

Հաւատաւոր վարդանեանցի մըն էր, հիմնադիրներէն «Վարդանեան Սանուց Միութեան» (որուն նախագահը եղաւ քահանայութեան շրջանին, մինչեւ 1915):

Եղած է անդամ վարդանեան կրթարանի Գործադիր ժողովին ու Հոգաբարձութեան, մէկէ աւելի շրջաններով: Անդամակցած է նաեւ Ապր. Հայկանուշեան Վրժ.ի Հոգաբարձութեան: Հիմնադիր–Հոգաբարձուներէն էր Կիլիկեան Ձեմարանի (1912–1915), որուն գոյատեւութեան մէջ մեծագոյն բաժին ունեցողներէն է՝ իր անվերջ թղթակցութիւններով:

Տարիներ վերջ, երբ Հալէպ հաստատուեցաւ, նոյն սիրով ու եռանդով ինքզինք նուիրեց Այնթապի կրթասիրաց վարժարանին, որ հաստատուած էր Հալէպի մէջ, 1924 Յունուարին: Անոր Գործադիր ժողովին, Հոգաբարձութեան եւ Խնամակալութեան անդամակցած է տարիներով, նոյն խոկ հիւանդութեան շրջանին:

Այնթապի համար, որ բաժնեգիրներով գոյացուած 400 Օսմ. ոսկի դրամագլուխ մը ունեցած է եւ երեք կեդրոններու մէջ (Էպլահան, Պալըգլը, Գալա Ալթը) պահած է նպարավաճառի խանութներ, ժողովրդային կոչումով «Թանգարան Տիւէնի»: Էպլահանի կեդրոնին վարիչը եղած է Թանգարանեը խաչէր:

Տէր Գաբեգին Ա. Քհնյ.ի օգտակար ծառայութիւններէն մէկը եղած է հաստատումը Պօղարեան Գրատունին (1898–1915), նախ գործակցութեամբը իր քեռայրին, Գրիգոր Ա. Ադամեանի եւ ապա ընկերակցութեամբը Քլլիսցի ուսուցիչ Սմբատ Ղազէլեանի:

«Պօղարեան Գրատուն»ը, բացի դպրոցական դասագիրքերու հայթայթումէն, եղած է նաեւ հայթայթողը գրական, գիտական, պատմական զանազան հրատարակութիւններու, ինչ որ մեծ դիւրութիւն ընծայած է հաստատելու ընտանեկան, դպրոցական ու մխիթենական գրադարանները:

Գաբեգին Ա. Քհնյ. յամառ ընթերցող մըն էր. ունէր սեպհական ճոխ գրադարան: Գործակալ–ատենադիչն էր Բիւզանդիոնի, Արեւելեան Մամուլի, Լոյսի, Տաճարի, Բիւրակնի, Բժիշկի նման պոլսական ու գաւառական օգտակար ու կրթիչ թերթերու:

Այնթապի ինքնապաշտպանութեան կռիւներու չրջանին (1920–1921) եղած է հաշուապահը Ազգ. Միութեան եւ Պարենաւորման Վարչութեան: Ազատագրի տարիներուն (1921–1922) նախագահն էր Ազգ. Միութեան եւ Թաղ. Խորհուրդին: Այնթապէն մեկնած է 1922 Դեկտեմբերին, վերջին կառաւանին հետ:

Վեհափառ Սահակ Կաթ., ի վարձ տարիներու օգտակար ծառայութեան, 1933–ին «Մագիկեայ Սեւ Փիլոն»ի իրաւունք շնորհած էր Տ. Գաբեգին Ա. Քհնյ. Պօղարեանի: Աւազանէ ցութիւնն ստացաւ 1934 Դեկտ.ին, Աթոռակից–Կաթողիկոս Բարգէն Վեհափառէն:

Թէեւ գրող մը չէր, բայց գրիչը ձեռքէն չէ ձգած բնաւ: Թղթակցութիւն, տեղեկագիր եւ հաչիւ իր սիրական զբաղումներն են եղած. յաճախ առեղնապետը եղած է իր մասնակցած ժողովներուն: Աեն աեն թղթակցութիւններ ղրկած է նաեւ թերթերու (Բիւզանդիոն, Բիւրակն, Տաճար եւն.):

Հալէպի Սիւրիահայ Տարեցոյցին մէջ (Ա. Տարի, 1924) լոյս տեսած է իր գեղեցիկ մէկ ուսումնասիրութիւնը «Հայ Գաղթականութիւն Լիբանանի»: «Ինքնակենսագրութիւն»ը, որ լեցուն է պատմական նօթերով, լոյս տեսած է Հալէպի Եփրատ Թերթին մէջ (Ի. Տարի, թիւ 2862–2864): Ունի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մըն ալ, Այնթապի Դպրաց–դասին 35–ամեակին առիթով պատրաստուած:

Զաւակներէն երկուքը կը մնան Հալէպ — Գրիգոր Պօղարեան (Տնօրէն Այնթապի Կրթասիրաց Վարժարանին) եւ Յակիկ Պօղարեան (Վարիչ Պօղարեան Գրատան, որ Հալէպ վերահաստատուած է 1925–ին): Երրորդ զաւակը, Նորայր Եպիսկ. Պօղարեան, երուսաղէմի Ս. Յակոբեան վանքի միաբաններէն է: Կրտսեր զաւակը, Նուպար Պօղարեան, կը գտնուի Պէյրութ եւ աւագ պաշտօնեաներէն է Ցրանասկան Մամուլի Գործակալութեան:

Գ. Պ.

Տ· ՄԵՍՐՈՊ ՔՀՆՅ· ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԸ·

Տէր Մեսրոպ Քհնյ· Տէմիրճեան, ծնած է Այնթապ, 1859 Թուականին: Իր աւազանի անունն էր Ղուկաս, իսկ դպրոցական եւ աշխարհական անունն էր Մեսրոպ: Զաւակն էր երկաթագործ Տէմիրճի Աւետիսին:

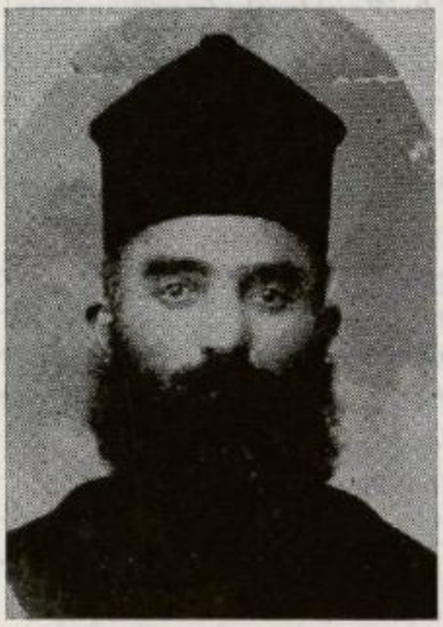

Տ· Մեսրոպ Քհնյ· Տէմիրճեան

Իր նախնական ուսումն առած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Մկրտիչ Քէշիշեանի Այնթապ հիմնած գիշերօթիկ դպրոցին մէջ, ուր ամենափայլուն ուսանողներէն մին եղած էր, որմէ վերջ ուսուցչութեան պաշտօն ստանձնած է Ներսէսեան Ազգային Վարժարանին մէջ:

1878 Թուականներուն կը կազմակերպէ իր համախոհներով Ազգային Ընկերութիւնը եւ կը հիմնէ Ազգային Դպրոցը, 20–22 որբ աշակերտներով: Աստիճանաբար վճարեալ ուսանողներ եւս կ'ընդունուին եւ դպրոցը հետզհետէ մեծնալով կ'ըլլայ Այնթապի հայութեան համար ուսմունքի եւ կրթութեան որբան մը: Մինչեւ իր կեանքին վախճանը անձնուիրութեամբ աշխատեցաւ այս դպրոցի յառաջացման համար ուր պարբերաբար, իբր այցելու ուսուցիչ, ձրի դասաւանդութիւններ ըրած է:

Նոյն Թուականներուն նաեւ հիմնեց Այնթապի մէջ Ազգային Կուսակցութեան մասնաճիւղ մը, գործակցութեամբ Կովկասահայ Վրթանէս Վարժապետի որ իբր գործիչ Պոլսէն ղրկուած էր, հրահրելով Այնթապի հայութեան մէջ ազգային ազատագրութեան տենչը, վերազարթնումի այդ օրերուն:

1890–ին կը նետուի առեւտրական ասպարէզին մէջ եւ իր դպրոցական բարեկամներով կը հիմնէ առեւտրական բաժանորդակցական ընկերութիւն մը, զոյացնելով անոր դրամագլուխը ամսական բաժանորդագրութիւններով: Մեսրոպ էֆէնտին կամ Մեսրոպ խօճան, ինչպէս ան ճանչցուած էր իր աշխարհականութեան չրջանին, իբրեն խորհրդական ունենալով Մանուկ Պալտօնեանը, առեւտրական սենեակ մը բանալով կ'ակսին տակաւ տակաւ այս դրամագլուխը եւ յետոյ գործը աւելի ընդարձակելով, զանազան ապրանքներու առուծախի գործին մէջ կը մտնեն եւ նոյն իսկ ասփրիչի խանութ մը կը բանան եւ Քիւչիւք Փաշայի հանրային բաղնիքը կը բանեցնեն: Ընկերութեան դրամը եւ տեսարակները վստահուած էին իրեն: Ընկերութիւնը կը բարգաւաճի եւ իր հասոյթներէն բաժին մը եւս կը հանուի Ազգանականի մէջ ուսում առնող որբ ուսանողներու ծախքերը ապահովելու համար:

1894–ին կ'ամուսնանայ, այդ առենուան մեծահարուստ առեւտրական, Վարդան Նորաիկեանի աղջկան Ովսաննային հետ: Այս միութենէն կ'ունենայ երեք մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակ:

Ա.եւտարական ընկերութիւնը, Յարդի տարին, 1895–ին, կ'առիթ տալով դադրեցնել իր գործունէութիւնը, որմէ վերջ նա կը շարունակէ իր անձնական առեւտրական գործը մինչեւ 1897, երբ Ա.ինթեափի Ամերիկեան Գոլէճին կողմէ կը հրաւիրուի թրքերէնի ուսուցչութեան, ուր կը պաշտօնավարէ երկու տարի:

1899–ին, Պետրոս Ա.ճեանի առեւտրական տան հաշուակալութեան պաշտօնը կ'առանձնէ զոր կը վարէ մինչեւ 1904, երբ ժողովրդական բուռն փափաքին չկարենալով դիմադրել կ'ընդունի Հայ Եկեղեցւոյ քահանայութիւնը, ձեռնադրուելով Սիսի մէջ Հապաւան կաթողիկոսի կողմէ:

1909–ին, Ատանայի ջարդէն վերջ, Ազգը վինք կը զրկէ Հասան Պէյլի դիւղաքաղաքը, աղէտեալներու հոգեկան սփոփանք մատակարարելու եւ հանգանակուած հագուստեղէնները բաշխելու, ուրկէ վերադարձած եւ կարճ ժամանակ մը վերջ թոքատապէ բռնուելով կը վախճանի 1909 Դեկտ. 31–ին:

Տէր Մեսրոպ Քհնյ. Տէմիրճեանը գործօն եւ առաջնորդող դեր մը ունեցած է Ա.ինթափի հայութեան կրթական զարթնումի եւ յառաջդիմութեան մէջ: Նմանապէս Հայ Ազգային ապաստպրութեան չարժումին ներշնչող եւ նուիրուած գործիչներէն մին եղած է: Ժողովուրդը վինք յաճախ անգամ ընտրած է Թաղական Խորհուրդին, ուր անդին ծառայութիւն մատուցած է իր Ազգին եւ Եկեղեցիին: Իր կեանքի վերջի տարիներուն նախագահն էր Հայկանուշեան ազջկանց վարժարանի Հոգաբարձութեան: Նմանապէս Ազեռնական պլրոցի Հոգաբարձութեան մշտական մի անդամը եղած է:

Իրը անհատ՝ օժտուած էր բարձր եւ վեհանձն նկարագրով եւ իմաստուն ու խորաթափանց միտքով: Գիչերօթիկ դպրոցին մէջ առած նախնական կրթութիւնը՝ ակզբնաւորութիւն մըն էր միայն ինքնօգնութեամբ մշակելու մտային հարուստ պաշար մը պատմական, օրինագիտական, հաշուագիտական, լեզուաբանական, ընկերաբանական եւ կրօնագիտական ճիւղերու մէջ:

Տիպար հայր եւ ամուսին, նա սիրուած էր անխտիր ժողովրդեան բոլոր խաւերէն եւ անսահման յարգանքի եւ վստահութեան արժանացած էր: Ամբողջ կեանքին մէջ իր նշանաբանը եղած էր սիրել եւ ծառայել:

Տ. Տ. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

Տ· ՎԱՀԱՆ Ա· ՔՀՆՅ· ԿԻՒԼՏԱԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԹ·

Տէր Վահան Աւագ Քհնյ· Կիւլտալեան ծնած է Այնթապ, 1877, Մարտ 7–ին: Հայրը՝ Գրիգոր Կիւլտալեան, որ Այնթապի եկեղեցիին հիմնաքարը դնողներէն մին եղած է, մեռած է չատ կանուխէն: Փոքրիկ նահէ իր ուսումը: Նախ Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց ին ընթացաւարտ Արմենակ Պաղտասարեանի եւ յետոյ ալ Ս· Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանէն ընթացաւարտ Բահոր Պէքթաբեանի տեսչութեամբ աւելի եւս բարձրացած Ազգնական Որբանոց–Կրթարանին մէջ եւ կ'աւարտէ իր վկայականը 1893–ին:

Տ· Վահան Ա· Քհյ· Կիւլտալեան

Ուսման սիրով վառուած այս պատանին, տարի մը Աւետիսը (այս է Տէր Հօր աւազանի անունը) իր երկու եղբայրներով ու մէկ քրոջ հետ կը մնան որբ, իրենց մօր խնամքին ներքեւ:

Նախնական կրթութիւնը կ'աւարտէ Այնթապի Ներսէսեան դպրոցին մէջ: Առաջնակարգ ուսանող մը ըլլալուն համար Այնթապի նորակազմ Ազգնական որբանոցի աշակերտութեան կ'ընտրուի, եւ հոն կը չարունակէ ուսուցչական պաշտօն կը վարէ Բահոր Պէքթաբեանի տեսչութեան օրով եւ սակայն յառաջանալու փափաքով կը դիմէ իր տեսչին, որ դինք կեդրոնական Թուրքիոյ Գալէճին ներկայացնէ իբր ձրիաւարժ ուսանող: Գալէճի Վարչութիւնը սիրով կ'ընդունի դինք, պայմանաւ որ ընթացաւարտ ըլլալէն յետոյ, պիտի աշակերտէ Մարաշի Առաուտածարանական հաստատութեան:

1895 Սեպտ·ին կը մտնէ Գալէճ, հայերէն, թրքերէն, ընդհ· պատմութեան եւ նոյն իսկ երկրաչափութեան քննութիւններէն անցնելով, Ֆրէշմըն կարգի աշակերտ կ'ըլլայ, եւ որովհետեւ բառ մ'իսկ անգլիերէն չէր գիտեր, օրական երկու անգամ անգլիերէն դասեր առնելէ զատ, առաւօտեան ժամը 11–ին եւ յետ կէսօրէ ժամը 3–ին դասերը աւարտելէ յետոյ, կը վարէ Հայկազեան դպրոց, իբր այցելու ուսուցիչ, որպէս զի դոնէ դիրքերուն եւ հագուստին դրամը հայթայթէ:

1899 Յունիսին յաջող կերպով կ'աւարտէ Գալէճը· Մարաշի Առաուտածառանական դպրոցը փակ կը մնայ Աբտաչէսին համար, որովհետեւ անոր Թրքսրիներէն միսն յայտնութեան համաձայն, Աբտաչէս իր գալէճի տարիներուն մէջ մի անգամ իսկ Աղօթարան չէր գացած եւ մարիկ չէր բրած Պատուելիի մը քարոզը: Յուսահատ կ'ընդդիմէ ուսուցչական ասպարէզը եւ Հայկազեան դպրոցին տեսչութեան կը հրաւիրուի:

Հոգեւորականութեան մարմարը սրտին, իր տեսչական պաշտօնէութեան օրերուն կը դիմէ Արմաշ, հանդուցեալ Օրմանեան Սրբազանի Պատրիարքութեան օրերուն, բայց գաւ ի սիրտ հոն եւս չի կրնար յաջողիլ:

Աւետիս Արմաչէն ալ յուսահատ՝ կը դիմէ Երուսաղէմ, հանդուցեալ Տ· Յարութիւն Պատրիարք Վեհապետեանին, անոր հրաւէրով, 1901 Յունիսի սկիզբներն կը մեկնի Երուսաղէմ: Հոն թէ' դաս տալով Ժառանգաւորացին մէջ, թէ Վանքին ընդարձակ գրադարանէն օգտուելով, Դոմենիկեան Միաբանութեան բարձրագոյն Աստուածարանականին ալ կը հետեւի:

Վարդապետ ըլլալու փափաքով Երուսաղէմ գացած, սակայն հրաժա-

բելով այդ գաղափարէն 1903–ին կը վերադառնայ Այնթապ, ու անմիջապէս դարձեալ Հայկազեան դպրոցի տեսչութեան պաշտօնին հրաւիրուելով պահ մը կը չարունակէ իր նախկին գործը, պատրաստուելով մեկնիլ Ամերիկա։

Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին քահանաները, որ առեն մը տասը հատ էին, մահերու պատճառաւ կը նուազին, Քաղաքական ժողովը կը ստիպուի քահանայացուներ ընտրել։ Սմբատ Տէմիրճեանի, Ներսէս Թաւուդճեանի, Գարեգին Պօղարեանի եւ Գէորգ Մղրըլլեանի կարգին Աւետիսն ալ կ'ընտրուի։

Վերոյիշեալ չորս ընտրեալները, որոնք ամուսնացեալ էին, Սիս կ'երթան եւ կ'օծուին 1903–ին։ Աւետիսն ալ իր կարգին, 1904 Յունիս 21–ին, կ'ամուսնանայ Օր. Մէրիյէ Գամաճեանի հետ եւ Օգոստ. 1–ին Աւագ Սարկաւագ եւ Օգոստ. 8–ին քահանայական ձեռնադրութեան կ'արժանանայ, Կիլիկիոյ Ծերունազարդ Վեհափառ Տ. Սահակ Կաթողիկոսէն, Այնթապի նորաչէն Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ, 15,000–ի մօտ հոծ բազմութեան մը ներկայութեամբ եւ կը կոչուի Տէր Վահան։

1909–ին Անտիոք եւ Առանայի Լարդի վազորդայինին Այնթապի ընդհանուր քրիստոնեայ ժողովրդեան նպաստները բաշխելու համար Տէր Ներսէս Քհնյ. Թաւուդճեանին հետ մեկնեցան դէպի Անտիոք, իսկ Տէր Մեսրոպ եւ Տէր Գարեգին Քահանաները մեկնեցան դէպի Ամանոս Լեռները (կեավուր Տաղը)։ Քէսապ արկածեալ չէջանի մէջ ըլլալուն՝ հոն ալ տարաւ օգնութիւն 40 ոսկիներով։ Հոն ալ քարոզեց եւ քաջալերեց բոլոր տեղացիները եւ ձեպէն Մուսայի դիւղերն ալ այցելելով վերադարձաւ Անտիոք եւ յետոյ Այնթապ։

Քէսապցիք Տ. Սահակ Կաթողիկոսին դիմելով կրկին կ'ուզեն զինք։ Եւ նա նոյն տարին կրկին կը բարձրանայ ձեպէլ Ագրա, Տ. Սահակ Կաթողիկոսին հետ, եւ հոն ի յիշատակ Նորին Վեհափառութեան, չինել կուտայ Սահակեան Դպրոցը մանչերու համար։ 1910–ին իրը չէջուն քարոզիչ եւ քննիչ կրկին կ'երթայ Քէսապ, եւ այս անգամին ալ Տ. Պօղոս Քահանային պարտէզին մէջ չինել կուտայ Պօղոսեան Վարժարանը, աղջիկներուն համար։

Այս երկու դպրոցները կանգուն են մինչեւ այսօր եւ կը ծառայեն ազգային մանկուտեան դաստիարակութեան։ 1915–19, չորս տարիներ լիութեան կերպով ճաչակեց գաղթականութեան դառն բաժակը Արաբիոյ անապատին մէջ։ Գաղթականութենէն վերադարձին, Այնթապի պատերազմի չէջանին, աչխատեցաւ բուսական նորոգութիւններ կատարել տեղւոյն Աղեռնական որբանոց–կրթարանի չէնքերուն մէջ։

Հանգուցեալ Տ. Թորգոմ Պատրիարքին, Եգիպտոսի Առաջնորդութեան (1921–22) տարիներուն, մօտ մէկուկէս տարի ընդհանուր Եգիպտոսի Առաջնորդական Փոխանորդի պաշտօնը վարեց, Այնթապի պատերազմին մէկուկէս տարիներու նման ահարկու, իսկ յետոյ յաղթական օրերը Այնթապի մէջ տեսնելէ յետոյ։

1922 Հոկտ. 1–ին Ամերիկա կուգայ, եղեմի եկեղեցիին մէջ պաշտօնավարելու։ Մինչեւ 1925 Յունուար 6 կը մնայ հոն։ 1925–ին կը հրաւիրուի Շիքագօ։ Եկեղեցի չկար հոն, չատ մը նեղութիւններէ յետոյ գնել կուտայ եկեղեցի մը եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուամբ օծել տալով, 14 տարիներ հոն կը պաշտօնավարէ յաջողութեամբ։

1938–ին կը հրաւիրուի Թրոյ, Ն. Ե., պաշտօնավարելու Ս. Պետրոս եկեղեցիին մէջ, եւ այս միջոցին է որ (2 տարի վերջ) եկեղեցին ազատեցաւ 15,000 տոլարի պարտքէն:

1912–ին Վահ. Տ. Սահակ կաթողիկոսէն կ'ստանայ Լանջախաչ կրելու արտօնութիւն:

1927–ին կ'արժանանայ Մաղկեայ փիլոն կրելու պատիւին Գերչ. Տ. Տիրայր Սրբազանի Առաջնորդութեան օրով:

1931–ին հանդուցեալ Տ. Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոսէն կ'արժանանայ Աւագ Քահանայութեան եւ Գաւազան կրելու իշխանութեան պատիւին:

Իր գրութիւնները միշտ սիրով կարդացուած են, մանաւանդ հոգեւոր եւ եկեղեցապիտական խնդիրներու շուրջ: Իր պաշտօնը եկեղեցիէն դուրս հանելով, աշխատած է նաեւ Հայ մանուկներու դաստիարակութեան, Հայ լեզուին եւ Ս. Եկեղեցիին սիրոյն:

Իր կեանքին տարիները եւ եկեղեցիին նուիրուած 41 տարիները, մեր առջեւ կը բերեն բազմակողմանի հմտութեամբ եւ գործունէութեամբ յարգելի ու սիրելի պաշտօնեայ մը Հայաստանեայց եկեղեցիին:

Թրոյի պաշտօնավարութեան միջոցին էր որ վախճանեցաւ, 1945 Մարտ 5–ին, 68 տարեկան հասակին մէջ:

ՅԱԿՈԲ ՍԻՐԿ. Վ. ԿԻՒԼՏԱԼԵԱՆ

Խումբ մը Ընթէպցի եւ կամ Ընթէպի Ամերիկեան Գոլէճէն շրջանաւարտ Հայ ուսանողներ եւ մտաւորականներ, Ամերիկահայ Ուսանողական Միութեան Համաժողովին մէջ, Նայահ, Ն. Ե., 1917–ին:

ԱՅՆԹԱՊԻ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՅՆԹԱՊԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱԶՄՈՒԵԼԷ ԱՌԱՋ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ի.

Հայ ժողովուրդը 1895–1896*-ի չրջանին Թուրքիոյ մէջ տառապանքի սեւ օրեր անցուց: Տաճկաստանի հայութիւնը այս ժամանակաչրջանի ընթացքին չարդուեցաւ անխնայ կերպով: Այնթապի չարդը տեղի ունեցաւ* 1895*, Նոյ.* 4/16*-ին, Շաբաթ օր: Այս չարդէն անմիջապէս վերջը Այնթապի Հայ Առաք. եւ Հայ Աւետ. եկեղեցիներու միջեւ տեսակ մը հաղորդակցութիւն յառաջ եկաւ: Եւ ըստ այս հասկացողութեան, քահանայ հայրերը կիրակի օրերը Հայ Աւետ. եկեղեցիները կ'երթային եւ ծննդոցեայ ցուցմունքներուն համեմատ հոգեւոր պաշտամունքներ կը կատարէին հոն: Միւս կողմէն պատուելիներ ալ Հայ Առաք. եկեղեցի գալով կը քարոզէին կիրակի օրերը: Ի մասնաւորի, վեր. Մանասէ Կ. Փափազեան, Այնթապցի Տէր Մարկոս քահանային Թոռը, կիրակի առաւոտները կուգար ու կը քարոզէր պատարագի առեն առուտր բաղմութեան մը առջեւ, իսկ կիրակի իրիկուններըը վեր. Յակոբ Պիւլպիւլեան եւ ուրիշներ կը քարոզէին: Առանց կարգին կիրակի իրիկուններըը Հայց. եկեղեցիի բեմէն երբեմն կը քարոզէր նաեւ եկեղեցւոյ հարազատ զաւակներէն, Փիլիպպոս Սարգիսեան՝ որ Այնթապի ուսեալ ու բարեպաշտ ուսուցիչներէն մին էր, եւ ժողովուրդը զինքը կը ճանչնար Փիլիպպոս Էֆէնտի անունով:*

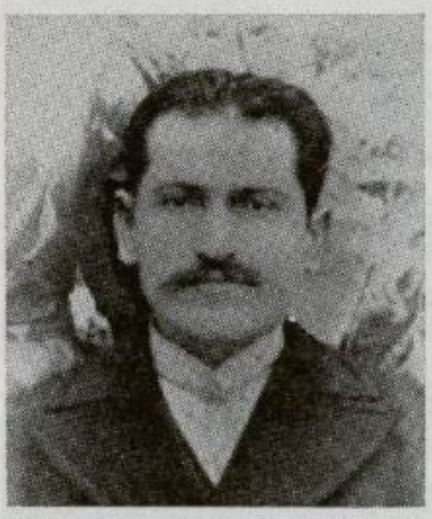

Փիլիպպոս Էֆ. Սարգիսեան

Փիլիպպոս Սարգիսեան, ընիկ Զէյթունցի՝ ուշիմ եւ օժտուած մտքի փայլուն կարողութիւններով, ստացած էր իր ուսումը Կ. Պոլսոյ Նուպար–Շահնազարեան դպրոցին մէջ: Ինչ պիտէր մէկէ աւելի եւրոպական լեզուներ, եւ հմուտ էր խորապէս պատմութեան, թուաբանական եւ բնական գիտութեանց. իրեն բարձր ուսման հետ միասին ունէր նաեւ կրօնական մշակոյթ, եւ հետեւաբար կը հետաքրքրուէր եկեղեցիով եւ հոգեւոր իրականութիւններով: Բնաւորութեամբ էր դիւրահաղորդ, պարկեշտ, վեհանձն, առատաձեռն, արդարակորով եւ անկաշառ: Իր կեանքը կ'ապրէր որոշ սկզբունքներով եւ հոսանքէն չէր քշուեր: Փեսան էր Այնթապի մեծահարուստ Գարանազարեան ընտանիքին: Առենախօսելու մասնաւոր ընդունակութիւններ ունէր, եւ խօսած քարոզները, գործնական հիման վրայ, մարդոց առօրեայ կեանքին հետ մօտէն չփում ունէին, եւ ուստի խորունկ տպաւորութիւններ կը ձգէին ժողովուրդի կենցաղին վրայ:

Երբ Յարպէ ու արհաւիրքի յուզումնալից չրջանը անցաւ, Հայ Առաք. եւ Հայ Աւետ. եկեղեցիներու միջեւ տեղի ունեցած այս գործակցութիւնը չարունակուեցաւ ժամանակ մը եւս, աւելի քան տարի մը: Ապա Հայց. եկեղեցւոյ մէջ քահանաներ սկսան կարգով քարոզել կիրակի իրիկուններըը, պաշտամունքէն վերջը, եւ երբեմն ալ կիրակի առաւտն եւ թէ իրիկունը: Եւ այսպէս Այնթապի հայ ժողովուրդին մէջ հոգեւոր ներչնչող մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ:

Այս ժամանակաչրջանին, 1895–1900–ի միջեւ, Հայց. եկեղեցւոյ դաւակներէն, կարգ մը երիտասարդներ, խորապէս ապրուած միջավայրի ազդու այս կրօնական մթնոլորտէն, նամանաւանդ Փիլիպպոս Սարգիսեանի ոգեւորիչ քարոզներէն, սկսան հետաքրքրուիլ եկեղեցիով, Աստուածաչունչ Մատեանով եւ հոգեւոր կեանքի բարձրագոյն իդէալներով:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Այս երիտասարդները՝ հազիւ 20–21 տարեկան, կը զբաղէին կապերտ ու մանուածա պատրաստելու գործով: Առանք յաճախ իրարու հետ կը տեսնուէին բայց տակաւին կանոնաւոր ժողովներ չունէին: Օր մը սակայն, 1900–ի ամառը, Օգոստոսի վերջին Կիրակին, երեկոյեան դէմ, քաղաքէն դուրս տեղ մը հաւաքուելով սկսան իրարու հետ խօսիլ կրօնական հարցերու շուրջ, եւ խօսակցութիւնը այնքան հաճելի ու հետաքրքրական էր որ միաձայնութեամբ որոշեցին յաջորդ Կիրակի եւս

մխեւնոյն պահուն, մխեւնոյն տեղը հաւաքուիլ եւ խօսիլ իրաւուն հետ նմանօրինակ կրօնական նիւթերու մասին: Ապա սոյն ժողովները այսպէս չարունակուեցան ամէն կիրակի երեկոյեան ժամերկուքենէն վերջը, քաղաքէն դուրս, բացօթեայ տեղ մը: Այս երիտասարդներէն զատ երբեմն ուրիշներ ալ կուգային ժողովներուն եւ մեծ հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէին խօսուած բաներուն Փիլիպպոս Սարդիսեանի առաջնորդութեամբ: Եւ ահա՛ այսպէս գոյութեան եկաւ Բրիստոնեաներուց Ընկերութիւնը Այնթապի Հայ Աւետ. ժողովուրդին մէջ, 1900–ի աշունը, քաղաքիս արեւմտեան կողմը բացօթեայ հաւաքավայրի մը մէջ:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Այնթապի Բրիստոնեաներուց Ընկերութեան նպատակն էր,

1· Բրիստոնէական կրօնի դաղափարականին համեմատ բարձր կեանք մը ապրիլ:

2· Աւետարանի սկզբունքները Հայ ժողովուրդին մէջ տարածելով հոգեւոր կեանքը զարդացնող առողջ մթնոլորտ մը ստեղծել:

3· Նորահաս սերունդին Հայց. Եկեղեցւոյ զարմուր արժէքներն ու ժառանգութիւնները ծանօթացնել:

4· Քարոզախօսութեան հոգեւոր մակարդակը բարձրացնել:

5· Հայց. Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար դեռին պատրաստել:

Հայը ի բնէ կրօնասէր ժողովուրդ մըն է, բազում նահատակներ ու մարտիրոսներ տուած է պատմութեան ընթացքին Բրիստոնէութեան դաւին ի նպաստ: Հայց. Եկեղեցին է. Դարուն ստեղծած է մեր մէջ կրօնական առողջ մշակոյթ մը, եւ այդ իսկ պատճառաւ արտադրած է Վարդանի ու Ղեւոնդ Երէցի նման գաղափարապաշտ քրիստոնեայ հաւատացեալներ, որոնք 451, Մայիս 26–ին, Աւարայրի դաշտին վրայ, Տղմուտ դեռին եղերքը, իրենց կեանքը զոհաբերելով մեծ ճգնաժամէ մը փրկեցին Հայ Ազգն ու Եկեղեցին, եւ որով Բրիստոնէութեան դաւին համար անմոռանալի ծառայութիւններ մատուցին:

Բրիստոնեաներուց նպատակն էր այժմ եւս ստեղծել հայութեան մէջ կրօնական մխեւնոյն մշակոյթը, եռանդը, կրօնական կորովն ու զարդացումը, փութացնելու համար Հայց. Եկեղեցւոյ վերազարթնումը, որուն պակասը զգալի էր ամէն ուրեք:

Քրիստոսասիրացը չէր հաւատար թէ փրկութիւնը ուրէք եկեղեցիի մէնաչնորհն է։ Ամէն եկեղեցիի մէջ ալ իրական հաւատացեալներ գտնուած են միշտ եւ հիմակ եւս կը գտնուին։ Հետեւաբար Քրիստոսասիրացի անդամները փրկութիւն ձեռք բերելու համար պայման չէին նկատեր Պապական Եկեղեցիին փարախը մտնել, Յոյն Օրթոտոքս եկեղեցիին յարիլ եւ կամ Հայց. Առաքելական եկեղեցին ձգելով Բողոքական եկեղեցիին հետ միանալ։ Ըստ իրենց տեսակէտին, մեծագոյն անարդարութիւն մը գործուած պիտի ըլլար Հայց. Եկեղեցիին հանդէպ՝ եթէ անոր զաւակներէն մին եւ կամ միւսը իր եկեղեցին անարգելով ուրիշ եկեղեցիի մը դիրկը նետուէր։ Ուստի իրենց ուղեգիծն էր՝ Հայց. եկեղեցիին մէջ մնալ եւ օգնել անոր վերազարթնումի սուրբ գործին։

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Քրիստոսասիրացի գործունէութիւնները տեղի ունեցան ընդհանրապէս չորս տարբեր ուղղութեամբ։

1. Հոգեւոր լսարանի միջոցաւ.— Այս լսարանը հաստատուեցաւ ինքնաբերաբար առաջին օրէն երբ ընկերութիւնը գոյութեան եկաւ։ Ինչպէս նախապէս ակնարկուեցաւ, լսարանի ձեւով ընկերութեան առաջին ժողովները սկսան տեղի ունենալ ամէն կիրակի երեկոյեան ժամերգութենէն վերջը, 1900–ի աշունը, նախ Այնթափի արեւմտեան կողմը, քաղաքէն դուրս, բացօթեայ վայրի մը մէջ, ապա տուները. յետոյ Ազգանական վարժարանը, իսկ ամենէն վերջը, Հայց. նորակառոյց եկեղեցւոյ կից հին եկեղեցւոյ ընդարձակածաւալ չէնքին մէջ։

Այս հոգեւոր լսարաններուն մէջ ժողովները կը սկսէին Շարականոցի հոգեւոր երգով եւ Սբ. Աւետարանէն մաս մը կարդալով, յետոյ Փիլիպպոս Սարգիսեան եւ իրեն հետեւող երիտասարդներ կը քարոզէին, եւ ժողովը կը փակէին կրկին երգեցողութեամբ մը եւ նախատահ Տէր Հօր աղօթքով։

Խօսուած քարոզները վարդապետական քարոզներ չէին, այլ զուտ հոգեւոր կեանքը զարգացնող նիւթերու շուրջ էին, եւ կը պարունակէին իրենց մէջ լուրջ խորհրդածութիւններ, եւ ուղղակի պատգամ մը նաեւ մեղքի մէջ տապլտկող մարդիկը փրկութեան ճամբան առաջնորդող։ Ժողովուրդը պէտք կ'ղգար եւ կ'ուզէր լսել այս բաները։ Ուստի Ազգանական կրթարանի մեծ սրահին մէջ հետաքրքիր ունկնդիրներուն թիւը օր ըստ օրէ այնքան չատցաւ որ սրահը՝ եկող բազմութեան համար նեղ գալու սկսաւ։ Այսպէս երկու երեք տարի շարունակելէ վերջ,

ժողովները սկսան տեղի ունենալ աւելի ընդարձակ տեղ մը, հին եկեղեցւոյ սրահը: Այնթապի մէջ կար մխայն մէկ մեծ Հայց. եկեղեցի, որուն չէնքը հինցած ըլլալուն աւելի մեծ ու հոյակապ նոր եկեղեցի մը կառուցուեցաւ, իսկ հին եկեղեցւոյ չէնքը մի քիչ ձեւափոխուած սրահի մը վերածուեցաւ: Ազգային քնոյթ կրող մեծ հաւաքոյթներ, հանդէսներ եւ յաղթանակներ հոն տեղի կ'ունենային, եւ չէնքը կը կոչուէր ազգային սրահ կամ ազգային յաղթանակ:

Այս սրահին մէջ ամէն կիրակի Քրիստոսասիրացի ժողովներուն կը հետեւէր 1000–էն մինչեւ 1500 հոգի եւ երբեմն անկէ ալ աւելի, այնպէս որ ուշ եկողներ ներս չկրնալով անցնիլ, դուրսը՝ եկեղեցւոյ բակը կը մնային, դրան առջեւ, եւ կամ պատուհաններէն լսելու կը ստիպուէին արուած պատգամը: Ծոսուած սոյն քարոզները որքան յուզիչ ու ցնցող՝ նոյնքան ալ հետաքրքրական ու ոգեւորիչ էին, քանզի արտաբուխ էին եւ անկաշկանդ: Շատեր արուած պատգամները լսելով կ'արթննային ու զարձի կուգային: Այնթապի մէջ անուն հանած յայտնի դիներեմոլներ, նշանաւոր հայհոյիչներ եւ անառակութեամբ կեանք վարող չատ մը անհատներ պատահմամբ եւ կամ ծաղրանքի մը համար հոս գալով ապաշխարած ու այդպէս իրենց տուները գացած են:

Ծոսուած այս քարոզներուն չափ եւ աւելի ոգեւորիչ էին նաեւ յաղթանին մէջ երգուած հոգեւոր երգերն ու չարականները, որոնք ունկնդիրներուն սիրտերը կը յուզէին: Մանաւորապար Եղիա Պաղտմճեան այս հոգեւոր յաղթանին մէջ իր առանձինն երգած հոգեւոր երգերով չատերուն աչքերէն արցունքներ կը խլէր: Երբեմն քոյր եկեղեցիներէն իսկ երեկոյեան քարոզաժողովներէն ելլելով ուղղակի հոս կուգային եւ աւելի պոհացում կը գտնէին հոգեւորապէս:

Քրիստոսասիրացի հոգեւոր յաղթանը չարունակուեցաւ այսպէս հին եկեղեցիի այս սրահին մէջ մինչեւ առաջին համաշխարհային մեծ պատերազմին տառապալից օրերը:

2· Թաղային ժողովներով·— Նմանապէս ժողովներ կը գումարուէին նաեւ Այնթապի թաղամասերուն մէջ, կիրակի կէսօրէ վերջ, կիրակի իրիկուն, ու չարթուան Երեքշաբթի ու Հինգշաբթի երեկոյները: Ասոնք թուով 10–15 էին, երբեմն ասոնց թիւը 20–ի կը հասնէր: Ասոնք քաղաքին այլ եւ այլ մասերուն մէջ հաստատուած մէյ մէկ հոգեւոր յաղթաններ էին՝ որոնք տեղի կ'ունենային տեղ տեղ թաղային դպրոցներուն սրահը, իսկ չատ մը թաղերուն մէջ տուները յաջորդաբար:

Այս ժողովներն ալ հին եկեղեցւոյ սրահին մէջ տեղի ունեցած հոգեւոր լսարանի նման կ'ունենային երկեցողութիւն, Ս. Գրոց ընթերցում եւ քարոզախօսութիւն:

Այս թաղային լսարաններուն մէջ Փիլիպպոս Սարգիսեանէն պատ ընկերութեան հիմնադիր երիտասարդներն ալ կը քարոզէին կարգով, նախապէս պատրաստուած կարգացոյցի մը համաձայն: Անոնք որ տեղւոյն հեռաւորութեան պատճառաւ եկեղեցի չէին կրնար գալ, եւ կամ եկեղեցւոյ հոգեւոր լսարանէն չէին կրնար օգտուիլ, թաղային սոյն ժողովներուն միջոցաւ կը սատանային թէ՛ հոգեւոր սնունդ եւ թէ՛ կրօնական մխիթարութիւն ու ներքին զոհացում:

3· Աւետարանչական գործով·— Այն երիտասարդները՝ որոնք Բրիստոսասիրացի հիմնադիրներն էին եւ առաջին օրէն կը հետաքրքրուէին ընկերութեան դաղափարականներով, իրենց համար նուիրական պարտականութիւն մը կը համարէին Աւետարանը քարոզել Այնթապէն դուրս չրջակայ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ եւս: Եւ կատարելու համար իրենց այս պարտականութիւնը, երբեմն Զատկի ու Ծնունդի առթիւ, եւ չատ անգամ ամառուան արձակուրդի չրջանին, քաղաքէ քաղաք եւ գիւղէ գիւղ կ'երթային ու աւետարանչական գործ կը կատարէին: Այնթապի տեղային բարբառով՝ թէպշիրի պէշարէք կ'ընէին:

Բրիստոսասիրացի անդամներէն մէկ երկու հոգի առաջին անգամ 1901–ին, Զատկի Աւագ չաբթուն մէջ, Եփրատ գետի մօտ Հռոմկալայ գացին, Ներսէս Շնորհալիի բնակած պատմական վայրը, ու հոն Իհնէչ եւ Ճիպլին կոչուած ծանօթ հայկական գիւղերուն մէջ քարոզեցին: Յետոյ 1901–ին ամառը, երեք երիտասարդներ արձակուրդի չրջանին, անց լերան կողմերը գացին, մէկը՝ Խառնըլի եւ Պաղչէի միջեւ Լափաչ անուն հայաբնակ գիւղը, միւսը՝ Խառնըլի մօտ, կէօկ Զայըր՝ իսկ երրորդը՝ Մարաչէն դէպի Պաղչէ տանող ճամբուն վրայ Ցընտրճաղ անունով ծանօթ հայկական գիւղը: Այս երեք երիտասարդներու ճամբու ծախքը Այնթապցի Եկեղեցասիրաց ընկերութիւնը հոգաց աղնուաբար: Ապա յառաջիկայ տարիներուն մէջ այս նպատակին համար երիտասարդները սկսան ճամբորդել մէկ կողմէ Քիլիս, Անտիոք, Քէսապ, եւ միւս կողմէն՝ Հռոմկալայ, Պէրէճիկ, Աղրեաման, Կարմուճ, Եդեսիա եւայլն վայրերը: Այս աւետարանչական գործին համար գացող երիտասարդներ ուր որ կ'երթային եկեղեցիներու բեմերէն ժողովուրդը կ'ունկնդրէր գիրենք մեծ հետաքրքրութեամբ: Եւ իրենք

կ'ընէին այս ծառայութիւնը Հայ ժողովուրդին համար ձրիաբար եւ առանց որեւէ չահադիտական նպատակներու եւ կամ ակնկալութեան:

4· Կրթական շարժումով·— Քրիստոսասիրացի մէջ առաջնորդուղի դեր կատարող վեց երիտասարդներ, որոնք անոր հիմնադիրները եղած էին Փիլիպպոս Սարգիսեանի առաջնորդու-

ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԻՐԱՑԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ

Նստած, ձախէն ա՛ջ, Միհրան Հալլաճեան, Եղիա Պազամճեան, Գր· Մահսէրէճեան, Սեդրակ Ալաճաճեան: *Ոտքի վրայ,* Ղեւոնդ Փիլիպեան, Կարապետ Աբօշեան, Յովսէփ Մահսէրէճեան, Գրիգոր Սարաֆեան

թեամբ, աւելի լայն չրջանակի մէջ Հայ ժողովուրդին օգտակար ըլլալու մտադրութեամբ որոշեցին դպրոց մտնել: Անոնք էին Սեդրակ Մաթոսեան, Գրիգոր Մասէրճեան, Կարապետ Աբօշեան, Յովսէփ Մասէրճեան, Սեդրակ Հիմիճեան եւ Գրիգոր Սարաֆեան: Անոնք ծրագրած էին թէեւ երեսուադէմ երթալ, բայց վերջէն մտքերնին փոխելով աւելի նպատակայարմար գտան Այնթապի մէջ ազգային Ներսէսեան Վարժարանը մտնել

եւ հոն ուսանիլ: Հետեւաբար 1901–ի Փետրուար ամսուն մէջ, 20–21 տարեկան հասակին, այս վեց երիտասարդներ իրենց դործերը ձգելով Ներսէսեան Վարժարանը մտան եւ սկսան հոն ուսանիլ իրենցմէ տարիքով չատ փոքր ուսանողներուն հետ միասին: Բայց չատ չանցած տասնցմէ երեքը ընդհատեցին իրենց ուսման ընթացքը, իսկ մնացած երեքէն մէկը՝ Սեդրակ Մաթոսեան Այնթափի Ամերիկեան դոլէճը մտնելով աւարտեց անոր դասընթացքը 1909–ին, եւ ապա դրաղեցաւ ուսուցչութեամբ, նախ երկու տարի Այնթափի աղդային Հայկազեան Վարժարանին մէջ եւ յետոյ Ամերիկեան դոլէճը: Միւս երկուքը՝ Գրիդոր Մատէրճեան եւ Գրիդոր Սարաֆեան, Ներսէսեանէն Ադենական դպրոցը մտան եւ դայն 1903–ին աւարտելէ վերջ աւարտեցին նաեւ Այնթափի Ամերիկեան դոլէճի ուսման շրջանը, եւ յետոյ Ամերիկա դալով շրջանաւարտ եղան Էչմիածնի Համալսարանի Աստուածաբանական ճեմարանէն: Գր. Մատէրճեան երբ 1912–ի ամառը Ամերիկայէն Այնթափ կը վերադառնար, ճամբուն վրայ Եդիպտոսի մէջ հիւանդանալով մեռաւ, իսկ աւելի մատնելով իր պարագաները: Իսկ Գր. Սարաֆեան Այնթափ վերադառնալէ առաջ Ամերիկայէն ուղղակի էջմիածին գնաց եւ հոն ժամանակ մը Հայ Եկեղեցին ուսումնասիրելէ վերջ վերադարձաւ Այնթափ եւ պաշտօնավարեց Այնթափի Կիլիկեան ճեմարանին մէջ իբր կրօնի ուսուցիչ:

Առանց օրինակին հետեւելով, ընկերութեան անդամներէն ուրիշ երիտասարդներ եւս իրենց արհեստները ձգելով դպրոց մտան եւ բարձրագոյն ուսում առացան: Առնցմէ մին էր Վահան Թովմասեան որ մինչեւ Ամերիկա դալով կրօնական բարձր ուսման հետեւեցաւ, բայց քաղաքական աննպաստ պայմաններու բերումով չկրցաւ երկիր վերադառնալ ու ծառայել: Ուրիշ մէկն էր Եղիա Պադամճեան՝ որ սափրիչ էր, ձգեց իր արհեստը եւ ուշ տարիքին մտաւ դպրոց եւ շրջանաւարտ ըլլալով Այնթափի Ամերիկեան դոլէճէն դրաղեցաւ ուսուցչութեամբ, եւ երկար տարիներ իբր դասատու ու հոդեւոր դործիչ օդտակար դառնալէ վերջը դժբախտաբար զոհը եղաւ ինքնաչարժի արկածի մը Պէյրութի մէջ:

Այս երիտասարդները որոնք մէկ կողմէն դպրոց յաճախելով ուսում կը առանային, միւս կողմէն սակայն կրօնական դասախօսութիւններ կուտային եւ կը քարոզէին ամէն կիրակի եւ թէ չարթուան լուր օրերուն Այնթափի մէջ եւ այլուր՝ ուր որ կը դտնուէին:

Առնց հետ կը գործէր նաեւ Մխիթար Հալլաճեան որը ա-

ռաջին օրէն մխացած էր Քրիստոսասիրացի չարժումին, եւ օգ-
նեց անոր յառաջդիմութեան մեծապէս: Ինք բաւական ու-
ռում առած, զարգացեալ եւ եռանդուն մէկն էր եւ նիւթապէս
ալ բաւեկեցիկ, եւ ուստի չատ մեծ օգտակարութիւններ ու-
նեցաւ այս ընկերութեան համար նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյա-
պէս: Քրիստոսասիրացի ժողովներուն մէջ իր խօսած քարոզ-
ները խորունկ տպաւորութիւններ կը թողէին ունկնդիր հա-
սարակութեան վրայ:

ԱՄԲԱՆԿԱՐ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՆԴԱՄՈՒՀԻՆԵՐՈՒ

Իսկ Քրիստոսասիրացի իսկական սեռի անդամներէն Օր. Արաքսի Մաթոսեան, որ Այնթապի տղոց ին Հայկանուշեանէն ընդհանուր եղած էր, տեղւոյն տղոց ին դպրոցին մէջ ու-
սուցչական պաշտօն վարելով մխաժամանակ կը քարոզէր կա-
նանց մէջ: Այնթապէն դուրս Քէսապի մէջ եւս իբր ուսուցչուհի
ունեցաւ անխիկա իր օգտակարութիւնները Հայ ժողովուրդին
համար կրօնական տեսակէտէ: Բայց իսկական սեռի մէջ Այն-
թէպի հոգեւոր չարժումի ամենամեծ գերակատարներէն մին
էր Օր. Արաքսի Ճէպէճեան, որ առած էր իր ուսումը նախ
տեղւոյն Հայկանուշեան Վարժարանը, ապա Այնթապի ու
Մարաշի Ամերիկեան աղջկանց դոլէճներուն մէջ, եւ աւելի
եաքը՝ Անգլիոյ Ուուտ Պրուք Գոլէճը: Իր բարձր ուսումին

մխացուցած էր իր քրիստոնէական խորունկ հաւատքը, նուիրումն ու զոհողութեան ազնիւ ոգին, եւ ուստի Այնթապի Հայ կղեական սեռի զպրոցներուն մէջ իբր ուսուցիչ եւ միանգամայն իբր աւետարանիչ մեծ ծառայութիւններ մատոյց Քրիստոսասիրացի միջոցաւ Հայ ժողովուրդին: Բայց Ա. Համաչխարհային Պատերազմի ընթացքին Տէր Զօրի անապատներուն մէջ իր կրօնքը չուրանալուն համար, հալածուեցաւ իբր դիւցազնուհի, իր կեանքը նահատակութեամբ խակեց:

ՕՐ· ԱՐԱՓՍԻԱ ՁԻՊԼՃԵԱՆ

Քրիստոսասիրացի միջոցաւ 1910–ին Այնթապի մէջ հաստատուեցաւ Լուսինեան անուն վարժարան մը, որ իբր նախակրթարան իր հոգեւոր մաքուր մթնոլորտով մեծ օգտակարութիւններ ունեցաւ Այնթապի Հայ ժողովուրդին համար: Տակաւին ա՛լ աւելին պիտի ունենար, եթէ Համաչխարհային Ա. Մեծ Պատերազմը վրայ հասած չըլլար:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԻՊԱՆԴ ԴԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Քրիստոսասիրացի այս հոգեւոր չարժումին իբր դրական արդիւնք՝ (1) Հայ Եկեղեցւոյ մէջ քարոզախօսութեան նոր պահանջ մը առեղծուեցաւ: (2) Հոգեւոր կեանքի մասին ժողովուրդին աւելի յստակ գաղափար մը տրուեցաւ: (3) Հոգեւոր քարոզներու պէտքը չեշտուեցաւ: (4) Հոգեւոր իրականութիւններու նկատմամբ ժողովուրդին մէջ նոր դիտակցութիւն մը արթնցաւ: Սոյն եւ նմանօրինակ արդիւնքներով հայութեան մէջ օր ըստ օրէ կը տարածուէր այս չարժումը՝ որը սովորականէն տարբեր նոր բան մըն էր: Ինչ որ նոր է, կ՚ունենայ միշտ իր դժուարութիւնները, առեղծելով իր չուրջը նախանձողներ եւ հակառակորդներ: Քրիստոսասիրացին ալ ուստի ունեցաւ իր դժուարութիւնները:

Անոնք որ կրօնական իրականութիւններու հանդէպ անտարբեր էին եւ կրօնքով չէին հետաքրքրուեր, կը հակառակէին այս չարժումին: Ոմանք ալ կը հակառակէին խորհելով թէ այս չարժումին եռեւը Բողոքականներուն մատը կայ, եւ վերջ ի վերջոյ այս ընկերութեան անդամները կը միանան Բողոքական եկեղեցիին, ինչպէս՝ դար մը առաջ Հայ Աւետ. Եկեղեցիի կազմութեան չրջանին միացած էր Հայ Բարեպաշտական

Մխութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ։ Կղերական դասակարգը մասնաւորաբար լաւ աչքով չէր դիտեր ասիկա, որովհետեւ չարժումը իրեն գործ կը բանար իր ստեղծած նորանոր պահանջներով։ Եւ հետեւաբար Պոլիս դիմում կատարուեցաւ Օրմանեան Պատրիարքին որ կոնդակով մը արգիլէ այս չարժումը։ Օրմանեան իրեն տրուած տեղեկութեան համաձայն կոնդակ մը ղրկեց Այնթապ, դադրեցնելու համար աչխարհական քարոզիչներու այս գործունէութիւնը։ Կոնդակը կարդացուեցաւ Այնթապի եկեղեցւոյ մէջ։

Բայց ընկերութեան ղեկավար Փիլիպպոս Սարգիսեան երկար ու մանրամասն տեղեկագիր մը պատրաստելով անմիջապէս հասցուց Կ. Պոլիս Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանին եւ բացատրեց անոր՝ տեղի ունեցած բուն եղելութիւնը։ Սակայն վրայ Օրմանեան Պատրիարք այլեւս չհետապնդեց հարցը, եւ Քրիստոսասիրաց ընկերութիւնը առանց արգելքի շարունակեց իր գործը անընդհատ մինչեւ Համաչխարհային Ա. Պատերազմը՝ որ սակն դադար առաւ այն՝ Այնթապի հայութեան տարագրուելուն պատճառաւ։

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ Ա. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ԿՐԱԾ ՎՆԱՍԸ

Այնթապի տարագրութիւնը սկսաւ 1915–ի ամառը որ սակն ուրիշներու կարգին Քրիստոսասիրացի անդամներն եւս տարագրուելով ցրուեցան տարբեր տեղեր։ Ոմանք Սիւրիոյ խոր ոմանք Տէր Զօրի անապատներուն մէջ կեանքի եւ մահու մէջ–տեղ տառապեցան երեք ու կէս տարի մինչեւ որ պատերազմը վերջացաւ։ Երբ ընկերութեան անդամները այսպէս ցրուեցան, Քրիստոսասիրացը կազմալուծուեցաւ եւ ժողովները դադրեցան միանգամ ընդ միշտ։ Տարագրութեան այս սեւ օրերուն սակայն անոնք առանց յուսահատելու չարունակեցին իրենց ընթացքը եւ ուր որ գտնուեցան քարոզեցին, սփոփեցին եւ մխիթարեցին յուսահատութեան մատնուած տարագիր հայութիւնը։ Մասնաւորապէս Յարութիւն Պ. Նազարեան, որ Այնթապի մէջ առեւտրական մըն էր եւ եռանդուռ քրիստոնեայ մը, թանկագին ծառայութիւններ մատուցց այս ուղղութեամբ հայ դաղթականներուն, անոնց նիւթական օգնութիւն հասցընելէ զատ հոգեւորապէս ալ մխիթարութիւն պատճառեց։ Բայց ծառայութեան այս փշոտ ճամբուն մէջ իր կեանքը զոհեց պարտականութեան պատնէշին վրայ հաստատուն կեցած։

Տարագրութիւնը ոչ միայն Քրիստոսասիրացի անդամները ցրուեց չորս դին, այլ նաեւ անոնց չատերուն տարաժամ մահուան պատճառ դարձաւ: Փիլիպպոս Սարգիսեան, որ ընկերութեան մեծ ղեկավարն էր, տարագրութեան տարի վերջին ծայր դժուարութիւններու մատնուած, իր մահկանացուն կնքեց Դամասկոսի մէջ: Օր. Արաքսի ձէպէճեան եւ Ցր. Պ. Նազարեան ինկան Տէր Զօրի ճամբուն վրայ, եւ ուրիշներ այլ եւ այլ վայրերու մէջ:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ պատերազմը վերջացաւ եւ ողջ մնացողներ տարագրութենէ վերադարձան, Այնթապի 35,000 հայութեան թիւը իջաւ մօտ 16,000–ի, զրկուել կէսէն աւելին չարդի, անօթութեան եւ հիւանդութեան զոհ դացին: Նոյն համեմատութեամբ պակսեցան նաեւ Քրիստոսասիրացին անդամները: Բայց անոնք որ ողջ վերադարձան, անմիջապէս կազմակերպուեցան եւ վերըսկսին սկսան չարունակել հոգեւոր լսարանը Այնթապի Լուսինեան դպրոցին մէջ: Այս անգամ ալ Մուսթաֆա Քէմալի մխիթարական չարժումին պատճառաւ հայ ժողովուրդը դարձեալ ցրուեցաւ եւ Այնթապ պարպուեցաւ հայութենէ մինչդամ ընդ միշտ: Մինչեւ 1922 տակաւին Այնթապի մէջ կային հայեր, որոնց հոգեւոր մխիթարութիւն տալու համար Հայց. եկեղեցւոյ մէջ կը քարոզէր Սեդրակ Մաթոսեան՝ Տէր Գաբրիէլին քհյ. պօղարեանի արտօնութեամբ: Բայց վերջէն ատոնք եւս դադրեցին: Այսպէս ահա՛ Այնթապի հայութիւնը կրկին ցրուեցաւ մեծ մասամբ Սիւրիա եւ Լիբանան, եւ մասամբ ալ Եգիպտոս, Ամերիկա եւ այլ տեղեր:

Իսկ այս տարի Հալէպի մէջ Քրիստոսասիրացի անդամներէն ոմանք պիտի դանելով վերակազմեցին ընկերութիւնը եւ սկսան չարունակել իրենց ժողովները Սեդրակ Մաթոսեանի եւ Մինաս Քիւրքճեանի առաջնորդութեամբ: Ցեսոյ Սեդրակ Մաթոսեան, իր մահէն առաջ, Քրիստոսասիրացի գործունէութիւնը յանձնարարեց հայութեան «Այնթապի Քրիստոսասիրաց Ընկերութիւն» անունով, Հալէպի մէջ 1935–ին իր հրատարակած գրքոյկով մը:

Այժմ Քրիստոսասիրացի նախկին անդամներէն ոմանք կը դտնուին Եգիպտոս, Ամերիկա եւ այլ վայրերու մէջ: Իսկ Հալէպի մէջ բնակողներ, որոնք թուով մի քիչ աւելի են, կը չարունակեն՝ ընկերութեան ժողովները Մինաս Քիւրքճեանի առաջնորդութեամբ:

ՀԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Հայոց մէջ Աւետարանական չարժման պատմութիւնն այնչափ անդամ կրկնուած է, վերջին անդամը՝ գրողիս կողմէն, որ աւելորդ է հոս անոր ընդհանուր սկզբնաւորութեան մասին նորէն ծանրանալ: Ուստի ներկայ պատմուածքիս կը սկսիմ Աւետ. դաւանութեան Անթէպ մուտքովը: Որովհետեւ Անթէպի Հայ Բողոքականութիւնը ոչ միայն համայն Կիլիկիոյ Բողոքականութեան սկիզբն է, այլ նաեւ ամբողջ Հայ Բողոքականութեան ամենահաւատարիմ մէկ ներկայացուցիչն է: Հոս պիտի առնեմ Անթէպի Հայ Բողոքականութեան եկեղեցական կեանքը՝ կենսականօրէն անոր յարակից բողոքական դործերուն եւ հաստատութեանց հետ, կրթական, բարեսիրական, եւայլն: Պատմութիւնս կը սկսի չորրորդ 1840 թուականով եւ կը տեւէ մինչեւ 1922 թուականի վերջերն Անթէպի Հայութեան վերջնական պարպումը:*

Կիլիկիոյ Աւետարանական Եկեղեցիները.— *Առնք կազմուած են այն տասնուհինգ Հալէպի եւ Ամանայի ընդարձակ կուսակալութեանց՝ էապէս թրքախօս Հայոց չրջանակին մէջ: Այս եկեղեցիներու պատմութեան առաջին — նախապատրաստական — չրջանին, երբ դեռ Աւետարանական եկեղեցիներ չէին կազմուած, Ս. Գրքի եւ հոգեւոր տետրակներու բաշխումը տեղի կ'ունենար, որոնք ամենամեծ մասամբ Հայատառ թրքերէն էին եւ քիչ մըն ալ աշխարհաբար, նաեւ սոյն վիլայէթներու սահմաններէն դուրս ճամբորդած քանի մը անձերու միջոցաւ, որոնք քիչ թէ չատ ազդուած էին Բողոքական դա-*

---

*) «ԼՈՒՍԱՇԱԽԻԿ, Պատմութիւն Հայոց Աւետարանական Շարժման, 1846–1946», գրեց Վեր. Եղիա Ս. Քասունի, Պէյրութ, 1947:

դափարներէ, նոյն դաւանութիւնը կը տարածուէր անձնական չփումներով. եւ այսպէս հոս ու հոն փոքրիկ կորիզներ կը գոյանային ապագայ Աւետ. համայնքներու: Այս շրջանը կը տեւէ մինչեւ 1848 Յունականի սկիզբը, երբ Անթէպի Աւետ. Եկեղեցին պաշտօնապէս կազմուեցաւ, որը ոչ միայն անդրանիկն է Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցիներուն, այլեւ մէկ իմաստով անոնց բոլորին մայրն է:

Անթէպի Մէջ Աւետ. Շարժման Սկիզբը.— *Աւետ. շարժումը մեր շրջանակին մէջ՝ միսիոնարական ձեռնարկ ըլլալէ շատ առաջ՝ Հայ գործիչներու ձեռքով սկսուած գործ մըն է: Շուրջ 1826 Յունականին բնիկ Նիկոմիդիացի (Կ. Պոլսոյ կողմերէն) Աբրահամ վարժապետ անուն մէկը Հալէպէն Անթէպ կուգայ եւ դպրոց մը կը բանայ: Ան իրեն հետ ունէր միւսականի երիտասարդ որդի մը, որ իր հօրը քիչ վերջը պատահող մահէն յետոյ, առանձին կը շարունակէ անոր սկսած դպրոցական գործը: Այս վերջինն էր հռչակաւոր Մուրատ վարժապետը, որ գոնէ մինչեւ 1832 Անթէպ ուսուցչութիւն ըրած է, եւ իր ձեռքին տակէն ելած եօթը ութ կարող աշակերտներ, որոնք տեղւոյն պատմութեան մէջ «խալֆէ» տիտղոսով կը յիշուին, երկար տարիներ դպրոցներ կառավարած են: Մուրատ վարժապետ աւետարանական մաքով մարդ մըն էր եւ իր աշակերտներէն շատերն ալ Անթէպի առաջին բողոքականները եղած են, որոնց ինքը 1846–ին, երբ Կ. Պոլիս կը դառնար, քաջալերական նամակներ ղրկած է: Նա 1848–ին Նիկոմիդիոյ մէջ վախճանեցաւ հնգամեայ համաճարակէն:*

Բաժնուած Ս. Գրոց Դերը.— *1830–ին Անգլիացին Հալէպի ճամբով Հնդկաստան ուղեւորող քանի մը միսիոնարներ Անթէպ ալ կ'այցելեն եւ «Մոսկովայի տպագրութիւն» ըսուած հայատառ Բրքերէն Նոր Կտակարանէն օրինակներ կը ձգեն հոն: Ուրիշ օրինակներ ալ Կեսարիայէն կը հասնին: Տօքթ. Ազարիա Սմիթ 1843–ին հիւանդացին Սիւրիա իր մէկ ճամբորդութեան միջոցին՝ Պիբէճիկի մէջ իրեն հանդիպող Անթէպցի Տէր Գէորգ քահանային Բրքերէն Ս. Գիրք մը կուտայ, եւ յետոյ անոր խնդրանքով քանի մը անուն դիրք ալ Պէյրութէն Հալէպ կը ղրկէ՝ Ճիզմէճեան Պետրոս վարդապետի ձեռքով, որ անկէ Անթէպ տարուի:*

Պետրոս Վարդապետի Դերը.— *Հայ Աւետարանականութեան պատմութեան ամենէն հետաքրքրական մի քանի էջերը կը կազմեն Պետրոս Վարդապետ Ճիզմէճեանի արկածները: Եղնակեան Տէր Վրթանէս քահանայ եւ իր երկու ընկերները, որ 1840–ին Կ. Պոլսոյ «Բարեպաշտութեան Միաբանութեան»*

կողմէն աւետարանչական պաշտօնի համար Փոքր Ասիոյ հայարնակ տեղերը դրկուած էին, վերադարձին իրենց հետ կը բերէին Պոլսեցի Պետրոս Վրդ. Ճիւմխճեանը, որ Տէր Վրթանէսի խօսքերովը ճշմարիտ ապաշխարութիւն մ'ունեցած էր: Պետրոս վարդապետ քիչ վերջը Բարեպաշտութեան Միաբանութեան ալ անդամ ընդունուեցաւ եւ Աւետ. դաւանութեան ևառանդուն տարածիչ մը դարձաւ: Հայոց Պատրիարքարանը տնօրինեց որ Պետրոս վարդապետ իբր աքսորական Երուսաղէմի վանքը երթայ, եւ բանի նաւ դրին դանի՝ 1844–ին: Բայց նա Պէյրութ հասնելուն չուզեց անկէ անդին երթալ, այլ վիլոնը եւ վեղարը հանելով եւ իր մօրուքը ածիլելով, կը մտատրէ ծպտուած դէպի Հալէպ ուղեւորիլ: Այդ միջոցին Պէյրութ կը գտնուէր Ամերիկեան Պորտի միսիոնարներէն վերյիչեալ Վեր. Ադարիա Սմիթ, որ միանգամայն ճարտար բժշկապետ էր: Ասի աքսորական վարդապետին հետ ծանօթացաւ եւ անոր առաջարկեց իր կողմէն շրջիկ դրամաճառ ըլլալ Հալէպի, Քիլիսի եւ Անթէպի շրջանակներուն համար: Պետրոս սիրով ընդունեցաւ առաջարկը, եւ պաշտօնը կատարեց ամենայն հաւատարմութեամբ: Մի քանի ամսուան մէջ ծախեց լմնցուց իրեն աւանդուած Ս. Գրքի մասերը եւ հոգեւոր հրատարակութիւնները, ու նոր ապսպրանքներ ըրաւ: Բայց իրեն համար գործին ամենասիրելի մասն էր աւետարանչութիւն, ամէն տեղ ալ կը գտնէր հոգեւոր ճշմարտութիւնները սորվելու պատրաստ ունկնդիրներ ու հետաքրքիր հարցասէրներ: Պետրոս Ճիւմխճեան բոլորովին մինակ ալ չէր այս գործին մէջ: Նոյն 1844 Յունուարին արդէն Տէր Մարկոս (Վեր. Մ. Կ. Փափազեանի մեծ հայրը) հայատառ Թրքերէն Նոր Կտակարաններ բերած էր Անթէպ եւ բարեպաշտ Հայերուն ցրուած: Իսկ «Սաչլը» մականուանեալ Միքայէլ վարդապետ՝ 1845–ին, Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի թոյլտուութեամբ աւետարանական քարոզներ կուտար Անթէպի Հայոց եկեղեցիին մէջ:

Բայց Պետրոս վարդապետն էր որ մեր դաշտին մէջ Աւետարանականութեան առաջին ու զլխաւոր ռահվիրան հանդիսացաւ: 1845–էն սկսեալ Պետրոս Ճիւմխճեանի գործունէութիւնն էապէս կեդրոնացած էր Անթէպի վրայ, եւ արդէն նոյն տարուոյ դէպի վերջերը Կ. Պոլիս ալ գրած էր հիւսիսային Սիւրիոյ այդ անկիւնին մէջ յաջողապէս ձեռնարկուած Աւետ. գործի մասին: Նոյնպէս Անթէպի քանի մը երեւելի Հայոցմէն ալ մայրաքաղաք նամակներ հասան՝ ի գիմաց տեղւոյն բազմաթիւ ընտանիքներուն, որոնք Պետրոս վարդապետէն լսած

ըլլալով Աւետարանի պատգամները, կը խնդրէին որ փութանակի իրենց առաքուի հոգեւոր գործիչ մը՝ միանգամայն հայերէն եւ թրքերէն քարոզելու վարժ, այս կենսական գործին մէջ վարդապետին օժանդակելու համար:

Դիտելի է որ դիմումն ընող Անթէպցի ընտանիքները թրքերէնի հետ հայերէն ալ քարոզել կրցող պաշտօնեայ մը կ'ուզեն: Կ'երեւի թէ դժբախտաբար այդ միջոցին Կ. Պոլսոյ Աւետարանականներն անկարող էին այս դիմումին ընդառաջելու, որով Անթէպի ամենակարեւոր Հայ անձնաւորութիւններէն մի քանին ստորագրութիւնը կրող խնդրագիր մը յաջորդ 1846 տարւոյ ամրան կը հասնի Պէյրութի Ամերիկեան միսիոնարներուն, որպէս զի իրենց քաղաքին մէջ՝ Մ. Գրոց ուսումնասիրութեամբ կանոնաւոր հոգեւոր գործ մը յառաջ տանելու կարզադրութիւն ըլլայ: Այս դիմումին վրայ, զոր ստորագրողները 200 ընտանիքներու ի դիմաց կ'ընէին զայն, Պէյրութի միսիոնարներէն Մր. Թամսըն 1846–ի վերջերը Հալէպ այցելեց եւ թէ՛ տեղւոյն թէ Անթէպի կրօնական պարագաներուն մասին տեղեկացաւ. տեսակցեցաւ Պետրոս վարդապետի հետ եւ թղթակցեցաւ Անթէպի լուսաւորեալ Հայերուն հետ: Ինչ եղաւ կ. Պոլսէն ալ Մր. Վանլէնըվի՝ Պրն. Նշան անուն Աւետ. Հայու մը ընկերակցութեամբ՝ հասաւ Անթէպ, եւ իրրեւ արհեստագործական ու առեւտրական կեդրոն նոր զարգանալ սկսած այդ քաղաքը չափազանց յուսալից գաչա մը գտաւ: Արդէն տասնի չափ այր մարդիկ զօրաւոր կերպով փարած էին նոր գաղափարներուն: Անոնք եւ անոնց համախոհները խիստ կը բաղձային մնայուն հոգ. գործիչ մ'ունենալ իրենց մէջ, բայց առժամապար անկարելի էր այս բաղձանքը գոհացնել:

Յաջորդ այցելող միսիոնարն էր Մր. Ճանսթըն, որ երեք ամիս Հալէպ ապասեց մինչեւ որ Անթէպի ճամբան բացուեցաւ իրեն: Մինչ այդ՝ Անթէպցի Աւետարանականներէն երեք հոգի ընտրուեցան Հալէպ երթալու եւ միսիոնարէն Մ. Գրոց ուսում առնելու, ասոնք էին Աւետիս Փօլատեան, Սարգիս Գարամանուկեան եւ Փարմազըզ Գրիգոր, բոլորն ալ 30 տարեկանէն վար կայտառ երիտասարդներ: Մր. Ճանսթըն Սեպտեմբերին գնաց Անթէպ, Պետրոս Ճիզմէճեանի ընկերակցութեամբ: Սակայն Դեկտ. 14–ին միսիոնարն ու վարդապետը մեծ ադմուկով ու անարգանքով քաղաքէն վտարուեցան, (բայց երբ դէպքին լուրը Բարձրագոյն Դուռը հասաւ, Թուրք կառավարիչը՝ պաթթալ սէյ պաշտօնանկ եղաւ իբր օրինապանց):

Ճանսթընի արտաքսումէն չարաթ մը չանցած, Տոքթ. Ս–զարխա Սմիթ ժամանեց Անթէպ: Իսկոյն խռովութիւն մը

յարուցուեցաւ՝ զայս ալ վռնտելու յոյսով։ Բայց քալ օսմանագէտ մխիթնարը՝ ձեռքը ֆէրման մըն ալ ունենալով՝ մերժեց մեկնիլ Թուրք կառավարիչին ներկայանալէ առաջ, եւ իբր ճարտար ու փորձառու բժիշկ, իր ազատարուեստն ալ նպաստեց իրեն, մինչեւ 1847–ի Մարտը մնաց Անթէպ։ Ապա իր յաջորդ այցելութեան առթիւ, 1848 Յունուար 30–ին, ուխ հաղորդական անդամներով (բոլորն ալ այր մարդիկ) կազմեց Աւետ. եկեղեցի մը, որ ընդհուպ Թուրքիոյ ամենամեծ ու զարդացած Հայ–Աւետ. եկեղեցին եղաւ։ Այս եկեղեցին Գայտաճըփի թաղին մէջ կազմուեցաւ, Գրլճը Կարապետի տունը, եւ զայն ձեւացնող հաղորդ. անդամներն էին Գարամանուկ Սարգիս, Գրլճը Կարապետ, Փօլատ Աւետիս, Փարմապօղլ Գրիգոր, Լուբչիկ Աւետիս, Զօլաղ Յարութիւն, Պարսումօղլու Գրիգոր եւ Լեւոնեան Մանուկ։ Ասոնք, թուով 35 ուրիշ եղբայրներու եւ քոյրերու հետ, առին մը իրենց պաշտամունքները կը կատարէին յիշեալ Գրլճը Կարապետի տան մէջ։

Տոքթ. Սմիթհի մեկնելու օրը, եղբայրներու խումբ մը բանական տեղ իրեն հետ ճամբորդեցին եւ ապա բացօթեայ աղօթաժողովով մը հրաժեշտ առին անկէ։ Նոյն տարւոյ Մայիսին Պրուսայէն Մր. Շնայտըր եկաւ Անթէպ ու մինչեւ աշնան մէջտեղերը հոն աշխատեցաւ մեծ յաջողութեամբ։ Այդ ամառը հնգաթաթ սոսկալի համաճարակ մը նախճիրներ գործեց նաեւ Անթէպի մէջ ու չրջակայքը, տանելով ընդ այլս՝ Գրլճեան Կապրիելա յուսալից երիտասարդ գործիչը։ Մր. Շնայտըր եւ Աւետ. եղբայրներ մեծ անձնուիրութեամբ թէ՛ տառապեալներուն կ'օգնէին այլեւայլ կերպերով եւ թէ Աւետարանը քարոզելով յոյս ու մխիթարութիւն կուտային։ Բարեբախտաբար Տոքթ. Սմիթհի պատրաստած ու տրվեցուցած դարմաններուն եւ կանխարգել միջոցներուն չնորհիւ՝ Աւետ. համայնքը բաղդատմամբ քիչ վնասուեցաւ համաճարակէն։ Մր. Շնայտըր չմեկնած Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը կատարեց Հոկտեմբերին եւ այդ առիթով եկեղեցիին վրայ 17 նոր հաղորդ. անդամներ աւելցան, որոնց հինգը իգական սեռէն էին։ Նոր ընդունուողներուն մէջ էր Գարա Գրիգոր Յարութիւնեան զարգացած երիտասարդը։ Հոկտեմբերը չվերջացած Տոքթ. Սմիթհ վերադարձաւ Անթէպ իր տիկնոջ հետ, եւ քիչ յետոյ Մր. Քրէյն անուն նոր մխիթնար մըն ալ եկաւ։

Ձիզմէճեան Պետրոս վարդապետի Մահը.— Պետրոս վարդապետ իր մեռնելէն ըրեթէ մէկ տարի առաջ հրճուանքով տեսաւ իր հոգեւոր զանգերուն պտուղը, այսինքն Անթէպի Աւետ. եկեղեցիին կազմութիւնը։ Անձնուէր վարդապետը տա-

կան, զոր Տօքթ. Սմիթ իր մեկնելու պահուն թողած էր նորածին եկեղեցին դայեկելու, չատ չանցած քաղաքէն վըռնտուեցաւ։ Վերջապէս 1848 Նոյ. 13–ին Հալէպ վախճանեցաւ՝ քրիստոնէական զեղեցիկ դաւանութեամբ, կարճատեւ հիւանդութենէ մը ետքը։ Իր վերջին ժամերը զործածեց ջերմ աղօթքներով, իսկ իր հուսկ խօսքերովն ատ Աստուած իր ե–րախտապիտութիւնը կը յայտնէր։ Ժամանակակիցները կը վըկայեն որ իր ապաշխարութենէն ի վեր իր առօրեայ կեանքը անսանելի ու չարունակական յառաջդիմութիւն մըն էր սըրբութեան, աղօթասիրութեան եւ մարդիկը հոգեւորապէս արթընցնելու համար եռանդուն աշխատանքի ճամբուն մէջ։

Հայ–Աւետ. Հաւատոյ Հրաշալի Աճումը.— Հայ–Աւետ. համայնքը 1848 տարւոյ վախճանէն առաջ այնչափ մեծցած էր, որ պաշտամունքի համար աւելի ընդարձակ տեղ մը փնտռել հարկ եղաւ։ Գասթէլպաշը թաղին մէջ Նադիա Կարապետի տունը գնուեցաւ այս նպատակով։ Բայց յաջորդ տարին (1849) համայնքին թիւը 200–ի բարձրանալով, տեղը նորէն նեղ եկաւ, որով մի քանի յարակից տներ ալ գնելով անոր կցեցին, սակէ զատ, ամառուան տաք օրերուն բակի մէջ բացօթեայ պաշտամունք ընել աւելի հաճելի ըլլալուն՝ վրան վսխաթով ծածկեցին, որմէ ժողովարանը «Հասըրլի տուա եէրի» անունը առաց։ 1850–ին համայնքի թիւը 400 հոգիի հասաւ, ուստի մտածեցին կանոնաւոր եկեղեցական չէնք մը կառուցանել, եւ ըստ այնմ սկսան դրամ հանդանակել եւ յարմար վայր մը փնտռել։ Այս միջոցին Գայաճըղ թաղին մէջ կարգ մը տուներ ծախու ըլլալով, գանոնք գնեցին, մէկը որոշուեցաւ իբր աղօթատուն եւ մէկալներն իբրեւ գպրոց գործածուեցան։ Բայց «Հասըրլը Տուա Եէրի»ն ալ չը լքուեցաւ, որովհետեւ Անթէպի Աւետ. համայնքը այնքան աճած էր որ հարկ եղաւ միեւնոյն ժամանակ երկու տարբեր տեղեր պաշտամունք կատարել։ Ցաջորդ տարին (1851) արդէն 686 հոգի էր Հայ–Աւետ. համայնքը, եւ հաղորդական անդամներուն թիւն ալ միեւնոյն համեմատութեամբ աւելցած էր։ Այդ տարին Անթէպի չրջանակին Բողոքականաց թիւը կ'ըսուի թէ Օսմանեան կայսրութեան բոլոր մնացած մասերուն մէջ գտնուողներուն կը հաւասարէր, եթէ աւելի իսկ չէր։

Աւետարանի Տարածման Համար Տեղացւոց Եռանդը.— Բայց ոչ միայն թուով կ'աճէր Աւետ. համայնքը, հապա Անթէպի մանուկ Աւետ. եկեղեցին զովելի եռանդ ալ ունէր Աւետարանը չրջակայ գիւղերն ու քաղաքները տարածելու։ Այսպէս, արհեստաւորներու, առեւտրականներու եւ Ս. Գրքի դը–

բավաճառներու ձեռքով, Աւետ. վարդապետութիւնը կը տարածուէր Քիլիս, Մարաշ, Ուրֆա, Սեւերէկ, Մալաթիա, Քէսապ եւ ուրիշ մօտաւոր ու հեռաւոր տեղեր, որով կրնանք ըսել թէ Անթէպի Աւետ. եկեղեցին մայրը եղաւ ուրիշ չատ մը Աւետ. եկեղեցիներու:

Այս կաւուխ Երջանի Մի Քանի կարեւոր Դէմքերը.— 1850 թուականին Ամերիկացի միսիոնարք Անթէպ ուսումնարան մը բացին՝ Պէպէքի (Կ. Պոլիս) Համլինեան ուսումնարանի տիպարին վրայ ձեւուած, եւ յիշեալ հաստատութեան շրջանաւարտներէն բնիկ Պրուսացի Պրն. Զենոր Իսրայէլեանը կանչուեցաւ իբր ուսուցիչ, որ բնական դիտութեանց ճաշակը բերաւ Կիլիկիա: Ասոր յաջողակ աշակերտներէն եղաւ Ալեքսան Պէզճեան երիտասարդը, բարեպաշտ, ուշիմ եւ անյագ ուսումնասէր, որ ապա 1852–ին Կ. Պոլիս, Պէպէքի ուսումնարանը դրկուեցաւ իր դիտական պաշարը կատարելագործելու: Այդ կանուխ շրջանին Աւետ. համայնքին յարողներէն երկու անձ ալ յատուկ յիշատակութեան արժանի են, առաջինն է Գրիգոր քահանայի թոռնուհին՝ Օր. Վարդենի Պօզեազալեան, որ պզտիկուց կարդալ սորված էր Մուրատ վարդապետի ձեռքին տակ եւ 1845–ին հայատառ թրքերէն Նոր Կտակարան մը ձեռք անցընելով, սերտեց եւ ատպաչխատեց: Անթէպի Աւետ. եկեղեցիին երկրորդ հերթին ընդունուող հաղորդ. անդամներէն էր եւ այդ ժամանակ քաղաքիս մէջ իսկական սեռէ միակ կարդալ դիտցողը: Կանուխէն այրխանալով անպատակ, վերատին չամուսնացաւ այս կինը, որ «Վարդենի Պաճը» անունով ծանօթ եղած է, իր սեփական տան մէջ որբ աղջիկներ կը անուցանէր, կը կրթէր ու կ'ամուսնացնէր, եւ 1899–ին մեռաւ դրեթէ հարիւրամեայ: Երկրորդն է Լեւոնեան դերդաստանէն «Զօլադ» մականուանեալն Աստուածատուր Խալիֆէ (Փրոֆ. Սարգիս Լեւոնեանի հայրը եւ Փրոֆ. Լուիֆիի մեծ հայրը), որ նախապէս օգնական էր «Գրբլանկըճ խալֆէ» մականուանեալ Յարութիւն վարժապետին, բայց 1848–ին Աւետ. եկեղեցիին յարելով այս նոր համայնքին համար երկար տարիներ բարեկարգ նախակրթարան մը կատավարելէ ետքը, ծերութեան տարիքին տուներ կ'այցելէր եւ կարդալ կը սորվեցնէր ու Աւետարանի առանձին դասեր կուտար՝ մանաւանդ մանկամարդ հարսերուն, որոնց մին էր պրոդիս մայրը:

Երկու Անդարմանելի Կորուստներ.— Անթէպ չատ սղալի կորուստ մ'ունենալու 1852 Սեպտեմբերին՝ բժշկապետ Վեր. Ազարիա Սմիթէի մահովը, որ վերջ կուտար թէպէտ կարճ այլ աքանչելիօրէն բեղուն ու օրհնեալ գործունէութեան մը:

Տիարպէքիրի չարաչար աշխատանքէն Անթէպ վերադարձին՝ վրան եկաւ սաստիկ ջերմ մը, որ երկու շաբթուան մէջ զգետնեց զինքը: Մր. Շնայտըր այդ միջոցին Կ. Պոլիս գացած էր միսիոնարաց տարեկան ժողովին համար: Իր միւս պաշտօնակիցը՝ Մր. Քրէյն իր տիկնոջ սաստիկ հիւանդութեան պատճառաւ չկրցաւ ննջեցեալին յուղարկաւորութեան անդամ նայիլ: Դէպի Տիարպէքիր ճամբորդութեան առթիւ Անթէպ գըտնուած նորեկ միսիոնար Մր. Տընմօր դեռ տեղական լեզու չէր գիտեր: Ուստի Թագման տխուր արարողութիւնը կը մնար երիտասարդ ուսանող Գարա Գրիգոր Յարութիւնեանին, որ իր պաշտօնը կատարեց խիստ յուզիչ ուղերձով մը եւ տպաւորիչ հանդիսաւորութեամբ: (Վերջէն Տօքթ. Ադարիա Սմիթին Ամերիկայի բարեկամներն անոր յիշատակին կանդնեցին եւ իր անուան ձօնեցին Անթէպի հռչակաւոր Ամերիկեան Հիւանդանոցը): Տօքթ. Սմիթի մահէն քիչ ետքը Վեր. Հէնրի Լոպահէյ, որ նմանապէս բժիշկ տոքթոր էր միանգամայն, իր տիկնոջ հետ գէպի Մուսուլ ճամբորդութեան առնն կ'անցնէր Անթէպէ: Ողբացեալին տեղը բռնող բժիշկ միսիոնարի մը համար Անթէպցիներու վստահքն այնչափ մեծ էր որ 420 հոգի մէկ դիչերուան մէջ խնդրագիր մը առաքրեցին՝ աղաչելով Տօքթ. Լոպահէյին որ հոն մնայ, բայց նա ինքզինք հարկադրեալ զգաց ժխտական պատասխան տալու:

Անթէպի Աւետարանականութիւնը երկրորդ անգամմանելի կորուստ մը կրեց վաղաժամ մահովը Զենոր Իսրայէլեան վարժապետի: Դեռ տարիքը 25 չեղած այս երիտասարդ ուսումնականը իսկապէս հանճար մըն էր՝ ինչպէս իր աշակերտը Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան կը վկայէ, եւ Պէպէքի ուսումնարանն աւարտած միջոցին թէեւ իրեն համար առթիւ բացուած էր Անգլիոյ գիտական բարձր հաստատութիւն մը մտնելու, սակայն պարտականութեան ձայնին անսալով, զոհողութիւն յանձն առած եւ Անթէպի ուսուցչութեան հրաւէրն ընդունած էր, բայց ահա յանկարծ անողոք հիւանդութիւն մը, թոքախտը, 1854–ին վերջ կուտար իր այնչա՛փ յուսալից ու օգտակար կեանքին: Դժբախտաբար իր տեղը բռնելու ուրիչ մէկը չկար, եւ Անթէպի Աւետ. ուսումնարանը փակուեցաւ առժամապէս:

Աստուածաբանական Ուսում Անթէպի Մէջ.— Սակայն կիլիկիոյ նորակազմ Աւետ. եկեղեցիներուն համար հոգեւոր պաշտօնեաներ պէտք էին, ուստի իսկոյն ձեռնարկուեցաւ առանց պատրաստութեան: Մր. Շնայտըր իր ընտանիքովը վերադարձաւ Անթէպ՝ Մր. Քրէյնին գործակցելու, եւ քիչ յետոյ Մր. Նըթինկ եւ Տր. Փրաթ անուն երկու նոր միսիոնար-

ներ ալ եկան: Արդէն Մր. Շնայտըր 1850–էն իսկ ձեռնարկած էր Անթէպի մէջ քանի մը խոստմնալից երիտասարդներուն անձամբ Աստուածաբանութեան դասեր տալ: Իսկ հիմա բոլոր միսիոնարները ղղալով ընդարձակուող աւետարանչական դաշտին քարոզիչներ պատրաստելու հարկը, 1854–ին կազմեցին Աստուածաբանական Ճեմարանի կարգ մը՝ առաջեան երիտասարդներով: Վերջապէս 1836–ին հարկ եղաւ երկու երեք տարիէ ի վեր կրթուող ուսանողները բաշխել Կիլիկիոյ չրջանակին մէջ մինչեւ այդ ժամանակ կազմակերպուած Աւետ. եկեղեցիներուն: Անթէպի Աւետ. եկեղեցին իսկոյն հրաւիրեց Գարա Գրիգոր Ճարութիւնեանը իր բեմին քարոզիչն ըլլալու:

Անթէպի Աւետարանականաց Նոր եկեղեցական Շէնքը.— Արդէն 1851–ին Աւետ. եկեղեցին որոշած էր Գայտճըդ Թաղին մէջ իրեն համար վայելուչ եկեղեցական չէնք մը կանգնել, եւ այդ տարին՝ այլեւայլ հոգեւոր ու բարեսիրական նպատակներու համար 75 Օսմ. ոսկի (ոսկեդրամ) տալէ զատ, խոստացաւ նոր տաճարի մը չինութեան համար ալ 150 հնչուն Օսմ. ոսկի: Ընդհանրապէս ոչ–ունեւոր դասակարգէ բաղկացեալ ժողովուրդի մը կողմէն այս առատաձեռնութիւնը չօշափելի փաստ մըն էր թէ իրենք ի՛նչպէս սրտովին փարած էին Աւետ. դաւանութեան: Յաջորդ 1852 տարիին՝ համայնքը պատրաստութիւն կը տեսնէր ծրագրուած եկեղեցական չէնքի չինութեան համար. չէնքին գետինը մաքրուեցաւ ու յատակագիծը չինուեցաւ, նաեւ հանդանակուած պատրաստ դրամով չինութեան նիւթեր գնուեցան մասամբ:

Բայց ամենակարեւորը այսպիսի կրօնական նոր չէնքի մը կառուցման համար ռուլթանական ֆէրման մը առանալն էր: Ասոր համար ալ աշխատուեցաւ, բայց տեսնուեցաւ թէ եւս ֆէրմանը ոչ թէ նոր եկեղեցիի մը չինութեան, այլ հին եկեղեցի մը նորոգելու համար հրաման կուտար: Բնականաբար այսպիսի ֆէրմանով մը կարելի չէր գործի սկսիլ: Ուստի նոր դիմում մը կատարուեցաւ, եւ 1854 Մայիսին Մայրաքաղաքէն տեղական կառավարութեան հարցուեցաւ թէ ուէ առարկութիւն կա՞յ այսպիսի եկեղեցական չէնքի մը կառուցման դէմ, իսկ Անթէպի կառավարութիւնը տեղեկագրեց թէ ուէ արգելք չկայ: Սոյն նպաստաւոր տեղեկագրին ղրկուելէն հինգ ամիս յետոյ կայսերական ֆէրմանը տրուեցաւ, եւ Տէր–Պալեան Աւետիսի ձեռքով Անթէպ ղրկուեցաւ: Ցիշեալը նախ Հալէպի կուսակալութեան ներկայացուց ֆէրմանը եւ անկէ ալ վաւերացման ու գործադրութեան հրամանագիր մը առանալով

Անթէպ հասաւ Օգոստոսի վերջերուն։ Սեպտ. 1–ին Անթէպի մէջ ալ պատշաճ ձեւակերպութիւնները կատարուեցան, եւ այսպէս յաջորդ օրը (Սեպտ. 2, Շաբաթ) նոր չէնքին հիմը դրուեցաւ՝ ըստ Փէրմանի տրամադրութեան՝ 35 կանգուն երկայն եւ 25 կանգուն լայն գետնի մը վրայ։

Քանի որ չէնքին քարերն առաջուընէ տաշուած պատրաստուած էին, պատերը կանգնեցան լմնցան 2½ ամսուան մէջ, ճիշտ Նոյեմբերի կէսին։ Բայց փայտէ ու տախտակէ առաղձներուն սղութեան պատճառաւ եկեղեցիի առաստաղին գոյութիւը քիչ մը ուշացաւ եւ ձմեռուան հանդիպեցաւ, ուստի ան ալ աւարտեցաւ 1½ ամսուան մէջ։ Այսպէս Աւետ. համայնքը 1854 Դեկտեմբերի վերջին կիրակին հին չէնքին մէջ կատարելով իր պաշտամունքը, յաջորդին՝ 1855 Յունուարի առաջին կիրակին նոր չէնքին մէջ պաշտամունք կատարելու արժանացաւ, եւ նորակառոյց տաճարին դռներէն այդ օրը մտնող ժողովուրդին ուրախութիւնն ո՞վ կրնար պատմել։ Շէնքը մեծութեամբ ահագին էր եւ դեղատեսիլ, պատերը հիւսուած էին դուրսէն փոխնիփոխ մէկ շարք ճերմակ եւ մէկ շարք սեւ մարմարիոնով։ Շէնքին ձեւը Բասիլիկայի ոճով էր եւ գմբէթ չունէր, այլ առաստաղին դիմացէ դիմաց երկու մասերը հորիզոնական կը կենային հարաւային եւ հիւսիսային պատերուն եւ անոնց զուգահեռական երկու շարք սիւներու վրայ յենած, իսկ մէջտեղի ձեղունը երկու շարք սիւներու վրայէն բարձրացող կրկին պատերու վրայ եռանկիւնաձեւ կը վերջանար, եւ ձեղունական այս պատերուն մէջ ալ լուսամուտներ կային*։

Թէ՛ ամպիոնին դիմացը՝ արեւմտեան մասին վերեւը եւ թէ հարաւային ու հիւսիսային պատերուն կոթնած վերնատուններ կային տախտակամած**։ Վեր. Համբ. Ալճեան 1905–ին կը գրէ. «Երբ այս եկեղեցին առաջին անգամ կատուցուեցաւ, քանի որ երեք կողմերուն վրայ վերնատուն չինուած էր, տեղացի եղբայրները փափաքեցան ու պահանջեցին որ կիները վերնատանց մէջ նստին, իսկ այր մարդիկը վարը սրահին մէջ։ Բայց միսիոնարները չհաւանեցան այս առաջարկին, այլ պընդեցին որ եկեղեցիին յատակը երկուքի բաժնուի եւ կիները

*) Մաթաչի Տիվանը Հայ–Աւետ. եկեղեցիին չաբաթացնալ չէնքը միեւնոյն ոճով չինուած էր, որու մէկ ընդօրինակութիւնն է Հալէպի ներկայ Բիթէլ Հայ–Աւետ. եկեղեցիին չէնքը։

**) 1869–ին՝ երբ չէնքին ձեղունը կը փոխուէր, հարաւային եւ հիւսիսային երկու պատերուն կոթնած վերնատուններըը քակուեցան ու վերցուեցան։

մէկ բաժնին, իսկ այրերը միւս բաժնին մէջ նստին: Հետեւաբար տարածութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ, եւ տախտակօրմին մէկ կողմը կիներուն ու միւս կողմը այրերուն յատկացուեցաւ: Այսպիսով իսկական սկզբը սկսաւ վայելել Աւետարանի արտօնութիւններէն մէկը եղող հաւասարութեան իրաւունքը, նոյն իսկ այս եկեղեցիին առաջին հիմնարկութեան առեն, եւ այդպէս ալ կը չարունակէ մինչեւ այսօր»: (Թրք. Աւետաբեր, 1905, էջ 359): Հիմա եկեղեցիին մէջ քով քովի բազմող մեր երկսեռ երիտասարդութիւնը հարկաւ պիտի ժպտին այս նըկարագրութեան վրայ: Բայց ուրիշ բան մըն ալ սա է, որ այն առեն պատինը փոխանակ (ձմեռը՝ փոխանակին վրայէն նաեւ կապերաններ) փռուած կ'ըլլային եւ այր թէ կին անոնց վրայ ծալապատիկ կը նստէր, հիմակուան պէս ժողովուրդին համար նստարաններ եւ աթոռներ չկային եկեղեցիին մէջ: Սակայն այդ ժամանակ ազօթքի պահուն ծնրադրելու բարի սովորութիւնը կար, զոր հիմա կորսնցուցած ենք:

Եկեղեցական չէնքի պետին ու չինութեան համար 1200 հնչուն Օսմ. ոսկի ծախք եղած էր, որու 150 ոսկին ժողովուրդըն ինքը հանգանակեց, իսկ մնացածը դուրսէն եկած օգնութիւն էր: Դուրսէն եկած օգնութեան մէջ ամենակարեւոր բաժինն ունեցած է նախ բարերար Սարգիս Մինասեան եւ ապա Տր. Ս. Համլին: (Այս վերջինն իր Պէպէքի Ուսումնարանին արհեստապրծական ճիւղին չահած բոլոր դրամը գործածեր է այս եւ ուրիշ Աւետ. եկեղեցիներու չէնքերուն չինութեան համար): Սոյն հաշիւին մէջ չէ եաքն բակն աւելի ընդարձակելու եւ պարտզական չէնքեր ունենալու համար ծախու առնուած չորս կամ հինգ տուներու դինը, զոր ժողովուրդը հետզհետէ ինքը հայթայթեց այդ տարիներուն:

Քիչ մը երկարեցինք այս եկեղեցական չէնքի չինութեան մասին, որովհետեւ ասիկա ոչ միայն Թուրքիոյ մէջ չինուած Բողոքական եկեղեցական չէնքերու առաջինն է, այլեւ Օսմանցի Թուրք կառավարութեան կողմէն բոլորովին նոր դետնի վրայ եկեղեցական չէնք չինելու համար արուած առաջին ֆէրմանով կառուցուած է, անկէ առաջ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներուն չինութեան համար արուած ֆէրմանները հին եկեղեցական չէնքին նորոգութեան համար եղած էին առանց բացառութեան: Ինչպէս մխիթարական գրող մը սոյն առիթով կը դիտէ, այս նոր թոյլտուութեան առացումը հաւանօրէն կը պարտինք Կրիմի պատերազմին առեղծած մթնոլորտի ազդեցութեան:

Անթէպի Հայ-Աւետ. եկեղեցւոյն Մէջ Երգեհոն.— *Բողոքականութեան ներմուծած դեղեցիկ նորութիւններէն մէկն էր եկեղեցիին մէջ երգեհոնի կամ հարմոնիումի գործածութիւնը՝ հոգեւոր պաշտամունքի առեն ժողովուրդի երգեցողութեան առաջնորդելու համար, որ նաեւ Հայ-Աւետ. պարզ պաշտամունքին մասնաւոր շնորհք եւ հրապոյր կուտար: Ուստի միսիոնարները կը ջանային որ ամէն մեծ կամ պզտիկ Աւետ. ազօթատեղին իր զանգակին հետ, երգեհոնն ալ ունենայ:*

Շէնիֆին Նուիրման Պատտամուճը.— *Անթէպի Գայտաղդ թաղի բարձրերը չինուած այս հոյակապ Աւետ. սրբավայրին նուիրումը կամ նաւակատիքը տեղի ունեցաւ 1855 Յունուարի յիշեալ առաջին կիրակին: Կ'երեւի թէ եկեղեցին նուիրուած էր Ս. Երրորդութիւն անուան, թէեւ այս անուանակոչումը ժողովրդական գործունէութեան մէջ մտած չէ: Նուիրման պաշտամունքին դլխաւոր մասը Մր. Շնայտըը վերցուցած է՝ օրուան հանդիսութեան պատշաճ քարոզով մը եւ առաջին ու*

ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ
1908

վերջին պաշտօնական ազօթքներով: Մր. Նըթինկ ըրած է Ս. Գրքի ընթերցումը եւ Տր. Փրաթ մատուցած է չէնքին նուիրման ազօթքը: Հրաւիրեալ Մարաչի միսիոնարներ՝ Վերք. Պիպի եւ Փըրքինզ ալ մէյ մէկ բաժին վերցուցած են: Յիշուած է թէ միսիոնարներ եւ իրենց ուիկիններն այս առիթով Էնթրմ մըն ալ երգեր են, հարկաւ քառաձայն ներդաշնակութեամբ: Նուիրման պաշտամունքին ներկայ էին աւելի քան 1,200 հո-

դի, իսկ յաջորդ Կիրակին ալ 1,100–է աւելի ունկնդիրներ կային քարոզութեան:

Այս եկեղեցիին Կաթխագոյն Հոգ. Պատօնեաները.— Երբ Անթէպի մէջ առաջին Աւետ. եկեղեցին կազմակերպուեցաւ, բեմական ծառայութիւնը կը կատարէր Տոքթ. Սմիթ հետ, եւ ապա Մր. Շնայտըր: Վերջինը չարունակեց եկեղեցիին մատակարարութիւնը մինչեւ 1856, երբ Աստուածաբանական ուսումնին աւարտող երիտասարդներուն մէջէն այս եկեղեցին

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳԱՑԱՃԸՓ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ԵՐԵԻԵԼԻՆԵՐԸ
վեր. Գազանճեան նստած կեդրոնը

իրեն մնայուն պաշտօնեայ ըլլալու հրաւիրեց Պատ. Գրիգոր Յարութիւնեանը, որ այդ տարուան Մարտ 2–ին ալ հովիւ (երէց) ձեռնադրուեցաւ 1500 հոգիի ներկայութեան: Նա կը կոչուէր հովուելու բանաւոր հօտ մը, որ արդէն մայրաքաղաքի ամբողջ Բողոքականութենէն աւելի եղած էր: Ճիշտ այդ տարին, Օգոստոսի վերջերը, Պրն. Ալեքսան Պէզճեան ալ Պէյքէն Անթէպ վերադարձաւ՝ անդուլ վերստին կազմուած Աւետ. ուսումնարանին մէջ դիտական դասերը տառնձնելու: Այս ժամանակ արդէն ինքնապահ Հայ Աւետ. եկեղեցի մրն էր Անթէպինը: Արդարեւ այս եկեղեցին իր կազմուելէն 9 տարի չանցած (1857–ին) ինքնաբերաբար յանձն առաւ իր հովիւին

ամբողջ թուշակն ինք վճարել, եւ ասով ուրիշ քոյր եկեղեցիներուն դեղեցիկ օրինակը տուաւ Աւետ. համայնքներու ինքնապահութեան ջանքին մէջ:

Կիրակնօրեայ Դպրոց եւ Դպրոցական Նոր Շէնք.— Մր. Քաֆինկ իր տիկնոջ հետ Անթէպ եկաւ 1857 տարւոյ առաջին կէսին՝ մէկալ միսիոնարներուն գործակցելու համար: Բայց իր ուշադրութիւնն ուրիշ ամէն բանէ առաջ կիրակն. դպրոցի վերակազմութեան նուիրեց, եւ ականատես Փրոֆ. Ալեքսան

ՎԵՐ. Մ. Կ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ԿԻՐԱԿՆՕՐԵԱՑ ԴՊՐՈՑԻ ԴԱՍԱՐԱՆԸ

Պէզճեանի ու Վեր. Յ. Գ. Գրիգորեանի վկայութեանց համեմատ, «Քրիստոսի այս հաւատարիմ ու ջանասէր ծառային աշխատանաց չնորհիւ է որ Անթէպ կիրակն. դպրոցը որպէս թէ վերստին ստեղծուեցաւ», եւ «մինչ դպրոցը նախապէս 100–150 աշակերտ միայն ունէր, Մր. եւ Մրսխ Քաֆինկի անխոնջ ջանքերուն ու հոգատարութեան չնորհիւ այդ աստիճան յառաջդիմեց որ 1862–ին՝ հոն 60 դասատուներու ներքեւ մեծ ու պզտիկ 1268 աշակերտներ Ս. Գրոց ուսում կը ստանային: Մինչեւ անդամ կը կարծուի թէ Անթիոքի կիրակն. դպրոցը այն ատեն աշխարհի ամենամեծ կիրակն. դպրոցն էր»: Ինդիրը սա է, եկեղեցիի ընդարձակ չէնքին մէջ 16 տարեկանէ մինչեւ 80 տարեկան այրեր ու կիներ կարգ կարգ կը նստէին Ս. Գիրք

ուսումնասիրելու, մինչ միեւնոյն ատեն երկու սեռէ անչափահասները դպրոցական չէնքերու մէջ իրենց առանձին կարգերը կ'ունենային:

Մր. Քաֆինկ այս նպատակով դպրոցական նոր չէնք մըն ալ կառուց: Գայաճըղ Աւետ. եկեղեցւոյ արեւմտեան կողմի դպրոցական չէնքը, որ յիշեալին ջանքով ու զոհողութեան արդասիքն էր, յիշատակելի չէնք մը եղաւ՝ նաեւ անով որ մանուկներէն զատ, ատեն մը ծառայեց Աստուածաբան. Ճեմարանին ալ իբր ուսումնարան, եւ ապա Կ. Թ. Գալէնթի չէնքին չինութենէն առաջ՝ Ֆրէշմէն կարգին պատրաստուող ուսանողներուն ծառայեց:

Աղջկանց Ճեմարան.— Բոլոքականութիւնը սկիզբէն իսկ կարեւորութիւն տուած է նաեւ իգական սեռի բարձրագոյն

ՀԱՑԻԿ ԱԽԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻԻ ԿԱՆԱՆՑ Ս. ԳՐՔԻ ԴԱՍԱՐԱՆ

դաստիարակութեան: Մխիթ Շնայտըը արդէն 1852–ին իր տան մէջ աղջկանց դպրոց մը կը բանայ, եւ քանի որ քիչ յետոյ Հայ–Աւետ. համայնքը իր հաստարակաց դպրոցներն ունենայ՝ մանչերու եւ աղջիկներու դասարաններով, այդ միխոնարական աղջկանց դպրոցը բարձրագոյն վարժարանի դեր կատարել սկսաւ՝ մանաւորապէս քարոզչութեան պատրաստուող

այրերու կիներուն համար։ 1859–ին հարկ տեսնուեցաւ զայն կանոնաւոր ճեմարանի մը վերածելու։ Միսիոնարուհի Միս Մայրա Ա. Փրաքթըր յաջորդ տարին կազմակերպեց Անթէպի Աղջկանց Ամերիկեան ճեմարանը, որ գաւառներու մէջ այս տեսակէ ամենահին հաստատութիւնը կը համարուի, եւ որու չարունակութիւնն է ներկայիս Հալէպի Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանն աղջկանց համար։

Անթէպի Աւետ. եկեղեցւոյն երկուբի բաժանումը.— *Տեսանք թէ Պատ. Գարա Գրիգոր Յարութիւնեան հոգիւ իր աստուածաբան. ուսումն աւարտած՝ հրաւիրուեցաւ Անթէպի Աւետ. եկեղեցիին բեմին, եւ 1856 Մարտ 2–ին ալ հովիւ ձեռնադրուեցաւ։ Յիշեալը Կիլիկիոյ չրջանակին մէջ առաջին ձեռնադրուած Աւետ. երէցն էր, եւ իր գործնական ու չինուչ քաղաքներով, համակրալից հովուական այցելութիւններով, գործակցական ոգիով, խմաստուն վարչադիտութեամբ եւ ամուր հաւատքով՝ ճշմարիտ «Աստուծոյ մարդ» մըն էր, որ անհուն ծառայութիւն մատուցած է իր պատկանած Աւետ. համայնքին, ինչպէս ամբողջ Անթէպի եւ ընդհանուր Կիլիկիոյ հայութեան։ Եւ ահա իր աչխատած այդ առաջին եկեղեցին հինգ վեց տարուան մէջ այնչափ աճեցաւ եւ բազմացաւ, որ յայտնի էր թէ ա՛լ անկարելի էր անոր մէկ հովիւով մը մատակարար-*

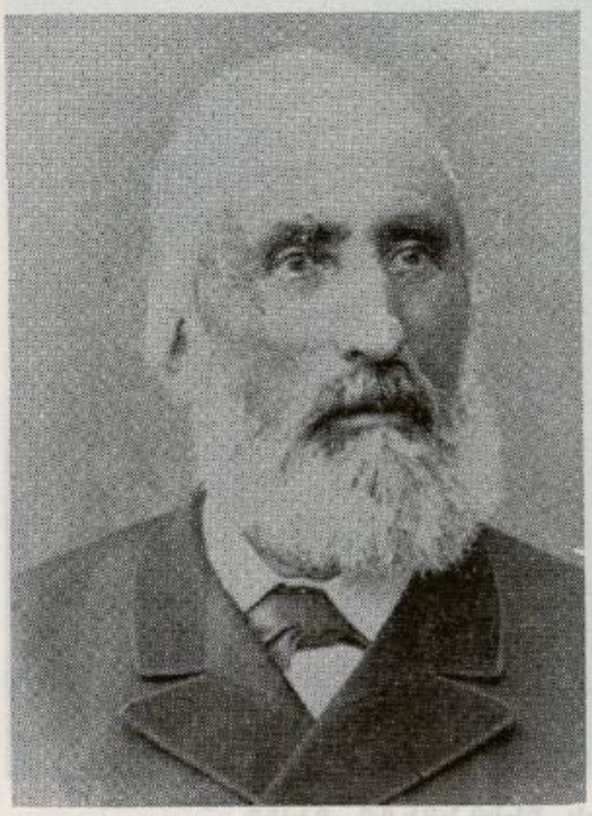

ՎԵՐ. ԳԱՐԱ ԳՐԻԳՈՐ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Գայաճըգի Բողոքական
եկեղեցին

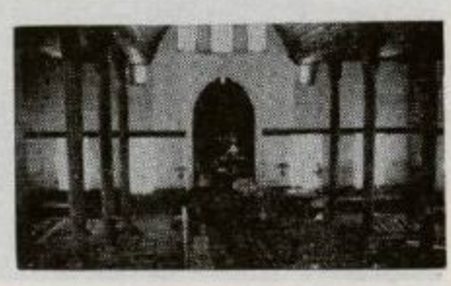

Հայիկ Աւետ. եկեղեցիի
կիներու բաժինը

ուխլը: 1961–ին Գարա Գրիգոր իր եկեղեցիէն պահանջեց որ հովիւին օգնական մը հրաւիրուի, եւ յանձնարարեց կանչել վեր. Աւետիս Փօլատեանը, որ այդ միջոցին Քէսապի իր ըս-կըզբնական եկեղեցիէն հրաժարած՝ Մարաշի եկեղեցիին մէջ չատ յաջող գործունէութիւն կը ցուցնէր: 1862–ին հրաւիր-

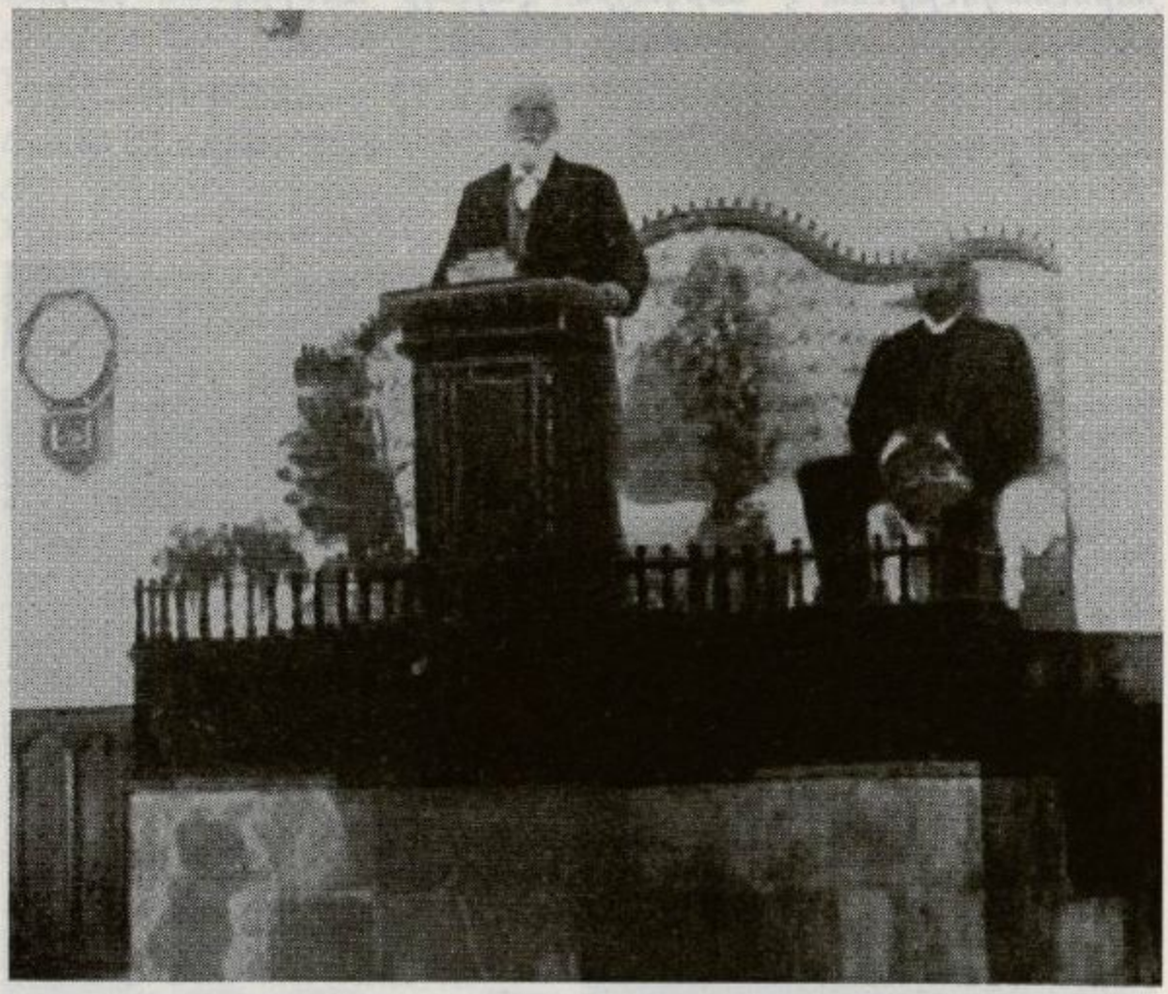

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆԱՑ ՀԱՑԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԲԵՄԸ
Պատ. Գարա Գրիգոր գրբակալին առջեւ,
վեր. Մ. Կ. Փափազեան՝ նստած.

ուեցաւ վեր. Փօլատեան եւ չատ չանցած տեսնուեցաւ որ լա-ւագոյն էր Աւետ. եկեղեցին երկուքի բաժնել. այսու հան-դերձ երեք տարի երկու հովիւները կատարեալ համերաշխու-թեամբ գործակցեցան: Բայց վերջապէս երբ առուգուեցաւ թէ կարելիութիւն կար Անթէպի մէջ երկրորդ Աւետ. աղօթատե-ղիի մը չինութեան համար կառավարական հրամանագիր ըս-տանալու, որոշուեցաւ նեւրկայ եկեղեցիին երկուքի բաժա-նումը: 1865 Հոկտեմբերին կիրակի օր մը առտուան պաշտա-մունքէն յետոյ քուէն առնուեցաւ արական սեռէ հաղորդական անդամներու, եւ 147 հոգի վեր. Գարա Գրիգորին, 147 ալ վեր. Փօլատեանին կողմը տուած էին՝ ի բաց առեալ քառա-

ունի չափ անդամներ, որոնք ձեռնպահ մնացած էին։ Վեր. Գարա Գրիգոր վհատանձնօրէն առաջարկեց իրեն քուէ տուողներուն հետ զատուիլ ելլել, ներկայ չէնքը թողլով Վեր. Փօլատեանի եւ անոր քուէ տուողներուն։ Զատուողներն ընդհանրապէս արհեստաւոր ու բանուոր դասակարգերէ էին, ա-

ՀԱՅԻԿ ԱԻԵՏ. ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՀՈՎԻՒՆ ՈՒ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐԸ
1907-ին

ռեւտրական դասակարգէ ունեւոր մարդիկ առհասարակ հոն մնացին։ Զատուողներն իրենց սիրելի հովիւին եւ Մր. Շնայարը մխիթարին հետ նոյն օրը գացին նախապէս առնն մը իբրեւ Բողոքականաց աղօթատունի գործածուած «Հասըրլը» անուն խեղճուկ չէնքը, եւ պաշտօնապէս նոր եկեղեցի մը կազմակերպուեցաւ։ Դիտելի է որ Անթէպի Աւետ. եկեղեցիին այս ճիւղաւորումը, զոր Փրոֆ. Ալեքսան Պէդճեան յորմանրապէս կը նմանցնէ մեղուներու նոր վեթակ կազմելուն, որ սիրով ու յօժարակամ եղած է։

Երկու հատուածներէն իւրաքանչիւրը գրեթէ 900 հոգիէ կը բաղկանար։ Բաժանման մեթոտին մէջ դլխաւոր թերութիւնը սա էր, որ թաղերու համեմատ չկատարուեցաւ, հապա

անձնական նախասիրութեան համեմատ։ Ուրիշ դժբախտ պարագայ մըն ալ սա էր որ Ա. Եկեղեցիին Գայաճըղի չէնքը չափազանց ընդարձակ էր եաեւ մնացող ժողովուրդին համար, որ ապագային մէկալին համեմատութեամբ արագօրէն չբազմացաւ։ Բ. Եկեղեցին 1868–ին իր դատ, քարաչէն, կոկիկ ու

ՀԱՑԻԿ ԱԻԵՏ· ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԾԵՐԵՐՈՒ ԴԱՍԱՐԱՆ

գմբեթաւոր տաճարն ունեցաւ Հայիկ Թաղին կեդրոնը, Հայոց Եկեղեցիէն ոչ հեռու, եւ քառորդ դար չանցած Օամ. երկերներու ամենէն բազմանդամ ու մխանգամայն նիւթապէս եւ մտաւորապէս զարգացած Աւետ. եկեղեցին դարձաւ, աւետարանչական ջանքի մէջ ալ ոչ յետամնաց։ Անոր մնայուն հովիւն էր Վեր. Գարա Գրիգոր Յարութիւնեան՝ մինչեւ իր մահը, որ 1907–ին պատահեցաւ։

Առաջին (Գայաճըգ) Աւետ. եկեղեցիին Հոգ. Պաշտօնեաները.— 1865–ի Հոկտեմբերին Բ. Աւետ. եկեղեցիի անջատումէն սկսեալ՝ Վեր. Աւետիս Փօլատեան չարունակեց Ա. Եկեղեցիին հովուութիւնը մինչեւ 1868, երբ ծանրացէս հիւանդացաւ, եւ այդ միջոցին Պատ. Ներսէս Մանուչակեան այս եկեղեցիին ծառայեց։ Վեր. Ա. Փօլատեան հրաժարեցաւ վերջապէս, եւ 1868–ին Պատ. Սիմոն Թէրզեան հրաւիրուեցաւ երբեք քարոզիչ, եւ մէկ տարի սոյն հանգամանքով աշխատեցաւ յետոյ՝ հովիւ ձեռնադրուելով, մինչեւ 1873 հոս պաշտօնավարեց։ Ասոր հրաժարելէն ու մեկնելէն յետոյ՝ Պատ. Ներսէս Անտըրեան հրաւիրուեցաւ եւ մէկ տարի ծառայեց երբ քարոզիչ։ Ապա Պատ. Յարութիւն Պօյնուէօղունեան (Սար-

գիսեան) հրաւիրուեցաւ, որ կարճ առեն մը իբր քարոզիչ աշխատելէն յետոյ՝ հովիւ ձեռնադրուեցաւ եւ այդ հանգամանքով պաշտօնավարեց մինչեւ 1877–ի վախճանը, երբ իր հրաժարականը տալով մեկնեցաւ: Ասոր վրայ Պատ. Պօղոս (խալֆէ) Յարութիւնեան 1878–ին՝ մէկ տարի աշխատեցաւ այս եկեղեցիին մէջ: Յետոյ (1879–ին) նորէն Վեր. Սիմոն Թէրզեան հրաւիրուեցաւ, որու այս երկրորդ պաշտօնավարութիւնը կարճ տեւեց, հազիւ երկու տարի: Ապա կուգայ Վեր. Մարտիրոս Պօղեապլեանի երկարատեւ շրջանը: Նա Գալաճըղ եկեղեցիի հրաւէրին համաձայն 1880 Սեպտ.–ին իբր քարոզիչ գործի սկսաւ եւ մէկ տարի ծառայելէ վերջ, 1881–ին հովիւ ձեռնադրուեցաւ, ու պաշտօնավարեց մինչեւ 1892 Սեպտեմբեր, երբ հրաժարականը տալով՝ մեկնեցաւ Սեւերէկ, ուր 1895–ի մեծ կոտորածի առեն վկայութեան մահով նահատակուեցաւ:

Վեր. Մուրատ Կիւլէսէրեան.— 1867–ի Փետրուարին տեղի ունեցաւ բնիկ Անթէպցի Պատ. Մուրատ Կիւլէսէրեանի իբրեւ մնայուն հովիւ ձեռնադրութիւնը Մարաշի Ա. (Տիվանլը) Աւետ. եկեղեցւոյն վրայ: Ասիկա երկրորդ ձեռնադրութիւնն էր Մարաշի մէջ, առաջինն ըլլալով տեղւոյն Բ. (Շէքէրաէրէ) Աւետ. եկեղեցւոյն վրայ ձեռնադրութիւնը բնիկ Փիլիպոսի Պատ. Աւետիս Կոստանդեանի: Վեր. Կիւլէսէրեան հեզահոգի պաշտօնեայ մըն էր, ամէն անհատի հետ անձնապէս յարաբերող եւ անխոնջ աշխատասէր: Ասոր, որ 1872–ին վախճանեցաւ դեռ 35 տարեկան հասակին:

Եպիտասարդաց Մտաւոր ու Բարոյական Զարգացումը.— Այդ ժամանակներուն առաջ Անթէպի մէջ ալ ծայր տուած էր Աբեմատութի ակեպտիկ ու անհաւատ գաղափարներու ծաւալումը, անոր ընկերացող բարոյական ապականութիւններով: Այս միջոցին Անթէպ կար Հայ–Աւետ. Բ. եկեղեցւոյ անդամ վաճառական մը, որ նախապէս Ամասիացի էր. Ճեմարանին ալ աշակերտած էր. ան էր իր բարեպաշտութեամբ ու առատաձեռնութեամբ օրինակելի Ատուր աղա Նիղիպլեան, որ մխանգամային իմաստուն ու ազգասէր առաջնորդ մըն էր երիտասարդաց: Նա յատկապէս նորահաս սերունդը անկրօնութենէ եւ անբարոյութենէ պզուշացնող ձեռնարկ մը սկսաւ 1868–ին՝ լսարանով, դիշերային դասընթացքով, եւն.: Երեք չորս տարի վերջը կանոնաւոր կազմակերպութիւն մը գոյացաւ «Ռուբէնեան Ընկերութիւն» անունով, որ իր յատուկ դրադարանն ու ընթերցատունն ալ ունեցաւ, եւ

որ պարբերաբար բարոյալից ներկայացումներ ալ կուտար։ Այս ընկերութիւնը տասը տարի տեւելէ յետոյ, ծանրացող քաղաքական բռնակալութեան ներքեւն դապրեցուց իր գործունէութիւնը, սակայն Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերութեան կեդրոն մը Անթէպի մէջ ունենալու ծրագիրը չմեռաւ պատկառելի հիմնադիրին մտքին մէջ, եւ ասոր արդիւնքը եղաւ վերջապէս 1891–ին կառուցուած Նիզիպլեան Թանգարանը։

Հալլաճեան Որբանոցը.— Միեւնոյն չրջանին, այդ տարին (1875) որ Պրուսայի մէջ Պատ. Գրիգոր Պաղտասարեան հիմնեց «Աբեւելեան Որբանոց» անուն մարդասիրական հաստա-

ՀԱԼԱՃԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑԸ

տութիւնը, Անթէպի մէջ ալ Պրն. Յարութիւն Յովհաննէսեան (Հալլաճեան) հիմնեց համանօրինակ որբանոց մը, որ երեսուն տարի իր առանձին ուժով ու անձանձիր ջանքերով կառավարելէ ետքը, 1905–ին փոխանցեց Անթէպի Հայ–Աւետ. եկեղեցիներէն կազմուած խնամատարութեան մը։ 1901–էն մինչեւ այդ տարին հաւաքուած 362 Օսմ. հնչուն ոսկի պարտքն ալ ստանձնեց սոյն խնամատարութիւնը, բայց հիմնադիրը անցեալ 28–29 տարիներու միջոցին իբր 10,000 հնչուն Օսմ. ոսկի հաւաքեր կամ նամականերով բերել տուած էր բարերարներէն,

եւ այս դրամը բոլորովին որքերուն ծախսուած է: Պարտքին վոխարէն ալ 500 հնչուն Օսմ. ոսկիէն աւելի արժող չէնքեր կային մէջտեղ, ընդարձակ պահինով, որ հոդմային ջրհանով հանուած ջուրի չնորհիւ մառամբ պարտէզի ալ վերածուեր էր: Հիմնադիրի երէց որդին, Յովհաննէս Հալաճեան, վարպետ լուսանկարիչ էր եւ իր այն ատեն առած ընտիր լուսանկարները տակաւին այսօր անագօտ վիճակի մէջ են: Ան իր չահած դրամով կ'օգնէր իր հօրը ընտանիքին ապրուստին: (Տես Որբանոցի փոխանցման տեղեկագիրը՝ Փրոֆ. Ս. Լեւոնեանի կողմէն, Թրք. Աւետաբեր, 1905, էջ 143–4, եւ յիշեալ տեղեկագրի վրայ խորհրդածութիւններ՝ Թերթին օգնական խմբագիր Փրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեանի գրչէն, նոյն տեղ, էջ 196–7): Այս որբանոցին մէջ՝ անցեալին լաւ դպրոց մըն ալ պահուած է՝ կարող ուսուցիչներու ձեռքին տակ (որոնցմէ մին էր Մարաչցի նշանաւոր Պատ. Սարգիս Ենովքեան), եւ անոր շրջանաւարտներէն ամանք ապա ուրիշ բարձր կրթական հաստատութիւններ ալ յաճախելով, Թուրքիոյ կամ արտասահմանի մէջ, դանազան ձեռնարկներ կամ մտաւորական մասնագիտութիւններ ալ ստացած են: Այսպէս էին դոր օրինակ՝ Առաքել Առաքելեան, որ խողանակ չինելու վարպետ էր, ծանօթ ատամնաբոյժ Տոքթ. Գրիգոր Սարգիսեան, նշանաւոր քարոզիչ Վեր. Ստեփան Թովմասեան, լինձի ծանօթներէն: Յարութիւն Յովհաննէսեան կամ Հալաճեան փեսան էր Վեր. Գարա Գրիգոր Յարութիւնեանի: Իր կինը՝ Տիկին Լուսիա նշանաւոր կին մըն էր իր բարեպաշտութեան եւ Ս. Գրոց համառօտեան կողմէն: Հալաճեան անկախ (քիչ մըն ալ ըմբոստ) ոգիով լինքնաստիպ մարդ էր, եւ չէր ուզեր ուրիշի հակակշիռին ներքեւ գործել: Բայց ամէն ոք գիտէր ու կը վկայէր թէ ան Որբանոցի գործին մէջ կատարեալ պարկեշտութեամբ ու անկեղծութեամբ գործած էր: Իր որդիներն ալ յառաջադէմ անձինք եղած են: Հալաճեանի խիստ տաղանդաւոր մէկ որդին՝ Նազարէթ իմ անձնական բարեկամս էր մեր Կ. Թ. Գոլէճ ուսած տարիներուն: Ուրիշ մէկ որդին, Վեր. Սամուէլ Հալաճեան, հիմա Ամերիկա, բեղուն գրող մըն է:

Միսիոնարական Դաշտին Բաժանումները.— Ամերիկեան Որտի կողմէն նախապէս բոլոր ի բնէ Թրքահօս եւ Հայահօս տեղերու մէջ եղած աւետարանչութիւնը «Հայկական Առաքելութիւն» (Արմինիըն Միշըն) անունը կը կրէր: Անթէպ ալ ասոր մէկ մասն էր եւ ամենակարեւոր կայան մը: (Մնայուն կերպով միսիոնար բնակող կեդրոնները «կայաններ» կը կոչուէին): Ստուգիւ Կիլիկիոյ կողմերը պատուող բոլոր Աւետա-

բանական եկեղեցիները միսիոնարք սովորաբար «Այնթապի չրջանակ» կ'անուանէին: Միսիոնարական ժողովի մը մէջ (1855–ին) որոշուած էր որ Հալէպը, եւ Ֆէսապէն սկսեալ Անտիոքի չրջանակը Սիւրիական (արաբախօս) Միսիոնէն անջատուելով Հայկական Միսիոնի խնամքին յանձնուին, նկատի ունենալով որ այս չրջանակի Քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը հոծ մեծամասնութեամբ թրքախօս Հայոցմէ կը բաղկանար: «Հայկական» Միսիոնի Սիւրիականին հանդէպ արտակարգ ածումը, գաչտին ընդարձակութեան հետ միացած, պահանջեց նոր բաժանում մը: Հետեւաբար, 1856–ի Նոյեմբերին՝ Հարաւային Հայկական Միսիոն մը կազմուեցաւ, որ հիւսիսէն Տաւրոս լեռներն ունէր իբրեն սահման եւ կ'ընդգրկէր Անթէպի, Մարաշի, Անտիոքի, Հալէպի եւ Ուրֆայի կայանները: Բայց սկիզբէն իսկ յայտնի էր թէ ամենէն կենսունակ կայանները Անթէպ եւ Մարաշ պիտի ըլլային: Արդ, հետզհետէ Անտիոքի, Հալէպի եւ Ուրֆայի կայանները ստորակարգ դիրքի իջնելով, ասոնց բոլոր գործը Անթէպ կեդրոնացաւ: Իսկ Մարաշէն անդին նոր զարգացող տեղերը, Ատանա եւ Համբն կեդրոններով, հետզհետէ առանձին կայաններ դարձան: Ի վերջոյ (1860–ին) «Հարաւային Հայկական Միսիոն» անունն ալ ձգուելով, «Կեդրոնական Թուրքիոյ Միսիոն» անունը որդեգրուեցաւ Պոլսոյ միսիոնարաց կողմէն:

Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցեաց Միութիւնը.— Սկիզբէն իսկ ընդունուած էր սա սկզբունքը թէ ամէն կազմակերպեալ Աւետ. եկեղեցի ինքնավար պիտի ըլլայ, բայց ներքին ինքնավարութիւնն ապահովող բնական պայման մը սա էր որ եկեղեցին իւիճապատ ըլլար, այսինքն՝ իր հովիւին կամ քարոզիչին թոյլակը ինք վճարէր ամբողջովին եւ միսիոնարաց դրամական նպաստէն կախում չունենար: Այս մասին Անթէպի երկու Աւետ. եկեղեցիները յառաջապահներ հանդիսացան: Ապա քանի Աւետ. եկեղեցիներն ամէն կողմ կ'աճէին թուով ու նիւթականով, սկսան աւելի սերտ գործակցութեան համար տեղային կամ չրջանային Միութիւններ կազմել, որոնք անկախութեան ոգին զարգացնելով հանդերձ, սա գիտակցութիւնը յառաջ կը բերէին թէ՝ Միութեան չրջանակին զօրաւոր եկեղեցիները պարտականութիւն ունին պզտիկ եւ տկար եկեղեցիներու հանդէպ՝ զանոնք խնամելու եւ հետզհետէ ինքնապահ վիճակին բերելու:

Կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցեաց Միութիւնը ժամանակագրական կարգով երրորդը կուգայ՝ 1867–ին կազմուած ըլլալով, իսկ անկէ առաջ Բիւթանեական եւ Խարբերդի Միութիւն-

ները կազմուած են 1864 եւ 1865 թուականներուն: «Մարաչի Բողոքականութեան պատմութեան մէջ անմոռանալի օր մըն է», կը գրէ Վեր. Ա. Ա. Շիրաճեան, «երբ 1867 Ապրիլ 22–ին Կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցեաց Միութեան առաջին համաժողովը գումարուեցաւ Մարաչ՝ հինգ հովիւ քարոզիչներով ու 11 աչխարհական ներկայացուցիչներով»: Իսկ այս Միութեան կոչուած դերի մասին հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի Վեր. Սիմոն Թէրզեան. «Ասիկա տեսակ մը երեսփոխանական ժողով է, որ տարին մէկ անգամ կը գումարուի, սովորաբար մէկ չարաթ տեւողութեամբ, որուն ամէն եկեղեցի իր հովիւէն կամ արտօնացեալ քարոզիչէն զատ՝ մէկ կամ երկու աչխարհական ներկայացուցիչ կը դրկէ: ... Միութեան տարեկան ժողովը դրեթէ Սինոդի մը դերը կը կատարէ, բայց աւելի ազատական սկզբունքներով», քանի որ Բողոքականութեան սկզբունքը ապակեդրոնացում էր, եւ Կ. Պոլսոյ Բողոքականաց Ազգապետը ոեւէ հեղինակութիւն չունէր Միութեանց գործարուն վրայ, մանաւանդ որ Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցիները սկիզբէն ի վեր ժողովական (Քանկրիկէշընըլ) վարչաձեւը որդեգրած էին, եւ կերը. Թուրքիոյ Միսիոնին անդամները, որու երկրամասը կը նոյնանար Կիլիկիոյ Միութեան հովամասին հետ, իրաւունք չունէին Միութեան ներքին գործերուն միջամտելու: 1867–էն սկսեալ մինչեւ 1903՝ Կիլիկիոյ Միութիւնը 32 համաժողով ունեցած է՝ 9 տարբեր քաղաքներու մէջ գումարուած, որոնց 12 անգամը՝ Անթէպի մէջ: Սա ալ ըսենք որ արդէն 1870–ին Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցիներուն կէսէն աւելին իրենց հովիւներն իրենք կ'ապրեցնէին:

Հոգեւոր Արթնութիւններ.— Սկիզբէն ի վեր Աւետ. եկեղեցիներու մէջ աչքառու երեւոյթ մը եղած է «հոգեւոր արթնութիւն» ըսուած չարժումը: Անթէպ 1866 եւ 1869 տարիներու հոգեւոր արթնութիւնները չատ նչանաւոր եղած են, եւ տարեկլուխի Ապօթքի Եօթնեակին մէջ սկսած: Հոգեւոր արթնութիւնն, ինչպէս ամենուրեք, հոս ալ արթնցուց աւետարանչութեան ոգի: Այս եռանդի արդիւնք ձեռնարկ մըն էր 1876–ին «Լուսասփիւռ» ընկերութեան կազմութիւնը, Անթէպի Գայաճըզ եւ Հայիկ Աւետ. եկեղեցիներուն կողմէն գործակցաբար, որ 12 տարի չարունակ Զէօքմէրըիմէնի (Տէօրթեօլի) մէջ Հայ-Աւետ. քարոզիչ մը պահեց՝ բոլոր ժուաբութեանց հակառակ, եւ 260 հնչուն Օսմ. ոսկի ծախսելով, որ այդ ժամանակուան համար մեծ գումար մըն էր:

Տր. Պէնճէմին Շնայտըր, որու անուան արդէն այնքան անգամներ հանդիպած ենք մեր պատմուածքի ընթացքին,

1877 Սեպտեմբեր 14–ին վախճանած է Պոսթոն (Ամերիկա)։ Ծնած էր 1807–ին. Թիւրքիա եկած՝ 1833–ին եւ նախ Պրուսա հաստատուած։ 1849–ին Անթէպ փոխադրուելու, ուր մնաց մինչեւ 1866։ Այս թուականին Պրուսա վերադարձաւ, ուր կէ ալ Մարզուան փոխադրուելու։ Հոն չատ օգտակար դործ կը տեսնէր որպէս տեղւոյն Ամերիկեան ճեմարանի ուսուցիչ. սակայն առողջութիւնը խանդարուելու, ինքն ալ ծերացած ըլլալով այլեւս, վերջապէս ստիպուեցաւ գործէ քաշուիլ 1875–ին եւ հայրենիքը վերադառնալ՝ 42 տարուան նահանդուն ու բազմարդիւն դործունէութենէ մը յետոյ։ Անգլիերէն եւ գերմաներէն մայրենի լեզուներն էին եւ յունարէնն ալ կը խօսէր ճիշդ բնիկի մը պէս. իսկ Թրքերէն (Օսմաներէն) լեզուին կատարելապէս տիրացած էր։ Հոդեւոր կեանքով լեցուն, յաջող աւետարանիչ մըն էր, որ նաեւ իրրեւ բազմահմուտ ուսուցիչ եւ խիստ կարող կազմակերպիչ մը չատ օգտակար եղած է Անթէպի եկեղեցական կեանքին ու կրթական գործին։

Անթէպի Աւետ. Եկեղեցւոյն Ջանգակատունը.— Երբ 1865–ին Ամերիկեան ճեմարանը Մարաչ փոխադրուեցաւ, Անթէպի մէջ գրեթէ արական սեռէ միսիոնար չմնաց։ Ասիկա Անթէպի Բողոքականութեան համար ահեղ եղաւ բոլորովին բնիկ ուժերով ինքզինք կառավարել սորվելու։ Վեր. Հէնրի Մարտին 1869 Հոկտ. 16–ին իր տիկնոջ հետ Անթէպ եկաւ իրր չրջիկ միսիոնար։ Ան իրեն համար բնակարան մը չունէր քաղաքին հարաւային կողմը կանգնող Տիւքթէփէ (Գուրպան Եապասը) բլուրի արտեւանունքին վրայ՝ դէպի ամէն կողմ նայող համայնապատկեր տեսարանով մը, որմէ բլուրն ալ տեղացւոց բերնին մէջ «Մարտին Թէփէսի» կոչումն ստացած է։ Այս միսիոնարին 1878 Ռուս–Թրքական պատերազմէն յետոյ Զէյթունցի բանտարկեալներուն ի նպաստ կատարած դեղեցիկ դործը պատմած ենք այլուր. (Լուսաշաւիղ, էջ 152)։ Ան մասնաւոր ծառայութիւն մըն ալ մատուցած է Անթէպի Հայ–Աւետ. եկեղեցիներուն։ Գայաճըզի բարձունքին վրայ Աւետ. Առաջին եկեղեցւոյ չէնքին չինութեան վրայէն 25 տարիներ անցած էին, Անթէպի մէջ Երրորդ Աւետ. եկեղեցի մըն ալ կազմուած էր. եւ զեռ ժողովուրդները պաշտամունքի կանչելու համար հնաձեւ կոչնակէն զատ միջոց մը ձեռք բերուած չէր։ Միսիոնարը 1880–ին, իր վաղամեռիկ տիկնոջ ի յիշատակ մեծ զանգակ մը բերել տուաւ իր քսակէն եւ զանգակատան չինութեան ծախքին ալ մէկ քառորդը ստանձնեց։ Բարձրադիր չէնքին հարաւ–արեւելեան ան-

կիւնին վրայ կանգնած աչտարակին դադաթէն հնչող այդ զանգակին հզօր, անուշ եւ տպաւորիչ ձայնը ոչ միայն քաղաքի ամենահեռաւոր թաղերուն, այլ մինչեւ Գավազլըզ եւ անկէ անդին ալ կը լսուէր. անոր համար հարկ չտեսնուեցաւ միւս Աւետ. եկեղեցիներուն դատ զանգակ բերել տալու:

Անթէպի Երրորդ (Ալայպէյի) Աւետ. եկեղեցին.— *Ինչպէս ըսինք, Անթէպ Երրորդ Աւետ. եկեղեցի մը կազմուեցաւ՝ զանգակի բերուելէն մէկ տարի առաջ* (1879–ին) *Ալայպէյի թաղին մէջ. բայց այս Երրորդ եկեղեցիին կազմութիւնը քիչ մը փութկոտութեամբ եղած է, եւ նոր համայնքը չէր կըրցած ապա ունենալ Երկրորդ* (Հայիկ) *Աւետ. եկեղեցիին արագ եւ առոյգ աճումը: Ան նախ իր պաշտամունքը կը կատարէր Ադամ Ազայի Գապալըը–ին մօտ վարձուած տան մը մէջ, որ սակայն քիչ վերջը հրդեհով փճացաւ: Ցետոյ կիւղէլճէ փողոցին վրայ գնուեցան մի քանի յարակից տուներ, որոնց մէկը ընդարձակ պարակ ալ ունէր, եւ հոս կանգնուեցաւ նոր աղօթարան մը համեստ չափերով ու պարզ ճարտարապետութեամբ. իսկ հին տուներէն մի քանին կը ծառայէին իբրեւ եւրիցատուն եւ դպրոցի սենեակներ: Վեր. Կարապետ Մարդարեան եղաւ այս նոր եկեղեցիին հովիւը՝ մինչեւ իր մահը* (1893–ին):

Միսիոնարաց եւ Աւետ. եկեղեցեաց Ցարաբերութիւնք.— 1880 *թուականներուն միսիոնարաց հետ Հայ, Ցոյն եւ Պուլղար Աւետարանականց մէջ բաւական լարուածութիւն կար, եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մատակարարութեան եւ այլ յարակից խնդիրներու վերաբերմամբ: Վերջապէս կարեւոր խորհրդակցական համաժողով մը տեղի ունեցաւ Կ. Պոլիս, 1883–ին Մայիսին, որ կը բաղկանար Ամերիկեան Պորտի Թիւրքիոյ մէջ ունեցած չորս միսիոնարներու ներկայացուցիչներէն եւ Պորտի կողմէն Ամերիկայէն ղրկուած պատուիրակներէն, նաեւ տեղացի Աւետ. Միութեանց ներկայացուցիչներէն. ուր ճշդուեցաւ միսիոնարաց եւ տեղացւոց փոխյարաբերութեան պայմանները եւ որոշուեցաւ տեղացւոց ու միսիոնարաց մէջ դործակցական մնթոտի մը կիրառութիւնը: Ըստ այսմ, հաստատուեցաւ «Գաւառային Խառն Ժողով»–ի* (Սբէյշըն Փըմիթէ) *դրութիւնը: Առը գործադրութիւնը սկսած է Կիլիկիոյ Եկեղեցեաց Միութեան տարեկան ժողովին առեն, որ 1885 Ցունիս 26–ին Անթէպ գումարուեցաւ: Բնականաբար Կիլիկիոյ կամ «Կեդր. Թիւրքիոյ» մէջ ամենակարեւոր գաւառային կեդրոնը Անթէպ պիտի ըլլար: Պէտք է դիտել որ արդէն Կիլիկիոյ չորս–*

Ջանակին միսիոնարք հետզհետէ կը քաշուէին Հայ–Աւետարանական եկեղեցիներու ներքին գործերէն եւ իրենք զիրենք կը սահմանափակէին կրթական բարձր հաստատութիւններու եւ հիւանդանոցի գործերուն: Միայն չրջիկ միսիոնար մը պարբերաբար առաքելական այցելութիւններ կ'ընէր Անթէպի Կայանին դուրսի եկեղեցիներուն, մասնաւորապէս դիւղական չրջանակներու փոքր համայնքներուն: Այս վերջին կերպը անհրաժեշտ կը գտնուէր Համիտեական ռասուկացող բռնակալութեան պատճառաւ, որ Աւետ. եկեղեցւոյ Հայ պաշտօնեաներուն կը զլանար ազատ ճամբորդութեան եւ դուրսի եկեղեցիներուն ու համայնքներուն այցելելու իրաւունքը, մինչդեռ օտարահպատակի մը առանց առարկութեան կը չնորհէր այդ արտօնութիւնը: Մր. Մարտինի Մարաշ փոխադրուելէն յետոյ երկար տարիներ Մր. Սանսըրս հաւատարմարար կատարած է Անթէպի Կայանին չրջիկ միսիոնարին այս պաշտօնը:

Կիլիկիոյ Շրջանակին Մէջ Հայ–Աւետ. Նախնական Դրպրոցներուն Բարեկարգութիւնը.— *Ըսինք թէ նախակրթական դպրոցներն ամէն տեղ ուղղակի Աւետ. ժողովուրդին կը պատկանէին. եւ ուրախալի է դիտել որ Կիլիկիոյ չրջանակին մէջ ութսունական թուականներուն անոնց թիւին ու աշակերտութեան աճումը նախորդ չրջանին հետ համեմատութեամբ եռապատիկ եղած էր: Այդ, 1886–ին Մարաշ գումարուող Կիլիկիոյ Մխիթեան Խառն Համաժողովին մէջ, ուր միսիոնարներն ալ մասնակից էին, «Մեր հաստարակաց դպրոցներուն բարեկարգութիւնը» առաջին գծի վրայ դրուած նիւթն էր: Նախակրթարաններու կամ տարրական դպրոցներու ներկայ վիճակին վրայ տեղեկագիրներ կը տրուին եւ անոնց բարելաւման համար գործնական առաջարկներ կը բերուին: Ապա 1892–ի Խառն Համաժողովին կողմէն կարգուած Յանձնախումբ մը նախակրթարաններու ծրագրին համար՝ յաջորդ (1893–ի) Համաժողովին կը յանձնարարէ ընդ այլս թէ այսուհետեւ մեր բոլոր Աւետ. դպրոցներուն մէջ դասաւանդութիւնները հայերէնով ըլլան. (մոռնալու չենք որ Կիլիկիոյ չրջանակը, Անթէպ ալ մէջը ըլլալով, Թրքախօս էր): 1893 տարւոյ Համաժողովին արձանագրութիւններէն որոշ կը տեսնենք որ այդ ժամանակ Անթէպի Աւետ. Ա. (Գայաճըդ) եկեղեցիին հաստարակ դպրոցները 6 հատ են, այսինքն՝ նախակրթարանը 6 աստիճանական երկսեռ բաժանում ունի, իւրաքանչիւրը զատ սենեակի մը մէջ եւ առանձին վարժուհիի մը կառավարութեան տակ. եւ թէ իրենց խտատիյէին (այսինքն՝ մանչերու յատուկ 7–էն 9–երորդ դասարաններուն) մէջ հայերէնը որդեգրուած է իր–*

բեւ պաշտօնական լեզու դասաւանդութեանց համար: Սակայն Բ. (Հայիկ) եկեղեցիի խտատիէհն (Նիկիպլեան Վարժարանի) մէջ այդ փոփոխութիւնը պատահած էր արդէն 6 կամ 7 տարի առաջ, երբ պրոպս հոն աշակերտ էր եւ մեր ուսուցիչն էր Պ. Աբրահամ Եուսուֆեան: Իսկ 1892–3 դպրոցական տարեշրջա-

ՆԻԶԻՊԼԵԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԻԶ
Ուսուցչուհիներ՝ Բ. շաբթի վրայ, Թահէլ Գարամանուկեան,

նին՝ երբ պրոպս ուսուցիչն էր հոն՝ 5–էն 7–երորդ մանչերու դասարաններուն, որոնք՝ Պ. Կարապետ Քէթէնճեանի կառավարութեան տակ պահուող 8–երորդ եւ 9–երորդ դասարաններուն հետ միացած էին իրրեւ հնդամեայ բարձրագոյն նախակրթարան, մենք երկուքս որոշեցինք եւ Հոգաբարձութեան համամտութիւնն ալ առանալով՝ գործադրեցինք սա յաւելուածական բարեփոխութիւնը որ առաւօտեան հոգ. պաշտամունքներն ալ (Մ. Գրոց ընթերցում, հոգ. երգ, ուղերձ եւ աղօթք) հայերէնով ըլլան: 1893 տարւոյ Յառն Համաժողովի նիստերուն մէջ շատ ընդարձակ ժամանակ տրուած է նախակրթութեան դաստիարակութեան խնդրին՝ ինչպէս կարելի է տեսնել տեղեկագրութեանց մէջ անոր բռնած լայն տեղէն: Եռամսեայ խտատիէներու (7–էն մինչեւ 9–երորդ կարգերէ բաղկացեալ բարձրագոյն նախակրթարաններու) մէջ բոլոր դասաւանդութիւնները հայերէնի հիման վրայ վերակաուցանելու պահանջը լայնօրէն կը չեշտուի: Ըստ այնմ, մեր տարրական դպրոցներու ուսուցչուհիներ պատրաստող հաս-

տատուքեանց, զոր օրինակ, Մարաչի Ազգկանց Գոլէճին մէջ հայերէնի ուսուցման աւելի զօրաւոր ըլլալը կը պահանջուի:

Ուրեմն այս թուականներէն կը սկսի Կիլիկիոյ Հայ–Աւետ. դպրոցներուն մէջ հայատառ թրքերէն դասագիրքերու (ինչպէս՝ աշխարհագրութեան, թուաբանութեան) տեղ հայերէն դասագիրքերու դործածութիւնը. եւ ինչ նիւթի համար որ Կ. Պոլսոյ Պայպըլ Հաուսի հրատարակած դասագիրքերն անբաւարար էին, մեր համայնքները չեն վարանած Հայ Ազգ. վարժարաններու համար պատրաստուածներէն որդեգրել ամէն անոնք որ նպատակայարմար կը թուէին: Այսպիսով Հայ–Աւետ. վարժարանները զգալի մերձեցում մը կ'ունենային Ազգ. վարժարաններուն հետ:

Համիտական կառավարութեան ճնշումներուն մէկ օրինակը տալու համար՝ յիշենք հետեւեալը.— 1887 տարւոյ գէպի վերջերը Բողոքականաց Ազգապետը Յակոբ Էֆ. Մատթէոսեան ստիպուեցաւ Ազգապետարանի ամբողջ վարչական կազմովը հրաժարականը տալ, որովհետեւ յանդգնած էին Անգլիոյ Վիքթորիա թագուհիին գահակալութեան յիսնամեայ յոբելեանը շնորհաւորել հեռագրով: Գրեթէ տարի մը, մինչեւ որ յանձին Յակոբ Էֆ. Պօյաճեանի նոր ընտրուած Ազգապետը նոր թոյլտուութիւն ստացաւ, չատ տեղեր (ինչպէս մեր Նիզիպլեան Վարժարանն ուր ես ուսանող էի,) անգլիերէն լեզուի ուսուցումն արգիլուեցաւ Հայ–Աւետ. խոստիյէններու մէջ:

Վեր. Տր. Թիլմէն Գ. Թրօպրիճ, Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճի անդրանիկ եւ անդուգական նախագահը, 1888 Յուլիս 9–ին յանկարծամահ եղաւ: Այդ տարի Մարաչ դումարուած էին Կիլիկիոյ Մխութիւնը եւ Կեդր. Թիւրքիոյ Մխիթեան իրենց տարեկան համաժողովներուն համար՝ երբ յանկարծ Յուլիս 7 Շաբաթ գիշերը մեծ եւ ահաւոր հրդեհ մը պատահեցաւ, զոր մարելու փութացին բնիկ թէ Ամերիկացի բոլոր Աւետ. հոգ. գործիչներն ալ: Տր. Թրօպրիճ, որ արդէն սրտի ախտաւորութիւն ունէր, սաստիկ յուզուեցաւ այս պատահարէն, որ Մարաչ քաղաքի գրեթէ մէկ չորրորդը մոխրակոյտի վերածեց, եւ երկու օր վերջը վախճանեցաւ: Իր մահը անդարմանելի կորուստ մըն էր՝ ոչ միայն Գոլէճի, այլեւ ամբողջ Աւետ. գործին համար: Ծնած էր 1831 Յունուարին, եւ 1856–ին ամուսնացած էր Տր. Իլայըս Իվկի դստեր Մարկարիթի հետ: Նախ Կ. Պոլիս եւ ապա Էրզրում (Կարին) ունեցած է միսիոնարական ընդարձակ գործունէութիւն. եւ այսպէս 12 տարւոյ եփուն փորձառու–

թեամբ կուգար Կիլիկիա (1868–ին)։ Վեր. Թրօպրիճի Մարաշ գալը՝ հոդ փոխադրուած Աստուածաբ. ճեմարանին օգնելու համար, Կիլիկիոյ հոգեւոր–կրթական գործին վրայ բացառիկ կարողութեան տէր առաջնորդ մը կ՚աւելցնէր. մարդ մը՝ որ սկիզբէն ի վեր մեծ չատագով մըն էր տեղացւոց ու միսիոնարութեան միջեւ անվերապահ ու կատարեալ գործունէութեան։ Իսկ այս սկզբունքն ալ արդէն Տոքթ. Ազարիա Սմիթհի ձեռքով Անթէպի Աւետ. Եկեղեցւոյն հիմնադրութեան օրէն Կիլիկիոյ շրջանակի Աւետ. գործին յատկանիշն եղած ըլլալով, ոչ դոյզն ազդակ մը դարձած է Անթէպի եւ շրջակայից մէջ Աւետ. չարժման յարաճուն յառաջդիմութեան եւ ապաստմտութեան։ Այս գործակցութեան կարկառուն կոթողն եղաւ Անթէպի Գոլէճը, որու հիմնադրութիւնը եղաւ Կիլիկիոյ Եկեղեցւոյ Միութեան եւ Պոսթի միսիոնարներուն գործակցութեամբ, եւ գործնական հիմնադիրները կարելի է համարել Տր. Թրօպրիճի հետ Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճանը։ Տր. Թրօպրիճ Կիլիկիոյ մէջ քսան տարիներու եռանդուն ու բեղմնաւոր աշխատութիւն ունեցած է, որու 16 տարիներն իբրեւ Կ. Թ. Գոլէճի նախագահը։ Իրմէ ետքը իր երկու աղջիկները՝ Լիզզի (իբրեւ հիւանդանոցի կարող հիւանդապահուհի) եւ Իզապէլ (որ նախ Աղջկանց Սեմինարիին մէջ աշխատեցաւ եւ յետոյ Միսիս Մէրիլ եղաւ) ու որդին Վեր. (Մէյճըր) Սթիվըն Թրօպրիճ բազում տարիներ անձնուէր ծառայութիւն մատուցին Անթէպի ու շրջանակի Հայոց մէջ կրօնական ու մշակութային գործին։

Ուրիշ Կորուստ Մը։—Միեւնոյն 1888 թուականին Առանց վախճանած է բնիկ Անթէպցի Վեր. Ասատուր Սարգիսեան (կամ Տօլմաեան)։ Ծնած էր 1806–ին. կանուխէն յարած էր Բողոքականութեան։ 1846–ին խոհարարը եղաւ Տոքթ. Ազարիա Սմիթհի, որու ձեռքին տակ անձնական դաստիարակութիւն ալ առաց. եւ 1850–ին եկեղեցւոյ անդամ ընդունուելէն անմիջապէս վերջը քարոզչութեան ղրկուելով, աշխատեցաւ Մարաշ եւ անոր շրջակայ Հայ գիւղերը, Ուրֆա, Տիարպէքիր եւ Ֆէսատ։ Ապա 1854–ին Անթէպի մէջ կազմուած առաջին Աստուածաբանական կարդին հետ ուսաւ երեք տարի։ Շրջանաւարտ ըլլալէն ետքը ղրկուեցաւ Առանա, ուր քիչ վերջը հովիւ ձեռնադրուեցաւ։ Հոս աշխատեցաւ 25 տարի (1857–1882), ապա մէկ երկու տարի Տարսոն. իսկ կեանքի վերջին տարիները՝ գործէ քաշուած՝ Առանա կը բնակէր։ Հանգուցեալը հայրն էր հանրածանօթ Վեր. Հայկ Աստուրեանի, որ իր հօ–

րը վախճանած տարին չրջանաւարտ կ՚ելլէր Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճէն:

Անթէպի Մէջ Նոր Հոգեւոր Արթնութիւն Մը.— 1880–ին ամառ տաեն Անթէպի մէջ՝ այցելու վեր. Յարութիւն ձէնանեանի աւետարանչութեամբ յառաջ եկող հոգեւոր արթնութիւն մը վեց շաբթուան համար մարդոց մոռցնել տուաւ կրօնականէն զուրս որեւէ բան: Լուսաւորչականներ ալ գունդ գունդ կը դիմէին ժողովներուն, եւ մարդ փողոցէն անցնելու ժամանակ դրեթէ ամէն Հայ տունէ աղօթքի, Ս. Գրոց վրայ խօսակցութեան եւ երգեցողութեան ձայներ կը լսէր: Հարիւրաւոր նոր հաղորդ. անդամներ աւելցան Աւետ. երեք եկեղեցիներուն վրայ: Արթնութիւնն Անթէպէն Ծաւալեցաւ Կիլիկիոյ ուրիշ քաղաքներուն եւ այնպէս կ՚ենթադրուի թէ այս առիթով մեր չրջանակին մէջ ապաշխարածներուն թիւը հազարէն պակաս չէր: Հարկաւ ամէն ապաշխարող մանաւանդ Լուս. դաւանութենէն, չեկաւ Բողոքական եկեղեցիին անդամակցելու, ոչ ալ ամէն եկող՝ անդամութեան ընդունուեցաւ: Այս առիթով կրօնական բաւուն վիճաբանութիւններ ալ տեղի ունեցան, որոնց վրայ ծանրանալ աւելորդ է: Շատ չանցած այս հոգեւոր շարժումը Հայկական նահանգներու եւ Ընտանեաց Հայ–Աւետ. եկեղեցիներուն մէջ ալ զգացուեցաւ: Անթէպի հոգեւ. արթնութեան միջոցին հոն ներքին առաքելութեան նոր ընկերութիւն մը կազմուեցաւ, նաեւ իրենց բնութեամբը եռքի Քրիստ. Ջանից ընկերութիւններուն նմանող կարգ մը կրօնական կազմակերպութիւններ—«Էմմանուէլի Հօտ», «Սիոնի Դեռապաններ» եւ նման անուններով— յառաջ եկան՝ նախ մատաղ սերունդի մէջ հոգեւոր կեանքը պահպանելու եւ արծարծելու համար: Նոր խանդավառութիւն մը սկսած էր որ կրնար մեր երիտասարդութիւնն աւելի հաւատարիմ եւ հաստատամիտ պահել Աւետ. սկզբունքներուն եւ իտէալներուն. եւ ասիկա յաւագոյն պատասխանն էր գօրօրինակ Տոքթ. Մարքիէլեանի նոյն տարին հրատարակած «Հայ Բողոքականութեան Ներկան եւ ապագան» խորագրով գրութեան մէջ արտայայտուող վհատեցուցիչ քննադատութիւններուն:

Ազգայնականութեան Վտանգը.— Հայ Բողոքականութեան մեծագոյն մասին պէս Թրքահօս էր Անթէպինն ալ, որ անոր ամենէն կենսունակ կորիզն իսկ կը կազմէր: Պէտք է խոստովանիլ թէ հոգեւոր կեանքի վերապարթման առաջին թափին մէջ Հայութենէ ուծացումի պէս երեւոյթ մը կար, բայց վաղանցիկ էր: Բայց այս ուծացման յանցանքը Ամերիկ–

եան միսիոնարութեան վրայ բարդել անիրաւութիւն կ'ըլլար, որովհետեւ Պոռսի միսիոնարութիւնն իրրեւ կազմակերպեալ ու պաշտօնական մարմին այդ թիւր ըմբռնումին չէր ծառայեր. որու ցցուն եւ անհերքելի ապացոյցը կը կազմէ սա իրողութիւնը թէ Անթէպի ու Մարաշի Ամերիկեան գոլէճներու եւ Աղջկանց Սեմինարիին մէջ պարտաւորիչ էր Հայերէնի ծրագրապրեալ ուսումը, որը ոչ միայն աշխարհաբարը կ'ընդգրկէր, այլեւ գրաբարը, իրենց քերականութիւններովն ու գրականութիւններովը: Փաստ է թէ մինչեւ 1895 թուականը կատարուած էր հրաշք մը.— Անթէպի պէս զուտ Թրքախօս կեդրոնի մը մէջ իսկ բարձրագոյն նախակրթարանները յառաջ բերած էին Հայ նոր սերունդ մը, որ կանոնաւոր աշխարհաբարով կրնար արտայայտուիլ՝ բանիւ եւ գրաւորապէս: Անթէպի ու շրջանակին Թրքախօս Հայութիւնը հայախօս դարձնելու գործողութեան մէջ* Հայ–Աւետ. դպրոցները բնաւ ետ չէին մնացած Ազգային դպրոցներէն: Ասկէ զատ, վերոյիշեալ գոլէճներուն մէջ, որոնց վարչական ժողովներն ալ Կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցեաց Միութեան կողմէն կ'ընտրուէին, կրթական պաշտօնէութիւնը՝ հազիւ իւրաքանչիւրին մէջ երկու կամ երեք Ամերիկացիի բացառութեամբը՝ տեղացիներէ, այսինքն Հայերէ կը բաղկանար, որոնց մէջ Լուսաւորչական եւ Կաթոլիկ Հայեր ալ պակաս չէին: Ու վերջապէս, անոնց մէջ Լուս. ուսանողներու թիւը Բողոքականաց թիւէն շատ պակաս չէր, եւ ոչ–ունեւոր ուսանողներուն տրուած կրթական նպաստի բաշխումին մէջ յարանուանական խտրութիւն չկար: Արդ, ոչ մէկ Լուս. ուսանող կրնար պնդել թէ գոլէճը դինք Բողոքական ըլլալու կը ստիպէր: Մինչդեռ ա՛լ ասոր ճիշդ հակառակը ճշմարիտ էր, այսինքն՝ վտանգ կար որ Հայ ազգայնականութիւնն իր դանազան հոսանքներով Բողոք. երիտասարդութիւնն ուծացնէր իր Աւետարանական համոզումներէն: Գրողս այս ճգնաժամային շրջանի ուսանող մը եղած է: Բուն վտանգը ապազգայնացում չէր, հապա ուսանողներուն (եւ երիտասարդ ուսուցիչներուն) տարուիլն էր «Հայ Ցեղափոխութիւն» ըսուած կուսակցական չարժման զղլիխէ հոսանքէն, որ օր քան զօր աւելի թափ կը առնար: Աւետ. եկեղեցիին ապառնացող ամենամեծ վտանգն այսուհետեւ կ'ըլլար Հայ–Աւետ. երիտասարդութեան հոդեւոր կեանքն ու սկզբունքները զոհելուն կող–

*) Մեր ներհուն աշխատակիցին այս յայտարարութիւնը չափազանցութիւն է: Անթէպի մէջ ամէն ոք գիտէր որ Անթէպի Գոլէճին ու Բողոքական դպրոցներու մէջ հայերէն լեզուն յոյժ տկար էր: Ծ. Խ.

մէն, կարծելով թէ ա՛յս կերպով աւելի աղդասէր պիտի ըլլար ու Հայ աղդին աւելի լաւ կրնար ծառայել. ինչ որ հիմնովին սխալ կարծիք մըն է: Հայը Բողոքական ըլլալով Հայ և ազդասէր Հայ ըլլալէ չէր կրնար դադրիլ:

Պատակտիչ Ուրիշ Ազդակներ.— Այս միջոցին Աւետարանականութեան դէմ կրօնական կամ ոչ–կրօնական մարմիններու եւ անհատներու կողմէն, խօսքով կամ գրչով, յայտնի կամ ծածուկ եղած յարձակումներէն զատ, Անթէպի մէջ իրարու եռեւէ երեւցան Բողոքական պիտակը կրող զանազան յարանուանութիւններ, որոնց կողմէն ալ ոտնձգութիւններ կ'ըլլային: Նախ «Ցիսուսի Աշակերտներ» ըսուածը եւ ապա Շաբաթապահ Մկրտչականք, աւետարանիչներ գրկելով, ըսկրսան Հայ–Աւետ. Եկեղեցւոյն ներսը պատակոումներ ձգել. սակայն բարեբախտաբար կարելի եղաւ գրչով ու խօսքով, խաղաղ եւ օրինաւոր միջոցներով առաջքը առնել Աբեմոուքէն եկող այս տեսակ պատակիչ ուժերու: Մօրմոնութեան պրոպագանդն ալ գրեթէ ոչինչ յաջողութիւն ունեցաւ:

Թարմ Ուժերու Ցաւելումը.— Դէպի 1890 թուականն Անթէպի երեք Աւետ. բեմերուն վրայ քարոզող հովիւներն ալ այլեւս տարիքին առած եւ հանգստեան կոչուելու մարդիկ եղած էին: Երիտասարդութիւնը նոր ձայներու եւ թարմ պատգամներու կարօտը կը քաշէր: Եւ բոլոր արդելիչ պատճառներու հակառակ, մի քանի թարմ ուժեր ալ եկան աւելցան: Պատ. Յակոբ Պիւլպիւլեան 1888–ին Ամերիկայէ վերադարձաւ՝ երիտասարդներու մէջ գործելու համար մասնաւոր պատրաստութեամբ ալ: Իսկոյն հրաւիրուեցաւ Կիլիկիոյ չրջանակին մէջ երիտ. Քրիստ. Ընկ.–ներուն ընդհանուր քարտուղարտեսուչ ըլլալու՝ իբրեն կեդրոնատեղի ունենալով Անթէպի «Նէպիպլեան Թանգարան»–ը, զոր Ատուր ազա Նիկիպլեան բարեպաչտ ու ազդասէր անձը 1891–ին կառուցանել տուաւ քաղաքին Գասթէլպաչը կեդրոնական թաղին մէջ, նախկին «Հասըրլը Տուա Եէրի» ըսուած գեռնին վրայ, յատկապէս իբր հաւատքավայր կրօնասէր ու կրթասէր Հայ երիտասարդութեան: 1892–ի աշնան Ամերիկայէ վերադարձաւ երիտասարդ վէր. Մանասէ Փափազեան իբր հովիւ օգնական եւ քարոզիչ Անթէպի Բ. (Հայիկ) Եկեղեցիին: Ան թոռն էր Անթէպի նշանաւոր լուսաւորեալ քահանային՝ Տէր Մարկոսի, եւ որդին էր Պատ. Կապրիէլ Փափազեանի, որ 1854–6 տարիներուն Անթէպի Ատուածաբ. ճեմարանին ուսանող եղած ըլլալով, չրջանաւարտութենէն յետոյ նախ Պիրէճիկի եւ ապա Պիհեանիի Աւետ ե–

կեղեցիներուն քարոզիչ եղած եւ վերջին տեղը վախճանած էր դեռ երիտասարդ տարիքին մէջ, որբ ձգելով իր զաւակները: Մանասէ Փափազեան 1882–ին (19 տարեկանին) չրջանաւարտ ըլլալով Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճէն, երեք տարի Սեբաստիոյ եւ Կիւրինի պէս հայախօս տեղեր եւ տարի մը Կ. Թ. Գոլէճի մէջ ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ, Ամերիկա մեկնած էր, ուր երեք տարուայ Աստուածաբ. ուսումն աւարտելէ վերջը, երեք տարի ալ Ամերիկեան Բողոք. եկեղեցիի մը մէջ աշխատելով, կարեւոր փորձառութիւն եւ դիրք ստացած էր: Վերջապէս, 1894–ին Վեր. Կարապետ Գազանճեան ալ վերադարձաւ Ամերիկայէն, ուր գացած էր Աստուածաբ. ուսումը կատարելագործելու, եւ անմիջապէս հրաւիրուեցաւ Անթէպի Ա. (Գայտճըդ) Աւետ. Եկեղեցւոյ հովուութեան: 1892 Սեպտեմբերին՝ Վեր. Մ. Պօղեսպալեանի հրաժարումէն սկսեալ՝ Պատ. Աւետիս Տէր Կարապետեան իբր այցելու հովիւ եւ Փրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեան իբր քարոզիչ ստանձնած են Գայտճըդ Աւետ. Եկեղեցւոյ գործը. իսկ վերջինս երբ 1894–ի տասնչին վեցամսեայ Մարաշ կը գտնուէր Աստուածաբ. ձեմարանին իբր ուսուցիչ, Պատ. Յակոբ Պիւլպիւլեան փոխանորդած է անոր՝ Գայտճըդի բեմին վրայ: Վեր. Կ. Գազանճեան նախ 1894 Յունիս 3–ին գործի սկսած է: 1893–ին՝ Քիւրքճեան ընտանիքը, իրենց 1886–ին յանկարծամահ եղած հօրը՝ Յակոբ աղայի ի յիշատակ, «Քիւրքճեան Վարժարան»–ը կանգնեցին Գայտճըդ Աւետ. Եկեղեցւոյ չրջանակին մէջ: Ցետոյ (1899–ին)՝ ողբացեալին այրին՝ Տիկին Մէրուշ ալ նոր չէնք մը կառուց եկեղեցիին աղջկանց մինչեւ կարգ (Վիւսթա) վարժարանին համար: 1884 Թուականէն սկսեալ Գայտճըդ եւ Հայիկ Աւետ. եկեղեցիները կազմած են ուսումնասիրաց (Մէարիֆ) ընկերութիւններ, որոնց գլխաւոր նպատակն էր իրենց պատկանող նախակրթարաններուն համար դրամապլուխներ հաւաքել:

Մահուամբ կորուստներ.— 1893–ին վախճանեցաւ Անթէպի Գ. (Ալայպէյի) Աւետ. եկեղեցիին հովիւը Վեր. Կարապետ Մարգարեան: Ցիշեալը ծնած էր Աստանա, քահանաներու գերդաստանէ մը սերած, եւ պատանեկութիւնը զպրութիւն ըրած ըլլալով, լաւ գիտէր Հայաստ. եկեղեցւոյ ժամերգութիւնն ու վարդապետութիւնները, նաեւ ծէսերն ու արարողութիւնները: Աւետ. դաւանութեան յարելէ յետոյ գացած էր Մարաշի Աստուածաբանականը, որու ընթացքը աւարտելէ վերջ, տասն մը իր ծննդավայրին մէջ, յետոյ Մարաշ պաշտօնավարած է: Լեզուագէտ էր եւ բնաիր գրիչի տէր: Լաւ

հայագէտ մըն ալ ըլլալուն, ապա Կ. Պոլիս երթալով՝ պայծըլհաուսի հրատարակչական գործին մէջ իբր թարգմանիչ ծառայած եւ վերջապէս Անթէպի նորակազմ Գ. Աւետ. եկեղեցին հովիւ հրաւիրուելով, հոն հաստատուած էր: Գոլէճի մէջ ալ տաճն մը պատմութեան եւ այլ դասեր աւանդած է, եւ կիլիկիոյ Միութեան պատմաբանը կը համարուէր: Հրեչտակային հեզ բնաւորութիւն ունէր, եւ իր բժշկական ծանօթութիւններովն ալ ժողովուրդին օգտակար կ'ըլլար:

Մեծ աշխարհական մըն ալ, Ատուր աղա Նիգիպլեան, յիշատակելի է այս վախճանեալ հոգեւորականի կողքին: Սերած

ԱՏՈՒՐ ԱՂԱ ՆԻԶԻՊԼԵԱՆ

ԳՐ. ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

է բնիկ Նիգիպ աւանին պատկանող գերդաստանէ մը եւ 1825–1826 թուականին ծնած: Աշակերտած է Հաֆըզ Գէորգ խալֆէի դպրոցին մէջ. (Բարգէն Եպիսկ. Կիւլէսէրեան, Սիւրիահայ Տարեցոյցը, 1925, էջ 116): 1850 թուականին, իր ամուսնութենէն քիչ յետոյ՝ Աւետարանականութեան յարած է, եւ առեւտուր ընելու միջոցին աւետարանչութիւն ալ ընելու սկսած: 1854–1856 թուականին Մարաշ եւ ապա Հալէպ աւետարանիչ եղած է, այդ միջոցին որ Անթէպի Առաուածաբ. ճեմարանին մէջ ուսանող էր: Բայց 1860–էն յետոյ նորէն առեւտուրի պարապելով՝ եղած է Անթէպի մեծահարուստ վաճառականներէն մէկը, առանց դադրելու առաջնակարգ մտաւորական մը եւ կամաւոր հոգեւոր գործիչ մը ըլլալէ: Երիտասարդներուն համար կառոյց «Նիգիպլեան Թանգարան» անուն հոյակապ չէնքը՝ բոլոր կազմուածքովը, նաեւ Հայիկ Աւետ. եկեղեցիին համար «Նիգիպլեան Վարժարան»–ը: Զաւակ չունէր, բայց Ազգին մատաղ սերունդը զաւակ ըրած էր իրեն:

վախճանեցաւ 1893 Յունիս 16–ին՝ դեռ 67 կամ 68 տարեկան, եւ բոլոր Անթէպ անխտիր ողբացին իր մահը:

Ընդհանուր կոտորածները, որ 1895–6 թուականներուն դործադրուեցան ամբողջ Ասիական Թուրքիոյ Հայութեան վրայ, Անթէպի հայ ժողովուրդն ալ հարուածեց՝ 1895 Նոյ. 16 եւ 17 Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը: Ասոր քաղաքական և ազգային կողմերուն վրայով կը խօսուի ուրիշ գլուխներու ներքեւ: Հոս լոկ նկատի պիտի ունենանք այն կէտերը, որոնք ուղղակի Աւետ. Եկեղեցւոյն վերաբերութիւն ունին:

Տառապանքի բովին մէջ Լուս. եւ Բողոք. Հայ աբեղայութիւնները նիթական իրերօդնութեան դասը սորվեցան եւ հոգեւոր հաղորդակցութեան կողմէն ալ մխիթանց հետ աւելի սերտ յարաբերութեան եկան: Այս հոգեկան մերձեցումը չատ օգտակար եւ բնական եղաւ երկուստեք:

1895–Ի ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ՄԻԱՑԵԱԼ ՁԱԿԱՏ

Ձախէն աջ (կանգնած) — վեր. Յ. Պիւլպիւլեան, վեր. Գէորգ Գազանճեան, վեր. Մ. Կ. Փափազեան, Հաճի Նիկողոսեան: (Նստողներ) Տ. Մովսէս Քհնյ. Ժամկոչեան, Տ. Պետրոս Քահանայ, Պատուելի Գարա Գրիգոր, Տէր Գէորգ, Տէր Եղիշէ Քհնյ. Քիլիսլեան, Տէր Կարապետ Քհնյ. Կիւլէզեան:

Դիտելի է որ այս ծայր աստիճան մահացու չրջանին՝ իրական հոգեւոր արթնութեան վիճակ մը զգալի կ'ըլլար, ինչ-

պէս ուրիշ չատ մը հայ կեդրոններուն մէջ, նոյնպէս եւ Անթէպ, ուր Հայ-Բողոքական եւ Հայ-Լուսաւորչական համայնքներ միասին եւ խառն պաշտամունք կը կատարէին, կոտրածի անմիջապէս յաջորդող օրերէն սկսեալ, Հայոց Ս. Աստուածածնին տաճարին մէջ— ժամերգութիւն կամ պատարագ եւ Աւետ. քարոզութիւն միասին ընթանալով— ուր ամիսներ մինչեւ 1896-ի ամառը, եւ երկու պաշտամունքներուն բաժնուելէն ետքն ալ, Լուս. համայնքի մէջէն հոգեւորականներ, առանց իրենց մայրենի եկեղեցին ձգելու, Աւետ. քարոզչութիւն եւ Ս. Գրոց սերտողութիւն ունենալ չարունակեցին՝ նոյնիսկ իրենց քահանայ հայրերէն ոմանց կամ Պր. Փիլիպպոս Սարգիսեանի պէս ուսեալ, կրօնասէր աշխարհականներուն առաջնորդութեամբ, եւ կրնանք ըսել թէ ապագայ «Բրիտանական Միութեան» կազմակերպութեան հիմերն արդէն այդ ժամանակէն նետուեցան:

Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ կատարուած այդ խառն պաշտամունքներուն առեն՝ մեր Հայ-Աւետ. հոգ. պաշտօնեաներէն իրենց քարոզչութեամբ ամենէն աւելի փայլողները եղան Վերք. Մ. Կ. Փափազեան եւ Կ. Գազանճեան եւ անոնց հետ Պատ. Յակոբ Պիւլպիւլեան: Այս վերջնոյն իրեւ պերճախօս քարոզիչ յայտնութիւը դիւտ մըն էր. եւ քանի որ կոտորածներու դադրելէն տարի մը յետոյ (1896 Սեպտ. 23-ին) Վեր. Կ. Գազանճեան հրաժարեցաւ եւ իր ընտանիքովը Ամերիկա մեկնեցաւ, նոյն տարւոյ Նոյ. 3-ին Պատ. Յակոբ Պիւլպիւլեան սկսաւ քարոզել Գայաճըղի բեմէն եւ յաջորդ (1897) տարւոյ Յուլիս 4-ին ալ մնայուն հովիւ ձեռնադրուեցաւ:

Իսկ նոյն եկեղեցիին նախկին բարեջան հովիւը, Վեր. Մարտիրոս Պօղեսպալեան, Կիլիկիոյ շրջանակին մէջ կոտրածի առեն նահատակուողներէն եղած էր, զի այդ միջոցին Սեւեդիկի մէջ հովիւ էր եւ հոն ալ մարտիրոսացաւ 1895 Նոյեմբեր 2-ին, 60 տարեկանի մօտ: Իր ծննդավայրն էր Անթէպ, ուր իր նախնական ուսումը ստացած էր, իսկ երկու տարբեր շրջաններ՝ 1870-ին եւ 1877-ին՝ Մարաչի Աստուածատ. ձեմարանը գտնուած եւ անոր ընթացքը կատարած էր:

Յիշենք նաեւ բնիկ Արաբկիրցի Պր. Ղազարոս Տիրատուրեանը, Անթէպի Գայաճըղ Աւետ. եկեղեցիի անդամներէն եւ Կ. Թ. Գոլէճի բարեմասնայ ուսուցիչը հայերէնի, որ դէպի Իսքէնտէրուն փախուստի ճամբուն վրայ նահատակուեցաւ եբեք բնկերներով:

Նոր Որբանոցներ.— Ընդհանուր կառավարչութեան մէկ հատուածն ալ էր որբանոցներու հսկայական դրութեան մը ստեղծումը, որ իրեն հետ բերաւ անհրաժեշտօրէն նաեւ կըրթական նոր մտահղացում մը— Արհեստագիտական դաստիարակութիւն երկու սեռէ որբերուն, եւ միանգամայն ձեռագործով

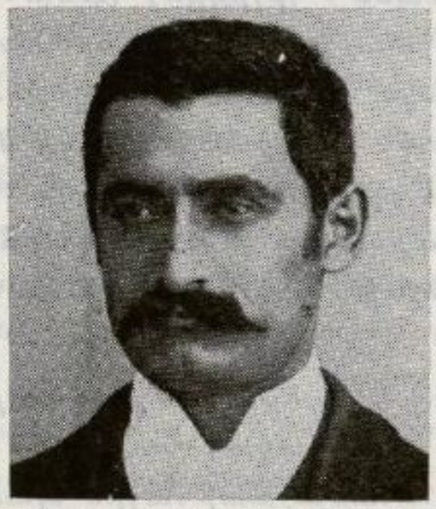

Դպրոց Ասիա Արաբկիրցի

Միս Ֆրիյրսըն

ապրուստ չահելը անհամար այրիներուն համար: Այս պարծին մէջ չատ կարեւոր բաժին մը վերցուցին Բուղոք. միսիոնարներն ու միսիոնարուհիք, յատկապէս Միսիս Շէփըրտ՝ Անթէպի մէջ: Իսկ մեր քաղաքին մէջ որբանոցներու գլխաւոր մէկ վարիչն եղաւ Միս Ֆրիըրսըն անդլիացի օրիորդը: Զինք գրկողն էր Էյտի Էլ Ինսըրսըն, Իրլանտացի Տըպլին քաղաքէն, որ առաջին օրէն կը խոստանար հինգ տարի 50 որբերու բոլոր ծախքերը հոգալ: Եւ այնպէս ալ ըրաւ, բայց ոչ լոկ հինգ տարի, այլ մինչեւ իր կեանքին վերջը, եւ իրմէ ետքը իր զուտարը կանգնեցաւ այս բարեխնամ գործին եռանդը: Միս Մարթա Ու. Ֆրիըրսըն վիպական համբաւ մը չինած էր իր նուիրեալ, անձնազոհ, անվախ ու համարձակ նկարագրով, անբասիր քրիստոնէական կեանքով (որ խորապէս գրոչմուած է իր պաշտպանեալներուն վրայ) եւ երկարատեւ գործունէութեամբը: Օրիորդը 1897–ին եկաւ Թուրքիա եւ մէկ տարի Մարաչի մէջ տեղական լեզուն տորվելէ վերջ, Անթէպ փոխադրուեցաւ, ուր իրեն համար գործի կեդրոն ընտրեց Տիւրթէփէի արուեստանոցին վրայ Մր. Մարտինի առենօք կառուցած օգուտա ու առողջապահական չէնքերն իրենց ընդարձակ շրջապատով: Միս Ֆրիըրսըն չէնքին նախկին նեղ սրահները լայնցուց, նոյնիսկ բակին մէջ հոր մը փորել տուաւ, որմէ

առաջ ջուր կ'ելլէր հողմաշարժ մեքենայով մը։ Միս Ֆրէյըրսըն հոս իր գործը չարունակեց մինչեւ 1915–ի սկիզբը, երբ իրրեւ անգլիահպատակ ստիպուեցաւ արտաքսման մեկնիլ, որբանոցի հոգը յանձնելով Ամերիկացի միսիոնարուհի Միս Հարիէթ Նորթրընի։

Ընդհանուր Կոտորածներէն Ետքը.— Ընդհանուր կոտորածներու իրրեւ ուրիշ մէկ հետեւանք՝ կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցւոյ Միութիւնը չկրցաւ չորս տարի (1895–8) իր տարեկան համաժողովներն ունենալ. բայց երբ 1899–ին վերստին գումարուեցաւ, իր անդրանիկ ժողովն ունեցաւ Անթէպի մէջ, յորում Լուս. ազգայիններու եւ Ազգային Եկեղեցւոյն հետ մեր Աւետ. եկեղեցիներու փոխյարաբերութիւնը դարձեալ երկարատեւ խորհրդակցութեանց նիւթ եղաւ յոյժ բարեկամական արտայայտութիւններով։

Անթէպի Գ. (Ալայպէյի) Աւետ. Եկեղեցին դժբախտաբար վեր. Կ. Մարգարեանի մահէն յետոյ տեւական հովիւ մը ունեցած չէ։ Այնուհետեւ մինչեւ Ա. Համաշխարհային պատերազմը հոն պարբերաբար պաշտօնավարած են վեր. Յակոբ Գումրուեան, վեր. Տիգրան Բէճէպեան, Պատ. Լեւոն Սողոմէեան (երկու զոյգ չրջաններ), Պատ. Յակոբ Ջէյթունցեան, վեր. Վարդան եւ Պատ. Յակոբ Նահապետեաններ (հայր եւ որդի). իսկ բեմին պարապ մնացած ժամանակները Կ. Թ. Գոլէճի նախապահ Տր. Ճ. Ի. Մէրիլ քարոզած է անկէ։

Գայաճըգ Աւետ. Եկեղեցիին մէջ վեր. Յակոբ Պիւլպիւլեան չարունակեց մինչեւ 1899 Հոկտ. 29, երբ հրաժարելով կեսարիա մեկնեցաւ։ Ապա Փրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեան նորէն առանձնեց բեմէն քարոզելու պաշտօնը, մինչ վեր. Գէորգ Գասարճեան ալ կը կատարէր ժողովուրդին այցելութեան եւ հովուական պաշտօնները։ Վերջապէս վեր. Համբարձում Աչճեան ընդունեց եկեղեցիին հրաւէրն իրրեւ մնայուն հովիւ, եւ 1901 Ապրիլ 12–էն սկսեալ իր եօթնամեայ պաշտօնավարութիւնն այս եկեղեցիին ամենափայլուն չրջանը կը համարուի, եւ ընդ այլս՝ 1905–ին եկեղեցին իր չէնքին յիսնամեայ յոբելեանը տօնած է յոյժ չքեղօրէն։

Անթէպի Կայանը չափազանց ընդարձակ էր. Կիլիկիոյ Միութեան 34 կազմակերպեալ եկեղեցիներէն 20 հատը կը պատկանէր անոր։ Այս թուոյն մէջ էին Պեհեսնիի եւ Ադըեամանի (Հուսնըմանսուրի) Աւետ. եկեղեցիները՝ Եփրատի ու Տաւրոսի մէջտեղ վաղեմի Կոմմագինէի երկրին մէջ, որ այս առեն Խարբերդի նահանգին մասն էր. Եփրատէ արեւելք՝ Ուր-

ֆայլ (երկու հատ, մէկը Հայ եւ միւսը Ասորի Բողոքական)։ Սեւերէկի եւ Կարմուճի եկեղեցիները։ Աւելորդ է խօսիլ Անթէպի կարեւորութեան մասին իբրեւ Հայ Աւետարանական հոգեւոր եւ կրթական գործի ամենադլխաւոր կեդրոններէն մէկը, ուր կային երեք ծաղկեալ Աւետ. եկեղեցիներ, առանց նկատի ունենալու Եպիսկոպոսական, Աշակերտաց եւ այլ անուններով անջատուածները։ Անթէպի աբեւելեան կողմը Օրուլ դիւղին մէջ կար պզտիկ բայց հուժկու Հայ–Աւետ. համայնք մը, որ Անթէպի Բ. (Հայիկ) եկեղեցին ճիւղ կը համարուէր։ Աւելի անդին, Եփրատի ձախ ափին վրայ, Պէրէճիկի Աւետ. եկեղեցին նոր յառաջադիմութիւն մը կ'արձանագրէր՝ նոր գարու դարձակէտին վրայ, իր ժրաջան քարոզիչին՝ Պատ. Կարապետ Քէթէնճեանի աչխատութեամբ, որու մնայուն հովիւ ձեռնադրուիլն ալ որոշեց Միութիւնը իր 1903 տարւոյ Համաժողովին մէջ։ Կոտորածներու միջոցին ճիպին դիւղը (Հռոմկլայի մօտ) դժբախտաբար թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս այնչափ տուժած էր, որ որոշուեցաւ այդ տեղուան Աւետ. եկեղեցին այնուհետեւ իբրեւ ճիւղ միայն ճանչնալ հարեւան Պէրէճիկի Եկեղեցիին, որուն ճիւղ արուեցաւ նաեւ պատմական Նիղիպ դիւղաւանի նորակազմ Աւետ. համայնքը։

Անթէպի միսիոնարական կայանին մաս կը կազմէին ոչ միայն Հալէպ եւ Քիլիս, որոնց Աւետ. եկեղեցիները Կիլիկիոյ եւ նոյնիսկ Թուրքիոյ ամենահին եկեղեցիներն էին, այլ նաեւ Հալէպի կուսակալութեան արեւմտեան ծովեզերեայ մասը, ուր լեռնային շրջանակները հայաբնակ դիւղերով ու աւաններով լի էին, եւ ուր Քէօսափի շրջանակը երկու եւ Մուսատադի (Պիթիասի) շրջանակը երկու կազմակերպեալ Աւետ. եկեղեցիներ ունէին՝ իրենց պատշաճ կրթական հաստատութիւններով։ Ու թէեւ Անտիոքի մէջ կանուխէն ձեռնարկուած Աւետ. գործը մարելու պէս էր, սակայն քիչ մը անդին Խաքէնտէրունի մէջ նոր եւ յուսալից գործ մը կար սկսուած։ Խաքէնտէրունի մօտ Պէյլան ունէր իր չատ կանուխէն հիմնուած Աւետ. եկեղեցին, իսկ անկէ քիչ մը հարաւ Ֆարթըսլը դիւղի Աւետ. համայնքն ալ աչքառու յառաջադիմութիւն կը ցուցանէր։ Սոյն լեռնային շարքի դէպի հիւսիս շարունակութիւնը կազմող Ամանոսի շրջանակն ալ կը պատկանէր Անթէպի կայանին, թէեւ Ատանայի կուսակալութեան սահմանին մէջ կ'իյնար։ «Կեավուր Տաղը» կամ «Ճէպէլի Պէրէքէթ» ըսուած այս շրջանակին մէջ ունէինք երկու կայտառ Աւետ. եկեղեցիներ՝ Հասանպէյլի եւ Էկիզէզ դիւղերուն մէջ, իրենց դպրոցներով։

Այս ամբողջ՝ չափազանց ընդարձակ գործի դաշտը չափունակ կ՚այցելէր Անթէպի Սբ-Աստիոնին անխոնջ չրջիկ միսիոնարը՝ վեր. Զարլս Սանսըրս, որ արտաքին քիչ մը կոշտ երեւոյթին տակ կը պահէր հնախօս պատմագէտի նուրբ եւ հմուտ ոգին, որով իր այցելութեանց միջոցին՝ դիտած, ընտած, ուսումնասիրած ու մատամբ ալ գրի առած է՝ ինչպէս ընդհանրապէս Կիլիկիոյ, նոյնպէս մասնաւորաբար Անթէպի չրջանակին ամենազգի հնութիւնները, եւ իր այս կարգի աշխատանքէն մենք ալ խորապէս ներչնչուած ու մեծապէս օգտուած ենք:

1902 Թուականը *Անթէպի Հայ Աւետարանականութեան համար նշանակալի տարի մըն էր: Այդ տարին Կ. Թ. Գոլէճն իր 25-րդ յոբելեանը կը բոլորէր եւ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան ալ 35-երորդ տարեկան համագումարն ըլլալուն, զուգադիպող այս երկու բերկրաւոր դէպքերու առընչութեամբ Անթէպի մէջ հանդիսաւոր ծոնակատարութիւններ եղան, որոնց իրրեւ հրաւիրեալ հիւրեր ներկայ գտնուեցան Կ. Պոլսէն Աւետարեր-ի արտօնատէր-խմբագրապետ Տր. Ճ. Ֆ. Կրին, Խարբերդէն Եփրատ Գոլէճի աւագ ուսուցչապետ Փրոֆ. Մ. Մելքոն, Մարզուանէն տեղւոյն Անատոլիա Գոլէճի ուսուցչապետ Փրոֆ. Յ. Յ. Մանիսաճեան եւ ուրիշ ականաւոր անձինք, եւ Կ. Թ. Գոլէճի չրջանաւարտներէն ահագին խումբ մը. (Փրոֆ. Մանիսաճեանն ալ մեր Գոլէճի չրջանաւարտ եղած է): Միեւնոյն տարին սակայն Անթէպի Աւետ. Համայնքը եւ Գոլէճն ալ մեծ կորուստ մը կրեց մեկնումովը բազմամեայ բեղմնաւոր ուսուցչապետ Փրոֆ. Յովհաննէս Գրիգորեանի, որ Կ. Պոլսոյ Պայոլըհատւսի բեմին քարոզչութեան, միանգամայն «Աւետարեր» Բողոք. կրօնաթերթի օգնական խմբագրապետութեան հրաւիրուած ըլլալով, Կ. Թ. Գոլէճի իր պաշտօնէն հրաժարեցաւ, եւ երեք աւետարանիչ հովիւ Կիլիկիոյ Միութենէն ալ ձեռնադրութիւն առանալով, մայրաքաղաք մեկնեցաւ իր ընտանիքին հետ:*

Այդ միեւնոյն տարին Կ. Պոլսոյ Հայ-Աւետ. եկեղեցիները բոլորովին ոչբացած էին ազգի մահովը երկու թանկագին հովիւներու, Վեր. Առաքել Պետիկեանի եւ Վեր. Ատեփս Աստուրեանի: Վերջինս ծնունդով Անթէպցի էր՝ կէօղիւքիւչիւքեան ընտանիքէն: Արդէն իր մասին մէկ երկու տեղ անցողակի յիշատակութիւններ ըրած ենք: Յիչեալը ծնած էր 1842 Ապրիլ 30-ին, որով հազիւ 60 տարեկան էր դեռ: Անոր ծնողքը բարեպաշտ քրիստոնեաններ էին: Իր հայրը Աստուր

կէօղիւքիւչիւքեան կանուխէն ընդունած է Աւետ. դաւանութիւնը, եւ Տր. Շնայտըրի քարոզներէն ազդուած՝ իր պատանեկան զաւակը կ'ուխտէ հոգեւոր ասպարէզին: Աւետիս մի քանի տարի նախնական դպրոցներու մէջ ուսում առնելէ վերջ՝ 1850–ին կը դրկուի Զմիռնոյ վարժապետի վարժարանը, ուր կը մնայ երեք տարի: Ապա 11 տարեկանին աշկերտ կը տրուի ձուլիչ վարպետի մը քով, ուր վեց տարի մնալով՝ լաւ մը կը սորվի արհեստը: 1859–ին նորէն դպրոց մտնելով, կ'աշակերտի Պր. Ալէքսան Պէզճեանին, բայց միանգամայն Ամուսնաբանութեան դասեր կ'առնէ Տր. Շնայտըրէ, Մր Կօսէ եւ Մր. Քաֆֆինկէ: 1861–ին Մր. Քաֆֆինկի հետ Ամասիա կ'երթայ եւ մէկ տարի ուսուցչութիւն կ'ընէ: Յետոյ նորէն կը չարունակէ Ալէքսան խոճայի դպրոցը՝ մինչեւ 1864: Ձիշդ այդ ժամանակ Մարզուանի Ամուսնաբար. ձեմարանը կը բացուի և հոն օգնական ուսուցչի պաշտօնին կը հրաւիրուի, երբ արդէն նշանուած էր Քիլիսէ հովիւ Պատ. Թովմասի դստեր Օր. Լուսիայի հետ: 1866–ին Անթէպ վերադարձաւ ամուսնանալու եւ իր ութկինը մխսին Մարզուան տանելու համար: Մարզուանի ձեմարանին հետ Պատ. Ամասուրեանի կապակցութիւնը 15 տարի տեւած է եւ այս չրջանի մէջոցին իրեն աշակերտած երիտասարդներէն մեծ խումբ մը նշանաւոր հովիւներ եղած են հիւսիսային արեւմտեան Փոքր Ասիոյ Հայ–Աւետ. եկեղեցիներուն: Արդէն Մարզուանի ձեմարանին ուսուցիչ կարգուելէ քիչ յետոյ աւետարանիչ հովիւ ձեռնադրուած է: 1869–70–ին Խարբերդ այցելած է. տարիներով Մարզուան եւ 1877–ին Ամասիա քարոզած է: 1879 գարնան վեր. Ամասուրեան կ. Պոլիս հրաւիրուեցաւ Լանկայի եկեղեցիին հովուութիւնը ստանձնելու. իսկ 1884–էն սկսեալ մինչեւ իր մահը՝ 18 երկար տարիներ վարած է կ. Պոլսոյ Հայ–Աւետ. եկեղեցեաց ընդհանուր հովիւի պաշտօնը: Թուրքերէն եւ հայերէն հաւասար պերճախօսութեամբ կրնար քարոզել:

Յաջորդ 1903 թուականին՝ ուրիշ Անթէպցի հոգ. հովիւ մը վախճանեցաւ Անատոլուի մէկ հեռաւոր կուսակալութեան կեդրոն Գասթէմունի քաղաքը: Այս է 70–ամեայ վեր. Գէորգ Յարութիւնեան, որ կաթուածահար իր աչքերը փակեց իր Մովսէս որդւոյն տան մէջ: Գրեթէ 40 տարի աշխատած էր Կիլիկիոյ չրջանակին մէջ այլեւայլ տեղեր— Ամբեաման, Սեւերէկ, Ուրֆա, Պեհեսնի, Քիլիս եւ Պիթիաս:

Հոգեւոր Մեծ Արքունութիւններ.— Կեդրոնական Թուրքիոյ միսիոնարական չրջանակին կամ Կիլիկիոյ Մխիթեան սահ-

մաններուն մէջ մի քանի կեդրոններ— յատկապէս Մարաշ. Անթէպ եւ Ուրֆա— զօրաւոր հոգեւոր արթնութիւններ տեղի ունեցան 1901–1904 թուականներուն: Մարաշի մէջ արթնութեան չարժումներն աւելի կանուխ էին եւ ի սկզբան ինքնաբուխ: Բայց արդէն 1903 թուականին սկիզբը Անթէպի մէջ եւս հոգեւոր մեծ արթնութիւն մը պատահեցաւ, որ իր սաստկութեամբ ու արդիւնքներով մինչեւ այդ թուականն եղած բոլոր նմաններն ու նախընթացները դլեկ անցաւ: Սոյն արթնութիւնը ծագում առաւ նախ Գոլէճէն, նախապահի օգնական եւրիտասարդ միսիոնար Տր. Ճան Մէրիլի հոգեւոր ազդեցութեամբ. բայց չուտով քաղաք փոխանցեցաւ՝ մասնաւորապէս Երկրորդ (Հայիկ) Եկեղեցին, որու ձեռնհաս ու փորձառու երէցը՝ Վեր. Մ. Կ. Փափազեան աղօթքով ու նուիրումով առանձնեց այդ դժուարին ու պատասխանատու դործի — արթնութեան ժողովներուն— եւ դեկավարութիւնը իմաստօրէն յառաջ տարաւ, խորացուց ու դործնականացուց արթնութեան չարժումը: Փրոֆ. Սարդիս Լեւոնեանի եւ Տոքթ. Հապիպ Նազարեանի պէս խորունկ իմացականութեան տէր եւ բազմահրմուտ, միանգամայն երկար տարիներու քրիստ. փորձառութիւն վայելած անձինք անդամ այդ հոդ. արթնութիւնով «նոր կեանք»–ի ըմբռնումը ստացան:

Անթէպի հոդ. արթնութիւնը տարածուեցաւ ամէն կողմ: Գոլէճի այդ տարւոյ չրջանաւարտներէն երեք ապաշխարած երիտասարդներ, որոնք կեսարիոյ չրջանակին մէջ ուսուցչութեան հրաւիրուած էին, հոդ. արթնութեան բոցը փոխադրեցին կեդրոնական Փոքր Ասիա:

Անթէպի արթնութեան դրդումով, ապաշխարած կարդ մը երիտասարդներ իրը կամաւոր աշխարհական աւետարանիչներ դացին նախ քաղաքին մօտ Օրուլ Հայաչատ դիւղը, անկէ ձիպին, Պէրէճիկ, Ուրֆա, Կարմուճ, ապա Փիլիս, եւն: Սեւերէկի քարոզիչ Պատ. Աբրահամ Ճարութիւնեան, Ուրֆայի հովիւ Վեր. Ասատուր Եղոյեան եւ ուրիշներ Անթէպի մէջ բռնկած Պէնտիկոստէի կրակէն ապդուած, նորանոր արթնութեան չարժումներ յառաջ բերին իրենց եկեղեցիներուն ու չրջանակներուն մէջ:

Այս միջոցաւ Աւետ. եկեղեցիներուն ներքնապէս աճելուն մէկ ապացոյցը կը համարուի մէկ տարուան մէջ 500 նոր հաղորդ. անդամներու աւելնալը Կիլիկիոյ Միութեան չրջանակին մէջ: Բայց, ինչպէս Ամերիկեան Պորտի հարիւրամեակի հատորին մէջ կը դիտուի, «Այս արթնութեանց ազդեցութիւ-

նը... պէտք չէ չափել լոկ Բողոքական եկեղեցիներուն վրայ եկած թուական յաւելումներով: Քանզի ապաշխարութեանց արդիւնքները հաւատարապէս ղեալի էին հին եկեղեցւոյն դէրկը մնացողներուն վրայ: Զօրօրինակ, 1903–ին Անթէպի Գոլէճին Սիները կարզէն ամէն մէկ աշակերտ հրապարակաւ դաւանեցաւ զՔրիստոս իբրեւ իր անձնական Փրկիչը. սակայն ուսանողներուն մէջ չատ Լուսաւորչականներ ալ կային, եւ հոգեւոր կեանքի ու նկարագրի կողմէն այլեւս Բողոքական եւ Լուսաւորչական ուսանողի միջեւ տարբերութիւնը գործնականապէս ջնջուած էր»:

Այսպէս, Լուս. ընտանիքի զաւակ՝ արթնցած երիտասարդ մը, թէեւ կը շարունակէր Բողոք. չրջանակի մէջ իբր կրթական մշակ մը, սակայն իր Մայրենի եկեղեցւոյն յարած մնաց մինչեւ իր մահը. Այս է Սեդրակ խօճա Մաթոսեան, «Քրիստոսասիրաց Ընկերութեան» պատմիչը. եւ նոյն դաւանութենէ անոր նման երկու սեռէ ապաշխարած ուսեալ երիտասարդներ կրնայինք տասնեակներով համրել:

Արթնութեանց ուրիշ մէկ ակնարեւ ու չօշափելի արդիւնքը եղած է Անթէպի հայ երիտասարդութեան մէջ հոգեւոր ասպարէզին հանդէպ նոր փափաք եւ նուիրում արթննալը, որով մինչեւ 1850–60 թուականներուն՝ Անթէպի Աւետարանականութիւնը նորէն հաւատքի ջահակիրը եղաւ իր հանած բազմաթիւ հոգ. պաշտօնեաներով: Այսպէս, Ենովք Հատիտեան, Կարապետ Սթամպօլլեան, Սողոմոն Աքքէլեան, Սեդրակ Էքմէքճեան Անթէպցի երիտասարդները, որոնք ապա նշանաւոր հովիւներ եղան, այս առիթով արթնցած եւ Գոլէճէ չրջանաւարտ ըլլալնէն իսկ եւ իսկ յետոյ մտած են Աստուածաբ. ճեմարանը Մարաչ կամ այլուր:

Ցիշենք վերջին արդիւնք մըն ալ.— Արթնութեանց առթիւ «Նոր կեանք»–ը երգող Աւետ. երգերու պէտք զգացուեցաւ, եւ այս կարիքը լեցնելու համար՝ Կ. Թ. Գոլէճի երաժշտութեան ուսուցիչ Ցարութիւն Մուրատեան, արդէն թարգմանուած այդպիսի երգերէ հաւաքելով եւ բաւական չատ երգեր ալ ինք թարգմանելով կամ նոր թարգմանել տալով, եղանակներով միասին հաւաքածոյ մը կազմեց եւ այլ ըսուած գործիքով անկէ հարիւրաւոր օրինակներ տպեց՝ թէ Գոլէճի գործածութեան համար եւ թէ փափաքողներուն ցրուելու համար: Այս է «Այնթապ Իլահիսի» կոչուած նշանաւոր երգարանը:

Յոթելիճական Հանդէսներ.— 1888–ին երբ Տոքթ. Սմրատ

Գաբրիէլեան իր «Հայ Բողոքականութեան Ներկան ու Ապագան» խորագրեալ դրութեան մէջ քանդիչ քննադատութեան մը կ'ենթարկէր Հայ-Աւետ. եկեղեցին, Անթէպի մէջ Փրոֆ. Ա-լեքսան Պէզճեան այդ քաղաքի Աւետարանականութեան յաջող քառասնամեակը առիթ ունենալով՝ երկրորդ (Հայիկ) եկեղեցւոյ բեմէն 1500 ուշադիր ունկնդիրներուն կը բացատրէր Ա-ւետ. շարժման նշանակութիւնը եւ Հայ-Աւետ. եկեղեցւոյ դո-յութեան պատմական պատճառներն ու պարագաները: Ապա տասը տարի յետոյ (1898)՝ նոյն հոգեւոր յեղաշրջութեան յիսնամեակին առիթ, Առաջին (Գայաճըդ) եկեղեցիի բեմէն՝ առաջնանին կրկնապատիկը բազմութեան մը ականջներուն կը պանծացնէր անցած կէս դարու միջոցին, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ շրջանակին մէջ, Աւետ. շարժման՝ հոգեւոր ու կըր-թական մարզերուն մէջ ըրած փառաւոր նուաճումները: Արդէն յիշեցինք Կ. Թ. Գոլէճի 25-երորդ եւ Կիլիկիոյ Աւետ. Միու-թեան 35-երորդ գումարիպող տարեդարձներուն առիթ եղած տօնակատարութիւնները, որոնք 1902-ին եղան Անթէպ: 1905 թուականը Գայաճըդ Աւետ. եկեղեցիի չէնքի կառուցման 50-երորդ տարեդարձն էր, եւ այդ յոբելեանի առիթ՝ եկե-ղեցիին հովիւը Վեր. Համբ. Աչճեան այդ եկեղեցիի յիսնամ-եայ կուռ պատմականը ներկայացուց: Յաջորդ տարին (1906) Անթէպի համար անմոռանալի թուական մըն էր անով որ տեղւոյն Հայ-Աւետ. եկեղեցին յիսնամեայ յոբելեանը կը տո-նէր իր երկու հոյակապ դէմքերուն — ծերունազարդ վաստա-կաբեկ հոգեւոր հովիւ Վեր. Գարա Գրիգոր Յարութիւնեանի ձեռնադրութեան, եւ ալեզարդ ու բազմերախտ ուսուցիչ եւ մեծ դիտնական Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեանի կրթական գոր-ծունէութեան յիսնամեակները. որոնց առաջինը տօնուած է Մարտ 2-ին, իսկ երկրորդը՝ Յուլիսին: Առանձնապէս այս երկրորդ տօնակատարութեան մասնակցած են ոչ միայն ամ-բողջ Հայ-Աւետ. համայնքը, այլ եւ Լուսաւորչական եւ Կա-թոլիկ ազգայիններ՝ թէ՛ ներկայութեամբ եւ թէ՛ իրենց ներ-կայացուցչական անձերու լեզուով ու դրիչով: Փրոֆ. Ա. Պէզ-ճեան ինքը յոբելեանին հանդիսութեանց առիթ կարդացած է իր խիստ չահեկան Իմ Քրիստոնէական Տեսութիւնը — նորանշան երե-ւոյթ մը սովորաբար անձնական արտայայտութենէ դղու-չացող Հայ Բողոքականութեան կեանքին մէջ: Իր այս «Ինք-նակենսագրութիւնը» կարեւոր Աւետ. քանի մը դէմքերու իր դրիչէն ելած կենսագրութեանց եւ Հայ-Աւետ. շարժման պատ-մութեան վերաբերեալ իր թանկագին ուղերձներուն հետ՝ նախ 1932-ին լոյս տեսած է Հալէպ Գոլէճի տպարանէն, պատ-

կերազարդ սառուար հատորով մը: Իսկ Վեր. Գարա Գրիգորի կենսագրականն արդէն 1907–ին իր որդին՝ Վեր. Փրոֆ. Ց. Գ. Գրիգորեան «Ի յաստղ Պիր Էօմր» խորագրով՝ փոքրիկ, այլ հետքեղ ու համեղ, պատկերազարդ հատորի մը մէջ հրատարակած է— ուրիշ աննախընթաց երեւոյթ մը Հայ Բողոքականաց կեանքին մէջ: Միայն ցաւալի է որ երկուքն ալ հայատառ թրքերէն լեզուով ըլլալնուն, ներկայ Հայ սերունդին համար անծանօթ եւ անհասկնալի կը մնան:

Հայիկ Եւ Գայաճըզ Աւետ. Եկեղեցեաց Յաջորդ Պաշտօնեաները.— Վեր. Գարա Գրիգոր Յարութիւնեան, որ մեր Հայ–Աւետ. հովիւներու երիցագոյններէն եւ ամենէն երկայնակեացներէն եղած է 52 տարիէ ի վեր հովուած էր Անթէպի Աւետ. Հայութիւնը, 1907 Մայիս 14–ին, 83 տարեկան հասուննացեալ հասակին մէջ մտաւ իր երկնային հանդիստը: Իր յիշատակելի բազմակողմանի յատկութիւններուն մէկ գլխաւորն էր իր մարդավարութեան առաքինութիւնը եւ աննախանձ ոգիով աշխատելը որ բազմաթիւ կարող աշխատաւորներ յառաջ գան իր բոլորտիքը: Այս տեսակէտէ արդէն դժուար էր իր հաւասարը գտնել մեր Հայ–Աւետ. հովիւներուն մէջ: Ցաւալի է որ Վեր. Մանասէ Փափազեան ալ, որ Հայիկ Եկեղեցիին (շուրջ 2,300 հոգիէ բաղկացեալ համայնքի մը) հովուութեան մէջ 15 տարիէ ի վեր անոր արժանաւոր գործակիցը եղած էր այնքան բեղուն ու փայլուն գործունէութեամբ մը, միեւնոյն տարուան ամառը առիթ ունեցաւ իր հրաժարականը տալու եւ Ամերիկա մեկնելու՝ իր Ամերիկացի տիկնոջ մխանալու համար, որ անբուժելի կարծուած ախտով մը կը տառապէր: Այսպէս յանկարծ իր երկու հովիւներէն որբացած եկեղեցին մէկ տարի յետոյ՝ Ատանայի Աւետ. Եկեղեցիին հովիւ Վեր. Պետրոս Թօփալեանը հրաւիրեց իր բեմական ու հովուական գործերը տառնձնելու: Իսկ Վեր. Համբ. Աչճեան ալ միեւնոյն ատեն Անթէպի Գայաճըզ Եկեղեցիի հովուութենէն հրաժարելով, Ատանայի Աւետ. Եկեղեցիին հովուութեան հրաւէրն ընդունեց: Այն ատեն Գայաճըզ Եկեղեցին դարձեալ իր հովուութեան կանչեց Վեր. Յակոբ Պիւլպիւլեանը:

Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութիւն եւ Ատանայի Եղեռնը.— Նախ եկաւ Հայոց համար անհունապէս յուսադրիչ այդ յանկարծական փոփոխութեան դէպքը— «Անճառն եւ անարիւն Յեղափոխութիւնը»: Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ. 1908 Յուլիս 24–ին Փէրմանով յայտարարեց վերահաստատութիւնը Օսմ. Սահմանադրութեան, որ 30 տարիէ ի

վեր կախակայուած էր. ասիկա, որ պիտի նշանակէր տարբերու հաւասարութիւն, քաղաքական ու կրօնական ազատութիւն եւ խորհրդարանային կառավարութիւն, խորապէս կը խանդավառէր՝ ինչպէս ամբողջ Թուրքիոյ Հայութիւնը, նոյնպէս Անթէպի Հայ Բողոքականութիւնը: Սակայն վտանգի ազդանշաններ ալ պակաս չէին: Կը սխալէին անոնք որ կը կարծէին թէ Թուրքիոյ մէջ սահմանադրութեան վարչաձեւը կատարելապէս ապահովուած էր: Որովհետեւ հազիւ թէ առաջին մէկ երկու ամսուան խանդավառ ոգեւորութիւններն աւարտած էին, ահա հին յեղափոխական մտայնութիւնը Մահմետականներուն մէջ պլուխ ցցել սկսաւ: Դժբախտաբար նորահաստատ սահմանադրական վարչաձեւի մասին ամենէն աւելի խաբուողները Բողոքականները եղած են՝ Անթէպիններն ալ առանց բացառութեան համարելու: Եւ ահա երբ իրերը դրսէն ապահով կ'ընթանային իրենց կարծիքով, յանկարծ 1909 Մարտի վերջերը առօկալի հակայեղափոխութիւն մը պայթեցաւ Կ. Պոլիս մայրաքաղաքին մէջ, ու միաժամանակ Կիլիկիա (Ատանա, Տարսոն, Ամանոսի շրջանակը եւ այլ տեղեր) սարսափելի կոտորած մը սկսաւ անխտիր բոլոր յարանուանութիւններէ Հայոց վրայ: Եւ որովհետեւ սխալ կարդադրութեամբ մը Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան համաժողովին դումարումը Ապրիլի մէջտեղերուն դրուած եւ ժամադրավայրն Ատանա ըլլալ որոշուած էր, վտանգէ լուր չունեցող մի հոգեւոր գործիչներէն 30 հոգիի չափ ճամբուն վրայ դոհ դացին: Այսպէս «Ատանայի ադէտը», Կիլիկիոյ դաշտին վրայ գործադրուած այդ եղեռնագործ ողբերգութիւնը, ամենէն առաջ նաեւ Հայ–Աւետ. եկեղեցին: Այդ անմեղ զոհերու մանրամասն կենսագրութիւնները, Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան կարգադրութեամբ եւ ներկայ դրողիս խմբագրութեամբ, հրատարակուած են 1913–ին (Կ. Պոլիս, Կ. Քէչիչեան տպարանէն) «Շէհիտլէրին Թէղքիար Քիթապը» խորագրեալ պատկերազարդ հատորիկի մը մէջ: Անթէպի Հայ Բողոքականութեան անձնական կորուստը եղած է Օսմանիէի մէջ կատարուած սպանդին միջոցաւ՝ Փրոֆ. Սարգիս Լեւոնեան, Կ. Թ. Գոլէճի Թանկապին ուսուցչապետը. Վեր. Սեդրակ Էքմէքճեան, ծնունդով Անթէպցի, Կ. Թ. Գոլէճէն եւ Խարբերդի Ատուծաբանականէն շրջանաւարտ, երիտասարդ հովիւը Ուրֆայի Հայ–Աւետ. Եկեղեցիին. եւ Յակոբ աղա Սիմճեան, երեսփոխան Անթէպի Գայաճըգ Աւետ. Եկեղեցիին: Ցիշատակելի է նաեւ Վեր. Զաքարիա Պետրոսեան, ծնունդով Եէրէպադանցի (Հաճնոյ մօտ), բայց նամանաւանդ Կ. Թ. Գոլէճի եւ Խարբերդի

Աստուածաբանականէն չըլլանաւարտ, եւ Ուրֆայի մօտ Կարմուճի Աւետ. Եկեղեցիին հովիւ, որ նախապէս Անթէպի Հայրապետարանի խտատիներուն մէջ ուսուցիչ եղած եւ Անթէպի Օր. Հոխփոխմէ Մխիթեանի հետ ամուսնացած էր: Կորուստը կըրնար չատ աւելի մեծ եւ անդարմանելի ըլլալ. բարեբախտաբար Պատ. Կ. Սթամպօլլեան (Պիթլիսի մօտ Եօղունօլուզի քարոզիչը), վեց ուրիշ քարոզիչ կամ հովիւ ընկերներով, երբ Մէրսինի նաւահանգիստը կը հասնին, լուր առնելով թէ Ատանայի մէջ կոտորած կայ, չոպենաւէն չեն էլլեր. Սթամպօլլեան ինքը նախ Ալէքսանդրիա կ'ապաստանի եւ անկէ կիպրոս անցնելով՝ տեղւոյն հոգեւոր դործը կը ստանձնէ: Պատ. Ենովք Հաճիեան (Իկոնիոյ քարոզիչը) ուրիշ երկու հոգեւոր պաշտօնեաներու հետ՝ ճիհան դեպի վրայ Համիտիյէ կը հասնին, կոտորածի լուրն առնելով՝ հազար վտանգներու մէջէն դժուարաւ Տէօրթէօլ (Զէօքմէրդիմէն) կ'ապաստանին եւ իրենց կեանքը կ'ազատեն: Ֆրնտըճապի ծերունի հովիւը, Վեր. Գէորգ Գասարճեան, որ երեք կամ չորս տարի Անթէպի Գայաճըղ Աւետ. Եկեղեցիին հովուական այցելութեանց պաշտօնը վարած էր, ճամբայ ելլելէն յետոյ՝ վտանգին վերահասու ըլլալով իր տեղը վերադարձեր է: Իսկ վերջ. Յակոբ Պիւլպիւլեան եւ Պետրոս Թօփալեան, Անթէպի Գայաճըղ եւ Հայիկ Աւետ եկեղեցեաց հովիւները, կոտորածը սկսելէն օրեր առաջ Ատանա ըլլալով, տեղւոյն Աւետ. եկեղեցւոյ հովիւ Վեր. Համբ. Աշճեանի հետ՝ Ամերիկացի միսիոնարաց բնակարանին մէջ վտանգէ ապահով մնացեր են:

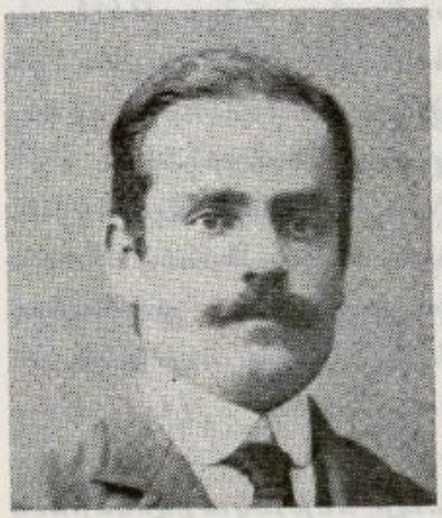

Վեր. Սեդրակ Էմմէճեան
Նահատակ

Դարմանուհի Միջոցներ՝ Նիւթական եւ Հոգեւոր.— Ամէն դաւանութենէ հաւատացեալներ, նաեւ բարեսէր անհատներ ու ընկերութիւններ բոլոր կողմերէ փութացին նպաստ հասցնել աղէտեալ վայրերուն: Իսկոյն դրացի նահանգներու մէջ օժանդակ յանձնախումբեր կազմուեցան, որոնց մէջ Անթէպի ծանօթ Տոքթ. Շէփըրտին պէս անձնուէր միսիոնարներ ալ հերոսական դեր ունեցան: Հալէպի կուսակալութեան կոտորածէ խնայուած Հայութիւնը, Անթէպ, Մարաշ, Ուրֆա, Հալէպ եւ այլ տեղեր, նախախնամութեան հանդէպ իրենց երախտապիտութիւնն արտայայտեցին՝ դրամի, հագուստեղէ-

նէ, տնական կահ–կարասեաց առատաձեռն առաքումներով։ Այսպէս, առաջին պատեհութեամբ՝ Անթէպէն ուտեստեղէն եւ հագուստ բեռցուած փոքր կարաւանով մը Տօքթ. Շէվըրտ հասաւ Ամանոս (Հասանպէյլի եւն), ուր այն օրերուն ոչ ոք կը համարձակէր ոտք կոխել՝ արիւնռուչ ասպազականերու վախէն։

Անթէպի Հայ Աւետարանականք հոգեւոր զոհողութիւն ալ յանձն առին, այսինքն՝ որոշեցին առժամապար իրենց բեմերն ուրիշ միջոցներով կատարել եւ իրենց հովիւները դրկել հոգեւորապէս բոլորովին կարօտ մնացած եկեղեցիներու մը–խթիարութեան եւ վերաշինութեան համար։ Այսպէս Հայիկ Եկեղեցւոյ հովիւը՝ Վեր. Պետրոս Թօփալեան ստանձնեց Ատանայի եւ Հաճնոյ կայաններուն անհովիւ եւ առանց քարոզիչի մնացած եկեղեցիներուն ու համայնքներուն այցելութիւնն ու հոգատարութիւնը։ Գայաճըղ Եկեղեցւոյ հովիւը՝ Վեր. Յակոբ Պիւլպիւլեան ալ միեւնոյն ժամուան պաշտօնը ստանձնեց Անթէպի կայանին եւ Ուրֆայի ու Քէսապի ենթակայաններուն ընդարձակ դաշտին համար։

Քանի որ նաեւ անհամար նոր որբեր մէջտեղ ձգուած էին, ուրիշ որբանոց մը հաստատութեանց հետ՝ Անթէպի Հալլաճեան Որբանոցն ալ, որ այս ատեն տեղւոյն Հայ–Աւետ. եկեղեցիներուն կողմէն կը մատակարարուէր, իր դռները լայն բացաւ՝ նշանակելի թիւ մը պատսպարելու անոնցմէ։ Նոյնն ըրաւ բարեսիրտ Միս Ֆրիսբըսըն ալ իր Մարաշի Թէփէի Որբանոցին մէջ. եւ ասկէ զատ զօրաւոր դիմումներ կատարեց Անգլիոյ ժողովուրդին, որ անյապաղ օգնութիւն դրկեն։ Իսկոյն «Ֆրենտզ ավ Արմենիա» խոստացաւ 33 որբեր հոգալ, իսկ հետագային այս թիւը 70–ի բարձրացուց. եւ քանի որ Մարաշի Թէփէի չէնքերն անբաւարար էին՝ Միս Ֆրիսբըսըն իրեն հասած գումարներով մեծ ու դեղեցիկ չէնքեր կառուցանել տուաւ Հալլաճեան Որբանոցի շրջափակին մէջ։

Պորտի Կողմէն Յաւակցութիւն.— Ատանայի կոտորածէն շուրջ վեց ամիս վերջը, 1909 Հոկտեմբերին, Ամերիկեան Պորտ Ընկերութիւնն իր տարեկան համաժողովը կ'ունենար Միացեալ Նահանգաց Մինէափոլիս քաղաքին մէջ, ուր առաջին օրուան յետմիջօրէի նիստին մէջ՝ Կիլիկիոյ քրիստոնեայ հաստակներուն ի յիշատակ այդ պատկառելի բազմութիւնը յոտնկայս՝ դլուխնին խոնարհած, լուռ կեցան, մինչ Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճի այն ատենուան նախագահը՝ Տր. Ճան Ի. Մէրիլ, որ ժողովին ներկայ էր, այս սոսկալի պատահարով մեռմէ մեկնած Աւետ. հոգ. պաշտօնեաներուն ցանկը կարդաց,

իւրաքանչիւրին վրայով կարճ, կուռ եւ իմաստալից նկարագրրականով մը: Ապա վեր. Մ. Կ. Փափազեան, որ Հայիկ Աւետ. եկեղեցիին մէջ երկար տարիներ պաշտօնավարած ըլլալով՝ այդ նահատակներուն դրեթէ ամէն մին անձամբ կը ճանչնար, անոնց հաւատքն ու վկայական մահը պանծացուց պատշաճ ուղերձով մը:

«Քրիստոնէական կեդրոնները»·— Յաջորդ տարին (1910) Ամերիկեան Պորտ Ընկերութեան հարիւրամեակ յոբելեանը կատարուեցաւ վայելուչ տօնախմբութեամբ: Այդ առթիւ հրատարակուած «Պատմութիւն Ամերիկեան Պորտի» հատորէն բառացի թարգմանութեամբ հետեւեալ վկայութիւնը կը քաղենք իր արտակարգ կարեւորութեանը համար·—

«Այդ ծաւալը որու չափին զարգացած էին բնիկ քրիստոնէական ուժերն այս չրջանակին մէջ՝ յայտնի կ'ըլլայ երբ մէկը տեսնէ քրիստոնեայ համայնքը ինչպէս գոյութիւն ունի այսօր Պորտի հին կայաններէն մի քանիին մէջ: Անթէպը կեդրոնական Թուրքիոյ մէջ 50,000 բնակչութեամբ քաղաք մը, Կիլիկիոյ չրջանակին մէջ Պորտի զրաւած առաջին կեդրոնը՝ 1847–ին, այսօր Աւետ. Քրիստոնէութեան միջնաբերդ մըն է: Կը բովանդակէ 5000 հոգիէ բաղկացեալ Հայ Բողոքական համայնք մը, որ չորս ինքնապահ եկեղեցիներ ունի, իրենց բնիկ հովիւներով, խճողուած կիրակնօրեայ պաշտամունք, կիրակն. դպրոցներ, Քրիստ. Ջանից ընկերութիւններ, հազարէ աւելի երկսեռ աշակերտութիւնով հասարակաց դպրոցներ, վերջապէս քսաներորդ դարու զարդացեալ եկեղեցիի մը բոլոր գործունէութիւնները ու կազմակերպութիւնները: Հոն է նաեւ Կ. Թ. Գոլէճը երիտասարդներու համար՝ իր 200 ուսանողներով եւ 17 փրոֆեսոր եւ ուսուցիչներով, որոնց երկուքէն զատ բոլորը երկրին բնիկներն են, եւ որ իր զատիարակուած երիտասարդները կը դրկէ իբրեւ առաջնորդներ երկրին զարգացուցչական եւ ճարտարարուեստին մէջ: Գոլէճը իրեն կենակից ունի Ազարիա Սմիթ հիւանդանոցը, որ կը ծառայէ բոլոր իրեն դիմողներու կարօտութեանց՝ ոչ միայն քաղաքէն, այլ եւ չրջակայ քանի չափ աւաններէ ու բազմաթիւ դիւղերէ: Ամերիկեան միսիոնարութիւնը տեղացի Հայ Աւետարանականներուն հետ գործակցաբար կը կառավարէ աղջկանց համար Գիչերօթիկ Բարձրագոյն վարժարան մըն ալ, որմէ ելլող չրջանաւարտներն իբրեւ ուսուցչուհի, աւետարանչուհի եւ անաչէն տանտիկիններ իրենց ժողովուրդին մէջ պայծառ լոյ-

սեր կ'ըլլան: Անթէպլի Հայ-Աւետ. համայնքը ինք կը պահէ որբանոց մը (Հալլաճեան Որբանոցը), որ չարունակաբար 100 կամ աւելի որբ եւ որբուհի խնամած է: Այս քրիստոնեայ համայնքին եւ այս վանապան հաստատութեանց սրտագրաւ աշխատութեանց մէջ տեղական կեանքի զօրութիւնը հզօրապէս կը զգացուի»: (Վ. Ի. Սթրօնկ, Տիր Սբօրի Ավ Տիր Էմէրիֆըն Պօրտ, էջ 478–9):

Փրոֆեսոր Յ. Գ. Գրիգորեանի Աշխատաւիքը Կ. Պոլսոյ Մէջ.— Յիշեցինք որ Փրոֆ. Գրիգորեան 1902–ին իր հրաժարականը տալով Կ. Թ. Գալէճին եւ ձեռնադրութիւն ալ առնելով Կիլիկիոյ Մխիթեանէն, Կ. Պոլիս փոխադրուեցաւ իբր օգնական խմբագրապետ «Աւետաբեր» կրօնական չաբաթաթերթի եւ իբր քարոզիչ Պայպըլհաուսի բեմին: Այդ, Պայպըլհաուսի Աւետ. ժողովուրդը, որ թրքախօսներէ կը բաղկանար, հոծ մեծամասնութիւնը Հայ տարրէ, որու մէջ կեսարացիք կարեւոր թիւ մը կը կազմէին, բայց Կիլիկեցիք ալ աննշան տեղ չէին դրաւեր, Վեր. Գրիգորեանի խնամեալ քարոզութեանց իբր պտուղ, չուտ մը բազմացաւ. եւ կ'ուզէին առանձին եկեղեցի մ'ըլլալ: Բայց դեռ համիտական ռէժիմի օրեր էին, եւ կարելի չեղաւ այդ ծրագիրն իրագործել: Սակայն վերջապէս 1908 Նոյ. 22–ի Կիրակիին, Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն չորս ամիս վերջը, Պայպըլհաուսի մէջ պաշտամունք կատարող այս Աւետարանականք ինքզինքնին «Էմմանուէլ Եկեղեցի» անունով կազմակերպեցին՝ իրրեւ անկախ ժողովական Եկեղեցի մը, Կիլիկիոյ մեծ եկեղեցիներուն օրինակին համաձայն, Վեր. Ղազարոս Կարապետեանի հովուութեան եւ Փրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեանի դեկավարութեան ներքեւ:

Այս դործը սակայն հաճելի չեղաւ մայրաքաղաքի Հայ-Աւետ. եկեղեցիներուն. ուստի այս եւ ուրիշ մի քանի պատճառներով, արդէն 1910 Մայիս 7–ին կը հրաժարէր Վեր. Յ. Գ. Գրիգորեան Աւետաբեր–ի օգնական խմբագրի իր պաշտօնէն. բայց տարին չլրացած կը հիմնէր անկախ Բողոքական չաբաթաթերթ մը, Հայաստան Թրքերէն Բահնիւմա, որու հրատարակութեան ծախքերը կ'ապահովէին իր իսկ Էմմանուէլ Եկեղեցիին ունեւոր անդամները, ու մասնաւորապէս Թէլֆէեան եղբայրներ (Ծագումով Կեսարացի). իսկ Ամերիկեան միսիոնարութիւնը սիրով կը հաւանէր յաջորդ տարեդլխէն ըսկըսեալ Թրքերէն Աւետաբեր–ի հրատարակութիւնը դադրեցնելով՝ անոր բաժանորդներուն յանձնարարել որ այսուհետեւ

իրենց բաժանորդագրութիւնները նորահաստատ Բահնիւմաին վոխադրեն:

Արդ, Փրոֆ. Յ. Գրիգորեան օգնականի պէտք ունէր իր այս երկու գործերուն համար ալ, ուստի այդ միջոցին կիպրոս գտնուող Պատ. Կարապետ Սթամպօլլեանը հրաւիրեց, որ սիրով ընդունեց առաջարկը: Երկուքին համերաշխ աշխատակցութեամբ, նաեւ հայրենակից Տոքթ. Աւետիք Նազդաչեանի գործակցութեամբ, չուտով չարաթաթերթը ամենէն սիրուած եւ փնտռուած պարբերական մը դարձաւ, թէ՛ ալ Աւետ. գործը ահագին ծաւալ ստացաւ մայրաքաղաքի Թրքախօս քրիստոնեայ ազգային տարրերուն մէջ: Այսպէս, կրնանք ըսել թէ Անթէպ կը փոխարինէր ատենօք Կ. Պոլսէն իր ընդունած բարոյական, հոգեւոր ու մշակութային բարիքները:

Անթէպի Ու Շրջաւակին Աւետ. Գործի Ընթացքը.— 1910 Թուականին Կիլիկիոյ Միութեան համաժողովը եղաւ դարձեալ Անթէպ՝ Յունիս 24–30–ին: Միութեան այս գումարման հետ մէկտեղ, Յունիս 21–23 օրերուն, տօնուեցաւ Անթէպի Ամերիկ. Աղջկանց ճեմարանի յիսնամեակ յոբելեանը, որով նոր յոյս եւ խանդավառութիւն առեղծող սոյն համաժողովը կերպով մը փոխարինութիւնն էր նախորդ տարուան՝ չիրականացած եւ ապառնի փոխուած Միութեան համագումարին:

Վերք. Պետրոս Թօփալեանի եւ Յակոբ Պիւլպիւլեանի մեկնելէն յետոյ՝ Հալիկ Աւետ. Եկեղեցիի բեմը կը զեկավարէր Կ. Թ. Գոլէճի օսմաներէնի ուսուցիչ Փրոֆ. Լութֆի Լեւոնեան, իսկ Գայտաճըզ Աւետ. Եկեղեցիի բեմը կը մատակարարէին նոյն Գոլէճի հոգեբանութեան եւ մանկավարժութեան ուսուցիչ Փրոֆ. Ճէսսէ Մաթոսեան, գրադարանապետ–ուսուցիչ Եպտուպ Տէր Գրիգորեան եւ ուրիշներ: Բայց քիչ վերջը Գայտաճըզի եկեղեցին յարմար տեսաւ հովուութեան պաշտօնին կանչել վեր. Մաւուկ Միսիրեանը, որ այս եկեղեցիի զաւակներէն էր եւ ծերութեան պատճառաւ գործէ քաշուած:

1912 Յունիսին Մարաշի Աստ. ճեմարանէն վեց նոր չըրջանաւարտ ելաւ. որոնցմէ չորսը նաեւ Կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցեաց Միութեան այդ տարւոյ համաժողովին առջեւ գոհացուցիչ կերպով հանդիսաւոր քննութիւն տուին եւ քարոզչական արտօնագիր ստացան: Առնցմէ մէկը, Պատ. Գրիգոր Տէր Պօղոսեան (բնիկ Հաճընցի), իսկոյն քարոզչութեան հրաւէր ստացաւ Անթէպի Գայտաճըզ Եկեղեցիէն, եւ մէկ տարւոյ չափ փորձէն յետոյ՝ հովուական ձեռնադրութիւն ալ ընդունեցաւ:

Վեր. Պ. Թօփալեան անձնուէր եռանդով կ՚այցելէր Ատանայի կուսակալութեան բոլոր աղէտեալ վայրերը եւ ժողովուրդին հոգեւորապէս վերականգնումին կը սատարէր։ Նոյնը կ՚ընէր Վեր. Յ. Պիւլպիւլեան Իսքէնտէրունի եւ Անթիոքի աղէտեալ շրջանակին, Մուսատաղի եւ Քէսապի եկեղեցիներուն համար։ Սակայն այդ տարի մահը կարգ մը չատ թանկագին կեանքեր խլեց, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ մէջ, արդէն ասստիկ հարուածեալ մեր դաշտը կրկին որբացնելով։ Այսպէս, սոյն տարւոյ Օգոստոսին Կիլիկիա եւ Հիւս. Սիւրիա ճարակող հնոտախտին զոհ գացին մեր Աւետ. Միութեան երկու ժրաջան աւետարանիչ–հովիւները՝ Վերք. Պ. Թօփալեան եւ Յ. Պիւլպիւլեան, ինչպէս նաեւ երկու չատ օգտակար միսիոնարուհիներ Մարաշի։ Ապա երկու գործիչ ալ ուղղակի Անթէպի եկեղեցիները կորսնցուցին, Երբորդ (Ալայպէյի) Աւետ. Եկեղեցիի տարիքոտ ու փորձառու հովիւը՝ Վեր. Վարդան Նաճարեան (բնիկ Ուրֆացի)՝ բնական մահով, եւ Կ. Թ. Գոլէճի սիրուած ուսուցիչներէն վերոյիշեալ երիտասարդ Եաղուպ Տէր Գրիգորեան՝ արկածամահ։ Բարեբախտաբար Ամերիկեան Պորտը, զգալով կեդր. Թուրքիոյ շրջանակին մէջ հոգեւոր գործիչներու պակասը, արդէն 1911–ին Անթէպի Սբ. Սիոնին համար շրջիկ միսիոնար մը կարգած էր յանձին Վեր. Սթիվըն Թրօպրիճի, որ այսպէս կուզար չարունակելու չորս տարի առաջ արկածամահ եղած Մր. Սանաըրսի այնչափ օգտակար եւ արդիւնաւոր պաշտօնը։ Նորեկ միսիոնարը որդին էր Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճին հիմնադիր եւ առաջին նախագահ յուէտ ողբացեալ Տր. Թրօպրիճի, և մօրը կողմէն՝ թոռը նշանաւոր Տր. Իլայըս Բիկիի։

Յաջորդ տարին (1913) Փետրուար 9–ին յանկարծամահ եղած է Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճի բազմերախտ ուսուցչապետը՝ Փրոֆ. Ալեքսան Պէդճեան, 76 տարեկանին։ Անոր մահով Հայ Աւետարանականութիւնը կը կորսնցնէր իր ամենամեծ գիտնական ու կրօնական ներկայացուցիչներէն մին, նաեւ Հայ Բողոքականութեան առաջին սերունդը կը փակուէր։ Իր կորուստը ողբացած են ոչ միայն Հայ ազգայինք բոլոր, այլ եւ Մահմետականները, եւ իրեն համար չորս մայր ցամաքներուն վրայ բազմաթիւ ազահանդէսներ ու յիշատակի պաշտօններ կատարած են։

Վերջապէս, սոյն տարւոյ Յունիս 3–ին վախճանեցաւ Կիլիկիոյ բազմամեայ կարեւոր հոգ. հովիւներէն Վեր. Մանուկ Միսիրեան, իր ծննդավայր Անթէպի մէջ։ Յիշեալը ծնած էր

1856–ին, եւ նախ աշակերտած է Ամասուածատուր Հալֆէ Լեւոնեանին: 1882–ին չրջանաւարտ կ'ելլէ Կ. Թ. Գոլէճէն. 1885–ին ալ Մարաշի Ամա. ձեմարանի ընթացքը կ'աւարտէ: Հովուական պաշտօն վարած է Քիլիս (1885–91), ուր եւ ամուսնացած է, Հալէպ (1891–1903), Պիթիաս (1903–1910), եւ Անթէպի Գայաճըղ եկեղեցին (1910–13): Իր որդին է վաստմեռիկ վէր. Կարապետ Մխիթեան, Ամերիկայի մէջ ծանօթ:

Ճակատագրական 1914 Տարին.— Երբ այդ տարին բացուեցաւ, ամբողջ Թուրքիոյ Հայութեան պէս, Անթէպի Հայ-Աւետ. համայնքն ալ ուրախ եւ յուսալից էր, թէ քիչ մը հոգեւոր թուլացում կը դղացուէր եկեղեցական կեանքի մէջ: Այն տարին Կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցեայ Միութիւնը դարձեալ Անթէպ գումարուեցաւ Յունիս 24–Յուլիս 2–ին՝ օրակարգի չատ այժմէական խնդիրներով: Անթէպի միխոնարական կեանքի ներկայ չրջիկ աւետարանիչը՝ վեր. Ճ. Գ. Մարթին Միութեան ժողովին մատուցած մանրամասն տեղեկութիւններու ամփոփման մէջ կը նշէր կեդր. Թուրքիոյ (Կիլիկիոյ) չրջանակին մէջ եղած եկեղեցիներու յառաջդիմական քայլերը: Ուրախալի պարագայ մը սա է որ Մարաշի Ամա. ձեմարանը ինը նոր ու փայլուն չրջանաւարտներ հանած էր, որոնք ըստ կանոնի՝ Միութեան առջեւ հանդիսաւոր քննութիւն տալով քարոզչական արտօնագիրը առացան: Ասոնց մէջն էր ծերունազով ձիպլինցի երիտասարդ մը, Պատ. Ներսէս Սարեան, որ նախապէս Տարսոնի Գոլէճէն ալ չրջանաւարտ եղած էր: Միութիւնն անոնցմէ զատ, ձեմարանի նախկին թեբաւարտներէն ընկէր Անթէպցի Պր. Սիմոն Պէքեարեանէ ալ Անթէպի զատառային յանձնախումբին առջեւ քննութիւն տալով քարոզչի վկայագիր առանալը որոշեց, նկատի ունենալով յիշեալի երկու տարիէ ի վեր ձիպլինի մէջ ունեցած անձնուէր ու արդիւնաւոր աշխատանքը: Վեր. Ամատուր Եղոյեանի մեկնելէն ի վեր անհովիւ մնացած Ուրֆայի Հայ-Աւետ. Եկեղեցին վերջապէս զուած էր արժանաւոր յաջորդ մը յանձին Պատ. Սողոմոն Աքքէլեանի,* ընկ Անթէպցի, որ 1903–ի մեծ արթնութեան առեն ապաչխարած, ապա Կ. Թ. Գոլէճ մտնելով՝ անկէ չրջանաւարտ եղած, յետոյ Ամերիկա իր Ամասուածաբանա-

---

*) Պատ. Աքքէլեան Ուրֆայի Հայ ժողովուրդը մղած է ինքնապաշտպանութեան: Իր այս արարքին համար տարագրութեան չրջանին կախաղան հանուած է: կը հաւատանք որ կախաղանի չուանը կը փրթի երեք անգամ: Աքքէլեան այս առթիւ Թուրքերուն երեսն ի վեր կը պռատայ կախաղանէն.— «Այս չուանին պէս Թուրք կառավարութիւնն ալ չիւրիւկ է (փտած)»: Ծ. Խ.

կան ուսումը սուացած էր. եւ հիմա (1913–ին) սահմանադրական ըմբիմէն յուսադրուած՝ հայրենիք վերադարձեր էր իր ազգին հոգեւորապէս ծառայելու: Մխիթիւնը ասոր ալ մէկ տարուան հաւատարիմ գործունէութիւնը դնահատելով՝ կ'որոշէր մօտ ապագային անոր ձեռնադրուիլը. աւա՛ղ որ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք, կարելի չեղաւ այս որոշումը գործադրել: Առանձին կուսակալութեան մէջ ըլլալով հանդերձ՝ Անթէպի կայանին պատկանող Ամանոս լերանց էկպէդ գիւղի Աւետ. Եկեղեցին չատ զօրաւոր հոգեւոր արթնութեան մը օրհնութիւնները կը վայելէր (1914–ին), աչքառու բացառութիւն մը կազմելով ընդհանրապէս գրեթէ ուրիշ ամէն կողմ տիրող պակ կամ դաղջ կացութեան: Անոր երիտասարդ հովիւը, Վեր. Ենովք Հաճիեան, Անթէպի Գոլէճէն եւ Մարաշի Աստուածաբանականէն ընթացաւարտ, 1911 Հոկտ. 11–ին ձեռնադրուած էր յիշեալ եկեղեցիին վրայ:

Եւ ահա 1914 Օգոստոսի սկիզբը յանկարծ պայթեցաւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը: Մերինները չատ յոյս ունէին թէ պատերազմը երեք չորս ամիսէն կը լրանայ, սակայն այդպէս չեղաւ: Եւ երբ նոյն տարւոյ Նոյեմբեր 12–ին Թուրք կառավարութիւնն ալ Եւրոպայի կեդրոնական պետութիւններու կողքին պատերազմի մտաւ, Հայեր սկսան լրջօրէն մտահոգուիլ: Արդէն յաջորդ տարուան սկիզբէն առաջ ծայր տուած էին անխտիր ամէն դաւանութենէ Քրիստոնէից դէմ հետապնդումները եւ տեսակ–տեսակ ճնշումները: Վերջապէս Հայ ժողովուրդին զանգուածային տարագրութիւնն ու բնաջնջումը պատահեցաւ 1915–6 թուականին:

Բողոքականաց Ազգապետարանին Խնդիրը.— Բայց այդ վերջին դէպքերէն առաջ կատարուեցաւ գործ մը՝ որ անյետաձգելի էր: Այս էր Բողոքականաց Կ. Պոլսոյ Ազգապետարանին վերակազմութիւնը: Բողոքականաց ընդհանուր Ազգապետ Վեհ. Յակոբ Էֆ. Պօյաճեան վախճանած էր 1914 Դեկտեմբերի վերջին չարաթը. եւ նկատելի է որ ճիշդ այդ միջոցին Օսմ. Կառավարութիւնն ինքը կը պահանջէր որ Բողոքական ժողովուրդը անոր յաջորդ մը ընտրէ անյապաղ: Ուստի Կ. Պոլսոյ Բողոքական ժողովուրդը դաւառներու Բողոքականաց հետ թղթակցելով կազմեց «Ազգապետարանի Վերակազմութեան Յանձնաժողով» մը, որ ապա խորհրդակցական ժողովի մը ծաւալը ստացաւ: Ժողովն իր խորհրդակցութեանց առեն իմանալով որ Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճը Փրոֆ. Զենոբ Պէզճեանին մէկ տարուան արձակուրդ տուած է, իսկոյն որոշեց

զանի մայրաքաղաք հրաւիրել՝ անոր փոքմառութիւնէն օգտըւելու համար: Բայց ապա՝ Փետրուարի վերջերը յարմար սեպեց անոր անունն ուղղակի զետեղել եռանուն ցանկին մէջ իբրեւ Ազգապետութեան թեկնածու: Վերջապէս Մարտ 5–ի նիստին՝ խորհրդակցական ժողովը, որ ընտրական ժողովի հանդամանք ստացած էր, գրեթէ միաձայն քուէով ընտրեց Փրոֆ. Զ. Պէզճեանը Բողոքականաց Ընդհանուր Ազգապետ, եւ ընտրութիւնն իսկոյն հեռագրով հաղորդեց իրեն: Իսկապէս, Ցանձնաժողովին երկու ամիսէ պակաս ժամանակի մէջ կատարածը գնահատելի յաջողութիւն մըն էր: Նորընտիր Ազգապետը Փրոֆ. Ալէքսան Պէզճեանի երէց որդին էր, իբր 52 տարեկան, Կ. Թ. Գոլէճի առաջին (1881–ի) շրջանաւարտներէն, Փարիզ Սորպոնի մէջ օրէնագիտութիւն ուսած եւ 1887–էն ի վեր Կ. Թ. Գոլէճի պատմութեան, օրէնագիտութեան եւ Ֆրանսերէնի դասախօս եղած: Տնտեսագիտութեան ալ մասնագէտ, փոքմառու անձ մըն էր, կառավարական շրջաններու հետ միշտ ուղղամիտ եւ սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուած: Հարկաւ մեծ պարծանք մըն էր Կիլիկեցւոց որ իրենցմէ մէկը, Անթէպցի մը, կ'ընտրուէր Բողոքականաց Ազգապետութեան չափազանց պատասխանատու պաշտօնին, մանաւանդ ներկայ խիստ փափուկ պահու մը մէջ:

Սոյն ճգնաժամային պարագաներուն ներքեւ, Բողոքականաց նոր Ազգապետ մը ընտրուելուն Օսմ. կառավարութեան կողմէն թուլատրուիլը ու մինչեւ իսկ պահանջուիլը բարեդուշակ նշան մը կ'երեւնար մեր ինիններուն, եւ ըստ այնմ մայրաքաղաքի մէջ գտնուող մարմինը կը փափաքէր որ նորընտիր անձը շուտ ընդ փոյթ հոն հասնի: Որովհետեւ կացութիւնն օրէ օր կը վատթարանար եւ ընդհանուր Հայութեան հարուածուելուն հետ Հայ–Աւետ. դործին քանդումն ալ արդէն սկսած էր: Մեր կարծիքով՝ եթէ Վսեմ. Փրոֆ. Զ. Պէզճեան, Ազգապետութեան պաշտօնն ընդունած ըլլալը հեռագրով մայրաքաղաք ծանուցանելէն յետոյ, անմիջապէս Ապրիլին կամ Մայիսին Կ. Պոլիս փութար, փոխանակ մինչեւ Սեպտեմբեր Անթէպ յամենալու, կրնար կառավարական խաղութեանց մեղմանալուն օգնել չատ աւելի չափով: Ինչ որ է, ուրիշ տեղեր արդէն մանրամասնօրէն պատմած եմ թէ մեր հայրենակից Փրոֆեսորին Առաջին Ընդհանուր Պատերազմի միջոցին իբրեւ Բողոքականաց Ազգապետ Կ. Պոլիս գտնուիլը նորէն ալ որչափ լաւ եղած է, թէ ան կրցած է օգնել ոչ միայն Հայ Աւետարանականներու փոքր մէկ մասին տեղահանութենէ եւ անոր յարակից արհաւիրքներէն վերծ մնալուն, այլ եւ ընդհանուր Հա-

յութեան շահուն տեսակէտէն չատ օգտակար ծառայութիւններ մատուցանելու։

Անթէպի Աւետարանական Տարրերուն. — Անթէպէն տարագրութիւնը սկսած է 1915 Յուլիսի վերջին շաբթուն եւ արդէն երրորդ կարաւանին հետ Հայ Բողոքականաց երեւելիներէն 70 ընտանիք ճամբայ դրուած է դէպի Համա եւ անոր մօտ Սէլիմիյէ։ Տեղահանութիւնը տեւած է մինչեւ 1916 Փետրուար։ Թէեւ տեղահանութեանց սկիզբը պահ մը ըսուեցաւ թէ Ամերիկեան դեսպան Մորկընթաւ եւ Աւստրիոյ դեսպանին ջանքերով՝ Բողոքականներն ու Կաթոլիկները զերծ պիտի կացուցուին տարագրութենէ, սակայն գործնականին մէջ այս մասին ոեւէ խոսք չդրուեցաւ։ Որովհետեւ Բողոքականները տարագրութենէ զերծ կացուցանելու համար Կ. Պոլսէն տրուած խոստումին վրայ՝ իրաւ է որ նախ կարգ մը Անթէպցի, Մարաշցի, Աւանացի եւ այլ Կիլիկեցի Հայ Բողոքականներ վար դրուեցան ու մինչեւ անդամ տեղահանուածներէն ոմանք կէս ճամբայէն ետ դարձուեցան. բայց խոստումը երէկ խաբուսիկ իսկ չէր, տեղական պաշտօնեաներու չկամութեամբ՝ անօգուտ եւ ընդհանրապէս վնասակար եղաւ Կիլիկեան Միութեան չրջանակի Բողոքականաց համար։ Քանդի յապաղում մըն պատճառեց, եւ յաջորդ 1916 տարւոյ Փետրուարին՝ բոլորն ալ սոսկալի ցուրտին ու ձմեռուան մէջ, ամենայն դաժանութեամբ տեղահանուեցան, եւ այլեւս հարաւային Սիւրիոյ ճամբան փակուած յայտարարուելով, ուղղակի Տէրզօր քշուեցան, ուր եւ յաջորդ Յուլիսի կոտորածին բնաջինջուեցան։ Նաեւ անոնք որ Հալէպ մնալու ջանացին, յաճախ համակիր օտարազգի բարեկամներու թելադրութեամբ, բարեխիղճ կուսակալ ձէլալ Պէյի անկէ փոխադրուելէն վերջը՝ ամենամեծ մասամբ Հալէպէն ալ տեղահանուելով, չիփ–չիփակ Տէրզօրի հնոցին մէջ նետուեցան։ Միայն Պէրէճէկ եւ Ճարապլուս հասնող տարագիրներէն սակաւաթիւ մաս մը, ընդ որս նաեւ կարգ մը Անթէպցի Բողոքականներ, այդ տեղերը վար դրուեցան՝ իբրեւ հիւան կամ սպասիչ եւ կամ այլ արհեստաւոր։ Այսպէս, Բողոքական Հայոց արդէն Հայ ազգի մեծ պանդուածին հազիւ մէկ երեսներորդը կազմելուն հակառակ, այլեւայլ պատճառներով համեմատաբար աւելի մեծ կեանքի կորուստ տուին անոնք։

Տեղահանուած չրջանակներու մէջ՝ տեղերնին թողուած Հայ մնացորդին համար իսկ եկեղեցական եւ կրթական պարծանքներ կատարելապէս արդիլուած էին։ Այսպէս, Ան-

թէպ ալ բոլոր եկեղեցիները փակուած են 1915 Դեկտեմբեր 15–ին. եւ աւելի քան երեք տարի եկեղեցական չէնքերը կառավարութեան կողմէ զրաւուելով՝ գործածուած են իբր արհեստանոց, առժամեայ զօրանոցներ, եւ կամ աւելի հիւսիսային նահանգներէ տեղահանուածներուն իբր օթեւաններ՝ տարապըրութեան ճամբուն վրայ:

Ուրֆայի նահատակութեան առիթով իսկ Անթէպի Բողոքականութիւնը կորուստներ կրած է: Կառավարութիւնը Ուրֆայի հայութեան 25 օր տեւող անյաջող ինքնապաշտպանութեան խորտակուելէն յետոյ, մօտ 200 Հայեր առանց դատի ու քննութեան կախաղան բարձրացուց: Առանց մէջ էր Հայ Բողոքականաց երիտասարդ քարոզիչը՝ բնիկ Անթէպցի Պատ. Սողոմոն Աքքէլեան: Ակէ դատ, Ուրֆայի Ամերիկացի միսիոնար երիտասարդ Մր. Ֆ. Հ. Լէսլիի խորհրդատուր մահէն վերջը, անոր խնդճ այրին դուրս բերելու համար Անթէպէն Ուրֆա գացող երէցն Տօքթ. Ֆրէտ Շէֆըրտ, Ազարիա Սմիթ հիւանդանոցին այդ անմեղ սրտով ու դիւցազնական կեանքով մեծ բժշկապետը, այնչափ կ'ազդուի հոն իր տեսած ու լսած բաներէն, որ Անթէպ վերադարձէն քիչ յետոյ անկողին կ'իյնայ եւ 1916 տարւոյն սկիզբն ալ կը վախճանի, այսպէս փակելով իր 34 տարուայ նուիրեալ, տեւական ու բազմարդիւն ծառայութիւնը:

Անթէպի Բողոքականաց Հոգեւոր Ու Կրթական Մշակներէն Հետեւեալները վախճանած են Տարագրութեան Միջոցին.— Վեր. Գրիգոր Տէր Պօղոսեան (բնիկ Հաճընցի), Անթէպի Գայաճըղ եկեղեցիի հովիւ, իր ընտանիքով 1916–ին նահատակուած՝ Տէրզօրի մէջ: Պր. Յակաւոս Տոդուղեան, Անթէպի Հայիկ եկեղեցիի կողմէն աչխարհական ատենապետ, նոյնպէս: Պատ. Յակոբ Նահապետեան (բնիկ Ուրֆացի), Անթէպի Ալայպէյի եկեղեցիին քարոզիչը, նոյնպէս: Պատ. Սողոմոն Աքքէլեան, զոր արդէն յիշեցինք: Փրոֆ. Ձէյտ Մաթոսեան, Կ. Թ. Գոլէճի ուսուցիչներէն, 1916–ին Տէրզօր սպանուած: Փրոֆ. Լուիֆի Պապիկեան, նոյն Գոլէճի ուսուցիչներէն, նոյնպէս Տէրզօր նահատակուած: Պատ. Տր. Յակոբ Զէյթունցեան (բնիկ Մարաշցի), Տարսոն Գոլէճէն, Մարաշի Ատենապետն եւ Ամերիկայի Տէնվըր Համալսարանէն չրջանաւարտ, առեն մը Անթէպի Ալայպէյի եկեղեցիին քարոզիչ եւ վերջէն նոյն քաղաքի Աղենական վարժարանի տնօրէն, նոյնպէս: Փրոֆ. Արշակ Բուռնեան, բնիկ Ուրֆացի եւ Անթէպ Գոլէճի ուսուցիչներէն, 1916–ին Հալէպ մեռած ժանտահարէն:

Այս ցանկին վրայ կրնայինք երեք անուն եւս աւելցնել.— Եղբայր Խարալամպոս Պօսթանճօղլու, կեսարիոյ կողմերէն՝ յոյն ծագումով, քիչ մը տարօրինակ այլ նշանաւոր աւետարանիչ, որ տեղահանութեանց սկսած ժամանակ Անթէպ կը գըտնուէր եւ իր հոգեւոր ժողովները կ'ընէր «Ինկիլիզ Քիլիսասը» ըսուած հոյակապ տաճարին մէջ, ուր առեղօք օտար դրամով կառուցած էր Եպիսկոպոսական Եկեղեցւոյն յարած Մկրտիչ Աբքեպ. Շահինեան. եւ այդ չէնքին խնդիրին ու անուան համար ալ այս Յոյն Բողոքականը 1915 Յուլիսին Մարաշ կախաղան հանուեցաւ իբր «Հայ յեղափոխական»: Պր. Փիլիպպոս Սարգիսեան, Հայ Առաք. Եկեղեցւոյ անդամ, Անթէպի Քրիստոսասիրաց կազմակերպութեան հիմնադիրներէն եւ Կ. Թ. Գոլէճի ուսուցիչներէն, նկարիչ ու լեզուագէտ. 1916–ին Դամասկոս հիւնադուխենէ մեռած: Օր. Արաքսի ճէպէճեան, նոյնպէս Հայ Եկեղեցիի անդամ, միեւնոյն կազմակերպութեան վարիչներէն՝ նշանաւոր աւետարանչուհի եւ առեն մը Մարաշի Աղջկանց Գոլէճի ուսուցչուհի, Տէրզօրի մէջ խաչահան մարտիրոսացած:

Անթէպի Մէջ Աւետ. Գործին Վերակազմութիւնը.— Վերջապէս համաձայնական պետութեանց յաղթանակովը եկաւ զինադադարը՝ 1918 Նոյեմբերի 11–ին: Այնուհետեւ սկսաւ Սիւրիոյ, Պաղեստինի, Միջագետքի կամ Եդիպտոսի մէջ ողջ մնացած Հայ տարագրելոց եւ փախստականաց վերադարձը. եւ Հայ Աւետարանականք ալ իրենց հոգեւոր պաշտամունքներն ու եկեղեցական գործերը վերսկսելու ազատութիւն ունեցան: 1918 Դեկտ. 15–ին Անթէպ հասաւ Բրիտանական բանակէն զօրապետ մը. ասոր վրայ 1919 Յունուար 19–ին՝ Ս. Ծննդեան տօնի առաւօտը բացուեցաւ Մայր–Եկեղեցին եւ նոյն օրուան երեկոյին ալ՝ Աւետ. Ա. Գալատիոյ Եկեղեցին:

«Ցնծութեան, յուզումի, աղջային վերածնունդի օր էր 1919–ի Ծննդեան օրը, կը գրէ Ա. Կեսար, երբ առաջին անգամ հնչած է զարձեալ Հայոց եկեղեցիին զանգակը: Շաւերու յիշողութեան մէջ տակաւին թարմ կը մնայ Գոլէճի տնօրէն Տոքթ. Մէրիլի քարոզը այդ օրը, թէ՝ փորձանքները մեր եաին ձգած՝ ա'լ երջանկութիւն պիտի վայելենք: Եւ վերապրող Անթէպցին հաւատացած է այս խօսքերուն արցունքոտ աչքերով ու վիրաւոր սրտով»: (Անթէպի Գոյամարտը, էջ 35):

Աւետ. Բ. Հայիկ Եկեղեցիի չէնքը պատերազմի տարիներուն վնասուած ըլլալով, նորոգութեան կը կարօտէր. որը երբ լմնցաւ, Ապրիլ 4 Ուրբաթ երեկոյին անոր սրբագործման արարողութիւնը կատարուեցաւ:

Անգլիական Բարեդործական Ընկերութեան (Լորա Մէյըրզ Ֆընտ) չնորհիւ Բողոքականաց հասարակաց դպրոցները 1919 Յունուար 15–ին վերաբացուած են 900 երկսեռ աշակերտութեամբ եւ 30 ուսուցիչ–ուսուցչուհիներով. եւ իսկոյն իրեւ ընդհանուր տնօրէն հրաւիրուեցաւ Կ. Թ. Գոլէճի բազմամեայ եւ խորապէս հոգեւոր ուսուցչապետը հայերէնի, Փրոֆ. Նչան Պալեօզեան, որ տարագրութեան ատեն յաջողած էր Հալէպ մնալ, եւ անոր ձեռնհաս վարչութեան ներքեւ մինչեւ տարուան վերջը 2000–ը անցած է աշակերտաց թիւը: Ամերիկեան Աղջկանց Գիշերօթիկ Վարժարանը վերաբացուած է 1919 Նոյեմբեր 12–ին, իսկ Կ. Թ. Գոլէճին համար ուսանող պատրաստելու Բարձր. Վարժարան մը՝ Դեկտեմբերի 1–ին:

Գալով եկեղեցական դործին, ատեն մը կիրակի առաւոտ եւ իրիկուն Գայաճըդ Եկեղեցիին մէջ քարոզութեան պաշտամունք ըլլալէն ետքը, Յունիս 1–էն սկսեալ առաւոտները բեմէն չափահասներու համար Ս. Գրոց դասեր տրուած են: Մանուկներու համար կիրակին. դպրոցը Մայիսին սկսած է՝ Հայիկ Եկեղեցիի չէնքին մէջ եւ Նոյեմ. 2 կիրակի առաւոտ ալ Գայաճըդ Եկեղեցիին մէջ կիրակին. դպրոցի յատուկ հանդէս մը կատարուած: Ապա Նոյեմբեր 11–ին Գայաճըդ Եկեղեցիի մէջ երկրորդ աղօթաժողով մը սկսած է եւ երկու աղօթաժողովներն ալ այնուհետեւ իրիկուան փոխադրուած են: Կանանց յատուկ աղօթաժողովը նախ Նոյեմբեր 20 Հինգշաբթի օրը վերսկսած է:

Վերակազմութեան սկզբէն որոշուած էր որ մինչեւ 1920 Օգոստոս 1 Անթէպի երեք Աւետ. եկեղեցիներն իրրեւ մէկ մարմին կառավարուին. բայց այնմ 1919 Փետրուար 1–էն սկսեալ Վեր. Կարապետ Քէթէնճեան վեց ամսուան համար հրաւիրուեցաւ իրրեւ երէց հովիւ պաշտօնավարելու, իսկ Վեր. Ե. Նովք Հատիտեան՝ նախ Ապրիլ 1–էն սկսեալ հրաւիրուեցաւ չորս ամսուան համար՝ իրրեւ օժանդակ եւ դործօն հովիւ: Արդ, քանի որ Վեր. Քէթէնճեան իր վեց ամիս պայմանագրութեան լրանալուն՝ Պէրէճիկի Եկեղեցին վերադարձաւ, Վեր. Ե. Հատիտեան Օգոստոս 1–էն սկսեալ մէկ տարուան համար հրաւիրուեցաւ իրրեւ ընդհանուր հովիւ: Եկեղեցական պաշտամունքներու, նաեւ դպրոցներու մէջ գործածուելու համար 81 հայերէն եւ 70 թրքերէն երգերէ բաղկացեալ «Հոգեւոր Երգարան» մը պատրաստուած եւ Գոլէճի տպարանէն հրատարակուած է:

Անթէպի Հայ Բողոքականութիւնը տեղահանութենէ համեմատաբար աւելի խնայուածներէն ըլլալով հանդերձ, երեք

Աւետ. եկեղեցիներուն պատկանող չուրջ 600 ընտանիքներէն 200–ը տարագրուած են, եւ անոնցմէ չատ քիչեր վերադարձած. իրրեւ դինուոր ու տարափոխիկ հիւանդութիւններով եւ ուրիշ կերպերով մեռած անհատներն ալ հաշուի առնելով, նախապէս 5,500 համրուող Անթէպի Հայ Բողոքականութենէն 2450 հոգի մնացած էր, որոնց 171–ը այրիներ էին: Երեք եկեղեցիներու այր եւ կին 1400 հաղորդ. անդամներէն ալ միայն 597 վերադարձած էին, որոնց 429–ը կիներ էին:

Երբ գրողս Հալէպէն Մարաչ կը վերադառնայի (1919 Յունիսի մէջտեղերը), Անթէպ հասնելուս՝ կիրակի կէսօրէ ետքը այցելեցի ծննդավայրիս Առաջին Աւետ. եկեղեցին, վառեմի սիրելի Գայտճըզը, ուր ունկնդրեցի վէր. Ենովք Հատիտեանին: Պատկառելի հոյակապ ժողովասրահը, որ 2500 հոգիէ աւելի կրնար բովանդակել, լեցուն էր մինչեւ դուռները եւ բակին մէջ ալ կեցողներ կային: Ձիշտալը արդէն վերակազմեր էր տեղւոյն Աւետ. եկեղեցիներուն գործը՝ յատուկ քննութիւնով եւ Հաւատոյ Հանդանակին վերատին հրապարակային դաւանութիւնովը, ինչ որ այն ատեն օգտակար էր եւ անհրաժեշտ պայմանը եկեղեցական վերակազմութեան, պատերազմի ու տարագրութեան արհաւրաց միջոցին հաղորդ. անդամներու մեծ մասին ունեցած սայթաքումներուն պատճառաւ, իբր ապաշխարութեան երեւելի նշան:

Պատերազմին սկիզբները՝ երբ Միս Ֆրիսբրսըն իբր Բրիտանական հպատակ ստիպուած էր Անթէպը ձգելու եւ արտասահման մեկնելու, փոխանակ Անգլիա կենալու՝ Եգիպտոս գացած էր եւ Փորթ–Սաիտ ապաստանած Մուսա լեռնցի եւ այլ գաղթականներուն խնամատար մայր եղած է՝ Միս Ֆինիի եւ նման միսիոնարուհեաց հետ: Ձինադադարէն յետոյ Անթէպ վերադարձաւ եւ նորէն «Ֆրէնտզ ավ Արմենիա» բարերար ընկերութեան օժանդակութեամբ սկսաւ Մարտինի Բլուրի չէնքին մէջ որբանոցի գործը, որ այս անգամ հազարը անցնող որբերու եւ որբուհեաց մատակարարութեան հսկայ գործն էր:

Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցեաց Համաժողովը, որ մեր բնագաւառին մէջ վերջինը պիտի ըլլար, տեղի ունեցաւ Անթէպ՝ 1919 Հոկտ. 2–8 օրերուն: Իրրեւ քուէառու անդամներ՝ մեր մնացորդ 16 եկեղեցիներէն ղրկուած ներկայացուցիչներուն թիւը 23 էր (9 ձեռնադրեալ հովիւ, 5 քարոզիչ եւ 9 երեսփոխան): Ինչպէս սոյն համաժողովին լուսանկարէն յայտնի կ'ըլլայ՝ այս միջոցին Մարզուանի, Ամասիոյ եւ Մարտինի Միութեանց չրջանակներէն ալ հինգ հոգեւոր գործիչներ պատա-

հարար Անթէպ կը գտնուին, եւ ասոնք ալ հրաւիրուած էին Միութեան խորհրդակցութեանց մասնակցելու*: Բողոքական միսիոնարներէն եօթը հոգի ներկայ էին (չորսը Ամերիկեան Պորտի պատկանող). այսպէս խառն ժողովի անդամներուն թիւը 35–ի կը բարձրանար, որ յուսատու եւ քաջալերիչ պարագայ մըն էր, թէեւ Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան պատկանող 34 եկեղեցիներու կէսէն պակասը միայն կը ներկայացուէր հոն: Ինչպէս ժողովին ներկայ եւ ականատես Տր. Զէմպըրզ կը գրէ. «Մեզմէ ոչ ոք կ'ակնկալէր որ այսչափ շատ հոգեւոր գործիչներ պիտի կրնային քով-քովի գալ. եւ խորունկ չնորհակալութեան արժանի էր որ այսքան շատեր ողջ մնացած էին՝ այդ սարսափելի տագնապներուն հաւատքով տոկացած ըլլալով: Ցուսով զօրացած, յառաջիկայ գործերը կը ծրագրէին պաղարիւն խորհուրդով եւ անձնուիրութեամբ: Կարգ մը տեսակէտներէն ապագան դրեթէ յուսահատեցուցիչ էր. բայց իրենք գայն քաջօրէն դիմագրաւելու պատրաստ էին» (Վ. Ն. Զէմպըրզ, Տօղուլըզ, էջ 112):

Երկուքի Երջանը.— Ատանայի բազմամեայ եւ վտրգաւոր միսիոնարին պարագայի մասին տխուր դուշակութիւնը դժբախտաբար իրականացաւ: Վերջապէս 1919 Նոյեմբեր 4–ին Անթէպ կը հասնէր Ֆրանս. բանակէն զօրագունդ մը, բայց ակնկալուած խաղաղութիւնը չէր բերեր: Այսպէս կը բացուի երկունքի չրջան մը, որ 1919 տարւոյ Նոյեմբերէն մինչեւ 1923 Ցուլիս կը տեւէ, եւ Կիլիկիոյ ընդհանուր Հայութեան հետ Անթէպի Հայոց ալ կը բերէր նոր աղէտներ, նորանոր կորուստներ եւ ի վերջոյ կատարեալ յուսախաբութիւն: Հոս հարկ չէ մտնել Անթէպի Հայոց 1920–21 Թուականներուն մըղած հերոսական ինքնապաշտպանութեան մանրամասնութիւններուն, որովհետեւ ուրիչ տեղ ընդարձակ մաս մը յատկաց-

*) Կանուխէն կ'ակսի որբանոցներու փոխադրութիւնը Թուրքիոյ ներքին քաղաքներէն դէպի Սիւրիա, Լիբանան, Կիպրոս եւ այլ ապահով տեղեր, ամէն պարագային Ամերիկացի միսիոնարաց հսկողութեամբ. եւ այս կարգաւորութեան ընկերանալով է որ ներքին քաղաքները վերապրող մեր հոգեւոր ու կրթական մշակները կրցած են մեկնիլ այլեւս վտանգաւոր դարձած այդ վայրերէ: Այսպէս, Խարբերդի մօտ Մէզիրէի Հիւլֆապունար Վարժարանի տնօրէն ուսուցիչները, Փրոֆ. Գրիգոր Յայիկեան, Մարտիրոս Պուճիպանեան եւ Մ. Մուսեխեան, Պատ. Ցովհ. Ղազարոսեան եւ ուրիշներ՝ Գերմանի միսիոնարներուն մեկնումէն քիչ վերջ թողած են Մէզիրէն եւ Անթէպ եկած ու Միութեան ժողովին ալ ներկայ եղած. ասկայն չեն կրցած երկար յամենալ Անթէպի մէջ, եւ վերջին կռիւներու սկսելէն առաջ՝ Հալէպի եւ Պէյրութի ճամբով արտասահման մեկնած են:

ուած է այդ նիւթին: Այդ գոյամարտին մէջ Անթէպի թէ՛ բնիկ Հայ բողոքականները եւ թէ՛ իրենց հետ գործող Ամերիկացի միսիոնարները լիովին կատարած են իրենց ինկող հայրենասիրական եւ մարդասիրական պարտականութիւնները: Տր. Մէրիլ, որ ամբողջ Առաջին Համաշխ. Պատերազմի տեւողութեանը Անթէպ կեցած էր իր տիկնոջ հետ եւ կարելի ամէն օգնութիւն ըրած՝ գողգոթայի ճամբուն վրայ տառապող Հայ խլեակներուն, ներկայ եւ ականատես եղած է Անթէպի Հայոց ինքնապաշտպանութեան ալ: Կարեւոր էին Մարաշի ահաւոր աղէտին անդրադարձումները. բայց Անթէպի եւ Ուրֆայի վերապրող Հայութիւնները դաս մը առած էին անկէ. խմաւոնաբար չէզոքութիւն յանձն առած եւ ձեռնհասօրէն դեկավարած՝ ինքնապաշտպանութեամբ ազատեցան, անխուսափելի կեանքի կորուստը նուազագոյն չափով մը կրած ըլլալով:

Հետաքրքրական է Անթէպի կռիւներուն ամենաառաջ մէջոցին Միս Ֆրիըրսընի որբանոցին Մարտինթէփէսիի չէնքէն քաշած բերուիլը, որ կարելի եղած է հայասէր Քիւրտ ազայի մը բարերար միջամտութեամբ միայն:

«Օտար Ազդեցութիւնը».— Մ. Ապատի Ֆրանսացի ղեկուորականին այս վերնագրով գրած հետեւեալ տողերը հետաքրքրական են եւ կ'արժէ հոս մէջ բերել.—

«Ահիկա երեւան կուգար մինչեւ 1920-ի սկիզբը Անգլիացւոց ու մանաւանդ Ամերիկացւոց բարեսիրական գործերովը: Միս Ֆրիըրսըն անգլիական որբանոցը, քաղաքի հարաւային կողմը բլուրի մը վրայ չինուած (Մարտինի չէնքին մէջ) կը պատսպարէր 120 որբեր: Ան կը գործէր 25 տարիներէ ի վեր եւ մատակարարուած էր Անգլիայէ եւ Ամերիկայէ հասած նպաստներով: Այս որբանոցի չէնքը 1920 Ապրիլին պարպուած եւ Ֆրանսական զօրքերու կողմէն գրաւուած, այդ թուականէն սկսեալ խիստ ասատիկ թրքական յարձակումներու նշանակ եղաւ:

«Ամերիկեան մեծագործութիւնք մասնաւորապէս բազմաթիւ են: Հարկ է առաջին դէմ վրայ յիշել Գոլէճը եւ Հիւանդանոցը, որոնց ազդեցութիւնն ահագին եղած է: Անթէպի Ամերիկեան Գոլէճը, 1867-ին հիմնուած, կառուցուած է քաղաքի արեւմտեան ելքին վրայ գտնուղ բլուրի մը գագաթը: Բուն չէնքը եռայարկ ընդարձակ չինութիւն մըն է, որ դասարաններ ու ննջարաններ կը բովանդակէ եւ արդի բոլոր հանգրստաւէտութեան միջոցներով օժտուած է. ունի կեդրոնական ջեռուցում, եւն: Անոր ամէն բոլորտիքը եւ հին պարիսպի

ներքնակողմը կը կանգնին բազմաթիւ երկրորդական չէնքեր, պաշտօնէից բնակարանները, խոհանոցներ, հիւանդ պառկեցնելու սենեակները, կազմատուն, հացագործարան, լապորաթուարներ: Ուսուցումը, որ կը տրուէր մօտ 400 աշակերտներու, շատ խնամքով էր, եւ պայն կը վնտռէին հարուստ Թուրքեր ալ Հայոց հետ: Մեծ պատերազմի սկիզբէն ի վեր դպրոցը փակուած էր, 1919–ին դարձեալ Անգլիացիք եւ ապա Ֆրանսացիք: 1920–ին այդ չէնքը Թուրքերու յանձնակի եւ կառավի ամբակոծումներուն թիրախ եղաւ եւ ահագին խորտակումներ կրեց: 1921 Փետրուարի վերջերն Ամերիկացիք Ֆրանս. իշխանութենէն եւ պահանջեցին Գոլէճը, որպէս զի չէնքերը կարելւոր նորոգութեանց ենթարկելէ յետոյ՝ կարենան յառաջիկայ Հոկտեմբերին վերսկսիլ դպրոցական տարեշրջանը:

«Ամերիկեան Գոլէճը, Այնթափի օտարազգի հաստատութեանց ամենահինը, առաջնակարգ մեծագործութիւն մը կը ներկայացնէ: Բազմաթիւ չէնքերէ բաղկացեալ (հիւանդանոց, դեղարան, որբանոց, եւ այլն), բազմաթիւ հեկտարներ տարածութեամբ գեղին մը կը զբաւէ Հայկական Թաղամասին մէջտեղը: Կը կառավարուէր Տոքթ. Շէֆըրտի ձեռքին տակ, (որու հայրը եղած է հիւանդանոցին հիմնադիրը), որուն կ'օգնէին Ամերիկացի հիւանդապահուհիներ եւ Հայ օժանդակներ: Հաստատութիւնը կ'ընդունէր ամէն տեսակ հիւանդներ, առանց ազգի եւ կրօնքի խտրութեան: Շատերուն ձրի ծառայէլէ զատ, ձրի դեղ ալ կը տրուէր: Հիւանդանոցը կը վայելէ վիրաբուժական գործողութեանց սրահ մը՝ ճոխաբար կահաւորուած եւ ամենէն արդի վիրաբուժական գործիքներով օժտուած: Շնորհիւ այս ամենալաւ կարգաւորութեանց եւ պաշտօնէից բացարձակ անձնուիրութեան մեր 1920 եւ 1921 Թուականներուն վիրաւորուած զինուորներէն շատ մեծ թիւ մը կարելի եղած է փրկել:

ՄԻՍ ՖՕՐՄՏՆ

«1919–ին՝ Անթէպի միւս Ամերիկեան Բարեսիրական գործերը կը կազմէին հետեւեալները.— ա) Մանչերու որբանոց մը, 400 աշակերտով, Միս Հարիսի ձեռքին տակ, եւ Աղջկանց որբանոց մը, 350 աշակերտներով, Միս Ֆորմընի ձեռքին տակ. երկուքն ալ հիւանդանոցին կցուած: բ) Քաղաքին մէջ՝ Մանչերու որբանոց մը, 400 աշակերտով,

Մր. Թրէյվիսի ձեռքին տակ։ գ) Թուրք հարէմներէն ազատագրուած կիներու պատսպարան մը, 200 կիներ եւ մանուկներ, Միս Պիկլիի ձեռքին տակ։ դ) Միս Քէլիի գործառուները, ուր 1000 կիներ կը բանէին ձեռագործ ժանեակներ եւ ասեղնագործութիւններ։ ե) Երիտ. Քրիստ. Ընկերութեան բանախօսութեանց սրահներ, խաղավայրեր, եւայլն կը բովանդակէր եւ ուր Բողոքականք եւ միւս Քրիստոնեայ յարանուանութիւնք անխտիր կ'ընդունուէին։

«1920 Ապրիլ եւ Մայիսին այս զանազան գործեր դադրեցուեցան, որբանոցներն արտասահման փոխադրուեցան, եւ միայն դեռ Հիւանդանոցը կը շարունակէր։

«Այս գործերու պարզ թուարկումը միայն նկը բաւէ ցուցնելու թէ Այնթապի մէջ Ամերիկեան ազդեցութիւնն ի՛նչպիսի կարեւորութիւն ունէր եւ տարածութիւն կը բռնէր։ Հարուստ եւ առատաձեռն յանձնախումբերով մատակարարուած այս գործերն ահագին բարիք տարածեր են, բիւրաւոր որբեր փրկած, եւ կը վայելէին ընդհանուրի յարգանքն ու համբոյրը։

«Այս գործերու պարզ թուարկումը միայն կը բաւէ ցուցբօրէն կը ներկայացուէր 100 աշակերտ ունեցող Մանչերու դպրոցով մը, զոր կը կառավարէին Ֆրանչիսկեան Հայրերը, Մարիանօ (Հայաստի) եւ Ամմատիօ (Իտալացի), եւ 150 աշակերտ ունեցող Աղջկանց դպրոցով մը, զոր կը կառավարէին Սէն Ժոզէֆի Քոյրեր։ Ասկէ զատ, փորձ մը եղաւ Կաթոլիկ գործառոյն մը հիմնելու՝ Հայոց իրենց հայրենիքին մէջ վերահաստատման ծրագրին կցուած՝ 1919–ի վերջերէն սկսեալ, բայց քանի մը ամիսներէ աւելի չտեւեց»։ Մ. Ապատի, (Լէ Քաթր Սիէժ տ'Այնթապ, էջ 22–24)։

Անթէպի Շրջանակին Պարպումէն Դրուագ Մը.— Պատ. Ներսէս Սարեան, որ Ընդհանուր Պատերազմի ամբողջ ընթացքին Քիլիս մնացած էր՝ յաճախ պահուըտած վիճակի մէջ, 1919–ին նորէն Հասանպէյլիի Աւետ. Եկեղեցիէն հրաւէր առանալով, Մայիսին հոն կ'երթայ ընտանիքովը. սակայն յաջորդ 1920 տարւոյ Յուլիս 4–ին՝ Մարաշի կողմէն քալող հրոսակախումբերու պատճառաւ՝ կը տեսպուին Համանոսի Հայ ժողովուրդին հետ Հասանպէյլին ձգել եւ չարունակ կռուելով Տէօրթեօլ իջնել, եւ հոն ութ ամիս կենալէն յետոյ՝ 1921 Ապրիլ 1–ին Ալեքսանտրէթ փոխադրուիլ, որ այն ատեն դեռ Սիւրիոյ կը պատկանէր։ Անթէպի, Ուրֆայի ու Քիլիսի պարպումին հետեւեցան վերջ ի վերջոյ Պէրէճիկի եւ

Հռոմկլայի մնացորդ Հայերն ալ։ Պէրէճիկի Աւետ. Եկեղեցին կը հովուէր Վեր. Կարապետ Քէմէնճեան տակաւին 1922 Յուլիսին։ Պէրէճիկէ արտագաղթող Հայութիւնը հաստատուեցաւ գլխաւորապէս Ճարապլուս, Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, պատմական Կարքեմիշի աւերակներէն անմիջապէս հարաւ։ Իսկ Քիլիսի վերապրող Հայութիւնը մնաց մասամբ հաստատուեցաւ մօտակայ Ադէպի մէջ։

Ընդհ. Պատերազմէն Յետոյ՝ Անթէպցիէ Կ. Պոլսոյ Մէջ. —Բողոքականաց Ազգապետ Վսեմ. Փրոֆ. Զենոբ Պէզճեանի կողքին՝ ամբողջ Ընդհանուր Պատերազմի միջոցին Վեր. Յ. Գ. Գրիգորեան եւ Պատ. Կարապետ Սթամպօլլեան Կ. Պոլիս մնացած եւ իրենց հոգեւոր ծառայութիւնը չարունակած էին՝ ամէն տեսակ խնամք տանելով մայրաքաղաք գտնուող Հայ գիներուրներուն եւ այլեւայլ միջոցներով հոն մնալ կարողացած Անատոլցի Հայերուն։ Զինադադարի կնքման՝ Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Ընկերակցութեան կարգադրութեամբ Վեր. Յովհ. Գրիգորեան իբր ընդհանուր աւետարանիչ Հայկական Նահանգներու՝ մինչեւ Խարբերդ գնաց եւ անկէ ղրկեց իր առաջին տեղեկագիրը։ Ապա հրահանգ ըստացաւ միեւնոյն պաշտօնով Կիլիկիա ուղեւորիլ. բայց իր Ամերիկա բնակող ազգականներէն սաիպողաբար հրաւիրուած, Կ. Պոլիս վերադարձաւ եւ ընտանիքն առնելով՝ Ամերիկա մեկնեցաւ։ Սակայն իր մեկնելէն առաջ՝ Պայպըլհատուսի Խմմանուէլ Եկեղեցիին վրայ իր տեղը հովիւ աւետարանիչ ձեռնադրել տուաւ Պատ. Կ. Սթամպօլլեանը։ Երբ դրուդս 1921 Դեկտեմբերին Կ. Պոլիս հասաւ, Վեր. Կ. Սթամպօլլեանի պերճախօս քարոզներուն ունկնդիր ըլլալու համար մայրաքաղաքին ամէն կողմերէն դունդ դունդ հոն կը փութային ամենապէ թրքախօս հաւատացեալներ։ Համաձայնական երեք մեծ պետութեանց գինուորական գրաւման տակ, հին Բիւզանդիոնի քրիստոնեայ ժողովուրդը եւ Անատոլուէն հոն ապաստանողները ազատութեան «հնդկական ամառ» մը կը վայելէին եւ այդ առիթով էր որ Թուրքիոյ մէջ Հայ–Աւետ. Եկեղեցեաց Վերջին Միութեան ժողովը տեղի ունեցաւ 1922 Յուլիս 5–10 օրերուն։ Այս պատմական ժողովին անդամ էին ընդարձակ լմաստով Կիլիկիոյ չրջանակէն՝ Վեր. Կ. Սթամպօլլեանի եւ Վսեմ. Զ. Ա. Պէզճեանի հետ, գրուղս, Պատ. Տիգրան Կոլոտեան (բնիկ Մարտինցի եւ Զինադադարէն յետոյ ժամանակ մը Էկպէդի Աւետ. Եկեղեցիին քարոզիչ), Վեր. Աբրահամ Յարութիւնեան, Սիւերեկցի, նախապէս Զէյթու-

նի, Մարաչի Ս. Եկեղեցւոյն եւ այս ժամանակ Զմիւռնիոյ Հայ-Աւետ. Եկեղեցւոյն հովիւ, փրոֆ. Մարտիրոս Անանիկեան (Անթէպի Գոլէճի նախկին չրջանաւարտներէն), փրոֆ. Լութֆի Լեւոնեան եւ ուրիշներ: Վերջին յիշուած անձը վեր. Ֆ. Ֆ. Կուտսէլի նամակովը Անգլիայէն կանչուած էր Կ. Պոլսոյ մէջ Աստուածաբ. ճեմարանի մը կազմութեան աշխատակցելու համար: Մեծ յոյս կար որ Կ Պոլսոյ մէջ Աւետարանական գործը նոր եւ աննախընթաց ծավալում մը պիտի ունենար: Սակայն քիչ վերջը Զմիւռնիոյ ազէտը վրայ եկաւ, Համաճայնական ուժերը քաշուեցան Կ. Պոլսէն, եւ բոլոր յոյսեր յօդս ցնդեցան: Այդ ժամանակ Հոն բաւական թիւ ներկայացնող Անթէպցիք ալ արտասահման փութացին:

Անթէպի Մէջ Հայ Աւետարանականութեան վերջաւորութիւնը.— 1920 Սեպտեմբերին՝ երբ Անթէպի 70 օր տեւող առաջին ինքնապաշտպանութենէն յետոյ պահ մը դինադադար կ'ըլլայ, այն առեն մանուկան արտագաղթ մը տեղի կ'ունենայ՝ նոյնիսկ Ֆրանսայի հրամանատարին դէմ ուժով. այսինքն՝ Հայոցմէ անոնք որ կռիւներուն չէին կրնար մասնակցիլ, եւ մնալն աւելորդ դժուարութիւն կը պատճառէին պարէնաւորման հարցին, ծերեր, կիներ, մանուկներ, որբեր եւայլք, Անթէպէ հեռացան: Աստր վրայ ուրիշ կարգ մը Հայ Բողոքականներու հետ՝ վեր. Ենովք Հատիտեան, ուսուցիչ Հայկազուն Քէչիչեան եւ այլ կրթական պաշտօնեաններ Միս Ֆրիսբըսընի հոգատարութեան տակ մեկնող 1500 որբերու կարաւանին ընկերացած՝ Պէյրութ կը փոխադրուին: Վեր Ե. Հատիտեան Պէյրութէ վեր Շիլման անուն Լիբանանեան դիւղը կը հաստատուի՝ Միս Ֆրիսբըսընի նոր որբանոցին մօտ, սակայն խնդրոյն հոգեւոր գործի ալ կը ձեռնարկէ Պէյրութ քաղաքը եւ անոր չրջակայքը տեղաւորուած Հայ գաղթականներուն ու որբանոցներուն մէջ: Իսկ Անթէպէ դէպի Հալէպ Հայոց արտագաղթը կը չարունակէ ամսէ ամիս աւելի մեծ թափով:

Փրոֆ. Լութֆի Լեւոնեան, վեր. Կար. Յարութիւնեան եւ ուրիշ քանի մը հոգեւոր գործիչներ ալ, որ ամբողջ տարագրութեան տարիներուն կրցած էին այլեւայլ թաքուստի միջոցներով Անթէպ մնալ, արդէն 1918 Նոյեմբերին, Ընդ. Զինադադարի կնքումէն անմիջապէս յետոյ փութացած էին Հալէպ եւ այլ տեղեր մեկնիլ: Ուստի Վեր. Ե. Հատիտեանի ալ մեկնումէն վերջը՝ Անթէպի Բողոքականներու կրօնական վիճակը բոլորովին խղճալի դարձաւ, մանաւանդ քաղաքիս մէջ

թրքական բէժիմի վերահաստատութենէն յետոյ, որովհետեւ նոր Թուրք կառավարութիւնը չէր թուլատրեր Ամերիկայի միսիոնարաց Հայոց մէջ քրիստոնէական գործունէութիւն ունենալուն: Կիլիկիոյ պարպումէն վերջը երեք Հայ-Աւետ. հովիւներ միայն մնացած էին թրքական գրաւման տակ անցած քաղաքներուն մէջ, իրենք ալ ոտտիկ ծերացած. Մարաշի մէջ Վեր. Գէորգ Գասարճեան, Առանայի մէջ Վեր. Համբ. Կէօվզայեանճեան եւ Պէրէճիկի մէջ Վեր. Կար. Քէթէնճեան: Խարբերդի մէջ ալ դեռ Վեր. Ասատուր Եղոյեան կը յամենար: Անթէպի անհովիւ Աւետ. Եկեղեցին, կամ անոր անշուք մնացորդը, որոշեց այս վերջինը հրաւիրել հեռաւոր տեղէն: Եղոյեան ընդունեց հրաւէրը. եւ Անթէպի հաւատացեալ անխոնջ ժողովուրդը տեղւոյն կուսակալին դիմելով, (որովհետեւ «կապի» Անթէպ այս միջոցին արդէն զատ կուսակալութեան մը ոստան եղած էր), կը յաջողի մասնաւոր անցագիր մը հանել իր հրաւիրած հովիւին համար, որ 1922 տարւոյ վերջին ամիսներուն Անթէպ կը հասնի իր ընտանիքով: Բայց Թուրք կառավարութիւնը քիչ ետքը փոխեց իր միտքը եւ ըսկըսաւ Եղոյեանն ալ Անթէպէ հեռացնելու համար՝ մինչեւ իսկ ահաբեկում գործածել անոր դէմ: Ամերիկայի միսիոնարները տեսնելով թէ վտանգ կը սպառնար Պաստուէլիին կեանքին, եւ զանի իրենց չէնքին մէջ իսկ պահել վտանգաւոր կը դանէին, կարզադրութիւն ըրին զայն ընտանիքին հետ Հալէպ փոխադրել:

Արդէն Եղոյեանի Անթէպէ մեկնումէն առաջ Թուրք կառավարութիւնը պաշտօնական յայտարարութեամբ մը տեղւոյն Հայոց մնացորդին հաղորդած էր թէ քաղաքը ձգելու եւ Թուրքիոյ հողէն հեռանալու են: Երբ 1923-ի սկիզբը գրեթէ Հայ չէր մնացած ա՛լ Անթէպի մէջ, Ամերիկայի միսիոնարք, առանձնապէս Տր. Մէրիլ եւ Միս Ֆորմըն, լրջօրէն խորհիլ սկսան թէ Գոլէճը եւ Աղջկանց Սեմինարին ալ այլեւս պէտք չէ՞ր Հալէպ փոխադրել:

Անթէպ մնացող վերջին Հայը, Սարգիս Թիւթիւնճեան կամ Թաւը դարա Սարգիս, (որ Հայ Բողոքական մը կ'երեւի), 1936-ին եկեր է Հալէպ: (Տես իր պատկերը՝ Ա. կեսար, Այնթապի Գոյամարտը, էջ 194):

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿ. ՄՆԱՑՈՐԴԸ

Անթէպի Հայ Աւետարանականութիւնը բնաջնջուած չէ. անոր կարեւոր մէկ մնացորդը կը վերապրի Սիւրիոյ եւ Լիբանանի մէջ, ինչպէս որ Սիւրիոյ եւ Լիբանանի Հայ Աւետ.

եկեղեցեայ Միութիւնն ալ բնական չարունակութիւնն է նախկին Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցեայ Միութեան: Անթէպի Հայ Աւետարանական մնացորդին ամենէն հոծ զանգուածը հաստատուած է Հալէպի մէջ, ուր նահատակաց Աւետ. եկեղեցին դրեթէ ամբողջովին Անթէպցի Բողոքականներէն կը բաղկանայ. բայց Լսմանուէլ եկեղեցիին ամենէն զօրաւոր եւ գործունեայ տարրն ալ Անթէպցի ծագում ունի. ու թէեւ Բիթէլ Աւետ. եկեղեցիին մէջ Մարաչցիներն են գերակշիռ տարրը, սակայն Անթէպցիք ալ պակաս չեն: Ասկէ զատ, Տավուտիյէ թաղին Հայ-Աւետ. եկեղեցիին ժողովուրդն ալ մեծաւ մասամբ Անթէպցի է:

Պէյրութի Ա. (Քաղաքի) Հայ-Աւետ. եկեղեցիին մէջ Անթէպցի տարրը հետզհետէ աւելի զօրանալու վրայ է՝ Հալէպէ, Դամասկոսէ եւ այլ տեղերէ հոս գաղթողներով. Էշրէֆիէյի Աւետ. եկեղեցիին մէջ ալ գործունեայ եւ կարեւոր մաս մը կայ Անթէպցիներէն: Երբ եւ Դամասկոսի Հայ-Աւետ. եկեղեցիին մէջ կ'աշխատէի (1932-1933-ին)՝ վիճակագրութիւն մ'ըրի, որուն համեմատ՝ եկեղեցիին իբր 135 ընտանիքներէն 22-ը (եւ ամենէն ունեւորները) Անթէպցի գտայ, մէկը ձիպլինցի եւ երկուքը Պէրէճիկցի:

Նշանակելի պարագայ մըն ալ սա է որ Կիլիկիոյ Հայոց մնացորդին Սիւրիա եւ Լիբանան փոխադրուելէն ի վեր՝ Անթէպցի ծագումով Հայ-Աւետ. երիտասարդներ նոր եռանդ մը ի յայտ բերած են հոգեւոր ասպարէզին համար, եւ գլխաւորապէս Ալէվիս Գոլէճին մէջ նախագահ Տր. Մէրիլ Ներչընչուած նախաձեռնարկ հոգիով մը, Մերձաւոր Արեւելքի Աստուածաբ. ճեմարանն ալ աւարտած ըլլալով, ներկայիս կարեւոր դիրքեր կը բռնեն Հայ-Աւետ. բեմերու վրայ, Ք. Զանիից կազմակերպութեան գլուխը, Հայ-Աւետ. հրատարակչական գործով, եւ այլ կերպերով:

ՎԵՐ. ՍՏԵՓԱՆ Պ. ԵԱԳՈՒՊԵԱՆ

Ծնած է 1854 Նոյ. 22, յԱլպուստան, սակայն ուսումն առած էր Անթիապի Ամերիկեան Գոլէճէն: Ուրկէ տարի ուսուցիչ եղած է այդ գոլէճը եւ 1894-ին Ամերիկա գալով, եկայ Համալսարանի Աստուածաբանական վարժարանէն շրջանաւարտ եղած է 1898-ին: Թրոյ, Փրավիտէնս, Փէթըրսբրկի մէջ, պաշտօնավարած է Հայ Աւետ. եկեղեցիներուն մէջ: Նիւ Եորք «Կիլիկիա» անուն շաբաթաթերթի եւ տարեգիրք մը խմբագրած է: Նախապէս գրած էր «Իսլամ, Թուրքիա եւ Հայաստան» անունով պատկերազարդ անգլիերէն գիրքը, նաեւ «Հայկ. գործերու ինչպէ՞ս խնամք տանելու» մասին գրքոյկ մը: Մեռաւ Փասատինա, Գալիֆ., Հոկտ. 30, 1925-ին:

ՎԵՐ. ՄԱՆԱՍԷ Կ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Հայրը կարապետ՝ Անթէպի ծանօթ Տէր Մարկոսին տղան է, որ իր քահանական տարիքին յարած է Աւետարանական Շարժումէն եւ եղած է Անթէպի Աստուածաբանական Դպրոցի առաջին աշակերտներէն մին: Մանասէն կը ծնի 1865, Փետր. 16–ին, Պիրէճիք, ուր իր հայրը Աւետ. Եկեղեցւոյ հովիւն էր: 1870–ին հօրմէն կ'որբանայ եւ կը մեծնայ իր մօր՝ Մարիամի դուրգուրոտ խնամքին տակ: Անթէպի Աւետ. Նախակրթարանը աւարտելէ ետքը, 1876–ին իբր աշակերտ կ'ընդունուի նորաբաց Անթէպի Գոլէճի նախապատրաստական բաժնին առաջին դասարանը: 1882–ին պատուով չրջանաւարտ կ'ելլէ Գոլէճէն՝ 17 տարեկանին: Ուսանողութեան չրջանին, 1880–ին, ինքզինքը կը նուիրէ Քրիստոսի:

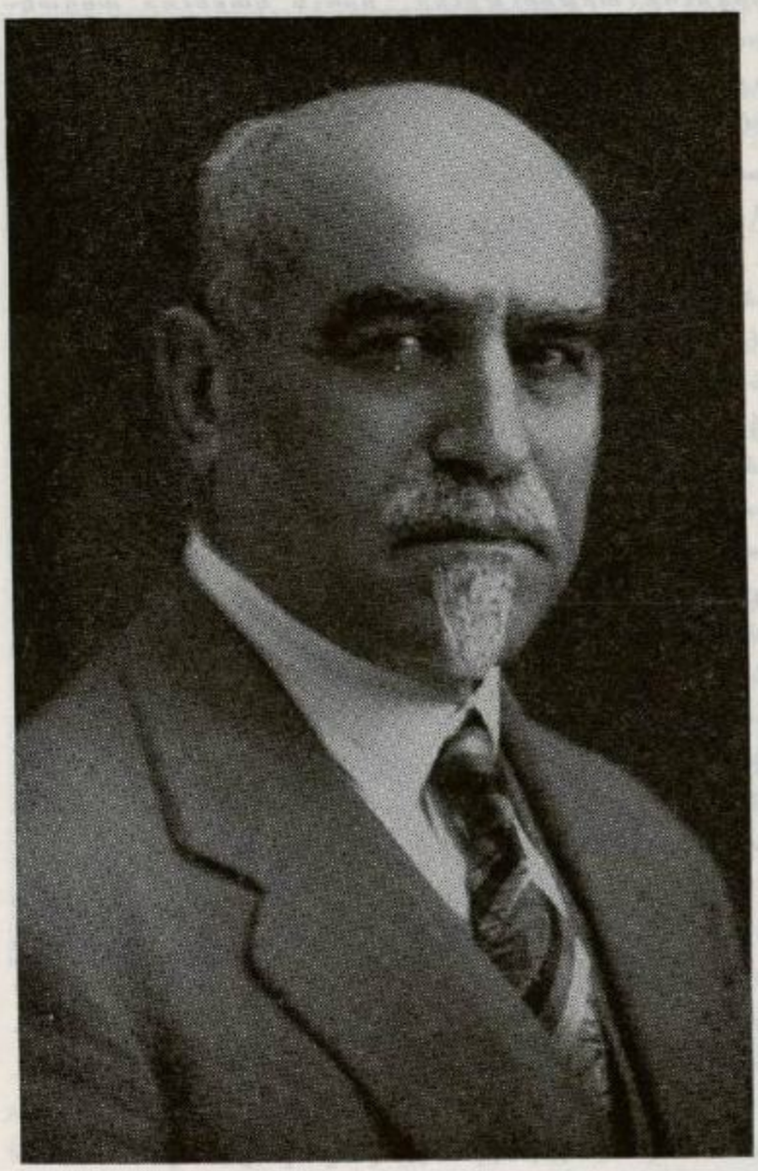

ՎԵՐ. ՄԱՆԱՍԷ Կ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Փափազանի երկարատեւ հանրային գործունէութիւնը կը սկսի ուսուցչութեամբ Ակնի մէջ, 1882–84: Հոս իր հայկերէնը կը կատարելագործէ: Ապա նոյն պաշտօնը կը չարունակէ Անթէպի Գոլէճին մէջ 1884–86–ի մէջտեղին: Հովուական ծառայութեան պատրաստուելու համար կը մեկնի Մ. Նահանգները: 1886–89–ին Աստուածաբանութիւն կ'ուսանի Եէյլ Համալսարանին մէջ: Ամառուան երեք ամիսներուն կը քարոզէ Նեպրասքայի նորթհ պէնտ քաղաքին ժողովական ընտանիքներուն: Ապա տարի մը՝ յետ ընթացաւարտութեան կը հետեւի Լինտովըր Աստուածաբանական Ճեմարանին մէջ: 1890 Մայիսէն մինչեւ 1892 Օգոստոս 11, իբր քարոզիչ կը պաշտօնավարէ Մէսէչուսէթսի Բաուլը քաղաքին 1639–ին հիմնուած ժողովական եկեղեցիին մէջ, ուր պաշտօնի սկսած ամիսն իսկ՝ Մայիս 28–ին՝ հովիւ կը ձեռնադրուի, եւ երկու տարի ետքն ալ՝ 1892 Օգոստ. 11–ին, նոյն եկեղեցիի երդեհոնահար օրիորդին՝ Մէյրի Էլիզա Ֆօսթըրի հետ կ'ամուսնանայ: Այս

ամուսնութիւնը կ'օրհնուի չորս մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակներով, որոնցմէ երկուքը կ'ապրին:

Անթէպի Հայիկ Թաղի Աւետ. եկեղեցիի հրաւէրը ընդունելով կուգայ իր հայրենի քաղաքը եւ կ'ունենայ փայլուն ու արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն մը (1892 Հոկտ. 13 — 1907 Սեպտ. 2): Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան մէջ առաջին գծին վրայ գտնուող այս եկեղեցին իր չքջանին ամէն կերպով կը զարգանայ ու կը մեծնայ: Իր պաշտօնավարութեան առաջին տարիներուն կարդ մը դասեր ալ կ'աւանդէ Գոլէճի մէջ: 1902–3–ին տեղի կ'ունենայ Անթէպի մեծ հոգեւոր արթնութիւնը, որուն կարեւոր պզտիկներէն եւ ամէնէն իմաստուն վարիչներէն մէկը կը հանդիսանայ Փափազեան: Իր կնոջ անհանգստութեան պատճառաւ կ'ստիպուի 1907–ին հրաժարիլ իր եկեղեցիէն եւ մեկնիլ Ամերիկա:

1908 Յունվ. 1–էն սկսեալ, իբր հովիւ կը պաշտօնավարէ Նիւ Եորքի Հայ Աւետ. եկեղեցիին մէջ մինչեւ 1914 Յուլիս 1: Ֆրէզնոյէ եկած հրաւէրն ընդունելով, Օգոստ. 1–էն սկսեալ կը պաշտօնավարէ Հայ Պանդխտաց Ժողովական եկեղեցիին մէջ մինչեւ 1940 Յուլիս, երբ կը հրաժարի հովուական գործօն ծառայութենէ: Ֆրէզնոյի մէջ գործած տարիները օրհնաբեր կ'ըլլան մեծ արդիւնաւորութեամբ: Այս կերպով «Հայութեան անպաշտօն դեսպանը» կ'ըլլայ Ամերիկացիներուն քով. կը ծանօթացնէ եւ կը սիրցնէ իր ցեղը, որ «անքաղաքակիրներ»ու դասին մէջ նետուած էր: Իր եկեղեցին՝ իր Թոչակը եւ յաճախ ճամբու ծախքը վճարելով՝ դինքը կ'արտօնէ որ «Նիյր Իսթ Բիլիֆ»ի հաչուոյն եւ անոր հովանաւորութեամբ, յօդուտ իր ազգին տարի մը իբր ճառախօս չքջի Միացեալ Նահանգները, հայանպաստ շարժումին թափ տալու եւ դրամական մեծ հանգանակութիւններ յաջողցնելու համար: Արդիւնքը կը գերազանցէ ակնկալութիւնը: Եկեղեցին դարձեալ Թոյլ կուտայ որ, 1928–29–ի միջոցին, ծառայէ իբր Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան Ընդհ. Քարտուղարը, եւ 1929–30–ի միջոցին ալ այցելէ Ֆրանսայի եւ Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. եկեղեցիները: Ան լիովին կ'արժեցնէ եկեղեցիին բարեացակամութիւնը եւ պահպանութիւնը:

Հ. Բ. Ը. Միութեան Գալիֆորնիոյ Շրջանին մէջ աչքառու ծառայութիւններ կ'ունենայ, որուն համար կեդրոնէն Պատուոյ Անդամի վկայագիր կ'ստանայ: 1940–ին կը քաչուի իր եկեղեցիին հովուական ծառայութենէն եւ կը մնայ ցմահ անոր պատուակալ հովիւը: Բայց տակաւին երկու տարիներ եւս յաջորդաբար կը ծառայէ դուբաք անհովիւ մնացած Օքլէնտի եւ Փէսէտինայի երկու փոքր եկեղեցիներուն: Լման վեթասան տարի հանրային գործունէութենէ յետոյ 1942–ին բոլորովին կը քաչուի կեանքէ եւ տարի մը յետոյ, 1943 Յուլիս 11–ին, կը մտնէ իր հանգիստը:

Ցաւալի է որ այս մեծ դէմքը չստ ցգճիմ գրական արտադրութիւն մը ունենայ, պարագայ մը որ, իր խոստովանութեան համեմատ, իրեն ալ ցաւ պատճառած է: Հրատարակած է քարոզներու երկու հատորներ, անգլիերէնէ փոքր Թարգմանութիւն մը, մի քանի փոքր դրքոյկներ, բաւական մեծ թիւով յօդուածներ կ. գալատ «Աւետարեր»ի, Հալէպի «Նոր Աւետարեր»ի, «Հ. Կոչնակ»ի, «Բահնիման»ի եւ այլ Ամերիկեան Թերթերու մէջ:

(Համառօտուած վեր. Արլօրեանի «Ոսկեմատեան» Բ. Հատորէն)

ԲՐՕՖ· ՎԵՐ· ՅՈՎՀ· Գ· ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Ծնած է 1855–ին, Անթէպ: Հինգերորդ զաւակն է Վեր. Գարա Գրիգոր Ցարութիւնեանի, կիլիկիոյ առաջին (1856) ձեռնադրեալ հովիւին, եւ Լուսիայի (Ծնեալ Ճէպէճեան): Իր ուսումը կ'սկսի տեղական դպրոցին մէջ, Զալագ Աստուածատուր Խալֆայի քով, հայրը Բրօֆ. Սարգիս Լեւոնեանի:

ԲՐՕՖ· ՎԵՐ· ՅՈՎՀ· ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Խմբագիր «Բահնուման»ի

Իր երկրորդական ուսումը 1870–է սկսեալ կ'առնէ կիլիկիոյ Աստուածաբանական ճեմարանը, Մարաշ: Մի քանի տարիներ կարդալէ ետքը դպրոցը երկար արձակուրդ մը կուտայ իր աշակերտներուն: 1876–80–ին ուսուցիչ է Անթէպի Նորաբաց Ազետ. Գոլէճին մէջ: 1880–83 կ'ուսանի Միացեալ Նահանգներու մէջ, նախ տարի մը Իմհըրսթ Գոլէճ, ապա երկու տարի Եէյլ Համալսարանի Աստուածաբանական ճիւղին մէջ: 1883–1902 հոգեբանութեան եւ փիլիսոփայութեան դասախօս է Անթէպի Գոլէճին մէջ, տարի մը ընդհատումով՝ 1898–ին, երբ Եէյլի մէջ նորէն կ'ուսանի իբր մասնագիտութիւն ընտրելով հոգեբանութիւնը: Նոյն տարին տարիներով Անթէպի Ա. Ազետ. եկեղեցիի հովուական պաշտօնը կը կատարէ եւ այդ տարիներուն կ'աշխատակցի նաեւ Ամերիկա մեկնումը: 1902–10, խմբագիրն է «Ազետարեր»ի հայատառ թրքերէն բաժինին: Կը խորհի անկախ թերթ մը ունենալ եւ բաբեկամներու նիւթական օգնութեամբ կ'սկսի հրատարակել «Բահնիւման» հայատառ թրքերէն շաբաթաթերթը, իբր մնայուն աշխատակից ունենալով Տոքթ. Ազետիս Նազարեանը, Վեր. Կարապետ Սթեփանոլլուեանը եւ ուրիշ համալսարանական ուսանողներ: Թերթին անկեղծութիւնը, կուռ բովանդակութիւնը, ընթացիկ ամէն տեսակ հարցերու մասին ազդամիա զատումով տեսութիւնները եւ չինիչ հիւմբրով դրուագիւնները ուշագրութիւն կը գրաւեն եւ աւելի քան 3,000 վճարեալ կանոնաւոր բաժանորդներ կ'ապահովեն: Նոյնիսկ չատ մը Թուրքեր հայերէն տառերով կարդալ կը սորվին «Բահնիւման»էն օգտուելու համար: Պատերազմի տարի, 1915–ին թերթը կը դադրի: Կ. Պոլիս գտնուած տարիներուն Գրիգորեան միեւնոյն տաճն պաշտօնական հովիւն է էմմանուէլ Ազետ. եկեղեցւոյ: 1909–է սկսեալ իրեն կը գործակից Սթեփանոլլուեան իբր օգնական հովիւ: Զինադադարէ ետք, 1919–ին, ընտանիքով կը գաղթէ Մ. Նահանգներ եւ կը հաստատուի Նիւ Եորք, ուր 1924–1933 կը

չարունակէ հրատարակել «Բահնիւման», զոր կը զգրի հրատարակելէ իր յառաջացեալ տարիքին պատճառաւ: Կը վախճանի 1942, Դեկտ. 14–ին, իր 87 տարիքին մէջ:

Գոլէճի մէջ իբր բրօֆէսոր, աշակերտութեան կուռքը եւ օրինակելի մտատիպարը եղած է իր անկեղծութեամբը, իր համոզումները արտայայտելու անվերապահ համարձակութեամբը եւ ֆիզիքապէս պատկառազդու ներկայութեամբը: Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան էն կարեւոր հերթականներէն մէկն է: Թունդ Աւետարանական մը ըլլալով հանդերձ, միշտ չատազոված է մերձ յարաբերութիւն պահել Հայց. Առաք. Եկեղեցիի հետ եւ զործակցիլ անոր հետ հասարակաց խնդիրներու մէջ: Կիլիկիոյ Աւետ. եկեղեցիի կողմէ Ժնեւնդի եւ Չաուիկի ժողովատարութիւնը պաշտօնապէս սկսած է առաւելապէս իր չատազովութեան չնորհիւ:

(Համառօտուած Վեր. Խրլօեանի «Ոսկեմատեան» Բ. Հատորէն)

ՎԵՐ. ՅԱԿՈԲ ՊԻՒԼՊԻՒԼԵԱՆ

Գլուխ Իդ.

Ծնած է Անթէպ, Հոկտ. 27, 1859–ին: Տեղական ծխական դպրոցները աւարտելով մտած է Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճը եւ 1880–ին աւարտած է ընթացքը: Իբրեւ ուսուցիչ եւ աւետարանիչ ծառայած է Անթէպի մօտակայ քաղաքները եւ 1883–ին գացած է Ամերիկա ու մտած է Ֆիլիփս Էքզետըր, Լինաօվըր, Մէս., 1883–84: Աւարտած է Լինաօվըրի Աստուածաբանական ձեմարանը 1886–ին, B. D. ախտղոսով: Ամուսնացած է Աստրազարդի Օր. Նոյեմի Իյնէճեանի հետ, Թուրքիա վերադարձին: Անթէպի Առաջին Ժողովական եկեղեցիին հովիւ եղած է 1896–էն 1900, որմէ յետոյ մեկնած է Թարսոս որպէս հովիւ, ուր պաշտօնավարած է մօտաւորապէս վեց տարիներ: Նոյն չրջանին վիրաբուժական պրծողութեան մը համար գացած է Լոնտոն, Անգլիա: Երկրորդ անգամ Անթէպ եկած է 1906–ին եւ մինչեւ 1911 հովուած է Առաջին Ժողովական եկեղեցին եւ իբրեւ աւետարանիչ չրջած է բազմաթիւ գիւղաքաղաքներ Անթէպի չուրջ: Հրաչքով մը Ատանայի չարդէն ազատուած է 1909–ին: Գոլէճրայէն մեռած է 1912–ին, Հալէպ: Պր. Կարապետ Քէչիչեան, Պոլսոյ մէջ հրատարակած է Վեր. Պիւլպիւլեանի քարոզները «Աչերդ Դափու» ախտղոսով:

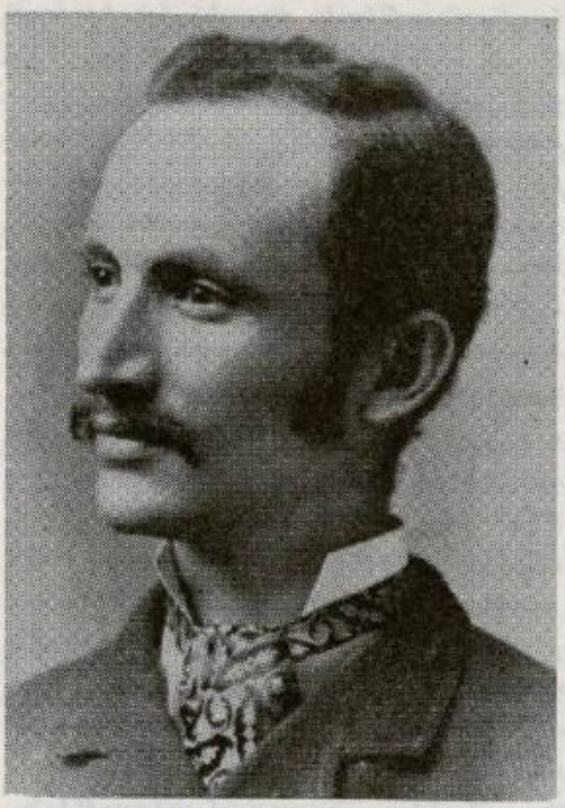

ՎԵՐ. ՅԱԿ. ՊԻՒԼՊԻՒԼԵԱՆ

Անթէպի մէջ ծառայած է նաեւ իբրեւ Վայ–Էմ–Սի–Էյ–ի գործիչ–քարտուղար Նիզիպլեան Թանգարանին մէջ: Վեր. Պիւլպիւլեանի երկու մանչերէն մին, Տոքթ. Աբթհըր Պիւլպիւլեան 18 տարիներէ ի վեր բժիշկ է Մայօ Քլինիքի մէջ, Րօչեսթըր, Մինիսօթա: Ուրիշ մէկ որդին, Վեր. Թէհօտոր Պիւլպիւլեան հովիւ է այժմ Թէհէրան, Պարսկաստան: Ունեցած է աղջիկ զաւակ մըն ալ:

ՎԵՐ. ԳԷՈՐԳ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ՎԵՐ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Ծնած է Այնթապ 1850–ին: Աւարտած Խալֆէէն ստացած է իր առաջին դասերը: Այնթապ Գոլէճի ընթացքը աւարտած է եւ յետոյ չրջանաւարտ եղած է նաեւ Մարաչի Աստուածաբանական ձեմարանէն: 1874–ին ամուսնացած է Օր. Մարիամ Չիլինկիրեանի հետ: Բախտաւորուած է 4 մանչ ու 4 աղջիկ զաւակներով: Հովուած է Անտիոքի եւ Հալէպի եկեղեցիները: 1884–9 Մարաչի առաջին եկեղեցին մէջ պաշտօնավարած է: 1890–ին Ամերիկայի Եէյլ Համալսարան եկած ու Աստուածաբանական ուսումը կատարելագործած է: Վերադարձին առեն մը, Մարաչ ու ապա 1894–ին Այնթապ եկած է. այս վերջնոյն մէջ՝ որպէս հովիւ, Գայացըղ եկեղեցիի: 1896–ին վերադարձած է Ամերիկա եւ մինչեւ 1904 հովուած է Նիւ Հէյվընի Հայկազուն «Տուայթ Փլէյս» ժողովական եկեղեցին: 1904–ին, երկար հիւանդութենէ մը յետոյ, վախճանած է 54 տարեկանին:

Վեր. Գազանճեան շատ ազդասէր էր եւ խորապէս մարդասէր: Իր կեանքը օրհնութիւն մը եղած է իր ժողովուրդին համար:

ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՍՏԱՄՊՕԼԼՈՒԵԱՆ

Վեր. Ֆարաճեան (Հանդուցեալ) Ֆաուլըրէն երկու տարի առաջ ինքնաբերաբար մեզի արտադրեց Վեր. Կ. Ստամպօլլուեանի կենսագրականը: Ահաւասիկ.—

Ծնած է 1882–ին, Անթէպ: Նախնական ուսումը ստացած է Գայացըղ եկեղեցիին դպրոցը: 1899–1905 ուսանող Գոլէճի մէջ ու չրջանաւարտ: 1905–8 Աստուածաբանութեան կը հետեւի Մարաչի մէջ: 1919–ին աւետարանիչ կը ձեռնադրուի Խմմանուէլ եկեղեցիին մէջ, ի պոլիս, Վեր. Յ. Յ. Գրիգորեանի տեղը: 1922–ին Անգլիա կ'երթայ Սէլի Օք Գոլէճներու մէջ Աստուածաբանութիւն ուսանելու: 1923–ին կը կոչուի Աթէնքի Հայ Աւետ. եկեղեցիներու ընդհանուր հովուութեան պաշտօնին եւ իր այս կարեւոր գործը կը չարունակէ 22 տարիներ:

1925–ին Հայ Աւետարանչական Ընկերութեան կողմէ իբր աւետարանիչ կը ղրկուի Կիպրոս, Լիբանան եւ Սիւրիա:

Համաչխարհային երկրորդ պատերազմի առեն վերջին ծայր կը տանջուի իր հօտին հետ, Ցունաստան: Եղերական մահով մը, օթօմօպիլի արկածով կը վախճանի 1945 Ցունվ. 10–ին:

Վեր. Ստամպօլլուեան, ամուրի մնացած էր եւ իր ամբողջ կեանքը նուիրած էր քրիստոնէական ծառայութեան: Քերթուածներ ու արձակ բանաստեղծութիւններ ալ գրած է:

ՖՐԱՆՉԻՍԿԵԱՆՆԵՐԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՀԱՅՐ ԵՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

(Քաղուած թերթերու հաւաքածոներէն)

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Եւրոպացի կրօնաւորներէն Ֆրանչիսկեաններըը Անթէպ եկած են 1882–ի Դեկտեմբերին: 1882 *Յունուար* 4 *թուով* (*Նոր տոմար*) *Պոլսոյ* Մասիս *կը հրատարակէ Անթէպէն եղած թղթակցութիւն մը, ուր կ'ըսուի*. «*Կաթոլիկ Միսիոնարութիւնք չատոնց որոշած էին Անթէպի մէջ գործել*: Ինն օր առաջ Ֆրանչիսկեան Հարբ եկան քաղաքս: *Գործիչները երեք այրէ եւ երկու կիներէ պիտի բաղկանան*: *Ըստ իւրեանց յայտարարութեան՝ միմիայն կրթութիւն պիտի տարածեն*» (Մասիս, 1882 *թ*. 3074):

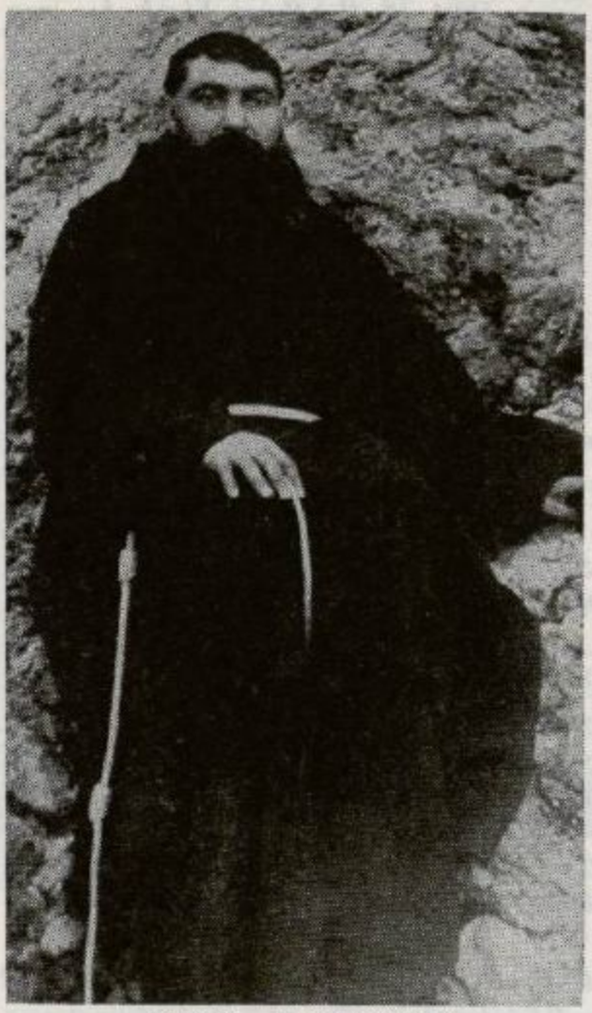

ՓԱՏՐԻՃ ՍԱՊԱԹԻՆՉ
Լատին եկեղեցի

Հայրենիք (*Կ. Պ*. 1884 *թ*. 1652) *մէջ թղթակից մը կը տեղեկագրէ Անթէպէն* 1884–*ին*. «*Հալէպի կուսակալ ճէմիլ փաշա, որոյ կառավարութեան մասին միշտ գովեստներ կը լսուին մայրաքաղաքին մէջ, Անթէպ այցելութեան առեն* հրաման տըւած է Ֆրանչիսկեանց եկեղեցւոյ եւ դպրոցի շինութեան»:

Արեւելք (1886 *թ*. 660) 1886 *Մարտ* 29–*ին Անթէպէն թղթակցութիւն մը կը հրատարակէ, ուր կ'ըսուի*. «*Ֆրանչիսկեանք նաեւ բաւական կը նեղուին* իրր բնակարան շինուած եկեղեցւոյն արտօնագիրը ցուցնելու համար»:

Նոյն թերթը (1886 թ. 672) քիչ ետքը կը գրէ. «Ֆրանչիսկեան Հարք տեղական կառավարութեան կողմէ խիստ ուշադրութեան կ'առնուին: Սոքա իրենց համար վանք մը չինեցին քաղաքիս մէջ բարձ. Կուսակալին մասնաւոր ներողամտութեամբ. այժմ այս վանքին մէջ կը կատարուին նաեւ կրօնական պաշտամունքն ու կրթական գործունէութիւնը: Գայմագամը կը սոխէ զերենք որ առանց հրամանագրի դպրոց չհաստատեն»:

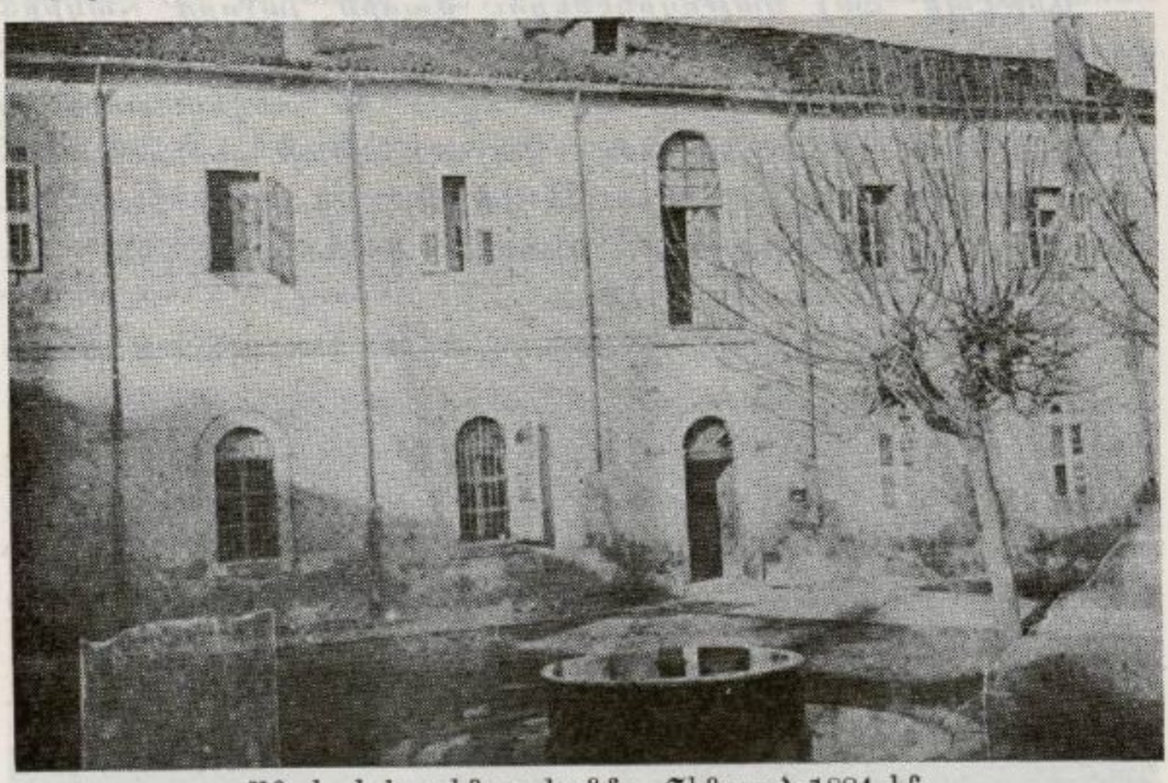

Անթէպի լատինաց վանքը, շինուած 1884-ին

1886-ին Անթէպի Ֆրանչիսկեանք ունէին իրենց յատուկ դպրոցը, ուր կային նաեւ Հայ Լուսաւորչական տղաք (Արեւելք, 1886 թ. 672): Ատկէ զատ 1886-ին ունէին նաեւ աղջկանց վարժարան մը, որուն տեսչուհին էր Անգղիացի Կաթողիկ՝ Օրիորդ Քարոլին Բար: Այս օրիորդը 1889-ին մեռնելով՝ իրեն տեղ ուրիշ մը կուգայ (Արեւելք, 1889 թ. 1572): Թղթակիցը այդ առթիւ կը գրէ որ «Պատրաստութիւն կը տեսնուի ընդարձակ տուն մը վարձելու աղջկանց համար: Մանչերը կը յաճախեն այդ նորաշէն վանքը, որ միանգամայն եկեղեցի, դպրոց եւ բնակարան է Ֆրանչիսկեանց» (Անդ):

Արեւելեան Մամուլի համեմատ (Իմմիր 1887, էջ 98) Ֆրանչիսկեանց դպրոցն ունի 120 աշակերտ:

Ապոտ (Պետերբուրգ 1888, էջ 59) կը գրէ. «Վեց տարիէ ի վեր Ֆրանչիսկեան պատերազմ հաստատուած են ատ (Անթէպ): Ունին մի հրապուրիչ վանք ծառերու եւ ծաղիկներու մէջ հաստատուած, ուր կ'ուսանին 200-ի չափ Հայ մանչեր եւ աղջիկներ»:

Ի վերջոյ Բիւզանդիոն (Կ. Պ. 1907 թ. 3457) կը դրէ. «Լատին Ֆրանչիսկեան եկեղեցին որչափ որ լայնաչէն չէ ու նեղկուկ ձեւով մը, բայց չէնքը սիրուն ու փայլուն է, քարերով նաչխուն, ներսովն ալ ներկուն ու գծուն. ունի 100 տուն ժողովուրդ եւ երկաեռ դպրոց, որոնց մէջ կ'աշխատին մերոնք»:

ԱՆԹԻՊԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՆԵՐԸ

Անթէպի Հայ Կաթողիկէներու մասին յաջորդ հակիրճ դրութեան միակ աղբիւր ունեցած ենք հին Հայ թերթերը: Դժբախտաբար չափազանց ոչչ եղած են տեղեկատուները իրենց հաղորդած լուրերու մէջ: Ինչպէս պիտի տեսնուի, յաճախ լոկ ակնարկներ են տրուած տեղեկութիւնները եւ կցկտուր, որոնց ամփոփումովը, սակայն, կ'ուննանք գոնէ հաբեւանցի տեսութիւն մը նիւթիս չուրջ:

Մեզի ծանօթ առաջին յիշատակութիւնը 1851–էն է Անթէպի Հայ Կաթողիկէներու մասին: Նիկոմիդիա հրատարակուած Հայրենասէր թերթը (1851 թ. 25) 1851–ին Անթէպ քաղքի մասին քանի մը հետաքրքրական տեղեկութիւններ տալէ վերջ՝ կ'ըսէ որ քաղքին Հայ Լուսաւորչականներու թիւն է 1500 տուն, իսկ տակէ դատ կայ նաեւ «Հայ եւ Յոյն Կաթոլիկ 30 տուն»:

Պոլսոյ Մասիս թերթը եւս ակնարկութեամբ մը կը հաստատէ թէ անցեալ դարու 50–ական թուականներուն Անթէպի մէջ Հայ Կաթողիկէներ գոյութիւն ունէին: Յիշեալ թերթը ըսելէ յետոյ թէ «Հանդէպու (Անթէպ) բարեմիտ Հայ հասարակութիւնը բազմակնիք յայտարար դրութեամբ իրենց խորին չնորհակալութիւնն ու գոհութիւնը կը յայտնեն իրենց նորընտիր Առաջնորդ գլխաւիայլ Մկրտիչ Եպիսկոպոսին հայրական կառավարութենէն», կը դրէ. «...որով աղգային միութենէն եւ ուղղափառ Ս. Եկեղեցիէն զանազան պատճառաւ բաժանեալ ֆանի մը անձինք հետզհետէ դառնալու եւ միաբանելու սկսեր են» (Մասիս, Կ. Պ. 1855 թ. 159):

Թղթակից մը Հալէպէն Պոլսոյ Մէճմուայը Հավատիսի 1866 Սեպտեմբերին Անթէպի վրայ դանազան լուրեր հաղորդելէ վերջ՝ կ'աւելցնէ. «Հոն՝ թէեւ քուով փիչ, բայց լաւ վիճակի մէջ կը գտնուին Հռովմէականները» (Մէճմ. Հավատիս, Կ. Պ. 1866 թ. 668):

Մասիս՝ Թիֆլիսի Արձագանգէն առնելով՝ Անթէպի բնակչութեան թիւը տալէ յետոյ՝ կը յարէ. «Կան եւ ֆանի մի տուն Հայ Կաթոլիկք» (Մասիս, 1882 թ. 3222): Իսկ Արեւելք (Կ. Պ. 1884 թ. 196) կը դրէ որ Անթէպի ընդհանուր բնակչութեան

թիւն է 42,000, որուն 30 հազարը Թուրք, 8 հազարը Հայ Լուսաւորչական, 3 հազարը Բողոքական, իսկ հազարն ալ Հայ Կաթողիկէ, Անգլիքան եւ Հրեայ են:

Անթէպի Հայ Կաթողիկէ համայնքն ունեցած է փոքրիկ նկեղեցի մը, որուն չինութեան համար Նափոլէոն Գ. դրամական նպաստ մ'ըրած էր (Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաչխարհիկ Բառարան, Ա. Վենետիկ 192, էջ 139): Անոնց հոգհոգուցը յանձնուած էր Ջմմաւի Անտոնեան Վարդապետներուն: 80-ական թուականներուն Հայ Կաթողիկէներու հոգեւոր հովիւն է Հ. Քերովբէ Վ. Տէր-Պետրոսեան, որ երկար ատեն վարած է Հայ Կաթողիկէներու Առաջնորդութիւնը (Արեւելք, 1886 թ. 672):

Հայ Կաթողիկէները կանուխէն ունեցած են նաեւ փոքրիկ դպրոց մը, որուն տեսչութիւնը 1883-6 վարած են Ֆրանչիսկեան կրօնաւորները: Հայերէնի մասնաւոր այժ տալու համար

ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՈՒ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Վերի շարքը· ձախէն աջ — Նաում Ալեքսաի, Միհաս Էփ· Քէնտիրճեան, Պօղոսեան· *Նստողները*, Նաում Ղուկաս, Յովսէփ Էփ· Քէնտիրճեան, Տ· Սուրիաս վարդապետ, Ապտուլլա Ղուկաս, Գաբիկ Էֆէնտի

1886-ին այդ տեսչութիւնը զարձեալ կ'անցնի Հայերու ձեռքը: Այս մասին Անթէպէն Պոլսոյ Արեւելքին կը գրեն· «Ուրախալի է որ տեղւոյս Պապական Հայք այս օրերս մեծ ժեղին Ֆրանչիսկեան տեսչութիւնն իրենց վարժարանին վրայ: Հայր Քերովբէ Տէր-Պետրոսեան, որ ազգային լեզուին եւ Հայ-Կաթոլիկութեան իրաւանց ջերմ նախանձախնդիր վարդապետ մ'է,

իւր սակաւաթիւ հօտն համոզեց եւ առաջարկեց Բազէբանեբուն՝ կա՛մ հայերէն լեզուին եւ արարողութեանց մեծ կարեւորութիւն տալ, կա՛մ դուրս ելնել դպրոցէն։ Յարգելի Բազէբանները վերջինը միայն կրցան ընդունիլ» (Արեւելք, 1886 *թ.* 672)։

Անթէպի Հայ Կաթողիկէից հոգեւոր հովիւ Հ. Քերովբէ Տէր-Պետրոսեան եղած է ուսումնասէր եւ հնասէր անձ մը։ Երկար տարիներու ընթացքին հաւաքած ըլլալով զանազան հնութիւններ՝ կազմած արժէքաւոր հաւաքածոյ մը, բաղկացած 900 կտոր այլեւայլ առարկաներէ։ Հոն կային Յունական,

ԼԱՏԻՆ ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐՈՒ ՓՈՂԵՐԱԽՈՒՄԲԸ

Հռոմէական, Ասորական, Հայկական եւ Արաբական հին դրամներ, արձանիկներ ու քարեր, որոնց ամբողջական արժէքը Անթէպի մէջ 20,000 ֆրանքի կը դնահատուէր։ Արեւելք (1889 *թ.* 1628) *կը դրէ որ Հ. Քերովբէ այդ արժէքաւոր հաւաքածոն Պոլիս տանելով՝ «առ ոտս կայսեր պիտի ներկայացնէ»։*

1902–ին *Անթէպի Հայ Կաթողիկէներու թիւն է* 400–500 *անձ, թէեւ Վ. Քինէ* 2000–*ի կը հանէ այդ թիւը* (*Բնաշխ. Բառարան, անդ, էջ* 139)։

1907–ին *Կ. Պոլսոյ Բիւզանդիոնի մէջ* (*թ.* 3457) *Գ. Վ. Աբալեանեան ընդարձակ նկարագրական մ'ընելով Անթէպի մասին՝ ի վերջոյ կը դրէ. «Հայ Կաթոլիկներու եկեղեցին ոչ այնչափ հոյակերտ, ունի* 70 *տուն ժողովուրդ եւ Ծայրագոյն Վարդապետ մը»։*

ԱՆԹԷՊԻ ԼԱՏԻՆԱՑ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ՖՐԱՆՋԻՍԿԵԱՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ ԵԱԳՈՒՊ ՈՒՍՊԱԳԱՐԱԵԱՆ

Գլուխ Իբ.

Ֆրանչիսկեան քահանաները մօտաւորապէս 1882 *թուականներուն Անթէպ տեղաւորուած են. մէկ երկու տարի տան մը մէջ բնակելէ վերջ,* 1884 *թուականին վանքը չինած են, որուն դրան վրայ դրուած էր արձանագրութիւն մը: Անկէ վերջ չատ դեղեցիկ եկեղեցի մը չինել տուած են որուն դրան վրայ արձանագրուած էր* 1903 *թուականը:*

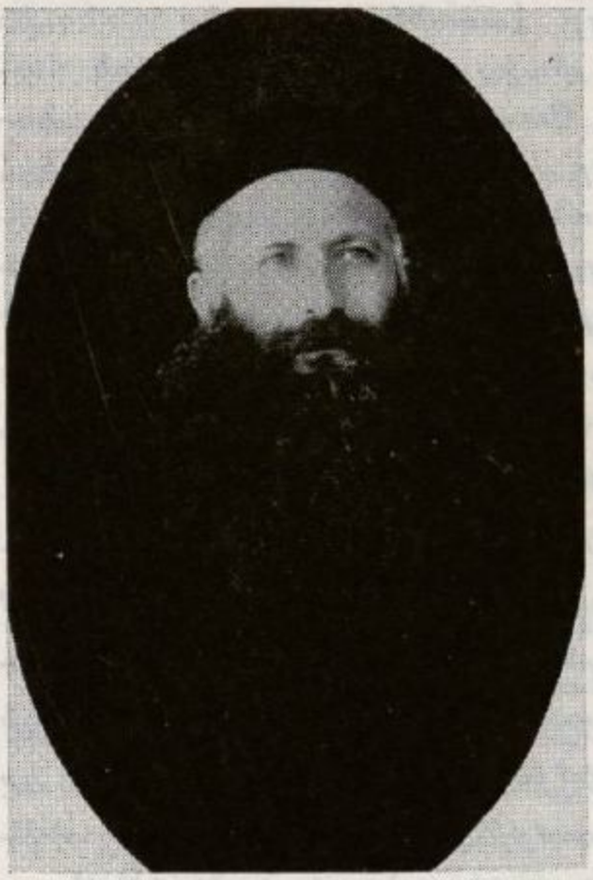

Տ. ՎԱՐԴԱՆ Ծ. ՎՐԴ. ՊԱՀՋԻՃԵԱՆ
Հայ կաթոլիկ եկեղեցւոյ Քաջ հովիւ

Հետեւեալ մեծաւորներով կառավարուած է վանքը. Հայր (Փաթրէ) Վինղէնցիօ, Փաթրէ Փրօսփէրօ, Փաթրէ Ա-մատիօ, Փաթրէ Սապպաթինօ որ եկեղեցին չինել տուած է, Փաթրէ Լուիճի, Փաթրէ Տիօ-նիսիօ, Փաթրէ Օտօրիկօ, Փաթրէ Սիլվէսթրօ, մինչեւ Ա. ընդհանուր պատերազմը, 1914: *Տարադրութենէն վերջը՝ Փաթրէ Մարիանօ, որ Հայ մըն էր Խարբերդցի եւ վերջը Հիւս. Ամերիկա մեկնեցաւ, եւ ամենավերջինը՝ Փաթրէ Նազարէն, որ Մարաչցի Հայ մըն էր: Այս մեծաւորներուն մէջ ամենէն կարկառունն էր Փաթրէ Սապպաթինօ:*

Փաթրէ Սապպաթինօ ընտիր տեսակէն լաւ քարոզիչ մըն էր, միեւնոյն ժամանակ պատմագէտ: Ուշադիրներ կ'ըսէին

անոր քարոզներուն: 1900 թուականին հայատառ թրքերէնով «Տուա Քիթապը» անունով կրօնական դիրք մը հրատարակեց որ ամէն Լատին կամ Կաթոլիկ ժողովուրդի տունը մուտ գտած էր: Շատ հայասէր եւ կրնայ ըսուիլ հայացած մարդ մըն էր: 1895–ի Յարդին 60–ի չափ ընտանիքներ վանքին մէջ պատըսպարուած են: Ինք անոնց անունդը հայթայթած է երեք ամիսի չափ:

Փաթրէ Սապպաթինօ Կիլիկիոյ աղէտին, 1909–ին, Քէսապ (Անտիոքի մօտ) կը գտնուէր: Շրջակայքի թուրքերը Քէսապի վրայ կը յարձակին թալանելու եւ Յարդելու համար: Քէսապցիները օր մը դիմադրելէ յետոյ կ'ամրոցին դիւղը պարպելով քաշուիլ դէպի Ֆապը Հասան Ֆէլլահ դիւղերը: Այդ միջոցին Փաթրէ Սապպաթինօ Յորեպանի մը եւ Քէսապցիի մը հետ կը փութայ, Լաւոդիկ կը հասնի, կը դիմէ չիտակ Ֆրանսական հիւպատոսարան: Իսկոյն այդ շրջակայքը գտնուող Ֆրանսական նաւ մը հրաման կ'առանայ փութալ դէպի Պասիթ, պզտիկ նաւահանգիստը որ Ֆապը Հասանի կողմը կը գտնուի: Մինչեւ այն առեն Քէսապէն փախչող ժողովուրդը հոն համախմբուած էր արդէն: Նաւը Պասիթ կը մօտենայ, թնդանօթով նշան մը կուտայ եւ բոլոր ժողովուրդը, մեծ ու պզտիկ, կամաց կամաց կուգան նաւահանգիստը եւ նաւը մտնելով Լաւոդիկէ կը փոխադրուին եւ Թուրք խուժանի հաւանական Յարդէն կ'ազատին: Այս ազատարար գործին մէջ Սապպաթինօն մեծ բաժին ունեցած էր:

1915–ի տարագրութեան շրջանին Փաթրէ Սապպաթինօ նորէն Քէսապ կը գտնուէր: Ինքը պատերազմի բերումով եւ Իտալացի ըլլալով անցագիրն առած էր Իտալիա մեկնելու համար, Քէսապէն մեկնեցաւ դէպի Պէյրութ: Քանի մը օր վերջ հոն կը լսէ որ Քէսապի Հայերն ալ պիտի տարագրուին, անմիջապէս Պէյրութէն եա կը դառնայ, այդ օրուան Քէսապի ականատես կամ դեկավար դէմքերը կանչել կուտայ եւ կը հարցնէ իրենց.— Պիտի ապստամբի՞ք այս Հայոց եղած անիրաւութեան դէմ: Այս խեղճ ժողովուրդը պիտի մեռնի Աբրբիոյ անապատներուն եւ փողոցներուն մէջ: Հակառակ անոր պնդումներուն, պատասխանը կ'ըլլայ ժխտական: Ատոր վրայ Սապպաթինօ նեղացած սրտով վանքէն դուրս կ'ելլէ, իւր խաչը ծառի մը կոճղին վրայ կը կախէ եւ կը սկսի ողբալ ու երգել բարձրաձայն Երեմիա Մարգարէի ողբը եւ չարունակ կրկ-

նելով.— Այս խեղճ ժողովուրդը Արաբիոյ անապատներուն մէջ պիտի մեռնի, մինչդեռ պէտք է որ Քէսապի լեռներուն մէջ կռուելով մեռնի:

Փաթրէ Սապպաթինօ մեռաւ Հալէպի մէջ 1934–ին, մինչ Հայուն յաւը պահելով իր սրտին խորը:

Անթէպու Ֆրանչիսկեանները ունէին նախակրթարան մը, դրեթէ 100–ի չափ աշակերտներով: Կ'ուսուցանէին թրքերէն, Ֆրանսերէն եւ մասամբ մըն ալ հայերէն: Անթէպի մէջ առաջին Ֆանֆառը (փողերախումբ) իրենք սկսած են:

80–էն 100 ընտանիքի չափ Լատին Կաթոլիկներ կային, որոնց մի մասը Հալէպէն եւ ուրիշ տեղերէ գաղթած Կաթոլիկներ էին եւ մնացածը 1915–ի ջարդէն վերջը Կաթոլիկ եղողներն էին:

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐԸ

Անթէպի մէջ Հայ Կաթոլիկներու տեղաւորման ճշգրիտ թուական մը չկրցի գտնել: Անոնց եկեղեցին չինուած է 1862–ին: Ակէ առաջ ուրիշ տեղ մը կը պատարագեն եղեր, ըստ 94 տարեկան ծեր կնոջ մը ըսածին: Սակայն յայտնի է որ Լիբանան գտնուող Կաթոլիկ վանքին հիմնադիրը Աբրահամ Եպիսկ. Արծիւեան Անթէպցի է: Ընդհանրապէս Անթէպի Հայ Կաթոլիկները «Ֆիրէնք» մականունով կը յորջորջուէին, Ֆիրէնք Յովհաննէս, Ֆիրէնք Յակոբեան, Ֆիրէնք Ձիրճի, Ֆիրէնք Կարապետ եւայլն: Արդեօք այդ յորջորջումը Ֆռանկիրներու հետ ունէ առնչութիւն ունի՞, յայտնի չէ:

Հայ Կաթոլիկները առանձին դպրոց չունէին, իրենց զաւակները Լատինաց վարժարանը կը յաճախէին: Այս եկեղեցին կառավարուած է Տէր Մանուկ, Տէր Սուքիաս, Տէր Քերովբէ, եւ ամենավերջինը Տէր Վարդան Վարդապետներով:

Տէր Վարդան ամենուս ծանօթ քահանայ վարդապետ մըն էր: Ինքը կրնար տարադրութենէ ազատուիլ: Երբ թուրք պաշտօնեաներ իրեն թոյլ կուտային Հալէպ փոխադրուիլ եւ Տէր Զօր չերթալ, ինքը մերժած է, ըսելով՝ «Իմ ժողովուրդս ուր որ երթայ ես այդ տեղը երթալու եմ»: Տէր Զօր աքսորուած է եւ բոլոր կարելին ընելէ վերջ անօթութենէ մեռած է հոն:

ՀՌՈՄԿԼԱՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Գրեց՝ Վ. ԵՐ. ՆԵՐՍԷՍ Ս. ՍԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Տ. ՆԵՐՍԷՍԻ ՕՐԸ

Օգոստոս ամսուն կիսուն մէկ դիշերն է։ Հռոմկլայի (Րում Գալա) ճիպլին դիւղը՝ Ուրֆայէն եւ Պէրճիկէն ժամանած Հայ ուխտաւորներու խրախճանքով կը յորդի։ Քանդի հետեւեալ օրը Ս. Ներսէս Շնորհալիի մահուան տարեդարձը՝ եւ նոյն առաւն Ս. Աստուածածնի վերափոխման օրը ըլլալով՝ առաւն կանուխ ուխտադնացութիւն պիտի ըլլայ դէպի Հռոմկլայ ուր կը հանդչին Շնորհալիին ոսկորները։

Ճիպլին հապիւ մէկուկէս ժամ հեռաւորութիւն ունի Հռոմկլայ բերդէն։ Այսաեղի դիւղացիները հինէն սովորութիւն ունին իրենց հողէ հարթ տանիքներուն վրայ մարդակներէ եւ ծառի ոստերէ չինուած «խայմէ»ներու–տաղաւարներու վրայ եւ «խոզ»երու (հիւղերու) մէջ անցնել ամբողջ ամառուայ դիշերները։ Ճիպլինի օդը շատ չոր է։ Արդ, այդ պայծառ դիշերներուն՝ բացօթեայ «խայմէ»ներու վրայ քնանալ շատ հեշտալի է։ Արեւմտեան զով ու մաքուր զեփիւռը դիւղացիներուն ճակատը չոյելով անոյշ քուն կը բերէ, եւ անոնց խոնջած մարմիններուն կազդուրում ու կենդանութիւն կը պարգեւէ։ Տարուան այդ բացառիկ դիշերուան մէջ, թէ՛ ուխտաւորները եւ թէ՛ դիւղացիները մինչեւ ուշ դիշեր արթուն են եւ իրենց ուրախ ու զուարթ երգեցողութիւններովը օդը կը թնդացնեն։

Իսկ մենք 12–15 տարեկան պատանիներու խումբ մը՝ կ'ուրոշենք այդ դիշերուան մէկ մասը անցնել «Գալա»–ի (Հռոմկլայի) ճամբուն վրայ գտնուղ այդիի մը մէջ, որպէսզի դեռ արշալոյսը չբացուած անկից չարունակենք մեր ուխտագնացութիւնը։ Մեր ազգականներէն Յաչեր Գաբրիէլեան (Բարեջանեան) կ'ըսէ. «Մեր այդիէն գատ յարմար այդի չկայ, օ'ն, երթանք»։

Եւ ահա Յաչեր, Յովհաննէս, Մըկըր, Գէվո, Յակոբ եւ

ուրիշներ, կը թողունք դիւղը արեմտեան կողմէն, և «Գալա»յի ճամբան բռնած կը քալենք դէպ ի Գաբօ (Գաբրիէլ) Էմմիհի այդին: Ո՛հ, դիւղի պարզունակ լաճերուն պատանեկան կեանքի անոյշ ու անմոռանալի յիշատակները...: Հոդ չունինք, տըրտմութիւնը մեղմէ հեռու է: Զոր հացի քանի մը կտորներ մեր ծոցերուն մէջ կը քալենք: Կ'երգենք, կը խնդանք եւ բարձր խօսակցութիւններով կը զուարճանանք: Գիշերուան այդ զուարթ պահերուն՝ իրենց կորեկի արտերուն եւ այդիներուն մէջ շըրջապտյտ կարդ մը հայրենակիցներ՝ իրենց չէն ու ուրախ երգերով ու «Թիւրքիւ»–ներով մօտէն ու հեռուէն մեր ուրախութեան կը մասնակցին: Կարծես թէ ամբողջ աշխարհի հրճուանքըն ու հեչտանքը եկած ու պարպուած են մեր սիրտերուն մէջ:

Այդ ուխտադնացութեան ուրախութենէն մեզ դրկել մահուան չափ տխուր էր: Հիմա որ այդ յիշատակելի օրերուն վրայէն 45–50 տարիներ անցած են, կը խորհիմ թէ այդ ուխտագնացութեան ուրախութիւնը որքան անդիմադրելի եղած ըլլալու էր, որ մեր սիրելի ծնողքը մեղի պէս մատաղ եւ անփորձ տղաքը չէին կրնար արգիլել այդպիսի ուխտագնացութենէ մը, որ երբեմն վտանգաւոր էր: Որովհետեւ երկու դեռերէ անցնելով պիտի լողնայինք ու լողայինք, եւ գահավէժ տեղերու վրայ պտոյտներ պիտի կատարէինք:

Կը քալենք ու վերջապէս Գաբօ Էմմիի այդիին մէջն ենք: Ինչեր եւ Ծովհաննէս, երկու հօրեղբօրորդիներ աստղերու լոյսին տակ մեզ կ'առաջնորդէին իրենց մեծ հօր այդիին քաղցրահամ խաղողները եւ «բէօչիւֆիւ» (պոչաւոր) մեղրի պէս քաղցըր թուզերը աւնուշ ընելու: Արտերու եւ այգեստաններու մէջ՝ ամառուայ գիշերները գիւղացի լաճերուն համար իրենց բացառիկ գեղեցկութիւնն ու թովչութիւնը ունին զորս քաղաքի պատանիները չեն կրնար ըմբռնել:

Ճիպլինը սարահարթ ըլլալուն՝ պայծառ գիշերուան մէջ աստղերը բացառիկ փայլուքիւնով կը չողան իրենց ծիրերուն մէջ: Մեր անկողինները կարմիր հող՝ իսկ վերմակները երկինք ունենալով պահ մը կը փորձուինք քնանալ: Կը դիտենք Մէծ Կաթինի (Յարդագողի) եւ ուրիշ աստղերու հոյլերուն խորհըրդաւոր գեղեցկութիւնը: Մեր քունը կը տանի: Չենք դիտեր թէ որքան քնացած ենք, ընդոստ կ'արթննանք, ու կը տեսնենք որ Հայկի հոյակապ համաստեղութիւնը հորիզոնէն բաւական բարձրացեր է: Կը պատրաստուինք մեր ուխտագնացութիւնը չարունակել: Կը լսենք մեր ուխտաւոր բարեկամներուն ձայները ալ, որոնք արդէն կը յառաջանան: Կը շարժինք, ու կը

մխանանք անոնց՝ ընդհանուրի ճամբուն վրայ, որ Գաբօ Էմմիի այդիին եզերքէն կ'անցնի:

Ակիւց անդին ճամբան խորդ ու բորդ է եւ ժայռոտ, թեթեւ ելեւէջներով: Բայց մենք այծեամի ճապերուն պէս կը ցատկենք իրարու վրայէն: Կը հասնինք Թուրք Մեւոյին ձիթենիներուն: Ակիւց վար պէտք է մեր ընթացքը չատ զգուշաւոր ըլլայ: Որովհետեւ ցից գառիվայրի մը գլուխը կը գտնուինք:

Մօտաւորապէս 800–1000 մէթր վար Եփրատ գետի գաշտը՝ գողը պիտի իջնանք: Տակաւ բացուելու վրայ եղող արշալոյսը մեզի կ'իմացնէ, որ արեւելեան գոները չուտ բացուելու վրայ են ցերեկի հզօր իշխանին առջեւ: Արշալոյսին այս ատօթ լոյսով՝ հեռուէն հո՞ն վարը խոր ձորին մէջ մեր առջեւը կը տեսնենք վեհափառ գետը, ու պիշերուան խոր լռութեան մէջ կը լսենք անոր խորհրդաւոր խուլ մրմունջը: Պատանեկան ներշնչումով կը հրճուինք. մեր սիրտերը կը ցնծուին աննկարագրելի ու անբաբբառ յոյզերով: Վերջապէս հսկայ գառիվայրը պրեթէ սահելով անվնաս կը հասնինք Եփրատի եզերքը:

Նաւը պատրաստ է, խումբ–խումբ կ'անցնինք մեծ գետին ալ ափը: Արշալոյսը լաւ բացուած է, բայց արեւը դեռ չէ ծագած: Տասը վայրկեան հեռաւորութենէն կը տեսնենք Պահլաւունիներու այդ նշանաւոր, վսեմաշուք ու հոյակապ Բերդաքաղաքը՝ Հռոմկլան: Բերդին վրայ ելլելու համար անոր արմատ. կողմէն կ'անցնինք Մարզրման գետակը: Այս անգամ մեր առջեւը ունինք հսկայ ցից գառիվեր մը զոր մագլցելով պիտի հասնինք Բերդաքաղաքին դագաթը: Մեր ելքին սկզբնաւորութեան կը հանդիպենք առաջին ամուր պահականոցին, որուն Մարզրման գետակին վրայ հսկող պատին մէջ ծակեր կան նետ եւ բարան գործածելու համար: Կամաց–կամաց բայց աշխոյժով կը բարձրանանք: Վերջապէս վերելքը պարտուած է, ու մենք հասած ենք բերդին դագաթը: Կը քալենք փլած պարիսպներու եւ քանդուած տուներու աւերակներուն վրայէն: Կ'անցնինք դեռ չփլած կարգ մը մութ տուներուն մէջէն: Եւ ահա առաջին անգամ մեր առջեւը կը տեսնենք դեռ իր պատերով ու պատուհաններով կանգնած չքեղ չէնք մը, որ մզկիթի վերածուած է: Հաւանաբար այս է Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսին չինել տուած այն «զեղապաճոյճ» տաճարը զոր չինեց ան իր հօրեղբօր Գրիգոր Գ. Պահլաւունիի չինել տուած «Հրաշագան դմբէթարդ» միւս եկեղեցին գերազանցելու համար: Այս չէնքին արեւմտեան կողմը սալայատակուած է քարերով: Իրր չէնքին գագաթը այս սալայատակին տեղ–տեղ կան ծակեր: Կիւլէսէր–

եան (աթոռակից կաթողիկոս) կը գրէ թէ այս սալայատակին տակը կայ «ընդարձակագոյն ամբար մը, որմնաբաժ, վիմափոր ուրիշ ամբարներով չինուած»: Մղկիթի վերածուած հոյակապ կաթողիկէի պատուհաններուն քարերուն վրայ մեզմէ ոմանք դանակներով կը փորագրէինք մեր անուննեերը: Այնթափէն, Օրուլէն եւ Էհնէչէն եկող ուխտաւորներն ալ հոս կը միանան մեզի: Կը շարունակենք մեր պատմը բերդին դէպ ի հարաւակողմը: Կիւլէսէրեան Սրբազան կը գրէ. «Քանի որ ըստ աւանդութեան (Տէր Ներսէսի) ուխտատեղին ճիշդ բերդին հարաւային կողմն է», հոս տափարակ գետնի մը վրայ մեր առջեւը կը պարզուի հոյակապ եկեղեցւոյ մը աւերակը, որուն պատերը հողով ծածկուած են, իսկ արեւելեան պատը կանգուն կը մնայ իր չքեղ ամբողջութեամբը, որ Եփրատ կը նայի: Նորէն Կիւլէսէրեան Սրբազան կը գրէ. «Այս պատին վերեւ երկու անկիւնները գեղեցիկ խաչեր փորագրուած են, չարահնար ձեռքերով եաքէն դիտմամբ եղծուած, բայց խաչերուն չորս անկիւնները հայոց սովորական արձանագրութիւններէն («Տէր, Յիսուս, Քրիստոս, Աստուած») «Ց» տառը միայն կրցած եմ նշմարել»: Իմ այցելութեանս առեն պղտիկ տարիքիս բերումով թէպէտ այնքան չէի հետաքրքրուիր պատմական արժէքներով բայց լաւ կը յիշեմ որ տարեց եւ հմուտ ուխտաւորներ պատին վերեւ նայելով «Յիսուս Քրիստոս» արձանագրութեան չուրջ կը խօսէին իրարու հետ: Անմիջապէս որ բոլոր ուխտաւորները կանգուն պատին առջեւ հաւաքուեցան առաուտեան ժամերգութիւնը սկսաւ «Հայր մեր»–ով եւ «Զարթիք փառք իմ, Զարթիք», շարականով, զոր անմահն Շնորհալին շարադրած էր այս կաթողիկոսարանին մէջ: Ճիշդ մեր դիմացը Եփրատի ձախ ափին վրայ հակող լեռներուն եռուէն արեւը տակաւ սկսեր է բարձրանալ՝ որուն ճառագայթները մեր աչքերը կը չլացնեն ժամերգութեան առեն: Բայց կարծես թէ մենք երկրէս բաժնուած ուրիշ փառաւոր աշխարհի մը մէջ կը գտնուինք, անոր երկնային լոյսովը ողողուած: Հոն՝ վարը կը տեսնենք խորունկ ձորի մէջ հանդարտ ու հեզասահ ափենաբուխ խորհրդաւոր Եփրատը: Կը յափշտակուին մեր հոգիները՝ բարեպաշտ ուխտաւորներու բերաններէն արտաբուխ Ալէլուներ կը բարձրանան վեր, ի յուշ ածելով փառաւոր անցեալի մը խնկելի յիշատակները:

Ցետ աւարտման ժամերգութեան, Բերդին արեւելեան լանջքին վրայ փորուած «Սաթըր» անուն հսկայ ջրհորը կ'այցելենք: Ջրհորը չուրջ երեք մէթր տրամագծով լայն բերան

մը ունի եւ բաց է: Բերանին քով պզտիկ դուռ մը բացուած է, ուակից մեզմէ ոմանք ներս կը մտնենք. յետոյ ջրհորին չուրջը չինուած ճամբայով կամաց-կամաց պտուտքելով վար կ'իջնանք: Այս ճամբան կառք մը անցնելու չափ լայն է: Ճամբուն եզերքը տեղ-տեղ մեծ լուսամուտներ բացած են, որոնց միջոցով ջրհորին բերանէն եկող լոյսը ճամբան կը լուսաւորէ: Ջրհորը 300 մէթրէն աւելի խորունկութիւն ունի, որ իր ջուրը եփրատէն կ'առնէ, որովհետեւ դեռ Բերդը եզերելով կ'անցնի:

Բերդին վերի մասերը այցելելէն ետքը մեր եկած նոյն ճամբով (ուրիշ ճամբայ չկայ) վար կ'իջնանք: Այս անգամ Մարզըման պետակին ալ ափը գոնուղ իրարահաղորդ վիմափոր սենեակները կ'այցելենք: Հոս տեղ-տեղ կը տեսնենք ոստայնանկի փոսեր: Աւանդութիւնով փոս մը կ'որոշեն եւ կ'ըսեն թէ հոն Շնորհալին կտաւ կը գործէր: Ամէնից վերջը ուխտաւորներ հոս աչխարներ կը մորթեն եւ կեր ու խումով խըրախճանութիւններ կը կատարեն: Կէսօրէն վերջը ուչ ատեն ճիպին կը վերադառնանք. երբեմն ալ կարպ մը ուխտաւորներով լեռներու վրայէն Էիճէշ կ'երթանք, որ մէկ ժամէն քիչ մը աւելի կը տեւէ: Հոս ալ մէկ օր ոտնակատարութիւն կ'ըլլայ:

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Հռոմկլայ կը գոնուի Փոքր Հայքի եփրատացւոց երկրին մէջ, որ Այնթապ եւ Քեսուն (Պէհեսնի) քաղաքներուն հետ եռանկիւն մը կը կազմեն. երկուքն ալ գրեթէ նոյն հեռաւորութիւնը ունենալով Հռոմկլայի — մօտաւորապէս 12–14 ժամ: Քէսուն կ'իյնայ Հռոմկլայի հիւսիսը՝ եփրատի մօտ եւ անոր ալ կողմը. իսկ Այնթապ Հռոմկլայի արեւմտեան կողմը:

Գերման յօդուածագիր մը կը գրէ, թէ Հռոմկլայ բնական ամրութեան տեսակէտով ամբողջ աչխարհին մէջ երկրորդ բերդաքաղաքն էր: Բերդին երեք կողմերը ապառաժուտ խորունկ ձորեր են որոնց մէջէն ջուրերու հոսկայ գանգուածներ հոսելով Բերդը կը շրջապատեն: Արեւելքէն վէհափառ մեծ եփրատը Բերդը եզերելով կ'անցնի: Մարզըման յորդախաղաց գետակն ալ արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն Բերդին ոտքերուն զարնուելով կը թափի եփրատին մէջ: Իսկ հարաւէն ապառաժեայ լեռը կոփելով՝ Բերդը զատած են աչխարհէն: Այնպէս որ այդ ժամանակի հրաչալիքներէն մէկը բսուելու չափ 25–30 մէթր լայնութեամբ, չուրջ 100 մէթր խորութեամբ եւ 150 մէթրէն աւելի երկարութեամբ մեծ մասամբ ապառաժ կոփելով՝ ուղղաձիգ

հսկայ ճեղքուած մը բացած են: Այսպէս Բերդը ապառաժեայ կղզիի մը վերածուած է:

Բերդը առեն մը Հռոմկլեցւոց պատկանած ըլլալուն համար, հաւանաբար Հռոմկլայ (Բում Գալա) անունը առնուած է հռոմ բառէն, ինչպէս Օրմանեան պատրիարք կ'ենթադրէ:

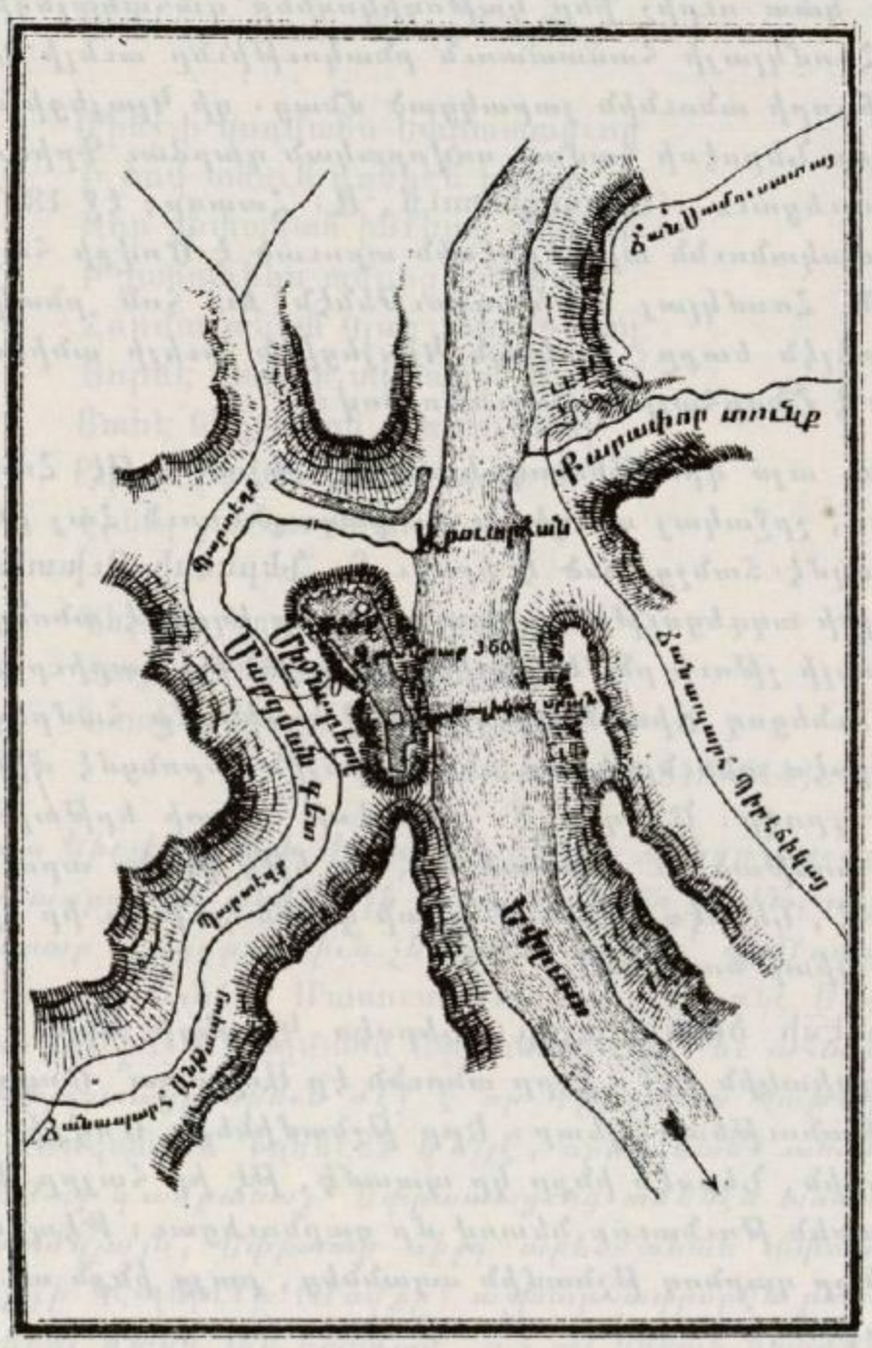

ՀՌՈՄԿԼԱ

(Հայր Ալիշանի «Շնորհալի եւ Պարագայ Իւր» գրքէն)

11–րդ դարուն Քէսուն (Պէհէսնի) կեդրոն ունենալով՝ երբ Գոզ վասիլ կամսարականի իշխանութիւնը կ'ընդարձակուէր, անոր դէհաւոր քերդերէն մին էր Հռոմկլայ: Այս ամուր բերդին հովանաւորութիւնը այն առեն կը տարածուէր մինչեւ Ամանոսի (Սեաւ լերան) մէջ գտնուող վանքերուն վրայ, որոնց առաջնորդն էր Գրիգոր Բ. Վկայասէր:

ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՑԻ

Ազգային եկեղեցական պատմութենէն կը հասկնանք, որ Թէպէտ Հռոմկլայի կաթողիկոսութիւնը հիմնող առաջին կաթողիկոսը եղաւ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի, Շնորհալիի եղբայրը, եւ իրմէ զատ ուրիշ ինը կաթողիկոսներ գահակալեցին հոն, «Բայց Հռոմկլայի հաստատուն բնակութիւնը աւելի Ներսէսէ քան Գրիգորի անունին յարակցած մնաց. դի Կլայեցի մակդիր անունը որ Ներսէսի համար սովորական դարձաւ Գրիգորի երբեք չարուեցաւ», (Ազգապատում, Ա. Հատոր, էջ 1377): Կլայեցի մականունն ալ Ներսէսին արուած է Մովքի հայրապետանոցէն Հռոմկլայ փոխադրութենէն եւ հոն բնակութիւն հաստատելէն ետքը: Սակայն Կլայեցիէն աւելի անիկա ճանչցուած է Շնորհալի պատուանունով:

Մենք այս գրութիւնով կ'ուզենք չհաշուել, թէ Հռոմկլան, արդարեւ, չրջակայ գիւղերու եւ քաղաքներուն Հայ բնակչութեան կողմէ ճանչցուած է իբրեւ Տ. Ներսէսի Ուխտատեղիի: Շնորհալիի ազդեցութիւնը չատ զօրաւոր եղած է անոնց վրայ: Զարմանալի չ'ըլլար ընթերցողին երբ լսեմ թէ հարիւր Հայ ընտանիք ունեցող ձիւղին գիւղին մէջ աւեն մը համրեցի 50–ի չափ Ներսէս անունը կրող անձեր կային, որոնցմէ մին է այս տողերը գրողը: Մնողքս Տ. Ներսէսի ուխտի երթալով՝ Աստուծոյ աղօթած եւ ուխտած են, որ եթէ իրենց արու զաւակ մը չնորհէ, Ներսէս անունով պիտի կոչեն զայն եւ իր արբանեան դրծին պիտի նուիրեն:

Ներսէսի ծննդավայրը: Ներսէս Կլայեցի ծնաւ 1100–ին Մովքի դղեակին մէջ: Հօրը անունն էր Ապիրատ՝ Մովքի փոքր Հայ իշխանութեան պետը: Երբ թշնամիները Մովքի դղեակը պաշարեցին, Ներսէս ինքը կը պատմէ, թէ իր հայրը Ապիրատ կռիւի աւեն թունաւոր նետով մը զարնուեցաւ: Թէպէտ Ապիրատ դինքը զարնող թշնամին սպաննեց, բայց ինքն ալ թոյնին ազդեցութենէն մեռաւ:

Բայց ո՞ւր է Մովը կամ Մովքը ուր Ներսէս ծնաւ: Մովքի աշխարհագրական դիրքը վիճաբանութեան առարկայ եղած է: Աւեն մը կը կարծուէր թէ Մովք բառը Խարբերդի կէօլճիւկցի է: Սակայն Տ. Բարսղէն Ծ. Վ. Կիւլէսէրեանի (յետոյ աթոռակից կաթողիկոս) «Մովք, Տլուք եւ Հռոմկլայ» անունով հրատարակուած գիրքը զարգացնողը յեղաշրջեց: Ըստ Կիւլէսէրեանի առուղածին՝ Մով կամ Մովք կը գտնուի Եփրատայինեբու երկրին մէջ, (էջ 2): Այս փաստը կը բերէ նախ Ն. Շնոր-

հալիի դրութենէն, որ հայրապետական աթոռին Ծովք դպեա-կէն Հռոմկլայ փոխադրութենէն տասը տարի եաքը, 1151-ին դրուած է: Շնորհալին կը գրէ.

Մասուտ սուլթան Յեկոնացւոց
Եկեալ աշխարհ Գերմանացւոց (*Գերմանիկացւոց*)
Առեալ զաւանս խաղաբայնոց
. . . . . .
Մինչ ի կողմանս Եփրատացւոց
Ի ծով անուն դղեկէն եկեալ
Զոր սեփական իւիեան շինեալ
Ի յանուանիկս ամրոց հասեալ
Հռոմայական կլայ յորջորջեալ
Յորմէ նախնի տիրացն ելեալ
Յահէ նեղչացրն փախուցեալ
Ըզսա կամաւ սրմին տրեալ
Լինել յաւէտ սեփականեալ:
. . . . . .
Ներսէս եղբայր հայրապետի
Հայոց մեծաց Գրիգորիսի
Նստի ի կլայն Հռոմականի:
(*Տաչեան*, էջ 513–514):

Ապա Կիւլէսէրեան Սրբազան կ'ըսէ. «Շնորհալւոյ տողերը աչխարհագրական անվիճելի ճշդութիւն մը ունին, որուն դըժ-բախտաբար ուչադրութիւն չեն դրած անոնք՝ որ Ծովքը մինչեւ Խարբերդ կը տանին: Մասուտ Սուլտանը կ'առնէ Մարաչի ա-ւաններդը, «Մինչ ի կողմանս Եփրատացւոց». եւ ահա այս կող-մերը Եփրատայիններուն մէջ է որ Գրիգորիս Կաթողիկոս իր չինած «Ծովանուն Դղեկէն» կ'ելլէ, որովհետեւ անառիկ չէր, եւ կ'երթայ կ'ամրանայ՝ Եփրատացւոց ամենէն անառիկ բեր-դը, Հռոմկլայն, Եփրատի ճիշդ արեւմտեան ափանց վրայ: Խարբերդի կէօլճիւքը (Ծովքը) աչխարհագրօրէն բնաւ Եփրա-տացիներու մասը չեն կազմած, ո՛չ ալ կրնան կազմել»:

Կիւլէսէրեան իր տեսակէտը հաստատելու համար ուրիչ փաստ մըն է յառաջ կը քչէ ու կ'ըսէ. «Անտիոքի իչխան Բը-նաղտ կ'ասպատակէ իր իչխանութեան սահմանակից Ալիքսայ երկիրը, ուր է նաեւ կաթողիկոսին բերդը, «որ կոչի Ծով»: Յայտնի է որ Բընաղտ՝ Ծովայց (Խարբերդի) աչխարհը չաս-պատակեց, որ չատ հեռի էր Անտիոքի սահմաններէն: Ալիքսայ երկիր ըսուածը Եփրատացւոց մէջ Տանօթ Տիւլիւֆ գաւառն էր, եւ այս գաւառը Անտիոքի իչխանութեան սահմանին մէջ էր: Ծով

կամ Ծովք բառածը ոչ թէ լիճ մըն է կամ կէօլճիւք մը, այլ բերդի կամ դղեակի անուն: Մեր յառաջ բերած պատմական բոլոր վկայութիւններուն մէջ խոկապէս ծովի (լիճի) գաղափար տուող բառ մըն ալ չկայ: Ծովը Կաթողիկոսին Բերդն է, եւ այս Բերդը ոչ անառիկ, որ կը գտնուի Տլուք գաւառին մէջ եւ ոչ ուրիշ տեղ մը»:

Հայր Ղ. Ալիշանի մէկ գրութիւնն ալ որոշ լոյս կը սփռէ Ծովքի դիրքի մասին. ան կը գրէ. «Իր (Գրիգորիս Կաթողիկոսի) առաջին նստած տեղն հաւանօրէն էր այն Շուղը անապատի վանքը, ուր եւ Բարսեղ նստէր հրամանաւ Մեծ Վկայասէրին, կամ թէ երբեմն հոս եւ երբեմն ի կարմիր վանս նստէին երկոքին հարազատքն, Գրիգոր եւ Ներսէս, որոնք երբ լսեցին Անոյ նորէն նուաճիլն ի Փառլունէ յամին 1125, ելան եկան իրենց ծննդեան տեղը եւ հայրենի տունը, ի Ծով, զոր հայրերնին Ապիրատ ամրացուցեր էր... Եւ նոյնիսկ Շնորհալին թէ վիպասանութեան մէջ, թէ 30 տարի եռեւ Հաւատոյ Բանին յիշատակին մէջ՝ զծով միշտ դղեակ կ'ըսէ, եւ ոչ երբեք լճի նկարագիր կուտայ: Ուրեմն այս տեղս իրենց առջի բնակած տեղն՝ Մեաւ լերանց վանքերէն չատ հեռու չէր: Աթոռն քիչ-քիչ կամ իրր ոտն ոտ կը տեղափոխէր. հաւանօրէն Մարաշու եւ Ալիպապու միջոց տեղ մը. վասնզի հաւատաւոութեամբ կ'ըսուի որ Անաիոքայ լատին իշխանութեան ատեմանն էր, եւ յատուկ գաւառը Տլուք կ'ըսուէր»: (Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ 95–97): Ըստ Ալիշանի ճշդումին Ծովքի արքեպիսկոպոսական մերձաւոր դիրքը կը գտնուի «հաւանօրէն Մարաշու եւ Անթապու միջոց տեղ մը»:

Կիւլէսէրեան եպիսկոպոս վերոյիշեալ պատմական ճշդումները ընդլէն յառոյ կ'աւելցնէ իր անձնական պտոյտներէն քաղած տեղեկութիւններն ալ: Անթապէն 4–5 ժամ հեռաւորութիւնով՝ հիւսիս-արեւմտեան կողմը պզտիկ լեռնաշղթայ մը կը բարձրանայ: Տեղացիները այս լեռը կը կոչեն Սօֆ Տաղը (Սօֆ Լեռ), որ աշխարհագրօրէն ճանչցուած է Քիւրտ Տաղը անունով, ուր մեծ մասամբ կը բնակին Քիւրտերը: Իրր ուսանող Տարսոն Գոլէճ երթալու եւ վերադառնալու առեն, եւ ուրիշ առիթներով այս լեռներու մէջէն քանի անգամ անցած է այս յօդուածը գրողն ալ, տարբեր ճամբաներով:

Ըստ Կիւլէսէրեանի այս լերան սարերը բաժնուած են երկու խումբի. Պէօյիւք Սօֆ (Մեծ Սօֆ) եւ Քիւչիւք Սօֆ (Փոքր Սօֆ) անուններով: «Մեծ Սօֆը կ'ընդգրկէ հարաւային արեւելեան ամենաբարձր սարերը: Եւ մեր հետազօտութեան տե-

ղագրական բուն կէտը Մեծ Սօֆին է», կը գրէ Կիւլէսէրեան, «իր առջեւ փռուած այդ դեղեցիկ հովիտով կամ դաշտապեմ-նով, որուն կից, հիւսիս-արեւելեան կողմին վրայ կը բարձրա-նայ բլուրի մը, կամ սար մը: Այդ բլուրը կամ սարը, որու գագաթին տրամագիծն է 5–6 մէթր, հիմա կ'ըսուի «Գա-լա» (կլայ, բերդ, դղեակ):

Ծովի կամ Ծովքի ճշգրիտ դիրքի մասին աւելի լուսաբան-ուելու համար՝ հոս կ'արժէ Տօքթ. Յարութիւն Տէր Ղազար-եանի գաղափարն ալ չօշափել: Տօքթ. Յ. Տէր Ղազարեան՝ Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճի շրջանաւարտներէն բնիկ Մարաշ-ցի՝ 70–75 տարեկան պատկառելի դէմք մըն է, որ ներկայիս կը բնակի Հալէպի մէջ: Շատ մը խելամուտ անձնաւորութիւններէն լսեցի, որ Կիլիկեան պատմութիւնը անոր պէս դիտցող քիչ կը գտնուի: Որքան որ դիտեմ թէպէտ հրատարակած դիրք մը չունի, բայց բաւական քննադատական յօդուածներ տարածած է «Բազմավէպ»-ի եւ ուրիշ թերթերու մէջ, չակերով մանա-ւանդ մեր նիւթին վերաբերող սխալ գաղափարները: Մօտերս իրեն հետ երկարօրէն խօսակցելու պատիւը ունեցայ, եւ հիա-ցայ իրեն ուղղած հարցումներուս՝ հեղինակութեամբ իր տը-ուած մանրամասն տեղեկութիւններուն: Ինծի կարդաց մեր նիւթին վերաբերեալ իր գրած երկու յօդուածները դարս հրա-տարակութեան համար պիտի ղրկէ թերթերուն: Ինծի ըսաւ, թէ Կիւլէսէրեան վէհափառ ողջ եղած ատեն անոր հետ անձամբ տեսակցելով, Ծովքի դիրքի մասին չարք մը ճշդումներ ըրեր է: Տօքթ. Տէր Ղազարեան իր համոզումներուն մէջ հաւատար է իր պատմական գրական հետազօտութիւններէն աւելի իր անձ-նական այցելութիւններուն կամ պատմաններուն վրայ յենած ըլլալուն համար: Շատ դժուարութեամբ եւ խնամքով իր գծած Կիլիկիոյ մէկ դեղեցիկ քարտէսը ցուցուց ինծի, որ իսկապէս սքանչելի էր:

Տօքթ. Տէր Ղազարեանի ատուգածին համաձայն, Ծովքը թէպէտ Կիւլէսէրեանի նկարագրած Եփրատացւոց երկրին մէջ է, բայց Ծովքի դղեակը իր բացատրած վայրէն բաւական հե-ռու եւ տարբեր տեղ մըն է: Ինչպէս տեսանք, Կիւլէսէրեան կը յայտնէ, թէ «Ծովք կամ Ծով բառածը ոչ թէ լիճ մըն է կամ կէօլճիւք մը, այլ բերդի կամ դղեակի անուն»: Յետոյ կ'ա-ւելցնէ. «Մեր հետազօտութեան տեղագրական բուն կէտը Մեծ Սօֆին է իր այդ դեղեցիկ դաշտապեմինով, որուն կից, հիւսիս-արեւելեան կողմին վրայ կը բարձրանայ բլուր մը կամ սար մը: Այդ բլուր կամ սարը որուն գագաթին տրամագիծն է 5–6 մէթր, հիմա կ'ըսուի «Գալա» (կլայ, բերդ, դղեակ). (ընդ-

գրծումը մերն է)։ *Տոքթ. Տ. Ղազարեան կ'ըսէ որ Կիւլէսէրեան Սրբազանի բացատրած եւ որոշած դղեակը միայն 5–6 մէթր տրամագիծ ունի, եւ զարմացումով կը հարցնէ, «5–6 մէթր տրամագիծ ունեցող դղեակ կ'ըլլա՞յ...»։*

Ինչպէս Կիւլէսէրեան իր անձնական պատկերին վրայ կ'աւելցնէ Ալիշանի այն բացատրութիւնը, թէ «Ծովքը Մարաշու եւ Անթափու մէջտեղ մըն է», Տոքթ. Տէր Ղազարեան կ'ըսէ. «Մարաշու եւ Անթափու միջեւ Արապանի մօտերը լիճ մը կայ «Կէօլ Պաշը» անունով որ Կիւլէսէրեանի բացատրած Ծովէն կամ Սօֆէն 35 քիլոմէթր դէպ ի հիւսիս կը գտնուի։ Այս լիճը 12 քիլոմէթր երկարութիւն եւ 7 քիլոմէթր լայնութիւն ունի, որուն մէջ կը գտնուին ցայտուն ապրիւրներ եւ լիմոններ կչռող մեծ ձուկեր։ Հոս շատ օրեր պատկաններ կատարելով՝ լիճին շուրջ տեսած եմ մեծ դղեակի աւերակներ»։ Ցետոյ Տոքթոր Տէր Ղազարեան պատմութենէն իր գտած սա դրուագն ալ կարդայ լսենք. «1514–ին Սօֆ անուն թուրք բռնակալ մը՝ խնդրոյ առարկայ Ծովքի այս շրջանը գրաւեց։ Եւ հիմա թուրքերու մէջ Սօֆ անունով կոչուող մարդիկ գտնել դժուար չէ։ Հետեւաբար, թէպէտ մարդ շատ դիւրութեամբ կրնայ փոքանալ «Սօֆի» բառը իբր «Ծով»–ի ազատագեալ մէկ ձեւը ընդունելու, բայց շատ հաւանական է, որ լեռը բռնակալի անունով կոչուած պիտի ըլլայ»։ Վերջապէս Տոքթորը եզրակացնելով կ'ըսէ. Ծովք կամ կէօլճիւկ բառացը ոչ Խարբերդի մէջ է եւ ոչ ալ Սօֆի մէջ, ինչպէս Կիւլէսէրեան կ'ըսէ, հապա Մարաշի եւ Անթափի միջեւ Արապանի մօտերը եղող «Կէօլ Պաշը»–ն է, որը Թրքական մանաւանդ քարտէսներու մէջ գծուած կը տեսնուի, եւ որուն երկարութիւնը 12 քիլոմէթր եւ լայնութիւնը 7 քիլոմէթր է. ինչպէս առաջ յիշեցաւ»։

ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍԻ ՆԱՀԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Ծով դղեակին մէջ աչքառու եկած այս երկու ուշիմ եղբայրները պահ մը փոխադրենք Ամանոս լեռան Շուղրի վանքը, իրենց նախնական կրթութեան վերաբերմամբ։ Ծովքի իշխան Ապիրատ մեռնելէն ետքը՝ Ամանոսի առաջնորդ Գրիգոր Բ. վրկայասէը Գրիգորը եւ Ներսէսը իր հոգածութեան եւ խնամքին տակ առաւ, որոնք իր կրտսեր քրոջ թոռներն էին։

Ամանոս լեռներու դիրքը յարմար եւ ապահով տեսնելով 11 դարու կիսուն մէջ շատ վարդապետներ Հայաստանէն գաղթելով՝ հոս վանքերու մէջ համախմբուած էին։ Ազգային եկեղեցական պատմութեան մէջ՝ իր խմաստութիւններով, վար-

քով եւ գործունէութեամբ նշանաւոր դարձած Գրիգոր Բ. Վկայասէր այս առեններս Ամանոս լեռներու առաջնորդն էր, որ 1060–ին Ծամնդաւի մէջ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ: Տոքթ. Տէր Ղազարեանի առուգածին համաձայն Ծամնդաւ հիմա թըրքական Ակիպիյէ գիւղաքաղաքն է, որ կը գտնուի Կոկիսոնի (Կէօքսիւն) եւ Ալպըսթանի հիւսիսը: Գրիգոր Բ. Վկայասէր հազիւ մէկ տարի կաթողիկոսութիւն ընկլէն յետոյ՝ մեծ ուղեւորութեան մը ձեռնարկեց: Այցելեց Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս), Կ. Պոլիս եւ հուսկ յետոյ Հայաստան: Ինքը լաւ տեղեակ էր յունարէն լեզուի եւ դրականութեան, «մասնաւոր սէր ունենալով մարտիրոսներու վկայութիւններուն», դանոնք հաւբէրնի թարգմանեց. եւ ասոր համար կոչուեցաւ Վկայասէր:

Հոս միջանկեալ պատմական դէպք մը յիշենք մեզ Հայերուս եւ Վկայասէրի կապակցութեամբ: 1094 թուականին Քրիստոնեաները նեղութիւն կը կրէին այլազգի Սելճուքեաններէն եւ Եգիպտացիներէն: Մանաւանդ Երուսաղէմի սրբավայրերը այցելելու առեն անոնք չատ հալածանքի եւ դժուարութիւններու կ'ենթարկուէին իսլամներու կողմէն: Պետրոս անունով Ֆրանսացի կրօնաւոր մը, պաղեստինէն վերադարձին, ամբողջ Եւրոպան իսլամութեան դէմ չարժեց իր քարոզութիւնով, որպէսզի Քրիստոնեաները երթան ու սրբավայրերը ազատեն իսլամներու ձեռքէն: Ուրբանոս Բ. Պապը «Քրիստոնեաները պինդ մեզմս թողութեան խոստումով», ու մեծ ամբոխ մը Պետրոսի գլխաւորութեամբ ճամբայ ելաւ 1095–ին Սուրբ երկիրը ազատելու: Անոնք կարմիր կաւէ խաչեր դրած էին իրենց կուրծքերուն վրայ: Խաչակիրներու այս մեծ բազմութիւնը ամբողջովին կորսուեցաւ հիւանդութիւններու եւ դժուարութիւններու երեսէն եւ այլազգիներու սուրէն:

Այս ձախորդութենէն ետք՝ եւրոպական խաչակիրներ երկրորդ փորձի մը ձեռնարկեցին: Առանք Կիլիկիոյ ճամբով յառաջացան: Այս միջոցին Հայ իշխաններ խաչակիրներուն չատ օգնեցին ռազմապիտակաս տեղեկութիւններ տալով եւ դանոնք պարէնաւորելով: Վերջապէս կէս միլիոնի չափ մարդ զոհ տալէն յետոյ 1099–ին Երուսաղէմը գրաւեցին: Այս պահուս Գրիգոր Բ. Վկայասէր կը գտնուէր Երուսաղէմի մէջ: Պատմութիւնը կը վկայէ թէ Վկայասէրը Քրիստոնեայ զինուորներուն գործնականապէս զգալի օգնութիւններ մատուցած ըլլալուն համար՝ այլազգիներ մտադրեցին մեռցնել զանիկա, բայց հրաշքով ազատուեցաւ: Կ'ըսուի նաեւ թէ Եղեսիոյ եւ Անտիոքի բազմաթիւ Հայ գաղութներու մէջ կային «ազատ դասակարգէ

Հայ պինուորականները», որոնք Քրիստոնեաներու կողքին կը պատերազմէին այլազգիներու դէմ։ Բայց Լատիններուն դժբախտաբար Հայերու այս մեծ օգնութիւններուն հանդէպ ապերախտ պանուեցան։

Երբ Վկայասէրը ծերացաւ, Գող Վասիլ Կամսարական պանիկա Ամանոսէն փոխադրեց Քէսուն (Պէհէսնի), ուր իր իշխանուհի սիկնոյը հոգածութեամբ շատ դուրդուրանքով կը խնամէին ծեր հայրապետը իր վերջին օրերուն մէջ։ Երբ Վկայասէրը զգաց թէ ալ մահը իրեն շատ մօտեցած է, կանչեց Բարսեղ Կաթողիկոսը եւ Վասիլ իշխանը, եւ յանձնարարեց որ պատանի Գրիգորը կաթողիկոս ձեռնադրեն յետադային։ Վկայասէրը խոր ծերութեան մէջ բնական մահով վախճանեցաւ 1105–ին Քէսունի կարմիր վանքին մէջ, եւ հոն ալ թաղուեցաւ։

Վկայասէրի վախճանումէն ետքը Բարսեղ Կաթողիկոս Գրիգորը եւ Ներսէսը կարմիր վանքին առաջնորդ Ստեփանոս վարդապետին խնամքին յանձնեց կրթութեան համար։ Ստեփանոսը 18 տարեկանին քարոզել սկսած եւ երիտասարդութեան հասակին մէջ Բարսեղ Կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալուն համար իբր Մանուկ մականունով ճանչցուած է։ Այս կրօնականը կարմիր վանքը չատ զարգացուց։ «Եւ աւելի եւս հռչակուեցաւ իր աշխատութիւնէն ելած նշանաւոր անձերով, որոնց ղլուխը պէտք է արձանագրուին Գրիգոր Պահլաւունի Կաթողիկոսը եւ իր եղբայրը՝ Ներսէս Շնորհալին։ Այս երկուքին ընկերակիցներէն էին Իգնատիոս Շնորհալի, Սարգիս Շնորհալի եւ ուրիշներ ալ։ Շնորհալի մականունին կրկնումը մտածել կուտայ թէ այդ կոչումը որոշիչ պատուանուն մը եղած է Շուղրի կամ կարմիր վանքի աշակերտութեան մէջ» («Ազգապատում», էջ 1336)։ Ներսէս իր ընկերակիցներուն նշանաւորագոյնը ըլլալուն համար Շնորհալի պատուանունը իր անուան վակցած մնացած է։

Բարսեղ Կաթողիկոս մեռնելէն առաջ Գրիգորը եպիսկոպոս ձեռնադրեց։ Գրիգոր թէպէտեւ տարիքով մատաղ, բայց վարքով ու բարքով մաքուր. եւ մտային պայծառմներով ու կարողութիւնով եւ ալ ֆիզիքական վայելուչ կերպարանքով յարմար էր կաթողիկոս ընտրուելու։ Ուստի եպիսկոպոսներու միաբան հաւանութեամբ Գրիգոր 20 տարեկանին կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ Քէսունի կարմիր վանքին մէջ, որ արդէն հայրապետութեան աթոռանիստ տեղն էր։

12 դարու սկիզբները Վասիլ Կամսարական՝ Քէսունի իշխանութիւնը կորնգնելէ յետոյ կարմիր վանքին մէջ հայրապետանոցը կը վառնդուէր։ Ուստի Գրիգոր իր իմաստութիւ-

նովը հայրապետանոցը Կարմիր վանքէն փոխադրեց Ծովք կամ Տլուք, իր ծննդավայրը, ուր իր եղբայրը Վասիլ կ'իշխէր: Փոխադրութեան թուականը կը կարծուի ըլլալ 1116–ին:

Քէսունի պրաւումէն յետոյ Հռոմկլայ վիճակեցաւ Ճօսլին անուն Լատին կոմսի մը ձեռքը անցնիլ: Ճօսլին իր իշխանութիւնը նախ հիմնած էր Մարաչի մէջ՝ պրաւելով գայն Ցոյնեբէն: Յետագային եղաւ նաեւ Եղեսիոյ (Ուրֆայի) իշխանը: Բարեբախտաբար Ճօսլին բարի եւ ազնիւ անձ մըն էր, եւ չատ համակրանք ունէր Ծովքի դերդաստանին հանդէպ: Այս թուականներուն Սելճուքներու արշաւանքները անպակաս ըլլալով՝ Ծովքի Հայերը չարունակ կը նեղուէին անոնց յարձակումներէն: Ուստի Գրիգոր Կաթողիկոս խոհեմութիւնը ունեցաւ եկեղեցւոյ Թանկապին սպասները տանիլ եւ Հռոմկլայի ամուր Բերդին մէջ դնել: Եւ Ճօսլինի կինը որ Թորոս իշխանին հօրաքոյրն էր, յանձնառու եղաւ «Աւանդին պահպանութիւն ընել»:

Բայց երբ վերջապէս Ճօսլին Հալէպի իշխան Նուրէտինի ձեռքը ինկաւ եւ հոն գերութեան մէջ մեռաւ, Ճօսլինի կինը մտադրեց Եւրոպա անցնիլ, ուր կը գտնուէր իր որդին: Սակայն Եւրոպա գտնալէն առաջ պարապանները այնպէս մը բերին, որ Հռոմկլայի Բերդը իրր աւանդ յանձնեց Գրիգոր Կաթողիկոսին, որուն եղբայրը Վասիլ ալ գերութեան մէջ էր: Այս առթով հայարիւն կինը նաեւ ըսած էր կաթողիկոսին, թէ եթէ իր որդին Եւրոպայէն չգտնայ, «Լաւ է Բերդը քեզի տալ քան թէ օտարներուն»: Եւ քանի որ Ծովքը ապահով չէր իրր կաթողիկոսանիստ վայր, Գրիգոր կը թողու Ծովքը եւ կը հաստատուի Հռոմկլայ, որ ինչպէս տեսանք արդէն կանուխէն հոն պահեստի դրած էր եկեղեցւոյ Թանկապին սպասները:

Եւ իսկապէս երբ Ճօսլինի կինը Եւրոպա գնաց՝ իր որդին արեւելք դարձաւ Հռոմկլային տիրանալու: Բայց տեսաւ թէ այլազգիները տիրապետած էին շրջակայ դաւառներուն, անոնց մէջ բնակիլ վտահելի չէր իրեն համար: Գրիգոր եւ Ներսէս երբ անոր այս միտքը հասկցան, Հռոմկլայի սեփականութիւնը գնեցին փոքր գնով մը: Ու Ճօսլինի տիրապետութեան սկիզբը 1150–էն կրնանք հաշուել: Հռոմկլային տիրանալէն յետոյ երկու եղբայրներ իրենց դղեակը զարդարեցին եւ կաթողիկէ մըն ալ շինեցին ուրիշ յարակից շէնքերով մէկտեղ, որոնցմէ ոմանց պատերը կանգուն կը մնան մինչեւ այսօր:

Ներսէս թէպէտ հինգ տարիով պզտիկ էր Գրիգորէն, բայց դիտութիւնով զարգացած ըլլալուն՝ իր գերազանցող գործունէութիւնովն ալ աչ բազուկն էր կաթողիկոսին: Ըստ ոմանց

վկայութեանց, չատ հաւանական է որ իր մատաղ տարիքին, այսինքն, 25 տարեկանին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ իր եղբօրմէն: Իսկ երբ կաթողիկոս յառաջացած տարիքի բերումով չատ տկարացած եւ հայրապետական գործերը վարելու ալ անկարող դարձած էր, Հռոմկլայի մէջ գումարուած ժողովի որոշումով՝ Ներսէսը իր տեղը կաթողիկոս ձեռնադրեց 1166–ին, Մաղկազարդի օրը, Ապրիլ 17–ին, եւ ինքը Գրիգոր Գ. կաթողիկոս՝ Ներսէսի կաթողիկոսանալէն գրեթէ տասը ամիս վերջը՝ 1167–ին վախճանեցաւ եւ Հռոմկլայի Բերդին մէջ թաղուեցաւ իր շինած կաթողիկէին մօտ:

ՇՆՈՐՀԱԼԻԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Իւրաքանչիւր ճշմարիտ Հայ Քրիստոնեայի սրտին խօսող պանծալի իրականութիւն մըն է, թէ Հայ Եկեղեցական պատմութեան մէջ Շնորհալի նշանաւոր եղած է իր գրական ճոխ արտադրութիւններով: Եւ անշուշտ բնական կը թուի թէ անոր գրական աշխատասիրութիւնները արտադրուեցան կաթողիկոս ըլլալէն առաջ, երբ տակաւին հայրապետական զբաղումներով ծանրաբեռնուած չէր եւ աթոռի պատասխանատուութենէն զերծ էր: Եւ արդէն իր գրած առակները եւ հանելուկները «աւելի երիտասարդական աւիւնի գործեր են քան ծերացած տարիքի»: Եդեսիոյ Ողբն ալ բնականաբար պէտք է քաղաքին գրաւուած տեղը, այսինքն, 1144–ին գրած ըլլայ:

Ներսէս Շնորհալին բառին լայն առումով բանաստեղծական եւ երաժշտական ձիրքերով օժտուած եկեղեցական մըն էր: Ասիկա այս ձիրքերը գործածեց Եկեղեցին հարստացնելու եւ բարեկարգելու համար: Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին չատ բան կը պարտի Ներսէսին իր չարաշարած չարականներուն, մեղեդիներուն, երգերուն, տաղերուն եւ ճայնագրած եղանակներուն համար: Անոր գրական այս դանձերը եթէ եկեղեցիէն վերցուին, ժամերգական արարողութիւնները կ'աղքատանան: Անոր գրութիւնները իմաստով չատ խորունկ եւ վեհ են, որ իրական հաւատացեալին հոգին կը վերացնեն: Անիկա ունի գործածած այնպիսի բառեր եւ ոճեր զորս հասարակ հաւատացեալ մը չկրնար լրիւ հասկնալ: Անգամ մը «Նայեցայ Սիրով» երգէն դժուարիմաց բառ մը հարցուցի բարձրաստիճան կղերականի մը: Անիկա պատասխանեց. «Շնորհալին ունի կարգ մը բառեր և ինքնայատուկ ոճեր որոնք իմաստով չատ խոր են»:

Պատմիչները կը վկայեն, թէ Ներսէս իր այս բանաստեղծական եւ երաժշտական ոէրը ի սպաս դրաւ նաեւ եկեղեցիէն

դուրս երդուելիք երդերուն, որպէսզի մարդիկ հոգեւոր երգերով ուրախանան եւ ոչ թէ «վայրապար ձայներով»: Նոյնիսկ «Ցիշեսցուք ի գիշերի»–ի եւ «Զարթիք փառք իմ» երգերը, որ ժամերգութեան մէջ մտած են, գրուած են Հոմկլայի բերդապահ դիւնուորներուն երգեցողութեան համար:

ՑԻՇԵՍՑՈՒՔ Ի ԳԻՇԵՐԻ

Ցիշեսցուք ի գիշերի զանուն Քո, Տէր:
Բղխեսցեն սիրտք մեր զքաղ բարի·
Եւ լեզուք մեր պատմեսցեն զգործս երկնաւոր Թագաւորիդ:
Ի մէջ գիշերի յարուցեալ խոստովանեսցուք զքեզ Տէ՛ր:
Զաղօթս մեր տացուք քեզ, Տէր, ի գաւիթս Քո ի մէջ
նոր Երուսաղէմի:
Ի գիշերի համբարձցուք զձեռս մեր
սրբութեամբ առ քեզ, Տէ՛ր:
Ի ձայն գոհութեան ամենայն հոգիք
օրհնեցէք զՏէ՛ր:

ԶԱՐԹԻՔ ՓԱՌՔ ԻՄ

Զարթիք փառք իմ, զարթիք· եւ ես զարթեայց
առաւօտուց· ալէլուիա:
Զարթիք ընդ զուարթունս, մանկունք
վերինըն Սիոնի· ալէ·
Զարթիք որդիք լուսոյ, ի յօրհնութիւն
հօրն լուսոյ· ալէ·
Զարթիք փրկեալք արեամբ, եւ տուք
զփառս փրկողին· ալէ·
Զարթիք հարսունք հոգւով· սպասեալք
գալոյ սուրբ փեսային· ալէ·
Զարթիք վառեալք լուսով ըստ իմաստուն
սուրբ կուսանացն· ալէ·
Զարթիք պատրաստեցէք իւղ լապտերաց
զջերմ արտասուս· ալէ·
Զարթիք եւ մի՛ ննջէք, ննջման յիմար
կուսից նիրհէ՛ք· ալէլուիա:

Հոմկլայի բերդապահներուն համար գրուած վերոյիշեալ երգերու նկատմամբ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան հետեւեալ բանաստեղծական հոգեչունչ խորհրդածութիւնը կ'ընէ· «Իր քարանձաւ բերդին պահապանքն ալ, որչափ ալ քիչուոր եւ երեսնց պաշա-

պանելու տեղն սահմանուոր, այնքան ալ խրոխտ եւ ժիր կըր-
նային ըլլալ. եւ երբ իրենց տէր հայրապետեան այնպիսի ազ-
նուական բաներ կը չարագրէր արձակ եւ ոտանաւոր. կարիճ
եւ դունեղ Հայ երիտասարդք ալ անոր կարճ սահմանաց վրայ
կը հսկէին, նետալից կապարճն միշտ ուսերուն վրայ, հաս-
տաձիգ աղեղն ի ձեռին, նիզակներ ասղին անդին ցրցուած
պատուարաց վրայ, աշտարակաց նեղ պատուհաններէն լայն-
լայն նայելով իրենց պէս անհանդարտ եփրատայ սեւ ու սպի-
տակ հոսանաց վրայ, եւ անոր երկու եղերքներէն դուրս մէկ
մը յարեւելս իրենց բնիկ հայրենեաց եւ յիշատակաց երկիրնե-
րուն վրայ, մէկ մը յարեւմուտս՝ իրենց պանդխտութեան եւ
թշնամեաց երկիրներուն վրայ, տեսակ-տեսակ մտածութեամբ
եւ զրուցօք. եւ երբ ամառնային տօթապին պիշերները՝ հայ-
բատեան ջերմով բռնուած կը տառապէր իր պարկեշտ խշտիկին
վրայ, այն եռանդուն եւ հսկայաձեւ հասակներն ալ՝ զգայուն
սրտի ջերմերով բռնուած՝ անշուշտ երբեմն ալիքներէն եւ դաշ-
տերէն անդին՝ միայն իրենց յաղթող սրտակցաց եւ սիրակցաց
խօսքեր կը թոցընէին. կամ ուրիշ դինուորական համարձակու-
թեամբ ձայներով եւ երգերով կը վիրաւորէին այն օդը՝ որ
զՇնորհալին ալ կը չրջապատէր: Ծանր էին անոր մաքուր ա-
կընջաց եւ հոգւոյն՝ այսպիսի խառնախօսիկ եւ ձայնք եւ եղա-
նակք. մանաւանդ դիշեր առեն յառանձնութեան հնչուած ամէն
մարդկային ձայն՝ իր առեղծող եւ միայն վկայ Աստուծոյ նուի-
րելի համարէր. քունէն արթնցող եւ արթընցընող եղանակն
պէտք էր որ ամենէն առաջ յիշէ զկենսատուն եւ զնորոգողն կե-
նաց: Այսպիսի մտածութեամբ կ'ըսեն, չարագրեց Շնորհալին
այն սքանչելի սաղմոսախառն գիշերային եւ առաւօտու երգե-
րը՝ «Ցիշեսցուք ի գիշերին» եւ «Զարթիք փառք իմ», զոր Հռոմ-
կլայի պահապանաց բերնէն յափշտակելով Հայաստանեայց
Եկեղեցին՝ մինչեւ հիմա իրեն առաջին երգը ըրած է գիշերա-
յին ժամասացութեան, եւ անով կը սկսի օրը նուիրել Աստու-
ծոյ. այսպէս զարմանալի փոխանակութեամբ անլռելի մնաց
Հռոմկլայի պահապանաց երգն, մինչդեռ 120 տարի յետ մահ-
ուան հեղինակին՝ (1292) Եպիսկոպոսի առպատակը այն հայաց-
եալ սրբազան Բերդն ալ նուաճելով պապանձեցուցին» (Շնոր-
հալի եւ պարագայ իւր, էջ 376–377):

Հ. Ալիշանի վերոյիշեալ նկարագրութիւնը իսկապէս յու-
զիչ է: Հռոմկլայ անձամբ այցելողները չատ դիւրութեամբ
կրնան երեւակայել այդ նկարագրութեան ազդու պերճութիւնը,
որ ուղղակի սրտի փափուկ զգացումներուն կը խօսի: Երեւա-
կայէ բերդ մը որ չատ նեղ սահմանի մէջ չորս խորունկ ձորե-

րու մէջտեղէն կը բարձրանայ կը ցցուի, որ վինքը չըջապատող այդ ձորերու վերնադոյն ապառաժեայ ծայրերէն քիչ մը ցած է: Երեւակայէ բերդապահ վինուորներու «Ցիչեցուք»–ը եւ «Զարթիք փառք իմ»–ը երգելը պիչերուան խոր լռութեան կամ առտուան կանուխ պահերուն մէջ, երբ տակաւին մարդիկ երազներու աչխարհին մէջ լուռ կը քնանային: Երբեք լսած եւ ճաչակա՞ծ ես, սիրելի ընթերցող, այդ ձայներուն արձադանգին անուչադոյն եւ զգլխիչ հպումը ականջին, որ ձորերու ապառաժեայ կողերուն, եւ քովնաի հոյակապ չէնքերու պատերուն զարնուելով քեզի կը դառնայ այնքան հոգեթով այնքան հոգեչարժ... Հոգեկան ի՜նչ քաղցր յիչատակութիւն, որուն վայելումը Հռոմկլայի Հայ ժողովուրդին համար դժբախտաբար տեւեց միայն 120 տարի, ու լռեց...:

Ենորհալիի Կոնդակը: Շնորհալիի «Ընդհանրական Թուղթը», այսինքն, իր կաթողիկոսութեան սկզբնաւորութեան ըրած օրհնութեան կոնդակը, եղական եւ տիպար դրութիւն մըն է իր տեսակին մէջ: «Այս դրութիւնը», կ'ըսէ Օրմանեան Պատրիարք, «հակառակ որ անոր վրայէն ութը դարեր անցած են, այսօր իր թարմութենէն, զօրութենէն եւ վեհութենէն բան մը կորսնցուցած չէ»: Ընդհանրականը բարեկարգչական բնոյթ ունի: Կրօնաւորներու մասին կը խօսի, թէ ինչպէս անոնք պէտք է ապրին վանքին մէջ եւ վանքէն դուրս: Կը խրատէ որ անոնք վարքով ու բարքով, պարկեչտութեամբ եւ քաղաքավարութեամբ օրինակելի հոգեւորականներ ըլլան: Ցետոյ կը խօսի հալխոպոսաններու եւ քահանաներու մասին, եւ կը խրատէ զանոնք եկեղեցական պաչտամունքներու չուրջ: Կը դրէ աչխարհականներու գործերուն եւ պաչտօններուն վերաբերեալ կանոններու մասին: Վերջապէս, յուսահոգի Օրմանեան Պատրիարք՝ Ընդհանրականին նկատմամբ հետեւեալ նախազգուշութիւններով կ'ամփոփէ իր զաղափարը. «Իրաւ որ բան մը խակ փոխել հարկ չէր ըլլար, եթէ Ընդհանրականը այսօր ալ իրր նոր հովուական մը հրատարակուէր»:

Շնորհալին Հայ Եկեղեցին պաչտպանեց Յունադաւանութեան եւ Հռոմէադաւանութեան դէմ: Ալլադիններու վտանգին դէմ Քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ Միութիւն մը դոյացնելու միտքին ձեռնարկողը արդէն Ներսէս եղած էր: Բայց երբ Մանուէլ կայսրը մտանուր պատգամաւորով մը նամակով Ներսէսը կ. Պոլիս հրաւիրեց որպէսզի Միութեան չուրջ խորհրդակցին, Ներսէսի խորաթափանց միտքը «նամակին պաղտնի միտքերը եւ վտանգը կրցաւ տեսնել»: Ուստի նամակով մը չատ իմաստութեամբ եւ ճարտարութեամբ բանաւոր պատճառ-

ներ ցուցուց, թէ անհնար էր աթոռը անտէր ձգել եւ միայնակ պոլիս երթալ: Այս առթիւ պատմութիւնը կը վկայէ, թէ չատ անուշութեամբ բայց քաջութեամբ Յովհաննուն երեսին կը զարնէ երկար դարերէ ի վեր անոնց Քրիստոսի եկեղեցիին եւ Անոր պաշտօնեաներուն հասցուցած վնասը եւ ըրած դրպարտութիւնները:

Վերջապէս Ներսէս Շնորհալի հայրապետը, իր բազմարդիւն կեանքին վերջ տուաւ 1173 Օգոստոսին, 73 տարեկանին, իր սիրած Հռոմկլայի Բերդին մէջ: Անոր մահուան օրը ընդհանրապէս ընդունուած է ըլլալ Օգոստոս 16, Աստուածածնի Վերափոխման օրը: Թաղումը կատարեալ չքեղութեամբ կատարուեցաւ իր եղբօրորդին Գրիգոր Ապիրատ Եպիսկոպոսի դլխաւորութեամբ: Ներսէս Լամբրոնացի եւ ուրիշներ դամբանականներ խօսեցան Թաղման արարողութեան պահուն: Անոր խոնջած մարմինը ամփոփուեցաւ իր եղբօր՝ Գրիգոր Կաթողիկոսի գերեզմանին մօտ:

Բարդէն Ծ. Վ. Կիւլէսէրեան, վերջը Կաթողիկոս, իր «Ծով, Տլուք եւ Հռոմկլայ» դիրքին մէջ հետեւեալ բարձր խօսքերով կ'ամփոփէ Շնորհալւոյն կեանքը. «Եկեղեցական պատմութեան մէջ ամենէն սքանչելի (անչուշտ պատմականօրէն) մէկն է Հռոմկլայ, որ կապուած է Ս. Ներսէս Շնորհալւոյն, այն տիեզերալոյս Վարդապետին անուան հետ, չէ՛ անծանօթ, թէ՛ դիտնականին եւ թէ՛ ռամկին... Շնորհալւոյ նման ազատամիտ, Շնորհալւոյ նման Քրիստոնէական կեանքն ապրող, ըմբռնող, քարոզող, Շնորհալւոյ նման Քրիստոնէական եկեղեցւոյ ոգին ճանչցող, եւ այս բոլորն իր դրչին տակ հրապարակող եւ դրծադրող Կաթողիկոս մը չենք գիտեր իրմէ առաջ եւ իրմէ ետքը, միմիայն Գրիգոր Պահլաւունի Տղայ, Շնորհալւոյն այս խակապէս չքեղ ու հոյակապ եղբօր որդին, Շնորհալւոյն չնչով տաքցած, անոր կրթութեան եւ սկզբունքներուն մէջ անած Կաթողիկոս մը մշակեց Շնորհալւոյ մահուամբ ընդհատուած եկեղեցական միութեան խնդիրը, բայց այս անգամ ալ Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր մահը կը ջլատէր Պահլաւիկ կաթողիկոսներու այս մեծ ձեռնարկին յաջողութիւնը»:

Իսկ Օրմանեան Պատրիարք հետեւեալ վայրկեան խօսքերով կը պանծացնէ Շնորհալւոյն անպերազանցելի կեանքը. «Նկատողութեան արժանի կը սեպենք դիտել տալ, թէ Վկայասէրին կամ Պահլաւունիին չարուած պատիւի մը՝ Շնորհալիին արուած ըլլալը, պէտք է յառաջ եկած ըլլայ դլխաւորապէս եկեղեցական պաշտամանց եւ ծիսակատարութեանց մասին ունեցած

արդիւնաւորութենէն, որ դինքն կը մատնանշէն իբր հոգեհայր եւ ազօթասէր, եւ կատարելապէս կրօնական կեանքին նուիրեալ անձ մը: Իւր բարեպաշտական իղձերուն ճշդիւթ պատկերը կը կարդանք «Հաւատով Խոստովանիմ» անդուպական ազօթքին մէջ, որ ճշմարիտ հաւատացեալի զղացմանց իսկական նկարագիրն է, որ 38 լեզուներու թարգմանելով բոլոր Քրիստոնեայ աշխարհին ծանօթացուցին այդ սքանչելի ազօթքը: Մենք չպիտի վարանինք հռչակել Շնորհալին իբր Հայ եկեղեցւոյ անկեղծ ախոյեան եւ հայապատան դրութեան ճշմարիտ ներկայացուցիչ, որ աւելի ճշդութեամբ գիտցած է գծել եւ ճշդել մեր ազգային եկեղեցւոյն ուղղութիւնը: Նեռսէս Շնորհալի Յունադատանութեան յանձնառու եղած չէ, Հռոմէադատանութիւնը միտքէն իսկ անցուցած չէ, եւ հայադատանութիւնը բոլորով սրտիւ պաշտպանած է («Ազգապատում», Ա. Հատոր, էջ 1445):

Մեր նպատակէն կերպով մը դուրս պիտի ըլլայ Հռոմկլայի հայրապետանոցին մէջ գահակալող բոլոր կաթողիկոսներուն գործունէութեան ընդարձակ մանրամասնութիւնները տալ: Մենք պիտի բաւականանանք միայն յիշել անոնց անունները: Գրիգոր Գ. Պահլաւունիէն եւ Նեռսէս Շնորհալիէն եառքը կարդով կուգան Տ. Գրիգոր Տղայ. Գրիգոր Ե. Քարավէժ. Գրիգոր Զ. Ապիրատ. Յովհաննէս Զ. Մսեցի. Կոստանդին Ա. Բարձր Բերդցի, Յակոբ Ա. Կլայեցի, Կոստանդին Բ. Կառուկեցի. եւ վերջինը Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցի, ընդամէնը տասը կաթողիկոսներ:

Սակայն այս կաթողիկոսներու մէջէն երկուքին եղերական վախճանը յիշատակել կ'արժէ, մեզ խրատելու համար: Առաջինը՝ Գրիգոր Ե. Քարավէժ կաթողիկոս: Իր մահուան պարագային առնուելով՝ այս հայրապետը Քարավէժ մակդիր անունով ճանչցուած է: Պատմութիւնը կը յայտնէ թէ Քարավէժ՝ Լեւոն իշխանապետին եւ իր համախոհներուն օտարասէր ընթացքին չհամակերպեցաւ: Լեւոն Թադեւոսն ալ եպիսկոպոսներուն դրդռիչ դրութիւններէն չարժուած, հաւանեցաւ բռնի ուժով կաթողիկոսը գահազուրկ ընել: «Այդ նպատակաւ», կը գրէ Օրմանեան Պատրիարք, «որոշուեցաւ նախ կաթողիկոսը ննջեցեալ միջոցներով հեռացնել Հռոմկլայէն, ուր իշխանաբար կը տիրապետէր, ու զայն իրենց ձեռքին ներքեւ առնել, եւ յետոյ դործին օրինաւորութեան ձեւ տալու համար եկեղեցական վճիռին ենթարկել, եւ այնպէս պահընկեց հռչակել երիտասարդ կաթողիկոսը»: Այս որոշումը գործադրելու համար Սիսի Յովհաննէս Եպիսկոպոսը նշանակուեցաւ, որ ասիկա իր հետեւորդներով մէկտեղ իրրեւ կաթողիկոսի բարեկամներ Հր-

ռոմկլայ գացին։ Քարավէժ դանդաղ իջաւ իր պատուաւոր հիւրերը մեծարելու։ Յովհաննէս Եպիսկոպոսին հետեւորդները աւելի շատ եւ զօրաւոր եղան քան հայրապետանոցի բերդապահները։ Երբ նենգամիտ պատրաստութիւնները լրացան, օրին մէկը ճաշելու համար սեղան նստած ատեննին, Յովհաննէս Եպիսկոպոս հրաման տուաւ, ու բերդին դռները անոր զօրականներուն ձեռքին անցան։ Հայրապետական բերդապահները յանկարծակիի եկած էին։ Կաթողիկոսը չուարած՝ իր հիւրին հարցուց. «Ծէր Յովհաննէս այս ի՞նչ է», եւ ասիկա կատարեալ պատարիւնութեամբ պատասխանեց. «Բռնուած ես»։ Կաթողիկոսին վրայ յարձակեցան եւ դանիկա բռնելով զնդանի մէջ փակեցին։ Եւ քանի մը օր ետքը խեղճ կալանաւոր Կաթողիկոսը Հռոմկլայէն հանելով տարին Սիս եւ դայն արդելափակեցին Կոպիտաւի Բերդին մէջ։ Օր մըն ալ Կաթողիկոսը Բերդին սոսրոտը մեռած գտան։ Այսր ալ սա մեկնութիւնը տուին, որպէս թէ Հռոմկլայեցիները լուր ղրկած ըլլան Կաթողիկոսին, որ եթէ հնար է Բերդէն կերպով մը վար իջնէ, իրենք պիտի գան եւ զինքը պիտի տանին Հռոմկլայ իր հայրապետանոցը. Կաթողիկոսն ալ «մանկաբար» հաւատալով այս խօսքին, կառնէրէ պարան կազմեց, եւ երբ պիչերանց անով փորձեց պատուհանէն կախուելով վար իջնել, կառը պատռեցաւ եւ ինքն ալ ինկաւ մեռաւ։ Թէպէտ մէկ երկու պատմիչներ արկածը այս կերպով կը բացատրեն, բայց ժողովրդական ըմբռնումը սա էր որ Կաթողիկոսը դաւադրութեան մը զոհ դնաց, եւ «կառաին պատռուելուն պատմութիւնը ճշմարտութիւնը ծածկելու համար յերիւրանքներ են»։

Երկրորդ, Կոստանդին Բ. Կառուկեցին։ Կառուկեցին Կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ 1286–ին, յաջորդելով Յակոբ Ա. Կլայեցի «Գիտնականն» ճանչցուած Կաթողիկոսին։ Լեւոն Գ. Թագաւորի ժամանակ՝ Կառուկեցիի կաթողիկոսութիւնը հանդարտ ու կանոնաւոր չարունակեց. վասնզի զործերու նկատմամբ Կաթողիկոսի եւ Թագաւորի տեսութեանց մէջ համաձայնութիւն մը կար։ Բայց երբ 1289–ին Լեւոն վախճանեցաւ, Հեթում Բ. անոր յաջորդեց, որը հակառակ դիրք բռնեց Կաթողիկոսին դէմ։ Քանզի, երբ Հեթում պապական հրամանին հպատակելու պատրաստ էր, իսկ Կաթողիկոսը չէր հաւաներ ատոր։ Ահա ասոր վրայ Կաթողիկոսին դէմ հակառակութիւնը սկսաւ։ Պատմիչ Օրբելեան կը վկայէ. «Կոստանդին Կաթողիկոսին դէմ եղած նախանձը հակառակութիւն բերաւ»։ Պարագաները կը հաւաստեն թէ հակառակութեան պատճառը Հռոմէադաւանութեան խնդիրն էր, որուն Կոստանդին Կառուկեցին չէր համա-

կերպեր։ Ասկէ առաջ Լատինամիտները արդէն պայքար մղած էին իրենց պարագլուխ Գրիգոր Անաւարզայ Եպիսկոպոսը կաթողիկոսացնելու։ Բայց Լեւոնի միջոցաւ այդ բանը խափանուած էր։ Իսկ հիմա Լեւոնի տեղ Հեթում Բ. կը թագաւորէր, եւ Անաւարզեցիին ընդդրկած ուղղութիւնը անոր ընթացքն էր։ Կաթողիկոսին հակառակորդները խորհելով թէ դաւանական խնդիր յուզելով բան մը պիտի չկրնան շահիլ, խորհեցան կաթողիկոսին նկարագրին եւ բարոյականին վրայ յարձակիլ սուտ վկայութեամբ եւ զրպարտութեամբ, հակառակ որ կաթողիկոսը դատապարտելու համար Սիսի մէջ դումարուող ժողովին անդամներն ալ պիտի էին, թէ կաթողիկոսին վերագրուած մեղադրանքները չինծու են եւ անհիմն եւ զրպարտութիւն։ Միայն անոնք կը ջանային կաւուկեցին հեռացնել, որպէսզի իրենց նպատակին ազատօրէն ծառայեն։ Ուստի չուտով վճռեցին ինչ որ նախապէս որոշած էին, թէ կաւուկեցին անարժան մէկն է, եւ պէտք է զայն հայրապետական աթոռէն վար առնել։ Ինչպէս պիտենք, հայրապետական աթոռը միշտ Հռոմկլայ էր, եւ կաթողիկոսներու սովորական բնակութիւնը հոն էր։ Սակայն պատմութենէն կը հասկնանք որ կաւուկեցին այս պահուս Սիսի Եպիսկոպոսարանին տունը կը գտնուէր, պարագան այսպէս ըլլալով՝ առանց կաթողիկոսի ժողով դումարեցին կաթողիկոսին դէմ, եւ կաթողիկոսը չունկնդրելով, ոչ ալ անկէ բացատրութիւն ուղելով՝ իրենց որոշումը տուին ու զայն դատապարտեցին։ Ցետոյ պատգամաւորներուն միջոցաւ իրենց որոշումը հաղորդեցին հայրապետին։ Այն առեն բարի կոստանդին ո՛չ բարկացաւ եւ ո՛չ ալ պաշտպանութեան դիմեց, հապա հանդարտութեամբ եւ խոնարհութեամբ պատասխանեց ու ըսաւ. «Դուք յայտնի բաները աւելի էք, բայց մոռցեր էք ծածուկ բաները որոնց մասին կը վկայէ միայն ծածկապէտն. վասնզի իրօք հոգիիս մէջ առկէ բիւրապատիկ աւելի յանցանքներ ունիմ, եւ դիտեմ թէ այս ատելճանին արժանի չեմ»։ Եւ ցետոյ հարցուց պատգամաւորներուն թէ ինք ի՞նչ պէտք է որ ընէ, եւ անոնք ըսին. «կաթողիկոսութիւնը քեզմէ հանէ ու մեզի տուր»։ (Օրբ. Բ. 184)։ Կաթողիկոսը յօժարեցաւ։ Ուստի նախ ոտքի ելաւ եւ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի աջը իր ձեռքը առնելով՝ օրհնութիւն կարդաց Հայոց թագաւորութեան եւ աչխարհի վրայ, վերջը խօսքը իր վրայ դարձնելով աւելցուց. «Գոհանամ զքէն Տէր իմ Յիսուս, որ զիս վերջին մեծ օրուան ահեղ դատաստանէն եւ անվճարելի պատիժէն եւ յաւիտենական ամօթէն պահելով, մարմնաւոր դատաստանները եւ անցաւոր պատիժները եւ ամօթին մատնեցիր։ Այս մարդոց տուր

բարի առաջնորդ եւ ընտիր հովիւ, որպէս զի Քու կամքիդ համեմատ հովուէ Քու բանաւոր հօտդ. եւ Դուն դատաստան եւ իրաւունք ըրէ իմ եւ ասոնց միջեւ»: *Օրհնութենէն ետքը սկսաւ մէկիկ-մէկիկ հանել հայրապետական բոլոր զարդերը եւ եպիսկոպոսական սքեմը, եւ հագաւ մագիղէն մի սեւ եւ խոշոր հագուստ մը. մատանին եւ գաւազանն ալ տուաւ պատրաստուողներուն եւ ըսաւ.* «Ահա ձեր խնդրածները»: «*Այսպէս փակուեցաւ որոտչարժ տեսարանը*», կ'ըսէ Օրմանեան Պատրիարք, «*որ կատարեալ առաքինութեան սուրբ առհաւատչեայ մըն էր*»: *Յետոյ կաթուղիկոսին չորս կողմը նայեցաւ*, «եւ ամէնը ողջունելով», Գլխաբացի Եպիսկոպոսարանէն ելաւ, «*մխայն ու լռիկ*»: (*Օրր. Բ. 186*), *ու գնաց առանձնացաւ վանքի մը մէջ*:

Տարաբախտ Կաթողիկոսին այս անընդդիմադիր համակերպութիւնը՝ իր հակառակորդները փոխանակ ուշաբերութեան հրաւիրելու անոնց մխիթերան մէջ կասկածներ կ'արթնցնէ, թէ գուցէ «անիկա Արեւելեան աշխարհ երթայ, եւ հոն կաթողիկոսական պատուով ընդունուի, ուստի զանիկա ետ բերել տալով կը բռնեն, եւ Լամբրոնի Բերդը տանելով՝ երկաթէ կապանքներու մէջ կը դնեն», (*Օրր. Բ. 186*): *Պատմիչ Օրբելեան Կաթուղիկոսին հակառակորդները կ'որակէ որպէս «Քէնով եւ նախանձով տաքցած անպիտաններ, որոնք» Կաթողիկոսը դրպարտութեամբ զահընկէց ընելով «չշատացան ու չյագեցան», հապա զանիկա չքթայակապ բանտարկելու չափ առաջ գացին* (*Օրբ. Բ. 186*): *Այս ամօթալի ողբերգութիւնը Օրմանեան Պատրիարք հետեւեալ բառերով կը փակէ. «Ահա մոլեռանդ Հռոմէականութեան հոգեկան դպացումը, եւ Արեւմուտքի մէջ ըսկըզբուած հաւատաքննութեան մէկ օրինակը Արեւելքի մէջ»*:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՌՈՄԿԼԱՅԵՑԻ

Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցի վերջին Կաթողիկոսը եղաւ Հռոմկլայի: Կաթուղիկոսին հայրապետանոցէն հեռանալը լաւ տպաւորութիւն ըրած չէր Արեւելքի մէջ: Թէ Անաւարզեցին եւ թէ՛ ալ Հեթում թագաւորը դայլ լաւ պիտէին: Ուստի խոհեմութիւն սեպեցին այնպիսի անձ մը կաթողիկոս ընտրել, որ միայն անունը ունենայ, բայց կաթողիկոսական գործերը իրենց երկուքի ձեռքը մնայ: Ատոր համար աթոռ կը բարձրացընեն «զՍտեփանոս ոմն անապատաւոր» (*Օրբ. Բ. 188*): *Ստեփանոս բնիկ Երզնկա գաւառի Ծախ գիւղէն էր: Ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ 1290-ին* (*Սմբ. 125*) *Ստեփանոս Հռոմկլայեցի անունով: Օրբելեան կը կոչէ զայն «ամենայն առաքինութեամբ*

լեցուն լաւ մարդ մը» (Օբր. Բ. 188)։ Ասով կը հետեւցուի թէ Ստեփանոս մաս չէր ունեցած Կաստուկեցիին հակառակորդնեբուն հետ։

Ստեփանոս Հռոմկլայեցիի իշխանութեան տեւողութիւնը շատ կարճ եղաւ եւ արկածալից։ Եգիպտոսի սուլթանները նոր արշաւանքներ բացին Ասորիքի վրայ։ Անոնք արեւմտեան Քբիստոնեաներուն իշխանութիւնը ջնջեցին Ասորիքի ծովեզերքէն. մնաց միայն Հայոց թագաւորութիւնը։ Ասոր համար Սուլթան Աչրաֆ ահաւոր զօրութիւնով Ասորիք դարձաւ. այս անգամ Լատիններուն վերջին ապաւէնը եղող Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ջնջելու միտքով։ Եգիպտական բանակը ամէն կողմ աւերներ եւ կոտորածներ ափռելով՝ քալեց չիտակ Հռոմկլայի Բերդին վրայ, որ ինչպէս պիտինք Հայոց նշանաւոր ամրութիւններէն մէկն էր։ Աչրաֆ Կիլիկիոյ ներսերը արշաւելու համար՝ անշուշտ չէր ուզեր որ այս Բերդը իր եաեւը թողու։ Ուստի ահագին բանակով պաշարեց Հռոմկլան։

Ակէ առաջ ալ այլազգիներ շատ անգամ Հռոմկլան պաշարած էին, բայց զանիկա գրաւելու անոնց բոլոր աշխատանքը միշտ ալ ապարդիւն մնացած էր։ Կ'ըսուի թէ անոնք նենգաւոր միջոցներու ալ դիմեցին Բերդը գրաւելու համար։ Աւանդութիւնով, իսկ ամանք ատուգօրէն կը պահմեն (թէպէտ պատմութեան մէջ չհանդիպեցայ) թէ անգամ մը Պաղտատի Խալիֆաներէն մէկը նենգութեամբ կ'ուզէ գրաւել Հռոմկլան։ Խալիֆան որպէս թէ Տրապիզոն քաղաքին ապրանք պիտի փոխադրեն՝ ահագին կարաւանով մը ճամբայ կ'ելլեն ու կուգան Հռոմկլայի մօտ տեղ մը կ'իջեւանին։ Բայց ճամբան Թիւրքմէն աւազակներու կողմէն կողոպտուելու վախը պատրուակելով՝ Խալիֆան կ'ուզէ իր ապրանքները վարձքով Հռոմկլայ Բերդը պահ դնել մինչեւ որ ցուրտ ձմեռուան դժուարութիւնները անցնին։ Արդ, մանաւոր պատգամաւորով մը իր միտքը կ'իմացնէ Բերդի Կաթողիկոսին եւ անոր կոկիկ գումար մը կ'առաջարկէ իբր վարձք։ Վեհափառը իր հաւանութիւնը կը յայտնէ Խալիֆային։ Ասոր վրայ՝ անասուններով լեցուն ապրանք կը փոխադրեն 40 ջորիներով, իւրաքանչիւր ջորիին վրայ երկու անասուկ բեռցուցած։ Այս անասուններուն վրայ իր կողմէ պահակ մը դնելէ ետք՝ Խալիֆան կը հեռանայ Բերդէն։ Նոյն օրուան յաջորդող կէս գիշերին՝ Բերդին Հայ պահակներէն մէկը անասուններու կողմէն մուրճի խուլ ձայն մը կը լսէ եւ առանց տեսնելու կ'երթայ կը մօտենայ ձայնին, եւ ապշահար կը տեսնի որ այլազգի պահակը շատ դղուշութեամբ երկու անասուկ բացեր է, որոնց մէջէն գինուած երկու մարդիկ ելեր են։ Եղելութիւնը իմացնե-

րու համար Հայ պահակը չուտ կը վազէ Վեհափառին քով, բայց կը տեսնէ որ անիկա ծնկաչոք եւ ձեռամբարձ կ'աղօթէ: Հայ բերդապահը չուզեր հայրապետին աղօթքը ընդհատել. յուղումով քիչ մը կը սպասէ, բայց Կաթողիկոսը իր աղօթքը կը շարունակէ: Բերդապահը ջղայնացած ետ կը դառնայ ու կը տեսնէ որ երկու դինուած մարդիկ եւս ելած են սնտուկներէն: Նորէն կ'աճապարէ Վեհափառին քով ու կը տեսնէ որ աղօթքը լրացած է: Յուզումով կը պատմէ այլազգիներու նենգաւոր ծրագիրը: Բերդապահ զինուորները առանց դժուարութեան անմիջապէս կը ձերբակալեն դինուած մարդիկը եւ սնտուկներով մէկտեղ զանոնք կը բերեն եկեղեցւոյ դաւիթը: Այս դաւիթին արեւմտեան ծայրը չուրջ 700–800 մէթր խորութեամբ ցից գահավէժ տեղ մըն է, որ Մարզըման գետակին կը նայի:

Հոս բերդապահ զինուորները որուած հրամանին համաձայն կ'երգեն Շնորհալիի «Շնորհեա՛ մեզ Տէր», չարականը: «Ով Տէր, զիչերուան մէջ Քու երկնային խաղաղութիւնդ մեզի շնորհէ: Եւ Քու սուրբ խաչիդ ամենայաղթ զօրութիւնովը՝ թշնամիին խարէութիւններէն մեզ պահէ: Տէ՛ր, մեր պահապանը ճեզմէ պիտի գայ, եւ ամէն ժամ ան մեզ պիտի պահէ...»: Ճետոյ նոյն չարականին ամէն մէկ տունը երգելէն ետքը սնտուկ մը կը գլորեն այդ գահավէժ տեղէն: Այդ տուներէն կամ համարներէն մի քանիները յիշենք.

«Տէր Աստուած մեզի հետ է. հեթանոսները ասիկա պիտի դիտեան ու պարտուին. քանզի Աստուած մեզի հետ է»:

Սնտուկ մը կը գլորեն:

«Ով երկրին ծայրերը, լսեցէք ասիկա. քանզի Աստուած մեզի հետ է»:

Սնտուկ մը կը գլորեն:

«Ով հզօրներ, պիտի պարտուիք, քանզի Աստուած մեզի հետ է»:

Ուրիչ սնտուկ մը կը գլորեն:

«Թէպէտեւ նորէն զօրանաք, դարձեալ պարտութեան պիտի մատնուիք. քանզի Աստուած մեզի հետ է»:

Ուրիչ սնտուկ գահավէժ կ'երթայ:

«Ձեր խորհած խորհուրդը, Տէրը խափանէ. զի Աստուած մեզի հետ է»:

Ուրիչ սնտուկ մը գահավէժ կը թռչի:

«Քանզի ձեր երկիւղէն մենք պիտի չվախնանք ու պիտի չխռովուինք. զի Աստուած մեզի հետ է»:

«Մենք Աստուծոյ յուսացանք, եւ Ան պիտի ըլլայ մեզի փրկութիւն. զի Աստուած մեզի հետ է»:

Այսպէս ամէն մի համարը երդելէն ետքը բոլոր անտուկները կը գլորեն. ու թշնամին իր նենգութեան պատիժը այս կերպով կը կրէ:

Վերոյիշեալ պատմութիւնը աւանդութիւն ալ ըլլայ, Շնորհալիին չարականին խօսքերը անհերքելի ճշմարտութիւններ են: Կ'արժէ այդ չարականին սաղմոսախառն գօրաւոր խօսքերուն վրայ պահ մը խորհրդածութիւն ընել, որոնք կը բղխին Շնորհալւոյ նման կեանքով անբասիր եւ հաւատքով աննկուն

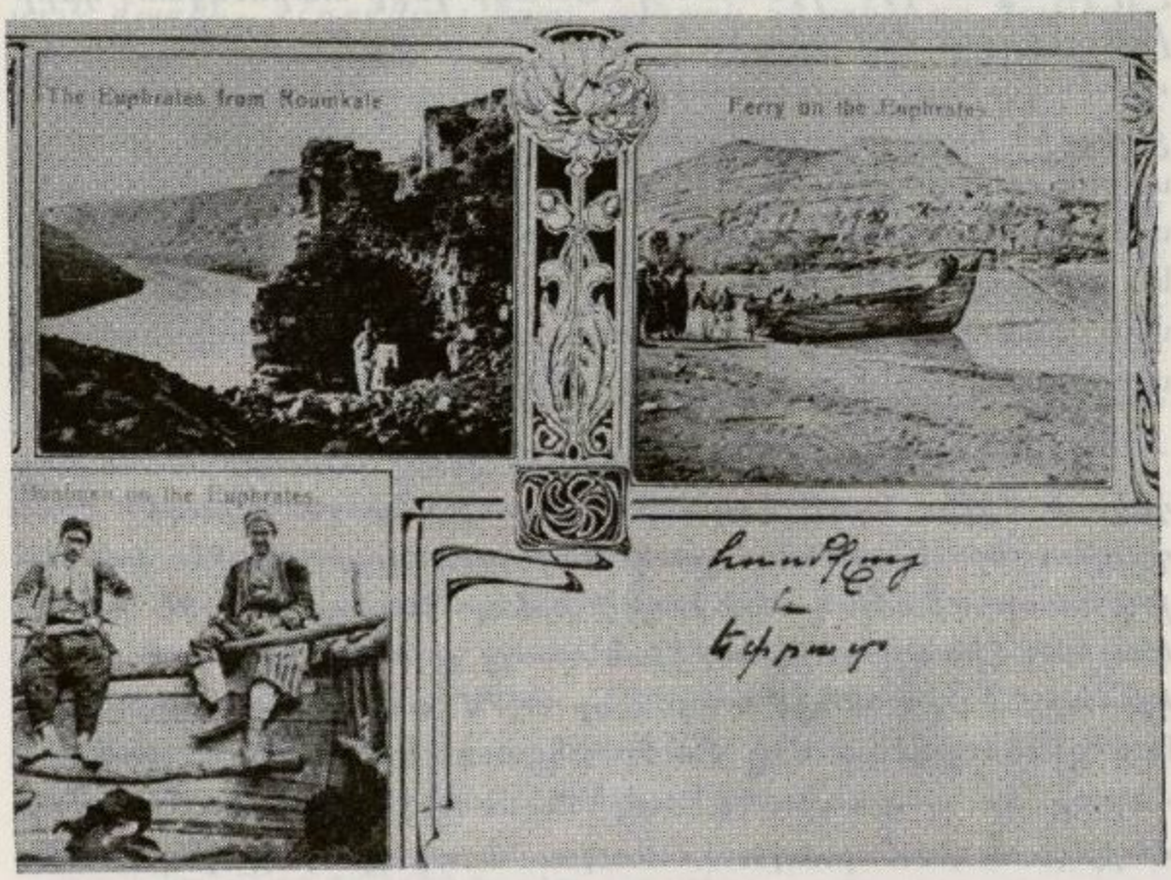

մէկու մը սրտէն: Այդ բիւրեղեայ խօսքերը ոչ միայն երկնային անպերագանգելի դեղեցկութիւնով կը փայլին, հապա կը յայտնաբերեն անպարտելի զօրութեան մը գաղտնիքը, որուն յուսացող ոեւէ անհատ կամ ժողովուրդ, ապահով է ու պաշտպանուած, մահուան ոպառնալիքներու առեն: Շնորհալի ինքը անմեղադրելի կեանքով յուսացած է այդ զօրութեան՝ փրկութեան համար: Քրիստոս–Աստուած է այդ զօրութիւնը: «Մենք Աստուծոյ յուսացանք, եւ Ան պիտի ըլլայ մեզի փրկութիւն. զի Աստուած մեզի հետ է»:

Հիմա դառնանք Եղիպտացիներու ահեղ բանակին եւ կսկիծով դիտենք անոր յառաջացնելիք ապէտալի ելքը: Ըստ պատմիչներու վկայութեան՝ Եղիպտացիներու պաշարման տեւողութիւնը «շատ օրեր եղաւ»: Շատ օրեր պատերազմելէն ետքը

«fաղաfբը, ապա ներքին Բերդը, եւ ապա բարձրագոյն կայնն» (*Օրբ. Բ. 190*) *դրաւուեցաւ: Բերդապահները չարունակ և քաջօրէն պատերազմեցան* «Բարձրաձիգ բաբանօf ծանր fարանց, fարահաստ արուեստականօf եւ բազմափոր դարանամտօf» (*Հայ. 501*): *Վերջապէս ամրողջական դրաւումը լրացաւ:*

*Հռոմկլայի անկման ազէտը խիստ սարսափելի եղաւ: Ոմանք զանիկա կը նմանցնեն Երուսաղէմի կործանումին: Շքեղաշուք տուրբ տաճարներ ոտից կոխան եղան. բնակիչները ջարդուեցան պէս-պէս մահով: Շատեր գերի տարուեցան. գերի ինկողներուն մէջ էին նաեւ Սահմանոս Կաթողիկոս, չատ եպիսկոպոսներ, քահանաներ եւ սարկաւագներ: Կատարածին չափ մեծ եղաւ ատրատուքիւնն, քանզի «Կապտեցին, կողոպտեցին զամենայն սպասս եկեղեցւոյն եւ զամենայն ստացուածսըն, աջ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ գաւազանն և աթոռն եւ սեղանն, յորոց վրայ պատարագէր զՔրիստոս, եւ հողաթափըն, նաեւ շղարշն՝ որ է դաստառակ սրբոյն Հռիփսիմեայ, եւ պարեգօտն ներկեալ արեամբ» (*Օրբ. Բ. 190*):*

*Հռոմկլայի անկման պատճառին չուրջ Աչրաֆի եւ Կաթողիկոսի միջեւ եղած կարճ խօսակցուքիւնը չատ յուզիչ է եւ զարթուցիչ: Սուլթան Աչրաֆ Կաթողիկոսը իր առջեւ կանչելով անոր դիտել կուտայ, թէ իրենք հարիւր տարիէ ի վեր կ'աշխատէին գրաւել Հռոմկլան՝ բայց չէին յաջողեր, եւ յետոյ կը հարցնէ, թէ «Ինչէ՞ն եղաւ որ այժմ քու կաթողիկոսուքիւնդ դիւրութեամբ մեր ձեռքը անցաւ»: Կաթողիկոսը խոնարհաբար կը պատասխանէ. «Վասն մեղաց մերոյ եղեւ» (Մեր մեղքերուն համար եղաւ): Սուլտանն ալ վրայ կը բերէ. «Ես ալ երեք անգամ յուսահատելով՝ եւս դառնալ կը մտածէի, բայց արդիւնեցայ, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ ձեր Աստուածը ձեզ եւ fու Բերդդ իմ ձեռքիս մատնեց» (*Օրբ. Բ. 191*): Ուրիշ պատմիչ մը կը դրէ. «Կը կարծեմ թէ Տէր Կոստանդինի աքսորը անիրաւութեամբ եղաւ. քանզի այս բոլորը նախանձէն եղաւ» (*Սմբ. 126*). եւ հետեւաբար նոյն պատմաբանը վերահաս աղէտը աստուածային պատիժ կը համարի: Միւնոյն միտքը առանց վարանումի Օրբելեան ալ կը յայտնէ երբ կը դրէ. «Տէր բարկացաւ Հայոց ազգին վրայ, եւ Կոստանդինի դէմ եղած զրպարտութիւնը յիշելով արթնցաւ վրէժխնդրութեան համար»: Եւ յուզեալ չեչտով կը յանդիմանէ անձ մը՝ պատճառելով «հայրապետին զրպարտիչ դատաւորը»: Այս խօսքով, կ'ըսեն, յայտնապէս կ'ակնարկէ Հեթում Բ. թագաւորին, բայց անունը տալու չհամարձակիր, քանի որ այն ատեն Հեթում տա-

կաւին ողջ էր։ Հուսկ յետոյ Օրբելեան կը հառաչէ. «Աւա՛ղ մեր աւմտութեան, թէ որպիսի տուգանիմներու եւ պատուհասներու մատնուեցանիմ» (Օրբ. Բ. 192)։

Այսպէս, Եփրատի փառքը եղող Հռոմկլայի կաթողիկոսութիւնը, շուրջ 143 տարի շարունակելէ ետք՝ 1292–ին՝ այլապիներու անողոք հարուածով ինկաւ, եւ Պահլաւունիներու փարոսին անպերպանցելի պայծառ լոյսը խսպառ չիջեցաւ, եւ անոր յաջորդեց հեթանոսութեան թանձր խաւարը։ Կիւլէսէրեան Սրբազան հետեւեալ խօսքերով կ'արտայայտուի Հռոմկլայի մասին. «Հռոմկլայ եղաւ այնքան հռչակաւոր կաթողիկոսարան մը, այնչափ ծանրութեան կեդրոն մը, նոյնիսկ Ասորւոց եկեղեցւոյ համար, որ բոլորովին ներզործուեցաւ, օծուն, շնորհուն անուն մը եղաւ, կցուելով Մ. Ներսէս Շնորհալւոյն անուան...։ Թովմաս Քահանայ (ալ), բնիկ Կլայեցի չատ չքեղ կը նկարագրէ հայրապետական աթոռին փառքը եւ նոյն առղերուն մէջ ալ անկումն ու աւերումը Սուլտան Աչրաֆի ձեռքով»։

Հռոմկլայի վերջին տարաբախտ կաթողիկոսը Եփեսոս զերի տարուեցաւ, եւ հոն Գահիրէի բանտին մէջ տարի մը մնալէ ետք վախճանեցաւ ու հոն թաղուեցաւ։

Իսկ Հռոմկլայի կողոպտուններուն արդիւնքի մասին պատմիչ Մմբատ կը գրէ. «Եւ ի սոյն աւուրքն (1293) Պարոն Հայոց Հեթում, գնեց զԱչն Լուսաւորչին եւ զամենայն մասունս ի յանօրինաց եւ եբեր ի Սիս» (Մմբ. էջ 126) — Եւ նոյն օրերուն Հայոց Պարոն Հեթումը, Լուսաւորչի Աչը եւ բոլոր մասունքները անօրէններու ձեռքէն գնեց եւ Սիս բերաւ։

ԷՒՆԷՇ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Գրեց՝ ՆԵՐՍԷՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Էվնէչ հարուստ է պատմական հնութիւններով. հակառակ դարեր հոլոված ըլլալուն անոնց վրայէն, չատերը դեռ կը պահէին իրենց հայկական ոճն ու անունները. մասամբ մը քանդուած, կամ աղաւաղուած: Այդ յիշատակարաններն են կիսաւեր վանքեր, քարայրներ, հիմքեր, սիւներ, ճգնարաններ, գերեզմաններ: Եթէ այդ բոլորը ուշի ուշով քննուէր, դիտական ակնոցով, լոյս աշխարհ պիտի բերուէին չատ մը պատմական նորութիւններ:

Յիշենք անոնցմէ քանի մը հատեր. Էվնէչէն մէկ ժամ, երկու ժամ, հեռաւորութեամբ, կան բազմաթիւ քրտաբնակ, թըրքաբնակ գիւղեր, բնակչութեամբ Մահմետական, բայց անունները հայկական: Զոր օրինակ. Հայ գեղչն երեք քիլոմէթր դէպի հիւսիս, Եփրատի եզերքը կը գտնուէր Գահաէն կոչուած քրտաբնակ գիւղը, որուն չուրջ կան չատ մը հին յիշատակարաններ ու սիւներ, ու կիսաւեր դղեակներ: Ըստ հոն գտնուած հայերէն արձանագրութեան մը, այս գիւղը 1175 թուին եղած է Կիլիկեան իշխան ու ասպետներուն ամառանոցը:

Գիւղին բարեփոխուած անունն ալ կ'ապացուցանէ պատմական այդ ճշմարտութիւնը:

Գահաէն գիւղին պատմական ճշդրիտ անունը չէ. դարերու ընթացքին, երկու միասնիկ բառեր, գահ եւ տուն, որ բերնէ բերան ծամծմուելով այդ ձեւն է առեր, փոխուելով եղած է անիմաստ բան մը:

Գահատունէն նոյնքան հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի Գիժտամ կոչուած քրտաբնակ Եզիտի գիւղը:

Այս անունն ալ իր ինքնութեան իմաստը կորսնցուցած է բռնակալ վարչաձեւի մը ապրելութեան տակ:

Գիժ–տուն այսինքն յիմարներու տուն, դարերու ընթացքին բերնէ բերան հոլովուելով եղած է անիմաստ չինծու անուն մը. որպիսին է Գիժ–տուն:

Հոն կար կխսաքանդ եւ աննշան վանք մը, որ դարձած էր Թրքական (Ջիյարէթ). Հոն գացող յիմարները կը բուժուէին:

Եփրատն ի վեր, Հռոմկլայէն դէպի հարաւ կար Սուբերկիչ կոչուած քրտաբնակ գիւղը: Հոն կային քանի մը տուն քրտախօս Հայեր, բոլորն ալ արհեստաւոր:

Պատմական անունն է Սուրբ–Փրկիչ ,այս անունով հոյակապ եկեղեցի մը գոյութիւն ունեցած է: Թուրքերը թէեւ Մըզկիթի փոխած են, բայց անունը կը մնայ Սուփերկիչ–ձամբուը:

Այս գիւղը կը գտնուի Սեւերէկի ու Սամսաթի մօտերը՝ Եփրատի եղերքը բանուկ նաւահանգիստ: Կը պատկանի Հռոմկլայ նահանգին: Նշանաւոր է իր բերդով: Բնակիչները Ա–լէվի դըզըլպաշ Քրտեր են:

Այս Եկեղեցին պատմական առումով նշանաւոր է, հետեւեալ նկատումով: Թորոս Բ.–ի մօր՝ Զապել թագուհիի կողմէ շինուած է:

Դեռ կային բազմաթիւ հայկական ինքնատիպ դրոշմ կրող թրքաբնակ ու քրտաբնակ գիւղեր ու չրջաններ, այդպիսիք էին Կամնոց, Մերկանոց, Մէջկ Մանիկ, Մուրալիս, Գրքուկ, Ծաչվառ, Հայնի եւ նման անուններ:

Մէկ խօսքով Եփրատին ալ ափունքը եւ ետկի հեռուները տարածուող բոլոր գիւղերուն անուննները հայկական են, իսկ ձախ ափունքը գտնուողներուն անուննեըն ալ արաբական: Զոր օրինակ՝ Քէֆեր Պէկ, Թլմուսա, Թլօպըր, Թլհէօ:

Պատմական այս անուններէն կարելի է հետեւցնել որ Եփրատը երկու երկիրներու սահմանները կը դծէր. Կիլիկեան Հայաստանի ու Հալէպի Սուլթաններու երկիրը:

Հոս փակագիծ մը բանալով մինչեւկեսալ տանք ամփոփ ու հակիրճ ուսումնասիրութիւն մը Հռոմկլայի երկրորդ հայաբնակ գիւղի չուրջ:

ՃԻՊԻՆ

Պատմական բուն անունը եղած է Զրբոյն որ դարերու ընթացքին կորնչնելով իր իսկութիւնը դարձած է այս անիմաստ անուան՝ Ճիպին:

Ճիպին կը գտնուի «Խելֆէթ» գիւղաքաղաքէն տասը քիլոմէթր դէպի արեւելք, Եփրատ գետէն չատ հեռու, հարթ դաշտավայրի մը վրայ: Բնակչութեամբ խառն են, Հայ, Թուրք, Քիւրտ: Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմեն: Ազգային կրօնական տեսակէտով հակապատակերն էր երեւէին. առաջինը ամ–

բողջութեամբ Լուսաւորչական էր, մինչդեռ ձիպին բաժնուած էր երեք յարանուանութեանց, Բողոքական, Կաթոլիկ, Լուսաւորչական: Իւրաքանչիւրը ունէր իր զատ եկեղեցին ու դպրոցը, ձիպին երբեք կազմած է ազգային–կրօնական միաւնականութիւն:

Բացի այս ատորաբաժանումներէ կար նաեւ կէս–կէս կոչուած Հայ ազանդ մը: 1895–ի կոտորածներուն ձիպինցիք իրենց ազգային ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար, ամենէն գործնական միջոցի դիմած են, այն է դաւանափոխ ըլլալով, դարձած են Մահմետական: Կոտորածէն վերջ քանի մը տարիներ եւս մնացած են միւսլիման, յաճախելով մզկիթ: Անկէ վերջ լքած են Մահմետականութիւնը:

Իսկ մաս մը լարախաղաց Հայեր հեռատես օրուայ քաղաքականութեան հետեւանքներուն, ոչ Քրիստոնեայ դարձած են եւ ոչ ալ Իսլամ մնացած, այլ (իբր տինամէն ավարէ բան մը)– կէս–կէս, այսինքն մէջքէն վար Իսլամ, մէջքէն վեր՝ Քրիստոնեայ, յաճախելով թէ եկեղեցի, թէ մզկիթ. մկրտուելով Հայ եկեղեցիէն, թլփատուելով՝ հաճի խօճայէն: Անուններ կ'ընտրէին հրէական՝ Եաղուպ, Իպրահիմ, Իսակ, Միսաք, Զաքարիա եւայլն:

Հիմա անդրադառնանք Հայ դիւղի անուան չուրջ, բացատրելու համար թէ այն ինչո՞ւ Ջրբոյն կոչուած է:

Այս դիւղը անջրդի ըլլալով ոչ աղբիւր կայ, եւ ոչ ալ ծորակ: Տեղացիք ստիպուած են ջրի այդ պակասը լրացնելու համար օգտուիլ անձրեւներէ, ահա անոր համար իւրաքանչիւր դիւղացի, իր տան բակին մէջ փորել տուած է «Սարրնճի» մը՝ ջրամբար մը: Երբ անձրեւները սկսին ջուրերը տանիքներէն ջրվէժներու միջոցաւ վար վազելով, կ'երթան կը լեցուին այդ հորերուն մէջ, ահա այդ միջոցով է որ կը հայթայթուի ձիպինին ջուրի մատակարարութիւնը:

Բացի անհատական ջրամբարներէ, դիւղացիք ունէին նաեւ համայնական ընդարձակ աւազաններ, կենդանիներուն համար:

Իսկ երբ ամառը օդերը չատ երաշտ են, ու անձրեւ չի գար եւ ամբարուած ջուրերը կը լրանան, դիւղացիք ստիպուած են ջուր բերել մէկ ժամ կամ աւելի հեռու տեղերէ, աւանակներու միջոցով, կամ քարիւղի թիթեղներով, եւ կամ ալ ոչխարի մորթէ պատրաստուած մեկերով. ահա այդ պարագաներու բերումով կոչուած է Ջրբոյն:

Գիւղացիք կը պրպտէին, մեծամասնութեամբ հողագործութեամբ, այգեմշակութեամբ, մանր առեւտուր եւ արհեստ–

ներով: Կառավարծութիւնը չատ յառաջ գացած էր. չրջանի բնակչութեան բաւարարելու չափ, կառ կ'արտադրէր այս դիւղը:

Իսկ ազգային քաղաքական կեանքը սկսած էր հետզհետէ զարգանալ. կուսակցութիւնները սկսած էին վարակել նոր սերունդը: Տէր Թորլիկեան դպրոցական հին մեթոտները փոխուելով մանկավարժական նոր մեթոտներու, մտային զարգացման մակարդակը հետզհետէ սկսած էր բարձրանալ:

Մեծ թիւով ձիպլինցի ուսանողներ արդէն չրջանաւարտ ըլլալով Ամերիկեան Գոլէճէն, ու Ազգային Վարպանեանց կամ այլ վարժարաններէն, վերադարձած էին գաւառ, Սահակ–Մեսրոպեան տառերով Հայ մանկաւին, պատանիին հոգւոյն մէջ ներչչելու ուսման ծարաւը:

Բայց ախո՛ւ վրայ հասաւ Հայոց մեծ եղեռնը, 1914 սեւ թուականը: Ինչպէս բովանդակ Թրքահայութիւնը, նոյնպէս ձիպլինի բուռ մը հայութիւնը, ձգելով Թուրքին իր դարերու վաստակը, տունն ու տեղացուածքը, դպղիականի յուպ ի ձեռին բռնի քչուեցաւ իր հայրենիքէն հազարաւոր մղոններով հեռու դէպի Հաւրանի անապատները, ուր մեծամասնութեամբ սովի ու կոտորածի մատնուելով հարիւրին եօթանասուն հինգ տոկոսով մեռան: Կոտորածէն փրկուող ու վերապրող ձիպլինցիներու մէկ մասը 1947–ի ներգաղթով գացին Ս. Հայաստան:

Մնացած մասն ալ ցրուած են Աչխարհի չորս ծագերուն, Սիւրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Ֆրանսա, այն խորունկ հաւատք ու համոզմունքով թէ չատ մօտ առենէն բախտը պիտի ունենան տեսնելու ազատութեան արշալոյսը:

ԽՀՆԴԾԻՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

1895–ի...հայկական ընդհանուր կոտորածի խորչակը հրեղէն թեւերով սլանալով, Տաճկահայաստանի հորիզոնէն, կը հասնի Կիլիկիոյ հայարնակ սահմանները:

Կարմիր Սուլթանը, հայկական վեց նահանգներու բարեկորոգման վաւերացուած ծրագրի փոխարէն, կուտար Հայ ժողովուրդի բնաջնջման հրամանագիրը:

Այս պահուն Հայ ժողովուրդը որպէս հաւատարիմ հպատակը Օսմանեան բարեխնամ կառավարութեան կը յուսար որ Սուլթան Համիտ պիտի իրագործէր Պերլինի մեծ Ազգերու համաժողովին մէջ գոյացած ու վաւերացուած ծրագրին 61–րդ յօդուածին տրամադրութիւնը, եւ այդ հաւատք ու յոյսով խա–

պաղօրէն լծուած էր քաղաքական աշխատանքին, առանց ազգային հասկնալու թէ վաղուան արշալոյսը ինչ բարիք պիտի բերէր հայութեան համար:

Հայութիւնը անտեղեակ էր իր չուրջը պատրաստուած դիւային ծրագրէն:

Մինչդեռ անգլիա Սասնոյ ու Մշոյ Թուրքերն ու Քիւրտերը քաջալերուած խնամակալ Սուլթանէն, մինչեւ ակռաները զինուած, դժոխային զօրթիքնեերով, (սուր, դէնք, հաթաղան, ռումբ) կազմ ու պատրաստ կը սպասէին կոտորածի ազդանշանին:

Այդ ահաւոր ազդանշանը արդէն արձակուած էր եւ Սասունի, Մուշի, Պիթլիսի, Կարինի, Տիգրանակերտի հայութիւնը կոտորուած:

Մահուան ու կարդի այդ ուրուականը, ամբողջ Տաճկահայաստանի քաղաք ու գիւղերը տարածուելէ ետք, արաբշաւ հասած էր Կիլիկեան Հայաստանի հայաշատ քաղաքներու եւ գիւղերու դռները:

Առանա, Տարսոն, Սիս, Մերսին, Տէօրթ-Եոլ, Մարաշ, Հաճըն, Իսկէնտէրուն, Այնթապ, Քիլիս, Պերէճիկ, իրարու հետէ յաջորդաբար ճաշակած էին կոտորածի դառն հարուածները, տալով մարդկային ու նիւթական անհաշիւ զոհեր ու վնասներ:

Նկարագրել կարելի չէ Թրքական բարբարոսութիւնները իրենց զազանային մանրամասնութիւններով, ականատեսներու վկայութիւններով:

Կոտորածի ահ ու սարսափը երկու ալիքներով՝ Ուրֆային, Այնթապէն կը մօտենայ Ի՛նձի հայութեան, որը այդ չրջանին բաղկացած էր վաթսուն ընտանիքներէ, մօտաւորապէս 400 հոգի, բոլորն ալ յետամնաց հողագործ ու այնուհանդերձ անձնուէր ու զոհաբերող Հայեր:

Բուռ մը անգէն հայութիւն, ինչպէս պիտի պաշտպանէր իր ֆիզիքական գոյութիւնը, իր դիմաց կեցող, հազարապատիկ անգամ շատ, ու զինուած Մահմետականներու դէմ: Ոչ մէկ յոյսի նշոյլ կար արտաքին աշխարհէն գալիք օգնութեան:

Իր աշխարհագրական դիրքով Հայ գիւղը շատ հեռու կը գտնուէր, հերոսներու բոյնէն, Սասնոյ լեռներէն, ուր Հայ յեղափոխական Ֆէտային քաշուած իր Արծուեբոյնը, գէն ի ձեռին «Մահ կամ ազատութիւն» նշանաբանին տակ կը կռուէր Սուլթանի հրամանով սպառազինուած քրտական համխուիյէ զօրագունդերուն ու Թուրք կանոնաւոր բանակներուն դէմ:

Ահա այդ անստոյգ ու վտանգաւոր կացութեան մէջ, յուսահատ էհնէչլիք ձեռքերնին ծալլած, սպանդանոց առաջնորդուող գառնուկի հեզութեամբ կը սպասէին իրենց ճակատագրին՝ մահուան:

Այդ չրջանին Հայ քաղաքական չարժում դոյութիւն ունեցած չէ մեր չրջանին մէջ:

Միակ անզուգական հերոսածին Զէյթունի հայութիւնն է որ արհամարհելով Սուլթանի տուած կոտորածի հայայինջ հրամանը, պիտակցելով սպառնացող վտանգին, քաչուած էր Ալծուէբոյնը, եւ ապստամբութեան դրօշը պարզած գէն ի ձեռին հերոսաբար կը կռուէր իր բուռ մը քաջերով Սուլթանին հազարներու հասնող, սպառազինուած բանակներու եւ նոյնքան ալ վայրագ ու մոլեռանդ մահմետական զինուած ամբոխին դէմ:

Կոտորածի ուրուականն ու վախը արդէն փոթորկած է էհնէչի բուռ մը հայութեան հոգին:

Ահա այդ սարսափի օրերուն էհնէչի իչխանն ու ազգային մեծամեծերը կ'որոչեն ձգել դիւղ ծերերն ու տկարները, ու լեռ բարձրանալ: Բայց այդ միջոցը գործնական չէր: Առանց զէնքի ինչո՞վ կրնային պաշտպանել ինքզինքնին էհնէչի չուրջ վխտացող հազարաւոր զինուած Քիւրտ ու Թուրքերու դէմ:

Եւ իբր նուազագոյն չարիք, հետեւելով Ճիպինի հայութեան օրինակին, կ'որոչեն առժամաբար դաւանափոխ ըլլալ, մինչեւ որ փոթորիկը դադրի:

Այդ որոշումը որպէս խնդրագիր (Արզուհալ) կարճ Հայ երիտասարդի մը միջոցով կ'ուղարկեն Ուրֆայի դաւառապետին, սպասելով յուսալից պատասխանին:

Մինչ էհնէչի Հայ սուրհանդակը էհնէչցիներու դաւանափոխութեան պատգամը կը տանէր դէպի Ուրֆա, անդին չըրջանի Թուրք ու քրտութիւնը կը պատրաստուէր յարձակիլ էհնէչի հայութեան վրայ: Սպանդը դեռ չսկսած, արդէն էհնէչցի սուրհանդակը կը վերադառնար, Մութասարիֆի կայսերական պաշտօնագիրը ձեռքին:

Ուրֆայի դաւառապետը ընդյատակ երթալով էհնէչի հայութեան ինքնաբուղխ դաւանափոխութեան խնդրանքին, յիսնեակ մը Թրքական զինուորներ կը ղրկէ էհնէչ, պաշտպանելու համար նորընծայ կրօնակիցներու կեանքն ու ինչքը: Մինչ այդ, արդէն Թուրք եւ Քիւրտեր էհնէչցի Հայ երիտասարդներ սպաննած էին, թալանելով մաս մը տուներ:

Թուրք ոսոխականներու ժամանումով, զիւղին չուրջ չարդի

ու թալանի համար հաւաքուած մահմետական ջարդարարները յուսահատ կամաց-կամաց կը հեռանան ձեռնունայն: Իսկ չհնազանդուողները կը հալածուին ոստիկաններէն:

Ահա այդ նեմսացնող միջոցով Իհնէչի հայութիւնը քիչ քովով կ'ազատի 1895-ի ջարդերէն:

Հայոց խլամացումով կը դադրին հալածանքներն ու Հայերը կը սկսին սովորականին նման իրենց խաղաղ աշխատանքին: Եկեղեցին կը վերածուի մզկիթի, նորընծայ խլամներուն անունները կը փոխուին Ալիի, Վէլիի, Մոլլայի միջոցով կը թլփատուին այր մարդիկ, Ալլահ ուէքպէրը կը լսուի օրը եւթը անգամ մզկիթի տանիքէն:

Բայց հակառակ այդ գործողութիւններուն, չջնջուի մոլեռանդ Քիւրտ ու Թուրքերուն սխալական կիրքը հանդարտած չէր բոլորովին. հետեւեալ ալաթուրքա խօսքը կը կրկնէին. «Ղարթ կեավուր Միւսիւլման օլմազ» (տարեց Քրիստոնեան մահմետական չկրնար դառնալ): Բայց Բարձրագոյն Դռնէն եկած խիստ հրամանին ստիպողականութեան տակ հարկադրուած էին չըդպչիլ Իհնէչի հայութեան:

Ահա այս միջոցով Հոմկլայի դոյզ դիւղերուն Հայութիւնը — Իհնէչ ու Ճիպին փրկուեցան նախապատրաստուած ջարդէն քանի մը տարիներ, անոնք մահմետականի ճերմակ փաթթոցը գլուխնին, մզկիթ յաճախելով պահեցին իրենց Քրիստոնեական պատկանելութիւնը:

Հայերու խլամացման լուրը հասնելով ականջը Եւրոպայի եւ Ամերիկայի — միսիոնարներուն, անոնք ազդու կերպով բողոք կը բարձրացնեն Սուլթանին եւ անկէ կը պահանջեն, որ պաշտօնական հրովարտակով մը ազատ ձգէ խլամացած նախկին Քրիստոնեաները որպէսզի վերադառնան իրենց պապենական հաւատքին:

Ինքնամոլ Սուլթանը քաղաքական խնդիր չյարուցանելու և Քրիստոնեայ աշխարհի աչքին փոշի ցանելու մտադրութեամբ, ընդառաջելով օտար միսիոնարներու ըրած պահանջին պաշտօնական հրովարտակով մը չեղեալ կը նկատէ Հայերու խլամացման հաւաքական օրէնքը, ու պարտադրել կուտայ անոնց՝ որպէսզի բանան իրենց եկեղեցիները:

Հայերը զարերու ընթացքին ապրած ըլլալով Թուրքերու հետ կողք կողքի չատ լաւ ըմբռնած էին Թրքական հոգեբանութիւնը, յետին Քիւրտէն մինչեւ Սուլթանի Հայոց հանդէպ ունեցած սխալակալ քաղաքականութիւնը: Բարձրագոյն դռնէն արձակուած հրամանին մէջ Թրքական խաղի մը հնարամտութիւնն

տեսնելով, սկիզբները կը մնան անտարբեր, չարունակելով քա-
լել Գուբանի ցոյց տուած իսլամական ճամբէն:

Որպէս երաշխիք հրամանի ճշդութեան, խումբ մը Ամե-
րիկացի եւ Լատին միսիոնարներ կը շրջին Կիլիկիոյ բոլոր քա-
ղաքներն ու գիւղերը ու անոնց հերթին Իշնէչ ու Ճիպին, որ-
պէսզի զաւանափոխ Հայութեան մէջ նոր Քրիստոնէութեան,
Բողոքականութեան ու Կաթոլիկութեան սերմեր ցանեն:

Միսիոնարներուն թափած աշխատանքը, ըրած պրոպական-
դան ու նիւթական օգնութիւնը — ալիւր, հագուստ, կը պատ-
նայ արդիւնաւէտ. Ճիպինի մէջ մաս մը Հայեր կը դառնան Բո-
ղոքական, մէկ մասը՝ Կաթոլիկ, սակաւ մասը արհամարհելով
ամէն տեսակի օժանդակութիւն, կառչած կը մնայ Հայ Առաքե-
լական դարաւոր եկեղեցւոյ սկզբունքներուն:

Մաս մըն ալ, երկչոտներ, ապագային կրկին չենթարկուե-
լու համար Թրքական ջարդերուն, ոչ Քրիստոնեայ կը դառնան
ոչ ալ իսլամ կը մնան, այլ կէսկէս:

Մղկիթ կը յաճախեն, մինչեւոյն ատեն չեն վարանիր եկե-
ղեցի երթալով ազօթելու. իրենց համար անուններ կ'ընտրեն
ոչ Հայու, ոչ ալ Թուրքի, այլ Հրեայի. Եպղուպ, Աբրահամ,
Իսակ, Զաքարիա, ահա այս ընթացքով կը չարունակեն իրենց
կրօնական արարողութիւնները. ու պիտի քալէին կէսկէսի երկ-
կոզմնապոյտ չաւիղէն եթէ վրայ չհասնէր 1914 Հայոց ահաւոր
եղեռնը: Տարագրութեան անդրանիկ զոհերը եղան կէսկէսները:

Անդրադառնալով նիւթիս, Իշնէչի մէջ, հակառակ իրենց
խոստացած նուէրներուն, ու թափած բոլոր ջանքերուն մնացին
ձեռնունայն:

Շնորհալիի վերջին չաուաւիղէն սերուած Իշնէչի, ջերմե-
ռանդ Հայութիւն կը նախընտրէ մեռնիլ անօթի, մերկ ու ան-
պատսպարան, քան թէ դաւաճանել նախահայրերու պաշտած
Լուսաւորչի հաւատքին:

Արհամարհելով բոլոր տեսակի օժանդակութիւն կը մնան
իրենց պապերու հաւատքին վրայ անփոփոխ:

ԻՇՆԷՇԻՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Օսմանեան Սահմանադրութիւնէն եաք, դարերով քա-
նիցս տանջուած, կոտորակուած ամբողջ Թրքահայութիւնը,
մէջն ըլլալով նաեւ Իշնէչի բուռ մը Հայութիւնը, ոխանձոտ-
բով եւ մեծ խանդավառութեամբ կ'ողջունեն դարերու երազը
եղող ազատութիւնը որը կը շնորհուէր Սուլթանի յաջորդ սր-
բանեակ Իթթիհատական պարագլուխներուն կողմէ:

Իննէչգիք ինքզինքին այլեւս մի անգամ ընդմիշտ ազատ զգալով, կը սկսին չունչ քաշել բարոյապէս օգտուելով Սահմանադրութեան ընձայած բոլոր տեսակի բարիքներէն։ Դըպրոցի ու փողոցներու մէջ բարձրաձայն կ'երդէին սահմանադրական հետեւեալ քայլերգը՝ Եաշասըն Հիւրիէբ, ատէլէբ, մուսավաբ, (ապրի ազատութիւնը, արդարութիւնը, հաւասարութիւնն ու եղբայրութիւնը)։

Սահմանադրութիւնը բացարձակ ազատութիւն կը պարգեւէր՝ առանց ազգի ու կրօնքի խտրութեան, բոլոր Թրքահպատակներուն՝ խօսելու, գրելու, քննադատելու, խմբակցութիւններ կազմելու։

Իննէչգիք օգտուելով հանդերձ այդ անակնկալ չնորհքէն, մեւնոյն ատեն վերյիշելով անցեալի կոտորածներու հարատեւութիւնը, քալ դիտէին ու կ'ըմբռնէին թէ, Իթթիհատի կողմէ չնորհուած այդ ազատութիւնը հիմնական չէ։

Հայ դաւադայի անուս բայց փորձառու պիւզացիք — Իննէչգիք — վերյիշելով 6 դարերէ ի վեր Հայութեան դիմուն կարդացուած խաբուսիկ խոստումներն ու դիւանագիտական նենգութիւնները, խաղաղօրէն ու գաղտնաբար գործի լծուած՝ գարկ կուտային ինքնապաշտպանութեան սուրբ գործին։

Սահմանադրութեան հռչակումը թէեւ Հայ ժողովուրդին համար, եղաւ անակնկալ չնորհ մը, աստուածային պարգեւ մը, բայց եւ այնպէս դրացի Թուրք եւ Քիւրտ ազա պէկերը ի հարկէ հաշտ աչքով չէին կրնար դիտել դարերով Քիւրտ ու Թուրք հարստահարիչներու անմիջական լուծին տակ գլխի, Բայէա ապրող տորուկ Հայուն ընծայուած անակնկալ ու բացարձակ ազատութիւնը։

Թալաթի գեկավարած կուսակցութիւնը դիւանագիտական նուրբ խաղերով ու տրուած խաբուսիկ Սահմանադրութիւններով կ'ուզէր քնացնել Հայ քաղաքական գործիչները։

Մինչ կողմէն գաղտնօրէն կը խրախուսէր Թուրք ու Քիւրտ պէկերն ու չէյխերը, որպէսզի վերյն տրուած կտրուկ հրամանագրի մը վրայ պատրաստեն նոր 1895 մը եւս։

Այս ոճրային ծրագիրը կ'ուզէր իրականացնել Թրքական նենգամտութեամբ ու վրան դող, որպէսզի Քրիստոնեայ Եւրոպան անակնկալի գալով՝ չմիջամտէ Թուրքիոյ քաղաքական ներքին գործերուն։

Հայութիւնը խաբուելով, չատ ուշ հասկցաւ, որ գարձեալ կ'ապրի կոտորածի մը ահաւոր նախօրեակին։

Սահմանադրութեան վրայէն հազիւ դարուն մը անցած, հիւրիէթի քայլերդին համը թաց, Հայութիւնը սկսաւ երգել նոյնքան դիւրահնչուն հետեւեալ եղանակը.

«Կոտորածն աւգուր, Հայերը քոզ լաւ, աւապատ դարձաւ շէհեր Ատաւաւն»:

Այո՛, Կիլիկիոյ մայրաքաղաքի Հայութիւնը չարդուած էր Սահմանադրութեան ազատատենչ դրօշի տակ. Իթթիհատի պարագլուխ էնվէր–Թալէաթի դալոնի հրամանով 30 հազար Հայեր չարդուած էին քանչորս ժամուայ մէջ:

Կոտորածը չպիտի սահմանափակուէր լոկ Ատանայի սահմանին մէջ:

Այլ ազդանշանն էր պալիք նորանոր չարդ ու նախճիրնեբուն:

Կիլիկեան ամբողջ Հայութիւնը կոտորածի ու սարսափի ահաւոր ուրուականով կ'ապրէր: Այնթապ, Մարաշ, Քիլիս, Ուրֆա, Պէրճիկ արդէն այդ ուրուականին սահմանին մէջ գոնբուելով կը սպասէին իրենց անողոք ճակատագրին:

Էհնէչ ըլլալով Կիլիկեան ծայրագոյն նահանգներէն մէկուն հայարնակ գիւղերէն մին, չունենալով հաղորդակցութեան բանուկ կապ մը Կիլիկեան Հայ աշխարհին հետ, տեղեակ չէր դուրսի տիրող քաղաքական անցուդարձերէն:

Սովորականին պէս լծուած էր իր խաղաղ աշխատանքին:

Ընդհակառակը չրջանի դրացի խալամ բնակչութիւնը Թուրք ու Քիւրտ, Ատանայի ու միւս քաղաքներու մէջ տեղի ունեցած հայկական չարդերու լուրէն քաջալերուած, Իթթիհատի հրամանով ոտից ցղլուխ զինուած պատրաստ կը սպասէր արբունելիք ազդանշանին, բնաջնջելու էհնէչի բուռ մը Հայութիւնը:

Հայ գիւղը չատ հարուստ էր: Հայեր բացի իրենց սեփական կալուածներէն, ահէր դարձած էին չատ մը դրացի Քիւրտ ու Թուրքերու արտ ու այգիներուն, նոյնքան թանկարժէք պիտակներնիւ ընդարձակ ծառաստաններուն:

Չկար դրացի Քիւրտ մը կամ Թուրք մը, ըլլայ այն հասարակ մահկանացու կամ աղա, որ պարտաւոր չ'ըլլար էհնէչի Հայ իչխանին, ահա այդ պատճառաւ Հայ իչխանը իր հարստութեամբ, իր բարոյական ազդեցութեամբ մեծ անուն ու համբաւ չահած էր Հոմկլայ նահանգի ամբողջ բնակչութեան մէջ:

Ահա վերոյիչեալ բացառիկ առաւելութիւններով, Հայեր նախանձը չարժեցին բազմաթիւ Թուրք ու Քիւրտ երեւելի պէկ

ու աղանեբուն, որոնք յարմար առիթի կը սպասէին Առանայր Հայութեան ճակատագրին հասցնել չրջանի խալամութեան աչքի փուշ եղող Հայ գիւղերը, իրենց բնակիչ ու իչխաններով:

Բայց Էհնէչի Հայութիւնը չէր քնանար. ուչի ուչով հետեւելով հանդերձ թրքական չարժումներուն, ըմբռնելով վտանգին մեծութիւնը, առանց ազդուելու իր չուրջը տեղի ունեցած վտանգաւոր չարժումներէն ու խրատուած թրքական նախորդ ջարդերէն, նուիրուած էր ինքնապաչտպանութեան գործին:

Ինքնապաչտպանութեան գործին զեկավարութիւնը առանձնած էին Էհնէչի երկու քաղաքական կուսակցութեանց վարիչները, որոնք առանց դաւանանքի տարբերութեան, մէկ սիրտ, մէկ հոգի, համախմբուած էին ինքնապաչտպանութեան դրօչին տակ. միասնաբար կռուելու, կողք-կողքի մեռնելու: Գիւղին բնակչութիւնը զեկավարութեամբ Իչխանին բարոյապէս ու նիւթապէս կ'օժանդակէր վարիչ մարմնին: Իսկ գիւղին հոգեւոր հովիւն ու ուսուցիչը կը խրախուսէին Էհնէչցի երիտասարդները որպէսզի զինուին ու պատրաստ ըլլան:

Էհնէչցիք, բազդաւելով չրջանի այլազգիներու հետ, թէեւ քիչ էին քանակով, բայց որակով հետեւեալ մխիթարական ափոփիչ առաւելութիւնները ունէին:

Նախ Հայ գիւղը ռազմական առումով անառիկ ու աչխարհագրական տեսակէտով պաչտպանուած էր բնական պատնէչ ու պարիսպներով:

Առջեւէն կը հոսէր յորդահոս ու կատաղի Հայաստանի մէկ գետը՝ Եփրատ:

Երկու կողմերը անանցանելի երկու ձորեր, իսկ արեւմտեան կողմէն Քէլբին կոչուած ապառաժոտ լեռները:

Էհնէչը Քիւրտ գիւղերուն հետ կապող հաղորդակցութեան միակ ղիծն էր «Կոտէկ»-ի նեղ կիրճը, ուրկէ միակ մէկ մարդ հազիւ կարող էր անվտանգ անցնիլ: Անցորդին վերի կողմը «Կոտէկ»-ի ողորկ ժայռաքարերը կ'իչխէին, իսկ վարի կողմը հարիւր մէթր բարձրութեամբ վայրկեան մը, ուրկէ գլորուողը կը գտնար ջարդ ու փչուր:

Ամենէն կարեւորը, Էհնէչցիք ունէին ուժեղ կազմուածքով, առնական տեսքով, հուժկու, յաղթանդամ, յանդուգն, անվախ երիտասարդութիւն, անուած, դաստիարակուած յեղափոխական չունչով:

Հռոմկլայի նահանգին մէջ չկար այր մարդ մը որ կարողանար չափուիլ Էհնէչցի ըմբիչներուն հետ:

Էհնէչցի երիտասարդներուն ամենասիրուած զբաղմունք-

ներն էին որպէս սբօրթ՝ նշանառութեան փորձերը։ Գրեթէ ա-մէն չաբաթ կը հաւաքուէին Ս. Սարգիսայ վանքին ընդարձակ դաշտը եւ հոն նշանառութիւն կը սորվէին։ Իհնէչցի որսորդ-ներուն համար չկար աւելի հետաքրքիր ժամանց ինչքան վայ-րի վարազի, արջի, գայլի որսորդութիւնը։

Ամէն մի Իհնէչցի երիտասարդ տասնվեց տարեկանէն ըս-կըսեալ ունէր նոր ելած վեցհարուածեան տարճանակ եւ ամէն մի տան մէջ կար մէկ երկու որսի հրացան, մօտէն եւ կամ զոյգ փամփուչտ արձակող չիֆթէնները, որոնք ի հարկին կրնային գործածուիլ նաեւ պատերազմի պարագային։

Իհնէչցի մասնագէտներ կային, որոնք թէ հմուտ էին զէնք նորոգելու, եւ պարպուած փամփուչտները լեցնելու։

Ամենէն կարեւորը, Հռոմկլայ ամբողջ նահանգին մէջ վա-ռօղի պատրաստութեան մասնագէտ վարպետները Հայեր էին գլխաւորապէս։

Հայ ու Թուրք — Քիւրտերու միջև ըլլալիք բաղխումի մի-ջոցին եթէ Թուրք պետութիւնը ռազմամթերք չհայթայթէր իր կրօնակիցներուն, անոնք իրենց ունեցած ռազմամթերքով չպի-տի կրնային մեզ վնաս մը հասցնել։

Մինչդեռ Իհնէչցիք հսկայ քանակութեամբ վառօդի պա-շար ունէին։

Հետեւեալ բնական, անտեսական, արհեստական, ֆիզի-քական առաւելութիւններով օժտուած Հայ համայնքին համար կար զգալի պակաս մը — այն էր կատարելագործուած զէնքե-րու հայթայթումը։

Սահմանապրութեան վաղորդայնին Իհնէչի մէջ, մուտք գործած էին Հայ քաղաքական երկու կուսակցութիւններ։ Իւ-րաքանչիւրը ունէր իրեն անջատ խումբերն ու կոմիտէները։ Գաղտնի ու ծրագրով իրարմէ տարբեր, բայց քաղաքական գործունէութեամբ համերաշխ։ Արտաքին վտանգի մը պահուն, մէկ կողմը դնելով կուսակցական բոլոր տեսակի հաշիւները, կը համախմբուէին ազգապաշտական ընդհանուր ու վերադոյն իտէալին չուրջ։

Արդիական զէնքի հայթայթման հարցը ամենադժուարինն էր, քաղաքական այդ փոթորկալից օրերուն։ Ուրկէ ու ինչ միջոցներով կարելի էր լրացնել այդ պակասը։

Ահա այդ անտոյգ ու վտանգաւոր չրջանին գաղտագողի երկու խորհրդաւոր անձնաւորներ Քիւրտի տարազով ծպտուած Իհնէչ կը մտնէին։ Այդ չրջանին իրենց հարց մըն էր ճանչնալ անոնց ինքնութիւնը։

Մեր այդ ազգանունը որոշ էր, այդ խորհրդաւոր անձերը երկու Հայ կուսակցութեանց (յեղափոխական) առաքեալներն էին:

Գործիչներու ներկայութիւնը մեծապէս նպաստեց ինքնապաշտպանութեան գործին, մինչեւոյն ատեն բարձրացուցին իհնէչյի ազգանուէր դիւղացիներուն, նամանաւանդ չարքային կուսակցական մասսային, զէնքի ընդունակ, կռուելու վճռականութիւն ունեցող երիտասարդութեան բարոյականը կորովը:

Առաքեալներուն նշանաբանը եղաւ՝ ծախէ տուն եւ կենդանիդ ու զէնք առ: Այս ուղղութեամբ պէտք է աչխատի դիւղին ամբողջ բնակչութիւնը անխտիր, ամէն ինչ ինքնապաշտպանութեան համար:

Յեղափոխական առաքեալներուն աչխատանքը դարձաւ արդիւնաւէտ: Կարճ ժամանակաչրջանին անհրաժեչտ դումարը հայթայթուած էր: Հոս կարելի է յիչել օրինակ մը, ազքատ Հայ մը, որ աւանակ մը ունէր, ծախելով հասոյթը յատկացուց զէնքի:

Այո՛, նիւթականը պատրաստ էր, բայց ուրկէ պիտի ճարուէր այդ անհրաժեչտ ռազմամթերքը: Եւ ո՞վ յանձն պիտի առնէր այդ սարսափելի օրերուն, իր պատեհանէն դուրս հանել զէնքը: Հայդուկութեան բոլոր ճամբաները կտրուած էին ու լեռ ու ձոր լեցուած էին զինուած հրոսակներով:

Այո, դանուեցան անձնազոհ իհնէչյի երիտասարդ յեղափոխականներ, որոնք անարդելով դաժան մահը կը սուանձնեն անձնուրացաբար այդ նուիրական բայց նոյնքան յանդգնութիւն պահանջող վտանգաւոր գործը:

Մինչդեռ քանի մը օրեր եռքը դիչերանոց իհնէչ կը մտնէր քանի մը ջորիներու վրայ բեռցուած գոց անուուկներու բեռ մը:

Անոնց պարունակութիւնը, ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ Ֆրանսական զէնքեր ու փամփուչտներ:

Որպէս հերոսական դրուագ կ՝արժէ յիչել անունները այն իհնէչյի անձնուրաց, յեղափոխական երիտասարդներուն անունները, որոնք զէնքի փոխադրութեան համար իւ սպաս դրին իրենց կեանքը:

Սարգիս Պօյաճեան, Յարութիւն Հոլլէեան, Զիլ Արթին, Ալեքսանար Տէյիրմէնճեան (Սանոր), Մելքոն Մելքոնեան, Յարութիւն Սրապեան, Ս. Մանուկեան (Հօրեղբայրս), Սարգիս Քէյվանեան (Իչխանը), Գ. Քէյվանեան (Իչխանին տղան), Յ. Պարսումեան:

Առանց առաջին հինգը՝ գաղափարի ճամբուն վրայ իննկան վատ թչնամիի դնդակէն: Իսկ մնացեալ չորսը հազիւ կարողացան հրաչքով փրկուիլ Թրքական կախաղանէն:

Ջէնքերու ժամանումէն ետք, Հայ դիւղին բոլոր խաւերուն մէջ սիրեց աննկարագրելի խանդավառութիւն, կուռի ճամբով զոհուելու, դիմադրելու աննուաճ եռանդ:

Ինքնապաշտպանութեան սուրբ գործին որոշապէս նպաստեց Հայոց դինուորագրուելու օրէնքը: Հայ դինուորներ լսելով Հայոց կոտորածի գոյժը, լքելով բանակը զինուած կուգան միանալու կռուողներու փաղանգին:

Մինչ ասդին Էհնէչցի բուռ մը Հայերը կը պատրաստուէին իրենց կեանքը սուղի ծախել, Էհնէչէն քանի մը քիլոմէթր անդին՝ Հայութիւնը կը կոտորուէր ոչխարի նման:

Հայ դիւղը ունէր 200–ի հասնող կանոնաւոր զէնք ունեցող երիտասարդներ եւ նոյնքան ալ վեց հարուածեան ատրճանակներով, որոն չիֆթէներով զինուած վաչտ մը:

Գիւղացիք ինքնավստահ իրենց սեփական ուժին ու դիմադրական աննուաճ կորովին, կարեւորութիւն չէին տար Էհնէչի շրջանները դեգերող Թուրք ու Քիւրտ զինուած խուժանին վայրահաչ սպառնալիքներուն եւ Մուհամմէտի «սալավաթ»ներուն, ու արհամարհանքով կը մնային անտարբեր ու անպատասխան, ձգելով յարձակման նախապատրաստութիւնն ու պատասխանատուութիւնը Թուրքերուն:

Իսլամ խուժանը օրըստօրէ կը սաուտրանայ Հայ դիւղին չուրջ, անոնք անտեղի չարժումներով ու արհամարհական աղաղակ ու գոռում գոչումներով ուղղակի կ'ուզէին հասկնալ Հայոց կռուելու հոգեբանութիւնը:

Ինչո՞ւ չխոստովանիլ ճշմարտութիւնը: Գոնուեցան անհատ ու անկեղծ Քիւրտեր որոնք պահեցին բարի դրացիութեան ու բարեկամութեան զգացումը, չմոռնալով Հայոց հետ փոխադարձաբար կերած աղն ու հացը, եւ հակառակ իթթիհատականն չէֆերու կոչմէ մէն մի Քիւրտին խոստացուած նիւթական նուէրներուն, չոռնակոխեցին բարեկամական հնամենի յարաբերութիւնները: Գաղտնապէս լրտեսելով իրենց կրօնակիցներուն, Հայերուս հանդէպ նախապատրաստած կռուի, յարձակումի ծրագիրները, ժամանակէն առաջ իմացուցին Հայոց ինքնապաշտպան դնկամարութեան:

Ըստ այդ լրտեսներուն տուած վերջին տեղեկութեանց Ալֆիտ քաղաքի իթթիհատական պղտեցիկ պէկերն ու աղանները Թալաթի հրամանագրով ժողովի հրաւիրած են չրջանի Քիւրտ աչրէթապետներն ու Թուրք երեւելի աղաները ու այդ ժողովին մէջ միաձայնութեամբ որոշած են հետեւեալը.

«Հրաւիրել արիւնռուչտ, ոճրագործ, աւազակապետ Ռը-

յամցի Քէլ Փաշա կոչուած բախտախնդիրը (Ներկայ Իշխէլի եւ Այնթապի ճամբուն վրայ գտնուած Թրքաբնակ մեծ գիւղ մըն է), որպէսզի աւազակախումբով գայ միանայ կեավուրներու դէմ մղուելիք համիտական կրօնական պատերազմին ու ղեկավարէ Իշխէլի ջարդն ու թալանը»:

Քանի մը խօսքեր այս ճիւաղի կենսագրութեան չուրջ:

Քէլ Փաշա կոչուած ճիւաղը քանիցս դատապարտուած, տասնեակ մը ոճիրներու հեղինակ, բանտէն արձակուած կամ փախած, սխրահռչակ արկածախնդիր մըն էր: Ան իր գինուած խումբով ահ ու դողի մատնած էր ամբողջ չրջանի բնակչութիւնը, բայց եւ այնպէս ան միշտ խուսափած էր դրծ ունենալէ Հայ գիւղացիներուն հետ՝ հետեւեալ դէպքերու պատճառներով:

Ա.) Իշխէլի իշխանը՝ Քէյվանեան Գէորգ, այլ անունով Քէյվան Ագա — քաղաքական մեծ ազդեցութիւն ունէր թէ գիւղական Թուրք կառավարական չրջաններու եւ թէ ալ Թուրք ու Քիւրտ ագա–պէկերու վրայ: Իշխէլի չուրջ տարածուող այլազգ գիւղերու բնակչութեան հարիւրին տասը տոկոսին անչարժ կալուածներուն կէսը կը պատկանէր Հայ իշխանին:

Բ.) Հայ իշխանը Քէլ Փաշա կոչուած բախտախնդիրը քանիցս պահած ու փրկած էր ոստիկանական հետապնդումներէն, լոկ այն յոյսով որ ան տարտափնդնէ չրջանի Քիւրտ ու Թուրքերը՝ հետու մնալով Հայերու հետ դրծ ունեննալէ:

Հակառակ այդ իրողութեանց, ապերախտ Թուրքը խրախուսուած էր համակրօնակից պէկ ու աղաներու հրաւէրէն եւ գինովցած Ատանայի ընդհանուր կոտորածէն: Աւելի ճիշտը, տարուած ալան թալանի ապագայ հեռանկարէն, մոռնալով Հայոց հետ ունեցած բարեկամական փոխյարաբերութիւնը, ոռնակոխելով Հայ իշխանին սեղանէն կերած աղն ու հացը ու խմած ջուրը, ընդառաջ երթալով իր ապագիկ ագա–պէկերու կողմէ եղած հրաւէրին ու իրեն յանձնելիք պաշտօնին, անցած էր աւազակախումբին գլուխը եւ որպէս նախախորձ կը յարձակի գաչտը խաղաղօրէն աչխատող համագիւղացի Հայ հողագործ Մահտեսի Յաչէրեան Յաչէրի վրայ, եւ ձերբակալելով զայն, ծեծ ու խոչտանգումներու տակ կ'առաչնորդէ մօտակայ քրտաբնակ Հապիպ գիւղը՝ բանտարկել տալով զայն, եւ քչելով անոր եղներն ու էչերը:

Գոյժը չուտով կը հասնի Իշխէչ:

Գիւղացիք յուզուած՝ ընդվզումով ոտքի վրայ են, մունետիկը ինքնապաչտպանութեան մարմնի հրահանգով չրջելով

տունէ տուն երիտասարդութիւնը կը հրաւիրէ իշխանին տան ընդարձակ բակը: Եկեղեցիին զանգակը ահազանգ կը հնչեցնէ, որպէսզի դիւղին երիտասարդութիւնը դինուելով սպասէ տըրուելիք հրամանին:

Իսկ դիւղին ազգային կուսակցական վարիչները իշխանի նախագահութեամբ ժողով մը գումարելով հետեւեալ կտրուկ եւ վճռական որոշումը կուտան:

Ա. Թուրքերուն կողմէ Հայերուն վրայ նետուած կռուի ձեռնոցը ընդունիլ:

Բ.) Զինուած ուժերուն մէկ մասը յատկացնել դիւղին պաշտպանութեան, այսինքն, դիրք բռնել հաղորդակցութեան դիծերուն եռեւ զարանակալ, Մահ կամ ազատութիւն նչանաբանին տակ, կռուիլ մինչեւ վերջին փամփուչտը:

Իսկ կռուողներու մնացած մասը դիւղին իշխանին հրամանատարութեամբ առաջնորդել քրտական Հապիպ դիւղը, պաշարել, ու դիւղին Սէֆէր Աղային պահանջել աւազակապետը իր խումբով ու դերի բերուած Հայ դիւղացին յանձնել. հակառակ պարագային պաշարուած դիւղը կրակի տալ իր ամբողջ բնակչութեամբ:

Սպառազինուած Հայ դիւղը ոխամներով ու խանդավառութեամբ կ'ենթարկուի դերագոյն մարմնին տուած որոշումներուն: Վերջին անդամ կը հաղորդուին:

Որոշումը կը գործադրուի անմիջապէս, իշխանը նստած իր արաբական նժոյդին վրայ, դէնքը ուսին, խաչը կուրծքին, տուրը ձեռին, Հայ խումբը կ'առաջնորդէ դէպի նպատակակէտ:

Երէկուայ երկչոտ, տրտուկ եւ փլաւի Հայը դարձած էր յանդուգն, անվախ, յեղափոխական հայդուկ: Շնորհիւ այդ չարժման, դիւղին չուրջը դարանակալ, կռտորածի ու թալանի սպասող դինուած մահմետականները անակնկալի եկած, նպատակներու պէս խուճապահար կը փախչէին:

Ժամ մը ետքը, քրտաբնակ Հապիպ դիւղը չորս կողմէն կը պաշարուի Հայոց կողմէ, կրակի սպառնալիքին տակ, մէկ ժամ պայման կը տրուի Բիւրտ Մուխթարին, որպէսզի կամ յանձնէ աւազակապետը եւ կամ ալ ցոյց տայ անոր թագստոցը:

Հակառակ Բիւրտ դիւղապետին տուած երաշխիքին, Բէլ Փաչան եւ իր դինակիցները լլկելով իրենց թագստոցէն կ'ըսկըսին կրակել: Սակայն էհնէչցի դինուած ու նչանառու մարտիկներուն արձակած զնդակները տեղատարափ անձրեւի նըման կը թափին անոնց դանկերուն, ձեռքերուն վրայ: Աւազակները կարճ դիմադրութենէ ետք, պաշարուելով կը յանձնըուին ու դինաթափ կ'ըլլան:

Քէլ Փաշայի եւ անոր խումբին վրայ դրած էին իրենց յոյսերը չրջանի մահմետականները: Սակայն, անոնք Հայերու կողմէ ձերբակալուելով, մեծ խրախճանքներով կ'առաջնորդըուին Իզնէչ: Բայց Իզնէչի ինքնապաշտպանութեան մարմինը կ'որոշէ դայն յանձնել Հոմկլայի գայմագամին:

Իզնէչցիներու այս յեղափոխական ցոյցը նախ բարոյական չառաչուն ապտակ մը եղաւ Քէլ Փաշան հրաւիրող խալամ ագա պէկերուն եւ բարոյական դաս մը՝ Թրքական կառավարութեան, ցոյց տալով որ Հայը պիտի պաշտպանել ինքզինքը:

Օսմանեան նենգ, հայատեաց փաշա ու պէկերու միջամտութեամբ Քէլ Փաշան ու իր մեղսակից աւազակները քանի մը օրեր հակոդութեան տակ պահուելէ ետք ազատ արձակուելով կուգան կը հաչտուին Իզնէչցիներու հետ, եւ կը խոստանան հատուցարիմ բարեկամները, բարի դրացիներ մնալ Հայերուն հետ, պատասխանատու նկատելով իթթիհատական պաշնեըն ու պէկերը:

Ահա այսպիսով Իզնէչցիք վերկուեցան 1909-ի Կիլիկեան ընդհանուր կոտորածէն, փրկելով նաեւ Հայու պատիւը:

ՀԱՑ ԳԻՒՂԻՆ ԱԶԳԱՑԻՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷ ԵՏՔ 1908-1914

Մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը (հիւրիէթ) Իզնէչի ազգային, քաղաքական, կրթական կեանքը կը դոնուէր նախնական վիճակի մէջ, ոչ-նախանձելի:

Այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ չօշափելի աշխատանք կար: Այո՛, անունով կար դպրոց մը, որը կը կառավարուէր Տէր Թոդիկեան հին մեթոտներով: Այս պատճառաւ գիւղացի նոր սերունդը մնացած էր ոտէտ ու անմշակ:

Բայց Սահմանադրութենէ ետք, Իզնէչցիներուն համար բացուեցաւ վերազարթնումի չրջան մը:

Քաղաքական Կուսակցութիւններ

Իզնէչցիք զարերու ընթացքին չատ լաւ ըմբռնած ըլլալով Թուրքերու Հայերուն հանդէպ որդեդրած քաղաքականութիւնը եւ քանիցս իրենց կաչիին վրայ կրած ըլլալով այդ քաղաքականութեան դառն ազդեցութիւնը, այս անգամ չխաբուեցան իթթիհատի չնորհած խաբուսիկ ազատութենէ, և երկրորդ, Կիլիկեան ընդհանուր կոտորածի չրջանին ինքնապաշտպանութեան փոքրիկ փորձի մը տուած գործնական չօշափելի արդիւնքէն քաջալերուելով, համախմբուեցան Իզնէչի մէջ արդէն գո-

յութիւն ունեցող Դաշնակ եւ Հնչակ յեղափոխական կուսակցութեանց դրօշին տակ, զէնքի ու պայքարի ճամբով դաստիարակելու ու առաջնորդելու համար գիւղին նորահաս սերունդը:

Իհնէչցիք այդ յոյժ կարեւոր պահանջը լրացնելու դիտումնաւորութեամբ, կրթական բարգաւաճման նոր ծրագիր մը մշակելով այդ ուղղութեամբ սկսան զարկ տալ դաստիարակչական գործին:

Այնթապ իր Հայ բնակչութեամբ, ազգային–կրթական հիմունքներով, իր Ամերիկեան եւ հայկական գոլէճներով, ազգային Վարդանանց, Ազենեան եւ բազմաթիւ ուրիշ կրթարաններով եղաւ Իհնէչի ուսումնասիրող նորահաս սերունդին համար մտքի լուսաւորութեան ջահակիր օճախը: Բազմաթիւ Իհնէչցի ուսանողներ, բոլորն ալ Սահմանադրութեան սերունդին պատկանող, իրենց բարձրագոյն ուսումը Այնթապ առնալէ ետք, կը վերադառնան Իհնէչ լծուելու համար գիւղին կրթական գործին:

Իհնէչի Ազգային Ներսէսեան նախակրթարանի հոգաբարձութիւնը կը յանձնուի ազգային ճեռնհաս մարմինի մը ճեռքը, իսկ անօրինութիւնը կը յանձնուի բարձրագոյն կրթութեամբ դաստիարակուած նորահաս անձերու:

Դպրոցը կը դառնայ անխտիր բոլոր գիւղացիներու դուրսդուրանքի եւ հոգածութեան առարկան:

Աշակերտութեան (երկսեռ) թիւը հետզհետէ կը բազմապատկուի, Թոդիկեան յեառամնաց մեթոտը վերցուելով, դասատուին մատուր աշակերտի եւ աշակերտուհիին ճեռքը՝ որպէս դասագիրք Սաղմոսի, Աստուածաշնչի փոխարէն՝ որուեցաւ Քերականն ու Մայրենի լեզուն, չարական ու ապօթքներուն հետ համընթաց Թանճարանն ու Մեղրագեաը:

Իհնէչի Ներսէսեան վարժարանին մէջ որպէս ուսուցիչ՝ պաշտօնավարած են չատ մը ղրսեցի ուսուցիչներ: Սահմանադրութենէ ետք, Իհնէչ արդէն պէտք չունէր օտար վարժապետներու: Գիւղացի երիտասարդ ուժեր արդէն բարձրագոյն կրթութեամբ օժտուած, լծուած էին կրթական գործին:

Իհնէչի Ազգային վարժարանի վերակազմութիւնը կը յանձնուի Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճ ուսանած Մանուկեան Սարգիսին, որ է այս տողերը գրողին հօրեղբայրը:

Հոս փակագիծ մը բանալով, որպէս համեմատ աշակերտն ու եղբօրորդին, Իհնէչցի բոլոր տարեկից, նահատակ դասընկերներուս յիշատակին, Իհնէչցի կրթական այս համեմատ մշակին կենսագրական գիծերը եւ ազգային–քաղաքական–կրթական գործունէութեան ամփոփ նկարագիրը տալ պիտի աշխատիմ:

Պ. Ս. Գ. Մանուկեան բնիկ Լհնէչցի էր, Մխալ Պաչէրեան (Մանուկեան) գերդաստանէն։ Սարգիսը չորս եղբայրներուն մէջ եղած է ըմբոստ, յանդուգն ու անվախ պատանի մը, մեւնոյն ատեն բնածին ձիրք ու յատկութիւններով օժտուած անզուգական տիպ մը։

Պատանի Սարգիսին ծնողքն ու երեք եղբայրները, այլեւս ձանձրացած են անոր իր տարեկիցներուն հետ ունեցած ամենօրեայ կռիւներէն։

Օրերը խաղաղ չեն անոր համար, անոր ամենասիրած ըզբաղումները եղած են դիւղին առջեւէն անցնող Քիւրտ լամուկներուն հետ կռիւ ու ծեծ։

Մեծ եղբայրը, Մ. Մանուկեան՝ լուսահոգի հայրս, այեւս յանդիմանելէ, խրատելէ ձանձրացած, այս պատուհաս եւ անառակին ձեռքէն փրկուելու միակ միջոցը կը դանէ դպրոցը, ուր դեռ կը կիրարկուին Տէր Թոդիկեան մեթոտները — ծեծ, Ֆալագա — յուսալով որ այս անառակ տղան վախէ ազդեցութեան տակ փոխէ իր կոպիտ ունակութիւնը ու զայն կը յանձնէ դիւղի ուսուցիչ Զոլագ Վարժապետին, որը իր խստութեամբ պահ մը ահ ու սարսափը եղած է Լհնէչի նախասահմանադրական սերունդին։

Ըմբոստ պատանին դառնուկի հեզութեամբ մոխիկ ընելով, կ'ենթարկուի իր մեծ եղբօր կարգադրութեան։

Գիւղին Ներսէսեան նախակրթարանի աշակերտ է. հոն ալ անհանգիստ չէ հին օրերու անառակը։ Անոր փոխարէն՝ արտակարգ աչք ու ընդունակութիւն կը տածէ դէպի ուսում։

Հայրս սխալած չէր իր կարծիքին մէջ, մի քանի ամսուան մէջ, այդ ըմբոստ տղան դարձած է հլու ու հպատակող, ալ մոռնալով իր յոռի յատկութիւնները, անհուն սիրով կապուած է դպրոցին։ Ան դարձած է սիրելին իր ծնողքին, եղբայրներուն, ուսուցչին, իր դասընկերներուն ու դպրոցի հոգաբարձութեան։

Ուսումն ու դպրոցը բոլորովին յղկած էին անոր վատ կողմերը։

Դպրոցին պարծանքն է, բոլոր համագիւղացիները կը գովեն, կը քաջալերեն զայն։

Վերջին տարին է, Սարգիս պիտի լրացնէ դիւղին Ներսէսեան վարժարանը։

Ուսանողը իր երիտասարդութեան չրջանը կը բոլորէ, ան դարձած է խորհող, ըմբռնող, պիտակից, մոռնալով անցեալը, մտահոգ է ապագայով։

Սիրած է դպրոցն ու ուսումը, խէալն է չարունակել ու կատարելագործել ուսումը՝ բարձրագոյն դպրոցի մը կամ դոլէճի մը մէջ:

Աչքերը սեւեռած է կրթութեան անչէջ օճախը — որպիսին էր Այնթապ:

Ծնողքը բաւեկեցիկ վիճակ մը ունին եւ կրնան դոհացում տալ երիտասարդ ուսանողին հետաւոր խէալին:

Դժբախտաբար ընտանեկան յարկին տակ կար մէկը, որը ամբողջ հոգւով կ'ատէր ուսումն ու ուսումնականը: Այդ արդելքը Սարգիսին հայրն էր. Էհնէչցիներու յորջորջումով՝ Պէօյիկ Գէօրգ:

Ամէն տարւոյ դպրոցական վերջին քննութիւններու ժամանակ, Հռոմկլայի երկու հայարնակ դիւղերը կ'այցելէ Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի կրթական վարչութեան կողմէ կրթական քննիչ մը, Հայ պատառոցի աշակերտներուն ուսման մակարդակը քննելու համար ու յաջողապոյններէն երկու հոգի կը տանի Այնթապ՝ ձրիօրէն բարձրագոյն ուսում առնելու:

Այդ ուսանողներէն մին ձիպինէն, իսկ միւսը Էհնէչէն:

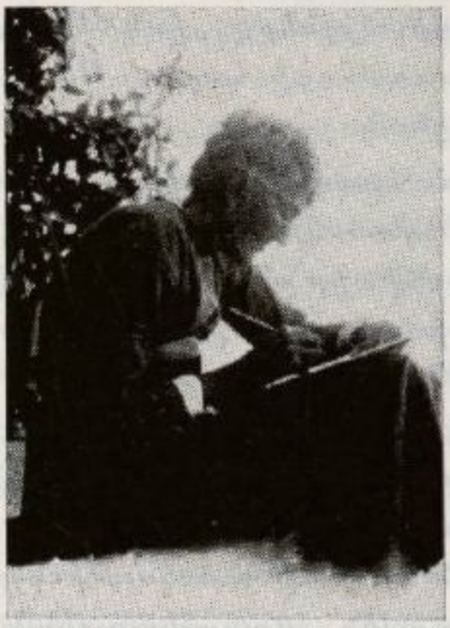

Աբրահամ Խօճա Լիւռնեան Ալեւտարանիչ

Զուգադիպութեամբ այդ տարին որպէս այցելու քննիչ չրջանները կ'այցելէ Այնթապցիներուն հանրածանօթ, Աստուածամարմ, ուղղամիտ, բարի, Քրիստոնեայ Հայ Աւետարանական քարոզիչ մը, յանձին Աբրահամ Պաճրին (Քայր Աբրահամ):

Ցիշեալ Մեսիան մազ մօրուք չունէր բնականէն, յետոյ անոր ձայնը արտակարգ աւելի իգականի ձայնին նման բարակ էր: Անոր համար Այնթապցիք զայն կոչած էին «Քոյր Աբրահամ»:

Էհնէչցիք ամբողջութեամբ ծանօթ էին այս անկողմնակալ Հայուն անձին ու առաքելութեան:

Ան Հայ դիւղերը կ'այցելէր որպէս Աւետարանական քարոզիչ, ոչ թէ իր պատկանած, դաւանած Քրիստոնէական վարդապետութեան բրօպականդը ընելու, յարանուանական, երկպառակութեան սերմ ցանելու Հայոց մէջ: Ան կուգար ազգային ուրիչ չատ վսեմ իդէալով, առանց դաւանանքի խտրութեան ընտրել յաջող ու ուսումնատենչ դաւառացի Հայ ուսանողները, եւ անոնց տալ մտային, բարոյական, Ֆիզիքական զար-

պացում, անոր հոգեբանական նեղքին պահանջներուն համաձայն. առանց անոր անձնական կարծիքն ու համոզումը (կրօնական) խախտելու:

Էհնէչիք օրպէս ուղղափառ Արաքելական Լուսաւորչականներ ընդհանրապէս կը խորչէին Բողոքական, Կաթոլիկ քարոզիչ միսիոնարէն: Բայց բացառութիւն ըլլալով կը համակըրէին եւ պրկաբաց ու յարգանքներով կ'ընդունէին այս եղակի անձը:

Էհնէչի Ներսէսեան Վարժարանի տարուայ վերջին քննութիւններուն Աբրահամ Յօճա դպրոցին ուսուցիչ ու հոգաբարձութեանց ու պիւղին երեւելի ազգայիններու ու իշխանի ներկայութեամբ՝ կը քննէ տասնեակ մը չրջանաւարտներու մտային կարողութիւնները. երիտասարդ Սարգիսը կը հանդիսանայ առաջին, անոր ուշադրութիւնը գրաւելով: Այս վերջինը կը յօժարի հետը տանիլ ու յանձնել Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի վարչութեան:

Մանուկեան Այնթապի Գոլէճն է, դպրոցը կը հոգայ անոր ուսման ծախսերը, իսկ գաւառացի առողջ եւ չարքաշ ուսանողը իր պարապոյ ժամերուն կ'աշխատի դպրոցի ներքին գործերուն մէջ, հայթայթելով իր դպրոցական պիտոյքները, իսկ մնացած ծախսերուն մէկ մասը կը հոգայ լուսահոգի հայրս՝ Սարգիսին երէց եղբայրը, Մանուկ Մանուկեան:

Ուսանող Մանուկեանին հետաւոր երազը իրականացած էր. իրեն կը մնար յարատեւ աշխատիլ օգտուելու համար իրեն ընծայուած ասպնջական չնորհքէն: Շնորհիւ իր բնածին ձիրք ու ընդունակութեան, յարատեւ ու անխոնջ աշխատանքին, կը յառաջանայ հետզհետէ բոլոր ճիւղերուն մէջ, ուշադրութիւնը գրաւելով թէ՛ իր բարեբարին թէ՛ Գոլէճի ուսուցչութեան: Ան կը մնայ քանի մը տարիներ Գոլէճ, չարունակելով իր բարձրագոյն ուսումը: Ան չէր երէկուայ գաւառացի անտառակ, կոպիտ ազան, դպրոցը յօտած էր անոր ներքին ու յոռի յատկութիւններէն: Ան դարձած էր պիտակից, ազգային, գաղափարական ոգիով գաւտիարակուած մարդ մը, հակառակ Գոլէճին մէջ տիրող կրօնական մխիթիք մթնոլորտին. գաւառացի երիտասարդը վարակուած էր յեղափոխական ախտէն:

Սահմանադրութիւնը (հիւրրիյէթ) վրայ կը հասնի: Ան կը վերադառնայ իր հայրենի պիւղը՝ Էհնէչ ու համագիւղացիներուն խնդրանքով ընտրուելով պիւղին ազգային նախակրթարանի տեսուչը, կը լծուի գործի:

Մանուկեանի ժամանումով Էհնէչի Ներսէսեան Վարժարա-

նի աշակերտութեան համար կը բացուի կազմակերպչական նոր շրջան մը: Երիտասարդ գոլէճականը, չնորհիւ իր ստացած Ա-մերիկեան մանկավարժական դաստիարակութեան ու կազմակերպչական հմտութեան ու թափած անխոնջ աշխատանքներուն, պիւղական այդ խեղճուկ դպրոցին աշակերտութեան թիւը կը բազմապատկէ եւ կը բարձրացնէ դպրոցին կրթական, նիւթական, բարոյական մակարդակը: Գիւղին ամբողջ բնակչութիւնը հոգւով սրտով կապուած էր դպրոցին, իսկ պիւղացի երկաեռ մանուկն ու պատանին կը դառնան ուսումնասէրներ:

Դպրոցին կրթական բաժինը կ'ունենայ իր տարրական ուսումները — մանկապարտէզ ու նախակրթարան, իսկ չափահասներու համար՝ կիրակնօրեայ յատրաններ:

Բարձրագոյն դասարաններուն կը դասաւանդուին հայերէն, թրքերէն, անգլիերէն լեզուները, իսկ մանկապարտէզի բաժնին՝ Մեսրոպեան տառերը ու ու մանկական երգն ու խաղերը: Բացի ասոնցմէ, մարմնամարզն ու խաղերը ու մրցումները բացարձակ տեղ կը գրաւէին:

Ծանդամատութիւնը աննկարագրելի է պիւղին մէջ: Ծնողքներուն համար ալ կը կազմակերպուին դաստիարակական ժողովներ: Գիւղացիք՝ մեծ, պզտիկ, այր, կին, երիտասարդ, տարէց, հոդաստրծ, արհեստաւոր, իշխան թէ հոդաբարձու հոն էին:

Երէկուայ տղէտ թրքախօս էհնէչցի ծնողքին զաւակը հայերէն կը գրէ, կը կարդայ ու կ'երգէ:

Էհնէչի Ներսէսեան վարժարանէն չրջանաւարտ ոեւէ աշակերտ բացի իր մայրենի լեզուէն, սահուն կերպով, անխալօրէն կը գրէր ու կը կարդար թրքերէն լեզուն:

Մինչեւ չրջանի թրքական նախակրթարանէն չրջանաւարտ թելէպէ մը բացի քանի մը Ադրաբատան աղօթքներէ ու կտրած ու ճղճիմ թրքերէնէ, ոչինչ չգիտէր:

Էհնէչի դրացի չատ մը Թուրք ազաներ, տեսնելով եւ լսելով Հայ դպրոցի ուսման մակարդակին բարձրացումը, նախընտրեցին իրենց զաւակները ուղարկել հայկական դպրոց: Քանանեակ մը Քիւրտ լամուկներ ձիերով ու աւանակներով ժամեր զալով, կը յաճախէին հայկական դպրոց, ուր կը սորվէին բացի թրքերէնէ, նաև դպրոցի պաշտօնական լեզուն՝ հայերէնը:

Հայ դպրոցն ու անոր տեսուչը, որքան որ այլապէս համակրողներ ունեցաւ, ունեցաւ նաեւ նոյնքան նախանձող Թուրք երեւելի պէկեր ու ազաներ: Այս վերջիններըը որպէս հակառակորդներ՝ ամբաստանեցին Հայ պիւղի դպրոցի միւտիւրին, ըսելով որ ան միւսլիման աշակերտներուն Քրիստոնէական դաստիարակութիւն կուտայ:

Մանուկեան որպէս հմուտ թրքագէտ ու իրաւագէտ իր մասին եղած զրպարտութիւնները խմանալով՝ տեղւոյն գայմագամ պէկին կը բողոքէ, ըսելով թէ եղածը զուտ նախանձի ու կրօնական մոլեռանդութեանց արդիւնք է. ուստի կը խնդրէ տեղւոյն արժանաւոր գայմագամ պէկը, որպէսզի անձամբ հաճի գալ, քննել, առուգելու համար եղած անարդար զրպարտութիւնը: Եթէ ինքը չի կարենար գալ՝ կը խնդրէ որ գայմագամը դրկէ իր ներկայացուցիչը:

Մանուկեանի առած այս ազդու ու փաստուն պատասխանին վրայ, Հռոմկլայի գայմագամը՝ Պոլիս ուսանած, մանկավարժ Թուրք մը որպէս կրթական քննիչ կ'ուղարկէ, որը ամէն տարւոյ վերջի քննութիւններուն անձամբ գալով, կուգար կը քննէր:

Ըստ Թուրք քննիչի առած մանրամասն տեղեկագրին, տեղւոյն գայմագամն ու անոր ստորագրաս պաշտօնեաները այն համոզման եկան թէ, զրացի Թուրք ու Քիւրտ պէկ ու աղաներուն ըրած զրպարտութիւնները իրական չեն: Հայ դպրոցը իր բոլոր ճիւղերով եւ ընդհանուր զարգացումով, աւելի բարձր է, քան թէ թրքական երկրորդական վարժարանները:

Հայ դպրոցէն չրջանաւարտ Հայ կամ Իսլամ աշակերտի մը թրքերէն ուղղագրական, քերականական կարողութիւնը շատ աւելի բարձր է թրքականէն, իսկ լեզուական տեսակէտով թրքերէնը որպէս պետական լեզու կը գտնուի առաջին դծի վրայ եւ կրօնական ոչ մէկ քարոզ ու խարոյթիւն չկայ:

Բողոքող Թուրք ու Քիւրտ աղա պէկերը ամօթահար լռեցին:

Իսկ Հայ դպրոցին ու անոր անօրէնին անունն ու համբաւը տարածուեցան, բացի այլազգիներէ, նաեւ Հռոմկլայի Թուրք կառավարական շրջանակներու մէջ:

Այդ բողոքագիրը ունեցաւ իր բարոյական ազդեցութիւնն ու արդիւնքը:

Ամէն տարի, ինչպէս Հռոմկլայի համայնքին պատկանող բոլոր դպրոցներու աշակերտներու յաջողատոյնները եւ նոյնպէս Իհնէչի Հայ դպրոցի յաջողատոյնները, տեղւոյն գայմագամին կողմէ կը հրաւիրուէին, մասնակցելու համար տեղւոյն կրթական մարմինի կողմէ տարբուելիք միջ–աշակերտական քննական մրցումներուն:

Իհնէչի Հայ աշակերտութեան ներկայացուցիչները ամէն տարի, հազարաւոր այլազգի աշակերտներու մէջէն կը խլէին առաջնութեան մրցանակը, չնորհիւ Հայ տնօրէնին բազմահմուտ դաստիարակութեան:

Մանուկեան որպէս իրաւաբան, թրքագէտ ու հրապարակախօս, չուտով ուշադրութիւնը գրաւեց Հռոմկլայի կառավարական շրջանակներուն: Քանի մը տարի ետք, զայն հրաւիրեցին պաշտօնապէս առանձնելու տեղական կառավարութեան մէջ հարցաքննիչ դատաւորի — մուսթանտըղ — բարձր ու պատասխանատու պաշտօնը:

Հռոմկլայի թուրք կառավարութիւնը դնահատելով հանդերձ, Մանուկեանի անձնական արժէքն ու թրքերէն լեզուի մէջ ունեցած հմտութիւնը, ուզեց Մանուկեանը անդգալիօրէն հեռացնել Հայ դպրոցի սեմէն, որպէսզի էհնէչի Հայ դպրոցը չունենայ իր նախանձելի վերելքը:

Սահմանադրութիւն կոչուած թրքական խարուսիկ երեւոյթին տակ կ՚ապրէր հակահայկական առելավառ քաղաքականութիւնը:

Մանուկեան սիրսպուած էր ընդունիլ այդ առաջարկը, ան քանի մը տարի այդ պաշտօնին վրայ նստելով, անաչառ ու անկողմնակալօրէն կը կատարէ իրեն վստահուած պաշտօնը: Եւ այսպէսով ան կը դադրի իր մասնակցութիւնը բերել դիւղին ազգային, կրթական, քաղաքական դործերուն: Բայց տիրող քաղաքական պայմաններու բերումով, ձգելով այդ պաշտօնը, եւ Եդեսիոյ Ազգային Առաջնորդ Անանիա Վարդապետի պաշտօնական հրաւէրին ընդառաջ երթալով՝ դնաց Ուրֆա ու պաշտօնավարեց մինչեւ 1914–ի նախօրեակին, տեղւոյն Ազգային Վարժարանի մէջ:

1914–ի նախօրեակին, երբ Ուրֆայի Հայութիւնը իր հերոսածին դաւկին՝ Եօթնեղբայրեանի դեկավարութեամբ կը պատրաստուէր ապստամբութեան դրօշը պարզել Իթթիհատի հայամիջնջ քաղաքականութեան դէմ, Ս. Մանուկեան որպէս դործիչը տեղւոյն Հայ քաղաքական կազմակերպութեան, կը դտնուէր ինքնապաշտպանութեան դաղափարը փառաբանողներու շարքին վրայ: (Տես Լուսերի — Ա. Սահակեանի Ուրֆայի Հերոսամարտը հատորը): Բայց ափսոս որ իր միակ երազը չիրականացաւ, կռիւը չտեսած, 1914–ի ընդհանուր պատերազմի նախօրեակին, որպէս Հայ քաղաքական դործիչ, Ուրֆայէ չատ մը ուրիշ Հայ երեւելիներու հետ միասին ձերբակալուելով՝ Թուրք ժանտարմաներու հսկողութեամբ, Երբավարի դանազան տանջանքներու ենթարկուելէ ետք, առաջնորդուեցաւ պատերազմական տեսան (իտալ. էօրֆիյէ), նախ Պէրէճիկ, յետոյ Հալէպ ու Մարաշ:

Մանուկեանի բացակայումով վիւղին դպրոցի տեսչութեան պաշտօնը վարեցին ուսուցիչներ: Պրն. Յ. Պարսամեան՝ բնիկ

Էհնէշցի, շրջանաւարտ Այնթապի Ազգային Վարժարանից Վարժարանէն, եւ հազիւ տարի մը պաշտօնավարած, քաչուեցաւ ուսուցչական ասպարէզէն, ու անոր յաջորդեց Հոգեւոր հովիւ Տէր Յ. Քահանայ Պօյաճեանի որդին Պ. Զ. Պօյաճեան: Վրայ հասնելով Հայոց եղեռնի սեւ օրերը՝ 1914, Հայութեան ազգային, կրթական, քաղաքական բոլոր ծրագիրները թաղուեցան Տէր-Զօրի ու Հաւրանի արիւնոտ անապատներու աւազին տակ:

ԷՀՆԷՇՑԻ ԵՐԵԻԵԼԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Դէմքեր ըսելով, սխալ չհասկնանք ու չչփոթենք մտաւորական, կուսակցական դաստիարակութեամբ օժտուած դէմքեր, այլ գիւղական անբիծ բարք ու վարքերով, բնածին տաղանդով օժտուած էհնէշցի ամիկ ծերունիներ: Առանց արտաքին միջամտութեան անոնք կառավարած են գիւղին ազգային գործերը:

Անոնցմէ չատեր ալ առանց ունենալու տարրական ուսում ու կրթութիւն, նստած են Հռոմկլայի քաղաքապետական խորհուրդի (Իտարէ Ազասը) պաշտօնին վրայ:

Ահա անոնցմէ մին էր գիւղին ծերունազարդ, գիտնական, բժիշկ եւ ուրիշ համաւթիւններով օժտուած — Աննիկեան Սարգիս Իչխանը: Այս վերջինը 40 երկար տարիներ եղած է թէ կառավարական պաշտօնեայ ու թէ գիւղին Իչխանը:

Սարգիս Իչխանը Հռոմկլայի ամբողջ նահանգի այլազան, այլակրօն բնակչութեան սիրելին, ու բժիշկն էր: Կը սիրէին զայն անխտիր բոլոր Թուրքերն ու Քիւրտերը, մինչեւոյն ատեն կը յարգէին:

Ութսուն տարեկան այս Աստուածաշունչ ծերունին հրաշքներ կը գործէր, բուժելով հիւանդները:

Ան կը հասկնար ու կը բժշկէր մարմնի խախտած ոսկորները, ու շատ կարճ ժամանակին տեղը կը դնէր: Տասը տարեկանէ ի վեր ձեռնացուպերով առաջնորդուող ոսկորը կոտրած, անդամալոյծ եղած կազմը կ'առողջացնէր: Բազմաթիւ Քիւրտ ու Թուրքեր, բոլորն ալ հաչմանդամ, պատպարակով կուգային տասնեակ մը օրեր Սարգիս Իչխանի խնամքներուն տակ վերադրնելու իրենց նախկին առողջ վիճակը եւ քալելով կը վերադառնային:

Ուրիշ նոյնքան խորհրդաւոր բուժում մը, որ արժանի է գիտական լուրջ ուշադրութեան:

Ծննդաբերութեան չրջանին երբ կին մը կը նուաղէր ու կ'իյնար, այս ծերունիի ներկայութեամբ սթափուելով, ոտքի կ'ելլէր:

Հապա ջերմամիզութենէ տառապող դժբախտներուն չատուածն էր:

Աննիկեան Սարգիս Իչխանը կ'ըսէր թէ ինքը սերած է Շնորհալի ցեղէն եւ այդ հրաշագործ դարմանումները եւ ջերմամիզութեամբ տառապող հիւանդներու բժշկութիւնը «Նարեկ»-ի քանի մը խորհրդաւոր համարներու ուժով էր:

Իշնէչի մէջ կային նաեւ իչխանական հին ու նոր տոհմանուններ, անոնցմէ ամենէն նշանաւորներն էին Մխոի Խաչերեան, Գարակէօզեան բազմանդամ տոհմերը: Բայց տարիներու ընթացքին կորսնցուցած էին իրենց բարոյական ուժը:

Առաջինին ցեղակից էինք մենք Մանուկեաններս՝ մեծ հօր կողմէ: Աննիկեան ցեղը տուած է բնական հմտութեամբ հրաշագործ բժիշկ ու վիրաբոյժներ, Խաչերեան տոհմէն ալ ծնած են առողջ, կայտառ, յաղթանդամ ըմբիշներ:

Իշնէչի վերջին իչխանական տոհմն էր Քէյվանեան բազմանդամ ընտանիքը, գիւղին մէկ քառորդ բնակչութիւնը սերած էր այս տոհմէն:

Այս տոհմը իր մէջ կը հաչուէր վեց եղբայրներ, բոլորն ալ զաւակներու, թոռներու տէր: Բոլորն ալ կալուածատէր եւ ունեւոր:

Քէյվանեան Գէորգ Իշնէչին իչխանն էր, գիւղին ապագային, քաղաքական ներկայացուցիչը: Միեւնոյն ատեն կալուածատէր էր, հարուստ եւ ունէր ոչխարի հօտեր, արջառներ եւ չարժուն ու անշարժ կալուածներ:

Զկար դրացի թուրք ու Քիւրտ գիւղ մը, որուն մէջ Հայ իչխանը կալուածի բաժին չունենար, արտ, այգի, պիստակենիի ծառաստան: Որքան որ անտեսապէս մեծ էր, նոյնքան ալ կառավարական չրջանակներու մէջ ունէր անուն, համբաւ ու ազդեցութիւն:

Հայ իչխանը ձի հեծած, ուսը զերմանական մաւզէր, այդպէս զինուած կառավարութեան չրջանակներէ ներս մտնելէ ետք, ապատ համարձակ կ'ներթեւեկէր:

Մահուան կախաղանի դատապարտուած ոճրագործ մը կրնար չուանէն վար առնել տալ: Մարզապան մը կամ զինուորական, քաղաքական յանցաւոր մը եթէ ապաստանէր իչխանի «ղօնագ»-ի մէջ, այլեւս ոստիկանը ու ոչ ալ ոստիկանապետը կը համարձակեր ներս մտնել Հայ իչխանի սեմէն ներս:

Հակառակ ուսում, դիտութիւն չունենալուն, համալսարանական մտաւորականի համահաւասար քաղաքական հմտութիւն ունէր տեւտրական, անտեսական դեռնի վրայ:

Դպրոց չէր տեսած, բայց կը սիրէր ուսումն ու ուսումնականը, անոր համար իր երկու զաւակները՝ Սարգիս եւ Յակոբ Քէյվանեաններ, ղրկած էր Այնթապ ուսանելու:

Իսկ իր քրոջ որդիները (Այնթապ) Մընիկհաճեաններ, ազդին տուած էին բժիշկներ, դեղագործներ, առեւտրականներ, ու յանդուգն յեղափոխական կռուողներ: Այս ցեղին պատկանող Նազար՝ Այնթապի հերոսամարտի մէջ դիւցազնական դեր խաղալով, որպես խմբապետ զոհուեցաւ հերոսաբար:

Մաշէր Քէյվանեան, իշխանին մեծ եղբայրը, բաւական ուսում առած ըլլալով Հռոմկլայի կառավարութեան մէջ կը պաշտօնավարէր որպէս քաղաքապետարանի Մորհուրդի անդամ — Իտարէ Ազասը:

Մնացած եղբայրներն ալ հարուստ էին ու կալուածատէրեր:

Հռոմկլայի կառավարութեան մէջ որպէս հարցաքննիչ դատաւորներ կը պաշտօնավարէին իշխանին երէց որդին՝ Ս. Քէյվանեան եւ եղբօրորդին՝ Յ. Քէյվանեան (Պարսամեան):

ԻՇՆԻՇՅԻՆԵՐՈՒՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Գիւղացիք վերջին ծայր հաւատացեալ ու կրօնասէր էին, ու մեծ հակում ունէին դէպի Կրօնքն ու Եկեղեցին, ամբողջ բնակչութիւնը՝ առանց տարիքի խտրութեան, ազգային ոգիով, լուսաւորչական դաւանանքով, մաքուր բարոյականով, անբասիր նկարագրով պատուախնդիր Հայ Քրիստոնեայ հաւաքական ընտանիք մը կը կազմէին՝ խնամիական, ազգականական սերտ կապերով իրարու շաղկապուած:

Երկիւղածութեամբ անխարդախ կը պահէին ազգային–կրօնական–աւանդական բոլոր ծոներն ու օրէնքը՝ կրօնական ջերմեռանդութեամբ:

Հակառակ դարերու չրջանին կրած կրօնական հալածանքներուն, Իշնէչցիք անբասիր պահած էին հայկական տոհմային, ընտանեկան, կրօնական բոլոր օրէնք ու սրբութիւնները, որպէս նախահայրերէն մնացած անմոռանալի ժառանգ:

Իշնէչ եւ Ճիպլին կրօնական կապերով միացած էին Ուրֆայի Թեմի Առաջնորդութեան, ուրկէ կ'ուղարկուէին բոլոր քահանաները: Հայկական այս երկու գիւղերուն մէջ պաշտօնավարած են չատ մը Ուրֆացի քահանաներ:

Իշնէչի վերջին հոգեւոր հովիւն էր համազիւղացի Տէր Յա-

կոր Քահանայ Պօյաճեան, որ հակառակ իր ունեցած կիսկատար ուսման, որպէս հոգեւոր, արժանաւոր անձն էր իր կրօնական կոչման:

Աւետարանի այս հաւատարիմ պաշտօնեան, քաղաքական պայմաններու բերումով խաչի հետ սուր, դէնք ալ գործածեց:

Էհնէչիք վերջին ծայր չերմեռանդ ու հաւատացեալ Քրիստոնեաններ էին, հետեւելով Աւետարանի ու Քրիստոնէական օրէնքներուն, Մնուննդը, Զատիկը, Կիրակին, մէկ խօսքով Հայոց բոլոր հեթանոսական ու Քրիստոնէական տօները կը պահէին, որպէս սրբազան աւանդներ: Սբ. Ներսէսի, Սբ. Յակոբայ, Սբ. Սարգիսի տօներուն դիւղին ամբողջ բնակչութիւնը, մեծով, պզտիկով կը լեցուէին վերոյիշեալ վանքերը, ուր տեղի կ'ունենային նշանաւոր ժողովներ, սուսերամարտ, ըմբշամարտ, վազքեր, ոտոստում, քար նետել, այլ խօսքով Հայ հեթանոսական դարերուն յատուկ նաւասարդեան խաղեր, ձիարշաւի մրցումներ: Մարմնամարզական այս խաղ ու մրցումներէն եաք ուխտաւորները մատաղներ կը մատուցանէին, ժամ, պատարագ տեղի կ'ունենար վանքի կիսաւեր խորաններուն առաջ:

Էհնէչի նոր սերունդն ալ հետեւելով իրենց պապերու օրինակին, ընտանեկան յարկին տակ կամ դպրոցներուն մէջ՝ կը դաստիարակուէին ազգային–կրօնական ղեկացումներով, դասնալով բարի, առաքինի Հայ Քրիստոնեայ զաւակներ:

Որպէս Էհնէչի Ներսէսեան վարժարանի նախկին աշակերտներէն մին, մատնանշեմ քանի մը օրինակներ մեր դպրոցական շրջանէն՝ մեզի տրուած կրօնական կրթութեան շուրջ, որուն համար այնքան խիստ էին թէ մեր ծնողքները, թէ ուսուցիչը, թէ դիւղին քահանան ու երեւելիները, թէ ալ դիւղին թաղականներն ու հոգաբարձուները:

Հապա դպրոցի իրիկուան արձակուրդի զանգը հնչած, անոր կը յաջորդէր դպրոցին տանիքին վրայ հաստատուած եկեղեցւոյ պողպատեայ կոչնակը:

Զանգ՝ խոշոր կտոր մը պողպատ. խոշոր երկու մուրճերով կը հարուածէին զայն, այնքան ուժգին կը զօղանջէր այդ նախնական կոչնակը, որ դաշտը աշխատող Հայ մշակներուն ականջը կը հասնէր:

Ա՛խ երնէկ այդ օրերուն, իւրաքանչիւր աշակերտ սրտանց կը բաղձար որ զանգահարելու բախտը իրեն չնորհուէր:

Բայց խստապահանջ քահանան այդ աշխատանքը իրեն համար կրօնական չնորհք կամ պաշտամունք սեպելով՝ ոչ ոքին

կը զիջանէր տալ նախապատուութիւնը եւ առանց ձանձրանալու չաբաթուան եօթ օրերուն տասնչորս անգամներ կը կատարէր ժամկոչի յատուկ այդ պաշտօնը:

Ի բաց առեալ այն պահը երբ ինքը եկեղեցւոյ մէջ զբաղուած կ'ըլլար պատարագի ծիսակատարութեամբ, «Փառք ի Բարձունս»–ի դանգահարումի պաշտօնը կը չնորհէր այն չափիկ հազնող երիտասարդին որուն աչքերը քահանայի աչքերուն յառած անոր նշմարներուն կը հետեւէին ուշադրութեամբ:

Այդ ձեւակերպութիւնը բոլոր երգոցներս հասկցած ըլլալով, նախքան Փառք ի Բարձունս–ը անոր չուրջը կը դառնայինք որպէսզի դանգահարելու այդ բացառիկ չնորհէն չզրկուինք:

Այն որ ճարպիկ էր ու արագաչարժ, այն կ'արժանանար այդ պաշտօնին:

Եկեղեցասիրութեան դպացումը այնքան խորունկ արմատ ձգած էր դպրոցական աշակերտներուս մատաղ հոգիին մէջ, որ առաջ իրիկուն եկեղեցին էինք:

Վայ եկեր էր այն աշակերտի դլխուն, որը փախուստ տար եկեղեցական արարողութենէ, ի մասնաւորի կիրակի ու տօն օրերուն: Անիկա կը պատժուէր՝ առնր ծնողքէն, դպրոցը՝ ուսուցիչէն, եկեղեցին՝ քահանայէն:

Իհնէչ ունէր Հայկական եկեղեցի մը, որը ունէր չատ մը անչարժ կալուածներ՝ արտեր, այդիներ, պիտակենիի ծառատոռնոներ, որոնց հսկողութիւնն ու մատակարարութիւնը կը կատարէր պիւղին քահանան, դառնալով տէրն ու տիրականը այս ստացուածքներէն գոյացած եկամուտներուն:

Թէ ուրկէ՞ գոյացած էին այդ կալուածները:

Իհնէչցի իւրաքանչիւր կալուածատէր բարեսիրտ ընտանիք, կրօնական մաքուր հոգիով, ուխտ կ'ընէր այս կամ այն ընտանեկան խնդրի չուրջը: Երբ այդ ուխտը իրականանար, իր ժառանգորդներուն կտակ կ'ընէր, որ իր մահէն ետք իր կալուածներէն այդքի, արտ կամ ծառ բաժին հանէին պիւղի եկեղեցիին:

Ա՛ռ, պոր օրինակ, Իհնէչցի ընտանիք մը, որ անհուն հարըստութեան տէր էր, անոր հետ մէկտեղ ընտանեկան յարկին տակ պապա կանչող ժառանգորդ մը չունէր, որ իր մահէն յետոյ տէր դառնար իրեն ժառանգութեան: Ահա այդ նպատակով այդ ընտանիքին տէրը ամէն օր եկեղեցի կ'երթայ, մոմ կը վառէ սուրբերուն եւ ուխտ կ'ընէ, որ եթէ Տէրը իր տան համար ծաղիկ մը, իր մեռած զերդաստանին օճախը վառող դաւակ մը պարգեւէ, պիւղին եկեղեցիին կը նուիրէ տասը արտավար հող, 500 ոսկեառունկ, քան հատ պիտակենիի ծառ եւ այլն:

Ահա այսպէս, նման ազգանպատակ բարի նուէր ու կը-տակներով էհնէչի աննշան եկեղեցին բաւական կալուածներու սէրացեր էր:

Բացի անշարժ կալուածներէ, էհնէչցիք սովոր էին նոյն նպատակներու համար եկեղեցիին նուիրատուութիւններ ընել եկեղեցական թանկագին պգեստներ, չասիկներ, ոսկի եւ արծաթ խաչեր, փիլոններ, եկեղեցական սպասներ:

Ծնունդին, Զատկին, Բարեկենդանին եւ միւս ազնական օրերուն, աղքատներուն կը բաժնէին ուտեստեղէններ եւ հագուստեղէններ:

Էհնէչի հայութեան արբազան նպատակներէն մին էր ունենալ հոյակապ նոր եկեղեցի մը հինին կողքին: Այս նպատակին համար բաւական աշխատանք տարուած էր:

Բայց ափսոս որ այդ աշխատանքները ապարդիւն դարձան 1914-ի եղեռնին պատճառով:

Որպէս բարձր հոգեւորականներ էհնէչ ծնած են երկու Հայ եկեղեցականներ, Անանիա վարդապետ՝ Ուրֆայի Առաջնորդը, եւ Փառէն Եպիսկոպոս Մելքոնեան՝ ծնունդով էհնէչցի, որուն տարիքը կը հասնի ութսունամուտ ութի, եւ այժմ կը պտնուի Անթիլիասի Դպրեվանքը: Իր նախնական ուսումը առացած է Այնթապի Վարդանեան կրթարանին մէջ, աշակերտած Արմաշու Վանքը, եղած է ուսուցիչ-Աբեղայ, պրոդ, պանագան քաղաքներու մէջ վարած է Առաջնորդական պաշտօն: Ամբողջ իր կեանքը անցուցած է իր հայրենի գիւղէն դուրս օտար երկիրներ:

ԷՀՆԷՇԻՈՑ ՋԲԱՂՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԸ

Հայ գիւղն ու գիւղացիին անցեալը, պատմականը, կրթականը, քաղաքական դէպքերն ու դէմքերն իրենց յարակից մանրամասնութիւններով ու դիրքերով նկարագրելէետք կ'արժէ հակիրճ ակնարկ մը նետել անոնց առօրեայ զբաղումներուն ու տնտեսական աղբիւրներուն շուրջ:

Էհնէչցիք ամբողջ Հռոմկլայ նահանգին մէջ, ճանչցուած են որպէս յամառ աշխատող, համառ երկրագործ, վարպետ մեղուաբոյծ, գիտակից անասնաբոյժ, պարտիզպան, այգեպան, պատուաստող, արհեստաւոր, առեւտրական ու նաւավար:

Հռոմկլայի նահանգի հարուստ եկամուտներէն գլխաւորն էր գիտակենդի արտադրութիւնը, որուն մայրաքաղաքն էր Հայ գիւղը ու անկելու, մշակելու գործին մասնագէտներն ալ էհնէչցիներ են:

Իհնէչի բնակչութեան հարիւրին երեսուն տոկոսը քալհըմուտ վարպետ–մասնագէտներ էին, վերջին ծայր դպուչութիւն պահանջող, դիւրաթեք, դիւրաբեկ, վտանդներու ենթակայ, դժուարաւարժ ծառը (պիստակենի) ցանելու, տնկելու, մշակելու, յօտելու, պատուաստելու, պաղատու դարձնելու գործին մէջ:

Հռոմկլայ նահանգին մէջ Իհնէչցի պատուաստողները միշտ կը փնտռուէին:

Չմոռնանք մի՛ջանկեալ ըսելու թէ ճիպլինի Հայերն ալ նըւազ վարպետներ չէին այս գործին մէջ:

Իւրաքանչիւր Իհնէչցի, հարուստ թէ աղքատ, իր արտին, պարտէզին, այգիին կողքին ունէր նաեւ պիստակենիի ծառաստաննեը:

Հոս կ'արժէ ամփոփ կերպով բացատրել պիստակենիի Փըստըղ) ամման բուսաբանական պաղտնիքներն ու եղանակները:

Պիստակենիի տունկը իր էութեամբ մշակելու, ընտելացըննելու, պաղատու դարձնելու տեսակէտով բոլորովին կը տարբերի միւս պաղատու ծառերէն:

Հակառակ անոր վերջին ծայր փափուկ եւ դիւրաբեկ կազմուածքին, կարելի է պայն տնկել նոյնիսկ ապառաժոտ, քարոտ զառիվայր լեռներու եւ ձորերու մէջ, միայն չի բուսնիր ու չի մշակուիր խոնաւ, ճահճախոտ ջրի եզերքը:

Պիստակը կը տնկեն պատրաստուած ածուի մէջ, իւրաքանչիւր պիստակէն դուրս կուգայ տունկ մը — տեղացիք զայն սագըզ կը կոչեն, որը կ'արտադրէ ոսպի մեծութեամբ սեւ ու կարմիրի վրայ պատուղ մը, որ կը կոչուի մէլէնկիւշ: Հայերը մէջը ըլլալով, բովանդակ Հռոմկլայի բնակչութիւնը այս պըտուղը չորցնելով, աղելով, խորովելով, անկէ կը պատրաստէ համեմներ, հացեր, աղանդերներ:

Պիստակենիի մասնագէտները այս ծառին հունտերը (պիստակ) կը ցանեն, հերկուած, մաքրուած մասնաւոր ածուներու մէջ, որոնք զարնան կը ծլին, կը ճիւղաւորուին, կը ծաղկին, կը դառնան մատղաշ տունկեր:

Յաճախ պիստակի հաւաքման եղանակին, արտին մէջ թափուելով այս հունտերը՝ կը խառնուին հողին ու զարնան առանց ոեւէ աշխատութեան կը բուսնին ու կը դառնան նոր տունկեր:

Ահա այդ թարմ տունկերը քաշելով կը տնկեն մասնաւորապէս այդիներու մէջ:

Մէկ երկու տարի այդ տունկերը կը մնծնան առանց խնամքի, մինչեւ որ մատղաշ թուփերը ծառեր դառնան:

Պատուաստի գործը շատ փափուկ ու նախապատրաստութիւն պահանջող գործողութիւն մըն է, բայց փորձառու, հմուտ վարպետներէ՝ հասարակ անփորձ մարդկանց կարելի չէ վստահիլ այս գործը, հակառակ պարապային, տարիներու թափած աշխատանքն ու զոհողութիւնը կը փճանայ մէկ քանի ժամուան մէջ:

Եթէ պատուաստը չյաջողի, ստիպուած են սպասել յաջորդ գարնան:

Թէ ինչպէ՞ս կը պատուաստեն, աշխատինք տեսականօրէն նկարագրել այս գործողութիւնը:

Սագրզ կոչուած թուփին բոլոր անպէտք ճիւղերը կը յօտեն (պուտամ) կը նետեն, ձգելով մինակ երկու ուղիղ ու երկայն ճիւղեր: Պիստակենիին ընտիր ճիւղերէն երկու հատ կըտրելով՝ կը միացնեն սագրզին ճիւղերուն մէջ եւ չուանով մը քանի մը տեղէն ամուր կը կապեն:

Պատուաստի գործողութիւնը յաջողելէն տարի մը ետք, ծառը առկէ քիչ քանակով պտղաւոր կը դառնայ: Պիստակենին այս մատղաշ հասակին մէջ ունի վտանգաւոր թշնամիներ՝ անասուններըը, մարդիկ ու թրթուրները: Այս տունկը երբ դարնան ծաղկի, համազամ ծաղիկ մը կ'ունենայ, որ տեղական բարբառով պուրճ կը կոչուի, եւ կը փնտռուի մարդկանց, անասուններու ու որդերու կողմէ:

Ծաղկելու ու պտղաւոր դառնալու եղանակներուն խստիւ արգիլուած է ոչխարի հօտերուն, մանաւորապէս այծերուն, արջառներուն մուտքը:

Տեղական կառավարութիւնն ալ շատ խիստ օրէնքներ ու պատիժներ սահմանած է այս թանկագին ծառերը փճացնողներուն համար: Մանաւորի կենդանիներու ախրերուն համար:

Ցառաջ մէկ ծառի համար պիւզայիք իրարու հետ կ'ունենան վէճեր ու կռիւներ, դատ ու դատաստաններ:

Պիստակենին ունի երեք չրջաններ.— Ա.) Գարուն, ծաղկելու: Բ.) Ամառը՝ պտղաւոր դառնալու: Գ.) Աշնան տերեւաթափ ըլլալու մերկանալու չրջանը:

Երեք չրջաններն ալ շատ վտանգաւոր են. գարնան ծաղկելու չրջանին արտաքին գլխաւոր թշնամիներն են՝ մարդիկ, կենդանիք եւ թրթուրները: Աւելի ահռելի թշնամին բնութիւնն է — կարկուտն ու տեղատարափ անձրեւները:

Առաջին երեք թշնամիները կը յարձակին այս ծառին ծաղիկներուն վրայ եւ որպէս համադամ բանջարեղէն կ'ուտեն: Կարկուտը այս փափուկ ծառի ծաղիկները վար թափելով կը մերկացնէ ծառը՝ փճացնելով մէկ տարուայ ամբողջ աշխատանքին արդիւնքը:

Բ. շրջանը, եթէ առաջին շրջանին վտանգներէն փրկուի պիտակենին եւ պաղառու դառնայ — կը սկսի երկրորդ շրջանը: Այս շրջանի թշնամիներն են ուղղակի մարդիկ:

Ամրան այգեկութքի օրերուն պիտակենիի ծառերը արդէն ծանրաբեռնուած են կարմիր պիտակներով: Աւազակներ, գողեր, բախտախնդիրներ կը վիտան դաշտնագողի ծառաստաններու չուրջ: Ահա այդ պարապան նկատի ունենալով էհնէչիք, գիշեր ցերեկ պինուած կը շրջին ու կը հսկեն:

Երկրորդ շրջանին, աշնան արդէն երբ ծառերը կը մերկանան, միակ թշնամին կենդանիներն են: Կը կոտրեն այս փափուկ ու դիւրաթեք ծառին ճիւղերը:

Պիտակենիի արտադրութեան գլխաւոր կեդրոնն է ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, Հոմկլան, իսկ վաճառման չուկան՝ Այնթապ:

Էհնէչիք բացի իրենց ունեցած մեծաքանակ պիտակէն, կը հաւաքեն նաեւ դրացի Քիւրտ ու Թուրք գիւղերէն եւ պատրաստելով, կը ծախեն, առեւտուր կ'ընեն:

Մեծաքանակ ապսպրանք կուգայ Եւրոպայէն մասնաւորապէս Ամերիկայէն: Այս համեղ, անզուգական պտուղը, որուն երկուքը կէս օրան, կ'արժէր մէկ Օսմանեան հնչուն ոսկի:

Այս պտուղին Թուրքիայէն Եւրոպա, Ամերիկա արտածողները Այնթապցի Հայ վաճառականներն էին:

***

Էհնէչիք բացի իրենց սեփական կալուածներէ, ունէին նաեւ դրացի գիւղերուն մէջ վարձուած ծառաստաններ:

Բացի պիտակի արտադրութենէ, էհնէչիք կը զբաղէին նաեւ հետեւեալ արհեստներով՝ հողագործութեամբ, այգեմշակութեամբ, անասնապահութեամբ, մեղուաբուծութեամբ, արհեստ ու առեւտուրով:

Արհեստներ.— Էհնէչիք որպէս որմնադիր, ջուլհակ, կօշկակար, դարբին, հիւսն, մասնաճառ ամբողջ նահանգի մէջ փնտռուած արհեստաւորներ էին: Բացի անոնցմէ Հայերը սե-

փական վաճառատուններ ունէին, հացահատիկի, նպարեղէնի։ Դրացի Քիւրտ ու Թուրք բնակչութիւնը առեւտրական կապերով չաղկապուած էր Հայ գիւղին հետ։

Իւրաքանչիւր ունէին գոյք ջրաղացներ, որոնցմէ ամբողջ շրջանի Քիւրտ ու Թուրքեր կ'օգտուէին։

Հայաստանի Եփրատ գետը, Հայ գիւղին արտերն ու պարտէզները քերելով կ'անցնէր։

Նեղոս գետը Եգիպտոսին համար եղած է Աստուածային պարգեւ մը, նոյնպէս Եփրատ գետը կրնար գերբնական պարգեւ մը ըլլալ իր եզերեայ քաղաք ու գիւղերուն համար, եթէ տեղական կառավարութիւնը դիտնար ջրանցքներու միջոցով չահագործելու այդ անհուն ջուրի տարածութիւնը։

Եգիպտացիք կ'օգտուէին Նեղոսի յորդումի շրջանին Սուանի ու Հապէշիստանի լեռներէն բերած արդասաբեր հողերէն ու գետին եզերքը կառուցուած ջրանցքներու միջոցով անոր առատ ջուրերէն իր անապատեայ անջրդի հողերը ոռոգելու համար։ Մինչդեռ հակառակը Եփրատի եզերքը գտնուող հարաւոր գիւղ ու քաղաքներու բնակիչները չօգտուելէ զատ՝ ջուրի այդ անհուն հոսանքէն, յաճախ պուտ մը ջուրի համար եղբայրասպան, ցեղասպան ոճիրներ կը գործէին։

Պատճառը Թուրքիոյ ընդգրկած յետադիմական քաղաքականութիւնն էր։

Եփրատի եզերքը գտնուող բոլոր գիւղերու բնակիչներուն հետ բաղդատելով Իհնէչցիները, կրնանք ըսել թէ՝ ամենէն չատ օգտուողները եղած են Եփրատէն։

Երկու գլխաւոր տեսակէտներով Հայերը կ'օգտուէին Եփրատէ։

Ա.) Երբ ամրան գետին յորդումը կը դադրէր, ջուրը կը նուազէր, գետին եզերքները կը բացուէին աւազուտ ածուներ, Հայերը դրաղելով այդ ածուները կը ցանէին բանջարեղէններ։ Զոր օրինակ, կանաչ լուբիա, եգիպտացորեն, ձմերուկ, վարունգ, խրտա (վարունգի ճերմակ տեսակը)։

Իսկ գիւղին դիմաց, Եփրատի մէջտեղ բաւական մեծ կղզի մը կը ձեւանար ամրան։ Այդ կղզին սեփականութիւնն էր Իհնէչի բնակչութեան, ամէն ընտանիք իր մասնայատուկ նշանակուած տեղը ունէր այս կղզիին մէջ։

Իհնէչցիք ձմերուկի դէպիյներ — բոստաններ կը չինէին

այդ կողմին մէջ, ուրկէ եւած սեխն ու ձմերուկը այնքան համեղ էին որ չատ մը Հայեր անկէ կը պատրաստէին դանազան տեսակի անուշեղէններ։

Բ.) Էհնէչցիք Եփրատի փիւնիկեցիներն էին որպէս քալէ լողորդներ ու նաւավարներ ու գետին եզերքն ի վեր, ի վար նաւակ ու լաստերով կը զբաղէին առեւտուրով ու ապրանքի փոխադրումով։

Եփրատի վրայ նաւարկելը այնքան ալ հեշտ բան մը չէր. գետը ըլլալով Ասիոյ ամենէն ապառաժոտ ու կատաղի գետերէն մին՝ նաւարկելը չատ վտանգաւոր ու արկածալից էր։

Բազմաթիւ փիւղեր ու ապարակներ ջրամոյն եղած են. գետը քշած տարած է հազարաւոր մարդեր ու անասուններ, Թուրք պետութեան տալով միլիոնաւոր ոսկիներ վնաս։

Էհնէչ Հայ փիւղը թէեւ գետեզերեայ է, բայց գետի մակերեսէն երկու հարիւր մեթր բարձր ըլլալով մնացած է անվնաս ողողումներէ։ Բայց յորդումէն եաք երեք ամիսներ Հայոց գետեզերեայ արտերն ու պարտէզները մնացած են ջուրերու տակ։

Ցորդումի այդ չրջանին, գետային հաղորդակցութիւնը դադրած է, բայց էհնէչցի չատ մը յանդուգն ու ճարպիկ առեւտրականներ, որ տախտակաչէն նաւակներով ու լաստերով նաւահանգիստէ նաւահանգիստ չրջելով վաճառականութեամբ կը զբաղէին, արհամարհելով ամէն տեսակ վտանգ, յաջողած են իրենց ղեկավարած նաւերն ու լաստերը ապահով գետաթորչեր հասցնել։

Այդ յորդումի պատճառով թէեւ չատ մը փիւղեր ունեցած են մարդկային ու նիւթական կորուստներ, բայց յորդումէ չվնասուող փիւղերու համար եղած է Ասոուածային պարգեւ մը։

Էհնէչցիք գլխաւորապէս երկու միջոցներով կը նաւարկէին. Սահմանադրութենէ առաջ լաստերով, իսկ անկէ եաք՝ որպէս կատարելագործուած միջոց տախտակէ չինուած հինգ pon ծանրութիւն վերցնող նաւերով։ Այս վերջինը կը չինուէր Էհնէչէն մէկուկէս ժամ Եփրատն ի վար գտնուող փոքրիկ քաղաքի մը մէջ — Պէրէճիկ։

ՄԱՍՆ Ե.

ԿՐԹԱԿԱՆ–ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ

ԵՒ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՆ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Այնթապի Հայութիւնը յատկանշող ամենակարկառուն դիծը, անտարակոյս, իր մտաւորականները եւ զանոնք արտադրող իր դպրոցները եղած են — դպրոցներ՝ թուով չատ եւ մակարդակով բարձր, որոնց չնորհիւ Այնթապցին կրցած է ունենալ իր մտաւորականներու վաղանդը — ուսուցիչ, բժիշկ, քարոզիչ, խմբագիր, եկեղեցական, առեւտրական եւայլն։

Այնթապ իրաւամբ յորջորջուած էր Կիլիկիոյ Աթինքը։ Ան, չնորհիւ Կ. Թ. Գոլէճին, Ազգկանց Ամերիկեան Բարձրադոյն Վարժարանին, Վարպանեան եւ Ազենական կրթարաններուն, եւ Կիլիկեան Ճեմարանին — որ ափսո՛ս, 3 տարուան կեանք մխայն ունեցաւ, լոյս կը ջամբէր նաեւ Սուէտիոյ չրջանին, Քիլիսի, Հալէպի եւ Կիլիկիոյ զանազան քաղաքներուն եւ աւաններուն, անոնց հայթայթելով ուսուցիչ, ուսուցչուհի, քարոզիչ ու քահանայ։

Ներկայ գրուածքը փորձ մըն է համադրելու Այնթապի կրթական կեանքին ու Հայ դպրոցներուն պատմութեան մասին գրուած ու չգրուած զանազան նօթեր ու նիւթեր, ապագայ պատմիչի մը վերապահելով անոնց ընդլայնումը եւ աւելի հանգամանօրէն մշակումը։

Գրութեանս մէջ կիրարկելի մեթոտը պիտի ըլլայ տալ դպրոցներու պատմութիւնը՝ յաջորդականութեան կարգով։

Այնթապի դրչագիրներուն նուիրուած մէկ ուսումնասիրութիւնս պիտ բերաւ այն եզրակացութեան՝ թէ Այնթապի առաջին կազմակերպեալ դպրոցը ԺԷ. դարու Բ. կէսէն է։

Հալէպի ԴԱՍԱՏԱՆ աշակերտած Այնթապցի* դպիր մը, ԱՄԻՐԽԱՆ անուն, երբ Այնթապ կը վերադառնայ, ԴՊՐԱՏՈՒՆ մը կը հիմնէ Ս. Աստուածածին եկեղեցիին կից սենեակի մը մէջ — հաւանաբար հին եկեղեցիի վիմափոր մասին վրայ չինուած, որ յաջորդ դարուն ալ որպէս դպրոց գործածուած է, թէեւ բարւոքն կաթ. այդ վիմափոր դպրոցը կը տանի ԺԸ. դարուն։** 1914–ին երբ Այնթապի դրչագիրներուն ցուցակագրութիւնը կ'ընէի, ՑԱՑՄԱՒՈՒՐՔԵՐ–ը եւ ոչ–գործածական միւս ձեռագիրները այդ սենեակէն վար առած ըլլալս կը յիշեմ։

Ամիրխանի ձեռնարկը հովանաւորողը դուցէ ժամանակակից Առաջնորդն էր. բայց չատ աւելի օգտակար եղած եւ գործօն բաժին վերցուցած է Աւագերէց ՊԱՂՏԱՍԱՐ Քահանան***, որուն Ամիրխան դպիր կը չռայլէ «Սրբազան» եւ «Ջահ անչնջելի» որակումները։†

Տէր ՊԱՂՏԱՍԱՐ գրասէր եւ գրող Քահանայ մը եղած է։ Ունէր ճոխ գրադարան. օրինակուելիք զանազան գրքեր ինք տրամադրած է գրիչներու։ Գալով իր օրինակածներուն, առ այժմ երկու հատ մխայն ծանօթ է մեզի. ա) 1669–ին ՀԱՒԱՔԱԾՈՑ մը, Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ օրինակուած (Տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1938, էջ 107–109), բ) 1673–ին ՎԿԱՑԱԿԱՆ գիրք մը, գարձեալ Այնթապի մէջ (Տես ԱՐՏ. ԱՐՔԵՊԻՍԿ.–ի ՅՈՒՅԱԿ ՉԵՌԱԳՐԱՑ ՀԱԼԷՊԻ Բ. Հատոր էջ 145)։

ԱՄԻՐԽԱՆԻ Այնթապի մէջ օրինակած գրքերէն ԵՐԵՔ ծանօթ են մեզի. ա) Ս. Աստուածածին եկեղեցի թիւ 5 ՑԱՑՄԱՒՈՒՐՔ–ը, 1656–ին, բ) գարձեալ թիւ 4 ՑԱՑՄԱՒՈՒՐՔը–, 1673–ին, եւ գ) ԳԻՐ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ, 1651–ին (Տես ՏԱՔԵԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔ, Ե. Տարի, 1929, էջ 23)։ Անհաւանական չէ որ

---

*) Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս սխալանքով կը դնէ Հալէպցի (Տես ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՑ. ՉԵՌԱԳՐԱՑ ՀԱԼԷՊԻ, Ա. Հատոր, էջ 399)։ Ցիշատակարանը չունի այդ բացատրութիւնը (Բզդ. էջ 191, ան)։

**) (Տես ՍԻՒՐԻԱՀԱՑ ՏԱՐԵՑՈՑՑ, Բ. ՏԱՐԻ, 1925, էջ 144)։

***) Պապը, թերեւս, ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ մեծ տոհմին որ տուած է ախթաներ, «խալիֆէ», վարժապետներ եւ բժիշկ–աշարոյժներ։

†) Ցիշատակարան Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ թիւ 4 ՑԱՑՄԱՒՈՒՐՔԻՆ։

չատ աւելի եղած ըլլան Ամիրխանի օրինակած դրքերը, քանի որ արագ արտադրող մը եղած ըլլալ կը թուի։*

Ամիրխանի եւ Աւազերէյ Պաղտասարի աշակերտները եղած պիտի ըլլան միւս դրիչները՝ որոնց օրինակած քանի մը դրքերը մնացած էին Այնթափի եկեղեցիին մէջ։ Այդ դրիչներէն են. ա) ԽԱՉԱՏՈՒՐ (գպիր[ՊՊ]), որ օրինակած է ՃԱՃՄՄԱՒՈՒՐՔ մը, թիւ 3, 1700 թուականին, Մհի. Սրապիոնի համար, բ) ՏԷր Սարգիս Քահանայ, որ օրինակած է ՃԱՃՄՄԱՒՈՒՐՔ մը, թիւ 7, Մհի. Ղոճայի համար (թուականը անծանօթ)։

Թէ ինչ էր այդ չրջանի դպրոցը կամ դպրատունը՝ դժուար չէ երեւակայել։ Ծալապատիկ բազմած տէրտէր կամ տիրացու ուսուցչի մը առջեւ, Սաղմոս–Աւետարան–Հարանց վարք քաղել, դպրութեան ու երգեցողութեան վարժուիլ, դիրք օրինակել՝ անձին համար կամ խոճաներու, մղեսխնեերու եւ դրացի եկեղեցականներու համար։ Կրօնական նկարագրով ուսուցում մը, եկեղեցին մարդ հասցնելու եւ եկեղեցին չէն ու պայծառ պահելու միակ առաջադրութեամբ։

Ժ.Ը. դարուն Այնթափի Դպրատունը նուաղումի չրջանի մէջ է։ Մեզի ծանօթ գրչագիրներու մէջ միակ անուն մը ունինք առ այժմ, Նալպանտ Մհի. Յակոբեան ՍԱՂԱԹԻԷԼ ԴՊԻՐ, որ 1784–ին օրինակած է, արբագրում եւ համառօտումով՝ Աբխատասէլի ՏԱՄԱՆ ՍՏՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՔ–ը, ՊԵՐԵԱՐՄԵՆԻԱՍ–ը եւ անոր ԼՈՒԾՄՈՒՆՔ–ը (Ձեռագիր ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ, թիւ 1)։

Թէ ՍԱՂԱԹԻԷԼԻ օրով ալ կար դպրատուն մը — փոքր ու համեստ՝ բաղդատած Ամիրխանի չրջանին, երեւան կուգայ այն ակնարկութենէն որ Սաղաթիէլ ունի իր յիշատակութիւններէն մէկուն մէջ, երբ կ'ըսէ. «Այլ եւ յիշեցիք զաչխատաւոր գործարանիս զտիրացու Գէորգ»։

Բարգէն կաթողիկոս կը յիշէ ժամանակակից քահանայ մը, ՏԷր ԳԱԲՐԻԷԼ, որ հայերէն ՔԱՐՈԶ մը գրած է (Տես ՍԻՒՐԻԱՀԱՑ ՏԱՐԵՑՈՑՑ, 1925, էջ 107)։ Զանազան յիշատա-

---

*) Ամիրխան, բացի վերեւ յիշուած Հալէպի աշակերտութեան չրջանին օրինակած դրքէն (ԺԱՄԱԳԻՐՔ–ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՑՑ եւ ՏՕՆԱՑՈՑՑ, 1643 թուականին), ունի նաեւ ԱՒԵՏԱՐԱՆ մը։ 1923–ին Բարգէն Եպիսկոպոսի մը չնորհաւ Հալէպէ երուսաղէմ փոխադրուած (ԱՒԵՏԱՐԱՆ թիւ 18), որմէ կ'իմանանք թէ Ամիրխանի հայրը կը կոչուէր ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ, մայրը ԵՂիՍԱ, իսկ ուսուցիչը՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ վարպետ (Տես Այնթափի Ձեռագրաց Ճչաուակարանը, Բարգէն Եպ.)։

կարաններու մէջ կը կարդանք նաեւ անուններըը տիրացուներու եւ աւագ տիրացուներու, որոնք միայն «երդոց»–ներ չէին անշուշտ:

Ժ.Ը. դարը Այնթապի մէջ հայախօսութենէ թրքախօսութեան անցումի դարն է, հետեւանք թրքական ծանր ճնշումի, լեզու կտրելու աստիճան (որուն աւանդութիւնը կը մնայ մինչեւ մեր օրերը):

«Դպիր»–ներու եւ «տիրացու»–ներու դպրոցը Ժ.Թ. դարու սկիզբները մեզի կը ներկայանայ «ԽԱԼՖԷ»–ներու կամ «ՎԱՐԺԱՊԵՏ»–ներու դպրոց անուան տակ, եւ որ մեզ կը կապէ տարբեր շրջանի մը:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՒ ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԴՊՐԱՏՈՒՆԸ

(1815°–1830)

Երկու անուններ չատ կարեւոր էջ մը ունին Ժ.Թ. դարու Այնթապի Հայ դպրոցներու պատմութեան մէջ: Աբրահամ եւ Մուրատ վարժապետներն են անոնք, Հալէպէն եկած, «Ընդ Հովանեաւ Ս. Աստուածածնի» դպրատուն պահած, խալֆէներ հասցուցած եւ կրթական նոր շարժումի մը ռահվիրաները հանդիսացած:

Թէ ովքե՞ր էին անոնք, ահա ինչ որ կը քաղենք իրենց մասին՝ մեզի ծանօթ աղբիւրներէ*:

ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ մեծ հայրը եղած է ՊՕՂՈՍ ՏԻՒՐՋԵԱՆ, Ակնայ պիւղերէն: Դեռ երիտասարդ Պօղոս Տիւրզեան կը գաղթէ Հալէպ, իր կնոջ հետ, ուր կը սորվի կտաւի վրայ տպածոյ հանելու արհեստը: Ասկէ իր Պատմաճը Գարա Պօղոս անունը**: Կ'ունենայ 3 զաւակ. Աբրահամ, Մուրատ եւ Գրիգոր: Մուրատ եւ Գրիգոր ժանտախտէ կը մեռնին: Աբրահամ, որ ապագային պիտի առնէ վարժապետ կոչումը, կ'ամուսնանայ Հալէպի մէջ. կ'ունենայ երկու մանչ եւ մէկ աղջիկ (Յարութիւն, Գրիգոր, Եղիսաբէթ):

Վերոյիշեալ Աբրահամի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ որդին է, որ պատմութեան անցած է ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՐԺԱՊԵՏ անունով:

---

*) ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, Վ. Գ. Զարդարեան, Ա. տպ., Կ. Պոլիս 1910, էջ 201–204: ՍԻՈՆ, 1933, Բարզէն Եպիսկոպոսի յօդուածը, էջ 341: ՊԱՏՄ. ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՑՈՑ, Աբտ. Աբք. Գ. Հատոր, էջ 775–776 եւ զանազան նօթեր ու ՇԱՐ. ՀԱՑ ԿԵՆՍԱԳՐ., Գ. էջ 172:

**) Սխալ է Պօյաճեան մականունը, զոր ունին Աբտ. Աբք. եւ Աբրահամ Այվազեան: Պիտի ըլլայ Պատմաճեան (նէկ արհեստը պիտի որոշէ մականունը):

Մուրատ Վարժապետ ծնած է Հալէպ 1801 թուականին*: Մանկութեան շրջանին ծաղկախտ բռնուած՝ աչքին մէկը կը խաթարուի, ասկէ մխիթարի ըլլալու պարագան, զոր կատակածանքով մը կը յիշատակէ Բարդէն Սրբազան (ՍԻՒՐԻԱՀԱՑ ՏԱՐԵՑՈՑՑ, 1925, էջ 115), բայց որ կը հաստատուի ուրիշ աղբիւրներէ:

Կնոջը մահէն վերջ, Աբրահամ կը ձգէ Հալէպը եւ իր որդուն, Յարութիւնի (Մուրատ Վարժապետ) հետ կը հաստատուի Այնթապ: Աբրահամ ժամանակի ուսումնական մարդերէն, Այնթապի մէջ կը զբաղի վարժապետութեամբ**: Տղան, որ նկարչութեան մեծ փափաք մը ունեցած է կանուխէն, դիշեր մը տեսիլք կ'ունենայ թէ կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը գացած է, եւ աչքերովը տեսած Ս. Կարապետի նկարը՝ զոր նկարիչ մը կը զծէ եղեր այնտեղ:

Աբրահամ Վարժապետ տղուն տեսիլը աստուածային ներշնչութեան մը վերագրած, ուխտի կ'երթայ Ս. Կարապետ, ուր հիացումով կը տառուզէն Յարութիւնի երազին իրականութիւնը: Արդարեւ, նկարիչ մը պատրաստելու վրայ էր Ս. Կարապետի նկարը, երազատես պատանիին տեսիլին մէջ յայտնուած ճշդութեամբ:

Այդ օր, Աբրահամ Վարժապետ իր տղան կը վերակոչէ ՄՈՒՐԱՏ, այն պոհունակութեամբ որ տղան Յարութիւն հաւատած էր իր Մուրատին (նպատակ), եւ կամ, դուցէ իր ղբաւէր եւ հեղահոգի վաղամեռ եղբօրը, Մուրատին յիշատակը վերապրեցնելու յանկութեամբ:

Մուրատ Վարժապետ իր նկարչական ձիրքը կը յառաջացնէ աաեն մը մնալով Ս. Կարապետ վանքի նկարիչին մօտ, ապա Կիպրոս քնակող մօրեղբօր աջակցութեամբ բախտը կ'ուզենայ ճամբորդելու Ֆրանսա: Կը մնայ Մարսիլիա: Հայ պանդուխտ վաճառականներու սէրը կը գրաւէ իր համբոյրչ ձայնով եւ երգեցողութեամբ, ու անոնց պաշտպանութիւնով կը մտնէ Ֆրանսայի նկարիչի մը քով իբրեւ օգնական, սակայն խոր հմտութիւն ձեռք ձգելով արհեստին մէջ: Վարպետ ու օգնական կը նկարեն Սուրբ Կոյսի նկար մը, զոր Մուրատ Վարժապետ հետը կը բերէ եւ կը նուիրէ Ս. Կարապետին:

---

*) Արտուազդ Աբգեպիսկոպոս կը գնէ 1788 (անդ, էջ 775) որ ճիշդ չի թուիր:

**) Այնթապի եկեղեցւոյ մկրտութեան Հին Տոմարը (1818–1825 տարիներու յաւտուկ) որպէս կնքահայր քանիցս ունի յիշատակութիւնը «ՎԱՐԺԱՊԵՏ ԱԲՐԱՀԱՄ ՆԷԼՖԷ»-յի, 1819–1825 թուականներուն:

Հալէպ դանուած չրջանին ուսած էր հայերէն եւ իտալերէն։ Ֆրանսայի մէջ կը սիրանայ նաեւ Ֆրանսերէնի։ Շնորհիւ ուշիմութեան, ինքնօգնութեամբ կը զօրացնէ քերականութիւնը եւ դանազան դիտութիւնները. որով, Մուրատ Վարժապետը Ֆրանսայէն կը վերադառնայ՝ կ'ըլլայ հայրիկին աջ բազուկը՝ իբրեւ «վարժապետ»*։ Այնթապի իր աշակերտներէն եղած է Կաւինագի ԹՈՎՄԱՍ ՎԱՐԴ., Առաջնորդ Քիւթահիայի (ՅիՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, էջ 203, եւ ՇԱՐ ՀԱՅ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ, Գ. Հատոր, էջ 172)։

Հայրիկին մահէն վերջ (1828), Մուրատ Վարժապետ վաճառականութեան փորձ մը կ'ընէ, Այնթապէն պիտակ, ընչախտա եւ տեղական այլ բերքեր առնելով Կ. Պոլիս։ Կ'այցելէ Ամասիա։ Շնորհիւ իր լեզուագիտութեան, նկարչութեան եւ եկեղեցական դիտելիքներու մէջ ունեցած հմտութեան, կը սիրուի, եւ անմիջապէս վերատեսուչ կը կարգուի ԱՐՄԱՇԻ ժառանգաւորաց Վարժարանին (1830)։ Եւ այնքան գոհ կը մնան իրմէ, որ չեն ձգեր նոյնիսկ Հալէպ՝ իր խօսեցեալին քով երթալու եւ ամուսնանալու։

Վանքին ու անոր միաբաններու սիրոյն Մուրատ Վարժապետ կը լքէ նշանածը եւ կ'ամուսնանայ Նիկոմիդիայի աղջկան մը հետ, կնքահայրութեամբ ՄԵԼՔՈՆ ՂՈՐՊԱՃԻԻ (Տես ՅիՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, էջ 202)։

Մուրատ Վարժապետ 13 տարի կը մնայ Ամասիա եւ մեծ օգտակարութիւն կ'ունենայ թէ՛ իբրեւ ուսուցիչ թէ՛ իբրեւ նկարիչ։ Իր աշակերտներէն քանիներ եղած են վարժապետ, քահանայ, վարդապետ, պատրիարք եւ նոյնիսկ կաթողիկոս, որ օրինակ՝ (ԳԷՈՐԳ Դ.)։

Մուրատ Վարժապետի ուսուցչական կարողութեան մասին լաւագոյն վկայութիւն մըն են Վարդան Փաչայի հետեւեալ տողերը, հրատարակուած Մէճմուայի Հավատիս թերթին մէջ (1862). «1831–ին Ամասիա եղած ատեննիս տեսանք Մուրատ Վարժապետ անուամբ ուսուցչի մը վարած Գիշերօթիկ Վարժարանը որ շատ բարեկարգ էր եւ իրաւամբ մեր զարմացման առիթ եղաւ Եւրոպայէ վերադարձնուս» (ՅիՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, էջ 203)**։

---

*) Այնթապի Մկրտութեան Հին Տոմարին մէջ որպէս կնքահայր կը հանդիպինք նաեւ իր անուան. «1823 Դեկտ. 6, Տէր Օհանի աղջիկ Հռոսիմէ՝ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՄՈՒՐԱՏԻ ղերկ է»։

**) Մուրատ Վարժապետ 1844–ին ընտանիքով ուխտի կ'երթայ Ս. Երուսաղէմ։ Զաքարիա Պատրիարքին պահանջով 2 տարի կը մնայ հոն ու կը

Աբրահամ եւ Մուրատ վարժապետներու Այնթապի Դպրատան մէջ ուսում առացած պիտի ըլլան այն խալֆէները՝ որոնց յիշատակը պահպանուած էր մեր մեծերուն մօտ եւ կ'անուանէին առանձ–առանձ՝ հետաքրքրական անէքտօճներով։

Գլխաւորները՝ անոնց մէջ, լօթ եղած են, հետեւեալ անուններով. Հաֆըզ Գէորգ Խալֆէ, Մասէրճեան Յակոբճան Խալֆէ, Պօղոս Խալֆէ, Գրաճեան Յակոբճան Խալֆէ, Թօփճեան Մանուկ Խալֆէ*, Մէրճէնեան Թորոս Խալֆէ եւ Ճէպէճեան Մանուկ Խալֆէ**։

Մկրտութեան հին տոմարին մէջ կը հանդիպինք նաեւ հետեւեալ խալֆէ եւ ախբայուններու, որոնք ժամանակակից են Աբրահամ եւ Մուրատ վարժապետներու։ Ա) ԽԱԼՖԷՆԵՐ.— Սարկաւագ ՄԱՆՈՒԿ ԽԷԼՖԷ (էջ 2, 101), Մուշեղ ախբայր Մելքոն ԽԷԼՖԷ (3), Ղազար Օղլի Ովանէս ԽԷԼՖԷ (8), Տէր Գրիգորի որդի ԱՐԹԻՆ ԽԷԼՖԷ (16), Ղէլէչեան ԳԷՈՐԳ ԽԷԼՖԷ (16), Մհի. Պալըչին որդի ՄԱՆՈՒԿ ԽԷԼՖԷ (30), Ուռուտ Օղլի Սարկաւագ ՊԵՏՐՈՍ ԽԷԼՖԷ (45, 47, 51), Թախթաճըլի որդի ԹՈՐՈՍ ԽԷԼՖԷ (46), Ղըլճճի ԱԲՐԱՀԱՄ ԽԷԼՖԷ (104), Տէր Գէորգ Օղլի ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԷԼՖԷ (137), Տէր Մարուքէի եղբայր ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԽԷԼՖԷ (137, 157), Թէկէօղ ՄԱՆՈՒԿ ԽԷԼՖԷ (165)։ Բ) ՏԻՐԱՑՈՒՆՆԵՐ.— Շէքէրլէմճէի որդի ԳՐԻԳՈՐ, Պոզ Օղլանի որդի ԵՂԻԱ, Բեզդուտեանց ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ, Պոտիկ Օղլի ԿԱՐԱՊԵՏ, Պըճաղճը Յովաննէսի որդի ԳՐԻԳՈՐ, Ղաթըրճեան Մհի. Յարութիւն, Հալէպլի Տէր Յովհաննէսի որդի ԱՐԹԻՆ, Տէր Գրիգորի որդի ՍԱՐԳԻՍ եւայլն, եւայլն։

Բարգէն Սրբազան ունի քանի մը անուններ ալ, նոյն սերունդէն.— Սարկաւագ ՓԱՆՈՍ Խալֆէ (ժողովրդական անունը այս ընտանիքին՝ Աւագ Փանըսեան), ՍԱՏԱԽ Խալֆէ, Աւագ

կազմակերպէ Ս. Յակոբի Ժառանգաւորաց Վարժարանը, հասցնելով տասնեակ մը դպիրներ ու վարդապետներ։ 1846–ին կը վերադառնայ Նիկոմիդիա։ Փոլէբայի տարին (1848) կը վարակուի եւ սխալ դարմանումի մը զոհ ըլլալով կը վախճանի։ Թաղուած է Իզմիտ, հետեւեալ հետաքրքրական տապանագրով. «Ծիրիմ Յարութիւն Մուրատ վարժապետի Աբրահամեան Տիրզհանց Բերբիացւոյ, ծնեալ 1801–ի զարմէ Յովհաննու Կաթողիկոսին իմաստասիրի Օձնեցւոյ. առաջին տեսուչ ուսումնասիրաց Դպրեվանուցն Արմաշու 1830, որ յետ բազմարդիւն կրթական պաշտօնիւք օգտակար հանդիսանալոյ Ազգին նաեւ յԱտաբազար, յԵրուսաղէմ, ի Նիկոմիդիա եւ այլուր, փոխեցաւ առ Քրիստս Յոյն լուր. յամին 1848–ի 25 Յունիսի. չիրմակից ունի զհօրնամի որդեակը ՀՈՄՐՈՎ, 1890»։ Տես Ցիշատակարան, էջ 204)։

*) Որ օրինակած է Դաւիթ Անյաղթի Դիրք ՍԱՀՄԱՆԱՑ–ը, 1822–ին։

**) Մկրտութեան Տոմարին մէջ յիշատակուած է երկիցս, էջ 6 եւ 157։

Սարկաւագ Կէտիկեան Մհ. Ներսէս (Տես ՍԻՒՐԻԱՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՑՑ, 1925, էջ 115–117):

ԽԱԼՓԷ արաբերէն (խալէֆ) բառն է եւ կը նշանակէ յաջորդ, որպէս հակադիր ունենալով (սէլէֆ)–ը որ կը նշանակէ նախորդ: Այնթապցիներու լեզուի մէջ խալֆէ առած է օգնականի իմաստ: Ժանուքի մը մէջ, աշակերտութեան չրջանը աւարտելով վարպետին օգնական դարձողները կը կոչուին խալֆէ: Դպրոցներու մէջ ալ օգնական վարժապետները կոչուած պիտի ըլլան խալֆէ, որոնք եկեղեցիի մէջ երգեցողութիւնը կը վարէին ախթացուներու եւ սարկաւագներու հետ:

Խալֆէները վարժապետի պաշտօն կատարած են ո՛չ միայն իբրեւ օգնական (օրինակ Աբրահամ եւ Մուրատ վարժապետներու) այլ եւ ունեցած են իրենց սեպհական աշակերտները, տուներու մէջ կամ թաղային փոքրիկ դպրատուներու մէջ: Հայերէն ընթերցանութիւն ու մեկնաբանութիւն — հին բառով «հայկաբանութիւն», եւ եկեղեցական երգեցողութիւն՝ գլխաւոր առարկաներն են այդ դպրոցներու ուսուցման:

*Մուրատ վարժապետի նկարչական ձիրքէն օգտուող խալֆէներ ալ եղած են, քանի որ 60–ական թուականներու վարժապետներուն մէջ կան գծագրութեան ու նկարչութեան ուսուցիչներ**:

Մուրատ վարժապետի կը վերագրուի ՇԱՒԱԽԻՂ ԸՆՏԻՐ ազգային–հայրենասիրական երգը, քալ ծանօթ 1880–ի սերունդին, զոր կ'արտադրեմ Այնթապի գրչագիրներէն մէկուն մէջէն (ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ–ի պատկանող ՀՈԳԵՇԱՀ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ–ի 15–16–րդ էջերէն, որուն օրինակութիւնը կատարած էի 1915–ի դպրոցական արձակուրդիս):

«Շառաւիղ քնտիր տոհմին Թուրինեան,
Առիւծ անվեհեր, արի ախոյեան.
Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Լեւոն արքայ,
Ո՞ւր ես, ատա՛ղ, հայր իմ պատուական,
Ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, տէր իմ պատուական:

Եգիպտոս բաղաբ մահաբեր վիշապ,
Նա զքեզ եկուլ, արի ախոյեան.
Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Լեւոն արքայ, եւն...:

**) Անհաւանական չէ որ Մուրատ վարժապետ նկարներ գծած ըլլայ նաեւ Այնթապի Մ. Աստուածածին եկեղեցիին համար, քանի որ, ինչպէս Աբրահամ Այվազեան կը յիշատակէ. «Նիկոմիդիոյ ընդարձակ վիճակին մէջ ուրիշ պատկերահան չգտնուելով, եկեղեցւոյ չուտերուն պատկերները իրեն կը յանձնարարուէին» (ՇԱՐ ՀԱՑ ԿԵՆՍ. Գ. էջ 172–3):*

Թագ մեր պարծանաց եղեւ խաւարեալ,
Արդեօք փայլեցի՞ր արի ախոյեան,
Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Հեթում արքայ, եւն…:

Հայաստան Աշխարհի բեզի հառաչէ,
Փութացիր օգնել արի ախոյեան,
Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Հեթում արքայ, եւն…:

Քաջ Կիլիկիան եղեւ աւերակ,
Արի՛ նորոգել արի ախոյեան,
Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Հեթում արքայ, եւն…:

Զարքի՛ր ի բնոյ, լեր մեզ ազատիչ,
Հա՛ր ետ զատելիս արի ախոյեան,
Ո՛հ, Ազգիս պըսակ Լեւոն արքայ, եւն…:»

Երկը, որպէս վերնագիր ունէր ԵՂԱՆԱԿ ՊԼՑԱՓԻ:

Աբրահամ եւ Մուրատ վարժապետներու աջակից եւ պաշտպան եղած պիտի ըլլան ժամանակի Առաջնորդը — որ Զարմանդապղի ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ *Եպիսկոպոսն է, սրբակեաց մարդ մը**: *Եւ քահանաները: Մկրտութեան Տոմարը, որուն յիշատակութիւնը ըրի քանիցս, ունի 16 քահանայի անուն, առաջին տասը՝ «հին»–եր, քանի որ 1818–ին կը քահանայագործէին արդէն, իսկ վերջին վեցը՝ 1823–է սկսեալ մինչեւ յիշատակուած: Ահաւասիկ այդ անունները.*

*Տէր Աբթին, Տէր Ղուկաս, Տէր Աբրահամ, Տէր Մեսրոբ, Տէր Գրիգոր, Տէր Մարուքէ, Տէր Մարկոս, Տէր Կարապետ, Տէր Ներսէս, Տէր Պետրոս, Տէր Սարգիս, Տէր Դաւիթ, Տէր Յակոբ, Տէր Ղազար, Տէր Պաղը, Տէր Օհան***:

*Ծագկեալ շրջան մը՝ Այնթապի Հայ տարեգրութեանց մէջ, մեծանուն երկու վարժապետներով, Սրբասուն Առաջնորդով մը եւ տասնվեց քահանաներով****…:

---

*) *Թաղուած հին եկեղեցիի Ս. Գր. Լուսաւորիչ խորանին առջեւ, որ 1870–ական թուականներուն, նոր եկեղեցիի շինութեան առեն, Մայր Դուռի աջակողմը մնացած է, ուխտաւոր մը չափ յարդուած ու սիրելի:*

**) *Անհաւատալի ըլլալու չափ մեծ է այս թիւը Այնթապի համար. մէկ եկեղեցի, Հայութեան ո՛չ այնքան մեծ թիւ՝ այդ թուականներուն: Բայց թիւ ու անուն քաղուած են հրաշքով ապառուած ՏՈՄԱՐ–է մը, եւ այս է իրականութիւնը:*

***) *Մուրատ Վարժապետ ունեցած է 5 զաւակ, Աբրահամ Տիգրան, Եդուարդ, Մարիամ եւ վաղամեռիկը Յոսեփ: Աբրահամ որդին, Ս. Յակոբի ապարանին մէջ գրաչարութիւն սորված, եղած է ապագրիչ ու թերթերու հրատարակիչ (Նիկոմիդիոյ* ՀԱՑՐԵՆԱՍԷՐ–ը, *Ֆրանսայի* ՓԱՐԻԶ–ը, *Եգիպտոսի* ԱՐՄԱԻԵՆԻ–ն *եւ այլն*): 1870–1903, *մինչեւ իր մահը, եղած է ու–*

ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ
(ԵՕԳԱՐԸ ՄԷՔԹԷՊ)
(1830°–1873)

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵԻ ՄՈՒՐԱՏ վարժապետներու չնորհիւ անած խալֆէները բնական է որ չարունակէին անոնց գործը, աւելի ընդլայնած սահմանի մը մէջ: Եօթը ղէխաւոր խալֆէները, ինչպէս նաև անոնց օգնականները, թաղային դպրատուներու և իրենց սեպհական տուներուն, նոյնիսկ խանութներուն մէջ դաս կուտային, երդեցողութիւն եւ եկեղեցական դիտելիք կ'ուսուցանէին, գիր ու տիրացու կը պատրաստէին:

Այնթապ 1830–1850 թուականներուն կ'ունենայ մտաւորական արագ վերելք մը: Կը չառնան տպագիր գրքեր — Վենետիկէն, Երուսաղէմէն, Կ. Պոլսէն, նոյնիսկ Ռուսիայէն: Մոսկուա տպուած հայատառ–թրքերէն ԱԻԵՏԱՐԱՆ–ը, ծանօթ «Մօսկօֆի Ազեւարան» յորջորջումով, Այնթապի չատ տուներուն մէջ մուտ գտած էր: Բողոքականութեան «մուտքի դուռներ»–էն մէկն ալ Այնթապը պիտի ըլլար ճիշդ այդ պատճառներով:

Մուրատ վարժապետի եօթ խալֆէներէն ամենէն նշանաւորները եղած են հետեւեալ չորսը.

Ա.) Հաֆըզ (աչաղուրկ) Գէորգ Խալֆէ (Բժիշկ Գէորգ Ազատլանեանի հայրը) որ 30 աշակերտնոց սեպհական վարժատուն մը պահած է եւ երկար տարեն վարժապետութիւն ըրած է: Աշակերտներէն եղած է ՆԻԶԻՊԼԵԱՆ ԱՏՈՒՐ ԱՂԱ (յետագային՝ բողոքական): Վախճանած է 1879–ին:

Բ) Մատէրճեան Յակոբճան Խալֆէ, ժողովրդական անունովը՝ ՇԱԼՎԱՐ ՂԱՄՋԻԱՆ. վարժապետ էր եւ նկարիչ: Եր–*

աւագէն Կ. Պոլսոյ մէջ, սիրուած ու գնահատուած՝ հօրը պէս: Եղուարդ տղան վաճառական եղած է Սամսոնի մէջ: (Տես Ազգ. Աբք. Պատմ. Հաւէպի, Գ. էջ 775–6, նաեւ Ս. ՓՐԿԻՉԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՑՈՑՑ, 1904, էջ 420–1, ուր որպէս մականուն կը գտնենք «Մուրատեան»:

ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՏՈՄԱՐ–ին մէջ հանդիպեցայ 2 վարդապետի ալ յիշատակութեան. «Բերդուտենց ԿԱՐԱՊԵՏ Վարդապետի որդի Գրիգոր» (1820, էջ 63) եւ Երուսաղէմի նուիրակ Գէորգ Վարդապետ» (1823, էջ 71), բայց թէ որո՞նք էին անոնք՝ առ այժմ ոչ մէկ ծանօթութիւն այդ մասին:

**) Փրոֆ. Ալ. Պէզճեանի «Յորելեանի Ձառ»–ին մէջ (Տես ԱԻԵՏԱԲԵՐ, 1950, Թիւ 2) կը յիշուի Պօղ Օղլան Օղլու Յակոբճան Խալֆէ, Պաղար Պաշը Յակոբ Խալֆէ եւ Մոնոզոն Խալֆէ, որոնց ինքնութիւնը առուգումի կը կարօտի:*

դեցողութեան մէջ ալ վարպետ։ Այնթապի Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Շահանեանի մասին (1853–1865) կ'աւանդեն թէ եկեղեցական երգեցողութեան համառնալու համար այցելութիւն կուտար Յակոբճան Խալֆէին։ Վախճանած է խոր ծերութեան մէջ, 1892–ին։

Գ) Պօղոս Խալֆէ (բժիշկ Յարութիւն Խալֆէեանի մեծ հայրը) որ հայկաբան վարժապետ մը եւ անուանի դպիր մը եղած է եւ կոնդակներու ընթերցումը յաճախ ինք կատարած։

Դ) Գրաճեան Յակոբճան Խալֆէ (մեծ հայրը Յովհաննէս եւ Գրիգոր Սահթճեան եղբայրներու)։ Եղած է լաւ դպիր եւ վարպետ արհեստաւոր մը՝ արծաթի և ոսկի գործերուն վրայ։ Երիտասարդ տարիքի մէջ (37 տարեկան) վախճանած է։

Բացի Մուրատ Վարժապետի եօթերէն, օգտակար ու նշանակելի գործունէութիւն ունեցած են նաեւ հետեւեալները — որոնցմէ ոմանք ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ Վարժարանի, ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ–ի, Վարդանեան ՍԱՆՈՒՑ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ–ի եւ այլ դպրոցներու մէջ չարունակած են իրենց ուսուցչական պաշտօնը, մինչեւ 1880–ի տարիները։

Ա) Յարութիւն Վարժապետ, ժողովրդական անունով Ղարլանկըճ Վարժապետ, արհեստով Թիթեղագործ*։ Աչակերտներուն մէջ պահուած են աղջիկներ ալ։ Բարկէն Սրբազան կը յիշատակէ Ղարլանկըճ Վարժապետի թաթը (տօտախ գուազան՝ տղաքը պատժելու) որմէ ինք ալ ճաչակած է պզտիկութեանը, մօրը ձեռքով**։ Ղարլանկըճի տղան Պօղոս Վարժապետ Այնթապի մէջ Բողոքականութեան առաջին յարողներէն է։

Բ) Գալայճը Մելքոնեան ՄԵԼՔՈՆ Խալֆէ, եւ զաւակները աչազուրկ Աբոյ Խալֆէ (1879 Հոկտեմբեր 30–ին) եւ Կարապետ Խալֆէ։ Քանի չարականապէտներ եւ վարպետ արհեստաւորներ պղնձի եւ արծաթի վրայ։ Կարապետի տղան ՄԵԼՔՈՆ, եւ այս վերջինին զաւակները Յարութիւն եւ Աւետիս՝ քանի ծանօթ գալէմքեարներ են, եւ կը կրեն ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ մականունը։

Գ) ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Վարժապետ, մեռած 15 Դեկտ. 1878–ին, որ մահապրութեան տոմարին մէջ որպէս մականուն ունի «Ա–

---

*) Կ'աւանդեն թէ օր մը սաթէ ծխամորճ մը կոտրած է, զոր Գրաճեան Յակոբճան Խալֆէ վարպետօրէն վերակցած է։

**) Տես ՍԻՒՐԻԱՀԱՑ ՏԱՐԵՑՈՑՑ, 1925, էջ 117։ Ղարլանկըճ Վարժապետ պաշտօն վարած է Ներսէսեան Վարժարանի մէջ, բաւական երկար տարի։

*աունլու էքմէքճի Ներսոյեան»: Գործունեայ ուսուցիչ մը եղած է, պաշտօնավարած է Ազգային ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ վարժարանի մէջ**:

Դ) Պապայեան ՄԻՆԱՍ վարժապետ, բնիկ Ուրֆացի, որ սարկաւագ ալ եղած է: Առեն մը ունեցած է առանձին դպրոց, որուն աշակերտած է իր մանկութեանը՝ նաեւ Բարզէն Կաթողիկոս: Ուսուցչական երկարամեայ ծառայութիւն ունի ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ–ի (Եօզղաթ Մէզթէպ), ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ–ի, ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ–ի եւ այլ դպրոցներու մէջ:

Ե) Կիւլէսէրեան ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ վարժապետ որ մեծ դեր ունեցած է ԹԱՆԳԱՐԱՆ–ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ Ընկերութեան հիմնուիլին մէջ: Առեն մը բողոքականացած, ապա քահանայ օծուած եւ պաշտօնավարած Այնթապէ դուրս, Իսքէնտէրուն եւ Օրուլ: Կոտորածի տարին սպաննուած:

*Զ) Լեւոն չօլաղ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Խալֆէ**, որ Այնթապի առաջին բողոքականներէն եղած է, հայր Փրոֆ. ՍԱՐԳԻՍ ԼԵՒՈՆԵԱՆԻ:*

Է) Տէր Պաղտասարեան ՊԱՂՍԱՐ Խալֆէ, որուն անունդը ծանօթ է իրրեւ իրիսկինին ուշադլարը, անունդէ անուն՝ աչարոյժ (օթաճը):

Ը) Տէր Պետրոսեան ԳԷՈՐԳ Խալֆէ, արհեստով ջուլհակ:

Թ) Քիւչիւք Յակոբճան ՆԱԶԱՐ Խալֆէ, արհեստով ոսկերիչ:

Ժ) Ծառիկեան Կարապետ վարժապետ:

Վերջին երեքը քաղցրաճաշ երգեցողներ, միաժամանակ դասատու, աշակերտներու սահմանափակ թուով մը: Կրնայինք յիշել տակաւին՝ Կէօվչէնեան Յակոբճան վարժապետ (արհեստով երկաթագործ), որուն մայրը եթէ յօժարած ըլլար՝ Ամերիկացի Միսիոնարներու կողմէ Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեանի հետ կարդալու համար ղրկուողը ինք պիտի ըլլար: Գասպար վարժապետի ուսուցիչներէն է. երգեցողութեան մէջ չատ վարժ:

Ու ցանկը փակելու համար յիշենք 5 վարժապետներ որոնք մեզ կը հասցնեն ժամանակակից շրջանի. Պիւլպիւլեան Գասպար վարժապետ, Աւետիք վարժապետ, (Տէր Մովսէս Աւագ Քհյ. Ժամկոչեան), Թարգմանիչ Գէորգ վարժապետ (Տ. Եղիչէ

---

*) *Վերջին տարիներուն՝ աչքերու լոյսէն զրկուած:*

**) *Փրոֆ. Յովհաննէս Գրիգորեանի առաջին ուսուցիչը:*

Քհյ. Քիլիսլեան), Արշակ Վարժապետ* (հայր Վեր. Ենովք Հատիտեանի) եւ Կարուճ Լեւոնեան, (1868–ին եղած տեսուչ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ–ի):

Ինչպէս դիտուած պիտի ըլլայ արդէն, խալֆէններէն չատեր ունէին իրենց արհեստը, բայց անոնք՝ որոնք կապուած եկեղեցիի, ո՛չ միայն կը մասնակցէին ժամերգութեանց ու պատարագի, դպրութեամբ, երգեցողութեամբ կամ ընթերցումով, այլ եւ ժամանակ կուտային աշակերտ մարզելու, ոմանք 5 կամ 10–ով, ուրիշներ 30–է 50–ով: Այս վերջիններըը, ասկայն, արհեստով «վարժապետ» դարձածներն էին — ինչպէս է պարագան Հաֆըզ Գէորգ Խալֆէի (որ ունեցած է 30 աշակերտ), կամ Մինաս Խալֆէի (որ ունեցած է 40–50 աշակերտ) համար:

Թէ ինչպէս կը պատրաստուէին դպիրները, վարժապետները եւ խալֆէնները, երեւան կուգայ Հատիտեան ԱՐՇԱԿ Վարժապետի** հետեւեալ տողերէն զոր 24 Օգոստոս 1927 թուակիր նամակով կը գրէ լուսահոգի Հօրս մէկ հարցումին իբր պատասխան. «Դեռ ես 6–7 տարեկան էի. ժամին մօտ վեր Ի ԴՊՐՈՑ–ը (Հայկանուշեան) կիւլէսէրեան Յարութիւն վարժապետին քովը կ'երթայի, նստիլ կը տրվէի: Ատեն մը անցնելէն յետոյ, կիւլէսէրեան Յարութիւն վարժապետ մեկնեցաւ, տեղը ժամկոչեան ԱԻԵՏԻՔ վարժապետ եկաւ: Այն ատեններըը մանաւոր դպրոցներ չկային, արհեստաւոր տիրացուներ եկեղեցւոյ մէջ ապաստաւորութիւն կ'ընէին, ժամատէր եւ կրօնատէր ըլլալնուն առթիւ ճիշդ ժամանակին սիրով եւ աշխոյժով եկեղեցի կուգային, Շարական եւ ժամագիրք կարդալ ուզողներ տիրացուներուն տունը երթալով դաս կ'առնէին»:

Մեծ հայրիկիս, ԹԱՆԳԱՐԱՆՃԸ ԽԱՋԻՐԻ համար ալ հայրս կը պատմէր թէ. «1850–ական թուականներուն, Գալա Ալթըյէն իր հօր պղնձագործի խանութէն, ամէն երեկոյ եկեղեցի կ'երթար Տէր Յովհաննէս Քահանայէն Շարական սորվելու եւ Զալըխեան Քերականութենէն դաս առնելու»: Քերականութեան դասին յատկապէս կարեւորութիւն պիտի տրուած ըլլայ, որ-

*) Վեր. Ենովք Հատիտեանի հայրը, որ երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց ալ աշակերտած է եւ մինչեւ 1899 իբրեւ ուսուցիչ ու լուսաբար ծառայած է Ս. Աստուածածին եկեղեցիին (Ոսկեմատեան, Բ. Հատոր, էջ 3):

**) Արշակ Վարժապետի աշակերտած եմ ես ալ՝ Ներսէսեան Վարժարանի մէջ: Լաւ կը յիշեմ իր երկար գաւազանը որ կը հասնէր դասասենեակի ամէն անկիւնը. բարեբախտաբար ինձ մէջս կը մրափէր եւ մենք ազատ էինք զուարճանալու:
Գէ. Ա. Ս.

պէսպի պպիրներ հասկնալով կարդան կամ երգեն։ Կէօվչէնեան Յակոբճան վարժապետի, Գալայճը Մելքոնեան կարապետի, Մառիկեան կարապետի նման պպիրներու առինքնող ընթերցումը եւ յուզիչ երգեցողութիւնը երկար տաեն յիշատակելի մնացած են, ինչպէս էին մեր պատանութեան օրերուն՝ Մառիկեան Աւետիսին կամ Գարեգին Քահանայ Պօղարեանինը։

Գլխաւոր խալֆէներու դործածած պպրոցը, ինչպէս Աբչակ վարժապետ ալ յիշեց, եղած է ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ–ը — ժողովրդային յորջորջումով Եօգաբը Մէքթէպ, հին եկեղեցիի վրայ, բարձրադիր քանի մը սենեակներ, գալաճըղէն անդին՝ մինչեւ Քիւրտ Թէփէ դիտող։ Հին եկեղեցիի հետ չինուած սենեակներ էին անոնք, 1807–1809–ի վերանորոգութեան տակ, եւ դուցէ աւելի առաջ։

ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ–ը իր գոյութիւնը պահած է ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ–ի հաստատումէն (1856) վերջն ալ, այս վերջինը դառնալով ՎԱՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ* (Աչապը Մէքթէպ), դարձեալ, ժողովրդային յորջորջումով։

Ուսուցման առարկաները յար եւ նման եղած պիտի ըլլան ՄՈՒՐԱՏ վարժապետի չրջանին հետ — ընթերցանութիւն, քերականութիւն ու վերլուծում, երգեցողութիւն, պիր կամ դրքերու օրինակում։ Մէկ տարբերութեամբ որ տպագիր դպրքեր կ'օժանդակէին ուսուցման արագութեան ու դիւրացման**։

Թէ ինչպէս կը վարձատրուէին վարժապետները, ի յայտ

---

*) Ներսէսեան վարժարանի մէջ երկու չէնքեր կային՝ մին երկրորդ յարկի վրայ, երկյարկանի չէնք մը, միւսը՝ առաջինին վրայ։ Եօղաբը մէքթէպ կ'ըսէինք երկրորդ յարկի չէնքին, աչապը մէքթէպ՝ գետնայարկի չէնքին։ Առաջինը բարձրագոյն կարգերու յատկացուած էր, իսկ երկրորդը՝ տարրական դասարաններու։ Ծ. Խ.

**) Նիկիպլեան Աւետ ագա (1825–1893) ինքնակենսագրութիւն–ին մէջ կը գրէ. «Ուսմունքի վերին աստիճանն էր ՓԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ եւ ՃԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ։ Առանցմէ դուրս ուրիշ ուսում կամ դաստիարակութիւն երեւակայելն իսկ կարելի չէր։ Քիչուածներէն ալ Տրամաբանութիւն եւ ճարտասանութիւն ամենուին չկային։ Քերականութիւն կամ դրաբարէ կաղնիկապ թարգմանութիւն դիտցողն 500 կամ 1000 մարդու մէջ մէկ հոգի դժուար թէ գտնուէր։ Այս վիճակի մէջ մենք բախտաւոր եղանք որ տղայութեանք հասարակ ընթերցում եւ քիչ մըն ալ գիր։

«Հաղուագիւտ եւ սուղ էին հայերէն դրքերը։ Եթէ Վենետիկի եւ Վիէննայի Մխիթարեաններու դրքերը չըլլային՝ ամենուին հայերէն դիրք պիտի չգտնուէր։ Թրքերէն լեզուն դրելու գալով, ԵԼՏԻ ԱԼԻՄԼԻՐ–ի պէս ամենէն տափակ «հիքիա»ներ, իրր անթիւքա ձեռքէ ձեռք կը պտտէին»։

Աւետ ագա հայերու մտայնութեան մասին ալ կ'աւելցնէ. «Օխտոյա օ–

կուգայ հետեւեալ ընկալագրէն դոր առորագրած են երեք վարժապետներ. «Պատիի Թէրչիմի հէօրուք պուտուր քի, իշպու պին սէքիզ եիւզ ալթմըշ ալթը (1866) սէնէսի իթիպարը իլէ մահը Ապրիլին զուրէսինտէն մահի Յունիսին ախէթինէ տէկին իչէր այլըք մահէչէմիլէ մահսիւպէն Թէրաքիւմ օլան տոզուզ եիւզ (900) գուրուչու պալատէ մուհարրէր օլտուղու միւսուլլու մէճլիսի էամ պէնատլէրինին մարիֆէթի իլէ եաղուպպատէ Հալաճա Մհի. Աատուածատուր ապա հարէմլէրինին եէտի ամիպանէսինթէն պիր Թէմամ ախզ վէ զապզ էթմիյիմիզ սէպէպի պու պիր գըթա սէնէտա թարաֆըմըզտան էթա օլունուս»:

ՎԱՐԺԱՊԵՏ	Էլմետեիաճ	ԱԻԵՏԻՔ
ՄԻՆԱՍ	ՎԱՐԺԱՊԵՏ ԳԱՍՊԱՐ	ՎԱՐԺԱՊԵՏ
		Ք. Ծ.

Առորագրողները Պիւզիւնեան Գասպար, Պապայեան Մինաս եւ Ժամկոչեան Ալեւիք վարժապետներն են (վերջինը՝ 1873–ին քահանայ ձեռնադրուած եւ կոչուած Տէր Մովսէս):

Ալեւիք Վարժապետ, Զօլապ Յարութիւն Վարժապետի հետ, եղած է վերի ՎԱՐԺԱՐԱՆ–ի դասատու մինչեւ իր քահանայացումը, երբ պատրաստութիւններ սկսած էին արդէն այդ Վարժարանը վերածելու ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆ–ին:

ԱԶԳԱՑԻՆ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(ՎԱՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ — ԱՇԱՂԸ ՄԷՔԹԷՊ)

(1856–1915)

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թրքահայոց իմացական զարթօնքը ընդհանրապէս կը կապենք 1860–ի Ազգային Սահմանադրութեան, թէեւ, պէտք է խոստովանիլ որ այդ չարժումը սկսած է 1848–էն — Ֆրանսական յեղափոխութենէն վերջ, շնորհիւ Ֆրանսայէն կ. Պոլիս վերադարձող երիտասարդ մտաւորականներու: Ամերիկեան միսիոնարներու բերած քաղաքական տարածչութեան դէմ բաց-

---

խուլա ախբաէր–վարդապետ օլաճագ ախլի եա, ադը–զարայը պէլլէտի մի, ախպ օխուդուպ պիր ազ տա եադը–բահամ պիլտի մի, օլտու պիր օխումուշ» կ'ըսէին եւ տղաքը դպրոցէն հանելով արհեստի կը դնէին: Աղջիկները կարդացնել մաքէ խոկ չէր անցներ»: (Գաղուած Բարգէն Սրբազանի նօթերէն)

ուած պայքարն ալ այլապէս ներգործող ազդակ մըն էր այդ դարթօնքին համար:

1850-ական թուականներուն տասնեակներով ընկերութիւններ կը կազմուին Մայրաքաղաքի եւ գաւառական կարեւոր կեդրոններու մէջ. թանգարաններ (դրադարան) կը հիմնուին, դիչերային դասընթացքներ կը հաստատուին, գլխաւոր նպատակ ունենալով ազգային վերականգնումը՝ գպրոցի զրահանութեան եւ թատրոնի ճամբաներով:

Ի պատիւ Այնթապի պէտք է ըսել որ գաւառական առաջնորդող քաղաքներէն մէկը եղած է ան, գուցէ օրինակելով Պոլիսը, բայց աւելի հաւանաբար՝ պայքարելու համար Բողոքականութեան տարածումին դէմ:

Բողոքականութիւնը Այնթապ մտած է 1845-6 թուականներուն, Տոքթ. Ափարիա Սմիթհի ջանքերով եւ անուղղակի դործակցութեամբը մի քանի Հայ եկեղեցականներու*:

Այնթապի Հայ-Բողոքական Առաջին Եկեղեցին (Գայաճըգ) հիմնուած է 1848 Յունուարին: Նոյն տարիները կը հաստատուի նաեւ Հայ-Աւետարանական Առաջին Վարժարանը, որ տարուէ տարի բարձրանալով կը դառնայ Այնթապի առաջին բարձրագոյն (իտատի) վարժարանը եւ 1854-ին ալ՝ կիլիկիոյ ձեմարան:

Տոքթ. Սմիթհ 1850-ին այդ վարժարանի համար Պոլսէն միասին կը բերէ Զենոբ Իսրայէլեան անունով Պրուսացի ուսուցիչ մը, Պէպէքի (Տոքթ. Համլինի) ձեմարանին չրջանաւարտներէն, հայկաբան ու գիտուն, եւ որ չորս տարուան բեղուն գործունէութիւն մը կ'ունենայ Այնթապի մէջ եւ կը վախճանի հոն:

Զենոբ ևօճա, *ինչպէս յորջորջուած է ժողովուրդէն*, (Բողոքականութեան մուտքէն վերջ խալֆէ բառը փոխանակող նոր բառով մը) այդ կարճ չրջանին մէջ կրցած է ուսման ու կրթութեան սէրը ներարկել իր աշակերտներուն մէջ — այնքա՛ն խոր՝ որ իր աշակերտներէն մին, Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան, իր անդրանիկ զաւկին անունը դրած է Զենոբ**:

Բողոքականութեան Այնթապ մուտքը եւ տարուէ տարի զօ-

---

*) Տէր Գէորգ (Պէրէճիկէն), Տէր Մարկոս (վեր. Մանասէ Փափազեանի մեծ հայրիկը), Պետրոս Վարդապետ, եւ այլք. (Տես Փրոֆ. Ա. Պէզճեանի Ցոբելինական ճառը, «Աւետաբեր», 1950, Բ. Թիւ, էջ 39-41):

**) Փրոֆ. Զենոբ Պէզճեան, ԱԶԳԱՊԵՏ, 1915-1928:

բացումը* բնականօրէն պիտի ունենար իր զրկուղ անդրադարձութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ վարիչներուն եւ «ուսումնական»-ներուն մօտ, մանաւանդ որ Կ. Պոլսոյ ժամանակակից Պատրիարքը, Յակոբոս Սերոբեան չատ յախուռն էր իր հակա-բողոքական պայքարին մէջ:

Այնքապէ պայքարը, պէտք է խոստովանիլ, չէ ունեցած ծայրայեղ բնոյթ ո՛չ սկիզբը, ո՛չ ալ վերջը: Ընդհակառակը, զրկիս եղած է ապնիւ մրցակցութեան մը եւ պատճառ դարձած որ Հայ Եկեղեցւոյ զաւակները կազմակերպուին ու բարեփոխեն իրենց կրթական-դպրոցական դրութիւնը:

Առաջին արդիւնքը այդ ապնիւ մրցակցութեան՝ Ազգային Ներսէսեան Վարժարանի հիմնարկումն է (1856):

Շարժումը դլխաւորողները կ'ըլլան քանի մը խալֆէ-վարժապետներ, որոնցմէ ոմանք Զէնոր Վարժապետի դասերուն հետեւելով աւելի զարդացած էին: Անոնց թեւ-թիկունք կը կանգնի Ազդին մեծերէն Նազար Աղայի որդին Նիկողոս Աղա Նազարէթեան, եւ աժան գնով գնուած հողի մը վրայ**, Զուդուր թաղին մէջ, համանուն Պոլթանին քով կը կանգնուի դրոցօճախ չէնք մը, ընդարձակ սրահով եւ եօթ աւենեակով, երկու յարկի վրայ:

Այդ թուականներուն իր ծննդավայրը, Այնթապ վերադարձած էր Երուսաղէմի միաբաններէն Յովսէփ Սարկաւագ Աչճեան, ունենալ սարկաւագ մը, որուն ջանքերով գնուած է Պէյրութի Ս. Նշան Եկեղեցիին դէմինը (Տես «Սիւրիահայ Տաթեցոյց», 1925, էջ 121): Յովսէփ Սարկաւագ իր կենդանութեան չինել տուած է նաեւ Այնթապի Նոր Դարպասը (Առաջնորդարան) եւ յայնօրէն օժանդակած Ներսէսեան Վարժարանի չինութեան: Մահէն վերջ չնորհիւ Նիկողոս Աղայի ձեռներէցութեան, Աչճեան Սարկաւագի Թողօնը ձեռք անցուած եւ յատկացուած է Միլլէթ խանի չինութեան (1868)***:

---

*) Զայն կը հաստատեն հետեւեալ թիւերը, քաղուած վեր. ԳԱՐԱ ԴՐԻԳՈՐԻ կենսագրութենէն (էջ 39) եւ ԱԻԵՏԱՒԵՐ-է, 1950, բ. թիւ (էջ 47). 1848-ին՝ Մանչերու դպրոց՝ 1, աշակերտ՝ 54, զրել-կարդալ գիտցող կին՝ 6: 1856-ին՝ Մանչերու դպրոց՝ 2, (127 աշակերտ), Աղջկանց դպրոց՝՝ 1 (111 աշակերտուհի), գրել-կարդալ գիտցող կին՝ 273:

**) Ընդարձակ այդ հողամասը գրուած է 1600 ղրչի:

***) Աչճեան Սարկաւագ մեռած է 22 Սեպտեմբեր 1866-ին եւ թաղուած եկեղեցւոյ բակը: Տապանագիրը եղծուած էր. կը կարդացուին հետեւեալ բառերը միայն, չորս տողի վրայ. «Ով անցաւորք իմոյս չիրմի, Աչճեան Յովսէփ Սարկաւագի, Սուրբ Սպեմայ միաբանի, ... առաք ողորմի» (3

Միլլէթ Խանի — պետական արձանագրութեան մէջ՝ Ազգիէ Խանի (ի պատիւ ժամանակակից Սուլթան Աբտիւլ-Ազիզի) չինուելիքը անվիճելի մէկ փաստն է Նիկողոս Ադայի հետաքրքրութեան: Գալա-Ալթը թաղէն չատ աժան գնով գնուած է բնադարձակ հողամաս մը եւ վրան կանգնուած արդիական գեղեցիկ Խան մը — Ազգին ամենէն հասութաբեր կալուածը, որուն եկամուտով պահուած են մինչեւ 1915 ո՛չ միայն Ներսէսեանը, այլ եւ ազգային միւս վարժարանները, Հայկազեան Բուշեան եւ Հայկազեան:

«Խալֆէ»-ական դրութեան վերջալոյսին, Այնթապի մէջ հիմնուող հայկական առաջին կանոնաւոր ուսումնարանն էր Ազգային Ներսէսեան վարժարանը:

Թէ ինչո՞ւ Ներսէսեան կոչուած է անիկա. դիւրին է բացատրել: Երկրամասի մը վրայ՝ ուր ծնած էր Շնորհալին Ներսէս (Մովք), եւ բազմած որպէս Հայրապետ (Հռոմկլայ), եւ որուն գերեզմանը մինչեւ ուխտավայր մըն էր դարձած, բնական է որ Ներսէսի անունով կոչուէր եկեղեցիին պաշտպանութեան եւ Ազգային լուսաւորման համար հիմնուող Հաստատութիւն մը:

Եւ այդ Հաստատութիւնը արժեցուց իր անունը, վաթսուն տարի (1856–1915) լոյս ջամբելով հազարաւոր մատղաշի հայորդիներու:

Ներսէսեան վարժարանը ունէր ընդարձակ խաղավայր, ծառաստան ու պարտէզով: Երբ աշակերտութեան թիւը աւելցաւ (որ 400–է 500–ի մէջ կը տարուբերէր), 1870–ին գնեցին նայտրակ նոր սրահ մըն ալ կառուցուեցաւ, 500 հոգի առնելու չափ մեծ, ուր տեղի կ'ունենային լսարան, թատերական երեկոյթ, հանդէս եւայլն:

տող եղծուած): Հետեւեալն ալ Առաջնորդարանի ճակատը զրուած արձանագրութիւնն է «Ի վայելումն անձին իւրոյ եւ կարուցանել զվերնայարկս Անդամոյն Աչճըեան Մհի. Պետրոսի որդի բազմաչխատ միաբան Սրբոյ Երուսաղէմի Ծովակի առաջ Սարկաւագ, եւ մատոյց յիշատակ վասն կենդանեաց եւ ննջեցելոց իւրոց, յանուն Սրբոյ Առաւուածածնայ կերտեալ եկեղեցւոյս Անթիասու, ի փրկչական թուին 1860-ի Սեպտեմբերի մէկն» (առանձնաշնորհումները պահուած են անփոփոխ, Գ. Պ.):

Աչճեան Սարկաւագ մինչեւ իր մահը բնակած է չինել տուած զարդարանին մէջ, ինչ որ գիւրացուցած է Թողնին աւերացումը: Աչճեան Սարկաւագի մեծագիր մէկ նկարը, գործ Արմենակ Վարժապետի, կը զարդարէր ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ-ի ալ սրահը (Տես Ծորելինական գրկոյք ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐԺՈՒՀԻՒ, 1916, էջ 8):

Սրահական դրութիւն էր Ներսէսեանինը—ինչպէս պիտի ըլլայ միւս դպրոցներուն ալ, մինչեւ 1912 թուականները:

Դպրոցի կրթական ծրագիրը խալֆէական դպրոցներու ծրագրէն բաւական տարբերած է. ընթերցում, քերականութիւն, վերլուծութիւն, Մ. Գիրք ու քրիստոնէական, երկեցողութիւն՝ կը մնան, աւելցած են Հայոց պատմութիւն, հաշիւ, վայելչադրութիւն: 1868–ին կ'աւելնան նաեւ Աշխարհագրարի թարգմանութիւն, տաճկերէն քերականութիւն և աշխարհագրութիւն:

Առաջին տասնամեակի ուսուցիչները «վարթապետ» խալֆէ–վարժապետներն են տակաւին, բայց ամենքէն փորձառուները եւ «վարդապետ»–ները — Գըրլանկըճ Յարութիւն վարժապետ, Պապայեան Մինաս վարժապետ (որ ընդհանուր կառավարիչ է), Կէօվչէնեան Յարութիւն վարժապետ, Պօշկէզէնեան Զօլաք Յարութիւն վարժապետ եւ այլք:

1866–ին Կ. Պոլսէն յատուկ հրաւէրով Այնթապ կը կանչուին երկու ուսուցիչներ, մին՝ Մարտիրոս Սիմաճեան, որպէս Տեսուչ, իսկ միւսը՝ Խաչիկ վարժապետ, որպէս դպրապետ եւ երկեցողութեան ուսուցիչ: Այդ տարուան չրջանաւարտներէն է Ներսէս Պաղտասարեան (Արմենակ վարժապետ), որ իր Յարութիւն եղբօր հետ կը դրկուի Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանը:

1868–ին դպրոցի տեսուչն է Այնթապցի Կարուճ Լեւոնեան (Բողոքական, ուսումնական մարդ, պնիւ ու լայնմիտ): Անոր աշակերտներէն են Յարութիւն Հատիտեան (Արշակ վարժապետ), Գասպար Փիլաճեան, Կարապետ Պալեան եւ այլք:

1870–ին պաշտօնի կոչուած է Սեբաստացի ուսուցիչ մը, Խաչատուր Էֆէնտի, քալֆ Հայկազեան, որու օգնականներու մէջ են Յարութիւն Հատիտեան (Արշակ վարժապետ) եւ Կէօվչէնեան Յակոբեան վարժապետ:

Բայց դպրոցին վարիչները կամ կարգադրիչ ընկերութեան անդամները (փոխան Հոգաբարձութեան գործածուած բացատրութիւն մը այդ թուականներուն)*, դժդոհ դուրսէն երեւած տեսուչներէ, այնուհետեւ կը գոհանան տեղացի օժիտէ. մանաւանդ որ Երուսաղէմ դրկուած Պաղտասարեան եղբայրները, Ներսէս եւ Յարութիւն, Այնթապ վերադարձած էին արդէն:

---

*) Ցովհաննէս Էֆրիտ Պօյաճեան 1885 թուականով նկար մը ունի, Պոլսէն Յարութիւն Նազարէթեանի դրկուած, հետեւեալ ձօնդիրով. «Ներսէսեան Վարժարանի կարգադրիչ Ընկերութեան Ատենապետ»–ին:

1871–ին Ներսէսեան Վարժարանի Տեսչութեան կը կոչուի Պաղտասարեան Ներսէս — աւելի ծանօթ՝ Արմենակ Վարժապետ անունով, հասատափոր ու մեծդլուխ, միշտ էնթարիով: Իր օգնականներէն են եղբայրը, Յարութիւն Պաղտասարեան, եւ Պապայեան Մինաս Խալֆէ, որ ընդհանուր կառավարիչն է դպրոցին:

Արմենակ Վարժապետի օրով կրթական ծրագրի մէջ կը կատարուին նոր փոփոխումներ. կ'աւելցուի գծագրութիւնը — ճիւղ մը՝ որուն մէջ որոշ ձիրք ունէր ինքը, Արմենակ Վարժապետ*:

Հետեւեալ դասացուցակը, որ 1870–ական թուականներուն Երուսաղէմի Ժառանգաւորացին մէջ կիրարկուածն է, կրնայ լրիւ դաղափար մը տալ այդ օրերու դասերու մասին:

Բ. կարգ.— Հին եւ Նոր Կտակարան, Քերականութիւն, Թուաբանութիւն, Վայելչագրութիւն, Տաճկերէն հասարակ ընթերցում, Գաղղիերէն Քերականութիւն, Ճարտասանութիւն եւ Գծագրութիւն:

Ա. կարգ.— Բացի «Հին եւ Նոր Կտակարան»–է, վերոյիշեալները եւ աւելի ըլլալով Աչխարհագրութիւն, Եկեղեցական Պատմութիւն եւ Գծագրութիւն Աչխարհացոյցի (Տես «ՍԻՈՆ», Ե. Տարի, 1870, էջ 72):

Յաջորդ տարիներուն կը յիշուի Մելքոն Մանուկեան**, որպէս տնօրէն. ուսուցիչներու մէջ են նաեւ երկու նորընծայ քահանաներ — երկուքն ալ նախկին վարժապետներ, Տէր Մովսէս Ժամկոչեան եւ Տէր Եղիչէ Քիլիսլեան: Արմենակ Վարժապետ կը մնայ իրրեւ գծագրութեան եւ երգեցողութեան ուսուցիչ: Նախակրթարանի մէջ կը պաշտօնավարեն Եսայեան Յարութիւն, Պօղարեան Խաչատուր եւ Թէրզիպաչեան Յակոբ: Ծաղկոցի մէջ են Մըղըղլեան Գէորգ եւ Գալաճը Մելքոնեան Արոյ Խալֆէ***: Դպրոցի պլխաւոր վերահսկիչներն են Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ եւ Նիկողոս Նազարէթեան:

---

*) Ցիշատակեցի արդէն՝ իր կողմէ գծագրումը բարեբար Յովսէփ Սարկաւագ Աչճեանի նկատին: ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ Վարժարանի նոր սրահը երբ չինուած է, անոր ձեղունը, կ'ըսեն, նեղկուսցաւ Արմենակ Վարժապետի կողմէ, վրան՝ Հայկական Զինանշանով, եւ որ Համխոր չըջանին ջնջուած է:

**) Կ. Պոլսոյ Նուպար–Շահնազարեանէն:

***) ԾԱՂԿՈՑ–ի բաժնին մէջ այս վարժապետներու աչակերտած է Բարպէն Վեհափառ (Տես ՍԻՒՐԻԱՀԱՑ ՏԱՐԵՑՈՑՑ, 1925, էջ 119): Նախակրթարանի ուսուցիչներէն երկուքը կամաւոր այցելուներ էին, արհեստաւոր, մին՝ պղնձագործ, միւսը՝ ներկակ:

1875–ին Ներսէսեան վարժարանը կ'արձանագրէ արագ վերելք մը։ Պաշտօնի կոչուած են Մկրտիչ Կաթողիկոսի հաստատած Գիշերօթիկին ուսոյց դասարանի աշակերտները, Մուշեղ Սարաֆեան՝ իբր Տեսուչ, Սմբատ Տէմիրճեան, Յովհաննէս Արսլանեան (կամ, միւս անունով, Յովհաննէս Ձէրիա Պօյաճեան), Նազարէթ Ներսէսեան, Յարութիւն Փափազեան (կամ Պօշկէզկենեան), Սարգիս Մարտոյեան — որ ընդհանուր կառավարիչն էր, ամանք՝ մնայուն, ուրիշներ՝ այցելու*։

Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճին հաստատման տարիներն են (1874)։ Անդին, Կովկասի մէջ, կը հաստատուի Գէորգեան ձեմարանը (28 Սեպտեմբեր, 1874)։ Պէտք է մարդ հասկնալ։ Այդ կ'ըլլայ դիտաւոր մտահոգութիւնը Յ. Քիւրքճեանօֆի եւ Նիկողոս Ազայի, եւ անոնց ջանքերով — նոյնիսկ ի պին Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեանը վչտացնելու, որ չատ հաչտ չէր Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի հետ, 1876–ի Մարտին Էջմիածին կը դրկուին երկու տաներ, Յակոբ Պէճեարեան եւ Ներսէս Պոսնուեան։

1876–ին Տեսուչ է նշանի Թէրզեան — Մշոյ Սենեքերիմեան վարժարանէն։ 1878–79–ին պաշտօնի կը կոչուի Մարտիրոս Յարութիւնեան (Ներսէսեանի չրջանաւարտ, որ այնուհետեւ իբրեւ ուսուցիչ եւ կառավարիչ մինչեւ իր մահը (1914) կը մնայ Ներսէսեանի մէջ։ Ուսուցիչներու մէջ են նաեւ Գէորգ Սմմիօղլուեան, Գէորգ Արսլանեան, Ներսէս Գալանճեան։

1880–ին Տեսուչ է Գէորգ Պօյաճեան — Երուսաղէմի Ժառանգաւորացէն, որ յետոյ քահանայ ձեռնադրուած է Փիլիսի մէջ, Տէր Ներսէս անունով։ Ուսուցիչներուն վրայ կ'աւելնայ Ուղունեան Յարութիւն (Ներսէսեանի չրջանաւարտ)**։

1880–է վերջ տեսչական պաշտօն վարած են Եղիա Արսլեան (յետոյ Ուրֆա մեկնած, բժիշկ), Ղազարոս Ղալիկեան (1880–1889), Փիլիպոս Սարգիսեան, Պօղոսեցի Թադէոս վարժապետ, Սմբատ Ձէմճլեան, Ներսէս Գալոյեան, Տիգրան Փօլատեան, Սարգիս Զ. Թօփալեան եւ այլք։

Ուսուցչական կազմի անդամ եղած են, երկար կամ կարճ չրջաններով, բայց նախապէս յիշուածներէ. Յակոբ Մուրատեան (Բոդոքական, յետոյ լուսանկարիչ), Գէորգ Կուզուլ-

---

*) Որոնց մէջ է, 1877–ին, նաեւ Վ. Մ. Քիւրքճեան։

**) ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ վարժարանի յաւուրկ 1866–1880 չրջանի տուեալները մեծ մասամբ քաղուած են Արշակ վարժապետէն 6 Փետրուար, 1914 թուակնոջ Բաթգէճ Սրբազանի ուղուած նօթերէ, երբ Սրբազանը Այնթափ էր։ Բաղդատել նաեւ Սրբազանի յօդուածը 1925–ի ՍԻՒՐ. ՏԱՐԵԳՈՑՑ–ին մէջ (էջ 119–120)։

*եան, Մեսրոպ Մեսրոպեան, Մուշեղ Աբօյանեան (1896–ին ե-
պիսկոպոս մեկնած), Ներսէս Նիկողոսեան (Զօլակ Վարժապետ),
Թաթուլ Քիւրքչեան, Գուրգէն Պարսումեան, Յարութիւն Պող-*

ԱԶԳ· ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1897–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ
Տե՛ս Պր· Ղազարոս Ղալիկեան՝ նստած

*ոյեան, Սարգիս Տայեան, Եղիա Տէմիրճեան, Յովհաննէս
Շիլ–Յակոբեան, Ներսէս Մահտեսեան, Տիգրան Մեսրոպեան,
Աստուր Նալպանտեան, Խորէն Վարժապետեան, Լեւոն Պաս-
թաճեան, Աստուր Գէորգեան, Յակոբ Սթամպուլեան, եւ այլք:*

*Ներսէսեան Վարժարանէ, ինչպէս նաեւ ամբողջ Այնթապի
Հայութեան համար մեծ կորուստ մը եղած է անտարակոյս,
մահը Ներսէս Պոսնուեանի, որ 1885–ին էջմիածինէ վերադար-
ձած եւ պաշտօնի կոչուած էր Ներսէսեան Վարժարանի մէջ:
Մեռած է 4 Մարտ, 1886–ին, Թորթում, իր քսանվեցամեայ
հասակին մէջ*: Իրմով Այնթապ ունեցած է Հայկական ճայ-
նագրութեան դաս եւ Գէորգ Դ· Կաթողիկոսի օրով էջմիածին
ղրկուած ճայնագրեալ Շարական ու Տաղարան, որ ամենամեծ
ծառայութիւնը մատուցած է Այնթապի Դպրաց–Դասին ու Դպր-
բապետներուն:*

Ազգային Ներսէսեան Վարժարանը վեցամեայ Նախակրթա-

---

*) *Տես Մենծոր, 1886, էջ 113–114: Դամբանախօսներու մէջ եղած են
Յակոբ Պէքճարեան (Հանգուցեալի դասընկերը), Փիլիպպոս Սարգիսեան,
Թորոս Ղազարեան, Պերճ Մոմճեան:*

բան էր, Մատկոցի առանձին բաժինով, եւ կը կառավարուէր Ազգային Վարչութենէ նշանակուած Հոգաբարձութիւնով։ Մինչեւ 1880–ական թուականները, բարեկեցիկ ու ազքատ, Ազգին բոլոր դաւակները հոն կը յաճախէին։ Երբ Վարդանեան ու Ադենական հիմնուեցան, ընդհանրապէս թաղեցիներ եւ ազքատ դասի պատկանողներ մնացին Ներսէսեանի մէջ, որոնց թիւը 400–է պակաս չէ եղած ոեւէ առեն։ Դպրոցի պիւտճէն կը հաւասարակշռուէր Ազգ. Միլլէթ Խանի եկամուտէն, որուն մօտ երկու երրորդը իրեն կը պատկանէր։

Որպէս օտար լեզու Ներսէսեան Վարժարանի ծրագրին մէջ տեղ ունէին նախ թրքերէնը, ապա անգլիերէնը։ Հակառակ այն իրականութեան, որ իր բարձրագոյն կարգի աշակերտները յաճախ կը նախընտրէին անցնիլ Ադենական, Վարդանեան կամ Կ. Թ. Գոլէճ, Ներսէսեան Վարժարանը մեծ ծառայութիւն ունեցած է Այնթապի Հայոց կրթութեան գործին եւ ունի իր պատուաւոր տեղը Այնթապի Հայ դպրոցներուն պատմութեան մէջ։ Ներսէսեան Վարժարանի չրջանաւարտներէն էին Կարապետ Թիւթիւնճեան, Կարապետ Գաբլայեան, Ներսէս Ազալանեան եւ անոնց նման չատ մը ծանօթ առեւտրականներ ու վարպետ արհեստաւորներ։

ԳԻՇԵՐԱՑԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ «ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ»

(1858–1867)

ԳԼՈՒԽ Դ.

Վարի Վարժատունի *վառվռուն ու յառաջադէմ աչակերտներէն, Ագեօլցի քարակոփ Կիւլէսէրեան Մանուկի որդի Յարութիւն Վարժապետ Կիւլէսէրեան, որ Ալեքսան Պէգճեանի հետ եղած է Ջեմոր Վարժապետի աչակերտներէն** 1858 թուականին, ուսումնասէր քանի մը երիտասարդներու հետ (որոնց մէջ են Պօղարեան Խաչատուր եւ Սիւլահեան Գէորգ) նախաձեռնողը կ'ըլլայ հիմնելու Այնթապի Հայոց կրթական առաջին ընկերութիւնը, Մարդասիրական Ընկերութիւն, *ինքնապարպաճումի եւ բողոքականութեան տարածումին դէմ պայքարելու նպատակներով։

Մարդասիրական Ընկերութեան առաջադրութիւններէն մին կ'ըլլայ արհեստաւոր երիտասարդութեան կարդալ ու գրել սոր–

---

*) Այդ է հաւանաբար պատճառը՝ որ Կիւլէսէրեան Վարժ. առեն մը բողոքականութեան յարած եւ քարոզչութիւն բրած է։ 1878–ին քահանայ ձեռնադրուած է Խոքինաէրուն։ Գանուած է Քիլիս, Մարաչ, Հաճըն։ Նահատակուած է Օրուլի մէջ, 90–ամեայ ծերունի։ Քահանայական անունն էր Տէր Գրիգոր։

վեցնել: Մանուկներու համար հաստատուած էր Ներսէսեան Վարժարանը. ուսման ու կրթութեան առաւելութիւններէն ինչո՞ւ բաժին չհանել նաեւ երիտասարդութեան:

Իրականացնելու համար այս դիզեցիկ առաջադրութիւնը, կը հաստատեն Գիշերային վարժարան մը, չաբաթը 3 օր: Կը կազմուին 24 եւ 12 հոգինոց խումբեր, բոլորը արհեստաւոր, հետեւելու համար դասախօսութիւններուն: Կազմակերպութեան հոգին է Կիւլէսէրեան Ցարութիւն վարժապետ, որուն հանդէպ ամէնս յարգանքն ու սէրը Կիւլէսէրեան Աւետիք կը յայտնէ իր անդրանիկ զաւակը կոչելով Ցարութիւն (ապագայի Բարգէն Կաթողիկոսը): Ան ցերեկները ուսուցչութիւն կ'ընէր վերի վարժատուն, իսկ գիշերները կուտար դաս կուտար Մարզասիրական Ընկերութեան Գիշերային վարժարանին մէջ:

Շնորհիւ Գիշերային վարժարանին, Մարդասիրական Ընկերութիւնը* տարուէ տարի կը զօրանայ. երիտասարդ ուժ չափահաս՝ չատեր անդամ կ'արձանագրուին ընկերութեան, որ 1860 թուականին վերակազմութեան կ'ենթարկուի եւ կը կոչուի Ուսումնասիրաց Թաղգարան Ընկերութիւն, 1862–ին հիմնելով Այնթապի հանրային առաջին Մատենադարանը (այն ժամանակի բառով Թաղգարան — որմէ նաեւ Ընկերութեան ժողովրդական անունը, Թաղգարան Ընկերութիւն): (Տես «ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ», Գ. Տարի, 1899, թիւ 696, Ս. Ն. Նապարի յօդուածը Թաղգարանը Խաչէրի Մասին): Կը զօրացուի Գիշերային վարժարանը. կը հաստատուի նաեւ Կիրակնօրեայ Լսարան: Ընկերութեան եկամուտի պլխաւոր աղբիւրները կ'ըլլան Կիրակնօրեայ պնակները, զրուած Եկեղեցիի եւ Լսարանի դրներուն առջեւ:

Յովսէփ Սարկաւագ Աչճեանի Երուսաղէմէ բերած գրքերը կը նուիրուին Ուսումնական Թանգարան Ընկերութեան նորահաստատ մատենադարանին, որ յետագային պիտի դառնայ Վարդանեան Մատենադարան — Այնթապի ամենէն ճոխ մատենադարաններէն մէկը, մօտ 1000 հատոր գիրքերովը:

Կիրակոս Բ. Կաթողիկոս յատուկ կոնդակով կ'օրհնէ ու կը դնահատէ Ուսումնական Թանգարան Ընկերութիւնը, ինչ որ ապագային գոյն մը կուտայ անոր եւ կը դարձնէ Օճախը Մահմանադրասէր տարրին: Մահմանադրասէր տարրին գլուխն էին՝

---

*) Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոս բարեկամ մը չէ եղած ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ Ընկերութեան, անոր հիմնադիրները կոչելով հեղնարար. «երեքը երեսուն տարեկան պաններ»: (Տես «Բիւզանդիոն», Գ Տարի, 1899, թիւ 696):

Նիկ. Նազարէթեան եւ Յովհաննէս Լուսարարեան. հակասահմանադրականներու պետն էր Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Շահանեան կամ Սէմէրճեան: Գաղափարական այդ պայքարը կը վերջանայ Առաջնորդին պարտութեամբ: Ուսումնասիրաբաժանգարան Ընկերութիւնը, իր անդամներուն թուական ոյժով կը յաջողի Այնթապը օժտել ժողովրդական ընտրութեամբ կազմուած թաղական խորհուրդով մը (1866 թուականին):

Կ'արժէ փակագիծ մը բանալ այստեղ, ներկայացնելու համար քանի մը դէմքեր՝ որոնք մեծապէս ներգործած են Այնթապի ազգային ու կրթական կեանքին վրայ եւ ունեցած յեղաշրջող ազդեցութիւն՝ դպրոցական ու մտաւորական վերելքի մէջ:

Առաջինը անոնց մէջ Յովհաննէս Ագա Քիւրքճեաճօֆն է — Հալէպարնակ միւս Յովհաննէս Քիւրքճեանէն (ժամագործ, Վահան Քիւրքճեանի հօրեղբայրը) զանազանուելու համար մականունը օֆով ածանցած:

Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ Ակնցի է, Ղուկաս Քիւրքճեանի զաւակ:

Ծնած է 1824 թուականին: 1824–1866 կանուած է Հալէպ եւ մաքսային պաշտօնատան մէջ ունեցած դիրքը պատեհութիւն տուած է որ ունենայ նաեւ կարեւոր դիրք ազգային շրջանակի մէջ: Մոլի ընթերցասէր մը, ինքնօդնութեամբ զարգացած եւ 1850-ական թուականներուն Զարթօնքին մէջ ունեցած է առաջնորդող դեր:

Ժամանակակից շատ թերթերու բաժանորդ է ան եւ երբեմն գործակալ ու տարածիչ. 1861-ին գրատուն մըն ալ հաստատած է «Գրականութեան եւ Գրողներու նպաստելու համար» (Տես «ԾԱՂԻԿ», Ա. Տարի, 1861, Թիւ 16): Մոլեռանդ ազգասէր, յառաջադիմական ու ազատամիտ, նոյն թուականին, «չուկայական տաճկաբարբառ լեզուով» գրի առած, տպել տուած ու ձրիօրէն գաւառի ամէն անկիւն ղրկած է «ՄԻԼԼԷԹԻՆԻ ՍԻՎ» (Ազգդ սիրէ) խորագրով տետրակ մը (Անդ, Թիւ 23):

Իրմով Հալէպ ունեցած է ԹԱՆԳԱՐԱՆ (դրագարան), որ կը տառնար քան տեսակ լրագիր: «Թանգարան»-ը բայց կ'ըլլար կիրակի օրեր եւ 30–60 ընթերցողներ ձրիօրէն կ'օգտուէին անկէ: Ճաճախ ինք անձամբ կը կարդար թերթերը որ չտեր միաժամանակ ունկնդիր ըլլան եւ օգտուին (Անդ, Թիւ 41): Ազգային լուսաւորութեան եւ հայախօսութեան ռահվիրայ մը, որ 1866 թուականին կը ծրագրէ հիմնել նոյնիսկ Համազգային Ընկերութիւն մը, առ երեւոյթս առեւտրական, բայց խորքին մէջ ազգաշինական ու կրթական:

Ծրագրած այդ Ընկերութեան կոչը–ը լոյս տեսած է Մ. Ա–զարէպեանի «Ծիլն Ախալցխի» թերթին մէջ (Ա. Տարի, 1866, Յուլիս, էջ 408)։ Յ. Քիւրքճեանօֆ իր այդ կոչով կ'ընդունի թէ «Ազգին գլուխը առողջ է, բայց անդամներուն մեծ մասը ո՛չ թէ միայն հիւանդ՝ այլ նեխելու ալ մօտեցած»։ Կը խոստովանի Սահմանադրութեան բարիքները, բայց չի մոռնար աւելցնելու թէ գաւառը զուրկ է այդ բարիքներէն, եւ յաւով կը յիշէ թէ «Հալէպի մէջ չկայ երկու մարդ որ իր լեզուն գիտնայ» ու իբրեւ դարման կ'առաջարկէ ունենալ ԴՐԱՄ, ԴՊՐՈՑ, ՈՒՍՈՒՄ ԵՒ ԿՂԵՐ։ Անոր հիմնական բաղձանքն է գաւառի Հայը հարստացնել եւ քաղաքակրթել, ազգը լուսաւորել՝ դաստիարակութեամբ, որուն ապրիւրն է Դպրոցը, իսկ ղեկավարը բացող ու պահող ազդակը՝ դրամը։

Առաջարկած Ընկերութիւնը, որուն անունը դրած է Արամեան, պիտի ունենայ 500,000 ֆրանքի դրամագլուխ մը (500–ական ֆրանքնոց 1000 բաժնեաոմսով, տասը տարիէն հատուցանելի), որուն տարեկան չահէն որոշ տոկոս մը վար պիտի դրուի ապագային «Կիլիկիոյ յարմարագոյն տեղւոյն մէկ ատանին մէջ Գիշերօթիկ վարժարան մը հիմնելու եւ պէտք տղաք կրթելու», աւելի վերջ հիմնելու նաեւ դպրոց մը Ազգիկներու համար եւայլն, եւայլն։ Առաջադրութիւններ, որոնք իր փափաքած ձեւով թէեւ չիրականացան — քանի որ ինք նոյն տարին Այնթապ տեղափոխուած է իր պաշտօնով, բայց կերպով մը թելադրիչ եւ ուղեցոյց եղան Այնթապի 1870–ական թուականներու դործունէութեան*։

Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ նոյնքան բեղուն գործունէութիւն ունեցած է Այնթապի մէջ, ուր աւելի բախտաւոր եղաւ գտնելով գաղափարակիցներ ու գործակիցներ, յանձին Նիկողոս Նազարէթեանի, Յովհաննէս Լուսարարեանի, Աւետ Նիգողիսեանի եւ այլոց**։ Իրմով հայատառ թրքերէն ու հայերէն թերթեր լայնօրէն կը տարածուին Այնթապի մէջ։ Իրմով կը քաջալերուին ու կը չահուան թանգարաններ։ Ինքն է թատերական կեանքի ներածիչը, նոյնիսկ հեղինակ թրքատրբատ թատերգութեան մը, «Գիւղովուքեան վէճասեր»–ը անուն, որ

---

*) Հալէպի մէջ ինք եղած է գլխաւոր պաշտպանը Ազգկանց Վարժարանի մը հաստատումին (1862), տեսչութեամբը Իմմիրէն հրաւիրուած Աչտա Գ. Գալֆայեանի։

**) Աւետ ազա իրեն կը պարտի Հայ Աւետարանական համայնքի ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ–ը եւ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ (յետագային ՆԻՋԻՊՂԵԱՆ) ԹԱՆԳԱՐԱՆ–ի գաղափարն ու գործադրութիւնը։

բեմադրուած է իր հակոդութեան տակ։ Իրմով ազգային չունչ ու կենդանութիւն առացած են Լսարաններըը եւ Ազգային վարժարաններըը, ի մասնաւորի Ներսէսեանը եւ Թանգարան Ընկերութեան Գիշերայիները։

Այնթապի Հայութիւնը չատ բան կը պարտի Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի իր սահմանադրական կեանքով եւ ազգային ու կրթական օրինակելի կազմակերպութեամբ։

Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ մեռած է Այնթապ, 1883 Օգոստոս 5–17–ին եւ թաղուած՝ Ազգային գերեզմանատան մէջ, Իվկեան Գէորգի գերեզմանին կից։

Երկրորդ դէմքը որ ունեցած է յիշատակելի ներդործութիւն Այնթապի ազգային ու կրթական կեանքին վրայ, Նիկոդոս Աղա Նազարէթեանն է (1843–1899), Ափուլեցի Գարա Նազարի աւագ որդին, որ, հակառակ իր համեստ ուսումին, բնական ուշիմութեամբն ու նախաձեռնող ոգիով կրցած է ըլլալ Այնթապի ամենէն ուսումնական եւ չինարար անձերէն մէկը։ Իր ժամանակի մեծագոյն լուսաւորեալն է ան, որ յամառօրէն պայքար կը մղէ խաւարեալ «ազգա»–ներու եւ անոնց պաշտպան ու վարիչ Այնթապի Առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Շահանեանի կամ Սէմէրճեանի դէմ (1853–1865)։ Ընթերցասէր մը, Քիւրքճեանօֆի նման, եւ տարածիչ գրքի ու թերթի։ Այնթապի կրթական կեանքին բարելաւման ախոյեաններէն մէկն է Նիկողոս Աղա։ Ան եղած է հակա–բողոքական պայքարի դուռը բացողը, բարի նախանձախնդրութեամբ. քաջալերած եւ հովանաւորած է կրթական Ընկերութիւնը, ազգային դպրոցները, իգական սեռի դաստիարակութիւնը եւ դպրոցասիրութիւնը։ Իրմով Ազգը տէր եղած է Աչճեան Սարկաւագի թոզոնին եւ անով կառուցուած երկու պատկառելի հիմնարկութիւններու, Ազգային Ներսէսեան վարժարանի եւ Միլլէթ Խանին։

Քիւրքճեանօֆ եւ Նիկողոս Նազարէթեան եղած են գլխաւոր կազմակերպիչները վարդանեանց Ընկերութեան։

Վարդանեան կրթարանը հիմնող եւ զայն սեպհական չէնքով մը օժտող, Ազգային Հայկանուշեան վարժարանը հաստատող, վերջապէս Այնթապի փառաւոր եկեղեցին, Ս. Աստուածածնի եկեղեցին կառուցանելու համար ցերեկի և գիշերի հանգիստը զոհելով աշխատող գլխաւոր անձը Նիկ. Աղան եղած է։

Եւ այս բոլորին վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ, թէ Այնթապը Սահմանադրականօրէն Թագական Խորհուրդով մը օժտողը — բնաբական յատուկ ժողովով եւ թեկնածուներու նա-

պատիկ ցանկով (սկսած 1866–է) ի՛նքը, Նիկողոս Ագա Նազարէթեանը եղած է*:

Երրորդ դէմքը՝ որ հակառակ չատ կարճ չրջանով մը միայն Այնթապ գտնուելուն կրցած է օգտակար գործունէութեամբ եւ բարեսիրտ յիշատակով մը անցնիլ մեր քաղաքի ազգային տարեգրութեան մէջ, Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Աբարդեանցն է, Այնթապի միաժամեայ Առաջնորդը (1866–1867): Ազգասէր ու կրթասէր եկեղեցական մը, որ Զէյթունի հարցով Կ. Պոլիս ու անկէ Ցրանոս, մինչեւ Նաբոլէոն Գ. կայսեր պալատը ճամբորդութիւն կատարած եւ ազատութեան ու փրկութեան խընդրանքները էր ներկայացուցած**:

Քիւրքճեանօֆ – Նազարէթեան – Աբարդեան երրորդութեան կը պարտի իր ծնունդը Այնթապի վարդանանցը (1867): Եկեղեցւի եւ Լսարանի բեմերն ալ կը պայծառանան Աբարդեանի հայրենաչունչ քարոզներով, ճառերով ու երգերով:

Փակելու համար այս փակագիծը, յիշենք երկու ազգասէր Հայեր ալ, որոնք հովանաւորած ու քաջալերած են Ազգային չարժումները: Մին Կիւրինկի վաճառական մըն է, Սարգիս Մինասեան, որ Այնթապ հաստատուած է եւ ունեցած ազգային յախուռն գործունէութիւն: Անոր ճառախօսութիւններէն մին, Գէորգ Այվազեանի «Մամուլ»–ին մէջ լոյս տեսած, պատճառ կ՝ըլլայ իր բանտարկութեան եւ թերթին խմբագրին ալ աքսորման***:

Երկրորդը՝ Մարկոս Ադաբէգեանցն է. ժթ. դարու երկրորդ կէսի ազգային հանրածանօթ դէմքերէն, հրապարակագիր ու պատմագիր. ատեն մը վանի նահանգապետ, Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի մտերիմներէն եւ անոր յանձնարարութեամբ որպէս Րէժիի տնօրէն 1884–ին Այնթապ ղրկուած: Ադաբէգեան հազիւ եօթ ամիս մնացած է Այնթապ. բայց այդ կարճ ատենի մէջ իսկ կրցած է չահիլ բարեկամներու լայն

---

*) 1886–ին, ԹԱՂԱԿԱՆ ՅՈՐՀՈՒՐԴ–ի վերակազմութեան ատեն ընտրուածներն են. Նիկողոս Նազարէթեան, Գալուստ Ղազարեան, Յարութիւն Նազարէթեան, Գէորգ Միւլահեան, Կարապետ Եազըճեան, Հաննա Թոխաճեան, Յակոբ Առաքելեան եւ Ներսէս Պալեան (Տես ՄԵՆՏՈՐ, էջ 170):

**) Ս. ԲԻՒՐԱՏ, Աբարդեանի նուիրած կենսագրական գրքոյկին մէջ կը գրէ. «Թախանձանօքը Այնթապ գտնուող Քիւրքճեանօֆ Յովհ. Ագայի, նոյն տեղի առաջնորդութիւնը կը վարէ մէկ տարի, իր պաշտօնավարութեան չրջանին մէջ հաստատելով ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ–ը եւ բարեկարգելով վարժարանները» (ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ–ը, էջ 16):

***) Վ. Մ. Քիւրքճեանի «Ազգային Յուշեր»էն, հրատարակուած Հայաստանի Կոչնակ–ին մէջ:

չրջանակ մը, օգտակար գաղափարներով ու թելադրանքներով։ Եղած է մտերիմ մը Նիկողոս Ադայի։ Ներսէս Պատրիարքի մահուան առթիւ պահուած է ազգային սուգ եւ եկեղեցիի մէջ ճառախօսութիւն ունեցած է Ադաբէգեան։ Ան յաճախ ճառախօսած է նաեւ Լսարաններու բեմէն, ազգային չունչ ներարկելով հասարակութեան մէջ։*

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ

ա) ԳԻՇԵՐԱՑԻՆ (1867–1882)

բ) ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՍԱՆՈՒՑ (1874–1878)

ԳԼՈՒԽ Ե.

Այնթապի Հայոց պատմութեան համար կարեւոր է 1867 թուականը։

Այդ տարի, Առաջնորդ Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Աբարդեանի, Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի եւ Թաղական Խորհուրդի Ատենապետ եւ «Ազգային վարչապետ» Նիկողոս Ադա Նազարէթեանի կարգադրութեամբ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ ընդարձակ բակին մէջ կը կատարուի մեծահանդէս օծնակատարութիւնը Վարդանանցի։ *Ազգային հայրենասիրական ճառեր կը խօսուին, չարականներ եւ ազգային երգեր կ'երգուին, առաջին անգամ ըլլալով երգեհոն կը նուագուի (որ Մարաչէ գնուած էր), ծափեր կը զարնուին եւ պլորտականներու դլուխները ծաղիկներով կը պճնուին**։ Հոն են Հայ եւ Թուրք մեծամեծներ, նաեւ պետական մարդեր, ի մէջ այլոց Այնթապի գիմադամն ու նայիլը, Ֆրանսական հիւպատոսարանի թարգման Շահպազ Էֆէնտի, Ուրֆայէն՝ եղիչէ Վարդապետ, Հալէպէն՝ Առաջնորդ Քէֆսիզեան Եպիսկոպոս, և այլք, որոնք ապա Առաջնորդարան կը բարձրանան եւ կէսօրուան ճաշի վար կը դրուին, մեկնումի առնն յայտնելով իրենց գոհունակութիւններն ու շնորհաւորութիւնները։*

Անմահացնելու համար այդ պատմական օրուան յիշատակը, Աբարդեան Վարդապետի եւ Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի

---

*) 26 Հոկտեմբեր, 1884։

**) *Այդ օրուան ակնարկութիւն է «Ընկերվլի Զատիկ, Զիպիկի ժամ» բացատրութիւնը։ Գանուած են մարդիկ՝ որ ազիատութենէ, մոլեռանդութենէ եւ չար նախանձէ տարուած՝ ծափի, երգի ու նուագի դիտողութիւն ըրած են այդ օր, «Պուրասը գահմէ՞ մը, գպինօ՞ մը» գռեհիկ բացագանչութիւններով, բայց անմիջապէս լռեցուած են վարչապետին հրամանով։ Երգեհոնը նուագողը եղած է Կէօվչէնեան Յակոբճան վարժապետ։*

թելադրութեամբ եւ Նիկողոս Ազայի ջանքերով կ'որոշուի ի մի ձուլել ազգային–կրթական դանազան ընկերութիւնները (Ուսումնասիրաց, Լսարան եւայլն) կազմելու համար զօրաւոր միակ ընկերութիւն մը:

Նորակազմ այդ Ընկերութիւնը, ի յիշատակ Վարդանանց, կը կոչուի Սրբոց Վարդանանց Թանգարան Ընկերութիւն* եւ որուն նախագահ կը հռչակուի Առաջնորդը, Գրիգորիս Վարդապետ Աբարդեան: Առենապետ կ'ընտրուի Նիկողոս Ազա, իսկ Առենադպիր՝ Յովհաննէս Լուսարարեան — ուսումնասէր եւ խոստմնալից երիտասարդ մը, աչ բազուկը Նիկողոս Ազայի, որ դժբախտաբար վաղահաս մահով մը, թիֆոյէ վարակուած, 1881 Ապրիլ 27–ին կը վախճանի**:

«Սրբոց Վարդանանց Թանգարան Ընկերութեան» — որ կրճատուած պիտի դառնայ չուտով Վարդանանց Ընկերութիւն, վարիչ դէմքերն էին, ոսկերիչ Կարապետ Նազարեան (Շիշկոյ Կարապետ), Գէորգ Սիւլահեան (Ղեւօք), Մաչառուր Պօղարեան (Թանգարանճը), Յովհաննէս Եաղուպեան, Յակոբ Թէրզիպաչեան (1885), Կարապետ Եաղուպեան, Աւետիս Տէր Պետրոսեան, Աւետիս Տէր Մելքոնեան եւ այլք:

Ընկերութեան «Կանոնագրութիւն»–ը ունէր հետեւեալ յօդուածները.

ա) Շաբաթական նուագապոյն մէկ մէթալիկ տուրք վճարել:

բ) Շաբաթը երեք օր պիչերային դպրոց պահել, կարդալ չգիտցողներուն կարդալ սորվեցնելու համար:

գ) Պայման է հայերէն խօսիլ:

դ) Ազգային Սահմանադրութեան գործադրութիւնը ապահովել եւ ընկեցիկի բարեխնամն աչխատիլ:

ե) Ընտանեկան դաստիարակութիւնը ապահովելու համար բանալ աղջկանց յատուկ դպրոց մը:

զ) Երբ բաւարար դրամագլուխ գոյանայ՝ սեպհական դպրոց մը բանալ նաեւ մանչերու համար, որպ ու աղքատ տղաքը ձրիօրէն կարդացնելու:

---

*) Յովհաննէս Լուսարարեանի միջոցաւ կ. Պոլսէն բերուած էր յատուկ կնիք, այդ մակագրութիւնով:

**) Վ. Մ. Քիւրքճեանի վկայութեամբ «Փայլուն աստղ մը՝ Այնթապի համար»: Փեսայ մեծահարուստ Քիւրքճեանի (Բողոքական): Առաջին Այնթապցին՝ որ գացած էր կ. Պոլիս եւ Եւրոպա: Ունեցած է փառաւոր թաղում: Դամբանախօսներ՝ Տէր Մովսէս, Աստուր Ազա Նիգիպլեան եւ Վահան Քիւրքճեան: Տղան Հմայեակ, կ. Թ. Գալէճի 1896–ի շրջանաւարտներէն, բժշկական վկայագիր առացած է Ալբանի Մեսիմալ Գոլէճ–էն (1900) բայց Այնթապ չվարժնալով զայ՝ հաստատուած է Եգիպտոս ուր ևմեռած՝ 1904–ին:

Նախաձեռնած Գիշերային Վարժարանը անմիջապէս կը հաստատուի, որպէս շարունակութիւն Թանգարան Ընկերութեան ձեռնարկին (1858), եւ չատ արհեստաւորներ կուգան, կ'ուսանին այնտեղ: Գալով Յերեկոթիկին, չեղումով մը, փոխան աղջկանց՝ մանչերու համար Վարդանեանց Մեսրոպեան Սանուց Վարժարանը կը հաստատուի 1874–ին: Ընկերութիւնը իրեն յատուկ հոգ կամ չէնք չունենալուն, թաղական խորհուրդի կարգադրութեամբ Սանուց Վարժարանին կը յատկացուի Ազգային Ներսէսեան Վարժարանի սենեակներէն մին — Տեսչարանի ներքեւ, արեւաքին դրան մօտ:

Նորաբաց այդ Վարժարանը առաջին տարին 30 աշակերտ միայն կ'ունենայ, տարեկան 2 մէճիտ թոշակով: Յաջորդ տարին կը կրկնապատկուի աշակերտութեան թիւը եւ կը փոխադրուի Եկեղեցւոյ Թաղ, Տուգճեան Թորոսի տունը: Դպրոցի Տեսչութեան կը կոչուի Կ. Պոլսոյ Նուպար–Շահնազարեան Վարժարանի չրջանաւարտներէն բնիկ Զէյթունցի Փիլիպպոս Սարգիսեան*:

«Մեսրոպեան Սանուց Վարժարան»–ը ունէր ներկայանալի կարգ ու սարք, նորաձեւ դրասեղան–նստարան եւ կրթական կանոնաւոր ծրագիր: Ծրագրին մէջ տեղ ունէին բացի կրօնագիտութենէ, թուաբանութենէ, հայերէն եւ թրքերէն լեզուներէ եւ գեղագրութենէ նաեւ գիտական դասեր ու գաղղիերէն: Ուսուցիչները կուգային ակիզբները՝ վերի վարժատուներէն, ապա՝ Մկրտիչ Կաթողիկոսի հիմնած Գիշերօթիկ վարժարանէն (որոնց մէջ էր նաեւ Վահան Քիւրքճեան): Իրենց նախակրթութիւնը այդ Վարժարանի մէջ առնողներէն էին Հայրս, Յակոբ Համալեան, Արմենակ Նազարէթեան եւ բոլոր տարեկիցները անոնց:

Ուսումնասէր, լուրջ ու կիրթ տղաներ էին ընդհանրապէս՝ վարդանեանց Մեսրոպեան Սանուց Վարժարանին աշակերտները (ժողովրդական անուանակոչութեամբ՝ վարդանաս Սանոս Վարժարանի աշակերտները), հայախօս բոլորն ալ: Կը հրատարակէին ձեռագիր ամսաթերթ մը, «Դրախտ» անուն, «Հանդէս Հայրենասիրութեան» մակագրութեամբ, Վահան Քիւրքճեանի խմբագրութեամբ: Թերթը նօտրագիր, երկսիւնակ էր (հայերէն և հայատառ թրքերէն), ազգային–կրթական–ուսումնական եւ առողջապահական բովանդակութեամբ: Կ'օրինակ-

*) Փ. Սարգիսեան քեռայրն է Նիկողոս Ագա Նազարէթեանի եւ պիտի ըլլայ Ազիթապցի, մինչեւ վերջ Ազգին ծառայելով իբրեւ ուսուցիչ: Մեռած է 1926–ին (Դամասկոս):

ուէր 15–20 օրինակով, բաժնեգին՝ 1 մէճիտ։ Ընկերութիւնը 1878–ին ունէր բացի «Սանուց Վարժարան»–էն նաև կիրակնօրեայ Լսարան, եւ եկամուտ մը ապահովելու համար մերթ ընդ մերթ կը ռարքէին թատերական երեկոյթներ*։

Ընկերութեան պրապահն էր Յակոբ Թէրզիպաշեան եւ ուսանողները լայնօրէն կ'օգտուէին պրադարանէն։

Բացի ասոնցմէ, Սրբոց Վարդանանց Թաւգարան Ընկերութիւնը հաստատած էր Այնթապի առաջին Գործակցական Ընկերութիւնը, Անձնական Ընկերութիւն անունով**, որ մէկական մէճիտոնց բաժնեառմաներով գոյացուած է 400 Օսմ. ոսկիի դրամագլուխ մը եւ երեք տարբեր թաղերու մէջ (Իսլահան, Պալըդլը, Գալա Ալթը) հաստատած՝ նպարատուներ — ժողովրդական անունով Թանզարան Տիւյէնի, ուրկէ կը կատարէին իրենց գնումները՝ Ընկերութեան բոլոր անդամները (որոնց թիւը 300–ը անցած էր)***։

Մէկ կողմէ՝ նոր եկեղեցիի, միւս կողմէ՝ Ազգկանց Վարժարանի յատուկ շէնքի մը շինութեան լծուած, Ընկերութեան գործունէութիւնը կը թուլնայ 1878–ին։ Կը փակուի Մեսրոպեան Սանուց Վարժարանը, թմրութեան քանի մը տարինեբէն վերջ՝ աւելի զօրաւոր եւ աւելի կենսունակ վերապրթնումով մը ծնունդ տալու համար Վարդանեան Կրթարանին†։

---

*) Սարքուած են վիճաբանական ժողովներ ալ զկնաւորութեամբ Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի և Յովհաննէս Լուսարարեանի։ Նուագախումբ մը ունենալու փորձեր ալ եղած են, բայց ապարդիւն։

**) Շարունակած՝ մինչեւ 1875, ֆօլէրայի տարին։ 1892–ին հինգ վարպանեանցիներ (Նազարէթ Մանուչակեան, Սարգիս Խաչատուրեան, Յակոբ Համալեան, Մովսէս Լէյլէկեան եւ Դաւիթ Պարսումեան) կազմած են Գործակցական նոր ընկերութիւն մը, որ չարունակած է մինչեւ կոտորածի տարին, 1895 (Տես ՊԱՅԿԱՐ, Դ. Տարի, թիւ 123)։

***) Նպարատուններէն մէկուն վարիչն էր Խաչատուր Պօղարեան, «Սըրտով հարուստ, մտքով յառաջդիմական պարզ արհեստաւոր մը» (ինչպէս կը բնորոշէ Ա. Ն. Նազար, «Պայքար», 1926, թիւ 134), որ հոգիով ու մարմնով Ընկերութեան գործերուն նուիրուած՝ ժողովուրդին համար կ'ըլլայ «Թանզարանը Խաչէր»։ Անոր ընկերներէն էին Ապուճան Պուրունսըզեան, կաթաղէս Հայիկեան, Ներսէս Պարսումեան։

†) «Մեսրոպեան Սանուց Վարժարան»ի բոլոր աշակերտներուն անունները, Մկրտիչ կաթողիկոսի Գիշերօթիկ–էն օրինակ առած, «Հայկականացուած» էին (Գաբրիէլին, Սմբատ, Պերճ, Վարազդատ եւ այլն) եւ իրենց շապիկներուն վրայ կը կրէին դպրոցին անունը «Վ. Մ. Ս. Վ.»։ Մարզանք ու ֆիզիքական կրթութիւն առաջին անգամ ներմուծուած են այդ դպրոցին մէջ եւ դադրեցուած՝ փալտեան ու մարմնական այլազան պատիժները, որ սովորական բաներ էին տակաւին Ներսէսեան Վարժարանի մէջ։

ՄԽՏ. ՅԱԿՈԲՃԱՆ ԽԱԼՓԷ ՄԱՀՍԷՐԷՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Զ.

Յակոբճան Մահսէրէճեան ուշիմ եւ պզօն աշակերտ մըն էր։ Դուբսէն եկած Հայ ուսուցչի մը մօտ Յակոբճան կ'ուսանէր եւ ուսման մէջ յառաջադէմ ըլլալուն համար օգնական կարգուած է Խալփէ, ուսուցիչ։

Երբ իր վարպետը կը մեկնի Անթէպէն, Յակոբճան խալֆէ երեսադէմ կ'ներթայ եւ հոն առեն մը ուսում առնելէ յետոյ կը վերադառնայ Անթէպ։

Առանձին սենեակի մը մէջ կ'աշխատի իր ձեռքին տակ ունենալով ներկ, վրձին, մոմազօծ պատառ, բուսեղէններու արմատներ, զոլս եռացնելով ներկ կը պատրաստէ։ Կը նկարէ պատկերներ, մասնաւորապէս եկեղեցական նիւթերու շուրջ.— խորանի վերեւ դրուած պատկերներ, նաեւ Առաքեալներու եւ Քրիստոսի պատկերներ։

Հալէպի նահանգին մէջ մասնաւոր համբաւի տիրացած էր այս ճիւղին մէջ։ Ամէն կողմերէ իրեն կը դրկէին մաշած պատկերներ զոլս կը նորոգէր։

Զէյթունի նորակերտ եկեղեցիէն հրաւէր կ'առանայ եւ մօրը թոյլտուութեամբ հոն կ'ուղեւորի։ Եկեղեցիին համար նորանոր պատկերներ կը նկարէ պատատաի վրայ եւ որմանկարներով կը զարդարէ եկեղեցին։ Երբ իբր վարձք դրամ կուտան իրեն, չընդունիր։ Ինք ունէր ապրուստի համար եկամուտ, զոր իբր ժառանգ իրեն ձգած էր հայրը, Ներսէս Ուստա։

Մարաչի եկեղեցիին համար նկարած է «Քրիստոսի վերջին Ընթրիքը Տասներկու Առաքեալներով»։

Հալէպի եկեղեցիին մէջ ունէր իր գործը — «Վերջին Դատաստան», որ հետզհետէ առարկայ եղած է։ Հոն թողած է նաեւ նկար մը, «Սեդրակ, Միսաք, Յաբեթնագով Մեծ Հնոցի Մէջ»։

Յակոբճան խալֆէ աստեղագիտութեան մէջ ալ ծանօթութիւններ ձեռք բերած էր։

Եկեղեցական շարականներու մէջ ալ ունէր մասնագիտական ծանօթութիւն։ Եկեղեցիի ծերերը մեծ յարգանքով ոտքի կ'ելլէին ու կ'ողջունէին զինք։ Հակաճառութիւններու եւ վիճաբանութիւններու մէջ քաջավարժ մէկն էր։ Սակայն զինք

ունկնդրողները ազատ կ'պայքին համարձակօրէն արտայայտելու իրենց գաղափարները: Յակոբեան խալֆէ մասնաւորապէս չատ համակրած էր Աւետիք վարժապետ Ժամկոչեանին (հետագային Տ. Մովսէս Աւագ քահանայ), որ նոր բաներ սորվելու համար մեծ փափաք ունէր:

Լաւ ուսումնասիրած էր նաեւ Թուրք թագաւորներու պատմութիւնը: Յաճախ Թուրք խօճաներ իրեն կը դիմէին իր գաղափարները հասկնալու նպատակով: Իր բանախօսութիւնները հետաքրքրական էին, առակներով եւ օրինակներով կը համեմէր զանոնք: Իր Տիկինն էր Խաթուն (Պապոյեան զերդաստանէն), որ մեռաւ 1887-ին, որմէ քառասուն օր եւքը վախճանեցաւ Յակոբեան խալֆէ 95 տարեկան հասակին: Յակոբեան խալֆէ Մահսէրէճեանի անդրանիկ որդւոյն, Կարապետի որդին է, Գրիգոր Մահսէրէճեան, որ Ամերիկայէ կանչուած էր Կիլիկեան Ճեմարանի ուսուցչութեան եւ, առկայն, ճամբորդութեան ատեն հիւանդանալով տարաժամօրէն, թոքատապէ մեռած էր Գահիրէի մէջ:

Այս տեղեկութիւնները մեզի հաղորդած է Գրիգոր Մահսէրէճեանի մեծ եղբայրը Եաղուպ Մահսէրէճեան, որ ինքն ալ ծերունազարդ Անթէպցի մըն է: Ծ. Խ.

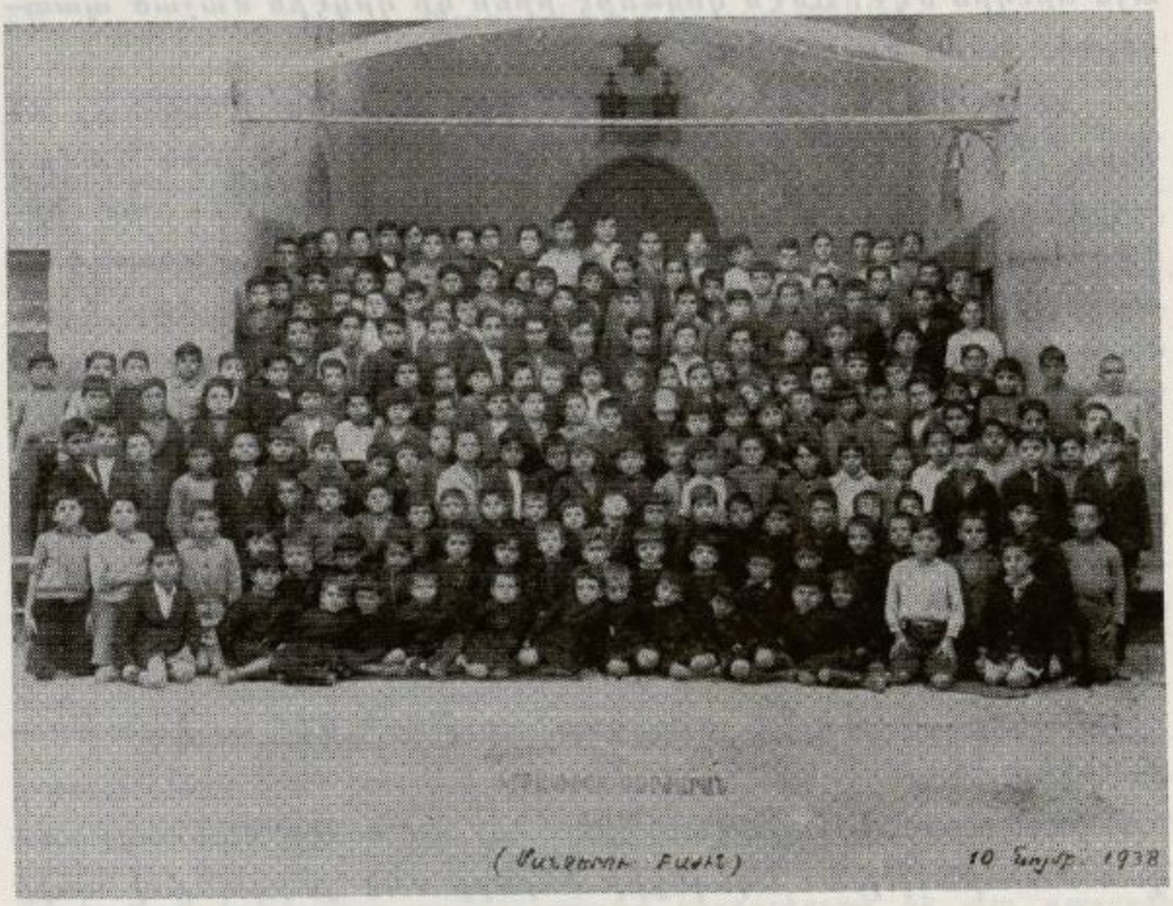

ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ, ՀԱԼԷՊ
Գրիգոր Պօղարեան, Տճօրէն

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ ՅԱՅՆԹԱՊ

1873—1877

Գրեց՝ ՎԱՀԱՆ Մ. ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Է.

Կիլիկիոյ կաթողիկոս Տէր Մկրտիչ Քէֆթիէեան, Մարաշցի, իր ընտրութեան երկրորդ տարին եկաւ Այնթապ, եւ հոն հիմնեց «Գիշերօթիկ Վարժարան»–ը, գործակցութեամբ Նազարէթեան Նիկողոս աղայի, Թաղական Խորհրդոյ առենապետ: Կաթողիկոսն իր թեմին մէջ նախընտրեց Այնթապը, անոր տնտեսական եւ կլիմայական առաւելութիւններուն համար, մանաւանդ անոր համար որ տեղւոյն Հայութիւնը աւելի տրամադիր կը թուէր մասնակցելու առաջադրուած կրթական ծախքերուն: Ամերիկեան միսիոնարներն ալ ձեռնարկած էին հոն կառուցանելու կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը:

Կիլիկիոյ Գիշերօթիկ Վարժարանը տեղաւորուեցաւ Սբ. Աստուածածին Եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ: Թաղական Խորհրդարանը, երեք սենեակէ բաղկացած, վերածուեցաւ սերտարանի, դասարանի եւ լուացարանի: Դասարանը, կոկիկ խուց մը, կը ծառայէր նաեւ իբրեւ Տնօրէնի բնակարան: Իսկ ուսանողներու ննջարանն ու ճաշարանը կը գտնուէին բարձրադիր տան մը մէջ, կից եկեղեցւոյ լայնատարած տանիքին, որ ամառները կը ծառայէր նաեւ որպէս խաղավայր, ճեմավայր եւ աղօթավայր: Վարժարանի յարկաբաժինէն պէտք էր եկեղեցւոյ տանիքը անցնիլ փայտէ կարճ կամուրջով մը:

Ձեմ դիտեր ի՛նչ աղբիւրէ կը հոսացուէին պէտքերը: Կաթողիկոսը, որ կ'ըսուէր թէ անձնապէս ունեւոր է, նպաստ խնդրելու համար կը դրէր հոս ու հոն, նոյն իսկ Նուպար փաշային— Պօղոս փաշայի հօրը: Բայց բեռը առաւելապէս պիտի ծանրանար Այնթապի ազգային անտուկին եւ հասարակութեան վրայ: Ծախքերը խնայողական էին. անունդի որակը եւ

քանակը չատ համեստ : Կիրակի օրեր ապաք կը ղրկուէին իրենց տուները, դրսեցիներն ալ— սկզբնական թուով վեց, կը հիւրասիրուէին ականաւոր որոչ ընտանիքներէ : Տեղացիներուն թիւն էր տասը, որոնց մին էի ես, տրուպս : Նիւթական միջոցներու նուազութեան հակառակ, միջավայրը կը սիրէինք :

Վարժարանին Տնօրէնը–Դաստատուն էր Նչան «պատուելի» Թէրզեան, 18–20 տարեկան, Սերաստիոյ համբաւեալ Սուրբ Թարգմանչաց վարժարանէն ընթացաւարտ : Դաստիարակ–կառավարիչն էր Պ. Մինաս Պապայեան, Եղեռացի : Թրքերէնի ուսուցիչն էր Ազար խօճա մը, Պէքիր Էֆէնտի, որուն յաջորդեց Տէր Յակոբ քահանայ Հալէպցի, Կաթողիկոսէն ձեռնադրեալ : Կրօնագիտութեան ուսուցիչն էր Տէր Մովսէս քահանայ Ժամկոչեան, նախապէս Աւետիք վարժապետ, համառ եւ քաջախօս քարոզիչ, եւ չերմեռանդ ապրասէր : Անոր նկարագրական կեդրոնի խօսքերը, Կիլիկիոյ կիսաւեր թերդերուն եւ պալատներուն վրայ, Սիս այցելութենէ վերադարձին, խոր տպաւորութիւն թողած են վրաս : Քալաքին տասնէ աւելի քահանաներուն մէջ՝ Տէր Մովսէս միակն էր անոսյթաք հայախօս, թէեւ թրքերէն էին իր քարոզները, միշտ հիւթեղ եւ հետաքրքրական : Ապագային եւ եկեղեցական երկեցողութեան եւ արեւմտեան նօթագրութեան համար ունեցանք մի քանի ուսուցիչներ, յաջորդաբար : Առնցմէ առաւելապէս կը յիշեմ Դասապար Փիլաճեանը, ճարտար երգեհոնահար՝ բարեյիշատակ Շահէ Արքեպիսկոպոսի հայրը :

Վարժարանին Տնօրէնը, Նչան էֆէնտին, կը նկատուէր ներհուն «Հայկաբան» : Մեղի համար ան կը խմբագրէր ճատ եւ քերթուած, միշտ հայրենասիրական : Դպրոցին յայտագիրն էր բարձր նախակրթարան, թէեւ ունէինք դասագիրքեր որ պիտի պատշաճէին գոլէճի մը, ինչպէս Տէր Սահակ քահանայ Տ. Սարգիսեանի կրօնագիտութիւնը, եւ Վիէննայի Մխիթարեան տպարանէն կենդանաբանութիւն մը : Վենետիկի Մխիթարեան տպարանէն՝ ունէինք Հայոց եւ Ընդհանուր պատմութիւններ, առողջապահական եւ կենցաղագիտական գրքոյկներ, նոյնպէս՝ Հայաստանի աշխարհագրոյց քարտէսը, Յովհաննէս ամիրա Տատեանի ձախքով տպագրուած, որ մշտական առարկան էր իմ գրօսվանքիս : Մեր կրթութեան մաս կը կազմէին առեղնախօսական վարժերը, որոնց համար կ'օգտուէինք երուսաղէմ տպագրուած «Մենաւոր Մանկանց»–էն եւ «Բարոյական Պատմութիւններ»–էն : Շատ բան կը պարտինք այդ պարզուկ հատորներուն : Ամէն առաւօտ ներսարանին մէջ կ'երգէինք Նա–

բեկացին մէկ ալօթքը— «Ազաչեմ դանփափախելի Տէրութիւն ամենազօր Հոգւոյդ հզօրի»... որուն կը յաջորդէր մեր դաստիարակ–կառավարիչ Պ. Պապայեանի հայրական յորդորանքը, երբեմն զուարճախառն, երբեմն ալ յանդիմանական, այս կամ այն պարոնիկի հասցէին, ուղղակի կամ անուղղակի:

Հարկ չի կայ ըսելու թէ առաու իրիկուն մասնակից էինք ժամասացութեան: Մեզի մերձակայ Քիլիս քաղաքի նորակառոյց եկեղեցւոյն օծման սպասաւորելու համար խմբովին տարուեցանք հոն եթէ չեմ սխալիր 1874–ին: Հանդէսին կը նախագահէր Տէր Մկրտիչ Կաթողիկոսը: Իբրեւ պատուոյ հիւր Հալէպէն եկած էր Աստրիոյ հիւպատոս Սինեօր Մուսէ, հրեայ մեծատուն մը:

Ներուի ինձ հոս պատմել միջանկեալ մը Տէր Մովսէսի սիրական բացատրութեամբ: Ամառուան Շաբաթ օր մը եաին–քին, կոչնակը հնչեցնելէ յետոյ եկեղեցի մտայ Յայտաւուրքը կարդալու: Տաճարը թափուր էր: Սովորական ունկնդիրներէն, մէկ տասնեակ ծերունիներէն, ո՛չ ոք ներկայ էր տակաւին: Շաբաթօրեայ մաքրապործութիւնն ալ չէր վերջացած: Լուերը վրաս յարձակեցան այնպիսի բազմութեամբ որ կեանքս պիտի վտանգուէր եթէ ժամկոչը, եղիա էմմին, չի հասնէր օգնութեան: Ատուած ողորմի հոգուն: Բարի մարդուկը դիս տարաւ բակին խորը հորին մօտ, եւ ջուրի հեղեղներով արժանապէս պատժեց արիւնածուծ թշնամիներս: Տարիքս տասնըմէկ չի կար:

Կաթողիկոսին միտքն այն էր որ ուսանողաց ամենքն ալ կրօնաւոր դառնան: Մեզմէ չատերը ձեռնադրեց իբրեւ կիսասարկաւագ— ես ալ մին էի: Վերջ ի վերջոյ մեր երիցպոյնները քահանայացան երկուքը միայն— Սմբատ–Ղուկաս Տէրմիրճեան եւ Մուշեղ–Սարգիս Սարաֆեան: Տեղն է յիշելու որ ուսանողներու անունները փոխուեցան մեծ մասամբ— Յովհաննէս Պօյաճեանը եղաւ Հմայեակ, Նապարէթ Ներսէսեանը եղաւ Պերճ, Թափայէլ Մինասեանը՝ Հայկ, Մխսակ Գոչունեանը՝ Անուշաւան, Մովսէս Քիւրքճեանը՝ Վահան եւայլն:

Այսպէս թէ այնպէս՝ Կիլիկիոյ Գիշերօթիկը զարճաւ ազգային ոգիի հնոց: Մեր երկրորդ տարին էր որ Վարդանանց տօնը կատարեցինք եկեղեցին: Ես, չապիկ հագած, սեղանին վրայէն կարգացի ճառ մը որմէ միտքս մնացած է անուն մը միայն— Վարդա՛ն, Վարդա՛ն: Նոյն օրը դուրս ելանք, Այնթապի արեւմտեան սահմանին կից բլրակ մը: Փետրուարի մէջ էինք, գետինը ծածկուած էր ձիւնով: Մեր աչքին առջեւ դէպի հա–

բաւ կը տարածուէր Հայերուս դերեզմանոցը։ Հոն անգամ մըն ալ օրհնեցինք Սուրբ Վարդանանց յիշատակը եւ աղօթեցինք մեր ննջեցեալներուն համար։ Եւ, ի՛նչ յուշմունք մեր ներսը, ի՛նչ ծրագիրներ, ի՛նչ ուխտեր…։

Կաթողիկոսը իր Աչքթաղ այցելութեանց մէջոցին, 1873–էն 1877, ամառները, եկեղեցւոյ տանիքի վրայ աթոռ մը բազմած, գմեզ կը հարցաքննէր, հասկնալու համար թէ այն օրը ինչ սորվեցանք։ Ցետոյ երեկոյեան ժամերգութիւնը, «Եկեսցէ ի վերայ իմ ողորմութիւն քոյ»–էն սկսեալ։ Կրնաք երեւակայել մեր տրամադրութիւնը այն պահուն, երբ խաղերէ յոգնած, քունը աչքերնիս, կէս ժամէ աւելի ոտքի վրայ կխաբոլորակ մը կը կազմէինք աղօթքի համար։ Երբ որ կարդը դար «Հաւատով Յոտովանիմ»–ին, առաջուց կը հաշուէի թէ Շնորհալիի այդ 24 համարներէն ո՞ր մէկը ինձ կը վիճակէր արտասանել, եւ մրափ կ՚առնէի, մինչեւ որ եաիս կանչող դպրոցակիցս զիս սթափեցնէր կռնակէս մչտելով։

Եկեղեցւոյ տանիքը ամառուան եղանակին մեզի կ՚ընծայէր վայելքներ ալ։ Անոր մէկ անկիւնը չարուած փայտեայ մահճակալները կ՚ապահովէին անխռով քուն եւ կենսատարրեւ օդ։ Երբեմն ան կը դառնար նաեւ նուագահանդէսի բեմ։ Պայծառ աստղերուն ներքեւ հոգեզուարճ, ազատօրէն կ՚երգէինք, ու մեր բարձունքէն կ՚ողեւորուէին քաղաքին կէսը, արեւմուտքէն արեւելք, եւ ամէն անգամ որ կրկնէինք մեր սիրական յանկերգը— «Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա»— մօտակայ թաղերու բնակիչները, Հայ եւ Թուրք, մեզ կ՚ողջունէին ծափերով։

Զմեռ երեկոներն ալ մեզի կը չնորհէին հաճոյք, երբ կը հրաւիրուէինք Կաթողիկոսին սենեակը, հրահանգիչ զրոյցներ լսելու կամ չարաչար սորվելու, եւ յետոյ, Մարաչի մրգեղէններով մեծարուելու։

Ափսո՛ս սակայն։ Այդ քաղցրավէպ օրերը վաղանցուկ էին։ Դասերը ընդհատուեցան 1875–ի ամառը։ Հալէպի ճամբով կը ծուարէր հնդախտը— քոլէրան։ Ուսանողները ցրուեցան։

Համաճարակին առաջին զոհերէն մին էր՝ մայրիկիս հօրեղբայրը, Կարապետ Նազաչեան, ծնեալ ի Հիւսէյնիկ, Խարբերդ։ Զինք կը կոչէինք «Ապա Ամու», իսկ տիկինը՝ «Ծաթուն Մայրիկ»։ Հանդուցեալին ընտանիքը, մեր տնեցիք հեռուներին, դասընկերներս Բերիացի (Հալէպցի) Յակոբ Դերձակեանն ալ միասին, քաղաքէն փախանք եւ հաստատուեցանք Ալճըլը գիւղը, երեք չորս ժամու ճամբայ, դէպի արեւելեան

հիւսիս, Սօֆ լերան կողին վրայ: Իրրեւ բնակարան ունեցանք երկու վրան:

Այն առեն չէի դիտեր որ այդ դիւղաղնացութեան վայրը Հայերուս համար արտադրաւ յիշատակներ ունի: Քսան տարի ետք հասկցայ որ Սօֆ լեռը նոյնն է Ծովքի հետ, ծննդատեղի Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսի եւ անոր եղբօր Ներսէս Շնորհալիին— առաջինը ծնած 1096–ին, երկրորդը՝ 1102–ին: Հայրապետական աթոռին ժառանգորդները, հոս ու հոն հալածական, Ծովք դղեակին մէջ ապաստանած էին ըստ Հայր Ալիշանի, քառորդ դար, իսկ ըստ Օրմանեանի 33 տարի: Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսէն իրրեւ աւանդ կտակուած «Ջուխտակ գոհարներ»–ը պահ մը Սեւ լերան կարմիր վանքը տարուած, համաչխարհային մրրիկի միջոցին նորէն բերուեցան Սօֆ, որուն դղեակը ամրացուցած էր իրենց հայրն Ապիրատ իշխան, եւ ուր անոնք պիտի մնային անվտանգ «որպէս ճնճղուկ յորոգայթէ որսողաց», Շնորհալիի բառերով: Ժառանգաւորներուն պատմութեան մէջ՝ Սօֆի հետ կը յիշուի Տոլիքէ կամ Տլուք դիւղը, Այնթապի լեռնուով Տիւլիւք Պապա: Հայրապետական Աթոռը 1151–ին Ծովքէն փոխադրուեցաւ Հռոմկլայ, Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, Այնթապէն 5–6 ժամ ձիավարութեամբ:

Տէր Բաբգէն կաթողիկոս իր «Քաջ Վարդան» երկին մէջ, (1920, Պոսթըն,) կ'արձանագրէ «Թանկապին Յիշատակարան մը»— Եղիշէի Վարդանանց Պատմութեան ամենահին ձեռագիրներէն, հետեւեալ տողերը. «Ի թուականն Հայոց ՇՀԹ (1130)ի բռնակալութիւնն Փռանգաց Կոմսին Ճաւալինին: Բայց զբնեցաւ ի գաւառս Տլուք կոչեցեալ, ի վանքս Պաւղոսի, ընդ հովանեաւ ՍՈՒՐԲ ՋԱՒՐԱՎԱՐԻՍ եւ յԱռաջնորդութեանն Սուրբ Հայրն Սամուէլի»: Ճօսլին, որու երակներուն մէջ Հայու արիւն ալ կը հոսէր, անբաղձալի համբաւ թողուց, իրրեւ «տաք դլուխ»:

Աչնան սկիզբը, 1875, վերադարձանք քաղաք: Մեր վարժարանը վերաբացուեցաւ, անունով միայն «Գիշերօթիկ», որչափ որ կը յիշեմ: Ուսանողներէն ոմանք պակասած էին, անոնց տեղ նորեր եկան, իրրեւ ցերեկօթիկ:

Յաջորդ տարին, 1876, յեղաշրջումներու թուական մըն էր: Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ, որուն երկար կեանք կը մաղթէինք եռանդուն երդերով, ապաննուեցաւ դաւադրութեամբ: Իր հիւանդոտ եղբօրորդին Մուրատ Ե. կարճատեւ չրջան մը մնաց դահուն վրայ: Անոր յաջորդեց Համիտ Բ. որուն առաջին օրերէն իսկ ծագեցաւ Ռուսօ–Թրքական պատերազմը, հռչակուե-

յաւ Օսմանեան վաղամեռիկ Սահմանադրութիւնը, եւ կնքուեցաւ Ա.—Սթեֆանոյի դաշնագիրը— 1878–ին սրբագրելի ի Պերլին: Այդ դէպքերը յառաջ բերին տնտեսական տագնապ: Թուրքիոյ հայկական հաստատութիւնները սարսեցան, եւ անոնց կարգին՝ փակուեցաւ Պոլսոյ Նուպար–Շահնազարեան վարժարանը: Անոր դրամագլուխը, արժէթղթերէ բաղկացած՝ ամբողջովին փճացաւ:

Մեր «Գիշերօթիկ»–ը կը տոկար սակայն: Նշան էֆէնտին կորովալից երիտասարդ մըն էր: Անոր եւ ուրիշ ուսուցիչներու չնորհիւ, նոյնպէս մեր ձեռքն անցած թերթերու եւ գիրքերու լոյսին ներքեւ, մարդու կարդ անցած էինք, ազգային շահերու նախանձախնդիր, մեր մեծերուն ալ երբեմն քննադատ: Ունեցանք ձեռագիր ամսաթերթ մը, ԲԻԻՐԱԿՆ, մէկ տասնեակ բաժանորդներով: Հոն տեսնուած քերթուած մը իմ տարօրինակութեամբ, թէեւ ոչ իմ հեղինակութեամբ: Կը յիշեմ անոր առաջին տողերը միայն— Թադէոս եւ Բարթուղիմէոս առաքեալներուն ձօնուած.—

Գողգոթայի գառին յաջոյն,
Որո՞յ զարմին արդեօք ճրագ,
Լոյս ի շրթունս խաչ ի ձեռին
Արծուօրէն վառել փութայք:

Հոս «մէյանկեալ» մը: Այս բառը յաճախ կ'արտասանէր բարեյիշատակ Տէր Մովսէս քահանան, իր քերքերէն քարոզին մէջ. «Պու տա պէր մէյանկեալ խնդիր»: Տէր Տնօրէնին լեզուն սուր կը դառնար հեգնհատ: Օրին մէկն ալ չեմ գիտեր ինչո՞ւ, զայրացած էր ընդդէմ ուսուցչի մը, երուսաղէմի ժառանգաւորացին ընթացաւարտ, յաւ նկարագրի տէր, նախապէս Տնօրէն Ազգային վարժարանին, յետոյ Ազգկանց Նորահաստատ Հայկանուշեան վարժարանին: «Ո՞վ կ'ըլլայ կոր այդ Տիրացուն, սրբմալը եկեկովը, կարմիր էմմէնիովը, ափրիկեցի չալվարովը: Գրիչովս դաս մը պիտի տամ անոր»: Մեր Տնօրէնին սպառնալիքը բանի չնկաւ: Տիրացուն փեսայացաւ Այնթապի առաջնակարգ ընտանիքներէն Լէյլէքեաններուն:

Հիմա դառնամ մեր «Գիշերօթիկ»–ին: Անոր խաղաղաւէտ լճակին ալեկոծները կը մրմնջային յանկարծօրէն: Ուսանողներու կրտսեր, այսինքն երկրորդ կարգին մէջ մնացող երեք հոգիներս— Պերճ, Հայկ եւ ես— Ընկերութիւն մը հիմնեցինք «Եղեմեան» անունով: Ան ունէր երկու նպատակ, մին՝ բացայայտ, միւսը գաղտնի: Առաջինն էր՝ «Տպարան հաստա-

տել Ա.ինթիապ», երկրորդն էր՝ ... «Ազգը փրկել»: Այս մեծա-բաղձութիւնը ծիծաղով մը կ'ողջունուի անշուշտ, բայց չի մը-նաց բոլորովին անհետեւանք: Երէց կարգին տղաքը բողոքե-ցին, իրենք ալ կազմեցին Ընկերութիւն մը, եւ պահանջեցին որ մենք իրենց մխանանք: Մերժեցինք: «Մեր անունը չենք զոհեր», ըսինք: Տնօրէնը միջամտեց, եւ ամենքս համաձայնութեան բե-րաւ: Գտաւ անուն մը, երկու կողմին ալ հաճելի. «Ազինական» որ կը նշանակէ Եղեմական, այսինքն դրախտային: Կրտսերնե-րըս յաղթեր էինք, ի՛նչ երանութիւն...:

Յաջորդ տարին, 1877, մեզի բերաւ մեծ փոփոխութիւն: Որչափ որ կը կռահէի այն ատեն՝ Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս բար-ւոք յարաբերութեան մէջ չէր Ա.ինթիապի հետ, ղրամական հա-չիւներով: Իր այցելութիւնները ցանցառ էին: (Այդ թուական-նէն տարիներ առքը. 1884–ին, կաթողիկոսը Հալէպի դատա-րանէն ձեռք բերաւ Նիկողոս աղա Նազարէթեանէն 1000 Օս-մանեան ոսկի պահանջի մը վճիռը, որ բեկուեցաւ Կ. Պոլսոյ Վճռաբեկ ատեանէն): «Գիշերօթիկ»–ի փոփոխութիւններէն մին էր՝ նոր Հոգաբարձութիւնը, ատենապետութեամբ Յարութիւն աղա Նազարէթեանի, Նիկողոս աղայի եղբայրը: Անոր օրով վարժարանը աչխարհիկ երեւոյթ ստացաւ, աւելի լայն ծրա-գրով: Ջատկի առթիւ մեզի տրուած տարապը— էնթարի եւ վերարկու, պայծառ էր գոյնով, ոչ թէ սեւ, կրօնաւորական:

Ուսուցչական խումբն ալ վերակազմուեցաւ: Թէրզեան ար-դէն իսկ հրաժարելու տրամադիր՝ մեկնեցաւ դէպի Զուիցե-րիա: Ունեցանք երկու նոր ուսուցիչներ, Նուպար–Շահնա-զարեան վարժարանէն ընթացաւարտ: Անոնց մին էր Պ. Եսայի Պօլատեան, կիլիկիոյ Կոկիսոն (Կէօքսիւն) գիւղէն, միւսը, Պ. Փիլիպպոս Սարգիսեան, Զէյթունցի: Առաջինը, տարէց, դա-սական եւ պատմական նիւթերու մասնաւորապէս համար՝ որ դիտէր Ֆրանսերէն եւ զերմաներէն: Սարգիսեան, տաղանդա-ւոր եւ զեղատեսիլ երիտասարդ, կը դասախօսէր բնական եւ մաթեմաթիքական ուսումներ, Ֆրանսերէն լեզուով, ինչպէս եւ Մարմնամարզ եւ Գծագրութիւն: Դժբախտաբար կարճատեւ եղաւ այս չքնաղը: Հասոյթի աղբիւրները ցամքած էին: Պօ-լատեան փոխադրուեցաւ Հալէպ, իբրեւ ուսուցիչ Ազգային վարժարանին: Իսկ Սարգիսեան մեծահարուստ Նազար Պէյի— Նիկողոս եւ Յարութիւն աղաներու հօրը— փեսայացած, քիչ յետոյ եղաւ Տնօրէն Վարդանանց Մեսրոպեան վարժարանին, մեր եկեղեցւոյն քովիկը: Նազար Պէյ, Պարսկական ատապ հիւ-

պատոսի (Պաչ Շահպէնտէրի) պաշտօնին հետ՝ ստանձնած էր նաեւ Ամերիկայի Դեր–Հիւպատոսութիւնը:

Կիլիկիոյ Վարժարանը փակուեցաւ չորս տարուան դոյութենէ ետք: Անոր Այնթապցի աշակերտներէն ոմանք դասատու կարգուեցան Ազգային Ներսէսեան վարժարանին մէջ, երկու ստուիճանով: Երէցներուն տահմանուեցաւ ամսական 100 ղրուշ, կրտսերներուն 75 ղրուշ: Ես այս վերջիններէն էի: Բայց քիչ յետոյ պաշտօն առի Վարդանեան Ընկերութեան Նախակրթարանին մէջ, իբրեւ օգնական Պ. Փիլիպպոս Սարգիսեանին:

Այդ չրջանը քաղցր յիշատակներ ունի մտքիս մէջ, բայց դրութեանս նիւթը «Գիշերօթիկ»–ն է միայն, ուստի ինձ կը մնայ ըսել թէ ի՞նչ եղաւ Ադինականը, Գիշերօթիկին ծնունդ: (Հոս նչեմ որ ուսանողներէն երեքը հանդիսացան հանրային դէմքեր՝ Պօյաճեան, Յովհաննէս Ֆէրիա, Վանի նահանգապետին օգնական, Ներսէսեան Նազարէթ Հիլմի, Թրքական օրէնսդէտ եւ հեղինակ, Միսակ Գօչունեան «Ժամանակ»–ի հիմնադիր խմբագրապետ):

«Գիշերօթիկ»–ի ընթացասարոնները, որոնք որ ուսուցիչ եղան եւ անոնք որ տարբեր դրաղումներ ունեցան, պահպանեցին Ադինականը, անոր նպատակը վերածեցին կրթականի, յետոյ Որբախնամի, եւ յաջողեցան Ընկերութիւնը զօրացնելու եւ անոր անդամներուն թիւը ածեցնելու: Տեղը չէ մանրամասնութեանց որ կը վերաբերին նոր թուականի մը, Այնթապի պատմութեան մէջ:

Յօդուածիս վերջակէտը դնելէ առաջ՝ քանի որ Այնթապի Հայութեան մասւոր զարգացումին մէջ նշանակելի դեր կատարած է Յովհաննէս Էֆէնտի Քիւրքճեանօֆ, Հալէպէն գաղթած: Տիկին Քիւրքճեանօֆ կը պատականի Կ. Պոլսոյ Միսաք Ամիրայի գերդաստանին: Քիւրքճեանօֆ պաշտօն վարած էր Հալէպ, իբրեւ Նահանգի Մաքսային Վարչութեան պետ: Նա ունէր ճոխ Գրադարան. բաժանորդ էր քանի երեսուն հայերէն թերթերու եւ հանդէսներու: Իմ մայրս եւ Տիկին Մարիամ Քիւրքճեանօֆ վերջապէս կը ճանչնային Հալէպ: Այդ իրողութեան բերումով յաճախ կ'օգտուէի այդ պատկառազդու անձին գրական չռեմարանէն:

Որչափ որ դիտեմ՝ Այնթապի Հայերը Քիւրքճեանօֆի թելադրութեամբ առաջին անգամ ըլլալով, Վարդանանց յիշատակը տօնած են նաեւ իբրեւ ազգային–աչխարհական հանդէս, 1867–ին, որ է նաեւ Վարդանանց–Թանգարանի կազմութեան թուականը: «Թանգարան» բառով պէտք է հասկնալ Երուսաղէ-

մի նախկին մխթարան Յովսէփ Սարկաւագ Աչճեանի մեծարժէք դիրքերուն մատենադարանը, ազգին նուէր: Առաւելապէս այդ դիրքերն են որ ուրիշներու պէս զիս ալ հրապուրեցին դէպի Վարդանանց կողմը: Թանգարանը եղաւ մշակութային կեդրոն մը ուր իմացական անունդ կը ջամբուէր Թրքախօս ապագային–ներու: Տեսնելու բան էր անոնց ուշադրութիւնը երբ բարձրա–ձայն կը կարդացուէր Պոլսոյ Մանգումէի էֆեար Թրքերէն թերթը, որ չարթէ չարաթ լուր կը բերէր պատերազմի դաշտե–րէն եւ պետութեանց դահլիճներէն, 1876–ին եւ 1877–ին:

Վարդանանցը ունէր Լսարան, ուր վիճաբանութիւններ ալ կ'ըլլային զանազան նիւթերու վրայ: Ջոր օրինակ թէ «Ներելի՞ է Մահապատիժը»: Ես բացասական կողմը բռնեցի եւ կառչե–ցայ իմ համոզումիս, մինչեւ որ դիմացինս դրաւ սա հարցու–մը.— «Դուն պիտի մեղքնայի՞ր այն Ֆիւրտին որ հայրդ ու եղբայրդ սպաննեց ու քոյրդ յափշտակեց»: Յանկարծ թուլցայ ու պատասխանեցի՝ ՈՉ:

Վարդանանցի Նախակրթարանին մէջ կը խմբագրուէր ամ–սաթերթ մը, ԴՐԱՒՕՏ, հայերէն եւ թրքերէն, զոր աշակերտնե–րը կ'ընդօրինակէին տասնեակ մը բաժանորդներու համար: Իմ աչքիս՝ «Դրախտ»–ը չարունակութիւնն էր Գիշերօթիկի «Բիւ–րակն»–ին:

Նիւ Եորք

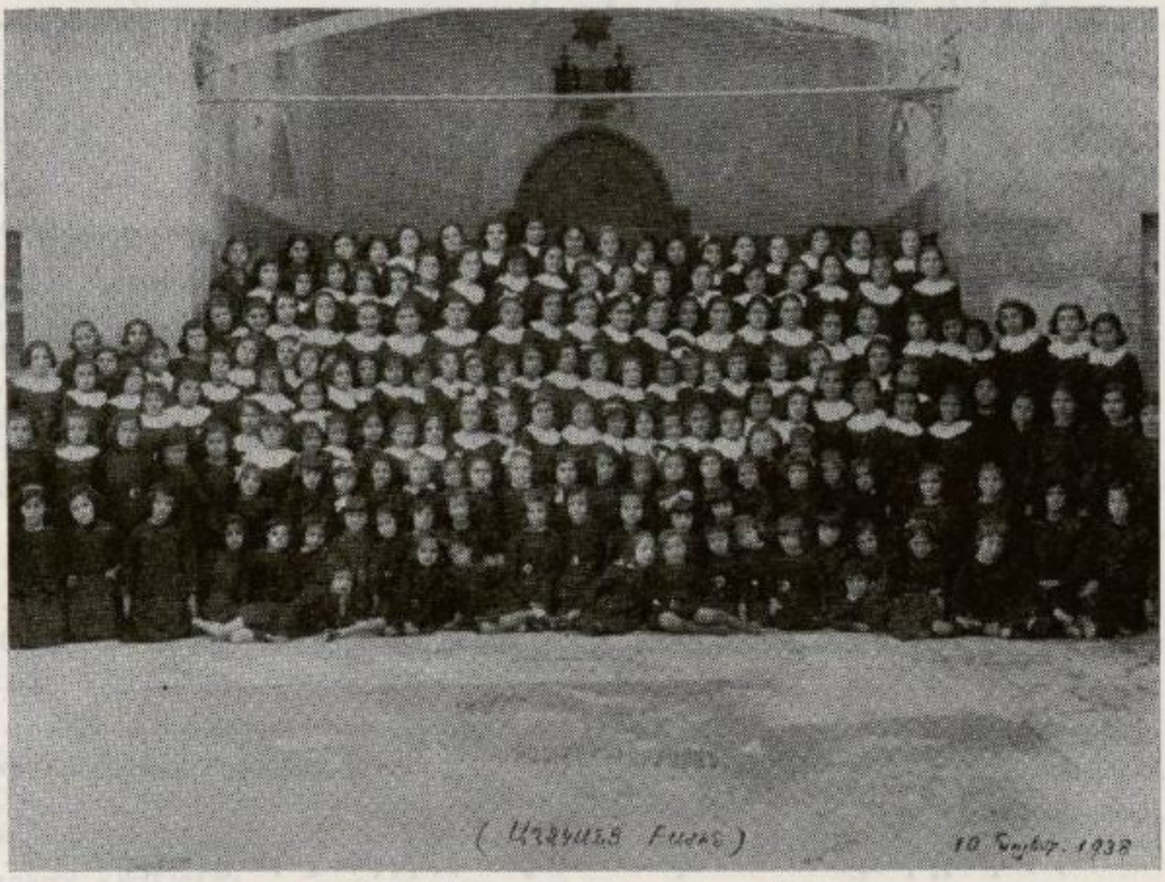

ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ, ՀԱԼԷՊ
Գրիգոր Պօղարեան, Տնօրէն

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(1873–1877)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեան (1871–1894), *թէեւ դատապարտեալ մըն էր ոեւ անցեալով, քանիցս ամբաստանուած, պատկանած Ս. Յակովբեան Միաբանութենէն վտարուած՝ իր արծաթասէր, ղեկծարար ու խռովարար բարքերուն համար, եւ մեղադրուած՝ հակառահմանադրական հետող պայքարին պատճառաւ* (*Տես Բարդէն Կաթողիկոսի Պատմութիւն Կիլիկ. կաթողիկ. էջ 719–731*), *բայց ունէր քանի մը դրական դիծեր՝ որոնք արժէք մը տուած են իր ատաանդական կեանքին:*

Ան օժտուած էր արտաքին դրաւչութիւնով մը: Ունէր ճարտարախօս լեզու, ըլլայ խօսակցութեան մէջ եւ ըլլայ բեմերու վրայ: Անոր քարոզները, որքան ալ երկար ըլլային, ձանձրանալի չէին դար Ժողովրդեան: Բայց աստի, ժամասէր էր. հմուտ Սուրբ գրական նիւթերու եւ քալ չարականապէտ**: Եկեղեցական չատ երգեր ինք սորվեցուցած է* (*Տես ասիդ, էջ 764–765*):

Բայց Մկրտիչ Կաթողիկոսի անուան փառք կերտող ամենէն յիշատակելի գործը եղած է անտարակոյս, Ամթաստի մէջ հաստատուած ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ:

Էջմիածին այդ թուականներուն պիտի ունենար իր ԳէՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԸ (1874), *Բողոքականները հիմը դրած էին*

---

*) *Նիկողոս ազա Նազարէթեան՝ Կաթողիկոսի երկար քարոզախօսութեան դէմ, երբեմն ունեցած է դանգատի արտայայտութիւն, բայց Կաթողիկոսը ունէր իր համակիրները ու պաշտպանները: Անոնցմէ մէկն էր Պարտազճեան Յաչէր ուսթան* (*Տարազճը Յաչէր*), *որուն Նիկողոս ազայի հետ ունեցած մեծ վէճը կարդալուած է Կաթողիկոսական հաշտարար առեանով, Ներսէս ազա Լէյլէկեանի տունը, եւ այդ օր Պարտազճեանը եղած է Աբարատեան:*

**) *Կաթողիկոսը մեծ համարում ունեցած է, իբրեւ չարականագէտ. Գալոյճը Մելքոնեան կամ Գալէմքեարեան ԿԱՐԱՊԵՏ Յովիկէ. «43 քաղաք տեսած եմ բայց քեզի պէս երգեցողի մը չեմ հանդիպած» գնահատանքով:*

Այնթապի մէջ հաստատուելիք ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՂԷՋԻՆ (1874)։ Բարի նախանձն ու մրցակցութեան ոգին ընդհանրապէս կիլիկեցիներու եւ մասնաւորապէս Այնթապի Հայոց մէջ հասունցուցած էր կիլիկիոյ յատուկ թեմական վարժարանի մը կամ ժառանգաւորացի մը գաղափարը, որ վաղուց երազն էր նաեւ Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆի (Տես իր Արամեան Ընկերութեան «Սահմանադրութիւն»–ը, ԾԻՒՆ ԱԻԱՐԱՑՐԻ, 1866, Յուլիս)։

Այդ գաղափարն ու երազը իրականացան Քէֆսիզեան Մբ. կըրտիչ Կաթողիկոսի Հայրապետական նախաձեռնութեամբ եւ Այնթապցիներու նիւթական ու բարոյական լայն աջակցութեամբ*։ ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ — այս էր նորահաստատ դպրոցին անունը, բացուեցաւ 1873 Մարտ 1–ին, ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆԻ (Հայկանուշեան Վարժարանի հին սրահին) եւ հանդիսակաց քանի մը սենեակներու մէջ։ Աշակերտութեան թիւը պիտի ըլլար 30, Այնթապէ եւ թեմական այլ քաղաքներէ**։ Դիմող աշակերտներու մուտքի քննութիւնը կատարած է նոյն ինքն Կաթողիկոսը, եւ երբ դիշերօթիկներու թիւը 16–է աւելի չէ եղած՝ մնացածները առնուած են Այնթապէ, իբրեւ ցերեկօթիկ աշակերտներ։ Բոլորը կը կըրէին համապիսա, վերարկուներու օձիքին վրայ կրելով «ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ» արծաթազօծ մակագրութիւնը։

Աշակերտները 2 խումբ էին, երէցներ եւ կրտսերներ։ Երէցներէն էին Յովհաննէս Ֆէրիտ Պօյաճեան (դպրոցական անունով Չմայեակ), Ղուկաս Տէմէրճեան (դպրոցական անունով Սմբատ), Սարգիս Սարաֆեան (դպրոցական անունով Մուշեղ), իսկ կրտսերներէն էին Մովսէս Քիւրքճեան (դպրոցական անունով Վահան), Նազարէթ Ներսէսեան (դպրոցական անունով Պերճ), Մխաք Գօչունեան, բնիկ Կիւրինցի, Քիւլիսէն եկած (դպրոցական անունով Անուշաւան), Յարութիւն Մինասեան կամ Դերձակեան, Չալէպէն (դպրոցական անունով Հրանդ), Յակոբ Գարամանուկեան, Սարգիս Մարտոյեան։***

---

*) Բացուած հանգանակութեան Կաթողիկոսը մասնակցած է միայն մէկ Օսմ. ոսկիով, հակառակ անոր որ մեծ հարստութեան մը տէր էր։ (Տես Կիլ. կաթ. Պատմ. էջ 766)։

**) Չալէպէն երեք աշակերտ ղրկուած է, անձ ղրկած տարեկան 15 Օսմ. ոսկիով եւ հինգ տարուան յանձնառութեամբ, որուն համար ունին 1 Մայիս 1873 թուակիր մուրհակ–յանձնառագիր, ուր տտորագրութեամբ։ Թղթակցութիւնները ցոյց կուտան որ մինչեւ 1876 ոեւէ վճարում չէ տտացուած Չալէպէն։

***) Ընչուած այս անձերէն Յովհաննէս Ֆէրիտ 1879–ին կ. Պոլիս մեկ-

Առաջին երեք տարիներուն դպրոցի Տնօրէնը եղած է Սեբաստացի երիտասարդ ուսուցիչ մը, Նշան Թէրզեան— քոյր Հայկաբան եւ ազգասէր, որ չերմօրէն տպաւորած է աշակերտներուն վրայ եւ սիրուած ամենքէն: Ուսուցիչներու մէջ եղած են Նուպար-Շահնազարեանէն՝ Հաճընցի Մելքոն Մանուկեան, Այնթապի բազմավաստակ խալֆէներէն Պապայեան Մինաս (Մինաս Վարժապետ), նաեւ 1873-ի Յունուարին ձեռնադրուած քահանաներէն Տէր Մովսէս Ժամակոչեան (նախկին Աւետիք Վարժապետը) եւ Հալէպցի Տէր Յակոբ Քահանան (ուսուցիչ Թրքերէն-արաբերէն լեզուներու):

Կրթական ծրագիրը երուսաղէմի ժառանգաւորացինն էր եւ կը ձգտէր կրօնա-եկեղեցական դաստիարակութեան մը: Բոլոր առները տարի մը չանցած, ձեռնադրուած էին կիսասարկաւագ եւ կը մասնակցէին ամենօրեայ ժամերգութեանց*:

1875-ի ամառը, հնդախաի (քոլէրա) պատճառաւ դպրոցը փակ մնացած է: Տնօրէն Նշան Թէրզեան հրաժարած ու Եւրոպա մեկնած ըլլալով, 1876-ին պաշտօնի կը կանչուին Կ. Պոլսոյ Նուպար-Շահնազարեանէն չրջանաւարտ երկու երիտասարդներ, Կէօքսիւնցի Եսայի Փօլատեան եւ Զէյթունցի Փիլիպպոս Սարգիսեան. առաջինը կ'աւանդէ պատմութիւն եւ Ֆրանսերէն լեզու, իսկ երկրորդը՝ բնագիտութիւն եւ ուսողութիւն: Ուսուցիչներէն ամանք, ինչպէս նաեւ երէց աշակերտները, որպէս այցելու ուսուցիչ դաս կուտան քաղաքի վարժարաններուն մէջ ալ (Ազգ. Ներսէսեան եւ Մեսրոպեան Ամենուց վարժարան):

Գիշերօթիկի աշակերտներուն թիւը հետզհետէ կը պակսի. ելեւմուտքը չի հաւասարակշռուիր եւ որպէս առժամեայ դարման կ'որոշուի Գիշերօթիկի բաժինը ջնջել (1876-ի աշնան): Տարի մը չանցած՝ «Ցերեկօթիկ»-ն ալ կը փակէ իր դուռները:

նած, Միւլիէ վարժարանը աւարտելով եղած է վանի օգնական կուսակալ եւ վարած պետական այլ պաշտօններ: Ղուկաս Տէմէրճեան՝ երկարամեայ ուսուցիչ, 1904-ին քահանայացած՝ Տէր Մեսրոպ անունով: Մուշեղ Սարաֆեան՝ բաւական տաճն եղած է ուսուցիչ, ապա Մուշ մեկնած է կարտաւարժութիւն ուսուցանելու: Վահան Մ. Քիւրքճեան ոչ է տակաւին, բազմավաստակ հրապարակագիր եւ ազգային գործիչ: Նազարէթ Հիլմի Ներսէսեան՝ մեկնած է Կ. Պոլիս եւ իրաւաբան դարձած, հաստատուած Իզմիր, ուր եւ նահատակուած է 1922-ին: Միսաք Գօչունեան՝ Ծանօթ Քամիմն է, հիմնադիր Կ. Պոլսոյ «ԺԱՄԱՆԱԿ» օրաթերթին:

*) Վ. Մ. Քիւրքճեան իր ազգային յուշերուն մէջ (Հրատ. «Կոչնակ»-ի մէջ), կը յիշէ թէ ինչպէս Հիներու վրայ բազմած՝ Քիլիս տարուան են, կաթողիկոսին հետ, տեղւոյն նորաշէն եկեղեցիին օծումը կատարելու:

Պատճառը այս անչուք վերջաւորութեան՝ Ք՚էֆթիլեան Կաթողիկոս ինքը կ՚ըլլայ։ Էջմիածնի Կաթողիկոս Գէորգ Դ.–ի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի հանդէպ բռնած դիրքը, հակասահմանադրական եւ անջատողական գործունէութիւնը, գինք անսիրելի կը դարձնեն Թաղական Խորհուրդին եւ սահմանադրականը զօրեղ հատուածին— Վարդանանց Ուսումնասիրաց Ընկերութեան, գլխաւորութեամբ Նիկողոս Նազարէթեանի*։ Կաթողիկոսը կողմ կը բռնէ նորահաստատ ԱԴԵՆԱԿԱՆ Ընկերութեան հետ։ Թաղրիրներ կը ստորագրէ Նիկողոս Աղայի հասցէին, նոյնիսկ զատ կը բանայ անոր դէմ։ Ահա թէ ուրկէ կը սկսի Վարդանեան–Ադենական խուլ պայքարն ու մըրցակցութիւնը՝ որ չարունակած է մինչեւ 1915 թուականը...։

Նիկողոս Ագա ընկրկող մարդ չէ. պետական չքնանակ ունի. Ազգին անունով եւ Ներսէս Պատրիարքի դիտութեամբ կը ճակատի Կաթողիկոսի դէմ, որ, վարկաբեկ կը հետապնայ Այնթապէն—այն քաղաքէն զոր այնքա՜ն սիրած եւ զարնանոցի վերածած էր, եւ ուր այնքան սիրուած ու յարգուած էր ինքն ալ։

Անփառունակ եղաւ Գիշերօթիկ–ին վախճանը, մինչդեռ չատ պեղեցիկ ծրագիրներ կը մշակուէին անոր համար։ Թաղական Խորհուրդի թղթակցութեան տետրակին մէջ հանդիպեցայ նամակի մը, 7 Հոկտեմբեր, 1876 թուականով եւ Նիկողոս Նազարէթեանէ (ատենապետ) ու Աւետիս Յ. Մէրճէնեանէ (ատենադպիր) ուղղուած, Մանկումէի տէր եւ տնօրէն կարապետ Փանոսեանի խնդրելով որ Այնթապի դպրոցներուն ընդհանուր տնօրէնութեան համար Փորթուգալեանի, Իփէքճեանի կամ Խաչ. Մխոքեանի պէս մէկը գտնէ ու յանձնարարէ**։

Բայց հակառակ իր անփառունակ այդ վերջաւորութեան՝ Գիշերօթիկը ունեցաւ արժանիքը յիշատակութեան, քանի որ կրցաւ Ազգին տալ Քիւրքճեաններ, Քասիմներ, Նազարէթ Հիլմիներ...։

---

*) 1876–ին Էջմիածին դրկուած երկու տաներու պարագան որոշ պատճառ մը եղած է Մկրտիչ Կաթողիկոսի դրժողութեան, զայն լարելով Թաղական Խորհուրդի դէմ։

**) Թաղական Խորհուրդի 15 Հոկտեմբեր 1885 թուակիր մէկ նամակն ալ յատկանշական է, ստորագրուած Աւետիս Բաբսեղեանէ (ատենապետ) եւ Յովնան Թախթաճեանէ (ատենադպիր), ինչպէս նաեւ կրօնական ժողովի դիւանէն, Տէր Մելքոն Քահանայ (ատենապետ), Տէր Մովսէս Քահանայ (ատենադպիր)։ Նամակը ուղղուած է Ք՚էֆթիլեան Կաթողիկոսին, «Խնդրելով ու պահանջելով որ ըստ առաջնոյն Դարպասը իջնէ եւ ոչ թէ անհատի մը տունը, երբ կատարէ ծրագրած այցելութիւնը դէպի Այնթապ»։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ՄԸ

Պատրիարքարան Հայոց
՛ի Կոստանդնուպոլիս
Թիւ...*

Պատուարժան Թաղական Խորհրդոյ Անդամոց
յԱյնթապ, ողջոյն ՛ի Ք. Յս.

*Ամենապատիւ Սրբազան Կաթողիկոսի Չանօք եւ Ձեր ազդասիրութեամբ կանգեալ Ձեր վարժարանին** համբաւը զմեզ յոյժ ուրախացուց, կը յայտնեմ եւ կը քաջալերեմ զՁեզ որ յետս չկասիք, եթէ գիշերօթիկ վարժարանը Ձեզմէ Ձեր կարողութենէն վեր ծախքեր եւ զոհեր պահանջելով ինքզինքնիդ անկարող կը գտնաք դանի յոտին բռնել, կարող էք ցորեկօթիկ ընել նոյն վարժարանը. քանզի ես փորձով գիտեմ որ տղայոց ուսման մասին շատ տարբերութիւն չ՛ըներ, մեծն թէ հեռուէն առնուած աշակերտները՝ քաղաքիդ մէջ ապրածէր եւ բարեպաշտ անձանց տուները պատսպարեցէք իրիկուններըն:*

*Ձեր յառաջադէմ աշակերտներէն՝ եկեղեցական դառնալու ուխտ ընող աշակերտ մը՝ որ վարօք բարուք անսպիտ՝ եւ եկեղեցական լինելու յօժար լինի՝ Սրբազան Կաթողիկոսի վկայագրովն՝ ճամբու ծախքը մեծն հոգալով՝ դրկեցէք առ Խնամակալութեան Առաքել Նուպար եւ Շահնազարեան Վարժարան, թէպէտեւ՝ դպրոցի ըրամական վիճակը եւ ժամանակիս եւ քաղաքիս ամէն բանի թանկագին գտուիլնը առ այժմ չէր նեղեր, բայց Ձեր խորհրդանաց համեմատ պիտի աշխատիմ ընդունել տալու զայն աշակերտ վկայեալ ի Ս. Կաթողիկոսէն: Կը յուսամ թէ յետ ժամանակի ուրիշ աշակերտ մ՛ալ բերել կուտամ Ձեր քաղաքէն***:*

Եկեղեցւոյդ յատակագիծը պատրաստ է, սակայն ինչպէս որ կ՛ըսէք դուք հինգ հազար ոսկի ունենալնէդ ետքը այդ մեծ

---

*) Զուն էր: **) Կ՛ակնարկէ Կիլիկիոյ Գիշերօթիկին:

***) Ըրկած են երկու տաներ, բայց ո՛չ թէ Նուպար-Շահնազարեանի, այլ Էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարանին համար: Ըրկուածներն են՝ Յակոբ Պէքտաշեան, Ներսէս Պօղոսեան:

գումարը աւելի լաւ կ՚ընէք դոնէ կիսով Ձեր Վարժարանին յատկացնէք. դի բարոյական եկեղեցին է որ դնիւթականը պայծառ կը պահէ, մենք չատ փառաւոր չքնաղակերտ եկեղեցիներ ունինք այսօր աւերակ՝ բայց բարոյական եկեղեցին՝ Ձեր զաւակները՝ նայեցէք որ կրթուին, այն ատեն՝ Մկրտիչ Չեպիկոպոսի* եւ ուրիշ վատ եւ ապգուրաց եւ հաւատուրաց անձանց պէս մարդոց խարդաւանութիւնները ի դերեւ կ՚ելլեն: Թէ եկեղեցւոյդ Փէրմանին եւ թէ Մկրտիչ Չեպիկոպոսի գործին համար պէտք եղածները կը գրենք Ազգ. Վարչութեան:

Ձեր առաջնորդ Գեր. Յարութիւն Եպիսկոպոսը պէտք է որ Ձեր քով կամ Սրբազան Կաթողիկոսին քով դոնուէր, այդ վիճակներէն վարդապետ մի դրկէք, միայն կը չունեն այսօր՝ի Պօլիս, մէյմ՚ալ հոգ չդառնալու պայմանաւ, կա՛մ դուք վարդապետի պէտք չունիք ըսել է, կա՛մ ուրիշ բան մը ըլլալու է, ինձ անհասկնալի է, պէտք է որ Ձեր առաջնորդը կանչէք Ձեր քով** եւ կամ Սրբազան Կաթողիկոսը ուրիշ տեղ մը այսպէս նորա համար, դայս հաղորդէք Սրբազանին՝ եւ ընդունեցէք իմ յարգանքներս եւ բարեմաղթութիւններս՝

որով եմ եւ մնամ միշտ ազօթարար

(Կնիք) ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1875 Մայիս 26

Ծանօթ.—

Վարժապետեանի սոյն ինքնագիր նամակը, առանց թուահամարի, չրջանակի մը մէջ առնուած եւ կախուած էր Վարդանեան Կրթարանի մատենադարանի սրահը: Ընդօրինակած է Գրիգոր Պօղարեան 1914–ին:

20–8–1952,
Հալէպ

---

*) Կ՚ակնարկէ Անթէպի Առաջնորդ Մկրտիչ Եպ. Շահանեանի կամ Սկմէրճեանի, որ Անգլիքան եկեղեցիին միացաւ:

**) Նման Առաջնորդ մը չէ եկած Անթէպ, ուստի ուրիշ տեղ մը ղբրկուած պիտի ըլլայ:

ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՌԱՀՎԻՐԱՅ ՄԸ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Իգական սեռի դաստիարակութեան համար կանոնաւոր դպրոցներու հաստատուելէն առաջ ուսման ծարաւի Անթէպցի Հայ օրիորդ մը հետաքրքրաշարժ պարագաներու տակ գրել կարդալ կը սորվի եւ ինքն ալ իր կարգին՝ նախ իր տան մէջ եւ յետոյ ուրիշ շէնքերու մէջ իր շուրջ կը հաւաքէ Հայ աղջիկներ ու անոնց ուսում կը ջամբէ:

Վարդեր վարժուհի Սէֆէրեան–Գայմագամեան է այն ուսումնատենչ հայուհին, որ Լուսաւորչական Հայերու մէջ առաջինն է կիներու դաստիարակութեան մարզին մէջ: Այս հայուհիին մասին Արուսեակ եւ Ֆէրտինանտ Գայմագամեաններ, նոյ եռանդէն մեզի ղրկած են հետեւեալ ծանօթութիւնները զոր հաճոյքով կը հրատարակենք: Ը. Խ.

Վարդեր վարժուհի Գայմագամեան ծնած է Այնթապ Սէֆէրեան ընտանիքէն, Պալըգլը թաղին մէջ, 1835–ին: Շատ կանուխ հասակէն կը կորսնցնէ իր հայրը եւ կարճ ժամանակ յետոյ՝ նաեւ իր մայրը, երբ ինք հազիւ 8 տարու էր: Դեռատի աղջնակը բոլորովին որբացած կը զրուի իր մօրը հայրիկին քով զոր կը կոչէր Փամպօ (բամպակ) պապա: Երբ այս վերջինն ալ կը մեռնի 95 տարեկանին, ինք կ'որդեգրէ իր հօրաքոյրը Արաքսիան:

Արաքսիան ունէր երեք զաւակներ: Վարդեր անոնց հետ կը մեծնար: Ներսէսեան վարժարանը իրենց տան դէմն էր: Երբ Վարդեր աղջնակը 15 տարու էր, ան արդէն իսկ ցոյց տուած էր խիստ մեծ հետաքրքրութիւն հանդէպ ուսման: Դիմացի վարժարանի զոնէն ներս ապրելով ականջ կուտար դասարանի տղայոց դասաւանդութեանց: Կը հետեւէր անոնց երկեցողութեան. սովրեցաւ քանի մը շարականներ եւ ազօթքներ: Տնական առօրեայ գործերը լրացնելէն յետոյ գործեալ կ'երթար դպրոցին բակը լսողութեամբ պարապացնելու իր մտքի պաշարը այնքան չափով որ այդ ժամանակի պայմանները հնարաւոր կը դարձնէին:

Այսպէս, օրուան գրեթէ կէսը Վարդեր կ'անցնէր դպրոց: Իսկ հօրաքոյրը Արաքսիան՝ կ'երթար գինք ականջէն քաշելով տուն բերելու, որպէսզի կարել, եփել ու այլ տնական գործեր սորվի:

Բարեբախտաբար Արաքսիան ունէր մօրաքոյր մը որ կը զգար ուսման կարեւորութիւնը ու Վարդերին ձեռքէն բռնելով եւ կը տանէր դպրոց: Ահաւասիկ այս ձեւով մի քանի ամիս չարունակելէ վերջ կը նշմարեն որ աղջիկը չատ փափաք ունի ուսման, որով այն ժամանակուայ Արիւտակէս վարժապետը կ'ըսէ — Քանի որ այսքան փափաք ունի, ես անոր դրել եւ Սաղմոսը կարդալ կը սովրեցնեմ: Հետեւաբար կ'առնէ վինք տղայոց դասարանը: Տարի մը վերջ արդէն իսկ ան սահուն կերպով կը դրէր, կը կարդար Սաղմոսը եւ ուրիշ գիրքեր, որով Վարդեր Սկիւտրեանը (ապագային Գայմադամեան) կ'ըլլայ Այնթապու մէջ մին այն հազուագիւտ աղջիկներէն, որոնք դրել ու կարդալ սովրեր էին: Երկու տարի վերջ հօրաքոյրը կը մեռնի, հետեւաբար դինք կ'ամուսնացնեն Յարութիւն Գայմադամեան անունով արհեստաւորի (եիմէնիճի — կօշկակար) մը հետ: Կ'ունենայ երկու մանչեր: Ամուսինը ժանտաւանդէ վարակուելով կը մեռնի: Վչտակիր մայր Վարդերը, իր զաւակներուն անունդ հայթայթելու համար իր վրայ կը վերցնէ նաեւ հօր մը պարտականութիւնները:

Իր ընտանեկան ծանր պարտականութեանց բերան տակ ան չի լքեր ուսմունքը եւ օրին մէկը ան ափ կ'առնէ քանի մը հարուստներու տուները եւ անոնց կը բացատրէ դրել կարդալ դիտնալու կարեւորութիւնը եւ կը յաջողի 20–25 տարու հինդ աղջիկներ հաւաքել եւ զանոնք իր տունը բերելով դասաւանդել հայերէն:

Շուտով լուրը կը տարածուի ունեւոր դասակարգին մէջ եւ կը միանան ուրիշներ ալ: Մինչ այդ՝ աղջիկներու թիւը հասած էր 15–ի, որոնց բոլորին իր պատած ձեւով կը սովրեցնէր կարդալ Սաղմոսը՝ այդ ժամանակուայ ամէնէն ժողովրդական գիրքերէն մին:

Այս աշակերտուհիները ձրիաբար կ'ստանային ուսումը, հետեւաբար ոեւէ վճարում չէին ըներ Վարդեր վարժուհիին:

Մինչ այդ, քիչ յետոյ աշակերտութեան թիւը հասած էր աւելի քան քսանի: Վարդեր վարժուհին տասներկու տարիներ կը չարունակէ անխոնջ կերպով դասաւանդել իր տան մէջ, մինչեւոյն տաեն դասերուն յարակից՝ ուսուցանելով կարել եւ ձեւելու արհեստը, ձեռագործ եւ եկեղեցական չարականաստացութիւն:

Այն ժամանակուան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը Այնթապ կ'այցելէ· ապագային եւ եկեղեցական կարգ մը ընկալեալ հարցերով զբաղելէ վերջ կը քննէ Ներսէսեան վարժարանի աշա-

կերտումը եւ տպագրուած ուսմունքի արդիւնքէն կը մնայ դոհ։

Մեկնումի պահուն, Արիստակէս վարժապետը վեհափառ Մկրտիչ Կաթողիկոսին կ'իմացնէ Վարդեր վարժուհի Գայմադամեանի մասին եւ կը տանի անոր տունը։ Վեհափառը կը քննէ աշակերտուհիները եւ չատ կը հաւնի տեսնելով անոնց յառաջդիմութիւնը այնքան դժուարին պայմաններու մէջ։ Վեհափառը կը հրամայէ աշակերտուհիներու համար վարձել մասնաւոր սենեակ մը։ Երկու մէճիտիյէի ամսաթոշակ յատկացնելէ եւ իբր օդնական՝ կոյր վարժապետ Ղարլանկըչ՝ (Ծիծեռնակ) խօսքն նշանակելով վեհափառը կը մեկնի։

Զգալապէս քիչ մը աւելի նպաստաւոր պայմաններու ներքեւ աշակերտութեան թիւը կը հասնի վաթսունի, որուն մէջ կը մտնեն աւելի փոքր տարիքով աղջիկներ եւս։ Հայերէնի եւ ազգասերդութեան եւ այլ դասերու վրայ կ'աւելցուին կրօնադիտութեան, աչխարհագրութեան եւ թուաբանութեան դասընթացքներ։

Տարին երկու անգամ, տօնական օրերուն, չապիկ հագցընել կուտայ աշակերտուհիներուն։

Առաջին այցելութենէն երեք տարի յետոյ Մկրտիչ Կաթողիկոս նորէն կ'այցելէ Այնթապ եւ կը տեսնէ որ դպրոցը յառաջդիմած վիճակի մէջ է։ Կը կարդէ օդնականուհի մը եւ դինք տպոց հետ Առաջնորդարան հրաւիրելով կուտայ իր օրհնութիւնները։

Ես իբր իր Թոռնիկը (Արտաեակ Գայմադամեան), Վարդեր վարժուհիին բերնէն լսածներս, ինչպէս նաեւ հօրս օդնութեամբ դրի առած այս ծանօթութիւնները հաւաքել պարտք համարեցի, երբ արդէն այժմ հայրս չատոնց հող դարձած է, իսկ Վարդեր վարժուհիին դիտակն անգամ չէ տեսնուած, երբ բազմահազար Հայեր Այնթապէն 1915–ի Յարդերուն տարագրուեցան, Հաւրանի անապատներուն մէջ բնաջնջուելու։

Հանդուցեալ Բարսղէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեան (Այնթապցի) եւս հետաքրքրուած էր Վարդեր Վարժուհիի կենսագրական ծանօթութեամբ, որով հօրեղբայրս չուրջ 1933–ին ինծի հայթայթեց այն ամէն տեղեկութիւնները, որոնք կրնային լայն լուսաբանութիւններ տալ կրթական այդ հիմնադրուհիին մասին։ Այդ կենսագրական ծանօթութիւնը իր ժամանակին յանձնուած էր այժմ վախճանեալ Բարսղէն Կաթողիկոսին*։

---

*) Շատ կը ցաւինք որ ակնարկուած թուղթը Բարսղէն Կաթողիկոսի թղթածրարներուն մէջ չի գտնուեցան։ Շ. Ա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(1878–1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

*Այնթափի մէջ, աղջկանց յատուկ վարժարան հիմնելու նախաձեռնութիւնը Բողոքական Միսիոնարներու կը պատկանի: Սոյգ է որ կարգ մը վարժապետներ ու խալֆէներ ունեցած են աղջիկ աշակերտներ ալ**, *բայց միւսնոյն աղջիկներու յատուկ առաջին դպրոցը հաստատողը Միսիս Շնայըրըն է, իր սեպհական տան մէջ, փոքրաթիւ աշակերտութիւնով մը* (1852): *Երբ ձեռնարկը յաջողութեամբ կը պսակուի, Միսիս Մայտա Բրաքթըր դային կը վերածէ կանոնաւոր Յերեկօթիկ վարժարանի* (1859), *որ յաջորդ տարին* (1860) *կ'ունենայ նաեւ Գիշերօթիկի բաժին ու կը դառնայ Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած առաջին Գոլէճը աղջիկներու:*

Այնթափի Հայերը որ մանչերու կրթութեան համար հիմնած կանոնաւոր ուսումնարան ունէին 1856–*էն ի վեր, բնական է որ պիտի չանտեսէին նաեւ աղջիկներու կրթութիւնը, մանաւանդ երբ պիտի տեսնէին խումբ–խումբ Հայ աղջիկներու Բողոքական վարժատուն յաճախելը: Առաջին տարիներու դանդաղութիւնը պէտք է բացատրել այն բացասական մտայնութեամբ որ Հայերը ըլլա՛յ Այնթափի եւ ըլլա՛յ այլ գաւառներու մէջ կը տածէին աղջիկներու դաստիարակութեան մասին. մըտայնութիւն, որ դեղեցկօրէն կը պատկերանայ ժողովրդային սա ասացուածքին մէջ. «Գըզըն օգուտուշը, շէյթանըն մասխարասը»:*

---

*) *ՄՈՒՐԱՏ Վարժարանի աշակերտուհի եղած է Վարդենի Տէր Գըրգորեան (Վարդենի Պաճը): Տիկին Վարդեր Գայմագամեան կարգալ սորված է Կէօվչէնեան Յակոբեան Խալֆէի քով, ինչ ալ* 1876 *Թուականներուն աշակերտուհիներ ունեցած է իր տան մէջ: Պօղոսեան Հռիփսիմէ (մեծ մայրիկս) կարգալը սորված է Գըրլանկըճ Յարութիւն վարժապետէ: Աշակերտուհիներ ունեցած են նաեւ Հաֆըզ Դէօրդ Խալֆէ, Քիւլիսցի Սարգիս վարժապետ եւ այլք:*

Սակայն Կ. Պոլսոյ, Իզմիրի եւ այլ կարեւոր կեդրոններու մէջ բացուած աղջկանց վարժարանները, Յովհ. Քիւրքճեանոֆի օրով Հալէպի մէջ կատարուած փորձին, ՀԱՅԿԱԿԱՆ Աղջկանց Վարժարանին (1862) յաջողութիւնը, Այնթապի մէջ նախ Բողոքականներու ապա Կաթոլիկներու կողմէ բացուած վարժարանները, վերջապէս, Ազգային Սահմանադրութեան շնորհիւ տարածուած յառաջդիմական գաղափարները դրդիռներ եղան որ Այնթապի մէջ ալ դպացուի պէտքը աղջկանց յատուկ վարժարանի մը:

Ահա ուղղութեամբ կարեւոր է դերը 1867–ին հիմնուած ՍՐԲՈՑ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ, որ իր ա–ռաջադրութիւններուն մէջ ունէր, երբ բաւարար դրամագլուխ մը գոյացնէ, «Հաստատել Աղջկանց յատուկ վարժարան»*: Այդ առաջադրութեան հեղինակներն էին անտարակոյս Յովհաննէս Քիւրքճեանոֆ եւ Նիկողոս Նաղաբէթեան: 1871–ին Ե–րուսաղէմի վերադարձող Պաղտասարեան եղբայրներն ալ օգ–տակար եղած են այս տեսակէտով. անոնք տեսած էին Երուսա–ղէմի Գայեանեան վարժարանը եւ անոր տարեկան հանդէսին ներկայ եղած՝ Սրբազան Պատրիարքին եւ Մխիթարեան ան–դամներուն հետ**:

Տարիներու հետ կը հասուննայ գաղափարը, եւ երբ Կի–լիկիոյ Գիշերօթիկը կը փակուի (1877), Թաղական Խորհուր–դը, Նիկողոս Ագայի դլխաւորութեամբ, կ'որոշէ նոյն չէնքի (ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՏՈՒՆ) սրահին եւ երեք փոքր սենեակներուն մէջ բանալ Աղջկանց յատուկ առաջին դպրոցը Այնթապի Հա–յոց***: Դպրոցին անունը կ'ըլլայ ԱԶԳԱՑԻՆ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ. առեչութեան կը կոչուի Արմենակ Վրժ. Պաղտա–սարեան, եւ պաշտօնական բացումը կը կատարուի 1 Մարտ, 1878–ին†:

Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆթիզեան իր հովանաւորութիւնը

---

*) ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Ընկերութեան 1879–ին չինել տալու սկսած չէնքը տահմանուած էր ըլլալու Աղջկանց Վարժատուն: Շինութեան կիսատ մնա–լը յետագային փոխած է նաեւ ծրագիրը եւ չէնքը վերապահուած է ՎԱՐ–ԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆ–ին:

**) (Տես Սիօն, Ե. Տարի, 1870, էջ 164):

***) Գեղեցիկ զուգադիպութիւնով մը այդ թուականներուն կը հանդիպի նաեւ հաստատումը Կ. Պոլսոյ ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ–ին:

†) Հայկանուշեանի առաջին աշակերտուհիները կը պատմէին թէ երբ դպրոց մտան՝ Գիշերօթիկի անկողիններու կապմածները կը մնային տակաւին այնտեղ, այս ու այն անկիւնը (Տես ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐԺՈՒՀԻՒ գրքոյկը, էջ 6):

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՀԱՑԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ
Ուսուցչական եւ Հոգաբարձական կազմով:

(Մեկի տրամադրած՝ Լեւոն Գ. Թահմաճեանի եղբարց հոգիէ, Պուէնոս Այրէս).

կը դնէ նորահաստատ դպրոցին վրայ, եկեղեցիի բեմէն յորդոր կարդալով մայրերուն՝ որ իրենց աղջիկները արձանագրել տան։

Կաթողիկոսի յորդորէն աւելի հրահանգիչ կ'ըլլայ սակայն Նիկողոս Աղայի օրինակը, որ առաջին առիթով արձանագրել կուտայ իր երկու աղջիկները, Եփրուհի եւ Զմրուխտ Նազարէթեաններըը։ Տարին հրացած աշակերտներու թիւը կը հասնի 120–ի։ Ուսուցչական կազմի մէջ են Կէօվչէնեան Յակոբճան Վարժապետ եւ Իսկէնտէրեան Հոռոմ Վարժուհի։

Կիլիկիոյ Գիշերօթիկին և Մեսրոպեան Սանոյց վարժարաններուն մէջ կիրարկուած դրութիւնը կ'որդեգրուի նաեւ Հայկանուշեանի մէջ. Թրքական եւ ոչ–հայերէն անուններըը կը հայացուին. Սէյտիներ, Տուտուներ, Ֆէրիտէներ, Եղսաներ կ'ըլլան Տիգրանուհի, Նարդուհի, Սահականոյշ, Սանդուխտ եւ այլն, եւ այլն։ Թրքախօս բերանները հետզհետէ կը բացուին հայերէնով, եւ հայկական չունչ մը կը ներարկուի Հայ տուներէ ներս։

Դպրոցին ծրագիրը, առաջին տարիներուն, կ'ըլլայ ուսուցում ընթերցանութեան, քերականութեան, հաշուի, կրօնագիտութեան, Հայոց պատմութեան, գծագրութեան եւ գեղագրութեան։ Կ'ունենան նաեւ ձեռագործ (մանուսայի թելով) ապա՝ Քանաւեայ։

Դպրոցի պիւտճէն կ'ապահովուի Մխլէթ Խանի եկամուտէն։

Աշակերտութեան թիւին յաւելումը եւ ձեռնարկին արձանագրած յաջողութիւնը պատճառ կ'ըլլան որ յաջորդ տարիներուն պաշտօնի հրաւիրուին ձեռնհաս քանի մը ուսուցիչներ, ոմանք Աղջկանց Գոլէճէն չրջանաւարտ, նոյնիսկ՝ Բողոքական (ինչպէս էր Մարիամ Վարժուհիի պարագան, քոյր Պատուելի Պօղոսեանի*։

Հրաւիրուող վարժուհիներու մէջ էին Եղսա Վարժուհի, Հռիփսիմէ Մխիթեան, Մարիամ Պաղտոյեան (յետագային Եփրիցուհի Տէր Յարութիւն Տէր Մելքոնեան), Հռիփսիմէ Պաղտասարեան (յետագային Տիկին Թօփալաչեան) եւ այլք։

Հայկանուշեան Վարժարանը իր առաջին չրջանաւարտները (թուով վեց)** կուտայ 1882–ին, որոնք գլխաւոր ուժերը

---

*) Յետագային Տիկին Տքթ. Եղիա Տէր Ղազարեան (Տես ՄԵՆՏՈՐ, էջ 287)։

**) Որոնք էին Զմրուխտ եւ Եփրուհի Նազարէթեան, Խանըմ Շիրիկճեան, Մարիամ Շիլ Յակոբեան, Երանիկ Սիւլահեան եւ Խանըմ Գրաճեան։

կ'ըլլան Աբմենակ Վարժապետի եւ Տէր Եղիշէ Քահանայ Քիւլհալեանի ջանքերով հիմնուած իգական սեռի յատուկ առաջին Ընկերութեան, ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ ՊԱՐՋԱՒԻՐԱՑ ԸՆԿ., նպատակ ունենալով ա) սատարել իգական սեռի դաստիարակութեան, բ) որբուհիներ կարզացնել Հայկանուշեանի մէջ, գ) հեռու մնալ պչրասիրութենէ եւ չռայլութիւններէ, իրենց պարզասէր ապրելակերպով օրինակ ըլլալով ուրիշներու:

«Հռիփսիմեանց»–ը մինչեւ 1892 իր բոլոր միջոցներով կը սատարէ Հայկանուշեանի, հոն պահելով 60–ի մօտ սանուհիներ, որոնց կրթաթոշակէն զատ կը հայթայթէին նաեւ զգեստ ու մուճակ:

Աբմենակ Վարժապետ, որպէս տեսուչ, Հայկանուշեան Վարժատան կը մնայ մինչեւ 1885, տալով 26 չրջանաւարտներ եւս: Թագական Խորհուրդը իր կողմէ նշանակուած Հոգաբաձութիւնով մը կը վերահսկէր դպրոցին: Առաջին Հոգաբարձութիւններու մէջ դրուած են բացի Նիկողոս Աղայէ, Գալուստ Ղազարեան, Գէորգ Սիւլահեան, Կարապետ Եաղուբեան, Վահան Քիւրքճեան եւ այլք: 1885–86 տարեշրջանին դպրոցը դրուած է Վարդանեան Ընկերութեան վերահսկողութեան ներքեւ. գլխաւոր ուսուցչուհիները եղած են՝ Տիկ. Մարիամ Տէր Ղազարեան և Օր. Հռիփսիմէ Մխիթեան: Տարեկան հանդէսը կատարուած է Եկեղեցիին մէջ, 17 Յուլիս, Հինգշաբթի օր (Տես «ՄԵՆՏՈՐ», էջ 269–270):

1884–ի չրջանաւարտուհիներէն Օրիորդ Տիգրանուհի Պօչկէզէնեան (յետագային Տիկ. Ղազ. Ղալիկեան), որ ծանօթ է Տիգրանուհի Վարժուհի անունով, Աղջկանց Գոլէճէն չրջանաւարտ ուսուցչուհիներէ մասնաւոր դասեր առնելով եւ քանի մը տարի իբրեւ օդնական ուսուցչուհի ծառայելով կը զառնայ ձեռնհաս ուսուցչուհի մը եւ 1886–7–ին Տիկին Մարիամ Ե. Տէր Ղազարեանի հետ, իսկ 1887–1894, մինչեւ իր ամուսնութեան թուականը, առանձին կը կառավարէ Հայկանուշեան Վարժարանը:

1892–ին Կ. Պոլիս, ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ–ի Վարժարանը կը ղրկուին Հայկանուշեանի նոյն տարուան չրջանաւարտներէն Օր. Մարիամ Ալաճաճեան (յետագային Տիկին Մարիամ Պուրունեըզեան, աւելի ծանօթ ՄԱՐԻԱՄ Վարժուհի անունով) եւ Օրիորդ Կիւլէնիա Մինասեան կամ Վարժապետեան (յետագային Տիկին Ա. Ն. Նազար), պաշտպանութեամբը ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ Ընկերութեան, որպէսզի իրեւ ուսուցչուհի պատրաստուին եւ վերադառնալով նուիրուին իգական սեռի դաստիարակութեան գործին:

1894–1898 *Հայկանուշեանի տեսուչն է Փիլիպպոս Սարգիսեան, որուն, որպէս աւագ-ուսուցչուհի կ'օժանդակէ Տիկին Տիգրանուհի Ղալիկեան։*

ԱՋԳ. ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1900–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐ

Ուսուցչուհիներ նստած, ձախէն ա՛ջ — Օր. Կիւլէնիա Միճաճեան (Տիկ. Ա. Ն. Նազար), Օր. Մարիամ Ալաճաճեան (Տիկ. Պուրուճուգեան)։

1896–ին, *չորս տարուան չրջան մը բոլորած, Դպրոցասէրները կ'աւարտեն ու Ա.ընթացք կը վերադառնան Օրիորդ Մ. Ալաճաճեան եւ Օրիորդ Կ. Մինասեան, եւ անմիջապէս պաշտօնի կը կոչուին Հայկանուշեանի մէջ։ Առնք երկու տարի Փիլիպպոս Էֆէնտիի տեսչութեան տակ պաշտօնավարելէ յետոյ,* 1898–1901, *երեք տարի, միասին կը վարեն դպրոցի տեսչութիւնը, իսկ Օրիորդ Մինասեանի ամուսնութենէն վերջ, մինչեւ տեղահանութիւն* (1915) *Հայկանուշեանի տեսչուհի կ'ըլլայ ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐԺՈՒՀԻՆ։*

Հայկանուշեանը, որ սկսած էր իբրեւ Ծադկոց, տարիներու թաւալումով կ'ըլլայ վեցամեայ լրիւ նախակրթարան, եւ աշակերտութեան թիւը կը հասնի 500–ի (Ծադկոցի մէջ մօտ 300, *նախակրթարանի մէջ* 190–200)։

Ծաղկոցի համար առեն մը գործածուած է Եկեղեցիի բակին հիւսիսային կողմ գտնուող Հին Դարպասը, իր երկու սեռնեակով եւ վրայի սրահով։ Նոր Եկեղեցիի շինութեան աւարտումէն վերջ (1893) Հայկանուշեանի Ծաղկոցի բաժնին կը յատկացուի Հին Եկեղեցին։

Նախակրթարանը որ մինչեւ 1901 մնացած էր ՎԵՐԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ հին ու խարխլած «սիւնաւոր» սրահին մէջ, 1902–ին ունեցաւ իր նոր սրահը, նորոգուած աննեակներով, շնորհիւ մեծանուն բարերար Գալուստ Ագա Ղազարեանի տիկնոջ, Լուսիա Խաթընի (1845–1907) բարեպարութեան։*

ԼՈՒՍԻԱ ԽԱԹՐՆ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՂԱ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Կրթական ծրագիրը, հետզհետէ բարեփոխուած, վարդանեան ու Ազգային կրթարաններուն ծրագրին հետեւողապար, համաձայնեցուած էր Կ. Պոլսոյ Ազգային Խորհրդին ծրագրին։ Որպէս օտար լեզու վերջին տարիներուն, կ'աւանդուէին Թրքերէնն ու անգլիերէնը։

---

*) Անոր նուիրատուութեամբ շինուած էր նաեւ Նոր Եկեղեցիի խորանները մին։ Որպէս նշան ազգային երախտագիտութեան, Լուսիա Խաթըն թաղուած էր եկեղեցիի բակը, հիւսիսային պատին քով, մարմարեայ դեղեցիկ տապանաքարով մը, որուն վրայ արձանագրուած էր Ա. Ն. Նազարի չարադրութեամբ.—

«Ննջէ խաղաղ այս շիրմին տակ
Ցուսով կենաց յարութեան.
Բարի գործերդ քո լոյս պըսակ
Հիւսեն անմահ ճակատիդ»։

Լուսիա Խաթընի մեծագիր նկարը՝ Հայկանուշեանի, ինչպէս Գալուստ Աղայինը՝ Վարդանեանի սրահներուն ճակատը կը զարդարէին։

Պիւռհէի մատակարարման մէջ չատ աննշան էր ծնողաց բաժինը. չատ քիչեր կը վճարէին լրիւ թոշակ (որ 2 մէճիտ էր). սովորական վճարումն էր չարաթը մէկ մէթալիկ (որ է տաբեկան կէս մէճիտ)։ Ամանորին կը կատարուէր դպրոցական հանդէս, վճարեալ տոմսով, իսկ տարուան վերջաւորութեան կը տարքուէր ձեռագործի վիճակահանութիւն։ 1904 թուականէն սկսեալ Հայկանուշեան վարժարանը կը պահէր մասնաճիւղեր՝ հեռակայ թաղերու մէջ (Թափափհանէ, Բահան Սօղաղը եւն.) որոնց ամբողջ հեղ մը այցելութիւն կուտար Տեսչուհին, որպէս վերահսկող։

Հայկանուշեանի Հոգաբարձութեան մաս կազմած են, զանազան թուականներով, Նազարէթ Մանուչակեան, Հրանտ Սիւլահեան, Գրիգոր Քիւթիւկեան, Արմենակ Պաղտասարեան, Գէորգ Թօփալեան, Կարապետ Եաղուբեան, Գրիգոր Լէյլէկեան, Յակոբ Գարամանուկեան, Ղազարոս Ղալիկեան, Յակոբ Ղազարեան, Սարգիս Պ. Նազարեան, Նազարէթ Ֆրանթզեան, Մովսէս Գազանճեան եւ այլք։

Նախագահութիւնը վարած են՝ քահանայ հայրերէն Տէր Մովսէս, Տէր Կարապետ, Տէր Մեսրոպ, Տէր Ներսէս եւ Տէր Գարեգին։

Հայկանուշեանի Ուսուցչական մարմնին մաս կազմած են, զանազան թուականներով (բացի նախապէս յիշուածներէն) Մաքրուհի Վարժուհի Պէրպէրեան (Տիկին Մ.Ք. Նազարեան), Նարդուհի Վարժուհի Նալպանեան (Տիկին Ո. Տաւոյեան), Հայկանոյշ Մանուչակեան (Տիկին Գուլումճեան), Տիրուհի Պէքեարեան, Ովսաննա Մէշէֆէճեան (Տիկին Աւուրեան), Արշալոյս Ալաճաճեան (Տիկ. Յրէ. Նաշալեան), Արուսեակ Թահթաճեան (Տիկին Յով. Աբարատեան), Երանիկ Գասպէնճեան (Տիկին Վ. Պասթաճեան), Ազնիւ Իսրայէլեան*, Զարուհի Քէչէճեան, Մարի-Մանդուխտ-Էլիզա Այվազեան քոյրեր (յետագային Տիկին Ս. Հալէպլեան, Տիկին Ե. Պաղամճեան), Տիկին Ս. Մաթոսեան, Մանդուխտ Աստուրեան (Տիկին Թավուշճեան), Սիրանոյշ Պիլէմճեան (Տիկին Սամ. Պարսումեան), եւ այլն, եւ այլն. գրեթէ ամբողջութեամբ Հայկանուշեանի չրջանաւարտուհիներէն։ Երգեցողութեան ուսուցիչը եղած է Գասպար Վարժապետ Փիլաւճեան, իսկ բարձրագոյն

*) Ներկայիս բժշկուհի, Պոսթըն, Զարուհի Քէչէճեանի հետ միասին, Միսիս Շէփըրտի կարգադրութեամբ ղրկուած էին Յարբերդի Աղջկանց Գոլէճը։

կարգերու կրօնի դասը աւանդած են յաճախ քահանայ հայրեր (Տէր Մեսրոպ, Տէր Ներսէս եւ այլք)։

Հետեւեալ ցանկը, քաղուած Հայկանուշեան Վարժարանի բազմամեայ Տեսչուհի Տիկին Մարիամ Պուրունբզեանի ուսուցչական 50-ամեայ (1896–1946) յոբելեանին առիթով հրատարակուած գրքոյկէն (Տպ. Անթիլիաս), ցոյց կուտայ ինչ որ Ազգին տուած է Հայկանուշեան Վարժարանը, իբրեւ շրջանաւարտներ այս Հաստատութեան։

Տարի	Անձ	Տարի	Անձ	Տարի	Անձ	Տարի	Անձ
1882	6	1892	13	1903	13	1910	10
1883	10	1893	8	1904	11	1911	12
1884	11	1894	12	1905	11	1912	7
1885	5	1899	7	1906	13	1913	18
1888	7	1900	9	1908	10	1914	20
1889	9	1901	11	1909	7	1915	18
1890	12	1902	11				

Համապումար՝ 281 հոգի*։

Հայկանուշեանի շրջանաւարտուհիները կազմած էին իրենց յատուկ Միութիւն մը եւ ունէին Խնամակալ Մարմին, պահելով նաեւ կանանց յատուկ Կիրակնօրեայ Լսարան**։

Ազգային Հայկանուշեան Վարժարանը, իր մօտաւորապէս 40 տարուան գոյութեամբ, լիուլի արդարացուցած է հիմնադիրներուն նպատակը, որ էր իգական սեռի մէջ տարածել

---

*) Առնցմէ 32–ը (1882–1885) Արմենակ Վարժապետի շրջանէն, 41–ը (1888–92) Տիգրանուհի Վարժուհիի շրջանէն, 20–ը (1893–4) Փիլիպպոս Էֆֆնաիի շրջանէն, 27–ը (1899–1901) Օր. Մ. Աւճաճեանի եւ Օր. Կ. Մինասեանի շրջանէն իսկ մնացած 161–ը (1902–1915) Մարիամ Վարժուհիի շրջանէն։ 1895–96–ին, այլ դպրոցներու պէս Հայկանուշեան ալ ամիսներով փակ մնացած է կոտորածի արհաւիրքով։ Այն տարիներուն որ շրջանաւարտ չկայ, կամ դպրոցը կարգի բարձրացում ունեցած է եւ կամ բաւարար թիւ մը չունենալով բարձրագոյն կարգը ցրուած է։

**) Խնամակալութիւնը, 1912 Սեպտեմբեր 16–ին պայմանագիր մը ըստորագրած է նոյն տարուան շրջանաւարտուհիներէն Օրիորդ Սիրվարդ Թապագեանի հետ, որ Կ. Պոլսոյ Դպրոցասիրաց Վարժարանը կարդայ եւ վերադարձին առնուազն 5 տարի ծառայէ Հայկանուշեանի մէջ։ Օր. Թապագեան դպրոցը աւարտելէ վերջ, տեղահանութեան պատճառաւ, մնացած է Կ. Պոլիս, առեն մը պաշտօնավարած է Հինդլեան Վարժարան, ապա անցած է Ամերիկա։

Հայկանուշեան Վարժարանի Հոգաբարձութիւնը նման պայմանագիր մըն ալ կնքած էր 1911 Ապրիլ 21–ին Օր. Լուսաբեր Տէր Մելքոնեանի հետ (Ներկայիս Տիկին Մելքոն Տէր Մելքոնեան, Պէյրութ), որ իր ուզումը տուած է Եսայեան Վարժարանին մէջ։

կրթութիւնն ու ուսումը: Հայկանուշեանով տարածուեցաւ նաև հայերէն լեզուն և հարիւրաւոր Հայ տուներ օժտուեցան տնաշէն, բարեպաշտ և աղգասէր մայրերով: Միւս կողմէ, ան դարձաւ վարժուհինոց մը Կիլիկեան գաւառներու համար, հայթայթելով անոնց ուսուցչուհիները:

1919–ին, տարապրութենէ վերադառնալէ վերջ, Ազգային Միութեան եւ անոր նախագահ Տէր Ներսէս Քահանայ Թաւուշճեանի ջանքերով վերականգնուած էր Ազգային Հայկանուշեան վարժարանն ալ· բայց չուտով վրայ հասաւ ինքնապաշտպանութեան կռիւը եւ Այնթապի պարպումը, ու 1922–ին ընդմիշտ փակուեցաւ մեր պատմութեան այս էջն ալ:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Գրեց՝ ՄԱՐԻԱՄ ՎԱՐԺՈՒՀԻ ՊՈՒՐՈՒՆՍԸԶԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Հիմնարկութիւն.— Այնթապու Ազգային Հայկանուշեան վարժարանը հիմնուած է 1877–ին, ձեռամբ Հոգելոյս Տ. Տ. Մկրտիչ Քէլֆսխէեանի, Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ (1871–1894): Առաջին դաստիարակը եւ տնօրէնը եղած է Սրմենակ Վարժապետ Պաղտասարեան՝ Երուսաղէմ ուսած, Հայկանուշեան վարժարանի մէջ աշխատած է 1877–1888 թուականը իբրեւ տնօրէն, ապրին պարպեւած է աստուածամախ պարկեշտ աղջիկները:

Ուսուցիչներ

Թիւ 1 Սրմենակ Վարժապետ Պաղտասարեան (Այնթապցի Պաղտասարեան գերդաստանին անդրանիկ զաւակը):

Թիւ 2 Օրիորդ Տիգրանուհի Պօչիկէնեան (Տիկին Ղալիկեան) ծնած 1870–ին, ուսում առած է Ազգային Հայկանուշեան վարժարանի մէջ՝ ուր պաշտօնավարած է իբրեւ տեսչուհի 1888–1893 թուականը: Ճանչցուած է «Տիգրանուհի Վարժուհի» անունով:

Թիւ 3 Օրիորդ Նարդուհի Նալպանտեան (Տիկին Տալօեան) ծանօթ՝ «Նարդուհի Վարժուհի» անունով· ծնած 1868–ին ուսած է Հայկանուշեան վարժարան, պաշտօնավարած է սոյն վարժարանին մէջ իբրեւ աւագ ուսուցչուհի 1883–1898 թուականը:

Թիւ 4 Օրիորդ Հայկանուշ Մանուչակեան (Տիկին Կ. Գուրյումճեան) ծնած է 1877–ին, իր ուսումը ստացած է Ազգային Հայկանուշեան Վարժարանի մէջ եւ ապա հատուածութեան մէջ պաշտօնավարած է 1894–1900 թուականը, յետոյ հինգ տարի աշխատած է Քիլիս՝ Ազգային Վարժարանը իբրեւ պատասխանատու ուսուցչուհի, ծառայած է նաեւ Հալէպ՝ Կիլիկեան, Հայկազեան եւ Մեսրոպեան վարժարաններու մէջ:

Թիւ 5 Փիլիպպոս Էֆէնտի Սարգիսեան (բնիկ Զէյթունցի) շրջանաւարտ Ռուս դիւղի (Կ. Պոլիս) Շահնազարեան ճեմարանէն, Հայկանուշեան Վարժարանը կառավարած է իբրեւ Տնօրէն, 1893–1898 թուականը, իրմով սկսած է Վարժարանի մէջ գծապրութիւնը, չարաղրութեան դասը եւ առեւտրական:

Թիւ 6 Օրիորդ Կիւլէնիա Մինասեան (Տիկին Ա. Ն. Նազար) ծնած 1877–ին եւ Մարիամ Ալաճաճեան (Տիկին Յ. Պուրունսըզեան) միասնաբար շրջանաւարտ Կ. Պոլսոյ Դպրոցասէր Տիկնանց Վարժուհինոցէն՝ ծառայած են Հայկանուշեան Վարժարանի մէջ 1897–1902 (97 եւ 98 թուականներուն Փիլիպպոս Էֆէնտիի տեսչութեան ներքեւ):

Թիւ 7 Օրիորդ Մարիամ Ալաճաճեան (Տիկին Յ. Պուրունսըզեան) ճանչցուած «Մարիամ Վարժուհի» անունով ծնած Այնթապ 1878–ին, նախնական ուսումը ստացած է Հայկանուշեան, իսկ երկրորդական ուսումը՝ Կ. Պոլիս՝ Դպրոցասէր Տիկնանց Վարժուհինոցը, պաշտօնավարած է 1896–1915 թուականը Այնթապ՝ Ազգային Հայկանուշեան Վարժարան՝ զոր կառավարած է իբրեւ տեսչուհի 1902–1915 տարապրութեան սեւ թուականը. յետոյ Հալէպ չարունակած է պաշտօնավարել Այնթապու Կրթասիրաց Վարժարանի եւ Ամէնեան Վարժարանի մէջ մինչեւ 1946 թուականը: Իր յիսնամեայ կրթական աշխատանքին որպէս դնահատանք, Յորելենական հանդիսութիւն կատարուեցաւ 1946–ին Հալէպ՝ իր սանուհիներուն եւ համակիրներու աշխատակցութեամբ:

Թիւ 8 Օրիորդ Արշալոյս Ալաճաճեան (Տիկին Յ. Նաշալեան) ծնած 1881–ին շրջանաւարտ Հայկանուշեան Վարժարանէն ուր պաշտօնավարած է 1900–1907 թուականը, բայց ի առանդած դանազան դասերէ իր դլխաւոր ճիւղերը եղած են, ձեռագործ եւ առեւտրագրանք. շատ օդտակար եղած է իբրեւ օգնական տեսչուհի: Աշխատած է նաեւ Զոք–Մարդուանի Սիսուան Որբանոցը, նոյնպէս Պէյրութ՝ Էչմիձիյէ թաղի Ազգային երկսեռ Վարժարանին մէջ. յետոյ Հայֆայի Ազգային երկսեռ Վարժարանը:

Թիւ 9 Օրիորդ Արուսեակ Թախթաճեան (Տիկին Յ. Աբաթաեան) ծնած 1884–ին, շրջանաւարտ Հայկանուշեան Վարժարանէն, տարի մը Հալէպ Ազգային Վարժարան աշխատելէ յետոյ, պաշտօնավարեց Հայկանուշեան Վարժարան 1900–1911 դլխաւորաբար աւանդելով պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն յաջողակօրէն, աշխատած է նաեւ Հալէպ Ռիլիֆի Որբանոցը:

Թիւ 10 Օրիորդ Երանիկ Գապպէնճեան (Տիկին Վ. Պաստաճեան) ծնած 1885–ին, շրջանաւարտ Հայկանուշեան Վարժարանէն ուր պաշտօնավարած է 1899–1906. օգտակար եղած է աւանդելով մեծ մասամբ հայերէն լեզուի դասեր՝ մինչեւ դասարաններուն մինչեւ բարձրագոյն Ա. յետոյ պաշտօնավարած է նաեւ Հալէպ, Դամասկոս եւ Երուսաղէմի Ազգային վարժարաններուն մէջ:

Տիգրանուհի Պօշկէզկեհեան
(Տիկ. Ղազարոս Ղալիկեան)

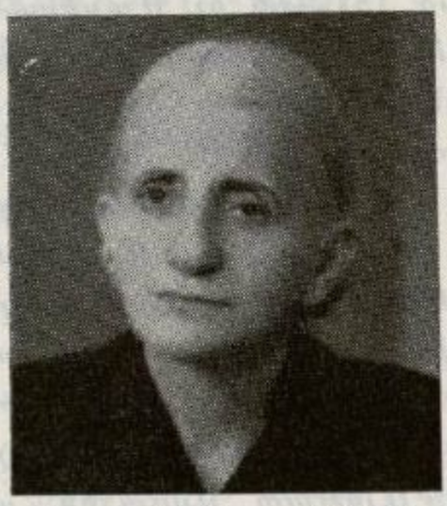

Երանուհի Գապպէնճեան
(Տիկ. Վահան Պասթաճեան)

Թիւ 11 Օրիորդ Ովաննա Մէչէֆճեան (Տիկին Ա. Աբուն) ծնած Այնթապ 1890–ին տարրական ու միջին ուսումը Հռիփսիմեանց Ընկերութեան Վարժարանի մէջ առնելէ յետոյ, Հայկանուշեան շարունակելով շրջանաւարտ եղած եւ հոն պաշտօնավարած է իբրեւ օգնական ուսուցչուհի 1905–1911. յետոյ Քիլիսի Ազգային Վարժարան՝ մէկ տարի իբրեւ պատասխանատու ուսուցչուհի:

Թիւ 12 Օրիորդ Սանդուխտ Այվազեան (Տիկին Ե. Պապամճեան) ծնած 1890–ին տարրական եւ միջին ուսումը Հռիփսիմեանց Ընկերութեան Վարժարանը ստանալէ յետոյ Հայկանուշեանի մէջ շարունակելով շրջանաւարտ կ՚ըլլայ եւ հոն կ՚աշխատի իբրեւ օգնական ուսուցչուհի 1905–1910: Վերցուցած է նաեւ ձեւագիտութեան դասերը:

Թիւ 13 Օրիորդ Սանդուխտ Առզուրեան (Տիկին Ս. Թավուշճեան) ծնած է 1892–ին, ուսումը ստացած է Հայկանուշ-

եան վարժարան՝ ուր պաշտօնավարելով իբր օգնական ուսուցչուհի 1906–1915 թուականը օգտակար եղած է տարրական եւ միջին դասարաններուն. տարաղբութեան Այնթապ մնալով թաղային վարժարանի մէջ չարունակած է ուսուցանել: Հալէպ՝ աշխատած է նաեւ Կիլիկեան, Կրթասիրաց եւ Մեսրոպեան վարժարաններու մէջ մինչեւ 1938 թուականը:

Վարժարանին Շէնքը.— *Ազգային Հայկանուշեան վարժարանը 1877–էն մինչեւ 1901 չարունակեց եկեղեցւոյ կից հին սրբատի մը մէջ, 1901–ին նոր փառաւոր սրահ մը չինուեցաւ հին եկեղեցւոյ տանիքին վրայ, Տիկին Լուսիա Գ. Ղազարեանի (Գալուստ Աղա Ղազարեան որ եկեղեցասէր եւ կրթասէր անձ մըն էր, խրախուսած էր իր տիկնոջը նորոգել Ազգկանց վարժարանը) ծախքով, այս սրահին ճակատը դրուած էր բարերարուհի Տիկին Լուսիա Գ. Ղազարեանի մեծադիր նկարը դեղեցիկ մեռաքսեայ ձեռագործով մը չրջանակուած, նոյնպէս սոյն պատին վրայ բեմին վերեւ (նկարին ներքեւ) կար սա վերտառութիւնը՝ ուղղեալ առ Հայ օրիորդն՝*

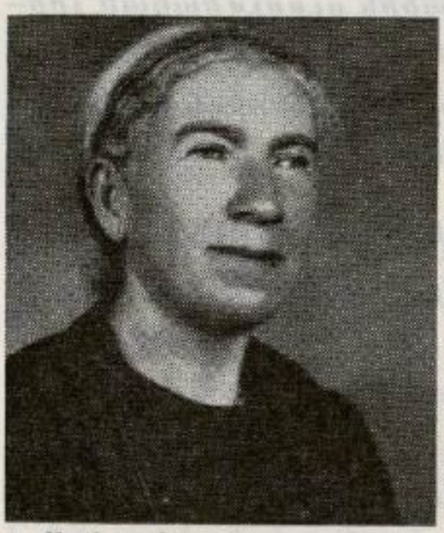

Սաֆրուխտ Աստուրեան
(Տիկ. Ս. Թավուգճեան)

«Ձարդ՝ վարդի է պարզ տերեւ
Սիրեա՛ դու զպարզութիւն
Եթէ վարդ ես արդարեւ»:

Սրահին չորս պատերը զարդարուած էին աշակերտուհեաց պատրաստած գծագրութիւններով եւ զարդադիր վերտառութիւններով, ինչպէս՝ Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն է: Ջանքը կը լրացնէ տաղանդի պակասը: Կամենալն է կարենալ: Ծանիր զքեզ եւայլն:

Վարժարանը ունէր Ծաղկոցի սրահ մը՝ հին եկեղեցին, հոն կը պահէր երեք հարիւր (300) փոքրիկ աղջիկներ 6–10 տարեկան իսկ վերի Նախակրթարանի սրահը 150–200 աղջիկներ 10–15 տարեկան:

Տարեկան Գործունէութիւն.— *Ազգային Հայկանուշեան վարժարանի վերամուտը կը սկսէր Սեպտեմբեր 1–ին եւ 10 ամիս չարունակելով կը փակուէր Յուլիս 1–ին, վարժարանը չաբաթը հինգ օր բաց էր, չաբաթ եւ կիրակի փակ էր:*

Վարժարանը սկիզբէն մինչեւ 1888 թուականը տարին մէկ հանդէս կուտար՝ ամավերջի մրցանակաբաշխութեան կամ վերկայականաց բաշխման հանդէս, իսկ Դպրոցասէրէն (Կ. Պոլիս) վերապարձող վարժուհիներ սկսան ամանորի հանդէսներ եւս

սարքել հոն, բացի արտասանութիւններէ եւ երգերէ, ընտանեկան, ընկերական եւ ազգային կեանքէ առնուած 4–5 արարով՝ չինիչ տուամներ կը ներկայացնէին աղջիկները (այս տուամները կը գրէր տեսչուհին՝ Մարիամ Վարժուհին որ կը բեմադրէր Արշալոյս Վարժուհին):

Թաղային Ծաղկոցները.— Ազգային Հայկանուչեան Վարժարանը հեռաւոր թաղերու մէջ եւս կը պահէր թաղային Ծաղկոցներ Թապագիանէ, Ռահաւի թաղ, Ալէյպէյի, Քիւրտ Թէփէ եւայլն: Վարժարանին տեսչուհին ամիսը մէկ անգամ կ'այցելէր այս ծաղկոցները՝ ուղղութիւն տալու համար վարժուհիներուն:

Ուսումնական Շրջանը.— Վարժարանին ուսումնական շրջանն էր իննը (9) տարի. աղջիկ մը կը մնար 3 տարի Ծաղկոցը, մէկ տարի նախապատրաստական, հինգ (5) տարի Նախակրթարան:

ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ
(ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆԻ ԲԱԺԻՆ)

Ա. Տարի

Պահեր շաբաթական

2 Կրօն, Հին եւ Նոր Կտակարանէն երեւելի դէմքեր, դէպքեր եւ ապօթքներ բերանացի:
5 Հայերէն, «Վարժութիւն Մանկանց» անունով չարք մը հայերէնէ դասընթացքի, Ա. տարի:
3 Թուաբանութիւն, գումարում եւ հանում, դրաւոր ու բերանացի, հարիւրաւոր թիւերով:
1 Պատմութիւն, երեւելի դէպքեր Հայկազանց եւ Արշակունեաց:
1 Աչխարհագրութիւն, բնական երեւոյթներ:
1 Իրազ. համառօտ բացատրութիւն մարմնի, կենդանիներու, բոյսերու:
2 Գիր, մեքանով գրելու վարժութիւն:
1 Գծագրութիւն, քարէ տախտակի վրայ պինդերու վարժութ.:
2 Երգ, մանկական երգեր:
1 Առենամարզանք, պարզ ոտանաւորներ, քառեակներ եւն. արտասանել:
8 Ձեռագործ, Խարճ հիւսելու սկզբնաւորութիւն:

Բ. Տարի

2 Կրօն, Հին Ուխտի պիրքով:
5 Հայերէն, Բ. «Վարժութիւն Մանկանց»:

3 Թուաբանութիւն, չարունակութիւն՝ դումարում, հանում, պիւսակ, (Տարրական Թուաբ. Գավաֆեան):
2 Պատմութիւն, Հայկազանց եւ Արշակունեաց պատմութիւն:
2 Աշխարհագրութիւն Ասիա քարտէսով:
1 Իրաց. համառօտ կենսաբանութիւն եւ բուսաբանութիւն:
2 Գիր, հասարակ գիր:
1 Գծագրութիւն, թուղթի վրայ գծերու վարժութիւն:
2 Երգ, ազգային երգեր, մաղթանքներ:
1 Առենամարզանք, չարունակութիւն նախորդ տարուան:
8 Ձեռագործ, չարունակութիւն խարճի եւ սկզբնաւորութիւն ասեղնագործ տանթելի եւ Այնթապու նագըշ:

Գ. Տարի

2 Կրօն, եկեղեցական առարկաներ, եկեղեցի, հաւատամք:
5 Հայերէն Գ. վարժութիւն, սկիզբ չարադրութեան եւ վերծանութեան:
3 Թուաբանութիւն, Միջին Թուաբանութիւն, Գավաֆեան, չորս գործողութիւն ամբողջ թիւերով եւ տասնորդական կոտորակ:
2 Պատմութիւն, Մարզպանք, Բագրատունիք, Ռուբինեանք, արեւելեան հին ազգեր:
2 Աշխարհագրութիւն, Եւրոպա, Ափրիկէ:
1 Իրաց. կանոնաւոր մարդակազմութիւն:
2 Գիր, չարունակութիւն նախորդ տարուան, գլխագրերու վարժութիւն:
1 Գծագրութիւն, օրինակներէ ընդօրինակելով գծելու սկսիլ:
2 Երգ, ազգային երգեր, մաղթանքներ:
1 Առենամարզանք, արձակ կամ ոտանաւոր արտասանել:
8 Ձեռագործ, չարունակութիւն նախորդի աւելի բարդ օրինակներ, սկզբ. պրօտէի, քանավէլա եւ Այնթապու նագըշով նուրբ փորձեր:

Գ. Տարի

2 Կրօն, Աւետարանի ընթերցում:
5 Հայերէն, գրաբարի սկզբնաւորութիւն, աշխարհաբար հաւաքածոյ, չարադրութիւն:
3 Թուաբանութիւն, Բարձրագոյն Թուաբանութիւն, Գավաֆեան, չորս գործողութեան խնդիրներ:
2 Պատմութիւն, Ծոյն եւ Հռովմայեցիք:
2 Աշխարհագրութիւն, Ովկիանիա եւ Ամերիկաններ:
1 Իրաց. ընդարձակ կենդանաբանութիւն, բուսաբանութիւն:
1 Գիր, չարունակութիւն, գլխագրեր եւ զարդագրեր:

1 Գծագրութիւն, օրինակներ մեծցնելով գծել:
2 Երգ, չարունակութիւն նախորդ տարիներու եւ չարականներ:
1 Բարոյագիտութիւն, մարդոց իրաւունքը եւ պարտքը եւայլն:
1 Վերծանութիւն, թերթերէ եւ գիրքերէ հատուածներ վերծանել:
1 Ձեւագիտութիւն, գալէնաէրի մեթոտով չափաւորութիւն, կազապարներ գծելու սկսիլ:
1 Առենամարզանք, արձակ կամ ոտանաւորներ արտասանել:
8 Ձեռագործ, թաւիշի եւ բհհեղի վրայ մետաքսով եւ ուլունքով գործեր, պրօտէ եւայլն:

Ե. Տարի

2 Կրօն, չարունակութիւն Աւետարանի, եկեղեցական պատմ.:
5 Հայերէն, ղրաբարի չարունակութիւն, աչխարհաբար եւ շարադրութիւն:
3 Թուաբանութիւն, չարունակութիւն Բարձրդ. Գալաֆեանի, կոտորակները, համեմատութիւն եւայլն:
2 Պատմութիւն, միջին դար, նոր դար եւ ժամանակակից:
1 Աչխարհագրութիւն, բնական աչխարհագրութիւն:
2 Բնագիտութիւն, ջուր, օդ, լոյս, ելեկտրականութիւն եւայլն (Ալեքսան Պէզճեանի գիրքէն):
1 Գեղագրութիւն, Զարդագիր:
1 Գծագրութիւն, չարունակութիւն նախորդ տարուան:
2 Երգ, չարունակութիւն ազգային երգերու եւ չարականներ:
1 Բարոյագիտութիւն, չարունակութիւն նախորդ տարուան:
1 Վերծանութիւն, թերթերէ ու գիրքերէ ընթերցում եւ վերլուծում:
1 Ձեւագիտութիւն, չարունակութիւն, գալէնաէրի մէթոտ, չրջագծեատներ ձեւելու փորձեր:
1 Առենամարզանք, արտասանութիւններ եւ երբեմն ալ ինքնագիր չարադրութիւններ կարդալ:
8 Ձեռագործ, չարունակութիւն, մետաքսէ նուրբ գործերու պանագան:

Ծանօթութիւն.— Երբեմն տարի եղաւ որ աղջիկներուն բակըսուած էր օմանեերէն և անգլիերէնի դասաւանդութիւն, բայց հետեւեալ տարուան հոգաբարձութիւնը աւելորդ նկատելով այդ լեզուները՝ ընդհատել տուած է, սակայն տարագրութենէն երեք տարի առաջ սկսուած էր աւանդուիլ անգլիերէն լեզուն չարունակաբար:

Հոգաբարձութիւն.— Հայկանուչեան վարժարանը կ՚ունենար միշտ իր հոգաբարձական կազմը՝ ընտրուած Ազգային քա-

ազգական ժողովոյ կողմէ, իր գլուխը ունենալով քահանայ հայր մը՝ նախագահ: Նախագահներ եղած են Արժ. Արժ. Տ. Մովսէս Քահանայ Ժամկոչեան, Տ. Կարապետ Քահանայ Կիւլեխլեան, Տ. Մեսրոպ Քահանայ Տէմիրճեան, Տ. Ներսէս Քահանայ Թավուգճեան, Տ. Գարեգին Քահանայ Պօղարեան՝ որոնցմէ ոմանք եւս բարձրագոյն կարգի կրօնի դասը աւանդած են: Աշխարհական անձնաւորութիւններէն եղած են հոգաբարձուներ որոնք մեծ դեր կատարած են՝ օգնելով ազգկանց դաստիարակութեան գործին, կ'արժէ անոնցմէ յիշել՝ Նիկողոս Նազարէթեան, Գալուստ Ղազարեան եւ որդի Յակոբ Ղազարեան, Արմենակ Վարժապետ, Վահան Քիւրքճեան, Կարապետ Եաղսըզեան, Գրիգոր Քիւթիւքեան, Գէորգ Թօփալաչեան, Մովսէս Գապանճեան, Սարգիս Պ. Նազարեան, Հրանտ Սիւլահեան, Ղազարոս Ղալիկեան, Գրիգոր Լէյլէկեան:

Պաշտօնէութիւն.— Նախակրթարան եւ իրեն կից Մաղկոցի մէջ ամէն տարի կային 12–13 մնայուն ուսուցչուհիներ, 4 այցելու դասատուներ (Նախակրթարանի) 2 տնտեսուհիներ մաքրութեան հսկելու: Այս պաշտօնէութեան ամսական վճարուած դումարը կ'ըլլար 8–9 օսմ. ոսկի: Պաշտօնեաները տասը ամսական միայն կը ստանային, արձակուրդի երկու ամիսները անվճար կը մնային:

Վարժարանի Հասոյթի Աղբիւրները.— Ազգային Հայկանուշեան վարժարանը հիմնուած օրէն, տարեկան յատկացում ունեցած էր որոշ դումար մը Ազգային Պանդոկէն նոյնպէս ունէր աշակերտուհեայ տարեկան կրթաթոշակը որուն ամենէն բարձրը գրեթէ կէս օսմանեան ոսկի ու երբեմն ալ քիչ մը աւելի, իսկ նուազագոյնը՝ տարեկան 12½ դահեկան (այս տաճն օսմանեան ոսկին ալ կ'արժէր 127½ դրչ. ընթացիկ դրամ) որ կը դանձուէր չաբաթական մէկ (1) մէթալիքով (դպրոցական տասը ամիսը 40 չաբաթ հաշուելով, 40 մէթալիք կը դանձուէր որ հաւասար էր 12½ դրչ.ի: Իսկ վերջին տասնեակ մը տարիներուն՝ տարին կը պոյտնար 10–12 օսմանեան ոսկի:

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑՈՑԸ

7:30– 8:00 *Աղօթք, Բարոյախօսութիւն եւ Սկզբունք.*
8:00– 8:45 *Ա. Պահ.*
8:45– 9:30 *Բ. Պահ.*
9:30– 9:45 *Զբօսանք.*
9:45–10:30 *Գ. Պահ.*
10:30–11:15 *Դ. Պահ.*
11:15–12:45 *Կէսօրեան ճաշի պահ եւ Զբօսանք.*
12:45– 1:00 *Երգ եւ Ներկայութեան ճշտում (ընդհ. աշակերտուհիք կ'երթէին).*
1:00– 1:45 *Ե. Պահ.*
1:45– 2:30 *Զ. Պահ.*
2:30– 2:45 *Զբօսանք.*
2:45– 3:30 *Է. Պահ.*
3:30– 4:15 *Ը. Պահ.*

Երեկոյեան արձակում ժամը 4:30–ին (քառորդ ժամ պատրաստութիւն, Աղօթք):

Հայկանուշեանը Տարագրութենէն Վերադարձէն Ցետոյ.— *1919 տարուան Մայիսին եղաւ վերադարձը. Ազգային Միութեան նախագահ՝ Արժանապատիւ Տ. Ներսէս Քահանայ Թաւուզճեանի խրախոյսովն ու հոգածութեամբ կը վերականգնի Հայկանուշեանը: Այնթապի ինքնապաշտպանութեան եւ ամրակոծման շրջանին աշակերտուհիները կը փոխադրուի Հալըճեան Որբանոցը՝ որուն վրայ կուգան աւելնալ Հայ-Բողոքական աշակերտուհիները: Այս շրջանին տնօրէնուհիները վարեց Նշան Էֆէնտի Պալեօզեան, իսկ Արժանապատիւ Տ. Գաբրիէլին Հայր Պօղարեան որ նախորդ շրջաններուն Հայկանուշեանը այնքան խնամարկած էր, այս շրջանին եւս Վարժարանին հին շրջանաւարտուհիներու՝ Տիկին Հռիփսիմէ Թօփճեանի (ծն. Միւրէքեան), Օրիորդ Հայկուհի Կիւլէսէրեանի (Տիկին Գ. Արզուեան) եւ այլոց հետ վարեց խնամակալութեան նախագահուհիները, ասոնց միացան մի քանի ապպասէր աիկնայք որոնցմէ մին էր Տիկին Վ.Հանոյէ Ա. Թիւթիւնճեան: Քաղաքական խլրտումներ եւ Այնթապու պոյամարտը կը խափանեն վերակենդանացած կրթական գործը 1922–ին:*

Վարժարանիս Երջանաւարտուհեաց Հասարակական Կեանքը.— *Հայկանուշեան շրջանաւարտուհիք եղած են բարեպաշտ, ազգասէր, աշխատասէր եւ անուանապէտ, տիպար Հայ մայրեր. ասոնցմէ շատեր ալ ծառայած են իբրեւ ուսուցչուհի Այնթապ՝ նոյնպէս շրջակաները Քիլիս, Հալէպ, Իսկէնտէրուն, Զորք-Մարզուան, Ամանոս, Ալպիսթան եւայլն. Հայկանուշեանը գրեթէ վարժուհինոցի դերը կատարած է:*

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՈՒՀԻՆԵՐԸ

(Արմենակ Պաղտասարեանի և Մարիամ Պօղոսեանի շրջանաւարտուհիները)

1882

Զմրուխտ Նազարէթեան
Եփրուհի Նազարէթեան
Խանըմ Շիրինճեան
Մարիամ Շիլյակոբեան
Երանիկ Սիւլահեան
Խանըմ Գրաճեան

1883

Նարգուհի Նալպանտեան
Մաքրուհի Ապէճեան
Ովաննա Տէմիրճեան
Սէյտէ Տէմիրճեան
Եսթեր Զէմպէրճեան
Ովաննա Գալճեան
Զարուհի Մխճեան
Մաքրուհի Պէրպէրեան
Մարիամ Պաղտոեան
Հռիփսիմէ Տէր Մելքոնեան

1884

Տիգրանուհի Պօշկէզկնեան
Անիցա Նազարեան
Մարիամ Բանճալեան
Հռիփսիմէ Պաղտասարեան
Մարիամ Ապէճեան
Փառանձեմ Կէսիկեան
Լուսիա Նազարեան
Ֆէրիտէ Բիչաքճեան
Ֆլօրէնճա Տէր Մելքոնեան
Ֆէրիտէ Տէմիրճեան
Մարիամ Պէնիլեան

1885 ԿԱՄ 1886

Իսկուհի Պաղտասարեան
Ովսաննա Սապոնճեան
Ֆէրիտէ Պասթաճեան
Կիւլէնիա Թէճիրեան
Ովսաննա Թէճիրեան

(Տիգրանուհի վարժուհիի շրջանաւարտները)

1888

Ովսաննա Պաղտոեան
Խաթուն Փոսթալճեան
Ովսաննա Տէօքմէճեան
Անիցա Էքմէքճեան
Անիցա Նազարեան
Եփրուհի Նազարեան
Հէտիէ Ափաչեան

1889

Զարուհի Սիւլահեան
Կիւլէնիա Քէչիչեան
Խաթուն Պէրպուտեան
Զարուհի Պասթաճեան
Ովսաննա Գրաճեան
Մէրիէ Թէրզիպաշեան
Մէրիէ Եապուջեան
Ֆէրիտէ Անտանեան
Հռոմ Պաղտոեան

1890

Եղսա Թախթաճեան
Վարդուհի Բանճալեան
Մարիամ Պօյաճեան
Եսթեր Սահակեան
Կիւլէնիա Թէճիրեան
Հայկանուշ Քիւրքճեան
Տիրուհի Տէրպալեան
Մարիամ Տէյիրմէնճեան
Սուլթան Ճէպէճեան
Զարուհի Գաբահէօղեան
Աննիկ Մամմանեանճեան
Ովսաննա Պէնլեան

1892

Մարիամ Ալաճաճեան
Հայկանուշ Մանուչակեան
Կիւլէնիա Մինասեան
Մարիամ Իշճեան
Ափրաքսի Գազանճեան
Եփրոս Համալեան
Տուտու Ապէճեան
Զարուհի Էքմէքճեան
Եղիսա Քէօչկէրեան
Ովսաննա Կուզուկեան
Ովսաննա Ճանիկեան
Ովսաննա Թօփուզեան
Լուսիա Խաչատուրեան

(Փիլիպպոս Սարգիսեանի շրջանաւարտուհիները)

1893

Անիցա Սիւլահեան
Մերիէ Նազարեան
Հայկանուշ Թէրզիպաշեան
Զարուհի Համի Ապաեան
Զարուհի Մանուչակեան
Զարուհի Եազըճեան
Վարդիկ Սերոբեան
Մէննուշ Թախթաճեան

1894

Լուսնթագ Գազանճեան
Մարիցա Պարսումեան
Մաքրուհի Պէրճիքլեան
Հռիփսիմէ Սիւլահեան
Մերիէ Թօսթանեան
Սրբուհի Համալեան
Ազաւնի Պէհեան
Սիրանուշ Թիւթիւնճեան
Տիգրանուհի Սիւլտահեան
Ափաքսի Ճէպէճեան
Եփրուհի Պագդալեան
Ափաքսի Թօփճեան

1895-ի ջարդերուն պատճառաւ այդ տարի դպրոցը չէ բացուած: Իսկ Մարիամ եւ Կիւլէնիա վարժուհիներ 1898-էն սկսեալ աշխատելով առաջին շրջանաւարտները տուած են 1899-ին, որոնք են հետեւեալները.

1899

Ափրուսեակ Թախթաճեան
Երանիկ Գազանճեան
Վերգինէ Նազարէթեան
Հռիփսիմէ Մուրէքեան
Ափմէնուհի Պօյաճեան
Զարուհի Տէմիրճեան
Համեստուհի Նալբանտեան

1900

Արշալոյս Ալաճաճեան
Լուսնթագ Տէմիրճեան
Սիրա Թախթաճեան
Նուրիձա Պէրպուտեան
Վիկթոր Կուզուկեան
Թահէլ Քէօչքէրեան
Աբաքսի Մաթոսեան
Աբմէնուհի Բանճարճեան
Ազնիւ Մահսէրէճեան

1901

Զարուհի Գալուստեան
Մարի Այվազեան
Սիրանոյշ Պիլէմճեան
Սիրանոյշ Անտոնեան
Զարուհի Մխիթէքեան
Սիրա Մուսաեան
Մարիամ Շիլյակոբեան
Անիձա Իմէքեան
Զարուհի Աչըգեան
Աբմէնուհի Համալեան
Նէկտար Փօլուսաճեան

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՀԱՑԿԱՆՈՒՇԵԱՆԻ 1902–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

Ա. կարգ, ձախէն ա՛ջ — Արուսեակ Նիգիպեան, Էլիզա Պապա Գէորգեան, Լուսնթագ Թահիրեան, Մարիամ Վարժուհի, Մարիամ Կիւլտալեան, Էլիզա Սիւլահեան։

Բ. կարգ, ձախէն ա՛ջ — Մարիամ Թաշճեան, Ազնիւ Մոմճեան, Սաթենիկ Թագպեան, Անիձա Խաբաճեան, Թահել Եաղուպեան։

(Մարիամ Վարժուհի Ալաճաճեանի (Պուրուճսըզեան) շրջանաւարտուհիները)

1902

Սաթենիկ Թագպեան
Թահել Եաղուպեան
Լուսնթագ Թախթաճեան
Ազնիւ Մոմճեան
Արուսեակ Նիգիպլեան
Էլիզա Սիւլահեան
Անիձա Խաբաճեան
Էլիզա Պապագէորգեան
Իսկուհի Էֆլէկեան
Մարիամ Կիւլտալեան
Մարիամ Թաչճեան

1903

Մերիյէ Եաղճեան
Վարդուհի Գարամանուկեան
Ովաննա Պէրպուտեան
Տիգրանուհի Պարսումեան
Շուշան Անթրէյիքեան
Լուսաբեր Տ. Ղազարեան
Սաթենիկ Տ. Ղազարեան
Ագնիւ Տէմիրճեան
Կիւլէնիա Փօլուսաճեան
Վերգինէ Իփէքեան
Էլիզա Եաղուպեան
Մերիյէ Մագասեան
Արուսեակ Պալեօզեան

1904

Զապէլ Գապպէնճեան
Մարիամ Սահակեան
Տիգրանուհի Թիւթիւնճեան
Արուսեակ Շամէեան
Սաթենիկ Շամէեան
Մերիյէ Սերոբեան
Սիրանույշ Իշխանխոսեան
Նուարդ Կուզուկեան
Տիրուհի Պէքճարեան
Զարման Նազարէթեան
Նուբիա Նալպանտեան

1905

Ովաննա Մէյիֆէճեան
Սանդուխտ Տաւօեան
Սանդուխտ Այվազեան
Խաթուն Մերնիկեան
Մարի Թինքճեան
Հայկուհի Կիւլէսէրեան
Իսկուհի Սիփինճեան
Կիւլէնիա Տէմիրճեան
Նուբիա Նալպանտեան
Անիա Նազարեան
Լուսիա Ապէճեան

ՀԱՑԿԱՆՈՒԵՆԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1905–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ

Ուսուցիչներ, նստած՝ ձախէն աջ — Օր· Արշալոյս Ալաճաճեան (Տիկ· Ց· Նազալեան), Օր· Արուսեակ Թահրաճեան, Օր· Մարիամ Ալաճաճեան, Օր· Երանիկ Գապպէնճեան (Տիկ· Վահան Պապթաճեան)·

1906

Սանդուխտ Ատուրեան
Սանդուխտ Լէյլէկեան
Սանդուխտ Փիլաւճեան
Ագնիւ Նիզիպլեան
Աբգէնուհի Պաղտոեան
Թահմիզ Նալպանտեան
Սաթենիկ Թախթաճեան
Զարուհի Տ· Սարգիսեան
Անիա Տարըտէօլիւեան
Տիգրանուհի Կիւլհիւզեան
Նուարդ Ազրիրեան
Վերժին Պէքճարեան
Վիքթոր Պէրէճիքլեան

ՀԱՑԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1908–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ

1908

Հրանուշ Թախթաճեան
Արուսեակ Տէմիրճեան
Մերիմէ Պետիկեան
Սանդուխտ Եաղուպեան
Սանդուխտ Աբելանեան
Պայծառ Պժեան
Սիրաբիւր Չէրչեան
Արուսեակ Տ. Սարգիսեան
Հայկանուշ Սահակեան
Անիճա Նազարէթեան

1909

Էլիզա Այվազեան
Հռիփսիմէ Իսկէնտէրեան
Կարինէ Կիւլէսէրեան
Եփրուսի Մակարեան
Մարիամ Պժեան
Լեւոնիկ Թախթաճեան
Ճլօրէննա Կիւլէսէրեան

1910

Լուսիա Ղազարեան
Լուսաբեր Սարգիսեան
Սիրանոյշ Ճիլէրճեան
Սիրանոյշ Փիլաւճեան
Ագնիւ Մոմճեան
Ենովա Մոմճեան
Մերիմէ Մոմճեան
Եփրոս Մուրատեան
Մերուժ Չէքիճեան
Մարիամ Չէրչեան

1911

Արմէնուհի Մահսէրէճեան
Մարիամ Խիճեան
Մարիամ Թօփալաչեան
Էլիզա Պօղոսեանեան
Էլիզա Տէմիրճեան
Երանիկ Տ. Ղազարեան
Սանդուխտ Ապէճեան
Էլմաս Ամմիեան
Նարդուհի Տէյիրմէնճեան
Մարիցա Աբելանեան
Ագնիւ Ճարուխիւնեան
Արուսեակ Պաղտասարեան

1912

Մարիամ Մանուչակեան
Երանիկ Թախթաճեան
Արուսեակ Առաքելեան
Մերիմէ Մերթախանեան
Հայկանուշ Ապասըզեան
Սիրվարդ Թապազեան
Ագնիւ Աբրահամեան

1913

Անիճա Տէյիրմէնճեան
Արմէնուհի Տէյիրմէնճեան
Մաքրուհի Քիւթիւքեան
Զապէլ Սապօնճեան
Ովաննա Սապօնճեան
Ովաննա Գասապճեան
Եսթեր Բարսեղեան
Արուսեակ Տէյիրմէնճեան
Արուսեակ Գայմագամեան
Արուսեակ Խճճեան
Վերգինէ Օրուլլեան
Վարդանոյշ Իսկէնտէրեան
Մարի Գասմաճեան
Եւփիմէ Նիգիպլեան
Ազնիւ Տ. Սարգիսեան
Էլիզա Ազճաեան
Նուարդ Ճարուքիւնեան
Մերիյէ Տ. Պետրոսեան

1914

Սիրանոյշ Էլէյճեան
Մարի Ղալիկեան
Լուսաբեր Պուրունարցեան
Լուսաբեր Տէմիրճեան
Լեւոնիկ Պայրնարեան
Արաքսի Քիրազեան
Զապէլ Մոմճեան
Նեկտար Պօչկէզենեան
Նուրիցա Ճինիկէօզեան
Ալիս Ամմիեան
Լիա Թօփալեան
Իսկուհի Մամճեան
Հռիփսիմէ Տավօեան
Ադաւնի Եաղուպեան
Պէաթրիս Անտիկեան
Լուսիկ Թիւթիւնճեան
Արաքսի Ճարճեան
Սիրանոյշ Լեւոնեան
Ովաննա Թախթաճեան
Ռեբեկա Տէմիրճեան

1915

Մարի Հինտօեան
Անիճա Իփէքեան
Լուսիա Էքմէքճեան
Վիքթոր Գրաճեան
Մերուժ Եաղուպեան
Լեւոնիցա Վանոեան
Ազնիւ Տ. Ղազարեան
Նուրիցա Սէմէրճեան
Մարի Սիւլահեան
Ալիս Մանուչակեան
Սիրանոյշ Միրճանեան
Ազնիւ Այվազեան
Արեգնազ Տ. Արսէնեան
Հռիփսիմէ Պէքեարեան
Լեւոնիկ Սթամպօլեան
Թահել Գօնտուրաճեան
Լուսին Անտիկեան
Լուսաբեր Գալուստեան

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1913–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ
Մարիամ Վարժուհի նստած կեդրոնը

ԾԱՆՕԹ.— 1882—1915–ի շրջանին, Հայկանուշեան ունեցած է տարիներ, որոնք շրջանաւարտ չեն ունեցած, հետեւաբար այդ թուականները չեն յիշատակուած:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ*

ԳՐԵՑ՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Վարդանեան Կրթարան, որ Ազգային Վարժարանի հետ կը դրաւէր բացառիկ դիրք մը Անթէպի կրթական դաշտին վրայ՝ որպէս երկրորդական վարժարան (Հայ Սfուլ) իր ջամբած հայեցի, առողջ ու կենսարար դաստիարակութեամբ, ունի բուսական հին պատմութիւն մը, որ իր մշուշոտ ծագումով մեզ կը տանի 1858 թուականին, լուսաւորեալներու ու խաւարեալներու պայքարի շրջանին: Յարութիւն Խալֆա Կիւլէսէրեան իր ընկերներով նախաձեռնութիւնը կ՚ունենայ հիմնելու թանգարան անունով ընկերութիւն մը որ կը կառավարուէր 24–նեբու ընդհանուր ժողովով մը: Այս ընկերութեան ականաւոր անդամներն էին՝ ի միջի այլոց, Տէր Մովսէս Քահանայ Ժամկոչեան, այլ անուամբ Աւետիք Վարժապետ, Գէորգ Սիւլահեան (Ճելօք Ամմի) հայրը Յանօթ Հրանտ Էֆէնտի Սիւլահեանի, Յաչէր Պօղարեան՝ հայրը Տէր Գաբրիէլին Քահանայի, Կարապետ Նազարեան, Գէորգ Պէտիրեան, Պետրոս Պաղթաճեան եւ Դր. Տաղլեան եւ այլք:

) Վարդանեան կրթարանի պատմութիւնը պատրաստելու համար մեր ձեռքին տակ ունեցած ենք տպեալ «Տետեկագիր Առաջին Երջանի 1882–1888» եւ թիւ մէկ Տետեկագիրը Վարդանեան Երջանաւարտից Միութեան՝ տպուած կ. Թ. Գալէճի տպարանէն 1914–ին: Նոյնպէս հաւաստիացոր տեղեկութիւններ քաղուած Տ. Գաբրիէլին Քահանայ Պօղարեանի, Ա. Ն. Նազարի, Բարսղէն Աթոռակից կաթողիկոսի, Փառէն Եպիսկոպոսի յօդուածներէն եւ տարեց Վարդանեանցիներու բերանացի յուշերէն: Բաց ասոնք, յօդուածագիրը 8 տարի ուսանողական լման շրջան մը բոլորած է Վարդանեանի մէջ 1897–1905 եւ 4 տարի ալ պաշտօնավարած է հոն 1906, 1908, 1909, 1910 որպէս ուսուցիչ նախակրթարանի առաջին տարին, ապա որպէս Ֆրանսերէնի ուսուցիչ երկրորդական վարժարանին մէջ: Ծ. Ե.

Այս «Թանգարան» ընկերութեան* նպատակն էր երիտասարդութեան (տաճկախօս) հայերէն սորվեցնել գիշերային վարժարաններու միջոցով:

1863–ին՝ կիրակոս Բ. Կաթողիկոսի օրով վերոյիշեալ ընկերութեան անունը փոխուած է «Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն» կոչումին:

Իսկ 1867–ին Վարպանեան Ուսումնասիրաց Թանգարան Ընկերութիւն անունով մկրտուած է այս կրթական միութիւնը, Վարպանանց տօնին առիթով սարքուած այն պատմական հանդէսին մէջ, որուն պատրաստութեան ու կազմակերպման գլխաւոր ապրակը հանդիսացած է Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ:

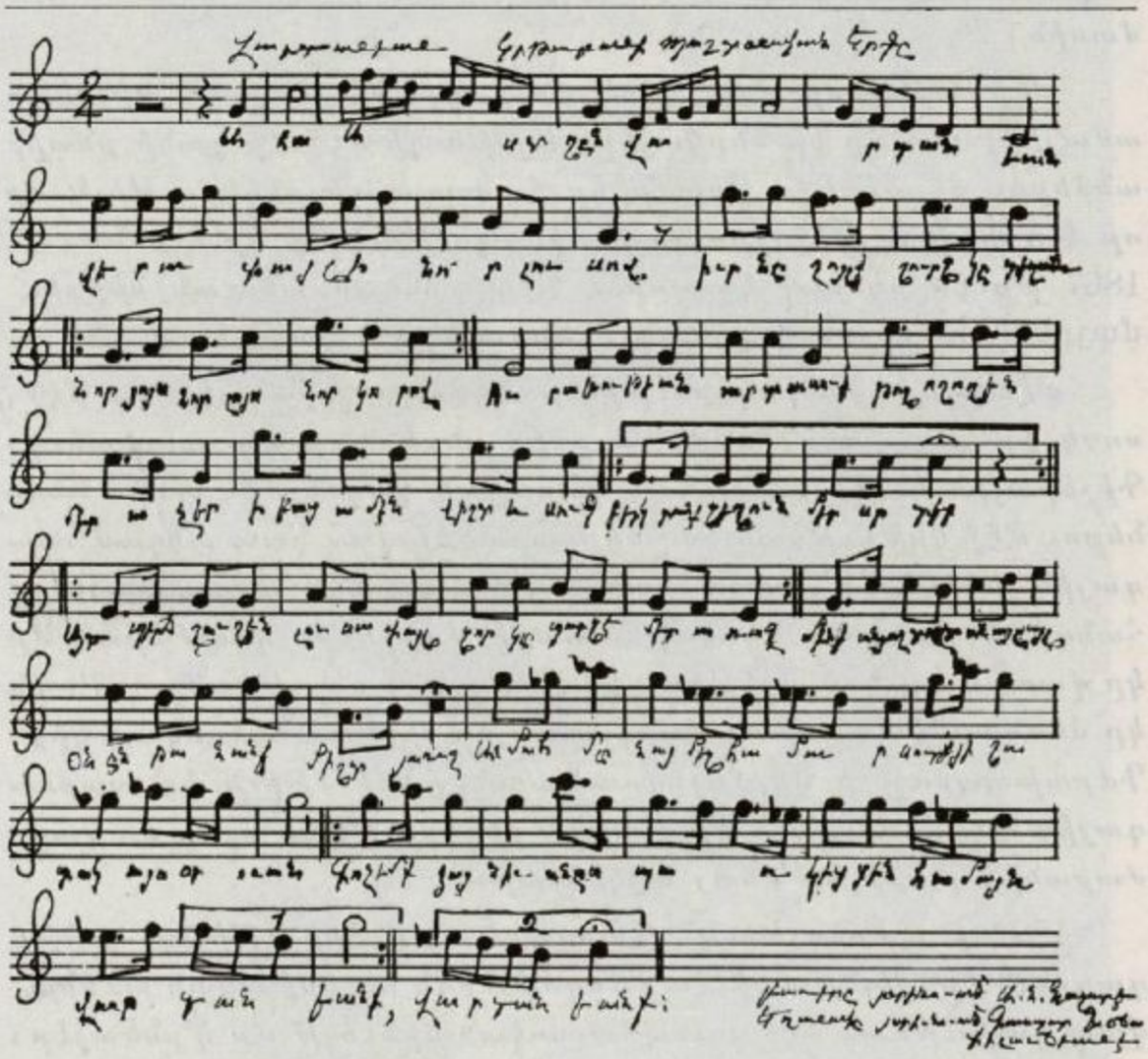

Վարպանանց Մեսրոպեան Սանուց Դպրոցը կը բացուի 1874–ին, երեսուն աշակերտներով, աշակերտի գլուխ երկու մէճիտ տուրք թոշակով, Ներսէսեան Ազգային Վարժարանի սենեակներէն մէկուն մէջ:

*) Թանգարան Ընկերութեան պատմութիւնը տես առանձին: Ծ. Խ.

Այս դպրոցը ընդհատումէ մը յետոյ իր նոր ձեւին ու տարազին տակ, 1882–ին կը բացուի Ազգային Վարդանեան Կրթարան անունով, Տուզճու Թորոսին տունը, Հայ Եկեղեցւոյ թաղին մէջ եւ ազգային բարերար, բնիկ Աչոտցի վաճառական Աղա Գալուստ Ղազարեանի դրամական կարեւոր ու անձնուէր օժանդակութեամբ ու պրն. Վահան Քիւրքճեանի տնօրինութեամբ: Ուրախ ենք մեծապէս որ հիմնադիր տնօրէն Վահան Քիւրքճեան, ազգանուէր, բազմավաստակ դրող ու ամենուն ծանօթ մտաւորական առաջնորդը, իր դեղեցիկ դրիչով մեզի կը նկարագրէ Վարդանեանի* բացման պարագաները:

Վարդանեան Կրթարանի առաջին չրջանի տեղեկագրին յառաջաբանը գալափար մը կուտայ հիմնադիրներուն նպատակին մասին:

«Մի այնպիսի ժամանակ, ուր դրեթէ ամբողջ Կիլիկիա ամայի դաշտ մը կը ներկայէր, Այնթապի մէջ մի քանի ընտիր անձերու ձեռնարկութեամբ կը հաստատուի ընկերութիւն մը որ 4–5 տարուոյ միջոցին կազմակերպութիւն մը կը ստանայ եւ 1867 թուէն սկսեալ կը դործէ Վարդանեան անուան ներքեւ՝ մայրենի լեզու եւ կրթութիւն ծաւալելու նպատակաւ:

«Վարդանեան ընկերութիւնը համեստ չրջանակի մը մէջ, սոսկ իր ներքին ոյժերու չնորհիւ ընդերկար կը յարատեւէ: Գիշերային եւ կիրակնօրեայ դասարան կազմելով, չափահասներու մէջ կրթութեան ճաչակ տարածելով եւ չատ անգամ ազգային եկեղեցին օտար ոտնձգութեանց դէմ պաշտպանելով հանդերձ, 1874–էն սկսեալ 5 տարի մանչերու վարժարան մը կը վարէ և Ն. Նազարէթեան Էֆէնտիի աչակցութեամբ 1879–ին կը ձեռնարկէ հոյակապ վարժարան մը չինելու եկեղեցւոյ կից: Դժբախտաբար ի վերջոյ դրամական անձկութիւն եւ պարագայից դժուարութիւն կը չլատեն ընկերութեան ոյժը եւ վարժարանին չէնքը կը մնայ անկատար:

1882–ի տարեդլխուն՝ Վարդանեան Ընկերութիւնը դրեթէ դադրած էր: Այնթապի Հայ ժողովուրդն ալ կրթական ամենավատ կացութեան մէջ յուսահատական երեւոյթ մը կ'ընծայէր:

«Վարդանեան Ընկերութիւնը այս պահուն նոր յաչողեցաւ

---

*) Տես այս վարդապետական դրութիւնը Յուշերու բաժնին մէջ:

Վարդանեան Ընկերութիւնը նպատակ ունեցած է, առեն մը, հայ իգական դաստիարակութեան գործին նուիրել իր ուշադրութիւնը, բայց դէպքերու եւ պարագաներու բերումով փոխած է իր նպատակը եւ բացած է մանչերու վարժարանը, Վարդանեան անունով ծանօթ: Ծ. Ց.

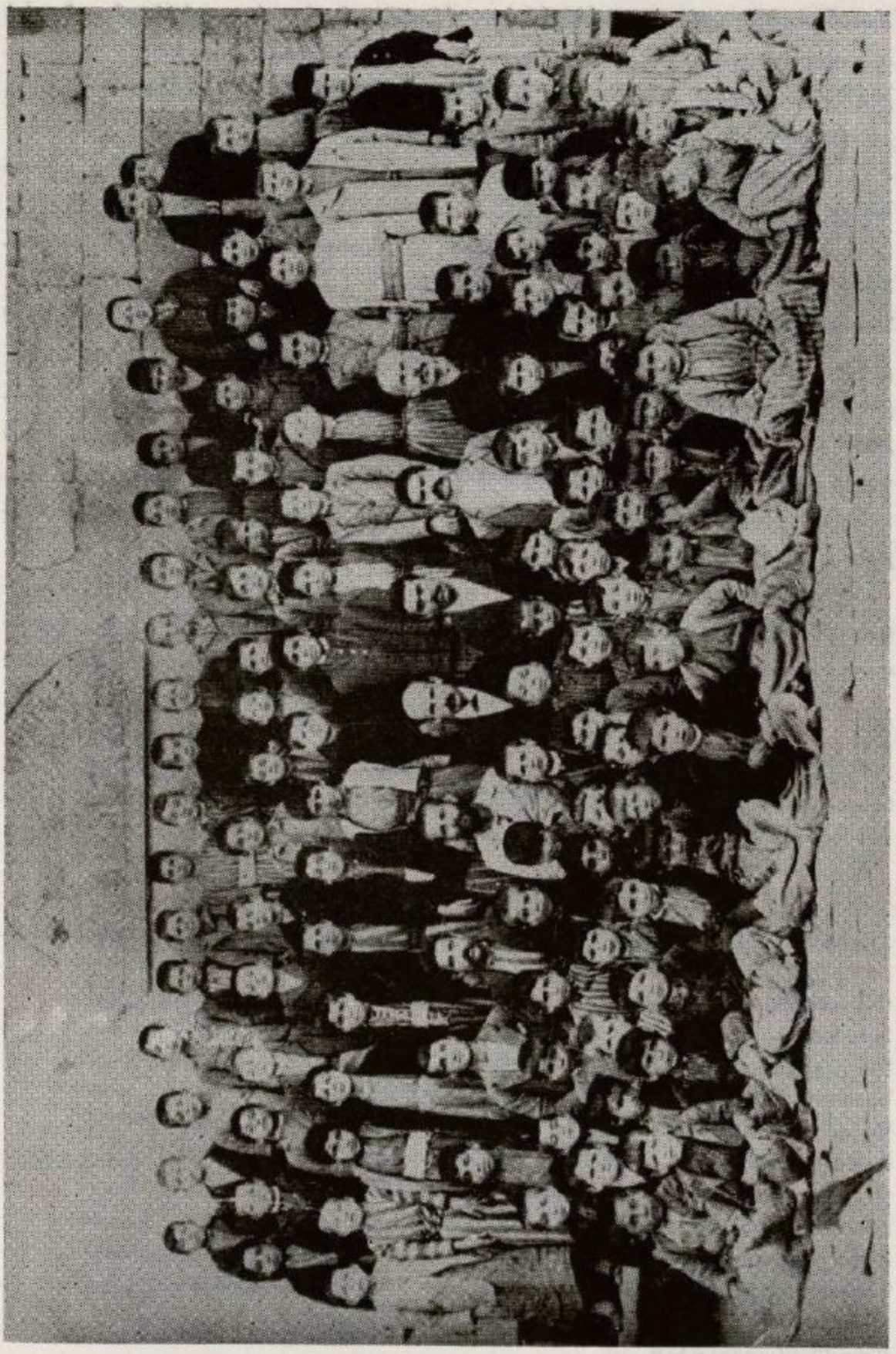

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐՈՒՆ, 1898–ԻՆ

Մէջտեղը նստողներ՝ ձախէն աջ — Զօլագ Ներսէս, Գրիգոր Թաւուգեան (Տէր Ներսէս), Ա· Ն· Նազար, Սարգիս Թիւրապեան (*Նահատակ*), Պերճ Մոմճեան (Տ· Սահակ), Մովսէս Գազանճեան, Գասպար Փիլաւճեան·

մասնաւոր աշակերտութիւններ ձեռք բերել եւ դէպի մասնակի պէտք մը լրացնելու համար՝ հաստատուեց Վարդանեան կրթարանը, որ վեց տարուան չարունակութեամբ, 1888–ին կ՚ընծայէ Ազգին՝ վեց ընթացասարաններ»:

Վերոյիշեալ վեց ընթացասարաններուն անուններըը կը գտնենք այս տեղեկագրին մէջ:

1· Աբալանեան Վարպետուհի, 2· Ղազարեան Թորոս՝ յայտնի վաճառական, 3· Մոմճեան Պերճ՝ (Տէր Սահակ Քահանայ, նահատակուած), 4· Նազարէթեան Արմենակ՝ հանրածանօթ խմբագիր ու գրող — Ա. Ն. Նազար, 5· Սիւլահեան Հրանտ՝ յայտնի բեմասաց, ազգային գործիչ եւ Լիբանանի երեսփոխան, 6· Քիւրքէլեան Թաթուլ՝ յայտնի գրող, յեղափոխական գործիչ, կախազանի դատապարտուած:

Ընթացասարաններու ամբողջական ցանկը պիտի տանք ուրիշ էջի մը վրայ:

Հոս կ՚արժէ արտագրել կրթական յայտագիրը, որ թանկագին տպրիւր մըն է վարժարանին ներքին կացութեան, կազմակերպութեան, ուսուցիչներուն եւ բարերարներուն մասին:

ԿՐԹԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ (1882–ին)

Վարդանեան կրթարանը կը հետեւի կեդրոնական Վարչութեան Ուսումնական Խորհրդոյ ընդհանուր հրահանգաց: Ուսմանց ընթացքը հինգ տարուոյ սեւոզութիւն կ՚ունենայ հետեւեալ կերպով:

Ա· ՏԱՐԻ

Հայերէն·— Աչխարհաբար քերականութիւն, թարգմանութիւն աչխարհաբարէ ի թուրքերէն, շարադրութիւն:
Օսմաներէն·— Վարժութիւն ընթերցման եւ ուղղագրութեան:
Ֆրանսերէն·— Ծանօթութիւն տառերու եւ բառերու:
Անգլիերէն*·— Նոյնպէս:
Կրօնագիտութիւն·— Պատմութիւն Հին Կտակարանի:
Պատմութիւն·— Ազգային:
Աչխարհագրութիւն·— Քաղաքական:
Ուսողութիւն·— Թուաբանութիւն տեսական:
Բնական Գիտ·— Համառօտ բնագատմութիւն:
Բարոյագիտութիւն·— Քաղաքավարութեան հրահանգներ:
Գեղագրութիւն եւ Գծագրութիւն·—
Երաժշտութիւն·—
Մարմնամարզութիւն·—

Բ· ՏԱՐԻ

Հայերէն·— Գրաբար քերականութիւն, թարգմանութիւն յաչխարհաբար, պարզ շարադրութիւնք:
Օսմաներէն·— Ուղղագրութիւն, թարգմանութիւն:
Ֆրանսերէն·— Թարգմանութիւն, վարժութիւն գրուցատրութեան:

Անգլիերէն·— *Նոյնպէս*։
Կրօնագիտութիւն·— *Նախնական Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, Պատմութիւն Նոր Կտակարանի*։
Պատմութիւն·— *Օսմանցւոց եւ Հին Ազգաց*։
Աշխարհագրութիւն·— *Օսմանեան պետութեան*։
Ուսողութիւն·— *Թուաբանութիւն գործնական*։
Բն· Գիտութ·— *Մարդակազմութիւն, Առողջաբանութիւն*։
Բարոյագիտ·— *Ընկերական պարտաւորութիւնք*։
Գեղագրութ· եւ Գծագրք·—
Երաժշտութիւն·—
Մարմնամարզութիւն·—

Գ· ՏԱՐԻ

Հայերէն·— *Վերլուծութիւն, Վերծանութիւն Հին եւ Նոր Մատենագրաց*։
Օսմաներէն·— *Քերականութիւն, Շարադրութիւն*։
Ֆրանսերէն·— *Քերականութիւն, Թարգմանութիւն*։
Անգլիերէն·— *Նոյնպէս*։
Կրօնագիտ·— *Կրթական Քրիստոնէական*։
Պատմութիւն·— *Միջին դարու*։
Աշխարհագր·— *Բնական եւ Աստղաբաշխական*։
Ուսողութիւն·— *Գրահաշիւ*։
Բն· Գիտութ·— *Կենդանաբանութիւն*։
Բարոյագիտ·— *Անձնական պարտաւորութիւնք*։
Գեղագրութ· եւ Գծագրք·—
Երաժշտութիւն·—
Մարմնամարզութիւն·—

Դ· ՏԱՐԻ

Հայերէն·— *Գրագիտութիւն, Շարադրութիւն*։
Օսմաներէն·— *Վերծանութիւն Մատենագրաց*։
Ֆրանսերէն·— *Վերծանութիւն, Շարադրութիւն*։
Անգլիերէն·— *Նոյն*։
Կրօնագիտութ·— *Պատմութիւն Հայ Եկեղեցւոյ*։
Պատմութիւն·— *Նոր Ազգաց եւ ժամանակակից*։
Քաղ· Տնտեսութ·— *Տարրական դիտելիք*։
Բն· Գիտութիւն·— *Բնագիտութիւն*։
Ուսողութիւն·— *Երկրաչափութիւն*։
Իրաւագիտութ·— *Սկզբունք Օսմանեան Օրինաց*։
Գեղագրութ· եւ Գծագրք·—
Երաժշտութիւն·—
Մարմնամարզութիւն·—

Ե· ՏԱՐԻ

Հայերէն·— *Գրագիտութիւն, Վերծանութիւն Հին եւ Նոր Մատենագրաց, Շարադրութիւն*։
Օսմաներէն·— *Վերծանութիւն, Խմբագրութիւն պաշտօնական գրութեանց*։
Ֆրանսերէն·— *Գրագիտութիւն*։
Անգլիերէն·— *Նոյն*։

Պատմութիւն·— *Քաղաքակրթութեան եւ իմաստասիրութեան:*
Իմաստասիրութ·— *Տարերք Հոգեբան·, Տրամաբան· եւ Բարոյագիտական:*
Իրաւագիտութ·— *Շարունակութիւն Օսմանեան օրինաց, Ազգ· Սահմանադիր·*
Վաճառականութ·— *Համարակալութիւն:*
Բն· Գիտութ·— *Տարերք երկրաբ· եւ Բնալուծութեան:*
Գեղագրութ· եւ Գծագրք·—
Երաժշտութիւն·—
Մարմնամարզութիւն·—

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ԴԱՍԱՐԱՆ*

*Հինգ տարուան ընթացքին կը յաջորդէ վեցամսեայ տեւողութեամբ չըրջան մը, յորում աշակերտք կը պրպտին ընդհանուր կրթութեամբ եւ ատարտական քննութեանց ու առենախօսութեանց պատրաստութեամբ:***

ԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՄԱՐԶԱՆՔ

Շաբաթը մէկ ու կէս ժամ յատկացած է այս ընդհանուր կրթութեան, յորում աշակերտք տարբեր լեզուներով կ'արտասանեն գրուոր կամ բերանացի առենախօսութիւններ: Այս վարժութեան նպատակն է, ուղղել արտասերութեան, շարժմանց եւ ընդհանուր ոգեւորութեան մասին առենախօսելու թերութիւնը: Արտասանեալ բանախօսութիւնք կ'ընտրուին այլ եւ այլ հեղինակներէ:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐ

Շաբաթը մէկ ու կէս ժամ յատկացած է այս նպատակաւ, յորում աշակերտք քննիչ եւ քննելի խումբերու բաժնուած՝ կը հարցաքննեն զիրեար, քննիչ խումբէն նախապէս պատրաստուած Հարցարանի մը համեմատ:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԼՍԱՐԱՆ

Շաբաթը մէկ ժամ որոշուած է այս դործին: Աշակերտք հետզհետէ կը խօսին այլ եւ այլ բարոյական եւ դիտական նիւթերու վրայ:

---

*) *Եթէ մեր ձեռքին տակ ունենայինք Վարդանեանի վերջին տարիներու Մրցպրին մանրամասնութիւնները, վստահ ենք որ նորանոր ուսումներու յաւելումը պիտի գտնէինք հոն: Մարիամ Վարժուհի՝ Հայկանուշեանի ուսմանց Ծրագրին մասին գրած յօդուածին մէջ՝ յիշած է որ աղջկանց բարձրագոյն վարժարանի Ծրագիրը օրինակուած է մեծ մասով Վարդանեանի Մրցպրէն: Եթէ ասիկա իրողութիւն է, (մեծ հաւանականութիւն կայ որ այդպէս է), ընթերցողները կրնան աղօտ գաղափար մը կազմել Վարդանեանի Մրցպրին մասին քննելով Հայկանուշեանի Մրցպիրը:* Մ· Ե·

** ՄԱՆՕԹՈՒԻՒԻՆ·— վարժարանը ունի ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ մաս մ'ալ այն նորեկ ուսանողաց համար, որ չեն կրնար բնաւութիւն տալ Ա· կարգի դասուց հետեւիլու:

Աստղանիշով նշանակուած դասերը յառաջիկայ շրջանէն սկսեալ պիտի աւանդուին:

Նոր Ծրագրին մէջ անգլիերէնի տեղ ֆրանսերէն լեզուն կը գրաւէր գլխաւոր տեղը: Մ· Ե·

ՄԵՆՏՈՐ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ

(Առժամապէս դադարեալ)

Ազգային, բարոյական, ընտանեկան, պատմական եւ այլն խնդիրներ պարունակող հրատարակութիւն մ՚է մեծաւ մասամբ թուրքերէն գրուած: կարող ուսանողք կ՚աշխատակցին խմբագրութեան՝ որ վարժարանին Տնօրէնին յանձնուած է: Մենտոր կը ապուէր ի Կ. Պոլիս: Ստիպողական պատճառներ առ այժմ արգիլեցին անոր շարունակութիւնը: Այնքապի մէջ Մենտորի յատուկ տպարան մը հաստատելու համար կայս. կառավարութեան մօտ դիմումներ կը լինին:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱՐԱՆ

Մատղուկիւն կայ, եթէ նիւթական միջոցները ներեն, յատուկիկայ չրջանին աւելցնել երկու տարուան տեւողութեամբ մի դասարան եւս՝ հոգեւորականութեան պատրաստուիլ ցանկացող ուսանողաց համար: Այս դասարանը պիտի չարունակուի կեդ. կրօնական ժողովոյ հրահանգաց համեմատ եւ քաղաքիս կրօնական ժողովոյ հսկողութեան ներքեւ:

Այն աշակերտք, որ փափաք կը ցուցնեն եւ արգելիչ պատճառներ չունին՝ ապատ պիտի թողուին կրթարանի մի քանի դասերէն: Պիտի պարտաւորին ամէն առտու եւ երեկոյ ներկայ գտնուիլ Ս. Եկեղեցւոյ պաշտամանց եւ յատկապէս զբաղիլ հետեւեալ ուսումներով:

Ուսումն եւ մեկնութիւն Սուրբ Գրոց:
Վերածնութիւն եկեղեցական մատենագրութեանց.
Բարոյական դիտութիւնք.
Վարդապետութիւն Հայ Եկեղեցւոյ.
Կրթութիւն բեմբասացութեան հայերէն եւ թուրքերէն.
Եկեղեցական արարողութիւնք եւ երգեցողութիւնք:

ՓԱՂՈՒՄԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷ
ԸՆԴՀԱՆԵԼՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 1.— *Աշակերտ կ՚ընդունուի Յունուար եւ Օգոստոս ամիսներուն վերջը:*

2.— *Աշակերտը պարտի դոհացուցիչ քննութիւն տալ հետեւեալ ուսմանց մէջ:*

Հայերէն.— *կարդալ, գրել, խօսիլ:*
Օսմաներէն.— *կարդալ:*
Կրօնագիտութիւն.— *Մանր ուսմունք, Աղօթք:*
Պատմութիւն.— *Ծանօթութիւն գլխաւոր անձերու եւ դէպքերու:*
Թուաբանութիւն.— *Զորս գործողութիւնք:*
Իրաբանութիւն.— *Բացատրութիւն աստրկայից եւ երեւոյթից:*
Աշխարհագրութիւն.— *Բնական բաժանմունք երկրի:*
Գիր.—
Երգ.—

3.— *Ընդունելի աշակերտէն կը պահանջուի մի խոստմնագիր, յորում ծնողք կը ստորագրեն համակերպիլ կրթարանին կանոնաց՝ անխափան չարունակութեամբ մինչեւ աւարտական քննութիւն:*

4.— Նոյնպէս կը պահանջուի մի վկայագիր աշակերտի Տաներէցին ատորապրութեամբ, յորում նշանակուած լինի իր ծննդեան եւ մկրտութեան թուականը, առողջ եւ պատուաստուած ըլլալը եւ վարուց ու բարուց մաքրութիւնը:

5.— Մնազք կը վճարեն տարեկան երկու Օսմ. ոսկի: Դպրոցական գրքերը եւ բոլոր պէտքեր ձրիարար կը հոգացուին վարժարանէն:

6.— Նիւթապէս անկարող բայց ուշիմ եւ պարկեշտ ուսանողք կրնան ընդունուիլ թերի վճարումով մը, մինչեւ իսկ ձրի: Այսպիսիները չեն կրնար օգնութիւն առանալ վարժարանէն, եթէ ընդունուելէ յետոյ առաքելի բնթացք ունենան:

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

7.— Ամէն օր առաւօտեան ազօթքէն առաջ աշակերտք ներկայ պիտի գտնուին վարժարանը: Կիրակի եւ Տօն օրերն ալ Ս. Եկեղեցիէն անմիջապէս վարժարան գալով ներկայութեան առմաբին մէջ նշանակուելէ վերջ կրնան մեկնիլ: Յապաղմունք կամ բացակայութիւնք ներելի են միայն՝ կանխաւ առացեալ արտօնութեամբ կամ բանաւոր պատճառով մը:

8.— Աշակերտք վարժարանին մէջ պարտին հայերէն խօսիլ, միմեանց հետ սիրով վարուիլ եւ բարեկարգութիւն պահել:

9.— Աշակերտ մը առանց կառավարիչի հրամանին չ'կրնար տարբեր դրացում ունենալ:

10.— Աշակերտք պարտին բոլոր պաշտօնէից հետ մասնաւոր յարգանօք վարուիլ: Խստիւ կը պատժուին անոնք որք կը թերանան այս մասին: Վարժարանին կամ պաշտօնէից նկատմամբ ո՛եւէ դիտողութիւն պէտք է հաղորդել Տնօրէնին կամ Ուսուցչական ժողովին:

11.— Աշակերտք վարժարանին մէջ եւ ամենուրեք պարտին մարմնոյ եւ հագուստի մաքրութեան հոգ տանիլ, քաղաքավար եւ պարկեշտ ըլլալ եւ պատուարեր ընթացից եւ ընկերութեանց մէջ միայն գտնուիլ:

12.— Աշակերտներէ կը պահանջուի յատկապէս, իրենց ծնողաց հետ ամենայն անկեղծութեամբ վարուիլ եւ առանին կենաց մէջ ճշմարիտ դրպրոցականի մը պայմանները ցուցնել:

13.— Ուսուցչական ժողովը միջոցներ կը գործածէ արդիապէս դիտնալու ամէն աշակերտի բարոյական կացութիւնը դպրոցի մէջ կամ այլուր:

14.— Վարժապետը կը պատժէ հետեւեալ միջոցներով՝

Ա. Օրագրութեանց աննպաստ վկայութիւնք:
Բ. Տնօրէնէն առանձին խրատ:
Գ. Տնօրէնէն հրապարակաւ խրատ:
Դ. Յանդիմանութիւն:
Ե. Ոտքի վրայ մնալ:
Զ. Ձբօսանքէ զրկուիլ:
Է. Ընկերութենէ զրկուիլ:
Ը. Մնոզացը դժգոհութեան նամակ:
Թ. Արտաքսուիլ:

15.— Վարժարանը կը պատուէ հետեւեալ միջոցներով՝

Ա. Օրագրութեանց նպաստաւոր վկայութիւնք:
Բ. Դասատուէն բարեմիտ առանալ:

Գ. Տնօրէնէն մասնաւոր դիմում:

Դ. Տնօրէնէն հրապարակաւ դիմում:

Ե. Պատուանիշ առանալ:

Զ. Ուսուցչական ժողովէն գոհունակութիւն:

Է. Մասնաւոր ընծայ:

Ը. Ծնողաց գոհունակութեան նամակ:

Թ. Հրապարակական մրցանակ կամ խաչանշան:

16.— Ո՛չ ոք, բաց ի պաշտօնեաններէն, հոգաբարձութեան անդամներէն եւ Հոգեւոր հայրերէ, չէ կարող մտնել վարժարան առանց մասնաւոր արտօնութեան:

17.— Օրագրութիւնք չպարթը մի անգամ նկատողութեան կ'առնուին Ուսուցչական ժողովէն՝ ի տնօրինութիւն:

ԺԱՄԱՆԱԿԱՑՈՑՑ, ՓՈՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՐՁԱԿՈՒՐԴ ԵՒ ԱՅԼՆ

18.— Վարժարանին ամենօրեայ բացումը, փակումը եւ դասախօսութիւնները կը լինին ժամանակացոյցի մը համեմատ զոր Ուսուցչական ժողովը կը պատրաստէ: Ճաշի, դրօսանքի եւ հանդիստի համար օրը երեք ժամ դադար կը տրուի:

19.— Աշակերտք կերակուրնին միասեղ կը բերեն եւ չեն կրնար ճաշի համար մեկնիլ վարժարանէն:

20.— Աշակերտք Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան տօներուն կը խոստովանին եւ խմբովին կը հաղորդուին կառավարչի հսկողութեամբ:

21.— Մարտ ամսէն մինչեւ Հոկտեմբեր ամէն չորեքշաբթի օր, միջօրէէն երեք ժամ յետոյ աշակերտք պատյտ կը կատարեն զբօսավայր մը:

22.— Տարին երկու անգամ մասնաւոր քննութիւն կը լինի Յունուարին եւ Յուլիսին, ուր փափաքող ծնողք եւ այլ անձինք կրնան ներկայ գտնուիլ: Յուլիսի վերջը կը կատարուի Պարզեւատրաշխութեան հանդէսը, յորում հրապարակաւ կը կարդացուի նաեւ, իւրաքանչիւր աշակերտի դասուց եւ վարուց միջին աստիճանը:

23.— Շրջանաւարտները կը քննուին Ուսուցչական ժողովէն՝ ամէն ուսմանց խնդիրներու Հարցաբանի մը վրայ: Այս քննութեան կը հրաւիրուին կրօն. եւ Թագ. Մորհրդոյ անդամք եւ ուրիշ ձեռնհաս անձինք:

24.— Շրջանաւարտ աշակերտք կը ստանան վկայական, եթէ օրինական թերութիւն մը չունենան: Այս վկայականաց մէջ կը նշանակուի աստիճանը ուսմանց գանագան ճիւղերուն մէջ: Կարդութեան հիմ կը բռնուին ատարտական քննութեանց նիշերը եւ ամբողջ շրջանի մասնաւոր քննութեանց միջին թիւերը:

25.— Բաց ի Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան դադարներէն որք կը տեւեն մէկ–մէկ շաբաթ, կը արուի ամառուան արձակուրդ մը, որ կը սկսի Յուլիսի 20–ին եւ կը վերջանայ Սեպտեմբեր 1–ին:

ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

26.— Վարժարանին վերին հսկողութիւնը կը վերաբերի Վարդանեան Ընկերութեան Ընդհ. Ժողովին որ ամէն տարի կ'ընտրէ մի Հոգաբարձութիւն ըստ Հիմնական կանոնադրոյ* ընկերութեան (Յօդուած ԺԷ.):

(*) Վաւերացեալ Յունուարեան Տորիդոյ Ազգային կեդրոնական վարչութեան: (Նիստ ԺԸ: 26 Յուլիս, 1884):

27.— Վարժարանին նիւթական պիտոյից կարգադրութիւնը, մատակարարութիւնը եւ պաշտօնէից հսկողութիւնը Հոգաբարձութեան կը վերաբերի: Վարժարանը չունենալով մի հաստատ եկամուտ՝ Հոգաբարձութեան պարտքն է Ընդհանուր ժողովոյ առաջարկած հիմանց վրայ ելից ու մտից հաւասարակշռութիւնը պահել, հասոյթի աղբիւրներ դտնելով աւելի՝ քան թէ ծախքը զեղչելով:

28.— Վարժարանը ունի մի Տնօրէն, մի Ընդհանուր Կառավարիչ, երիք Դասատու, չորս կրկնիչ եւ այլեւայլ Դասատուներ: Այսպէս, պաշտօնէից թիւը կը տարբերի ըստ հարկին 10–էն մինչեւ 15:

29.— Հոգաբարձութեան որոշմամբ պաշտօնեաներէն մի քանին Տնօրէնին հետ կը կազմեն Ուսուցչական ժողովը, որ կը վարէ Տեսչութեան յատուկ գործերը, կը հսկէ վարժարանին բարեկարգութեան, աշակերտաց զբաղման եւ կանոններու անթերի գործադրութեան:

ԲԱՐԵՐԱՐՔ ԵՒ ՀԻՄՆԱԴԻՐՔ

Վարդանեան կրթարանի բարերարներն են՝ Մեծ. Տեարք Նիկողոս Նազարէթեան եւ Գալուստ Ղազարեան, որք ի սկզբանէ անոի Ընկերութեան եւ Վարժարանին նուիրած են բարոյական ու նիւթական հզօր աջակցութիւն:

Իսկ հիմնադիր կոչուելու իրաւունք ունին Տեարք՝ Գալուստ Ղազարեան, Խաչատուր Պօղարեան, Յովհաննէս Եաղուպեան, Վահան Քիւրքճեան, Յակոբ Թէրզիպաշեան:

Իր նիւթական յարատեւ օգնութիւններով Հիմնադիր–Հոգաբարձութեան կ'ընկերանայ նաեւ Տիար Գրիգոր Եաղուպեան:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅՈՒՅԱԿ ՊԱՇՏՕՆԷԻՑ

Ի սորեւ կը նշանակուին, թէ՛ այն ուսուցիչք որք երբեմն պաշտօնավարած են թէ անոնք որ կը չարունակեն ի նմին:

Արժ. Տ. Կարապետ Ս. Վ. Փափազեան, Արժ. Տ Մովսէս Քահանայ Ժամկոչեան, Արժ. Տ. Ղեւոնդ Քահանայ Տ. Նահապետեան, Արժ. Տ. Ներսէս Քահանայ Պօյաճեան:

Տեարք՝ Ա. Աբեղեան, Ա. Մարաշլեան, Ա. Յարութիւնեան, Ա. Սէլեան, Գ. Պօղոսեան, Դ Փիլավճեան, Դանիէլ Էֆէնտի, Ե. Տ. Ղազարեան, Հ. Գալանճեան, Ղ Տիրատուրեան, Մ. Պրակճեան, Մ. Սէլեան, Մ. Պապայեան, Մ. Անթոքի, Մ. Գնաճեան, Մ. Պատմաճեան, Յ. Ախտուրեան, Յ. Թէրզիպաշեան, Յ. Սվաճեան, Ն. Սիմոնեան, Ռ. Հէքիմեան, Սիւլէյման Էֆէնտի, Ս. Եաղուպեան, Վ. Քիւրքճեան, Փ. Սարգիսեան:

Առաջին չրջանէն յետոյ երբ տնօրէնը, Վահան Քիւրքճեան կը մեկնի Այնթապէն՝ անոր կը յաջորդեն իր հաստատած տանեբէն ոմանք, որոնք վարժարանին կրթական մակարդակը բարձրը կը պահեն մեծ նախանձախնդրութեամբ: Վարդանեանի հինգերորդ տարուան ընթացաւարտներէն նախկին ուսուցիչ եւ այժմ հաշուակալ Պ. Վահան Պ. Պատմաճեան Ամման, Յորդանանէն, երկար նամակով մը ի միջի այլոց, կը գրէ հետեւեալ շահեկան տեղեկութիւնը այս փոխանցման չրջանի մասին:

«Տիար Վ. Քիւրքճեանի պաշտօնէ հեռանալէն ետք վար-

դանեանի տեսչութիւնը առանձնեց, Քիւրքճեանի օրով աւագ ուսուցիչ, Նիկողոս Գըլըճեան, որ տարի մը ետք, պաշտօնը ձրիգեց ու Պէյրութ դնաց բժշկութեան հետեւելու ամերիկեան Համալսարանին մէջ:

«Գըլըճեանի քաչուելով, Վարժարանի ներքին ու արտաքին վարչութիւնը ձեռքն առին առաջին երեք խումբի ընթացաւարտները: Ուսուցչական կազմը կը բաղկանար հետեւեալներէ՝ Սողոմոն Պասթաճեան՝ (այժմ Լոս Անճելէս) ուսուցչական ժողովի առենապետ, Արմենակ Նազարէթեան, Պերճ Մոմճեան, Մովսէս Գազանճեան, Սարգիս Թիւրապեան: Եւ առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել, որ վերոյիշեալ երեք խումբի ընթացաւարտները Այնթափի կրթական չարժումին եւ ազգային ուրիշ ձեռնարկներու մէջ, մեծ եւ չնորհաւորելի բաժին եւ դործունէութիւն մը ունեցած են մինչեւ 1915, տեղահանութեան տարին»:

Այս տողերը դրողին ուսանողութեան շրջանին (1897–1905) Վարդանեան կրթարանի ուսուցչական կազմուած էր մեծաւ մասամբ վերոյիշեալ անձերէ, որոնց մէջ ակնառու տեղ կը դրաւէր Ա. Ն. Նազար, դպրոցին տնօրէնը եւ հայերէնի, հայոց ու եկեղեցական պատմութեան աննման ուսուցիչը: Սարգիս Թիւրապեան որպէս յեղափոխական մը, հնչակեան դործիչ, 1898–ին Թուրք ոստիկաններէ ձերբակալուեցաւ մեր դասարանին մէջ ու տանն մը Այնթափի եւ ապա Հալէպի բանտին մէջ չարչարուելէ յետոյ հոգին աւանդեց հոն, թոքաբորբէ բռնուելով: Մովսէս Գազանճեան, որ կ'ուսուցանէր օսմաներէնն լեզուն, որուն տիրացած էր ինքնօդնութեամբ, յետոյ 1907–ին օսմաներէնի ուսուցիչ կարդուեցաւ Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճին: Իսկ Պերճ Մոմճեան (Տ. Սահակ Քահանայ) եկեղեցական սքեմ առանալով հեռացաւ Վարդանեանէն եւ պաշտօնավարեց Քիլիսի մէջ ու ազգային խոշոր ձեռնարկներու բերաւ իր կարեւոր նպաստը: Պ. Պերճ պերճախօս էր և ջերմ ազդասէր:

Առանց տեղը դրաւած էին, ապա՛յն, Վարդանեանէ ու Գոլէճէ շրջանաւարտ ուրիշ կարող ուսուցիչներ, ինչպէս Կարապետ Մուղամեան որուն մասին առանձին յօդուած մը կը դանըւի պատմագրքիս մէջ, Նազարէթ Ֆըստըղճեան, որ յետոյ որպէս փաստաբան վկայուելով՝ Հալէպի մէջ նուիրուեցաւ իր արուեստին ու ազգային դործունէութեան: Այնթափի հերոսական ինքնապաշտպանութեան վրայ հսկող Ազգային Մխութեան կարկառուն անդամներէն մին էր: Ունէինք նաեւ Յակոբճան Եաղուպեանը, Արմաչական, որ երկար տարիներ Փրանսերէ-

նի ուսուցիչ եղաւ։ Իսկ մեր կարդին դաս տուող կարողադոյն ուսուցիչներէն մին էր՝ Ֆրանսապէտ ու դրող Յարութիւն Արտալանեան, որուն Ֆրանսագիտութիւննէն մեծապէս օգտուած է այս տողերը գրողը։ Արտալանեան յետոյ (1907–1908–ին) պաշտօնավարեց Աւտանայի երկրորդական վարժարանին մէջ Տ. Մուշեղ Սերոբեանի օրով եւ Աւտանայի ու Կիլիկիոյ եղեռնէն մազապուրծ պրծելով ինքզինք գտաւ Նեղոսի ափերուն վրայ ուր աւետն մը խմբագրեց «Լուսաբեր» թերթը։ Հեղինակեց Ֆրանսերէն գիրքեր, Լէ Փաւնէ խորագրով։ Յակոբճան Եպտուպեանէ առաջ մեր Ֆրանսերէնի դասատուն եղած էր Պոլսեցի Արամ Լֆէնեան Թօփպաշուլեանը, որ մասնաւորապէս հրաւիրուած էր Այնթապ 1900–ին, Վարդանեանցիներու կողմէ, երազուած հայկական գոլէճին դասատուներէն մին ըլլալու։ Մէկ երկու տարուան փորձէն յետոյ, տեսնուեցաւ որ այսպիսի հսկայ գործ մը գլուխ հանելու համար աւելի լուրջ պատրաստութիւն եւ դրամագլուխ հարկաւոր էր։ Ուսոի Վարդանեանի Սանուց Ընկերութիւնը մեծ վճռականութեամբ գործի լծուեցաւ եւ քանի մը տարի վերջ՝ հիմը դրաւ Կիլիկեան Ճեմարանի, տնօրինութեամբ Փրոֆ. Արմենակ Զամիչեանի, Հարվըրտ Համալսարանէ չրջանաւարտ։ Փակագծի մէջ պէտք է յիշել որ Արմենակ Զամիչեան նախապէս Վարդանեանի աւագ ուսուցիչն էր եւ մեր պատմութեան սիրելի դասատուն, որուն մասին առանձին յօդուած մը կը գտնուի գրքիս մէջ։

Վարդանեանի ուսման ծրագիրը իր խորքին մէջ մնաց նոյնը, թէեւ տարիներու հոլովման ընթացքին ենթարկուեցաւ բարեփոխումներու։ Շեշտը կը դրուէր հայկական ուսումներու վրայ։ Ֆրանսերէնն լեզուին կը տրուէր առանձին ուշադրութիւն որպէս գործածական եւ առեւտրական կեանքի մէջ կարեւոր գործիք մը։ Վարդանեանի հետապնդած նպատակներէն մին էր նկարագրով բարձր, ազգային ոգիով սնած, զարգացած մըտքով, գործնական կեանքի մէջ յաջողելու պայմաններով օժտուած ընթացաւարտներ տալ ազգին։ Այս իսկ պատճառով է որ Վարդանեանի չրջանաւարտներէն մէկ կարեւոր տոկոսը հեռեւած է առեւտրական կեանքի։ Բաւական թիւով հրապարակագիրներ, թերթերու խմբագիրներ եւ ազգային ծառայութեան նուիրուած անձեր արտադրած է Վարդանեանը։ Կ'արժէ այս ցանկին մէջ յիշել, բացի առաջին տնօրէն Վահան Քիւրքճեանէ, որուն չունչը բացառապէս տաքցուցած է Վարդանեանցիներու սիրտը ազգասիրական պատգամներով, Ա. Ն. Նազարը, երկար տարիներ խմբագրապետ «Ազգ»–ի եւ «Պայքար»ի, Բարգէն Աֆեռակից Կաթողիկոսը, որ հանրածանօթ է

իր հեղինակած ընտիր հատորներով եւ ազգային մեծամեծ ծառայութիւններով, Շահէ Արքեպիսկոպոս Գասպարեան, Անթիլիասի Պզրեվանքին վերատեսուչը, Փաւէն Եպիսկոպոս Մելքոնեան «Հասկ»-ի դլխաւոր աշխատակիցներէն, Յարութիւն Ալպալեան՝ խմբագիր «Լուսաբեր»-ի եւ հեղինակ կարդ մը ֆրանսերէն դիրքերու, այս տողերը դրողը համեստ աշխատասէր մը եւ ծառայ Հայ գրի ու դրականութեան, նորերէն՝ Գրիգոր Պօղարեան՝ դրող ու դաստիարակ, Յ. Յ. Սարդիսեան՝ ծանօթ հրապարակագիր ու դաստիարակ, Մովսէս Սիփանցի, Գէորգ Պապօեան՝ հրապարակագիր եւայլն, եւայլն:

Վարդանեանի ուսումնական ծրագիրը Ամերիկեան Գոլէճի ծրագրէն տարբեր ըլլալուն հետեւանքով՝ անոր ընթացասարտներէն քիչեր մտած են Գոլէճ: Ճիշդ այս պատճառաւ 1902-ի աշնան ուսման ծրագրին մէջ մտցուցին, բացի ֆրանսերէնէ անպլիերէն լեզուն, զոր կ'աւանդէր Կարապետ Մուղամեան: Սակայն, ուսանողը առիթ ունէր մէկ տարի միայն հետեւելու անպլիերէնի: Այնպէս որ ան ընթացաւարտը որ կը փափաքէր գոլէճ մտնել ստիպուած կ'ըլլար ինքնօգնութեամբ կամ մասնաւոր դասատուէ մը դասեր առնելով պատրաստուելու Ամերիկեան Գոլէճի քննութեանց:

Ճիշդ այս դժուարութեան առջեւ գտայ ինքզինքս երբ 1905-ին գոլէճ մտնելու փափաքն ունեցայ: Մասնաւոր դասատուի մը տուած դասերուն համար վճարելու անկարող, որչեցի ինքնօգնութեամբ սորվիլ անպլիերէն լեզուն: 1905-ի աշնան առաջին տարիս էր Վարդանեանի մէջ՝ որպէս ուսուցիչ տարրական կարգերու: Դպրոցի ժամերէն դուրս՝ դիչերը խառնելով ցերեկին, սկսայ անպլիերէն սորվիլ բառարանի մը ու քերականութեան դիրքի մը օգնութեամբ: Կարգացի, իւրացուցի առաջին ընթերցարանէն (Ֆըրսթ Բիտըր) մինչեւ հինդերորդ ընթերցարանի մէջ բովանդակուած անդլիերէն բառերը, ասացուածքները, ոճերը, պատմուածքները: Երբ դժուարութեան մը հանդիպէի, կը դիմէի անգլիագէտ Հայ դասատու մը, եւ այսպէս կը լուծուէր լեզուագիտական կնճիռ մը: Սակայն, դիտեցի որ անդլիերէն բառերու հնչումը պէտք էր սորվիլ բնիկ Ամերիկացիէ մը, առանց որուն անկարելի պիտի ըլլայ տիրանալ լեզուին, մանաւանդ խօսակցական լեզուին: Բարեբախտաբար այդ օրերուն անպլիերէնի ձրի դասարան մը բացած էր իր տան մէջ, Մր. Պուֆհ, Մորմոն մխիթարը: Շարժառիթը հաւանօրէն մարդասիրութիւն էր: Սակայն, ինծի չէր կրնար ազդել անոր այդ նպատակը: Ուստի մեացայ

դասարանին: Երկու երեք դասէ յետոյ, Մր. Պուքհ ու ես այն եզրակացութեան յանդեցանք որ այս դասարանը ինծի համար յոյժ տարրական էր: Ես արդէն ձեռք բերած էի բաւական ճոխ պաշար մը՝ անգլիերէն լեզուի մէջ: Ազնիւ մխիթնարը յօժարեցաւ ինծի մասնաւոր դասեր տալ: Բախտս ժպտեցաւ ինծի նոյն առեն, երբ Մր. Պուքհի տան մէջ հանդիպեցայ ինծի տարեկից համակրելի Ամերիկացի երիտասարդի մը, Մր. Թհօրփ, որուն հետ մտերիմ բարեկամ եղանք: Այս երիտասարդին հետ սկսայ օրական մէկ երկու ժամ անգլիերէն խօսիլ: Միասին կը քալէինք յաճախ դէպի մեր այդին Լէյլէկ Տէրէի մէջ: Ճամբան մեր խօսակցութիւնը կ'ըլլար անգլիերէն լեզուով: Մր. Թհօրփ կը չահկը հնչումներս ու քերականական սխալներս: 1906–ին երբ ներկայացայ Ամերիկեան Գոլէճի նախագահին, անիկա չատ չքաջալերեց դիս, վախնալով որ Վարդանեանի ընթացատարտ մը, տգէտ անգլիերէն լեզուի մէջ, եւ անհատորդ՝ Գոլէճի հետապնդած կրթական այլ ճիւղերուն՝ պիտի չկրնար մտնել փրէշմէն կարգին մէջ: Պնդումներուս վրայ տեղի տուաւ: Այնուհետեւ սկսաւ քննութիւններու շարքը: Առաջին քննութիւնը, որ տուի, անգլիերէն լեզուի մէջ էր: Դասատուն էր Փրոֆ. Ճէյմի Մաթհոսեան որ Ամերիկայէն նոր եկած էր եւ քաջ անգլիագէտ էր: Ակնբիւ էր որ Գոլէճին տեսուչը իրեն պատուէր տրուած էր դիս խիստ քննութեան մը ենթարկելու: Մանրամասնութիւնը ուրիշ առիթի մը կը թողում: Սա բսեմ որ երեք ժամ տեւող սոսկալի քննութենէ մը յետոյ, Փրոֆ. Մաթհոսեան դարմանք յայտնեց որ Վարդանեանի չրջանառարտ մը այսքան լաւ համարութիւն ձեռք բերած էր անգլիերէն լեզուի թէ՛ գրականութեան ու թէ՛ խօսակցութեան դարձուածքներուն եւ հնչումներուն մէջ: Երբ յաջորդ առտուն ներկայացայ Գոլէճի տնօրէնին, դիս շնորհաւորեց եւ ինծի հրահանգ տուաւ որ քննութիւն անցնեմ նաեւ Գոլէճի վեցերորդ եւ հինգերորդ նախապատրաստական կարգերու բոլոր դասերուն մէջ: Իր հրահանգը լիուլի կատարեցի: Ֆրանսերէնս ու հայերէնս Գոլէճի մէջ տրուած դասերուն վերին կարգերուն համապատասխան էր: Պէտք էր որ կրկնէի Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեանի բնագիտութեան դասը: Այսպէս՝ առաջին անգամ ըլլալով Վարդանեանի չրջանառարտ մը քննութեամբ ընդունուած էր Գոլէճի փրէշմէն կարգը: Ինճմէ յետոյ մի քանի Վարդանեանի ուրիչ չրջանառարտներ ալ մտան Գոլէճ նախապէս անգլիերէնի մասնաւոր դասեր առնելով, և քննութեամբ ընդունուեցան փրէշմէն կարգը բայց անգլիերէնէ: Պէտք է հոս բսել որ փրէշմէն կարգ մտնելէ առաջ

ուսանողները դոնէ վեց տարի ուսած պէտք է ըլլան անգլիերէն լեզուն կանոնաւոր դասարաններու մէջ: Ա՛ս կը ցուցնէ թէ պատուարը որ քաչուած էր Վարդանեանի ընթացաւարտներուն ու Գոլէճի ընդունելութեան պայմաններուն մէջ խոչոր էր, չըսելու համար անանցանելի: Այդ պատուարը առաթուր ընելու համար անձնապէս բաւական չատ բան կորսնցուցած եմ քննութեան այդ երկու չաբաթներու ընթացքին ընդհանուր առողջութենէս: Այդպիսի աննպատակ պայմաններու տակ հետեւապէս Վարդանեանի Սանուց յաւերժական երազը եղած էր ազգային գոլէճ մը հաստատել Այնթապի մէջ զուտ հայերէն բարձրագոյն կրթութիւն մը տալու համար Այնթապի երիտասարդներուն: Այդ երազը իրականացած էր 1912–ին Կիլիկեան Ճեմարանի հաստատումով, որու մասին առանձին պիտի դրուի արդէն:

Պ. Յակոբ Գապպէնճեան Դամասկոսի մէջ յայտնի առեւտրական մը, որ Վարդանեանի 1903 տարուան չրջանաւարտներուն մէջ փայլուն դիրք մը գրաւած է, առանձին կերպով ուշադրութեամբ դծած է կենդանապիրը կարգ մը դասատուներու որոնք պաչտօնավարած են Վարդանեանի մէջ իր ուսանողութեան չրջանին:

Նոյնպէս Պ. Գրիգոր Պօղարեան յօդուածով մը տուած է կարգ մը մանրամասնութիւններ Վարդանեանի մասին: Ըստ մեր հմուտ աչխատակիցի հետաքրքրութեամբ՝ Վարդանեանի տեսուչները եղած են՝ Պ. Վ. Մ. Քիւրքճեանի հետանալէն յետոյ՝ հետեւեալները. Տոքթ. Եղիա Տէր Ղազարեան 1890–91, Նիկողոս Գըլըճեան՝ 1891–95, Արմենակ Նազար՝ 1896–1906, Նազարէթ Ճըլտըրլճեան՝ 1907–1910 Ճուլիս, Կարապետ Մուրատեան՝ 1911–1912, Արմենակ Զամիչեան (այցելու)՝ 1912–15:

Պէտք է աւելցնել հոս որ Վարդանեանի մէջ տեսուչները չէին վայելեր այն բացարձակ հեղինակութիւնը զոր ունին Ամերիկայի մէջ՝ դպրոցներու տեսուչներ: Վարդանեանի տեսուչը կը գործադրէր ուսուցչական ժողովին տուած որոչումները: Գոնէ մեր ուսուցչութեան չրջանին, 1906–1910, տեսուչը աւագ ուսուցիչի դերը կը կատարէր: Երբեմն դժուարութիւններ կը ծագէին այդ իսկ պատճառաւ: Կը յիչեմ, զոր օրինակ, 1909–ին դէպք մը որ կը լուսաբանէ այս կէտը: Ապրիլի գեղածիծաղ օր մըն էր: Ուսանողները փափաքած էին կէսօրէ ետք դպրոցական պաչտապնացութիւն մը կատարել՝ ուսուցիչներու ընկերակցութեամբ: Պաչտապնացութիւնը ժամանակացոյցի

մէջ որոշ տեղ մը եւ օր կը դրաւէր Ապրիլի վերջերը, Մայիս եւ Յունիս ամիսներուն: Բայց այդ ուրախաւէտ թուականը դեռ հասած չէր: Այս դաշտապնացութիւնը բացառիկ հանդամանք ունէր ուրեմն: Ուստի տղաք անհամաբար իրենց փափաքը յայտնած էին դասատուներու ամէն մէկին եւ բոլորին ալ հաւանութիւնը ստացած էին: Հետեւաբար անվարան կերպով դիմած էին դպրոցի տեսուչին, Պ. Նազարէթ Ֆըստըզճեանի, որ անխոհեմաբար թէ՛ ուսանողներուն եւ թէ՛ ուսուցիչներուն կամքին հակառակ, մերժած էր ուսանողներու փափաքը: Ուստի ուսանողական մանր ապստամբութեան մը դուռ բացած էր անոր ընդդիմութիւնը: Հակառակ իր յորդորներուն ու սպառնալիքներուն անդորրութիւնը չէր վերահաստատուած: Տեսուչը ճարահատ կը դիմէ այս տողերը գրողին ու ուսուցիչ Կարապետ Մուրատեանի եւ կը խնդրէ որ ուսանողներու խումբին ընկերանան ու դէպի Գավաղլըզ դաշտապնացութիւն մը կատարեն: Պ. Նազարէթ Ֆըստըզճեան վերջէն իր այս իմաստուն կարգադրութեամբ առաջքը առած էր անախորժ դէպքերու: Թէ՛ տեսուչը եւ թէ՛ ուսուցիչներն ու աշակերտները բարեկամական կապերով կապուած երջանիկ ժամանց մը ունեցան Գավաղլըզի առուակին ափերուն վրայ խաղալով, երգելով ու զուարճանալով:

Դպրոցական կարգապահութեան համակալարական մէկ եբեւոյթն էր սա, որ Անթէպի մէջ կը տիրէր 1908–ին: Ամերիկայի մէջ այսօրուան ձգտումն է վարչական համակալարութիւն մը հաստատել դպրոցներու դեկավարութեան ընդհանուր գործերուն մէջ: Այս ձգտումը իրականութիւն դարձած էր Անթէպի մէջ, տարիներ առաջ:

Կ'արժէ հոս նչել նաեւ այն ազատական ու ստեղծագործական ոգին որ գոնէ մասնակի կերպով կը տիրապետէր Վարդանեանի ընդհանուր մթնոլորտին ու դասարաններուն մէջ: Ուսուցիչներէն ոմանք կը հետեւէին արդիական մանկավարժութեան սկզբունքներուն, գիտակցաբա՞ր թէ անդիտակցաբար, չեմ կարող ըսել: Զոր օրինակ, Ա. Ն. Նազարի հայերէնի ու հայ գրականութեան դասերը ընկալեալ, սովորական ու մեքենական մեթոտներէ ու պաշտօնականութիւններէ հեռու էին: Անոր դլխաւոր նպատակն էր հայ դիրն ու գրականութիւնը սիրցընել իր աշակերտներուն, փոխանակ անոնց դանկը լեցնելու ծանօթութիւններու անարժէք կամ քիչ օդուտ ունեցող պաշարներով: Իսկապէս կը յաջողէր իր նպատակին մէջ: Ուսանողները սիրով կը սորվէին հայերէն լեզուն ու մանաւանդ կը տո-

գորուէին վառ սիրով մը հայերէնի եւ հայկական ուսումներու հանդէպ: Յուշերու բաժնին մէջ ընթերցողները կրնան կարդալ մի քանի կարճ դրուագիններ, աւելի լայն դաղափար մը կազմելու համար այս մասին: Մեր չրջանաւարտուհեան տարին, հայերէնի դասարանին մէջ, օր մը նազարի առաջադրութեամբ պրեցինք չրջանաւարտուհեան երգ մը* որու անթացքին անդիտակցաբար մեր սրտերուն վրայ դրոշմուեցաւ հայ լեզուին գեղեցկութիւնը եւ առեղծագործական աչխատանքի անմոռանալի ապաւորութիւնները:

Յարութիւն Աբրահեան, Ֆրանսայէն նոր եկած, դրագէտ ու բանաստեղծ ուսուցիչ մը, մեր դասարանին համար կը գրբէր մանաւանդ ապակ ու ոտանաւոր դրուագիններ, գեղեցկահիւս բառերով, Ֆրանսագէտի նուրբ ճաչակով, եւ իր Ֆրանսերէն հանդէսներն ու գիրքերը մեզի տրամադրելով կը ներչնչէր մեզ Ֆրանսերէն լեզուի ճաչակով ու սիրով: Ուսուցման մեթոտը ընկալեալ աւանդական ուղիներէ հեռու, առեղծագործական ճանապարհներու առաչնորդող բնոյթ մը ունէր: Անչուչտ չէր կարելի ակնկալել որ բոլոր դասատուներն ալ այս տիպէն հանճարեղ մարդիկ ըլլային: Վարդանեանի մէջ ալ կը դանուէին մանկավարժական հնամաչ մեթոտներու հաւատացիմ ուսուցիչներ: Սակայն, սա իրողութիւնը որոչ էր, որ Վարդանեանը կրթական ոեւէ բարձրագոյն հաստատութեան համար չէր պատրաստեր իր չրջանաւարտները, ուստի զերծ կը մնար կարգ մը կաչկանդող ու հեղձուցիչ պայմաններէ, պահանջներէ ու դասերէ: Վարդանեան կը պատրաստէր իր ուսանողները կեանքի ասպարէզին համար, ուսաի դասագուցակին մէջ լայն տեղ արուած էր, աչխարհագրութեան, օսմանեբէնի, տոմարակալութեան, հայագիտութեան, օսմանեան օրէնսգիտութեան, գրականութեան ու ճարտասանութեան: Ամերիկեան Գոլէճի ուսումնական ծրագրին հակոտնեայ ծրագրերի մը հետեւելով Վարդանեան կերպով մը կը փակէր իր ընթացաւարտներուն առջեւ տեղական կրթական բարձրագոյն հաստատութեան մը դռները, ինչ որ կորուստ մըն էր, բայց

---

*) Կը յիչեմ մէկ համարը.—

«Դու վայր սիրելի մեր պատանեկան,
Ազնիւ յոյսերու, յոյգերու օթյան,
Որոյ գրկին մէջ սուրբ եւ խանդակաթ,
Միչտ վայելեցինք իր գորովն առատ:
Երախտիքով լի ահա մեր սրտեր,
Ձեզ կ'ուխտեն յաւէտ, որդիական սէր: Ե. Յ.

միւս կողմէն վերջ կը մնար բարձրագոյն հասատաութեան մը պարտադրած սեղմումներէն, ինչ որ մեծ չահ մըն էր: Այսօրուան Ամերիկեան երկրորդական վարժարանները չանք կ'ընեն ազատիլ դոլչճներու պարտադրած սեղմումներէն: Բաւա-

---

Ֆույլերի Լորտոսէան Կոլեջին

Գոյ Գիւորի Ա. Ասատիան, 1908 թ.
(Եղուարդ Գիւորեան Ֆույլերի Լորտոսէան Կոլեջին)

Լորտոսէանիդիս ով չաւսիդիր հայրական,
Ձիրեան հոյակ ուսումնական հաստատութիւն,
Օհ, ծերանալ միտ տարիքս ինձ ուշացար,
Կուտ դասընկեր միայ քեզի ունենալու:

Հոյ չաւսուդանիդիս ամէն-ձայն ծանիկս
Ինձի ամենուն, յաւէտ անուանիդ.
Հպարտ՝ որ տեսած ամէն գեղերիդիս
Ձայր հետիդ, ձայր ամեն տիպի ժողի համայ:

Ամէն գարնանի հոգի գիւղիս միայ
Ազատուելդ տիպ տարիքիս ծշմարտիկս,
Ուրախանալով տես քիչ, ամառայդ
Պզտիկ-ու-մեծերս ուսուի՝ տես դասիկս:

Ուսումիդ ծշմարտիկս, խոստումդ, գիտցիկս,
Հետս փոխիդիդ տիպ շնորհիդ ապրի.
Ակնածանիդ միտ հաստատ գնահատիկս
Ուր ճամուս տանիս շարիկ դէմ առիջի:

Կայի ես տուբեսար անխիղճ հոգիներէն
Ծշմարտիկս չարչը գնաց ետիդէն ճամուս,
Ամէն դաշտեր ունիմ ան-տակ դիպի միտ,
Հպարտ ես քու գասիդ անձեր ի այդ չարչ:

կան ճամբայ կտրած են առ այդ, բայց բոլորովին չեն ձերբազատուած գոլչճներու իրենց վրայ դրած կաշկանդումներէն:

Վարդանեանի աաները սկիզբի չրջանէն, Մեծատոր եւ Փունջ հրատարակութիւնները ընելով սիրած են գրականութիւնը:

Սանուց Միութիւնը կը հրատարակէր ձեռագիր կամ խմորատիպ Աստղիկ Վարդանեանը 1888–էն մինչեւ 1914։ «Աստղիկ Վարդանեան»–ի անունը փոխուած էր նոյեր անուանակոչութեան երբ այս տողերը դրողը խմբագրած է զայն 1908–1910։ Կը յիշեմ որ ինձմէ առաջ խմբագիրն էր Արմենակ Զամիչեան, անկէ առաջ ալ Արմենակ Ն. Նազար, որ խմբագրած է այս թերթը երկար տարիներով։ Ափսոս որ բոլոր թիւերն ալ փճացած են տարապերութեան չրջանին։

Վարդանեան Կրթարանը Ազգնական Վարժարանի հետ՝ հանդիսացած է Կիլիկիոյ ազգային վարժարաններուն մէջ լաւագոյնը։ Հոն ուսանելու կուգային ուսումնասիրելիք պատանիներ Կիլիկիոյ այլազան գիւղերէն ու քաղաքներէն, Քէսապ, Պաղչէճիկ, Կիւրիւն եւայլն։

Վերջացնելէ առաջ մեր այս գրութիւնը, կ'արժէ չեշտել որ Վարդանեան իրրեւ տասնամեայ բարձրագոյն վարժարան ծառայած է որպէս ազգային ծառայութեան ու ազգասիրութեան հնոց Անթէպի տաճկահպատ միջավայրին մէջ եւ պատրաստած է հայերէն լեզուի, դրականութեան, պատմութեան ու մշակոյթի սիրահար ազգային գործիչներու կուռ խումբ մը։

Անթէպի մէջ առաջին պարբերականը, Մեծատր, տպուած Պոլիս, 1886–ին, խմբագրուած է Վարդանեանի ուսուցիչներուն եւ ուսանողներուն կողմէ, հայատառ, տաճկերէն։

Դարձեալ, Վարդանեանի տաներուն ու խնամակալներուն անհուն գոհողութիւններուն չնորհիւ գոյութեան եկած է Կիլիկիոյ Հայկական գոլէճական հաստատութիւնը, Կիլիկեան ձեմարանը, 1912–ին։

Վարդանեան Կրթարանին մատենադարանը լաւագոյն հայագիտական գիրքերով ճոխացած էր, առաջինը եւ միակը տաճկահպատ չրջանակներու մէջ — թանկագին հարստութիւն մը։

Երջանկութեամբ կրնան հանդիսել իրենց հոգակոյտին տակ Վարդանեանի հիմնադիրները՝ Զէյթունցի Տէր Գրիգորիս Վարդապետ Աբարդեան, Գրիգոր քահանայ Կիւլէսէրեան, Յովհաննէս Քիւրքճեանօֆ, Նիկողոս Նազարէթեան, Խաչատուր Պօղարեան, Տէր Մովսէս Ժամկոչեան, Յովհաննէս Եաղուպեան, Կարապետ Նազարեան եւ բարերարները՝ Գալուստ Ղազարեան, Տիկին Լուսիա Ղազարեան, Տիկին Զմրուխտ Նազարէթեան, Գէորգ Սիւլահեան (խելօք Ամմի), Յովհաննէս Լուսարարեան, Կարապետ Հապիպլեան, Գրիգոր Եաղուպեան։

ՅԱՆԿ ԸՆԹԱՑԱԻԱՐՏՆԵՐՈՒ

1888 — Արմենակ Ն. Նազարէթեան՝ խմբագիր «Ազգ»–ի ու «Պայքար»–ի, Թաթուլ Քիւֆէլեան՝ սեղանաւոր, ազգային գործիչ, Թորոս Գ. Ղազարեան՝ վաճառական, Հրանտ Գ. Սիւլահեան՝ վաճառական, երեսփոխան Լիբանանի Բարյամէնթին, Պերճ Մոմճեան (Տ. Սահակ Քահանայ), Վարդգես Ալանեան:

1889 — Արտաշէս Ն. Թահթաճեան՝ Մանուսայի վաճառական, բեմախօս, Գէորգ Յարութիւնեան՝ Մանուսայի վաճառական, Կարապետ Հատիսեան, Կարապետ Ղազարեան՝ վաճառական:

1890 — Մովսէս Գալանճեան՝ ուսուցիչ Կ. Թ. Գալէճի, Յակոբ Համալեան՝ վաճառական, Յարութիւն Ա. Կիւլէսէրեան (Բարդէն Աթոռակից Կաթողիկոս), Յարութիւն Յ. Ճէպէճեան՝ վաճառական, Նազարէթ Մանուչակեան՝ վաճառական, Նազարէթ Քէչէճեան՝ բժիշկ, Սահակ Սահակեան՝ սեղանաւոր, վաճառական, Մարդիս Ղազարեան՝ վաճառական, Սողոմոն Պասթաճեան՝ վաճառական, ազգային գործիչ:

1891 — Աւետիս Պուրունսուզեան՝ Ռէժիի պաշտօնեայ, Երուանդ Բանճարճեան՝ առեւտրական, Յակոբ Մանուչակեան՝ ներկայացուցիչ, Յովհաննէս Շիլ Յակոբեան՝ դրագիր, Նազար Ն. Նազարեան*, Նազարէթ Քէլլէեան (Տ. Աւետիս Քահանայ), Ներսէս Մելքոնեան (Տ. Փառէն Եպիսկոպոս), Մարդիս Թիւրապեան՝ ուսուցիչ, յեղափոխական, մեռած բանտի մէջ 1900–ին:

1896 — Առաուսաժառուր Աճօեան՝ վաճառական, Գրիգոր Նազարեան՝ ճաշարանապետ, Յովհաննէս Թիթօեան՝ Առաջնորդարանի քարտուղար, նահատակուած քահանայութու, Յովհաննէս Տ. Ղազարեան՝ Մանուսայի վաճառական, Մարդիս Պ. Նազարեան՝ զորքի առեւտրական, Վահան Պ. Պասթաճեան՝ ուսուցիչ, հաշուակալ:

1898 — Արմենակ Յ. Զամիչեան՝ չրջանաւարտ Հարվըրտ Համալսարանէ, Տնօրէն Կիլիկեան ճեմարանի, Յովրէն Վարժապետեան՝ ուսուցիչ, յեղափոխական գործիչ, Նազարէթ Բէմզի Ֆըստըգճեան՝ փաստաբան, ուսուցիչ:

1899 — Խաչատուր Գալաֆեան՝ առեւտրական, Խաչատուր Ա. Խաչատուրեան, Յովհաննէս Գաբգճեան՝ ուսուցիչ:

1900 — Ազէքսանդր Գարակէօզեան՝ երկրագործ, Արտաշէս Գանատահրճեան՝ հիւան, Աւետիս Գուզուկեան՝ ոսկեգործ վաճառական, Գէորգ Գարամանուկեան՝ հացագործ, Յովրէն Կիւլէզեան՝ դեղագործ, Մանուէլ Գազանճեան՝ խանութպան, Մխիթար Վարդապետեան՝ վաճառական, Յարութիւն Նալպանտեան՝ Տնօրէն Ազգային Վարժարանի, Վահան Թահթաճեան՝ դերձակ:

Երկու տարի փորձ հայկական Գոլէճի մը հաստատման, որու միջոցին վարդանեանի բարձրագոյն կարգերը փոխադրուեցան Ներսէսեան Վարժարան:

1903 — Արամ Գրաճեան՝ առեւտրական, Արամ Խաչատուրեան՝ վաճառական, Աւետիս Խանդէմեան՝ առեւտրական, տպագրիչ, յեղափոխական գործիչ, Գէորգ Տաղլեան՝ վաճառական 1905–ին, Գրիգոր Աբրահամեան՝ վաճառական, Մխիթար Եաղտրճեան՝ առեւտրական, Մկրտիչ Պժեան՝ վաճառական:

1905 — Արմենակ Գասարճեան՝ վկայեալ ճարտարապետ, Աւետիս Զուլճեան՝ երաժշտագէտ, վախճանած Հայաստան, Գէորգ Ա. Սարաֆեան՝ Տնօրէն Լավէռն Գոլէճի ուսուցչական բաժանմունքին եւ ուսուցչապետ հատուածին Գալիֆորնիոյ Համալսարանի, Գրիգոր Գաբրիէլեան՝ չրջանաւարտ

Սարգսեան, Եղիա Ս. Պագամճեան (Տ. Մեսրոպ Քահանայ), Յարութիւն Ա. Խաչատուրեան՝ վաճառական, Նազարէթ Գրիգորեան՝ առեւտրական, Հօչիկար, Պարոյր Պաղտօեան՝ դրագիր, համարակալ, Հայաստան։

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ 1905–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

Նստողներ, ձախէն աջ՝ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, Եղիա Պագամճեան (Տէր Մեսրոպ), Նազար Գրիգորեան, Արմենակ Գասարճեան։
Ոտքի վրայ, ձախէն աջ՝ Յր. Խաչատուրեան, Ալեքսիս Զուլճեան (վախճանած Հայաստանի մէջ), Պարոյր Պաղտօեան, Գրիգոր Գաբրիէլեան։

1906 — *Արամ Պոյնաբրեան, Գրիգոր Պապեան, Երուանդ Սահակեան՝ սեղանաւոր, Կարապետ Հայրապետեան՝ դրագիր, Հմայեակ Սանոսեան՝ ուսուցմնական ատպարէզ, Յարութիւն Յ. Խաչատուրեան՝ սիվիլ ինժինիյր, Պաղտասար Պաղտօեան՝ կրօնական գործիչ, Ռուբէն Եաղուբեան՝ արհեստաւոր, Սարգիս Զիլճի Թօփալեան՝ նախկին ուսուցիչ արեւելեան լեզուներու, Լոնտոն Համալսարան։*

1908 — *Երջանիկ Խաչատուրեան՝ Մանուսպտրճ, Խաչեր Սիւլհեան՝ վաճառական, Կարապետ Գրիգորեան՝ արհեստաւոր, Համբարձում Թ. Ղազարեան՝ թէֆինիբլ ինժինիյր եւ վաճառական, Ղեւոնդ Խաչիկեան՝ վաճառական, Յակոբ Զուլճեան՝ առեւտրական, Յակոբ Պոյնաբեան, Յակոբ Պէրպէրեան՝ ուսուցիչ, Յարութիւն Պօշիկէզենեան՝ լուսանկարիչ, Նազար Նալպանտեան (Տ. Կարապետ Քահանայ), Պաղտասար Պաղտասարեան՝ վաճառական։*

1909 — *Արամ Մասէրճեան՝ վաճառական, Գաբրիէլ Տ. Պետրոսեան՝ լուսանկարիչ, վախճանած ամերիկեան բանակի մէջ, Գաբեգին Թահմիզեան, Խարէն Յարութիւնեան, Միսաք Նալպանտեան՝ ուսուցիչ, Յովհաննէս Համալեան՝ առաձնարուժութեան ուսանող, կորսուած տեզահանութեան աւեն, Մովսէս Մուսաճըգեան՝ առեւտրական, դրող, Սարգիս Տօլըեան։*

1911 — *Անդրանիկ Ս. Թահմազեան՝ ուսանող, Արմենակ Մուրատեան՝ առեւտրական, Լեւոն Պէտիրեան, Նազարէթ Էքմէքճեան՝ դրագիր, Վարդան Արտենեան։*

1912 — *Գուրգէն Համմալեան՝ վաճառական, Գրիգոր Պօղարեան՝ Տնօրէն Հալէպի կրթասիրաց Վարժարանին, Ներսէս Պիլէմճեան, Վահան Յարութիւնեան, Վահէ Կիւլէսէրեան՝ առեւտրական, Տիրան Օրուզլուեան։*

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՑԶԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ 1911

Նստած, ձախէն աջ՝ կրպ. Մուղամեան, Նազարէթ Գըսթրգեան, Սմբատ Ղազէլեան: *Ոտքի վրայ՝* վարդան Տէր Սարգիսեան, Գաբրիէլ Տէր Պետրոսեան, Հապիպ Թէնիրեան, անծանօթ, Գրիգոր Գաբրիէլեան.

1913 — *Աւետիս Լօչխաճեան, Գառնիկ Մանուչակեան՝ վաճառական, Գէորգ Լօչխաճեան, Գէորգ Պատօեան՝ ճարտարապետ, Հեղինակ Հերոսամարտի պատմուճեան, Գէորգ Պէտիրեան, Գուրգէն Եաղըճեան, Գրիգոր Եաղըճեան, Դաւիթ Քէօչկէրեան, Լեւոն Յարութիւնեան, Հմայեակ Տօլպպեան՝ հեղինակ տարեցոյցներու, ուսուցիչ, Յովհաննէս Պաղտասարեան, Ներսէս Միւլահեան, Տիգրան Զաքմագճեան՝ առեւտրական, նկարիչ, Տրդատ Կիւլէսէրեան՝ առեւտրական:*

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ 1913–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Գրեց՝ ՅԱԿՈԲ Գ. ԳԱՊՊԻՆՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Վերյիշումներուս մէջ ծանրացած էի թէ Վարդանեան կրթարանը հետապնդած էր երեք նպատակներ. հասցնել ազգին համար նկարագրի, գործի ու մտքի մարդեր եւ այս ուղղութեամբ իր ջանքերը կրնանք ըսել թէ լրիւ պսակուած էին: Սոյն գնահատելի արդիւնքը կը պարտէր հաստատութիւնը իր չուրջը բոլորուած եւ Վարդանանցի անունը կրող անճնուէր, նիւթապէս թէ բարոյապէս գոհաբերող ազգայիններուն՝ հիմնադիրներէն սկսեալ մինչեւ իր վերջին շրջանաւարտը եւ թեբաւարտը:

Պէտք է նկատի ունենալ որ Վարդանեանցիութիւնը նկարագրով եւ լրջութեամբ կը բնորոշուէր Այնթապի մէջ:

Որպէս առեւտրականներ հաստատուածներուն հասցուցած մարդիկը գործի հրապարակին վրայ փայլուն դիրքեր գրաւած էին, իսկ մտաւորականները հին թէ նոր, որպէս ուսուցիչ, քահանայ, բժիշկ, ամուրի եկեղեցական, հաշուակալ, առաջնակարգ դիրքերու հասած էին իրենց պաշտօնին մէջ:

Կ'արժէ թուել եւ ցոյց տալ զանոնք՝ յիշողութեանս նեբած չափով, սկսիմ եկեղեցական դասէն:

Ամուրի եկեղեցականներ.— *Յարութիւն Կիւլէսէրեան՝ (յուսահոգի Բարգէն Կաթողիկոս), Հմայեակ Փիլավճեան՝ (Շահէ Արքեպիսկոպոս Գասպարեան), Ներսէս Խնկչեան՝ (Փառէն Եպիսկոպոս): Առանք իրենց ուսումը կատարելագործած են Արմաշի մէջ:*

Քահանաներ.— *Պերճ Մամճեան (Քիլիս), Գարեգին Պօղարեան (Այնթապ), Նազարէթ Նալպանտեան (Հալէպ), Եղիա Պագամճեան (Պէյրութ):*

Ուսուցիչ Մտաւորականներ.— *Արմենակ Նազարէթեան, Թաթուլ Քիւրքչեան, Մովսէս Գազանճեան, Սարգիս Թուրապեան, Եղիա Տէմիրճեան, Սողոմոն, Վահան Պասթաճեաններ, Արմենակ Զամիչճեան, Նազարէթ Ֆըստըղճեան, Կարապետ Մուզամեան, Սաղաթիէլ Պալեան, Խորէն Վարժապետեան, Սարգիս Զիթճի Թօփալեան՝ Լոնտոն Համալսարանի արեւելեան լեզուներու բաժանմունքին մէջ ուսուցիչ, Գէորգ Սարաֆեան՝ Լա Վէռն Գոլէճի եւ հարաւային Գալիֆորնիոյ Համալսարանին մէջ ուսուցչապետ մանակավարժութեան, Գրիգոր Պօղարեան,*

Յարութիւն Նալպանտեան, Յարութիւն Զէնեան, Աբմենակ Մուրատեան, Յարութիւն Ոսկերչեան:

Բժիշկներ.— Տք. Նազարէթ Քէչէճեան (Եգիպտոս), Տք. Եղիա Աբօեան, Տք. Գէորգ Իբէքեան, Տք. Գրիգոր Նազլըզեան (Ամամնաբոյժ, Պրազիլ), Յովսէփ Հէքիմեան (Դեղագործ):

Առեւտրականներ.— Յարութիւն Ճէպէճեան (Եգիպտոս), Թորոս Ղազարեան եւ եղբարք, Նազարէթ Մանուչակեան, Ծաչատուրեան եղբարք, Յակոբ Համալեան, Արտաշէս Թահթաճեան, Հրանդ Սիւլահեան, Յովհաննէր Տ. Ղազարեան, Լեւոն Սահակեան, Լեւոն Նազարեան, Յակոբ Տ. Մելքոնեան, Սարգիս Պ. Նազարեան, Ծաչատուր Եէմէնիճեան, Ռուբէն Սիւլահեան եղբարք, Կուզուկեան եղբարք, Կարապետ Հայրապետեան եղբարք, Ներսէս Շիրինեան:

Տոմարագէտ Հաշուակալներ.— Յակոբ Գ. Գապպէնճեան, Աւետիս Յանդատեան, Ն. Գիվըրեան, Յարութիւն Բանճարճեան:

Հոս երկար պիտի ըլլար յիշել եւ թուել նաեւ վարպետանոցի մանուածայարդ ու արհեստաւոր վարպետներուն անուններըը մի առ մի:

Վերոյիշեալ մեր թուած տաներէն շատեր արդէն կեանքի հրաժեշտ տուած են, յիշուածներէն դուրս շատեր ալ կան ու կ'ապրին ափիւռքի մէջ դուրս չեմ կարող մատրերել:

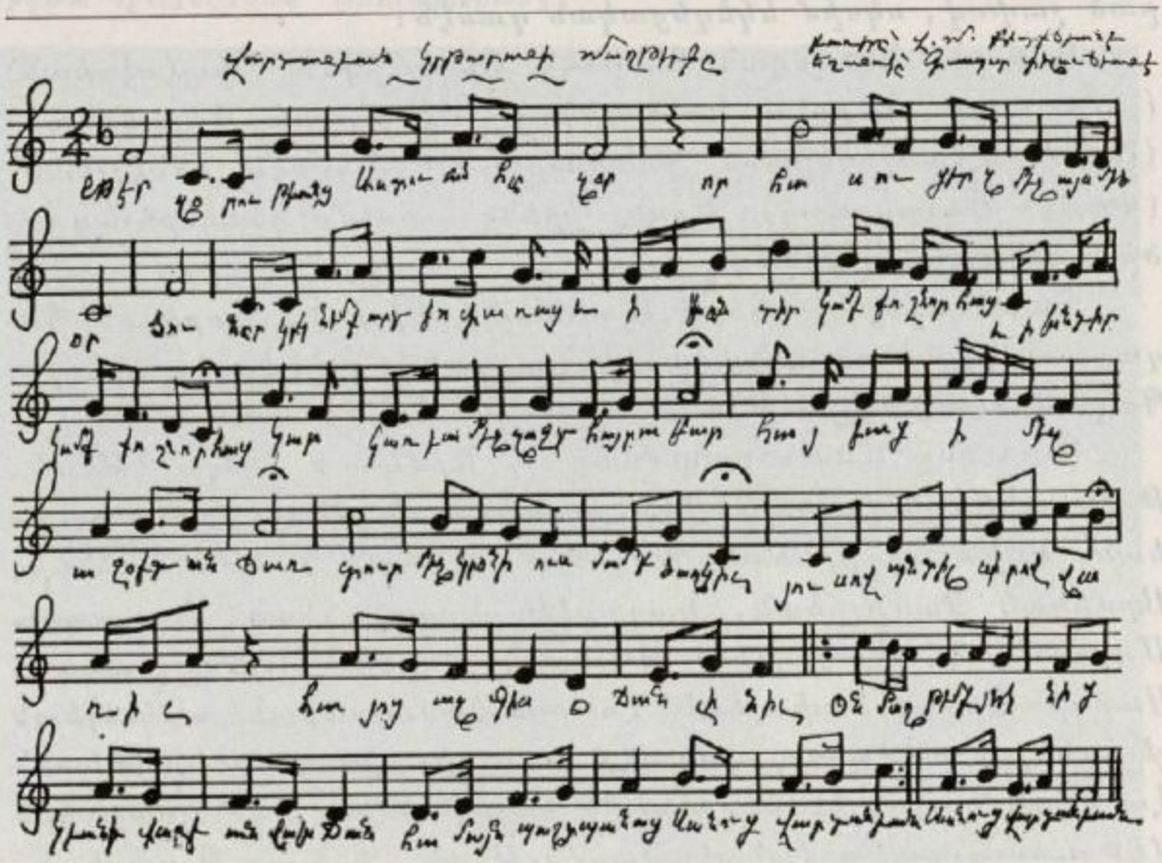

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(1883–1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Այնթապի Հայութիւնը միակ թաղի մը կամ իրեարմէրձ քանի մը թաղերու մէջ չէր ամփոփուած, թէեւ Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին չուրջը կեդրոնացած էին հայաբնակ գլխաւոր թաղերը — Հայիկ, Սօղանլը Պուճաղը, Թէփէ Պաչը, Էպլահան, Գայաճըգ, Գասթէլ Պաչը: Կային հեռակայ թաղեր՝ որոնք ունէին նկատելի թիւ մը Հայութեան, այսպէս Բահան Սօղաղը, Քիւրտ Թէփէ, Թապաղխանէ եւ այլն:

Այնթապի գլխաւոր դպրոցները — Ներսէսեանը բացառութիւն, Եկեղեցւոյ թաղին մէջ էին (Վարդանեան, Ազնեակեան եւ Հայկանուշեան): Հեռաւոր թաղերէ փոքրիկներու գալն ու երթը, մանաւանդ աղջիկներու համար, ունէր իր դժուարութիւններն ու անպատեհութիւնները: Ուստի, տարիներու հետ, բնական է որ ծայրաթաղերն ալ ունենային իրենց թաղային վարժարանները — Ծաղկոց եւ կամ Նախակրթարան:

Այս ուղղութեամբ առաջին քայլ առնողը եղաւ Բահան Սօղաղըն, ուր 1883–ին հիմնուեցաւ Կրթական Ընկերութիւն մը, սեպհական վարժատունով: Այդ ընկերութեան ու դպրոցին գոյատեւութեան անուղղակի պատճառ մը եղաւ Բողոքականութեան առաքելական տարածումը այդ թաղերու մէջ: Այնթապի Բողոքականները ունեցած էին իրենց Առաջին Եկեղեցին՝ Գայաճըգի մէջ (1848), Երկրորդ Եկեղեցին՝ Հայիկի մէջ (1865): 1879–ին կը հիմնէին Երրորդ Եկեղեցի մըն ալ Բահան Թաղին մէջ, աւելի առաջ հիմնած ըլլալով նաեւ վարժարան մը՝ կից Սօղաղըին մէջ:*

Հայկազեան Ընկերութիւնը, Այնթապի միւս կրթական ու դպրոցական ընկերութիւններուն պէս, կ'ունենայ իր Թանգարան–դրադարանը, դիչերային դասերով ու կիրակնօրեայ լսարանով: Ընկերութեան հիմնադիրներէն և դպրոցի երկարամեայ հոգաբարձու եւ խնամակալներէն է Յակոբ Գարամանուկեան (Քէօրճէմեան), որուն կ'աջակցէին Թաղին կրթասէր աղպատիններըը:

Հայկազեան Վարժարանի առաջին ուսուցիչներէն է Պոլսեցի Վրթանէս Վարժապետ — Սուլթան Համիտի հալածանքին պոհերէն մէկը, որ Այնթապ մնացած է առեն մը, իբրեւ տարագիր, եւ յետոյ Պոլիս կանչուած ու անհետացուած:

---

*) *Այսպէս կոչուած՝ Թաղի ծագկազարդ ու ծառազարդ տուներուն պատճառաւ:*

Հին չրջանի ուսուցիչներէն եղած են նաեւ Կարապետ Չէմպէրճեան ու Հրանտ Տէօքմէճեան: Աւելի վերջ որպէս տնօրէն, տարիներով ծառայած են Յովհաննէս Շիլ Յակոբեան եւ Արտաշէս Կիլտալեան (Տէր Վահան), իսկ ուսուցիչներէն եղած են Գէորգ Պապայեան (Տէր Ներսէս), Տիգրան Մեսրոպեան, Աբմենակ Մատուռեան, Յակոբ Պուրունսըզեան, Վարդան Տէր Սարգիսեան, Սարգիս Զ. Թօփալեան, Աբրահամ Պէքճեարեան, Եղիա Ս. Պապամճեան, Անդրանիկ Թահթահճեան, Ներսէս Փըտըրեան, Ղեւոնդ Տէր Եղիշէեան, Նապար Քիւրպեան եւ այլք:

Որպէս Հոգաբարձու տարիներով Հայկազեան Վարժարանի ծառայած են Մ.Մ. Յովհաննէս Պօնտուեան, Քերովբէ Քէչիճեան, Յով. Ճէպէճեան, Գէորգ Գըրզուպէչեան, Ներսէս Տէյիրմէնճեան, Յակոբ Կէօչկէրեան, Գէորգ Զաքմաքճեան, Յով. Ճիվանեան, Կարուճ Գըլճեան եւ այլք:

Հայկազեան Վարժարանը մինչեւ 1900 սեպհական չէնք չունէր. սկիզբնները Աչըք Վարդանի տունը ծառայած էր իբրեւ դպրոց. 1900-ին ունեցաւ սեպհական չէնք, սրահով, չորս սենեակով եւ երկու բակերով ու պարտէզով: Աշակերտութեան թիւը 100-է պակաս չէր ըլլար: Աղջկանց յատուկ բաժին մըն ալ կար, առանձին չէնքի մէջ, Հայկանուշեան Վարժարանի որպէս մասնաճիւղ:

Հայկազեան Վարժարանը լրիւ նախակրթարան մը չէր, որով, իր չրջանաւարտները — յաճախ առանց սպասելու որ չրջանաւարտ ըլլան, կը մտնէին Ներսէսեան, Աղեռնական կամ Վարդանեան վարժարանները, ոմանք՝ նաեւ Կ. Թ. Գոլէճ*:

Դպրոցը կը վայելէր Ազգային իշխանութեան հովանաւորութիւնը եւ Մխլէթ Պանի եկամուտէն կը ստանար բաժին, Ներսէսեան ու Հայկանուշեան վարժարաններուն պէս: Անոր դոյութիւնը բարիք մը եղած էր Բահան Թաղի և մօտակայ հայաբնակ թաղերու փոքրահասակ մանուկներուն համար, իսկ Լսարանը՝ դպրոց մը Թաղին չափահասներուն համար:

Զինադադարէն վերջ կարելի չեղաւ վերաբանալ այս դպրոցն ալ, քանի որ Թաղին Հայ բնակչութիւնը մեծ տոկոսով պոմ եղած էր սեպհականութեան եւ վերապրողները 1920-ի Յունուարէն սկսեալ պարտաւորուեցան ապաստանիլ հայկական կեդրոնական Թաղերու մէջ, առ ի ապահովութիւն:

---

*) Ազգային Հայկազեան Վարժարանի ամենափայլուն տարիները եղած են 1896–1902, չնորհիւ կոտորածի տարուան յաջորդող վերակազմութեան: 1898–1899 չրջանին ունեցած է 11 չրջանաւարտ (Տես «Բիւզանդիոն», 1899, Թիւ 851):

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ԳՐԵՑ՝ ՄԵՍՐՈՊ ԱԻԱԳ ՓԱՀԱՆԱՅ ՔԷՕՇԿԷՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Ազգային Հայկազեան վարժարանը հիմնուած է 1884 թուականներուն՝ նոյնանուն ընկերութեան մը կողմէ։

Մարտիրոս Կէսիկեան իր երկու ընկերներով հաւաքած է Բահան թաղի բանիմաց մարդիկը, հանդանակութիւն բրած՝ քաղաքի Հայերէն եւ գնած է թաղի դրան մօտ (Թէպիրկէ) խոչորկեկ սենեակ մը յարմար դպրոցի։ Հետեւաբար սոյն վարժարանին հիմնադիրները եղած են Մարտիրոս Կէսիկեան եւ իր երկու ընկերները, որոնց անուննները չեմ դիտեր։ Բահան թաղէն Զաքմաքճը Գէորգ, Ունճու Փանոս, Շէօհմէլի Աբթին, Քէօչկէր Յակոբ, Ճիվան Գէորգ, Թիմթիմի Սարգիս, Զուլճու Յովհաննէս, Ճկպէճի Յակոբ, Տէյիրմէնճի Ներսօ, Գըլճը Կարուճ եւ ուրիշներ։

Վարժարանին առաջին ուսուցիչը եղած է Վրթանէս Վարժապետ, յեղափոխական վարժապետ մը որ մեզի Թրքաց դեմ յեղմաններուն պատճառով կերեզմաններու քարերուն վրայ կը կեցնէր եւ «Զանտր ջարդեմ» կը սորվեցնէր եւ երգել կուտար։ Հետզհետէ պաշտօնավարած են՝ Յովհաննէս Շիլ Յակոբեան, Գոլէճի ուսանող եւ ապա Տօքթ. Հատիտեան, Յարութիւն Տ. Մելկոնեան, ապա Տէր Յարութիւն Քահանայ, Գարեգին Թիւթիւնճեան (Պուրունըզեան) եւ ուրիշներ։ Վարժարանն ունէր 50–55 ուսանողներ՝ տարրական նախակրթարանի ծրագրով։

1902–ին վերոյիշեալ թաղեցիներու, եւ հօրս Քէօչկէր Յակոբի բարեկամական ջանքերով դնուեցաւ պարտիզպան Հաճի Խալիլ Ապայի ընդարձակ տունը՝ որ պարտէզ ալ ունէր։ Եւ ապ. հանդանակութեամբ նոր վարժարանը չինուեցաւ։ Շէնքը ունէր վարի յարկ մը՝ fանթին որ իբրեւ դասարան կը գործածուէր։ Կիրակնօրեայ Լսարաններ, դիշերային դասախօսութիւններ, նեբքին թաղային ժողովներ՝ կրթական մեղուափեթակի մը վերածած էին շէնքը։ 1902–1904 պաշտօնավարած եմ այս կրթական յարկին մէջ։ Մեր Տնօրէնն էր Պ. Աւետիս (Արտաշէս) Կիւլտալեան, (ապա Քահանայ Տէր Վահան, որ վախճանեցաւ Ամերիկա)։

Հայկազեանը իր խոչոր համեստ նիւթական եւ բարոյական դիրքին մէջ եղած է օգտակար հաստատութիւն մը. դիտուած ըլլալով որ մեր թաղը չատ հեռու էր հայկական կեդրոնէն եւ մեկուսացած էր, այնպէս որ առանց Հայկազեանի մեր փոքրիկները դատապարտուած պիտի ըլլային փողոցներ թափառելու։

ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ՈՐԲԱՆՈՑ–ԴՊՐՈՑ (1885–1886)
ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ (1886–1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Մկրտիչ Կաթողիկոսի Կիլիկիոյ Գիշերօթիկի սանները, «Երէց» ու «Կրտսեր» խումբերու բաժնուած էին։ Կրտսերները— որոնց մէջ էին Վահան Քիւրքճեան, Նապարէթ Ներսէսեան, Ռափայէլ Մինասեան կամ Դերձակեան, 1874–ին իրենք իրենց մէջ փոքրիկ Ընկերութիւն մը կը հիմնեն ԵԴԵՄԵԱՆ անունով, որուն նպատակը պիտի ըլլար ծառայել Հայ Ազգին բարելաւութեան եւ եթէ պայմանները թոյլատու ըլլան՝ տպարան մը հաստատելով օգտակար հրատարակութիւններ ունենալ։*

Երէցներու նախանձը — որոնց մէջ էին Մխսաք Գօչունեան, Յովհաննէս Ֆէրիտ Պօյաճեան, Սարգիս (Մուշեղ) Սարաֆեան, վէճի պատճառ կուտայ եւ խնդիրը կը հասնի Գիշերօթիկի տեսուչ Նշան Թէրզեանի, որ հարցը անուշի կապելու համար ԵԴԵՄԵԱՆ–ը կը հաշակէ լուծուած ու անոր տեղ կը հիմնէ նոր Ընկերութիւն մը, ԱԴԻՆԱԿԱՆ կամ ԱԴԵՆԱԿԱՆ անուանակոչութեամբ։ Նոր ընկերութիւնը իրենց հովանաւորութեան տակ կ'առնեն Տեսուչ Ն. Թէրզեան եւ ուսուցիչներէն Մինաս Վարժապետ Պապայեան։ Կը հրատարակեն ձեռագիր ամսաթերթ մը ԱԴԵՆ անունով (1875)։

Գիշերօթիկի փակումէն վերջ ԱԴԵՆԱԿԱՆ Ընկերութիւնը կը տարածուի ժողովրդային խաւերու մէջ ալ, որպէս հիմնական նպատակ ունենալով խնամել որբեր եւ չքաւորային հասատասել որբանոց–դպրոց մը։ Վարչական մարմիններու մաս կը կազմեն Ներսէս Կ. Բարսեղեան, Ներսէս Ս. Բարսեղեան, Տիգրան Սահակեան, Յարութիւն Ալէեան, Կարուճ Թէրզիպաշեան, Մանուկ Պապայեան, Յակոբճան Պապոյեան, Գրիգոր Տաղլեան, Սմբատ (Տէր Մեսրոպ) Տէմիրճեան, Սարգիս Կրպոյեան, Գէորգ Տաղլեան, Գէորգ Մըղրըպլեան (Տէր Կարապետ), Սարգիս (Մուշեղ) Սարաֆեան, Մհի. Կարապետ Պալըեան, Յակոբ Չէքիչեան, Սարգիս Գրաճեան, Աւետիս Ճէպէճեան, Գրիգոր Պասմաճեան, Գասպար Պէրճիկլեան, Գրիգոր Լէյլէկ–

---

*) *Տես Վ. Մ. Քիւրքճեանի «Ազգ. Յուշեր», «Կոչնակ», 1928, թիւ 38։*

եան, Յարութիւն Գօլանճեան, Տոքթ. Սարգիս Հէքիմեան, Յարութիւն (Բարդէն) Պօշկէզնեան եւ այլք. 36 հոգինոց մարմին մը, որ բալկացնողները «միակամ–միահոգի» փարած էին գործին*:

Ընկերութիւնը երբ ինքզինք կը զգայ բաւական զօրացած, կ'որոշէ հաստատել իր առաջադրած որբանոցը, յեռապատին դայն վերածելու համար նաեւ դպրոցի**: 1881–ի աշնան կը դիմուի Թաղային Խորհուրդին որ Ազգային Ներսէսեան Վարժարանէն կամ Հին Դարպասէն (Առաջնորդարան) քանի մը սենեակներ իրենց տրամադրելին: Թաղական Խորհրդի մերժումին վրայ կը դիմարուի բացառիկ ընդհանուր ժողով. վիճաբանութիւնը կը տաքնայ. բռնի առնելու, «Գաբու գըրմալը, ատէմ վուրմալը» սեասակէտը պաշտպանողներ խակ կ'ըլլան. բայց լրջախոհ ժողովականներ առիթ չեն տար եւ կ'առաջարկեն դիմել Ատուր Ադա Նիգիպլեանի՝ քանի մը տարուան համար վարձելու Հասիւլի Տուա Եէրին:*** Յաջորդ ժողովով կը հանգանակուի 36 Օսմ. ոսկի (անձ գլուխ մէկ ոսկի) եւ այդ օրն իսկ կը հաստատուի Ազգենական Որբանոցը, 15 որբերով:

ԱԶԳԵՆԱԿԱՆԻ ՎԿԱՅԱԿԱՆԸ

Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆսիզեան 1882–ին երբ կ'այցելէ

---

*) Այս նօթերը քաղուած են Ներսէս Բաբսեղեանի 14 Փետրուար 1914 թուակիր մէկ նամակէն զոր ուղղած է Բարդէն Եպիսկոպոսին, երբ յիշեալը Այնթապ էր:

**) Նման ձեռնարկ մը ունեցած էր արդէն Յարութիւն Յովհաննէսեան (կամ Հալլաճեան), Այնթապի Հայ Բողոքականներէն, եւ զայն կը պահէր Անգլիայէն ու Անգլիական դպրութիներէ դասատ պաշտպաններուն աջակցութեամբ:

***) Այն չէնքը՝ զոր Բողոքականները իրենց առաջին տարիներուն գործածած էին որպէս ժողովարան եւ որ ապա եղաւ ՆԻԶԻՊԼԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ու Մանկապարտէզ:

Այնթապ, իր Հայրապետական հովանաւորութեան տակ կ'առնէ Ազգնական Ընկերութիւնը, ի հեճուկս Նիկ. Նազարէթեանի եւ թաղականութեան, որոնք կը հովանաւորէին Վարդանեանը: Կաթողիկոսը եկեղեցւի բեմէն յորդոր կը կարդայ ժողովուրդին՝ որ ամէն մարդ անդամ ըլլայ Ազգնական Ընկերութեան:*

Ազգնական Ընկերութիւնը արագ աճում մը կ'արձանագրէ 1882–1884 թուականներուն: Գոյացուած դրամագլուխով կը դնուի Ազգնական Վարժարանի հողը, նախ՝ քառորդ մասով, 6 տարի չանցած՝ իր ամբողջութեամբը, ուր կը փոխադրուի Հաւսիրլի Տուա եէրլի մէջ հաստատուած Որբանոցը, որ 1885–ին վերածուած էր արդէն Որբանոց–Դպրոցի, ցերեկօթիկ աշակերտներով:

1876–ին, թաղական Խորհուրդի կարգադրութեամբ եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին մի՛ջնորդութեամբ էջմիածին՝ Գէորգեան ճեմարան, ղրկուած էին երկու Այնթապցի տաներ—Յակոբ Պէքճարեան եւ Ներսէս Պօսնուեան:** 1885–ին երբ անոնք վերադարձան, Պօսնուեան՝ Ներսէսեան Վարժարան, իսկ Պէքճարեան՝ Ազգնական, պաշտօնի կանչուեցաւ:

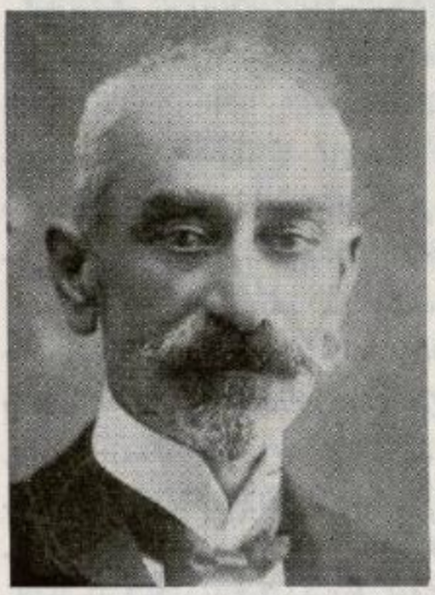

ՅԱԿՈԲ ՊԷՔՃԱՐԵԱՆ

Յակոբ Պէքճարեան խոհական, հմուտ եւ պաշտօնին համար լաւապէս պատրաստուած ոյժ մըն էր, պատիւ բերող Գէորգ Դ. մեծապօրծ կաթողիկոսի հիմնած ազգօգուտ Հաստատութեան—նման Գարեգին Ա. եւ Գէորգ Զ. կաթողիկոսներու, կամ Կոմիտաս Վարդապետի, Աւետիս Ահարոնեանի եւ այլոց, որոնք պղծոցակիցները եղած են Պէքճարեանի:

Պէքճարեանի Տեսչութեան տակ Ազգնական Որբանոցը կը

---

*) Մկրտիչ կաթողիկոս, Այնթապ վերջին գալուստին, բոլորովին փոխուած, տեղ ելոյթն ալ կ'ուննենայ յորդորելու Ազգնականցիներուն՝ որ միանան Վարդանեանի, անոր փոխանցելով իրենց բոլոր գոյքերը: (Ցուշեր Ն. Բարսեղեանի):

**) Աւելի վերջ Գէորգեան ճեմարան ղրկուած են Այնթապէն Յակոբ Թօփճեան, Ներսէս (Վարագպատ) Տէր Մկրտիչեան (մեռած Կովկաս) եւ Սարգիս Զ. Թօփալեան: Արտաւազդ Աբգ. կը յիշէ ճեմարանի չրջանաւարտ Այնթապցի մըն ալ ի Հալէպ, Գէորգ Թադէոսեան (Տես իր Պատմ. Հալէպի Հայոց, Գ. հատոր, էջ 868):

դառնայ Ազենական վարժարան, ամէն տարի պահելով նաեւ որոշ թիւով որբեր — որոնք, 1896–ի կոտորածէն յետոյ որպէս պատսպարան ունեցան Հին Դարպասի անկեանները:

Ազենական վարժարանն ալ, Վարդանեանի պէս, ունէր Մաղկոցի, Նախակրթարանի եւ Կրթարանի բաժիններ ու կը կիրարկէր Կ. Պոլսոյ Ուսումնական Խորհրդին կրթական ծրագիրը, փոխան Ֆրանսերէնի աւանդելով անգլերէնն լեզու: Հոգաբարձական եւ խնամակալական մարմիններուն մաս կը կազմէին Այնթապի մտաւորական ու առեւտրական դասի լուսաւոր ներկայացուցիչները, որոնցմէ էին (բացի նախապէս յիշուածներէն) Յակոբ Գարամանուկեան, Կարուճ Մէրճէնեան, Յովսէփ Առաքելեան, Յարութիւն Գրաճեան, Յովսէփ Աչճեան, Գրիգոր Ասէեան, Մհի. Յարութիւն Պատմաճեան, Մելքոն Գապագեան, Կարապետ Գարպայեան եւ այլք:

Վարդանեանի եւ Ներսէսեանի պէս, Ազենականն ալ կ'ունենայ իր կիրակնօրեայ Լսարանը, եւ ազնիւ մրցակցութիւնով մը Վահան Քիւրքճեան ու Յակոբ Պէքճարեան լուսաւոր գոյգ ջահերու կը վերածեն վարդանեանն ու Ազենականը:

Ազենական կրթարանը իր անդրանիկ շրջանաւարտները կունայ 1892–ին, թուով 8, որոնք էին. Արմենակ Ճէրէճեան, Գարեգին Թիւթիւնճեան, Թաթուլ Ճղտրիկեան, Հրանտ Ճանիկեան, Մուշեղ Հատիտեան (յետագային բժիշկ), Նշան Պետրոսեան (յետագային քահանայ), Յակոբ Աւագիանոսեան եւ Սմբատ Տէր Պօղոսեան (յետագային դեղագործ):

Յակոբ Պէքճարեան տասը տարի կը մնայ Ազենականի մէջ: 1895–ին, կոտորածի արհաւիրքներուն մէջ, չատերու պէս ինք ալ կը հեռանայ Այնթապէն: Կը փորձէ Կովկաս անցնիլ, բայց կը բռնուի Տրապիզոնի մէջ, բանտ կ'իյնայ եւ երբ կ'ազատի՝ կ'անցնի Եգիպտոս, ուր պահ մը կ'ըլլայ Տնօրէն Ազգային Պօղոսեան վարժարանի եւ ապա կը մտնէ Մանթաչէֆ Ընկերութեան մէջ, որպէս պաշտօնեայ*:

Պէքճարեանէ վերջ Ազենական վարժարանի մէջ տեսչական պաշտօն վարած են Ներսէս Պ. Պազտոյեան, Սմբատ Տէր-Միրճեան (յետոյ քահանայ), Ղազարոս Ղալիկեան (1900–1913), Յակոբ Զէյթունցեան (1913–1915):

1911–ին, կրթական Նախարարութեան վաւերացումով, Ազենական վարժարանը կ'ըլլայ Եօթնամեայ Երկրորդական (Իսաաք) վարժարան, իր առաջին շրջանաւարտները տալով

---

*) Մեռած է անդ 1914–ին: Ծնած էր 1861–ին:

1913–ին: Չէյթունցեանի օրով կ'աւելցուին նաեւ անդլիերէն լեզուով դասեր (դրահաշիւ, երկրաչափութիւն, բնագիտութիւն, տարրագիտութիւն եւ այլն) ու մասնաւորներու համար՝ ֆրանսերէն լեզու, դիւրութիւն ընծայելու համար չրջանաւարտներուն որ առանց քննութեան մտնէին Կ. Թ. Գոլէճ համապատասխան կարգերը: Միակ դպրոցն էր որ ունեցաւ նաեւ Փողերահումբ*:

ՓՈՂԵՐԱՀՈՒՄԲ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

Վեհափառ Սահակ Կաթողիկոս իր հայրական օրհնութիւնը կու տայ Ադենական վարժարանին, 24 Հոկտեմբեր, 1913 թուակիր եւ 293 թիւ հետեւեալ կոնդակով.

ԿՈՆԴԱԿ

ՇՆՈՐՀԱՉԱՐԴ ՍՐԲԱԶՆԱԿԱՏԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՄԵԾՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

ՍԱՀԱԿ ԾԱՌԱՑ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՄԱԿԱՆԱԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ԵԳԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՑՈՑ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ. Մեծապատիւ անդամոց խնամակալութեան Ադենական երկրորդական վարժարանի եւ համայն ընկերակցաց ողջոյն, Սէր եւ Օրհնութիւն Հայրական:

Երկրորդ այցելութեանս յԱյնթապ, վշտակոծ կեանքիս դլխաւոր ափո-

*) Ադենականը աշակերտական հրատարակութիւն չէ ունեցած, բացի ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ–էն, որ 1897–1899 տարիներուն խմբագրուած է քանի մը թիւ ձեռագիրը:

փանքն եղան քաղաքիդ կրթական հաստատութիւնները, որոնց շուրջ համախմբուած արանց եւ կանանց միութիւններ՝ մեղուային աշխատութեամբ լուին եւ անվրդով կը վարեն երկաթե մանկաթաց կրթութեան ու դաստիարակութեան նուիրական գործը տոհմային ոգով եւ ղղացումներով:

Անոնց կարգին կարեւորագոյն տեղը կը գրաւէ «Ազգենական»–ը, որուն յարատեւիր–ծրագիրէն գոհունակութեամբ տեղեկացանք թէ՝ մեր երջանկայիշատակ նախորդին «Կիլիկեան Վարժարան»–ի աշակերտներէն ոմանք, յետ փակման յիշեալ հաստատութեան, ապրիլ ամսուն դաղափարը կը յղանան «Ազգենական» Ընկերութիւնը եւ համանուն «Դպրոց–Որբանոց» մը հիմնելու:

Դաղափարը գործի կը փոխուի եւ 1874–ին Ուսումնասէր եւ կրթասէր սանունք կարգ մը բարեսէր անձանց հետ չատ անչուք, թերեւս անյոյս եղանակաւ կը հիմնեն ընկերութիւնը, որուն յարատեւ եւ անվհատ չարունակութիւնը 1885–ին Որբանոցը կը ծնի:

Որբեր խնամելու մարդասիրական ձեռնարկն ու ծրագիրը տակաւ կ'ընդարձակի. թոչակաւոր աշակերտներ ալ դաստիարակելու նպատակը միանալով մարդասիրական ձեռնարկին, անչուչտ յետ բազում ճգանց, զոհողութեանց եւ երկանց «Ազգենական» կրթարանը դոյութիւն կ'առնու:

1892–1912 քառամեայ չրջանին մէջ՝ հարիւրի չափ որբ, աղքատ եւ թոչակաւոր չրջանաւարտներ, որոնցմէ դժբաղդաբար եօթն մեռած, մընացեալ քահանայ, ուսուցիչ, բժիշկ, դեղագործ, ուսանող օտար բարձր հաստատութեանց մէջ, վաճառական եւ արհեստաւոր, «Ազգենական»–ի արդիւնաւորութեան եւ օգտակարութեան ամենամեծ գրաւականն ու խօսուն ապացոյցը կը կազմեն:

Ազգանուէր ընկերութիւնդ չբ բաւականանալով նախնական կրթարանի վիճակով, անհուն բերկրութեամբ տեսանք եւ տեղեկացանք, որ 1911–ին ոչ միայն յաջողած է Օսմ. կրթական Նախարարութեան ճանչցնել, եւ վաւերացնել տալու եօթնամեայ չրջանով իրրեւ երկրորդական վարժարան՝ յօդուտ եւ ի չահ Այնթապի հասարակութեան՝ նաեւ անցեալ Ուսումնական տարւոյն մէջ վեց չրջանաւարտներ նուիրած է ազգին՝ իրրեւ նախախնամ երկր. Վարժարանին:

Մենք վստահ ենք, որ Ընդհանրութիւնդ աւելի եւս զօրացած ընկերներու, համակիրներու եւ Այնթապի բովանդակ ժողովրդեան համակրութեամբ եւ աչակցութեամբ իր չանքերն ու զոհողութիւնները պիտի կրկնապատկէ եւ ամէն տարի աւելի առուատ թուով չրջանաւարտներ պիտի նուիրէ ազգին. դիտական, դրական եւ իմաստասիրական անհրաժեչտ ծանօթութիւններով եւ դրկալիր պաչտօնով:

Կ'օրհնեմք «Ազգենական Ընկերութիւն»–ը, որ կրթութեան դրախտը յարատեւ եւ հաստատուն պահէ, կ'օրհնեմք խնամակալութիւնդ, որ անքուն եւ անխոնջ հակէ, որպէսզի դրախտի բարի սերմերուն մէջ որոմն չբ ցանուի, կ'օրհնեմք ուսուցչական մարմինը, որպէսզի իրենց առանձնած Ս. գործը խղճի մտօք կատարին եւ վարձկան մչակներու նուաստ ատաքճանէն միչտ բարձր մնան եւ կ'օրհնեմք ամբողջ ուսանողութիւնը՝ հայցելով ամենուն համար Աստուծոյ երկիւղն ու իմաստութիւնը:

Ի 24–րդ Հոկտեմբերի 1913 ամի եւ քստ
տումարիս ՌՀԿԲ Ի հայրապետութեան մերում
ԺԱ–րդ ամի յ'Աթոռ Կիլիկեաւն, Ի Սիս քի 293

Մնամք Աղօթարար

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

Ազենական վարժարանի մէջ, զանազան թուականներով, իբրեւ մնայուն կամ իբրեւ այցելու ուսուցիչ պաշտօնավարած են՝ Մուշեղ Հատիտեան (յետոյ բժիշկ), Սարգիս Մարտոյեան (յետոյ Տէր Մկրտիչ Քահանայ), Գուրգէն Պարսամեան, Գաբրիէլ Թիւթիւնճեան, Մմբատ Տէր Պօղոսեան, Նշան Տէր Պետրոսեան (յետոյ Տէր Պետրոս Քահանայ), Եպուպ Տէր Գրիգորեան, Տոքթ. Գէորգ Արսլանեան, Տոքթ. Ներսէս Պաղտոյեան, Պարոյր Անտոնեան, Աբրահամ Սէրայտարեան, Տիգրան Փո-

ԱԶԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ (1907)

Նստած, ձախէն աջ, Տիգրան Իլվանեան, Յովակիմ Պագգալեան, Ղազարոս Ղալիկեան, Աբր. Սէրայտարեան, Աւետիս Պալմանուկեան:

Ոտքի վրայ, ձախէն աջ, Մանուկ Պարսումեան, Ռուբէն Պարսումեան, Ատուր Եաղուպեան, Յակոբ Խարաճեան, Զաքէոս (Զաւէն) Նալպանտեան::

լաճեան, Աւետիս Պալմանուկեան, Արմենակ Մազսուտեան, Հապիպ Թէճերեան, Արտաշէս Կիւլտալեան (յետոյ Տէր Վահան Քահանայ), Սարգիս Պաղտոյեան, Յովակիմ Պագդալեան, Յարութիւն Թահթաճեան, Զաքէոս Նալպանտեան, Գրիգոր Տալլեան, Յարութիւն Տալլեան, Գէորգ Պապոյեան (յետոյ Տէր Ներսէս Քահանայ), Գէորգ Համալեան, Ռուբէն Պարսումեան, Գրիգոր Մահսէրէճեան, Գրիգոր Էքմէքճեան, Ենովք Ալթունեան, Գալուստ Ոսկերիչեան (յետոյ Տէր Հայկազուն Քահանայ), Պետրոս Տէր Պետրոսեան, Եսայի Եսայեան, Նազար Մէրթախանեան, Տիգրան Իլվանեան, Տոքթ. Աւետիս Նազարէճեան, Գէորգ Քէօչկէրեան, Կարապետ Պապոյեան, Տոքթ. Նազարէթ Իփէքեան, Ատուր Եաղուպեան, Յակոբ Խարաճեան, եւ այլք:

Հետեւեալ ցանկը ցոյց կուտայ մէկ պատկերը Ազնուական վարժարանի շրջանաւարտներուն, տարիներու վրայ բաժանուած*:

Տարի	Անձ	Տարի	Անձ	Տարի	Անձ	Տարի	Անձ
1892	8	1899	6	1903	12	1908	6
1894	6	1900	10	1905	11	1909	13
1895	6	1902	7	1907	5	1913	6

Համապատասխան՝ 96 հոգի:

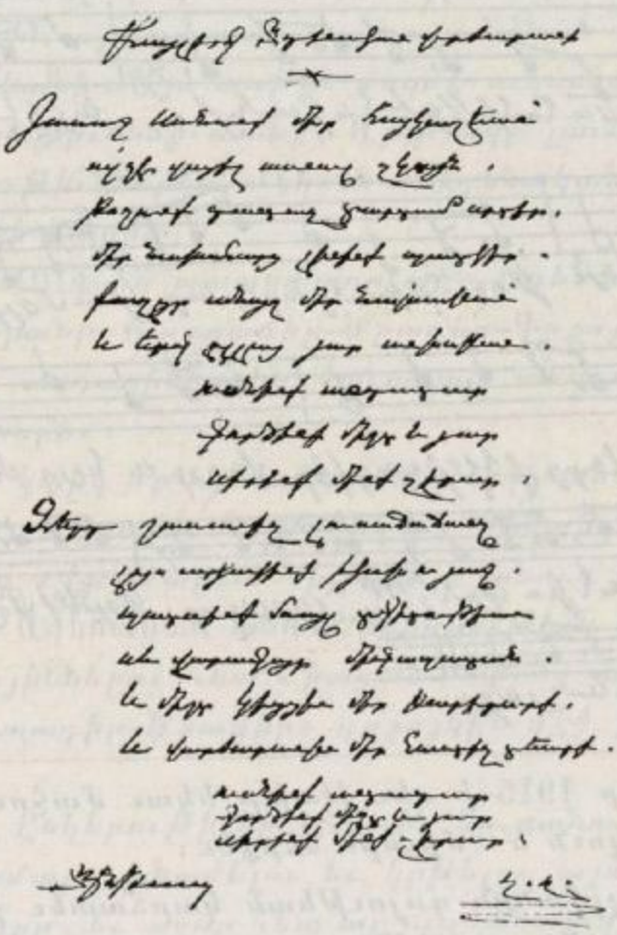

Ազնուական վարժարանը, հակառակ դրացի բակի մը գնուման 1911–ին**, անբաւարար կուգար տարիներու հետ աճող աշակերտութեան թիւին (որ 1913–1914 տարեշրջանին հասած էր 288–ի), այդ իսկ պատճառաւ, եւ ապագային արդիական սեպհական չէնք մը ունենալու նախատեսութեամբ Ազեօլէն գնուած էր 10,000 կանգուն հոդ:

Ազնուականը, չնորհիւ իր գլուխը կեցող անձերու պահպանող ոգիին եւ անձնուէր աշխատութեան—որուն գրիչս կ'ըլլար

---

*) Անդ, էջ 27–31:

**) 1906–ի հրդեհէն վերջ չինուած էր նոր չէնքը որ ունէր երկու սրահ, 10 սենեակ եւ 6 խանութ:

բարի մրցակցութիւնը Վարդանեանի հետ, չորուն ապագայ ուննեցող կրթական հաստատութիւններէն մէկն էր Այնթապի, եւ, պէտք է խոստովանիլ, Հայ–Այնթապի կրթական ու դպրոցական պատմութիւնը 1885–1915 երեսնամեակին, իրականին մէջ պատմութիւնն է մրցակից այդ երկու ազգօգուտ Հաստատութիւններուն, որոնք տուին ղեկավարները մեր ժողովներուն, մեր բեմերուն եւ մեր կուսակցական կազմակերպութիւններուն*:

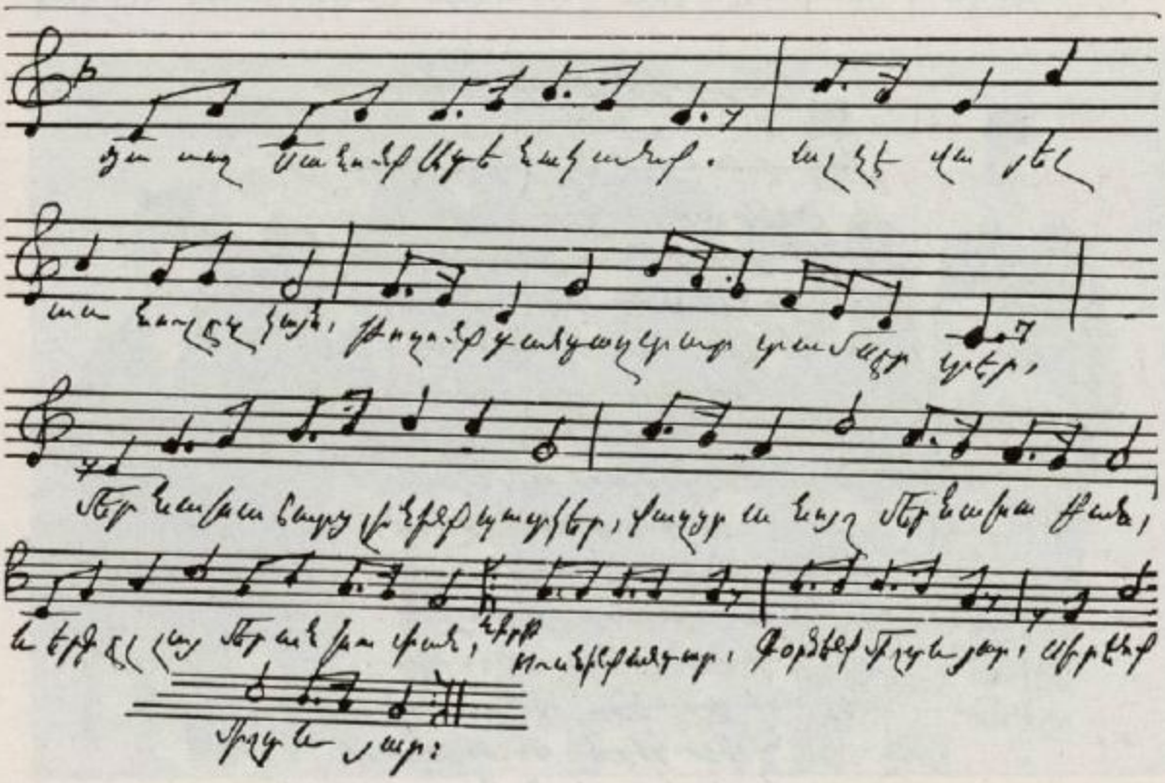

Ափսո՛ս, որ 1915–ի սեւ թաթը եկաւ մահուան սեւ պիծը քաշելու ե՛ւ մէկուն ե՛ւ միւսին ներքեւ:

1919–1922 չրջանին դոյութեան կարճատեւ չրջան մըն ալ ունեցան անոնք, Ազգային Միութեան հակոզութեան ու հակակըշիռին տակ· բայց, Գոյամարտի տարին ու ապա արտագաղթը դարձեալ փակեցին անոնց դռները, այս անգամ՝ ընդմիշտ**:

---

*) Երկիցս մերձեցման փորձեր եղած են Ազենականի եւ Վարդանեանի միջեւ, առաջինը 1893–ին, Յակոբ Պէքճարեանի առաջարկեան տակ, բայց չէ յաջողած, իսկ երկրորդը՝ 1908–ին:

**) Կսկծալի վախճան մը ունեցաւ Ազենական երկրորդ· Վարժարանի վերջին տնօրէնն Յակոբ Չէյթունեան: Տէր Զօր տարագրուած, հայատեաց արիւնկզակ Մուխթէսարըփ Չէբի–ի կողմէ խարազանի հարուածներով խոշտանգուած ու նահատակուած է ան: Ազենականի 1913–ի չրջանաւարտներէն մէկն ալ, Յակոբ Պետիկեան, նահատակուեցաւ 1917–ին, Աբարայի մէջ, հերոսի պատկը ճակատին:

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Գրեց՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Այնթապ քաղաքի Հայ պատմութիւնը պատրաստելու համար Ամերիկայի մէջ կազմուած է կեդրոնական վարչութիւն մը, որ իր կարգին այս դժուար գործը յանձնած է Փրոֆ. Գէորգ Ա. Սարաֆեանի: Այս առթիւ մեզմէ ուզուեցաւ որ, մենք ալ որոշ տեղեկութիւններ տանք, Այնթապի լատպոյն Կրթական Հաստատութիւններէն մէկուն՝ Ազգային Երկրորդական Վարժարանի մասին:

Օգտուելով 1914–ին պատրաստուած—Ազգային Երկրորդական Վարժարանի Յայտապիր–Ծրագիր–Գրքոյկէն—եւ մաս մըն ալ ծանօթ ապտալիններէն հաւաքած տեղեկութիւններէ, կ'ամփոփենք ատոնք:

1874 թուին կարգ մը ուսումնասէր երիտասարդներ՝ (երբ Յանկայիչատակ Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆթիդեանի անմահ յիշատակը եղող «Վարժարան Կիլիկիոյ» անուն դպրոցի աշակերտներ) նախ Ազգային անուն ընկերութիւն մը կը հիմնեն կարգ մը ազդայիններու հետ միացած, որոնց անուններով վերոյիշեալ «Յայտապիր–Ծրագիր» գրքոյկին մէջ յիշատակուած են:

Ազգային Ընկերութիւնը 1885–ին կը բանայ Որբանոց մը 15 որբերու համար, խնամելու եւ կրթելու այս չատ ազքատ եւ չքաւոր որբերը, եւ ատոր հետ ալ չզոհանալով Ընկերութիւնը՝ Որբանոցը կը վերածէ Որբանոց–Դպրոցի, թոչակաւոր աշակերտներ եւս ընդունելով, հուսկ յետոյ Որբանոց–Դպրոցը կը մկրտուի «Ազգային Վարժարան» անունով, միշտ պահելով ատանկակ մը որբ սաներ, իրենց կողմէ հոգալով անոնց հագուստեղէնն ու դրենական պիտոյքը եւս:

Տարիներու ընթացքին այս դպրոցը աստիճանաբար բարձրացում կ'ունենայ, նախ՝ վեցամեայ նախակրթարան (Ծաղկոցէն զատ) ապա՝ իննամեայ բարձրագոյն նախակրթարան եւ 1911–ին Երկրորդական (Իտաւի) Վարժարանի աստիճանին, պետութենէն վաւերացուած:

Ա. Շրջան.— «Ազգային» Վարժարանի Ա. Տնօրէնը եղած է Յակոբ Պէքեարեան, էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանէն ընթացաւարտ Այնթապցի երիտասարդ մը. Նեռսէս Պօսնուեա-

նին հետ, որ նոյնպէս ձեմարանաւարտ բայց չատ կարճ կեանք ունեցեր, մեռեր է հազիւ 2–3 տարի ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ: Յակոբ Պէքեարեանի տնօրինութեան շրջանը եղած է փայլուն, չնորհիւ իր վարչական եւ կրթական կարողութեան, 1885–1895 տասը տարուան մէջոցին դպրոցը գրեթէ ոչինչէն հասցուցեր է նախանձելի աստիճանի մը, ունենալով աչխատակից կարող եւ հմուտ գոլէճական երիտասարդներ Տոքթ. Ա. Նազարեան, Գէորգ Գրիգորեան (Քէօչկէրեան), Կարապետ Պապոյեան եւ ուրիչներ:

Բ. Շրջան.— Յակոբ Պէքեարեանի մեկնումէն յետոյ հազիւ մի քանի ամիս անցած կը պատահի 1895–ի հայկական ջարդը, որուն ազդեցութեամբ բարձրագոյն երեք դասարանները կը ցրուին, հազիւ 1899–ին շրջանաւարտ կ'ունենայ դպրոցը: Այս շրջանին տնօրինութիւնը կը վարեն Ներսէս Պ. Պալտոյեան եւ Սմբատ Տէմիրճեան (յետագային Տէր Մեսրոպ), ունենալով այս շրջանին ալ կարող ու անձնուէր գոլէճական ուսուցիչներ Տոքթ. Ն. Իփէկեան, Եպուռդ Տէր Գրիգորեան, Սմբատ Տէր Պօղոսեան, Պարոյր Անտոնեան, Արտաշէս Կիւլտալեան (յետագային Տէր Վահան), Գուրգէն Պարսումեան, Գարեգին Թիւթիւնճեան եւ այլք:

Գ. Շրջան.— Ղազարոս Ղալիկեանի տնօրինութեան շրջանը 1901–1911, այս շրջանին գրեթէ ամէն երկու տարին դասարան մը բարձրանալով դպրոցը հասաւ իննամեայ բարձրագոյն Նախակրթարանի աստիճանին. այս շրջանին ետս ունեցանք անձնուէր եւ հմուտ գոլէճական ուսուցիչներ մեծաւ մասամբ Ազնականի նախկին ընթացաւարտ եւ թեբաւարաններէն, Տոքթ. Ներսէս Մ. Պալտոյեան, Զաւէն Նալպանտեան, Գրիգոր եւ Յարութիւն Տալլեաններ, Գրիգոր Մահսէրէճեան, Աբրահամ Սէրայտարեան, Յարութիւն Թահմազեան, Գրիգոր Էքմէքճեան, Նշան Տէր Պետրոսեան, Տիգրան Փոլատեան, Յովակիմ Պապպալեան (երկար տարիներ), Աւետիս Պալմանուկեան, Մովսէս Ն. Գալանճեան, Մովսէս Գալանճեան, Ատուր Եպուպեան, Յակոբ Խարաճճեան, Մուհամմէտ Խէյրի Էֆէնաի եւ ուրիչներ:

Դ. Շրջան.— Տոքթ. Յակոբ Զէյթունցեանի տնօրինութեան շրջանը գրեթէ ամենէն փայլուն շրջանը եղաւ, արդէն հիմը ամուր դրուած կրթական հաստատութիւն մը գրեթէ դասախնակէտին հասնելու յոյսերը կը ներշնչէր, դժբախտաբար վրայ հասաւ 1915–ի Հայ բռնագաղթը, չատերու կարգին մեր այս նուիրական հաստատութիւնն ալ քանդուեցաւ եւ նորահաս

ներունդը դրկուեցաւ «Ազենական»–ի եղեմական բոյր ու հուրչն։

Ազենական Ընկերութիւնը առաջին օրէն վարժարանի ապագան խորհելով խելացի եւ ուշիմ աշակերտներ դրկած է աւելի բարձրագոյն վարժարաններ, յոյս ունենալով որ անոնց վերադառնալով հոսպային աւելի բարձր տոհմիկ եւ ազգային կրթութեամբ օգտակար պիտի ըլլան վարժարանին։

1890 թուականին երկու հոգի առաջին որբերէն էջմիածնի Գէորգեան ճեմարան կը դրկուին, Ներսէս Տէր Մկրտիչեան (Վարագդաս) եւ Յակոբ Թօփճեան (Համազասպ), առաջինը ճեմարանի ներքին ըմբռնաւութեան առթիւ դուրս կը վտարուի եւ 1905–ի Հայ–Թաթարական կռիւներու առեն կը սպաննուի. Յակոբ Թօփճեան ճեմարանը փայլուն կերպով կը լրացնէ, անկից Գերմանիա կ'անցնի ուսումը շարունակելու համար, հոն ալ յաջող կերպով կը լրացնէ իր դասընթացքը եւ Տոքթ. Աստուածաբանութեան տիտղոսով կը վերադառնայ Կ. Պոլիս 1907–ին, երկար տարիներով ծառայելով Դպրոց–Որբանոցներու մէջ, ամենէն եռք Անթիլիասի Ժառանգաւորացի (Լիբանան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան աթոռը) մէջ, կը մեռնի Պէյրութ 1951–ին։

1905–ին Յակոբ Քիւրքճեան անունով դարձեալ որբ ուսանող մը կը դրկէ Սիս Ժառանգաւորաց ուսանելու համար, դպրոցը կիսատ կը թողու. հիմա Հալէպ է։

Ղազարոս Ղալիկեանի անօրինութեան չրջանին որբ ուսանող մը Յակոբ Պեհիկեան կը դրկուի Էրզրումի Սանասարեաններ, որ տարի մը վերջ հիւանդութեան պատճառաւ ետ դրկուեցաւ Այնթապ, յետոյ Ամերիկա գնաց եւ 1917–ին Ամերիկայէն կուգայ կը միանայ Հայկական Լէգէոնին Բ. վաշտի մէջ, 1918 Սեպտեմբեր 18–ի Արարայի կռուին մէջ կը նահատակուի։

Շէնքը.— Ազենական Որբանոց–Դպրոցը նախապէս կալուած չէնք մը չունենալուն, Գասթէլ–Պաչի թաղին մէջ վարձքով Հասեքլի Դպրոց (Եաքէն Նիկիպլեան Թանգարան) անունով հին չէնքի մը մէջ կը չարունակուէր, իսկ 1890–ին եկեղեցւոյ թաղին մէջ բաւական ընդարձակ բակ մը եւ մի քանի սենեակներով առուն գնեցին, բակին մէջ խոշոր սրահ մը չինուեցաւ եւ մինչեւ 1906 այսպէս դպրոցը չարունակեցին, այդ տարին հրդեհ մը հրոյ ճարակ կ'ընէ դպրոցին դասարան սենեակները, անմիջապէս աւերակներուն տեղը կը չինուին ուրիշ նոր թներ. խանութներուն վրայ ալ վեց դասարան եւ կոկիկ սրահ մը, «Ազենական» Ընկերութեան անդամներուն եւ հա–

մակիրներուն ժրաջան աշխատանքով եւ ժողովրդեան առատաձեռն նիւթական օգնութեամբը: 1911–ին դպրոցին կից չէնք մըն ալ պնուեցաւ:

Նիւթականը.— Բոլոր դպրոցներուն պէս «Ազնաւեան» վարժարանին ալ նիւթական դլխաւոր աղբիւրները եղած են՝

Ա.— Աշակերտներու կրթաթոշակը:

Բ.— Կիրակնօրեայ Լսարանի հասոյթները:

Գ.— Ութ խանութներու վարձքերը:

Դ.— Հանդէս–ներկայացումներու հասոյթը:

Ե.— «Ազնաւեան» Ընկերութեան անդամներուն տարեվերջը:

Զ.— Սոփրիչէի խանութի մը հասոյթը:

Է.— Հարսանիքի, մկրտութեան, թաղումի առթիւ նուիրատուութիւնները:

Լսարան.— Ամէն կիրակի օր Ս. Պատարագէն յետոյ դպրոցի ընդարձակ սրահին մէջ Լսարան կ'ըլլար, ուր կրօնականներ, բժիշկներ, Փրոֆէսորներ եւ ուսուցիչներ՝ կրօնական, բժշկական, դիտական եւ այլն նիւթերու մասին բանախօսութիւններ կ'ընէին, նաեւ լրագրական ազգային եւ քաղաքական տեղեկութիւններ կը տրուէին, ժողովուրդին հաճելի դարձնելու համար երբեմն նուագ եւ երգեցողութիւններ կ'ըլլային, ժողովուրդը չատ անդամներ այնքան խուռներամ կուդար որ ընդարձակ սրահը, քովի սենեակները եւ երկու կողմի բակերը կը լեցուէին եւ երբեմն ալ նեղ կուդային: Անշուշտ նիւթական որոշ հասոյթ եւս կ'ունենային լսարանները:

1892–1913 Յուլիս «Ազնաւեան» վարժարանը 97 Հայ չըքնաւարաններ տուած է ազգին, եւ չատ աւելի թուով կիսաւարտներ, որոնցմէ ոմանք մահացած են, ողջ մնացածներէն հիմա ունինք կրօնական քահանաներ, բժիշկներ, ճարտարապետներ, ազգային գործիչներ, առեւտրականներ եւ արհեստաւորներ որոնք պատիւ կը բերեն թէ Ադեճականին եւ թէ Հայ Ազգին ուր որ հաստատուած են, Ամերիկաներ, Եւրոպա, Եգիպտոս, Սիւրիա–Լիբանան մինչեւ Պարսկաստան:

Այս առթիւ «Ազնաւեան վարժարան»–ի հիմնադիրներուն՝ եւ յառաջդիմութեան ու բարձրացման համար տարիներ չարունակ ժրաջան աշխատող կարգ մը ազդասէր ազգայիններուն (որոնցմէ չատ խոչոր տոկոս մահացած է) յիչատակները թող անմահ ըլլան, որոնք 1885–ին 15 որը սանեռով խեղճուկ Որբանոց մը մինչեւ 1915–ի բարձրագոյն վարժարանի աստիճանին հասցուցին 300 աշակերտներով:

ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

(1913–1914)

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Տ. Վահան Քահանայ Կիւլտալեան՝ նախագահ, Յակոբ Գարամանուկեան՝ տեղապահ, Սարգիս Գրամճեան՝ տեղապահը, Աւետիս Ձէպէճեան՝ Բ. տեղապահ, Յովակիմ Պագդալեան՝ Բ. տեղապահը, կարապետ Ի. Պասմաճեան, կարապետ Գարդաեան, Մելքոն Գալպակեան, Յովսէփ Աչճեան, Մհ. Յարութիւն Ի. Պասմաճեան:

ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Արմենակ Ձէպէճեան՝ տեղապահ, Սարգիս Տէմիրճեան՝ տեղապահը, Մհ. Մխիթար Գ. Պասմաճեան՝ գանձապահ, Արտաշէս Թահմազեան, Գրիգոր Սահակեան, Հմայեակ Գալպակեան, Տոքթ. Ներսէս Պաղտօեան:

ՀԻՄՆԱԴԻՐՔ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Մհի. Գրիգոր Լէյլէկեան, կարապետ Զէմպէրճեան, կարուճ Մէրճէնեան, Համբարձում Հաճընձեան կամ Պօյաճեան՝ բնիկ Հաճընցի, Ղուկաս (Մմբատ) Տէմիրճեան (Տ. Մեսրոպ Քահանայ), Միսաք (Քասիմ) Գօչունեան՝ արտօնատէր «ՓԱՄԱՆԱԿ»–ի, Մինաս Պապեան՝ կառավարիչ «Վարժարանին Կիլիկիոյ», Միքայէլ Բերբերեան, Ռաֆայէլ Մինասեան, Մովսէս (Վահան) Քիւրքճեան՝ վկայեալ փաստաբան, Յակոբ Գալճեան, Յակոբ Գարամանուկեան՝ անդամ վերաքննիչ դատարանի, Յարութիւն Գրաճեան, Յարութիւն (Աչոտ) Պիրիճիքեան, Յարութիւն Կէդէնլեան՝ նախագահ Աւետարանական դատարանի, Յովհաննէս Բերբերեան, Յովհաննէս (Ֆէրիտ) Պօյաճեան՝ Վանի կուսակալի նախկին փոխանորդ, Յովհաննէս Զուլճեան՝ Քիլիսցի,, Յովսէփ Աւագելեան, Նազարէթ (Հիլմի) Ներսէսեան՝ վկայեալ փաստաբան, Ներսէս Պօսնուեան՝ վկայեալ Գէորգեան ճեմարանէն, Նշան Թէրզեան՝ ուսուցիչ Վարժարանի Կիլիկիոյ, Պետրոս Մուզալեան, Պօղոս Ազճաեան, Սարգիս Մարտօեան (Տ. Մկրտիչ Քահանայ), Սարգիս (Մուշեղ) Սարաֆեան, Գէորգ Ձէվահիրճեան, Յակոբճան Տէյիրմէնճեան:

ՀԻՄՆԱԴԻՐՔ ԱԴԵՆԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑ–ԴՊՐՈՑԻՆ

Տ. Յակոբ Քահանայ Տ. Յովհաննէսեան, Համբարձում Տէմիրճեան (Տ. Մեսրոպ Քահանայ), Գէորգ Մզրպլեան (Տ. կարապետ Քահանայ), Գէորգ Տաղլեան, Գասպար Պէրէճիկլեան, Մհ. Գրիգոր Լէյլէկեան, Մհ. Գրիգոր Պասմաճեան, Գրիգոր Տաղլեան, կարուճ Թէրզիպաշեան, Մհ. կարապետ Պալեան, Մուշեղ Սարաֆեան, Մանուկ Պաղտօեան, Մհ. Յարութիւն Եսայեան, Յակոբճեան Պաղտօեան, Յակոբ Զէքիճեան, Յարութիւն Գօլանճեան, Ներսէս Բարսեղեան, Տոքթ. Սարգիս Հէքիմեան:

ԾՐԱԳԻՐ ՆԱԽԱԿԱՐԹԱՐԱՆԻ

ԺԲ. Տարի	Շաբաթը
1. Կրօն. աղօթք, գլխաւոր դէպքեր եւ դէմքեր Հին եւ Նոր Կտակարանէն	2 դաս
2. Հայերէն, Լուսաբեր Ա. Տարի	6 դաս

3. Ուսողութիւն, 1–1000 դումարում, հանում	3 դաս
4. Իրագիտութիւն, ուսումնասիրութիւն ծանօթ առարկաներու	2 դաս
5. Աչխարհագրութիւն, նախնական դիտելիք եւ Այնթապի բնական աչխարհագրութիւն	2 դաս
6. Պատմութիւն	2 դաս
7. Ձեռագործ դուներու թուղթերով	1 դաս
8. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
9. Երգ	2 դաս
10. Մարմնամարզ	2 դաս

ԺԱ. Տարի — Շաբաթը

1. Կրօն. չարունակութիւն նախորդ տարուան	2 դաս
2. Հայկերէն, Լուսաբեր Բ. Տարի	6 դաս
3. Ուսողութիւն 1–10,000 Ձորս գործողութիւնք	2 դաս
4. Իրագիտութիւն, Թէյեան Ա. Տարի	2 դաս
5. Աչխարհագրութիւն, Այնթապ եւ իր դիւղերուն աչխարհագրական վարժութիւնները	2 դաս
6. Պատմութիւն, ազգային պատմութենէն կարեւոր դրուագներ	2 դաս
7. Ձեռագործ, չարունակութիւն	1 դաս
8. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
9. Երգ	2 դաս
10. Մարմանամարզ	2 դաս

Ժ. Տարի — Շաբաթը

1. Կրօն. Պատմութիւն Հին Կտակարանի (Սխ. Պոնատացի)	2 դաս
2. Հայկերէն, Ա. վարժութիւն	6 դաս
3. Թրքերէն, (Էլիֆպա. Մէքթէպ քիթապխանէսի)	4 դաս
4. Ուսողութիւն, Գալուֆեան, Ա. Տարի	3 դաս
5. Իրագիտութիւն (Թէյեան Բ.)	2 դաս
6. Աչխարհագրութիւն, Թուրքիա, նահանգային, բնական, վարչական	2 դաս
7. Պատմութիւն, չարունակութիւն	2 դաս
8. Ձեռագործ, երկրաչափական գործնական դիտելիք	1 դաս
9. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
10. Երգ	2 դաս
11. Մարմանամարզ	2 դաս

Թ. Տարի — Շաբաթը

1. Կրօն, Նոր Ուխտ, Մխ. Պոնատացի	2 դաս
2. Հայկերէն, Բ. վարժութիւն	5 դաս
3. Թրքերէն, Բ. Մէքթէպ քիթապխանէսի վէ Բէհնիւմաի գրաթ	4 դաս
4. Ուսողութիւն, Գալուֆեան, միջին	3 դաս
5. Իրագիտութիւն, Թէյեան, բաթմրատոյն	2 դաս
6. Աչխարհագրութիւն, Թուրքիոյ բնական եւ վարչական մասը ընդարձակելով	2 դաս
7. Պատմութիւն, համառօտ ազգային պատմութիւն	2 դաս
8. Ձեռագործ, չարունակութիւն	1 դաս
9. Գիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
10. Երգ	2 դաս
11. Մարմնամարզ	2 դաս

Ը· Տարի

1· *Կրօն. համառօտ կրօնագիտութ. Հաբեղեանի եւ դասախօսութ.*	2 դաս
2· *Հայ. Գանձարան (Անտոնեան), քերականութիւն (Գազանճեան) Շարադրութիւն*	5 դաս
3· *Թրքերէն.* (10 *Թէմուզ 2–րդ եւ 3–րդ*)	4 դաս
4· *Ուսողութիւն. Միջին (չարունակութիւն) եւ Բարձրագոյն (Գալաֆեան)*	3 դաս
5· *Իրագիտութ. Թէյլեան (Բարձրագոյնին չարունակութիւնը)*	2 դաս
6· *Աչխարհագրութիւն, Պաչկոնց՝ Ա. Տարի*	2 դաս
7· *Պատմութիւն, համառօտ Օսմանեան*	1 դաս
8· *Անգղ. եւ խօսակցութիւն*	4 դաս
9· *Գիր եւ Գծագրութիւն*	4 դաս
10· *Երգ*	2 դաս
11· *Մարմնամարզ*	2 դաս

ԾՐԱԳԻՐ ԻՏԱՑԻ

Է· Տարի	Շաբաթը
1· *Կրօն, Հին Ուխտ (ընդարձակ, կէս տարի)*	2 դաս
2· *Հայերէն, Թանդարան, քերականութիւն (Հր. Ասատուր) չարադասութիւն*	5 դաս
3· *Թրքերէն, Թէմուզ 10 (չարունակութիւն Գ.–րդի) Մուխթասար Նէվաէսխէ, Մուխթասար սարֆը Օսմանի, Մէնէտաթ Թահրիրի, Մէքթէպ քիթապխանէսի, Գրատէթ վէ խթինասխ*	5 դաս
4· *Անգլիերէն, (չարունակութիւն)*	4 դաս
5· *Ուսողութիւն, Պօյաճեան Թուաբանութիւն*	2 դաս
6· *Հայոց Պատմութիւն, Արխատակէս Պօյաճեան եւ Պաչկոնցի*	2 դաս
7· *Աչխարհագրութիւն, Դասիք Պաչկոնցի Բ. Տարի*	2 դաս
8· *Գիր եւ Գծագրութիւն*	4 դաս
9· *Երգ եւ Նօթա*	2 դաս
10· *Մարմնամարզ*	2 դաս

Զ· Տարի	Շաբաթը
1· *Կրօն, Նոր Ուխտ եւ Եկեղեցական Պատմութիւն (համառօտ)*	2 դաս
2· *Հայերէն, Բ. Հաւաքածոյ (Մ. Գափամաճեան), Ճաշակ արդի Հայ դրականութեան, քերականութիւն, Շարադրութիւն*	5 դաս
3· *Թրքերէն, Իլավէլի Նէվաէսխէ, Մէզհապ, Խթինասխ, Թալիմի Քիթապէթ, Մուխթավվալ սարֆը Օսմանի*	5 դաս
4· *Անգղիերէն*	4 դաս
5· *Ուսողութիւն, Տարրական Հայերէն, Ալճէպրա*	3 դաս
6· *Ընդհանուր Պատմութիւն, Արեւելեան հին ազգեր եւ Յունաց (Շալեան) եւ Օսմ. (Ալի Րէչատ)*	3 դաս
7· *Աչխարհագրութիւն, Գ.–րդ Պաչկոնցի*	2 դաս
8· *Գիր եւ Գծագրութիւն*	2 դաս
9· *Երգ եւ Նօթա*	4 դաս
10· *Մարմնամարզ*	2 դաս

Ը· Տարի	Շաբաթը
1· *Կրօն, Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութիւն (ընդարձակ)*	2 դաս
2· *Հայերէն, Հատընտիրք (Սիրունեան), Գրաբար (Ա. ընթացքի ի դրոց)*	5 դաս
3· *Թրքերէն, պիւյինճի Իլթիթաֆ, Նահվը Օսմանի, վէ իքինճի Իգ–*	

	Քիմիա, Ինքինասիս, Էվրապը բնամիյէ	6 դաս
4.	Անգլիերէն	4 դաս
5.	Գաղղիերէն (Ա. Հինդլեան)	3 դաս
6.	Ուսողութիւն, բարձրագոյն ընթացք (Գալաֆեան)	3 դաս
7.	Ընդհանուր պատմութիւն, Հռոմայեցւոց, Միջին եւ Նոր դար (Ծալեան)	2 դաս
8.	Աչխարհագրութիւն, Օսմանեան եւ Տնտեսական	2 դաս
9.	Դիր եւ Գծագրութիւն	4 դաս
10.	Երգ եւ Նօթա	2 դաս
11.	Մարմնամարզ	2 դաս

Գ. Տարի — Շաբաթը

1.	Կրօն, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, Մուշեղ Եպիսկոպոս (կէս տարի)	2 դաս
2.	Հայերէն, Բ. ընթացք ի պրոց, քերականութիւն (Գաբրիելեան) Մեկրագեա	5 դաս
3.	Թրքերէն, ուչինճի իդիիթաֆ, էտէպի յաթ Իսթինասիս	5 դաս
4.	Անգլիերէն	4 դաս
5.	Գաղղիերէն	3 դաս
6.	Ուսողութիւն	4 դաս
7.	Պատմութիւն Հայոց (Բալասանեան)	3 դաս
8.	Աչխարհագրութիւն Բնական	2 դաս
9.	Մարդակազմութիւն (կէս տարի)	3 դաս
10.	Դիր եւ Գծագրութիւն	3 դաս
11.	Երգ եւ Նօթա	2 դաս
12.	Մարմնամարզ	2 դաս

Գ. Տարի — Շաբաթը

1.	Կրօն, Քննական Քրիստոնէական (կէս տարի)	2 դաս
2.	Հայերէն, հատընտիր ընթերցուածք (պրոբար) քերականութիւն, բանահիւսութիւն	4 դաս
3.	Թրքերէն, Թալիմի քիթապէթ, Լիսանը Ֆարսի, Սարֆ վէ Նահվ	4 դաս
4.	Անգլիերէն	4 դաս
5.	Գաղղիերէն	3 դաս
6.	Ուսողութիւն, Երկրաչափութիւն	2 դաս
7.	Պատմութիւն Ընդհանուր, Հին Ծուռաց եւ Հռոմայեցւոց	2 դաս
8.	Բնագիտութիւն, Պկզճան	2 դաս
9.	Աչխարհագրութիւն վաճառականական (կէս տարի)	3 դաս
10.	Բուսաբանութիւն (կէս տարի)	3 դաս
11.	Դիր եւ Գծագրութիւն	
12.	Երգ եւ Նօթա	2 դաս
13.	Մարմնամարզ	2 դաս

Բ. Տարի — Շաբաթը

1.	Կրօն, ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն	1 դաս
2.	Հայերէն, Տիլմատ, քերականութիւն, բանահիւսութիւն	4 դաս
3.	Հոգեբանութիւն եւ Տրամաբանութիւն	2 դաս
4.	Թրքերէն, Րհհալէր ի քիթապէթ, Միւնպիւլիսթան (Ֆարսի), Խմասէլէ (Արապի)	3 դաս
5.	Անգլիերէն	3 դաս
6.	Գաղղիերէն	3 դաս

7. Ուսուցչութիւն, դաստիարակչական տեսարակալութիւն (Տիւդէնճեան) եւ պարզ կրկնասեռմամբ	2 դաս
8. Ընդհանուր պատմութիւն, Միջին, Նոր եւ ժամանակակից	2 դաս
9. Մէճէլլէ, Մալիւմաթը Փանունիյէ	2 դաս
10. Երկրաչափութիւն	2 դաս
11. (դասախօսութիւն, կէս տարի)	2 դաս
12. Բնագիտութիւն	2 դաս
13. Գիր եւ Գծագրութիւն	
14. Երգ եւ Նօթա	2 դաս
15. Մարմնամարզ	2 դաս

Ա. Տարի — Շաբաթը

1. Կրօն, Պատմութիւն կրօնից (կէս տարի)	2 դաս
2. Հայկբէն, Մելտոն եւ բանահիւսութիւն (կէս տարի)	2 դաս
3. Թրքերէն, Միւլէյման Ֆէնմինին էտէպի յաթը (կէս տարի)	2 դաս
4. Անգղիերէն, Շէյքսպիր, Միլթըն, Թէնիսըն (կէս տարի)	2 դաս
5. Գաղղիերէն	3 դաս
6. Ուսուցչութիւն (կէս տարի)	3 դաս
7. Օսմանեան Պատմութիւն, մուֆասսալ Ահմէտ Րէչիտ պէյ (կէս տարի)	3 դաս
8. Իգիհատ (կէս տարի)	3 դաս
9. Առաջնորդչութիւն (կէս տարի)	3 դաս
10. Գաղափարաբանութիւն, դէպի Ֆէտէրացիա (Ժողով) եւ մասնաւոր դասախօսութիւն (կէս տարի)	3 դաս
11. Կենդանաբանութիւն (կէս տարի)	3 դաս
12. Տարրաբանութիւն	2 դաս
13. Երկրաբանութիւն եւ Հանքաբանութիւն	2 դաս
14. Մտաւոր եւ բարոյական փիլիսոփայութիւն (դասախօսութիւն) (կէս տարի)	2 դաս
15. Պատմութիւն փիլիսոփայութեան (դասախօսութիւնք կէս տարի)	2 դաս
16. Մանկավարժական դասախօսութիւնք (կէս տարի)	2 դաս
17. Երգ եւ Նօթա	2 դաս
18. Մարմնամարզ	2 դաս

ԿԱՆՈՆԻՆԵՐ

1. Մէկ քննութիւնները Յունիս 10–15, Օգոստոս 10–15: Տարին երկու անգամ ընդհանուր քննութիւն կը կատարուի (Տես Օրացոյցը):

2. Բարձրագոյն հինգ կարգերու քննութիւնները գրաւոր կը կատարուին, ի պահանջել հարկին բերանացի եւս կրնան ըլլալ:

3. Ձեռքով դասերու քննութիւններ, անոնց լմնցած տարին կ'տանուին:

4. Դասի մը առաջին քննութենէն չանցնող աշակերտին երկրորդ պատեհութիւն մը միայն կը տրուի:

5. Քննութեան աստիճանը եթէ միջակէն պակաս ըլլայ, աշակերտը քննութենէ չանցնիր:

6. Կարեւոր երկու ճիւղերու քննութենէն չանցնող աշակերտը չի կրնար փոխել իր կարգը (մանրամասնութեանց համար դիմել ներքին կանոնագրին):

ՄՐՑԱՆԱԿՆԵՐ

1. Շարադրութեան մրցում.— Հայկբէն, օսմանեբէն եւ անգղիերէն լեզուներով չաթագրութեան մրցում կը կատարուի, որու կրնան մասնակցիլ

բարձրագոյն երկու կարգի աշակերտներ։ Ա. աստիճանը չահոդներ միայն նուէր կը առանան։ Դիտ. առնուազն երեք աշակերտ մասնակցելու են։

2. Արտասանութեան մրցում.— Ամենամօտգանքի մէջ բարձրագոյն աստիճան չահոդներէն 12 հոգի կ'ընտրուին արտասանութիւններ ընելու համար։ Ընտրութիւնը կը կատարուի բարձրագոյն չորս կարգերու մէջէն։ Արտասանութիւնք տեղի կ'ունենան չորս լեզուով. մի անգամ մրցանակ չահողը երկրորդ անգամ չ'ընտրուիր։

3. Բարոյական Մրցանակ։

4. Դասի մրցանակ։

5. Աշխատասիրութեան մրցանակ։

6. Անբնդհատ եկեղեցի յաճախելու մրցանակ։

Վարժարանիս աշակերտներուն մէջ վերջին չորս տեսակէտներով բարձր արժանիք ցուցանողներ մրցանակ կը առանան իրենց աստիճանին համեմատ։

ԱՍՏԻՃԱՆ ԵՒ ՎԻՃԱԿԱԳՈՒԹԻՒՆ

Բարձրագոյն թիւը 100 հաշուելով

1. Միջակ	70–80	3. Քաջ	85–90
2. Լաւ	80–85	4. Քաջալաւ	90–100

Տարին չորս անգամ դասերու աստիճաններ կը կարգացուին դպրոցին մէջ, իսկ ամէն կիսամեայի մէջ մասնաւոր պաշտօնական վիճակագոյցերով աշակերտներու թէ՛ դասին եւ թէ՛ աշխատութեան նաեւ բարոյականի աստիճաններըը կը հաղորդուին ծնողաց եւ կամ պաշտպաններու։

ՅԱՆԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՍ ԸՆԹԱՑԱԻԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

1892 — *Արմենակ Ֆէրէճեան* արհեստաւոր, Գաբիէլին Թիւթիւնճեան* վաճառական, Թաթուլ Ճգտիրիկեան* արհեստաւոր, Հրանտ Ճանիկեան*, Մուշեղ Հատիսեան* բժիշկ վկայեալ, Նշան Ա. Պետրոսեան՝ ուսուցիչ, Յակոբ Աւազբանոսեան՝ սիվիլ ինճինիյր, Սմբատ Տ. Պօղոսեան*՝ դեղապարծ վկայեալ։*

1894 — *Արտաշէս Կիւլտալեան՝ (Տ. Վահան Քահանայ), Յարութիւն Գ. Պասմաճեան՝ վաճառական, Նազարէթ Գրամճեան՝ վաճառական, Պարոյր Անտոնեան՝ ուսուցիչ, Պետրոս Կիրակոսեան՝ երկրագործ, վաճառական, Տիգրան Գօչօղլանեան*՝ արհեստաւոր։*

1895 — *Աբրահամ Մէրայտարեան՝ ուսուցիչ, Արմենակ Ճէպէճեան՝ վաճառական, Առաւածատուր Մահտեսեան՝ երկրագործ, Գէորգ Արսլանեան՝ բժիշկ վկայեալ, Յովսէփ Պասմաճեան, Տրդատ Իսկէնտէրեան՝ դրամագատ։*

1899 — *Հապիպ Թէճիրեան՝ ուսուցիչ, Յակոբ Մարտճեան*՝ ուսանող, Յակոբ Քէօչկէրեան՝ արհեստաւոր, Յովհաննէս Աբարտեան, Յովսէփ Մահտեսեան՝ բժիշկ վկայեալ Մ. Տ., Տրդատ Ճիկէրճեան՝ վաճառական։*

1900 — *Արմենակ Տէմիրճեան՝ վաճառական, Բենիամին Գնաճեան՝ արհեստաւոր, Լեւոն Եկաւեան՝ առամնաբոյժ, Կարապետ Քիւթիւկեան՝ վաճառական, Մանուէլ Մղրտչեան՝ արհեստաւոր, Յովսէփ Քեահկէճեան*՝ արհեստաւոր, Ներսէս Գամաճեան՝ արհեստաւոր, Ներսէս Սէմէրճեան՝ արհեստաւոր, Յովսէփ Միւրէկեան՝ վաճառական, Սուրէն Փոզհաբեան՝ արհեստաւոր։*

1902 — *Աբրահամ Թովմասեան՝ վաճառական, Գէորգ Ճիպինլեան՝ արհեստաւոր, Թարոս Մէրճէնեան՝ վաճառական, Կարապետ Տէմիրճեան՝ արհեստաւոր, Միհրան Գ. Պասմաճեան՝ վաճառական, Տիգրան Ճէպէճեան՝ վաճառական։*

1903 — Աստուածատուր Գասպարեան՝ վաճառական, Աստուածատուր Շօվրաճեան, Աստուածատուր Սէֆէրեան*՝ արհեստաւոր, Գէորգ Պապաեան*՝ քահանայ, Գրիգոր Մասէրճեան, Գրիգոր Սարաֆեան, Պ. Ա. Պ. Տ., Դաւիթ Առաքելեան՝ արհեստաւոր, Յարութիւն Աչըգեան՝ հաչուբնկալ Օսմանեան Պանքայի, Յովսէփ Պարսամեան, Սարգիս Պաղտօեան՝ ուսանող, Սեդրակ Լէյլէկեան, Տիգրան Ա. Մեսրոպեան՝ ուսուցիչ:

1905 — Աբրահամ Տ. Աբրահամեան*՝ դեղագործ վկայեալ, Աստուածատուր Նիզիպլեան, Գրիգոր Տաղլեան՝ ուսուցիչ, Եսայի Գըղաբօեան*, Զաքէոս Նալբանդեան*՝ ուսանող, Խորէն Գ. Պասմաճեան՝ վաճառական, կարապետ Շիրիքճեան*՝ ուսուցիչ, Յարութիւն Տաղլեան՝ ուսանող, Յովհաննէս Մէրճէնեան՝ վաճառական, Վահան Մղրըպլեան՝ արհեստաւոր, Վահրամ Լէյլէկեան՝ փաստաբան:

1907 — Աբրահամ Եազուպեան, Գրիգոր Սահաթճեան՝ ուսանող ճարտարապետութեան, Մովսէս Պէտիրեան՝ արհեստաւոր, Յովհաննէս Մէրտիխանեան՝ արհեստաւոր, Պետրոս Տէր Պետրոսեան՝ ուսուցիչ:

1908 — Աբրահամ Պէքեարեան*՝ ուսուցիչ, Աստուածատուր Լէյլէկեան՝ ուսանող, Գրիգոր Պաղտասարեան՝ ուսանող անասնաբուժութեան Օսմանեան Համալսարանի, Գրիգոր Զուլճեան*՝ ուսուցիչ, Լեւոն Պարսամեան, Վահան Թովմասեան՝ ուսանող:

1909 — Աբամ Պարսումեան՝ վաճառական, Աւետիս Մխրկեան՝ վաճառական, Գարեգին Թէրզիպաշեան՝ արհեստաւոր, Գրիգոր Տէր Յարութիւնեան, Լեւոն Գաթըրճեան, Լեւոն Մէրճանեան՝ ուսանող, Հրանտ Քիւրթիւեան՝ փաստաբան, Մովսէս Պասմաճեան՝ վաճառական, Յակոբ Մահտէսեան՝ ուսանող դեղագործութեան, Յակոբ Պուրունսուզեան՝ ուսանող, Յարութիւն Պէրպուտեան՝ արհեստաւոր, Տիգրան Եազուպեան՝ վաճառական, Տիգրան Տ. Մեսրոպեան՝ ուսանող Օրէնագիտութեան–Օսմանեան Համալսարանի:

1913—Գիւսակ Արշանեան՝ ուսանող, Եսայի Եսայեան՝ ուսուցիչ, Խորէն Պասմաճեան՝ ուսանող (Բէրլին, Ֆրանսական լեզուաբանական վարժարանի), Մանուէլ Քէվիկեան՝ գրագիր Պաղտասարի գծին վրայ, Յակոբ Պետիկեան՝ ուսանող, Նազար Մէրտիխանեան՝ ուսուցիչ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Աստղանիշ(*) ունեցողները վարժարանիս որբերու անուններն են:

ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆ 1890–1905, ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶ 1905–1915)

Գրեց՝ ԳՐ. ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Ազգային Հայկանուշեան վարժարանի Տեսուչ Արմենակ վարժապետ Պաղտասարեան, խումբ մը ղպրոցասէր տիկիններու հետ 1879–ին հիմը դրած էր Այնթափի իսկական ուեւթ յատուկ առաջին Ընկերութեան, ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ ՊԱՐՁԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ, որու նախագահն էր բարեկրօն քահանայ մը, Տէր Եղիշէ Քիլիսլեան:

Հոխիսիմեանց Ընկերութիւնը պաշտպանութեան տակն էր Թաղական Խորհրդի, եւ մասնաւորաբար՝ անոր Ատենապետ Նիկողոս Ազայի, ինչ որ պատճառ եղաւ Ընկերութեան արագօրէն աճելուն:

Ընկերութեան նպատակը կը խօսէր ամէն Հայ մօր սրտին. ա) Սատարել իգական սեռի դաստիարակութեան, բ) Որբուհիներ կարդացնել, գ) Հրաժարիլ պչրասիրութենէ, չուայտութենէ, տօնական օրերու մսխումներէն ու գինարբուքներէն, եւ դ) «Պարզասիրութիւնը» ընել իրենց իտէալ:

Անոր Խնամակալ Մարմինը կազմող պաղնուպարմ տիկիններուն — Ֆէրիտէ Լէյլէկեան, Էլմաստ Քիւրքճեան, Լուսիա Ղազարեան, Խանըմ Լէյլէկեան (Ծնեալ Գրաճեան), անձնական օրինակը եւ տարած աշխատանքը խթան կ'ըլլայ չատերու, կ'արժանանան ընդհանուր քաջալերանքի թէ Վարդանեանցիներէ եւ թէ Ազնուականցիներէ, եւ չատ չանցած Ընկերութիւնը ի վիճակի կ'ըլլայ ո՛չ միայն 50–60 տաներ պահելու Հայկանուշեանի մէջ, այլեւ տոտանձնելու վերհսկողութիւնը այդ Վարժարանին*: 1890 թուականներուն կ'ունենան իրենց սեպհական չէնքը՝ Գասթէլ Պաչի թաղին մէջ (Ալի Պէյի տան մօտ) ուր եւ կը հաստատեն աղջկանց յատուկ տարրական նախակրթարան մը:

Ընկերութիւնը, իր պաշտպանութեան տակ, 1892–ին Կ. Պոլիս Դպրոցասիրացի Վարժարանը կը ղրկէ տանուհիներէն երկուքը— Մարիամ Ալտճաճեան եւ Կիւլէնիա Մինասեան կամ Վարժապետեան (Հայկանուշեան Վարժարանի նոյն տարուան շրջանաւարտներէն) որպէսզի պատրաստուին իբրեւ ուսուցչուհի:

Այդ երկու օրիորդները իրենց ուսման ընթացքը աւարտած 1896–ին վերադարձան Այնթապ եւ եղան ուսուցչուհի եւ տեսչուհի, բայց ո՛չ թէ Հոխիսիմեանց Վարժարանի այլ Հայկանուշեանի մէջ— որ չատ աւելի կարիք ունէր ձեռնհաս ու վարիչ ուժերու:

Հոխիսիմեանց Վարժարանը, Արմենակ Վարժապետ Պաղտասարեանի վերահսկողութեան տակ որպէս նախակրթարան, երբեմն որպէս Մադրոց, կը չարունակէ մինչեւ 1905: Ուսուցչուհիներէն եղած են Իսկէնտէրեան Հռոմ Վարժուհի, Սերա Թահթաճեան, Հոխիսիմ Միւրէքեան, Ովսաննա Թահթաճեան եւ այլք:

---

*) 1883–ին ունեցած են 250 անգամուհի, 50 Օսմ. ոսկի դրամ եւ 60 աչակերտուհիի համար «Ընտելարան» (Տես «Մասիս», 1883, թիւ 3442):

1905–ին Հռիփսիմեանց Վարժարանը կը վերածուի ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԻԶ–ի, որուն վարիչ կը նշանակուի Օր. Ռոզիկ Թահմազեան — Մխիթ Շէփըրտի յանձնաբարութեամբ հրաւիրուած, Խարբերդի Աղջկանց Գոլէճի շրջանաւարտներէն:

Օրիորդ Ռոզիկ Թահմազեանի Այնթապ գտնուած չորս տարիները (1905–1909) մեծ բարիք մը կ'ըլլան քաղաքին համար: Մանկավարժութիւն ուսած, դեռատի մանուկներու կրթութեան համար յատկապէս պատրաստուած, ան կը մարդէ իր օգնականուհիները որոնք յետագային ձեռնհասօրէն կը կառավարէին Հռիփսիմեանց Մանկապարտէզը, դայն հասցնելով նախանձելի դիրքի մը: Այդ օգնականուհիներէն մէկն էր Մաւի Թիւքճեան (ներկայիս Տիկին Արշանեան, Հալէպ, ուր 1929–է ասդին պաշտօնավարութիւն ունի իբրեւ վարիչ–մանկապարտիզպանուհի*: Օրիորդ Ռոզիկի օգնականուհիներէն եղած են նաեւ Սաթենիկ Փաթմանեան, Սանդուխտ Փիլաւճեան (լուսահոգի Շահէ Սրբազանի քոյրը), վերեւ յիշուած Ովսաննա Թահմազեանը եւ այլք:

Մխիթ Շէփըրտի կարգադրութեամբ, թէեւ ուրիշ օրիորդ մըն ալ, Թահէլ Նալպանտեան, ղրկուեցաւ Խարբերդի Աղջկանց Ամերիկեան Գոլէճը, պատրաստուելու համար իբրեւ մանկապարտիզպանուհի, սակայն քաղաքին պայմանները թոյլատու չեղան որ բնականոն օրերու մէջ ան իր ծառայութիւնը դնէ քաղաքիս մանուկներու կրթութեան գործին:

Հռիփսիմեանց Ընկերութիւնն ալ, կրթական մեծ բնկերութիւններուն պէս, ունէր իր կիրակնօրեայ Լսարանը, կանոնց յատուկ, Աւետարանութեան տակ իր վեհերան հիմնադիրին, Արմենակ Վարժապետի:

Ամէն տարի, Սրբոց Հռիփսիմեանց տօնին, յատուկ պատարագի, յատուկ հոգեհանգստեան արարողութիւն կը կատարուէր Ընկերութեան հիմնադիրներուն եւ վաստակաւոր աշխատաւորներուն համար, որոնց մէջ էին** Տէր Եղիշէ Քահանայ (1911–ին), Զմրուխտ եւ Լուսիա Նազարէթեաններ, Լուսիա Պաղտասարեան, Եղիսա Սարգիսեան, Նուրիկ Գալանճեան, Հռիփսիմէ Պօղարեան, Հռոիկ Գրանճեան, Հռոմ Առաքելեան, Թիւրիկ Շիլ Յակոբեան, ինչպէս նաեւ Նարդուհի Նալպանտեան (Նարդուհի Վարժուհի), Հռոմ Այվազեան (Հռոմ Վարժուհի), Խաթուն Պօշկէզէնեան (Ամմիեան), Հռոմ Կու–

*) 1951–ին արժանացած 30–ամեայ յոբելեանի:

**) Բացի նախապէս յիշուածներէն:

ղուկեան, Մայրիկ Էյլէկեան։ Այդ առթիւ կը սարքուէր տաբեկան բացառիկ հանդէս, սրահին ճակատը կախուած ՀՒԻՓՍԻՄԻ ԿՈՅՍԻ նկարով* (հաւանաբար՝ դործ Արմենակ Վալժապեանի)։

1919–1922 շրջանին, Հռիփսիմեանց Մանկապարտէզն ալ վերահաստատուեցաւ Ազգային Միութեան հովանիին տակ, դժբախտաբար անկանոն եւ ընդմիջուած՝ քաղաքական դըժբախտ իրադարձութիւններու որպէս բնական մէկ հետեւանք։

ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

(1898–1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ի.

90–ական թուականներուն Այնթապի Հայերը ունէին մանչերու յատուկ չորս կանոնաւոր վարժարաններ — Ազեռնական Վարդանեան, Ներսէսեան եւ Հայկազեան, որոնց դէմ միայն մէկ վարժարան՝ Ազջիկներու յատուկ, Հայկանուշեանը։

Ուսման պէտքը քանի կը չեշտուէր, եւ դպրոց յաճախող աղջիկներու թիւը քանի կ'աւելնար, աղջկանց յատուկ վարժարաններու թիւին ալ յաւելումը կը դառնար բնական մէկ անհրաժեշտութիւն։

Առա՛վ պիտի բացատրուի Հռիփսիմեանց Ծաղկոցը նախակրթարանի վերածելու փորձը։

Անո՛վ պիտի բացատրուի նաեւ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ Ազջկանց վարժարանին հաստատումը։

Մեզմէ մը դոլէճական ուսանողներ, որոնց դլուխը կանգնած էին Նազարէթ Իփէքեան (յետագային բժիշկ), Տոքթ. Եղիա Աբոյեան, Նուբիճան Նիզիպլեան եւ այլք· իգական սեռի բարձրացման համար Լսարան մը հաստատեցին 1896–ի վաղորդայնին։ Լսարանը տեղի կ'ունենար Կիրակի օրեր, Հայկանուշեանի հին սրահին մէջ եւ յատուկ էր միմիայն կանանց։ Հոն կը խօսուէին կրօնա–բարոյական, կրթական եւ առողջապահական նիւթերու մասին եւ ձեռնարկը անուղղակի հովանա–

---

*) Այս նկարը ներկայիս սեփականութիւնն է Այնթապի ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ–ին ի Հալէպ, նուիրուած Նարդուհի Վարժուհիին։

ւորութեան տակն էր նորակազմ Կղերասիրաց Ընկերութեան*:

Լսարան յաճախող տիկիններ՝ խանդավառուած, կ'որոշէին հիմնել նոր Ընկերութիւն մը, ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ անունով մը կըրառուած, որուն նպատակներէն մէկը պիտի ըլլար աջակցիլ ազգկանց դաստիարակութեան գործին, եւ Ազգային Հայկանուշեան վարժարանի օգնելով հանդերձ՝ հաստատել նոր վարժարան մը:

Անթիլիասի ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ Հոգաբարձութիւնն ու Աշակերտները

Նախաձեռնող տիկինները կ'ըլլան Եփրոս Լէյլէկեան, Ովաննա Թոսունեան, Երիցուհի Մ. Տէր Մելքոնեան, Եւփինէ Բանճարճեան, Տիկին Նուբիճան Նիշիպլեան եւ Հայկանուշեան վարժարանի ուսուցչուհիներէն Հայկանուշ Մանուչակեան ու Զարուհի Գարակէօզեան: Իրենց աջակցութիւնն ու գործակցութիւնը կը բերեն նաեւ Եւսէֆ ու Սենեքերիմ Նիշիպլեան եղբայրներ, Աբրահամ Սէրայտարեան, Յաչատուր Յաչատուրեան, Սմբատ Տէր Պօղոսեան եւ Մանուկ Բանճարճեան (մեծ մասամբ գոլէճական ուսանողներ):

Տեղւոյն վրայ սկսած նուիրատուութիւնները կը գառնայ ժողովրդային հանդանակութիւն, ու կարճ ատենի մէջ կը գոյացուի հիմնադրամ մը չէնք վարձելու եւ դպրոցը կահաւո-

*) 1887–ին Վարպանեան Կրթարանի աւագ դասարանի աշակերտները եւ անոնց գաղափարակից երիտասարդներէն ոմանք հիմնած էին Կրօնասիրաց անուն Ընկերութիւն մը որ 1897–ին ձուլուեցաւ Կղերասիրացին հետ եւ բարձէն կաթողիկոսի (այն ատեն՝ Վարդապետի) չանքերով ու Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Օրմանեան Սրբազանի վաւերացումով դարձաւ Եկեղեցասիրաց:

բելու համար։ Տէր Յարութիւն Քահանայ Տէր Մելքոնեան կ'ընտրուի նախագահ հոգաբարձութեան։

1898–ին կը վարձուի Հանդէսֆ. Քիւրքճեանի տունը. աւելի վերջ՝ Վասիլեան Կարուճի տունը, Գայաճըզ, ու կը բացուի Այնթապի Հայոց Ազգկանց երկրորդ նախակրթարանը, ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ անունով։

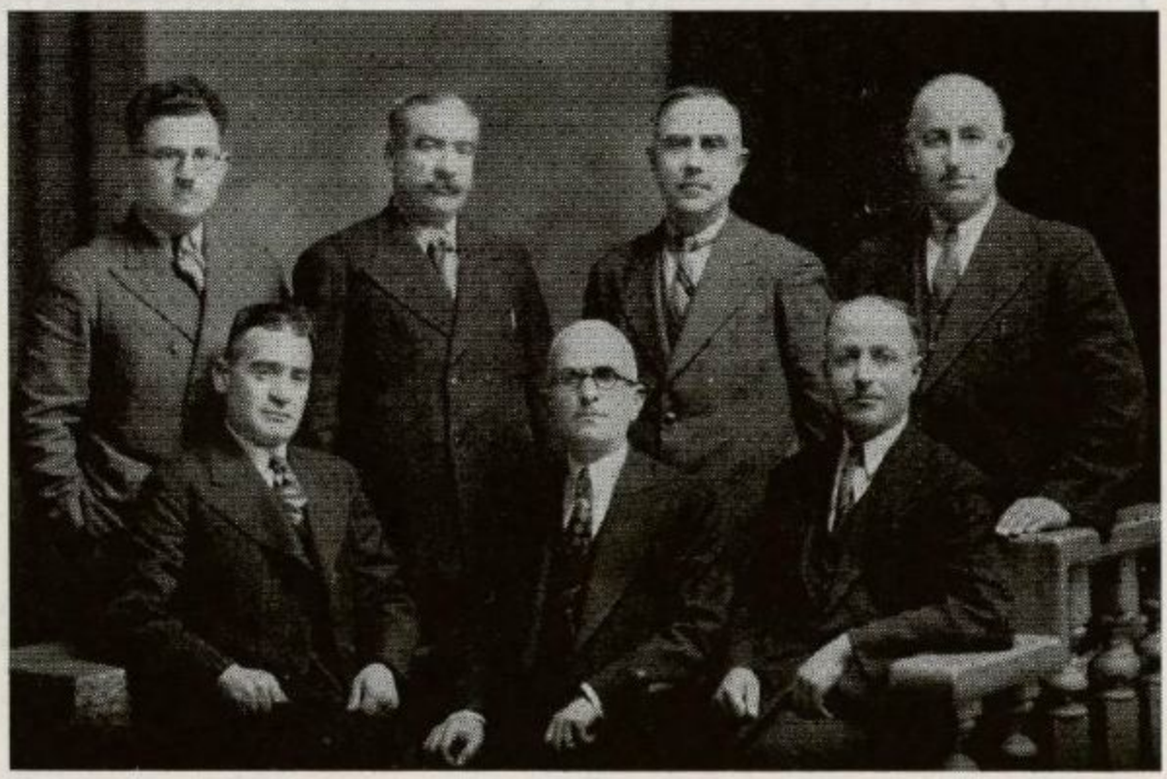

ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԵԱՆ 1939–Ի ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱԼԷՊ

Կրթասիրաց Վարժարանի առաջին Տեսչուհին եղած է Օր. Անիճա Սիւլահեան (յետագային Երիցուհի Տէր Ներսէս Թաւուշճեան) որուն ամուսնութենէն յետոյ (1903) նոյն պաշտօնը վարած են Օր. Մաքրուհի Պէրճիկլեան (1903–1908)—Ազգկանց Ամերիկեան Վարժարանի հիմնադիրներէն, ապա, մէկական տարիով Օր. Արաքսիա Ճէպէճեան, Օր. Արմենուհի Պաղտոյեան եւ Օր. Գուտսի Պէրճիկլեան։ 1911–1915 շրջանին Կրթասիրացի Տեսչուհին եղած է Օրիորդ Հրանոյշ Թահմազեան (որ 1921–էն վերջ, մօտ քսան տարուան տեսչական եւ ուսուցչական պաշտօնավարութիւն ունեցած է նաեւ Հալէպի մէջ, Պ. Եղիազար Պէնլեանի հետ ամուսնութենէն առաջ ու վերջ)։

Նպաստներուն Ամերիկա մեկնումէն յետոյ Կրթասիրաց Վարժարանը տեղափոխուեցաւ Նիկողոս Ազգալ տունը*, պատմական տուն մը՝ որ 1920–ի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն ամբողջովին կրակի ճարակ դարձաւ։

*) Այդ է պատճառը «ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ» սխալ բացատրութեան որ մուտք գտած է կարգ մը ֆրանսական հրատարակութիւններու մէջ։

ունեցան չրջանին ծառայել Թուրքերուն էբրեւ թաքստոց եւ քանիցս ամբոխածուհւցաւ Ֆրանսացիներէն։

Դաստարանական դրութիւնը առաջին անգամ կիրարկուած է այդ չէնքին մէջ— մինչեւ այդ Թուականը բոլոր դպրոցներն ալ սրահական դրութեան եւ ընդհանուր կառավարիչով մը կառավարուելու հին ձեւին կապուած ըլլալով։

ԱՆԹԻՊԻ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1912–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ

Ուսուցչական մարմնին մէջ գտնուած են Զարուհի Գաւաֆեան (Տիկին Մ. Համալեան), Ագնիւ Սանոսեան, Ագնիւ Պապոյեան, Արմենուհի Համալեան, Ովաննա Կ. Թահմազեան եւ այլք։

Հոգաբարձական եւ Խնամակալական մարմիններու մէջ իրենց օգտակար դործունէութիւնը ունեցած են — բացի վերեւ յիշուածներէ — նաեւ Տիկին Վերժին Գասպարեան, Մէննուշ Թահմազեան, Արուսեակ Նիգիպլեան, Մարիամ Պարսումեան, Յովակիմ Պապպալեան, Վարդան Տէր Սարգիսեան եւ այլք։

Կրթասիրաց Վարժարանի աշակերտուհիները 150–ի մօտ էր, ընդհանրապէս բաւեկեցիկ եւ ունեւոր ծնողներու զաւակ։ Դրպրոցի պիւտճէն կը հաւասարակշռուէր կրթաթոշակներով ու Լսարանի պնակին եւ ձեռագործի տարեկան վիճակահանութեան հասոյթներով։

Կրթական ծրագրով յար եւ նման էր Հայկանուշեանի (որուն չրջանաւարտներէն էին իր տեսչուհիները եւ ուսուցչու-

հինները)։ Անգլիերէն եւ թրքերէն լեզուները աւելի զօրաւոր էին, այդ իսկ պատճառաւ Աղջկանց Գոլէճ դացող կրթասիրացեան չքնաուառոնները աւելի յաջողութիւն կ՚արձանագրէին 1912–1914 տարիներուն։

Կրթասիրացը փայլուն ապագայ խոստացող կրթական հաստատութիւն մըն էր, հակառակ այն հերձուածին՝ որ զայն երկձած էր 1911–ին* — ազգին մրցակից մը՝ երեսնամեայ անցեալով հպարտ Հայկանուշեանին։

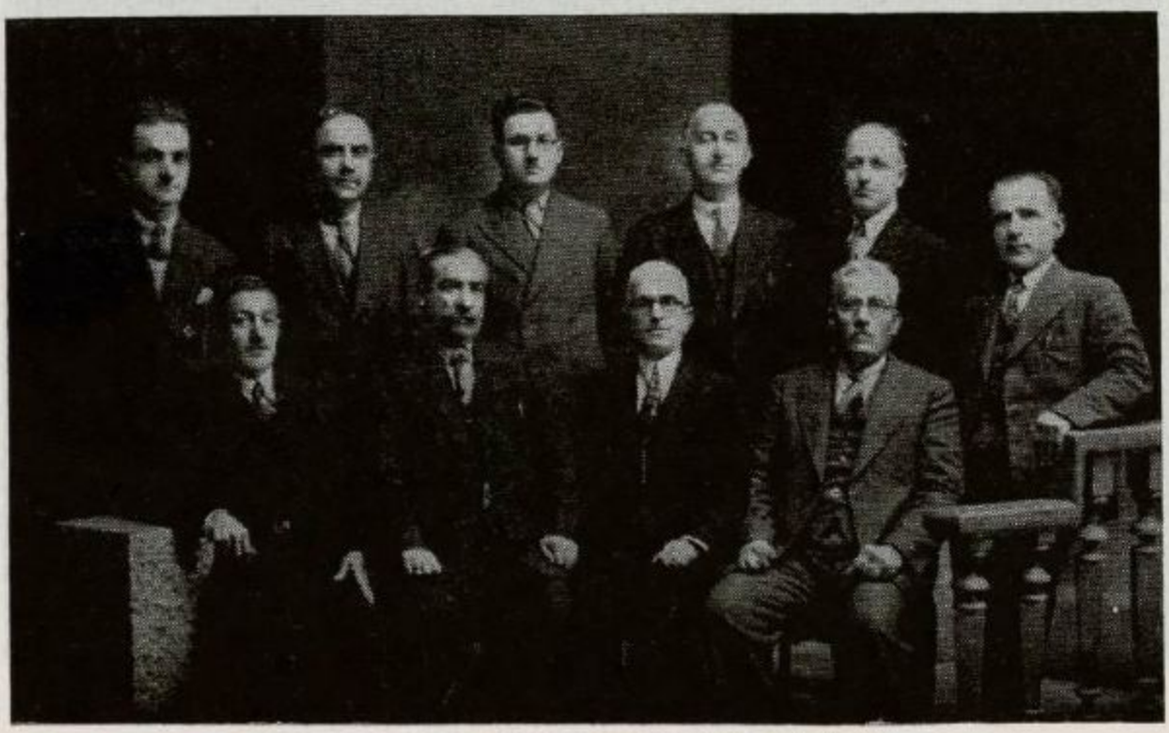

ՀԱԼԷՊԻ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑԻ ԽՆԱՄԱԿԱԼՆԵՐԸ

Զինադադարէն վերջ, 1919–1922 թուականներուն վերաբացուած էր կրթասիրաց վարժարանն ալ, որ պահ մը մաս կազմեց Միացեալ Վարժարաններու հետ, Ազգային Մխիթեան հսկողութեան տակ։ Իսկ Այնթապի պարպումէն վերջ, 1924–ին, դոնէ անունովը կրցաւ վերակենդանանալ, Այնթապցիներու յատուկ կրթական այն հաստատութիւնով՝ որ կոչուեցաւ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ, եւ որ իր գոյութիւնը կը պահէ ցայսօր Մանկապարտէզով, եւ Աղջկանց ու Մանչերու յատուկ Նախակրթարանի գոյք բաժիններով։

---

*) ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ–ի անդամութենէն խումբ մը, կուսակցական նկատումներէ տարուած, 1911–ի ամառը բաժնուած ու հաստատուած էր ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՑ անուն վարժարան մը, 70–ի մօտ աշակերտութեամբ, որ քանի մը տարուան կեանք ունեցաւ միայն։

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶ

(1899–1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶ–ի դրութիւնը Այնթապ ներմուծած են բողքականները: Հայ գպրոցներու մօտ կիրարկուած դրութիւնն էր 6–8 տարեկաններու համար՝ Մաղկոց (կամ նախապատրաստական կարգեր, մերթ Սկսնակ ալ կոչուած), ապա, 9–16 տարեկաններու համար Նախակրթարան ու Կրթարան: Մաղկոցի չրջանը կը տեւէր առնուազն երկու տարի, մին՝ Ա, Բ, Գ սովելու (պնակիտի վրայ փակցուած եւ ուսընդկախ), միւսը՝ հեղելու եւ քերական կարդալու:

90–ական թուականներուն, կ. Թ. Գոլէճի Թրքերէնի ուսուցիչ Զէյթունցի Սահիան Վարժապետի քենին, Ովաննա Վարժուհի (Մարաչի ճեմարանէն չրջանաւարտ) Հայ–Բողոքական մեծահարուստներու զաւակներու համար կը հաստատէ առաջին Մանկապարտէզը՝ Հասիրլի Տուա Եէրիի կամ Նիկիպլեան Թանգարանի մէջ (Գասթէլ Պաչի):

Առաջին տարուան փորձը մեծ յաջողութեամբ կը պսակուի. յաջորդ տարիներուն Հայ եւ նոյնիսկ Իսլամ փոքրիկներ ալ կը ղրկուին դպրոց, որ երեք կարգերու մէջ կ'ունենայ մօտ 50 աշակերտ — անձ ղլուխ 4 մէճիտ կրթաթոշակով (ինչ որ մեծ գումար մըն է այդ օրերու համար):

Ովաննա Վարժուհի 5 տարի կը չարունակէ իր պաշտօնը, զոր 1896–1898 չրջանին կը տառնձնէ Ցոյն Ծագումով Օրիորդ մը, Իրաթոյ (Մր. Սանտըրսի Հոպեպաւակ): Այս չրջանին, կ. Թ. Գոլէճի Տնօրէն Տոքթ. Ֆուլըր կը պաշտպանէ 10 չքաւոր փոքրիկներ եւ դպրոցի աշակերտութեան թիւը կը հասնի 65–ի: Դպրոցը ունէր Ֆրէօպէլեան բոլոր կազմածները եւ Բողոքական հասարակութիւնը ոչ մէկ ծախք կը խնայէր զայն դարձնելու համար տիպար մանկապարտէզ:

Օրիորդ Իրիթոյ երբ 1898–ին հարս կ'երթայ Ամերիկա (Այնթապցի Յովհաննէս Արեւեանի), անոր աւագ օգնականուհին՝ Օր. Թահէլ Գարամանուկեան (ապա Տիկին Ց. Նազարեան–Թէպէրիկ) 5 տարի կ'ըլլայ վարիչը Մանկապարտէզին, զոր իրմէ վերջ կը չարունակեն Եսթեր Տանիէլեան (Տիկին Ձիրճի Պարսումեան, այժմ ի Լօս Անճէլըս), Վիքթորիա Այնելեան, Եսթեր Գրաճեան եւ այլք. մինչեւ 1915:

«Նիկիպլեան Մանկապարտէզ»–ի յաջողութիւնը գրգիռ մը

կ'ըլլայ որ Հայ ուսնեւորները ալ մտածեն իրենց փոքրիկներուն հաճելի ու կրթիչ միջավայրի մը մէջ դաստիարակութեան մասին: Նախաձեռնութիւնը գործին՝ կ'երթայ Վարդանեան Ընկերութեան, եւ կ'որոշուի, Ազգային Վարչութեան հաճութեամբ, ունենալ սեպհական Մանկապարտէզ մը, Եկեղեցիի չրջաբակին մէջ:

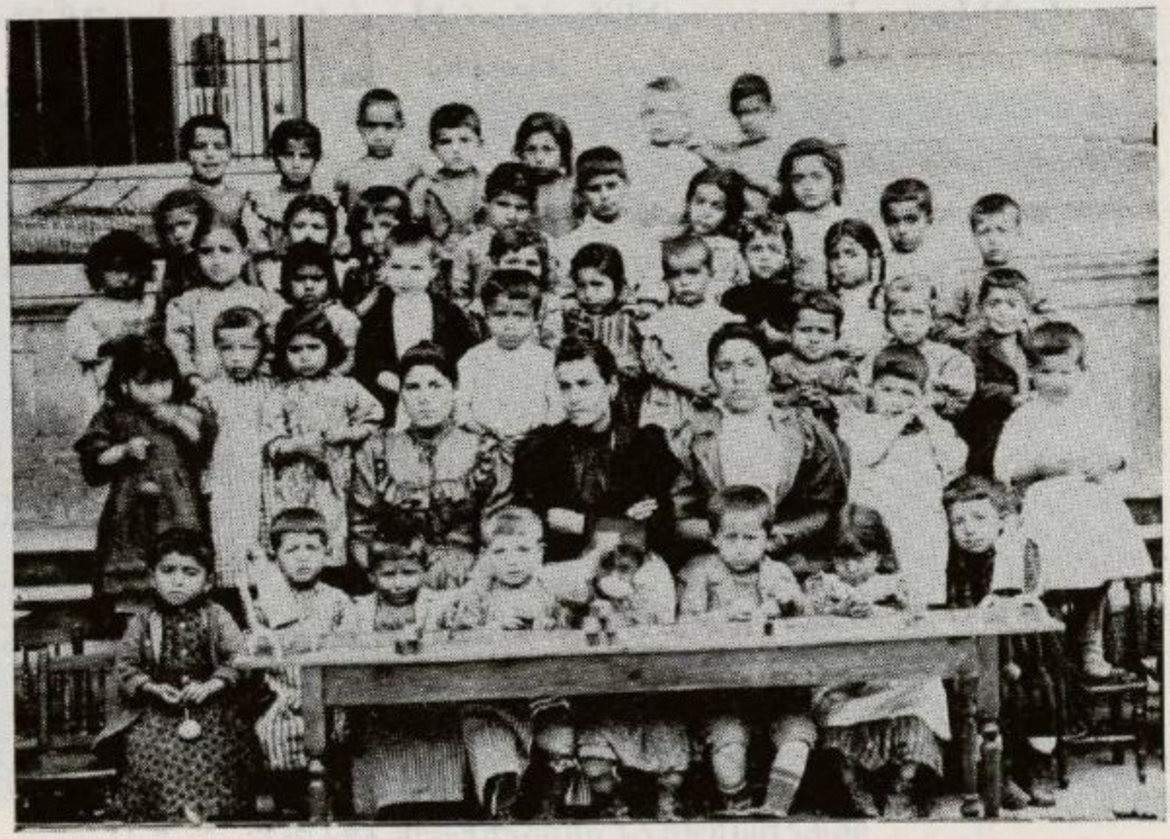

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԿՐԹԱՐԱՆԻ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶԻ

Դպրոցը կը բացուի 1899–ին, որպէս վարիչ ունենալով Տաչճը Օհանի աղջիկ Տիկին Զարուհի Նիկողոսեանը — Բոլոքեան, որ Մարաշի Գոլէճը հետեւած եւ այդ ճիւղի մէջ ձեռնհասութեան մը տիրացած էր: Առաջին տարուան համար կը վարձուի Իփէքեաններու տունը (Հայիկ), յաջորդ տարին սկսեալ փոխադրուելով Եկեղեցիի հիւսիս–արեւելեան անկիւնը չինուած սրահին մէջ:

Ձեռնարկը յաջողութեամբ կը պսակուի: Աշակերտութիւնը՝ որ սկսած տարիներուն 30–ի մօտ էր, տարուէ տարի կ'աճի եւ 100–ի կը հասնի: Դպրոցի վարչական հոգը կը տանձնէ Վարդանեան Կրթարանի Հոգաբարձութիւնը, պէհտուորութեամբ Նազարէթ Մանուչակեանի, որուն ջանքերով հիմնուած եւ անխափար չարունակած է Վարդանեան Մանկապարտէզը:

Որպէս օգնական մանկապարտիզուհիներ հոն պաշտօնավարած են տարիներով՝ Արաքսիա Թօփճեան (Տիկին Կ. Աթ–

Թարեան), Ֆէրիտէ Պասթաճեան (Տիկին Թանաչեան), Օրիորդ Հայկուհի Կիւլէսէրեան*, Օր. Վարդուհի, Օրիորդ Մէրիէ, Օրիորդ Արուսեակ եւ այլք:

Վարդանեան Մանկապարտէզը իր առաջին չրջանաւարտնեըը կուտայ 1902–ին եւ չնորհիւ պատճ ընդունելութեան՝ կը պատնայ ինքնաբաւ հաստատութիւն մը:

Հետեւեալ ցանկը լուսահոգի Ն. Մանուչակեանի ինքնապիր մէկ հաշուեցուցակէն օրինակուած, ցոյց կուտայ թէ ի՛նչ կը վճարէին մեր ծնողները այն ատեն՝ իրրեւ կրթաթոշակ: Ցանկը կը պատկանի 1909–1910 տարեչրջանին.

66 աւիւ,	2½–ական մէճիտ	= 3918·75 դահ.
6 աւիւ,	2 –ական մէճիտ	= 285· դահ.
10 աւիւ,	1 –ական մէճիտ	= 237·50 դահ.
2 աւիւ,	½ –ական մէճիտ	= 23·75 դահ.
4 աւիւ,	ձրիավարժ	
88 աւիւ,		գումար 4465·00 դահ.

Դպրոցը իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ 1915: Ջինադադարէ վերջ կարելի չէ եղած վերահաստատել:

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶԻՆ ՄԷՋ ԵՐԳՈՒԱԾ ԵՐԳԵՐ

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Տիկին Հայկուհի Աբգուեան, ծանօթ մանկապարտիզպանուհի մը, որ ուսուցչուհի էր վերոյիչեալ մանկապարտէզին մէջ, մեզի ղրկած է պատճէնը կարգ մը երգերու եւ խաղերու, որոնք կը զարծածուէին Անթիպի մէջ:

ԽԱՂԵՐ.— Դպրոցին մէջ մանկական պարզ խաղեր կը խաղային պզտիկները, իսկ հանդէսին համար այդ խաղերը քիչ մը կը բարդանային, օրինակ՝ դաթրիլին դիւրին մասերը, պարերուն դիւրին եւ պարզ տեսակները:

ԵՐԻՋԱՆԱԿ.— Բարձր ձողի մը գագաթը երկու կամ չորս գոյն ժապաւէն կը գամէին, միջամասի լայնքով, գոյդ–գոյդ: Եթէ երկու գոյն ըլլար, 12 հոգիով կը հիւսուէր, վեց մանչ եւ վեց աղջիկ, մէկ գոյն վեց, եւ միւս գոյնը, միւս վեցը: Երիզախաղին երգը երգելով կը սկսէին պարծել, թեւերնին վեր բռնած՝ ժապաւէններուն ծայրերը ձեռքերնին. առաջինը իր դիմացինին թեւին տակէն եւ երկրորդը դուրսէ կողմէն, այսպիսով բոլորը մէկէն կը սկսէին, վեցը մէկ կողմ կ'երթար, միւս վեցը միւս կողմ, մինչեւ վարը հիւսուէր: Ցետոյ քակելու երգը երգելով՝

---

*) Օրիորդ Հայկուհի՝ Բարգէն կաթողիկոսի եղբօր աղջիկը, յետագային քանի մը տարի կ. Պոլիս ղրկուած է մանկավարժութիւն ձեռք ձգելու եւ Մանկապարտէզի պատասխանատու վարիչը ըլլալու համար:

հակառակ կողմը կը դառնային եւ ժապաւէնները մինչեւ վերը կը քակուէին: Երբեմն 24 կամ 18 հոգիով կը հիւսէին ժապաւէնները:

ԽԱՂ ՈՒ ՀՐԱՀԱՆԳ

Ափսէներու մէջ աւազ կը դնէինք, եւ աշակերտներուն կը բաշխէինք: Վարժուհին պատմութիւն մը կը պատմէր, որուն մէջ երբ լերան անունը յիշուէր, կ'ըսէր. «Ասոր հետ լեռ մը չինեցէք»: Երբ բարձունք էր, կ'ըսէր. «Բլուր չինեցէք: Տուն կայ, ասուն մը չինեցէք, իմ պատմութեան մէջ ջուր կը վազէ, դետ մը չինեցէք»: Պատմութիւնը չ'ասարտիր: Մնացեալը հետեւեալ օրուան կը պահէր: Միւս օրը աշակերտներուն առաջուան պատմութիւնը պատմել տալէ վերջ՝ (բնական է ով որ կը յիշէ) կը շարունակէ մնացածը: Այս դասը շատ հետաքրքրական կ'ըլլար: Պզտիկները թէ պատմութիւնը կը սորվէին թէ չէնքեր չինելու մէջ, այսինքն ձեռարուեստի մէջ փորձառութիւն ձեռք կը բերէին:

ԵՐԻՋԱԽԱՂԻ ԵՐԳ

Օ՛ն դպրոցի մանկտիէ
Եկէ՛ք երկսեռ խմբով,
Փոքրիկ աղջիկ, մանչիկ
Մէկտեղ մէկ պար բռնենք:
Իրար կ'ըսենք շատ լաւ
Այս գեղանին շուրջը,
Դառնանք շուտ-շուտ, կարգաւ,
Զոյգ-զոյգ իրրեւ կամաւ:
Ինչ ազուորիկ, հա՛, հա՛, հա՛,
Մանչ, աղջիկ միասին, հա՛,
Օ՛ն խաղ, պարն սկսենք
Մէկ ներսէն, մէկ դուրսէն:
Ոլորենք, հիւսենք, պար երգենք,
Մէկ երիզ ներսակ, դեղին
կարմիր, կապոյտ մեր ձեռին.
Թրա լա, լա, լա, լա, լա, լամ:
(*Կրկնել*)

Քակելու հետ
Հիւսուածքն եղաւ հիմակ,
Պէտք է ընդ հակառակ
Շուտ-շուտ քակենք, դառնանք,
Առնենք առջի վիճակ:
Ինչ ազուորիկ, հա՛, հա՛, հա՛,
Մանչ, աղջիկ, հա՛, հա՛, հա՛,
Հա՛ եւ հա՛ միասին
Օ՛ն, խաղ պարն սկսինք:
Մէկ ներսէն, մէկ դուրսէն,
Ոլորենք, քակենք, պար երգենք,
Մէկ երիզ ներսակ, դեղին,
կարմիր, կապոյտ մեր ձեռին.
Թրա լա՛, լա՛, լա՛.....
(*Կրկնել*)

ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ (Գոց կը սորվէին հետեւեալները)

Շատ խելօք, շատ բարի,
Շատ սիրուն, շատ արի,
Անուշիկ, անուշիկ
Աղջիկ մըն եմ շատ կոկիկ:
Թօփ, թօփիկ, կլորիկ,
Հասակս է պըճնըլիկ,
Ճակատս է պայծառիկ,
Աչքերս են սեւուլիկ,
Քթիկս է մընըկիկ,
Այտերս են խնձորիկ,
Ո՞վ կայ ինծի պէս ազուորիկ,
Չէ՛, չիկայ, չիկայ, աղբարիկ:
Աշխարհ լայն, արձակ է,
Բայց սիրտս նեղ, ի՞նչ օգուտ,
Ճամբան ընդարձակ ու լայն է,
Բայց կօշիկս նեղ՝ ի՛նչ օգուտ:

Արե՛ւ, արե՛ւ դուրս ելի՛ր,
Քեզի կ'ըսենք բարի եկիր,
Քու ճոյրիկդ լուսնկան
Բերաւ չամիչ մէկ աման:
Ամպ մը եկաւ, մութ բերաւ,
Արեւն աչքերէս կորաւ,
Բաց երեսդ Արեգակ,
Ափ մը չամիչ քեզ կուտանք:
Օ՛խ, օ՛խ, արեւը խաբեցինք,
Ամպի տակէն հանեցինք:
Պէտք է՝ երախայրիկ՝ մայր՝
Գրիչին ծայր,
Մեծերուն գիրք,
Պզտիկներուն միրգ,
Աշակերտներու կանոն,
Մարդոց կարգ ու կանոն:

ԵՐԳԵՐ

Ադաճըն տալըմտա, օրատա, օրատա,
Սէյրի կիւզել պիր հուվա, օրատա, օրատա:
Ուֆագ մուքլու պիր մէզհէն,
Եագլաշ օնա սէն սիւֆիւտ,
Կէօր շու խօշ մուքլու մէզհէն
Ադաճըն տալըմտա:
Քնացի՛ր մանկիկ օրրանիդ մէջ մշիկ–մշիկ,
Քովդ է մայրիկդ, երգեր կ՛ըսէ ինձ,
Անուշիկ, օ՛ր, օ՛ր, օ՛ր, օ՛ր, օ՛ր, օ՛ր, օ՛ր,

ՄԱՂԹԱՆՔ

Լոյս տուր իմ մտքիս, զգացում սրտիս,
Արեւդ արեւ ունայշ ծնողքիս
Համբերութիւն բարի ուսուցչիս,
Քուկին զաւակն եմ ո՛վ Տէր, օրհնէ զիս:

ԵՐԳ

Բարի հրեշտակ մը այս առաւօտ
Թռչտելով անկողնոյս մօտ·
Փպտուն, գուարթ մանկիկին ըսաւ·
«Ե՛լ եւ երգէ՛, Քրիստոս յարեաւ»:

Զեռքերնին իրենց գլխուն տակը դնելով, չաա կամաց պիտի երգուի·

Օ՛ճ, հանուեցէ՛ք, ելէ՛ք տղաք,
Քնանալու ժամանակն է,
Գիշեր է, ձայն պէտք չէ կրկնել·
Գիշեր է, ձայն պէտք չէ կրկնել:

կամաց–կամաց կ՛արթննան, աչքերնին չփելով·

Օ՛ճ, արթնցէ՛ք, ելէ՛ք տղաք,
Ծոյլը այս ատեն կը քնանայ,
Լոյս է, լո՛յս, բարի լոյս, (*կրկնել*):
Կամաց–կամաց ծափ զարնելով:

ՄԱՑԻՍԻ ԵՐԳ

Մայիսն է եկեր, Աշխարհ կը ցնծայ,
Պսակներ բերեր իրարու ընծայ,
Թռչուններ ողջոյն տան ուրախ ու զուարթ,
Քանզի բացուած է անուշահոտ վարդ·
Օ՛ճ, կեցցէ Մայիս, երգերու ամիս:
Այսօր կը տօնենք ինք սիրուն մայիս,
Կանաչ խոտերու գեղեցիկ ամիս·
Ուր գառնուկները կը ցատկեն մայելով,
Եւ ծիծեռնակներ դառնան արտ, փութով,
Բի՛ւր ապրիս մայիս, սիրոյ պերճ ամիս:
Սոխակն ահա ճիւղերուն վրայ
Անդադար երգէ, հրճուի ու խայտայ,
Օրհնելու համար ինք մայիս սիրուն,
Որուն պարգեւես ինքդ քրքռուն:
Բի՛ւր ապրիս մայիս, ծաղկանց պերճ ամիս:

ԹԱՂԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

1900 թուականներէն սկսեալ, մանաւանդ 1908–ի Օամ. Սահմանադրութենէն վերջ, բայլ յիշուած վարժարաններէն, հայաբնակ բոլոր թաղերը ունեցան իրենց անպհական ծաղկոցները, ինչ որ երեք տեսակէտով օգտակար դարձաւ:

ա) 6–10 տարեկան փոքրիկներ հեռուոր թաղեր երթ ու դարձի տառապանքէն ազատուեցան:

բ) Կեդրոնական վարժարանները խճողումէ, հետեւաբար՝ զուգընթաց կարգեր պահելու հարկադրութենէն զերծ մնացին:

գ) Տարուէ տարի բազմացող ուսուցիչ եւ ուսուցչուհիներու գործ հայթայթուեցաւ:

Նորահաստատ այդ վարժարաններն էին — մօտաւորապէս իրենց հաստատումին կարգով.

1) ՐԱՀԱՆ թաղի Ազգային Հայկանուշեան վարժարանի մասնաճիւղը:

2) ՍՈՒՄԱԳԼՂ թաղի Ազգային Վահանեան* վարժարանը:

3) ՔԻՒՐՏ ՄԱՀԱԼԼԻՍԻ կամ Պարտզը Եաղըգ թաղի Ազգային Լուսաւորչական վարժարանը:

4) ԱՂԵՕԼԻ Ազգային Սահակ–Մեսրոպեան վարժարանը:

5) ՔԻՒՐՏ ԹՒՓՔ թաղի Ազգային Արմենեան վարժարանը:

6) ԹԱՊԱԳ ԽԱՆԷ թաղի Ազգային Հայկանուշեան վարժարանի մասնաճիւղը:

7) ՐԱՀԱՆ թաղի Լուսինեան վարժարանը:

Այս դպրոցներու պիտոյքներու մատակարարութեան հոգը կիսովին ազգին կը պատկանէր: Թաղեցիները, տարէց ու երիտասարդ, ընկերութիւններ կազմած եւ հոգաբարձութիւններ առեղծած՝ աշակերտութեան համար կրթաթոշակներով, լսարանի պնակով, հանդէսով եւ նուիրահաւաքութեամբ կը հատուստակէին վարժարաններու ելեւմուտքը:

Թաղային այս վարժարանները ծաղկոցներ էին, յաճախ միակ ուսուցչուհիով մը: Ոմանք ունէին նախակրթարանի տարրական կարգեր ալ, դիւտւոր վարժարաններու կրթական ծրագրին յարմարեցուած:

Կային երկու այլ վարժարաններ ալ, մին՝ անհատական, Տէր եւ Տիկին Յովհաննէս Աստքելեանի յատուկ— Գասթէլ Պա–

*) Այս դպրոցը առեն մը յորջորջուած է ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ վարժարան, ի պատիւ Հալէպ–Այնթապ միացեալ թեմին առաջնորդ կարապետ Ծայր. Վարդապետին:

չը, Անգլիքան եկեղեցիի դիմաց, մէսը՝ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ, Քրիստոսասիրաց Ընկերութեան յատուկ, դարձեալ Գասթէլ Պաչը թաղուն մէջ, 60–70–ական աշակերտներով:

Թաղային վարժարաններէն չատեր ունեցած էին իրենց սեպհական չէնքերը, ոմանք երկու յարկի վրայ:

Երանելի՛ օրեր, երբ, բարի մրցակցութեան ոգիէն տարուած, ուսման ու կրթութեան սիրոյն, յաճախ գիշերները քուն ու հանգիստը զոհելով, գպրոց կանգնելու, գպրոց բարեկաւելու, եւ Թրքահօս սերունդներու բերանէն Թրքերէնը դուրս առնելու ապպաչէն գործը կ'ուռճանար:

Եւ եթէ 1914–ը չպայթէր ու 1915–ի ապպային անօրինակ աղէտը չպատուհասէր մեզ...:

Բայց ասիկա ուրիշ պատմութիւն է, որ չպրուեցաւ երբեք...:

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Գրեց՝ ՎԱՀԱՆ ՄԱՆՆԱ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Ազնթապի Քրիստոսասիրաց Ընկերութիւնը 1909 թուականին գաղափարն յղացաւ գպրոց մը բանալ բարոյական ու հոգեւոր տեսակէտէն նոր սերունդ մը հասցնելու համար:

Գաղափարը չատապովողը եւ իրականացման համար գրական թելադրութիւններ ընողը այս տողերը արձանագրողը եղած է: Ես այդ տարիներուն Ագնեական վարժարանի Ծադկոց եւ Նախակրթարանի մէջ պաշտօն կը վարէի եւ այդ իսկ պատճառաւ տեղեկացած էի թէ՝ գպրոցին առաջին 4–5 դասարաններուն տարեթուականերու եկամուտը, իր ունեցած ծախքերէն 3–4 անգամ աւելի էր: Եւ այդ աւելորդը կը գործածուէր վերի դասարաններու ծախքերը գոցելու համար: Ուստի Քրիստոսասիրացը իմ այս բացատրութիւններու վրայ հիմնուելով որոշեց՝ գպրոցը բանալ: Գպրոցը նախակրթարանի երեք դասարաններով պիտի սկսէր:

Գպրոցին անունը եղեմ դնել որոշած էինք, ինչ որ մեր հոգեւոր դաղափարին յարմար անուն մըն էր: Եւ սակայն երբ տեսանք թէ Ազնթապու մարդիկը եղեմ բառը եէքիմ (որբ) կ'արտասանէին, որպէսզի ձրի դաստիարակութեան գաղափարը խնայենք, գպրոցին անունը փոխեցինք Լուսինեան վարժարանի, տակաւին գպրոցը չսկսած:

Գպրոցին վայրը.— Գասթէլ Պաչը, Ալի Պէյին Գօնագին դիմացը նրբանցքի մը մէջ Թուրքի տուն մըն էր: Տունը գըտնողը իմ մայրս եղած է:

Դպրոցիս բացման հատանական թուականն է 1909։

Այնթապահայ վարժարանները առաջին անգամ ըլլալով հոգաբարձական մարմին մը կ'ունենային, որոնց մեծամասնութիւնը գոլէճի ընթացաւարտներ էին. յանձին Սեդրակ Ալաճաճեանի, Գրիգոր Սահթճեանի, Գրիգոր եւ Յարութիւն Տաղլեաններու, Մխիթար Հալաճեանի, Յարութիւն Պ. Նազարեանի եւ Վահան Թովմասեանի։

Դպրոցի առաջին ուսուցիչներն էին, Նուրիցա Մասէրճեան, Էլիզա Այվազեան (հիմա Տիկին Սեդրակ Ալաճաճեան) եւ Ճէմիլէ Գարագաշեան։

Հոգաբարձութեան անդամներուն եւ վարժուհիներու յարաբերութիւնները ընտանեկան էին։ Վարժուհիներուն՝ Գրիգոր Սահթճեան անդլիերէն եւ Յարութիւն Տաղլեան օսմաներէն դասեր կ'աւանդէին ձրիաբար։

Վարժարանիս նորոգութեանց համար հող ու քար կրողները հոգաբարձութեան անդամներն էին. եւ վարժուհիները կ'ընէին դպրոցի բոլոր մաքրութիւնները։

Այս ձեռնարկը յաջողութեամբ պսակուեցաւ։ Մէկ երկու տարուայ մէջոցին ինքզինքիս ապահով զգացինք 200 ոսկիի Պ. Սեպուհ Զաքմագճեանի տունը գնելու եւ վերածելու դպրոցի։ Մօտաւորապէս 100 ոսկի ալ տունը դպրոցի վերածելու համար ծախք եղած ըլլալու է։

Այս տարիները դպրոցին ուրիշ վարժուհի մըն ալ ունեցած ենք յանձին Երանիկ Սանոսեանի (հիմա Տիկ. Գուրեան)։

Հոս պէտք է աւելցնել որ այս դպրոցին բակն ու վարի սրահը Քրիստոնեասիրացի Կիրակնօրեայ Հրապարակային ժողովներու համար կ'օգտագործուէր։

Լուսինեան Վարժարանը, կրթական մարմին մէջ Այնթապու համար անակնկալ յաջողութիւն մը եղած է։ Այդ իսկ պատճառով կարգ մը աչքառու եւ դաստիարակուած ընտանիքներ իրենց զաւակները Լուսինեան Վարժարանը կը ղրկէին։ Մեր բացառիկ յաջողութիւններու պատճառներէն մէկը եղած է Գրիգոր Տաղլեան — Գերմանի որբանոցի մը մէջ ուսուցչութիւն ըրած ըլլալուն, գերմաներէն ուսած էր, եւ եւ այդ իսկ պատճառաւ, Լուսինեան Վարժարանի համար գերմաներէն մանկավարժական վերջին մեթոտով Ծրագիր–բրօկրամ մը դրած էր, որով ուսուցումը հեշտ եւ արդիւնաւոր կերպով կը կատարուէր դասարաններու մէջ։

Դպրոցի բացման տարին աշակերտութեան թիւը հատանական է 60–էն աւելի եղած է, իսկ 1913–ին՝ 120–է աւելի։ Լուսինեանի ձրի եւ ինքնակոչ անօրէնը ես պէտք է եղած ըլլամ, որովհետեւ 1911–ին օթառեւրիս մէջ դրած եմ թէ՝ ամսականներս Ազգնական Վարժարանէ առացած եմ եւ ամբողջ ժամանակիս մեծ մասը Լուսինեան Վարժարանի նուիրած։

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

(1912–1915)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Ա.ՆԹԱՊԻ մէջ Հայկական Բարձրագոյն Վարժարան մը հաստատելու ծրագիրը որպէս հետեւանք իրենց կանոնադիրներուն մէջ անցուցած էին երկու ընկերութիւններ — Վարդանեանը եւ Եկեղեցասիրացը, առաջինը՝ որպէս Վարժապետանոց, երկրորդը՝ որպէս Ընծայարան, հասցնելու համար ընդհանրապէս՝ զարգացած մտաւորականներ, մասնաւորապէս՝ հմուտ, արժանաւոր ուսուցիչներ ու եկեղեցականներ*

Երկու ընկերութիւններն ալ իրենց տարեկան եկամուտէն վար դրուած դումարներով կրցած էին դոյացնել համեստ հիմնադրամներ այս նպատակներու համար եւ ունէին կատկուած չէնքեր ու կալուածներ:

*Նիւթական դրամապլուխի առընթերապար նախատեսուած էր նաեւ բարոյական դրամապլուխը — ծրագրուած բարձրագոյն վարժարանի համար կենսական՝ մասնագէտ ուսուցիչներու պատրաստութիւնը: Վարդանեան Ընկերութիւնը ուսանողներ ղրկած էր** Ամերիկա եւ Կ. Պոլիս: Եկեղեցասիրացը՝ նոյնպէս, Ամաչ ու Ամերիկա: Կը մնար ժամանակի հետ դալիք հաստնացումը մարդերու եւ միջոցներու:*

---

*) Եկեղեցասիրացը *միացումն էր նախապէս հաստատուած Կրօնասիրաց (1887) եւ Կղերասիրաց (1897) ընկերութիւններուն եւ վաւերացուած Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանէն: Հիմնադիր-վարիչներն էին Գրիգոր Թաւուշճեան (Տ. Ներսէս), Գարեգին Պօղարեան (Տէր Գարեգին), Նուբիճան Նիպիկեան, Դէորգ Տօլպազեան, Դէորգ Մխիթարեան, Աբրահամ Սիամանոլեան, Գէորգ Քէօչկէրեան, Հաճի Թուրէն Պօչկէզենեան: Պատ. նախագահն էր Բարգէն Կաթողիկոս (այն ատեն՝ Վարդապետ):*

**) *Վարդանեան Ընկերութեան ղրկած անձերն էին Արմենակ Զամիջեան, Յարութիւն Յակոբեան, Արմենակ Դաստաբճեան, Գէորգ Սարաֆեան, Գրիգոր Գաբրիէլեան: 1889 եւ 1890 թուականներուն կրօնասիրացէն ղրկուած էին Յարութիւն Կիւլխանէրեան (Բարգէն Կաթողիկոս), Ներսէս Մելքոնեան (Փառէն Եպիսկոպոս): Կղերասիրացէն՝ Փառնակ Ադամեան, Եկեղեցասիրացէն՝ Հմայեակ Գասպարեան (Շահէ Եպիսկոպոս), Գրիգոր Թաւուշճեան (Տէր Ներսէս), Գրիգոր Մահակրճեան եւ Գրիգոր Սարաֆեան:*

Անկախ Այնթափի մէջ ծրագրուող Հայկական Բարձրագոյն Վարժարանի գաղափարէն, Սիսի Կաթողիկոսարանն ալ ունէր նման ծրագիր մը — կրօնա-եկեղեցական մեկնակէտով ի հարկէ, Աթոռը օժտելու Ընծայարանով կամ Ժառանգաւորացով մը. գաղափար՝ որ 1873-ին եղած էր նաեւ Քէֆթխեան Մկրտիչ Կաթողիկոսինը եւ իրականացուած՝ փոխան Սիսի* Այնթափի մէջ, հոս տարուան կեանք ունեցող Կիլիկիոյ Գիշերօթիկով:

Սահակ Բ. Կաթողիկոս, իր գահակալութեան առաջին ամիսներուն իսկ ունեցած է այդ փափաքը, չկանալով ապահովել մեծահարուստի մը նուիրատուութիւնը կամ կտակը: Այսպէս, 1903 Յունիս 27 թուակիր կոնդակով մը ան կը գրէ Լոնտոն, Գալուստ Կիւլպէնկեանին, որ Ատանայի մէջ ծախելիք այգին նուիրէ Աթոռին, «Ատանայի մէջ հիմնելու համար Կիլիկեան Գոլէճ մը»**:

Նոյն տարին, 2 Յուլիս թուականով կը գրէ Գէորգ Եպիսկոպոս Երէցեանի. «Մի մոռնաք յաճախ տեսնուիլ Պատրիկ Էֆէնտիի հետ եւ մշակել Ժառանգաւորաց Վարժարանի գաղափարը***:

Դարձեալ, 27 Յուլիս 1903 թուականով կը գրէ Մ. Խերեանի. «Շատ պէտքեր ունի Կիլիկեան. պէտք զարգացած հոգեւորականներու, պէտք բարեկարգ եւ կանոնաւոր վարժարաններու...: Օտարներ ունին յԱտանա, ի Հաճըն, յԱնտիոք, ի Բերիա, յԱյնթապ եւ ի Մարաշ ճոխ եւ նախանձելի հաստատութիւններ, գոլէճներ. միայն մեր ազգաս ժողովուրդը զրկուած է այդ բարիքներէն...: Եթէ աջակցութիւն գտնենք՝ մտադրած ենք Սսոյ Մայր Վանուց մէջ 40 ժառանգաւորներու համար վարժարան մը բանալ»†:

Լուսահոգի Կաթողիկոսը պահ մը յուսահատեցաւ 1700 ոսկի տալ խոստացող բարերարէ մը եւ Մարզար Պապովեանի 50,000 րուբլի կտակէն օգտուելու կարելիութենէն, որոնք,

---

*) Մկրտիչ Կաթողիկոս Սսեցիներու, մանաւանդ Աշտարհեաններու հետ առաջին օրէն անհաշտ եղած էր եւ այդ իսկ պատճառաւ հեռացած Սիսէն, թափառելով Մարաշ, Այնթապ ու Հալէպ (ուր եւ վախճանած է):

**) (Տես «Կիլիկեան կսկիծներ», հրատարակութիւն վաւերաշրջերու, 1927, էջ 37): Լուսանցքային ծանօթութեան մէջ կը գրուի. «Գիշեալը բէ-պէտ յօժարեցաւ, սակայն պայման դրած էր որ Գոլէճը իր բոլոր պարագաներով վեց ամսուան մէջ կառուցուի ինչ որ ԱՆՀՆԱՐ էր»:

***) Անդ, էջ 38:

†) «Կիլիկեան կսկիծներ», էջ 38-39:

դժբախտաբար չուրը ինկան (բացատրութիւնը՝ կաթողիկոսինն է*:

Սահակ կաթողիկոս 1904–ին երբ Այնթապ կը գտնուէր, Արիմեան կաթողիկոսի խորհուրդով կը գրէ Ազա Կարապետ Եզեանցի եւս, որպէսզի «Նեղդործէ» պատովի կտակակատարներուն վրայ, եթէ յաջողուի «Այնթապի մէջ հիմնելու դոլէճ մը, իբրեւ մրցակից Ամերիկեան Գոլէճին որ տարեկան 600 ոսկիէն աւելի մերիններէն կ'առնէ եւ ամենախիստ կերպով կը վարուի Հայ ուսանողներու հետ»**:

Անպատասխանի մնացած կոնդակ մը՝ եղեանցինն ալ: Սակայն չի յուսահատիր կաթողիկոսը: 1905–ին նոր դիմում մը՝ Յովհաննէս Ժամհարեանցի. «Մտածեր ենք 40 դիչերօթիկ աշակերտի դպրոց մը չինել, որուն համար պէտք ունինք 600 ոսկիի»***, եւ վերջապէս, Ժամհարեանց եղբայրներու նուիրատուութեամբ Աթոռը կ'ունենայ Թլանի Ագարակ–Երկր. վարժարանը, իսկ Մայրավանքը՝ կիլիկեան Դպրանոցը (Շահնազարեան կտակի տոկոսէն յատկացուած 60 Օսմ. ոսկի աննչան եկամուտով)†:

1908–ին նոր դիմում մը՝ Պօղոս Փաչա Նուպարի‡ եւ մեծ հաւանականութիւն կար որ նորահաստատ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը իր պաշտպանութեան տակ առնէր ըլլա՛յ Երկրագործական վարժարանը ըլլա՛յ Դպրեվանքը, եթէ Օսմանեան Սահմանադրութեան յաջորդող կիլիկեան նախճիրը վերիվայր չէրջէր ամէն ծրագիր ու ձեռնարկ...:

Մայրավանքի մէջ հաստատուած կիլիկեան Դպրանոցը, Գարեգին Վարդապետ Յակոբեանի եւ Ներսէս Վարդապետ Դանիէլեանի իրարու յաջորդող տեսչութեանց տակ 3 տարուան չրջան մը հազիւ բոլորած՝ կը փակուի 1909–ին:

* * *

Սակայն, պայմանները հիմնովին փոխուած էին 1911–ին: Ամերիկա ուսանելու համար Վարդանեան եւ Եկեղեցասիրաց ընկերութիւններուն կողմէ ղրկուած տաները իրենց համալսարանական դասընթացքները աւարտելու վրայ էին եւ ամանք կը պատրաստուէին երկիր վերադառնալու: Հասած էր գործի ժամը: Եւ նախաձեռնութիւնը կուգայ նոյնինքն ուսանողներէն: 1911 Յուլիս 9–ին անոնցմէ ութ հոգի, Արմենակ

*) Անդ, էջ 41–43:
**) Անդ, էջ 49–51:
***) Անդ, էջ 57:
†) Անդ, էջ 65:
‡) Անդ, էջ 64–66:

Զամիչեան, Ցարութիւն Խաչատուրեան, Գրիգոր Մահէրճեան, Արմենակ Գասարճեան, Գրիգոր եւ Գէորգ Սարաֆեան եղբայրներ, Արամ Խաչատուրեան եւ Սարգիս Պաղտոյեան, Պրիւսլիոյ Պետական վարժարանին մէջ, լուսահոգի Արմենակ Զամիչեանի հրաւէրով, խորհրդակցական ժողով մը կը գումարեն: Քննութեան առարկայ կը դառնան կիլիկիոյ ազգային, կրթական եւ եկեղեցական պէտքերը: Նկատի կ'առնուի վարդանեան եւ եկեղեցասիրաց ընկերութիւններու հետապնդած բարձրագոյն վարժարան մը հաստատելու ծրագիրը, ու միաձայնութեամբ կ'որոշուի ձեռք առնել անհրաժեշտ ամէն միջոց՝ որ Ամերիկա գոնուող կիլիկեցիներու մէջ մխիթարեան մը հաստատուի — կրթասիրաց անունով: Կ'որոշուի նաեւ իրենց հաւատքական առաքելութիւններով դիմումներ ղրկել Այնթափլի Ազգային Գաւառական Ընդհանուր Ժողովին, ինչպէս նաեւ Ազգային, Վարդանեան ու Եկեղեցասիրաց ընկերութիւններուն, գործակցօրէն ձեռնարկելու Կիլիկեան Բարձրագոյն վարժարանի *մը հաստատումին — տալով անոր* ազգային ընդհանուր հանգամանք*:

Դիմումը ընդունելութիւն կը գտնէ:

Այնթափլի Գաւառական Ընդհանուր Ժողովը եւ Վարդանեան ու Եկեղեցասիրաց ընկերութիւնները (բացի Ազգայինէն՝ որ իր վարժարանը խտատիէի վերածելու առաջին ծրագրով, չ'ուզեր գործակցիլ) կ'որոշեն իրենց նիւթական ու բարոյական ուժերը միացնել՝ իրականացնելու համար տարիներու իրենց նպատակն ու փափաքը:

*Գաւառական Ընդհանուր Ժողովը, առ ի դիտութիւն, ըստացած նամակին պատճէնը կը փոխանցէ Ն. Ս. Օծութեան Սահակ Կաթողիկոսի, որ նախաձեռնող ութ համալսարանական առներու կ'ուղղէ օրհնութեան հետեւեալ կոնդակը**.*

«Սահակ Ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ աւհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Պարոնայց Արմենայ Գասարճեան, Արամայ Խաչատուրեան, Գէորգայ Սարաֆեան, Արմենակայ Զամիչեան, Գրիգորի Սարաֆեան, Գրիգորի Մահէրճեան, Սարգսի Պաղտոյեան եւ Ցարութիւն Խաչատուրեան սիրելի եւ հոգեւոր որդւոց մերոց ողջոյն եւ օրհնութիւն հայրական բոլորաւուէր»:

---

*) *Տես* Առաջին Տեղեկագիր Կիլիկեան Ճեմարանի, 1912–1914, *տպ. Կ. Պոլիս*, էջ 13–14:

**) Անդ, էջ 97–98:

Այնթապի Պատկ. Գաւառական ժողովոյ ուղղեալ ձեր Ցուլիս 12 ամսաթիւ գրութեան պատճէնը խնդապին գոհունակութեամբ կարդալով տեղեկացանք որ Ամերիկայի քաղաքակրթութեան աչխարհին մէջ կրթասիրաց անունով ընկերութիւն մը կազմուած է նպատակ ունենալով Այնթապի, կամ Կիլիկիոյ յարմարագոյն մի վայրին մէջ հիմնուելիք բարձրագոյն վարժարանի մը ստեղծել:

Առ այս խորհրդակցաբար ինչ ինչ միջոցներ ցոյց տալէ զատ կը խոստանաք յետ աւարտման ձեր ուսումնասիրութեան շրջանին, պաշտօններ ստանձնել նոյն կրթական հաստատութեան մէջ: Մեր ուրախութիւնը կրկնապատակեցաւ մանաւանդ այն պատճառաւ որ Այնթապի Գաւառական ժողովը ձեր հաւատքական առաջարկները լրջութեամբ նկատողութեան առած եւ գոհունակութեամբ արձանագրած է:

Առանց նկատի ունենալու ընդհանուր Կիլիկիոյ անտեսական վիճակը, ժամանակը, շրջապատող հանգամանքները թէ՝ նպաստաւո՞ր են այդպիսի նուիրական եւ կենսական պէտքի մը իրականացման, պահ մը կը մոռնանք նեղկան՝ իր բոլոր կըսկիծներով եւ արհաւիրքներով՝ մտքով եւ հոգւով կը փոխադրուինք մեր գրականութեան ոսկէ գարը երբ հայ պատանիները, քաջուսումն, փափկավանկ եւ երկարոգի, հեռի հայրենի երկրէն՝ յԱթէնս, ի Բիւզանդիոն, յԱղեքսանդրիա, յԵղեսիա, ի Մելիտինէ եւ այլուր օտար ծաղկաւոտաններէ մեղր կը պատրաստէին նորատեղծ Հայ գրականութեան:

Սիրելի որդեակք, թէեւ դուք ղրկուած չէք յօտարութիւն անմահանուն Սահակ Պարթեւէն եւ Մեսրոպ Վարժապետէն, որ հայր եղան մեր գրին ու դպրութեան, բայց նոյն ազգանուէր ոգին ու եռանդն կը տեսնենք ի ձեզ, որով թարգմանիչք մեր համակուած ու վառուած էին:

Ցորչափ անպակաս են ձեզ նմաններ Հայրենիքի ցաւերը ամոքելու, անոր կրթական եւ բարոյական պէտքերը հոգալու մասին խորհողներ եւ գործողներ, հաւատաք ունինք թէ Ստանական բռնութիւններուն պիտի յաջորդեն ոսկեզէնիկ արշալոյսներ մեր տարաբախտ Ազգին եւ Եկեղեցիին համար:

Այս հաւատքով կ'օրհնեմ զձեզ եւ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը, որ չատ բարեսաճիք եւ ձեռն օգնութեան տաք ջախջախուած եւ յոռեալս ինկած Կիլիկիային: Անկեալը կանգնել գիւցազնութեան մեծագոյնն է. այդ փառքը կը մատիչ Ձեզ»:

ի 14 Նոյեմբեր 1911 ամի, թիւ 246:

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

Ազնուասիրտ Հայ բարերար մը, Միհրան Գարակէօզեան, մօտէն հետաքրքրուած կրթասիրացը հիմնով ուր համալսարանականներու դեղեցիկ ծրագրով, ու հիացած առաջադրուած վսեմ նպատակէն, կը խոստանայ իր աջակցութիւնը, որուն ի

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

Նստողներ, ձախէն աջ — Տ. Գարեգին Հիմ., Տ. Փառէն Եպիսկ., Տ. Ներսէս Հիմ.: *Ոտքի վրայ, ձախէն աջ* — Ատամճաբոյժ Սեմեբերիմ Նիգիպեան, Արմենակ Ջամիչեան, Հրանտ Սիւլահեան, Յակոբ Ղազարեան, Յակոբ Համալեան.

լուր, վեհափառ Կաթողիկոսը դնահատանքի յատուկ դիր մը կ'ուղղէ նաեւ Տիար Մ. Գարակէօզեանի, Ատանայէն, 13 Դեկտեմբեր 1911 թուականով*, այն փափաքով որ առաջադրուած Բարձրագոյն Վարժարանը հաստատուի Մայրավանքին մէջ: Սակայն, նախաձեռնողներուն ու Տիար Գարակէօզեանի փափաքը, եւ Վարդանեան ու Եկեղեցասիրաց ընկերութիւններու պահանջը այն էր՝ որ ծրագրուած Բարձրագոյն Վարժարանը հաստատուի Անթիասի մէջ, եւ այդպէս ալ եղաւ:

Վարդանեան եւ Եկեղեցասիրաց ընկերութիւններու ընդհանուր ժողովները նկատելով որ առանձին ոյժերով պիտի

*) Տես «Կիլիկեան կսկիծներ», էջ 96–99:

չկրնային ի գլուխ հանել մին՝ վարժապետացոցի, միւսը՝ Ընծայարանի իրենց ծրագիրները, 1911–ի աշնան համաձայնութեան կուգան գործակցելու, այն պայմանաւ որ հիմնուելիք վարժարանը ունենայ մասնաւոր դասընթացք մը՝ քահանայացուներ պատրաստելու — վախճաք՝ որ եղած էր նաեւ նախաձեռնող ութ սաներուն եւ իրենց հաստատած կրթասիրացիները: Եւ, նկատելով որ Ջամիչեան ու Մահսէրճեան իրենց դասընթացքը աւարտած են արդէն, կ'որոշուի վարժարանին բացումը կատարել 1912–ին:

Երկու ընկերութիւններու Ընդհանուր ժողովներէն արուած ևօթ անձերով կը կազմուի խառն Հոգաբարձութիւն մը, որոնք կը դառնան Հիմնադիր–Հոգաբարձուները ապագայ Կիլիկեան ձեմարանին: Այդ օրերն էին. Վարդանեան Ընկերութենէն՝ Գարեգին Քահանայ Պօղարեան, Հրանտ Սիւլահեան (առեւնադրպիր), Յակոբ Ջամալեան, Յակոբ Ղազարեան (առեւնապետ), Եկեղեցասիրաց Ընկերութենէն՝ Նեբսէս Քահանայ Թաւուշճեան, Յակոբ Խաչատուրեան, Նուբիճան Նիշիպլեան (պանճապահ):

Վարժարանին տեսուչ կը նշանակուի Արմենակ Ջամիչեան, որուն լիազօրութիւն կը տրուի որ անմիջապէս՝ 1) Սեղծէ Խնամակալ Մարմին մը, Ամերիկայի մէջ: 2) Կատարէ նուիրատուական դրամի, դրքի, գիտական կազմածներու: 3) Արձանագրէ պաշտպաններ՝ տաներու համար, անձ գլուխ $12–ով: 4) Պաշտօնի հրաւիրէ առնուազն երկու համալսարանական ուսուցիչներ՝ գլխաւոր ճիւղերու համար:

Լուսահոգի Ջամիչեան, հակառակ անոր, որ իր ուսանողութեան չրջանը պիտի լրանար 1 Յունիս 1912–ին, ապատ ժամերը կը յատկացնէ իրեն վստահուած գործին, եւ օժանդակութեամբը Տիար Ա. Սելեանի, Տոքթ. Փառնակ Ադամեանի եւ կրթասիրաց Ընկերութեան, կը յաջողի գտնել 50 տաներ պաշտպան (Հայ եւ Ամերիկացի), կը հաւաքէ 400 հատոր գիրք եւ կը կազմէ Պորտ ավ Թրընսթիզ մը — Կիլիկեան Բարձրագոյն Վարժարանի խնամակալութիւնը, բաղկացած հետեւեալներէ՝*

Տոքթ. Անդրանիկ Այվազեան (առեւնապետ), Վահան Քիւրքճեան (փոխ–առեւնապետ), Միհրան Գաբաւկէօզեան (պանճապետ), Գարեգին Կիւրակոսեան (փոխ–պանճապետ), Արմենակ Ն. Նազարէթեան (առեւնապետ), Աւետիս Պ. Սելեան

---

*) *Որ եկեղեցասիրաց Ընկերութեան 500 հատոր գիրքերուն միացուած՝ եղաւ կորիզը Կիլիկեան ձեմարանի ճոխ գրադարանին:*

(փոխ–առենապետ), Թորոս Ղազարեան, Կարապետ Գարա–կիւլեան, Փրոֆ. Յարութիւն Մ. Տաճուրեան, Ալիս Սթօն Պլէքվէլ՝ խորհրդականներ:

Նկատելով որ հաստատուելիք Բարձրագոյն վարժարանը միայն Այնթափի եւ Այնթափցիներու յատուկ պիտի չ'ըլլայ, Վարդանեան եւ Եկեղեցասիրաց ընկերութիւններու ընդհանուր ժողովները 9 Յունիս 1912 թուակիր նամակով մը կը դիմեն Ն. Ս. Օծութեան Սահակ Կաթողիկոսի, կը տեղեկացնեն իրականացուած աշխատանքները եւ կը խնդրեն որ Վեհափառը իր Հայրապետական հովանաւորութիւնը դնէ վարժարանին վրայ եւ կիլիկիոյ բոլոր թեմերուն յանձնարարէ նիւթական ու բարոյական աջակցութիւն*:

Տեսուչ Տիար Ա. Զամիչեան, իրեն տրուած լիազօրութեան վրայ, համաձայնութիւն կը կնքէ համալսարանական երկու ուսուցիչներու հետ. Գրիգոր Մահսէրէճեան (Եէյլ Համալսարանէն) եւ Յովսէփ Մխիթեան (Եէյլ Համալսարանէն), առաջինը՝ կրօնա–եկեղեցական ճիւղերու, երկրորդը՝ բնական եւ ուսողական դիտութիւններու համար:

Փրոֆ. Մխիթեան Այնթափ կը հասնի 14 Սեպտ. 1912–ին: Տարաբախտ Մահսէրէճեան, որ ուելի կանուխ ճամբայ ելած էր՝ քանի մը ամիս Ամերիկա մնալու ծրագրով, հիւանդ կ'իյնայ Գահիրէի մէջ, եւ հակառակ բժշկական խնամքներու՝ մահկանացուն կը կնքէ այնտեղ:

Փրոֆեսոր Զամիչեան, Մանչէսթըր–Լոնտոն–Բարիզ–Վենեւիկ–Կ. Պոլիս ուղեւորուած Այնթափ կը հասնի 9 Սեպտեմբեր 1912–ին: Կիլիկեան Բարձրագոյն վարժարանի պաշտօնական բացումը կը կատարուի 19 Սեպտեմբերին, Թէփէ Պաշը, Պէյազ Օղլուի ընդարձակ եւ օդասուն չէնքին մէջ:

Վարդանեան Ընկերութիւնը, բացառիկ պոհոլութիւն մը յանձն առնելով, կը հայթայթէ նորահաստատ վարժարանին բարոյական դրամագլուխն ալ, Կիլիկեան Բարձրագոյն վարժա–

---

*) Տես «Ընդօրինակութեան Տետր (պատճէն) Կիլիկեան Ճեմարանի», 1912–1914, էջ 5–11: Վեհափառ Հայրապետը, իր 14 Օգոստոս 1912 թուակիր գրութեամբ, ուղղուած Վարդանեան Ընկերութեան Ընդհանուր ժողովին, կուտայ իր հայրական օրհնութիւնը ու կը շնորհէ Հայրապետական հովանաւորութիւնը: Անմիջապէս կը պատրաստուի Համառօտ Ցայտագիր մը (տպ. Այնթապ, 1912) որ չրջաբերական նամակներով կը դրկուի բոլոր թեմերուն, հաղորդելով թիւերը ձրիավարժ սաներուն որ պիտի ընդունուին թեմերէն — եթէ անոնց կեցութեան ծախքը հոգային պատկան թեմերը (Ատանա 5, Հալէպ 4, Քէսապ 1, Զէյթուն 1, Եօզղատ 3, Մալաթիա 3, Սիս 2, Հաճըն 2, Մարաշ 2, Կիւրին 2: Գումարը 25): (Անդ, էջ 27–30):

բանին տալով ոչ միայն 1912–ի չրջանաւարտները վարժանեան կրթարանին, այլեւ 1913–ի եւ 1914–ի երկու կարգերը, իբրեւ նախապատրաստական դասարաններ:

Կիլիկեան Բարձրագոյն վարժարանը 1912–1913 տարեշրջանին կ'ունենայ 55 ուսանողներ*, երեք կարգերու մէջ, որոնց-

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՆՈՐԸՆԾԱՑ ԴԱՍԱՐԱՆ

մէ 30-ը պաշտպանուած եւ 25-ը վճարող: Ուսուցչական մարմինի մաս կը կազմեն, բացի Տեսուչէն եւ վերեւ յիշուած Փրոֆ. Յ. Մխիթեանէ**, նաեւ Արժ. Տ. Ներսէս Քահանայ Թաւուզճեան (Ներածութիւն Ս. Գրոց), Յակոբ Գալէմքէրեան (պրակտիք եւ ուսողութիւն), Յակոբճան Եաղուպեան (Հայերէն, Ֆրանսերէն եւ մաաենագրութիւն), Փիլիպպոս Սարգիսեան (դծագրութիւն եւ դեղագրութիւն), Իպրահիմ եւ Նուրի Էֆէնտիներ (Թրքերէն լեզու):

Կիլիկեան Բարձրագոյն վարժարանի բացումը 13 Հոկտ. 1912 թուակիր պաշտօնական յայտարարութիւնով մը կը հաղորդուի Թերթերուն եւ այդ առիթով կը ծանօթացուի նաեւ կիրարկելի կրթական Ծրագիրը որ պիտի ունենար 2 բաժին.

---

*) Տարուան ընթացքին 6 հոգի դադրած կամ ձգուած ըլլալով, մնացած է 49:

**) Կ'աւանդէին անգլերէն լեզու, ինչպէս նաեւ պիտական ու պատմական դասերը՝ անգլիերէնով:

Ա.) Ընդհանուր Դասընթացք (*երկու տարուան չրջանով*)։
Բ.) Մասնագիտական Դասընթացք (2–*ական տարիով*)՝
1) Մանկավարժական,
2) Կրօնա–եկեղեցական։

Կը նախատեսուէին նաեւ Մասնագիտական երկու այլ դասընթացքներ, հետագային հաստատելու, մին՝ Առեւտրական, միւսը Գիտական։

1912 Հոկտեմբեր 21–ին համար ծրագրուած պաշտօնական բացման հանդիսութիւնը կը յետաձգուի՝ նախ քան այդ տօնելու համար Պետական վաւերացումը, ինչ որ կը յայտնի չը-

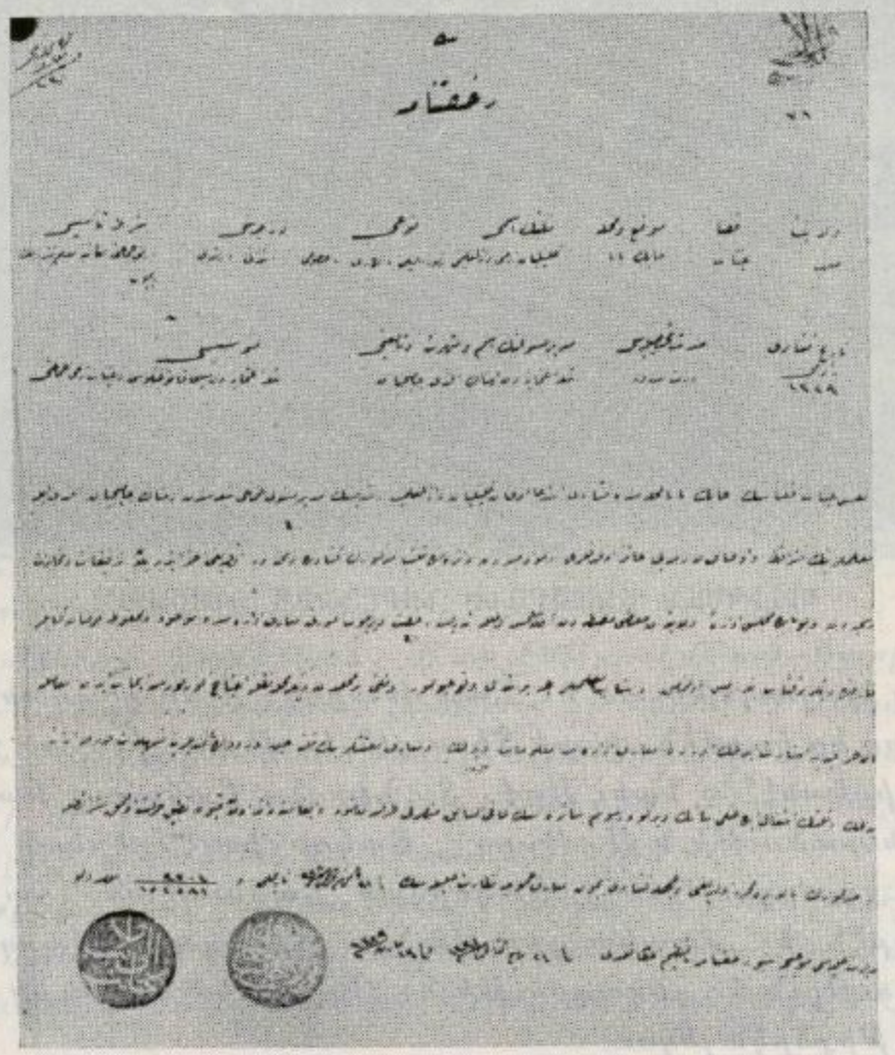

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՁԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐՏՕՆԱԳԻՐԸ

նորհիւ Կաթողիկոսարանի եւ Պատրիարքարանի մէջամտութիւններուն, եւ Կիլիկեան Բարձրագոյն Վարժարանը Կրթական Նախարարութեան 31 Քեանունը Էվվէլ 1328 թուակիր ու 3704/152581 թիւ հրահանգին վրայ Հալէպի Կրթական Տնօրէնութեան 19 Մարտ 1329 թուակիր եւ թիւ 78 արտօնագրով կը վաւերացուի իբրեւ Տար–Իւլմուալլիմիինի Բիւշտի (Վարժապետանոց), քառամեայ ծրագրով։

1913–ը Հայ տառերու դիւտին 1500–ամեայ եւ Հայ տպագրութեան 400–ամեայ մեծ յոբելեանները տարին էր։ Վեհափառ Սահակ Հայրապետին փափաքով, կ'որոշուի Կիլիկեան Բարձրագոյն վարժարանի բացման պաշտօնական հանդիսութիւնը կատարել 13/26 Հոկտեմբեր, 1913–ին, իբր «կարկառուն եւ գործնական մի ձօն Հայ Գրի եւ Գրականութեան մեծ յիշատակին» եւ այդ առիթով յատուկ պրուքիւն մըն ալ կը ղրկուի Էջմիածին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Գէորգ Ե.ի*։

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Նստողներ, ձախէն աջ — Տ. Ներսէս Եպս. Թաւուգեան, Տ. Փառէն Ար. Եպս., Արմենակ Զամիչեան, Յովսէփ Միսիրեան, Հրանտ Սիւլահեան. *Ոտքի վրայ, ձախէն աջ* — (Անծանօթ), կարապետ Մուղամեան, Փիլիպպոս Սարգիսեան, Յակոբեան Եաղուպեան.

Բացման հանդէսին նախագահելու համար 13 *Ապրիլ* 1913 *թուականով յատուկ դիմում կը կատարուի Գաղատիոյ Առաջնորդ Բարգէն Արքեպ. Արքեպեանի։ Հրաւէրները կը ղրկուին նաեւ Առաջնայի Առաջնորդ Շահէ Ծ. Վարդապետի, Հալէպի Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկոպոս Դանիէլեանի եւ այլոց։*

---

*) (Տես «Ընդօրինակութեան Տետր Կիլիկեան Ճեմարանի», 1912–1914, էջ 237–240)։

1913 Յուլիսին, Վեհափառ Սահակ Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ իբրեւ «Կաթողիկոսական պատուիրակ» Այնթապ կուգայ Գեր. Փառէն Ծ. Վարդապետ, լիազօրուած՝ Ազգային Ընկերութեան եւ Վարպանեան ու Եկեղեցասիրաց ընկերութիւններուն միջեւ համերաշխութեան ու գործակցութեան նոր փորձ մըն ալ կատարելու, ինչ որ, «Հակառակ Ն. Ծ. Օծութեան բաղձանաց եւ հրահանգներուն, ու Գեր. Փառէն Ծ. Վարդապետի դիմումներուն ու ջանքերուն» դարձեալ չ'իրականանար*: Փառէն Ծ. Վարդապետ եւ Կիլիկեան Բարձրագոյն Վարժարանի Տեսուչ Արմեն Զամիչեան 1913 Օգոստոսին կը մեկնին Սիս, պրաւոր ու բերանացի լիակատար տեղեկութիւններ տալու Ն. Վեհափառութեան, եւ անօրինելու 1913–14 տարեշրջաններու յատուկ կարգադրութիւնները**:

Առաջին տարեշրջանը, չնորհիւ Տիար Մխէրան Գարակէօզեանի բացառիկ մէկ յատկացումին***, առանց պարտքի դուռս էր: Կ'որոշուի երկրորդ տարեշրջանին հաստատել նաեւ Գիշերօթիկի բաժին, թեմերէ գալիք աշակերտներու դիւրութիւն ընծայելու համար: Վեհափառ Հայրապետին թելադրութեամբ Գիշերօթիկի բաժնին Տեսչութեան կը հրաւիրուի Փառէն Ծ. Վարդապետ: Հայագիտական նիւթերու համար նկատի կ'առնուին Տոքթ. Յակոբ Թօփճեան, Յովհաննէս Գաղանճեան եւ Յ. Թ. Գայեան, բայց թղթակցութիւնները դրական արդիւնքի մը չեն յանգիր: Կը հրահանգուի Փրոֆ. Գրիգոր Սարաֆեանի (եէյլ Համալսարանէն) քանի մը ամսուան համար Լիմիաձին անցնիլ եւ հմտանալ Հայ Եկեղեցագիտութեան ու կրօնական մատենագրութեան†:

Երկրորդ տարեշրջանի համար պաշտօնի կը կոչուին, բացի նախկիններէն, Փառէն Ծ. Վարդապետ (դրաբար), Արշակ Սեդրոսեան (ֆրանսերէն), Կարապետ Մուղամեան (հայերէն եւ թրքերէն), Հրանտ Սիւլահեան (գծագրութիւն եւ նկարչութիւն) եւ Ֆալիա Քեամէլ Պէյ (թրքերէն):

---

*) (Տես «Ընդօրինակութեան Տետր Կիլիկեան Ճեմարանի», 1912–1914, էջ 206–209):

**) Նոյն, Անդ:

***) Տարեշրջանի բացին ի նպաստ Գարակէօզեան յատկացուցած էր 130 Օսմ. ոսկի (Տես «Առաջին Տեղեկագիր Կիլիկեան Ճեմարանի», էջ 54):

†) Փրոֆ. Սարաֆեան 1913–ի ամրան ու աշնան Ամերիկայի զանազան քաղաքներու մէջ կը սարքէ հրապարակային ժողովներ, կը կատարէ հանգանակութիւններ, կ'արձանագրէ տասնեակ մը նոր պաշտպաններ ու 1914–ի գարնան կը մեկնի Լիմիաձին, մօտ վեց ամիս մնալով այնտեղ:

Աշակերտութեան թիւը կ'ըլլայ 81, որուն 31–ը գիշերօթիկ։ Նախկին չէնքը կը վերապահուի Գիշերօթիկի բաժնին, ու դպրոցը կը փոխադրուի Վարդանեան Ընկերութեան պատկանող չէնքին մէջ, ճաղճաղի մօտ, խճուղիի վրայ։

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՁԵՄԱՐԱՆԻ ԳԻՇԵՐՕԹԻԿԻ ԲԱԺԻՆԸ

Վեհափառ Հայրապետին հետեւեալ կոնդակին վրայ, Կիլիկեան Բարձրագոյն Վարժարան կոչումը կը դադրի եւ կ'իւրացուի Կիլիկեան Ձեմարան անուանակոչութիւնը.

«Սահակ Ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ Աւետարանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ։— Գերաշնորհ Առաջնորդաց, Աբժ. Փոխանորդաց, Բարեկրօն Քահանայից, կրթասէր Ընկերութեանց ու Հոգաբարձութեանց եւ Համօրէն Ժողովրդոց Կիլիկիոյ, Հարազատ որդւոց Հայց. Առաքելական Մ. Եկեղեցւոյ, Ողջոյն եւ Սէր Քրիստոսաւանդ Օրհնութիւն Հայրական։

Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ծանր պաշտօնին կոչուելէ 'ի վեր զգացած էինք պէտքն Բարձրագոյն Վարժարանի մը՝ որ ոչ միայն տեսմային եւ առողջ դաստիարակութիւն մը տար մեր նոր սերունդին, այլ մա՛նաւանդ ժամանակի պահանջմանց համապատասխան եւ մանկավարժական արդի դրութեամբ պատրաստուած կրթական պաշտօնեաներ, ինչպէս եւ մեր Մ. Եկեղեցւոյ ոգւոյն եւ պէտքերուն համաձայն գործակցել եւ անձնուէր մշակներ ընծայէր Ազգին։ Ժամանակը, զմեզ շրջապատող հանգամանքները եւ ընդհանուր Կիլիկիոյ տնտեսական վիճակը չի նպաստեցին ցարդ այդպիսի կենսական եւ նուիրական պէտքի մը իրականացման։

Սակայն, անցեալ Սեպտեմբերին, խնդալին գոհունակութեամբ տեսանք որ Ամերիկայի կրթասէր ազգայիններն ու Այնթապի ժողովուրդը գովելի նախաձեռնութիւնը ունեցան բանալու «Կիլիկեան Բարձրագոյն Վարժարան»-ը, որ իր նպատակովն ու ծրագրովը կը կոչուէր գոհացում տալու ընդհանուր Կիլիկիոյ անհրաժեշտ պէտքերուն: Մենք, իրրեւ Հովուապետ Կիլի-

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՇԷՆՔԸ

կիոյ, մեր բաղձանքներուն իրրեւ լրացումն ու իրականացումը՝ ուրախութեամբ եւ օրհնութեամբ ողջունելով Բարձրագոյն Վարժարանին բացման աւետիսը, շնորհաւորեցինք ի մասնաւորի այդ մեծ ու կենսական պէտքը նախաձեռնողները եւ ընդհանրապէս Այնթապի ժողովուրդը:

Եւ պարբերաբար տեղեկանալով Վարժարանին գործերուն եւ յառաջդիմութեան, քանի հարկին դիտողութիւններ ըրինք պատշաճագոյն հրահանգներով եւ դիւրացուցինք Գետական Ատեանդրին առաջումը:

Մեր ուրախութիւնը կրկնապատկուեցաւ եւ գործին յարատեւութեան համար յոյսերնիս զօրացաւ երբ նկատողութեան առինք Վարժարանին անդրանիկ տարեշրջանին ընդարձակ Տեղեկագիրը, Քննութեանց Վիճակացոյցը ու Տարեկան Հաշիւը զոր մատուցած էր մեզ յարգելի Հոգաբարձութիւնը:

Գոհունակութեամբ դիտեցինք յիշեալ Տեղեկագրին մէջ թէ՝ Վարժարանը բացուած է Այնթապի բարձրադիր, օդասուն եւ յարմար չէնքի մը մէջ, քառասուն եւ ութ ցերեկուայ ուսանողներու երեք կանոնաւոր դասարաններով, մէկ Տեսչի եւ վեց մնայուն եւ այցելու ուսուցիչներու (երկուքը Համալսարանական) հակողութեամբ եւ դասախօսութեամբ եւ տարեկան 550 ոսկիի պիւտճէով՝ որուն նպաստած են մասնաւորապէս Ամերիկայի 54 պաշտպանները՝ քանի եւ ութը որդեգիրներով, Թրօյի (Նիւ Եօրք) Այնթապ-

ցիք, Մանչեսթրի ազգայինք, Այնթափի Ազգ. Սընտուկը եւ Վարդանեան ու եկեղեցասիրաց Ընկերութիւնները. իսկ Նիւ–Եօրքի Հայ վաճառականներէն Տիար Միհրան Գարակէօզեան գնահատելի պնդուքեամբ մը ինքնաբերաբար հաճած է գոցել վարժարանի տարեկան բացը (130 լ. 0.):

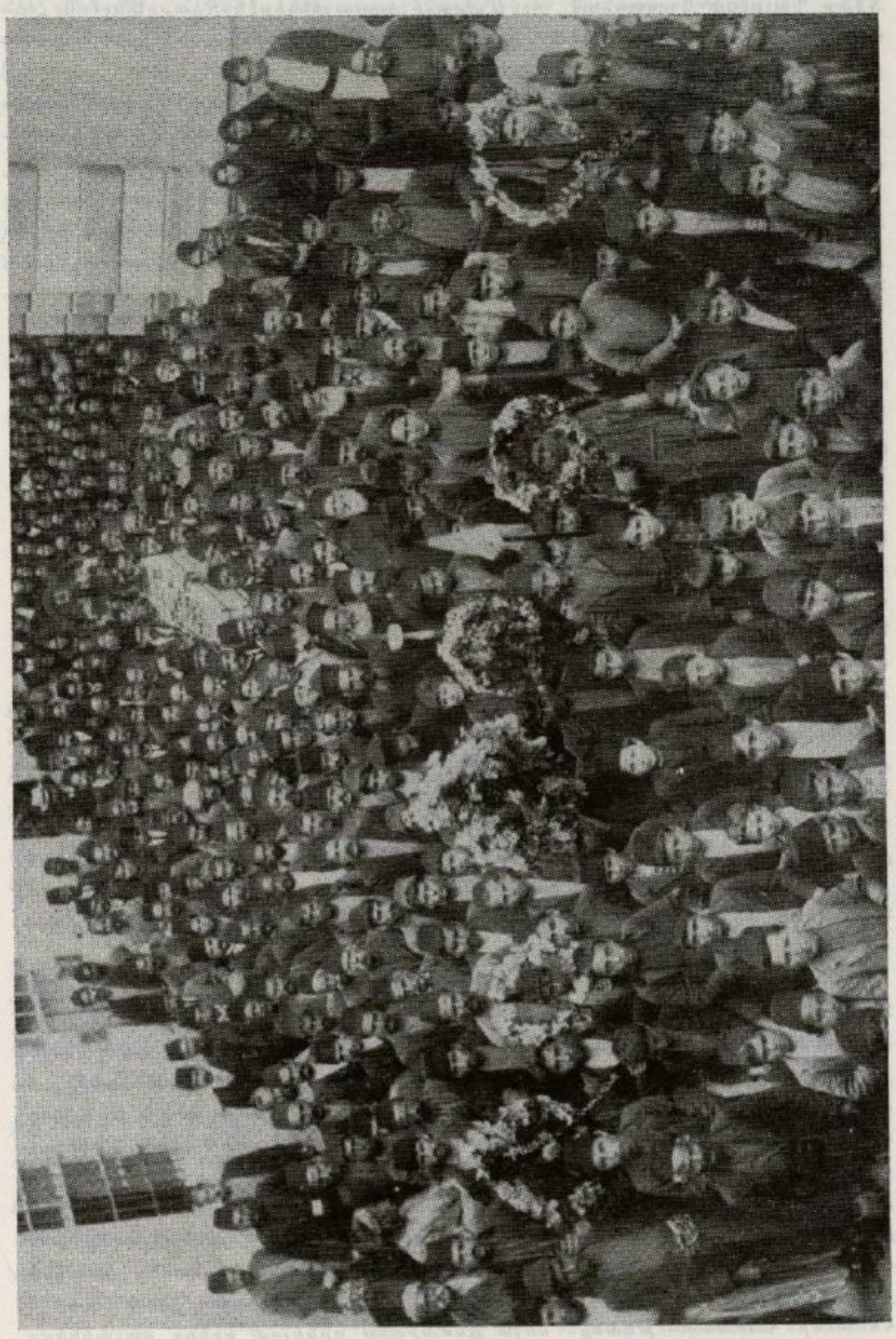

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԶԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲ ՄԸ ԱՑՆԹԱՊՑԻՆԵՐՈՒ
Ցակոբ էֆ. Խաչատուրեանի դագաղին շուրջ

թէ՝ հոգաբարձութեան անդամներէն հանգուցեալ Ցակոբ Նաչատուրեան 200 Օսմ. ոսկիի կտակ մը թողած է՝ի նպաստ վարժարանին, իսկ Այնթապի ազգայիններէն Տիար Սարգիս Կ. Նազարեան խոստացած է 1000 Լիրայի նուիրատուութեամբ մը վարժարանին ընծայել սեպհական չէնք մը, Տիար Գալուստ Ղազարեան, եւ Մարաշի ազգայիններէն Տիար Մելիքոն Հազարապետեան պատրաստակամութիւն յայտնած են կարեւոր նուէրներով սատարել վարժարանին:

Թէ՝ վարժարանը ունեցած է համեստ Գրադարան մը, կազմուած Ամերիկայի Հայասէրներու նուէրներովը, զոր հաւաքած է վարժարանին Տեսուչը՝ Տիար Արմենակ Զամիչեան, իր Ամերիկայ դառնալուն միջոցին:

Թէ՝ վերջապէս վարժարանը այժմէն բոլոր կիլիկեցւոց օգտակար ընծայելու նպատակաւ, որոշած է յառաջիկայ Սեպտեմբերէն սկսեալ Գիշերօթիկի բաժին մ'եւս ունենալ, ուր տղայ հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսած են արդէն:

Ասկէ զատ, դոհունակութեամբ տեղեկացած ենք նաեւ թէ Ամերիկայի մէջ բարեսէր տասը ազգայիններէ կազմուած է մասնախումբ մը՝ նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւն ձեռք բերելու համար ի նպաստ վարժարանին, եւ կազմուելու վրայ է Ընդհանրական մը Հայ եւ Ամերիկացի կարեւոր անձնաւորութիւններէ բաղկացեալ, որ աւելի ընդարձակ խմն, հիմնական եւ զործօն դեր մը կոչուած է կատարել վարժարանին գոյութիւնն ու արդիւնաւոր յարատեւութիւնն ապահովելու: — Հայ. Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը, գնահատելով հաստատութեան նպատակն եւ ազգօգուտ հանգամանքը, բարեհաճած է 50 Օսմ. ոսկիի նպաստով մը քաջալերել զայն իր Ա. տարեշրջանին առթիւ. իսկ Հալէպի եւ Քիլիսի թեմերուն ազգայինք, ի նկատի ունենալով ձեռնարկին աւագ կարեւորութիւնը՝ ինքնայորդոր կազմած են Մասնաճիւղեր, նպաստելու համար հաստատութեան բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւններով:

Սակայն եւ այսպէս, որքան ալ վարժարանին չուրջ ցարդ ձեռք բերուած յաջողութիւնները եւ անոր զատ ընդունելութիւնը անհուն ուրախութեան եւ լայն սփոփանքի առիթ եղած են մեզ, մենք նախատեսելով յիշեալ հաստատութեան ընդհանուր հանդամանքը եւ զործին մեծութիւնն, արդար եւ խղճի համաձայն չենք տեսած երբեք որ ընդհանուր կիլիկիոյ կրօնական եւ բարոյական բարգաւաճման նպատակ կոչումն ունեցող վարժարանի մը նիւթական եւ բարոյական բոլանդակ պատասխանատուութիւնը ծանրանայ մի միայն Այնթապցւոց ուսին վրայ:

Ուստի եւ ներկայ Հայրապետական կոնդակով յայտնելով մեր գոհունակութիւնն եւ համամտութիւնն Այնթապցւոց վճռական նախաձեռնութեան մասին եւ հաստատութեան ճեմարան յորջորջումը աւելի պատշաճ գտնելով իր նպատակին ու ծրագրին, յետ այսու Կիլիկեան ճեմարան կ'անուանենք եւ կոչում կ'ընենք ընդհանուր Կիլիկիոյ վիճակներուն Գերաշնորհ Առաջնորդաց, Արժ. Փոխանորդաց, Քահանայական դասուց, Կրթական Ընկերութեանց եւ համայն բարեպաշտ ժողովրդեան, որպէսզի չի գլանան իրենց բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւնն ու զործակցութիւնը նուիրել Կիլիկեան ճեմարանի բարգաւաճման եւ յարատեւութեան՝ մասնաճիւղեր կազմելով, անձեր որդեզրելով, զրամական նուէրներով, մասնաւոր կտակներով, օգտակար եւ չինիչ զրքեր նուիրելով, փոխանակ նոյնօրինակ օտար եւ հեռաւոր հաստատութեանց՝ սոյն ճեմարանը զրկելով իրենց պաւակները, յարմար եւ կոչում ունեցող վարժապետացուներ եւ քահանայացուներ յանձնարարելով եւլն եւլն:

Ցոյս մեծ ունենալով որ համայն կիլիկեցիք մեզ նման ուրախութեամբ պիտի ողջունեն ներկայ եւ ապագայ սերունդներուն տոհմային ու առողջ դաստիարակութեան, մանկավարժական զրուխեամբ զարգացեալ ուսուցիչներ եւ Ս. Եկեղեցւոյ պէտքերուն համաձայն եւ իրենց պարտուց ու կոչումին վիտակից մշակներ խոստացող նուիրական հաստատութիւնը եւ ամէն զուրզուրանքներով պիտի չրջապատեն զայն, ի բոլոր սրտէ կը հայցեմք Աստուծոյ օրհնութիւնն եւ օգնութիւնը հաստատութեան անսայթաք յառաջեւութեան համար:

Նոյն օրհնութիւնը կը մաղթեմք կրթասէր բարերարաց, պատուարժան Հոգաբարձութեան, բարեջան Տեսչութեան եւ ուսուցչաց եւ բովանդակ ժողովուրդին Այնթապու եւ Կիլիկիոյ, որ զուարթօրէն պիտի առատաձեռնեն իրենց բարոյական ու նիւթական աջակցութիւնը, եւ կը մաղթեմք որ երանաչնորհ Սահակներու, Մեսրոպներու եւ Ներսէսներու հոգին զօրացնէ եւ առաջնորդէ ներկայ եւ ապագայ ուսանողները:

Ի 11 Օգոստոսի 1913 Ամի

քստ Տոմարի ՌՑԿԲ

Ի Հայրապետութեան Մերում Ժ. ամի

ՅԱստուածապահ Բաղարճ Մարաշ

Թիւ 237

Կիլիկեան Ճեմարանի *բացման պաշտօնական հանդիսութիւնը, ըստ նախապէս եղած կարգադրութեան, տեղի կ'ունենայ 13/26 Հոկտեմբեր 1913 Կիրակի օր, Հայ Տառերու գիւտին եւ Հայ Տպագրութեան Յոբելեանական տարուան փակման օրը, նախագահութեամբ Բարձրն Սրբազանի, որ կը փոխանակէր Ն. Ս. Օծութեան եւ միաժամանակ ներկայացուցիչն էր Ազգային կեդրոնական Վարչութեան եւ Պատրիարքարանի:*

Սրբազան Նախագահի բացման խօսքէն յետոյ Տեսուչ Փրոֆեսոր Ա. Զամիչեան կուտայ Ճեմարանի պատմականը, ծանօթացնելով անոր նպատակն ու Ծրագիրը: Հոգաբարձութեան ատենապետ Տիար Հրանտ Սիւլահեան կուտայ ղպրոցին միամեայ տեղեկագիրը ու կը ներկայացնէ Վարժարանին պէտքերը: Փառէն Ծ. Վարդապետ կը կարդայ Ն. Ս. Օծութեան կոնդակը: Առաջնորդական փոխանորդ Տէր Յարութիւն Քահանայ խօսք կ'առնէ յանուն Ազգային Վարչութեան: Տէր Ներսէս Քահանայ կը կարդայ հասած շնորհաւորականները: Բարձրն*

---

*) Շնորհաւորական հեռագիրներ ղրկած էին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե., Կ. Պոլսոյ Պատր. Տեղապահ Ձէվահիրճեան Աբք., Սսոյ դիւանապետ Գիւտ Եպիսկ., Մ. Գարակէօզեան, Վ. Քիւրքճեան, Նազարէթ

Սրբազան կը խօսի Ձեմարանի Բացումը Արդարացնող Պատճառներու մասին: Հոգաբարձութեան առենապետ Տիար Յակոբ Ղազարեան կը կարդայ ստացուած նուէրները, որոնց դումարը՝ կանխաւ արձանագրուածներու հետ, տեղւոյն վրայ կը հասնի 2630 Օսմ. ոսկիի*:

Բարձէն Սրբազան Այնթապ կը մնայ չորս ամիս: Կ'այցելէ դպրոցները, կը մասնակցի ժողովներու, կը պատարագէ — կը քարոզէ — կը բանախօսէ, առեղծելով ազգային ոգեւորութիւն: Իր ներկայութենէն ամենէն աւելի կ'օգտուի Կիլիկեան Ձեմարանը, եւ կարզադրութիւններ կ'ըլլան որ Պատրիարքարանի արտօնութեամբ ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հաճութեամբ որպէս լիազօր-ներկայացուցիչ մէկ տարուան համար անցնի արտասահման**, ի նպաստ Ձեմարանի հանգանակութիւն մը բանալով՝ գոյացնելու 10,000 Օսմանեան ոսկիի հիմնադրամ մը:

Բարձէն Սրբազանի կը տրուի հետեւեալ լիազօրագիրը·— (26/11 Մարտ 1914 թուակիր) «Այնթապի Կիլիկեան Ձեմարանի Հոգաբարձութիւնս, սոյն պաշտօնագրով կը յայտարարէ եւ կը հաստատէ թէ Գաղատիոյ Առաջնորդ Գեր. Տ. Բարձէն Ս. Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան կարզուած է լիազօր եւ բացարձակ ներկայացուցիչ Կիլիկեան Ձեմարանի վարչութեան, բանակ-

---

Հիլմի, Տոքթ. Ն. Քէչէճեան, Յարութիւն Ճէպէճեան, Նազարէթ Ֆըսարգճեան, եւ Կիլիկեան թեմերէ Առաջնորդներ, Առաջնորդական Փոխանորդներ, ժողովներ ու ժողովականներ: Մասնաւած էին նաեւ տասէ աւելի չնորհաւորական նամակներ Ամերիկայէն ու Եւրոպայէն: Շնորհաւորական դիր ունէր ի մէջ այլոց Օրմանեան Սրբազան:

*) Դլխաւոր նուիրատուները եղած էին, ինչպէս յիշատակուած է Ն. Ս. Օծութեան կոնդակին մէջ, Սարգիս Կ. Նազարեան՝ 1000 Օսմ. ոսկի (կալուած եւ դրամ), Յակոբ Խաչատուրեան՝ 200 Օսմ. ոսկի (կտակ), Գալուստ Ղազարեան՝ 200 Օսմ. ոսկի, կարապետ Պէյ Նազարէթեան՝ 160 Օսմ. ոսկի (հանգանակութեան ընդհանուր դումարին վրայ 10 տոկոս), Տէր Մովսէս Քահանայ՝ 50 Օսմ. ոսկի, Մելքոն Հազարապետեան՝ Մարաչէն, 50 Օսմ. ոսկի, Թորոս եւ Մանուկ Սահակեան եղբայրներ՝ 50 Օսմ. ոսկի, ինչպէս նաեւ Բարգէն Սրբազան՝ (500 Օսմ. ոսկի արժող Մատենադարանը, որ մնաց ու փճացաւ Անկիւրիա), Փառէն Ծ. վարդապետ՝ (220 Օսմ. ոսկիի կեանքի ապահովագրութիւնը), Տէր եւ Տիկին Գէորգ Պալեան՝ (110 Օսմ. ոսկիի կեանքի ապահովագրութիւն) եւն., եւն.:

**) Բարեդէպ եւ բախտորոշ մէկ կարգադրութիւն, որուն չնորհիւ լուսահոգին կրցաւ ճողոպրիլ 1915–1916-ի սպանդէն, օգտակար ըլլալով նախ Ամերիկահայութեան, իբրեւ Առաջնորդ, ապա Երուսաղէմի, իբրեւ Թառանդատարացի Տեսուչ, հուսկ ուրեմն Կիլիկիոյ Հայութեան, իբրեւ Աթոռակից-Կաթողիկոս Անթիլիասի (1931–1936):

ցելու, խորհրդակցելու եւ կարգադրութիւններ ընելու ճեմարանիս Ամերիկայի Պատ. Մասնախումբին եւ Ինամակալութեան հետ, վերջնականապէս կազմակերպելու համար կեդրոնական Ինամակալութիւնը՝ ճեմարանիս ապագան ապահովելու համար Հայ Թէ օտարազգի բարերարներ ու համակիրներ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐԷՑ ԴԱՍԱՐԱՆ

դանելու, ընդհանուր հանգանակութիւն կատարելու՝ Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետին եւ Կ. Պոլսոյ Ս. Պատրիարքին կոնդակներով, նախ Ամերիկայի մէջ եւ յետոյ Եւրոպայի, Եգիպտոսի եւ Կովկասի Հայութեան մէջ:

«Այս պարագան ներկայիս պաշտօնապէս յայտարարելով Ամերիկայի, Եւրոպայի, Եգիպտոսի եւ Կովկասի Հայութեան Առաջնորդութեանց, Ազգային Վարչութեանց, Պաշտօնական Մարմիններուն, Կրթական Ընկերութեանց եւ համայն բարեսէր ու կրթասէր ազգայնոց, Հոգաբարձութիւնս կը խնդրէ որ բարեհաճութիւնն ունենան ըստ ամենայնի բարոյապէս եւ նիւթապէս աջակցելու Գեր. Տ. Բարգէն Սրբազանին, ազգասիրաբար գիւրացնելու եւ արդիւնաւորելու Ն. Սրբազնութեան պաշտօնը եւ սիրով ատատարելու Կիլիկեան ճեմարանին, որ հանուր Հայութեան եւ մանաւանդ պատկ. Կիլիկիոյ Հայութեան կրթական ու կրօնական վերածնութեան առջեւ գործին նուիրուած Ազգային Հաստատութիւն մըն է»*:

*) (Տես «Ընդհ. Տետրակ Կիլիկ. ճեմարանի», 1912–14, էջ 351–352):

Քիլիս, Հալէպ, Դամասկոս, Պէյրութ, եպիսկոս ուղեղրծով Բարդէն Սրբազան կը մեկնի Այնթապէն, ամենուրեք վերակազմելով կամ հիմնելով Կիլիկեան Ձեմարանի Օժանդակ Մարմիններ ու արձանագրելով աջակցութեան եւ օգնութեան խոստումներ: Ապա Կ. Պոլիս հանդիպելէ ետք կ'անցնի Բարիզ, ուր կը ծանօթանայ Ռափայէլ Մարկոսեանի հետ, որուն յանձնարարուած էր արդէն Պօղոս Փաշայի մէկ երկտողով: Խօսքը տանք հոգելոյս Սրբազանին՝ որ ինք պատմէ իր ծանօթացումը այդ ազնուասիրտ Հայուն հետ*:

«Յունիս 3–ին հասեր էի Բարիզ եւ 5–ին այցելութեան գացի Մարկոսեանին, պատուական Հայր Վռամշապուհի հետ**, Ցօշա փողոցի իր ըրասենեակը:

«Երկար պահեց մեզ այդ օր եւ ցոյց տուաւ իր գնած հայերէն ձեռագիրները...: Հետզհետէ առիթ ունեցայ մօտէն ճանչնալու զինք եւ բարեկամանալու իրեն: Իր զգացումները փափուկ էին եւ անկեղծ: Զիս ոգոդեց իր սիրով — անվերապահ սէր մը...: Խօսեցայ իրեն մարդ պատրաստելու պէտքին վրայ. բացատրեցի Այնթապի Կիլիկեան Ձեմարանին ծրագիրն ու նպատակը, եւ ըսի թէ չէնք մը չինելու վրայ է*** որ 4–500 ոսկիի պէտք ունի...: Հ. Վռամշապուհ ալ խօսեցաւ այդ հաստատութեան ծրագրին վրայ:

«Առաջարկս հրապուրիչ էր:

«Մարկոսեան ապշուեցաւ:

«Պօղոս† քաջալերեց, չատ գործնական դառնալով առաջարկս:

«Եւ ես խօսքը գործի վերածելու համար, ըսի. Կիլիկեան Ձեմարանը հիմա վարձքով չէնքերու մէջ է: Դպրոցի չէնքին կից նոր բաժին մը չինուելու վրայ է, որուն համար պէտք կայ 4–500 ոսկիի: 100 ոսկի ալ Ձեմարանի Գիշերօթիկի բաժնին ձմրան նպարեղինաց համար պէտք է այս տարի: Իսկ մենք 10,000 ոսկիի պէտք ունինք, որպէսզի անոր մէկ կիսով Ձեմարանի չէնքը չինենք, իսկ միւս կէսն ալ ընենք հիմնադրամ, որ տարի տոկոսով հոգանք չքաւոր աշակերտներուն ծախքերը:

---

*) Տես «Ազգ–Պահակ», Ա. Տարի, 1922, թիւ 243–2449:

**) Վռամշապուհ Արք. Քիւլաբեան (այն ատեն քահանայ):

***) Կ'ակնարկէ եռայարկ նոր չէնքին — Գիշերօթիկի բաժին ու սրահ, որուն չինութիւնը աւարտեցաւ 1914–ի ամրան:

†) Պ. Պօղոս Խամկրեան, որդեկիրը Ռափայէլ Մարկոսեանի, որուն վաղամեռիկին (Մարկոսեանի առաջին Պետրոս Խամկրեանի) յիշատակին կտակուած 250,000 ֆրանքը չատ հաւանաբար պիտի յատկացուէր Ձեմարանին:

— *Շատ լաւ, սիրելի Սրբազան*: Տասը հազար ֆրանք *տուէ այս նոր չէնքին համար. վրան գրեցէք՝* Ռափայէլ Մարկոսեան Սրահ: *Ուրբաթ օր կուգաք եւ կ'առնէք չէքը, իսկ* 10,000 *ոսկիէ վրայ ալ կը խորհինք»*:

«*Մարկոսեան կը դարմանար թէ ի՞նչ կարելի է ընել* 10,000 *ոսկիով. չատ փոքր կ'երեւէր իր աչքին: Բացատրութիւններ կուտամ Այնթապի տեղական պայմաններուն, գործի եւ ապրուստի ժանութեան վրայ, մեր ծրագրին չարքաշութեան վրայ, եւայլն. եւ Մարկոսեան կարծես համոզուած կ'ընդմիջէ.*

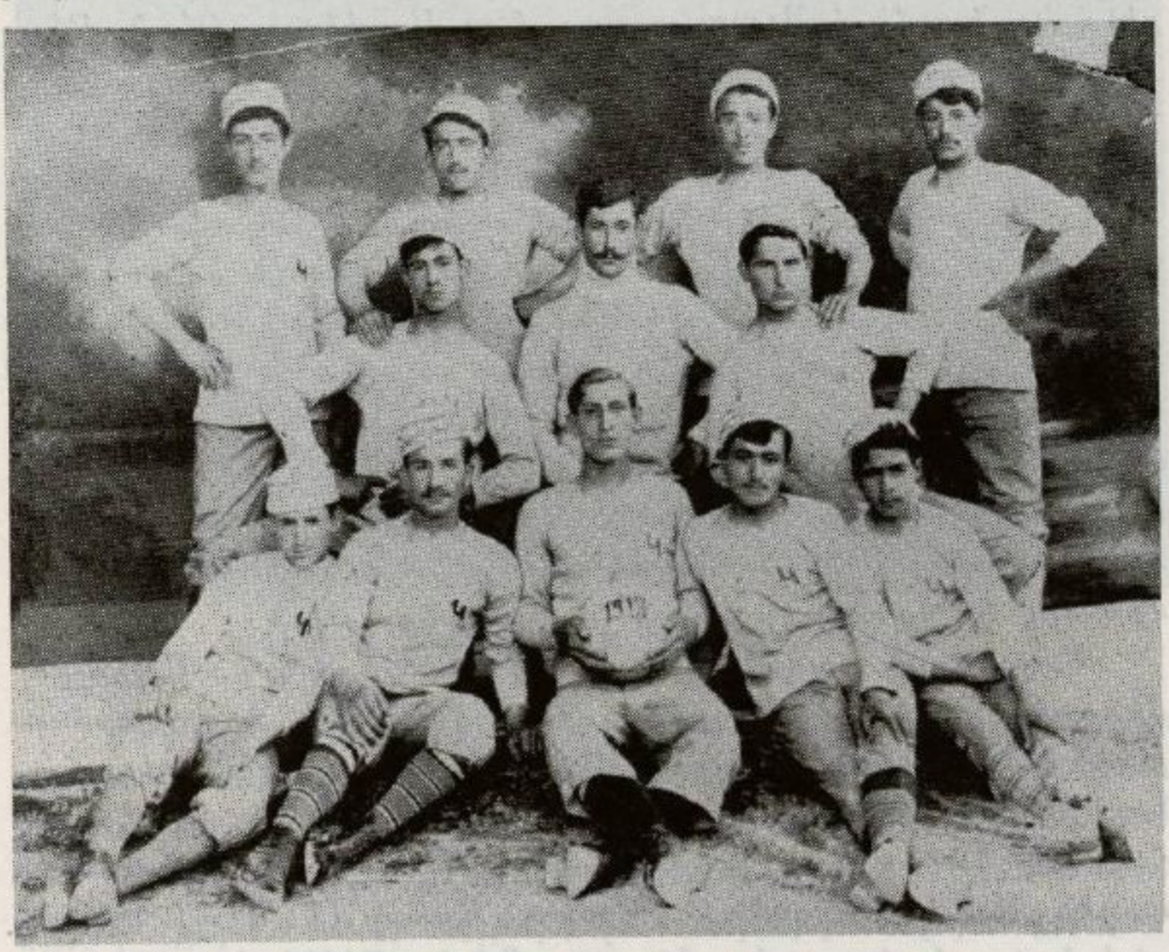

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՖՈՒԹՊՕԼԻ ՅԱՂԹԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ

«*Սրբազա՛ն, ինծի լա՛ւ նայէ: Ես առջի օրէն կարղացի Ձեր ճակտին վրայ եւ աչքին մէջ՝ որ մա՛րդ ես: Ես սովորական* «Բարեւ — Աստուծոյ բարեւով, ինչպէս էք — աղէկ եմ. Դո՞ւք ինչպէս էք — Ես ալ աղէկ եմ»*–ի պէս խօսքերով ապրողներէն չեմ: Խօսէ անուշիկ Սրբազանս»*:

«*Թերեւս Աստուած ղրկեց պէս Բարիզ, Ձեր քով, յարեցէք, որ առաջնորդեմ Ձեզ իրական բարեգործութեանց, որպէսզի Ձեր այդ բարեգործութիւններով անմահ անուն մը թողուի մեր Ազգին մէջ...»*:

«*Ու տուաւ այդ պատուական Հայորդին: Յունիս* 19*–ին հեռագրաւ Այնթապ փոխանցուեցաւ* 500 *ճաթօլէոնը: Պիտի տար*

տասը հազարն ալ, դուցէ աւելին ալ, դառնալու համար Կիլիկեան Ճեմարանի Սանուսարեանը, եթէ չպայթէր Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը…:

Օգոստոսի վերջերը Բաբդէն Սրբազան կը մեկնի Ամերիկա: Շատ չանցած Թուրքիան ալ կը քշուի պատերազմի հոսանքէն, եւ թղթակցութիւն ու յարաբերութիւն կը կտրուին Արտասահմանի հետ:

Կիլիկեան Ճեմարանը, հակառակ ապագայի անստուգութեանց, զօրաւոր ու հաւատարիմ՝ կ'ողջունէ իր երրորդ տարին: Կը կազմուի Աւագ դասարանը: Աշակերտութեան թիւը 100–ը կ'անցնի. Գիշերօթիկի բաժինը աւելի կը մեծնայ, չնորհիւ Մարկոսեան չէնքին: Պաշտօնի կը հրաւիրուին Փրոֆ. Գ. Սարաֆեան (որ էջմիածին կը դառնար քանի մը ամիսէ ի վեր*, Գալուստ Ոսկերչեան (հետագային Տէր Հայկազուն Քահանայ), Տիգրան Զէյթունցեան (գերմաներէն եւ երաժշտութիւն), Վահրամ Լէյլէկեան (Օամ. օրէնք), Տօքթ. Յովհաննէս Թաթարեան (բնախօսութիւն) եւ այլք:

Տնտեսական աւելի յուսադրիչ պայմաններ ստեղծուած էին արդէն, չնորհիւ Բաբդէն Սրբազանի ջանքերուն: Հ. Բ. Ը. Միութիւնը տարեկան 50 Օամ. ոսկիի յատկացում մը քուէարկած էր նախորդ չրջանէ սկսած: Ամերիկայէ եւ օժանդակ մարմիններէ կը սպասուէր աւելի լայն աջակցութիւն:

Բայց վրայ հասան 1915–ի սարսափելի օրերը: Ապրիլին՝ ձերբակալութիւններ — որոնց մէջ Ճեմարանի Հոգաբարձութեան անդամներ եւ բարեկամներ: Շատ չանցած՝ տեղահանութիւններ: Զէյթունի, Ֆռնուզի, Ալպիսթանի եւ հայկական հեռաւոր գաւառներու տարագիրները չարան–չարան կ'անցնէին արդէն, Այնէպէնէն անդին, Պօսթան Արաբլէն, դէպի հարաւ–արեւելք, դէպի սպանդանոց…: Գիշերօթիկներէ ոմանք կը մեկնին տարին չվերջացած: Հակառակ այս բոլորին՝ կանոնաւոր դասաւանդութիւն՝ մինչեւ Յունիսի 21–ը, ուսանողական եռանդ գործունէութեամբ*: Ու Յուլիսին՝ տեղահանութիւնը Այնթապի, առաջին հերթով՝ մտաւորականներու…:

---

*) Փրոֆ. Սարաֆեանի էջմիածին դառնալ չրջանին կը կարգադրուի Սարգիս Ջ. Թօփալեանի ընդունուիլը որպէս Գէորգեան Ճեմարանի տան, հայապետական ու եկեղեցապետական մանդատութեամբ Այնթապ դառնալու եւ Կիլիկեան Ճեմարանին նուիրուելու համար:

**) Ճեմարանը ունէր Ուսանողական մէկէ աւելի Միութիւն, որոնք հաւաքաբար լոյս կ'ընծայէին «Կիլիկիա» պարբերական հանդէսը, ձեռագիր: Ճեմարանը պիտի ունենար իր տեղական տպարանը, խոստացուած Յարութիւն եւ Արմենակ Ձկռճեան եղբայրներէ (Եգիպտոս), անմիջապէս որ վերահաստատուէր խաղաղութիւնը աշխարհին…:

Առաջին կարաւանով մեկնողներու մէջ էր տարաբախտ Զամիչեան: Համա իջան անոնք. նուագ վտանգաւոր չրջան մը՝ շնորհիւ Ադրբ ասպնջականութեան, մանաւանդ Սէլիմիէ հատատուղներու համար: Սակայն թիֆուսի համաճարակը քաղեց հազարաւոր կեանքեր:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԵՐԻՑԱԳՈՑՆ ԴԱՍԱՐԱՆ

Քաղուած այդ կեանքերէն մէկը եղաւ մեր սիրելի տեսուչ Փրոֆ. Արմենակ Զամիչեանը, որ նիհիլական չատ նեղ կացութեան մը մէջ աչքերը փակեց 6/19 Յունուար 1916–ին ի Համա:

Մահուան լուրը, Տիար Խաչատուր Խաչատուրեան հեռագրերով մը դուժած էր Սէլիմիէ դառնուող երկու Այնթապցի քահանաներուն, Տէր Ներսէս եւ Տէր Գարեգին Հայրերուն, որոնք մինչեւ ուշ աաեն ի զուր սայլ մը որոնեցին Համա իջնելու եւ իրենց սիրելի գործակիցին թաղման կարգը կատարելու, եւ ապաեելէն յուսահատ՝ հեռագրեցին.

«Հակառակ մեր ջանքերուն՝ սայլ գտնել կարելի չեղաւ. պիտի չկրնանք գալ. բոլոր հայրենակիցներով կուլանք եւ կը մասնակցինք ձեր սուգին. ընտանիքին եւ մեր ժողովրդեան կը հայցենք աստուածային մխիթարութիւն. կը յանձնարարենք հանդուցեալը թաղել յարմար վայր մը. 7 Յունուար 1916:

«Սարաֆեան, Գարեգին Քահանայ, Ներսէս Քահանայ»

Լուսահոգին թաղուեցաւ Ասորի Բողոքականներու գերեզմանոցը, ուր եւ կը մնայ գտրդ, անչուք հողակոյտի մը տակ:

Զամիչեանով կը թաղուէր նաեւ Կիլիկեան Ճեմարանը — չողչողուն ապագայի մը գեղեցիկ երազը...:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ՄԸ*

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

1914, Յունիս 6/19, Փարիզ

ՄԵԾ ՅԱԿՈԲ ԻՖԻՆՏԻ ՂԱԶԱՐԵԱՆ (Աաենապետ)

ԵՒ ԱՆԴԱՄՍ ՊՏ. ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՁԵՄԱՐԱՆԻ.

Այսօր Ձեզի հեռագիր մը քաշեցի որ կը յուսամ թէ ժամանակին հասաւ Ձեր ձեռքը եւ ուրախացուց Ձեզ:

Ռափայէլ Իֆինտի Մարկոսեան, Փարիզի հայութեան ամենէն պատուական ղէմքը եւ ամենէն ազնիւ հոգիներէն է. 35 տարիներէ ի վեր ելած Պոլսէն, իր ինքնաշխատութեամբ եւ ճարպիկութեամբ տիրացած է մեծ հարստութեան մը որ երկնային օրհնութիւն մը եղած է իր ձեռքը: Մեր առաջին տեսակցութեան ու ծանօթութեան օրն իսկ ողոդեց պիս իր փորձառու մարդու եւ մաքուր հոգիի սիրով ու համակրանքով, եւ առջի օր ալ պիս անակնկալ կերպով իւր գրասենեակը հրաւիրեց, ցոյց Արժանաչնորհ Աւագերէց եւ Փարիզի հոգեւոր հովիւ Տ. Վռամշապուհ Քհնյ.ի հետ, բարեսիրտ մարդը զգացուց ինձ թէ կը փափաքէր իմ ձեռքով բարիք մը ընել ազգին, եւ ես, արդէն նախազգացումով առլցուած, խօսեցայ մեր կիլ. ձեմարանի եւ առոր պէտքերուն վրայ: Մասնաւորիչ ըրի արդի ձեմարանին կից չինուող նոր բաժնին ծախքերը եւ ձեմարանի յատաջիկայ տարուան նպաստեղինաց պէտքը, որու մասին Տ. Գարեգին Հայր գրած էր ինձ եւ ըսի՝ այս չէնքը դուք չինած եղէք եւ Ձեր անունով պահեցէք զայն, Ռափայէլ Մարկոսեանն Սրան: Որչափ ծախք կ'երթայ, հարցուց. 400–450 ոսկի նախահաշիւ մը կար, երբ ես Այնթափ էի ըսի, բայց չեմ գիտեր թէ իրականին մէջ քանիի պիտի երթէ: Տասը հազար (ֆրանք) տուի, հա՛ թող այդպէս ըլլայ, Սիրելի Սրբազան, Ուրբաթ օր կէսօրէն առքը հրամեցէք եւ առէք չէքը, ըսաւ: Բոլորովին զգածուած ոտքի ելանք, պահպանիչով օրհնեցի զինքը եւ իր աչքին լոյսը պօղոս էֆէնտի էմիրեանը, ազօթեցի իրենց համար եւ մաղթեցի որ ապրին եւ բարեգործեն:

Ահաւասիկ Փարիզի ճամբորդութեանս առաջին պտուղը մեր ձեմարանի համար: Ինձ այնպէս կը թուի թէ ազնուասիրտ եւ հայրախնամ Մարկոսեանը՝ Ամենասրեան մը պիտի ըլլայ Կիլիկեան ձեմարանին համար, որու բախտը բացուած կը նկատեմ, հակառակ մեր հանդիպած տաժանելի եւ աննկարելի դժուարութիւններուն:

10,000 ֆրանքի կամ 435 Օսմ. ոսկիի չէքը (թիւ Գ. 19085. Յունիս 1914) *եւ Մարկոսեանէ փոխանցուած Յակոբ էֆէնտի Ղազարեանէ, ահա կը ներփակեմ որպէսզի ընդունելէ անմիջապէս առքը, արտաքոյ կարգի նիստ մը ընէք, պաշտօնապէս տրամադրէք եւ վերադարձնէք չնորհակալութեան դեղեցիկ նամակ մը, ուղղուած ձեմարանիս պատկան բարերարին:*

Ես պիտի գրեմ այս մասին Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին ալ եւ Ամերիկա՝ Քիւրքճեանին, եւ կը յուսամ թէ ամէն կողմէ արտայայտուելիք անկեղծ գոհացումներ ու ըղձանքներ, չատ մեծ հաճոյքով պիտի կապեն իմ պատուական բարեկամ Ռափայէլ Մարկոսեանի սիրտը Կիլիկեան ձեմարանին: Մնաւանդ Սահակ Կաթողիկոսի օրհնութեան կանդակը չատ պիտի ուրախացնէ զինքը:

Կը սպասեմ ձեր պատասխանին՝ սիրով եւ օրհնութեան ողջոյններով եւ

Մնամ աղօթարար՝

ԲԱՐԳԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

---

*) Գտնուած բարգէն Եպիսկոպոսի եղբօրորդւոյն, Վահէ Կիւլէսէրեանի քով մնացած թուղթերուն մէջ: Մ. Խ.

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊՕՂԱՐԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Այնթափի Հայութեան եւ Հայ Վարժարաններու աշակերտութեան մասին վիճակագրական ճչդրիտ տուեալներ կը պակսին դժբախտաբար, որուան ըլլալով որ Այնթափի Ազգ. Իշխանութեան եւ անոր ենթակայ Խորհուրդներուն գրեթէ բոլոր տոմարները (բացի եկեղեցիի յատուկ Մկնունդներու եւ Մահերու տոմարներէն) փճացած են տեղահանութեան տարիներուն։

Տրամադրութեանս տակ գտնուող ձեռագիր ու տպագիր զանազան աղբիւրներէ քաղուած քանի մը վիճակագրական թիւերով կ'ուզեմ փակել ներկայ ուսումնասիրութիւնս։

Այնթափի Հայոց թիւին մասին ամենահին արձանագրութիւնները որ գտած եմ, հետեւեալներն են.— Թղթակցութիւն մը Երուսաղէմի հին Սիօնին մէջ, (1868, Գ. Տարի թիւ 10), ստորագրուած Ա. Տ. Վրդ. Տէր Յովհաննէսեանցէ, ըստ որում Այնթափի Հայութեան թիւն է այդ թուականիս «1500 տուն Հայոց Ազգէն, 200 տուն Բողոքական եւ 30 տուն Պապական»։ Թաղ. Խորհուրդի կողմէ նոր եկեղեցիի շինութեան առթիւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը Ներսէս Վարժապետեանի գրուած 15 Յունիս 1875 թուակիր նամակը, ուր կ'ըսուի, «Այնթափի Լուսաւորչականաց թիւը 3000–էն աւելի երկաւոր անձերէ կը բաղկանայ»։ Այս թիւը եկեղեցի յաճախող չափահասներու թիւն է կարծեմ, քանի որ՝*

*1· Նամակին դրութեան հիմնական չարժառիթն է նոր եկեղեցին հինէն աւելի ընդարձակ չինելու արտօնութիւնն առանալ**։*

*2) 1876–ի Թաղական Խորհուրդի ընտրութեան առթիւ քուէարկելու իրաւունք ունեցողներու թիւը տրուած է 980 անձ***։*

Գալով դպրոցականներու թիւին, Թաղ. Խորհուրդէն† Կ. Պոլիս, կաթողիկոս Փանոսեանի (Տէր եւ Տնօրէն Մաճգումէի Լիֆեար թերթին), ղրկուած 7 Հոկտ. 1876 թուակիր նամակի մը մէջ կը գրուի թէ ունին 400 աշակերտ, երեք դպրոցի մէջ, (Կիլիկիոյ Գիշերօթիկը, Մեսրոպեան Անուցը եւ Ազգ. Ներսէսեան), աւելցնելով, առ ի գիտութիւն, թէ «դպրոցականի տարիք ունեցողներուն թիւը 1000–ի մօտ է»։

1883 թուականին Այնթափի Հայ Լուսաւորչականներուն թիւը տրուած է 1600 տուն‡, որ ըսել է իբր տասը հազար հոգի, իսկ դպրոցականներուն թիւը՝ 550 (Ազգ. Ներսէսեան, Ազգ. Հայկանուշեան եւ Վարպետեան Վարժարաններու մէջ)։§

---

*) Տես Ընդօրինակութեան Տետր Թաղական Խորհուրդի, 1875–1885, էջ 20 (ընդամէնը 88 էջ ըլլալով)։

**) Նամակագիրները եղած են Արժ. Տէր Մովսէս քհնյ. եւ Ճարտարապետ Սարգիս Խալիֆա (Գասէճեան)։

***) Անդ, էջ 7–8, «Տեղեկագիր Ընտրողական Ժողովոյ», ղրկուած Պատրիարքարան։

†) Անդ, էջ 30–31։

‡) Տես Մասիս, 1883, թիւ 3442։ Վարդ. Կրթարանի Փուճջին տուած 2000 թիւը պիտի ըլլայ բոլոր Հայերունը (Անդ, էջ 6)։

§) Գ. քհնյ. Պօղարեանի նօթերէն։

1900–ին, թէեւ Հայութեան թիւը չունէինք, բայց պէրոցներու համար ունէինք հետեւեալ թիւերը.— Վարժարան՝ 10, Աշակերտութիւն՝ 1706 (մանչ 998, աղջիկ 708), Ուսուցիչ՝ 62 (արական սեռէ՝ 35, իգական սեռէ՝27), Տարեկան ծախք՝ 9250×10=92,500 ղրչ.։*

1907–ին համար ունինք հետեւեալ կէս–լրիւ վիճակագրութիւնը, պատրաստուած Վեր. Տիգրան Բէճէպանէ։**

	Աշակերտ	Ուսուցիչ
Հայ Աշակերտութիւն		
Վարդանեան Կրթարան	180	8
Ազնաւեան Վարժարան	210	8
Հայկազեան Վարժարան	131	4
Ներսէսեան Վարժարան	340	9
Հայկանուշեան եւ Կրթասիրաց, Աղջիկներ	277	12
Հայկանուշեան եւ Կրթաս. (Մազկոց)	400	17
Թաղային Վարժարաններ եւ Մանկապարտէզ	270	7
Օտար վարժարաններ (Կ. Թ. Գոլէճ եւ Աղջ. Գոլէճ)	30	
Այցելու ուսուցիչներ		5
Հայ Բողոքական Աշակերտութիւն		
Ա. Եկեղեցիի (Գայաձըդ) 5 դպրոցին մէջ	219	8
Բ. Եկեղեցիի (Հայիկ) 5 դպրոցի մէջ	319	12
Գ. Եկեղեցիի (Ալայ Պէյի) 2 դպրոցի մէջ	120	3
Մանկապարտէզ եւ Թաղային Վարժ.	163	6
Աղջկանց Երկու Վարժարան	72	2
Աղջկանց Ամերիկ. Գոլէճ	60	
Կ. Թ. Գոլէճ	57	
Կաթոլիկ Վարժարաններու Աշակերտութիւն		
Երեք Վարժարաններ	300	
Ընդհ. Գումար	3148	101

Վերապատուելին կուտայ նաեւ հետեւեալ համեմատութիւնը դպրոցականներու համար, % 12½ Հայ համայնքի մէջ, % 20 Հայ Բողոքական համայնքի մէջ։***

Բարդէն Կաթոլիկոս, որ 1913 Հոկտ.է 1914 Մարտ, մօտաւորապէս 5½ ամիս մնացած է Այնթապ եւ այցելած գրեթէ բոլոր դպրոցները, ընդհանուր հայութեան թիւը կուտայ 4,000 տուն իսկ աշակերտութիւնը՝ (30–է աւելի դպրոցներու մէջ) 4,000։†

---

*) Տես Ընդարձակ Օրացոյց, 1902, էջ 547։ Բազդ. Բիւզանդիոն, Դ. Տարի, Թիւ 994։

**) Տես Ալեւտաբեր, Հայատառ Թրք., 50–րդ տարի, Թիւ 31։

***) կաթոլիկներու համար տրուած թիւը գանց կ'առնեմ, քանի որ կաթոլիկ վարժարաններ յաճախող 300 աշակերտներու % 60–ը պէտք է եղած ըլլան Հայ։

† Տես Տաքեր Տարեգիրք, Հալէպ, ե. Տարի, 1929, էջ 32։ Անորոշ թուականներով վիճակագրութիւններ ունին Բնաշխարհիկ Բառարանը (12,000 լուս., 4,000 Բողոք., 5 հարիւր կթլ.) եւ Հայ Հանրագիտակը (3 հազար տուն Հայ, հազար տուն Բողոք., 150 տուն կաթլ. 1891 Հայ աշակերտութեամբ)։ Օրմանեան Սրբազան իր Հայոց Եկեղեցիին մէջ կուտայ 30 հազար Հայ, հազար կաթ., 4 հազար Բողոքական, համապատասխանաբար՝ 35 հազար, որ շատ է, ուսաի անճիշտ։

Այնթապի Հայ դպրոցներուն համար ամենէն առաջ եւ գրեթէ կատարեալ վիճակագրութիւնը հոգելոյս Գաբեգին քհնյ. Պօղարեանինն է, պահուած՝ իր ձեռագիրներուն մէջ, հաւանաբար՝ յաջորդական դաստիարակութեան մը համար պատրաստուած։ Թիւերը կը պատկանին 1910 տարուան։

Ա) Կրթարան ու Նախակրթարաններ	Տեսակ	Բաժնի կարգ	Աշակերտ	Ուսուցիչ	Պիւտճէ	Գանձուած բաշխակ
1) Վարդանեան, Ծագկոցի բաժինով	մանչ	10	190	11	27,000	16,000
2) Ազնաւեան	»	»	11	200	11	29,000	19,000
3) Ազգ. Ներսէսեան	»	»	8-9	450	11	22,000	3,000
4) Ազգ. Հայկազեան	»	»	6	100	4	7,000	2,000
5) Ազգ. Հայկանուշեան	»	»	աղջ.	9	430	17	19,000	7,000
6) Կրթասիրաց	»	»	»	7	170	8	8,500	5,500
Բ) Տարր. Նախակրթարան ու Ծագկոց								
1) Ազգ. Լուսաւորչ., Քիւրթ Թզ.	երկսեռ.	5	105	3	2,750	800
2) Ազգ. Վահանեան, Մումտզլը	»	2	50	1	1,100	500
3) Մահակ-Մեսրոպեան, Ակնօլ	մանչ	4	70	2	2,000	800
4) Ազգ. Արմէնեան, Քիւրթ Քէփէ	երկսեռ.	2	50	1	1,250	600
5) Հայկանուշեանի մ. ճիւղ, Բահան Թ.	աղջ.	4	65	2	1,650	700
6) Հայկանուշեանի մ. ճիւղ, Թապաղ խ.	երկ.	2	50	1	1,100	450
Գ) Մանկապարտէզ						
1) Վարդանեան Ընկ.ական	երկսեռ	3	81	4	4,800	4,800
2) Հռիփսիմեանց Ընկ.ական	»	3	75	4	4,000	4,000
Գումար՝			2,086	80	131,150	65,150

Ինչպէս պիտի դիտուի, տանկի անցած 14 դպրոցներէն 5–ը ընկերութիւններու կը պատկանին, իսկ 9–ը Ազգային են, եւ որպէս նպաստ Ազգային Մնաւուկէն կը առանան իրենց պիւտճէին բացը, մօտաւորապէս 35,000 դրուշ։ Ընկերութիւնները եւ Թաղական Խորհուրդները իրենց միջոցներով կը հայթայթեն պիւտճէին մնացած մասը, մօտ 31,000 դրշ.։*

*Դպրոցներու ընդհ. ծախքին 100,750–ը ուսուցչաց թոշակն է (վճարուած 10 ամսուան մէջ), մնացած 30,400 դրշ.ը զանազան ծախուց եւ կրթասիրացի չէնքի վարձքին** գումարն է։*

Գաբեգին քհնյ. Պօղարեանի պատրաստած վիճակագրութեան մաս կը կազմեն նաեւ հետեւեալ թիւերը.—

Ա) Ուսուցիչներ

1) *Ուսուցիչ՝ 37, ուսուցչուհի՝ 43, գումար՝ 80, որուն մէջ 71–ը մնայուն եւ 9–ը այցելու։*

---

*) *Տրուած բոլոր գումարները ղրուշով են, Օսմ. ոսկին 127·50 ղրշ. հաշուելով։*

**) *Կրթասիրացը միակ դպրոցն է որ սեպհական չէնք չունէր։*

2) Ուսման ասոիճանով, կ. Թ. Գոլէճէն չրջանաւարտ 15, Ազգկանց Ամերիկեան Գոլէճէն՝ 3, Ազեանականէ՝ 8, Վարդանեանէ՝ 7, Ներսէսեանէ՝ 4, Հայկանուշեանէ՝ 32, այլ վարժարաններէ 11, գումար՝ 80:

3) Թուչակային միջին (տասը ամիսի վրայ).— Ծագկոցներու մէջ 60 դրչ. (ամսական), Հռիփսիմեանց Մանկապարտէզ՝ 70, Կրթասիրաց՝ 85, Վարդանեան Մանկապարտէզ՝ 100, Հայկանուշեան՝ 100, Հայկազեան՝ 150, Ներսէսեան՝ 180, Ազեանական՝ 210, Վարդանեան՝ 220:

Բ) Աշակերտութիւն

1) Մանչ՝ 1280, աղջիկ՝ 806, գումար՝ 2086 (Հայ վարժարաններու մէջ միայն), որուն վրայ եթէ աւելցուի 314 (ոչ-ազգային վարժարաններ յաճախողներու համար), կ'ունենանք 2400 Հայ աշակերտ, 1910 թուականին:

2) Հայ համայնքի մօտաւոր թիւը՝ 1910-ին համաթելով 3000 տուն (18,000 անձ)*, պէտք է ունենայինք առնուազն 4 հազար աշակերտ, եթէ բաղդատութեան դնենք այսօրուան չափանիշը:

3) Աշակերտ դլուխ ծախքի միջին սակը եղած է Մանկապարտէզի մէջ՝ 54-է 60 դրչ. (տարեկան): Ծագկոցներու մէջ՝ 22-է 28, Հայկանուշեան՝ 44, Ներսէսեան՝ 49, Կրթասիրաց՝ 50, Հայկազեան՝ 70, Վարդանեան՝ 142, Ազեանական՝ 145:

Տարագրութենէ վերադառնալէ վերջ, Անգլիական դրաւման չրջանին, հաստատուեցաւ Միացեալ Վարժարանիներու դրութիւնը, ընդհ. տեսչութեամբ լուսահոդի Բրօֆ. Նչան Պալեօղեանի**: Բացուեցան եօթը վարժարաններ, չորսը Հայ, երեքը Բողոքական: Անգլիական իչխանութիւնը կրթական ծախքերու համար կը յատկացնէր ամիսը 150 ոսկի, աչակերտական կրթաթոչակներէ ալ կը գոյանար 50 ոսկի: Ամերիկեան զոյգ որբանոցները, ինչպէս նաեւ Եգիպտահայ Որբախնամ Ընկերութեան ու Միս Ֆրիըրսընի Որբանոցները ունէին իրենց արհեստանոց-դպրոցները. միայն Հալլաճեան Որբանոցի պատոպարեալները կէսական օրով կը մասնակցէին քաղաքի դպրոցներուն դասախօսութեանց:

Ֆրանսական դրաւման չրջանին եւս պահուեցաւ Միացեալ վարժարանի դրութիւնը Ազգ. Միութեան վերին հսկողութեան տակ: 1920-1921 ուսումնական տարեչրջանին ունեցած ենք հետեւեալ դպրոցները, իրենց աչակերտներուն եւ ուսուցիչներուն յատուկ թիւերով ներկայացուած տարիւ:***

Ա) Հայ Առաթելական վարժարանները

1) Ազեանական Նախակրթարան, (մանչ), կարգ՝ 6, ուսուցիչ՝ 8, աչակերտ՝ 160, տեսուչ՝ Աբր. Սէրոյտարեան:

2) Վարդանեան Տարր. Նախակրթ. (մանչ), կարգ՝ 6, ուսուցիչ՝ 6, աչակերտ՝ 180, տեսուչ՝ Աբր. Սէրոյտարեան:

---

*) Ճչմարտութեան չատ մօտ կը դանեմ Այնթապի Հայութեան համար տրուած այս թիւը, սա հայեցողութեամբ թէ Այնթապ 1910 թուականներուն ունէր ծխատէր 8 քահանայ, որոնց ծուխերուն միջին թիւը 400 չէր բոներ:

**) Ներսէսեան, Հայկազեան, Ազեանական, Կրթասիրաց.— Պարտուճեան, Բիւրքճեան, Նիկիպլեան: Աչակերտութեան ընդհանուր թիւը՝ 1500:

***) Քաղուած Ազգ. Միութեան ներկայացուած տեղեկագրէ մը:

3) *Հայկանուշեան Նախակրթ.*, (*աղջիկ*), *կարգ՝* 5, *ուսուցիչ՝* 6, *աշակերտ՝* 115, *տեսուչ՝ Սանդ. Թավուգճեան:*

4) *Կրթասիրաց Տարր. Նախակրթ.*, (*աղջիկ*), *կարգ՝* 6, *ուսուցիչ՝* 6, *աշակերտ՝* 190, *տեսուչ՝ Սանդ. Թավուգճեան:*

5) *Ներսէսեան Ծաղկոց*, (*երկսեռ*), *կարգ՝* 3, *ուսուցիչ՝* 3, *աշակերտ՝* 105, *տեսուչ՝ Ովս. Գասարճեան:*

6) *Հոիփսիմեանց Մանկապարտէզ* (*երկսեռ*), *կարգ՝* 3, *ուսուցիչ՝* 3, *աշակերտ՝* 90, *տեսուչ՝ Ովս. Թահմազեան:*

Բ) Հայ Բողոքական վարժարաններ

1) *Հալլաճեան Նախակրթարան*, (*մանչ*), *կարգ՝* 4, *ուսուցիչ՝* 5, *աշակերտ՝* 85, *տեսուչ՝ Յով. Պապպալեան:*

2) *Նիգիսլեան Նախակրթարան* (*աղջիկ*), *կարգ՝* 2, *ուսուցիչ՝* 2, *աշակերտ՝* 60, *տեսուչ՝ Յահել Կիւլտալեան:*

3) *Քիւրքճեան Տարր. Նախակրթ.*, (*երկսեռ*), *կարգ՝* 3, *ուսուցիչ՝*3, *աշակերտ՝* 100, *տեսուչ՝ Վահրամ Գըլճեան:*

4) *Պարսումեան Ծաղկոց* (*երկսեռ*), *կարգ՝* 2, *ուսուցիչ՝* 2, *աշակերտ՝* 65, *տեսուչ՝ Ադնիւ Գըլըճեան:*

Գ) Անկախ (օտար) վարժարաններ

1) *Ամերիկեան Սէմինէրի* (*աղջիկ*), *կարգ* 3, *ուսուցիչ՝* 5, *աշակերտ՝* 30, *տեսուչ՝ Միս Ֆօրմըն:*

2) *Հայ Կաթոլիկ Վարժարան* (*երկսեռ*), *կարգ՝* 5, *ուսուցիչ՝* 2, *աշակերտ՝* 100, *տնօրէն՝ Տիկին Պաղճեան:*

Ընդհ. գումար՝ 51 *ուսուցիչ*, 1280 *աշակերտ:*

Ուսուցիչներէն 18–*ը այր* (13 *մնայուն*, 5 *այցելու*), 33–*ը կին* (23 *մնայուն*, 4 *այցելու*)*:

1921–1922 *ուսումնական տարեշրջանին, երբ տրտաւպոլիը սկսած էր, դպրոցներու ինչպէս նաեւ աշակերտութեան թիւը ամէն ամիս նուազում կրեց: Միւս կողմէ, Միլլի կառավարութիւնը սեղմումներ սկսաւ պարտադրել, ըլլա՛յ տրտօնագրի, ըլլա՛յ կրթական ծրագրի առնչութեամբ: Յուլիսի 10–ին Այնթափի կրթական ժողովին պահանջով, 1922–1923 տարեշրջանին բացուելիք հայ վարժարաններու համար նոր տրտօնագրի հետեւելի ընդրանքը ներկայացուած է Գարեգին քհնյ. Պօղարեանի կողմէ.*

---

*) *Ուսուցչական Մարմիններու մաս կազմած են՝ Յակոբճան Եաղուպեան, Վահրիճ Կէօքճեան, Գարեգին Թիւթիւնճեան, Սարգիս Պալասանեան, Մեգրակ Մաթոսեան, Տիգրան Մեսրոպեան, Եղիա Ս. Պաղամճեան, Մովսէս Գազանճեան, Ասուր Գէորգեան, Պետրոս Տէր Պետրոսեան, Օր. Հրաշոյշ Թահմազեան, Օր. Յահել Նալպանտեան, Օր. Սաթենիկ Բագուպեան, Օր. Մարի Մանուչակեան, Օր. Ճէմիլէ Գարասաչեան, Տիկին Լեւոնիկ Վարդանեան, Օր. Երանիկ Թահմազեան, Օր. Սիրանոյշ Էլէյճեան, Օր. Մարի Եսայեան, Օր. Մարի Հինտոյեան, Օր. Վերգինէ Տէլլէկեան, Տիկ. Արմենուհի Տէյիրմէնճեան, Օր. Արուսեակ Գայմագամեան, Օր. Մարիամ Գրամեան, Օր. Երանիկ Կիւմիւշեան, Օր. Վիքթորիա Այնեճեան, Օր. Մարի Պուրունսըզեան, Տիկին Լուսիա Քէչիչեան, Տիկին Վերգինէ Տէր Դաւիթեան, Օր. Հայկուհի Կիւլէսէրեան, եւն. եւն.:*

1) Հայկանուշեան Վարժարան, վայր՝ եկեղ. թաղ, աստիճան՝ ութնամեայ նախակրթարան, (աղջկանց)։
2) Կրթասիրաց Վարժարան, վայր՝ եկեղ. թաղ, աստիճան՝ վեցամեայ նախակրթարան, (աղջկանց)։
3) Վարդանեան Վարժարան, վայր՝ եկեղ. թաղ, աստիճան՝ վեցամեայ նախակրթարան, (մանչերու)։
4) Ազնաւկան կրթարան, վայր՝ եկեղ. թաղ, աստիճան՝ նախակրթ. եւ երկրորդական, (մանչերու)։
5) Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարան, վայր՝ Ազեօլ, աստիճան՝ Տարրական (Ծաղկ.), (երկսեռ)։
6) Հոխփսիմեանց Մանկապ., վայր՝ Իսկէյուպ, աստիճան՝ մանկապարտէզ, (երկսեռ)։

Սակայն արտօնագրի հարկ պիտի մնա՞ր... Աբուհասաւականօրէն ստեղծուած անապահով կացութեան առջեւ մէկ բան կը մնար ընելիք Այնթապ մնացող 4,000-ի մօտ հայութեան. չարժուիլ ի՛նչ գոյք որ ունէին, Ազգին ու եկեղեցիին պատկանողներով միասին, մաս առ մաս փոխադրել Հալէպ, ու հեռանալ այդ քաղաքէն, զոր աչխատած էին չէնցնել ու ծաղկեցնել բիւր զրկանքներու դնով, հեռանալ՝ միանգամ ընդ միշտ, թօթափելով իրենց ոտքերուն փոշին, ապագայ պատմիչներուն ձգելով որ արձանագրեն.

— Այստեղ շինարար ժողովուրդ մը ապրած է ատենօք բայց Թուրքը ան ցած է անկէ...։

20–8–1952, Հալէպ

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ

ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԹԷՊՅԻ ՈՒՍԱՆՈՂՔ

Գրեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ՓԱՍՈՒՆԻ

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Կրնանք ըսել թէ Կիլիկիոյ մէջ Աւետարանական դաւանթաբանական գործունէութեան սկիզբը Հալէպէն սկսած է։ Վերեւ տեսանք թէ երբ Պէյրութի միսիոնար Մր. Ճանսթըն Հալէպ հասնելէ վերջը արդիւնեցաւ Անթէպ երթալու, Անթէպցւոց կը դրէ որ ուսանիլ փափաքող մի քանի յարմար անձեր Հալէպ զրկուին իրեն։ Երեք երիտասարդներ Անթէպէն գալով կը սկսին կանոնաւոր դաս առնել իրմէ։ Ինչպէս վեր. Տիգրան Խրլոբեան ուղիղ կերպով կը դիտէ. «Այս կերպով հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Կիլիկիոյ համար դործիչ պատրաստող առաջին անձը կ'ըլլայ Ճանսթըն, եւ առաջին դպրոցը՝ Հալէպ անոր տունը»։ (Ոսկեմատեան, Ա. էջ 268)։ Այս երեք երիտասարդներն էին, ինչպէս տեսանք, Փօլատ Աւետիս, Գաբրամանիկ Օղլու Սարգիս եւ Փարմաղսըզ Գրիգոր։ Առնք եկան 1847-ին։ Ապա 1848 Օգոստ. 11-ին ուսանելու համար Հալէպ կուգան ուրիշ եր-

կու Անթէպցի ուսումնականներ: Առանք են Անթէպի Ազգային Վարժարանի ուսագ ուսուցիչ աչագուրկ Գէորգ Խալֆէ եւ իր աշակերտ օգնականը Կարապետ Գըլճեան: (Նոյն, անդ, էջ 269):

Կիլիկիոյ Աւետարանականաց Առաւածաբ. ձեմարանին բուն սկզբնաւորութիւնը եղած է Անթէպի մէջ: Արդէն 1850–ին Մր. Շնայտըր հոս ձեռնարկած էր քանի մը յուսալից հոգեւոր երիտասարդներուն անձամբ Առաւածաբ. դասեր տալ: Զորս տարի, ցորչափ Զէնոբ Իսրայէլեան վարժապետի ուսուցչապետութեան ներքեւ կը տեւէր Բողոքականաց Ուսումնարանը, այդ երիտասարդները յիշեալ հաստատութեան դիտական դասերէն ալ կ'օգտուէին: Երբ այդ երիտասարդ պիտնականի մահովը (1854–ին) դադրեցաւ Ուսումնարանը, Մր. Շնայտըր այդ միջոցին Անթէպ գտնուող ուրիշ միսիոնարներու գործակցութեամբ Առաւածաբանութեան կանոնաւոր դասընթացք մը բացաւ: Կազմուած առաջին կարգին կը դասախօսէին՝ Մր. Շնայտըր Սբ. Գրոց մեկնութիւն, Մր. Քրէյն Առաւածաբանութիւն, Տր. Փրաթ անգլիերէն եւ Մր. Նըթինկ համանապէս Մ. Գրոց մեկնութիւն: Սոյն դասարանին ուսանողներն էին՝ Գարա Գրիգոր Յարութիւնեան, Աւետիս Փօլատեան, Ներսէս Մանուչակեան, Սարգիս Գարամանուկեան, Առաքել Թուզճեան (վեր. Առաքելեանի հայրը), Նազար Մազանեան, Թոմմաս Թոմմասեան («Թոմմաս Խալֆէ» անունովն աւելի ծանօթ), Կարապետ Փափազեան (Տէր Մարկոսի որդին), Առաքել Տէր Մեսրոպեան, Աւետիս Կէօղիւքիւչիւքեան (հետքի վեր. Աւետիս Առաքելեան), Պօղոս Խալֆէ եւ ուրիշներ. բոլորն ալ Անթէպցի: Առանք 1856 թուականէն սկսեալ Անթէպի եւ Կիլիկեան ուրիշ Աւետ. եկեղեցիներու բեմերը լեցուցին:

Այս ձեմարանը կանոնաւորապէս տեւած է 10 տարի Անթէպի մէջ (1854–1864 թուականներուն)՝ մինչեւ 1856 աշունէն սկսեալ անոր վրայ աւելցած է դիտական ճիւղ մըն ալ, որու վարիչն էր Ալէքսան Խօճա Պէզճեան: Ցիշեալը իր ինքնակենսագրութեան մէջ կը յիշէ (իր հին մէկ դասատետրէն քաղելով) հետեւեալ անունները՝ 1858–1862–ին Անթէպի ձեմարանին յաճախող ընդամէնը 38 տարրեր ուսանողներու մէջէն. Յարութիւն Պօյնուէօղունեան (Քիլիսցի), Աւետիս Կոստանդեան (Քիլիսցի), Անթէպցիներ՝ Սարգիս Մանուկեան, Յարութիւն Շնորհօքեան եւ Գրիգոր Քէչիչեան (1858–ի կարգէն). Անթէպցի Առաւել Նիգիսլեան ու Մարտիրոս Պօղեսպալեան, Առանցի Կարապետ Մարգարեան եւ Մարաչցի Յարութիւն Ճինիչեան (1860–ի կարգէն). Աւետիս Կէօղիւքիւչիւքեան (հիմա Առաքելեան մականունն առած) կրկին մասնակ-

ցած է ուսմանց այս կարգին հետ. Մարաչցի Սիմոն Թէրզեան եւ Սարգիս Թօրեան (1861–ի կարգէն)։ Առանց ալ ամենամեծ մասը չուտով ձեռնադրեալ հովիւներ եղան։ Քիչ յետոյ Պիթիասէ, Քէսապէ, Ուրֆայէ եւ Կիլիկիոյ այլ մասերէն եւս ուսանողներ գալ սկսան. Տիարպէքիրէն եկած՝ Յակոբ, Կիրակոս եւ Թովմաս անուն երեք երիտասարդներ ալ կային։

1865–ին եղաւ Աստուածաբանական եւ Գիտական խառն ձեմարանին Անթէպէ Մարաչ փոխադրուիլը։ Առը իրրեւ գլխաւոր չարժառիթ ցոյց կը տրուի թէ Մր. Շնայլըը, որ վերջին տարիներուն Աստուածար. ճիւղին մէկ դասախօսն էր եղած, ստիպուած էր Անթէպը ձգելով Պրուսա վերադառնալ. իսկ ճիշդ այդ միջոցին Մարաչ կը դտնուէր Տր. Փրաթ, մխիթնար մը՝ որն ճիւղի դասատանդութեան մէջ ձեռնհաս։ Արդարեւ ձեմարանին փոխադրութենէն մէկ տարի յետոյ՝ Տր. Փրաթ ալ ստիպուեցաւ Մարաչէ մեկնիլ. բայց իրեն յաջորդեցին երբեմն կարող մխիթնար ուսուցիչներ, Մր. Մանթկամբրի, Մր. Թրօպրիճ եւ Մր. Փէրի։ Գիտական ճիւղին վարիչ–ուսուցիչն էր նորէն Պր. Ալեքսան Պէզճեան, որ ընտանեքովը Մարաչ տեղափոխուած էր։

Սոյն դպրոցը Մարաչի մէջ տեւած է մինչեւ 1872։ Այս չրջանին ոչ միայն Կիլիկիոյ ամէն կողմերէն, այլեւ Տիարպէքիրէն եւ դրան վայրերէն, ընդամենը 14 տարրեր տեղերէ, իրր 60 ուսանողներ յաջորդաբար եկած են եւ առանց կէսէն աւելին չրջանաւարտ ըլլալով, քարոզչական պաշտօնին նուիրուած են։ Մարաչի չրջանին ալ Անթէպէ ոչ նուազ ուսանողներ գացած են ձեմարանը, որոնց բոլորին ցանկը չունինք դժբախտաբար։ Փրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեան իր հօրը կենսագրութեան մէջ (Բիյասրզ պիր էօմր, էջ 79) հետեւեալ մասնակի ցանկը կուտայ.— Յովհաննէս Ճէպէճեան, Յարութիւն Հալլաճեան (ապագայ նոյնանուն որբանոցին հիմնադիրը), Յարութիւն Գրիգորեան, Նազար Ալեքսանդրեան (որ յետոյ բժշկութիւն ալ ուսաւ, բայց նաեւ Կ. Պոլսոյ Լանկայի եկեղեցւոյն մէջ եւ յետոյ Քալիֆորնիա Աւետ. եկեղեցիներուն մէջ քարոզչութիւն ըրած), Նազար Հալէպլեան, Սարգիս Լեւոնեան, Յարութիւն Շնորհօքեան (երկրորդ անգամ) Գէորգ Գապանճեան եւ Յովհաննէս Գրիգորեան ինքը, բոլորն ալ Հայկ Աւետ. եկեղեցւոյն երիտասարդներէն։ Առանձին յիշատակութեան արժանի են Յովհաննէս Գրիգորեան (վեր. Գարա Գրիգորի որդին) եւ Սարգիս Լեւոնեան (Զօլապ Աստուածատուր Ալֆէի որդին), որոնք ապա Անթէպի Մ. Թ. Գոլէճի նշանաւոր փրոֆեսորները եղան։ 1902–ին առնուած լու-

սանկարէ մը կը տեսնենք որ այս երկուքին դասընկեր եղածներէն այդ տարին ողջ եւ Անթէպի մէջ ներկայ էին՝ Վեր. Յակոբ Գունտապճեան (Հասանպէյլիկ), Վեր. Գէորգ Գասարճեան (Քիլիոպի), Պատ. Աւետիս Տէր Կարապետեան (Ատանացի), Պատ. Յարութիւն Շնորհօքեան (Անթէպցի), Վեր. Յակոբ Գումբուեան (Մարաչցի), Պր. Յակոբ Մանուկեան կամ Սափսըգեան (Մարաչցի բայց յետոյ Անթէպ հաստատուած եւ Հայիկ Աւետ. Եկեղեցիին սարկաւագ եղած:

1874–ին Անթէպի մէջ Կ. Թ. Գոլէճի հաստատուելէն յետոյ, զուտ Աստուածաբանական ճեմարանը կրկին Մարաչ պահպանուեցաւ, եւ երկիցս վերակազմութիւն ունեցաւ ժամանակի յառաջդիմական պահանջներուն բաւարարութիւն տալու համար: Երկրորդ վերակազմութենէն (1887–էն) վերջը՝ կանոնաւոր գոլէճական չրջանաւարտներ միայն կ'ընդունուէին իբրեւ օրինաւոր ուսանողներ Աստուածաբանականի, որոնք եռամեայ կատարեալ դասընթացք կ'ունենային հոն, իսկ երբեմն թերաւարտներէ կազմուած կարգ մը կ'ընդունուէր միամեայ աւելի պարզ դասընթացքով մը: Այսպէս ծաղկեալ վիճակով չարունակեց ճեմարանը մինչեւ 1915, երբ հայկինչ տարագրութիւնը վերջնական փակման ենթարկեց նաեւ սոյն կարեւոր հաստատութիւնը:

Պէտք է խոստովանիլ թէ ճեմարանին Մարաչ փոխադրուելէն ու մասնաւորապէս Անթէպի մէջ Կ. Թ. Գոլէճի բացուելէն յետոյ, կիլիկիոյ եւ անկէ դուրսի Աւետ. բեմերուն քարոզիչներ եւ հովիւներ հայթայթելու առաքինաշնորհումը Մարաչ խլած է Անթէպի ձեռքէն: Գոլէճի Անթէպցի չրջանաւարտները աւելի կը նախընտրէին բժշկական եւ նման մասնաբէղներ, իսկ հոգեւոր ասպարէզի այն սակաւաթիւ հետեւողներն ալ իրենց Աստուածաբ. ուսումն առնելու եւ կամ կատարելագործելու համար Ամերիկա դիմած են նախընտրաբար: Միայն 1903 թուականի մեծ արթնութենէն վերջն է որ Անթէպի Բողոքականութիւնը վերսառին կը ձգտի Աւետ. բեմին չահակիրն ըլլալ՝ ինչպէս 1850–70 թուականներուն եղած էր:

Այսու ամենայնիւ, ութսունական թուականներէն ունինք Անթէպցի Աստուածաբ. չրջանաւարտներ՝ Պատ. Աբրահամ Լեւոնեան, Վեր. Գէորգ Գալանճեան, Պատ. Մանուկ Նիկողոսեան, Վեր. Մանուկ Մխիթեան, իսկ Անթէպի սբասիոնին պատկանողներէն՝ Վեր. Կիրակոս Ժամկոչեան եւ Վեր. Վարդան Նաճարեան (Ուրֆացիներ), Պատ. Յովհաննէս Նալպանտեան (Քիլիոպի) եւ ուրիշներ:

1889–ին չրջանաւարտ եղած կարգին վեց անդամներն ալ Մարաչցի էին. իսկ 1892–ին չրջանաւարտ ելլող կարգին անդամները գրեթէ կէս առ կէս Մարաչցի եւ Հաճընցի էին: Ասոր վրայ Մարաշի մխիթնար եւ Աստուածաբանականի փրոֆեսոր Մր. Քրիսթի հրապարակաւ եւ նամակներով ամբաստանեց Կ. Թ. Գոլէճը թէ ան իր հիմնադրութեան ուխտին չէր ծառայեր, որովհետեւ չէր կրնար Մարաշի ձեմարանին բաւականաչափ ուսանող պատրաստել: Սակայն այնչափ ալ հիմնաւոր չէր այս ամբաստանութիւնը, քանի որ Աստուածաբանականէն թէ՛ 1889–ին եւ թէ՛ 1892–ին չրջանաւարտ եղող կարգերուն բոլոր անդամները նախապէս Կ. Թ. Գոլէճէն չրջանաւարտ եղածներ էին: Ապա 1895–ին Աստուածաբանականն աւարտող 10 անդամով կարգին մէջ երեք Լուս. ուսանողներ կային, որոնց երկուքը բնիկ Անթէպցի էին: 1898–ին չրջանաւարտող վեցերէն ալ վեր. Սահակեան Թովմասեան Ուրֆացի էր (ծագումով Աւորի) եւ Նշան (ապա Տէր Պետրոս) Տէր Պետրոսեան Հասանպէյլիցի: 1902–ի չրջանաւարտներէն՝ վեր. Կարապետ Քէթէնճեան, թէեւ ծնունդով Զէյթունի մօտ Կապան գիւղէն էր, սակայն տարիներով Անթէպ աշխատած եւ Անթէպէն ամուսնացած. իսկ վեր. Ճըրճի Շէմմաս Ուրֆացի էր (Աւորի ծագումով) եւ վեր. Աբրահամ Յարութիւնեան Սիւերեկցի: Ինչպէս ըսինք՝ 1903–ի հոգ. արթնութենէն վերջը կը չաանան Մարաշի Աստուածաբանականին մէջ Անթէպցի եւ Անթէպի չրջանակէն ուսանողներ: Այսպէս, 1905–ի չրջանաւարտներէն՝ վեր. Տիգրան Գունտաղճեան Հասանպէյլիցի էր եւ վեր. Ներսէս Գուլումճեան՝ Աբեամանցի: 1908–ի չրջանաւարտներէն՝ բնիկ Անթէպցի էին վեր. Ենովք Հատիտեան եւ վեր. Կարապետ Սթամպօլլեան. իսկ վեր. Յովհաննէս Խաքիճեան եւ Պատ. Յակոբ Նաճարեան՝ Ուրֆացի: Բնիկ Անթէպցի էր 1911–ի կիսաւարտներէն Պատ. Սիմոն Պէքճարեան: 1914–ի չրջանաւարտ կարգին մէջ ունինք՝ վեր. Ներսէս Սարեան (Ճիպինցի) եւ վեր. Տիգրան Անդրէասեան (Պիթիասցի). իսկ 1915–ին սկսող եւ կիսատ մնացած կարգին մէջ էին վեր. Տիգրան Պըլտրեան եւ վեր. Տր. Երուանդ Հատիտեան, երկուքն ալ բնիկ Անթէպցի: Գրողս ալ երկար տարիներ Մարաշ ապրած եւ աշխատած ըլլալով՝ Աստուածաբանական ձեմարանի դասընթացքներէն ուղղակի կամ անուղղակի օգտուած է:

Մեր այս ցանկը դուցէ քիչ մը թերի է եւ լրացման կարօտ:

ԱՆԹԵՊԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԳՈԼԵՁԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ԱՋԱՐԻԱ ՍՄԻԹՀ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ԱԼ ՄԻԱՄԻՆ ԱՌԱՋ)

Գրեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ՓԱՍՈՒՆԻ

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Ասկէ ճիշդ 75 տարի առաջ, 1876 *Հոկտեմբեր* 11*–ին*, *կազմուած է Անթէպի մէջ նորահաստատ Գոլէճի մը առաջին Ցրէշմէճ կարգը։ Ուստի այս տարի Հալէպի Ամերիկեան Գոլէճը, որ մեր Գոլէճին չարունակութիւնն է, կը տօնէ անոր 75–ամեակը։ Բայց սոյն կրթական հաստատութեան սկզբնաւորութիւնը դեռ անկէ քառորդ դար մըն ալ եւս կ'երթայ, որով կ'արժէ հարիւրամեակ յոբելեան մը տօնել։*

1850 *Թուականին, երբ Աւետարանական չարժումը Կիլիկիոյ մէջ արագ–արագ կը ծաւալէր, որով հոգեւոր եւ կրթական մշակներու պէտքը օրէ օր կ'աւելնար, թէեւ կարգ մը երիտասարդներ Ամերիկացի միսիոնար Մր. Շնայտըրէն Աստուածաբանութեան տարերքի դասը կ'առնէին, սակայն հարկ կը զգացուէր նաեւ որ անոնք գիտական ծանօթութիւններ ստանան։ Ուստի Անթէպի մէջ նոր դրութեամբ բարձրագոյն դպրոց մը բանալու ծրագրով, Տոքթ. Ազարիա Սմիթհ եւ Մր. Շնայտըր կը դիմեն Կ. Պոլիս՝ Տր. Համլինին, եւ Պէպէքի ուսումնարանէն երիտասարդ Հայ ուսուցիչ մը, բնիկ Պրուսացի Պրն. Զեռնոբ Իսրայէլեանը, բերել կուտան։ Ասի այն երիտասարդն է որ բնական դիտութիւններու հանդէպ արտակարգ ընդունակութիւն ցուցնելով, իրեն համար Տր. Համլին ճամբայ մը գտած էր Լոնտոն երթալու եւ հոն իր վիտական ուսումը կատարելագործելու, սակայն իրեն աղդակից երիտասարդներու դաստիարակութեանը ծառայելը նախընտրելով, Անթէպի հրաւէրն ընդունեց եւ իր չափազանց աշխատութեանց պատճառաւ, հա–*

դիւ չորս տարի պաշտօնավարելէ յետոյ, 1854–ին մեռաւ Թոքատէ։ Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան, որ յիշեալ Ջենոր Վարժապետին ամենէն տաղանդաւոր աշակերտը եղած եւ անկէ ստացած է բնական պիտութեանց հանդէպ իր սէրն ու եռանդը, արդէն 1852–ին Պէպէք (Կ. Պոլիս) ղրկուած էր՝ հոն իր ուսումը առաջ տանելու։

Ջենոր Վարժապետի մահէն եւ անոր ուսումնարանին փակումէն յետոյ՝ Մր. Շնայտըր, այդ ժամանակ Անթէպ գտնուող ուրիշ միսիոնարներու գործակցութեամբ, նորէն Աստուածաբանութեան կարգ մը կազմած էր։ Սակայն ժողովուրդը Աստուածաբանութենէն ուրիշ ուսումներ ալ կը պահանջէր, մանաւանդ գիտական դասեր։ Ուստի միսիոնարները յարմար գտան Իսրայէլեանի մահովը փակուած Ուսումնարանը վերաբանալ, Աստուածաբանութեան ճիւղն ալ միացնելով անոր։ Հետեւաբար, հաստատութեան գիտական եւ ուսումնական բաժնին առաջնորդելու համար, վերոյիշեալ Անթէպցի երիտասարդը, Պրն. Ալեքսան Պէզճեան, 1856–ի ամառը, Քրիմու պատերազմին լրանալէն քիչ յետոյ, Պէպէքի ճեմարանէն հրաւիրուեցաւ, եւ ան յաջորդ Սեպտեմբերէն սկսեալ՝ մնայուն տեղացի ուսուցիչ կարգուեցաւ գիտական եւ ուսումնական դասերուն համար։

Անթէպի սոյն կէս աստուածաբանական կէս ակադեմական Ուսումնարանը, ուր Տր. Շնայտըրի հետ Մր. Նըթինկ եւ այլ միսիոնարք ալ կը դասախօսէին, տեւեց Անթէպի մէջ գրեթէ 10 տարի, որու ընթացքին ան բազմաթիւ ուսանողներ քաշեց մօտէն ու հեռուէն, եւ հանեց կարող չրջանաւարտներ, որոնցմէ չատեր կիլիկիոյ եւ այլ կողմերու Աւետարանական բեմերը զարդարող հոգեւոր հովիւներ եղան։

Սոյն Ուսումնարանը քիչ մ'ուշի կազմակերպեալ ձեւով Մարաշ փոխադրուեցաւ 1865–ին։ Դարձեալ գիտական ուսմանց վարիչն էր Ալեքսան Ֆօճա. իսկ Աստուածաբանական ճիւղին ուսուցչապետը Մր. Մանթկոմըրի բլլալով, Տր. Փրաթ, Մր Թրօպրիճ եւ Մր. Փէրի ալ կ'օգնէին դասերուն։ Ուշագրաւ պարագայ մը սա է որ «Անտեսբնեան վերաքննեալ ծրագիրը», այսինքն՝ միսիոնարական դպրոցներուն մէջ անգլիերէնի ուսուցման արդիլումը, կիլիկիոյ այս Աւետարանական բարձր դպրոցին մէջ ակիզբէն ի վեր բնաւ նկատի առնուած չէ, ընդհակառակը դպրոցին Մարաշ փոխադրուելուն առթիւ յատկապէս չեշտուած է անգլիերէնի ուսուցման առաւել եւս կարեւորութիւն տալուն հարկը։ Վեց կամ եօթը տարի մեծ յաջողու-

թեամբ չարունակեց այս դպրոցը, եւ բաւական թուով ձեռնհաս Աւետարանական հովիւներ արտադրեց, ինչպէս նաեւ ապագայ Գոլէճի Անթէպցի փրոֆեսորներէն երկուքը՝ Յովհաննէս Գրիգորեան եւ Սարգիս Լեւոնեան հոն ստացան իրենց հիմնական ուսումն ու պատրաստութիւնը:

Այսուամենայնիւ, չատ չանցած՝ ժողովուրդին մէջ այն գիտակցութիւնն արթնցաւ թէ այս տեսակ խառն դաստիարակութիւն մը անբաւարար է ժամանակի պահանջներուն եւ թէ պէտք է որ ակադեմական ճիւղը բոլորովին Աստուածաբանականէն զատելով, գոլէճի մը կատարեալ ձեւը տրուի անոր: Մանաւանդ որ բարձրագոյն նախակրթարաններ կը զարգանային ամէն կողմ եւ անոնց համար կը փնտռուէին լեզուական եւ գիտական ճոխ պաշարով պատրաստուած երիտասարդ ուսուցիչներ, ինչպէս նաեւ բժշկական, ճարտարապետական, օրէնսգիտական եւ այլ մասնագիտական ճիւղերու համար հարկ եղած նախապատրաստական ուսմունքը ստացած երիտասարդներ:

Այսպէս, արդէն 1871–ին Կիլիկիոյ Աւետարանական Եկեղեցւոյ Մխիթեան Ատանա դումարուող տարեկան ժողովին մէջ սոյն առաջարկը լուրջ խորհրդակցութեանց առարկայ եղաւ: Այդ ժողովին ներկայ էին Կիլիկիոյ 23 Աւետարանական Եկեղեցիներէն եկած հովիւներ, քարոզիչներ ու երեսփոխաններ, ինչպէս նաեւ Ամերիկեան Պորտ Ընկերութեան աւագ քարտուղար Տր. Նաթանայէլ Քլարք, որուն ներկայութիւնն այդ ժողովին մէջ ամբողջ Կիլիկիոյ կրթական դաշին համար ամենամեծ բարեբախտութիւնն էր: Քանզի ան լայնամիտ, վսեմ զգացմանց տէր ու վեհանձն մէկն ըլլալով, անդամ մը համոզուելէ վերջը թէ անհրաժեշտութիւն մըն էր այսպիսի հաստատութեան մը գոյութիւնը, ինքը ջատագով կեցաւ ծրագրեալ ձեռնարկին, եւ արդեամբք ալ առաջ իր յանձնարարութիւնն էր որ այս առաջարկն ընդունել տուաւ Ամերիկեան Պորտին եւ այսպէս յաջողցուց Կիլիկիոյ մէջ բնիկ գոլէճի մը հիմնարկութիւնը: Այս տեսակէտէն նայելով կրնանք ըսել թէ Կ. Թ. Գոլէճի օրօրան է եղած Կիլիկիոյ Մխիթեան այդ ժողովն Ատանա գումարուած:

Որովհետեւ ան էր որ որոշեց Կ. Պոլսոյ Բոսֆէրթ Գոլէճին եւ Պէյրութի Սիրիոն Փրոթէսթանթ Գոլէճին համահաւասար բարձրութեամբ գոլէճ մը ունենալ իր շրջանակին մէջ: Իր այս որոշումը նախ վաւերացնել տուաւ տեղական միսիոնարներուն եւ ապա Պորտ Ընկերութեան կեդրոնին ընդունել տուաւ, եւ

արդէն 1872–ին դործադրութեան դրուեցան ծրագրին նախապատրաստական մասերը։

Սոյն հոյակապ ծրագրին ամենայանդուդն մէկ մասն էր Գոլէճին կից Բժշկական դասընթացք մըն ալ ունենալ՝ Հիւանդանոցով մէկտեղ։ Մի քանի մեծ դժուարութիւններ կային յղացուած ծրագրի դործադրութեան առջեւ, որոնք ի սկզբան անյաղթելի կը կարծուէին, եւ սակայն նախախնամութեան օգնութեամբ չատ չանցած հարթուեցան։ Պորտի Փրուտէնչէլ Գոմիթէին կողմէն Անթէպ ընտրուեցաւ իբրեւ ամենայարմար վայրը նոր հաստատութիւնը դոլէճին, որուն անուն դրուեցաւ «կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճ»։ Անթէպի Հայ Բողոքականք առատաձեռնօրէն հանդանակեցին մօտ 1600 հնչուն Օսմ. ոսկի իբրեւ տեղական հիմնադրամ Գոլէճին համար, Անթէպցի լուսամիտ մահմետական Թուրք մը, Հաճի Թաա Լֆէնտի, վեհանձնօրէն ձօնեց 100 արտաւարէ աւելի ընդարձակ բլրակ մը՝ կրթական հաստատութիւնը վրան կառուցանելու համար, եւ ուրիշներ ձրի քար, ատաղձ եւ այլ բաներ նուիրեցին։ Մր. Թրօպրիճ դրկուեցաւ արտասահման՝ Գոլէճին եւ անոր կից ծրագրուած Հիւանդանոցին եւ Բժշկական Վարժարանին համար Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ դրամ հաւաքելու, որ մասամբ չինութեանց պիտի ծախսուէր եւ մասամբ իբրեւ դրամադրլուխ պիտի ծառայէր. իսկ Ալէքսան Խօճա Պէդճեան Ամերիկա ուղեւորեցաւ՝ ԵՒՅԼ Համալսարանին մէջ իր գիտական հմտութիւնը կատարելագործելու։ Այս բոլորը չարժման դրուած էր արդէն 1872–ի գարնան։ Մեր Գոլէճի հիմնադրութեան մէջ՝ հանդանակութիւն կատարելու մասին եւ ուրիշ կողմերով արդարեւ ամենէն դործնական դերը կատարողն էր Տր. Թրօպրիճ, (զոր օրինակ՝ ինքն էր որ Տր. Ֆլարքը համոզեց տեղացի Հայոց պահանջին արդարացի ըլլալուն), որ ապա իրաւամբ հաստատութեան առաջին նախագահն եղաւ. բայց տեղացիներէն դրեթէ անոր հաւասար կցորդ հիմնադիրի դեր ունեցաւ Հայ–Աւետարանական փորձառու ուսուցիչ Փրոֆ. Ալէքսան Պէդճեան, որովհետեւ Գոլէճի ծրագիրն իսկապէս անոր ուղեղէն բղխած կ'երեւի։

Պէտք է դիտել որ դրամ հաւաքելու կենսական դործին համար ամենայարմար անձը ընտրուած էր։ Մր. Թրօպրիճ անձնական դիմումներով եւ լրագիրներու մէջ հրատարակած կոչերով մեծ դործ տեսաւ։ Պահպանուած լրագրական եւ այլ ծանուցումներու հաւաքածոներէն տեսայ թէ ապագայ Գոլէճին համար փրոփականտը որքան լայնածաւալ եւ բազմակող-

մանի եղած է*: Արդիւնքն ալ հրաշալի էր: Ոչ միայն Ամերիկայի, այլ մանաւանդ Անգլիոյ, մասամբ նաեւ Ֆրանսայի բողոքականները բաժին ունեցած են այս ձեռնարկին դրչով ու դրամապէս նպաստելու մէջ: Ընդ այլս յիշատակելի է «Պատմութիւն Բարեկարգութեան» հանրածանօթ գրքին հեղինակ նշանաւոր Մէլ ա'Օպինեէ Ֆրանսացին, որ իր մահէն քիչ առաջ նամակներ գրած եւ յօդուածներ հրատարակած է Անթէպ հաստատուելիք այս հիմնարկութեան ի նպաստ:

Բժշկական ճիւղ մ'ունենալու գաղափարն ալ ձախող չեղաւ, հապա այդ ժամանակներու պահանջմանց բերմամբ չատ օգտակար եղաւ իբրեւ յանձնարարական ամբողջ ձեռնարկին: Անթէպի առաջին միսիոնար եղած վաղամեռիկ բժշկապետ Վեր. Ազարիա Սմիթհի Ամերիկացի ազգականներն ու բարեկամները հանգանակեցին պէտք եղած դրամը Հիւանդանոցին համար, որ անոր անուան ձօնուեցաւ:

Շինութեանց Յանձնախումբին անդամները (8 հոգինոց՝ կէսը Ամերիկացի) Մր. Ֆուլլերի առենապետութեամբ դործի ձեռնարկեցին, ճարտարապետ ունենալով Քէսապի միսիոնար Մր. Խէմպը. եւ նախ հողաւէր թա'ս Էֆէնտիի նուիրած գետնին վրայ 60 արտավարնոց մասը պարիսպով շրջապատեցին: Անթէպի երեւելի Հայ-Կաթոլիկներէն Քէնաէրճեան երկու հարազատներու խմբագրած աղերսագիրներուն և Կ. Պոլիս Կրթական Նախարար բնիկ Անթէպցի Մխիթիք Փաշայի լայնամտութեան շնորհիւ՝ շէնքի շինութեան համար հարկ եղած հրամանագիրներն ու արտօնութիւնները առացան: Միանգամայն Ալեքսան Պէզճեանի բացակայութեանը, ապագայ Գոլէճին յարմար ուսանողաց կարգեր պատրաստելու համար նոր կրթարան (ըտատիյէ) մը բացին, նախկին Առուեստաբանական ձեմարանի ընթացաւարտներէն Մարաշցի Սարգիս Ենովքեանն իբրեւ ուսումնասէր եւ Բոպէրթ Գոլէճի շրջանաւարտներէն Ուրֆացի Յովակիմ Արբոյեանը գլխաւոր ուսուցիչ ունենալով:

---

*) 1936–ին Ալէքսօ Գոլէճի գերնախագահ Մր. Մարքհամի կողմէն ինձի տրամադրուած էր Կ. Թ. Գոլէճի վարչական ժողովին սկիզբէն մինչեւ 1909 Թուականի առենադրութիւնները եւ այլ վաւերագիրներ, եւ անոնցմէ քաղած եմ գրուածքիս ամենահիմնական մասը, որ մեր Գոլէճի այդ տարուան Հոկտ. 11–ին տօնուելու վեհաւնամեակ տօնակատարին համար պատրաստուեցաւ: Մտաբերս, երբ 1951 Հոկտ. 11–14–ին կատարուող 75–ամեայ յոբելեանին համար Հալէպ հրաւիրուած էի, Ալէքսօ Գոլէճի ներկայ նախագահ Տր. Քարլթըն ալ միեւնոյն վաւերագիրներու մինչեւ 1920 հասնող կատարեալ հաւաքածոնեն իմ տրամադրութեանս տակ դրաւ, որուն համար սրտագին երախտապարտութիւնս կը յայտնեմ: Ե. Ս. Ֆ.

1874–ի աշնան Մր. Թրօպրիճ վերադարձաւ դրամ հաւաքելու արշաւանքէն, եւ Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան՝ Ամերիկայէն, եւ յիշեալ Կրթարանի աշակերտաց ամենէն յաջողակներէն 15 հոգի ընտրելով՝ սկսաւ զանոնք պատրաստել ու հասցը-

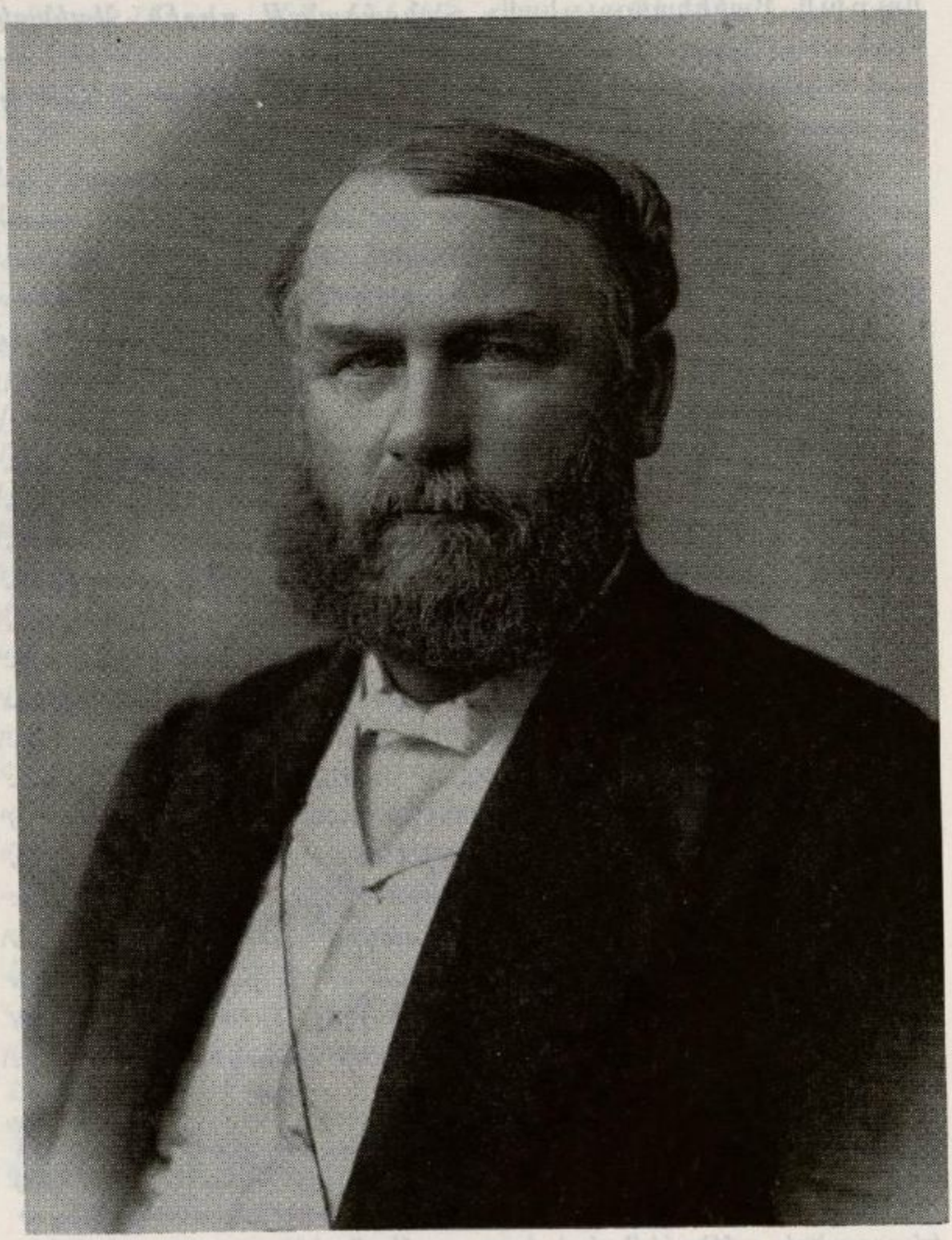

ՏՈՔԹ. ԹՐՕՊՐԻՃ
Առաջին Նախագահը Կ. Թ. Գոլէճի

նել ծրագրուած կրթական մակարդակին: Երկու տարուոյ տըբնաջան աշխատանքէն յետոյ, որու մ'ինչպին աշակերտուհեան թիւը 38–ի բարձրացաւ, կարելի եղաւ փոփոքուած հասու-

նուիրեամբ առաջին փրէշմէն կարգը կազմել, որ 11 հոգիէ կը բաղկանար: Ասիկա պատահեցաւ, ինչպէս առաջ ըսինք, 1876 Հոկտեմբեր 11–ին:

Մր. Ֆուլըր 1875 Յունիս 16–էն ի վեր կրթական դործին գլուխն էր. բայց 1876 Յունուար 31–ի նիստէն սկսեալ՝ վարչական ժողովին մէջ կը յուղուէր Գոլէճի համար նախագահ մ'ընտրելու հարցը, եւ վերջապէս 1876 Նոյեմբեր 2–ին՝ Մր. Թրօպրիճ կ'ընտրուի:

Գոլէճի չէնքը դեռ պատրաստուած չըլլալուն, քաղաքին մէջ չէնք մը վարձուեցաւ Ուսումնարանի համար: 1877–ին Յովհաննէս Գրիգորեան եւ քիչ յետոյ Սարգիս Լեւոնեան Գոլէճի օգնական ուսուցիչ կը հրաւիրուին: Սրբոյեան Յովակիմն ալ դեռ գործը կը չարունակէր: Նոյն տարին Մալաթիացի Յովհաննէս Եապըճեան (Նաթըզ Ֆօճա) օսմաներէնի ուսուցիչ կը հրաւիրուի: Վերջապէս 1878–ի սկիզբները կարելի եղաւ նոյնիսկ Գոլէճի նորակառոյց չէնքը մտնել 50–55 աշակերտներով եւ ընդհանուրի ուրախութեան մէջտեղ: Նոյն տարին Գոլէճին համար (իր յարակից մասերով) Սուլթանական Ֆերմանին ալ ստացուեցաւ: Հարկաւ Գոլէճ իր չորս տարուոյ առաջուան սկզբնաւորութենէն ի վեր ալ դրսեցի պիշերօթիկ ուսանողներն ունեցած էր: Այդ 1878 թուականի աշնան Յովակիմ Սրբոյեան Ուրֆա կը փոխադրուի հոն բարձր. վարժարան մը կառավարելու:

Հիւանդացաւ, յանուն Ազարիա Սմիթիի, հիմնուեցաւ Գոլէճինէն անջատ դիրքի մը վրայ՝ բուն քաղաքին կից, Հայիկ Բլուրին գագաթը՝ Թէփէպաշը: Ինչպէս արդէն ըսինք, սկիզբէն իսկ Գոլէճի կրթական ծրագրին մաս կը կազմէր Բժշկական ճիւղը: Արդէն քառասնական թուականներէն սկսեալ Պորսը կը ղրկէր կարգ մը բժիշկ միսիոնարներ՝ որոնց ամանք միանդամայն ձեռնադրեալ հոգեւոր պաշտօնեայ էին: Այսպէս էին Անթէպ եկող միսիոնարներէն Տր. Ագարիա Սմիթ եւ Տր. Փրաթ: Այս բժիշկ միսիոնարներն առաջին օրէն իրենց ձեռքին տակ անձնական դաստիարակութեամբ տեղացի ընդունակ երիտասարդներէն բժիշկներ կը հասցնէին Արեւմուտքի կրթական չափանիշին համաձայն: Այսպիսի կատարեալ կամ կէս դաստիարակութեամբ աշակերտներ եղած են Անթէպի մէջ ալ, յիշեալ բժիշկ միսիոնարներէն այդ արուեստը դործնականացած սորված: Բայց բժիշկ միսիոնարներէն ոչ մէկը այնչափ հռչակաւոր եղած է այս մասին որչափ Տր. Ուէսթ, Ժ. դարու եօթանասնական թուականներուն Սեբաստիոյ միսիոնար, որու բժշկական ուսուցումը լայն ուշադրութիւն կը դրաւէր

Անատոլուի մէջ, քանի որ իր ձեռնասուն աշակերտները, ալ իրենք գիտական նոր ոճով բժիշկներ եղած, (ինչպէս Տոքթ. Գարեգին Սիւնի), իրենց յաջող գործունէութեամբ անոր պզտեցութիւնը կը տարածէին ամէն կողմ։ Անթէպի նորահաստատ Կ. Թ. Գոլէճն ուզեց Տր Ուէսթին ունենալ իր Ազգային Սմիթհ Հիւանդանոցին բժշկապետ եւ անոր կցորդարար բացուելիք բժշկական ֆաքիւլթէին վարիչ։ Ուստի Գոլէճի նախագահ Տր. Թրօպրիճ 1877 Սեպտեմբերին մինչեւ Սերաստիա գնաց, Տր. Ուէսթը համոզելով Անթէպ բերելու. բայց դժբախտաբար զանի վախճանած գտաւ։ Ապա ուրեմն Տոքթ. Ն. Նորբիս հրաւիրուեցաւ իբր առաջին բժշկապետ, որուն գործակցելու հրաւիրուեցաւ յետոյ Տոքթ. Գարեգին Սիւնի, եւ 1879 Նոյեմբերին բացուեցաւ Բժշկական Դասընթացքը։

Այդ միեւնոյն տարին բուն Գոլէճի բաժինին մէջ կը դասախօսէին Փրոֆ. Ա. Պէգճեանէն եւ Տոքթ. Սիւնիէն զատ, Մր. Ճուլըը, Սարգիս Լեւոնեան, Յովհաննէս Գրիգորեան, Յովհաննէս Նաթըզ Եապըճեան եւ Սմբատ Գաբրիէլեան (վերջինը բժշկական ճիւղի ուսանող եւ հայերէնի ուսուցիչ)։ Կ. Թ. Գոլէճը իր առաջին չրջանաւարտները տուաւ 1880–ին, որոնք 7 հոգի էին՝ Մեհրան Կիւլիւզեան (Մարաչցի), Նազար Քիւրքճեան, Զենոբ Պէգճեան, Յովհաննէս (Հաննէ) Քլոռեան, Գրիգոր Պօղոսեան եւ Յովհաննէս Ճէմէլեան՝ Անթէպցիներ, եւ Թէոդոզոս Պիզիրիատիս՝ Յոյն մը Կեսարիոյ կողմերէն, որ միանգամայն բժշկական վկայական առաւ, քանի որ նախապէս ալ պատրաստուած էր։ Այս չրջանաւարտներէն երկուքը, Գր. Պօղոսեան եւ Զենոբ Պէգճեան, իսկոյն հրաւիրուեցան իբրեւ Գոլէճի օգնական ուսուցիչներ։ Իսկ 1881–ին վեր. Կարապետ Մարզարեան կը հրաւիրուի իբր օգնական ուսուցիչ՝ Պատմութեան եւ այլ դասերու համար, եւ մինչեւ 1887–ի ամառը կը չարունակէ պաշտօնավարել։

Տր. Թրօպրիճ, կրթական ընդարձակ դաշտիարներու տէր անձ մը, նախահոգալով Գոլէճի ապագան, սկիզբէն ի վեր սկզբունք ընտրած էր Գոլէճի համար ձեռնհաս մնայուն փրոֆեսորներ պատրաստել տեղացիներէն, ամենէն յուսալից չրջանաւարտներէն ոմանք Եւրոպա կամ Ամերիկա դրկելով, որպէսզի համալսարանական կրթութեամբ իրենց ուսմունքը կատարելագործեն։ Ըստ այնմ, երկու երեք տարիէ ի վեր իրեւ օգնական ուսուցիչներ Գոլէճի մէջ աշխատող երկու անձեր, Սարգիս Լեւոնեան եւ Յովհաննէս Գրիգորեան, 1880–ի աշնան Ամերիկա դրկուեցան, ուր երեք տարի ետկլ եւ Ամհերսթ համալսարաններուն մէջ մասնագիտական ուսումներ առնելէ

հաքը, 1883–ին Անթէպ վերադարձան եւ որպէս տեւական փրոֆեսորներ գործի սկսան՝ մէկը մաթեմատիկի եւ միւսը փիլիսոփայութեան ճիւղին մէջ: Այս վերջին տարին Զենոբ Պէզճեան, որ երեք տարիէ ի վեր իբրեւ օդնական ուսուցիչ Գոլէճի մէջ աշխատած էր, Ֆրանսա ղրկուեցաւ: 1883–1884 եւ 1884 1885 տարեշրջաններուն վեր. Մարտիրոս Իզնատիոսեան (Ակընցի) կը ստանձնէ հայերէնի դասատուութիւնը, քանի որ Սմբատ Գաբրիէլեան տիսպուտած էր ամբողջ ժամանակը իր բժշկական ուսմանց յատկացնել: Իսկ 1885–1886 տարեշրջանին հայերէնի ուսուցիչն է Մանուէ Փափազեան: Ասոր Ամերիկա մեկնելէն յետոյ՝ բնիկ Արաբկիրցի եւ Կ. Թ. Գոլէճի շրջանաւարտ Ղազար Տիրատուրեան կը կարգուի հայերէնի ուսուցիչ. իսկ արդէն նախորդ տարիէն սկսեալ՝ բնիկ Մարաշցի Սարգիս Սամուէլեան ալ հայերէնի օդնական ուսուցիչ էր: Այս վերջինին 1890–ին շրջանաւարտ ըլլալով մեկնելէն յետոյ՝ մէկ տարուան համար հայերէնի օդնական ուսուցիչ եղած է նորէն Մարաշցի Դաւիթ Տէր–Ղազարեան, որ բանաստեղծական բարձր տաղանդ ունենալով, «Կիլիկիոյ Սոխակ» կ'անուանուէր Եղիա Տէմիրճիպաշեանէն:

1884–1885 տարեշրջանին Ֆրանսերէնէն լեզուն կ'աւելնայ Գոլէճի ուսմանց ծրագրին վրայ, եւ մինչեւ Զենոբ Պէզճեանի Ֆրանսայէն վերադարձը նազար էֆ. Քիւրքճեան, Միշէլ էֆ. Անթաքի եւ Տէվլէթ էֆ. Փօլատեան այս դասերը կ'աւանդեն:

1884–1885 տարեշրջանին օսմաներէնի ուսուցիչ կ'ըլլայ Յակոբ Աւատուրեան (բնիկ Պէրէճիկցի). բայց 1885–1886 տարեշրջանէն սկսեալ Ստեփան Յօճա Եապուպեան (Ալպուտանցի) կը ստանձնի օսմաներէն լեզուի դասատուութիւնը եւ երկար տարիներ կը վարէ այս պաշտօնը: 1885–1886–ին Տոքթ. Սմբատ Գաբրիէլեան Բժշկական ճիւղին օդնական ուսուցիչ կ'ըլլայ: 1885–1887–ին երկու տարեշրջան Գոլէճի ուսուցիչ եղած է Մր. Հէյնզ, ան որ ապա իբրեւ Պաղտատի հիւպատոս եւ Բաբելաստանի աւերակաց նշանաւոր պեղիչ մեծ անուն հաննց*: 1884–էն ասդին Գոլէճի ուսուցչական կազմին վրայ իբրեւ փրոֆեսոր աւելցած էր ուշագրաւ Ամերիկացի մըն ալ,

---

*) The Sunday at Home *լրագրի* 1887 *Օգոստոս թիւին մէջ* Conder's Decipherment of the Hittite Inscriptions *գրքին մասին շատ կարեւոր տեղեկագիրքննադատական մը կայ. կայ նաեւ* Սայէչ Կէօգիւ *կամ* Փէլլէր *անկէն պեղուած քանդակեալ սալաքարերու երկու խոշոր պատկերներ, շատ պեղեցիկ, որոնք Տր. Թրօպրիճի ղրկած լուսանկարներէն առնուած են: Կ'երեւի թէ Փէլլէր դիւղի այդ նախնական պեղումը Մր. Հէյնզ ըրած է:*

հռչակաւոր ու բազմերախտ Տր. Իլայըս Բիկգի աչազուրկ այլ բազմահմուտ որդին՝ Մր. Զարլզ Բիկգ, որ Ս. Գրոց, Պատմութեան եւ Աչխարհագրութեան դասեր աւանդած է երկար տարիներ:

Զենոբ Պէզճեան Ֆարանսայի մէջ չորս տարի իր ուսումը շարունակելով, 1887–ին Փարիզի Սորպոն օրէնսդիտական Վարժարանէն իր վկայականն ստացաւ եւ հայրենիք վերադառնալով՝ իբրեւ մնայուն փրոֆեսոր Ֆրանսերէն լեզուի, Ընդհանուր Պատմութեան եւ Օսմանեան օրէնսդիտութեան (ւէճիսլէ) աւելցաւ Գոլէճի ֆաֆիւլթէին վրայ:

* * *

Յաջորդ տարին տեղի ունեցաւ Կ. Թ. Գոլէճի համար ամենէն դժբախտ կորուստը: Երբ ամառուան սկիզբը Կիլիկիոյ Աւետարանական Միութիւնը ու Կ. Թ. Միսիոնը իրենց տարեկան համաժողովը գումարած էին Մարաշ, պատահեցաւ այդ տեղուան սոսկալի հրդեհը: Տր. Թրօպրիճ աղդուելով այդ դէպքէն եւ արդէն տկար սիրտ ունենալով, կաթուածահար վախճանեցաւ 1888 Յունիս 20–ին, եւ իր մարմինը Անթէպ փոխադրուելով ընդհանրական սուգի մէջ ամփոփուեցաւ Գոլէճի չրջափակին հարաւ–արեւմտեան անկիւնը:

Անոր տեղը Գոլէճին նախագահ ընտրուեցաւ Մր. Ա. Ֆուլըր, որ արդէն 1874–էն ի վեր հաստատութեանս հետ կապակցութիւն ունեցած էր: Բայց Տր. Թրօպրիճի մահը անով ալ ողբալի էր որ Գոլէճին եկամուտի աղբիւրները մէկէն պակսեցան, քանի որ յաջորդը, թէեւ ազնիւ, ու շատ մասերով բարձր անձնաւորութիւն մը, սակայն չունէր նախորդին ազդեցիկ ըլլիչը: Իսկոյն դադրեցաւ Բժչկական ճիւղը, որ մինչեւ այն աստեն այնչափ օգտակար ու բեղմնաւոր եղած էր:

Վերոյիշեալ Տոքթ. Նորրիսի եւ Տոքթ. Սիւնիի հրաժարումէն յետոյ, 1882–ին եկած էին Տոքթ. Ֆ. Շէփըրտ և Տոքթ. Հ. Կրահամ (եաքէն Պէյրութի համբաւաւոր բժչկ–փրոֆեսորը), որով մինչեւ 1887–1888 տեւած է Անթէպի այս բժչկական ֆաֆիւլթէն, ընդամէնը 21 վկայեալ բժիչկներ հանելով: Բժչկական ճիւղի այս 21 չրջանաւարտներու, որոնցմէ 19–ը տակաւին Ա. Ընդհանուր Պատերազմի սկսած տարեվը ողջ էին եւ 16–ը Թուրքիա կ'աչխատէին, ամբողջական ցանկը պիտի տանք քիչ մը անդին: Անթէպի այս Բժչկական Դպրոցի չրջանաւարտներէն ոմանք ապա արտաքսահմանի մէջ տեւելի կատարելագործներ են իրենց մասնագիտութիւնը: Իսկ անոնցմէ մէկ մասը նախապէս գոլէճական կանոնաւոր դասընթացքէն ալ չըր–

ջանասարտած էին։ Մի քանիներ բժշկական ճիւղէն չրջանասարտուխիւնէ յետոյ նոյն ֆաքիւլթէի մէջ աշխատած են ինչպէս Տօքթ. Սմբատ Գաբրիէլեան. կամ այլապէս համբաւաւոր եղած՝ ինչպէս Տօքթ. Ասատուր Ալթունեան, որու անձնական ձեռնարկն եղող Հալէպի նշանաւոր հիւանդանոցը չենք կրնար անչիշատակ անցնիլ բողոքական բարեգործական հաստատութեանց չարքին։ Ինչպէս ըսինք, դժբախտաբար Գոլէճի առաջին նախագահին վաղաժամ մահէն յետոյ՝ նիւթական անձկութեան երեսէն եւ այլ պատճառներով այս բժշկական դասընթացքը դադրեցուած է, որով կ. թ. Գոլէճի չրջանասարանէրն այնուհետեւ դլխաւորապէս պէյրութ կը դիմէին բժշկական արուեստի մասնագէտ ըլլալու համար։

Գալով Հիւանդանոցին, կարելի եղաւ զայն անխափան շարունակել։ 1878 Հոկտեմբերին արդէն Հիւանդանոցի դեռինը

ՄԻՍԻՍ ՖՐԻՑ ՇԷՓԸՐՑ

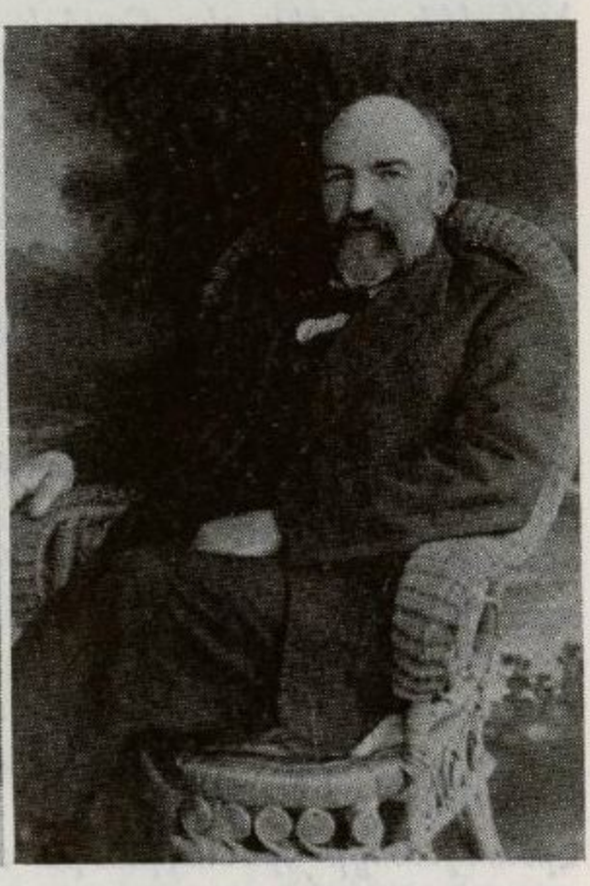

ՏՕՔԹ. ՖՐԻՑ ՇԷՓԸՐՑ

պնուած, չրջափակին պատը քաչուած եւ բուն շէնքին հիմնադրբութիւնը եղած էր։ Բժշկական քառամեայ դասընթացքին ալ ծրագիրը չինուած եւ հրատարակուած է։ (Այս ծրագիրն ալ պիտի տանք քիչ մը վարօք)։ 1883–1884 տարի չրջանին բժշկական Դպրոցին ուսուցիչներն էին՝ Տօքթ. Ֆրետ Շէփըրտ, Միսիս Ֆէնի Շէփըրտ, Հարիս Կրահամ, Ա. Ա. Ալթունեան, Սմբատ Գաբրիէլեան եւ Յակոբ Նազարեան։ Տր. Կրահամ չատ

չէր կեցած Անթէպ, եւ այնուհետեւ Տր. Ֆ. Շէփըրտ եղած է Հիւանդանոցի շարունակական վարիչը: Տր. Շէփըրտ ինքը առաջնակարգ վիրաբուժական գործողութիւններ կատարող ճարտար բժիշկ մ'ըլլալէ զատ, իր Տիկինն ալ վկայեալ բժիշկ էր, որ մասնաւորապէս կանանց հիւանդութիւններով կը զբաղէր, ինչ որ անհրաժեշտութիւն մըն էր հոծ մեծամասնութեամբ մահմետական քնակչութիւն ունեցող երկրի մը համար: 1884–ին Հիւանդանոցին մէջ կ'աշխատին Տօքթ. Շէփըրտ, իր Տիկինը՝ Ֆէնի Շէփըրտ եւ Տր. Նիյլ, եւ իրրեւ հիւանդապահուհի ու Հիւանդանոցի վերակացու՝ Միս Սթիւըրդ Ուօքըր Ակնօթ. վերջինս Սկովտիոյ էտինպուրկ քաղաքէն բարձր աղնուական ընտանիքի մը զաւակն էր, եւ 1883–ի աշնան եկած էր Անթէպ: Դժբախտաբար 1884 Նոյեմբեր 16–ին Տր. Նիյլ եւ Դեկտեմբեր 2–ին Միս Ակնօթ մեռան տիֆթէբիայէ: Միս Ակնօթ մէկ տարիէ քիչ մ'աւելի աշխատած ըլլալուն հակառակ, անսահման համակրութիւն չահած էր ամենապզի ժողովուրդէն: Իր մահէն յետոյ՝ Ուրֆացի Հայ–Աւետ. հիւանդապահուհի մը առժամապար հրաւիրուած է ներքին հիւանդներուն հակելու: Տր: Սմբատ Գաբրիէլեան այդ տարի Փարիզ գացած էր իր բժշկական հմտութիւնը կատարելագործելու: 1885 Նոյեմբեր 23–էն սկսեալ Տր. Հարիս կրահամ վերատին մխացած է Գոլէճի Բժշկական ճիւղի ուսուցչական մարմնին: Իսկ 1886 Յունուար 14–ին Միս Հարիէթ Բիտըլ* Անթէպ հասած է՝ իրր հէտ ունենալ եւ սիրելիներէնտրնիթ ավ հասպիթըլ վաղամեռիկ Միս Ակնօթի պարապ թողած պաշտօնը առանձնելու համար: 1885–1886 տարեշրջանին՝ Տր. Իլայըս Բիկզ Բժշկական Դպրոցի աշակերտներուն լատիներէն, իսկ Գոլէճի Սինեըը կարդին յունարէն լեզուները դասախօսած է: 1887–1888 տարեշրջանին՝ Բժշկական ճիւղին մէջ Սօֆօմօր էին Աբրահամ Աթթարեան, Էլիշա Հէքիմեան եւ Համբարձում Վ. Սալխպեան, իսկ Ֆրէշմէն էին՝ Աւետիս Նազդալեան եւ Եազուպ Մաթթոսեան: 1887–ին Հիւանդանոցի հիմնադրամին համար բացուած հանգանակութեան մասնակցողներուն մէջ կան բազմաթիւ մահմետական եբեւելիներն ու պաշտօնատարները ալ Անթէպի. (ցանկը տես՝ թրք. «Աւետաբեր», 1888, փետր. 15–ի թիւին մէջ):

* * *

Շարունակենք նորէն բուն Գոլէճի պատմութիւնը: Ըսինք թէ անդարմանելի կորուստ մըն էր Տր. Թրօպրիճի մահը: Այ-

*) Որ յետոյ Տօքթ. Ա. Ա. Ալթունեանի առաջին աղկինը եղած է:

ուամենայնիւ, Գոլէճը, իր նախապատրաստականին հետ եօթը կարգերով, տարուէ տարի կը զարգանար՝ դիմաւորելէ իր Հայ-Աւետ. փրոֆեսորներուն եւ ուսուցիչներուն գոհաբերող ոգւոյն եւ անձնուէր ու հաւատարիմ ծառայութեան չնորհիւ. եւ քիչ թուով ոչ-Հայ (Ասորի, Յոյն, Հրեայ, Քիւրտ) աշակերտներ ալ կը հրապուրէր, հակառակ որ համիտական բէժիմի սեղմումներն ալ տարուէ տարի կը սաստկանային: Գրողս Գոլէճ մտած է 1888–1889 տարեշրջանին սկիզբը, եւ այդ տարի կանոնաւոր ուսանողաց թիւը 84 էր, որմէ իրր 40-ը դրսեցի դիշերօթիկներ էին:

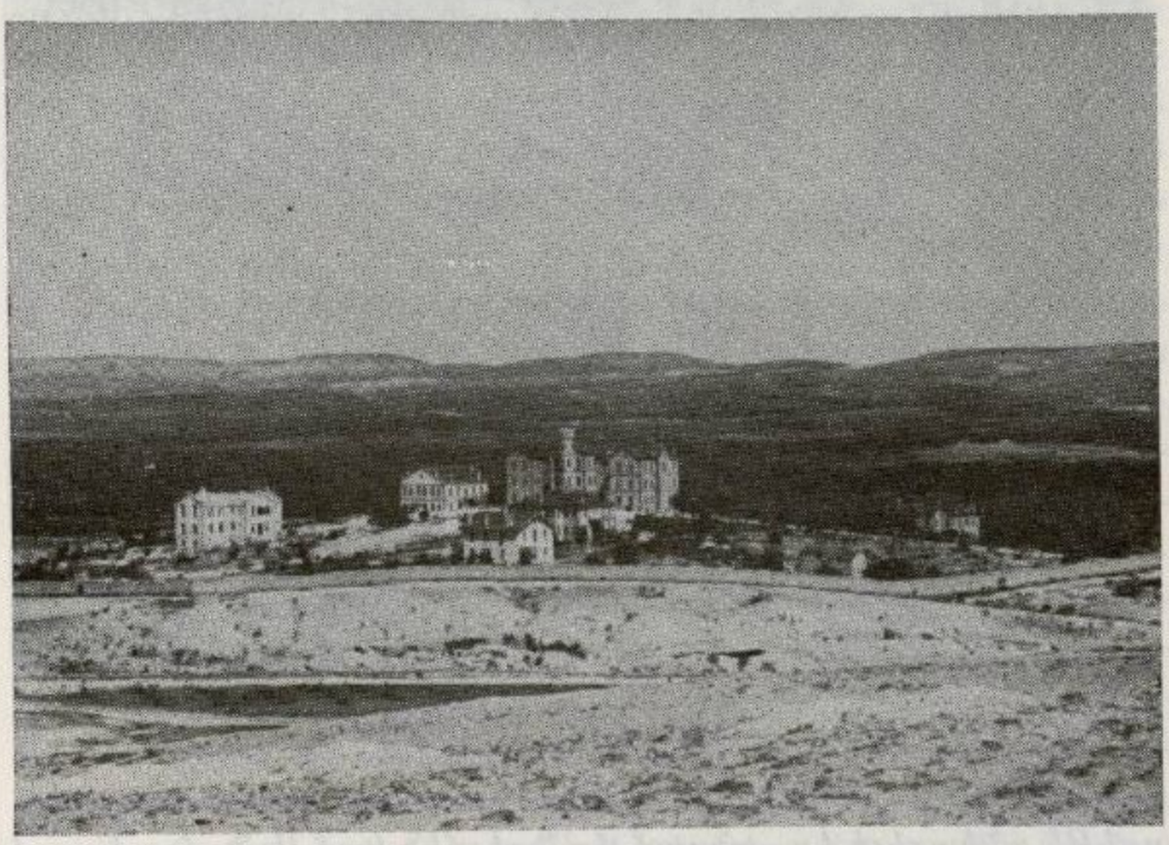

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԱՐԱՆ Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻ

Ամբողջ տպագրութիւնն այսուհետեւ Կ. Պոլիս մայրաքաղաքին սահմանափակուած էր, եւ հետզհետէ աւելի խստութեանց կ'ենթարկուէր: Գոլէճը փոքր մամուլի մեքենայ մը ունէր, որով միմիայն իր ներքին գործածութեան համար մանր ու անմեղ բաներ կը տպէր. սակայն օր մը (կարծեմ 1890-ին) կառավարական պաշտօնեաներ եկան եւ տպագրական մեքենային մելան տուող սկաւառակը քակելով առին տարին:

1890–1891 դպրոցական տարեշրջանին հնոտախառը երկու անդամ այցելեց Անթէպը. անգամ մը աշնան եւ ապա յաջորդ ամառը: Թէեւ Գոլէճ իր առանձին մաքուր ջուրն ունենալով՝

վարակումէ զերծ մնաց, սակայն Հալէպի վիլայէթէն դուրս տեղերէն ու մինչեւ իսկ Մարաշի եւ Ուրֆայի պէս մեւնոյն վիլայէթի մէջ գտնուող քաղաքներէն եկած ուսանողներ Ֆարաթիճայի խստութեանց պատճառաւ ստիպուեցան ամառուան վագանձը Գոլէճի չէնքին մէջ անցունել: Իսկ Մեքասոխոյ, Տիգրանակերտի եւ Կարինի պէս հեռաւոր տեղերէ եկած ուսանողք, քանի որ վիլայէթէ-վիլայէթ ճամբորդելու համար ալ անցագիրը կը պահանջուէր, զոր ամէն տարի նորոգել տալ

Կ. Թ. Գոլէճի հրդեհէն վերջ, մէկ տարուան ընթացքին Գոլէճը վերաշինող վարպետներ

պրեթէ անկարելի էր, անդամ մը Ֆրէյմէն կամ Սօֆօմօր կարգի համար Գոլէճ գալէն եառքը, հոս կը մնային ամառներն ալ, մինչեւ որ կարենային վկայական ի ձեռին վերադառնալ իրենց ծնողաց քով:

Հնառախառ երկու այցելութեանց մէջտեղ՝ վրայ եկաւ Գոլէճի մեծ հրդեհը, որ պատահեցաւ 1890 Դեկտեմբեր 26–27-ի գիշերը, եւ բուն չէնքին երկու երրորդէն աւելին փճացուց՝ մօտաւորապէս 3,000 Օսմ. հնչուն ոսկիի վնաս մը պատճառելով. բայց չկրցաւ կասեցնել Գոլէճի գործունէութիւնը, որովհետեւ չէնքի արեւմտեան յարկաբաժնին, գլխաւորապէս Փրոֆեսոր Ց. Գ. Գրիգորեանի հերոսական ջանքերովը, ազատուած ըլլալուն չնորհիւ, եւ գիշերօթիկներու մեծագոյն մասը (որոնց մէջ ես ալ կայի), Մարաինթէփէսիի չէնքին մէջ պատըսպարել կարելի ըլլալով, Գոլէճ իր կանոնաւոր դասաւան-

դուքիւնները չարունակեց առանց ուշէ կարեւոր ընդհատումեան: Իսկ մխիթարներու արտակարգ ջանքերով եւ Ամերիկացի բարեկամներու առատաձեռնութեան շնորհիւ, չուտով եռայարկ մեծ չէնքը կառուցուեցաւ ուելի ընդարձակ յատակագծի վրայ եւ ուելի կանոնաւոր ու հոյակապ ոճով:

1890–1892 երկու տարիշրջաններուն Մր. Պլէյքլի եղած է անգլիերէնի ուսուցիչ: 1892–էն սկսեալ Վեր. Մ. Կ. Փափազեան բազում տարիներ իբր անգլիերէնի (մասամբ եւ հայերէնի) ձեռնհաս ուսուցիչ ծառայեց Գոլէճին: Այդ տարուայ աշնան Ամերիկայէն վերադարձած եւ Անթէպի Հայկ Եկեղեցիի քարոզիչ հռչիւ կարգուած այս երիտասարդ ուսումնականը նաեւ Կ. Թ. Գոլէճի մէջ դասեր տառնձնելուն փոխարէն, Փրոֆ. Յովհաննէս Գրիգորեան ալ կրցաւ 1893–1894 եւ 1894–1895 դպրոցական տարիշրջաններուն մէյմէկ կիսամեան Մարաչի Ատուածաբանական ձեմարանին յատկացնել իրր օգնութեան հասնող ուսուցիչ (էմերիթէնսի թիչըր):

1895–ի ահեղ կոտորածն ալ չկրցաւ Գոլէճի գործունէութեան մէջ դադալի ընդհատումի մը յառաջ բերել: Դասերը հազիւ թէ 8 կամ 10 օր դադրեցուեցան: Տր. Ֆուլըրի, Տոքթ. Ֆ. Շէփըրտի եւ Մր. Սանտըրսի ձեռք առած դիւանագիտական եւ ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն շնորհիւ, Նոյեմբեր 16 եւ 17 կոտորածի օրերուն՝ Գոլէճի, Հիւանդանոցի եւ Աղջկանց Սեմինարիի չէնքերն անվնաս մնացին, եւ վերջին երկու շրջապատներու հետ Հալլաճեան Որբանոցի ապահով մնալը օգնեց նաեւ Հէյիկի եւ Ժամ մահալլէսիի Հայոց յաջող ինքնապաշտպանութեան: Ասկէ զատ, Կ. Թ. Գոլէճի պարիսպի շրջապատին մէջ ապաստանող 100 կամ 120 քարակուժներ եւ այլ Հայեր հոն փրկուեցան: Սակայն պէտք եղաւ, թէ՛ կեանքի թէ՛ քաղաքական ապահովութեան սիրոյն, ոչ միայն Գոլէճի ամբողջ ուսուցչական կազմը, այլեւ քաղաքացի ուսանողները իրրեւ դիշերօթիկ պահել մինչեւ այդ տարիշրջանին վերջը, որ հատատուութեանս պիտակին վրայ տարապայման բեռ մը ուելցուց: Ուսուցիչներ եւ ուսանողներ ձերբակալելու եկող կառավարական պաշտօնեաներ Քափիթիւլասիոններու օրէնքին շնորհիւ մերժուեցան միսիոնարներու կողմէ, եւ ապա դիւանագիտական միջոցներով կարելի եղաւ թէ՛ ուսուցչական կազմը եւ թէ՛ ուսանողներուն ամբողջութիւնը քաղաքական հետապրնդումներէ եւ բանտարկութենէ զերծ պահել: Միայն թէ պէպքէն չարաթներ յետոյ՝ բուն դիշերօթիկներէն երկու խումբեր, անխոհեմ եւ ձախող հաշիւներով, տարբեր օրեր, դիշերանց հեռացան Գոլէճէն: Առաջինը, որու մէջ կը գտնուէին

հայերէնի ուսուցիչ Ղազար Տիրատուրեան, խոհարար Փանոս Գայըգճեան (Անտիոքցի) եւ ուսանողներէն Յարութիւն Կիւլիւզեան, Աբրահամ Փանոսեան (կամ Քըտըրեան), Մովսէս Յովսէփեան եւ չրջանաւարտ Սեդրակ Վարժապետեան, յարձակում կրելով Քիլիսի մօտ, առաջին չորսերը սպանուեցան, իսկ վերջին երկուքը ողջ պրծան, որոնցմէ մէկը Նիւ Եորքի մէջ ծանօթ բժիշկ է հիմա եւ երկրորդը Պոսթոն կ'ապրի: Երկրորդ խումբը, որ անչափահաս հինգ ուսանողներէ կը բաղկանար, թէեւ կեավուր-կէօլիւ լճին մօտ (Էլօղլու) չրջապատուած է Թուրքերէն, սակայն տղաքներէն մէկուն հօրը բարեկամ եղող բարեսիրտ Քիւրտ մը այդ միջոցին հանդիպելով ազատած է զանոնք վերահաս մահէ: Ակէ պատ, Գոլէճի չրջանաւարտներէն կարեւոր թիւով կորուստներ եղան Քիլիսի, Մարաչի, Մալաթիոյ եւ այլ քաղաքաց կոտորածներու առեն: Վերջապէս, յաջորդ տարիներուն՝ պատեհութիւնը իյնալուն ուսուցիչներէն եւ չրջանաւարտներէն արտասահման փութացողներ ալ պակաս չեղան:

ԲՐՕՖ. ՅՐԹ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

Միւս կողմէն, Յարութիւն Վ. Մուրատեան, բնիկ Մարաչցի եւ մեր Գոլէճի 1892-ի չրջանաւարտներէն, Ամերիկայի Օպերլին Համալսարանին մէջ իր երաժշտական մասնագիտութիւնը կատարելագործած, 1895-ին վերադարձաւ Անթէպ՝ Գոլէճի մէջ երաժշտութիւն ուսուցանելու. բայց նաեւ անպլիերէն, պատմութիւն եւ ուսողութիւն դասաւանդած է երկար տարիներ:

Հարկ 1898-ին կարելի եղաւ Պրն. Ղազար Տիրատուրեանի տեղը հայերէնի կանոնաւոր ուսուցիչ մը գտնել՝ յանձին Սեբաստացի Նշան Պալեօղեանի, Գոլէճի 1892-ի յաջողակ չրջանաւարտներէն, որ մի քանի տարի աշխատելէ վերջը հաւատարմաբար եւ արդիւնաւորապէս չարունակեց իր պաշտօնը: Դարձեալ նոյն 1898 տարուան միջոցին էր որ Ամերիկացի երիտասարդ մըն ալ, Գերմանիոյ մէջ իր համալսարանական ատոհճանն ստացած, Տր. Ճօն Ի. Մէրիլ, իբրեւ նախագահի օգնական եւ իբրեւ դասապետ (տիյն) աւելցաւ Գոլէճի կրթական ուժերուն վրայ:

1899-1900 դպրոցական տարեչրջանին՝ Գոլէճի 1896-ի չրջանաւարտներէն Մուշեղ Հատիսեան օգնական ուսուցիչ կարգ-

ուեցաւ։ Այս տարի թագմամեայ ուսուցիչ Ստեփան Խօճա Եա-
պուպեան իր ընտանիքով Ամերիկա մեկնեցաւ եւ Մովսէս Գա-
պանճեանի յանձնուեցան օսմանեըէն դասերը։

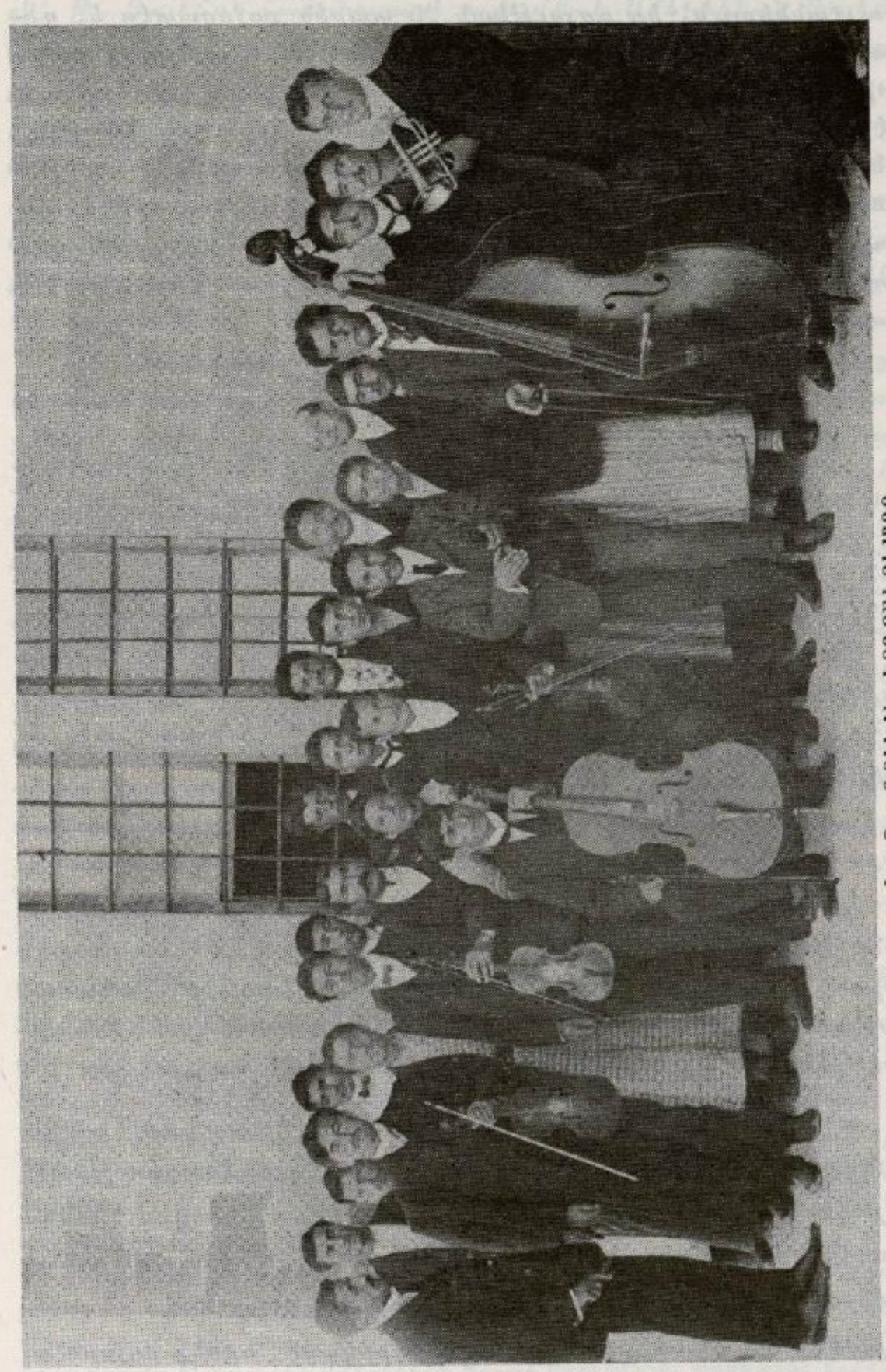

Կ. Պոլիէն երգչախումբը

1902–ին ստեղուեցաւ Գալէճի 25–ամեայ արծաթեայ յոբել-
եանը, եւ այդ առթիւ կարեւոր հիւրեր ալ եկան Թուրքիոյ մէջ

դանուող տարբեր Միշըններէն եւ տարբեր Հայ–Աւետ. Միութիւններէն ու Գոլէճներէն՝ մեզ չնորհաւորելու: Նոյն առթիւ էր որ Կ. Թ. Գոլէճը, ըստ իր հիմնական Սահմանադրութեան պայմաններուն՝ իր գոյութեան 25 տարին յաջողապէս եւ դոհացուցիչ կերպով լրացուցած, արժանացաւ վայելել մանուր արտօնութիւն մը. այսինքն երբ քիչ յետոյ Ամերիկայի մէջ մեր Գոլէճի նուիրատար Մարմինէն (Պօրտ ավ Թրոթիդ) անդամ մը վախճանեցաւ, անոր փոխարէն տեղական վարչական ժողովին (Պորտ ավ Մէնէյճըրզ) վրայ աւելցաւ հինգերորդ Հայ անդամ մը, ցկեանս (լայֆ–մէմպըր). այս էր բժշկապետ Տոքթ. Աստուր Ալթունեան (Հալէպցի), որ մինչ Գոլէճի համակիր բարերարն էր եղած:

* * *

Հոս հարկ է բացատրութիւն մը տալ Կ. Թ. Գոլէճին վարչաձեւին վրայով: Կ. Պոլսոյ Րոպէրթ Գոլէճը (1863–ին) եւ Պէյրութ Սիրերն Փրոթէսթանթ Գոլէճը (1867–ին) հիմնուած էին մեր Գոլէճէն առաջ, որով մերը կարգաւ երրորդ է: Մերինէն յետոյ կազմուած են Խարբերդի Եփրատ Գոլէճը (1878) եւ Մարզուանի Անաթոլիա Գոլէճը (1887–ին): Կ. Թ. Գոլէճը սկիզբէն ի վեր ունեցած է կարգ մը մասնայատկութիւններ որ դինք խստիւ կը տարբերեն Թուրքիոյ մէջ հիմնուած այս եւ ուրիչ Ամերիկեան Գոլէճներէն:

ա) Ան հիմնուած է տեղացիներու (յատկապէս Հայ Բողքականներու) նախաձեռնութեամբ, ինչպէս արդէն տեսանք:

բ) Անիկա անհատական հիմնարկութիւն մըն ալ չէր Տարսոնի Սէյնթ Փոլ եւ Գոնիայի Ափօսթոլիք գոլէճներուն պէս (որոնք երկուքն ալ Վեր. Յարութիւն ձէնանեանի անձնական նախաձեռնութեամբ հիմնուած են), այլ հաւաքական հիմնարկութիւն մըն է, Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան ստացուածք:

գ) Անիկա նաեւ տեղացիներու եւ Ամերիկացւոց միջեւ զործակցական հաստատութիւն մըն է, ինչպէս հիմնադրութեան՝ նոյնպէս վարչութեան կողմէ: Կ. Թ. Գոլէճը ունենալով Հիմնական Սահմանադրութիւն մը, անոր համաձայն՝ կառավարուած է միշտ 8 անձէ բաղկացեալ տեղական վարչութիւնով, անդամները կէս առ կէս բնիկ (Հայ) եւ Ամերիկացի, որոնք բոլորն ալ տարուէ տարի կ'ընտրուէին Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան քուէով եւ անոր հաշուետու էին: Ամերիկայի մէջ կար արդարև հնգամա-

տար Մարմին մըն ալ*, որու պաշտօնը սակայն դրամական վերին հսկողութիւնը (հակակշիռը) կատարելէն զատ, ընտրուած նախագահը եւ փրոֆեսորները վաւերացնել ու հաստատել էր: «Կ. Թ. Գոլէճը՝ հաւանաբար՝ այն միակ Ամերիկեան Գոլէճն էր», կ'ըսէ Գր. Հ. Գալուստեան, «ուր բնիկներ Գոլէճի վարչութեան վերին հսկողութեան մէջ որոշ դերք եւ մասնակցութիւն ունէին: Գոլէճը ունէր Ամերիկայի մէջ ինքնամակալաց Մարմին մը, որ առաւելապէս կը զբաղէր դրամական եւ այլեւայլ հիմնական ուղղութեան խնդիրներով, իսկ վարչական Մարմինը՝ ընդհանուր վարչական խնդիրներով: Ներքին վարչութիւնը նախագահին եւ ուսուցչական Մարմնին (ֆէքըլթի) կը պատկանէր»: («Մարաշ Պատմագիրք», էջ 510):

ը) Հաստատութեան գլուխը մէկ կամ երկու Ամերիկացի կենալով հանդերձ, փրոֆեսորները գրեթէ բոլորովին տեղացիներէ (գլխաւորապէս Հայ Բողոքականներէ) կը բաղկանային, եւ Գոլէճին Անթէպ չարունակած ամբողջ շրջանին՝ տեղական լեզուները (թրքերէն եւ հայերէն) գործածուած են իբրեւ դասատուդութեան միջոց, դասագիրքերը անգլիերէն եղած պարագային իսկ: Կ. Թ. Գոլէճը՝ Թուրքիոյ մէջ Ամերիկեան նմանօրինակ ուրիշ գոլէճներուն պէս՝ կը ջանար բնականաբար որ իր տեղացի ուսուցիչներէն գրեթէ բոլորն ալ իր իսկ շրջանաւարտներէն ըլլային, պայմանաւ որ անոնք որ փրոֆեսոր պիտի ըլլային, նաև ծանօթ համալսարաններու մէջ լրենց ուսումը կատարելագործելով վերադարձած՝ պաշտօնավարէին. եւ հաստատութիւնս կանուխ տարիներէն սկսեալ մինչեւ վերջը հետեւած է այս սկզբունքին:

և) Ամենէն աժան գնով, բայց եւ այնպէս ամենէն ապրուարդիւն տեսակէ դաստիարակութիւն մը տալ մտադրուած է և մտադրութիւնն ալ գործնականապէս իրականացած: Կ. Թ. Գոլէճի վերջին նախագահը՝ Տր. Ճօն Ի. Մէրիլ 1928–ին Գրիդոր Հ. Գալուստեանի ուղղած պատասխան նամակի մէջ հետեւեալ վկայութիւնը կուտայ անոր բնիկ (իմա՝ Հայ) Ուսուցչական Կազմի համար. «Գոլէճը բախտաւոր եղաւ նաև իր մնայուն Ուսուցչական Կազմի անդամներով: Անոնք իսկա-

---

*) Ամերիկայի Ինամակալներու Մարմինը 1874–ին կազմուած է Մէսաչուսէթս նահանգի օրինաց համաձայն՝ «Թրըսթիզ ավ Տոնէյշընզ փօր Էճիուքէյշըն ին Թըրքի» անունով: Անդամութիւնը ցկեանս էր: Մեռնող անդամին տեղը նոր մը կ'ընտրուէր Ամերիկեան Պորտ Բրուտէնշըլ Քրմիթիին կողմէն. ընտրութիւնը Մէսաչուսէթս նահանգի կառավարութենէն վաւերացուելէ յետոյ՝ միշտ մեր Կիլիկիոյ Աւետ. Միութեան ալ կը տեղեկագրուէր:

քով ընտրուած էին եւ արդարացուցին իրենց վրայ դրուած վստահութիւնը: Գրեթէ բոլորը տեղացիներ էին, որոնցմէ ոմանք՝ Վեր. Յովհաննէս Գ. Գրիգորեան, Վեր. Մանասէ Կ. Փափազեան, Տր. Կ. Գ. Տաղլեան, Վեր. Ե. Քասունի (որ 1915–ի աշնան իր պաշտօնին սկսելու վրայ էր), եւ քանի մը ուրիշներ, դեռ կ'ապրին: Գոլէճի յաջողութեան եւ անոր գործը լիակատար ըլլալու մասին անոնց բաժինը անգնահատելի է: Անոնք տեսիլքի ու նոյն ատեն գործի մարդիկ էին՝ իրենց ժողովուրդին մէջ»: («Մարաշ» Պատմագիրք, էջ 503):

Ուրեմն, սահմանադրութեան կոմիտէն Անթէպի Գոլէճին Թուրքիոյ մէջ եղած միւս Ամերիկեան Գոլէճներէն հիմնական տարբերութիւնը հոս էր որ անիկա սկիզբէն իսկ գործակցական ձեռնարկ մըն էր, որուն մէջ տեղացի Աւետարանականք հաւասար իրաւունքով բաժնեկից էին Ամերիկեան Պորտի հետ: Անթէպի Հայ Բողոքականութիւնը Գոլէճն իր մէջ ունենալու արտօնութիւնը չահեցաւ 1600 հնչուն օսմ. ոսկի նուիրելով Գոլէճի կրթական դրամագլուխին: Անոր չէնքին եւ հիմնարկութեան համար՝ բազմազգի օտար բարերարներէ զատ, տեղացի տարբեր կրօնքէ եւ ազգութենէ մարդիկ ալ ձրիաբար գետին տրամադրեցին, ատաղձ, քար եւ այլ պիտոյք ընձեռեցին: Կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցեաց Մխիթարեան Միութիւնն իրը այս Գոլէճի բուն ձեռնարկողը եւ բարոյական հիմնադիրը իրաւասութիւն ունէր անոր վարչական ժողովին տեղացի թէ Ամերիկացի անդամներն ինք ընտրելու պարբերաբար եւ անկէ հաշիւ եւ տեղեկագիր պահանջելու:

Տր. Ռ. Ի. Սիրոնկ 1910–ին «Ամերիկեան Պորտի Պատմութիւն» հատորին մէջ այս մասին հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «1870–1880 տասնամեակին Կիլիկիոյ Աւետարանական Եկեղեցիներուն դաստիարակութեան մարզին մէջ ըրած նուաճումները յատկապէս նշանակելի եղած են, եւ աւելորդ չենք սեպեր ընդգծել սա իրողութիւնը թէ սոյն շրջանակին մէջ բարձր դաստիարակութեան հաստատութեանց պայտութիւնը սոսկ միսիոնարական ձեռնարկ ըլլալէ աւելի տեղական ուժերու եւ միսիոնարաց միջեւ գործակցական աշխատանքի արդիւնքն էր, որով տեղացի Հայերն իրաւունք ունէին այդ բարձր հաստատութիւններն իրենցը համարելու»: Որովհետեւ Կիլիկիոյ Աւետարանական Միութիւնն Անթէպի Գոլէճին համար ունեցած միեւնոյն իրաւասութիւնը տուացաւ Մարաշի գոյգ կրթական բարձր հաստատութեանց, Ատուածաբանական ձեմարանին եւ Աղջկանց Գոլէճի, վարչութեանց համար:

Գոլէճը իր առաջին 25–ամեայ չրջանին մէջ, յաջողութեանց հետ, ունեցած է նաեւ կարգ մը դժուարութիւններ, ոչ միայն նիւթական այլեւ բարոյական: Նախ քննադատուեցաւ թէ կըրթական նպատակի մեծագոյն մասը կը յատկացուի Անթէպցի ուսանողներուն, մինչդեռ յետ քննութեան տեսնուեցաւ թէ հիմնաւոր չէր այս ամբաստանութիւնը: Ցետոյ խնդիր եղաւ թէ Գոլէճ իր նպատակին կը ծառայէ՞, քանի որ կարծողներ կային թէ ան Մարաչի Աւտուածաբանական ձեմարանին բաւականաչափ ուսանող հասցնել չկարենալով՝ իր դէրին մէջ կը թերանայ: Եւ որովհետեւ Գոլէճը կիլիկիոյ Աւետ. Եկեղեցւոյ Միութեան հետ Ամերիկեան Միսիոնի հակակշիռին տակ ալ կը գտնուէր, խնդիրը մինչեւ Պոսթոն՝ Ամերիկեան Պորտի Կեդրոնն արձագանգեց՝ այդ միջոցին (1891–1892 թուականին) Մարաչի միսիոնար Մր. Քրիսթիի չափազանց նախանձայուզութեամբը: Արդարեւ Գոլէճի փաֆիւլթէն եւ վարչական ծորհուրդը երեւութապէս պատահոդ այդ թերացման համար արդարացուցիչ պատճառներ ցուցուցին, բայց եղած բանավէճը Գոլէճին թէ՛ անտեսապէս եւ թէ՛ վարկին կողմանէ ոչ դոյզն վնասեց: Այսուհանդերձ գործին յառաջադիմութիւնը չկասեցաւ:

* * *

Գոլէճի արծաթեայ յոբելեանին տարին իսկ (1902) հրաժարեցաւ երախտաւոր ուսուցիչ Ց. Գ. Գրիգորեան, որ Կ. Պոլիս գնաց՝ Պայպըլիատւսի թեմէն քարոզելու եւ «Աւետաբեր»–ի օգնական խմբագիր ըլլալու: Այդ տարին Մարտիրոս Անանիկեան, բնիկ Սեբաստացի, մեր Գոլէճի (1896–ի) փայլուն շրջանաւարտներէն եւ Ամերիկայի ու Գերմանիոյ մէջ իր ուսումը կատարելագործած, լեզուագէտ ու պատմագէտ, հրաւիրուեցաւ մեր Գոլէճի ուսուցչութեան, բայց անկարելի եղաւ իր Թուրքիա մտնելը:

1905–ին Տր. Ֆուլըը, չափազանց ծերացած, հրաժարեցաւ Գոլէճի նախագահութենէն եւ իր տիկնոջ հետ Ամերիկա մեկնեցաւ: Տր. Մէրիլ անոր տեղ նախագահ ընտրուեցաւ, եւ մինչեւ 1936 տարւոյ սկիզբը, Գոլէճի թէ՛ Անթէպ գտնուած եւ թէ՛ Հալէպ փոխադրուած չրջանին, աւելի քան 30 տարիներ չարունակեց նախագահութեան պաշտօնին մէջ: Մինչդեռ 1905 թուականին ձէսսէ Մաթոսեան, բնիկ Անթէպցի եւ 1902–ին Գոլէճիս չրջանաւարտ, Ամերիկայի մէջ մասնագիտական ուսում ալ առած, վերադարձաւ՝ Գոլէճի մէջ Հոգեբանութեան եւ Մանկավարժութեան դասերը ստանձնելու: Նաեւ Տարրական Աւե-

տըրական դասընթացք մը բացուեցաւ Գոլէճի մէջ եւ Մխիթան Պէզճեան հրաւիրուեցաւ իբրեւ օգնական ուսուցիչ (1905–7)։

1906–ին Մր. Զարլզ Բիկը 22 եւ Պր. Ճարուքիւն Մուրատեան 11 տարուոյ հատատարիմ աշխատանքէ յետոյ՝ հրաժարեցան եւ Ամերիկա մեկնեցան իրենց ընտանիքներով։ Միեւնոյն տարին՝ Կ. Թ. Գոլէճը, Անթէպ քաղաքը եւ համայն Կիլիկիոյ Աւետ. Միութիւնը ծանեցին ծերունազարդ եւ բազմերախտ Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեանի կրթական գործունէութեան յիսնամեայ յոբելեանը։ Այնուհետեւ յաջորդական տարիներու մէջ ուսուցչական կազմին վրայ նորանոր թարմ ուժեր աւելցան։ 1907–էն սկսեալ Կարապետ Տաղլեան (Անթէպցի), մեր Գոլէճի շրջանաւարտներէն, Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեանի օգնական կարգուեցաւ. Լութֆի Լեւոնեան, նոյնպէս Անթէպցի եւ մեր Գոլէճի շրջանաւարտներէն, օսմաներէնի ուսուցիչ կարգուեցաւ, եւ արաբերէնի դասն ալ աւելցաւ ծրագրին վրայ։ 1908 Յուլիս 23–ին Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն յետոյ՝ արտասահմանի դռները բացուեցան եւ Նէճիպ Ճէպէճեան ու Լութֆի Պապիկեան երիտասարդ Անթէպցիները, որ մեր Գոլէճն աւարտելէ վերջ երկու կամ աւելի տարիներ Ամերիկայի մէջ մասնագիտութիւններ սորված էին, վերադարձան եւ Գոլէճի մէջ ճարտարապետական եւ ուսուցչական դասեր ըստանձնեցին։ Յիշեալ հինգ երիտասարդները հետզհետէ փրոֆեսորութեան դիրքին ալ բարձրացան։ Յիշենք նաեւ Անթէպցի տաղանդաւոր երիտասարդ Եպուպ Տէր–Գրիգորեանը, 1897–ի շրջանաւարտներէն, որ յաջողապէս Գոլէճիս դրատարանապետի պաշտօնը վարեց մինչեւ իր դառնաղէտ արկածական մահը՝ 1912–ին։

1909 տարուոյ Վարդանանց տօնի խնդիրին առթիւ եղած անկարգութիւնները, զուգէ եւ տրուած չափազանց սաստիկ պատիժները, մանրամասնօրէն չպիտի նկարագրենք, քանզի ոչ մէկ կողմին վրայ պատիւ բերող դէպք մըն էր ան։ Յաջորդող Ապրիլին պատահող Աստանայի աղէտը չատ սուղի նստած է մեր Գոլէճին վրայ։ Տարիներու քրտնաջան աշխատութեամբ Կիլիկիոյ Աւետարանական բեմերուն համար Գոլէճի եւ Աստուածաբանական Ճեմարանի գործակցաբար պատրաստած այնչափ բազմաթիւ եւ թանկագին երիտասարդ ու տարիքոտ հովիւներէն պատ, Փրոֆ. Սարգիս Լեւոնեանի պէս աննման ուսուցչապետի մը օգտակար ու բազմարդիւն գործունէութենէն ալ զրկուեցանք. ինչ որ կրնանք ըսել թէ անդարմանելի կորուստ մը եղած է մեր համայն ժողովուրդին։

Բայց եւ այնպէս, Գոլէճ անվհատ չարունակեց իր գործը, նորանոր ուսումներ եւ ուսուցիչներ աւելցնելով իր ծրագրին եւ կազմին վրայ եւ նորանոր չէնքեր՝ իբր ննջարան ու ճաշարան պիչերօֆիկներուն, իբրեւ մատենադարան, երաժշտանոց, եւ այլն: 1913 Փետրուար 9–ին վախճանեցաւ Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան, իր դասերը բոլորովին սառանձնելու պատրաստ էր Փրոֆեսոր Կ. Տաղլեան, որ ուրիշ համալսարաններու մէջ ալ իր մասնագիտութիւնը կատարելագործած, տարիներէ ի վեր Փրոֆեսոր Ա. Պէզճեանին ձեռնհաս օգնականն էր բնագիտական եւ բնալուծական դասերուն մէջ:

Մուրատեանի մեկնելէն յետոյ, Մարաշի եւ մեր Գոլէճի չրջանաւարտ Նեւոռն Յարութիւնեան կատարած է հաստատութեանս երկեցողութեան ու երաժշտական գործերը մի քանի տարի, եւ ապա Ամերիկա մեկնեցաւ: Անոր տեղ հրաւիրուեցաւ դարձեալ Մարաշցի Յակոբ Իւվէդեան, որ թէեւ գոլէճական բարձր ուսում չէր առած, սակայն երաժշտական հանճար մըն էր՝ մեծաւ մասամբ ինքնօգնութեամբ զարգացած: Ան իսկոյն մեծ զարկ տուաւ ձայնական երաժշտութեան հետ գործիական երաժշտութեան ալ, եւ Գոլէճի մէջ ընտիր օրքէսթրա մը կազմակերպեց:

Ամենավերջին չրջանի ուսուցչական կազմին եւ ուսմանց ծրագրին վրայով գաղափար մը կազմելու համար՝ Գոլէճի 1913–1914 տարեշրջանի տեղեկագրէն քաղելով տանք ուսուցչական կազմի ցանկը՝ իւրաքանչիւր ուսուցչի դասաւանդած առարկաներով միասին. (աստղանիշները վրոֆեսորներ են.—

Ուսուցչական կաճառի քարտուղար Զենոբ Ա. Պէզճեան*, տրճանապրող եւ օգնական քարտուղար, Յովհաննէս Պ. Հասըրճեան, դրապահ եւ դրածախ ու կազմատան վարիչ Մանասէ Անթունեան, թանգարանապետ Լուիֆի Ց. Պապիկեան*, քիմիական աշխատանոցի հսկիչ Կարապետ Գ. Տաղլեան*, դիչերօֆիկներու տեսուչ Արշակ Բումեան, մատակարար Գէորգ Հեղինեան, տպագրիչ Սարգիս Լալէեան:

Իսկ դասաւանդութիւնները եղած են հետեւեալ անձերու կողմէն.— Քրիստոնէական ուսմունք՝ Նախապահ Տր. Ճոն Ի. Մէրիլ, Պատ. Յակոբ Նահապետեան եւ Լուիֆի Լեւոնեան*, բնական գիտութիւնք՝ Տաղլեան*, Պապիկեան*, Ճէյմս Մաթոսեան*, Սեդրակ Կ. Մաթոսեան, ուսողութիւն (մաթեմատիկ)՝ Լ. Պապիկեան*, եւ Ս. Կ. Մաթոսեան, ընկերաբանութիւն՝ Զ. Ա. Պէզճեան*, պատմութիւն՝ Զ. Ա. Պէզճեան*, եւ Ս. Կ. Մաթոսեան. տնտեսագիտութիւն՝ Զ Ա. Պէզճեան*, հոգեբանութիւն եւ մանկավարժութիւն՝ Ճ. Մաթոսեան*, փիլիսոփայու-

թիւն՝ նախագահը եւ ճ. Մաթոսեան*, թրքերէն եւ արաբերէն՝ Լուքֆի Լեւոնեան*, Մով. Գազանճեան, Է. Հաչիշ, Ապտուլ Գաադր Քէմալի եւ Իսթիքլալզատէ ճէլալ էֆէնտիներ. անգլիերէն՝ Ր. Գ. Հիլ, Ա. Գայաեան, Ց. Պ. Հասըրճեան եւ Միսիս Հիլ. Ֆրանսերէն՝ Միշէլ Անթաքի եւ Ֆրէտ Ալեքսիս յունարէն նոր կտակարան՝ Միսիս Մէրիլ, երաժշտութիւն (ձայնական եւ գործիական)՝ Յակոբ Իւվէզեան. գեղագրութիւն եւ գծագրութիւն՝ Մով. Գազանճեան եւ Փիլիպպոս Սարգիսեան, մարմնամարզ՝ Ր. Գ. Հիլ, Լ. Ր. Ֆաուլ, Տոքթ. Ֆ. Օ, Սմիթ եւ Կ, Մ, Ուիլքոքս:

Այս տարեշրջանին՝ հայերէնի ուսուցիչ Փրոֆ. Նշան Պալեօղեան տարեկան արձակուրդ առած ըլլալով, գրական եւ ուսումնասիրական գործերովը կը զբաղէր. իսկ հայերէնի դասերը փոխանորդարար Աբշակ Բուամեան կ'ուսանդէր: Ակէ պատ, Փրոֆեսոր Ն. Ց. Ճէպէճեան հրաժարած եւ մեկնած էր Գերմանիա, և անկէ ալ Ամերիկա անցած՝ ճարտարագէտի պաշտօնով:

* * *

Ակնարկ մըն ալ նետենք բժշկական ճիւղին գաղարմանէն ի վեր Հիւանդանոցի գործերուն: Հոս հետզհետէ կը պաշտօնա-

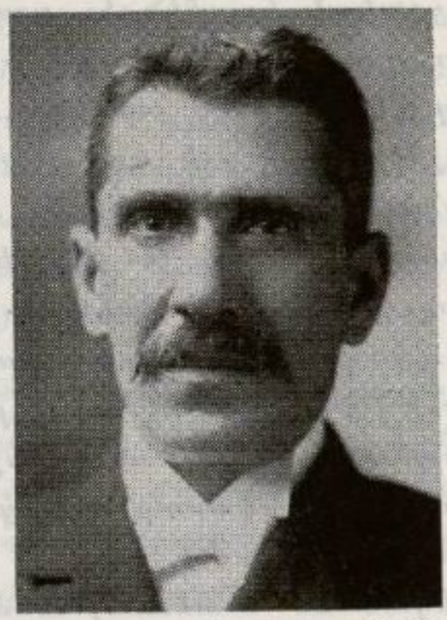

Տոքթ. Հապիպ Նազարեան

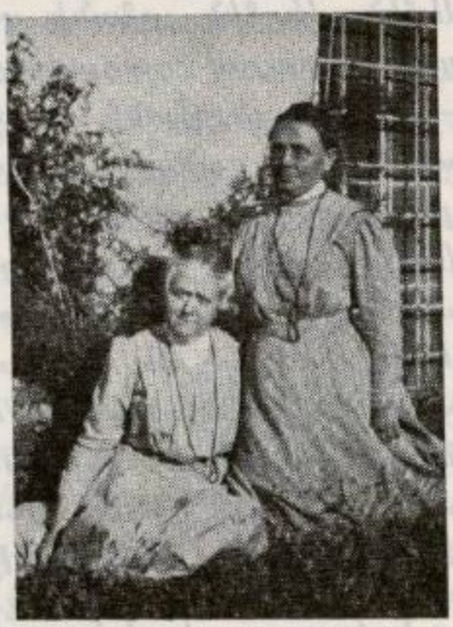

Տոքթ. Համիլթըն եւ Միս Թրօպրիճ

վարեն՝ Տոքթ. Ֆրետ Շէփըրտէն զատ՝ որ հաստատութեանս 1882–էն սկսելով ամենէն բազմամեայ բժիշկը եղած եւ շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է Անթէպի եւ բոլոր Կիլիկիոյ չրջանին, նաեւ Տոքթ. Ա. Ալթունեան, Տոքթ. Ս. Գաբրիէլեան, Տոքթ. Տէյվիս, Տոքթ. Սթիվընզ, Տոքթ. ճէյմզ Մաթսին, Տոքթ. Հապիպ Նազարեան, Տոքթ. Միս Համիլթըն, Տոքթ. Յովսէփ

պէզճեան եւ ուրիշներ : Ասկէ զատ, պէյրութի Ամերիկեան Բժշկական վարժարանէն վկայեալ երիտասարդ Հայ բժիշկներ յաճախ իբրեւ (ինթէրն) իրենց մէկ կամ երկու տարուայ փորձառական շրջանը (սթէյճ) անցուցած են Անթէպի Ամերիկեան Հիւանդանոցին մէջ՝ Տոքթ. Շէփըրտի եւ անոր համուտ գործակիցներուն հսկողութեան տակ. այսպէս ըրած են Տոքթ. Աւետիս Ճէպէճեան, Տոքթ. Լեւոն Մելիտոնեան (Զէյթունցի) եւ ուրիշներ : Հիւանդանոցին գեղագործը Տիար Սարգիսի ծառայութիւններն ալ յոյժ գնահատելի եղած են : Տոքթ. Լօրին Շէփըրտ եաքէն եկաւ իր հօրը ծանր բեռը թեթեւցնելու, եւ անոր ողբալի մահէն յետոյ՝ մինչեւ 1922 կառավարեց Հիւանդանոցը : Միս Տոքթ. Գաբօլին Ֆ. Համլիթըն 1891–էն ի վեր աւելցած է Հիւանդանոցի բժշկական կազմին վրայ : Ան մինակամայն վկայեալ մանկաբարձ բժիշկ էր, եւ իսկոյն ձեռնարկեց մանկաբարձ հիւանդապահուհիներ պատրաստելու կարեւոր գործին : Տոքթ. Համլիթընի գալը ազատեց Միս Շէփըրտը Հիւանդանոցի գործերով ծանրաբեռնուելէ, եւ այնուհետեւ այս ազնիւ ու կարող Տիկինը իր ընտանիքի գործերէն աւելցուցած բոլոր ժամանակը նուիրած է Անթէպի ամէնապզի, եւ առանձնապէս Հայ կիներու պարպացման, ասեղնագործութեան եւ նման ընդարձակ գործեր բանալով օգնած է նաեւ աղքատ ընտանիքներու, այրիներու եւ չափահաս որբուհիներու ինքնապահ վիճակի գալուն եւ իրենց արդար վաստակովը պատուաւորապէս ապրելու : Քիչ յետոյ Միս Լիպի (Էլիզապէթ) Թրօպրիճ, երջանկայիշատակ նախապահի երէց դուստրը եկաւ Անթէպ՝ իբրեւ վկայեալ հիւանդապահուհի, որ Հիւանդանոցի ներքին գործերը վարելու եւ հիւանդապահուհիներ պատրաստելու պաշտօնին մէջ ձեռնհասօրէն օգնած է Տոքթ. Համլիթընին երկար տարիներ : 1898–ին ասոնց վրայ աւելցաւ ուրիշ վկայեալ հիւանդապահուհի մը, Միս Ուօլիս, որ գոնէ մինչեւ 1903 ձրիօրէն նուիրած է իր աշխատութիւնը մեր Հիւանդանոցին :

Անկարելի է Ազարիա Սմիթհ Հիւանդանոցի մատուցած բազմակողմանի ծառայութիւնները գնահատել ըստ արժանւոյն : Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճին հետ կապուած եւ անոր տարեկից այս Ամերիկեան Հիւանդանոցը մինչեւ երէց Տոքթ. Շէփըրտի մահը, 34 տարիներ՝ անոր եւ իր Հայ ու օտար օգնականներու մէջոցաւ մեծ օրհնութիւն եղած եւ անհուն բարիք սփռած է իր բոլորտիքը, խնամելով մօտէն եւ չատ հեռուներէն եկող ամէն ցեղի ու դաւանութենէ հիւանդները, չատ անգամ մատամբ կամ բոլորովին ձրի : Թուրքիոյ ներքին դաւառներուն մէջ ան

եղած է անդրանիկը իր նմաններուն մէջ եւ երկար ժամանակ առանձին էր Կիլիկիոյ Միութեան շրջանակին մէջ՝ մինչեւ որ Հալէպի մէջ կազմուեցաւ Տոքթ. Ալթունեանի հիւանդանոցը, Առանայի մէջ ալ Տոքթ. Հասի Ամերիկեան Հիւանդանոցը, եւ 1900 թուականէն յետոյ Գերմանական միսիոնարութիւնք հատ մը Ուրֆա եւ հատ մըն ալ Մարաշ բացին նոյնօրինակ հիւանդանոցներ: Առանք բոլորն ալ Ազարիա Սմիթհ Հիւանդանոցի օրինակին ուժովը յառաջ եկած եւ անոր սիսպարին համեմատ կազմակերպուած են: Բայց ասոնց ոչ մէկը կրցած է չահիլ Ազարիա Սմիթհ Հիւանդանոցին արժանապէս վաստակած համբաւը: Դրիգոր Հ. Գալուստեան 1934–ին կուտայ հետեւեալ անձնական վկայութիւնը. «Յաւելուածարար հոս ըսենք թէ Գերմանական հիւանդանոցէն առաջ Մարաշի մէջ հիւանդանոց չկար: Հիւանդանոցի դարմանումին պէտք ունեցողներ կ'երթային Այնթապի հիւանդանոցը՝ համբաւաւոր Տոքթ. Շէփըրտի: Կը յիշեմ 45 տարի առաջ երբ անկումի մը հետեւանքով ողնոսկրը վնասուած մէկ քոյրս դարմանումի պէտք ունեցաւ՝ ծնողքս զայն Այնթապի հիւանդանոցը տարին», («Մարաշ» Պատմագիրք, էջ 694): Իսկ 1919–1920 թուականներուն Այնթէպի Ամերիկեան հիւանդանոցի գերատանց բաբեկարգութեան մասին Ցրանասցի դինուորական Մ. Ալատիի ականատես վկայութիւնն արդէն առած ենք ուրիշ տեղ, թարգմանելով իր «Լէ Քաթր Սիէժ տ'Այնթապ» գրքին 23–րդ էջէն:

Վերջին կէտ մըն ալ Հիւանդանոցի հետ Տոքթ. Ֆ. Շէփըրտի յարաբերութեան մասին: Տոքթ. Նորրիս, որ վիրաբուժական գործողութեանց մէջ իր ճարտարութեան կողմանէ անուանի բժիշկ մըն էր, եւ զոր իր բժշկական ճիւղին գլուխն ունենալովը Գոլէճ ինքզինք յոյժ բախտաւոր կը համարէր, քիչ յետոյ ձգեց գնաց՝ ըսելով թէ պատրաստ գրամագլուխը անբաւարար է սոյն մեծածախս գործը յառաջ տանելու: Յաւելին այն է որ Տոքթ. Սիւնի ալ անոր հետեւեցաւ: Բայց յաջորդող բժշկապետը, Տոքթ. Ֆրէտ Շէփըրտ ասոնցմէ տարբեր ոգի մը ցուցուց. ան հաւատքի եւ աղօթքի մարդ էր. զոհողութիւն ընելու խմաստութիւնն ալ ունէր*: Ամառները երեք ա-

---

*) Նա սիպար հետեւող մըն էր Մեծ Բժշկապետ Տէր Յիսուսի: Տոքթ. Շէփըրտ ոչ մէկ դեղագիր գրած եւ ոչ մէկ անգամ գործողութեան դանակը ձեռք առած է առանց լուռ աղօթքի: Հիւանդանոցի խճողուած բլինիքի օթեակն Քրիստոնեայ, Մահմետական եւ Հրեայ յաճախորդներուն մէջտ Աստուածն կը քարոզուէր. եւ յիշատակելի պարագայ մըն է որ Ընդհանուր Պատերազմի սկսած տարիներուն՝ հիւանդանոցի բլինիքներուն աւետարանիչը Տէր եղիչէ Հօր հաւատացեալ որդին Ղեւոնդ եղբայրն էր:

միս փակ կը մնար Ազարիա Սմիթհ Հիւանդանոցը, բայց Տոքթ. Շէփըրտ վագանց ընել չէր դիտեր: Ան մի քանի Հայ օգնականներով չրջիկ հիւանդանոցի առաքելութիւն մ'ընելու կ'ելլէր ամէն տարի դէպի հիւսիսային նահանգներ,— Մալաթիա, Ա-բարկիր, Սերաստիա եւայլն. այցելած տեղերն իր վիրաբուժական, ակնաբուժական եւ ներքին հիւանդութեանց ախտաճանաչութեան կողմանէ ճարտարութեամբը հարիւրաւորներուն ու հազարաւորներուն (Թուրք, Քիւրտ, Հայ ամէն ազգէ) առողջութիւն կը պարգեւէր. եւ տեղին ըլլալով՝ իր չահած մեծագումար դրամը, զոր իրեն պահելու կատարեալ իրաւունք ունէր, կը բերէր Անթէպի հիւանդանոցի դոյացած պարտքին եւ ընթացիկ ծախքերուն կը յատկացնէր: Երկար տարիներ ան դայա ընելէ յետոյ, վերջապէս Պորտի մխիթարութիւնը եւ մեր Աւետարանական Եկեղեցեաց Միութիւնը կրնամ ըսել թէ ամչցան եւ ստիպուեցան դրեթէ բռնադատել զինքը, որ դոնէ երկու կամ երեք ամառուայ պտոյտներովը չահած դրամը յատկացնէր իր ընտանիքի կարօտութիւններուն եւ զաւակներուն դաստիարակութեանը: Այս մասին Փրոֆ. Ալեքսան Պէդճեան կը վկայէ Տր. Թ. Գ. Թրօպրիճի կենսագրութեան վերաբերեալ իր ուղերձին մէջ. (Տես Փրոֆ. Ա. Պէգճեան վէ Պազը Էսէրլէրի, էջ 64, 70, 71 եւայլն): Գրուպս ալ 1901–1905 թուականներուն Կիլիկիոյ Աւետարանական Միութեան քարտուղար եղած ըլլալով, այդ տարիներու առենապետութեանց եւ թղթակցութեանց հիմամբ կրնամ ասոր վկայել:

* * *

Դառնանք նորէն Գոլէճի պատմութեան: Տր. Ճ. Ի. Մէրիլ, Գոլէճիս երկրորդ նախագահը, մեծ դիտուն մրն էր եւ իր վարչութեան ներքեւ Գոլէճը արագագրայլ յառաջադիմութեամբ կրթական առաջնակարգ հաստատութիւն մ'ըլլալու ճամբուն վրայ էր: Ինք կ'ուզէր զայն համալսարանական աստիճանի բարձրացնել: Արդէն 1909–էն սկսեալ Ճրէչմէնէն վեր կարգերը ընտրողական դասընթացքներու դրութեամբ մասնաճիւղական ուսմանց բաժնուած էին եւ հետզհետէ ընդարձակուող ուսուցչական կազմը կրնար բոլոր պահանջներուն դոհացում տալ: Հոյակապ էր ծրագիրը եւ թէ՛ վարչական Մարմինը թէ՛ Ուսուցչաց Կաճառը՝ նախագահը երկուքին ալ ղլուխը ըլլալով, մեծ յոյս ունէին որ Օսմ. կառավարութիւնը պէտք եղած թոյլտուութիւնը պիտի ընէր այդ ծրագրին լիակատար իրագործման համար: Մանաւանդ ուսանողաց թիւին մէջ Թուրք աշակերտները երթալով աւելի խոշոր համեմատութիւններ կը ըս-

տանայինն եւ այդ աշակերտներուն ծնողքները Գոլէճի հանդէպ խիստ համակիր եւ բարեկամական կ'երեւնային: Արդարեւ մեր Հայ–Աւետ. համայնքին մէջ քիչ չէին այնպիսիները որ այդ եւրէյթներուն վրայ մեծ վստահութիւն չէին դներ: Անոնք Թուրք համակրութիւնը եթէ ոչ բոլորովին կեղծ, գոնէ պարագաներուն համեմատ փոփոխութեան ենթակայ կը պանէին: Ասկէ զատ, Հայ–Աւետ. վարիչներու մտքին մէջ հոգեր կ'արթընային, ոչ բոլորովին նախանձի արդիւնք կամ այն պատճառաւ որ Հայ ուսանողները կրնային հետզհետէ անտեսուիլ ի նպաստ Մահմետական ուսանողներուն, այլ մանաւանդ անոր համար որ այլապան տարրերու յաճախութեամբը անկարելի պիտի ըլլար Գոլէճին մէջ պահպանել առաջուայ Քրիստոնէական ճշմարտութեանց պայծառ ուսուցումը եւ բարոյական խիստ կարգապահութիւնը, որով Հայ Քրիստոնեայ ուսանողներու նկարագրին ապականուելէն կը վախցուէր. թէեւ պէտք է որ ըսենք թէ նախազգին ամուր կեցուածքը այս մասին ոեւէ կասկածի տեղի չէր թողուր:

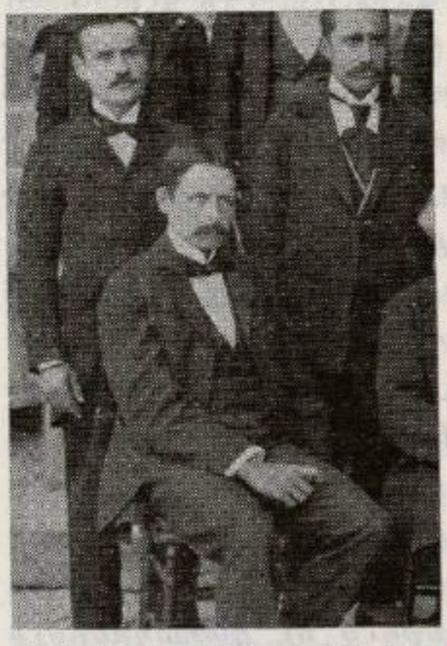

Մէջտեղը Տոքթ. Մէրիլ, ձախագահ կ. Թ. Գոլէճի *կանգնած, ձախէն աջ* — Յակոբ Ղազարեան, Աբրահամ Սէրայտարեան, Գոլէճի շրջանաւարտներ

1914 Թուականը վերջին ծայր յուսալից կերպով սկսաւ. բայց ահա այդ տարուան Օգոստոսի սկիզբը պայթեցաւ համաշխարհային մեծ պատերազմը: Այդ տարուան Սեպտեմբերին, թէեւ արդէն ընդհանուր Հայ ժողովուրդը մղձաւանջի մէջ էր, սակայն ինչպէս ուրիշ ամէն տեղեր, Կիլիկիոյ մէջ եւս դպրոցները, գոլէճները (ինչպէս մերինն ալ) եւ առհասարակ կրթական հաստատութիւնները ըստ առաջնոյն սկսան իրենց կանոնաւոր գործը եւ յաջողապէս շարունակեցին մինչեւ յաջորդ տարուան Յունիսը. նաեւ պատերազմի թոհուբոհին ու սարսափազդու կացութեան հակառակ՝ ամավերջի հանդէսներն ալ առանց արգելքի կատարուեցան: Այսուամենայնիւ, չատ տեղեր գոլէճներ եւ բարձրագոյն վարժարաններ արդէն իրենց երիտասարդ ուսուցիչները եւ վերի կարգերուն ուսանողները կորանցուցած էին զինուորագրութեամբ: Յունիս 16–ին Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճն ալ ամավերջի հանդէս տուաւ, բայց առանց շրջանաւարտի. ա-

կայն ասոր պատճառն այն չէր որ երիցագոյն կարգ չունէր՝ ինչպէս «Ազետաբեր» (1915, էջ 600) կը գրէ, այլ որովհետեւ Տ. Մէրիլ կ'ուզէր Գոլէճը դոնէ մէկ տարիով ալ բարձրացնել եւ համալսարանական Գոլէճ մ'ընել, որով այդ տարուան Ամերիկեան վկայական չտրուեցաւ: Մեր Գոլէճը կը յուսադրուէր նաեւ յառաջիկայ Սեպտեմբերին իր դպրոցական նոր տարեշրջանը սկսելու անարգել, եւ Նախագահ Տ. Մէրիլ այս ուղղութեամբ հրաւէր ուղղեց զրոպիս ալ: Զի 1915-ի Մարտին Փրոֆ. Զենոբ Պէզճեանը Բոզոքականաց ընդհանուր ազգապետ ընտրուած ըլլալով, կը պատրաստուէր Կ. Պոլիս երթալու, եւ զրոպս հրաւիրած էր Գոլէճի մէջ իր տեղը պատմութեան դասերը ստանձնելու ու նաեւ իբր վերահսկիչ-դրապանապետ ծառայելու: 1915 տարւոյ ամառուան սկիզբը Անթէպ էի ընտանիքովս, Գոլէճի նոր պաշտօնիս ձեռնարկելու յոյսով եւ ապագայ գործիս համար նախապատրաստուիլն ընելու եռանդով: Ի՜նչ ուրախութիւն էր այդ ընդհանրապէս երիտասարդ ու կայտառ ուսուցիչներու փայլուն խումբին մէջ դանել ինքզինքս: Այլ, աւա՜ղ, մեզի չթոյլատրուեցաւ յաջորդ դպրոցական տարեշրջանի գործերուն սկսիլ: Օգոստոս 31-ին արդէն Փրոֆ. Ճ. Մաթոսեան, Փրոֆ. Ն. Պալեօղեան, ես եւ ուրիշ մի քանի ուսուցիչներ մեր ընտանիքներով ճամբայ հանուեցանք այդ օրը Անթէպէն տեղահանուողներու ահագին կարաւանին հետ: Եւեւ մնացող ուսուցիչներ ալ առհասարակ մեզմէ աւելի բախտաւոր չեղան: Այսպէս, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը վեր ի վայր չրջեց ամէն ծրագիր: Իրենց լեզուական ու դիտական պաշարին եւ դինուորական տարիքին պատճառաւ գոլէճական երիտասարդները, ուսանող թէ ուսուցիչ, ա՛լ աւելի ենթարկուեցան դինուորագրութեան խստութեանց, եւ Գոլէճն ալ տուժեց չարաչար:

Տր. Մէրիլ անյողդողդ կամքով ամէն դուռ ափ կ'առնէր, բայց անողոք մնաց ժէօն Թուրք կառավարութիւնը: Տր. Մէրիլ չանաց տեղացի կամ զրսեցի՝ Անթէպ մնացած աշակերտներով եւ Փրոֆ. Լ. Լեւոնեանի, Վեր. Կար. Յարութիւնեանի եւ ուրիշ դասել կրցած ուսուցիչներու օգնութեամբ տակաւին չարունակել Գոլէճը: Բայց անցած էին հին օրերը. Ֆակիլթիւ-լասիոնիներ ջնջուած էին: Կառավարութիւնը յաճախ կուպար խուզարկելու մխիթարական չէնքերն իսկ եւ զտածները նորէն ու նորէն դուրս կը ղրկէր, մինչեւ իսկ դեռ անչափահաս աշակերտները, զանոնք դինուոր ընելու պատրուակով: Քանի-քանի անգամներ Գոլէճի ամբողջ չէնքերը զրաւուեցան, իբր թէ դինուորական նպատակի գործածելու համար, եւ ետ

արուեստէ յետոյ նորէն գրաւուեցան։ Ազարիա Սմիթ հիւանդանոցին վիճակն ալ ասկէ աւելի ապկի չէր։ Տր. եւ Մխիս Մէրիլի Հայ տարագրեալներու հանդէպ գործնական գթասրտութիւնը եւ նման արարքներ յաճախ անոնց կեանքն իսկ վտանգի ենթարկած են։ Այդ թուականներու յաջորդական տարեկան տեղեկագիրները, ուղղուած առ որ անկ էին, աննկարագրելի քաջասրտութեան ապացոյցներ են, միանգամայն ամենէն սքանչելի մարտիրոսագրութիւնք։ Հետեւաբար, մինչեւ 1918 Նոյեմբերին կնքուող Զինադադարը ոեւէ կանոնաւոր դպրոցական գործ ընել անկարելի էր։

Զինադադարէն եաքը, հետզհետէ վերադարձան տարագրութենէ եւ յարակից ապէտներէն վերապրած սակաւաթիւ մնաւորականներ։ Սակայն նախ, այդ մտաւորականները ամենամեծ մասամբ արտասահման փութացին՝ առաջին պատեհութեամբ որ դռները բացուած էին, եւ ո՞վ կրնար դիրենք այլեւս պանել։ Երկրորդ այդ օրերուն աւելի անհրաժեշտ կ'երեւնար տրամադրելի բոլոր կրթական ուժը տալ նախնական դաստիարակութեան անյետաձգելի գործին, որ չորս տարիէ ի վեր բոլորովին զանց առնուած էր ու մանաւանդ որ այնչափ հապարատուր որբեր կային մէջտեղ։ Եւ երրորդ, Գոլէճի չէնքերը բռնուած էին Անգլիական գրաւման բանակին կողմէն։ Հապա 1919 Դեկտեմբեր 1–ին կարելի եղաւ բանալ Կ. Թ. Գոլէճին համար ուսանող պատրաստելու Բարձրագոյն Վարժարան մը, եւ քանի որ այդ միջոցին Տր. եւ Մխիս Մէրիլ Ամերիկա կանչուած էին այնչափ տարիներու տառապանքէն վերջը խիստ պէտք եղող կազդուրումը առնելու, Բարձրագոյն Վարժարանի գլուխը կը դնուէր Վեր. Տր. Ճ. Մարթին մխիթնաբը. եւ ասկէ զատ, Գոլէճի չէնքը հիմա ալ Ֆրանսական բանակին կողմէ գրաւուած ըլլալուն, Բարձրագոյն Վարժարանի համար քաղաքին մէջ չէնք մը վարձուեցաւ։

Վրայ եկան Ֆրանքօ–Թուրք ընդհարումները։ Երբ յաջորդ տարին Տր. եւ Մխիս Մէրիլ վերադարձան իրենց Ամերիկայի վագանձէն, զատ որ դժբախտաբար Գոլէճի մեծ չէնքը սասթիկ վնասներ կրեր է Թուրքերու արձակած թնդանօթի ռումբերէն։ Վերջապէս Ամերիկացիք 1921 Փետրուարի վերջերուն Ֆրանսական իշխանութենէն պահանջեցին իրենց եաթաղ Գոլէճը, որպէսզի չէնքերը պէտք եղած նորոգութեանց ենթարկեն յետոյ՝ կարենան յառաջիկայ Հոկտեմբերին վերսկսիլ դպրոցական տարեշրջանը։ Երբ քիչ մը յաջողելու վրայ էին Գոլէճը վերակենդանացնելու համար եղած լուրջ ջանքերը, ահա պատահեցաւ Ֆրանքօ–Թուրք համաձայնութիւնը, որու երբ

հետեւանք՝ ամբողջ կիլիկիոյ հետ Անթէպի ալ պարպումը Ֆրանսացւոց կողմէն։ Երբ 1923–ի սկիզբը գրեթէ այլեւս Հայ չէր մնացած Անթէպի մէջ, Տր. Մէրիլ սկսաւ լրջօրէն խորհիլ թէ արդեօք պէտք չէ՞ր Գոլէճն ալ Սիւրիա փոխադրել։ Հուսկ ուրեմն կարգ մը բանակցութիւններէ ետքը, 1924–ի սկիզբները Տր. Մէրիլ եւ Գոլէճի վարչական ժողովը յարմար դատեցին Հալէպ փոխադրել սոյն պատկառելի կրթական հաստատութիւնը։ Այսպէս, Հալէպի ներկայ Ամերիկեան Գոլէճը մեր Կ. Թ. Գոլէճի բնական եւ օրինաւոր շարունակութիւնն է։ Բայց Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճը այսուհետեւ պատմութեան անցած թանկագին ու քաղցր, այլ հին յիշատակ մըն է միայն։

1

Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ա. ՏԱՐԻ

Մարզակազմութիւն, հիւսուածաբանութիւն, դնդերներու քժշկական տարրաբանութիւն, գործնական անդամագննութիւն։

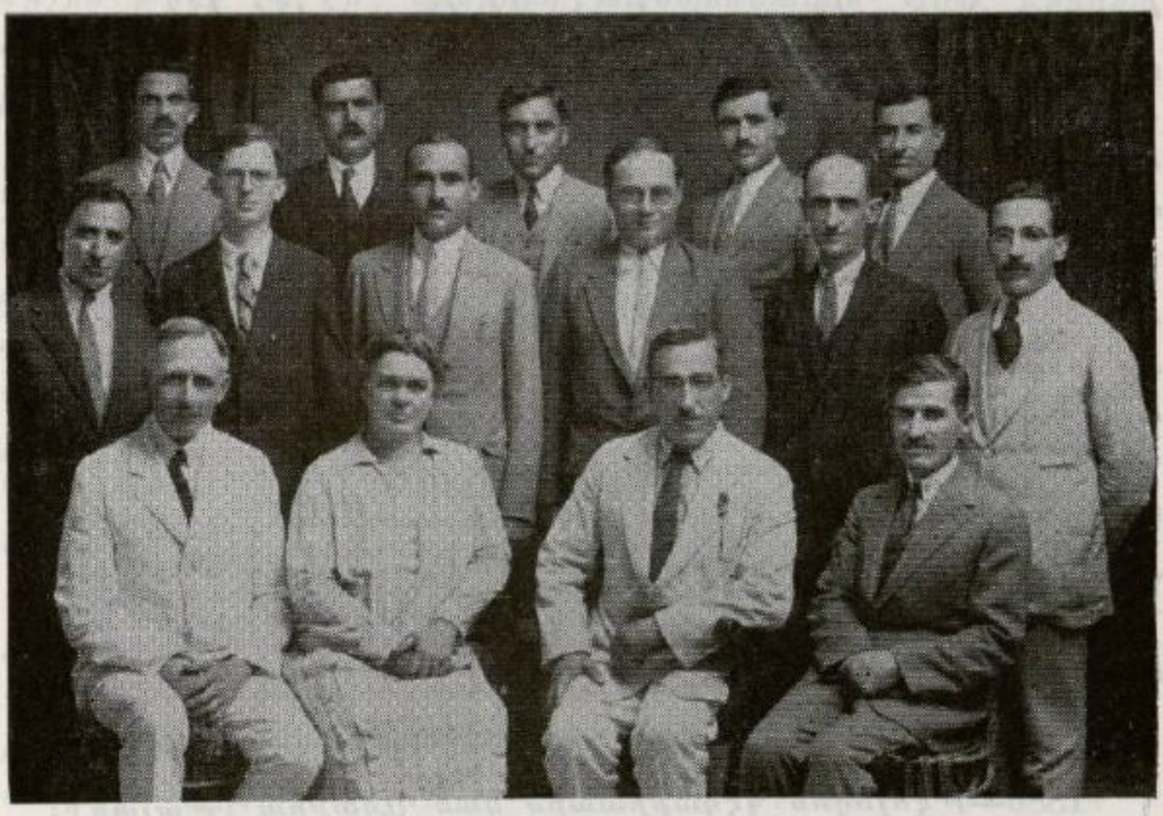

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՀԱԼԷՊ ԳՈԼԷՃԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒՆ
Նստողներ, ձախէն աջ — Տոքթ. ճաճ Մէրիլ եւ իր Տիկինը

Բ. ՏԱՐԻ

Մարզակազմութիւն (չար.), բնախօսութիւն, հիւսուածաբանութիւն դնդերներու (չար.), դեղաբանութիւն, ընդհանուր ախտաբանութիւն, գործնական անդամագննութիւն (չար.)։

Գ. ՏԱՐԻ

Դեղերու դործածութիւն, ախտաճանաչութիւն, ընդհանուր վիրաբուժութիւն, դեղաբանական բուսաբանութիւն, մէջի տարրալուծութիւն, հիւանդներու քննութիւն:

Դ. ՏԱՐԻ

Բժշկական արուեստի գործադրութիւն, կիներու հիւանդութիւնք, մանկաբարձութիւն, աչքի եւ ականջի հիւանդութիւնք, բժշկական օրէնսդիտութիւն, առողջապահական օրէնքներ, հիւանդներու քննութիւն (շար.):

Այս ուսման ծրագիրը պատրաստուած էր Ամերիկայի եւ Անգլիոյ լաւագոյն բժշկական դպրոցներու փրոֆեսորներուն հետ երկարաձեւ խորհրդակցութիւններէ եւ թղթակցութիւններէ յետոյ:

Իբր նախապատրաստութիւն կը պահանջուէին.— *բաւարար թուաբանութիւն եւ գրահաչիւ, երկրաչափութիւն, բնագիտութիւն, բնալուծութիւն (տարրաբանութիւն), կենդանաբանութիւն, բուսաբանութիւն, բնական աշխարհագրութիւն եւ կարգացածը հասկնալու չափ անգլիերէն, լատիներէնի ալ տարերքը: Այս բոլոր բաներէն մուտքի քննութիւն կ'առնուէր: Հարկաւ տեղական լեզուներուն ալ լաւ տեղեակ ըլլալու էր ուսանողը: Աւար համար՝ աւելի կը նախընտրուէին անոնք որ գոնէ Գոլէճի ճիւղերը կարգը աւարտած ըլլային:*

Բժշկական ճիւղէն վկայական առանալու համար չրջանաւարտ ըլլալէք ուսանողը՝ վերջնական ընդհանուր քննութիւն մը անցնելէ գատ, պարտ էր նաեւ աւարտաճառ մը գրել իր արուեստին ուէ մէկ մասնաճիւղին վրայ:

Պահանջուած կրթաթոշակը ծանր չէր, 9 Օսմ. հնչուն ոսկի էր տարեկան. բայց արդէն Գոլէճի արուեստից դասընթացքէն չրջանաւարտ եղողէ մը տարեկան 6 ոսկի կը պահանջուէր, հարկաւ բնիկ Անթէպցի ուսանողին համար ճամբու եւ դիշերօթիկի ծախք ալ չէր ըլլար:

Բժշկական Ճիւղի Չրջանաւարտներ

1880—*Թէոդորոս Պէզարիանիս կամ Ազարիա (Թալաս):*
1881—*Աստուր Ա. Ալթունեան (Սիվաս), Իսքէնտէր Իշխանեան (Այնթապ), Սմբատ Գաբրիէլեան (Ակն), Ստեփան Կիւլիւզեան (Մարաչ):*
1882—*Յովհաննէս Պէզճեան (Այնթապ), Թովմաս Տաղլեան (Տիարպէքիր), Յակոբ Սարգիսեան (Պիթիաս):*
1884—*Ռուբէն Հէքիմեան կամ Յակոբեան (Սիվաս):*

1885—Հապիպ Նազարեան (Այնթապ), Գրիգոր Պօղոսեան (Այնթապ):
1886—Յակոբ Աստուրեան (Հալէպ), Յովհէփ Պէզճեան (Այնթապ), Յարութիւն Ա. Մինասեան (Սիվաս):
1887—Տիրոս Պայրամեան (Մարաշ), Նշան Պայընտըրեան (Սիվաս), Մովսէս Լեւոնեան (Այնթապ), Վարդան Փօլատեան (Մարաշ), Միհրան Սէրպոյտարեան (Այնթապ), Պօղոս Թահմիսճեան (Մարաշ):
1888—Գալուստ Նաճարեան (Մարաշ):

2

ԳՈԼԷՃԻ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ՔԱՆԱԿՆ ՈՒ ՈՐԱԿԸ

1878-ի գարնան 50–55 ուսանողներով սկսաւ Գոլէճը, բայց մի քանի տարուան մէջ այս թիւը 80-ի բարձրացաւ, եւ արդէն 1890-ին՝ հարիւրէն աւելի էր: Գոլէճը այս կողմէն յամբաբար բայց հաստատապէս զարգացաւ: Վիճակագրութիւնները ցոյց կուտան որ առաջին տասնամեակին՝ ուսանողութեան տարեկան միջին թիւը 80 էր, երկրորդ տասնամեակին՝ 104, երրորդ տասնամեակին՝ 146, եւ մինչեւ 1915 մնացեալ տարիներու ընթացքին՝ 196:

Թիւերու այս նուազութիւնն ուրիշ գոլէճներու հետ համեմատութեամբ իր պատճառները ունէր: Առաջին դժին վրայ պէտք է նկատի առնել Կ. Թ. Գոլէճի բռնած ուղղութիւնը, որ էր Անթէպի մէջ թէ ամբողջ Կիլիկիոյ Մխիթեան շրջանակին մէջ՝ փոխանակ հրաւիրելու որ տղաք միջնակարգ կրթութեան համար իսկ Գոլէճի Նախապատրաստականը գան, կը քաջալերէր զանոնք իւրաքանչիւր տեղուան մէջ պատրաստել բուն Գոլէճի չորս կարգերուն համար: Եւ ասոր մէջ դիտուած գլխաւոր նպատակը սա էր որ պատանիները նախ իրենց տոհմային ու յարանուանական կրթութիւնը լրացուցած ըլլան իւրաքանչիւր տարրին իրեն յատուկ վարժարաններուն մէջ: Այս պատճառաւ Գոլէճի Նախապատրաստական երկք կամ չորս կարգերուն ուսանողութիւնը սակաւաթիւ կ'ըլլար. սակայն Անթէպ, Մարաշ, Ուրֆա, Հաճըն եւ այլ տեղեր՝ երկք, չորս կամ հինգ կարգերով բարձրագոյն վարժարանները (խտատիէ) կազմակերպուեցան: Անթէպի մէջ Հայ Բողոքականաց Ա. եւ Բ. եկեղեցիներու բարձրագոյն նախակրթարաններէն զատ, Վարդանանց, Ազգնական եւ այլ տղայքի վարժարաններէն Գոլէճ կուգային արդէն տոհմային կրթութիւնով լաւ պատրաստուած ուսանողները: Ինչպէս վերեւ ըսինք, հիւսիսային նահանգներէն,

ի մասնաւորի Սեբաստիայէն, եկող ուսանողները կրնային Ֆրէյ-
մէն ու մինչեւ իսկ Սոֆիայէն կարգը մտնել: «Մարաշ Ազատէմի»
դպրոցը Գոլէճի Ֆրէյմէն կարգին ուսանող հասցնող կատարեալ

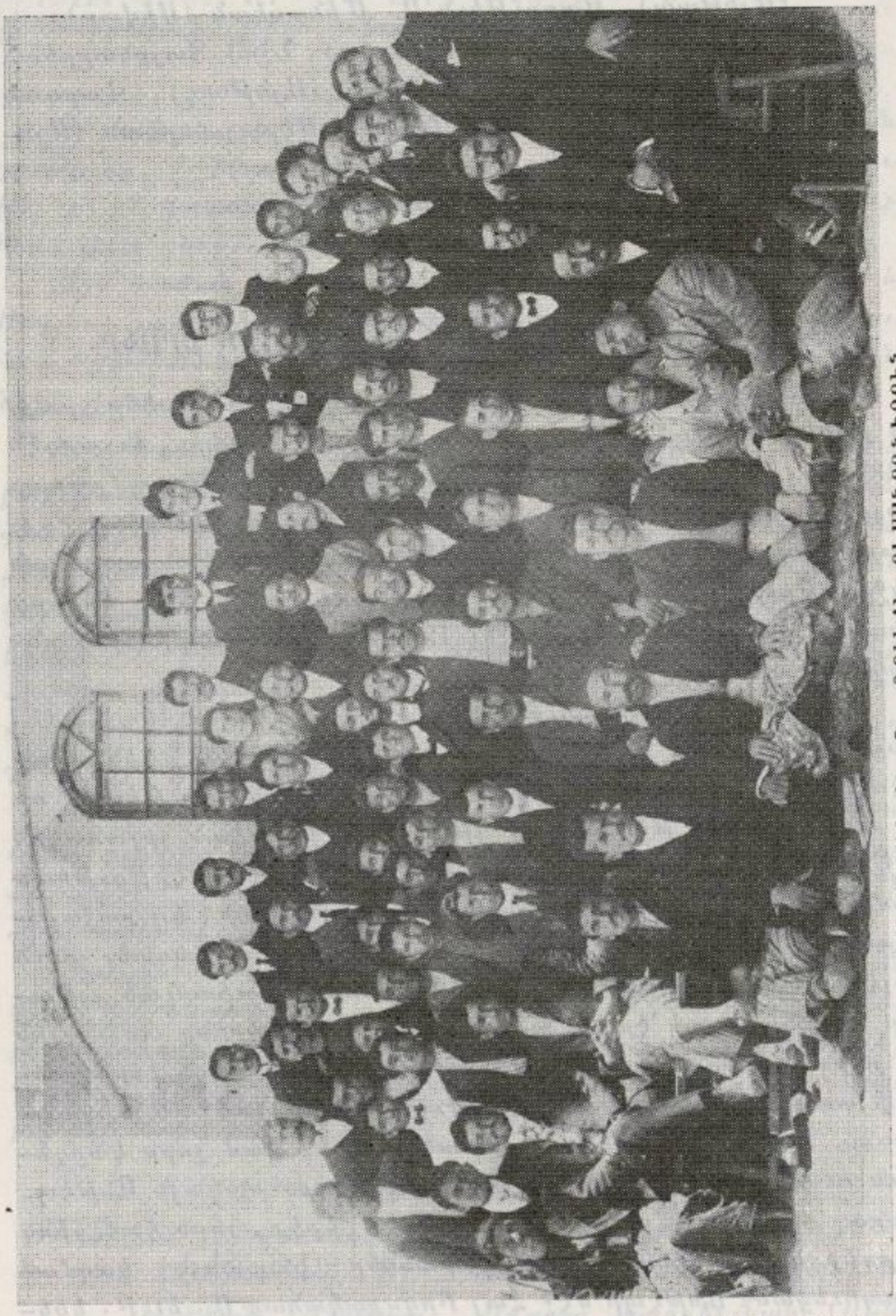

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ Ա. Փ. ԳՈԼԷՃԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐՈՒՆ

փրէփերէքօրի մըն էր, ուր դրուած 12 տարի (1896–1908) չա-
րունակ պաշտօնավարած է: Յետոյ Հաճնոյ մանչերու վարժա-
րանն ալ Տր. Ճան Մարթինի հակոզուխեամբ միևնոյն «Ազատէ-
մի»-ի տախճանին բարձրացաւ:

Երկրորդ, 1888–էն սկսեալ Կիլիկիա բարեբախտութիւնն ունեցաւ երկրորդ Ամերիկեան Գոլէճ մը վայելելու, Տարսոնի Սէյնթ Փօլզ Գոլէճը, եւ բնականաբար այնուհետեւ Ատանայի կուսակալութեան սահմանէն եղող ուսանողները Տարսոն կը դիմէին. բայց Մարաչէն ալ կարեւոր թուով ուսանողներ հոն կ'երթային: Ապա երբ Գօնիայի ճէնանեան Գոլէճը բացուեցաւ, որու նախագահը բնիկ Հաճընցի Փրոֆ. Ամենակ Հայկազեանն էր, Հաճընի չրջանակէն ուսանողները նախընտրաբար այդ Գոլէճը կը յաճախէին: 1908–էն յետոյ Սեբաստիա ալ ունեցաւ իր առանձին Ամերիկեան Գոլէճը:

Երբորդ, Մարզուանի Անաթոլիա եւ Խարբերդի Եփրատ գոլէճներու վիճակագրութեանց մէջ ուսանողաց թիւերուն չատ խոչոր երեւնալն իր յատուկ պատճառն ունի. այդ գոլէճները մանակապարտէզն սկսեալ իրենց նախակրթական դպրոցները միասին ունէին գոլէճին կապուած, աղջկանց գոլէճներն ունէին իրենց չրջափակին մէջ. նաեւ անոնց Ատուածաբանութեան կարգերը գոլէճական կարգերուն հետ կապակցեալ ու մասամբ խառն էին: Անթէպի Կ. Թ. Գոլէճը միմիայն արական սեռէ երիտասարդներուն յատուկ էր. իսկ Աղջկանց Գոլէճն ու Ատուածաբ. ձեմարանը Մարաչ կը գտնուէին: Ատոր մէջ՝ մեր Գոլէճի համար թուական եւ գուցէ անտեսական ալ վնաս ըլլալով հանդերձ, կրօնական, ազգային, կրթական եւ այլ տեսակէտներէ ահագին չահ եւ օգուտ կար:

Վիճակագրական Թիւեր.— 1886–1887 տարեչրջանին Գոլէճը սկսաւ 107 ուսանողներով եւ աւարտեց 102–ով: Լուսաւորչական ուսանողներու թիւը 26 էր:

1888–1889 տարեչրջանին՝ սիւներր 10, ճիւնիերր 17, սօֆոմօր 17, ֆրէշմէն 11, փրէփ 29: Համագումար՝ 84 ուսանող. 30–ը բուն Անթէպէն, իսկ 54–ր 21 ուրիչ տարրեր տեղերէ. 63–ը Բողոքական, 18–ր Լուսաւորչական եւ 3 Հրեայ: Այս տարին մասնաւորապէս նեղ տարի մրն էր տնտեսական կողմէն: Փոքր Ասիոյ ամէն կողմը սով կը տիրէր, այնպէս որ Ամերիկեան Պորտը չատ տեղեր նպաստ բաչխել ստիպուած էր:

Յաջորդ տարին 98 էր Գոլէճի ուսանողաց թիւը — 71 Բողոքական, 22 Լուսաւորչական, 1 Հայ Կաթոլիկ, 1 Ասորի եւ 3 Հրեայ:

1890–1891 (հրդեհի տարին)՝ սիւիերր 11, ճիւնիերր 10, սօֆոմօր 7, ֆրէշմէն 18, փրէփ 48: Համագումար 94 ուսանող. 26–ը բուն Անթէպէն, 68–ը տարրեր 24 քաղաքներէ, 72 Հայ Բողոքական, 19 Լուսաւորչական, 2 Ասորի Բողոքական, 1 Հին Ասորի, 1 Յոյն Բողոքական:

1891–1892–ին՝ սիմիրը 10, ճիւմիրը 4, սօֆօմօր 13, փրէշմէն 17, փրէփ 55: Համագումար 99 ուսանող· 37–ը բուն Անթիպէն, 62–ը 22 տարբեր տեղերէ· 61 Բողոքական (Հայ, Յոյն եւ Սորբ), 37 Լուսաւորչական եւ 1 Կաթոլիկ:

1902 Նոյեմբերին՝ Գոլէճ ունի 129 ուսանող (2 փոսթ կրէճիւէյթ, 73 բուն Գոլէճ, 54 փրէփ), դրեթէ երկու երրորդը Գիշերօթիկին:

1903–1904 տարեշրջանին՝ ուսանողաց ամբողջական թիւն էր 162:

Տանք նաեւ Գոլէճի 1913–1914 տարեշրջանի ուսանողութեան ընդարձակ վիճակագրութիւնը· Գոլէճի չորս կարգերը՝ 94, նախապատրաստական կարգեր՝ 138, համագումար՝ 232: Անթիպցի՝ 123, Անթիպէ դուրս տեղերէ՝ 109· այս տեղերն են՝ Ուրֆա, Քէսապ, Տիարպէքիր, Քիլիս, Հասանպէյլի, Մարաշ, Իմրանիյէ, Էյպէդ, Կեսարիա, Զէյթուն, Պիրէճիկ, Մարաշ, Հաւանըմանաւար, Վիրանշէհիր, Սեւերէկ, Պէյլան, Ճիպլին, Պիթիաս, Նիդիպ, Ադեքսանդրիա, Հալէպ, Վան, Ֆարզին, Բազդա եւ Ֆարիքըլը, իւրաքանչիւրէն՝ 15–էն մինչեւ 1 նուագական յառաջատուութեամբ: Ցեղեր — 218 Հայ, 8 Թուրք, 6 Սիւրիացի: Դաւանութիւն՝ 146 Բողոքական, 75 Լուսաւորչական, 8 Մահմետական եւ 3 այլ եւայլ: Թուրքեր 1908–էն ետքն էր որ սկսած էին աշակերտել· եւ 1908–էն մինչեւ 1914 Յուլիս 26 Թուրք ուսանողներ եղան: Այս իրողութիւնը բաւական է ցոյց տալ որ թէեւ Գոլէճը հայկական հաստատութիւն մը չէր, սակայն դրեթէ բոլորովին Հայոց կը ծառայէր, ինչպէս Գրիգոր Գալուստեան կը դիտէ:

Ուսանողական Ծախսերը.— Գոլէճի կրթաթոշակը յոյժ չափաւոր էր իմ ուսանողութեանս շրջանին՝ 2 Օսմ. հնչուն ոսկի էր նախապատրաստական կարգերու համար եւ 3 Օսմ. հընչուն ոսկի՝ բուն Գոլէճի կարգերուն համար: Կարծեմ թէ ետքէն մէյմէկ հնչուն ոսկի յաւելում եղաւ: Դասագիրքերը սովորաբար չնչին վարձքով մը կը տրուէին աշակերտներուն, թէեւ փափաք եւ կարողութիւն ունեցողները ծախու կ'առնէին: Գիշերօթիկներու ծախքն ալ մեծ չէր, մեր ժամանակը 7 Օսմ. հնչուն ոսկի ամէն աշակերտի համար անխտիր: Ուշիմ այլ կարօտ ուսանողաց այլեւայլ միջոցներով նպաստ (սգալըրշիփ) կը հայթայթուէր: Կ. Թ. Գոլէճի մէջ՝ նպաստ ընդունող եւ չընդունող գիշերօթիկ աշակերտներու միջեւ խտրութիւն չկար, բոլորը հաւասար խնամք կը վայելէին, բոլորը մէկ տեսակ սեղանէն կը ճաշէին, եւ ճաշերը միշտ բաւարար, սննդարար եւ համեղ եղած են: Իսկ հիւանդանոցի բժիշկները ձրի կը նայէին

ուսանողաց հիւանդութիւններուն, որոնք սակայն հազուադէպ կ'ըլլային, որովհետեւ Գոլէճի դիրքն ու կարգապրութիւնները խիստ առողջապահական էին:

Շէնքերը.— Գոլէճը քաղաքին մօտիկ, օդասուն դիրքի վրայ, տափարակ բլրակի մը գագաթը, ունէր գեղեցիկ չէնքեր՝ ընդարձակ սրահներով եւ դասարան մեծ սենեակներ, քիմիա-

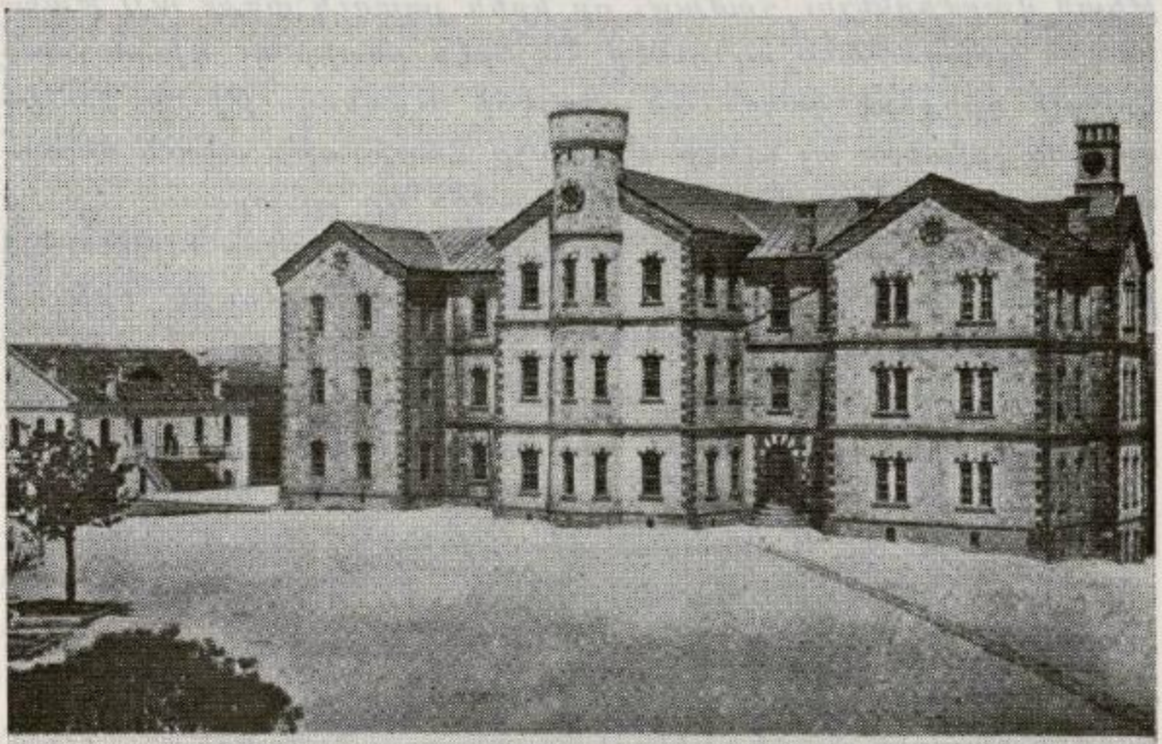

Central Turkey College, Aintab, College Hall and Dickenson Hall.

Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻ ՄԵԾ ՍՐԱՀԸ

կան աշխատանոց մը եւ դիշերօթիկներու համար ննջարաններ: Իր մատենադարանին մէջ կային մօտ 7,600 դիրքեր, որոնց 1337-ը հայերէն, ունէր նաեւ փոքր թանգարան մը: Բուն շրջապարիսպին ներսը եւ դուրսը տնկուած էին սումապի թուփեր, որոնք գեղեցիկ կանաչութիւն մը կը շնորհէին կրաքարային բլրակի բոլորովին ճերմակ գետնին. բայց պարիսպին ներսը թթենի, ծիրանի եւ այլ պտղատու ծառեր ալ տնկուած էին: Մխիթարիներուն յատուկ երկու բնակարանային չէնքերէ զատ, փրոֆեսորներուն յատուկ բնակարանային չէնքեր ալ կային, ինչպէս և բաղնիք, հացապուրծարան (փուռ), եւն.: Մեծապոյն եւ բուն շէնքը ժամացոյցի եւ զանգակի աշտարակ ունէր, նաեւ կեդրոնական ջերուցում կը վայելէր: Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն յետոյ, Գոլէճ իր տպագրական խոշոր մամուլն ալ ունեցաւ. եւ ասոր շնորհիւ ու կազմատան միջոցաւ կամ ուրիշ զանազան կերպերով Գոլէճը գործեր կը հայթայթէր կարօտ ուսանողաց: 1913-1914 տարեշրջանին Գոլէճի տը-

պարանին մէջ տպուած էր 730,000 էջ, կազմուած էին 659 վէրք եւ 25,397 տեսարակներ՝ գործ հայթայթելով 28 ուսանողներու:

Ուսանողական կազմակերպութիւններ.— Արդէն 1886–1887 տարեշրջանին կազմուեցաւ Գոլէճի Ե. Բ. Ընկերակցութիւն մը: Միեւնոյն թուականներուն կազմուեցաւ նաեւ «Հայախօս Ընկերութիւն» մը՝ թրքախօս Հայ ուսանողները հայերէն խօսակցութեան վարժեցնելու համար, որ իրեն յատուկ փոքր այլ թանկագին դրադարանն ալ ունէր հայերէն ընտիր եւ դիւրահասկընալի վէրքերէ կազմուած: Գոլէճի ուսանողութիւնը Համատարական շրջանին ալ ունէր «Մէտայլ Հապիպաթ» անուն ձեռագիր պարբերական մը, որ ամէ ամիս կը պատրաստուէր եւ ամսագլխուն հրապարակաւ կը կարդացուէր: Երբ (1893–1894 թուականներուն)՝ Աւետիս Ճէպէճեան, վաղամեռիկ Գրիգոր Եէնիքօմշեան և դրոշ՝ եղանք ասոր խմբագրական մարմինը, կարգադրեցինք որ այնուհետեւ ամսաթերթիս գոնէ կէսը հայերէն գրուած յօդուածներէ բաղկանայ: Աւելի վերջերը թերթը ալ բոլորովին հայերէն եղած է: Հետզհետէ կազմուած են նաեւ Գրական եւ Մարզական միութիւններ, Ուսանողաց Միութիւն, Շրջանաւարտից Միութիւն, եւ ուրիշ ընկերական կազմակերպութիւններ: Շրջանաւարտից Միութիւնը սկսած էր մէկ կողմէն ջանալ Գոլէճի դրամապլուխն աւելցնելու, եւ միւս կողմէն տարուէ տարի օգնելու կարօտ ուսանողաց:

3

Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻ ԱՆԹԷՊՑԻ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐ, B. A.

Այս հաստատութիւնը 1880–էն մինչեւ 1903 թուականը 276 շրջանաւարտ հասցուցած էր, որոնցմէ 21 հոգի իր անփոխարինելի բժշկական ճիւղէն: Սկիզբէն մինչեւ 1915 թուականը Գոլէճս ունեցած է 409 շրջանաւարտներ (մէջը հաշուելով նաեւ բժշկական ճիւղէն ընացուարտ չհչեալ 21–ը): Բոլոր շրջանաւարտներէն մօտաւոր հաշիւով մէկ վեցերորդը կղերական մէկ երրորդը ուսուցիչ, մէկ երրորդը առեւտրական եւ մէկ քառորդը բժիշկ կամ դեղագործ եղած են. եւ այս համեմատութիւնները շատ յարմար ու պեղեցիկ են:

Ցիշեալ 409 շրջանաւարտներէն 194–ը (7 բժիշկ եւ 187 Պ. Ա.) Անթէպցի եղած են: Բժշկական ճիւղէն շրջանաւարտներու ցանկն արդէն տուած ենք. ատոնց կուտանք Արուեստից ճիւղէն շրջանաւարտներու ցանկը:

1880—Զէնոբ Ա. Պէզճեան (Փրոֆ., Ազգապետ), Յովհան-

նէս ՃԷմՀլեան (վաճառական), Նազարէթ Քիւրքճեան (բժիշկ), Հաննէ Խրլոբեան (վաճառական), Գրիգոր Պօղոսեան (բժիշկ):

1881—Պաղտասար Պարսումեան (դեղապործ), Յակոբ Գ. Պիւլպիւլեան (հոգեւոր հովիւ), Մովսէս Գրիգորեան (վաճառական), Մովսէս Լեւոնեան (բժիշկ), Հապիպ Գ. Նազարեան (բժիշկ):

1882—Յովսէփ Գ. ՊԷզճեան (բժիշկ), Գրիգոր Զուգուրեան (վաճառական), Բենիամին Գրիգորեան (ճարտարապետ), Ներսէս Լեւոնեան (քարտղիչ), Մանուկ Մխիթեան (հոգեւոր հովիւ), Մանասէ Կ. Փափազեան (հոգեւոր հովիւ):

1883—Սողոմոն Նիկողոսեան (առամնաբոյժ):

1884—Միշէլ Անթաքի (վաճառական, ուսուցիչ), Վահան Քիւրքճեան (ուսուցիչ, փաստաբան, պրագէտ), Գէորգ Խըրլոբեան (դեղապործ), Նիկողոս Գըլըճճեան (բժիշկ):

1885—Յովհաննէս Կ. Փափազեան (ուսուցիչ Աստուածաբանութեան ուսանող):

1886—Գէորգ Լեւոնեան:

1887—Մովսէս ՊԷզճեան (դեղապործ), Աբմենակ Մարզարեան (բժիշկ), Եադուպ Մաթոսեան (բժիշկ), Աւետիս Նազաչեան (բժիշկ, դրող), Տիգրան Մահակեան (վաճառական):

1888—Նազարէթ Խարաճճեան (առամնաբոյժ), Լեւոն ՄԷյրանեան (ևիւքարապէտ):

1889—Մելքոն Թաչճեան (բժիշկ):

1890—Յարութիւն Յակոբ Խալֆէեան (բժիշկ), Աբմենակ Թորոսեան-Թօփճեան (բժիշկ):

1891—Կարապետ Պապայեան (ճարտարապէտ), Ներսէս Պաղտոեան (ուսուցիչ), Եադուպ Տաշօ (վաճառական), Նազարէթ Յարութիւնեան-Հալլաճեան (գծագրիչ), Գէորգ Գրիգորեան (գամխոհնճու), Յակոբ Շնորհօքեան (հոգեւոր հովիւ):

1892—Յովսէփ-Եուսուֆ Պալիօղեան (վաճառական), Մեղրակ Կ. Եղիազեան (բժիշկ), Յակոբ Ֆ. Մուրատեան (լուսանկարիչ):

1893—Յարութիւն Վ. Լեւոնեան (առամնաբոյժ), Եսայի Փօլատեան (բժիշկ):

1894—Նազարէթ ՔէչէճեԱն (բժիշկ), Սարգիս Թիւրապեան (ուսուցիչ):

1895—Եղիա Ս. ՊԷհանիլեան-Քասունի (ուսուցիչ, հոգեւոր հովիւ):

1896— Յովհաննէս-Մուշեղ Հատիտեան (բժիշկ), Նազարէթ Իփէքեան (բժիշկ), Աւետիս ՃԷպէճեան (բժիշկ), Հմայեակ Լուսարարեան (բժիշկ), Եսայի Մխիթեան (վաճառա-

կան), Յակոբ-Աւագ Փանոսեան (ճարտարապետ), Տիգրան Փօլատեան (ուսուցիչ), Յովհ. Գ. Սաղըրեան (վաճառական), Էլի Վարժապետեան (վաճառական):

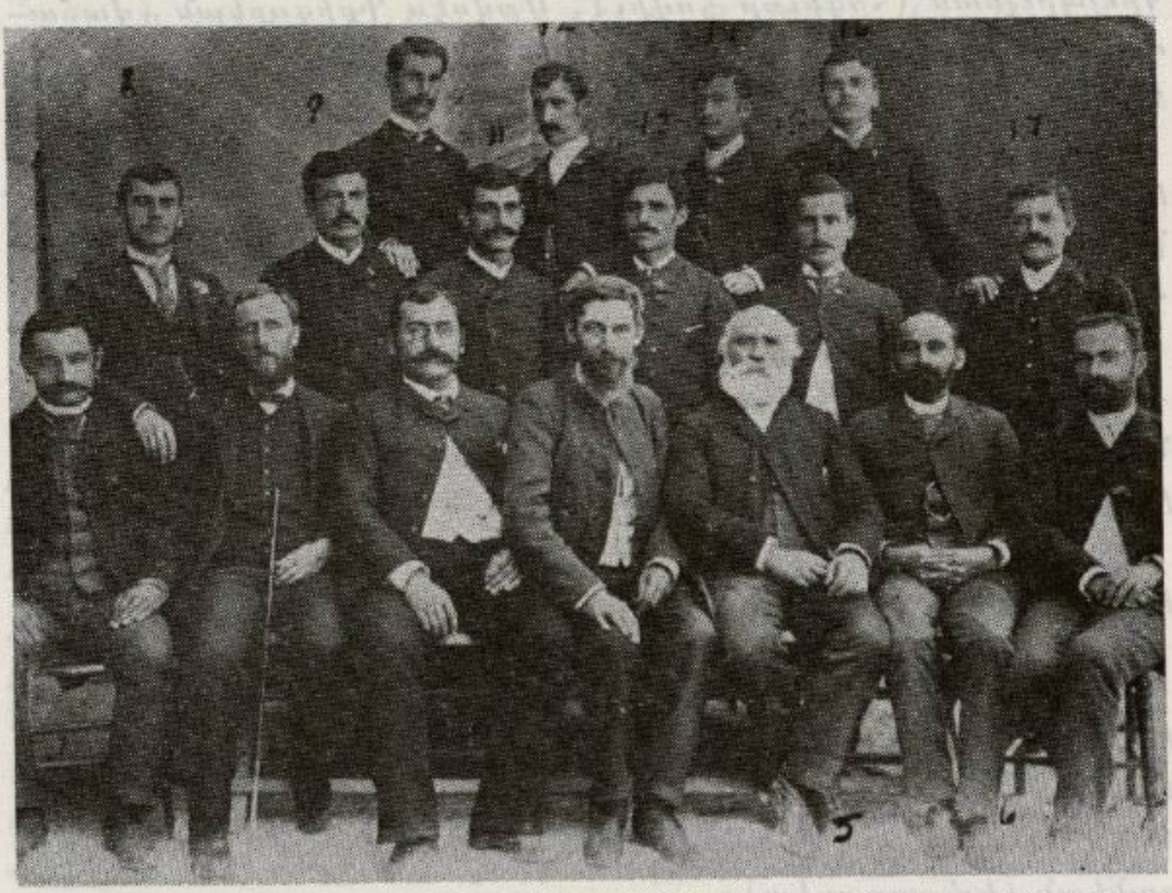

ԽՄԲ. Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻՆ ՈՒ ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

Նստողները, ձախէն աջ — Ղազար Խօճա, Մր. Րիկզ, Յովհ. Խօճա, Տոբր. Ֆուլքր, Ալեքսան Խօճա, Սարգիս Խօճա, Զեռոր Խօճա. 1892-ին

1897—Փառնակ Ադամեան (բժիշկ), Յարութիւն Պապիկեան (բժիշկ), Յակոբճան Կ. Պարսամեան (բժիշկ), Եպուպ Պէդճեան (բժիշկ), Եպուպ Տէր Գրիգորեան (ուսուցիչ), Ճէյմս Մաթթոսեան (փրոֆեսոր), Յովհաննէս Շիլ Յակոբեան (ուսուցիչ):

1898—Կարապետ Պապիկեան (բժիշկ), Աւետիս Գալանճեան (վաճառական):

1899—Պարոյր Անտոնեան (ուսուցիչ, դործակալ), Յովսէփ Պաամաճեան (վաճառական), Յակոբ Ղազարեան (վաճառական), Արտաշէս (Տէր Վահան) Կիւլտալեան (քահանայ), Լութֆի Լեւոնեան (փրոֆեսոր), Մխիթար Նազարկիեան (վաճառական), Սենեքերիմ Նիգիպոլեան (բժիշկ), Եուսուֆ Նիգիպոլեան (ուսուցիչ), Աբրահամ Մկրտչեան (ուսուցիչ):

1900—Մանասէ Անտոնեան (ուսուցիչ), Գէորգ Աբգարեան (բժիշկ), Յարութիւն Պէրէճիքլեան (վաճառական), Եղիա Տէմիրճեան (ուսուցիչ), Յակոբ Հայկազեան (դուլպայա-

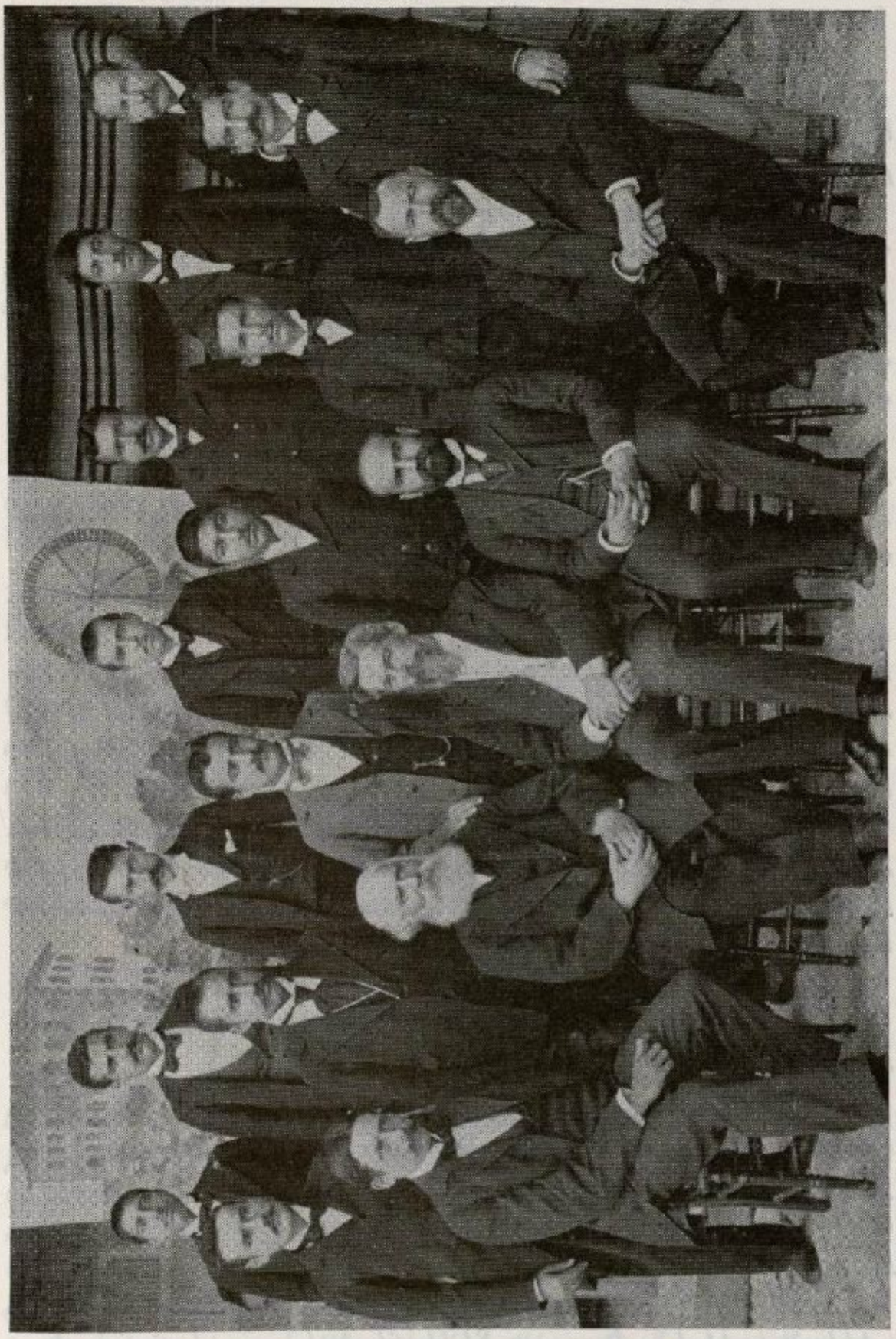

ԽՄԲ. Կ. Թ. ՊՈԼԷՃԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

1899

Ուսուցիչները նստած՝ ձախէն ա՛ջ — Տոքթ. Ճօճ Մէրիլ, նախագահ, Բրօֆ. Ալեքսան Պէզճեան, Տոքթ. Ֆուլլըր, վեր. Կ. Մ. Փափազեան, Բրօֆ. Զեհնոր Պէզճեան

դործ), Կարապետ Միսիրեան (բժիշկ), Կարապետ Մուդամեան (ուսուցիչ):

1901— Նազարէթ Պարսումեան (դորգալաճառ), Եսայի Հալլաճեան (բժիշկ), Կարապետ Յակոբ Խալֆէեան (բժիշկ), Եադուպ Մուրատեան (օդնական դեղագործ), Յարութիւն Գաբրիէլեան (բժիշկ):

1902—Կարապետ Գ. Տաղլեան (փրոֆեսոր), Նազարէթ Ֆըստըղճեան (օրէնսդէտ), Ներսէս Պըչաղճեան-Կիւղէլիմեան (դեղագործ), Լուիֆի Հալէպլեան (բժիշկ), Մովսէս Գազանճեան (առաձնաբոյժ), Սամուէլ Գրիգորեան (օդնական դեղագործ), Լեւոն Ֆ. Լեւոնեան (համլսարանական ուսանող), Եադուպ Միսիրեան (ուսուցիչ):

1903—Եադուպ-Ժօզէֆ Պարսումեան (վաճառական, հոգեւոր հովիւ), Ենովք Հատիտեան (հոգեւոր հովիւ), Յովհաննէս Հասըրճեան (գոլէճի ուսուցիչ), Ներսէս Իշխանեան (դեղագործ), Նշճիպ ճէպէճեան (ճարտարապետ):

1904—Ռուբէն Պէրէճիքլեան (ապահովագրական գործակալ), Միհրան Պէզճեան (գոլէճի ուսուցիչ), Գէորգ Տէմիրճեան (դեղագործ), Խաչեր Կիւղէլիմեան (վաճառական), Լեւոն Թ. Լեւոնեան (վաճառական, դասախաբակ), Յովսէփ Մահտեսեան (բժիշկ), Մովսէս Թէրզեան (ուսուցիչ), Եադուպ Թուզճեան (ուսուցիչ, բժիշկ):

1905—Լուիֆի Յ. Պապիկեան (փրոֆեսոր), Տիգրան Իլվանեան (լուսանկարիչ), Հմայեակ Ծարաճճեան (ուսուցիչ), Լեւոն Ա. Սրվադճեան-Սվաճեան (ճարտարապետ), Կարապետ Սթամպօլլեան (հոգեւոր հովիւ):

1906—Միսաք Պապիկեան (բժիշկ), Լուսեր Զամիչճեան (բժիշկ), Գէորգ Գույումճեան, Միհրան Ֆ. Լեւոնեան (բժիշկ), Արմենակ Մազուտեան (ուսուցիչ):

1907—Մովսէս Պապիկեան (բժիշկ), Սարգիս Պալասպանեան (ուսուցիչ), Գէորգ Պօսթանեան (բժիշկ), Եուսուֆ Տաչեան (դեղագործ), Յարութիւն Թախթաճեան (ուսուցիչ), Եուսուֆ Վարդանեան (բժիշկ), Եադուպ Վասօեան (ուսուցիչ, ճարտարապետ, քիմիաբան):

1908—Սողոմոն Աբքէլեան (հոգեւոր հովիւ), Նշճիպ Պապիկեան (բժիշկ), Եադուպ Տէմիրճեան (դորգալաճառ), Կարապետ Ս. Ղազարեան (ուսուցիչ), Սամուէլ Յովհաննէսեան-Հալլաճեան (հոգեւոր հովիւ), Նուբի Իշխանեան (բժիշկ), Լուսեր Մարտիրոսեան (դրագիր), Յովսէփ Միսիրեան (ուսուցիչ):

1909—Սեդրակ Ալաճաճեան-Մաթոսեան, Գօֆրին Աբրալան-

եան, Գէորգ Էքմէքճեան, Սմբատ Ճէմճեան, Մխիթար Թ. Լևոնեան, Վահրամ Լէյլէքեան, Կարապետ Մխիթեան (հոգեւոր հովիւ), Եպռատ Նազարեան, Գրիգոր Սարաֆեան:

1910—Տիգրան Լուսարարեան, Յարութիւն Տաղլեան, Գրիգոր Տաղլեան, Բիւզանդ Լևոնեան (հոգեւոր հովիւ), Եղիա Պադամճեան:

1911—Մխիթար Պալիքեան (Ալէվիւճ Գոլէճի ուսուցիչ), Ալեքսան Պէզճեան (բժիշկ), Մխիթար Իշխանեան (առաքնաբոյժ), Սարգիս Գարամանուկեան:

1912—Աբմենակ Աբսլանեան, Գէորգ Տայեան (այժմ ի Կ. Պոլիս), ճէմիլ Հալէպլեան (դեղագործ), Մովսէս Տանիէլեան (դորգի առեւտրական):

1913—ճէմիլ Ա. Պապիկեան, Սուրէն ճէմէլեան, Տիգրան Խրլոբեան (հոգեւոր հովիւ), Սարգիս Լալէեան, Երուանդ Գ. Նազարեան:

1914—Յարութիւն Մումճեան, Աբրամ Վարդանեան, Լևոն Մէրճէնեան:

1915—Ասուր Լևոնեան (վաճառական), Ալպէրթ Պէզճեան (լուսանկարիչ), Մանուէլ Տիչօեան-Քասունի (ուսուցիչ ի Կիպրոս), Աբրահամ Եկաւեան, Յարութիւն Կնքահպահեան, Նազարէթ Թիւթիւնճեան:

Պէտք է դիտել որ վերջին բժիշկ, դեղագործ, հոգեւոր հովիւ, եւայլն եղողներէն չատ մեծ մասն ալ նախապէս մի քանի տարիներ ուսուցչութեամբ զբաղած են:

4

Կ. Թ. ԳՈԼէՃՆ ԻԲՐԵԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՄԵԾ ԿԵԴՐՈՆ

«Հանրային դաստիարակչական ու կրթական մարդին մէջ Այնթապ տուած է նշանաւոր դէմքեր», կ'ըսէ Ա. Կեսար, «որոնցմէ արժէ յիշատակել Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան (դիտնական եւ երկարամեայ ուսուցչապետ), Փրոֆ. Ս. Լևոնեան, որ նահատակուած է Ասանայի ջարդին, Փրոֆ. Յ. Գրիգորեան («Աւետաբեր»-ի խմբագիր եւն.), Փրոֆ. Զենոբ Պէզճեան, Ազգապետ Բողոսեան Հայոց, Վերապ. Մ. Կ. Փափազեան, հոգեւոր և հոգեւոր կրթիչ, Վահան Քիւրքճեան, դաստիարակ, դրող, հանրային գործիչ, Ա. Նազար, հրապարակագիր ու դործիչ, Յակոբ Պէքճարեան, Ազգենականի ուսուցչապետ ու կրթական աչքառու մշակ, եւայլն, եւայլն»: («Այնթապի Գոյամարտը», էջ 24–25): Հոս ամենավերջինը միայն ունէ կապ չէ ունե-

ցած մեր Գոլէճին հետ, ինչպէս նաեւ Ա. Նազար։ Վահան Քիւրքճեան մեր Գոլէճի 1884–ի շրջանաւարտներէն է։ Իսկ մնացածները կ. Թ. Գոլէճի փրոֆեսորներ եղած են։

Բայց հեղինակս կրնար կ. Թ. Գոլէճի Անթէպցի շրջանաւարտներէն դեռ յիշել դոնէ Փրոֆ. Կարապետ Տալլեան պետականը, Տէր Վահան Կիւլտալեան Քահանան, Տոքթ. Աւետիս Նազարէեան զրոյը, Հալէպի մէջ ոճրագործի դանակին զոհ դա-

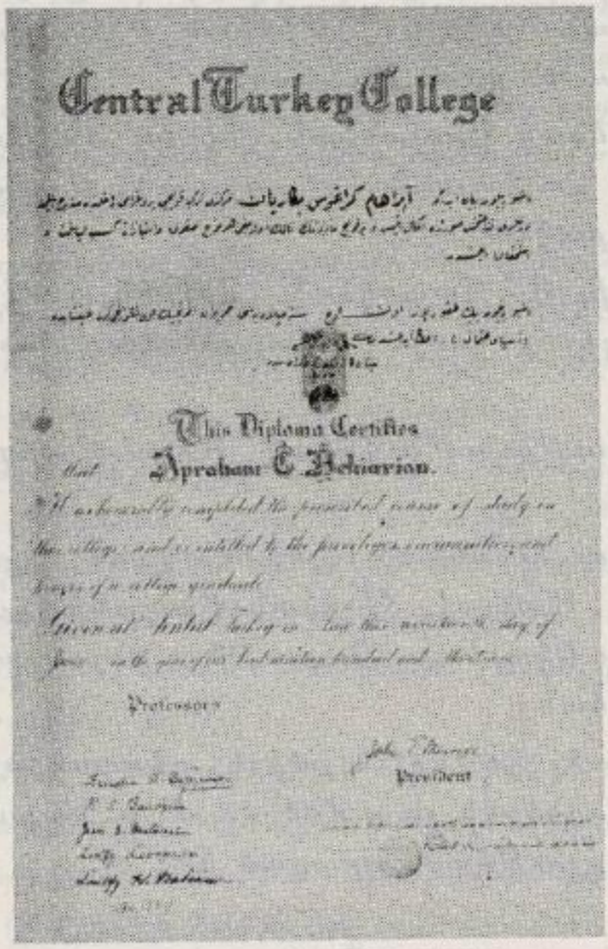
Central Turkey College

This Diploma Certifies

Abraham C. Keheiarian.

Professors

President

Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻ ՎԿԱՅԱԿԱՆ

ցած Լեւոն Թ. Լեւոնեանը՝ որ իրրեւ Ուսումնասիրաց Վարժարանին հիմնադիր անօրէնը կարող մանկավարժ մը հանդիսացաւ, Գրիգոր Սարաֆեանը եւ ուրիշներ։ Սակայն կ. Թ. Գոլէճի ոչ–Անթէպցի շրջանաւարտներէն ալ կրնայինք յիշել դոնէ հետեւեալները.— Տոքթ. Սմբատ Գաբրիէլեան, հրապարակագիր ու բանասէր–դրագէտ, Փրոֆ. Մարտիրոս Անանիկեան, ծանօթ լեզուագէտ ու պատմագէտ հեղինակ, Փրոֆ. Յ. Մ. Մանիսաճեան՝ ուսուցչապետ Մարզուանի Անաթոլիա Գոլէճի, Փրոֆ. Էլիշա Բուզեան՝ բնական գիտութեանց ուսուցիչ Մարաշի Ազգկանց Գոլէճի եւ Գոնիայի ճէնանեան Գոլէճի, Վեր. Համբարձում Աչճեան՝ նշանաւոր բեմասաց, գրող ու ազգային գործիչ, Փրոֆեսոր Սիմոն Քիւրքեան՝ ուսուցչապետ Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճի, Փրոֆ. Արմենակ Հայկազեան՝ անօրէն

Գոնիայի ձէնանեան Գոլէճի, Աբրահամ Ակքլեմեան՝ ծանօթ հրապարակագիր, Վեր. Հայկազուն Ղանդամուր՝ ծանօթ բանաստեղծ գրագէտ, Հայկազուն Քերովբեան՝ երկարամեայ դաստիարակ, Ռուբէն Բազուզեան՝ դաստիարակ եւ գրող, Տիբատուր Տիքիճեան՝ Ամերիկայի Հայ Կրթական Հիմնարկութեան վարիչ, եւ ուրիշներ:

Ա. Կեսար ինքը կը վկայէ մեր Գոլէճի մասին. «Կրթական տեսակէտով Ազնիւ համարուած է Ամէնքը ամբողջ Կիլիկիոյ ու Փոքր Հայքի: Այս համբաւը չափով մը պարտի Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճին...: Այստեղ կը դիմէին չրջականերէ եւ Փոքը Ասիոյ զանազան կողմերէ, մինչեւ Կեսարիոյ ու Սեբաստիոյ չրջաններէն երիտասարդներ բարձր ուսում առանալու: Այստեղ ջամբուղ դաստիարակութիւնը, սակայն, ոգիով հայեցի չէր»: («Այնթապի Գոյամարտը», էջ 20): Վերջին նախադասութիւնն արդէն բոլորովին աւելորդ է, տրուած ըլլալով որ Գոլէճի բուն նպատակը գիտական ուղղութեամբ համամարդկային էր. բայց Հայ ուսանողներու հայկական դգացումը նրկատի կ'առնուէր օրինաւոր սահմաններու մէջ: Այսպէս, իմ ուսանողութեան չրջանին՝ երբ (1888–1889–ին) Նախապատրաստականի Զ. կարգն էի, Հայոց Պատմութիւն ուսած ենք Մ. Մամուրեան դասագիրքէն, որ այդ ժամանակ հրապարակի վրայ գանուած լաւագոյնն էր: Գրադարանն ունէր Զամչեանի եռահատոր Հայոց Պատմութեան հետ՝ Ալեւոխ Պէրպէրեանի իրր անոր չարունակութիւնը դրած հատորը, երկու գործերն ալ դրաբար, բայց որովհետեւ Գոլէճը դրաբարի ալ դերութենական ուսում կուտար, ես սերտեցի այդ երկու պատմութիւններն ալ, եւ հարկաւ ինքզինքս(*) բացատիկներէն չեմ համարեր: Բայց աւելին կայ. երբ Ֆրէշմէն կարգն էի (1890–ին)՝ մեր հայերէնի ուսուցիչը, ողբացեալ Ղազար Տիրատուրեան, իր Կ. Պոլսոյ ամառնային այցելութենէն միասին բերած էր Ա. Մ. Գարագաշեանի «Ինեական Պատմութիւն Հայոց» երկին Ա. հատորը եւ

*) Մեր յարգելի աշխատակիցը համեստութեան համար ինքզինք բացատիկներէն չի համարեր: Իրողութիւնը այն է որ իր կեանքին մառնաւոր պարագաներն ու պայմանները նպաստած են մեծապէս իր հայագիտական ուսումներու հանդէպ ցոյց տուած հետաքրքրութեան:

Կ. Թ. Գոլէճի մէջ հայերէնի ուսուցումը սկար էր: Նախ՝ բոլոր դասարքերը, քիչ բացառութեամբ, անգլիերէն կամ թրքերէն էին: Ցետոյ դասաւանդութիւնները կ'ըլլային թրքերէնով՝ բացի մէկ երկու դասերէ: Գոլէճին մէջ, բացի հայախօսներէ, միւս ուսանողները տաճկերէն լեզուն կը գործածէին: Ուրեմն, տուեալ պայմաններու տակ, կարելի չէր հայերէնի գարկ տալ: Ծ. Ի.

անկէ մեզի մի քանի դասախօսութիւններ ըրաւ, որով առի բանասիրական ուղղութեանս առաջին դրդումը:

Սակայն որո՞նք, ի՞նչպէս եւ ինչո՞ւ հիմնեցին այդ Գոլէճը Անթէպի մէջ, արդէն վերեւ բացատրեցինք: Երբ վիս հոզեւոր առպարէզին ուխտող մօրս վաղաժամ մահէն վեց տարի ետքը կ. Թ. Գոլէճի սեմէն ներս կը կոխէի, այն առեն անյագ ծարաւն ունէի ամէն տեսակ ուսմանց, բայց մասնաւորապէս մաթեմատիկի եւ բնական գիտութեանց. եւ ուրախ եմ յայտարարելու թէ Գոլէճն իր ուսուցչական կազմով ու զանազան դրադարաններովը կատարելապէս ի վիճակի էր իմ աւենչանքս գոհացընելու: Երբ 1908–1910 թուականներուն Գերմանիա գտնուեցայ եւ Հալլէի համալսարանն ընդունուեցայ իբր կանոնաւոր ուսանող, գտայ որ մեր Անթէպի Գոլէճի փրոֆեսորներն արհամարհելի գիտուններ չեն եղեր. կրնայի այդ կրթութեան չափակիր մարդոց առջեւ պարծիլ իմ ալմա մաթէր Գոլէճովս:

Բայց պէտք չէ մոռնալ որ մեր Գոլէճը նաեւ Քրիստոնէական Գոլէճ էր, Ամերիկեան Գոլէճ: Հայ–Ամեր. կրթական դրութեան յատկանիշ կրօնական դիմագիծը իր կատարեալ արտայայտութիւնը կը գտնէր Կ. Թ. Գոլէճի ծրագրին ու անոր գործադրութեան մէջ. այո՛, հոն կա՛ր կրօնագիտութիւն, Քրիստ. վարդապետութիւն՝ բացատրուած ու հաստատուած, բայց ոչ թէ նեղ դաւանաբանական գետնի վրայ ու վիճաբանական ձեւով, այլ լայն սուրբգրական հիմերու վրայ, որոնք միանգամայն համաքրիստոնէական են:

Ուրեմն հետեւեալներն էին երեք յատկանիշները մեր Գոլէճական կրթութեան.

1) Գիտական մեթոտ, գոց սորվիլէ ամեն պրպտել, միտք ու տրամաբանութիւն գործածել, կուրօրէն չհաւատալ ամէն զրուցուածին, այլ լաւ մը քննելէ ու ճշմարիտ ըլլալուն համոզուելէ վերջը ընդունիլ, փորձառութեան բովէն ալ անցունելով:

2) Գիտութիւն եւ Գրականութիւն Գործնական կրօնի եւ Բարոյականի հետ միասին տանիլ: Մենք մեր առած դաստիարակութեան իբր արդիւնք՝ կը խորհէինք թէ բոլոր ճշմարտութեան ակնաղբիւրը Աստուած է. ուրեմն անկարելի է որ կրօնք եւ Գիտութիւն իրարու հակառակ բաներ ըլլան. եղած հակառակութիւնները մարդկային տգիտութեան կամ չարամտութեան հետեւանք՝ պատահական բաներ են: Նոյնպէս կը խորհէինք թէ կրօնքը եւ Բարոյականը բարձր Գրականութիւն ստեղծելու արդիլք կեցող բաներ չեն, այլ գրական արուեստքութեանց չնորհք եւ յաւերժականութիւն կուտան:

3) Թոյլատու եւ հանդուրժող ըլլալ, կրօնական կամ ուրիշ տեսակ՝ ամէն մոլեռանդութենէ զգուշանալ, իր անձնական համոզումներուն վրայ գիտակցօրէն հաստատ կենալով հանդերձ՝ դիմացինին տարբեր համոզումները յարգել եւ համբերութեամբ մտիկ ընել անոր բերած պատճառներուն:

Այսպէս, իրերն ու դէպքերը կրօնական ու հոգեւոր տեսակէտէն դիտելով ու զատելով եւ հոգեւորը գերազանց ու էական բռնելով հանդերձ, կը մշակուէր մեր մէջ նաեւ ազատ միտք ու անկաշկանդ խորհելակերպ ու լայնամտութիւն. կը սորվէինք թէ Սէրն է գլուխն ամենայնի:

Ասոր գործնական արդիւնքներէն մէկն էր սա պարագան որ հակակրօն եւ անհաւատ գաղափարներու հասանքին դէմ բանիւ եւ գրով պայքարելու մէջ Հայ Աւետարանականութիւնն աւելի ոյժ կը ցուցնէր՝ նախապաշարումներէ եւ աւանդական նախակապերէ զերծ ոգիովը, իր ազատ հետազօտութեան մեթոտներովը եւ Գիտութիւնն ու Կրօնը հաշտ պահելու մասին ունեցած իր մեծ յայտնակութեամբ: Զայս հրապարակաւ խոստովանած են ոչ–Բողոքական մեր ազգայիններէն Յ. Գ. Մրմրեանի պէս իմաստասէր գրագէտներ ալ: Այս առընչութեամբ չենք կրնար անյիշատակ անցնիլ Կ. Թ. Գոլէճի մեր բնական գիտութեանց ուսուցչապետ Փրոֆ. Ալեքսան Պէդճեանի «Գիտութիւն եւ Աստուածաշունչ» խորագրով սքանչելի ուսումնասիրութիւնը, որ իմ ուսանողութեանս առաջին տարիներուն Գոլէճի առաւտեան պաշտամունքներու մէկ շարքին նիւթ ըլլալէ վերջ՝ գրի առնուած եւ հրատարակուած է «Ազետաբեր»ներու 1888–1889 տարեշրջաններուն մէջ, իրրեւ ամենուն կողմէն գնահատուած խիստ չահեկան յօդուածաշարք մը:

Երբեմն առարկուած է թէ Հայ–Աւետ. դաստիարակութեան այս դիրքը, իրերն ու դէպքերը հոգեւոր տեսակէտէն դիտելն ու գատելը, օգտակար եղած չէ, այլ վնասակար: Մենք կը պնդենք թէ չատ օգտակար եղած է, որովհետեւ գործին պտուղը մէջտեղն է: Ակէ գատ մեր առարկող բարեկամներուն դիտել կուտանք թէ մեր այս Հայ–Աւետ. դաստիարակութեան յատկանիշները կը նոյնանան մեր երանաչնորհ նախահայրերու, Սահակի ու Մեսրոպի եւ անոնց արժանայաջորդ հետեւորդներուն, դարերով հետեւած կրթական առողջ սկզբունքներուն հետ: Բողոքականութիւնը թէեւ արդիական (դիտական) դաստիարակութիւն մը բերաւ Հայոց, սակայն չ'ընդունիր թէ ազգային, ընկերական, մինչեւ իսկ անհատական կեանքի մէջ կրօնքի դերը վերջացած է. եւ երբեք Հայ–Աւետարանականութիւնն ինքզինք Հայոց. վարդմի Եկեղեցւոյն հետ մրցակից

դերին մէջ տեսնել ուզած չէ. ընդհակառակն Հայ Աւետարանականներս կը զգանք թէ դպրոցի եւ դպրութեանց մարզերուն մէջ աւելի հաւատարիմ հետեւողներ մնացած ենք Հայաստ. Եկեղեցւոյ հովանւոյն տակ դարերով ծաղկող Հայ դպրոցի ու դպրութեանց լաւագոյն աւանդութիւններուն:

Այս առիթով յարմար կը սեպենք հետեւեալ մէջբերումներն ընել Փրոֆ. Ց. Գ. Գրիգորեանի «Կրթութեան Վառարան մը» խորագրեալ մէկ դրութենէն, որ 1912–ին Արամ Անտոնեանի «Բարձրագոյն Գանձարան» դասագիրքին մէջ հրատարակուած է.— «Երբ մէկ կողմէ ցեղային ներքին միութեան բարիքը, կրթական խորութիւններու բարձման եւ Հայ ցեղին գանազան հատուածներուն եղբայրական օգտակարութիւնը կը դրուատենք, չենք կրնար մոռնալ այն մարդիկն ու հաստատութիւնները որոնք այդ հոյակապ նպատակին ձգտեցան ու կը ձգտին մեր Ազգին մէջ, մարդիկ եւ հաստատութիւններ յաճախ օտար, բայց էապէս Հայ՝ իրենց աշխատութեամբ ու տուած արդիւնքով: Այդ հաստատութիւններէն մին է նաեւ Այնթապի կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճը:... Տարակոյս չկայ որ հիմնադիրներուն նպատակին մէջ մեծագոյն տեղը կը բռնէր Քրիստոնէական սկզբունքներու զարգացումը: Բայց այդքան միայն. գաւանական խորութիւններու հետ զործ չունէին. իսկ ատկէ դուրս՝ իրենց նպատակը ուրիշ բան չէր, այլ միայն դաստիարակութեան ծաւալումը:

«Գոլէճին բոլոր վարիչները, ինչպէս Տր. Թրոպրիճ, Տր. Ֆուլլըր, եւայլն, չեմ հայտնէրներ եղած են ամէն բանէ առաջ, իրենց ուսուցիչները ընտրած են մեծ մասամբ Աւետարանական Հայերէ, նաեւ մասամբ Հայ Լուսաւորչականներէ, եւ եւ դպրոցին վարչութեան մէջ միշտ լայն բաժին մը թողած են Հայ տարրին: Ահա թէ ինչո՛ւ Կ. Թ. Գոլէճը, Աւետարանականներու ձեռքով հիմնուած ու մատակարարուած հաստատութիւն մ'ըլլալով հանդերձ, հայկական հանդամանք մը պահած է միշտ: Եւ ասոր մեծագոյն վկասը սա է որ իր ուսանողները զրեթէ ամբողջութեամբ Հայեր եղած են եւ Հայ մնացած են վարժարանէն:

«Տարբեր ոգիով կրթական հաստատութիւն մը արդէն դժուար թէ կարենար արմատ բռնել հայկական հողի վրայ:... Եւ բարեբախտ բան մը Այնթապի համար սա եղաւ որ իր բարձրագոյն կրթական հաստատութիւնը մարմնացումը կ'ըլլար ազգային դպրոցին: Այնտեղ բնաւ բռնութեան առարկայ չդարձան խիղճերը. ամէն խիղճ ազատ թողուեցաւ. ուսուցիչներուն ու վարիչներուն բոլոր կարելի ճիգը կիբարկուեցաւ աղոց սըր-

տին մէջ վառ պահելու նախ սէրը իրենց ազգին, յետոյ նաեւ սէրը ընդհանուր մարդկութեան: Անոնք եռանդով աշխատեցան ազգային բարձրագոյն նկարագրի մը կազմութեան, եւ հետու պահելով սին ու մեղադրելի նպատակներէ, զանոնք տոգորեցին այն բոլոր վեհագոյն սկզբունքներով, որոնք Քրիստոնէութեան փառքն են ու պիտի մնան յաւէտ»:

Ահա մեզ կը տանի մեր վերջին խորհրդածութեան, որ է Կ. Թ. Գոլէճի դիրքը Հայ յեղափոխութեան հանդէպ, որ մասն է հարկաւ ընդհանուր Հայ Բողոքականաց դիրքին՝ միեւնոյն չարժման հանդէպ: Պր. Գէորգ-Մեսրոպ այն կարեւոր ու վերջոտ խնդիրը ձեռք առած է միեւնոյն 1912 տարեշրջանին Բահնիւմայի մէջ հրատարակուած երկայն յօդուածաշարքով մը, ուր նախ պատմական եւ ապա հոգեբանական ընդարձակ վերլուծումներ ընելէ յետոյ, սա եզրակացութեան կը յանգի թէ Հայ Յեղափոխութիւնը Հայ Բողոքականութեան դիրքէն դատապարտելու պատճառ մը չունի: Մենք հոս պիտի չփորձենք միեւնոյն խնդիրը քննութեան ենթարկել. միայն կ'ըսենք որ եթէ Հայ Բողոքականք այդ չարժման հանդէպ վերապահ, յողդողդ ու տարտամ դիրք մ'ունէին, այս դիրքը չէր տարբերեր ամբողջ Թրքահայութեան բռնած դիրքէն: Թէեւ Բողոքական միսիոնարներ եւ հոգեւորականներ, ինչպէս եւ կրթական հաստատութիւններ, երբեմն անհամակիր դտնուած են այդ չարժման, անոր հակայական ընթացքին եւ նորելուկ ընկերվարական վարդապետութիւններուն, ու մանաւանդ կարգ մը սբխալ, յախուռն, անհեռատես եւ ապազամնա մեթոտներուն համար, ինչպէս Գէորգ-Մեսրոպ կը մատնանչէ, այսուհանդերձ սա երկու բաներն իրրեւ իրականութիւն կրնանք յիշել. ա) Ամերիկեան հաստատութիւնք, որոնցմէ մէկն էր մեր Կ. Թ. Գոլէճը, Ամերիկեան Յեղափոխութեան պատմութիւնն ուսուցանելով եւ այդ յեղափոխութեան հերոսները գովելով, մինչեւ իսկ անոնց ազատական ճառերէն կտորներ թարգմանելով (որոնք հրատարակուած են նաեւ Պայպըլհաուսէ լոյս տեսած «Երկրորդ Ընթերցարան» դասագիրքին մէջ), եւ արտասանել տալով անուղղակի թելադրած կ'ըլլային Արեւելքի Քրիստոնեաներուն մէջ ալ ազատագրական խմորումներ ու չարժումներ յառաջ գալը, զոնէ մտայնութիւն մը ստեղծած կ'ըլլային եւ յեղափոխական սկզբունքը կ'ընդունէին: բ) Ինչպէս Փրոֆ. Յ. Գրիգորեան, Գէորգ-Մեսրոպի յիշեալ յօդուածաշարքին առթիւ, խմբագրական կարճ ծանօթութիւնով մը դիտել կուտայ, մէկ կողմէն ազգային պայմաններու եւ ազատական մտայնութեան, ու միւս կողմէն խռովարարական անօգուտ չարժում-

ներու մէջեւ ահագին տարբերութիւն կայ. Բողոքական բարձր հասուտութիւնը, ընդորս եւ մեր Գոլէճը, առաջինները քաջալերած են եւ երկրորդին հանդէպ ալ սկզբունքով զգուշաւոր դտնուած են, թէեւ բոլորովին չեն կրնար ալ դոլէճներու մէջ դաղտնի ակումբներու առաջքն առնել: Անոնք միշտ հաւանութիւն յուդուցած են նաեւ օրինաւոր միջոցներով եւ յարմար պահուն եղած ինֆլուապաշտպանութեան, բայց միանդամայն իրենց երիտասարդները դգուշացուցած են պրպռիչ արարքներէ եւ կուսակցական բաժանումներէն: Անոնց համար Հայ Ազգին կեանքը միշտ թանկագին համարուած է:

ԲՐՕՖ. ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԷՋՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Լ.

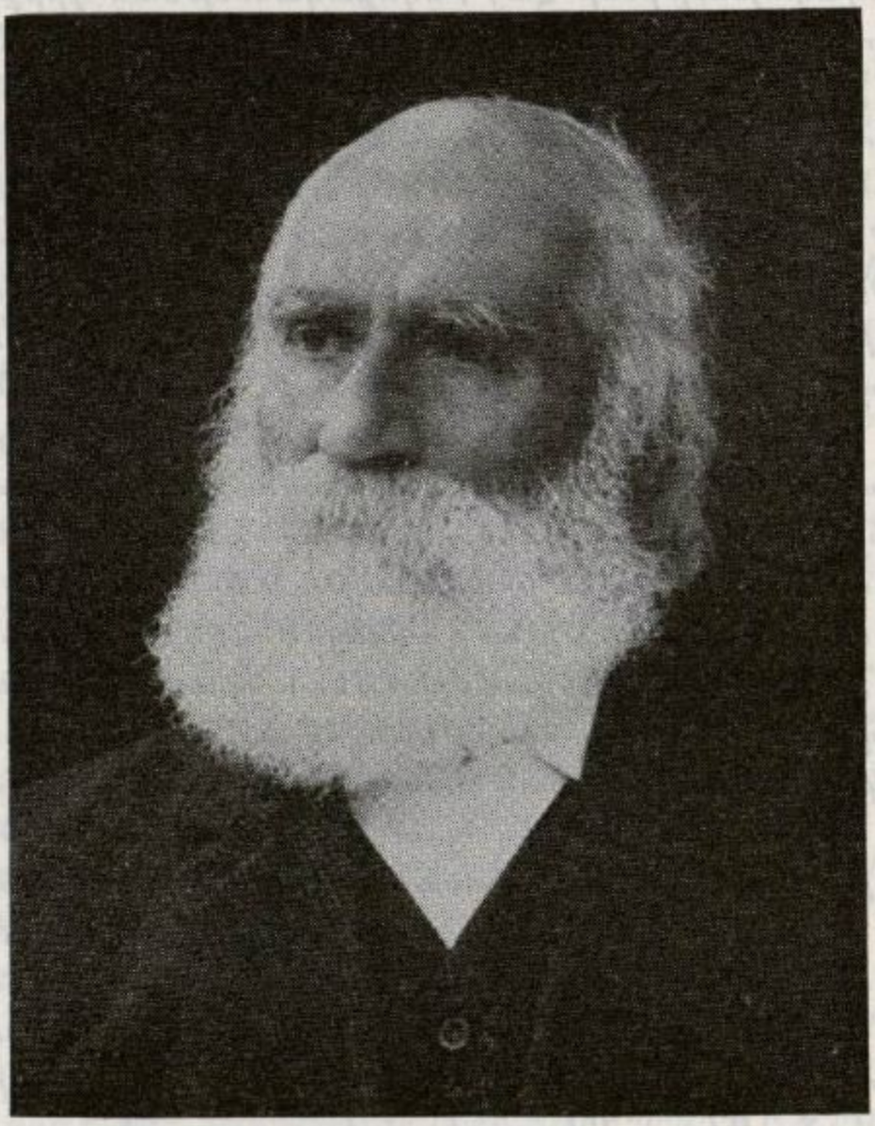

Այս ծանօթ դիտնականի դործերուն մասին դրքիս դանազան էջերուն մէջ արդէն դրուած է: «Փրոֆ. Ա. Պէզճեան վէ Պազը Էսէրլէրի» անուն հայատառ տաճկերէն դրքին մէջ կը դտնուի անոր ինքնակենսադրութիւնը տաճկերէն լեզուով:

Ծնած է Անթէպ 1837 Ապրիլ 19–ին։ Նախ՝ Անթէպ ուսանելէ յետոյ, 1852–ին Պոլիս կը դրկուի Պէպէքի բարձրագոյն դպրոցին մէջ կատարելագործելու համար իր ուսումը։ Հոն կը մնայ չորս ու կէս տարի։ 1856–ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը։ 1856–1866 կ'ուսուցանէ Անթէպի բարձրագոյն դպրոցին մէջ, 1866–ին երբ վարժարանը Մարաշ կը փոխադրուի, Բրօֆ. Ալեքսան Պէզճեան ալ կ'երթայ հոն։ Պէզճեան կը դրկուի նաեւ Ամերիկա, եէյլ Համալսարանի մէջ կատարելագործելու իր գիտական ուսումը, որպէսզի իր վերադարձին անցնի նորաբաց Կ. Թ. Գոլէճի գիտական բաժանմունքին պետութը։ 1874–ին կը վերադառնայ Անթէպ եւ կը նուիրուի իր սիրական գործին, ուսուցչութեան։ 1900–ին կ'այցելէ Փարիզ եւ Արուեստահանդէսը տեսնելէ յետոյ կը վերադառնայ Անթէպ, ուր բազում տեղեր, լսարաններու կամ գոլէճի դասարանին մէջ կը խօսի իր տեսած հրաշալի բաներու մասին։ Քառասուն տարի պաշտօնավարելէ եւ ունկի քան հազար ուսանողներու հետ չփման գալէ ետք, Փետր. 9, 1913–ին կը վախճանի։

Հայերէն լեզուով տպուած բնագիտութեան դասագիրքէն գատ հրատարակած է բազում յօդուածներ հայատառ ամսագիրներով։ Բրօֆ. Ալեքսան Պէզճեան թողլ կուտար որ հայախօս ուսանողներ հայերէնով արտայայտուին իր դասարանին մէջ։

ԲՐՕՖ. ՍԱՐԳԻՍ ԼԵՒՈՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Լ.Ա.

«Ատուածատուր Խալֆէ»ին որդին, ծնած է Անթէպ 1851–ին։ Ատեն մը մանուածայգործութեամբ կ'զբաղի օգնելու համար իր բազմանդամ ընտանիքին։ Իրր ուշիմ երիտասարդ մը կը դրաւէ Մր. Մարտինի ուշադրութիւնը։ Անոր թելադրութեան վրայ, 1870 Հոկտ. 3–ին, կը մտնէ Մարաշի ձեմարանը, որուն չրջանը կ'աւարտէ 1873–ին։ Ատեն մը արուեստահման ուսանելէ յետոյ, 1883–ին կը վերադառնայ Անթէպ։ Գոլէճի մաթեմատիքի, բուսաբանութեան ու կենդանաբանութեան ամպիոնին վրայ կը բազմի երկար տարիներ։ Բրօֆ. Ալեքսան Պէզճեանի դուարթամտութիւնն ու սրախօսութիւնը կը պակսէր իրեն։ Ինք յուէտ միտք կրօնաւորի մը տպաւորութիւնը կը թողուր ուսանողներու վրայ։ Լուրջ էր, ծանրախոհ ու միամիտ։ Իբրեւ քրիստոնեայ մեծապէս սիրուած էր։ 1909 Ապրիլ 14–ին, Օսմանիյէի մօտ, Թուրք խուժանին կազմէ, իր ընկերներով չարաչար տանջանքներով կ'սպաննուի, Կիլիկեան Հայ Աւետ. Միութեան ժողովին երթալու առեն։

ԲՐՕՖ. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

ԲՐՕՖ· ՃԷՍԻ ՄԱԹՈՍԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԼԲ·

Համեմատաբար Գոլէճի երիտասարդ ուսուցչապետներէն մին էր։ Անթէպ Գոլէճի ընթացքը աւարտելէ յետոյ, մի քանի տարի ուսուցչութիւն րրած է։ Ցետոյ գաղթած է Ամերիկա, եւ լման չորս տարի ուսած է Պրինսթըրի (Մէսէչուսէթս) Պետական Վարժապետանոցին մէջ եւ տարի մըն ալ Եէյլ Համալսարան ուսանելով՝ սատցած է Մ. Ա. տիտղոսը։ Իրմէ առաջ Գոլէճին միւս աւագ ուսուցիչները լոկ Պաքալաւր տիտղոսին տիրացած էին, բայց Գոլէճի նախագահէն, Տր· Ճօն Մէրիլէ, որ Տոքթոր Փիլիսոփայութեան տիտղոսն ունէր։

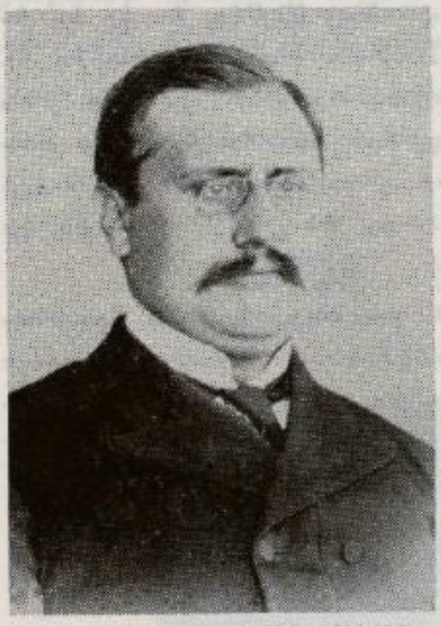

ԲՐՕՖ· ՃԷՍԻ ՄԱԹՈՍԵԱՆ

Բրօֆ· Ճէսի Մաթոսեան վերադառնալով Անթէպ Գոլէճ, 1905 կամ 1906 թուականին, կ՚ուսուցանէ անգլիերէնն լեզուն, մանկավարժութիւն ու հոդեբանութիւն։ Քաջ հռետոր մըն էր եւ արդիական միտքով տազրուած մտաւորական մը։ Անթէպի բոլոր լսարաններուն մէջ տաճնախօսած է կիրակի օրերը, ունկնդիրներու հոծ բազմութեան առջեւ։ Ամուսնացած էր Անթէպի հանրածանօթ հարուստներէն Գարամանուկեանի դստեր հետ։

Տարագրութեան եւ թրքական խժդժութեան զոհերէն մին ալ ինք եղած է, կոչկոճամահ մեռնելով Տէր Զօրի մէջ։

Բրօֆ· Ճէսի Մաթոսեան թոյլ կուտար որ հայախօս ուսանողներ հայերէնով արտայայտուին իր դասարանին մէջ։

ԱԶԳԱՊԵՏ, ԲՐՕՖ· ՋԵՆՈԲ Ա· ՊԷՋՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԼԳ·

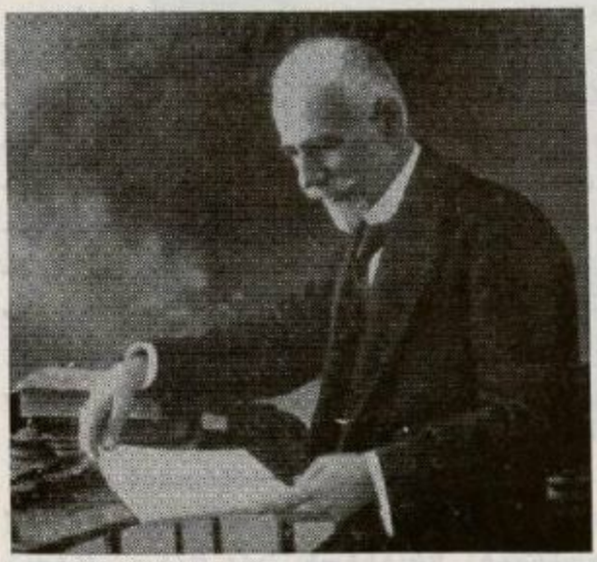

ԲՐՕՖ· ՋԵՆՈԲ ՊԷՋՃԵԱՆ

Անթէպի Ամերիկեան Գոլէճի սիրուած ուսուցչապետներէն մին էր Բրօֆ· Ջենոբ Պէզճեան, Բրօֆ· Ալեքսանի որդին։ Ծնած է Յունվ· 14, 1862–ին, Անթէպ։ Տեղական դպրոցներու մէջ նախակրթութիւնը աստնալէ յետոյ Գոլէճի ընթացքը կ՚աւարտէ 1880–ին, որպէս ընթացաւարտող առաջին դասարանի փայլուն աշակերտներէն մին։ Երեք տարի իբրեւ օդնական ուսուցիչ Գոլէճին մէջ պաշտօնավարելէ յետոյ, կը մեկնի Պոլիս 1883–84–ին եւ կ՚ուսանի Իրաւարանութիւն։ Անկէ կ՚անցնի Փարիզ եւ երեք տարի եւս կ՚ուսանի նոյն

ճիւղը եւ կ'առանձնայ Լիսաճնիէ ան Տրուա տիպոսը: Անթէպ վերադառնալով Գոլէճին մէջ կը պաշտօնավարէ որպէս ուսուցչապետ դպրոցներէնի, պատմութեան, քաղաքական տնտեսութեան եւն. 1887–էն մինչեւ 1915, երբ կ'ընտրուի Ազգապետ Թուրքիոյ Հայ Աւետարանական Համայնքին: Այս բարձր պաշտօնին մէջ կը ծառայէ իր ժողովուրդին, սիրուած չտեսէ, եւ սիրալիր գործակցութիւն հաստատած՝ Ազգ. Պատրիարքարանի եւ այլ Հայ հաստատներու պաշտօնէութեանց հետ:

Բրօֆ. Զէնոբ Պէզճեան այս տողերը գրողին ամենէն սիրելի ուսուցիչներէն մին եղած է: Անիկա գեր էր նեղմտութենէ եւ մոլեռանդութենէ. լայն սիրտ ունէր եւ յոյժ երկայնամիտ էր: Շաբաթերթութեան դասին մէջ յոյժ տուած է գնահատական տեսքուկ ոգի մը հանդէպ բոլոր ուսանողներուն, առանց նեղ հայեացքներու եւ յարանուանական ոգիի ցուցադրութեան: Ուսանողներուն արտօնութիւն կուտար հայերէնով արտայայտուելու դասարանին մէջ, հակառակ որ Գոլէճի դասախօսութեանց պաշտօնական լեզուն Թրքերէն էր:

ԵՐԳ ԵՒ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ
Կ. Թ. ԳՈԼԷՃԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՆԵՒՏՈՆ Յ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

ԾԱՆ.— Այս նիւթին շուրջ տրուելիք տեղեկութիւններէն (որ 40 տարուան ժամանակամիջոց մը կը պարունակէ) մեծամասնութիւնը տարբեր աղբիւրներէ յառած եւ հաղուած ըլլալով, բնականաբար առանց մէջ մուտ գտած վրիպակներ, աննպատակ մոռացումներ եւ ակամայ թերացումներ կարելի է ըլլան: Ուստի առանց հատար կաձխաւ կը խնդրենք մեր յարգելի ընթերցողներուն ներողամտութիւնը:

Գոլէճի երգի եւ երաժշտութեան դասընթացքներու մասին պրելիքներս բնականաբար պիտի մտանաւորեմ այդ շրջանին (1905–1911), որուն թէ իբր ուսանող, թէ ալ վերջին երեք տարիներուն իբր ուսուցիչ՝ այդ ճիւղին մօտէն տեղեակ եղած եմ:

Գոլէճի հիմնարկութենէն սկսեալ այդ հաստատութեան մէջ ծառայող դասախօսականները ճանչցող անձնաւորութիւններէ մեր հասկցածը սա եղած է որ, առաջին տարիներուն այդ ճիւղին (երաժշտութիւն) մէջ կանոնաւոր դասեր չկային: Սակայն 1882–1892 տարիներուն՝ Փրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեան՝ իբեն մասնագիտութեան ճիւղերէն զատ ձայնագրութեան դասաւանդութիւնն ալ իր ուսերուն վրայ առած է: Անիկա՝ երգի եւ երաժշտութեան հակամէտ աշակերտները մխատեղ բերած, եւ առանցմէ երգչախումբ մը կազմելով, մասնաւոր օրերուն — ինչպէս Ծնունդ, Նոր Տարի, Զատիկ եւ Գոլէճի ամավերջի հանդէսներուն փայլ տուած են իրենց քառաձայն երգեցողութեամբ:

Այդ ակզբնական տարիներուն՝ Փրոֆ. Գրիգորեանի ծա-

ռայութիւնը (իբր ռահվիրայ եւ ղեկավար) ամէն գնահատանքէ վեր է: Ինք էր առաջին դաստառուն, որ այդ մասնաճիւղին հիմը դրաւ, որ տարիներու հոլովումով կանոնաւոր դասընթացքի վերածուեցաւ: Այս տեսակէտէն նայելով՝ պէտք է ըսենք թէ այս ճիւղը իր դիրքին հասաւ ոչ թէ չէնքի մը նման որ բաղդատաբար կարճ ժամանակի մը մէջ կը չինուի, հապա փոքրիկ տունկի մը նման էր որ կամաց-կամաց կ'աճի մինչեւ որ մեծ ծառ մը ըլլայ:

Փրոֆ. Գրիգորեան՝ անպլիերէնէ շատ մը հոգեւոր երգեր թարգմանած է, որոնցմէ շատերը մինչեւ այսօր եկեղեցական պաշտամունքի միջոցին առանձով կ'երգուին: Բնագիրին ոճը եւ հոգին արտայայտելու եւ յայտնաբերելու մասին իր թարգմանութիւնները եզական են:

Ատոր ճայնագրութեան դասատանդութեան վերջին տարիներուն՝ իրեն աշակերտներէն Յարութիւն Մուրատեանը — որդին Մարաչցի Պատ. Վարդիվար Մուրատեանի — մասնաւոր տազանդ կը ցուցնէր միեւնոյն ճիւղին մէջ: Անանկ որ իր ուժեղ եւ միանգամայն քաղցր ճայնովը երգչախումբին միւս անդամներուն կ'առաջնորդէր:

Անիկա՝ ճայնագրութեան մէջ այդքան յառաջացաւ, որ դայն կատարելագործելու համար Գոլէճի Տնօրինութիւնը ղինքը Ամերիկա ղրկեց: Երկու տարի Օպերլին Գոլէճի մէջ ճայնի եւ դաշնակի ճիւղերուն հետեւելէ վերջ, 1895-ին վերադարձաւ կ. Թ. Գոլէճը իբր ուսուցչապետ երաժշտութեան:

Իր դաստիարակութեան ժամանակաշրջանին (1895-1906) Գոլէճի մէջ ճայնագրութեան ճիւղը այդ աստիճան յառաջացաւ, որ (թէպէտեւ առիկա պարտադրեալ դաս մը չէր հապա ընտրական էր) աշակերտներուն գրեթէ 75 առ հարիւրը՝ երգչախումբի վարժութեան ժամուն անձկանօք կը սպասէին: Ուսուցիչը՝ չէ թէ մինակ խումբին կ'առաջնորդէր երգեհոնը նուագելով, որ ինքնին բաւական դժուարին գործ մըն էր:

Անիկա կրօնական երաժշտութեան իբր սիրահար՝ անպլիերէնէ թարգմանած է շատ մը հոգեւոր երգեր եւ կցուրդներ, որոնք «Երգեր եւ Եղանակներ» անուան տակ հրատարակուելով Գոլէճի պաշտամունքի ժամերուն առանձով կ'երգուէին: Անոնցմէ ոմանք մինչեւ այսօր Ամերիկեան եկեղեցիներուն մէջ կը գործածուին:

Ատոնցմէ զատ անցեալ դարերուն անմահ երգահաններէն որպիսին են Հանտէլ, Հայտըն, Մենտելսօն, Բէչ եւ Մոցարտ — մասնաւոր ընտրանի կտորներ սորվեցնելով՝ աշակերտներուն երաժշտութեան ճաշակը այդ աստիճան բարձրացուցած էր, որ անոնք այլեւս չէին գոհանար հասարակ եղանակներ երգելով:

Անիկա՝ Գոլէճի իր դասընթացքներէն զատ եկեղեցիներուն մէջ իր կապմած եւ առաջնորդած երկսեռ երգչախումբերով ժողովուրդին անյագ ճաշակը կը վերացնէր դէպի սրբազան երաժշտութիւն:

Որքան որ կրնամ յիշել՝ իր աշակերտներէն հետեւեալները իրեն հետեւելով՝ Կիլիկիոյ տարբեր քաղաքներուն մէջ քառաձայն երգչախումբեր կազմած են: Եւ իբր դեկավար առաջնորդելով անոնց՝ փայլ տուած են թէ եկեղեցական պաշտամունք թէ ալ ազգային ծոնակատարութեանց:

Տեղ խնայելու նպատակաւ՝ անոնց միայն անուն եւ մականունները պիտի յիշենք, զանց ընելով իրենց ազիզոսները:

Խումբերու դեկավարներ·— Լեւոն Թ. Լեւոնեան, Նէճիպ Յ. Ճէպէճեան, Տիգրան Գունտապճեան, Միհրան Ա. Պէզճեան, Վահրամ Թահմիզեան, Երուանդ Էմամճեան, Պօղոս Ս. Թէրզեան, Պետրոս Աբելեան, Յարութիւն Սերեան, Անդրէաս Ցակոբեան, Նեւառն Յ. Յարութիւնեան եւ այլն, եւ այլն:

Առնցմէ մասնաւորապէս պէտք է յիշեմ բարեյիշատակ Պրն. Լեւոն Թ. Լեւոնեանը, որ Այնթապի «Հայիկ» Աւետարանական եկեղեցիին մէջ տարիներով երկսեռ երգչախումբին առաջնորդելէն յետոյ, Հալէպի «Նահատակաց» եկեղեցիին մէջ ալ մինչեւ իր եղեռնական մահը մեեւնոյն զոհողութիւնով այդ դժուարին գործը համբերութեամբ չարունակած է: Օրհնեալ ըլլայ իր յիշատակը:

Փրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեանի ձայնագրութեան աշակերտներէն հետեւեալներն ալ Մարաշու Ազատէմիա ձեմարանին ուսվիբանները եղած են — Տիար Սրբուհի Մարաշլեան, Վերք. Միսաք Մեչերեան եւ Եղիա Ս. Քասունի, որոնք իրենց կանոնաւոր դասերէն զատ, երկսեռ երգչախումբեր ալ կազմելով՝ մասնաւոր կիրակիներուն եւ Տօնական օրերուն եկեղեցական պաշտամունք փայլ կուտային:

Առնցմէ մասնաւորապէս Վեր. Քասունին՝ անպլիերէնէ եւ գերմաներէնէ չատ մը հոգեւոր երգեր թարգմանած է, որք բնագրին հարազատ ոճը եւ ինքնութիւնը պահելու տեսակէտէն անդերազանցելի են:

Հոս սրտի մեծ ուրախութեամբ յիշել կ'ուզեմ անունը Վեր. Տէր Տիգրան Քասունիին՝ որ իր հօրը չափիղին հետեւելով՝ վերջին տարիները Պէյրութի մէջ երկսեռ երգչախումբ մը եւ նուագախումբ մը կազմած եւ թէ ազգային–եկեղեցական եւ թէ ալ օտար շրջանակներուն մէջ նուագահանդէսներ տարբելով՝ ընդհանուր ժողովուրդին դասական երաժշտութեան պապակը յագեցնելու համար իր ոյժը եւ ժամանակը չէ խնայած: Ա–

նանկ որ ժողովուրդը ամէն տարի անհամբեր կը սպասէր Ս. Ծնունդին եւ Զատկական տօներուն՝ ըմբոշխնելու անմահն Հանճարի անզուգական հոգեկրութիւնը:

Ինձի համար մեծ պատիւ եւ առանձնաշնորհում մըն էր տօրվիլ երգը եւ երգելը՝ առաջ Վեր. Ե. Ս. Քասունիէն ի Մարաշ, եւ վերջը Փրոֆ. Յ. Մուրատեանէն Այնթապ: Այս ճիւղին մէջ ինչ որ տօրված եմ եւ պիտեմ (որ երաժշտութեան անսահման ովկիանին բազդատմամբ հազիւ թէ կաթիլ մը կամ երկուք է) առար մէկ կարեւոր մասը անոնց կը պարտիմ: Վստահ եմ թէ ինծի պէս շատերն ալ նոյն հարազատ խոստովանութիւնը կ'ընեն անկեղծօրէն: Եւ լուռ երախտապարտութիւն մը կը պահեն իրենց հոգիներուն մէջ հանդէպ անոնց:

Փրոֆեսոր Մուրատեանին բացակայութեան միջոցին՝ (1906–1911) Գոլէճի երաժշտութեան դասատանդութիւնը՝ (առաջին երկու տարիները թէ՛ ուսանող թէ՛ ուսուցիչ. եւ վերջին երեք տարիները լրբ ուսուցիչ) այս տողերը գրողին ուսերուն վրայ ինկած է, մինչեւ անոր Միացեալ Նահանգաց մեկնումը: Ուսանողութեան վերջին երկու տարիներուն իրեն դրծը եղած է ձայնի եւ ձայնագրութեան դասատանդութիւն ձեմարանի դասակարգերուն, եւ վերջին երեք տարիներուն՝ ընդհանուր աշակերտութեան: Ատոնցմէ զատ հայերէնի դասատանդութիւն վարժարանի մանուկ ուսանողներուն:

Թէպէտեւ ձայնագրութեան դասերը գոլէճներուն համար սոխպողական չէին, այսուամենայնիւ վարժարանի ընթացքին անոնց երաժշտութեան ճաշակը այդ ատոիճան կը զարգանար, որ քիչ բացառութեամբ անոնք կամովին դասընթացքներուն կը յաճախէին եւ իրբ մնայուն անդամ Երգչախումբին կը միանային:

Ատոնցմէ շատերը եկեղեցիներու երգչախումբերու իրրեւ անդամ ամէն կիրակի երգելէ զատ՝ մանուկ պարապանեքուն — ինչպէս Ծնունդի, Զատիկի, Ամաւերջի հանդէսներուն եւ շրջանաւարտներու ակումբներուն մէջ կ'երգէին եւ կը նուագէին:

Մանուկ պարապանեքուն — ինչպէս Ցուլ-տէյ, ընկերական հաւաքոյթներուն եւ Ամաւերջի հանդէսներուն ժամանակ երգելու համար (Գոլէճի հոգին խանդավառելու նպատակաւ) ութը համարնեւէ բաղկացեալ — (ամէն մէկ դասակարգի եւ շրջանաւարտներու ընկերութեան — յատկացեալ մէյ-մէկ համար) քայլերգ մը յօրինուած էր, որ ամբողջ աշակերտութեան կոչմէ աշխոյժով եւ եռանդով կ'երգուէր: Այդ օրերուն՝ Գոլէճին ընդհանուր լեզուն թուրքերէն ըլլալով, բնականաբար այս երգն ալ մեւնոյն լեզուով չարադրուած է, որուն ինքնու-

թիւնը պահելու նպատակաւ յարմար սեպեցինք զայն ընդօրինակել եղածին պէս.

ԵՐԳ՝ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԳՈՒԼԷՃԻ

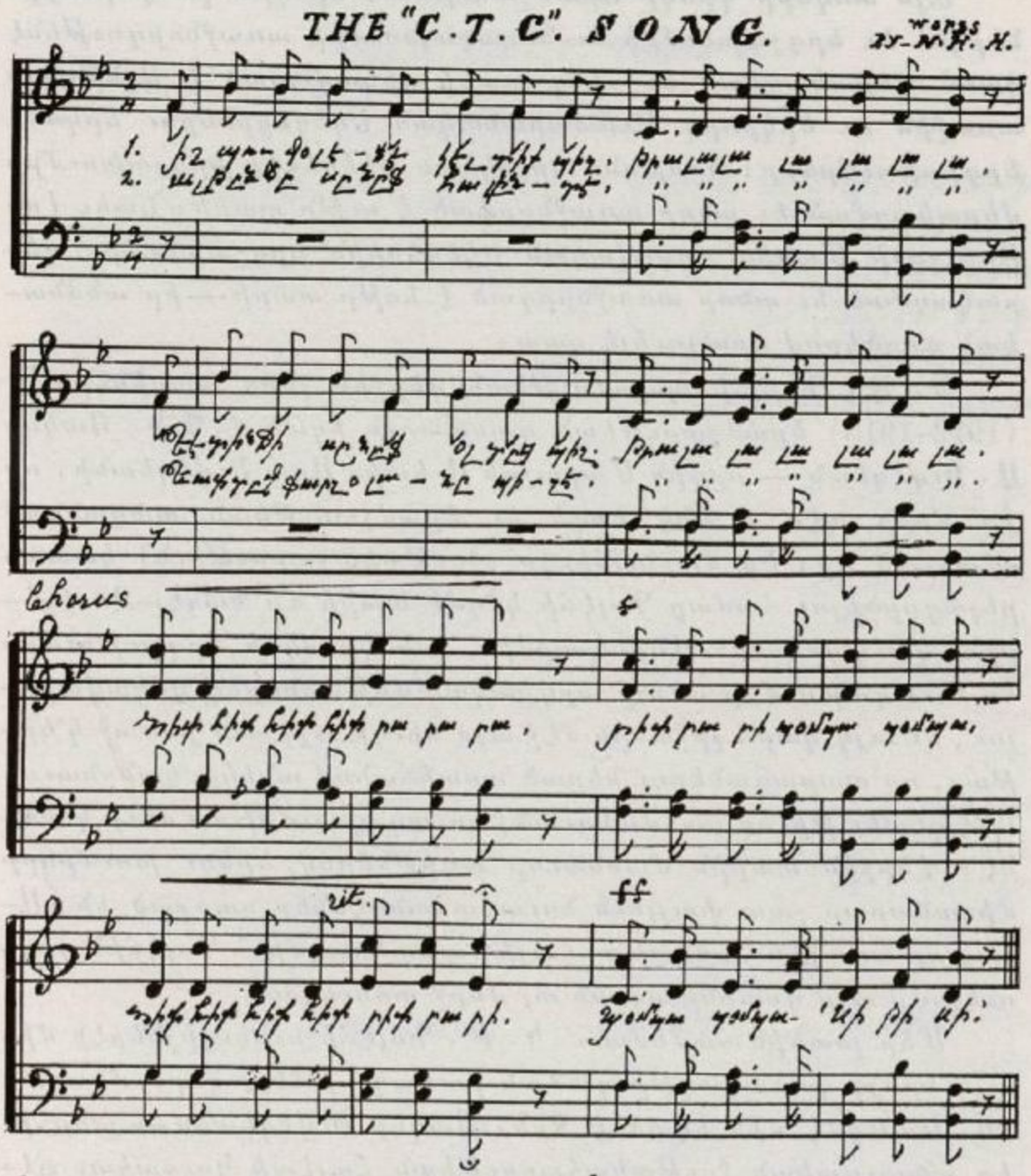

3. Ամէնէն ընէնէ օրուն լաւ... 6. Քիւռեմը ուշքէդ հէր դիւն, թրա...
Ախէր քաւէնէ սաթուրար, "Հօռա". Տէկ հիչ գիւռ "Էֆէնտիմ", Թրա... Հօռա.

4. Գուլէքին յիւրէս Ֆրէնչիներ, Թրա... 7. Ախէր ուրար հէրչ դիրեր դիրեր, Թրա...
Ծառայ էդեր Ասքէրլիներ, "Հօռա"... Գուլէքի գրաճըշ յիւրեմիչ, Թրա... Հօռա.

5. Ասքէրլար ժամպուդուչ, Թրա... 8. Պէնձա-ն հաչիդե ճիւ Տէնիզի, Թրա...
Ծէրիչէ Տունիս զաճարդ." " ... Գուլէքի հիշ գործա իչ Թրա... Հօռա.

Սառըպրեալին վերջին տարին ձայնական երաժշտութենէ զատ՝ դպրոցին մէջ դասուած նուագարաններով (ինչպէս չուբուկ, թաւջուխակ, սրինգ, ներքասրինգ, փող, դաշնակ, երգեհոն եւայլն) գործնական երաժշտութեան հմտը ղրուեցաւ,

եւ տարեկան հանդէսներուն երգչախումբով միասին նուագախումբն ալ իբր նորութիւն իր բաժինը բերաւ մեծ յաջողութեամբ:

Այս տողերը գրողը Երաժշտութեան ճիւղին դասընթացքներէն՝ եւ երգչախումբի եւ նուագախումբի առաջնորդութենէ զատ՝ վերակազմած եւ հինգ տարի ղեկավարած է Այնթապի առաջին եւ երկրորդ Աւետարանական Եկեղեցիներու երկսեռ երգչախումբերը: Պոսթոնի Կիլիկեան Եկեղեցիի երգչախումբը վերակազմած եւ անոր առաջնորդած է ութը տարի: Նաեւ Լոս Անճէլըսի Մասիս ժողովական Եկեղեցիին երգչախումբը վերակազմած եւ անոր առաջնորդած է եօթը տարի — իր անձնական գործերով զբաղուելէ զատ:

Կ. Թ. Գոլէճի պատմութեան վերջին չորս տարիներուն՝ (1912–1915) երաժշտութեան դասատուն եղած է Պրն. Յակոբ Ա. Իւվէկեան — որդին Մարաշցի Աւետիս Աղա Իւվէկեանի, որ իր մօրը պէս ի ծնէ երգի եւ երաժշտութեան տաղանդով օժտուած էր: Իր մասնաճիւղը (ջութակահարութիւն) կատարելագործելու համար Գոլէճի կողմէ տարի մը Պազէլ–Զուիցերիա կ'ուղարկուի: Վերադարձին՝ ան կը սկսի երգչախումբը եւ նուագախումբը աւելի արդիական մեթոտներով ղեկավարելու, եւ այդ կարճ շրջանին մէջ այս ճիւղը այդքան յառաջ կ'երթայ, որ պարապաներու ներած աստիճանով անիկա կանոնաւոր (թէպէտեւ թիւով սահմանուած) նուագախումբի մը ձեւը կ'առնէ: Վերջին տարին մասնաւոր առիթներով երկու խումբերը միասնաբար շատ փայլուն նուագահանդէսներ սարքած են: Աւաղ որ առաջին համաշխարհային պատերազմին՝ Գոլէճին դադարելովը այս դասընթացքին ալ վերջ տրուեցաւ:

Մեր լսածին համեմատ՝ Կ. Թ. Գոլէճի ուսուցիչներէն միայն երեքը բռնապաղթի դաժան բաժակը խմելէ զերծ մնացած են: Առնցմէ մին եղած է Պրն. Յակոբ Իւվէկեանը — չնորհիւ իր անզուգական ջութակահարութեան Հալէպի Կուսակալ Ձէմալ Փաշայի եւ կառավարական պաշտօնեաներու առջեւ ի Հալէպ: Վերջին տարիներուն՝ մինչեւ իր մահը (աւաղ որ շատ կանուխէն վախճանեցաւ) — Պէյրութի մէջ թէ՛ իբր երգահան թէ՛ ալ երգչախումբերու եւ նուագախումբերու իբր ղեկավար շատ արդիւնաւէտ ընթացք մ'ունեցաւ, եւ ուրախ ենք ըսելով թէ իր որդին Աւօն ալ իր ծնողքէն ժառանգած ձիրքերով՝ տարիներով՝ Պարսից Շահին անձնական դաշնակահարը ըլլալէ վերջ, կը շարունակէ կատարելագործելու իր մասնաճիւղը Նիւ Եորքի Ճիւլիըրտ Արթ Ինսթիթիւտը, որ միայն արտակարգ կարողութիւններով օժտուած ուսանողներուն բաց է:

ԱՆԹԷՊԻ ԱՂՋԿԱՆՑ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Գրեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ՓԱՍՈՒՆԻ

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Այս Վարժարանը հիմնուած է Անթէպ 1860 Յուլիս 30–ին, անդրանիկն ըլլալով հայաբնակ գաւառներուն մէջ այս կարգի վարժարաններուն, եւ հիմնադիրն է Միսիս Մայրա Ա. Փրաք–թըը, որ Թուրքիա եղող առաջին ամուրի Ամերիկեան միսիոնարներէն մէկն էր: Ան իր 18 տարի տեւող պաշտօնավարութեամբը հաստատուն կազմակերպութիւն մը տուած է իգական սեռի յատուկ այս կրթական հաստատութեան:

Դպրոցը խիստ համեստ չափերով սկսած է Գայտզըզ թաղին մէջ վարձուած փոքր տեղեակի մը մէջ, ուր աշակերտները ծալապատիկ կը նստէին փսխաթի վրայ, միայն ուսուցչուհիին համար կար աթոռ մը եւ դրասեղան մը եւ պատին վրայ կախուած էր սեւ դրատախտակ մը: Ամենամեծ դժուարութիւնն էր աշակերտաց հասկնալի լեզուով դասապիրքեր գտնել: Դպրոցին սկզբնաւորութենէն վեց տարի յետոյ դեռ տպուած ունէին միայն Ս. Գիրքը եւ աշխարհագրութեան դասագիրք մը առանց քարտէսներու. մնացած բոլոր դասերը հարկ կ՝ըլլար ձեռագիր պատրաստուած դասատետրերու վրայէն ուսուցանել, հակառակ որ արդէն կրթական ծրագրին մաս կը կազմէին բարձրագոյն ուսմունք՝ ինչպէս բնախօսութիւն, երկրաբանութիւն, աստեղագիտութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, հոգեբանութիւն, կրօնագիտութիւն, եւայլն: Թրքերէն, հայերէն եւ անգլիերէն լեզուներուն հետ՝ այսպէս կ՝ուսուցուէին մաթեմատիկի եւ գիտութեանց տարերքը: Աշխարհագրութեան դասը գործնական կ՝ըլլար եւ անոր մասն էր քարտէս գծելու վարժութիւնն:

Երկրորդ դժուարութիւնն էր յարմար ուսուցիչներ գտնել: Ուսուցանելու պարտականութիւնն ի սկզբան բոլորովին Միս Փրաքթըըի վրան էր: Պատ. Յարութիւն Պօյնուէօղլեան քիչ յետոյ անոր օգնական եղաւ հայերէն լեզուի համար, եւ աշխարհարար Աւետարանէն կը կարդացնէր, աշխարհարարի պարզ քերականութիւնովը, եւ հայերէնով կ՝ուսուցանէր թուաբանութիւն ալ մինչեւ «տոկոս»: Ապա Ներսէս Վարժապետ Պէզճեան իբր օգնական ուսուցիչ երեք տարի աշխատեցաւ: Յետոյ Ներսէս Վարժապետ Գազանճեան եւ Ատանացի Պատ. կա–

բապետ Մարգարեան մէյմէկ կարճ չրջան դործելին։ Երիտասարդաց Աստուածաբանական Ուսումնարանին Անթիէպ չարունակած միջոցին Պէդճեան Ալէքսան Ֆօճա ալ կ'օդնէր դպրոցին՝ ի մէջ այլոց աստիպախութեան դասին համար։

Քանի որ տարուէ տարի ուսանողուհեաց թիւին վրայ մի-չին հաշուով 8 կամ 9 նորեր կ'աւելնային, հետզհետէ աւելի սենեակներ պէտք եղան եւ վեց տարուան մէջ չորս կամ հինդ վարձու տուն փոխել հարկ եղաւ, մինչեւ որ Վարժարանին իրր կալուած նախ մէկ տուն եւ ապա ուրիշներ կարելի եղաւ դնել Գայաճըդ բլուրին գագաթը եւ վերջապէս 1886-ի գարնան կանոնաւոր շէնքերու չինութեան ձեռնարկուեցաւ։ Շէնքերը կառուցուեցան Անտիոքի Ամերիկեան միսիոնար Մր. Խէմմի ճարտարապետութեամբ։ Ընդարձակ էր չրջանակը եւ աչքառու դիրքովն ու հոյակապ կառուցուածքովը նախանձ կը դրդէր. բայց կարելի եղաւ կառավարական պաշտօնեաներուն առարկութիւնները չրել։ (Շէնքերու եւ չրջափակի ընդարձակութեան մասին կրնանք դաղափար կազմել սա իրողութենէն որ երբ Վարժարանը 1883-ին ուրիշ տեղ մը փոխադրուեցաւ, այդ շէնքերը պնելով իրենց մէջ բաժնեցին Սարգիս Գարամանուկեան, Յովհաննէս Ճէպէճեան եւ Կարապետ Պարսումեան մեծահարուստ պարոնները)։

Վարժարանը սկիզբէն իսկ Անթիէպցի աղջկանց հետ՝ քանի մը դրսեցի աշակերտներ ալ կ'ընդունէր, որոնք Վարդենի Պաճըի տան մէջ կը պատսպարուէին. բայց Վարժարանին յատուկ շէնքերուն չինութենէն յետոյ, 1886-ի աշնան՝ դիշերօթիկներու բաժին մըն ալ աւելցաւ ու բնականաբար դրսեցի աշակերտներու թիւն ալ մեծապէս բազմացաւ։

Վարժարանը երեք գործնական նպատակ կը հետապնդէր, որոնք սակայն կը միանային մէկ սկզբունքի վրայ, որ էր իպական սեռին ալ նախակրթականէն աւելի բարձր դաստիարակութիւն մը տալ։ Այդ երեք նպատակներն էին՝

ա) Աստուածաբանական Ուսումնարանին աշակերտուղ ամուսնացած մարդոց կիները երիցուհիներ ըլլալու յարմար վիճակի հասցնել։ բ) Ընդհանրապէս Հայ-Աւետ. ընտանիքներուն համար դաստիարակեալ տիկիններ եւ մայրեր պատրաստել։ գ) Նախնական կամ տարրական դպրոցներու համար ձեռնհաս վարժուհիներ հասցնել։ Բնականաբար առաջին դծի վրայ կուդային Հայ-Աւետ. ընտանիքներու աղջիկները իրրեւ ուսանող. բայց սկիզբէն իսկ ծրագրուած էր Վարժարանը բաց պահել ուէ դաւանութենէ քրիստոնեայ աղջկանց եւ մինչեւ անդամ ոչ-քրիստոնեայ աղջկանց ընդունելութեան։ Վարժարանին մէկ

գլխաւոր նպատակը իգական սեռի կրթական մակարդակը բարձրացնել եւ դաստիարակութիւնն ընդհանրացնել ըլլալուն, միշտ կը ջանացուէր ոչ միայն Անթէպէ, այլեւ չրջակայ քաղաքներէ եւ գիւղերէ աշակերտներ գրաւել, որուն համար նիւթական զոհողութիւններ ալ յանձն կ'առնէին վարժարանին խնամակալներն ու բարեկամները: Միս Փրաքթըր ինքը յաճախ ճամբորդութիւններ յանձն կ'առնէր դուրսի տեղերէն յարմար աշակերտուհիներ ընտրելով բերելու համար: Աղքատ այլ ուշիմ աղջիկներուն համար կը գտնէր նպաստի աղբիւրներ եւ բարեբարներ: Բայց եւ այնպէս, վարժարանը չատ ուրախ կ'ըլլար՝ եթէ աշակերտի մը ծնողքը կրթական ծախքին գոնէ կէսը վճարէր: Այսպէս, առաջին տարիներուն երբ Ուրֆայէ աղջիկ մը իր կրթական ծախքին համար տարեկան 2½ հնչուն Օսմ. ոսկի վճարեր է, ասիկա մեծ զոհունակութիւն պատճառած է: Նոյնպէս գովեստով կը յիշուի թէ Մարաշի Աւետ. եկեղեցիներն իրենց քաղաքէն ղրկուած աղջկանց կրթաթոշակներուն պակասը բոլորովին իրենք կը գոցէին:

Ինչպէս ըսինք, վարժարանին գլխաւոր մէկ նպատակն ալ էր տարրական դպրոցներուն համար վարժուհի պատրաստել. որովհետեւ պէտք է ոա ալ ի մտի ունենանք թէ Բողոքականները սկիզբէն ի վեր իրենց նախակրթական կարգերուն համար (անոնք զուտ մանչերէ բաղկացած ըլլային կամ թէ երկսեռ) միշտ կարող վարժուհիներ դործածելը թէ՛ աւելի ապահով եւ թէ՛ աւելի աժան գտած են: Եւ ես կրնամ անձամբ վկայել թէ իմ դպրոցական կրթութեանս ամուր եւ մնայուն հիմունքը բաստցած եմ Միս Փրաքթըրի դպրոցէն չրջանաւարտ վարժուհիի մը ձեռքին տակ: Այս պատճառաւ Աղջկանց Վարժարանը ուսուցչանոցի դեր ալ կը կատարէր, եւ առաջին տարիները Միս Փրաքթըր ինք կուտար Մանկավարժութեան դասը. այս մասնագիտութեան համար իր չարադրած հայատառ թրքերէն համառօտ դասագիրքը տպագրութեամբ լոյս տեսած է: Ունինք իր կողմէն թարգմանուած ընդարձակ Քրիստոնէական մըն ալ (Աւետարանական վարդապետութեանց համեմատ), կիրակնօրեայ կարգերու գործածութեան համար, նոյնպէս տպագրութեամբ հրատարակուած: Ուսուցչութեան պատրաստուղներուն փորձառական վարժութեան համար՝ ութ տարիներ Վարժարանի չրջանակին մէջ տարրական կարգերէ բաղկացեալ ծաղկոց մըն ալ պահուած է աղջիկներու: Վարժարանէն չրջանաւարտ ըլլալիք դասարանէն ամէն ուսանողուհի պարտաւոր էր այս ծաղկոցին մէջ օրական մէկ ժամ դաս տալ կամ հսկողութիւն կատարել:

1867–ի վերջերը Միս Հալիսթըր անուն միսիոնարուհի մըն ալ եկաւ, որ կարող մանկավարժ մըն էր, եւ անոր գալը դիւրութիւն տուաւ որ յաջորդ տարին Միս Փրաքթըր Ամերիկա երթայ՝ վագանիի համար: Երկու տարի յետոյ Միս Հալիսթըր հիւանդանալով Ամերիկա մեկնեցաւ, բայց իրեն տեղ Կ. Պոլսէն եկան՝ նախ Միս Լօրա Պլիս եւ ապա Միս Հէրիէթ Փաուըրզ: Այս վերջինը իր սահուն եւ յղկուն հայերէնովը կարճ ժամանակի մէջ մեծ գործ տեսաւ: 1874–ին Միս Փրաքթըրի քոյրը հիւանդանալով, պէտք եղաւ որ ինքը նորէն Ամերիկա մեկնի, եւ քանի որ այս միջոցին ուրիշ Ամերիկացի մանուկավարժ միսիոնարուհի ալ չկար, դպրոցը փակուեցաւ այդ տարեշրջանին, որով շրջանաւարտ ալ չունեցաւ. եւ լոկ նախապատրաստական կարգի մը հետ սակաւաթիւ դիշերօթիկները պահուեցան Վարդենի Պաճըի տան մէջ Մարիամ Վարժուհիի հսկողութեան տակ:

Բայց նոյն տարուան վերջերուն Միս Շաթըքի պէս կարող եւ բարեպաշտ միսիոնարուհի մը Անթէպ գալը եւ յաջորդ տարին Միս Փրաքթըրի վերադարձը, Միս Հալիսթըրի ընկերակցութեամբ, վարժարանի վերուսին յարուցման յոյսը զօրացուց: Սակայն ապա անծանօթ պատճառներով երկուքն ալ դպրոցական գործէն հրաժարելով, Անթէպէն դուրս տեղեր աշխատելու կանչուեցան, եւ 1878–ին Միս Փիլրսի նախագահութեամբը վարժարանը նոր շրջան մը սկսաւ:

Աւելորդ կը սեպենք ճառել Ադկանց ձեմարանին միջոցաւ եւ այլապէս՝ Միս Փրաքթըրի Անթէպ քաղաքին եւ շրջակայ տեղերուն մատուցած ծառայութենէն՝ լի չնորհքով, գութով ու սէրով: Թէ ան իրր ճշմարիտ ու անկեղծ քրիստոնեայ դաստիարակ մը իր գործը հիմնած էր հաստատուն խարիսխի վրայ, կ'ապացուցուի իր եռեւը ձգած տեւական ազդեցութեամբը, որ կրնանք ըսել թէ մինչեւ այսօր կը չարունակէ: Իր պաշտօնավարութեան համեմատաբար կարճ շրջանին՝ հաստատութիւնը Անթէպէ դաս 23 տեղերէ ընդամէնը 90 շրջանաւարտուհի հանած է, որոնց երեք չորրորդը ուսուցչութեամբ զբաղած են եւ կարեւոր թիւ մըն ալ իրր Աւետ. Հովիւներու ու քարոզիչներու տիկիններ հոգեւոր գործի լծուած են:

Ադկանց ձեմարանը 1883 թուականին քաղաքին արեւմտեան ծայրը, Ամերիկեան Հիւանդանոցի մօտ փոխադրուելէն վերջը՝ ունեցած է չատ յաջող եւ փայլուն գործունէութիւն մը Միս Փիլրսի 30–ամեայ նախագահութեան ներքեւ, որը Ամերիկացի ազնուական ընտանիքէ մը կը սերէր, բարձր դաստիարակութիւն առած առաքինի ու հանճարեղ օրիորդ մըն էր. բայց

քանի իր տարիքը առաւ՝ առնուհինեն սկսան զինք յաւէտ իբր մայրիկ մը նկատել: Վերջապէս իր աչքերուն տկարացումը պատճառ եղաւ որ Հրաժարի եւ Ամերիկա մեկնի 1908–ին: Երբ 1910–ին ձեմարանի յիանամեայ յոբելեանը տօնուեցաւ, թէ՛ Մխ Փրաքթըր եւ թէ՛ Մխ Փիլրս ողջ էին Ամերիկայի մէջ եւ հեռուէն խնդակցեցան իրենց առնուհայց եւ բարեկամ–ներուն ուրախութեան:

Ուրախալի է որ ժամանակի յառաջադիմութեան հետ քայլ կ'առնէր սոյն դպրոցն ալ: Մարաշի Աղջկանց Ամերիկեան Գի–չերօթիկ վարժարանն արդէն 1882–ին բարձրացուած էր կեդ–րոնական Թուրքիոյ Աղջկանց Գոլէճ *աստիճանին*, եւ հոն դաշ–նակի կանոնաւոր կրթութիւն ալ մտցուած էր, ինչ որ Կիլիկիոյ մէջ նորութիւն մըն էր: Այն առեն Անթէպի Աղջկանց Սեմինե–րին ալ բարձրացուեցաւ, եւ ծրագրով Մարաշի Աղջկանց Գո–լէճէն մէկ տարիով միայն պակաս կը մնար: Ասոր համար Ան–թէպի Սեմինարիին չրջանաւարտուհիները Մարաշ կ'երթային՝ թէ՛ ուսմունքնին կատարելագործելու եւ թէ՛ դաշնակի պա–սեր առնելու:

Մխ Կրահամ 1886–1891 տարիներուն Մխ Փիլրսի արժա–

ՄԻՍ ԹՐՕՊՐԻՃ

ՄԻՍ ՆՈՐԹՐՆ

նաւոր օգնականը եղաւ եւ երաժշտութեան տարերքն ալ կ'ու–սուցանէր Անթէպի Սեմինարիին մէջ. բայց ցաւալի է որ անոր մեկնումէն յետոյ տարիներով այս մասնաճիւղը զանց առնուե–ցաւ ամիսղաբար: Ապա Մխ Իզապէլ Թրօպրիճ (որ վերջէն Մխոս Մէրիլ եղաւ), վեց կամ եօթը տարի աշխատեցաւ Աղջ–կանց Սեմինարիին մէջ՝ անմոռանալի արդիւնաւորութեամբ: Իր լեզուագիտութիւնը (լաւ հայերէն ալ գիտէր), օրինակելի

վարչագիտութիւնը եւ դրչին ազդեցութիւնը մեծապէս կը յիշեցընէին իր վաղամեռիկ հայրը՝ Տր. Թրօպրիճ, ինչպէս նաեւ Տր. Իլայըս Րիկը, որ իր քեռապաղն էր: Վերջապէս Միս Ֆորմըն եկաւ, որ նախ չուրջ տասը տարիներ իբր նախագահի օգնական պաշտօնավարեց, եւ պատմութեան, ձայնական երաժըշտութեան, դծագրութեան եւ մարմնամարզի դասերը մասնաւորապէս զարդացուց, եւ դպրոցի կրթականապէս բարձրանալուն հետ հոգեւոր մթնոլորտին ալ թարմանալուն օգնեց: Մինչեւոյն չրջանին Միս Պլէյք եւ Միս Նորթըն ալ եկան Սեմինարիին գործին օժանդակելու, որով լեզուի դասերը զարդացան եւ մանկավարժութեան դասընթացքն ալ վերանորոգուեցաւ:

1882–էն սկսեալ Կ. Թ. Գոլէճի չրջանաւարտներէն ալ ձեռնհաս այրեր ուսուցիչներ ունեցած է Սեմինարին, ինչպէս Յովհաննէս Նաթըզ Խօճա, Պարոնայք Նազարէթ Քիւրքճեան, Յակոբ Աճառուրեան, Տէվլէթ Փօլատեան, Զօրարարէլ Տօնաթոսեան, Պատ. Մարտիրոս Իգնատիոսեան: Նաեւ բնականաբար Սեմինարիի կարող չրջանաւարտներէն իսկ օգնական ուսուցչուհիներ ունեցած է հաստատութիւնս, ինչպէս կանուխ տարիներուն Վարդենի Մարիամ, Մարիամ Ասլանեան, Շուշան Պօղոսեան, Լուսիա Ստեփանեան եւ ուրիշներ: Աւելի ետքերը՝ օգնական ուսուցչուհիներ կ'ըլլային անոնցմէ որոնք Սեմինարին աւարտելէ յետոյ Մարաչի Աղջկանց Գոլէճէն ալ վկայական կը ստանային: Վերջապէս հարկ եղած է նաեւ Սեմինարիի մէջ պաշտօնավարել կարող ըլլալու համար՝ չրջանաւարտուհիներէն ոմանք ընտրանօք ղրկել Ֆարիզ, Պարտիզակ եւ Կ. Պոլիս, որպէսզի հայերէն լեզուի ու գրականութեան, մաթեմատիկի եւ բնական գիտութեանց մէջ մասնագիտութիւններին կատարելագործեն:

Ամերիկեան Աղջկանց Սեմինարիին նոր շէնքը

Անթէպի Ամերիկեան Աղջկանց Վարժարանին չէնքը երկու անգամ հրդեհի ճարակ եղաւ. նախ 1889 Դեկտեմբերին եւ ապա 1906 Փետրուարին: Առաջին դէպքին աւեն դպրոցը շարունակուեցաւ Մարտինի բլուրի չէնքին մէջ՝ մինչեւ որ Վարժարանին չէնքը վերակառուցուեցաւ. իսկ երկրորդին Հալլաճեան Որբանոցի չէնքին մէջ, որ Աւետարանական Եկեղեցիներուն փոխանցուած էր:

1907–ին վարժարանի 366 չրջանաւարտուհիներով կազմուեցաւ Շրջանաւարտուհեաց Միութիւն մը: Իսկ վարժարանն իր յիսնամեայ յոբելեանը կատարած էր 1910–ին, ինչպէս արդէն յիշած ենք:

1914–ին՝ վարժարանի ուսանողուհեաց թիւը 240 էր, որոնցմէ իբր 60–ը գիշերօթիկներ էին: 1915–ին դրսեցի աներուհիները Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի պատճառաւ չկրնալով վերադառնալ իրենց բնակավայրը, հարկ եղաւ զանոնք վարժարանին մէջ պատսպարել, որով տարապրութենէ ալ դերծ մնացին: Երբ Ամերիկա ալ մտաւ պատերազմի մէջ, Թուրք կառավարութեան ստիպումովը 1917–ի գարնան Միս Ֆորմըն Ամերիկա վերադարձաւ. իսկ Միս Նորթրն Մարտինի բլուրի Որբանոցին տնօրինութիւնը ստանձնեց: Երկու տարի յետոյ, Զինադադարէն ետքը Միս Ֆորմըն վերադարձաւ, եւ Վարժարանը վերաբացուելով, նախ Հայիկ Աւետ. Եկեղեցւոյ դպրոցական չէնքերուն ու ապա Նիշիշլեան Թանգարանի չէնքին մէջ շարունակեց: Թէեւ Անթէպի ծանօթ կոխնները մեծ արգելք եղան վարժարանի կանոնաւոր գործունէութեան, սակայն ան յարատեւեց իր ընթացքը շարունակել, որով 1920 գարնան երկու օրիորդներ կրցան վկայական ստանալ Սեմինարիէն:

Այս ժամանակ էր որ Միս Գօլտ, Միս Րէյտըր եւ Միս Բաքմէն չկրնալով Մարաչ երթալու թոյլատուութիւն ստանալ կառավարութենէն, ստիպուեցան Անթէպ մնալ եւ Միս Ֆորմընին գործակից եղաւ վարժարանի գործին մէջ: Բայց քիչ վերջը քաղաքական կացութիւնը դէպի յոռին փոխուած ըլլալով, Միս Ֆորմըն յարմար տեսաւ Օրիորդ Վարդուհի Լօչխանճեանի հետ Հալէպ փոխադրուիլ եւ հոն Մուսալլաթ թաղին մէջ բանալ Հայ աղջկանց համար Աւետ. վարժարան մը: Միեւնոյն ժամանակ Անթէպ մնացող Միս Նորթրն ալ Օրիորդ Բահէլ Կիւլտալեանի հետ հոն աղջկանց վարժարան մը կը կառավարէր ընդամէնը 50 տեղացի ուսանողուհիներով: Հուսկ ուրեմն 1922–ի վերջերը Թուրք կառավարութիւնը հրաման հանեց որ մնացած Հայերն ալ պէտք է որ Անթէպը ձգեն. եւ ասոր հետեւանօք Անթէպի Աղջկանց Սեմինարիին մնացորդն ալ Հալէպ փոխադրուելով, 1923 տարուան սկիզբը՝ նոր դեռնի վրայ նոր դարագլուխ մը սկսաւ Վարժարանը:

Այսպէս, աւելի քան 55 տարիներու աներական կեանք մ'ունեցաւ Սեմինարին Անթէպի մէջ: Այս վարժարանի ամենահին խնամակալ բարերարն էր Ամերիկեան Պորտ Ընկերութիւնը: Ապա ուրիշներ ալ անոր ձեռնտու եղած են, Ուրմրնզ Պորտ,

վասար Գոլէճ, եւ Ամերիկայի մէջ ուրիշ կազմակերպութիւնք, նաեւ եկեղեցիներ եւ բարեսէր ու կրթասէր անհատներ: Թէեւ հաստատութիւնս այսպէս միսիոնարական հիմնարկ մըն էր, սակայն Անթէպի Հայ Աւետարանականք անոր վարչութեան մէջ ձայն եւ քուէ ունեցան, եւ այս՝ գլխաւորապէս անով որ հաստատութեան գայտճըգէն թէփէպաշը փոխադրութեան առեն Անթէպի Հայ-Աւետ. եկեղեցիները 400 հնչուն ոսկի հանդանակեցին նոր շէնքի շինութեան: Ասկէ զատ, անոնք ուրիշ առիթներով ալ, մասնաւորապէս կրկին հրդեհներու երեսէն աղէտեալ ուսանողուհիներուն նիւթապէս օգնելով, իրենց գործնական համակրութիւնը ցուցուցած են հաստատութեան հանդէպ:

Հիմա տեսնենք թէ ի՛նչ եղած է այդ 55–60 տարիներու աշխատանքին հունձքը: Վարդենի Պաճըի որդեգիրը՝ Մարիամ Վարդենեան, որ 1862–ին չրջանաւարտող անդրանիկ կարգին կը պատկանէր, իբր տեսչուհի, ուսուցչուհի եւ կարի դաստատու բազում տարիներ ծառայած է նոյնիսկ Սեմինեըիին: Մարիամ Վարժուհի թէեւ կարճահասակ եւ նիհարակազմ, սակայն ունէր կորովի նկարագիր մը եւ իր պարզ կեանքովը գործաւոր քրիստոնէական ազդեցութիւն մը կը ներգործէր մանաւանդ դիշերօթիկներուն վրայ: Ապա կարելի է յիշել երեք Պօյնուէօղունեան քոյրերը, Լուսիա Սահիանեանը, Շուշան Պօղոսեանը, Մխիրեան քոյրերն՝ Ովսաննա եւ Հռիփսիմէ, Ցլորա Պէզճեանը (Թուաբանութեան եւ բնագիտութեան ուսուցչուհի), Կիւլէնիա Պետրոսեանը, Ֆաթման Մխիրեանը (Հայերէնի դասատու), Աննիկա Թէրզեանը (Թուրքերէնի), Շուշան Գապանճեանը, Նուրիկա Թէրզեանը եւ Ազնիւ Իսրայէլեանը (Հայերէնի ուսուցչուհի) եւ ուրիշներ որոնք երկար տարիներու հաւատարիմ աշխատութիւն ունեցած են իրենց ալմա մաթէրին մէջ: Բայց վերոյիշեալներէն, յատուկ յիշատակութեան արժանի է Օրիորդ Վարդուհի Լօչխաճեանը, որ Սեմիներին աւարտելէ յետոյ, Կ. Պոլսոյ Ամերիկեան Աղջկանց Գոլէճէն Պ. Ա. տիպլոմով չրջանաւարտ, 1905–էն սկսեալ պաշտօնավարած է Սեմինեըիին մէջ չարունակ՝ բացի Առաջին Համաչխարհային Պատերազմի չորս տարիներէն եւ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ իր ուսումը կատարելագործելու մէկ տարիէն:

Ինչպէս ըսինք, 1862–ին էր որ առաջին կարգի չրջանաւարտուհիները իրենց վկայականներն առած էին: Անկէ մինչեւ 1915 թուականը 527 չրջանաւարտուհի ունեցած է դպրոցը, թերեւս մի քանի հատ աւելի ալ, որովհետեւ 1906–ի հրդեհին եւ ապա պատերազմի ընթացքին մաս մը արձանագրութիւններ կորսուած են: Շրջանաւարտուհեաց 416–ը Անթէպ քաղաքէն

եղած են. իսկ մնացածը հետեւեալ տեղերէն՝ Ուրֆա, Մարաչ, Ատանա, Տարսոն, Պլպիսա, Եօզունօլուգ, Տիարպէքիր, Սեւերէկ, Գալաատուրան, Հալէպ, Պէհէսնի եւ Կամուրճ: Անթէպէն դուրս առաջին տեղը կը գրաւէ՝ իր 55 շրջանաւարտներով. յետոյ Քիլիս՝ 36-ով. Հասանպէյլի լեռնային գիւղը՝ 18-ով. իսկ Քէսապ 15-ով: Մարաչ կանուխէն ունենալով իր յատուկ աղջկանց վարժարանը, որ յետոյ գոլէճի աստիճանին բարձրացաւ, ստիպուած չէր իր աշակերտուհիները դուրս ղրկելու՝ ի բացառեալ վախճունական քննականներու առաջին շրջանը: Նոյնպէս երբ Ատանա ունեցաւ իր յատուկ սեմիներին, Ատանայի կուսակալութեան աղջիկները այլեւս հոն յաճախած են:

ԽՄԲԱՆԿԱՐ ԱՄԵՐԻԿ. ԱՂՋԿԱՆՑ ՍԷՄԻՆԷՐԻԻ ԵՐԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐՈՒՆ

Յատուկ յիշատակութեան արժանի է Մարիամ Ասլաքեանի, 1882-ի շրջանաւարտուհի, որ երկար տարիներ պաշտօնավարած է Քէսապի աղջկանց դպրոցին մէջ եւ յուսալից տանուհիներ պատրաստած՝ Անթէպի Սեմիներիին: Ան նաեւ կը հսկէր Քէսապի շրջանակի բոլոր Աւետ. նախակրթարաններուն վրայ:

Սեմիներիիս նշանաւոր շրջանաւարտուհիներէն եղած է նմանապէս Օրիորդ Արաքսիա Ճէպէճեանը: Ան իր նախնական կրթութիւնը ստացաւ Անթէպի Հայկանուշեան Աղջկանց Վարժարանին մէջ. յետոյ հոգեւոր արթնութիւն մը ունենալով՝ փափաքեցաւ բարձրագոյն ուսում առնել եւ այդ նպատակով ինքնաշխատութեամբ սորվեցաւ անգլիերէն լեզուն: Ընդուն-

ուեցաւ Սեմինեռի եւ 1907–ին ընթացուարտ եղաւ անկէ: Իր ուսումը չարունակեց Մարաչի Ազկանց Գոլէճի մէջ, եւ անկէ չրջանաւարտելով՝ հրաւիրուեցաւ իբր ուսուցչուհի նոյն հաստատութեան: Ապա Անգլիոյ մէջ Վուտպրուք Գոլէճն յաճախեց, մանաւանդ ապէս Սուրբ Գրային–կրօնական բարձր դաստիարակութիւն ստանալու համար, եւ վերադարձին եղաւ քրիստոնէական գործի կարեւոր մշակ, յատկապէս իբր անդամ «Քրիստոսասիրաց» հոգեւոր կազմակերպութեան, որ Ազգային Եկեղեցւոյ մէջ կրօնական կեանքի զարգացման կը ձգտէր: Օրիորդը աշեն մը Ազկանց Սեմինեռին մէջ ալ աչխատեցաւ, եւ ի վերջոյ բարի վկայութեամբ մարտիրոսացաւ ի Տէր–Զօր:

Ամերիկեան Ազկանց Սեմինեռիի 1913–ի Շրջանաւարտներ

Շրջանաւարտուհիներէն չատեր Օրիորդ Ալրաքսիա Ճէպէճեանին պէս թէ՛ ուսուցչուհի եւ թէ՛ հոգեւոր գործիչներ եղած են: Առանցմէ գոնէ մասը հատը իբր ուեսարանչուհի աչխատած են գանազան քաղաքներու եւ գաւառներու մէջ, տարբեր յարանուանութեանց, մինչեւ իսկ Մահմետականաց համար: Մանաւանդ յիչատակութեան արժանի է նաեւ Օրիորդ Ռեբեկա Գրիգորեան, որ Անթէպի մէջ ընկերային բարեկարգութեան առաջին գործիչն ըլլալով, կ'այցելէր տուներ, փողոցներ, մինչեւ անգամ արճարաններ եւ բանտեր. ու կ'աչխատէր մանաւանդ ոգելից ըմպելեաց զերի եղողներուն բարեկարգման համար: Շատ չանք թափած է երիտասարդները ժուժկալ կեանքի մը առաջնորդելու համար, ապա երկար տարիներ Ամերիկայի մէջ ալ նոյն առաքելքին մէջ աչխատելով:

Իբր հոգեւոր հովիւներու երիցուհիներ՝ Սեմինեռիի չրջանաւարտներուն չատերը խիստ թանկագին ծառայութիւն մատուցած են մեր Ազետ. եկեղեցիներուն. առնուազն 32 հատը ծանօթ են յականէ յանուանէ: Հետաքրքրական օրինակ մըն

է հետեւեալը. երբ դեռ Մարաշի, Այտանայի եւ Հաճընի մէջ չկային ազգկանց բարձրագոյն վարժարաններ, շատ մը հոգեւոր հովիւներ իրենց կենակիցները կ'ընտրէին Անթէպի Սեմինեարիի աղջիկներէն: Մարաշցի Պատ. Յարութիւն Ճինիչեանը նշանուած ըլլալով Կատարինէ անուն օրիորդի մը հետ, անոր ծնողքէն խնդրեց որ զայն անթէպ ղրկեն դաստիարակուելու համար. եւ երբ անոնք մերժեցին այս առաջարկը, ինք անմիջապէս պատկուեցաւ օրիորդին հետ, եւ նոր հարսը ղրկեց Անթէպի Սեմինարիին մէջ կարգալու, մինչդեռ ինքը կիւղ մը կը-նայ քարոզչական պաշտօնով:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՍԵՄԻՆԵՐԻԻ 1910–Ի ՇՐՋԱՆԱՒԱՐՏՆԵՐԸ

Հարկ չէ խօսք երկարել այն չրջանաւարտուհիներու մասին որոնք ամուսնանալով, իբր բարեկիրթ ու տնաշէն տիկիններ կազմած են ընտիր ընտանիքներ եւ օգտակար դաւակներ հասցուցած՝ Ազգին ու Եկեղեցիին:

Եղած են բազմաթիւ չրջանաւարտուհիներ ալ որոնք ապա կրցած են բարձր դոլէճներ եւ համալսարաններ յաճախել, եւ մասնագիտական դիրքեր կազմել, ըլլալով երաժշտութեան ուսուցչուհի, առաջնորդ, բժշկուհի, հիւանդապահուհի եւայլն: Հին չրջանաւարտուհիներէն երեքը եղած են մանկաբարձ դայեակ, որոնցմէ մին Օրիորդ Սիփորա Շնորհօքեան Անթէպի եւ ապա Հալէպի մէջ երկար տարիներ աշխատած եւ աւելի քան 5000 երախաներու մանկաբարձ եղած է:

Ծանօթ.— Պատմութեանս դիմաւոր պրիւրն եղած է «Ազգկանց Ամերիկեան Բարձրագոյն Վարժարանին Յոբելանասունհինգամեակը՝ 1860–1935» մակագրեալ գրքոյկը, Հալէպ, 1936, եւ մասնաւորապէս անոր մէջ բովանդակեալ դրութիւնները Միսիս Իզապէլ Մէրիլի եւ Տիկ. Ֆլօրա Գալֆասեանի:

ԱՆԹԷՊԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ ՀԱՅՐ ԵՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

(Քաղուած հին թերթերու հատաճածոներէն)

ԳԼՈՒԽ Լ.Զ.

1. Թաւգարաւ Ընկերութիւն (1859)

Անթէպի հնագոյն եւ հատանօրէն առաջին մշակութային ընկերութիւնն է «Թաւգարաւ Ընկերութիւն»ը, որ կազմուած է 1859–ին: Պօլսոյ Մասիս թերթին 1864 Դեկտ. 31–ին Անթէպէն դրուած նամակ մը կը տեղեկացնէ որ Անթէպի 1000 ընտանիք կազմող հայերը «չորս վարժատուն կամ դպրոց ունին, որոնց մէջ 300 տղայք կը դասուին, բայց բանիբուն վարժապետ մը չունենալնուն համար լոկ կարդալ գրելէ աւելի բան մը չեն կրնար սովրիլ: Այս վիճակին դարման մ'ընելու համար ասկէց հինգ տարի առաջ ԹԱՆԳԱՐԱՆ *անունով* ընկերութիւն *մը կազմուեր է, բայց երեք տարուան մէջ հազիւ 10,000 դուրուշի չափ դրամ հաւաքելէ ետեւ՝ ձանձրանալով կամ մանաւանդ յուսահատելով գրուեր է ի տրամութիւն ժողովրդեան»* (Մասիս, կ. պ. 1865 թ. 676):

2. Սահմանադրական Ուսումնասէր Ընկերութիւն (1864)

Վերոյիշեալ Անթէպցի նամակագիրը չարունակելով իր տուած տեղեկութիւնները Անթէպի Ընկերութիւններու մասին՝ կը գրէ որ Անթէպի Առաջնորդ Մկրտիչ Սրբազանը Անթէպի «ազգասէր երեւելեացն եւ Թաղական Խորհրդոյ անդամոց հետ խորհրդակցելով՝ 1864 *Դեկտ. 15–ին ընդհանուր ժողով մ'ընելով, սրբազան առաջնորդին ազդու յորդորանօքն ու առաջարկութեամբը* Սահմանադրական Ուսումնասէր *անուամբ Ընկերութիւն մը կազմուեր է, որուն անմիջապէս բաժանորդ գրուեր է սրբազան առաջնորդն՝ ամենէն առաջ ինք տասն լիրա նուիրելով: Անոր նայելով՝ Նազարեան Մ. Նազար տաւն 20 լիրա, որդին Մ. Նիկողայոս 10 լիրա, Ղարա Մանուկեան Մ. Մանուկ 23 լիրա, Ս. Երուսաղէմի միաբան սրբացու Յովսէփ 22 լիրա, Եաղուպեան Մ. Աստուածատուր 15 լիրա, Նիկիպլեան Յարութիւն 15 լիրա, Ղարա Մանուկեան Կարապետ 10 լիրա, Նազարէթեան Մ. Գէորգ 10 լիրա, Խաչատուրեան Յարութիւն 10 լիրա եւ հետզհետէ ուրիշ ներկայ գտնուողներն ալ հինգ,*

չորս, երեք, երկու եւ առնուազն մէկ լիրա բաժանորդ դրուելով 280 լիրայի դումար մը գոյացուցեր են, եւ ներկայ չգանըւող ազգայիններէն ալ դրամ հաւաքելու նպատակաւ 14 հոդաբարձու ընտրեր են, որոնց ջանիւքը բաժանորդագրութիւնը չարունակելով մինչեւ Դեկտ. 27 չորս հարիւր երեսուն լիրայի հասեր է, որուն 350 լիրան արդէն վճարուեր է, եւ մնացեալն ալ հետզհետէ հաւաքուելու վրայ է:

Այս ջանքով եւ մանաւանդ ժողովրդեան վրայ տեսնուած ընդհանուր համակրութեան եւ բարձանաց նայելով, կը յուսացուի որ 7–800 լիրա կրնայ դումարուիլ, որուն վրայ աւելցընելով դաղարեալ Թանդարանի Ընկերութեան 100 լիրայի չափ ստակը, եւ 100 լիրա մ'ալ եկեղեցւոյն անտուկէն առնուելով՝ 1000 լիրայի դրամագլուխ մը պիտի գոյանայ, եւ յատուկ Յանձնաժողովի մը ձեռօք չահու դրուելով՝ արդիւնքը վարժապետաց ամսականին պիտի յատկանայ» (Մասիս, անդ):

3· Վարդանանց Ընկերութիւն (1867)

Ընկերութիւնս մերթ «Վարդանանց» եւ մերթ «Վարդանեան» կոչուած է: Հնագոյն յիշատակութիւնը Պոլսոյ Հայրենիքէն է, որ Ընկերութիւնս 1879–ին «Վարդանանց» կը յորջորջէ: Հետեւաբար այս ձեւը, ըստ մեզ, հնագոյնն է:

Վարդանանց Ընկերութիւնը հիմնուած է 1867–ին (Արեւելք, կ· Պ· 1898 թ· 3854: — Բնաչխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1902, էջ 139) եւ իր սկզբնական նպատակն եղած է աղջկանց դաստիարակութիւնը: Այս մասին թղթակից մը Անթիպէն 1879 Դեկտ· 21–ին կը գրէ· «10–12 տարիէ ի վեր «Վարդանանց» անուն Ընկերութիւն մը կը չարունակէ հոս, որ նպատակ ունի գլխաւորաբար աղջկանց դաստիարակութիւնը··· թէպէտ քանի տարի առաջ Մեսրոպեան անուամբ թոշակաւոր դպրոց մը բացած էր, բայց չյաջողեցաւ զէթ 4–րդ չրջանը աւարտել, որ 5 տարուան համար է··· այժմ կը ջանայ իւր բուն նպատակին, այն է՝ աղջկանց վարժարանի բացմանն» (Հայրենիք, 1880 թ· 588):

Ընկերութեանս հիմնադիրներէն կը յիշուին Յ· Լուսարարեան, որուն մեծագիր պատկերը «Վարդանեան» վարժարանի մէջ կախուած էր (Հայրենիք, 1884 թ· 16529 եւ Նիկողայոս Նազարէթեան, որ մինչ պաշտպան ու քաջալերող եղած է Ընկերութեան (Արեւելեան Մամուլ, Իզմիր 1884, էջ 320):

Մասիս (կ· Պոլիս 1881 թ· 2991) կ'ըսէ որ Վարդանանց Ընկերութեան ձեռնարկած չէնքի կառուցումը կիսով աւարտած է: Ընկերութիւնը Յայտարարութեան մը մէջ ցաւ յայտնելով

որ հայ տղաք օտար վարժարաններ կը յաճախեն՝ կ'իմացնէ թէ նախակրթարան մը պիտի բանայ, որուն մէջ «օտար դպրոցաց մէջ աւանդուած բոլոր դասերն ալ պիտի ուսանին: Ամէն աշակերտէ տարեկան 100 դրուշ թոշակ կը պահանջուի: Գրենական եւ ուրիշ դպրոցական պիտոյք Ընկերութեան կողմէն պիտի արուին: Դպրոցի յարատեւութիւնն ապահովելու եւ ծախուց մասին Ընկերութեանս աջակցելու համար քաղաքիս վաճառականներէն Աչօցի Սարգիս Սահակեան* եւ Գալուստ Ղազարեան պաշտպանութիւնն ալ ձեռք բերած ենք» (Մասիս, 1882 թ. 3111):

«Վարդանեան» նախակրթարանը 1882 փետր. 1–ին կը բացուի, ինչպէս կ'իմացնէ Մասիսի թղթակիցը դրելով Մարտին՝ «Դպրոցը 30 աշակերտ մեայն պիտի ընդունի եղեր եւ կարծեմ 30–ի հասած է արդէն աշակերտաց թիւը... Լսեցի թէ Ընկերութիւնը դիմած է Կ. Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութենանց եւ աջակցութիւն խնդրած է սոյն գործը յառաջ տանելու համար» (Մասիս, 1882 թ. 3155):

Վարդանեան նախակրթարանի մէջ աւանդուած նիւթերն են. հայերէն, թրքերէն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, քրիստոնէական վարդապետութիւն, մատմարզ եւ գեղագրութիւն (Մասիս, 1883 թ. 3442):

Իզմիրի թերթը կը գրէ 1884 Յունիսին. «Անթէպի մէջ ուրախալի երեւոյթ մ'է դոնէ վարդանացց Ընկերութիւնն, որ 17 տարի առաջ հաստատուած է կրթութիւն ծաւալելու նպատակաւ: Անշուք չէնքի մը մէջ սկսած է գործն եւ այժմ դպրոց մ'ունի, ուր 50 աշակերտ ուսում կ'ընդունին եւ ուսուցիչներ, որ անձնուիրաբար կ'աշխատին, յատկապէս Ընկերութեան գործօն մի անդամն՝ Պ. Վ. Փիւրքճեան» (Արեւելեան Մամուլ, Իզմիր 1884, էջ 319):

1885–ին վարժարանը ունէր 75 աշակերտ եւ 9 ուսուցիչ (Արեւելք, 1885 թ. 385):

Վարդանանց Ընկերութիւնը ունեցած է իր կանոնագիրը, զոր տակաւին չենք ունեցած տեսնելու: Մասիս իր տպագին բաժնին մէջ կը գրէ 1884 Յուլ. 5–ին. «Անթէպի Վարդանեան Ընկերութիւնը դպրոց մը բացած եւ Ընկերութեան կանոնագիրն ի Պատրիարքարան ղրկելով՝ վաւերացում խնդրած էր: Ժո-

---

*) Սարգիս Սահակեան իր խոստացած գումարը չէ վճարած: Անոր տալիքն ալ Աչօցի Գալուստ Ղազարեան իր քսակէն նուիրեր է Վարդանեան կրթարանին, ըստ վստահելի աղբիւրներու: Ծ. Խ.

զովն ալ որոչեց Ուսումնական Մարմնոյ ղրկել զայն ի քննութիւն» (Մասիս, թ. 3727):

Պոլսոյ Արեւելք 1890–ին *ըսելէ յետոյ թէ Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդի կրթական յառաջդիմութեան մէջ Անթէպ առաջին տեղը կը գրաւէ՝ կը շեշտէ թէ Անթէպ այդ կը պարտի Վարպանեան Ընկերութեան: Թերթը յետոյ կը չարունակէ. «Վարպանեան Ընկերութիւնը հաստատուած է 1867–ին խումբ մը տեղացի գործօն ուսումնասէրներու ձեռամբ, մայրենի լեզու եւ կրթութիւն ծաւալելու նպատակաւ... Վարպանեան Ընկերութեան հրապարակային գործունէութիւնը կը սկսի 1882–ին Վարպանեան կրթարանի բացմամբ, որ Կիլիկիոյ բոլոր վարժարանաց բարձրագոյնը հանդիսանալով, գովելի արդեամբ պահած է հիմնադիրներու աշխատութիւնը... Վարպանեան Ընկերութիւնը...* ամէնէն յառաջ թատերական ընտիր ներկայացումներով ժողովրդեան բարոյական կարողութիւնը կրթելու ջանահնար եղած է. առաջին անգամ նա լրագիրներ բերել տուած է, առաջին լսարանը նաեւ հաստատելով՝ Անթէպցիներու մտաւորապէս զարգացման նոր գարկ մը տուած է...» (Արեւելք, թ. 1809):

«Վարպանանց Ընկերութիւնը» Անթէպի *ամէնէն հին կարեւոր Մշակ. Ընկերութիւնն եղած է, տեւելով* 1867–1915:

4. Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն (1868)

Պոլսոյ Հայրենիք *թերթը* (1879 թ. 587) *կը յիշէ Անթէպի* «Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը» 1868 *թուականի կազակցութեամբ եւ կ'ըսէ որ արդիւնք ունեցած է կրթական գետնի վրայ:*

5. Հայրենասիրաց Ընկերութիւն (1872)

Հայրենիք 1872 *Հոկտ. 21–ին կը գրէ. Անթէպի* նորակազմ Հայրենասիրաց Ընկերութեան *վրայօք ալ հետեւեալ ուրախալի տեղեկութիւնն առացած եմք: Վեց պատուաւոր ազգայինք, որք են՝ Սարգիս Վարդապետեան, Նահապետ Նահապետեան, Յովհ. Զնօղեան, Յակոբ Զ. Փիրոնեան, Յովհ. Ղարայեան եւ Յակոբ Մ. Մելքոն Փիրէնեան, որ այլեւայլ տեղերէ Անթէպ պանդխտած են,* իրենց հայրենեաց մէջ ընթերցասիրութիւնը տարածելու համար՝ *Ընկերութիւն մը կազմեր եւ բաւական գումար մը ձեռք բերեր են,* մասնաւորապէս հասարակաց թանգարան (ընթերցարան) մը հաստատելու նպատակաւ» Հայրենիք, (1872 թ. 124):

6. Ադեւնական Ընկերութիւն (1875)

Ընկերութիւնս հիմնուած է 1875–ին (*Բնաչխարհիկ Բառարան, Վենետիկ* 1902, *էջ* 139) *եւ կը կոչուի «Ադեւնական»,*

«Ազենական», «Ազինական» եւ «Աթենական». առնցմէ հնագոյնը առաջինն է, գործածուած արդէն 1879–ին: Հայրենիքի մէջ Ա. Հայկազն առորագրութեամբ թղթակից մը Անթէպէն կը գրէ 1879 Դեկտ. 21 թուով. «Ատենական անուամբ Ընկերութիւն մը եւս կայ, որոյ հիմնարկութիւնը գիշերօթիկ վարժարանի աշակերտացմէ ըլլալով՝ թէպէտ ասկէ առաջ իրենց մէջ ահմանափակեալ էր եւ նպատակին պատուած, սակայն այս տարի հաճելեան անդամները ընդհանուրի վերածել գայն: Այժմ բաւական անդամներ ունեցած է... Ատենական Ընկերութիւնը նպատակ դրած է իրեն որբանոցի մը հաստատութիւնը» (Հայրենիք, 1880 թ. 588):

Ընկերութիւնը յաջորդ տարիներու մէջ կը յաջողի բանալ իր Որբանոց–Դպրոցը: 1885–ին բաց է այդ դպրոցը, ուր 15 որբեր ձրի կը կրթուին (Արեւելք, 1885 թ. 383): Փունջ, կ. պ. 1885 թ. 1930): Դպրոցի տեսուչն է Յակոբ Պէհիրեան, որ էջմիածնի ճեմարանը կրթուած է եւ 1887–ին ունի իր դպրոցին մէջ ձրիակիրթ 20 որբեր (Երկրագունտ, կ. պ. 1887, էջ 159: Համմ. Արաքս, Պետերբուրգ 1888, էջ 60):

1889 «առ ի չգոյէ դրամի» Ընկերութեան դպրոցը կը փակուի, կը գրէ թղթակից մը (Արեւելք, 1889 թ. 1572): Սակայն 1891–ին կը յաջողի Ընկերութիւնը իր յատուկ չէնքով դպրոց մ'ունենալ (Արեւելք, 1891 թ. 2218):

7. Հռիփսիմեանց Պարզասիրաց Ընկերութիւն (1880)

Հիմնուած է 1880 Փետրուար–Մարտին: Թղթակից մը Անթէպէն 1881 Դեկտ. 30 թուականով հետեւեալ տեղեկութիւնները կը հաղորդէ Ընկերութեանս մասին. «...Քաղաքիս պզեղիկ սեռին մէջ մի ազնիւ խումբ բաւական ժամանակէ ի վեր կը ձգտի ազգասիրական զգացումով մը՝ ծառայել հայութեան: Այս համակրելի խումբը, որ Հռիփսիմեան Պարզասիրաց Ընկերութիւն անուամբ կը ճանչցուի, գրեթէ երկու տարիէ ի վեր կազմուած է եւ գործի եւս ակսած: Նպատակն՝ ինչպէս անունէն կը յայտնուի՝ պարզասիրութեան օգտաւէտ ակզբան տարածումն է: Ընկերուհիք շաբաթական եւս կը վճարեն, որոյ արդեամբ բացած են մի օրիորդական ծաղկոց եւս, ուր կը կրթուին 40–ի մօտ ուսանողներ, տարեկան փոքրիկ թոշակ մը վճարելով: Սոյն ազնիւ գործը յառաջ տանելու համար միաբանող Տիկնանց մէջ կան նաեւ հարուստ ազգայնոց բամբիշք եւս, որք փոխանակ այլ նմանեաց հետեւելով կրթական ձեռնարկ մը առ ոչինչ համարելու՝ գայն կը քաջալերեն իրենց ընկերակցութեամբ: Պարտ անհրաժեշտ է չնորհակալութեամբ յիշել

նաեւ զԱրժ. Տ. Եղիշէ քահ. եւ զՊատ. Ա. Պաղտասարեան դասատու Հայկանուշ դպրոցին՝ իբրեւ ուղղիչ աշխատողներ յիշեալ Պարզասիրաց Ընկերութեան» (Մասիս, 1882 թ. 3087):

Ընկերութեան չորրորդ տարեմուտին առթիւ Անթէպէն 1883 Մարտ 5/17 թուով կը գրեն. «Իգական սեռը կը չարունակէ իր զովելի չարժումը: Հռիփսիմեանց Պարզասիրաց Ընկերութիւնը չորրորդ տարին բեւեռեց, զոր տօնելու համար յատուկ հանդէս մ'ալ ըրաւ այս օրերս: Այսօր 250 անդամուհի, 50 օտմ. լիրա եւ 60 աշակերտուհիներէ բաղկացեալ ընտելարան մ'ունի: Պատի՛ւ Արժ. Տ. Եղիշէ հօր եւ Արմենակ էֆէնտի Պաղտասարեանի, պատի՛ւ դեղեցիկ սեռին, մանաւանդ Ընկերութեան արդի Գործադիր Ժողովոյն, որոց մէջ արժան է յիշել Ազնուազարմ Տիկին Եղսա Նազարէթեան» (Մասիս, 1883 թ. 2442): Հայրենիք, (1884 թ. 1692) եւս կը գովէ Ընկերութեանս կրթական աշխատանքը:

1887–ին «Ընկերութեան մէջ գործող Տիկնանց մէջէն նշանաւոր են Նազարեան, Ղազարեան, Լէյլէքեան, Պաղտուեան, Պալեան եւայլն ազնիւ գերդաստանաց վերաբերեալ համեստաբոյս Տիկինները, որք մեծ զոհողութեամբ կը յարատեւեն իրենց նուիրական գործոյն մէջ» (Արեւելեան Մամուլ, 1887, էջ 100–1):

Ընկերութիւնը 1888–ին ունէր 300 անդամուհի եւ կը կառավարէր 5 աղջկանց դպրոց՝ 250 աշակերտուհիներով (Արաքս, 1888, էջ 60):

Արեւելքի մէջ թղթակից մը 1889–ին կը տեղեկագրէ. «Անթէպի աղջկանց ազգային վարժարանը, մի քանի տարիէ ի վեր յանձնուած էր կանանց Հռիփսիմեանց Ընկերութեան: Վերջինը այլեւս չկարենալով տանիլ ծախքերը, կը հրաժարի զայն մատակարարել: Սոյն Ընկերութիւնն ունի արդէն իր մասնաւոր Ծաղկոցները (Արեւելք, 1889 թ. 1572):

Ընկերութիւնը 1898–ին եւս բացած է Ծաղկոց մը, որ ունի 70–80 աշակերտ (Արեւելք, 1898 թ. 3802):

8. Հայկազնեան Ընկերութիւն (1883)

Անթէպէն 1884 Նոյ. 20–ին Պոլսոյ Հայրենիքին կը գրեն. «Քաղաքիս կրթական Ընկերութեանց մէջ կը սկսի փայլել Հայկազնեան Ընկերութիւնն ալ, որ Բահէն բազմահայ թաղին մէջ կազմուած էր: Այս Մխիթիւնը թէեւ նորակազմ, բայց միամեայ գործերուն մէջ ցուցուցած է մեծ գործունէութիւն եւ զոհացուցիչ արդիւնք: Երեսուն աշակերտներէ բաղկացած դպրոց մը բացած է, ուր ընտելարանի կարեւոր դասեր կ'ա-

տանդուին։ Երեսուն լիրայի չափ մուտք մ'ունեցած է մէկ տարուան մէջ եւ փոքրիկ գումար մ'ասեղկուցած» (Հայրենիք, 1884 *թ*· 1692)։ *Ընկերութեան գործօն անդամներէն մին է* Գրիգոր Մաճուշեան (Արեւ· Մամուլ, 1887, *էջ* 100)։

9· Արամեան Ընկերութիւն (1884)

1885 *Փետր*· 4–*ին Անթէպէն գրուած թղթակցութենէ մը կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնը Ընկերութեան մասին*· «*Ի բազում ժամանակէ հետէ հայաբնակ թաղ մը զուրկ էր ուսմանէ եւ կարօտ կանոնաւոր դպրոցի, հուսկ ուրեմն չնորհիւ ազգասէր անձանց ոգեւորեցաւ* Արամեան Ընկերութիւնն *եւ հրաւիրեց աչխատասէր երիտասարդ մը, որոյ գործակցութեամբ կ'արդիւնաւորի Ընկերութիւնը*» (Փունջ, 1885 *թ*· 383)։

10· Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն (1889)

Անթէպի «Հայկանուչեան» կոչուած ազգային աղջկանց վարժարանի սանուհիները հիմնած են Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը 1889–*ին, «որուն նպատակն է* ընթերցասիրութիւնը տարածել իգական սեռին մէջ» (Բիւզանդիոն, *կ*· *պ*· 1899 *թ*· 776)։ Արեւելքի *թղթակիցը* 1890 *Փետր*· 22–*ին ցաւ յայտնելով թէ Անթէպի ազգային Հայկանուչեան վարժարանի մատակարարութիւնը չի կրնար սատանձնել Հռիփսիմեանց Պարզատիրաց Ընկերութիւնը՝ կը գրէ*· «*Աղջկանց Ազգ*· *վարժարանը, ճչմարիտ է ըսել թէ զգալի ծառայութիւններ ըրած է ազգին, թէեւ նուազ ծախքով եւ մանկավարժական համառութեան նուազ յատկնութեամբ։ Այս վարժարանի աչակերտուհիք մաքուր հայերէն լեզու եւ մշակեալ միտք ստացած են, եւ նոցա կազմած* Ընթերցասէր Ընկերութիւնը, *Անթէպի դեղեցիկ սեռին համար ընտիր նորութիւն մ'է, որ պատիւ կը բերէ թէ՛ Ընկերուհեաց, թէ՛ հիմնադիր Աբժ*· *քահանային եւ թէ նախորդ տնօրէնին*» (Արեւելք, 1890 *թ*· 1846)։

Որքան կ'երեւայ՝ 1899–*ին լուծուած է Ընթերցասիրացը։ Այս մասին* Ս· Զարուհի (*Տիկ*· *Զարուհի Գալէմքիարեան*) Բիւզանդիոնի *մէջ* (*անդ*) *կը գրէ, ըսելով թէ «Բնական էր որ այդ Ընկերութիւնը տեւողութիւն պիտի չունենար, քանի որ ժողովրդեան միտքը գոհացնող, իր լեզուն խօսող, իր զաղափարներուն հետ չփուող գրքեր չկային իրենց գրադարանին մէջ»։ Զարուհիի համեմատ Ընկերութիւնը միայն գրաբար գիրք ունէր։*

11· Հանգանակութեան Ընկերութիւն (1898?)

Արեւելք (1898 *թ*· 3802) *Անթէպի մէջ կը յիշէ «Հանգանակութեան Ընկերութիւն» մը, որ քաղքին երեք թաղերու մէջ* 3

Ծաղկոց կը բանայ, որոնց մէջ կան 150 աշակերտուհիներ։ Կը թուի թէ Տիկնանց Ընկերութիւն մ'էր։

12· Որբախնամ Ընկերութիւն (1898)

1898–ի գարնան հիմնուած կ'երեւայ Անթէպի «Որբախնամ Ընկերութիւն»ը, որուն յիշատակութիւնը կ'ըլլայ նոյն տարւոյ Սեպտեմբերին։ «Որբանոց մը հաստատելու մասին դեռ լուր մը չառնուած՝ արդէն հոս Որբախնամ անունով Ընկերութիւն մը գոյութիւն առած էր։ Գոհութեամբ կ'իմանանք թէ այդ Ընկերութիւնը պիտի աջակցի Որբանոցին, երբ սա հաստատուի», կը գրէ թղթակից մը Անթէպէն (Արեւելք, 1898 թ· 3802)։

13· Ամերիկաբնակ Անթէպցիներու Միութիւն

Ա· Համաչխարհային Պատերազմէն վերջ գաղթական Անթէպցիները զանազան երկիրներու մէջ կազմած են «Միութիւն»ներ, որոնցմէ մին է նաեւ «Ամերիկաբնակ Անթէպցիներու Միութիւն»ը, որ լոյս կը հանէ Անթէպ քաղաքի պատմութեան գիրքը։

ՄԻՍԻՍ ՇԷՓԸՐՏԻ ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ Ա· ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԼԷ·

Անթէպի մէջ սկիզբէն ի վեր ջանք թափուած է տարեցներու դաստիարակութեան գարկ տալու։ Դպրոցականներու կրթութեան առընթեր, դաստիարակութենէ զրկուած երիտասարդներուն առիթ ընծայուած է զարգանալու՝ դիշերային դպրոցներու եւ լսարաններու միջոցաւ։

Ինծի անձնապէս ամենէն ծանօթ հաստատութիւնն է Տոքթ· Շէփըրտի հաստատած դիշերային վարժարանը, որու դասաւանդութիւնները տեղի կ'ունենային «Շէքէր Մէքքէպի»ի կամ ա՛յլ անունով՝ Նիզիպլեան Թանգարանին մէջ։

1906–ին երբ ուսուցչական առաջին փորձերս կ'ընէի վարդանեան կրթարանի նախակրթարանի բաժնին մէջ, որոշեցի իրիկուններըս անպլիերէն լեզուն սովրիլ Գոլէճ մտնելու նպատակով։

Բարի իրիկուն մը ոտքերս ուղղուեցան դէպի Նիզիպլեան

Թանգարան: Հոն գտայ դպրոցի սրահին մէջ ուսանողներու խուռներամ բազմութիւն մը: Երեք ուսուցիչներ դաս կուտային: Ես մօտեցայ անգլիերէնի դասարանին, որուն ուսուցիչն էր Անաստոլիա Գոլէճի փայլուն շրջանաւարտներէն Պ. Հրանտ Մալէճանեան, (ապագային մասնագէտ ու անուանի բժիշկ ու դասախօս Միչիկըն Համալսարանին մէջ): Տեսայ որ երիտասարդ ուսումնականները թէ՛ հայերէն կ'ուսուցանէր, թէ՛ անգլիերէն: Այնքան բազմաթիւ էին աշակերտները որ չէր կրնար հասնիլ ամենուն: Բաւական սպասելէ ետք կարգը ինծի եկաւ: Երբ մեր խօսակցութենէն հասկցաւ որ իմ անգլիերէնս աւելի յառաջացեալ մակարդակի վրայ կը գտնուի, խոստացաւ ինծի առանձինն ու մասնաւոր ժամանակ տալ: Երկրորդ իրիկուն երբ ներկայ գտնուեցայ դասատանդութիւններուն, դիտեցի որ Պ. Հրանտ Մալէճանեան կ'ընկճուի հայերէնի ու անգլիերէնի դասերու բերան տակ: Անմիջապէս փափաք յայտնեցի իրեն որ կերպով մը թեթեւցնեմ իր բեռը հայերէնի դասերուն ձրիաբար իմ աշխատակցութիւնս բերելով: Վերջին ծայր գոհ մնաց առաջարկէս: Այնուհետեւ Պ. Հրանտ Մալէճանեան աւելի լայն ժամանակ ունեցաւ իմ անգլիերէնիս օգնելու:

Հազիւ երեք շաբաթ անցած էր, ահա հրաւէր մը ընդունեցի Միսիս Շէփըրտէ՝ տեսակցութեան մը համար: Ձիչտ առէնին ներկայացայ Տօքթ. Շէփըրտի բնակարանը որ հաստատուած էր Կ. Թ. Գոլէճի խաղադիկ մէկ անկիւնը: Պ. Հրանտ Մալէճանեան զիս ներկայացուց Միսիս Շէփըրտի, որ արդէն իմ մասիս տեղեկացած էր թէ՛ անգլիերէնի երիտասարդ դաստուէն եւ թէ՛ Գիշերային վարժարանի տեսուչ, Անթէպի Գոլէճէն շրջանաւարտ, ուղղամիտ ու ազնուական Պ. Յովակիմ Պաղտլեանէ, Սեբաստացի:

Մեր տեսակցութեան առթիւ Միսիս Շէփըրտ փափաք յայտնեց որ այս դիշերային վարժարանին մէջ հայերէնի դասերը աւանդեմ եւ որպէս մնայուն ուսուցիչ մասնաւոր տարեթոշակի մը փոխարէն:

Այնուհետեւ սրտագին կապուեցայ այս դիշերային վարժարանի գործերուն:

Մինչեւ 1908–ի դպրոցական շրջանի վախճանը այս վարժարանը շարունակուեցաւ Նիփիսլեան Թանգարանին մէջ, տեսչութեամբ Պ. Յովակիմ Պաղտլեանի եւ ուսուցչութեամբ Գէորգ Խօճա Քէօչկէրեանի եւ Գէորգ Ա. Սարաֆեանի:

Թրքական Սահմանադրութեան վաղորդայնին Նիփիսլեան Թանգարանի չէնքին մէջ տեղի կ'ունենային ուրիչ հաւաքոյթ-

ներ, լսարան, ընկերական համախմբումներ եւայլն: Այս պատճառաւ Մխիթ Շէփըրտի կը հաղորդուի, որ Գիշերային վարժարանի համար ուրիշ չէնք մը պէտք է գտնել: Տեսուչ, Պ. Յովակիմ Պաղտլեան, յուսահատական չեշտով մը լինձի տուաւ այս լուրը: Ուրկէ՞ կարելի էր գտնել յարմար չէնք մը քաղքին կեդրոնին մէջ, ձրիաբար տրամադրելի, գիշերային վարժարանի դասաւանդութիւններուն:

Յանկարծ միտքս եկաւ Ծրագիր մը, զոր պարզեցի տեսուչին: Ըսի որ հաւանօրէն կրնամ համոզել Վարդանեան Կրթարանի հոգաբարձութեան անդամները որ մեզի տրամադրեն երկու կամ երեք դասարան: Դիմեցի ուր որ անկ է եւ յաջողեցայ մեր փափաքած արտօնութիւնը առանալ: Այնուհետեւ Վարդանեանի մէջ չարունակուեցաւ Մխիթ Շէփըրտի գիշերային վարժարանը: Պ. Գէորգ Քէօշկէրեան կ'ուսուցանէր թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն եւ տարերք դիտութեանց դասերը եւ ես կ'աւանդէի հայերէնի ու ֆրանսերէնի դասերը: Սահմանադրութեան հռչակումով մեծ պահանջք մը կար ֆրանսերէնի եւ Մխիթ Շէփըրտ լայնամիտ ոգիով արտօնեց մեզ, որ կազմենք ֆրանսերէնի դասարան մըն ալ: Այս դասարանին անդամները կը բաղկանային՝ Անթէպի զարդացեալ երիտասարդներէ, շրջանը աւարտած Վարդանեան ու Ազգնեական կրթարաններուն: Կը յիշեմ ասոնցմէ մէկ քանին, Պարոյր Պաղտօեան, Եղիա Պապամճեան (հետագային Տ. Մեսրոպ քահանայ), Մկրտիչ Աբարատեան եւ Նիշխալեան:

1909–ի ընթացքին Սասունի Սովելոց համար սկսան ընդհանուր հանգանակութիւնները կատարուիլ ամէն քաղաքի մէջ: Մխիթ Շէփըրտի գիշերային վարժարանին Ֆրանսերէն ու հայերէն դասարանին զարդացեալ երիտասարդները ցանկութիւն յայտնեցին օգնել այս շարժումին՝ իրենց երիտասարդ դասատուին ներշնչումին տակ: Առաջարկեցի թատերական ներկայացում տալ ու հասոյթը յատկացնել այս նպատակին համար: Ջերմ եռանդով ընդունուեցաւ առաջարկս: Տեսուչն ալ տուաւ իր հաւանութիւնը: Սկսանք պիէսները, գիշերային դպրոցի օրերէն դուրս, պատրաստել ներկայացումը Արաբօի, հեղինակութեամբ Սմբատ Բիւրատի: Երկար պատրաստութիւններէ ու փորձերէ յետոյ ներկայացումը տուինք Վարդանեանի սրահին մէջ: Ես կատարեցի Արաբօի դերը· դլխաւոր եւ չատ յաջող դերակատարներն էին, Պարոյր Պաղտօեան, Նիշխալեան (կատակախօս ու վառվռուն երիտասարդ մը), Եղիա Պապամճեան եւայլն: Թատերական ներկայացումը չատ յաջող անցաւ խուռն բազմութեան մը առջեւ: Տոմսերէն գոյացած հասոյթն

ալ չատ քաջալերական էր: Կարգ մը ակնիններու թելադրութեան վրայ նոյն ներկայացումը տուինք նաեւ Ազգ. Հայկանուշեան Վարժարանի հոյակապ սրահին մէջ, որ ձրիօրէն տրամադրուեցաւ մեզի հոգաբարձութեան առենապետ Պ. Քիւթիւկեանի ու իր պաշտօնակիցներուն արտօնութեամբ: Յաջողութիւնը կատարեալ էր: Տաս օսմանեան ոսկիի մօտ գումար մը դոյացած էր այս կրկնուած ներկայացումին իբր արդիւնք: Այս գումարը յանձնուեցաւ տեսուչ Պ. Յովակիմ Պապալեանի եւ Մխիթ Շէփըրտի միջոցաւ ղրկուեցաւ Սասունի Սովելոց Յանձնախումբին:

Այս դիչերային վարժարանը չարունակուեցաւ մինչեւ 1910–ի ամառը, երբ ես Ամերիկա գաղթեցի համալսարանական դասախարակութիւն ստանալու նպատակով:

Անթէպի մշակութային կեանքին մէջ նշանակելի հետք մը թողուց այս դպրոցը, որուն դրամական մատակարարն էր Տիկին Ֆրէտ Շէփըրտ: Չի մոռնամ յիշելու նաեւ, որ այս վարժարանին առաջամեայ երիտասարդ դաստուններէն, Պ. Հրանտ Մալէճանեան, անգլիերէնի ուսուցիչ, անգլիերէն քերականութեան մասնաւոր դասեր կ'աւանդէր դպրոցէն դուրս, Տօքթ. Շէփըրտի որդւոյն, Լաբին Շէփըրտի, որ Անթէպի Հայերուն եղբայրակից եղած էր՝ մարանչումի պատմական օրերուն: Ո՛վ դիտէ հայասիրական այս ոգիին ներչնչման մէջ Հրանտ Մալէճանեան ու նաեւ իր մտերիմ ընկերը՝ Յովակիմ Պապալեան ինչքան բաժին ունեցած էին:

ԱՅՆԹԱՊԻ ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝ ՅՈՎՍԷՓ ՄՈՒՍԱՅԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ի.

Այս Ընկերակցութիւնը մտաւոր եւ բարոյական գեանի վերայ ընկերային չատ օգտակար գործ կը կատարէր ինչպէս էր Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը — հաստատուած Ազ. Եօլ կոչուած Հայ աղքատ թաղամասին մէջ: Իր անդամները՝ որոնք տարիքն դասակարգէ, յարանուանութենէ եւ հասակէ էին, իրենց իսկ ճակատի քրտինքով եւ դիչերային աշխատանքով դեղեցիկ եւ ընդարձակ սրահ մը չինած էին, որ լուր օրերուն կը ծառայէր իբր դպրոցարան չամբելով ուսում երկու սեռէ բազմաթիւ մանուկներու. իսկ կիրակի օրեր ալ կը գործածուէր Լսարանի համար թէ՛ կանանց եւ թէ՛ արանց: Ունէր դրադարան, Գեր-

մանիայէն պնուած երաժշտական գործիքներ եւ գործուոր կազմակերպութիւն որուն գլուխը կը կենար Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճէն Փրոֆ. Յովհաննէս Հասըրճըեան՝ սպաննուած Տէր-Զօրի մէջ։ Իր անդամներէն քիչեր ողջ կը մնան։

ԱՆԹԻՊԻ «ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ»ԻՆ ՆՈՒԱԳԱՆՈՒՄԸ

ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝ Գէ. Ա. Ս.

ԳԼՈՒԽ Լ.

Այս Ընկերութիւնը Անթէպի եկեղեցական ու մշակութային կեանքին մէջ գործօն դեր մը կատարած է եւ առաջնակարգ դիրք մը գրաւած է։ Հայ եկեղեցւի ու մանաւանդ Հայ եկեղեցականներու զարգացման ու զօրացման համար ջերմ նախանձախնդրութեամբ լեցուած կարգ մը երիտասարդներ ի մի գալով ընկերակցութիւն մը կը կազմեն, Վարդանեան Կրթարանի բարձրագոյն դասարանի աշակերտները՝ 1887–ին։ Ըստ Պ. Սողոմոն Պասթաճեանի հաւատումներուն այս կազմակերպութեան հիմնադիր անդամները եղած են նոյն դասարանի ուսանողներէն, բացի վերոյիշեալ տեղեկատուէն, Պ. Յակոբ Հա-

մալեան, Յարութիւն Կիւլէսէրեան (հետագային Բարդէն Կաթողիկոս), Նազարէթ Մանուչակեան, Յ. Ֆաչաուրեան եւ այլք: Այս կազմակերպութիւնը կրօնասիրաց անունով ճանչցուած է:

Անոնց առաջին եւ ամենէն կարեւոր գործը կ'ըլլայ իրենց անդամներէն, Յարութիւն Կիւլէսէրեանի ճամբու ծախքերը հոգալ ու ղրկել Երուսաղէմի վանքը՝ ուսանելու համար: Ցիշենալը Երուսաղէմի վանքին մէջ իր ուսումնական տենչին բաւարար գոհացում չտանելով Անթէպ կը վերադառնայ: Այս անգամ, զայն կը ղրկեն Ամմաչի Դպրեվանքը 1889–ին:

Առանց երկրորդ գործը կ'ըլլայ վարդանեանի ուսանողներէն Իհնէչցի Ներսէս Յ. Իհնէչլեանը ղրկել Ամմաչի Դպրեվանքը, 1891–ին: Այս վերջինը այժմ կը գտնուի Անթիլիաս որպէս մխիթարեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Թեմին՝ հանրածանօթ Տ. Փառէն Եպիսկոպոս Մելգոնեան, որ մեր Պատմագրքին մէջ պեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը ունի Անթէպի Հայ Եկեղեցիին ու Հայ Եկեղեցականներուն մասին:

Ինչպէս կը պատահի ամէն ձեռնարկի մէջ, Կրօնասիրացը իր գործօն անդամներու Անթէպէն հեռանալուն պատճառաւ կը կորանցնէ իր երբեմնի թափը եւ նոյն նպատակով ուրիշ կազմակերպութիւն մը երեւան կուգայ Կղերասիրաց անունով:

Եկեղեցասիրաց Ընկերութիւնը կը կազմուի 1897–ին Կրօնասիրացի (հիմնուած 1887–ին) եւ Կղերասիրացի ձուլումով:

Եկեղեցասիրաց Ընկերութիւնը 1898–ին Ամմաչ կը ղրկէ Վարդանեանի ուսանողներէն՝ Համայեակ Գ. Փիլաւճեանը, որին գալուստեա Գասպար Ֆօճայի, (Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս) որ վերջը եկեղեցական աստիճաններէ վեր բարձրանալով՝ ծառայեց Ամերիկայի Հայութեան ու ատեն մը յետոյ նշանակուեցաւ Անթիլիասին Դպրեվանքին վերատեսուչը: Պ. Մանուկ Բանճարճեան, Եկեղեցասիրացի հիմնադիրներէն, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այս Ընկերութեան կազմութիւնը:

1895 Նոյեմբեր 4–ին (Ը. Թ.) Այնթապի թալանին ու ջարդին ատեն վարի չուկայի եւ թաղերու մէջ ապաննուեցան 300–ի մօտիկ Հայեր: Առանց խանութներն ու տուները թալլուեցան Թուրք խուժանի կողմէ. Պապիկեաններու եւ Պալեօղեանի քարաշէն ընդարձակ տուներն ալ հրոյ ճարակ եղան այդ օրերուն:

Հայեր երկար ատեն չուկայ չիջան եւ խելացութիւն համարեցին Հայ թաղերէ դուրս չելլալ եւ տուներու մէջ մնալ: 6 ամիսներու այս փակուած ժամանակամիջոցին բոլոր Քրիստո-

նեայ ժողովրդի ամենամեծ վրաղումն էր եկեղեցիներ յաճախել: Հայ Լուսաւորչական քահանաներու եւ Բողոքական պաստուելիներու միջեւ եղբայրական համերաշխութիւն մը ծնունդ առաւ: Պաստուելիներէն մին ամէն կիրակի պատարագէն անմիջապէս յետոյ եկեղեցիի մէջ Սբ. Գրքի օրուայ պատշաճ պարբերութիւններէն բնաբան առած կը քարոզէր: Ատոր փոխան ալ Բողոքական համայնքն ալ սիրով ընդառաջեց եւ առաջարկեց մեր քահանաներուն որ իրենք դան ու պատարագ մատուցանեն Աղօթարանի մէջ: Այս կերպը ամիսներով տեւեց՝ բոլորին ալ հոգեկան զոհունակութիւն տալով:

Պէտք է խոստովանիլ թէ՝ մեր տէրհայրներու քարոզները շատ սակաւ էին բաղդատմամբ պաստուելիներու քարոզին. սակայն ի՞նչ կրնային ակնկալել տէրտէրներէն, որոնք ոչ բարձր ուսում եւ ոչ ալ Աստուածաբանական ճեմարանի մանրազիտական կրթութիւն առած էին: Ահաւասիկ այս պակասը լրացընելու համար կարդ մը արհեստաւոր, հաւատաւոր ու ժամասէր Հայեր սկսան խորհրդածել թէ ի՞նչ կերպով կարելի է լաւ քարոզ խօսող քահանաներ ունենալ ու յաջողիլ աւելի կարող տէրտէրներ հասցնել եւ բարձր համալսարանական ուսում տալ անոնց:

Այս դաղափարներով տոգորուած անձերէն հետեւեալները ինքնաբերաբար տուներու կամ եկեղեցւոյ մէջ հաւաքաբար միչտ կը ջանային իրենց դաղափարը տարածել եւ անդամներու թիւերը չատցնել:

Որոշակի կը յիչեմ այս անձերը.— Աբրահամ եւ Յարութիւն Սթանպօլեան եղբայրներ՝ (երկուքն ալ թաղիքագործ), Գէորգ եւ Յովհաննէս Պօչկէզենեան եղբայրներ՝ առաջինը (պարզ դիւղացիներու կօչկակար էր, երկրորդը՝ ուսանող Վարդանեան դպրոցի մէջ), Կարապետ Սթանպօլեան (առաջիններու հօրեղբօրորդին, ան ալ ուսանող էր Գոլէճի մէջ, հետագային պատուելի եղաւ եւ Յունաստանի դաղութին չատ օգտակար եղաւ), Գէորգ Տօլպագեան (պարզ չուլհակի գործատուր), Մուրատ Մուրատեան (չուլհակ), Արմենակ Մուրատեան (ուսանող Վարդանեան Դպրոցի), Արմենակ Զամիչճեան (հետագային Ամերիկա գնաց ուսաւ եւ դարձաւ Կիլիկեան Գոլէճի տեսուչ), Յարութիւն Քէօչկէրեան (չուլհակներու վարպետ), Յակոբ Զօփուրեան (մուճակագործ), Ռուբէն Պօչկէզենեան (մուճակագործ), Արսէն Յարութիւնեան (Վարդանեան Դպրոցի ուսուցիչ՝ հետագային վարդապետ եւ Անտիոքի մէջ նահատակուած), Գասպար Փիլավճեան (եկեղեցւոյ դպրապետ եւ բոլոր Լուսաւորչական վարժարաններու երաժչտութեան

ուսուցիչ), Մանուկ Բանճարճեան (Վարդանեանէ ընթացաւարտ), Վահան Կիւլտալեան (Ազնաւեանէ ընթացաւարտ՝ յետոյ քահանայ), Սմբատ Տէմիրճեան (Ազնաւեանէ յայտնի դէմքերէն՝ հետագային քահանայ), Նշան Յօճա Պալեօղեան (Ամերիկեան Գոլէճի դասատուներէն), Միհրան Հալլաճեան (որբանոց հիմնողի տղան), Աւետիս Քէլլէեան (Վարդանեանէ ընթացաւարտ, հետագային քահանայ ձիպլինի):

Երբ համակիրներու թիւը 50–60–ի հասաւ 7 հոգիէ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ (պատնի քուէով) կանոնաւոր ժողով ընելու եւ հարցեր ուսումնասիրելով օրակարգ չինելու: Երբ թիւը 100–ը անցաւ՝ մեծամասնութեան քուէով 15 հոգիէ «Ընդհանուր ժողով» մը ընտրուեցաւ որոնց մէջէն երկու հոգի պիտի մասնակցէին իւրաքանչիւր անդամ «Գործադիր ժողով»–ին մէջ աշխատակցելու: Տարիները յաջողութեամբ կը բոլորէին, դրի առնուած «Ծրագիր կանոնադրի» համաձայն, իւրաքանչիւր անդամ անհատի համար ամիսը 2½ ղրշ. էր վճարումը: Այս դրամին համադումարը «Քահանայացուներ» պատրաստելու պիտի յատկացուէր, եւ այդպէս ալ եղաւ:

5–6 տարիներէ վերջ անդամներու թիւը 800–ի բարձրացաւ, վստահելի կամաւոր հաւաքիչ անձեր անդամատուրքերը ձրիարար կը դանձէին եկեղեցասիրացի կնիքով կնքուած տոմսյապիրներ տալով, ամէն տարի մեծ հաւաքոյթով եկեղեցւոյ մէջ բոլոր ժողովուրդի ներկայութեանը հաշուեցուցակը կը ծանուցուէր: Պ. Աբմ. Զամիչճեանի Ամերիկա ճամբորդութեան համար բաւական չանք թափուեցաւ եղիպտական օժանդակութիւնը ձեռք ձգելու. Տէր Ներսէս Հայր Թաւուշճեանը Աբմաչ դրկելու ծախքը եկեղեցասիրացը ըրաւ՝ նոյնպէս հետագային ձեռնադրուողներուն ալ եկեղեցասիրացը ձեռնտու եղաւ իր միջոցներովը:

Այս եկեղեցասիրաց Ընկերութիւնն է որ Վարդանեան Կրթարանի Սանուց Միութեան հետ միանալով Կիլիկեան Ճեմարանի հիմնադրութեան մէջ կարեւոր դեր կատարեց: (Տես Կիլիկեան Ճեմարանի Պատմութիւնը: Ծ. Խ.)

ԿԻՐԱԿՆՕՐԵԱՑ ԴՊՐՈՑԻ ՍԿԻԶԲԸ*

Վերեւի յիշուած եկեղեցասիրաց անդամներէն Գոլէճի եւ Վարդանեանի, Ազնաւեանի ու Հայկազեանի ընթացաւարտնե-

*) Ես մանկութեանս տարիներն վերապրիլ Հայ եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ դպրոցին մէջ ուսանող մը եղած եմ, հին եկեղեցւոյ շէնքին մէջ: Ճիշդ մատ-

բէն ուսուցիչներ եւ ուսուցչուհիներ հաւաքաբար խորհրդակցելով յարմար տեսան ոչ–դպրոցական տղաքն ու աղջիկները կրնային կէսօրէ յետոյ եկեղեցի բերել դասնոնք եւ Սուրբ Գրքէն ու Հայոց Պատմութենէն եւ եկեղեցական աղօթք ու չարականներէն սորվեցնել: Նշան Խօճա Պալեօղեան եւ Մխիս Շէփըրտ (հայր Շէփըրտի կինը որ կանանց ձեռագործ ալ կուտար նախապէս Ամերիկեան կիրակնօրեանները պատկերները (Ս. Գրքէն) կուտար աշակերտաց. ասոնք դասարանի ձեւով խումբ–խումբ կը նստէին եկեղեցւոյ մէջ իւրաքանչիւր կարգ իրենց ուսուցիչէն դաս կ'առնէր: Գէշ չէր այս կերպ վարժութիւնն ալ, տղաք ու աղջիկներ մասամբ տեղեակ կ'ըլլային Ս. Գրքի ու պատմութեան:

Ահա այս կերպով 1896–ին հիմը դրուեցաւ դպրոցին:

Հ· Բ· Ը· ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՃՕՋԷՖԻՆ ՆԻԶԻՊԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ի.

Բարեգործականը Այնթապի մէջ հիմնուեցաւ 1910 Սեպտեմբերին Եպիսկոպոսնակ Պ. Յարութիւն Ճէպէճեանի նախաձեռնութեամբ, որուն օժանդակած էր նաեւ Գալուստ Ագա Ղազարեան՝ Այնթապէն: Յետոյ մասնաճիւղին անդրանիկ դիւանը կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէ՝ Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեան (ատենապետ), Գալուստ Ղազարեան (փոխ–ատենապետ), Գրիգոր Սարգիսեան (դանձապահ), Կարապետ Նազարէթեան, Եազուպ Քիւրքճեան եւ Սահակ Սահակեան (խորհրդատուներ):

1912–ին նոր վարչութեան մը կը յանձնուի գործը հետեւեալ կերպով. Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեան (ատենապետ), Հապիպ Քիւրքճեան (դանձապահ), Նազարէթ Մանուչակեան (ատենապետ), Արժանապատիւ Տէր Գարեգին Քահանայ Պօղարեան, Կարապետ Նազարէթեան, Հրանտ Սիւլահեան (խորհրդականներ):

նար երբեք այն օրը, երբ երիտասարդ ուսուցիչներէն՝ Փառնակ Ադամեան, (հետագային Տոքթոր, Պոսթոնի մէջ) բեմ ելաւ ու իր Ամերիկա մեկնելուն առթիւ սիրտաճոյր լեզուով հրաժեշտի ճառ մը խօսեցաւ: Բոլոր ուսանողներն ու ուսուցիչները հմայուեցան: Կիրակնօրեայ դպրոցը երկար կեանք մը չունեցաւ: Ծ. Խ.

1913–ին Գրիգոր Սարգիսեանին տեղը կ'ընտրուի նորահաստատ Կիլիկեան ձեմարանի տեսուչ ողբացեալ Փրոֆ. Արմենակ Ջամիչեան:

1914 Յունուարին դանձապահ Հապիպ Քիւրքճեան մեռած ըլլալով, անոր պաշտօնը առժամապար կը վարէ առենապետ Նազարէթ Մանուչակեան: Այս տարուան մէջ անդամներու թիւը 93–ի կը հասնի, և ապա Հապիպ Քիւրքճեանի տեղ կ'ընտրուի Յակոբ Գարամանուկեան եւ վարչութեան դիւանը կ'առնէ հետեւեալ ձեւը. Տոքթ. Ց. Պէզճեան (առենապետ), Փրոֆ. Արմենակ Ջամիչեան (առենադպիր), Նազարէթ Մանուչակեան (դանձապահ), եւ Տոքթ. Նուրիճան Նիզիպլեան (առամնաբոյժ) փոխ–դանձապահ: Նոյն տարին Բարդէն Եպիսկոպոս (հետագային Կաթողիկոս) Այնթապ իր ըրած այցելութեան առթիւ կը քաջալերէ Բարեգործականը, եւ այդ օրերուն մասնաճիւղին վրայ բաւական թիւով նոր անդամներ կ'աւելնան եւ անդամներու թիւը կը հասնի 156–ի: Բայց առաջին համաշխարհային պատերազմին պատճառաւ մասնաճիւղը դժբախտաբար կը կազմալուծուի:

1919–ին դարունը, դինադադարէն վերջը, Հ. Ը. Բ. Միութեան ժրաջան գործիչ Դաւիթ Ադամեան Եղիպտոսէն Այնթապ կուգայ եւ այդ առիթով հին թէ նոր անդամներով մասնաճիւղը կը վերակազմուի եւ կ'ընտրուի նոր վարչութիւն մը, որ կը կազմէ իր դիւանը այսպէս՝ Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեան (առենապետ), Յակոբ Գարամանուկեան (փոխ առենապետ), Արտաշէս Թահթաճեան (առենադպիր), Գէորգ Լէյլէկեան (դանձապահ), եւ Պետրոս Մխլէթպաշլեան, Կարապետ Մխրճաններան, Կարապետ Եաղլճեան խորհրդատուներ:

1919–ին կը կազմուի օժանդակ յանձնախումբ մը տիկիններէ, հետեւեալ կերպով. Երիցուհի Պօղարեան (առենապետուհի), Մարի Ֆարշեան (առենադպիր), Վահանոյշ Թիւթիւնճեան (դանձապահ), եւ Արուսեակ Հէքիմեան, Արշալոյս Նաշալեան, Օրիորդ Հրանոյշ Թահթաճեան (խորհրդատուներ): Առանք եւս շատ մը օգտակար ձեռնարկներ սարքելով կրկնապատեկեցին հասոյթը Հ. Բ. Ը. Միութեան:

1920–ին թէպէտեւ Այնթապի Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղի անդամներուն թիւը 210–ի կը բարձրանայ, բայց Քեմալական չարժումի եւ հերոսամարտի հետեւանքով վերջիվերջոյ Այնթապի Հայութիւնը կը քաշուի Այնթապէն եւ Հ. Բ. Ը. Միութիւնն ալ կը կազմալուծուի:

ԼՍԱՐԱՆՆԵՐ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Զաւիահասներու կրթութեան համար քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ հաստատուած են դիչերային վարժարաններ եւ լսարաններ: Անթէպի մէջ դիչերային վարժարաններ կային, բայց ոչ այնքան տեւական եւ սիստէմաթիկ ծրագիրներով հիմնաւորուած: Անոնցմէ ոմանք տեւած են մէկ երկու տարի միայն, ուրիչներ մի քիչ աւելի երկար կեանք ունեցած են:

Անթէպի լսարանները, սակայն, երկար տարիներ առաջ հաստատուած են եւ պահած են իրենց դոյութիւնը տեւական ձեւով մինչեւ տեղւոյն Հայութեան կամաւոր տարագրութիւնը 1921–ին:

Գրեթէ ամէն մշակութային ընկերութիւն ունէր իր սեփական լսարանը:

Սակայն ասոնց մէջ ամենէն ուշագրաւներն էին Վարդանեանի եւ Ազեռնականի լսարանները: Ժամանակ մը Հայկազեան Վարժարանի Լսարանը փայլուն շրջան մը բոլորեց, երբ Պրն. Արտաշէս Կիւլտալեան (հետագային Տէր Վահան Քահանայ), Երուսաղէմէն վերադարձած ըլլալով՝ սկսաւ դասախօսութիւններու հետաքրքրական չարքի մը՝ Երուսաղէմի հայապատկան կալուածներու եւ արբանեակներու մասին: Հայկազեանի Լսարանը տեղի կ'ունենար կէսօրէն եաք, ճակոբ եղբայրս ու ես մեր Գասթէլ Պաչը–ի տունէն երկու երեք մղոն քալելով կ'երթայինք ունկնդրելու այդ դասախօսութիւններուն: Բայց այս բեմնաւոր շրջանը երկայն կեանք մը չունեցաւ, քանզի դասախօսութեան հետաքրքրաշարժ ու մասնաւոր նիւթերը ըսպառեցան ու Հայկազեանի Լսարանը Թաղային սահմանափակ Լսարանի մը բնոյթին առաջաւ:

Թրքական կեղծ Սահմանադրութեան հռչակումի վաղորդայնին լսարանական դասախօսութիւններ սկսան Նիոիսլեան Թանգարանի (Շէքէր Մէքթէպի) սրահին մէջ, ուր գլխաւոր դասախօսն էր Փրոֆ. Զենոբ Պէզճեան, որ քաղաքական հարցերու վրայ իր չարաթաթական տեսութիւնները կը պարզէր Լսարանի բեմէն: Հոն ալ յաճախած եմ առեն մը եւ ունկնդրած եմ չինիչ դասախօսութիւններու: Սակայն, չեմ յիշեր թէ որքան տեւականութիւն ունեցաւ այս Լսարանն ալ:

Քրիստոսասիրաց եւ Եկեղեցասիրաց ընկերութիւններն ալ ունէին իրենց լսարանները: Քրիստոսասիրացի Լսարանը աւելի կրօնական ու բարոյախօսական քարոզներու ժամադրավայր մըն էր քան թէ լսարան: Քրիստոսասիրացի երիտասարդ առաջնորդները կարճ–կարճ քարոզներ կամ ուղերձներ կուտային կրօնական նիւթերու շուրջ:

Բայց Վարդանեանի ու Ադենականի լսարանները ունէին իրենց յատկանշական կողմերը զորս կ'արժէ նկարագրել:

Երկու զպրոցներն ալ հաստատուած էին եկեղեցւոյ թաղին մէջ, իրարմէ ոչ շատ հեռու: Կիրակի առաւն պատարագէ եւ ժամասացութիւններէ յետոյ ունկնդիրները փոխանակ իրենց տուները փութալու, խումբերով բազմութեամբ կը լեցուէին այս երկու լսարաններու սրահները: Արդէն սրահները մասամբ լեցուած կ'ըլլային եկեղեցական ժամերգութեան վերջանալէն իսկ առաջ: Այս պատճառաւ, թէեւ լսարանը պաշտօնապէս բացուած չէր, սակայն վարժ երաժշտագէտ մը արմոնիքի առջեւ նստած մելանուշ եղանակներ կը նուագէր: Դեռ մոքիս մէջ կ'արձագանգեն, նոյնիսկ քառասուն երեք երկար տարիներ անցնելէ յետոյ, «Ճէզայիր»ներու, «մարշ»երու եւ հայկական երգերու հոգեմայլ խազերը, որոնք իրարու կը յաջորդէին մինչեւ որ ժողովուրդը լեցուէր սրահը եւ պաշտօնապէս սկսէր Լսարանի դասախօսական մասը: Առեն մը արմոնիք կը նուագէին Վարդանեանի Լսարանին մէջ, Գրիգոր Նազարեան, վախճանած Նիւ Ճըրզի, Սարգիս Թիւրապեան, յետոյ Նազարէթ Ճըսթըզճեան, Կարապետ Մուղամեան եւ ուրիշներ, մեռած Սիւրիոյ մէջ:

Դասախօսութիւնները կը սկսէին քաղաքական տեսութեամբ: Վարդանեանի մէջ այս տեսութիւնները կը տրուէին Ա. Ն. Նազարի, կամ վերջէն Թրքական բանտի մէջ մեռած Սարգիս Թիւրապեանի, երբեմն ալ Պ. Պերճ Մոմճեանի (յետոյ Տէր Սահակ Քահանայ), եւ վերջին ժամանակներուն, Նազարէթ Ճըսթըզճեանի, Կարապետ Մուղամեանի, Յարութիւն Նաշալեանի եւ ուրիշներու կողմէ: Ադենականի Լսարանին մէջ պէսպիսի դերը կը կատարէին Ղազարոս Ղպլիկեան, Տիգրան Փոլատեան և վերջին շրջանին ալ Տոքթ. Յակոբ Զէյթունցեան:

Քաղաքական տեսութենէ յետոյ, զորս ունկնդիրները կը լսէին անյապ հետաքրքրութեամբ, մասնաւորապէս պատրաստուած դասախօս մը կը ճառէր պիտական, իմաստասիրական, կրօնա–բարոյական կարեւոր նիւթի մը շուրջ: Բանախօսութիւնները ընդհանրապէս յոյժ շահեկան կ'ըլլային, քանզի

բանախօսները ատհատարակ Անթէպի լաւագոյն մտաւորականներու չարքերէն կ'ընտրուէին։ Քանի ատենախօսի համբաւ կը վայելէին Հրանտ Էֆէնտի Սիւլահեան, Նազարէթ Ֆրսթրճեան, Տոքթ. Յակոբ Չէյթունցեան, Կարապետ Մուրատեան, Աբրահէս Թահթաճեան եւ Գոլէճի փրոֆեսորներէն՝ Այեքսան եւ Զենոբ Պէդճեան, Սարգիս Լեւոնեան, եւ վերջին տարիներուն ամենափնտռուած ատենախօսներէն մին էր Փրոֆ. Ճէմլ Մահմուտեան, քանի հետաքրքիր և լաւ պատրաստուած բանախօս մը։

Ամէն լսարան, ըլլայ վերոյիշեալ ընկերութիւններու կողմէ կամ Աւետարանական համայնքի այս կամ այն հաստատածին կողմէ տարբուած, կ'ունենար յաճախ իր հիւր դասախօսը, որ անխտրական ոգիով կը խօսէր չահեկան նիւթի մը մասին։

Կրնանք ըսել որ Անթէպի լսարանները չափահասներու համար համալսարանական (այս բառին յոյժ ահմանափակ առումով) բայց բեմի մը դերը կը կատարէին։ Ժողովուրդին միտքը այսպէս կը լուսաւորուէր եւ ունկնդիրները, որոնք յաճախ կը լեցուէին սրահները՝ մինչեւ դուրսի դուռը եւ նոյնիսկ բակին մէկ մասը, կը զարկանային մտքով ու կ'ազնուանային սրտով։ Ես, որ կեանքիս մէկ մեծ մասը անցուցած եմ ամերիկեան կրթական հաստատութիւններու մէջ, կրնամ անվարան կերպով յայտարարել, որ ոչ մէկ տեղ հանդիպած եմ ունկնդիրներու այնքան վառ հետաքրքրութեան ու լրջութեան, որքան լսարաններուս մէջ կրթական հաստատութիւններ էին։

Չեմ կրնար վստահօրէն ըսել որ լսարաններուն վայելած այնքան լայն ժողովրդականութիւնը ինչ ապրակի արդիւնք էր, սակայն, քանի դիտեմ որ լսարանները բոլորէն ալ սիրուած ու քաջալերուած կրթական հաստատութիւններն էին։

Անթէպի լսարաններու մասին մեր աշխատակիցներէն Պ. Յարութիւն Նաշալեան հետեւեալ յուշագրական տեղեկութիւնները կուտայ.

«Բանախօս մտաւորականները, պարբերական համեմատ՝ նիւթի մը մասին կը ճառախօսէին, անդրադառնալ ունկնդիրները կրթելու եւ անոնց մտքերը լուսաւորելու համար։ Ընդհանրապէս բնաբանները կ'ըլլային՝ կրօնական, կրթական, առողջապահական, քաղաքական, տնտեսական, գիտական, ապրային եւ մինչեւ իսկ առանին անտեսագիտութեան մասին։

Շատ լաւ կը յիշեմ Վարդանեան կրթարանի մէջ ուսուցչութեանս չրջանին անգամ մը նոյն հաստատութեան լսարանին բանախօսելու հրաւիրուած էր Փրոֆ. Զենոբ Պէդճեան՝ Գոլէճի պատմութեան ուսուցիչը։ Ան նիւթ ընտրած էր՝ «Զիթախուղին

Օգտակարութիւնը, Ոչխարի Իւղին Առընթեր»: Անոր օգտակար եւ խնայողական ու բուսայինն իւղ ըլլալուն պատճառաւ առողջարար ըլլալը չատապովեց ճիշդ քառասունհինգ վայրկեան: Այս բանախօսութեան վրայ Ա.ինթասլցի Հայութեան մէջ ձէթ դործածելու դրութիւնը իրենց ճաշերուն մէջ՝ աւելի ընդհանրացաւ: Ամէն Հայ ընտանիք տարեկան մասնաւոր ապրանքներ կուտար մօտակայ Ֆիլիս քաղաքին՝ անկից ատենալու ձիթապտուղ եւ մաքուր, հարտպատ իւղի պէս ձիթախիւղ:

«Անգամ մըն ալ Ամերիկեան Գոլէճին ծերուկ, պատկառելի, բնագիտութեան ուսուցիչը՝ Փրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան հրաւիրուած էր Վարդանեան Լսարան բանախօսելու: Ան իրր բնաբան ընտրած էր «Խենդութիւնը»: Ճիշդ քառասունհինգ վայրկեան խօսեցաւ խենդութեան մասին: Ան թուեց խենդութիւններուն տեսակները, «Ամէն տեսակ մոլուցիւններ խենդութիւններ են», ըսաւ, զոր օրինակ՝ «պատերազմասիրութիւնը, շահամոլութիւնը, հպարտութիւնը, նախանձը, ագահութիւնը, ազգամոլութիւնը եւ այլն»: Մեր նախահայրերը խենդութեան տեսակները «Եօթանասուն է», ըսած են, բայց ես այս բեմէն պիտի յայտարարեմ որ խենդութեան տեսակները հինգ հարիւրէ աւելի են, եւ ամենախելացի կարծուած ուսումնական մարդերն իսկ խենդութեան նոպայ մը կամ մոլութեան չիղ մ'ունին: Դուն ուսուցիչ, կրթական ուսեալ մշակ մըն ես, ուրեմն քու խենդութիւնդ ի՞նչ է, ի՞նչ բանի մոլին ես: Անմիջապէս պատասխանեմ ձեզի, ես ալ գաւազանի (պատռոն) մոլին եմ: Գացէք մեր տունը ննջասենեակիս մէկ անկիւնը փայտեբու տրցակի պէս գաւազաններու կոյտ մը կայ, ամէն երկու օրը անգամ մը, գաւազան մը կ'առնիմ ձեռքս: «Միրելի ունկընդիրնե՛ր, ձեղմէ խնդրանք մ'ունիմ, ուեւէ բանի խենդը մի ըլլաք եւ ոչ մէկ մոլութեան՝ օղիի,, ծխախոտի, չատակերութեան, փառասիրութեան եւայլն: Ամէն բանի մէջ չափաւոր եւ ժուժկալ եղէք»: Ըսաւ եւ իր բանախօսութիւնը վերջացուց:

ՄԱՍՆ Զ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ–ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

ԻՆՆՍՈՒՆ ՀԻՆԳԻ ՋԱՐԴԸ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Ինչպէս հայաբնակ բոլոր վայրերը ճաշակեցին թրքական վայրագութեան պոռթկումին տխուր հետեւանքները 1895–ի եղերական տարին, նոյնպէս Անթէպի հայութիւնը զերծ չմնաց թրքական խժդժութիւններու չղթայազերծումէն: Պէտք է առարկայական կերպով ներկայացնել այս մեծ դէպքը մեր պատմութեան դրքին մէջ:

Ապրող ծերերէն մէկ–երկուքը որպէս ականատես ու ականջալուր հետագայ էջերու մէջ կը պատմեն իրենց տեսածները ու լսածները:

Բարեբախտ ենք որ Անթէպի ջարդի առեն Ազգային վարժարանի այն առենուան տեսուչը, Էջմիածնական, Տիար Յակոբ Պէքեարեան յայտնի պատճառներով անստորագիր թղթակցութիւն մը ղրկած է արտասահման որ լոյս տեսած է «Դրօշակ»ի մէջ: Կ'արտագրենք այդ պատմական թղթակցութիւնն ալ:

Անգլիացի ճամբորդ մը դէպքէն քանի մը ամիս ետք ուղեւորութիւն մը կատարած է Փոքր Ասիա եւ Անթէպ կեցած է քանի մը օր Ամերիկեան Գոլէճի նախագահին իրբեւ հիւր: Անոր նկարագրութիւնն ալ չատ չահեկան է: Ուստի մեր ընթերցողներուն կը հրամցնենք հեղինակաւոր Անգլիացիին վկայութիւնները ալ:

Թէեւ ջարդի առեն հազիւ հինգ տարեկան աղեկ մը, դեռ թարմ կերպով կը յիշենք կարգ մը դէպքեր, որոնք չահեկանութենէ զուրկ չեն եւ կրնան յաւելուածական լոյս մը սփռել Սուլթան Համիտի օրով տեղի ունեցած մեծ եղեռնին մասին: Ահաւասիկ մեր յուշերը:

Ծնողաց բարեպաշտութիւնը եւ ստոյգ մահէ ազատում: *Հայրս եւ մայրս գրեթէ ամէն առտու արշալոյսէ առաջ կ'եր–*

թային եկեղեցի եւ ներկայ կ'ըլլային առօրեայ պաշտամունքին: Երբեմն պիս ալ եկեղեցի կը տանէին իրենց հետ: Նոյ. 4–ի Շաբաթ օրը, առաուն կանուխ մայրս զբաղած էր հայ թխելու սովորական աշխատանքով, ուստի հայրս ձեռքերէս բռնած պիս տարաւ Հայ եկեղեցի: Պաշտամունքը քիչ մը երկար տեւեց: Երբ տուն վերադարձանք, մայրս ուզեց մեղի, սովորականէն տարբեր, լաւ նախաճաշ մը տալ: Այդ պատճառաւ նախաճաշի սեղանին առջեւ նստանք սովորական ժամանակէն քիչ մը ուշ: Երբ մեր դոհունակութեան ալօթքը մրմնջելով սեղանէն ելանք, հայրս դարձեալ իմ ձեռքէս բռնած իր հետը տարաւ փողոցի դռնէն դուրս, դէպի իր կօշիկակարի խանութը, որ կը գտնուէր մեծ չուկային մէջ, Ալթաս Պազարին կից: Հապիւ թէ Գասթէլ Պաչըն անցած եւ մտած էինք դէպի Իպն ը Էյուպ չուկային փողոցը, ահա մեր դիմացը գտանք մեր ղրացիներէն հուժկու երիտասարդ մը, որ վազելէ հեւասպառ եղած էր: «Աւետիս Ամմի, չո՛ւտ տուն դարձիր: Թուրքերը սկսած են ապաննել բոլոր Հայերը չուկայի մէջ», ըսաւ մեր ղրացին: Հայրս անմիջապէս հասկցաւ եղելութիւնը, իր խանութին կից Թուրք ղրացին արդէն երկու չարաթ առաջ բաներ մը փսփսացեր էր, եւ արտորալով տուն վերադարձանք: Պատմեցինք եղելութիւնը անեցիներուն: Մեր բակին մէջ խանութ մը կար մանուսայ դործոդներու: Զորս յաղթանդամ երիտասարդներ, որոնք ընդոսա դուրս ցատկեցին իրենց «տէզկեահ»ներուն փոսէն եւ սկսան մեր դուրսի դրան եռեւը առաջուց պատրաստուած քարերով պատ մը չինել: Դուռը ամրացնելէ ետք սկսան ապասել դէպքերու չղթայադերծումին:

Ճիշտ այն պահուն մեր դրկից Օթաճը Երէցկինի (Իրիակինի) ազանելը, Սահակ, Յովհաննէս, Յարութիւն եւ Ամենակ, մեզ կանչեցին իրենց տունը, քանդի մեր տան եռեւը Գասթէլ Պաչըի Թրքական ճամին կը գտնուէր, ուրկէ Թուրքեր կրնային յարձակիլ մեր վրայ եւ ոչնչացնել մեզ: Անմիջապէս երիտասարդները սկսան փոխադրել մեր տան ուտելիքի պաչարները դրացիին տունը: Իսկ մենք՝ տղեկներս, հասակակից ընկերներով, սկսանք կայտռել, դբօսնուլ, անդիտակ պատահող դժոխային դէպքերէն:

Երբ Թրքական խուժանը մեծ ժխորով ու հայհոյներով հասաւ Գասթէլ Պաչը եւ Թուրքերէ ոմանք սկսան կապինի հարուածներով կոտրել Սարդիս Կ. Նազարեանի դուրսի երկաթապատ դուռը, ես նչմարեցի որ ղէն ի ձեռին քանի մը երիտասարդներ դիրք բռնեցին Օթաճը Իրիակինենց երկյարկանի տան առաստաղի պզտիկ պատուհաններուն առջեւ, պատ-

բասա՝ Թշնամիին վրայ կրակ տեղացնելու, եթէ խուժանը մօտենար մեր տուներուն:

Երկար չտեւեց սակայն: Քիչ վերջ խուժանը, առանց ուժէ վնաս հասցնելու, Գասթէլ Պաշըի թաղէն ետ դարձաւ եւ ուղղուեցաւ դէպի Գուզանլըի ճամբան: Վերջէն լսեցինք որ մեր թաղապետը, Ալի Պէյ, չէ ուզած որ իր թաղեցիները կողոպտուին ու ջարդուին, այդ պատճառաւ խուժանին ուշադրութիւնը դարձուցած է այլուր:

Այնուհետեւ լսեցինք որ խուժանը փորձած է մտնել հայկական թաղը Մահսէրէճիի մօտիկ փողոցի մեծ դռնէն (Թէպիրկէ) ներս: Հապա թէ մէկ-երկու տուներու մէջ մտած էին ու սկսած էին թալլել ու ջարդել, ահա Դանէլեաններու տան դրկից, Թօփչեաններու տան վերի պատուհանէն հրացանի նշան կ'առնէ Գէորգ Դանէլեան եւ պնդակահար՝ դետին կը փռէ խուժանապետը: Ասոր վրայ խուժանը կաղմող խայտաբղէտ մարդիկ սահմռկած, ապշահարներու ու ճիչերու թոհ ու բոհին մէջ, խոյս կուտան եւ կը ցրուին ամէն կողմ: Նոյն միջոցին Հայ քաջերը իրենց պատնէշներու եռեւէն դուրս կը ցատկեն եւ կը պոռնեն փողոցի մեծ դուռը եւ արագ կերպով քարերով տախտակեայ դրան հետեւ ամուր պատ մը կը շինեն, որպէսզի ընդմիշտ արգիլեն խուժանին մուտքը իրենց թաղէն ներս:

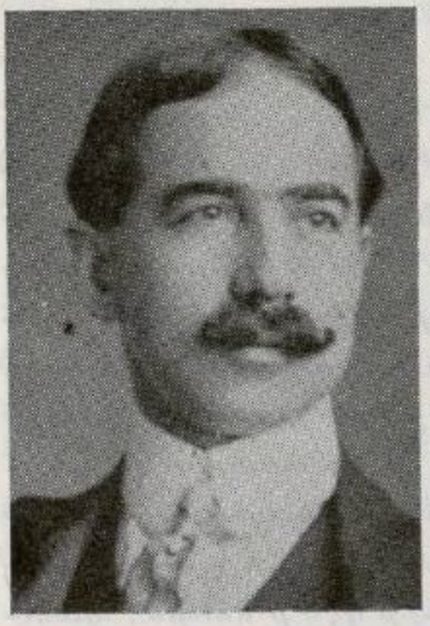

ԳԷՈՐԳ ԴԱՆԷԼԵԱՆ

Թուրքերը չեն յուսահատիր սակայն: Կը վերակազմեն իրենց շարքերը եւ այս անգամ կը փորձեն հայկական թաղերու մէջ սողոսկիլ Սօղանլը Պուճաղի կողմէն: Երբ օդնութեան կոչերը կը հասնին Հրանտ Սիւլահեանի տուները, հոն եւ այլուր ապաստող Հայ քաջերը կը փութան կռիւի նոր դաշտը, Սօղանլը Պուճաղի փողոցը: Երկուստեք հրացանաձգութիւններ տեղի կ'ունենան: Թուրքերը չեն յաջողիր ինքնապաշտպանութեան այդ ճակատն ալ խորտակել, ուստի կամաց կամաց կը քաշուին:

Այս կերպով հայկական թաղերու մէջ բնակող ու հոն ապաստան գտնող Հայեր կը փրկուին ջարդէ եւ մեր եկեղեցիներն ու դպրոցները կը մնան դերծ՝ Թշնամիին յարձակումներէն:

Հայկական այս կարգին Անթէպցիք գոհ ուներ 300-ի չափ Հայեր, որոնք առաուն կանուխ չուկայ իջած էին եւ անպաչպան մնացած էին: Նոյնպէս հայկական այն տուները, որոնք կը գանուէին Թրքական թաղերու մէջ, ծանր կորուստներու ենթարկուեցան:

Մարդու կորուստէ աւելի մեծ եղած էր Հայոց նիւթական կորուստը, քանզի հայկական խանութները կը գտնուէին վարի չուկային մէջ, ենթակայ Թուրքերու աւարառութեան: Այս կորուստներուն մասին մեր Դամասկոսի աշխատակից՝ Պր. Յակոբ Գասպէնճեանը ունի դրուխիւն մը, զոր կը հրատարակենք յաջորդ էջերու մէջ:

Անթէպի այս կոտորածին առթիւ հայութեան բոլոր խաւերուն մէջ յառաջ եկած էր միաոնականութեան զօրաւոր ոգի մը, որ երեւան կուգար այլազան պայմաններու ու պարագաներու տակ:

Զոր օրինակ, չարաթներով Հայերը, իրենց ամրոցներուն, տուներուն եռեւ պահուած, ապրեցան միասին, կարգ մը դրացիներ նոյն սեղանին չուրջ բոլորուած, ամէն ընտանիք իր ունեցած պաշարը բերելով որպէս իր բաժինը հասարակաց չահերուն: Օթաճըյենց տունը մենք ալ նոյն կերպով ապրեցանք, չեմ յիշեր քանի չարաթ: Բայց սա գիտեմ որ մենք, պզտիկներս եղբայրացած էինք եւ կը խաղայինք մեծ բակին մէջ, Պաղտասար, Արսէն, Անդրանիկ Պաղտասարեաններ ու ես: Չեմ կրնար յիշողութենէս հեռացնել այն տպաւորութիւնը զոր ունեցայ չարդի առաջին օրը երբ առաստաղի պատուհաններուն առջեւ տեսայ Հայ երիտասարդները ղէն ի ձեռին, պատրաստ՝ զարնելու թշնամին եթէ ան յանդգնէր մօտենալու մեր տուներուն: Անոնց մէջ ամենէն ակնառու անձն էր, Արմենակ վարժապետ Պաղտասարեան, հասուտիտոր ու թիկնեղ պատկառելի անձնաւորութիւն մը: Վերջէն Հայ Անթէպի պատմութեան գանազան էջերը քրքրելով իմացայ որ այս անձը, Երուսաղէմի վանքին մէջ իր ուսումն առած, Անթէպի կրթական չարժման մեծ նպաստներ ըրած է Հայկանուչեան աղջկանց եւ Ներսէսեան մանչերու վարժարանին մէջ:

Չեմ կրնար նաեւ երեւակայութենս մէջէն անհետացնել այն խորունկ տպաւորութիւնը զոր ստացայ չարդի չարթուն մէջ իրիկուն մը, երբ մեծերը ուշի ուշով կը հետեւէին հորիզոնը լուսաւորող բոցերուն: Վերջէն իմացանք որ Պալիօզեաններու պալատանման տունը այրած են Թուրքերը, եւ մեր հեռուէն ընդնշմարած այդ բոցերը կը ժայթքէին հրկիզուող տան պատուհաններէն ու ցուիքներէն:

Մանկական յուշերուս մէջ մեծ տեղ մը գրաւած է նաեւ սա արտակարգ իրողութիւնը, որ Հայ եկեղեցիի բեմէն կը-բակի օրերը իրիկուան դէմ կը քարոզէին պատուելիներ եւ չա-պիկ հագած դպիրներն ալ առանձ առանձ աղօթարան կ'երթային ու կը թնդացնէին անոր կամարները մխիթարականութեամբ օծուն հայկական մեղեդիներով ու չարականներով եւ Հայ քահանաներ ալ կը կրկնէին Նարեկացիներու եւ երանաշնորհ հայրապետներու աղօթքները:

Կը յիշեմ մխայն քարոզ մը, զոր Վեր. Մ. Կ. Փափազեան տուաւ Հայ եկեղեցիի բեմէն (հին եկեղեցիի չէնքին մէջ): Այս քարոզին նշանաբանն էր, Պէն տիւնեայա դալիպ կէլտիմ, որուն իմաստը չէի հասկնար եւ սակայն զմայլանքով կը կրկնէի ու երիքինէի: Վերջէն հասկցայ այդ քարոզի բնաբա-նին իմաստը, — «Ես այս աշխարհին յաղթեցի»: Հաւանա-բար Պատ. Փափազեան այդ քարոզով նկատն ու պարտեալ Հայ հաւատացեալներուն ցոյց կուտար բարոյական յաղթանակնե-րու գերակշռութիւնը նիւթական պարտութիւններու բաղ-դատմամբ:

Որովհետեւ բոլոր փողոցներէն դուրս ելլել վտանգաւոր էր, Հայ թաղեցիները զոհած էին Գասթէլ Պաշէն Հայ եկեղեցւոյ թաղը մտնելու կերպը: Արմենակ վարժապետի տունէն տան-դուխով մը կ'ելլէինք ու կ'իջնէինք Տէմիրճեաններու տունը եւ անոնց փողոցի դռնէն ելլելով մենք զմեզ կը գտնէինք Գա-լուստ աղա Ղազարեանի տան պատերուն չուքին տակ ու անկէ անվրդով ու աներկիւղ կ'երթայինք Հայ եկեղեցի:

Երկար տեսեն, իբր վեց ամիս, Ներսէսեան վարժարան չկրցանք յաճախել, այս պատճառաւ մեր թաղին մէջ Տէր Պետ-րոսեաններու եւ Կիւլէսէրեաններու (Ունճու Աստուածատուր-ի) տան մօտիկ տուն մը վերածուած էր թաղային դպրոցի: Սկսանք կանոնաւոր կերպով յաճախել հոն: Կը յիշեմ Երջանիկ եւ Փառնակ Պետրոսեանները, Տէր Պետրոս Հօր թոռները, որոնք մեր ուսուցիչներն էին: Հոն է որ սորվեցայ համրել թուարանական յաւելումի ցուցակը, 2, 4, 6, 8 եւն. կամ 9, 18, 27 եւն.:

Սակայն, երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ, դարձեալ սկսայ յաճախել Ներսէսեան վարժարան, որ մեր տունէն բաւական հեռու կը գտնուէր, եւ պէտք էր անցնիլ Պալըգլը կոչուած չուկայի մէջէն եւ կարգ մը նեղլիկ ու վտան-գաւոր փողոցներէ: Այս պատճառաւ, ամէն առտու հայրս ինձի կ'ընկերանար մինչեւ դպրոց եւ դիս ապահով կերպով դպրոցի բակը առաջնորդելէ վերջ կ'երթար իր խանութը:

Անթէպի ջարդի առեն Հայեր ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն դիմելով, — թէեւ սակաւ միջոցներ — յաջողած էին վրկել Անթէպի հոծ հայութեան պատիւն ու կեանքը եւ եկեղեցւոյ թաղերուն մէջ պահուռտ տուներն ու ինչքերը: Ինքնապաշտպանութեան այս ոգին հետզհետէ աճած էր եւ Անթէպի յեղափոխական երիտասարդութիւնը մավզէրներով, մարթիններով եւ այլ երկրորդական զէնքերով զինուած էր, երբ 1909–ի Ապրիլի կոտորածը տեղի ունեցաւ: Կարդը եկած

ԱՂՔԱՏԱՆՆԱՄԻ ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆ, 1895–ԻՆ
կազմուած Լուսաւորչականներէ ու Բողոքականներէ

Նստողները, ձախէն աջ.— Յովհ. Պէրէճիքլեան, Վեր. Մ. Կ. Փափազեան, Զուլեռ Կիւլիւլի: *Կանգնած, ձախէն աջ.*— Ինկիլիզ Եղիա, Մաղազաներ Մանիկ (Սարը Սէմէրճի), Յարութիւն Տաճիկեան, Յակոբ Աճօեան:

էր Անթէպի: Բայց չնորհիւ ինքնապաշտպանութեան զօրեղ կազմակերպման ու միանգամայն դիւանագիտական միջոցառումներու, Անթէպի հայութիւնը կրկին ազատած էր ջարդէ: Այս հարցին մանրամասն պատմութիւնը մեր ղրքին համար գրած է Պր. Ներսէս (Մահտեսեան) Յակոբեան, որ մին էր յեղափոխական կազմակերպիչներու գլխաւորներէն:

Անթէպի ազգային կեանքը ջարդէն ետքը կամաց կամաց առաջած էր իր սովորական ընթացքը: Եկեղեցիները գարձեալ բաժնուած էին եւ կը չարունակէին իրենց ուրոյն գործունէու-

թիւններըը բնականոն կերպով։ Դպրոցներըը վերաբացուած էին եւ հետզհետէ նոր եռանդով ու թափով յառաջ կը տանէին իրենց լուսաւորութեան ու մշակութային գործերըը։ Մասնաւորապէս Վարդանեան ու Ադենական բարձրագոյն վարժարաններըը դրդուած մրցակցութեան ոգիէն (երբեմն մեզմ, երբեմն թթու) Անթէպի կրթական գործին մեծ զարկ կուտային։

Հայ եկեղեցական ու համայնքային կեանքը հիմնուած էր Ազգային Սահմանադրութեան օրինագծին վրայ։ 1868–էն սկսեալ թաղական խորհուրդը կ'ընտրուէր ժողովուրդին քուէով եւ ամսկավարական դրութեամբ։ Գաւառական ժողով, Քաղաքական ժողով եւ ուրիշ խորհուրդներ կը վարէին Անթէպի ազգային գործերըը։ Երբեմն, Վարդանեանի ու Ադենականի կոմիտակիցներըը այս ընտրութիւններու առթիւ սուր պայքար կը մղէին, ու ժամանակի մը համար մէկ ընկերութեան առաջնորդներըը եւ ուրիշ առեն մը միւս ընկերութեան ջոջերըը կ'անցնէին ազգային գործերու ղլուխը։

Շնորհազարդ Սահակ Կաթողիկոսի Անթէպ այցելութիւնը 1905–ին ազգային մեծ ղէպք մը կրնայ նկատուիլ։ Նոր եւ երիտասարդ եկեղեցականներու օծումով Հայ Եկեղեցին զօրացած էր։ Առաջնորդ Տ. Կարապետ Ծ. Վարդապետի պաշտօնավարութիւնը նպաստ մը չբերաւ Անթէպի ազգային կեանքին, քանղի անոր անհետաւոտես վարմունքին հետեւանքով աւելի սուր հանդամանք առաց մէջ–դպրոցական ու հաստուածական պայքարներըը։ Բայց հակառակ այս բոլորին, Անթէպի հայութիւնը բարգաւաճման ու զարգացման չաւրին մէջ մտած էր։ Կիլիկեան Ձեմարանին հիմնարկութեան ձեռնարկներըը 1907–էն սկսեալ յառաջ տարուած էին մեծ խանդավառութեամբ եւ 1912–ին պաշտօնապէս կատարուած էր Կիլիկեան Ձեմարանի բացումը։ Միւս կողմէն Հայ Աւետարանական եկեղեցիներու կեանքին մէջ ալ երեւան եկած էր աչխոյժ գործունէութիւն, կրօնական արթնութիւն, որուն մանրամասնութիւններըը նկարագրուած են մեր աչխատակիցներու մասնագիտական ուսումնասիրութիւններուն մէջ, ափռուած գրքոյկ այլազան բաժիններուն մէջ։

Եթէ վրայ չհասնէին 1915–ի խուժդուժ տեղահանութիւնները, Անթէպի Հայ կեանքին մէջ առնուած յառաջդիմական քայլերը չյաջուցէ արագութեամբ ու թափով կը խոստանային բանալ Հայ Անթէպի պատմութեան փառաւոր նոր չրջան մը։ Բայց...։

ԱՅՆԹԱՊԻ ՋԱՐԴԸ

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԳՐԵՑ՝ ՄԱՆՈՒԿ ԲԱՆՁԱՐՃԵԱՆ

Այնթապի Հայերու ջարդին մասին Պր. Մ. Բանճարճեան, որպէս ականատես եւ ականջալուր իրագեկ Հայ մը հետեւեալ մանրամասնութիւնները կուտայ։—

1882–ին վարդանեան կրթարանը եւ յետոյ Ազնաւեան ու միւս վարժարանները սկսեր էին դպրոցական արթնութիւնը տարուէ տարի յառաջացնել ու բարձրացնել եւ հունձքեր տալ, նոյն տաեն ուժգին թափով Հայ ժողովուրդը լուսաւորելու աշխատանքին լծուած էին, բարի նախանձով մրցելով իրարու հետ։

Այնթապի հայութիւնը, իր դպրոցներուն մէջ կը տեսնէր Հայ պատմութիւնը, երգը, երաժշտութիւնը եւ այսպէսով ազգային ոգին վառ կը պահէր։ Բաւական տարիներ Այնթապցիք վայելած էին անդորրը կեանք մը, սակայն, դաւառներէն եկած լուրեր անախորժ կը հնչէին մեր ականջներուն։

1892–էն մինչեւ 96–ի տարիներու ընթացքին, մերթ կը տեսնէինք Հայ տարեց ծերեր կամ կիներ, որոնք հայկական թաղերու փողոցներուն մէջ կը մուրային, հնամաշ դեղջկական հագուստներով։ Կը հարցնէինք՝ Ո՞ր տեղացի էք, ինչո՞ւ այս կողմերը եկաք։ Անոնք ցաւալի ու սրտաճմլիկ դրուագներ կը պատմէին, թէ՝ Թուրքերը, Քիւրտեր իրենց ամուսինը, տղաքը սպաննած, դիւղի հօտը աւար առած ու քշած, տան կարասիները թալնած, դեռատի հարս կամ աղջիկներ առեւանգած, տուներնին հրկիզած էին, իրենք ալ ոտիպոտիաբար դուրս նետուած էին, մուրալով ապրելու համար։ Մենք՝ Այնթապցի Հայերս, ասոնց պատմածներուն հաւատալ չէինք ուզեր, կը կարծէինք որ բռնուածները յեղիւրածոյ զրոյցներ էին։ Մեր քաղաքին կամ դրացի քաղաքներու ու դիւղերու մէջ ատանկ բաներ չէին պատահած։

Ներքին դաւառներու Հայերու կրած այդ կեղեքումը, տարի մը վերջ աւելի ատստկացած ըլլալով Եւրոպական տէրութեանց մօտ ալ արձագանգ գտած էր։ Անոնք իրենց Պոլսոյ դեսպաններուն միջոցաւ ուզեցին որ Բ. Դուռը ներքին գա–

ւառներ բնակող քրիստոնեայ բնակչութեան կեանքի պայմաններուն մէջ «բարեկարգութիւններ» մտցնէ։

1895–ի ամրան մէջ, Համիտ որոշ հրահանգներով իր սատրապաց պաշտօնեաներուն կը հեռագրէր, որ դատարաններուն մէջ ցեղի, կրօնի խտիր պիտի չդրուի. ամէն դատ արդարօրէն պիտի վճռուի։

Սեպտեմբերի մէջ այս լուրը Այնթապ ալ հասաւ։ Հայեր ցնծութեան լուրով պինովցած՝ նոր եկեղեցւոյ մէջ (որուն պմրկթը դեռ չէր չինուած, բայց էր) ատրճանակներ, հրացաններ պայթեցնել սկսան։

Այս անիմաստ ցոյցերը տաճիկներու միտքն ու նայուածքները պղտորեցին։ Անոնք սկսան խեթիւ նայիլ Հայերուն։ Ցետոյ Սասունի մէջ տեղի ունեցած ջարդի լուրը թախծութեամբ լեցուց Հայոց սիրտերը։

Համիտ «բարեկարգութեան» խոստումով Եւրոպական տէրութեանց աչքերուն փոշի էր փչած եւ Ռուս Ցարի խորհրդակցութեան դիմած՝ իր սատանայական չարագործութիւնը յղացեր էր։

1895 Նոյեմ. 4, Շաբաթ օրը (ը. թ.) Թուրք խուժանը արեւածագին իր վայրագութեան սկսաւ, Աբասա պապարի ու չուկայի Հայ խանութպաններուը սպաննելով, ապրանքնին թալելով։ Հայ պայտար (նալպանտ) մը կը բռնեն ու կ'սպառնան սպաննել. դրացիներ կը միջամտեն, կը խղճան, «Ուլա՛ն կեավրը, տինինի թէդելէտ դուրթարալըմ սէնի» կ'ըսեն։ Մարդը թրքախօս է եւ անուս, ձեռքերը վար դեռին ծռելով պուտ մը հող կ'առնէ, բերանը կը դնէ եւ անոնց կը պատասխանէ, «Պիր ճան իչիւն տինիմի տէյիշմէմ, վուրըն» կ'ըսէ։ Տեղւոյն վրայ կ'սպաննեն զայն։

Այն տեններեր երկաթեայ փեղկեր դոյութիւն չունէին։ Բոլոր խանութներու փեղկերը տախտակէ էին։ Հայ խանութներու փեղկերուն վրայ ճերմակ կաւիճով երկայն գիծ քաշուած էր նախապէս, խուժանը այդպէս նշանակուած խանութները կը թալլէր։ Անոնք մասնաւոր հրահանգի համեմատ կը գործէին։ Զրկի ապրանք առնող, փախչող, պիրաք ծեծող չատ։

Աբասայի խալամ հացագործի խանութի մը գործաւորը (Հայ) վախէն փայտանոցի փոսին մէջ կը պահուի եւ ողջ կը մնայ։ Ուրիշ Հայ խանութպանի մը հաստատուր, խալամ բայց խղճամիտ ընկերը, Ահմէտ՝ Յակոբ Աճօեանին չահակիցը, Ուրբաթ օր կ'ըսէ, «Օրթալըդ պօղուդ տըր, հարըն էվտէ գալ,

տիւլբենէ կէլմէ»: Ցիչեալ Հայը, իր ընկերոջ խօսքին վրայ չուկայ չիջնար եւ մահէ կ'ապաւի: Պապարի խլրտումը կ'սկսի, ամբողջ ժողովուրդը անկիսակ է ըլլալիքէն, բայց ամենուն բերնէն ելածը «կեավըր պասըը» բառն է: Ամէն անձ, աջ ու ձախ, վեր–վար, անորոշ ուղղութեամբ կը փախչի: Այդ խառնաշփոթութեան պահուն, երկու Հայ գործաւորներ Ա.ճօճանենց խանութին առջեւ կը հասնին: Բարի տաճիկը մին ճանչնալով «Ուլան էքինիզէ իչէրի կիրին» ըսելով ներս կ'առնէ զանոնք: Անոնք կը պահուին վարպետին եաին: Վախի մէջ են, թէեւ միեւնոյն աւեն մարդուն բարութեանը վստահ: Հեռուէն «Ալլահ էքպէր» գոռում գոչումով եռացող զինեալ խուժանի ձայնը կը մօտենայ: Ծանութպան տաճիկը դռները կը գոցէ, դուրս կ'ելլէ՝ ահմեհիյէ սարըզը զլխին՝ բարձրաձայն կը պոռայ ամբոխին, «Ուլան օ Ա.ճօ կեավըր չօզտան պուրայը սաթսը կիթէ, տիւլէն պէնիմ» ըսելով կը հեռացնէ խուժանը:

Շատ չանցած, պալատի հարիւրապետ Վէլի աղան 8–10 զապթիյաններ եռելը ձգած չուկայ (պազար) կ'իջնէ, որպէս զի թալանող ջարդարարները ցրուէ եւ քաղաքը անդորրացնէ: Սակայն, ինքը բարձր հայհոյէներով կը պոռայ, «Ուլան խընզըլար, արըյը զըրըն, պալ սիղինաիր: Վուրըն տուրըն»: Ահա Համիտեան կառավարութեան պաշտօնեայ հարիւրապետ Վէլի աղան...:

Հացագործի վայտանոցը պահուողը եւ խղճամիտ տաճկին պահած երեք Հայերը չաբաթ մը վերջ պատմեցին այս Վէլի աղայի երկերեսանի արարքը:

Նոյն Շաբաթ օր «Ալլահ էքպէր»ով յառաջացող խուժանը ժամէ ժամ կը չատնար՝ Հայու խանութները կը թալլէր եւ տեսած Հայն ալ կ'ապաններ: Գալա–ալթըի կողմերը ոսկերիչներու 50–60 խանութները կողոպտուեցան, գեղիններն ալ փորուեցան՝ ոսկի եւ արծաթ գտնելու սին յոյսերով (վարպետ Հայերը դեռ իրենց խանութները չի բացած): Կը պատմուի որ 20 տարիներ առաջ այս պէտէթէնի ներսը պահապան կեցող պահակը մորթած են դղեր եւ բոլոր ոսկեղէն ու արծաթեղէն առարկաներ տարեր են: Այս դէպքէն յետոյ՝ ոսկերիչները պզտիկ հէյալներու մէջ (երկկողմանի առպրակ) խանութէ տուն կը բերէին, իրենց ուսերուն վրայ առած, ամէն արժէքաւոր ոսկեղէն ու արծաթեղէն առարկաները: Միայն գործի անտուկը գործիքներով կը ձգէին խանութը:

Ոսկերիչներու պէտէթէնի զինապործ Քեամիլ (Գրիգոր) սովոր էր չատ կանուխէն բանալ խանութին ու գործել: Թուր-

քեր պայն տեղն ի տեղօք կ'ապաննեն: Գալա ալթըի մէջ, երկաթագործ հինգ հոգիներ, իրենց գործին վրայ աշխատած պահուն՝ «Փէյղամպէրէ սալավաթ» ըսելով բոպէապէս կը մորթեն, կը յօշոտեն եւ դիմացի փոսը կը նետեն: Անկից յետոյ Տաղախանէ թաղի մէջ 7–8 հայաբնակ տուները կը թալլեն, անոնց մէջ ապրող Տուզճեան երկուորեակ 35–ական տարեկան կարիճ եղբայրներն ալ իրենց տան մէջ իրարու վրայ ոչխարի նման կը մորթեն:

Քէչէ խանէի կողիկը պիւղացիներու ոռնաման կարող Սարգիս եւ Աբրահամ Գրղ Աբօեան երկու եղբայրները, 40–45 տարեկան կարիճներ, կ'ապաննեն: Դեռ քանի՛ քանիները, ըլլայ խանութի, ըլլայ չուկայի կամ փողոցներու մէջ, զազանացած Թուրքերու ձեռքով խժդժօրէն սպաննուեցան: Ալայ Պէյի չուկայէն կ'անցնէր Մովսէս ոսկերիչը, 36 տարեկան, հէյպէն ուսին նետած՝ խանութը բանալու կ'երթար: Ձինք ճանչցող տաճիկ խանութպան նպարավաճառներ հէյպէն ուսէն կը յափրչտակեն, դաչունահար կ'ընեն եւ մօտիկ արուաքնոցի կոյուղիին մէջ կը թխմեն դիակը:

Պապիկեանի եւ Գր. Գապագեանի (Բահէն սօգալ թաղը) տուները կը թալլուին, կը հրկիզուին: Գապագեան Մելքոն, Յաչէր, Յարութիւն եղբայրներու տուներէն հակերով մանուածոներ, տնային առարկաներ եւ պաշարեղէններ կը թալլեն, կը տանին: Վայրագ խուժանը կը յառաջանայ դէպի աւելի վեր, Պալըգլը չուկայի վերի ծայրը Նիկիպլեան մեծ ընտանիքի ընդարձակ տան դրսի դրան առջեւ: Հոս տրամա մը տեղի կ'ունենայ: Տարեց Թուրք խենթ մը, գլխուն մազերը, պեխերը ցիրուցան, իր կռնակը դրան տուած, երկու ձեռքերն ու ոտքերը բազմապատակութեան նշանի ձեւով անջատած՝ բարձր ու բարկացուցիչ դիմագծով՝ մօտեցող խուժանին երեսն ի վեր կը պոռար, «Ուլան, ինսաֆսըզլար, սիպէր նասը՞լ իսլամսընըզ, պու էվ թալանը՞ր մը: Պունըն տահիլի փուդարա պապասը տէյիլմի՞, զըթլըզտա սիդ պէյէ պուզտա տապրթաը, նէ՞ թէզտէ ունըթտընըզ, խայըն օղլու խայընլար» ըսելով թալանումէ ապատեց այդ խոշոր տունը: Խուժանը ապզուած այս խենթի բսածէն, անցաւ դնաց վերի Պապիկեաններու մեծ ու հոյակապ ընդարձակ տուները թալլելու եւ հրկիզելու, «Թախտտատան մաչա օլմազ, կեավըրտան փաչա օլմազ» ըսելով. (Այնթապի չրջակայ պիւղացիք «փաչա» կը կոչէին պանոնք):

---

*) Այս թաղի մօտիկ էյուպ օղլը մզկիթի բարձր մինարէի վրայէն Թուրքեր աչ ու ձախ Հայ տուները գնդակահարել սկսան, Գայաճըղ

Օրն ամբողջ տեւեց այս մեծ ու ընդարձակ տան թալանուիլն ու այրուիլը։* Ընտանիքի մեծերն ու պզտիկները բոլորն ալ ազատուեցան ծուխի ու մուխի թանձրութենէն օգտուելով։ Դիմացի Գատէհճեանները տանիքէն դէպի հրկիզուող պատուհանը 5–6 մէթրկինի ճոպեր կ'երկնցնեն, վրայէն ալ փայտէ սանդուխ մը կը սահեցնեն եւ քաջարար խրախոյս տալով մէկ մէկու եաեւէ դանոնք մահէն ազատեց նոյն թաղեցի Սէմէրճեան ընտանիքի հարսը, քալարի Տիկ· Ռահելը։ Այս հերոսուհին գնահատուեցաւ բոլոր Հայերու կողմէ։

Օրը երեկոյ եղաւ. խուճապն ու խուժանը ցրուեցան, բայց Հայեր դիչերը պահակներ կեցուցին որպէսզի Հայոց թէպիրկէնեբէն թուրքերը յարձակում չգործեն։ Գիչերը առանց դէպքի անցաւ։ Գուզանլի թաղի կողմէն խուժանը հասաւ Սարըի մահէբէյի թէպիրկէն (խոչոր գուռը), պզտիկ դռնէն մի մասը մտեր, աչ ու ձախ կարդ մը տուներ լեցուած, սովալլուկ գայլերու նման կը թալլեն, կը պոռան, կը կանչեն։ Ծեր կին մը դաչունահարած փորը ճեղքելով կը մեռցնեն։ Փոքրիկ աղջիկներ ու մանչուկներ սարսափած կը ճչան, փողոց կը վազվզեն։ Փողոցի մեծ դուռը բացեր են եւ փողոցն ի վեր խուժանը դէպի Հայկի թաղը յառաջանալու վրայ է։ Այդ պահուն Տաննէլեան Ցրթ·ի մեծ տղան Գէորգ (որ հիմա Գալիֆորնիա կը գտնուի, նոր մեռած է) իր չիֆթէ հրացանով կը տապալէ խուժանը առաջնորդող խոչորամարմին դիւղացին։ Ասոր վրայ կը չալկեն դիակը ու կը փախչին, եա կ'երթան, «Ուլան, պուրայա կէլմէյին, աթաչ եաղըյօր» ըսելով։ Առկէ վերջ բնաւ այս կողմ եկող չեղաւ խուժանէն։

Թէփէ պաչիի կողմէն խուժանը փորձեց Հայկի թաղին վրայ յարձակիլ։ Հայերու կողմէ օգնութեան կոչ տրուեցաւ։ Եկեղեցւոյ թաղի Սիւլահեաններց տունը երկյարկ ու բարձր ըլլալուն, 36 զինակիրներ ժողվեր էին, շրջակայքը պաշտպանելու մտքով։ Մի քանիներու հետը՝ Հրանտ էֆ·ի եղբայրը ենովք, որ ընտիր երկայն որսի հրացան ունէր, փութացին հոն, թէպիրկէի մօտիկ յարմար տուներէն խուժանին վրայ մի քանի զնդակներ կը տեղացնեն եւ կը ցրուեն խուժանը։

Երրորդ օրը, թալլող խուժանը Պալեօղեան Յակոբ աղայի տան երկաթէ դուռը տապարով բանալու զբաղած պահուն, ու-

---

*Թաղի կողքին Բարսեղեան Աւետիս աղանց տունէն իր Գէորգ ազան ահարկու հին մարթինովը փամփուչտ մը նետեց դէպի մինարէի գլուխը։ Վերեւի տախտակէ վանդակոցմը կարծես տեղէն պիտի փլէր։ Առկէ յետոյ վեր ելլող բնաւ չեղաւ՝ կրակելու Հայ տուներու վրայ։

բիչ տուներէ փայտէ երկայն սանդուխ բերած, քարաշէն բարձր պատի վրայէն միւս բակի կողմը իջնել փորձող խուժանավար, արջի պէս դէր, յաղթանդամ Մըլլարէթէկ օղլին՝ սիւյիւկի վրայ կեցած սանդուխը կ'ուզէ որ միւս կողմը իջեցնէ ու դուռը ներսէն բանայ: Ճիշտ այդ պահուն ներսը եղող պահակ Հասանպէյլիցի Կարապետ ատրճանակով զայն կը զարնէ, արիւնը պատէն հոսիլ կ'սկսի եւ ինքը անմիջապէս դեռին փողոց կը թաւալի: Դիակը չալկոզ խուժանը սարսափով կը փախչի, ակռանին կճրտելով, պոռալով՝ «Քիւլխանիւղիւ սավուրըրըզ»: Այդ դիշեր մի քանի թիթեղով քարիւղ կը սրսկեն այդ տան վրայ եւ ներսի տախտակեղէնները կը բռնկին եւ վառիլ կ'սկսի ամբողջ երկյարկանի տունը: Այդ հրդեհի օճախատոյտ բարձրացող բոցերը քաղաքիս չորս կողմերը եւ այդիները ցորեկի լոյսի պէս կը լուսաւորէին, մէկ-երկու ժամ տեւողութեամբ: Կարապետ ողջ ազատեցա՞ւ թէ մէջը այրեցաւ, լաւ չեմ դիտեր:

Յետոյ, Շաբաթ օրը, խուժանը «Ալլահ էքպէր» կանչով կրկին գործի սկսաւ: Պարսկական հիւպատոս Յրիմ. էֆ. Նազարէթեանի բնակարանը թալլելու գործը տեւեց մինչեւ երեկոյ: Ինտ ընդարձակ բակով, միւս կողմը ծաղկաստան, պարտէզ, հոյակապ, երկյարկանի, քանի քանի սենեակներ, ընտիր եւ արժէքաւոր կահկարասիներով լեցուն, պաշարեղէնի ամէն տեսակ ուտելիքներով լեցուն մառանը եւ բոլոր ապրանքները թալլուեցան, բայց տունը չվառեցին, ալ ի՞նչ խելքով՝ չենք դիտեր: Այս վերջի դէպքը յուսահատութեան մատնեց բոլոր Հայերը:

Շաբաթներ, ամիսներ կ'անցնէին, Հայեր իրենց տուներէն չուկայ բնաւ չէին ուզեր ելնել, քանզի կը վախնային:

1896 Յունվ. 5-6-ի Ծնունդի օրն էր. կէս դիշերուայ դանդը Հայերը դիշերուայ ժամերգութեան կը կանչէր: Մէկ-երկու օր առաջ սատիկ տեղացող ձիւնէն ու անձրեւէն, փողոցներէն ազատ քալել անհնար էր: Բայց թիկի բարձրութեամբ ձիւնահալին եւ դիշերային պաղ ցուրտին Հայեր դէպի եկեղեցի կը դիմէին: Գասթէլ պաչիէն դէպի ժամի թաղ (դուռը) իրարմէ տասը քայլ հեռու, կարպաւ, կոնակնին պատին կոթնած, լեզակ դոյն բանթօլ եւ զարօթին հագած, սրածայր գաւակնին ղլուխնին, զափազլը մարթինը ուսերնին՝ պահակ կեցեր էին «բէտրիֆ» պինուտրներ: Ո՞ւրկէ եկեր էին տառնք եւ ի՞նչ մտքով, կէս դիշերուան խիտ ու տառնաչունչ վիճակը առ ոչինչ համարելով չարուած սպասեցին մինչեւ արեւածագ: Հարիւրապետնին Հաճի Հիլմի, կրթեալ երիտասարդ մարդ, մեղմ յոր-

դորանքով եկեղեցի դացողները կը քաջալերէր, «Այլեւս հանդիստ ու անհոգ՝ ձեր ոտքը կառարելէ յետոյ խանութինիդ բացէք, գործերնուդ նայեցէք» կ'ըսէր: Ծնունդին Հայը ուրախ էին այս յորդորէն, սակայն չէին համարձակեր չուկայ իջնելու: Այն առենուան ժողովուրդի ապրելակերպը ներկայինէն շատ կը տարբերէր — Այնթապցիք աչունէն իրենց մառանը պաշարով, գանագան ուտելիքներով կը լեցնէին եւ ձմեռը անհոգ կրնային ապրիլ բնտանիքով միասին:

Այնթապի Ջարդի դէպքէն 5–6 ամիս վերջն ալ Քիլիսի Ջարդն ու Թալանը տեղի ունեցաւ:

Այնթապի Ջարդի օրը պազարի չուկայի եւ փողոցներու մէջ բոլոր Հայերուս գոհերը 300–էն քիչ պակաս էին: Թուրք ժողովուրդի բերնին մէջ պրոյց կը շրջէր թէ այն օրուան համար «2 սա՛աթ թէֆեխի»ի հրաման կար, եւ իրաւ ալ կէսօրէ վերջ ու հետեւեալ օրեր թալլուած տուներու թաղերէն բռնուող Հայ այրերը կը տանէին Նազար ագայի խանին մէջ կը բանտարկէին եւ չէին սպաններ: Մի քանի օրեր յետոյ բոլորն ալ ազատ ձգեցին, իրենց տուները երթալու: Կանանց եւ ոչ–չափահասներու վրայ ձեռք դպցնող չկար, միայն ծեր պաշտնահարուղ կինը ընդդիմացած էր թալանուելու, ատոր համար սպանելով թալլեր էին տունը: Մէյ մ'ալ Շաբաթ օր, Ներսէսեան Ազգ. դպրոցէն դէպի տուներնին փախչող ազգմէ մէկ քանին (Պալըգլի ուսպանին մասամաւոր) մորթած, դլուխնին միս կախելիք կեռերուն անցուցած՝ «Հայտէն կէլին, դուզու քէլլէլէրի հա՛» պոռացեր է. (այդ թաղի Հայ դրացիներ լսեր էին ու պատմեցին այս խժդժութիւնը):

* * *

1895–ի Այնթապի Ջարդ ու Թալանի կազմակերպիչ Թուրք մեծերն էին.—

Պաթթալ պէյ դաւէ Նուրի եւ Սիւլէյման երկու եղբայր պէյեր, անգութ, հարստահարող եւ հայատեաց տաճիկներ:

Թէքքէ Շէյխի. թէեւ բարեսիրտ մարդ, ո՛վ դիտէ ի՛նչ մտքով Պոլսէն եկող հրամանին ակամայ «այո» ըսաւ, բայց Ջարդի առաուն իր Թեւարկութեան տակի մարդիկը կը յորդորէ՝ բռնած Հայերնին առանց սպաննելու բերել լեցնել իր Թէքքէն: Շուկայի մեծ փողոցին մէջ մեծ կաթսաներով կեբաւուր (10 ոչխար մորթել կուտայ) եփել տալով այդ բանտարկեալ Հայերու երկու օր կերակուր կը կերցնէ, յետոյ Նազար ագա խան կը դրկէ զանոնք, ազատելով Ջարդարար խուժանէն:

ձէնանի զաոէ Ալի պէյ (տեղին իմը որ հետապային Թուրք երեսփոխաններէն մին էր) աս ալ իր ապարանքի չուրջը եղող Հայերուն տուները թալլելէ վերծ կացուց դինք մեծարող չունեւրու ձեռքով:

Մաղում էֆ., որուն մէկ աչքը վնասուած էր եւ «Բէօր Մաղում» կ'ըսուէր, սակայն առաջնակարգ արդարադատ փաստաբան մ'էր եւ կառավարութեան մօտ մեծ կշիռ ունէին իր յայտնած դատափարները. մխեւնոյն ատեն խղճամիտ էր եւ հայասէր. ամիկա փաստօրէն ցուցուց Ջարդի օրերուն: 30–35 Հայ տուներ Գապանճը պաղարի եռեւի թաղին մէջ կը բնակէին, անոնց թէպիրկէները գոցել տուաւ եւ յորդորանքով յուսադրեց դիրենք որ բնաւ չվախնան: Ինք, իրեն համակիր Թուրք թաղեցիներու կարիճներով երկու երեք օրեր պաշտպանել տուաւ Հայերը խուժանի դէմ: Իր այս արարքին համար հետապային «կեավուր Մաղում» պիտակը փակցուց Թուրք ժողովուրդը իրեն: Այս մարդը 1915–ի արտահանութեան տարիներուն ալ Հայերէ քանիներուն չատ օգտակար եղաւ:

Էօզէտուլլահ էֆ., լաւ կրօնական, օրէնագէտ, ուսեալ, բարի մարդ. առաջ ալ վերջէն ալ դէմ էր Համիտի ընթացքին:

Պիւլպիւլ զաոէ Ապտըլլա խոճա էֆ., մոլեռանդ տաճիկ կրօնամոլ եւ խիստ հայատեաց մէկը, որ իւլէմայից մէկն էր. Թրքական Սահմանադրութենէն յետոյ Սելանիկի Իթթիհատական զաղանի մխիթնկին ալ իբր երեսփոխան դնաց: Գէշ մարդ էր:

Տայը Զաոէ Տայը Ահմէտ աղա. չատ անուս բայց համաձակախօս էր. չէթէպաշիի հովեր ունէր բայց արտով դէշ մարդ չէր. 1895–ի Ջարդին ինք անձամբ մասնակցեցաւ Ցրթ. էֆ. Նազարէթեանի տան թալանին, սակայն 1909–ի Ատանայի Ջարդին Այնթապի մէջ Շարաքիւսթի թաղի մէջ Թուրքին մէկը իր Թուրք թշնամին զաւով մը տուն կը կանչէ, զայն կ'սպաննէ, կը յօշոտէ, մարմինը նկուղի մը մէջ կը թաղէ, իսկ գլուխը զամբիւղի մէջ դրած կը տանի Հայ Լուսաւորչական ժամի զրան առջեւ կը ձգէ լուանալէ առաջ. ժամկոչը զայն (զամբիւղը) պօսթան կը նետէ: Գոյժ մը Տաճիկներու մէջ կը չրջի՝ «կեավուրլար ֆիլանը էօլտիւրմիւշ, վա՛յ խընկըրլար...»: Ա՛հ ու ասլաոի կը սիրէ համայն քաղաքին մէջ: Ատենի զայմագամը, զաոէն եւ Հայ միւսթանթըրը (Շամլեան Մովսէս), ուրիշ պալատականներ եւ ոստիկաններ մարդասպանին տունը կը խուզարկէին մինչ անդին վայրագ Թուրքեր մոլեգնօրէն ասդին անդին մեծերու քով կը վազեն, ինչո՞ւ չպատժենք

Հայերը՝ կ'ըսեն: Տայը Ահմէտ «Ուրան էվէլքի թալանտա (95–ին) թալատընըզ պէլէշ ալտընըզ օնլարըն մալընը, ամմա պու սէֆէր աճիր կիպի՝ մավզէր (մատով կը ցուցնէ սաչափ) գուրշընը ալըր կէլիրսինիզ» ըսելով, կը հանդարտեցնէ Թուրքերը, եւ նոյն խուզարկութիւնը ցոյց կուտայ որ Հայերը բնաւ յանցանք չունին այս խնդրոյն մէջ: Մարդը կը տանին կը բանտարկեն եւ մի քանի ամիսներ վերջ, յետ մանրակրկիտ դատավարութեան, Պազար Եէրիի մէջ մարդասպանը կը կախուի փառաւորապէս: Հայերը փորձանք մը եւս անցուցած եղան:

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԿԻԼԻԿԻԱՑԻՑ*

ԳԼՈՒԽ Գ.

8/20 Փետրուար '96 թ.

Այնթապի կոտորածը տեղի ունեցաւ Նոյեմ. 4/16–ին, Շաբաթ առաւօտուն, Թիւրքաց կողմէն: Ալայ–պէյի, Տապախանայի, Սրչանճի, Փաչաօղլաղը, Ազ–եօլ, Գալ–Ալթը թաղերը եւ մեծ չուկայէն մինչեւ Իպնուէյուսֆ դռնուղղ տները բոլորովին կողոպտուեցան: Գաֆաֆխանէ եւ կէմիքլի բսուած պէտէստաններըը, ի մի բան, պանդոկներէ զատ, Հայոց բոլոր խանութները կողոպտուեցան: Խանութներուն թիւն է 1500, իսկ կողոպտուած տներու թիւը 500: 283 մեռեալ (պաշտօնական) եւ 150 վիրաւորեալ, 5000 կարօտեալ, 9 տուն եւ 6 խանութ հրոյ ճարակ եղած: Բոլոր հարուստները եւ նշանաւոր ազգայինները բանտին մէջ կը հեծեն, ոմանք Բերիոյ կեդրոնական բանտը (Հալէպ) եւ ոմանք Այնթապ: Բանտարկելոց իւրաքանչիւրին վրայ զանազան տեսակ զրպարտութիւններ կը յերիւրեն: Կ'ըսուի թէ՝ իգական սեռէ ալ բանտարկել կ'ուզեն: Բանտարկելոց թիւն չարունակ աւելնալու վրայ է:

---

*) Այս պատմական կարեւոր թղթակցութիւնը ընդօրինակեց Տոքթ. Լեւոն Գ. Տաղլեան Դրօշակի 13–րդ թիւէն, Մայիս 15, 1896: Թէեւ թղթակցին անունը չէ հրատարակուած Դրօշակի մէջ, հաւաստի աղբիւրներէ տեղեկացած ենք, որ Էջմիածնական Տիար Յակոբ Պէքճաբեան զրկ. ատած է զայն: Ծ. Խ.

Թիւրքաց կորուսան իբր թէ 25–32 է եղեր։ Դեռ անհանգըստութիւնը կը տիրէ։ Ժողովուրդը տան մէջ փակեալ կը հեծէ, թչուառութիւնը սոսկալի է մանաւանդ Մարաշի, Զէյթունի եւ Եզեսիոյ մէջ։ Կը լսուի թէ տաճկաց պայրամէն յետոյ ընդհանուր կոտորած մը եւս պիտի լինի Կիլիկիոյ մէջ։ Սարսափն առած է ամենուն սիրտը, կատարեալ յուսահատութիւն կը տիրէ ամէն տեղ, ապագան մութ է...։

Դ.

1/13 Մարտ '96 Բ.

Այնթապի դէպքը տեղի ունեցաւ Նոյեմ. 4/16–ին, Շաբաթ առաւօտեան ժամը 2–ին (ը. թ.)։ Անկարելի է ժողովուրդեան կրած սոսկումն ու սարսափը նկարագրել։ Թիւրք եւ քիւրտ խուժանը յարձակեցաւ Հայոց խանութներուն վրայ, տակաւին մարզասպանութիւն չկար։

Խանութներու աւերումը լմնցուցին. ժամանակն էր կոտորածի։

Ռէսիմ Փաշայի տղան Ալի Պէյը Ուրբաթ գիշեր մինչեւ ժամը 7 (ը. թ.) սօֆթաներուն հետ գազանի տեսակցութիւն ունեցաւ։ Հետեւեալ առաւօտուն ժամը 2½ եղած էր՝ երբ չուկաներու աւարառութիւնը լմնցուցին։ Ցիշեալ Պէյի օգան Ագրաբ եւ Քիւրտերով լեցուն էր, բոլորը զինուած. կ'երեւէր թէ՝ հրամանի մը կ'սպասէին։ Սարսափելի էր նոցա տեսքը, կատղած, կարծես կ'ուզէին իրենց զէմն եղած մարդիկը լափել։ Զարդի նշանը տրուեցաւ։

Այնուհետեւ սկսան կոտորել խեղճ Հայերս։ 10,000–ի չափ պաշիպօզուկներ չրջապատած էին Պապիկեանց տունը (քաղաքին նշանաւոր Հայ ընտանիքն է), որոնց առաջնորդներն էին Պէյի օգան զանուած մարդիկը։ 600–ի չափ մարդիկ, բոլորը զինուած նաճախներով, կը կոտորէին Ալայ Պէյի թաղին դռները։ 800–ի չափ մարդիկ ալ Տապախանէի թաղը պաշարեր էին, որոնք նոյնպէս զինուած էին տորճանակներով ու կացիններով։ Զորս ժամուան մէջ աւարտեցին այս թաղերը, մէջը գտնուած Հայերն ալ սպաննեցին։ Պապիկեանց տունը այրեցին, Պապիկեան Աբրահամ երիտասարդն ալ մէջը հրոյ ճարակ ընելով։

Մկիթիներէն գնդակներ կը տեղային Հայոց թաղերուն վրայ, Հայը վախէն պահուըտելիք տեղ կը փնտռէր, բայց չէր գտներ։ Բազմութեան մէջէն ձայներ կը բարձրանային, «Քրիստիա մահմէտինէ, Գայաճըդ մահմէտինէ»։ Բայց այս երկու

թաղերն չը յաջողեցան կողոպտել, որովհետեւ զնդակով պատասխան կուտային նեբսէն։ Նոյն միջոցին կառավարութիւնը պինուորներ ցրուեց՝ խուժանը քաղաքէն դուրս հանելու, բայց այս պինուորները աւելի քաջալերեցին ու սաստկացուցին անոնց կատաղութիւնը, մինչեւ իսկ իրենք ալ զէնքերով օգնեցին։

Հարիւրի չափ բազմութիւն մ'ալ կարծես կշտացած աւարառութենէ ու մարդասպանութենէ, էշու վրայ էգ չուն մը նստեցուցած՝ փողոցները կը պտտէին, բարձր ձայներով կանչելով՝ «էրմէնիլէրին սահապի Ինկլիզ կրալիչասը, չապուք եէթիչ կեավուրլարը դուրթար» (Հայոց տէրը՝ Անգլիոյ թագուհի, չուտով հասիր կեավուրները ազատէ)։ Նոյնպէս թիւրք կանայք ամէն տեսակ հայհոյանքներ կը տեղային անտէր մնացած Հայերի դէմին։

Բացի եկեղեցիի եւ Գայաճըղի թաղերէն, ազատուեցան նոյնպէս եւ եկեղեցիներն, գօլճն ու հիւանդանոցը։

Այժմ որպէս թէ խաղաղութիւնը հաստատուած է, բայց որպիսի խաղաղութիւն։ Կառավարութիւնը ամէն մի Հայ թաղի մէջ իրը թէ պահպանութեան համար մի մի պահականոց-ներ չինեց, զեռեզելով իւրաքանչիւրին մէջ 30–ի չափ պինուորներ. այս իրը թէ ապահովութեան պաշտօնեայ եղող պինուորները ամէն օր կը չարչարեն եւ քաղաքավարի կերպով կը կողոպտեն ժողովուրդը։ Եթէ բան մը իրենց դյայուի՝ ազատնալիքներ կ'ընեն եւ վերջապէս ուզածնին կ'առնեն։

Աւելին կայ. չան պոչը թիթեղ կապելով երկիւղած ու ամօթխած Հայերուն ձեռքը տալով կ'զբօսնուն Անգլիոյ թագուհույն անունը տալով։ Հայ կանայք, որոնք երբեմն կը փորձուին եկեղեցի երթալու, պինուորներու կողմէ ամէն տեսակ դարչելի դրոյցներու կ'ենթարկուին։ Վերջապէս աներեւակայելի վայրենութիւններ կ'ընեն։

Բոլոր մեծերը բանտարկուած են. չկայ մէկը, որ մխիթարէ տառապեալ ժողովուրդը։ Թէպէտ հինգ քահանայ կայ, բայց ասոնք փոխանակ ժողովուրդը մխիթարելու, աւելի կը սաստկացնեն անոր արտի մէջ տիրող սարսափը։

Թշուառութիւնը տիրած է ամէն տեղ, 3500 մերկ ու անօթիներ կան, որոնցմով Հայոց եւ Բողոքականաց եկեղեցիները լեցուն են, որովհետեւ տուներնին ոչ մի բան չմնաց։ Թէպէտեւ քիչ ու շատ ունեցողները իրարու կ'օգնեն, բայց հոգացողներն ալ քիչ ժամանակուայ մէջ պիտի թշուառանան, եթէ պարագաները այսպէս երթան։ 300–ի չափ անճանց կորուստ կայ։ Գրեթէ նոյնչափ վիրաւորներ։

LETTERS FROM ARMENIA*

INTRODUCTORY LETTER FROM W. E. GLADSTONE

Letters from the Scenes of the Recent Massacres in Armenia by James Rendel Harris and Helen B. Harris. Fleming H. Revell Co., Publishers of Evangelical Literature, New York, Chicago, Toronto.

Թարգմանեց՝ ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Դ.

Հոս կ՛արտագրենք երկու ցամակներ Անթէպի մասին.
Նամակ վեցերորդ, ձամբորդութիւն դէպի Այնթապ

Ապրիլ 23, 1896

Հեղինակը նախ կը պատմէ թէ վեց չաբաթ առաջ Քիլիսի մէջ կոտորած մը պատահած էր եւ վիրաւորեալներ տակաւին Հայ եկեղեցիի մէջ կը պատսպարուէին:

Կը յարէ որ զափթիէները խորհուրդ կուտան իրենց որ իրիկնամուտէն առաջ տեղ մը պատկին՝ կեանքի ապահովութեան համար: Ձամբաները՝ բպտում չէրքէզներ եւ ուրիշ աւազակներ կը վխտան: Ցետոյ նամակապիրը կ՛աւելցնէ.—

Իմ սիրելի բարեկամներս իրենց կեանքին ամենէն պատուական օրհնութիւնը պիտի նկատեն որ այսպիսի տեղ մը տեսած չեն քնանալու երբեք: Վայրենի մարդերու եւ պզտիկ զազաններու հետ ոպորումներու յաջորդականութիւն մըն էր մեր պիչերուան քունը այդ օր: Բայց պիտի թողում որ Հէլէնը նկարագրէ այն ահռելի դիշերը, մեր վրայ կատարուած յարձակումի փորձերը եւ ընդհանուր վայրենութիւնը որ մեզ բոլորած էր: (Կ՛երեւի թէ այս նամակը կորսուած է): Զեմ կարծեր որ մեր կեանքին մէջ անկէ աւելի քիչ քնացած ըլլանք եւ դիշերը այնքան երկայն թուած ըլլայ եւ աւելի ուրախ եղած ըլլանք որ արեւուն լոյսը ծագեր է եւ կապմ ու պատրաստ եղած

**) Անթէպի կոտորածին մասին այս ականատեսը Անգլիացի դոյդին տեսածները եւ լսածները յոյժ հետաքրքրական են եւ անոնց դատումները Թուրքին նկարագրին ու Հայերու առաքինութիւններուն մասին չատ ճշդիւ են: Գրեթէ նոյնութեամբ, անկարեւոր մասերը դեղչելով, թարգմանաբար կը ներկայացնենք հոս վեցերորդ եւ եօթներորդ նամակները, որոնց մէջ չահեկան տեղեկութիւններ կան: Նչանակելի է որ Լօրտ Կլատսթընը յառաջաբան նամակով մը կը ներկայացնէ նամակագիրը հեղինակները՝ անդլիախօս աչխարհի ուչադրութեան: Այս գրքին մէջ կարեւոր նիւթեր կան ուրիշ հայաչատ քաղաքներու մասին ալ: Ծ. Խ.*

ըլլանք վեր ցատկելու գետնէն ուր կը պառկէինք: Աստուծոյ փառք կուտանք որ ժամը հինդ էր եւ ինկանք ճամբայ: Եւ այսօր մի քիչ յոգնած ու տանջուած՝ տղոսկելով հասանք Անթէպի Ամերիկեան Գոլէճը ու կը վայելենք տաք բաղնիքի պերճանքը եւ Տոքթ. ու Տիկին Ֆուլըրի ասպնջականութիւնը:

ՃԷՑՄՄ Բ. ՀԷՐՐԻՍ

LETTER No. VII (pp. 30-40)

Տոքթ. Ֆուլըրի տունը, Ամերիկեան Գոլէճ

Անթէպ, Ապրիլ 24, 1896

Սիրելի բարեկամներ — Շահապրգուութիւնը հոս այնքան խորունկ է, եւ բաներ դուրս կը տեսնենք եւ որոնց մասին կը լսենք ամէն ժամ այնքան նշանակալից են որ ես չատ ուրախ պիտի ըլլամ եթէ կարենամ ձեզի հաղորդել մէկ հարիւրերորդը մեր զգացածին ու խորհածին:

Նախ ըսեմ որ բառեր չեն կրնար արտայայտել այն ասպընջականութիւնը եւ աղնուութիւնը որով ընդունուեցանք հոս, ո՛չ ալ զարմանքի այդ զգացումը որ այսպիսի հասատատութիւն մը եւ գործ մը կրնայ գոյութիւն ունենալ հոս բացարձակապէս այսքան բացատական ու հակառնեայ չրջակայքի մը մէջ: Հոս կը գտնուի պատկառելի չէնք մը ընդարձակ բակով ու հողերով — թէնիս-գորթ, նախագահին եւ ուսուցչապետներու տուներ եւ մէկ խօսքով, խաղաղութիւն, մշակոյթ, Քրիստոնէութիւն, քաղաքավարութիւն, դաստիարակութիւն, պաշարուած չորս կողմէն ամրակուռ պատերով, դռնապանի անակով, եւ պատէն դուրսն ալ կը տիրեն անիշխանութիւն, մոլեռանդութիւն, խառնաշփոթութիւն: Տոքթ. եւ Տիկին Ֆուլըր, այս հոյակապ գործին վարիչները, իւրաքանչիւրը իր կալուածին մէջ արժանի է իր պաշտօնին, եւ ոչ մէկ բան սարսափեցուցած կամ յուսահեկած է դիրենք հակառակ անոր որ Թուրք կառավարութիւնը պահանջած է անոնց երկրէն արտաքսումը, որպէս խռովարար:

Ցոյց տալու համար թէ որքա՜ն քաջութեամբ կը դիմադրաւեն իրենց պաշտօնը, պէտք է յիշեմ հոս դէպք մը որ մասնաւորապէս կը բարացուցէ Տիկին Ֆուլըրի նկարագիրը: Վերջերս անոր ամուսինը միսիոնարուհիի մը ընկերացած ու ուղեկցած էր դէպի Ալեքսանդրէթ եւ Այնթապի կառավարիչը անոր բացակայութենէն օգտուելով յարմար առիթ նկատած էր պա-

*) Բրօֆ. Ալեքսան Պէկճեան ըլլալու է ան: Ծ. Խ.

հանջելու աւագ ուսուցչապետին* յանձնումը, որ կը գտնուի հոս, ազնիւ ու տարեց անձնաւորութիւն մըն է (երէկ իրիկուն ժամ մը անցուց մեր հետը)։ Թուրքերը առաջ ալ չանացած էին ձեռք անցնել զայն եւ մերժուած էին, եւ Տոքթ. Ֆուլըրի բացակայութիւնը աքանչելի պատեհութիւն մը նկատած էին իրենց համար։ Այսպէս Թուրք պաշտօնեայ մը կը հասնի առաւօտ մը, ի ձեռին պաշտօնաթուղթ մը եւ քաղաքավարութեամբ կը հարցնէ թէ խօսակիցը Տիկին Ֆուլը՞ն է, իր ամուսնոյն փոխանորդը։ Կը պատասխանէ — այո։ Պաշտօնեան ցաւակցական արտայայտութիւններով պաշտօնաթուղթը կը ներկայացնէ։ Տիկին Ֆուլըր կը նայի թուղթին եւ կ'ըսէ որ անկարելի է ընդունիլ այսպիսի պահանջ մը։ Պաշտօնեան կը պահանջէ եւ կը պնդէ իր իրաւունքին ու հեղինակութեան վրայ, Տիկին Ֆուլըր պարզապէս կ'ըսէ «ոչ» — կը նախընտրէ ինք երթալ ու յանձնուիլ, բայց բրօֆէսորը յանձնե՞լ — երբե՛ք։ Այսպէս՝ Թուրք պաշտօնեան եկածին պէս եա կ'երթայ եւ այդ խնդիրը մինակամ ընդ միշտ կը փակուի։ Այս ուսուցչապետին տունը դոլչճէն տան եւ հինգ վայրկեան հեռու է, բայց վեց ամիսէ ասդին դոլչճի չրջափակէն դուրս ելած չէ ինք։ Ոչ ալ Հայ դոլչճականներէն ոեւէ մէկը համարձակած է դուրս ելլել դոլչճի դռնէն, երբ ամիսէ ի վեր ոչ ոք յանդգնած է դոլչճը ձգել։

Կարգ մը հետաքրքրական դէմքեր կան Գոլչճին մէջ, որոնք կորանցուցած են իրենց տուները։ Ամէնքն ալ կը թուին համբերատար ըլլալ եւ պահել իրենց յոյսն ու վստահութիւնը։

Տիկին մը կայ որուն արմունիքը եւ կարի մեքենան չախչախներ են իր աչքերուն առջեւ, բայց այսպիսի բաներու կորուստը ոչինչ է բաղդատմամբ ուրիշ կորուստներու։ Այս տիկնոջ ամուսինը կը գտնուի Հալէպ, բանտի մէջ։ Ճափչտակիչներէն ոմանք երբ կը կռահեն որ չարդի տանեն իրենց զողցած բաներէն ոմանք չեն կրնար գործածել, ժպրհութիւնն ունին եա բերելու զանոնք եւ ծախելու նախկին օրինաւոր տէրերուն։ Հոս 300 անձեր կատորուած են, Նոյ. 16, 1895–ին։ Կան նաեւ կարգ մը ուրիշներ, վիրաւորեալներ, ձեռքը եւ ոտքը կորսուածներ, աչքերը փորուածներ։ Տոքթ. Ֆուլըր կ'ըսէ որ երբ չարդին յաչորդ օրը այս անձերուն քով գացին, սարսափելի էր լսել անոնց լացն ու կոծը եւ մահը կանչելը իրենց կրած չարչարանքներուն վերջ մը տալու համար։

Նոյն օրը Տոքթ. Ֆուլըր կ'երթայ կառավարիչին տունը ուր բարձրաստիճան Թուրք պաշտօնեան նստած էր՝ չրջապա-

տուած իր արբանեակներով: Երբ Տոքթ. Ֆուլըր ներս կը մտնէ, չատ քաղաքավարի* էին եւ ըսին.— «Ո՛հ, որքա՜ն սոսկալի է աս: Մեր քաղաքը կատր կատր եղած է, բայց ի՞նչ կրնանք ընել: Աստուած այդպէս ուզած է»: Այս ողբասացութեան բոպէին իսկ թալանուած տուներու լաւագոյն գորգերը եւ կահ կարասիները կը փոխադրուէին իրենց տուները, ուր վերջը առանք առնուած ու ճանչցուած են:

Քրիստոնեաները նախատելու եւ անոնց մարմինները չարչարելու ամենէն անգութ կերպերէն մին էր՝ անոնց կուրծքերը խաչի ձեւով ճեղքել եւ ըսել, «Ո՞ւր է ձեր Քրիստոսը հիմա: Ինչո՞ւ ձեզ չի փրկեր»: Ջարդէն յետոյ Թուրքերը խուճապի մատնուեցան հաւատալով որ Անգլիացիք պիտի գան ու պատժեն զիրենք եւ չատերը իրենց ճանչցած Հայերուն քով գացին ու ըսին, «Դուք գիտէք որ մենք Թոյլ չի տուինք որ ձեզ սպաննեն, հիմա ալ դուք մեզ պատսպարելու էք»:

Այս զգացումը չուտով անցաւ երբ յայտնի եղաւ որ Անգլիացիք չեկան, առոր վրայ անոնք էշի մը վրայ քոսոտ շուն մը բեռցուցած քանիցս քաղաքին չրջանն ըրին, գոռալով ու արհամարհական դոչիւններով.— «Ձամբայ տուէք Վիկթորիա Թագուհիին»: ... Թուրքերը Գոլէճի մէջ ջրհորի մը փորուելուն առթիւ ծպրտական խօսք հանեցին որ այդ ջրհորը գետնի տակէն Անգլիա կ'երկարի եւ չուտով Անգլիացի զինուորներ այդ գետնուղիէն պիտի գան եւ քաղաքը պիտի կործանեն: Ուրիշներ ըսին որ այդ գետնուղին Անգլիա չ'երթար, այլ ցոյց իմն Ամերիկա:

Ձիշտ հիմա առիթն ունեցանք տեսնելու բուն իսկ Հայերը, թէ՛ բարձր եւ թէ՛ հասարակ դասակարգի ժողովուրդը: Հոս բրօֆէսորները եւ իրենց կիները ծառին դաստիը կը կապմեն եւ հաւանօրէն լաւագոյն տիպերն ու կրթուած մարդիկն են որ կը գտնուին այս երկրին մէջ, եւ անոնք երկու իրիկուան կարեւոր մասը մեզի հետ անցուցին Տիկին Ֆուլըրի հիւրանոցին մէջ, եւ խօսակցութիւններ անպակաս եղան, եւ գիրար ճանչցանք բաւական լաւ կերպով: Ամէնքն ալ անգլիերէն կը խօսին սքանչելիօրէն եւ կացութեան մասին կը խօսին մեծ հետաքրքրութեամբ ու բանիմացութեամբ: Իրապէս ես կը տեսնեմ որ անոնք Եւրոպացիներէն ոեւէ կերպով ստորադաս չեն, եւ անոնք թէ՛ ֆիզիքապէս եւ թէ մտաւորապէս ընտիր տեսակէ մարդիկ են:

---

*) Թուրքին կեղծ քաղաքավարութիւնը առածի կարգ անցած է արդէն:
Ծ. Խ.

Երկ Տիկին Շէփըրտ, Տօքթ. Շէփըրտի կինը (նոր վերադարձած Մարաշէն ու Զէյթունէն Անգլիացի հիւպատոս Մր. Պարնէմի հետ) դիս այցի տարաւ քաղքին աղքատ տուներուն մի քանիին: Անոնց այրերը, տղաները եւայլն կորած են վերջին պէպքերու առեն մահուամբ եւ կամ բանտի մէջ դրուած են: Տիկին Շէփըրտ կ'աշխատացնէ ասոնցմէ երկու հարիւր հոգի ապեղնապործութեան զբաղումին մէջ, շատ գերանուրը ճարտարարուեստ մըն է, որուն մէջ կարծես թէ բնածին ձիրք ունին, եւ անոնց գործերը կը ղրկէ «Ազատութեան» լանտանին: Կ'ուզեմ որ Հայերու Անգլիացի բարեկամներէն ոմանք այս ձեռագործները ծախելու համար կայան մը բանան, որպէսզի լոկ առեւտրական տուն մը չի վայելէ այս գործին պատուղը, որու հասոյթին ամէն մէկ «բէննին» մարդ կը փափաքի որ այս խեղճ կիներն առանան: Տունէ առն գացինք (5–6 հատ) եւ իւրաքանչիւրին մէջ գտանք զժուարահաճ ու բծախնդիր մաքրութիւն, անձնական կոկիկութեան մեծ փափկաճաշակութիւն — անոնց ձեռքերը՝ այնքա՜ն ընտիր ու մաքուր այս պեղեկ գործին համար — եւ իւրաքանչիւր տան մէջ, լերկ ու մերկ պատերու հակառակ, գտանք տունկ մը կամ երկուք, մեծաւ մասամբ անուշաբոյր կռնկենի (ճէրանիըմ) եւ հրաժեշտի պահուն ամէնքն ալ մէկ երկու տերեւ քաղելով մեզի տուին: Լատպոյն տուներու մէջ փոքրիկ ծաղկեփունջ մը կուտան: Ոեւէ տուն չես կրնար այցելել առանց ծաղիկ մը տանելու հետդ: Աղջիկները հոս ուշագրաւ կերպով գեղեցիկ են ու սիրուն. չորափայլ թխադոյն աչքեր, քնքոյշ ցցուն յօնքեր, ճերմակ կանոնաւոր ակռաներ, նուրբ շարժ ու ձեւեր, ոեւ, փայլուն երկայն մազեր, հիւսուած: Եւ երեւակայեցէք որ այսպիսի աղջիկներ են գորս Թուրքեր կը յափշտակեն եւ մեզի ծանօթ կերպով կը վարուին անոնց հետ: Փափկաճաշակ, համեստափայլ, ազնիւ աղջիկներ! Շատ տխուր բաներ լսեցինք հոս պատահածներուն վրայ:

Ես իմ «Ֆրէնա Գամարա»ս հետս առի եւ կարդ մը կոճանուած եւ այրած տուներու լուսանկարները առի, բայց երանի թէ կարող ըլլայի լուսանկարել տան մը յատակին մէջ բացուած գետնափամբան մը: Այսպիսի դամբան մը կը փորուի ընտանիքի մը կոզմէ բակին մէջ: Լաւ տուները պաշտպանուած են բարձր պատերով եւ երկաթէ դուրսի դռներով եւ բակին մէջ ոեւէ մէկը չի կրնար տեսնել գիրեցիք, ուստի փախուստի եւ ապաստան դէպքի մը առթիւ պատսպարուելու համար կը պատրաստեն այսպիսի գետնափոր տեղ մը:

Երբ քրիստոնեայ խոշոր տուներէն մէկը յարձակման են-թակայ եղած եւ հրդեհի մատնուած է, մէկը ջուրի խողո-վակը ուղած է կրակը մարելու համար: Մարդ մը կը վազէ որպէս թէ այս հրամանը կատարելու համար: Փոխանակ ջու-րի՝ քարիւղ հոսած է այդ հրչէջի խողովակէն, եւ կրակը այսպէս սաստկացած է փոխանակ տկարանալու: Տան տիկինը եւ որդին երկուքն ալ հրացանի գնդակով զարնուած են երբ դուրս եկած են՝ — խուժանին տալու ինչ որ կ'ուզէին: Եր-կուքին ալ մարմիններըը հրդեհի բոցին ճարակ եղած են:

Հիմա քիչ մը նիւթի փոփոխութիւն: Զեզի հրճուանք պի-տի պատճառէ գիտնալ որ բոլոր Թուրքերը անգութ չեն: Ամե-րիկեան Հիւանդանոցը կործանած պիտի ըլլար եթէ Թուրք մը, որուն եղբօր կեանքը ազատած է Տոքթ. Շէփըրտ, կորովի ջան-քեր չընէր փրկելու այդ չէնքը: Կարգ մը ուրիշ Թուրքեր ալ իրենց տուներուն մէջ պահեցին իրենց բարեկամներն ու դրա-ցիները: Հայերը իրենք եւս աքանչելիօրէն կ'օգնեն իրարու: Այս է իրողութիւնը ամէն առիթ: Շատ մը հարուստ Հայեր իրենց հարստութիւնը փճացուցած են եւ անոնք հիւանդներու ան-կողինին մօտ կը հսկեն ու կը ծառայեն, տնազուրկներուն կ'օգնեն եկեղեցիի եւ դպրոցներու չէնքերուն մէջ սրտապին կերպով ու սիրով:

ԱՅՆԹԱՊԻ ԹԱԼԱՆՆԵՐԸ

ՀԱՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆՁԻ ԵՒ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ. ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԶԳԻՆ ԱՆՑԵԱԼԻ ՈՒ ՆԵՐԿԱՑԻՆ ՄԱՍԻՆ

Գրեց՝ ՅԱԿՈԲ Գ. ԳԱՊՊԻՆՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ե.

Առաջին Թալանը

Այնթապի հայութիւնը, իր սեփական ու մերձաւոր պատ-մութեան ընթացքին, երկու անգամ յափշտակութեան ու կո-ղոպուտի ենթարկուած է (թալան) զրացի Թուրքին կողմէ: Սոյն երկու թալաններըը քսան տարիի ժամանակամիջոցով մը կը բաժնուին իրարմէ: Ա.— 1895–ի թալանն ու սպանդը. Բ.— 1915–ի Մեծ Պատերազմին չրջանին Տեղահանութիւն *անունով — իր տեսակին մէջ աննախընթաց ու եղերական:*

Առաջին կողոպուտը (թալանը) տեղի ունեցած է մեր ծննդավայրին մէջ 1895 տարւոյ Նոյեմ 4, Շաբաթ օրը, 36 ժամ տեւած է, երկու ցորեկ մէկ գիշեր: Այս ուղղակի մեր «բարեխնամ» թաղաւորին՝ Սուլթան Համիտին Հալէպի կեդրոնին հեռագրած հրամանին համաձայն կատարուած էր, սկսեալ Շաբաթ վաղ առաւօտէն մինչեւ կիրակի երեկոյ: Նոր հրամանով մը, մեր «բարեգութ» թաղաւորը կը յանձնարարէր խոտիւ պաշտպանութիւնը՝ իր հպատակ Հայերուն կեանքին ու ինչքին:

Թուրք մոլեռանդ խուժանը, առակայն, օգտուելով թուլտուու պատեհ առիթէն, թալլած էր Հայոց տուները եւ կարդ մը տեղեր հրդեհած էր անոնց բնակարաններն ու խանութները, սպաննելով իր ձեռք ձգած կամ հանդիպած «կեավըր» Հայը, «օրհնեալ ըլլայ Խալիֆային հրամանը» աղաղակներով:

Հաշուեկշիռը ծննդավայրի սոյն առաջին թալանին եղած է, քաղաքէն ներս ու դուրս 300 հոգիներու սպանութիւն եւ 600 Հայ տուներու ու խանութներու թալան եւ յափշտակութիւն ապրանքի ու ինչքերու: Թալանը տեղի ունեցած էր ընդհանուր առմամբ Թուրք եւ Հայ խառն բնակչութեամբ թաղերու, քաղաքը եզերող եւ մուտքը դիւրին, անպաշտպան թաղամասերու մէջ: Շատ մը տեղեր որպէս հրացանով մը միմիայն ինքնապաշտպանութեան դիմող Հայ տան առջեւէն Թուրք խուժանը վախուստ տուած էր սարսափահար եւ Հայերու նիւթական ու անձի կորուստները սահմանափակուած էին:

Դէպքէն հաքը կարծես մօխիր ցանուած էր ծննդավայրի եւ իր Հայ բնակչութեան երեսին: Ժողովուրդը վիրաւոր՝ խոբապէս ցնցուած այդ դէպքէն, հոգեխառն սեւ օրեր կ'անցընէր:

Որքե՛ր ու որբեւայրիներ, վրայի հագուստներէն զատ ամէն ինչքէ թալլուած, երկսեռ բանակ մը հայութեան: Եկեղեցին եւ դպրոցները, աղքատաններու և ծանօթներու բնակարանները ապաստանարան գործած էին աղէտահար ու թալլուածներուն համար: Ազգը համօրէն, առանց դաւանական խըտրութեան, հաւաքուած եկեղեցիին չուրջ, որբին ու որբեւայրին, անօթիին ու մերկին եւ գործադուրկին հոգատարութեամբ կը զբաղէր ու Այնթապի հայութիւնը — պատի՛ւ իրեն — կրցաւ միահամուռ ջանքերով որոշ չափով մեղմել դէպքին հետեւանք ցաւերը, մինչեւ բնականոն կեանքին վերըստեղծումը քաղաքէն ներս:

Այնթապի հայութիւնը, մինչեւ Մեծ Պատերազմ եւ Տե-

դահանութիւն, կը յիշէր այդ 1895–ի կոտորածը եւ սովոր էր իր խօսակցութիւններու ընթացքին, ամէն բանի տարիքը ճըշտել այդ թուականով. կ'ըսէր օրինակ.— Պզտիկս դէպքին տարին (թալան ալնէսի) ծնաւ. Ես դէպքէն երկու տարի եառքը ամուսնացայ. Դէպքին այսքան տարեկան էի, եւն. եւն., այդքան որ ճնշած ու զրուշմած էր այդ սոսկալի կոտորածը իր ազդեցութիւնը Հայ մտքին վրայ:

Ալնթապլի Հայ Եկեղեցին, ամէն տարի դէպքին տարեդարձը կը կատարէր, Նոյեմբերի առաջին կիրակի օրը, յատուկ պաշտամունքով ու կը սպար իր սիրելիներուն կորուստը մասնաւոր հոգեհանգիստով:

Երկրորդ Թալաւը

1914–ի Համաշխարհային Ա. Պատերազմին մէջն ենք: 1915–ի գարնան, Ալնթապլի հիւսիս–արեւմուտքէն, Մարաշի ճամբով, մրջիւններու տողաշարին նման մարդաւոր կարաւաններ, ծննդավայրի հիւսիսի լեռնալանջին փռուած այգեստանի եւ բանջարեղէններու պարտէզներու արահետով, կ'անցնին օրերով, լուռ ու համր, դէպի արեւելքի ուղղութեամբ եւ կ'անյայտանան: Մեր տուներու բարձր անհեակներէն եւ սանդրխամատաերուն վրայէն տեսանելի այդ կարաւանները, բնակիչներն են արծուէբոյն Զէյթունին: Մեծեր, փոքրիկներ եւ կիներ, էշերու կամ ջորիներու քամակին նստած, կ'երթան դէպի անծանօթը, «պինուորական չրջաններէն հեռացում» եւ «տեղահանութիւն» նորաստեղծ անուններու տակ: Ալնթապլի Հայ բնակչութիւնը մտքէն իսկ չէր անցներ թէ քանի մը ամիսներ եառքը ինքն ալ նոյն բախտին պիտի արժանանար:

Ամառ է: Կեդրոնէն տեղահանութեան հրամանը հասած է Ալնթապ եւ կը հաղորդուի ժողովուրդին, պատրաստ գրաւնուելու: Լսած արուած հրահանգին, իւրաքանչիւր ընտանիք պիտի կրնայ իրեն հետ տանիլ իր անմիջական պիտոյք դռքերը, խտացուցած զանոնք երկու–երեք հակի կամ սնտուկի մէջ.— անկողին, կերակուր եւ լուացքի սպաս, անօթներ, հագուստ, փողոցներ, այդքան միայն:

1895–ի թալանին նման, Հայ տուներէն ներս խուժելով դոյքերու յափշտակութեան պէտք չկար Թուրքերուն համար, այդ ինչքերը նոյնինքն սեփականատէրներուն կողմէ դուրս հանուած ու ծախու են, դնող չկայ: Տուներու առջեւ եւ փողոցները կարծես պազարի վերածուած են, կառավարութիւնը արդիլած է Թուրք ժողովուրդին դնել զանոնք, սակայն այսպէս թէ այնպէս, գաղտագողի այդ դոյք ապրանքները կը փո–

խանգուին Թուրքին հարիւրին երկու երրորդի ոչինչ դնով. ասոր կ'ըսեն՝ առանց կողոպուտի թալան: Աղքատ Հայը արդէն աւելին չունի որ ձեռքէ հանէ, դրպանը ծակ է, իսկ միծամասնութիւնը, միջակորեաքն ու հարուստը չարաչար տուժողներն են: Ծննդավայրէն պարապ դրպանով չմեկնելու համար, սոխպուած են իրենց դոյքերն ու առեւտրական ապրանքները ձեռքէ հանել, ոմանք նոյնիսկ իրենց ծանօթ կամ դրացի Թուրքին մօտ աւանդ կը ձգեն, իրենց արժէքաւոր փոխադրութիւնը արգիլեալ դոյքերուն, վերապարձին... առանալու մտօք: Այսպէս թէ այնպէս, Այնթապի հայութեան ամբողջ դոյքերը փոխանցուած էին Թուրքերուն, կրնանք ըսել ոչինչ դնով, առանց փոխարինութեան:

Սա երկրորդ յափշտակութիւնն էր Այնթապի Հայերուն հարստութեան, հարիւր հազարաւոր ոսկիներու արժողութեամբ: 1895–ի կոտորածին խակ, որ ակամայ առած էր ան խուժան Թուրքին, այս երկրորդ անգամին, գայն կը յանձնէր իր կամքով, ամբողջութեամբ, իր քրանաթոր տարիներու աշխատանքին պտուղը: Սոյն յափշտակութիւն–թալանին պակասը լրացնելու կոչուած էին հետապային, ճամբորդութեան ընթացքին Հայ կարաւաններուն պահակ Թուրք ժանտարմաները եւ ասպատակող աշիրէթները:

Կարաւան կարաւանի կը յաջորդէր: Այնթապի հայութիւնը կը հեռանար արցունքոտ աչքերով, լքելով իր դոյքերը, մերկացած իր հարստութիւններէն, լքելու սոխպուած ըլլալով իր տունն ու այգինները, իր սուրբ եկեղեցին ու գերեզմանները:

Առաջին կայանը Ագճա Գօյունի կայարանն էր: Հոս հասնող մինչեւ 5–րդ կարաւանը, չոգեկառքով կը փոխադրուէր Հալէպ ու հոնկէ ուղղակի Դամասկոս: Կարաւաններուն երկուքը ձգելով միջնաքաղաքներ Համաի եւ Հոմսի մէջ, մնացեալները կը ղրկուէին Դամասկոս Տէրա եւ Ներկայի (Ամմանի) Անդրյորդանանի դիւղաքաղաքները: Ասոնք Այնթապի հայութեան բախտաւոր մասը կը կազմէին: Հինգերորդ կարաւանէն եաքը, Ագճա Գօյուն հասնող բոլոր Այնթապցի Հայերը կը ղրկուէին հակառակ ուղղութեամբ, դէպի Տէր Զօր եւ անապատները:

Պատերազմի չորս տարիներուն իսկապէս տեղահանուած բոլոր Հայերը, նոյնպէս Այնթապի հայութիւնը, կը կոտորակուէր ուղղակի ջարդերով, թշուառութեան ու անօթութեան յառաջացուցած հիւանդութիւններով, անմարդկային վերաբերմունքի նշաւակ, բարոյական յուսահատական հիւծումնե-

րով: Պատերազմի վերջաւորութեան, Այնթափի 30,000 հայութենէն մնացած 15,000–ին 10,000–ը, Դաշնակիցներու ապաւինելով եւ անոնց խոստումներուն հաւատ ընծայելով, կը դառնային Այնթափ, 1919–ի սկզբի ամիսներուն, օր տեսնելու յոյսով: Տակաւին նոր հասած, առանց շրջապատին տեսնել կարենալու, թաղարդի մը մէջ կ'իյնային անոնք: Թուրքը կ'ուզէր այդ «մնացորդացը» եւս ջնջել· կը բռնկէր Այնթափի հայութեան գոյամարտը, իսկ Դաշնակիցներու եւ Ֆրանսական քաղաքականութիւնը նոյն օրերուն կը փոխուէր ի նպաստ Թուրքին: Հերոսամարտով ինքզինք առյդ մահէ ու բնաջնջումէ ազատագրող Այնթափի հայութեան մնացորդացը, տարագրի ցուպը ձեռքին, կը լքէր իր ծննդավայրը, վերջին անգամ մը եւս:

Այնթափի հայութիւնը երրորդ ջարդէ ու թալանէ մը թէեւ ղերծ մնաց 1909–ին, Ատանայի կոտորածի առեն, սակայն մեծ վախի ու սարսափի պահեր անցուց յիշեալ կոտորածի օրերուն որ կիլիկեան 30,000 հայորդիներու կորուստով փակուած էր:

* * *

1915–ին Տեղահանութիւն անունով Իթթիհատի կառավարութեան սարքած անլուր ոճիրները, որուն նշաւակ դարձաւ ինչպէս Այնթափի, նոյնպէս Թուրքիոյ մէջ բնակող համօրէն Հայ ժողովուրդը, ինչի՞ պէտք է վերապրել, մանաւանդ երբ նկատի ունենանք, որ կարմիր Սուլթանին բռնապետական վարչութեան յաջորդած էր 1908–ի յեղաշրջումով կառավարութիւն մը ժէօն Թիւրք կամ Իթթիհատը թէ՛ անուան տակ, որուն նշանաբանն ու դաւանանքը եղած էր՝ ազատութեան, արդարութեան եւ հաւասարութեան սկզբունքները:

ա) Կիլիկեան ջարդերը բացորոշ ցոյց տուած էին, որ անոնք կատարուած էին նոյնինքն «ընկեր» Թալէաթի սահմանադրական կառավարութեան հրահանգ–հրամանով, թէ Թուրքը ու անոր մտայնութիւնը — ըլլա՛յ ան բռնապետական թէ սահմանադրական — նոյնն էր հանդէպ հայութեան, նկատող զայն քրիստոնեայ օտար եւ անվստահելի տարր մը, քանի իրաւատէր՝ արժանի ոչնչացումի:

Սուլթան Համիտի սարքած մասնակի ջարդերը «մարդկայնական» կրնային համարուիլ Իթթիհատի յղացած տեղահանութեան քով եւ սա փոխադարձութիւն եւ ուղղակի պատասխանն էր Թուրքին կողմէ Հայ կամաւորական անխորհուրդ շարժումին: Երկնային դժոխքը ոչինչ էր այդ երկրային դժոխքին քով, ուր ապրեցաւ Թրքահայութիւնը, պատերազմի տա-

բինեռուն: Սատանային հետ կարմիր Սուլթանին հոգին ալ կը հրճուէր վերը, երկինքէն դիտելով Իթթիհատ անունն իրմէ ծնած եւ սնած իր մանկլաւիկներուն ճարպիկութիւնը եւ հնարամտութիւնը, որոնք ինքնապաշտպանութեան բոլոր միջոցներէն դուրկ ազգ մը խաչեցին, խողխողեցին, Մերձաւոր Արեւելքի անապատներուն եւ Արեւելեան Նահանգներու հարթավայրերուն վրայ:

Երբ ներկայացուցինք համառօտակի, առանց մանրամասնութեան, Այնթապի հայութեան ենթարկուած թալաններն ու սպանդը, մոռցանք յիշել թէ 1915–ի տեղահանութեան պատճառաւ մեր ազգայինները նիւթական ուրիշ մեծ կորուստ մը եւս ունեցան: Այնթապի գործի հրապարակին տիրող տարրն էր Հայը, իր սեղանաւորներով, վաճառականներով եւ արհեստաւորներով· քաղաքացի թէ գիւղացի Թուրքը միշտ պարտական էր անոր մուրհակներով եւ տեարակի ընթացիկ հաշիւներով, երբ թալլուած ինչքի ու դոյքերուն վրայ աւելցնենք նաեւ Հայոց զանազան տեսակի առեւտրական առնելիք-պահանջքները Թուրքերէն, որոնք տեղահանութեան պատճառաւ յօդս ցնդեցան, կ'ունենանք մխիթարին նիւթական կորուստի մեծ եւ արժէքաւոր դումար մը, հաւասար միլիոնաւոր դեղին ոսկիներու, իսկ Այնթապի Հայոց կալուածական կորուստներուն — կարեւոր խնդրին — պիտի անդրադառնանք առաջեւ:

Կալուածներու խնդիր

Այնթապի հայութեան, երկու թալաններու պատճառած անձի եւ չարժուն հարստութիւններուն կորստեան խնդրոյն նկատառումէն ետքը, կ'արժէ հակիրճ ակնարկ մը նետել անոնց անշարժ կալուածներուն Թուրք կառավարութեան կողմէ բռնագրաւումի պարագային, առանց հատուցումի կալուածքներ, որոնք լքուած են տիսպղակնութեան տակ, Թուրքին հալածանքէն ազատ մնալու սիրոյն:

Այսպէս Այնթապի Հայերուն կալուածքները չորս դասակարգի կրնանք բաժնել ու ներկայացնել·

Ա.— Հարուստի եւ մեծ կալուածատէրերու կալուածները:

Բ.— Միջակօրեայ եւ երկրորդական դասին կալուածները:

Գ.— Հասարակ ժողովուրդին կալուածները:

Դ.— Ազգային–Եկեղեցական կալուածները:

Առաջին բաժանումին տակ կ'իյնան մեր հարուստ հայրենակիցները, հետեւեալ ազգայիններուն կալուածները.—

1· Հաննա Քիւրքճեան եւ զաւակները։
2· Նիկողոս, Յարութիւն եւ Կարապետ Նազարէթեան եղբայրները։
3· Յովսէփ եւ Մինաս Քէնաիրճեան։
4· Կարապետ Պարսումեան եւ զաւակները։
5· Աւուր Նիզիպլեան։
6· Պետրոս Աչճեան։

Քաղքէն ներս եւ դուրս վերոյիշեալներուն կալուածները կրնանք ամփոփել հետեւեալ կերպով։ Դուրսը — պիւղեր, ապարանքներ, պիւտակի եւ պողատու ծառերու պարտէզներ, արտեր ու այգիներ։ Ներսը — խաներ, սրճարաններ, տուներ, խանութներ, Եւրոպական եւ Ջուրի աղօրիքներ։

Երկրորդ բաժանումի տակ կ'իյնան.—
1· Գալուստ Ղազարեան եւ Որդիք։
2· Աւետիս Բարսեղեան։
3· Յովհաննէս Ճէպէճեան։
4· Սարգիս Գրաճեան։
5· Կարուճ Գարամանուկեան եւ Որդիք։
6· Մաթոսեան Եղբարք։
7· Խաչատուրեան Եղբարք։
8· Պէրճիքլեան Եղբարք։

Առանց կալուածները մեծամասնութեամբ պիւղերու մէջ, բերքատու հողեր, այգիներ, արտեր, պարտէզներ եւ քաղքէն ներս փոքրիկ խան մը, Օթել մը եւ խանութներէ կը բաղկանային։

Երրորդ բաժանումին տակ կ'իյնան ժողովրդեան կալուածները։ Եօթը հազար ընտանիք Այնթապի Հայերէն, զեղչի ենթարկելով հազարը — որպէս սեփական տուն չունենալով վարձքով նստողներ — կը մնան վեց հազար բնակարան–տուներ ժողովրդեան սեպհականութիւն։ Նոյնպէս եօթը հազար ընտանիքները հաշուելով նուազագոյն մէկական այգիի տէր — 2–5 այգիներու տէր ընտանիքներ ալ կը գտնուէին — ուրեմն կ'ունենանք Այնթապի Հայ ժողովրդեան կալուածները՝ 6,000 բնակելի տուներ եւ 7,000 այգիներ։

Չորրորդ բաժանումի տակ կ'իյնան Ազգային–Եկեղեցական անշարժ կալուածները, որոնք են.

Եկեղեցիներ.— Հայ Լուսաւորչական փառաւոր նոր եկեղեցին, իր յարակից չէնքերով եւ քառնուհինգ խանութներով։ Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին եւ Հայ Բողոքականներու երեք աղօթարանները։

Դպրոցներ.— Վարդանեան Կրթարանի, Ազգային Վարժարանի (ներքեւի վեց խանութներով), Ազգ. Ներսէսեան եւ Հայկազեան մանչերու դպրոցներուն, նաեւ Ազգ. Հայկանուշեան աղջկանց վարժարանի շէնքերը:

Կիլիկեան ձեմարանի շէնքը (Երուսաղէմի միաբան Հայր Կարապետէն նուէր), նաեւ Հայ Բողոքականաց Եիպիպլեան Թանգարանի շէնքերը:

Ետաւ եւ Օբէլներ.— Միլլէթ խանի շէնքը — վաճառականներու կեդրոնավայրը — իր քովնտի սրճարանով եւ յարակից խանութներով: Ահա ինչ որ կրցանք մտաբերել մեր յիշողութեան յենլով, ազգային եկեղեցական անչարժ կալուածներէն, մեր ծննդավայր Այնթապի մէջ:

Վերոյիշեալ կալուածներուն վրայ պարտինք աւելցնել նաեւ, իր ազգային–եկեղեցական դործերով, Այնթապի Առաջնորդարանին ենթակայ, չրջակայ ձիպիճ, Էհնէշ, Օրուլ եւ Նիգիպ գիւղաքաղաքներու Հայ ժողովրդեան տուները, անոնց այդիներն ու անդաստան հողերը, փոքրիկ մատուռները, եւ Ներսէս Շնորհալիի Ուխտատեղին, որպէս լրացուցիչ մաս, մեր ժողովրդական կորուսեալ կալուածներուն ու այսպէսով պատկերը կ'ըլլայ լրիւ:

Ջորս բաժանումներով մեր ներկայացուցած Այնթապի Հայ ժողովրդեան կալուածները, որոնք նուազագոյն պին, չորսհինդ միլիոն մետալ ոսկիներու արժէք մը կը ներկայացնեն, առանց հատուցումի եւ փոխարինութեան իւրացուած են Թուրք կառավարութեան կողմէ, Լէեալ գոյք (Էմլաքը մէթրուկէ) անուն մշակուած օրէնքի մը տրամադրութեան համաձայն: Պէտք է նկատի ունենալ որ Թուրքիոյ մէջ, Այնթապի պէս եւ աւելի զատ աւելիով ստուարաթիւ Հայ բնակչութեան տէր քաղաքներու — ինչպէս նաեւ աւաններու ու գիւղաքաղաքներու ժողովրդական կալուածները միեւնոյն յափշտակութեան ենթարկուած են Թրքական «Լէեալ գոյք»ի կամայական օրէնքով:

«Լէեալ գոյք» անուն օրէնքը, իրաւական հիմունքէ զուրկ է: Օրէնք մը օրինականութեան եւ իրաւունքի մը յենլով կըրնայ արգարանալ: Ուրիչին կալուածներուն կողոպուտն ու յափշտակութիւնը քօղարկելու, նուիրագործելու եւ արդարացնելու դիտումով հնարուած «Լէեալ գոյք»երու օրէնքը միջազգային ոչ մի օրէնքի եւ արդարադատ առեանի կողմէ կրնայ վաւերացուիլ ու հաստատուիլ: Գալով մեզ — Սփիւռքի Հայերուս — գոնէ կիլիկիոյ պարպումէն ասդին, անցնող երեսուն տարիներու ընթացքին, մեր կալուածական իրաւունքները հետապնդելու եւ պաշտպանելու համար, որպէս իրաւազուրկ Հայ ու համայնք, ի՞նչ ըրինք...:

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ 1895–Ի ԱՆԹԷՊԻ ԿՈՏՈՐԱԾԷՆ

ԳԼՈՒԽ Զ.

Գրեց՝ ՍԱՄՈՒԷԼ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

(Հետեւեալ հատուածը կը քաղենք Սամուէլ Պարսումեա-ենի կեանքի յուշերէն, զոր ինք գրի առած է: Այս մարդը աւելի քան 50 տարի ծառայութեան մէջ գտնուած է մեր Գոլէճին, նախ Անթէպի եւ ապա Հալէպի մէջ: Ութսուն տարեկանէն ա-ւելի է. բայց տակաւին մարմնով ու մաքով երիտասարդի պէս առոյգ եւ կայտառ: Ե. Ս. Ք.):

1. Անթէպի Մէջ Ամերիկացւոց Կ. Թ. Գոլէճի Այրուելուն Սպառնալիքը.— *1895–ին Անթէպի Ազեօլ թաղին մէջ Տաղլը Իսմէր Աղայի տունը կը բնակէինք: Այս տան բակը չատ ընդար-ձակ էր, ուր իմ ընտանիքէս զատ երեք Հայ ընտանիքներ ալ կը բնակէին: Իսմէր Ապա 65–70 տարեկաններոց մարդ մըն էր, մա-քուր բարոյականով, անկեղծ սրտով, ճշմարտախօս եւ ամէն մարդուն բարիք ընել սիրող Թուրք մը:*

Մինչ մենք ապահով կ'ապրէինք այս մարդուն տունը, կը լսէինք որ Անատոլուի ամէն կողմերը Հայեր կը ջարդուին եւ անոնց տուները կը կողոպտուին: Սկսանք մտածել թէ գուցէ օր մըն ալ Անթէպի մէջ ջարդ պատահի: Ուստի աւելի կը ջա-նայի բարեկամանալ Իսմէր Աղային հետ, սա յոյսով որ եթէ Անթէպ ջարդ պատահելու ըլլայ, Իսմէր Աղան մեզ կրնար պահ-պանել:

Իսմէր Աղայի հետ մեր բարեկամութիւնն այնքան յաջող-ցաւ որ ան իսկապէս «Որդիս» ըսելով կը խօսէր ինծի. եւ ի-րեն «Իսմէր պապա» կ'ըսէի: Օր մը իրիկուան ճաշի առեն՝ մինչ կը խօսակցէինք, իրեն հարցուցի. «Իսմէր պապա, ի՞նչ կ'ըսես. արդեօք Անթէպ ալ ջարդ կ'ըլլա՞յ»:

Իսմէր Աղա մօրուքը ձեռքը առաւ՝ խորհեցաւ, խորհեցաւ, ու վերջապէս ասանկ բաւ. «Որդիս, դուն սա Ամերիկացւոց Գոլէճը կը տեսնե՞ս. Հայերը մոլորեցնող, անոնց մտքերը թու-նաւորող, Հայերը մեղի հետ թշնամի ընողը այս Գոլէճն է: Մենք այս Գոլէճը այրելով անոր անունը Անթէպէն պիտի ջնջենք: Ահա այն առեն ջարդ կրնայ պատահիլ»: Երբ Իսմէր Աղան դայլ խօսելով՝ երթալու կը պատրաստուէր, իրեն ըսի. «Քիչ մըն ալ նստիր, Իսմէր պապա. սա քու բաժդ ընել դիւրին բան չէ»:

Էօմէր Աղա զայրացաւ. երդումներ ընելով՝ պոռաց. «Վալ–լահի պիտի այրենք, տղաս: Երբ ժողովուրդը ոտքի ելլէ, թա–գաւորն ալ գահէն վար կ'առնէ: Հասկցա՞ր, տղաս», ըսաւ ու մեկնեցաւ:

Ես ալ մտածմանց մէջ ընկղմեցայ: Վստահ էի թէ Էօմէր Աղա այս իր բառերը ինքիրմէն չէր հնարեր, հապա ուրիշ–ներէն լսածը կը կրկնէր: Ժամանակը շատ անցած ըլլալով, ան–կողին մտայ, բայց մինչեւ առտու բնաւ չկրցայ քնանալ: Վեր–ջապէս առաւօտ եղաւ: Իսկոյն Գոլէճ վազեցի, Տր. Ֆուլլըրի հետ տեսակցելու եւ լսածներս հաղորդելի իրեն:

Տր. Ֆուլլըր ինծի ըսաւ որ ա՛յն օրէն սկսեալ նամակներ պիտի դրէ իր Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ ունեցած բարեկամ–ներուն եւ պիտի հասկցնէ թէ ի՛նչպիսի վտանգի մը տակ կը գտնուինք. որով ես ալ հանդարտ մտքով տունս վերադարձայ:

2. Անթէպի Մէջ Ջարդ Սկսուելուն Գոյժը.— 1895 Նո–յեմբեր 15–ին, Ուրբաթ գիշերը ժամը 12–ին, Էօմէր Աղա բնա–կարանիս դուռը զարկաւ: Դուռը բացի, «Հրամէ նստի՛ր, Էօ–մէր պապա», ըսի: Պատասխանեց, «Տղա՛ս, նստելու ժամանակ չունիմ: Վաղը առաւօտ այս տունէն թո՛ղ ոչ մէկդ դուրս ելլէ. հասկցա՞ր», ըսաւ ու գնաց: Ես հասկցայ որ ջարդ պիտի ըլլայ: Մեր բակին մէջ բնակող երեք ընտանիքներուն իսկոյն գացի մէկիկ–մէկիկ եւ ապսպրեցի. «Վաղը առտու ջարդ պիտի սկսի, ուրեմն տունէն դուրս մի ելլէք»:

Առանց ժամանակ կորսնցնելու գացի իսկոյն այս գոյժը հասցուցի Գոլէճի նախագահին՝ Տր. Ֆուլլըրի, ինչպէս նաեւ Վեր. Մ. Կ. Փափազեանի ու Փրոֆ. Յ. Գ. Գրիգորեանի: Բայց ափսո՛ս որ կարելիութիւն չկար քաղաքին մէջ եղող ժողովուր–դին համար բան մ'ընելու: Ժամանակը չափազանց սուղ ըլլա–լուն, ես ալ չկրցայ տունս պառնալ եւ Գոլէճ մնացի:

3. Կոտորածի Օրերը.— Նոյեմբեր 16, Շաբաթ, առտու կանուխ չուկայի կողմէն սկսաւ ջարդը: Ի՛նչ սարսափելի վի–ճակ, եւ ի՛նչ սոսկալի տեսարաններ: Քաղաքին ամէն կողմե–րէն կը լսուէին հրազէններու ճայթիւնին հետ, կիներուն ա–ղաղակները. «Վա՛յ, ամուսինս զարկին». «Վա՛յ զաւակս ըս–պաննեցին»: Այս ողբալից աղաղակները քաղաքէն մինչեւ Գո–լէճ կը հասնէին:

Շաբաթ առտու մուխնուլուսուն Հայ որմնադիր վարպետ–ներ եւ բանուորներ քաղաքէն մինչեւ Պաթթալ Հիւյիւկ դալեր են եղեր՝ Անթէպի խմելու ջուրի ջրմուղին մէջ կարդ մը փլած տեղեր նորոգելու: Անոնք երբ քաղաքէն կը լսեն դէնքի ձայներ եւ ժողովուրդին վայնասունի աղաղակները, գործը ձգելով՝

իսկոյն կը փութան քաղաք վերադառնալ: Բայց տեսնելով որ եթէ քաղաք մտնել փորձեն՝ ամէնն ալ պիտի ջարդուին, անմիջապէս Գոլէճ դիմեր էին: Ես մադլցեցայ Գոլէճի չրջապարիսպին վրայ եւ 65 հոգի վեր քաշելով՝ ներս առի: Գոլէճի նախապահը այս 65 հոգիին պաշտօն տուաւ դիշեր ցերեկ պահպանութիւն ընել չէնքերուն եւ պարիսպին:

Նոյեմբեր 17, կիրակի, առաւօտուն կանուխէն նշմարեցինք որ Գոլէճի պարիսպէն դուրս, չրջապատին ամէն կողմերը եւ Գոլէճի ճամբուն վրայ, Շապան Ազայի ծիրանեայ պարատէզին մօտերը, չատ վրաններ կանգնուած էին, զինուորներով լեցուն: Բայց ի սկզբան չկրցանք իմանալ թէ այս զինուորներն ի՛նչ նպատակի համար հոն էին: Ժամը 9–ին Թապախանէի կողմէն երեւցաւ ահագին խուժան մը, որոնց «Ալլահու էքպէր» աղաղակները կը հասնէին մինչեւ Գոլէճ: Քիչ վերջը նոյն ձայները կը լսուէին Ալէպէկնէ եւ վերջապէս Ազեօլի ասպի ծայրէն: Հազարաւոր ժողովուրդ «Ալլահու էքպէր» պոռալով եւ ձեռքերնին կրօնական դրօշակներ, կանաչազոյն սանձագներ վերցուցած, արտաօրէն կը յառաջանային. եւ հասկցուեցաւ թէ Գոլէճը այրելու կուգային:

Զինուորական հրամանատարն իր վրանէն ելլելով՝ փող զարնել տուաւ, որպէսզի ժողովուրդը հոս դառնայ, բայց ոչ ոք նահանջեց: Աւսր վրայ զինուորներուն հրամայեց որ կրակ բնեն. զինուորները հրացանները պարպեցին օդին մէջ եւ խուժանն ասկէ համարձակութիւն առած՝ կրկին յառաջացաւ: Հրամանատարը հրամայեց որ զէնքը բազմութեան վրայ դարձնեն ու կրակեն: Բաւական Թուրքեր վիրաւորուեցան, եւ խուժանը զիրար կոխկրտելով փախաւ:

Գոլէճ ապաստեցաւ. բայց խուժանը իր յարձակումը քաղաքին վրայ դարձուց, եւ այն օրը բազմաթիւ Հայ հարուստներու տուները հրկիզուեցան:

Ես եւ այն 65 մարդիկը զորոնք պարիսպէն անցուցած էի, 13 օր Գոլէճ մնացինք. ապա Տր. Ֆուլըը կառավարութենէն ոստիկան առնելով մեզ բոլորս մեր տուները վերադարձուց:

4) Թրխաճալու Վտանգը.— Երբ տուն հասայ, գտայ որ մեր ապգակից դրացիներէն իրր 100 հոգի, որ կատորածի երկու օրերուն մեր բակը դանուող չորս Հայ ընտանիքներուն քով ապաստաններ էին, դեռ իրենց տուները չէին վերադարձած. եւ ասկէ գատ բոլորին ալ աչքերը կարմրած եւ ուռած էին լալէն: Երբ զիս տեսան, նորէն լալ սկսան: Հարցուցի. «Սիրելիներ,

ինչո՞ւ կուլաք, այնչափ որ ձեր աչքերը ուռեր են»: Մեր հիւրերէն մի քանի հոգի առանձին առնելով, անոնց հետ խօսակցեցայ եւ հասկցայ թէ ինչ էր իրենց լացին պատճառը:

Իմացայ թէ Թաղին երիտասարդները կանչեր են Իսմէր Աղան եւ անոր ըսեր են. «Դուն քու տունդ սա չափ Հայ պահած ես: Գնա՛, անոնց ըսէ՛ որ իրենց ղլուխները ճերմակ փաթթեն եւ Մահմէտի կրօնքը ընդունին: Իսկ եթէ Մահմէտի կրօնքը չընդունին, քու տունդ կը մռնենք եւ մեծ ու պզտիկ բոլորն ալ կը ջարդենք»:

Ջայս խմանալէ յետոյ՝ մեր հիւրերուն ամէնքը մէկտեղ կանչեցի ու անոնց ըսի. «Սիրելի ազգակիցնե՛ր, այս վայրկեանէն հետէ մէկ կաթիլ արցունք չպիտի թափէք: Երբ Իսմէր պապան գայ, ես պիտի տամ իրենց ախտած պատասխանը: Ձեր մխաքերը հանդիստ թող ըլլան: Հոս գտնուողներէն ոչ մէկը պիտի ստիպուի Մահմէտի կրօնքը ընդունելով իր ղլուխը ճերմակ փաթթելու: Քաջ եղէ՛ք»:

Առաւըն մինչեւ ժամը 12 սպասեցինք, մինչեւ որ Իսմէր պապա տուն եկաւ: Իրեն հետ առանձին տեսակցեցէ՛ յետոյ, մեր հիւրերուն ամէնքը բակին մէջ հաւաքեցի, եւ անոնց առջեւ Իսմէր Աղային ըսի. «Իսմէր պապա, գնա՛ Թաղին երիտասարդներուն խօսէ՛. հոս գտնուողներէն ոչ ոք կ'ուզէ գաւուիլ Քրիստոսի հաւատքէն ու սէրէն. ոչ ոք պիտի ընդունի Մահմէտի կրօնքը: Թող հիմա գան ձերինները. ես իմ ղլուխս սա քարին վրայ կը դնեմ. նախ դիս թող կտրեն, ապա հայրս ու մայրս կտրեն, եւ յետոյ ատոնց բոլորը կրնան կտրել: Մեզ մահն ալ չպիտի բաժնէ մեր Փրկչի սէրէն: Գնա՛ այսպէս խօսէ անոնց»:

Իսմէր Աղայի գոյնը նետուեց, եւ առանց իր ատրճն ալ խմելու գնաց: Արեւը մարը մտնելու վրայ էր՝ երբ վերադարձաւ, եւ փողոցի դռնէն պոռալով ըսաւ. «Աչքերնիդ լոյս, դրացինե՛ր, մեր Թագաւորէն փէրման եկաւ. ալ չարդ, Թալան, կրօնափոխութիւն պիտի չըլլայ»:

Այս աւետիսը առնելէ յետոյ՝ ամէն մարդ իր տունը մեկնեցաւ:

ՋԷՅԹՈՒՆԻ ԱՊՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՆՋԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝ ՍՈՂՈՄՈՆ Պ. ՊԱՍՊԱՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ի.

Զէյթո՛ւն մօտաւորապէս 58 տարիներ առաջ։ Ի՛նչ գեղեցիկ տեսիլք մըն էր այդ։

Զէյթո՛ւն, նոր Հայկական կիլիկիոյ մը չքեղ ու չողշողուն հեռանկարը։

Եւ այսօ՞ր.....

Ցուսալքիպումներու, հիասթափութիւններու յուշարարն է՝ Զէյթուն։

Սիրտս կ՚այրի, կը մխայ, երբ կը յիշեմ Զէյթունի պանծալի հերոսամարտը իր բոլոր պարագաներով։

Երբ կամայ ակամայ կարծես թէ համրիչով մը մէկիկ մէկիկ յիշողութեանս առջեւէն կ՚անցնեմ այդ բոլոր դէպքերն ու փորձերը մեր ազատագրական հետապնդումներուն մէջ, Զէյթունի 1895–ի չարժումը կը գտնեմ բնական ու բանաւոր քայլ մը որ առնուեցաւ Հնչակեան կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ։

Բան մը ըրած ըլլալու համար յեղուզակային ցուցարարութիւն մը չէր անիկա եւ ոչ ալ կուսակցական գոյութիւն մը ապահովելու համար մեր ազգային գոյութիւնն իսկ վտանգելու գնով եղած արկածախնդրութիւն մը։

Ընդհակառա՛կը, օրուան քաղաքական ճնշումներուն տակ հարկադրեալ ինքնապաշտպանութեան ու գոյափրկութեան հերոսային մարտնչում մը։

Եւ այդ իսկ հանգամանքով, Զէյթունի 1895–ի չարժումը արժանի էր ազգային անվերապահ աջակցութեան ու համագործակցութեան։

Զէյթունի ապստամբութիւնը, հակառակ որ նեղ միջոցներով պէկավարուեցաւ, եղաւ փառաւոր յաջողութիւն մը՝ Օսմանեան պետութեան ու Եւրոպական տարեգրութեանց մէջ արձանագրուած։

Եթէ Զէյթունի այս չարժումը յաջողութեան աւելի լայն սահմաններով եւ աւելի խոշոր արդիւնքներով չպսակուե-

ցաւ, յանցաւորը ինքը՝ հերոս Զէյթունցին չէր եւ ո՛չ ալ չարժումին առաջնորդները։ Միջպետային բարդութիւններ եւ ա՛յլ պատճառներ ոչնչացուցին Զէյթունի հերոսամարտին յառաջ բերած արդիւնքները։

Զէյթունի այս չարժումը համակիլիկեան բնոյթ մը ունէր։ Նոյնպէս, պէտք է միանգամ ընդմիշտ ըսել թէ անիկա զուտ կուսակցական ձեռնարկ մը չէր, թէեւ անոր ղեկավարները, Զէյթուն կամ այլուր, Հնչակեան դրոշմը կը կրէին։

Հնչակեան կուսակցութեան ծագումէն առաջ իսկ, արդէն, ծնունդ առած էին Հայրենասիրական Միութիւններ եւ կազմակերպութիւններ, թէեւ չատ համեստ եւ չատ աւելի պահպանողական սահմաններու մէջ եւ բոլորին ալ նպատակն ու ծրագիրը կը դառնային մէկ կեդրոնական խորհուրդի չուրջ.— կրթել, զաւտիարակել Հայ ժողովուրդը, մանաւանդ երիտասարդ սերունդը, մշակել անոր մէջ հայրենասիրութեան ոգին եւ դրոշմել անոր մտքին մէջ ազգային ազատագրութեան հեռանպատակները։

Այսպէս, Միացեալ Ընկերութեանց վարժարաններով եւ ամէն կողմ տեղային ոյժերով հիմնուած կրթական հաստատութիւններով նոր լոյս մը կ'ստանար Կիլիկիոյ Հայութիւնը. ինքնագիտակցութեան ոգին կը զօրանար անոր մէջ եւ տարուէ տարի աւելի ճնշիչ, աւելի հեղձուցիչ կ'ղդար սուլթանութեան դառնութիւնները։

Դէպքին նախընթաց տասը, տասնեակու տարիներու ընթացքին Մայր Հայաստանի մէջ յառաջ տարուած Համիտեան մեթոտաւոր վայրագութեանց արձագանգները եւ անոնց իրեւ արդիւնք, հո՛ս ու հո՛ն, երեւան եկած բողոքարկութեանց, ընդհարումներու եւ երբեմն նոյն իսկ ըմբոստութեանց ցոյցերը, եւ յետոյ, Հայկական Դատին չուրջ յարուցուած, կեղծ կամ անկեղծ, օտար համակրութեանց եւ պաշտպանութեանց մշտանորոգ վրոյցները, կը հրահրէին, կը բոցավառէին Կիլիկիոյ ազատատենչ երիտասարդութիւնը։

Հնչակեան ներկայացուցիչներու Կիլիկիոյ հորիզոնին վրայ երեւնալէն առաջ Մկրտիչ Փորթուգալեանին անունը եւ Արմենական քարոզութիւնները զգալի տեղ մը բռնած էին. գլխաւորապէս քաղաքներու Հայութեան կրթական չրջանակներուն մէջ։* Այնպէս որ Կիլիկիա մտնող առաջին Հնչակեան գործիչը

---

*) Փորթուգալեանի «Արմէնիա»ն կանոնաւորապէս մուտք կը գտնէր Կիլիկիոյ բոլոր մեծ քաղաքները, սակայն Արմենականները որոշ կազմակերպեալ մարմին մը չէին կազմեր։

Լեւոն Զաքարեան, Անթէպի մէջ, իրրեւ հիւր մխայն, քանի մը օր պահուելէ վերջ, տեղական պայմաններուն իրրեւ վտանգաւոր անձ, մեր յառուկ ջոկատին միջոցաւ Խաքէնտէրուն առաջնորդուեցաւ եւ այնտեղէն նաւ դրուեցաւ:

Շատ չանցած, սակայն, մեր դուռը կը զարնէր, կամ աւելի ճիշտը՝ առանց դուռն իսկ զարնելու Կիլիկիա կը մտնէր Ազատի, խելացի, զգուշաւոր եւ համակրելի երիտասարդը, ինքնին Կիլիկեցի կորիւն մը, յաւէտ նախանձախնդիր իր հայրենիքի դերապոյն շահերուն:

Ազատի, պէտք է ըսել առանց վերապահութեան, թէ՝ հաւատարիմ մնալով իր կեդրոնին, ինքզինքը եւ իր առաքելութիւնը դրաւ տեղական ոյժերու խորհրդակից գործակցութեան եւ ա՛յդ իսկ եղաւ իր յաջողութեան խարիսխը: Անիկա չուտով ըմբռնեց Ընկերվարական քարոզութեանց անխտաութիւնը՝ Կիլիկիոյ համայնքին մէջ եւ խոստացաւ բան մ՚իսկ չարտաստանել այդ ուղղութեամբ ոե՛ւէ տեղ, ոե՛ւէ մարդու եւ կատարեալ հաւատարմութեամբ պահեց իր խոստումը: Այսպէս, տեղական ոյժերու եւ Հնչակեան կուսակցութեան միջեւ եղած համաձայնութիւնը կը կեդրոնանար, մեծաւ մասամբ, կուսակցութեան կողմէ եղած հաւաստումներուն եւ յանձնառութիւններուն վրայ՝ արտաստահմանէն ըլլալիք նիւթական եւ բարոյական օժանդակութեանց համար:

Կազմուեցաւ հինգ հոգիէ բաղկացած վարիչ մարմին մը — Նազարէթ Քէչէճեան, Յրէմ. Եէմէնիճեան, Սարգիս Թիւրապեան, Յակոբ Քէչէճեան, Սողոմոն Պասթաճեան:

Ազատի Սուէյտիա վերադառնալէն յետոյ՝ անսովոր խանդավառութեամբ եւ սակայն անաղմուկ եւ օրինակելի զգուշաւորութեամբ ու գաղտնապահութեամբ յառաջ տարուեցաւ Մասնաճիւղերու կազմութեան գործը Հալէպի, Քիլիսի եւ Մարաշի մէջ, որոնք չուտով, հաղորդակից, իրարու կապուեցան յառուկ սուրհանդակներու միջոցաւ, չորս տարբեր ճանապարհներով:

Անթէպի մէջ, ինչպէս ի վերեւ ակնարկեցի, արդէն գոյութիւն ունեցող Մարմինը, իր վրայ աւելցնելով նոր եւ երիտասարդ ոյժեր, լրջօրէն գործի մղուեցաւ եւ կարճ ժամանակի մէջ, քանակով եւ որակով հսկայ կազմակերպութիւն մը ստեղծեց, իր մէջ պարփակելով ամէն դասակարգի ներկայացուցիչներ, կրթական, կրօնական, վաճառական եւ արհեստաւոր տարրերէ, դիտակից, արթուն եւ կարգապահ պատկառազդու ոյժ մը:

Ընդունելով հանդերձ երբեմն երբեմն ուշադրութիւն գրաւող հազուադէպ անմեղ ապրդումները, Անթէպի Մասնաճիւղին մէջ տիրող կանոնաւորութիւնը, դինուորական կարգապահութիւնը եւ գաղտնապահութիւնը պատիւ պիտի բերէին ոեւէ գաղտնի կազմակերպութեան:

Քիչ վերջ հարկ տեսնուեցաւ առանձին Մասնաճիւղ մը հաստատել Ամերիկեան կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճին մէջ, առաջնորդութեամբ հայերէնի ուսուցչապետ Ղազարոս էֆ. Տիրատուրեանի եւ ուսանող Մովսէս Յովսէփեանի (այժմ Տոքթ. Մ. Յովսէփեան, ի Նիւ Եորք — վերջերս մեռած): Ասոնք, բաւական ընդարձակ, իր մէջ կը պարունակէր Անթէպէն, Հալէպէն, Մարաշէն, Քէսապէն, Քիլիսէն, Թալասէն, Ուրֆայէն եւ այլ քաղաքներէ պատուական երիտասարդներ:

Կազմուեցաւ, նոյնպէս, Տիկնանց դաս Մասնաճիւղ մը, դլխաւորութեամբ Տիկ. Ռոզա Լեւոնեանի, պատուական տիկինը յաւէտ ողբացեալ Բրօֆ. Սարգիս Լեւոնեանի: Տիկ. Ռոզա, այդ տիպար հայուհին ու տիպար Հայ մայրը, նշանակալից դեր մը կատարեց Անթէպի իգական ազնիւ մէջ, իրեն աջակից ունենալով ուրիշ ազնիւ եւ ազգասէր հայուհի մը եւ պատուական մայր մը, Տիկ. Եսթեր Քէչիչեան, որ այն աեն կը դասախօսէր Անթէպի Ամերիկեան Աղջկանց Գոլէճին մէջ:

Անթէպի Հնչակեան Մասնաճիւղին ամենէն յատկանշական մէկ պարագան էր՝ անոր վայելած լիակատար վստահութիւնը եւ համակրը, ժողովրդեան բոլոր խաւերուն մէջ: Անոր գոյութիւնը բարերար եւ գործունէութիւնը միշտ չինարար եղաւ, որքան ազգային, եկեղեցական եւ կրթական գործերու, նոյնքան եւ ընկերային եւ հասարակական խնդիրներու մէջ: Անդադրուն, հանդարտ եւ ներդաշնակ գործունէութիւն մը՝ առանց երբեք տարուելու ցուցադրական եւ աղմկայոյզ խորհուրդներէն եւ հրահանգներէն ու թելադրանքներէն, որ յաճախ կուգային Արտասահմանէն:

Իբրեւ օրինակ կ'արժէ յիշել միակ պարագայ մը որ կըրնար չատ լուրջ եւ սուր հետեւանքներու առաջնորդել, արդիւնեցաւ վերջին րոպէին խոկ: Քաղաքին ունեւոր ազգայիններէն մէկը, Պարսամեան Կարապետ աղա, մերժեց մասնակցիլ Ջէյթունի համար եղած հանդանակութեան, եւ երբ, հակառակ եղած կրկնակի դիմումներուն, անխախտ մնաց իր մերժումին մէջ, Ազասլին կողմէ որոշուած էր պատժոյ ենթարկել զայն, նախ՝ ուրիշներու օրինակ հանդիսացնելու եւ երկրորդ՝ կուսակցութեան բէնթիժը վեր պահելու խոր-

հուրդով: Բայց, ի վերջոյ, Ազասի խմաստութիւնն ու հեռատեսութիւնն ունեցաւ անսալու տրուած խորհուրդներուն եւ վերջին րոպէին կասեցնելու որոշման գործադրութիւնը:

Ետքը Պարսումեանին երկու որդիները, որոնցմէ մին արդէն անդամ էր Մասնաճիւղին, կոկիկ դումարներով մասնակցեցան հանգանակութեան:

Նոյն այդ բարի անձնաւորութիւնը, Պարսումեան Կարապետ աղան, Անթէպի կոտորածէն երկու օր վերջ, իր տանը մէջ, ուր պատահմամբ հանդիպեցայ պաշարուած մէկ թաղէ միւսը անցնելու պարագային, իրեն համար աներեւակայելի եւ անըմբռնելի բարբարոսական տեսարաններուն ականատես ըլլալէ վերջ, ձեռքերովը երկու ծունկերը ծեծելով կ'ըսէր ինձ, «Ա՛խ, երանի թէ լսած ըլլայինք ձեզի...»:

Մասնաճիւղը, պարբերաբար, անպաչոն, խորհրդակցական ժողովներ կ'ունենար տեղական կարեւոր ազդայիններու հետ, Վարչութեան կողմէ որոշուած անդամներու միջոցաւ, թէ՛ դիրքնք հաղորդակից եւ դիտակից պահելու եղած անցուդարձերուն եւ թէ առաջքն առնելու համար հաւանական մտահոգութեանց եւ վրդովմունքներու, որ, բնականաբար, կըրնային առեղծուիլ, սխալ եւ վտանգաւոր քայլերու վախով:

Վերջին խորհրդակցական ժողովը տեղի ունեցաւ Գայլատճըղ թաղը, Վեր. Մեսրոպ Եպուպեանի տունը, Զէյթունի Շարժումին նախօրեակին, դիտաւորեալ Մարաշէն դրկուած կարգ մը հարցերու չուրջ խորհրդակցելու համար: Այդ հարցերուն դիտաւորն էր,— Յոհեմութի՞ւն է ընդառաջ երթալ Զէյթունի ապստամբութեան: Ժողովականներուն մէջ տարակարծութիւն չկար, թէ վտանգը անխուսափելի էր եւ Շարժումը՝ ճակատագրական անհրաժեշտութիւն մը:

Որոշուեցաւ պատուիրակ մը դրկել անյապաղ, եւ ժողովին խորհրդածութիւններն ու թելադրութիւնները անձամբ հաղորդել Մարաշի դիտաւորներուն: Վեր. Գ. Գազանճեան* առանձնաց պատուիրակութեան պաշտօնը եւ անմիջապէս ճամբայ ելաւ, բայց, դէպքերը այնքա՜ն արագ կը դահավիժէին որ հազիւ կէս ճամբան հասած Մարաշի կոտորածը սկսած եւ քաղաքը պաշարուած էր դինուորական չղթայով եւ հազարաւոր արիւնարբու պաշը պօզուքներու խուժանով մը: Անկարելի

*) Վեր. Գազանճեանի եղբօրորդին, Ներսէս Գազանճեան, մէկն էր Ազասիին հետ Զէյթուն գացող Անթէպցի կամաւորներու խումբին:

էր քայլ մը աւելի յառաջ երթալ, ուստի անմիջապէս եաո կը դառնայ եւ իրրեւ մօլլա ծպտեալ, մաղապուրծ կ'աղաւի ու կը հասնի Անթէպ:

Անթէպի Մասնաճիւղը բախտն ունեցաւ միշտ օգտուելու նաեւ կարգ մը լուսամիտ եւ ազատախոհ Թուրք պաշտօնեաներու եւ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններու բարեացակամութենէն ու օժանդակութենէն, գլխաւորաբար միջնորդութեամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Տեղապահ Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանի (Ա. Նազար), իր մեծանուն հօր՝ Նիկողոս աղայի եւ այլ մի քանի ականաւոր Հայ անհատներու անունց մօտ վայելած յարգանքին ու ակնածանքին շնորհիւ:

Անթէպի Հնչակեան Մասնաճիւղի գործունէութեանց վրայ այս հակիրճ եւ հարեւանցի վերյիշումները վերջացնելէ առաջ, կ'արժէ յիշել որ, դիշեր ու ցերեկ, այդ բոլոր եռուզեռին մէջ, լրտեսութեան, մատնութեան եւ նոյն իսկ հասարակ անկարգապահութեան պղտիկ դէպք մը չունիմ յիշատակելու:

Խիստ հաճելի եւ սփոփարար յիշատակ մը:

Կազմակերպութեան գործը, դժբախտաբար, կարելի չեղաւ ի գլուխ հանել ամէն տեղ, միեւնոյն արագութեամբ եւ կանոնաւորութեամբ, գլխաւորաբար կարող եւ փորձառու վարիչներու պակասութեան պատճառաւ, թէեւ հողը պարարտ էր եւ առատ ձառաս:

Մարաչէն շատ բան կ'ակնկալուէր այդ ուղղութեամբ, Զէյթունի հարեւան, հոծ հայկական գանգուած մը, բոլոր կարելիութիւններով եւ հաւանականութիւններով օժտուած:

Հոն էր Կիլիկիոյ Հայրիկը, Տէր Ղեւոնդ Հայր Տ. Նահապետեան. այդ պերճախօս եւ հայրենասիրտ քահանան, այդ սիրելի հովիւը:

Հո՛ն էր Բրօֆ. Սարգիս Սամուէլեան, թունդ հայրենասէրը, սիրուած եւ նուիրեալ դաստիարակը:

Բայց Մարաչ, դժբախտաբար, միշտ սկար օդակ մը մնաց կազմակերպական շղթային մէջ: Վարչական եւ կազմակերպական կարողութիւններով օժտուած նշանաւոր մը երեւան չեկաւ հոն: Թէպէտեւ խանդավառութեան արձագանգները կենդանի կը հնչէին միշտ:

Այդ պակասը, պէտք է ըսել, մեծապէս ազդեց ամբողջ Շարժումի ճակատագրին վրայ:

Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ Ուրֆայի համար:

Դրսէն ներմուծուած գործիչները իրենց աստիճանի ալ իմաստութեամբ եւ կարողութեամբ օժտուած ըլլան, իրենց թափած աշխատանքները շատ անգամ ամլութեան կը դատա-

պարտուին, եթէ նոյն այդ կարողութիւններով եւ յատկութիւններով օժտուած տեղական այժեր կը պակսին:

1895–ի գարնան, Հայկական Հարցը սուր կերպարանք մը ստացած էր եւ առաջնակարգ տեղը կը գրաւէր քաղաքական ասպարէզին մէջ: Դէպքերը արագ արագ իրարու կը յաջորդէին եւ յուզումը կը ստամոքանար ամէն օր: Կոտրածներու վախը կը տիրապետէր ամէն կողմ. եւ վախը իրականութիւն դառնալ կը սկսէր մանաւանդ Բարենորոգմանց ծրագրին ստորագրումէն յետոյ: Կիլիկիոյ ամէն կողմերը խիստ ուշագրաւ լուրեր մը, սպառնալից խուլ խաղաղութիւն մը կը տիրէր Թուրք կառավարական եւ ժողովրդական շրջանակներուն մէջ: Շէյ նայուածքներ, խեղդուած վայրագ ատելութեան նշմարներ եւ մխիթնոյն ատեն տենդային գործունէութեան եւ պատրաստութեանց նշաններ կը տեսնուէին ամէն կողմ: Բարեկամութեան կեղծ արտայայտութիւններ հոս ու հոն, եւ նոյն իսկ կառավարական պաշտօնեաներու կողմէ վրան–բաց բարեացակամութեան հաւաստիքներ կը տեղային:

Ամբան սկիզբը, Ազգասի Անթէպ վերադարձաւ եւ անմիջապէս խորհրդակցական ժողով մը գումարուեցաւ, ուր ներկայ էին՝ Ազգասի, Հալէպէն՝ Մանուճիւղին Ատենապետը՝ Յակոբ Ասատուրեան (որուն անկեղծութիւնը տարակուսելի եւ կասկածելի էր), Քիլիսէն՝ Տոքթ. Տիգրան Էնֆիէճեան, տեղւոյն քաղաքային բժիշկը, Անթէպէն՝ Ղազարոս Տիրատուրեան, Արմենակ Նազարէթեան (Ա. Նազար), Նազարէթ Քէչէճեան (Տոքթ. Քէչէճեան, Գահիրէ), Հրանտ Սիւլահեան, Սահակ Սահակեան, եւ այս տողերը ստորագրողը:

Ժողովականները դիտնալով հանդերձ թէ՝ ծրագրուած Շարժումին համար պէտք եղած պատրաստութիւնները չատ թերի էին, թէ՝ կազմակերպական գործը, մանաւանդ մէկ–երկու կարեւոր կեդրոններու մէջ, տակաւին բաղձացուած աստիճանին հասած չէր, սակայն անհրաժեշտ կը տեսնէին թէ Շարժումին յետաձգումը կամ նոյն իսկ յապաղումը ո՛չ միայն անկարելի, այլ եւ ստոյգ բնաջնջումի պատճառ պիտի ըլլար:

Մեծագոյն մտահոգութիւնը դրամի պակասն էր, մանաւանդ երբ երկար ամիսներէ ի վեր խոստացուած դրամը, հոգ չէր թէ ճղճիմ դումար մը, Իսքէնտէրուն հասած եւ այդ տեղէն Սուէյտիա փոխադրութեան միջոցին կառավարութեան կողմէ բռնուած եւ գրաւուած էր:

Ուստի որոշուեցաւ անմիջապէս գործի մղուիլ եւ տեղային միջոցներով ձեռք բերել կարեւոր դումար մը. մաս մըն

ալ Քիլիսէ Մանասճիւղէն եկաւ։ Անթէպի Մանասճիւղը ընդհանուր հանդանակութիւն մը բացաւ, երեւութապէս նորաչէն եկեղեցւոյ ի նպաստ, նախագահութեամբ Յարութիւն աղա Նազարէթեանի։

Հո՛ս, ինձի համար քաղցր պարտականութիւն մը կը նկատեմ վայրկեան մը կանգ առնել այս վեհանձն անձնաւորութեան յիշատակին առջեւ։ Յարութիւն աղա Նազարէթեան, որդին Անթէպի Պարսկական հիւպատոս, մեծահամբաւ, ազնուական Նազար Աղայի, նախանձելի դիրքի տէր, հաւասարապէս սիրուած եւ յարգուած անձ մըն էր՝ Հայ եւ Թուրք համայնքէն։ Այս ազնիւ Հայը հիանալի զարթնում մը ունեցաւ Հայկական Հարցին շուրջ եւ օրինակելի յափշտակումով ու նուիրումով մը փարեցաւ գործին. գրաւոր ուխտաւորութեամբ անդամակցեցաւ Մանասճիւղին եւ հաւատարմութեամբ ծառայեց մինչեւ վերջը։

Հանդանակութեան արդիւնքը եղաւ զոհացուցիչ եւ Աղասի ցնծութեամբ եւ խրախոյսով վերջին հրաժեշտը տուաւ Անթէպին ու մեկնեցաւ Զէյթուն, ընկերակցութեամբ Անթէպցի կամաւորներու խումբի մը որ կը բաղկանար հետեւեալ հինգ կտրիճներէ.— Արթուշ Յակոբ Օհանեան, Մանուկ եւ Կարուճ Պիլէմճէեան եղբայրներ, Ներսէս Գազանճեան եւ Յակոբճան Աւագեան։

Վերջին երկուքը գնդակահար նահատակուեցան պատերազմի առաջին օրերուն իսկ, Զէյթունի բերդին վրայ եղած յարձակումներու միջոցին։

Այս խումբը թանկագին ծառայութիւններ մատուցց Աղասիի եւ իր ընկերներուն ու մեծ ոգեւորութիւն ներշնչեց Զէյթունի պաշտօնէութեան։

Առաջին երեքը, Յակոբ, Մանուկ եւ Կարուճ, բառին բովանդակ նշանակութեամբ քաջ, յանդուգն, խիզախ եւ կտրիճ պինակիրներ, հերոսի համբաւն ու համայքը կը վայելէին Հայ համայնքին, իսկ սոսկումի ու սարսափի առարկայ՝ Թուրք ժողովրդեան ու պաշտօնէութեան։

Երբ 1895 Հոկտ. 27–ին պատերազմը պաշտօնապէս կը սկսի Զէյթունի քաղաքին մէջ եւ երեք–չորս օրուան անդադար կռիւներէ վերջ, Հոկտ. 30–ին բերդը անձնատուր կ'ըլլայ, Մանուկ, Ամանոսի լեռնաշղթային այդ խլուրդը, ծանօթ բոլոր ծակ ու ծորակին, կարելի ըրաւ առաքելութիւն մը, որ Փիղիքական անկարելիութիւն մը կը նկատուէր, եւ յաղթանակին լուրը բերաւ Անթէպ, Աղասիի մէկ պաշտօնագրով,

ճամբորդութեան ամբողջ երկարութեանը պինուորական չըզթաններու մէջէն անցնելով եւ ամէն մէկ վայրկեան հաւանական վտանգ մը դիմապրաւելով:

Քազաքը պաշարման մէջ, պինուորական օրէնք հռչակուած եւ արեւամուտէն վերջ ոե՛ւէ երթեւեկութիւն արդիլուած, կեանքիս մէջ ամենամեծ ցնցումն ու սարսուռի մօտեցած հիասքանչում մը ունեցայ երբ կէս գիշերէն վերջ դրան վրայ խուլ թափեր մը լսեցի եւ ստոյգ վտանգի մը երկմտութեամբ նախապատրաստուած բացի դուռը եւ ապշած՝ տեսայ ժըպտուն դէմքը այդ կարճորակ, կլորիկ, բայց համակ ջիղ եւ աւիւն հերոսին, Մանուկ Պիլէմճէեանի:

Վիպային անհաւատալի երեւոյթ մըն էր, եւ չեմ գիտեր թէ ուրիշ ոե՛ւէ մէկը պիտի կրնա՞ր ընել ա՛յն, ինչ որ Մանուկն ըրաւ:

Անթէպի պատասպրական աշխատանքներուն եւ ի մասնաւորի Հնչակեան Մասնաճիւղին մասին այս թուղթիկ ակնարկներու ընթացքին յիշեցի արդէն կարգ մը անուններ, ըստ պարագային: Ուրիշ շատ շատեր կային, որոնց բոլորին ալ անուններըը յիշել եւ արձանագրել, անկարելի պիտի ըլլար ինծի համար: Բայց, արդարութեան համար, չեմ կրնար լռութեամբ անցնիլ քանի մը ազնիւ եւ աքանչելի հոգիներու վրայէն, որոնք այս կամ այն ուղղութեամբ յիշատակելի ծառայութիւններ մատուցին:

Յարութիւն Եէմէնիճեան, համեստ առեւտրական մը, շատ սահմանափակ ուսումով, բայց հիանալիօրէն սրամիտ, հեռատես, լուրջ եւ լուռ ու մունջ աշխատող մը: Մեծ գեր ունեցաւ մասնաւորապէս մարդերու ընտրութեան եւ գէնքերու մատակարարութեան գործին մէջ, իրեն հետ ունենալով Յակոբ Քէչէճեանը:

Սարգիս Թիւրապեան, ուսուցիչ Վարդանեան կրթարանին մէջ, նմանապէս անաղմուկ եւ մեթոտիկ գործիչ մը: Ինծի կարգապահ, հաւատարիմ եւ նուիրեալ գործակից եւ անկեղծ բարեկամ:

«Եղիա», հոյ, հնապանդ եւ անխօս վիպական դէմք մը: Տարիներով իր միակ գործը եղաւ Մասնաճիւղին սուրհանդակի պաշտօնը, Անթէպի եւ Իսքէնտէրունի միջեւ, Քիլիսի վրայով: Եղիա կ'ապրէր իր ծերունի մօրը հետ, Հայոց ցեղասպանութեան մօտ, փոքրիկ խրճիթի մը մէջ փակուած:

Հրանտ Սիւլահեան, Թորոս Ղազարեան, Արմենակ Նազարէթեան (Ա. Նազար), Յակոբ Համալեան, Տոքթ. Նազա-

բէթ Քէչէճեան, Սահակ Սահակեան, Գարեգին Պօղարեան (յետոյ Տ. Գարեգին Ա.ազգ քհնյ. Պօղարեան), Կարուճ Միքիճանեան եւն.:

* * *

Անթէպ չորս կողմէն զուտ թրքաբնակ եւ Արար պիւղերով չրջապատուած կղզիացեալ դիրք մը ունի եւ Հայերը կը կազմեն քաղաքին բնակչութեան հազիւ մէկ երրորդը: Հայութիւնը, սակայն, հակառակ այդ խիստ անյարմար եւ միշտ վտանգաւոր ու սպառնալից դրութեան, հրաշալի արիութեամբ եւ տոկունութեամբ կարողացաւ պահել իր ինքնութիւնը, 1895–ի ընդհանուր կոտորածներու, 1909–ի կիլիկեան արհաւիրքներուն, Համաշխարհային Մեծ Պատերազմի տպնանքներու եւ մանաւանդ Զինադադարէն վերջը տեղի ունեցող հերոսամարտի միջոցին, չնորհիւ իր կրթուած եւ առողջ դաստիարակութեամբ օժտուած ու դիտակից նոր սերունդին, եւ չնորհիւ իր հայրենասիրական եւ ազատագրական կազմակերպութիւններուն, որոնք յաճախ ջանացին պահպանողական իմաստուն, լուրջ եւ հեռատես մեթոտներուն ապաւինիլ:

ՀՆՋԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ Յ Ր. Յ. ՆԱՇԱԼԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը.

Այնթապցի Հայերը երբեք անտարբեր դտնուած չեն ազգային ազատագրական պայքարներու հանդէպ: Անոնց հետաքրքրութիւնն արթնցած է 1877 թուին Ռուսօթրքական պատերազմէն ալ առաջ: Ազատասէր եւ յառաջդիմասէր երիտասարդութիւնը միշտ հետեւած է Մրիմեան Հայրիկին եւրոպա ճամբորդութեան եւ Հայկական Նահանգներուն բարեկարգութեան եւ ազատագրութեան խնդիրներով: 1890–ական թուականներուն նկատելի որոշ եռուզեռ մը կ'ակսի այս մարդին մէջ:

Այնթապի առաջին Հնչակեան գործիչները եղած են, Պօղոս Մուրատ–Ռափայէլեան վարժարանի չրջանաւարտ Զէյթունցի Պր. Փիլիպպոս Սարդիսեան (ապա ազանդաւոր մը

կոչուելու առիթման հոգեւոր քարոզիչ մտաւորական մը եղաւ), Պր. Աւետիս (Շաւարշ) Շիլմանեան: Ազատասէր եւ յառաջդիմասէր Հնչակեան երիտասարդութեան կեդրոնավայրը եղած է Վարդանանց Կրթարանը: Համիտեան հայահալած խռտամբեր չրջանին իսկ այս հաստատութիւնը եղած է յեղափոխական հնոց մը: Կուսակցական գաղանի ժողովներ, յեղափոխական պրականութեան գաղանի ընթերցում, որսորդութեան պատըրաակին տակ՝ լեռներու եւ այգիներու մէջ գինամարզանք ու նշանառութեան փորձեր, գաղտնի ակումբ, լսարան եւ դասախօսութիւններ՝ սիրելի պրաղումները եղած են երիտասարդութեան:

Վարդանեան Կրթարանի չուրջ համախմբուած էին ազգային եւ հայրենասիրական ոգիով տոգորուած երիտասարդներ, որոնք ժամանակին հանդիսացած են ազգասէրներ, հայրենասէրներ, ազատական եւ յառաջդիմական գաղափարներու դրօշակակիրները:

Հայատեաց Համիտեան չրջանին, Վարդանանց Կրթարանը՝ Հնչակեան կուսակցութեան՝ ազգային ոչով լուսարձակ փարոսը՝ ազատասէնչ եւ հայրենասէր երիտասարդութեան ուղեցոյց կրթական մարզարանն ու կենսատու յեղափոխական օճախը եղած է: Վարդանանցի լուսամիտ չրջանաւարտ երիտասարդութիւնը, իր առօրեայ կեանքի պայքարը յաջող կերպով մղելու համար՝ իր հայեցի կրթութիւնը սոյն օճախին մէջ կ'առանար. իր պապերուն հայրենիքը՝ Մայր Հայաստանին ազատագրման յոյսովն ու յոյդովը իր հոգին ու միտքը տոգորուած՝ իր հայրենասէր ու ազգասէր նկարագիրը հոն կը կերտաւէր: Այս Կրթարանին անօրէն եւ ուսուցիչները Հընչակեան մտաւորականներ եղած են: Մարաչցի Սարգիս Սամուէլեան (ան իմ ուսուցիչ–անօրէնս եղած է Մարաշի Կեդրոնական Ազգային Բարձր. Կրթարանին մէջ, նահատակուած 1895–ի զազանաբարոյ Համիտեան ընդհանուր ջարդին), Սարգիս Թիւրապեան, Արմենակ Նազարէթեան, Նազարէթ Ֆըտըրճեան եւայլն:

1907 թուէն սկսեալ, երբ ես Վարդանանց Կրթարանին մէջ քանի մը տարիներ ուսուցիչ էի, նոյն հաստատութեան մէջ անօրէնն էր առաջնորդը Արմենակ Ն. Նազարէթեան եւ յետոյ, քանի մը տարիներ վերջ, Նազարէթ Ֆըտըրճեան:

1900 թուականին Վարդանանց Կրթարանին անօրէնը կ'ըլլայ, Այնթապցի կարող մտաւորականներէն Սարգիս Թիւ–

բապեան, մխանդամային Հնչակեան Կուսակցութեան Վարչութեան Ատենապետը։ Նոյն թուականներէն առաջ, Լատին Ֆրանչիսկեան Կաթոլիկ միսիոնարութիւնը, քաղաքին Ծայրամասին մէջ, էլլէպէնի պարտէզներուն մօտ, վանք մը կը կառուցանէ եւ անոր առընթեր դպրոց մըն ալ կը բանայ։ Նոյն եկեղեցւոյ կրօնապետը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցիէն ժողովուրդ կորզելու մտադրութեամբ, վերոյիշեալ դպրոցին ուսուցչութեան կը հրաւիրէ Վարդանանցի չրջանաւարտ Պալեան ընտանիքէն Սաղաթիէլ Պալեանը եւ կը յայտարարէ որ աղքատ ընտանիքներու զաւակները իրենց դպրոցը ձրի կ՚ընդունի եւ թէ դրեթական պիտոյքն ալ կրկին դպրոցը ձրի կը հոգայ։ Պր. Սաղաթիէլի ջանքերով Վարդանանցի ուսանողներէն թէ՛ նախակըրթարանի եւ թէ մանկապարտէզի 30–ի մօտ ուսանողներ կը յաճախեն Լատինաց վարժարանը։ Այս անակնկալ մարդորսութեան ելոյթին առջեւ Վարդանանցի տնօրէն ազգասէր ու հայրենասէր, խրոխտ ու յանդուգն Պր. Մարկիս Թիւրապեան երբեք չ՚ընկրկիր, այլ անմիջապէս գործի կ՚անցնի։ Վարդանանցի Հոգաբարձութեան եւ Հնչակեան Կուսակցութեան Գործադիր Մարմիններուն հետ դաշանի խառն ժողով մը կը գումարեն եւ կ՚որոշեն որ հանգանակութեամբ մը որոշ գումար մը ձեռք բերեն բացառաբար, եւ իրենց սահները Լատինաց վարժարանէն ետ քաշեն, անոնց դպրոցական եւ դրենական պիտոյքը հոգալով, եւ աւելին ալ կ՚ընեն՝ ամէն կէսօր աղքատիկ ուսանողներուն ճաշ մըն ալ կուտան։ Իրենց այս ձեռնարկին մէջ կը յաջողին եւ մարդորս Լատին կրօնապետը կատարելապէս իր ջանքերուն ու մոլեռանդութեան մէջ նկուն կը մնայ։ Ատոր արդիւնքը՝ քանի մը Վարդանանցի ընտանիքներ Լատին Կաթոլիկ կ՚արձանագրուին ոխակալութեամբ՝ Պալեան, Աբէչեան եւ ուրիշներ։ Սաղաթիէլ Պալեան ուսուցիչը մեռած է բայց եղբայրները մինչեւ հիմա Կաթոլիկ են եւ կ՚ապրին Պէյրութ։ Բայց Լատինական այս մարդորսութեան ջանքը եւ վէճը հոս չի վերջանար։

Կը պատմուի թէ 1900 թուին, ձմրան ցուրտ գիշեր մը, ժողովէ մը իրենց տունը գալու պահուն, Լատինաց եկեղեցւոյ մօտ, կը հանդիպին չրջուն գիշերապահ ոստիկան–պինուրնեբու խումբի մը. անոնց խուզարկութենէն խուսափելու համար՝ Մարկիս Թիւրապեան իրենց արձանագրութեան տետրը կը նետէ պատին վրայէն Լատինաց եկեղեցւոյ բակը եւ երբ իրենք կը խուզարկուին, ոեւէ զրուխիւն չի գտնուիր, ո՛չ Ս. Թիւրապեանին եւ ոչ ալ իր ընկերներէն ոեւէ մէկուն վրայ։ Հե-

տեւեալ օրը, մասնաւոր կարգադրութեամբ մը, կառավարական քննիչ յանձնախումբ մը կուգայ նոյն եկեղեցին եւ խուզարկութիւն մը կը կատարուի մանրակրկիտ խստութեամբ: Լատին կրօնապետը կը հարցաքննուի՝ իրենց բակը նետուած տետրակի մը մասին. նախ անիկա այն տետրակ մը տեսած չըլլալը կը խոստովանի, բայց քննութեամբ կը տեսնուի որ Լատինաց դպրոցին անտեսը ածուխով վառարաններ վառած պահուն զանոնք բռնկեցնելու համար թուղթեր դրծածած է: Եւ երբ կը հարցուի այս թուղթերուն ի՛նչ ըլլալուն մասին, ան բացորոշ կը խօսի թէ՝ դպրոցական տղոց պատռած թուղթերը ապրանոցէն առնելով վառարանները բռնկեցնելու համար դործածած է պարզապէս: Երբ տետրակի մը մասին կը հարցուի իրեն՝ ան բացարձակապէս այն տետրակ մը տեսած չըլլալը կը վկայէ: Թուրք քննիչ յանձնախումբը անտեսին այս յայտարարութեան բացարձակապէս չի հաւատար, կրկին Լատին կրօնապետին ներկայանալով վառուած թուղթերու պարագան եւ դպրոցի անտեսին ուրացումը անոր կը յայտնեն եւ կը պնդեն որպէսզի չիտակը խոստովանի, եթէ ոչ այդ մասին դինքը պատասխանատու կը բռնեն: Ատոր վրայ Լատին կրօնապետը կը յարէ.— Էֆէնտիներ, ես այն տետրակ տետրակ մը չտեսայ, սակայն կրնայ ըլլալ որ մեր տղէտ տընտեսը բակէն այն տետրակ տետրակ մը գտած ըլլայ եւ ինքը պարունակութեան տեղեակ չըլլալով, իբր ապրանոցի անպէտ թուղթ, վառարան վառած ատենը կրնայ դործածած ըլլալ եւ վառել:

Լատին կրօնապետին այս խուսափողական վկայութեան վրայ Վարդանեանցի ազգասէր տնօրէնը՝ Պր. Սարգիս Թիւրապեան եւ Հնչակեան 7–8 հոդիներ անմիջապէս ձերբակալուելով կը բանտարկուին եւ վերջը կը փոխադրուին Հալէպ: Հոն վեց ամիս բանտարկուած կը մնան. Պոլիս պաշտօնական դիմումներու միջոցով եւ կաշառքով դժուարաւ անպարտ կ'արձակուին, բայց տնօրէն Սարգիս Թիւրապեան բանտին մէջ հիւանդանալով հոն կը մեռնի առանց տեսնելու իր նորածին անդրանիկ զաւակը, Սիրանուշ ապջիկը: Սակայն, Վարդանանց Կրթական Ընկերակցութիւնը եւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, միաձնաբար, իրենց նահատակ ընկերոջ՝ տնօրէն Սարգիս Թիւրապեանին յիշատակը անմահացնելու համար 1901 թուին, հոդեհանդիստի պատարագ մատուցանել կուտան եւ ապա եկեղեցւոյ մէջ համազգային սգահանդէս մը կը սարքեն խուռն բազմութեան մը ներկայութեան. դամբանականներ կը խո-

սուին. քահանաներէն Վարդանեանցի Տէր Մովսէս Ժամկոչեան յուղիչ դամբանական մը կը խօսի, նոյնպէս Հնչակեան ընկերներէն քանի մը հոգիներ: Ներկայ ժողովուրդը փղձկելով կուլայ եւ կ'ողբայ այս ազգասէր ու կրթանուէր երիտասարդ նահատակին համար: Վարդանանց կրթարանի խնամակալ մարմինը եւ Հնչակեան կուսակցութեան զոհող ընկերները Պր. Ս. Թիւրապեանին որբեւայրին ու իր որբուկը՝ Սիրանուշը մինչեւ վերջ իրենց նիւթական ու բարոյական հոգածութեան տակ կը պահեն եւ որբուկը կրթել կուտան:

1895 Թուին, զազանաբարոյ եւ արիւնոտուչտ Համիտի բռնատիրութեան դէմ Զէյթունի ապստամբութեան նախօրեակին Հնչակեան գործիչ Պր. Ազատ Այնթապ կուգայ, իր Հնչակեան ընկերներէն եւ ընդհանրապէս Հայ ունեւոր ազգայիններէն նիւթական, բարոյական ու անձի օգնութիւն խնդրելու: Ազգային այս ազատագրական չարժումին հանգանակութեամբ մը սատարելու ի խնդիր: Այնթապի յեղափոխական ջոկ ազատները, Ամերիկեան գոլէճի ուսուցիչները եւ Բողոքական պատուելիները, ի մասնաւորի Վեր. Մանասէ Փափազեան, հակառակ եւ դէմ կ'արտայայտուին պատճառաբանելով թէ՝ «Մեզմէ հարիւրապատիկ զօրաւոր եւ կազմակերպեալ Օսմ. Համիտական կառավարութեան դէմ Զէյթունի ապստամբութիւնը անօգուտ է, մինչեւ իսկ չիմարութիւն է, միանգամայն պարապ աչխատանք մը՝ որ անպաչտպան Հայերու ջարդուելուն պատճառ կը հանդիսանայ» եւայլն: Տարիներ վերջ, Վեր. Մանասէ Փափազեան, իր այս թիւր զաղափարին համար, իր մէկ զրութեամբը, զղջում յայտնած է, բայց տարիներ վերջ, երբ պատեհ առիթը անցած էր Կիլիկեան ազատագրութեան...:

Նոյն թուականին Այնթապի Աւաքելական եւ Բողոքական ջոկ ազանները, Փրոֆ. Զենոբ Պէզճեանի տունը վաթսուն հոդի, Նպաստէթեան կարապետ ազայի առենապետութեամբ եւ Ամերիկեան գոլէճի ուսուցիչներու ներկայութեամբ, զաղանի ժողով մը կը դումարեն եւ իրենց մէջը հանգանակութիւն մը ընելով 400 Թրքականի դումար մը կը զոյացնեն ու կը յանձնեն Հնչակեան գործիչ Պր. Ազատին եւ զայն Զէյթուն կը դրկեն, որով իրենց զոյդն աջակցութիւնը ընձեռած կ'ըլլան Զէյթունի ապստամբութեան: Այս նպատակը ո՛չ թէ ուղելով ու փափաքելով կը կատարեն, այլ սոսկ երեւոյթները փրկելու համար:

Զէյթունի ապստամբական չարժումին մասնակցելու համար, Այնթապի Հնչակեաններէն Ազատին կ'ընկերանան Պիլէմճեան Գըրգըլ, Օհանեան Յակոբ, Թապաղեան Աբթուշ, Գա-

պանճեան Ներսէս, Թախթաճը Սեդիկին տղան Յակոբճան։ Զէյթունի 1895–ի առաջին ճակատամարտին, երբ Թուրքերու վրայ յարձակման մը պահուն Սբ. Աստուածածին վանքին մօտիկ Թահթաճը Սեդիկի տղան, Յակոբճան կը գնդակահարուի թշնամիին կողմէ, նահանջի մը պահուն երբ անոր դիակը թշնամիին կողմը պիտի մնար, իր անձնուէր Հնչակեան ընկերը Ն. Գալանճեան իր վիրաւոր ընկեր Յակոբճանը ազատելու համար՝ իր մահը առ ոչինչ սեպելով տեղատարափ գնդակներու տակ կը խոյանայ անոր վրայ, բայց դժբախտաբար իր մարմինն ալ ծակծկուելով թշնամիին համազարկ գնդակներէն՝ տեղն ու տեղը դիտապատա գետին կը փռուի ու կը նահատակուի։ Այս ընկերասէր քաջ եւ յանդուգն հայորդին կը մեռնի, մխանները ողջ առողջ, պատերազմէն վերջ, Այնթապ կը վերադառնան։

Պր. Ազատ երբ Այնթապցի Հայերէն իր օժանդակութիւն խնդրելու առաքելութիւնը լրացուցած սեպելով Զէյթուն վերադառնալու կը պատրաստուի, Այնթապցի Հնչակեան ընկերներու միջոցով, գոլէճի փրէշմէն կարգի ուսանողներէն Մաթաչի Գրիգոր Տէմրճկլեան անուն 19 տարեկան յաղթանդամ երիտասարդը կը ներկայանայ Ազատին եւ կը փափաքի որ զինք իրեն ընկեր ընդունի՝ Զէյթունի գոյամարտին մասնակցելու համար։ Երբ Ազատ խորհուրդ կուտայ որ ան իր ուսումը շարունակէ ու այդպէսով ազգին ծառայէ ապագային, յանդուգն Գրիգոր Տէմրճկլեան կ'ըսէ.— «Ես Թուրքին դէմ կռուելով, ի պահանջել հարկին մեռնելով կ'ուզեմ ծառայել»։ Գրիգոր Տէմրճկլեան Մաթաչ իմ դպրոցի ընկերս էր. ան յանդուգն ու խրոխտ երիտասարդ մըն էր եւ չատ կը սիրէր որսորդութիւնը։ Ինք Զէյթունի ու Մաթաչի միջեւ Ազատին թղթատարն էր։ Անոր լերան ետեւը Մախսըտլը ըսուած Թուրք գիւղին մօտ ձերբակալուելով, Մաթաչի մէջ բանտարկուեցաւ եւ հոն չատ մը ուրիշ Հայ բանտարկեալներու հետ թունաւորուելով թշնամիին կողմէ՝ նահատակուեցաւ։

1895–ի աշունը, Զէյթունի ապստամբութիւնը դեռ նոր սկսած, Այնթապի կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճին հայկաբան ուսուցիչը՝ Հնչակեան Պր. Ղազարոս Տիրատուրեան, իր գոլէճական հինգ Հնչակեան երիտասարդ ուսանողներով զինուած Զէյթունի ապստամբական չարժումին սատարելու եւ միանգամայն տեղւոյն հայութիւնը ինքնապաշտպանութեան համար կազմակերպելու մտադրութեամբ Տէօրթ–Եօլ (Չորք Մարզպանք) երթալու համար Այնթապէն ճամբայ կ'ելլեն. կը հաս-

նին էյպէդ Մէյտանը ըսուած վայրը, հոն կը պաշարուին Քիւրտ ցեղախումբի մը կողմէն: Անհաւասար մարտնչում մը կ'ունենան եւ տեղւոյն վրայ կոտորելով կը նահատակուին:

Այնթապի Հնչակեան Կուսակցութեան գործունէութեան դրուագներու շարքը չվերջացուցած, ինձ պարտք կը սեպեմ յիշել որ 1895–ի Համիտեան ընդհանուր հայկական ջարդին, Այնթապի հայութիւնը կիլիկիոյ միւս քաղաքներուն բաղդատմամբ աւելի քիչ կորուստ տուած է, 3–400 հոգի նահատակներով: Նախ՝ Թալամիշի խոշոր տուներուն դռցուելովը Թուրք խուժանին հայկական թաղերէ ներս անոնց թափանցումին արգելք հանդիսացած է, երկրորդ՝ Հնչակեան Կուսակցութեան նախաձեռնութեամբն ու առաջնորդութեամբը եւ ինքնապաշտպանութեամբ ընդհանուր ջարդէ մը Հայ ժողովուրդը ղերծ մնացեր է: Համիտեան այս ջարդէն վերջ, քաղաքին ունեւոր Հայ երեւելիները եւ մտաւորականները կը բանտարկուին եւ ապա Հալէպ կը փոխադրուին, սոյն բանտարկեալներուն մէջ կը գտնուի նաեւ Վարդանանցի Հնչակեան մտաւորական գրագէտ Պր. Արմենակ Ն. Նազարէթեան: Հնչակեան ոգիի տեսակէտով յատկանշական է հետեւեալ համարձակ յայտագիր հեռագիրը որ իբր բողոք ուղղակի Եըլտըզ Սուլթան Համիտին հեռագրուած է.— «Այսչափ խժդուժ հայկական ընդհանուր ջարդերէն վերջ, մեր բանտերու մէջ ենթարկուած զուլումը ա՛չ իսկ ճինկիզխանի, Լենկթիմուրի օրերը պատահեցան»: Համիտ և պատասխան այս հեռագրին կը հրահանգէ.— «Թող ազատ արձակուին Հալէպի Հայ բանտարկեալները դատաւարութեամբ»: Կրկին Հալէպի կուսակալը եւ պաշտօնեաները՝ կաշառակերութեամբ Հայ բանտարկեալները դատաւարութեամբ անպարտ կ'արձակեն:

1908 թուին, Իթիհատական Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումովը, Այնթապի ազգային կեանքը նոր թափ եւ շարժում մը կը թուապրէ: Հայ կուսակցական եւ ոչ–կուսակցական երիտասարդութեան ակն ու նախանձախնդրութիւնը կ'աւելնայ Հայ լեզուի եւ Հայ մշակոյթի հանդէպ: Անոնց հայրենասիրութիւնը, հանրային եւ ազգային հետաքրքրութիւնը թըռիչքներ կ'առնեն: Անոնք ծրագրեալ պայքար կը մղեն թրքախօսութեան դէմ: Քաղաքական Հայ կուսակցութիւնները, Հնչակեան եւ թէ Դաշնակցականները, հրապարակախօսութեամբ, լսարաններով, ակումբային եւ մասնակի դասախօսութիւններով կ'աշխատէին նուաճումներ նչելու: Անշուշտ ուժեղ

էին պահպանողականները եւ մեծամասնութիւն կը կազմէին, բայց երիտասարդութեան առաջաւոր տարրը դործօն էր։ Այն թուականներուն Այնթապ եկած էր Հնչակեան կարկառուն դործիչ մը, Պր. Փարամազ։ Ան եկած էր նոր մեթոտներով, ժամանակին եւ ոչ ժխմին պահանջներուն համեմատ Այնթապի երիտասարդութիւնը կազմակերպելու եւ դինուորագրելու՝ օդտուելով ազատութեան եւ հաւասարութեան սկզբունքին հըռչակումէն։ Ան բեմերէն բարձրաղաղակ կը յայտարարէր.— «Հայե՛ր, չէզոք տարր՝ անպէտ, անկազմակերպ տարր ըսել է, արթնցէք Հայեր, ձեր դաբաւոր թմբիրէն, կազմակերպուեցէք, կուսակցական ա՛ր ուղեդիծը որ կ՚ընտրէք եւ կ՚ընդունիք, յառաջիկայ ամէն դժուարութիւն եւ դժբախտութիւն դիմադրաւելու եւ մեր ազգային գոյութիւնը այս աշխարհիս վրայ պահելու համար կազմակերպուելու ենք, մեր ներկայ բոլոր եւ ամէն կարելիութիւններով...»։

Նոյն թուականներուն, ուրիշ հայրենասէր եւ ազգասէր կղերական դործիչ մըն ալ եկաւ, Գերշ. Ներսէս Վրդ. Դանիէլեան (Կիլիկեան Պլպուլը — «Այդուն, այդուն իմ խցկին մօտ» երգին հեղինակը)։ Ան կիրակի օր մը, եկեղեցական պատարագի արարողութենէն վերջ Վարդանեան Կրթարանի լսարանի բեմէն ազատաչունչ քարոզ մը պատգամեց, ի միջի այլոց հետեւեալ կերպով արտայայտուելով, «Ազատութիւն եւ Ինքնապաշտպանութիւն» բնաբանով կրակ ու բոց ժեստով մը.— «Սիրելի Հա՛յ ժողովուրդ, այժմ Օսմ. Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, եղբայրութիւն եւ հաւասարութիւն կը քարոզուի. եղբայրնե՛ր, մի՛ հաւատաք հաւասարութեան հռչակումին։ Ուժեղ տարրը կը պարտադրէ տկար տարրին՝ իր դաղափարին եւ ուղեդծին հնազանդիլ։ Ուստի, մեզ Հայերուս կը մնայ զինուիլ ու կազմակերպուիլ՝ զօրաւորէն չկլանուելու համար, եթէ ոչ ուշ թէ կանուխ Օսմ. զօրաւոր Թուրք տարրին դարչապարին տակ կը տրորուինք. այն ատեն ո՛ւր կը մնայ եղբայրութիւն եւ հաւասարութիւն...։ Արթնցէ՛ք, եղբայրներ, ձեր թմբիրէն, յառաջիկային պատահելիք նախճիրներու զոհ չերթալու եւ չոչնչանալու համար, զինուեցէ՛ք, կազմակերպուեցէ՛ք...»։ Նոյն բանախօսութեան պահուն, կարծես սրահին մթնոլորտը էլեկտրական հոսանքով մը լեցուած էր. ունկնդիրներու մարմնոյն ու ջիղերուն մէջէն գերբնական ոյժի հոսանք մը չրջան կ՚ընէր։ Նոյն վայրկեանին, իր խօսքերուն դրական չեչտ մը տալու համար, իր ձեռքի պատապանին մէջէն երկսայրի դաշոյն մը հանելով օդին մէջ չողացուց.— «Տեսէք,

Հայե՛ր, ես ալ Հայ կղեր մը ըլլալով, ես ալ ունիմ իմ անձնական ինքնապաշտպանութեան զէնքս...»: Այս անակնկալ տեսարանին առջեւ ունկնդիր հանդիսականները հիասթափուած ցնցուեցան: «Օրուան պահանջը եւ իմ այժմէական պատգամս այս է», ըսաւ եւ բանախօսութեան վերջ տուաւ: Շատ սիրելի այս ժողովրդասէր եւ աղգասէր Հայ Եկեղեցիի կղերը, ուրիշ չատ մը մեր արժանաւոր քահանաներու, վարդապետներու եւ եպիսկոպոսներու չարքին Իթթիհատական արիւնոտչտ ջոլիրին հայասլինջ ջարդերուն զոհուելով նահատակուեցաւ:

1909 Ապրիլ ամսուն, Իթթիհատական կառավարութիւնը Կիլիկիոյ հայութեան ջարդը ծրագրած էր: Որովհետեւ 1895 թուին Սուլթան Համիտի ընդհ. հայկական ջարդէն Ատանա նահանգին հայութիւնը զերծ մնացած էր, արիւնարբու դահակալին սիրելի հաւատարիմներէն կուսակալ Քիւրտ Պահրի փաշային չնորհիւ: Իթթիհատականները այս պարագան նկատի ունենալով, նոյն նահանգին մէջ, անեւսապէս բարգաւաճող հայութիւնը ջարդել ծրագրեցին եւ 30,000 Հայեր ջարդեցին առանց արդելքի, անոնց ինչքերը թալանեցին եւ ողջ մնացողները չոր դեռնի վրայ նետեցուցին տկլոր, անօթի եւ անպաշտպան:

Կիլիկիոյ մաս կազմող բայց Հալէպի նահանգին պատկանող Այնթապ եւ Մարաշ քաղաքներուն մէջ ալ, նոյն ջարդարարութիւնը կատարել ուզեցին, բայց կարգ մը պատճառներով չյաջողեցան: Նոյն տարին, Ս. Ջաւակի ատեններէն, Կիլիկիոյ Բողոքական Հայերուն տարեկան Եկեղեցական Մխութիւնը Ատանա գումարել ծրագրուած կ'ըլլայ, առանց լուր ունենալու հայկական ջարդէն: Այնթապի եւ Մարաշի հոգեւոր հովիւները եւ եկեղեցւոյ աշխարհական պատգամաւորները դունդ առ դունդ կը ճամբորդեն դէպի Ատանա: Երբ անոնք կը հասնին Օսմանիյէ, ջարդարարութիւնը կը սկսի: Անոնք Բողոքականաց եկեղեցւոյ մէջ պաշարուելով կը հրկիզուին, որոնց մէջը նահատակուեցաւ Այնթապի Կ. Թ. Գոլէճի ուսուցիչներէն Փրոֆ. Սարգիս Լեւոնեան եւ իրեր հոգի Այնթապցիներ: Նոյնպէս Սիսի, Վահկայի, Շարի, Հաճնոյ եւ չրջակայքի հովիւները եւ աշխարհական պատգամաւորները Սիսի մօտ Սայ Կէչիտ ըսուած տեղը կը նահատակուին:

Ատանայի ջարդէն ազատեցաւ Այնթապի հայութիւնը հեռաւեւալ միջազգային երեւոյթ ելլելովը: Իթթիհատականը չարքային երիտասարդ թուրք մը, իրեն արհեստակից ուրիշ թուրքի մը հետ թշնամութիւն կ'ունենայ: Ան օր մը իր արհեստակիցը իր տունը կը բերէ, անոր փայտեղէն առաղձ ծա-

խելու պատրուակաւ, ուրպէտ մը գայն կ'սպաննէ ու կը յօշոտէ, մարմինը, ձեռքերը եւ ոտքերը տան մէջ տարբեր տարբեր տեղեր կը թաղէ, իսկ գլուխը տոպրակի մը մէջ դրած կը բերէ Հայոց Եկեղեցւոյ բակը կը նետէ, այս ոճրագործութեան Հայերը պատասխանատու բռնելու համար: Առտուն կանուխ եկեղեցին աղօթելու եկող Հայ մը գայն բակին մէջ կը գտնէ. անմիջապէս գայն Պոստանլըզ ըսուած պարտէզ մը կը տանի, հոն կը նետէ:

Երբ կառավարութիւնն ու Թուրք ղանդուաժը կը տեղեկանան այս ոճրագործութեան դէպքին, կառավարութիւնը փնտռտուքներ կ'ընէ, իսկ Թուրք խուժանը բորբոքած՝ սոյն ոճիրը պատճառ բռնելով, հայկական թաղերուն վրայ խուժելով ջարդարարութեան կը պատրաստուի: Այդ ճգնաժամային պահուն, Հայերը ձեռնածալ նստած չեն մնար: Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւններուն երիտասարդ պինեալ ոյժերը նախաձեռնարկ ըլլալով, բոլոր չէզոք ժողովրդեան մարտական ոյժերը անմիջապէս կազմակերպեցին, դիմակալելու համար Հայ թաղերուն վրայ յարձակումի պատրաստուող Թուրք խուժանին դէմ:

Հետեւեալ օր, կառավարութիւնը իսկական ոճրագործը երեւան հանեց, անոր քինախնդրութեան զոհ գացող անձին դիակին յօշոտուած մասերը ոճրագործին տունին մէջ գըտնելով: Եղելութիւնը պոլիս հեռագրուեցաւ: Անկից հրաման եկաւ թէ՝ ոճրագործը պէտք է քաւէ իր ոճիրը կախաղանով խեղդամահ ապանուելով: Առտուընէ մինչեւ կէսօր դիակը կախուած մնաց կախաղանին վրայ եւ ժողովուրդը առիթ ունեցաւ դիտելու գայն:

Դամասկոս

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ

ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ԴԷՊՔԵՐ

ԳՐԵՑ՝ ՆԵՐՍԷՍ (ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ) ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Թ.

Այնթապ քաղաքը, թուով չուրջ քսանըհինգ հազարի հասնող հայութեամբ, մեր ազատագրութեան համար մղուող պայքարի պատմութեան մէջ ունի իր համեստ բաժինը: Իսկ իր վերջին զոյամարտը, անտարակոյս կը կազմէ այս պատմութեան փառաւոր էջերէն մէկը:

Ապրիլեան եղեռնին նախորդող տասնեւհինգ տարիներուն, Այնթապի մէջ տեղի ունեցած զրեթէ բոլոր դէպքերուն ու մանաւանդ զոյամարտի հոգեբանութեան մէջ, մեծ եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դերը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Այնթապ մուտք գործած օրէն մինչեւ 1910 թուականը, այս կազմակերպութեան զրեթէ բոլոր գործերուն իրագեկի կամ մասնակցողի հանգամանքովս, պարտականութիւն սեպեցի, ներկայ համառօտ տողերով տալ կուսակցութեանս ծննդեան՝ Այնթապի մէջ, եւ անոր սկզբի գործիչներուն մասին որոշ տեղեկութիւններ, գծելով այսպէս անոր գործունէութեան ամփոփ պատկերը, իր ընդհանուր դիծերուն մէջ:

Ինչպէս ամենուրեք, նոյնպէս եւ Այնթապի մէջ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, երկնառաք պարզեւի մը նման, յանկարծակի ասպարէզ չեկաւ: Ան չեկաւ անակնկալ եւ զգայացունց կերպով: Դէպքերն էին, որոնք իրենց դանդաղ եւ ծանր երկունքով, երիտասարդ մտքերու մէջ ծննդող տուին հոգեբանութեան մը որ ի վերջոյ պիտի յանգէր հաւաքական, կազմակերպուած յեղափոխական դաղափարին: Այդ նորազարթ երիտասարդութիւնը, աւելի պայծառ օրերու մէջ տանելի կեանք մը վարելու իր յոյսերուն երաշխիքը դտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ծրագրին ու անոր գործելակերպին մէջ: Ու այս կազմակերպութիւնը, թէեւ ծածուկ ու դանդաղ, բայց ինքնավստահօրէն մուտք գործեց Այնթապի մէջ: Անշո՛ւք, առանց փողի եւ թմբուկի, առանց արտաքին շլացնող երեւոյթներու, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եկաւ իր սերմերը ցանելու այս քաղա-

քին ալ մը երիտասարդութեան հոգիներուն մէջ եւ առաջին իսկ վայրկեանէն, հոն գտաւ պատրաստ եւ պարարտ հող: Ան գտաւ խումբ մը տղաք, որոնք թէեւ նոյնիսկ պատանի՝ բայց պատրաստ էին, առանց վայրկեան մը իսկ տարակուսելու, նեառւիլ է՛ն բոցավառ կրակին մէջ եթէ այդպիսով բարիք պիտի բերէին իրենց տառապեալ ժողովուրդին:

Դաշնակցութեան ծնունդին եւ անոր գործունէութեան վրայ խօսելէ առաջ, կ՛արժէ կանգ առնել անոր նախորդ տարիներուն տեղի ունեցած դէպքերուն, քաղաքի Հայոց ազգային կեանքին ընդհանուր կացութեան, տիրող մտայնութեանց եւ պայմաններուն վրայ:

Այնթապի հայութիւնը, երկար ժամանակներէ ի վեր կարուած ըլլալով հայկական կեանքի բուն կեդրոններէն, մանաւանդ ենթակայ ըլլալով աւելի մոլեռանդ Թուրք տարրերու, կորսնցուցած էր մայրենի լեզուով արտայայտուելու ունակութիւնը եւ եղած էր Թրքախօս: Սակայն զարմանալի բծախընդրութեամբ, անեղծ կը մնային Հայոց կրօնական եւ եկեղեցական օրէնքներն ու սովորութիւնները, Հայու հնադարեան նկարագիրը: Մեր աւանդական սրբութեանց կողքին նկատելի էր եւ Հայուն աշխատասիրութիւնը, Այնթապցին մօտ: Ու հակառակ տիրող աննպաստ պայմաններուն եւ իր վերելքին դրուած կաշկանդումներուն, տնտեսական աւելի լաւ կացութեան մէջ էր Այնթապահայը, բաղդատելով տիրող Թուրքին հետ:

Մշակոյթի մարզին մէջ նոյնպէս, անյաղթահարելի դժուարութիւններ հարթելով, Այնթապի հայութեան ճիգերը յաջողութեամբ պսակուած էին արդէն 70–80–ական թուականներուն: Կիլիկեան համատարած խաւարին մէջ, բարիքներ էին Վարդանեան եւ Ազեռնական դպրոցները, որոնք դովելի բծախընդրութեամբ սկսած էին նոր սերունդին դաստիարակութեան գործը: Հայեցի կրթութեան կիրարկումը, որ կառավարութենէն յարուցուած չատ մը արգելքներու կը բախէր, միշտ եղած էր այդ դոյզ վարժարաններուն ղեկավարութեան եւ ուսուցչութեան գլխաւոր մտահոգութիւնը: Նոյնն էր եւ Բողոքական համայնքին նախակրթարաններուն ձգտումը: Բոլորն ալ կը մտածէին նոր սերունդը Հայ լեզուով եւ Հայ ոգիով դաստիարակել:

Հայ նախակրթարանները աւարտելէն ետք Հայ ուսանողութիւնը կը յաճախէր Կեդրոնական Թուրքիոյ Ամերիկեան Գոլէճը, դիտութեան իր պաշարը աւելի ճոխացնելու համար:

Այս վարժարանը, որ թէեւ կը կրէր «Թուրքիոյ Ամերիկեան Գոլէճ» անունը, փաստօրէն սակայն հոն յաճախող աշակերտութեան 99 տոկոսը Հայ էր:

Հայ ազգային արժէքներուն հանդէպ Այնթապցիին հետաքրքրութիւնը միշտ վառ է եղած: Մեր Եկեղեցւոյ եւ Պատմութեան փառքերը միշտ կը խանդավառէին Բրքախօս Այնթապցիները, որոնցմէ շատերը հոգեպէս ծարաւի էին վերածըննդ Հայ գրականութեան: Ու չնորհիւ Ղազար Խօճային եւ Զօլախ Արթին վարժապետին, հայթայթուած էին կարգ մը գիրքեր Րաֆֆիէն, Դուրեանէն, Ալիշանէն, Պէշիկթաշլեանէն եւ Գամառ-Քաթիպայէն, որոնք ընթերցանութեան նիւթ կը կազմէին ընտանեկան շատ մը յարկերէ ներս: Ասոնցմէ ոմանք նոյնիսկ Բրքերէնի թարգմանուած էին, մատչելի ընելու համար Բրքախօս դասակարգին: Րաֆֆիի «Խենթը»ն ու «Զալալետտինն»ը անյագօրէն կարդացուած էին գրեթէ բոլորէն:

Երիտասարդութիւնը որ որոշ գաղափար կազմած էր Հայ ընդհանուր կեանքի մասին, ինտուսուսնական թուականներուն իր պատեանէն դուրս գալու համար միջոցներ կ'որոնէր: Մտացած իր համեստ պիտութեամբը, տնտեսական աւելի նպաստաւոր պայմաններու եւ քաղաքական աւելի ազատ ձեւերու ճամբան կը տեսնէր: Մեխական գոյքն ու պատիւը Թուրքին կերբերուն ու վայրի ախորժակներուն դէմ նոյնիսկ զէնքով պաշտպանելու գաղափարն արթնցած էր, իսկ գործնական ճամբան յստակօրէն գծուած՝ կարդացուած յեղափոխաշունչ գրքերու մէջ: Զէնք ունենալը հրամայական անհրաժեշտութիւն կը դառնար այլեւս եւ ինքնապաշտպանութեան գաղափարը կը ձեւաւորուէր: Բաղդին համակերպելու մտայնութեան դէմ ցասումը կ'աճէր: Այս հոգեբանութիւնը ընդարձակ դեռին կը չահէր Այնթապահայութեան մէջ, առանց դասակարգի եւ դաւանանքի խտրութեան: Բողոքական համայնքը եւ Կաթոլիկ Հայերը նոյնքան կը հաւատային այս նոր գաղափարներուն, որքան Հայ Առաքելական համայնքը: Ասոր որպէս ապացոյց կարելի է յիշել Վեր. Մ. Փափազեանի մէկ խօսքը, իր Կիլաքնօրեայ քարոզներէն մէկուն մէջ, արտասանուած Բողոքական Երկրորդ Եկեղեցւոյ բեմէն, որով կը թելադրէր «անկողիններն անգամ ծախել յանճն առնել, զէնք գնելու համար»: Ու ժողովուրդէն մեծ թիւ մը եւ մասնաւորապէս երիտասարդութիւնը կ'եռար ներքնապէս: Սակայն մարդոց թուիչքներն ու երեւակայութիւնը մէկ յայտարարի վերածելու եւ կազապարելու կազմակերպուած աշխատանքը կը պակսէր:

1890–էն վերջ, Հնչակեան կուսակցութիւնը փորձած էր հաստատուիլ եւ գործել Ա.ինթիափի մէջ։ Թէ ի՞նչ վիճակ ունէր այդ կուսակցութիւնը 1895–ի ջարդէն առաջ, այդ ծանօթ չէ ինձի։ Նոյնպէս դուրսէն եկած անոնց գործիչներուն անձնաւորութեան ու կատարած գործերու մասին ճշդիւ տեղեկութիւնները կը պակսին ինձի։ Գիտենք սակայն որ այն կուսակցութիւնը փորձած էր յեղափոխական աշխատանքները Ա.ինթիափի մէջ։*

Հնչակեաններու գոյութեան մասին մեր ծանօթութիւնը կը բղխէր ժողովուրդին մէջ չրջան ընող զրոյցներէն, զրոյցներ՝ որոնք տեղի կ'ունենային ընդհանրապէս պինումի եւ ինքնապաշտպանութեան հարցերու չուրջ։ Ապագային, ջարդի ժամանակ, երեւան եկաւ որ պինուղներ եղած էին, թէեւ զէնքերու գործածութեան անփորձութիւնը նկատելի էր։ Պէտք է խոստովանիլ որ 1895–ի կոտորածի նախօրեակին, Ա.ինթիափահայութեան թաքուն խանդավառութեան մէջ կար Հնչակեան կուսակցութեան ազդու չունչը։

Հետեւեալ գոյներով կը ներկայանար Ա.ինթիափահայութեան կեանքի պատկերը 1895–ի ջարդերէն առաջ։

ա) Վառ էր ուսման սէրը եւ առ այդ կատարուած աշխատանքները յուսադրիչ արդիւնքներու կ'երթային։

բ) Զարթնած էր Ա.ինթիափահայը եւ Թուրքին վրայ իր զերազանցութեան զգացումը օրէ օր կ'աճէր։

գ) Զգաստացած էր ան եւ դարերու իր ապարդիւն համակերպումին առթած սխալներուն կը դիտակցէր։

դ) Ան այլեւս աւելորդ կը նկատէր իր բարոյական սկզբունքներուն կառչած մնալը եւ համբերութեամբ պարանոց երկարելը, եւ ինքնապաշտպանութեան մէջ կը տեսնէր իր փրկութիւնն ու ապահովութիւնը։

Ու այս բոլորին համար Ա.ինթիափահայութեան մեծ մասը խանդավառ էր։

1895–ի կոտորածը սակայն եկաւ վերէն վար չրջելու վերցիչեալ բոլոր խմորումներն ու անոնց կապուած երազները։ Ու այդ դէպքը ողբերգական ու ճակատագրական իր արդիւնքովը, փոխեց Ա.ինթիափահայութեան մտածելակերպը։ Շատե-

---

*) Անթէպի Հնչակեաններուն Ձէյթունի ապստամբութեան մէջ կատարած դերին մասին վերերան ազգային գործիչ Պր. Սողոմոն Պապիկեան, որ յայտնի Հնչակեան առաջնորդող անձնաւորութիւն մըն էր, գրի առած է այդ նիւթի մասին յօդուած մը, որ կ'երեւի Պատմագրքիս մէջ։ Ծ. Խ.

րը նետեց յուսալքումի ու նահանջի ճամբուն մէջ, իսկ ոմանց մտքին մէջ ալ յառաջ բերաւ դիւրին յաղթանակներու ակնկալութեան դպացումին սանձումը ու աւտր կողքին ոչնախանձութեան եւ իրատեսութեան մտածումը:

Կռտորածը սկսաւ 1895 Նոյեմբերի 16–17–ին: Թուրք խուժանը յարձակեցաւ Հայոց թաղերը եւ սկսաւ թալանել եւ հրդեհել Հայոց այն տուները որոնք հայկական հոծ թաղերէն դուրս կը մնային: Իսկ Հայոց թաղերը պաշտպանուեցան Հայ կարիճներու զէնքերով: Կրնայ ըսուիլ որ դիմադրութիւնը աւելի դօրեղ կրնար ըլլալ եւ աւելի լաւ կազմակերպուած ըլլալ: Կռտորածի ինքնապաշտպանութեան միջոցին փայլող հերոսները հանդիսացած են՝ Ճինկեան դերը Տէօվլէթ (Աւտաբելեան), Գէորգ Տանէլեան եւ այլք: Այս վերջինը Պօլսու–Պոսթանի դիմացէն Հայկ թաղ մտնել փորձող խուժանին պարապմունքին վրայ նշան առնելով կը վիրաւորէ զայն: Աւտր վրայ խուժանը սարսափահար կը փախչի եւ Հայոց թաղերը կ'ազատին կռտորածէ: Նոյն դիմադրութիւնը տեղի կ'ունենայ Սօղանլը Պուճաղի թաղին վրայ, յաջող արդիւնքով: Կռտորուող Հայոց թիւը 250–300 եղած է:

Կռտորածին պատճառ եղած էին Համիտի չնորհած Բարեփոխումներու Օրէնքին առթիւ տեղի ունեցած խրախճանքն ու խանդավառութիւնը: Աւտնք բնական է, պատրուակ էին: Այդ օրէնքին լուրը կառավարութիւնը տուաւ: Նոյնիսկ Ամերիկեան Գոլէճի տնօրէն Տոքթ. Ֆուլլըր, այդ առթիւ, աչակերտութեան արձակուրդ տուաւ: Կռտորածը ծրագրուած էր Համիտի եւ իր բռնակիցներուն կողմէ եւ առիթ սպասելը շատ դիւրին էր:

Կռտորածը վերջացած էր, մեռելներն ալ թաղուած: Սակայն նոր ջարդերու հեռանկարը կը սարսափեցնէր բոլորը: Ժողովուրդը յուսալքուած էր: Ցեղափոխական դաղափարներու դէմ բացասական վերաբերումի մտայնութիւն մը կը խմորուէր: Շատեր պահպանողականութեան դարձած էին, համակերպելով դէպքերուն հետ եւ դուրկ լայնախոհութենէ՝ ազէտը կը վերագրէին նոր դաղափարներու մուտքին եւ խանդավառ տրամադրութեանց ու արտայայտութիւններուն: Այսբիներ վճիռներ կ'արձակուէին, առանց վայրկեան մ'անդամ խորհելու որ Հայ դիւղեր ու անհամար աւաններ քանդուած էին, որոնց վերեւէն այդ դաղափարներու հովն անգամ չէր անցած:

Մենք՝ երիտասարդներս նոյնպէս կը խարխափէինք անո-

թոչութեան մէջ։ Անկարելի էր մէկէն ի մէկ ուրանալ այն դաղափարները որոնք մեր ազեւակայութեան խոհէն ծուած էին։ Ինքնապաշտպանութեան ոգին ընդհակառակը աւելի կ'ամրապնդուէր մեր մէջ։ Բայց մենք նոյնպէս հիասթափուած էինք հաա ու կտոր դիմադրութեան աղէտաւոր եղանակէն։ Մեզ համար նոր միայն նկատելի կ'ըլլար այն իրողութիւնը թէ միայն ղէնք ճարելը եւ ժողովուրդին ձեռքը տալը ինքնապաշտպանութեան ապահովութիւն չէր նշանակեր։ Շատ ղէնքեր արտաքնոցները նետուած էին ջարդի ժամանակ անոնց վտանգաւոր դոյութենէն ձերբազատուելու համար, որովհետեւ պահելու եւ գործածութեան եղանակին անծանօթ էին։

Կազմակերպուած, պատրաստուած դիմադրութեան ձեւը կ'ամրանար մեր մէջ օրէ օր եւ ջարդերէն խուսափելու միակ ճամբան ինքնապաշտպանութեան մէջ կը փնտռէինք։ Բայց մեր խորհրդածութիւնները այս մասին մեզ կը տանէին հետեւեալ եզրակացութիւններուն։ Եթէ ղէնք պէտք էր, ան որակով լաւ ըլլալու էր։ Եթէ պէտք էր կռուէինք, լաւ կռուող ըլլալու էինք, վարժ՝ մեր ղէնքերու գործածութեանը եւ դիտակից՝ մեր կոչումին։ Դիմադրութիւնը պէտք էր ըլլար նախապատրաստուած, կազմակերպուած եւ հաւաքական եւ ղե՛կավարուած որոշ ծրագրով ու ժողովուրդի դանդուածներուն համակրութեանը արժանացած։ Այսօրինակ խոհեր կը խուժէին մեր՝ երիտասարդներու խմբակի մը հոգիներէն ներս, եւ մենք անկարող դանոնք լուծելու, կը տանջուէինք։

Ութ հոգինոց խմբակ մըն էինք,— Պաղտօեան, Ֆռէաուրեան, Պօղոսեան, Մուրատեան, Նազարեան, Փօլատեան, Սըվաճեան եւ այս տողերը գրողը, ուսանողներ եւ արհեստաւորներ։ Մեր մտերմութիւնն ու գործակցութիւնը մեր մտահոգութենանց նոյնատեսակ հանդամանքէն կը ծնէր։ Բոլորս ալ նոյն ցաւով տանջուողներ էինք եւ մեր հոգեկան կապը աղէտալի կացութեանը դարման մը գտնելու մեր մտածումներու նոյնութենէն կուգար։ Տարբեր շրջանակներէ, տարբեր դէպքոցներէ կուգայինք եւ զաւանական տարբեր խումբերու կը պատկանէինք։ Մեզմէ վեցը Բողոքական եւ երկուքը Հայ Առաքելական էինք, բայց բոլորիս նպատակը մեր ժողովուրդին ծառայելն էր։ Մեր մեծագոյն վախը կրկին անդամ ջարդուելու հաւանականութիւնն էր։ Ու տակէ խուսափելու մեր ճանապարհները բազմազան էին։

Խորհած էինք Սասուն երթալ։ Սասունցի փոսպաններէ իմացած էինք որ հոն փորձառու եւ հին յեղափոխականներ

կային, որոնք «Ֆէտայի» կը կոչուէին: Մեր նպատակը անոնց քով յեղափոխութեան գործելակերպը լաւ սորվիլ եւ կառուցու փորձառութիւն ձեռք բերելով նա վերադառնալ էր: Եւ որովհետեւ կառավարութեան շատ մը կաշկանդումները կային, որոնք կ'արգիլէին Հայերու ազատ երթեւեկը, նոյնիսկ որոշեր

ՀԱՑ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲ ՄԸ
Մեծ մասը Աւքէպցի

էինք իբրեւ Փիւրա ճամբորդել: Այս նպատակով Ուրֆացի Հայ մը դուած էինք որմէ քրտերէն կը սորվէինք: Սակայն մեր այս քայլը երկար չտեւեց, որովհետեւ քիչ քիչ այն եզրակացութեան եկանք որ Ա.ինթապը ապստամբութեան համար յարմարութիւններ չունի, ժողովուրդն ալ բնաւ պատրաստ չէ:

Ժամանակ մը մտածեցինք որ մեր համբակ ուսանողներս կրօնաւոր դառնանք: Տեւապէս ժողովուրդին մէջ ըլլալու եւ մեր գաղափարները քարոզելու եւ սերմանելու ասիթին էր որ մինչա պատրաստ պիտի ունենայինք մեր կրօնաւորի հանդամանքով: Այսպիսով պիտի կարենայինք միաքերը պատրաստել եւ ժողովուրդը պինել: Բայց այս միաքը, որ կը ձգտէր կրօնքը միջոց դործածելու մեր յեղափոխական ծրագիրներուն համար, դէմ էր մեր այն օրերու երիտասարդի մաքուր նկարագրին: Հոն կեղծիքի վարագոյրը պիտի դառնար մեր կրօնականի հանդամանքը: Այս գաղափարէն ալ չուտով նա կեցանք, զայն չհաչտեցնելով մեր կոչումին հետ:

Կ՚որոնէինք որեւիցէ ճամբայ կամ ասպարէզ, ուեւականօրէն, ժողովուրդի բոլոր խաւերուն հետ չփուելու համար: Կամաց-կամաց եկած էինք այն եզրակացութեան որ ժողովուրդը պէտք է ազգայնական ոգիով դաստիարակել նախ եւ առաջ: Կը դիտակցէինք արդէն յատուկ ուսումնական վէճերու քան-դիչ արդիւնքին մասին:

Պահ մը մեր ծրագիրները գործնականացնելու ամենաստա-հով միջոցը բժիշկ դառնալով ժողովուրդին հետ ըլլալու հեռանկարին մէջ տեսանք: Մեր հետաքրքրութիւնը դէպի այս

ԳԷՓՓԸՆ ՊՕՆԱՓԱՐԹԵԱՆ, ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ
կամաւոր ՆԵՐՍԷՍ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

ուղղութեամբ բաւական զօրաւոր եղաւ: Կը կարծեմ որ մեր այս սկզբնական խոհերուն արդիւնքն էր որ հետագային մեր խմբակէն չորսը մղեց բարձր ուսման հետեւելու, որոնցմէ երեքը՝ Ն. Պաղտօեան, Ե. Մուրատեան եւ Յ. Պօղոսեան բժիշկ դարձան, իսկ Ն. Խաչատուրեան՝ դեղագործ:

Մեր այս խոհերը սակայն գործնական ոչ մէկ արդիւնքի կը յանգէին եւ մենք տատամսոտ, քայլ առնելու համարձակութիւնը չունէինք: Սակայն մեր՝ ուժ ընկերներուս յարաբերութիւնները երթալով կը սերտանային եւ յաճախ կը հաւաքուէինք քաղաքէն դուրս ապահով վայր մը եւ վիճելէ ու խօսելէ վերջ, մեզ կը յանձնէինք մեր խոհերուն:

Մեր այս անորոշ կացութիւնն ու խարխափուն վիճակը վերջ պիտի դնէր պարզ միջադէպով մը: Ու այդ դէպքը թէեւ աննշան, բայց ճակատագրական անկիւնադարձ մը պիտի դառնար Ա.ՅՆԹԱՓԻ մեր հանրային կեանքին եւ մանաւանդ մեր խմբակի անդամներուս համար:

1898 Թուին էլլալու էր, որքան յիշողութիւնս կը թելադրէ, մեզի անծանօթ, առանց ոեւէ յանձնարարագրի եկող՝ պարզ, բայց մաքուր հագուստ Հայ մը, Ա.ՅՆԹԱՓ այցելեց: Այդ պարզ այցելութեամբ մեր խմբակը ընդունուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մեծ ընտանիքին մէջ եւ մեր երազներու իրականացումը կապուեցաւ անոր դրօշակին: Ա.ՅՆԹԱՓ այցելով եւ մեր մաքերու մշուշոտ մթնոլորտը լուսաւորող Դաշնակցական առաջին նախակարապետը Միսաք Վարդանեան անունով Ամարկիրցի երիտասարդն էր:

Չեմ կրնար յիշել թէ ինչպէ՞ս էր ծանօթացած խումբիս ամենաթելահաս անձին՝ Ն. Պաղտօեանի հետ: Պաղտօեանէն իմացած էր մեր մասին եւ անոր միջոցաւ ալ ծանօթացաւ մեզի հետ:

Մենք հազիւ թէ 18–20 տարեկան էինք, իսկ ինք՝ Վարդանեան 24–26–ի մօտ երիտասարդ էր: Իր առաջին հարցումներով ան կրցաւ հասկնալ մեր հոգին չարչարող հարցը եւ առանց ձեւակերպութիւններու, առանց կասկածելու մեր ապրումներուն անկեղծութեանը վրայ, մեզի պարզեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ծրագիրն ու Գործը եւ մեր զաղափարներուն ու անոնց ներդաշնակութիւնը: Մեր առաջին տեսակցութեամբը ու անոր կարճ բայց համոզիչ լուսաբանութիւններով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը դարձաւ մեր երազներուն իրագործման եւ բաչխիքը եւ մենք մեր ճակատագիրը այս կազմակերպութեան կապեցինք, դառնալով այդ օրէն անոր զինուորները:

Միսաք Վարդանեան վայելուչ արտաքինով, զուսպ արտայայտութեամբ, համեստ եւ ազնիւ բնաւորութեան տէր ու վեհանձն հոգիով երիտասարդ մըն էր: Մեր տպաւորութիւնը չափազանց խանդավառ եղաւ սկզբի վայրկեանէն: Թէ ինչո՞վ կը պարապէր, ինչո՞ւ կամ որո՞ւ թելադրութեամբ Ա.ՅՆԹԱՓ

կուգար, բոլորովին պաղանիք էին մեզի: Ան յաճախ կ'աներ-ուէթեանար: Իր Ա.ինթեապ գալը միշտ քօղարկուած կ'ըլլար իր փեսային՝ Քեաղըրճի Սեդրակին այցելութեան պատրուակին տակ: Մեզի հետ կը տեսակցէր ծածուկ, առանց ուրիշին կասկածը հրաւիրող քայլի: Իր յուշմունքներով եւ մատնանշած նախաքայլերով մենք կազուեցանք Հ. Ց. Դաշնակցութեան կեդրոնին հետ եւ մեր սկզբնական քայլերուն թելադրութիւնները առինք իրմէ:

Ա.յսպէս, առանց փողի եւ թմբուկի, լռիկ մնջիկ կազմուած էր ութ հոգինոց կորիզը Ա.ինթեապի Հ. Ց. Դաշնակցութեան: Մխաք Վարդանեան, մեծ ճարտարութեամբ ցանած էր Հ. Ց. Դաշնակցութեան զաղափարին սերմը մեր երիտասարդ հոգիներու պարարտ հողին մէջ: Այդ սերմը կամաց կամաց աճելով ի վերջոյ պիտի կազմէր այն կուռ կազմակերպութիւնը որ պայմարեր պիտի դեկավարէր եւ յաղթական դուրս դար, պանծացնելով Ա.ինթեապցիին անունը:

Կանոնագիր չունեցանք երկար ժամանակ: Մենք մեզ համար սակայն ընդգրկած էինք սկզբունք մը, որուն խստապահանջութիւնը զուցէ գլէր անցնէր նոյնիսկ սրբակրօններուն կարգապահական ոգին: Ինքնակարգապահութեամբ մենք մեզ կը պարտադրէինք չխմել, չծխել, չառել, բարոյականով բարձր մնալ եւ զոհաբերող ու մանաւանդ գաղտնապահ ըլլալ: Ա.յն հին օրերուն, ա՛յս պէտք էր ըլլար ըմբռնումին հիմնաքարը այն երիտասարդին որ յանձն կ'առնէր իր ժողովուրդին ծառայելու պարտականութիւնը: Ան իր անձնական օրինակովն ու կենցաղովը պիտի տար իր հոգիի մաքրութեան ապացոյցը:

Ա.յս առաջադրութիւններով ճամբայ էինք ելած եւ մեր գործունէութիւնը կեդրոնացուցինք հետեւեալ աշխատանքներու շուրջ.— ա) Թղթատարական գործի կազմակերպում. բ) Կուսակցական կազմի ընդլայնում եւ ուժեղացում. գ) Ջէնքերու հայթայթում եւ զինավարժական աշխատանքներ. դ) Ժողովուրդի ազգային կրթութիւն եւ երիտասարդութեան դաստիարակութիւն:

Թղթատարութիւն կը կոչուի արտասահմանէն (ընդհանրապէս Կուսակցութեան Կեդրոնէն) մեզի ղրկուած նամականերու, դիրքերու եւ յեղափոխական գրականութիւն պարունակող թերթերու եւ թղթակցութիւններու փոխադրութեան եւ ցրուումի գործը: Ա.յս մեր առաջին եւ ամենամեծ մտահոգութիւնն էր: Ա.յդ ծրարները պէտք էր ճամբորդէին թաքնուած, ըլլային վառահելի ձեռքերու մէջ եւ հասնէին ապահով: Ա.յդ

ծրարները պարունակող թուղթերը կրնային երեւան հանել մեր ծրագիրներն ու գործունէութեան դաշտը: Ու մենք մեծ զգուշութիւն ձեռք կ'առնէինք եւ դանազան միջոցներու կը դիմէինք թղթատարական գործի ապահովման համար, եւ այս պատճառով ալ մեր գործածած միջոցներն ու ճամբաները յաճախ փոխուեցան:

Սկիզբը «Այնթապ փոսթը» օգտագործեցինք. մեր ատացած նամակներն ու «Դրօշակ»ները (թերթ) պահուած կ'ըլլային թրքատառ դիրքերու կողքերուն տակ: Այս ձեւը երկար չտեւեց, անդհատցուցիչ ըլլալուն համար: Հազիւ մէկ նամակ կամ մէկ «Դրօշակ» կարելի կ'ըլլար պահել դրքի մը կողքին մէջ:

Կապ հաստատեցինք Ատանայի Հայ առեւտրական Հաննէ Ազային հետ: Ատանայէն Այնթապ փոխադրութեան վտանգաւոր գործը կը կատարէին Ջորեպան ընկերներ, հակոզութեամբը մեր չրջանէն Ն. Խաչատուրեանի, Մ. Պաղտօեանի եւ Կ. Զատիկեանի: Այս ճամբան ալ երկար չտեւեց, որովհետեւ շատ դանդաղ էր: Ամիսներ կը տեւէր ծրարի մը տեղ հասնիլը: Մտիպուեցանք ժամանակ մը Հալէպը փորձել: Բայց երբ մեր ընկերներէն Ն. Պաղտօեան, Ն. Խաչատուրեան, Ե. Մուրատեան եւ Յ. Պօղոսեան մեկնեցան Պէյրութ, ուսանելու համար, եւ հոն ունեցան ուսանողական աւելի տոուար ու կենտրոնակ իրենց խումբը, Ամերիկեան Համալսարանի չրջանակին մէջ, Պէյրութ դարձաւ մեր թղթածրարներուն առաքման գլխաւոր կեդրոնը: Արտաստհմանէն, թղթածրարները Պէյրութ կը դրկուէին Ֆրանսական փոսթի միջոցով: Անկէ՝ Հալէպ փոխադրելու վտանգաւոր գործը ի գլուխ կը հանէր Խաչատուր Պօնապարթեան (Մալաթիացի): Փոխադրութեան այս գործին մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէին նոյնպէս Քիլիսցի Հայ կառապաններ:

Մեր կանխազգուշութիւնները առնուած թղթատարական գործին համար, կարելի է ըսել որ յաջողութեամբ պսակուեցան եւ վտանգաւոր ո՛չ մէկ միջադէպ պատահեցաւ, որ վտանգէր մեր կազմակերպութիւնը: Այս առթիւ յիշենք պզտիկ միջադէպ մը, պատահած Պէյրութի մէջ:

Արտաստհմանէն, Ֆրանսական փոսթին յանձնուած ծրարները «ժան Թէրէզի» անունով հասցէագրուած կ'ըլլային: «ժան Թէրէզի»ն մեր ուսանող ընկեր՝ Տիգրանակերտցի Յովհաննէս Թէրզեանին ծածկանունն էր: Ծրարներէն մէկը, Պուլկարիա հրատարակուող «Ռազմիկ» թերթերու պարունակութեամբ,

Ֆրանսական փօսթին յանձնուելու տեղ, կը տրուի Թրքականին։ Գրաքննութիւնը գաղտնիքը կը լուծէ եւ ոստիկանութիւնը կը սկսի հետեւակներու ինքնութեան փնտռտուքին։ Ֆրանսացի պաշտօնեայէն (փօսթի) կը պահանջուի ժան Թէրէդիի ինքնութեան մասնանչումը։ Պաշտօնայի խուսափուղական պատասխանին վրայ փորձ կ'ըլլայ լրտեսներու միջոցով քօղազերծել եւ ձերբակալել Թէրզեանը, նաեւ իր ընկերները։ Ազնուասիրտ Ֆրանսացիի զգուշական յուշմունքներով, մեր ընկերը կը դադրեցնէ իր այցելութիւնը։ Բայց այդ քայլը պատճառ պիտի դառնար Ֆրանսացիի պաշտօնանկ ըլլալուն, կառավարութեան պահանջումովը։ Հետապային, երբ Պէյրութ էի, լսելով որ Այնթապէն նոր եմ եկած, փափաքեր էր զիս տեսնել եւ մեր ընկերներէն Վ. Թօփալեան եւ Յ. Թէրզեան ծանօթացուցին զիս այդ պատուական Ֆրանսացիին հետ։

Բոլոր նամականերն ու թղթակցութիւնները անպոյն մեղանով եւ ծածկագիր տառերով գրուած կ'ըլլային։ Տէրերն ու ընկերները ունէին իրենց ծածկանունները։ Օրինակ, Այնթապը՝ «Հովիտ» էր, Հալէպը՝ «Դաշտ», Ատանան՝ «Խոր վիրապ», Զէյթունը՝ «Արծուաբերդ» եւայլն։ Այս ձեւով չարունակեցինք թղթատարական գործը մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը։ Ցեղափոխական գրականութիւնն ու մեղի ղրկուած թելադրութիւնները մեծ չափով նպաստեցին մեր՝ Դաշնակցականներուս մտային պայծառացմանը ու այդ միջոցով էր որ սորվեցանք Հայ Դատի ընդհանուր փուլերն ու անոր համար պայքարելու ճանապարհը։

Այնթապի Դաշնակցական կազմը թուով սուաւարացնելու մեր աշխատանքին մէջ չափազանց զգուշաւոր էինք։ Մեզմէ իւրաքանչիւրիս համար ակնբեւ էր բանտը, աքսորը կամ նոյնիսկ մահը, եթէ կասկածի չնչին առիթ մը տայինք, կամ մեր կուսակցականի հանդամանքը մատնանչող ոեւէ ապացոյց կամ փաստ երեւան գար։ Այս պատճառով, ու մանաւանդ ցուցական աշխատանքները մեր չրջանին անյարմար նկատելով, Կուսակցութեան եւ կուսակցականներուս դոյութեանը վրայ միչտ քօղ մը կար, նոյնիսկ Հայ զանգուածին մէջ։ Շատ քիչեր գիտէին Դաշնակցութեան գոյութեան մասին։ Գպրոցական կարգ մը աշակերտներ եւ երիտասարդներ «հոտը առեր» էին սակայն եւ զգոյշ քայլերով մեղի մօտենալու փորձեր կ'ընէին։ Անոնցմէ չատեր յաճախ այն եզրակացութեան կուգային, թէ մենք լուր անգամ չունինք կուսակցութեան մասին եւ կը յուսախաբուէին։ Բայց անոնցմէ լաւ խմոր ունեցողները երեսի

վրայ չէինք ձգեր։ Կը հետապնդէինք դանոնք, ճչտելու համար իրենց գաղտնապահութիւնը, գաղափարական պաշարը եւ ժողովուրդին ծառայելու պատրաստակամութիւնը, եւ փորձառութեան երկար չրջանէ մը անցընելէ ետք, կուսակցութեան մէջ կ'առնէինք զիրենք։ Սկզբի հինգ վեց տարուայ ընթացքին, նախկին ութ հոգիէն մեր թիւը հազիւ բարձրացաւ 65–70–ի։

Կուսակցական մեր կազմը խմբական դրութեամբ կը կառավարուէր։ Խումբերը ընդհանրապէս հինգ հոգիէ բաղկացած կ'ըլլային եւ յանձնուած քիչ շատ փորձառու եւ պատասխանատուութեան գիտակից ընկերոջ մը խնամքին։ Ժողովներ շատ քիչ կ'ունենայինք։ Պատասխանատու մարմնին հրահանգները ու թելադրութիւնները խմբապետի միջոցով խումբերուն կը փոխանցուէին։

1898–1910 տարիներուն, Այնթափի Դաշնակցական մեր կազմը մնաց սահմանափակ թուով եւ գաղտնի։ Նոյնիսկ Սահմանադրութեան ժամանակ բոլորովին չհրապարակեցինք կուսակցութիւնը, կարգ մը կանխադրութեանց համար։ 1909–ի վերջերը, երբ ես սոխպուեցայ հետանալ, կը հաչուէինք մօտ հարիւր Դաշնակցականներ։ Այդ թուականներուն ունէինք նաեւ ընկերներ, որոնք տեւականապէս Այնթափ չէին մնար։ Կային ոմանք որոնք ուսուցչութեան եւ կամ անձնական պատճառներով հեռացած էին Տիգրանակերտ, Կիւրին կամ Պիթլիս եւ այլ չրջաններ։ Ոմանք, որպէս ուսանող, մեկնած էին Պէյրութ։ Նախկիններէն՝ Նազար Նազարեան որ յանդգնութեան եւ խիզախութեան տիպար մըն էր, սպաննուեցաւ 1902–ի վերջերուն, եւ ութ հոգիէն Այնթափ կը մնային Սվաճեան՝ որ միշտ կաշկանդուած էր բազմանդամ ընտանիքին ապրուստը ճարելու մտահոգութիւններով, և այս տողերը գրողը։ Ես սոխպուած էի կիսատ ձգել ուսումս, որովհետեւ նախկին ուժերէն քաղաքը բոլորովին պարպելը վտանգաւոր կը նկատէինք, իսկ ես անհատապէս ապրուստի եւ այլ մտահոգութիւններով կաշկանդուած չըլլալով, յարմար էր որ մնայի։

Հետագային, երբ Սահմանադրութեան բերած ազատութեամբ, Դաշնակցութեան մշակութային կեանքը հրապարակային դարձաւ եւ վախը մասամբ չքացաւ մարդոց մտքերէն, մեր կուսակցութիւնը աւելի ծաւալեցաւ եւ զանգուածային բնոյթ առաւ։ Կուսակցական գործունէութիւնն ալ տարբեր ձեւ առաւ։ Գիտական, պատմական, գրական, քաղաքական եւ մշակութային այլ նիւթերու չուրջ հրապարակային դասախօսութիւններ եւ լսարաններ տեղի ունեցան, Հ. Ը. Դաշնակ-

ցութեան նախաձեռնութեամբ եւ հովանաւորութեամբ, հայերէն եւ թրքերէն լեզուներով: Բայց այդ չըլլանի դէպքերը իմ ներկայ նիւթէս դուրս պիտի մնան պարզ այն պատճառով որ ներկայ սեղմ տողերը թոյլ չեն տար այդ մասին երկար գրելու եւ երկրորդ՝ ականատես չըլլալով Սահմանադրութեան օրերու ընդհանուր կացութեանը, այդ կը ձգեմ անոնց, որոնք ապրեցան այդ խանդավառ օրերու դիւնովութիւնը: Եւ կ'արժէ գրել պատասխանութեան այդ օրերուն Դաշնակցութեան դործունէութեան մասին, որովհետեւ կարելի չէ ճանչնալ Դաշնակցութեան ամբողջական պատկերը Աչնթապի մէջ առանց Սահմանադրութեան չըլլանի պատմութեան:

Սակայն եւ այնպէս, մեր ջանքերուն մեծ մասը յատկացուցած էինք զէնքերու հայթայթման եւ մթերման աշխատանքներուն: Որքան ալ ժողովուրդի նախապատրաստութիւնը կարեւոր էր, կենսական հարց էր մեզ համար դիւնումի հարցը: Ու զէնք դանելը այդ օրերուն, անհամար դժուարութիւններու առջեւ կը դնէր մեզ: Նիւթական միջոցներու անբաւարարութիւնը եւ մեր կեանքին սպառնացող վտանգը կը կազմէին դըլխաւորները մեր մտահոգութեանց: Անշուշտ յեղափոխական չէինք եղած արկածներէ, վտանգներէ հեռու մնալու եւ հանդիստ կեանք վարելու համար: Մահը միշտ դարանակալ սպասած է յեղափոխականին: Բայց Աչնթապն ու Կիլիկիան ընդհանրապէս ապստամբութենէ հեռու պահելու (ժամանակուայ մը համար) մեր որոշումը եւ միմիայն անակնկալ յարձակումներուն համար պատրաստուելու մեր ջանքերը չէինք փափաքիր անխոհեմութեանց պատճառով երեւան հանել:

Աչնթապի կուսակցական մեր կազմին նիւթական աղբիւրները չատ վատ էին: Մեր ղրամադլուխը կը դոյանար անդամավճարներէն եւ ընկերներու զոհաբերութենէն: Ընկերներն ալ ընդհանրապէս երիտասարդներ եւ դպրոցականներ ըլլալով եւ նիւթական անկախ դիրքէ զուրկ, բնական է, չատ ալ նախանձելի վիճակի մէջ չէինք: Բայց մղձաւանջ դարձած չարդուելու հեռանկարն ալ հանդիստ չէր տար մեղի եւ կ'ստիպէր անկարելին փորձելու:

Նախ եւ առաջ պարտաւորիչ դարձուցինք ընկերներուն սեփական զէնք ունենալու օրէնքը: Իւրաքանչիւր Դաշնակցական պարտաւոր էր, իր սեփական միջոցներով իր զէնքն հայթայթել: Աւար կողքին կուսակցութիւնը որոշած էր պահեստներ ունենալ, պէտք եղած ժամանակին ժողովուրդին ցրուելու: Զէնքերը կը դնուէին ընդհանրապէս Հալէպէն եւ դանա-

պան հնարամտութիւններով կը փոխադրուէին Այնթապ։ Ձեռք անցուած զէնքերը ապահով հասցնելէ եաք, կը թաքցնէինք պահեստիններու մէջ, որոնք թուով այնքան ալ շատ չէին, եւ ընդհանրապէս ապահով չինուած տուներու պատերուն մէջ։ Անոնց տեղերը յայտնի էին միմիայն քանի մը ընկերներու։

Հալէպէն եւ այլ հեռաւոր վայրերէ գնուած զէնքերը մեզի սուղ կ'արժէին։ Դժբախտաբար մեր ձեռք անցուցածներն ալ յաւապոյնները չէին, կամ ռուսական սիւրմէլի, կրա, կամ մարթին, մաուզեր տասնոցներ եւ բիվօլվէրներ էին, որոնք այդ օրերուն մեզի կ'արժէին մինչեւ հաշուով վեցէն ութը հընչուն ոսկի։ Հալէպի մեր ընկերներէն Մկրտիչ Քէչիշեան, որ քաղաքապետական դեղագործ էր, մեծ նպաստ կը բերէր զէնքերու հայթայթման գործին։ Աւրաբ գինավաճառներէն կը գնէինք զէնքերը, բայց Քէչիշեան կեսարացի ըլլալով միշտ կը նախընտրէր նախ կեսարիան գինել, յետոյ ուրիշ շրջաններէն։ Իրեն հետ, զէնքի գործով, Աւրաբի մը տունը այցելած միջոցին էր, երբ կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով հանդիպեցայ ռուսական մօսինի հրացանին, գոր գնեցի։

Զէնքի հայթայթման մէկ այլ աղբիւր էր նահանապէտ Թըրքական բանակէն նիւթականի կարօտ գինուորներու եւ սպաներու չահագործումը։ Վատահելի տղաք այսպիսիներուն մօտենալով կը կաշառէին եւ զէնքեր ձեռք կ'անցընէին։ Սակայն այս առիթները յաճախակի չէին։

Իաքէնտէրունի մէջ, Իտալացի նաւապետի մը հետ կը բանակցէի զէնքի համար։ Իրենց առաջարկած գիները շատ նպաստաւոր էին, սակայն կը պահանջէին որ հարիւր զէնք մէկէն գնեմ։ Որովհետեւ պահանջուած բոլոր դումարը պատրաստ չունէի, առիթը կորսնցուցի։ Իտալական դեղեցիկ եռահարուած զէնքեր էին, որոնցմէ մէկ հատ առի նմոյշի համար, ապագային մեծաքանակ գնելու։

Այնթապէն դէպի այլ շրջաններ զէնք տեղափոխելու համար ունէինք մեր յատուկ ճանապարհները, որոնցմէ ամենավստահելին ընկեր Աւետիս Յանդէտեանի գործածածն էր։ Ինք գրադըրի պաշտօն կը վարէր Ց. Փիրանեան վաճառատան մէջ։ Զէնքերը ճարտարօրէն կը թաքցնէր իրենց ապրանքները պարունակող հակերուն մէջ եւ կը ճամբէր դէպի Կիւրին եւ այլուր։

Զէնքերու գործածութեան եղանակին ուսուցման եւ նշանառութեան համար, գինավարժութեան փորձեր կ'ընէինք։ Ցաճախ, պզտիկ խումբերով կ'երթայինք քաղաքէն հեռու ամայի եւ աննկատելի վայր մը եւ որսորդութեան պատրուակին

տակ մեր դինավարժութեան փորձերը կ՚ընէինք։ Շաբաթը երկու օր յատկացուցած էինք դինավարժութեան համար։ Զինավարժութեան տեսութեան նուիրուած երեք–չորս անդլիերէն լեզուով եւ պատկերազարդ դիրքեր ունէինք, որոնցմէ կ՚օգտուէինք, զէնքը չիտակ բռնելու, հեռաւորութիւն չափելու, նշան առնելու եւ կրակելու մարզին մէջ։ Մեր նշանակէտները յաճախ թռչուններ կ՚ըլլային, նստած կամ թռչած պահերուն։ Ունէինք, եւ իր տեսակին մէջ եզակի, սքանչելի հեռադիտակ մը, հեռաւորութիւն չափելու։

Դէպքերու աննպաստ դասաւորումովը, դժբախտաբար, Կիլիկիան տառապեցաւ հայդուկային կռիւներու մէջ թըրծուած, փորձառու եւ մասնագիտացած խմբապետներու պակասէն։ Միակ խմբապետը, այդ յատկութիւններով լաւ օժտուած, որ յաճախեց Կիլիկիա, Խանասօրի Վարդանն էր որ երկար չմնաց։ Տեղի ունեցած Հայ–Թաթարական կռիւներու պատճառով վերադարձաւ Կովկաս։

Սկիզբէն, կուսակցութեան կազմութեան օրէն անդամ, Ա.ինթապի Հ. Յ. Դաշնակցութեան աշխատանքները տեղական ընկերներու նախաձեռնութեամբ գործադրուելով մէկտեղ, մեզի ուղղութիւն տուողն եղաւ միշտ կուսակցութեան կեդրոնը, իր նամակներով եւ գործիչներով։

Վերոյիշեալ չատ ամփոփ դիծերուն հետ կ՚արժէ նաեւ անդրադառնալ Ա.ինթապ այցելող Դաշնակցական գործիչներու անձնաւորութիւններուն։

Շատ անդամ խորհած եմ թէ արդեօ՞ք Միսաք Վարդանեանէն առաջ, ուրէ Դաշնակցական գործիչ Ա.ինթապ այցելած է։ «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» գրքին մէջ կը յիշուի թէ, Յակոբ Պէքեարեան կապ կը պահէր «Երկրի» եւ Արմէն Գարոյի միջեւ։ Գարոն, Պանքայի դէպքէն առաջ կիպրոս եկեր է, Կիլիկիա մտնելու եւ գործելու համար, ինչ որ չյաջողեցաւ։ Պէքեարեան, Ադենականի մէջ տեսուչ էր այդ թուականներուն, երբ դեռ Դաշնակցութիւնը գոյութիւն չունէր Ա.ինթապի մէջ։ Եթէ ան կապ կը պահէր «Երկրի» եւ Դաշնակցական գործիչ Գարոյի միջեւ, շատ հաւանական է, ուրեմն, որ ան Դաշնակցական եղած ըլլար։ Արդ, եթէ այս հաւանականութիւնը իրականութիւն էր, ուրեմն Ա.ինթապ եկող առաջին Դաշնակցականը Պէքեարեանն ըլլալու է, թէեւ ոչ մէկ վկայ կը յիշեմ, անոր կուսակցական գործունէութիւնը մատնանշող։

Վարդանեանէն առաջ, Ա.ինթապ եկած էր Մար կեղծանունով եւ պուլկարահպատակ անձնաւորութիւն մը, որ Դաշնակ–

ցական է եղած: Ան որպէս չրջիկ փոնօկրաֆի գործով կ'զբաղէր: Այդ գործը պատրուակ էր Կիլիկիան պտտելու եւ ուսումնասիրելու մտադրութեան համար: Շատ չմնաց Այնթափի մէջ: Հետագային լսեցինք որ դաղտնիքը երեւան է եկած եւ ան ձերբակալուած է Մերսինի մէջ: կը դատապարտուի եւ երեք տարի կը բանտարկուի Ատանայի մէջ, ուրկէ կ'ազատուի եւ կ'անցնի արտասահման, ուր դրեց եւ հրատարակեց «Բանտային Տանջանքներ» անունով դիրքը, որմէ ես անձնապէս չատ օգտուած եմ, երբ բանտ ինկայ Զէյթունի մէջ:

1903–ին, Այնթապ այցելեց Դաշնակցական գործիչ Յաչիկ Սէխեան: Ան երզնկացի էր եւ գործակիցներէն մին Քեոխին՝ Ռուբէն Շիչմանեանին: Ազդու անձնաւորութեան տէր եւ նըրբամիտ մարդ էր: Հետագային բժիշկ եղաւ:

Մէկ ուրիշ գործիչ էր Ժիրայրը: Բուն անունով Կարապետ Մըխճեան կը կոչուէր եւ Զէյթունցի էր: Ատանայէն կուդար եւ Մարաշ կ'ուզէր մնալ, ուր եւ տարին դինք մեր ջոբեպաններէր: Հոն Յունաքեաններու քով իբր կառապան կը մնայ եւ կը փորձէ իր յեղափոխական նպատակները տարածել: Շուտով ձերբակալուեցաւ եւ բանտարկուեցաւ ու դրկուեցաւ Հալէպի բանտը: Սահմանադրութեան ժամանակ դատաւ իր ազատութիւնը, բայց, դժբախտաբար աւելի եղերական վախճան վերապահուած էր իրեն: Ազնուասիրտ այս Դաշնակցականը Ատանա կը գտնուէր 1909–ին, երբ ջարդը սկսաւ: Առաջին դիմադրականն փորձերուն կը մասնակցի, բայց երկրորդին կը զարնուի եւ կը մեռնի: Նա եղած է Դաշնակցութեան հայդուկներէն մին, մեծ գործունէութիւն ունեցած է զէնքերու փոխադրութեան գործին մէջ Բաքուի եւ Վանայ շրջանները:

1904–ին եկաւ Սիմոն Զաւարեան: Ան Թուս պիւզանտեոնի պիտակին տակ կը պտտէր Լիբանան, Սուրիա եւ Կիլիկիա: Իրեն նպատակ բրած էր այդ շրջաններու հայութեան ուսումնասիրութիւնը: Կիլիկիան պիտի մտնէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութեան գաչտին մէջ աւելի ընդարձակ համեմատութեամբ: Կուսակցութեան կեդրոնը ճամբած էր իր համբաւաւոր սիւներէն մէկը, ուսումնասիրելու այդ շրջանները եւ տալու իր տեղեկագիրը: Զաւարեան իջեւանած էր ռուսահպատակ Եկաւեաններու տունը: Մեղի հետ յարաբերելու համար ան փնտռած եւ իբր թարգման առած էր Սէխեանը, որպէս Ֆրանսագէտ: Մեր տեսակցութիւնները տեղի ունեցան Պաղտոճեանի քեոխին տանը մէջ: Իր թելադրութիւնները, որոնք աւելի ժողովուրդին անտեսական յառաջդիմութեան եւ կեան-

քի բարելաւման չուրջ էին ընդհանրապէս, չատ ներդաշնակ էին մեր ծրագիրներուն: Ան չափազանց բազմազբաղ էր եւ երկար չմնաց մեր մօտ:

Զաւարեանէն անմիջապէս վերջ, եւ նոյն նպատակով, Ա.ինթեպ եկաւ Յանասօրի վարդանը, որ եկող գործիչներէն, կարելի է ըսել, ամենաչատ յոյս ներշնչողը եղաւ:

Վարդան այդ չրջաններըը կը պատէր որպէս պարսկահպատակ Ասորի վաճառական եւ հին դրամներ կը հաւաքէր: Կուսակցութեան թելադրութեամբ էր եկած եւ այս հին ռազմիկն ունէր ընդարձակ ծրագիրներ, որոնք անպայման պիտի գործադրուէին, եթէ ան կարենար երկար մնալ Կիլիկիոյ մէջ: 1905–ին, Սուլթանի դէմ կատարուած մահափորձի հետեւանքով, Թուրք կառավարութեան օտարահպատակներու դէմ առած խիստ միջոցներն ու Կովկասի մէջ պայթած Հայ–Թաթարական ընդհարումները ստիպեցին, որ ան եւս կենայ իր ծրագիրներէն եւ փութայ Կովկաս, ստանձնելու ծանր պատասխանատուութիւն, ինքնապաշտպանութեան կռիւներու մէջ, Ղարաբաղի մէջ: Իրմէ օգտուեցանք, ծանօթանալով հայդուկային կռիւներու տեսութեան եւ անոնց դէմ մասին՝ ինքնապաշտպանութեան համար:

Սահմանադրութենէն առաջ եկող գործիչներէն մէկն ալ Սարհատն էր: 1906–ին Ա.ինթեպ ժամանեց արտասահմանէն: Աչքառու դէպք մը կապուած չէ իր անձին:

Փակելէ առաջ գործիչներուն չարքը, կ'արժէ յիշել աննման Տիգրան Ծամհուրն ալ, կամ Ֆէրիա ձէմիլը, բուն անունով՝ Տիգրան Ամսէեան, բնիկ Սղերդցի: Ան ճիշտ Սահմանադրութեան առաջին օրերուն Ա.ինթեպ մտաւ, հոն մնաց եւ գործեց երկար ժամանակ: Առանձի կոտորածէն վերջ, հաստատեց վառօդի եւ ուժանակի (տինամիթ) պատրաստութեան ծածուկ գործարան մը, որուն արկածալի մէկ պայթումէն ծանրապէս վիրաւորուեցաւ, Ընկ. Ա.րմէն Թօփչեանի հետ: Վիրաւոր վիճակի մէջ, հիւանդանոցէն բանտ փոխադրուեցաւ կառավարութեան հրահանգով, բայց Պոլսոյ մեր ընկերներու ազդու միջամտութեամբ ազատուեցաւ: Ա.ինթեպէն հետացած ժամանակս հոն կը կենար տակաւին:

* * *

Մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը, Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը, ուրիշն, տասը տարիներու ընթացքին, սկզբի տպմնային վիճակէն դուրս եկած եւ մօտ հարիւր հոգիի հասնող պատկառելի թուին հասած էր: Իր կազմը ուժեղացնելու,

ընդարձակելու եւ կանոնաւորելու աշխատանքներու զուգահեռաբար, հիմնած էր գաղանի դրադարան, որմէ օգտուած էին ընկերները, ծանօթանալով Հայոց պատմութեան, մշակոյթին, գրականութեան, յեղափոխական խմորումներուն եւ Հայ Դատի փուլերուն: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը դինած էր իր շարքերը, հիմնած պզտիկ զինապահեստներ: Տուած էր զինավարժութեան դիտելիքներ եւ ինքնապաշտպանութեան ծանօթութիւններ: Եւ վերջապէս, կրցած էր մէկ դրօշի տակ համախմբել տարբեր յարանուանութեանց պատկանող Հայեր եւ զանոնք վարժեցուցած կարգապահութեան: Այս վիճակին մէջ էր կազմակերպութիւնը, երբ Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ:

Օսմանեան Սահմանադրութիւն

Հ. Յ. Դաշնակցութեան 5–րդ Ընդհ. ժողովին երբ պատգամաւորը, Ադեքսանդրիա (Եգիպտոս) կը գտնուէի եւ կ'ապասէի հրահանգի, մեկնելու որոշուած վայրը, երբ իմացուեցաւ մեզի թէ ժողովը յետաձգուած է: Թուրքիա հռչակած էր իր Սահմանադրութիւնը եւ երկիրը ազատ չունէ կը քաշէր: Տիգրան Ծամհուրի հետ, ազատ համարձակ մեկնեցանք Ադեքսանդրիայէն եւ հասանք Այնթապ:

Հետեւեալ ձեւով իմացուած էր Սահմանադրութիւնը Այնթապի մէջ: 1908–ի Յուլիսին, Պոլսէն հեռագիր մը կը հասնի Այնթապի նամակատունը, ուղղուած «Իթթիհատ վէ Թէրաքքը ճէմէյէթինէ, Այնթապ»ին: Նամակատրուիչը զուր տեղը երեք–չորս օր կը փնտռէ հեռագրին տէրը, չի գտներ: Նախ՝ այդ տեսակ կազմակերպութիւն գոյութիւն չունէր քաղաքին մէջ: Եւ յետոյ՝ ոչ ոք յանդգնութիւնն ունէր տէր կանգնելու հեռագրի մը, որու տիրոջ անունը անբաղձալի էր «բարեխնամ հայր» Սուլթան Համիտին եւ իր կառավարութեան, որ չէր խնայեր ո՛չ Հայուն, ո՛չ Թուրքին, ոչ Քիւրտին:

Կը գտնուի Թուրք մը, Ալի Րիզա անունով նախկին ոստիկանապաշտօնեայ, որ կը յանդգնի տէր կանգնիլ հեռագրին եւ կ'ստանայ զայն: Պարունակութիւնը կը յայտարարէր Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը եւ Ազատութեան լուրը՝ կայսրութեան հպատակ ժողովուրդներուն: Կը հասնին եւ Պոլսական թերթերը, որով կը յայտարարուէր կառավարութեան վարչաձեւին փոփոխութիւնը:

Երկինք կը բարձրացուին հերոսներ Նիազի եւ Էնվէր Պէյերու եւ իրենց ընկերներու անուններն ու «Երկրորդ Օրտուն»: Տեղի կ'ունենան ուրախութեան եւ ցնծութեան ցոյցեր եւ ժո–

ղովները՝ զօրանոցի, ճամբիներու եւ եկեղեցիներու բակերուն մէջ եւ ժողովուրդը, Հայ եւ Թուրք, կը դիրկընդխառնուի, ներելով անցեալի «անախորժութիւնները» — կոտորածները։ Կը խոստանան նորէն եղբայր ըլլալ եւ հաշտ ապրիլ։ Կ'անհծեն դէպքերուն պատճառ եղողները, որոնք, Հայոց ակնոցով՝ Թուրք մեծամեծներն ու չէյխերն էին, Թուրքերու կարծիքով, սակայն, նաե՛ւ Հայ յեղափոխականներն ու պարապլուխները էին։

Բացուեցաւ «քէմբէյն» մը, անդամագրուելու Իթթիհատ կուսակցութեան։ Կ'անդամագրուէին Հայեր, Թուրքեր եւ Քիւրտեր։ Երդում կ'ընէին Ս. Գրքին եւ Գուրանին վրայ, պաշտպանելու Սահմանադրութիւնը, նոյնիսկ իրենց կեանքին գնովը։

Այդ օրերուն, Այնթապի Դաշնակցական Կոմիտէն, Պոլսէն առացաւ հեռագիր մը, լատիներէն գրերով բայց հայերէն լեզուով, որով կեդրոնը կ'արգիլէր Դաշնակցական շարքայիններուն անդամագրութիւնը ուրիշ ոեւէ կուսակցութեան։

Այնթապ եկաւ Պէյրութ «Գոլէճ»ի նախկին ուսանողներէն Ընկ. Յ. Պոնապարթեան եւ երեք տարբեր բանախօսութիւններ ըրաւ՝ «Ինչպէս ձեռք ձգուեցաւ Սահմանադրութիւնը» նիւթին չուրջ, հազարաւոր Թուրք եւ Հայ ունկնդիրներու ներկայութեան։ Որոտընդոստ ծափեր եւ «Կեցցէ Իթթիհատը», «Կեցցէ Դաշնակցութիւնը», եւ ուրանոր օդը կը թնդացնէին։

Գինովութեան օրեր էին։

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Այնթապի Կոմիտէի վարիչ մարմինը երկար եւ տաք ժողով գումարեց։ Սեղանի վրայ դրուեցան շատ կարեւոր եւ նոր հարցեր, որոնք մէջտեղ կուգային Սահմանադրութեան հռչակումովը եւ լուծումի կարօտ էին։

Նկատելով որ Սահմանադրութեան կրնայ յաջորդել եւ՛ հակայեղափոխական հարուած, եւ ձերբակալութիւններն ու բանտը, կախաղանն ու ջարդը կրկին սարքուին, որոշուեցաւ.

ա) Կուսակցութիւնը պահել զաղտնի եւ կարզապահ, ինչպէս էր առաջ։

բ) Զաղտնի զրադարանը հրազարակ հանել, որպէսզի ժողովուրդը օգտուի անկէ եւ գիրքերն ու մամուլը տեղաւորել Մայր եկեղեցւոյ բակին մէջ գտնուող Ծաղկոցի չէնքին մէջ։

գ) Կառավարական պաշտօնեաներուն, «Իթթիհատ»ի վարիչներուն եւ դուրսէն եկող գործիչներուն հետ յարաբերելու համար նշանակուեցան երկու հոգիներ, յանձինս Թ. Քիւրքեանի եւ այս տողերը գրողին։

դ) Սահմանադրութիւնը պահպանելու համար «Միութիւն-պիմնեբու» դէմ, որուհետեւ գործակից Իթթիհատին հետ:

ե) Կոմիտէն զօրացնել նոր ընկերներ ընդունելով:

զ) Ուժ տալ նոր ղէնքերու գնման, զինամարժութեան փոր-ձերուն եւ ինքնապաշտպանութեան համար նոր ծրագիր մը մշակել:

Ազատութեան մէջ էինք, բայց մեր նախապատրաստումը մեզ կ'ստիպէր զինուիլ եւ պատրաստ գտնուիլ:

Սահմանադրութեան առաջին տարուայ ամենակարեւոր դէպքը կառավարիչին (գայմագամ) վտարումը եղաւ:

Երբ Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, Այնթապի կա-ռավարիչն էր Նէճմէտտին Պէյ անունով երիտասարդ, ուսեալ եւ յառաջդիմական գաղափարներով անձնաւորութիւն մը: Ան իր պաշտօնին սկսած օրէն լծուած էր քաղաքի բարեզարդման գործին: Փողոցները ընդարձակել տուած, սալայատակած եւ մաքրութեան հսկող պաշտօնեաներ նշանակած էր: Ծանուխնե-րու ուսեստեղէններուն մաքրութեան չափազանց բծախնդիր էր: Հինցած պատուղները, բանջարեղէնները, միսն ու մածունը թափել կուտար: Հացին որակը բարձրացուցած էր: Գիշերա-պահներու վրայ անձամբ կը հսկէր եւ մօտակայ գիւղերու մի-ջեւ երթեւեկութիւնը ապահով դարձած էր: Գողերու հետա-պընդման համար մեծ ջանք թափած եւ անոնցմէ շատեր ձեր-բակալած եւ բանտարկած էր: Օրինակելի պաշտօնեայի համ-բաւն ունէր եւ շատ սիրուած էր: Այս կառավարիչը ամէն օր մը, Այնթապի թուրք եւ Հայ ժողովուրդէն ծեծուած, հա-պուտաները պատռուած, պաշտօնէն կը հանուէր եւ կը վռըն-տուէր քաղաքէն: Պատճա՞ռը:

Նէճմէտտին Պէյ ունէր միապետական գործելակերպ: Ան չկրցաւ յարմարիլ նոր պայմաններուն, երբ Սահմանադրու-թիւնը կը բերէր: Նոյնիսկ սկսաւ հակառակիլ շատ մը բանե-րու եւ ամէն առիթով սահմանադրականները՝ գոյացնելու այն հա-մոզումը թէ ինք միապետական դէմք է: Քանիցս իրմէ խնդրե-ւեցաւ որ արտօնէր ժողովուրդին ժողով գումարել, ընտրելու քաղաքին վարչական մարմինը: Բայց ան միշտ անպատասխանի թողուց իրեն ուղղուած դիմումները:

Իթթիհատի առաջնակարգ վարիչները կ'որոշեն քանի մը հա-րիւր հոգիով կառավարատուն (Սէրայ) երթալ, ուղղակի դի-մումով կատարելու եւ խնդրելու որ հաճի ընթացք տալ իրենց պահանջին — ընտրութիւն կատարելու: Ու յաջորդ օրը դոր-ծի անցան:

Մօտ հարիւր հոգի կը հաւաքուին քաղաքէն դուրս։ Կէսօրէն վերջ, տասուլ դուռնայով ճամբայ կ'ելլեն դէպի քաղաք։ Անցնելով Արաաա կոչուած պողոտայէն, կ'ուղղուին դէպի Սէրայ։ Թիւերնին երթալով կ'աւելնայ։

Գայմագամը կ'իմանայ ցոյցին մասին եւ կը հրամայէ ոստիկանութեան աչալուրջ ըլլալ եւ պէտք եղած պարագային դոցել դռներն ու դիմադրել։ Ժողովուրդը կը հասնի եւ ոստիկանութեան ընդդիմութեան հանդիպելով կը կոտրէ դուռներն ու ներս կը խուժէ բակը։ Ոստիկաններուն բոլորն ալ կը հաւաքեն մեծ սենեակի մը մէջ եւ երկու պահակ կը դնեն վրանին հսկելու։ Այլ Բիզա, երկու ընկերներու հետ, կը բարձրանայ կառավարիչին մօտ եւ կը բացատրէ ցոյցին նպատակը խնդրելով որ գոհացում տրուի իրենց պահանջներուն։ Կառավարիչի մերժման վրայ, կ'ելլէ պատշգամը եւ կարճ խօսքերով կը յայտնէ ժողովուրդին՝ իր ստացած մերժումը։ Տասը-տասնեւհինգ ցուցարարներ վեր կը բարձրանան եւ քաշկռտելով վար կը բերեն կառավարիչը։ Անկէ ալ, ծեծուած, անարգուած, վրան-պլուխը պատռտուած, ոտքը բոպիկ կը տանին մօտակայ էմիրէլի կոչուած խանի ախոռը եւ կը բանտարկեն։ Նոյն դիչերը կառավարիչը հեռացաւ Այնթապէն։

Այս դէպքին օրը, բանտարկեալները առիթէն օգտուելով, «Պարմադճալըզ» կոչուող ձորերու վրայէն մագլցելով, կը փորձեն փախչիլ, բայց բանտապետը կը կրակէ եւ անոնցմէ երկու ոճրագործներ սպաննելով, բանտը կը խաղաղի։

Կառավարիչը բանտարկելէ ետք, ժողովուրդը կ'ուղէ «այցելութիւն» տալ քանի մը ուրիչ պէյերու.— Նուրի պէյ, Թայիր պէյ, Ապտօ Էֆէնտի, եւայլն։ Կ'ուզեն երդում առնել իրենցմէ անդամ մըն ալ կառավարական պաշտօն չստանձնելու եւ Սահմանադրութիւնը պաշտպանելու։ Ենիթակաները Գուրանի վրայ կ'երդնուն։ Կ'ուզեն նոյն ձեւը դործադրել նաեւ Հայ հարուստներուն վրայ։ Բայց երբ կ'առարկուի թէ Հայ հարուստները կառավարական պաշտօնեայ չեն, կաշառակերութեան հետ դործ չունին եւ իրենց արարքը անպատուութիւն մը պիտի ըլլայ իրենց նպատակին հանդէպ, եւ կը կենան այդ մտադրութենէն։

Քանի օրերը անցան, ժողովուրդի խանդավառութիւնն ալ իջաւ եւ քիչ քիչ սկսան կշռել Սահմանադրութեան արժէքն ու որոշել անոր դերը։

Հայերը, բաղդատաբար, աւելի նպատակասլաց էին։ Թերթերը ազատ կը դրէին ամէն նիւթի չուրջ՝ ազգային, քա-

զաքական, դիտական, պատմական, եւայլն: Նոյնիսկ նախկին ռէժիմն ու պաշտօնեանները կը քննադատէին: Գրաքննութիւնը վերցուած էր եւ Հայոց պատմութիւնը եւ Յեղափոխական դրականութիւնը կը փնտռուէին մասունքի նման: Ամէն կերպակ լսարաններ տեղի կ'ունենային հինգ–վեց տարբեր դպրոցներու մէջ եւ ատենախօսը կ'ընտրէր ուզած նիւթը: Ազգային երգեր կը թնդացնէին սրահները: Տանեակներով նոր՝ Յեղափոխական երգեր կ'երգուէին: Գասպար խօճա Փիլաւճեան օրուան հերոսն էր, նոր ֆէտայական երգերը կ'ուսուցանէր աշակերտութեան, որոնք կ'երգէին ամենուրեք՝ դպրոց ու դաշտ, լեռ կամ ձորի մէջ: Մինչեւ իսկ մանուսայ գործողները (ալաճաճը իշճի) խանութներու մէջ, իրենց Թուրք ընկերներով, կ'երգէին, «Լուսին չկար, մութ գիշեր էր», «Կռուեցէք տղերք», «Գարահիսար լերան վրայ» եւայլն: Ներկայացումները անպակաս էին: Նոր կեանք մը, վերելք մը սկսած էր Հայերու մէջ: Զինավարժութիւն, որսորդութիւն, գնդակ, եւն. ազատ էին: Երթեւեկութեան արգելք չկար: «Ճօլ թէսկէրէսի» — ճամբորդութեան արտօնագիրը — հարցնող չկար: Նախկին դատարաններու տուած անարդար եւ կողմնակալ վճիռները վերաքննութեան կ'ենթարկուէին: Ցափշտակուած հողերն ու կալուածները վերստանալու փորձեր կ'ընէին Հայերը: «Փիս կեավուր», «աղտոտ քրիստոնեայ» եւայլն խօսքեր, ալ դրեթէ չկային:

Իսկ Թուրքերն ու Քիւրտերը, մանաւանդ մոլեռանդ տարրը, այս բոլորը կը նկատէին, եւ այն եղրակացութեան կուգային որ Սահմանադրութիւնը աւելի Հայերուն նպաստաւոր էր, մինչ իրենք՝ իրենց մենաշնորհեալ դիրքէն զրկուած ու ստորադաս կ'զգային: Սահմանադրութեան դէմ տրամադրութիւններ կը կազմուէին եւ դուր կ'անցնէին մեր կողմէ եղած համոզիչ խօսքերը: Կարծես տեսակ մը «դիրքերու ճչառում» տեղի կ'ունենար: Ու քանի օրերը կ'անցնէին, յարուցածութիւնը ակներեւ կը դառնար եւ «մթնոլորտը» սկզբի պայծառութիւնը կը կորանցնէր: «Փոթորիկի» մը նախանշանները յայտնի կը դառնային: Ու փոթորիկը չուշացաւ:

Առաջին զոհը եղաւ Համիտիէներու պետ Իպրահիմ Փաշան (Սուլթան Համիտի ձեռնասունը), իր բոլոր աշխրէթով: Ան թատրոն կառավարիչին դէմ եղած ցոյցին օրը, մեծ թուով դինուորներ ռազմամթերք ու թնդանօթներ բեռցած ուղտերու վրայ, զացին Պէրէճիք ու անկէ Վերանշէհիր, պատժելու համար հակասահմանադրական փաշան: Ու պատժեցին մեծ ու փոքր, կին ու երախայ «մուստէպիթ»ները:

Իթթիհատի երկրորդ «ջանթը» գարկաւ Կիլիկիոյ հայութեան: Այս դէպքը ծանօթ է Առանայի Եղեռն անունով: Հոս նոյնպէս պատժուեցան ամէնքը անխնայ, Սահմանադրութեան առթիւ ուրախութիւններ սարքած ըլլալու «յանցանքին» համար: Սակայն այս մասին վերջը պիտի ըսեմ:

Այնթապի կառավարիչի դէպքէն յետոյ, քաղաքն ապրեցաւ քանի մը խաղաղ շաբաթներ: Ժողովուրդը իր աժան շահուած յաղթանակովը արբած էր, բայց իշխող «Պէյերու» դառակարդը ընկճուած՝ իրենց հանդէպ ցոյց տրուած անարդական դիրքէն, սպասողական եւ անորոշ վիճակի մէջ էին: Անոնք դիւրաւ չէին հրաժարիր սերունդէ սերունդ իրր ժառանգ իրենց փոխանցուած իշխելու իրաւունքներէն:

Այս էր կացութիւնը, երբ Այնթապ ժամանեցին երեք լիազօր Իթթիհատական գործիչներ, Պոլսէն, որոնք անմիջապէս գործի անցնելով, քննեցին կառավարիչի դէպքը եւ ցուցարարներէն հինգ հոգի դատապարտելով, բանտարկել տուին: Յաջորդ օրն իսկ ղրկեցին պիրենք Հալէպի բանտը, ուրկէ պիտի փոխադրուէին Պաղտատ, կախուելու համար: Բանտարկեալներէն երեք հոգին Թուրք էին, Իթթիհատի դեկավար անդամներէն՝ Ալի Բիզա, երիտասարդ խօճա մը եւ սափրիչ մը: Մնացած երկու հոգին ալ Հայ — Ճիրճիր Պարսումեան (Ներկաբար), Բագէրթ Թաչճեան (Հարկահաւաք): Երկուքն ալ անմեղ, թէեւ ցուցարարներու մէջ գտնուած էին: Կուսակցական գործով Կիլիկիոյ քաղաքները (Զէյթուն, Այնթապ, Կիւրին եւն.) շրջելէն յետոյ երբ վերադարձայ, տեղեկացայ բանտարկութեան մասին: Անմիջապէս փութացի տեղւոյն Իթթիհատի անդամներուն մօտ, որոնք չափազանց ընկճուած պատայ: Զուզեցին որ ոեւէ ցոյց կամ փորձ կատարուի իրենց ընկերներուն ազատման համար:

Քանի մը տեսակցութիւններով, ի վերջոյ համոզուեցան ջանք թափելու, իրենց ընկերներու ազատութեան համար: Անմիջապէս գործի անցանք եւ երեք օրինակ տպերսապիր պատրաստելով, ստորագրութիւններ հաւաքելու սկսանք: Ազերսագրին պարունակութիւնն ալ հետեւեալն էր.— «Կառավարիչը ծեծող, վնասողները՝ դատապարտուած հինգ անմեղները չէին, այլ բոլոր ստորագրողներս: Արդ եթէ պատիժ պէտք է, ամէնքս ալ արժանի ենք ատոր»: Թուրքերը նորէն վախով իւրաքանչիւր հրապարակ ստորագրութիւն հաւաքելու: Երբ նկատեցինք որ այդ ձեւով հրապարակին վրայ պէտք եղած արդիւնքին չենք հասնիր, ուրիշ միջոցի դիմեցինք: Ջանի մը մէջ — Զէքիրտէք-

լի — սենեակ մը վարձեցինք եւ Թօփալ Սաադզ էֆ. եւ տղերս պրոդը նստանք մէջը: Նշանակուած տասը մարդիկ չուկայի մէջ անցուդարձ ընողները մեղի կը ղրկէին, ուր կը բացատրէր ինքնաշարժ էուֆիւնն ու իրենց տարաձրութեան կարեւորութիւնը: Գրեթէ բոլորն ալ տարաձրեցին ու հեռացան, բայց մեզի համար տարաձրողներուն մեծ մասը Հայեր էին, երկու երրորդի համեմատութեամբ: Երբ երեք հարիւր տարաձրութիւն հաւաքուեցաւ, մէկական օրինակ ղրկեցինք Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան, Իթթիհատի կեդրոնին եւ Հալէպի վալիին:

Ու մեր աշխատանքը տուաւ իր արդիւնքը: Շատ չանցած լուր եկաւ որ Պաղտատ ղրկելու որոշումը չեղեալ նկատուած է եւ դատի վերաքննութեան (տեղւոյն վրայ) համար որոշում անցած: Բանտարկեալներու Այնթապ վերադառնալու լուրին վրայ, ուրախութիւնն ու ցնծութիւնը կրկին ալեկոծեց ժողովուրդը: Հարիւրաւոր հոգիներ կառքերով, ձիաւոր կամ հեծեան, եկողները դիմաւորելու գացին մինչեւ Գրդլի Հիսար եւ Պէշկէօզ վիւղերը: Բանտարկեալներու ժամանումը ընդունուեցաւ բուռն հրացանաձգութիւններով եւ ուրախ բացագանչութիւններով: Տրուեցաւ եւ ճաչ: Կէսօրէ վերջ, բանտարկեալներու հետ միասին, ժողովուրդը հասաւ կառավարչատուն (Սէրայ): Գայմագամ Պէյը, ընդառաջելով ժողովուրդի պահանջին, երեք հոգիի երաշխաւորութեամբ եւ պէտք եղած պարագային ներկայանալու խոստումով, ազատ արձակեց բանտարկեալները: Ժողովրդական այս երկրորդ ցոյցը անցաւ խաղաղ, յաջող եւ առանց միջադէպի:

Հակառահմանադրականները քաշուեցան իրենց պատեանին մէջ: Անոնք ուրախ էին եւ հաւատացած որ բանտարկեալները անպայման կախաղան կը բարձրանան: Բայց յուսախաբ եղան: Բանտարկեալները տակէ վերջ քննութեան առդամ չհանչուեցան:

Առաձայի Կոտորածի Օրերուն Մեր Նախապատրաստութիւնները

Հ. Ց. Դաշնակցութեան տեղւոյս վարիչ մարմինը եկած էր այն համոզման որ առանց փոխադարձութեան դէպքերու եւ հակահարուածներու, կեանքը պիտի չշարունակուէր: Բախում մը անխուսափելի կ'երեւար Սահմանադրականներու եւ Միապետականներու միջեւ: Համոզուած էինք նոյնպէս որ բախումի մը պարագային խնդիրը չատ դիւրաւ պիտի փոխուէր

հայկական ջարդի: Ուստի ամէն ջանք թափեցինք գործակցելու Իթթիհատականներու հետ, այդօրինակ դժբախտութիւն մը կանխելու:

Միւս կողմէ, Դաշնակցութիւնը իր տրամադրելի բոլոր ուժերը լծեց զէնքի հայթայթման գործին: Ամէն մարդ կ'ուզէր զէնք ունել, բայց ամէնքն ալ գոհացնելու չուկայ չկար: Վարչութեան կարգադրութեամբ ատիպուեցայ բոլոր ժամանակս այս գործին յատկացնել: Հալէպ, Իսկէնտէրուն, Պէյրութ ճամբորդութիւններս մեծ օգուտ մը չբերին. Այնթապցին չէր միայն զէնք փնտռողը, այլ մեր դրացի բոլոր քաղաքները նոյն մտահոգութենէն էին բռնուած:

1909–ի Ապրիլ 1–ին, Հալէպի հեռագրատան պաշտօնեաներէն մէկը՝ ծանօթն ու բարեկամը Հալէպի մեր ընկերներուն, իմաց տուաւ Առաքայի կոտորածի մասին: Հալէպ ունեցած զէնքի վերաբերող բոլոր առարկաները վերցուցած Այնթապ վերադարձայ, մեր ընկեր Յ. Պաղդալեանի հետ որ իր ընտանիքով արձակուրդի էր եկած: Այնթապի մէջ ոչ ոք լուր ունէր Առաքայի դէպքէն եւ ամէն մարդ, սովորականին պէս, իր գործին վրայ էր: Դժբախտ լուրը հաղորդեցի մեր ընկերներուն եւ որոշեցինք անմիջապէս գործի անցնիլ, կանխելու նման դէպքեր Այնթապի մէջ: Մեր ժողովատեղին էր Այնթապի մեծահարուստներէն Գալուստ Աղա Ղազարեանի բնակարանը: Անոր զաւակներէն՝ Յակոբ եւ Նազար, մեր ընկերներն էին: Ժողովի կանչուեցան մեր խմբապետ ընկերները եւ Հրնչակեաններէն ՊՊ. Արմենակ Նազարէթեան եւ Ենովք Սիւլահեան: Առաջին նիստի աշխատանքներէն եաք Պր. Նազարէթեան ինքզինք անկարող նկատեց այդ տեսակի աշխատանքներուն եւ իր տեղը նշանակեց Քերովբէ Մանուչակեան:

Ժողովին կը նախագահէր Տօքթ. Ն. Պաղտօեան: Որոշուեցաւ զէմադրել Թուրքերուն ջարդի եւ թալանի բոլոր փորձերուն: Նշանակուեցան ինքնապաշտպանութեան դիրքերը, քաղաքին արեւմտեան ծայրամասէն մինչեւ Պալըքլը Թաղը: Յարմար տուներ եւ որոշ փողոցներ դիրքերու վայրերը ընտրուեցան: Որոշուեցան դիրքապահ տղաքը եւ բաժնուեցան զէնքերը: Դիրքապահ տղոց թելադրուեցաւ հանդիստ ու խաղաղ կերպով դիրքերուն մէջ սպասել: Երբ յարձակում գործուէր Հայերուն վրայ, որոշած էինք առաջին առթիւ զրաւել Գօզանլը եւ Ագեօլու պահականոցները եւ հոն գտնուող զինապահեստները: Այս երկու պահականոցներն ալ հայկական չրջանին մէջ էին:

Սպասողական այս դրութեան մէջ անցաւ ամբողջ չաբաթ

մը եւ ոչ մէկ դէպք պատահեցաւ: Կը տեղեկանայինք թէ Թուրք մեծերն ալ իրենց կարգին ժողովներ կը դումարեն եւ ջարդի պատրաստութիւններ կը տեսնեն: Լուր կը շրջէր թէ իրենց մէջ տարակարծութիւններ կային ջարդի սկսելու հարցին շուրջ, որովհետեւ կային մարդիկ որոնք կը հասկնային թէ այլեւս աժան թալանի եւ դիւրին աւարի ժամանակն անցած է: Եւ բնաւ ջարդի փորձ չեղաւ եւ Հայութիւնը զերծ մնաց կոտորածէ՝ Այնթապի մէջ:

Այդ օրերուն սակայն, Աւանայի մէջ տեղի պիտի ունենար Բողոքականաց տարեկան Միութեան ժողովը: Այնթապի Բողոքական համայնքէն տասնեակ մը վիրօֆէօրներ, ուսուցիչներ, պատուելիներ, որոնց մէջ եւ բոլորէն սիրուած Բրօֆ. Լեւոնեան Սարգիս (Ծօճա), Պատուելի Էքմէքճեան, զոհ դացին Թուրք վայրագութեանց, Օսմանիյէի Բողոքականաց եկեղեցւոյ մէջ ողջ ողջ այրուելով: Հետեւեալ խօսքը, ըսուած Թուրք առաջնորդներէն մէկուն կողմէ, թէ՝ «Դուք Հայերդ, յառաջդիմութեան ճամբուն վրայ չատ յառաջ գացած էք: Մենք ձեր եռեւէն չենք կրնար հասնիլ, կամ դուք կամաց երթալու էք մեզի ընկերացած, կամ ալ քանի երեսուն տարին անգամ մը ձեզ պէտք է ջարդենք, որպէսզի մեզի հետ քալէք», ցոյց կուտայ այդ օրերու Թուրք առաջնորդութեան մտայնութիւնը:

Վախի եւ անորոշութեան այդ օրերուն, երբ մենք մեր ապաստղական դիրքը կը չարունակէինք, պատահեցաւ դէպք մը որ քիչ մնաց պատճառ դառնար ջարդերուն: Այդ դէպքը «Մորթուած ղլուխի դէպք» անունով ծանօթ է:

Երկուշաբթի օրուան առաւու մը, դամբիւղի մը (դէմպիլ) մէջ դրուած՝ մորթուած մարդու մը ղլուխը բերին Մայր Եկեղեցւոյ դուռը: Անճանաչելի էր ղլուխը: Թուրք կին մը, եկեղեցւոյ թաղին դրան (թէյիրպէ) դիմացը գտնուող «Պօքլու Պօսթան» կոչուած արտին մէջ կը տեսնէ զայն եւ, ձեռքերը դլխուն զարնելով.— Հայերը խլամ մեռցուցած եւ ղլուխը պարտէզը են նետած (կեավուրլար տինի խլամ էօլտիւրմիշլէր, զաֆասընը քէսիպ պօսթանա աթմըշլար), կը պոռայ, եւ այս ողբ ու կոծով կ'երթայ լուր տալու Թուրք թաղերուն: Գոյժը անմիջապէս կը տարածուի քաղաքին ամէն կողմը: Քանի մը ոստիկաններ եկան եւ ղլուխը առնելով տարին Սէրայ:

Թուրքերը զրդռուած էին: Հայերը, խանութնին գոցելով իրենց տուները քաշուեցան: Տղաքը բոլորն ալ պատրաստ, մտան դիրքերուն մէջ:

Գայմագամը (կառավարիչ) Հայերէն պահանջեց ոճրա-

գործները: Թաղական Խորհուրդը չուարած էր: Ամենուս յայտնի էր որ խաղը սարքուած էր Թուրքերու կողմէն: Հարց ծագեցաւ թէ՝ 1) Տեսնող Թուրք կինը ի՞նչ գործ ունէր երկուշաբթի առաւոտն կանուխ այդ արտին մէջ: 2) Ինչպէ՞ս պիտէր թէ մորթուած գլուխը Թուրքի էր: Այս կէտերը բացատրուեցան Գայմագամին (կառավարիչ) եւ ան արդարացի գտաւ: Բայց ան կը պնդէր որ խնդիրը լուսաբանուի եւ ոճրագործը ձերբակալուի:

Թուրք խուժանը հաւաքուած էր եւ վրէժ կը պահանջէր, հրամանի սպասելով:

Ծեր Թուրք կին մը, մօտենալով Սէրայի դրանը, կ'ուզէ մորթուած գլուխը տեսնել: Երբ լաւ մը կը քննէ, կը նկատէ որ բերնի ակռային մէկը պակաս է: Կը յիշէ անմիջապէս իր տղուն չարաթ մը առաջ քաշել տուած ակռան եւ «այս իմ տղաս է» ըսելով ձէր կը կանչէ: Երկու օրէ ի վեր տղան կը բացակայէր:

Այս ձեւով խնդիրը աւելի վատթարացած էր, որովհետեւ Թուրք կին մը կը յայտարարէր որ գլուխը իր տղունն է, ուրեմն Թուրք է մորթուողը: Ուրեմն Հայերն են անպատճառ սպաննած:

Բայց, բարեբախտաբար, խնդիրը ուրիշ ուղղութիւն առաւ: Թուրք մայրը ամբաստանեց իր տղուն գործակիցը, իր փեսան: Ոստիկանապետ եւ ոստիկաններ կ'երթան ամբաստանեալին խանութը եւ կը ձերբակալեն զայն: Խուզարկութիւնը երեւան կը հանէ արեան հետքեր, անոր տանը մէջ: Դժուար չ'ըլլար նաեւ գտնել յօշոտուած եւ կակուղ հողով, ախոռին մէջ թաղուած դիակը: Մորթուած մարդուն թեւերն ու ոտքերը կը գտնեն մօտակայ Թուրք գերեզմանատանը մէջ: Ոճրագործը չդիմադրեց բանտ կը բերուի: Ժողովուրդին մէջ մտքերը խաղաղեցան: Հայերը ուրախ էին որ այդպէս աժան ազատեցան:

Ոճրագործը կը փորձէր մէկ քարով երկու թռչուն զարնել, 1) ազատիլ իր ընկերը, 2) ոճիրը Հայերուն վերագրելով, ջարդերու տակ իր յանցանքը վարագուրել:

Ոճրագործին դատը տեղի ունեցաւ Հալէպի մէջ: Շատ մը Այնթապցի Հայեր եւ Թուրքեր ներկայ կ'ըլլան դատավարութեան: Ներկայ կ'ըլլայ եւ Ահմէտ Ագան (Տէլի Ահմէտ) որ հայատէր կը ճանչցուէր: Մարդասպանը դատապարտուեցաւ մահուան: Ահմէտ Ագան ջանք կը թափէ որ Այնթապի մէջ կախեն զայն, եւ կը յաջողի: Կախեցին զայն Աբասա Պազարի հրապարակին վրայ, ի տես ժողովուրդին:

Օամ. Սահմանադրութեան հռչակումէն տարի մը անցեր էր երբ Պոլսոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնէն մեզի հեռագիր եկաւ, որով կը թելադրուէր Պր. Ալէքսան Պէզճեանի ընտրութիւնը յաջողցնել Օամ. Փարլամէնթի երեսփոխանական ընտրութեանց ժամանակ: Նմանապէս, կը յանձնարարուէր մարդ դրկել Զէյթուն, յաջողցնելու համար Նազարէթ Զաւուշի ընտրութիւնը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան վարիչ կազմին կողմէ պատասխանատու նշանակուեցայ այս գոյդ թելադրութեանց գործադրութեան աշխատանքներուն: Փրօֆ. Պէզճեան, ըլլալով դոլճի դասախօսներէն եւ պահպանողական, հակառակ եղած էր Յեղափոխականներուն: Հակառակ իրեն անբաղձալի անհատ մը ըլլալուս, հեռագիրը գրպանած, գացի Փրօֆէսօրին այցելութեան: Գիշեր էր: Շատ պաղ ընդունելութեան մը արժանանալով մէկտեղ, բացատրեցի այցելութեանս նպատակը եւ ցոյց տուի Պոլսէն եկած հեռագիրը:

Կարդալէն եւ համոզուելէն վերջ, որամադրութիւնը բոլորովին փոխուեցաւ: Շնորհակալութիւն յայտնեց այն պատուին համար զոր Դաշնակցութիւնը իրեն կ'ընէր, գնահատելով իր անցեալի գործունէութիւնը: «Գիտեմ այդ պաշտօնին ծանրութիւնը եւ վեհութիւնը, ըսաւ ան, բայց այլեւս ծերացած եմ եւ անկարող՝ ժամերով ոտքի վրայ խօսելու, ուրեմն կը ցաւիմ որ չեմ կրնար օգտակար ըլլալ, բայց, եթէ ձեզի հաճելի է, կը թելադրեմ տղաս՝ Զենոբը. ան շատ յարմար է այդ գործին»: Սուրճէն վերջ, շնորհակալութիւն յայտնելով հեռացայ: Զմոռցաւ յայտնելու իր ջերմ բարեւները, Պոլսոյ մեր ընկերներուն:

Փրօֆ. Պէզճեան, 1878–ին, Միհտատ Փաշայի Սահմանադրութեան ժամանակ երեսփոխան եղած էր:

Ժողովի մէջ երկար խորհրդածութեան նիւթ դարձաւ Զենոբ Պէզճեանի թեկնածութիւնը: Նկատի ունենալով իր ուսումը, օտար լեզուներու տիրապետումը, իր խօսելու կարողութիւնը եւ իր այլ արժանիքները, ընդունուեցաւ իր թեկնածութիւնը: Յաջորդ երեկոյ Փրօֆ. Զենոբի բնակարանը գացի: Շատ տաք ընդունելութեան արժանացայ: Լսած էր այցելութեանս պատճառին մասին: Ընդունեց առաջարկը:

Ընտրութիւնը յաջողցնելու համար, յարմար նկատեցինք ժողովի կանչել բոլոր եկեղեցիներէն, դպրոցներէն եւ զանա-

ման բնակերութիւններէն՝ տասնական ներկայացուցիչներ։ Ժողովի վայրն էր Հայկանուշեան Վարժարանը։

Երկու հարիւրի հասնող ներկաներու մէջ, ժողովը բացաւ Ընկ. Թաթուլ Քիւրքճեան։ Ան բացատրեց ժողովին նպատակը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ դրաւ Զենոբ Պէզճեանի թեկնածութիւնը, յիշելով անոր արժանիքները։ Վարդանեան դպրոցէն առաջարկեցին Պր. Հրանտ Սիւլահեանի թեկնածութիւնը։ Ազեռականցիները պնդեցին Սարգիս էֆ. Գրաճեանի համար, իսկ Կաթոլիկները յառաջ քշեցին Յովսէփ էֆ. Քէնտիրճեանը։ Վերոյիշեալ չորս թեկնածուներն ալ Այնթապահայութեան կողմէ սիրուած անձնաւորութիւններ էին, առոր տարակոյս չկար։ Բայց ժամերով խօսուած ճառերը վիջելու ոչ մէկ արամադրութիւն ցոյց տուին եւ ժողովը ցրուեցաւ առանց արդիւնքի։

Պէտք է խոստովանիլ որ մինչեւ այդ օրը, մենք ընտրութեան կանոններու մասին բան չէինք գիտեր։ Մեր գիտցած տեղական ընտրութիւնները ուղղակի կ'ըլլային։ Իսկ նորը պիտի կատարուէր անուղղակի։

Բայց ինչ ձեւով ալ կատարուէր, մենք պիտի կորանցնէինք, քանի որ չորսի բաժնուած եւ քառանկիւն անիւի կը նմանէինք։ Եւ արդիւնքը այն եղաւ, որ մօտ երեսուն հազար հոծ հայութիւն ունեցող Այնթապը չկրցաւ Հայ երեսփոխան մը ընտրել։ Շահեցաւ Ալի Պէյ անունով Թուրք մը։

Նոյնը պատահեցաւ Զէյթունի մէջ։ Մարաչցիք չընդունեցին Նազարէթ Չաուշի թեկնածութիւնը։ Առաջ քշեցին Քրտլաղեան Յակոբ Ազան եւ եղան անպիղտ։ Արդիւնքը՞ — նորէն Թուրք մը ընտրուեցաւ։

Բայց ի՛նչ հեղնանք. Հալէպը իր ափ մը հայութեամբ ընտրեց իր Հայ երեսփոխանը, Այնթապցի, Պօշիկէզնեան Յովհ. էֆ. որ 95–ի չարդերէն վերջ Հալէպ հաստատուած էր։ Ընտրութեան յաջողութիւնը Իթթիհատաններու կողմէ ստրքուած խաղի մը արդիւնքն էր։ Անոնք չուզեցին Արաբին ընտրութիւնը եւ «վ պատիւ Հայերու», եաւն մասնիկով մականունի տէր Հայ մը յաջողցուցին։

Իմ Բաժանումը Հայրենիքէն

Նազարէթ Չաուշի երեսփոխանական ընտրութեան անյաջող փորձէն վերջ, Այնթապ վերադարձայ։ Միակ կենսական արժէք ներկայացնող բանը ղէնքն էր, Հայ թէ Թուրք այդ կը փնտռէին։ Նոյնիսկ իրարու ձեռքէ խլել կ'ուզէին։ Կ'արժէ յիշատակել փոքրիկ դէպք մը։

Մաղազաճը Պր. Ք. դիմում կը կատարէ մեր ընկերնեբուն «Կրայ» հրացանի մը համար: Մերիններըը կարծելով որ գնողը հարուստ է եւ ուրիչին ծախելու համար չէ որ կ'առնէ, կը խոստանան: Բայց պայման կը դնեն որ զէնքը չծախէ եւ պահանջուած ժամանակ ցոյց տայ զայն: Երեք ոսկիի կը ծախեն, երբ դուբսը վեց ոսկիի դժուար էր գտնել: Կը ժամադրբուին զէնքը յանձնելու համար: Չէրքէզ լակոտ մը կը ներկայանայ եւ զէնքը կ'առանայ ու կը հեռանայ: Մերիններու հրակիչը կը հետեւի իրեն եւ կը նկատէ որ տղան կը կոբսուի «Բահան Սօխաղը» թաղէն անդին, ուր բնաւ Հայ չէ բնակած: Կը հասկնան որ խաղ է եւ ծախող ընկերը ներկայանալով Պր. «Ք»ին, զէնքը կը պահանջէ: Պր. «Ք» նախ կ'ուրանայ ծախած ըլլալը, բայց ի վերջոյ կը խոստովանի եւ կը խոստանայ վերադարձնել զէնքը: Մերիններըը զէնքը առանալով խնդիրը կը գոցեն:

Զէնքի համար կրկին Հալէպի եւ Պէյրութի ճամբան պիտի բռնէի:

Պէյրութի մէջ, մեր ուսանող ընկերներու հետ բնակեցայ, Տըպպիէյի թաղը: Արաբերէնին անծանօթ ըլլալով, ընկերներէն մէկը միշտ հետս կ'առնէի: Այլեւս առաջուայ նախապատրաստութիւնները չէինք ըներ: Սահմանադրութեան ժամանակ էր եւ ազատ կ'զգայինք:

Երկու անտուկ տասնոց մաուզէր պատրաստ ունէինք տուներ: Պէտք էր գրկել: Կառքի մը մէջ տեղաւորած անտուկները, քաղաք կ'իջնէի: Պահականոցի մը առջեւէն անցած ժամանակ, պահակը սոխակ կենալ եւ հարցուց անտուկներուն պարունակութիւնը: «Տոքթ. Փոսթ լեռը՝ ամարանոց դացած է, անոր անուին տարբկանները են, իրեն կը տանիմ» ըսի: Առանց տարակելու ձգեց որ անցնիմ: Անտուկները ապահով միջոցներով ճամբեցի եւ անոնց անվնաս Այնթապ հասնելուն լուրը վերջէն առի:

Մովսէս Պապիկեանի հետ զէնք գնելու գացեր էինք: Հայ գնողի նման, զէնքի բոլոր խանութներուն կը հարցնէինք թէ տասնոց կամ փամփուշտ ունին: Տեղ մը երկու տասնոց, հարիւրական փամփուշտով գտանք: Դրամը վճարելով, տասնոցները դրպանած, կառք մը վարձեցինք եւ պիտի մեկնէինք, երբ քաղաքացի հագուստով երկու մարդիկ կառքին երկու կողմէն վեր ելան եւ հրամայեցին կառապանին որ ուղղակի կառավարուն քշէ: Զերբակալուած էինք եւ չէր արժեր երկու տասնոցի համար դիմադրել կամ փախչիլ: Հասանք կառավարատուն:

Շատ ուրախացայ երբ նկատեցի որ Պապիկեանը, Թելաղբուրեանս վրայ, անհետացած եւ դիս մինակ ձգած էր։

Մէկ ժամ վերջ հարցաքննութեան կանչուեցայ եւ «առեւտրական եմ, Այնթապէն, եւ տասնոցները դնած եմ դրամ չահելու համար» պատասխանեցի։ Շատ չանցած, Թոփալեանը հետս առած Պապիկեանը վերադարձաւ։ Հարցաքննող պաշտօնեան Թոփալեանի ծանօթ ելաւ։ Մտաւննեբու նոյն օթեակին կը պահականէին եւ իր միջամտութիւնը ազդեց։ Ազատ արձակուեցայ բայց Այնթապէն իմ մասիս տեղեկութիւն ուզելնին իմացայ։

Յաջորդ օրը Այնթապէն հեռագիր մը ստացայ, ուր «Ճէպէլ (Լեռնալիբանան) ելիր եւ նամակիս սպասէ» կ'ըսուէր։ Կ'ստորագրէր՝ Յանձէտեան։ Նամակը չուշացաւ։ «Փորձի ժամանակ պայթում պատահեցաւ, Ֆէրիտ ձէմիլ եւ Թոփչեան ծանրօրէն վիրաւորուած են։ Տեղդ մնացիր մինչեւ քեզ կանչենք։ Ա. Յ.»։ Պայթումը տեղի կ'ունենայ մեր ընկերներէն Յ. Պաղպալեանի բնակարանին մէջ, պայթուցիկ նիւթերու պատրաստութեան ժամանակ։ Կը վնասուի ընկեր Տիլբան Ծամհուր (Ֆէրիտ ձէմիլ), բայց Հալէպի մեր ընկերներէն՝ 18–20 տարեկան դեղեցիկ երիտասարդ՝ ընկեր Արմէն Թոփչեան կը կորնցնէ իր աչքերը։

ԿԱՄԱՒՈՐ ՆԵՐՍԷՍ (ՄԱՀՏԵՍԵԱՆ) ՅԱԿՈԲԵԱՆ
վաճայ էֆին ֆով Աւաճց
գիւղի մէջ

Մեր ընկերուհիներէն՝ վարժուհի Մարիամ Պարսումեան, առանց պատասխանութիւնը կորնցնելու, անմիջապէս վտանգաւոր բոլոր առարկաները հաւաքելով կը փոխադրէ ապահով վայր մը։

Պայթումի ձայնն առած, կը հասնին ոստիկանները եւ մեր ընկերները, իրենց վերաւոր վիճակով, բանտ կը տանին, ուրկէ, ժամանակ մը վերջ, ազատ պիտի արձակուէին։

Չէյթունի իմ ձերբակալութիւնս, Այնթապի, Հալէպի եւ վերջն ալ Պէյրութի մէջ ինձի պատահած դէպքերը, դիս սեւ ցանկի վրայ դրած էին։ Այդ պայթումէն վերջ, այլեւս անհնարին եղաւ իմ ազատ գործունէութիւնս Այնթապի մէջ։ Երկար խորհելէ ետք, եկայ այն եզրակացութեան, որ ժամանակի մը համար հեռանալու եմ այդ չրջաններէն։

Ու ճամբայ ելայ դէպի Միացեալ Նահանգներ։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ

1908—1915

Գրեց՝ ՅՈՎՀ. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Ընկեր Ներսէս Մահտեսեան Յակոբեան, որ Համիտեան չրջանին մեր ամենէն գործունեայ եւ ազդեակ ընկերներէն էր, իր յուշերը գրած է Այնթապի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Համիտեան չրջանի գործունէութեան մասին, մինչեւ 1910 Թուականը: Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն 1908 Յուլիսէն 1915–ի բռնապաղթը Այնթապի Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւնը լրիւ դրելու համար չունիմ արձանագրութիւններ եւ օգնականներ. մանաւանդ այդ չրջանի գործօն կուսակցական ընկերներուն մեծամասնութիւնը մեռած կամ սպաննուած են. աչխատեցայ Լիբանան եւ Սուրիա ողջ մնացած մի քանի ընկերներու հետ խորհրդակցաբար՝ իրենց եւ իմ յուշերէս կարողութեանս չափով հաւաքել:

Կուսակցական կազմը.– 1908–1915 *Թուականին, մեր ընկերներուն թիւը օրըստօրէ աւելցաւ: Կ. Թ. Գոլէճէն, Կիլիկեան ձեմարանէն, Ազգնական վարժարանէն ընթացաւարտ կամ կիսաւարտ ընկերներու ղեկավարութեամբ մեր խումբերը առանձին մէյմէկ դասախօսական ժողովներու վերածուեցան: Իւրաքանչիւր խումբ իր դասախօսն ունէր, ուր ծրագրային, ազգային, պատմական եւայլն խնդիրներու չուրջ ամէն ժողովին դասախօսութիւններ կ'ըլլային, երբեմն ալ աւելի վարպետացած հիւր կամ տեղացի ընկերները, Կոմիտէի հրահանգով, մանաւանդ պատերազմական պրոպականդի համար, խմբական ժողովներուն կ'այցելէին: Ամէն խումբ առանձին այդեղբնացութեան կամ պատմէ երթալով պինամարժութիւններու կը հետեւէր, փորձառու եւ զէնքի գործածութեան վարժ ընկերներու ղեկավարութեամբ: 1915 Թուականին ունէինք լաւ կազմակերպուած եւ կուսակցական տիսիպլինի հնազանդ 28–30 խումբեր, իւրաքանչիւր խումբ 7–11 ընկերներէ բաղկացած, — մօտաւորապէս 300 ընկերներ, եւ չատ աւելի Թուով օժանդակ ու համակիր երիտասարդութիւն մը: Այս ընկեր, օժանդակ եւ համակիրներու (որոնց մեծամասնութիւնը համեստ ուսուցիչներ, արհեստաւորներ եւ գործաւորներ էին) նիւթական եւ բարոյական զոհողութիւններուն չնորհիւ ակը գարձանք գուտ հայկական 400 կտոր գրքերէ բաղկացեալ գրադա-*

բանի մը եւ սեպհական ակումբի մը հիմնադրումին, մօտ 200 Օսմ. ոսկիի ծախքով ու յատկացումով: Բիւրոյի հետ մեր յարաբերութիւնները մինչեւ 1913 Պէյրութի Դաշնակցական Մարմնի միջոցաւ կ'ընէինք, 1913–ի վերջին ամիսները ուղղակի Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին հետ սկսանք յարաբերիլ. նոյնպէս մենք իբր Մեկուսի Կոմիտէ՝ այդ Թուականէն յետոյ Ուրֆա, Մարաշ, Զէյթուն, Քիլիս, Պիրէճիք, Անտիոք, Քէսապ, Հալէպ գտնուող Դաշնակցական մարմինները կեդրոնին հետ մեր միջոցաւ կը կառավարուէին: Ազգային Վարչութեան հետ մեր յարաբերութիւնները հաչա չէին, ամբողջովին հակառակորդներ էին, որով մինչեւ վերջը մնացինք ընդդիմադիր:

1914 Թուականին սկիզբները Գաւառական Ժողովի պակասած անդամներուն տեղը լրացուցիչ ընտրութիւն եղաւ, եւ Ընտրողական Յանձնախումբը մեր ընտրելիներուն անունները եռանուն ցանկին մէջ չդրեց, եւ հակառակ ատոր, մանաւանդ հակառակ Հնչակեան, Թամկավար եւ Ազգային Վարչութեան մեզի դէմ կազմած միացեալ ճակատին, առաջին ընտրութեան օրը անոնց եւ մեր ցանկը ամբողջովին համեմատականի մնացին, եւ երկրորդ ընտրութեան՝ 20 քուէի մեծամասնութեամբ իրենք չահեցան: Մեզի համար բարոյական չահ մը եղաւ մեր ընկերները փորձելու տեսակէտով:

Իթթիհատի հետ մեր յարաբերութիւնները մինչեւ Կիլիկիոյ կոտորածը լաւ էին, անկից յետոյ ազատութեան առաջին աւիկեղծ յարաբերութիւնները պաշտօնական, կեղծ բնոյթ ստացան եւ օրէ օր իրենցմէ հեռացանք. միայն երկու երեք ընկերներու միջոցաւ կը յարաբերէինք իրենց հետ: Պետական երեսփոխանական ընտրութեանց առթիւ անուանապէս մասնակցեցանք, առանց գործնական աշխատանքի: Առաջին օրէն մեզմէ մեր թիւի եւ աշխատանքի մասին տեղեկութիւններ ուզեցին, մենք միշտ ձգձգեցինք եւ վերջապէս 1914–ին իբր Ակումբի վարչութիւն երեք ընկերներու անունները տուինք հարկադրաբար. վերջաւորութիւնը արդէն յայտնի է, իրենց հետ յարաբերութիւն ընող ընկերներուն հետ մի քանի ուրիշ ընկերներուն բանտարկութիւնը: Բանտարկուող ընկերներ Թաթուլ Քիւրքճեան, Աւետիս Յանձեանեան (բանտին մէջ մեռաւ), Յոբէն Վարժապետեան (բանտէն առած թոքախտէն մեռաւ 1920–ին), Կարապետ Զաուիկեան, Տօքթ. Ներսէս Պապտօեան, մեզի համակիրներ Յովհաննէս Փիրանեան եւ Յակոբճան Նազարեան եւ Հնչակեան Յակոբ Մխրէքեան: Դուրսը մնացած ընկերնե-

րուն մեծամասնութիւնը թրքական ճակատներուն եւ Ամերիկ թապուրներուն մէջ զինուորներ էին, քաղաք մնացողներուն ամէնքն ալ գրեթէ Տէր Զօրի եւ Սուրիոյ անապատները քչուեցան իրենց ընտանիքներով, որոնցմէ հազիւ մէկ երրորդը ողջ վերադարձաւ:

Ուսումնական Միութիւններ.— Կ. Թ. Գոլէճի ուսանողութեան ղեկավար տարրը միշտ եղած են մեր ընկերները մինչեւ 1915 թուականը: 1909–ի վարդանանց Տօնի առթիւ Տնօրէնութեան (Ֆաքիւլթէյի) եւ ուսանողութեան միջեւ եղած անհամաձայնութեան հետեւանքով Գոլէճը մէկ ամսուան չափ փակուեցաւ, յետոյ բացուելուն՝ ուսանողներէն մաս մը չվերադարձաւ, որոնց մէջ լաւ ընկերներ ունէինք, բայց ընդունուող ընկերները թուով աւելի շատ էին, որոնք յետոյ աւելի լուռ եւ լուրջ աշխատանքի լծուելով ուսանողութեան ղեկավարութիւնը պահեցին մինչեւ 1915: Ադեճական վարժարանի ուսուցիչ մեր կարգ մը ընկերներու աշխատանքով բարձրագոյն դասարաններու աշակերտութեան 80 առկոսը մեզի ընկերներ էին, որոնցմէ մեծ մասը ընթացաւարտ կամ կիսաւարտ մեր լաւ ընկերները եղան: Հոն մեր ուսուցիչ ընկերներն էին Տիգրան Փօլատեան, Զաւէն Նալպանտեան, Յարութիւն Թահմազեան, Գրիգոր Էմէքճեան, Յարութիւն Տաղլեան եւ ուրիշներ:

Կիլիկեան Ճեմարանի Տնօրէնութիւնն ու վարչութիւնը մեզի հակառակորդներ էին. նոր հաստատութիւն ըլլալով աշակերտութեան թիւը սահմանափակ էր: Հոն մեր պրօպականդան աւելի դազանի էր, հազիւ 15 ընկեր եւ համակիրներ ունէինք բարձրագոյն դասարաններու մէջ, թէպէտեւ վարչութիւնն իմացեր էր մեր ներքին աշխատանքը, բայց մենք առիթ չտուինք ծայրայեղութիւններու եւ մեր խաղաղ աշխատանքը տարինք մինչեւ 1915 թուականը: Կոմիտէի եւ վերոյիշեալ վարժարաններու ընկերներուն միջեւ կապ պահողն էր եղբայրս Մկրտիչ Ալթարաեանը: Այս վարժարաններէն ելլող ընկերներէն հետագային ունեցանք հասարակական, ազգային եւ կուսակցական փայլուն գործունէութիւն ունեցողներ:

Զիֆօն.— 1908–էն մինչեւ 1909–ի Կիլիկեան եղեռնը, Դաշնակցութիւնը կարելիութեան սահմանին մէջ կը գինուէր: Կիլիկեան կոտորածը թերահաւատներուն համար կարծես խթան մը եղաւ, Դաշնակցութեան խօսքը եւ քարոզը գործի վերածուեցաւ, հայութիւնը, մանաւանդ երիտասարդութիւնը, ոտի ի բուն գինուելու սկսաւ, որուն միակ հայթայթիչը կոմիտէն էր շնորհիւ Զիֆօնի ժրաջան եւ անխոնջ ընկերներուն,

որ մինչ պահեստի դէնքեր ունէր, ուէ դէնք ուզողին գոհացում տալու համար հօմը տարի: Զինքոնի մնայուն գործօն ընկերներն էին՝ Թորոս Մերճանեան եւ Կարապետ Բարսեղեան. դրամն դէնքի գնումին եւ չինելու իրենց կ'օժանդակէին զինագործ ընկեր Ղազար Քիւրքիմլեան եւ ընկեր Արմենակ Մադուտեանի եղբայրները Յակոբ եւ Վահան, որոնք Թուրքերէ եւ նոյնիսկ զինուորականներէ գաղտնի արագահարուած դէնքեր կը գնէին, երբեմն ալ դուրսէն՝ արուեստահմանէն դէնքեր բերել տուինք:

Համազասպ Մարզական Միութիւն.— 1910–ին Բանուորական Միութիւն անունով ընդհանրապէս արհեստաւոր պատանիներէ բաղկացեալ միութիւն մը կազմակերպեցինք: Գիշերները այս միութեան համար մասնաւոր դասախօսական ժողովներ կը սարքուէին, ուր կարող ընկերներու կողմէ բանախօսութիւններ կ'ըլլային: Կիրակի եւ Տօնի օրերը մարզանքի համար լեռնապնաթուիններ կ'ընէին առաջնորդութեամբ յաւ զինավարժ ընկերներու, ուր մարզանք եւ նշանառութեան փորձեր կ'ըլլային: Զինուորական կառավարեալ կարգապահութեան ենթակայ էին. վերջին չրջաններուն Համազասպ անունով Ֆութպոլի խումբ մըն ալ կազմեցին, որմէ ծագում առաւ Համազասպ Մարզական Միութիւն անունը: Մինչեւ 1915 թուականը այս միութեան անդամները զպալիօրէն չատնալով 200–էն աւելի անդամներ ունեցան, որոնցմէ 1920–ի Այնթապի Գոյամարտի առեն յաւ կռուող ընկերներ դուրս եկան, մի քանիները հերոսաբար կռուելով մահուան դնով իրենց պարտականութիւնը լի ու լի կատարեցին, պատիւ բերելով թէ՛ Հ. Ց. Դաշնակցութեան եւ թէ իրենց պատկանած Միութեան:

Իգական սեռը.— Նախահայհմանադրական չրջանին արդէն ունէինք մեզի համակիր վստահելի եւ զարգացած օրիորդներու խումբ մը, յետ Սահմանադրութեան՝ Օր. Մարիցա Պարսումեանի (տիկինը ընկեր Կրպտ. Զատիկեանի) դեկավարութեամբ աւելի յաւ կազմակերպուած տասնըհինգ ընկերուհիներ ունեցանք, որոնք կուսակցական տխխրլինի ենթակայ թէ՛ կուսակցական եւ թէ՛ կարմիր Մաչի աշխատանքները կը կատարէին: 1913–ին այս ընկերուհիներու չանքով եւ կոմիտէի օժանդակութեամբ ունեցանք Ընթերցասիրաց անունով աղչկանց նախակըրթարան մը, Գասթէլ–պաչի թաղին մէջ, ուր մինչեւ 1915 աշակերտութեան թիւը 100–ի բարձրացաւ: Այս դպրոցին չուրջը մեզի համակիրներուն թիւը օրըստօրէ չատցաւ: Ափսոս որ անոնց մեծամասնութիւնը զաղթականութենէ չվերադարձաւ, կորսուեցաւ յաւէտ:

Լսարան–Ակումբ ։— Սահմանադրութեան սկզբի օրերուն Ազգային Լսարանի (հին եկեղեցի) մէջ սկսանք դիչերները լսարան ընելու չարաթը մէկ իրիկուն, յետոյ կիրակի օրերը, առաուն Պատարագէն յետոյ կանոնաւոր կերպով չարունակեցինք, ուր քաղաքական, ազգային եւ տեղական լուրեր, լրագրական տեղեկութիւններ, ծրագրային, ընկերական, բժչկական եւ բանուորական հարցերու չուրջ կարող ու զարգացած ընկերներու եւ ուրիշներու կողմէ բանախօսութիւններ կ'ըլլային։ Ընկեր Թաթուլ Քիւրքչեանը, լսարանի իրր վարիչ, երբեմն Ազգ. իչխանութիւնները կը քննադատէր։ Մեր Ազգ. իչխանութիւնները որ երբեք չէին վարժուած քննադատութիւններու, ուզեցին գոցել լսարանը։ Այդ Թուականներուն, Կ. Պոլսէն սկսեալ մինչեւ գաւառները, «Բացի–Գոցի» ներքին վէճը Այնթապն ալ վարակեց եւ Ազգ. իչխանութիւնը ոստիկանութեան միջամտութեամբ Ազգ. լսարանը գոցեց։ Մի քանի անդամ տարբեր տեղեր հաւաքոյթ–լսարաններ ըրինք, վերջապէս ունեցանք մեր մնայուն լսարանը Իպնի Էյուպ Թաղի Հռիփսիմեանց Մանկապարտէզի մէջ, Թոյլտուութեամբ մեկի համակիր հոգաբարձութեան, ուրտեղ չարունակեցինք մինչեւ 1915–ի Հայկական Բռնագաղթը։ Վերոյիչեալ պայմաններէն հարկադրուած որոչեցինք սեպհական ակումբի մը տէր դառնալ եւ 1913–ին եկեղեցւոյ Թաղին մէջ ընդարձակ երէք սենեակնոց բակի մը մէկ երրորդը գնեցինք (եւ անմիջապէս մեր սենեակին մէջ փոխադրեցինք մեր դրադարանը), մնացեալ երկու երրորդ բաժինն ալ ապագային ծախու առնելով ընդարձակ լսարանի յարմար չէնք մը շինելու ծրագրով։ Կոմիտէն նիւթապէս հարուստ ընկերներէ ու համակիրներէ Յանձնախումբ մը կազմեց, որ լաւ եւ արդիւնաւոր աչխատանք տարաւ, եւ վերջապէս տէր դարձանք մեր սեպհական ակումբին։ Կ'արժէ յիչել Յանձնախումբի գործօն անդամները, որոնք էին՝ ընկերներ Իլիաս Պօչկէզենեան (Նորեան), Նազար Ղազարեան, համակիրներ Յակոբճան Նազար եւ Յարութիւն Ե. Խարաճեան։

Գրադարան ։— Նախասահմանադրական չրջանին մեկի փոխանցուած 100–ի մօտ գիրքերով առաջին անդամ եկեղեցւոյ բակը պզտիկ սենեակի մը մէջ գրադարանը բացուեցաւ. վարձքով մի քանի խանութ եւ սենեակներ պատելէ յետոյ, վերջապէս 1913–ին փոխադրուեցաւ մեր սեպհական սենեակը։ Գիրքերու թիւը 400–ի բարձրացաւ. ունէինք Պոլսական եւ արտասահմանեան ամէն տեսակ թերթեր. մեր գիրքերը շատ քիչ բացառութեամբ հայերէն էին, ունէինք հազուագիւտ գիրքեր, ինչպէս Ա. Աբովեանի «Հայաստանի Վէրքերը», Վիճնական եւ Վենետիկեան հրատարակութիւններ, Պոլսական եւ արտասահմանեան պատմական, ազգային եւ չեղափոխական ամբողջ հրատարակութիւններ։

Այնթապի Դաշնակցութեան պատմութիւնը լրացնելու համար պէտք է յիշատակենք մեզմէ յաւէտ բաժնուած ընկերներն ոմանք, որոնք կուսակցական զանազան շրջաններուն ունեցան իրենց գործօն եւ որոշ մասնակցութիւնը:

Տիգրան Փոլատեան (Նատիր), 1876–1916: Գոլէճէն ընթացաւարտ 1906–ին, մինչեւ 1914 ուսուցիչ Այնթապ եւ շրջակայ քաղաքներ: Ընկերային եւ յեղափոխական բազմակողմանի հմտութիւն ունեցող այս տաղանդաւոր ընկերոջ տունը մեզի համար կուսակցական ուխտատեղի էր, ուր կը խիտասարդ ղեկավար ընկերները կը դաստիարակուէին: Մեր «պապա Շահրիկը» իսկական Տէրվիշ մըն էր: Տէր Զօրի մէջ մասնաւորներու հետ ձերբակալուելով անհետացաւ 1916–ին:

Արմենակ Մագուտեան (Ֆնաօ) 1883–1918: Կ. Թ. Գոլէճէն ընթացաւարտ 1906–ին, ապա Այնթապ եւ անօրէն Տէօրթեօլի Ազգ. վարժարանի: Իրր սիրուած ընկեր՝ կազմակերպական ներքին աշխատանքներու մէջ դեր ունեցաւ: Մեռաւ 1918–ին՝ տարագրավայր Համայէն Պոլիս պահեստի սպայից վարժարանը երթալու պահուն, Պօզանդիի հիւանդանոցին մէջ:

Խորէն Վարժապետեան (Հրայր) 1882–1920: Վարդանեան վարժարանէն ընթացաւարտ 1898–ին. տարիներ չարունակ ուսուցիչ Ազգ. Ներսէսեան վարժարանին մէջ. 1911–ին Ա. Խանճեանեանի հետ առեւտուրի ընկերակցութիւն մը կը կազմեն եւ առաջին անգամ Այնթապ տպարան կը բերեն: Լինելով համոզուած Դաշնակցական՝ նոյնչափ անկեղծ հաւատացող էր համազգային համերաշխութեան: 1920–ին Այնթապի ինքնապաշտպանութեան ռահվիրան էր, սակայն այդ շրջանին գոհ գնաց անգութ թոքախտին գոր ժառանգած էր Հալէպի բանտէն: Մեռաւ 1920 Օգոստ. 5–ին:

Աւետիս Խանճետեան (Ալիշան) 1885–1916: Ծնած Կիւրին, 10 տարեկանին որբ մնալով Այնթապ եկած. Վարդանեան վարժարանէն ընթացաւարտ 1903–ին: Պատանի հասակէն հաւատաւոր ընկեր, 1910–14 թուականներուն տեղական ղեկավար շրջանակին ամենէն գործունեայ ընկերներէն էր: 1915 Յուլիս 5–ին ձերբակալուելով բանտարկուեցաւ եւ հոն մեռաւ 1916–ին, երիկամունքի ցաւէն:

Թաթուլ Փիւփէլեան (Կիլիկեցի) 1870–1925: Ընթացաւարտ Վարդանեանէն 1886–ին, ծայրայեղ ընկերվարական–դաշնակցական, ժողովրդային բանախօս, բանուորական միութիւններու ղեկավար: Կուսակցութեան լսարանի ոգին էր: 1915–ին ձերբակալուելով Այնթապէն Պէրէճիք–Ուրֆա–Հալէպ բանտէ բանտ քշուեցաւ: 1918–ին ելաւ բանտէն եւ 1925–ին Համայի մէջ անձնասպան եղաւ:

ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆԹԱՊԻ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՅԱԿՈԲ Գ. ԳԱՊՊԻՆՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Նախ պարտք կ՚ըլլամ հոս նշելու, որ 1908–ին Եդիպտոսի մէջ հիմնադրուած Ռամկավար Կուսակցութիւնը 1915–ի տարագրութենէն առաջ իր մասնաճիւղը չունէր Այնթապի մէջ: Թէ ո՞րպիսի օրերու կը զուգադիպէր անոր կազմութիւնը — Համաչխարհային Ա. Պատերազմէն եաքը — մեր ծննդավայրին մէջ, պատմենք:

Դաշնակիցներու յաղթանակով, 1918–ի վերջաւորութեան, Համաչխարհային Ա. Պատերազմը վերջ կը գտնէր: 1919–ի սկզբի ամիսներուն, Թրքական զեհէնէն ազատուած եւ ողջ մնացած համօրէն Հայերու կարգին, Այնթապի Հայերն ալ կը վերադառնային իրենց ծննդավայրը, թախիծը երեսնին, սուգը սիրտերուն մէջ: Ասոնք Այնթապի հայութեան «մնացորդացը» կը կազմէին: Ամէն տուն, ամէն ընտանիք ունէր իր կորուստներն ու մօտաւոր թէ հեռաւոր սիրելիներու ցաւը: Սակայն վերադարձի ճամբուն Հայը համոզուած էր թէ Դաշնակիցներու յաղթանակը իր ալ յաղթանակն էր, հետեւաբար այս մեկնակէտին յենլով, ազատագրի լաւ օրերու մասին յուսալիր, սկսած էր վերաշինելու եւ չէնցնելու իր ծննդավայրի նախկին աւերուած բոյնը ու լծուած էր առօրեայ աշխատանքի:

Այնթապ օր ըստ օրէ սկսաւ գոյց տալ իր նախկին գործի ոգեւորութիւնը. եկեղեցիներն լեցուիլ սկսան հաւատացեալներով, կրթական գործը, մխացեալ մէկ–երկու դպրոցներով սկսաւ իր աշխատանքին: Մահէն ճողոպրած երիտասարդութիւնը, իր առօրեայ աշխատանքին առընթեր՝ սկսաւ Ազգին օգտակար ըլլալու եւ ծառայելու վիճակին: Այս օրերուն էր որ Եդիպտոսէն քաղաքս կը ժամանէր Ընկ. Դ. Ադամեան, — վարդանեան կրթարանի նախկին սանէրէն — զոյգ պաշտօններով, Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէն, վերաղարձող ժողովուրդի տեղաւորում, նպաստ եւ կրթականին մասին տեղեկագիր մը պատրաստելու, երկրորդ՝ Եդիպտոսի Ռամկավար Կեդրոնին յանձնարարութեամբ իր այցելած Կիլիկեան շրջանակի քաղաքներուն մէջ Ռամկավար ակումբներու կազմութեան գործով զբաղուելու: Ընկ. Ադամեանին բերած Ռամկ. Կանոնագիր–Ծրագիրը ջերմ ընդունելութեանը կ՚արժանանար Այնթապի գիտակից ժողովրդեան: Երիտասարդութիւնը յան–

ձին Ռամկավար Կուսակցութեան կը դառնէր դուռ ազգային հողի վրայ դրուած իր փնտուած կազմակերպութիւնը, իր մարքն եւ արտ մտաւախպարը:

Ռամկավար Անդրանիկ Ակումբի կազմութիւնը.— Քաղաքին մտաւորական հետեւեալ երիտասարդները մէկտեղուելով, 1919–ի տարուան սկիզբն ամիսներուն կազմած են Այնթապի Ռամկավար անդրանիկ ակումբը, անոր հիմնադիրները հանդիսանալով՝ Տիարք Ն. Ծոթըքճեան, Ե. Բանճարճեան, Յակոբճան Յ. Եաղուպեան, Տիգրան Խրլօբեան, Տ. Տէմիրճեան, Ե. Պէնլեան, Ե. Տէմիրճեան, Յր. Նաչալեան եւ Յ. Գ. Գապպէնճեան: Մտաւորական լուրջ եւ սիրուած վերոյիշեալ ազգայիններու համախմբումով, Այնթապի Ռամկ. անդրանիկ ակումբի կազմութիւնը դրական էր եւ ամէն յոյս ներշնչող թէ ակումբը քիչ ժամանակի տեւողութեամբ պիտի յառաջդիմէր ու պիտի ընդարձակուէր: Այնպէս որ Ռամկավար ակմբատեղին, հանդիսացաւ տեղւոյն երիտասարդութեան սիրուած հաւաքավայրը: Յիրաւի Ռամկավար անդրանիկ ակումբի կազմութենէն մինչեւ Այնթապի հերոսամարտին բռնկումը, որ 15 ամսուան կարճ տեւողութեան մը վրայ կը յենու, Ռամկավար ակումբի ընկերներուն թիւը հասած էր քառասուն հոգիի — մէկ կողմ ձգելով բազում համակիրներն ու քանակը իր որակով մեծ արժէք կը ներկայացնէր ան, իր մէջ հաչուելով փաստաբաններ, ուսուցիչներ, առեւտրականներ, ծանօթ արհեստի մարդիկ — վերջապէս ուսեալ եւ կրթութիւն առած ազգայիններու զանգուած–համախմբում մը:

Ռամկավար ակումբի կազմութեան առընթեր, իր անդամական ժողովի որոշումով երեք–չորս ամիս յետոյ կը կազմուէր նաեւ Ռամկավար Կանանց մասնաճիւղ մը, որուն վարչութիւնը կ'առանձնէին Պզտ. Հայկանուշեան աղջկանց վարժարանի ուսուցչուհիներ եւ ընթացաւարտ օրիորդներ ու տիկիններ, ռամկավարական սկզբունքները տարածելու համար իգական սեռի չրջանակներուն մէջ, որով դոյդ ակումբները իրարու լրացուցիչները կը հանդիսանային ազգային ծառայութեան դաշտին վրայ:

Ռամկավար Ակումբի գործունէութիւնը.— Եկեղեցւոյ թաղին մէջ 200 հոգի ընդունելու բաւարար սրահ մը արդէն վարձուած էր որպէս ակմբատեղի եւ ընկերներու զոհողութեամբ կարելիութեան սահմանին մէջ սարքաւորուած: Հոն էին մեր լրագիրները՝ ընթերցողներուն համար, հոն տեղի կ'ունենային մեր ընկերական հաւաքոյթները, դասախօսութիւնները,

նաեւ լսարան՝ կիրակի օրեր, ժողովրդեան համար — բանախօսով ու լրագրական տեղեկատուութեամբ: Զորս տարիներ ամբողջ տարապրութեան մէջ մտային սնունդի զրկանքին մատնուած ժողովրդեան ջերմ վերաբերմունքը մեզի հանդէպ մեր գործունէութեան թափ եւ ոյժ կուտար: Ռամկավար ակումբը իր գործունէութեան կարճ շրջանի տեւողութեան երկու յիշատակելի համաժողովրդային հաւաքոյթներ ունեցած եւ սարքած է: Ներկայացում մը ցօրեկով, խուռներամ բազմութեան մը ներկայութեան, երկրորդ Նոր Տարւոյ գիշերին — կաղանդի ծառի շուրջ — եղած ուրնախմբութիւնը, իր տեսակին մէջ եղական այդ հաւաքոյթը, ուր ներկայ էին բացի ընկերներէ, ծննդավայրի Հայ ընտրանին ամբողջութեամբ գրեթէ: Սոյն երկու հաւաքոյթ–հանդէսներն ալ տեղի ունեցած են Ազգ. Հայկանուշեան աղջկանց վարժարանի ընդարձակ սրահին մէջ:

Ազգային ժողովներուն իր մասնակցութիւնը.— Ռամկավար կուսակցութիւնը իր գնահատելի մասնակցութիւնը բերած է նաեւ ծննդավայրի ազգային գործերուն, մտքով եւ գործունէութեամբ իր ներկայանալի անդամներով, զպրոցի հոգաբարձութեան եւ օրուան գեկավար Ազգ. Միութեան մէջ:

Հերոսամարտին իր մասնակցութիւնը.— 1919 տարուան վերջին ամիսներուն, Մարաշի դէպքերը տեղի կ'ունենային եւ դէշ լուրերը կը հասնէին օր ըստ օրէ: Նորէն վրդովուած էր Հայ կեանքը, Կիլիկիոյ ժողովրդեան յոյսերը ի դերեւ ելած էին, անոր կեանքի ապահովութիւնը վտանգուած էր:

Այդ օրերուն գարձեալ, Այնթապի հայութիւնը երկունքի օրեր կ'ապրի, վտանգը մօտալուտ է, ինքնապաշտպանութեան կենսական խնդիրը իր ահաւորութեամբ կը ցցուի բոլորի մտքին առջեւ, անհատական ու կուսակցական մէկտեղումներ, ծրագիր ու կարգադրութիւններ՝ վտանգը դիմագրաւելու համար, անկուսակցական ժողովուրդը կուսակցութիւններու կողքին, Ռամկավարը, Հնչակեանը Դաշնակցականի կողքին, Դաշնակցականը՝ Հնչակեանին ու Ռամկավարի հետ, միաձուլում, պէտք կայ ազատելու տարապրութեան դեհենէն հրաշքով ողջ մնացած ժողովուրդը, «մնացորդացը»:

1920 Ապրիլ 1, թշնամին իր առաջին պայթումով կուռ ազգանշանը տուած է, Այնթապի հայութեան գոյամարտի գանգը հնչած է, մահու եւ կեանց դուպար...

Հոս նաեւ Ռամկավար ակումբը իր ընկերներով արամադրուած է Ազգին, մեր ընկերներէն իւրաքանչիւրը, իր ըն-

դունակութեան համաձայն, դինուորական եւ քաղաքային Հայ իշխանութեանց մէջ, առանձնած է իր աշխատանքի բաժինը, որպէս պարզ դինուոր, խմբապետ, յիսնապետ, Զին. կեդրոնի անդամ, ոստիկան, դինարանի անօրէն եւ աշխատաւոր, պարեհսուորութեան եւ դատարանի անդամ եւն. եւն.:

Ռամկավար ակմբատեղի–սրահը տրամադրուած է Զին. կեդր. մարմնին որպէս «կեդրոն»: Եգիպտոսի Ռամկ. ընկերական չրջանակէն առացուած նիւթական օգնութեամբ, եօթը Գերմանական հրացաններ, նոյնինքն կռուի միջոցին, Թուրքերէն գնուելով, տրամադրուած են Զին. կեդր. մարմնին, մեր դէնքի աղբատ պահեստին վրայ կարեւոր յաւելում մը պատճառելով:

Հոս կարելի չէ առանց յիշատակելու անցնիլ թէ Այնթապի հերոսամարտը, որ տեւեց գրեթէ տարի մը, գուտ ժողովրդական յաղթանակ մ'է: Հոն կուսակցութիւնները իրենց առաջնորդողի դերը, աւելի կամ պակաս չափով ունեցան, սակայն կ'արժէ չեչտել որ չարժումը համաժողովրդական չարժում մըն էր եւ հետու էր հատուածական ոգիէ:

Այդքան նիւթական թէ բարոյական զրկանքներու գնով չահուած յաղթանակէն յետոյ, նոր, անակնկալ դառն հարուածներ կ'սպասէին, ինչպէս ամբողջ Կիլիկիոյ, նոյնպէս մեր ծննդավայրի ժողովուրդին, երբ մեղի պաչնակից Ֆրանսան Կիլիկիան պարպելու որոչումը տուաւ, Թուրքերու հետ համաձայնութիւն կնքելով: 1921–ի կէսէն սկսեալ արդէն կարգ մը ընտանիքներ կը հեռանային, մինչեւ համաձայնութեան գործադրութիւնը Այնթապի հայութեան կէսը ինքնաբերաբար կը լքէր իր ծննդավայրը: Մեր ընկերներն ալ ցրուեցան Սիւրիոյ եւ Լիբանանի զանազան քաղաքները, հոն արդէն գոյ եղող ակումբներուն միանալով, իսկ ակումբ չգտնուող քաղաքներուն մէջ ալ Ռամկավար–Ազատական նոր ակումբներ հիմնելով, ինչպէս Դամասկոսի եւ Պէյրութի մէջ, հատուածմօրէն ծառայելով իրենց կուսակցական ուխտին:

Հոս պարտինք արձանագրել որ Այնթապի Ռամկավար ակումբը, իր կեանքի չատ կարճ տեւողութեան ընթացքին — հակառակ իր առջեւ ցցուած ժամանակի բազմապիսի դժուարութեանց — իր պարտաւորութիւնները պատուաւորապէս կատարած է հանդէպ մեր ծննդավայրի ժողովրդեան:
Դամասկոս

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ԱՆԹԼՊԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ

ԵՐԵՔ ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻՆԵՐ

Գրեց՝ ԱԶՆԻՒ Ք. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Վերջին վաթսուն տարիներու ընթացքին, Հայ ժողովուրդին փոթորկալի կեանքը բիւրաւոր նիւթեր կրնայ հայթայթել բանաստեղծներու եւ ողբերգականերու։ Ի մասնաւորի բռնատիրապետուած Հայութեան կեանքը լեցուն է սրտաճմլիկ դրուագներով։ Ի զուր չէ որ Հրեայ մեծանուն Թաբրին, ի տես Տէր Զօրի անապատներուն մէջ հայուն քաշած տառապանքներուն, դառնացած սրտով ու զսպուած արցունքներով դոչեց.— «Թող վերցնեն ազգիս՝ Իսրայէլի գլխէն տառապանքի փուչէ պաակը եւ դնեն Հայ ազգի գլխուն վրայ»։

Մեր նպատակը չէ հոս, մեզ հարստահարող թշնամին դատի կանչել եւ ոչ ալ մեր խաչուած արդար դատին դատախազն ըլլալ. այլ կ'ուզենք աքսորի արիւնոտ ճամբաներու վրայ, մեր նահատակ եւ ողջ–նահատակ ցեղին դեռատի հարսերուն եւ կոյսերուն կարգին յարգանքի տուրք մը մատուցանել մեր սրտահատորներուն։

1916–ին, Վանի արիւնաբուր կռւտակալին որպէս միւթէսարիֆ Տէր Զօր ժամանումով դաղթականներու կեանքը անտանելի կը դառնայ։ Անոր հրամանով անոնք վերջնապէս կը տեղահանուին դէպի սպանդ։ Աւելի քան տասը տաժանելի օրեր ճամբորդելէ յետոյ կը հասնին Գապուլ դեպի մօտ (Եփրատի խոշոր մէկ ճիւղը)։ Հոդ էրկի մարդիկը կը գաւեն ու կը ղրկեն տարբեր ուղղութեամբ, իսկ կիները եւ աղջիկները Շէտատատ կոչուած դիւղաւանին մօտ բլուրի մը տորմաը կը ժողվեն։ Զարմուհիները, թիւով վեց, մեծ ու փոքրիկ, անկիւն մը պատսանած, հոգեխռով կ'սպասեն իրենց տեւ ճակատագրին։ Կարաւանի բնակչութեան զօրծը վատահուած է Չէչէն կոչուած դինուորներու։ Անոնց տուած հրամանին վրայ, ամէն կողմէն Շամմար ցեղի Պէտէվի Ալաբներ կը յարձակին իրենց զոհերուն վրայ։ Նախ կը կողոպտեն զանոնք, յետոյ կը յաջորդեն ամէնէն վայրագ սպանդն ու խժդժութիւնները։ Մեր սիրելի պարմանուհիներէն երեք մեծերը՝ Արուսեակ, դուստրը Սահակ Մոմճեանի, Իսկուհի եւ Եէնովիա, Սարգիս Մոմճեանի աղջիկները, տեսնելով իրենց չուրջ կատարուող ահաւոր ողբերգութիւնը, դեղանի հարսերու եւ դեռատի կոյսերու առեւանգումը եւ լսելով անոնց աղիողորմ լացն ու կոծը, կ'որոշեն պատուով իրենց կեանքերուն վերջ տալ, եւ ձեռք ձեռքի տուած խուսափելով թշնամիներու հետապնդումներէն, կը նետուին Եփրատ գետը եւ պատուով գետամոյն կ'ըլլան։

Մեր սիրելի ուսուցչուհին՝ Մարիամ Վարժուհին (Ալա-ճաճեան) զանոնք կոչած է «Հայկանուշեան Վարժարանի Հը-ռիփսիմեանց Կոյսերը», յոյժ պատշաճ անուն: Մենք չենք զար-մանար անոնց այդ հերոսական արիութեան համար, քանզի ազգասիրութեան եւ եկեղեցասիրութեան ոգիով լեցուած չըր-ջանակի մը մէջ սնած ու մեծցած էին անոնք: Երեկոյեան ընթրիքէն վերջ, երբ երկնից աստղերը կը պլպլային եւ լու-սինը կը ժպտէր, մեծ ու պզտիկ կը հաւաքուէինք մէկու մը տան մէջ, կ'երգէինք եւ կ'աղօթէինք Շնորհալիներու եւ Նա-րեկացիներու չարականները եւ հոգեմայլ աղօթքները: Ո՛վ պիտի, թերեւս վտանգի դերապոյն րոպէներուն, մեր գեղա-մոյն սիրելիները, Հռիփսիմէներու եւ Սանդուխտ Կոյսերու լուսափողփող դէմքերը երեւակայեցին եւ հաւատքով ու արը-րութեամբ կնքուած՝ մահը անմահութիւն նկատելով՝ անխը-ռով յանձնուեցան Եփրատի փրփրադէզ ալիքներուն: Օրհնեա՛լ ըլլայ անոնց բարի յիշատակը:

Տեղահանութենէ յետոյ դարմիկս Յարութիւն, վերադար-ձող գաղթականներէն ստացած տեղեկութեան համաձայն կը փնտռէ իր քոյրերուն հետքերը: Անոր տեւանդուած փոքրիկ քոյրերէն մին, Զապէլ, 22 երկար տարիներ յետոյ Հայ չէօ-փէրի մը մէջոցաւ գանուեցաւ Իրագ, Թէլ Հաֆար կոչուած գիւղաւանին մէջ: Զապէլի կեանքին սրտայոյզ պատմութիւնը էջեր կը պրաւէ: Զապէլ չի յիշեր գեղամոյն քրոջ եւ հօրեղբօր աղջիկներուն պարագան: Զինք տեւանդող Արաբին հետ մա-քառումի մէջոցին ուսէն կ'ատանայ բերի հարուած մը եւ դգա-յագիրկ կ'իյնայ գետին: Երբ կ'սթափի, բացի ձիաւոր Արաբէն ոչինչ կը տեսնէ չուրջը: Հէք Զապէլին սեւազոյն կեանքին միակ մխիթարանքը կ'ըլլայ փոքրիկ Աւետարան մը, զոր պա-հած էր դուրգուրանքով: Օրին մէկը, իր ապրած գիւղին քով իջեւանող Շամմար կոչուած կիսաւայրենի աշիրէթին մէջ, գիւղին մի քանի կիները Զապէլին նմանող Պէտէվի աղջիկ մը կը տեսնեն: Լուր կուտան իրեն: Զապէլ սրտատրոփ կը փու-թայ յիշեալ վայրը: Կը հատատուկ կիներուն ըսածները: 19–20 տարեկան ներբակազմ աղջիկ մը կը մօտենայ անոր եւ կը խօսի հետը: Կը ճանչնայ հասակ նետած սրտահատոր պզտիկ քոյրը՝ Ալիսը. կը յայտնէ ինքզինքը եւ արցունքներով կը ջանայ անոր յիշողութիւնը թարմացնել, բայց ի զո՛ւր: Ալիս ոչինչ կը յիշէ: Անոր հետ գանուող Պէտէվի աղջիկներ կը հատատուեն ու կ'ը-սեն.— Երմէն է, մեր Շէխին որդեգիր աղջիկն է: Զապէլ լա-լով կը վերադառնայ տուն: Քանի մը օրուան մէջ յիշեալ աչի-րէթը կը մեկնի. ալ չերեւնար այդ կողմերը:

Ողջ-նահատակ Զապէլ ներկայիս կ'ապրի եղբօրը քով, իր անցեալի ողբերգական կեանքին տխուր յուշերուն անձնատուր, աչքերը յառած դէպի Իրագ, վերադառնելու յոյսով իր քոյրիկը՝ Ալիսը:

Թրօյ, Ն. Ե.

ԱՆԹԷՊՅԻ ՀԱՅ ՏՂԵԿԻ ՄԸ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Սարգիս Փաթանեանի կեանքի դրուագը կը պատկերացնէ ուրիշ Հայ տղեկներու կրած չարչարանքները տարագրութեան ատեն: Սարգիս ականատես կ'ըլլայ իր հօր, մօր եւ եղբայրներուն մահուան, չարագործ Թուրք գազաններու ձիրաններուն մէջ: Հետաքրքրական է անոր փախուստին ու ազատուելուն դրուագը: Ծ. Խ.

* * *

Տարիքս հազիւ հօթն էր, երբ Անթէպցին եկանք: Գաղթականութիւն անունը թէեւ անծանօթ ինծի համար՝ ուրախութեան պէս բան մը կը թուէր: Ուրիշ տարագրուողներու հետ Անթէպցին Ազաճա Գօյունու եկանք եւ 10–15 օր մնալէ վերջ պապի եւ պումպուճի վրայով մեզ բերին Եփրատ գետի եզերքը: Հոս ալ 15–20 օր մնալէ վերջ, Պէրէճիկէն եկաւ 10 զոյգ նաւակ, որոնց մէջ միայն ղրամ ունեցողներ կրնային նստիլ եւ Տէր Զօր երթալ, չունեցողները սոխպուած էին հետիոտն երթալ:

Ես որ բանէ մը անտեղեակ՝ նաւակ նստելու ուրախութենէն դատ ուրիշ ոչինչով հետաքրքրուած էի: Հասկցանք վերջը, որ մահուան ճամբան բռնած ենք եղեր: Այս նաւակները լեցուեցան գաղթականներով: Մենք ալ անձ դլուխ երկու ոսկի տուինք եւ նստանք: Հիմա սկսաւ ճամբորդութիւնը: Ցորեկը՝ հովին վչած կողմը՝ ջուրի հոսանքն ի վար կ'երթայինք, իսկ գիշերը՝ կը կապէինք նաւակները եւ կը քնանայինք: Տասներկու օր վերջ հասանք Տէր Զօր:

Հոն մեզմէ առաջ եկող Զէյթունցի գաղթականներ եկան մեզ դիմաւորեցին եւ տարին մեր բեռները լեցուցին խանի մը մէջ եւ մի քանի օր ալ հոն մնալէ վերջ բաժնուեցանք մեր գաղթականներէն ու բարեկամներէն եւ քաղաքէն տուն մը վարձելով փոխադրուեցանք հոն: Այդ միջոցին համաճարակ հիւանդութիւն մը ինկաւ պատուհասի մը պէս (քօլէրա): Ամէն մէկերնիս չորս ամիս անկողնի ծառայելէ վերջ Աստուծոյ բարեաց չնորհիւ ապաւեցանք:

Իննը կամ տասը ամիս վերջ փոթորիկը փրթաւ: Նոր տարապրութիւն մը սկսաւ: Իրերը ծախուեցան եւ ջորիներ գնուեցան. խեղճ Հայեր հաւաքուեցան մզկիթներուն չուրջը, անուսնապէս ուրացան իրենց կրօնքը, մահէ փրկուելու համար, սակայն, այդ ալ օգուտ չըրաւ, եւ Թուրքերը մորթեցին բոլորը...:

Հիմա մեր ընտանիքին պատմութեան սկիզբ: Հայրս երկու

ջորի վարձեց եւ մնացած ապարկանները վրանին բեռցնելով Եփրատն անցանք, եւ ժանտարմաները սկսան մեզ քչել ոչխարի հօտի մը պէս:

Մի քանի օր վերջ Ջապուր գետի եղերքը զարկինք մեր վրանները դրա չինեցինք վերմակի երեսներէն եւ ծածկոցներէն: Անօթութիւնը սաստիկ էր, ո՛չ ուտելիք կար եւ ոչ ալ խմելիք: Գաղթականները ստիպուած ինչ որ գտնէին — չուն, կատու եւ այլ տեսակ կենդանիներ — եւ ինչ չափով որ կրնային եփել, կէս հում կէս եփած, կ՝ուտէին, մահէն ազատուելու յոյսով, իսկ ուտելիք չգտնողներ՝ կը մեռնէին արդէն:

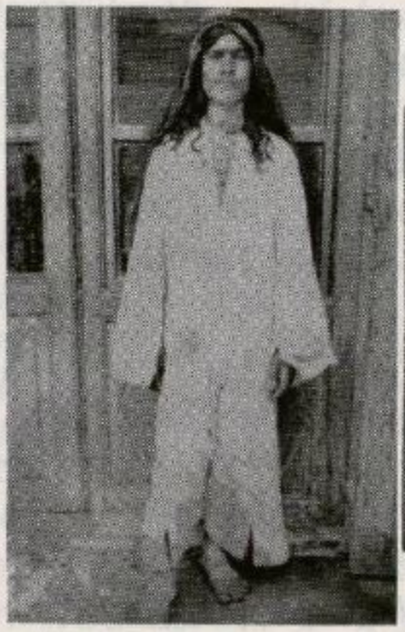

ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՓԱՆԵԱՆ
մինչեւ 20 տարիքը Արաբներու մօտ մնացող եւ ապա ազատուող տղեկը:

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՓԱՆԵԱՆ
Անապատէն ազատուած տղեկը · եւ իր տիկինը:

Այս միջոցին մեզ յանձնեցին մարդու մասվաճառներուն — Զէյէններուն, որոնք սկսան մեզ կողոպտել, թալանել եւ աղջիկները փախցնել: Այս բանը տեսնելով աղջիկներէն 5–6–ը մէկ ըլլալով, ձեռք ձեռքի, նետուեցան Եփրատ գետը, նախընտրելով մահը, քան իյնալը այդ չուներուն ձեռքը:

Զէյէնները կը լեցնէին փոքրիկները նաւակներուն մէջ, իրր թէ գետին միւս կողմը պիտի անցընէին, բայց կէս ճամբան կը դարձնէին նաւակը ջուրին մէջ եւ կը դիտէին այդ երախաներուն ջուրին մէջ խեղդուիլը:

Այսպէս տեսակ տեսակ չարչարանքներով գաղթականներուն մեծ մասը մեռցնելէ վերջ՝ մնացածը քշեցին: Հինգ օրուան ճամբորդութենէ վերջ հասանք Շէհտաատիյէ անունով մի քանի տուն բնակչութեամբ գիւղ մը: Առտու ըլլալով տեսանք որ

Զէյէններըը մեզ պաշարած՝ սկսան ժողվել բոլոր այրերը այն պատրուակով թէ անոնք մեզի ուտելիք բերելու պիտի երթային: Առար վրայ լացն ու կոծը երկինքը կը պատռէր, անկարելի էր պատմել լեզուով. դիտէինք որ կը տանէին մորթելու: Ես եւ եղբայրներս ու մայրս աղերսագին կը հառաչէինք հօրս, թէ՝ հայր, մեզ ո՞ւր կը ձգես եւ կ'երթաս: Սակայն ո՞վ կրնար լսել մեր ձայնը: Թափուած արցունքները դեռեր կը կազմէին եւ եղած հառաչանքն ու աղօթքը երկինք կը բարձրանային:

Այս սրտաճմլիկ տեսարանին մէջտեղ յանկարծ փամփուշտի տեղատարափ մը սկսաւ տեղալ մեր վրայ կարկուտի պէս: Ալ ուրիշ ճար չկար, պէտք էր փախչիլ: Երբ տեսայ որ ժողովուրդը կը փախչէր դէպի անապատ, ես ալ ձգեցի մայրս ու եղբայրներս եւ փախայ դէպի անապատ: Ալէյն ու ձախէն վիրաւոր բնակողներ, ո՛ւյ հայրիկ, ո՛ւյ մայրիկ կանչողներու վայնասունը, արեւու կիզիչ ջերմութիւնը, ջուրի պակասը, կը ծանրացնէին մեր տառապանքին բեռը:

Կէսօր եղաւ, երբ հազիւ թէ քիչ մը տեղատարափը թեթեւցաւ, ահա մեր դիմացը ելան վառ Արաբները, ձեռքերնին սուրով ու դաշոյնով, եւ սկսան կողոպտել ինչ որ ունէինք, միայն ձգելով չափիկ մը մեր վրայ: Քիչ վերջ ուրիշներ ալ եկան եւ անոնք ալ բոլորովին մերկացուցին մեզ: Արդէն թիւով չատ քիչ մնացած էինք: Արեւը սաստիկ տաք էր, ես արդէն յոգնած, անօթի ու մերկ, ծարաւէս լեզուս պապակած, առանձին մնացի լերան գլուխը: Չէի գիտեր թէ ո՛ւր պէտք է երթամ: Սկսայ լալ, գիս լսող չկար: Քիչ վերջ քովէս Չէչէն մը ձի նստած կ'անցնէր. գիս տեսնելուն պէս կեցուց ձին եւ հարցուց.— Տղա՛յ, ո՞ւր գացին քու ընկերներդ: Ես վախէս՝ ցոյց տուի ուրիշ լեռ մը: Տեսաւ որ ես արդէն մեռնելու վրայ եմ, մէկ փամփուշտը մէկ Հայէն լաւ է ըսելով՝ ձգեց եւ գնաց:

Հիմա ես քիչ մը յոգնութիւնս առնելէ վերջ որոշեցի մէկ կողմ երթալ. ոտքի ելայ եւ կամաց կամաց քալելով ճամբաս կը շարունակէի, երբ գիտցայ տնկուեցաւ Արար մը, ձեռքը բռնած տախտակէ գաւազան մը (թօփուզ) եւ սկսաւ արաբերէն պոռալ, «Ուղէք նաարանի ըթլա մասարի» — Ծո Հայ, գրամ հանէ ըսելով եւ հարուածը իջեցուց ուսիս: Զեմ յիշեր թէ ինչ անցաւ գարձաւ, ես մարած էի այնտեղ, արիւնը ջուրի պէս հոսած էր քթէս: Բաւական մը գտայդիրկ վիճակի մէջ մնալէ վերջ կ'արթննամ, ի՞նչ տեսնեմ, — կարծես կարմիր հագուստ մը հագած եմ, արիւնը վրաս չորցած: Սկսայ նորէն լալ, ձայնս լսող չկար, լեզուս չորցած էր: Ի՞նչ ընեմ, ո՞ւր

երթամ, ոչ ոք կար քովս, սկսայ լերան գլուխն ի վեր բարձրանալ, այն յոյսով որ ջուր կը գտնեմ: Ուզեցի մխկել եւ խմել, սակայն անկարելի՝ ներսս ալ չորցած էր: Ելայ բլուրն ի վեր եւ հեռուէն հազիւ թէ տեսայ ջուրը, քիչ մը ուժ եկաւ վրաս եւ սկսայ աւելի յառաջանալ: Արեւը մարը մտնելէն ժամ մը առաջ հասայ ջուրին քով եւ ինքզինքս նետեցի ջուրին մէջ, որ մինչեւ վիզս կը հասնէր: Անյագօրէն խմեցի եւ արիւնոտ մարմինս լուացի: Նետուեցայ ջուրին աւելի խորունկ մասին մէջ, յուսալով որ կը խեղդուիմ, բայց լողալ դիտնալով ինքզինքս ապատեցի:

Նստայ ջուրին եզերքը, մէյ մըն ալ տեսայ որ աղտոտ Արաբ մը հրացանը քաշած՝ դէպի ինձ նշան կ'առնէր. անմիջապէս նետուեցայ ջուրին մէջ: Վեց հատ փամփուշտ պարպեց. ես ջուրին մէջ լսեցի ձայնը, սակայն ինծի չդպան: Յետոյ Արաբը դիս ձգեց դնաց: Ես ալ լողալով ելայ քիչ մը հեռուէն: Երբ ցամաք ելայ, տեսայ թէ ցորենի թափուած հատիկներ կան գետինը. սկսայ դանդաղ ժողվել եւ ուտել անյագօրէն: Քիչ մը հեռուն, ի՛նչ տեսնեմ, քոյր մը եւ եղբայր մը, ինծի տարեկից, անոնք ալ ինծի պէս մերկ եւ կորսուած անապատին մէջ: Հիմա եղանք երեք ընկերներ, երեքնիս ալ պզտիկ: Չէինք գիտեր ո՛ւր երթալ եւ ի՛նչ ընել: Վերջապէս որոշեցինք երթալ Շէտտատիյէ եւ գտնել մեր հայրն ու մայրը: Սկսանք ձեռք ձեռքի բռնած ջուրին հոսանքն ի վեր յառաջանալ: Մի քիչ քալելէ վերջ հանդիպեցանք ուրիշ Հայու մը, տարիքով հազիւ քսան, ան ալ մերկ: Երբ մեզ տեսաւ, հարցուց.— Ո՞ւր կ'երթաք: Պատասխանեցինք.— Շէտտատիյէ, մեր ծնողքը գտնելու: Ան մեզի ըսաւ.— Հոն մարդ չմնաց, բոլորը մորթեցին. եկէք միասին այս կողմը վտխչինք: Ի լուր այս ահաւոր յայտնութեան, վախերնէս սկսանք չորսերնիս միանալով փախչիլ:

Իրիկուն եղաւ, օդը պաղեցաւ, վրանիս մերկ, փորերնիս անօթի: Ի՞նչ ընենք, ո՞ւր մտնենք: Վերջապէս գտանք դեբեդմանի պէս փոս մը, եւ չորսերնիս մէկ փաթթուելով հոն տեղաւորուեցանք ցուրտէն պատսպարուելով: Այդ վիշտը տառապանք, սակայն ինչպէ՞ս, ի՞նչ տարօրինակով: Անկարելի է լեզուով պատմել...

Առտու եղաւ, ինկանք ճամբայ, անօթութենէն չկրցանք նոյն իսկ մեր խմած ջուրը մեր ներսը պահել: Սկսանք խոտ ուտել: Սակայն խոտ ուտելու ալ չվողուցին Արաբները: Քիչ վերջ դէմերնիս ելան հինգ–վեց Արաբ ձիաւորներ, ձեռքերնին սուր: Կեցուցին մեզ, կարծես խաղալիք մը անցած էր ձեռքերնին: Արաբին մէկը դիս պառկեցուց գետին եւ սուրը դրաւ

վրէս վրայ ըսելով.— Քեզ մորթե՞մ: Ես ալ վախէս սկսայ թէ՛ դողդղալ եւ թէ լալ: Բաւական մը խաղալէն ետք հետեւինիս, անոնք մեզ թողուցին ու գացին: Այս վիճակով, խոտ ճարակելով, թափառեցանք անապատները: Վերջապէս այդ գոյը ու եղբայրը Արաբ մը առաւ եւ տարաւ հետը: Մնացինք ես եւ միւս երիտասարդը: Երբ յոգնած նստած էինք, Արաբ մը եկաւ գտնիս, տեսաւ որ մենք նստած խոտ կ'ուտենք, ըսաւ ինծի.— Ինծի հետ կուգա՞ս եւ իմ տղաս կ'ըլլա՞ս. իմ տունս հաց կայ, ապուր կայ, մածուն կայ, քեզի կուտամ: Ես ալ պատրաստ մը հաց ուտելու յոյսով՝ ըսի.— Կուգամ: Ձեռքէս բռնելով վրէս տարաւ հետը:

Վերջապէս հասանք իր տունը. ինծի տուաւ գաւաթ մը թան եւ եղիպտացորենի հաց եւ ըսաւ.— Կեր ու կշտացիր. դուն իմ տղաս ես: Եւ ինծի տուաւ հագուստ մը, վրան 150 կարկատաններով: Իրիկուն ըլլալով ինծի տուաւ լաթի կտոր մը (չուալ). ես ատի, գետինը փռեցի, պառկելու համար: Արտը վատեց եկաւ քովս, ձեռքէս քաշեց լաթը, վրս գետին պառկեցուց եւ վրաս գոցեց լաթով: Այդ մինչեւ սկսայ հեկեկալ: Կ'ղձայի ծնողացս կորուստը...:

Այնուհետեւ սկսայ ծառայել այս Արաբին քով: Երբ վինուր մը գար՝ վրս կը պահէր: Այսպէս տարի մը անցաւ եւ կամաց կամաց Արաբին կինը սկսաւ վրս անօթի թողուլ: Երբ ամուսինը գար՝ հաց կուտար. ցերեկը անօթի կը մնայի եւ յաճախ ծեծ կ'ուտէի: Օր մը երբ անապատը գացի, վախայ ուրիշ Արաբներու քով. հոն ալ հինգ–վեց օր մնալէ ետք, գացի մտայ վրանի մը տակ: Այդ մարդը վրս որդեգրեց. նոյն մարդուն քովը Հայ պոյիկ մըն ալ կար. երկուքնիս միասեղ կ'աշխատէինք հոն: Ամիս մը վերջ սկսայ ուզտի հովուութիւն ընել: Այդ Արաբին քով մնացի ութը տարի. տէր եղայ մէկ քանի ուզտի: Օրին մէկը երբ կը կարծէի թէ աշխարհի վրայ Հայ մնացած չէր, ըսի ինքնիրենս, ես մօրեղբայր մը ունիմ Ամերիկա (Գէորգ Սարաֆեան), ինչո՞ւ հոս կենամ, կ'երթամ կը ծախեմ ուղտերս եւ կ'երթամ Հալէպ, եթէ ուրիշ Հայ չգտնեմ, նամակ գրել կուտամ մօրեղբօրս եւ եթէ անկէ ալ լուր մը չառնամ՝ դարձեալ կուգամ Արաբներուն քով:

Եկայ Հալէպ: Փա՛ռք Աստուծոյ, գտայ թէ՛ ազգականներս եւ թէ նամակով յարաբերութեան մէջ մտայ մօրեղբօրս հետ:

Արաբներուն մօտ եղած ատեն աւազի վրայ ամէն օր անունս կը գրէի որպէսզի չմոռնամ: Հալէպ եկած ատենս արտբերենէ գաղտ ուրիշ լեզու չէի գիտեր: Գիշերային վարժարան երթալով գրել կարդալ սորվեցայ: Տուն տեղ եղայ եւ գաւակներու տէր: Փառք կուտամ Աստուծոյ:

ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՓԱՆԵԱՆ

ՏԱՍՆ ԵԻ ՄԷԿ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ ԱՆԹԷՊԻ ՄԷՋ

1908—1919

Գրեց՝ Վ. Ն. ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ

Երեք գլուխներու բաժանումով գրուած հետագայ էջերը խտացումն են Անթէպի մէջ 1908–1919 տարիներու ընթացքին տեղի ունեցող անցուդարձերուն եւ կեանքին:

Ա. Գլուխ: 1908–1914 «Մէշրութիյէթի» վեց տարուան կեանքը:

Բ. Գլուխ: 1914–1918 — տարիներու բաժանումով — Հայ սպանդի շրջանին կեանքը:

Գ. Գլուխ: 1918 Դեկտ.էն 1919 Նոյմ., Անգլիացի ուժերու գրաւման օրերը, որմէ առաջ գրուած է սպասման օրերն ու օրուան «ժամանս»ներուն մի բանի հատիկ կրճատուած թարգմանութիւնները:

Բաղաքային խառնակ կեանք մը մէկ ակնոցով դիտած ու պատրաստած չըլլալու համար բացի ականատեսի յիշողութիւններէս օգտուած եմ նոյն կեանքին ապրող Պր. Լեւոն Լեւոնեանի տուած բերանացի տեղեկութիւններէն, Պր. Մանուկ Բանձարճեանի ճամակով գրած շարք մը ծանօթութիւններէն եւ Պր. Տրդատ Կիւլէսէրեանի 1915–էն սկսող օրագրութենէն, ուր պահուած էին նաեւ թարգմանութեամբ դրուած «ժամանս»ներուն բնագիրները:

Ջերմ շնորհակալութիւններ կը յայտնեմ վերոյիշեալներուն, իրենց ինծի ըրած աջակցութեան համար:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿԱՐՃ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԱՆԹԷՊԻ 1908–1914 *ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԻՆ*

«Մէշրութիյէթ»

1908–ի Թրքական «Մէշրութիյէթ»ը, որուն «Հէօրիւրիյէթ» անունը կը տրուէր, Թուրքիոյ այլատարբ բնակչութիւնը «հաւասարութեան» գեղի վրայ դրած էր: Թուրք, Քիւրտ, Քրիստոնեայ, Արաբ, Հրեայ, Չէրքէզ, Թաթար, բոլորը «պարտաւչ» — եղբայր — էին: Կրօնքի, ցեղի, կուսակցականի, էզդոքի տարբերութիւնները վերցուած էին, եւ փչրուած էին Կարմիր Սուլթանին բռնակալութեան չղթաները. եւ ինքը՝ Համիտ աքսորական բանտարկեալ մըն էր:

Ազատութիւն էր, որը Եւրոպական բուրմունք ունէր, քանզի մուտք գործող գինուորական պետեր, եւրոպականացած անձնաւորութիւններ էին:

Ազգային երգեր ազատ համարձակ կ'արձագանգէին ամէն տեղ: Փողոցները նեղ կուպային կուսակցական հերոսներու գլխաւորութեամբ տողանցքներ կատարող խուռնելամ բազմութենց: Մկկիթներուն, եկեղեցիներուն, դպրոցներուն չէնքերն ու չրջափակները բաց էին հասարակաց առջեւ: Թուրք եւ Քրիստոնեայ բեմասացներուն ճառերը իրարու կը յաջորդէին, ուկնդիրներու ազատականերուն եւ ծափերուն խառ տեղատարափին տակ: Մեծաւորներ կ'ողջագուրուէին ու կը համբուրուէին յանուն «եղբայրութեան»:

Օրուան կարգախօսն էր՝

«Հէօրիւրիյէթ», «Ազատէթ», «Մուսավաթ» վէ «Ուխուվէթ». — Ազատութիւն, Արդարութիւն, Հաւասարութիւն եւ Եղբայրութիւն:

Նիազի եւ Էնվէր Պէյերու անուան ճօնուած երգը կը հոլովուէր մեծէն մինչեւ վերջին լակոտին բերանը:

Կուսակցական պարագլուխներ՝ Իթթիհատականն ու Դաշնակցականը, Իթիլաֆականներ եւ Հնչակեաններ մեղրալուսնի օրեր կ'ապրէին. սիրալիր էին, սեղանակիցներ եւ բաժակի ընկերներ: Բաժակաճառեր սովորական դարձած, հասարակ բաներ էին:

Ամէն ինչ «նոր» էր, եւ պէտք էր որ նոր ըլլար: Նոր դրութիւն եւ նոր կեանք: Կարմիր գլխարկներ կը պատռուէին եւ օդը կը նետուէին. Թրքական ժամացոյցներ եւրոպականներով կը փոխարինուէին:

Համիտի օրուան մարդիկը ինչե՛ր ալ ըլլային՝ իրաւունք չունէին Սահմանադրութեան սեմին վրայ երեւնալու. անոնց բոլորն ալ Համիտներ էին... ըլլար Պաարիարք կամ Առաջնորդ մը, կուսակալ մը եւ կամ կառավարիչ մը:

Այս, այսպէս ըլլալով Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը, Անթէպցին եւս իր կարգին ցուցուց իր «հերոսութիւն»ը, բռունցքներու հարուածներուն տակ վար առնելով օրուան ապրով Ազար գայմագամը, որը սակայն հետագային անմոռանալի եւ երախտապիտութեան արժանի մարդասիրութեամբ Սէլիմիյէ հրաւիրեց Համայի առջեւ, չոր դաշտին վրայ վրան բացած՝ Անթէպցի Հայ տարագիրները: Գործ ցուցուց, գիւրութիւններ տուաւ, հակառակ անոր որ գինքը պաշտօնական սեղեակէն դուրս քաշողներ գանուած էին Անթէպցիներու մէջ:

Տարին չբոլորած, սակայն, Հայ կուսակցութեանց սերտբանութեան օրերն անցան: Կուսակցական վէճն ու կռիւը — Հնչակեան–Դաշնակցական կռիւը սկսած էր: Աստուածածնայ եկեղեցւոյ չրջափակը կռիւի թատր եղաւ: Հերոսներ՝ զաւազաններով զինուած կուզային Կիրակնօրեայ լսարանի դերը կատարող չէնքին — հին եկեղեցի — դուռը զօրով բանալու կամ բանալ տալու համար, եւ կամ թաղականութեան ընտրութեան վերհսկելու դիտումով:

Այնպէս որ 1909–ին Մկրտիչ Եպիս. Վեհապետեան Անթէպ եկաւ կուսակցական անոթի վէճը հարթելու եւ առանց յաջողելու Մարաչ գնաց եւ վախճանեցաւ հոն:

Այս առեններ Անթէպ այցելեց Սսական Դանիէլ Եպիսկոպոսը, որ քարոզեց եւ եպիսկոպոսական զաւազանէն սուր մը հանելով ճօճեց...: Սա եւս անցաւ գնաց «Սուր քաշող Եպիս.» անունը ձգելով:

Սահմանադրութեամբ՝ կուսակցականները — Հայ Թէ Թուրք — Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը կը դառնային ազատ համարձակ, առպարէզ կարդալով անանուն թշնամիին եւ ծուռ աչքով նայելու յանդգնողներուն: Օրե՛ր, յորում մեծ մեծ ջարդել, հրաւէր կարդալ, դանակ, հրազէն ցուցնել հոմանիշ էր անվախութեան եւ խիզախութեան: Եւ ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան պահանջն էր՝ հռետորական ճառերով առաջնորդի դեր կատարել:

Աստուայի ջարդին արձագանգը ու յաջորդող կեանքը.

Հայ եւ Թուրք բեմախօսներուն փոխադարձ ճառեր արտասանած օրերուն, «Ըլխըրկճը ճամի»ին չրջափակին մէջ Հայ խօսող մը, ծաղկեփունջ մը ձեռքը՝ ըսաւ ի միջի այլոց. «Մէշրութիյէթը որ Թուրքիոյ այլատարբ բնակչութիւնը այս ծաղկեփունջին նման իրարու հետ միացուցած է, եթէ չբռնուի կարող եւ վառահելի ձեռքերով, պիտի չրուի արիւնով»: Եւ Օսմ. Սահմանադրութիւնը տարին չբոլորած չրուեցաւ Հայուն արիւնով որ հոսեցաւ 31 Մարտ 1909–ին, յԱտանա ու չրջակայքը «գարտաչ»ցած Թուրքին ձեռքերով:

Ատանայի կրակին կայծը ցատկած էր նաեւ Անթէպ, ինչ որ չբռնկեցաւ հեռեւեալ պատճառներով:

Անթէպի Թուրքերուն վսեմաւքներէն ազդուած՝ Հայեր քաշուեցան իրենց թաղերը, խանութներ զոցուեցան: Թուրքեր համոզուած էին թէ Հայեր «պէյէչ» (ձրի) պիտի չմեռնին, եւ թէ Թուրքեր վերջնական որոշումի մասին համաձայնած չէին: Թուրք պաշտօնեաներ եւ պէյեր երկու մասի բաժնուած,

մին Իթթիհատճըններուն, միւսը՝ Իթիլաֆականներուն կողմնակից եղած էր: Եւ թէ այն առեն Անթէպ առաջիններէն զօրաւոր չէին Իթիլաֆականներէն եւ թէ վերջիններ ժխտական կառաբեալ դիրք բռնած էին: Յիշենք նաեւ որ Անթէպի Թուրքերը նուազ մոլեռանդ էին քան Մարաշու, Ուրֆայի Թուրքերը:

Անգահի այս օրերուն, առաու մը, Հայոց Գուպանլը թաղին մէկ անկիւնը տապրակ մը գտնուեցաւ, որուն մէջ գրուած էր մարմինէն անջատուած գլուխ մը: Հայերը անմիջապէս լուր տուին թաղական ոստիկանութեան, որը իր կարգին տեղեկացնելով կեդրոնին, տապրակը տարին կառավարատուն:

Գլուխը անճանաչելի ասիճան եղծանուած ըլլալով հանդերձ, երէկուընէ ի վեր ամուսինին ապատող Թուրք կին մը կը հաստատէ իր էրկանը գլուխն ըլլալը:

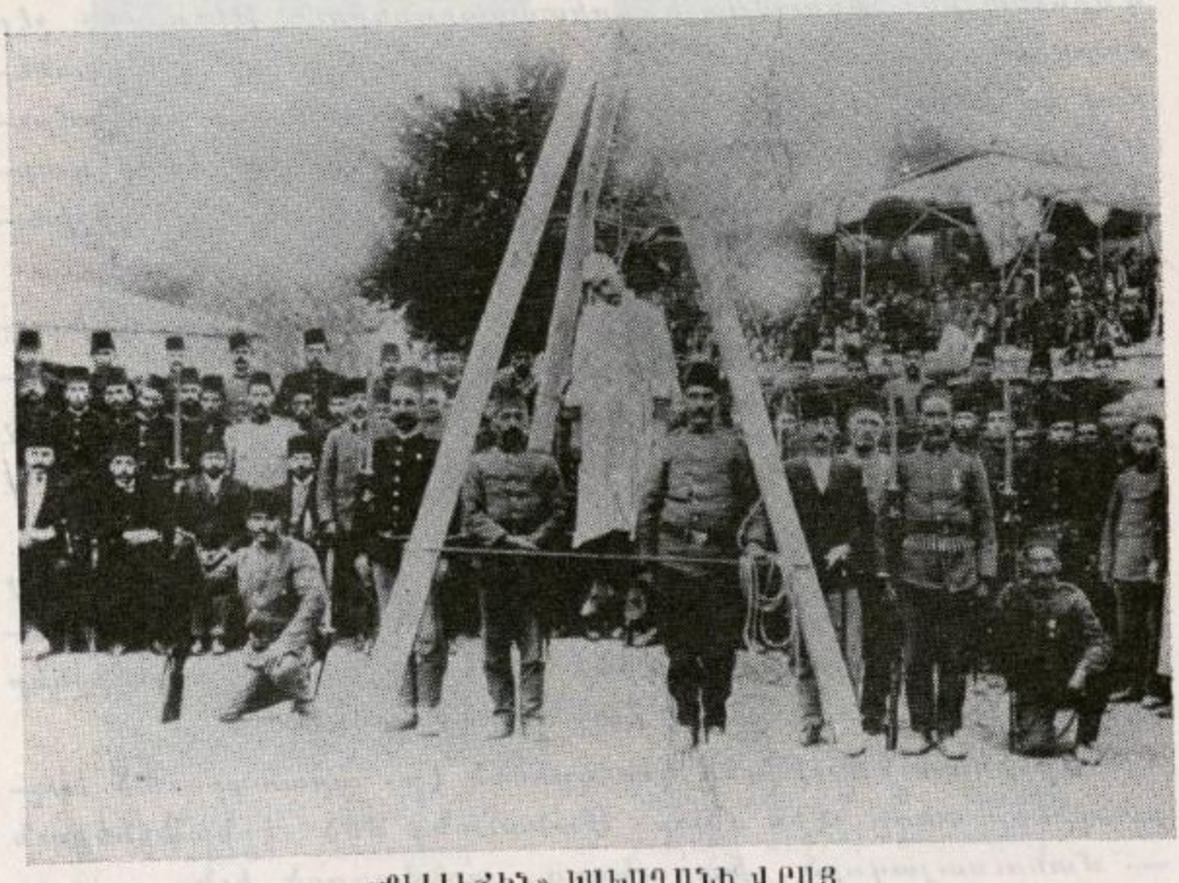

«ՔԼԼՀՃԻՆ» ԿԱՒԱՂԱՆԻ ՎՐԱՑ

Մինչեւ կէսօր գտնուեցաւ մարդուն մսավաճառը եւ ոճրապարծին* տան շրջափակէն հանուեցաւ անդամահատուած մարմնոյն մասերը:

---

*) Ոճրապարծը կախազան բարձրացաւ երկու ամիս ետք: Ժողովուրդը այս գահիճին անունը «ՔԼՀՃԸ» — Գլուխ կտրող — դրած էր, որը ճղճիմ Թուրք մըն էր ճեղքուած քթով, եւ անդամահատածն ալ իր խանութի բնհիրը:

Գլխուն Հայոց թաղը գրուելուն նպատակը հասկնալի է...:

Այս միջադէպին վրայ լարուածութիւնը թուլցաւ. չուկայի կեանքը վերսկսաւ. յարաբերութիւնք կանոնաւորուեցան: Շինութիւնք յառաջ կը տարուէին. քաղաքը նորանոր թաղերով կ'երկննար դէպի արեւմուտք. անբնակելի հողեր արժէք ստացան. առեւտուրը թափ կ'առնէր օրէ օր: Կեանքը կը խայտար. տարին ղպալի վերելք մը կ'ունենար նախորդ տարիին վրայ:

Ահմանադրութեամբ ոչ-իսլամներուն եւս չնորհուած քինուորագրութիւնը գործադրուելու վրայ էր: Առաջին դումարտակներ մարզուած կը վերադառնային. նորեկներ ճամբայ կը դրուէին նախորդներուն նման՝ տառնապետներով, չաուշներով վերադառնալու: Զինուորական դպրոցներու մէջ յիսնապետներ կը պատրաստուէին. զինուորական վերի աստիճաններուն հասած անձնաւորութիւններ պաշտօններու վրայ կ'երեւնային: Ստամնալի երիտասարդներուն թիւը քիչ չէր մարզուող բանակներուն մէջ: Թուրք մարզիչներ դովեստներով կը խօսէին Հայոց մասին. Հայ զինուորին հաւատարմութիւնը Թուրք հրամանատարին դնահատանքին արժանի դարձած էր: Հայ երեսփոխաններ ձայն ունէին եւ Ազգային իշխանութիւնք լսելի էին:

Այնպէս որ Առանայի զիտումնաւոր ջարդը իբր «սխալմունք»ի արդիւնք, առանց խզելու Հայ եւ Թուրք կուսակցութեանց բարեկամական սերտ կապերը «Աստիչ պէրքէմալ օլմուշ խոի» (Աղաղութիւնը կատարեալ էր), ինչպէս սովոր է ըսել Թուրքը ոեւէ ջարդէ յետոյ:

Դպրոցական կեանքը նորանոր ծրագիրներով եւ կարող ուսուցիչներով ապագայ կը խոստանար եւ նոր հիմնարկութիւնք* յառաջ կը տարուէին: Այցելու Թուրք ուսուցիչներ Թրքերէն դաս կ'աւանդէին Հայ դպրոցներու մէջ:

Արհեստաւորութիւնն եւս զործօն էր. արտադրուած ապրանքները տեղը չէին մնար: Մանաւանդ մեծ «էնաֆ»ներուն — մանուածապատ, խաղախորդ, պղնձագործ եւն. — արտադրութեանց համար չուկաներ պակաս չէին:

Գիւղացին կրնար բերքը դիւրութեամբ դրամի վերածել: Անդանաւարն ու վաճառականը մուրհակ առորագրելու, առորդրութեան մը փոխարէն դրամ փոխ տալու չէին տատամսեր:

Ֆրանսական դրամագլխով նորահաստատ դրամատունը —

---

*) Նորահաստատ դպրոցներէն են՝ Հայոց Կիլիկեան Ճեմարանն եւ Թուրքերուն Տար իւլ մուալիմէյնը:

պանք տր Օթոման — մեծ սասար մը եղած էր վաճառականական գործառնութեանց համար:

Այսպէս կամ այնպէս «Մէշրութիյէթ»ին յաջորդող վեց տարիները Անթէպի համար, շինութեանց, տնտեսական յառաջդիմութեան, մշակոյթի, կրթական վերելքի ժամանակաշրջան մը ըլլալով հանդերձ Հայոց համար եղաւ զինուորական վարժութեան միջոց մը: Զինուորութենէ դուրս գտնուող զինավարժութեան սիրահար երիտասարդութիւնը նշանառութեան փորձեր կ'ընէր եւ Թուրք մարզիչներ Հայ նախակրթարաններուն վերի դասարաններուն զինուորական մարզանքի դասեր կուտային:

ԵԱԳՈՒԲ ՏԱՆԵԼԵԱՆ
Ջէնիֆ փոխադրող

ՅԱԿՈՐ ՍԱՐԱՖԵԱՆ
Թրքական բանակին մէջ առաջին Հայ զինուորներէն. նահատակուած Ա. Պատերազմին մէջ, ի Տարսոնէլ:

Սակայն Պալքանեան պատերազմի առթիւ քաղաքական հորիզոնի վրայէն անցնող մէգը Հայ մխիթարեան Թուրքերու հանդէպ ցոյց տրուած անվերապահ արտաքսութեան վախճանին տխուր հետեւանքները ցոյց տուաւ: Տիրող կուսակցական լարուածութիւնն ու բախումները որ արդիւնք էին քանի մը իրերամարտ պարագլուխներու դրդումներուն, պուլկար պատերազմի առթիւ հանդարտած էին. եւ հակառակ Հալէպ-Անթէպ ճամբուն աւտոգահախումբի մը կողմէ կապուած ըլլալուն, գործի երեք ընկերներէն երկուքը՝ Նազար Գըվրեան՝

Հնչակ եւ Յորէն Վարժապետեան՝ Դաշնակցական, Հալէպէն ղէնք եւ փամփուշտ կը փոխադրէին Անթէպ*:

Զինուորական ձիրքերով օժտուած, ղէնքէ հասկցող, հնարամիտ, ազդասէր եւ անձնազոհ** Աւետիս էֆ. Գալէմքեարեանը, որ քանի քանի անզամներ ընտիր տեսակէն ղէնքեր բերած եւ ծախած էր առանց չահի, այս առեններ կրկին գործի լծուած՝ կը գործէր անպոյ եւ անձայն:

Պալքանեան Պատերազմին մասնակցող դինուորներու վերադարձը անդամ մը եւս փոխեց կացութիւնը:

Պատերազմը վերջ գտած էր. անձնական կորուստի եւ նիւթական վնասի վրայ ծանրանալ չէր արժեր: Առաջին անգամ չէր որ Թուրքը պարտուէեան դաչինք ստորագրած ըլլար, կամ պարտուէեամբը հանդերձ յաղթականի դիրքով ժողովի նըստած: Թշնամի պետուէեան մը դէմ ունէր բարեկամ երկու ակրուէիւններ:

Իրթիհատականներուն կանխածրագրին Իրագործումը...:

Առանձի ջարդը գոհացում չէր տուած Իթթիհատճիներուն: Այդ սկզնական փորձ մըն էր եւ բաղկերակի զննութիւն մը գործողութեան ենթակայ ազգին եւ Սահմանադրութիւնը առիթ մը՝ Հայուն տեսրակները քննելու:

Թուրքը «Լուսին չկար, մութ գիշեր էր»ի եզանակը փոխ առած առաջնորդներու քայլերուին յարմարցուցած էր թէեւ, սակայն սրտանց որոշած էր Հայը զրկել լուսնի լոյսէն: Հայու եկեղեցին այցելած, գպրոցներու բեմէն ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն աւետած էր, բայց իրականութեան մէջ քրիստոնեան իսլամին հաւասարելու իրաւունք չունէր: Ողջակուրուած էր, ձեռք թօթուած, համբուրուած էր,

---

*) Անանցմէ չատ առաջ, նոյն իսկ Սահմանադրութենէն առաջ, Անթէպ գազտագողի զէնք կը փոխադրէր Դաշնակցական եազուպ Դանիէլեան, վտանգելով իր ու նաեւ իր ընտանիքի անդամներուն կեանքը: Բարեբախտաբար Թուրքերը չթափանցեցին Պէյրութէն Անթէպ զէնք փոխադրելու գործառնութեանց գաղանիքին: Անթէպցի երիտասարդները կը զինուէին պարզապէս ինքնապաշտպանութեան նպատակով: Ուրիչ երիտասարդներու կարգին, ես ինքս ալ եազուպ Դանիէլեանէն գնած եմ գերմանական մավզեր մը, կրա մը, վեցհարուածեան մը եւ երկփող հրացան մը: 1910–ին Ամերիկա գաղթելուս նախօրեակին այս զէնքերը ծախեցի Պր. Նազարէթ Ցըսարդճեանի եւ գոյացած դումարով հոգացի ճամբորդութեան ծախքերս: Ծ. Ի.

**) Անթէպի ինքնապաշտպանութեան դինուորական գոյդ հրամանատարներէն մին, որու կենսագրութիւնը ցոյց պիտի տայ իսկական եւ իրական «մարդ»ը:

հաց կերած եւ բաժակ պարպած, բայց Հայուն ինչքին, պատիւին ափրանալ, անոր կրօնքը ջնջել եւ հուսկ յետոյ դոյութիւնը մէջտեղէն վերցնել որոշած էր…։

Բնաջնջում

Բայց, եղբայրասպան այս ծրագրին յաջողութեան համար պէտք էր որ Թուրք կառավարութիւնը արմատանար ինքնիր մէջ եւս եւ իրր մէկ կուսակցութիւն ամրոզջութիւն ունենար։ Իթիլաֆ եւ Իթթիհատ կուսակցութիւնները չէին կրնար մէկ լարի վրայ խաղալ· պէտք էր մէկը կամ միւսը վար դար։ Այնպէս որ 1913–ի դէպի վերջերը Իթիլաֆականներուն ատաղը չիջած էր եւ Նիազի պէյի դոյութիւնը վերցուած։

Կառավարութեան առանցքը Իթթիհատական Էնվէրի եւ Թալէաթի վրայ կեդրոնացած էր երբ 1914–ին բռնկեցաւ Եւրոպական մեծ պատերազմը որ Ասիական եւ Ամերիկեան ակրութեանց ոմանց մասնակցութեամբ առաւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմ անունը։ Պատերազմ մը, որ իր նիւթական, բարոյական եւ անձնական կորուստներովն ու վնասներովը հանդերձ ոմանց համար եղաւ վաստակի առիթներ, եւ Մէյրութիյէճըններուն տուաւ անյետաձգելի առիթ մը՝ անկաշկանդ ձեռքերով ի կատար հանելու Սահմանադրութեան ծրարին պարունակութիւնը…՝ Գերմանական թիկունքով զօրացած «Հայկական մեծ եղեռնը»։

ԳԼՈՒԽ Բ.

«ՍԻՖԻՐՊԷՐԼԻՖ»

21 Յուլիս 1914

Հակառակ պատերազմի մը հաւանականութեան մասին յայտնուող կարծիքներուն, տարուայ կէսը անցաւ նախորդներուն նման։ Տնտեսական ու ապրանքին, եկեղեցական ու դպրոցական կեանքը յաջող կերպով կ'ընթանար։

Պալքաններէն բռնկող կրակին կայծը Թուրքիա անցած չէր դեռ երբ Ֆրանսական դրամագլուխներով հաստատուած դրամատուններ հրաման ստացած էին մուրհակները պահել՝ մանաւանդ — «Մօրիթօրիում» — որոնց կարգին Անթէպի դրամատունը երբ մէջտեղ հանեց ստացած հրամանը եւ երբ վաճառականներ եւ դրամատէրեր մտահոգ, կ'աճապարէին ներս քաշել դանձելի գումարները, պրոյց մը սկսաւ չրջան ընել·

«Կարմիր մելանով կնքեալ գոց պահարաններ գրկուած են

Պոլիսէն՝ Թուրքիոյ բոլոր քաղաքները, հեռագրաւ որուելիք հրամանաւ բացուելու պայմանաւ»: Այս լուրը ամէն մարդ իր տեսութեամբ եւ ենթադրութեամբ կը մեկնէր:

Ժողովուրդը մտատանջ էր. ճանճի բզզումէն կը կասկածէր, փչող հովէն կը տարակուսէր: Սա պարապ բան չէ, կ'ըսէր մին: Ուրիշ մը՝ Հայոց գլխուն բան մը կը դառնայ, կը խորհըրդածէր: Այլ մը՝ սպասելու թելադրութիւն կ'ընէր, ինչ որ շատ ժամանակ չառաւ:

21 Յուլիսի առաւօտեան արեւով հրապարակներու անկիւնները երեւցան կարմրագոյն երկու թնդանօթներուն պատկերին վերեւ «Սէֆէրպէրլիք»ը — Զօրաշարժ — ծանուցանող կարմրագիր տղեր:

Թուրք կառավարութիւնը, Գերմանիոյ կողքին, պատերազմ հռչակած էր Դաշնակիցներու դէմ:

Կնքեալ պահարաններու պարունակութիւնը ասոր վերադրուելով սիրտեր թէեւ հանգստացան չափով մը, սակայն, անկայուն չուկայի տատանող կեանքը կասեցաւ: Մնդում երեսներ դալկացան եւ դալիքի մասին դուշակութիւններ սկսան... Սա չէր նմաններ Պուլկար–Թուրք պատերազմին եւ ոչ ալ Իտալօ–Թուրք ընդհարումին: Այս հեռանկարը ահաւոր կ'երեւէր...:

Հաւատարութեան հիմունքով, վեց տարիներէ ի վեր Թըրքական ամէն մի հպատակ կը զինուորագրուէր: Երկկ Պուլկար պատերազմին միւսանգամ կոչուած էին թշնամիին դէմ, եւ հիմա պիտի ճակատէին Դաշնակիցներու դէմ: Ասոր մէջ չկար ո՛չ անտեղութիւն եւ ո՛չ ալ խորութիւն: Երկրին տէրն էին Իսլամն ու Քրիստոնեան: Կրօնքի, ցեղի, ազգութեան պատնազանութիւնները վերցուած էին սկսեալ 1908–էն, եւ հիմա զինուորցուն համապիտեսո պիտի կրէր եւ քաղաքացին նիւթական օժանդակութիւն պէտք էր բերէր, որուն առաջին համն առնողներն եղան Հայ վաճառականները, մերկացուելով իրենց պատրաստ ապրանքներէն «Միւսաատէրէ»* անուան տակ: Եւ ամէն տուն, իբր պէտք զինուորական պիտոյից, պարտաւոր էր տալ պահանջուած բանները**, որոնց ծանրութիւնն իննկած էր Հայոցս վրայ: Սակայն պէտք էր տալ...:

---

*) Միւսաատէրէ — սեպհականացում — փոխան սահպատրի մը՝ վճարելի պատերազմի վախճանին:

**) Գուլպայ, տոպրակ, պարկ, բրդեղէն, հիւսուածեղէն, հագուստեղէն եւն. եւն.: Ինչ որ ամառականի դրութեամբ եղաւ տեւական դանձում մը մինչեւ տեղահանութիւն:

* * *

Պատերազմի հոչակման առիթով կարգադուած քանի մը թմբկահարներու խանդավառ կանչերէն եւ մասնաւոր խըմբակներու ձայնաւոր ծանուցումներէն եւ մուեզիկներու կոկորդային աղաղակներէն ապրին, վինուորական մարմինը իր պիտոյից պատրաստութեամբ զբաղած — ինչպէս ըսինք՝ Հայոց վրայ երկարած ձեռքերով դանձումներ ընելովը — «Սէֆերպէրլիք»ին պաշտօնական հանդամանք մը տալու առիթն ունեցած չէր ցարդ: Եւ սա անհրաժեշտութիւն մըն էր. մասնաւանդ գործը մեծ «քեաֆիր»ներուն — անհաւատ — հետ ըլլալուն՝ պէտք էր «Սանճաղը Շէրիֆ»ը վեր բարձրանար:

Հասաւ որոշուած օրը. Օգոստոսի վերջին օրերէն մին էր: Դրօշազարդուած քաղաքը լճացուած էր չրջակայ դիւղերու բնակչութեամբ: Ամէն մարդ ոտքի վրայ էր. ամէն խանութի առջեւ, «մինարէ»ներուն վերեւ, մզկիթներուն չուրջ կը ծածանէր մահիկի կիսաբոլորուած աստղը ցուցնող Օսմ. դրօշակը: Դեղնագոյն մեռաղեայ մահիկներ կը փայլէին «մինարէ»ներուն սրածայր գագաթները եւ հինաւուրց բերդը չէն էր Թուրք լակոտներու խումբերով:

Տղանգքին առանցքը կազմող Թուրք կրօնաւորն ու մօլլան Գուրանէն հատուածներ կը մոլտային, իսկ աղանդաւորներուն ակըմբիչները կրօնական արարողութիւններով զբաղած, հանրութեան զմայլանքին ենթակայ էին: «Թէքէ»ներու պատերուն զարդերը — սուր, դանակ, Թուր, ծնծղայ, թմբուկ, չամփուր — արեւու լոյսին տակ ակըմբիչներու «մուարէֆէթ»ներուն կը ծառայէին, վեր բարձրացած «Սանճաղը Շէրիֆ»ի հովանաւորութեամբ:

Ի տես այս ցուցադրութեան եւ ակըմբիչներու կիսամերկ մարմիններուն մէջ հորիզոնական խոցուած չամփուրներուն, հաւատացեալ միւսլիմանը երկիւղածութեամբ «Լաիլա Ալլահ, Մուհամէտ բէտուլ Ալլահ»ը կրկնելով «հէօրու»ներու, «փէրի»ներու բնակավայր դաւանած մօրուքը կը չոյէր երկու ափերու մէջէն:

Թմբուկներու խուլ դղրդիւնները, մինարէներէն հասնող «Ալլահ էքպէր»ներուն կրկնումներու բարձրակոչ աղաղակները, ակըմբիչներու խլրտումները ախորժակը կը սրէին հետեւող ամբոխին, որը Մուհամէտի անուամբ երդում պատառ կ'ըլլար թէ վեր բարձրացած «Սանճաղը Շէրիֆ»ի պօրութեամբ պիտի խորտակեն «քեաֆիր»ները:

Սա «ձիհատ» — Սուրբ Պատերազմ — էր որ պաշտօնական

հանդամանք կ'առնէր. այլ խօսքով՝ կրօնական արարողութիւններով կը սրբանար:

Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան «քաֆիր»ներ էին — անհաւատ —, սակայն Գերմանիան ու Աւստրիան, իբր դիւանակիցներ՝ իրաւունք ունեցած էին իրենց դրօշներով տեղ գրաւել Օսմանցիի մահիկածայր դրօշակին աջ ու ձախ կողմերը:

Տողանցքը առաջնորդող Թուրք զինուորականներն ու պաշտօնեաները — որոնց չարքին տեղ գրաւած էր Հայ կղերականն ու երեւելին — միասնականութեան վոխադարձ ճառերով գնացքը կ'ընդմիջէին մերթ ընդ մերթ:

— Անհաւատներու զօրաւոր թնդանօթներուն դէմ կռնակ չդարձնող երկու միլիոն սուրեր ունինք, կը հաւաստէր Թուրք ճառախօսը:

Օրը անցաւ խանդավառութեամբ:

Հանդիսական եռուզեռին երբ յաջորդեց մտայլին ու հոգեկան սրտմաշուք պաղ կեանքը, արտաքին եռուզեռը սկսաւ եռալ ներսը նոր աւիւնով: Պատերազմի սկսած օրէն ասդին, օրերը՝ չաբաթներ եւ չաբաթները՝ ամիսներ եղած, ամառը անցած եւ աշունը եկած էր եւ ժողովուրդը ընտելացած չէր տակաւին կերպարանափոխուած կեանքին հետ:

Ընտանիքներէն չատեր զաւակնին ճամբու դրած՝ երկարողի մը կարօտն ունէին: Վաճառականն ու առեւտրականը, արհեստաւորն ու գործաւորը, եկեղեցականն ու մտաւորականը զանազան հոգերով կը տարուէին: Կացութիւնն անորոշ էր... Սրտի զարկին նեղ կուգար կարծես իր վանդակը ուր անտրտունջ գործած էր ան տարիներէ ի վեր: Երիտասարդին աշխոյժը չիջած էր, ծերը կը խոկար, մանուկը տաղտկալի զարճած էր եւ պիտա մօր համբերութիւնը հատած էր:

Վերջապէս, կեանքը իր համը կորսնցուցած էր:

Առեւտուրը կասեցաւ, կեանքը սկսաւ ողիլ: Անվստահութիւնը սովորական զարճաւ: Ունեցողը՝ ունեցածին տէրը չէր. չունեցողը, սակայն, ոչ մէկ կերպով կրնար կարիքին ճարը դանել: Այս բոլորին վրայ ճնշիչ բեռ մըն էր եղած զինուորականութեան անվերջ, անհատնում պահանջները:

Գիւղացիին կեանքը աւելի անտանելի էր դարճած: Արդէն չքաւոր, կիսամերկ եւ բոպիկ գիւղացին չէր կրնար իր սովորական ապատիկ գնումներն ընել. եւ եթէ տէրն էր բեռ կրող կենդանիի մը՝ պարտաւոր էր իր կենդանիներովը միասին աշ-

խաւել գինուորականութեան՝ «Սուխրա»* անուն անգիր օ–րէնքով:

Բացի տնտեսական ընդհանուր վատթար կեանքէն, Հա–յուն համար կար մութ հեռանկար մը: Հայը կը կռահէր բան մը զոր ինք եւս չէր կարող որոշել: «Ապագան սեւ է, սեւ», կ'ըսէր եւ մխաքը չարչրկող թաթին դրութիւնը մեկնելու կա–րող չէր, եւ չունէր Դանիէլ Մարզարէ մը...

Տնտեսական, քաղաքական, ընկերային կեանքը ի՛նչ ալ ըլլար, կացութիւնը բարելաւէր կամ վատթարանար, ծրագիր–ներ յաջողէին կամ ոչ, հարուստը՝ դրամին, աղքատը՝ հացին մասին խորհէր կամ ոչ, բնութիւնը կը դործէր ըստ դարաւոր կանոնին: Աչուն էր. դարնան սերմերը հասունցած պատրաստ էին հարուստներուն ամբարները եւ մնեցիներուն փեթակները լեցնելու:

Բայց այս տարուան հունձքէն բաժին պէտք էր հանուէր գինուորականին: Եւ քաղաքային կառավարութիւնը ի յար–դանս գինուորականութեան — յիշեալին բաժինէն անջատ — որոշած էր նուիրատուութիւն մը ընել:

Նոյեմբերի միջին օրերէն մին էր. որոշուած օր մը հապա–բաւորներու բազմութիւն մը լեցուցած էր Աղճա Գոյուն** կա–յարանի ճամբան: Կառավարական պաշտօնեաներու, պէյերու, չէյխերու, մօլլաներու, հօճաներու, քահանաներու, ուսուցիչ–ներու, խախամին եւ մտաւորականներու գլխաւորութեամբ հսկայ բազմութիւն մը կը յառաջանար մէկէն–հինգ լիտր հա–ցահատիկներով լի տոպրակներ ուսերուն շալկած:

1914–ի վերջին համախմբումը եղաւ յարգանքի տուրք մատուցանելու նպատակաւ կատարուած ցուցադրական այս գնացքը:

Օդերն ական պաղիլ. ձմեռը վրայ հասաւ. քամին անխը–նայ կը մտրակէր անպատսպար աղքատը: Ձիւնը իր հասած վերմակին տակ առաւ քաղաքը. աղքատը՝ կոծելու, կարօտ–եալը՝ օրօրելու, մշակին յոյս տալու եւ Հայուն բանալու.

«Բոլորուէ՛ օճախիդ չուրջը. վայելէ՛ տօնական օրերդ. գիմաւորէ՛ նոր տարին... որ գուցէ ըլլայ վերջինը. հրաժեշտ տո՛ւր տանդ. մտի՛ր թոնիրդ ու մոգի՛ր. կղպէ՛ դուռդ եւ բա–նալին վրան ձգէ... Գարունը երբ գիս հալեցնէ, Թուրքը՝ Հայը գիտի ապշեցնէ»...:

---

*) Սուխրա, անվարձք բանեցում:

**) Աղճա Գոյուն, Անթէպէն հեռուն 9 ժամ հեռաւորութեամբ գոլիս–պաղատա երկաթուղագիծի կայարան մը:

1915

Կեանքը, Խուզարկութիւն, Ձերբակալութիւն, Բանտարկութիւն եւ Տարագրութիւն

Ժողովուրդը 1915–ի սեմին վրայ՝ վեց ամսուան դառն փորձառութեամբ ինքզինք դէմ յանդիման գտաւ «Սէֆէրպէրլիք»ի կեանքին եւ պահանջներուն հանդէպ: Փոփոխական կեանքը, ներկայացումի վարագոյրին բացուելուն նման նորանոր դէմքերով եւ դէպքերով դունաւորուած դուրս կուգար: Ականջներ վարժուած էին հակառնեայ լուրերու: Ժողովուրդը քաղաքական անցուդարձին կը ծանօթանար ճակատներէն օգտափոխութեան եկող հիւանդ կամ վիրաւոր զինուորներէն, ճամբորդներէն եւ դաղտապողի հասնող նամակներէն, իսկ պատերազմական լուրերու կը տեղեկանար Պոլսական ուշացած թերթերէն ու կը լսէր քաղաքին մէջ հրատարակուող «Միլլի Այժանս»էն:

Անթէպի Իթթիհատական մամուլը օրը մէկ թղթիկ կը հրատարակէր վերոյիշեալ վերտառութեամբ, որուն ժողովուրդը կ'ըսէր «Այճանս» եւ ծախողին՝ «Այճանաճը Կիվիլի»:*

Կիվիլի ամմին տպարանի դռնէն հազիւ քանի մը քայլ նեռած՝ ոտքի ներբանին վրայ բարձրանալով երբ սկսէր հուժկու աքաղաղի ուռ կանչին նման ձայն հասցնել չուկայի վարի մասերը, խանութպաններ եւ անցորդներ, անշշուկ ականջ կը դնէին լսելու օրուան հավատիանները:

*Կիվիլի ամմին** բեմ ունէր Արասա չուկային մէջ, որ ձեռամբարձ կը հանուէր մերթ — երբ հավատիանները լաւ ըլլային — բարձրէն լսելու օրուան ռազմաչունչ լուրերը...:*

— Շնորհիւ քաջ զինուորներու՝ էրզրումի ճակատը թըշնամին եւս մղուած է:

) Կիվիլի — որ կը ճանչցուէր նաեւ Կիվիլի ամմի անունով — երկայն ու վայելուչ հասակով, յիսունը անց եւ մասնական մօրուքով, դիտնական մը կերպարանքն ունէր: Ժողովուրդը մանաւանդ թուրքեր կը հիանային Կիվիլի ամմիի պերճախօսութեանը, համարձակախօսութեանը եւ գիտակցութեանը վրայ եւ մեծ համարում ունէին իրեն հանդէպ: Իրականութեանը մէջ, սակայն, Կիվիլին անզրագէտ էր եւ արհեստով չուլհակ մը որ չատ անգամ կարելի չէր գոց բերան սովրած ու կանչածները գտնել ծախած «այժանս»ին մէջ: Բայց Կիվիլի ամմին համար բաւ էին տպարանապետ՝ Իթթիհատ մը, Ռիւշտի Հօճային ըսածները, զոր կանչէր աննման պերճախօսութեամբ:

**) Գետնէն բարձր չուրի աւազանի — Ղասը զաստալը — եզերքը:

— Գանալի — Սուէզի Ջրանցք — կողմը թշնամին 1000 վիրաւոր, 800 մեռեալ եւ բազմաթիւ ռազմամթերք ձգելով հեռացած է:

— Ջանադ-պալէի կռիւը ահաւոր էր. թշնամիները երեք օր անդադար ռմբակոծելով հանդերձ մեր դիրքերը, չկրցան յաղթել ցամաք ելլել:

— Քիւթ-էլ-Ամարայի ճակատը թշնամիին 15,000-նոց բանակը պաշարուած է:

... Կեցցե՛ն Օսմանցի քաջ մարտիկները, հպարտ ապրին ռազմապէտ հրամանատարները...:

Կիվիլի ամմին վերջին մարթանքը չկրացուցած, խլրտումը կ'սկսի ողեւորուած բազմութեան մէջ: Հարիւրաւոր ձեռքեր կ'երկարէին պատրաստ դրամներով՝ «Ինձի ալ տուր, ինձի ալ...» պոռալով, քանի որ Կիվիլի ամմիի սովորութիւնը չէր դրամին վրայիրը վերադարձնել:

Կիվիլի ամմիին աժանը, սակայն, փոր չէր կշտացներ, եւ ոչ ալ դարման մը կրնար ըլլալ Հայուն երերուն եւ փչուտ կեանքին, ինչպէս եղած չէր Սահակ Կաթ.ին տուած այցելութիւնը:

Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսը անակնկալօրէն Անթէպ եկած էր Թուրք պինուորական փաշայի մը ընկերակցութեամբ:

Կաթողիկոսը յորդորեց, խրատեց, կառավարութեան հրահանգներուն ու պատուէրներուն հնազանդելու եւ պէտք եղած օժանդակութեան մասին ծանրացաւ: Իսկ փաշան՝ երկրին չահին համար մտածելու եւ միաբանականութեան անհրաժեշտութիւնը կը չեշտէր, երկրին թշնամիները ճզմելու համար:

Անթէպցին աս լսած էր տակաւին քանի մը ամիսներ առաջ եւ մի քիչ հանդարտած. կասկածանքը փարատած էր չափով մը եւ արտապնդած էր Թուրքին բարեկամութեան վստահութիւն ունեցողները, որոնք կը քարոզէին թէ՝ իրենք ոչ մէկ տարակոյս ունին Թուրքին անկեղծութեան. թէ՝ իրենք հեղինակաւոր անձնաւորութեանց հետ յարաբերութեան մէջ են, հաստցած են եւ կրնան ի հարկին հասկնալ ամէն մի զաղտնիք. թէ՝ միասին ժողովներ ըրած են, արտակիցներ են. թէ՝ բաժակի ընկերներ ունին Թուրքերուն առանձնական ժողովներուն անցուդարձերը հաղորդող, եւն. եւն.:

Այս քարոզներուն հետեւող մեծամասնութենէ զատ կար նաեւ փոքրամասնութիւն մը, ըսենք՝ լուսահոներու բանակին դէմ յոռետեսներու խումբ մը — թէեւ ձայն ու կշիռ չունէին, ինչպէս միշտ եղած է — ճիշտ հակառակը պնդող:

Վերջիններու տրամաբանութեամբ՝ դաղտնիքին բանալին Փաչային եւ Կաթողիկոսին — զոյգ — այցելութիւնն էր: Կաթողիկոսը կրնար ընկերակցած ըլլալ խաբուելով կամ հաւատալով, ստիպմամբ կամ այլ պատճառներով, որոնց եւ ոչ մէկը կրնար հաւասարիք մը տալ Թուրքին անկեղծութեան, եւ Տաճիկին մեղրածորան բերանը չէր կրնար իբր փաստ ընդունուիլ իր խարդախ սրտին: Ջմռռնանք Աստանան, կը կրկնէին յոռետեսները:

Թէեւ անոնց բոլորը իբր կնոջական եւ «չբխրբխ խապէրի» — ճախարակի լուրեր — կարեւորութիւն մը չունէին, բայց հայութեան ձեռքը երկայրի սուր մը դրած էր:

Հայը՝ սուրբերու, անուանակոչութեանց տօները, Կաղանդն ու Նոր Տարին եւ Ս. Ծնունդը կատարած էր Թոնիրին չուրջ, նուազ ոգեւորութեամբ: Օրուան մաղթանքներուն ցաւատանջ հոգիներէն հանած հուրը ակնյայտնի կ'երեւէր. խընդուքներ արուեստական բնոյթ ունէին: Նշանաւոր, հարսանիք կ'անցնէին անչուք եւ անձայն: Թնամի խաղալու տրամադրութիւն չկար, եւ ոչ ալ փափաք՝ նշանածները պսակել մօտալուտ Մեծ Պահքէն առաջ:

Հայ կոյսը Ս. Սարգիսի — Առաջաւորաց — ծոմապահութիւնը անտեսած էր, իսկ նշանածը՝ բան տակաւորութեան՝ Ս. Սարգիս հալվասը անուամբ ընդունելիք անուշեղէնէն նախամեծար կը դառնը նշանածէն հասնելիք երկտող մը:

Մեծ Պահքի Բարեկենդանը — Բուն Բարեկենդան — չկըրցաւ նախորդներու ոգեւորութեամբ խօսիլ Հայու սրտին. իսկ ապաշխարութեան օրերուն՝ դնաց լեցնելու Աստուծոյ Տաճարը, չերմեռանդութեամբ կրկնեց «Տէր ողորմեա»ն, հոգւով ու արտասուքով խնդրեց «Ապրիս Հայոց ազատութիւն» եւ «Աչխարհիս խաղաղութիւն»ը: Հայ ծնողք սրտի հառաչներուն կարօտը կուրծքերուն սեղմած դուէթ կ'ապերսէին գթութեան Տէրոջմէն:

Ծաղկազարդի կիրակին, Հայը առաւան ժամերգութեան՝ Փրկիչը դիմաւորած էր ձիթենիի ճիւղերով եւ երեկոյեան՝ «Բաց մեզ Տէր ղուռն ողորմութեան»ը կրկնած, ապերսած էր արտասուքով: Ան Զատիկի կարմիր հաւկիթներն ալ ներկեց, անդիտակ թէ յաջորդ Զատիկն ու հաւկիթները իրեն համար պիտի ներկուէին թուրքին ձեռքով ապտակին արիւնով:

Զատիկին՝ կոչնակը կանուխէն հրաւիրեց հաւատացեալը ժամ դալ: Նա եկեղեցի մտած պահուն տեսած էր Օտմ. երկու

դրօշակներու մէջեւ Սուլթան Ապէշատի լուսանկարը եւ երկու Թուրք գինուորները, կայնած դրան աջ ու ձախ կողմերը*: Լսած էր պատարագիչ քահանային քարոզը որ վերջացած էր Սուլթանին արեւշատութեան, Օսմ. բանակներուն յաղթութեան եւ աչխարհի խաղաղութեան մաղթանքներով:

Ժամէն ելնող ժողովուրդը իր լումաները անխտիր դրած էր դրան առջեւ կարգի չարուած Հայ թէ Թուրք մուրացկաններուն երկարած ափերուն: Մատաղաբաչխութիւնը կատարուած էր նոյնպէս անխտիր:

Պզտիկները՝ Զատկի կարմիր հաւկիթներով ուրախացած՝ կը կանչէին զուարթութեամբ, իսկ չափահասը կը մտածէր, ու ծերը կը մտատանջուէր:

Մեռելոցին խուռներամ բազմութիւն մը կ'ալեկոծէր յաւիտենականութեան դրան առջեւ, ուր Թուրք վաճառորդներ բացօթեայ կրպակները փռած ճամբու երկայնքը՝ կը պոռային.

— Հայտի՛ն, լէպլէպի, չէքիրտէք...

— Թարմ կարկանդակ...

— Համեղ անուշեղէն...

— Անուշ եւ պաղ օշարակ...

Յարպանքի տուրքը կատարելու եկած բազմութիւնը քահանային օրհնել տալով ննջեցեալին չիրիմը, կամաց կամաց քաշուեցաւ, սիրելիներու հոգեկոյտերուն մօտ ձգելով Թուրք վաճառորդները:

Տօնական օրերուն վրայ բերած քչիկ մը ակամայ եռանդն ու ուրախութիւնն եւս անցան, երբ հետեւեալ օրն ալ հանդրստանալով ամէն մարդ շուկայ լքաւ ի խնդիր հացի:

Ծանր ձմրան անվատահ ամիսները պարտած էին տուներու մէջ պահուած պաշարի փեթակները:

Գարնան արեւը նոր բացուած էր, սակայն գործերը թոյլ էին: Ո՛չ գործաւորը եւ ո՛չ ալ արհեստաւորը կրնային դրամ շահիլ, իսկ առեւտրականն ու վաճառականը ծախելու ապրանք չունէին. անոնց ունեցածը կառավարութենէն պրաւուած էր եւ պանձելի մուրհակները քուրջի կտորներ կ'արժէին:

Մինչեւ հոս, պոնէ Անթէպի առնչութեամբ, պատերազմին հոչակումէն առաջին Թուրքին կեանքը եւս չատ հեռու էր նախանձելի ըլլալէ: Թուրք համայնքն ալ նախկին ոգեւորու-

---

*) Անթէպ սովորութիւն է եղած Մեռելոցին եւ Զատկին երկու Թուրք պինուորներու — մեծ 4 — եկեղեցւոյ դրան քով կանգնիլը օրուան Սուլթանին լուսանկարին տակ:

թեամբ անցուցած չէր իր «Համապան» եւ «Գուրպան» պայրամները: Զինուոր տուած էին եւ նիւթապէս ալ ընկճուած, մանաւանդ որ Հայ սեղանաւորէն դրամ չէին կրնար փոխ առնել:

Այս մութ օրերուն՝ «լոյսն» էր զինուորականութիւնը: «Տիվանը էօրֆիյէ» պատերազմական առեանը, որ իբր պետական իշխանութիւն իր ճնշիչ թաթը դրած էր ժողովուրդին վրայ տեւական ու անվերջ զանձումներ ընելով, որով կը մերկացնէր մասնաւորապէս Հայերը...:

Անթէպի երեսփոխան ձէնանի Զատէ Ալի պէյ, 1912–ին Մուհամէտի դամբանն այցելած եւ մօրուքէն թել մը բերած էր Անթէպ: Թելը պարունակող ոսկի տուփը թանկարժէք բեհեզներու մէջ փաթթուած մեծկակ անուկի մը մէջ, դրուած էր չքեղօրէն ուղտի մը կռնակը, երկու սապատներուն միջեւ:

Մուսլիմաններու մեծաւորներ՝ պէյեր, չէյխեր, հօճաներ եւ պաշտօնական անձնաւորութիւններ երեք ժամու հեռաւորութիւն մը հետիոտն կտրելով դիմաւորած, հպարտ քայլերով կը վերադառնային երանելի ուղտին առջեւէն կտրդի չարուած:

Ընդունելութիւնը անցած էր չատ փառաւոր: Թուրք նահապետ — քօղարկեալ — կիներ կիսաբաց աչուկներով դիտած եւ ուղտին սապատէն վար կախուած կանանչ ծածկոցին ի տես «Սանա դուրպան օլայըմ» աղաղակներով — Զըղըրտ — իրենց մասնակցութիւնը բերած էին ընդհանուր ուրախութեան:

Ազանդաւորներուն կրօնական դործիքները, մինչեւ վերջին չամփուրը, դուրս բերուած էին: Մահիկով վերջացող հօթը «Սանճաղը Շէրիֆ»ը վեր բարձրացնող ամբոխը քաղաքը մուտ դործած էր թնդանօթի պոչիւններով:

Երբ մեկնեցան քաղաքը ոտքի հանող այս առղանցքին դերակատարները, եւ երբ այցելուներ հեռացան, քաղաքը փոթորիկի յաջորդող անդորրութեան նման հանդարտ վիճակ մը առաւ: Ժողովուրդը սկսած էր խորհիլ իր օրապահիկին մասին:

Պարէնաւորումի տեսակէտէն, ամէն մարդ յոյսը դրած էր եւ կ'ապասէր դարնան դալառեան: Հակառակ որ աքանչելի հունձքի մը յոյսը երջանկացուցած էր բոլորը, ահա անակնկալ կերպով երկինքը լեցուեցաւ բազմամիլիոն մարախներով: Ամբողջ քաղաքը ծածկուեցաւ մարախներով: Տուներ, խանութներ, տանիք, երդիք, ամբար, անուկ, վեր վար, ամէն տեղ ողողուած էր մարախներով:

Երկու օրուան մէջ չքացան քաղաքին ու չրջակայ դիւղերուն բոլոր կանաչութիւնները: Ծառեր՝ չոր ցիցերու նման մնացին կրծուած ճիւղերով: Այդիներ, պարտէզներ,

ածուներ հող դարձան, մրգատուն եւ արօտավայրեր՝ խոպան դեռիններ։ Զուրերու եզերքները մաքրուեցան մամուռներէն։

Բացի հացազործներէ եւ դպրոցականներէ, պէտք էր ամէն մարդ երթար մարախ կոտորելու, կամ պէտք էր օրական մէճիտ մը տալ։ Մերժողներ տուգանքի եւ բանտարկութեան կ'ենթարկուէին։

Մարախին դալը Անթէպցիական բացատրութեամբ՝ «ղըմէթ էքիկլիկի» կ'ըսուէր. մարախը եկած էր Հայուն բաժինն ուտելու։

* * *

Հայուն տարագրութիւնը սկսած էր Անատոլուի եւ Կիլիկիոյ չրջաններուն մէջ։ Զէյթունցիներուն՝ առաջին կարաւանը — Անթէպէն անցնող — իջեւանեցաւ Ապրիլ 20ի իրիկուան մօտ, Մարաշը Անթէպի կապող ճամբուն եզերքը։

Լուրը կայծակի արագութեամբ չրջան ըրած էր Հայոց մէջ։ Հայեր հոն փութացած էին կերակուրի, հագուստեղէնի ծրարներով եւ ջուրի ամաններով։

Հայութիւնը ցնցուած էր։ Տխուր լուրերու մասին չէին լսեր այլեւս, իրենց աչքերով կը տեսնէին։ Ժողովրդը թշուառ էր. վիրաւորներ կային, վէրք եւ ուռեցքներ անխնամ ձգուած էին։ Զկար ո՛չ մէկ չորքոտանի, ո՛չ մէկ երիտասարդ էրիկմարդ կամ կնամարդ եւ ոչ ալ հասակաւոր տղայ մը։ Երախաններուն եւ կնամարդերու 300–ը անց խումբ մը, որոնց պատմութիւններէն հասկցուեցաւ, թէ ինչպէս յեղակարծօրէն իրենց տուներէն քշուած էին, հարուածներու տեղատարափներու տակ տեղահանուած էին. մին լուացքը կէս ձգած, մէկալը՝ ճամբան ձերբակալուած, ուրիշ մը՝ անկողնէն վար առնուած։ Չէին գիտեր թէ ո՛ւր մնացեր էին իրենց ամուսինները, զաւակները։ Ո՞վ տարած էր հարսը եւ ինչե՞ր պատահած էին տղոց ու աղջիկներուն։

Անթէպցի Հայը ուշ առեն ձգեց այս արտամօրմոք թատերավայրը, նզովելով «գարտաչ» ցած Թուրքը եւ սկսաւ իր օրերը համրել, գերեզմանի մօտ կեանքը քաշքշող ծերունիի նման։

Հեռուեռալ առտուն Անթէպցին նորէն այցի գացած էր, բայց յուսահատ կերպով կը վերադառնար քաղաք։

Իջեւանին վայրը ամայի էր...

Զէյթունցիի այս առաջին խումբին յաջորդեցին դրեթէ ամենօրեայ հասնող Հայ տարագիրներու 300–800 հոգինոց խղճալի կարաւանները։ Զէյթունցի, Մարաշցի, Այնթապցի,

Կիւրինեկ, Սվազիկ, Ֆոնուկեան եւն. եւն., որոնց մին միւսէն աւելի սրտաճմլիկ տեսարաններ բանալով կ'երթային հարաւ, ցմրուր քամելու Թուրքին հրամցուցած բաժակը:

Խուզարկութիւն եւ Ձերբակալութիւն

Ձէյթունցի տարապիրներու հառնելէն օրեր առաջ սեւ լուրեր Թուրքիոյ Հայոց ներկայ ճգնաժամին մասին արդէն հասած էին Անթէպի հայութեան ականջը: Կրօնական պետին եւ վիճուորական փաշային յորդորներուն իմաստը կամ ըսենք յետին միտքը որոշ էր այժմ:

Հայ վիճուորներ ապաւինուած՝ «Ամէլէ Թապուրը» անուան տակ ներքին գաւառները քշուած էին եւ Պօղանթիի փապուղիին մէջ տաժանելի աշխատանքներու լծուած էին: Ձէյթունի մեծաւորներ Մարաշ տարուած բանտարկուած, Նազարէթ Զաուշը բանտի մէջ գաւազանի հարուածներուն տակ անկենդան ձգուած էր: Շրջակայ քաղաքներուն երեւելի Հայերը բանտարկուած էին: Հայ մտաւորականներ կը ձերբակալուէին:

Բայց հակառակ այս բոլորին եւ ականատեսի աչքերով իրականութեան առջեւ գտնուելով՝ չայլամի նման դլուխը հողին մէջ խոթողներ պակաս չեզան: Այս երանելիները հաւատացած էին եւ կը ջանային հաւատացնել թէ Անթէպի համար այդպիսի աքսոր պոյութիւն չունէր...:

Սակայն ինքնախաբէութեան չրջանը քիչ յետոյ անցած էր: Գլուխ ծռելով, «պէլի էֆէնտիմ» ըսելու սոխպուած էին բոլոր Հայերը անխտիր:

Ապրիլ 29–ին, երբ Անթէպի հայութեան տուներուն խուզարկութիւնն ու ձերբակալութիւնները սկսան, թերահաւատներէն ոմանք սթափեցան իրենց խոր քունէն:

Ձերբակալուեցան 200–ի մօտ Հայեր, իսկ խուզարկութիւնք ապարդիւն անցան հետեւեալ բարեպատեհ դուզադիպութեամբ.

Աւետիս էֆ. Գալէմքէրեան — Անթէպի ինքնապաշտպանութեան չրջանին վիճուորական գոյք պահերէն մին — առտուն գործի երթալու միջոցին, առջեւէն գացող կառավարական երկու պաշտօնեաներու խօսակցութենէն կ'իմանայ՝ որ այդ օրն իսկ Հայոց տուները պիտի խուզարկուին:

Ցիշեալը նոյնհետայն վերադառնալով տուն թաքստոցէն Հալէպ կը հեռացնէ բոլոր զէնքերը եւ լուր կուտայ եղելութիւնը՝ առ որ անկ է:

Խուզարկութիւնը տեւեց երեք օր եւ ձերբակալուածներէն

ոմանք ապատ ձգուեցան նոյն օրը, — որոնցմէ մին էր յիշեալը — մաս մը հեռուեալ օր եւ մնացածներն ալ չորս օր ետք:

Բանտարկեալներու ապատ արձակումը արտասուքները չորցուց: Սակայն ժողովուրդը վերսկսաւ խոկալու:—

— Ի՞նչ ապացոյց ունինք անոնց ազատուած ըլլալուն:

— Առանք կուսակցութեանց պատրաստութիւնները հասկընալու դիտումով եղած բաներ են եւ հիմա կառավարական պաշտօնեաները համոզուեցան որ բան մը չկայ:

— Ի՞նչ մեկնութիւններ պիտի տանք Զէյթունի Զաուչին դաւազանի հարուածներուն տակ մեռցուելուն:

— Եթէ չար նպատակ մը չունէին, ինչո՞ւ ապաղինեցին Հայ պինուորները:

— Հայկական պատառներէն հանող լուրերը անհիմն չեն. ո՞ւր են եկող տարագիրներուն երիտասարդները. ո՞ւր են կոյս աղջիկները. ո՞ւր են էրիկ մարդիկը... կորա՜ն, կորան ամէնքն ալ եւ հիմա կարդը մերն է:

— Դուք միշտ յոռի կողմերը կը տեսնէք, կը պնդէին Թուրքին թմբուկը զարնողներ: Զէյթունի խլրտումը մեծ հոգ է կառավարութեան համար իր ներկայ ճգնաժամին մէջ: Ան կ'ուզէ հանդիստ պահել զանոնք. եւ Հայ պինուորներու ապաղինումը պէտք չէ մոռնալ մեզ. այսօր պէնքերը կ'առնէ, վաղը ետ կուտայ: Այս ամենուն վրայ Անթէպ մոռնալու պատճառ մը չունի, ահա ձերբակալուածները հարցաքննեցին ու ազատ արձակեցին:

Հակառակ այս կարգի մարդոց քարոզներուն եւ հակառակ Թուրքերու հաւատամքներուն թէ «Անթէպի համար բան չկայ», հայութիւնը իր մեծ ու պզտիկով, մտաւորական ու հասարակ մարդոցմով չէր կրնար հակառնեայ եղրակացութիւնները հաշտեցնել տարտփտիխ կացութեան հետ: Հակառակ Թուրքերու ուսած հաւատամքներուն, մթնոլորտը զարշաբոյր էր: Թուրքը որոշած էր հայութեան հետ հաշիւ տեսնել ըստ իր տեսրակի ցուցմունքին եւ Հայը՝ պատրաստ էր վճարել: Դրամը ուսած էր. զաւակն ալ ուսած էր եւ տակաւին պարտական էր: Տեղն ու բնակարանն ալ պէտք էր տար, եւ պարտ էր նաեւ տալ իր պատիւն ու կեանքը: Թուրք հողին վրայ խլամբ իրաւունք ունէր արեւը վայելելու, լուսինը դիտելու եւ աստղերը համրելու...

Տեղահանութիւն. Յուլիս 17, 1915

Մուզարկութեան եւ ձերբակալութեան տարտափ օրերը անցած էին՝ հայութիւնը տարակուսանքի մէջ ձգելով: Հայ

տարադրեալներու իջեւանի վայրն ալ քաղաքէն հեռացուած էր։ Այլ բացատրութեամբ՝ Անթէպցի Հայուն միտքը քնացնելու եւ սիրտը հանդստացնելու թրքական հնարք մը՝ որ ունեցաւ իր օգուտը դոնէ թրքահպերներու կոնակը զօրացնելու, որոնց յաւակնութեանց հանդէպ կը հարցնէր ժողովուրդը։

— Սեպհնք թէ նախորդ կարաւանները Ֆէտայիներու ընտանիքներն էին, հապա ասո՞նք...

— Առնք ալ Ֆէտայիներուն ազգականներն ու պարապանները են։

— Այս կոլմէն չպացողնե՞րը...

— Առոնք ալ թաղեցիներն են։

— Մարաչցիները եւ այլ տեղացի՞ները...

— Անոնք ալ սահմանակից հողերու վրայ կը բնակին։

— Ճիշտ հիմա դատ ուղիղ կ'ըծը... Ջէյթուն կիլիկիոյ սահմանն է, վանն ալ Հայկական Նահանգներուն եւ Պոլիսը՝ Եւրոպայի, այն Եւրոպային՝ ուրկէ եկած էին եղբայրութիւն քարոզող իթթիհատճրնները եւ փորձ մըն ալ կատարած Աստանայի մէջ...

— Այսի՞նքն...

— Այսինքն մենք եւս սահմանակից...

— Հը՛, մեղի ի՞նչ կայ որ...

Հակառակ լատատեանները համոզման եւ հակառակ Թուրքին քաղաքականութեան, Անթէպի հայութիւնը հրամանի մը կ'սպասէր բանտարկեալներուն արձակումէն ի վեր։ Ինանութէ՞ն պիտի ատրուէր թէ ճամբան պիտի ձերբակալուէր... Լուրը տունէ՞ն պիտի հասնէր թէ դիշերանց պիտի կանչուէր... Ընտանիքո՞վ պիտի ճամբորդէր թէ առանձին պիտի քշուէր, եւ կամ ալ իր չկռահած մի ձեւով պիտի կատարուէր անխուսափելին, ինքն ալ չէր գիտեր։

Թուրքէն ձայն չկար եւ երեսը դատարկ էր. ծուռ չէր նայեր. խիստ վարմունք չէր ցուցներ։ Մէկ խօսքով չոյելու քաղաքականութեամբ, Հայը հասցուց որոշուած օրուան։

Օրն անցած էր նախորդ օրերու նման մտատանջութեամբ եւ Հայը տունը մտած էր օր մը եւս չահած ըլլալուն փառք տալով։ Իրիկուան ատեանէն կշտացած, մին կը պատրաստուէր այցելութեան մը երթալու, ուրիշ մը՝ հանգստանալու, այլ մը՝ հաւանական հիւր մը ընդունելու, երբ ոստիկան մը, թաղային մուխթարին ընկերակցութեամբ դրան մրճիկը կը զարնէր՝ տան մեծաւորին յանձնելու «հրամայական թուղթը»։

«Քանի չորս ժամ պայմանաժամով ձգել քաղաքը»։

Հետեւեալ առաւօտ տասներեք ընտանիք թեթեւ բեռներով ճամբայ ինկան, ամէն բան ձգելով տան մէջ դուռը կղպեցին ու հեռացան։

Նոյն օրն իսկ տարաձայնութիւն մը սկսաւ շրջան ընել թէ՝

— Այս հեռացումը երեք–չորս ամսուան համար է։

— Թէ՝ նախընտրած քաղաքնին կրնան երթալ։ Հալէպ, Դամասկոս, Համա, Համս եւն.։

— Թէ՝ հակողութիւն տեղի պիտի չունենայ։

— Թէ՝ կասկածելիներ պիտի հեռացուին միայն։

Այս պզտիկ փորձէն երկու օր ետք վերսկսաւ խուզարկութիւն մը։ Արտասահմանի հետ յարաբերութիւն ունեցողներու տուներն ու խանութները տակն ու վրայ եղան, եւ առեւտրականներու ոմանց տետրակները քննութեանց ենթարկուեցան, որոնց իբր արդիւնք՝ եօթը հոգի* բանտարկուեցան ու ղրկուեցան Հալէպ եւ Պիրէճիքի բանտը։

Հակառակ բոլոր–բոլոյներուն եւ շրջող այլատեսակ զրոյցներուն ու խնդրի ելքին արեւու պէս պայծառութեան, լատինեներու տեսութեամբ, իրականութիւններ էին Թուրքին տարաձայնութիւնները։ Բայց երկրորդ կարաւանը չուշացաւ հերքելու, մինչեւ օրս կամակոր յամառութեամբ լատինեութեան թմրուկը զարնողները։

Չորս օր ետք երկրորդ կարաւանը, 50 ընտանիք, ճամբայ ինկան առաջինին պէս, առանց հակողութեան, մնալու իրենց նախընտրած մի քաղաքը։ Անոնց մեկնումէն քանի մը ժամ վերջ կառավարական պաշտօնական գնկուցումը յայտարարեց Բողոքականներուն տարտղրութենէ զերծ մնալը**։

Այս արտասնդումին հետեւանքով, Աւետարանականներ ղրկած էին կառավարութեան պահանջած մարդահամարի ցանկը պատրաստելու, գիշերը ցօրեկին խառնելով եւ Առաքելականներ նոյնպէս գիշեր ցօրեկ մեկնումի հոգւով կը պարապէին։

Այս ակնյայտնի բաժանման վրայ եւ աղտարարութիւն

---

*) Աչճեան Պետրոս աղա, Հրանտ էֆ. Սիւլահեան, կարուճ աղա Մեքճաննեան, Պասմաճեան Հճի. Յարութիւն աղա՝ Հալէպ, Թաթուլ էֆ. Քիւրփէլեան՝ Պիրէճիք։ Աւելանեան եղբայրներ՝ քանի մը ամիս ետք ազատ ձգուեցան եւ Նահապետեան Բենիամին որ մեռաւ Հալէպի բանտին մէջ։

**) Անթէպի Բողոքականներ իրենց տարաղրութենէն զերծ մնացած ըլլալուն պաշտօնական լուրը առնելէ ետք մասնաւոր սուբհանդակ զրկեցին կարաւանին մէջի Բողոքականները վերադարձնելու, բայց վերադարձող չեղաւ։

աստղագէտներուն հետ հնարաւորութեամբ երթալէն առաջ, փափաքած էր Թուրքին այն կասկածը թէ Հայեր կրնան ապրեցամբիլ եթէ իրողութեան վերահասու ըլլան: Վարդապետը բացուեցաւ: Գաղթը սկսաւ բացէ ի բաց, եւ նոյն օրն իսկ «Աղէ» մը երեւցաւ պատերուն վրայ.

«Իրմէնի օլան հէր պիր ատէմ հապըր օլսուն, խապէր վէրիլմիքտէն իքի կիւն սոնկրա եօլա չըդմալու», — «Ամէն մի հայ թող պատրաստ ըլլայ, լուր արուելէն երկու օր առաջ ճամբայ ելլելու»:

Բացի այս առաջինին յաջորդող չարունակական ազդերու, կար օրական հինգ անգամ կանչող մուեզինիկ մը*, որուն բերնին խոպոտ հազագէն ելնող աւուր ճիչը շատ աւելի բարձր էր քան Կիվիլի ամմիի կիրթ հազագին ազդու չունչը:

Այս ինքնակոչ մուեզինիկը քաղաքի հրապարակին եւ մեծ չուկային ազդարարն էր, որ առեւտի անգամ մը կը կրկնէր նոյն յանկերգը.

«Լսեցէ՛ք, ո՛վ ժողովուրդ, իմացայ, չիմացայ չըսէք, ըսա վերին հրամանին՝ ամէն Հայ, էրիկ–կնիկ, մեծ ու պզտիկ, կոյրն ու կաղը, յիմարն ու պըրոցականը, քահանայով, ուսուցիչով, մինչեւ վերջին «կեավուր»ը պիտի երթաք»:

Առաջին եւ երկրորդ կարաւաններուն մեկնումէն եւ Բողքականներուն մնալու հաւասաիք արուելէն առաք, ինչպէս ըսինք, Թուրքեր վար առին գօղը. կծու խօսքեր, ծուռ նայուածք, հեգնութիւն, արհամարհանք «կեավուր»ութեան, նախատինք, բոլորը երեւան եկան: Այսօրուան Տաճիկը երէկուան Թուրքը չէր, ինչպէս չէր այսօրուան «կեավուր»ը երէկուան Հայը:

Կարաւաններ սկսան իրարու յաջորդել օրը օրին, 100–300 ընտանիքներով, որոնք կը կազմուէին ընտրովի: Թաղային

---

*) Արհեստով բեռնակիր, վատ աչքերով եւ ագեղ երեսով ազտոտութեան նմոյշ եղող այս Թուրքը, որ Համալ Մուհամէտ կը կոչուէր, ունէր ձայնաւոր անուանի աւանակ մը, որը սիրոյջը ձայնէն ազդուելով կ'սկսէր զոալ, ի զուր ջանալով հասնիլ Մուհամէտի ձայնին բարձրութեան: Թուրքեր կը սիրէին Մուհամմէտը լսել իր էշուն հետ միասին եւ կը զուարճանային կրկնումէն:

— Մուհամէտ աղա, ի՞նչ լաւ կրթեր ես էշդ, կ'ըսէր մին:

— Տակաւին քանի՞ օր պիտի կանչես այս «կեավուր»ներուն համար, կը հարցնէր ուրիշ մը:

— Ձեմ գիտեր, որքան կանչեմ այնքան կը չատնան. ո՛չ «կեավուր»ը կը հատնի եղեր եւ ոչ ալ անոր ինչքը:

մուխթարը, ոստիկանի մը եւ ժանտարմայի մը ընկերակցութեամբ, կը չրջէր տունէ տուն, «աւետելու» որոշուած օրը:

Թուրքերու համար աւարի օրեր էին եւ Հայոց համար՝ կենաց եւ մահու խնդիր: Հայկական թաղամասերը մեծ պաղարի մը երեւոյթն առեր էին: Փողոցներու եւ տուներու չրջապատերը մարդեր եռուզեռի մէջ էին: Տուներու բոլոր կահաւորները դուրս թափուած էին: Գնորդ գնորդի եռեւէն պատրաստ էր վերցնելու ամէն կարգի ապրանք, պայմանաւ որ պին կարողները կամ որոշողները իրենք ըլլային:

— Եթէ չես ուզեր ձգել երթալ, այս է պինը, կ'ըսէր ու կ'անցնէր մին:

— Ասոնց բոլորը մեր դրամներովը գնուած բաներ են, կը հաստատէր ուրիշ մը:

— Մեզք է, մի՛ ծախեր, եկուր իմ քովս պահեստի պիր, երբ վերադառնաս քուկդ է, կը հաւաստացնէր ծանօթ մը:

Այսպէս կամ այնպէս, Թուրքեր՝ վստահ թէ Հայը հարկադրուած էր ծախել եւ վերջինը վստահ թէ պիտի ձգէր երթար, աչքը դոցելով ձեռքը կը բանար եւ ամբողջ օրը դրամ առնելով հազիւ կրնար ոսկի մը դրպանել: Ցիսուն ոսկինոց ապրանքը երեք–չորս ոսկիի հազիւ կրնար արժեցնել:

Ամիսներ առեւ այս աւար–պաղարին առուծախը, — որմէ օգտուեցան նաեւ Հալէպցի Հրեաներ՝ մեծ քանակութեամբ ապրանքներ վերցնելով — այլ խօսքով՝ «առեւտուրը» գործօն էր, մինչեւ որ Հայը քուրջի մէջ մնալով, զգեստաւորուեցան կիսամերկ Թուրքը եւ անվարտիկ պիւղային: Փախածի վրայ նստողը՝ կապերտի եւ գորգի վրայ բազմեցաւ: Ոսկերիչներու խանութները դուրսի պատուհանէն դիտած Թուրք կիներ՝ զոհարեղէններով, ոսկեղէն եւ արծաթեղէններով ճոխացան:

«Սէֆէրպէրլիք»ի առաջին օրերուն գոյացած «սուխրա»ի նորութիւնը անցած էր: Բեւեռակիր կենդանի պահողներն, այժմ ազատ համարձակ կ'աշխատէին պինուորականութեան հաշուոյն անվարձք բանեցումին վնասը Հայուն քսակէն հանելով:

Աւար–պաղարի խառնիճաղանճին մէջ նշմարելի էին փոխադրութեան սակարկու ջորեպանն ու ուղտապանը, իշապանն ու կառապանը:

Պարզ էր Հայուն վիճակը, ծախելու պարագային՝ անուանական պին, վարձելու համար՝ անհատանելի վճարում: Այնպէս որ չատ մը ընտանիքներ իրենց ունեցածին բոլորը ծախելով հանդերձ կարող չեղան ձի մը կամ էշ մը վարձել:

Անչարժ կալուածներու առուծախը արգիլուած էր, բստ տեղահանութեան օրէնքին: Ընեւորներէն չատերն իսկ հազիւ

կրցան մի քանի ոսկի քով քովի բերել: Մեղանաւորին դրամը մուրհակներու առորագրութիւններ էին: Վաճառականը չատոնց աղքատացած էր: Արհեստաւորը՝ ձեռքի «ոսկի ապարանջան»ին վրայ յոյս դրած էր: Կղերականը՝ հօտն ալարի տուած հովիւի նման ձեռքի ցուպին ծայրը եւ մտաւորականը՝ գրիչ բռնող մատներուն ծայրը կը նայէր, երբ տան դուռը կղպելով բանալին վրան ձղեցին ու հեռացան, բայց դաշտի վրայ բանալու վրաններըը, ուր պէտք չկար կղպանքի եւ ո՛չ ալ բանալիի:

Երեք ամսուան ընթացքին քաղաքը պարպուեցաւ մեծ տոկոսով: Առաջին երկու կարաւաններուն յաջորդողներուն ճամբան չեզած էր: Վերջինները ուղղակի կ'երթային Պոլիս–Պաղտատ երկաթուղագծի Ադճա Գոյուն կայարանը, ուր արգելափակուած էին փշաթելերու մէջ: Քաղաքաբնակ Հայը այժմ վրանաբնակ՝ չէնցուցած էր ինն ժամուան հեռաւորութիւն ունեցող վերոյիշեալ ամայի դաշտը, օրօրուելով վազուան յոյսերու հեռանկարով:

Տարագիրներու տեսուչ՝ Եաթախին էֆ. նախապէս հանուածները նախապէս Հալէպ եւ Հալէպէն վար ղրկած էր երկաթուղիի գծով եւ հետապայ պայողներուն վիճակուեցաւ երթալ Տէր Զօր:

Հայ Կաթոլիկներուն Գաղթը

Տարագրութիւնը կը չարունակուէր, օրէ օր նուազեցնելով մնացող Հայոց թիւը, եւ մինչեւ օրս Հայ Կաթոլիկ համայնքէն մեկնող եղած չէր գրեթէ: Բողոքականներուն Առաքելականներէն պատրաստման պաշտօնական հաւաստումին առեն՝ ըրոյց մը եւս ակսած էր չրջան ընել Հայ Կաթոլիկներու մասին, այնպէս որ կառավարութիւնը լուութեամբ անցաւ Կաթոլիկ ընտանիքներու վրայէն մինչեւ Սեպտ. 6–ի կիրակին:

Նոյն օր պատերու վրայ երեւցող «Ազդ» մը կ'ըսէր.

— Ոչ մէկ Հայ պիտի մնայ քաղաքին մէջ:

— Բողոքականներէն անոնց որ լուր տրուի՝ պիտի երթան, այսինքն՝ ամուսինը Բողոքական, կինը Հայ (Էրմէնի) եղողները պիտի մնան: Ամուսինը՝ Հայ, կինը Բողոքական եղողները պիտի երթան:

— «Վասըպա» — արտօնագիրը — ունեցողներ պէտք է վաւերացնել տան:

— Մնացողներէն որոնք որ տարագրուողներէն անձեր պահեն իրենց մօտ իրենք ալ պիտի տարագրուին:

— Կառավարութիւնը աղքատներուն պիտի օգնէ մխայն:

Այս «Ազդ»ին արձագանգին պատասխանեց Հայ Կաթոլիկ

համայնքը*, որուն քով ու նուիրեալ հովիւը՝ Տ. Վարդան Վարդապետ իր հօտը տարաւ մինչեւ Աղճա Գոյուն եւ անկից՝ Տէր Զօր:

Սեպտեմբերին, հայութեան երեք քառորդը քշուած էր ու կը քշուէր տակաւին հիւսիսային կողմէն եկող ամենօրեայ կառաւաններուն հետ, երբ կարճ ապր մը տղդաբարեց. «Մինչեւ Սեպտ·ի վերջին օրը, մէկ հատ իսկ Հայ պիտի չմնայ քաղաք**. բոլորնիդ ալ պատրաստ եղէք»: Նոյնը կը կրկնէր նաեւ համալ Մուհամէտ, դուարճացնելով իր եւ իշուն ձայնին սիրահարները:

Հոկտեմբերի «մօտան» տարբեր եղաւ: 16–20 տարեկաններ իբր «ամէլէ» — պարծաւոր — ձերբակալուելով պրկուեցան Բէճօի երկաթուղագծին վրայ աշխատելու: Գաղթը կը չարունակուէր տատակութեամբ եւ անխնայօրէն: Էրզուրումցի, Սվազցի եւ չրջականերու պաղթականները — կիներ, 10–12 տարեկան մանչ ու աղջիկներ — կը հասնէին ամէն օր՝ խիստ հակողութեան տակ առնուած: Ամսոյն դէպի վերջերը 16–20 տարեկաններու ձերբակալութիւնը վերսկսաւ նոյն Բէճօն պրկուելու համար, որովհետեւ կ'ըսէր «անուշ բերան» Թուրքը, «Նախկինները փախած են***, եւ պէտք է որ այդ պիծը նորոգուի:

Անդոհի օրերուն այս կեանքով մտանք Նոյեմբեր ամսուն մէջ, առանց կռահելու թէ այս ամսոյն վերջին օրերուն բացուելիք վարագոյրը մոռցնել պիտի տար նախորդ ամիսները:

Հայ Բողոքականներու Տարագրութիւնը

Բողոքականներուն տեղահանութենէ վերջ մնալուն պաշտօնական պեկուցումէն ետք, Բողոքական համայնքին մեծ

---

*) Հայ կաթոլիկներ հազիւ 300 հոգի էին. ունէին եկեղեցի մը եւ դպրոց մը եւ բոլորէն սիրուած ազատախոհ վարդապետ մը: Տէր Վարդան Աղճա Գոյուն եղած միջոցին մանաւանդ պատուիրակութիւն մը կուգայ Հալէպի Հայ կաթոլիկներուն կողմէ, զինք Հալէպ տանելու: Անձնազոհ հովիւը կը մերժէ երթալ, «ես հօտիս հետ եղած եմ եւ պիտի երթամ իրենց հետ մինչեւ մահ» պատասխանելով:

**) Սեպտեմբերը Ազգերու ամիս եղաւ: Սեպտ. 6, 10, 15, 16, 17, 21, 23 թուակիր ազդերէն մին՝ կը սատակէր. մէկալը՝ խարազանը կը յիշեցնէր. միւսը՝ պայմանաժամին լրացած ըլլալը, եւն. եւն. որոնց յետին միտքն էր՝ Հայութիւնը փուչի վրայ դնել:

Սեպտ. 8–ին Տ. Յարութիւն քհնյ. Մելքոնեան ու ազան՝ Յակոբ բերուեցան Աղճա Գոյունէն: Տ. Հայրը բանտէն ելլու չորս օր հաք ու տարագրուեցաւ, իսկ ազան որ ձերբակալուած էր օրագրութեան աւետրակ մը ունենալուն համար՝ կախուեցաւ Ուրֆա, Անթէպի կազմաբար Պետրոսին հետ:

***) Փախչիլ՝ հոս կը նշանակէ ջարդուիլ. քանի որ այդ օրերուն քաղաքէ հեռացուիլ՝ մահուան դատապարտուիլ էր:

մասը սրտապնդուած՝ գործի ձեռնարկած էր, եւ տարակուսողներ՝ կատարեալ վստահութիւն ունեցած էին՝ իրը արդիւնք հետեւեալ տեսակցութեան։

Օրուան միլիէսարիֆը, հայասէր եւ բարի անձնաւորութիւն մը, կ'այցելէ Կարուճ էֆ. ձիվանեանի մթերանոցը եւ իրեն վայել հիւրասիրութեան պատասխանելէ ետք, կ'ըսէ.

— Գիտես որ ես Անթէպի ձեռագործներուն սիրահար մըն եմ, եւ Հայերու քով, հոս ու հոն, չմնցած բաւական ապսպրանքներ ունիմ։ Բայց ես պէտք է երկու օրէն ճամբայ ելլեմ, այնպէս որ պիտի խնդրէի քեզմէ այս ապսպրանքները լմնցընել տալու եւ ինծի դրկելու ձանձրոյթը առանձնել։

Կարուճ էֆէնտին այս խօսակցութեան ներկայ եղող Լեւոն էֆ. Լեւոնեանին — այս տեսակցութիւնը պատմողը — աչքը նայելով կը պատասխանէ միլիէսարըֆին.

— Միլիէսարըֆ պէյ, նախ ըսեմ թէ չատ կը ցաւիմ ձեզ կորսնցնելուս համար, ինչպէս պիտի ցաւինք բոլոր հոդոքաքաններս։ Սակայն ձեր մեկնումէն ետք, այլ հրաման մը մեզ եւս քշելու հաւանականութեան հանդէպ, լաւ չըլլա՞ր որ ձեր գործերը յանձնէիք վստահելի թուրքի մը...։

— Եկած հրամանի բնոյթին չատ լաւ ծանօթ եմ. թուրք մը որքա՜ն վստահ է իր տունը մնալուն, հոդոքական մը եւս այդքան վստահ է իր տունը մնալուն։ Այդ մասին մի կասկածիք. ահա եղի՛ր գործիդ եւ որու կարդին իմ գործիս, կը վստահացնէ պաշտօնանկ միլիէսարըֆը։

Միլիէսարըֆը հեռացած էր, տեղը տալով հայատեացի մը, որուն առաջին գործը եղաւ՝ խուզարկութիւն եւ բանտարկութիւն։

Հոդոքականներու «Բուհճու»ները թերթիկ մը ունէին հայատառ թրքերէն լեզուաւ, «Եէնի Էօմիւր» անունով, ինչ որ պատրուակ մը եղաւ հոդոքականներու տուներուն խուզարկութեան եւ բանտարկութեան։ Բանտարկուեցան նոյն իսկ կիներ եւ Աբրահամ հօճան պէս քրիստոնէական կեանք ապրող մարդ մը։ Բանտարկութիւնը, որ տեւեց քանի երկու օր, վերիվայր չրջեց հոդոքական համայնքը ու խախտեց հաւատքնին. այս օրերը չէին նմաններ դաղթականութեան սկիզբի օրերուն եւ ոչ ալ Ապրիլի ձերբակալութեանց ու խուզարկութեանց։ Թուրքը բոլորովին վերցուցած էր իր դիմակը եւ սպառնալիքներ կը տեղար Հայուն հանդէպ։

Կիվիլի ամսին «Ժամանակ»ով կը փառաբանէր ճակատներու ռազմիկներուն յաղթութիւններն ու յաջողութիւնները։ Համալ

Մուհամէտ օրը մէկ, երեք անգամ կը պոռար հայութեան երեսին: Տարապրութիւնը կը չարունակուէր անխարականութեամբ*: Խուզարկութիւնը առօրեայ զբաղում մը դարձաւ: Ամենապարզ դրութեան մը, նամակի մը համար ահաւոր պատիժ կար: Դաշնակիցներու հողերուն վրայ ազգական կամ ճանչուոր ունեցողներ ահ ու դողի մէջ էին: Գէշ էին օրերը, չատ գէշ ու վտանգալի: Կատածուիլ համազօր էր դատապարտութեան: Ազգեր եւ մունետիկներ իրարու կը յաջորդէին: Ազգ մը կ'ըսէր. «Յառաջիկայ կարաւանին օրը այս ինչ օրն է: Ազգ առացողներ թող պատրաստ ըլլան»: Եւ անդուն մունետիկը կ'ըսէր, «Ծանր բեռ մի տանիք, կենդանի չկայ»: Այս չարունակական ազդերու ամենէն ծիծաղելին էր Նոյ. 27-ի թուակիրը.

1. Ով որ Հայ դաղթական մը կամ դաղթականի մը դրամն ու ապրանքը պահէ՝ մահուան պիտի դատապարտուի:

2. Պէտք չէ որ Հայ կիներուն եւ աղջիկներուն պատուոյն դպցուի:

Անորոշ կացութեան դժնդակ այս օրերը Անթէպցիին համար ձմրան պատրաստութեան ամիսներն էին. Անթէպի առատացուածքով «էվ կիրիմի», յորում, վեթակներ՝ պաշարներու տեսակներով եւ ամբարներ՝ «չիրէ»ներու այլազան ճոխութեամբ լեցուած, «խազինէ»ներու առիքէն կախուած «հէվէնկ»ներու չարոցներն ու «թօփաճ»ներու կողովները, լեցուն ածխանոցին ու փայտանոցին հետ հրաւէր կը կարդային ձմրան: Անուանակոչութեանց իրախճանքներէ տարբեր, ձմրան երկայն պիշերները կը լուսնային խնամիական, ազգականական այցելութիւններով:

Սակայն, ներկայիս, անոնց բոլորը անցեալի տեսարակը տրճանապրուած էր, օրը ներկան էր: Հայը հացի անհրաժեշտութիւնը մոռցած, հրաբուխի մը վրայ ծնկաչոք երկասրի սուրով կը խաղար:

Տարապրութենէ դերծ մնացող Բողոքական համայնքը մոռցաւ Յուլիսի խանդավառութիւնը եւ այն օրերու դատարկման իրր արդիւնք երեւան եկած ինքնավստահութեան ու տեսակ մը հպարտութեան զգացումը չկար այլեւս:

Բողոքական «մաքրուած»ները դոհարանական աղօթք ը-

---

*) Նոյմ. 22-ին, Թուում Գալէի ու չրջակայքի Թուրք պէյերէն 30 հոգի դէպի Գոնիա աքսոր երթալու ճամբուն վրայ Անթէպէ անցան խիստ հսկողութեան տակ, առանց զաղաթի եւ յարաբերութեան արտօնութեան:

բած էին Աստուծոյ. — «Ալլահ պիտի սարը եաղրն իչինտէն դըլ թէմիզլէր կիպի այրրտը չըզտարտը» — «Աստուած մեզ արդար իւղի մէջէն մազ մաքրելու նման քաչեց հանեց» ըսելով: Եւ Մր. Միրըլ, Կ. Թ. Գոլէճի անօրէնը, ապօթարանի բեմէն կ'ազդարարէր.

«Մենք հիմա զատուած եւ տարտղրութենէ զերծ մնացած ենք, եւ ըստ կառավարական հրամանին ոչ թէ ձեր Լուսաւորչական ազգականներն ու բարեկամները պահելու էք, այլ անոնց ոչ մէկուն դրամն ու կարասին պէտք չէ որ ձեր տուներէն ներս մտնէ»:

Շնորհօքեան երկու քոյրեր՝ դայեակ, Սիֆօրա եւ Նուրիճա, տունէ տուն կը չրջէին՝ «Հէչ Բրաէստանլարա կիթմէք եօք» աւետելով: Թուրքերուն Բողոքականներու հանդէպ բարեացամութիւն ցոյց տուած օրերուն Թուրք ոստիկաններ տունէ տուն մտնելով՝ «Պու Էրմէնի էվի՞ մի, Բրաէստան էվի մի» կը հարցնէին, — «Այս Հայո՞ւ տուն է, թէ Բողոքականի»: «Եթէ Բողոքական էք, դուք զերծ կը մնաք երթալէն» — «Միզէ կիթմէք եօք»: «Դուք Ամերիկայի եւ Գերմանիոյ հովանաւորեալներն էք»: Այս վիճակը հաստատուելէ ետք, ոստիկանատան մէջ, թաչկինակը ձեռքերնին կը խաղային, «Էրմէնիլէր՝ եաղա, Բրաէստանլար՝ զըչա» — «Հայերը՝ ամրան, Բողոքականները՝ ձմրան» ըսելով:

Նոյ. 30–ին, Ուրֆայէ «Էօրֆիյէ Թապուր»ը եկաւ Անթէպ, որուն հասնելէն երկու առաջ փակուեցան քաղաքի սրճարաններն ու հանրային վայրերը եւ ազդով մը արգիլուեցան մի քանի մարդու միասեղ քալելը փողոցներու մէջ եւ անկիւններու քովերը կենալը, նաեւ տուներու մէջ ընտանիքի անդամներէն զատ ուրիշի մը գոյութիւնը, խանութներու մէջ փափլաուք եւ պիչերը ժամը 1:30–էն ետք դուրս մնալը: «Ամէրիք Թապուր»ը եւ «Ազնաւ»ներ արգելափակուեցան: Կ. Թ. Գոլէճի չէնքը պաշարուեցաւ Թուրք զինուորներով եւ խուզարկուեցաւ քաղաքի չատ մը տուներուն հետ:

Ուրֆայի հերոսական դիմադրութեան լուրը օրին հասած էր եւ չարաղէտ վախճանն ալ լսուած: Եւ հիմա նոյն «զատաւոր» Ղալիպ պէյն* էր, որ «Ուրֆայի Հայոց գործը կարգադրելէ» եւ Անթէպցի ազատասիրտ Պատուելի Սողոմոն Աբ-

*) Ղալիպ պէյ քաղաք կը հասնի կէսօրէ ետք եւ ուղղակի միւթէսարիֆին սենեակը կ'երթայ: Փողովը տեղի կ'ունենայ երկուքին միջեւ, զանփակ:

քէլեանն* ու ընկերները կախելէ ետք եկած էր Անթէպ արխ–նարբու պինուորները, նոյն չուրով մկրտելու Անթէպի Հա–յերը:

Ցուրտ եւ ամպոտ էր օրը. երկինքը կը մթնար, կ'անձրեւէր: Մունետիկները, իրիկուան մօտ սկսան պատերազմական վիճակ յայտարարուած ըլլալը կանչել եւ գիշերը տունէ դուրս գտնուողին կախաղանի պատիժ սպառնային:

Քաղաքը խոր, թախծալից լռութեան տակ կը նիրհէր. ո՛չ մէկ չշուկ եւ ոչ մէկ լոյս՝ Հայոց թափուր թաղերուն մէջ: Տա–րապրուած Հայոց տուները հաստատուած թուրքերուն ճրագ–ներն ալ մարած էին, երբ կ'սկսի բուռն կերպով զարնուիլ Աւետարանականներու Բ. Աղօթարանին դուռը:

Ուշ հասած յանցանքով դուռը բանալու եկող ահաբեկ ժամկոչը կ'սթափի թուրք ոստիկանին հայհոյանքներէն եւ ապտակներէն:

Զորս ոստիկան, չորս ժանտաբմա եւ ութը զործաւորներու խումբ մը ներս մտնելով կ'սկսին չէնքին մէջն ու չրջափակը տակնուվրայ ընել: Մինչեւ արշալոյս անարգել կը փորեն ամէն տեղ եւ կը վերադառնան ձեռնունայն...:

Օգոստ. 22–ին, Առաքելական Մ. Աստուածածնայ եկեղե–ցին կնքուած? եւ իրենց յանձնուած էր, ուր ամբարուած ապ–րանքները աճուրդի հանած եւ չէնքը պինուորական կայարանի փոխած էին: Բայց հրամանին խստութեան պատճառու հոն եւս կը զործէին բահն ու բրիչը:

Այս պեղում–խուզարկութեանց երրորդը եւ վտանգալին նոյն ժամուն սկսած էր Իպն Էյուպ թաղի մէջ, Մովսէս էֆ. պէզճեանի տունը:

Ձիչեալին պզտիկ մանչերէն մին, նոր զրացնութեան եկած Թուրք ընտանիքի մը տղաքներէն իրեն տարեկից խաղընկերին՝ հօրը իրենց խոհանոցին մէջ հրացան պահած ըլլալը ըսած էր, եւ լուրը հասած՝ կառավարութեան ականջը:

Դուռը բանալու եկող Մովսէս էֆ.ի հրաւէրին առանց սպասելու, ներս կը մտնեն երկու ոստիկան, երկու ժանտաբմա

---

*) Երբ Անթէպցի Պատուելի Աբգէլեան իր զպրոցական մտածումնե–րուն եւ գործունէութեան համար կախաղան հանուած էր, չուանը կը փրթի. նոր չուան կը բերեն. երկրորդ անգամ չուանը կը փրթի: Կախաղանին վրայ տանջուող պատուելին պայրացած կը պոռայ, «Ձեր կառավարութիւնն ալ այս փտած չուաններուն նման փտած է»: Ծ. Խ.

եւ երկու գործաւորներ, եւ առանց հարցումի կը մեկուսացնեն լրատու մանչը, որը բարեբախտաբար նոյն Թոյլ-բերան տղան չէր:

Կարգը եկած էր Մովսէս Էֆէնտիին:

Ոստիկաններէն մին, նախապէս պատրաստուած թուղթի մը վրայէն կ'սկսի հարցաքննութեան.

— Ի՞նչ է անունդ եւ մականունդ:

— Մովսէս Պէզճեան:

— Աբհե՞ատ:

— Դեղագործ:

— Զէնք ունի՞ս:

— Ո՛չ:

— Պահած բան մը ունի՞ս:

— Ո՛չ:

— Կրնա՞ս բաժնելդ հաստատող ստորագրութիւն մը տալ:

— Այո՛, կրնամ:

— Բայց լաւ խորհէ ու մտածէ, վերջէն ղջումդ օգուտ չ'ըներ, հասկցա՞ր: Ստորագրութիւնդ դնելէն եաք, եթէ գըտնենք ամենաանարժէք զէնք մը, այս պիչեր չլուացուցած կախաղան պիտի բարձրանաս... կ'ընդունի՞ս:

— Այո՛, կ'ընդունիմ եւ կ'ստորագրեմ:

Մահավճռի թուղթը ստորագրուելէն եւ երկու վկաներուն անուններով հաստատուելէն եաք, կ'սկսի պեղումը:

Տէր եւ Տիկ. Պէզճեաններու սրտէն արիւն կ'անցնէր: Մարդիկը տեղն ի տեղոք հասկցած էին Թադուոյին տեղը, որ կը փորուէր մարդու հասակին երկայնութեամբ:

Պէզճեաններ եւս գործի վրայ էն: Ինովհետ սրտով, հրաշագործ Աստուծոյ ապաւինած՝ Մովսէս Էֆէնտին, տեսնն անդամ մը, սիկար եւ սուրճ կը հրամցնէր, իսկ Տիկ. Պէզճեանը, ժամանակ չտեղու դիտումով, թեթեւ ուտելիքներով պատրաստուած սեղանին կը հրաւիրէր յոգնած էֆէնտիները:

Գիշերը շատ անցած էր. աստղեր սկսած էին նօսրանալ եւ երկինքի մթութիւնը փարատած, հորիզոնը ճերմկցած էր, երբ խուզարկուներ, պիչերուան մը յոգնատանջ աշխատանքէն կը վերադառնային ձեռնունայն:

Գեամինը սկսած էր փորուիլ Թադուոյին ճիչա դիմացի կողմէն ու քանի մը մատնաչափ մնացած էր անոր երեսան գալուն: Ոստիկաններու հետանալէն եաք Պէզճեան, կիսատ ձգուած գործը հինգ վայրկեանի մէջ գլուխ հանելով կը հանէ հրացանը ու կը ճգէ ջրհորը, հազար անգամ փառք տալով հրաշագործ Աստուծոյ:

Հայոց Թաղերու այս խուզարկութեանց առեներ, միւս կողմէ Թուրքերու Թաղին մէջ, հալածապետ Ղալիպ Պէյ ժողովի նստած էր, մխիթարբֆին, իննուորական հրամանատարներուն եւ քաղաքի պէյերուն հետ:

Ժողովը բուռն հակաճառութեան եւ վէճի մէջ էր. Ղալիպը, մխիթարբֆին ու համակիրները մէկ կողմ, իսկ իննուորականներէն «Շէօպէ Րէյիսի» Եուսուֆ էֆէնտին, հալածապետ Օսման պէյ, քաղաքապետարանի տեսուչ Շէյխ Մուսթաֆա էֆէնտին եւ ուրիշներ միւս կողմ:

Ղալիպ պէյ Ուրֆայի մէջ Հայու հրացանէն ազատ որունքէն առացած կապարի ցաւին վրէժը որոշած էր Անթէպի Հայերէն լուծել: Հինգ հարիւր արիւնկզակ զօրքով եկած քաղաքը պաշարած, բարձր դիրքերու վրայ թնդանօթներ դրած, կ'սպառնար ամբակոծել Հայոց Թաղամասերը: Ղալիպ պէյին հակառակորդները կը փաստեն, որ Հայերը զինուած չեն, եւ տեղահանութեան միջոցին ամենաղօյն ընդվզումի նշան մը իսկ երեան եկած չէ, կասկածելիները հեռացուած են արդէն, անվնասներն իսկ մեկնած են:

Ղալիպն ու հետեւորդները տեղի չեն տար. հակառակ կողմն ալ դիջում չի յայտներ: Այնպէս որ երկու կողմերն ալ հաճեցնելու համար կ'որոշուի խուզարկութիւն մը կատարել, ինչ որ յիշուեցաւ վերը, պայմանաւ որ եթէ մէկ հատ իսկ զէնք գտնուէր, Ղալիպ պէյ իրաւունք պիտի ունենար ամբակոծելու Հայերը, եթէ ոչ տեղահանութիւնը պատրաստ էր:

«Շէօպէ րէյիսի» Եուսուֆ էֆ.ին այսքանը եւս ծանր գտնելով, ոտքի կ'ելլէ եւ կ'ըսէ.

«Ատուած ինձմէ Թող չպահանջէ այս անմեղներուն հաշիւը: Եթէ մենք յաղթական ելլենք այս պատերազմէն, ասոնք արդէն մեր ձեռքին տակն են, ինչպէս եղած են դարերէ ի վեր, բայց եթէ պարտուինք՝ հաշիւ պիտի տանք անտարակոյս»:

Եուսուֆ էֆ.ին կը հետեւին տասնեմեակ ժողովականներուն վեցը, հայութիւնը փրկելով տեղային սոսկ ջարդէ մը:

Ղալիպին հասնելէն օր մը առաջ «Մէնահի» եւ «Ամէլէ Թապուր»ի զինուորներուն արդելափակուած բլլալը յիշեցինք վերը, որոնք գործատեղիներէն ուղղակի տարուեցան խաները: Թուրքեր՝ Մխլէթ խանը եւ Հայեր՝ Էլպէյլի օղլու խանը գրուած էին: Հակառակ առաջիններուն հանդէպ ցոյց տրուած թոյլտուութեան, վերջիններ խաներու սենեակներուն մէջ թըխմուած, կղպանքի տակ առնուած էին: Բանտարկեալներուն ընտանիքներէն եկող ծածկոցներն ու կերակուրները նեղս չէին առնուեր: Պահակներ կխցերով եւ հրացանի կոթերու հարուած-

ներով կը պատասխանէին դրան առջեւ խոնուած Հայ կիներու պարտաւորութիւնները: Ներսը՝ իրարանցում եւ վախ, դուրսը՝ լայ ու կոծ եւ աղաչանք: Բանտարկեալներ տեսած էին ներս առնուած քարիւղի թիթեղները եւ շատ դժուարութեամբ մարած էին առաջին պիչեր սննդակի մը բռնկած առաստաղը:

Երկրորդ դիշերը, Ղալիպի ժողովին մասնակցող վերոյիշեալ անձը՝ Հաղարապետ Օսման պէյ — ոստիկանապետ, պատկառելի անձնաւորութիւն մը — որ ճերմակ նժոյգի մը վրայ բազմած կը շրջէր, ժողովի երթալու միջոցին, ժանտարմներու խարտոցաններուն ենթակայ Հայ կիներու բազմութեան նախատինքներուն ի տես՝ խարտոցը չաչեցնելով կը պոռայ պահակներուն.

— Ո՞վ հրամայեց ձեզի խարտոցանել ու անարգել այս խեղճերը: Ո՞վ հրաման տուաւ ձեզի ներս պանուղները կղպանքի տակ պահել: Բացէ՛ք դռները եւ ներս առէք ինչ որ բերած են, եւ բացէ՛ք ներսի սննդակներուն դռները: Ձեր պարտականութիւնն է հսկել միայն, հասկցա՞ք:

Բանտարկութեան երրորդ դիշերը Ղալիպ պէյը եւս կ'այցելէ Հայոց ու կ'ըսէ.

— Դուք վնասուորներ էք թէեւ, սակայն մարզուած բանակի վնասուորին կեանքը չէք ապրիր: Զինուորը տուն չ'ունենար. պէտք է «զօվուչ»ը պատկի: Կին չ'ունենար. անոր կինը զէնքն է: Եւ հիմա, երբ օրուան փորձէ ետք պատա էք երթալու ձեր տուները: Բայց եթէ կ'ուզէիք հասկնալ թէ ինչո՞ւ դատած ենք ձեզ Թուրքերէն, պիտի ըսէի որ, անոնք «ապտէսթ» առնելու եւ «նամապ» ընելուատեն պէտք չէ որ սրբապղծուին ոչ-իսլամի մը ներկայութեամբը:

Ղալիպն ու հետեւորդները կը հեռանան, ապատուածնեբուն՝ թագաւորին հասցէին արձակած կեցցէներուն ադաղակները լսելով:

Այս անցուդարձերուն կնիքը դրաւ Դեկտ. 2–ի ապրը, որը կարզացուեցաւ վաղ առաւօտեան:

1· Ուրֆայի պէպքին պատճառաւ քաղաքիս մէջ վերսկսեր է տարագրութիւնը եւ առաջին կարաւանը առանց պատճառաբանութեան պիտի մեկնի, լուր տրուելէն քանըչորս ժամ ետք:

2· Ձամբորդութիւնը ցամաքային ըլլալուն եւ կենդանիներու չգոյութեան պատճառաւ՝ պէտք է պիտանի առարկաներ տանիլ միասին:

3· Մնացած կարասիները պէտք է յանձնուին «էմվալը մէթրուքէ»ի յանձնախումբին:

4. «Վասըզա» — արտօնագիրը — ունեցողներ պէտք է վերադարձնել տան:

Կացութիւնը լուրջ էր եւ հրամանը խիստ: Առաքելականներէն անկարներուն ու աղքատներուն կառավարութիւնը տուած էր անձ մը ուխտ կենդանի մը, յետոյ մարդ մը՝ մէկ մէճիտ, որ վերջիվերջոյ կէս մէճիտի իջած էր: Հիմա այդ իսկ պայծառած էր, եւ կարտսի ծախել արդիլուած: «Այս անդամ խարազաններըը պիտի չաչեն» կը կանչէր մուրացին հասնող Համալ Մուհամէտը: «Ուչացում, թերացում չկայ, գացէք, ազատեցէք դուք ալ, ես ալ. ալ ձանձրացայ» կը պոռար օրը հինգ անգամ Թուրք նամազին ժամանակը չգիտցող ինքնակոչ մունետիկը:

Այս քանի մը օրուան անցածը պլեց անցաւ նախորդները: Ղալիպ քաղաքն էր, վայրապ դինուորները տարագրուողներու դռներուն քով պահակ կեցած էին, ո՛չ մէկ Հայու կ'արտօնէին ներս մտնել, հրաժեշտ մը տալու համար: Փոխադրող իշապաններ եւ ջորեպաններ դիները բարձրացուցած կանխիկ կը պրպտէին իրենց պահանջած գումարները:

Օրը գորշ էր եւ անձրեւոտ: Բողոքական համայնքին առաջին «փօսթման» — կարաւանը — ճամբայ կ'իյնար Դեկտ. 6-ի կիրակի առաւօտն, Ամերիկեան հիւանդանոցի բժիշկ, մեծանուն եւ ողբմած Տոքթ. Շէփըրտը թաղելէ օր մը ետք:

Կացութեան եւ բնութեան միացեալ խստութեանց ներքեւ, կարաւան կարաւանի եաեւէն, Բողոքական համայնքն ալ հասաւ Աղճա Գոյունի անուանի դարձած կայանը, ուր Եաղոխին էֆ. կ'ապասէր՝ հոն եկողները եւս հասցնել նախորդներու ուղին վրայ: Այս անգամ միշտ դէպի Տէր Զօր:

Հալէպի դուռը գոցուած էր վաղուց, այլ բացառութեամբ՝ Թուրքը իր սխալին անդրադարձած էր: Ձեռներէց Հայը Հալէպ, Համա, Համս, Դամասկոս ու չրջականները տեղաւորուելով գործ պիտի գտնէր, մերկ ու անօթի մնալով պիտի չմնար: Անապատին անբերրի աւազն ու կիպիչ արեւը, բացօթեայ կեանքն ու անջրդի տարածութիւնները կրնային Թուրքը հասցնել իր նպատակին: Այնպէս որ վերջին տարագրուողները, չատ քիչ բացառութեամբ, դրկուեցան անապատային հողամասեր: Շարաթներով քալելէ եւ Եփրատի վրայ օրերով տատանելէ ետք հազիւ կրցան հասնիլ Տէր Զօր կոչուած ապանդանոցը:

Բողոքականները տարագրութեան ճամբուն վրայ գնելէն ետք, Ղալիպ պէյ եւս հեռացաւ Դեկտեմբերի վերջին օրերուն:

Մուրադին հասնող Համալ Մուհամէտն ալ լռեց։ Հրապարակին ներկայ հոստորն էր մեր կիվիլ ամմին, որ արհամարհելով խիստ ցուրտը, Դեկտ. 28–ին բեմ բարձրացաւ ու թշնամիին Զանապ–պալէէն հեռացած բլլալը աւետեց, ինչ որ նոյն հետաքն ուշնուեցաւ փոռուար ցոյցով մը։

Անգլիացին ծովը թափուած էր եւ Գերմանիան՝ մէկ կողմէն Ֆրանսայի եւ միւս կողմէն Ռուսիոյ հողերուն վրայ ապագայ յաղթութեան յոյս կը ներշնչէր. իսկ Թուրքը կը խայտար։

Տեղահանութենէ զերծ մնացողներուն պարագան

Տարապրութիւնը երբ սկսաւ Անթէպի հայութեան հեռանկարը երկու որոշ կէտի վրայ սեւեռած էր։

Շատեր, «Առջեւէն գացողը դրախտի մէջ տեսնուած է» ըրամաբանելով եւ ազգականներուն հետ միատեղ ըլլալու դիտումով, ճամբայ ինկան առանց սպասելու որուելիք լուրի մը։ Եւ տարիքոտներու թելադրութեամբ, երիտասարդներ — նշանուած կամ ոչ — պահպանիչով մը ամուսնացան ու ճամբայ ինկան։

Այլ տեսակ մտածողներ, ճիշտ հակառակէն կը դատէին, «Պու պէր ղըղըլճըգ ալտը մըր» — Այս չոր խոտերու բոց մըն էր որ իր ուժը չուտ պիտի կորսնցնէր։ Այնպէս որ աճապարելէ աւելի նախընտրելի էր տնտնալ եւ մնալու կերպեր որոնել։ Զենք հասկնար թէ տնտնք ուխտի՞ կ'երթան թէ հրաւէր առած են. — խօսքը առանց լուր որուելու գացողներուն մասին է — ինչո՞ւ է այս աճապարանքը, եթէ երթալ հարկ է, թող Թուրքեր ստիպեն մեզ, բայց եթէ պիտի ջարդուինք, տեղերնիս լաւ է, կը խորհրդածէին։

Այս կարգի խորհողներէն ու գործողներէն — եթէ բախտն ալ օգնեց — թէ՛ ուժողներ եւ թէ չահաւոր ելլողներ եղան։ Բայց տարապրութենէ զերծ մնացող Անթէպցի Հայեր մնացին հետեւեալ երեք պիտակներու տակ։

Ա. «Սէճախ»ներ.

Բ. Քաղաքային արհեստաւորներ։

Գ. Ձինուորներու ընտանիքներ։

Ա. «Սէճախ»ներ

1915–ի Մարտին, Թուրք պինուորական կազմէն, տարեց, հմուտ եւ փորձառու Հաճի Հիլմի պէյի նախաձեռնութեամբ, բանակի պիտոյից պատրաստութեան համար գործատեղի մը

հիմը դրուած էր* 30–35 Թուրք արհեստաւորներով։ Թուրքեր կոչտ արհեստաւորներով եւ սահմանափակ արհեստներով պահանջքին գոհացում չէին կրնար տալ։ Հայերուն գինուորական տարիքի մէջ եղողները եւս իրենց չարքերուն մէջ առնելով արհեստաւորներուն քանակը հասցուցած էին 150–ի, երբ սկսաւ Անթէպի տարագրութիւնը։ Տեղահանութեան չրջանին սա կամ նա միջոցներով — ըսել կ՚ուզեմ կաշառք կամ ողեգիկ Թուրքերու միջամտութեամբ — «Սէնաի» հայոց թիւը բարձրացաւ 370–ի, իսկ Թուրքերունը՝ 430–440–ի։

800 հոգիի գործարանը, 18–48 տարեկաններով, կը բաներ մարդ դլուխ օրական երկու կլոր հացի, ինչ որ մեծ բախտաւորութիւն մըն էր այն օրերուն, թէ՛ Թուրքին եւ թէ Հայուն համար։

Գործարանին բաժանմունքներն էին, — մանուածայգործ, ներկարար, դերձակ, ձուլագործ, կօշկակար, պղնձագործ, երկաթագործ, եւն. եւն. եւ բացի վերջի երկուքէն՝ բոլորին ալ ուսթապաչիներն ու օղնականները Հայեր էին**, «Պէօլիւք էմին»ին ու դռնապաններըՙ Թուրքեր։ Վեց գրասիրներէն երկուքըՙ Հայեր***։ Գինուորական վերին դասըՙ հաղարապետէն մինչեւ տասնապետ, Թուրք էր, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի է ազնուահոդի եւ մարդասէր հարիւրապետ Թէֆիք էֆ. որ Հայ աղջկան մը հետ ամուսնացաւ ու քրիստոնէացաւՙ Յակոբ անուն առնելով։

Բ. Քաղաքային արհեստաւորներ.

Անթէպի արհեստաւորութիւնը, ինչպէս վաճառականութիւնն ու արուեստները Հայոց ձեռքն էին։

---

*) «Սէնա»ի գործարանը սկսած էր գօրանոցի սենեակներէն մէկուն մէջ Թուրք «էէմէնիճի»ներով, յետոյ փոխադրուած Նիկողոս աղայի տունը եւ Քիւրքճեաններու մօտակայ չրագործը երբ «Սէնաի»ներու թիւը բարձրացած էր 150 հոգիի։ Անոնց հսկիչներն էին Զիֆիքլի Սեդրակ եւ Պալեան Գէորգ։ Վերջին անգամ հաստատուեցաւ Պէյազըն օղուին խանը. յետոյ աղօթարանը, Աղենական պարոյն ու մօտակայ տեղը, երբ «Սէնաի»ներու թիւը եղած էր 800։

**) Մանուածայգործներունը՝ չեմ յիշեր։ Ներկարարներունը՝ Պալեան Գէորգ։ Դերձակներունը՝ Սարգիս Թօսունեան։ Կօշկակարներունը՝ Գէորգ։ Պղնձագործներունըՙ ինն ամիս առաջ իսլամացած Պէհէնիցի Եփրեմ անուն մոլեռանդ մէօհթէլի մըն էր։

*** Պր. Լեւոն Լեւոնեան եւ Յարտուր Աշճեան։

Այս, այսպէս էր նաեւ Հալէպի, Դամասկոսի «Սէնաի»ներու պարագային ալ։ Օրինակՙ Դամասկոսի «Սէնաի» գործարանին վարիչն ու ուսթապաչըն Աւետիս եւ Յարութիւն էֆ. Գալէմքեարեաններն էին։

Տեղահանութեամբ, արհեստաւորներու պակասէն, Թուրք բնակչութիւնն ու պիւզային սկսան նեղուիլ, մանաւանդ արհեստաւորներու ու արուեստաւորներու պակասէն: Թուրքերը չունէին բժիշկ, դեղապործ, առամնաբոյժ, ոսկերիչ, պղնձապործ, կլայապործ, պայտար, դերձակ, մանուսայապործ, նկարար, համեստապործ եւն. եւն.: Եւ այս պարապան քաղաքային իշխանութեան նկատողութեան* առարկան եղած պէտք էր ըլլալ անշուշտ:

---

*) Օդոստոսի կէսն էր: Մենք եւս պատրաստ եղած էինք օր մը առաջ ճամբայ ելլելու, եւ այն օրը հայրս խանութ գնաց մաքրելու, պատուիրելով ինձի որ չուշանամ խանութ գալ:

Արհեստով պղնձագործ եւ կլայապործ հօրս խանութը Թուրքերու քաղն էր, կիւղ խաղախորդներու քաղին: Հայրս, երեսուն տարիներու փորձառութեամբ լաւ գիտէր այս ազգերիկ ու մեծ «էնաֆ»ին մեծն ու պզտիկը, լաւն ու գէշը, եւ խաղախորդներն ալ լաւ համարում ունէին հօրս հանդէպ, այնպէս որ հայրս եղած էր երկար տարիներէ ի վեր այս մեծ «էնաֆ»ին պղնձեայ հսկայ կաթսաները չինողն ու նորոգողը:

Հօրս խանութ հասնելովը մեծ կաթսայ մը կը դրուի խանութին առջեւ, երկու մարդոց ուսերէն երկարած ձողէն վար առնելով:

— Ներսէս ուսթա, այս կաթսան Ահմէտ ուսթայինն է, թեւերը ինկած են եւ յատակն ալ ծակուտած...

— Գիտեմ թէ որունն է. ասիկա օրուան մը գործ է եւ ես պէտք է ճամբայ ելլեմ վաղը. եկած եմ որ խանութս պարպեմ...

— Շինէ եւ յետոյ դնա, կ'ըլլայ հրամանը:

— Ակէ՛ հոգ ըլլալիք նորոգութիւնը ով որ պիտի ընէ, թող այս ալ ան ընէ պատասխանելով, հայրս կը չարունակէ իր գործերու կարգադրութեան:

Խաղախորդներուն անառակութեամբ հռչակաւոր աչակերտները կը հետանան ապառնալիքով ու կաթսան կը դնեն խաղախորդներուն հրապարակը եւ եղելութիւնը կը պատմեն «ուսթա»ներուն:

Թուրքեր կատղած, կ'սկսին ամէն գլխէ բան մը փչել. մին զօրով չինել տալ, միւսը՝ ծեծել, ուրիշ մը՝ մեռցնել, այլ մը՝ խանութը թալլել կ'առաջարկէ:

Այս իրարանցումի եւ ժխորի առեն թաղապետութեան անդամ Քիւրտ Հաճի Օսման ազան — հօրս անկեղծ եւ իրական բարեկամը — վրայ հասնելով եղելութեան տեղեակ ըլլալէ ետք կը հարցնէ ուսթաներուն.

— Ներսէս չիտակ խօսած է, իր երթալէն ետք ո՞վ պիտի չինէ ու նորոգէ ձեր կաթսաները:

— Բայց ի՞նչ պէտք է ընել, պապա, այսքան խանութները պիտի գոցե՞նք:

— Դուք Ներսէսը լաւ գիտէք. բայց եթէ կ'ուզէք որ կաթսան չինուի եւ խանութները չգոցէք, բերէք զայն թաղապետարան եւ երեք ուսթաներ ներկայացէք Տեսուչին ու պարզեցէք խնդիրը... Ես հոն եմ կէս ժամ ետք:

. . . . . .

Երբ ես հասայ խանութը, հայրս հոն չէր, հօրեղբայրս կար: Հարցուցի հօրս ո՞ւր գացած ըլլալը: Առաուած խերը տայ հայրիկիկ, իւղի ամանին

Գ. Ջիցուրներու ընտանիքները.

Բայց վերի երկու դասի մնացողներէն, տարապրութենէ վերծ մնացին քաղաքէն դուրս եղող զինուորներուն — դուն րսէ «ամէլէ թաղուրը» առնուած — այն ընտանիքները, որոնք 18 տարեկանէ վեր մանչ զաւակ չունէին եւ անկարող էին մեկնելու: Ա.յսպիսիներուն թիւը հազիւ 30–35 ընտանիքէ կը բաղկանար:

Ա.յս երեք կարգի մնացողներէն զատ տարապրութեան օրերէն առաջ կազմուած «ամէլէ թաղուրը» մը կար. օրուան

կափարիչ չինել տալու դնաց. երկու եղաւ Ջաուչին հոս գալը. գինք կը կանչեն թաղապետութենէն: Լեզուն չզպեց, ըսաւ սրտնեղած, կաթոլիկին պատմութիւնն ընելով:

Թաղապետութեան գործը չէ խնդիր մը, վէճ մը կամ կռիւ մը լուծել. անպատճառ տարբեր բան մը ըլլալու է:

Մինչ այդ հայրս ալ եկաւ, ճամբորդութեան պէտքերէն մին եւս չինել տուած ըլլալով:

Ընկերանալով հօրս գացի թաղապետարան: Ջաուչը գրան առջեւ ձգելով մեզ, ներս մտաւ ու ելաւ: Հրաւիրեց հայրս որ ներս մտնէ:

Թաղապետութեան տեսուչ՝ Շէյխ Մուսթաֆա էֆէնտին հօրս անունը, մականունը, արհեստը հարցնելէ եւ կաթոլիկին պատմութիւնը լսելէ ետք կ՚ըսէ, մատիտ մը եւ թուղթ մը երկնցնելով.

— Դուրս գնա եւ տասը հատ պղնձագործի եւ կլայաճործի անուններդ գրէ եւ ներս բեր, պայմանաւ որ լաւ արհեստաւորներ ըլլան, եւ քու անունդ վրան դնելու մի մոռնար, հա՛, Ներսէս ուսթա:

Հայրս գրան քով մօտեցած՝ Տեսուչը կը ձայնէ.

— Գրէ ըսի տա, Իրքերէն գրել գիտե՞ս:

— Տղան դուրսն է, ան գիտէ, հաստատեց Քիւրտ Համի Օսման աղային ականջիս հասնող ձայնը:

Գրուած տասը արհեստաւորներուն անուններէն հօրս անունը հանելով, վիճակ կը ձգէ, իննէն չորսը ընտրելու համար եւ վիճակը քաշել կուտայ հօրս:

Հայրս իր եւ հօրեղբօրս պատօնագիրները ձեռքը բռնած ելաւ դուրս, Տեսուչին վերջին պատուէրները լսած:

— Ա.յս «վապրդա»ով դուն եւ ընտանիքիդ անդամները վերծ էք տարապրութենէ, նոյնպէս անոնք, որոնց անունները ըսինք քեզի. ա.յս պատօնագիրը որ ձեռքդ է, առժամեայ է, երկու օր ետք կ՚ատանաս պաշտօնականը: Գնա խանութդ ու շարունակէ գործդ: Դուն Համի Օսման էֆ.ին պէտք ես եղեր — կատակի ձեւով — կաթոան խանութդ է, դնա չինէ պայն:

Լուրը հեռաձայնի թելէն անցնող ձայնէն աւելի արագ շրջան ըրած էր Հայոց մէջ: Ա.յդ իրիկունը մինչեւ ուշ առեն կը լեցուէր ու կը պարպուէր մեր տունը: Շատ դժուար եղաւ հաւատացնել թէ կաշտոքի խնդիր չկար:

Բայց ա.յս միջադէպին արդիւնքն էր, որ ա.յն օրերուն տարապրուելու պատրաստ եղող ամէն կարգի տարհեստաւորներէն, 5–10–էն աւելին մնացին քաղաք, տարհեստաւորներուն թիւը հասցնելով 65–70 ընտանիքի:

բանուորներն ու ուսթաները կ'աշխատէին օրական երկու կլոր հացի : Եւ հակառակ տարապրութենէ ղերծ կացուցուելու խոստման՝ ամրողջութեամբ տարապրուեցան, ճամբաներու եւ չէնքերու աւարտումէն անմիջապէս առք :

Նոր կեանքը : Բողոքականներուն հապճեպով տարապրուելովը Հայոց Թաղամասերը ամայացան բոլորովին եւ հազիւ 2000 անձ Հայ մնացած էր Անթէպի հայկական հոծ գանգուածէն :

Ձմեռը հասած էր. անողոք ձիւնը թանձրացած էր քաղաքին վրայ եւ ճամբաները գոցած : Սառեր՝ կախուած էին քիւերէն վար : Թափուր տուները կարծես թէ դեւերու բնակարաններ եղած էին : Թանձր խաւարի մէջէն սուլող հով ու փոթորիկներու ժխորին պատասխանող անօթի շուներու հաչիւններուն արձագանգը սարսուռ կ'ազդէր անկենդան թաղերուն մէջ հոս հոն ցրուած Հայ ընտանիքներուն : Դրան մը չարժիլը դող կը հանէր թելէ կախ սիրտերը : Թոնիրներուն չուրջ հեռաքրքիր հէքեաթներ պատմող ծերունիին մաիկ ընող Հայը, ղրացիներու տուներէն հասնող ձայնին պատասխանող կինը, փողոցի տղայոց կանչերուն աճապարող տղան այսօր, առանձնացած, ցուրտ երդիկի մը տակ, անցեալի վերյիշումով, ներկան կ'ողբար, եւ ամայութեան իշխան բուին նման դիչերուան խաւարին կը թափառէր :

Օրերը կարճ էին եւ դիչերները երկա՛յն : Հայը պէտք էր կանուխ ներս մտնէր տունէն եւ ուշ դուրս գար : Ժոհեմութիւն չէր ատողներու երեւնալէն առք՝ դուրս մնալ կամ քանի մը թաղ հեռուն այցելութեան մը երթալ :

Առաուութեան օրերն ալ անցած էին : Կեանքն սկսած էր սղիլ : Տուներու պաշարները բաւարար չէին : Գործ կար, սակայն անվախ կերպով գործի ձեռնարկելու համարձակութիւնը Հայուն համար չէր : Հայը՝ դայլի դիմաց կապուած գառնուկի պէս էր :

Այս նոր կեանքին ընտելանալու եւ ապրելու համար փորձառութեան պէտք կար : Պէտք էր փորձուած Թուրքը սերտել, անոր բազկերակը գնահել եւ օրուան պահանջին յարմարիլ : Եւ 1916–ը դրան առջեւ եկած՝ պատրաստ էր բացուելու, նորանոր տեսարաններ ցուցադրելու համար :

Կեանքի ու Տարագրութիւնը: Թուրք եւ Հայ Գաղթականներ:
Խուզարկութիւն, Բանտարկութիւն եւ Կախաղան:
Համաճարակ: Տիրող Կեանքի ու Կօնտիոխութիւնը:

Կեանքը: Հայը՝ 1915–ը իր եռեւ ձգած երբ կը մօտենար 1916–ի խոր մթութեան մէջ խարխափելու, Թուրքը նորանոր ծրագիրներու ձեռնարկներով զբաղած էր եւ կիվիլի ամմին կրկնավերարկուի մէջ փաթթուած՝ կը շրջէր չափազանցուած «հավատիս»ներ տալով:

Ժամն ու պատարագը մոռցած, կղերականէ ու թաղականէ դրկուած, դպրոցն ու ուսուցիչը լքած Հայը, դլուխ դնելիք տեղ մը որոնելու համար անցեալի կեանքը կը վերյիշէր: Աւելորդ էր ծննդական օրերու մասին խորհիլ, կիրակին փոխանակուած էր Ուրբաթով: Մեռել մը կապերտի մը մէջ փաթթուած կամ սանդուխի մը վրայ երկնցուած՝ դերեզման կը դրուէր «Հայր մեր»ով մը: Եօթնօրեայ, քառասունք, եւն. ատեն մէջ կը յիշատակուէին: Ծիսակատարութեան ցաւ քաշող մօր դայեակը, եթէ չունէր ծանօթ մը կամ ազգական կին մը, ինքն իսկ էր: Նորածիններ՝ առանց մկրտութեան կ'առնէին անուն մը, իսկ հիւանդութիւններ՝ ձեր մամիկներու դարմաններուն ենթակայ էին: Այնպէս որ Շէթիլեան Յակոբին բժշկութիւնը յարգուած եւ դեղերը օրհնութիւն մը եղած էին:*

*Այս խեղճուկ կեանքն իսկ Հայուն համար չատ տեսնող Թուրքը, հակառակ Յունվարի ձիւնին ու ցուրտին, մաղը ձեռք առաւ ու սկսաւ մեծ ու պզտիկ խումբերով կարաւաններ ճամբայ հանել**, քաղաք լքեալնած Հայ տեղահանեալ խումբերու հետ: Այսպէս չարունակուեցաւ մինչեւ Յուլիս:*

Սգաւոր թռչունին նման, Հայուն տեղահանուածը, մերկ ու անօթի կը թափառէր անապատներուն մէջ, եւ քաղաք մնացողը՝ կը տանջուէր ապազային անառուդութեամբ, որուն ներկան խախուտ էր եւ անվստահելի:

Նախորդ տարուան վարուցանը մարախներու բաժին եղած էր, իսկ ներկայ գարնան հունձքը պիտի երթար պինուորակատնութեան: Ժողովուրդը «հացի խնդիրը դժուար պիտի ըլլայ»

) Աւելիս Շէթիլեանին տղան Յակոբը, հօրմէն ժառանգած տոքթորութեամբ կարգ մը հիւանդութեանց եւ վէրքերու դարմաններուն համար ըրած օգնութեամբ «Արալըղ Տօքթորը» անունն առած էր:

**) Յունիս 28–ին, հայազգիներու աշակերտներէն ու համեստագործներէն 50 ընտանիք ճամբու դրուեցան, արհեստաւորներու կարօտը քաշող Ուրֆա եւ Պէրէճիկ երթալու համար:*

կը կրկնէր։ Իսկ ձեռքը ծալած խորհելէն, ձեռքը սոթաած, գործի ձեռնարկել նախընտրելի է տրամաբանող Հայը բնութեան արթննալուն նման սթափելով սկսաւ վաստակի մասին ծրագիրը մշակել, խորհիլ ու սկսիլ։ Բայց կիվիլի ամմին իբր վարձուած մարդ պարտաւոր էր յաղթանակէ յաղթանակ անցնիլ, փառաւորել ու մաղթանքներ կարդալ Հրամանատարութեան եւ Սուլթանին։

Թուրք Գաղթականներ*

Հայոց տարագրութիւնն սկսելէ առաջ լսուած էր այս գաղթականներու մասին։ Լսողներ եղան նոյն իսկ, թէ այս «մուհաճիր»ները պիտի տեղաւորուին Զէյթունի չրջակայ տեղերը։ Անոնց Անթէպ եկողներուն առաջին կարաւանը հասաւ Մայիսին եւ իջեւանեցաւ քաղաքին արեւմտեան կողմը «Գալաղլըզ» կոչուող հանրային կանաչազարդ զբօսավայրը, կառաբեալ հանդիսա պանելով հոսուն ջուրը եղերող ծառերու չուքին տակ եւ վայելեցին կառավարութեան ապաստնչականութիւնը։

Ապահով էին անոնք. Հայոց նման՝ թուրք ժանտարմներու կամայականութեանց յանձնուած չէին։ Պապակած ալ չէին եւ ոչ ալ անօթի ու մերկ։ Ընտանիքն ու ապրանքները փոխադրող եղան սայլերը իրենցն էր եւ ակռը պիտի ըլլային նաեւ Հայոց ձգած տուներուն, ինչպէս նաեւ գործի ընկեր — «օրթաղ» — քաղաքը մնացող արհեստաւորներուն։

Այս բախտաւոր «տնաչէն»ները, երկու օրուան մէջ գտան իրենց կառաբեալ հանդիսաը։ Աւժանացան թուրքին ապաստնչականութեան ու ժառանգեցին Հայոց թողօնը։ Նստան այն տուները զորս սիրեցին ու նախընտրեցին։ Գործը պատրաստ էր. ընկերացան այն արհեստաւորին, զոր նախընտրեցին, հոգ չէր թէ արհեստի անծանօթ էին։ Սա կառավարութեան որոշումն էր։

Առաջին կարաւանին յաջորդողներուն բոլորն ալ նոյն կամուրջէն անցնելով ամրան, մասամբ բնակելի րրած էին Հայոց թափուր թաղերը։

Բաւական խրթին բան է այս մարդոց կեանքին, ապրելակերպին եւ տուներու նկարագրականն ընել։ Քանի որ ընտանեկան յարաբերութիւն չունէին, կիներ «չարչաֆ»ով փոթթուած, երեսնին թանձր քող մը ձգած կը չրջէին, իսկ էրիկ մարդոց խօսուածքէն, յարաբերելու ձեւերէն յայտնի կ'երե-

---

*) Անոնք «Թիւրք մուհաճիր» անունով ծանօթ էին, իսկ Հայկը «կեաւուր մուհաճիր»ի։

ւէր ինչ մեռած ըլլալնին: Դրամ ծախսել չէին սիրեր: Կերպարանքով՝ անճոռնի եւ կոշտ, բնաւորութեամբ՝ վայրենի եւ մոլեռանդութեամբ՝ կառավարի այս մարդիկը անհամութեան ու ազահութեան նմոյշներ էին: Անոնց դէմքերուն վրայ՝ անբեւեռութիւն, աչքերուն մէջ՝ աւազակութիւն ու սեւերութիւն, ձեռքերուն մէջ քանդում դրոշմուած էր:

Հակառակ որ այս նորեկ Թուրքերը կիվիլի ամմիին բեմասացութեանը սիրահար էին, յիշեալը «բարեզալուստ» մը իսկ մաքէն չանցուց իրենց համար:

Անոնցմէ ոմանք կը կոչուէին «Ռումէլը մուհաճիր»ներ, սակայն կային էրզրումի եւ Պիթլիսի չրջաններէն եկողներ եւս, թիւով 500–ի մօտ: Եկողը ձմեռ էր. պէտք էր վառելանիւթ եւ պաշար: Վերջինը կը հոգացուէր կառավարութեան կողմէ, իսկ առաջինը պէտք էր որ իրենք հայթայթէին: Եւ մեր կիվիլի ամմիին չախտրժած մարդիկը առտը ալ դիւրին կերպը գտած էին: Տուներուն ամենադիմացկունն իսկ ձեւի բերել մէկերկու ամսուան գործ էր: Բայց անոնք տան մը բոլոր տախտակները կը քակէին, ձեղուններուն հեծանները, տանիքներուն վերանները վար կ'առնէին, պատուհաններուն եւ տուներուն փեղկերը տեղէն կը հանէին, տախտակամածը կը քակէին: Երբ վառելիք ուրիշ տուն մը, գայն եւս նմանցնելու նախորդին: Այնպէս որ այս «տնաչէն»ներուն ամէն մէկը 3–5–7 տուն փոխելով եւ բոլորն ալ միեւնոյն վիճակին մէջ դնելէ ետք, 1918–ի գարնան հեռացան գացին «տնաչէն»ներ անունը ձգելով եւ պղուկնելով նոյն իսկ իրենց կրօնակից Թուրքերը, որոնք լուտանք եւ հայհոյանքներով կը նախատէին զիրենք:

Հայ Գաղթականներ

Տարուոյս Մայիսի դէպի վերջերը, տեղահանուած հայութեան փշրանքներէն — կիներ, 10–12 տարեկան մանչեր ու աղջիկներ սկսած էին թափառիլ փողոցները, բոլորովին հակապատկերը Թուրք գաղթականներուն, որոնց գտած ասպնջականութիւնը տեսանք: Սակայն Հայը՝ տունը ձգած, պատըսպարան չունէր, ինչքը աւարի տուած՝ հագնելիք չունէր: Անօթութենէն լինտերուն չորցած միսը կը ծամէր, ծարաւէն պապակած՝ լեզուն քիմքին փակած էր եւ բոլորին դլխուն վրայ Թուրքին կապարն ու կացինը դամոկլեան սուրի պէս կախուած էր:

Անթէպ հասնող այս բեկորները երկուան Հայ տուներուն տանտիկիններն ու հարսերը, կոյս աղջիկներն ու նախակըր-

թարաններուն հասնողներն էին, որոնք իրիկնագէմին ջղջիկի նման դուրս գալով քարուքանդ վլատակներուն մէջ, բոկոտն ու կիսամերկ կը չրջէին Հայոց տուները եւ ինչ որ ձեռք ձգէին կը տանէին իբր ապաստարան ծառացող աւերակի մը մութ անկիւնը «կուչտ փորով» ծուարելու օգային վերմակի տակ:

Քաղաք ապաստանած Հայ տարագիրներէն եւ «հարէմ»ներու մէջ արգելափակուածներէն զատ, կային դիւղերու մէջ սա կամ նա ազային քով որդեգրուած երիտասարդ կիներ, կոյս աղջիկներ ու մանչեր, որոնց կեանքը չափով մը տանելի էր քաղաքին մէջ թափառող բախտակիցներէն: Առանք հայ մը կ'ուտէին փոխան դեղջկական դաժան աշխատանքին: Մերկ չէին. վրանին եթէ զոցելիք մը չունէին՝ գոնէ կը պիչերէին քիւրմ մը տակ կամ ախոռի մը մէջ, եւ քաղաք կ'իջնային մերթ, իրենց հոգատարին հետ:

Բարերախտաբար Անթէպի մէջ, նման Հալէպի, Դամասկոսի եւ այլ տեղերու, չկար «Սէվդիեաթ մահալլը» եւ ոչ ալ խիստ հետապնդում ու ձերբակալութիւն իպրահիմ սեռի եւ 12–13 տարեկան մանչերու համար: Այս պատճառաւ վերոյիշեալ տիպէն Հայ գաղթականներ սկսան աւելնալ տակաւ առ տակաւ: Սա մեծ բարերախտութիւն մըն էր Հայուն համար: Հայ ըլլալ, մեռնելու համար քաղաքէն վտարուիլ, ժանտատեսիլ ժանտարմներու եւ արիւնկղակ զինուորներու խարազաններէն հեռու, իյնալ միջավայրի մը մէջ ու «պատսպարուիլ» պզտիկ «բախտ» չէր Հայու մը համար, մանաւանդ որ հայութեան մնացորդ մըն ալ կար հոն:

Այս տարագիր Հայուն հացի կտոր մը դանելու խնդիրը, որուն պիտի անդրադառնանք, կախուած էր Անթէպի հայութեան կամեցողութենէն եւ կամ չկամութենէն. ունենալուն եւ չունենալուն հետ: Անթէպցին հիւրասէր եղած է, ինչպէս կ'ըսուի՝ «սօֆրան բաց» է, սակայն եկուր տես որ քաղաք մնացող հայութեան մեծ մասը օրական երկու կլոր հացի աշխատող, ընտանիքի տէր «Սէնահի»ներ էին, որոնք ստիպուած էին, ընտանիքի հացին հասնելու համար, իրենց պարապոյ ժամերուն խակ աշխատիլ: Իսկ քաղաքային արհեստաւորները պէտք էին ղողյշ քայլեր առնել: Առավ հանդերձ, ապրուստի բնաջնջման դատապարտուած, սակայն բախտի բերումով մահէն ազատուած Անթէպցիներու մնացորդը, իրենց կտոր մը հացէն, եւ արհեստաւորները՝ իրենց չահած դրամէն մաս մը բաժին կը հանէին իրենց հայրենակիցներուն: Բայց միշտ պէտք էր ղողյշ ըլլալ, քանզի Հայ գաղթականներուն բացէ ի բաց

օժանդակութիւն ցուցնել՝ խիստ պատժոյ արժանի քրէական յանցանք մը կը նկատուէր: Հայը՝ կրնայի նման պլուխը իր պատեանէն դուրս պէտք չէր որ հանէր: Վրան պլուխը չտկուած եբեւալ՝ վտանգաւոր էր: Հայը միշտ պլխահակ էր: Կոկիկ ծոպով գլխարկ դնելու տարին անցած էր: Շարաթը անգամ մը ածիլուիլ պէրճանք էր:

Գաղթը կը չարունակուէր: Մեծ ու պզտիկ կարաւաններ կ'անցնէին մէկը միւսին եռեւէն: Ճունխի առաջին չարթուն, Թուրք բանակէն ապաղինուած եւ մինչեւ օրս էյինթիլիի դեռնուզիին մէջ չարաչար աշխատութեան դատապարտուած Հայ կարիճներուն 1100 հոգինոց կարաւան մը*, անօթի ու ծարաւ եկաւ խիստ հակողութեան տակ: Նախորդէն չատ աւելի խղճալի, 1500–էն 900 մնացորդով երկու օր ետք հասնող կարաւանը արդելափակուեցաւ Գոլճճի առջեւի կիսարաց քարայրը: Կառավարական թոյլտուութեամբ կարելի եղաւ անոնց հաց, տաք կերակուր եւ հագուստեղէն տալ, մինչեւ որ կրկին քչուեցան:

Կիվիլի ամմին անոնց մասին ալ բան մը չկրցաւ ըսել: Անոնք իրենց բախտակից Անթէպցի 800 Հայ «ամէլէ»ներուն հետ տարուեցան Ուրֆայէն անդին եւ չարդուեցան:

Խուզարկութիւն, Զերբակալութիւն, Բանտ եւ Կախաղան

Պատերազմի առաջին օրէն սկսած էր նաեւ զինուորական-նութեան գերագոյն իշխանութիւնը քաղաքային կառավարութեան վրայ:

Թուրքիա կը պատերազմէր չորս ճակատներու վրայ, չորս մեծ հրամանատարութեան տակ: Ամէն մի քաղաք ունէր իր «Տիվանը Էօրֆիէ»ն, ենթակայ իր անմիջական հրամանատարութեան:

Անթէպ՝ երկրորդ եւ չորրորդ հրամանատարութեանց սահմանին մինչեւ կառավանճոր եղած էր, ենթակայ բլլալով չորրորդ բանակին, կախեալ Հալէպէն: Այս օրեր Անթէպ ենթարկուեցաւ երկրորդ բանակին: Այս փոխանցման իրր արդիւնք, նախկին թէթեւ խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները սկսան խստութեամբ տեղի ունենալ, այլեւայլ պատրուակներով: Թուրքեր եւ Քիւրտեր կը խուզարկուէին զինուորական փախուստական փնտռելու համար եւ Հայեր՝ տարագիր պահոցի, փախստական զինուոր կամ զինուորցու ունենալու կասկածնե-

*) Անթէպցիք այս գործառնութեան տուին «Ուրֆա Թապուրը» անունը, որոնց բոլորն ալ 30–45 տարեկան կարիճներ էին:

բով: Օրը մէկ՝ ծանուցումը երկու, ապառնացող մունետիկը երեք անգամ կը լսուէր, թմբուկի մը ձայնով:

Երկրորդ բանակին հրամանատար «Տիվանը էօրֆիէն» խօսքէն պործի անցաւ եւ բանտին դուռը բացաւ:

Առաջին չուանն անցաւ երկու Հայերու վիզը: Երկու Հայեր, հայր եւ որդի, 48 եւ 14 տարեկան, 11 Մայիսին, օր յօրեկով կախուեցան Ազատ չուկային հրապարակը:

Երկու օր ետք, Մայիս 13–ին, կախուեցաւ Ցրնաբճադցի հսկայակազմ Հայ երիտասարդ մը, որ ըստ կուրծքին վրայ փակցուած թուղթի յայտնութեան, փախստական պինուոր մըն էր եւ զարկած էր 15 պինուոր եւ հաղարապետ մը:

Յուլիս 17–ին կախուողը Մարաչցի Հայ մըն էր, մկկին տարիքով, որուն հոգակոյտին վրայ, ըստ Հայ եւ Թուրք ականատեսներու վկայութեան, հինգ վայրկեանի տեւողութեամբ աղեղնաւոր լոյս մը կ'երկննայ երկինքէն մինչեւ գետինը:

Յուլիս 19–ին կախուեցաւ Հաճընցի, վայելչակազմ ու յաղթանդամ Հայ երիտասարդ մը, որ հակառակ չուանին երկու անգամ կտրուելուն, կախուեցաւ, ամրացուած նոր չուանով:

Այս օրերուն, կախաղանի չուանէն ճօճիլը Հայոց առանձնաշնորհումն եղած էր, բացառութեամբ Թուրքի մը, որ կախաղան բարձրացաւ Հայու մը հետ, որուն ո՛ր տեղացի ըլլալը չեմ յիշեր:

Հայերուն չուանով ապաննուողներուն — հրացանազարկութիւնը Թուրքերուն վերապահուած էր — թիւը քիչ չէր:

Համաւարակ, ժանտախտ եւ Թիֆօ (Թայֆըս)

Այս օրերուն տիրող մաքրութեան վրայէն լուռ անցնելով, օրուան վայել հագուստն ու կապուտը յիշեցինք: Ինչպէս որ հագուելու համար բանին բարակը փնտռելու առիթը չէր, այնպէս ալ մաքրութեան մասին բծախնդրութիւն ցոյց տալու ժամանակը չէր: Աղտոտութիւնն այնքան տարածուած էր, որ ոջիլներու պատմութիւնը հասարակ դարձաւ, որոնց տեսակներուն ծանօթացած էր ամէն մարդ իր անձնական փորձառութեամբ: Ո՛ւր ալ դանուէր մարդ, այլեւս ամօթ չէր դպար քերուիլ ու ցնցուիլ եւ կամ օձիքէն վեր–վար երթեւեկողները ժողվել*: Կացութիւնն այս էր պինուորական կեդրոններու մէջ,

*) Աստուածածնայ եկեղեցին իրը «Սկվգիաթ Մահալը» կը գործածուէր: Զինուորական քննիչ մը իր հետեւորդներով կը մտնէ յիշեալ վայ-

իջեւանող կարաւաններու վայրերուն եւ քաղաքի տուներուն ու խանութներուն մէջ: Այնպէս որ քաղաքը կրնար աղտոտութեան մրցանակը չահիլ չնորհիւ Թուրք զաղթականներուն, անցնող տեղահանեալներուն եւ զինուորական բանակներուն: Քաղաքացին որքան ալ հոգ տանէր, չէր կրնար աղատիլ ոջիլներու օճիքէն:

Օրերը տաքցած էին. Յուլիսի արեւը կը կիզէր: Հայ տարագիրներու կարաւաններ կը շարունակէին անցնիլ քաղաքէն, առնել-տալով նոր սկսած ժանտախտի միքրոպները: Առաջին օրը՝ մեռան 17 հոգիներ, յաջորդ օրերուն մեռելներուն թիւը բարձրացաւ 65–85-ի: Քնացող կառավարութիւնը արթնցաւ օրին: Ազդեցութիւններ վերցուեցան, փողոցի սալայատակներն ու իրը միզանոց ծառայող անկիւնները, խիտ բնակչութիւն ունեցող չուկաներ եւ աղբանոցի կեդրոններ կիրով ծեփուեցան: Գաղթականաց կարաւաններ սկսան քաղաքներէն հեռու իջեւանիլ:

Ժանտախտը, սակայն, երկար կեանք չունեցաւ ու տեղի տուաւ թիֆոյին, որուն նախճիրներուն դոհ գացին հիւանդացողներուն իննսուն առ հարիւրը:

Այս օրերուն կիվիլի ամմին եւս պատրաստ էր բեմ չբարձրանալու: Ինքը եւս, անտարակոյս զերծ չէր յիշեալ բազմածին կենդանիներէն:

Իսրայէլը թող տալու համար Փարաւոնի երկրին վրայ իջնող պատուհասներուն նման, իրարու յաջորդող այս հարուածները աւելի վնասեցին Թուրքերուն: Իսկ Հայոց կորուստին նուազութեան պատճառը, Հայ թաղերուն պարպուած, հոն զանուողներուն իրարմէ հեռու ըլլալը եւ ընտանեկան մաքրութեան լաւ հոգ տարուիլն էր:

կեանքի Շարունակութիւնը.

Հայոց տեղահանութիւնը, որ սկսած էր 1915-ին, կը շարունակուէր անխափան: Քաղաք հասատատուող Թուրք զաղ-

---

րը: Շէնքին կէսը հաղիւ հասած, ոտքերուն տակ ճգմուող ոջիլներուն տեսքէն իրականութիւնը հասկցած, եաին դառնալով, «Դարձէք, հասկցուեցաւ, քննութիւնը լրացած է, արտաքին թշնամիներուն պէտք չունինք» կ'ըսէ:

(Զայս պատմողը Լեւոն էֆ. Լեւոնեանն է որ իր հպարտախոհին հետ մտած էր եկեղեցին):

Ես անձամբ տեսած եմ ոջիլներու դոհ գացած մարդոց դիակը: Անոնց թաղումը — եթէ ատր չունէին — մեր զինուորներու պարտականութիւնն էր:

— Ուլան — ծո — ձեր միլլէթէն մին տտակեր է, գացէք թաղեցէք, կը հրամայէր տարիուկէս առաջ իսլամացած Պէհէսնիցի Իպրահիմ ուսթապաշը: Նախկին անունը՝ Եփրեմ:

թականը եւ ապաստան գտած Հայ տարագիրները քիչ ու չատ ընտելացած էին նոր միջավայրին ու սորված էին իրենց աչն ու ձախը: Շուկայի կեանքը անձուկ էր: Ուէհ տեսակ ապրանքի ներմուծումը վաղուց դադրած, արտածման հնարաւորութիւն չկար եւ քաղաքը իր սահմանափակ միջոցներով չէր կրնար բնակչութեան կարիքներուն գոհացում տալ: Մթերանոցներուն եւ ամբարներուն պարապ սենեակներուն հակերը անթափուպերու կարօտ էին մնացած: Տեղահանութեան օրերուն ուար-պազարի առեւտուրը վերջ գտած էր: «Էմվալը Մէթրուքէ»ի յանձնախումբը տեղահանուած Հայոց անշարժ կալուածները ազուրդի հանած կը ծախէր: Հայ եկեղեցւոյ մէջ եւ այլ տեղեր ամբարուած հարիւրաւոր հակերն ու անասուկները ապառած էին: Այլ խօսքով՝ Հայուն ինչքը Թուրքին կը փոխանցուէր: Եւ Հայը չէր կրնար գնել զայն: Հայը պէտք էր, որ Ա-Բ-Գ-էն սկսէր նորէն, որոչ ատենին կրկին կողոպտուելու համար Թուրքին: Հայն ալ բրաւ այնպէս: Կրկին լծուեցաւ գործի եւ չուկայի անձուկ պայմաններուն համեմատ սկսաւ ծախել այնպէս, ինչպէս ստիպուած էր գնելու:

«Ակնախ»ի օրական երկու կլոր հացի փոխարէն աշխատող ընտանիքի ակռ պինուորները գործի ձեռնարկեցին եւ իրենց պարապոյ ժամերն օգտագործելով բարեկեցիկ կեանք մը անցուցին: Ոմանք ալ չատ դրամ չահեցան: Քաղաքային արհեստաւորներէն ամենէն չատ դրամ չահողներն եղան հացագործները, մնացեալներուն մեծ մասն ալ գոհացուցիչ ապրուստ մը ունեցան: Որովհետեւ, թէեւ ամէն ինչ սուղ էր եւ կարգ մը բաներ ունեւորներուն յատուկ, սակայն չնորհիւ Գերմաններուն՝ հացահատիկի փոխան հասեցուցած ոսկիներուն՝ ատատ դրամ կար մէջտեղը:

Ինչպէս յիշեցինք, քաղաքն ստիպուած էր իր իւղովը ապակուիլ: Գարիւղը՝ մեծահարուստներուն յատուկ էր: Շաքարը՝ ունեւորները կ'ուտէին: Տուփ մը լուցկի ձեռք ձգել՝ ոսկի մը դանելէն աւելի դժուար էր: Ծանութներուն եւ տուներուն մէջ ձէթով — չիբիկ — ճրագ կը վառէին եւ փողոցներու լամբարները պատերուն զարդերն էին՝ իրենց ապուռուքեամբը: Հարուստեղէնի բոլոր տեսակները տեղային բանուածքներ էին, ինչ որ մեծ չահ մը ապահոված եղաւ մանուսայի վարպետներուն ու գործաւորներուն համար: Ակռ օգտուեցան նաեւ այն ապրեցիկ Թուրքերը, որոնք տարագրութենէ ապաստած էին Հայ մանուսայեցի գործ վարպետները եւ անոնց գործի բնկեր եղած էին: Ազգաս դասակարգը հարուստին կերած ճերմակ չաքարին տեղ գործածեց իր տեղական կարմրագոյն ռուպը. նուրբ

կերպարին հետ փոխանակեց տեղային հասա ապրանքը. կո–չիկի տեղ հագաւ «աննապը» եւ «կիւլ չէֆթալի» հոդաթափը: Ձտուած քարիւղի տեղ ձէթի ճրագով դոհացաւ:

Բայց ասոր, անդին կար քաղաքի կեանքէն կախեալ դիւղա–կան կեանք մը: Գիւղացիին կեանքը անտանելի կը դառնար օր ըստ օրէ. նա չէր կրնար իր ձեռքերովը հասցուցած հայցահա–տիկի բերքէն պահեստի բան մը վերցնել: Սերմանացուն իսկ չէր վստահուեր անօթի մշակին եւ արտերուն մեծ ստկոսը ցանուած չէր՝ մարզու եւ սերմանացուի պակասէն: Գիւղացին մերկ էր եւ բոպիկ:

Կառավարութիւնը 1915–ի դէպի վերջերը հրապարակ դրած էր Օսմ. հնչուն ոսկիի համարժէք Օսմ. թղթէ ոսկին, որուն օրէ օր կրած արժէքպակրկումէն չուկայի տատանող կեանքը վտանգուցաւ:

Ռուսօ–Թուրք պատերազմին առեն, կառավարութեան «դայմէ» անունով հրապարակ դրած թղթադրամի ելքը ծանօթ էր ժողովուրդին. պատերազմի վերջաւորութեանը անպէտ թուղթի կտորներ եղած էին եւ ներկայի թղթադրամին վիճակը նախորդէն տարբեր չէր կրնար ըլլալ: Այս պատճառով ա–ռեւտրականներ մէջտեղէն վերցուցին իրենց ապրանքները եւ առեւտուրի սակարկութիւնը կը դառնար վճարուելիք դրամի տեսակին վրայ:

Ձինուորական պիտոյից գնման համար կը վճարուէր «պանքնօթ». թոշակաւոր զինուորներ եւ պաշտօնեաներ կը տառնային պանքնօթ եւ կը ստանէին զայն լրիւ արժէքով: Բայց մինչեւ ու վարի դասակարգին հետ, գիւղացին պարտաւոր էր ծախածին համար «պանքնօթ» առնել եւ գնումին համար վճա–րել ոսկի կամ արծաթ:

Թղթադրամին դրած պաղ ընդունելութեան, արժէքաղբե–կումին յառաջ բերած վէճ ու կռիւներուն վրայ, հակառակ Պատերազմական Ատեանին ստատնական ծանուցումներուն ու սպրեան, ոչ «պանքնօթ»ը մնաց իր նշանակուած արժէքին վրայ, եւ ոչ ալ բարելաւուեցաւ չուկայի կեանքը:

Կեանքը կը սղէր եւ կը տառապէր ժողովուրդը. «պանք–նօթ»ին գինը կ'իյնար օրէ օր, որու անկումէն օգտուեցան պարտականներն ու Հայոց թշդօննները գնողները*:

---

*) Այս պարտականներու կարգին է Պանք Օթօմանի տնօրէնը՝ Լեւոն Տահէր, Անթէդի ընքնապաշտպանութեան միջոցին վատ դեր կատարողը ի հաչիւ Թուրքերուն — որը տարագրութեան պանքան ի պահ դրուած

Շուկայի այս կեանքին աղն ու պղպեղը դրաւ գինուորականութիւնը: Նոր բանակներ եկած էին: Խուզարկութիւններ եւ ձերբակալութիւններ վերսկսան նոր թափով: Տարիքը ցուցնող անձնագրին սուղութիւնը կորսնցուց իր կարեւորութիւնը: Զինուորագրութիւնը 18–48 տարիք ունեցողներուն համար էր թէեւ, բայց հասակաւոր 16–17 տարեկաններու տարիքը բարձրացնելով եւ 50–52 տարեկաններու տարիքը պզտիկցնելով համապատասխան հագցուցին ամենուն: Մինչեւ օրս գինուորութենէ զերծ մնացող հացագործներ գինուորագրուեցան: Ութը հայկական թաղեր պարպուեցան եւ գինուորական չղթայի տակ առնուելով բանակային գինուորներու յատկացուեցան: «Ակէրի պէտէլիյէ»ի 50 Օսմ. ոսկին 150 ոսկիի բարձրացաւ, որու փոխան կ'ընդունուէր մի–միայն ցորեն, ինչ որ տարեվերջաբի ձեւով սկսան դանձուիլ Հայերէն: Օրը օրին կամ երկու օրն անգամ մը երբ ամբոխ մը փողոցէն կախաղանի մահապարտ մը կը տանէր հէյ–հո՛ւյներով, ուրիշ խումբ մը զնգակահարուելու դատապարտուած կը շրջեցնէր սուլումներով, փողոցէ փողոց:

«Սէնաի»ներուն Երդման Արարողութիւնը

Օր մը առաջ եղած հրամանին վրայ «Սէնաի»ներս Ուրբաթ առաւոտն* եկանք զործատեղին եւ չորս–չորս կարգի չարուելով տարուեցանք զօրանոց: Զորս ժամ արեւու տակ սպասելէ ետք Զինուորական Ատեանի հրամանատարներ հասան եւ մեզ հրաւիրեցին սեղանի մը չուրջ, որու վրայ դրուած էր Գերմանական մավզէր մը, աջն ու ձախը զետեղուած էին Աստուածաշունչն ու Գուրանը:

Հրամանատարի կարճ ճառին յաջորդեց երդման արարողութիւնը: Կրկնելով Փաշային հետեւեալ բառերը, խլամբ իր երդումը կ'ընէր, ձախ ձեռքը դէնքին, աջը՝ Գուրանին վրայ, իսկ Հայը՝ դէնքին ու Մ. Գրքին վրայ դրած.

«Հալֆատա** ... սուտա ... դուրուտա ... ախվլէթէ ... փատիչահա ... դուշմանատանլըղա ... հէր վագրթ ... ամր ամբնա ...

«ալաճա»ները բարձր գիներով — հնչուն ոսկի — ծախած, դրամատան հետ ունեցած հաշիւնին ոսկիով պոցած, մնացածը արժէքազրկուած «պանքնոթ»ով վերադարձուցած էր տարագրութենէ վերադարձող տիրոջը:

Մանուսայի թուխը մինչեւ 1915 կ'արժէր 10–12 ղրչ. արծաթ դրամ, որը այս միջոցին բարձրացաւ 90–100 ղրչ. արծաթ դրամի:

*) Սէնաի գինուորներ չէին զործեր Ուրբաթ օրերը:

**) Կէտագրութիւնները գինուորին կրկնութիւններն են:

սուսուղ... վէ քէօր քէօրիւնէ... խըզմէթ... վէ իթաաթ... իտէ-
ճէկիմէ... փէյդամպէր... ֆիթաթ... չահիտ օլսուն...»:

Թարզ.— «Օդին մէջ, ջուրին եւ հողին վրայ, կառավա-
րութեան, թափաւորին եւ հրամանատարութեան ամէն տեսն
անօթի ու ծարաւ, կոյր գկուրայն ընելիք ծառայութեանս եւ
հնազանդութեանս, Մարդարէն ու Գիրքը թող վկայ ըլլան»:

«Ազնաի»ներուն զօրանոց տարուած ըլլալը լսուած էր եւ
քաղաքին մէջ Հայեր նախորդ հաւաքումն յիշելով, տակնու-
վրայ եղած, ձեր կիներ ղրկած էին մինչեւ դուռը: Եւ մենք
ներսը գտնուող Հայերս, հազիւ արձակուեցանք իրիկնադէմին:

Կրօնափոխութիւն

Գաղթականութիւնը կը չարունակուէր: Հիւսիսային կող-
մերէն եկող տեղահանեալներուն անտանելի վիճակը հասած
էր գագաթնակէտին: Մերկութեան եւ անօթութեան վրայ մա-
ծող յոգնած խլեակներուն համար ջուրն իսկ արգիլուած էր:

Հայուն զպրոցական մանուկը տարիէ մը ի վեր անապատի
մէջ կը տառապէր: Բայց Հայուն ինչքը իւրացնող Անթէպցի
Թուրքը, զպրոցականին ալ տէր եղած, տարի մը առաջ տա-
րագրութենէն զերծ մնացող երկու քոյր օրիորդներուն ուսուց-
չութեան կոչուելովը մանկապարտէզ մը բացած էր Հայոց
Գայտճըզ թաղին մէջ եւ ամավերջի հանդէսը կը սարքէր*
Թուրք երեւելիներու ներկայութեանը:

Թուրքին առջեւ բացուած այս մանկապարտէզին նման,
Հայուն առջեւ պարզուեցաւ կրօնափոխութեան «պատգամը»:
Հրաւէր մը, որուն նախատօնակի օրերն էգան Օգոստոսի վեր-
ջին չարաթը: Կրօնափոխութեան առաջին լուրերը լսուեցան

---

*) Հանդէսին ներկաներէն Պիւլպիւլ Զատէ Ալպատուլլահ Հօճան — Ան-
թէպի Թուրքերուն ամենախելացի եւ ազդու հօճան, «Տինի Մուալլիմ» —
հինգ տարեկան մանչ մը գրկելով կը բարձրանայ բեմ ու կ'ըսէ.

«Ինձի մոիկ ըրէք, ո՛վ էչ Թուրքեր. կը տեսնա՞ք սա եւ սասր նման
նասոզ սա պզտիկները, որոնց լեզուները ձեր տուներուն մէջ կը բացուին
հայհոյութեամբ: Դուք ձեր պզտիկներուն հայհոյել կուտաք ազգականե-
ներէն մէկուն անունը տալով եւ պզտիկին բոթովելով ըրած հայհոյանքին
կը խնդաք քահ քահ ու կըկնել կուտաք մինչեւ որ յագենաք: Բայց հիմա
կը տեսնաք մեր մէջ եղած Հայոց տուած կրթութիւնը, այն Հայերուն զորս
տարագրած ենք՝ բնաջնջելու համար: Անոնք չեն բնաջնջուիր աչխարհի
երեսէն: Պիտի գայ ժամանակ մը որ երբ վերադառնան, մնացողները նորէն
պիտի վերապրին ձեր տեսած այս զպրոցին չնորհիւ, եւ եթէ մենք այս
զպրոցը չչարունակենք, տանն մը վերջ անոնք նորէն մեզմէ վեր պիտի
ըլլան եւ մենք պիտի մնանք նոյն հչը»:

Համաչն եւ Համաչն, երբ տակաւին Տէր Զօրի սպանդանոցին դա՛ հացողներուն դիակները կմախացած չէին: Անօթութիւնը, հիւանդութիւնն ու ջարդը անապաւէն Հայ ժողովուրդը կոտորակած, կ՚ապառնար անոր գոյութեան եւ ըստ Թալէաթ Փաշայի կրկնակի հրամաններուն՝ ոչ մէկ Հայ պիտի մնար Թրքական հողին վրայ, որուն գործադրութիւնն ու գործադրութեան անօրինակ ձեւերը կախեալ էին գործի վրայ եղող պաշտօնեաներու քմահաճոյքներէն:

Պէտք է նշել թէ արհաւիրքի չրջանէն ողջ դուրս եկող մերկ հայութիւնը իր գոյութիւնը կը պարտի Թուրք տակաւաթիւ խղճամիտ ու բարեզութ անհատներու: Այս չարքաշիններուն դլխաւորն եղաւ Գ–րդ Բանակի հրամանատար՝ Ահմէտ Ճէմալ Փաշան:

Փաշան իբր հրամանատար հրաման կը տանայ իր գերադասէն՝ իր չրջանին «Մանթըդային» մէջ գտնուող Հայերը մաքրել եւ կամ վարուիլ անոնց հետ այնպէս, ինչպէս վարուեցաւ Աբաբներուն հետ: Սակայն Ճէմալ Փաշային դիրքը տարբեր եղաւ Հայոց հանդէպ*:

Հալէպի մէջ եղող տեղահան Հայերուն այրերը գործի վրայ դրաւ, քաղաքէն դուրս Այնթէլ բսուած աղբիւրին ջուրը խողովակներով քաղաք բերել տալով:

Տարագրութեան չրջանին իր «մանթըդայ»ին մէջ ընդհանուր կամ մասնակի ջարդ տեղի չունեցաւ:

«Ըստ Սահակ Կաթողիկոսի տեղեկութեան, Սուրիոյ եւ Անդր–Յորդանանի դիւղերուն եւ քաղաքներուն մէջ գտնուած տարագիր Հայերը բոնի կ՚իսլամացնեն Պոլսէն դրկուած մասնաւոր հիյէթի մը առիթումով եւ Սալթի կողմերը տարագրըւած քահանաները չիսլամանալուն համար կը հալածուին ու կը չարչարուին:

«Կաթողիկոսը իր բողոքագրին մէջ այս պարագան եւս յիշած էր Արդարութեան Նեըքին Գործոց Նախարարութեան, աւելցնելով Ճէմալ Փաշայի բերանացի խոստումները թէ՝ կա-

---

*) Շատ հաւանական է որ Իսլամութեան չարժումը Ճէմալ Փաշայի դէմ կամ թեւդրութեամբ եղած կրնայ ըլլալ, քանի որ, ինչպէս պիտի տեսնաք, Իսլամութեան առաջին ամիսէն ետք դիմումներ մերժուեցան: Եւ երբ կարդաք Փաշային եւ Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսի տեսակցութիւնը՝ կը պարզուի:

Տես Բարդէն Կաթ.ի «Կիլիկիոյ Կաթ. Պատմութիւն» դիրքը, էջ 951, 952, 953:

ռավարութիւնը նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն պիտի բնէր եւն.:

«Կաթողիկոսը բողոքարկի պատասխանին փոխան, Դամասկոսէն՝ ձէմալ Փաշայէն հեռագիր մը կը սառնայ. «Ըստ ձեզ դերապանցապէս վատահելի անձ մը խոկոյն ինձ ղրկեցէք»:

Կաթողիկոսին յանձնարարած Գիւտ Եպիսկ.ը կ'երթայ Դամասկոս ու կը ներկայանայ Փաշային, որը բարկութեամբ կ'ընդունի զինք եւ յոյժ կուտայ կաթողիկոսին Արդարութեան նախարարին ուղղած «թապրիր»ը, որ Պոլսէն իրեն ղրկուած էր ու կ'ըսէ.—

«Ես խնդրոյն մարզապիրական տեսակէտով կը նայիմ. թողէք այս ժողովուրդին օձիքը, մինչեւ պատերազմին վերջաւորութիւնը ինքզինքը ապրեցնելու համար կ'ուզէ խլամ ըլլայ, կ'ուզէ Հրեայ ըլլայ, կ'ուզէ կեսավուր ըլլայ, կ'ուզէ կապիկ ըլլայ, նոյն իսկ իշու ձեւին մանէ. հաւանական է որ ինքզինք ապրեցնէ. հասկցա՞ր. դնա՛ կաթողիկոսիդ ըսէ»:

«Ժամանակ մը վերջ երբ ձէմալ Փաշան Երուսաղէմ էր Սահակ կաթողիկոս այցելեց իրեն եւ ցաւ յայտնեց որ կառավարութիւնը պէտք եղած աջակցութիւնը չչնորհեց իրեն, որուն ի պատասխան ձէմալ Փաշան սա յատկանշական խօսքերն ըսաւ.

«Ձեզի հետ կը խօսիմ, ոչ թէ իբրեւ հրամանատար ձէմալ Փաշան, այլ իբրեւ բարեկամ: Եթէ դիտնաք թէ իմ «մանթը»դա»էս դուրս ինչե՛ր տեղի կ'ունենան Հայերու հանդէպ, փառք պիտի տայիք Հալէպի, Դամասկոսի, Երուսաղէմի եւ անոնց շրջականերուն մէջ դտնուող տարտղիր Հայերու վիճակին համար. լուսնեան ժամանակ է, մխայն ապօթեցէք որ չուտով վերջանայ պատերազմը. որքան շուտ վերջանայ այնքան շահաւոր կ'ելլէք»:

Փաշայի եւ կաթողիկոսի այս տեսակցութենէն անտեղեակ բայց անցնող դարձող ղէպքերու մասին չատ աւելի տեղեակ թրքահայութիւնը կը դիմաւորէր այս նոր շարժումն ալ, տեսակ մը անդոհով:

Սապէս կամ նապէս, բօթը տարածուած էր եւ խլամացողներուն մասին կը խօսուէր անուններով: Տարակարծութիւններ, խորհրդածութիւններ թեր ու դէմ էին: Ոմանց կարծիքով, մօրթը փրկելու միակ ճամբան այս էր ու կը պնդէին թէ հետագայ դղջումը փարա պիտի չընէր: Ուրիշ մը՝ թող ժամանակ մըն ալ այս չապիկը հագնինք, կը հասատատէր: Այլ մը՝ վարդանի պարապան կը յիշեցնէր: Ապովին պէտք է հասատատ մնանք՝ թելադրութիւններուն դէմ վնասով կ'ելլենք, պէտք է համակերպինք, պնդողներ կային: Այնպէս որ ամէն անհատ եւ

ընտանիք իր համոզման համեմատ քայլ առաւ: Եւ «Ահմէտիյէ» փաթթոցով, Թրքական անուններով «մէօհթէտի»ներ* սկսան երեւնալ: Նշանն ինկած էր: «Խաղողը խաղողին նայելով կը սեւնայ» առածին համեմատ հետեւողներու թիւը սկսաւ աւելնալ օրէ օր, 200-ի մօտեցաւ: Հայ կիներ՝ Թուրք կիներէն եւ այրեր՝ հօճաներէն սորվեցան Մահմետականութեան նախապիտելիքները եւ քանիներ թլփատուեցան ու անկողին մնացին ամիսներով:

Այս նորութիւնն ալ հապիւ ամիս մը կեանք ունեցաւ, եւ հակառակ չատերու կրկնակի դիմումներուն, հարիւրաւոր դիմումնագիրներ մնացին անպատասխանի: Կրօնական գործոց նախարարութեան հրամանաւ Իսլամութեան դիմումնագիրներուն անընդունելի եղած ըլլալը ծանուցուեցաւ պաշտօնապէս:

Բայց, Անթէպի իսլամը «Մէօհթէտի»ներու եւ Քրիստոնեաներու միջեւ ոչ մէկ տարբերութիւն կը դնէր, եւ հակառակ «Մէօհթէտի»ներու իսկական իսլամութիւն ցուցնելու ամէն ջանքին, «մենք դիտենք եղածին իսկութիւնը» կ'բսէին:

Բայց կրօնափոխներէն ամանք իսկութիւննին երեւան դրին չուտով: Եղան այնպիսի վաւոզիններ, այն տեսակ ստորնացածներ, որոնց նմանը հապիւ թէ դտնուէր Թուրքերու մէջ: Երէկուան քրիստոնեան՝ այսօր մահմետական, Հայու հանդէպ անարդանքը՝ պատիւ, նախատինքը՝ պարծանք կը համարէր: Գաւթեանց ամէն տեսակը, լրտեսութիւն, մատնութիւն գործ բան ըրած կը ճեմէին կուրծքերնին վեր բռնած: Իսկ ամանց խղճահարութիւնը կարզալ դիւրին էր իրենց կարմրած աչքերուն վրայ: Ատնք կը չիկնէին իրապէս, խռնարհ էին ու ամչկոտ եւ յանցանքի վրայ բռնուող մէկու մը նման: «Մխալ քայլ առինք» կը խոստովանէին:

Սակայն մեր Կիվիլի ամմին նոյն անունով ու եռանդով սկսած էր բարձրանալ աստեն մը արդիլուած իր նախկին բեմը: Յաղթութիւն յաղթութեան հետեւ կը հռչակէր ու կը ծանուցանէր եւ Սուլթանին արեւշատութեան մաղթանքներով օդը կը թնդացնէր:

Արդէն Սեպտեմբեր ամսուն մէջ էինք: Սակայն հիմա, Թուրք գաղթականները տեղաւորելէ, մահապարտները? պատժելէ, համաճարակներու ուժը կոտրելէ եւ կրօնափոխութիւնը վերջացնելէնետք եւ «Մէնահի»ները ճամբայ դնելէ առաջ ամբոխ մը շրջեցնելու կարզը եկած էր: Այս տողանցքին մաս-

*) Նոր կրօնափոխներ «Մէօհթէտի» կ'անուանուէին:

նակցողներուն մեծ մասը Թուրք պաղթականներ եղած էին, որոնք թմբուկներու եւ «պիլ–ափ»երու զարկին համապատասխան նազանքով քայլեր կ'առնէին:

«Թէշֆիլաթ — կազմակերպութիւն:

Հայի խնդիրը կը մտահոգէր ժողովուրդը: Հայահատիկի բերքը պէյի մը կամ աղայի մը եւ կամ վճռաւորականութեան ոեպհականութիւնը կը դառնար կալ ելած ատենը: Իսկ պէյին համար դիւրին էր քաղաք փոխադրել տալ ու ծախել ուզած դինովը: Եկողը ձմեռ էր. աղքատին հոգը կ'աւելնար եւ ցուրտը չսկսած ինք արդէն կ'զգար զայն, եւ ինչպէս կ'ըսէ Անթէպցին՝ «Ափ մը թեփ» որպէս պաշար պահելու կարելիութիւնը չկար: «Ակնախ»ներու «թէշկիլաթ»ի խօսքը իրականացաւ:

Անթէպ Դ. Բանակէն Բ.ին անցած էր թէեւ, բայց «Ակնախ»ներու բաժանմունքները իրենց հում ապրանքներուն մեծ մասը կը ստանային Դ.րդ բանակին ենթակայ Հալէպէն: Սեպտեմբերին Հալէպ «Ակնախ»ներու հրամանատարը Ֆահիդ Պէյ Անթէպ եկաւ եւ Բ. բանակին զօրավարներուն եւ Ակնախի ականաւոր անձնաւորութեանց հետ տեղի ունեցող քանի մը ժողովներէ ետք, յայտնեցաւ Անթէպի «Ակնախ»ներուն 90 տոկոսը «թէշկիլաթ» ընել ու փոխադրել Հալէպ:

Անթէպ մասամբ մը եւս պարպուած էր, երբ հասաւ ձմեռը:

1917

Կեանքն ու Սովը: Կախաղան: Յոյսի երիցներ

Քաղաքի բնակչութիւնը 1916–էն 1917–ի սեմէն ներս մտաւ տիրող կեանքի չարունակութեամբ: Զմրան նեղութիւններուն եւ «Ակնախ»ներուն փոխադրման պատճառաւ աւելի ճնշիչ տարի մըն էր 1917–ը: Մտիպեալ ժամերէ դուրս ընտանիքի կարիքին հասնող ձեռքը հեռացած էր: Դրամ չահիլ դիւրին էր, պայմանաւ որ գործող ձեռքեր, արտադրող, չինող մարդիկ ըլլային: Այսու ամենայնիւ կիներ — մանաւանդ Հայ կիներ — իրենց այրերուն պատասխանատուութիւնը չալկելով՝ ընտանիքի կարիքին հասնելու ջանք չինայեցին: Թուրք պինուորականութեան վերին դասու կիները կը տիրէին Անթէպի ձեռագործները եւ լաւ դրամ կը վճարէին զանոնք արտադրող եւ ծախող Հայ կիներուն: Բարեբախտաբար օրէ օր աւելցող Հայ կիներ ու մանուկներ գործի սկսան: Կիներ ու աղջիկներ «Ակնախ»ի մնացած բաժանմունքին մէջ բուրդ մաքրել ու մանել սկսան, 10–14 տարեկան մանչեր սկսան արհեստաւորներուն քով աշխատիլ եւ ամանք արդիւնեցան: Ի վիճակի եղող տարիքը Հայ կիներ կամ աղջիկներ չորս–հինգ հոգի միասին

բնակեցան մխեւնոյն տան մէջ: Քաղաքային արհեստաւորներուն արժէքը աւելցաւ: Սակայն անապահովութիւնը, վաղուան անստուգութիւնն ու ճենճեռային կեանքը կը հիւծէր, կը մաշեցնէր Հայուն հոգին: Պէտք էր մտածել նաեւ կենսական հացին մասին:

Գարնան ամէն ինչ մոռցուած կ'երեւէր. հացի տագնապը կ'աւելնար եւ կը սաստկանար: Դրամ կար, հաց չկար: Հացահատիկի առատներուն անբաւարարութիւնը եւ հացի գրեթէ չգոյութիւնը եւ եղածներուն ալ գիներուն անհասանելի բարձրացած ըլլալը վէճերու, կռիւներու եւ դժգոհութեանց պատճառ եղած էր եւ կարգ մը կիներուն ու աղջիկներուն բարոյական անկման պատճառ դարձած էր:

Այս անտանելի կեանքը մասամբ մեղմացաւ Թուրք կիներուն շնորհիւ: Փայտերով ու քարերով գինուած անօթի կիներուն բազմութիւն մը «Հաց կ'ուզենք, անօթի ենք... հաց կ'ուզենք, հա՛ց...» կը պոռային թաղապետութեան դրան առջեւ:

Օր մը եւոք հացագործի երկու փուռեր յատկացուեցան Թուրք կարօտեալներու ձրի հաց պատրաստելու համար: Ժողովրդեան առածով՝ «Պահանջքին դէշը չըլլար» ըսուածը իրականացաւ թէեւ, սակայն հիմա ալ «կենդանիները բողոքադիր դրած են կառավարութեան» այլաբանական ասացուածքը հասցուցին թաղապետութեան ականջը: Այսպէս գարնի հացը փոխանակուած էր կորեկի հացով:

Թուրք գաղթականներ «մէտրէզ»ներուն եւ խաներուն մէջ կը կշտանային կառավարութեան պատրաստած կերակուրներով եւ քաղաքային կարօտեալներ կ'ստանային հաց, իսկ Հայ գաղթականն ու գիւղացին* պարտաւոր էին մոռնալ կամ թէ անօթի մնալ, եթէ զործաւոր չէին:

Դաշնակիցներու յարձակումները Սուէզի ճակատի Գերմանա–Թուրք ուժերը կը տկարացնէին եւ կիվիլի ամմին «Մեր արի գինուորները նոր գիրքերու տիրացած քաջութեամբ կը դիմադրեն թշնամիին յարձակումներուն» կը պոռար:

---

*) Երջանկայ գիւղերու արեւմտեան կողմի գիւղացիները (Սարը գալա) չնորհիւ հոն ապաստանած Թուրք փախստականներուն անօթի չէին: Ատոնք 25 հոգինոց խումբ մըն էին, որոնց «էչղըյա» կամ «էչխըյա» անունը կը տրուէր: Ջանալ հետապնդելու դիտումով չարաթին անգամ մը ջոկատ մը գինուոր կը գրկուէր, եւ վերջիններ մօտակայ գիւղ մը դիմելով կը վերադառնային: Այս «էչղըյա»ները հատարակ ճամբորդներու հանդէպ լաւ վարմունք ցուցուցին: Անոնց մէջ կար անուն հանած «էչխըյա» մը որ, ըստ Թուրքերու ըսածին, Չէյթունցի մըն էր եւ կը կոչուէր «Փօփալ Կեամալը»:

Թուրքին դպրանակը դարձնողները, իսլամին կրօնական պատգումներուն թելը պրկած, ցաւը, բորոտութիւնը, չքաւորութիւնն ու տրտունջը եւ անօթութիւնը մոռցնել տալով տոզանցքներով աաեղն անգամ մը խրախուսած էին ժողովուրդը:

Այս անգամ դպրանակը լարուած էր «ձիհատ»ին վրայ, որուն վերբնական ուժերուն տէր եղող դերակատարները եկած էին Գոնիայէն եւ Տիարպէքիրէն եւ բան Թուրքերու հաւատամանի՝ հետերնին ունէին իրենց յատուկ դիւթական գործիքները, բայց մահկանացուներուս աչքին՝ ատոնք ոչ այլ ինչ էին բայց եթէ սեւ ու երկայն համրիչներ:

Մեծ էր բազմութիւնը եւ ոգեւորութիւնը՝ աննման: Հապարաւորներ եկած էին պիւղերէ եւ քաղաքներէ: Քաղաքը դրօշազարդուած էր: Թափօրը կը յառաջանար նագանքով եւ յաղթական քայլերով, Թուրք զաղթականներու այլատեսակ ցուցադրութեանց հետ: Կրօնամոլ մխուլիմանը խորհրդաւոր կեցուածքին մխացուցած էր վրիժառու նայուածքը եւ կը չոյէր կզակէն առկախ «սուրբ թելերու» փունջը: Ամէն քայլափոխին կը կրկնէր՝ «ափլա Ալլահ, Մուհամմէտ բէսուլ Ալլահ» յանկերգը: Ըստ նմանօրինակ օրերու սովորութեան, Թուրքը կըրկին խոժոռ դէմքով, յոխորտանքով ու նախատինքով կը նայէր Հայուն ու կ'ըսէր.

— Այս անգամ... այս անգամ ի՛նչ պիտի ըլլայ սա «քեաֆիր» Ինկիլիզը...:

— Մեղի Օսմանլը կ'ըսեն, Օսմանլը. քէօր Մոսկօֆը* իր վերջին օրերը կ'ապրի, կը մնան ձեր ամմիները**... Ալլահ էքպէր... Ալլահ էքպէր...:

Գոնիայի եւ Տիարպէքիրի կրօնական պատգաւորներուն ակրվիչները ցոյց ընելու եկած չէին Անթէպ: Անոնք օրերով ճամբայ քալած եկած էին եւ պիտի երթային մինչեւ Սուէզ՝ Անգլիոյ թնդանօթներուն արձակած առւմբերը բռնելու, այնպէս որ Թուրքեր վստահութեամբ կ'ըսէին.

— Ատոնք պարապ տեղ եկած չեն հոս: Ատոնք վհուկներ են — ուզածնին կը չարչարեն, կը մեռցնեն, յիմար, ապուշ կը դարձնեն:

— Ատոնց մարմնէն ո՛չ սուր կ'անցնի, ոչ դանակ: Երբ հնոց

*) Թուրքեր՝ Ռուսիան Քէօր Մոսկօֆ կը կոչէին:

**) Ֆրանսան ու Անգլիան՝ Հայուն ամմիները եւ Ռուսիան հայրն է բան Թուրքին:

մանելու ըլլան, առանց խանձուելու դուրս կուգան: Երբ աղօթքին՝ կրակ կը տեղայ երկինքէն: Լաիլա Ալլահ...:

— Առնք հիմա «Ղանալ» — Սուէզի ջրանցք — կ'երթան «քեաֆիր»ին թնդանօթներուն ռումբերը դրկելու:

Այլ միւսլիման մը կը հասատատէր թէ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մարտանաւերուն գործը եւս կարգադրուած է: Գերմանը գտած էր ծովուն ակը՝ եւ ջուրերը քաշուելու պարագային՝ մարտանաւերուն բոլորը անդունդը պիտի իյնային...:

Կրօնական ակբմիշներ իրենց նուիրական ուղեւորութիւնը հանպրտանէ հանպրտան չարունակեցին՝ կասեցնելու Անգլիային յառաջխաղացքը:

Կիվիլի ամմին բացատրաբար յիշած էր այս կրօնաւորներուն գալուստն ու կարողութիւնները եւ ողջերթ մըն ալ բսաւ յաջողութեան մազթանքներով: Փառաբանեց ու պանծացուց Օսմ. բանակը, հրամանատարները ու զինակից Գերմանիան:

Այս տողանցքին բնոյթը տարբեր էր եւ տարբեր տպաւորութիւն ձգեց թէ՛ Հայուն եւ թէ՛ Թուրքին վրայ:

Տաճիկը կատղած էր: Շատ ուժգին կը պոռայլին, կ'սպառնային ու շատ զօրաւոր կը հայհոյէին: Իսկ Հայը, Դաշնակիցներու անտաչ վայելքու վրայ պարզուած, մարդու եւ կենդանիներու աղբերով զարդարուած դրօշակներուն ամբոխին առնարպանքներուն ենթակայ ըլլալը եւ Թուրքին տեսլավատ երեսը տեսնելով ոռնացող գայլի առջեւ ձգուած գառնուկի նման կը դողդղար: Կրօնափոխը եւս կ'անցնէր քրիստոնեայի անցած կամուրջէն:

Հայը՝ պատերազմին օր առաջ լրանալուն աղօթող էր: Իսկ Թուրքը՝ յաղթութեան յոյսով կ'օրօրուէր ու ակռայ կը ցուցնէր: Հայուն ամէն մի վարմունքը անարդանքի եւ քննադատութեան ենթակայ կ'ըլլար: Կոշնակի ձայնին կարօտը քաշող Հայուն հանդէպ «մուէզին»ի կանչով նամազի մտնող Թուրքը առելավատ դուրս կուգար: Անցեալի տխուր յուշերով ապրող Հայուն համար կար յարափոփոխ եւ յեղյեղուկ կեանք մը: Ցերեկը՝ վախ, գիշերը՝ մտմտուք եւ անկողինը փշոտ օրօրոց մըն էր:

Անթէպի հայութեան մնացորդը իր երդիկին տակն էր. քաղաքին ջուրը կը խմէր ու հացը կ'ուտէր, սակայն կերածն ալ գինք կ'ուտէր: Ընտանիքին քոմն էր, բայց ապահովութիւն չունէր: Դրամ կը չինէր, սակայն օրո՞ւ համար... ինքն ալ չէր գիտեր: Թուրքին երեսը օր մը կախ, օր մըն ալ դուարթ տեսնելու վարժուած Հայուն համար դժուար չէր ալ Թուրքին սիրտը կարդալ: Կասկածոտ էր եւ լսած բաներ ունէր: Հայը՝

Հայէն, բարեկամը՝ բարեկամէն, ազգականը՝ ազգականէն կը կասկածէը, քանի պակաս չէին կրօնափոխներու վարնոց դաշէն դատ նոյն մակարդակի վրայ եղող դատաճան Հայեր:

Կախաղանը

Կ. Թ. Գոլէճի չէնքին ընդարձակ մէկ սրահը գինուորական բանտ էր, ուր բանտուածներուն 98 տակոսը Քիւրտեր էին: Գինուորական ատեանին վճիռը անողոք էր հանդէպ Քիւրտերուն:

Աչունը բանակ մը եկաւ Անթէպ կատղած հրամանատարի մը գլխաւորութեամբ, որը բացաւ բանտին դուռը: Մի քանի օր անգամ մը 2–3–4–5–6 Քիւրտեր սկսան ճօճիլ կախաղանի վրայ* երբ անդին 2–3–4 Թուրքեր հրացանազարկ կ'ըլլային դերեզմաննոցի մը քով:

«Մէնահի»ներ՝ հրացանազարկ եղողներուն եւ բանտարկեալներ՝ կախուողներուն արարողութեանց պարտաւոր էին ներկայ ըլլալ ու դաս առնել**: Բանտարկեալներ իրարու կապուած կուպային թատերավայրը սուինաւոր գինուորներու հսկողութեան տակ ու կը լսէին հրամանատարին ազդարարութիւնը որ Համալ Մուհամէտի նման կ'ապառնար բոլորն ալ անցնել նոյն կամուրջէն: «Տեսէ՛ք, բանտարկեալներ, բոլորդ ալ ահա այսպէս պիտի ըլլաք» կը սասռէր:

Թէեւ այս հրամանատարը անձամբ չկրցաւ ըսածը կատարել, սակայն իր տեղը գրաւողներ պակաս բան չթողուցին իր ըսածէն:

Տողանցքն ու հացի տապնապը, Հայուն ու Թուրքին յարաբերութիւնը, կացութեան յոռի կամ լաւ ըլլալը, կառափ-

---

*) Այս ցուցադրութեանց ամենասարսափելին եղաւ տասներկու մահապարտ Քիւրտերուն ոտքի տակը դանուող աթոռներուն միաժամանակ քաշուիլն ու չուանին փրթիլովը 16 տարեկան Քիւրտ տղու մը վար դալը: Բազմութիւնը սկսաւ ծափահարել ու կանչել: Ձեռքերը կապուած մահապարտը «Ահա արդարութիւնը, ես անմեղ եմ» կը գոչէր:

Ճարպտտ հրամանատարին «քաշեցէ՛ք» հրամանը կատարուեցաւ թէեւ, չուանը կտրեցաւ կրկին:

«Այս անգամ ոչ մէկ ըսելիք», կը պոռար ժողովուրդը· «արդար է այդ տղան, արդար է...»:

«Քաշեցէք, քաշեցէք, երկ տասն անգամ չուանը փրթի, նորէն քաշեցէք», ոռնաց տակառի նման բազմած անգութ Թուրքը, որ իր թաւ պեխը կը շոյէր գիակէն կչտացած սովալլուկ դայլի նման լիզուելով:

**) Այս կախուողներն ու հրացանազարկ եղողները վախտականներ էին:

նաա հառնողներուն խակութիւնը ոչ մէկ տարբերութիւն կ'ընէր Կիվիլիի համար: Կախաղանի գործիքները վերցուած կ'ըլլային, երբ Աժանոճը Կիվիլի ամմին հասած նոյն վայրը, սրտառուչ ձայնին եւեւէյներով կը փոխէր տրամադրութիւնները, թուելով ճակատներու յաջողութիւնները:

Կացութեան Շարունակութիւնը

Երեք տարիէ ի վեր չարունակուող պատերազմին ճընշումը սկսած էր Թուրքն ալ ղպալ: Նախկին ոգեւորութիւնը անցած եւ ժողովուրդը յոգնած էր: Լռելէ ձանձրացած ու օրօրուելէ յուսահատած էր: Աւար չէր մնացած, որով կարենար պարարտանալ: Աչքի զարնող Հայ կուսանք բաշխուած էին տեղն ի տեղօք: Երիտասարդութիւնը, սակայն, չատոնց խողխողուած, ոսկորները լեռներու եւ ձորերու մէջ անճանաչելի դարձած էին: Հիւանդ, մաշած, հիւծած, հինցած փըշրանքներէն իւղ չէր ելլեր եւ թշնամին թրքական հողի վրայ ոտք դրած կը յառաջանար եւ կեանքը անտանելի կը դառնար օրէ օր: Սղութիւնը դպաթնակէտին հասած էր: Հասարակ ժողովուրդը չատ կը տառապէր. իւղին, մսին համը մոռցած՝ «եավան չորպայի» մը եւ չոր հացին մասին կը մտածէր:

Այս բոլորէն զատ, Հայը՝ իր ներսը կրծող մտահոգութիւն մը եւս ունէր առաջին օրէն. թէ՝ Թուրքերու պարտութեան կամ յաղթութեան պարագային ի՞նչ պիտի ըլլար իր բախտը... Իթթիհատական եւ «Ժէօն Թիւրք»երու պարագլուխներէն՝ Տաչճը Զաատէի եւ Հճի. Բաթբաթի տղուն նման հայատեաց-ներ, քանի քանի անգամներ հասցուցած էին Հայերու ականջին թէ՝ «Հոս մնալով քանի մը տարի աւելի կեանք պիտի ունենաք», եւ ձէմալ Փաչային՝ Արաբներուն հանդէպ ցուցուցած խստութիւնները մէջ բերելով՝ «Ձեզ մաքրելէ ետք, կարգը Արաբներունն է» ըսած էին:

Օրական երկու հացի աշխատող «Ակնախ»ներուն բացակայութիւնը զգալի էր: Անոնք բարեբախտաբար եօթն ամիս ետք խումբ խումբ վերադարձան, աւելի ճիչտը փախան, եկան Անթէպ եւ առանց առարկութեան ընդունուեցան «Ակնախ»ի զործարանը եւ սկսան կրկին լսել Կիվիլի ամմիին տուած «հավատիս»ները:

Այս քաչքչուք կեանքով, ձմրան հեռանկարը աչքի առջեւ, մտանք աչուն: Կախաղան, խուզարկութիւն, ձերբակալութիւնք այնքան վախցուցած էին ժողովուրդին աչքը, որ գինւորական ուէշ մը պետին քաղաք ժամանելը առ ու տարտափ կ'ապրէր մանաւանդ թելէ կախուած Հայ սիրտերու վրայ:

Նորանոր դէպքերու հեռանկարը կը ջլատէր նոյն իսկ լաւատեսները եւ Դաշնակից բանակներուն յաջողութեան լուրերը կը մարէին՝ սահմռկեցուցիչ նախճիրներու վերակրկնելի հաւանականութեանց տակ։

«Սեւ օրերուն կեանքը կարճ կ'ըլլայ»ի հաւատացող ժողովուրդը ձմրան գոներու մօտ եկած ըլլալը տեսնելով ափ մը պահեստի պաշարին ախոր կը քաշէր։

Բարեբախտաբար, հակառակ ձմրան խստութեան եւ վառելանիւթի չգոյութեան, ժողովուրդը չսպրնցաւ իր վախցած օրերը։ Կացութիւնը մեղմացած, սոսկ սովի վախն անցած էր։ Հացը, թէեւ սուղ, սակայն կը գտնուէր։ Թիֆօն կորանցուց իր ուժը։ Ցուսալի լուրեր թանձր ամպերու մէջէն սպրդող արեւու ճառագայթի նման կը փայլէին։

Ծարխափման այս ամիսներուն վրայէն սահելով ժողովուրդը հասաւ ու կապուեցաւ 1918–ի յուսալի սարիին։

1 9 1 8

Կեանքը։ Զինադադար· Սպասման Օրեր եւ Անգլիացիի Մուտքը

Տարւոյս ձմեռը խիստ եղաւ։ Գիւղացին չէր կրնար քաղաք իջնել։ Զինուորական բանակներ մնացին եղած տեղերնին։ Քաղաքացին կը նեղուէր վառելանիւթի պակասէն։ Շատ մը ընտանիքներ ստիպուած դիչերն անցուցին մէկ վերմակի տակ, քանզի անհնար էր ածուխ գտնել եւ կամ փայտի եւ տախտակի քանի մը կտորներ իրարու քով բերելով վառել։ Ձմրան սաստկաչունչ քամին անխնայ կը հարուածէր ցնխով լեցուած պատրուտուն եմմէնիով հացադործի խճողուած խանութին առջեւ կարզի ոտաոելու աճապարող կիսամերկ տղքատը։ Սակայն մեր հոետորը՝ կիվիլի ամմին, կրկնավերարկուի մէջ փաթթուած՝ նոր–նոր, տակուն «մաղըլը աննապը եէմէնի»ն ոտքը, անարդելով ցուրտն ու ձիւնը կ'անցնէր չուկայէն փողոց, փողոցէն՝ չուկայ, «աժանա»ի պարունակութեանը մասին հարցընողին — եթէ թուրք է — «Շատ լաւ է, շատ լաւ» կ'ըսէր, աչքի եւ դլխու հաստատական չարժումներով, իսկ եթէ հարցուտուղը ծանօթ Հայ մըն էր, «Գործիդ դնա» կ'ըլլար պատասխանը՝ ձախ ձեռքին հետացնող նչանով։

Ճակատներէն փչող հովերուն բերած լուրերուն ներքին ծալքերը յայտնի էին, իսկ բերնէ բերան անցնող լուրերուն այլազանութիւնները օր մը թուրքերուն, օր մըն ալ Հայերուն նպաստաւոր հանդամանք կ'ստանային։

Ռուսական բանակներուն քաշուած ըլլալը 1917–ին լսուած էր։ Գերման–Ռուս կռիւը դադրած, յեղափոխութիւն ծագած

էր: Զօրավար Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ Հայ կամաւորներու դունդեր դործի վրայ էին: Կիլիկեան կամաւոր պինուորներ Ֆրանսական դրօշի տակ, Անդլիական բանակին հետ կը յառաջանային Սուէտացի քալ մարտիկներու հետ: Ինվէրին Դ.-րդ բանակին տուած այցելութիւնը կացութեան ճգնաժամային ըլլալուն իրը փաստ կը ծառայէր: Իտալական մարտանաւերուն Պէյրութի առջեւ ներկայութիւն ու Բօրթ-Սայիտի Անդլիացւոց ձեռքն անցած ըլլալը կացութիւնը չրջած, Թուրքերուն կախ երես առնելու պատճառ եղած էին: Բան մը որ չատ աւելի իրական հաւասարում մըն էր քան կիվիլի ամմիի աժանանին լուրը:

Գարնան հետ հասնող այս յուսալի երեւոյթները ծաղկեցան գարնան հետ: Հոգի տապնապը անցաւ. ժողովուրդը բնութեան պարգեւներուն վրայ խօսելու տրամադրութիւն մը ցոյց կուտար երբ միջանկեալով մը փոխուեցաւ կամ չրջուեցաւ Հայուն կեանքը:

Ձէմալ Փաշան Պոլիս դացած, կամ թէ կանչուած էր եւ գործը յանձնուած էր փոխանորդին՝ Ֆիւչիւք Ձէմալին, երբ սկսաւ պինուորահաւաքում*, խուզարկութիւն եւ բանտարկութիւն: Մինչեւ այս ատեն ցանկէն դուրս գտնուող Հրեաները լեցուցին բանտերը եւ «Սէնահ»ներ արգելափակուեցան խիստ հսկողութեան տակ: Այս անդոհին, Հալէպի, Համայի, Համսի, Դամասկոսի ու չրջաններուն մէջ միեւնոյն ժամանակ կատարուած ըլլալուն պատճառ տուողը եղած էր վերջին եկող հրաման մը:

Այս հրամանին թալէաթէն եկած ըլլալը կը հաւաստէ հեռագիրը անձամբ կարդացող Պր. Լեւոն Լեւոնեանը, որ գաղթի տարիներուն Անթէպի «Սէնահ»ի կերպատագործներու բաժնին քարտուղարն էր:

«Հայ «սէնահ»ներու բանտարկութենէն տասնեւհինդ օր հետք արհեստանոցին ելեմուտքը յարդարելու համար դրադիրներս**, վեց հոգի, հրաման առացանք Հաղարապետ Արիֆ Պէյի պաշտօնատեղին երթալ: Մեզի յատկացուած սենեակը կից էր Հաղարապետի սենեակին եւ միջնադուռով մը կապուած իրարու: Կէսօրուան ճաշին, սենեակը պարապ չձգելու առաջարկս ընդունելով, հինդ դրադիրներ ճաշելու դացին, առանձին ձգելով զիս:

---

*) Անունով պինուորահաւաքում մը՝ նկատի առնելու տարիքը, գործը, անցագիրը, — կին ու աղջիկ եւն.:

**) Սէնահներու վեց դրադիրներուն երկուքը Հայեր էին:

«Ես անմիջապէս դուռը կղպեցի ներսէն ու սկսայ Հաղարսպետի դարակին մէջի դիւանաթուղթերը խառնչտկել։ Հետաքրքրութիւնս արթնցած էր սա իրողութենէն որ իմ հայտեաց հարիւրապետս՝ Սպէլ էֆ֊ի այդ ժողովոմի օրը չաուշի մը իրեն բերած դոց պահարանը բացած կարդացած ու դրպանած էր, հակառակ եկող գրութիւնները կարդալէ եաք ինձի տալու սովորութեանը, որ արձանագրութեան անցընէի։ Եւ թէ այդ գրութիւնը քանի քանի անգամներ դրպանէն հանած, կարդացած ու խոժոռ դէմքը պայծառացուցած էր։ Եւ կէսօրէ առաջ հրամայած էր ինձի որ չաուշին պատուէր տամ թէ՝ կէսօրուան ճաշին համար դուրսը մարդ պէտք չէ ձգէ։

«Այս հանելուկը լուծելու մտօք էր դրպիրներու բրած առաջարկս ու թուղթերը պրպտելս, ուր դատ թալէաթի սատրապրութեամբ հետեւեալ հեռագիրը.

«— Պիլ ճիւմլէ դայրի միւսլիմ ասաֆէրին տէրտէսթի իլէ իճապ էտէն թէրթիպաթըն վէ թէքպիրաթըն իճրասը իլէ էմրի ալէէրին իմթիզարը։

(Սատրապրութիւն) իմզա
թալաթ

թարզմ.—

Ոչ֊իսլամ բոլոր գինուորներուն ձերբակալութեամբը պէտք եղած անօրինութեան եւ կարպապրութեան գործադրութիւնը՝ ապասելով յաջորդ հրամանին։

Սատրապրութիւն

. . . . . .

«Օրեր անցան, կը շարունակէ Պր. Լեւոնեանը, երբ օր մը, գինեմոլ հարիւրապետս, չեմ գիտեր ի՛նչ մտքով ըսաւ.— «Կը յիշե՞ս այդ ատենուան թուղթը, որ կարդալով դրպանս դրած էի. ատով ձեր բոլորին մահավճիռը տրուած էր... բայց ապատեցաք... եթէ ոչ քեզ հոս գետին փռողը ես պիտի ըլլայի», ըսաւ ատրճանակը ցուցնելով»։

Հասկնալի էր թէ Դաշնակիցները որքան յառաջանային, այնքան կը մթնոլոր Հայուն կացութիւնը։ Թուրքը՝ ճակատներուն վրայ կերած ծեծին ցաւը եւ վրէժը Հայուն մնացորդն լուծել կը յուսար. նա նպատակ չունէր Եւրոպացիին երեսը ցուցնել Հայուն։ Կատղած ծովուն կլանող ալիքներուն միլիոն մը զոհ տուած ապին, Թուրքին ծուղակին մէջ անշարժութեան մատնուած մնացորդը՝ ծովափին մօտ ընկղմելու մղձաւանջէն կը սարսռար։ Երկունքի ցաւերու օրերն էին։ Պատերազմի վերջաւորութեանը մօտեցած օրերը համրող Հայուն

համար որքան յոյս, այնքան եւ աւելի յուսահատութիւն կար: Պատերազմի վախճանը մօտ էր, սակայն խնդիրը գայն տեսնելն էր: Արաբիոյ անապատներուն վրայ ցանուած եւ թրքական քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ մնացած ու ապաստան գտած հայութեան մխիթը կ'պրպտէին Արարատ — Նապուլուս — ճակատը համախմբուած հակընդդէմ ուժերուն բախման արդիւնքը: Եւ Անթէպցի Հայուն հոգն իսկ չէր թէ կիվիլի ամմին ի՛նչ կը կանչէր... որը այդ օրերուն քալ գինուորներուն դիմագրութեան ուժգնութիւնը կը ջաղաղովէր, Գերմանի հրամանատարութեան յաջողութեան գովասանքներ չռայլելով:

Գարնան յարափոխոխ օրերուն յաջորդող ամառը պարզեց կացութիւնը եւ Թուրքը հասկցաւ անխուսափելին: Պատերազմի ճնշումէն յոգնած հասարակ Թուրքը ա՛լ չէր հետաքրքրուեր ոեւէ գոյցով: Այլեւս յուսահատ Թուրքին աչքին կիվիլի ամմիի ժանան իսկ կորսնցուցած էր իր վարկը:

Շուկայի կեանքը նոր փուլի մէջ մտաւ: Պանքնոթի առեւտուրէն կոխ, վճռ չէր ծագեր. թէ՛ առնողը եւ թէ առուղը բացէն կրնար օրուան գինն ըսել: Խանութներուն մէջ ապրանք երեւնալ սկսաւ: Գիւղացին հունձքին, իւղին, չամիչին, ռուպին, թուղին եւն.ներու վրայ վստահ՝ կրնար ապառիկ մաս մը գնումներ ընել քաղաքացիէն: Զինուորականութեան սաստիկ օրերն անցած էին: Տողանցքին նորաճեւութիւնն անցած, խուզարկութիւնք եւ ձերբակալութիւնք հինցած, կախաղանն ու գնդակահարութիւններ վերջ գտած էին. ամէն ոք հետաքրքրքիր էր լսել Արարայի ճակատէն:

Երկնապարզեւ բերքերուն ամբարներն ու փեթակները լեցուցած եւ առատ խաղողին ու պիտակին առներէն ներս առնուած օրերուն լսուեցաւ Արարայի ճակատամարտին ելքը:

Գերման–Թուրք բանակներուն պարտութիւնը, Դաշնակիցներուն առջեւ կը բանար հիւսիսային քաղաքներուն ճամբան:

Գերմաններ ռազմամթերքը օդը հանած, անկանոն նահանջի մը սկսած էին: Պէտվիններ (վրանաբնակ Արաբներու ցեղ մը) Թուրք եւ Գերման գինուորները կը կողոպտէին, կը մեռցընէին, կը հալածէին եւ Անթէպի Թուրքին երեսը փոխ առնուած ժպիտով մը կը կծկուէր չոր կաչիի նման:

Թուրքը փոխեց գոյնը երբ լսեց «Շէրիֆ»ի գինուորներուն, երբ Դաշնակիցներուն յառաջապահը, դէպի Դամասկոս յառաջանալը: Դաշնակիցներու անունը խուճապի մատնած էր Թուրք

գինուորականութիւնն ու կառավարական պաշտօնեաները եւ մեղմութեան մղած՝ Թուրք ժողովուրդը: Աւելորդ նայուածք, անարդանք, նախատինք սեղի տուին անուշ խօսքերու: Երէկուան խոժոռ Թուրքը այսօր մոմի պէս կակուղցած՝ «աղամ... փաշամ»ով կ'սկսէր խօսակցութիւնը եւ սիրալիր էր քան «Մէյրութիյէթ»ի օրերուն: Հայուն գլխուն եկած փորձանքին պատասխանատու անձեր կ'անիծուէին եւ Ինվէր Պէյի անուան ձօնուած երգի փոխան՝ հայհոյութիւն եւ Գերմաններու հաչուոյն լուտանքներ կը տեղային: Բուն «կեավուր»ը Գերմանն էր հիմա, որ խաբած էր զիրենք:

Թուրքը, իր աչքերով կը տեսնէր հիմա Գերման եւ Թուրք գինուորներուն փախուստը, որոնք խումբ խումբ կ'անցնէին փողոցներէն: «Մէնահի» զօրածարանի ապրանքները աճուրդի դրուեցան ի հաշիւ գինուորական պետերուն եւ «Մէնահի»ներ օրին փոխեցին իրենց հպարտութիւնը եւ նետուեցան անձնական գործերուն մէջ:

Ձիւնադպարի Գիշերը

Բանակային գինուորներուն փախուստը, պաշտօնեաներուն աճապարանքը, այս օրեր իր ուղղութիւնը փոխած «Ժանտա»ին լուրերը, բերանացի «հավատխա»ներն ու ժողովուրդին երեսային վիճակը պղտոր դոյն մը առած էին կացութեան: Ցոյս ու կասկած, վախ ու ուրախութիւն կ'ընթանային միասնաբար:

Իր բախտին ձգուած Թուրքեր, Աւրար հօրղաներու յարձակման հաւանականութեան առջեւ պատնէշներ կը չինէին քաղաքին արեւելեան ծայրամասը եւ փողոցներուն անցքերը: Անպաշտպան եւ անզէն Հայը, պուսպ էր եւ չրջահայեաց կ'ըլլար, կը մտնէր իր տունը:

Գաղթի օրերէն ի վեր քաղաքին կէսը ամայի եւ կէտն ալ մարզարնակ ու չէն եղած էր պիչեր ու գորեկ: Թուրքերու սըրճարանները լեցուած կ'ըլլային իրիկուան նամպղէն եկլող հաւատացեալ մուսլիմաններով: «Թէքէ»ներ եւ «մէտրէսէ»ներ հաւաքավայրերն էին հասարակ ժողովուրդին եւ պէյերու «օտա»ները քաղաքական խնդիրներ փոխանակելու կամ վերլուծելու վայրեր: Բայց այս պիչեր արտասովոր բազմութիւն մը տեսնուած էր փողոցներու եւ սրճարաններու մէջ:

Ազին Հայ թաղերուն մէջ գտնուող մի քանի կրպակներ, ըստ սովորութեան, պոցուած էին իրիկնամուտին: Մարդ,

մարդասանք չկար փողոցները. ձայն չէր լսուեր ուեւէ մի տեղէ: Ամէն Հայ իր չրջափակին դուռը կղպած, տունը քաշուած էր. մէկը ճրագին ձէթը կը դնէր, ուրիշ մը ձէթին մէջ ինկած պատրոյդը վեր կ'առնէր: Ընթրիքի սեղանը վերցուած՝ օրուան անցուդարձերը եւ լուրերու մասին զրուցախօսներու փոխանակութիւնն կ'ըլլար: Վարի չուկայէն վերադարձող Հայեր, սըրճարաններուն եւ փողոցներուն արտասովոր խճողումը տեսնելով ահագնացած էին տուն հասնիլ եւ զաղտնապահութեամբ չէին ուզած անեցկիներուն մխքը պղտորել: Ժամանակը օգտագործող կիներ ու աղջիկներ, ճրագի տակաւ լոյսին տակ բոլորուած առեղնագործութեամբ եւ կամ անալին կար ու կարկատուքով զբաղած էին: Գործի մարդիկ անկողին մտած՝ քնանալու կը պատրաստուէին, եւ մեղի պէս «խելացիներն» ալ, առանց ականջ տալու փորձառու ծնողներու յորդորներուն, բաղնիք գացած էինք ուիթը ընկերներով:

Ի լուր Տաճկաց թագերէն հասնող հրայանաձգութեան եւ խուլ ազազակներուն, վաղուան հոգւով անկողին մտած Հայը դուրս կը ցատկէ ապշահար. ժրաջան կնոջ ձեռքէն կ'իյնայ ասեղը. երբ մոլեգնող օրիորդը ջուրը կտրած ջրաղացքի նման քարացած կը մնայ եւ ծեր մամիկը խաչակնքելով կ'ակսի «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» կրկնել:

Հապիւ կէս ժամ եռք հանդարտեցաւ Հայուն թունդ եղած սիրտը, երբ տունէ տուն անցնող լուրը աւետեց խրախճանքին պինդապարի առթիւ եղած ըլլալը: Երկու ժամ չարունակուող այս հրայանաձգութիւնը իրարու քով բերաւ Հայ ընտանիքները, եւ ամանք դիչերը լուսցուցին...: Զորս տարիէ ի վեր իր թագուոոցին մէջ գալկացած Հայ փախստականը իր ազատութիւնը դուռ՝ «Աստուած իմ... Աստուած իմ» կը կրկնէր, գունատած այտերէն վար հոսող արցունքի կաթիլները որբելով... «Ինծի պէս քանի քանիներ կան, ո՛վ Աստուած... միայն քու օրերդ համրուած չեն, ո՛վ Ամենակարող»:

Տարակոյսի, վախի, ուրախութեան եւ յոյսի այս դիչերուան յաջորդող օրերը եղան՝ ապառման օրեր: Անթէպի Հայութեան մնացորդը ողջունելով 11 Նոյ. 1918–ի Զինադադարը, կը յուսար «ազատարար» բանակին ընդառաջ երթալ ու ողջագուրել անապատներէն վերադարձող իր ազգակիցներուն փըչրանքները:

Սպառման Օրեր

11 Նոյ· 1918 — 18 Դեկ· 1918

«Միլլի Ամաւնս»ներ

Զինադադարը թէեւ վերջ կուտար պատերազմին, սակայն «վէրքին ցաւը՝ պաղելէ ետք դժալի կ'ըլլայ» առածին համեմատ, հիմա էր որ երեւան պիտի դար պատերազմին ձգած աւերը: «Սէֆէրպէրլիք»ի չորս տարիները աւլած սրբած էին Թուրքիոյ անտեսականը եւ հայութեան հիմը քանդած: Փախչող պինուորներ անօթի եւ մերկ էին եւ բանակէն ազատ արձակուողներուն դրպանը ծակ էր: Գործ չկար նորահասներուն համար: Ապին անդին ցրուած թուրք պինուորը իր մորթը փրկելու եռեւէ էր եւ կառավարութիւնը անզօր էր օրուան աւազակութեանց, ղողութիւններուն եւ ճամբաններու անապահովութեան առաջքն առնելու:

Եւ հակառակ ճամբաններու անապահովութեան, անապատի կեանքէն ճողոպրած, արտարական, քրտական տարազներով եւ տեղային կնիքներով դրոշմուած Հայու խլեակներ, որբեր, այրիներ եւ աղջիկներ ու մանչեր, սկսան երեւնալ, որոնց ծովածաւալ կարիքներուն առջեւ Անթէպցիին աջակցութիւնը, ահաւոր հրդեհի վրայ մառնոց մը ջուր սրսկելու համապօր բան մըն էր:

Թուրք մուհաճիրներ Հայոց տուներուն մի մասը հիմնայատակ կործանած, մաս մըն ալ կիսաւեր ըրած, հեռացած էին: Թուրքը Հայուն եկեղեցիներն ու դպրոցները պարպած քաշուած էր: Եւ Հայը պէտք էր մաքրէր ու վերաբանար եկեղեցիներն ու դպրոցները· պէտք էր նորոգէր քարակոյտի վերածուած տուները եւ սկսէր չուկայի կեանքը, որուն ձեռնարկելու համար կը պակսէր ապահովութիւնը:

Պատերազմի դադարէն զոհ՝ Թուրքը, սակայն, հակառակ Հայուն բաղձանքին, Անգլիացիին Անթէպ գալը փոփոքող մը չէր եւ յիշեալին ուշացումէն սիրտ առած սկսած էր փոխել իր դոյնը: Իսկ անապաւէն Հայը, նոյն անվստահելի Թուրքին ըստ պարագայի ի գործ դնելիք ոճիրները կանխելու դիտումով դիմեց Հալէպի Հայ Ապ· Միութեան, որը իր կարգին պիտի դիմէր Հալէպի Անգլիական հրամանատարութեան:*

---

*) Այս օրեր Անթէպ Ապ· միութիւն եւ այլ միութիւն գոյութիւն չունէր, ինչ որ եղաւ Անթէպ եղողներու ականատես անձերուն ստորագրութեամբ եղաւ: Թղթատարն էր եպիսկոպոսական Անթէպցի Պր· Գէորգ Զա-

Դիմումը կրկնուեցաւ ու երբորդուեցաւ թէեւ, բայց Անգլիացին լուռ մնաց...:

«Միլլի — Ագգայիճ — Աժանս»ներ

Օրուան անցուդարձերու լրատուն, մեր նախկին «Աժանս»ն էր միայն, որը ներկայիս քաղաքական լուրերով կ'իջնէր հրապարակ եւ մեր նոյն կիվիլի ամմին էր որ կը կշտացնէր Աժանսէն զատ այլ միջոցներով տեղեկութիւն առանալու կարելիութիւն չունեցող հետաքրքիր ժողովուրդը:

Այս Աժանսներէն ամանց կրճատեալ թարգմանութիւններն են հետեւեալները:

3 Թշրինի Սանի, 1334, Փազար:* 3 Նոյ. 1918, Կիրակի:
— Թալէաթ Փաշան չէ կրցած քաղաքականութենէ քաշուիլ:

Գերմանի քաղաքացիներու պաշտպանութիւնը Զուիցերիական հիւպատոսարանին յանձնուած է:

Մաճար նաւերը Զանագ-գալէի անցքին առջեւ Նեղուցներու բացուելուն կը սպասեն:

Պապը՝ Հայաստանի անկախութիւնը ճանչցեր է, եւ Պապին Պոլսոյ փոխանորդը Հայ որբանոց մը բացած է:

Իսմայիլ Հաղդը Փաշան «Քէօհնիվալ» նաւով փախեր է:

Քաղաքս** Զինադադարի առթիւ Օսմ. եւ Դաշնակիցներու դրօշակներով զարդարուած է:

Ծանօթ.— Աժանսին մնացած մասը Դաշնակիցներու հետ Պոլսոյ կառավարութեան հետ զոյանալիք խնդիրներու մասին կը գրէ:

— 4 Նոյ. ԲՇ.

— Սահմաններու պաշտպանման եւ կարգ ու կանոնին վերահաստատման ու ապահովութեան համար պէտք տեսնուող զինուորական ուժէն զատ — որուն քանակն ու պարտականութիւնը Կառավարութեան Վանմութեան հետ խորհրդակցաբար պիտի կատարուի — մնացած զինուորները ապատ պիտի արձակուին անմիջապէս:

Կարգ մը նաւերէ զատ, Օսմ. բոլոր ռազմանաւեր զրաւուելով Թրքական Ջուրերուն յարմար տեսնուած մէկ նաւահանգիստը պիտի դրուին:

---

*) Թուականները չկրկնելու համար զանց կ'ընենք մնացածները:

**) Քաղաքս ըսուածը պէտք է հասկնալ Կ. Պոլիս:

Տաւրոսի գետնուղիին — Իլինթիէլի թունէլը — Դաշնակիցներու կողմէ զրաւուած է։

Պարսկաստանի հիւս. արեւմտեան կողմը գտնուող թուրք զինուորական ուժը նախկին սահմանը քաշուած է։

Զին. փախստականներուն կայսերական նեղում չնորհուած է։

— 12 Նոյ. Գ.

— Իզմիթ Փաշայի գահլիճը հրաժարած եւ հրաժարականն ընդունուած է։ Նոր գահլիճը Րէֆիք Փաշան պիտի կազմէ կ'ըսուի։

Մ. Նահանգներու Նախագահին փարիզ եկող ներկայացուցչին եւ Դաշնակիցներուն միջեւ կատարուող խորհրդակցութեանց իրը հետեւանք, Ուիլսընին խաղաղութեան ծրագիրն ընդունուած է եւ Գերմաններուն հետ զինադադար ընելու պատրաստ ըլլալնին հաւաստած են։

13 Նոյ. Գ.

— Քաղաքս գտնուող Անգլիացի հրամանատարը 10 Նոյ. Շաբաթ իրիկուն, Անգլիական վերին հրամանատարութենէն առացած է հետեւեալ հեռագիրը, որ յանձնուած է Եպարքոս Փաշային.

«Անգլիական կառավարութիւնը Զինադադարին 16–րդ յօդուածին* պարունակութեան հանդէպ Օսմ. կառավարութիւնը նեղ կացութեան մէջ չձգելու նպատակաւ եւ պէտք եղածին չափ Օսմ. կառավարութեան անուան եւ պատուոյն վայել մի կերպով նկատի առնուած ըլլալը Ձեր վսեմութեան յայտնելս կ'արտօնէ ինձի։ Անգ. կառավարութեան այս խնդրին մէջ հետապնդած վերջին ծայր բարի նպատակին ընդունելութեան կատարեալ վստահութիւն ունիմ»։

Պատասխան.—

Անգլիոյ Ծովային վսեմագոյն Հրամանատարութեան,

«Դաշնագրին 16–րդ յօդուածին բացատրութեան առթիւ, Մեծն Բրիտանիոյ՝ Օսմ. կառավարութեան նեղ կացութեան մէջ չմնալով, այլ՝ անուան ու պատուոյն վայել մի կերպով նկատի առնուած ըլլալը Մեծն Բրիտանիոյ հրամանատարութեան կողմէ Ձեր Մեծապատուութեան միջոցաւ արուած հաւաստիքը կատարեալ գոհունակութեամբ առացած եմ։ Մեծն

*) Պէրլինի Դաշնագրին Հայոց մասին եղող 16–րդ յօդուածը 61–րդ յօդուածի փոխող Անգլիական կառավարութիւնն է այս։

Բրիտանիոյ վեհանձն ժողովուրդին միշտ այսպէս արդարութեամբ վարուելուն մասին հաւատաք ունիմ»։

17 Նոյ· Կիրակի

— Դաշնակիցներուն նաւատորմիղները այսօր հասան Պոլսոյ նաւահանգիստը։

Անգ· եւ Ֆրանս· հրամանատարներ Բ· Դուռը այցելած են եպարքոս Փաշային։

Զինադադարը կնքուած է Գերմանիոյ մէջ, որով Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ։

Զինադադարի պայմաններուն համաձայն, Անգ· Թղթադրամը չրջաբերութեան դրուած է պատերազմէն առաջ ունեցած արժէքով։

Ֆրանսացիք սկսած են մեր անթել հեռագրի կայանները գործածել։

28 Նոյ· ԵՇ·

— Մըսթաֆա Հիլմի Փաշան Պատերազմական նախարար նշանակուած է։

Ճէմալ եւ Էնվէր Փաշաներուն դատավարութեանը համար Մուշիր Ֆեազիմ Փաշայի տեսչութեան տակ պատերազմական առեան կազմուելու համար թագաւորական հրաման ելած է։

Առանձի զրաման խնդրին շուրջ, կառավարութեան եւ Անգ· հրամանատարութեան միջեւ խօսակցութիւնը չարունակուելու վրայ է։

Ու այլեւայլ տեղեկութիւններէ եաք կ'աւելցնէ·

Առանձի պարպումին համար — Ատէմի Թախլիյէսի — կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք առնելու սկսած է։

Անգլիոյ երեւելիներէն՝ Լորտ Թուէֆ, իր մէկ ճառին մէջ Թուրքիոյ պատժուելուն կողմնակից ըլլալը եւ Արաբներուն, Հայերուն ու Հրեաներուն պահանջներուն արդարութիւն ընելու պէտքը չեչտած է։

Անգլիացիին Օրերը Անթէպի մէջ

18 Դեկտ· 1918 — 19 Նոյմ· 1919

Անգլիացիի Մուտքը· Գործունէութիւնն ու վերաբերմունքը· Քաղաքական, Տնտեսական, Ազգային, Եկեղեցական, Դպրոցական ու Շինարարական կեանքը, Անգլիացւոց Քաշուիլը·

Դաշնակիցներու յառաջխաղացքէն առդին սկսուած կացութիւնը կը չարունակուէր։ Թուրքին եւ Հայուն յարաբերութիւնը պաշտօնական էր· ինչպէս կ'ըսուէր, կացութիւնը չառ

փափուկ էր. Թուրքը կը քաշուէր ակռայ ցուցնելու եւ Հայը չէր համարձակեր գլուխը վեր բռնելու: Տեղահանուած Հայոց մնացորդներուն վերադարձը հեշտ աչքով չէր տեսներ Թուրքը եւ Հայուն բեկորները զղուանքով կը նայէին իրենց դահիճ Թուրքին:

Անթէպի Հայոց Հալէպի Հայ Աղգ. Միութեան միջոցաւ Անգլիացիին ըրած երկոս դիմումները ո՛չ մէկ արդիւնք ունեցած էին:

Օդը ցրտած էր վաղուց եւ ձմեռ էր: Եւ եթէ Անգլիացին մի քանի չաթաթ եւս ուշանար, «ձիւնի հալելուն պէտք է սպասենք այս «առժամեայ փաթթոցները» նետելու համար», կը յաւելուր «մէօհթէտին»:

* * *

Օրը կիրակի էր եւ օր մը առաջ սկսող յորդ անձրեւին դադարումը առիթ տուած էր ժողովուրդին փողոց հլլելով անակնկալի մը հանդիպելուն:

Ժամը 3–ին կ. ե. առեններըը, վեց ինքնաշարժներու Սուպուրճուի ճամբէն սուրալով անցած ըլլալուն լուրը, ինքնաշարժներուն արագութենէն աւելի արագ շրջան ըրաւ Հայոց մէջ:

Անգլիացին եկած եւ ուղղակի «Սերայ» — կառավարատունն — գացած էր: Ժամ մը ետք, Բրիտանական դինուորականն ցեխոտած ինքնաշարժներ կը վերադառնային դէպի կ. Թ. Գոլէճի շէնքը:

Անգլիացիին առաջին այցելուն եղաւ Բրօֆ. Լութֆի Լեւոնեան — «Լութֆի Հօճա», որ չատ պատչաճի բարեգալուստ մաղթելէ ետք կը պարզէ քաղաքին կացութիւնը:

Հետեւեալ օր, Լութֆի Հօճայի հետ եղած կարգադրութեան համաձայն, Զօր. Ալէնպիի հրամանատարներէն եղող Սըր Մայք Սայդ՝ երկու հարիւրապետ եւ երեք դինուորներով, Տիար Լեւոն Լեւոնեանի առաջնորդութեամբ այցելեց* Բողոքականաց Բ. Աղօթարանը, Առաքելական մայր եկեղեցին եւ Վարդանեան ու Ազգնական դպրոցներու շէնքերը:

---

*) Կը նկատեն կիսաւեր շէնքերը ու պատերու գրութիւնները, ուր Թրքերէն տառերով գրուած էին: «Այս Բողոքականի եկեղեցին մենք սրբագրեցինք, պղտանոց երկինք: Այս կաթոլիկ եկեղեցին՝ պոռ: Այս Հայուն եկեղեցին՝ գինակատան ու պղտանոց»: Նոյնը դպրոցներու շէնքերուն մէջ: Պատերու նկարները մարդու պղերով պատկերազարդուած: Գեհիններըը տեղ տեղ փորուած ու արտաքնոցի տեղ գործածուած:

Բայց հակողներուն երկու օր եւոք — Դեկտ. 20, ԳՇ. — Հալէպ վերադարձը առեղծուած մը եղաւ թէ՛ Թուրքին եւ թէ Հայուն համար...Ուրախութիւն եւ յուսախաբութիւն: Ինչո՞ւ եկան. ինչո՞ւ գացին...:

Այս առեղծուածը լուծուեցաւ երկու օր եւոք: Դեկտ. 22–ին, ԵՇ. օր, նոյն հրամանատարը վերադարձաւ խումբ մը պինուրականներով ու պինուրներով եւ տեղաւորուեցաւ Սու Պուրճու ճամբուն երկու կողմի մը քանի չէնքերուն մէջ: Երեք օր եւոք Հնդիկ հեծելազօրքերու դումարտակները, երկու թեւերով, արեւմուտքէն եւ հարաւէն, քաղաք մտան ռազմական պիտոյքներով եւ բանակեցան կ. Թ. Գոլէճի առջեւի վայրերուն մէջ ու շրջակայքը: Գրաւուեցան Բերդն ու Պէյլէրիյէ խանը: Սպանիր տեղաւորուեցան Պանքը Օթոմանի կից օթէլներու եւ այլ չէնքերու մէջ, ի զարմանս ուրախացողներուն եւ յուսախաբներուն:

Ապահովութեան մասին կասկած չկար: Թուրքը ա՛լ չէր կրնար անարգել, պիտի չկրնար անիրաւել, չէր կրնար ջարդել ու թալլել: Այս արեւմուտքցին երէկուան արեւմուտքցիին նման անպուճ չէր, որը ոճրագործ Թուրքին թիկունք եղած՝ մեր արիւնը խմած էր: Անգլիացին անուն ունէր. ամէն մարդ լսած էր ու գիտէր թէ Եւրոպայի հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը, անջատ կղզիի մը վրայ նստած, Վատիկանի Պապին նման իր հովուական ցուցը երկնցուցած էր մինչեւ հեռաւոր Հնդկաստան, խօսք կը հասկցնէր աշխարհին: Վեհաժողովներու վերջին խօսքը երբեն վերապահուած էր: Ծովերու իշխանն էր եւ ահա այսօր Եգիպտոսէն մինչեւ Անթէպ եկած, պիտի երթար Ուրֆա, Մարաշ ու Տիարպէքիր — Տիգրանակերտ: Մարտանաւերն ալ Տարտանէլը անցած՝ Պոլսոյ առջեւ խարիսխ դրած էին եւ հաշիւ պիտի պահանջէին ոճրագործ Թուրքէն: Եւ կար աւելին: Սա վերջացող պատերազմին, Հայը Դաշնակիցներու կողքին կռուած էր: Արարայի ճակատամարտին Հայ կամաւորներուն անուրանալի քաջագործութիւնները գովուած, հերոսութիւնները փառաբանուած էին Զօր. Ալէնպիէն: Դաշնակիցներ՝ «Հայերը իրր փոքր դաշնակից» ընդունած, խոստումներ բրած էին, որոնց իրաւունքները արդար էին ու անհերքելի:

Անգլիացիին Գործունէութիւնն ու Վերաբերմունքը

Օրուան կենսական հարցերէն մին էր՝ քաղաք Հասնող Անթէպցի կամ ոչ–Անթէպցի Հայ տարագիրներու մնացորդներուն

կարիքներուն համեմատ։ Պէտք կար հայկ, հագուստեղէնի, ծածկոցի, պատապարանի եւ դրծի։

Անգլիացւոց ժամանումէն առաջ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի պաշտօնեաներէն մին՝ Մէյճըր Թրօպրիճ եկած էր Հալէպէն, որ դործի ձեռնարկեց։

Մէյճըր Թրօպրիճ եւ Անգ. երկու դինուորականներ տեսակցութեան կը հրաւիրեն չորս Հայեր.— Տիարք՝ Աստուածատուր Կիւլէսէրեան, Եղիազար Պէնլիեան, Լեւոն Լեւոնեան եւ Տիկ. Մարի Սարգիսեան։

Ժողովը տեղի կ'ունենայ Ամերիկ. Հիւանդանոցի սրահը, ուր Թրօպրիճ կ'ըսէ.

«Ձեզ կանչած ենք խորհրդակցութեան մը համար, որուն մէջ քուէ պիտի չունենաք. պիտի բաւականանաք ձեր տեսակէտները պարզելով մեզի, թէ՝ ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ կերպերով կարելի է օգնել կարօտ Հայոց». եւ կը պարզէ որոշուած հարցերը.—

Ա. Հայկ խնդիր։ Բ. Հագուստեղէններու եւ անկողիններու պատրաստութիւն։ Գ. Բնակարաններու նորոգութիւն եւ պատապարաններու կարդադրութիւն։

Թէր ու դէմ յայտնուած կարծիքներու վրայ կ'որոշուի՝ Ա. Հայկ խնդրին համար մանաւանդ փուռ մը յատկացնել՝ անօրէնութեամբ Աստուածատուր Կիւլէսէրեանի։ Բ. Հագուստեղէններ եւ անկողիններ պատրաստել կ'որոշուի տեղական հիւսուածքներէն, որով թէ՛ գործի խնդիրը կարդադրուած պիտի ըլլար մասամբ եւ թէ դրամը քաղաք պիտի մնար։ Տնօրէնը պիտի ըլլար Լեւոն Լեւոնեանը։ Գ. Քանդուած եւ կիսաւեր տուներու նորոգութեան վերահսկիչ եւ անօրէն կը կարդուի Բրօֆ. Լուիֆի Լեւոնեանը եւ մինչ այլ՝ բնակելի չէնքեր եւ պատրաստ խաներ պիտի յատկացուէին անպատասպար թափառողներուն։

Իսկ անչափահաս երկսեռ որբերուն համար յատկացուեցան Հալլաճեան Որբանոցն ու այլ չէնքեր։

Այնպէս որ իրր արդիւնք Ամերիկեան եւ Անգլիական Նպաստամատոյցներու գործունէութեան, կարօտութիւններ չափաւորուեցան. մուրացող չմնաց*։ Գործը պատրաստ էր՝ աշխատիլ փափաքողներուն ու փնտռողներուն համար։ Քարերու

---

*) Թուրքերու թագր եղող Միլլէթ խանն ու Գարա-Նազարին խանը յատկացուեցան նոյն նպաստակին, ուր ամէն օր տաք կերակուր եւս կը տրուէր։

վրայ ծուարողները, ապէկ դէշ մէջը երկննալիք անկողին մը ունեցան, բարձի վրայ դրին գլուխնին եւ քունջերը նետեցին։ Որբեր թէ՛ կ'ուսանէին եւ թէ կը կշտանային։

Անգլիացին օգնութեան խնդիրը կարգի դնելէ ետք սկսաւ խօսիլ Թուրքերու հետ։

Ա. Մէյմըր Միլս — Սըր Մայք–Սայկին կարգած հրամանատարը — օրուան միւթէսարիֆը կանչել կուտայ եւ Հայոց սեպհականացուած անշարժ կալուածոց իրենց տէրերուն վերադարձուիլը կը հրամայէ։ Միւթէսարիֆը կ'առարկէ, «Ատոնք իմ նախորդներուս օրով «Էմվալը մէթրուքէյի» օրէնքին համաձայն կատարուած բաներ են», կ'ըսէ։

Սակայն Մէյմըր Միլս մարիկ չ'ըներ միւթէսարիֆին եւ Թուրքեր կամաց կամաց ո՛չ միայն կը յանձնեն տուներըը, այլ դուրս կ'ընեն Թուրք հարէմներու մէջ արդելափակուած Հայ կիներն ու աղջիկները եւ որդեգրուած մանչերը։ Հայուն այգիին, արտին, պիստակի ծառերուն չորս տարիէ ի վեր տէր եղած, բերքը կերած դիւղացիները կալուածները կը յանձնեն իրենց տէրերուն։

Բ. Մէյմըր Միլս չարունակելով իր գործունէութիւնը սկսաւ Թուրք չարդարարներուն Անթէպի պարագլուխները հաւաքել։ Հաւաքում մը որ բաւական տարբեր էր Թուրքին՝ Հայոց հանդէպ ըրածէն եւ տարբեր՝ ունեցած ելքէն։

Անգլիական ինքնաշարժ մը կանգ կ'առնէր Թուրք մեծաւորին տան առջեւ եւ դրան մրճիկի ձայնէն դուռը բանալու եկող տան տէրը դուռը դոցելով կը նետէր հրամցուած ինքնաշարժին մէջ...։

Ձերբակալուեցան տասը հոգի*, որոնք իրր թէ պիտի աքսորուէին Սուտանի անապատը, սակայն դրկուեցան Մալթա կղզին եւ Հիւրասիրուեցան «արդարադատ» կառավարութեան կողմէ։

Գ. Մէյմըր Միլս կը գործէր, առանց չունչ առնել տալու Թուրքին։ Անգ. դինուորականութիւնը տեղեկացած ըլլալով

---

*) Մէննան Զաուէ Մուսթաֆա էֆ.։ Քիւրտ Հաճի Ալի պէյ։ Գասապ Ինճօ։ Մուհամմէտ Էմին։ Մուհասէպէճը պէյ։ Սապրը էֆ.։ Տէֆթէրի Խոդանի մէմուրը՝ Հիւսէյին ճէմիլ — Հէօրիւրիյէթճը պաշը։ Թաչճը Զազէ Ապտուլլահ էֆ.։ Ուրֆացի մը՝ Զոհրապի եւ Վարդգէսի դահիճը։ Եւ Հադդը պէյ՝ «Նալպանտ Հադդը», որը Պէհէանիի կոմիտէները Հայերը տարագրելու եւ ճամբայ դնելու պաշտօնեայ կարգուած էր, եւ Հայ քահանաներ պատած ըլլալուն համար Անթէպցին «Նալպանտ Հադդը» անունը տուաւ իրեն։

Մուսթաֆա Քէմալէն հասնող գաղտնի հեռագիրներուն, երեք պաշտօնեաներով կ'իջնայ կառավարատուն եւ կը պահանջէ դիւանաթուղթերը: Միւթէսարիֆի մերժումին վրայ պաշտօնեաներէն մին վերադառնալով կեդրոնատեղին, կը բերէ դումարտակ մը ձիաւոր եւ երկու արագահարուած*:

Կառավարատունը մաքրելէ ետք կ'անցնին նամակատուն, այն տեղն ալ մաքրելով, կարգեց դրաքննիչ մը՝ յանձին Պր. Հայկազուն Լեւոնեանի:

Դ. Թուրքեր այս անակնկալը մոռնալու չատ ժամանակ չունեցան, երբ լսեցին աւելին... Պէտք էր յանձնէին զէնքերը եւս:

Հալէպի ձիւմաա Պազարին դէպքը — 27 Փետր. 1919 — արձագանգ տուած էր Անթէպ եւ Մէյմըր Միլս քաղաքի բնակչութեան վինաթափութեան անհրաժեշտութիւնը ծանուցած էր երեք օր պայմանաժամ տալով: Պայմանաժամը լրանալուն՝ Անգլիացին պատերազմական վիճակ յայտարարեց: Քաղաքին բոլոր խանութները գոցուեցան եւ պիչերները դուրս ելլել անկարելի էր: Քանի մը հոգիով միատեղ չրջիլ, փողոցներու անկիւնները կենալ եւ աննպատակ թափառիլ՝ արդիլուած էր: Հնդիկ ձիաւորներ չուկաներու ընդարձակ տեղերը, հրապարակներու վրայ, հրացաններն 5–7–ով բրգաձեւ իրարու միացուցած՝ պահակ կը կենային: Թէնքեր եւ զրահապատ կառքեր հաստատուեցան քաղաքին կեդրոն տեղերը եւ գիրքեր զբուեցան բարձր շէնքերու կատարները: Գիշերները ոչ մէկ ձայն կը լսուէր, բացի Հնդիկ ձիաւորներու ձիերու ոտքերուն տրոփումէն:

Թուրքեր, հրամանին վճռականութեանը համոզուած, մաս առ մաս բաւական զէնք եւ փամփուշտ յանձնած էին թէեւ, սակայն աւելին համար պնդող Մէյմըր Միլս թաղային մուխթարները կանչելով մինչեւ վերջին ամենապարզ զէնքին յանձնուած ըլլալուն համար ստորագրութիւն կը պահանջէր, եւ վերջիններ այդ կարգի ստորագրութեան համար երկու օր եւս պայմանաժամ կը խնդրեն:

Թուրքը կը թախանձէր. մինչեւ վերջին զէնքն ու փամփուշտը յանձնած ըլլալուն իբր հաւաստիք կ'ներկնուր, վկայ

---

*) Այդ օրը յիշատակելի օր մը եղաւ փախչիլ, ապրատիլ չհասած Թուրքին: Թուրքեր անակնկալի եկած «Սարա»յին եւ նամակատան կոխուելէն, բաց ձգելով խանութները կը փախչին հոս ու հոն, իրենք եւս չգիտնալով թէ ո՞ւր կ'երթային:

բերելով Մուհամմէտը: Իսկ Անգլիացին կը սաստէր եւ կ'ապատնար ամբակոծել քաղաքը:

Ի վերջոյ ճարահատ, Թուրքերուն, Տոքթ. Յովսէփ Պէդճեանի եւ Կ. Թ. Գալէճի տնօրէն Մր. Մէրիլի միմիտման ու վերջիններուն Մէյմըը Մխլսի մօտ ըրած միջնորդութեամբը վերջ տուեցաւ տասնեւհինգօրեայ ճնշիչ կեանքին ու վերցուեցաւ արգելքը:

Արգելքին վերանալէն քանի մը օր եաք Միւթէսարիֆութեան կողմէ փակցուած «Ազդ» մը կ'ըսէր.—

«Արգիլուած գէնքի մը պահուած տեղը մինչեւ երկու օր լուր տուողին եւ գէնքին գտնուելու պարագային լրատուին 20 Օսմ. ոսկի նուէր պիտի տրուի, եւ յիշեալին անուան գաղտնի մնալը կը ծանուցուի Ցուզարկու Յանձնախումբին կողմէ»*:

Կեանքը

Ըստ տեսականին, Անգլիացիին գործելակերպն ու վարմունքը ոչ-խաբուսիկ երեւոյթ մը ըլլալ կը թուէր: Եւ ժողովուրդը՝ վերջին գասէն եւս խրատուած, տեսած խստութեան, կարգ ու կանոնին, օրինապահութեան, մաքրութեան հոգատարութեան եւ կարօտեալներու եղած օժանդակութեան ի տես ակնածանօք կը նայէր իրեն: Գործը չատ էր եւ դրամը առատ: Գործի մը, շինութեան մը ձեռնարկելու համար ապագայ անստուգութեան մասին կասկածիլ աւելորդ կը տեսնուէր: Ծանր բեռներու տակ, անզութ հարուածներէն ապառաւած կենդանիները իսկ, եթէ լեզու առնէին Բաղտամի անխօս էշին նման, օրհնութիւն պիտի տային Անգլիացիի ներկայութեանը: Ինչպէս որ ժողովուրդը կ'ըսէր՝ Անգլիացիին տեղն առնող Ֆրանսացւոց խառնակ, անապահով, տառապալից եւ նեղ օրերուն ակնարկելով, «Անգլիացիին օրերը խայրը, պէրէքէթ կար»: Գործունէութիւն կը տեսնուէր ամէն մարզի մէջ եւ հակառակ Հալէպի երկուան դէպքին թարմութեան**, բնակչութիւնը ապահայի երազներ կը հիւսէր նորանոր ծրագիրներով:

---

*) Օր մը եաք Անգ. զինուորական ուժը, Թուրք լրտեսի մը ցուցմունքով մեքենաւոր հրացաններուն — մարթին, մակկէր եւ ահագին քանակութեամբ փամփուշտներ — մթերանոց մը կը պարպէր:

**) Հալէպի անապատէն Հայը, որ հոն պատսպարուած էր տարագրութեան տարիներուն, հիմա Անգլիացիի քթին տակ կը ջարդուէր, կը թալլուէր:

Բարեզործական գործունէութիւնը կը չարունակուէր եւ նպաստընկալներու թիւը կ'աւելնար*, տարագրութենէ վերադարձողներուն համբանքին համապատասխան: Տոքթ. Պարթըն երբ Անթէպ եկաւ Մարտ 29–ին, ժողովի հրաւիրեց քաղաքին Հայ ունեւորները եւ առաջարկեց՝ նպաստընկալներու արհեստաւորներուն նպաստի փոխան դրամագլուխ տալ, պայմանաւ որ ինք պիտի հանէր այնքան դումար, որքան որ իրենք իրենց մէջ պիտի դոյացնէին: Այնպէս որ, բացի արճապանատէրերէ ու օղեպաններէ, ամէն կարգի կարօտ արհեստաւորներ 5–15 Օսմ. ոսկի ստացան եւ գործի սկսան:

Ազգային եւ Եկեղեցական Կեանք

Բացայայտ է տարագիր հայութեան անչարժ կալուածներուն ի՛նչ նպաստակաւ եւ ինչպէ՛ս գործածուած ըլլալը. եւ թէ վերադարձող Հայը ի՛նչ վիճակի մէջ գտաւ իր եկեղեցին ու դպրոցը, խաներն ու խանութները եւ տուները, որոնց բոլորին վրայ դրոշմուած էին Թուրքին քանդիչ ձեռքերուն հետքերը:

Անթէպի հայութիւնը որոշած էր 1919–ի Մ. Ծնունդը տօնել, ուսոի սրբապղծուած եկեղեցւոյ մաքրութեան ձեռնարկած էր:

Զօրս տարիէ ի վեր լռութեան մատնուած զանգակը, Զաքարիայի լեզուին կապերուն քակուելուն նման՝ բացուած՝ կանուխէն հրաւիրեց հաւատացեալ Հայը ներկայ ըլլալ եկեղեցւոյ մերկ չէնքին մէջ կատարուելիք պատարագին:

Պատարագիչն էր այս օրեր քաղաքս գտնուող կեսարիոյ հովիւ Տ. Յովհաննէս քահանան:

Ընդարձակ չէնքը լեցնող բազմութեան մէջ կը նշմարուէին բազական թիւով Անգլիացիներ:

Մ. Ծննդեան իրիկուան պաշտամունքը կատարուեցաւ Հայ Աւետարանական Ա. Եկեղեցւոյ մէջ եւ քարոզեց Բրօֆ. Լ. Լեւոնեան:

Հաղիւ ամիս մը եւթ հազար եկեղեցականներէն եւ ազգային ժողովականներէն մաս մը: Առաջին լսարանը եղաւ Հայկազեան դպրոցին սրահը, 16 Փետր.ի կիրակին, եւ եկեղեցական գործերու կարգադրութեան համար ընտրուեցաւ Յանձնախումբ մը:

---

*) Երկու ամսուան ընթացքին Անթէպ եկող Հայոց թիւը — բացի Անթէպցիներէ — 6,000–ը անցած էր, որուն 2,000–ը որբեր էին:

եկեղեցիներու չէնքերը նորոգուեցան. եկեղեցական եւ Ազգային մարմիններ զործի լծուեցան եւ ժողովուրդը ոգեւորութեամբ ասնեց Մ. Ցարութեան Ջաաիկը:

Դպրոցական

Առաջին օրէն սկսուած ձեռնարկ մը եղաւ դպրոցներու վերաբացումը: Վեց տարուան տարեշրջանի ծրագիրներով նախակրթարաններ բացուեցան՝ Անգլիական խնամակալութեան տակ, 7–13 տարեկաններու համար: Մանչերու համար յատկացուեցան՝ Պարսումեան, Ներսէսեան զպրոցները եւ Առուբ Ազայի բնակարանը: Աղջկանց համար՝ Քիւրքճեանի եւ Նիկողոս Ազայի բնակարաններն ու նախկին Հայկանուշեան դպրոցը· իսկ երկսեռ ուսանողութեան համար՝ Հայկազեան զըպրոցը: Ապրիլին՝ մանչերու համար բացուեցաւ Ազեռնական զպրոցը՝ Բրօֆ. Գրիգոր Սարաֆեանի տեսչութեան տակ, ուսանողութեան թիւը՝ 1300–ի եւ երկսեռ ուսուցչութեան թիւը՝ 30–ի բարձրացնելով:

Դպրոց յաճախողներ՝ թոչակաւոր, կիսաթոչակ եւ մեծ տոկոսով ձրիաւարժներ էին:

Մամուլ

Երկու լրագիր կար Անթէպ: Թուրքեր՝ առժամեայ անունով «Շիմալիք»՝ «Թէմինաթ» օրաթերթը սկսան հրատարակել, որ մի քանի անգամ կախակայուեցաւ քաղաքական խնդիրներու միջամուխ ըլլալուն համար: Թերթին արտօնատէրն ու անօրէնն էր Մ. Ղասիմ:

Հայեր ունէին երկօրեայ թերթիկ մը՝ հայատառ, որուն մէկ էջը՝ «Բահնիման» եւ միւս էջը «Նահվիրայ» վերտառութիւնը կը կրէր եւ մերթ երկու էջն ալ «Բահնիման» կ'ըլլար, արաբական տառերով: Տէր եւ Տնօրէններն էին՝ Մր. Մէրիլ եւ Փրօֆ. Լեւոնեան:

Կուսակցութիւնք եւ կազմակերպութիւնք կամ Միութիւնք

Տարապրութենէ առաջ Անթէպի մէջ կային քաղաքական երկու կուսակցութիւնները, Հնչակեան եւ Դաշնակցական, որոնց վրայ այս օրեր աւելցաւ՝ Ռամկավար նորակազմ կուսակցութիւնը, որուն անդամներուն մեծ մասը նախկին Հնչակեաններ էին:

Դպրոցական մարմիններէ զատ իբր կազմակերպութիւն եւ կամ միութիւններ կային՝ Եկեղեցասիրաց Ընկերութիւնը, Բրխառոսասիրաց, «Հէմշիրէլիք», «Պիրաէրլիք» եւն. եւն.

մխութիւններ: Տարագրութենէ վերադարձին հաստատուեցաւ Ե. Բ. Ջ. Ը.: Հայ երիտասարդներ «ոռնապնդակիւ» խումբեր կազմեցին եւ առեն մը եռք սկսան մրցումներ ընել Անգ. դիւրներուն հետ, եւ Թուրք ու Հայ ձիավարժներ ձիարշաւներու մրցումներու սկսան Հնդիկ հեծելազօրքերու հետ: Եւ աւելի յանդուգն եղողներ ճոկանախաղի — ճըրըտ կամ ճիրըտ — կը մանէին:

Թղթատարութեան մասին: Զօրս տարիէ ի վեր կանոնաւորութիւնը կօրանցուցած թղթատարութիւնը ա՛լ աւելի անկանոն եղած էր Զինադադարի առեն: Արտասահմանի հետ հաղորդակցութեան անկարելիութենէ զատ, Թուրքիոյ սահմանին ուէյ նամակ հասցնել կամ ստանալ՝ անկարելիութեան մօտ բան մըն էր: Անգլիացին այս դժուարութեան առաջքը առաւ: Ըստ եղած ծանուցումին, թղթակցիլ ուզողներ՝ նամակը կեդրոն պիտի յանձնէին եւ որոշ հասցէ մը ցուցնելով պիտի ստանային եկող պատասխանը:

Հայ Ազգ. Միութեան Կազմութիւնը

Տարագրութենէ առաջ Հայ Ազգ. Միութիւն մը գոյութիւն չունէր Անթէպ: Ցարանուանութիւններ՝ իրենց պատկան ժողովականներով գոհացած էին եւ Միաանական ժողովներ ի հարկին կը գումարուէին: Ներկայիս Հայ ժողովուրդը անկեղպարան վիճակ մը ունէր եւ ուէյ խնդրի համար կը դիմէր Անգլիացիին:

Մէյ ճըր Մելս այս չփոթութեան առաջքն առնելու համար հրահանգեց ժողովուրդի քուէովը ևօթը հոգինոց Հայ Ազգ. Միութիւն* մը ընտրել, որոնց պաշտօնը որոշողը պիտի ըլլար ինքը:

Ժողովականներ ընտրուեցան հետեւեալ անուններով եւ վաւերացուեցան Անթէպի Թուրք կառավարութեան եւ Անգլիական դիւանագիտականութեան կողմէ.

---

*) Անթէպի այս առաջին Հայ Ազգ. Միութեան ընտրութիւնն եղաւ ժամանակաւոր. քիչ եռք կատարուած ընտրութեամբ այլ անձեր բերին ժողովին մէջ: Եւ Անթէպի կառուին, «Թուրք Միլլիճ»ներ երբեք չճանչցան օրսան Հայ Ազգ. Միութիւնը եւ պաշտօնական գրով մը «այդ Անգլիացիի օրով կազմուած է» ըսին: Սակայն Հայ Ազգ. Միութիւնը գոյութենէ չդադրեցաւ...:

Տխարբ՝ Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեան, Առենապետ (Հայ Ազետ.)
Եղիազար Պէնլեան, Առենադպիր (Հայ Առաք.)
Տոքթ. Գէորգ Աբալանեան, Գանձապահ (Հայ Կաթ.)
Մուշեղ Հատիսեան, Խորհրդական (Հայ Ազետ.)
Ներսէս Իշխանեան, Խորհրդական (Հայ Ազետ.)
Գէորգ Լէյլէկեան, Խորհրդական (Հայ Առաք.
Պետրոս Մերճէնեան, Խորհրդական (Հայ Առաք.)

18 Փետր. 1919, ԳՇ. օր, Մէյճըր Միլս քաղաքին կառավարիչին, Միւթասէրիֆին կը տեղեկացնէ Հայ Ազգ. Մխութեան պաշտօնը, թէ՝ Հայերէն ունէ մի տեսակ խնդիր ունեցողներ Թուրք կառավարութեան պէտքատիր տալէ առաջ պիտի դիմեն Հայ Ազգ. Մխութեան եւ յետոյ Կառավարութեան: Եւ վերջինը՝ դիմողին խնդրանքը եթէ նկատի չառնէ, իրաւունքէ զրկէ, կամ արդարութեամբ չլուծէ խնդիրը, այն պարագային պէտքատիրուն պէտք է դիմէ իրեն:

Մէյճըր Միլսի թելադրութեամբ կազմուող այս Հայ Ազգ. Մխութիւնը, այլ բացատրութեամբ՝ յարանուանութեանց միանական ժողովը, զնահատուելու իր գործունէութեամբը եւ հակառակ ձէնէրալ Կառվինի* յուզուցած ուղղութեան, Ֆրանսացւոց մուտքին յաջորդող անկայուն օրերուն, օրուան պահանջքին առիթողականութեամբ միջամուխ ըլլալով տեղւոյն քաղաքական կեանքին, քառապատկեց իր արժէքը եւ արդարացուց իր գոյութիւնը:

Տնտեսական եւ Ընտանեկան Կեանքը

Տարապրութիւնը Հայուն ընտանեկան կեանքը հիմէն սասանած ու քանդած եւ անտեսականը կործանած էր: Փոթորիկէն ազատողները, մերկ ու բոպիկ հասած, այժմ դլուխնին դնելիք տեղ մը գտած էին եւ կրնային փորձերնին կշտացնել, եւ ինչպէս տեղացի բնակչութիւնը կ'օգտուէր գործերու նպաստաւոր ընթացքէն, իրենք եւս կրնային չափաւոր կեանք մը ապրիլ: Կարճ առենուան մէջ նախանձելի գործերու տէր եղողներ պակաս չեղան: Հայն ու Թուրքը ընկերակցութեամբ գոր-

*) 11 Փետր. 1919–ին քաղաքս ժամանող ձէնէրալ Կառվին, Հայ Ազգ. Մխութեան առենապետին՝ Տոքթ. Յովսէփ Պէզճեանին «Մեր գործելու ծրագիրն ու բռնելիք քաղաքականութիւնը ի՞նչ պիտի ըլլայ» հարցումին՝ «Այս ժողովը քաղաքական հանդամանք պիտի չառնէ երբեք, ինչպէս որ արգիլուած է իր Հիմնադրականներուն քաղաքական ոեւէ հետապնդումներ եւ բրօբականներ ընել» կը պատասխանէ:

ծի ձեռնարկեցին ու Անգլիացիին պարենաւորման գործը յանձնեցին: Վաճառականին ու առեւտրականին ապրանքները կը հասնէին ապահով: Արհեստաւորները տարտղրութեան մատնուելուն չհամաձչն աւելին կը շահէին եւ գործաւորները՝ իրենց համար անհաւատալի՝ օրական մը կը ստանային: Գիւղացիները քաղաք բերած ունէ մի տեսակ բերք դրամի վերածել՝ մի քանի ժամուան գործ էր:

Շինարարութիւնը հասաւ գագաթնակէտին ու պիտի չդադրէր...: Նորանոր շինութիւններով քաղաքը կ'երկլննար դէպի արեւմուտք: Ծոպան հողերուն արժէքը բարձրացաւ: Քաղաքին չրջակայքի այգիներուն մէջ եւ այլուր շինուեցան ամառնային տուներ եւ պիւղերու մէջ գնուեցան արտեր ու այգիներ, եւն. եւն., որոնց թուումին իբր եզրակացութիւն՝ կրնանք անվարան ըսել թէ՝ քանի մը ամսուան առաւտութեան չահը՝ Հայը կապեց շինարարութեան եւ հողին:

Շէն էր երկուան ամայի քաղաքը եւ բնակչութիւնը՝ ուրախ: Հայն ու Թուրքը խառնեբամ կը լեցնէին գբօսավայրերն ու սրճարանները:

Գործին ու դրամին առատութիւնը, Անգլիական կինուորներուն ծախսած առատ դրամը եւ քաղաքային ապահովութիւնը, ժողովուրդը ափ ի բերան բրած, կինովցուցած էր:

Հայ երիտասարդութիւնը եռանդով սկսաւ ընտանեկան բոյն չինելու մասին խորհիլ ու խորհելովը գործի անցնիլ:

Կիրակին լուսցնող չաբաթներուն երեկոյները ամէն թաղէ, նչանառւքի, «Հէնկ»ի, ձեռնպաքի կամ խնամիական խրախճանքներու ձայները կը լսուէին:

Շաբթուան առաջին օրերուն, եկեղեցւոյ չրջափակերուն մէջ տեսնուող ոգեւորութիւնը տօնախմբութեան օրերու տպաւորութիւնը կը թողուր, ուր երեք–չորս հարս ու փեսաներ գիրար կ'ողջունէին*:

Կիրակի օրերու մկրտութեան խորհուրդը թէ՛ յուզումնալից էր եւ թէ ցնծալի եւ երկու պարապային ալ կը խլէր արցունք: Երեք–չորս տարեկաններ, մոմերը ձեռքերնին, դէպի խորան կը մօտենային նպատակով. խնդումերես 1–2 տարեկաններ կնքահայրերուն գիրկը հրմշտակելով իրարու կը խնդային եւ նորածիններ՝ կնքահօր թեւերուն վրայ երկնցած կը քնանային, հրեշտակային անմեղ դէմքերով:

---

*) Այս տեսնել ամէն շաբաթ 15–18, մինչեւ 22 պտակներ կը կատարուէին:

Տնտեսական այս յաջող չրջանէն մեծ բաժին առնող Թուրքը ի տես կոտորակուած հայութեան մնացորդին կարճ ժամանակի մէջ իր մէջքը շտկելուն, տնտեսական կորուստը մասամբ զարմանելուն, ընտանեկան վաւարթ կեանքը վերսկսելուն, յառաջ տարուող շինարարութեան, կ'ըսէր.

«1895–ի չարդը ապան՝ Փէրմանա, ըզարը՝ չալ ընել տուաւ Հայոց, եւ տարապրութիւնը՝ էնթարին՝ բանթալօն, եւ չալը՝ տէլհա... Աստուած երբորդ փորձէն ազատ մեզ»:

Անգլիացոց վերջին Օրերուն Անցուդարձը եւ Մեկնումը

Անթէպի Հայ Ազգ. Մխութիւնը յարաբերութեան մէջ էր Հալէպի Հայ Ազգ. Մխութեան հետ, որով վերջինը տեղեակ էր Անթէպի կացութեան:

Օրին մէկը, Հալէպի Ազգ. Մխութիւնը գրով մը կը տեղեկացնէ Անթէպի Հայ Ազգ. Մխութեան՝ Անգ. գինուորականի մը Անթէպի միւթէսարիֆ կարգուած ըլլալը:

Եւ երկու օր ետք Անգ. գինուորական մը կուգայ Կ. Թ. Գոլէճը եւ օր մը մնալէ ետք ետ կը վերադառնայ:

Այս առիթուածին վրայ, Հալէպի Ազգ. Մխութիւնը կը գրէ Անթէպի Հայ Ազգ. Մխութեան ու կը հարցնէ. «Դուք կը քնանա՞ք հոգ. այս տեղէն գացող կրակի պէս մարդիկ կը պատին եւ ետ կուգան»:

* * *

Անգլիացիին քաղաք մուտքէն ի վեր բնակչութիւնը գործի եւ դրամի մասին չէր խորհած: Առեւտուրը լաւ էր եւ տնտեսական ու քաղաքական կեանքը համընթաց կ'ընթանար ապագայ ծրագիրներուն հետ: Անգլիացիին բազուկը երկայն էր եւ կը հասնէր մինչեւ քանի մը տուննոց գիւղը: Անգլիացիին անունը համազօր էր վախի, օրինապահութեան, մաքրութեան, հնազանդութեան: Անգլիացիին ներկայութիւնն ու կեանքը Անթէպի մէջ թիթեռնիկի մը կեանքէն ամիս մըն ալ պակաս եղաւ, եւ վերջին երկու ամիսներուն կեանքը մէկի նման իջաւ նախորդ պայծառ ամիսներուն վրայ եւ Անգլիացւոց հետեւած թոյլ քաղաքականութեան իբր հետեւանք Թուրքն ալ փոխեց իր գոյնը:

Այնպէս որ միւթէսարիֆ ըլլալու որոշուած գինուորականը՝ Մէյճըր Միլս կը վերադառնար ձեռնունայն:

Նամակատան գրաքննիչ պաշտօնեան՝ Հայկազունը կը հրա-

հանդուէր Մուսթաֆա Քէմալին հեռագիրներն ու նամակները չզրաքննել: «Մուսթաֆա Քէմալին կազմակերպութիւնը մեզի դէմ չէ», կ'ըսէր հրամանը:

Մինչեւ Տիգրանակերտ երթալ որոշած Անգլիական ջոկատներ եւս կը վերադառնային Ուրֆայէն:

Ուրուճի կողմի «աշրէթ»ներու ցեղապետ Իպրահիմ Փաշային Ուրֆա բանտարկուած փեռան, ազատ կ'արձակուէր:

Հալէպի կայսրանէն անցնող զէնքերուն անարգել փոխադրութեանը համար երկաթուղիի տնօրէնը՝ «Մի տեռնաք», պատուիրած էր պաշտօնեաներուն:

Այսպէս կամ այնպէս, Անգլիացին դարձուցած էր կոմիտաջոյջը եւ Թուրքը, ծանօթ անցուդարձին, երես առած, չփացած էին: Ու Անգլիացին բացէ ի բաց ըսած էր թէ պիտի քաշուէր:

Անգլիական ուժեր սկսան Մարաչէն, Ուրֆայէն, Պիրէճիքէն եւ այլ տեղերէ դալ ու անցնիլ մինանալով Անթէպէն երթալիք ջոկատներուն:

Վերջին ջոկատը հրաժեշտ տուաւ 19 Նոյ· 1919–ին, Ֆրանսացի յառաջապահ զինուորներուն ձգելով Գոլէճի շէնքին պահպանման հոգը եւ Հայոց ապագան:

Անգլիացին Թուրքերէ հաւաքուած արդիլեալ զէնքերը վերադարձուցած էր Թուրքերուն, տոկոսովը միասին: Իսկ Թուրքեր վատահութեամբ կ'ըսէին՝ «Անգլիացին զինեց Հայերը»:

ԱՅՆԹԱՊ ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ Է ՆԵՐԿԱՅԻՍ

Գրեց՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԻՉԻՒԿԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Հակառակ որ եօթը տարեկանիս հեռացած եմ Այնթապէն ու զայն կրկին այցելած 1914–1916–ի ախուր եւ սեւ օրերուն, հոն ուսած ու անցուցած այդ կարճ ժամանակը անմեռ ու անջնջելի յիշատակով մը պատանի մտքիս մէջ գրոշմուած է, կարծես կրակով, այդ իսկ պատճառաւ միշտ երեւակայութեանս մէջ վառ են յիշատակները ախուր կամ ուրախ, իմ ծննդավայրի: կար իմ մէջս ուրիշ անչէջ փափաք մը.— վերստին տեսնել իմ ծննդավայրը, կրկին տեսնել այն զպրոցներն ու եկեղեցիները, տեսնել մեր անհետացած ու վերապրող ազգականներուն ու բարեկիցներուն բնակարանները: Գրեթէ անկարելի էր: ես երբեք յոյս չունէի որ կրկին առիթ մը պիտի ըլլայ մեզ Հայերուս, որպէսզի նորէն տեսնենք մեր ծննդավայրը:

Առիթն ունեցայ իզմիր եւ Պոլիս այցելելու, երկու տարի առաջ: Հոն կային շատ բաներ Այնթապը յիշեցնող, սակայն ես կ'ուզէի իրականը տեսնել, իմ ծնած տունը, չօշափել պատը այն տունին ուր առաջին անգամ աչքերս լոյս տեսած են, այցելել այն տունը՝ ուր ծնողքս, երիտասարդ ամոլներ, առաջին անգամ բոյն մը (hom) չինած էին, եւ ուրկէ Թուրքը իր անգութ ձեռքերով մեզ արմատախիլ ըրած էր:

Ու Դեկտ. 1–ին, 1951, երբ առաջին անգամ ոտքս Այնթապի հողին վրայ դրի, լման 35 տարի յետոյ, մարմնոյս վրայէն անցած տարուրան ու զգայուքը չեմ կարող այս տակը դրիչովս նկարագրել: Արդէն երբ որոշեցի Այնթապ մտնել Թուրք բարեկամի մը հետ, դիւերը արթուն մնացի մինչեւ առաւօտ. երա՞գ էր թէ իրականութիւն: Եւ վերջապէս ոտքս կոխեցի Տէմիր Եօլի վերջաւորութեան, ճիշտ «Քէնարիլի»ներուն եկեղեցիին դիմացի պզտիկ փողոցը որ «Էլպէհլէր» կ'երթայ եւ որու առաջին անել փողոցին ձախ կողմին վրայ մեր տունը գտայ: Այս տունը մեծ հօրս բնակած տունն էր: Հոսկէ էր որ մենք աքսորի ճամբան բռնեցինք 1916–ին: Տղայական արարք ըսէք կամ յիմարութիւն. անմիջապէս ես դուռը բռնեցի եւ ծակէն ներս նայեցայ, վստահ ըլլալու համար թէ որո՞նք կը բնակին հոն: Կրկին հեռացայ ու պատուհանէն դիտեցի. չկար մեր սիրելիներուն նկարը հոն, սենեակները տարբեր կարասիներով զարդարուած էին եւ մեր դրացիները բոլորը մահմէտճիկներ էին: Սեւազդեստ պզտիկ մը դուրս ելաւ եւ մեզ տեսնելով հարցուց թէ արդեօք տունի՞ն նայիլ կ'ուզենք: Պոլսեցի եւ օտար թրքուհիի մը ձայնն ունէր. «Հասա եւ խապա» չէր: «Ոչ, ըսի, ոչ թէ ծախու առնել կամ վարձել, այլ միայն նայիլ կ'ուզեմ»: ես չուարեցայ թէ ի՞նչ պէտք է խօսիմ, մինչ աչքս ծայրովը կը դիտէի բակը ուր նոր չէնք մը ելած էր, մէկ յարկանի: Թուրք բարեկամը օգնութեան հասնելով, բացէն բաւ որ, «էֆէնտին Հայ մըն է եւ նախապէս հոս բնակած է եւ այդ պատճառաւ կ'ուզէր տան վրայ աչք մը նետել պարզապէս»: Լուռ մնաց դեռատի օրիորդը. «Փէք էյի, փէք էյի, պույուրսուն», կրցայ ըսել պահ մը մտածելէ յետոյ:

Իմ զլուխս արդէն դարձած էր: Ցուչեր ախուր եւ սեւ օրերու, մունչ կա-

պեցին լեզուս: Ես միայն ձեռքի չարժում մը ըրի. «Մէմնունըղ, հանըմ» եւ վերջը կրկին կուգամ ըսելով բաժնուեցանք: Սակայն այս դէպքէն վերջ, աւելի քան տասն անգամ այս կողմը գացի, փակ դրան առջեւ կանգնեցայ, դիտեցի մեր «Թախա»ը, «արիչը», չորս պատուհանները, կարմիր կղմինտրը, երկար սանդուխները եւ փողոցը ուր վերջին անգամ ծախու հանած էինք մեր տան կարասիները, կարծես պզտիկ մը եղած ըլլար, եւ անգութ թուրքերը, մէկ տասներորդը վճարելով կ'իւրացնէին մեր թանկագին առարկաները: Գաւերը չօշափեցի, փնտռեցի դրութիւններ զոր մեր պատանեկան օրերուն դրած էինք: Անձրեւներն ու ձիւները անչուշտ մաքրած էին: Ախտաքին երեւոյթով մաքրուած էր Թաղը «պանէներէն», ջրհորներէն եւ «արրգներէն», ատոնք անհետացած էին, սակայն դրեթէ ոչինչ չէր փոխուած այս Թաղին մէջ: Երբ քիչ մը քալեցի դէպի վեր «Էլպէհէլէր» կամ ճիշտը «Էլպէհաիլէր», ձախ կողմը փուռ մը կար, որ ինծի չատ խոշոր կ'երեւար, պատանեկան երեւակայութեանս մէջ: Կային քանի մը գոց խանութներ, սափրիչ մը որ հին երկար նստարանը պահած էր եւ դրան քով արդիական աթոռ մըն ալ դեռեղած էր, սակայն յաճախորդ չկար: Ո՛ւր են այդ երբեմնի չէն չուկային բազմութիւնները որ կուգային ժամէն, հառաղեալ Ագենականէն, եկեղեցիներէն ու դպրոցներէն: Թուրքիոյ «ԱԲՀՆԸ» եղող այս Թաղամասը, մօտ Գոլէճին, վարժարաններուն, փոխուած էր ամայի վայրի մը, նոյն իսկ անկիւնի Ագենականի դիմացը եղող պզտիկ մզկիթը աւերակ դարձած էր: Ես կը կարծէի որ չատ հեռու է հայկական եկեղեցին, մեծ ժամը, ուր յաճախ գացած եմ Նազարեան հօրաքրոջս տատներուն հետ, սակայն մի քանի քայլ անդին տեսայ հսկայ ապիտակ չէնքը, վարի մասերը սեւ եւ ճերմակ քարերով: Աւելի լաւ տեղէ մը դիտելու համար ելայ Վարդանեան վարժարանին քովէն, վերը՝ նեղ փողոցի մը մէջ պահակներ կայնած էին: Կայնեցայ դրան չէմին վրայ ու դիտեցի եկեղեցին ամէն կողմերէն:

Ու հոն խորհրդածութիւններս կը յորդէին գանկիս մէջ: Ինչո՞ւ այսպէս պէտք էր ըլլար... Հակառակ որ Ամերիկան տեսած էի, բոլոր Եւրոպան ու Արեւելքը, Այնթապէն չատ աւելի գեղեցիկ վայրեր անչուշտ, այս սրբավայրերուն համայքը տարբեր էր: Արդեօք ի՞նչ կը խորհին այն օտարները, մանաւանդ Ամերիկացիները, որոնք կ'այցելեն Այնթապ, կամ ուրիշ Թրքական քաղաքներ: Այս եկեղեցիները Թափուր տեսնելով չե՞ն հարցներ արդեօք թէ ո՞ւր են եւ ո՞ւր գացած են անոնց տէրերը: Ինչո՞ւ հոս աղօթք եւ չարակաս չեն լսուիր... : Ու երեւակայութեանս մէջ բազմութիւն մը կը տեսնէի, տղայ ու աղջիկներ, կարմիր բնական այտերով, այր մարդիկ, հոգ չէ թէ չալմաթով ու սեւ պեխերով եւ ճերմակ մօրուքով, պարզ, բարի, հայրենասէր, աղօթասէր, մէկ խօսքով տիպար ժողովուրդ մը եւ անվնաս:

Վա՛յ անգո՛ւթ բախտ, անխի՛ղճ ճակատագիրը... Սակայն հերի՛ք, սիրելի հայրենակից, մի՛, մի՛ ուրախացներ «գալըմ» ոտքը, այլ դիտցիր հաւատալ քու ճակատագրիդ հետ: Այո՛, հակառակ Տէր Զօրի, կախաղաններու եւ կացիններու, ջուրի եւ կրակի հարուածներուն, Հայ ցեղը կրցաւ դիմանալ ու կրկին գոնել իր վերածնունդը եւ մէկ գպրոցի փոխարէն երկու, մէկ եկեղեցիի տեղ երկու հատ չինելու կարողութիւնն ու ջիղն ունեցաւ:

* * *

Իմ կայնած ու դիտած տեղս մեզի ծանօթ «փամ մահալլէսի»ն էր: Օրը կիրակի էր, առաւօտեան ժամերգութեան ատենն էր: Բայց ամէն կողմ լուռ, ոչ մէկ դուռ կը բացուի, ժամերով շարունակ կայնեցայ հոն, գացի ու

եկայ որպէսզի պահակներէն հեռու երթամ, ու մօտեցայ քանի մը դործաւորներու որոնք էշերով քար կը փոխադրէին։ Թէեւ կիրակին պաշտօնական հանգիստի օր էր, սակայն ասոնք դործի վրայ էին։ Երկու հոդի ալ «հավարա» քար կը աւչէին, «զին զին», իրենց սանտրի պէս մուրճերով։ Քիչ վերջ նախաճաշի սկսան։ Երբեք չէին կասկածեր որ ես Հայ էի ու աւելի մօտեցայ իրենց։ Ծեղճ մարդերը, «պաղլամա» հայոյով «Թուրչու» եւ ճերմակ պաներիր կ'ուտէին, քիչ մըն ալ «սեւ չամիչ»։ Դործաւոր Թուրքը չատ պարզ է, դէխարկը գլուխը կ'աչխատի, չալվարի նման տաբատներ հագած, երեսը «Անթէպ չըպանը», խոշոր տեսակէն։ Ընդհանրապէս խեղճ եւ նիհար էին դէմքերը։ Ո՞ւր էին այն կարմիր այտերը կամ առողջ մարդիկը։ Երբ Թուրքի մը հարցուցի, բաւ, «Մնունդ, բարեկամս, մնունդ քիչ կ'առնեն»։ Քաղաքին միակ արտադրութիւնը, «Տէլի Հասան քէֆի» ծխախոտն է, այդեպանութիւն, օճառի դործ, եւ պէտք է ասոնք արտադրուին որպէսզի եկամուտով գիւղացին կարենայ ապրիլ ու պարտքերը զոցել։ Դրամի տոկոսը չատ բարձր է, մինչեւ 12 առ հարիւր պաշտօնական։ Կասկած մը չզարթեցնելու համար կ'զգուչանայի հարցումներ ընելէ, եթէ ոչ, «տաչճի»ներուն հարցնել կը փափաքէի թէ ի՞նչ է այս խոշոր դանդակը, արդեօք երբ բանտարկեալ մը փախչիլ փորձէ, ահազանդի նչա՞նը կը տրուի։ Ըսեմ որ ժամը, աղօթատունը քանի վերածած են, հոն պահելու ոճրագործները, պատառ մը հաց դոզդողները, իսկ կարմիր ոճրագործները ապատութիւն կը վայելեն։

Բոլոր հայրենակիցներս ալ անխաբէր, անտարակոյս կը փափաքին դիտնալ իրենց հօրենական տուներուն ներկայ վիճակը եւ մեր հանրային հաստատութիւններու ներկայ կացութիւնը։ Չմոռնամ յիչելու թէ, հայկական այս բոլոր թաղերուն մէջ նոր բան չէ պատահած։ Նոյն փողոցները, նոյն տուները, նոյն նեղ «մահալլէ»ներ, ուր Մարիամ պաճըն՝ Մէնուչ պաճըին հետ «հանէք» կ'ընէր, կամ ալղիկ կը նչանէին եւ կ'ամուսնացնէին։ Միակ տարբերութիւնը, դոր դուշ, ամայութիւն, կատարեալ ամայութիւնն է։ Ցանցառ թիւով մարդիկ, մէկը դուռէ մը դուրս կ'ելլէ, միւսը փողոցի մը անկիւնէն։ Բեռնակիր մը ալիւր է չալիած «էէյմէէին, օէյմէէին» դոչելով, «ճէմ գուչաղը»ն մէջքէն կախուած, իր ծխախոտի տուփին ծայրը սեւցած, չալվար եւ «եէմէնի» հագած։ Ես մանկութեանս օրերուն պատուհաններու կանաչութիւնը կը սիրէի, թաղարներու մէջ մեխակներ, վարդեր եւ ուրիչ ծաղիկներ։ Ես պահ մը կը կարծէի որ պատանի եմ ու կը չրջիմ մեր տան մօտերը, կամ դպրոց կ'երթամ։ Այնքան անփոփոխ էր փողոցներու տրտամքին երեւոյթը։ Թուրքեր դոհ կ'երեւէին առանց հայութեան։ Կը կարծեն թէ այսպէս աւելի բարգաւաճ են, որովհետեւ զրջումի խօսք մը նոյն իսկ տան երեսանց չլսեցի։ Կան քանի մը ուսում առած անհատներ, Պոլսէն եկած կառավարական պաշտօնեաներ, սակայն, մեծամասնութիւնը անուս է, ինքզինքը տարտղնած կ'զգայ մեր քով։ Մատի վրայ կը համբուին անդլիերէն կամ ֆրանսերէն գիտցողները, կարծեմ 2–3 հատ միայն, անոնք ալ առեւտրականներ են եւ հեռագիր մը գրելու համար կամ թարգմանել տալու համար քանի մը օր կ'սպասեն։ «Միւտաթի ումումի»ը մեր պանդոկը մեզի հետ խօսակցութեան մտնելով, վկայեց թէ կը հիանար Հայերու դիւրաւ լեզուներ սորվելու յատկութեան վրայ։ Ինք միայն Թրքերէն կը խօսէր։

* * *

Ըսինք թէ Հայոց մեծ եկեղեցին բանտի վերածուած էր։ Շինութեան թուականը, 1892, տակաւին աւրուած չէ։ Բազոքականաց Առաջին Եկեղեցին նախ սիճէմայի վերածուած է, յետոյ այրուած, ներկայիս կառավարական

պաշտօնեայ մը կը բնակի հոն եւ չեմարան եղած է մէկ մասը։ Գայանըզդ, այդ սիրուն հայկական թաղը «Սիմէմա ֆատտէսի» եղած է, իսկ ժամին թաղը «Վազի ֆատտէսի»։ Բողոքականաց Բ. Եկեղեցին եւ անոնց կցուած Վարդանեան Դպրոցը ալիւրի գործարանի վերածուած է։ Ագենականը ազգային դպրոց է, իսկ Նիգիալեան Թանգարանը եւ Պետրոս աղա Աչճեանի տունը, «Գայանըզդ» աղջիկներու դպրոց է, եւ կիրակի օր, ես տեսայ դպրոցական ազաքը որ բակին մէջ իրենց դասերը կը սերտէին։ Նազարէթեաններու կարապետին «Գարապիթ» կ'ըսեն մինչեւ հիմա, հակառակ որ խանը եւ տունը չատ աժան դիներով ծախու առած են, երկու Այնթապցի Թուրք ընտանիքներ։ Այդ երկու տուները այցելեցի։ «Միլլէթ» խանը, կառավարութիւնը բռնագրաւած է. զրասենեակները չինուած, լքուած վիճակ, դռիններըը ցեխ, կը նմանի խանի, միայն ձիու կառքերու տեղ եղած է, օթօպիւս մըն ալ կայ որ «Շէհրէ քիւտիւս» կը տանի։ «Զուխուր պօսթանը» ընդարձակ գետին եղած է, «կարաճ»ի պէս կը գործածուի։ Հոն, կը յիշեմ, անկիւնը դպրոց մը կար, Ներսէսեան, փուր–պօլ խաղալու գացինք 1914–ին։ Մեծ հրապարակ չինած են. դպրոցին մէկ մասը միայն մնացած է, կը ծառայէ իբրեւ տուն։ «Կիւզէլճէ սօղաղը» առաջական թաղը, երբորդ բողոքական եկեղեցւոյ դիմացը հայկական դպրոց կար, «Հայկազեան», ուր Թուրք «Մէհմէտճիքներ» էյ–Պի–Սի կը սորվին, գլխարկը գլուխնին։ Ձիշտ այն փողոցներուն մէջ գիս կը քարկոծէին 1914–ին «չաթալ ազաճ» (տապար) հաղնելուս համար։ Տարազներու միօրինակութիւնը պատճառ եղաւ որ ազատօրէն հոն չըլլիմ ու դիտեմ։ Երրորդ եկեղեցին կայան (տիփօ) եղած է. առեն մը ջարիներ եւ կենդանի պահեր են։ Ամերիկացիներուն պատկանելուն՝ Մր. Ֆաուլըր Պոլսէն եկած եւ ծախած է Թուրքի մը։ Ասոնք կար որ հոն պիտի փոխադրուէր դարէլճուրի գործարանը։ Ամերիկեան Գոլէճը, 500 անկողինով հիւանդանոցի պիտի վերածուի։ Պատերը փլած էին Այնթապի Հերոսամարտէն վերջ, դարձեալ չինուած են, եւ հոն պիտի գործունեին վրնտացող հիւծախտաւորներ։ Նորաշէն վիլլաներ կը չինուէին Գոլէճի մօտ, արդիական ոճով։ Անոնք կարգ մը Թուրքերու կը պատկանին, որոնք առիթն ունեցած են Հալէպ, Պէյրութ կամ Պոլիս այցելել եւ նորագոյն ձեւերով տուներ չինել։ Մատի վրայ կը համրուին ասոնք։

Արտաս եւ Թուրք թաղերը երբեք չեն փոխուած, նոյն իսկ Պալըգլըյէն դէպի Արտաս մղկիթ մը կար եւ դէմը «չէշմէ» մը, ջուրերը առկէն վազող, փլած պատերով, կարծես թէ 35 տարիներու միջոցին բնաւ փոխուած չէ։ «Համամներըը» այնքան աղատատ կ'ըլլան եղեր որ Թուրք բաբեկամը դիս չատրաւ, առարկելով թէ՝ սովորութիւն չէ հիմա. միայն «էսնաֆ» եւ «ամէլէ թաղըմ»ը կ'երթան եւ ոչիլ չատ կ'ըլլայ, ըսաւ։ Ուչադրութիւնս դրաւեց խոշոր վէրքի ապիացած տեղեր՝ Թուրքերու դէմքին եւ քթին վրայ։ Առողջ երիտասարդութիւն չտեսայ։ Պոլսէն Հայ բարեկամ մը վերջերս Եգիպտոս այցելութեան առիթ քանիցս չէշտեց թէ Եգիպտոս կայատուս, առողջ երիտասարդներ կան, մերիններըը փճացած են. նոյնը չատ ճիշտ է նոյնպէս Այնթապի համար։

Զորս օրուան մէջ 10–20 կիներ հաղիւ տեսանք... «Նամէհրամ» էին, մեր գացած տուներու մէջ տղամարդիկ կը ծառայէին։ Երբ երեկոյ մը թատրոն գացինք, մեր չուրջը, 2–3 ծերուն, չալով ծածկուած կիներ կային միայն։ Իսկ երբ բեմը, լռնալու զգեստով խոշոր կին մը ելաւ պարելու, կ'արժէր տեսնել դէմքերը երիտասարդներուն, մսալաճառի մը խանութին առջեւ կեցող անօթի շուներու վոհմակ մը կարծես... Փրոֆ. Պէգճեանի բնակա–

բանը՝ Այնթապի վալին կը բնակի: Պարսումեաններու եւ անոր կից տունի մը մէջ կը բնակի պէլէմիէյի բժշկապետը: Լէյլէկեաններու տունը թուրք բնտանիք մը կայ, իսկ Մաթոսեանի տունը անցագրի ղրասենեակ եղած է օտարներու համար: Այդ փողոցները ամայի են եւ կիները տեսանք որոնք կը քալէին դէպի «Պալըգլը», երեսնին գոց եւ «ըղար»ով:

Հայ ընտանիք դոյութիւն չունի: Կայ Իտալացի մը որ գարեջուրի գործարան ունի: Ամերիկեան Ազնկանց վարժարանը «ղըշլա» եղած է, գինուորներ հոն կը մնան: Իսկ «Գավազլըզ»ի մէջ բաւական պակսած են ծառերը: 1921, ֆրանսական դրաւման չրջանին, հոն «զազինօ» մը չինուած է, վազող ջուրերու քով, ուր տարին անգամ մը պարահանդէս կը տարքեն եղեր: Ըսին թէ անցեալ տարի մօտ հազար հոգի իրենց պարահանդէսին ներկայ դտնուած են: Տարակուսեցայ որ այդքան գավալիէրներուն տամերը ուրկէ ելած են, քանզի տակաւին «նէմէհրէմ» կայ այս երկրին մէջ: Աւելցուցին թէ կայ բարձր դասակարգ մը, որուն անդամները կը սիրեն յաճախել հոն: Շատեր միայն դիտելու կուգան անշուշտ: Մենք այս եւ ուրիշ գրօսավայրերու մէջ մէկ հատիկ կին չտեսանք, ի բաց առեալ գիւղական տարազով «պաճը»ներ: «Այնէկէն» կամ «Ալէկէնի» չրջակայքը էլեկարական գործարան կայ եւ ընդարձակ պօսթաններ ծխախոտի, ամրուկի եւ հազարի: Տեսարանը նոյնն է, պակաս է եռուզեռը, պակաս է հայկական չինուածքները:

Հայ Կաթոլիկներու «Քէնաիրլի»ներու եկեղեցին սիմէմա եղած է, սրահին ճերմակ եւ կարմիր մարմարները պահուած են: «Վալի»ին օֆիսը հոս է: Նշանաւոր «Թէքէ»ն վերցուած է, նաեւ «Թուֆա համամը» պարտէզ եղած է: Եկեղեցիին դէմը, Գարա Նազարին տունը (Նազարէթեաններու հին տունը) «Տէմօքրաթ» կուսակցութեան հաւաքավայրն է: Հոս «Մէարիֆ» պարտէզը կար, անշուք կը մնայ: Մօտերը, փողոցին մէջ գիրք, թերթ, սանար եւայլն կը ծախեն: Հոս յուշարձան մը բարձրացուցած են «Ֆրանսական պատերազմի մէջ նահատակուողներուն»: Թուրքեր երբ առիթը կ'ունենային խօսելու, երբեք չէին ըսեր թէ Հայերը հերոսամարտ մը մղեցին, այլ զոհ գացին ֆրանսական էնթրիկին, միշտ օտարներու քաղաքականութեան վատահելով զոհեր տուած են: Երեկոյ մը, երբ «Պէլէմիյէ Բէխիր»ն միասին ճաշ կ'առնէր մեզի հետ, չնչուց թէ մենք մեր «ճահիլները» կըրնանք զոպել, երանի թէ ձեր մեծերն ալ ձեր «ճահիլները» զոպէին: «Վէ պու պէլաթար պաչընըզա կէլմէզ խոխ»: Երբեք համամիտ չէի այս իր «պասմա գալըպ» քննադատութեան: Ես այն կարծիքէն էի, եւ դիտել տուի յարգելի հիւրին, որ ապստամբութիւնը ընդհանրապէս հալածանքի արդիւնքէն կ'ըլլայ, եւ Հայ ժողովուրդը դարերէ ի վեր զուլումի ու անիրաւութեան ենթարկուած է:

Երկրորդ անգամ չեմ փափաքիր այցելել Այնթապը, պարզապէս յուսախաբ եղած եմ: Այնթապը, է Այնթապ իր հայութիւնով, իր սրբազան հաստատութիւններով: Ներկայիս պահենք այդ հոգեկան կապը, սէրը մեր ծննդավայրին, վեհ եւ առաքինի սէր մը հանդէպ մեր ազգակիցներուն, մեր բիւրաւոր նահատակներուն, որոնք իննան այս վսեմ ազատութեան տենչով: Երբ վերջին ակնարկս նետեցի բլուրներուն վրայ, ու ընդմիշտ նշմարեցի վերջին անգամ, կարմիր կղմինարներով տուները, ժամը եւ եկեղեցիները, պահ մը ինքզինքս խաբեցի եւ ըսի թէ իմ ծննդավայրս է, հոն են տակաւին ապրակիցներս, Հայութեան անմեռ ոգին...:

ծնունդ 2-րդ
հատորում 555-րդ էջում տրված
են տարբեր ժամանակներում
տեր Հովհաննես Սիսուց գրված
կենսագրական տեղեկությունները:
~.~.~ Հ.Ա.